İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ

İSLÂM ÂLEMİ
TARİH, COĞRAFYA, ETNOGRAFYA
VE BİYOGRAFYA LUGATİ

MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞININ KARARI ÜZERİNE
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİNDE
[A. ADIVAR v. 1955, R. ARAT v. 1964, A. ATEŞ v. 1966.]
İ. KAFESOĞLU, T. YAZICI, N. M. ÇETİN
TARAFINDAN
LEYDEN TAB'I ESAS TUTULARAK
TELİF, TADİL, İKMAL ve TERCÜME SURETİ İLE
NEŞREDİLMİŞTİR

10. CİLT

SÂ — SÜFRÜY

M.E.B.
DEVLET KİTAPLARI

İSTANBUL
MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ

S.

SÂ. **Ṣ**Ā', arap alfabesinin 4. harfinin adı olup, adedî değeri 500'dür. İki ucu içeriye doğru bükülmüş ve üzerine üç nokta konulmuş ufkî bir çizgi şeklindedir. Bu üç nokta onu, alfabenin üçüncü harfi olan ve yalnız iki nokta taşıyan *tā'* [b. bk.]'dan ayırır. Bu benzeyiş *ṣā'* 'nın alfabede hemen *tā'* 'dan sonra gelen yerini izâh eder.

Diğer sâmî alfabeler arasında yalnız cenûbî-arap alfabesi bu *ṣ* aesi için husûsî bir şekle sâhiptir.

İştikak bakımından *ṣā'*, ken'ânî 𐤑, ârâmî 𐡑 (eski ârâmî 𐡎), âsûrî *ṣ* ve habeşçe ፀ harfine tekabül eder. Arapçada bu ses çok defa *ḍ* ile değişir. (A. J. WENSINCK.)

SÂ'. ṢĀ' (ṢUVĀ'; ar. müzekker veya müennes), hubûbat ölçeği olup, „Medine'de kullanılan şekline göre = 4 *mudd* [*modius*]" (*Lisān*). Gerek *ṣā'* 'ın, gerek *mudd* 'ün ticâretteki hacmi muhtelif şehir ve bölgelerde birbirinden farklı idi; fakat şeker bayramının (*'Īd al-fiṭr*) menâşiki hicretin 2. yılında Peygamber tarafından tesbit edilirken, bu ölçeğin şer'î değeri de tâyin edilmiştir. Böylece *zakāt al-fiṭr*, âilenin her ferdi için, bir *ṣā'* hubûbat olarak kararlaştırılmıştır. Tabi'îdir ki, bunun için Medine'de kullanılan *ṣā'* esâs tutulmuştur o günden itibâren Medine *mudd* 'üne *mudd al nabī* denilmiştir.

Bu ilk sünnî-islâm *mudd* 'ünün hacmi Zayd b. Ṣābit tarafından kaydedilmektedir. Daha sonra ları dinî maksatlar ile imâl edilen *mudd* ve *ṣā* 'lar da bu örneğe göre yapılmış olmalıdır. Mag rîb ile ilgili muhtelif vesîkalarda bunun böyle olduğunu tesbit etmek mümkündür. Buna göre resmen *mudd al-nabī* = 0,75 l., *ṣā'* ise = 3 l. hacminde idi.

İslâm fıkhında da, esâs olarak, bu hacim kabûl edilmiştir. Burada *ṣā'* = 26 ⅔ *riṭl*; *riṭl* = 128 Mekke dirhemi ve dirhem de = 50 ⅔ arpa tânesi hesaplanmaktadır. Böyle bir ölçeğin her yerde birbirinin aynı olmayacağı tabiîdir. Bir de, *mudd* veya *ṣā'* bulunmadığı vakit, *zakāt at-fiṭr* çok defa ters çevrilmiş, orta derecede açık iki avucun yan-yana getirilmesi ile ölçülmektedir. Bu âdet dışında *ṣā'* veya *mudd al-nabī* ölçekleri ayrıca şu dinî vecîbeler için de kullanılmaktadır: *a.* öşürlerin (*zakāt*) hesaplanışında, *b.* küçük temizlik (*wuḍū'*) ve büyük temizliklerde (*ġusl*) gerekli en az su mıkdarının tesbitinde (ilkinde 1 *mudd* ve sonuncusunda 1 *ṣā'*).

Bibliyografya: Arapça lugatler, bilhassa *Muḥīṭ al-muḥīṭ* (Beyrut, 1870), II, 1221, stn. 1; fıkıh ve hadîs mecmuaları; Alfred Bel, *Note sur trois anciens vases en cuivre gravé, trouvés à Fès et servant à mesurer l'aumône légale du Fiṭr* (*Bull. Archéolog.*, Paris, 1917, s. 359—387, resimli), diğer eserler burada gösterilmiştir.

(ALFRED BEL.)

ṢĀ'. [Bk. SÂ'.]

ṢA'. [Bk. SÂ.]

SĀ'A. [Bk. SAAT.]

SA'ĀDA. [Bk. SAÂDET.]

SA'ADAT. [Bk. SAÂDET.]

SAÂDET. SA'ĀDA (A.), saâdet. *s-'-d* kökü ve onun bir kısım müştakları, muhtelif bakımlardan islâm öncesi arap düşünüş tarzına bağlanır. Kendisine „kurtuluş vesilesi, uğur" (*y-m-n*, zıddı *n-ḥ-s*) gibi, umûmî bir mâna verilmektedir. Has isim olarak Sa'd (müennesi: Su'ād; krş. mad. SA'D), Bünyamin ve Gad gibi, ibrânîce isimlerin müterâdifi olabilmektedir. Sa'd ilâh ismi olarak da görülür; Wellhausen (*Reste arabischen Heidentums*², s. 65) al-Sa'îda (arapların ibâdet için etrâfında döndükleri bir ev) aslında al-'Uzzā'nın bir lekabı idi. Bundan başka, muzâfün-ileyh mevkiinde bulunan bir kelime ile tâkip edilen *Sa'd* 'e, sıksık yıldız ismi [krş. bir de madd. SA'D, AL-SA'DĀN] ve kabîle ismi olarak da rastlanır.

Talbiya (husûsiyle hacc esnâsında, aynı zamanda *ṣalāt* 'ta; krş. mad. TALBİYA)'deki *sa'-*

dayka şekli, kökün (= *y-m-n*) mânası ile sıkı sıkıya bağlı görünmektedir. Bununla berâber krş. arap lugatlerinde mad. *s-'-d*.

Sa'āda (ve Sa'âdat-'Alī-Ḫān has isminde bir nedel ile tâkip edildiği vakit; krş. mad. SA'ĀDAT-'ALĪ-ḪĀN), bilhassa islâmî bir tâbir olarak görünmektedir (zıddı *şaḳāva*). Bu kelime *Kur'an*'da geçmemektedir. Hadîste âhiretle ilgili bir mâna taşımakta olup (krş. *yavm e-sa'āda* „kıyâmet günü", Dozy, *Supplément*, bk. SA'ĀDA), bilhassa kader ile alâkalıdır. Msl. *sa'āda* ehli *sa'āda*'nin amellerini tamamlamak husûsunda Tanrı tarafından yardım görmüştür (al-Buḫārī, *Canā'iz*, bâb 83; Muslim, *Ḳadar*, hadîs 6; al-Tirmizī, *Ḳadar*, bâb 3). Vahdâniyeti kabûl eden dinlerin hepsinde görülen bir tekâmüle göre, bu kelime *ahl al-sa'āda* = müslümanlar (krş. Dozy, *göst. yer.*) tâbirinde daha dar bir mâna almaktadır. Saray dili üslûbunda haşmetli, haşmet-meâb mânasına gelmekte olup, *dār al-sa'āda* „saray" demektir (krş. Dozy, *göst. yer.*). *Der-Saâdet* tâbiri İstanbul için kullanılır ve *saâdetlü* tâbiri türk resmî dereceler silsilesinde yer alır. (A. J. WENSINCK.)

SAÂDET-ALİ-HAN. SA'ĀDAT-'ALĪ-ḪĀN (? — 1814), Oudh nevvâbı. Āṣaf al-Davla'nin eylûl 1797'de ölümü üzerine, onun sözde oğlu olan, fakat evlâtlığı hiç bir zaman tam olarak resmiyet kesbetmemiş bulunan vezir 'Alī-Ḫan kendisine halef tâyin edildi. Fakat bu zât 4 ay sonra, idâresizliğinden dolayı, işinden uzaklaştırıldı. Bunun üzerine umûmî vâli Sir John Shore, onun yerine, Āṣaf al-Davla'nin kardeşi olup, 1776'dan beri Benâres'te ingiliz himâyesinde yaşamakta olan Sa'âdat-'Alī-Ḫan'ı tâyin etti. Sa'âdat-'Alī-Ḫan'ın idâresi zamanında Oudh bölgesinde ingiliz nufûzu hissedilir derecede genişlemiştir. Bu bölge 1775 yılında, *navvāb* ile yapılan bir anlaşma netîcesinde, şarkî Hindistan kumpanyası himâyesine girmiş ve yıllık muayyen bir tazminat mukabilinde, bölgenin müdâfaası te'minat altına alınmış idi. 1798 yılında yapılan yeni bir anlaşma ile bu tazminat 76 *lek*'o çıkarılmış ve aynı zamanda Allāhābād müstahkem mevkii de şirkete, silâh deposu olarak, verilmiştir. Buna mukabil, bölgenin iç ve dış düşmanlara karşı müdâfaası için, şirket 10.000 kişilik bir askerî kuvvet bulundurmağı taahhüt etmiştir. *Navvāb*'ın askerlerinin isyankâr tavırları üzerine, yeni umûmî vâli Marquis Wellesley (1798—1805) bu lüzûmsuz ve tehlikeli olan, Sa'ādat-'Alī-Ḫan'ın kendi ifâdesine göre de, ancak düşmanlarına faydası dokunan askerî birlikleri lâğvedip, yerine şirketin kuvvetlerini kullanmağı teklif etti. Şahsına karşı yöneltilen tehlikelerden korkan Sa'ādat-'Alī-Ḫan önceleri bu islâhâtı harâretle tasvip etmiş iken, sonra bunu kabûl etmek istememiş ve ancak 1801 yılında Lucknow anlaşmasını imzâlamak zorunda kalmıştır. Bu anlaşmaya göre, şirketin ordu masraflarını karşılamak üzere, altı küçük idârî bölge şirkete terkedilmiş ve buna mukabil *navvāb*'ın şirkete karşı bütün mâlî mükellefiyetleri kaldırılmıştır. *Navvāb* bundan başka, tebeasının geçimini kolaylaştıracak ve memleketin gelir kaynaklarını te'minat altına alacak bir idâre usûlünün tatbiki ile de mükellef tutulmuştur. Sa'ādat-'Alī-Ḫan bu anlaşmayı o kadar müessir bir şekilde tatbik etmiştir ki, sonraları Oudh bölgesini idâre edenler arasında en akıllı ve en kuvvetlisi olarak tanınmıştır. Sa'ādat-'Alī-Ḫan 1814 yılında ölmüş ve yerine ikinci oğlu Ġāzī al-Dīn Ḥaydar geçmiştir.

Bibliyografya: Sayyid Ġulām 'Alī, *'Imād al-sa'āda* (Lucknow, 1897), s. 169—174; Durgā Prasād, *Bāstān-i Avadh* (Lucknow, 1892), s. 99—109 (resmi ile); C. U. Aitchison, *Collection of Treaties relating to India* (Kalküte, 1909), I, 118—137; John Malcolm, *The Political History of India from 1784 to 1823* (London, 1826), I, 170—177, 273—283; *A Selection from the Despatches of the Marquess Wellesley* (nşr. S. J. Owen), Oxford, 1877, s. 188—207; H. C. Irwin, *The Garden of India, or chapters on Oudh history and affairs* (London, 1880), s. 100—111. Daha şu kaynaklara mürâcaat edilebilir: Harsukh Rāe, *Maema' al-aḫbār* (Brit. Mus., Or. 1624); Muḥammed Muḥtaşim Ḫan, *Tārīḫ-i Muḥtaşim* (Bankipore Public Library, nr. 605).

SA'ĀLİBİ. [Bk. SEÂLİBİ.]

SÂAT. SĀ'A (A.), [muayyen bir zaman fâsılası ve bilhassa tesbit edilmiş bir başlangıca göre, her hangi bir anda zamanı gösteren âlet olup], yunan hey'et âlimlerine imtisâlen, aynı zamanda *mustaviya* de denilen ve yıldızlar semâsının 15 derecelik dönmesine tekabül eden müsâvî veya nücûmî sâat, *sā'a falakiya* ile, gündüzü ve geceyi 12 sâate bölmek sûreti ile, elde edilen ve bu sebeple de mahallin arz dâiresine ve mevsimlere göre değişen, bununla berâber zaman süresini belirten ve *zamānīya* de denilen gayr-i müsâvî sâat, *mu'vacca*, arasında bir tefrik yapılmıştır. Bu ikinci târif ile verilen sâatin yüksek arz dairelerine tatbiki mümkün değildir. [Güneşin semâda zâhirî hareketi sırasında zamanı belirten en uygun bir gök cismi olması sebebi ile, hey'et âlimleri zamanı dâimâ güneşin hareketi ile târif etmişlerdir. Her hangi bir mahalde güneşin batış ânı bir zaman mebdei olarak alınmış ve o anda sâatin 12 olduğu ve ertesi günü güneşin batma ânına ka-

dar iki 12 sâat geçtiği kabûl edilerek, ezânî sâat târifi yapılmıştır. Bilhassa sâatlerin ayar edilmesi kolay olduğundan, memleketimizde ezânî sâat çok taammüm etmiş, fakat bu asrın başlarında vasatî sâatin Türkiye'de umûmîleşmesi ve nihâyet resmî sâat olarak kabûlü netîcesi artık kullanılmaz olmuştur. Vasatî zamanın mahallin tûl dâiresine bağlı olması bir çok güçlükler husûle getirdiğinden, bütün dünyâya şâmil bir zaman sisteminin ihdâsı gerekmiş ve bunun netîcesi olarak da, bir çok memleketlerin sâatleri İngiltere'de Greenwich rasathânesinin tûl dâiresi ile târif edilen Greenwich sâatine (G. M. T.) bağlanmıştır]. Dinî tâbir olarak, *sā'a* aynı zamanda ölüm ve kıyâmet ânı mânasına da gelir [bk. mad. KIYÂMET]. Gündüz ve gece sâatlerinin geçişini ölçmek için, zamanı ölçen âletler (*ālāt al-sā'āt*) kullanılır. *Horologium* (sâat) kelimesi yanında *hora* (yunanca ὥρα)'dan gelen almanca *Uhr* kelimesi gibi, arapçada *sā'at* ve *sā'a* da aynı zamanda zaman ölçen âlet mânasına gelir. *πίναξ*'dan gelen *binkām* veya *pingān*, μάγγανον'den gelen *mangāna* gibi bir takım kelimeler şekil değiştirmiş veya κλέψυδρα'dan *sarrāḳat al-mā'* gibi tercüme edilmiş yunanca kelimeler olmalıdır; *targahāra* (krş. *tarkihār*=lat. patena) gibi bâzı kelimeler de irânî menşe'lidir. Nücûmî zaman tâyininde rubu' tahtası ve usturlab kullanıldığı mâlûmdur. Ancak ister ufkî, ister şâkulî olsun, muhtelif şekillerinde, güneş sâatinin veya basîtenin kullanılışı hakkında fazla bir şey söylemeyeceğiz. [Zamanı gösteren âlet olarak, sâatlerin en iptidâî şekilleri milâddan asırlarca önce Mısır'da, Elcezîre'de, Hindistan'da ve Çin'de kullanılmıştır]. Sâat kelimesi ile dar mânada kasdedilen şey, eski zamandan beri mâlûm olan kum ve su sâatleri ve benzeri makinelerdir. Bizanslılar dikkatsiz bir kimsenin bile zamanın geçişini bildirmesi için, bunlara güllelerin düşmesini, çan çalmasını, lambaların sönmesini, hareket eden şekillerin ve musikili makinelerin işlemesini te'min ile uzaktan görme veya duymayı mümkün kılacak tertibat ilâve etmişlerdir. Müslüman şarkta imâl edilmiş san'atkârâne bir sâat hakkında en eski izâhat Einhardt'ın *Annales*'inde bulunmaktadır. Bu tarihçi, büyük Karl (Charlemagne)'ın elçisi Redbert'in, 806/807 (m.) senesinde, halîfenin sarayından dönerken, öldüğünü ve bu sırada, „İran hukümdarı", yâni halîfe Hārūn al-Raşīd'in elçisi Abdella ['Abd Allāh]'nın kudüslü keşişler ile birlikte geldiğini ve berâberinde de fevkalâde bir sâat getirdiğini nakledérek, bu sâati tasvir eder. E. Wiedemann ve F. Hauser bu mes'ele hakkında arap kaynaklarının meydana çıkarılması ve izâhları ile bilhassa meşgûl olmuşlardır. Sâatler hakkında en mühim eser İsmā'īl b. al-Razzāz al-Cazarī'nin 602 (1205/1206) senesinde yazmış olduğu *Kitāb fī ma'rifat al-ḥiyal al-handasīya* adlı kitabıdır. Bu eserde müellif, gâyet mâhirâne bir tarzda imâl edilmiş ve bilhassa şekillerine göre, adlandırılmış (maymun, fil, cellât, muharrir ve davulcu sâati gibi) sâatlerin yapılışını, bütün teferruâtı ile, yazmaktadır. Diğer mühim bir eser de, Rıżvān b. Muḥammed al-Ḫorāsānī'nin Şam'da Ġayrūn kapısında bulunan bir sâat hakkında yazmış olduğu kitaptır (krş. Suter, s. 136 v.d., nr. 343). Şarka ilk olarak XVI. asırda gelen çarklı sâatler hakkında, Taḳī al-Dīn'in 1552/1553'te yazdığı bir eserde mâlûmâta tesâdüf ediyoruz. Kastilya kıralı Alphonse'un sâatleri mükemmeliyetlerini islâm medeniyetine borçludur.

Bibliyografya: E. Wiedemann, *Beiträge* (*SBPMS Erlg.*, 1905, III, 255; 1905, V, 408; 1906, VI, 11; 1906, X, 348; 1907, XII, 200; 1914, XXXIV, 17; 1918—1919, LIX, 272); E. Wiedemann ve F. Hauser, *Über die Uhren im Bereich der islamischen Kultur* (*Nova Acta Abh. d.... Deutsch. Akad. d. Naturforscher*, Halle, 1915, C, nr. 5); aynı mll., *Uhr des Archimedes* (*Nova Acta*, CIII, nr. 2); E. von Bassermann-Jordan, *Die Geschichte der Zeitmessung und der Uhren*; [al-Tahānavī, *Kaşşāf iştilāḥāt al-funūn* (Kalküte, 1862), s. 675 v.d]. (J. RUSKA.)

[Bu madde T. GÖKMEN tarafından ikmâl edilmiştir].

SAB', SAB'A. [Bk. SEB', SEB'A.]

SABA'. [Bk. SEBÂ.]

SABAB. [Bk. SEBEB.]

SABANCA. [Bk. SAPANCA.]

SABBİḤ. [Bk. SEBBİḤ.]

SABİR. ŞABR (A.) *mefhûmunun* muhtevâsı, aşağıda görüleceği gibi, garbî Avrupa dillerinde bir tek kelime ile güç karşılanabilir. Arap lugat âlimlerine göre, masdarı *şabr* olan *ş-b-r* kökü „alıkoymak" veya „bağlamak" mânasına gelmektedir; buradan *ḳatalahu ṣabran* „onu sıkıca yakalayarak, öldürdü" gelir. Buna göre, ḳâtil ve maktûle, sırası ile, *ṣābir* ve *maṣbūr* denilmektedir. Bu tâbir işkenceye mârûz kalan şehidler ve katledilen harp esirleri için kullanılır; hadîste, islâm ahkâmına göre değil de, bunun aksine eziyet edilerek öldürülen (msl. al-Buḫārī, *Ẓabā'iḥ*, bâb 25; Muslim, *Ṣayd*, hadîs 58; Aḥmed b. Ḥanbal, *Musnad*, III, 171) hayvanlar için geçer. Salâhiyetli makamlar tarafından icbâr edilen ve bu sebeple cebren edilen bir yemini ifâde eden *yamīn-ı ṣabrīn* tâbirinde görülmektedir. Husûsî bir ıstılah olarak (msl. al-Buḫārī, *Manāḳib al-anṣār*,

bâb 27; *Aymān*, bâb 17; Muslim, *Īmān*, hadîs 176).

Kur'an'da çok defa ilk nazarda **sabırlı olmak** mânası ile *ṣ-b-r* kökünün müştaklarına bulunmaktadır. Peygambere kendisinden önce gönderilen resûller gibi, sabırlı olması ihtâr edilmiştir (XXXVIII, 16; XLVI, 34; „zîra Allahın tehditleri gerçekleşir", buna bir de XXX, 60 ilâve olunmuştur); sabredenlere iki kat mükâfat vâdedilmiştir (XXIII, 113; XXVIII, 54; krş. XXV, 75). Hattâ XXXIX, 16'da, *ṣābirūn*'un, *ḥisāb* (bu kelime burada ölçü, tahdit mânasında kullanılmıştır) görülmeden, mükâfatlarını elde edecekleri bildirilmiştir.

Bu mefhûm, **cihâd** hakkında (msl. III, 140; VIII, 66) husûsî bir şekilde kullanılmıştır. Bu nevîden bir siyakta mefhûm, **sabr** ve **sebât** kelimeleri ile karşılanabilir.

Bu kelimenin sonra, msl. Yūsuf sûresinde (XII, 18), oğlunun ölümünü öğrenmesi üzerine Ya'ḳūb'un: „Artık bana düşen—kadere rızâ ve teslimiyet (*fa-ṣabrun camīlun*)"— dediğini bildiren âyette *ṣabr*'ın **tevekkül, rızâ** ve **teslimiyet** mânasında kullanıldığı görülmektedir. *Ṣabr* bâzan *ṣalāt* (II, 45, 153) ile birlikte zikredilir. Müfessirlere göre, bu âyette kelime oruç mânasındadır. Onlar buna delîl olarak da ramazan ayı için kullanılmış olan *ṣahr al-ṣabr* sıfatını gösterirler.

Kur'an'da, *ṣakūr* (XIV, 5 v.b.)'e bağlı olarak kullanılmış olan *ṣabbār* sıfatına rastlanır; krş. al-Ṭabarī, *Tafsīr*: „Kendisine felâket isâbet ettiği vakit teslimiyet gösteren ve mağfirete nâil olduğu vakit de şükreden kula ne mutlu" ve Muslim, *Zuhd*, hadîs 64; „Mü'minin vaziyeti hayranlık vericidir; her şey kendisine hizmet eder; kendisine iyi bir şey isâbet ettiği vakit, şükredici olur ve onun iyiliğine hizmet eder ve musîbet isâbet ettiği vakit, teslimiyet gösterir ve bu da onun iyiliğine hizmet eder."

Mefhûmun muahhar gelişmesi *Kur'an* tefsirlerinde görülmektedir; bu tefsirlerin *Kur'an* dilinin kullanılışına ne dereceye kadar dâhil bulunduklarını söylemek güçtür. Her hâlde bütün mâna farkları ile mefhûm aslen yunanîdir; zîra o revâkî *'ατραξία* hıristiyânî sabır nefse hâkimiyet ve zühdî teslimiyeti içine almaktadır (aş.-bk.). Tefsirlerin çok sayıdaki izâhları üzerinde durmaksızın, sâdece Faḫr al-Dīn al-Rāzī (*Mafātīḥ al-ġayb*, Kahire, 1278; III, 200 âyeti hakkında)'ninkini zikredelim. Faḫr al-Dīn al-Rāzī dört *ṣabr* tefrik etmektedir: 1. nassî mes'elelere, msl. *tawḥīd*, *'adl*, *nubuvva*, *ma'ād* akîdesi ve diğer ihtilâflı noktalara muzâf, yorucu zihnî çalışmalarda sabır ve sebât; 2. yapmakla mükellef bulunulan veya kanûn ile havâle edilmiş olan işlerin tamamlanmasında sabır; 3. men'edilmiş olan fiilleri terketmekte sabır; 4. musîbet v.b. hâllerde teslimiyet göstermek. Ona göre, *muṣābara*, sabrın hemcinsine (msl. komşularına ve kendisi ile aynı kitap ehlinden olanlara) tatbiki, intikamın terki, *amr bi 'l-ma'rūf va 'l-nahy 'ani 'l-munkar* v.b.

Ṣabr'ın en büyük değeri Allahın bütün esmâ-i hüsnâsı arasında *ṣabūr* isminin de yer almış olmasında görülür. *Lisān* (bk. mad. *ṣ-b-r*)'a göre, *ṣabūr ḥalīm*'in müterâdifidir; şu farkla ki, günahkâr, *ḥalīm*'den hiç bir ceza beklemediği hâlde, *ṣabūr*'un böyle bir harekette bulunacağından emin değildir. Hadîste Allahın sabrı, işittiğinden dolayı hissettiği ezâya karşı hiç kimse onun kadar sabırlı değildir (Buḫārī, *Tawḥīd*, bâb 3) şeklindeki ibâresinde en yüksek ifâdesini bulmuştur.

Hadîste *ṣabr*, her şeyden önce, umûmî mânadaki metinlerde geçer; kendini *ṣabr*'a verene Allah *ṣabr* ihsânında bulunacaktır; zîra *ṣabr* en büyük lutuftur (al-Buḫārī, *Zakāt*, bâb 50; *Riḳāḳ*, bâb 20; Aḥmed b. Ḥanbal, III, 93). Burada da *ṣabr*, cihâdda sabır ve sebata delâlet etmektedir. Bir adam Peygambere: — „Şahsım ve servetimle cihâda iştirâk eder, dâimâ ileri atılır, sırtımı çevirmez ve *ṣābir*un ölür, teslimiyet gösterirsem, cennete girer miyim?" — diye sorduğu zaman, Peygamber: —„Evet"— diye cevap verdi (Aḥmed b. Ḥanbal, *Musnad*, III, 325). Msl. cemâat baskısına **tahammül etmek** mânası ile de bu kelimeye rastlanmaktadır. Ölümden sonra bir çok tecrübelere tâbî tutulacaksanız da, semâvî havuzun yanında bana mülâkî oluncaya kadar sabrediniz (*ḥavż*; al-Buḫārī, *Riḳāḳ*, bâb 53; *Fitan*, bâb 2; krş. *Aḥkām*, bâb 4; Muslim, *Imāra*, hadîs 53, 56 v.b.). Umûmiyetle kelime şu darb-ı meseldeki gibi teslimiyet mânasındadır: (hakikî) *ṣabr* ilk darbededir (*innama 'l-ṣabr 'inda 'l-ṣadmati 'l-ūlā* veya *awwali ṣadmatin* ve yahut *awwali 'l-ṣadmati*, al-Buḫārī, *Canā'iz*, bâb 32, 43; Muslim, *Canā'iz*, hadîs 15; Abū Dā'ūd, *Canā'iz*, bâb 22 v.b.); fakat şu sar'alı bir kadının başka bakımdan dikkate şâyan hikâyesidir: sar'alı kadın, iyileşmesi için, Peygamberden kendisine duâda bulunmasını niyâz eder. O da ona isteğinden vazgeçip, sabrederse, cennete gireceğini söyler (al-Buḫārī, *Marżā*, bâb 6; Muslim, *al-Birr va 'l-ṣila*, hadîs 54). — Çok defa bu kelimeye teslimiyete has tâbir olan *iḥtisāb* (msl. al-Buḫārī, *Aymān*, bâb 9; Muslim, *Canā'iz*, hadîs 11) ile birlikte rastlanmaktadır. Bununla şu *ḥadīṯ ḳudsī* karşılaştırılabilir: — „Eğer kulum, iki gözünün ışığından mahrûm kalırsa, buna mukabil ben ona cenneti vereceğim" (al-Buḫārī, *Marżā*, bâb 67; Aḥmed b. Ḥanbal, III, 283).

Nihâyet ahlâkî-zühdî tasavvufta çok büyük bir ehemmiyeti olan „terk" mânasına sahîh hadîste çok nâdir rastlanır (yk.-bk., II, 42, 148 âyeti münâsebeti ile). al-Buḫārī'nin *Kitāb al-riḳāḳ* (diğer hadîs mecmualarında *zuhd* bâbı olarak geçen bu bâb bu temâyülün islâmdaki en eski merhalesini belirtir)'ın 20. bâbı *Tarcama*'de şöyledir: ... 'Omar: — „Hayâtımızın en iyi şeyini sabırda bulduk." — Burada, yunanî te'sir hissedilir ki, ona göre, terk, hakikî insan, hakîm ve şehîde yaraşır bir tavırdır.

Kur'an ve hadîsin *ṣabr*'a dâir söyledikleri kısmen ahlâkî ve tasavvufî edebiyatta tekrarlanmaktadır; fakat bu kelime burada bir nevî ismî ve hattâ daha üstün derecede bir tâbir olmuştur; zîra *ṣabr*, bu tasavvufî fikrin ifâdesi için, esâs fazîletlerden biridir. Diğer aslî mefhûmlar (krş. Nickolson, *JRAS*, 1906'da sûfî ve sûfiliğin türlü târifleri) gibi, *ṣabr*'ın da bir çok târifleri vardır ki, bunlar, mefhûmu tamâmiyle izâh ve ifâdeden ziyâde, mânevî zenginliği ortaya koyar; çok kıymetlidir; zîra mefhûmu ânî şimşekler gibi aydınlatmağa yarar. Ḳuşayrî, *Risāla* (Bulak, 1287, s. 99 v.d.)'sinde şu nümûneleri vermektedir: —„Acı şeyleri, kaşlarınızı çatmadan, yutunuz" (Cunayd).—„Men'edilmiş şeylerden uzak durunuz, kaderin darbelerine tahammül ederek, susunuz; fakirlik üzerinize çöktüğü vakit, zengin görününüz" — „Kaderin darbelerine lâyık bir şekilde (*ḥusn al-adab*) sabr u sebât gösteriniz" (İbn 'Aṭā'). — „Konuşmaksızın ve şikâyet etmeksizin, darbe altına eğiliniz". —„*Ṣabbār* — men'edilmiş şeyler ile birden-bire karşı-karşıya bulunmağa alışmış kimsedir" (Abū 'Oṯmān). — „*Ṣabr* — sanki sıhhatmış gibi, dert ile kaynaşarak yaşamaktan ibârettir". —„Tanrının yanında mütevekkil olunuz, kaş çatmayınız ve gücenmeksizin onun darbelerini karşılayınız" ('Amr b. 'Oṯmān). —„ *Kitāb* ve *sunan*'in emirlerine mutâvaat" (al-Ḫavvāṣ). —„Sûfîlerin (harlîyen: âşıkların) göstereceği *ṣabr* zâhidlerinkinden daha güçtür" (Yaḥyā b. Mu'āḏ). —„Her türlü şikâyetten sakınma" (Ruvaym). —„Allahtan yardım bekleme" (Ḏu 'l-Nūn). —„ *Ṣabr* adı gibidir" (Abū 'Alī al-Daḳḳāḳ). —„Üç türlü sabır vardır: *mutaṣabbir*'ların, *ṣābir*'ların ve *ṣabbār*'ların *ṣabr*'ı (Abū 'Abd Allāh b. Ḫafīf). —„*Ṣabr* aslâ sürçmeyen bir attır" ('Alī b. Abī Ṭālib). — „*Ṣabr*, iyi ve kötü hâl arasında fark gözetmeksizin, her ikisinde de rûh huzûrunu muhâfaza etmektir; *taṣabbur*, ağır bir felâket hissedildiği vakit, darbeler altında sükûnet bulmaktır" (Abū Muḥammed al-Curayrī; krş. ἀταραξία).

Bu edebiyat sâdece kelime oyunlarından ve târiflerden hoşlanmakla kalmıyor, aynı zamanda, harf-i cerler vâsıtası ile biribirinden farklı mefhûmlar meydana getiriyordu. al-Şiblī bir adama: — „Sabredene en güç gelen hangi sabırdır?"—diye sorar. O da: —„*al-Ṣabr fi 'llāh*" — diye cevap verir. Bunun üzerine, al-Şiblī: — „Hayır" — der. Bu şahıs: — „*al-Ṣabr li 'llāh*" — der. al-Şiblī: — „Hayır" — der. Bunun üzerine bu şahıs: — „*al-Ṣabr ma'a'llāh*" — der. al-Şiblī: — „Hayır"— der. Adam: —„O hâlde hangisi?"—diye sorar. al-Şiblī de ona: —„*Ṣabr 'ani 'llāh*" — diye cevap verir ve hemen-hemen muhâtabının aklını başından alacak bir izâh ilâve eder (al-Ḳuşayrī, *Risāla*, s. 100, 9).

al-Ġazzālī, *ṣabr*'dan *İḥyā*'nın ikinci kitabının, selâmeti te'min eden fazîletleri tasvir eden, 4. kısmında bahseder. Daha önce *Kur'an*'da *ṣabr* ve *şukr*'ün biribirlerine bağlanmış bulunduklarını gördük. al-Ġazzālī, II. kitapta, ayrı-ayrı ve fakat aralarında içten bir bağ kurarak, iki mefhûmdan bahseder. Bununla berâber, onların imtizâcını *Kur'an* ifâdesi tarzı üzerine değil, hikmet üzerine binâ eder: İmân — biri *ṣabr*, diğeri *şukr* olan iki yarımdan terekküp eder. Bu şu hadîse dayanmaktadır: „*Ṣabr* — îmânın yarısıdır" (krş. *ṣabr* ve *şukr*'ü de birleştiren daha yukarıda nakledilmiş olan hadîsler).

al-Ġazzālī, *ṣabr*'ı târif etmek için, onu şu bakımlardan mütâlea etmektedir: 1. *ṣabr*'ın fazîleti; 2. mâhiyeti ve mefhûmu; 3. *ṣabr*'ın îmânın yarısı olduğu; 4. *ṣabr* ile müterâdif tâbirler; 5. kuvveti ve zayıflığı bakımından, *ṣabr* çeşitleri; 6. *ṣabr*'ın lüzûmu hakkındaki fikirler ve insanın ondan nasıl vazgeçemediği; 7. *ṣabr*'ın sıhhat bulması ve bunun çâreleri. — Bu taksim, bütünü ile Bar Hebraeus tarafından, *Meṣayḇerānūṯā* (krş. A. J. Wensinck, *Bar Hebraeus's Book of the Dove*, Leiden, 1919, s. CXVII—CXIX) için, *Ethikon*'unda tekrar edilmiştir.

Bu bölümlerden ancak şunlar zikredilebilir. *Ṣabr*, bütün dinî *maḳāmāt* gibi, üç kısımdan terekküp eder: *ma'rifa*, *ḥāl* ve *'amal*. *Ma'ārif*— ağaca, *aḥvāl* — dallara, *a'māl* ise — meyvalara benzer. Üç çeşit varlık arasında sâdece insan *ṣabr*'a sâhip olabilir; zîra hayvanlar tamâmiyle arzû ve sevk-i tabi'îlerinin hâkimiyeti altındadır; melekler, bunun aksine, tamâmiyle Allah sevgisi ile doludur; o sûretle ki, hiç bir arzû onları hukmü altına alamaz ve binâenaleyh onlara galebe çalmak için, *ṣabr*'a ihtiyacları yoktur. Aksine insanda iki sevk-i tabi'î (*bā'iṯ*) birbiri ile savaş hâlindedir: haz alma sevk-i tabi'îsi ve din sevk-i tabiîsi. Birincisi şeytan tarafından ve ikincisi ise, melekler tarafından tahrik edilir. *Ṣabr*, nefsânî sevk-i tabi'înin aksine, dinî sevk-i tabi'îye sadâkati gösterir.

Ṣabr iki türlüdür: *a.* cismânî, zahmetli işleri icrâdaki faâl *ṣabr* veya darbelere (felâketlere)

tahammül etmekteki âtıl *ṣabr*; bu çeşit *ṣabr* övülmeğe değer; *b.* mânevî mşl. tabi'î arzulardan vazgeçme. Yerine göre, *ṣabr* mefhûmu *'iffa, żabṭ al-nafs, ṣucā'a, ḥilm, sa'at al-ṣadr, kitmān al-sirr, zuhd* ve *ḳanā'a* gibi, müterâdifler ile ifâde edilmiştir. Mefhûmun bu geniş teşmili, îmân hususunda isticvâb edilmiş olan Peygamberin: — *„Îmān* sabırdır" — şeklinde cevap verdiğini bize anlatmaktadır. Bu çeşit sabır tamâmiyle medhe değer (*maḥmād tāmm*).

Sabırlarının kuvvetinin az veya çokluğuna göre, üç sınıf kimse tefrik edilir: *a.* kendilerinde sabrın devamlı bir hâl olduğu çok az sayıda kimseler (*ṣiddīḳān, muḳarrabūn*); *b.* kendilerinde hayvânî sevk-i tabi'îlerin hukûm sürdüğü kimseler; *c.* kendilerinde iki sevk-i tabi'î arasında dâimî bir mücâdele bulunan kimseler (*mucāhidūn*); belki Allah onlara tevecciib edecektir. al-Ġazzālī bize irfânîlerden birinin üç türlü *ṣābirūn* tefrik ettiğini söylemektedir: nefsânî heveslerini terkedenler (*tā'ibūn*); emr-i ilâhîye (decretum divinum) baş eğenler (*zāhidūn*); Allahın kendilerine gönderdiklerinden sevinç duyanlar (*ṣiddīḳūn*).

al-Ġazzālī, 6. bölümde mü'minin her türlü ahvâlde *ṣabr*'a nasıl mu'tac olduğunu göstermektedir; *a.* sıhhat ve refâhta; burada *ṣabr* ve *ṣukr*'ün sıkı bir birleşmesi göze çarpar; *b.* şerîatin emirlerini icrâda, men'edilmiş şeylerden kendini korumakta, ister yakınımız tarafından, ister Allahın bir emri ile olsun, irâdemizin aksine meydana gelen vâkıalar esnâsında.

Ṣabr, sâdece iki sevk-i tabi'inin arasındaki mücâdelenin bir alâmeti olduğuna göre, te'min ettiği şifâ dinî sevk-i tabi'îyi kuvvetlendirebilen ve hayvânî sevk-i tabi'îyi zayıflatabilen her şeyde mevcuttur. Hayvânî sevk-i tabi'î, riyâzet vâsıtası ile, bu sevk-i tabi'îyi canlandıran her şeyden sakınarak, kezâ inzivâ (*'azla*) veya müsâade edilen şeyi (meselâ evlenmenin tatbiki) yapmakla zayıflar. Dinî sevk-i tabi'inin takviyesi, *a.* bize *mucāhada*'nin meyvalarını şiddetle isteten arzûnun meselâ velîlerin ve Peygamberin hayatlarını okuma yolu ile tenbihi ile; *b.* bu sevk-i tabi'îyi üstünlük şuûru zevk almakla bitecek şekilde git-gide hasmına karşı mücâdeleye alıştırmak sûreti ile mümkün olur.

Bibliyografya: Makalede zikredilenlerden başka, krş. bir de *Dict. of the Techn. Terms*, I, 823 v.d.; M. Asin Palacios, *La mystique d' al-Gazzali* (*Mél. F. O. Beyrouth*, VII, 75 v. dd.); R. Hartmann, *al-Ḳuschairîs Darstellung des Ṣûfitums* (*Türk. Bibl.*, Berlin, 1914, XVIII, fihrist); L. Massignon, *al-Hallaj martyr mystique de l'Islam* Paris, 1922), fihrist; ayn. mll., *Essai sur les origines... de la mystique musulmane* (Paris, 1922), fihrist. (A. J. WENSINCK.)

SABIR. ṢABİR VEYA ṢAḌR, sarı-sabır, zambakgiller gurubuna dâhil bir Afrika sarısabır çeşidinin yapraklarından elde edilen kurutulmuş hulâsa. Dioskurides'te de bahsi geçen, arap tıbbında çok ehemmiyet verilen, acı ve kuvvetli bir müshil ilâcı. Bugün Sokaṭrā sarı-sabırı bu maddenin en iyi cinsi olarak kabûl edilir. al-Dimaşḳī nebâtın iyi bir tasvirini veriyor (*Nuḫbat al-dahr*, nşr. Mehren, s. 81). Reçine istihsâli için bk. al-Nuvayrī ve lugatler (bk. Lane, *Lexicon*, II, 1645).

Bibliyografya: O. Warburg, *Die Pflanzenwelt*, III, 448; I. Löw, *Die Flora der Juden*, II, 148 v.dd.; Abū Manṣūr al-Muvaffaḳ, *Kitāb al-abniya 'an ḥaḳā'iḳ al-adviya* (nşr. Seligmenn), s. 164 (trc. Abdul-Chalig Achundow), Halle, 1893, s. 227; İbn al-Bayṭār (trc. Leclerc), II, 361—367; E. Wiedemann, *Beitr.*, XLIX; *SBPMS*, 1916, s. 20. (J. RUSKA.)

SÂBÎ. AL-ṢĀBİ', Sâbiî mezhebine mensûp yedi şahsiyetin adı.

1. AL-ṢĀBİ', ABŪ İSḤĀḲ İBRĀHİM (925—996) B. HİLĀL B. İBRĀHİM B. ZAHRŪN AL-ḤARRĀNİ, sâbiî [b. bk.] mezhebine mensûp olup, torunu Hilāl'in mevsuk bir kaydına göre, 5 ramazan 313 (24 teşrin II. 925)'te doğmuştur; fakat *Fihrist*'te, çok geç olduğu muhakkak olan 320 (932) yılı gösterilmektedir. 324 (935/936)'te ölen babası Hilāl, Tüzün'ün hizmetinde hâzık bir tabîp idi. İbrāhīm tıp, hey'et ve hendese ilimlerinde geniş bilgi sâhibi olan âilenin diğer âzası gibi, aynı ilimleri öğrenmiş idi. Onun Büveyhî hukümdarı 'Aḍud al-Davla'nın vezîri al-Muṭahhar b. 'Abd Allāh için, gümüş para büyüklüğünde bir usturlap imâl ettiği söylenir. Bununla berâber bu sâhadaki çalışmalarını erken terkederek, divâna kâtip oldu. Orada Büveyhî Mu'izz al-Davla (ölm. 356=966/967)'nin, bilâhare 'İzz al-Davla unvânı ile hukümdar olacak olan şehzâde Baḫtiyār'a Kirman vâlisi Muḥammed b. İlyās'ın kızını istemek üzere, bu vâliye hemen bir mektup yazılması için vezir al-Muhallabī'ye bir haberci göndermesi münâsebeti ile, dikkati üzerine çekti. Vezîrin dostları ve kâtipleri ile işret meclisinden çıktıkları bir sırada istenilen mektûbu yalnız İbrāhīm al-Ṣābi' hazırlamağa muvaffak olmuş idi. O bilhassa 349 (960/961)'da, Abū İsḥāḳ İbn Ṣavāba'nın ölümü üzerine, kendisini inşâ divânı birinci kâtibi tâyin eden Mu'izz al-Davla tarafından mümtaz bir duruma yükseltilmiş idi. Hukümdar onu ihtidâ ettirmek için, mükâfat olarak baş-vezirlik makamını da teklif etmek sûreti ile büyük gay-

retler sarfetmiş, fakat o bunu kabûl etmemiş ve ölünceye kadar kendi dinî kanâatlerine sâdık kalmıştır. Bununla berâber münevver bir adam sıfatı ile, müslümanların âdetlerine mümkün olan ölçüde intibak ediyor ve ramazan devâmınoa oruç tutuyordu. *Kur'an*'a olan vukufu mükemmel idi ve resmî tahrîrâtında sık-sık âyetler zikrederdi. Mu'izz al-Davla'dan sonra oğlu 'Izz al-Davla zamanında da divândaki mevkiini muhâfaza etti ve 364 (974 975)'te 'Izz al-Davla'nın amcası 'Aẓud al-Davla Bagdad'a geldiği zaman, İbrâhîm onların karşılıklı durumunu dostâne bir şekilde tanzîm eden bir mukavele hazırlamakla vazîfelendirildi. 'Aẓud al-Davla önceleri hakkında büyük bir teveccüh beslediği İbrâhîm'i Şîraz'a dâvet etti ise de, İbrâhîm bunu reddetti; zîra kendisinin gaybûbeti esnâsında âilesinin ihtidâ etmesinden korkuyordu. 'Aẓud al-Davla'ye gönderdiği mektupta bâzı beğenilmeyecek kısımlar da var idi. Bilhassa Mu'izz al-Davla'nın yerine oğlu 'Izz al-Davla'yi daha lâyık görmekte idi. Böylece o, kendisine karşı 'Aẓud al-Davla'nın kinini tahrik etti. Amca ile yeğen arasındaki mücâdele İbrâhîm için felâket oldu: 'Izz al-Davla 367 (977/978)'de öldürülüp, 'Aẓud al-Davla Bagdad'a girince, 26 zilkâde (5 temmûz 978) cumartesi günü yakalandı. 'Aẓud al-Davla onu fillerin ayakları altında ezdirmeğe yemin etmiş olmakla berâber, aralarında vezîr al-Muṭahhar b. 'Abd Allâh'ın da bulunduğu ileri gelen bir çok şahsiyetin müdâhaleleri netîcesinde, hapsedildi ve bir kaç sene hapiste kaldı. Hapishânede iken, 'Aẓud al-Davla'nın tekrar teveccühünü kazanmak imkânını hazırlamak üzere, kendisine Büveyhî hânedânının bir tarihini yazmak vazîfesi verildi. Bu eser 'Aẓud al-Davla'nın *tâc al-milla* olan yeni unvânına izâfeten *Kitâb al-tâcî* adını taşıyordu. Sahifeler yazıldıkça, hükümdar okuyor ve kendi arzû ettiği tashihlerin yapılması ile de bizzat meşgûl oluyordu. İbrâhîm bundan müteessir idi ve eserin ne durumda olduğunu soran bir arkadaşına yazdıklarının yalan ve saçmadan ibâret olduğunu söylemek ihtiyatsızlığında bulundu. Bu sözler 'Aẓud al-Davla'ye intikal ettirildi ve ancak hükümdarın ölümü İbrâhîm'i cezâdan kurtardı. Şaraf al-Davla'nın tahta geçmesini müteâkip (20 cemâziyelevvel 371 = 21 teşrin II. 981), hapishâneden çıkarılan İbrâhîm ömrünün geri kalan kısmını inzivâda geçirdi ve 71 yaşında öldü. Bâzıları yaşının 91'e ulaştığını iddia ederlerse de, hem ölüm tarihi, hem yaşı hakkında verilen rakamlar, ölümü dolayısı ile, Şarîf al-Raḍî'nin yazdığı mersiyenin başlığı ile te'yit edilmektedir (Beyrut tab., I, 274; British Museum, Add. 25750 ve Add. 19410). Bagdad'a Şûnîzî mezarlığına gömüldü. al-Raḍî'nin mersiyesi uzun ve samimî bir dostluğun delîlidir ve bir gayr-i mü'mine ağlanmış olduğu hakkındaki serzenişi de müellif onun şahsî meziyetleri için ağladığı şeklinde cevaplandırmıştır. Bu şiiri Ṣa'âlibî tam olarak *Yatîma* (Şam tab., II, 81—85)'sine nakletmiştir. İbrâhîm'in eserlerinden *Kitâb al-tâcî* kaybolmuş ise de, muahhar tarihçiler tarafından fırsat düştükçe zikredilmiştir. Msl. Mirḫvând, *Ravżat al-ṣafâ'* (*Geschichte der Sultane aus dem Geschlecht der Bûjeh* adı altında, Wilcken tarafından, kısmen neşredilmiştir; Berlin, 1832), fars. metin s. 13; İbn Miskavayh tarafından, isim verilmeksizin, zikredilmiştir: arap. metin, II, 21 v.dd., 53, 59, 86 v.d., 404. Mirḫvând tarafından zikredilen Büveyhiler şeceresi (*gôst. yer.*) İbrâhîm'in verdiği mâlûmâtı te'yit eder görünmektedir. İbn Abî Uṣaybi'a (I, 224, 12) *Kitâb al-tâcî*'yi yanlışlıkla Sinân b. Ṣâbit'e atfeder. İbrâhîm'in diğer eserleri şunlardır: 2. kendi âilesinin tarihi (kayıptır). 3. Kendisine bilhassa şöhret sağlayan *Rasâ'il* (resmî mektuplar olup, bir araya toplanmış ve zamanımıza kadar gelmiştir; yazmaları için bk. Leiden, nr. 345, Paris, nr. 3314). Bunlardan bir çok bölümler *Yatîma*'de, Yâḳût'un *İrşâd*'ında, Ḳalḳaşandî'nin *Ṣubḥ al-a'şâ*'sında ve *Ma'âhid al-tanṣîṣ*'ta nakledilmiştir. Bunlar hilâfetin çöküşü devrine âit mâlik olduğumuz vesâiki tamamlamakta olduklarından, tarih bakımından çok büyük ehemmiyeti hâizdir. Mektuplarında farsçanın te'siri olmakla berâber, devrinin diğer nümûnelerine nazaran daha sâde ve vâzih bir üslûp kullanılmıştır. 4. Yukarıda adları geçen eserlerde ve bir çok müntehabât kitaplarında geniş ölçüde yer almış bulunan şiirleri vardır. Bu devrin diğer şâirlerinin şiirlerinden farklı olmayan bu şiirlerde, vezir al-Muhallabî (ölm. 358 = 968/969), 'Aẓud al-Davla'nın vezîri al-Muṭahhar b. 'Abd Allâh (ölm. 369 = 979/980), 'Aẓud al-Davla, Bahâ' al-Davla'nın vezîri Sâbûr b. Ardaşîr (381 = 991/992'de azledilmiş idi), Sâbûr'un halefi 'Abd al-'Azîz b. Yûsuf, Şams al-Davla (372—388 = 982—998 arasında hüküm sürmüştür) v. b. gibi, devrin ileri gelen şahsiyetlerinin medhine dâir mısrâlar vardır. Mersiyelerinden biri oğlu Sinân içindir.

Bibliyografya: *Fihrist* (nşr. Flügel), I, 134; Ṣa'âlibî, *Yatîma* (Şam.), II, 23—86, I, 14, 69, 187 v. d., 190, 528; İbn Ḫallikân (nşr. Wüstenfeld), nr. 12 (Kahire, 1310), I, 12; Yâḳût, *İrşâd* (nşr. Margoliouth), I, 324—358; İbn al-Aṯîr, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg), VIII, 397; IX, 11, 74, 226; Abu 'l-Fidâ' (İstanbul tab.), II, 136; Hilâl al-Ṣâbi', *Kitâb al-*

vazarâ', III; İbn al-Ḳifṭī, *Târîḫ al-ḥakamâ'* (nşr. Lippert), s. 75 v.d.; Bakir, *Ravżat al-cinân* (Tahran tab.), s. 45, 141; Barhebraeus, *Muḫtaṣar Târîḫ al-duval* (nşr. Ṣâlihânī), s. 307; Nuvayrī, *Nihâyat al-arab* (Kahire tab.), I, 40; *Ma'âhid al-tanṣîṣ* (1316), I, 53, 154—161, 174, 227, 257; II, 114 v.d.; Wüstenfeld, *Geschichtsschreiber*, s. 149; Chwolson, *Die Ssabier* (Petersburg, 1856); Brockelmann, *GAL*, I, 96; Casiri (*MSS. in the Escorial*, I, 405); Niẓâm al-Dîn, *Introduction to the Cavâmi' al-Ḥikâyât of Muḥammad 'Avfî* (tez, Univers. Lib., Cambridge).

2. AL-ṢÂBİ', HİLÂL B. AL-MUḤASSİN (970—1056), İbrâhîm b. Hilâl'in torunu olup, 359 şevvâlinde (970 ağustos/eylûl) doğmuştur. Âilenin diğer âzası gibi, sâbiî idi. Annesi tabîp ve tarihçi Ṣâbit b. Sinân b. Ḳurra'nın hemşîresi idi. Âilesi efrâdından ilk defa eski dinini terkederek, müslüman olan Hilâl al-Ṣâbi' olmuştur. Faḫr al-Mulk Abū Ġâlib Muḥammed b. Ḫalaf'in kâtibi bulunuyordu. Bu zât ölümünde ona 30.000 dinarlık bir meblâğ bırakmış idi. Hilâl, vezir Mu'ayyid al-Mulk al-Ḥasan al-Ruḫḫacī (ölm. 430=1038/1039)'nin müdâhalesinden korkarak, bu parayı sarfetmekten çekindi. Fakat vezîr bunu öğrendiği zaman, paranın Hilâl'de kalmasına müsâade etti. Bununla berâber Hilâl, kendisi devletten maaş almakta olduğu için, parayı kendi oğlu Ġars al-Ni'ma'ya bıraktı. 17 ramazan 448 (28 teşrin II. 1056) salı günü öldü. Yazdığı 9 eserden ancak, H. F. Amedroz tarafından, Leiden (1904)'de neşredilen parçalar kalmıştır.

Eserleri şunlardır: 1. *Târîḫ*, dayısı Ṣâbit b. Sinân'ın tarihine zeyil olup, 360—447 (970—971=1055—1056) arasındaki vak'aları ihtivâ eder. Neşredilen parça yalnız 389—393 (998—999=1002—1003) yılları vekayiidir ve bu parça diğer kısımların kaybolmasına acındıracak mâhiyettedir. Eserinin son bölümünde, uzun seneler en ehemmiyetli vesîkaları görmek imkânına sâhip bulunmuş olan dedesinin verdiği mükemmel mâlûmattan istifâde etmiştir. 2. *Kitâb al-vuzarâ'*, al-Ṣūlī'nin ve al-Cahşiyārī'nin eserlerinin devâmıdır. Bundan bize ancak basılmış olan başlangıç kısmı kalmış, büyük vezirlerin hâl tercümelerinden bâzıları kaybolmuştur. Eserin daha sonraki bir bölümünden parçalar mahfûz bulunmaktadır. *Badâ'i' al-badâ'ih*'te, bu son eserin müellifi İbn Ẓâfir tarafından, *Kitâb al-a'yān va 'l-amṣâl* adı ile zikredilen *Kitâb al-vuzarâ'*'yı İbn Ḫallikān, daha uzun bir isim altında, *Kitâb al-amâṣil va 'l-a'yān va mutanadda 'l-'avâṭif va 'l-iḫsān* olarak göstermekte ve eserin bir cild olduğunu, eğlendirici hikâyeler ve nâdir mâlûmat ihtivâ ettiğini söylemektedir. 3. *Ġarar al-balâġa fi 'l-rasâ'il*, kendi husûsî mektuplarının mecmûasıdır. 4. *Kitâb risâlât 'ani 'l-malik va'l-vuzarâ'*, dedesininkileri hatırlatan kendi resmî mektuplarının mecmûasıdır. 5. *Kitâb rusûm dâr al-ḫilâfa* muhtemelen Bagdad'daki çeşitli me'mûriyet ve makamların bir tavsifi idi. 6. *Kitâb aḫbâr Baġdâd*, Bagdad şehrinin tarihi. 7. *Kitâb ma'âṣir ahlihi*, kendi âilesinin tarihidir. 8. *Kitâb al-kuttâb*, ihtimâl al-Ṣūlī'nin aynı addaki eseri örnek alınarak, kâtipler için hazırlanmış el kitabıdır. 9. *Kitâb al-siyâsa*.

Bibliyografya: *Kitâb al-vuzarâ'*, giriş, s. 5 v.dd., 13; al-Ḫaṭîb, *Târîḫ Baġdâd* (yazm. B. M.); İbn al-Ḳifṭī (nşr. Lippert), bk. fihrist; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld, nr. 756), Kahire, 1310, II, 202; İbn Ḥicca, *Ṣamarât al-avrâḳ* (Kahire, 1304), I, 76; *JRAS*, 1901, s. 501, 749; v. Kremer, *Das Einnahmebudget des Abbâsidenreiches* (*D. Ak. Wien*, phil-hist. Cl., XXXVI, 283—362); Wüstenfeld, *Geschichtsschr.*, nr. 198; Brockelmann, *GAL*, I, 323; *Suppl.*, I, 556 v.d.

Bu âilenin diğer âzası, şecere sırasına göre, şunlardır:

Zahrūn
- İbrâhîm (ölm. 309=921); bk. nr. 3
  - Ṣâbit (ölm. 365=976); bk. nr. 5
  - Hilâl; bk. nr. 4
    - İbrâhîm (ölm. 384=994); bk. nr. 1
      - al-Muḥassin (399=998/999 'da hayatta idi); bk. nr. 6
        - Hilâl (ölm. 448=1056/1057); bk. nr. 1
          - Muḥammed Ġars al-Ni'ma (ölm. 480=1087/1088); bk. nr. 7
      - Sinân; bk. nr. 1 sonunda

3. AL-ṢÂBİ', ABŪ İSḤĀḲ İBRÂHÎM B. ZAHRŪN, bâzik bir tabîp idi. al-Raḳḳa'dan Bagdad'a gelmiş ve orada 20 safer 309 (30 hazîran 921)'da ölmüştür. Krş. İbn Abî Uṣaybi'a, *'Uyūn al-anbâ'* (nşr. A. Müller), I, 227; İbn al-Ḳifṭī, *Târîḫ al-ḥukamâ'* (Kahire, 1326, s. 55=nşr. Lippert, s. 76).

4. AL-ṢÂBİ', HİLÂL B. İBRÂHÎM B. ZAHRŪN, ABU 'L-ḤUSAYN, İbrâhîm'in babasıdır. Emîr Tüzün'ün hizmetinde bulunmuş, bilgin bir tabîp idi (İbn al-Ḳifṭī, *Ḥukamâ'*, Kahire, s. 229=nşr. Lippert, s. 350).

5. AL-ṢÂBİ', ṢÂBİT B. İBRÂHÎM B. ZAHRŪN, 27 zilkâde 283 (5 kânûn II. 897)'te al-Raḳḳa'da

doğmuş olup, o da bir tabîp idi; 'Aẓud al-Davla 364 (974/975)'te Bagdad'a geldiği zaman, artık ihtiyarlamış idi. Önceleri iyi bir kabûl görmemiş olmakla berâber, sonraları kendisine maaş bağlandı ve 11 zilkâde 365 (11 temmûz 976)'te öldü (İbn Abî Uṣaybi'a, I, 227—230; İbn al-Ḳifṭî, nşr. Lippert, s. III; Yâḳût, *İrşâd*, I, 341).

6. AL-ṢÂBİ', AL-MUḤASSİN B. İBRÂHÎM ABÛ 'ALÎ, Sinân b. Ṣâbit b. Ḳurra'nın kitaplarının bize intikalini sağlamıştır. Krş. İbn Abî Uṣaybi'a, I, 224—227; İbn al-Ḳifṭî (nşr. Lippert), bk. fihrist; Yâḳût, *İrşâd*, I, 339 v. dd.

7. AL-ṢÂBİ', MUḤAMMED B. HİLÂL ABU 'L-ḤASAN ĠARS AL-NİʿMA, tarihçi Hilâl'in oğludur. 416 (1025/1026)'da doğmuş ve babasının ölümünde 12.000 dinar kıymetinde ehemmiyetli bir emlâk tevârüs etmiş idi. Sâkin bir hayat yaşamış, servetini arttırmış ve 480 (1087/1088)'de öldüğü zaman, 70.000 dinar bırakmıştır. Oğulları az sonra bu serveti yiyip-bitirmişlerdir. Âilenin şerefi kendisi ile nihâyete ermiş olan Ġars al-Niʿma 400 cildlik küçük bir kütüphâne te'sis etmiş idi. Bunun hâfız-ı kütübü de İbn al-Aḳsâsî idi. Fakat haysiyetsiz çıkan bu adam kitaplarının çoğunu sattı. Ġars al-Niʿma bir müddet halife al-Ḳâ'im'in divânında bulundu. Babasının tarihini devâm ettirmeği denedi ise de, ancak, ihtimâl söylemek istediklerini tamâmen yazmağa cesâret edemediği için, sonuna doğru fevkalâde muhtasar küçük bir cild yazabildi. al-Ṣafadî'nin iddiasına göre, Hibat Allâh b. al-Mubârak Ġars al-Niʿma'yi, eserini bir çok yalanla doldurmuş olmakla, ithâm eder. Bütün eserleri kaybolduğundan bu husûsun tahkikına imkân yoktur. Diğer eserleri şunlardır: 2. *al-Hafavât al-nâdira min al-muġaffilîn al-maḥẓûẓîn va 'l-saḳaṭât al-bârida min al-muġaffalîn al-malḥûẓîn*, tarihî hikâyeleri ihtivâ ediyordu. 3. *Kitâb al-rabî'*, al-Tanûḫî'nin *Nişvâr al-muḥâżara*'sı örnek tutularak hazırlanmış idi (krş. İbn Ḫallikân, Kahire, 1310, II, 202; İbn al-Ḳifṭî, *Ḥukamâ'*, Kahire tab., s. 77=nşr. Lippert, s. 294, 19; al-Ṣafadî, *Vâfi 'l-vafayât*, Brit. Muss., Ms. Or. 5320, 110b). (F. KRENKOW.)

ṢÂBİ'. [Bk. SÂBİ.]

ṢÂBİ'A. [Bk. SÂBİÎLER.]

SÂBİÎLER. AL-ṢÂBİ'A, bu isim çok ayrı iki dinî fırkaya delâlet eder: 1. mandeîler veya subbaler olup, El-cezîre'nin Yaḥyâ yahudi-hıristiyan (vaftizci Yaḥyâ hıristiyanları) fırkası; 2. Ḥarrân sâbiîleri ki, uzun zaman islâm hâkimiyeti altında yaşamış müşrik bir fırka olup, akîdesi itibârî ile dikkate değer ve yetiştirmiş olduğu âlimler bakımından mühimdir.

Kur'an'da üç defa yahudi ve hıristiyanlar arasında „kitab ehli", yâni vahyedilmiş kitaba sâhip kimseler olarak gösterilen sâbiîler açık bir şekilde mandeîlerdir. İsim *ṣ-b-'* (ibrânî) „batırmak, daldırmak" kökünden, *'ayn*'ın düşmesi ile türemiş ve „vaftiz edenler, daldırmak sûreti ile vaftiz ameliyesini yapanlar" mânasına gelmiş olmalıdır. Bu menâsiki hiç tanımayan müşrik sâbiîler, *Kur'an*'ın yahudi ve hıristiyanlara gösterdiği müsâmahadan istifâde edebilmek için, bu ismi ihtiyâten almış olabilirler.

Arap müellifleri, IV. (h.) asırdan beri, Ḥarrân sâbiîlerinden dâimâ alâka ile çok sık bahsetmişlerdir. al-Şahrastânî onlara çok uzun bir bölüm ayırmış olup, burada akîdelerini izâh ve beyân etmekte ve bunları rûhânî cevherleri kabûl edenler, *al-rûḥâniyûn*, bilhassa yıldızların büyük rûhlarını kabûl edenler arasına sokmaktadır. Menşe'de, onların üstâdları olarak, iki peygamber-feylesûf, 'Aẓimûn (agathodaimon, yâni iyi demon=şeytan) ve Hermes'i tanır ki, bunlar sırası ile, Şîṯ ve İdrîs peygamberler ile aynı sayılır. Orpheus da onların peygamberlerinden biridir. Bunlar hakîm, mukaddes, muhdes olmayan, celâl ve azametine ulaşılması imkânsız, fakat rûhlar vâsıtası ile kendisine yaklaşılabilen bir yaratıcıya inanırlar. Rûhlar cevherde, hareket ve durumda, temiz ve azizdirler. Cevher olarak, cismânî maddelerden ve cismânî melekelerden münezzehtirler; mekân içinde hareketleri, zaman içinde değişmeleri yoktur. Bunlar efendi, ilâh ve en yüksek ilâhın nezdinde şefâatçidirler; rûhu temizlemek, ihtirasları yenmek ve ezmek sûreti ile, bunlarla münâsebete girilir. Fiilde bunlar eşyâyı meydana getirir, yenileştirir ve bir hâlden diğer hâle değiştirirler; ilâhî azametin kuvvetini süflî varlıklara doğru akıtırlar ve bunların her birini başlangıcından itibâren kemâline kadar sevkederler. 7 seyyârenin idâreileri bunlardan olup, seyyâreler onların mâbedleri gibidir. Her rûhun bir mâbedi, her mâbedin bir küresi vardır ve rûh, rûhun vücutta bulunması gibi, mâbedinde bulunur. Bâzan seyyârelere — baba ve unsurlara — anne derler. İşleri bu küreleri bareket ettirmekten, onlar vâsıtası ile unsurlar ve madde âlemine de te'sir etmekten ibârettir; mürekkebâttaki karışmalar ve sonra cismânî kuvvetler bundan meydana çıkar. Küllî varlıklar küllî rûhlardan, cüz'î olanlar da cüz'î rûhlardan hâsıl olur; nitekim umûmiyetle yağmurun bir meleği, bir mükkel rûhu ve her yağmur damlasının da bir meleği vardır. Dünya hâdiselerini, rüzgârları, fırtınaları, zelzeleleri onlar idâre eder ve her varlığa kuvvet ve kanûnlarını onlar dağıtırlar; mevcûdiyet-

leri tamâmen rûhtan ibâret olup, melekler gibidirler.

al-Şahrastânî doğrudan-doğruya mâbedler (*hayâkil*) denilen yıldızlara tapan sâbiîler ile insan eli ile yapılmış mâbedler içindeki yıldızları temsil eden yapma putlara (*aşḫâṣ*=şahıslar) tapanları biribirlerinden ayırmaktadır. al-Dimaşḳî'nin *Nuḫbat al-dahr*'inde sâbiîlerin mâbedleri ve putları ile dinî merâsimleri hakkında çok alâka çekici bir parça vardır; mâbedlerin şekli, basamak sayısı, süslerin renkleri, putların maddesi, kurbanların mâhiyeti seyyârelere göre değişiyordu. Bunlar dinî merâsimler tarihi bakımından alâka çekicidir. Bu parçada ve başka yerlerde, şüphesiz doğru olmayan, insanların kurban edildiği ithâmı vardır. Yahudi feylesûf İbn Maymûn al-Dimaşḳî'nin bahsettiği putlara benzer putlar gördüğünü söyler. al-Şahrastânî ayrıca şöyle ilâve etmektedir: Bütün sâbiîlerin üç duâsı vardır. Bir ölünün cesedine temâs ettikten sonra *ġusl* ederler; domuzun, köpeğin, pençeli yırtıcı kuşların ve güvercinin eti harâmdır. Sünnet yaptırmazlar; boşanmaya ancak hâkim karârı ile müsâade ederler ve iki kadın ile evlenmeği kabûl etmezler.

Sâbiîler önce Elcezîre'nin şimâlinde yayılmışlardı ve merkezleri eski Ḥarrân'da idi; dinî merâsim dilleri süryânîce idi. Halîfe al-Ma'mûn onları tâkip ve mahvetmek istedi; fakat fikrî meziyetleri kendilerine müsâmaha gösterilmesini te'min etti. 259 (872)'a doğru, meşhûr Sâbit b. Ḳurra [b. bk.], dindaşları ile mücâdele ettiğinden, Ḥarrân'da cemâatten kovuldu ve Bagdad'a gelip, sâbiîliğin bir kolunu te'sis etti. Bagdad sâbiî cemâati bir müddet sükûn içinde yaşadı; fakat halîfe al-Ḳâhir onları tazyik etmeğe başladı ve Sâbit'in oğlu Sinân'ı islâmiyeti kabûle zorladı. Aş.-yk. 364 (975)'te, halîfe Muṭî' ile Ṭâ'i'in kâtibi olan Abû İsḥâḳ b. Hilâl al-Ṣâbî, Ḥarrân, Raḳḳa ve Diyâr-Mużar'da bulunan dindaşları lehinde, bir müsâmaha fermânı çıkarttı ve Bagdad sâbiîlerini himâye etti. XI. (m.) asırda Bagdad ve Ḥarrân'da hâlâ pek çok sâbiî var idi. 424 (1033)'te, Ḥarrân'da bir kale gibi olan bir ay mâbedinden başka, bir şey yok idi; bu mâbed zikredilen tarihte Mısır Fâtımîleri tarafından zaptedildi. XI. (m.) asrın ortasından sonra, Ḥarrân sâbiîlerinin izleri kaybolmaktadır; bu asrın sonuna kadar, Bagdad'da bunlara tesâdüf olunuyordu.

Bu dinî fırkanın meşhûr şahsiyetleri şunlardır: mümtaz bir hendese âlimi, benzeri az bulunur bir hey'et âlimi, mütercim ve feylesûf olan Sâbit b. Ḳurra; tabîp ve meteoroloji âlimi olan Sinân b. Sâbit; aynı âileden diğer tabîp ve hey'et âlimleri, müverrih olan Sâbit b. Sinân ve Hilâl b. Muḥassin; vezir Abû İsḥâḳ b. Hilâl ve bu âilenin diğer uzuvları; meşhûr hey'et âlimi al-Battânî (Albategnus); riyâziyeci Abû Ca'far al-Ḫâzin; *al-Falâḥat al-nabaṭîya* müellifi İbn Vaḥşîya, kendisinin müslüman olduğunu söylerse de, tamâmiyle sâbiî mezhebine mensûptur. Hakkında kat'î pek az şey bilinen meşhûr elkimyâcı Câbir (Geber), muhtemel olarak, sâbiîdir. Bu âlimler al-Dimaşḳî'nin mâdenler kısmında zikredilmişlerdir.

Bibliyografya: Mandeîler hakkında bk. W. Brandt, *Die Mandäische Religion* (Leipzig, 1889); ayn. mil., *Mandäische Schriften* (Göttingen, 1893); ayn. mll., *Die Mandäer* (*Verh. Ak. Amst. Letterk.*, yeni seri, XVI, nr. 3); F. Scheftelowitz, *Die Entstehung der maniehäischen Religion und des Erlösungsmysteriums* (Giessen, 1922); H. H. Schaeder (*Der Islam*, 1923, XIII, 320—333); Pedersen, *The Sabians* (*'Acab-nāma*), Cambridge, 1922. Ḥarrân sâbiîleri hakkında: D. Chwolson, *Die Ssabier und der Ssabismus* (2 cild; Petersburg, 1856); de Goeje, *Mémoire posthume de Dozy contenant de nouveaux documents pour l'étude de la religion des Harraniens* (1883'te Leiden'de toplanan milletler-arası şarkiyatçılar kongresinin 6. toplantısı çalışmaları, II, 291—366); Muḥammed al-Şahrastânî, *Kitāb al-milal wa 'l-niḥal* (*Book of religions and Philosophical Sects*, nşr. Cureton, London, 1846, II, 202—251); al-Dimaşḳî, *Cosmographie* (nşr. A. F. Mehren), Petersburg, 1866, s. 39—48; al-Mas'ûdî, *Murūc* (Paris tab.), IV, 61—71. (B. CARRA DE VAUX.)

SABİL. [Bk. SEBİL.]

ŞABİR. [Bk. SABIR.]

SÂBİT. SÂBİT (? — 1712), XVII. asrın sonu ile XVIII. asrın başı arasında yaşamış ve devrinin diğer şâirlerinden farklı hüviyeti ile dikkati çekmiş mühim bir türk şâiri. Asıl adı Alâeddin Ali olup, Bosna vilâyetinin Užica kasabasında doğmuştur. Rypka doğum tarihini 1060 (1650) civârında tahmin eder. Bir paşa çocuğu olan şâir Vuslatî Ali Bey (ölm. 1110=1700) ile Mâhirî Abdullah Efendi (ölm. 1122=1711)'nin akrabâsı idi. Sâbit, memleketinin sayılı âlimlerinden Halîl Efendi'den ders aldıktan sonra, tahsilini ileriletmek için, İstanbul'a gelmiştir. Şiirde erken çağda bir kabiliyet gösteren Sâbit'in asıl yetişme ve inkişâfı bundan sonradır. Kendisine bir hâmî arayan şâir sunduğu muhtelif kasîdeler (msl. bk. *Dîvân*, Üniv. kütüp., nr. TY 3288, 51a ve 52a) ile teveccühünü kazanmağa çalıştığı kapudân-ı deryâ Seydî-zâde Mehmed Paşa'ya intisâba mu-

vaffak olarak, onun dâiresine imam olmuştur. Hâmîsinin Rumeli vâliliğinden kapudân-ı deryâlığa tâyini 1086 şevvâlinde (kânûn I. 1675) olduğuna (*Sicill-i osmânî*, IV, 186) göre, Sâbit'in İstanbul'a bu tarihten daha önce geldiği anlaşılıyor. Mehmed Paşa'nın muhitinde kendisini gösterme ve mühim şahsiyetler ile temâs imkânını elde eden şâir hâmîsi hakkındaki kasîdelerinden birinde şöhretini ona borçlu olduğunu belirtmektedir. Mehmed Paşa'nın tavassutu ile 1089 rebiyülâhirinde (hazîran 1678) şeyhulislâm Çatalcalı Ali Efendi'den mülâzim olur. *Dîvân*'ının Ferîd Kam'a âit nüshasındaki bir kayıt onun La'li-zâde âilesine dâmâd olduğunu göstermektedir. Bayrâmiye tarîkati ile alâkası bilhassa bu âileye mensûbiyeti dolayısı iledir. Sâbit 40 akçe maaşla müderrisliğe yükselip, mâzûl olduktan sonra, kadılığı tercih etmiştir. Onun sadrâzam Kara İbrahim Paşa'ya 1096 (1685)'da yazdığı bir kasîdede mâzûliyetinden ve gurbette kalışından şikâyet ile bir kadılık istediğini tesbit ediyoruz (*Dîvân*, Üniv. kütüp., nr. TY 3288, 41ª). Rumeli kazaskeri Ankaravî Mehmed Efendi'den de yine bu tarihlerde bir mansıp ricâ etmektedir. 13 cemâziyelevvel 1101 (23 şubat 1690)'de Edirne'ye gelen Selim Giray'a (Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdar tarihi*, II, 495) Prekop ve Kaçanik zaferlerini tebrik için takdim ettiği kasîdeden, 1098 yılı ortalarından (1687 baharı) beri günlerinin Edirne'de mülâzemetle ve âilesinden uzakta geçmekte olduğunu öğreniyoruz. Şeyhî'nin bahsettiği onun Çorlu ve Burgaz kadılıkları daha önceye âit olmalıdır. Zikrolunan kasîdede, nâmına yazmış olduğu *Zafer-nâme* adlı eseri dolayısı ile iltifâtını kazandığı Selim Giray'dan Kırım'da Kefe şehrinin kadılığını ricâ eden Sâbit oraya sâniye rütbesi ile kadı olmuştur (Abdülgaffar Kırımî, *'Umdat al-tavârîḫ*, İstanbul, 1926, s. 132; burada kendisini tanımış olanlardan naklen eşkâl, kıyâfet v. b. hususiyetlerinin bir tasviri vardır). Tam yılı ve müddeti bilinmemekle berâber, bunun Selim Giray'ın hanlıktan ikinci defa ferâgat ettiği cemâziyelâhir 1102 (mart 1690) tarihinden önceye âit olduğu muhakkaktır. 1103 şâbânında (nisan/mayıs 1692) Rumeli kazaskeri Paşmakçı-zâde Ali Efendi'ye yazdığı kasîdede onun Yanya kadılığını istediği görülüyor. Sâbit burada, uğradığı büyük bir felâketten bahis ile, âile efrâdının mühim bir kısmının katlolunduğunu, sağ kalan kızının da kurtulmak için fidye-i necât beklediğini haber verir. O yıl Ebû Saîd-zâde Feyzullah Efendi şeyhulislâm olunca şâir Tekir-Dağ müftülüğüne ve hâric derecesi ile oradaki Rüstem Paşa medresesi müderrisliğine tâyin edildi. Burada 8 yıl kalan Sâbit 1104 yılının ilk yarısında (1693) „yerinde dâhil" ve 1109'da da (1697/1698) „mûsıle-i sahn" derecelerine yükselir. Bu küçük şehirde unutulup kalmamak maksadı ile hükümdar ve devlet ricâline muhtelif kasîde ve tarihler yazıp, İstanbul'daki mühim şahsiyetlere kendini hatırlatmağa çalışan şâir, burada *Edhem ü Hümâ* adlı mesnevîsine başlamış, mühim bir kısmı ile divânını meydana getirmiştir. Ayrıca talebesi olup, kendi tarzında şiirler yazan Şehrî adında bir şâir de yetiştirmiştir. İkametinin uzamasından ve muhitinden şikâyet eden Sâbit, şeyhulislâm Seyyid Feyzullah Efendi tarafından, 1112 muharreminde (hazîran/temmûz 1700) Saray-Bosna mevleviyetine getirilir. Şâir, 1099—1110 yılları arasında uğradığı Avusturya istilâsı yüzünden, harâp ve fakir düşen bu şehrin kadılığından, gelirî maddî sıkıntılarını karşılayamadığı için, memnûn değil idi. Bir sene sonra, 1113 muharreminde (hazîran/temmûz 1701) azlolundu. Bu sûretle Sâbit için yine maddî sıkıntılar ile dolu bir mâzûliyet devresi başlamış idi. Bu arada çok sevdiği oğlu İbrahim'in ölümü ile (1114) bir felâkete daha uğradı. Hükümdar ve ricâlinin tevecc ühünü kazanmak için yazdığı çeşitli manzûmelerden biç bir netîce alamayan Sâbit, sadrâzam Kalaylıkoz Ahmed Paşa ve şeyhulislâm Paşmakçı-zâde Ali Efendi'ye sunduğu kasîdelerinde 3 yılı aşan mâzûliyetinden şikâyet etmekte idi. Onun, ferdî hâlleri aksettirmek bakımından, divân şiirinde nâdir rastlanan örneklerden biri olan tercî-i bend şeklindeki 9 bentlik arz-ı hâli bu devrenin mahsûlüdür. Nihâyet 1117 saferinde (hazîran 1705) Konya mevleviyetine tâyin edildi. 1118 cemâziyelevvelinde (ağustos/eylûl 1706) tekrar azl üzerine, İstanbul'a döndü. Bu defa mâzûliyeti fazla uzatmadan, 1119 zilkâdesinde (şubat 1708) kendisine öleden beri istediği Diyarbekir mevleviyeti verildi. Son vazifesi olan bu mansıptan 1121 muharreminde (mart/nisan 1709) azlolunarak, İstanbul'a dönen Sâbit ölümüne kadar mâzûl kaldı. Arpalığı elinden alınmış idi (bk. Baltacı Mehmed Paşa hakkındaki *Ramazâniyesi*). Artık yaşlanmış bulunan şâir, Ahmed III. ve sadrâzam Baltacı Mehmed Paşa nâmına kaleme aldığı manzûmelerde yeni bir mansıp istememekle berâber, mâzûllükteki maddî sıkıntılarını duyurmağa çalışıyordu. Bu yıllarda yazdığı şiirlerde Sâbit, bulunduğu devirde bir şâirin kuru takdirden başka iltifat görmediğini, san'at ve irfânın insanı iflâsa götürmekten başka bir şey te'min etmediğini ifâde eder. Sâbit, Ahmed III. saltanatının Dâmâd İbrahim Paşa zamanındaki parlak devresini göremeden, 3 şâbân 1124 (5 eylûl 1712)'te vefât etti. Mezarı, Topkapı'dan Maltepe'ye

giden yol kenârında, La'lî-zâde âilesinden ve Bayrâmîye ricâlinden muhtelif şahısların mezarlarının bitişiğinde, Sarı Abdullah Efendi 'nin [b. bk.] ayak acundadır. Mezar taşı melâmî-bayrâmî taşları tarzındadır.

Sâbit, Nâbî 'nin, büyük bir üstâd olarak, hemen tek başına türk şiirine bâkim olduğu bir devrede yetişmiş, zamanın yüzlerce şâiri içinde kuvvetle temâyüz ederek, devrinin mühim ve meşhûr bir şâiri olmuştur. Başta Nâbî olmak üzere, Safâî, Sâlim, Seyyid Vehbî gibi, muâsırları kendisinden takdir ile bahsetmişlerdir. Sâbit 'e divân şiirinde büyük bir şöhret ve mevkî te'min eden cihet, darb-ı meselleri, halk tâbirleri, husûsî ıstılah ve kelimeleri ile günlük konuşma dilinin unsurlarını başkalarında görülmedik şekilde şiire sokmak sûreti ile kendisine mahsûs bir tarz meydana getirmiş olmasıdır. Sâbit bununla divân şiirinin mücerrede fazla meyleden lugatini yenilemiş, ona mahallî ve günlük hayat ile kuvvetli irtibâtı olan bir müşahhaslık vermiştir. Bunlardan bâzılarına, msl. darb-ı mesellere, daha XV. asırda Necâtî, sonra Nev'î-zâde Atâî ve Nâbî gibi şâirlerde rastlanır ise de, bu unsurları en zengin ve en kesif şekilde kullanmayı gâye edinen esâs şâir o olmuştur. Sâbit 'e kadar, divânî konuşma dilinin lugatini onun şiirlerindeki genişlikte ihtivâ eden bir şâire tesâdüf edilmez. Muâsırları onun şiir tarzının, ilk bakışta kolay görünmesine mukabil, tanzîrinin çok güç olduğunu belirtirler. Sâbit 'in hareketini divân şiirinin dilini münhasıran sâdeleştirmekten ibâret bir gâyeye atfetmek yanlış olur. Onun yaptığı ile Mahremî, Edirneli Nazmî gibi şâirlerin türkî-i basit hareketi arasında fark vardır. O arapça ve farsça kelimeleri tasfiye etmek ve yahut asgarîye indirmek gâyesini gütmediği gibi, bu iki dilin diğer divân şâirlerinde bile görülmeyen lugatlerini kullanmaktan çekinmemiştir. Öyle ki, muhtelif şâirlerin arzettikleri lisan müşkülerinin halli için yazılmış bir eserde ona da yer verilir (Topkapısarayı, Enderûn kütüp., nr. 1456). Sâbit 'in aradığı şey, şiirde görülmeğe alışılmamış halk tâbirlerini beklenmedik bir şekilde kullanmak sûreti ile, şaşırtıcı bir te'sir meydana getirmek, yer-yer mizâhî bir intibâ yaratarak, okuyucuda zevk uyandırmaktır. Bu yoldaki ifrâtı şiirini çok defa zevksizliğe düşürmüştür. Halk tâbirlerini aşırı derecede kullanmağa olan düşkünlüğü yüzünden, vezin kusurları ve dil hatâları yapmıştır. Şiirlerinde çok defa müstehcen îmâ ve ifâdelere de rastlanmaktadır.

Hassas bir aşk şâiri hüviyeti arzetmeyen Sâbit, kasîde, terci-i bend, mesnevî nev'inden geniş hacimli manzûmeler vâdisinde daha fazla muvaffakiyet göstermiştir. Kasîdelerinden bilhassa *Mirâciye*, *Ramazâniye* ile *Zafer-nâme* adlı mesnevîsi gibi eserleri, nevilerinin çok üstün birer örneği addolunarak, devrinden bu yana devâmlı bir takdir görmüştür. Divân şiirine hakikî hayattan, diğer şâirlerde yer bulmamış muhtelif levhalar aksettirmek gibi bir husûsiyet de taşıyan kuvvetli tasvir kabiliyeti, Sâbit 'in mühim cephelerinden biridir. Bu bakımdan *Ramazâniye* ve *Zafer-nâme*, ihtivâ ettikleri tasvirî müşâhedeler ile, çok dikkate değer bir nümûne teşkil ederler. Şâirin Çorlulu Alî Paşa câmii hakkındaki kasîdesi ise, divân şiirinde en teferrüatlı bir mimârî tasvir olmak vasfını hâizdir.

Muâsırları, bir mesnevî müellifi olarak da, devrinin ayrıca alâkasını çeken Sâbit 'in Nev'îzâde Atâî 'nin izinden gittiğini kabûl etmişlerdir. Sâlim, onun *Edhem ü Hümâ* adlı mesnevîsi için, „tamamlanmış olsa Atâî 'nin *Hamse* 'sini unutturacak bir eser olurdu" demek sûretiyle, müellife karşı duyulan takdire tercüman olur. Hazır mevzûlara itibâr göstermeyip, kendi buluşu olan vak'aları işlemesi, mahallî ve açık bir takım küçük mesneviler kaleme alması onu Nev'î-zâde ile birleştiren noktalardır.

İlâve ettiği bu husûsiyetler ile divân şiirinin tarihî tekâmülünde mühim bir mevkii olan Sâbit 'in, başta Nedîm olmak üzere, XVIII. asrın ortalarına doğru türk şâirlerinde konuşma diline karşı yaygın bir temâyülün meydana gelmesinde büyük bir hissesi olmuş, Kânî, Enderûnlu Vâsıf ve benzeri diğer şâirlerin yolunu o hazırlamıştır.

Eserleri: 1. *Divân*, muhtevâ bakımından farklı olan nüshaları ile bir bütün olarak alınırsa, ikisi na't, biri mi'râciye olmak üzere, 39 kasîde, 2 terci-i bend, 3 tahmis, 45 tarih, 6 gazel-i müzeyyel, 358 gazel, 5 lugaz, 60 rubâî ve mukattaât ile 127 müfredâttan müteşekkildir. Kasîdeler, 2 hükümdar (Süleyman II., Ahmed III.), 1 Kırım hanı (Selim Giray), 8 sadrâzam (Kara İbrahim, Köprülü-zâde Mustafa, Amca-zâde Hüseyin, Râmî Mehmed, Dâmâd Hasan, Kalaylıkoz Ahmed, Çorlulu Alî ve Baltacı Mehmed Paşa 'lar), ricâlden 4 zât (hâmîsi Seydî-zâde Mehmed, Nişancı Bahrî Mehmed, Halîl Paşa ve Ârifî Ahmed Efendi), 4 şeyhulislâm (Çatalcalı Alî, Ebû Said-zâde Feyzullah, Esseyid Feyzullah, Paşmakçı-zâde Alî Efendi 'ler), 1 Rumeli kazaskeri (Ankaravî Mehmed Efendi) ve 1 nakîb-ül-eşrâf (Feyzullah Efendi-zâde Mustafa Efendi) nâmınadırlar. Tarihler 1091 'den başlayıp, 1124 'te nihâyet bulur. Divânı basılmamış olup, nüshalarına çok rastlanır. Yalnız İstanbul kütüphânelerindekilerin sayısı 40'a yakındır. Ekseriyâ şâirin diğer

eserleri ile birlikte bir külliyât hâlinde tesâdüf olunan bu nüshalar arasında Müstakim-zâde hattı ile olanı (Üniv. kütüp., nr. TY 2901), bir çok tashih ve ilâveleri ihtivâ etmesi bakımından, hususî bir değer taşır.

2. *Zafer-nâme*, Avusturya seferine dâvet olunan Kırım hanı Selim Giray 'ın Edirne 'de karşılanma merâsimi ve Süleyman II. ile mülâkatını, daha sonra rus ve leb ordusuna karşı kazandığı Prekop zaferini anlatan 426 beyitlik bir hamâsî mesnevîdir. Eser dâimâ, yanlış olarak, ya Macar seferi (msl. Babinger, *G O W*, s. 308) ve yahut da Kaçanik zâferine âit (msl. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, Ankara, 1954, III, 2. kısım, s. 23) gösterilmiştir. Müşahhas ve mütenevvî sahneleri, hareketli tahkiye tarzı ve hissî muhtevâsı ile eski edebiyatta hamâsî şiir sâhasında istisnâî bir değer taşıyan bu eseri, bir çok müellifler tarafından diğer eserlerinin hepsinden üstün tutulmuştur. *Gazâ-nâme* 'den başka, *Selim-nâme* ismi ile de anılan bu küçük mesnevînin Ebüzziyâ Tevfik tarafından biri 1299 ve diğeri 1311 yılında yapılan iki baskısı da, iyi bir nüshaya dayanmadığı için, hatâlı ve eksiktir.

3. *Edhem ü Hümâ*, şâirin Mustafa II. devrinde başlayıp, Ahmed III. 'in saltanatı esnâsında 1119 yılında tekrar ele almakla berâber bitirmeğe muvaffak olamadığı bir mesnevîdir. Tezkire sâhibi Sâlim 'e göre, tertip etmek istediği bir hamsenin ilk eseri olarak kaleme alınmıştır. Belh şehrinde gündüzleri sakalık yapıp, gecelerini ibâdetle geçiren Edhem isminde bir gencin hükümdarın kızı Hümâ 'ya âşık oluşunu hikâye eder. Üniv. kütüp., nr. TY 2901 'deki külliyâta dâhil olan nüshası Müstakîmzâde 'nin bulup ilâve ettiği sona âit 62 beyit ile diğer nüshalardan daha zengindir. Böyle bir diğer nusha için bk. E. Rossi, *Elenco dei manoscritti turchi della Biblioteca Vaticana* (Vaticana, 1953), 259. Eser bâzı müellifler tarafından, yanlış olarak, meşhûr velî İbrahim Edhem ile alâkalı sanıldığı gibi (msl. J. v. Hammer ve İbrahim Necmî), bâzı kütüphânelerde de müellifin muâsırı şâir Na'tî 'nin *Edhem ü Hümâ* 'sı ile karıştırılmıştır. 4. *Berber-nâme*, 5. *Dere-nâme* (diğer adı *Hikâye-i Hoca Fesad* veya *Donlu-Dere* 'dir), 6. *'Amr-i Lays*. Bu son üç eser küçük birer mesnevî olup, divân nüshalarının ekserisinde yer alır. İlk ikisi cinsî mevzûda açık ve mahallî birer hikâyeden ibârettir. 7. *Hadîs-i erba'în tercüme ve tefsiri*, 1120 tarihinde te'lîf olunarak, Ahmed III. 'e takdim edilmiş, kısmen manzûm, kısmen mensûr bir eserdir.

Bibliyografya: Şâir hakkında en etraflı tetkik, Jan Rypka, *Beiträge zur Biographie, Charakteristik und Interpretation des türkischen Dichters Sabit* (Prague, 1924) olup, diğer yazı ve tetkikler için bk. Safâî, *Tezkire* (Üniv. kütüp., nr. TY 3215, 57—60); Sâlim, *Tezkire* (İstanbul, 1315), s. 190—196 (ayrıca müellifin kendi el yazısı ile nüshası, Üniv. kütüp., nr. TY 2407, 79b—81a); Şeyhî, *Vaḳâyi' al-fużalâ'* (Üniv. kütüp., nr. TY 3216, s. 315 v.d.); Müstakim-zâde Süleyman Sa'deddin, *Macallat al-niṣâb* (Süleymâniye, Hâlet Efendi kütüp., nr. 628, var. 163); Şemdânî-zâde Süleyman, *Muri' al-tavâriḫ* (Bâyezid kütüp., nr. 5144, 309b); Hacı Tevfik, *Macmû'at al-tarâcim* (Üniv. kütüp., nr. TY 198, 72b); J. v. Hammer, *Geschichte des osmanischen Dichtkunst* (Pesth, 1838), IV, 46—49; Gibb, *A History of Ottoman Poetry* (London, 1905), IV, 14—29; Safvet Beg Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci a islamskoj Književnosti* (Sarajevo, 1912), s. 127—139; Bursalı Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1338), II, 118 v. d., İbrahim Necmî, *Tarih-i edebiyat dersleri* (İstanbul, 1338), I, 172—175; Ferîd [Kam], *Bâzı şâirlerimiz hakkında tahlîlî, intikadî mütâleât* (*Peyâm-ı sabah*, 1922, nr. 1119, 1126, 1133, 1140, 1146); Th. Menzel, *Thâbit* (*EI*); Fuad Köprülü, *Divân edebiyatı antolojisi* (İstanbul, 1934), s. 327; Muḥammed al-Ḥanecî, *al-Cavhar al-isnâ fî tarâcim-i 'ulamâ' va şu'arâ' Bosna* (Kahire, 1349), s. 44—47; ayn. mll., *„Miradžijja" Sabita Užičanina* (*Glasnik Islamske Vjerske Zajednice*, Sarajevo, 1940, VIII, nr. 7—11); Rypka, *Sâbit's Ramazânijje*, *Islamica*, 1928, III, 435—478; ayn. mll., *Über Sâbit 's romantisches Epos Edhem ü Hümâ* (*Archiv Orientâlnî*, 1929, I, 147—190); ayn. mll., *Les Mufredât de Sâbit* (*Archiv Orientâlnî*, 1950, XVIII, 444—478); ayn. mll., *Supplément aux Mufredat de Sâbit* (*Archiv Orientâlnî*, 1952, XX, 347—350); bk. bir de Âsım, *Zayl zubdat al-aş'âr* (Üniv. kütüp., nr. TY 2401, 4a); Belîg, *Nuḫbat al-âşâr* (Üniv. kütüp., nr. TY 1182, 9b—12b); Mehmed Tevfik, *Kafile-i şuarâ* (İstanbul, 1290), s. 84 v.d.; Ziyâ Paşa, *Harâbât* (İstanbul, 1291), I, 10, 16 v.d.; Nâmık Kemâl, *Bahâr-ı Dâniş*, *Mukaddime* (İstanbul, 1290), s. 9; *Nâmık Kemâl* 'in *Tâlim-i edebiyat üzerine bir risâlesi* (nşr. N. H. Onan), Ankara, 1950, s. 22, 51; Muallim Nâcî, *Sâbit* (*Mecmua-i muallim*, 1303, nr. 13, s. 51 v.d.); ayn. mll., *Esâmî* (İstanbul, 1305), s. 93, ayn. mll., *Lugat-i Nâcî* (İstanbul, 1316), s. 275; Fâik Reşad, *Eslâf* (İstanbul, 1312), II, 35—39; Mehmed Celâl, *Osmanlı edebiyatı nümûneleri* (İstanbul, 1312), s. 494 v.d.; Meh-

med Süreyyâ, *Sicill-i osmânî* (İstanbul, 1311), II, 61; Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām* (İstanbul, 1308), III, 1735; Ali Cevad, *Memâlik-i osmâniyenin tarih ve coğrafya lugati* (İstanbul, 1317), s. 1070; J. K. Basmadjian, *Essai sur l'Histoire de la littératare ottomane* (İstanbul, 1910), s. 132 v.d.; Şehâbeddin Süleyman, *Tarih-i edebiyat-ı osmâniye* (İstanbul, 1328), s. 180—183; Ş. Süleyman—Köprülü-zâde Mehmed Fuad, *Yeni Osmmanlı tarih-i edebiyatı* (İstanbul, 1332), s. 379 v.dd.; Sa'deddin Nüzhet, *Türk edebiyatı tarihi ve nümûnelerî* (İstanbul, 1931), s. 490 v. d.; Bagdadlı İsmail Paşa, *Asmâ' al-mu'allifîn* (İstanbul, 1951), I, 765; A. S. Levend, *Gazavat-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavat-nâmesi* (Ankara, 1956), s. 131. (ÖMER FARUK AKÜN.)

SÂBİT. ŞÂBİT B. ḲURRA (834?—901), riyâziyeci, tabîp ve feylesûf, III. (IX.) asırda islamda ilmi ileriletmiş olan âlimlerin en mümtaz simâlarından biri. 834 yıllarında sâbiîliğin merkezi olan Ḥarran'da doğmuş olup, bu şehrin çok sayıda âlim yetiştirmiş olan güzîde bir âilesine mensûp idi. Cedlerini gösteren şecerenin ihtivâ ettiği son isimler (Şâbit b. Ḳurra b. Zahrûn [Marvân?] b. Şâbit b. Karâyâ b. Mârînûs b. Mâlâğriyûs [Μελέαγρος]) bizi eskiyunanlıların şehir hayâtına iştirâkteki hisselerinin isimlerde açıkça görüldüğü bir devre kadar götürür; bununla berâber bu Şâbit'i yunan muhâcirlerinin neslinden saymamıza hak verdirmez. Hâl tercümesi müellifleri başlangıçta Şâbit'in bir sarrâf olduğunu nakledeler. Ne olursa olsun, ona miras olarak intikal eden servet, Bagdad'da bir ikameti esnâsında, derin felsefe ve riyâziye bilgilerine kendisini vermesine imkân te'min etti. Felsefe mevzûlarındaki serbest görüşleri onu doğduğu şehrin müşrik halkı ile ihtilâf hâline getirdi. Dinî mahkeme huzûruna çağırıldı ve felsefî düşüncelerinden dönmek mecbûriyetinde kaldı; fakat Dârâ yanındaki Kafartûşâ kasabasına gidip ikamet ederek, muâheze endîşelerinden kurtuldu. Rivâyete göre, Bizans'tan Bagdad'a dönen Muḥammed b. Mûsâ b. Şâkir'e burada tesâdüf etmiştir; Muḥammed b. Mûsâ, riyâziyeye olan istidâdı ile belâgatini görerek, onu halîfe al-Mu'taḍid'a tavsiye etmek üzere, berâberinde Bagdad'a götürmüş ve halîfe kendisini saray nücûm âlimleri arasına kabûl etmiştir. Şâbit, bu zamandan itibâren, hayâtının en büyük kısmını Bagdad'da geçirmiş ve bu esnâda eski riyâziyecilerin eserlerini tercüme ve şerhetmek, riyâziye ve hey'ete dâir değerli eserler yazmak, felsefe tahsil etmek ve tabîplik yapmak ile meşgûl olmuştur. 67 yaşında olduğu hâlde, 18 şubat 901'de Bagdad'da ölmüştür.

Halîfenin Şâbit için beslediği büyük takdir duygusu onun Ḥarrân ve başka yerlerdeki sâbiîler [b. bk.] için en büyük müsâmahayı elde etmesine imkân verdi. Şâbit'in, şüphesiz, henüz Ḥarrân'da bulunduğu sıralarda dindaşlarının itikat ve ibâdetleri hakkında yazdığı süryânî dilindeki eserleri daha Barhebraeus (ölm. 1286) tarafından kısmen biliniyordu; fakat sonraları kaybolmuş olmalıdır; bunlar son devir hellenizm din tarihi için son derecede kıymetli olacaktı. Arapça eserlerinin cedvelleri Chwolson, Suter, Steinschneider, Brockelmann ve Wiedemann'ın aşağıda zikredilen eserlerinde bulunmaktadır. Alâka verici ve neşredilmeğe lâyık eserleri şimdiye kadar el-yazmaları hâlinde kalmıştır. H. Suter, *Mathematiker und Astronomen der Araber* (s. 36 v. dd.)'de bunlar hakkında umûmî bir fikir vermektedir. E. Wiedemann, *Beiträge*, LXIV, *Über Thâbit ben Qurra, sein Leben und sein Wirken* (*S B P M S*, Erlangen, 1920/1921, s. 210—217)'de Şâbit'in eserlerinin umûmî bir levhasını vermiştir ki, bu ilk araştırmalar için istifâdeli olabilir. Şâbit'in bir tercüme veya nakil sûreti ile faydalanılabilir bir hâle getirilmiş olan eserleri aşağıda bibliyografyada gösterilmiştir. Sinân b. Şâbit ve âilesinin daha genç mensûpları hakkında Chwolson (*Die Ssâbier*, I, 566—610)'da bilgi verilmiştir.

Bibliyografya: İbn al-Nadîm, *Fihrist* (nşr. Flügel), 1870, I, 272; İbn al-Ḳıftî, *Târîḫ al-ḥukamâ'* (nşr. Lippert), 1903, s. 115—122; İbn Ḫallikân, *Vafayât* (trc. M. de Slane), 1842, I, 288; İbn Abî Uṣaybi'a (nrş. A. Müller), I, 215—224; al-Şahrastânî, *Kitâb al-milal va 'l-niḥal* (nşr. Cureton), 1846, II, 202—251; Haarbrücker, *Religionspartheien*, II, 4—61; Wüstenfeld, *Geschichte der arabischen Ärzte* (1840), s. 34—36; D. Chwolson, Die *Ssabier* (1856), I, 542—567, II, giriş; M. Steinschneider, *Die arabischen Übersetzungen aus dem Griechischen* (*Z D M G*, 1896, L, 165 v. dd. ve 409 v. dd.); H. Suter, *Das Mathematikerverzeichnis* (1892), s. 25; aynı mil. *Die Mathematiker und Astronomen der Araber* (1900), s. 34—38; C. Brockelmann, *GAL*, I, 217; *Suppl.*, I, 384 v. d.; E. Wiedemann, *Über Thâbit ben Qurra, sein Leben und sein Wirken, Beiträge*, LXIV (*S B P M S*, Erlangen, 1920/1921, s. 189—217); G. Sarton, *Introduction to the History of Science* (1927), I, 599; M. Cantor, *Vorlesungen* (1894), I², 661, 691 v.b.; A. Braunmühl, *Vorlesungen über Geschichte der Trigonometrie* (1900), s. 46, 58, 81; L. E. Dickson, *History of the Theory of Numbers* (1919), I, 5, 36; F. Woepcke, *Notice sur une théorie ajoutée*

par Thābit à l 'arithmétique spéculative des Grecs (*J A*, 1852, XX, 420—429); L. Nix, *Das fünfte Buch der Conica des Apollonius von Perga...* (Leipzig, 1889); P. Duhem, *Les origines de la statique* (1905), I, 79—92; Dreyer, *Planetary Systems* (1906), s. 276; E. Wiedemann, *Über die Hebelgesetze bei den Muslimen* (*Arch. f. G. d. Nw*, 1909, I, 211); C. Prüfer ve M. Meyerhof, *Die angebliche Augenheilkunde des Thābit*, *Centralblatt f. Augenheilkunde* (1911, XXXV, 4 ve 38); E. Wiedemann, *Die Schrift über den Qarasṭūn* (*Bibl. Math.*, 1912, XII, 21—39); Duhem, *Système du Monde* (1914), II, 117 v.dd., 238—246; H. Suter, *Über die Ausmessung der Parabel von Thābit* (*SBPMS*, Erlangen, 1918, XLVIII, 65—86); F. Buchner, *Die Schrift über den Qarasṭnūn* (*SBPMS*, Erlangen, 1921, LII, 141—188); E. Wiedemann ve J. Frank, *Über die Konstruktion der Schattenlinien auf horizontalen Sonnenuhren von Thabit ben Qurra* (*Kgl. Danske Vid. Selskab*, 1922, IV); *Ṯābit Ibn Qurra's arabische Übersetzung der* Ἀριθμητικὴ Εἰσαγωγή *des Nikomachos von Gerasa* (nşr. W. Kutsch), Beyrut, 1959; A. Mieli, *La science arabe* (Leiden, 1934), s. 82, 86; A. Björnbo, *Thābits Werk über den Transversalensatz* (Erlangen, 1924); G. Schoy, *Graeco-arabische Studien* (*Isis*, 1926, VIII, 35—40); C. Schoy, *Die trigonometrischen Lehren des... al-Birūni* (Hannover, 1927), s. 74 v.dd. (J. RUSKA.)

SĀBİT. [Bk. SÂBİT.]

SAB'İYA. [Bk. SEB'İYE.]

ŞABR. [Bk. SABIR.]

SABT. [Bk. SEBT.]

SABTA. [Bk. SEBTE.]

SABTÎ. [Bk. SEBTÎ.]

SABU'. [Bk. SEBÛ.]

SABUN. ŞĀBŪN, s a b u n, germ. *saipo*, lat. *sapo* ve σαπών'dan gelen yabancı bir kelime olarak, şarka da g·çmiştir. Pauly-Wissowa'ya göre (*Reall. d. klass. Altert.*, 2. seri, II[1], stn. 1112), eski çağda bizim sabunu bilinmiyor idi; Plinius'ta *sapo* bir saç boyası mâlzemesi (*rutilandis capillis*) ve aynı zamanda tıbbî merhem mânasına geliyordu; temizlenmek için, bâzan güzel kokuların karıştırıldığı bâzı killi topraklar kullanılırdı; fakat şüphesiz sabunun orta çağ boyunca, diğer köpüren temizlik mâlzemesinin yanında kullanılmağa başlanmasına, vücûdun ve çamaşırların temizlenmesinden başka, tıpta hâricen çeşitli şekilde kullanılışına da rastlanılır. İmâli hususunda Lane (*Lexicon*, IV, 1649)'deki ifâdeler bunun çok yeni olduğu te'sirini uyandırıyor. Kalıp hâlinde olmayıp, pişmiş nişasta kıvâmında görünen „Magrib sabunu", umûmiyetle arap-sabunu diye bilinir.

Bibliyografya: İbn al-Bayṭār (frns. trc. Leclerc), II, 359; Abū Manṣūr Muvaffaḳ, *Kitāb al-abniya 'an ḥaḳā'iḳ al-adviya* (nşr. Seligmann), s. 166 (trc. Abdul-Chalig Achundow), Halle, 1893, s. 228. (J. RUSKA.)

ŞĀBŪN. [Bk. SABUN.]

SÂBÛR. SĀBŪR B. ARDAŞİR (?—1026), Abū Naṣr, Büveyhîlerden Bahā 'al-Davla'nın [b. bk.] v e z î r i. Sābūr 380 (990/991) yılında vezir tâyin edildi ise de, uzun müddet vazîfesinde kalmadı ve ertesi yıl azledildi. Fakat 382 (992/993)'de tekrar bu mevkie getirildi. Bahā' al-Davla, aynı devirde Abū Manṣūr b. Ṣāliḥān'ı da vezir tâyin etti ve her ikisi Büveyhîlerin vezirlik vazîfesini birlikte îfâ etmeğe başladılar. Fakat, bir müddet sonra, deylemli kuvvetler Sābūr'a karşı memnûniyetsizliklerini izhâr etmeğe başladılar; evi yağma edildi ve kendisi de gizlenmeğe mecbûr oldu (383=993/994). Refîkı İbn Ṣāliḥān tek başına vezirliği yürütmek niyetinde olmadığı için, bu me'mûriyeti Abu 'l-Ḳāsim 'Alī b. Aḥmed doruhde etti; fakat deylemliler sükûnet bulur-bulmaz, Sābūr tekrar döndü. Bahā' al-Davla 386 (996/997)'da onu tekrar vezir tâyin etti. Bu defa sâdece iki ay vazîfesinde kaldı; sonra al-Baṭīḥa'ya geldi ise de, onun bu faâliyeti inkıtâa uğramadı; zîra 390 (999/1000) tarihinden itibâren onu Bagdad'da tekrar Bahā' al-Davla'nın vezîri olarak bulmaktayız. Müteâkip senenin muharreminde (kânûn I. 1000) ücretli türk askerleri ayaklandılar ve sefere çıkmadan önce maaşlarının verilmesini talep ettiler. Sābūr kaçmak zorunda kaldı. Türkler ile halk arasında çarpışmalar vukû buldu; bu çarpışmalarda sünniler türkler yanında yer aldılar ve karışıklıklar ancak büyük bir kan dökülmesinden sonra teskîn edilebildi. Kaçışından sonra, Sābūr Bahā' al-Davla'ya bir mektup yazdı ve bu hâdiselerin kabâhatini Abu 'l-Ḥasan b. Yaḥyā adında bir alevînin ve onun arkadaşlarının üzerine attı ve bundan sonra Şîraz'a Bahā' al-Davla'nın yanına gitti ve ondan, bu şahısları tevkif etmek için, müsâade istedi. Fakat bu planı tatbik etmek için Vāsiṭ'a geldiği vakit, kandırıldı ve fikrinden vazgeçti. Bu arada Abu 'l-Ḥasan Bahā' al-Davla ile barışmış idi ve 392 cemâziyelevvel başında (1002 mart sonu) Sābūr Bagdad'a geldiği vakit mesele halledilmiş idi; Sābūr aynı ay içinde şehri terketti ve yeniden al-Baṭīḥa'ya çekildi. 416 (1025/1026)'da öldü. Vezirliğinin ilk zamanlarında (381 = 991/992 veya diğer rivâyetlere göre, 383=993/994) 10.000 cildden fazla kitabı olan büyük bir kütüphâne te'sis

etmiş idi. Bu kütüphâne Tuğrul Bey'in Bağdâd'a girişi esnâsındaki savaşlar sırasında yanmıştır.

Bibliyografya: İbn al-Aşîr, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg), IX, 54 v.d., 64, 67 v.d., 71, 90, 115, 119, 246; *The Historical Remains of Hilâl al-Sâbi* (nşr. Amedroz), bk. fihrist. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

ŞÂBÛR. [Bk. ŞÂBÛR VE ŞÂPÛR.]

SABYÂ. ŞABYÂ cenûbî Arabistan'da bir şehir olup, 'Asîr'de, Vâdî Bîşa'nın merkezlerinden biridir ve burada yetiştirilen bir merkep cinsi ile meşhûrdur. Şabyâ (Niebuhr'da Sabbea), türkler tarafından 'Asîr'in fethinden sonra, 1871'de aynı isimdeki bölgenin idâre merkezi yapıldı ve sonra müstakil, babadan oğula intikal eden 'Asîr emîrliğinin merkezi olmuştur.

Bibliyografya: al-Hamdânî, *Şifat Cazîrat al-'Arab* (nşr. D. H. Müller), Leiden, 1884—1891, s. 54, 73, 217; Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 367; V, 23; *Marâşid al-iţţilâ'* (nşr. T. G. J. Juynboll), Leiden, 1853, II, 146; K. Ritter, *Die Erdkunde von Asien* (Berlin, 1846), VIII/1, s. 992; C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhagen, 1772), s. 229, 268, 293; F. Stuhlmann, *Der Kampf um Arabien zwischen der Türkei und England* (*Hamburgische Forschungen*, 1916, I, 88). (ADOLF GROHMANN.)

ŞABYÂ. [Bk. ŞABYÂ.]

SABZAVÂR. [Bk. SEBZVÂR.]

SABZVÂR. [Bk. SEBZVÂR.]

SÂC. SÂC, tik veya hind meşe ağacı, *Tectona grandis*, mine çiçeği âilesine dâhil „Deylem kalkanı gibi" geniş, mızrak şeklinde sivri uçları bulunan sert bir ağaç. Onun asıl yaygın olduğu yerler Hindistan'ın kurak kısımları, Burma, Siyam, Cava, arap kaynaklarına göre de, şarkî Afrika'dır. Sert ve koyu renkli kerestesi deniz suyu te'sirlerine karşı diğer kerestelerden daha ziyâde mukavim olduğu için, öteden beri en mükemmel gemi inşâ mâlzemesi olarak kullanılır. Haşerâttan da hiç müteessir olmaz. Esâs sevk limanları Basra ve Mısır idi. İbn al-Bayţâr (trc. Leclerc, II, 233) toz hâline getirilmiş tahtasının ve meyvalarından elde edilen bir yağın tabâbette kullanılışından bahseder.

Bibliyografya: O. Warburg, *Die Pflanzenwelt*, III, 166 v.d. (levha); al-Mas'ûdî (Paris tab.), III, 12, 56. (J. RUSKA.)

SAC'. [Bk. SECİ.]

SACÂH. [Bk. SECÂH.]

SACÂVANDÎ. [Bk. SECÂVENDÎ.]

SACCÂDA. [Bk. SECCÂDE.]

SACDA. [Bk. SECDE.]

SÂCİLER. SÂCİ, adını sülâleyi te'sis eden Abu 'l-Sâc'dan alan bir âile olup, III. (IX.) asrın sonundan IV. (X.) asrın başına kadar, ismen Abbasîlere tâbî olan Azerbaycan'da hukûm sürmüştür. Bu âileye mensûp bulunan beş hukûmdar şunlardır:

1. ABU 'L-SÂC DİVDÂD B. YÛSUF DİVDEST, aslen Uşrusana'li olan bu türk kumandanı halîfe al-Mutavakkil'in hizmetine girmiş ve 242 (856) yılında hacc yolunun idâresi ile vazîfelendirilmiştir; 252 (866)'de Bağdad'a dönünce, Savâd'da Muhammed b. 'Abd Allâh b. Ţâhir için vergi toplamağa me'mûr edilmiştir. Bundan sonra, al-Mu'tazz zamanında, 254 (868)'te Haleb ve Ķinnasrîn ve 261 (874/875) yılında da al-Ahvâz vâlisi olmuştur; bu vazîfede iken, Zancleri hâkimiyeti altına almak istemiş ise de, dâmâdı 'Abd al-Raḥmân mağlûp edilmiş ve al-Ahvâz eyâleti Zanclerin eline geçmiştir. Şaffârîlerden Ya'ķûb b. al-Lays tarafını tutan Abu 'l-Sâc, Ya'ķûb'un 262 (875/876) yılında vezir al-Muvaffaķ tarafından mağlûp edilmesi üzerine, bütün mülkünü kaybetmiştir. Bunun üzerine kendisi Bağdad'a geri çağırılmış ve dönüşünde 266 (879/880)'da Cunday-Sâbûr'da vefât etmiştir.

Dîvdâd farsçada „dev vermiş" ve *dîvdest* „dev elli" mânasına gelir. Bâzı yazmalarda tesâdüf edilen *dâvdâd* ve *dâvdest* şekilleri bu kelimelerin eski telaffuzları (*dêvdâd* ve *dêvdest*) ile ilgilidir.

2. ABÛ 'UBAYD MUḤAMMED AFŞÎN, Ya'ķûb'un oğlu olup, 266 (880) yılında, Zanclerin mümessili olan Abu 'l-Muğîra 'Îsâ b. Muḥammed al-Maḫzûmî'nin elinden Mekke'yi almıştır; üç yıl sonra Cidde üzerine yürüyerek, al-Maḫzûmî'nin altın ve silâh yüklü iki gemisini ele geçirmiştir. Kendisi Anbâr, Ţarîķ al-Furât ve Raḥba'nin vâlisi olmuştur. Ahmed b. Tolun [b. bk.]'un 270 (883/884) yılında ölümü üzerine, Abû 'Ubayd İsḥâķ b. Kendâcîķ ile birlikte, Suriye'yi ele geçirmek istemiş ve bu teşebbüsünde halîfenin ordusu tarafından desteklenmiştir Şayzar yakınında mısırlılar mağlûp edilmişlerse de, „Değirmenler (*ţavâḥîn*) muhârebesinde" pusuya düşürülerek, hezîmete uğratılmıştır. Muḥammed, müttefiki olan İsḥâķ b. Kendâcîķ ile bozuşunca, Ḫumâravayh'e karşı harekete geçti ve Fırat yakınında eski müttefikini hezîmete uğratarak, Musul'u aldı. 274 (888) yılında mısırlılar ile arası açıldı ve muharrem 275 (mayıs-hazîran 888)'te Şam yakınlarında muhârebeyi kaybetti ve Humus, Haleb ve Rakka'yı elinden çıkararak, Tekrît'e çekildi; sonra tekrar hücûma geçip, Musul civârında kendisini tâkip eden İsḥâķ b. Kendâcîķ'ı hezîmete uğrattı.

276 (889/890) yılında al-Muvaffaḳ kendisini Azerbaycan'a vâli tâyin etti. Çok geçmeden, 'Abd Allāh b. Ḥasan al-Hamaẕānī'nin elinden Marāğa'yı aldı (280=893) ve Bagratîlerden Ermeniye hükümdarı Sempad'a bir tac ve diğer hediyelerin götürülmesine, halîfe tarafından, me'mûr edildi. 284 (897) yılında al-Mu'taḍid'a karşı ayaklanma teşebbüsü kısa bir zamanda onun tâbiiyeti ile sona erdi ve bundan dolayı durumunda bir değişiklik husûle gelmedi. Sempad'ın elinden önce Kars'ı aldı ve sonra onun merkezi olan Dvin [b. bk.]'i ele geçirdi. Bundan sonra aralarında bir anlaşma yapıldı. Muḥammed Berda'a'da vebâdan vefât etmiştir (rebîülevvel 288 = mart 901).

3. YŪSUF, Muḥammed Afşîn'in kardeşidir. Yeğeni Muḥammed'in oğlu Dîvdâd'ı halîfenin sarayına gitmeğe mecbûr etti; sonra Sempad ile iyi münâsebetler kurarak, onunla müttefik oldu. Daha sonra Kakig Ardzrūnī tarafını tutarak, muhtelif kaleleri ele geçirdi. Kendisine teslim olan Sempad'ı öldürttü. Sâmânîlerden Naṣr b. Aḥmed'in nâibi olan Muḥammed b. 'Alî Sulūk'ün elinden Rey, Kazvin, Zencan ve Ebher şehirlerini alıp, 305 (917/918) yılında kendisine karşı gönderilen halîfe ordusunu mağlûp etti. Buna rağmen, Rey şehrini teslim etmeğe mecbûr oldu. 307 (919) yılında Mu'nis'i hezîmete uğratarak, Zencan'a kaçmağa zorlamış ise de, Mu'nis kendisini Erdebil önünde mağlûp ve esir etmiştir. Kendisine karşı saygı ile muâmele eden Mu'nis, onu Bagdad'a götürmüştür. 310 (922) yılında Yūsuf serbest bırakılmış ve kendisine Rey ve Azerbaycan verilmiştir. Halîfe onu Karmatîlere karşı mücâdeleye me'mûr etmiştir; fakat Yūsuf, bütün şecâatine rağmen, daha ilk karşılaşmada hezîmete uğratılarak, ele geçirilmiş ve diğer bütün esirler ile birlikte katledilmiştir.

4. ABU 'L-MUSĀFIR FATḤ, Muḥammed Afşîn'in oğlu olup, zilhicce 315 (şubat 928)'te amcasının yerine tâyin edilmiş ve bu vazîfede şâbân 317 (eylûl 929)'de kölelerinden biri tarafından zehirlenip öldürülünceye kadar kalmıştır.

5. Onun oğlu ABU 'L-FARAC muhtelif halîfelerin hizmetinde ordu kumandanlığı mevkiinde bulunmuş ve ilk *amîr al-umarā'* İbn Rā'iḳ'ın silâh arkadaşı olmuştur.

Bibliyografya: Camāl al-Dīn Abu 'l-Ḥasan 'Alī b. Ḳāzī, *Aḫbār al-duval al-munḳaṭi'a* (arap. metin, nşr. Freytag, *Locmani Fabulae*, Bonn, 1823, s. 34 v. dd.); al-Ṭabarī (nşr. de Goeje), III, 1222, 1594 v. dd., 1619 v.dd., 1888 v.dd., 2025 v. dd., 2186, 2195, 2203 v. dd.; 'Arīb (nşr. de Goeje), s. 70 v. dd., 130 v. dd., 145; İbn al-Aşīr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), VII, 55, 100, 190, 200, 279, 295, 328, 351; VIII, 73—76, 105 v. dd., 124—128; F. Justi, *Iranisches Namenbuch* (Marburg, 1895), s. 85, 253; Weil, *Gesch. der Chalifen*, II, 491; Defrémery, *Mémoire sur la famille des Sadjides* (*JA*, 4. seri; 1847, IX, 409—446; 1847, X, 396—436).

(CL. HUART.)

SÂD. ṢĀD, arap alfabesinin 14. harfi olup, sayı değeri 90'dır [bk. mad. EBCED]. *Ṣād*'ın bugünkü basit şeklinin, harfin (aynı zamanda iptidâî sâmî şekline de oldukça yakın) nabatî şeklinden nasıl çıktığı hakkında bk. mad. ARABİSTAN, ARAP YAZISI, levha I. *Ṣād* eski devirden beri ve hattâ bugün sadâsız, dilin damağa teması ve sürtünmesi (Meinhof'a göre, „sıkışık" olarak) ile çıkarılan bir ünsüzdür. Sesin telaffuzunda dilin ön kısmında uzunluğuna bir kanal teşekkül eder. Bu husûsiyetler daha Sîbavayhi tarafından müşâhede ve tavsif edilmiştir. Avrupa dillerindeki sesler arasında buna en yakını *iṭbāḳ* (dilin damağa kapanması; Meinhof'a göre, aynı zamanda „sıkışık") ile telaffuz edilen frns. *son* kelimesindeki *s*'dir. Bu sesin *ṣ*'dan *ẓ*'ya (ve müteâkiben *z*'ye) geçişi Sîbavayhi tarafından yalnız *d*'den önce bulunuşu hâlinde müşâhede edilmiştir (msl. *maṣdar* yerine *maẓdar*). Bugün bu hâl diğer sürekli ünsüzler önünde de hâsıl olmaktadır (msl. Mısır ar. *zuġayyar*<*ṣuġayyir*). Daha fazla teferrüât için bk. Schaade, *Sibawaihi's Lautlehre* (fihrist). Ayrıca krş. Mattson, *Études phonologiques sur le dialecte arabe vulgaire de Beyrouth*² (Upsala, 1911), s 24 v.d. ve bilhassa C. Meinhof, *Was sind emphatische Laute, und wie sind sie entstanden?* (*Zeitschr. f. Eingeborenensprachen*, XI, 81—106, bilhassa s. 83—86).

Ṣād aynı zamanda *Kur'an*'ın XXXVIII. sûresinin adıdır. [Bu sûre Mekke'de nâzil olmuştur, 88 âyettir. Müfessirlerin çoğunun fikrince, mukattaâttan olan *ṣād* ile başladığı için bu adı almıştır (bunu mâzi bir fiil veya bir emir sîgası olarak izâh etmek isteyenlerin fikirleri için bk. Hamdi Yazır, *Kur'an dili*, V, 4083 v.d.). Bu sûreye ayrıca *Dâvûd* sûresi adı da verilir. Sûrede Peygamberin karşılaştığı muhâlefetten bahsedilerek, daha önce gönderilen peygamberlerin, bu arada birer hükümdar olan Dâvûd ve Süleyman'a düşmanlarının çektirdikleri, Eyyûb peygamberin başından geçenler hatırlatılarak, bütün bu peygamberlerin Allahın yardımı ile muzaffer oldukları, onlara îmân etmeyenlerin uğradıkları azap anlatılır. Sûrede bildirildiğine göre, bahsedilenlerde olduğu gibi, Peygamberin karşılaştığı güçlükler ve zorluk-

lar da bir gün ortadan kalkacaktır. 70. âyeti *Âyat al-sayf* ile mensûhtur.

Bibliyografya: al-Ṭabarī, *al-Tafsīr* (Bulak, 1321—1330), XXIII, 66 v.dd.; İbn Salâma, *al-Nāsiḫ va'l-mansūḫ* (Kahire, 1315), hâşiye, s. 262 v.d.; al-Vāḥidī al-Nīsābūrī, *Asbāb al-nuzūl* (ayn. tab., hâşiye); al-Zamaḫşarī, *al-Kaşşāf* (Bulak, 1318), III, 2 v.d.; Naşīr al-Dīn al-İskandarī, *al-İntiṣāf* (Bulak, 1318), III, 2 v.d.; al-Bayżāvī, *Anvār al-tanzīl* (İstanbul, 1317—1320), V, 260 v.d.; al-Nasafī, *Madāric al-tanzīl* (İstanbul, 1317—1320, hâşiye), V, 260 v.d.; al-Ḫāzin, *Lubāb al-ta'vīl* (ayn. tab., hâşiye), V, 260 v.d.; Nizām al-Dīn al-Nīsābūrī, *Ġarā'ib al-Ḳur'ān* (Bulak, 1321—1330, hâşiye), XXIII, 80; al-Rāzī, *Mafātīḥ al-ġayb* (Kahire, 1321), V, 371 v.d.; Fīrūzābādī, *Tanvīr al-miḳbās* (İstanbul, 1317—1321), V, 260 v.d.; Hamdi Yazır, *Kur'an dili* (İstanbul, 1935—1938), V, 4080 v.dd.; R. Blachère, *Le Coran* (Paris, 1947—1951), II, 237, nr. LXI]. (A. SCHAADE.)

[Bu madde NİHAD M. ÇETİN tarafından ikmâl edilmiştir].

ŞÂD. [Bk. SÂD.]

SA'D. [Bk. SA'D.]

SA'D. SA'D, saâdet yıldızı, islâm heyʾet ilminde küçük yıldız kümelerini ifâde eden yaygın tâbir. Bu kümeler biribirine yakın üç burcda, Feres-i ekber, Delv ve Cediy burclarında bulunur; ekseriyâ iki, bâzan da üç veya dört küçük yıldızdan teşekkül eder. Dört küme biribirini tâkip eden dört kamer menzili teşkil eder; şöyle ki: 22. *saʿd al-ẕābiḥ* = α β Cediy burcunda, 23. *saʿd bulaʿ* = μ ν ꞩ, 24. *saʿd al-suʿūd* = β ξ, 25. *saʿd al-aḫbiya* = ν ζ π η Delv burcunda. Diğer dördü de, Feres-i ekbere âittir: *saʿd al-bahāʾim* (θ ν), *saʿd al-humām* (ζ ξ), *saʿd al-nāẓiʿ* (λ μ) ve *saʿd al-maṭar* (η ο). Nihâyet *saʿd al-mulk* = α ο Delv burcundandır.

Bibliyografya: L. Ideler, *Untersuchungen über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen*, s. 114, 191 v. dd., 289. (J. RUSKA.)

SA'D. SA'D B. ABĪ VAḲḲĀṢ (600?—678?), **sahâbenin ileri gelenlerinden olup, bir islâm kumandanıdır.** Abū VaḲḲāṣ künyesi ile anılan babası Mālik'in şeceresi şöyledir: Sa'd b. Mālik b. Vuhayb (veya Uhayb) b. 'Abd Manāf b. Zuhra b. Kilāb b. Murra. Annesi Ḥamna bint Sufyān b. Umayya'dır. Sa'd, İsḥāḳ al-Akbar adındaki oğlu dolayısı ile, „Abū Isḥāḳ" künyesi ile de anılır. İslâm dinini ilk kabûl edenlerin yedincisi olduğu rivâyet edilir. İslâm dinine girdiği zaman 17 (İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*; al-Buḫārī, *Manāḳib al-anṣār*, bâb 31; İbn Māca, *Sunan*, giriş kısmı, bâb 11) veya 19 (İbn 'Abd al-Barr, *al-İstiʿāb*; İbn Ḳutayba, *al-Maʿārif*) yaşında bulunuyordu. Peygamberin annesi Âmina ile aynı kabileden, yâni Banī Zuhra'den olduğundan, Peygamber kendisine karşı büyük bir muhabbet beslerdi. Sa'd, 'Aḳaba [b. bk.] biatlerinden sonra, Medine'ye ilk hicret eden müslümanlardandır. Kardeşi 'Utba, bir kan dâvası yüzünden, çok evvel Mekke'yi terkedip, Medine'ye gelerek, Banī 'Amr b. 'Avf yanında yerleşmiş idi; bu defa Sa'd, diğer kardeşi 'Umayr ile birlikte, Medine'ye geldiğinde bu kardeşlerinin evine indi. Sa'd çok mâhir bir ok atıcı idi; Uḥud savaşında, düşmana 1.000'den fazla ok atmak sûreti ile, Peygamberin tevecciihüne mazhar olmuş idi. Kendisi aynı zamanda *ʿaşara mubaşşara*'den, yâni hayatta iken cennetle müjdelenen 10 kişiden biri idi.

Sa'd yalnız Badr ve Uḥud savaşlarına katılmakla kalmamış, bunlardan sonraki bütün gazvelerde de, mekkeli müslümanların üç bayrağından biri kendisine verilmiş olduğu hâlde, Peygamberin yanında yer almış, bir çok birliklerde (*sarīya*) bulunmuş, bir defasında da yanına katılan 80 muhâcir ile Hicaz'daki al-Ḥarrār mevkiine sevkedilen bir birliğe kumandanlık etmiştir. Onu Ḥudaybiya [b. bk.] anlaşmasında imzâsı bulunan şâhidler arasında da görüyoruz.

Ḫālid b. Valīd'in Suriye'ye hareketinden sonra, Ḥīra'deki islâm ordularına kumandan tâyin edilmiş olan Muṯannā b. Ḥārişa, İran orduları ile karşılaştığı zaman ortaya çıkan tehlikeli vaziyette halîfe 'Omar'den yardım istemiş, 'Omar Muṯannā'ya gönderilecek yardımcı kuvvetlerin başında evvelâ, muhtemelen islâm birliklerinin gayretini arttırmak maksadı ile, kendisi gitmek istemiş, sonra iranlılar ile çarpışan bütün islâm orduları baş-kumandanlığına Sa'd'i tâyin etmiştir. Bir rivâyete göre, Sa'd'in baş-kumandanlığa tâyini, güç bir vaziyette bulunan islâm ordusuna yardım için, evvelce Irak'a gönderilmiş bulunan Carīr b. 'Abd Allāh al-Bacalī'nin Banī Bakr kabîlesinden olan al-Muṯannā'nın kumandası altına girmek istemeyişi üzerine olmuştur. Cesâretine ve denenmiş kabiliyetine rağmen, çölde yetişmiş bir kimse olan al-Muṯannā'nın baş-kumandanlığa tâyini, islâmiyete Peygamberin ölümünden sonra girmiş olması ve arap kabîleleri arasında biribirlerine karşı kıskançlıkları dolayısı ile, Mekke'nin eski bir âilesine mensûp ve Peygamberin en sâdık tarafdarlarından olarak tanınan Sa'd b. Abī VaḲḲāṣ'a nazaran, daha az uygun idi. Zâten o sıralarda al-Muṯannā, savaşta aldığı yaralardan dolayı hastalanarak, âilesi ve akrabâları yanına götürüldü ve bir az sonra da öldü. Dul kalan karısı ile Sa'd b. Abī VaḲḲāṣ evlendi. Sa'd, Medine'den berâberindi

götürdüğü askerlerin de katıldığı büyük bir ordu ile, iranlılara karşı hareket etti ve ordugâhını iran—arap hudûdunda ve Kûfe'ye 30 km. mesâfedeki al-Ḳādisīya [b. bk.]'de kurdu. Burada 15 (636) yılında arap tarihçilerinin heyecanlı ve edebî bir üslûp ile bikâye ettikleri, üç gün süren bir meydan savaşı cereyân etti. Sa'd'in hastalığı savaşa şahsan katılmasına mâni oldu ve o zamana kadar arap harp usûllerinde benzeri görülmemiş bir şekilde, yüksekçe bir çardak kurdurup, oradan bütün orduya kumanda etmekle iktifâ etti. Sâsânîlerin başkumandanı Rustam'in savaş sırasında öldürülmesinden ve içinde filler de bulunan İran ordusunun tamâmen bozguna uğratılmasından sonra, savaş sona erdi ve Sa'd bütün Irak-ı Arab'a hâkim oldu. İranlıların zafer timsâli saydıkları, islâm muhâriplerinden Żirār b. al-Ḫaṭṭāb'ın ele geçirip, 30.000 dinara sattığı, altın, gümüş ve kıymetli taşlar ile süslü, kaplan derisinden yapılmış „dirafş-i kāviyān" adlı meşhûr bayrakları da bu savaşta ele geçirilmiştir.

Bundan sonra iranlılar Dicle nehrinin sol kıyısında kurulmuş bulunan idâre merkezleri Madā'in [b. bk.]'de de tutunamadılar. Sâsânîlerin hukümdarı Yazdgird kaçmağa ve sarayını Sa'd'e bırakmağa mecbûr oldu. Sa'd şehirde sayısız ganîmet ele geçirdi ve umûmî karargâh, yeni bir emre kadar, Madā'in'de kaldı.

Sa'd 637 yılında Calūlā [b. bk.]'da iranlıları bir daha kanlı bir bozguna uğrattı. 637 yılı sonlarında veya 638 yılı başlarında, halîfe 'Omar'in Sa'd'e araplar için yeni bir şehir kurmasını emretmesi üzerine, Kûfe şehrinin temeli atıldı; burada sağlam bir ordugâh kurulması ve zamanla bir şehir teşekkül etmesi şerefi Sa'd'e âittir. Sa'd sür'atle gelişen bu yeni şehrin ilk vâlisi oldu; nakledildiğine göre, o halîfe 'Omar'in an'anevî sâdelik husûsunda davranışını nazar-ı itibâra almış görünmüyor. Kendisi Kûfe'de, Madā'in'deki Ṭāḳ-i Kisrā'yı örnek alarak, muhteşem bir saray inşâ ettirdi; fakat İran debdebesinin an'anevî arap sâdeliğine yapacağı tehlikeli te'sirden korkan 'Omar, bu haberi duyunca, Sa'd'e şiddetli bir tekdirnâme gönderdi ve Muḥammed b. Maslama vâsıtası ile, bu sarayı ateşe verdirdi. Sa'd 20 (640/641) yılında azledildi; çünkü Kûfe şehrinin arap, iranlı, yahudi ve hıristiyan unsurlardan müteşekkil halkı onu adâletsizlik ve şiddet göstermekle ithâm ediyordu. Sa'd'in idâre tarzını tahkik etmek üzere, halîfe 'Omar tarafından gönderilen Muḥammed b. Maslama Kûfe'ye vardığında, Sa'd hakkında ancak medih ve senâ duydu. Her kabîlenin mescidine gidip, soruşturdu; Banī 'Avs kabîlesinin mescidine sorduğunda içlerinden yalnız Abū Sa'da künyesi ile anılan Usāma b. Ḳatāda ve bir başkası onun aleyhinde bulundular. Bununla berâber Sa'd azledilip, yerine 'Ammār b. Yāsir tâyin edildi; fakat bu da vâlilikte çok kalmadı; yerini Muġīra b. Şu'ba [b. bk.]'ye terketti. Mâmafih halîfe 'Omar bir müddet sonra Sa'd'in büyük idârî ve askerî değerini itiraf ve kabûl etti; bu halîfe ölüm döşeğinde iken, üç gün içinde aralarından yeni halîfeyi seçme vazîfesini, Peygamberin en tecrübeli altı arkadaşına ('Oṯmān b. 'Affān, 'Alī b. 'Abī Ṭālib, 'Abd al-Raḥmān b. 'Avf, Sa'd b. Abī Vaḳḳāṣ, Zubayr b. al-'Avām, Ṭalḥa b. 'Ubayd Allāh) havâle ettiği zaman, halîfe seçilmediği takdirde, müstakbel halîfenin ona bir vâlilik vererek, evvelce kendisine yapılan haksız muâmeleyi telâfi etmesini tavsiye etti.

Bu altılar arasından 'Oṯmān b. 'Affān halîfe seçilince, 'Omar'in tavsiyesine uyarak, Sa'd b. Abī Vaḳḳāṣ'ı 25 (645/646) yılında Kûfe vâliliğine tâyin etti; fakat bu defa da, kısa bir müddet sonra, azledildi; yerini halîfe 'Oṯmān'ın ana-bir kardeşi Valīd b. 'Uḳba b. Abī Mu'ayṭ aldı.

Sa'd 'Oṯmān'ın şehîd edilmesinden sonra çıkan karışıklıklarda köşesine çekilmiş, hiç bir tarafı tutmamış, oğlu 'Omar ve kardeşi 'Utba'nın oğlu Hāşim, 'Osmān'dan sonra, hilâfet makamı için ortaya atılmasını teklif etmişlerse de, râzı olmamıştır. Mu'āviya, 'Alī b. Abī Ṭālib ile mücâdelesi sırasında, Sa'd'e halîfe 'Omar'in oğlu 'Abd Allāh'a ve Muḥammed b. Maslama'ya 'Oṯmān'ın kanını talepte kendisine yardımcı olmaları için yazmış, fakat Sa'd sert bir cevap ile bu teklifi reddetmiştir.

'Alī b. Abī Ṭālib halîfe seçildiği zaman, Sa'd ona biat etmedi ve Medine'ye 10 mil mesâfede bulunan 'Aḳīḳ'teki arâzisine çekilerek, ölümüne kadar siyâsete karışmadan yaşadı (Muslim, *Zuhd*, hadîs 11; Aḥmed b. Ḥanbal, *Musnad*, I, 168, krş. 177). Oradaki sarayında, 50—58 (670—678) yılları arasında, 70 veya 80 yaşını geçmiş bir ihtiyar olarak, eceli ile öldü. Kendisi aşere-i mübeşşerenin en son hayatta kalanı idi; son zamanlarda gözleri görmez olmuş idi. Büyük bir servete sâhip bulunuyordu. Cenâzesi omuzda Medine'ye getirilerek, namazı Peygamberin mescidinde Medine vâlisi Marvān b. al-Ḥakam tarafından kıldırılmıştır. Peygamberin âilelerinin de Sa'd'in namazında bulunmaları için, cenâzenin mescide dâhil edilmesi, 'Ā'işa'nın isteği ile olmuştur.

Sa'd'in İsḥāḳ al-Akbar, Umm Ḥakam al-Kubrā, 'Omar, Muḥammed, Ḥafṣa, Umm al-Ḳāsim, Umm Kulṯūm, 'Āmir, İsḥāḳ al-Aṣġar, İsmā'īl v. b. çocukları var idi.

Bibliyografya: İbn Hişām, *al-Sīra* (Kahire, 1955), bk. fihrist; Abū 'Abd Allāh

al-Muṣ'ab al-Zubayrī, *Kitāb nasab Ḳurayş* (Kahire, 1953), fihrist; İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt* (Beyrut, 1957), III, 137—149; Ṭabarī, *Tārīḫ* (Kahire, 1939), II, 60 v. dd., 123, 198 v.d.; III, 10 v.d., 151 v.d., 293 v.d.; İbn Ḳutayba, *al-Ma'ārif* (Kahire, 1934), 106 v.d.; İbn 'Abd al-Barr, *al-İstī'āb* (Kahire, 1939), II, 18—25, 106 v.d.; İbn Ḥacar, *al-İṣāba* (Kahire, 1939), II, 30 v. dd. (nr. 3194); al-Vāḳidī (tre. Wellhausen), bk. fihrist; al-Navavī (nşr. Wüstenfeld), s. 275 v.d.; al-Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), bk. fihrist; Yāḳūt, *Mu'cam* (Beyrut, 1957); Balāẕurī, *Futūḥ* (Kahire, 1932), 255 v.d., 263, 265, 277 v. dd.; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), bk. fihrist; ayn. mll., *Usd al-ġāba* (Kahire, 1280), II, 290; Arthur Christensen, *L'Iran sous les Sassanides* (Kopenhagen, 1944), bk. fihrist; J. wellhausen, *İslâmın en eski tarihine giriş* (trk. tre. Fikret Işıltan), İstanbul, 1960, bk. fihrist; C. Brockelmann, *İslâm milletleri ve devletleri tarihi* (trk. tre. Neş'et Çağatay), Ankara, 1954, bk, fihrist; L. Caetani, *İslâm tarihi* (trk. tre. Hüseyin Câbid), IV, 209.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

[Bu madde NEŞ'ET ÇAĞATAY tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir].

SA'D. SA'D B. MU'ĀẔ B. AL-NU'MĀN B. İMRU' AL-ḲAYS B. ZAYD B. 'ABD AL-AŞHAL AL-ANṢĀRĪ AL-AVSĪ, sahâbeden olup, annesi Kabşa bint Rāfi''dir. İbn Sa'd (*Ṭabaḳāt*, III, 433), Muḥammed b. 'Omar'in rivâyetine dayanarak, Sa'd b. Mu'āẕ'ın 37 yaşında öldüğünü kaydettiğine göre, 590 yılına doğru Medine'de doğmuş olmalıdır. Kendisi Medine şehrindeki Avs kabîlesinin büyük bir kolu olan Banī 'Abd al-Aşhal'in reisi bulunuyordu; daha sonra bütün Avs kabîlesinin reisi olarak tanınmıştır.

Sa'd, 12 medinelinin Mekke yakınındaki al-'Aḳaba [b. bk.] mevkiinde Peygambere ilk biatlerinden sonra, memleketlerine dönüşlerinde yanlarında götürdükleri Muṣ'ab b. 'Umayr b. Hāşim b. 'Abd Manāf vâsıtası ile, islâmiyeti kabûl etti ve kendi kavmine de kabûl ettirdi. Avs kabilesinden bir çok kimseler onu tâkip ettiler.

Peygamber muhâcirler ile ensârı biribirine kardeş (*mu'āḫāt*) ilân edince, Sa'd b. Mu'āẕ, Sa'd b. Abī Vaḳḳāṣ veya Abū 'Ubayda b. Carrāḥ ile kardeş olmuştur. Sa'd, muhâcirleri kendi evinde misâfir etmek ve onların faâliyetlerini kolaylaştırmak sûreti ile, başlangıçtan beri büyük bir gayret gösterdi. Peygamberin ona itimâdı var idi; nitekim Buvâṭ'a bir gazveye çıktığı zaman, kendisine vekâlet etmek üzere, Medine'de onu bırakmış idi. Badr savaşında o ensârın bayrağını taşımış ve iştirâk ettiği Uḥud savaşında yaralanan Peygamberi, Sa'd b. 'Ubāda [b. bk.] ile, tedâvî etmiş idi. Hicretin 5. (627 'nin ilk yarısı) yılında mekkelilerin, Ġaṭafān, Fazāra ve daha bir çok kabîlelerden topladıkları *aḥzāb* adı verilen bir kuvvet ile Medine üzerine yürümekte oldukları duyulunca, şehrin açık kısmına hendek kazılmasında ve 20—25 gün süren bu Ḫandaḳ savaşı devâmınca ok atmakta ve askere cesâret vermekte Sa'd'in büyük gayreti görülmüştür. Müslümanlar ile aralarında mevcut anlaşma hilâfına, yahudi Ḳurayẓa kabîlesinin mekkeliler ile birleştikleri haber alınınca câhiliye çağından beri ḳurayẓalıların müttefiki bulunan Avs reisi Sa'd b. Mu'āẕ, Ḥazrae reisi Sa'd b. 'Ubāda ve daha bir kaç kişi ile birlikte, durumu öğrenmeğe gitmiş ve onları hasmâne bir temâyül içinde bulmuş idi. Böylece medineliler için savaş şartları çok daha ağırlaşmış bulunuyordu. Bunun üzerine Peygamber, Mekke ordusunun büyük bir desteği olan Ġaṭafān ve Fazāra kabîlelerini, Medine hurma hâsılâtının üçte-birini kendilerine vererek, savaş dışı bırakmak istemiştir. Fakat Sa'd b. Mu'āẕ ile Ḥazrae reisi Sa'd b. 'Ubāda ve Usayd b. Ḥuḍayr buna itirazda bulunmuşlardır.

Sa'd b. Mu'āẕ, Ḫandaḳ savaşında, İbn al-'Irḳa lekabı ile anılan mekkeli Ḥafāca b. 'Āṣim b. Ḥabbān'ın attığı ok ile bileğinden yaralanmış, Peygamber bizzat onu tedâviye çalışmıştır. Mekkeliler ve müttefikleri 20—25 gün Ḫandaḳ önünde kaldıktan sonra, hiç bir netice elde edemeden, geri çekildiler. Peygamber, en sıkışık anda anlaşmayı bozup, mekkeliler ile birleşen ve daha önce yaptıkları hatâlardan dolayı Medine'den uzaklaştırılan soydaşları Banī Ḳaynuḳā' ve Banī Naẓīr kabîlelerinin âkıbetinden ders almayan Banī Ḳurayẓa'yı cezâlandırmak istiyordu. Medine ordusu on'ara karşı hareket etti. Ḳurayẓalılar, af dileyecekleri yerde, mukavemet ettiler. Muhâsara 15—25 gün kadar sürdü. Nihâyet eski müttefikleri olan Avslilerden birinin vereceği hukme râzı olarak, teslim olmağa mecbûr oldular. Peygamber bu işe Sa'd b. Mu'āẕ'ı me'mûr etti. Sa'd bu sırada Medine'de Mescid-i Nebevī'de tedâvî edilmekte idi. Oradan Ḳurayẓalıların yanına getirildi. Sa'd, vereceği hüküm ne olursa-olsun, kabûl edeceklerine dâir kendilerinden söz aldıktan sonra, bülûğa ermiş erkeklerin katledilmelerine, kadın ve çocukların esir alınmalarına ve mallarının ganîmet olarak taksim edilmesine hükmetti. Onun verdiği bu hükümü ertesi gün yerine getirildi. Bir kaç gün sonra, Sa'd aldığı yaradan öldü.

Peygamber onun cenâze merâsiminde hâzır bulundu. Çok kalabalık bir cemâatin katıldığı

cenâze namazını bizzat Peygamber kıldırdıktan sonra, Bukay' mezarlığına, gömüldü. Şâir Ḥassān b. Ṯābit, Sa'd b. Mu'āẕ'ın ölümü dolayısı ile mersiye yazmıştır (metin için bk. İbn Hişām). 'Amr ve 'Abd Allāh adlarında iki oğlu var idi.

Bibliyografya: İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt* (nşr. Sachau), III/II, 2—13; (Beyrut, 1957, III, 420—436]; İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld), 290, 322, 344, 433, 439, 445, 674, 697; [Kahire, 1955, bk. fihrist]); al-Ṭebarī, *Tārīḫ* (nşr. de Goeje), tür. yer. [Kahire, 1939, II, 105, 141, 237—254]; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), bk. fihrist; ayn. mll., *Usd al-ġāba*, II, 296—299; İbn Ḥacar, *al-İṣāba*, II, nr. 4096; al-Navavī (nşr. Wüstenfeld), s. 276 v. dd.; al-Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 52 v.d.; al-Vāḳidī (trc. Wellhausen), fihrist; [L. Caetani, *İslâm tarihi* (trk. trc. Hüseyin Câhid), IV, 199 v.d., 206, 209, 216—224; Müneccim-başı, *Ṣaḥā'if al-aḫbār* (İstanbul, 1285), I, 128, 165, 177, 180 v.d.; Ḳasṭallānī, *Mavāhib* (trk. trc. Abdülbâkî), İstanbul, 1313, s. 124—132; Abū 'Abd Allāh al-Muṣ'ab al-Zubayrī, *Kitāb nasab Ḳuraysh* (Kahire, 1953), bk. fihrist; al-Balāẕurī, *Fatūḥ al-buldān* (Kahire, 1932), s. 35; İbn 'Abd al-Barr, *al-İstī'āb* (Kahire, 1939), II, 18—25]; Wensinck, *Mohammed en de Joden te Medina* (Leiden, 1908), s. 171 v. dd.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

[Bu madde NEŞ'ET ÇAĞATAY tarafından tâdil edilmiştir].

SA'D. SA'D B. MUḤAMMED. [BK. HAYSA BAYSA].

SA'D. SA'D B. 'UBĀDA (? — 637) B. DULAYM B. ḤĀRIṢA B. AB͡Ī ḤAẒĪMA B. ṢA'LABA B. ṬARĪF AL-ḪAZRAC͡Ī AL-ANṢĀRĪ, sahâbeden olup, annesi 'Amra bint Mas'ūd'dur. Künyesi Abū Ḳays veya Abū Ṯābit'tir. Kendisi Medine'nin zenginlerinden ve o zaman Arabistan'da sayıları pek az olan okur-yazarlardan idî; ayrıca iyi ok atar ve yüzme bilirdi.

Onun adı islâm tarihinde, ilk defa olarak, ikinci 'Aḳaba [b. bk.] biatine âit rivâyetlerde geçer. İkinci 'Aḳaba biatinde Peygamber tarafından Medine cemâati için seçilen 9 ḫazracli *naḳīb* arasında zikredilir ki, bu nakîpler, üçü Avs kabîlesinden ve dokuzu Ḫazrac kabîlesinden olmak üzere, 12 kişiden ibâret idi. 621'de, yânî hicretten bir yıl önce, yapılan ikinci 'Aḳaba biatinin ertesi günü mekkeli müşrikler durumu öğrenip, memleketlerine dönmekte olan medinelileri tâkibe çıktılar; yolda Sa'd b. 'Ubāda'yi yakalayıp, Mekke'ye getirdiler ve çok fenâ muâmelede bulundular. Vaktiyle kervanları Medine'den geçerken, kendilerini hırsızlara karşı himâye ettiği Cubayr b. Muṭ'am b. 'Adī ile Ḥāriṯ b. Umayya b. 'Abd Şams bundan haberdar olup, derhâl Sa'd'i himâyelerine aldılar ve böylece emniyetle Medine'ye dönmesini te'min ettiler.

Sa'd daha câhiliye devrinde cömertliği ile meşhûr idi (İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, III, 613) ve mekkeli müslümanlar Medine'ye hicret ettikleri zaman, onlara büyük yardımlarda bulundu. Peygamber Abvā' [b. bk.]'a yaptığı bir gazvede Sa'd'i Medine'de kendi yerine vekil bırakmış idi. O, anlaşıldığına göre, Badr savaşına iştirâk etmemiş, fakat ondan sonraki bütün gazvelere katılmış ve ensârın bayraklarından birini taşımıştır.

Müslümanlar Banī Naẓīr yahudi kabîlesini muhâsara ettikleri zaman, şahsî malından islâm ordusuna hurma dağıtmış, aynı şekilde, Ḫandaḳ savaşından sonra yapılan Banī Ḳurayẓa muhâsarasında da islâm ordusunun yiyeceğini te'min etmiş ve Tabûk seferinde de, bol bağışları ile, ordunun masraflarına iştirâk etmiştir.

Ḫandaḳ savaşının uzaması ve müslümanların sıkıntıya düşmeleri üzerine, Peygamber, kalabalık bir kabîle olan ġaṭafānlıları ve fazāralileri, Medine hurma mahsûlünün üçte-birini vermek sûreti ile, savaş dışı bırakmak için, bunlarla reisleri 'Uyayna b. Ḥiṣn ile Ḥāriṯ b. 'Avf'i çağırıp, bir anlaşma yapmış, fakat ensârdan Usayd b. Ḥużayr, Sa'd b. 'Ubāda ve Sa'd b. Mu'āẕ buna muhâlefet ederek, anlaşmayı bozdurmuşlardır. Mekke'ye karşı yapılan ve Ḥudaybiya barışı ile neticelenen seferde Sa'd b. 'Ubāda'nin metânet ve kudreti açıkça görüldü. O her ne kadar Peygamberin icâp eden ihtiyat tedbirlerini almasını ve müslümanları gerekli silâhlar ile techiz etmesini ısrâr ile talep etti ise de, Peygamber onun fikrini tatbik etmeği reddetti. Sa'd Mekke fetḥi gününde savaşı îmâ eder sözler söylediği için, taşımakta olduğu ensâr bayrağı kendisinden alınıp, oğlu Ḳays'a verildi. Sa'd b. 'Ubāda, 'Abd Allāh b. Ubayy b. Salūl [b. bk.]'ün ölümünden sonra, rakipsiz olarak, Ḫazrac kabîlesinin reisi oldu.

632 yılında Peygamber ölünce, bu haber Medine'de büyük bir teessür ve şaşkınlık husûle getirmiş, ensârdan bir kısım halk, islâm cemâatine bir halîfe seçmek üzere, Banī Sā'da *saḳīfa*'sinde toplanmış idi. O sırada hasta olan Sa'd b. 'Ubāda, bir harmânîye bürünerek, oraya geldi ve medinelilerin islâmiyetin kökleşip yayılmasında yaptıkları hizmeti öven ve Peygamberden sonra hilâfetin ensârdan birine verilmesi gerektiğini tebârüz ettiren ateşli bir nutuk söyledi. Oradakilerin kendisini halîfe seçip, biat etmeğe hazırlandıkları bir anda Abū Bakr, 'Omar ve Abū 'Ubayda b. Cerrāḥ ay-

ludan içeriye girdiler. 'Omar ile Sa'd arasında sert münâkaşalar cereyân etti; fakat Abū Bakr yumuşaklık ve soğukkanlılıkla ensârın heyecanını yatıştırdı.

Sa'd bu hâdiseden sonra sahneden çekildi; Abū Bakr'e biat etmedi ve bir müddet sonra da Şam'ın cenûbundaki Ḥavrān'a gitti. 'Omar b. al-Ḫaṭṭāb'ın halife seçilişinden iki buçuk yıl sonra, yânî hicrî 15 veya 16 (636 veya 637) yılında, orada vefât etti. Ölümünün sebebi mecbûldür. Kaynaklar ânî olarak ölmesine ve cesedinin yeşil bir renk almış olmasına dayanarak, yılan sokmasından veya mâhiyeti bilinmeyen bir zehirlenmeden öldüğünü ifâde ederler.

Sa'd'in, Ḳays, Sa'îd, Muḥammed, 'Abd al-Raḥmān ve İmâma adlarında, beş çocuğu var idi.

Bibliyografya: İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt* (nşr. Sachau), III/II, 142 v.d.; VII/II, 115 v. d. (Beyrut, 1957, III, 613—617); İbn Hişām, *al-Sīra* (nşr. Wüstenfeld), bk. fihrist; al-Ṭabarī, *Tārīḫ* (nşr. de Goeje), tür. yer.; Kahire, 1939, II, 237—245, 445—455; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), bk. fihrist; ayn. mll., *Usd al-ġāba*, II, 283 v.d.; İbn Ḥacar, *al-İṣāba*, II, nr. 4066; al-Navavī (nşr. Wüstenfeld), s. 274 v.d.; al-Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), I, 267; II, 136 v.d.; al-Vāḳidī (trc. Wellhausen), fihrist; İbn Ḳutayba, *al-Ma'ārif* (Kahire, 1934), s. 112 v. d.; İbn 'Abd al-Barr, *al-İstīāb* (Kahire, 1939), II, 32—38; al-Maḳrīzī, *İmtā' al-asmā'* (Kahire, 1941), bk. fihrist; Yāḳūt, *Mu'cam al-buldān* (Beyrut, 1957); Belāzurī, *Futūḥ al-buldān* (Kahire, 1932), II, 387; Caetani, *İslâm tarihi* (trc. Hüseyin Câhid), II, 361 v. d.; IV, 160, 209, 219, 222; VIII, 61, 63 v. d. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

[Bu madde NEŞ'ET ÇAĞATAY tarafından tâdil edilmiştir].

SA'D. SA'D B. ZENGİ, EBŪ ŞUCĀ' MUẒAFFAR AL-DİN, Fārs Salġurlu atabeyleri âilesinden bir hükümdar. *Tārīḫ-i guzīda*'ye göre, atabeyi Tekle b. Zengī'nin ölümü üzerine, taht iddiasında bulundu ise de, amcası ve hânedânın kurucusu Sunḳur'un oğlu Tuğrul tarafından bu hakları tanınmamıştır. Tuğrul dokuz yıl hükümdarlık tâcını muhâfaza etti ise de, bu dokuz yıl esnâsında iki taraftan birinin lehine kat'î bir netîce hâsıl olmaksızın, amca-zâdesi ile aralarındaki savaş devâm etti; memleket yağmalanıp yıkıldı; artık kimse zirâat ile meşgûl olmadı; kıtlık ve vebâ halkı kırıp geçirdi. Nihâyet 599/600 (1203)'de Sa'd amca-zâdesini esir etti ve Fars tahtına oturdu (Mīrḫvānd'a göre, bu vak'a, Tuğrul'un Tekle tarafından mağlûp edildiği 603 tarihinde vukû buldu); fakat saltanatının başında kıtlık memlekette son haddini bulmuş idi ve vebâ salgını devâm etmekte idi. Fakat Sa'd zamanla halkı tekrar refâha kavuşturdu ve bu iş tamamlanınca, Şabānkāralerden Kirmān'ı aldı. 612/613 (1216)'te Irak'ı istilâ etti ise de, Sultan Muḥammed, Ḫvārizmşāh'ın ordusu tarafından, esir edildi ve hürriyetini elde etmek için, devletinin bir yıllık gelirinin üçte-ikisine müsâvi bir fidye-i necât ödemeğe, İştahr ve Uşkunvān'ı vermeğe ve yıllık bir vergi ödemeği kabûl etmeğe mecbûr oldu. Şîraz'a dönüşünde, esâreti sırasında tahtı işgâl etmiş olan oğlu Abū Bakr babasının hükümdarlığına mâni oldu ve baba, oğul arasında bir savaş cereyân etti; bu çarpışmada Sa'd bir okla gözünden yaralandı. Fakat Şîraz halkı geceleyin onu şehre soktular ve o da oğlunu yakalayıp hapsetti. Sultan Calāl al-Dīn Ḫvārizmşāh, Hindistan'dan dönüşünde, Fārs'tan geçerken, 1224 'te Abū Bakr lehine şefâatte bulundu ve Sa'd'i oğlunu serbest bırakmak husûsunda iknâa muvaffak oldu.

Sa'd b. Zengī 629/630 (1231) veya Mīrḫvānd'a göre, 21 cemâziyelevvel 623 (20 mayıs 1226)'te vefât etti; oğlu Abū Bakr onun yerine geçti.

Bibliyografya: Ḥamd Allāh Mustavfī al-Ḳazvīnī, *Tārīḫ-i guzīda* (*GMS*); Mīrḫvānd, *Ravżat al-ṣafā'* (taş-basm., Tahran, 1266), I, 176; Cuvaynī, *Tārīḫ-i cihān-guşā* (*GMS*, II, 96, 150 v.d., 202); Muḥammed al-Nasavī, *Histoire du Sultan Celal ed-Din Mankobirti* (trc. Houdas), Paris, 1895, s. 5 v.d., 24 v. dd, 33 v.d.; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), bk. fihrist. (T. W. HAIG.)

SA'D AL-DAVLA. [Bk. HAMDĀNİLER.]

SA'D AL-DİN. [Bk. SA'D-ED-DİN.]

SA'D AL-DİN AL-CİBĀVĪ. [Bk. SA'DİYE.]

SA'D AL-FİZR. [Bk. SA'D-ÜL-FİZR.]

ŞA'DA. [Bk. SA'DE.]

ŞADAḲ. [Bk. MEHİR.]

ŞADAḲA. [Bk. SADAKA.]

SADAKA. ŞADAḲA (A.), arap müelliflerine göre, *ṣ-d-ḳ* kökünden iştikak eder ve „doğruyu söylemek" mânasına gelir; bir müslümanın sadaka vermesi onun dininin doğruluğunu (*ṣidḳ*) gösterir. Bu kelime ise, ibrânîce *ṣedāḳā* kelimesinin ancak arap harfleri ile yazılmış şekli olup, aslında „sıdk ve hulûs" mânasını ifâde eder; lâkin „mürâîlerce" (*farīsī, pharis*) dindar israîlîlerin esâs vazîfeleri, yânî sadaka verme için kullanılmıştır ki, bu mefhûm kelimenin daha islâmın zuhûrunda meydana gelen ve sonraları da muhâfaza edilen mânasını teşkil etmektedir. Buna göre, kelimenin *asıl mânası* insanın kendi ihtiyârı veya arzûsu ile verdiği *sadaka, hayır-perverliktir,*

Arap müellifleri *ṣadaḳa* kelimesini iki muhtelif mânada kullanırlar. İlk önce bu kelime ekseriyâ *zakât* [b. bk.] 'ın, yâni ihtiyârî bir yardım olmayan ve mıkdarı muayyen olan, fakirler için alınan şer'î verginin müterâdifi olarak kullanılır. Bu mâna, *Kur'an*, IX, 58 v. dd., 104 v.d. 'da görülür (bk. Lane). Bir de Mâlik b. Anas 'in *al-Muwaṭṭa'* 'ında bulunur; bu eserde *Kitâb al-zakât* bölümünde, *zakât* yerine *ṣadaḳa* konulmuştur. Hayvanlardan (*mavâşî*, develer, büyük ve küçük-baş hayvanlar) alınan *zakât* bahis mevzuu olduğu zaman ve başka hâllerde de açıkça böyledir. Diğer taraftan al-Buḫârî 'de *ṣadaḳa*, hiç bir fark gözetmeden, *zakât* yerine geçmiş görünmektedir ve her iki kelime aynı zamanda müterâdif imiş gibi kullanılmıştır. Houdas ve Marçais 'nin tercümelerinde, notlarda bunların örnekleri bulunmaktadır. Nitekim *Kitâb al-zakât* 'ın 31. bâbında her iki kelime de, bir tefrik yapılmadan, kullanılmıştır. Mâlik 'in *ṣadaḳa* kelimesini kullandığı yerde al-Buḫârî, *zakât* kelimesini kullanır (msl. bâb 43); fakat şu hadîsi, Mâlik ile aynı şekilde olmak üzere, zikreder: „5 *ẖavd*, dişi deve olmayan yerde *ṣadaḳa* 'ya mahal yoktur"; bununla berâber, Mâlik, mûtâd *zakât al-fiṭr* tâbirini kullandığı hâlde, o *ṣadaḳat al-fiṭr* 'dan bahseder. İki kelime arasında aynı fark gözetmeme husûsu, gerek fakîh, gerek tarihçi, sonraki müelliflerde de mevcuttur (msl. İbn al-Aṯîr, *al-Kâmil*, III, 42, al-Ṭabarî 'den naklen). *Ṣadaḳa* ve *zakât* tâbirlerinin aynı şey olduğu husûsunda her hangi bir şüphe bulunsa idi, bu şüphe bunlardan istifâde etmek hakkına sâhip altı veya yedi zümre kimsenin her iki hâlde de aynı olmaları vâkıası ile bertaraf edilirdi. Bunlardan istifâde edenler de şunlardır: yoksullar ve muhtaclar, *ṣadaḳa* veya *zakât* 'ı paylaştıranlar, düşman eline düşmüş müslümanlar, borçlular, cihâda iştirâk edenler, yolcular ve menşe'de *mu'allafa ḳulâbuhum*.

Şu hâlde *ṣadaḳa* kelimesinin asıl mânası, yukarıda söylenildiği gibi, ihtiyârî olarak verilen sadakadır. Bu mânada, bunu diğerinden ayırmak için, *ṣadaḳat al-taṭawvu'* („gönül rızâsı ile verilen sadaka") denilir. İbn al-'Arabî bu nevî *ṣadaḳa* 'yı şöyle târif eder: *ṣadaḳa* hem ihtiyârî, hem mecbûrî olarak yapılan bir ibâdet amelidir; eğer böyle olmasa idi, ihtiyârî bir *ṣadaḳa* olmazdı; zîra nasıl Allah tövbe edeni bağışlamayı ve cehâlet içinde kötülük yapanı islâh etmeyi kendisi için mecbûrî kılmış ise, insan da bunu böylece kendisi için mecbûrî bir hâle getirmiştir.

Ṣadaḳa Kur'an 'da, yukarıda zikredilen iki âyetten başka, geçtiği diğer yerlerde bu mânada kullanılmıştır. *Ṣadaḳa*, gösteriş için verilmemiş olmak şartı ile (II, 266), açıkça verilebilir (II, 273); fakat gizli olarak verilen *ṣadaḳa* 'lar tercîh olunur. *Ṣadaḳa* fâizden daha bereketlidir (II, 276). Fakat *ṣadaḳa* istenilerek verilmelidir (II, 265). *Ṣadaḳa* verip, hayır işleri yapmağa müstait olanların cesâretini kırmamalıdır (IX, 79), bil'akis bunları teşvik etmelidir (IV, 114). Peygamberi ziyâretten önce, mıkdarı verenin takdirine bırakılmış olan ihtiyârî *ṣadaḳa* 'lar tesbit edilmiş idi; fakat bu vergi ziyâretçi *zakât* 'larını ödemiş ise, alınmazdı (LVIII., 13 v.d.). Başka her hangi bir mükellefiyet yerine, msl. haccdan sonra başı tıraş etmek yerine, bir sadaka verilebilir (*Kur'an*, II, 195). Müteâkip devirlerdeki yazarlarda bulunan bir çok husûslarda bu âyetler, tabi'î olarak, temel vazîfesini görmüştür. Mâlik b. Anas, *al-Muwaṭṭa'* 'ının *kitâb al-zakât* 'ında 'Omar b. al-Ḫaṭṭâb 'ın sadaka ile ilgili bir „mektûbunu" sık-sık zikreder. Bu mektup maalesef yalnız *zakât* mânasındaki sadakaya müteallikdir. Bizzat Mâlik, eserinin son kısımlarında *ṣadaḳa* 'yı, iştikak mânası ile, ayrıca başka bir çok husûslarda tetkik eder. *Ṣadaḳat al-taṭawvu'* gibi ayırıcı tâbirler kullanmaz. Mâlik bu beyânında Peygamberin „*ṣadaḳa* 'ya teşvik" başlığı altında bir sözünü nakleder: „helâl kazancından sadaka veren bir kimse (Allah yalnız böylesini kabûl eder) bunu yalnız rahmet sâhibi Allah'ın eline teslim etmiş olur ve içinizden biri lay veya devesini nasıl büyümeğe bırakırsa, Allah da o sadakayı veren için, dağ gibi oluncaya kadar büyümeğe bırakır. Anas b. Mâlik [b. bk.], Medine ensârîlerinin en zengini olan Abû Ṭalḥa 'nın câmi yanında bulunan ve Peygamberin gelip içmek itiyâdında olduğu bir menbâı bütün mallarının en kıymetlisi saydığını nakleder. „Siz sevdiğiniz şeylerden vermeden önce iyilik ve dindarlığa nâil olmayacaksınız" (*Kur'an*, III, 92) âyeti nâzil olunca, bu menbaı vermek istedi. Peygamber onu kendi âilesi için muhâfazaya iknâ etti. 'Â'işa [b. bk.], oruç tuttuğu bir günde, orucunu bozmak için sakladığı yegâne ekmeği bir fakire verdi. Hemen arkasından kendisine bir koyun hediye edildi. Peygamber kendisinden her zaman sadaka isteyen birine sadaka vermiş, fakat „sabrın en iyi hediye olduğunu" da ihtar etmiştir. Peygamber sadaka hakkında ve dilencilik aleyhinde o kadar sık zikredilen sözünü minberde konuşurken söylemiştir: — „Üstteki el alttaki elden daha iyidir". — Mâlik, üstteki elin veren el ve alttaki elin dilenen el olduğunu söyleyerek, bu ibâreyi şerh ve izâh etmiştir. 'Omar, Peygamberin kendisine bir başkasından hiç bir şey kabûl etmemesi husûsundaki tavsiyesine istinât ederek, kendisine verilmesi gereken ücreti reddetmiş-

tir. Peygamber yalnız hediye istemekten bahsetmiş olduğunu ona izâh etti. O zaman 'Omar aslâ bir şey istemeyeceği ve istemediği hâlde kendisine verilenleri reddetmeyeceği cevâbını verdi. Bunun üzerine Peygamber: — „Hayâtımı ellerinde tutana yemin ederim ki, sizin her biriniz için, ister size sadaka versinler, isterse vermesinler, Allahın kendilerine servet verdiği kimselerin birinden lutuf dilemektense, bir ip ile sırtınızda bir odun yükü taşımanız daha iyidir" — dedi.

Mâlik „sadaka verilmesi câiz olmayanlar" başlığı altında, Peygamber âilesinin sırf „insanlığın kirleri olan (*avsāḫ al-nās*)" sadakaları kabûl edemeyeceklerine işâret eder. Peygamberin sadaka (yâni *zakât*) hâsılâtından sadaka vermesi câiz değil idi. Ancak kendi şahsî servetinden sadaka verebilirdi.

Ṣadaḳa'nın iki mânası arasında hafif iltibas vardır. Mâlik'in bu husûsta söyledikleri bundan ibârettir. al-Buḫārī, müteâkip asırda, *Ṣaḥīḥ*'inin *zakât*'a dâir XIV. kitabında, ihtimâl iki ayrı şeyden bahsettiğinin farkında olmayarak, iki mânası ile *ṣadaḳa*'dan bahseder. İhtiyârî sadaka hakkında, bir çok bâblarda, sadakanın müslümanların vazîfesi olduğunu söyler. Müslüman, sadaka verecek iktidâra sâhip değil ise, çalışmalı ve bunu kazanmalıdır. İş bulamazsa, hiç olmazsa kötülükten sakınmalıdır; bu onun için sadaka sayılacaktır. Verilen sadaka vâsıtaları ile mütenâsip olmalıdır. Sadaka sağ el ile verilmelidir, kötü bir insana verilmemelidir. Bir kadın kocasının ve bir köle efendisinin malından sadaka verebilir. İnsan dilencilik yapmamalıdır; sadaka zengin tarafından fakire verilmelidir. Sadaka günahların kefâreti olur.

al-Ġazzālī, *İḥyā' al-'ulūm*'unun *Kitāb asrār al-zakāt* kısmında, husûsiyetle 8. *vaẓīfa*'de sadakadan bahis ve burada sadaka alanın husûsiyetlerini tâyin eder. Sadaka alan zâhidâne bir hayat geçirmeli, bilgili, doğru, mütevekkil, muhtac olmalı ve sadaka veren ile yakınlığı bulunmalıdır. 4. fasılda *ṣadaḳat al-taṭawvu'* ile meşgûl olur. Peygambere veya başkalarına isnât edilen sözleri naklettikten sonra, *Kur'an*'da bahis mevzuu edilen açıkça veya gizli olarak verilen sadakalardan hangisinin daha üstün olduğu mes'elesine gelir. Gizli sadakayı tercih edenler sadakayı alanın izzet-i nefsinin korunduğunu, başkalarına bundan bahsetmek vesîlesi verilmediğini ve başkalarının kıskançlıklarının tahrik edilmediğini söylerler. al-Ġazzālī her iki görüşün leh ve aleyhinde bir çok şeyler söylenebileceği ve her şeyin vaziyet ve sebeplere bağlı bulunduğu netîcesine varır. Sonra zekât veya sadakayı kabûl etmenin câiz olup-olmadığı mes'elesine geçer. Bâzıları birinciyi tercih ederler; çünkü bu şer'î bir haktır ve bunu kabûl edenleri bir mükellefiyet altına sokmaz. Diğer taraftan zekâttan istifâde eden yardıma lâyık olmayabilir ve böylece lutuf ve ihsandan beklenilen şey kaybolur. al-Ġazzālī, bir defa daha, umûmî bir kaide vaz'etmeği reddeder; çünkü muhtelif vaziyetler vardır. İbn al-'Arabī, bu mevzuu *Futūḥāt al-Makkiya*'nın „zekâtın sırlarına dâir" olan 70. bâbında ele almaktadır. O açık veya gizli sadaka verme mes'elesi ile de meşgûl olur. Onun ihtiyârî sadaka için verdiği târif yukarıda kaydedilmiş idi.

Ṣadaka ve *zakât* hakkındaki şiî düşünceleri sünnîlerinkine benzer; fakat her iki zümre de Peygamber âilesinin zekâttan istifâde edemeyeceğini kabûl ettiği hâlde, şiîler bunların sadakadan hisse almalarını câiz görürler.

Bibliyografya: Mâlik b. Anas, *al-Muvaṭṭa'* (Fas, 1318), I, var. 19 ve IV, var. 23; al-Buḫārī, *al-Ṣaḥīḥ* (nşr. Krehl), I, 352 v. dd. (trc. Houdas ve Marçais, *Les Traditions islamiques*, 1903—1908, I, 453 v. dd.); al-Ġazzālī, *İḥyā' 'ulūm al-dīn* (Kahire, 1326), I, 149 v.dd.; İbn al-'Arabī, *al-Futūḥāt al-Makkiya* (Kahire, 1329), I, 562 v. dd.; al-Marġīnānī, *The Hidayah with its commentary called the Kifayah* (nşr. Abdool Mujeed v. b.), Kalküte, 1834, I, 481 v. dd. (*Bāb ṣadaḳat al-ṣawā'im*); trc. Charles Hamilton (1791), III, 310 v.d.; al-Navavī, *Minhāc al-ṭālibīn* (nşr. van den Berg), 1882—1884, s. 193 (trc. van den Berg ve E. C. Howard), London, 1914, s. 277 v. d.; T. W. Juynboll, *Handbuch des islamischen Gesetzes* (Leiden ve Leipzig, 1910), s. 109 v. d.; A. Querry, *Recueil de lois concernant les musulmans schyites* (Paris, 1871—1872; Ca'far b. Sa'īd al-Ḥillī'nin *Şarā'i' al-islām*'ının tercümesi). (T. H. Weir.)

SADAKA. ŞADAḲA B. MANṢŪR (1049—1108) B. DUBAYS B. 'ALĪ B. MAZYAD, SAYF AL-DAVLA ABU 'L-ḤASAN AL-ASADĪ, Hille hükümdarı. Balasının 479 (1086/1087)'da ölümünden sonra, Şadaḳa'ya, Selçuklu Sultanı Melikşah tarafından, Dicle'nin sol sâhili üzerindeki Banī Mazyad topraklarının emîrliği verildi. Selçuklu sultanı Berkyaruk ile kardeşi Muḥammed arasındaki mücâdelelerde Şadaḳa önce Berkyaruk tarafını tutmuş idi; fakat 494 (1100/1101)'te Berkyaruk'un vezîri al-A'azz Abu 'l-Maḥāsin al-Dihistānī'nin ondan büyük mıkdarda para talebinde bulunması ve yine bu sırada onu savaşla tehdit etmesi üzerine, Berkyaruk'u bıraktı ve hutbeyi Muḥammed adına okuttu. Sultan onu muslihâne yollar ile tekrar kendisine çekmeği denedi ise

de, Şadaḳa vezîrin kendisine teslîmini talep etti; Berkyaruk buna râzı olmadığından, müzâkereler neticesiz kaldı. Şadaḳa ilâat edeceği yerde, Kûfe'den sultanın vâlisini kovdu ve bu şehri kendi hâkimiyetine aldı. Ertesi sene al-Ḥilla [b. bk.] te'sis edildi. O zamana kadar Banî Mazyad çadırlarda yaşardı. 496 rebiülevvelinin ortasında (1102 kânûn I. sonu) Gümüş-Tigin al-Ḳayṣarî, Berkyaruk'un temsilcisi olarak, Bagdad'da görününce, Muḥammed adına vâli bulunan Artuk-oğlu İl-Gâzî Şadaḳa ile birleşti. Gümüş-Tigin'in Bagdad'a girmesi üzerine, halîfe al-Mustaẓhir Berkyaruk'u yeniden sultan ilân etti; fakat Şadaḳa onun metbûluğunu tanımadı. Müteâkiben Berkyaruk'un adı hutbeden kalktı. İmamlar bir müddet için iki rakip sultandan hiç birinin adını zikretmeksizin, hutbeyi yalnız halîfenin adına okumakla iktifâ ettiler. Mücâdele devam ediyordu. Rebiülâhırdan (1103 kânûn II.) itibâren Gümüş-Tigin Bagdad'ı tahliyeye mecbûr kalıp, Vâsiṭ'ta da tutunamayınca, Muḥammed yeniden bu iki şehirde sultan ilân edildi. Bu hâdiselerden sonra Şadaḳa Irak'ın mühim bir kısmı üzerinde hâkimiyetini te'sis etti. Berkyaruk'un tarafdarlarından birine iktâ etmiş olduğu, Fırat üzerindeki, Hît şehrini de aynı yılda zaptederek, buraya yeğeni Şâbit b. Kâmil'i vâli tâyin etti. 497 şevvâlinde (1104 haziran—temmûz) Vâsiṭ da zaptedilerek, Muḥaẕẕib al-Davla al-Sa'îd b. Abi 'l-Ḫayr vâli tâyin edildi. Müteâkiben sıra, Berkyaruk ile kardeşi arasındaki savaşlar esnâsında Selçuklu Arslancık oğlu İsmâ'îl'in hâkimiyetine geçmiş olan Basra'ya gelmiş idi. Fakat ancak Berkyaruk'un ölümünden sonradır ki, sultan Muḥammed oradan İsmâ'îl'i uzaklaştırmağı düşünebildi ve 499 (1105/1106)'da Şadaḳa'yı ona karşı savaşla vazîfelendirdi. Bu yılın cemâziyelevvelinde (1106 kânûn II./şubat) sefere çıkan Şadaḳa az sonra İsmâ'îl'in tâbiiyeti kabûle mecbûr kalması üzerine, Basra'ya dedesi Dubays'in Altuntaş adlı bir memlûkünü vâli tâyin etti. Az sonra Altuntaş çapulcu bedevîlerin baskınına uğradı ve onlar tarafından hapsedildi ve bizzat sultan onun yerine başka bir vâli tâyin etti. 500 saferinde (1106 teşrin I.) Tekrît hâkimi Kayḳubâd b. Hazârasp tâbiiyeti kabûle mecbûr oldu. Berkyaruk'un ölümünden sonra, Muḥammed, Tekrît'i almak üzere, emîr Aḳ-Sunḳur al-Porsuḳî'yi göndermiş, Kayḳubâd uzlaşmaya yanaşmadığından, muhâsara edilmiş, uzun zaman müdâfaanın imkânsızlığını anlayan Kayḳubâd, Şadaḳa'yı dâvet ederek, şehri ona teslim etmiş idi. Varrâm b. Abî Firâs b. Varrâm Tekrît vâlisi tâyin edildi. Zamanla Muḥammed Şadaḳa'nın gittikçe artan iktidârına endîşe ile bakmağa başlamış idi; husûsiyle Şadaḳa sultan nazarında itibârdan düşenlerin hepsini kendi himâyesine almakta aslâ tereddüt etmiyordu. Sâva hâkimi Abû Dulaf Surḫâb b. Kayḫusrav'in Şadaḳa'nın yanına kaçması ve Şadaḳa'nın onun teslimini reddetmesi gibi hâdiseler uzun müzâkerelerden sonra sultan ile tâbii arasında açık bir anlaşmazlığın mevcûdiyetini ortaya koymuş idi. Bizzat sultan kuvvetli bir ordunun başında Bagdad'a hareket etti ve kaynakların çoğuna göre, 501 recebinin 2. yarısında (1108 mart başı) cereyân eden kanlı savaşta Şadaḳa, 59 yaşında iken, telef oldu. Ecdâdı gibi, *Mâlik al-'Arab* unvânını taşıyordu. Arap şâirleri ve tarihçileri onun fazîletlerini, bilhassa cömertliğini ve hatırşinâslığını medbetmişlerdi.

[Sayf al-Davla Şadaḳa, babası Hille emiri Bahâ' al-Davla Manṣûr ile, kendi kuvvetlerinin başında olarak, Selçuklu sultanı Melikşâh'ın emri ile Diyârbekir'i Mervânîlerden zapta çalışan Faḫr al-Davla'nın ordusuna katılmış (1083), bu savaş münâsebeti ile esir düşen Banî 'Uḳayl mensûbu kadın ve çocukları para ve mal karşılığında kurtararak, memleketlerine göndermiştir. Manṣûr'un 479 rebiülevvelinde (hazîran 1086) ölümünü müteâkip Hille emîri olan Şadaḳa, emâret menşûrunu almak üzere, Melikşâh'ın yanına gitmiş ve bu sultan tarafından hil'at ile taltîf edilerek, kendisine, eski ülkesine ilâveten, Bâniyâs mülhakatı da verilmiştir. 1090 senesinde, Basra'da kendisini *mahdi* ilân ederek, Vâsiṭ'ı da tebdîde kalkışan Balbâ isyânın bastırılmasında, sultanın emri ile, Bagdad askerî vâlisi Sa'd al-Davla Gavharâyîn ile birlikte, mühim vazîfe görmüştür. Devrin meşhûr hiciv şâiri İbn al-Habbâriyya *Kelile ve Dimne* üslûbunda manzûm olarak yazdığı *al-Ṣadiḳ va 'l-Bâġîm* adlı eserini Şadaḳa'ya göndermiş idi].

Bibliyografya: İbn Ḫallikân (nşr. Wüstenfeld), nr. 301 (trc. de Slane), I, 634; İbn al-Aṯîr, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg), X, tür. yer.; Abu 'l-Fidâ', *Târîḫ* (nşr. Reiske), III, 264, 308, 344, 354, 358, 362; Houtsma, *Recueil de textes relat. à l'hist. des Seldjoucides*, II, 76, 102, 259; *Recueil des historiens des croisades, Hist. or.*, I, 9, 247—252; III, 487, 517, 531; Weil, *Gesch. der Chalifen*, III, 156—159; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde büyük Selçuklu imparatorluğu* (İstanbul, 1953), s. 49, 51 v.d., 92, 138, 140, not 10, 193]. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

[Bu madde İBRAHİM KAFESOĞLU tarafından ikmâl edilmiştir].

SA'DÂN. AL-SA'DĀN, iki **saâdet yıldızı Müşteri** ve **Zühre** olup, bunların ziddi

iki talihsizlik yıldızı (*naḥsān*) Zühal ve Merih'tir. Müşteri'ye „en büyük saâdet" (*al-sa'd al-akbar*) denilir; onun te'siri altında doğan kimse hayâtında bahtiyarlar zümresinden olur ve itikatta doğru yolda bulunur, Allah korkusu, samîmiyet, zühd ve riyâzet ile temâyüz eder. Zühre'ye „küçük saâdet" (*al-sa'd al-aṣġar*) denilir; onun te'siri altında doğan kimse hayâtında, yiyecek, içecek, bilhassa aşk ve evlenme gibi, fânî hazlardan saâdet ve muvaffakiyet bekleyebilir.

Bibliyografya: Eski çağ tasavvuru için bk. F. Boll, *Sphaera*; *Rasā'il Iḫvān al-ṣafā* (Bombay tab.), I, 72; Dieterici, *Propaedeutik der Araber*, s. 70; al-Ḳazvīnī, *'Acā'ib al-maḫlūḳāt* (nşr. Wüstenfeld), I, 22, 26; H. Ethé, *Die Wunder der Schöpfung*, I, 48, 57. (J. RUSKA.)

SA'DÂN. [Bk. SA'DÂN.]

SA'DE. ŞA'DA, cenûbî Arabistan'da bir şehir olup, Yemen'in aynı ismi taşıyan bölgesinin merkezidir. Mekke'den Ṣan'ā'ya giden hacc yolu üzerinde ve Ṣan'ā'dan 60 fersah veya 180 mil yahut 5 günlük mesâfede bulunmaktadır. Câhiliye devrinde şehir Cumā' ismini taşımış olup, daha hudutları imâm al-Mutavakkil 'ala 'llāh Aḥmed b. Sulaymān b. al-Muṭahhir tarafından binâ edilen Ḥiṣn Talammus'un yerinde bulunuyordu. al-Hamdānī'ye göre, Ṣa'da adının meydana gelişi şu şekilde izâh edilmektedir: Hicaz'dan gelen bir adam Cumā' üzerinde bulunan müstahkem kalenin yanından geçerken, yorularak, yere uzanmış ve onun yüksekliğini seyrederken, iki defa *laḳad ṣa"adahu* („amma da yükseltmiş") diyerek, hayretini ifâde etmiştir. Buna benzer şekilde isimlerin halk tarafından izâhına başka yerlerde de tesâdüf edilmektedir. Bugünkü Ṣa'da'nin cenûbunda 6 dakikalık mesâfede al-Ḫānik mahalli var idi ki, burada daha islâm devrinde, diğer binâlar ile birlikte, arâziyi sulamak için kullanılan büyük bir su havuzunun ve başka binaların harâbeleri bulunmuştur. Ṣa'da yanında al-Ġayl şehri de bulunuyordu ve al-Bīrūnī bunun adında Ṣa'da'nin eski ismini görmek istemiştir

Ṣa'da, çeşitli zamanlarda uğradığı bir çok felâketlere rağmen, her vakit meskûn, parlak ve muhtelif memleketlerden bilhassa Basra'dan gelen tâcirlerin bulunduğu zengin bir şehir olarak kalmıştır. Ṣa'da'nin asıl sanâyiini dâimâ ayakkabı imâli için kösele ve deri debâgati teşkil etmiş, bunlar Yemen ve Hicaz'a ihrâc edildiği gibi, en iyi evsafta deri kırbaların imâli için de kullanılmıştır. Ṣa'da çok geniş ölçüde *ḳaraḍ* (*Acacia Arabica W.*) ağaçlarının yetiştirildiği bölgenin ortasında bulunmaktadır ki, bu ağaçların yaprakları debâgatte kullanılır. Ṣa'da'de bir de mükemmel mızraklar (*ṣā'idī*) ile mızrak uçları imâl edilmiştir. Bu uçlar için şehrin civârından toz hâlinde getirilen ve orada temizlenen demir kullanılmış olmalıdır. Ṣa'da etrâfında bugün de demir istihsâl edilmektedir. Yakınında (al-Ḳufā'a'da) altın da bulunan şehrin canlı ticârî hayâtı, kervanların hareketi ve yerli sanâyî şehirde oturan zeydî imamlarının hazînesine, vergi ve hâsılât şeklinde, büyük bir gelir te'min ediyordu. Yāḳūt bu hâsılâtı 100.000 dīnār olarak değerlendirir. Ṣa'da'de imamlardan al-Hādī Yaḥyā b. al-Ḥusayn (ölm. 298=910/911) ile Yūsuf b. Yaḥyā (ölm. 403=1012/1013) medfûn bulunmaktadır.

Bibliyografya: al-Iṣṭaḫrī, *BGA*, I, 24; İbn Ḥavḳal, *BGA*, II, 20; al-Muḳaddasī, *BGA*, III, 86, v.d., 98; al-Hamdānī, *Ṣifat Cazīrat al-'Arab* (nşr. D. H. Müller), Leiden, 1884—1891, s. 66, 113; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 389; al-Bakrī, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), Göttingen, 1876, II, 607; al-İdrīsī, *Nuzhat al-muštāḳ* (Irns. trc. Jaubert), I, 144; II, 52; A. Grohmann, *Südarabien als Wirtschaftsgebiet* (Wien, 1922), I, 110, 167 v.d., 174; *Österreich. Monatsschr. f. d. Orient* (1917), XLIII, 333 v.d.; C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhagen, 1772), 141 v.d.; A. Sprenger, *Die Post- und Reiserouten des Orients* (*Abh. f. d. Kunde des Morgenlandes*, Leipzig, 1864, III/3, 129); ayn. mll., *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 157, 177, 249; C. van Arendonk, *De opkomst van het Zaidietische Imamaat in Yemen* (Leiden, 1919), fihrist. (ADOLF GROHMANN.)

SA'D-ED-DİN. SA'D AL-DİN AL-CİBĀVİ. [Bk. SA'DİYE.]

SA'D-ED-DİN. SA'D AL-DIN ḤAMAVİ, MUḤAMMED B. AL-MU'AYYAD B. ABİ 'L-ḤASAN B. MUḤAMMED B. ḤAMAVAYH, meşhûr sûfî olup, 587 (1191) veya 595 (1198/1199)'te doğmuştur. Ḥamavī nisbesi Ḥamā şehri ile ilgili değil, büyük dedesinin ismi olan Ḥamavayh veya Ḥamūya'den gelmektedir; bâzı eski metinlerde doğru şekli Ḥamūyī (*ḥ-m-v-y-y*) bulunmaktadır. al-Yāfi'ī'ye göre, Cuvayn asıllıdır. Henüz genç yaşlarında, Ḫvārizm'de, büyük sûfî Nacm al-Dīn Kubrā tarafından te'sis edilen *Ẕahabīya-i Kubravīya* tarîkatine intisâp etti ve şeyhin on iki büyük halîfesinden biri oldu. Bu sonuncunun bir çok talebesi gibi, o da, moğul hâkimiyeti esnâsında göç etti. Suriye'de, Cabal Ḳāsiyūn'da münzevî ve zâhidâne bir hayat sürdükten sonra Horasan'a döndü ve Baḥrābād'da yerleşti. 10 zilhicce cuma (Kurban bayramı) günü, *Tārīḫ-i guzīda*'ye göre, 658 (10 teşrin

II. 1260) ve *Nafaḥāt al-uns* (onun verdiği mâlûmât al-Yâfi'î 'ye istinât etmektedir) 'e göre, 650 (11 şubat 1252) yılında vefât etti. Mezarı da Baḥrābād 'da bulunmaktadır.

Sa'd al-Dîn zamânının en meşhûr mutasavvıflarından biri idi. Onun tasavvuf meclislerine Ṣadr al-Dîn Ḳonavî gençliğinde iştirâk etmiştir; al-Yâfi'î de onun talebelerinden, hayranlarından ve ona atfedilen hikmetlerden bahsediyor. Menâkib-nâmelerde rûhunun 13 gün müddetle vücûdunu terketmiş olduğu nakledilmektedir. Sa'd al-Dîn arap ve fars dillerinde tasavvufî şiirler, bilhassa rubâîler vücûda getirdi; bundan başka, tasavvuf üzerine, *Maḥbûb al-avliyâ'* ve *Sacancal al-arvâḥ va nuḳûş al-alvâḥ* gibi bir kaç risâlenin müellifidir; Kâtib Çelebî 'ye göre, son eser Ḥimṣ 'ta te'lif edilmiştir. Bu risâleler, tasavvuf ile meşgûl olan bir çok islâm müellifinin kanâatine göre, ihtivâ ettiği kapalı telmihlerden dolayı, çok müphemdir.

Oğlu SULṬÂN AL-MUḤADDİŞİN ṢADR AL-DİN İBRÂHİM, Gazan-Han islâmiyeti kabûl edince, emîr Navrûz tarafından Baḥrābād 'dan çağırılmış idi (Davlatşâh, nşr. Browne, s. 214, Banâkatî 'ye göre). Hicretin XI. asrına kadar, silsileleri Sa'd al-Dîn 'e ulaşan Baḥrābād dervişlerine rastlamaktayız ki, aralarında, *Gulistân* nazîrelerinden birinin müellifi olan Mu'înî-i Cuvaynî de bulunmaktadır (Davlatşâh, s. 241). Navâ'î tarafından zikredilen baḥrābâdlı sûfi Mavlânâ Sa'd al-Dîn sık-sık şeyhin hikmetlerini nakleder. Yasavî an'anesî, haksız olarak, onu Aḥmed Yasavî 'nin *ḫalîfa* 'lerinden biri şeklinde gösterir.

Bibliyografya: al-Yâfi'î, *Mir'ât al-canân* (Nûruosmâniye kütüp., yazm., nr. 3416); Câmî, *Nafaḥāt al-uns* (Kalkûte, 1858), s. 492 v.dd. (trk. trc. Lâmiî, s. 485); Hidâyat (Rizâ Ḳulî Han), *Riyâż al-'ârifîn*, s. 83; Mavlânâ Ġulâm Sarvar Lâbavrî, *Ḫazînat al-aṣfiyâ'* (Cavnpûr, 1902), II, 270; *Târîḫ-i guzîda* (*GMS*, XIV, 790); Ḥamd Allâh Mustavfî, *Nuzhat al-ḳulûb* (*GMS*, XXIII, 150, 174); Ḥâcci Mîrza Ma'ṣûm, *Ṭarâ'iḳ al-ḥaḳâ'iḳ* (Tahran, 1316), II, 152; Kâtib Çelebi, *Kaşf al-ẓunûn* (nşr. Flügel), III, 77, 582; nşr. Ş. Yaltkaya ve R. Bilge (İstanbul, 1941—1943, II, 980); Flügel, *Die Arab., Pers. u. Türk. Hss. der K. K. Hofbibliothek zu Wien*, I, 611; Navâ'î, *Nasâ'im al-maḥabba* (*Nafaḥāt al-uns* 'ten trc. ve ilâveler ile), Bibl. Nation. yazm., nr. 316; Köprülü-zâde Fuad, *İlk mutasavvıflar* (İstanbul, 1918), s. 42.; C. Brockelmann, *GAL*, I, 448; *Suppl.* I, 803.

(M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

SA'D-ED-DİN. SA'D AL-DÎN, ḤVÂCA SA'D AL-DİN (1536—1599) B. ḤAṢAN-CÂN B. ḤÂFIẒ MUḤAMMED İŞFAHÂNÎ, Osmanlı şeyhulislâm ve müverrihlerinin meşhûrlarından olup, isfahanlı bir âileye mensûptur. Sa'deddin 'in büyük babası Hâfız Mehmed Bayındır ümerâsından Sofu Halil 'in yakınlarından iken, bilâhare Şâh İsmail 'e intisâp etmiş, Çaldıran savaşına katılmış ve zaferden sonra, Yavuz Selim tarafından, iranlı âlim ve san'atkârlar arasında Tebriz 'den İstanbul 'a getirilmiş idi. Çok geçmeden, pâdişâhın teveccüh ve itimâdına mazbar olan Hâfız Mehmed, „hâfız-ı mahsûs-ı sultânî" sıfatı ile, Mısır seferine iştirâk etmiş, oğlu Ḥasan-Can ise, Selim I. 'in hâs nedîmi ve yakını olmuş idi.

Sa'deddin 943 (1536/1537) 'te İstanbul 'da doğdu (bk. Kâtib Çelebî, *Fezleke*, I, 130). Babasının nedîmlerine icâp eden alâkayı göstermekten geri kalmayan Kanûnî Süleyman Hâfız Mehmed (ölm. 949=1542/1543) 'e günde 70 osmânî ve Sa'deddin ile erkek kardeşine de günde 20 'şer osmânî maaş tâyin etmiş idi (*Tâc al-tavârîḫ*, I, 293; II, 350). Sahn müderrisi Karamânî Mehmed Efendi 'den ve devrin ileri gelen diğer bâzı ulemâsından ders aldıktan sonra, müftî Ebüssu'ûd Efendi 'ye intisâp ile, daha 20 yaşında iken, 963 (1555/1556) 'te ondan mülâzim olan Sa'deddin 30 akçe ile İstanbul 'da Murad Paşa medresesinde müderrisliğe başladı. 971 şevvâlinde (mayıs/hazîran 1564) „erbaîn" pâyesi ile Bursa Yıldırım medresesine tâyin edildi ve bir yıl sonra bâric rütbesine yükseldi. Bu arada babası Ḥasan-Can vefât etti (974=1566/1567). Zilhicce 977 (mayıs 1570) 'de Bursa sultânî pâyesine ve 979 (1571/1572) 'da sahn müderrisliğine yükseldi: nihâyet şebzâde Murad 'ın muallimi İbrahim Efendi 'nin ölümü üzerine, 981 muharreminde (mayıs 1573) onun yerine hocalığa tâyin olunup, Manisa 'ya gönderildi ('Aṭâ'î, *Ẕayl-i Şaḳâ'iḳ*, İstanbul, 1268, s. 429).

Şehzâde hocalığına tâyin edilmesi Sa'deddin için nufûzunun gittikçe arttığı uzun bir ikbâl devrinin başlangıcı oldu ve bundan böyle hep „Hoca, Hoca Efendi" diye anıldı. Manisa 'da geçen 8 ay gibi kısa bir zamanda talebesine büyük bir hurmet ve itimat telkin etmeğe muvaffak olan Sa'deddin Efendi, Murad III. 'ın saltanata dâvet edilmesi üzerine, onunla birlikte İstanbul 'a geldi ve cülûstan (8 ramazan 982=22 kânûn I. 1574) sonra, artık *hoca-i sultânî* unvânını ihrâz ettiğinden, mevcut nizâm ve usûle göre, „serdâr-ı ulemâ ve müsteşâr-ı umûr-ı din ü dünya" oldu (krş. *Kanûn-nâme-i âl-i Osman*, I, nşr. M. Ârif, *TOEM* ilâvesi, İstanbul, 1930, I, 10, 21). Bu itibâr ile, Murad III 'ın üzerinde te'sirleri bulunan Şemsî Paşa, Kara Üveys Paşa ve Şeyh Şücâ gibi hükümdara yakın kimseler ve Gazanfer Ağa ile Can-Fedâ kadın gibi, hare-

mensûpları arasında umûmiyetle ulemânın ve bu arada kendi teveccühüne mazhar olan kimselerin ahvâli ile ilgilenen Hoca Sa'deddin'in mümtaz bir yer tuttuğu görülür. O kadar ki, mevkiini kuvvetlendirmek için, Sokullu Mehmed Paşa'nın muârızları ile teşrîk-i mesâî eden Hoca Sa'deddin [krş. mad. MEHMED PAŞA, SOKULLU]'in, devletin bâricî siyâsetini tâyin edecek mes'elelerde bile nufûzu hissedilmekte idi. Filhakîka o, İngiltere ile münâsebetlerin şümûlünü ve ehemmiyetini lâyıkı ile kavramamış olmakla berâber, kıraliçe Elizabetb'in 1578'den itibâren İstanbul'a gönderdiği mümessil ve sefirleri desteklemiş, hattâ onların arzûlarını Murad III.'a ulaştırmış ve ingiliz isteklerine uygun olarak, İran barbinin bir an evvel bitirilerek, İspanya'ya karşı müşterek bir cephe alınmasına tarafdar olmuş, bu sûretle de türk-ingiliz münâsebetlerinin kurulmasında faâl bir vazîfe görmüştür.

Sa'deddin'in ihrâz ettiği bu mevkî Murad III.'ın vefâtından sonra da sarsılmadı. Mehmed III.'in cülûsunda ona ilk biat eden Sa'deddin (Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, I, 44), yeni pâdişâhın şehzâdeliğinde hocası bulunan Nevâlî Efendi unvânı ile mârûf Molla Nasûh'un cülûs dâvetinin gelişinden iki gün evvel ölmesi yüzünden, *hoca-i sultanî* unvânını muhâfaza etti. Hele vâlide Safiye Sultan'ın da teveccühünü kazanması ve daha Ebüssuûd Efendi'nin talebeleri bulundukları zamandan beri aralarında geçimsizlik mevcut olan şeyhulislâm Bostan-zâde Mehmed Efendi'yi gözden düşürüp, Mehmed III.'e hulûl edince, pâdişâhın vüzerâ ve ulemâ mansıpları husûsunda Hoca Sa'deddin ile meşveret edilmesini irâde buyurması (Âlî, *Kunh al-aḫbār*, Dîl ve tarih-coğr. fakültesi kütüp., İsmail Sâib yazm., nr. I/1783, 338b) onun mevkiini bir kat daha tahkim etti ve devrin sadrâzamları Koca Sinan Paşa ile İbrahim Paşa'nın kendisi ile işbirliği yapmak zorunda kalmalarından dolayı, Sa'deddin Efendi mutlak hâkim durumuna yükseldi.

Bununla berâber Sa'deddin, zayıf irâdeli Mehmed III. üzerindeki te'sirini müsbet yolda kullanarak, Eğri (Eger, Erlau) seferi sırasında pâdişâhın ordunun başında hareket etmesinde ve bilhassa Haç-Ova (Keresztesmezö) zaferinin kazanılmasında başlıca âmil oldu. Cihâd fazîletlerinden bahsederek, pâdişâhın bizzat sefere çıkması husûsunda Sinan Paşa'yı destekleyen Hoca Sa'deddin, Mehmed III. ile birlikte, 24 şevvâl 1004 (21 bazîran 1596)'te İstanbul'dan hareket etmiş, fakat Edirne—Filibe üzerinden Sofya'ya gelindiğinde hummâya yakalanarak, ancak Eğri'nin fethinden (12 teşrin I. 1596) sonra iyileşmiş idi. Avusturya arşidükü Maximilian ile Erdel hâkimi Báthory kumandasındaki müttefik düşman ordusuna karşı sevkedilen vezir Câfer Paşa ile Rumeli beylerbeyi Veli Paşa kuvvetlerinin muvaffak olamaması üzerine, 20 teşrin I. 1596'da otâğ-ı hümâyûnda akdedilen meşveretde, devlet erkânının ekserisi düşmanla mukabele olunmaması fikrinde bulundukları hâlde, Hoca Sa'deddin Efendi, muhârebeyi kabûl etmeyip, başka tarafa teveccüh edilecek olursa, düşmanın kendilerini tâkip edeceğini ve Osmanlı kuvvetlerini tuzağa düşüreceğini ve üstelik, şimdiye kadar hiç bir Osmanlı pâdişâhının, mücbir sebep olmaksızın, muhârebeden yüz çevirdiğinin işitilmediğini tebârüz ettirerek, şehid oluncaya kadar savaşmanın vâcib olduğunu ısrarla müdâfaa etmiş ve pâdişâhın huzûruna getirildiğinde de onu düşmanı karşılamağa teşvik ve iknâ etmiş idi. Böylece muhârebede bizzat pâdişâhın da bulunmasını bir emr-i vâkî hâline getiren Sa'deddin, ordu nizâmı ile de ilgilenerek, sadrâzam İbrahim Paşa'nın Eğri muhâfazasında bırakmış olduğu Anadolu beylerbeyi Lala Mehmed Paşa kuvvetlerinin de sol kolda yer almasını te'min etmiş, düşmana doğru hareket edilmesine rağmen, sadrâzamı serdâr tâyin edip, kendisi İstanbul'a dönmek isteyen Mehmed III.'e muhârebeye iştirâki lüzûmunu bir kere daha izâhla, onu tasavvurundan vaz geçirmiş ve Haç-Ova'ya varıldığında, merkezde pâdişâhın yanında yer alarak, üç gün süren muhârebeyi, hukûmdar ve sadrâzam ile birlikte, idâre etmiştir. Muhârebenin ikinci günü (5 rebîülevvel 1005=27 teşrin I. 1596) Osmanlı safları bozulup, düşman kuvvetleri hazîne sandıkları üzerine bayrak dikip, sevinç tezâhürleri gösterecek şekilde otağ-ı hümâyun civârına sokuldukları vakit, sancak-ı şerifin yanında bulunan Mehmed III., endîşe ile Sa'deddin'e hitâben: — „Efendi, şimdiden sonra ne çâre etmek gerek?" —diye sormuş, Hoca da cenk ahvâlinin böyle olduğunu, evvelki pâdişahlar zamanında da ekseriyâ böyle durumlar ile karşılaşıldığını izâhla: —„Pâdişâhım, lâzım olan, yerinizde sâbit ve ber-karar olmaktır"—diyerek, hukûmdarı teskin ve hırka-i saâdeti giymiş olduğu hâlde, yerinde durmağa iknâ etmek sûreti ile, hademe-i hâssanın yağmaya dalan düşman üzerine saldırmalarına ve arkasından da mukabil bir hücûm ile zaferin kazanılmasına imkân hazırlamıştır (bk. Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, I, 83 v.d., 90 v. dd.; Naîmâ, I, 150 v. dd., 157 v.d.). Nitekim avusturyalılar da, Tiryâkî Hasan Paşa'ya takdim ettikleri ve Mehmed III.'i at üzerinde, Hoca Sa'deddin'i de onun rikâbı yanında duâ eder bir vaziyette gösteren bir tasvirin altına: —„Netîce-i kelâm Hoca Efendi

'nin duâsı kabûl olundu"—ibâresini yazmak sûreti ile, uğradıkları mağlûbiyette onun hissesini açıkça belirtmişlerdi (Peçevî, II, 200 v.d.).

Haç-Ova zaferi Sa'deddin'in nüfûzunu daha da arttırmakla berâber, bu durum çok sürmedi. Onun muhârebede yararlığı görülen Cîgala-zâde Sinan Paşa'nın sadârete getirilmesi ve mühr-i hümâyûnun İbrahim Paşa'dan alınması husûsunda ısrâr etmesi, dâmâdı İbrahim Paşa'yı tutan vâlide Safiye Sultan'ı harekete geçirerek, Hoca Sa'deddin'i idbâra sürükledi [krş. mad. İBRAHİM PAŞA, DÂMÂD]. Pâdişah İstanbul'a dönerken, Çirmenlik (Harmanlu) menzilinde ordugâha varan vâlide sultanın adamı Kıllı-Dilsiz nâmı ile meşhûr Süleyman Ağa'nın Mehmed III.'e getirdiği mektup üzerine, sadâret mevkii tekrar İbrahim Paşa'ya verildiği gibi, Sa'deddin Efendi de bocalıktan azledilerek, silsile-i ulemâ ve sâir devlet umûruna müdâhale etmemesi ferman olundu (9 cemâziyelâhır 1005=28 kânûn II. 1597). Diğer taraftan, Hoca Sa'deddin'in Anadolu kazaskeri bulunan büyük oğlu Mehmed Efendi de azledildi. Sa'deddin'ia muârızları bulunan sadrâzam İbrahim Paşa, şeyhulislâm Bostan-zâde ve Rumeli sadrından mâzûl şâir Bâkî Efendi, bununla iktifâ etmeyip, Sa'deddin'i Mekke kadılığı ile merkezden uzaklaştırmak için, faâliyete koyuldular. Ancak onun Safiye Sultan'a mürâcaatı sâyesinde sadrâzamın bu yoldaki telhîsine, Hoca Sa'deddin'in pîr olduğu, bedduâsını almamak gerektiği ve umûr-ı devlete müdâhale etmemesi şartı ile, İstanbul'da kalmasına müsâade edilmesinin yerinde olacağı şeklinde cevap verildi (Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, I, 95; krş. Naîmâ, I, 168 v. d.) ve bu sûretle Hoca Efendi sürgünden kurtulabildi.

Sa'deddin'in bu menkûbiyeti, muârızlarının ölümü veya mevkilerini kaybetmeleri dolayısı ile, ancak 14 ay sürdü. Filbakîka İbrahim Paşa sadâretten azledilerek, yerine Hadım Hasan Paşa tâyin olunmuş (23 rebiülevvel 1006 =3 teşrin II. 1597) ve bir kaç ay sonra da müftî Bostan-zâde Mehmed Efendi ölmüş idi. Bununla berâber, vaktiyle Hoca Efendi'nin oğlunun İstanbul kadılığına tâyinine mânî olduğu için, Sa'deddin ile arası iyi olmayan yeni sadrâzam, meşîhat makamının şâir Bâkî veya Kara Çelebî-zâde Hüsâmeddin Efendi'lerden birine verilmesi için, pâdişâha arzlarda bulundu ise de, Mehmed III. her defâsında bu mevkiin Hoca Sa'deddin'e tevcihini irâde ettiğinden, Sa'deddin 24 şâbân 1006 (1 nisan 1598) 'da, „hoca-i sultânî" ulûfesi bâkî kalmak şartı ile, şeyhulislâm tâyin olundu. Hattâ Mehmed III. hocasının fetvâ makamına yükselmesinden duyduğu memnûniyeti, اولدی ملاذم خواجه سعدالدین (=1006) diye, bizzat tarih düşürmekle, açıkça izhâr etti (Selânikî, TTK kütüp., yazm. nr. 59, 199b).

Yeniden ikbâl mevkiine gelen Hoca Sa'deddin düşmanlarından intikam almakta gecikmedi. Kapu-ağası Gazanfer ve yeniçeri-ağası Tırnakçı Hasan Ağa'lar ile birleşip, pâdişâhı ve Safiye Sultan'ı tahrik etmek sûreti ile, Hadım Hasan Paşa'yı sadâretten azil ve bilâhare öldürttü ve onun yerine Cerrâh Mehmed Paşa'yı tâyin ettirdi. Yeni sadrâzam ve onu tâkiben üçüncü defa sadârete gelen İbrahim Paşa kendisine uymuş görünmek zorunda kaldıklarından, Hoca Efendi yine umûr-ı devlete müdâhale etmek imkânını buldu. Nitekim o Avusturya cephesi serdârı Satırcı Mehmed Paşa'ya Erdel beyi Zsigmond'un te'dîbi için tâlimât veriyor, serdârın hiç bir muvaffakiyet kazanmadan Belgrad'a dönmesi karşısında, ona tekdir yollu bir mektup yazıyor (metni için bk. Naîmâ, I, 197—201); hattâ sadrâzam İbrahim Paşa Uyvar üzerine hareket etmek için para tedârik edemeyince, Sa'deddin vâlide sultandan mıkdâr-ı kâfî para almağa muvaffak oluyordu. Diğer taraftan, müftî sıfatı ile de fetvâ tahririnde büyük bir sür'at ve kabiliyet gösteriyor, her cuma günü Ayasofya câmiinde kendisine sorulan mes'eleler hakkında türkçe, arapça veya farsça olmak üzere, mensûr veya manzûm cevaplar veriyordu (fetvâ nümûneleri için bk. *İlmiye sâl-nâmesi*, İstanbul, 1334, s. 417—421). Hoca Sa'deddin'in şeyhulislâmlığı 1 sene, 6 ay, 2 gün sürdü; 12 rebiülevvel 1008 (2 teşrin I. 1599)'de Murad III.'ın rûhu için Ayasofya'da okunacak mevlide gitmek üzere evinde abdest tâzelerken, fenâlaştı; öyle olduğu hâlde câmie gitti ve rahatsızlığı arttığından, oğullarına haber gönderilmesini istedi; fakat onlar yetişemeden vefât etti (Selânikî, TTK. yazm., 235b). Ölüm tarihi olarak, muâsır kaynaklarda umûmiyetle 12 rebiülevvel 1008 perşembe günü gösterilmekte ise de, 12 rebiülevvel cumartesine rastladığından, bunun Hüseyin Ayvansarâyî'nin de kaydettiği gibi (bk. *Ḥadîḳat al-cevâmi'*, I, 272) 10 rebiülevvel olması da muhtemeldir. Cenâze namazı Sultan Mehmed (Fâtih) câmiinde halefi Sun'ullâh Efendi tarafından kıldırılarak, nâşı Eyyûb'da inşâ ettirmiş olduğu dârülkurrâ hazîresine defnolundu. 63 yaşında olup, ölümüne ناگهان یکدی خواجه سعدالدین (=1008) mısraı tarih olmuştur.

Sa'deddin, idbâra uğradığı 14 aylık zaman istisnâ edilecek olursa, „hoca-i sultânî" ve şeyhulislâm sıfatı ile, çeyrek asra yakın müddet, yalnız ilmiye mes'elelerinde değil, aynı zamanda idârî ve siyâsî hayatta da başlıca söz sâhiplerinden biri olmuş idi. Onun ilmî kud-

retinden olduğu kadar, Murad III. ve Mehmed III. üzerindeki nufûzundan da faydalanmak gâyesi ile, Seyyid Kasım Gubârî, Azmî-zâde ve Ahî-zâde Hüseyin gibi, ileride şöhret yapacak olan bir çok kimseler Hoca Efendi'den mülâzemet almağa rağbet göstermişler, şehnâmeci Lokman, Kınalı-zâde Hasan Çelebî de dâhil olmak üzere, zamanın tanınmış edîp ve şâirleri eserlerini ona ithâf etmişler, kendisini acı bir şekilde tenkit eden müverrih Âlî bile, *Menâkıb-ı hünerverân*'ını onun arzûsu üzerine kaleme almış idi. Her ne kadar Âlî onu, haremağalarına dayanarak, babası gibi pâdişah nedîmi olmağa çalışan, ilmî sermâyesi mahdut bir müstefid-i mes'ûd olarak vasıflandırmakta ise de (*ayn. esr.*, 338b), bir çoklarında müftî olarak hocası Ebüssuûd Efendi ile mukayese ve medhedilmiştir (Atâî, *ayn. esr.*, s. 431). Bununla berâber, Hoca Sa'deddin zaman-zaman nufûzunu sûistimâl ederek, oğullarına ve yakınlarına mansıplar tevcih ettirmiş ve paraya düşkünlüğü dolayısı ile de, bâzı rüşvet hâdiselerine adı karışmıştır. Mehmed III. ile Eğri seferine giderken, Edirne kadısı bulunan ikinci oğlu Es'ad Efendi'ye İstanbul kazâsını verdirmesi ulemânın infiâlini mûcip olmuş, hattâ sadâret kaymakamı Hadım Hasan Paşa, vâlide Safiye Sultan ile anlaşarak, eski kadı Ahîzâde Abdülhalim Efendi'yi ibka ettirmek sûreti ile Hoca-zâde'yi şehre sokmamış, ancak pâdişah bu hâdiseye son derece müteessir olup, hastalanan hocasını memnûn etmek için, Es'ad Efendi [b. bk.]'ye Anadolu kazaskerliği pâyesini tevcih etmiş idi (Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, I, 72; Naîmâ, I, 140). Diğer taraftan, babasının menkûbiyeti sırasında mâzûl bulunan büyük oğlu Mehmed Efendi de Hoca Sa'deddin'in şeyhulislâmlığında Rumeli sadrına nâil olmuş idi. Sa'deddin'in kendi yakınlarını kayırması, dünyâda sözü doğru ve hak-şinâs bir kimse bulamadığı için, Mehmed III'i bile şikâyete sevkedecek (Âlî, *ayn. esr.*, 339a) kadar, ifrat derecesini bulmuş ve muhakkak ki, kötü misâl teşkil ederek, ilmiye tarîkının bozulmasına âmil olmuştur. Mâmafih pâdişâhın, şehzâde Mehmed'in hocası Azmîzâde'ye gönderdiği iki harâc defterinin kabûl edilmeyişi karşısında, oğluna hitâben: —„Senin hocan almadı ise, benim hocam alır"— demesi Sa'deddin'in para hırsının Murad III. tarafından da bilindiğine delâlet etmektedir (bu husûstaki siyâsî dedi-kodular için bk. J. v. Hammer, *Devlet-i osmâniye tarihi*, trk. trc., VII, 136). Böyle olmakla berâber, o hayır ve hasenâttan da geri kalmamış, Eyyûb câmiinde umûma mahsûs bir kütüphâne te'sis etmiş, ikamet ettiği Beşiktaş semti halkının mürâcaatı üzerine, orada bir hamam ile bir ekmekçi fırını (Ahmed Refik, *On altıncı asırda İstanbul hayatı*, İstanbul, 1935, s. 31 v.d.), Eyyûb'da Servi mahallesi mescidi adı ile anılan mescid ile Abdülkadir Efendi mescidin'in yanındaki dârülkurrâyı yaptırmıştır (burası sonradan tekkeye ve bilâhare de mescide tahvil edilmiştir; bk. H. Ayvansarâyî, *ayn. esr.*, I, 272 v.d.; krş. Tahsin Öz, *İstanbul câmileri*, Ankara, 1962, I, 17, 121); ayrıca Sofular caddesindeki Sofu Ali Çavuş mescidini de tâmir ettirmiştir.

Simkeşhâne civârındaki Papas-oğlu mescidinin bânisi Mustafa Paşa'nın kızı ile evlenmiş olan Sa'deddin'in beş oğlundan hepsi de, babaları gibi, ilmiye sınıfına intisâp etmişlerdir. Bunlardan üçüncüsü Mes'ûd Efendi, sahn müderrisi iken, babasından evvel vefât etmiş (1005 = 1596/1597), büyük oğlu Mehmed ile ikinci oğlu Es'ad Efendi'ler şeyhulislâmlığa, dördüncü ve beşinci oğulları Abdül'aziz ve Sâlih Efendi'ler ise, kazaskerliğe kadar yükselmişlerdir. Bunlardan başka torunlarından Ebû Said ile Mehmed Babâî ve Ebû Said'in oğlu Feyzullah Efendi'ler de şeyhulislâmlık mevkiinde bulunmuşlardır (bk. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, III, 18; krş. *İlmiye sâl-nâmesi*, 1334).

Eserleri. Sa'deddin, devrindeki bütün âlimler gibi, aynı zamanda şâir ise de, bu hüviyeti ile takdir edilecek bir üstünlüğü bulunmayıp, divânı da yoktur. Diğer taraftan arapça ve farsçaya bihakkın vâkıf olup, *Risâlat al-ḳuşayrîya*'yi, al-Şaṭṭanūfī'nin, *Bahçat al-asrār*'ını ve Molla Muṣliḥ al-Dīn Lārī (ölm. 979=1571)'nin farsça yazılmış olan *Mir'āt al-advār va mirḳāt al-aḫbār* adlı umûmî tarihini türkçeye tercüme ettiği gibi (yazma nüshaları için bk. *İstanbul kütüphâneleri tarih-coğrafya yazmaları kataloğu, I. Türkçe tarih yazmaları*, I. fas., s. 91—95). Şeyh 'Abd al-Ḳādir Gīlānī'nin menâkıbına dâir arapça bir eserin tercümesini de, Murad III.'ın emri ile, oğulları Mehmed ve Es'ad ile birlikte, altı ay gibi kısa bir zamanda yapmıştır (Peçevî, II, 451). Bundan başka hattâtlığı da bulunan Sa'deddin, bilhassa sülüs, nesih ve tâlikte mehâret göstermiştir (Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, III, 67). Bütün bunlara rağmen onun, şeyhulislâmlık ve devlet adamlığı dışında, asıl şöhreti müverrihliğinden ve „Hoca tarihi" diye anılan *Tāc al-tavārīḫ* adlı eserinden gelmektedir.

Kendi ifâdesine göre, o zamana kadar te'lîf edilen Osmanlı tarihlerinden bir kısmının farsça olduğunu ve bu dile vukûfu bulunmayanların onları okuyamadıklarını, tafsilât verilmesi icâp ettiği yerlerde icmâle kaçtıklarını ve üslûbî bâzı yanlışlıkları ihtivâ ettiklerini, aynı

zamanda bu tarihlerden çoğunun Bayezid II. devrini geçmedikleri, Yavuz Selim ve Kanûnî Süleyman zamanları vekayii hakkında yazılan eserlerin ise, nazım ve inşâ perdesi ile örtülü olup, henüz tevhîd edilmemiş olduklarını gören Sa'deddin, başlangıçtan itibâren, Osmanlı pâdişahlarının „tevârih ve kısasları ile" Yavuz ile Kanûnî devirlerine âit vukuâtı ilâve etmeği düşünmüş idi. Meşgûliyeti yüzünden, bu tasavvurunu derhal tahakkuk ettirememiş, fakat Muşlih al-Dîn Lârî'nin Selim II.'e takdim ettiği *Mir'āt al-advār*'ının sonundaki Osmanlılar bahsini çok muhtasar ve hatâlı bulunca, bir Osmanlı tarihi te'lifinin zarûrî olduğunu düşünerek, işe koyulmuş ve Selim I. devri sonuna kadar yazdığı eserine Kanûnî Süleyman zamanını da ilâve etmek istemiştir Murad III., cülûsundan sonra, hocasının bir Osmanlı tarihi bulunduğunu öğrenince, bunun bir nüshasının hazîne-i âmirede saklanması için, emir vermiş ve böyleee Hoca Sa'deddin *Tāc al-tavārīḫ* diye adlandırılmağa lâyık gördüğü eserini pâdişâha takdim etmiştir (982=1575; bk. *Tāc al-tavārīḫ*, I, 9—12).

Eserini te'lif etmek için manzûm ve mensûr 10 Osmanlı tarihini mütâlea ettiğini, bunların içinde en iyisinin İdrîs Bitlisî'nin *Haşt-bihişt*'i olduğunu, ancak onu da itnâb ile mâlûl ve yer yer hatâlı bulduğunu söyleyen Sa'deddin bu ilk Osmanlı müverrihlerinin tertîb-i vekayie vukûfları bulunmadığını iddia etmekte, hattâ bir kısmını câhil ve „tarih-nüvisliğe tesaddî eden ozanlar" olarak tavsif etmektedir (*ayn. esr.*, I, 75, 159, 217). Bu sebeple kendisinden evvel yazılmış olan Osmanlı tarihlerindeki mütenâkız kayıtlardan doğru olduğuna kanâat getirdiklerini almak ve bu eserlerde verilen mâlûmâtı meczetmek sûreti ile, yeniden bir terkip yapmağa çalışmıştır. Bunu yaparken de, başlangıçtan Bayezid II.'e kadar geçen devre vekayii için, başta İdris Bitlisî olmak üzere, Neşrî ve Âşık Paşa-zâde Ahmed'in tarihlerini esâs kaynakları olarak ittihaz etmiş, bunların yanı-başında Ḥadîdî ve Ahmedî ile müellifi mechûl bir türkçe *Tevârih-i âl-i Osman*'dan faydalanmış, Kadı Bürhâneddin ve Timur hâdiseleri gibi, ilk Osmanlı kaynaklarında pek muhtasar zikredilen vukuâtı tafsilen yazmak için de, İbn Şihna'nin eserini, İbn al-Ḥacar al-'Askalānî'nin *al-Durar al-kāmina*'sini, Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî'nin *Ẓafar-nāma*'sini ve Mavlānā Hātifî'nin *Timūr-nāma*'sini kullanmıştır. Yavuz Selim devri vekayiine gelince, burada esâs itibârı ile büyük babası Ḥâfiẓ Muḥammed'in ve babası Hasan-Can'ın hâtıralarına dayanan Sa'deddin'in, İbn Kemâl'in *Tarih-i âl-i Osman*'ı ve Haydar Çelebî *Rûz-nâme*'si gibi, muâsır bâzı kaynaklardan da istifâde ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Sa'deddin tarihine, Osman Gâzî'den Bayezid II.'e kadar, her pâdişah zamanındaki ulemâ ve meşâyih hakkında mâlûmat veren bir „hâtime" de eklenmiştir ki, sayıları 264'ü bulan bu terâcim-i ahvâl kısmını yazarken, daha çok Taşköprülü-zâde'nin *Şaḳā'iḳ al-nu'mānîya*'sinden faydalanmıştır.

Kendisinden evvel te'lif edilmiş olan Osmanlı tarihlerini birer inşâ-perdâzlık örneği ve itidâlden mahrûm birer itnâb eseri olarak tavsif eden Sa'deddin'in *Tāc al-tavārīḫ*'i, bu kanâatinin aksine ve kötülediği eserler ile kıyaslanamayacak derecede muğlak olup, arapça ve farsça kelimeler ile doludur. Bu sebeple müsteşrikler arasında eserin dili „müvellâ arapça", yâni farsça ve türkçe kelimeler île karışık arapça olarak vasıflandırılmıştır (bk. *Der Islam*, XII, sayı 1—2, s. 229, not 2). Bununla berâber üslûbu mutantan, secî ve kafiyeleri latîftir. Eserde bir çok şiirler bulunduğu gibi, Hoca Efendi bâzı mühim ve ulvî hâdiseleri de nazmen tasvir etmiştir. *Tāc al-tavārīḫ* devrin secî ve kafiye meraklıları nazarında ve bilhassa saray edebiyatında mühim bir mevkî işgâl etmiş ve XVI. asrın nesrine örnek gösterildiği için, pek çok istinsâhları yapılmıştır (yazma nüshaları için bk. Fr. Babinger, *GOW*, 124; *İstanbul kütüphâneleri tarih-coğrafya yazmaları kat.*, I, 2. fas. s. 242—251; Münir Aktepe, *Hoca Sa'deddin Efendi'nin Tâcü't-tevârih'i ve bunun zeyli hakkında*, *TM*, XIII, 106—110). Aynı zamanda bu esere 961 (1554) senesine kadar bâzı zeyiller de yazılmış ise de, bunların bizzat Sa'deddin tarafından mı, yoksa oğulları Mehmed veya Es'ad tarafından mı yapıldığı kat'iyetle tesbit edilememektedir (bk. M. Aktepe, *göst. yer.*, s. 110—116). XVII. asır müverrihlerinden Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa [b. bk.] ise, eserini *Tāc al-tavārīḫ*'i telhîs ve tezyîl sûreti ile meydana getirmiştir. Diğer taraftan *Tāc al-tavārīḫ* Avrupa'da büyük bir rağbete mazhar olmuş ve daha XVII. asırdan başlayarak, eserin tamâmı Vincenzo Bratutti tarafından italyancaya, Antoine Galland tarafından fransızcaya, H. F. v. Diez tarafından almancaya ve bâzı kısımları da, ingilizceye, macarcaya ve rusçaya tercüme edilmiştir (bk. Babinger, *göst. yer.*; ayn. mll., *Die türkischen Studien in Europa bis zum Auftreten Josef von Hammer-Purgstalls. Die Welt des Islam*, VII, 103 v. dd.; krş. Carl Ausserer, *Der Islam*, XII, sayı 1—2, s. 226—231). Eser, maârif nâzırı Nevres Paşa tarafından Sa'deddin'in hayâtına dâir bir mukaddime ve sahife kenarlarına yazılan bâzı notlar ile, 2 cild olarak, İstanbul'da Matbaa-i Âmire'de tab'ettirilmiştir (15 cemâ-

ziyelâhır 1379/1280=27 teşrin II. 1862/1863). Hakîkati ekseriyâ külfetli bir üslûp içinde saklamış olan Sa'deddin'in *Tāc al-tavārīḫ*'i, ihtivâ ettiği devir vekayii için, hâlâ mühim ve dâimâ mürâcaat edilen bir kaynak değerini taşımaktadır.

Hoca Sa'deddin'in babası Hasan-Can'dan duyduklarına istinâden kaleme aldığı *Selim-nâme* adlı bir risâlesi daha var ise de, bu Yavuz Selim'e âit bir takım fıkralardan mürekkep olup, tarihî bir eser olmaktan ziyâde, halk kitabı mâhiyetindedir ve *Tāc al-tavārīḫ*'in sonunda basılmıştır (II, 602—619).

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka, bk. bir de Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, III, 18; Rif'at, *Devḥat al-maşā'iḥ ma'a zayl*, s. 36 v. dd.; Selânikî, *Tarih* (İstanbul, 1281), s. 125 v.d., 206, 230 (TTK yazm., nr. 59, 199b, 201a, 228b, 235b); Peçevî, *Tarih* (İstanbul, 1283), II, 32, 133, 164, 190, 200 v.d., 204 v. dd., 288 v.d.; Kâtib Çelebî, *Fezleke* (İstanbul, 1286), I, 3, 13, 44, 46, 71 v.d., 83, 86 v.d., 90—93, 95, 103, 130 v.d., 372; Naîmâ, I, 68, 108, 138 v. dd., 150 v. dd., 160 v.d., 163 v.d., 167 v. dd., 181, 188, 197—201, 207 v.d., 354; II, 141; Kınalı-zâde Hasan, *Tezkire* (İzmir Millî kütüp., nr. 20/801, mukaddime); Ahmed Refik, *Âlimler ve san'atkârlar* (İstanbul, 1924), s. 93—128; ayn. mil., *Hoca Sa'deddin* (İstanbul, 1933); J. v. Hammer, *GOR*, fihrist; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1951), III/2, fihrist; (Ankara, 1954), III/2, 457 v.d. ve fihrist; Fr. Babinger, *Khodja Efendi* (*EI*); *Tāc al-tavārīḫ* için bk. bir de Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn* (nşr. Ş. Yaltkaya — R. Bilge), İstanbul, 1941, I, 269, 284; Cemâleddin, *Âyîne-i zurefâ* (İstanbul, 1314), s. 20 v.d.; *JA*, 1863, 6. seri, II, 262—268 (*Tāc al-tavārīḫ*'in başındaki nâşire âit mukaddimenin tercümesi: s. 265—268); Sa'deddin'in şâirliği için bk. Rızâ, *Tezkire* (İstanbul, 1316), s. 46; J. v. Hammer, *Geschichte der osman. Dichtkunst*, III, 98 v.d.; E. J. W. Gibb, *A History of ottoman poetry* (London, 1900), I, 164, 205. (ŞERÂFEDDİN TURAN.)

SAD-ED-DİN. SA'D AL-DİN KÖPEK (veya KÖBEK), Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav II.'in saltanatının (1237—1246) ilk yıllarında Anadolu Selçukluları devletine hâkim olarak, tarihte meş'ûm bir nâm bırakan bir emîrdir. Bu „Köpek" adı ona, sonradan verilmiş bir lekap olmayıp, onun kervansarayı kitâbesinde de görüldüğü üzere, bizzat kendisi tarafından kullanılmış bir isimdir.

Ana tarafından Konya'nın zengin ve itibârlı bir âilesine mensûp bulunan Sa'd al-Dīn, 'Alā' al-Dīn Kayḳubād'ın Eyyûbîlere karşı giriştiği şark seferinde, Harput civârında, 1226'da cereyân eden bir muhârebede, sol kanat kuvvetlerine kumanda etmekle (İbn Bībī, Ankara 1956, s. 441, 475) daha o zaman mühim askerî şahsiyet olarak tarih sahnesine çık. O bu sultan zamanında tercüman, emîr-i şik ve emîr-i mimâr tâyin edilmiş bulunuyordu. Ka ḳubād, bu son mevkii dolayısı ile, Sa'd al-Dīn büyük imâr hareketlerinde mühim hizmetle yaptırmıştır. Filkakîka bu sultan kışları, kend nâmı ile kurduğu Alâiye (Alanya) şehrind geçirmek için, cenûp sâhillerine inerken, yolda, Bey-Şehir gölü üzerinde, su, ağaç, meyva ve yeşillikler ile bezenmiş, çok güzel manzaralı bir yeri beğenerek, orada kendisine ve devlet adamlarına bir konak ve eğlence yurdu inşâsını buyurmuş, Sa'd al-Dīn de saray, köşk ve havuzlardan mürekkep ve yüksek bir san'at eserî olan bu mâmûreyi 1228'de ikmâl etmiş ve buna Kayḳubād'ın nâmına nisbetle de Ḳubād-âbād adı verilmiştir. O yılın yazında, Kayseri'ye, dönüşünde Ḳubād-âbād'da bir ay kalan 'Alā' al-Dīn Kayḳubād bundan sonra da Antalya ve Alâiye'ye her yıl gidiş ve dönüşünde orada avlanma, dinlenme ve eğlenme maksadı ile bir müddet oturur ve vakit geçirirdi (İbn Bībī, s. 352 v.d., 356). Onun halefleri olan Selçuklu sultanları da Ḳubād-âbād'ı bu maksat ile kullanmışlarsa da (bk. Aksarâyî, s. 65), bilinmeyen bir tarihte bu güzel mâmûre terkedilmiş ve zamanla da harâbe hâline gelmiştir. Ḳubād-âbād'ın yeri ve hattâ mevcûdiyeti yakın zamana kadar bilinmiyor ve bâzan da aynı sultanın Kayseri civârında inşâ ettirdiği diğer bir mâmûre olan Keykubâdiye ile karıştırılıyordu (bk. Halil Edhem, *Kayseriye şehri*, s. 50). Tarihî kayıtlara ve hâdiselerin cereyânına dayanarak, Ḳubād-âbād'ın Bey-Şehir gölü civârında bulunduğunu isbât eden küçük bir tetkikimizin neşrinden sonra (*Selçuk devri vakfiyeleri*, II, *Belleten*, 1947, XLIII, 421 v.d.), bu sultan yurdu, orada, saray, ev ve câmi harâbeleri ile ve türk san'atının menşe'ini göstermek bakımından, çok mânalı, güzel duvar resimleri ile meydana çıkmıştır. „Ḳubād-âbād vâlisi Bedreddin Sav-Ta..." kaydını ihtivâ eden 633 (1235) tarihli câmi kitâbesi ise, bu buluşun kat'iliğini isbât etmiştir (bk. Zeki Oral, *Anıt dergisi*, Konya, 1949, X, 23; *Belleten*, 1953, LXVI, 209—222).

Sa'd al-Dīn'in emîr-i mimâr (îmar nâzırı) olarak, Konya—Aksaray büyük kervan yolu üzerinde Kayḳubād zamanında (h. 633) başlanıp, Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav zamanında, 634 (1237)'te ikmâl edilen Sa'd al-Dīn kervansarayını (Zazadın hanı) da kendi nâmına inşâ

ettirdiğini, hem tarihî kayıtlar ve hem de kitâbelerden öğreniyoruz (İbn Bîbî, s. 593; F. Sarre, *Reise in Kleinasien*, Berlin, 1896, s. 71—90; *Konya rehberi*, İstanbul, 1339, s. 94). Hayır ve medeniyet yolunda bu mühim eserleri vücûda getiren Sa'd al-Dîn'in Alâiye ve Keykubâdiye'nin inşâlarında da vazîfe görmüş olması muhtemeldir. Böylece onun Kayḳubâd zamanında mühim bir şahsiyet olduğu görülüyor. Nitekim çağdaş fransız tarihçisi Vincent de Beauvais, bir az da sonraki şöhreti ile mübâlega etse bile, Sa'd al-Dîn (Sadadin)'i 'Alâ' al-Dîn (Haladin) Kayḳubâd'ın diğer emîrlerinden üstün bir emîr olarak gösterir.

Sa'd al-Dîn'in asıl kudret kazanması ve tarihî rolü Ġiyâṯ al-Dîn Kayḫusrav [b. bk.] zamanında vukû bulur. Kayḳubâd'ın ölümü (1237) üzerine, esâsen iki kısma ayrıldığı görülen devlet adamlarından bir kısmı sultanın veliahd tâyin ettiği küçük oğlu 'Izz al-Dîn Kılıç Aralan'a yapmış oldukları bi'atı sadâkat gösterirken, hepsinden daha sür'atli ve becerikli davranan Sa'd al-Dîn, muhâlif tarafın başına geçerek, Kayḫusrav'i tahta çıkarmağa teşebbüs etti. Veliahdlikten iskatı sebebi ile, babasını zehirleyen Kayḫusrav'in zâten bu einâyeti tek başına başarması mümkün olmadığından, Sa'd al-Dîn'in faâliyeti ve rakip tarafa karşı mücâdelesinin bu hâdise ile başlamış olması içâp eder. Gerçekten bu ölüm üzerine Sa'd al-Dîn derhâl Kayḫusrav'i Kayḳubâdîya'den çıkarıp, Kayseri sarayına götürmüş, rakiplerin teşebbüslerine karşı emniyet tedbirleri aldıktan sonra, şehzâdeyi, cülûs an'anelerine göre, merâsim ile sultan ilân etmiştir. Diğer devlet erkânı, büyük askerî kuvvet yanlarında olarak, veliahd Kılıç Arslan'ı sultanlık makamına çıkarmak istedilerse de, artık cülûs merâsimi yapıldığı, kendileri geç kaldığı ve bu durum dolayısı ile de aralarında ihtilâf çıktığı için, bu emr-i vâkii kabûl ile, mücâdeleye sebep olacak bu teşebbüsten vazgeçmeğe mecbûr kaldılar. Kılıç Arslan'ın henüz çocuk yaşta bulunması da cesâretlerinin kırılmasında âmil olsa gerektir (İbn Bîbî, s. 464 v.dd.). Vincent de Beauvais Kayḳubâd'ın Eyyûbî melîkesinden doğan veliahdi yerine Kayḫusrav'in tahta çıkarılmasında birinci derecede Sa'd al-Dîn ve ücretli frank askerlerin âmil olduklarını kaydederken, İbn Bîbî'yi tavzîh ile te'yit eder. Filhakîka fransız müellifi Sa'd al-Dîn'in Ġiyâṯ al-Dîn (Gaisadin)'i Kayseri'nin bir fersah yakınında bulunan Keykubâdiye (Conquebat) sarayından alarak, ona kendisini sultan yapacağını söylediğini ve Kayseri'ye götürürken, orada bulunan 16.000 türk askerinden uzaklaşarak, yolda rastladığı 1.000 kişilik fransız askerine :—„İşte efendiniz ve sultanınız Ġiyâṯ al-Dîn, onu tahta çıkarınız!"—dediğini ve bu sûretle onu götürüp, sarayda tahta çıkardıklarını, huzûra gelenlerin yer öperek, biat eylediklerini belirtir (Vincent de Beauvais, *Miroir historial*, J. de Vigny, Paris, 1495, V, 145). Ücretli hıristiyan askerlerinin bir kumandanı olan gürcü Ẓahîr al-Davla'nın, bu teşebbüste Sa'd al-Dîn'in yanında bulunduğuna ve meşrûiyet tarafdarlarının „bütün askerler bizimle berâberdir" diyerek, Kayḫusrav'e karşı Kılıç Arslan'ı sultan yapmak istediklerine dâir İbn Bîbî'nin kayıtları da fransız müellifini te'yit eder.

Ġiyâṯ al-Dîn Kayḫusrav zamanında beylerbeyi (malik al-umarâ), yâni Selçuklu ordularının başı olan Sa'd al-Dîn'in cülûs hâdisesini müteâkip bu makama geçtiğini kabûlde isâbet olsa gerektir (İbn Bîbî, s. 476, 480) Sa'd al-Dîn'in, Selçuklu tahtına namzet olmayan Kayḫusrav gibi zayıf ve liyâkatsiz bir şehzâdeyi sultan yapmakla ve bu askerî mevkîde bulunmakla, devletin en kudretli şahsiyeti hâline gelmesi ve sultanı tamâmiyle kendi nufûz ve irâdesi altına alması artık tabiî idi. Bu durumu ile o, ilk iş olarak, karşı fırkada ve ḫvârizmli bey ve askerlerin başında bulunan Ḳayır Han'ı ânî bir baskın ile sarayın mescidinde yakalayarak, Zamantı (Zamandu) kalesine hapsettirmek sûreti ile, bütün rakiplerini temizlemeğe başlamış oldu. Bu hâdise üzerine, Kayḳubâd zamanında orduya giren 12.000 ḫvârizmli asker, artık kendilerini emniyette görmeyerek, beyleri ile birlikte, Selçuklu hizmetini terkedip, Malatya istikametinde uzaklaştılar. Şarkî Anadolu'da her tarafı yağma eden, kervan kafilelerini soyan bu kuvvet şark vilâyetlerinde emniyet ve âsûyişin bozulmasına sebep oldu. Bunlar kendilerine karşı vazîfelerini yapmağa çalışan Malatya su-başısı Sayf al-Davla Er-Ṭokuş'u esir ve Harput su-başısı Sayf al-Dîn Bayram'ı katlettiler.

Devletin başına açılan bu gâilenin bertaraf edilmesi ve ḫvârizmli askerlerin tekrar hizmete dâvet edilmesi için, Kayḳubâd devrinin büyük adamlarından olan ve ḫvârizmli emîrler ile dostâne münâsebetleri bulunan Kamâl al-Dîn Kâmyâr bir kısım merkez askeri ile Malatya'ya gönderildi ise de, ḫvârizmliler iknâ edilemedi. Onlar Kayḳubâd zamanında Selçuklu hânedanına hizmette kusur etmediklerini ve sultanın kendilerine itimat ve itibâr eylediğini, onun ölümü üzerine baş-buğlarına, günahsız olarak, revâ görülen bu muâmele ve can korkusu ile hizmeti terketmek ıztırârında kaldıklarını bildirerek, dönme teklifini reddettiler ve bir müddet sonra da, Urfa, Harrân ve Surûç taraflarını kendi hâkimiyetleri altına aldılar.

Kamâl al-Dîn Kâmyâr'ın, muvaffakiyetsizliğe uğrayarak, Kayseri'ye dönmesi Sa'd al-Dîn'in onu düşürmesine fırsat teşkil ettiği gibi, bu vesile ile sultanın atabeyi ihtiyar Şams al-Dîn Altun-Aba'yı öldürtmek imkânını da ona vermiş oldu. Bu zamana kadar Sa'd al-Dîn ile berâber bulunan Tâc al-Dîn Parvâna artık sıranın kendisine geldiğini anlayınca, iktâı olan Ankara'ya çekildi; fakat Sa'd al-Dîn, bu kuvvetli emîrden de kurtulmak için, arkasını bırakmadı. Orada onun bir hânende ile eğlendiği ve gayr-i meşrû münâsebetlerde bulunduğu iddiası ile şer'an recmedilmesi gerektiğine dâir aleyhinde bir fetvâ çıkarmağa ve buna dayanarak da, sultandan bir idâm fermânı almağa muvaffak oldu. Böylece Ankara'ya gelen Sa'd al-Dîn, Tâc al-Dîn'i şehrin meydanında recmettirerek, öldürttü. Sultanın saltanat hırsı ve vehimlerini her an kışkırtmak sûreti ile rakiplerini imhâya devam eden Sa'd al-Dîn onun üvey anası Eyyûbî prensesi Malika-i 'Âdilîya'yi de Ankara kalesine sürdürüp öldürtürken, onun oğlu veliahd Kılıç Arslan ile birlikte diğer kardeşi Rukn al-Dîn'i de Burgulu (Ulu-Borlu) kalesine hapsettirdi ve az sonra Kayḫusrav'ın oğlu doğup, Selçuklu soyunun kesilmesi endîşesi zâil olunca da, bu şehzâdeleri boğdurdu (İbn Bîbî, s. 468—474; Abu 'l-Farac, *Chronography*, ingl. trc. W. Budge, London, 1932, I, 403; V. de Beauvais, *göst. yer.*).

Sa'd al-Dîn bu icraâtı ile sarsılan umûmî efkârı yatıştırmak ve yeni teşebbüslere geçebilmek için, hâricî bir muvaffakiyete ihtiyac duyuyordu. 'Alâ' al-Dîn Kayḳubâd'ın miras bıraktığı Selçuklu devleti henüz bütün kudretini muhâfaza ediyor ve komşu müslüman ve hıristiyan devletleri tâbiiyeti altında tutuyordu. Böyle bir durumda bizzat Selçuklu ordusunun başında bulunarak, zayıf Eyyûbîlerin elinde kalan Sumaysat ve havâlisini 1238 yılında kolaylıkla fethetti. Bu zafer ile kudret ve heybeti bir kat daha artan Sa'd al-Dîn döndükten sonra da, Kayḳubâd devrinin son kalan büyük devlet adamlarından Kamâl al-Dîn Kâmyâr'ın artık hayatta bulunmasına da tahammül edemeyerek, onu Konya civârındaki Gâvele kalesine kapatarak, şehîd etti; Ḥusâm al-Dîn Ḳaymarî'yi de, bir suç isnâdı ile, Malatya'da hapse attırdı (İbn Bîbî, s. 475—479; İbn al-'Adîm, *Histoire d'Alep*, frns. trc. E. Blochet, Paris, 1900, s. 203).

Sa'd al-Din ileri gelen devlet adamlarını bertaraf etmekle, görünüşte tahta çıkardığı sultana hizmette bulunuyor, onun saltanatının emniyeti için bu cinâyetleri işliyordu. Hakîkatte ise, o içkiye ve eğlenceye düşkün, aklı kifâyetsiz [illegible] müvazenesiz hareketlere sâhip bu hükümdarı oyuncak hâline getirerek, hudûtsuz ihtiraslarını tatmîn ediyor ve hattâ bu kudreti kazandıktan sonra da, aşırı tasavvurlarına engel olabilecek bütün rakiplerini ortadan kaldırıyordu. Gerçekten Sa'd al-Dîn bu cürümleri işlerken, ya perde arkasında bulunuyor veya sâdece sultanın bir icrâ vâsıtası olarak görünüyordu. Böylece bunları yaptıktan sonra da, bu hükümdarı siyâsî ve mânevî bakımdan daha fazla düşürebilmek ve dinî efkârı tamâmen aleyhine çevirmek maksadı ile de, onu sünni halîfelikle karşı-karşıya getiriyordu. Nitekim iki asırdan beri Abbâsî halîfeliğine mânevî bağlılığın bir alâmeti olarak devam eden siyah renkli Selçuklu çetrini mâviye çevirmekte sultanı kandırması da bu sebeple idi (İbn Bîbî, s. 475). Bu sûretle, bütün engelleri ortadan kaldırdıktan sonra, Sa'd al-Dîn nihâî rakibi sultanı düşürerek, öldürmeği düşünüyor ve Selçuklu tahtını ele geçirmeğe çalışıyordu. Bu son gâyenin gerçekleşebilmesi için, yalnız sultanın sukutu kâfî gelmiyor; devrin rûhî şartları icâbı Selçuklu soyuna mensûp olmak da gerekiyordu. Bu sebeple Sa'd al-Dîn, gayr-i meşrû da olsa, kendisinin Selçuklu soyundan geldiğine dâir bir hikâyeyi yaymağa başladı. Bu hikâyeye göre, Giyâs al-Dîn Kayḫusrav I. (ölm. 1211), Konya'nın zengin ve itibârlı bir âilesine mensûp olan, Sa'd al-Dîn'in anası Şehnâz Hatun'un güzelliğine âşık olmuş, asıl kocası Mehmed ile evlenmeden iki ay önce gizlice saraya götürülen Şehnâz Hatun sultandan gebe kalmış ve evlendiğinden yedi ay sonra da Sa'd al-Dîn'i dünyâya getirmiş. Bu hâdiseye büyük anasından başka kimse vâkıf değilmiş. Böylece siyâsî zemîni hazırlayan ve umûmî efkâra sultan olmağa müsâit bir nesebi de işleyen Sa'd al-Dîn artık son teşebbüsünü icrâya ve sultanı öldürmeğe karar vermiş idi. Beauvais'ye göre, „Sa'd al-Dîn sultanı ip ile boğarak, tahta çıkmak istedi. Fakat Mergedac adlı bir hıristiyan emîr tarafından bu teşebbüs meydana çıkarılarak, kendisi öldürüldü" ki, bu emîr sultanın hıristiyan kayın birâderi olmalıdır. Bu teşebbüsü daha kapalı bir şekilde anlatan İbn Bîbî, Sa'd al-Dîn'in son günlerde artık cür'etini arttırdığını, ve sultanın da kendisinden korkmakta olduğunu, bunun üzerine gizlice gönderdiği bir kölesi ile vaziyeti Sivas sü-başısı Husâmeddin Karaca'ya bildirdiğini ve onu ikamet etmekte bulunduğu Ḳubâd-âbâd'a getirterek, emîr-i cândâr, yâni muhâfız kıt'ası kumandanı yaptığını yazar. Karaca durumdan tamâmiyle habersiz davranarak, Sa'd al-Dîn'e itimad telkin etmiş ve hazırlanan bir plan gereğince Sa'd al-Dîn, bir içkî meclisinde, bayraktar (emîr-i alem) Toğan'ın bir kılıç darbesi ile öldürülmüştür. Umûmî

efkârı tatmin maksadı ile, cesedi, demir bir kafes içinde asılarak, teşhir edilmiştir (İbn Bîbî, s. 479—482; V. de Beauvais, *göst. yer.*). Bu hâdisenin 637 (1239/1240)'de vukû bulmuş olduğunu gösterecek delîller vardır.

İbn Bîbî bu hüviyeti dolayısı ile Sa'd al-Dîn'e karşı ağır kelimeler kullanmakta ve islâmın „ölülerinizi hayır ile yâdediniz" an'anesi icâbı da, onu „Köpek 'alayhi mâ yastahakk" ibâresi ile anmaktadır ki, bu ifâden'in nâzikâne bir lânet mânası meydandadır. Sa'd al-Dîn'in bu meş'ûm faâliyetlerine kısaca temas eden fransız tarihçisi V. de Beauvais'den başka, İbn Bîbî'yi te'yit veya tekzip eden diğer bir kaynak henüz meydana çıkmamıştır. Bununla berâber, hâdiselerin seyri ve fransız müellifinin ifâdeleri yanında İbn Bîbî'nin bir his veya mübâlegaya kurban gitmediğine ve tamâmiyle bî-taraf kaldığına dâir sağlam delîller vardır. Gerçekten İbn Bîbî'ye göre, Sa'd al-Dîn, halkı sever, iyi idâreci, âdil, mazlûmlara yardımcı, yakın, yabancı, zengin ve fakir arasında fark gözetmeyen, zekâ ve cömertlikte zamanında eşi bulunmayan yüksek vasıflara sâhip bir devlet adamıdır. Onun zamanında halk emniyet ve refah içinde idi ve iktâ sâhipleri de halktan kanûnî vergi resimleri dışında, „bir kuş kanadı" dahi alamazdı. Ordunun seferinde düşen eşyâya kimse dokunamaz; kayıp malları toplamağa me'mûr olanlar bunları otağa götürür ve usûlünce sâhiplerine teslim ederdi (İbn Bîbî, s. 477).

Bu ifâdeler Sa'd al-Dîn'in meziyet ve nakîselerinin ne kadar tarafsız bir kalemle tasvir edildiğini isbâta kâfidir. Esâsen Sa'd al-Dîn'in bu derece muvaffak olmasında, zekâsı yanında, bu yüksek vasıflarının da âmil olduğu şüphesizdir. Bu vasıflarına rağmen, hükümdarın liyâkatsizliği onu aşırı ihtiraslar beslemeğe, bu cinâyetleri işlemeğe sürüklemiş ve bundan dolayı da Selçuklu devletinin zayıflamasına sebebiyet vermiştir. Bu cinâyetlerde sultanın da, en aşağı onun kadar, mes'ûl bulunduğu muhakkaktır. Nitekim Selçuklu hânedanının kudsiyet ve şerefini korumakta çok hassas olan İbn Bîbî bu husûsu da işâret etmekten fârig olmamıştır. 'Alâ' al-Dîn Kayḳubâd'dan intikal eden Selçuklu Türkiye'si iç ve dış bütün kudret ve itibârını muhâfaza ettiği ve bu sâyede komşu devletleri tâbiiyetinde tuttuğu ve bâzı arâzi ilhâkları yaptığı hâlde, sultanın liyâkatsizliği ve Sa'd al-Dîn'in ihtirasları yüzünden, devlet sukuta doğru gidiyordu. Öyle ki, maddî kudretine ve büyük ordusuna rağmen, Selçuklu devleti önce Babaîler [bk. mad. KEYHUSREV II.], sonra da moğullar karşısında ciddî bir mukavemet ve vatan müdâfaası örneği verememiş ve böylece de inhitât ve esâret devri başlamış idi. Bu inhitât ve felâketin âmillerî arasında Sa'd al-Dîn birinci derecede yer alır. Bir çok meziyet ve kabiliyetlerine rağmen, Sa'd al-Dîn vatanını ve kendisini aşırı ihtiraslarına kurban eden, her devirde büyük-küçük benzerlerine rastlanmakla berâber, bilhassa inhitât zamanlarında yıkıcı te'sirleri mühim olan kötü siyâset adamı tipinin dâimâ ibretle hatırlanması gereken bir örneğini teşkil eder.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. Halil Edhem, *Kayseriye şehri* (İstanbul, 1334), s. 73 v.d.; Fuad Köprülü, *Sâdeddin Köpek* (*EI*); Osman Turan, *Celâleddin Karatay* (*Belleten*, XLV, 25 v.d.); ayn. mll., *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar* (Ankara, 1958), s. 28, 80. Sa'd al-Dîn'in zuhûruna ve Amasya ile münâsebetlerine dâir H. Husâmeddin tarafından yazılan *Amasya tarihi* (İstanbul, 1330), s. 364 v.d. ve oradan *EI*'da SA'D AL-DÎN (KÖPEK) maddesine geçen rivâyetler hiç bir esâsa dayanmaz. (OSMAN TURAN.)

SA'DÎ. [Bk. SA'DÎ ve SA'DÎLER.]

SA'DÎ. AL-SA'DÎ, 'ABD AL-RAḤMĀN B. 'ABD ALLĀH B. 'IMRĀN B. 'ĀMIR, Sudan'da Songay devlet'nin t a r i h ç i s i olup, 1 cemâziyelâhır 1004 (1596) tarihinde Timbuktu'da eski bir ulemâ âilesinde dünyâya gelmiş ve burada Aḥmed Bâbâ [b. bk.]'nın yanında tahsilini yapmıştır. Tahsilini tamamladıktan sonra, kardeşleri ile birlikte, eski bir ticâret merkezi olup, maddî ve mânevî canlı hayatı bakımından Timbuktu ile yarış hâlinde bir faâliyet sâbası olan Cenne [b. bk.]'ye gitmiştir. Burada 1036 (1626) yılında yabancılar mahallesinde (Sankore) bir câmiin imamının yerini almağa muvaffak olmuştur. 1039 (1630) yılının sonunda Cenne'nin şimâlinde ve Nijer'in sol sâhilinde bulunan ve o vakit Cimbala adasını da içine alan Fulbe devletine yapmış olduğu bir seyâhati sâyesinde, görgüsünü arttırmıştır. Oranın kadısı tarafından dâvet edilmiş idi; fakat sultan ve 'eşrâf kendisine çok büyük kabûl ve itibâr göstermiş olduğundan, bu seyâbatini 3 yıl sonra bir daha tekrarlamıştır. Bu defa, tâbîlerinden biri ile olan anlaşmazlığı halletmek sûretiyle, sultana bir hizmette de bulunmuştur; fakat kendisi ve âilesi Cenne'deki Fas vâlisinin keyfî hareketlerinden çok eziyet çekmiştir. 1044 (1634) yılında kardeşlerinden biri bu yeni vatanından Timbuktu'ya sürülmüş ve Sa'dî de, ona yardımda bulunmak üzere, oraya gitmeğe mecbûr olmuştur. İki yıl sonra kendisi de vazîfesinden azledilmiştir. Timbuktu'da paşaya yaptığı şikâyet üzerine, tekrar vazifesine iâde edilmiş ise de, bu defa bu me'-

mûriyeti kabûl etmemiş ve serbest faâliyeti tercih etmiştir; ancak bâzı hallerde, Songay devletinin cenûp kısmındaki daha küçük tâbîleri. kâtip ve hoca olarak, onun bilgisinden istifâde etmişlerdir; fakat 1056 (1646) yılında Timbuktu paşası olan Muḥammed b. Muḥammed b. 'Oşmân onu nezâret müsteşarı olarak dâvet etmiş ve anlaşıldığına göre, ölümüne kadar paşanın halefleri zamanında da bu vazîfede kalmıştır. Bir çok seferlerinde paşaya refâkat eden Sa'dî Songay devletinin kendisi için o zamana kadar yabancı kalan şimâl ve şark taraflarını da tanımak fırsatını bulmuştur. Böylece kendi vatanının bir tarihini kaleme almak karârını vermiş ve eserini *Târîḫ al-Sûdân* diye adlandırmıştır. Eserine giriş olarak Songay, Melli ve Tuareg kabîleleri ile Cenne ve Timbuktu şehirlerinin eski tarihlerini eklemiştir. Bu girişin yarısından daha az bir kısmı, Barth tarafından, 1853/1854 'te Timbuktu 'da hulâsa edilmiş ve G. Ralf tarafından yapılan tercümesi *ZDMG*, IX, 518 v. dd.'da neşredilmiştir. Burada Barth 'ın dikkate almadığı bir çok *'âdât* olarak gösterilen, kavmî izâhat bulunmaktadır. 10. bâbda, Aḥmed Bâbâ 'nın *Ẕayl al-dîbâc* 'ına ilâve olarak, Timbuktu 'daki ulemâ hakkında umûmî mâlûmat verilmektedir. Eserin asıl tarih kısmı hâricîlerden sünnî 'Alî tarafından, IX. (XV.) asırda, müslüman hâkimiyetinin kurulması ile başlar; sonra sünnî Askiyâ sülâlesinin hâkimiyeti ve bu devletin merâkeşliler tarafından fethi ile bunların müellifin ölümüne kadar geçen devri tasvir edilir. Üslûbu çok defa halk tâbirleri ile karışık olup, başka bakımlardan da çok kusurludur. Eserin tamamlanma tarihi olarak, 5 zilhicce 1063 (28 teşrin I. 1653) pazartesi günü kaydedilmiş ve ertesi gün eserin sonuna bir de me'mûrlar listesi ilâve edilmiştir. Bundan sonra ilâve edilen kısımda 16 cemâziyelevvel 1066 (14 mart 1656) tarihine kadar olan vak'alar kaydedilmiştir. Bundan sonra çok geçmeden kendisi de velât etmiş olmalıdır. al-Sa'dî 'nin eserinin devâmı olarak, ismi zikredilmeyen bir müellif (emîr Muḥammed b. Süvâ 'nun torunu olup, 1112=1700 yı'ında Timbuktu 'da doğmuştur), *Tazkirat al-nisyân* adı ile, 1164 (1751) yılında Songay devletindeki Fas vâlilerinin tarihini yazmıştır.

Bibliyografya: 'Abd al-Raḥmân b. 'Abd Allâh b. 'Imrân b. 'Âmir al-Sa'dî, *Târîḫ al-Sûdân* (nşr. O. Houdas ve Edm. Benoist, *PELOV*, Paris, 1898, 4. seri, XII); *Documents Arabes relatifs à l'histoire du Soudan. Tedzkiret en Nisyân fi Akhbâr Molouk es-Soudân* nşr O. Houdas ve Edm. Benoist, *PELOV*, Paris 1899, 4. seri, XIX.).

(C. BROCKELMANN.)

SA'DÎ. SA'DÎ (1213? — 1292), ABÛ 'ABD ALLÂH MUŞARRİF (al-Dîn) B. MUŞLİḤ AL-ŞİRÂZÎ, İran'ın büyük şâir ve edibi. Daha çok mahlası (Sa'dî) ile tanınır. Hâl tercümesi, eserlerinden çıkarılan bilgiler ve şöhreti etrâfında teşekkül eden hikâyeler dolayısı ile, vâzıh olarak bilinmemektedir. Filhakîka başta şâirin kendi eserlerinde tesâdüf edilen hayâtı ile ilgili kayıtların büyük bir kısmı olmak üzere, diğer kaynaklarda verilen bilgilerin çoğu asılsızdır. Nitekim son araştırmalar (*Gulistân*, nşr. 'Abd al-'Aẓîm Ḫân Garakânî, Tahran, 1310, mukaddime) netîcesinde şâirin hâl tercümesine dâir en çok mâlûmat ihtivâ eden *Gulistân* ve *Bûstân* adlı eserlerindeki bâzı kayıtların bir san'at, ahlâk ve hikmet endîşesi ile söylenmiş, muhayyile mahsûlü sözler olduğu meydana çıkmıştır. Başta adı olmak üzere, lekabı ve nisbesi hakkında bile kaynaklarda tam bir ittifak yoktur. Nitekim ondan bahseden en eski müellif Ḥamd Allâh Mustavfî (*Târîḫ-i Guzîda*, *GMS*, Leiden, 1910, s. 820 v.b.) adı, lekabı ve nisbesini Muşarrif al-Dîn Muṣliḥ b. 'Abd Allâh al-Şîrâzî; ondan sonra sırası ile diğer müellifîlerden Abu 'l-Ḳâsim Cunayd al-Şîrâzî (*Şadd al-izâr fi ḥaṭṭ al-avzâr 'an zuvvâr al-mazâr*, nşr. M. Ḳazvînî ve 'Abbâs İḳbâl, Tahran, 1328, s. 272), Muşarrif al-Dîn 'Abd Allâh al-Sa'dî; Câmî (*Nafaḥât al-uns*, trc Lâmiî Çelebî, İstanbul, 1289, s. 670) ve Amîn Aḥmed Râzî (*Haft iḳlîm*, nşr. E. Denison Ross, Kalküte, 1918, s. 232) Muşarrif al-Dîn Muṣliḥ b. 'Abd Allâh al-Sa'dî (*Bahâristân* 'da sâdece Muṣliḥ al-Dîn); Devlatşâh (*Tazkirat al-şu'arâ'*, nşr. Muḥammed 'Abbâsî, Tahran, 1337, h.ş., s. 223) Muṣliḥ al-Dîn ve Rızâ Ḳulî Ḫân Hidâyat (*Riyâż al-'Arifîn*, Tahran, 1316, s. 143—156) ise, Muşarrif al-Dîn olarak kaydetmekte ve bu sonuncusu ayrıca adının Muṣliḥ olduğunu belirtmektedir. Nisbesi ise, bâzan doğduğu bölgeye (Fâra) nisbetle Fârsî, bâzan da doğduğu şehre nisbetle Şîrâzî olarak zikredilmektedir (krş. Garakânî, *göst. yer.*). Bu arada bâzı kaynaklarda Kâzerûn 'lu olduğu da zikredilmiştir. Mahlasını (Sa'dî) ise, Salgurlu türk atabeyler hânedânından Abû Bakr b. Sa'd b. Zengî (599—628=1203—1231) 'nin adından almıştır. Ḥamd Allâh Mustavfî (*Târîḫ-i Guzîda*, s. 818) Sa'dî 'nin mahlasını Sa'd b. Abî Bakr Zengî (658=1260) 'den aldığını kaydetmekte ise de, bunun doğruluğunu kabûl etmek imkânsızdır. Filhakîka bu takdirde, Sa'dî 'nin bu tarihten önce ya başka bir mahlas kullandığı veya kullanmadığını yahut hiç şiir yazmadığını kabûl etmek icâp eder ki, bu da mümkün değildir. Kaldı ki, küllîyâtında bulunan hemen hemen

bütün şiirlerinde sâdece Sa'dî mahlasına rastlanmaktadır. Münevver bir âileye mensûp olan Sa'dî'nin doğum tarihi de kat'î olarak bilinmemektedir. *Gulistân* nüshalarının bâzılarındaki kendisinin İbn al-Cavzî (ölm. 596=1199/1200)'nin talebesi olduğuna dâir yanlış kayda dayamlarak, 571 (1175), 580 (1184), 581 (1185) tarihlerinden birinde doğduğu ileri sürülmüş ise de, bunların doğru olmadığı anlaşılmıştır. Filhakika bâzı nüshalarında Sa'dî'nin talebesi olduğundan bahsedilen şahsın Sibt b. al-Cavzî (ölm. 654=1256) olduğu anlaşılmakta (Garakânî, *göst. yer.*) ve böylece onun 596'da ölen İbn al-Cavzî'ye talebe olabilmesi için, doğum tarihini 20—25 yıl geriye götürmek mecbûriyeti ortadan kalkmaktadır. Bu arada Sa'dî'yi 561 (1165/1166)'de vefât eden meşhûr şeyh 'Abd al-Kâdir Gîlânî'nin mürîdi olarak gösteren Devlatşâh (*Tazkirat al-şu'arâ'*, s. 223)'ın ve ihtimâl ondan naklen Amîn Aḥmed Râzî (*Haft iḳlîm*, s. 233)'nin ifâdesi tamâmiyle hayâl mahsûlü olmalıdır. Nihâyet *Gulistân*'ı yazdığı sırada (656=1258) 50 yaşında olduğundan bahsetmesi de müphemdir (bk. *Kulliyât*, nşr. 'Abbâs İḳbâl, Tahran, 1317, mukaddime). Son araştırmalar (bk. Rypka, *Iranische Literaturgeschichte*, Praha, 1959, s. 242) neticesinde ise, 610—615 (1213—1219) arasında doğduğu kabûl edilmektedir. Annesi Kâzerûn'lu idi. Bâzı kaynaklar (Ġiyâṯ al-Dîn Camşîd al-Kâşî. *Sullam al-samâvât*'tan naklen, Garakânî, *göst. yer.*) Sa'dî'yi Kuṭb al-Dîn al-Şîrâzî (ölm. 710=1311)'nin kız kardeşinin oğlu olarak göstermektedir. Sa'dî aş.-yk. 12 yaşında yetim kaldı. İlk tahsilini Şîraz'da tamamladıktan sonra, moğul istilâsı üzerine, 619 (1222) veya 622 (1225) yıllarında Bagdad'a hareket etti. Oraya varmadan önce, İsfahan'a uğradı. Bagdad'da Nizâmiye medresesinde tahsilini ikmâl ettikten sonra, islâm ülkelerini gezmeğe başladı. 626—628 (1228—1230) yılları arasında Şam'da bulunduğu anlaşılmaktadır. Gerek kendi eserlerinde, gerek doğrudan-doğruya veya dolayısı ile ondan bahseden kaynaklarda Elcezire, Suriye, Anadolu, Mısır, Merâkeş, Azerbaycan, Belh, Gazne ve Pencâb yolu ile Gucerât'a gittiği, buranın garp sâhilinde Sumenât'a uğradığı, uzun müddet Dehli'de kaldığı, meşhûr şâir Amîr Ḫusrav Dihlavî ile tanıştığı, bir ara Kudüs'e giderken, frenklerin eline esir düştüğü, Trablus-Şam'da esirler ile birlikte hendek kazarken, ileri gelen bir haleplinin kendisini 10 dinar mukabilinde esâretten kurtardığı, Haleb'e geldikten sonra, bu zâtın kızı ile evlendiği'n. dâir verilen mâlûmâtı ihtiyat ile karşılamak lâzımdır. Bu seyâhatleri arasında bizzat kendisinin de bahsettiği Hindistan seyâhatinin tamâmiyle bir hayâl mahsûlü olduğu anlaşılmaktadır (bk. Garakânî, *göst. yer.*). Aynı şekilde *Manâḳib al-'ârifîn* (nşr. Tahsin Yazıcı Ankara, 1959, I, 266 v.d.; trk. trc. 1953, I, mukaddime)'de Sa'dî'nin Konya'ya gelip, Mavlânâ ile buluştuğuna dâir rivâyet de hakîkat ile te'lîf edilememektedir. Yukarıda zikredilen yerlerin bir kısmı şüpheli olsa bile, Sa'dî'nin uzun müddet seyâhat ettiği ve başta Şihâb al-Dîn Suhravardî (ölm 632=1234) olmak üzere, bir çok şahsiyetler ile tanıştığı doğrudur. Nihâyet seyâhatlerden sonra, aş.-yk. 654 (1256) veya 655 (1257) yıllarında Şîraz'a döndü. Salgorlulardan Abû Bakr b. Sa'd b. Zengî (628—658=1231—1260)'nin moğullar ile yaptığı bir sulh sâyesinde memlekette sükûn teessüs etmiş idi. Bu hükümdar tarafından iyi bir kabûl gören Sa'dî, onun adına 655 (1257)'te *Bûstân* adlı eserini ve bir yıl sonra aynı şekilde kendisine büyük bir saygı ve sevgi gösteren veliahd Sa'd II. adına da *Gulistân* adlı eserini yazdı. Bu eserleri sâyesinde kısa zamanda şöhreti memleketinin hudutları dışına taştı. Şîraz'a geldiğinin 4. veya 5. yılında, hâmîleri olan Abû Bakr b. Sa'd b. Zengî ve oğlu Sa'd II. vefât etti. Yerine çocuk yaşta bulunan Sa'd II.'in oğlu Muḥammed geçti. Bu hükümdardan itibâren Salgurlu hânedânı inhitâta yüz tuttu ve nihâyet 663 (1264)'te moğul hâkimiyeti altına girdi. Bu karışıklıklar esnâsında Sa'dî Şîraz'dan tekrar ayrıldı. Hacc etmek maksadı ile, Mekke'ye gitti. Sonra Mekke'den Tebrîz'e döndü; orada 'Alâ' al-Dîn 'Aṭâ Malik Cuvaynî ve kardeşi Şams al-Dîn Cuvaynî tarafından, iyi karşılandığı, bu iki zâtın tavassutu ile moğul hükümdarı Abaka Han ile görüştüğü (*Kulliyât*, s. 47) ve burada bulunduğu sırada meşhûr şâir Humâm al-Dîn Tabrîzî ile tanıştığına dâir rivâyet de bâzı bakımlardan şüpheli görülmektedir (krş. Garakânî, *göst. yer.*). Sa'dî'nin bundan sonra Şîraz'a döndüğü ve ömrünün son yıllarını burada, yanında medfûn bulunduğu hankahta, riyâzet ve ibâdet ile geçirdiği anlaşılmaktadır. Ölümüne dâir 10 zilhicce 690 (*Târîḫ-i guzîda*, s. 785), şevvâl 691 cuma gecesi (*Nafaḥat* tercümesi, s. 670; Devlatşâh, *Tazkira*, s. 231), 691 (*Şadd al-izâr*, s. 462, Kâtib Çelebî, *Takvîm al-tavârîḫ*) tarihleri verilmekte ise de, son araştırmalar (Sa'îd Nefîsî, *Târîḫ-i durust-i darguzaşt-i Sa'dî*, *Macalla-i Danişkada-i adabiyât*, Tahran, VI. yıl, sayı 1, s. 64—82) neticesinde, 27 zilhicce 691 (9. kânûn II. 1292)'de öldüğü tesbit edilmiştir. Mezarı Şîraz'ın şimâl-i şarkîsinde, yarım fersah mesâfede, hankahının da bulunduğu yerdedir. Zamanla harâp olan mezarı ve hankahı 1180

(1766/1767)'de, Karîm Hân Zand tarafından, yeniden yaptırılmıştır.

Eserleri. Sa'dî'nin manzûm ve mensûr eserleri, ihtimâl daha hayatta iken veya ölümünden az sonra, küllîyât hâlinde bir araya toplanmış idi. Bilâhare Bîsutûn diye şöhret bulan 'Abî b. Aḥmed b. Abî Bakr tarafından, biri 726 (1325/1326), diğeri de 734 (1334)'te olmak üzere, iki defa tertip edilmiştir. İlk tertip, kasîde ve gazellerin ilk harfine ve ikinci tertip ise, son harflerine göre yapılmıştır (*Kulliyât... Sa'dî*, nşr. 'Abbâs İkbâl Âştiyânî, Tahran, 1317 h.ş., s. 2 v.d.). Bîsutûn'un ifâdesine göre (*Gulistân*, nşr. Garakânî, Tahran, 1310 mukaddime), *Kullîyât*, 16 kitap ve 6 risâle olmak üzere, 22 veya bir fazlası ile 23 eseri ihtivâ etmekte ve şöyle sıralanmaktadır: 1. *Taḳrîr-i dîbâca*, 2. *Macâlis-i panc gâna*, 3. *Su'âl-i ṣâḥib-dîvân*, 4. *'Aḳl u 'işḳ*, 5. *Naṣîḥat al-mulûk*, 6. *Risâla-i ṣalâṣa* (*mulâḳât-i Şayḫ* (*Sa'dî*) *bâ Abâḳâ Hân, Risâla-i Angiyânû, Risâla-i malik Şams al-Dîn*), 7. *Gulistân*, 8. *Bûstân veya Sa'dî-nâma*, 9. *Ḳaṣâ'id-i fârisî*, 10. *Ḳaṣâ'id-i 'arabî*, 11. *Mulamma'ât*, 12. *Tarcî'ât*, 13. *Ṭayyibât*, 14. *Badâyî'*, 15. *Ḥavâtîm*, 16. *Ġazalîyât-i ḳadîm*, 17. *Ṣâḥibîyya*, 18. *Muḳaṭṭa'ât* 19. *Rubâ'îyât* 20. *Mufradât*, 21. *Ḥubsîyât*, 22. *Hazlîyât* ve 23. *Mużḥikât*. Bâzan *rubâ'îyât* ve *mufradât* birleştirilmek sûreti ile, eser sayısının 22'ye indirildiği de olur. Ancak küllîyatta mevcut isimlerin hepsinin bizzat müellif tarafından mı konulduğu, kat'î olarak, bilinmemektedir (*Ġazalîyât-i Sa'dî*, nşr. M. 'Alî, Furûgî, Tahran, 1320, s. 6—12. Külliyâtın muhtelif kütüphânelerde bulunan nüsha ve tabıları için bk. Ettore Rossi, *Elenco dei manoscritti persiani della Biblioteca Vaticana*, Vatican, 1947, s. 102 v. d., risâlelerin tercümesi için bk. H. Massé, XIX).

Gulistân, *maḳâma* [b. bk.] tarzında yazılmış olup (krş. Garakânî, *göst. yer.*), mensûr kısımlar arasına bir takım manzûmeler ilâvesi ile meydana gelmiş bir mukaddime ve 8 bâbdan ibârettir. 1. bâb hükümdarların hâl ve hareketleri, 2. bâb dervişlerin ahlâkı, 3. bâb kanâatin fazîleti, 4. bâb susmanın faydası, 5. bâb aşk ve gençlik, 6. bâb tâkatsizlik ve iltiyarlık, 7. bâb terbiyenin te'siri ve 8. bâb sohbet âdâbı ile ilgili hikâye ve fıkraları ihtivâ etmektedir. Bu hikâyelerin bir kısmı kendi müşâhedelerine, bir kısmı da duyduklarına veya okuduklarına dayanmaktadır. Eser, üslûp bakımından olduğu kadar, tertip bakımından da mükemmeldir. Bâblar sıralanırken, birbirleri ile olan irtibatları göz önünde tutulmuş, mensûr ve manzûm kısımlar arasında bir nisbet sağlanmış ve fikirler kısa ve vecîz bir şekilde ifâde edilmiştir. Zamanında te'lif edilen bir çoklarının aksine, arapça ve moğulca kelimelere, imkân nisbetinde, az yer verilmiştir. Çok defa müseccâ eserlerde olduğu gibi, burada da ibâre ve cümleler ölçülüdür. Üslûp bakımından bir *sahl-i mumtanî'* nümûnesidir. Eserde müellifin hayâtı ile ilgili bilgiler, muhtelif âlimler tarafından, tetkik ve tenkit edilmiştir (krş. H. Massé ve Garakânî, mukaddime). Hemen-hemen bütün dünyâ kütüphânelerinde yazma nüshalarına tesâdüf edilen *Gulistân*, şarkta ve garpta aş.-yk. 200 defa tab'edilmiştir. Eserin Avrupa'da ilk tab'ı, latince tercümesi ile birlikte, G. Gentius tarafından, *Musladini Sadi Rosarium Politicum, Sive amoenum sortis humanae theatrum. De Persico in latinum* adı ile, 1651 (Amsterdam)'de neşredilmiştir. İlk tenkitli tab'ı ise, Muḥammed 'Alî Furûgî tarafından yapılmıştır (Tahran, 1316 h.ş.). Külliyât dışında *Gulistân* tabıları için bk. H. Massé, V—IX; Ettorie Rossi, s. 39 v.d.; Hânbâbâ Muşâr, *Fihrist-i kitâbhâ-i çâpî-i fârisî*, Tahran, 1337=1958, s. 1311 v.dd.), Başta türkçe olmak üzere, bir çok şark ve garp dillerine tercümesi yapılmıştır. Şimdilik bilinen türkçe tercüme ve şerhleri, tarih sırası ile şunlardır: Seyf Sarâyî (793=1391 de kıpçak türkçesine, faksimile, nşr. F. Nâfiz Uzluk, Ankara, 1954); Şâhidî İbrahim Dede (ölm. 957=1550); Maḥmûd b. Ḳâzî Manyas (Murad II. devri); Şem'î (ölm. 1000=1592/1593); Sûdî Bosnavî (ölm. 1005=1596); Havâyî Bursavî (ölm. 1017=1608); şeyhulislâm Es'ad b. Sa'd al-Dîn (ölm. 1034=1625); 'Ayşî Mehmed Efendi (ölm. 1061=1651); Hasan Rızâ Efendi (ölm. 1080=1669); Baba-Dâgî İbrahim Efendi (ölm. 1184=1770); Ahmed Sâib ve İzzet (İstanbul, 1291); Mehmed Sa'id Efendi (İstanbul tab., *Mulistân* adı ile), Tayyâr (İstanbul, 1308, *Rehber-i gülistan* adı ile), 1290; Niğdeli Hakkı Eroğlu (Niğde, 1944); Kilisli Rifat (İstanbul, 7. baskı, 1958) ve H. İl-Aydın (İstanbul, 1946). İlk önce Ya'ḳûb b. Saydî 'Alî (ölm. 931=1524/1525); *Osmanlı müellifleri*, II, 54) ve sonra Sürûrî (ölm. 969=1561); Cibrâ'îl b. Yûsuf al-Muḥalla' (1263=1847), Muḥammed al-Furâtî (*Ravżat al-vard*, Şam, 1381=1961) tarafından arapça tercüme ve şerhi yapılmıştır (bk. Hânbâbâ Muşâr, *ayn. esr.*, s. 1312 v.d.). 'Alî Afsûs tarafından da eser, *Bâġ-i Urdû* adı ile, Urdu diline tercüme edilmiştir. *Gulistân* bu arada muhtelif garp dillerine de tercüme edilmiştir. G. Gentius'un latince tercümesinden başlayarak (1651), fransızca trc. André du Ryer (1634); d'Allegre (Paris, 1704), râhip Gaudin (Paris, 1789), Semelet (Paris, 1834), Ch. Defrémery (Paris, 1858 ve Franz Toussa'int Comtesse de Noailles'in bir mukad-

dimesi ile Paris, 1913), L. Piat (Montpellier, 1888); almanca trc. Adam Olearius (Schleswig, 1954, Goethe „Şark ve garp divânı" nda bu zâtın tercümesinden aldığı iki hikâyeyi işlemiştir; J. G. Schummel (Wittenberg ve Zerbst, 1775); B. Dorn (Hamburg, 1827); Philip Wolf (Stuttgardt, 1741); K. H. Graf (Leipzig, 1846); G. H. F. Nesselmann (Berlin, 1864); ingilizceye trc.: Stephen Sullivan (London, 1774, müntehabât); F. Gladwin (Kalküte, 1806), James Dumoulin (Kalküte, 1807); James Ross (London, 1823); S. Lee (London, 1827); B. Eastwick (Hertfort, 1852); J. T. Platts (London, 1873); E. H. Whinfield (London, 1880); Edwin Arnold (London ve New-York, 1899); R. H. Hyatt (London, 1907); C. Hampton (London, 1913); italyanca trc.: Gh. De Vincentus (Napoli, 1873, kısmen); J. Pizzi (Lanciano, 1917). Felemenkçe trc.: J. V. Diusberg (Amsterdam, 1654); W. Bilderdijk (Rotterdam, 1828); lehçeye trc.: Biberstein-Kazimirski (Paris, 1876); Otvinowski (Varşova, 1879) ve meehûl biri tarafından 1882'de rusçaya tercüme edilmiştir. Bu arada bir çok kimseler tarafından yapılan kısmî tercümeleri vardır (bk. H. Massé, s. XXIV—XXXII). Sa'dî'nin bu eseri bir çok kimseler tarafından taklit edilmiştir. Bu tarzda yazılmış olan eserler şunlardır: Mu'în al-Dîn al-Cuvaynî (ölm. 735=1334), *Nigâristân*, Câmî (ölm. 892=1487), *Bahâristân*, Sâ'ilî (ölm. 922=1518), *Ravżat al-aḥbâb*; Kemâl Paşa-zâde (ölm. 940=1534), Aḥmed Şirâzî Vaḳâr, *Ancuman-i Dânış* (1857), Mavlânâ Maḥd, *Ravż al-ḫuld*, Molla Ṭarzî, *Ma'dan al-cevâhir* (1025=1616), Muḥammed Şarîf Kâşif, *Ḥazân u bahâr* (1063=1653), Ḳaânî, *Parişân*, Hargopal, Munşî, *Sunbulistan* (*Grundriss d. Ph.*, II, 296 v.d.). Bîsutûn'un tertip ettiği küllîyâtta bundan sonra Sa'dî'nin manzum eserleri gelmekte ve bunların başında da *Bûstân* veya *Sa'dî-nâma* bulunmaktadır. Abû Bakr b. Sa'd b. Zengî adına 655 (1257)'te yazdığı ve bizzat müellifi tarafından bir ad verilmediği, bâzan müstensihler veya okuyanlar tarafından *Sa'dî-nâma*, bâzan da *Gulistân* adı ile olan ilgisine bakılarak, bu eserin *Bûstân* diye kaydedildiği anlaşılmaktadır (*Bûstân-i Sa'dî*, nşr. M. 'Alî Furûğî, mukaddime). Ancak eser şarkta ve garpta daha çok *Bûstân* adı ile tanınmaktadır. *Şah-nâma* vezninde (*mutaḳârib*: yazılmış olan eser, mâhiyeti itibârı ile, daha çok ahlâkî ve terbiyevî bir gâye ile kaleme alınmış bulunan *Ḳâbûsnâma*'ye benzemektedir (Rypka, *Iranische Literaturgeschichte*, Leipzig, 1959, s. 243). Adâlet, ihsân, aşk ve mestlik, tevâzû, rızâ, kanâat, terbiye, şükür, tövbe ve münâcât gibi mevzûları içine alan 19 bâbdan ibâret olan *Bûstân*'da, fikir ve nasihatlerin kuruluğu, kısa ve güzel fıkra ve hikâyeler ile giderilmiştir. İfâde her bakımdan sağlam olup, zamanında bâzı eserlerde rastlanan mübâlegalı ve anlaşılmaz teşbih, istiâre ve hayâller görülmez. Fikirler ve nükteler kolay ve güzel bir şekilde ifâde edilmiştir. Bu bakımdan bu eserde, *Gulistân*'da olduğu gibi, *sahl-i mumtanî*' sayılacak ifâdelere sık-sık tesâdüf edilir. Bâblar arasında irtibat sağlanmağa çalışılmıştır (Altâf Ḥusayn Ḥâlî, *Ḥayât-i Sa'dî*, trc. Naşr Allâh Surûş, Tahran, 1316 h.ş., s. 61 v. dd.). *Bûstân* da, *Gulistân* gibi, asırlarca islâm âleminde büyük rağbet görmüş, medreselerde ders kitabı olarak okunmuş, bir çok şerh ve tercümeleri yapılmıştır. 'Abd al-Rasûl (1072=1662), 'Abd al-Vâ'iż al-Hânavî, Şayḫ Ḳâdir 'Alî tarafından farsça şerhleri yapılmıştır. Ayrıca meşhûr şâir Ḳâsim Anvâr da eserden, *Ḫulâşa-i Bûstân* adı ile, bir müntahabât vücûda getirmiştir. Yakın zamana kadar Anadolu'da okunan *Bûstân* muhtelif kimseler tarafından şerh ve tercüme edilmiştir. Hâlen bilinen ilk türkçe tercümesi kırşehirli şeyh Mas'ûd b. 'Oṡmân tarafından, ihtisâr edilerek, *Farhang-nâma-i Sa'dî* (nşr. Kilisli M. Rifat İstanbul, 1342) adı ile. 755 (1354)'te yapılmıştır. Bundan sonra Şehrî Mehmed Çelebî (Fâtih devri), Surûrî (ölm. 969=1561), Şem'î ölm. 1000=1591), Sûdî (1005=1596) ve Havâî Bursavî (ölm. 1608) tarafından şerhedilmiş olup, bu şerhler içinde en itimâda şâyânı Sûdî'ye âit olanıdır. Son olarak Kilisli Rifat (İstanbul, 1942) ve Hikmet İl-Aydın (Ankara, 1947) tarafından yapılmış iki tercümesi vardır. Eserin Avrupa dillerine tercümelerinden almancaya K. H. Graf (1850), fransızcaya B. de Meynard (Paris, 1870) ve ingilizceye H. W. Clarke (London, 1879) tarafından tercüme edilmiştir. (Massé, s. XXII). Sa'dî'nin külliyâtında *Bûstân*'dan sonra yer alan farsça ve arapça kasîdeleri, bir hükümdarın veya devlet ricâlinin medhinden ziyâde onları dâimâ insanlığa, âdil olmağa dâvet eden bir nevî nasihat-nâme mâhiyetini taşır. Üslûp bakımından, diğer eserlerinde olduğu gibi, mûtedildir, muğ'ak bir ifâde de kullanılmamıştır. Bu arada kasîde mâhiyetinde gazelleri de vardır (*Mavâ'iż-i Sa'dî*, nşr. M. 'Alî Furûğî, mukaddime). Kaldı ki, kasîdeler arasında şekil bakımından buna benzeyen ve fakat muhtevâ bakımından ayrı olan şiirleri de bu bölümde yer almaktadır (bk. msl. M. 'Alî Furûğî, s. 9—13 v.b.). Haklarında kasîde yazılmış bulunan hükümdar, devlet ricâli ve ileri gelenler şunlardır: atabey Muḥammed, Sa'd b. Abî Bakr, 'Alâ' al-Dîn 'Aṭâ' Melik Cuvaynî, Şams al-Dîn Muḥammed Cuvaynî, atabey Muẓaffar al-Dîn Selçukşah

Abış bint Sa'd, Ḳāżî Rukn al-Dîn, Şams al-Dîn Ḥusayn Alakānî, amîr Ankiyānû, emîr Sayf al-Dîn Muḥammed ve Terken Ḫatun. Hakla-rında mersiye yazdığı vak'alar ve şahıslar şunlardır: Sa'd b. Abî Bakr, Abū Bakr b. Sa'd Zengî, emîr Faḫr al-Dîn Abū Bakr, 'İzz al-Dîn Aḥmed b. Yūsuf, 'Abbāsî devletinin zevâli ve al-Musta'şim. Bîsutūn'un tertibine göre, kasîdelerden sonra, *Mulamma'āt* gelmektedir. *Mulamma'āt* iki dilden (arapça ve farsça) ve üç dilden (arapça, farsça ve türkçe) teşekkül etmektedir. Bunu müteâkip, sırası ile, 20 bendden müteşekkil *tarci'āt* ve hayatının üç devrine (gençlik, olgunluk ve ihtiyarlık) göre, tertip edilmiş *Ṭayyibāt*, *badāyi'*, *ḥavātîm*, *ġazaliyāt-i ḳadîm* ile dört kısımdan ibâret ve 4 dîvân teşkil eden gazeller gelmektedir. Sa'dî şiirde bilhassa gazelleri ile şöhret bulmuştur. Filhakika gazeli bugünkü müstakil edebî şekil hâline getiren o olmuştur. Kendisinden önce yazılmış gazeller, kasidenin bir parçası olan nesîb kısmına benzer. Onun gazellerindeki husûsiyetler şu sûretle hulâsa edilebilir: bilhassa tegannî edilmeğe uygun düşecek vezinler seçilmiş, duygular, tasannua kaçmadan, rahatça ifâde edilmiştir; tasvirleri canlıdır. Dört kısım üzere tertip edilen bu gazeller Hindistan'da, Multan hukümdarına gönderilmiş ve bu hukümdar nezdinde bulunan meşhûr şâir Ḫusrav Dihlavî (ölm. 725=1325)'nin teveccühüne mazhar olmuş, o da Sa'dî'nin gazellerinde tâkip ettiği sıraya uyarak, şiirlerini, ömrünün devirlerine göre, dört dîvân hâlinde tertip etmiş ve Sa'dî'nin şiirlerindeki üslûbu ve ifâde tarzını benimsemiştir (Altaf Ḥusayn, *ayn. esr.*, s. 96—102). Sa'dî'nin müteferrik şiirlerinden (*rubā'îyāt* ve *muḳaṭṭa'āt*) ibâret olan *Ṣāḥibiya* ise, ismini *Ṣāḥib dîvān* Şams al-Dîn Cuvaynî'den almaktadır. Muhtevâsı daha çok nasihat, güzellik ve aşka dayanmaktadır. Bundan başka müstakil olarak kıt'aları, rubâîleri ve müfredlerinde daha çok aşk hislerini ifâde etmektedir. Bunlarda da zekâsının kuvvetini müşâhede etmek mümkündür. İslâm âleminin büyük medreselerinden biri sayılan Bagdad'daki Nizâmiye medresesinde elde ettiği bilgileri, seyâhatleri sırasında uğradığı muhtelif merkezlerdeki bilginler ile sohbeti, tecrübe ve görgüleri sâyesinde arttırmak fırsatını bulan Sa'dî hiç bir zaman öğrendiği bilgi dallarından birinde veya bir kaçında derinleşmeği düşünmemiştir. O bu sûretle elde ettiği bilgiler ile görgü ve tecrübesinin mahsûlü olan mâlzemeyi edebî eserlerinde kullanmıştır. Bu bakımdan eserleri, geniş bir muhayyilenin mahsûlü olmaktan ziyâde mevcut mâlzemeyi ustaca işleyen, kuvvetli bir zekânın mahsûlü sayılabilir. Filhakîka onun eserlerinde, bu mâlzeme ve fikirler ölçülü-biçili ve insanı sıkmayacak tarzda edebî san'atlara başvurulmak sûreti ile işlenir. Sa'dî, İran'da gazeli müstakil bir edebî şekil hâline getirmesi yanında, taklit edilemez yeni bir nesir üslûbunun da mûcidi sayılır. Hattâ şöhretini daha ziyâde belki de bu sâhadaki muvaffakiyetine borçludur. O zamanında, biri nisbeten sâde sayılan, biri resmî muhâberâtta kullanılan ve üçüncüsü de tamâmiyle müsecca olan nesir tarzları bulmuş idi. Kendisi bu üç nesir üslûbundan sonuncusunu tercih etmekle berâber, bu türlü nesirde görülen ve çok defa can sıkan muvâzene v.b. gibi, bir çok edebî san'atlara nesrinde daha az yer vererek, bunların yerine istişhad kabilinden şerhler nakletmiş ve çağdaşlarına nazaran arapça ilâve ve şiirlere daha az rağbet etmiş, âyet ve hadîslerden daha az nakiller yapmıştır. Nesrinde mânanın şekle fedâ edilmesi gibi, bir kusura da rastlanmaz.

Sa'dî, şiir san'atında da, iran edebiyatında yüksek bir yer işgâl eder. Gazellerinde şiir san'atı mükemmeliyeti yanında, sık-sık güzel teşbih ve hayâllere rastlanır. Şiirlerinde, az de olsa, Firdavsî'nin, Asadî Ṭūsî'nin, Sanā'î ve Anvarî, Ẓahir Faryābî gibi, eski şâirlerin te'siri görülür. Ancak bu sâhada da bir taklitçi olmaktan ziyâde başkalarından almış olduğu bâzı mazmûnları kendininki ile birleştirerek, yep-yeni bir hüviyet ile karşımıza çıkar.

Bāstān ve *Gulistān*'da aynı beyitlerin tekrarına oldukça çok rastlanır. Anlattığı fıkraların çoğu kulaktan duymadır. Ayrıca şiir veya hikâyelerinde darb-ı mesellerden de faydalanmıştır. Sa'dî, yalnız şarkta değil, garpta da umûmî bir şöhrete mazhar oldu (Massé, s. 264 v. dd.). İmparatorlukların sukutuna şâhid olan, dünyanın fânîliğini, zamanın geçişini ve kaderi değiştirmek için girişilen cehid ve gayretin faydasızlığını derinden hisseden Sa'dî, yüksek zevklerde karar kılmış ve şiir ile san'at aşkına dâimâ sâdık kalmıştır.

Bibliyografya: Makalede zikredilenlerden başka, bk. Henri Massé, *Essai sur le poète Saadi* (Paris, 1919); 'A. Ḥayyāmpūr, *Farhang-i sukhanvarān* (Tebriz, 1340), s. 269 (Sa'dî hakkındaki eski ve yeni hemen-hemen bütün kaynaklar zikredilmiştir). *Fihrist-i maḳālāt-i fārisî ba küşiş-i Irac Afşār* (Tahran, 1340; Sa'dî ve eserlerine dâir İran'da yazılan makaleler), I, bk. fihrist. *Yād-dāşthā-yi Ḳazvînî* (nşr. İrac Afşār), Tahran, 1339; V, 104 v. dd.; Fransa'da yapılan tetkikler için bk. Moḥsen Ṣabā, *Bibliographie Française de l'Irān* (Tahran, 1951), bk. fihrist; bununla birlikte diğer Avrupa tetkikleri için bk. J. Pearson, *In-*

dex islamicus, 1906–1955 (Cambridge, 1958), nr. 2471–2479. (TAHSİN YAZICI.)

SADÎḲÎ. ŞADİḲİ, bir altın sikkenin adı olup, bu isim Mysore sultanı Tîpû (1197–1213=1782–1799) tarafından verilmiştir. Sikke ki *pagoda* kıymetinde ve 106 habbe (6.86 gr.) ağırlığındadır. Bu isim Abû Bakr'in mârûf künyesi ile ilgili bulunmaktadır [krş. mad. ŞİDDİḲ]. Sultan Tîpû isimleri halîfe veya imamlara göre seçmeyi âdet edinmiş idi. (J. ALLAN.)

ŞADİḲİ. [Bk. SADİḲİ.]

SA'DÎLER. BANÎ SA'D, şimâlî Afrika'da Fas şerîfleri sülâlesi olup, 1544 yılında Fas'ta Vaṭṭâsîlerin yerine geçmiştir.

XV. asrın sonlarından itibâren portekizliler ve ispanyolların şimâlî Afrika ve İspanya'daki islâm ülkelerine karşı harekete geçmeleri berberîlerin ve arapların hissiyatlarına dokundu ve dinî şahsiyetler, şerîf ve Murâbıtlar [b. bk.] idâresinde, bu harekete şiddetle karşı koydular.

Kabîlelere göre teşkilâtlanmış veya bir çok küçük tâbî emîrliklere bölünmüş, aralarında dinî bağdan başka hiç bir birleştirici unsur bulunmayan, ekseriyâ biribirleri ile çarpışan topluluklardan müteşekkil bir memlekette kudretsiz hükümdarlar hıristiyan müstevlîlerin idâresine girmeğe mecbûr olmuşlardır. Yalnız islâmiyeti tanıyan ve onun adına hareket eden fakat devlet idâresinden bihaber olan murâbıtların te'sir ve idâresinde, şimâl-i garbî Afrika sâhillerinin hemen her yerinde küçük mukavemet merkezleri teşekkül etti. Bu yeni durum karşısında, iktidârda bulunan, hareketlerine doğru bir istikamet veremeyen sülâleler ortadan kalktı ve yerlerini dinî teşekküller tarafından desteklenen yeni iktidâr sâhipleri aldı, türkler Cezâyir'e ve Sa'dî şerîfleri veya Banî Sa'd hânedânı Sûs (Fas'ın cenûb kısmı)'a yerleşti. Bu sonuncuların iktidâra geliş'eri hakkındaki kayıtlar arasında ihtilâf yoktur.

Hâkimiyeti ele alan Sa'dilerin ilki AL-MAHDÎ ve AL-ḲÂ'İM Bİ AMRİ'LLÂH lekaplarını taşıyan MUHAMMED adında biridir. Sihir ile uğraştığı zannedilen bu zât Sûs'un en mühim dinî şahsiyeti Sîdî 'Abd Allâh U-Mubârak tarafından portekizlilere karşı girişilen mücâdelenin idâresi ile vazîfe'endirildi. (İbn U-Mubârak'ın sâyesinde fakîhler ve kabîle reislerinin biatini te'min ettikten sonra, Tarudant yakınındaki Tidsi köyüne geldi. Sûs civârındaki bütün müslüman halkın teveccühünü kazanınca, karargâhını Tidsi'de kurdu. Burada hazırladığı kuvvetler ile portekizlerin üzerine yürüdü). Hıristiyanlara karşı kazanılan bir kaç muvaffakiyet ve Fas'taki Vaṭṭâsî sultanının şerîf Muḥammed'in iki oğluna yaptığı oldukça chem miyetsiz maddî yardımlar bu sonuncusunun mevkiini sağlamlaştırdı. O da, bundan faydalanarak, şimâlî Sûs üzerindeki hâkimiyetini genişletti ve 1509'da Sa'diler hânedanının kurucusu ve ilk hükümdarı oldu. Böylece XV. asrın başlarında kurulup, bugüne kadar devam eden bu devlete sonradan Fas sultanlığı dendiği gibi, bu devletin 1958 yılına kadar pâyitahtı olan Merâkeş şehrinin adından bozarak, avrupalılar bu memlekete Maroc v. b. derler.

Burada kendilerinden bahsetmekte olduğumuz Banî Sa'd cedlerini Ḥasan b. 'Alî Ṭâlib'e kadar çıkarır Bundan dolayı, onlar *şarîf* unvânını alır ve hânedana umûmiyetle *al-Şurafā al-Ḥasaniya* denilir. Bunların cedlerinin 'Alî b. Abî Ṭâlib'den geldiğine dâir rivâyet doğru olmayıp, Peygamberin süt annesi Ḥalîma'nın mensûp olduğu Banî Sa'd kabîlesinden olduklarını iddia edenler de vardır. Bu hânedan *al-şurafā' al-sa'diya* tâbirini biç bir vakit resmen kullanmamış ise de, tarihe geçmiş olduğundan, bu ad ile anılmaktadır.

Bu hânedanın kurucusu Abû 'Abd Allâh Muḥammed halk arasında nufûz ve itibârını kuvvetlendirdikten sonra, büyük Abu 'l-'Abbâs Aḥmed al-A'rac'i kendisine veliahd tâyin etti. Bu sırada Ḥaḥa ve al-Şayūẓima şeyhleri gelerek, portekizlilerin zulmünden şikâyetle yardım istediler. O küçük oğlu Abû 'Abd Allâh Muḥammed al-Şayḫ al-Mahdî'yi Sûs'ta bırakarak, veliahdı Aḥmed al-A'rac ile birlikte, Ḥaḥa'daki Afuġâl'a geldi) ve 1517 veya 1518 yılında burada öldü. Yerini oğulları AḤMED AL-A'RAC [doğm. 1486] ve [vezîri kardeşi] MUḤAMMED (bunun da lekabı AL-MAHDÎ'dir) aldı. Bunlar ilk olarak Anfâ (Kazablanka)'nın cenûbundaki kıyı limanlarını ellerinde bulunduran hıristiyanların akınlarına karşı Sûs'un idâre merkezi Tarudant'ta bir istihkâm meydana getirdiler; sonra hıristiyanlara karşı Merâkeş vâlisi ile birleştiler. Bu vâlinin öldürülmesi onlara Aḥmed al-A'rac'in hâkim olarak yerleştiği şehrin ele geçirilmesini te'min etti [1524]. Bu iki şerîfin icraâtı portekiz mümessilleri Nunho Mascarenhas ve Yaḥyâ b. Tahfûfa arasındaki salâhiyet ihtilâfları ve kıskançlıklar yüzünden ve bilhassa bu sonuncusunun ânîden öldürülmesi ile çok kolaylaştı. Bundan sonra cenûbî Fas'ın merkezinin sâhipleri olan bu iki kardeş, dinî şahsiyetlerin ekserisi tarafından desteklenerek, kendilerine karşı bir çok başarısız teşebbüslere girişen, onları Merâkeş'te muhâsara eden ve 1525'te ölen Fas Vaṭṭâs sultanı Muḥammed al-Burtuḳâlî'nin itibârını gölgeledi. Sultanın ölümü üzerine anlaşmazlıklar baş-göstererek âileden üç kişinin saltanata hak iddia etmeleri, karışıklık ve iç savaş'lara sebep oldu ve bu'an fayda-

lanan hıristiyanlar ilerlediler. Yeni Vaṭṭâsî sultanı Aḥmed b. Muḥammed hıristiyanlara karşı mücâdelesinde serbest kalabilmek için, şerîfler ile en'aşarak, Merâkeş ve havâlisinin idâresini onlara bıraktı. Fakat onlar, kendilerini kuvvetli hissedince, anlaşmayı bozdular. Sultan onların üzerine yürüdü ise de, Bû Aḳba savaşında (temmûz 1536) maġlûp oldu. Böylece kabîleler arasındaki mücâdele git-gide sıklaşmağa başladı; bir iç kargaşalık şeklini alan bu durum üzerine, hıristiyanların memleketi işgâli tehlikesi belirdi. Bu duruma din adamları, sultanlığı iki rakip taraf arasında pay etmek sûreti ile, müdâhale ettiler; Taksim yapıldı. Fakat kısa bir müddet sonra, iki kardeş şerîf arasında ihtilâf baş-gösterdi. [Sûs kabîlelerinin büyük bir kısmı tarafından desteklenen vezîr] Muḥammed al-Mahdî, Aḥmed al-A'rac'in yerlerini zaptederek, kendisini sürgüne gönderdi. [Hıristiyanlar ile harbe girişti, 947 (1540-1541)'de Fonti kalesini, 948'de Safî [b. bk.]'yi fethetti; 951'de Merâkeş halkı kendisine biat etti. Tâdlâ'dan Vâdî Nûl'a kadar uzanan bölgeyi ele geçirdi. 950 yılında Vaṭṭâsîler sultanı Mûlây Aḥmed b. Muḥammed ile Ḳaştâla yakınında harp edip, onu esir etti; sonra Miknâsa'yi vermesi şartı ile, serbest bıraktı 955 (1548)'te Mûlây Aḥmed'i Fas'ta muhâsara etti ve şehri vire ile aldı; fakat sözünde durmayıp, kaleden çıkınca onu hapsetti. Buradan Osmanlı idâresinde bulunan Tlemsen'e yürüdü. Bu mücâdele sırasında Muḥammed al-Şaylı'in oğlu, adamları ile birlikte, öldü. Diğer taraftan Muḥammed al-Şaylı de Mûlây Aḥmed Vaṭṭâsî'yi ve oğullarını öldürdü ve Fas'a yürüyüp, 1549'da tekrar şehre girdi. Vaṭṭâsîler Tarudant'ta ikamete mecbûr edildiler. Bununla berâber, eski taht müddeîlerinden Bû Ḥassûn önce İspanya'ya, sonra Cezâyir'e iltiḥâ etmiş ve türklerin yardımını te'mine muvaffak olmuş idi. Böylece onların sâyesinde Fas'ı ele geçirmiş ve orada tahta geçmiştir. Fakat Vaṭṭâsîlerin Tarudant'taki katl-i âmı ve Bû Ḥassûn'un öldürülmesinden sonra, şerîf Muḥammed tekrar Fas'ın tek hâkimi oldu; yeniden Fas'a dönüp, 1554'te kat'î olarak sultan ilân edildi. Bu gayretli, zeki ve teşkilâtçı hukümdara Banî Sa'd hânedânının gerçek kurucusu nazarı ile bakılabilir. O harplerin kendisine te'mîn edemediği şeyleri ticâret ve sanâyi imtiyazları ile kazanmak istedi. Mahsûllerine karşılık olarak, ingilizler ona silâh veriyorlardı. Şerîf Muḥammed'in muhtelif halefleri bu sâhada onu tâkip ettiler. Muḥammed türklere karşı ispanyol siyâsetini desteklemesini hayâtı ile ödedi. [Nitekim Osmanlı imparatoru Ḳanûnî Sultan Süleyman'a bir elçi heyeti gönderdi; fakat onun türklere karşı ispanyollar ile münâsebette bulunduğunu bilen Kanûnî Sultan Süleyman Fas'ın işgâlini emretti. Cezâyir'deki türk ordusu harekete geçti. 1557'de yapılan savaşta Muḥammed al-Şaylı öldü].

Muḥammed'in oğlu ve halefi AL-ĠĀLIB [Bi'llāh lekabı ile anılan Mûlây Abû Muḥammed 'Abd Allāh (doğm. 933=1526/1527)] aynı siyâseti tâkip etti; dinî teşekküllerin nufûzuna karşı-koymağa çalıştı; [kendisi için rakip gördüğü kardeşi 'Osmân'ı öldürttü. 1557 yılında Osmanlıların Cezâyir beyler-beyi bulunan Ḥasan Paşa, 'Abd Allāh al-Ġālib üzerine bir ordu sevketti ise de, netîce alamadı. Mûlây 'Abd Allāh al-Ġālib 28 şubat 1574 tarihinde öldü. Bundan sonra tahta oğlu ABU 'ABD ALLĀH MUḤAMMED AL-MUTAVAKKIL geçti ve kendisine al-Mustanṣir unvânı verildi. 1574'te İstanbul'a Selim II.'e elçi gönderdi; elçilerin gelişi sırasında hasta bulunan Selim'in ölümü üzerine, gelen mektup ve hediyeler Murad III.'e takdim edildi]. Öte yandan bu hâdisenin hemen üzerine oğlu Muḥammed al-Mutavakkil *mûlây-mulûk* unvânı ile anılan amcası 'Abd al-Malik ve Aḥmed ile, taht için, mücâdeleye girişti.

Fas'ta nâdir olmakla berâber, bâzan bir hukümdar ölünce yerine geçecek yeni hukümdarı ulemâ tâyin ederdi; aynı şekilde Merâkeş ulemâsı yeni hukümdarı seçti. Müddeîlerden biri türklerin tarafını tuttuğu takdirde, diğeri derhâl hıristiyanların himâyesine sığınırdı. Bu, askerî mühimmât ve kuvvet tedârikinin zarûrî bir icâbı idi. Osmanlı devletini Fas işlerine karışmağa sevkeden diğer mühim bir sebep de, Fas şeriflerinin, Peygamber soyundan geldikleri için, islâmiyetin idâresinin yalnız kendilerine verilmesi husûsundaki iddiaları ve şerifliklerinin ekseriyâ aynı zamanda halife olan Osmanlı sultanları tarafından da tanınması keyfiyeti idi. Öte yandan hıristiyanlar kıyı bölgelerini işgâl siyâsetine devam ediyor, limanların ellerine geçmesi husûsunda bu vaziyetlerden faydalanıyorlardı. Fakat bunlar müslümanın dinî siyâsetini bilmediklerinden, dinî zümreler yerli halkı mütemâdiyen kışkırtarak, Magrib sultanları ile aralarının açılmasına sebebiyet verdiler. Hiç bir zaman birbirleri ile anlaşamayan arap ve berberî kabileleri bâzan bir, bâzan diğer müddeîyi destekliyorlardı. Böylece rakiplere yapılan hâricî yardım ve müdâhaleler her iki tarafı da zayıflatıyordu. [Şimâlî Afrika'nın müslüman emîrleri daha ziyâde Osmanlı pâdişahlarını kuvvetli bir hâmî ve dinî reis saydıklarından, yeğeni ile ihtilâfa düşen 'Abd al-Malik b. Muḥammed İstanbul'a gelerek, hakkı olan hukümdarlığın kardeşinin oğlu tarafından gasbedildiği husûsunda şikâyette bulundu. Osmanlı kapu-

SA'DİLER HÂNEDÂNININ ŞECERESİ

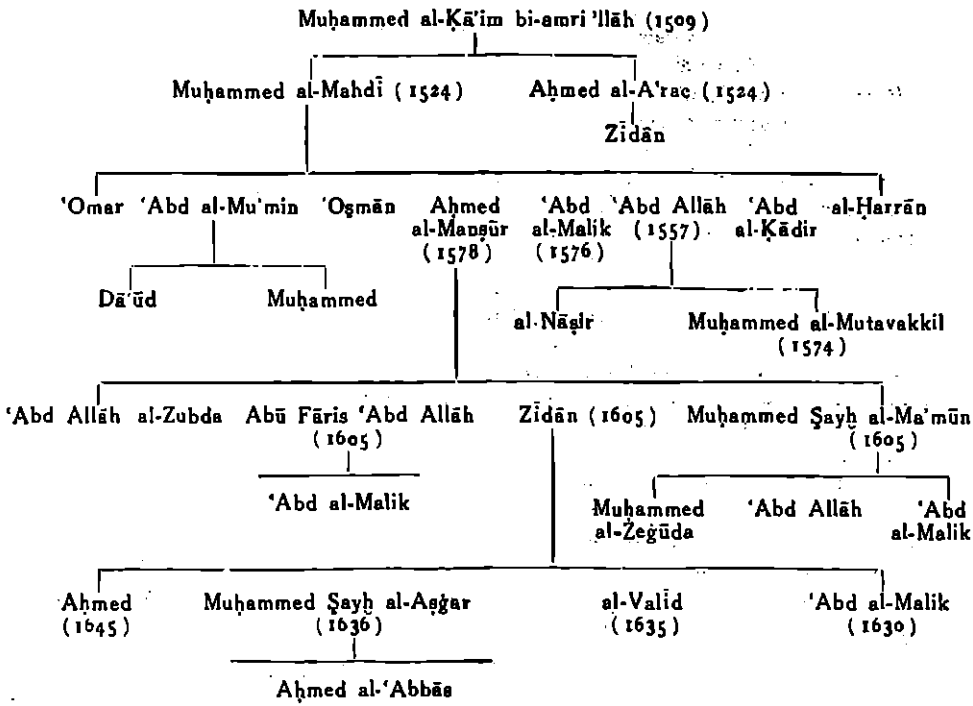

dân deryâsı Uluç Ali Paşa ile aralarında tanışıklık olduğundan, kendisini o da destekledi. Osmanlıların Cezâyir beyler-beyi Ramazan Paşa'ya ferman yazılıp, yeğeninden 'Abd al-Malik'e bir mıkdar arazi verilerek, aralarının bulunması emredildi. Muhammed al-Mutavakkil bu hususîtaki fermana itâat etmedi. Ramazan Paşa, 20.000 kişilik bir kuvvet ile 'Abd al-Malik'i yanına alıp, onun üzerine yürüdü. Muḥammed al-Mutavakkil de 30 000 kişilik bir ordu toplamış idi. Miknâsa civârında yapılan kanlı savaşta Muḥammed al-Mutavakkil mağlûp olarak kaçtı. 'Abd al-Malik 9 mart 1576'da Fas'ta Banī Sa'd tahtına oturtuldu. Abd al-Malik 1577 yılı mayıs başlarında Sultan Murad'a, elçiler ile birlikte, 200.000 altın değerinde hediyeler gönderdi.

'Abd al-Malik gerek Osmanlı devletine bağlılık ve hurmetinden, gerek İstanbul'da kaldığı müddet esnâsında türk saray hayatının üzerinde yaptığı derin te'sir sebebi ile, Magrib kaidelerini terkedip, bütün giyiniş v. b. hususlarını Osmanlı tarzına uydurdu; hattâ cuma günleri ve bayramlarda alay ile namaza çıkmağa başladı. *Rasā'il Sa'dīya*'de Osmanlı sultanları ile Sa'd şerifleri arasındaki münâsebetlere dâir mufassal mâlûmat bulunmaktadır]. Fakat portekizlilerden yardım alan Muḥammed al-Mutavakkil ona hücûm etti. Vâd Maḫāzin'de çok mühim bir karşılaşma (üç kıral harbi) oldu ve bu savaş esnâsında Portekiz kıralı Don Sebastian, müttefiki Muḥammed al-Mutavakkil ve Mülāy Mulūk öldü. Bunun üzerine, eski saltanat müddeîsi Abu 'l-'Abbās Aḥmed al-Manṣūr bi 'llāh al-Ẕahabī [dğm. 1549'da Fas'ta], türklerin desteği ile 1588'de Fas hükümdarı ilân edildi. Bu meşhûr muhârebenin zafer haberini alan Osmanlı sultanı Murad III. bir elçiyi, bâzı hediyeler ile, Abu 'l-'Abbās Aḥmed'e gönderdi]; Aḥmed al-Manṣūr türkler ile sulhu devam ettirdi; zayıflamış bulunmaları veya Avrupa'da meşgûl olmaları sebebi ile, portekizliler ve ispanyollar onu bir müddet rahat bıraktılar. Bu müsâit durumdan faydalanan Aḥmed Sudan'ın fethine girişti. Bu teşebbüs Banī Sa'd hânedanının en şâyân-ı dikkat menkıbesi luod Aḥmed 1693 yılında, vebâdan öldü. Onun ölümünden sonra üç oğlu taht kavgasına giriştiler: al-Ma'mūn lekabı ile anılan ve Philipp III. tarafından desteklenen Muḥammed al-Şayḫ; ikincisi türkler tarafından desteklenen ve Fas'ta sultan ilân edilmiş olan Zīdān idi; üçüncüsü de *al-Vāṯiḳ bi 'llāh* lekabı ile anılan ABŪ FĀRİS olup, kendisini Merâkeş'te hükümdar ilân etmiş idi. Abū Fāris türklere ilticâ edip, sonra cenûptan Fas'ı ele geçirmeğe çalışan Zīdān'ı mağlûp etmeğe muvaffak oldu; fakat Fas halkı 1604'te sultan ilân edilen al-Ma'mūn'a tâbi olmağı tercih etti. Abū Fāris'in al-Ma'mūn'un oğlu 'Abd Allāh tarafından öldürülmesi ile,

müddeîlerden biri ortadan kalktı. Fakat hayatta kalan iki kardeş arasındaki mücâdele eksilmeyip, aynı şiddette devam etti. Zîdân üç defa tahta geçti ve indirildi.

Sa'dîlerin iktidara gelişlerini kendilerine borçlu oldukları dinî şahsiyetler nufûz mıntaka'larında şahsî kudretlerini sağlamlaştırmalarına imkân veren bu vaziyeti faydalı buluyorlardı. Onların bu tutumu sultanları kendilerine karşı harekete geçmeğe zorladı. 1610 yılında Larache şehrinin al-Ma'mûn tarafından ispanyollara terki umûmî isyânın başlıca sebebini teşkil etti. Sonra denizde hıristiyanlara karşı girişilen korsanlık harekâtı Tetuan ve Salâ'ya kadar uzandı. Abû Maḥallî adlı bir sergüzeştçi Tâfilâlt Vâdî Dra'a ve Merâkeş şehirlerini ele geçirdi. 1613'te öldürüldüğü zaman, hemenhemen bütün Fas'a hâkim olmak üzere idi. Şimâl-i garbîde Salâ şehri ve civârı al-Ayâşî adında bir din adamına tâbî idi.

Bütün bu karışıklıklar arasında Sultan Zîdân, 1627 senesinde ölümüne kadar, iktidarda kaldı. 'ABD AL-MALIK, AL-WALÎD ve Muḥammed Şeyḫ al-Aṣġar adlarında üç oğlu 9 yıldan fazla bir zaman türklerin, hıristiyanların ve dinî şahsiyetlerin oyuncağı oldu. Bunlar bu sırada bir muhâlefet ile karşılaşmadan hüküm sürüyorlardı; 'Alî Bü Dumayya adında biri Sûs'un hâkimi idi; Tâfilâlt türklerinin adamı olan Muḥammed b. İsmâ'îl'e itâat ediyordu. Tatla ve Fas bölgesinde Dilâ zâviyesi murâbıtları Ġarb ve Ḥabaṭ'ı kendi bölgelerine dâhil etmiş idi. MUḤAMMED ŞEYḪ AL-AṢĠAR 1636'da Merâkeş'te hükümdar ilân edildi. Fakat o yalnız kendi şehri ile iktifâ etti. Sultanın ölümünden sonra bir nevî saray nâzırlığı vazifesini gören Ḳarrûm al-Ḥacc iktidarı ele geçirdi; Sultan Muḥammed al-Şeyḫ'ın oğlu ve halefi olan AḤMED AL-'ABBÂS'ı hapsettirdi ve sonra 1654'te onu öldürttü. Tâfilâlt'tan gelen alevî şerîflerinin şimâlî Fas'a yerleşmeleri ile, aşağıyukarı 100 sene hüküm süren Banî Sa'd sülâlesi Ahmed ile son buldu.

Banî Sa'd hânedânının iktidâra geçiş sıraları ve tarihleri:

1. Abû 'Abd Allâh Muḥammed Ḳâ'im bi-amr Allâh b. 'Abd al-Raḥmân b. 'Alî (tahta çıkışı 1509).

2. Abu'l-'Abbas Aḥmed al-A'raǰ (1524 kardeşi ile birlikte).
   Abû 'Abd Allâh Muḥammed al-Mahdî 1539'dan itibâren yalnız başına hüküm sürmüştür.

3. Abû Muḥammed 'Abd Allâh al-Ġâlib b. Muḥammed al-Mahdî 1557).

4. Abû 'Abd Allâh al-Mutavakkil b. 'Abd Allâh al-Ġâlib (1574).

5. Abû Marvân 'Abd al-Malik I. b. Muḥammed al-Mahdî (1576).

6. Abu'l-'Abbâs Aḥmed al-Manṣûr al-Ẕahabî b. Muḥammed al-Mahdî (1578).

7. Abû 'Abd Allâh Muḥammed al-Şeyḫ al-Ma'mûn b. Aḥmed al-Manṣûr (1603).
   Abu'l-Fâris 'Abd Allâh Abu'l-Vâsiḳ b. Aḥmed al-Manṣûr (1603).
   Abu'l-Ma'âlî Zîdân al-Nâṣir b. Aḥmed al-Manṣûr (1603).

8. 'Abd Allâh II. b. Muḥammed al-Şeyḫ al-Ma'mûn (1613).

9. Abû Marvân 'Abd al-Malik b. Muḥammed al-Şeyḫ al-Ma'mûn (1623).

10. Abû Marvân 'Abd al-Malik II. b. Zîdân (1627).

11. Abû Yazîd al-Valîd b. Zîdân 1635).

12. Muḥammed al-Şeyḫ al-Ṣânî Aṣġâr b. Zîdân (1636).

13. Abû'l-'Abbâs Aḥmed b. Muḥammed al-Şeyḫ II. al-Aṣġâr b. Zîdân (1654).

Bu sonuncunun 1655 veya 1658'de öldürülmesi ile, Banî Sa'd hânedânı sona erdi.

Bibliyografya: A. Cour, *L'établissement des dynasties des Chérifs au Maroc* (Paris, 1904), s. IV v.dd.'nda bahsedilmiş olan kaynaklar; ayn. mll., *La Dynastie marocaine des Beni Waṭṭâs* (Constantine, 1920), s. 113—234. E. Lévi-Provençal, *Les historiens des Chorfa* (Paris, 1922), bilhassa s. 87—140 (Banî Sa'd hânedanının tarihçileri hakkında); E. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maġreb* (Cezâyir, 1924), bilhassa Cannâbî'nin vekayînâmesinden alınan parça için bk. s. 285—354 ve Banî Sa'd hânedânı hakkında müellifi meçhûl vekayînâme için bk. s. 360—457. 'Abd Allâh Cennûn; *Rasâ'il Sa'diya* (Tetuan, 1954), bilhassa s. 18—25, 68—73, 87—92, 96—101, 142—145, 157—160, 163, 183—189, 195—198; Abu'l-'Abbâs Aḥmed b. Ḫâlid al-Nâṣirî al-Salâvî, *Kitâb al-istiḳṣâ li-aḫbâr duval al-Maġrib al-Aḳṣâ* (Dâr al-bayżâ, 1955), V—VI, fihrist; Müneccim-başı Ahmed, *Ṣaḥâ'if al-aḫbâr* (İstanbul, 1285), III, 257—264; Halil Edhem (Eldem), *Düvel-i islâmiye* (İstanbul, 1927), s. 66 v.dd. (A. COUR.)

[Bu madde NEŞ'ET ÇAĞATAY tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir].

SA DİYA. [Bk. ŞA'DİYE]

SA'DİYE. SA'DİYA veya CIBÂVİYA, adını kurucusu Sa'd al-Dîn al-Cibâvî, yâni Cibâ (Havrân ile Şam arasında)'lıdan alan bir tarîkat. Sa'd al-Dîn al-Cibâvî'nin ölüm tarihi için 700 ve 736 (1300/1301 ve 1335/1336) yılları verilmektedir. hakkında pek az mâlûmâta sâhibiz. *Ḫulâṣat al-aṯar*, I, 34'e göre, babası

Şeyh Yûnus al-Şeybânî olup, gençliğinde Havrân'da, eşkiyâ başına geçmek sûreti ile, ona isyân etti; fakat babasının duâları netîcesinde, kendisini hidâyete ulaştıran bir keşfe nâil oldu. Depont ve Coppolani tarafından mürâcaat edilen kaynaklara göre, sıkı bir riyâzette bulundu ve Mekke de dâhil, muhtelif mukaddes mahalleri ziyâret etti; sonra Suriye'ye döndü ve Şam'da kendi adını taşıyan ve fakat Cunayd, Sarî Sakatî ve Ma'rûf al-Karḫî'den geçen bir *silsile* ile Peygamberin soyundan 'mam'ara kader çıkan bir tarîkat kurdu.

Müellifi 1092 (1681)'de vefât etmiş olan *Ḫulâṣat al-aṯar*'de Banî Sa'd al-Dîn zühd ve takvâsı ile tanınmış bir Şam sûfîler topluluğu (*ṭâ'ifa*) olarak görünmektedir; bunlar cuma namazından sonra Emevîler câmiinde bir âyin icrâ ediyorlardı ve kendilerinin de Ḳubaybât mahallesinde bir zâviyeleri var idi ki, tarîkat kurucusunun soyundan gelenler Ḳubaybâtî nisbesini buradan almışlardır (I, 33 ve II, 208). İbn Sa'd al-Dîn diye tanınmış (*ayn. esr.*, IV, 160) ve bu tâifenin 986 (1578/1579) yılında şeyhi olan Muḥammed'in hâl tercümesi, tarîkatin sâdece onunla başladığı kanâatini uyandırmaktadır; zîra bu hâl tercümesi onun bayâtına bir tâcir olarak başladığını ve mûcize kabîlinden Mekke'de hidâyete ulaştığını nakletmektedir. Kardeşlerinden biri kendisine katılmış idi ve bunlar idârî vazîfeleri kendi aralarında taksim ediyorlardı; fakat hemen dâhilî ihtilâflar baş-gösterdi ve Muḥammed tarîkat yolu ile elde ettiği büyük servet sâyesinde, bu tarîkat mensûplarının tek reisi ve Şam'ın en nufûzlu şahsiyeti oldu. Muḥammed 1020'de öldü ve yerine oğlu Sa'd al-Dîn'i halef bıraktı.

Bu rivâyette Banî Sa'd al-Dîn delîliğin tedâvîsinde mütehassıs olarak gösterilmiştir. „Bir kâğıt parçası üzerine rasl-gele bâzı çizgiler çizerler ve hasta bununla, yânî içinde bu kâğıt parçasının ıslandığı suyu içerek, iyi olur. Bu suyu içmeden önce, her çeşit müskiratlan sakınması lâzımdır; ilâcı içtikten sonra, hastanın, cemâatten birinin yazdığı muskayı dâimâ üzerinde taşıması lâzımdır. Suyu içilmek üzere yazılan kâğıdın satırlarındaki kelimeler ile muskanın üzerine yazılanlar *besmele*'deki kelimelerin aynıdır".

Sonra tarîkat Mısır ve Türkiye'de yayıldı; Depont ve Coppolani, İstanbul ve civârında bunların tekkelerinin uzun bir listesini vermektedir.

Bunlar Sa'diyye'yi rifâiyenin bir kolu saymaktadırlar; fakat J. P. Brown'ın mürâcaat ettiği kaynaklar onların kendilerine has bir tarîkatleri olduğunu ve hattâ bundan ikinci bir şûbe vücûda getirdiklerini ifâde eder. J. P. Brown (s. 56)'ın da naklettiğine göre, bu tarîkat mensûpları on iki terkli külâh giyer, sarımtırak bir sarık sarar ve yaya dolaşırlar ve saçlarını da uzatırlar. Başlarına giydikleri külâhın tülbenti üç köşe, ucu sivri, alt dilimlidir (s. 214). Kendilerinin yılanlar üzerinde hususî bir te'sirleri olduğu söylenir. Lane zamanında tarîkat Mısır'da geniş bir şekilde temsil edilmekte idi ve *mavlid*'e takaddüm eden günde *dôsa* denilen âyini icrâ ederlerdi. Bu âyin esnâsında, tarîkat şeyhi yüzü-koyun yere uzanmış olan dervişlerin sırtına binerdi. Bundan bunlardan biç birinin her hangi bir sûrette ıztırap duyduğu düşünülemiyordu. Bu âyin hidiv Tavfîḳ tarafından men'edildi. *Dôsā*'dan sonra mûtâd olarak bir toplantı yapılıyordu; burada bâzı dervişler canlı yılanlar yiyorlardı; Lane'e göre, bu yılanların zehirli iğneleri daha önce çıkartılmış veya bunlar sokamaz hâle getirilmiş bulunuyordu. Yılanın sâdece başını ve takriben dervişin baş-parmağı ile sıktığı noktaya kadar olan iki parmaklık kısmını yerlerdi. Lane'in ikinci ziyâreti esnâsında bu âdet, böyle bir gıdânın şer'an mübâh olmadığı sebebini ileri süren tarîkat şeyhi tarafından, men'edilmiş idi. *Dôsā*'yı, *Allâhu ḥayy* ve *Yâ dâ'im* denilerek yapılan bir zikr tâkip etmekte idi.

Dôsa çok eski devir sûfilerinin, bir çok noktalarda tabî'î kanûnlara tâbî olmadığı sanılan sûfî riyâzetlerine benzemektedir. Mısırlı tarihçiler buna telmihte bulunmuşa benzemiyorlar. Yalnız al-Cabartî müntesiplerini tâkatlerinden daha fazlasına tahâmmüle mecbûr etmeyen halvetiye [b. bk.] tarîkatini tavsiye ettiği vakit, kendisinde böyle bir fikir var idi (aş. bk.). *Dôsa*'nın ne zaman ve nereden alındığını söylemek bugün için mümkün değildir. Denildiğine göre, bu tarîkat mensûplarının bir san'at hâline getirdikleri yılanları teshir âdeti, Mısır'da tarîkat kurucusuna atfedilmiş ve onun hidâyete ermesine bağlı efsâneler ile izâh edilmiştir.

Tasavvufa dâir eser yazan müelliflerden bu tarîkate az dikkat etmişlerdir. Bu tarîkatten iyi bir şekilde *Câmi' al-uṣûl*'de bahsedilmiş ise de, akîdesi veya erkânına dâir en küçük bir işâret yoktur. Ne al-Şa'rânî'nin *Ṭabaḳât*'ında, ne de 650 (1252/1253)'de ölen Sa'd al-Dîn Ḥamavî'nin tarîkatin kurucusu olduğuna temâs eden al-Câmî'nin *Nafaḥât al-uns*'ünde bu tarîkat bahis mevzuu edilmiştir. Bunun başlangıçta tıbbî-sihrî bir gâyeye sâhip olduğu ve inkişâfı sırasında bir tarîkat hâline geldiği tahmin edilebilir.

Bibliyografya: al-Muḥibbî, *Ḫulâṣat al-aṯar* (Kahire, 1284); Depont ve Coppolani, *Confréries religieuses musulmanes* (Cezâyir, 1897); E. W. Lane, *Manners and Customs of the modern Egyptians* (London,

1871); J. P. Brown, *The Dervishes* (London, 1886). (D. S. MARGOLIOUTH.)

SADR. ŞADR (A.), göğüs, aynı zamanda mecâzî mânada çeşitli hislerin bulunduğu yer; bundan başka bir şeyin en ön veya en üst kısmı (bir mızrağın, bir vâdînin, bir toplantı mahallinin v.b.) ve nihâyet (*ṣadr al-ḳavm* terkibinde) reis ve kumandan. Kelime bu mânalarda çeşitli unvan ve bas isimlerde görülmektedir ki, en mühimleri müteâkip maddelerde verilmektedir.

ŞADR A'ẒAM. [Bk. SADRÂZAM.]

SADRÂZAM. ŞADR-A'ẒAM (A., T.; SADR-I AZAM sadrâzam yerine), Osmanlı imparatorluğunda „devlet ricâlinin en büyüğünün" unvânı olup, divânda [b. bk.] baş-vezir veya birinci vezir için kullanılırdı. Kanûnî Süleyman 'dan itibâren vezîr-i âzam [b. bk.] için *ṣadr-ı âẓam*, *ṣadr-ı âlî*, *sadâret-penâh* daha sık kullanılmağa başladı ve *ṣadr-ı âẓam* unvânı yerleşti. Ahmed III. devrinde „kubbe vezirlerinin" lâğvından beri sadrâzamların tâyini bir nizâma tâbî olmayıp, sultanın arzûsuna göre yapılıyordu. Sadrâzamlığa seçilen kimse sultanın mührü bulunan bir yüzüğü alır ve dâimâ üzerinde saklardı. *Ṣâḥib mühr* olmak sıfatı ile, o sivil ve askerî husûsta hukûmdarın mutlak vekili (*vekil-i mutlak*) idi ve kılıç ehli (*ehl-i seyf*) ile ve kalem ehlinin (*ehl-i kalem*) bütün tâyinlerini inhâ ederdi. Ulemâ, sadrâzam gibi, bizzat sultan tarafından tâyin edilmiş olan şeyhülislâma [b. bk.] tâbî idi.

Sadrâzam divâna [b. bk.] riyâset eder, aylık toplantılar yapar, haftada iki defa bellibaşlı me'mûrları kabûl eder, muayyen vakitlerde teftişler yapar (*kol gezer*) ve yangınlarda yardıma koşardı. Sadrâzamın 8 muhâfız ağası (*ṣâṭır*), 12 eyerli at (*yedek*), 13 çift kürekçisi bulunan yeşil tenteli bir saltanat kayığı var idi. Halk arasında göründüğü vakit çavuşlar alkış tutarlardı. Onun istediği vakit sultanın yanına girme imtiyâzı var idi.

Harp hâlinde sadrâzam baş-kumandan—*serdâr-i ekrem* (elham) tâyin edilebilir ve Peygamberin sancağını (*sancak-ı şerîf*, b. bk.) birlikte götürürdü. Pâyitahtta yerine bir kaymakam (*kâ im maḳâm*, b. bk.) bırakırdı.

Sadrâzam, Mısır hidivi gibi, şahsına bağlı, *sâmî*, *'âlî* ve *âṣafî* lekapları hâric, *devletlû*, *fehâmetlû* veya *haşmetlû* resmî unvanlarını kullanmak hakkına sâhip idi.

Aynı şekilde *kapudan-paşa* da Mahmud II. ıslâhâtından önce, sivri ucu kesik ehram biçiminde, yaldızlı, eğri bir şerit ile süslenmiş bir kavuk (*ḳulavî*, *ḳallâvî*) taşırdı. Bu vazîfeye (*sadâret-i uzmâ* [*kübrâ*]) sâhip olan kimse pâdişah tarafından her an değiştirilebilirdi. Azledilmiş olan sadrâzam hemen mührü teslim eder ve hayâtı bağışlanırsa, sürgüne gönderilirdi. İrsî olmamak üzere, sadrâzamlık, bir müddet Köprülü âilesinde devâm etmiştir.

İkinci meşrûtiyetten (1908) sonra sadrâzam millet meclisi önünde mes'ûl idi; pâdişah sadrâzam ile şeyhulislâmı tâyin etmeğe devâm ediyordu. Sadrâzam diğer çalışma arkadaşlarını seçiyordu. Sadrâzam unvânı 1 teşrin II. 1922 'de saltanatın ilgâsı ile birlikte kalktı. Son sadrâzam Tevfik Paşa, 1922 teşrin II. ayının 1. günü saltanatın kaldırılması hakkında kanûnun tatbikî neticesinde, bu vazîfeden ayrılmıştır. Türkiye cümhûriyetinde hukûmet reisine *baş-vekil* denilir. Mahmud II. 1838 'de bu unvânı daha önce bir aralık sadrâzam unvânı yerine kullanmağı denemiştir (bk. Lutfî, *Tarih*, V, 115).

Bibliyografya: J. v. Hammer, *Des osm. Reiches Staatsverfassung*... (Wien, 1815), II; ayn. mll., *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1835 — 1843); Mouradgea d'Ohsson, *Tabl. gén. de l'Emp. Ott.* (1824), VII; Heidborn, *Droit public... de l'Emp. Ott.* (Wien, 1908 ve müteâkip yıllar); Ahmed Râsim, *Osmanlı tarihi* (İstanbul, 1326 ve müteâkip yıllar); *Ayn Alî risâlesi*; *Âsaf-nâme-i vezîr Lutfî Paşa* (nşr. Tschudi, *Türk. Bibl.* 1910, XII); Osmanlı imparatorluğu sâl-nâmeleri. (J. DENY.)

ŞADR AL-DİN. [Bk. SADR-ED-DİN.]

SADR-ED-DİN. ŞADR AL-DIN MUḤAMMED B. İBRÂHİM (? — 1640); lekabı molla Şadrâ, Safevîler sülâlesi zamanında İran kelâm âlimi ve feylesûfu olup, bir Fârs vâlîsinin oğlu idi ve lekabını üstün liyâkatinden dolayı almış idi; bugün de ona *âḫund* („üstâd") denilmektedir. Şîraz 'da doğdu; uzun zaman Ḳumm dağlarında münzevî bir bayat geçirdi; İran 'da seyâhatler yaptı ve İsfahan 'da Sayyid Abu 'l-Ḳâsim Findiriskî 'nin işâreti üzerine, şeyh Bahâ'î [bk. mad. AMİLİ] ile emir Muḥammed Bâḳir Dâmâd 'ın talebesi oldu. Fârs vâlisi Allah-Verdi-Han Şîraz 'da yaptırtmış olduğu medresenin inşâsı tamamlanınca, o zaman Ḳumm 'da bulunan Şadrâ 'nın vatanına geri gelmesini istedi ve onu bu müesseseye müderris tâyin etti. Molla Şadrâ İbn Sînâ 'nın tâlimlerini ihyâ etti; *muctahid* 'lerin tâkip ve tazyiklerinden kurtulmak için, *kitmân* tatbik ederek, akîdesini kasden muğlak ifâdeler içinde gizledi. Muḥsin Fâ'iz, 'Abd al-Razzâḳ, kadı Sayyid Ḳummî onun talebe'eridir. Yedi defa hacc için Mekke 'ye gitmiş ve yedinci seferinden dönüşünde, Basra 'da 1050 (1640) 'de ölmüştür.

Çok velûd bir muharrir olan molla Şadrâ, ekserisi *Kur'an* 'ın muhtelif sûrelerini tefsir-

lerden ibâret olan 20 cild kadar eser, mevsuk, sahîh hadis'ler hakkında bir risâle, Allahın adâleti ve birliği hakkında 50 risâle, akîdenin karanlık noktaları hakkında, Ḳumm dağlarında, kaleme alınmış olan 44 eser, Riżā Ḳulī Ḫan tarafından zikredilen dört seyâhat kitabı yazmıştır. British Museum'da şerîat âlimlerine karşı bir tenkit ve dervişlerin müdâfaası olan *Ṭa'n bar muctahidîn* ile *al-Vāridāt al-ḳalbîya* („kalb ilhamları") adlı eserleri bulunmaktadır.

Bibliyografya: Riżā Ḳulī-Ḫān, *Rawżat al-ṣafā-i Nāṣiri* (Tahran, 1274), VIII (sahîfe numarası konulmamıştır, sondan bir evvelki sahife, burada eserlerinden bâzıları sayılmıştır); Ch. Rieu, *Catalogue Pers. Mss. Brit. Mus.* (London, 1881), II, 829ᵃ, nr. IX—X (Riżā Tabrīzī'nin *Zīnat al-tavārīḫ*'i ile 'Abd al-Karīm el-Şahāverī'yi zikrederler, yazm., var. 554); de Gobineau, *Religions et Philosophies dans l'Asie Centrale*³ (Paris, 1900), s. 80 v.dd.; *GAL*, II, 413; *Suppl.*, II, 588 v.d. (CL. HUART.)

SA'D-ÜL-FİZR. SA'D AL-FİZR, Tamîm kabîlesinin mühim bir kolunun adı. Bu garîp *fizr* kelimesinin tatmin edici bir izâhı yapılmamış, dil âlimi Abū Manṣūr al-Azharī bunu izâh edebilen bir kimseye hiç tesâdüf etmediğini söylemiştir. Bâzı lugat âlimleri ona „birden çok" ve bâzıları „keçiler" mânasını verirler; fakat biz bu kelimeyi „bölmek, yarmak, parçalamak" mânasına gelen *f-z-r* fiilinden iştikak ettiren İbn Durayd'in izâhını doğru kabûl edebiliriz. Buna göre, *fizr* „bir yarık" veya „bir parça" mânasına gelmiş olacaktır. Arap nesep âlimleri bu kabîlenin müşterek ceddi olarak, Sa'd b. Zayd Manāt b. Tamîm'i gösterir ve bu ismi izâh için, muhtelif hikâyeler naklederler ki, bunların hulâsası şudur: Sa'd'in çok sayıda hayvanı var idi; muhtelif annelerden dünyâya gelmiş oğullarına bunları otlamağa götürmelerini emretti. Çocukları bunu reddettiler. Bunun üzerine, o da Mālik b. Zayd Manāt kabîlesinden olan akrabâların, develerini gelip almaları için, haber gönderdi. Sâdece keçiler kalınca, oğullarına aynı emri tekrarladı, çocukları koyunları gütmeği reddettiler. Bunun üzerine, Sa'd, tehevvüre kapılarak, her kabîleden araplar çağırdı (veya farklı bir rivâyete göre, hayvanlarını 'Ukāẓ panayırına götürdü) ve orada toplananlardan, her keçin, yazma olarak (*intahaba*) bir tek keçi almasına müsâade, fakat birden fazla (*fizr*) almamasını da tenbih etti. Böylece keçiler memleketin her tarafına dağılmış olur ki, söylenildiğine göre, „ben bunu al-Fizr'in keçileri tekrar bir sürüde toplanıncaya kadar bu işi) aslâ yapmayacağım" darb-ı meselinin menşei bu hâdisedir. Şüphesiz, bu keçilerin *vasm*, yâni kabîlenin damgasını taşıdığı farzediliyordu. Bunun tazammun ettiği esâs fikir bu kabîlenin kollarının şarkî Arabistan'ın her tarafına yayılmış bulunmasıdır. Tamîm kabîlesi nesep âlimlerinin tasavvur edemeyecekleri kadar çok eski devirlerde zikredilmiştir. Bunların nesepleri hakkındaki mâlûmat, diğer kabîlelere dâir bilgilere nisbetle, daha çok hayâl mahsûlleri ile karışıktır ve bunların tek fâidesi, ialâmdan bir az önce ve bir az sonra hangi boyların birbirlerini akrabâ kabûl ettiklerini göstermeleridir. Şâir al-Aḫṭal onların geniş ölçüde dağılışına îmâda bulunarak: — „Her vâdîde Sa'd-'ler vardır" — der. Nesep âlimleri tarafından zikredilen çok sayıdaki tâlî kollar arasında yalnız oğulları Ka'b ve al-Ḥāriṯ'ten gelenlerin kendilerini asıl Sa'dlerden sayabildikleri görülür. Hâlbuki diğer oğullarından, 'Abd Şams, Cüşam, 'Avf, 'Uvâfa ve Mālik'ten gelen nesiller *abnā'* diye adlandırılırlar. Bunların soyları hakkında şüphe var idi; bunlar Bahreyn'e yerleşmişlerdi ve bu mıntaka İran hâkimiyetinde iken, oraya yerleşen iranlılar ile iyice karışmışlardı. Bunlar, sayıları bakımından, belki en mühim arap kabîlesini teşkil ediyorlardı. Bu sebeple islâmdan hemen bir az önce cereyân eden savaşlarda ve fetihlerde büyük ölçüde hizmetleri görüldü. İslâmın ilk zamanlarında adı geçen bir çok şahsiyet Sa'd al-Fizr'in muhtelif kollarına mensûp idi. Hilâfet için yapılan mücâdelede 'Alî tarafdarı oldular. Son Emevî halîfeleri zamanında Horasan'da geçen karışık hâdiselere büyük ölçüde iştirâk ettiler. Bunların bir çoğunun İran'da yerleşmiş olduğu anlaşılıyor. Sa'd al-Fizr'in bir kısmı da şimâlî Afrika'ya hicret etmiştir ki, İfrîḳiya Ağlabîleri emîrleri onların neslinden geldiklerini iddia ederlerdi. Bu kabîlenin tâlî kolları burada ayrıca zikredilmeyecektir; sâdece nesep âlimlerinin muhtelif toplulukların hangi soydan geldikleri hususunda aynı fikirde olmadıkları na ve bu adın, yerini daha şümûllü olan Tamîm'e terkederek, çok geçmeden, tarihten çekildiğine işâret edilmelidir. Sa'd al-Fizr'e ve yakın akrabâ boylara verilen ehemmiyet, bunların klasik edebî arapçanın zemînini teşkil eden bir arapça ile konuşmalarından ve en eski dil âlimlerinin arapçanın sarf ve nahvinin kaidelerini, muhtemelen Tamîm kabîlesinin lehçesine dayanarak, tesis etmiş olmalarından ileri gelmektedir. Bu açıkça, onların büyük ölçüde yayılmış olmaları ve bu sâyede lehçelerinin Arabistan'ın hemen bütün bölgelerinde anlaşılmasının neticesidir.

Bibliyografya: Bk. arapça lugatlerde mad. *Fizr*, İbn Durayd, *Kitāb al-iştiḳāḳ*

(nşr. Wüstenfeld), s. 150 v. dd.; A. A. Bevan, *The Naḳā'iḍ of Jarir and al-Farazdaḳ* (Leiden, 1905—1912), tür. yer.; al-Ḳalḳaşandī, *Nihāyat al-arab* (Bagdad), s. 236; al-Nuvayrī, *Nihāyat al-arab* (Kahire, 1342), II, 344 v.d.; İbn 'Abd Rabbihi, *al-'Iḳd al-farīd* (Kahire, 1316), II, 42; *Kitāb ül-aġānī*, tür. yer.; Wüstenfeld, *Genealogische Tabellen*, L ve fihrist, s. 396; ayrıca islâmın ilk zamanlarındaki Arabistan'ı bahis mevzuu eden hemen bütün eserler. (F. KRENKOW.)

ŞAFÂ. AL-ŞAFÂ, Mekke'de k ü ç ü k b i r t e p e olup, adı karşısında yükselen al-Marva gibi, „sert kaya" veya „kayalar" (krş. Ṭabarī, *Tafsīr*, sûre II, 153) mânasına gelmektedir.

Mü'minlerin, al-Şafā ve al-Marva arasındaki *sa'y*'i, Hācer'in susamış olan oğlu için bir kaynak bulmak ümîdi ile, bu iki tepe arasında yedi defâ koştuğunu nakleden efsânenin (bk. msl. al-Buḫārī, *al-Anbiyā'*, bâb 9) dayandığı vak'anın hâtırası için îfâ ettikleri bilinmektedir. al-Şafā ve al-Marva'nın evvelce câhiliye devrinde dinî yerler olduğu isbât edilmiştir. Bir çok rivâyetlere göre, buralarda al-Şafā üzerinde İsâf ve al-Marva üzerinde Nā'ila adında taştan iki sanem var idi ki, ziyâretçiler *sa'y*'leri esnâsında onlara dokunmağa çalışırlardı. Nîsābūrī'nin tefsirinde (*Kur'an*, II, 153) bu sanemlerin menşe'ine dâir Şāfi'ī'nin tasvibine mazhar olan şu hikâye bulunmaktadır: İsâf ve Nā'ila Kâbe'de kendilerini sefâhate vermiş ve bu seheple, taş kesilmiş iki insan idiler. Bu iki taş, her kese ders olsun diye, al-Şafā ve al-Marva tepeleri üzerine konulmuştur. Zamanla bu taştan şekillerin menşe'i unutulmuş ve onlara ilâhî bir mâhiyet verilmiştir. Başka bir rivâyete göre, orada bakırdan heykeller var idi (krş. C. Snouck Hurgronje, *Het Mekkaansche Feest*, s. 26). Bir üçüncü rivâyete göre de, bu iki tepe üzerinde ikamet eden ve geceleyin bağıran şeytanlar var idi (al-Ṭabarī, *Tafsīr*'e göre).

B i b l i y o g r a f y a: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld) III, 397; Juynboll, *Handbuch des islāmischen Gesetzes*, Leiden—Leipzig, 1910), s. 136 v.d.; Snouck Hurgronje, *Het Mekkaansche Feest* (Leiden, — 1880), s. 114; *Verspr. Geschriften*, I, 76 v.d.; Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums*² (Berlin, 1897), s. 77. (B. JOEL.)

ŞAFÂ. [Bk. SAFÂ.]

ŞAFAD. [Bk. SAFED.]

ŞAFAR. [Bk. SAFER.]

ŞAFAVÎ. [Bk. SAFEVİLER.]

SAFED. ŞAFAD, yukarı Celîle (Galilâa) de, bir ş e h i r olup, Akkâ'nın 30 km. şarkında ve Taberiye gölünün şimâlinde, al-Dimaşḳī (bir de Cuinet)'nin Kan'ān adını verdiği ve Yāḳūt (III, 399)'a göre, Cibāl 'Āmila denilen (Yāḳūt'un verdiği bilgiler esâsen doğru değildir; bk. aş. Gaudefroy-Demombynes, s. 23), deniz seviyesinden aş.-yk. 500 m. kadar yüksek bir dağın üzerinde kurulmuştur. Buraya yalnız haçlılar oldukça büyük bir ehemmiyet vermişlerdir; zîra XIII. asırdan önce 1 iç bir arap coğrafyacısı onu zikretmemiştir. Bununla berâber Şafad II. asırdan beri mevcuttur; çünkü Sephaṭ Kudüs Talmud (*Rōş haş-Şānā*, II, 2; trc. Schwab, VI, 75)'unda görünmektedir; büyük bir ihtimâl ile bu Josephe'te geçen (*Bellum Jud.*, II, fasıl XX, § 6) Σεφ ile de, aynı yer olmalıdır. Eski arap imlâsı ile *Şafat* yahut *Şifat* bu faraziyeye uygun düşer. al-Ḳalḳaşandī kelimenin iştikakına dâir mülâhazalarını ismin bu iki arapça şekline bağlar.

Şafad, haçlıların işgâl etmiş oldukları sâhil bölgelerini Şam emîrlerine ve daha sonra Eyyûbîlere karşı koruyabilmek için istihkâmlar inşâ ettikleri mahallerden biridir ki, bilhassa Belvoir (= Şafîḳ Arnūn) hisarı ile Akkâ'nın gerisini korumak için bir müdâfaa hattı teşkil ediyordu. Bundan dolayı tarihi Akkâ'nın tarihi ile sıkı-sıkıya bağlıdır. 1140 sıralarında haçlılar tarafından inşâ edilen hisar daha çok Templier şövalyelerine (al-Dāviya) âit olmuş, 1157'de Kudüs kıralı Balduin, Bānyās şehrinden dönüşünde, Nūr al-Dīn'in kuvvetleri tarafından mağlûp edildiği zaman buraya sığınmak mecbûriyetinde kalmış idi. Ṣalāḥ al-Dīn, haçlılara karşı Ḥaṭṭīn'de kazandığı büyük zaferden (1187) sonra, Şafad'i muhâsara ettirdi; ertesi yıl muhâsaranın idâresini bizzat ele alarak, 5 hafta sonra 14 şevvâl 584 (6 kânûn I. 1188)'te kaleyi zaptetti. Ṣalāḥ al-Dīn'in hayâtını yazmış olan İbn Şaddād hukümdarın yorulmak bilmez bir gayret ile muhâsara işlerine iştirâkini tafsilâtı ile tasvir eder. Ordugâh Sūr'a oklediildi. Müslümanlar bu fethe büyük bir ehemmiyet atfettiler; zîra şehir „kendi toprakları-nın ortasında" (İbn al-Aṯīr) bulunuyordu. Onlar 1219 veya 1220'de, frenklerin tekrar zaptetmelerinden korkarak, kaleyi tamâmiyle yıktılar. 1240'ta Şam sultanı al-Ṣālih İsmā'īl anlaşma ile Şafad'i (aynı zamanda Şafîḳ Arnūn'u) Templier şövalyelerine iâde etti; çünkü Mısır sultanı olan yeğenine karşı frenkler ile ittifâkın böylece sağlamlaşacağını umuyordu. 1244'te ḫvārizmlilerin çıkardığı iç karışıklıklar Celîle bölgesine intikal ettikten sonra, Mısır sultanı Baybars [b. bk.] kaleye karşı bir sefer yaptı ve 11 günlük bir mu âsaradan sonra (İbn al-Aṯīr), 1266 (19 şaban 664 = 26 mayıs 1266)'da orayı zaptetti (Avrupa kaynakları bu

hâdiseyi bir kaç yıl daha sonra cereyân etmiş olarak gösterirler). Ordugâh mensûpları, verilen söze riâyet edilmeksizin, tamâmen öldürüldü. Baybars şehri tahkim etti; orada bir câmi yaptırdı. Müteâkiben 1291 'de Akkâ düştü. Memlûkler zamanında Şafad mühim bir merkez olarak kaldı ve o zaman Suriye 'nin idârî bakımdan ayrılmış olduğu *mamlaka* veya *niyâba* 'lerden birinin idâre merkezi oldu. Şafad niyâbesi bütün Celîle 'yi, Akkâ ile birlikte, içine alıyordu. Bizzat şehir nâibin oturduğu yer olup, 696 (1296) 'da burada doğmuş olan hâl tercümecisi Ḫalîl b. Aybeg ve Mehren (s. VI; aş. bk.) 'e göre, başta, 1327 'de burada ölmüş olan coğrafyacı al-Dimaşḳî olmak üzere, diğer muhtelif arap müelliflerinin taşıdıkları al-Şafadî nisbesinin de gösterdiği gibi, bir kültür merkezi idi. Şafad *mamlaka* 'sının baş-kadısı olan al-'Oṯmânî de bu devirde yaşamıştır (ölm. 780=1378) ki, yazmış olduğu *Târîḫ Ṣafad* bugün kayıptır (Broekelmann, *GAL*, II, 91). Şafad aynı zamanda hahamlık ile alâkalı tetkikler için de mühim bir merkez idi.

Sonra şehir yavaş-yavaş ehemmiyetini kaybetti. 1516 'da burası da, diğer Filistin şehirleri gibi, muhârebesiz, Osmanlı pâdişâhı Selim I. 'in tâbiiyetine geçtikten sonra, eski *niyâba* 'ler başlangıçta muhâfaza edildi ise de, bilâhare XVII. asırda bütün Filistin Şam büyük paşalığına bağlandı. Şafad Akkâ ile Sûr 'un da dâhil bulunduğu bir sancak merkezi oldu (Kâtib Çelebî). Bu devir boyunca Şafad, Celîle 'deki topraklarını muhâfaza bakımından burayı bir müdâfaa kalesi olarak kullanan dürzîlerin emîri Lübnan 'lı Faḫr al-Dîn 'in sık-sık hâkimiyeti altına girdi. Bu sebeple 1633 'te Şafad yakınında vukua gelen bir muhârebede bu emîrin oğlu 'Alî öldü.

1750 sıralarında şeyh Ẓâhir zamanında Akkâ eski kudretini kazanınca, Şafad de tekrar sevkülceyşî ehemmiyetini elde etti. Ẓâhir 'in kendisi şafadli idi ve babası şeyh 'Omar al-Zaydânî orada emîr Paşîr 'in temsilcisi olarak bulunmuş idi. Ẓâhir zamanında şehir bir zelzelede hemen-hemen tamâmiyle mahvoldu (1759). Akkâ 'da 1775 'te Ẓâhir 'in mirâsına el koymuş olan Cezzâr Aḥmed Paşa aynı zamanda Şafad 'i de işgâl etti ve Bonaparte, akîm kalan Akkâ muhâsarasından evvel, Şafad 'e hâkim oldu (1799) ve burada idâreyi Ẓâhir 'in bir oğluna tevdî etti. Müteâkiben şehirden intikam alan Cezzâr Aḥmed Paşa şehirde tahribat yaptı.

Büyük tahribâta sebep olan 1819 ve 1837 zelzeleleri XIX. asrın en mühim hâdiseleridir. 1880 'de Türkiye 'deki idârî islâhâttan sonra Şafad Beyrut vilâyetinde Akkâ sancağına bağlı bir kazâ merkezi oldu; şehir bugün İsrail 'in şimâlinde bir bölgeye de ismini vermiş bulunmaktadır.

Zamanla şehrin nüfusu büyük değişikliklere uğramıştır. XIV. asırda orta derecede bir şehir olan Şafad (Abu 'l-Fidâ'); 1759 zelzelesinden sonra hemen-hemen metrûk bir köy hâline gelmiş îdi (Volney). Son devirlere âit bilgiler ekseriyâ şehir nüfusu ile kazâınınkinin ayırt edilememesinden ileri gelen büyük farklar gösterir. 1900 'de şehrin nüfusu, takrîben 1/3 'i yahudi olmak üzere, 15.000 civârında îdi. 1492 'de ise, 10.000 kadar yahudi bulunuyordu. Geçen asrın ortasına doğru yahudilerin sayısında hayli eksilme olduktan sonra, arkasından faslı, cezâyirli ve iranlı yahudilerin mühim bir akını vukua geldi ve nüfus 1880 'den itibâren siyonist muhâcirler ile arttı. Şafad aynı zamanda yahudilerin hacc yeridir. Kâtib Çelebî (s. 568) 'ye göre, İsrail kabîleleri geldiği sırada Şafad etrâfında Zabulon kabîlesi yerleşmiş bulunuyordu. Şehrin civârında bugün kalabalık dürzîler oturmaktadır (Oppenheim 'e göre, Şafad ve Akkâ topraklarında 15.000 kişi) ki, bunların Lübnan 'dan göçleri daha al-Dimaşḳî zamanında başlamıştır.

Bizâtihî şehir üç tepe üzerinde kurulmuştur. Bu tepelerden şimâldekinde yahudiler otururlar. Müslümanlara âit kısımda oldukça büyük dört câmi vardır. Tepelerin arasındaki vâdilerde ve Taberiye gölüne doğru inen sırtlarda şehrin, bol mıkdarda buğday, arpa, mısır, zeytin, tütün, pamuk ve her çeşit sebze yetiştiren tarlaları ve bahçeleri bulunmaktadır. Oradan göl istikametinde görünen muhteşem manzara meşhûrdur. Daha yukarıda hisârın harâbeleri dağın üzerinde yükselir ve *al-Ḳal'a* yahut *al-Ḳul'a* adını taşır. Haçlıların hisârından hemen-hemen hiç bir şey kalmamıştır. Daha sonraki tahkimât inşâatından, al-Dimaşḳî 'ye göre, şüphesiz Baybars tarafından yaptırılmış olan büyük, yuvarlak bir kulenin temelleri hâlâ görünür (bununla berâber Conder ve Kitchener bunu Ẓâhir 'in bir yapısı kabûl ediyorlar). Hisârın altında ve yakınında al-Dimaşḳî tarafından mufassalan tasvir edilmiş olan bir menbâ vardır.

Bibliyografya: al-Dimaşḳî, *Nuḫbat al-dahr* (nşr. Mehren), Petersburg, 1866; Abu 'l-Fidâ', *Taḳvîm al-buldân* (nşr Reinaud ve de Slane); İbn al-Aṯîr, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg), XI, XII; İbn Şaddâd, *al-Navâdir al-sulṭânîya* (*Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Orientaux*, III, 118 v. d.); *Recueil, Documents Occidentaux*, I, II (II. kısmın 435. sahifesinde şu eser zikredilmektedir: *De constructione Castri Saphet*, nşr. Baluze, *Miscellanea*, I, 228 v. d.);

R. Hartmann, *Die geogr. Nachrichten ... (Ḫalîl az-Ẓâhirîs Zubdat kašf al-mamâlik*, Tübingen, 1907); Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks* (Paris, 1923); Ḳalḳaşandî, *Ṣubḥ al-aʿşâ*'dan tercüme Kâtib Çelebî, *Cihânnümâ* (İstanbul, 1145), s. 568—569; V. Guérin, *Description géographique, historique et archéologique de la Palestine* (Paris, 1880), III/II; *The Survey of Western Palestine* (London, 1881—1888; I. Conder ve Kitchener, *Memoirs of the Topography ... (Galilée)*, I; V. Cuinet, *Syrie, Liban et Palestine* (Paris, 1896); Ş. Sâmî, *Ḳâmûs al-aʿlâm*, IV, 2956; Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf* (Berlin, 1899); S. Munk, *Palestine* (Paris, 1845); H. Lammens, *La Syrie* (Beyrut, 1921); C. F. Volney, *Voyage en Syrie* (Paris, 1787), II; E. Banse, *Die Türkei*[3] (Braunschweig, 1919); G. le Strange, *Palestine under the Moslems* (London, 1890); *Jewish Encyclopedia*, X, 633 v.d.; A. Neubauer, *Géographie du Talmud* (Paris, 1868); Lane Poole, *Saladin and the Fall of the Kingdom of Jerusalem* (New York ve London, 1898).

(J. H. KRAMERS.)

ŞAFEDÎ. AL-ṢAFADÎ, AL-ḤASAN B. ABÎ MUḤAMMED ʿABD ALLÂH AL-ḤÂŞIMÎ, bir Mısır tarihçisi. Eserlerinde istitrat kabîlinden verilen bâzı kayıtlara göre, Mısır hükümdarı al-Nâşir b. Ḳalâ'ûn'un nedîmi, samimî bir dostu olmuş olmalıdır. Devrinin tarihi ile alâkalı elde bulunan eserlerde onun bir hâl tercümesini bulmak imkânsızdır. VIII. (XIV.) asrın başlarında ölmüş olması icâp eder; zîra tarihinde nakledilen son hâdiseler 711 (1311/1312) yılına veya 714 (1314/1315) yılına âittir. British Museum yazmasında, 62b'deki bir kayda göre, eserini 716 (1316/1317) yılında yazmış olduğu görülmektedir. Muhtemel olarak daha önce vezîrin dâiresinde bir me'mûriyet elde etmiş idi; çünkü Mısır'da 694 (1294/1295)'te ve onu tâkip eden yılda hukûm süren kıtlık esnâsında meydana çıkan yamyamlık durumu hakkında bir tahkikat yapmak üzere, 694'te vezir İbn al-Ḫalîlî'den tâlimat aldığını nakleder (Brit. Mus. yazm., 69b). Kendisi kısa bir Mısır tarihi yazmıştır. Bu eser Paris yazmasında (nr. 1706) *Nuzhat al-mâlik va 'l-mamlûk fî muḫtaṣar sîrat man valiya Miṣr min al-mulûk*, diğer Paris yazmasında (nr. 1931, 22), yanlış olarak, *Faḍâ'il Miṣr* adını taşır; mâmafih Londra yazmasında başka bir ad vardır; buna nazaran, doğrusu, muhtemel olarak, birincisidir. Mısır'ın tabiat ve başka husûslardaki meziyetlerini saymakla başlayan ilk kısım ilk hukümdarların saltanat devirlerinin çok muhtasar bir hulâsasını ihtivâ eder; bunlar bilhassa fıkralardan ibârettir; fakat kitabın esâs mühim kısmı türk sultanlardan bahseden kısımdır; burada VII. (XIII.) asrın son yılları hakkındaki bilgilerimizi arttıran doğru tarih ve vak'alar verir. Londra yazmasında bulunan 717 (1317/1318) yılındaki büyük Ba'albek feyezânı hikâyesi ihtimâl kendisi tarafından yazılmıştır; fakat bu hikâye diğer iki nüshada bulunmamaktadır. Mısır halîfesi al-Mutavakkil için yazılmış olan Brit. Mus. nüshası 795 (1392/1393) yılına kadar geçmiş olan hâdiseleri anlatmağa devâm eder; fakat 113b'den itibâren, yalnız yazma nüsha sâhibinin âilesi ile alâkalı vak'aları nakleder; ilk önce al-Mutavakkil'in bir şeceresi (113b), sonra çocuklarının uzun bir cedveli gelir ki, oğlan çocuklar ile başlar ve kız çocuklar ile sona erer; bunların her birinin doğum gün ve saati gösterilmiş ve 794 (1391/1392)'ten önce ölenler için, ölüm tarihleri verilmiştir. Aynı elden, fakat başka bir mürekkep ile yazılmış olan son yazı bir oğlan çocuğun doğumunu 795 yılının 25 şâbânı (6 temmûz 1393) olarak tesbit eder. Her 3 yazma, yâni Brit. Mus. Add. 23326; Paris 1706 ve 22, 1931 yazmaları, ayrı adlar taşımalarına rağmen, aynı eserin nüshalarıdır.

Bibliyografya: Metin içinde gösterilenlerden başka, bk. *G A L, Suppl.*, II, 34 v.d.

(F. KRENKOW.)

ŞAFEDİ. ŞAFADÎ (1296—1363), ṢALÂḤ AL-DÎN ḪALÎL B. AYBEG B. ʿABD ALLÂH ABU 'L-ṢAFÂ', türk asıllı, tanınmış bir islâm edip, müverrih ve âlimi. 696 veya 697 (1296 veya 1297)'de doğmuştur (*al-Durar al-kâmina*, B. M. yazm., Or. 3034, aş.-yk. 694 h. yılını vermektedir; [bu eserin Haydarâbâd, 1349 tab.'da, II, 87, 696—697 yılları verilmiştir]). Bizzat söylediğine göre, tahsiline ancak 20 yaşında başlamıştır. Bize kadar gelmiş olan kendi el-yazısı ile bir çok metinlerin isbât ettiği gibi, çok güzel bir yazısı var idi. Zamanının en büyük üstadlarının derslerini tâkip etti; bunlar arasında nahivci Abû Ḥayyân ve şâir Şihâb al-Dîn Maḥmûd, İbn Sayyid al-Nâs ve İbn Nubâta zikrolunabilir. Sonraları meşhûr muharrirlerden Şams al-Dîn al-Ẕahabî ile Tâc al-Dîn al-Subkî'nin samimî dostu oldu. İlk vazîfesi doğduğu şehir olan Şafad'de kâtiplik idi; sonra Kahire'de, daha sonraları da Haleb'de, Rahbe'de kâtip oldu; nihâyet Şam'da beyt-ül-mâl vekilliği vazîfesini elde etti. Hoş ve hareketli bir insan idi; fakat hayâtının sonunda sağır oldu. 10 şevvâl 764 (1362/1363)'te, Şam'da öldü.

Şafadî çok velûd bir muharrir idi ve kendi yazdığı hâl tercümesinde, eserlerinin 500 cildi bulduğunu ve kâtip olarak yazdıkları ilâve edi-

lecek olursa, cildlerin mıkdarının hiç olmazsa iki mislini bulacağını bizzat söylemektedir. Onun hâl tercümesini yazanlar eserlerinin çoğu diğer müelliflerin manzûm veya mensûr eserlerinden yapılmış değersiz iktitaflar ile dolu olduğundan, yalnız bunların en mühimlerini zikretmekle iktifâ ederler. Kendi seçmelerinde bulunan, muâsır ve sonraki müelliflerin eserlerinde zikredilen pek çok sayıdaki şiirlerinden başka, aşağıdaki eserler, tamâmen veya kısmen, bize kadar vâsıl olmuştur. Hakîkaten bunların hepsi, ekseriyâ kendisinin de samîmiyetle işâret ettiği üzere, daha evvelki muharrirlerden yapılmış iktitaflardır.— 1. *al-Vāfī bi 'l-vafayāt*, 30 cildlik çok büyük bir hâl tercümesi lugati olup, bâzı cildleri dağılmış bir çok kütüphânelerde bulunmaktadır. Bâzı cildleri numaralanmıştır; fakat aynı muhtevâya sâhip olan cildler bâzan farklı numaralar taşır; bundan eserin muhtelif müstensihler tarafından farklı büyüklükte cildlere taksim edilmiş olduğu neticesi çıkarılabilir (bâzı cildlerin muhtevâsı için bk. Horovitz, *MSOS. As.*, X/II, 45; British Museum 'daki yeni yazmalardan Or. 6587 'Alī 'yi ihtivâ ettiği hâlde, Or. 6645 Muḥammadün 'u, Or. 5320 diğer Muḥammadün 'u ihtivâ eder). al-Vāfī 'de benzer başka eserlerde boş yere aradığımız bir çok hâl tercümeleri buluyoruz ve bilinen cildlerde hâl tercümesi bulunan şahısların tam bir fihristi büyük eb'adda bir cild teşkil edebilir. Bu eserin ön sözü Amar tarafından neşredilmiştir (*JA.* 1911—1912, 10. seri, XVII—XIX). al-Vāfī 'nin, zamanına göre, bütün bilinen yazmalarına istinat eden daha teferrüâtlı bir tetkiki G. Gabrieli tarafından *RRAL*, 5. seri, XX—XXV v.dd.'da yapılmıştır. Bu tetkike göre, umûmî olarak, iki atlama müstesnâ, bütün eser muhâfaza edilmiş gibi görünmektedir ve muhâfaza edilmiş olan kısımlar 14.000 'den fazla hâl tercümesi ihtivâ etmektedir. [Bir kısmı bizzat Şafadī 'nin el-yazısı ile olan al-Vāfī 'nin İstanbul kütüphânelerinde bulunan nüshaları H. Ritter tarafından tavsif edilmiştir: *Revista degli studii orientali*, XII, 79 v.dd. Böyle nüshalara istinat edilerek, bütün eserin basılmasına başlanmış ve ilk cildi H. Ritter tarafından neşredilmiştir (*Bibliotheca Islamica*, İstanbul, 1932, 6ª); diğer cildlerine S. Dedering tarafından devam edilmektedir (1949, 1959, II—IV)]. — 2. *A'yān al-'aṣr va a'vān al-naṣr*, bundan evvelki eserden çıkarılmış parçalardan meydana gelen 6 cildlik bir eser olup, çağdaşlarının hâl tercümelerini ihtivâ eder. İbn Ḥacar, *Durar al-kāmina* 'si için, bu eserden pek çok parçalar almıştır. Yazmaları ihtimâl Escurial (nr. 1717) ve Berlin 'de bulunmaktadır Bu eser 'Abd al-Raḥīm al-Vāsiṭī 'nin *Ṭabaḳāt al-ḫirḳat al-ṣāfiya* 'sinin basmasında (Kahire, 1305), *Tarācim a'yān al-'aṣr* adı altında, zikredilmiştir. — 3. *Masālik al-abṣār fī mamālik al-amṣār*, coğrafya kitabıdır; Tunus 'ta Ṣādiḳiya kütüphânesinde bir yazması vardır. — 4. *Tārīḫ al-avāfī*, ihtimâl al-Vāfī 'den çıkarılmış başka bir eser; aynı kütüphânede bu eserin de bir yazması vardır. — 5. *Tuḥfat ẕavi 'l-albāb*, zamanına kadarki Mısır hükümdarları hakkında bir urcûzedir; bu İbn 'Asākir 'in bir eserinin hülâsasıdır. — 6. *Nakt al-himyān fī nukat al-'umyān*, meşhûr âmâ şahsiyetlerin hâl tercümeleri. Bu eser Ahmed Zeki Bey (Paşa) tarafından, 4 yazmaya dayanılarak, çok itinâlı bir şekilde neşredilmiştir (Kahire, 1329=1911). al-Şafadī burada, İbn Ḳutayba 'nin *Kitāb al-ma'ārif* 'inde tanınmış körler hakkında muhtasar mâlûmat ve al-Cavzī 'nin bir eserini bulunca, bu kitabı yazmağa teşebbüs ettiğini söyledikten sonra, *al-'amā* („körlük") kelimesinin iştikakı ve hudutları hakkında geniş bilgi verir. Eserin başlıca kısmı alfabe sırasına göre tertip edilmiş olan büyük mıkdardaki hâl tercümelerinden meydana gelmiştir; bunlar arasında bütün islâm devirlerine âit şahıslar hakkında çok mâlûmat bulunmaktadır. — 7. *Kitāb al-ṣu'ūr fī 'l-'ūr*, yalnız bir gözü kör olan şahısların hâl tercümelerine dâirdir.— 8. *Aḥsan al-savāḳ min al-nādi va 'l-rāḳi*, müellif tarafından yazılmış mektuplar ile kendisine gönderilmiş olan mektupları ihtivâ eder; bunlardan çoğu tarihlidir. Brit. Mus., Or. 1203 yazmasının ilk mektûbu h. 745 (1344/1345) tarihini taşır — 9. *Munṣa'āt*, mektuplarından meydana getirilmiş mecmua — 10. *al-Taẕkirat al-ṣalāḥiya*, kendi yazıları ile karışık olarak, başka eserlerden alınmış parçalardan meydana gelen bir mecmuadır. Bunun kaç cild olduğunu kat'i olarak söylemek güçtür; India Office (Arab. 3799) 'teki güzel ve eski yazma XLVIII. ve XLIX. cildleri ihtivâ eder. Bu iki cild göstermektedir ki, her cild *Kur'an* 'ın bir kaç âyetinin izâhı ile başlıyor ve bunlar son derecede mütenevvi mâhiyette toplamalar tâkip ediyordu. Msl. muhtevâsı Flügel tarafından, *ZDMG*, XVI, 538—544 'te verilmiş olan Brit. Mus., Or. 1853 yazması, 53ᵇ — 77ᵇ 'de İbn Fāris 'in *Kitāb al-itbā' va 'l-muzāvaca* 'sini (Brünnow neşrinde bu nüshadan istifâde edilmemiştir), al-Bāḫarzi 'nin şiirlerinden örnekleri (77b v.dd.) ihtivâ eder. Brit. Mus., Or. 7301 yazması (*Kitāb al-maḥāsin va 'l-aḍdād* adını taşımaktadır) Camāl al-Dīn İbrāhīm b. Maḥmūd al-'Aṭṭār 'ın *İḳtiṣāb fī 'l-mas'ala va 'l-ǧavāb* adlı tıbbî eserinden alınmış parçaları (55ª) ihtivâ eder. India Office, Arab. 3799 yazması, XLVIII. cildde, Amīn al-Dīn Cūbān al-Ḳavvās 'ın *Naḳ' al-vaḳā'i' va raḳ' al-vasā'i'* adlı divânının, kendi el-

yazısı ile, seçmelerini (20b—26b), Abū ʿAlī İbn Fūracca'nın *al-Tacannī ʿalā İbn Cinnī* adlı kitabından bir parçayı (71b), al-Ṣāḥib İbn ʿAbbād'ın *Rāznāmae*'inden bir parçayı (90b) ihtivâ eder. İbn Ḥicca'nın *Ṣamarāt al-avrāḳ*'ında bu eserin basılmış parçaları bulunmaktadır (Kahire, 1304, II, 182, 184, 192). — 11. *Dīvān al-fuṣaḥā' va tarcumān al-bulaġā'*, al-Malik al-Aşraf için yapılmış bir müntehabât. — 12. *Lavʿat al-şākī va damʿat al-bākī*, sevdiği bir genç için yazılmış şiirler ve bir şahsın bayâtı. Değersiz olan bu eser ilk önce Tunus'ta 1274'te, sonra 1280'de, daha sonraları İstanbul ve Kahire'de basılmıştır; bu eserin bir çok müslüman memleketlerde itibar gördüğünü isbât eder. — 13. *al-Ḥusn al-sarīḥ fī miʾat malīḥ*, müellif ve diğer muâsır şâirlerin güzeller hakkında yazmış oldukları 100 kadar şiiri ihtivâ eden, değersiz başka bir müntehabâttır.— 14. *Kaşf al-ḥāl fī vaṣf al-ḫāl*, yazıları bir, fakat okunuş ve mânaları ayrı kelimeleri, yâni cinasları ihtivâ eden diğer bir şiir mecmuasıdır — 15. *Laẕẕat al-samʿ fī şifat al-damʿ*, göz yaşı hakkında müellifin ve muâsırlarının şiirlerinden meydana getirilmiş bir mecmuadır, 37 fasla bölünmüştür. — 16. *al-Ravż al-nāżir va'l-şaġr al-bāsim*, aşk şiirlerini ihtivâ eden diğer bir mecmua — 17. *Kaşf al-tanbīh ʿala'l-vaṣf va'l-taşbīh*, benzetmeler ihtivâ eden şiirlerden meydana getirilmiş bir müntehabât. — 18. *Raşf al-zulāl fī vaṣf al-hilāl*, hilâl hakkında söylenmiş şiirlerden meydana gelen bir mecmua (krş. nr. 33). — 19. *Raşf al-raḥīḳ fī vaṣf al-ḫarīḳ*, şarap üzerine yazılmış bir *maḳāma*'dır. — 20. *al-Ġayş al-musaccam fī şarḥ Lāmīyat al-ʿAcam*, Ṭuġrāʾī'nin meşhûr kasîdesinin şerhidir. Önce birer-birer kelimeleri, sonra bilhassa zamanının şâirlerinden alınmış bir çok beyitleri zikrederek, edebî san'atları izâh eder. Bu esere *Ġayş al-adab allaẕī'nsacam fī şarḥ Lāmīyat al-ʿacam* adı da verilir (basması: Kahire, 1305, 2 cild hâlinde, büyük boyda). — 21. *Kitāb al-arab min Ġayş al-adab*, bundan evvelki eserden seçmeler (basması: Kahire, tarihsiz). — 22. *Kitāb tavşīḳ al-samʿ bi-'nkisār* (*inkisāb*) *al-damʿ* (Kahire'de, tarihsiz olarak basılmıştır; ihtimâl nr. 15'e benzer). — 23. *Nuṣrat al-şāʾir ʿala'l-maşal al-sāʾir*, İbn al-Aşīr'in çok meşhûr olan *al-Maşal al-sāʾir* adlı eserini tenkit maksadı ile yazılmıştır; krş. Hoogvliet, *Spec. e litt. orient.* (Leiden, 1839), s. 153. — 24. *Cinān al-cinās fī ʿilm al-badīʿ*, bilhassa bizzat müellifin şiirlerinin yardımı ile meydana getirilmiş olan cinâsa dâir bir eser (basması: İstanbul, 1299). — 25. *Iḫtirāʿ al-ḫirāʿ*, güç beyitlerin lugat ve edebî san'atlar bakımından izâhı. — 26. *Fażż al-ḫitām ʿani'l-tavriya va'l-istiḫdām*, tevriye ve başka bir mâna verecek şekilde değiştirilebilecek bâzı kelimelerin kullanılması hakkında. — 27. İbn al-ʿArabī [b. bk.]'nin *al-Şacarat al-nuʿmānīya fī'l-davlat al-ʿOṯmānīya* adlı, türk sülâlesinin hâkimiyeti hakkında kehânetleri ihtivâ eden eserinin şerhi. — 28. *Ṭavḳ al-ḥamāma*, İbn Badrūn'un kasîdesi üzerine İbn 'Abdūn'un yazdığı şerhin ihtisârı. — 29. *Tamām al-mutūn fī şarḥ risālat İbn Zaydūn*, İbn Zaydūn'un meşhûr risâlesinin şerhi olup, hiç şüphesiz üstâdı İbn Nubāta'nın eserinden mülhemdir. — 30. *Kitāb ġavāmiż al-Ṣaḥāḥ*, al-Cavharī'nin *Ṣaḥāḥ* adlı lugatinin muğlak noktaları hakkında küçük bir eser (müellif hattı ile 757 h. tarihli nüshası Escurial'de bulunmaktadır, nr. 192) [yine aynı tarihli olup, bütün çocuklarına, yâni oğulları Abū 'Abd Allāh ile Abū Bakr'e ve kızları Asmā' ile Salmā'ya okuttuğu nüsha, Çorum'da Genel kitaplık, nr. 1905'te bulunmaktadır; bk. A. Ateş, *Çorum ve Yozgat kütüphânelerinde bâzı mühim arapça yazmalar, İslâmî ilimler enstitüsü dergisi*, Ankara, 1959, I, 61 v.d.]. — 31. *Nacd al-falāḥ fī muḫtaṣar al-Ṣaḥāḥ*, *Ṣaḥāḥ*'ın muhtasarı olup, burada mânası açık âyetler çıkarılmış, hatâlar düzeltilmiştir. Bu eser 757 ramazanında tamamlanmıştır. — 32. *Ḥaly al-navāḥiż ʿalā mā fī'l-Ṣaḥāḥ min al-şavāhid*, *Ṣaḥāḥ*'ta misâl olarak zikredilen beyitlerin (*şavāhid*) izâhıdır. — 33. al-Suyūṭī Şafadī'nin ve çağdaşlarının hilâl hakkındeki şiirlerini ihtivâ eden bir eser yazmıştır: kendisi bu şiirleri al-Ṣafadī'nin *Taẕkira*'sinden almış idi. Önce bu esere burada nr. 18'de kaydedilmiş olan adı vermiş iken, bilâhare bunu *Raşf al-laʾāl fī vaṣf al-hilāl* şeklinde adlandırmıştır. Bu eser, İstanbul'da, *al-Tuḥfat al-bahīya* (s. 68—78) içinde basılmıştır.

Bibliyografya: İbn Ḥacar, *al-Durar al-kāmina* (Brit. Mus., Or. 3043 yazması; 120a; Haydarâbâd, 1349, II, 87 v.d.); İbn Ḳāżī Şuhba, *Ṭabaḳāt* (Brit. Mus., Add. 23362, var. 155); al-Subkī, *Ṭabaḳāt* (Kahire tab.), VI, 94—103; Ḫvāndamīr, *Ḥabīb al-siyar* (Bombay, 1857), III/II, 9; Amar, *JA*, X. seri, XVII—XIX; Brockelmann, *GAL*, II, 31 v. dd.; *Suppl.*, II, 27 v. dd.; Hartmann, *Das Muvaşşaḥ*, s. 81; Wüstenfeld, *Die Geschichtsschreiber der Araber*, s. 423; Hoogvliet, *Spec. e litt. orient.* (Leiden, 1839), s. 152—158. al-Ṣafadī'nin şiirleri kendi devrinden sonraki hemen bütün müntehabâtta zikredilmiştir; al-Navācī'nin *Ḥalbat al-kumayt*'inin ve 'Abd al-Raḥīm al-'Abbāsī'nin *Maʿāhid al-tanṣīṣ*'inda bundan geniş seçmeler vardır.

(F. KRENKOW.)

[Bu madde A. ATEŞ tarafından ikmâl edilmiştir].

SAFER. ŞAFAR, hicrî yılın 2. ayının adı. Safer uğursuz olarak tanındığı için (bk. C. Snouck Hurgronje, *De Atjèhers*, I, 219; *Mekka*, II, 56), bu aya *şafar al-ḫayr* veya *şafar al-muẓaffar* de denilir. Bu kelime müslüman Tigrē kabilelerinde *şafar*, açeliler tarafından da *tʿapa* telaffuz edilir. Wellhausen'e göre, İslâmiyetten evvel araplarda yıl safer adını taşıyan ve muharrem ile safer aylarını içine alan iki aylık bir devre ile başlıyordu; muharrem adının islâmî devreye âit bir yenilik olduğu sanılıyor. Hakîkaten de an'ane islâmiyetten önceki arapların muharreme safer dediklerini ve eski arap telakkîsine göre, hacc zamanı esnâsında *ʿamra*'nın aşırı derecede takbîh olunduğu ve ona ancak safer çıktıktan sonra müsâade edildiğini nakleder. Bu husûs şu darb-ı meselde şöyle ifâde edilmektedir: *İẕā bara'a 'l-dabar va'afa 'l-aşar va 'nsalaḫa şafar ḥallati 'l-ʿumra li-mon i'tamar*, aş.-yk. şu demektir: „Develerin yaralı sırtlarının iyileştiği, (hacıların) izlerinin kaybolduğu ve safer ayı çıktığı zaman, *ʿumra* hacılarına *ʿamra* helâldir".

Bibliyografya: E. Littmann, *Über die Ehrennamen und Neubenennungen der islamischen Monate* (*Der Islam*, 1918, VIII, 288 v. dd.); C. Snouck Hurgronje, *De Atjèhers*, I, 204; J. Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums*², s. 95; al-Buḫārī, *Ḥacc*, bâb 34; *Monāḳib al-anṣār*, bâb 26 ve al-Ḳasṭallānī'nin şerhi. (A. J. WENSINCK)

SAFEVİLER. ŞAFAVİLER, İran'da başlangıçta bir tarîkat temsilcisi iken, sonradan kuvvetli siyâsî birlik kurmuş olan bir hânedandır.

Bu hânedan adını Safeviye tarîkati reisi Şayḫ Şafî al-Dīn (b. bk.)'den almıştır. Aslında sünnî olan bu zât yaşadığı İlhanlılar devrinde tarîkat merkezi olan Erdebil'de büyük bir şöhret yapmış ve etrafına kalabalık bir mürîd kütlesi toplamağa ve bu sûretle de İlhanlı devlet ricâlinin büyük saygısını elde etmeğe muvaffak olmuş idi. 1334'te vefâtından sonra yerini sırası ile oğlu Ṣadr al-Dīn (şeyhlik müddeti 1334—1393), torunu Ḫvāca 'Alī (1392—1429) ve onun oğlu Şayḫ İbrāhīm (1429—1447) almıştır. Bu zâtların şöhretleri zamanla kendi memleketlerinin dışına taşmış ve Erdebil, Irak, Suriye, Anadolu ve İran'ın diğer bölgeleri ile Belh ve Buhârâ gibi, daha uzak yerlerden gelen kimselerin ziyâret ve hizmet ettikleri bir mahal hâline gelmiş idi. Bursa'da bulunan Osmanlı pâdişahlarınca da şöhretleri bilinen bu zâtlara her yıl çerağ akçesi adı verilen hediyeler gönderilirdi. Ḫvāca 'Alī'ye gelinceye kadar, tamâmiyle sünnî bir tarîkat olarak tanınan bu teşekkül, adı geçen bu şeyh zamanında, şiîliğe mütemâyil bir mâhiyet aldı. Timur üzerinde büyük bir nufûzu olduğu anlaşılan Ḫvāca 'Alī'ye, bu hükümdar tarafından, köyleri ile birlikte, Erdebil verildi ve kendisine bu arâzi içinde her türlü kayıt ve şarttan âzâde olarak, müstakillen hareket etmek hakkı tanındı. Bu yüzden burası ayrıca cemiyete zararlı bir çok kimselerin de sığınağı hâline geldi. Bu arada Ḫvāca 'Alī'nin Timur üzerindeki nufûzu, kendisinin Anadolu'da bulunan bâtınî zümreler arasında geniş tarafdarlar edinmesini de sağladı. Filhakîka Timur'un Anadolu'dan berâberinde götürdüğü ve Ḫvāca 'Alī'nin şefâati ile serbest bırakılan ve kalabalık olduğu anlaşılan Türkmenler, şeyhin tabi'î mürîdi ve fikirlerinin yayıcısı oldular. Bunların bir kısmı Erdebil'de kendilerine tahsis edilen bir mahalleye yerleştirildi; „Rumlu" ismiyle anılan bu zümre sonraları ortaya çıkan kızıl-baş kabîlelerinin en kuvvetlisini teşkil etti; bir kısmı da memleketlerine dönüp, onun lehinde çalışmağa başladı. Bunlar mevcûdiyetlerini borçlu bulundukları şeyhleri uğrunda hayatlarını fedâ etmekten çekinmeyen insanlar idi. Tarîkat reisliğinin babadan oğula intikal etmesi bu dinî topluluğun sonradan siyâsî bir birlik hâline gelmesine yardım etti. Ayrıca tarîkat mümessilleri ile uzak mesâfelerde bulunan mürîdleri arasında halîfe adı verilen mutavassıt kimseler bulunurdu. Tarîkat Ḫvāca 'Alī'nin torunu Şayḫ Cunayd (b. bk.) zamanında tamâmiyle siyâsî gâyeler taşıyan bir teşekkül hâline gelmiştir. Filhakîka şiîliği tamâmiyle benimseyen bu zât, tarîkat reisliği mes'elesinden amcası Ca'fer ile arasının açılmasından dolayı, babasının mürîdlerinden kendisine tarafdar olanları toplamıştır. Arrân, Azerbaycan, şarkî Anadolu ve İran'ın diğer bölgelerine de gitmek veya mürîdler göndermek sûreti ile, kuvvetli bir dâvet faâliyetine girişmiş, yer-yer isyânlar çıkartmış ve böylece o zaman Kara-Koyunlular idâresinde olan ülkesini terke mecbûr olmuştur. Bir ara Osmanlı ve Karaman ülkelerine sığınan, tarafdarlarının çokluğu ve akîdesinin bozukluğu yüzünden, buralarda tutunamayan Cunayd, sırası ile, İç-El bölgesinde, cenûb-i garbî Anadolu'da ve Suriye'nin şimâlinde bulunan Türkmen aşîretleri arasında faâliyete başladı ve burada bir emîrlik kurmak istedi ise de, Mısır devletinin müdâhalesi ile muvaffakiyete ulaşamayan bu emelini Trabzon rûm devletini ortadan kaldırmak ve onun yerini işgâl etmek sûreti ile gerçekleştirmek istedi ve oraya gitti ise de, muvaffak olamadı. Neticede Uzun Hasan'ın kız kardeşi ile evlenmek sûreti ile, Ak-Koyunlu ülkesinde daha serbestçe faâliyet göstermek imkânını buldu. Bu arada 12.000 silâhlı mürîdi

ile gürcü ve çerkes memleketlerine tertip ettiği akın siyâsî maksadını daha da açığa vurmuş, Şirvân hükümdarı Ḫalîl ile vukû bulan savaşta ölmüştür (4 mart 1460). Kendisi bu bakımdan Safevîler arasında bir devlet kurmak isteyenlerin ilki telakkî edilebilir. Yarıda kalmış olan bu teşebbüse Uzun Hasan'ın kız kardeşinden doğan oğlu Haydar [b. bk.] devam etmiştir. Filhakîka Uzun Hasan ile olan karâbetinden de büyük faydalar sağlayan Haydar, babasının yerine geçer-geçmez, Uzun Hasan'ın kızı ile de evlenmek sûreti ile, mevkiini bir kat daha kuvvetlendirdi. Haydar mürîdlerine on iki dilimli kızıl tâc giydirmiş, sarık sardırmış ve bundan dolayı da mensûplarına k ı z ı l-b a ş [b. bk.] adı verilmiştir. Haydar, ilk iş olarak, babasının intikamını almak üzere, Şirvan hükümdarı Farruḫ Yasâr üzerine yürümüş ve fakat savaş meydanında ölümü (9 temmûz 1488) ile geride bıraktığı ve aralarında İsmâ'îl (doğm. 17 temmûz 1488) de bulunan çocukları, dayıları Sultan Ya'ḳûb tarafından ölümden kurtarılmış ve sâdece İṣṭaḫr kalesine, anneleri ile birlikte, hapsedilmişlerdir. Sultan Ya'ḳûb'un 1490'da ölümü üzerine, halefleri arasında çıkan ihtilâf dolayısı ile İsmâ'îl, annesi ve kardeşleri serbest bırakılmış, en büyük kardeş olan Sultan 'Alî, babalarının mürîdleri tarafından, tarîkat reisi olarak tanınmıştır. Bu sırada Ak-Koyunlu hükümdarı Sultan Rüstem'in, muhâliflerine karşı Sultan 'Alî ve taraftarlarından fayda'anmak istemesi Safevî âilesinin Ak-Koyunlu devleti üzerindeki nufûzunun artmasına vesîle oldu. Ak-Koyunlu hükümdarının bu tutumundan Sultan 'Alî de faydalandı ve Erdebil'de tarîkat mensûplarının, daha doğrusu bir devlet adamı sıfatı ile etrâfına toplanacak kuvvetlerin başına geçmek üzere, Tebriz'den ayrıldı. Etrâfına toplanan büyük kuvvetler Rüstem'i de endişeye düşürdü. Önce Sultan 'Alî'yi Tebriz'e getirip, nezâret altında bulundurmak, sonra da taraftarlarını ortadan kaldırmak istedi. Sultan 'Alî'yi geri çevirmek üzere gönderdiği kuvvetler ona yarı yolda ulaştı ve yapılan savaşta bir kaza netîcesinde Sultan 'Alî'nin ölümüne ve kuvvetlerinin dağılmasına sebep oldular ise de, daha önce Sultan 'Alî tarafından kendisine halef olarak seçilen küçük kardeşi İsmâ'îl ele geçirilemedi. Babasının mürîdleri tarafından Gîlân'da gizli olarak muhâfaza edilen İsmâ'îl Rüstem'in katli üzerine, henüz 13 yaşında bir çocuk iken, büyük babası Uzun Hasan'ın bıraktığı devletin başına geçmek üzere, 1499'da gizlenmiş bulunduğu Lâhîcân'dan ayrıldı. Rüstem'in ölümü ile Ak-Koyunlu devletinde başgösteren saltanat kavgalarından faydalanmasını bilen İsmâ'îl, ötedenberi âilesine bağlılıkları bilinen ve çoğu Anadolu'da sâkin olan Ustaçlı, Şamlı, Rumlu, Musullu, Hindli, Tekeli, Bayburtlu, Çapanlı, Kara-Dağlı, Karamanlı, Dulkadırlı, Varsak, Avşar ve Kaçar gibi, türk oymaklarını etrâfına topladıktan, Arran ile Şirvân ülkesinin bir kısmını aldıktan sonra, Azerbaycan üzerine yürüdü ve Ak-Koyunlululardan Elvend Bey'i Diyarbekir'e kaçmağa mecbûr ederek, Tebriz'e döndü ve saltanat tâcını giydi. Elvend Bey'in memleketini tekrar ele geçirmek için, giriştiği bütün teşebbüsler akîm kaldı. Şâh İsmâ'îl bundan sonra sırası ile Irak-ı Arab ile Diyarbekir'i zaptetti ve Elbistan'a kadar geldi. Bu arada Ak-Koyunlu hânedanından kim gördü ise, katlettirdi; ondan kurtulanlar ise, Dulkadırlılara, Mısır'a ve Osmanlı devletine sığındılar. Saltanatını kâfi derecede kuvvetlendirdikten sonra, Şâh İsmâ'îl ifrat derecede şîîliğe bağlanmış, sünnî mezheplere karşı şiddet kullanmış, ezânı *aşhadu anna 'Alîyan valî Allâh* şeklinde değiştirmiş, câmilerde Abû Bakr, 'Omar ve 'Osmân'ın lânetle anılmasını emretmiş idi. Garpta düşmanlarını bertaraf ettikten ve komşu memleketlerde kesîf bir dinî teşkilât kurduktan sonra, 916 (1510/1511)'da Horasan'da Özbek hanı Şıbanî'nin üzerine yürüdü. Yapılan savaşta Özbekler yenildi, han öldü. Alınan esirler arasında Babur Şah'ın kızı ile kız kardeşi de var idi. Şâh İsmâ'îl Babur'un kız kardeşine lâzım gelen itibârı gösterdikten sonra, kendisini Hindistan'da Babur'a iâde etti ve bu hâdîse iki devlet arasında iyi münâsebetlerin kurulmasına vesîle oldu.

Şâh İsmâ'îl bu sûretle İran'da siyâsî birlik kurmağa muvaffak olmuştu. Ancak gerek kendi tarîkatını yaymak için Anadolu'daki telkîn ve tahrikleri gerek sünnîlere yapmış olduğu kötü muâmele, şeh-zâde ve sonra Sultan olan Selim I.'in endîşesini mûcip oluyordu. Nihâyet arada teâti edilen kırıcı mektuplardan sonra, Tebriz'e 20 fersah mesâfede bulunan Çaldıran [b. bk.]'da 2 receb 920 (23 ağustos 1514)'de iki hükümdar arasında vukû bulan savaş Şâh İsmâ'îl'in mağlûbiyeti ile netîcelendi [krş. mad. SELİM I.]. Bu sûretle İran'da kurulmuş olan birlik yeniden dağılmak tehlikesine mârûz kaldı. Aş.-yk. 10 yıllık bir karışıklıktan sonra, 19 receb 930 (24 mayıs 1524)'de Şâh İsmâ'îl'in ölümü üzerine, yerine 12 yaşında bulunan oğlu Şâh Ṭahmâsp geçti. Şâh İsmâ'îl sâyelerinde büyük muvaffakiyetler elde ettiği türk boy ve aşiret reislerine memleket idâresinde büyük salâhiyetler ile mühim mevkîler vermiş idi. Fakat bu hâl kendisinden sonrakiler için pek iyi netîceler vermemiştir. Bununla berâber İran sonraki siyâset ve mezhep birliğini ona borçludur.

Şâh Ṭahmâsp. sinn-i rüşde ulaşıncaya kadar, aşîret reislerinin elinde oyuncak oldu. Bu arada merkezî idâre sarsılmış idi. Aşîret reislerinde başlangıçta bir mürîdin şeyhine gösterdiği bağlılığın yerini, türlü yollardan te'min edilmiş olan servetler dolayısı ile, mevkî ve ihtişâm hırsı almış, her biri kendi bölgesinde mustakilen hareket etmeğe başlamış ve battâ aralarında Tekeli oymağı gibi, devlete karşı baş kaldıranlar ve yenilince de, Osmanlı devletine iltiCâ edenler olmuştur. Bu arada Osmanlı devletinde görülen kızıl-baş ayaklanmaları ve iltiCâ edenlerin de teşvîki ile bizzat Kanûnî Sultan Süleyman'ın idâre ettiği ordular üç defa Azerbaycan, Irak-ı Acem ve Irak-ı Arab'a girmiş, buraların bir kısmı tahrip, bir kısmı da zaptedilmiş idi. Nihâyet 8 receb 962 (29 mayıs 1555) tarihli Amasya muâhedesi ile Osmanlı baskısı bir müddet için bertaraf edildi. Bu arada Kanûnî Sultan Süleyman'ın âsî oğlu Bayezid'in Şâh Ṭahmâsp'a sığınması (23 teşrin I. 1559; tafsilât - için bk. Şerâfeddin Turan, *Kanûnî'nin oğlu şehzâde Bâyezid vak'ası*, Ankara, 1961, s. 123 v.d., 129 v. dd.), iki memleket arasındaki dostâne münâsebetleri tehlikeye düşürür gibi oldu ise de, mezkûr şehzâdenin Kanûnî Sultan Süleyman'ın adamlarına teslim edilmesi ile, melhuz hâdiseler önlenmiş oldu. Sultan Süleyman'ın ölümünden sonra da bu dostâne münâsebetler devam etmiş, Selim II.'in ve Murad III.'ın cülûslarını tebrik için, kıymetli hediyeler ile birlikte, Edirne ve İstanbul'a iki sefâret bey'eti gönderilmiş oldu. Yine bu arada memleketinden sürülmüş olan Dehlî hukümdarı Humâyûn da Ṭahmâsp'a iltiCâ etmiş ve onun yardımı ile tekrar tahtına dönebilmiştir. Son derecede mutaassıp bir insan olan Ṭahmâsp kendi oğulları arasındaki ihtilâfları da bastırmağa muvaffak oldu. 53 yıl gibi uzun bir saltanattan sonra, 15 sa'er 984 (15 mayıs 1576)'te vefât etti. Kendisine halef olması lâzım gelen ve o sırada 45 yaşında bulunan Muḥammed Ḫudâbanda, âmâ olduğu için, saltanat diğer oğulları Ḥaydar Mirza ile İsmâ'îl Mirza tarafdarları arasında ihtilâf mevzuu olmuştur. Ustaçlı oymağı ileri gelenleri, Ḥaydar Mirza'nın, Rumlu, Avşar ve Tekeli ileri gelenleri ise, İsmâ'îl Mirza'nın saltanata geçmesini istiyorlardı. Netîcede İsmâ'îl Mirza tarafdarlarının arzûları tahakkuk etti ve daha önce babasına karşı geldiği için, 19 seneden beri, devlet merkezi Kazvin'in şimâl-i şarkîsinde olan Ḳahḳaha kalesinde mahpûs bulunan İsmâ'îl Mirza, Şâh İsmâ'îl II. unvânı ile 27 cemâziyelevvel 984 22 ağustos 1576)'te saltanat tâcını giydi. Bu hukümdarın ilk icrâatı bâzı kızıl-baş ileri gelenleri ile şehzâdelerin çoğunu ortadan kaldırmak oldu. Kendisi şafi'îliğe mütemâyil olup, şîa ulemâsını saraydan uzaklaştırmış, onların yerine sünnî âlimleri ikame etmiş idi. Ayrıca câmilerde, 3 halîfenin kötülenmesinin men'ini ve bu maksatla mescidlerin duvarına yazılan yazıların silinmesini istiyordu. Sünnî temâyülüne rağmen, Anadolu kızıl-başları arasında tahriklere meydan vermesi ve şarkî Anadolu'da Osmanlı devletine tâbî emîrleri kendi taraflarına çekmesi ile, ölümünden sonra Osmanlıların Safevî devletine harp ilânına vesîle oldu (Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran siyâsî münâsebetleri*, İstanbul, 1962, I, 17—21; aksi iddia için krş. Tâebaḫş, *Îrân dar zamân-i Şafavîya*, Tebriz, 1340 ş., s. 42). Mühim mevkîler işgâl etmiş olan kızıl-baş reislerinden çekindiği için, onları azledip, yerlerine kendisine bağlı tecrübesiz kimseleri getirdi. Zulmüne rağmen, *'âdil* unvânını alan bu hukümdar şiirlerinde 'Âdilî mahlasını kullanıyordu. Kısa zamanda en yakınlarının bile nefretini üzerine topladı ve 13 ramazan 985 (24 teşrin II. 1577)'te, zehirletilmek sûreti ile, öldürüldü. Uzun müzâkerelerden sonra kızıl-baş reisleri tarafından Şâh Ṭahmâsp'ın büyük oğlu Muḥammed Ḫudâbanda saltanata getirildi. Ancak alil ve âmâ olan bu hukümdar idâreden âciz olduğundan memleketi zevcesi idâre etmeğe başladı. Bu arada 11 yaşında bulunan oğlu Ḥamza Mirza veliahd olarak seçilmiş ise de, hukûmet işleri tamâmiyle annesi tarafından yürütüldü. Merkezden uzakta bulunmaları hâlinde, bu vaziyetten memnûn olmayan kızıl-baş reislerinin etrâfında toplanıp, devlete karşı gelmeleri ihtimâli göz önünde tutularak, şehzâdeler dâimâ merkezde bulundurulmağa çalışıldı. Hamza Mirza'nın annesinin sert hareketleri ve kendi yakınlarını bâzı me'mûriyetlere tâyini kızıl-baş reislerin memnûniyetsizliğini arttırdı. İsmâ'îl II. tarafından sebebiyet verilen bâzı hâdiseler yüzünden aralarında mevcut muâhedenin ihlâl edilmiş olduğunu gören Sultan Murad III. (b. bk.) tarafından, mezkûr hukümdarın ölümünü müteâkip, serhad boylarındaki kuvvetlere Safevî devleti topraklarının istilâsı cihetine gidilmesi emredildi. Arkasından da harekete geçecek olan ordunun sefer hazırlıkları başladı ve üçüncü vezir Lala Kara Mustafa Paşa (b. bk.), Erzurum üzerinden Gürcistan, Şirvan ve Azerbaycan fethine me'mûr edildi. Mustafa Paşa'nın Gürcistan'a hareketi üzerine, Tokmak Muḥammedî ve İmam Kulî Hanlar idâresindeki Safevî ordusu ilk defa Çıldır ovasında yenildi; bunu müteâkip, sırası ile Tiflis, Şirvan ve havâlisi Osmanlılara geçti. Kısa zamanda ilhak edilen Şirvân ve Gürcistan'ı tekrar zaptetmek için, Safevî devleti,

bir çok teşebbüslerden sonra, o sırada Lala Mustafa Paşa yerine tâyin edilmiş olan Koca Sinan Paşa'nın sâfiyetinden faydalandı ve bâzı mıntakaları tekrar ele geçirmek teşebbüslerinde bulundu. Özdemir-oğlu Osman Paşa'nın gayretleri ile bu teşebbüslerin bir çoğu akîm kaldıktan sonra, Osmanlı ordusu baş-kumandanlığına Ferhad Paşa getirilmiş, Revan'ı ele geçiren Osmanlılar Gürcistanda'da vaziyetlerini kuvvetlendirdikleri gibi, Özdemir-oğlu'nun serdarlığı ile de Tebriz'i zaptettiler. 1585 (bk. B. Kütükoğlu, *ayn. esr.*, s. 142—192). Tebriz'i istirdat teşebbüsü akim kalan Ḥamza Mîrzā'nın sulh teşebbüsünde bulunduğu sırada katledilmesi (22 zilhicce 994=4 kânûn I. 1586) ile, yerine tâyin edilecek veliahd husûsunda kızılbaş emîrleri arasında çıkan ihtilâf sulh arzûsunu daha da kuvvetlendirdi. Ancak 1 zilkâde 996 (15 teşrin I. 1588)'de 'Abbâs Mîrzā'nın cülûsu ile sulha taraftar olan emîrlerin katli üzerine, bundan vazgeçildi. Cemâziyelevvel 996 (nisan 1588 ortalarında)'da Özbek hukümdarı Abdullah Han'ın Herat'ı zapt ile Meşhed üzerine yürüdüğünü haber alınca, 'Abbâs Mîrzā, ona mâni olmak üzere, Horasan'a hareket etti. Bundan faydalanan Osmanlı kuvvetleri bir taraftan Ferhad Paşa kumandasında Gence'yi zaptederken, diğer taraftan Bagdad beylerbeyi ve serdârı Ciğala-zâde Sinan Paşa vâsıtası ile Nihâvend'i ele geçirdi. Şarkta Özbek, garpta da Osmanlı kuvvetlerinin tehdidi altında kalan Safevî devleti ayrıca dâhilî ihtilâfların da merkezi hâline gelmiş idi. Emîrler yer-yer istiklâl dâvasında bulunuyor ve isyân ediyorlardı. Şâh 'Abbâs, memleket dâhilindeki ihtilâfları halletmek maksadı ile, önce Osmanlı hukûmeti ile anlaşmak istedi. Aynı şekilde Osmanlılar için de harbin devâmı husûsunda bâzı güçlükler var idi. Filhakîka uzun süren seferler Osmanlı devletini bir takım mâlî güçlükler karşısında bırakmış, zaptedilen yerlerin muhâfazası halli güç meseleler doğurmuş idi. Buna rağmen, sulha Osmanlılardan daha çok muhtac olan Safevî devleti, sulh için İstanbul'a bir sefâret hey'eti ile hulûsuna delîl ve rehin olmak üzere, birâderi Ḥamza Mîrzā'nın oğlu Ḥaydar Mîrzā'yı gönderdi; hey'et 12 rebiülevvel 998 (18 kânûn II. 1590)'de İstanbul'a geldi. Yapılan müzâkere ve muhâberelerden sonra, İran'da Peygamberin eshâbına ve halîfelerine hakaretten vazgeçilmesi, sünnîlerin nefretini mûcip olacak hareketlerden kaçınılması, 998 nevrûzuna (22 mart 1590) kadar, iki tarafın elleriade bulunan yerlerin aynen bırakılması, anlaşma hukümlerine riâyet edildiği müddetçe, sulha bağlı kalınacağı, sulhün akdinden sonra her iki tarafa ilticâ edecek âsî ve cânîlerin himâye olunmaması gibi maddeleri ihtivâ eden ve sultan Murad III.'ın imzâsını taşıyan bir ahidnâme istihsâl edildi (B. Kütükoğlu, *ayn. esr.*, s. 195—198). Bu sûretle Tebriz, garbî Azerbaycan'ın bir kısmı, Ermeniye, Şekî, Şirvân, Gürcistan, Kara-Bağ ve Lûristan'ın bir kısmı Osmanlılara bırakılmış idi. Şâh 'Abbâs, İran'da baş kaldıran emîrleri te'dip ettikten ve Özbekleri de Horasan'dan uzaklaştırdıktan sonra, memleketi sükûnete kavuşturdu. Osmanlı tazyîkını göz önünde bulundurduğu için, idâre merkezini Kazvin'den İsfahan'a nakletti. O zamana kadar emîrlere bağlı kimselerden teşekkül eden ordu yanında, „şah-sevenler" adı ile yeni birlikler kurdu. Emîrlerin bir kısmını itlâf etti, bir kısmını da devlet idâresinde işgâl etmekte oldukları mevkîlerinden mahrûm bıraktı. Bu arada Avrupa devletleri ile sıkı münâsebetler kurmağa (Tâcbaḫş, *ayn. esr.*, s. 146—159), ticâret ve el san'atlarını geliştirmeğe, bu sûretle de İran'ın itibârını yükseltmeğe muvaffak oldu. Ayrıca İsfahan'ı pâyitaht yapması, bu şe'rin gelişip-güzelleşmesine yardım etmiştir. Şâh 'Abbâs memleketini ve ordusunu sağlamlaştırdıktan sonra, Osmanlıların işgâl etmiş oldukları yerleri tekrar ele geçirmeğe muvaffak olduğu gibi, Basra körfezi ağzında bulunan adaları da portekizlilerin elinden almış idi. Büyük meziyetleri yanında oldukça zâlim tanınan bu hukümdar 42 senelik saltanattan sonra, 24 cemâziyelevvel 1038 (19 kânûn II. 1629)'de vefât etti. Yerine geçen torunu Sâm Mîrzā, Şâh Şafî I. nâmı ile zâlim ve kaprisli bir hukümdar olup, zamanında İran, Özbekler ve Osmanlılar ile uğraşmak zorunda kaldı. Safevî kuvvetlerinin Van'a tecâvüzü Murad IV. [b.bk.]'ın Revan seferine sebebiyet vermiş, pâdişahın Bagdad seferi ise, bu ülkenin kat'î olarak Osmanlı imparatorluğunda kalmasını te'min etmiştir. Şafî I.'ye (1629—1642), 10 yaşında halef olan oğlu 'Abbâs II. (1642—1666) ve onun zayıf mizaçlı ve kadınlara düşkün olmasına rağmen kudretli nâzırlara sâhip olan oğlu Şafî Mîrzā Şâb Sulaymân I. (1666—1694) adı ile saltanat sürmüş, zamanında İran sükûnete kavuşmuştur. Şâb Sulaymân'ın 1694'te ölümü üzerine yerine geçen Sultan Ḥusayn (1694), devletin bütün işlerini din adamlarının eline bıraktı. Şiî olmayanlar tâkip edildi; halk arasında huzûrsuzluk yaratan bu siyâsetten dolayı, efganlılar ile arası açıldı. Kandehâr vâlisi bulunan Mîr Vays 1709'da istiklâlini ilân etti. Nihâyet 1722'de Mîr Vays'in oğlu Maḥmûd İsfahan'ı zapta muvaffak oldu ve Sultan Ḥusayn'i tahttan uzaklaştırdı. Ancak kumandan Nâdir'in gayretleri ile 1729'da efganlılar İran'dan çıkarıldılar. Ṭahmâsp II.'ı tahta oturtan Nâdir, az sonra onu, liyâkatsizliği yüzünden, saltanat

tan uzaklaştırdı ve yerine hükümdarın henüz 10 aylık bulunan oğlu 'Abbās III.'ı geçirdi. Kısa bir müddet sonra 'Abbās III. öldü ve Nādir 26 şubat 1737'de, saltanatı eline almak sûreti ile, Safevî hânedanına son verdi [bk. NĀDİR ŞĀH].

Safevî hânedanının inhitât ve inkırâzının sebebi dinî telâkkînin gittikçe zayıflaması şiî ulemânın tedrîcen nufûzlarını artırarak, hükümdarlara karşı koymaları, Şāh 'Abbās'ın haleflerinin liyâkatsizliği, saray kadınlarının hükümet işlerine karışması olmuştur (bk. Tācbaḫş, *ayn. esr.*, s. 59—73; krş. Laurence Loekhart, *The Fall of the Şafavī Dynasty and the Afghan Occupation of Persia*, Cambridge, 1958, s. 17 v.d.).

İran'da siyâsî bir teşekkülün kurulmasını te'min eden Safevîler aynı zamanda san'atsever hânedan olarak tanınırlar. Henüz lâyıkı ile tetkik edilmemiş olan bu devir edebiyatı dışında, mevcût olan diğer nakkaşlık (resim) ve mimârî, çinicilik, çömlekçilik, halıcılık ve dokumacılık gibi, güzel san'atlar ve el san'atlarının daha fazla geliştiği, bilhassa cilt ve cilt tezyinâtı ile, yazı san'atında son derecede ileri gidildiği günümüze kadar intikal eden eserlerden anlaşılmaktadır. Bu devirde, şiî akîdesinin tervîci hususunda hükümdarlar tarafından gösterilen yakın alâkanın netîcesi olarak, medreselerde tahsil edilen, şiî fıkhı ile tefsir ve hadîs sâhası dışında, maârifte fazla bir terakkî görülmez. Çocukların çoğu pek basit olan mekteplerde *Kur'an* okumağı öğrendikten sonra, bir san'at ile meşgûl oluyordu (Tācbaḫş, *ayn. esr.*, s. 391—394).

İdârî teşkilât ve müesseseler, Şāh İsmā'îl Ak-Koyunlu devletinin sâdece elinde bulunan memleketleri almakla kalmamış, aynı zamanda onun idârî teşkilât ve müesseselerini de kabûl etmiş idi. Çaldıran savaşından sonra Osmanlılar ile temâsa geçince, bu teşkilâtın bir çok bakımlardan eksik olduğu anlaşılarak, başta ordu olmak üzere, Osmanlı idâre usûlünün tatbikı cihetine gidildi. Gerek saray teşkilâtı, gerek idârî teşkilâttaki isim benzerlikleri bu husûsta kâfî derecede bir fikir vermektedir. IX. (XV.) asırda bilhassa şah mutlak sûrette hâkim olmakla berâber, onun ayrıca bir de müşâvere meclisi var idi. Şah aynı zamanda an'aneye ve şiîliğin icaplarına riâyet ederdi. Şāh 'Abbās'tan önceki hükümdarlar saltanatlarını borçlu oldukları kızıl-baş reisleri ile din ileri gelenlerinin temâyüllerini ve fikirlerini dâimâ göz önünde bulundurmak mecbûriyetinde idiler. Ayrıca veliahdlar önceleri memleketi idâre husûsunda tecrübe sâhibi olabilmek için, tıpkı Osmanlılarda olduğu gibi, merkezden uzak yerlere gönderildiği hâlde, Şāh 'Abbās'tan itibâren sarayda yetişmiş ve bu sûretle saltanata geldikleri vakit, mürebbileri ve etrâfında bulunanların te'siri altında kalmışlardır. Şāh 'Abbās'tan önce kızıl-başların elinde bulunan mühim idârî işler, sonradan muhtelif kimselere verilmiştir. İdârî işlerin bir kısmı irsî idi. Msl. Lûristan ve Gürcistan gibi yerlerin, oraların nufûzlu şahsiyetleri arasından seçilmiş olan vâlileri veya beyler-beyiler (*ustundārān*) ile vezîr-i âzamın vazîyeti böyle idi. Vâliliklerin sayısı, başlıcaları Hûzistan ve Gürcistan olmak üzere, dört idi. Kendi bölgelerinde büyük nufûzları bulunan bu vâlilere tâbî, han veya gulâmbeg adı verilen, küçük beyler bulunurdu. Vâliler muhârebe zamanında merkeze bir mıkdar asker gönderirdi. Daha küçük bölgelerde ise, vâlinin nezâreti altında sultan adı verilen daha küçük idâre me'mûrları var idi ki, bunlar şah tarafından tâyin edilirdi. Vâlilerin emrinde üç idâreci ve bir yardımcısı ile bir vak'anüvis bulunurdu.

Devletin en mühim makamı vezâret-i buzurg olup, vezir-i âzama aynı zamanda *i'timād al-davla* [b. bk.] ve *navvāb Īrān madārī* deniliyordu. Kızıl-baş reislerinin hâkim olduğu devirlerde, vezir-i âzamın salâhiyeti az idi. Onların nufûzlarının azalması ile vazîfesi ehemmiyet kazandı. O derece ki, onun mührü olmadan, hükümdarın hiç bir hukmü mûteber sayılmazdı. Devletin hemen bütün işleri ile alâkadardı. Ondan sonra *ḳurçī-başı* [b. bk.] gelirdi; kendisine *amīr al-umarā'* da denilirdi. Ḳurçī-başının emrinde sarık, kılıç, hançer, yay, mızrak, okluk, kalkan, zırh, ayak-kabı, kadeh üzengi, gem ve kuşçu ḳurçîsi olmak üzere, 13 ḳurçî var idi. Ondan sonra, kullar-ağası-başı, eşik-ağası-başı ve sarayın mâlî işleri ile uğraşan *nāẓir-i buyūtāt* vardır ki, bu sonuncusu bir zamanlar vezîr-i âzam kadar nufûz sâhibi olmuş idi. Divân-beyi, adâlet divânının reisi idi. *Mīr şikār-başı* idâresinde kuşhâne-ağası, *sagbân*-başı ve bin kadar avcı (*şikārçī*) var idi. Ayrıca şâhın atlarının idâresinden mes'ûl olan *mīrāḫūr-başı*, şâhın fermanlarını ve diğer resmî yazıları muhâfaza etmek, yazmak ve vilâyetlerden gelen haberleri şâha ulaştırmakla mükellef *maclis-nuvīs* ve mâliye nâzırlığı vazîfesini ifâ eden *mustavfī 'l-mamālik* bulunuyordu.

Ak-Koyunlu teşkilâtına göre kurulmuş olan ordunun kifâyetsizliği, Çaldıran muhârebesi netîcesinde anlaşılmış idi. Ancak bu eksiklik Şāh 'Abbās zamanına kadar giderilememiş idi. Şāh 'Abbās, tamâmiyle kızıl-baş reislerinin arzûlarına göre teşekkül etmiş olan orduyu bir tarafa bırakıp, avrupalı mütehassısların yardımı

SAFEVİLER HÂNEDÂNI ŞECERESİ

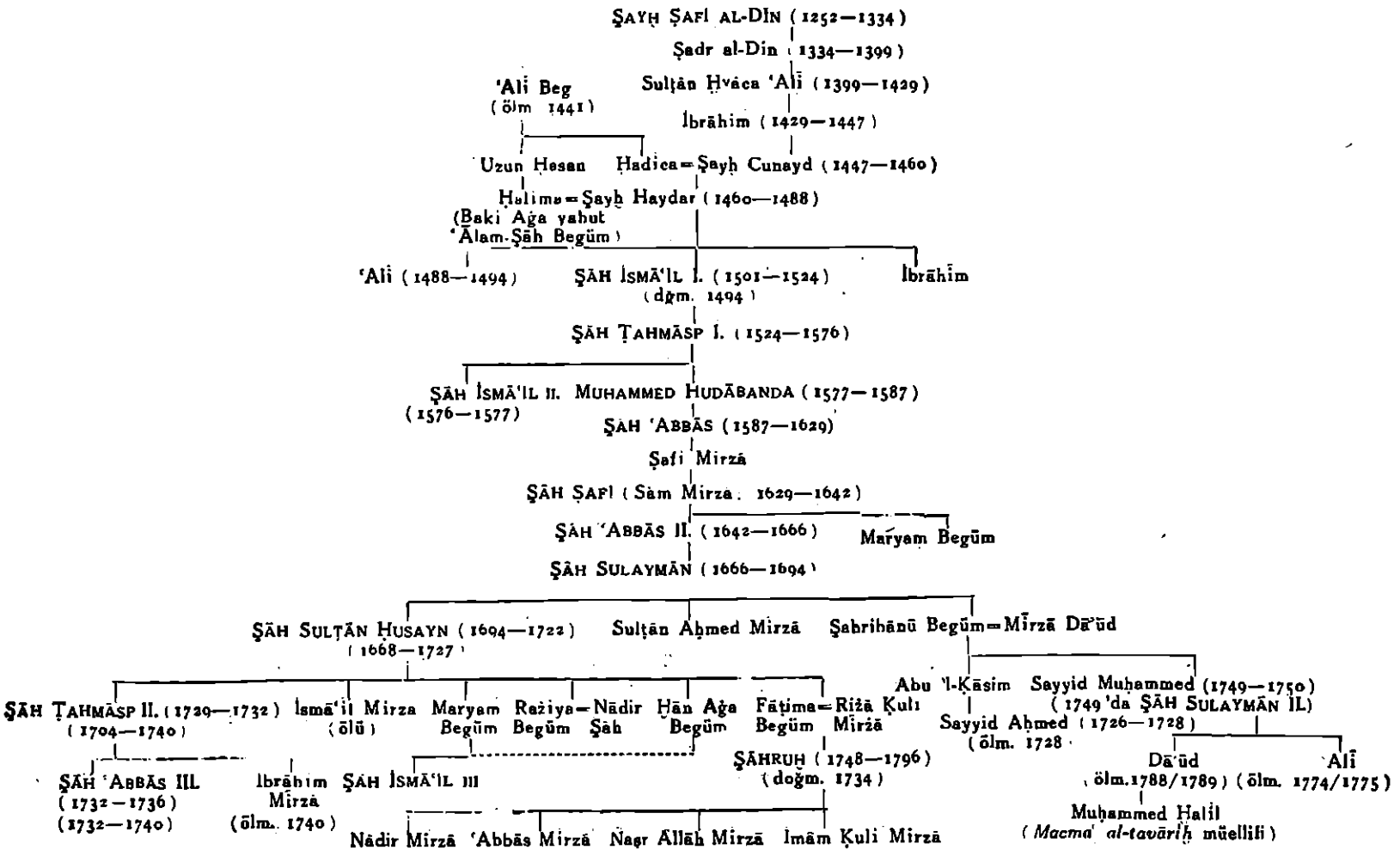

ile yeni silâhlarla mücehhez bir ordu vücûda getirdi. Böylece bu devirde biridevlet ve diğeri de şah ordusu olmak üzere, iki askerî kuvvet var idi. Devlete âit birlikler eski nizâm üzere teşkil edilmiş olup, *a.* kızıl-baş ordusu bakîyesinden ibâret ve ok, yay, kılıç, hançer, balta ve kalkan ile mücehhez, *kurçi* adı verilen birlikler. — *b.* Vâliler ve diğer nüfûz sâhiplerinin bulundukları bölgelerden toplayıp üzûmu bâlinde merkeze gönderdikleri süvârî kuvvetleri olmak üzere, ikiye ayrılıyordu. Şâhın ordusu ise, 5 kısımdan ibâret idi: 1. Kısa tüfek, kılıç ve hançer ile mücehhez olan tüfekçiler (*tufangciyān*); çiftçiler arasından seçilen tüfenkçilerin ulûfeleri şâhın hazînesinden ödenirdi. 2. Kurçîlerin silâhları ile mücehhez süvârî birlikleri olan kullar. Bunlar Kafkas bölgeleri halkından veya onlardan çocukluğunda İran'a gelmiş olanlar arasından seçilirdi. 3. Topçular. 4. Safevî hânedanına mensûp olup, onun uğrunda çarpışmağa and içmiş olan sûfîler (bunların reislerine *ḫalîfat al-ḫulafā'* denirdi). 5. Saray muhâfızları (*pāsdārān-i cazā'irî*), kılıç, hançer, tüfek ile mücehhez olup, dâimâ sarayın civârında bulunurlardı.

Safevîler devrinde hâkim tabakayı başlıca şu türk boyları teşkil etmekte idi: Şamlı, Ustaçlı, Türkmen, Rumlu, Dulkadırlı, Avşar, Kaçar, Tekeli ve Humuslu. Bunların yanında, Ṭâliş, Rüzakî, Siyâh Manşûr, Pazûkî, Ardalân gibi, bir kaç İran asıllı kabile de var idi. Bunların devlet idaresindeki hâkimiyetleri Şâh 'Abbâs zamanına kadar devam etti.

Orta tabaka ise, tâcirler, küçük san'at erbâbı ile işçiler ve çiftçilerden meydana geliyordu. Devlet istediği vakit halkın mal ve mülkünü kendi tasarrufuna geçirebiliyordu. Arâzi, mahsûldar ve bayır olmak üzere, iki kısma ayrılmış idi. Mahsûldar arâzi, devlete, hükümdara, husûsî şahıslara âit arâzi ile vakıf arâziden ibâret idi. Devlete âit arâzinin gelirleri kumandanlara, askerlere ve mahallin âmirine ve yardımcısına tahsîs edilmiş idi. Şâha âit olan arâzinin çoğu ise, Horasan, Fars, Kirman ve Azerbaycan'da bulunuyor ve bunların gelirleri tamâmiyle şâha ve saraya veriliyordu. Vakıf mülkleri ise, şiî ulemâsına tahsis edilen bağ, ov, dükkân, hamam, kervansaraylardan ibâret olup, şiî ulemânın tasarrufu dışında ve her türlü müdâhaleden masûn idi. Husûsî şahıslara âit arâzi, sâhiplerine ancak 99 yıl için tahsis edilmiş olup, bu müddet sonunda bu arâzinin bir yıllık geliri devlete verilmek sûreti ile, tasarruf hakkı yenilenebilirdi. „Bayır" arâzi şâhın tasarrufunda bulunuyordu. Halk mahallin idâre âmirine mürâcaat etmek sûreti ile, muvakkat bir müddet için, bu arâziden faydalanabilirdi.

Devletin gelirleri hakkında kat'î mâlûmat yok ise de, bâzı kaynaklardan bu husûsta azçok bir fikir edinmek mümkündür (bk. Tâebahş, *ayn. esr.*, s. 388—391, bu devir bütçesi için bk. s. 394—399).

Bibliyografya: Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd* (trk. trc. Tevfik Bıyıklıoğlu), Ankara, 1948; TTK yayınlarından, IV. seri, nr. 5; Aḥmed Tâcbaḫş, *İrān dar zamān-i Ṣafaviya* (Tebriz, 1340 ş.); Laurence Lockhart, *The Fall of the Ṣafavī Dynasty and the Afghan Occupation of Persia* (Cambridge, 1958); Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran siyâsî münâsebetleri*, 1578—1590, I (İstanbul, 1962); C.A. Storey, *Persian literature*, London, 1936, I, 301—322; bk. bir de *İsl. ansiklop.*, mad. MURAD III. ve diğer ilgili maddeler. (TAHSİN YAZICI.)

SAFFĀḤ. [Bk. EBÛ 'L-ABBÂS.]

ṢAFFĀRÎ. [Bk. SAFFÂRÎLER.]

SAFFÂRÎLER. ŞAFFĀRİLER, Ya'ḳûb b. Layṯ al-Ṣaffâr tarafından te'sis edilen bir sülâle olup, Sîstân'da ortaya çıkarak, 33 yıl boyunca İran'da hüküm sürmüştür. Ya'ḳûb b. Layṯ bakırcılık ile meşgûl (*ṣaffâr*) iken, bu mesleği bırakıp, eşkiyâlığa başlamıştır. Bu işinde gösterdiği mertçe hareketi kendisine Ṣâliḥ b. Naṣr (veya Naẓr)'ın teveccühünü kazandırmış ve Ṣâliḥ kendisine ordularının kumandanlığını vermiştir. Ya'ḳûb 253 (867) yılında Dirham b. Naṣr'a karşı isyân ederek, bütün Sîstân'a hâkim olmuştur. Sîstân'da iyice yerleştikten sonra, Herat'ı eline geçirmiştir. Horasan vâlisi Muḥammed b. Ṭâhir b. Aḥmed, Kirman vâliliğini vermek sûretiyle, kendisini bu şehirden uzaklaştırmak istemiş ise de, aynı yılda Ya'ḳûb Herat'ı tekrar ele geçirmiş ve Ṭâhirîlerden bâzı kimseleri esir olarak götürmüştür. Bundan sonra halîfe al-Mu'tazz'e kıymetli hediyeler ile bir sefâret heyeti göndererek, Fars vâliliğini elde etmek istedi. Bu eyâlete göz dikmesi onun hâkimi 'Alî b. al-Ḥusayn ile arasının açılmasına sebep oldu. Rakibini ağır hezîmete uğratan Ya'ḳûb, ahâlisine hiç bir zarar dokundurmadan, Şîraz'a girdi. Bunun üzerine, Fars'ı kat'î olarak kendi idâresine geçirmeden, tekrar Sistân'a döndü. Bunu tâkip eden yıllarda Ruḫḫae'ın *rutbîl* denilen hâkimlerine karşı harekete geçti. 256 (870) yılında Belh, Bâmiyân (b. bk.) ve Kâbil'i aldı. 257 (871)'de tekrar Fars'a girdi. Kendisini bu eyâletten uzak tutmak için, al-Muvaffaḳ ona Belh, Toharistan ve Sind'i iktâ olarak verdi. 259'da Ya'ḳûb Herat üzerinden Nîşâpûr'a yürüyerek, şevvâlde, hiç bir mukavemete uğramadan, şehri aldı ve burada Muḥammed b. Ṭâhir'i de esir etti. Daha az

muvaffakiyetle netîcelenen Taberistan seferinden sonra, yalnız Horasan onun hâkimiyetinde kaldı; fakat halîfe onu buranın hâkimi olarak tanımak istemedi. Bundan dolayı Fars vâlisini hezîmete uğratan Ya'ḳūb, Hûzistan üzerinden Bagdad'a karşı harekete geçti; fakat Dayr al-'Âḳūl yakınında mağlûp edildi ve Hûzistan'a geri çekildi. Ya'ḳūb şevvâl 265 (hazîran 879)'te Cündişâpûr'da vefât edip, oraya defnedildi. Ona kardeşi 'Amr [b. bk.] halef olmuştur. Bunun halefleri Sîstân'da 1163 yılına kadar hukûm sürmüşlerdir.

Bibliyografya: Ḥamd Allāh Mustavfī al-Ḳazvīnī, *Tārīḫ-i guzīda* (*GMS*); Mirḫvānd, *Ravżat al-ṣafā* (Tahran, taş. basm.); al-Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 605, 616; *BGA*, I, 245 v.dd. = II, 302 v. dd.; krş. fihrist; Ṭabarī (nşr. de Goeje), III, 1500—1926, tür. yer.; Mas'ūdī (Paris tab.), VIII, 41 v. dd.; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 838; Nöldeke, *Sketches from East. History*, s. 176 v. dd.; Barthold, *Zur Gesch. der Ṣaffāriden* (Nöldeke-Festschrift), I, 171 v.d.; Lang (*ZDMG*, XLI, 262). (T. W. HAIG.)

SAFFÂT. ṢÂFFÂT, *Kur'an*'ın XXXVII. sûresi olup, Mekke'de nâzil olmuştur; 182 âyetten ibârettir. *Ṣāffāt* ("saf bağlayanlar") adı sûrenin ilk âyetinden gelmektedir. Bu sûrede mü'minlerden ve Allahın birliği akîdesinden bahsedilerek, Nûh ve İbrâhim, Mûsâ, İlyâs ve Lût peygamberlerin gönderilişi, onlara Allahın yaptığı lutuf ve yardımlar anlatılır. Nihâyet, bu misâllerde olduğu gibi, Peygamber'in de bir gün muvaffakiyete ulaşacağı ve ona inanmayanların azâba dûçâr olacağı tekrar olunarak, zaferi beklemesi müjdelenir.

Bibliyografya: al-Ṭabarī, *al-Tafsīr* (Bulak, 1321—1330), XXIII, 20 v. dd.; İbn Salāma, *al-Nāsiḫ va 'l-mansūḫ* (Kahire, 1315, hâşiye), s. 261 v.d.; al-Zamaḫşarī, *al-Kaşşāf* (Bulak, 1318), V, 224; al-Beyżāvī, *Anvār al-tanzīl* (İstanbul, 1317—1330), V, 224 v. dd.; al-Rāzī, *Mafātīḥ al-ġayb* (Kahire, 1321), V, 336 v. dd.; Hamdi Yazır, *Kur'an dili* (İstanbul, 1935—1938), V, 4044 v. dd.; R. Blachère, *Le Coran* (Paris, 1947—1951), II, 151 v. dd., nr. 52. NİHAD (M. ÇETİN.)

ṢAFFAT. [Bk. SAFFÂT.]

SAFÎ, daha doğrusu ASFÎ, nisbe şekli MASFÎVÎ, bir Fās limanı olup, Atlas okyanusu sâhilinde, Cap Cantin'in bir kaç kilometre cenûbunda, çok açık bir körfezin nihâyetinde bulunmaktadır. Safi'nin nüfusu, 1935'e doğru 3.500 yahudi ve 1.000 kadarı avrupalı olmak üzere, aş.-yk. 21.000 kişi idi. 1954'te 70.000'dir.

Safi'nin tarihi gâlibâ çok eski çağlara çıkmamaktadır. al-Bakrī (m. XI. asır) onu, büyük bir ehemmiyet vermeden, zikreder. Müteâkip asırda, al-İdrīsī, burayı oldukça işlek bir liman, fakat aynı zamanda az emîn bir iskele olarak gösterir. XIII. asırda burada bir ribât yapılmıştır. Fakat Safi'nin asıl ehemmiyeti 1507'de burada yerleşen portekizlilerin Fas sâhili üzerindeki ilerilemelerine devam ederek, bu sâhillere çıkması ile başlar. Portekizliler burada müstahkem bir mevkî kurdular; bununla 1510'da şiddetli bir hücûmu bertaraf ettiler; çok nufûzlu bir şahsiyet gibi görünen ma hallî bir reisin, Yaḥyā b. Tafūf'un, yardımı ile, portekizliler Safi'yi bir kaç yıl içinde hareketlerinin başlıca merkezi hâline getirdiler. Onlar burada hakikî bir himâye siyâseti tâkip ediyorlar, yavaş-yavaş komşu kabîleleri kazanıyorlar, mevkî ve baskınlarını her gün daha uzağa götürüyorlardı; hattâ Merâkeş limanlarına kadar ulaşmışlardı. Fakat başka yerlerde ve bilhassa Hindistan'da meşgûl olan Portekiz böyle bir cehdi uzun müddet devam ettiremezdi; diğer taraftan cihad hareketi gittikçe daha çok yayılıyor ve idâre, yeni gelir kaynakları bulmak için, itâat etmiş ülkeyi daha fazla sömürmek mecbûriyetinde kalarak, daha kötü duruma düşüyordu. 1516'da vâli Lope de Barriga hapsedilmiş idi; 1517'de Yaḥyā b. Tafūf bir pusuda öldürülmüş idi. Şorfaların (*şurafā'*) hücûmları git-gide daha çok endîşe verdiğinden, 1534'ten itibâren, müdâfaa Mazagan'da temerküz ettirilmek için, Safi ile Azemmur (1513'te işgâl edilmiştir)'dan geri çekilme imkânları araştırılmağa başlandı. 1541 yılı martında Agadir'in kaybedilmesinden sonra, aynı yılın kânûn I. ayında bu karâra uyulmağa mecbûr kalındı. Çekilme, Jean de Castro'nun idâresi altında, intizâm içinde vukua geldi.

Şorfa Sa'dîleri Safi'yi işgâl ederek, burayı başlıca limanları hâline getirdiler: filhakîka burası umûmiyetle ikamet yerleri olan Merâkeş'e en yakın liman idi. Bundan dolayı Safi XVI. ve XVII. asırlarda büyük bir ehemmiyet kazandı. Hıristiyan tüccarın büyük bir kısmı burada temerküz etmiş idi. İktidârı alevîler ele geçirip, merkez yerlerini şimâl şehirlerine, Meknes (Miknāsa) veya Fās'a nakledince, Salā en işlek liman oldu ve Safi ehemmiyetinden çok şey kaybetti. Bununla berâber, XVIII. asırda hıristiyan tüccarlar burada hâlâ çok idi ve bilhassa Fransa mümessili bir kaç yıl burada oturdu. XIX. asırda Safi'nin inhitâtı daha belirli bir hâl aldı. Bugün burası küçük, canlı bir şehir olup, merkezi Safi olan zengin 'Abda bölgesinin zirâî mahsûlleri buradan ihrâc olunur. Bugün şehrin iki mahallesinden biri eski ribâtın adını muhâfaza etmektedir; diğer

mahallesi büyük bir kısmı portekizliler tarafından yapılmış olan sûrlar ile çevrilmiştir.

Bibliyografya: Fâs tarih ve coğrafyacılarından (bilhassa al-Slâvî bk. mad. FÂS, *bibliyografya*) başka, bk. Portekiz sâlnâmeleri; Pedro de Salazar, *Historia en la cual se cuentan muchas guerras entre Christianos e infideles* (1550 tab.); Diego de Torres, *Hist. des Chérifs*; Marmol (trc. Perrot d'Ablancourt), Paris, 1767, II, 78—93; Chénier, *Recherches historiques sur les Maures* (Paris, 1787); çağdaş müellifler arasında bilhassa bk. de Castries, *Sources inédites de l'histoire du Maroc*, sık-sık; bk. bir de Weir, *The Shaikhs of Marocco in the XVI th Century* (London, 1904); Cour, *Les Beni Wattas* (Constantine, 1920).

(HENRI BASSET.)

SAFÎ. ŞAFI (? —1533), FAḪR AL-DÎN 'ALÎ B. AL-ḤUSAYN AL-VÂ'IẒ AL-KÂŞIFÎ, iranlı bir müellif olup, Şafî mahlası ile tanınmıştır ve edip ve vâiz al-Ḥusayn al-Vâ'iẓ al-Kâşifî (ölm. 910=1504/1505)'nin oğludur. Adı muhtelif tezkirelerde Mavlânâ Şafî al-Dîn Faḫrî Molla-zâde, Şafî al-Dîn Muḥammed (!), Faḫr al-Dîn 'Alî Şafî Mavlânâ Faḫrî Kâşifî şeklinde geçmektedir (C. A. Storey, I, II, 962, not 3). Nakşbendî şeyhlerinden Ḫvâca 'Ubayd Allâh Aḥrâr'ı ziyâret etmek için, iki defa Herat'tan Semerkand'a geldi (889=1484 ve 893=1488) ve şeyhin meclislerinde bulundu (*Raşaḥât*). Babasının ölümünden (910=1504/1505) sonra, ona halef oldu ve Herat câmiinde vaaz vermeğe başladı. 939 (1532/1533)'da Herat'ta bir yıllık hapisten sonra, Ğarcistân'a gitti. Orada sultan Şâh Muḥammed'i eğlendirmek için, fıkralardan müteşekkil *Loṭâ'if ol-ṭavâ'if* adlı eserini yazdı ve aynı yılda (939=1532/1533) öldü.

Eserleri. *Maḥmûd u Ayâz* mesnevîsi, Niẓâmî'nin *Laylâ va Macnûn* mesnevisi vezninde yazılmış ve kendi mevzuunda ilk defa kaleme alınmıştır. *Laṭâ'if al-ṭavâ'if*'in muhtelif kütüphânelerde bir çok yazmaları vardır ve 14 bölümde muhtelif sınıflardan insanlara dâir fıkraları ihtivâ etmektedir (bu eserden alınmış bâzı parçalar için bk. Schefer, *Chrestomathie persane*, I, 106 v.d.). İsfizârî, *Ravżat al-cannât*'ta *Maḥmûd u Âyâz* ve *Raşaḥât*'tan bahsetmeksizin, sâdece onun şu eserlerinin isimlerini vermektedir: *Laṭâ'if al-ṭavâ'if*, *Ḥirz al-amân min fitan al-zamân* ve *Anîs al-'ârifîn* (*fî 'l-mavâ'iẓ va 'l-naṣâ'iḥ va tafsîr al-âyât va 'l-aḫbâr va 'l-ḳişaş va 'l-ḥikâyât al-ğarîba*). Bu üç eserden ilki müstesnâ, diğerlerinin Şafî'ye âidiyeti şüphelidir (Storey, *ayn. esr.*, s. 963 v.d.). Kendisine en büyük şöhreti te'min etmiş olan eseri *Raşaḥât 'ayn al-ḥayât* adlı kitabıdır. Müellif 'Ubayd Allâh Aḥrâr'ın meclisinde bulunduğu vakit ondan dinlediklerini (krş. *Raşaḥât*, trk. trc., s. 11) tesbit ettikten 16 yıl sonra (909=1503/1504), diğer kaynaklardan da faydalanmak sûreti ile, başta şeyhi de olmak üzere, nakşbendî şeyhlerinin hâl tercümelerini içine alan bu eseri te'lif etmiştir. *Raşaḥât*, bir mukaddimeden sonra 1 *maḳâla* (nakşbendî şeyhlerinin tarih sırası ile şeceresi ve hâl tercümeleri), 3 *maḳṣad*: *a.* Aḥrâr, müellifin yakınları, hayâtı, seyâhatleri v. b., *b.* sözleri, *c.* kerâmetleri, mürîdleri v. b. ve 1 *ḫâtima*'den ibârettir. Dünya kütüphânelerinde bol mıkdarda yazmaları bulunan *Raşaḥât* müteaddit defalar basılmıştır (bk. Storey, *Persian literature*, I/II, 964 v.d.). Muḥammed Ḥusayn b. Muḥammed Hâdî al-'Aḳîlî al-'Alavî al-Şîrâzî tarafından yapılan *Tavżîḥ al-Raşaḥât* adlı bir farsça şerhi ile, ayrıca biri arapça ve diğeri de türkçe olmak üzere, iki tercümesi vardır. Tâc al-Dîn b. Zakarîyâ' b. Sultan al-'Abşamî al-Umavî al-'Oşmânî al-Hindî al-Ḥanafî al-Nakşbandî tarafından, *Ta'rîb* (veya *Tarcamat*) *Raşaḥât 'ayn al-ḥayât* adı ile, 1029 (1620)'da yaptığı tercüme Murâd b. 'Abd Allâh al-Ḳâzânî al-Minzalavî al-Makkî'nin bir zeyli ile birlikte, Mekke'de basılmıştır (1307 =1889/1890). Eserin iki türkçe tercümesinden biri İzmir kadısı Ma'rûf b. Şarîf tarafından 993 (1585)'te Murad III. zamanında (bk. trk. trc., s. 9) açık bir dil ile yapılmış olup, harekeli ve taş-basması olarak, İstanbul'da basılmıştır (1236=1820/1821; bu tercümenin yazma nüshaları için bk. *İstanbul kitaplıkları tarih-coğrafya yazmaları katalogları*, İstanbul, 1944-1946, 6. fasikül, s. 496—504. Ârif Çelebî tarafından 1046 (1840/1841)'da yapılan ikinci tercüme ise, henüz yazma hâlindedir. *Raşaḥât*, başta Ahmed Yesevî olmak üzere, Mâverâünnehr'deki nakşbendî tarikatine mensûp bir çok türk sûfîleri hakkında mâlûmat ihtivâ etmesi bakımından da mühimdir.

Bibliyografya: Ali Şîr Nevâî, *Macâlis al-nafâ'is* (Tahran tab.); Ḫvândmîr, *Ḥabîb al-siyâr* III, 3, s. 341; *Tuḥfa-i Sâmî* (Tahran tab.), s. 6; 'Alâ' al-Davla Kâmî, *Nafâ'is al-ma'âşir* (bk. mad. *Faḫrî*); *Gr. d. iran. Phil.*, II, 250, 332 v. d., 365; Sachau —Ethé, *Catalogue of the Persian ... Manuscripts in the Bodleian Library*, I, 428 v. d.; Rieu, *Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum*, s. 353, 757; ayn. mll., *Supplement*, s. 69; Pertsch, *Die persischen Handschriften der Herz. Bibl. zu Gotha*, s. 121; ayn. mll., *Verzeichnis der persischen Handschriften der Königlichen Bib-*

liothek zu Berlin, krş. fihrist, III, mad. *'Alî İbn al-Ḥusayn*; de Goeje, *Cat. Cod. Orient. Bibl. Acad. Lugd. Bat.*, V, 295; C. A. Storey, *Persian literature a bio-bibliographical survey* (London, 1953), I/II, 962—966; Brockelmann, *G A L*, *Suppl.*, II, 286 v.d.; V. F. Büchner, *EI*, mad. ṢAFÎ. (TAHSİN YAZICI.)

ṢAFÎ. [Bk. SAFÎ.]

SAFÎD-KÛH. [Bk. SEFİD-KÛH.]

SAFÎD-RÛD. [Bk. KIZIL-ÖZEN.]

SAFÎNA. [Bk. SEFİNE.]

ṢAFİYA. [Bk. SAFİYE.]

SAFİYE. ṢAFİYA BİNT ḤUYAYY B. AḪṬAB, Peygamberin zevcelerindendir. Banî'l-Naẓîr yahudi kabîlesine mensûp idi. Annesi Barra (veya Żarra) bint Samav'al olup, Medine'de doğmuştur. Babası, mensûp bulunduğu Banî'l-Naẓîr kabîlesinin 4 (625/626) yılında bir hâdiseden dolayı toptan Medine'den kovulması üzerine, âilesi efrâdı ve yakınları ile birlikte, şimâle gitmiş ve Medine'ye 150 km. mesâfedeki Ḫaybar'de yerleşmiş idi.

Ṣafiya 6. (627/628) yılın sonlarında veya 7. yılın başlarında akrabâlarından Kinâna b. al-Rabî' ile evlendi. Bâzı kaynaklara göre, kendisi evvelâ yahudi ileri gelenlerinden Sallâm b. Maşkam ile, ondan ayrıldıktan sonra Kinâna ile evlenmiştir. Kinâna da Medine'den sürülmüş ve Ḫaybar'e yerleşmiş olan Banî'l-Naẓîr'e mensûp bulunuyordu.

Peygamber, Banî'l-Naẓîr'in Medine'den sürülmesinden 2 yıl sonra (7=628), 1.400 kişilik islâm ordusu ile Ḫaybar'in fethine çıktı. 14 gün süren muḥâsaradan sonra, bütün Ḫaybar hisarları birer-birer teslim oldu. Ṣafiya, kabîlesinin kalesi olan al-Ḳamûṣ hisarı fethedildiğinde, iki yeğeni ile birlikte, esir olarak, müslümanların eline geçti. Bâzı kaynaklar onun Ṣaḳḳ adlı kalede, bâzıları da Nizâr adlı kalede ele geçtiğini yazmaktadır.

Ṣafiya bu sırada 17 yaşında idi. Ganîmetlerin taksiminde o evvelâ Diḥya b. Ḫalîfa al-Kalbî'nin hissesine düşmüş veya ona verilmiş idi. Fakat Peygamber büyük bir ihtimâl ile, diğer evlenmelerinde de olduğu gibi, Ḫaybar yahudilerinin ileri gelenlerinden birinin kızı olduğu için, onlar ile sıhrî bir akrabâlık kurarak, yakınlıklarını kazanmak maksadı ile Ṣafîya ile evlenmek istediğinin bir işâreti olarak, ridâsını onun üzerine atmıştır. Peygamber Ṣafiya'yi evvelâ islâm dinine girmeğe dâvet etmiş, kabûl etmesi üzerine, azadlığını mihrine sayarak, kendisi ile, Ḫaybar ve Medine arasındaki (Medine'ye 12 mil mesâfede) Ṣahbâ' mevkiinde evlenmiştir. O günden itibâren Ṣafîya, Peygamberin diğer zevceleri gibi, örtündü; peçe (*ḥicâb*) taktı. Böylece bu vaziyet onun Peygamberin zevcesi olduğunu gösterdi. Medine'ye geldiğinde Ṣafîya evvelâ Ḥârisa b. Nu'mân'ın evine misâfir edildi. Bu arada cereyân eden bâzı hâdiselerden anlaşıldığına göre, Ṣafiya evvelâ Peygamberin zeveceleri tarafından soğuk karşılanmış ve kıskançlıkla hakîr görülmüştür.

Ṣafîya akıllı, yumuşak huylu ve fazîletli bir kadın idi. Etrâfının aleyhindeki bu tutumlarını görerek, hâdiselere karışmadan, kendi hâlinde, oldukça münzevî bir hayat yaşamış, bu itibârla kocasının teveccühünü kazanmış görünüyor. Peygamberin son hastalığında ona karşı gösterdiği sadâkati ifâde ve bu sûretle diğer zevcelerinin tenkitlerine sebep olan bir hâdise hakkındaki rivâyet hâric, onun ölümüne tekaddüm eden yıllarda ismine tesâdüf edilmez. Mâmafih Ṣafiya'nin Peygamberin küçük kızı Fâṭima ile münâsebetleri iyi idi.

Peygamberin ölümünden Oṣmân'ın hilâfetinin sonlarına kadar geçen zamanda Ṣafiya hakkındaki rivâyetler pek az ve ehemmiyetsizdir. 35 (655/656) yılında; Oṣmân dışarıdan gelen birlikler tarafından, Medine'de muhâsara edilip, müşkil vaziyete düştüğünde, Ṣafîya onun tarafını tutmuş, hattâ yanına giderek, kendisi ile konuşmak istemiş ise de, muvaffak olamamıştır. Bundan bir müddet önce 'Â'işa, 'Oṣmân, 'Alî, Ṭalḥa ve Zubayr arasında yaptığı son müzâkereye Ṣafîya'yi de çağırmış, o bu dâveti kabûl edip, bütün konuşma boyunca 'Oṣmân'ı müdâfaaya çalışmıştır. Ṣafiya ödürülmesinden bir kaç gün önce başkaları ile temâstan men'edilmiş olan komşusu 'Osmân'a her türlü yardımdan geri kalmamıştır.

Ṣafîya 50 veya 52 (670 veya 672) yılında Mu'âviya'nin hilâfeti sırasında, 100.000 dirhem değerinde bir servet bırakarak, vefât etti. Rivâyet edildiğine göre, kendisi bu servetin üçte birinin yahudi dininde kalmış olan bir yeğenine verilmesini vasiyet etmiştir. Ṣafîya'nin Medine'deki evi, kendisinin ölümünden sonra, Mu'âviya tarafından 180.000 dirheme satın alındı. Kahire'deki bir câmie ve etrâfındaki mahalleye, onun adına nisbetle, Sitt Ṣafîya adı verildi. Kendisinden on hadîs rivâyet edilmiştir. Hiç çocuğu olmamıştır.

Bibliyografya: İbn Hişâm, *Sîrat* (nşr. Wüstenfeld), s. 354, 653, 762, 766; İbn Sa'd, *Ṭabaḳât* (Leideo tab.), VIII, 86—92; al-Ṭebarî, *Târîḫ* (nşr. de Goeje), Kahire 1939, I, 173; II, 301 v.d., 415; al-Maḳrîzî, *Amtâ'* (Kahire, 1941), I, bk. fihrist; al-Balâẕurî, *Futûḥ al-buldân* (Kahire, 1932), 37 v.d.; İbn Ḥacar, *Iṣâba* (Kahire, 1939), IV, 337 v.dd., nr. 650; İbn 'Abd al-Barr, *Isti'âb* (Kahire 1939), IV, 337 v.dd.; İbn al-Aṯîr.

Usd al-ġāba (Kahire, 1280), V, 490 v.d.; aya mil., *al-Kāmil* (Kahire, 1348—1353), II, 148 v.d., 210; Lammens, *Mo'āwiya*, s. 246; Caetani, *İslam tarihi* (trc. H. Câhid [Yalçın]), V, 110 v.d., 122—164; VII, 390.

(V. VACCA.)

[Bu madde NEŞ'ET ÇAĞATAY tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir].

SAFİY-ED-DİN. ŞAFİ AL-DİN, 'ABD AL-MU'MİN B. YÜSUF B. FĀḪİR AL-URMAVİ AL-BAĞDĀDİ, mûsikî nazariyesi ile uğraşan islâm müellifleri arasında çok tanınmış olanlardan biridir (*Naṣra bi-asmā' kutub al-mūsīkā ... Dār al-kutub al-miṣrīya*, Kahire, 1932 'de 'Abd al-Mu'min b Abi 'l-Mafāḫir adı ile geçmektedir. Burada Faḫir'i Faḳîr okumak için bir sebep yoktur. Bk. Collangettes, *J A*, teşrin II. — kânûn I. 1904, s. 383 ve Sarton, *Introd. to the Hist. of Science*, II/II, 1034). Her ne kadar âilesi aslen urmiyeli ise de, gâlibâ kendisi Bagdad'da doğup-büyümüştür. Son Abbâsî halîfesi, al-Musta'ṣim (ölm. 656=1258)'in hilâfetinin son yıllarında mûsikişinâs ve nedîmi olarak, halîfenin hizmetinde idi. Şafî al-Dîn, aynı zamanda halîfenin kütüphânecilerinden ve müstensihlerinden biri olup, halîfenin, sarayında kurmuş olduğu yeni kütüphânenin müdürlüğünde bulunmuş idi. İbn Taġrîbirdî, Işḥāḳ al-Mavṣilî [b.bk.] zamanından beri, mûsikîde kimsenin onu geçmediğini beyân etmektedir; diğer taraftan Şafî al Dîn'in hat san'atında da Yāḳūt [b. bk.] ve İbn Muḳla [b. bk.] ayarında olduğu iddia edilmektedir. Halîfeden aldığı maaş 5.000 dînâr idi. Kâtib Çelebî (III, 413) *Ḥabīb al-siyar* (III/1, 61)'den naklen ona dâir bir hikâye anlatmaktadır. Hulagu 1258'de Bagdad'ı yağmaladığı vakit, Şafî al-Dîn mûsikîdeki şöhretinden dolayı moğul fâtihin yanına girmeğe muvaffak oldu ve ud (*'ūd*) çalarak onu öyle teshir etti ki, emvâl ve akarı yağmadan muâf tutuldu. Sonra Hulagu'nun hizmetine girdi. Hulagu kendisine Bagdad mîrî gelirinden yılda 10.000 dînârlık bir maaş tahsis etti. Moğul vezîri, yânî *ṣāḥib dīvān*, Şems al-Dîn al-Cuvaynî [b. bk.]'nin oğullarının mürebbîsi olarak, yerinde kaldı. Bu iki genç, Bahā' al-Dîn Muḥammed (ölm. 1279) ve Şaraf al-Dîn Hārūn (ölm. 1286) san'at ve edebiyatın harâretli hâmîleri oldular (d'Ohsson, *Hist. des Mongols*, IV, 11—2; Browne, *Persian Literature under Tartar Dominion*, s. 21). Şafî al-Dîn mûsikî nazariyesi hakkında *Risālat al-ṣarafīya fi 'l-nisab al-tā'līfīya* adlı risâlesini Şaraf al-Dîn için yazdı (Brockelmann, *G A L*, I, 496'da bu risâlenin 1252'de yazıldığını ve al-Musta'ṣim'in vezîri Şams al-Dîn al-Cuvaynî için te'lîf edildiğini söylemektedir). Vezir Şams al-Dîn al-Cuvaynî ve *Tārīḫ-i Cihān-guşāy* müellifi 'Alā' al-Dîn al-Cuvaynî'nin te'siri ile meşhûr mûsikîşinas Bagdad'da inşâ divânı (*dīvān-i inşā'*)'nın vazifesini kabûl etti. Şafî al-Dîn, 1265'te Irak-ı Acem vâlisi olan Bahā' al-Dîn'e İslahan'a kadar refâkat etti. 1279'da hâmîsinin ölümünü bilhassa Cuvaynî âilesinin sukutunu (1284 v. d.) müteâkip, Şafî al-Dîn unutuldu. Nihâyet mutlak bir sefâlete dûçâr oldu ve ikbâl devri günlerinde misâfirperverliği ile meşhûr olan ve dostları için 4.000 dirhemlik meyva ve itriyat sarfeden bu büyük mûsikîşinas 300 dînârlık bir borçtan dolayı hapse atıldı ve 28 kânûn II. 1294'te orada öldü.

Risālat al-ṣarafīya'sından başka, Şafî al-Dîn mûsikîye dâir diğer bir eseri olan *Kitāb al-adwār*, kezâ *Fī 'ulūm al-'arūż va 'l-ḳavāfī va 'l-badī'* adı ile arûz hakkında bir kitap yazdı. Neşr ve tercümeye değer bir eser olan bu sonuncusu Bodleian'da bulunmaktadır (Grove, *Dictionary of Music*[3], IV, 498'de ihtimâl Bodleian [*Bibl. Bodleianae cod. manuscr. orient. Catalogus*, nr. CCXLVII] kataloğunda bu esere verilmiş olan latince unvânın yanlışlığından ileri [*iḳā'*] dâir bir kitap kabûl edilmiş olan bu eserin fenâ bir tavsifi bulunmaktadır. Grove aynı zamanda *Risālat al-ṣarafīya*'nın „al-Fārābî'nin basitleştirilmiş ve islâh edilmiş bir risâlesinden geldiğini" iddia etmek sûreti ile yanılmıştır. Bil'akis tamâmiyle yeni ve müstakil bir eser olup, müellif bir çok noktalarda al-Fārābî'nin iddialarını reddetmektedir). Şafî al-Dîn'in mûsikî hakkındaki iki eseri yazma hâlinde, bir çok kütüphânelerde husûsiyle Bodleian (bk. Farmer, *Arabic Musical M S S. in the Bodleian Library* ki, bu katalogda eserin muhtevâsının bir tasviri bulunmaktadır)'da British Museum (Or. 2361; Or. 136)'da; Berlin'de (Ahlwardt, 5506); Paris'te (de Slane, 2479); Viyana'da (Flügel, 1515, 1516); Kahire'de (*Funūn camīla*, 8, 349, 428, 507, 508, 509) mevcûttur. *Risālat al-ṣarafīya*'nın bu hulâsası (aslâ bir tercüme değil; krş. Grove, *Dictionary of Music*) Carra de Vaux tarafından 1891'de neşredilmiştir ve bu satırların müellifi, ingilizce tercümesi ile metni, *Kitāb al-adwār*'da olduğu gibi, kendi *Collection of Oriental Writers on Music*'ine katmağı ümit etmektedir. Şafî al-Dîn bu mevzûda bir üstâd olarak görülür (Kâtib Çelebî, VI, 255) ve Ḳuṭb al-Dîn al-Şîrâzî [b. bk.; mûsîkîye dâir mühim bir kısım ihtivâ eden *Durrat al-tāc*'ı zikredilmemiştir], *Nafā'is al-funūn*'unda *Kanz al-tuḥaf*'ın müellifi 'Abd al-Ḳādir b. Ġaybî, oğlu 'Abd al-'Azîz ve torunu Maḥmūd, Muḥammed b. 'Abd al-Ḥamîd al-Lāẓiḳî ve bir çok diğer müellifler gibi, mûsikîye dâir

eser yazan muahhar müelliflerden her biri ona bir saygı eseri borçludur. Onun nazariyeleri hakkında bir çok arapça şerhler yazılmıştır ki, bunların başlıcaları *Şarḥ Mavlānā Mubārak Şāh* ve Faḫr al-Dīn al-Ḫucandī'nin şerhi olup, her ikisi de British Museum (Or. 2361)'da bulunmaktadır. İlki belki 'Alī b. Muḥammed al-Cureānī [b. bk.]'nindir ve „her hangi bir Mubārak Şāh" (d'Erlanger, *La Musique arabe*, I, XXV)'ın olması güçtür. Şafī al-Dīn bilhassa „sistematik nazariyenin" mûcidi olarak şöhret bulmuş idi. Bu nazariyeye göre, perde (octavus) on yedi fâsılaya ayrılmıştır. Her ne kadar Helmholtz, Kiesewetter (*Die Musik der Araber*)'in faraziyesini takip ederek, Sâsanîler devrine kadar çıkarılabileceğini (*Sensations of Tone*, 3. ingl. tab., 280) ileri sürüyor ise de, bunun mûcidi hakîkaten Şafī al-Dīn olabilir. Helmholtz bu nazariye için „Fisagor usûlü üzerinde esâslı bir ilerilemeyi gösteriyor" demektedir. Hâlbuki, Sir C. Hubert H. Parry ondan: „aslâ tahayyül edilmemiş en mükemmel ses dizisi" (*The Art of Music*, I, 29) olarak bahsetmektedir. *Kitāb al-adwār*, yazılı kaynaklardan mubâfaza ettiğimiz, notaların esâs ve kaidesine uygun olarak tertip ve tanzimi sûreti ile, şüphesiz, arap veya iran mûsikîsinin en eski örneği olan *ramal* vezninde (*ḍarb*) ve *nevrûz* denilen ikinci bir makamda (*āvāz*) yazılmış sözlü mûsikîden bir parça ihtivâ etmektedir. Bu parça, bu satırların müellifi tarafından, fotoğraf sûreti ile, *History of Arabian Music* (s. 20'nin karşısında)'le neşredilmiş ve J. P. N. Land tarafından *Viertejahrsschrift für Musikwissenschaft* (1886), II, 351 v.d.'da bundan faydalanılmıştır. Şafī al-Dīn, İsfahan'da ikameti sırasında iki mûsikî âleti icât etti; mustatil şeklinde santur, *nuzha* ve bir çeşit kubbeli lavta, *muġnī*. Bu iki âlet *Kanz al-tuḥaf* (British Museum, Ms. Or. 2361, 263a—265)'te tasvir edilmiş ve bu makalenin müellifi tarafından *Studies in Oriental Musical Instruments* (1931) ve *Arabic Musical Manuscripts in the Bodleian Library* (1925)'de de resimleri verilmiştir.

Bibliyografya: Hâl tercümesi: İbn Şākir al-Kutubī, *Favāt al-vafayāt* (Bulak tab.), II, 18 v.d.; *Tārīḫ-i Vaṣṣāf* (Bombay tab.), s. 43, 55, 61, 65; İbn Taġrîbirdī, *al-Manhal al-ṣāfī*, IV, s harfinde; *Kitāb al-Faḫrī* (nşr. Derenbourg), s. 449 v.d.; trc. E. Amar (*Archives Marocaines*, XVI, 372): 'Alā' al-Dīn al-Cuvaynī, *Tārīḫ-i Cihān-guşāy* (*GMS*, XVI/1, mukaddime, s. LI; Fermer, *History of Arabian Music*, s. 227 v.dd.; Carra de Vaux, *Les penseurs de l'Islam*, IV, 342, 363; Sarton, *Introduction to the History of Science*, II/II, 1034 v.d. — Nazariyesi: Farmer, *History of Arabian Music*, s. 202—206; ayn. mil., *Historical Facts for the Arabian Musical Influence*, bk. fihrist; Carra de Vaux, *Le traité des rapports musicaux... par Safi ed-Dīn...* (1891); Arnold ve Guillaume, *The Legacy of Islām*, s. 361, 366, 368; Kiesewetter, *Die Musik der Araber*, s. 13 v. dd., 21 v. dd.; Land, *Recherches sur l'histoire de la gamme arabe* (*Actes du VIème Congrès Intern. des Orient.*, 1883, s. 72—75, 78—84); Lachmann, *Musik des Orients*, bk. fihrist; Collangettes, *Étude sur la musique arabe* (*J A*, 1904 ve 1906).

(H. G. FARMER.)

SAFİY-ED-DİN. ŞAFĪ AL-DĪN ŞAYḪ (1252—1334), İran'da Safevîlerin eddi, Ḫvāca Kamāl al-Dīn 'Arabşāh ile Davlatī'nin oğlu olup, 650 (1252/1253)'de Erdebil'de doğdu. [Kendi ifâdesine göre, ecdâdı yedinci imâma ve bundan da 'Alī'ye kadar geriye götürülüyor. 20., 25. batındaki cedleri Mūsa'l-Kāẓim ve 'Alī (şeceresi için bk. E. G. Browne, *J R A S*, 1921, s. 397 ve *Silsilat al-nasab-i ṣafavīya*, Berlin, 1924) ise de, hakîkat ile kabili te'lif değildir (bk. Aḥmed Tācbaḫş, *Īrān dar zamān-i ṣafavīya*, Tebriz, 1340 ş., s. 18 v.d.)]. Şafī al-Dīn âilesinin yedi çocuğundan beşincisi idi. Altı yaşında iken babası öldü. O ciddî ve arkadaşsız bir çocuk olarak tasvir edilir; gençliğinin ilk devirlerinden itibâren dine karşı ilgi gösteriyordu. Erdebil ulemâsı arasında kendi temâyülüne uygun bir mürşid bulamadığı için, doğduğu şehirde eksikliğini duyduğu kimseyi Şîraz'da aramağa karar verdi. Şîraz'a vâsıl olduğu zaman, derslerini tâkip etmeği arzû ettiği Şayḫ Nacīb al-Dīn Buzgüş daha önce ölmüş (678=1279) idi. Orada Şayḫ Rukn al-Dīn Bayżāvī ve Amīr 'Abd Allāh gibi, dindar ve zâhid dervişlere iltihâk etti. Bu sonuncu kendisine, Hazar denizi civârında oturduğu söylenen Şayḫ Zāhid'i, yâni gîlânlı Tāc al-Dīn İbrāhīm b. Ravşen Amīr b. Bābil b. Şayḫ Bundār al-Kurdī al-Sancānī'yi tavsiye etti. Şafī bu şeyhi aramakla 4 yıl geçirdi; nihâyet onu Ḥilya-Kirān (Gîlân'da Ḫānbalī idârî bölgesinde)'da buldu. Şayḫ Zāhid onu iyi karşıladı ve o da 85 yaşında olduğu hâlde, ölünceye kadar 25 yıl şeyhinin yanında kaldı. Şafī al-Dīn, tarîkat reisi olarak, ona halef oldu ve 12 muharrem 735 (12 eylûl 1334) pazartesi günü 85 yaşında olduğu hâlde, vefât etti. Ölümünden az önce oğlu Şadr al-Dīn'i halef tâyin ederek, Mekke'ye hacca gitmiş idi. Hacc'dan dönünce, 12 günlük bir hastalıktan sonra öldü.

İki karısı var idi: Şayḫ Zāhid'in kızı Bībī Fāṭima ve Gilḫvārān'lı Aḫī Sulaymān'ın kızı,

birincisinden Muḥyi 'l-Dîn (ölm. 724=1324), babasının halefi olan Şadr al-Dîn (dğm. 1. şevvâl 704=27 nisan 1305, ölm. 794=1392) ve Abū Sa'îd doğdu. İkincisinden iki oğlan, bir kız dünyâya geldi: 'Alā' al-Dîn, Şaraf al-Dîn ve Şayḫ Zâbid'in oğlu Şayḫ Şams al-Dîn ile evlendirilen bir kız.

Şafî al-Dîn, safevî tarîkatinin kurucusu olup, daha sonra İran'da siyâsî bir hâkimiyet elde etmeğe muvaffak oldu [bk. mad. SAFEVİLER.]. Bu tarîkatin teşkilât ve tarihi hakkında tam mûtâlara sâhip değiliz [krş. Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd* (tre. Tevfik Bıyıklıoğlu, nşr. TTK, Seri IV, nr. 5), Ankara, 1948, s. 5—13]. Bu tarîkat tarihî ve dinî bakımdan, daha sonra şarkta doğan ve iktidâra gelen ahî ve bektâşî [b. bk.] gibi dervîş tarikatleri ile sıkı-sıkıya ilgilidir. Mürîdleri on iki terkli, yünden, kırmızı külâh giyiyorlardı. Türkçedeki *kızıl-baş* tâbiri bundan gelmektedir. Daha sonra bu külâb *tâc-i Ḥaydar* adını aldı (bk. *Islam*, XI, 83).

Şafî al-Dîn'in sünnî olduğu söylenmiş (krş. E. G. Browne, *Aḥsan al-tavārīḫ*'ten naklen, *Persian Literature in Modern Times*, s. 43 v.d.) ise de, daha sonra tarîkatin şiî temâyüller kazanmış olduğu muhakkaktır. Şafî al-Dîn'in İran'da ve bilhassa şarkta bir çok mürîdleri var idi (*JRAS*, 1921, s. 403 v.d.). Tarîkat sûfîler arasındaki yüksek şöhretini ve daha sonra Osmanlı imparatorluğuna büyük gâileler açacak derecedeki geniş yayılmasını ona borçludur.

Bibliyografya: Belli-başlı kaynak: İbn al-Bazzāz, *Ṣafvat al-ṣafā'* (taş basm., Bombay, 1329=1911, yazm., London, British Museum, Add. 11745 ve King's College, Cambridge; krş. E. G. Browne, *ayn. esr.*, s. 35; bu eser [krş. Browne, *ayn. esr.*, s. 38 v.d.] Şafî al-Dîn'in usûl ve te'sirini ve ikinci plana atılan tarihi bilmek için mühimdir); *Silsilat al-nasab-i ṣafaviya* (nşr. E. G. Browne), Berlin, 1924, Kaviani matb.; krş. daha önce N.v. Khanikoff, *Mélanges Asiatiques. . de St. Pétersbourg*, I, 850—853 ve hulâsası için bk. Browne, *JRAS*, 1921, s. 395—418; krş. F. Babinger, *Islam*, XII, 231 v.d.; Şafî al-Dîn ile ilgili edebiyat için bk. P. Horn, *Grundriss der iranischen Philologie* (Strassburg, 1896—1904), II, 586 v.d. ve N. v. Khanikoff, *Mélanges Asiatiques*, I, 543 v.d.; Şayḫ Şafî al-Dîn'e husûsî bir alâka için bk. E. G. Browne, *Persian Literature in Modern Times* (Cambridge, 1924), s. 3—44; tarikatin kızıl-başlar ve şarktaki diğer dervîş tarîkatleri ile olan münâsebetleri için bk F. Babinger, *Schejch Bedr-ed-Din* (Leipzig ve Berlin, 1921), s. 78 v.dd. (*Isl.*, XI, 78 v.dd.); ayn. mll., *Marino Sanuto's Tagebücher als Quelle zur Geschichte der Şafawijja* [*A Volume of Oriental Studies presented to Edward G. Browne* (Cambridge, 1922)], s. 28—50; bk mad. KIZIL-BAŞ. (FRANZ BABINGER.)

ŞAḤĀBA. [Bk. SAḤĀBE.]

SAḤÂBE. [Bk. ESḤĀB.]

SAHÂRANPÛR. SAHĀRANPŪR, şimâlî Hindistan'da, 29° 57′ şimâl arzı, 77° 33′ şark tûlü üzerinde bir şehir olup, 1340 yılı civarında, Muḥammed b. Tuğluḳ zamanında te'sis edilmiş ve bu bölgede bir müslüman velîsi olan Şāh Haran Çiştî'ye nisbetle adlandırılmıştır. Timur'un Hindistan seferî esnâsında şehir ve bölge ağır felâkete uğramıştır. 1526 yılında Babur, Panipat'a giderken, buradan geçmiştir; bâzı mahallî meskûn yerler onun maiyetinde bulunanlar tarafından te'sis edilmiştir. Ekber devrinde buranın hâkimi bulunan 'Abd al-Ḳuddūs'ün gayreti sâyesinde, burada islâm te'siri pek çabuk genişlemiştir. Cihângîr ve Şāh Cihān devirlerinde Sahāranpūr, iklimin serinliğinden ve etrâfında av hayvan ve kuşlarının çokluğundan dolayı, yazın sarayın en sevdiği sayfiye yeri olmuştur. Nūr Cihān'a nisbetle tesmiye edilen Nūrnagar köyünde onun bir sarayı var idi; hukümdarın av sarayı olan Pādşāh Maḥall Şāh Cihān için binâ edilmiştir. Avrangzīb'in ölümünden sonra, hindû ve müslümanlar arasında fark gözetmeden, her ikisini de öldürmekten çekinmeyen Sikhlerin hücûmu altında çok ağır günler yaşayan bölge perişân olmuş ve bu durum 1716 yılında hukümdar kuvvetleri tarafından yeniden zapt ve rapt altına alınıncaya kadar devâm etmiştir. Yukarı Doāb bölgesi sonra Bārba seyyidlerinin idâresine geçmiş ve 1721'de bunların yıkılması ile, bir çok gözdelerin tasarrufunda kalmıştır. 1754 yılında Aḥmed Şāh Durrāni burasını, Kotila muhârebesinde gösterdiği hizmetine mukabil, Rohilla Naeîb Han'a vermiştir. Onun ölümünden önce, bnrası 1770'te tekrar Sikh ve Marāṯhāların hücûmuna uğramıştır. Oğlu Ẓābiṭ Han Dehli'ye karşı baş kaldırmış ise de, tekrar itâat altına alınmış ve 1785 yılında ona halef olan oğlu Ġulām Ḳādir, kuvvetli bir idâre kurarak, Sikhlere karşı sert tedbirler almıştır. Müstebit ve kaba bir hukümdar olan ve imparator Şāh 'Ālam'in gözlerine mil çektiren Ġulām, Sindhya tarafından işkence ile öldürülerek, kendisine lâyık âkıbeti bulmuştur. Sahāranpūr, ismen Marāṯhālara tâbî olmakla berâber, fiilen Sikhlerin elinde bulunmuştur; 1803 yılına kadar devâm eden bu durum, 'Alīgarh'ın düşmesinden ve Debli muhârebesinden sonra, değişmiş ve burası da ingilizler tarafından ele geçirilmiştir.

Bibliyografya: Abu 'l-Faẓl, *Ā'īn-i Akbarī* (trc. Blochmann ve Jarret), Kalküte, 1873—1894; *Tāzuk-i Cahāngīrī* (trc. Rogers ve Beveridge), London, 1909; 'Abd al-Ḥamīd Lāhūrī, *Pādṣāh-nāma* (Kalküte, 1867—1868); W. Irvine, *The Later Mughals* (nşr. Jādūnāth Sarkār); *Imperial Gazetteer of India* (1908). (T. W. HAIG.)

ṢÂḤİB. ṢĀḤİB (A.), bir kimsenin refîkı, arkadaşı olmak ve aslında akranlık ve dostluk yakınlığı ile bağlı olmak mânasına gelen *ṣ-ḥ-b* fiil kökünün ism-i fâil sîgası olup, husûsiyetle Peygamber ile yakından münâsebette bulunan ve islâmiyet uğrunda ölenler [krş. mad. AṢḤĀB] için kullanılmıştır. Fakat islâm edebiyatında bu kelime ekseriyâ arkadaş kelimesinin basit mânâsını taşır [veyâ daha umûmî olarak „bir kimse veya bir şey ile her hangi bir şekilde alâkası olan„ mânasına gelir; bu bir arkadaş, bir âmir veya bir muhâlif o'abilir. Bizzat Peygamber arkadaşlarına hitab ederken kendisinden *ṣāḥibukum* („arkadaşınız") diye bahsederdi. Ayrıca kayser [b. bk.]'e *ṣāḥib al-Rūm*, Buṣrā vâlisine *ṣāḥib al-Buṣrā* denilmiştir. 167 (783/784) yılına doğru halîfe al-Mahdī *zanādīḳa* [b. bk.]'yı muhâkeme ve tenkîl vazîfesi ile bir me'mûr nasbetmiş ve ona *ṣāḥib al-zanādīḳa* unvânını vermiştir. Bununla berâber vâliler için *ḥākim* tâbiri tercih ediliyordu. Peygamberin arkadaşlarını hatırlatan *ṣāḥib* kelimesinin husûsî ve mümtaz vasfının bu tercihin sebebi olması muhtemeldir.

Ṣāḥib tâbiri, umûmiyetle, bugün Hindistan'da, resmî bir hurmet nişânesi olarak, avrupalılar hakkında kullanılır. Yüksek tabakadan hindliler için kullanıldığı zaman onların unvanlarına ilâve edilen bir şeref pâyesidir (msl. *ḫān ṣāḥib*).

Bu kelimenin arapça müennes şeklinin nâdiren kullanılmış olması, hurmet ve itibâr ifâde etmeyişi oldukça garip bir husûstur. al-Aş'arī *Risālat al-īmān*'ında (Spitta, *Zur Geschichte al-Ash'arī's*, s. 133 v.dd.), Allahtan bahsederek: — „O, bizzat kendisi için bir kadın arkadaş (*ṣāḥiba*) edinmedi" demektedir. Bununla berâber bu tarz kullanılışı çok istisnâîdir. Bugün Hindistan'da frns. *madame* kelimesinin, ön-ek şeklinde ilâvesi yardımı ve *d'*sinin hazfi ile *memṣāḥib* telaffuz edilerek, müennes şekli teşkil edilir. Bu bütün avrupalı kadınlara hitaba mahsûs bir tâbirdir.

Ṣāḥib'in bugünkü Mekke lehcesindeki kullanılışı için bk. Snouck Hurgronje, *Mekkanische Sprichwörter*, nr. 23.

Bibliyografya: D. B. Macdonald, *Muslim Theology* (London, 1903), fihrist; R. A Nicholson, *Litterary History of the Arabs* (London, 1907); W. Muir, *The Caliphate* (Edinburgh, 1915).

(T. CROUTHER GORDON.)

ṢĀḤİB. [Bk. SÂHİB.]

SÂḤİB-KIRÂN. ŞĀḤİB-ḲİRĀN, „(uygun, uğurlu) birleşme sâhibi" mânasında bir unvan. Kıran seyyârelerin, *ḳirān al-sa'dayn* [bk. madd. KIRAN ve SA'DÂN] iki uğurlu seyyârenin (Müşteri ve Zühre) ve *ḳirān al-naḥsayn* iki uğursuz seyyârenin (Zühal ve Merih) birleşmesini ifâde eder. Bahis mevzuu tâbirde *ḳıran* kelimesi ile sâdece ilkine (*ḳirān al-sa'dayn*) telmih vardır. Farsça izâfet *-i*'si, *ṣāḥib dil*'de olduğu gibi, *fakk-i izāfa* ile terkedilmiştir. Unvan ilk defa emîr Timur hakkında kullanılmıştır. Denildiğine göre, o uğurlu bir birleşme ânında doğmuş idi; fakat o tabi'î, bilâhare bu unvânı almıştır. Timur'un ölümünden sonra şâirler ve müdâhinler bu unvânı rast gele en küçük hukümdarlara ve hattâ aḥmednagarlı Burhân Niẓâm Şâh II. gibi değersiz kimselere de vermişlerdi. Fakat bu tâbir Timur'un neslinden gelmiş ve kendisine *Ṣāḥib ḳirān-i ṣānī* („birleşmenin ikinci sâhibi") unvânını vermiş olan hukümdar Şâh Cihân tarafından resmen alınmıştır.

Ṣāḥib ḳirān kelimesi İran'da *ḳirān* veya *ḳrān* şeklini alalıdan beri, *tūmān*'ın onda biri olan 1.000 *dīnār* değerindeki bir paranın adı olmuştur.

Bibliyografya: Şaraf al-Dīn 'Alī Yazdī, *Ẓafar-nāma* (*Bibliotheca Indica*, Bengâle Asya cemiyeti neşriyâtından); Muḥammed Ḳasīm Firişta, *Gulşan-i İbrāhīmī* (taş. basm., Bombay, 1832); 'Abd al-Ḥamīd Lāhūrī, *Pādṣāh-nāma* (*Bibliotheca Indica*, Bengâle Asya cemiyeti neşriyâtından); arapça ve farsça lugatlar, mad. KIRAN.

(T. W. HAIG.)

ṢAḤİB-ḲİRĀN. [Bk. SÂHİB-KIRÂN.]

SAḤÎH. ṢAḤĪḤ (A.), „sağlam, doğru, kusursuz veya lekesiz" demek olup, 1. isnat zinciri veya râvîleri kusursuz olan hadîsler, 2. *ṣaḥīḥ* hadîsleri ihtivâ eden eserler, bilhassa al-Buḫārī [b. bk.] ile Muslim b. Ḥaccāc tarafından toplanmış olanlar için kullanılan bir isimdir.

1. al-Curcānī (ölm. 816=1413)'ye göre, *ṣaḥīḥ* hadîs (Peygambere kadar çıksa ve güvenilir râvîlere dayanan) *musnad* ve (bir tek mıntaka veya râviye mahsûs olan) *farż* gibi, çok muhtelif sınıfları içine alır.

2. al-Buḫārī'nin *Ṣaḥīḥ*'i 7.397 veya bâzılarına göre, 7.295 hadîs ihtivâ eder. Bunlar müellifin zamanında etrafta dolaşan 600.000 hadîsten seçilmiş olduğuna göre, kendisinin kaydetmiş olduğu 200.000 hadîs arasından onun ta-

rafından ayrılmış idi. Onun *Ṣaḥīḥ*'inin dikkate değer bir ciheti, msl. Mekke, Medine ve Kudüs câmilerine yapılan ziyâretin müsâvî derecede te'sirli olduğunu göstermek olan bir badîse „Mekke ve Medine câmilerinde namaz kılmanın fazîleti hakkında" (*Bāb faḍl al-ṣalāt*, nşr. Krehl, I, 299) başlığını koymasında olduğu gibi, ekseriyâ iddialı, bâzan pek yerinde olmayan bahis başlıklarını (*tarcama*) ihtivâ etmesidir.

Muslim'in *Ṣaḥīḥ*'inin muhtevâsı fiilen al-Buḫārī'nin eserinin muhtevâsının aynıdır; fakat *isnād*'lar mühim mıkdarda değişiktir ve al-Buḫārī'nin o kadar ayırıcı bahis başlıkları yerine, müellif kıymetli bir mukaddime yazmıştır ki, burada bir hadîsin, mevsûk sayılması için, ne gibi şartları hâiz olması gerektiğini münâkaşa eder.

Her iki eser (al-Buḫārī'nin eseri daha tasnifli bir şekilde) islâmiyetin mevcut kanûn ve kaidelerinin istinât edebileceği, Peygambere âit hadîsleri toplamak gâyesi ile yazılmıştır. al-Buḫārī'nin *Ṣaḥīḥ*'inin şöhreti o kadar büyümüştür ki, deniz kazalarına ve başka felâketlere karşı bir tılsım gibi telakkî edilmiş ve müellifinin mezarı felâkete uğramış mü'minler tarafından çok sık ziyâret edilen bir türbe olmuştur.

Bibliyografya: Edw. E. Salisbury, *Contributions from original sources to our knowledge of the science of Muslim Tradition* (*JAOS*, 1862, VII, 60—142); E. Lévi-Provençal, *La recension maghribine du Ṣaḥīḥ d'al-Boḫārī* (*JA*, 1923, s. 209 v.dd.); [bk. bir de al-Tahānavī, *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn*, I, 813 v. dd.; burada *ṣaḥīḥ* tâbirinin fıkıh, kelâm, dil bilgisi v.b. ilimlerdeki mânaları da gösterilmiştir]; A. Guillaume, *The Traditions of Islam* (Oxford, 1924), s. 26—32, 84—88; bk. madd. BUHÂRÎ, HADÎS, *bibliyografya*. (ALFRED GUILLAUME.)

ṢAḤÎH. [Bk. SAHÎH.]

SÂḤİL. SĀḤİL (A.), lugat âlimlerinin *maḳlūb* („tersine çevrilmiş") tâbiri ile ifâde ettikleri, yâni *maf'ūl* yerine *fā'il* şeklinde bulunan bir kelime olup, aslında „aşınmış" (deniz suyu ile) mânasına gelmektedir. Bundan dolayı, kelime deniz veya büyük nehirlerin sâhili yahut deniz veya büyük nehirler ile hudutlanan, köy ve şehirleri bulunan ekilmiş arâzi için kullanılır. Bir ovanın kenarına da delâlet eder.

(T. W. HAIG.)

SĀḤİL. [Bk. SÂHİL.]

SAHL. [Bk. SEHL.]

SAHM. [Bk. SEHİM.]

ṢAḤNA. [Bk. SAHNE.]

SAHNE. ṢAḤNA, İran'ın Kirmanşâh eyâletinde, Kangâvar ile Bîsutûn yolu üzerinde, küçük bir pazar yeridir. Ṣaḥna bölgesi aş.-yk. 28 köyü içine almakta olup, buralarda (Hemedanlı) Ḫudâbandelü kabîlesine mensûp, yerleşik türkler yaşamaktadır. Ṣaḥna'deki Ahl-i ḥaḳḳ [bk. mad. ALİ-İLÂHÎ] mensûpları şimâl hudûdunda bulunan Dînavar [b. bk.] bölgesindeki rûhânî reislerine bağlıdır. Ṣaḥna'nin çok yakınında nehrin sarp sâhilinde kayalara oyulmuş iki mezar bulunmakta olup, bunların Ahemenîler devrine âit olması kuvvetle muhtemeldir. Anbār yakınında bulunan bir Saḥna (ṣ yerine s ile) Yāḳūt tarafından zikredilir.

Bibliyografya: E. Flandin, *Voyage en Perse* (Paris, 1851), I, 413; Çirikov, *Putevoy journal* (1848—1852)'da, mâlûmat vermiştir (Petersburg, 1875); Rabîno, *Kermanchah* (*RMM*, XXXVIII, mart 1920, s. 1—40); E. Herzfeld, *Am Tor von Asien* (Berlin, 1920), s. 8. (V. MINORSKY.)

SAHNÛN. SAḤNŪN, 'ABD AL-SALĀM B. SA'ÎD B. ḤABÎB AL-TANŪḪÎ (776—854), mâlikî mezhebine mensûp büyük fakîh ve muharrir. Çok cevvâl zekâsından dolayı, canlı ve hafif bir kuşun adından alınarak, kendisine Saḥnūn lekabı verilmiş idi. Babası Sa'îd, bir asker olarak, Humus'tan Kayravân'a gelmiş idi; Saḥnūn burada 160 (776/777) yılında doğdu. Babası muhtemelen zengin değil idi; fakat doğduğu şehrin en iyi üstâdlarından ve husûsiyle al-Buhlūl b. Râşid (ölm. 183=799/800'tedir; İbn Farḥūn, s. 104)'den ders gördü ve Saḥnūn, tahsiline devam etmek için, Tunus'a gittiği zaman, üstâdı ona 'Alî b. Ziyâd (ölm. 183=799 800) adına yazılmış bir tavsiye mektûbu verdi; bunun netîcesi olarak, 'Alî, al-Buhlūl'e karşı beslediği hurmetten dolayı imâm Mālik'ten öğrendiklerini Saḥnūn'a öğretmek için, onun evine gelmeği itiyât edindi. 173 (789/790) yılında, oğlu Muḥammed'e göre, Mālik b. Anas'in talebelerinin nezâreti altında tahsil görmek için, Mısır'a geldi ve burada Mālik'in mümtaz şâkirdlerinden olan 'Abd al-Raḥmān b. al-Ḳāsim, İbn Vahb ve Aşhab'e tesâdüf etti. Bu Mālik'in ölümünden bir yıl önce olmuş idi ve Saḥnūn Asad b. al-Furāt'ın üstâdın ağzından dinlediği Mālik'in *al-Muvaṭṭā*'ının cüz'lerini Kayravân'dan berâberinde getirmiş idi. *al-Muvaṭṭā*' üzerinde çalışıldığı sırada ortaya çıkan bâzı mes'eleler 'Abd al-Raḥmān b. al-Ḳāsim'ın önünde münâkaşa edilirken, Saḥnūn çok daha geniş bilgiler isteyince, ona bizzat Mālik'i dinlemek için neden seyâhate çıkmadığı soruldu. O yalnız fakirliğinin buna engel olduğu cevâbını verdi. 'Abd al-Raḥmān'ın yanına gitmesi mâlikî mezhebinin garpta yayılması bakımından mühim netîceler doğurdu. Kaynakların ekserisi Saḥnūn'un şarka se-

yâhatinin 188 (803/804) yılında olduğunu kaydeder; fakat bu yanlıştır; zîra diğer taraftan Mālik henüz hayatta iken şarka gittiği söylenir; hâlbuki Mālik 179 (795/796)'da ölmüştür. Daha uzaklara kadar seyâhat etmek imkânını sonraları elde etti ve 'Abd al-Raḥmān Aşhab ve İbn Vahb ile birlikte, deve sırtında, sonuncunun terkisinde olarak, hacc farîzasını edâ etti. Daha sonra, Medine ve Suriye'yi ziyâret ederek, Mālik'in en mümtâz talebelerinden tahsil gördü. 191 (806/807) yılında Kayravân'a döndü ve Mālik'in mezhebini yaymağa başladı. Hâl tercümesini yazanların bâzıları bu mezhebi garba ilk sokanın Saḥnūn olduğunu söylerler; fakat kendisinden önce 'Alī b. Ziyād, al-Bublūl ve Asad b. al-Furāt *al-Muvaṭṭaʾ*'ı veya hiç olmazsa, bu eserin bâzı kısımlarını okutmuşlardı. Saḥnūn, bu mezhep için, Asad b. al-Furāt'ın metninin temel vazîfesini gördüğü *al-Mudawwana* adlı geniş bir eser hazırladı. En çok tesâdüf edilen mes'eleler hakkında 'Abd al-Raḥmān b. al-Ḳāsim'a suâller sorarak, bu eseri şerhetti. İbn al-Ḳāsim ile Saḥnūn'un zekâ ve anlayışları burada çok açık bir şekilde belli olmaktadır. Saḥnūn sorar: „Bu nokta hadîs ile te'yit veya Mālik tarafından tâlim edilmiş midir?" ve İbn al-Ḳāsim cevap verir: „Mālik tarafından tâlim edilmiştir" ve yahut „Bu benim kendi fikrimdir" (*hāḏā raʾyī*). Görüyoruz ki, *al-Mudawwana*'de akîl muhâkemeler büyük bir yer tutmaktadır; şerîatin bir noktasını te'sis ve tesbit etmek için mevsûk veya uydurma hadîsler sokulmağa teşebbüs edilmez. Bundan başka, *al-Mudawwana* çok kolay okunur, açık bir dil ile yazılmış bir eserdir ve toplayıcısı ile üstâdının dehâsını tetkîk etmek için, emin bir rehberdir. Saḥnūn'un süt kardeşi Vahb ölünce, Saḥnūn'dan önce kadılık vazîfesini yapmış olan İbn Abi 'l-Cavād onun için duâ etti ve Saḥnūn kendisinden sonra bunu tekrar etmedi; çünkü İbn Abi 'l-Cavād mûtezilî idi. Hukümdar Ziyādat Allāh (saltanat yılları: 201—223 = 816—838) bundan haberdar olunca, Kayravân vâlisine ona 500 kırbaç vurdurmasını emretti. Vezîri 'Alī b. Ḥumayd, bunu öğrenince, emri getiren haberciyi durdurdu ve hukmü iptâl ettirmek için, emîri görmeğe gitti. al-Buhlūl'ün vâli Muḥammed b. Muḳātil tarafından verilen bir emir ile çarpıldığı, buna benzer bir cezâ ile öldüğünü (183 = 799/800) anlattı. O zaman Ziyādat Allāh onu affetti. Aḥmed b. Aġlab (231—232 = 845—847) kısa bir müddet için hukümdarlığı gasbı sırasında, *Kurʾan*'ın yaratılmış (*maḫlūḳ*) olup-olmadığı mes'elesi husûsunda ciddî bir tâkibâta girişti ve Saḥnūn Kayravân'dan kaçtı; Ḳaṣr Ziyād'da 'Abd al-Raḥīm adlı bir zâhidin zâviyesine gitti. Aḥmed, Saḥnūn'u tevkif etmek için, İbn Sulṭān adlı bir nedîmi gönderdi; zîra bu şahsın, nedîmlerin ekserisi gibi, sarayın serbest ve edeb dışı hayâtını şiddetle tenkit ettiğinden, Saḥnūn'dan nefret ettiğini biliyordu. Şu hâlde Aḥmed'in bedhahlığı İbn Sulṭān'ı Saḥnūn'un üzerine sevketti. Saḥnūn yakalandı ve esir olarak Kayravân'a gönderildi; fakat şehre bir mil mesâfeye gelince, Muḥammed b. Aġlab'in iktidârı ele aldığını ve Aḥmed'in öldürülmüş olduğunu öğrendiler. Bu sâyede, Saḥnūn serbest bırakıldı. Muḥammed b. al-Aġlab'in ilk işlerinden biri kadı 'Abd Allāh b. Abi 'l-Cavād'ı mevkiinden atmak oldu; bu azil iki kişi buzûrunda „halkı zâlimden kurtardığı için, Allah emîri mükâfatlandırsın." diye bağıran Saḥnūn tarafından tasvip edildi Muḥammed sonra 233 (847/848) yılında kadılık vazîfesini Saḥnūn'a teklif etti; Saḥnūn önce tam bir yıl bunu reddetti; fakat sonunda ramazan 234 (849)'te kabûl etti. Kızı Ḥadîca'ye bu husûsta şöyle dedi: „Bugün baban bıçaksız katledildi". Başka şahsiyetler bu mevkî için Sulaymān b. 'Imrān'ı teklif etmişlerdi, fakat bu zât, Saḥnūn hayatta olduğu müddetçe, ondan başka bir kimsenin bu vazîfeyi yapmağa salâhiyetli olmadığını söyleyerek, bunu reddetmiş idi. Saḥnūn emîrin ne hediyelerini, ne ücretini aldı; fakat o şahsî masrafları ile me'mûrlarınkini müslüman olmayanlardan alınan cizye yardımı ile ödedi. Rahatsız edilmeden kadılık vazîfelerini îfâ etmek için, câmiin yanına yapılmış bir odası var idi. Buraya yalnız dâvacılar ile şâhidlerini kabûl ediyordu. İlk işlerinden biri bütün gayr-i sünnî fırkaları câmiden çıkarmak oldu; zîra Kayravân'da pek çok sufrî, ibâdî ve mûtezilî var idi; câmi için muntazam bir imam tâyin eden ilk kimse o oldu ve o zamana kadar kadının evinde muhâfaza edilen rehine bırakılmış eşyâlar için, şehrin itimâda şâyân şahıslarına teslim eden ilk kadı kendisi oldu. Saḥnūn, kadı olarak, her kese çok terbiyeli ve nâzik muâmele etti ve dâvacılar ile şâhidlerine bildiklerini açıkça söylemelerini tavsiye ettiği zaman, onların korkularını izâle etmek için, elinden geleni yaptı. Bir şerîat mes'elesine cevap verdiği zaman, son derecede dikkatli ve ihtiyatlı idi; çünkü başka mevzûlardan ziyâde, bu husûsta acele cevapların nifak ve fesâda sebep olacağını iddia ederdi. Daha sonraki devrin hâl tercümesi müellifleri onun *karāmāt* („onun te'siri ile elde edilen bereket ve hayır")'ından çok bahsederler. 240 (854) yılında, 6 veya 7 receb pazar günü öldü ve çok yaşlı olmasına rağmen, ölümü Kayravân'da, büyük umûmî bir teessüre sebep oldu. Brockelmann, arap edebiyatı tarihinde, Asad b. al-Furāt ile İbn al-

Ḳāsim sâyesinde, mâlikî mezhebinin garpta yayıldığını söyler; fakat yukarıda anlatıldığı üzere, bu yayılmanın şerefi bilhassa *al-Mudawwana*'yi yazan Saḥnûn'a âittir. Bu eser, Mâlik'in *al-Muwaṭṭaʾ*'ına dayanmakla berâber, bundan çok daha geniştir. Yazmaları nisbeten nâdirdir; fakat Kahire'de biri muhtasar ve diğeri mufassal olmak üzere, 1324/1325 (1905/1906)'te iki defa basılmıştır; biri büyük boyda 4 cild ve diğeri küçük boyda 16 cüz hâlindedir. Husûsî bir kütüphânede 400 (1009/1010) yılına doğru, Kayravân'da deri üzerine yazılmış 7 cüz'den ibâret bir nüsha vardır; ben bu nüshayı tetkik ettim; bir umûmî kütüphâneye mâl edileceğini ümit ederim.

Saḥnûn'un eseri çabucak mürâcaat edilemeyecek kadar hacimli olduğundan, Abū Muḥammed 'Abd Allāh b. Abî Zayd (ölm. 386=996) tarafından ihtisar edilmiştir. *Muḫtaṣar al-mudawwana* adını taşıyan bu hülâsa bir çok defalar basılmıştır. Yazması ve bir nüshası 400 yılından önce yazılmıştır. Bu nüshayı husûsî bir kütüphânede gördüm. Bu eser İbn Abî Zayd'in bâzı ilâvelerini de ihtivâ eder. Başka bir kısaltma İbn Abî Zayd'in başlıca talebelerinden biri olan Abū Saʿîd Ḫalaf b. al-Ḳāsim al-Azdî al-Barāẕiʿî tarafından yapılmıştır. Kendisi bu kısaltmayı *Mudawwana*'nın tertibini tâkip ederek, yeniden hazırlamış ve İbn Abî Zayd'in ilâvelerini ihmâl etmiştir. Bu eser pek çok şârih bulmuştur (İbn Farḥūn, Fas tab., s. 115). *al-Mudawwana*'nın şerhleri arasında biri Saḥnûn'un oğlu Muḥammed tarafından, ikincisi 460 (1067 1068) yılında Kayravân'da ölmüş olan Abu 'l-Ḳāsim 'Abd al-Ḫālik al-Suyūrî tarafından, bir üçüncüsü 443 (1051/1052)'te ölmüş olan Abū Isḥāḳ 'Abd al-Raḥmān b. Abî 'Imrān al-Fāsî, dördüncüsü 478 (1085/1086)'de Sfâḳes'te ölmüş olan Abu 'l-Ḥasan 'Alî b. Muḥammed al-Rabaʿî, beşincisi Abū Muḥammed 'Abd al-Ḥamîd İbn al-Ṣāʾiġ, altıncısı 719 (1319/1320)'da ölmüş olan Abu 'l-Ḥasan 'Alî b. Muḥammed al-Zarvîlî al-Ṣuġayr tarafından yazılmıştır. Bu sonuncunun şerhi 12 cild tutmaktadır. Abu 'l-Valîd Muḥammed b. Aḥmed b. Ruşd *al-Mudawwana*'nın güç parçalarının izâhı için, *al-Muḳaddamāt al-mumahhidāt* adlı olan ve Mısır'da büyük boyda iki cild hâlinde basılmış (1325) bulunan bir eser yazmıştır.

Bibliyografya: 'Abd al-Raḥmān b. Muḥammed al-Dabbāġ, *Maʿālim al-îmān* (Tunus, 1320—1325), II, 49—68; İbn Farḥūn, *Dîbāc* (Fas tab.), s. 171; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 355 (Kahire, 1310), I, 291; 'Abd al-Vāḥid al-Marrākuşî (nşr. Dozy), s. 201; *Bayān al-muġrib* (nşr. Dozy), sık-sık; al-Ḥuşanî (Madrid, 1914), arapça metin, s. 101, 107 v.d. ve 156; Abu 'l-'Arab Muḥammed b. Aḥmed b. Tamîm ve Muḥammed b. al-Ḥāriṯ b. Asad al-Ḫuşanî (nşr. Moh. ben Cheneb, *Classes des savants de l'Ifriqiyā*, arap. metin, Paris, 1915, frns. tre., Paris, 1920, sıksık); Houdas, *Centenaire de l'École des Langues orient. vivantes* (bilhassa Dabbāġ'dan istifâde eder); Brockelmann, *GAL*, I, 77; *Suppl.*, I, 299 v. d.; Vincent, *Études sur la loi musulmane* (Kahire, 1324/1325), giriş, I, 63 v. dd. (F. KRENKOW.)

SAḤNŪN. [Bk. SAḤNŪN.]

SAHRÂ. AL-ṢAḤRĀʾ (trk. SAHRÂ-I KEBÎR, BÖYÜK SAHRÂ; garp dillerinde SAHARA), Afrika kıt'asının şimâl kısmında büyük bir çölün adı. Sahrâ kelimesi aslında „kızılboz" mânasına gelen *aṣḥar* sıfatının müennesidir. Bu kelime zamanla „ârızasız düz arâzî" üzerinde nebat eseri bulunmayan geniş düzlük ve nihâyet „çöl" mânasına alınmıştır. Filhakîka bu kelime bâzı müellifler tarafından taşlık arâziden, steplerden ve kumlardan müteşekkil arâzinin hey'et-i umûmiyesi karşılığı olarak alındığı hâlde (krş. al-İdrîsî, nşr. de Goeje, s. 37, not), *mucdiba* kelimesi, daha husûsî olarak, hareket hâlindeki kumlar ile kaplı ve susuz bölgeleri ifâde için kullanılmaktadır. (krş. Abu 'l-Fidâʾ, *Taḳvîm al-buldān*, s. 137; tre. Reinaud, II/II, 190). Afrika'lı Léon bu kelimeyi umûmiyetle çölün müterâdifi olarak kullanır (*Description de l'Afrique*, tre. A. Epaulard, Paris, 1956, I, 5).

Hudutları. İklim bakımından Sahrâ, Afrika'nın şimâl kısmında medâr-altı kış yağmurları bölgesi ile medârî yağmurlar bölgesi arasında yer alan az ve gayr-i muntazam yağışlı bölge diye târif edilebilir. Umûmî kozmik şartlar, Afrika kıt'asında ve Arabistan'da 20° ile 30° arasında, az yağışlı bir bölge meydana getirmeğe mütemâyildir. Afrika kıt'asının şimâl yarısında, şimâlde ve cenûpta 250 mm. 'lik müsâvî yağışlı hatların çerçevelediği sâhanın içinde, bâzı yüksek dağlar müstesnâ, yıllık yağış mıkdarı 0 — 250 mm. arasındadır. İşte bu geniş bölge büyük Sahrâ olup, şimâlde Magrib memleketleri, Trablusgarb, Bingâzî ve Marmarika (dar mânada Libya)'dan cenûpta Sûdan'a, garpta Atlas okyanusu kıyılarından şarkta Nil vâdisinin ötesinde Kızıldeniz'e kadar uzamaktadır. Geniş mânada alındığı takdirde, bu denizin şarkında bulunan Arabistan çölleri de büyük Sahrâ'nın bir devâmı olarak kabûl edilebilir. Tamâmiyle bu çöl sâhası içinde bulunan Mısır Nil nehrinin meydana getirdiği bir vâha, şeridinden başka bir şey değildir. Görülüyor ki, büyük Sahrâ'nın şark kısmında Nil vâdisi, bâzı coğrafyacıların tasavvur ettiği gibi,

bu kısımda sahrâya bir hudut teşkil edememektedir. Şimâl kısmına gelince, Magrib memleketlerinde yüksek Atlas dağları, Sahrâ Atlasları, aş.-yk. bir hudut teşkil etmektedir. Bununla berâber, Gabes tûlûnûn şarkında büyük Sahrâ ile Akdeniz arasında ehemmiyetli hiç bir dağ silsilesi yoktur. Burada çöl, Bingâzî dağlık bölgesi hâriç, denize kadar uzanır. Cenûba doğru da çölden Sudan'a geçiş, bu bölgenin imtidâdınca her tarafta aynı değildir. Çat gölü bölgesinde çöl Sudan'ın içine doğru sokulduğu hâlde, garpta Sudan çöle doğru ehemmiyetli bir giriş yapmaktadır.

Bu izâhattan anlaşılacağına göre, Sahrâ'nın hudutları kat'î olmaktan uzaktır ve muhtelif müelliflere göre, az-çok farklar göstermektedir. Bununla berâber büyük Sahrâ, garpta Atlas okyanusu kıyılarından şarkta Kızıl-deniz kıyılarına, şimâlde Atlas dağları, Libya kıyıları, cenûpta Sudan arasında kalan sâha olarak kabûl edilecek olursa, orta büyüklükte bir kıt'a mâhiyetinde olup, mesâhası aş.-yk. 8.000.000 km.^{2} bulmaktadır ki, Afrika kıt'asının dörtte birinden bir az daha geniş bir sâhayı kaplamaktadır.

S a h r â 'nın i k l i m i. Sahrâ'nın çöl oluşu tamâmen iklim sebeplerinden ileri gelmektedir. Büyük Sahrâ'nın esâs vasfı olan kuraklığın hakikî sebebi hava tazyıkı ve rüzgâr durumu ile ilgilidir; şimâl yarım küresinin kış mevsiminde büyük Sahrâ üzerinde yüksek tazyıklar hâkimdir. Bu yüksek tazyık sâhasından etrâfa doğru esen rüzgârlar, kıt'adan estiği için, kuru rüzgârlar olup, yağış getirmez. Bu mevsimde cenûbî Sahrâ'da esen şimâl-i şark alize rüzgârı bu mâhiyeti hâizdir. Yaz mevsiminde, aynı bölge üzerinde, atmosfer tazyıklarının dağılışı değişir. Bu mevsimde Sahrâ'nın iç kısmı Atlas okyanusu ve Akdeniz'e nazaran daha sıcaktır ve şimâlî Afrika ile cenûb-i garbî Asya'da alçak tazyıklar hâkimdir ve büyük Sahrâ, civar denizler ile okyanustan hava celbeder. Buralardan Sahrâ'nın merkezine doğru esen şimâl istikametli rüzgârlar (şimâl—şark, şimâl—garp rüzgârları), gittikçe sıcak olan bölgeler ile temâsa geldiklerinden, işbâ noktasından uzaklaşır ve netîcede yağmur getirmez. Sahrâ'nın Atlas okyanusu kıyılarında mevcut soğuk su akıntısının da yağmur yağmayışı üzerine te'siri vardır. Görülüyor ki, şu yahut bu sebepten dolayı, büyük Sahrâ'nın büyük bir kısmı yağışsız kalmaktadır. Mâmafih bu, Sahrâ'ya yağmur düşmez mânasına gelmez. Şimâl kenârına, az da olsa, soğuk mevsimde, cenûp kenârına yaz mevsiminde yağmur düşer ve merkezî Sahrâ'daki Ahaggar ve Tibesti gibi, 3.366 m.'yi bulan yüksek dağlar her sene sağanak hâlinde yağış alır; fakat bu hiç bir zaman Sahrâ'nın çöl vasfını değiştirmez. Buna mukabil, mutlak sûrette çöl olan garbî Sahrâ'da Tauezrouft çölü ile şimâl-i şarkîde Libya çölünün bâzı kısımlarının senelerce bir damla yağmur almadığı vâkîdir.

Bir medârî ve medâr-altı çöl olan büyük Sahrâ sıcak çöller gurubuna dâhildir. Yer-yüzünün en sıcak yerleri burada bulunmaktadır. Büyük Sahrâ'nın şimâl kenârında olmasına rağmen, Aziziye'de gölgede mutlak sıcaklık 58° olarak kaydedilmiştir. Mevcut bilgimize göre, bu kıymet şimdiye kadar kaydedilen mutlak âzamî bir kıymettir. Diğer taraftan günlük sıcaklık farkı da çok ehemmiyetlidir. Gölgede 40°'yi bulur ve hattâ geçebilir. Geceler serindir ve suhûnet 0°'ye düşebilir. Sıcak mevsimde, toprakta sıcaklık 70°'yi bulabilir. Gece ile gündüz arasındaki büyük sıcaklık farkı Sahrâ'da kayaların fazla mıkdarda, parçalanmasını intâc etmiştir.

Yaz aylarının çok sıcak olmasına mukabil, kış mevsimi soğuk geçer. Kar yağışı Sahrâ'da nâdir bir hâdise olmakla berâber, bâzı yerlere kar düştüğü de olur. Gardaya'ye bâzan kar yağdığı gibi, Ahaggar'ın 2.500 m. üstünde kalan zirvelerine de kış mevsiminde kar düşer; fakat kısa bir zamanda erir. Don da nâdir bir hâdise değildir. Bütün Sahrâ'da termometre, kapalı yerde, 0°'nin altına düşebilir. Msl. In Salâh'ta —4° ve Ouargla'da —5° sühûnet kaydedilmiştir.

A v â r ı z v e y a p ı. Büyük Sahrâ'nın orta kısmında Ahaggar, Tibesti ve Air gibi 1.500 m.'nin üstünde kalan dağlık bölgeler hâriç, geri kalan kısımda arâzi yayla ve tepelerden müteşekkildir. Şimâl kenarında iki yerde (Libya yaylasının cenûbunda Kattara çöküntüsü ile Siwa vâhasında ve Tunus'un cenûb-i garbisinde Şot Melrir bölgesinde) bulunan çukurlar deniz seviyesinin altındadır. Magrib memleketlerinin cenûbundaki Atlas dağlarının (yüksek Atlaslar ve sıra Atlaslar) ötesinde büyük Sahrâ çok eski billûrî arâziden müteşekkil olup, aşınma ile peneplen hâline gelmiş ve bunun üzerine, birinci zamandan üçüncü zamana kadar, muhtelif denizler rüsuplarını bırakmışlardır. Bunların içinde hâkim olan unsurlar kumtaşları ile kalkerlerdir. Sonradan husûle gelen hareketler bu teşekkülâttan meydana gelmiş arâziyi bir takım çukurlar ve yükseklikler hâlinde şekillendirmiştir. Yüksek yerler Sahrâ'nın merkezî kısmında yer alan Air, Ahaggar ve Tibesti dağlarıdır. Sahrâ'nın en yüksek tepesi olan Emi Kussi (3.415 m.) bu sonuncu dağlık kitlede bulunmaktadır. Bu dağ-

lar billûrî ve istihâleye uğramış kayalıklardan müteşekkildir. Büyük Sahrâ 'da, dağlık kitleler hâricinde, her birinin husûsî vasfı olan bir takım avârız şekilleri ve arâzi tipleri vardır ki, bunlar *ḥamâda* 'ler *reg* 'ler *evg* 'ler ve kapalı havzalardır. Hamâde sarp bir kenar ile nihâyet bulan masa biçiminde kayalıklardır. Bunun en güzel misâlleri Ahaggar kitlesini çeviren kum-taşı yaylaları ile bu merkezî kitlenin şimâlinde Tedemyat 'tan Gabes ve Sirt körfezlerine kadar uzanan geniş kalker yaylalardır (Tinrhert hamâdası, *ḥamâda al-ḥamrâ*). Hamâda 'lar, Atlas dağlarının cenûbunda geniş sâhalar kaplamaktadır.

Regler, çakıllı geniş düzlüklerdir. Evgler ise, Sahrâ 'nın merkezî kısmı ile garp ve şimâlindeki alçak yerlerde bulunan büyük kum yığınlarıdır. Bunların en meşhûrları Cezâyir Sahrâsı 'ndaki şark ve garp büyük evgleridir. Bâzan hilâl şeklinde olan eksibeler, teferrüâtta istikrarlı olmayan muhtelif şekilde kitleler meydana getirir. Bununla berâber hâkim rüzgâr istikametine göre, gidiş ve gelişe elverişli geçitlerin idâmesine imkân verirler. Kapalı havzalarda *sebḫa* ve *daya* 'lar vardır. Birincilerin dipleri tuzludur ve nebattan eser yoktur. İkincilerde muvakkat bir tatlı su tabakası zirâate imkân verir.

Tabiat şartları ve hayat. Büyük Sahrâ 'da tabiat şartları, umûmiyetle, hayâta müsâit değildir; bununla berâber, Sahrâ 'da hayat vardır; fakat muvakkat ve kararsızdır. Nebat örtüsünü meydana getiren nebatlar kuraklığa intibak etmiştir. Eskiden açılmış olan vâdiler boyunca ve eksibelerin alçak yerlerinde dikenli çalılıklar ve sert otlar, aralıklı bir hâlde, dağılmış bulunmaktadır. Bu bölgede yaşayan hayvanlar da, nebatler gibi, nevî itibârî ile fakir olup, çölün sert iklim şartlarına uymuştur. Bunların da mıkdarı azdır. Sürüngenler, kemiriciler ve bâzı kuşlar hâricinde, hayvânî hayat mevcûdiyetlerini idâme için sür'atle yer değiştirebilen memelilere inhisar etmektedir. Beşerî faâliyete gelince, insan iklim şartları çok sert olan bu büyük çölde büyük güçlükler ile karşı-karşıya bulunmaktadır. Su ancak yer-altı tabakaları hâlinde mevcuttur. Umûmiyetle tuzlu ve zehirli olan ve aynı zamanda derin olmayan ve hümüsten mahrûm bulunan toprak zirâate elverişli değildir. Ayrıca her tarafta yaygın bir hâlde bulunan kum ve çakıllar seyre mâni olmaktadır. Hâlbuki yol hayvan beslemekte, çok seyrek olan ve biribirinden uzak mesâfede bulunan ottan istifâde etmek için, bir zarûrettir.

Menşe'de büyük Sahrâ 'ya yabancı olan hurma ile hecin devesi sonradan hayâtın iki esâs unsuru olmuştur.

Beşerî hayat. Sahrâ 'daki sert tabiat şartlarına rağmen, insan burada alt-paleolitikten beri mevcuttur; fakat mıkdarı çok azdır ve dağınıktır. Deve sırtında dolaşıldığı zaman bâzan günlerce bir insana rastlanmadığı vâkîdir. Hudutları kat'î olarak çizilmediği müddetçe, büyük Sahrâ 'nın nüfusunu tahmin etmek imkânsız gibi görünmektedir. Eski fransız Sahrâ 'sının nüfusu 2.000.000 kadar tahmin edilmektedir. Bunun büyük bir kısmı orta ve şimâl Sahrâ 'dadır. Bu nüfus gayr-i muntazam bir şekilde dağılmıştır. Tanezrouft ve Evg Chech bölgelerinde insan yoktur. Buna mukabil, ot bulunan vâdilerde ve tuzlu olmayan alçak sâhalarda kesâfet, hiç olmazsa müsâit mevsimde, km². 'ına 10 kişiyi bulabilir. Hâtta bâzı vâhalarda kesâfet 1.000 'i aşmaktadır. Msl. Cerîd hurmalıklarında kesâfet 1.200 kişidir (B. Verlet, *Le Sahara*, Que sais-je? nr. 766, 1962, s. 23).

Tarihten evvelki devirlerde büyük Sahrâ. Dünyânın bu en geniş çöl sâhası bugünkü beşerî çehresini alıncaya kadar uzun ve karışık bir tekâmül devresi geçirmiştir ki, bu, bölgenin dördüncü zamanda geçirmiş olduğu iklim değişmeleri ile ilgilidir. Filhakîka alt-paleolitikte büyük Sahrâ 'yı teşkil eden bölgelerin manzarası bugünkünden çok farklı idi. Bütün bu yerlerde iklim râtip idi. Her tarafta bir akar su şebekesi var idi. Bugün onun yerinde bir takım kuru dereler vardır. Ahaggar ve Tibesti dağlık kitleleri ormanlar ile kaplı idi. Kaynağını Ahaggar kitlesinin şimâlinden alan İgargar suyu şimâle doğru akıyor ve Biskra civârında bir göle dökülüyordu. Yüksek Atlaslardan doğan Saura 'nın suları Tidikelt civârında bir gölde nihâyet buluyordu. Cenûpta Nijer, Timbuktu 'nun şimâl—garbında, geniş bir sâhada yayılıyordu. Şarkta bugünkü Çat gölünün bulunduğu yerde, iç deniz mâhiyetinde, büyük bir göl mevcut idi. Bugünkünden daha zengin bir hayvan topluluğunun bulunduğu bu bölgelerde alt-paleolitikin orta kısmına âit taş eserlere rastlanmıştır.

Orta-paleolitikte iklim sek ve nebat örtüsünde bir takım değişmeler olmuş ve sonra gittikçe kuraklaşmış, nebat örtüsü ortadan kalkmış, akar-sular kurumuştur. Vâdilerde ve göllerde biriken kumlar, rüzgâr tarafından harekete getirilerek, bir çöl husûsiyeti meydana gelmiştir. Sahrâ ilk defa böylece teşekkül etmiştir. Yalnız o zamanki Sahrâ bugünkünden daha büyük idi; Nijer ve Sudan 'ın cenûbuna kadar uzanıyordu. Üst-paleolitikte Sahrâ 'da yine bir iklim değişmesi oldu. Bu defa râtip bir safha kendini gösterdi.

Mavritanya ve şimâl Sahrâ 'da bulunan cilâlı taştan yapılmış eserler büyük Sahrâ 'da neoli-

tikin de mevcûdiyetini meydana çıkarmıştır. Bâzı mağaralarda bulunan bol mikdardaki balık iskeletlerinden bu devirde Sahrâ 'da göl ve nehirlerin mevcûdiyeti anlaşılmaktadır.

Büyük Sahrâ, kayalar üzerine yapılmış resimler bakımından, dünyânın zengin yerlerinden biridir. Çölün muhtelif yerlerinde mağara ve sığınakların duvarlarına çizilmiş ve bakkedilmiş on binlerce şekil vardır. Bilhassa Tassili dağlık bölgesinde bulunan şekiller şâyân-ı dikkattir. Bunları tetkik etmiş olan Henri Lothe şekillerin tasnifinde dört devir yahut dört kat ayırt etmektedir ki, bunların en eskisi olan şimâlî Afrika ceylanı (âlen nesli sönmüştür) katıdır.

Büyük Sahrâ 'da keşfedilen en eski şekillere 8.000 sene kadar bir yaş verilmektedir. Kocabaş hayvan otlatıcıları devrinde, Sahrâ 'da ehlî sığırlar meydana çıkmaktadır. Başlangıcı milâddan önce 3500 'e kadar çıkan bu devirde insan resimleri ve umûmiyetle küçük boyda hayvan resimleri görülmektedir. At devrinde şekiller, bilhassa silâhlanmış insanları, atları, harp arabalarını temsil etmektedir. Milâddan takrîben 1.200 sene evvel idhâl edilmiş olan atın orta Sahrâ 'nın iskânında hakikî bir inkılâp yapmış olması muhtemeldir. Şimdiye kadar olan kanâatin bilâfına, libyalı ahaliniu Sudan 'a doğru sokuluşunda, devenin değil, atın rol oynamış olması ihtimâli fikri ortaya atılmaktadır. Orta Sahrâ 'dan geçen ve orta Akdeniz kıyılarını Nijer 'e bağlayan eski bir yolun muhtelif noktalarında yapılan araştırmalar, buralarda araba resimlerini meydana çıkarmıştır. H. Lothe buna eski arabalar yolu diyor. Şimâlden cenûba doğru sokuluşta, müstevlîlerin at kullandığı fikri bundan mülhem olmalıdır. Mâmafih bu faraziyeyi, henüz arkeolojik araştırmalar te'yit etmemiştir.

Gravürlere ve kayalar üzerine yapılmış şekillere göre, devenin büyük Sahrâ 'da meydana çıkışı milâddan bir az önceye rastlamaktadır.

Beşerî hayâtın tekâmülü. Büyük Sahrâ 'nın nüfusu muhtelif renk ve ırklardan müteşekkildir. Nüfusun bu karışıklığı gösteriyor ki, çöl, uzun süren beşerî tekâmülü esnâsında, bir takım esâslı hâdiselere sahne olmuştur. Büyük Sahrâ 'yı eski dünyânın diğer medâr-altı çölierinden ayıran esâs beşerî vasıflardan biri, eski siyah ırka mensûp insanlarla, bölgeye sonradan gelip yerleşmiş olan beyazların karışmasıdır. Filhakika Büyük Sahrâ 'nın her tarafında muhtelif ırklara mensûp siyahlar ile beyazlar yan-yana yaşamaktadır. Bu hâl, büyük Sahrâ 'da, çok eskiden beri, her istikamette vukû bulan istilâların ve muhâceretlerin tabiî bir netîcesidir.

Berberîler beyaz ırka mensûp olup, bâzı müelliflere göre, şimâlî Sahrâ 'nın en eski beyaz unsurunu teşkil etmektedir. Bunların şarktan, Mısır 'dan, Trablusgarp 'a kadar uzanan vâhaları takip ederek, geldikleri zannediliyor. Fakat bunlardan evvel Sahrâ 'da mevcut olan nüfusun mâhiyeti hakkında bir fikrimiz yoktur. Eskiler Sahrâ 'nın bu eski nüfusuna habeşliler yahut libyalılar adını veriyordu (Herodotos). Bunlar asıl Sahrâ 'nın sekenesini teşkil ediyorlardı. Yine eski müellifler, Sahrâ 'nın ilk ahâlisi olarak, Fizân 'ın eski sâkinleri olan Garamantları bildirmektedirler. Yalnız bunların rengi siyahtır, fakat zencî ırkının temsil ettiği zümreye dâhil değildir; koyu renkli olmakla berâber, Kafkas ırkının hatlarını hâiz olan Garamantlar beyaz ırk ile siyah ırk arasında bir geçiş ırkının vasıflarını hâiz gibi görünüyor (Augustin Bernard). Bu müellife göre, vâhalardaki halk bu ırkın son mümessilleri olmalıdır. Yine aynı müellife göre, bahis mevzuu ırk beyazlar ile sudanlıların karışmasından meydana gelmiştir. Bugün Berberîler tâbirinden, bedenî farklar ne olursa olsun, berberîce konuşan halk anlaşılmaktadır. Dil husûsiyeti yanında bir de berberîlere mahsûs bâzı vasıflar vardır. Bunların en mühimmi, kadının âiledeki hâkimiyetidir. Büyük Sahrâ 'da berberî gurupları içinde en ehemmiyetlisi Tuaregler dir. Bunların mıkdarı 350.000 kadar tahmin edilmekte olup, şimâlde Libya 'da Gadames ve Murzuk 'tan cenûpta Nijer kavsi içinde Dori 'ye kadar olan sâhaya yaygın bir hâlde bulunmaktadırlar. Fakat en kesif oldukları bölge orta Sahrâ 'dır (Ahaggar ile Sudan hudûdu arasında kalan sâha). Beyaz ırktan olan Tuaregler cenûbun Air bölgesinde siyah ırktan olan Havsalar ile karışmışlardır. Bunlar şimâlde daha mütecanis olup, garbî Akdeniz 'in esmer dolikosefal halkına bağlanırlar. Yüzleri hep peçelidir. Bu hâl sonradan Afrika 'ya gelen arapların dikkatini çekmiş ve onlara *mulaşşamîn* yahut peçeli, örtülü insanlar mânasına gelen *ahl al-lişâm* demişlerdir. Islâmiyeti kabûl etmiş olan Tuaregler hayvancılıkla geçinirler. Yalnız islâmiyetten evvelki bâzı âdetlerini de muhâfaza etmişlerdir. Yine beyaz ırktan sayılan araplar, esâs itibârı ile, şimâl ve şimâl—garp Afrika 'yı fethetmiş olan arap muharip lerin evlât ve ahfâdıdır. Arap istilâları biri VII., diğeri XI. asırda olmak üzere, iki esâs dalga hâlinde olmuştur. Bunun netîcesi olarak, çöl nüfusunun çok büyük bir kısmı, tam denecek derecede, temsil edilmiştir. İslâmiyet her tarafa ve dâimâ dil ile girmiştir. Hâl-i hazırda arapça konuşan halk Sahrâ 'nın şimâl ve garbını tamâmen işgâl etmektedir. Bunların ekserisi göçebedir.

Hicretin birinci asrından itibâren Fizân'a ayak basan araplar, müteâkip devirde, islâmiyeti yaymak ve ticâret gâyesi ile, orta ve garbî Sahrâ'ya nufûz ettiler.

Garbî Sahrâ'nın nüfusunu magribliler teşkil eder. Yerliler bunlara „beyazlar" mânasına gelen *bayżān* derler. Bunlar berberîler ile arapların karışmasından meydana gelmişlerdir. Koyu müslüman olan magribliler dinî bilgiye, tarihe ve islâm hukukuna vâkıf insanlardır. Umûmiyetle çadırda otururlar [bk. mad MAVRİTANYA].

Her ne kadar garplı müellifler, bilhassa fransızlar, arap istilâlarının, iktisâdî bakımdan, büyük bir ehemmiyeti hâiz olmadığını, devenin, hurmanın ve sulamanın onlar gelmeden evvel de Sabrâ'da (tabiatiyle kenar bölgelerde) mevcûdiyetini ileri sürüyorlarsa da, bahis mevzuu istilâlarda daha üstün bir medeniyete sâhip olan arapların bulduklarını tekemmül ettirdikleri muhakkaktır. Nitekim vâhalarda ekilen sert buğdayı araplar getirmiştir. Fakat arap istilâsının Sahrâ'daki en büyük ve devamlı te'siri islâm dininin bütün Sahrâ'da yayılışı olmuştur.

Siyah renkli nüfus arasında evvelâ göze çarpan Sûdan menşe'li zencîlerdir. Bunların bir kısmı arap tâcirleri tarafından Sudan'dan satın alınmak veya ele geçirilmek sûretiyle buralara getirilmiştir.

Bu saf kan zencîlerin yanında, bir çok vâhalarda yaşayan tunç renkli bir halk daha mevcuttur ki, bunlara „koyu renkli adam" mânasına gelen *hartanî* (cem. *harratīn*) denilir. Bunlardan başka, yüz hatları ince, fakat siyah renkli Tibular vardır. Bunlar şarkî Sahrâ'da, Tibesti dağ silsilesinde ve civar ovalarda yaşarlar. Bir kısmı zencîleri hatırlatmakta, bir kısmı da mısırlıların, Tuareglerin, habeşlilerin yahut her ikisinin ahfâdı olarak kabûl edilmektedir.

Hayat tarzı. *a.* Göçebeler. Büyük Sahrâ'nın göçebeleri çobandır. Bunlar, sürülerini beslemek için, mütemâdiyen otlak ve su aradıklarından, yer değiştirmek mecbûriyetindedirler. Bunların hayâtında, fazla tahammülden dolayı, deve, bilhassa hecin devesi, uzun zaman mühim bir rol oynamıştır. Göçebeler bütün ihtiyaçlarını, gıdâlarını, giyecek ve çadırlarının ham maddelerini sürülerinden sağlar. Büyük Sahrâ'nın dâimî otlaklar sâhası olan kenar bölgelerinde koyunlar ile develer karışık bir hâlde bulunur ve yer değiştirme mevsimlere göre, muntazam devam eder.

Yağışlı zamanda (Sahrâ'nın şimâlinde kış mevsimi, cenûbunda kış mevsimi) göçebeler Sahrâ'yı terketmek mecbûriyetinde kalırlar ve şimâlin bozkır sâhasına, cenûpta Savan bölgesine giderler. Bu devreli mevsimlik yer değiştirmenin dışında bir de deve besleyen büyük kabîlelerin yer değiştirmeleri vardır. Mavritanya'da Reguibatlar böyledir.

Göçebelerin mıkdarı ve yerleşik nüfusa göre, nîsbeti hakkında kat'î rakamlar yoktur. Atlas memleketlerinin cenûbunda kalan garbî, orta ve şarkî Sahrâ'da 700.000 kadar oldukları bildirilmektedir.

Göçebe ayrıca Sahrâ'nın an'anevî nakliyecisidir. Bu itibârla onların servetini uzun zaman altın, esir ve tuz nakliyâtının geliri teşkil etmiştir. Altın ve esir ticâreti ortadan kalkmış ise de, Sahrâ'da bol mıkdarda bulunan tuzlalardan tuz nakliyâtı şimdi de devâm etmektedir. Göçebeler tuzu cenûbun yerleşik bölgelerinde yetişen darı ile mübâdele ederler. Ayrıca bir de hurma ticâreti vardır. Hurmayı Sahrâ'nın şimâlindeki vâhalar te'min eder.

Bügünkü bâzı şartlar (köleliğin ilgâsı, deve nakliyâtının azalması v.b.) Sahrâ'da göçebeliğin idâmesini önlemektedir.

b. Yerleşikler ve vâhalar. Sahrâ'nın şimâl kısmı, diğer kısımlara nazaran, hayat tarzı bakımından, farklıdır. Buralardaki vâhalarda yerleşik bir hayat tarzı vardır. Vâhalarda bulunan hurmalıkların hudûdunda Ksar (köy) bulunur. Bu vâhalarda çeşitli sulama usûlleri vardır. Vâhalarda kıymetli bir metâ' olan suyun sarfı tahdit edilmiştir. Toprak, umûmiyetle, yerleşik halka âittir. Fakat göçebeler hurmalıklara da sâhip olabiliyorlar.

Vâhaların en mühim unsuru olan hurma ağacı çöl halkının gıdâsını, dokumasının iptidâî maddesini ve ağacını te'min eder; aynı zamanda bağ ve bahçeleri gölgeler. Bunların altında kış hubûbâtı (buğday, arpa, sorgu ve mısır) ve çeşitli sebzeler yetiştirilir ki, bunlar domates, fasulye, bakla v.b.'dir. Bu zirâatin ekserisi vaktiyle köle olan, bugün serbest olarak yarıcılık yapan zencîler tarafından yapılmaktadır.

Zirâî istatistikler (1930—1950), vâhalardaki zirâî hayâtın bir buhran devresi geçirmekte olduğunu göstermektedir. Filhakîka vâhalarda gerek hurma, gerek hubûbat istihsâli azalmaktadır. Zirâî sâhada görülen bu buhran, her şeyden evvel, beşerî mâhiyeti hâiz bir mes'eledir. Zirâat ile iştigâl edenlerin mıkdarı azalmaktadır. Bir taraftan nakliyat sahâsındaki gelişmeler, diğer taraftan son yıllarda Sahrâ'nın yer altı servetinin değerlendirilmesi vâhalar halkının muvakkat ve dâimî muhâceretini icâp ettirmiş, bu da vâhalardaki hayat muvâzenesini bozmuştur. Nitekim bütün Sahrâ iktisâdiyâtı

nın esâs muharrik kuvveti olan işçinin, zirâat sâhasından ayrılarak, ortaya çıkan yeni iş sâhalarına gitmesi ile an'anevî Sahrâ hayâtı ciddî bir bubran geçirmektedir.

Sahrâ'nın yer-altı serveti. Son yıllara kadar büyük Sahrâ'da, mâdenî bir servet kaynağı olarak, yalnız tuz biliniyordu. Buradaki tuz istihsâli ise, gerek mıkdar, gerek keyfiyet bakımından hâricden idhâl edilen tuzlar ile rekabet edemeyecek durumdadır. Seyyahlar burada beyhûde yere efsânevî zümrüt arayıp-durmuşlardır.

Bu asrın başlangıcında Colomb-Béchar civârında keşfedilen ve 1917'de işletilmeğe başlanan kömür mâdeni ikinci dünyâ harbinde ehemmiyet kazandı. Bundan başka ispanyol Sahrâ'sına yakın bir yerde Gara Cebile'de, çok zengin demir mâdenleri vardır. Mavritanya'daki demir yatakları o kadar zengin değildir. Yine bu bölgede altın ihtivâ eden bakır cevherleri mevcuttur.

Sahrâ'da mâden araştırması işi devam ettikçe, yeni mâdenlerin bulunması ihtimâl dâhilindedir. Nitekim ikinci dünyâ harbinden sonra fransızların devamlı araştırmaları netîcesinde zengin petrol yatakları keşfedilmiş ve işletilmeğe başlanmıştır ve bunun Sahrâ'nın iktisâdî hayâtı üzerinde büyük bir te'siri olmuştur. Her ne kadar Sahrâ'nın yer-altı servetinin istismârına ikinci dünyâ harbinden evvel başlanılmış ise de, çölün yakın zamana kadar fransız işgâli altında bulunan kısmının sür'atli ve verimli bir şekilde değerlendirilmesi ikinci dünyâ harbinden sonradır. Bu husûsta idârî ve teknik gâyeleri istihdâf eden bir takım teşkilât meydana getirilmiştir.

Büyük Sahrâ'nın fransızlara âit olan kısmında (fransız sahrâsı), 1952'den itibâren, muhtelif şirketlere petrol araştırma imtiyâzı verildi. Bu araştırmalar netîcesinde 1956'da Hassi-Messaoud, Eceleh ve Hassi R'Mel havzalarında petrolün mevcûdiyeti meydana çıkarıldı. Diğer yerlerdeki keşifler 1961'e kadar gecikmiştir. 1961'de Sahrâ'nın muhtelif petrol bölgelerinden elde edilen petrol mıkdârı 15.000.000 tonu bulmakta idi. Aynı tarihte istihsâl edilen gaz ise, 215.000.000 $m.^3$ idi. Petrol istihsâlinin 1962'de 21—22.000.000 ton olacağı ve gaz istihsâlinin de 500.000.000 $m.^3$'ı bulacağı tahmin edilmekte idi. Sahrâ petrolleri iki Pipe-line ile şimâl—garp Afrika limanlarına (Cezâyir'de Bicâya, Tunus'ta La Skirrah) gönderilmektedir.

Fransız Sahrâ'sı hâricinde, Büyük Sahrâ'da petrol 1959—1961 yılları arasında Libya'da, Sirt körfezine civar bölgede (Zetten, Raguba, Hofra, Mabruk) bulunmuştur. Amerikan şirketleri tarafından elde edilen petrol hâlen 180 km. uzunluğunda bir boru ile bir petrol limanı hâline getirilen Marsa al-Berga'ya akıtılmaktadır. Libya yakın bir istikbalde ehemmiyetli bir petrol ihrâc memleketi olacaktır.

Sahrâ'nın siyâsî ve tabiî taksimâtı. İkinci dünyâ harbinin sonuna kadar büyük Sahrâ, İngiltere, Fransa, İtalya ve İspanya arasında taksim edilmiş idi. Bunlar içinde fransız nufûz sâhası en geniş olanı idi. Kendilerinin „fransız Sahrâ'sı" adını verdikleri Sahrâ parçasının mesâhası 4.000.000 km^2. civârında tahmin edilmekte olup, nüfus da o tarihlerde, 1.000.000 kadar idi (hâlen bu mıkdar 2.000.000 civârında tahmin edilmektedir). Fransız Sahrâ'sının hudutları 1890 fransız—ingiliz anlaşması ile tâyin edilmiştir. Buna göre, bu devletin Akdeniz müstemlekelerinin cenûbunda bulunan arâzi aş.-yk. Çat gölü ile Nijer'e kadar olan sâha da Fransa'ya bırakılıyordu. Bu hudut kısa zamanlarda 1898'de, 1904 ve 1906'da olmak üzere, bir çok defa tashih edilmiş idi. 1899'da, yine Fransa ile İngiltere arasındaki bir anlaşma netîcesinde, Sahrâ'nın şark hudûdu tesbit edildi. Buna benzer anlaşmalar ile Sabrâ'daki ispanyol ve italyan müstâmerelerinin hudutları tâyin edildi.

Fransız müstemleke imparatorluğu parçalanmadan evvel fransız işgâli altında bulunan Sahrâ toprakları, parçalar hâlinde, civar fransız müstemlekelerine raptedilmiş idi. Şimâl kısmı, cenûp arâzisi adı altında, Cezâyir'e bağlı bulunuyordu. Fransız Sahrâ'sının cenûp parçası, kısmen fransız garbî Afrika'sına, kısmen de fransız hatt-ı üstüvâ Afrika'sının bir kısmını teşkil eden Çat müstemlekesine bağlanmış idi.

Son yıllarda Afrika milletlerinin istiklâllerine kavuşması netîcesi büyük Sahrâ'da de bir parçalanma meydana gelmiş ve eski fransız Sahrâsı 5 kısma ayrılmıştır: *a.* Mavritanya (1960'dan beri istiklâline kavuşan bu memleketin nüfusu 650.000'dir); *b.* Nijer (1960 ağustosunda istiklâline kavuşan bu memleketin nüfusu 2.600.000'dir); *c.* Çat (1960 ağustosunda istiklâline kavuşan bu memleket fransız birliğine dâhil olup, nüfusu 2.580.000'dir); *d.* Mali (1960'tan beri müstakil olan bu memleketin nüfusu 3.645.000'dir); *e.* fransız Sahrâ'sı olup, 2 idârî kısımdan müteşekkildir: 1. Saoura idârî bölgesi (mesâhası: 780.000 $km.^2$, nüfus: 157.000. İdâre merkezi: Colomb-Béchar; 2. vâhalar idârî bölgesi, mesâhası: 1.302.000 km^2, nüfusu: 345.000. İdâre merkezi: Ouargla).

Libya. Büyük Sahrâ'nın şark ve şimâl—şarkîsinde yer alan Libya'nın büyük bir kısmı çöldür. Filhakîka bugünkü Libya hudutları dâhilinde Berka bir tarafa bırakılacak olursa (burada irtifâ dolayısı ile Akdeniz iklimi hâ-

kimdir), geri kalan kısım muhtelif mâhiyette çöllerden müteşekkildir. Sirt körfezinde çöl kıyıya kadar gelir. Libya çölü, Şaḥrā' al-Libya adı altında Mısır'ın orta ve cenûb-i şarkî kısmında devam eder.

İkinci dünya harbi esnâsında müttefiklerin eline geçen bu eski italyan müstemlekesi bir aralık ingiliz ve fransızlar tarafından idâre edildikten sonra, 1951 senesi aralığında istiklâline kavuşmuştur. Nüfusu 1.172.000'dir.

İspanyol Sahrâ'sı. Büyük Sahrâ'nın garbında yer alan ispanyol Sahrâsı, Rio de Oro ve Sekia al-Hamra'yi ihtivâ etmektedir. Mesâhası aş.-yk. 282.000 km.²'dir. Bu bölge iklim bakımından çok sıcak ve kuraktır. İç tarafta mutlak sıcaklık yaz mevsiminde 45°'yi bulur ve hattâ geçer. Günlük sıcaklık farkı çok büyüktür. Kurak geçen senelerden sonra yağan yağmurlar, mevziî olarak, şiddetli seller husûle getirir. Bölgenin şimâl kısmı Hamada sâhasıdır. Hiç bir yerde dâimî akar-su yoktur. Seyrek düşen yağmurların meydana getirdiği dağınık otluk yerlerde deve, koyun ve keçi beslenir. Halk esâs itibârı ile göçebedir. Yalnız kıyı bölgesi Atlas okyanusunun te'siri ile nisbeten mûtedildir.

İspanyol Sahrâ'sı iki kısımdan müteşekkildir: 1. Rio de Oro, 2. Seguia el-Hamra; birincinin nüfusu 23.000 kadar olup, merkezi Villa Cisneros'tur. İkincisi daha az kalabalıktır (aş.-yk. 11.000). Yeni bâzı kaynaklar ispanyol Sahrâ'sı nüfusunu 19.230 kişi olarak vermektedir.

Bibliyografya: H. Barth, *Reisen und Entdeckungen in Nord-und Central-Afrika*; R. Chudeau, *Le Sahara Soudanais* (Paris, 1909); H. Douveyrier, *Les Touaregs du Nord* (Paris, 1864); Escayrac de Lauture, *Le désert et le Soudan* (Paris, 1853); E. F. Gautier, *Le Sahara algérien* (Paris, 1908); ayn. mll., *Le Sahara* (Paris, 1923); Le Chatelier, *L'Islam dans l'Afrique occidentale* (Paris, 1899); G. Rohlfs, *Quer durch Africa Nachtigal, Sahara und Sudan* (Berlin, 1879); R. Capot-Rey, *Le Sahara français* (Paris, 1953); Augustin Bernard, *Afrique Septenrionole et Occidentale*, ikinci kısım: *Sahara-Afrique Occidentale* (*Géog. Universelle*, Paris, 1939, XI); Fritz Jaeger, *Afrika. Ein geographischer Überblick* (Göschen koleksiyonu, Berlin, 1954, II); R. Furon, *Le Sahara* (Paris, 1958); ayn. mll., *Manuel de Prèhistoire* (*Géographie universelle Larousse*, Paris, 1958); F. Hernandiz-Pochico, *Afrique Occidendale espagnol*; R. Capot-Rey'nin fransız Sahrâ'sı üzerine yazıları (Paris, 1959); Bruno Verlet, *Le Sahara*, Que sais-*je*? (Paris, 1962). (AHMED ARDEL.)

ŞAḤRA. [Bk. SAHRE.]

ŞAḤRĀ'. [Bk. SAHRÂ.]

SAHRE. [Bk. KUBBET-ÜS-SAHRE.]

SAḤŪL. [Bk. SEHÛL.]

ŞAḤYŪN. [Bk. SIHYEVN.]

SÂİB. ŞĀ'İB, MİRZĀ MUḤAMMED 'ALİ B. 'ABD AL-RAḤİM TABRİZİ, bir şâir olup, aslen türk, adı 'Alî ve mahlası Şā'ib'dir. Âilesi 'Abbās I. devrinde (1585—1628) Tebriz'den İsfahan'a göç etmiştir. Mîrzā 'Abd al-Raḥîm'in oğlu ve „şirin-ḳalem" diye şöhret bulan Şams al-Dîn Sāni'nin kardeşinin oğludur. Ne zaman doğduğu, kat'î olarak, bilinmemektedir. Ancak Kandehar'ın 'Abbās II. tarafından zaptı sırasında (1059=1649) 60 yaşında olduğuna bakılırsa, 999 (1590/1591) tarihinde Tebriz'de (*Âtaşkada*, s. 31'e göre, İsfahan'da) doğduğu söylenebilir. Gençliğinin ilk çağında hacc maksadı ile Mekke ve Medine'ye gitmiş, oradan döndükten sonra, Osmanlı imparatorluğunun bâzı ülkelerini dolaşmış ve müteâkiben İsfahan'a dönmüş ise de, bâzı kimselerin, Şāh 'Abbās I. nezdinde aleyhinde bulunduklarını öğrenince, 1034 (1624/1625)'te oradan Hindistan'a hareket etmiştir. Yolda Herat'a uğramış, orada babası Ḫvāca Abu 'l-Ḥasan al-Turbatî'ye niyâbet etmekte olup, *navvāb* Ẓafar Han diye tanınan ve Aḥsan mahlasını taşıyan Mîrzā Aḥsan Allāh tarafından iyi kabûl görmüştür. Kâbil'e giden Laşkar Han saltanata geçince, ubûdiyetini arz için Kâbil'e giden Ẓafar Han ile birlikte oraya gitti. Hükümdar tarafından iyi bir kabûl gören Şā'ib'e Musta'id Han unvânı verildi ve *hazāri* mansıbı ile taltîf olundu. Ayrıca 1.200 rupye câizeye de nâil oldu. Bir müddet sonra 1039 (1629/1630)'da kendisi ve Ẓafar Han Dekken tarafına hareket eden Şāh Cihān'a relâkat ettiler. Hindistan'da 3 yıl kaldı. Rahānpūr'da ikamet ettikleri sırada (1042=1632) babasının kendisini götürmek üzere, Akbarābād (Agra)'a geldiği haberini aldı. Ḫvāca Abu 'l-Ḥasan ve Ẓafar Han'dan müsâade almak üzere, bir kasîde yazdı ise de, bu arzûsu 1042 (1632)'ye kadar geciktirildikten sonra, o sırada Akbarābād'a gelmiş bulunan Ẓafar Han tarafından kabûl edildi. Bu vesîle ile kendisine bir çok hediyeler de verilmiş bulunan Sā'ib, Agra'da babası ile buluşarak, memleketine döndü. Bir müddet Meşhed, Kum, Kazvin, Erdebil, Yezd ve Tebriz'de kaldı. Kendisinin 1050 (1640) tarihinde Tebriz'de olduğu Evliyâ Çelebî (*Seyahatnâme*, İstanbul, 1314, II, 252)'nin ifâdesinden anlaşılmaktadır. Şāh 'Abbās II. zamanında (1052—1077=1642—1667) *malik al-şu'arā'* unvânını almış ve bu hukümdarın Şāh Cihān ile savaşı ve Kandehar'ı fethini (1059=1649) terennüm etmiştir. Şāh Sulaymān devrini (1077—

1105=1667—1694) de idrâk eden Şā'ib bu hükümdarın cülûsu münâsebeti ile yazdığı bir kasîde ile gözden düştü. Bu hâl 1081 (1670/1671) tarihinde ölümüne kadar devam etti ساڵب وڤات ايدب ibâresi ölüm tarihi olan 1081'e tekabül eder. Kabri İsfahan'dadır. *Safîna-i ḫoşguvār* müellifi Bîdil'in ifâdesine göre, Şā'ib zayıf, uzun boylu ve esmer idi. Ayrıca güzel sesli olduğu da anlaşılmaktadır (Zayn al-'Âbidîn Mu'tamin, *Aş'ār-i bar guzîda-i Ṣā'ib*, Tahran, ts., s. 10). O son derece olgun idi; her kese saygı ve sevgi besler, eski ve çağdaşı olan şâirlere karşı her hangi bir kıskançlık duymazdı. Şiirlerinden tütün ve nargile tiryâkisi olduğu anlaşılmaktadır (*ayn. esr.*, s. 27). Kendisi Safevî devletinin en parlak devrinde yetişmiştir. Ancak Safevîlerin din adamlarına karşı gösterdikleri saygı ve müsâmaha netîcesinde halkın dinî hislerini istismâr etmek üzere dindâr kılığına giren bir çok kimsenin hâl ve hareketleri Şā'ib'de aksi bir te'sir husûle getirmiş ve muhtelif vesileler ile bu insanları yermekten geri durmamıştır. Bu sırada Hindistan da İran edebiyatının ikinci bir merkezi hâline gelmiş idi.

E s e r l e r i. Velûd bir şâir olan Şā'ib'in eserleri, manzûm ve mensûr olmak üzere, iki kısma ayrılmaktadır. Manzûm eserleri, 120.000 beyitten fazladır. Bu arada, manzûm eserlerinin 2—5 yüz bin beyit arasında bulunduğunu kaydedenler de vardır (Valî Ḳuli Beg Şamlu, *Ḳişāş al-ḫāḳānî*'den naklen *Aş'ār-i barguzîda*, s. 40). M a n z û m e s e r l e r i. Farsça ve türkçe gazeller, kasîdelerinden ibâret divânı, *Ḳandahār-nāma*, *Maḥmūd u Ayāz* mesnevîlerinden ve ayrıca eski şâirlerden, muasırlarından ve kendi şiirlerinden parçaları ihtivâ eden ve *Bayāż* adını taşıyan müntehabâttan ibârettir.

F a r s ç a d i v â n ı n d a bir çok gazeller aynı vezin ve kafiyede olup, bu şekilde olan gazellerde bir çok beyitler, bir kelime değişikliği ile, aynen tekrar edilmiştir. Gazelde riâyet edilmesi lâzım gelen 7 beyitten az ve 14 beyitten çok olmaması husûsuna pek uyulmadığı, beyit adedinin 4—23 arasında değiştiği görülmektedir. Gazellerinin husûsiyetlerinden biri de, kafiyelerin tekrarı ve beyitler arasındaki fikir devamsızlığıdır. Her beyitte müstakil bir mâna vardır. Edebî san'atlere de fazla yer vermemiştir. Mûtedil tabiatına rağmen, şiirlerinde aşırı derecede mübâlega yer almıştır. Çoğu Sanā'î, 'Aṭṭār, Ḳāsim Anvār, Avḥadî, Sa'dî, Ḥāfiẓ gibi, 50'ye yakın şâire nazîre olan gazellerinde aşk, tasavvuf, nasîhat ve hikmet ile ilgili mevzûların işlendiği görülür. Daha hayatta iken, divânı hediye olarak hükümdarlara gönderilmiştir. Muhtelif Avrupa kütüphânelerindeki yazmaları için bk. Ettore Rossi, *Elenco dei manoscritti Persiani della Bibliotheca Vaticana*, Vatikan, 1948, s. 124. Kendi el-yazısını da ihtivâ eden müntehap bir nüsha Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesi kütüphânesi, İsmail Sâib Efendi kitapları arasında bulunmaktadır. Divânları tam olarak neşredilmemiştir. Aş.-yk. 40.000 beyiti ihtivâ eden en büyük müntehabât bir kaç defa Hindistan (Lucknow, 1801, 1875 (külliyat), 1901, 1906, 1324, Madras 1265=1848/1849, 1919; Bombay, 1919)'da bir defa da İran'da (nşr. Amir Firûzkûhî, Tahran, 133 h.ş) basılmıştır. Daha küçük çapta müntehabât için bk. Ḫān-bābā Muşār, *Fihrist-i kitābhā-yi çāpî-i fārisî*, Tahran, 1337 h.ş., s. 103; bu müntehabâttan biri Hulûsî tarafından, *Macavharāt-i Ṣā'ib Tabrîzî* (İstanbul, 1331) adı ile, türkçeye çevrilmiştir. *Bayāż* adını verdiği müntehabât, başta kendi şiirleri olmak üzere, eski, yeni ve çağdaşlarının şiirlerinden en seçme 25.000'e yakın beyit ihtivâ etmektedir. Seçmelerindeki isâbet kendisinin bu sâhadaki derin vukûfunu göstermektedir.

T ü r k ç e divânı henüz neşredilmemiştir. Âzerî şivesi ile yazılaa ve muhtelif kütüpbânelerde nüshaları bulunan, ayrıca şiir san'atı bakımından da mühim olan bu divânın bir an önce neşredilmesi türk edebiyatı için büyük bir kazanç olacaktır.

Farsça *Ḳandahār-nāma*'si 1059 (1649)'da 'Abbās II. ile Hind-türk imparatoru Şāh Cihān arasında Kandahar'ın 'Abbās II. tarafından zaptı ile netîcelenen muhârebeyi nakletmektedir. *Maḥmūd u Ayaz* mesnevîsi ise, daha önce bir çok kimseler tarafından işlenmiş olan Sultan Mahmud'un sâkîsi ve nedîmi Ayaz ile olan münâsebetlerinden bahseder. Bir de tütün ve nargileyi medheden nesir ve nazım karışığı küçük bir risâlesi vardır.

İran edebiyatında hind üslûbunun sayılı mümessillerinden olan Ṣā'ib şiirlerinde ince hayâlleri, lafız ve mâna san'atındaki mahâreti, geniş muhayyilesi ve yeni mazmûnlar bulmaksı ile temâyüz eder. Şiirleri arasında en az 10.000 beyti ona yüksek bir şâir husûsiyeti kazandırmağa yetecek değerdedir.

B i b l i y o g r a f y a: Hâl tercümesi ve onunla ilgili şark kaynakları için bk. Muḥammed 'Ali Tarbiyat, *Dānişmandān-i Āẕarbaycān*, Tahran, 1314, s. 217 — 225; Zayn al-'Âbidîn Mu'tamin, *Aş'ār-i barguzîda-i Ṣā'ib* (Tahran, ts.), s. 5 — 69; A. Ḥayyāmpūr, *Farhang-i suḫanvarān* (Tebriz, 1340 h.ş.), s. 328 v.d.; Ḫān-bābā Muşār, *Fihrist-i kitābhay-i çāpî-i fārisî* (Tahran, 1337 h.ş., 1958), s. 740 — Garp kaynakları için bk. Ethé, *Grundriss d. iran Phil.*, II, 250, 312; Sachau — Ethé, *Catalogue of the Persian .. Manus-*

cripts in the Bodleian Library, I 697 v.d.; Ethé, *Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of the India Office*, I, 880 v. dd.; Pertsch, *Verzeichniss der persischen Handschriften der Kgl. Bibliothek zu Berlin*, krş. Reg. III, mad. *Ṣā'ib*; Rieu, *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum*, s. 693, 807, 1001; ayn. mll., *Supplement*, s. 235, 267, 287; Flügel, *Die arab. pers. und türk. Handschr. der K. K. Hofbibl. zu Wien*, I, 589, 597, 609; III, 508; Sprenger, *Catalogue of the... Manuscripts of the libraries of the King of Oudh*, I, 384 v. dd.; *Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts in the Oriental Public Library at Bankipore*, III, 146; Ettore Rossi, *Elenco dei manoscritti Persiani della Bibliotheca Vaticana* (Vatikan, 1948), s. 124; Browne, *Pers. Lit. in modern times*, s. 164 v.d.; Rypka, *Iranische Litteratur geschichte* (Prag, 1959), s. 291. (TAHSİN YAZICI.)

ŞĀ'İB. [Bk. SÂIB.]

ŞA'ÎD. [Bk. SA'ÎD.]

SA'ÎD. AL-ŞA'ÎD veya ŞA'ÎD MIŞR, yukarı Mısır için kullanılmış olan arapça bir tâbirdir. Bu isim ile adlandırılan bölge, Kahire (bâric)'den cenûba doğru Asvan'da nehir akıntısının hızlandığı yere kadar uzanır; Memlûkler zamanından bu yana bu tâbirin, idâre bakımından, artık ehemmiyeti kalmamıştır. Bugün ise, Mısır'ın siyâsî hudûdu Vâdî Ḥalfâ'ya kadar devam eder ve bütün aşağı Nûbe'yi içine alır. Buna rağmen el-Ṣa'îd tâbiri hâlâ kullanılmakta devam etmektedir; çünkü bu tâbir, eskiden olduğu gibi, bugün de muayyen bir coğrâfî mefhûma tekabül eder ve Kahire'nin yukarısındaki dar ve uzun Nil vâdisi, geniş ve yelpâze şeklindeki suların hücûmuna mâruz olan ve arapçada *asfal al-arż* („aşağı arâzî" denilen aşağı Mısır'a mukabil bir mâna taşır. Amelî olarak Ṣa'îd tâbiri umûmiyetle nehrin her iki tarafındaki ekilen arâziye inhisar ettirilmiş olup, Fayyûm ile Libya çölündeki vâhalar bunun dışında kalır. Aş.-yk. 900 km. uzunluğunda ve ortalama 5—10 km. genişliğ'nde olan, yer-yer daha da daralan ve Edfû ile Asvan arasındaki bâzı noktalarda yalnız nehrin yatağından ibâret kalan bu şerit en büyük genişliğini (25 km.) Banî Suêf yakınlarında bulur İdâre bakımından yukarı Mısır 8 *mudîrîya*'ye bölünmüş olup, bunlar, biri müstesnâ başlıca merkezlerinin isimleri ile adlandırılmaktadır: Giseh (Cîze), Banî Suêf, Fayyûm, Minya, Asyût (Dâḫle ve Ḫârge vâhaları buraya dâbildir), Girgâ (merkezi: Sôhâg), Ḳenâ ve Asvan.

Arap'lar, Mısır'ın fethinden sonra, memleketin *pagarchia*'lara taksimini olduğu gibi bıraktılar ve yalnız bunların adını yun. χώρα sözünün bir transkripsiyonu olan *kūra* ile değiştirdiler. Yukarı Mısır bölgesi eski Arkadia ile Thebais'e tekabül eder ve Ṣa'îd al-a'lā (yukarı Ṣa'îd) ile al-Ṣa'îd al-adnā (aşağı Ṣa'îd) kısımlarına ayrılması da bunu hâtırlatır. Yâḳūt hattâ üç eyâletten bahseder: Ṣa'îd al-a'lā (Asvan'dan Aḫmîm'e kadar olan kısım), şimâlde Bahnasā'ya kadar uzanan bir mutavassıt bölge ve Ṣa'îd al-adnā (Fusṭāṭ'a kadar). Burada eskiden de 3 Bizans dukalığı vardır; bunların ikisi Thebaïs adını taşıyor ve hudûdu Panopolis (*Aḫmîm*)'in cenûbundan geçiyordu.

al-Maḳrîzî'de nakledilen *kūra* cedveli Hierocles'te mevcut *pagarchia*'ların listesi ile karşılaştırılırsa, farkların çok ehemmiyetsiz olduğu görülür. Zamanla bâzı şehirler tahrip olunmuş ve yerini yenilerine bırakmıştır. Philai'nin yerine Asvan'ın geçmiş olması bunun en güzel bir misâlini teşkil eder. İdâre bölgelerinin yeniden tanzimi Fâtımîler devrinde vukû bulmuştur: o zaman memleket büyük eyâletlere (*'amal*) taksim edilmiş olup, umûmî hey'eti ile, zamanımıza kadar muhâfaza edilmiş bulunmaktadır. Fâtımîler, Eyyûbîler ve Memlûklerin dokuz veya on eyâleti şimdiki 8 *mudîrîya*'ye tekabül eder. En çok dikkate değer fark şunlardır: Memlûkler zamanında Aṭfîḥîya adı altında bir tek eyâlet hâline getirilmiş olan Aṭfîḥîya ve Büṣîrîya eyâletleri yerine, sonradan Banî Suêf *mudîrîya*'sı teşkil olunmuştur; Bahnasā'nın yerini, bugün ehemmiyetsiz bir pazar yeri olan Minya almıştır; eski Aşmûnayn ve Manfalūṭ (bu sonuncusu zaman zaman) eyâletleri Asyût eyâletine ilhak edilmiştir; cenûpta hâlâ orta-çağdaki her iki tâlî bölümü bulmak mümkündür; yalnız idâre merkezleri Aḫmîm ve Ḳūṣ'tan Girgā ve Ḳenā'ya nakledilmiştir. Nûbelilerin sık-sık taarruzlarından dolayı, Asvan, Memlûkler idâresinin sonuna kadar, ayrı bir idâreye mâlik olmayan bir hudût bölgesi (*saġr*) olarak kabûl edilmiş ve idâresi, şarkta 'Ayżāb'a kadar uzanan arâziyi de içine alan Ḳūṣ eyâleti vâlisine verilmiş idi Vâhalar ise, hâzan müstakil eyâletler hâlinde idâre edilmiş, bâzan da *iḳṭā'* yolu ile ayrı me'mûrlara tevdî edilmiş idi.

Her ne kadar Fâtımîler devrinde *vāli 'l-Ṣa'îd al-a'lā* unvânına tesâdüf edilirse de, bununla orta-çağda da yukarı-Mısır'ın en mühim âmirlerinden, Ḳūṣ eyâleti vâlisinin kasdedilip-edilmediği açık olarak bilinmez. Buna mukabil Memlûkler devrinde bir çok vâlilerin bir yukarı-Mısır umûmî vâlisinin idâresi altında birleştirilmiş oldukları muhakkaktır; bu umûmî

vâli önceleri *kāşif al-vach al-ḳiblî*, sonra Berkuk 'un bu me'mûriyeti *nā'ib al-salṭana* 'lık derecesine çıkarması üzerine, *nā'ib al-vach al-ḳiblî* unvânını taşımıştır. al-Ḳalḳaşandî yukarı Mısır 'ın idâresini IX. (XV.) asrın başında şu şekilde tasvir eder: Eyâlet muhtelif dereceden iki vâli tarafından idâre edilir. Nil vâdisinin idâresi bir *nā'ib*'in, Fayyûm ile Bahnasâ bölgesinin idâresi ise, bir *kāşif* 'in elindedir. Bahnasâ 'nın başında ayrıca bir de vâli bulunur. Makarrı Asyût 'ta bulunan *nā'ib*'in idâresi altında birinci dereceden 3 vâli (Aşmünayn, Ḳûş ve Asvan) ile ikinci dereceden 3 vâli (Giseh, Aṭfîh ve Manfalût) bulunur.

Türklerin idâresi, zamanında yukarı Mısır 24 *kāşif* 'lik ihtivâ etmekte idi (bunların bir listesi için bk. Vansleb).

Mısır 'ın nüfusu 1882 — 1917 yılları arasında geçen 35 yıllık bir devre içinde aş.-yk. iki misline çıkmış, 1960 'ta ise dört misline yaklaşmıştır (1882 'de: 6.818.000, 1917 'de: 12.287.000, 1937 'de: 15.904.000, 1947 'de: 19.087.000, 1957 'de: 22.997.000 ve 1960 'ta: 26.065.000). Bu nüfusun (1960 'ta) 9.229.000 'i yukarı-Mısır (Ṣa'îd) 'da bulunmakta idi.

Her ne kadar en büyük merkezler yukarı Mısır 'da bulunuyorsa da, bâzı şehirlerin nufûsu oldukça kalabalıktır; 1897 yılı rakamları 1960 'ınkiler ile mukayese edilince, Ṣa'îd şehirlerinin son yıllarda büyük gelişmeler kaydettiği görülür: Giseh: 250.000 (16.820); Asyût — 122.000 (önce 42.000); Madînat al-Fayyûm — 102.000 (31.000); Minya — 94.000 (20.400); Banî Suêf — 79.000 (15.000); Ḳenâ — 58.000 (27.500); Sôhâg — 62.000 (14.000); Asvan — 48.000 (13.000). Orta-çağda da nüfus çok kesif idi; bu hâl, bilhassa 806 (1403) yılındaki kuraklık sırasında husûle gelen ölüm vak'alarının sayısından anlaşılmaktadır. Buna göre, Ḳûş 'ta — 17.000, Asyût 'ta — 11.000 ve Hû 'da — 15.000 ölüm vak'ası kaydedilmiştir. Hû şehri bugün Ḳenâ 'nın 30 km. garbında küçük bir kasaba hâlinde bulunmaktadır.

Yukarı-Mısır 'ın yerleşik nüfusu umûmiyetle buranın en eski yerli ahâlisi müslüman olmuş âilelerden veya yâkûbî kıptîlerden müteşekkildir. Bu sonuncular Ṣa'îd 'de, bilhassa Asyût ile Esne arasında, daha kalabalık bir topluluk teşkil ederler. — al-Ḳalḳaşandî ve al-Makrîzî yukarı Mısır 'da yerleşmiş olan arap kabîleleri hakkında mufassal mâlûmat vermektedirler. Bunların başlıcaları Balî, Cuhayna (bunlar Afrika 'nın içlerine doğru ilerlemişlerdir) ile bilhassa Banî Hilâl ve Banî Sulaym (daha sonraları şimâlî Afrika 'ya göçleri ile meşhûr olmuşlardır) 'dir. Eski kabîle adları muhâfaza edilmemiş olacaktır; bunların halefleri bugün başka isimler altında yaşamaktadırlar (Fâvaîya, Ma'âza, Banî Vâṣil, Aşṭuvânî). Fakat Rabî'a 'nın bir kolu olan Bani 'l-Kanz Asvan bölgesinde Kunûz adı altında yaşamaktadır. Fâtımîler ile birlikte Mısır 'a gelmiş olan berberî kabîlelerinin (Luvâta, Havvâra) izine de hiç bir yerde rastlanmaz. Buna mukabil yukarı Mısır 'ın cenûp kısmında hâlâ Beca göçebelerine teâdüf edilir ki, bunlar eski Blemmyeler ile bir tutulmaktadır. Bunların şimdiki başlıca guruplarından olan 'Abâbde ve Bişârînler, Asyût 'tan Nûbe ötesine kadar, arap çölünde göçebelik eder ve sefil bir şekilde, deve ile keçilerinin geliri ile geçinirler. Arap hâkimiyeti devrinde Beca kabîlesi mühim bir rol oynamıştır; o zaman Cidde, Yemen ve Hindistan 'a giden gemilerin limanı olan parlak 'Ayzâb bu kabîlenin elinde bulunuyordu. Burası kara yolları ile Asvan, Edfû ve Ḳûş ile de bağlı idi. Ḳûş — 'Ayzâb yolu en işlek yollardan biri olup, hacıların her vakit kullandıkları bu geniş yol haçlı seferleri esnâsında 460 — 660 (1068 — 1262) yılları arasında, çok büyük ehemmiyet kazanmıştır. Bugün için bu yolun ancak tarihî bir değeri vardır. Bugün de kullanılmakta olan Ḳenâ-al-Ḳoṣayr yoluna gelince, bunun başlangıç noktasını Nil 'de eski Cofitos (Ḳeft) 'un yerini alan Ḳûş teşkil ediyordu. Becalar başka bakımdan da Mısır hukûmetinin dikkatini kendilerine celbettiler; Memlûkler zamanında hukûmet aşağı Nûbe 'deki al-'Allâḳî altın mâdenlerini kendi hesaplarına işletmeğe muvaffak olmuş idi. Ondan daha şimâlde, Ḳeft ile Asvan arasındaki çölde Memlûk sultanları zümrüt mâdeni işletmişlerdir.

Suların kabarması ile meydana gelen asıl Nil vâdisi zirâat için mükemmel bir arâzi teşkil eder; son zamanlarda Asvan, Esne ve Asyût sedlerinin yapılması ile Nil suyundan daha iyi istifâde etmek imkânı sağlanınca, zirâat daha çok ve daha sür'atle gelişmiştir. Sanâyî burada yok denilebilecek derecededir. Bu bakımdan da burası orta-çağın zenginliği ile tezat hâlindedir. Eskiden dokuma tezgâhları (elbise ve halılar için yün, pamuk, ipek ve keten) pek çok idi; burada Aşmünayn, Aḫmîm, Asyût ve Bahnasâ tezgâhları da zikredilmelidir.

Yukarı-Mısır 'da islâm san'atı pek az temsil edilmiştir. Buna rağmen Madînat al-Fayyûm, Asyût ve Girgâ 'da muayyen husûsiyetler taşıyan câmiler mevcûttur. Asvan 'ın cenûbunda al-Bâb ve Bilâl 'daki kerpiçten inşâ edilen câmilere de burada işâret edilmelidir; bunlar kesik mahrût üzerine yerleştirilmiş takyo şeklindeki kubbe biçimî minâreleri ile o civarda köylere kadar yayılan (msl. Ḳûş 'un cenûbunda bulunan Şanhûr) bir tarz teşkil eder.

Ḳūṣ ve Bahnasā'daki Fâtımî minberleri de unutulmamalıdır. Kitâbelere gelince, Asyūṭ, Ḳūṣ ve Sōhāg'da kûfî hattı ile yazılı kitâbeler muhâfaza edilmiştir. Memlûklere âit fermanları Edfū, Minya, Madīnat al-Fayyūm, Asyūṭ, Sōhāg, Ḳūṣ ve Ḳūṣiya'de görmek mümkündür. — Eski Mısır âbidelerine burada temâs edilmeyecektir Arap müellifleri eski mâbedleri kendilerine hâs bir tarzda tavsîf ederek, bunlara bir çok efsâneleri bağlamışlardır. Fakat onların Teb (Karnak)'deki binalardan haberleri olmadığı kayda değer; buna mukabil bize XV. asırda tahrip edilmiş olan Aḫmīm mâbedlerinin güzel tasvirlerini bırakmışlardır.

VIII. (XV.) asır müelliflerinden Ca'far al-Adfuvī yukarı-Mısır'ın bir meşhûr adamlar kamûsunu (*Ṭāliʿ al-Saʿīd*, Kahire, 1333= 1914) te'lif etmiş ve bunun başına kısa bir coğrafya kısmı eklemiştir; eser pek mühim mâlûmat ihtivâ etmemektedir. — Halk edebiyatı sâhasında İbn al-Havā (Asvan), Abu 'l-Ḥaccāc (Luḳsor) ve Çin prensesi (Girgā) hikâyeleri ile Cabal Ḥarīdī'nin yılan masalı zikre değer.

Burada teferruâta girmeden, yukarı-Mısır ile ilgili en mühim tarihî vak'alar zikredilecektir. Bâbil ve İskenderiye'nin zaptından sonra, artık Mısır'ın araplar tarafından fethine karşı koymak imkânı kalmamış idi. al-Balāẕurī orta-Mısır'ın muayyen şehirleri ile yapılmış olan anlaşmaları kaydeder. Araplar bir müddet Fayyūm'dan habersiz kalmış olacağa benziyorlar. Onlar bu bölgeye doğru hareketlerinde çok şiddetli mukavemet ile karşılaşmış olmalıdırlar; bundan dolayı, *Futūḥ al-Bahnasā* gibi bir tarihî roman meydana gelmiştir. 23 (644) yılında Nūbe'ye karşı muvaffakiyetsiz bir hareket yapılmış, 27 (648)'de bu hareket tekrarlanmış ve 31 (652) yılında da araplar lehine bir anlaşma imzâlanmış ve bu anlaşma 100 (719) yılında 'Omar b. 'Abd al-'Aẕīz tarafından yenilenmiştir. 112 (730) yılında bizzat Mısır vâlisi al-Valīd b. Rifā'a'nın nezâreti altında memleketin ilk nüfus sayımı yapılmıştır; vâli altı aylık seyâhati esnâsında yukarı-Mısır'da Asvan'a kadar gelmiştir (onun emirlerini ihtivâ eden bir *papyrus* muhâfaza edilmiştir). Emevîler devrinde sık-sık isyânlara sahne olan Delta'nın zıddına, Ṣa'īd'deki hayâtın daha sâkin geçmiş olduğu anlaşılıyor; böyle bir hareket 121 (739) yılında vukū bulmuştur. Yukarı Mısır'da Emevî hâkimiyeti bu hânedânın son halîfesi olan Marvān'ın şahsı ile sona ermiştir. Emevî rakibi Diḥya b. Muṣ'ab isyân ederek, 167 (784) yılında bütün Ṣa'īd'i eline geçirmiş ise de, 169 (785)'da mağlûp olmuş ve idâm edilmiştir. Yukarı Mısır al-Amīn ile al-Ma'mūn arasında çıkan mücâdelenin bütün fenâ netîcelerini üzerinde hissetmiş, fakat bu Delta'nınkine nisbetle daha hafif olmuştur. Becaların 241 (855) yılındaki isyânı: Muḥammed al-Ḳummī'nin zafer ile netîcelenen askerî harekâtı. Bir kaç yıl sonra, 'Abd Allāh al-'Omarī, altın mâdenleri bölgesine girerek, burada istiklâlini ilân ediyor. Kendisi katlediliyor, fakat onun getirmiş olduğu Rabī'a kuvvetleri orada kalıp, Becalar ile birleşiyorlar. 256 (870)'da İbn al-Ṣūfī'nin (Esne ve Aḫmīm'deki muvaffakiyetsiz bir isyânı. 308 (920) yılında Fâtımîler hücûmu: Aşmūnayn ve Bahnasā savaşları. Nūbe kıralı 339 (950)'da vâhalara hücûm ediyor, 345 (956)'te Asvan'ı zaptediyor ve 353 (964)'te yaptığı üçüncü bir seferinde Aḫmīm'e kadar ileriliyor. IV. (X.) asrın sonlarına doğru Abū Rakva'nın halîfe al-Ḥākim'e karşı isyânı, al-Mustanṣir idâresi altındaki korkunç pahalılık mevcut nizâmı sarsıyor: sükûneti iâde etmek için, Badr al-Camālī kendisi bizzat yukarı Mısır'a geliyor (Asyūṭ ve Esne kitâbeleri). Fâtımîler devrinin sonlarına doğru, Ṭalā'i' b. Ruzzīk ve Şāvar gibi, bâzı devlet adamları siyâsî olgunlaşma devirlerinde yukarı Mısır'da bulunmuşlardır. Frenk kuvvetlerinden de yardım gören Şāvar ile Şirkūh arasındaki muhârebe al-Aşmūnayn yakınındaki al-Bābayn'de vukū bulmuştur. Cenūp kısmında Bani 'l-Kanz tarafından desteklenen Fâtımîlerin fikir ve siyâsetlerini yayma faâliyeti tekrar bu bölgenin huzûrunu kaçırmıştır. Ṣalāḥ al-Dīn 568 (1173) yılında, kardeşi Tūrān Şāh'ı onlara karşı göndermek sûreti ile, İbrīm'e kadar ilerilemiş ve bölgeyi itâat altına almıştır.

570 (1174) ve 572 (1176) yıllarındaki ayaklanmalar şiddetle bastırılmıştır. 651 (1253) yılında bütün Ṣa'īd bölgesi, mühim bir şahsiyet olan Şerîf Ḥişn al-Dīn Sa'lab tarafından idâre edilen ve arap kabîleleri ile Memlûkler idâresi arasındaki mücâdelenin bir halkasını teşkil eden ağır bir isyâna sahne olmuştur. 671 (1272) ve 674 (1275) yıllarında Baybars Nūbe'nin dâhilî işlerine müdâhale ediyor; burası 686 (1287) yılında yapılan ikinci bir seferde tekrar zaptediliyor. 701 (1302)'de yukarı Mısır'da arap kabîlelerinin şakaveti başgösteriyor ve onlara karşı ordu sevketmek mecbûriyeti hâsıl oluyor. Şakîler ağır cezâlara çarptırılıyorlar. 721 (1321) yılında baş-gösteren hıristiyan düşmanlığı esnâsında Aṭfīḥ ve Bahnasā eyâletleri ile Minya, Asyūṭ, Ḳūṣ ve Asvan'da kiliseler tahrip ediliyor. 815 (1412) ve 825 (1422) yıllarında, bilhassa Asvan'da şiddetli isyânlardan bahsedilir. Kayıtbay'ın zamanı Havvāralerin isyânları ile dolu olup, bunları bastırmak için, üç sene uğraşmak icâp

etmiştir (881—883 = 1476 — 1478). Mısır'ın türkler tarafından fethinden sonraki hâdiseler ve bilhassa 'Ali Bey isyânı ve memleketin fransızlar tarafından zaptı hakkında seyyahlar ile avrupalı tarihçilerin eserlerinde mâlûmât bulmak mümkündür.

Bibliyografya: Makalede zikredilen eserlerden başka bk. bir de İbn 'Abd al-Ḥakam (nşr. Torrey), al-Kindî, al-Maḳrîzî, (nşr. Inst. franç.) ve Abu 'l-Meḥâsin fihristleri ve Joanne ile Baedeker rehberleri.— Krş. al-Ḳalḳaşandî, *Ṣubḥ al-A'şâ*, IV, 24—27, ve 54—69; Quatremère, *Mém. sur l'Égypte*, II, 201—211; Massignon, *Notes sur les études archéologiques* ve *Deuxième note* (*BIFAO*, VI, 2—13 ve IX, 4—11); Wiet, *Les inscr. or. d'Égypte* (*Comptes rendus Acad. Inscr. et Belles Lettres* (1913), s. 503 v.d.; J. Maspero ve G. Wiet, *Matériaux pour servir à la géogr. de l'Égypte* (*BIFAO*, XXXVI, 15 v.d., 117, 129, 131, 147 v.d., 153, 156 v.d. 170—192 ve 227 v. dd. (zengin bibliyografya gösterilmiştir); Massignon, *Annuaire du monde musulman* (1923), s. 119 v. dd. ve 125 v.d. (G. WIET.)

SA'ÎD. SA'ÎD (622—679) B. AL-'ĀṢ B. SA'ÎD B. AL-'ĀṢ B. UMAYYA B. 'ABD ŞAMS B. 'ABD MANĀF B. ḲUṢAYY AL-ḲURAYŞÎ, Kûfe ve Medine vâlisi. Annesi Umm Kulṯûm bint 'Amr. b 'Abd Allāh b. Abî Ḳays b. 'Abd Vudd b. Naṣr b. Mâlik'tir. Peygamberin ölümünde 9 yaşında olduğuna göre (*Usd al-ġâba*, II, 310), 622 yılı sonlarında doğmuş olmalıdır. Sa'îd'in babası al-'Āṣ, Badr'de Mekke'li müşrikler arasında müslümanlara karşı savaşırken, 'Alî b. Abî Ṭâlib tarafından öldürülmüş idi. Dedesi Abî Uḥayḥa Kureyş kabilesinin eşrâfından idi; bu itibârla Sa'îd Kureyş'in en iyi âilelerinden birine mensûp bulunmaktadır. Kendisi bilhassa cömertliği, talâkat ve fesâbatı ile meşhûrdur.

'Oṯmān, hilâfeti sırasında Sa'îd'e büyük bir teveccüh göstererek, kendisini *Kur'an* metnini bugünkü şekli ile cem' ve tesbit ettirmek üzere teşkil ettiği hey'ete dâhil etmiştir. Bir müddet sonra da, gençliğine ve tecrübesizliğine rağmen, mevkiinde kalması imkânsız bir hâle gelmiş bulunan Velîd b. 'Uḳba b. Abî Mu'ayṭ'ın yerine, Kûfe'ye vâli tâyin etmiştir. Sa'îd, Kûfe vâlisi iken, 29 (649/650) veya 30 (650/651) yıllarında Taberistan ve Cürcân'a seferler yaparak, fütûhatta bulunmuş ve buralardaki karışıklıkları bastırmıştır. Azerbaycan da Sa'îd tarafından fethedilmiştir. Bu vazîfede kaldığı 5 yıl zarfında, kendilerine karşı bir az sert davrandığı kûfeliler arasında memnûn olmayanların sayısı bir hayli çoğaldı. Kûfelilerin şikâyet ve ısrarlarına rağmen, 'Oṯmān, Sa'îd'i Kûfe vâliliğinden azletmeğe yanaşmadı. Kendisi de zaman-zaman şiddetli hareketlerinin sebep olduğu şikâyetler karşısında, halîfenin almak mecbûriyetinde kaldığı tedbir ve îkazlara rağmen, hareket tarzını değiştirmedi. Sa'îd daha sert hareket etmeğe başlayıp, yerli halktan olmayanlarda da memnûniyetsizlik hâsıl olunca, içlerinde çok saygı gösterilen, nüfûzlu bir kimse olan yemenli Mâlik al-Aştar'in de bulunduğu 10 kûfeli o sırada Medine'de bulunan Sa'îd'in azlini halîfe 'Oṯmān'dan istedi. 'Oṯmān onların şikâyetlerini redd ile Sa'îd'e, derhâl vâlilik mahalline dönmesini emretti. Bu durumdan son derece muğber olan al-Aştar, sür'atle Kûfe'ye giderek, şehrin çok hareketli ve heyecanlı olan halkını ayaklandırdı. Kûfe'ye dönüş hazırlıklarını ikmâl etmiş olan Sa'îd yolda kendilerine bir askerî birliğin refâkat ettiği al-Aştar'in adamları ile karşılaştı. Bunlar Sa'îd'e derhâl Medine'ye geri gitmesini ihtâr ettiler. Bunu müteâkip al-Aştar Kûfe câmiine gitti ve Abû Mûsâ al-Aş'arî [b. bk.] 'yi bizzat vâli ilân etti (34=654/655). Câmiye toplanmış bulunanlar halîfeye sadâkat yemini edince, Abû Mûsâ bu vazîfeyi kabûl etti ve kısa bir müddet sonra, halîfe 'Oṯmān da bu tâyini tasdîk ve te'yit etti. Sa'îd bu hâdise üzerine geri dönüp, Medine'ye yerleşti; Mısır ve Irak'tan gelen âsîler 'Oṯmān'ı evinde muhâsara ettikleri zaman, ağır bir şekilde yaralanıncaya kadar, onun için çarpıştı. 'Oṯmān'ın öldürülmesinden sonra, Ṭalḥa, al-Zubayr ve 'Â'işa Mekke'yi terk ile tarafdarlarının bulunduğu Basra'ya gidip, onları kendi saflarına çekmek üzere, şimâle doğru hareket ettiklerinde, Sa'îd evvelâ onlarla berâber idi. Fakat Marr al-Ẓahrân'a ve başka bir rivâyete göre, Ẕât 'Irḳ'a vardıklarında, Ṭalḥa ve al-Zubayr'in bu teşebbüste kendi menfaatlerini düşündükleri kanâatine vardığından ve 'Oṯmān'ın intikamını almak hususunda tâkip edilecek yolda anlaşamadığından, onlardan ayrılarak, al-Muġîra b. Şu'ba ve diğer kendisini destekleyen kimseler ile birlikte, Mekke'ye döndü; Camel ve Ṣiffîn vak'alarına iştirâk etmedi.

Mu'âviya, hilâfet kendisine intikal edince, Marvân b. al-Ḥakam'i Medine vâliliğine tâyin etmiş idi. Bu sırada 'Alî ile yaptığı savaşlarda kendi tarafını tutup, dâvaya iştirâk etmediğinden dolayı, Sa'îd Mu'âviya tarafından muâheze edilmiş, sonra özür dilemesi üzerine, affedilerek, Marvân'ın azli ile açılan Medine vâliliğine tâyin edilmiştir. Böylece o Medine vâliliğini elde etmiş ise de, daha sonra bu makam onunla Marvân b. Ḥakam arasında bir kaç defa el değiştirmiştir. 'Alî b. Abî Ṭâlib'in bü

yük oğlu Ḥasan 50 (670) yılında Medine'de vefât ettiği sırada, Sa'îd şehrin vâlisi olup, cenâze namazını bizzat kıldırmıştır.

Sa'îd, sonuncu defa Medine vâliliğinden azledildikten sonra, Medine ile al-'Aḳîḳ arasında ve Medine'ye 3 mil mesâfedeki Arṣa adlı çiftliğine yerleşerek, zirâat ile meşgûl olmuştur. 49 (669) ve 52 (672) yıllarında olmak üzere, iki defa hacca gitmiştir. Ölümünde 80 bin dirhem borç bırakmıştır.

Sa'îd bizzat, Peygamberden ve ayrıca 'Omar, Osmân ve 'Â'işa'den naklen, hadîs rivâyet etmiştir. Bir çok erkek ve kız evlâdı var idi. Bunlar arasından mühim mevkîler işgâl edenler olmuştur. Yazîd b. Mu'âviya tarafından Medine vâlisi tâyin edilen ve sonra 'Abd al-Malik b. Marvân tarafından öldürtülen 'Amr al-Aşdaḳ bunlardan biridir.

Sa'îd, kaynakların büyük bir ekseriyetinin bildirdiğine göre, 59 (678/679) yılında Arṣa adlı çiftliğinde vefât etmiş, cenâzesi Medine'ye getirilerek, Baḳî' mezarlığına gömülmüştür.

Bibliyografya: İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt* (nşr. Sachau, 1905), V, 19—22 v. dd.; al-Ṭabarî, *Târîḫ* (Kahire, 1939), III, 323 v. d., 419; al-Navavî (nşr. Wüstenfeld), s. 281 v.d.; İbn Ḥacar, *Iṣāba* (Kahire, 1939), II, 45 v.d., nr. 3268; al-Balâẕurî (nşr. de Goeje), s. 119, 198, 280, 322, 328 v. d., 334, 336; İbn 'Abd al-Barr, *Isti'āb* (Kahire, 1939), II, 8 v. d.; Abū 'Abd Allāh al-Zubayrî, *Kitāb nasab Ḳuraysh* (Kahire, 1953), bk. fihrist; İbn al-Aṯîr, *al-Kāmil* (Kahire, 1348—1353), III, 52, 56 v. d., 69, 73 v. d., 81, 88; ayn. mll., *Usd al-ġāba* (Kahire, 1280), II, 309 v.dd.; İbn Vâẕiḥ al-Aḫbârî, *Târîḫ al-Ya'ḳūbî* (nşr. Houtsma), II, 152, 190, 192, 207, 267, 283 v. d.; (Necef, 1358), II, 144 v. d.; *Mucmal al-tavārîḫ va 'l-ḳiṣaṣ* (Tahran, 1318 h. ş.), s. 283; Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten*, VI, 118 v. dd.; Caetani, *Annali dell 'Islām*, bk. fihrist. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

[Bu madde N. ÇAĞATAY tarafından tâdil edilmiştir].

SA'ÎD. SA'ÎD B. AL-'AVS. [Bk. EBÛ ZEYD.]

SA'ÎD. SA'ÎD B. AL-BİṬRİḲ, EUTYCHIUS, 321—328 (933—939) yılları arasında İskenderiye patriği. Fusṭāṭ'ta 263 (876) yılında doğmuş olup, tıbbî ve tarihî te'lifleri vardır. En tanınmışı Pococke tarafından Oxford'da 1658/1659'da *Naẓm al-cavhar* adı altında neşredilen, sonraları Yaḥyā b. Sa'îd al-Anṭāḳî'nin devam ettirmiş olduğu arapça vekayînâmedir [krş. mad. ANTÂKÎ.]. L. Cheikho tarafından yeni neşri için bk. *Corpus Christianorum Orientalium* (Scriptores arabici, III. seri, Beyrut, 1906—1909, VI ve VII) ve bir başka rivâyete dayanan nüshası Seybold tarafından (Hamburg, 1912) neşredilmiştir. Cambridge'in meşhûr yazması içinde bir Sicilya tarihinin elde bulunan parçaları (krş. Browne, *Handlist of moham. Mss.*, s. 27, nr. 170), yanlış olarak, Sa'îd b. al-Biṭrîḳ'a izâfe edilmiştir. Bu husûsta krş. Vasiliev, *Vizantia i Arabi*, 1b, 79 v.dd. ve burada zikredilen eserler. Aynı Cambridge kütüphânesinde (Browne, *ayn. esr.*, s. 281, nr. 1317) bir de Severus b. al-Muḳaffa'ın Sa'îd'e karşı te'lif ettiği bir dinî münâzara kitabı bulunmaktadır (nşr. P. Chébli, *Patalogia Orientalis*, III, 125—242, Paris, 1907).

Bibliyografya: İbn Abî Uṣaybi'a (nşr. Müller), II, 86; Leclerc, *Hist. de la médec. arab.*, I, 405; Brockelmann, *Gesch. der arab. Litter.*, I, 148; *Suppl.*, I, 28.

SA'ÎD. SA'ÎD B. MAS'ADA. [Bk. AHFEŞ.]

SA'ÎD. SA'ÎD B. ZAYD B. 'AMR B. NUFAYL B. 'ABD AL-'UZZÂ ... B. 'ADÎ B. KA'B B. LU'AYY (aş.-yk. 600—670/671), Peygamberin **ilk sahâbelerinden** biridir. Mekke'de doğmuş olup, Kurayş kabîlesinin 'Adî kolundandır. Annesi Ḫuzâ'a kabîlesinden Fâṭima bint Ba'ca b. Umayya'dir. Künyesi Abū 'l-A'var veya Abū Savr'dir. Sa'îd'in dedesi 'Amr ile halîfe 'Omar'ın babası al-Ḫaṭṭāb kardeş idiler. Öte yandan Sa'îd, 'Omar b. al-Ḫaṭṭāb'ın kız kardeşi Fâṭima ile, 'Omar b. al-Ḫaṭṭāb da Sa'îd'in kız kardeşi 'Âtika ile evli olup, bu itibârla Sa'îd ile 'Omar enişte ve kayın-birâder idiler.

Sa'îd'in babası Zayd, Ḥanîflerden olup, câhiliye devrinde put-perestlikten ayrılmış, İbrâhîm peygamberin dini olan tek tanrı inancına karşı büyük bir alâka duymağa başlamış ve — „ey Kureyşliler! 'Amr oğlu Zayd'in canı elinde bulunan Tanrıya and içerim ki, benden başka hiç biriniz İbrâhîm'in dininde değilsiniz. Ey Tanrım! Sana ne şekilde ibâdet edilmesini istediğini bilsem, o şekilde ibâdet ederdim; amma bilmiyorum"—demek sûreti ile hemşehrîleri olan Kureyşlileri de îkaz etmiştir. Zayd şâir idi; bize kadar gelen şiirleri hep Tanrının birliğini ifâde eder. O bunlarda kavminin nasıl gerçek dini terkettiğini ve bu yüzden neler çektiğini terennüm eder [bk. mad. ZAYD B. 'AMR]. Rivâyet edildiğine göre, Zayd, Kâbe'nin mekkeli müşrikler tarafından tâmir edildiği sene ölmüş ve Peygamber onun hayâtı ve inancı ile alâkalanmıştır.

Babasının bu düşüncelerinden müteessir olduğunda hiç şüphe olmayan Sa'îd islâm dinine daha ilk sıralarda, Peygamber Zayd b. Arḳam'ın evine taşınmadan evvel, girmiştir. 'Omar b. Ḫaṭṭāb'ın müslüman oluşunda, Sa'îd'in ve onun karısı olup, kendisinin de kız kardeşi bulunan Fâṭima'nın telkînleri başlıca âmil olmuştur.

Sa'îd Medine'ye Peygamberden evvel hicret etti ve orada Abū Lubâba'nın kardeşi Rifâ'a b. 'Abd al-Munẕir'in evine indi. Peygamber kendisini Râfi' b. Mâlik al-Zuraḳī ile, başka bir rivâyete göre ise, Ubayy b. Ka'b ile kardeş yapmıştır.

Peygamber, Sa'îd'i Ṭalḥa b. 'Ubayd Allāh ile birlikte, Abū Sufyān başkanlığında Suriye'ye gitmiş bulunan Kureyş kervanı hakkında haber getirmek üzere, Şam'a göndermiş idi. Onlar mekkelilerin kervanını al-Ḥavrā' mevkiinde gördüler ve sür'atle Medine'ye döndüler; fakat bu sırada medineli müslümanlar Badr'e doğru yola çıkmış bulunuyorlardı; bu sebeple Sa'îd ve Ṭalḥa Badr savaşına katılamadılar. Bununla berâber, Peygamber Badr ganîmetlerinden onlara da hisse ayırdı. Sa'îd Badr'den sonraki bütün gazvelere iştirâk etti; şecaât ve kahramanlıkları ile kendini gösterdi. O 13 (634) yılında Acnādayn muhârebelerinde suvâri kuvvetlerine, aynı yılda Fiḥl muhârebesinde piyâde birliklerine kumanda etti; Şam fethinde bulundu. 15 (636) yılında Yarmūk muhârebesine katıldı.

Sa'îd, 'Omar'ın ölümünde ortaya çıkan hilâfet mes'elesinde 'Oṡmān'ın namzetliğini destekleyenler arasında idi. 'Oṡmān halîfe olunca, kendisine Kūfe'de iktâ olarak bir mıkdar arâzi vermiş ve Sa'îd bir müddet orada kalmıştır. O sonradan 'Osmān'ın idâresinden memnûn olmamış, fakat onun bu memnûniyetsizliği kendisini 'Alī—Mu'āviya mücâdelesinde 'Alī tarafını tutmağa sevketmemiş, bu mücâdelelere karışmayarak, Medine yakınında 'Aḳīḳ mevkiindeki çiftliğine çekilmiş idi. Kendisi 50 veya 51 (670 veya 671) yılında buradaki sarayında 70 yaşını aşmış olarak vefât etti; nâşı halkın omuzlarında Medine'ye götürüldü; cenâze namazını 'Abd Allāh b. 'Omar kıldırdı. Diğer zayıf bir rivâyete göre, Mu'āviya'nın hilâfeti sırasında, Kūfe'de ölmüş ve cenâze namazını o sırada şehrin vâlisi bulunan Muġīra b. Şu'ba kıldırmıştır.

Sa'îd, islâm dinine ilk girenlerden olması dolayısı ile, aşere-i mübeşşere listesine dâhil edilmiş ve bu itibârla her kes tarafından hurmet görmüştür. Kendisinden dört hadîs rivâyet edilmiştir (bk. İbn Ḥanbal, *Musnad*, I, 187—190). Bununla berâber o islâm cemâati içinde hiç bir zaman nufûzlu ve müessir olmamıştır. Hattâ o, 'Omar'ın kendisinden sonra birini, gelecek halîfe olarak, seçmek üzere tavzif ettiği ve islâm kaynaklarında eshâb-ı şûrâ diye adlandırılan ('Abd Allāh b. 'Omar hâriç) aşere-i mübeşşerenin o zaman hayatta kalanlarından müteşekkil 6 kişi arasına dâhil edilmemiştir.

Hâl tercümesinden bahseden kaynaklarda onun duâsının Allah indinde makbûl olduğu hakkında bâzı fıkralar nakledilir.

Sa'îd'in bir çok çocuğu var idi.

Bibliyografya: İbn Hişām, *Sīra* (Kahire, 1955), fihrist; İbn Ḥacar, *İṣāba* (Kahire, 1939), II, 44, nr. 3261; İbn 'Abd al-Barr, *al-İstī'āb* (Kahire, 1939), II, 2—8; İbn Ḳutayba, *Ma'ārif* (Kahire, 1934), s. 107; al-Maḳrīzī, *al-İmtā'* (Kahire, 1941), fihrist; al-Ṭabarī, *Tārīḫ al-amam* (Kahire, 1939), II, 45 v.d., 131 v. d.; Abū 'Abd Allāh al-Muṣ'ab al-Zubayrī, *Kitāb nasab Ḳuraṣ* (Kahire, 1953), fihrist; İbn al-Aṯīr, *Usd al-ġāba* (Kahire, 1280), II, 306 v.d.; İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt* (Beyrut, 1957), III, 379—385.

(A. J. WENSINCK.)

[Bu madde N. ÇAĞATAY tarafından ikmâl edilmiştir].

SA'ÎD PAŞA. SA'ÎD PAŞA (1840—1914), *Küçük* lekabı ile tanınmış olup, Abdülhamîd II. ve meşrûtiyet devirleri sadrâzamlarındandır. 1256? (1840?) yılında Erzurum'da doğdu. Babası Tahran maslahatgüzârı Ali Nâmık Efendi Ankara'nın bir çok ulemâ yetiştirmiş Seb'a-zâde âilesinden idi. Sa'îd Bey önce Erzurum'da, sonra da İstanbul'da medrese tahsili gördü. Ayrıca busûsî hocalardan yeni ilimleri ve fransızcayı öğrendi.

Sa'îd Bey babasının 1270 (1853)'te İstanbul'da ölümü üzerine, kalabalık âilesini geçindirmek zarûreti ile, me'mûriyet hayâtına atıldı. İlk girdiği Erzurum vilâyeti tahrirat kâtipliği vazîfesinden 1273 (1856/1857)'te Anadolu ordusu tahrirat kalemine geçti. 1275 (1858/1859)'te ordu fevkalâde hey'eti ile birlikte, İstanbul'a geldi. Orada meclis-i vâlâ hulefâlığına nakledildi ve 1278 (1861/1862)'de, Adalar bölgesini ihtivâ eden 7. belediye dâiresi reisliğine, ek vazîfe ile, tâyin olundu. 1279 (1862/1863)'da Rumeli teftiş hey'eti baş-kâtibi sıfatı ile, Rumeli vilâyetlerini dolaştı. Geniş Osmanlı imparatorluğunun Avrupa'daki parçasını tanımasına vesîle olan bu vazîfe esnâsında muhâkeme hey'eti reisliği de yaparak, bir çok yüksek me'mûru muhâkeme etti. Dönüşte meclis-i vâlâ baş-kâtipliğine yükseldi.

Sa'îd Bey cemâziyelevvel 1284 (eylûl 1867)'te Matbaa-i âmire müdürlüğüne tâyin olundu. Müteâkıben esâs vazîfesine devletin resmî gazetesi *Takvim-i vekayi*'in müdürlüğü eklendi. Rebiülâhır 1285 (temmuz/ağustos 1868)'te yeni kurulan Şûrây-ı devlet dâire müâvinliğine getirildi. Bu müessesenin çeşitli dâirelerinde baş-müâvinliklerde bulundu ve 1288 (1871)'de Divân-ı ahkâm-ı adliye muhâkemât dâiresi baş-kâtibi oldu. Sa'îd Bey 17 zilkâde 1290 (6 kânûn II. 1874)'da ticâret nezâreti mektupçuluğuna tâyin olundu. 6 safer 1291 (25 mart 1874)'de sadâret mektupçuluğuna terfî ettiği hâlde, 21 ramazan 1292 (21 teş-

rın İ. 1875)'de maârif nezâretı mektupçuluğuna naklolundu; fakat, bu me'mûriyette fazla kalmayıp, 20 zilkâdede (18 kânûn I.) Meclis-i ticâret ve zirâat âzalığına tâyin edildi.

Sultan Abdülhamîd II.'in 1 eylûl 1876'da cülûsu ile Sa'îd Bey'in önünde bir ikbâl ve idbar yolu açılmıştır. Hakîkaten aynı gün (11 şâbân 1293) mâbeyin baş-kâtipliğine getirildi. Siyâsî mahâret isteyen bu makamda gösterdiği faâliyet ile pâdişâhın takdir ve itimâdını kazandı. Midhat Paşa'nın riyâsetindeki kanûn-ı esâsî tahrir hey'etine fransız anayasasından mülhem bir lâyiha takdim etti (metin için bk. Ahmed Midhat, *Üss-i inkılâb*, İstanbul, 1294/1295, II, 333 v.dd) ve adı geçen hey'et tarafından hazırlanıp, tasdîka arzolunan kanûn-ı esâsî metninin tetkikinde de pâdişâha husûsî müşâvirlik yaptı. Kanûn-i esâsînin 23 kânûn I.'da ilânından sonra, 22 safer 1294 (8 mart 1877)'te vezir pâyesine yükselen ve *paşa* unvânını alan Sa'îd Paşa 18 şâbânda (28 ağustos) Âyân âzalığına tâyin olundu. Sa'îd Paşa aynı yılın 3 zilkâdesinde (9 teşrin II.), ek me'mûriyet ile, bazîne-i hâssa nâzırı oldu. 7 muharrem 1295 (11 kânûn II. 1878)'te dâhiliye nezâretine nakledildi ise de, Ahmed Vefik Paşa'nın baş-vekâleti kabûl için ileri sürdüğü şartlardan biri Sa'îd Paşa'nın azli olduğundan, 1 saferde (4 şubat) nezâretten ayrıldı ve ikinci defa olarak, hazîne-i hâssa nezâretine tâyin olundu. Ancak bir buçuk ay kadar sonra, bu vazîfeden de azledildi.

Sa'îd Paşa 15 rebiülâhır 1295 (18 nisan 1878)'te Âyân riyâsetine yükseldi. Çırağan sarayını basıp, orada mahpus bulunan Murad V.'ı tekrar pâdişah ilân etmek için, Ali Suâvî'nin yaptığı netîcesiz teşebbüs üzerine, İstanbul'dan uzaklaştırılmak maksadı ile, 5 cemâziyelâhırda (6 hazîran) Ankara vâliliğine tâyini çıktı. Ali Suâvî vak'ası ile ilgisi olan Dâmâd Mahmud Paşa'nın adamı sayılması Sa'îd Paşa'yı pâdişah nezdinde şüpheli kılmış idi. Bununla berâber, me'mûriyet yerinin değiştirilmesi husûsundaki ricâsı kabûl edilerek, 4 gün sonra Hüdâvendigâr (Bursa) vâliliğine naklolundu. Sa'îd Paşa Bursa'da 6 ay kadar kaldı; nihâyet İstanbul'a dönüşüne müsâade edildi. 3 zilhiccede (28 teşrin II.) üçüncü defa hazîne-i hâssa nezâretine ve 9 zilhiccede (4 kânûn I.) adliye nezâretine tâyin olundu. Bu son nezâretinde, Bagdad vâlisi bulunan yeni dâhiliye nâzırı İstanbul'a gelinceye kadar, ona vekâlet etmek vazîfesi de kendisine verilmiş idi. Osmanlı nizâmiye mahkemelerinde Müdde-i umûmîlik müessesesinin kuruluşu, cezâ usûlü ve ticâret üsûlü kanûnlarının hazırlanışı onun adliye nezâretinde gerçekleştirdiği başlıca islâhattır.

Sa'îd Paşa 3 zilkâde 1296 (18 teşrin I. 1879)'da baş-vekâlete getirildi. Böylece, en küçük me'mûriyetten başlayıp, devletin çeşitli dairelerinde tecrübe kazandıktan sonra, sadâret makamına erişmiş idi. Sa'îd Paşa bu ilk baş-vekilliğinde mâlî islâhat ile uğraştı. Devlet 1875 yılında dış borçların fâizini bile ödeyemeyecek duruma düşmüş idi. Sa'îd Paşa hazîne açığını kapamak ve devlet bütçesini denkleştirmek maksadı ile, tasarruf tedbirleri alarak, me'mûr maaşlarını azalttı; bu arada kendi maaşını da 90.000 kuruştan 25.000 kuruşa indirdi. Meclis-i vükelâda pâdişâhın hal'i müzâkere edildiğine dâir Yıldız sarayına verilen bir jurnal üzerine, 1 receb 1297 (9 hazîran 1880)'de baş-vekâletten azledildi.

Sa'îd Paşa bir müddet mâzûl kaldı ve 7 şevvâlde (12 eylûl) ikinci defa baş-vekâlete getirildi. Bu ba-şvekilliğinin ilk aylarında Tunus mes'elesi ile meşgûl oldu. Ancak Fransa'nın 7 nisan 1881'de Tunus eyâletini işgâl etmesini önleyemedi. Daha sonra dış borçların mıkdarını ve ödeme imkânlarını, alacaklıların temsilcileri ile müzâkere sonunda, tesbit ederek, 28 muharrem 1299 (20 kânûn I. 1881)'da düyûn-i umûmiye idâresini kurdu. Böylece, 1876 eylûlünde 254.292.000 sterlin tutarındaki dış borçlar 106.437.237 sterline indirildi. Borçların fâiz ve amortismanı için de, tütün, tuz, müskirat, ipek, damga ve balık avı resimlerinden mürekkep altı vâsıtalı vergi gelirleri alacaklılara bırakıldı. Sa'îd Paşa'nın müsbet icrâatı arasında Osmanlı tâcirlerinin meslek haklarını korumak gâyesi ile, 14 kânûn II. 1882'de Dersaâdet ticâret odasını kurması zikrolunmalıdır. Bundan başka, polis teşkilâtını islâh edişi de kayda değer. Husûsiyle Osmanlı şehirlerinde ilk defa olarak, ser-komiserlik ve komiserlikler ihdâs olundu. Sa'îd Paşa 13 cemâziyelâhır 1299 (2 mayıs 1882)'da baş-vekâletten azlolundu. Bunun sebebi, hidiv Tevfik Paşa tarafından tevkif ettirilen mısırlı zâbitlerin İstanbul'da muhâkeme edilmeleri husûsunda, pâdişah nezdinde yaptıkları teşebbüsün, Mısır muhtâriyet andlaşması gereğince, kabûlüne imkân bulunmadığını arzetmesidir.

Sa'îd Paşa'nın mâzûliyeti kısa sürdü ve 24 şâbânda (11 temmûz) üçüncü defa baş-vekâlete getirildi. Bu seferki baş-vekilliğinde Mısır mes'elesi yeniden patlak vermiştir. İngiltere'nin silâhlı müdâhalesine meydan bırakmamak için, Mısır'da Arâbî Paşa isyânını durdurmağa çalıştı ise de, buna muvaffak olamadı. Netîcede 13 eylûl günü bir ingiliz donanması, İskenderiye önüne gelerek, şehri topa tuttu; arkasından da ülkeyi işgâle başladı. 19 muharrem 1300 (30 teşrin II. 1882)'de Sa'îd Paşa baş-vekâlet-

ten azlolundu. Hâssa ordusu mensûbu dağıstanlıların, pâdişâhı hal'etmek üzere, ser-yâver Müşir Fuad Paşa 'nın reisliğinde cemiyet kurduklarından şüphelenilmiş idi. Fuad Paşa sorguya çekildi ve tedbir almamakla ithâm olunan baş-vekil makamından alındı. Sa'îd Paşa, azli müteâkip, 18 sâat Yıldız 'da hapsolundu ve İngiltere elçisi Lord Dufferin 'in müdâhalesi netîcesinde serbest bırakıldı.

Paşa, iki gün geçmeden, 21 muharremde (2 kânûn I.), tekrar eski makamına tâyin olundu. Bu defa baş-vekâlet unvânı, 1878 'den önce olduğu gibi, sadârete çevrilmiş idi. Sa'îd Paşa dördüncü sadrâzamlığında geniş islâhat faâliyetlerinde bulundu. Mülkî sâhada me'mûrların terfi ve tekaüt kararnâmesini çıkardı (1883). Buna göre, me'mûrların devlet dâirelerine şehâdetnâme veya müsâbaka imtihanı ile alınmasını sağladı. Tekaüde sevkolunan me'mûrların geçimini te'min için de, tekaüt sandığını kurdu. Maârif sâhasında yeni mektepler açılmasına husûsi bir ehemmiyet verdi. Daha ilk sadâretinde rüşdiyelerin çoğaltılmasına gayret göstermiş, müteâkip sadâretlerinde de bu gayretine devam etmiş idi. 1884 yılında İstanbul 'da 17, vilâyetlerde 119 rüşdiye mektebi açılmış bulunuyordu. Bu rakamlar her ne kadar tahkîka muhtac ise de, garp örneğinde ilk öğretimin Osmanlı imparatorluğunda yayılması istikametinde ileri adımlar atıldığı muhakkaktır. Sa'îd Paşa mülkiye idâdîlerinin açılmasına ayrıca çalıştı. Sayıları henüz kat'î olarak bilinmeyen bu mekteplerin kurulması ile, orta öğretimde esâslı bir gelişme vukû buldu. Bütün bu maârif müessesclerin'n meydana getirilmesi husûsî bir maârif vergisinin konulması sâyesinde mümkün oldu (1884). Sa'îd Paşa yüksek öğretimi de ihmâl etmedi. Nitekim 28 kânûn II. 1884 'te İstanbul 'da Ticâret mektebi ve aynı yılın 9 teşrin II. 'inde Hendese-i mülkîye mektebi açıldı. Diğer taraftan, 57 haziran 1884 'te Bayezid kütüphânesi halkın istifâdesine açıldı. Sa'îd Paşa, şarkî Rumeli 'de ayaklanarak, eyâletin Bulgaristan prensliğine katıldığını ilân eden bulgarlara karşı asker sevkini Sultan Abdülhamid II. 'e arzetmesi üzerine, 15 zilhicce 1302 (25 eylûl 1885) 'de sadâretten azlolundu. Sadrâzamın toplayacağı asker ile pâdişâhı hal'edeceği vehmi bu azle sebep olmuş idi.

Sa'îd Paşa 10 yıla yakın bir zaman resmî vazîfe îfâ etmedi ve konağında oturarak, mâzûliyet maaşı ile geçindi. 15 zilhicce 1312 (9 hazîran 1895) tarihinde beşinci defa sadârete getirilen Sa'îd Paşa 13 rebiyülâhır 1313 (3 teşrin I. 1895) 'te azlolundu. İstanbul 'da 30 eylûl günü ayaklanıp, Bâbıâlî 'ye yürüyen ermenilere karşı onların harekete geçişini durdurmak için şiddetli tedbir alacağını ilân ve âsâyişi korumakta aciz gösteren zaptiye nâzırı Nâzım Paşa 'nın azlini arzetmesi sadrâzamlıktan uzaklaştırılmasına sebep olmuş idi.

Bundan iki ay sonra, Sultan Abdülhamid II. 'den „sadâretin fevkinde" bir me'mûriyet ile Yıldız sarayında ikamet etmek teklifini aldı. Pâdişâhın gözü önünde bir yerde hapsolunmak mâhiyetindeki bu teklifi reddettiği hâlde, ısrâr olununca, 4 kânûn I. 'da oğlu Ali Nâmık Bey ile birlikte, İngiltere elçiliğine sığındı. Ancak hâriciye nâzırı Tevfik Paşa 'nın onun masûniyeti hakkında, pâdişah nâmına elçi Sir Philip Currie 'ye te'minat vermesi üzerine, elçiliği terkederek, Nişantaşı 'nda bulunan konağına döndü (9 kânûn I.). Sa'îd Paşa müteâkip yıllar konağında göz hapsinde bulundurulduğu. Kendisini ziyârete gelenler tesbit olunuyor, âilesi efrâdı hafiyelelerin tâkibi ile tâciz ediliyordu.

Göz hapsi zamanla gevşedi ve Sa'îd Paşa 16 şâbân 1319 (18 teşrin II. 1901) 'de altıncı defa olarak, sadârete getirildi. Pâdişah sadâkatle hizmet edeceğine dâir kendisinden yemin senedi almayı gerekli görmüş idi. Sa'îd Paşa bu sadrâzamlığında Rumeli islâhâtı mes'elesini halle çalıştı. Bu maksatla Avrupa büyük devletlerine, Makedonya 'da müşterek bir jandarma teşkilâtı kurmak ve oraya vezir rütbesinde bir müfettiş-i umûmî tâyin etmek teklifini yaptı; fakat teklifin cevâbını alamadan, 11 şevvâl 1320 (11 kânûn II. 1903) tarihli tezkire ile sadâretten istifâ etmek mecbûriyetinde kaldı. Rumeli ordusunun iâşesini sağlayan mütea hidlerin sûistimallerini önlemek üzere, erzâkın hariçden peşin para ile satın alınmasına müsâade istemiş, ser-asker Rızâ Paşa 'nın buna itirâzı karşısında, makamından ayrılmağı kararlaştırmış idi. Pâdişah anlaşmazlığı ortadan kaldırmağı teşebbüs etti; muvaffak olamayınca da, sadrâzamı azletti (25 şevvâl=25 kânûn II.).

Sa'îd Paşa 23 cemâziyelâhır 1326 (22 temmûz 1908) 'de tekrar sadârete getirildi. Bu yedinci sadrâzamlığı devletin en buhranlı bir devresine rastlar. Rumeli vilâyetlerinde kaynaşma had dereceye yükselmiş, 30 yıl önce yürürlükten kaldırılmış bulunan kanûn-i esâsînin yeniden mer'iyete konulması husûsunda mâbeyne telgraflar yağmağa başlamış idi. Pâdişah bu durumda Sa'îd Paşa 'nın sadârete tâyinini uygun görmüş idi. Sa'îd Paşa kanûn-i esâsînin mer'iyete girdiğine dâir Sultan Abdülhamid II. 'in irâdesini alarak, derhâl resmî dâirelere teblîğ ve gazeteler ile ilân ettirdi (24 temmûz). Böylece, meşrûtiyet idâresi Osmanlı imparatorluğunda tekrar kuruldu; fakat Sa'îd Paşa sadrâzamlık makamında ancak 15 gün kala-

bildi. Harbiye ve bahriye nâzırları seçiminin pâdişâha bırakılması teklifinde hey'et-i vükelâ arasında anlaşmazlık çıkması üzerine, 8 receptе (6 ağustos) istifâ etti.

Sa'îd Paşa 25 zilkâdede (18 kânûn I.) Meclis-i âyân reisi oldu. Meşrûtiyet devrinin anarşiye yaklaşan hürriyet sarhoşluğu ile meşbû günlerine bir aksül'amel olarak, 31 mart (13 nisan 1909) irticâ vak'ası patlak verince, Âyân ve Meb'ûsân meclisleri âzâlarını tâkîben Ayastefanos (Yeşil-Köy)'a gitti. Selânik'ten gelen hareket ordusunun İstanbul'a girişinden sonra, pâyitahta döndü ve 27 nisan günü, Âyân ve Meb'ûsân meclislerinden mürekkep Meclis-i millî'nin Sultan Abdülhamid II.'in hal'ine karar verdiği tarihî celsesine riyâset etti.

Sa'îd Paşa 20 eylülde tedâvî için Avrupa'ya giderek, 28 teşrin I.'de İstanbul'a döndü. Sa'îd Paşa 7 şevvâl 1329 (1 teşrin I. 1911) tarihinde sadâret makamına getirildi. Bu sekizinci sadrâzamlığında kendisinden Trablusgarp mes'elesine hal çâresi bulması bekleniyordu. Zâten selefi Hakkı Paşa İtalya'nın Trablusgarp eyâletine saldırış ve Osmanlı devletine harp ilân edişi üzerine sadârette istifâ etmiş idi. Sa'îd Paşa'nın reisliğinde toplanan hey'et-i vükelâ eyâlette mevcut mahdut sayıda Osmanlı kuvvetinin iç bölgelere çekilip, düşmana karşı müdâfaada bulunmasını kararlaştırdı. Bu sâyede Trablusgarb'ın kıyı bölgesini işgâl eden italyan ordusunun içerilere nufûz etmemesi sağlanmış oldu. Sa'îd Paşa 9 muharrem 1330 (30 kânûn I. 1911)'da istifâ etti. İstifâsı bir siyâsî manevra idi: Meclis-i meb'ûsân'ın yalnız pâdişâhın irâdesi ile fesholunabilmesini mümkün kılmak için, kanûn-i esâsînin 35. maddesinin değiştirilmesine dâir hukûmet teklifini muhâlefetin reddetmesi üzerine, sadâretten çekildi.

İttihad ve Terakkî cemiyetinin desteğine sâhip bulunan Sa'îd Paşa ertesi gün (10 muharrem = 31 kânûn I.) tekrar sadâret makamına geldi. Kanûn-i esâsî gereğince, Meclis-i âyân'ında muvâfakati alınarak, 12 kânûn II. 1912'de Meclis-i meb'ûsân Mehmed V.'in bir irâdesi ile kapatıldı. Seçimlerden sonra, 11 nisanda yeni Meclis-i meb'ûsân merâsim ile açıldı. Sa'îd Paşa, bu dokuzuncu sadrâzamlığından mahallî imtiyazlar elde etmek maksadı ile, Arnavutluk'ta çıkan isyân üzerine, 1 şâbânda (16 temmûz) istifâ etti. Sa'îd Paşa Meclis-i meb'ûsânda kahir ekseriyet ile itimat re'yi aldığı hâlde, Mahmud Şevket Paşa'nın harbiye nezâretinden çekilmesi ve onun yerine kimsenin nâzırlığı kabûle yanaşmaması karşısında istifâ mecbûriyetini hissetmiş idi.

Sa'îd Paşa 22 safer 1331 (31 kânûn II. 1913)'de şûrây-i devlet riyâsetine tâyin olundu; 7 recepte (12 hazîran) de meclis-i âyân riyâsetine nakledildi. Bu son vazîfede iken, bronşiten hastalanarak, 1 mart 1914 sabahı öldü. Cenâzesi resmî ihtifâl ile kaldırıldı ve Eyyûb'de Hazret-i Hâlid türbesinin medhâlinde, birinci zevcesi Yegâne ve ikinci kızı Mebrûre Hanım'ların yanına gömüldü. Kabri pek mütevâzîdir.

Sa'îd Paşa Osmanlı imparatorluğunun çözülme devrinde yaşamış kuvvetli şahsiyet sâhibi bir devlet adamı idi. Husûsî ve resmî hayâtında dürüst ahlâkı ile tanınmış idi. Bir çok meslekdaşının aksine, rüşvet ve hediye kabûl etmez, jurnalcilikten tiksinirdi. Zekî ve çabuk anlayışlı bir zât idi. Hâdiselerin netîcesini önceden kestirir ve değişen şartlara intibâk etmesini bilirdi. Meşrûtiyet tarafdarı olmamasına rağmen, hürriyetin ilânından sonra ittihatçılar ile iş-birliği yapmağı başarması bu husûsta açık bir delîl teşkil eder. Çalışkan olduğu kadar da bilgili idi. Şark kültürüne derinden vâkıf olduğu gibi, garp felsefe ve edebiyatı hakkında da malûmâtı var idi. İctimâî münâsebetlerinde nezâketi ve tatlı konuşması ile iyi te'sir bırakırdı. Türk olmaktan iftihar duyduğunu sırası geldikçe söylerdi. Bu meziyetleri yanında Sa'îd Paşa'nın bâzı kusurları bulunduğuna işâret etmek gereklidir. Kıyâfetine itinâ göstermezdi. Mizaç itibârı ile, kendisine sadâkat ile hizmet ettiği efendisi Sultan Abdülhamîd II.'e benzerdi. Evhamlı olup, hareketlerinde ve sözünde aşırı derecede ihtiyatlı davranırdı. Hasis denecek kadar muktesit idi. Hayâtında iyilik gördüğü bâzı şahıslara karşı minnettarlık duyduğunu isbât eden vak'alar yok değil ise de, umûmiyetle vefâsız bir insan idi. Ancak makamında kalmak için haysiyetinden fedakârlık etmez ve pensiplerine aykırı bir durum ile karşılaşınca, istifâsını vermekten kaçınmazdı. Sa'îd Paşa'nın sadrâzamlıkta başlıca rakibi Mehmed Kâmil Paşa idi. Meşrûtiyeti müteâkip aralarında gazete makaleleri ve risâleler neşri sûreti ile vukû bulan münâkaşa pek meşhûrdur. Sa'îd Paşa'nın hâtırâtını yayınlamakta asıl maksadı da mutlakiyet devrindeki icrâatını temize çıkarmak arzûsu idi (bk. *bibliyografya*). *Gazeteci lisanı* (İstanbul, 1327) başlıklı eserinde sâde ve açık yazmayı müdâfaa ettiği hâlde, diğer yazılarında ağır bir üslûp kullanmıştır.

Sa'îd Paşa'yı tarafsız olarak değerlendirmek için en doğru ölçü Sultan Abdülhamid II.'in güç bir durum ile karşılaşınca hemen dâimâ onu iş başına getirmiş olması keyfiyetidir. Bu tercîhin sebebi Sa'îd Paşa'nın muktedir bir devlet adamı oluşudur. Gerçekten Sa'îd Paşa ilk dört sadâretinde bir çok müsbet icrâatta bulunmuş, fakat beşinci sadâretinden itibâren aynı başarıyı devam ettirememiştir. Sa'îd

Paşa, Sultan Abdülhamid II.'in irâdesi üzerine, çeşitli mes'eleler hakkında lâyihalar kaleme almıştır. 25 ramazan 1297 (31 ağustos 1880) tarihli lâyihada devletin maârif ve adâlet işlâhatı sâyesinde çöküntüden kurtarılabileceğini tafsîlen belirtir (bk. *Hâtırât*, I, 418—436). Dış ve iç siyâsette muhâfazakâr bir tutuma taraftar olduğu muhakkaktır. Bu yüzden, hayâtı boyunca ve ölümünden sonra ağır tenkitlere uğramıştır. Sa'îd Paşa da imparatorluğun toprak kaybetmesini durduramamıştır. Bununla berâber, türk idâre, adliye ve maârif teşkilâtlarının kuruluş ve gelişmesinde hizmetleri inkâr olunamaz. Husûsiyle maârif sâhasında tanzimatçıların düştükleri hatâyı tekrarlamamış, onların tercîhan yüksek öğretime ehemmiyet vermesinin aksine, ilk ve orta öğretim müesseselerinin sayılarının çoğaltılıp, seviyelerinin yükselmesinde büyük gayret sarfetmiştir. Meşrûtiyet ve hattâ cümhûriyet devirleri münevverlerinin ekserisi onun açtığı mekteplerde yetişmişlerdir.

Türk garplılaşma tarihinde Mustafa Reşid Paşa'dan sonra en fazla iş görmüş olan sadrâzam, her hâlde, Mehmed Sa'îd Paşa'dır. Hiç şüphesiz, o büyük bir devlet adamı idi.

Bibliyografya: *Sadr-ı sâbık Sa'îd Paşa'nın gazeteler ile neşrettiği mektupların sûretleridir* (İstanbul, 1324); *Sa'îd Paşa'nın Kâmil Paşa hâtırâtına cevapları* (İstanbul, 1327); *Sa'îd Paşa'nın hâtırâtı* (3 cild, İstanbul, 1328), bunun için bk. Karl Süssheim, *Die Memoiren Küçük Said Paşa's* (*Mitteilungen der vorderasiatischen Gesellschaft*, Jhg. 1916, 295—312); Th. Menzel, *Sa'îd Mehmed* (*EI*, IV, 69—71); İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, *Osmanlı devrinde son sadrâzamlar* (İstanbul, 1940—1953), 989—1263; Mehmed Zeki Pakalın, *Son sadrâzamlar ve baş-vekiller* (İstanbul, 1948), V; İsmail Hâmî Dânişmend, *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi* (İstanbul, 1955), IV, 513—522; Mehmed Memdûh (Paşa), *Esvât-ı sudûr* (İzmir, 1328), 70—88; Tahsin Paşa, *Abdülhamid, Yıldız hâtıraları* (İstanbul, 1931); Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp işittiklerim* (2. tab., Ankara, 1951), s. 8—112; Osman Nûrî, *Abdülhamîd-i sânî ve devr-i saltanatı* (İstanbul, 1327), II, 607—611; Ahmed Râsim, *İki hâtırat, üç şahsiyet* (İstanbul. 1333); Abdurrahman Şeref, *Tarih musâhabeleri* (İstanbul, 1339), 348—372; Osman Ergin, *Türkiye maârif tarihi* (İstanbul, 1939—1943), III, 748—754; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Said Paşa'ya dâir bâzı vesikalar* (*Tarih dergisi*, VIII, 105—134); ayn. mll., *1908 yılında ikinci meşrûtiyetin ne sûretle ilân edildiğine dâir vesikalar* (*Belleten*, XX, 103—174); Robert Devereux, *The First Ottoman Comtitutional Period* (Baltimore, Md. 1963); C. von Sax, *Geschichte des Machtverfalls der Türkei* (2. tab., Wien, 1913); de la Jonquière, *Histoire de l'Empire Ottoman* (2. tab., Paris, 1914), II; Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (London, 1961), s. 175—179; Enver Ziya Karal, *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1962), VIII. (ERCÜMEND KURAN.)

SA'ÎD PAŞA, SA'ÎD PAŞA, MEHMED (1822—1863), Mısır vâlisi. Mehmed Ali Paşa'nın oğlu olup, 1822 senesinde İskenderiye'de dünyâya gelmiş ve selefi Abbas (I.) Paşa'nın âni ölümü (18 şevvâl 1270=14 temmûz 1854; bk. 'Abd al-Raḥmân al-Râfi'î, *'Aṣr İsmâ'îl*, s. 19 v dd.) üzerine, rebiülâhır başları 1257 (mayıs sonları 1841) tarihli ferman (bk. *Macmû'at al-farmânât al-şâhânîya al-şâdira ilâ vulât Miṣr va Ḥidîvihâ*, nşr. Haim Nahoum, Kahire, 1933, IV, 745) gereğince, âilenin en yaşlı ferdi sıfatı ile, Mısır idâresini ele almıştır.

Vâliliğin babadan oğula intikalini te'min ve bu sûretle bu makamı kendi nesline hasretmek üzere, Mısır verâset kanûnunu değiştirmek isteyen selefi ve yeğeni Abbas Paşa ile arası iyi değil idi. Filhakîka Abbas Paşa bu husûsta bütün kuvveti ile çalışmış, fakat gâyesini tahakkuk ettiremeden, ölmüş idi [bk. mad. İSMAİL PAŞA]; bu sebeple Abbas Paşa'nın tarafdarları ölüm haberini gizlemiş, oğlu İlhâmî Paşa'yı iktidâra getirmek için, başlarında İbrâhîm Paşa al-Alfî olduğu hâlde, gizlice faâliyete geçmiş ve İskenderiye muhâfızı İsmail Selim Paşa ile temâs ederek, İlhâmî Paşa'nın Avrupa'dan avdetine kadar limanı tutmasını istemişlerdi. Ancak İsmail Paşa bu harekete katılmamış, keyfiyeti Sa'îd Paşa'ya bildirmiş ve böylece Sa'îd Paşa, Abbas Paşa'nın ölümünden ancak 8 gün sonra, verâset fermanına uygun olarak, hakkını elde edebilmiştir.

Sa'îd Paşa iyi bir tâlim ve terbiye görmüş ve bir deniz subayı olarak tahsilini bitirmiş idi. Arapça, farsça, ingilizce ve fransızcaya âşinâ idi. Babası da ondan sitâyiş ile bahsetmektedir (krş. *TTEM*, nr. 19 [96], s. 138). Tahsil hayâtı esnâsında kendisini diğer talebelerden ayırt etmemiş ve çok erkenden memleketinin halkını ve onun ihtiyaçlarını yakından tanımış idi. Yeni Mısır tarihçilerine göre, Mısır Sa'îd Paşa ile millî bir harekete kavuşmuştur. Gerek sivil idârede, gerek orduda yüksek mevkîlere mısırlıların getirilmesini desteklemiştir. Fellâhlara da subay olmak hakkını vermiş, fakat bu, Avrupa yazarlarına göre, Mısır ordusunun mukavemet kudretini azaltmıştır. Sa'îd Paşa, Mısır bahriyesine katıldıktan sonra da,

muntazam bir bayat sürmüş ve mâfevklerine hurmette kusur etmemiş idi. Babasının zamanında askerî dereceleri, nizâm ve kaidelere uygun olarak, kat'etmiş ve Mısır donanması „ser-askeri", yâni amirali olmuş idi.

Sa'îd Paşa Mısır halkının iktisâdî vaziyeti ile yakından alâkadar oldu. Zirâatin islâhı ve çiftçilerin refâhı için çalıştı. Arâzi mülkiyeti hakkını veren ve kendi adı ile tanınan Sa'îdîya kanûnunu çıkarttı (5 ağustos 1858=24 zilhicce 1274). Bu yaptığı islâhatın, muhakkak ki, en büyüğüdür. Bundan başka zirâatte tâkip edilmekte olan inhisar usûlünü ortadan kaldırdı. Böylece çiftçi devletin istediği ekmek ve mahsûlünü ona satmak mecbûriyetinden kurtuldu. Bir çok vergileri hafiflettiği gibi, o zaman için mühim bir meblâğ teşkil eden 800.000 altın (*cunayh*) civârında bulunan müterâkim vergileri ve 12 % nisbetinde olan duhûliye resmini (bir nevî iç gümrük vergisi) de kaldırdı. Vergilerini aynî olarak değil, para ile ödemeleri husûsunda halkı teşvîk etti. Bu sûretle köylerden şehirlere hissedilir dereeede artmış bulunan muhâcereti önlemiş oldu.

Mehmed Ali zamanında açılmış bulunan ve Mahmud II.'a izâfetle Mahmûdiye adını alan 80 km. uzunluğundaki kanalın 3.000.000 m³. tutan rüsûbâtını, 145.000 amele tedârik etmek sûretiyle, 22 gün gibi kısa bir zamanda temizlettirmeğe muvaffak olmuştur. Bu başarı Ferdinand de Lesseps'in de gözünden kaçmamış ve Süveyş kanalı projesini tatbik mevkiine koymak için en müsâit zamanın geldiğini anlayarak, aşağıda temâs edileceği gibi, bütün kuvvetiyle çalışmağa başlamıştır. Abbas Paşa zamanında başlayan Kahire — İskenderiye demir-yolunu ikmâl ettirdiği gibi (1856), bu hatta ek olarak, Kahire — Süveyş hattını da yaptırmıştır (1858).

Sa'îd Paşa, her şeyden evvel, bir asker olarak yetişmiş idi. Orduya millî bir rûh vermek için çalıştı. Yalnız fakir halkın sırtına bir yük olan askerliği, umûma teşmil etmek sûretiyle, umûmî bir vazîfe hâline getirdi ve müddetini kısalttı. Ordunun bütün ihtiyâcı ile alâkadar oldu. Sivil ve askerî mütekait maaşlarını tesbit ve tanzim etti. Orduyu bir ara, izin almadan, 64.000'e çıkardı; fakat Süveyş kanalının açılması sıralarında ameleye ihtiyac olduğundan, bu sayıyı 8—10.000 kişiye indirdi; böylece kanalın açılması Mısır ordusunun zararına oldu. Donanmaya da ehemmiyet vermek istedi; fakat İngiltere'nin Osmanlı devleti nezdinde yaptığı şiddetli itirazlar ile karşılaştı; bundan da vazgeçmek zorunda kaldı. Buna mukabil deniz ticâretini takviye etti; biri deniz ve diğeri Nil nakliyâtı için, iki şirketin kurulmasını sağladı: 1854'te kurulan ve Avrupa sermâyesine dayanan Nil nakliyât şirketi, Kahire—İskenderiye arasında olup, eski vâsıtalar ile 15 gün süren bu mesâfeyi bir buçuk güne indirmiş idi. Mecidiye (Sultan Abdülmecid'e izâfeten) adındaki deniz nakliyat şirketi ise, 1857'de kurulmuştur. Akdeniz ve Kızıldeniz'de olmak üzere, Hind okyanusu ve Basra körfezine kadar seferler yapmakta idi. Bu şirket kötü idâre yüzünden infisâh edince, yerine sonraları Azîziye şirketi kurulmuştur.

Abbas Paşa zamanında başlamış bulunan Kırım harbine iştirâke devam edilmiştir. Mısır kıt'aları bilhassa Oltenitza, Silistre ve Kozlav (Eupatoria) savaşlarında temâyüz etmişler, bu sonuncusunda Mısır kuvvetleri kumandanı Selim Paşa şehid düşmüştür. Osmanlı devleti, Mısır kıt'alarının bu başarısından dolayı, Mısır ordusunun 18.000'den 30.000'e çıkarılması müsâadesini vermiştir. Sa'îd Paşa Fransa'ya olan şiddetli meyli ve Napoléon III.'a duyduğu dostluk sebebi ile, 1.200 mevcutlu küçük bir kuvvetle Meksika harbine de katılmıştır (1862).

Sa'îd Paşa Sudan'ın Mısır'a sıkı bir şekilde bağlanmasını te'min için de çalıştı. Kardeşi prens Halim (Abdülhalim) Paşa'yı Sudan umûmî müfettişliğine tâyin ettiği gibi, Sudan umûmî vâlilerini dâimâ muktedir ve tanınmış şahsiyetlerden seçti; bizzat burada tetkiklerde bulundu (1857); vergileri indirdi; posta, münâkalât ve seyr-ü-seferi kolaylaştırmak için, yeni konak ve duraklar te'sis etti; hattâ Mısır'ın bir demir-yolu ile Sudan'a bağlanmasını düşündü; Sudan'da köle ticâretini men'etmek, Mısır'da köleliği büs-bütün kaldırmak istedi.

Abbas Paşa'nın aksine olarak, garp kültürünü benimsemiş bulunan Sa'îd Paşa selefi devrinde başlayan maârif sâhasındaki gerilemeyi durdurmak için, ciddî hiç bir faâliyette bulunmadı; bil'akis bir çok mektepleri kapattı; hattâ bu arada Bulak'taki mühendishâneyi lağvetti; fakat buna mukabil Kale'de Erkân-ı harp mektebini açtı. Mühendishâne'yi de, tamâmiyle askerî bir mektep olmak üzere, yeniden kurdu. Tıp mektebini kapatıp, yerine ebe mektebi te'sis etti. Babası zamanında çok sayıda Avrupa'ya gönderilen talebe mıkdarını asgarî hadde indirdi. Böylece devrinde Avrupa'ya ancak 14 öğrenci gönderilebildi. Fakat buna mukabil Sa'îd Paşa yabancıların dinî mektepler açmalarına dahi müsâade etti; bu husûsta onlara yardımda bulundu.

Mısır idâresi, Sa'îd Paşa'nın zamanında, mutlakiyet tarzında devam etti. Mehmed Ali'nin kurmuş olduğu „Meşveret meclisi" hemen-hemen unutuldu; fakat bâzı meclislerin vaziyeti daha bâriz bir şekil aldı. 1847'de ihdâs edil-

miş bulunan „Husûsî meclis", dâhiliye, hâriciye, mâliye ve barbiye olmak üzere, dört kısma ayrıldı. Bu bir nevî nâzırlar (vekiller) meclisi (hukûmet) mâhiyetinde idi ve kanûn vaz'etme salâhiyetini hâiz idi. Mısır'da yüksek bir istînaf mahkemesi hâlinde inkişâf eden „Ahkâm meclisini" 1855'te lağvetti ise de, bir yıl sonra daha geliştirilmiş bir şekilde te'sis etti. Prens İsmail Paşa'yı meclisin reisliğine getirerek, âza sayısını 20'ye çıkarttı. Husûsî meclis ve Ahkâm meclisi (yüksek kazâî bir meclis olmakla berâber) iki teşrîî meclis mâhiyetinde idi. Sa'îd Paşa, bundan başka, diğer kazâ işlerini de islâh etti. Müdürlerin ve *şayḫ al-balad*'in nufûzunu azalttı. Mehmed Ali zamanında kurulan „Tüccar meclisleri" mahkemelerinin yanında, ecnebîlerin ikame ettikleri dâvalara bakmak üzere, muhtelit bir komisyon hâlinde faâliyette bulunan husûsî bir mahkeme daha kurdu. Bu mahkeme mısırlı bir reisin başkanlığında iki mısırlı, bir avrupalı, bir yunanlı (rum) ve bir ermeni âzadan müteşekkil idi. Bu devirde Mısır için bâzı müdâfaa tertibâtı da alınmış, ezcümle Kanâṭir al-Ḫayrîya'de Sa'îdîya kalesi inşâ ettirilmiştir (23 cemâziyelâhır 1271=13 mart 1855). Port Said de onun adını taşımaktadır.

Sa'îd Paşa devrinin en mühim hâdisesi, hiç şüphesiz, Süveyş kanalının kazılmasına başlanmış olmasıdır. Bu teşebbüs, cihan ticâret ve iktisâdiyâtı bakımından, muazzam bir başarı olmakla berâber, başlangıçta Mısır'ın hayrına olduğu iddia edilemez; çünkü Mısır hakkında çoktan beri açığa vurulmuş olan İngiltere emelleri bu hâdise ile kuvvet kazandı. Mısır için silâha sarılabileceğini gösteren İngiltere dış siyâsetinin, kanal açıldıktan sonra, başlıca hedefi Mısır'ı işgâl etmek oldu; nitekim İngiltere'nin bu tutumundan istifâdeye kalkışan Nikola I. 1853 yılı başlarında İngiltere elçisi G. H. Seymour'a Osmanlı imparatorluğunun taksimi hakkında fikrini açıklarken, İngiltere'ye Mısır ve Girit'i teklif etmiş idi. Bundan başka kanalın kazılması ve idâresi hukûmet içinde hukûmet derecesinde nufûzlu ecnebî bir şirkete verilmiş, bu da Mısır'ın iç mes'elelerinde ecnebî müdâhelesi için başka bir gedik açmıştır. Kanaldan büyük maddî menfâatler sağlayamayan Mısır, üstelik 16 küsûr milyon lira hareamış, kanal boyunca geniş arâzi parçalarını şirkete bağışlamış idi.

Sa'îd Paşa'nın hocalığını ve mürebbîliğini yapmış olan Ferdinand de Lesseps, iktidârı eline alması dolayısı ile, şahsan tebriklerini sunmak üzere, Mısır'a geldiğinde (şubat 1854), Napoléon, Mehmed Ali ve Abbas Paşa'lar zamanında bahis mevzuu edilen kanal mes'elesini (krş. *TTEM*, nr. 19 [96], s. 72) yeniden ele aldı. Sa'îd Paşa da bu işi, zayıf irâdesine rağmen, büyük bir azim ile tahakkuk ettirinceye kadar tâkip etti. F. de Lesseps, Sa'îd Paşa'ya olan yakın dostluğu sâyesinde, ilk imtiyaz mukavelenâmesini kolaylıkla elde etti (30 teşrîn II. 1854). Bu sırada Osmanlı devleti, garp devletleri ile aynı safta olmak üzere, Kırım harbine iştirâk etmiş bulunuyordu. Önceleri Osmanlı ricâli, İngiltere'nin bu hosûstaki tazyik ve faâliyeti henüz başlamamış olduğundan, bu mes'elenin tamâmiyle Sa'îd Paşa'nın elinde olduğunu söylemişlerse de, kısa bir zaman sonra şiddet kazanan ingiliz tazyîkı karşısında, Bâbıâlî Sa'îd Paşa'ya imtiyaz mukavelenâmesinin Osmanlı devleti tarafından tasdik edilmesi zarûretini kabûl ettirdi (20 mayıs 1855). İkinci kanal mukavelenâmesi (26 rebiülâhır 1272=5 kânûn II. 1856) olup, şu şartları hâvî idi; kanal boyunca 2 km.'lik bir sâha şirkete terkedilecek, buna ilâveten lüzûmlu arâzi parçaları şirket tarafından satın alınacak, şirket, inşâat süresince, hukûmete âit taş ocaklarından faydalanacak ve kanal, seyr-ü-sefere açılmasından 99 yıl sonra, Mısır hukûmetine devredilecekti. Fakat Avrupa'da hâkim olan gergin siyâsî hava, Fransa ile Avusturya arasında harbin başlaması Fransa'yı İngiltere'ye yaklaşmak mecbûriyetinde bıraktı; kanal işi yeniden gevşedi. Bâbıâlî ve İngiltere Sa'îd Paşa'nın bal'ini bahis mevzuu ederken, İngiltere donanması, tehditkâr bir vaziyette, İskenderiye önlerine geldi (hazîran 1859). Bunun üzerine Sa'îd Paşa de Lesseps'ten kanal işinin muvakkaten durdurulmasını istedi. Villa Franca mütârekesi (hazîran) ve Zürich muâhedesinden (10 teşrîn II. 1859) sonra, Bâbıâlî bu işin tamâmiyle durdurulması emrini, Muhtar Bey adında bir zât vâsıtası ile, Mısır'a gönderdi; diğer taraftan Bâbıâlî üzerinde Fransa ve İngiltere'nin zıt tazyikları başladı. Ancak Paris cihan siyâsetinin merkezi hâline gelmiş idi. Napoléon III., bu durumdan istifâde ederek, ağır bastı ve işe yeniden ve kat'î olarak başlandı. 400.000 hisse senedine ayrılmış bulunan kanal sermâyesinin mıkdarı 200.000.000 frank idi. Bir hissenin değeri 500 frank iken, 1932'de 15.000 franka çıktı. Şu noktayı tebârüz ettirmek icâp eder ki, gerek Süveyş kanalının açılması, gerek Mısır'ın borçlanması ve ecnebî sermâyenin memleket içine girmiş olması, Mısır aleyhine olmak üzere, bu memleketin tarihinde çok mühim bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Mısır'ın iktisâdî harâbiyetine sebep olan hâricî borç, İsmail Paşa devrinde çok daha büyük bir mikyasta devam etmek üzere, 1862'de başlamış (Londra'da Frühling & Gosehen bankası) ve Sa'îd Pa-

şa'nın ölümünde borç mıkdarı 3.000.000 ingl. lirasını çoktan aşmış bulunuyordu.

Sa'îd Paşa, uzun süren bir hastalıktan sonra, 17—18 kânûn II. 1863 (26—27 receb 1279) cumartesiyi pazara bağlayan gece sabaha karşı, henüz 41 yaşında olduğu hâlde, öldü. İskenderiye'de Nebî Danyal mescidi hazîresine defnedildi. İyi kalbli ve müsâmahakâr, garp kültürüne mütemâyil, taassuptan oldukça arî, halk tarafından sevilmiş idi; fakat her işittiğine inanır, çabuk kızar ve mübim kararlarını sık-sık değiştirirdi. Kendisinde babasının azim ve İrâdesi, olmamakla berâber, tasarı hâlinde kalan bir çok teşebbüsler yanında, oldukça büyük işler başarmış idi. Avrupalılar ile sıkı bir temâs hâlinde, aynı zamanda da onların tamâmiyle te'sirleri altında idi. Billhassa fransızlara mütemâyil idi. Devrinde Mısır'da bulunan konsoloslar seleflerinin zamanında hatırlarından geçirmedikleri bir nufûza sâhip olmuşlardı.

Bibliyografya: Corcî (Cirei) Zaydân, *Maşâhîr al-şarḳ* (Mısır, 1902), I, 32 v. d.; Ali Reşad, *Avrupa ile münâsebât-ı hâriciye nokta-i nazarından tarih-i Osmânî* (İstanbul, 1329), s. 713 v. dd.; E. Dicey, *The story of the Khedivate* (London, 1902), s. 22 v.dd.; A. Hasenclever, *Geschichte Aegyptens im 19. Jahrh.* (Halle a. S., 1917), s. 149—153; Paul Mernan, *L'Egypte sous le Gouvernement de Mohammed Said Pacha* (*Revue des deux mondes*, XI, 322—326); 'Abd al-Raḥmân al-Râfi'î, *'Aṣr İsmâ'îl* (2. tab., Kahire, 1948), I, 23—66; [bk. madd. MEHMED ALİ PAŞA, ABBAS PAŞA, İSMAİL PAŞA].

(ŞİNASİ ALTUNDAĞ.)

SA'İDE. ŞA'İDA (frns. Saïda), Cezâyir-'de (Oran bölgesinde) bir şehir. Oran'dan 174 km. uzaklıkta ve Maskara [b. bk.]'nın 94 km. cenûp—cenûb-i şarkîsinde, Habra nehrinin kollarından Wêd Saîde kenarında, deniz seviyesinden 837 m. yükseklikte, meyvalık, iyi sulanan, hubûbat yetiştirilmesine ve bağcılığa elverişli bir arâzidir. Nüfusu, 1948 sayımına göre, 13.292'dir. Saîde aş.-yk. 5.000 nüfuslu bir topluluğun merkezidir.

Saîde, mevkii itibârı ile yüksek bir yayla kenarında bulunuşu sâyesinde, dâimâ büyük bir askerî ehemmiyete sâhip olmuştur. Daha romalılar zamanında burası bir iskân yeri idi. 'Abd al-Ḳâdir, orada, bölgedeki göçebe aşîretleri murâkabe altında tutabilmek için, 1841 yılında fransızların yaklaşması üzerine yıktırdığı bir kale inşâ ettirmiş idi; fakat 1844'te bu mevkiin faydasını idrâk eden general Lamoricière 'Abd al-Ḳâdir'in Saîda'sinin 2 km. şimâlinde etrâfında şimdiki şehrin inkişâf ettiği, küçük ve münferit bir istihkâm yaptırdı. (G. YVER.)

ŞĀ'İN-ḲAL'A. [Bk. SAYIN-KALE.]

SA'İR. [Bk. NÂR.]

SĀḲ. AL-SĀḲ, bacak (topuk ile diz arası), kenâr, hendese tâbiri olarak muhtelif mânalarda geçer: 1. *sāḳ*, bir dik üçgenin dik kenârını, 2. bir ikiz-kenar üçgenin bir kenârını ifâde eder. Bu mânada al-Bîrûnî'de geçer (*al-Ḳânûn al-Mas'ûdî*, 3. *maḳala*, 1. bahis): *Muṣallaṣ H B C al-mutasâvî sāḳay H B, H C*; 3. *sāḳ* bir pergelin ucu veya koluna denir ve *ricl* („ayak") ile aynı mânaya gelir. Şu metin bunu isbât eder: „ve pergelin uounu tûl dâiresinin bölme hattına koy; bu pergel aralığı *inḥirâf* yayıdır. Sonra pergelin bir kolu yayın bir ucunda, öteki kolu diğer ucunda olmak üzere, bu yayı pergelin uçları arasına al" (Muḥ. Sibṭ al-Mâridînî [ölm. 1495, Kahire]: *cadâvil rasm al-munḥarifât* (mâil güneş basîtaları) Oxford yazm., Bodl. Or. 434, var. 26, 7). 4. Hey'et âlimi Abu 'l-Ḥasan 'Alî al-Marrâkuşî (ölm. 1260, Merâkeş), *Câmi' al-mabâdî va 'l-ġâyât* (trc. J. J. Sédillot ve nşr. L. Am. Sédillot, *Traité des instruments astronomiques des Arabes*, Paris, 1834/1835, s. 446)'ında, bir üstüvânenin yüzünde, düz bir satıh üzerindeki muayyen bir zaman çizgisine delâlet eden ve şekli çekirge ayağını andıran bir *sāḳ al-carâda* (çekirge bacağı)'den bahseder. 5. Burçlarda da bir hayvanın (veya bir insanın) ayağında bulunan bir yıldızı ifâde etmek üzere, *sāḳ* kelimesine tesâdüf edilir. Msl. *sāḳ al-'uvâ* (Argo'nun η'sı), *sāḳ pây* = Hayya yıldız manzûmesi *Sāḳa 'l-asad* (Arslanın baldırı = iki Simâk [*al-Simâk al-rāmiḥ* ve *al-simâk al-a'rac*)]. (C. SCHOY.)

SĀḲ. [Bk. SĀK.]

ŞAḲĀLİBA. [Bk. SAKALİBE.]

SAKALİBE. ŞAḲĀLİBA (A.), islavlar. *Ṣaḳāliba* (*ṣaḳlab*, *ṣaḳlabî* ve *ṣiḳlābî* müfred şekillerinde ve kelimenin ilk harfinde ṣ yerine s bulunur) orta zaman arap coğrafyacılarında, ekseriyâ İstanbul ile Bulgar memleketi arasında Hazarlara bem-budut ülkede meskûn muhtelif asıllı göçebe kavimlere delâlet etmektedir [bk. madd. BULGAR, HAZAR, SLAVLAR].

Endülüs islavları.— Kelime cemi hâlinde müslüman İspanya'da çok evvelden, Kurtuba Emevî halîfelerinin yabancı men'şeli şahsî muhâfızını ifâde etmek için kullanılmıştır. Aslında bu kelime germen ordularının islavlara karşı yaptıkları seferlerden getirdikleri ve sonra Endülüs müslümanlarına sattıkları bütün esirler için kullanılıyordu. Fakat daha zeyyah İbn Ḥavḳal devrinde, İspanya'da *ṣaḳâlibe* adı ile askere alınmış veya muhtelif saray hizmetleri ile harem dâirelerine me'mûr edilmiş bütün yabancı esirler gösteriliyordu. İbn Ḥav-

ḳal, İberya yarım-adasını dolaştığı devirde, burada bulunan esirler sâdece Karadeniz kıyılarından değil, Calabre, Lombardiya, Frank memleketleri ve Galiçya'dan da geliyordu. Filvâkî onlar, mühim nisbette, Magrib ve Endülüs korsanları tarafından Akdeniz Avrupa kıyılarındaki ânî baskınlar ile elde edilmiş olmalıdırlar. *Ḥarîm* 'in muhâfazasına tahsis edilmiş olanlara gelince, bunlar, bilhassa Fransa'da ve ayrıca Verdun'da da mühim mıkdarda, Dozy 'nin ifâdesine göre, „hadım imâlâthânelerine" sâhip yahudi tâcirlerinin husûsî bir ticâret mevzuunu teşkil ediyordu. Bu esirlerin çoğu Endülüs ülkesine ulaştıkları vakit henüz genç bulunuyorlar; bunlar çok çabuk arapça konuşmağa başlıyor ve müslüman oluyorlardı.

Kısa zamanda bu esirlerin sayısı çok yükseldi. al-Maḳḳarî 'nin ifâdesine göre, 'Abd al-Raḥmân III. 'ın hilâfeti sırasında, onların merkezdeki sayısı, yapılan sayımlarda, gittikçe artarak, 3.750, 6.087 ve 13.750 'yi bulunuyordu. Esir olmalarına rağmen, onların bu devirde cemiyette mühim bir mevkî elde etmiş oldukları görülmektedir. Bâzıları zenginleşmeğe, bâzıları çok geniş arâzi ve hattâ bizzat esir sâhibi olmağa muvaffak oldular; Endülüs 'ün parlak medeniyeti ile temâsları sâyesinde medenîleştiler. Aralarından mümtaz edipler, şâirler ve kitap-severler çıkmıştır ki, onlardan biri, İbn al-Abbâr ve al-Maḳḳarî 'ye inanılırsa, Ḥabîb al-Şiḳlâbî olup, Hişâm II. 'ın hilâfeti esnâsında, bu edip Endülüs islavlarının meziyetlerine hasredilmiş ayrı bir kitap yazdı: bu kitap *Kitâb al-istiẓhâr va 'l-muġâlaba 'alâ man ankara faḍâ'il al-ṣaḳâliba* adını taşıyordu.

Tıpkı Roma imparatorluğundaki hassa askerleri, daha sonra şerîfler hânedânı Merâkeş 'indeki *'abîd* 'ler gibi, İspanya islavları da, gittikçe sayıları yükselerek, Endülüs cemiyetinde daha büyük bir mevkî elde ettikçe, nâfiz siyâsi bir vazîfeye dâvet olundular. İlk defa yüksek sivil vazîfeler, hattâ askerî kumandanlıklar deruhde etmeleri şüphesiz 'Abd al-Raḥmân III. devrinde görülmektedir. Halîfe islavlardan kendi imparatorluğunda arap asilzâdeliğinin elinde bulundurduğu te'sire karşı muvâzene kurmak ve onlarla mücâdele etmek husûsunda faydalandı. Çevresinin memnûniyetsizliğine rağmen, 939 senesinde, kıral Leon 'a karşı olan seferin kumandanlığını islav Nacda 'ya tevdî etmekten korkmaması bu sebepledir; sefer, Simancas ve Alhandega felâketleri ve müslüman ordusunun Ramiro II. kuvvetleri ile Navarra hükümdarlığının müttefikleri tarafından tâkip edilmesinden dolayı, fenâ netîcelendi.

'Abd al-Raḥmân III. 'ın halefi al-Ḥakam II., kendi devletinde islavların te'sirli rol oynamalarına müsâade etti ve onların bu münevver hukümdarın gittikçe artan kibirli, hattâ küstah gidişlerine göz yumması, devrin tarihçilerini hayrette bırakmıştır. Onun ölümü üzerine, islavlar kendilerini vaziyete hâkim sandılar. *al-Bayân al-muġrib* müellifine göre, o sırada sarayda 1.000 'den fazla hadım var idi ve Kurtuba 'da bir *şaḳâliba* muhâfız kuvveti tamâmiyle iki mühim şahsın elbise dâiresi reisi Fâ'iḳ al-Niẓâmî ile ikincisi mücevherci ve doğancı-başı Cevẓar 'in idâresinde idi. Bu iki hadım islav Ḥakam 'in ölümünü sakladılar ve henüz çocuk olan veliahdin halîfe ilân edilmesine mâni olmağa çalıştılar; fakat onlar, karşılarında kendilerine kafa tutan vezir al-Muṣḥafî ile vezir İbn Abî 'Âmir 'i buldular ki, ancak bu vezîrlerin halk nezdindeki sevgileri onlara karşı şiddetli hareketini te'min edebilmiş idi.

Burada İspanya Emevî hilâfetinin bütün inhitat devri boyunca devam eden islavların te'sirini teferrüâtı ile anlatmak çok uzun olur: Kurtuba 'da veya Endülüs 'ün diğer taraflarında islavları bâzan gâlip, bâzan mağlûp, fakat dâimâ aynı teşebbüs, aynı karar ve aynı tahakküm hırsı ile tertip edilen hilelere katılmış buluyoruz. Onlar arasında merkezde XI. asrın başında islav zümresinin reisi olan hadım Ḫayrân zikredilebilir

Kurtuba hilâfetinden sonra arap tarihçileri, islavların Endülüs 'te siyâsî ve ictimâî hâdiselerdeki dahlini az-çok teferrüâtlı bir şekilde nakletmişlerdir. Bir kaç nesilden beri müslüman olmuş bulunan bu islavlar, muhtemelen, halk kalabalığı içinde yavaş-yavaş erimişler ve yabancı asıldan geldikleri hâtırasını İspanya Emevîlerinin inhitâtı sırasında sâhip bulundukları ehemmiyetle birlikte kaybetmişlerdir.

Bibliyografya: Şark islavları için bk. *BGA*, tür. yer.; al-Mas'ûdî, *Murûc al-ẕahab* (Paris tab.), fihrist; Yâḳût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), mad. *Ṣaḳâliba*. — İspanya islavları hakkında bk. İbn al-'Iẕârî, *al-Bayân al-muġrib* (nşr. Dozy), s. 276 v.dd. (trc. Fagnan), II, 430 v.dd. ve tür. yer.; Maḳḳarî, *Nafḥ al-ṭîb* (*Analectes*, I, 88, 92; II, 57); İbn al-Abbâr, *Takmilat al-Ṣila* (nşr. Codera), nr. 89; R. Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne*, III, bilhassa s. 59—62; F. Pons Boigues, *Ensayo bio-bibliográfico sobre los historiadores y geógrafos arábigo españoles* (Madrid, 1898), s. 114 v. dd.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

ŞAḲAR. [Bk. NÂR.]

SAKARYA. SAḲÂRYA, Anadolu 'nun şimâl-i garbîsinde, Karadeniz 'e dökülen bir nehir.

Menşei ilk çağa çıkan Sakarya adı (aş.-bk.) öteden beri nehire Çifteler (kazâ merkezi) 'in

3 km. kadar cenûb-i şarkîsinde, geniş bir havuz hâlinde, takrîben 870 m. irtifâda yerden çıkan suyu bol kaynaklardan itibâren aşağıya doğru olan kısımda verilmekte, bu kaynaklar, umûmiyetle „Sakarya nehrinin başı" sayılmaktadır. Bahis mevzua olan yerde sular sert kireç taşından müteşekkil Bel-Pınar kütlesinin garp eteğinde, kireç ile çimentolaşmış çakıl taşları arasından kaynamakta olduğuna göre, kireçli arâzide sık-sık rastlandığı gibi, bir yeraltı akar-suyunun satha çıkması (vaucluse kaynağı = karstik kaynak) şeklinde telakkî edilebilirse de, suyun çıktığı yerde sıcaklık derecesinin 20'nin üstünde olması, suların bir kırık hat boyunca az-çok derinden geldiğini de ortaya koymaktadır (E. Chaput, *Phrygie*, s. 92; krş. Ahmed Ardel, *Yukarı Sakarya havzası*, *Türk coğrafya dergisi*, Ankara, 1955, sayı XIII—XIV, s. 15 v.d.). Nehir mecrâsını islâh için gerekli tedkikleri yapmakla 1813'te vazîfelendirilmiş bulunan iki me'mûr, hazırlamış oldukları raporda (aş.-bk.) adı geçen kaynakların „Kumarcı adası" köyü civârında, birinin köyün yakınında, diğerinin cenûpta iki saat mesâfede olduğunu ve aradaki sâbanın çok geniş bir bataklık ve kamışlık hâlinde bulunduğunu zikretmektedirler (Kumarcı adası için krş. 1:200.000 ölçekli istikşaf haritasının Emir-Dağ paftası — Kumarcı adı burada yerleşmiş ve XIX. asrın başlarında tenkîl edilmiş mütegallibeden Mustafa Bey'in lekabıdır). Bu mevkîden itibâren Karadeniz'deki munsaba kadar nehrin uzunluğu — 1:200.000 ölçekli istikşaf haritası paftası üzerinde yapılan ölçmelere göre, hemen-hemen 590 km.'dir. İ. H. Akyol, bir makalesine eklediği Türkiye nehirlerine âit cedvelde Sakarya'nın uzunluğu için aynı rakamı verir (*Türkiye'de akarsu rejimleri*, *Türk Coğrafya dergisi*, 1948—1949, sayı XI—XII). Bununla berâber, coğrafyacılar bir nehrin uzunluğu için, o nehrin denize döküldüğü noktadan itibâren, en uzak olan akar-su kolunun kaynağına kadar ölçülen mesâfeyi (bu uzak kol başka bir isim taşısa bile) esâs olarak aldıklarına göre, böyle bir kaide tatbik edilecek olursa, Sakarya akar-su şebekesi içinde en uzun mecrânın uzunluğu yukarıda verilen sayıdan 130 veya 175 km. daha artmaktadır; şöyle ki, Sakarya'nın başı olmak üzere, Çifteler cenûbundaki kaynaklar değil de, nehire 10 km. kadar bir mesâfede karışan Seyit suyunun en yukarı kaynağı olarak, Sarı-Çayır deresinin Selimiye köyü cenûbunda Çakmak-Tepe'den sel yatakları şeklinde başlayan kolları alınacak olursa, nehrin uzunluğu 720 km.'ye ulaşmaktadır. Fakat bahis mevzuu olan mesâfe asıl Sakarya'nın yukarı kolları üzerinde değil, nehrin başlıca tâbii olan Porsuk çayının en uzak kaynağı ile Sakarya'nın munsabı arasında ölçülecek olursa, Sakarya akar-su şebekesine âit en uzun mecrânın boyu 765 km.'ye erişmektedir. Burada verilen mesâfeler, resmî ve husûsî neşriyatta rastlananlardan hayli farklıdır; *İstatistik yıllığı* (nşr. İstatistik genel müdürlüğü, nr. 380, Ankara 1959, s. 9) Sakarya'nın uzunluğunu, Bayat yaylası — Karadeniz arası kaydı ile, 790 km. olarak veriyor; hâlbuki elde bulunan harita kaynaklarından, Sarı-Çayır—Kıyır deresi çıkış yerini başlangıç alınca, yukarıda verdiğimiz 720 km. uzunluktan 70 km. daha fazla bir mesâfe tesbiti bize mübâlegalı görünüyor. Porsuk çayı için aynı eserde verilen 280 km. uzunluk ise, aşağıda görüleceği gibi, 50 km. kadar eksik olmalıdır.

Asıl Sakarya nehri, yukarı mecrâsında, coğrafyacıların bugün „iç-batı Anadolu" ismi altında tanıdıkları yaylaların şark yarısında, Emir dağı ile Türkmen dağı arasındaki 1.100—1.400 m. irtifâındaki arızalı sâhadan doğan kolları ile meydana gelmektedir. Sözü geçen sâhada bu mecrâların yataklarında yaza tesâdüf eden kurak mevsimde bile su bulunur ve bununla tarlalar sulanır ve değirmenler döndürülür. Fakat bu akar-sular tepelik arâziden düzlüklere çıktıkları zaman, meyillerinin azalması, akış sür'atlerinin eksilmesi, su geçiren arâzi arasına sızma ve şiddetli buharlaşma yüzünden, fakirleşmekte gecikmez ve bir çokları en sıcak aylarda tamâmiyle tükenir. Mes. Seyit suyu, Seyit-Gâzî aşağılarında, kurak mevsimde sâniyede 1 m.'den az su taşır; daha aşağıda Mahmûdiye civarında bâzı yıllar yazın tamâmiyle kurur; Bardakçı suyu da orada bu duruma düşer; Bayat suyu, mûtad olarak, ağustosta kurur ve ancak sonbahar yağmurlarından sonra tekrar su görülür (E. Chaput, *ayn. esr.*, s. 95 v.d.). 1860 yıllarında Çifteler havâlisinden hazîran ayının ikinci yarısında geçmiş bulunan Perrot, Sivri-Hisar ile Yazılı-Kaya arasında hiç bir akar-su görmediğini yazar (G. Perrot..., *Exploration archéologique*..., 1872, s. 151). Sakarya'nın bütün bu yukarı kollarının geniş sâhaya yayılmış olmalarına rağmen, devamlı bir nehir görünüşünün başladığı Çifteler yakınındaki büyük kaynakların orta çağdan beri Sakarya başı gibi telakkî edilmesi kolay izâh edilebilir (E. Chaput, *göst. yer.*). Buradan itibâren suyu bol olan, bir az aşağıda Seyid suyu ve hemen arkasından da Eskişehir cenûb-i şarkîsindeki yaylalardan gelen Sarı suyu alan Sakarya önce cenûb-i şarkîye, sonra şarka, daha sonra da şimâl-i şarkîye, şimâle, nihâyet garba dönerek, meşhûr kavis'ini çizer: orta kısmında garptan gelen Porsuk çayı vâdisi ile ikiye bölünen bu ka-

vis içinde kalan sâhaya jeolog A. Philippson „Sakarya yarım-adası" adını vermektedir (*Kleinasien*, 1919, s. 58). Sözü geçen kavsin en cenûptaki noktası yakınında Sakarya nehrine, haritalarda Gök-Pınar deresi adı ile görülen bir akar-su karışır; yatağında ancak yağış mevsiminde su bulunan bu dere Ak-Göl adlı sığ bir su birikintisinin ayağıdır. Bu gölün cenûbundaki kuru zeminli ovalarda, içinde hemen-hemen hiç su akışı görülmeyen, fakat tanıtıcı husûsiyetleri bozulmamış devamlı vâdi şekillerinin bulunması, arz tarihinin pek yakın bir safhasında, dördüncü zamanın şimdikine göre daha serin ve daha nemli bir devresinde, Sultan dağı yamaçlarından inen akarsuların şimdi olduğu gibi ovada tükenmeyip, Ak-Göl üzerinden 175 km. şimâlde Sakarya 'ya erişebildiklerini ortaya koymaktadır (E. Chaput, *Voyages d'études géologiques et géomorphogéniques en Turquie*, Paris, 1936, s. 88; krş. Besim Darkot, *Coğrafî araştırmalar*, İstanbul, 1938, I, 20—23; H. Wenzel, *Forschungen in Inneranatolien*, Kiel, 1935, s. 40—45; Turgut Bilgin, *Polatlı—Akşehir arasındaki bölgeye âit bâzı notlar, İstanbul üniv. coğrafya enstitüsü dergisi*, 1960, sayı 11, s. 114, v.d.). Bu müşâhede, Sakarya nehri havzasının yukarı kısmında geniş sâhaları, iklim kuraklaşması yüzünden, kaybettiğini ortaya koymaktadır.

Sakarya nehri, Çifteler kaynağından itibâren, aş.-yk. Porsuk çayı kavşağına kadar olan yukarı mecrâsında, arâzi içine fazla gömülmemiş ve az meyilli bir yatak içinde akan ova akarsuyu görünüşündedir (ortalama meyil kilometre başına 1 metreden az). Yatağında en fazla su ilk bahara (nisan), en az ise yaz sonuna rastlar. Porsuk kavşağının yukarısında (Beylik-Köprü), Eskişehir—Ankara demir-yolu Sakarya 'yı aşar ve adı geçen kavşağın karşısında, nehrin sağ kıyısına hâkim bulunan bir yerde, Frikya kırallarının idâre merkezi Gordion 'un yerine rastlanır ki, buraya şimdi Yassı-Höyük denilmektedir.

Burada, nehir şebekesinin en boylu kolunu ihtivâ etmesi bakımından, Sakarya 'nın başlıca tâbii olan Porsuk çayı üzerinde durmak yerinde olur. Muhtelif kaynaklar Porsuk çayının Kütahya cenûbunda Altın-Taş ovasından veya Murat dağından çıktığını yazarlar. Her ne kadar Murat dağının şimâl-i şarkî yamaçlarından inen sular Kızıl-Taş (veya Gâvur-Kırıldığı) suyu ile Porsuk akar-su şebekesine katılmakta ise de, şebekenin en uzun kolu bu değildir. En uzun kol, Dumlu-Pınar cenûbunda, Millî mücâdelenin büyük taarruz safhasında yamaçlarında verilen çetin savaşlar ile şöhret kazanmış Tok u sivrisinden (1872 m.; bu dağ Ahır dağlarının bir cüz'üdür) çıkmakta, Bayatçık deresi adı ile Kızılca-Köy—Yıldırım Kemâl—Eyice köyü arasında Afyon—Uşak demir-yolunu tâkip ettikten sonra, şimâle yönelip, Altın-Taş ovasına varmaktadır. Sakarya 'nın yukarı kolları için söylendiği gibi, bu uzun kol da ancak yağışlı mevsimde su ihtivâ etmekte ve Porsuk devamlı bir akar-su görünüşünü, şimdi bataklıkları hemen tamâmiyle kurutulmuş olan Altın-Taş ovasından çıktıktan sonra almaktadır.

Porsuk çayı kavşağından aşağıda, Sakarya 'nın orta mecrâsı başlar. Bu kesimde nehir yatağının meyli birden artarak, yukarı mecrâdakinin 10 katını aşar (Porsuk ve Ankara çayı kavşakları arasında km. başına 12—20 m.); bunun netîcesi olarak, vâdi tabanının deniz seviyesine göre irtifâı kısa mesâfeler üzerinde azalır (Beylik-Köprü 'de — 690 m., Kırmır çayı kavşağında — 497 m., İn-Hisar nâhiye merkezi aşağısında — 200 m.); aynı zamanda vâdi boyunca, suların kayalar arasında köpürerek aktığı boğazlar ile düz zeminli ovalar birbirini tâkip eder. Bu kesimde, Porsuk 'tan sonra Sakarya ehemmiyetli kol olarak, sağdan Ankara ve Kırmır çaylarını alır; bu sonuncuyu aldıktan sonra garba döner. Sakarya 'nın Sündiken dağları şimâl eteklerini boylayan bu şark—garp istikametli vâdi kesimi, birbiri arkasından gelen boğazlar sebebi ile, kademeli bendler inşâsına pek elverişli olup, bu sâyede, nehir Anadolu 'nun kalabalık ve zengin şimâl-i garbî kesiminde elektrik kudreti istihsâli bakımından, büyük gelişmelere hizmet edecek durumdadır. Sözü geçen bendlerden birincisi Sarı-Yar 'da inşâ edilmiş olup, yüksekliği 100 metreyi aşan bu bendin gerisinde, Kırmır çayı kavşağı gerilerine kadar, 50 km. 'den daha fazla uzunlukta bir göl meydana gelmiş bulunuyor.

İn-Hisar nâhiye merkezinden itibâren Sakarya önce şimâl-i garbi, sonra şimâl istikametine döner. Yatağının tabanı artık deniz seviyesine göre, 200 m. altına düşmüş ve meyli azalmış (km. başına 1 m. 'den az) olmakla berâber, vâdisi henüz dik yamaçlı dar boğazlardan kurtulmuş değildir; bunlardan en tanınmış olanı Geyve boğazı olup, nehir burada sıkışmadan önce, geniş Akhisar (Pamuk-Ova) ovasından geçer. Sakarya, mecrâsının bu kısmında sağdan Göynük suyunu ve soldan da Bilecik önünden geçen ve demir-yolu ile tâkip edilen boğazları ile meşhûr Kara-Su 'yu ve Uludağ kütlesinden inerek, İnegöl ve Yeni-Şehir ovalarının sularını toplayan Gök-Su (Gökçe-Su) 'yu alır ve Kara-Su kavşağı yakınlarından, Geyve boğazı bitimine kadar, demiryolu nehri yakından tâkip eder. Marmara kıyılarından Anadolu 'ya yönelen bir taarruz hareketine karşı, Geyve boğazının te-

dâfûî ehemmiyeti bilhassa millî mücâdele yıllarında ortaya çıkmıştır.

Sakarya Geyve boğazından birden-bire Ada-Pazarı ovasına (Ak-Ova) çıktığı sırada, yatağının zemini deniz seviyesine göre, 35 m.'ye düşmüş bulunur. Bu ova Sakarya vâdisinin en zengin köşesini meydana getirir ve burada her türlü sebze, patates, şeker pancarı, meyve, üzüm v. b. yetişir (krş. Hâmid İnandık, *Adapazarı bölgesinin iktisâdî coğrafyası, coğrafî araştırmalar*, nşr. İstanbul üniv. coğrafya enstitüsü, 1958, II, 56—88). Böyle olmakla berâber, meylin azlığı, ovanın bilhassa çukur yerlerini su baskınlarına uğrattığı için, bâzı yerlerinden faydalanılmamakta, buraları çalılıklar, su birikintileri ve terkedilmiş mecrâlar ile kaplı bulunmaktadır. Şimdiki hâlde, Sarı-Yar barajı, yukarı çığırdan gelen taşmaları büyük ölçüde önlemiş olup, bu bakımdan, daha ziyâde Bolu dağlarından inen ve Sakarya'ya sağdan karışan Mudurnu çayının zararı olmaktadır. Soldan da Sakarya'ya, Sapanca [b. bk.] gölünün ayağı olan Çark suyu karışmaktadır. Ovanın başlıca iskân merkezi yakın yüz yıllarda bir köy olarak kurulmuş ve son yıllarda büyük gelişmeler göstermiş olan Ada-Pazarı şehridir. Şimdi Sakarya vilâyetinin merkezi olan Ada-Pazarı'nın nüfusu 1927 ile 1960 arasında 22.500'den 79.400'e yükselmiştir. Sakarya nehri şehrin merkezinin 4 km. kader şarkından geçmektedir. Bununla berâber nehir Kara-Su kazâ merkezi İncili (İncirli) yakınında Karadeniz'e dökülmeden önce ormanlık tepeler arasında sıkışmakta, yahut sığ göllerin bulunduğu ovalardan geçmektedir.

Ada-Pazarı ovasında Sakarya yatağının tarih çağları içinde bile önemli yer değiştirmelerine uğradığı tahmin ediliyor. Ada-Pazarı'nın 6 km. cenûbunda, Justinian'ın 561'de inşâ ettirmiş olduğu büyük taş köprü (Pentegephyra veya Pontogephyra, bugünkü adı: Beş-Köprü) şimdi nehrin 3 km. garbında kalmıştır. Diğer taraftan, Sakarya'nın daha uzak bir safhada Karadeniz'e değil, Sapanca gölü üzerinden İzmit körfezine akmış bulunması da, göl ile körfez arasındaki tabi'î oluğun meyil şartları göz önüne alınacak olursa, imkânsız görünmüyor; bu olay vâkî ise, sözü geçen tabi'î oluğun cenûbundaki dağların dik yamaçlarından inen sellerin yığdığı büyük kum ve çakıl kütlesinin Sakarya'nın garp yolunu tıkadığı ve bunun neticesinde de nehrin ve kollarının, o sırada sığ bir göl ile kaplı Ada-Pazarı ovasını alüvyonları ile doldurmuş ve şimâldeki tepeler arasındaki boğazlara girerek, Karadeniz'e dökülmüş bulunması muhtemeldir. Sözü geçen boğazların tâze şekilleri ve Sakarya deltasının fazla gelişmemiş görünmesi bu görüşü desteklemektedir (Hâmid İnandık, *Sakarya deltası, İstanbul üniv. coğrafya enstitüsü dergisi*, İstanbul, 1963, XIII, 83—98). Buna karşılık, Sakarya'nın Geyve boğazı açılmadan önce, İznik gölü üzerinden Marmara denizinin Gemlik körfezine akmış olduğu faraziyesi pek muhtemel görünmemektedir (bu husûsta bk. Ali Tanoğlu ve Sırrı Erinç, *Garsak boğazı ve eski Sakarya, İstanbul üniv. coğrafya enstitüsü dergisi*, İstanbul, 1956, VII, 17—30). Sakarya'yı Sapanca gölü vâsıtası ile İzmit körfezine bağlamak tasavvur ve teşebbüsleri için bk. mad. SAPANCA.

Sakarya nehri havzasının mesâhasına dâir verilen bilgiler biribirinden oldukça farklıdır: L. H. Akyol (*göst. yer.*) bunu 54.000 km². olarak hesaplamış bulunmakta, elektrik işleri etüt idâresinin 1946'da neşrettiği 10 yıllık çalışma raporunda ise, 57.520 km². verilmektedir. Her iki kaynakta da, Sakarya ve Porsuk yukarı mecrâsı etrâfında bâzı sâhalar ölçü dışında bırakılmış olduğundan, havzanın gerçek mesâhasının bu kaynaklarda verilen sayılardan bir az daha fazla olması muhtemeldir.

Sakarya nehri bugün taşıdığı adı eski çağda kendisine verilmiş bulunan Sangarios (ὁ Σαγγάριος) adından alıyor. Homeros'tan beri kullanılan ve muhtemel olarak, daha eski bir isimden türemiş bulunan bu ad muhtelif kaynaklarda Sangaris, Sangaros, Sagiarius, Sagarius v. b. şekillerini almıştır (Pauly-Wissowa, *Realencyklopaedie der klass. Altertumswiss*, 2. seri, I, 2269 v. d., Ruge tarafından yazılmış makale; krş. Ritter, *Kleinasien*, 1858, I, 448—633). Strabon (XII, 543) Sakarya'nın Pessinus (şimdiki Sivri-Hisar cenûbunda) şehrinden aş.-yk. 28 km. mesâfede bir yerden, „Sangia" şehri civârından doğduğunu yazar. Eski kaynaklarda nehrin başlıca kolları arasında Parthenios (Seyid suyu), Thymbres veya Tembrogios (Porsuk) ve Gallos (Bedre çayı da denilen ve İnegöl ovasından gelen Gökçe-Su) zikredilir. Strabon'a göre, Sakarya mecrâsı, bu son kolun kavşağından aşağılarda seyr-ü-sefere müsâit bulunuyordu. Eski arap müelliflerinde nehir hakkında verilen bilgiler umûmiyetle müphemdir Abu'l-Fidâ', Ankara suyundan bahsetmekle berâber, Sakarya'yı zikretmez; İdrîsî, Ammorion (şimdiki Emir-Dağ=Azîziye şarkında) şehrinin cenûba doğru akarak, Fırat'a dökülen Cobakeb isimli bir nehir kenarında bulunduğunu yazar. Daha yakın kaynaklarda nehrin adı سقاريه veya سقاريه olarak kaydedilir.

Osmanlı devleti orta Sakarya—Porsuk havzasında kuruldu ve hızla buradan etrâfa yayıldı. XIX. asrın sonlarına kadar aşağı Saksrya mecrâsı vâdi yakınlarından başlayan ve „ağaç denizi" denilen sık ormanlardan kesilmiş tom-

rukların yüzdürülerek, Karadeniz 'e indirilmesi husûsunda kullanılıyordu ki, muhtelif vesîleler ile Sakarya 'yı Sapanca gölü üzerinden İzmit körfezine birleştirme istek ve teşebbüsleri, bilhassa tersâneye gerekli kerestenin kolay tedârik edilmesi mûcip sebeplerine dayanıyordu. Bu arada 1228 (1813)'de Koceeli ve Hudâvendigâr saneakları mutasarrıfı Aziz Paşa, açılacak kanalın iktisâdî ehemmiyetini ileri sürerek, Sakarya 'nın kaynak taraflarına kadar meçrâsı temizlenecek olursa, civar yerlerin mahsûllerinin Marmara sâhillerine kolayca nakli mümkün olacağını hukûmete bildirmiş, bunun üzerine, Sakarya mecrâsı, menbâlarından itibâren, iki me'mûra tetkik ettirilmiş ve bunların hazırladıkları rapora göre, kanalın açtırılması ve mecrâ üzerinde gerekli yerlerin temizletilmesi Aziz Paşa 'ya havâle edilmiş ise de, kendisinin ölümü teşebbüse geçilmesine engel olmuştur (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Sakarya nehrinin İzmit körfezine akıtılması ile Marmara ve Karadenizin birleştirilmesi hakkında vesikalar ve tetkik raporları*, *Belleten*, IV, nr. 14—15, s. 149—174).

Yakın tarihte Sakarya adı, millî mücâdelenin en ehemmiyetli bir safhasını teşkil eden meydan muhârebesi vesîlesi ile geçmiştir. 22 ağustos—13 eylûl 1921 günleri arasında 22 gün süren bu savaşlar netîcesinde, Ankara üzerine yürüyen yunan kuvvetleri bozulup, nehrin garbına atıldılar [bk mad. ATATÜRK].

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Charles Texier, *Description de l'Asie Mineure* (Paris, 1849), I, 56 v.d.; P. de Tchihatcheff, *Asie Mineure. Description physique, statistique et archéologique de cette contrée* (Paris, 1853), I, 136—155; G. Perrot, *La Galatie et la Bithynie* (Paris, 1862), I, 151, 249; W. Diest, *Von Tilsit nach Angora* (*Pet.-Mitt. Ergz. H.*, 1898, 125, s. 66); E. Naumann, *Vom Goldnen Horn zu den Quellen des Euphrats* (1893), s. 27; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1894), s. 329; Şemseddin Sâmî, *Kâmûs al-a'lâm*, IV, 2384; Mehmed Cemâl, *Anadolu, İstatistiki, iktisâdi ve askerî coğrafya* (İstanbul, 1337 = 1921), s. 184 v.d.; E. Chaput, *Phrygie, Exploration archéologique* (Paris 1941), I, 92, 95—96. (BESİM DARKOT.)

SAKIZ ADASI, Adalar denizinde, Anadolu kıyısına yakın bir adanın ismidir; „sakız" aynı zamanda en iyi cinsi yalnız bu adada elde edilen, ispirtolu içki ve tatlı imâlinde, tabâbette ve çiğnemek için kullanılan maddenin adıdır. Adanın yunanca ismi Chios (Χίος) 'tur Orta çağda çok makbûl olan ve şöhretini zamanımıza kadar muhâfaza eden mastika (μαστίχη), yâni sakız maddesi, sakız ağacının (*Pistacia lentiscus* L.) gövdesinden damlalar hâlinde çıkar. Sakız kelime şeklinin eskiliği, bunun eins isim olarak eski türkçede (bk. M. Kâşgarî, *Divan*: *saḳız*; Houtsma, *Türkisch-Arabisches Glossar*, s. 37; bir de farsça Vullers, *Lexicon pers. lat.*, bk. *saḳiz*; krş. Josaphat Barbaro, *Viaggio in Persia* — anno 1471—, Venezia, 1543, 59 b: syo è luggo molto nominato ne la Persia, & in tutte quelle parti & è chiamato segtiez, che vuol dir in nostro idioma mastico) bulunması ile sâbit olmaktadır. Süryânî metinlerde mastikaya, yetiştiği yerin (Chios) adı verilmek sûreti ile, *ḳtyā* deniliyordu (Löw, *Aramaische Pflanzennamen*, s. 70); bunun aksine olarak, araplar adaya, mahsûlünün adı ile, *Cazîrat al-Maṣṭiki* diyorlardı; Abu 'l-Fidâ' (*Taḳvîm al-Buldân*, nşr. Reinaud, II/I, 268) ve Dimaşḳî (nşr. Mehren, s. 228) gibi, burayı ilk zikreden arap coğrafyacılarında yalnız bu isme rastlanır.

Orta çağda Sakız adası Filistin, Suriye ve Mısır gibi, şark memleketlerine doğru, hac ve ticâret deniz yolunun bir uğrak yeri olarak, ehemmiyet kazanmış idi. Bizans imparatorluğunun gerileme devrinde, orta çağın ikinci yarısında ada Anadolu kıyılarına yerleşmiş Selçuk beylerinin akınlarına uğradı. Kılıç Arslan I.'ın kayın-pederi olan ve İzmir 'i elinde bulunduran Çaka Bey 1089 'da bir aralık burayı ele geçirdi (Anna Comnena, *Alexias*, VII, fasıl 8); daha sonra, adayı türk akınlarına karşı koruma vazîfesi, imparator tarafından, 1303 'te katalonyalı ücretli askerlere bırakıldı (Muntaner, *Chronik*, fasıl 203 ve 206; Pachymeres, Bonn tab., II, 344, 346). 1304 'e doğru cenevizli Benedetto Zeccaria adayı ele geçirmiş idi. Bir kaç yıl sonra (1307 veya 1308 'de) 30 türk gemisi adaya taarruz etti (Pachymeres, VI, 17) ve 1314 'ten beri Benedetto 'nun halefi olan Martino Zaccaria türklere karşı çetin müdâfaa savaşı yapmak zorunda kaldı. İmparator Andronikos III. 1329 'da bu cenevizliyi adadan kovdu ise de, 1346 'de başka bir cenevizli Simone Vignosi burayı ele geçirdi. Daha sonra burası, 1566 'da kat'î şekilde, Osmanlı hâkimiyeti altına girinceye kadar, cenevizli Giustiniani 'lerin elinde kaldı ki, bunlara Sakız adasının *maone* 'leri adı verilirdi. Fakat bunlar adada tutunabilmek için, Anadolu beylerine ve daha sonra Osmanlı pâdişahlarına vergi vermek ve gerektiği zaman gemileri ile onlara yardımda bulunmak zorunda idiler. Meselâ Aydın-oğullarına ve Saruhan beylerine senede 500 'er duka veriyorlardı. 1397 'ye doğru bu beylikleri kendi topraklarına ilhâk eden Yıldı-

rım Bayezid, Anadolu 'dan adalara buğday ihrâcını yasak ettiği gibi, Sakız 'a gönderdiği 60 gemiden mürekkep bir donanma da adayı tahrip etti (Dukas, fasıl XIII). İzmir 'in Timur tarafından zaptı (kânûn I. 1402) üzerine, *maone* 'ler, Midilli hâkimleri gibi, gâlip hükümdara vergi ile bağlandılar (Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, *Ẓafar-nāma*, Kalküte tab., II, 482; Dukas, fasıl VII; *Historia del Gran Tamorlan*, Madrid, 1782, s. 230); daha sonra Çelebi Mehmed ve Murad II., âsî Cüneyd 'e karşı 1415 ve 1421 'de Sakız adası gemilerinden de faydalandılar. Sakız adasının vergisi 4.000 duka olarak tesbit edildi. İstanbul fethedilince, *maone* 'ler Fâtih Sultan Mehmed 'e sadâkatini te'yit ettiler ve hükümdar da onlara muhtâriyetlerini bağışladı ise de, vergileri 6.000 dukaya çıkartıldı. Bir kaç aene sonra, Sakız adası cenevizlileri düşmanlar ile iş-birliği ettikleri için, adaya akın yapıldı; vergi de 10.000 dukaya (ayrıca Bâbıâlî 'ye sunulan 2.000 duka hâric) yükseltildi. İşte bu şartlar altında Sakız adası 110 yıldan fazla bir müddetle bağımsızlığını muhâfaza edebildi. Bununla berâber denizden Mısır 'a giden hacıların yolu üzerinde bulunan Sakız adası *maone* 'lerinin, harac-güzâr olmalarına rağmen, adanın vakit-vakit korsan yatağı olması, haltâ devlet donanmasının hareketleri hakkında düşmanlara câsuslukta bulunulması, bu duruma son verilmesini gerektiriyordu. Fakat Sakız adasının fethi Kanûnî Sultan Süleyman 'ın uzun saltanat devrinin sonuna kadar gecikti. 1566 senesi baharında kapudân-ı deryâ Piyâle Paşa yetmiş kadırga ile Akdeniz 'e çıkıp, adanın kalesi karşısına düşen Çeşme limanında demirleyince, beyleri telâşa düşüp, mûteber adamları ile hediyeler gönderdiler ise de, Piyâle Paşa 'nın reddetmesi üzerine, adalarının elden gideceğinden korkan Ceneviz eşrâfı hep birden büyük hediyeler ile paşa gemisine gelince, kapudân-ı deryâ bepsini tevkif ederek, İstanbul 'a göndermiş, donanma ile Sakız adası önüne gelerek, adaya birden asker çıkartmış ve kaleyi, kan dökülmeden, baskın ile zaptetmiştir. Buraya muhâfızlar koymuş ve büyük kiliseyi de câmi hâline getirmiştir (Kâtib Çelebi, *Tuḥfat al-kibār fi asfār al-biḥār*, nşr. İbrahim Müteferrika, 37b—38a). Sakız kalesi paskalya yortusuna rastlayan 14 nisan 1566 (24 ramazan 973) 'da zaptedilmiştir. Türklerin adayı ele geçirmesi, katolik cenevizlilerin tazyîkından şikâyetçi olan yerli rumlar tarafından sevinçle karşılanmış, bununla berâber Fransa elçisinin ricâsı ile, katoliklerden isteyenlerin adaya dönmelerine ve kendi kiliselerine sâhip olmalarına izin verilmiş, böylece Sakız adası da, diğer komşu adalar gibi, Osmanlı hâkimiyetinin sağladığı müsâmaha havasından faydalanmıştır (Leunclavius, *Annales*, s. 110 v.d.; Gerlach, *Tage-Buch*, s. 50, 123; Zinkeisen, *Gesch. des Osm. Reichs*, II, 900 v.dd.).

1599 senesi nisanında Bracciano dukası Virginio Orsino, 5 Toskana kadırgası ile, Sakız kalesine hücûm etti ise de, büyük bir bozguna uğradı ve karaya çıkarttığı askerlerden 400 'ü kılıçtan geçirildi (Na'îmâ, *Târîḫ*, 1280, I, 212; Sandys, *Travailes*, London, 1658, s. 9 v. dd.; D[es Hayes de] C[ourmenin], *Voyage de Levant en l'année 1621*, Paris, 1632, s. 346 v.d.; Sagredo, *Memorie istoriche de Monarchi Ottomanni*, s. 766 v. dd.; J. v. Hammer, *GOR*, IV, 297 v.d.). 1022 (1613) senesinde bir Sicilya filosu Sakız adası veya Sisam adası civârında, donanmadan ayrılmış 10 türk gemisinden 7 'sini zaptetti. 1645 (1055) senesinden itibâren, Sakız adası Girit seferine gönderilen donanmaya uğrak oldu.

Seyyah Evliyâ Çelebi 'nin XVII. asrın ikinci yarısına (1671) rastlayan tasvirine göre, Sakız kalesi deniz kenârında bir burun üzerine kurulmuş olup, çevresi 2.700 adıma varıyor ve kara tarafında 50 adımlık bir hendek bulunuyordu. Kale içinde yalnız müslümanların ve 1.200 kale neferinin oturduğu çok katlı ve kârgir 2.200 ev var idi: bu evlerin damları ince taş levhalar ile örtülü olup, altlarında da sarnıçlar mevcut idi. Sultan Süleyman câmii, Yeni câmi (Öküz Mehmed Paşa câmii — her ikisi de kiliseden çevrilmiş), ayrıca Abdurrahman Paşa ve Halil Paşa gibi, kapudanların câmileri bilhassa zikredilmekte idi. Kale dışında kiremit örtülü evler bulunmakta olup, şehrin 50 mahallesi, sâkinlerine göre, şöyle ayrılıyordu: 2 müslüman, 40 rum, 3 yahudi, 5 frenk.

Garp ocakları korsanlarının Fransa kıyılarına ve gemilerine tecâvüz etmelerinden bîzâr olan kral Louis XIV. 'nin bunlara karşı vazîfelendirdiği denizci Duquesne, 24 temmûz 1681 (8 receb 1092) 'de 18 gemi ile Sakız adası önüne geldi ve limanda teknelerini yağlamak üzere, kıyıya çekilmiş 9 Trablus kalyonunu ve aynı zamanda şehri topa tutarak, büyük tahribâta, ayrıca müslüman ve hıristiyan nüfus arasında can kaybına sebep oldu (Zinkeisen, *ayn. esr.*, V, 43; J. v. Hammer, *ayn. esr.*, VI, 371 v. d.). Bâbıâlî Fransa 'dan tazminat ve tarziye istedi; neticede bir uzlaşmaya varıldı.

XVII. asrın son senelerinde avusturyalıların müttefiki olan venedikliler 1694 eylûlünde, papalık ve Malta donanmasından da yardım görerek, Sakız 'a tecâvüz ettiler. Sakız kalesini 1370 asker ile koruyan muhâfız Silâhdar Hasan Paşa, yardım istediği kapudân-ı deryâ Helvacı Yusuf Paşa 'dan imdat alamamasına rağ-

men, 13.000'e yakın düşman askerinin 9 eylûlde başlayan kuşatma savaşına karşı direndi. Kale içindeki evler tahrip edildi. Nihâyet kale „vire" ile 21 eylûl 1694 (1 safer 1106)'te Antonio Zeno'ya teslim oldu. Müslüman nüfus 3 günde boşaltılıp, Anadolu'ya taşındı. Fakat Venedik işgâli 5 aydan fazla sürmedi. Sakız adasının düşmesinden çok üzüntü duyan Ahmed II. adanın hemen geri alınması için, ilgililere emir verdi. Anadolu beylerbeyi Mısırlı-zâde İbrahim Paşa Sakız serdarlığına seçildi; kapudân-ı deryâ Yusuf Paşa azledilerek, yerine Amca-zâde Hüseyin Paşa tâyin edildi. 48 gemiden mürekkep donanma 9 şubat 1695 (4 receb 1106) günü Anadolu'nun Kara-Burun yarım-adası ile Sakız adası arasındaki boğazın şimâl medhâlindeki Koyun (Spalmatori) adaları önünde 60'tan fazla gemiden mürekkep Venedik donanması ile karşılaştı ve mîrî kalyonlar kapudanı Mezemorta Hüseyin Paşa [b. bk.]'nın mahâretli hareketleri ile, bu donanmayı çekilmeğe zorladı. İkinci deniz savaşı 18 şubat günü Koyun adaları ile Sakız'ın Kolokythie koyu arasında vukua geldi; Venedik amirali Benedetto Pisani maktûl düştü; kurtulan gemiler önce Sakız adası limanına, sonra İstendil (Tinos) adasına kaçtı. Bunun üzerine, 22 şubat 1695'te türk donanması Sakız adasına asker çıkarttı ve kaleyi kolayca zaptetti. Amca-zâde Hüseyin Paşa Sakız adası muhâfızlığına getirildi. Adanın yerli rumları, katoliklerin düşmana yardımından şikâyette bulundular ve bunlar da o güne kadar kalmış olan imtiyazlarını kaybettiler; kiliseler ellerinden alınıp, rumlara verildi (Râşid, *Târîḫ*, I, 199a—200, 207b—209a; Rycaut, *History of the Turks*, London, 1700, s. 518, 525 v. d.; Kantemir, *Geschichte des Osmanischen Reichs*, Hamburg, 1745, s. 646 v. d., 661 v. d.; Sathas, Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς, Atina, 1869, s. 401 v. d., 414 v. d.; Safvet, *Koyun adaları önündeki deniz harbi ve Sakız'ın kurtuluşu*, *TEOM*, 1326, III, 150—177). Kapudân-ı deryâlığa tâyin edilmiş olan Mezemorta Hüseyin Paşa aynı yılın son baharında (15 eylûl 1695), Sakız adası ile İstanköy'e tecâvüz için Ege denizine giren 96 gemilik Venedik donanmasını Midilli adasının Zeytin-Burnu karşısında bozguna uğrattı.

1768 (1182) senesinde başlayan türk-rus harbinde Akdeniz'e giren rus donanması ile türk gemileri arasında çarpışmalar 1770 (1184) senesi yazında vukua gelmiş, ilk savaşta hiç bir taraf başarıya erişememiş ve Osmanlı donanması Sakız adasına doğru çekilmiştir. İkinci savaş 6 temmûzda Koyun adaları civârında olmuş, rus amirallerinden Spiridov'un gemisi ile Hasan Bey (Cezâyirli Gâzî Hasan Paşa; b. bk.)'in kalyonu berâber infilâk etmiştir.

XIX. asrın başlarında Yunanistan'ın ayrılmasına tekaddüm eden ihtilâl sırasında Sakız adası büyük zarara uğradı. 8 mayıs 1821'de Tombasis'in kumandasında 25 gemiden mürekkep İpsara adasına âit bir filo, Sakız adasına gelerek, yerli rumları ihtilâl hareketine katılmağa zorladı. 22 mart 1822'de silâhlı milisler adaya çıkarak, kaleye kapanan türkleri kuşattılar. 11 nisanda kapudân-ı deryâ Nasûh-zâde Ali Paşa kumandasında kuvvetli bir donanma yetişerek, Vahîd Paşa ile berâber kahramanca müdâfaada bulunmuş olan muhâfızları kurtardı ve isyânlıları Sakız adasından kovdu. Âsîler şiddetle tenkil olundu (Cevdet, *Tarih*, XII, 40—48; K. Mendelssohn Bartholdy, *Geschichte Griechenlands*, Leipzig, 1870, I, 250 v. d.). 1881 senesinde (3 ve 11 nisan) Sakız adası şiddetli zelzelelerden zarar gördü; bu zelzeleler yüzünden ölenlerin sayısının 5 000'e, yaralıların 1.000'e vardığı rivâyet edilmiştir (krş. *S B Pr. Ak. W.*, 1881, s. 801 v. d.). Balkan harbi sırasında yunanlılar 21. teşrin II. 1912 tarihinde, adaya asker çıkarttılar ve Sakız adası 3 kânûn II. 1913'te yunanlıların eline düştü (*Genel Kurmay başkanlığı harp tarihi encümeni yayınları*, sayı 23, Ankara, 1937, s. 21). İkinci dünyâ harbi sırasında (1941—1945) alman işgâli altında kaldı.

Osmanlı hâkimiyeti sırasında Sakız adası evvelâ Kapudan-Paşa eyâletine bağlanmış, tanzimattan sonra Cezâyir-i Bahr-i Sefîd vilâyeti kurulunca, Sakız adası bu vilâyetin bir sancağını teşkil etmiş idi. Sakız sancağına Sakız adasından başka, İpsara, Nikarya, Patnos, Arki, Lipsos, Leryos, Kalimnos ve Astropalya gibi adalar bağlanmış bulunuyordu. Sakız şehri ise, vilâyet merkezi olmuş, sonra merkez rolü bir kaç defa Rodos ile Sakız arasında değişmiş, bu arada, Nâmık Kemâl [b bk.], 1877 senesi sonlarında, Rodos sancağı mutasarrıflığından Sakız mutasarrıflığına nakledilirken, vilâyet merkezi de Sakız'dan Rodos'a geçirilmiş idi. Nâmık Kemâl, bu vazîfede iken, 2 kânûn I. 1888'de vefât etmiştir.

Cezâyir-i Bahr-i Sefîd vilâyeti sâl-nâmesinin 1303 (1895/1896) sayısında verilen bilgiye göre, Sakız kasabasının nüfusu o sırada 11.377 olup, bunun 1.421'i müslüman, 9.828'i hıristiyan ve 128'i mûsevî idi. Vital Cuinet, hemen-hemen aynı yıllar için, bir az daha farklı rakamlar verir; ona göre, şehirde nüfus sayısı 14.250 olup, bunun 1.420'si müslüman, 11.900'ü rum-ortodoks, 828'i katolik ve 128'i mûsevî idi. Şemseddin Sâmî ise, adanın nüfusunu 70.000,

şehrin nüfusunu ise, 25.000 (3.000 müslüman) olarak kaydeder (*Ḳāmūs al-a'lām*, İstanbul, 1894, IV, 2485 v. d.). Sâl-nâmeye göre, Sakız adası halkının 144 gemisi olup, bu gemilerde 3.050 gemici çalışmakta idi. Kaynaklar adadaki 66 köyün üç gruba ayrıldığını, bunlardan 35'inin (22.600 nüfus) adanın şimâlinde yer aldığını, „ova köyleri" (Kampo choria) denilen 9 köyün (8.800 nüfus) Sakız şehrine yakın bir sâhada toplandığını, nihâyet „mastika köyleri" (Mastiko choria) adlı 22 köyün (13.950 nüfus) ada cenûbuna serpildiğini kaydederler; buna göre, ada nüfusu o sıralarda, şehir ile berâber, 60.000'e varıyordu. Ada köylerinin yukarıda zikredilen bölünüşünün daha eski devirlerden geldiği, Evliyâ Çelebî *Seyâhat-nâme*'sinde verilen tafsilâttan da anlaşılıyor. Seyyahın kayıtlarına göre, köyler iki nevî olarak yazılmış olup, sayısı 25 olan mîrî köyler „mastikî sakızı" elde ederler. Diğer 25 köy dağ köyleridir. Ayrıca şehrin etrâfındaki köyler de „molla nâhiyesi" olarak yazılmıştır.

Lozan muâhedesine (1923) göre, Sakız adası türkleri Anadolu rumları ile mübâdele edilmiş bulundukları için, bugün bu adada müslüman nüfus kalmamıştır. Mayıs 1961 sayımına göre, Chios idârî bölümünün 902 km². arâzisi üzerinde 62.090 nüfus yaşamakta, yunanlıların Kastron „kale" dedikleri Sakız şehrinin nüfusu da 24.360'a varmakta idi.

Bibliyografya: Sakız adasının orta çağda türk fethine kadar olan tarihi için bk. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant* (Leipzig, 1885), I ve II, tür. yer.; 1822'ye kadar: Alexandros M. Vlastos, Χιακά (Hermupolis, 1840), trc. A. P. Ralli, *A History of the Island of Chio* (London, 1913); Eckenbrecher, *Die Insel Chios* (Berlin, 1845); Fustel de Coulanges, *Mémoire sur l'Île de Chio* (Paris, 1857). Adanın tasviri: XV. asır: Christoph. Bondelmontii, *Lib. Insularum Archipelagi* (nşr. Sinner), fasıl 58; XVI. asır: Léon Dorez, *Itinéraire de Jérôme Maurand* (Paris, 1910), s. 162 v.dd.; Nicolas de Nicolay, *Discours et Histoires véritables des Navigations*, II, fasıl VI—VIII (kıyâfet resimleri ile); P. Belon, *Les Observations* (Paris, 1555), 83ª — 84ᵇ. XVII. asır: Théodore de Gontaut-Biron, *Ambassade en Turquie de Jean de Gentaut-Biron Baron de Salignac* (Paris, 1888), s. 34—44; Ch. Schefer, *Journal d'Antoine Galland* (Paris, 1881), II, 161 v.d., 171 v.dd.; de la Croix, *Mémoires* (Paris, 1684), II, 4 v.dd.; Thévenot, *Voyages* (Paris, 1689), I, 293—324; Cornelis de Bruyn, *Reizen* (Delft, 1698), s. 168 v. dd. (Sakız şehrinin bir manzarası ile kıyâfetlere dâir bir resim); XVIII. asır: P. Lucas, *Voy. de la Grèce*, I, 232 v.d.; *Voy. du Levant*, II, 119 v.dd.; Tournefort, *Relation d'un Voyage du Levant* (Amsterdam, 1718), I, 140 v. dd.; Galland, *Recueil des Rites et Cérémonies du Pélérinage de la Mecque* (Amsterdam, 1954), s. 99—172; Pococke, *Description of the East*, II/II, 1 v.dd.; Dallaway, *Constantinople ancient and modern* (London, 1797), s. 270—286; XIX. asır (1822'den evvel); J. v. Hammer, *Topographische Ansichten*, s. 49—60; (Didot), *Notes d'un voyage fait dans le Levant en 1816 et 1817* (Paris, ts.), s. 135 v.dd.; Porcacchi, *L'Isole piu famose del Mondo* (Venezia, 1572), s. 31 v.d.; Boschini, *L'Arcipelago* (Venezia, 1658), s. 78 (harita ile); Dapper, *Naukeurige Beschrijving der Eilanden in de Archipel* (Amsterdam, 1688), s. 75—90 (harita, kıyâfetlere dâir resimler ile). — Sakız adası'nda XVII. ve XVIII. asırlardaki katolik tarîkatleri hakkında: Carayon, *Relations inédites des Missions de la Compagnie de Jésus* (Paris, 1864), s. 18 v.dd., 256 v.dd.; *Nouveaux Mémoires des Missions de la Compagnie de Jésus dans le Levant* (Paris, 1715), I; Émil Varenbergh, *Correspondance du Marquis de Ferriol* (Anvers, 1870), s. 58 v.dd. — Sakız'ın zamanımızdaki idârî teşkilâtı, ticâreti ve mahsûlleri hakkında bk. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, I, 406—429; zengin yunan kaynakları arasında: Chr. B. Mavropulos, Τουρκικά ἔγγραφα ἀφορῶντα τὴν ἱστορίαν τῆς Χίου (Atina, 1921); krş. *Byz.-Neugr.* Jahrbücher, II, 491 v. dd.

(J. H. MORDTMANN.)

[Bu makale BESİM DARKOT tarafından ikmâl edilmiştir].

SAḲÎF. ŞAḲIF, hicretin arifesinde Ṭâ'if bölgesinde yerleşmiş bulunan bir kabîlenin adı olup, kabîle mensûpları Şaḳif adlı bir cedden geldiklerini ileri sürerlerdi. Cedlerinin asıl adının Ḳasî, olup, Şaḳîf'in bir lekap olduğu söylenmiştir. Pek iyi niyete dayanmayan bir rivâyet bu Ḳasî-Şaḳîf'i Mekke üzerine yürüyen habeş ordusuna kılavuzluk eden ve Ṭâ'if'ten Mekke'ye giden yol üzerindeki mezârı taşlanan hâin Abū Riġāl ile aynı şahıs olarak göstermiştir. Bu cedden daha öteye gitmek istenildiği zaman, ihtilâflar baş-gösteriyordu. Bâzıları Şaḳîf'i Yâd'a, bâzıları da Havāzin [b. bk.]'e bağlıyorlardı. Bu iki şecere arasında âlimler, daha II. (h.) asırda, tereddüt göstermiştir. Şaḳîf kabîlesi mensûplarının büyük bir kısmı Havāzin'den geldiklerini kabûl ve beyân etmişlerdir. Bu Ḳays'a bağlanan kabîleler içinde tâlî bir kol teşkil eden Havāzin topluluğu ile birleşmek demek idi. Banî Havāzin ile meskûn, böy-

lece onların te'sirlerinin bâriz olarak kalması zarûrî bulunan bir mıntakada menfaat ve vaziyetleri Saḳafîlere hâlin icâplarına göre hareket etmek yolunu telkin etmiş idi. Yalnız Ṭā'if *aḥlâf*'ları arasında, onların Yād neslinden oldukları fikri yaşamağa devam etti.

Ṭā'if şehri Saḳîf kabîlesinin yerleşme merkezi idi. Öyle görülüyor ki, kabîle pek küçük ölçüde bir göçebe topluluğunu ihtivâ ediyordu. Şehir ve etrâfını çeviren bahçelerden başka, Yemen istikametinde sıralanan Vaḥṭ, Liyya ve diğer yerlerin zirâate elverişli, münbit arâzisine sâhip idi. Saḳîf'in islâmiyeti kabûlü Ṭā'if'inki ile aynı zamanda oldu. Saḳîf kabîlesi Ṭā'ifîlerin beceriklilikteki şöhretlerini paylaştı; onlar ile birlikte, bilhassa Irak'ta, islâm fetihlerine iştirâk etti ki, Basra'nın kuruluşu onların eseridir. Ṭā'if gibi, Saḳîf de Emevi idâresine girdi. Abbâsîlerin ve daha sonra Abbâsî ve 'Alî tarafdârı râvîlerin onlara düşmanlığını celbeden husûs bu tutumları olmuştur.

Bu sırada kabîlenin bir kısmı cenûba doğru, bu istikamette işledikleri zirâî yerleşme bölgeleri boyunca indi. Hicrî III. asırdan itibâren, Yemen'de, Banî Hamdân'ın yanında ve Nacrân bölgesinde, bu memleketin kabîileleri ile sıkı münâsebet hâlinde yayılmış Saḳîf toplulukları bulunmaktadır. Böylece 'Alî tarafdârı al-Hādî ila'l-Ḥaḳḳ'ın zeydîliği ihyâsını desteklediler; bu husûs van Arendonk (*De opkomst van het zaidietische Imamaat in Yemen*, Leiden, 1919, s. 125 v.d., 162, 165 v. b.) tarafından etraflıca tetkik edilmiştir. Kalan kısmı ile Saḳîf'in tarihi, kabîlenin büyük bir kısmının etrâfında yerleşip-kaldığı Ṭā'if'in tarihi ile karıştı.

XIX. asrın başında seyyâh Burckhardt'ın tavsifine göre, „Thekif" çok kudretli bir kabile idi; bunlar Hicaz büyük dağ silsilesinin şark eteğindeki bahçeleri ve diğer münbit yerleri ile, Ṭā'if'i çevreleyen verimli arâziye sâhip idiler. Thekif'in çoğunun sâbit ikâmetgâhı var idi. Ṭā'if halkının yarısı bu kabîleden idi; diğerleri çadırda yaşamağa devam ediyorlardı. Thekiflerin pek az at ve develeri var idi; fakat koyun ve keçi sürüleri bakımından, çok zengin idiler. Onlar 2.000 silâhlı asker çıkarabiliyorlardı. „Ṭā'if'i Vehhâbîlere karşı müdâfaa ettiler" (1803). Ṭā'if'in son avrupalı ziyâretçilerinden biri olan H. Philby, Ṭā'if ile Mekke arasındaki Karā dağının sırtlarında onları zirâatle meşgûl buldu.

Bibliyografya: Hamdānī, *Ṣifat al-'arab* (nşr. D. H. Müller), s. 53, 91.119 v. dd., 136; Burckhardt, *Voyage en Arabie* (trc. J. B. Eyriès), Paris, 1835, III, 309—310; Philby, *The Heart of Arabia* (London, 1922), I, 189, 194.—Mufassal bibliyografya için bk. mad. ṬĀ'IF. (H. LAMMENS.)

SAḲÎF. [Bk. SAḲÎF.]

SAKÎNA. [Bk. SEKÎNE.]

SAKKĀKÎ. [Bk. SEKKĀKÎ.]

SAḲḲĀRA. [Bk. SAḲḲÂRE.]

SAḲḲÂRE. SAḲḲĀRA, Mısır'da bir köy olup, Kahire'nin 24 km. cenûb-i garbîsinde, 29° 50' şimâl arzı ile 31° 13' şark tûlü üzerinde Nil'in sol sâhilinde, Cîza ile Dahşûr arasındaki yolun yarısında kâindir. İbn al-Ci'ān zamanında (777=1375/1376; bk. *al-Tuḥfa al-saniyya*, s. 144 te krş. de Sacy tarafından tercüme edilen 'Abd al-Laṭîf, *Kitāb al-ifāda va 'l-i'tibār = Relation de l'Egypte*, s. 675) köy 790 *feddān* büyüklüğünde olup, İbn Doḳmāḳ (*Kitāb al-intiṣār*, Bulak, 1309, IV, 133)'a göre, 10.000 *dīnār* hâsılâtı var idi. Pococke ziyâret ettiği zaman, burası bir tepe eteğinde oldukça fakir bir köy olup, içinde bir mescid ile bir kaç küme hurma ağacından başka bir şey yok idi. Köyün ismi, şüphesiz, şarp düzlüğündeki büyük mezarlığın eski bir Mısır ölüm ilâhı Seker veya Sokar (Socharis, „tabuta konulmuş") 'ın adından bozulmadır. Bu meşhûr şehir mezarlığının geniş harâbelerinde (uzunluğu 8 km. ve genişliği 1,6 km.) tasavvur edilebilecek her çeşit mezâr âbidelerini, bilhassa eski devletin mezarlarını bulmak mümkündür) tasvirleri için bk. Mariette, *Revue Archéologique*, 2. seri, XIX, 8 v. dd.).

Saḳḳāra'nın 20 garip piramidi arasında bir az kenarda duvar ve „kademeli ehrâm" (*al-Haram al-mudarraj*) ismi ile tanınan biri vardır ki, bu hakîkatte *maṣṭaba*'dan asıl ehrâma geçiş şeklidir. Kendi nev'inin muhâfaza edilen en eski nümûnesini bu âbidenin planı kıral Zoser (3. sülâle)'in baş-vezîri Imhotep (Imuthes) tarafından çizilmiş olmalıdır (H. R. Hall, *Cambridge Ancient History*, 1923, I, 276). Âbide 61,06 m. yüksekliğinde olup, o civardaki küçük taşları yontmak sûreti ile, san'at endîşesi gözetilmeden, inşâ edilmiştir. Her biri altı basamaklı ve mâil duvarlı, birbirini tâkip eden kârgir 11 kattan müteşekkildir. Cephesi şarka bakmaz (Brugsch, *Egypt under the Pharaons*, London, 1891, s. 28 v. d.). Ehrâmın içi biribirine girmiş karışık oda ve geçitlerden ibârettir; fakat bu geçitlerin mühim bir kısmı arap mezar hırsızlarının işi olacaktır. Aḥmed al-Naccār („marangoz", m. s. 820 yılları) kendi adını kırmızı mürekkep ile komşu ehrâmlardan birinin duvarına yazmıştır. Pepi I.'nin ehrâmı Saḳḳāra ahâlisi tarafından „Şeyḫ Abū Manṣūr'un ehrâmı" olarak tanınmakta, fakat Teti ehrâmına ise, yerli halkın itikadına göre, bir zamanlar Yūsuf'un zincire

vurulmuş olduğu yere yakın bulunduğu için, „zindân ehrâmı“ denilmektedir. Aynı ehrâm sâhasında bulunan başka bir mezâra araplar *Maṣṭabat Fir'avn* („Fir'avn tahtı“) demektedirler.

„Yūsuf zindânına“ gelince, al-Maḳrīzī'deki bir kayda göre, bu Būṣīr (al-Sidr)'de bulunur ve buradaki ehrâmlar 'Abd al-Laṭīf tarafından tasvir edilmiştir [bk. mad. BÛSÎR]. De Sacy *'agn. esr.*, s. 206)'nin fikrine göre ise, „Saḳḳāra ehrâmları“ denilen ehrâmlar da burada olmalıdır (de Sacy, *agn. esr.*'de *Sakhara* yazmakta, fakat bu hatâyı s. 675, not 8'de tashih etmektedir) ve bu Sacy tarafından s. 671, not 6'da nakledilen İbn al-Cī'ān'ın al-Sidr = Saḳḳāra (!)'nin Abūṣīr'e bağlı (*ḳuḳūḳ*) olduğu bakkındaki kaydına uymaktadır.— „Yūsuf zindanı“ tam mânası ile bir ziyâret mahalli idi. Fakîh Abū Isḥāḳ al-Marvazī bu husûsta şöyle demektedir: — „Eğer bir kimse Irak'tan burayı ziyâret için gelirse, ben onu uzun yolculuğundan dolayı ayıplamam“ (al-Maḳrīzī, *al-Ḫiṭaṭ = Description topographique de l'Egypte, Mission archéologique française au Caire*, II, 610); al-Masīḥī'nin sâl-nâmesine göre, o tarihte (rebiülevvel 415=13 mayıs—11 bazîran 1024), Kahire'nin ayak takımı „Yūsuf zindanını“ ziyâret için gereken parayı tâcirlerden koparmak üzere, şehir sokaklarında davullar ile bir yürüyüş yaptı. Tâcirlerin reddi üzerine, mesele halîfeye ('Alī b. al-Ḥākim bi-amr Allāh) aksettirildi ve halîfe de bu iş için her sene verilmekte olan mıkdarın bir defada ödenmesini tâcirlere emretti. Bundan sonra büyük kadı 'Izz al-Davla'nın rehberliği altında, merâsim ile, „Yūsuf zindanına“ gidildi (al-Maḳrīzī, *ayn. esr.*, s. 610 v. dd.).

Saḳḳāra ehrâmı yakınında meşhûr Serapeum veya Apis türbesinin bakiyeleri mevcuttur. Bunun altında kayalara kazılan mezarlarda, Asvan'ın granit taşlarından yapılan lâhidler içinde, Memphis'te takdîs edilen mukaddes Apis boğaları gömülmüştür. Bu türbeye sfenksler ile tezyin edilen iki tarafı ağaçlı, çok güzel bir yoldan gidilirdi. Kazılar (1911—1912) netîcesinde eski-kopt mezârlığı Apa Jeremias'ın bakiyeleri de meydana çıkarılmıştır (bk. *Annales du Service des Antiquités de l'Egypte*, Kahire, fihrist). — Bugün Bulak müzesinde bulunan Şayḫ al-Balad'ın mâlûm ağaç heykeli de Saḳḳāra'den gelmektedir (bk. F. B. Zincke, *Egypte of the Pharaohs and of the Khedives*, London, 1871, böl. IX).

Bibliyografya: Makalede zikredilenlerden başka bk. bir de J. M. Hartmann, *Edrisii Africa*[2] (Göttingen, 1746), s. 501; 'Abd al-Laṭīf, *Kitāb al-ifāda va 'l-i'tibār* (nşr. J. White, *Abdellatiphi Historiae Aegypti Compendium*), Oxford, 1800; R. Pococke, *Description of the East* (London, 1733), I, 48 v. dd; Norden, *Travels in Egypt and Nubia* (London, 1762), II, 13; E. A. Wallis Budge, *The Nile* (London, 1895), s. 237 v. dd., Baedeker, *Egypt*; Ali Bey (*Badia y Leblich*); *Travels in Morocco* v.b. (London, 1816, II, 25). (J. WALKER.)

SAKKIZ. SAḲḲİZ, İran'da, Bāne'nin şarkındaki yukarı Caġātū civârında bir şehir ve bölge olup, bâzan Senne'den, bâzan Tebriz'den idâre edilir. Sâkinleri şâfiî mezhebindendir; aralarında nakşbendî şeyhlerinin mürîdleri de bulunur. Mahallî hanların soyu, Ardilān vâlisi ile akrabâdır. Şehirde 1.200 ev, 2 câmi, 1 pazar v. b. vardır. Bölge (kendisine bağlı olan Mīrede ile birlikte) 360 köye sâhiptir. 1296 (1879) yılı sayımına göre, bölgenin 34.024 nüfusu var idi. Hukûmete ödediği senelik vergi yekûnu 6.305 *tümān* idi. Bk. 'Alī Akbar Vaḳā'i'-Nigār, *Ḥadīḳa-i Nāṣiriya* (1309 h.). (V. MINORSKY.)

SAḲḲİZ. [Bk. SAKKIZ.]

SAKSIN. SAḲSİN, yeri Dnepr (İbn Sa'īd'e göre, bk. Abu 'l-Fidā', *Taḳvīm al-baldān*, nşr. Reinaud ve de Slane, s. 205) ve kezâ diğer nehirler, msl. Yayık (krş. Dorn, *Caspia*, s. 116) ve Volga (Westberg'e göre; krş. Marquart, *Osttürkische Dialectstudien*, s. 56) kıyılarında aranmış olan bir mevkî. Bu mevkî 67° şark tûlü ve 53° şimâl arzında bulunur. Gâlibâ 162° 30′ şark tûlü ve 40°5 0′ şimâl arzında سـقـسـين (*yā'* 'ayn) şeklinde yazılan bir şehir vardı; fakat bunların arz ve tûl dâirelerindeki fark dolayısı ile, bu iki yerin ayrı olması icâp eder. Saḳsīn'ın şarkında, Saḳsīn nâhiyesine âit ساوسر (veya ساوسر) şehri bulunmaktadır (Abu 'l-Fidā', *ayn. esr.*, s. 202). Yāḳūt, *Mu'cam*, IV, 670'e göre, Manḳışlaġ müstahkem mevkii, Ḫvārizm, Saḳsīn ve Taberistan (Hazer) denizi yakınındaki rus bölgeleri arasında idi. Daha geniş kayıtlar Ḥamd Allāh Mustavfī (krş. *The Geographical part of the Nuzhat al-Qulūb*, nşr. G. le Strange, *GMS*, XXIII)'de mevcuttur: Saḳsīn ve Bulġār (iki şehrin bir arada zikredilmesine diğer müelliflerde de sık-sık rastlanır). 32°'de = Mekke'den 750 fersah mesâfede yer almaktadır (metin s. 10; tre. s. 10); hudut, Sindh'den başlayıp, Saḳsīn ve Bulġār hudûduna kadar uzanan İran'dır (metin s. 21 ve tre. s. 23); Ḫvārizm, Saḳsīn ve Bulġār Hazer denizinin şarkında bulunmaktadır (metin, s. 239; tre. s. 231); Saḳsīn ve Bulġār altıncı *iḳlīm*'de yer alan iki küçük şehirdir: bu iki şehir büyük bir arâziye sâhip olup, burodan kürk ihrâc edilir (metin, s. 259; tre. s.

252). İbo İsfandiyār (*An abridged translation of the History of Tabaristān... by Muḥ. b. al-Ḥasan b. Isfandiyār...*, tre. E. C. Browne, *GMS*, II, 33 v.d.)'dan sonra al-Yazdādī, kendi devrinde Āmul'un Saḳsīn'in emtia pazarı olduğunu söyler. Āmul'a Irak'tan, Suriye'den, Horasan'dan ve Hindistan'dan husûsî sûrette tâcirler geliyordu. Āmul'den Saḳsīn'a gemi ile seyâhat 3 ay sürüyordu; fakat dönüş ancak bir hafta devam ediyordu; çünkü gidiş nehrin akış istikametinin aksine, dönüş ise, akış istikametinde idi. İbn İsfandiyār bunu muhtemelen XIII. asrın başında yazmış idi. Bu şehrin mevkii husûsunda hiç bir ittifak olmadığı görülür; bâzan bu şehir Dnepr kıyısında, bâzan Hazer denizinin şarkında gösterilir; Yāḳūt burayı rusların mıntekası içinde gösteriyor gibi olduğu hâlde; al-Ḳazvīnī (*Āṯār al-bilād*, nşr. Wüstenfeld, II, 402 v.d.), bir Hazer şehri olarak gösterir: büyük sayıda yabancı ve tâcirlerin mülhak oldukları kırk Oğuz boyu tarafından meskûn büyük bir şehir (bu Mustavfī tarafından verilmiş olan kayıtlardan farklıdır), iklim soğuktur; ekseriyeti hanefî olmak üzere, halkı müslümandır; bununla berâber şâfiîler de vardır; evlerinin çatıları çam ağacındandır. Saḳsīn nehri Diele'den daha büyüktür ve yalnız orada bulunan, 100 *mann*'i yarım *dānaḳ*'a satılan balık bakımından zengindir; bu balıklardan balık yağı ve tutkalı elde edilir. Saḳsīn'da 3 Bagdad *mann*'i=1 dinar olan bakır para kullanılır. Koyunlar 1/2 *dānaḳ* ve koçlar 1/4 *ṭassūc* değerindedir. Buranın meyvesi de boldur. al-Ġarnāṭī nehrin kışın donduğunu ve yaya olarak geçilebildiğini kaydeder. İşte al-Ḳazvīnī'de bulunanların ve XV. asır coğrafyacısı al-Bākuvī (d'Ohsson, *Hist. des Mongols*, I, 346, not, 1)'nin muhtasaran naklettiği bilgilerin hepsi bundan ibârettir; fakat al-Bākuvī şehrin kendi zamanında mevcût olmadığını ilâve etmektedir (*göst. yer.*, „Saḳsīn, hâlen su altında kalarak kaybolmuştur; ondan hiç bir iz kalmamıştır; fakat onun yanında şimdi bu ülkenin hukümdarının merkezi olan Berke-Sarayı adı ile bir başka şehir vardır"; bk. de Guignes, *NE*, II, 536).

Moğul devri tarihinde, Saḳsīn müteaddit defalar geçmektedir: Cengiz Han tarafından fethedilmiş (*Tārīḫ-i guzīda*, *GMS*, XIV, I, 572; krş. Yāḳūt, *Mu'cam*, I, 255) olan şehir Cengiz'in büyük oğlu Cuci'nin hâkimiyet sâhasına girdi (*Tārīḫ-i cihāngušā*, *GMS*, XVI/1, 31; *Tārīḫ-i guzīda*, I, 375). Az zaman sonra tahta çıkan Öğedey, Kıpçak, Saḳsīn ve Bulġār'a bir ordu gönderdi (*Tārīḫ-i cihāngašā*, I, 150); *Cānib-i Saḳsīn va Bulġār*, Batu'nun arâzisi olarak kaydedilmiştir (*ayn. esr.*, I, 205). Daha sonra Berke Han (ölm. 1266; Abu 'l-Fidā', *ayn. esr.*, s. 205)'ın halefleri orayı merkez edinmişlerdir. Yukarıda gördüğümüz gibi, Saḳsīn XV. asırda artık mevcût değil idi: Bākuvī'nin kaydettiği „Berke-Sarayı", hiç şüphe yok ki, hukûm süren âilenin adını almış idi. *Saḳsīn-i Rūm* mürekkep kelimesine âsî Atsız'ın Sultan Sancar'e gönderdiği farsça bir şiirde rastlanır (*Tārīḫ-i guzīda*, I, 488).

Saḳsīn adı, hiç olmazsa, Avrupa kaynaklarında, bu mahallin sâkinlerine de delâlet etmektedir. Her ne kadar Plano Carpini, VII, 3'te *Saxi*'lerden bahsederken, onların moğullar tarafından itâat altına alınamadıklarını söyler ve bu husûs, fars kaynakları ile tenâkuz hâlinde bulunursa da, müellif, şüphesiz, eserinde bu mıntakanın sâkinlerini kasdetmiştir. Dorn (*Caspia*, s. 21'de moğul harplerinden de bahsedilmiştir) tarafından hâşiyede zikredilmiş olan bir rus vekayînâmesinin bir parçasında, *Saksini* adı, *Polovtsz* yanında, bir halkın adı olarak görünmektedir.

Bibliyografya: Metinde zikredilmiş bulunan şark kaynakları dışında bk. Ritter, *Erdkunde*, VIII, 541; Ch. d'Ohsson, *Hist. des Mongols* (La Haye—Amsterdam, 1834—1835), I, 346, 446; II, 15, 113 (son iki parçada halk ismi olarak geçer); d'Avezac, *Relation des Mongols ou Tartares par le frère Jean du Plan de Carpin* (Paris, 1838), s. 180 v.d.; Hammer-Purgstall, *Gesch. der Goldenen Horde...* (Pesth, 1840), s. 7, 9, 15, 28, 89, 99; ayn. mll., *Gesch. der Ilchane...* (Darmstadt, 1842), I, 419; II, 245 v.d.; Dorn, *Caspia* (Petersburg, 1875), s. 21 v.d., 116 v.d.; Bretschneider, *Mediaeval Researches* (London, 1888), I, 296, 300, 305.

(V. F. BÜCHNER.)

SÂL. SĀL (F.), yıl, sene; umûmiyetle arzın güneş etrafındaki bir devri esnâsında geçen zamandan ibârettir; şark hey'et ilminde ise, güneşin muhtelif burclara girdiği zamana veya ayın rü'yetine istinat eder. Buna göre, iki çeşit yıl kabûl edilmiştir: şemsî yıl ve kamerî yıl. Her şemsî yılda 12 şemsî ay bulunur. Gerek şemsî sene ve şemsî ay, gerek kamerî sene ve kamerî ay hakikî, vasatî ve ıstılâhî olmak üzere, üç türlü itibâr edilmiştir. Hakiki şemsî ay, güneşin bir burca girişi ile çıkışı arasında geçen zamandan ibârettir. Hakikî şemsî sene ise, 365 gün, 5 sâat ve muhtelif ölçülere göre, 49—55 dakika arasında değişen, yâni güneşin ayrıldığı bir burca tekrar dönünceye kadar geçen zamandır. Vasatî şemsî ay, güneş'in 30 gün, 10 saat, 29 ½ dakikalık hareket zamanı olup, bu müddet şemsî vasatî senenin $\frac{1}{12}$'sine tekabül eder. Vasatî şemsî

sene, hakikî şemsî senenin aynıdır; sâdece bâzı ayların gün sayısı birbirinden farklıdır. Şemsî ıstılâhî ay ise, güneşin hareketi dikkate alınmadan, sâdece günlerin sayısına dayanır. Aynı şekilde şemsî ıstılâhî senede de güneşin devri dikkate alınmaz; bir sene 365 gün, 6 saat olarak kabûl edilir. Ancak bu 6 sâat her 4 yılda bir gün itibâr edilerek, o seneye eklenir ve buna sene-i kebîse denilir.

Hakikî kamerî ay, ayın güneş ile bulunduğu aynı tûl dâiresine tekrar dönüşü esnâsında geçen zamandan ibârettir. Hakikî kamerî sene ise, ayın bu şekildeki 12 devrinden meydana gelmekte olup, buna hilâlî sene de denilir. Vasatî kamerî ay ayın güneş ile aynı tûl dâiresinde iki defa bulunması arasındaki zamandır ki, bu da, 29 gün, 12 sâat ve 44 dakika sürer. Bunların 12 ile darbı 354 gün, 8 sâat ve 48 dakikadan ibâret olan vasatî seneyi meydana getirir. Bu vasatî kamerî seneye *ḥisâbî* sene de denilir. Istılâhî kamerî senede de, ayın hareketi değil, sâdece günlerin sayısı dikkate alınmıştır ve başlangıç olarak, muharrem ayı kabûl edilmiştir. Muharrem 30 gün ve safer 29 gün, diğerleri de, münâvebe ile, 30 ve 29 gün olarak devam eder. Ancak her 30 yılda 11 defa zilhicceye bir gün ilâve edilir.

Bu arada türkler tarafından kullanılan bir hakikî şemsî yıl daha vardır ki, 365 gün, 5 sâat, 50 dakika ve 47 sâniye kabûl edilmiştir. Her gün ça ğ adı verilen 12 kısma bölünmüştür.

Büyük Selçuklu sultanı Calâl al-Dīn Malikşāh 'a nisbet edilen bir yıla da *sāl-i calālī* denilir. Calāl al-Dīn Malikşāh tarafından tâyin edilen hey'etçiler başlangıcını 21 mart itibâr ettikleri senenin müddetini 5 gün 6 sâat ilâvesi ile ıslâh etmişlerdi. 4 yıllık devreye bir 6. ara günü eklemişlerdir [bk. mad. CELÂLÎ]. Malikşāh zamanında kullanılmış olan *sāl-i calālī* daha sonra İlhanlı Ġāzān Han zamanında da, ufak bir tâdilât ile, 13 mart 1302 'den itibâren, kullanılmıştır. *Sāl-i calālī* Efganistan 'da ve 31 mart 1925 'ten itibâren İran 'da kullanılmaktadır. Yıl başları, diğer bâzı milletlerde olduğu gibi, müslüman milletlerde de birbirinden farklı olmuştur. İslâmiyetten önce, arapların sene telakkileri hakkında vâzıh bir bilgi bulunmamaktadır. Yıl başı olarak, bir çok mühim hâdiselerin vukû bulduğu tarihler esâs alınmıştır. Buna göre, msl. bir takım rivâyetlere dayanan İbrāhīm 'in Kâbe 'yi inşâsı veya meşhûr fîl vak'asının vukû bulduğu tarih, yıl başı olarak, kabûl edilmiştir. Ayrıca yılı, ayın ru'yeti göz önünde tutularak, 12 kısma bölmüşlerdir. Ancak ay yılının güneş yılından (bakikî sene) eş.-yk. 11 gün eksik olduğunun farkında değillerdi. Nitekim ay adları da mevsimlerden çıkmıştır. Msl. *rabīʿ* ayları — baharı, *camāza* ayları — kurak mevsimi ve diğer aylar da başka mevsimleri göstermekte idi. Sonradan bilhassa hacc mevsiminin tesbiti husûsunda bu yüzden ihtilâfa düşüldü. Bu ihtilâfı kaldırmak için, ibrânîlerin basitleştirdikleri kebîse usûlünü kabûl ederek, bir kamerî-şemsî yılı ihdâs ettiler. Arap aylarını sâbit tutmak maksadı ile, muhtelif rivâyetlere göre, 3 yılda 1 ay veya 19 yılda 7 ay ilâve etmek sûreti ile kabûl edilen bu kebîse usûlü de kâfî gelmedi. Nitekim Peygamberin hicretin 10. senesinde yaptığı hacc, son baharda yapılması lâzım gelirken, 8 aylık bir inhiraf ile, ilk bahara isâbet etti. Nihâyet hicretin ilk yıllarına kadar kamerî-şemsî sene usûlü kullanıldı. Bu sıralarda hicret yılı veya başka bir sene tarih başlangıcı olarak kullanılmadığı için, bâzı seneler Peygamber ile ilgili hâdiselere göre adlandırıldı. Msl. Mekke'den Medine 'ye izin verildiği ilk yıla—*sanat al-iẕn*, muhârebe emredildiği için, ikinci yıla—*sanat al-amr* ve nihâyet Peygamberin vedâ haccını yaptığı 10. yıla *sanat al-vadāʿ* adı verildi. Ancak Peygamber vedâ haccı esnâsındaki hutbesinde kebîse usûlünü açıkça men'etmiş (*Kur'an*, IX, 36; X, 37) ve bundan dolayı, 12 kamerî aydan teşekkül eden bir devrî sene kabûl edilmiştir. Böylece dinî bayramlar mevsimden-mevsime dolaşan bir hâl aldı. Halîfe 'Omar zamanında, Peygamberin hicret yılı tarih başlangıcı olarak kabûl edildi. Ancak yıl başı olarak, hicret ettiği gün yerine, 1 muharrem günü tesbit edildi. Muharrem ayının birinci günü, havanın bulutlu olması v.b. sebeplerden dolayı, ayın görünmesi mümkün olmadığı zaman, hesap ile tâyin edilmekte ve başlangıç her yıl, hakikî seneye nazaran, 11 gün eksik kalmaktadır. Bu sûretle 33 yılda takrîben bir yıl fark hâsıl olduğundan, böylece dinî bayramlarda mevsim değişmektedir. Eski iranlılar tarafından kullanılan şemsî yılın başlangıcı V. (m. ö.) asırda, mısırlılar gibi, kânûn I., IV. asırda teşrin II., I. asırda 1 ağustos, romalılar ile temâsa geçtikten sonra, 26 ağustos ve III. (m. s.) asırda 1 hazîran kabûl edilmiştir. Arap fütûhâtından sonra, şemsî yılda her 120 yılda 1 ay farkı meydana geldiğinden, yıl başı X. asırda marta isâbet etmiştir.

Türklerde sene başı güneşin Kova burcunun ortasına (16 dakikaya) vardığı zamandır ve bu aş.-yk. 4 şubata rastlamakta idi. İslâmiyeti kabûl ettikten sonra, hicrî seneyi kullandılar. Ancak Osmanlılar, bir takım mâlî mülâhazalar dolayısı ile, 1087 (1677) yılından itibâren, mâlî yıla ilk Osmanlı mâlî yılı adı ile güneş yılını tatbik ettiler ki, bu yıl Abbâsîlerdeki harâc senesine (*sanat al-ḫarāciyya*)

tekabül etmektedir. Mâlî yılın başı 1 mart idi. Mâlî yıl, hicrî-kamerî yıl göz önünde tutularak, hesaplanır. Ancak daha kısa olan kamerî yıl, mâlî yıla nazaran, her 33 senede bir yıl ileride bulunduğundan, her 33 senede bir hicret yılı düşülmüş ve bu düşülen yıla da *sivis* adı verilmiştir (bk. Fâik Reşid Unat, *ayn. esr.*, XIII, ön söz).

Bibliyografya: Tahânavî, *Kaşşâf iştilâḥât al-funûn* (Kalküte, 1862), I, 56—61, 722 v.d.; Osman Turan, *On iki hayvanlı türk takvimi* (İstanbul, 1941); ayn. mll., *Tarihî kronolojinin esasları* (Ankara, 1954); Falk Reşid Unat, *Hicrî tarihleri milâdî tarihe çevirme kılavuzu* (3. tab., Ankara, 1959), s. XII v.d. (ön söz); *Burhân-i ḳāṭi'* (trc. Âsım Efendi), İstanbul, 1287, II, 13; Vullers, *Lexicon persico-latinum* (Bonnae, 1864), II, 191; Sayyid Muḥammed 'Alî, *Farhang-i Niẓām* (Haydarâbâd, 1313 h.=1934), III. (TAHSİN YAZICI)

SALÂ. SALÀ, halk ağzında Slâ (nisbesi Salâvî, halk ağzında Slâvî) veya umûmiyetle kabûl edilmiş olan resmî fransız imlâsı ile Salé bir Fas şehri olup, Atlas Okyanusu sahilinde, Bû Ragrâg ırmağının munsabında ve şimâl kıyısında bulunmaktadır. Diğer sâhil üzerinde, tam karşısında Rabât şehri yükselmektedir. Irmağın ağzının teşkil ettiği körfez her iki şehre liman vazîfesini görür ve daha az ehemmiyetli olan Salâ'nın nüfusu 1934'te 2.000'i yahudi olmak üzere, tahminen 20.000 kişi idi; bu nüfus 1961'de 46.600'e yükselmiştir.

İsim eskidir; Kartaca'nın Sala'sı ile sonra Roma'nın Sâla Colonia'sı aynı yerde bulunmuyordu; Roma Sala'sının kalıntıları bugünkü Şâla (Chella) yakınında, bir kaç km. nehrin yukarısında ve öteki sâhil üzerinde hâlâ görünmektedir. Yeni Sala (Salé), o zaman harâbe hâline gelmiş olan Sala (Chella)'dan ayrı olarak, ancak İdrîsîler zamanında (IX. asır) meydana çıkmaktadır. XI. asrın başında Salâ, Bû Ragrâg'ın cenûbunda yerleşmiş olan râfızî Berġavâṭalere karşı mücâdele eden küçük ifrânî hukûmdarlığının merkezidir. Sonraları Ribât al-Fatḥ'in kurulduğu cenûp sâhili üzerinde daha o zamanlar râfızîlere karşı yapılmış olan bir ribât var idi (İbn Ḥavḳal). XII. asrın ortasında, al-İdrîsî'ye inanmak lâzım ise, Salâ güzel ve müstahkem bir şehir idi, zengin pazarları, zahire mukabilinde zeytinyağı getiren Endülüs gemilerinin sık-sık geldiği bir limanı var idi; nehre giriş o zaman bile çok güç idi.

Salâ karşısında Muvahhidler tarafından Rabât'ın inşâsı bu şehrin aleyhine olmuş görünmüyor. Bunun büyük câmii bu sırada yapılmıştır; Ya'ḳûb al-Manṣûr'un ölümünden sonra, Rabât inhitat ettiği hâlde, Salâ mâmûr olmakta devam ediyordu. 649 (= 1251)'da Merînîler eline geçti ve muhtellif el değiştirmelerinden sonra, hukûm süren Merînî âilesinden Ya'ḳûb b. 'Abd Allâh burada istiklâlini ilân etti; fakat İspanya hıristiyanları ansızın şehre girdiler (658 = 1260). Sultan Abû Yûsuf Ya'ḳûb bunları bir kaç gün içinde buradan kovdu; hisar kapılarını kapadı ve bugün bile görülen „deniz kapısını" inşâ ettirdi. Merînî hukûmdarları bir çok defalar Bû Ragrâg'ın sol sâhilinde cihâda tahsis edilmiş olan askerî birlikler toplamağa devam ettiler ve Salâ'da gemi inşâ edilen bir tersâne kurdular, şehri güzelleştirdiler. Bilhassa şehrin güzel medresesi Abu 'l-Ḥasan zamanında inşâ edilmiştir. Az zaman sonra, İbn al-Ḥaṭîb burada bir çok yıllar geçirmiş ve şehrin güzelliğini medhetmiştir.

İspanyollar ile portekizlilerin XV. ve XVI. asırlarda devam ettirdikleri büyük mücâdeleler sırasında, Salâ onların yerleşmedikleri Fas kıyısının nâdir noktalarından biri oldu. XVII. asrın başında, Philipp III. fermanları ile (1609) kovulmuş olan endülüslüler Rabât'ı yeniden inşâ ederlerken, şerif hukûmdarları hâkimiyetinden kurtulan Salâ Mucâhid al-'Ayyâşî (1627) idâresinde istiklâl kazanıyordu; burası onun ispanyollar tarafından işgâl edilmiş olan al-Ma'mûra (al-Mahdîya)'ye karşı hücûmlarının hareket noktası idi; Salâ, *ḳaṣba* ile Rabât şehri kavgalara katılıyordu; sonra biribirlerine karşı boş yere savaşıyorlardı; bu durum al-'Ayyâşî öldürülerek, her üç şehrin Dilâ' Murâbıtlarının hâkimiyeti altına düştüğü âna (1641) kadar devam etti. Sonra Salâ Ġaylân'ın idâresini tanıdı (1660) ve bunun al-Raşîd tarafından yenilmesinden sonra, kat'î olarak, Filâlî sülâlesinin hâkimiyet sâhasına girdi (1666).

Bu hareketli asır aynı zamanda korsanlık asrıdır. Salâ korsanları meşhûrdur; fakat avrupalılar bu Salé ismi altında, bu devirde üç şehri birbirine karıştırıyorlardı ve korsanların hemen hepsi gerçekte Rabât kasabasından ve Rabât menşe'li idi. Ne kadar garip görünürsegörünsün, bu üç şehir aynı zamanda Fas'ın başlıca ticâret limanı vazîfesini görüyordu; XVIII. asrın sonuna kadar, Avrupa'dan Fas'a giden seyyahlar ve ticâret eşyâsı oradan geçiyordu ve burası bir çok defalar hıristiyan devletlerin siyâsî temsilcilerinin bulunduğu yer oldu.

Fas'ın idârî merkezi olan Rabât'ın karşısında bulunan Salâ bugün içinde bir çok münevver bulunan küçük ve sâkin bir şehirdir; bilhassa Bû Ragrâg'ın şimâl kıyısında yaşayan kâbilelere pazar yeri vazîfesini görmektedir,

Bibliyografya: Fas'tan bahseden arap coğrafyacı ve tarihçilerinin eserlerinden başka bilhassa bk. P. Dan, *Histoire de la Barbarie et de ses corsaires* (Paris, 1649), 2. tab.; *Relation de la Captivité du sieur Moüette* (Paris, 1682); Chénier (Salâ'de konsolos idi), *Recherches historiques sur les Maures* (Paris, 1787), 3 cild. Yeni eserler arasında bk. *Villes et tribus du Maroc, Rabat et sa région* (Paris, 1918), I; de Castries, *Les sources inédites de l'histoire du Maroc*, bilhassa *Archives et Bibliothèques des Pays-Bas* (Paris, 1920), I. seri, V, giriş; L. Brunot, *La mer dans les traditions et les industries indigènes à Rabat et Salé* (Paris, 1920); Henri Basset ve L. Provençal, *Chella* (Paris, 1922); H. Terrasse, *Les Portes de l'arsenal de Salé* [*Hespéris*] 1922, s. 357—372).

(HENRI BASSET.)

SA'LAB. [Bk. SA'LEB.]

SA'LABA. [Bk. SA'LEBE.]

SALADIN. [Bk. SALÂH-AD-DİN EYYÛBÎ.]

SALAF. [Bk. SELEF.]

SALÂH-AD-DİN EYYÛBÎ. ṢALĀḤ AL-DİN AYYŪBİ, AL-MALIK AL-NĀṢIR ṢALĀḤ AL-DİN YŪSUF I., Eyyûbîler hânedânının kurucusu olup, 532 (1138)'de Takrît'te doğdu; Amir Nacm al-Dîn Ayyûb [bk. mad. EYYÛBİLER]'un oğludur. Doğumundan az sonra — veya bâzılarına göre bir kaç yıl sonra — babası Suriye'ye gitti; orada Zengî [b. bk.] tarafından Baalbek vâlisi tâyin edildi. Börilerden [b. bk.] Atabey Abaḳ Baalbek'i ele geçirdiği zaman (şehrin ve oraya tâbî olan yerlerin üçte birine iktâ sûreti ile sâhip olarak), orada oturmakta devam etti. Kardeşleri gibi Ṣalāḥ al-Dîn de burada yetişti. Nûr al-Dîn 549 (1154)'da Şam'ı ele geçirdiği zaman (Baalbek ve Şam'ın zaptı için bk. *Baalbek. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren, 1899—1905*, Berlin, 1925, III'te *Baalbek in islamischer Zeit* mukaddimesi), Ṣalāḥ al-Dîn 17 yaşında olduğu hâlde, babası ile birlikte, Nûr al-Dîn'in sarayına geldi. Ṣalāḥ al-Dîn'in gençliğinin, tahsil ve terbiyesinin bu kadar az bilinmesi hayreti mûciptir; Nûr al-Dîn'in sarayında hiç bir hâdiseye adı karışmamıştır. Orada yaşayan Emîr Usâma bile hâl tercümesinde görüldüğü gibi onu tanımıyordu. Ṣalāḥ al-Dîn'in „nefretine rağmen" (Abû Şâma'nın, delîl göstermeksizin, ileri sürdüğü gibi) Şîrkûh [b. bk.]'un Mısır'a karşı giriştiği ilk seferinde onu yanına alışı ile ilk defa ismi aydınlığa çıktı. Halîfe al-'Âḍid [b. bk.]'in vezîri Şâvar, rakibi Żirġām tarafından, vazîfesinden azledilmiş ve yardım talebinde bulunmak için, Suriye atabeyi Nûr al-Dîn'e mürâcaat etmiş idi. O Nûr al-Dîn'e Mısır'ın gelirinin üçte birini vaadetti. Żirġām ise, Kudüs kıralı Amaury I.'in desteğini istemiş idi. Fakat Amaury ona yardım göndermeden önce, Żirġām yenilmiş ve öldürülmüş, Şâvar vezirlik mansıbına yeniden yerleşmiş idi. Şâvar vaadlerini tutmadığı için, Şîrkûh, kendi haklarını elde etmek maksadı ile Ṣalāḥ al-Dîn'i Bilbâ'is [bk. mad. BİLBÎS] ve civârını işgâl etmek ve oradan vergi almakla vazîfelendirdi. Bundan dolayı kanlı savaşlar vukûa geldi. Fenâ vaziyette kalan Şâvar, kıral Amaury'yi yardıma çağırdı; öyle ki, Şîrkûh ve Ṣalāḥ al-Dîn Bilbâ'is'te istihkâmlar yapmak mecbûriyetinde kaldılar. Şehir onlar tarafından o kadar iyi müdâfaa edildi ki, Şâvar ve Amaury orayı ele geçiremediler. Bu sırada Nûr al-Dîn mühim Ḥârim kalesini zaptetti ve Bâuiyâs önünde gözüktü; Amaury, kendi tarafından, Nûr al-Dîn'in fetihlerine devam etmesine mâni olmak için, Suriye'ye dönmek zorunda kaldı. Amaury, Mısır'ı terkedeceğine ve hukûmdarlığı Şâvar'e bırakacağına dâir Şîrkûh ile anlaştı. Şîrkûh 560 (1164 sonuna doğru)'ta Ṣalāḥ al-Dîn ile birlikte, sâlimen Suriye'ye döndü. Bu muhârebelerin belli-başlı netîcesi, Nûr al-Dîn'e ve adamlarına, Mısır ve onun kaynakları ile kuvvetleri hakkında tam bir fikir vermiş olmasıdır. Bu hâl, Şîrkûh'u Mısır'ı zaptetmeğe ve orada yerleşmeğe teşvik etti. Bununla berâber Nûr al-Dîn, haçlılara karşı mücâdelede, kuvvetlerini dağıtmak istemiyordu. Ancak 3 sene sonra, Şâvar Amaury ile yeni bir ittifak akdedince, Şîrkûh Mısır'a karşı ikinci bir sefere girişmek vazîfesini kabûl etti ve Ṣalāḥ al-Dîn'i, „başlangıçta istememesine rağmen" berâberine aldı (teşrin I. 1168). İlk hedefi Nil kıyılarını zaptetmek idi. Yolun güçlükleri yenildikten sonra, Franklar ile karşılaşmaksızın Kahire'nin cenûbuna geldi ve Cîza'de müstahkem bir ordugâh kurdu; ondan hemen sonra Amaury, kuvvetleri ile gelip, onun karşısında Fusṭāṭ'ta karargâh kurdu; hemen bizzat halîfe ile kendisine askerî yardımda bulunacağına dâir bir muâhede akdetti. Bunun üzerine Amaury Şîrkûh'a hücûm etti ve onu yukarı-Mısır'a kaçmağa mecbûr etti. Amaury, Şîrkûh'u Babân'da durdurmağa muvaffak oldu ve Şîrkûh, önce tereddüt ettikten sonra, Ṣalāḥ al-Dîn'in ve bir kaç emîrin tavsiyesi üzerine, muhârebeyi kabûl etti. Ṣalāḥ al-Dîn halîfenin kuvvetlerini bozguna uğrattığı sırada, Şîrkûh, Amaury'yi yenmeğe muvaffak oldu. Fakat Şîrkûh zaferden istifâde edecek hâlde değildi; Ṣalāḥ al-Dîn ile birlikte İskenderiye'ye döndü ve onu kuvvetlerinin yarısı ile İskenderiye'de bırakarak

kendisi vergi toplamak üzere, yukarı-Mısır'a gitti. Bu Şalâḥ al-Dîn'in **ilk müstakil kumandanlığı** idi. Amaury, kendi askeri ve Mısır kuvvetleri ile, haçlı donanmasının sâhili kontrol altında bulundurduğu sırada, İskenderiye'ye karşı harekete geçti. Şalâḥ al-Dîn, büyük muhâsara âletleri ile mücehhez bulunan Franklara karşı şehri muhâfaza etmek husûsunda güç durumda kaldı ve Şîrkûh'u yardıma çağırdı. Şîrkûh cebrî yürüyüş ile döndü ve önce Kahire önünde karargâh kurdu; Amaury ile şevvâl 562 ortasında (1167 ağustosu başı) bir sulh muâhedesini akdetti; **kendisi Şalâḥ al-Dîn ile Suriye'ye dönmeği** taahhüt ediyordu; esirler mübâdele edildi. Şalâḥ al-Dîn Amaury tarafından karargâhta kabûl edildi ve hıristiyanlar İskenderiye'ye girdi. Her iki taraf da muzaffer olduğunu ileri sürüyordu. Amaury, kendisine verilmesi lâzım gelen haracın toplanması için, Kahire'de bir dâire te'sis etti ve bir askeri birlik bıraktı. Sulhün gerçekleşmesinin başlıca sebebi Nûr al-Dîn'in muvaffak olacağı korkusu idi. Amaury sulha riâyet etmedi. Ancak 14 ay geçmiş idi ki, müşâvirleri kendisini Mısır'a girmeğe iknâ ettiler. Bilhassa İskenderiye ve Kahire'deki kuvvetler bu memleketi tamâmiyle zaptetmeğe dâvet ediyorlardı. Böylece Amaury Bilbâ'îs önünde gözüktü ve 29 muharrem 564 (2 teşrin II. 1168)'te şehri zaptetti. Bu hâdise üzerine, mısırlılar ile arası açıldı. Bundan sonra Kahire'ye yöneldi. Vezîr Şâvar, şehri korumak için, al-Fusṭâṭ [bk. mad. KAHİRE]'ın dış mahallesini ateşe verdi. Denildiğine göre, şehir 54 gün yandı ve yangından çıkan duman Amaury'nin şehri elverişli bir yerden muhâsara etmesine mâni oldu. Şâvar, Amaury ile müzâkerelerde bulunurken, halîfe alel'acele kendisinden yardım talebinde bulunmak üzere, Nûr al-Dîn'e habercîler gönderdi. Nûr al-Dîn, Şîrkûh'u ve onunla henüz İskenderiye muhâsarasının acısının te'sîri altında bulunan ve Şîrkûh'a refâkat etmeğe güçlükle karar veren Şalâḥ al-Dîn'i gönderdi. O, bol mıkdarda asker, at ve silâh aldı. Amaury boş yere Şîrkûh'u durdurmağa çalıştı ve 1 rebiülâhır 564 (2 kânûn II. 1169)'te ric'ate başladı; Şîrkûh bir kaç gün sonra Kahire önünde göründü ve bir kurtarıcı gibi karşılandı; yalnız Şâvar, ona düşmanca davrandı ve bir ziyâfetten faydalanarak, kendisini ve emirlerini hapsettirmeği düşündü. Bu hiyânet Şîrkûh ve yakınları tarafından öğrenilince, Şalâḥ al-Dîn, Şâvar'den kurtulmağa karar verdi. Kahire civârında atlı bir gezinti esnâsında onu yakaladı ve idâm ettirdi. Müstebit vezirinden kurtulduğundan dolayı sevinen halîfe 17 rebiülâhır 564 (18 kânûn II. 1169)'te halef olarak, Şîrkûh'u tâyin etti. Fakat Şîrkûh iki ay sonra öldü ve halîfe Şalâḥ al-Dîn'i, nâzikâne davranışlarından dolayı, kolayca kendisine âlet edebileceğini düşünerek, 15 cemâziyelâhırda (26 mart) „al-Malik al-Nâṣir" unvânı ile **vezîr** tâyin etti. Nûr al-Dîn, bir tebriknâme göndererek, kendisini **Suriye devletleri kumandanı olarak tanıdı**. Bu andan itibâren artık Şalâḥ al-Dîn'in büyüklüğü ortaya çıkacaktır. O müsâit şartların kendisine te'min ettiği imkânlardan faydalanmasını mükemmelen bilen bir adam idi. Bu zamana kadar Şalâḥ al-Dîn savaştan çekinmiş idi. Hattâ Nûr al-Dîn kendisini Mısır seferine zorla iştirâk ettirmek mecbûriyetinde kalmış idi. O, şimdiye kadar gördüğümüz gibi, kendisini daha çok dinî münâkaşalara vermiş, hattâ harâm kılınan şarap zevkine meyil göstermiş idi; fakat nihâyet şaraptan tamâmiyle vazgeçti; dinî münâkaşaları da ancak dinlenme saatlerine münhasır kaldı. Tâkip edeceği yol açıkça belirmiş idi: iktidârı kendisine ve etrâfındakilere te'min etmek, şîayı itâati altına almak ve sonuna kadar haçlılar ile çarpışmak. O, zekâ ve kabiliyetinden başka kendisi için hazırlanmış bir zemîne sâhip olduğundan, bu gâyelerini geniş ölçüde tahakkuk ettirdi. Kendisinden öncekî Nûr al-Dîn'in faâliyeti, babası Ayyûb'un siyâsî mahâreti, Fâtımî halîfelerinin inhitâtı, Mısır halkının gevşekliği, haçlıların dâhilî ihtilâfı ve bidâyette müslüman emîrler arasındaki birliğin eksikliği, kendisine hayâtının büyük muvaffakiyetlerini bu derecede tahakkuk ettirmek imkânını vermiş idi. O, büyük bir muhârip olmaktan ziyâde, bir siyâsî idi. Kendisi tedbirli müşâvirlerin tavsiyelerine uyan, birlikte çalıştığı kimselerin seçiminde isâbet gösteren ve bu bakımdan tâlihli olan bir adam idi. Bununla berâber, salâhiyetlerine tamâmen hâkim idi. Mektuplarının üslûp ve san'atından dolayı meşhûr olan iki âlim, al-Ḳāżî al-Fāżil [b. bk.], ve daha sonra 'Imâd al-Dîn al-Kâtib al-İṣfahânî [b. bk.] vezir sıfatı ile, Şalâḥ al-Dîn'in divânını idâre etmişler ve Şalâḥ al-Dîn ile ileri gelen me'mûrları ve mültefîki olan hükümdârlar arasındaki muhâbereyi muntazaman devam ettirmişlerdi. Şalâḥ al-Dîn'in mektuplarının sayısı çoktur ve bu mektuplarda, ihtivâ ettiği siyâsî mes'eleler ziyâdesi ile tafsîl edilmiştir. Onun hâl tercümesini yazmış olan al-Ḳāżî İbn Şeddâd [b. bk.], 584 (1188)'ten itibâren, sır kâtibi olarak, onun hizmetinde bulunmuştur.

Mısır'da iktidârı kuvvetli bir şekilde ele almış olan Şalâḥ al-Dîn, Mısır'a ücretli asker olarak getirilmiş, zayıf halîfelerin emri altında iktidâra ulaşmış, sarayda ve idârede nüfûzlu me'mûriyetleri işgâl etmiş bulunan zencî mu-

hâfızların (nubyalılar ve habeşler) husûmetini tahrik etmiş idi. Bunlara, ilk hamlede, sünnî olduğu için, Şalāḥ al-Dīn'den memnûn olmayan şiîler de iltihak ettiler. Halîfenin saray nâzırı, yardım talebinde bulunmak için, hükümdar Amaury'ye haber gönderdi; fakat elçisinin yakalanması ile teşebbüs akîm kaldı. Hadım nâzır öldürüldü ve hâlifenin sarayına nezâret etmek üzere emin adamlar konuldu. Bu sebeple Kahire'de zencî muhâfızlar isyân ettiler; Şalāḥ al-Dīn isyânı bastırmak için kışlalarını ateşe verdi. Cîze'ye sığınan âsîler Şalāḥ al-Dīn'in kuvvetleri tarafından imhâ edildiler. Şalāḥ al-Dīn'in hükümdarlığını iyi karşılamayan **Franklar** onun şahsında haklı olarak Kudüs için tehlike görüyorlardı; bundan dolayı, Fransa'ya, Almanya'ya, İngiltere'ye, Bizans imparatorluğuna ve papaya, kendilerine yardımda bulunmaları talebi ile, elçiler gönderdiler ve Bizans'tan içinde askerî kuvvetler bulunan bir donanmanın ve cenûbî İtalya'dan yardımcı kuvvetlerin geldiğini haber aldılar. Bizanslılar ile franklar önce **Dimyat**'ın fethi, sonra da Kahire üzerine yürümek husûsunda mutâbık kaldılar. Şalāḥ al-Dīn, Nûr al-Dīn'den yardım talep etti; zîra bu şartlar içinde Şalāḥ al-Dīn kendisini bir taraftan frank ve bizanslılara, diğer taraftan dâimâ ayaklanmak üzere olan mısırlılara karşı müdâfaa etmek mecbûriyetinde idi. Daha önce âilesinin diğer fertlerini Kahire'ye kendi yanına çağırmış olan Şalāḥ al-Dīn gönderilecek kuvvetleri babasının sevk ve idâre etmesini istedi. Dimyat'ın kuvvetli müdâfaasının muhâsarayı uzatması bizanslılar ve Frankların aleyhine oldu. Bizans ordusu erzak te'mininde güçlüğe mârûz kaldı. Tam muvaffakiyetten şüpheye düşen Amaury Şalāḥ al-Dīn ile müzâkereye başlamağı ve büyük bir meblâğ karşılığında onunla **sulh akdetmeyi** daha uygun buldu. Haset ve korku onu böyle bir yola sevketmiş olabilir. Bu esnâda Nûr al-Dīn Ḥavrān [b. bk.]'a bir akında bulundu ve Franklara karşı mukabil bir hücûma hazırlandı; fakat 565 (1170) yazında, Suriye şehirlerinde büyük tahribâta sebep olan bir zelzele Frankları ve müslümanları silâhları terke ve yıkılmış olan şehirlerini yeniden inşâ ile uğraşmağa mecbûr etti. Şalāḥ al-Dīn ertesi yıl (566) **Filistin'e bir akın** yaptı; Ramla ve 'Aṣḳalān [b. bk.]'a kadar ilerilediği; fakat sonra Kızıldeniz sâhilindeki Eyle [b. bk.] limanının zaptına hazırlanmak ve yavaş-yavaş Mısır ile Filistin arasında bir bağ kurmak maksadı ile Mısır'a döndü; aynı yıl Eyle şehrini aldı. Müteâkip yıl (567), Nûr al-Dīn'in arzûsunu yerine getirerek, cuma hutbesinde Fâtımî hâlifesinin adının yerine Abbâsî halîfesinin ismini zikrettirdi. Müteâkiben halîfe al-'Āḍid öldü. Bunun tabiî bir ölüm olup-olmadığı bilinmemektedir. Hıristiyan müellifler, onun intiḥar ettiği veya Şalāḥ al-Dīn'in emri ile kardeşi Türân Şâh tarafından öldürüldüğü rivâyetlerini kaydederler [krş, mad. ʿĀḌID]. Nûr al-Dīn, Fâtımî hâkimiyetinin son bulmasından çok memnûn olmalı idi. Abbâsî halîfesine kendi hâkimiyet sâhalarının genişlediği haberi verilince, Nûr al-Dīn'e kıymetli hil'atler gönderdi. Bu hil'atler kendine âit olmamakla berâber, Nûr al-Dīn tarafından giyildikten sonra, halîfenin elçisi ile Şalāḥ al-Dīn'e gönderilmiş idi. **Şalāḥ al-Dīn ile Nûr al-Dīn arasındaki münâsebetler** karışmağa başlamak üzere idi. Nûr al-Dīn babası ve kardeşleri de yanında bulunan Şalāḥ al-Dīn'i Kahire'de çok müstakil telakki ediyor ve Nûr al-Dīn'in elinde rehîne olarak hiç kimse bulunmuyordu. Şalāḥ al-Dīn, Mısır—Filistin yolunu emniyete almak için, bizzat Nûr al-Dīn'e Şavbak ve Kerak [bk. madd.]'ı muhâsara etmeği teklif etti ve yola çıktı; fakat Nûr al-Dīn de Kerak'a doğru yola çıktığı zaman, Şalāḥ al-Dīn'in emîrleri onun selâmeti bakımından, Nûr al-Dīn'in yanına gitmemesi tavsiyesinde bulundular. Şalāḥ al-Dīn, bu tavsiyeye uyarak, geri döndü ve mâzeret olarak da, Mısır'daki durumun kararsızlığını ileri sürdü. Buna son derece hiddetlenen Nûr al-Dīn, Şalāḥ al-Dīn'e karşı kuvvet topladı. Nûr al-Dīn'in kuvvet topladığına dâir haber Şalāḥ al-Dīn'e ulaşınca, emîrlerden bir kısmı savaşmağı tavsiye ettiler ise de, Nûr al-Dīn'in kuvvet ve kudretinden korkan babası, aralarında mâkul münâsebetlerin tekrar kurulabileceği tarzında mütevâzî ifâdeli bir mektup yazılmasının daha uygun olacağını belirtti. Bununla berâber, karşılıklı emniyetsizlik giderilemedi; öyle ki, bahis mevzuu olan yerler, Kerak ve Şavbak, alınmadı; Şalāḥ al-Dīn umûmiyetle haçlılara karşı kuvvet tedârikinde metbûunu dikkate almadı. Ertesi yıl Şalāḥ al-Dīn Kerak'a hareket etti ise de, Nûr al-Dīn'in de oraya yaklaştığını öğrenince, babasının hastalığını bahâne ederek, geri döndü. Bu güç durumda Şalāḥ al-Dīn, Nûr al-Dīn'in de memnûn kalacağı bir tarzda kendisi ve akrabâlarının emniyetini te'min edecek bir hatt-ı harekete karar verdi. Kardeşi Türân Şâh'ı Yemen'i ele geçirmiş olan 'Abd al-Nabī fırkasının reisine karşı, 569 (1176)'da gönderdi. Türân Şâh bu reisi oradan uzaklaştırmağa ve Yemen'i zaptetmeğe muvaffak oldu. Cuma hutbesinde halîfeden sonra emîr olarak adını okuttu ve Şalāḥ al-Dīn'e haberciler gönderdi. Şalāḥ al-Dīn de durumu Nûr al-Dīn ve halîfeye bildirdi. Bu-

nunla berâber, Ṣalâḥ al-Dīn'in durumu hâlâ kararsız idi; nitekim bu yılın ilk bahârında yeni bir isyân ile mücâdele etmek mecbûriyetinde kalmış idi; bilhassa Ṣalâḥ al-Dīn'in çekingenliği dolayısı ile, haçlı kuvvetinin artmasından sinirlenerek, ona karşı harekete karar veren Nūr al-Dīn, ağır bir hastalığa tutulmasını müteâkip, bir kaç gün içinde, 11 şevvâlde (15 mayıs) ölmeden evvel, kuvvetler toplamış idi [bk. mad. MELİK-ÜS-SÂLİḤ, İSMĀ'İL, NŪR AL-DİN] Ṣalâḥ al-Dīn, bu sûretle, büyük bir gâileden kurtulmuş oldu ve kendi iktidârını tamâmiyle geliştirme imkânına kavuştu. Önce Nūr al-Dīn'in henüz 11 yaşında bulunan oğlu al-Malik al-Ṣāliḥ İsmā'īl [b. bk.]'i halef olarak tanıdı ve 569 (1173/1174) sonunda kuvvetli bir donanma ile İskenderiye önünde gözüken sicilyalı Normanlara karşı savaştı. Normanlar karaya asker çıkardılarsa da, burayı takviye eden yardımcı kuvvetler sâyesinde, 3 gün içinde mağlûp edildiler ve bemen-hemen hepsi öldürüldü. Ṣalâḥ al-Dīn büyük bir ganîmet elde etti. Kısa bir müddet önce hukümdar Amaury de ölmüş idi; bu sûretle Ṣalâḥ al-Dīn tehlikesizce tam iktidâra sâhip oldu. Kendini tamâmiyle başlıca gâyesi olan haçlılar ile mücâdeleye hasredebildi. Önce onun dikkatini çeken Suriye'deki durum oldu. Suriye emîrleri tarafından 570 (1174)'te Şam'a dâvet edilmiş idi. Orada gayr-i müsâit bir vaziyet ile karşılaştı; zîra müslümanlar gâye bakımından birlik değil idiler. Haklı olarak, benzer durumlarda Nūr al-Dīn'in yaptığı gibi önceleri vasîsi olmağa zorlandığı al-Ṣāliḥ İsmā'īl'e tâbî ilân edilmiş olmasına rağmen, Suriye'yi ele geçirmenin zarûretine kanî idi [bk. mad. BÛRİLER]. Önce İsmā'īl'in emîrlerine karşı onu kurtarmak için giriştiği mücâdele de kendisi için müsâit bir durum arzetmedi. Ḥamā, Ḥimṣ ve Baalbek gibi bizzat Haleb de ona mukavemet ediyordu. al-Ṣāliḥ İsmā'īl ile müsâit bir anlaşmaya hazır olduğu hâlde, İsmā'īl'in amcası Ġāzī'nin büyük bir ordu ile Elcezîre'den gelmesi üzerine, şartları kabûl edilmediği için, onlar ile savaşmak mecbûriyetinde kalan Ṣalâḥ al-Dīn istiklâlini ilân ederek, cuma hutbelerinden al-Ṣāliḥ İsmā'īl'in adını kaldırdı. Vaziyet lehinde gelişti; hasımları Ḳurūn Ḥamā'da kat'î bir mağlûbiyete uğradı. Ṣalâḥ al-Dīn büyük bir îtidâl ile hareket ediyordu. Haleb'in mülkiyetini kendisi için zararsız gördüğü Ṣāliḥ İsmā'īl'e bıraktı ve Ḥamā, Ḥimṣ ve Baalbek'i akrabâlarına iktâ etti. Bu sırada da (zilkâde 570=mayıs 1175) halîfe, Ṣalâḥ al-Dīn'in talebi üzerine, Mısır, Nubya, Yemen ile Mısır'dan itibâren Trablusgarb'a kadar Magrib, Filiştin ve orta-Suriye'nin hâkimiyetini (*bi'l-salṭana*) tanıdı ve Abu'l-Fidā'ın açıkça işâret ettiği gibi, Ṣalâḥ al-Dīn de o tarihten itibâren kendisini *sulṭān* telakkî etti; muâsırlarınca da böyle kabûl edilmektedir. Sultan unvânını bizzat hiç kullanmamış olmakla berâber, ona *sulṭān al-islām va'l-muslimīn* denilmiştir. Ṣalâḥ al-Dīn ile mücâdele için Zengîlerin son bir teşebbüsü, müteaddit savaşlardan ve Haleb'in üçüncü muhâsarasından sonra, 572 (1176 hazîran sonu)'de Ṣalâḥ al-Dīn'e fethettiği memleketlerin mülkiyetini kat'î olarak tanıyan bir sulh ile netîcelendi. Az sonra İsmā'īl'in müttefiki olup, Ṣalâḥ al-Dīn'e karşı müteaddit defa fedâîler göndermiş bulunan Maşyād Ḥaşşâşîlerin reisi Şayḫ al-Cabal Rāşid al-Dīn Sinān kendi kalesinde Ṣalâḥ al-Dīn tarafından muhâsara edildi. Mutaassıp Ḥaşşâşîlerin şiddetle karşı koymaları sebebi ile, burasını ele geçiremedi ve Sinān'dan bundan böyle kendisine hücûm etmeyeceğine dâir vaad aldı ve muhâsarayı kaldırdı. Böylece Ṣalâḥ al-Dīn, bu tehlikeyi bertaraf ederek, Mısır'a döndü.

Kahire'de kendisini bir sene meşgûl eden kalenin inşâsını [bk. mad. KAHİRE] mühim bir vazîfe saydı. Cemâziyelevvel 573 (teşrîn II. 1177)'te ansızın Filistin'e hareket ile Ġazza ve 'Asḳalān'ı tahrip etti. Hukümdar Baudouin IV. ona karşı çıktı ise de, Ṣalâḥ al-Dīn'in bâriz üstünlüğü önünde çekilmeğe mecbûr oldu. Ṣalâḥ al-Dīn'in kuvvetleri yağma için dağıldıkları sırada, Baudouin, Templier'leri ve bir çok şövalyeyi Kerek kontu Renaud'nun kumandası altında toplayıp, tekrar muhârebeye hazırlandı. Ṣalâḥ al-Dīn önce kalabalık kuvvetlerini bir araya getirmek zorunda kaldı. Ordular Ramla'nın cenûbunda karşılaştılar. Şövalyelerin şiddetli mukavemetleri karşısında Ṣalâḥ al-Dīn, kuvvetlerinin üstünlüğüne rağmen, 1 cemâziyelâbır 573 (=25 teşrîn II. 1177)'te ağır bir mağlûbiyete uğradı. Gâlibiyet o kadar şaşırtıcı oldu ki, bir mûcizeye atfedildi. Bizzat Ṣalâḥ al-Dīn esir olmak tehlikesine mârûz kaldı; yeğeni ve maiyeti ile diğer ileri gelen adamları ve âlimleri esir oldular. Bu gâlibiyetten dolayı, Kudüs'te büyük şenlikler tertiplendi. Ṣalâḥ al-Dīn'in bu mağlûbiyetinin netîcelerinden biri ertesi sene 574 (1178)'te hukümdar Baudouin'in, Ṣalâḥ al-Dīn'in rızâsı olmaksızın, Şerîa nehrinin kıyısında Banāt Ya'ḳūb köprüsü yanında bir kale inşâ etmesi oldu; bu kale kendisine Bāniyās'a kadar bu nehir ile vâdinin murâkabesini te'min ediyordu. Buna karşılık, Ṣalâḥ al-Dīn bir taraftan bu kaleye karşı tedbirler alırken, diğer taraftan da, bu kalenin inşâsından vazgeçtiği takdirde, kıral Baudouin'e 100.000 dinar teklif edi-

yordu. Baudouin'e karşı en iyi kumandanı olan yeğeni 'İzz al-Dîn Farrûḫ Şâh'ı gönderdi ve Baudouin 574 (mayıs 1179) senesi sonlarında mağlûp edildi. Müteâkip sene içinde Ṣalâḥ al-Dîn, Baudouin'i 2 muharrem 575 (10 haziran 1179)'te Marc 'Uyûn'da ağır bir mağlûbiyete uğratmağa muvaffak oldu. Franklar arasından bir çok ileri gelen reisler esir edildi. İki ay sonra Ṣalâḥ al-Dîn, Ya'ḳûb-geçidi kalesini ele geçirerek, tahrip etti. Aynı yılda bundan daha mühim karşılaşma olmadı. Muharrem 576 (haziran 1180)'da Baudouin, Ṣalâḥ al-Dîn ile 2 yıllık bir mütâreke yaptı. Ertesi yıl Nûr al-Dîn'in oğlu Haleb hükümdarı İsmâ'îl öldü. Onun son arzuları gereğince, cesûr yeğeni 'İzz al-Dîn Mas'ûd halefi oldu; fakat bu zât, hâkimiyet sâhalarını emniyet altına almak maksadı ile, kardeşi Zengî II.'ye Sincar'ı verip, Haleb'i aldı. Bunun üzerine, Kerak kontu olan Renaud de Châtillon'un Mısır'a giden kervanlara karşı mükerrer hücûmları netîcesinde, Ṣalâḥ al-Dîn ile Franklar arasında harp yeniden başladı; buna mukabil Zengî II. Franklar ile sulh akdetti. Bu sebeple Ṣalâḥ al-Dîn, müslüman ülkelerin idâresini elinde birleştirmeğe çalıştı ve müteakip yıllarını Suriye'nin geri kalan kısımlarını zapta hasretti (Haleb, safer 579=haziran 1183'te alındı) ve en mühim şehirlerini ele geçirdiği ve iktâ olarak dağıttığı Elcezîre'de hukûmranlığını sağladı. Haçlılar ile yapılan sulh, gerçek mânası ile, devamlı değil idi; fakat her iki taraf da mühim muhârebelerden çekiniyordu; hattâ aynı yıl Trablus kontu Raymond III.'un vasîsi Baudouin V. ile Ṣalâḥ al-Dîn arasında 4 yıllık bir sulh akdedildi. Az sonra Baudouin V. öldü ve halefi Guy de Lusignan ertesi yıl, Raymond III.'un muhâlefetine rağmen, tahta çıktı; fakat Renaud de Châltillon'un, Kerak kalesinden, tekrar büyük bir kervana baskın yapması ve tarziye vermeği ve tazminâtı reddetmesi ile sulh bozuldu. Buna son derecede hiddetlenen Ṣalâḥ al-Dîn, 582 (şubat 1187) sonunda Kerak bölgesini istilâ etti; Mekke'den dönen hacc kervanını korumak için, Mısır kuvvetlerini yanına çağırdığı sırada Ḥârim'de Suriye kuvvetleri toplanmakta idi. Haçlılar tehlikenin ehemmiyetinin farkına vardılar. Guy, Raymond ile anlaştı; her taraftan kuvvetler geldi; bilhassa Guy 20.000 kişilik bir ordu toplayabilmiş ve Ṣaffûriya'de mevzî almış idi. 17 rebîülâhır 583 (26 haziran 1187)'te Ṣalâḥ al-Dîn cenûptan Taberiye gölü sâhiline geldi ve 6 gün içinde Taberiye şehrini ele geçirdi; yalnız kale ona mukavemet etti. Raymond, dehşetli sıcak sebebi ile haçlıları, iyi mahfûz bulundukları ve bol suyu olan mevkilerinden çıkmaktan boş yere vazgeçirdi. Raymond'a düşman olan ve onun Ṣalâḥ al-Dîn ile anlaştığını zanneden haçlılar, kıralı Ṣalâḥ al-Dîn'e hücûma iknâ ettiler. Kıral, Taberiye istikametinde ilerilemelerini emretti ve geceleyin Ḥaṭṭîn [b. bk.]'de karargâh kurdu; ordu burada kâfî derecede su bulamadı. Haçlılar, bütün gayretlerine rağmen, tamâmiyle bozguna uğradılar; kıral ve ileri gelenlerinin büyük bir kısmı esir edildi. Ṣalâḥ al-Dîn hukümdarı dostâne bir şekilde kabûl etti ise de, sulhû bozan Renaud'yu bizzat öldürdü; emîrleri ve kadıları vâsıtası ile Templier'leri ve Saint-Jean şövalyelerini katlettirdi. Nasıl Ḳurûn Ḥamâ savaşı Ṣalâḥ al-Dîn'e Suriye üzerindeki hukümranlığını te'min etti ise, Ḥaṭṭîn savaşı da ona Filistin ve Kudüs'ü kazandırmış idi. Taberiye, Nâsıra, Samaria, Sayda, Beyrut, Betrûn, Akkâ [b. bk.], Ramla, Ġazza ve Hebron kaleleri düştü. Ṣalâḥ al-Dîn müteâkiben Kudüs'e karşı harekete geçti ve receb 583 (eylül 1187)'te Beyt-ül-Lahm, al-Aṣarîya ve Zeytindağı'nı ele geçirdi. Önce karargâhını Kudüs'ün garbında kurdu; bu kısmın sâkinleri cesâretle müdâfaada bulunuyorlardı; fakat şimâlde daha müsâit bir mevkii ele geçirdiği, küçük ve büyük mancınıkları yerleştirdiği için, şehir ay sonunda teslim oldu. Zenginler servetleri ile kendilerini kurtardılar; fakirler ise, esârete düştüler; bununla berâber, müslüman ve hıristiyan büyüklerinin talebi üzerine, binlercesi de serbest bırakıldı; Ṣalâḥ al-Dîn de çok sayıda yaşlı fakirleri serbest bıraktı. Yalnız hastaların ve cizye ödeme işleri ile meşgul olan kimselerin de orada kalmalarına müsâade edildi. Hıristiyan dini ile ilgili her şey tahrip edildi. Ḳubbat al-Ṣaḫra ve Mascid al-Aḳṣâ yeniden tâmir edildi. Bu büyük hâdisenin hâtırasına hastahâne ve mektepler inşâ edildi. Bir çok Eyyûbî emîrlerinin orada bulunuşları ve bunların hediyeleri ve yaptıkları zengin te'sisler ile Kudüs bugünkünden çok daha parlak bir hâl aldı. Hemen bütün islâm dünyâsı, harâretle istenilen Kudüs'ün zaptını tes'ît etti. Bu zaferin netîceleri henüz hıristiyanların elinde bulunan kalelerin Ṣalâḥ al-Dîn tarafından kuvvet zoru ile veya kendiliğinden teslim olmak sureti ile ele geçirilmesi oldu; yalnız Antakya, Trablusşam, Sur ile bâzı küçük şehir ve kaleler hıristiyanların elinde kaldı. Bu yılın mütebâkî kısmı Ṣalâḥ al-Dîn için pek iyi geçmedi. Dinlenme fırsatı vermediğinden zayıflamış ve çok yorulmuş olan ordusunu Sur'a muhâsaraya sevketmek hatâsını işledi. Mahsûrların cesûrâne müdâfaası ve deniz tarafından muvaffakiyet imkânsızlığı sebebi ile ciddî bir hezîmete uğradı. Uzun müzâkerelerden sonra, Kahire kalesini inşâ ederken liyâkatini isbat

etmiş olan emir Karakuş [b. bk.] vâsıtası ile, 'Akkā'yı yeniden inşâ ve tahkim ettirdi. Müteâkıben Şalāḥ al-Dīn, Kavkab'i almak için bir teşebbüsten sonra, Şam'a hareket etti ve rebiülâbır 584 (haziran 1188)'te yeni bir sefer için, Suriye ve Elcezire müslüman emîrlerini kuvvetleri ile birlikte dâvet etti. Bu seferde Lâzkiye, Cebele [b. bk.], Şaḥyūn, Sarmīn, ve Burzüya'yı zaptetti ve Antakya kıralı Bohemond III. ile 7 aylık bir mütâreke akdetti. Şalāḥ al-Dīn aynı yılın ramazanının ilk günü tekrar Şam'a döndü ve Şafad [b. bk.], Kavkab, Kerak ve Şavbak'i fethetmek için kendi kuvvetlerini silâh altında tutarak, elcezîre'li müttefiklerine izin verdi. Bu sefer uzun, fakat semereli oldu ve bütün bu şehirler zaptedilmek sûreti ile, 1 zilkâde 585 (11 kânûn I. 1189)'te sona erdi.

Kudüs'ün düşmesi haberi üzerine, papa Gregoire VIII. bir haçlılar ordusu hazırladı ve onun ölümünden sonra, Clément III. bu işe gayretle devam etti. Bütün Avrupa hukümdarları arasındaki düşmanlıklar son buldu ve hattâ Fransa kıralı Philippe ve İngiltere kıralı Richard anlaşmak zorunda kaldılar. Yeni haçlılardan gelen ilk yardım, Sicilyalı Guillaum tarafından gönderilen bir donanma oldu. Bu donanma Trablusşam'ı aldı ve sonra Filistin limanlarına yardım etti. Filistin için, Avrupa'dan birbiri arkasından büyük ve küçük kuvvetler hareket etti; hepsi Sur'da karaya çıkarıldı. Alman imparatoru Friedrich I. bizzat, Şalāḥ al-Dīn'i boş yere Kudüs'ü iâdeye dâvet ettikten sonra, iyi techiz edilmiş kalabalık haçlı orduları ile İstanbul üzerinden yoluna devam etti. Şalāḥ al-Dīn ile faydasız bir ittifak akdetmiş olan Bizans imparatoru Isaac onların geçmelerine mâni olamadı. Devamlı sûrette takviye edilmiş bulunan franklar 14 receb 585 (28 ağustos 1189)'te, orta çağın mühim askerî teşebbüslerinden sayılan 'Akkā muhâsarasına başladılar. Kudüs'ün düştüğü savaşta esir edilmiş olan Guy de Lusignan ve Montferrat markisi, kıraliçe Sibylle'in talebi üzerine, Şalāḥ al-Dīn ile bir daha savaşmamak taahhüdüne karşılık, cemâziyelevvel 584 (temmüz 1188)'te serbest bırakılmış idiler. Patrik onları yeminlerinden döndürünce, bunlar imparator Friedrich I., İngiltere kıralı Richard I. ve Fransa kıralı Philippe'e güvenerek ve bir çok Avrupa memleketinden birbiri arkasından gelmiş haçlı kuvvetleri ile desteklenmek sûreti ile, 'Akkā'yı kuşatmışlardı. Bu şartlar içinde Şalāḥ al-Dīn çok büyük bir gayret göstermiş ve yıllarca devam eden bu savaşlar esnâsında haçlılar büyük sultan Şalāḥ al-Dīn'i tanımış ve takdir etmişlerdir.

İki ay hazırlıktan sonra, kıral Guy, Frankları 'Akkā önüne sevketmiş ve ertesi gün Şalāḥ al-Dīn onlara yetişmişti. Kara ve denizde savaşıldı. Haçlılar daha iyi vaziyette idiler; zîra deniz tarafından kuşatılmış olan şehirdeki kuvvetler erzak te'mininden de mahrûm idi. Bundan başka, ber ne kadar imparator Fredrich'in ölümü neticesinde, alman şövalyeleri ancak az sayıda 'Akkā'ya geldiler ise de, kıral Philippe'in ve bilhasa Richard'ın ordusu, aynı şekilde erzak ve muhâripler getiren gemilerin yetişmesi haçlılara kat'î bir üstünlük te'min ediyordu. Haçlılar ayrıca mükemmel muhâsara âletlerine de sâhip idiler; müslümanlar da onlara karşı fevkalâde şekilde yangın gülleleri kullanan askerler yetiştirmişlerdi. Şalāḥ al-Dīn'in ordusu, uzun süren savaşlarda yıpranmış, bu yüzden 'Akkā'daki kuvvetleri kendisine lüzûmu kadar faydalı olamamış, hattâ bizzat idâresindeki ordu bile kendisine cephe alır bir tavır takınmış idi; fakat Şalāḥ al-Dīn müstesnâ bir kumandan idi. Buna mukabil haçlılar da dâhilî ihtilâflara düşmüş olup, kıral Guy ile Montferrat markizi ve kıral Philippe ile kıral Richard rekabet hâlinde idiler. Mütecâkip yıllar, deniz ve karadaki savaşlar bakımından, hareketli oldu. Şalāḥ al-Dīn halîfe vâsıtası ile şark memleketlerinden yeni kuvvetler te'minini boşuna denedi. 'Akkā'deki kuvvetler, 7 cemâziyelâhır 587 (12 temmuz 1191)'de, Şalāḥ al-Dīn'in rızasını almaksızın müzâkereye girişti. Kalede bulunan bütün esirlerin teslim edilmesi ve 200.000 altın ödenmesi şartı ile kaledeki kuvvetler serbest bırakıldı. idi. Bir ay sonra Richard, bu meblâğ ödenmediği için, elindeki kuvvetlerden 3.000 kişiyi katlettirdi. Hıristiyan vak'anüvislerinin de lânet ettikleri bu câniyâne hareket müslümanların elinde bulunan bütün esirlerin katlini intâc etti. Richard az sonra Kaysārīya [b. bk.]'yi zaptetti ve Şalāḥ al-Dīn'in Ramla kalesini tahrip ettiği esnâda, o da Yafa kalesini tahkim etti. Bundan sonra iki muhârip taraf arasında sulh müzâkereleri fâsılasız devâm etti. Başlıca aracı Şalāḥ al-Dīn'in kardeşi al-Malik al-'Âdil oldu. Esâs şartlar Kudüs'ün müslümanlar tarafından terki ve büyük haçın tekrar yerine konması idi. Daha sonra, hayâli tasavvurlar ile meşbû bulunan Richard kız kardeşinin Kudüs hâkimi bulunan 'Âdil ile evlenmesini teklif edecek kadar ileri gitti. Richard böylece yavaş-yavaş sulha götüren bir siyâsî uzlaşma tâkip ediyordu. Kendisi Âdil'in oğlu al-Malik al-Kāmil [b. bk.]'e şövalyelik pâyesi verdi. Bir çok muhârebelerden sonra, 23 şâban 588 (2 teşrin II. 1192)'de sulh akdedildi. Lydda ve Ramla taksim edildi, 'Askalān tamâmiyle yıkıldı ve haçlıların

silâhsız olarak mukaddes mahalleri ziyâret etmelerine müsâade olundu. Anlaşmanın başlıca sebebi, Richard'ın hastalığı ile İngiltere'ye dönmek arzûsundan başka, Avrupa'dan gelen takviye kuvvetlerinin kesilmesi idi. Bütün Avrupa'nın gayretine rağmen, sâhile kadar Filistin'in büyük kısmı Şalâḥ al-Dîn'in iktidârı altında bulunuyor idi. Filistin ve Mısır arasında irtibat emniyet altına alındı; Şalâḥ al-Dîn'in Antakya kıralı Bohemond ile münâsebetleri dostâne idi. Şalâḥ al-Dîn ömrünün son aylarını sulh içinde geçirebildi; Kudüs'ü tahkim etti; sonra sessizce Şam'a gitti; zilkâdenin sonunda (teşrin II. sonu) halkın sevinç ve alkışları arasında şehre girdi. Kışı akrabâları ile orada geçirdi; safer 589 (şubat 1193)'da hastalandı ve 14 gün sonra, 55 yaşında olduğu hâlde, öldü.

Büyük oğlu Şam'ı, ikinci oğlu Haleb'i, üçüncüsü Mısır'ı ve kardeşi 'Âdil de şimâlî Arabistan ile Elcezîre'yi aldı. Şalâḥ al-Dîn'in ölümünden hemen bir kaç sene sonra, idârî birlik kayboldu. Şâyet daha uzun zaman yaşamış olsa idi, akrabâları arasında mâkûl bir nizâm meydana getirebileceği de şüpheli idi. Bununla berâber hayâtında hemen-hemen akrabâsından hiç biri ile mücâdele etmek mecbûriyetinde kalmadı. Zekâsı, iyiliği ve dindarlığı üzerine kurulmuş bulunan iktidârı sarsılmaz hâlde idi. Her türlü hırs ve tamâh ona yabancı idi; biri Fâtımî halîfesi al-'Âżid'ın ve diğeri atabey Nûr al-Dîn'in ölümünde olmak üzere, iki defa büyük servetler elde etmek fırsatını buldu. Halîfenin hazînelerini askerlerine ve tarafdarlarına dağıttı; Nûr al-Dîn'in servetine dokunmadı; onu oğlunun emrine bıraktı. Yalnız umûmiyetle haçlılara karşı mütaassıp idi; fakat her ne kadar iktidâra geldiği vakit, önce sıkı-sıkıya riâyet edilmiş olan hıristiyan ve yahudilerin farklı elbise giymelerine dâir hükümlere harâretle bağlı kalmış ise de, fert olarak, haçlılara ve idâresine tâbî hıristiyanlara karşı kötü davranmamıştır. O Nûr al-Dîn'in yolunu tâkip etti ve kendisini mimârîde, edebiyatta ve teşrifatta, İran şiîliği temâyüllerine karşı, sünnîliğin müdâfii olarak tanıttı [bk. mad. EYYÛBÎLER]. Saltanatının son yıllarında, müslümanlar ile hıristiyanlar arasındaki münâsebetler iyileşti; msl. al-Malik al-'Âdil'in oğlu al-Malik-al-Kâmil gibi bir kaç müslümana İngiltere hükümdârı Richard tarafından şövalyelik pâyesi verildiği doğru görünmektedir. Şalâḥ al-Dîn akrabâları tarafından sevilmiş ve saygı görmüş idi ve bugün hâlâ Sultan Baybars [b. bk.] ve Hârûn al-Raşîd ile birlikte halk arasında en meşhûr şahsiyettir. Avrupa'da örnek şövalye olarak tanınan Şalâḥ al-Dîn bakikaten aslâ boş yere kan dökmemiş ve çok defa, esirleri serbest bırakırken veya verdiği hediyelerinde ('Azâz kalesini al-Şâliḥ İsmâ'îl'in genç hemşîresine ve kıral Richard ile sulhten sonra, bir çok köyleri Antakya kıralı Bohemond'a vermesi gibi) âlî-cenap bir şahsiyet olduğunu göstermiştir. Şalâḥ al-Dîn, Baybars hikâyesinin bir bölümü müstesnâ, ne şarkılarına, ne halk hikâyelerine girmiştir; hâlbuki ölümünden hemen sonra, o, gayr-i müsâit bir vaziyette gösterilmiş olmasına rağmen, Richard ile bir arada, İngiliz halk şâirlerinin muhayyilesini tahrik etmiş, fransız ve italyan manzûmelerinde kendisine daha müsâit bir yer verilmiştir. Yeni müellifler (W. Scott, *Talisman* ve Lessing, *Nathan der Weise*) de Şalâḥ al-Dîn'i önce şarklı ve cesûr, sonra da avrupalı zihniyette bir hükümdar olarak göstermektedirler. Şalâḥ al-Dîn bir din ilimleri dostu, âlimler hâmîsi, Kahire kalesinin inşâsı ile Kudüs âbidelerinin tâmirinde de görüldüğü gibi, büyük ölçüde bir imârcı idi.

Şalâḥ al-Dîn ile ilgili kitâbelere âit mâlzeme tafsilâtı ile G. Wiet tarafından (*Les inscriptions de Saladin, Syria*, III, 307—328) tetkik edilmiştir.

Bibliyografya: Şalâḥ al-Dîn ve devri hakkında kaynaklar için bk. al-Makrîzî, *Sulûk* (Eyyûbîler devri), trc. Blochet, Paris, 1908, s. 1—55 (mukaddimede) ve bir de İbn Vâṣil, *Mufarric al-kurûb* (parçaları ve İskenderiye patrikleri tarihi'nin fransızca tercümesindeki notlar). — 1889'a kadar basılmış olan kaynakların bibliyografyası için bk. Derenbourg, *Ousâma Ibn Mounḳidh* (*PELO*, Paris, 1889, XII/1); — Şalâḥ al-Dîn ile muâsır arap ve hıristiyan kaynakları için bk. *Recueil des historiens des Croisades. Historiens orientaux* (Paris, 1872—1906, I—V) ve *Historiens occidentaux* (Paris, 1844—1886), I—VI; Reinaud, *Extraits des historiens arabes relatifs aux guerres des Croisades* ve Michaud, *Bibliothèque des Croisades* (Paris, 1829). Eski kaynaklardan en zengin ve tafsilâtlı olarak faydalanmak için bk. Röhricht, *Geschichte des Königreichs Jerusalem* (Innsbruck, 1898), bu eserde müellifin diğer eserleri ile bol mıkdarda bibliyografya mâlûmâtına da işâret edilmiştir. Krş. bir de van Berchem, *Notes sur les Croisades* (*JA.*, 9., 1902, seri XIX, 385 v.d.). Hâl tercümeleri eserleri arasında Derenbourg, *Oasâma*'den başka, İbn Ḫallikân ve Bahâ' al-Dîn b. Şaddâd - her ikisi için bk. *Recueil des Hist. orient.*, III. İkincisi *The Life of Saladin by Behâ-ed-Dîn* [nşr. C. W. Wilson, London, 1897] adı ile, ingilizce olarak neşredilmiştir)'a mürâcaat edilmeli-

dir. Hammer-Purgstall, *Gemäldesaal der Lebensbeschreibungen grosser moslimischer Herrscher* (Leipzig, 1838) V, eskimiş) ve Stanley Lane-Poole (*Heroes of the Nations*, London, 1898)'ün kolleksiyonundaki *Saladin and the Fall of the Kingdom of Jerusalem* adlı tetkikinde derin bir şekilde yeniden ele alınmıştır. Ṣalāḥ al-Dīn ile ilgili Avrupa efsâneleri hakkında krş. Lane-Poole, *ayn. esr.*, bölüm XXIII, 377 v.dd., müellif bu eserinde Baybars destanının bu mes'ele ile ilgili parçalarından, kezâ Walter Scott ve Lessing'in eserlerinden mufassalsa bahsetmektedir. Lane-Poole onun yalnız Baybars menkıbesine âit olan parçası üzerinde durmuştur; bk. bir de Gaston Paris, *La Légende de Saladin*, *Journal des Savants*, 1893 ve ayrı baskı: Röhricht, *Geschichte des Königreichs Jerusalem*, s. 351, not 1. (SOBERNHEIM.)

SALAM. [Bk. SELÂM.]

SALAMA. [Bk. SELEME.]

SALĀMA. [Bk. SELÂME.]

SALAMANKA. SALAMANCA (A. ŞALAMANḲA), İspanya'da Salamanka eyâletinin merkezi. Tormes nehrinin sağ kıyısında, Madrid'in şimâl-i garbîsinde ve demiryolu ile 275 km. uzaklıkta olup, eyâletin 1941 yılındaki nüfusu 392.915 idi. Romalılar zamanında şehir bir askerî konak mahalli idi. Burası Merida'dan Saragossa'ya giden İspanya'nın büyük askerî yolu Via Lata üzerinde dokuzuncu menzil idi. Traianus (Pontifex Maximus) orada, ayakları hâlâ mevcût olan muhteşem bir köprü inşâ ettirdi. İspanya'nın diğer yerleri gibi, Salamanka da Gotların istilâsına uğradı. Bir nevi ilâhî ilham ile bunlar üç tepeler şehrine yöneldiler ve bu şehire karşı sevgilerini belirtmek için, orada altın sikkeler darbettiler.

Şimâlî Afrika vâlisi Mūsā'nın 18.000 kişilik seçme birlikleri ile cenûbî İspanya'da görünmesi (91=709/710) ve kararlaştırılmış bir şekilde İspanya'nın cenûbunu fethetmeğe başlaması şehirde büyük bir kargaşalığa sebebiyet verdi. İşbiliye, Karmona ve Merida'yı aldıktan sonra, Mūsā kendisinden önce Roma askerî fırkalarının da kat'etmiş olduğu güzergâha yürüdü ve Salamanka önüne kadar geldi. Vaktiyle bir Roma kalesi olan şehir islâm kuvvetlerine pek az mukavemet gösterdi. O zaman yabancıların elinde şehrin halkı efendilerinden şikâyetçi değil idi. Vergilerini ödeyip, yasak edilen propagandayı yapmadıkları müddetce can ve malları emniyette idi. Hattâ onlar yeni bir fikir hayâtının şehre nufûz ettiğini ve hâkimlerinin klasik ve şark bilgilerine inkıyât etmek mecbûriyetinde kaldıklarını hemen farkettiler. Salamanka'nın bugün İspanya'nın en eski ve en büyük üniversitelerinden birine sâhip olmakla iftihâr edişi sâdece bir tesâdüf eseri değildir. Onun temelleri islâmın göze çarpmayan öncüleri tarafından atılmıştır.

İbn al-Aṯīr, kıral Alfonso'nun 24 mayıs 757 'de, Salamanka kalesine yaptığı netîcesiz bir taarruzdan bahsediyorsa da, her hâlde bu bir akından başka bir şey değil idi. Şehir hiç bir zaman, Kurtuba veya İşbiliye gibi, bir islâm memleketi olmadı. İbn Abī 'Āmir'in, 18 eylül 977 tarihinde hıristiyanlardan şehrin dış mahallelerini almağa muvaffak oluşu hayrete şâyân olarak görüldü. Nitekim kendisinin *ẓu 'l-vizāratayn* rütbesi ve prens maaşı ile mükâfatlandırılması da bunu göstermektedir. Böylece Salamanka'nın kaderi, aş.-yk. onar yıllık fâsılalar ile el değiştirerek, islâm medeniyeti ve magribî kudreti'nin onların kendi aralarındaki anlaşmazlıklar ve İspanya hıristiyanlarının gittikçe artan düşmanlıkları netîcesinde, 1055 tarihinde nihâî olarak, şehirden çıkarılmasına kadar devam etti.

1220 yılında resmen Leon kıralı Alfonso IX. tarafından kurulan üniversite, Wellington'un fransızların yarım-ada üzerindeki hâkimiyetinin kaderini tâyin ettiği 1812 yılındaki büyük meydan muhârebesine kadar, Salamanka'yı yalnız başına alel'âde bir şehir olmaktan çıkarmıştır.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil*, fihrist; Villary Macias, *Historia de Salamanca* (3 cild, Salamanka, 1887); H. Rashdall, *Universities of Europe in the Middle Ages* (3 cilt, London, 1895); Lapunya, *La Universidad de Salamanca y la cultura española en el siglo XIII* (Paris, 1900); Dozy, *Hist. des Musulmans d'Espagne* (Leiden, 1861), fihrist; al-Makkarī, *History of the Mohammedan Dynasties in Spain* (tre. P. de Gayengos), O. T. F., London, 1840.

(T. CROUTHER GORDON.)

SALAMİYA. [Bk. SELEMİYE.]

SÂLÂR. SĀLĀR, (F.), reis, kumandan. Eski orta-farsçada *sardār*, Sûsânîler devrinde mâlûm *rd>l* değişmesi ve ilk *a*'nın uzatılması ile *sālār*'ı meydana getirmiştir (*Grundr. der Iran. Phil.*, I/1, 267, 274). Yeni-farsçadaki mütearifi, eski *sardār*'ın muhâfaza edilmiş şekli değil de, o bugünkü farsçanın yeni bir şekli olarak, nazar-ı itibâre alınmalıdır: eski kelimeyi teşkil eden unsurlar, hakîkaten yeni-farsça devrinde de hâlâ yaşamaktadır. Eski ermenice orta-farsça *sālār*'ı *saar* şeklinde almıştır: ermeniceye **sardār*'ı vermiş olan *sardār* şekli bu dilde teshît edilmemiştir. Ermenicede, şüphesiz yine yeni-farsçadan gelen muahhar bir

iktibas, yerine *l* ile (*spa*)*salar* 'dır. Bu şekil ve diğer ermenice şekiller için krş. Hübschmann, *Arm. Gramm.*, I, 235 ve 239. Bu ibârelerin ilkinde, kelimenin orta-farsça mürekkebâtı bulunmaktadır. İştikak busûsunda bk. bir de Horn, *Grundriss der neup. Etymologie*, s. 153; Hübschmann, *Persische Studien* s. 72; Junker, *The Frahangi Pahlavîk* (1912), s. 37 v, 79. İlk planda askerî (krş. *sipāh-sālār*, ordu kumandanı, *sālār-i cang*) olan tâbir bir kaç saray vazîfesi için de kullanılmıştır; msl. *sālār-i ḫᵛān* (ve *ḫᵛān-sālār*) "sofra döşeyici"; *sālār-i bār* „teşrîfat nâzırı"; *āḫārsālār*, „tavla emîri" mîrâhur. Yerli iranlı lugatçilerin ilâve ettikleri (krş. Vullers, *Lex.*, mad. *Sālār*) burada bir tarafa bırakılabilir; yalnız „kıral" için *cahān sālār* gibi ifâde şekillerinin edebî dilde yer almış olduğuna ve bildiğime göre, ispât edilmiş olmayan eski, ihtiyar (*kahun u sālḫᵛarda*) mânasının belki de yıl, *sâl* [b. bk.] ile ilgili yanlış bir iştikaka dayandığına işâret edelim.

(V. F. BÜCHNER.)

SÂLÂR-CENG. SĀLĀR-CANG, bir unvan olup, İran menşe'li bir seyid ve yeni devrin en büyük Hindistan devlet adamı olan Mīr Turāb 'Alī bu unvan ile meşhûr olmuştur. Kendisi 2 kânun II. 1829 tarihinde, Haydarâbâd (Dakhan)'da doğmuştur. Çok geçmeden babası ölen çocuk Haydarâbâd devlet nâzırı olan amcası navvâb Sirāc al-Mulk tarafından yetiştirilmiştir. 1848 yılında, 19 yaşında iken, devlet müesseselerinden birinde vazîfe aldı ve 1853 'te amcasının ölümü üzerine, onun halefi olarak, devlet nâzırı oldu. 1857 yılında Sepoy ayaklanması baş-gösterinceye kadar, idârenin islâhı ile meşgûl oldu. Nizām Nāṣir al-Davla ölünce, yerine oğlu Afżal al-Davla geçti. Âsîler tarafından Delhi'nin zaptı haberi halkı büyük telâşa düşürdü. İngiliz maslahatgüzarlığı, baş-kaldıran ayak-takımı ve bâzı başıbozuk birlikler tarafından, hücûma uğradı. Fakat Sālār-Cang isyânın en ağır günlerinde dahi ingilizlere yalnız sadâkat göstermekle kalmadı; aynı zamanda onları destekledi ve ber türlü karışıklığı bertaraf etti. Onun bu hizmetlerine mukabil, 1853 yılında borçlara karşılık şarkî-Hindistan kumpanyasına devredilen 3 bölge kendisine iâde edilmiş olduğu gibi, isyâna iştirâk eden Şorāpūr racasının memleketi de ona verildi. 1860 ve 1867 yıllarında biribirini tâkip eden iki ingiliz elçisi tarafından büyük nâzırı efendisinin gözünden düşürmek ve işinden uzaklaştırmak teşebbüsü akim kaldı; Sālār-Cang vazîfesine devam etti. 1868 yılında ona bir sûikasd yapıldı; fakat müteşebbis yakalandı ve Sālār-Cang'in mahkeme karârını hafifletmek için yaptığı teşebbüse rağmen, îdâm edildi. Afżal al-Davla'nın 1869 'da ölümünde oğlu ve halefi Mīr Maḥbūb 'Alī Ḫān 'ın henüz küçük yaşta bulunmasından dolayı tâyin edilen iki nâibin biri Sālār-Cang idi. 5 kânûn II. 1871 'de Kalküte'de Hindistan yıldızı kumandanı rütbesi ile taltif edildi. Teşrin II. 1875 'te İngiltere veliahdinin Hindistan 'ı ziyâreti esnâsında Sālār-Cang ve diğer hind ileri gelenleri Bombay 'da genç Nizām 'ı temsil etmiştir. 1876 yılının nisanında İngiltere'yi ziyâret ettiği vakit, kraliçe Viktoria 'ya takdim edilmiştir. Oxford üniversitesi tarafından kendisine Doctor civilis legis şeref unvânı ile Londra 'nın hemşehrilik pâyesi verilmiştir. Kânûn II. 1883 'te Nizām 'ın Avrupa seyâhatı ile ilgili bazırlıkları yapmış, fakat 7 şubatta koleraya yakalanarak, ertesi sabah ölmüştür. Ölümünden bir kaç gün önce Haydarâbâd'ı ziyâret eden Mecklenburg-Schwerin dükası Johann Albrecht'i Mīr-'Alam gölünde misâfir etmiş idi. Ölümü her tarafta teessürle karşılandı. Kendisi umûmiyetle ilk aldığı Sālār-Cang unvânı ile meşhûr olmakla berâber, bundan daha yüksek *Şucā' al-Davla* ve *Muḫtār al-Mulk* unvanlarını da hâiz bulunuyordu.

Bibliyografya: Syed Hossain Bilgrami, *Memoir of Sir Salar Jang, Shuja'ud Daula, Mukhtar ul-Mulk, G. C. S. I* (Bombay, 1883), Syed Hossain Bilgrami ve C. Wilmott, *Historical and Descriptive Sketch of H. H. the Nizam's Dominions* (Bombay, 1883).

(T. W. HAIG.)

SALÂT. ŞALĀT (A.) islâmiyette namaz şeklinde Allaha ibâdet mânasına kullanılan tâbirdir. Bu tâbirin Avrupa dillerine kısaca „*du'ā'*" mânasına gelen kelimeler ile çevrilmesi doğru değildir. Avrupa dillerinde, *Gebet, la prière* v.b.'nın karşılığı arapçada *du'ā'* 'dır (Snouck Hurgronje bu farka bilhassa dikkati çekmiştir: *Verspreide Geschriften*, I, 213 v.d.; II, 90, IV/1, 56; 63 v.d. v.b.). *Ṣalāt* kelimesine, görünüşe göre, *Kur'an* 'dan önceki eserlerde tesâdüf edilmez; *Kur'an* 'ın kûfî yazı ile olan bir çok nüshalarında ve bir de ekseriyâ daha sonraki eserlerde *Kur'an* 'a dayanılarak, bu kelime صلوة şeklinde yazılmıştır. Ekseriyâ bu imlânın bir lehce telaffuzuna uyduğu kabûl edilir (Nöldeke, *Geschichte des Qorans*, s. 255; Wright-de Goeje, *Arabic Grammar*, I, 12 A; C. Brockelmann, *Arabische Grammatik*, s. 7). Gerçekten *alif* yerine *vāv* yazılması *Kur'an*'daki başka bir çok kelimelerde de vardır. Bu şekil imlâ, *ribā* (ربوا) kelimesi müstesnâ, yalnız ârâmî dilinde pek sık tesâdüf edilen *-ūṯ* (veya *-ōṯ*) ile nihâyetlenen kelimelerin sonunda görülmektedir. Bundan dolayı حيوة، زكوة ve buna benzer kelimelerin imlâsında bir ârâmî te'sîrinin kendisini

hissettirdiği nazariyesi (krş. Frânkel, *De vocabulis in antiquis Arabum carminibus et in Corano peregrinis*, s. 21) gözden uzak tutulmamalıdır.

Ârâmîce *ṣelōṯā* kelimesinin **i ş t i k a k ı** çok açıktır. Kökü olan *ṣ-l-'* ârâmî dilinde „katlamak, bükmek ve germek" mânasına gelir. *Ṣelōṯā* bir masdar ismidir ve „katlamak" v.b. fiillere delâlet eder Muhtelif ârâmî lehcelerinde, namaz gibi, âyîn şeklindeki duâ mânasında kullanılmıştır; mâmafih hiç olmazsa süryânî dilinde umûmiyetle *bā'ūṯā* denilen, ferdî ve serbest duâ mânasına da gelebilir. Namaz ile yahudilerin ve hıristiyanların dinî âyînleri arasında benzerlikler göze çarpar. *Ṣallā* fiili *ṣalāt* isminden müştak olup, „namaz (*ṣalāt*) kılmak" mânasına gelir.

Başlangıçta islâmiyette bir dinî âyîn te'sis etmek için yahudi ve hıristiyanların dinî âyînlerinde, merâsim ile okunan duâlar şeklinde inşât ettikleri ve bir makamla okudukları metinler yok idi. Oldukça yayılmış bir telakkîye göre, Peygamberin ilk vahyi olan XCVI. sûrenin gelmesi husûsu ile alâkalı meşhûr hadîste bu açıkça görülmektedir. O, bir duâ okuması için ısrarda bulunan meleğin emrine, „okuyucu değilim" cevâbını vermiş idi. Peygamberi korku ve sıkıntıya düşüren bu konuşmanın ilâhî kısmı aynı zamanda okunacak ilk metin olmuş ve diğer metinler uzun veya kısa fâsılalar ile bunu takip etmiştir.

Ṣalāt Kur'an'ın hiç bir yerinde tasvir edilmemiş ve kat'î şekilde kaidelere bağlanmamış ise de, menâsikin inkişâfı sırasında, **e s â s l ı h a t l a r ı n ı n** değişmediği kabûl olunabilir. Namazı (*ṣalāt*) meydana getiren muhtelif kısımlar hakkında *Kur'an*'daki kayıtlar, bu faraziyeyi ileri sürmeğe imkân vermektedir. *Ṣalāt*'ın erkânının umûmiyetle, sırası ile ayakta durma, vücûdun eğilmesi (*rukū'*) ve secde (*sucūd*) olduğu kabûl edilir. Sabah namazına *Ḳur'ān al-fajr* diyen XVII, 80 âyeti ile, Mekke devrinde *ṣalāt*'ın *Kur'an* okumakla ne kadar alâkalı olduğu açıkça görülür. Diğer taraftan bizzat *Kur'an* okuma secdelere bağlıdır (*Kur'an*, LXXXIV, 21).

Daha bu devirde „tesbihlerin" namazın (*ṣalāt*) tamamlayıcı kısımlarını teşkil ettiği, meselâ *Kur'an*'ın XX, 130 ve XXIV, 41 âyetlerinden anlaşılmaktadır; bu yerlerde *tasbīḥ* ve *taḥmīd* namaz ile çok sıkı bir şekilde alâkalı olarak zikredilmiştir.

Ṣalāt'ın ve *ṣallā* fiilinin en eski sûrelerde zikredilmiş olması (msl. *Kur'an* LXXV, 31; LXX, 23; CVII, 5; LXXIV, 44; CVIII, 2) keyfiyeti bu ibâdetin islâmiyetin ilk doğuşundan itibâren mevcût olduğunu ve Caetani'nin şüpheci düşünce ve faraziyelerinin *Kur'an*'ın şehâdetini yeter derecede hesâba katmadığını (krş. *Annali*, giriş, § 219, not, kısmen Grimme'ni benzer beyânlarına istinât eder) kabûl etmek imkânını verir. *Kur'an*, XVII, 110'da Peygamberin bu yeni menâsiki ile Mekke sâkinlerini ne kadar kızdırdığı görülmektedir; bu sûrede Allah Peygambere namazını yüksek sesle okuyarak kılmamasını tavsiye eder; bunu an'ane, haklı olarak, şöyle tefsir eder: kâfir hemşehrileri namazda okunan sûre ve âyetleri çok yüksek ses ile okuma sebebiyle kızıp, Peygamberi incitiyorlardı. Şu vâkıa da buna uygundur: Peygamberin mütemâdiyen daha evvelki peygamberlerin misâlini tâkibe, onların sabırlarını örnek almağa teşvik edildiği devirde, ona muntezaman eski peygamberlerin de çevrelerini namaz (*ṣalāt*) kılmağa dâvet ettikleri hatırlatılır (msl. *Kur'an*, XXI, 73; XIX, 32, 56; XIV, 40; XX, 132).

Kur'an'da *ṣalāt*, ayrıca *zakāt* yanında çok sık zikredilmiştir; bunların ikisi açıkça Allah'ın tercih ettiği dinî tezâhürler telakkî ediliyordu (msl. *Kur'an*, II, 77, 104, 172, 277; IV, 79, 160; V, 15, 60 v.b.). *Kur'an* (II, 42, 148)'da mü'minler *ṣalāt* ve *ṣabr* ile Allahın yardımını aramağa dâvet edilmişlerdir. *Ṣabr* [b. bk.] burada oruç olarak tefsir edilmiştir. Mâmafih *Kur'an*'da sonraları mühim bir yer alacak olan beş „desteğin" (*rukn*) biç bir izi yoktur. *Ṣalāt* bir tevâzu tezâhürüdür (*Kur'an*, XXIII, 2); bu da kadîm çağda ulûhiyet karşısında insana en çok yakışan durum olarak telakkî edilmektedir. *Ṣalāt*'ın harfîyen yerine getirilmesi (*muḥāfaẓa*), bir çok münâsebetler ile, ısrarla tenbih olunur (*Kur'an*, VI, 92; XXIII, 9; LII, 34, krş. LII, 22) ve bu husûsta her türlü ihmâl (*sahv*) ayıplanır (*Kur'an*, CVII, 4). *Kur'an*, IV, 104'te böyle bir teşvîke şu sebep gösterilmiştir: zîra şalât, mü'minler için, bir *Kitāb mawḳūt*'tur, yâni zamanları belli bir farzdır. Münâfıkların [b. bk.] namazı gayretsiz ve alçakça bir iki-yüzlülükle kılmaları (*Kur'an*, IV, 141) ayıplanmaktadır. Şarap içme için konulan tahditlerin ve sonra şarap içmenin yasak edilmesinin sebeplerinden biri bu içkinin fazla alınmasının namazı karıştırması, ifsât etmesi idi (*Kur'an*, IV, 43).

Daha önce söylendiği gibi, *ṣalāt* sonraki şekli ile başlangıçtan beri tesbit edilmiştir. İslâmiyetin en eski devrinde *ṣalāt*'ın husûsiyetleri ve onunla berâber bulunan menâsik hakkında ancak pek az şey biliyoruz. Namaz için bir dinî temizlenme [bk. madd. GUSÛL, ṬAHĀRA, WUḍŪ'] farz kılınmıştır (*Kur'an*, V, 8); cuma namazı için yapılan *nidā'* (*Kur'an*, V, 63 ve LXII, 9) zikredilmiştir. Bir tehlike

ile karşılaşma hâlinde kılınan husûsî bir namaz *Kur'an* IV, 103 'te tasvîr edilmiştir (krş. aş. *ṣalât al-ḫavf*). Peygamber için duâ ve bir de *taslîm*, daha muahhar şekli ile, namazın sonunu teşkil eder. Bu amel için *Kur'an* XXXIII, 56 âyetine istinât edilebilir ki, burada şöyle denilmektedir: „Allah ve melekleri Peygambere duâ ederler (*yuṣallûna*); ey îman edenler! ona duâ ediniz ve selâmet dileyiniz." *Kur'an* (LXII, 9) cuma namazı şu kelimeler ile zikredilmektedir: „Ey îman edenler, cuma gününde *ṣalât* için çağırıldığınız zaman, Allahın anılmasına (*zikr*) koşunuz ve alış-verişi bırakınız; bilseniz, bu sizin için daha iyidir."

Bu şartlar içinde, islâmiyeti kabûl etmeğe karar veren kimselere namaz amelini hemen yerine getirmelerinin öğretilmesine Peygamberin büyük bir ehemmiyet vereceği bedîhîdir. Rivâyet onun bu gâye ile As'ad b. Zurâra'yi yâhut da Muṣ'ab b. 'Umayr'i Medine sâkinlerine gönderdiğini ve bu elçinin onlar ile birlikte cuma namazını kılan ilk kimse olduğunu nakleder (krş. A. J. Wensinck, *Mohammed en de Joden te Medina*, s. 111 v.d. ve bir de bk. C. M. Becker, *Der Islam*, III, 378 v. d.). Peygamberin Arabistan kabîlelerine gönderdiği emirlerde *ṣalât*, her müslümanın vazîfesi olarak, kuvvetle tavsiye edilmekte idi (krş. J. Sperber, *Die Schreiben Muhammeds an die Stämme Arabiens*, *MSOS As.*, XIX, ayrı baskı, s. 16, 19, 38, 58, 77 v.b.). İslâmî an'anelere göre, günlük namazın (*ṣalât*) **beş vakit** olarak tesbiti islâmiyetin başlangıcında vukua gelmiştir. Bu, Peygamberin mîracı [bk. mad. İSRÂ] ile ilgilidir. Peygamber göklerin en yüksek yerine, Allahın huzûruna varınca, Allah günde 50 namaz farzetti. Peygamber bu emri alarak, Allahın huzûrundan ayrıldı; dönüş yolunda Mûsâ'ya tesâdüf etti; Mûsâ mü'minler için Allahın neleri farz kıldığını kendisinden sordu ve emri duyunca —„Rabbinin yanına dön; çünkü ümmetin bu emri yerine getirecek hâlde değildir"— dedi. Allah o zaman 50 namazı 25'e indirdi. Peygamber dönüşünde Allahın yeni emrini Mûsâ'ya bildirdi ve Mûsâ da ona aynı cevâbı verdi. Allah namazların sayısını 5'e indirinceye kadar, bu gidiş-geliş devam etti (al-Buḫârî, *Ṣalât*, bâb 1; Muslim, *Îmân*, hadîs 259, 263; al-Tirmizî, *Mavâḳît al-ṣalât*, bâb 45; al-Nasâ'î, *Ṣalât*, bâb 1; İbn Mâca, *Iḳâma*, bâb 194; Aḥmed b. Ḥanbal, I, 315 (üç defa); III, 148 v.d., 161; krş. İbn Sa'd, I/1, 143 v.b.). Bu sahne İbrahim'in Sodome ve Gomorrhe lehinde müdâhalesini tasvir eden *Tekvîn*, XVIII, 23 v.dd. ile bir dereceye kadar benzerlik gösterir. Diğer taraftan çok yayılmış bulunan bir hadîste, Cabrâ'îl'in bir günde beş defa indiği, Peygamberin huzûrunda namaz kıldığı ve onun da meleği taklit ettiği söylenir (al-Buḫârî, *Mavâḳît*, bâb 1; Muslim, *Masâcid*, hadîs 166, 167; Abû Dâ'ûd, *Ṣalât*, bâb 2; al-Tirmizî, *Mavâḳît*, bâb 1; al-Nasâ'î, *Mavâḳît*, bâb 1, 10, 17; İbn Mâca, *Ṣalât*, bâb 1; al-Dârimî, *Ṣalât*, bâb 2; Mâlik, *Vuḳût*, bâb 1 v.b.).

Bu telakkî hem tarihî, hem de edebî tenkide tahammül edemez. Houtsma, kısa, fakat çok derin bir incelemesinde, şu netîcelere varmıştır (*Iets over den dagelijkschen Çalat der Mohammedanen*, *Theologisch Tijdschrift*, 1890, XXIV, 127 v.dd.): Mekke devresinde namazın nasıl tanzim edildiği *Kur'an* (XI, 114)'dan anlaşılmaktadır; „gündüzün iki tarafında (*taraftân*), gecenin de yakın sâatlerinde namaz kıl." *Kur'an*, XVII, 80 buna uymaktadır; burada bir sabah namazı, bir akşam namazı ve bir gece namazı (*tahaccud*) emredilmektedir; krş. *Kur'an*, XXIV 2, 57; burada *ṣalât al-faǧr* ile *ṣalât al-'işâ'* zikredilmektedir. Medine devresinde nâzil olan ikinci sûrede (âyet 239) birdenbire bir „orta namaz" (*al-ṣalât al-vusṭâ*) zikrediliyor. Bunun Medine'de diğer iki namaza ilâve edilmiş olması gerekir.

Böylece Peygamberin hayâtında namaz sayısı üçe çıkmıştır. Bu sayının 5 olarak nasıl tesbit edildiği mes'elesine gelince, Houtsma bu suâle şöyle cevap veriyor: gün ortasında iki namaz (*ṣalât al-ẓuhr* ve *al-'aṣr*), bir de akşam kılınan iki namaz (*maġrib* ve *'işâ'*), *vusṭâ* ile *'işâ'*'ın iki kere tekrarından meydana gelmiştir. Bu tekrarlama kolayca izâh edilir; çünkü Peygamber hayâtında *ṣalât*'ların sâatlerini kat'î olarak tesbit etmiş değildir (krş. E. Mittwoch, *Zur Entstehungsgeschichte des islamischen Gebets und Kultus*, *Abh. Pr. Ak. W.*, 1913, nr. 2, s. 10 v. dd.). Goldziher, bil'akis, beş sayısını izâh etmek için, İran te'sirine mürâcaat eder (*Islamisme et Parsisme*, *RHR*, 1901, XLIII, 15). Caetani 'Omar II. zamanında beş sayısının henüz kat'î bir şekilde tesbit edilmemiş olduğu vâkıasına dikkati çeker (*Annali*, giriş, § 219, Goldziher, *Muh. Studien*, II, 20, 29'a atfen). Bu husûsta 'Omar'in 'Urva'ye ihtiyatlı olmasını tenbih etmesinin beş sayısı hakkında olmayıp, fakat beş namaz sâatinin doğru tesbiti hakkında olduğuna dikkati çekmek lâzımdır; bu tesbit fiilen hadîs mecmualarında husûsî bir araştırmayı gerektiren bir münâkaşa mevzuudur. Günde mecbûrî beş vakit namaz nazariyesi hangi devirde tesbit edilmiştir; bu şimdilik kat'î bir şekilde tayin edilemez. İbn 'Abbâs'a göre, Peygamber, Medine'de seyâhatte olmadığı veya yakın bir tehlike mevcut bulunmadığı takdirde, muhtelif namazları, meselâ bir taraftan *ẓuhr* ve *'aṣr* namazlarını, di-

ğer taraftan *maġrib* ve *'işâ'* namazlarını „bir arada kılmıştır" (Muslim, *Ṣalāt al-musāfirīn*, hadîs 49). Peygamberin bu hareketinin muhtemel sebebi kendisine sorulunca, İbn 'Abbās şu: cevâbı vermiştir: — „ümmetinden olanları (kendilerine çok ağır yükler yükleyerek), günah tehlikesine düşürmek istemiyordu" — (*ayn. esr.*, hadîs 50, krş. 54, 55). Aynı hadîsin başka bir rivâyetinde şu ifâde bulunmaktadır: Peygamber hayatta iken, biz namazları ikişer-ikişer birleştirmeyi itiyat edinmiştik (*ayn. esr.*, hadîs 58). Zikredilen hadîsler üzerine al-Navavī 'nin şerhi bo hadîslerin ulemâya ne kadar güçlük verdiğini göstermek ve ayrıca ulemânın bunu nasıl halledebildiğini izâh etmek bakımından mühimdir (Kahire, 1238, tab., II, 196 v. d.). Bunlar Peygamberin hayâtında günlük namaz mıkdarının henüz beş olarak tesbit edilmemiş olduğunun delîlidir.

Hadîs mecmualarında beş sayısı bir çok hadîste görülmektedir. Fıkıh mekteplerinde bu husûsta hiç bir fikir ayrılığı mevcut değildir. O hâlde bu nazariyenin VII. asrın sonundan önce meydana çıktığını kabûl etmek lâzımdır.

Bu beş farz namaz, kılınmaları icâp eden günün zamanlarına göre isimlendirilmiştir [krş. mad. MİKÂT]: *ṣalāt al-ṣubḥ* veya çok defa *ṣalāt al-fajr*; *ṣalāt al-ẓuhr*; *ṣalāt al-'aṣr*; *ṣalāt al-maġrib*; *ṣalāt al-'işâ'* veya ekseriyâ *ṣalāt al-'atama*; fakat bâzan bu son isim tenkit edilir (Muslim, *Masācid*, hadîs 228, 229; Abū Dā'ūd, *Ḥudūd*, bâb 78; al-Nasā'ī, *Mavāķīt*, bâb 23 v. b.).

II.

Günde beş vakit mecbûrî namaz (*al-maktūba*, *nāfila* yahut *ṣalāt al-taṭavvu'* denilen ihtiyârî namazlara karşılık) bülûğa ermiş ve şuûru yerinde her müslüman için farzdır. Bu mükellefiyet, bir müddet, hastalar için tâlik edilir. Kılınmamış namazlar sonradan kılınmalıdır (*ḳażā'*). Şâfiî mezhebinin bu husûstaki görüşleri Muslim, *Musāfirīn*, hadîs 309—316 üzerine al-Navavī 'nin yaptığı şerhte (II, 178 v.dd.) bulunmaktadır. İslâmiyette şiddetli telakkîlere göre, namazı, şerîatın emrettiği bir vazîfe olarak kabûl etmeyerek, kasden ihmâl eden bir kimsenin kâfir sayılması icâp eder. Namazın kasden ihmâli, aynı şekilde nazarî bir temele istinât etmese bile, bu suçu irtikâp edenin öldürülmesini gerektirir (krş. al-Navavī, *Minhāc al-ṭālibīn*, nşr. Berg, I, 202 v.d.; krş. Abū İsḥāḳ al-Şīrāzī, *K. al-Tanbīh fi 'l-fiḳh*, nşr. Juynboll, s. 15).

Namazın mûteber olması için, bâzı mukaddem şartların yerine getirilmesi lâzımdır. Zarûrî dinî temizlik, mecbûrî olarak, *vużū'* [b. bk.], *ġusl* [b. bk.] veya *tayammum* [b. bk.] ile te'min edilmelidir. Elbise „gâyesi çıplaklığı örtmek" (*satr al-'avra*) olan şerîat emirlerine uygun olmalıdır. Bu da şu demektir: erkeklerde vücut göbekten dizlere kadar örtülü olmalıdır; hür kadınlarda ise, yüz ve eller müstesnâ, vücut tamâmiyle örtülü olmalıdır. Bu son dinî hüküm şâyân-ı dikkattir; çünkü müslüman kadının peçe ile örtünmek mecbûriyetinde olduğuna dâir Avrupa 'daki balk düşünceleri ile açık bir tezat teşkil eder (krş. Snouck Hurgronje, *Twee populaire dwalingen*, *Verspreide Geschriften*, I, 295 v.d.). Hadîste elbise meselesinde, daba bir çoklarında olduğu gibi, henüz bir ifâde birliğine varılmış değildir. Bir taraftan sâdece çıplaklığı örtmekten bahsolunur (msl. al-Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 10), diğer taraftan omuzları da örtmek emri Peygambere isnât olunur (msl. Muslim, *Ṣalāt*, hadîs 175); bir taraftan hafif *ṣammā'* kullanılması bilhassa zikrolunur (msl. Aḥmed b. Ḥanbal, *Musnad*, III, 322 ve sık-sık); burada bir tek *ṯawb* örtünerek, namaz kılmanın câiz veya tamâmiyle tabi'î olduğu söylenir (msl. Abū Dā'ūd, *Ṣalāt*, bâb 77, 80 v.dd.); diğer taraftan, iki *ṯawb*'i olan bir insanın namaz için bunları giymesi gerektiği tasdik olunur (msl. Abū Dā'ūd, *Ṣalāt*, bâb 82; Aḥmed b. Ḥanbal, II, 148).

Namazın bir eâmide kılınmasına ihtiyac yoktur. Namaz bir evde ve hattâ her hangi bir yerde kılınabilir; bu husûs, bütün yeryüzünün, bir imtiyaz ile, kendisine *mascid va ṭahūr* olması te'min edilmiş olduğunu söyleyen Peygamberin sözlerine dayanmaktadır (bk. msl. al-Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 56). Mezarlar (msl. Muslim, *Ṣalāt al-musāfirīn*, hadîs 208, 209) ile mezbahalar v. b. gibi temiz olmayan yerler (bk. msl. al-Tirmiẕī, *Mavāķīt al-ṣalāt*, bâb 141) bundan istisnâ edilir.

Namaz (*ṣalāt*) kılınan yer bir dereceye kadar, civardaki sâhadan bir *sutra* ile ayrılmış olmalıdır; bu husûsta krş. mad. SUTRA. Umûmiyetle namazda bir *saccāda* [b. bk.] kullanılır. Bundan başka, namaz kılınırken, Mekke 'ye doğru yönelmek lâzımdır [krş. mad. KIBLE].

Tam mânası ile namaz aşağıdaki rükünlerden müteşekkildir (burada şâfiîlerin kıldığı gibi tasvir edilmiştir):

Kılınacak namaz belirtilerek, yüksek sesle veya içten niyet (*nīya*; b. bk.) edilir (krş. Mittwoch, *ayn. esr.*, s. 16; A. J. Wensinck, *De intentie in recht, ethiek en mystiek der semietische volken*, *V M A W*, 5. Reeks, deel IV), sonra *Allāhu akbar* (*takbīrat al-iḥrām*) kelimeleri söylenir, bununla ibâdet hâli başlar [bk. mad. İHRÂM]. Mittwoch bu ibâre ile

yahudi *tefilla*'sının takdislerini mukayese etmiştir (*ayn. esr.*, s. 16 v.d.). Namaz **ayakta kılınır**. Mittwoch bu husûsta yahudi *tefilla*'sına *'amîdâ* denildiğini hatırlatıyor (*ayn. esr.*, s. 16). *Takbîr*'den sonra bir *du'â* veya bir *ta'avvuz* okumak sünnettir (krş. *Minhâc*, I, 78). Sonra *Fâtiha* sûresi okunur. Hadîste bu okuyuşun (*kırâ'a*) ehemmiyeti şu ibâre ile çok iyi ifâde edilmiştir: *lâ şalâta liman lam yakra' bi-fâtihati 'l-kitâb* („*Kur'an*'ın fâtihasını okumamış olanın hiç bir namazı yoktur"; msl. al-Buḫârî, *Azân*, bâb 95; Muslim, *Şalât*, hadîs 34—36, 42) Namaz cemâat hâlinde kılınıyorsa, imam ile yalnız *fâtiha*'yı okumak kaidedir; imam ikinci *kırâ'a*'ya başlayınca, dinlemekle iktifâ olunur (bk. *Minhâc*, I, 80). Hadîste sesli olarak ve içten okunması gereken kısımlar için bir çok işâretler vardır (msl. al-Buḫârî, *Kusûf*, bâb 19; Abû Dâ'ûd, *Ṭahâra*, bâb 89; al-Nasâ'î *Iftitâḥ*, bâb 27—29, 80 v.d., v. b.; krş al-Buḫârî, *Azân*, bâb 96, 97, 108; Muslim, *Şalât*, hadîs 47—49; al-Nasâ'î, *Iftitâḥ*, bâb 27, 28, 80 v.b.).

Sonra *rukû'* gelir; bu el avuçlarının dizlerin hizâsına gelinceye kadar gövdenin eğilmesinden ibârettir (yahudilerin *keri'â*'lerine benzer; bk. Mittwoch, *ayn. esr.*, s. 17 v.d.; bk. bir de Lane, *Manners and Customs*, *Religiòn and Laws* bahsinde ve Juynboll, *Handbuch*, s. 76, bk. muhtelif namaz durumlarını gösteren resimler). Sonra tekrar doğrulunur (*i'tidâl*); *rukû'*'dan sonra baş kaldırılır-kaldırılmaz, eller de bavaya kaldırılır ve şu sözler söylenir: „Allah kendisine hamdedenleri duyar". Hadîste emredilmiş olan namaz durumları bunlardır (al-Buḫârî, *Azân*, bâb 52, 74, 82; Muslim, *Şalât*, hadîs 25, 28, 55, 62 v. dd. v.b.).

Namaz (*şalât*) ve *du'â*'da **ellerin kaldırılması** muhtelif telsirlere yol açmıştır. Bir taraftan Peygamberin namaz kıldığı zaman ellerini kaldırmak îtiyâdında olduğu söylenir (msl. al-Buḫârî, *Azân*, bâb 83—86; Muslim, *Şalât*, hadîs 21—26; Abû Dâ'ûd, *Şalât*, bâb 114—126; al-Nasâ'î, *Iftitâḥ*, bâb 1—6, 85—87; Aḥmed b. Ḥanbal, I, 93, 255, 289 v.b.). Zikredilen eserlerde görüleceği üzere, elleri ne kadar kaldırmak gerektiğini tâyin etmeğe bir dereceye kadar ehemmiyet verilmektedir. Elleri kaldırma yanında, onların uzatılmasından da bahsolunur (al-Buḫârî, *Azân*, bâb 130). Daha evvelce zikredilen hadîs metinlerinden yine açıkça anlaşılmaktadır ki, elleri kaldırma yalnız *rukû'*'dan sonra değildir; fakat namazın diğer kısımlarından sonra da el kaldırılır. Bu duâ hareketi yağmur duâsı esnâsında husûsiyetle icrâ olunur (msl. al-Buḫârî, *Cum'a*, bâb 34, 35; Muslim, *Istiskâ'*, hadîs 5—7; Aḥmed b. Ḥanbal, III, 104, 153, 181 v.b.). Bâzan el kaldırmanın (*raf' al-yadayn*), *istiskâ'* müstesnâ, her duâda câiz olmadığı söylenir (msl. al-Nasâ'î, *Kıyâm al-layl*, bâb 52; Aḥmed b. Ḥanbal, II, 243). Bu menâsike verilen ehemmiyet, Peygamberin *du'â*'da el kaldırmadan önce, abdest (*vuzû'*) aldığı vâkıasında görülmektedir (al-Buḫârî, *Maġâzî*, bâb 55). Goldziher'in *Zauberelemente im islamischen Gebet* (*Nöldeke-Festschrift*, I, 320) makalesinde izâh ettiği üzere, el kaldırmanın aynı zamanda insanın ulûbiyet karşısında yaptığı bir ihtiram ifâdesi vâsıtası olduğu düşünülürse, bütün bunlar aydınlanır. Sünnet *rukû'*'a *ḳunût* [b. bk.]'u ilâve eder ki, bu da Goldziher'in bir az önce zikredilmiş olan makalesinde izâh ettiği üzere, kısmen elleri kaldırmak ile aynı zümreye girer.

Namazın (*şalât*) müteâkip rüknü („desteği") **secdedir** (*sucûd*); bunun da benzeri yahudi (Mittwoch, *ayn. esr.*, s. 17 v.d., *Hiştaḥᵃvâyâ*) ve hıristiyan (Wensinck, *Mohammed en de Joden te Medina*, s. 104 v.d.) ibâdetlerinde vardır. Daha fazla bilgi için bk. mad. SUCÛD. Sonra yarı diz çökmüş, yarı oturmuş durum gelir ki, buna arapçada umûmiyetle *culûs* („oturuş") denilir (bk. Juynboll, *ayn. esr.*, 76, resim 7). Sonra ikinci bir secde (*sucûd*) gelir.

Fâtiha okumadan ikinci secdeye kadar (ikinci secde dâhil) olan menâsik bir rek'at (*rak'a*) teşkil eder. Şuna dikkati çekmek lâzımdır ki, biç olmazsa hadîs kitaplarında bu tâbirler sâbit olmaktan uzaktır. Rek'at (*rak'a*) bâzan *sacda* ile aynı mânada kullanılmış gibidir; bâzan daha geniş bir mâna taşıdığı görülür. Bu sonradan dilde daha çok bu manâsı ile kullanılmıştır ve gâlibâ namazın (*şalât*) ortasını teşkil eden bütün kısma delâlet eder. Bu meseleyi ancak hâlen yazılmamış olan müslüman ibâdetler tarihi aydınlatabilirdi. Yine hadîs kitaplarında en çok kullanılan ıstılahlar her namaz için *rak'a* mıkdarını gösterir ki, *şalât al-fajr* 2, *şalât al-ẓuhr* 4, *şalât al-'aṣr* 4, *şalât al-maġrib* 3, *şalât al-'işâ'* 4 rek'attır. Bizzat müslüman an'aneleri menşe'de namazın iki rek'attan müteşekkil olduğunu, bu mıkdarın seyâhatta kılınan namazda muhâfaza edildiğini, fakat bunun yerine alel'âde namaz için 4 rek'at konulduğunu gösterir (msl. al-Buḫârî, *Şalât*, bâb 1; Muslim, *Şalât al-musâfirîn*, hadîs 1—3 v.b.). Mittwoch (*ayn. esr.*, s. 18 v.d.) menşe'de iki rek'at'ın teessüs etmesi husûsunda yahudi te'siri bulmağa çalışır.

Her hangi bir namazın şu kadar veya bu kadar rek'attan müteşekkil olduğunu söylemek, ilk *kırâ'a*'den önce bulunan ilk hareketler, ikinci secdeyi (*sucûd*, aş.-bk.) tâkip eden hareketler ile berâber, bahis mevzuu olan namazda yalnız bir defa yapılmalıdır; fakat buna kar-

şılık bunların arasında bulunan ibâdet hareketleri şu veya bu kadar defa tekrar edilmelidir, demektir.

İkinci secdeyi (*sucūd*) tâkip eden menâsik şunlardır: *taşahhud*, oturmuş olarak söylenilen kelime-i şehâdet. Namazın bâzı kısımlarının tekrarı hakkında bir az önce zikredilmiş olan kaidenin yavaş-yavaş teessüs etmiş olması *taşahhud*'ün iki rek'attan mürekkep her kısmında tekrar edilmesi gerektiği hakkında Peygambere isnat olunan bir hadîsten (Aḥmed b. Ḥanbal, I, 211) açıkça anlaşılmaktadır.

Ondan sonra Peygambere salavât (*ṣalāt*) gelir ki, bu içinde *ṣalla 'llāhu 'alayhi va sallama* ibâresinin pek sık görüldüğü duâlardan ibârettir. Bu ibâre oturmuş hâlde okunur.

Bütün bunlar, namazın, yâni kudsî duruşun sonunda bulunan son menâsik, *salām* veya *taslīmat al-taḥlīl* için de doğrudur. al-Navavî (*ayn. esr.*, s. 91 v.d.)'ye göre, bu *salām*'ın en tam ifâdesi şudur: *al-salāmu 'alaykum va raḥmatu 'llāhi*; bununla berâber bu da kısaltılabilir. Bu *salām*, baş önce sağa, sonra sola çevrilerek, iki defa söylenir. Bu mü'minlere selâm gibi telakkî olunur; fakat hâzır bulunan koruyucu melekler de selâmlanmış olur; krş. *Kur'an*, XVII, 80. Yahudi ibâdetindeki benzerleri için bk. Mittwoch, *ayn. esr.*, s. 18.

Namazın muhtelif menâsiki, ehemmiyetlerine veya mecbûrî yahut da sünnet (*sunna*) olmaları hasûsiyetlerine göre, kısımlara ayrılır. al-Navavî (*ayn. esr.*, s. 74 v.dd.) namazın „rükünleri" (*arkān al-ṣalāt*) arasında şunları sayar: *niya, takbīrat al-iḥrām, ḳiyām, ḳirā'a, rukū', i'tidāl, sucūd, culūs, taşahhud, ḳu'ūd, al-ṣalāt 'ala 'l-nabī, salām* ve (13. olarak) bütün bu menâsikın doğru sıralanması (*tartīb*). O kısmen yukarıda zikredilmiş olan diğer menâsiki sünnet telakkî etmektedir; krş. Abū İsḥāḳ al-Şīrāzī, *Tanbīh*, s. 25.

Sünnet telakkî edilen bir çok hareketler, kısaltılmalarına veya tam olarak icrâ edilmelerine göre, her namaza husûsî bir mâhiyet verebilir ve onun uzunluğuna te'sir edebilir. Bir taraftan namazın muhtelif yerlerine tahsis edilmiş duâlar (bk. Maulavi Muḥammed Ali, *The Holy Qurán*, 2. tab., Lahore, 1920, s. II) ve diğer taraftan *ḳirā'a* sebebi ile bu bilhassa doğrudur; zîra *fātiḥa* okunmasını *Kur'an*'ın diğer sûrelerinin okunması tâkip edebilir. Hadîs bize bu husûsta bir çok bilgi verir. Öyle görülüyor ki, bâzı imâmların bu noktadaki fazla gayretleri mü'minleri usandırmıştır. Şüphesiz Peygambere şikâyet edilmiş ve Peygamber dâimâ muhâliflere hak vermiştir: „Düşününüz —imamlara böyle nasihat etmiş idi— ki, aranızda ihtiyar ve zayıflar vardır" (msl. al-Buḫārī, *'Ilm*, bâb 28; Muslim, *Ṣalāt*, hadîs 170—190; Abū Dā'ūd, *Ṣalāt*, bâb 122, 123 v.b.). Bahis mevzuu olan imamı *fattān* („fitneci") olarak tavsif ettiği bile vardır (msl. al-Buḫārī, *Aẓān*, bâb 60; Aḥmed b. Ḥanbal, III, 308). Peygamberi övmek için, kimsenin namazı onun kadar tam ve onun kadar sür'atli kılmadığı da söylenir (Aḥmed b. Ḥanbal, III, 279, 282 ve tür. yer.).

Namazın muhtelif kısımlarının doğru olarak birbirini tâkip etmesinin, fakîhler tarafından, namazın „rükünlerinden" biri telakkî edilmesi tabi'îdir. Bununla berâber, Peygamberin ölümünden uzun zaman sonra, bu sıranın ekseriyâ pek az sâbit olduğunu farzettirecek deliller vardır. Sayının ve menâsikin mûtad sırasının gayr-i ihtiyârî bozulması fıkıh ve hadîste tetkik edilmiştir; fakat fıkıhta bu vâkıaların tarihî tertibi bâzı hâdisler yüzünden bozulmuştur. Fıkıh ile hadîse göre, tâlî teferruat üzerindeki bu gayr-i ihtiyârî bozmalar ilâve rek'at ve secde ile düzeltilebilir. al-Navavî (msl. s. 90 v.dd.)'nin teferrüatlı izâhlarından fıkhın bu mes'eleyi ne kadar büyük bir titizlik ile kaidelere bağladığı hakkında bir fikir edinilebilir. Hadîs bil'akis umûmiyetle bu çeşit sehivler yapan Peygamberin, bu gibi hâllerde *sacdata 'l-sahv* denilen ilâve iki secde kıldığını söylemekle iktifâ eder (msl. Muslim, *Masācid*, hadîs 85; Aḥmed b. Ḥanbal, III, 12, 37, 42; al-Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 88; *Sahv*, bâb 4 v.b.). al-Buḫārī, *Ṣalāt* bölümünün 32. bâbının başlığında daha az doğru olarak tanzim edilmiş bir vaziyetin hâtırasını muhâfaza etmiştir.

Fıkıh namazın değerini yok eden fiiller ile namazda vücûdun aldığı vaziyetlerin neler olduğunu büyük bir itinâ ile tâyin eder (al-Navavî, *ayn. esr.*, s. 103 v.dd.; Abū İsḥāḳ al-Şīrāzī, s. 28 v.d.). Hadîs, menşe'de namaz esnâsında mü'minlerin aralarında serbestçe konuştuklarını, Peygamberi selâmladıklarını ve biribirleri ile selâmlaştıklarını, fakat Peygamberin bu serbestliğe son verdiğini nakleder (al-Buḫārī, *al-'Amal fi 'l-ṣalāt*, bâb 2, 4). Eski vaziyet sık-sık zikredilen şu hikâye ile çok bâriz bir şekilde anlatılmıştır: Peygamber, Zaynab'in bir kızı boynunda iken, namaz kılıyordu; seedeye (*sucūd*) varınca söylendiğine göre, çocuğu yere bırakıyor ve kalkarken, yeniden alıyordu (msl. al-Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 106 Muslim, *Masācid*, hadîs 41—44; al-Nasā'ī, *Masācid*, bâb 19). Bir başka hadîs Ḥasan ile Ḥusayn'in Peygamber secdede iken sırtına bindiklerini hikâye eder (msl. Aḥmed b. Ḥanbal, II, 513).

III.

Günlük beş vakit namazdan başka, mecbûrî olmayan bâzı namazlar da vardır; al-Ġazzālī,

bunları üç zümreye ayırır : *sunna, mustaḥabb* ve *taṭavvu'* (*İḥyā'*, Kahire, 1302, I, 174). Bunlardan bâzıları yalnız Peygamberin ölümünden sonra meydana çıkmıştır; bu, onların neden dolayı mecbûrî olmadığını izâh eder; diğerleri, daha Peygamber hayatta iken, bir az arka plana düşmüş idi.

Gece namazı (*ṣalāt al-layl*) da böyledir. Hadîste en çok kullanılan adlandırma budur; fakat *Kur'an*'da bu, *tahaccud* kelimesi ile karşılanır (*Kur'an*, XVII, 80). Bu kelimenin iştikakı (gece uyanık kalmak) ihtimâl gece beklemeleri ile ve husûsiyle garbî Asya sûfî ve zâhidlerinin son derecede riâyet ettikleri geceyi ibâdetle uyanık geçirme (süryânîde *şahrā*) âdeti ile yakınlığını muhtemel kılmaktadır. Dinî süryânî edebiyatında bu menâsik hakkında çok açık bilgilere sâhibiz. Buna göre, bâzan geceyi ibâdetle geçirme bizâtihî sevap kazandırıcı bir iş olup, geceyi uyanık geçirmek ekseriyâ mukaddes kitaplar okumak, tefekkür ve merâsimle yapılan duâ ile alâkalıdır. *Tahaccud*'ü de böyle tasavvur etmek gerekir. *Laylat al-Ḳadr* [b. bk.] ve umûmiyetle ramazan gecelerinde yapılan ibâdetin tasvirinde bunun için tercihan *ḳiyām* tâbiri kullanılır ki, bu da sâdece ayakta durma ve geceyi ibâdet ile, uykusuz geçirme hâline bir kıymet isnât edildiği netîcesini çıkarmağa imkân verir [bk. madd. RAMAZAN, TERÂVÎH.].

En eski müslüman cemâatinde bu şekildeki gece ibâdetlerinin gayretle edâ edildiği hadîsten anlaşılmaktadır. Bu mevzûda daha geniş bilgi için bk. mad. TAHACCUD. Burada yalnız şunu söyleyeceğiz ki, şüphesiz daha Peygamberin hayâtında bu ibâdetlerin mecbûrî olmak husûsiyetleri kaldırılmış idi (Abū Dā'ūd, *Taṭavvu'*, bâb 17, 26; al-Nasā'ī, *Ḳiyām al-layl*, bâb 2; al-Dārimī, *Ṣalāt*, bâb 165).

Vitr gece namazına (*ṣalāt*) sıkıca bağlanmaktadır. Bu kelime „tek" mânasına gelmektedir ve menâsiki, gerçekten de gece namazının çift rek'atlarına bir rek'at eklemekten ibârettir. Bu mevzûda daha fazla bilgi için bk. mad. VİTR. Günlük namazın en eski islâm cemâatinde ne kadar az sâbit olduğu öğleden evvelki yegâne namaz olan *ṣalāt al-żuḥā* („kuşluk namazı") hakkında nakledilen şeylerden anlaşılmaktadır. Aḥmed b. Ḥanbal (I, 147)'e göre, bu namazın vakti şöyle tesbit edilmiş idi: Peygamber *ṣalāt al-'aṣr* („ikindi namazı")'ı kıldığı zaman güneş battığı yere ne kadar mesâfede ise, doğduğu yere de aynı mesâfede olduğu zaman *żuḥā* namazını kılıyordu. Bâzı nakillere göre, Peygamber *ṣalāt al-żuḥā*'yı tavsiye etmiş (al-Nasā'ī, *Ḳiyām al-layl*, bâb 28; *Ṣiyām*, bâb 81; al-Dārimī, *ṣalāt*, bâb 151; Aḥmed b. Ḥanbal, II, 175, 265 mükerrer, 271 v.b.) ve bunu muntazam bir şekilde edâ etmiştir (*ayn. esr.*, I, 89, II, 38); bu demektir ki, bu namaz kendisi için farz (*farīża*) ve müslümanlar için sünnet (*sunna*) idi (*ayn. esr.*, I, 231 v.d., 317 mükerrer). Bâzı hadîslere göre de, Peygamber bu namazı yalnız bir defa kılmıştır ve yahut bu mevzûda bize bilgi veren şâhid onu yalnız bir defa bu namazı kılarken görmüştür (al-Buḫārī, *Aẕān*, bâb 41; Muslim, *Ṣalāt al-musāfirīn*, hadîs 80, 81; Abū Dā'ūd, *Taṭavvu'*, bâb 12; Aḥmed b. Ḥanbal, III, 156) yâhut da Peygamber bunu yalnız seyâhattan dönüşte kılıyordu (Muslim, *Ṣalāt al-musāfirīn*, hadîs 75, 76). Bu rivâyetlere Abū Bakr, 'Omar ve İbn 'Omar gibi mühim şahsiyetlerin *ṣalāt al-żuḥā*'yı kılmadıkları hakkındaki rivayetleri eklemek lâzımdır (al-Buḫārī, *Tahaccud*, bâb 31; al-Dārimī, *Ṣalāt*, bâb 152). Bu sonuncusu hattâ buna bid'at (*bid'a*, „dinde yenilik", çok şiddetli bir kelime) diyecek kadar ileri gider (Muslim, *Ḥacc*, hadîs 220; Aḥmed b. Ḥanbal, II, 128 v. d., 155).

Umûmiyetle iki rek'attan mürekkep olup, farz namazların başında veya sonunda kılınan namazlar pek çoktur: *ṣalāt al-fajr*'den evvel ve sonra (al-Buḫārī, *Aẕān*, bâb 15; Abū Dā'ūd, *Taṭavvu'*, bâb 6); *ṣalāt al-ẓuhr*'dan evvel ve sonra (al-Buḫārī, *Tahaccud*, bâb 25; Muslim, *Ṣalāt al-masāfirīn*, hadîs 105, 106); tam güneş batarken kılınması câiz olmayan [krş. mad. MIḲÂT] *ṣalāt al-'aṣr*'dan evvel ve sonra (bk. Abū Dā'ūd, *Taṭavvu'*, bâb 8; al-Buḫārī, *Mavāḳit*, bâb 53; krş. *Maġāzī*, bâb 6); *ṣalāt al-maġrib*'den evvel ve sonra (al-Buḫārī, *Tahaccud*, bâb 35, 25) *ṣalāt al-maġrib*'den sonra 6 rek'at; al-Tirmiẕī, *Mavāḳit*, bâb 203); *ṣalāt al-'işā*'dan sonra (al-Buḫārī, *Tahaccud*, bâb 25). Bununla berâber Peygamberin bu ihtiyârî namazları her gün kılmadığı hikâye edilmektedir; umûmiyetle bunların sayısı 16 veya 12 olarak gösterilir (Aḥmed b. Ḥanbal, I, 111 v.d., 142 v. d., 146 v.d.). [Türkiye'de bunlara kısaca namazların sünnetleri denilir ki, bu namazların (*ravātib*), hanefî mezhebine göre, mıkdarları şöyledir: sabah namazının 2 rek'atlık farzından evvel 2 rek'at, öğle namazının 4 rek'at olan farzından evvel 4 ve sonra da 2 rek'at; ikindi namazının 4 rek'atlık farzından evvel 4 rek'at; akşam namazının 3 rek'at olan farzından sonra 2 rek'at; yatsı namazının 4 rek'atlık farzından evvel 4 ve sonra da 2 rek'at. Yatsı namazından sonra 3 rek'at *vitr* namazı (aş.-bk.) kılmak vâcipti. Cuma namazından evvel ve sonra da dörder rek'at sünnet vardır.] Bunun hâricinde hafta veya ayın muhtelif günlerinde (bk. al-Ġazzālī, *İḥyā'*, I, 174 v.dd., *Ṣalāt*

bölümünün 7. bâbında) ve bir câmiye girildiği veya bir seyâhattan dönüldüğü v. b. gibi bâzı hâller münâsebeti ile (al-Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 60; Muslim, *Ṣalāt al-musāfirīn*, hadîs 74) kılınan *ravātib* vardır.

IV.

Günlük namaz yalnız olarak kılınabilir; bununla berâber cemâat ile kılınması tavsiye edilmiştir (bu mes'ele hakkındaki fikir ayrılıkları için bk. al-Navavī, *ayn. esr.*, I, 126 v.d.). al-Navavī'ye göre, her hâlde, kadınlar için cemâatle kılmak husûsunda bir mecbûriyet yoktur; namaz hakkında onlara böyle bir tavsiyede bulunulmaz. Hadîste cemâat ile namaz kılmanın fâydaları açıkça aydınlatılmıştır (msl. al-Buḫārī, *Aẕān*, bâb 29—31, 34; Muslim, *Masācid*, hadîs 245—259, 271—282; al-Nasā'ī, *A'imma*, bâb 42, 45, 48—50, 52). Cemâat hâlinde namaz için toplantı yeri olarak bir câmi seçilmesi tavsiye olunur; fakat bu seçme mecbûrî değildir. Namazın değeri iştirâk edenlerin muayyen bir sayıda olışlarına da bağlı değildir. Abū Isḥāḳ al-Şīrāzī (*Tanbīh*, s. 31; krş. İbn Māca, *Iḳāma*, bâb 5) iki kişinin cemâat hâlinde namaz kılabileceklerini söyler. Üç kişinin iştirâk etmiş olduğu namazlar sık-sık tasvir edilmiştir (msl. Muslim, *Masācid*, hadîs 269).

Namaza sükûnetle gidilmesi tavsiye olunur (al-Buḫārī, *Aẕān*, bâb 20, 21, 23; Muslim, *Masācid*, hadis 151—155). Bir de namaza başlamadan bir az önce namaz için yer alınması ve namazın bitmesinden sonra orada bir müddet durulması bilhassa sevaptır (Aḥmed b. Ḥanbal, II, 266, 277, 289 v.d., 301). Cemâatle kılınacak namaza, bitmesine yalnız bir rek'at kala gelen, bu gecikmesine rağmen, „namaza (*ṣalāt*) vaktinde yetişmiş sayılır" (al-Buḫārī, *Mawāḳīt*, bâb 29; Muslim, *Masācid*, hadîs 161—165 v.b. ve zıt düşünce için bk. Mālik, *Vuḳūt*, hadîs 16). Kılınacak bir namaz yalnız olarak edâ edildikten sonra câmiye girilse bile, cemâat hâlindeki namaza iştirâk edilmelidir (Abū Dā'ūd, *Ṣalāt*, bâb 56; al-Tirmiẕī, *Mawāḳīt*, bâb 49). Mâmâfih buna zıt görüşü müdâfaa eden müellifler de vardır (Abū Dā'ūd, *Ṣalāt*, bâb 57). Ekseriyâ zikredilen umûmî kaide cemâat (*camā'a*) ile kılınamamış olan kısmın yalnız olarak telâfî edilmesidir (Aḥmed b. Ḥanbal, II, 237 v. dd., 270 v.b.).

Câmide sıralar (*ṣaff*) hâlinde durulur; sıraların irtibâtına ve düzgün olmasına çok ehemmiyet verilir (al-Buḫārī, *Aẕān*, bâb 71, 72, 74—76, 114; Muslim, *Ṣalāt*, hadîs 122—128, Abū Dā'ūd, *Ṣalāt*, bâb 93—100; Aḥmed b. Ḥanbal, III, 3, 112 v. dd., 122 v.b.). İlk saftaki yerlere ayrı bir mümtâziyet atfedilir (al-Buḫārī, *Aẕān*, bâb 9, 73; Muslim, *Ṣalāt*, hadîs 129—132); bu sıra içinde de imamın sağında bulunan yerler tavsiye edilir (İbn Māca, *Iḳāma*, bâb 34). Bütün bunlar yalnız erkeklere mahsûstur; kadınların son sırada yer almaları söylenmiştir (Aḥmed b. Ḥanbal, II, 247, 336, 354, 370). Cemâat namazı (*ṣalāt al-camā'a*) bir imam tarafından kıldırılır: imam ilk sıranın önünde durur yahut kendisinden başka yalnız iki kişi var ise, aralarında durur yahut da biri sağında, diğeri arkasında bulunacak şekilde yer alır (Abū Dā'ūd, *Ṣalāt*, bâb 98; al-Nasā'ī, *Taṭbīḳ*, bâb 1; Aḥmed b. Ḥanbal, I, 451).

İmamın bütün hareketlerinin tam ve doğru olarak taklit edilmesi emredilir (al-Buḫārī, *Aẕān*, bâb 51—53, 74, 82 v.b.). Bu kaideyi ihmâl eden ilâhî bir cezâya çarpılır (Aḥmed b. Ḥanbal, II, 425; Mālik, *Nidā'*, hadîs 57).

Mittwoch (*ayn. esr.*, s. 22; krş. Becker, *Der Islam*, III, 386 v. dd.), imam ile yahudi ibâdetindeki *şelîaḥ haş şibbūr* arasında bir münâsebet kurmak istemiştir. İslâmiyette imamlık yapabilecek evsâfta olan her kes bu vazîfeyi yerine getirebilir. Peygamberin hayâtında Medine'de namazı bizzat kıldırmaması nâdiren vâkî olmuştur. Son hastalığında ve bir de kendisi Medine'de bulunmadığı zamanlarda, umûmiyetle Abū Bakr'in onun yerini alması icâp etmiştir. Hadîste bu husûsta geniş atıflar vardır; fakat bu işâretlerin çoğu Peygamberin ölümünü tâkip eden siyâsî hâdiselerin akislerinin te'siri olarak kebûl edilmelidir. İmam kelimesinin çok zengin mânasının da gösterdiği gibi, o zamanlar namaz kıldırmağa çok büyük bir ehemmiyet veriliyordu. Peygamberin mescidinde cemâatin (*camā'a*) idârecisi olan kimse aynı zamanda tabi'î olarak bütün cemâatin siyâsî idârecisi idi. Yavaş-yavaş imamın bu iki vazîfesi ayrıldı; fakat bir kasabanın en küçük cemâatinin idârecisi için olduğu gibi, halîfe için de imam adı muḥâfaza edilmiştir.

Hiç olmazsa ilk halîfeler zamanında, Peygamberin mescidinde imam değişmez olarak tâyin edilmiş ise de, eyâletlerde bu vazîfenin bir çok şahıslar tarafından sırası ile îfâsı beklenebilirdi. Hadîs mecmualarında eyâletlerde bu vazîfenin nasıl görüldüğünün izlerine rastlanmaz. Belki de bundan hicretin ilk asırlarında hiç bir âdetin teşekkül etmemiş olduğu netîcesi çıkarılabilir. Cemâat için yeter derecede şahıs toplanmış ise, bâzan en yaşlı olanın (al-Buḫārī, *Aẕān*, bâb 17, 18, 35, 49, 140; *Cihād*, bâb 42; al-Nasā'ī, *Aẕān*, bâb 7 v. b.), bâzan da *Kur'an*'ı en iyi bilenin (Muslim, *Masācid*, hadîs 289—291; al-Nasā'ī, *Aẕān*, bâb 18; Aḥmed b. Ḥanbal, III, 24, 34, 36 v. b.) namaz kıl-

dırması gerektiği söylenir. Köle ve azatlı köleler bile, imamlık vazîfesini yapabilirler (al-Buḫārī, *Aẕān*, bâb 54). Zeydîlerin rivâyet ettikleri bir hadîste, battâ kadınların bile bu vazîfeyi görebileceklerinden bahsolunur (*„Corpus Juris" di Zaid ibn Ali*, nşr. Griffini, nr. 189). Kimin arkasında namaz kılınabileceği mes'elesi de fıkıh kitaplarında ve hadîs mecmûalarında münâkaşa edilmiştir (al-Navavī, *ayn. esr.*, s. 131 v. dd.; al-Buḫārī, *Aẕān*, bâb 56; Abū Dā'ūd, *Ṣalāt*, bâb 63).

İmamın me'sûliyeti (Aḥmed b. Ḥanbal, II, 232, 284, 377, 378 v. b.) gibi, ilâhî mükâfâtı da (Abū Dā'ūd, *Ṣalāt*, bâb 58; İbn Māca, *Iḳāma*, bâb 47) aydınlatılmıştır. İmam, eğer dinî mevzûlarda büyük salâhiyet sâhibi bir kimse ile bir arada bulunursa, yerini ona vermelidir (al-Nasā'ī, *A'imma*, bâb 3, 6). Kimse kendisini mü'minlere zorla kabûl ettirmemelidir (Abū Dā'ūd, *Ṣalāt*, bâb 62; al-Tirmiẕī, *Mavāḳit*, bâb 149). İmam yabancı olmamalı, memleket halkından olmalıdır (Abū Dā'ūd, *Ṣalāt*, bâb 65; al-Tirmiẕī, *Mavāḳit*, bâb 147; Mālik, *Ṣalāt al-camā'a*, bâb 15).

Cemâate (*camā'a*) imamlık işi yavaş-yavaş, bir dereceye kadar sâbit bir **me'mûriyet oldu**. Mısırda imam ekseriyâ bir küçük esnâf veya bir mektep muallimidir (Lane, *Manners and Customs*, Paisley ve London, 1899, s. 96 v. d.). Büyük câmilerin iki imamı bulunur ve aylıkları câmiin sandığından ödenir. Mekke'de imamlık vazîfesi en itibârlı âlimler tarafından olduğu kadar, ehemmiyetsiz kimseler tarafından da yapılır (Snouck Hurgronje, *Mekka*, II, not 234). İndonezya'da bu vazîfe aynı zamanda hâkimlik ve kadılık vazîfelerini gören *panġulu*'lar tarafından yapılır (krş. Snouck Hurgronje, *Verspr. Geschriften*, II, 116 v. d., 177; *De Atjèhers*, I, 89). Bu husûsta daha geniş bilgi için bk. mad. MESCİD.

Günlük beş vakit namazdan başka, bâzı hâdiseler münâsebeti ile, cemâatin hep birden edâ ettikleri başka namaz ve duâlar da vardır. Cuma namazı bunlar arasında ilk mevkii işgâl eder (tasviri için bk. mad. CUMA, bayram namazları için bk. mad. İD, yağmur duâsı [*ṣalāt*] için bk. mad. İSTİSKA, ay tutulması münâsebeti ile yapılan duâ [*ṣalāt al-kusūf*] için bk. mad. KÜSÛF). Burada yalnız şu kadar söylenecektir ki, bu namaz ve duâlarda bir çok eski halk âdetleri muhâfaza edilmiştir.

Seyâhat esnâsında kılınan ve iki rek'attan mürekkep olan namaz başka bir nevîdendir, yâni bu gerçek namazın husûsî veya kısaltılmış bir şeklidir. Fakîhler, tabi'î olarak, seyâhat kelimesi ile neyin anlaşılması lâzım geldiğini tâyin etmek husûsunda çok uğraşmışlardır. Seyâhat için namazın hafifletilmesinin bir başka şekli iki veya daha çok namazı bir araya toplayıp (*cam'*), bir namaz gibi kılmaktır. Hadîs bu mevzûda bir çok izâhlar vermektedir (msl. al-Buḫārī, *Taḳṣīr al-ṣalāt*, bâb 6, 13—19; Muslim, *Ṣalāt al-musāfirīn*, hadîs 42—58 v.b.). Yukarıda bu maddenin ilk kısmında söylendiği üzere, Peygamberin Medine'de bir çok namazı bir araya topladığı rivâyet olunur; bu rivâyetlerin ehemmiyeti için bk. burada söylenmiş olanlar ve bir de al-Navavī, *ayn. esr.*, s. 159 v.d.

Kur'an'da tasvir edilmiş olan husûsî bir namaz (*ṣalāt*) da düşman tarafından gelecek yakın bir tehlike hâlinde kılınandır (*Kur'an*, IV, 102— v.dd.). Bu namaz mûtad namaz hareketlerinden şu noktalarda ayrılır: mü'minler iki sıra hâlinde toplanırlar; bir sıra secdede (*sucūd*) iken, diğer sıradakiler ellerinde silâh nöbet tutarlar; sonra hepsi secdeyi tamâmlayıncaya kadar, bu vazîfe nöbetle tekrarlanır. *Taşahhud* sonra toplu bir hâlde söylenir. Düşmanın *ḳibla*'den başka bir taraftan gelmesi bekleniyorsa, hareketler vaziyetlere göre değiştirilir (teferrüâtı için bk. msl. al-Navavī, *agn. esr.*, s. 181 v. dd.). Bu takdirde namazın kısaltılması da câizdir (Muslim, *Ṣalāt al-musāfirīn*, hadîs, 4, 5; al-Nasā'ī, *Ṣalāt al-ḫavf*, bâb 4, 7, 23, 24, 26, 27). Hattâ bir rek'attan ibâret bir „korku namazı" (*ṣalāt al-ḫavf*) bile zikrolunur (Aḥmed b. Ḥanbal, I, 237, 243).

Nihâyet burada **ölüler için kılınan namaz** (*al-ṣalāt 'ala 'l-mayyit, ṣalāt al-cināza*)'dan kısaca bahsedilecektir. Bu her kes için müşterek bir vazîfedir (*farż al-kifāya*) ve bundan ancak istisnâî hâllerde vazgeçilebilir (bk. Snouck Hurgronje, *Verspr. Geschr.*, I, 138, not 3). Bâzı hadîslerde, ölen her müslüman için ayrı namaz emredilmiştir (İbn Māca, *Canā'iz*, bâb 31; al-Nasā'ī, *Canā'iz*, bâb 57). Hadîste (al-Buḫārī, *Canā'iz*, bâb 23, 85; *Tafsīr, Kur'an*, IX münâsebeti ile bâb 12, 13; Muslim, *Faḍā'il al-ṣaḥāba*, hadîs 25 v.b.) Peygamberin münâfıkların başı olan 'Abd Allāh b. Ubayy'in ölümü üzerine onun cenâze namazını kıldırdığı ve bundan dolayı 'Omar tarafından âdetâ siteme mârûz bırakıldığı nakledilir ve bu sebeple *Kur'an*, IX, 85 âyetinde şunlar vahyedilmiştir: „Onlardan ölen hiç bir kimse için cenâze namazı kılma ve mezarı yanında durma; zîra onlar Allahı ve Peygamberini inkâr etmişlerdir ve *fāsiḳ* oldukları hâlde ölmüşlerdir" (*fāsiḳ* mefhûmunun fıkıh bakımından târifi için bk. Snouck Hurgronje, *Verspr. Geschr.*, II, 97). Bundan başka, hadîste Peygamberin, intihar etmek sûreti ile ölenlerin namazından vazgeçtiği söylenmektedir (Muslim, *Ca-*

nā'iz, hadîs 107; Abū Dā'ūd, *Ḫarāc*, bâb 46). Bununla berâber al-Navavî (*ayn. esr.*, s. 225) bu hâlde istisnâ yapmamak gerektiğini söyler. Yine hadîste Peygamberin ölünün borçları ödenmeden önce, bu namazı kılmadığı söylenir (al-Buḫārî, *Ḫavālāt*, bâb 3; Abū Dā'ūd, *Buyū'*, bâb 9; Aḥmed b. Ḥanbal, II, 290, 399). Bir de fıkıhta ölünün hayatta kalan yakınlarına bu husûsun en çabuk şekilde îfâ edilmesi tavsiye olunur (al-Navavî, I, 221). Adlî makamlar tarafından idâm edilmiş olan kimseler için Peygamberin cenâze namazı (*ṣalāt al-cināza*) kıldırıp-kıldırmadığı husûsunda hadîste mütenâkız kayıtlar vardır (Abū Dā'ūd, *Canā'iz*, bâb 47; al-Nasā'î, *Canā'iz*, bâb 63, 64). Bu namazda da Peygamberden önceki devirden kalma âdetlerin muhâfaza edilmiş olduğu düşünülebilir (bk. A. J. Vensinck, *Some Semitic Rites of Mourning and Religion*, *Verh. AW*, yeni seri, XVIII, nr. I, bahis 2—3). Abū İsḥāḳ al-Şîrāzî (nşr. Juynboll, s. 47 v.d.)'ye göre, cenâze nâmazı şöyle kılınır: imam, ölü erkek ise, tabutun baş tarafında ve kadın ise, ayak tarafında ayakta durur (bu eski an'anedir; bk. al-Buḫārî, *Canā'iz*, bâb 63; Muslim, *Canā'iz*, hadîs 87, 88 v.b.), niyet eder ve dört defa ellerini kaldırarak, *tekbir* getirir. İlk tekbirde *fātiḥa* okur; ikincide Peygambere salavât getirir, üçüncüde ölüye ve dördüncüde de namaza iştirâk edenlere duâ eder. İki *taslîma* ile namazı sona erdirir.

Cenâze namazının (*ṣalāt al-canā'iz*) kılınması gereken yer hakkında fikir ayrılığı vardır. Bâzı işâretler, eski zamanlarda, Medine'den, msl. Habeşistan'da ölmüş olan Nacāşî [b. bk.]'nin namazında olduğu gibi (al-Buḫārî, *Canā'iz*, bâb 4; Muslim, *Canā'iz*, hadîs 63, 64), bunun musallâda kılındığını hâtıra getirebilir. İbn Sa'd (I/II, 14) da bu namazın Peygamber tarafından ölünün evinde kılındığı söylenmektedir. Bundan dolayı Sa'd b. Abi Vaḳḳāṣ'ın cenâzesinin 'Ā'işa'nın veya Peygamberin dul zevcelerinden birinin ricâsı üzerine, câmiye götürülmesi bir bid'at gibi telakkî edilmiştir. 'Ā'işa'nın halkın itirazlarına şöyle cevap verdiği nakledilir: — „İnsanlar ne kadar unutkandır. Peygamber bu namazı câmide kılmak itiyâdında idi" (Muslim, *Canā'iz*, hadîs 99, 101). Muslim'in şârihi al-Navavî bu rivâyeti ve aynı şekilde al-Zurḳānî, Mālik'in *Canā'iz*, hadîs 22'si münâsebeti ile, bu namazı câmide kılma husûsundaki muhtelif mezhep görüşlerini nakletmişlerdir (bu mevzûda bk. bir de *Semitic Rites of Mourning and Religion*, s. 2 v.dd.). Her hâlde, bugünkü islâm dünyasının bir çok kısımlarında bu namazın câmide kılınması âdet olmuştur (Lane, *Manners and Customs*, s. 526; Snouck Hurgronje, *Mekka*, II, 189). Fakat Açe'de bu namaz, ekseriyâ, Cava'da olduğu gibi, ölü evinin avlusunda kılınır (Snouck Hurgronje, *De Atjèhers*, I, 468; ayn. mil., *Verspr. Geschr.*, IV/I, 242). Bu, tavsiye edilmemekle berâber, biç olmazsa şerîat tarafından câiz görülmektedir (ancak bu mezheplere göre değişir).

Cenâzenin namazda hazır bulunması zarûrî değildir. Mekke'de şehir dışında ölmüş memleket şahsiyetleri için *ṣalāt al-cināza* kılmak âdeti vardır (*Mekka*, II, 189). Bu âdet, Peygamberin Medine'de ölmüş olan Nacāşî'nin namazını kıldığını bildiren hadîse (yk.-bk.) istinât edebilir.

V.

Namazın (*ṣalāt*) ehemmiyeti mes'elesi avrupalı araştırıcılar tarafından umûmiyetle noksan ve dar ölçüde düşünülmüştür. Namaza büyük bir zapt ve rapt altına alma değeri veren Ranke'nin düşünceleri memnûniyetle kabûl edilir ve hiç şüphe yok ki, bu değer de aslâ küçümsenemez. Medine'de, Peygamberin sağlığında, dinî hayâtın son derecede mühim bir husûsu, islâmiyetten önceki arap düşüncesinin müslüman düşüncesi hâline gelmesi, namaz etrâfında tamamlanmış olmalıdır. Aynı değişme sonraları halîfeler devrinde islâm imparatorluğunun eyâletlerinde vukua geldi. Dinî cemâatlerdeki gelişmenin en müessir âmillerinden biri namaz olmuş olmalıdır.

Buna karşılık avrupalı, dinî bir ibâdet olarak, namazı kendine bas görüş ile muhâkeme etmektedir; protestan namazda iç hayâtın yokluğuna, katolik ise, dinî merâsim haşmetinin mevcût olmamasına işâret eder. İlmî bakımdan bu iki görüş yanlıştır. Namazın ehemmiyeti hakkında doğru bir fikir sâhibi olmak isteyen kendi-kendine şu suâli sormalıdır: Namaz bir müslüman için neyi temsil eder? Bu suâle, muhtelif islâm ülkelerindeki müslümanların namaz için gösterdikleri gayret müşâhede edilerek, kısmen cevâp verilebilir. Bu nevi müşâhedelerin hemen hepsi az mıkdardaki müslümanın günlük beş vakit namazı muntazaman kıldıkları netîcesini çıkarmağa imkân verir (Lane, *ayn. esr.*, s. 84; Snouck Hurgronje, *Verspr. Geschr.*, IV/I, 8, 16). İndonezya'da, *cihād* ile temâyüz eden Açe müslümanlarının ancak çok küçük mıkdârı cemâat namazına katılır. Banten (Cava)'de, Palembang (Sumatra)'da, Sunda takım-adalarının ayrı-ayrı kısımlarında, bil'akis cemâat hâlinde namaz kılmağa büyük ihtimam gösterilir (Snouck Hurgronje, *Verspr. Geschr.*, IV/II, 373 v.d.; ayn. mll., *De Atjèhers*, I, 89 v.d.).

Lane'in Mısır'daki namaza dâir müşâhedesi (*Manners and Customs*, s. 98) ehemmiyetlidir;

„Müslümanların umûmî ibâdetlerinde en büyük vekar ve en büyük nizam hâkimdir. Câmideki ifâde, tavır ve hareketler heyecanlı bir zühde değil, fakat sâkin ve mütevâzî bir dindarlığa delâlet eder. Onlar namazlarında aslâ isteyerek yanlış bir söz söylemez ve gayrı muntazam bir hareket yapmazlar. Günlük hayatta bizzat kendi dindaşları ile veya başka bir dine mensûp kimseler ile olan münâsebetlerinde gösterdikleri gurûr ve taassup, câmie girer-girmez, ortadan kalkmış gibidir ve onlar yaratıcılarına ibâdet ederken yapmacık bir tevâzû veya zorâki bir tavır ifâde etmeksizin, mütevâzî ve günâhlarından pişman olmuş gibidirler."

Dinî hayatta namazın ehemmiyeti hususunda e d e b i y a t zengin bir bilgi kaynağıdır. İlk iki asır için, bilhassa hadîsten istifâde edilebilir. İslâmiyetin beş rüknü (*rukn*) sayılırken, *ṣalât* (namaz) dâimâ ikinci yeri işgâl eder (al-Buḫārī, *Īmān*, bâb 2; Muslim, *Īmān*, hadîs, 19—22; bu arada şuna işâret edelim ki, ilk rükün her zaman aynı şekilde gösterilmiş değildir). Saçı dağınık bir bedevînin Peygambere kaba ve yersiz bir şekilde „nasıl selâmete erişebilirim?" suâlini sormasının bahis mevzuu olduğu pek sık zikredilen hikâyede, Peygamber ona islâmiyetin mü'minlerden istediği vazîfeleri, yâni günlük beş vakit namazı, ramazan orucunu ve zekâtı saymakla cevap vermiştir (al-Buḫārī, *Īmān*, bâb 34; Muslim, *Īmān*, hadîs 8). Müslümanların vazîfelerini sayan diğer hadîslerde, msl. Peygamber tarafından Yemen'e gönderildiği zaman Mu'āẕ b. Cabal'in almış olduğu tâlimâtta, tevhîd. yâni Allah'ın birliğini tasdik yanında, beş vakit namaz ile zekât da zikredilir (msl. al-Buḫārī, *Zakāt*, bâb 1; Muslim, *Īmān*, hadîs 29—31). Burada hacc ve ramazan orucu zikredilmemiştir. En iyi ameller derecesinde *ṣalât* (namaz) ekseriyâ birinci sırayı işgâl eder (al-Buḫārī, *Mavāḳīt*, bâb 5; krş. İbn al-Māca, *Ṭahāra*, bâb 4; al-Dārimī, *Vużū'*, bâb 2). Günlük beş vakit namazı, doğru şekilde edâ etmek, cennete girmeği te'min eder (al-Nasā'ī, *Īḳāma*, bâb 6; Mālik, *Ṣalāt al-layl*, hadîs 14 v.b.). Namazın ihmâl ve terki insanı şirke ve kâfirliğe götüren bir köprüdür: „İnsan ile şirk ve kâfirlik arasında namazın terki bulunur" (Muslim, *Īmān*, hadîs 134; krş. al-Nasā'ī, *Ṣalāt*, bâb 8).

Namazın günahtan t e m i z l e y i c i olmak bakımından değeri hadîste, mecâzî bir şekilde, ifâde edilmiştir: namaz, herkesin kapısında akan, iyilik getirici bir sel gibidir: o, günde beş defa içeri girer; onun hâlâ kirinin kalabileceğini nasıl düşünürsünüz? (Mālik, *Ḳaṣr al-ṣalāt fi 'l-safar*, hadîs 91; krş. Aḥmed b. Ḥanbal, I, 71 v.d., 177; II, 379, 426, 441; III, 305, 317 v.b.). Aynı şekilde çok yayılmış olan başka bir hadîste bu değer mecazsız ve benzetmesiz olarak ifâde edilmiştir: farz bir namaz, bu namaz ile müteâkip namaz arasında irtikâp edilebilecek olan günahları affettirmeğe yarar (*ayn. esr.*, II, 229; bilindiği üzere, dinî amellerin bu temizleyici hassaları büyük günahlar, *al-kabā'ir*, için mûteber değildir; *ayn. esr.*, II, 359).

Beş vakit namaz kılmanın cennete girmeği te'min ettiğine dâir olan hadîs bir az önce zikredilmiş idi. Aşağıdaki ifâde daha ileri gitmektedir: namazın farz olduğunu bilen cennete girecektir (*ayn. esr.*, I, 60). K ı y â m e t t e h e s a p g ü n ü n d e, namazı kılmakta az veya çok sadâkat bilhassa hesâba katılacaktır: hesâp edilecek ilk şey namaz olacaktır; bu husûsta muâhaze edileceği bir şeyi yok ise, insan ebedî saâdete uloşacaktır; aksi hâlde mahvolacaktır (krş. al-Nasā'ī, *Ṣalāt*, bâb 9; al-Tirmiẕī, *Mavāḳīt*, bâb 188; Aḥmed b. Ḥanbal, I, 161 v. d., 171; II, 290 v.b.).

Namaz Allahtan başka hiç bir şeyle alâkalı olmamak h â l ve d ü ş ü n c e s i içinde kılınmalıdır. Peygamberin namaz esnâsında zihnini işgâl ettiği için, üzeri işlemeli elbiseleri çıkardığı pek sık rivâyet olunur (al-Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 14; al-Nasā'ī, *Ḳibla*, bâb 20; krş. bâb 12).

Namazın, bâzan söylendiği gibi, sırf bir vazîfenin yerine getirilmesinden ibâret olmayıp, aynı zamanda bir h i s a i ş i olduğu şu hadîsten anlaşılmaktadır: Peygamber: — „Bu dünyâ metâından kadınlar, güzel kokular bana sevdirilmiştir; namaz ise, gözümün nûrudur; en çok sevdiğim şeydir" — demiştir (Aḥmed b. Ḥanbal, III, 128, mükerrer 285). Bir de ekseriyâ namaz sırasında gözlerden akan yaşlar da takdir edilmektedir (Abū Dā'ūd, *Ṣalāt*, bâb 156; al-Nasā'ī, *Sahv*, bâb 18; Aḥmed b. Ḥanbal, II, 188, IV, 25; krş. 26).

Namazın daha bâriz bir usûsiyeti şudur: namaz Allah ile iki ayrı durumda zikredilmiş olarak bulduğumuz samîmî bir konuşmadır. Bir taraftan bu husûsiyet namaz esnâsında, namazın ne olduğu sebebine dayanarak, kıble cihetine tükürülmesini men'eden hadîste görülmektedir (al-Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 39; *Mavāḳīt*, bâb 8; Muslim, *Masācid*, hadîs 54; Aḥmed b. Ḥanbal, II, 34 v.d., 144; III, 176, 188, 199 v.d., 234, 273, 278, 291 v.b.). Diğer taraftan bu husûsiyet sırada da belirmektedir: sizlerden biri namaz kılarken, Rabbi ile samîmî bir konuşma hâlindedir; o zaman, bu vasfı ile ona ne söylemesi gerektiğini bilmelidir; bundan dolayı namazda duâlar okurken, hiç birinizin sesi bir başkasının sesini örtmemelidir (Aḥmed b. Ḥanbal, II, 36, 67, 129). Bu sözler şu kudsî hadîste (*ḥadīṯ ḳudsī*) daha güzel bir şekilde

izâb edilmiştir. Allah dedi:—„Ben namazı kendim ile kulum arasında iki parçaya böldüm, bu parçalardan biri benimdir; hâlbuki diğeri kuluma âittir ve kulum istediğini elde eder." — Allahın elçisi şöyle diyordu: — „*Kur'an* okuyunuz. Kul: — „Alemlerin sâhibi Allaha hamdolsun" — dediği zaman, Allah: — „Kulum bana hamdetti" — der. Kul: — „Bize acıyan Allaha şükrolsun" — dediği zaman, Allah: — „Kulum bana şükretti, beni övdü" — der. Kul: — „Kıyâmet gününün sâhibine hamdolsun" — dediği zaman, Allah: — „Kulum benim şânımı yüceltti" der. Kul: — „Sana taparız, senden yardım dileriz" — dediği zaman, Allah: — „Bu âyet benim ile kulum arasında müşterektir ve o istediğini elde edecektir"—der. Kul: — „Bize doğru yolu, kendilerine nîmet verdiklerinin, senin gazabına çarpılmamış olanların ve sapıklık yapmayanların yolunu göster" — dediği zaman, Allah: — „Bu sözler kuluma âittir ve o istediğini elde edecektir" — der (Aḥmed b. Ḥanbal, II, 460).

Namazın bir hastalıktan kurtulma vâsıtası olarak kabûl edilmesi bizi şaşırtmamalıdır; zîra bu vâkıanın benzerleri başka dinlerde de bulunmaktadır (İbn Mâce, *Ṭibb*, bâb 10; Aḥmed b. Ḥanbal, II, 390, 403). Diğer taraftan, çok büyük ve kıymetli dileklerin yerine gelmesi için kılınan *ṣalât al-ḥâca* („dilek namazı"; al-Tirmiẕî, *Vitr*, bâb 17) ile az veya çok ehemmiyetli bir karar vermeden önce kılınan bir *ṣalât al-istiḫâra* [bk. mad. İSTİHÂRE]'ye tesâdüf etmekteyiz (al-Buḫârî, *Tahaccud*, bâb 25; Abû Dâ'ûd, *Vitr*, bâb 31; al-Tirmiẕî, *Vitr*, bâb 18; Aḥmed b. Ḥanbal, III, 344 v.b.).

Namaza verilen *münâcât* adı, namazın daha islâmiyetin en eski devirlerinde t e f e k k ü r e doğru aldığı istikametin başlıca husûsiyetidir (bu mevzûda her şeyden önce bk. L. Massignon, *Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane*, Paris, 1922) ve bu istikamet islâmiyeti istilâ eden yabancı tasavvufun girdiği başlıca kapı olmuştur.

İslâmî t a s a v v u f u n en eski şahsiyetlerinden biri olan al-Muḥâsibî (ölm. 243=857, bk. mad. MUHÂSİBÎ) namazın ehemmiyetine dâir bir risâle yazmıştır (krş. Massignon, *ayn. esr.*, s. 259, not 1) ve Ḥakîm al-Tirmiẕî (285=898) namazın tasavvufî tarafını 42 cümlede anlatmıştır (parçalar için bk. Massignon, *ayn. esr.*, s. 259).

Daha sonra mutasavvıflarda namaz, zikr ve vird ile mukayese edilecek olursa, bir az arka plana düşer. al-Ḳuşayrî, *Risâla*'sinde, buna husûsî hiç bir bahis ayırmamıştır. Hucvîrî'de namaz bilhassa tarîkate yeni girenlere tahsis edilmiş gibi görünür; bunlar namazda âdetâ bütün tasavvufî hayâtın bir aksini bulurlar. Onlar için *ṭahâra* tarîkate girişi, *ḳibla* mürşide bağlılığı, *Kur'an* okumak *ẕikr*'i, *rukû'* tevâzuu, *sacda* kendi kendini tanımayı, *taşahhud*, *uns* ve *taslîm* bu dünyâdan vazgeçmeyi temsil eder. Tam mânası ile her mutasavvıf namazda ayrı bir şey görmektedir; biri için namaz Allah ile *ḫuḍûr*'a ve diğeri için *ġayba*'ye varmak vâsıtasıdır (Hucvîrî, *Kaşf al-maḥcûb*, ingl. trc., Nicholson, *GMS*, XVII, 301 v. dd.). Bununla berâber Hucvîrî muhtelif sûfîlerin namaz sevgisini tebârüz ettirir.

Bütün f e y l e s û f l a r d a n burada sâdece, namaz hakkında küçük bir risâle (*Fî 'l-kaşf 'an mâhîyat al-ṣalât va ḥikma taşrî'ihâ*, *Câmi' al-badâ'i'*, Kahire, 1335=1917, s. 2—14) yazmış olan İbn Sînâ'yı zikredeceğiz. Ona göre, namazın bizzat cevheri, Allahı varlığı içinde ve bu varlığın zarûreti içinde tanımak vâkıasıdır. Bunu kılan mü'minin husûsî vasıflarına göre, namaz bâtınî veya zâhirîdir. Şeriati kuran kimse bütün insanların rûh basamaklarına tırmanamayecaklarını biliyordu. Bâzılarının tabi'î temâyüllerini köstekleyen cismânî bir inzibâta ve mecbûrî bir riyâzete ihtiyâcı vardır. Bu namazın zâhirî tarafıdır. Onun gerçek iç cevheri saf bir kalb ve arzûlardan (*amânî*) temizlenmiş ve kurtulmuş bir rûh ile *muşâhadat al-Ḥaḳḳ* („Hakkı seyretme")'tır. Sonra İbn Sînâ şu hükmü incelemeğe geçer: namaz kılan Rabbi ile samîmî konuşma hâlindedir (yk.-bk.). O bunun ancak hissedilebilen âlemin dışında vukua gelebileceğini söyler. Bu rûh hâleti içinde bulunanlar rûhen Allahın huzûrundadırlar ve ilâhî (al-ilâh) cevherinde temâşâ ederler. Bu sûretle namaz cevherî bir seyirdir (*muşâhada*) ve sırf bir ibâdet, yâni cevherî ilâhî aşk ve rûhun temâşâsıdır.

al-Ġazzâlî'nin *ṣalât* hakkındaki bahsi *İḥyâ*'da, *Rub' al-'ibâdât* bölümünde, (fıkıhta olduğu gibi) *ṭahâra* ile *zakât* bahisleri arasında yer almıştır. al-Ġazzâlî'nin, diğer ibâdetlerde olduğu gibi, burada da şer'î emirleri ne kadar ince bir doğrulukla tasvir ettiğine (Kahire, 1302 tab. I, 140 v. dd.) ve diğer taraftan namazı rûh hayatını taleblerini tatmine imkân veren tasavvufî-ahlâkî bir yüksekliğe nasıl yerleştirdiğine dikkat etmelidir. II. ve III. bölümlerde söylenenlerden sonra, onun beyânının yalnız son kısmını kısaca gözden geçirebiliriz. Namaz hayâtının bütünlüğünü veren iç mânalar (*ma'ânî*) şu altı husûstur: gönül huzûru (*ḥuḍûr al-ḳalb*), zekâ, saygı (*ta'ẓîm*), heybet (*hayba*), ümit, utanç (*ḥayâ'*).

al-Ġazzâlî'nin her şeyden önce gönül huzûru hakkındaki açıklamasına (s. 145) dikkat etmek lâzımdır. Fakîhler yalnız *takbîr*'de gönül

huzûru isterler; *fuḳahâ' al-mutavarri'ân* ve *'ulamâ' al-âḫira*'ye göre, gönül, bil'akis bütün namaz esnâsında buzûr içinde olmalıdır; fakat bu ancak mü'minlerin az bir kısmında bulunur. Şu sözleri söyleyen Ḥâtim al-Aṣamm'in namazı en mükemmel namazdır: „Namaz sâati gelince, itinâlı bir abdest (*vużû'*) alır ve namaz kılacağım yere giderim, uzuvlarım namaza müheyyâ bir âziyete gelinceye kadar, beklerim. Sonra Kâbe önümde karşımda, *ṣirâṭ* köprüsü ayaklarımın altında, cennet sağımda, cehennem solumda ve Azrâil arkamda olduğu hâlde, ayağa kalkarım ve bu namazın hayâtımın son namazı olduğunu düşünürüm. O zaman kendimi korku ile ümit arasında hissederim; *takbîr*'i hakkı (*taḥḳîḳ*) ile getiririm; *Kur'an*'ı kaidesi (*tartîl*) ile okurum; itâatle *rukû'*, tevâzû ile secde (*sucûd*) ederim, sol kalçam üzerinde otururum, ayaklarımdan birinin üst kısmını gererim, sağ ayağımı baş parmağı üzerine yerleştiririm ve bütün bunları *iḫlâṣ* ile yaparım. Bundan sonra namazımın Allah tarafından kabûl edilip-edilmediğini bilmem" (s. 139, 7 v. dd.).

al-Ġazzâlî şu sözleri ile ahlâkî görüşünü te'yit eder: „Namazını kusursuz kılmayan kimse, bu namazı ile, ancak Allahtan uzaklaşır" (krş. *Kur'an*, XVI, 92).

„*Ḥużûr al-ḳalb*'e ulaşmak için, fâydalı vâsıtalar" bahsinde başlıca m â n i a olarak, namazı huzûrdan mahrûm bırakan gaflet düşünceleri zikredilir. Bu düşmanların, sebepleri ile mücâdele ederek, koğulması gerekir. Bunlar iki çeşittir: dış ve iç sebepler. Gafletin (*ġafla*), süryânî sûfîlerince (*fehyâ*), dış sebepleri duygu uzuvlarından gelir. Bundan dolayı, bu uzuvların bütün sapıtma imkânları bertaraf edilmelidir. Bundan dolayıdır ki, *muta'abbidân* namazı karanlık ve ancak secdeye (*sucûd*) yetecek büyüklükte bir hücrede kılarlar. İbn 'Omar'in bu hücre içinde hiç bir eşyâya tahammül edemediği söylenir. Gafletin iç sebeplerinin çok daha büyük bir te'siri vardır. Kökleri endîşelerde, dünyevî düşünce ve meşgûliyetlerdedir. Bununla berâber, en kuvvetli te'siri arzûlar yapar. Âhireti düşünerek, bu sebepler ile mücâdele etmelidir. Namazın bütün hazırlık hareketleri ve bütün kısımları âhiret (*âḫira*) ile ilgilendirilmelidir. Ezan zamanında kıyâmet gününün *nidâ*'sı düşünülmelidir. *'Avra* örtülürken, bir iç *'avra* olup-olmadığı düşünülmelidir. v.b.

Namazın en yüksek g â y e s i nefsini hakir görme ve tevâzû yardımı ile ulûhiyet içinde kendini kaybetmektir. Sufyân al-Ṣavrî'nin — „Tevâzuu tanımayan kimsenin namazının hiç bir değeri yoktur" — dediği rivâyet olunur. al-Ġazzâlî bu fikirleri iki hususî bahiste açıklamıştır (*bayân iştirâṭ al-ḫuşû' va ḥużûr al-ḳalb*, s. 145 v.d. ve *ḥikâyât va aḫbâr fî ṣalât al-ḫâşi'în*, s. 157 v.d.). Bu son bâhiste büyük peygamberlerin namazda (*ṣalât*) ne kadar istiġrâka dalmak âdetinde oldukları, muhtelif misâller ile, gösterilmektedir.

(A. J. WENSINCK.)

ṢALÂT. [Bk. SALÂT.]

SALÇUKLULAR. [Bk. SELÇUKLULAR.]

SA'LEB. Ṣ**A'LAB**, ABU 'L-'ABBÂS AḤMED B. YAḤYÂ B. ZAYD B. SAYYÂR (Yâḳût: Yasâr) AL-ŞAYBÂNÎ (Banî Şaybân'ın *mevlâ*'sı), a r a p n a b i v â l i m i. Her ne kadar Kûfe dil mektebine mensûp sayılmış ise de, hayâtının büyük kısmını Bagdad'da geçirmiştir. 200 (815)'de doğdu. 16 yaşından itibâren kendini arap dili tetkikine verdi. Hocaları Abû 'Abd Allâh b. al-A'râbî, al-Zubayr b. Bakkâr v.b. idiler. Büyük bir şevk ile al-Kisâ'î'nin ve bilhassa al-Farrâ'ın eserlerini tetkik etti. 25 yaşında iken, bu son âlimin bütün eserlerini ezbere bildiğini iddia eder. Daha sonra Ṣa'lab de müderris ve âlim oldu. Bu sıfatla, vezir İsmâ'îl b. Bulbul'ün sâyesinde, saraydan oldukça yüksek bir maaş alıyordu. En tanınmış talebeleri Abû Bakr b. al-Anbârî ve Abû 'Omar al-Zâhid'dir. 13 sene müddetle, Bagdad vâlisi Muḥammed b. 'Abd Allâh b. Ṭâhir'in oğullarının muallimliğini yaptı. Onun ilmî faâliyeti, diğer taraftan, lisâniyâta ve daha ziyâde gramere dâir te'lif ettiği eserlerinde ifâdesini bulmuştur. Bugün eserlerinin çoğunun sâdece ismini biliyoruz. Mevcut eserlerinden yalnız üçü (*Kitâb al-faṣîḥ*, *Ḳavâ'id al-şi'r*, bk. *bibliyografya* ve *Kitâb macâlis Ṣa'lab*, nşr. 'Abd al-Salâm Hârûn, Kahire, 1368=1948) basılmıştır. [Eserlerinin mevcut nüshaları için bk. Brockelmann, *G A L*, I, 118; *Suppl.*, I, 181. Bunlardan *Kitâb faṣîḥ al-kalâm*'ın Ṣa'lab'in eseri olduğu (msl. bk. *al-Fihrist*, s. 74) kabûl edilmiş ise de, Yâḳût'un İbn al-Nadîm'den naklen verdiği, fakat *al-Fihrist*'te bulunmayan bir kayda nazaran (*İrşâd*, Kahire, ts., V, 144), eserin asıl müellifi al-Ḥasan b. Dâvûd al-Raḳḳî'dir. Şimdilik bu rivâyeti te'yit edecek başka bir vesîkaya sâhip değiliz. Ancak Abu 'l-Ḥasan 'Abd Allâh adlı birinin *Kitâb faṣîḥ al-kalâm*'dan seçme sûreti ile vücûda getirdiği bir eserin (=*İḫtiyâr Faṣîḥ al-kalâm*) h. IV. asırda istinsâh edilmiş eski bir yazması bu meseleyi bir dereceye kadar halleder görünmektedir. J. Bart'ın 1876'da Ṣa'lab'e isnât ederek bastırdığı *Faṣîḥ*'in metninin aynı olan bu nüshada bu eserin „Ṣa'lab'in rivâyet ettiği *Kitâb al-faṣîḥ*'ten Abu 'l-Ḥasan 'Abd Allâh'ın yaptığı bir seçme (=*İḫtiyâr*)" olduğuna dâir bir kayıt vardır. Buna göre, Ṣa'lab bu eseri, belki

bâzı tasarruflar ile, rivâyet etmiş idi (bu mes'ele meşhûr nüsha hakkında bk. Ahmed Ateş, *Konya kütüphânelerinde bulunan bâzı mühim yazma eserler, Belleten*, nşr. TTK, Ankara, 1952, XVI, 61 v.d., nr. 11; ayn. mll., *Çorum ve Yozgat kütüphânelerinden bâzı mühim arapça yazmalar, İslâm ilimleri enstitüsü dergisi*, İstanbul, 1959, s. 58 v.d., nr. 10; *Faṣîḥ*'in 'Abd el-Ḥamîd b. Abi'l-Ḥadîd tarafından, 740= 1242/1243 yılında, manzûm hâle getirilmesi sûretiyle, kaleme alınmış olan *Naẓm Faṣîḥ Ṣa'lab* için bk. *ayn. makale*, nr. 11)]. Ṣa'lab ihtiyarlığında sağır oldu. Bu hâle cemâziyelevvel 291 (904)'de câmiden dönerken başına gelen bir kazâ sebep olmuştur. Çok sâde bir hayat sürdüğü için, kızına [(al-Zubaydî, s. 167: kızının kızına)] büyük bir miras bırakabildi. Ölümünden sonra çok zengin kütüphânesi vezir al-Ḳâsim b. 'Ubayd Allâh tarafından satın alınmıştır. İlmî istikametini göz önüne alarak, sonraki arap dil âlimleri onu Kûfe mektebi mensûpları arasına sokmuşlar, onun bu dil mektebinin hem zirvesini, hem de sonunu temsil ettiğini kabûl etmişlerdir. Gerçekten de o, kûfeli âlim al-Farrâ'nın harâretli tarafdârı olduğunu bizzat beyân ediyordu ve basralılardan, muâsırı meşhûr al-Mubarrad [b. bk.]'e karşı cephe almış idi; fakat G. Weil'in işâret ettiği gibi, Kûfe dilcileri tam mânası ile bir mektep te'sis etmemişlerdir; kendilerini Kûfe mektebi mensûbu sayanların bir birlik hâlinde gösterilmesi, Basra mektebinin aklî ve mantıkî devamcıları olduklarını farzeden, hattâ zıt temâyüle müteallik de olsa, kendi devirlerinde ulaşılan inkişâf hâlini mâziye kadar uzatan muahhar dil âlimlerinin ihtirâsıdır. Böylece Ṣa'lab de al-Farrâ'nın an'anesini devam ettirdi; fakat o nahivdeki usûlünü sağlam temeller üzerine kurmakta ve bunu geliştirmekte diğer kûfeliler kadar muvaffak olamadı. Tamâmiyle hâfızaya dayanan bilgileri bir araya getirmek ve lisâniyâta dâir husûsî hâlleri tetkik etmekteki gayreti, diğer dilcilerde olduğu gibi, onun da usûl hakkında verimli bir faâliyet göstermesine imkân vermemiştir.

Bibliyografya: [Abû Ṭayyib al-Luġavî, *Marâtib al-naḥvîyîn* (nşr. M. Abu 'l-Faḍl İbrâhîm), Kahire, 1375, s. 95 v.d.; al-Azharî, *Tahẕîb al-luġa* (*MO*, 1920, XIV, 26); al-Zubaydî, *Ṭabaḳât al-naḥvîyîn* (nşr. M. Abu 'l-Faḍl İbrâhîm), Kahire, 1373 (1954), s. 155—167; Yûsuf b. Aḥmed al-Ḥâfiẓ, *Nâr al-ḳabas* (Nûruosmâniye kütüp., nr. 3391, 172a v.d.); al-Ḫaṭîb al-Baġdâdî, *Târîḫ Baġdâd* (Kahire, 1949), I, 204—212; Abu 'l-Ḥasan 'Alî b. Yûsuf al-Ḳıftî (nşr. M. Abu 'l-Faḍl İbrâhîm), Kahire, 1374 (1950), I, 138—151]; *al-Fihrist* (nşr. Flügel), s. 74; Yâḳût, *İrşâd al-Arîb* (*G M S*, VI), II, 133—154; İbn Ḫallikân, *Vafayât* (nşr. Wüstenfeld), nr. 42 (trc. de Slane, I, 83—86); al-Suyûṭî, *Buġyat al-vu'ât* (Kahire, 1326), s. 172 v.dd.; Abu 'l-Barakât İbn al-Anbârî, *Nuzhat al-alibbâ* (Kahire, 1294), s. 293—299; Muḥammed Bâḳir, *Ravżât al-cannât* (Tahran, 1307), I, 56 v.d.; F. Krenkow, *Il „Libro della Classi" di Abu Bakr az-Zubaydî* (*R S O*, XIII, 107—156, nr. 78); F. Flügel, *Die grammatischen Schulen der Araber* (*Abh. für die Kunde des Morgenlands*, II, 4, 164—167); G. Weil, *Abu 'l-Barakât Ibn al-Anbârî, Die grammatischen Streitfragen der Basrer und Kufer* (Leiden, 1913), bilhassa s. 65 v.d. ve 75—81; Brockelmann, *G A L*, I, 118; *Suppl.*, I, 181; J. E. Sarkîs, *Mu'cam al-maṭbû'ât al-'arabîya va 'l-mu'arraba* (Kahire, 1928 v.dd.), st. 662 v.d.; Ṣa'lab, *Kitâb al-faṣîḥ* (nşr. J. Barth), Leipzig, 1876; *L'Arte poetica di Abu 'l-'Abbâs Aḥmed b. Yaḥyâ Ṯa'lab* (nşr. C. Schiaparelli; *Actes du Huitième Congrès International des Orientalistes*, II/1, A, s. 173—214), Leiden, 1893 [bk. bir de Ign. Kraçkovski, *Le manuscrit du „Kitâb al-mucâlasât" de Ṯa'lab au Musée Asiatique (comptes rendus de l'Académie des Sciences de l'URSS*, 1930, B, s. 211—217, burada rusça bibliyografyaya âit umûmî ve mufassal mâlûmat (s. 211, not 1 ve 3) ve adı geçen yazmanın tavsifi bulunmaktadır. (Bu eser 'Abd al-Salâm Hârûn tarafından neşredilmiştir: *Kitâb macâlis Ṣa'lab*, Kahire, 1368—1948)]. (R. PARET.)

SA'LEBE. ṢA'LABA, sık kullanılan (nâdiren Ṣa'lab şeklinde) eski bir arap şahıs ismi ve eski Arabistan'ın büyük kabîle topluluklarının tâlî kollarından bir kısmının en eski cedd olarak kabûl ettikleri şahsın adı. Nitekim büyük Bakr b. Vâ'il kabîlesinden (Yamâma'dan Baḥrayn'e kadar uzanan bölgede) Ṣa'laba b. 'Uḳâba, Nefûd mıntakasında Ġaṭafân kabîlesinden Ṣa'laba b. Sa'd b. Ẕubyân, Tamîm kabîlesinin Ṣa'laba b. Yarbû' ve Ṭayy kabîlesinin Ṣa'laba Ṭayy denilen kolları biliniyor. Gassânîler hânedanının ceddi olarak, bir Ṣa'laba b. 'Amr b. Mucâlid'den bahsedilir. Josua Stylites'in zikrettiği, Lahmîlere karşı mücâdelelere iştirak eden „Ṣa'laba âilesinden Roma idâresinde bulunan araplar" ya Gassânî menşe'lidirler (Nöldeke) veya Bakrî Ṣa'laba (Rothstein, *Die Dynastie der Lakhmieden in al-Ḥîra*)'lere mensûpturlar. Cenûbî Arabistan kabîleleri arasında Azd ve Kinâna Ṣa'labaleri bulunmaktadır. Ayrıca Yeṯrib'deki Avslere mensûp bir Ṣa'laba âilesi ile

yahudi Ḳaynuḳā'lardan bir Ṯa'laba b. al-Fiṭyūn (Caussin'de yanlış olarak Ḳiṭyūn) âilesini de zikretmek lâzımdır. Peygambere karşı düşmanca tavır takınmış olan bu kabîleden ilmi ile dikkati çeken Muḫayrîḳ adındaki kimsenin bilâhare müslüman olduğu ve Uḥud'da şehid düştüğü rivâyet edilir (al-Ṭabarî, I, 1424; İbn al-Aṯîr, III, 24 v. dd.).

Bibliyografya: İbn Durayd, *Kitāb al-iştiḳāḳ* (nşr. Wüstenfeld); al-Ṭabarî (nşr. de Goeje), bk. fihrist; Wüstenfeld, *Geneal. Tabellen* ve *Register*; Caussin de Perceval, *Histoire des Arabes*. (H. H. BRAU.)

SA'LEBÎ. AL-ṮA'LABÎ (? —1035), AḤMED B. MUḤAMMED B. İBRÂHÎM ABÛ İSḤÂḲ AL-NÎSÂBÛRÎ, meşhûr akâid âlimi ve müfessir. Muharrem 427 (teşrin II. 1035)'de ölmüştür. En mühim eseri *Ḳur'an* tefsiri olan *al-Ḳaşf va 'l-bayān 'an tafsîr al-Ḳur'ān*'dır. İbn al-Cavzî, bilhassa ilk sûrelerin tefsirinde zayıf hadîsleri kabûlünden dolayı, onu tenkit etmiştir (İbn Taġrîbirdî, *al-Nucām al-zāhira*, nşr. Popper, II, 166, sene 666). Fakat bu eser Schwally'ye göre (bk. Nöldeke, *Gesch. des Qorāns*, II, 174) bu sâhada en faydalı eserlerden biri olup, al-Ṭabarî'den başka, takrîben diğer 100 kaynakta mevcut mâlûmâtı mâkul bir şekilde terkip etmiş, al-Bayżāvî noksansız olmak husûsundaki bütün gayretlerine rağmen, onu ancak iki misli aşabilmiştir. Buna rağmen, Yâḳût'un geniş sâhaya yayılmasından sitâyiş ile bahsettiği ve Aḥmed b. al-Muḫtâr al-Rāzî'nin 631 (1233)'e doğru *Mabāḥiş al-tafsîr*'inde onun hakkında *Munāḳaşāt* yazdığı (bk. *Fihrist al-kutub al-'arabiyāt al-maḥfūẓa bi 'l-kutubḫānat al-ḫidîviya*, Kahire, 1310, I, 198) bu eser henüz basılmamış ve bir kenarda kalmıştır. Tefsirinden çıkmış bulunan ve onu ikmâl eden *Ḳişāş al-anbiyā'*'sı daha çok yaygındır. Filhakîka bu eser metinden çıkarılabilen mâlûmâtı çok genişletmektedir; fakat *ḳuṣṣāṣ*'ların, msl. al-Kisā'î [b. bk.]'de olduğu gibi, aşırı hayalciliğinden hemen-hemen uzak bulunmaktadır. [Ayrıca şâhid olarak pek çok şiir nakletmiş olması ile de mühimdir]. Bu eser müteaddit defalar, msl. Kahire'de 1297, 1303, 1306, 1308, 1310, 1314, 1321, 1324 ve 1340'ta; Bombay'da 1306'da basılmış ve Muḥammed Amîr b. 'Abd Allāh al-Ya'ḳûbî tarafından Kazan türkçesine tercüme edilmiştir (Kazan, 1903). Eser her kese hitap eden mütedâvil kitaplardan biri olduğu için, pek büyük bir serbestîlik ile, metnine müdâhale ve tasarruftan çekinilmemiştir; nitekim msl. Paris 1923 yazmasının metni al-Kisā'î'nin eseri ile karışmış bir hâlde bulunmaktadır.

Bibliyografya: Yâḳût, *İrşād al-arîb* (nşr. Margoliouth), II, 104; İbn Ḫallikān, *Vafayāt* (Kabire, 1299), nr. 30; al-Suyūṭî, *Ṭabaḳāt al-mufassirîn* (nşr. Meursinge), nr. 5; ayn. mll., *Buġya* (Kahire, 1326), s. 154; Wüstenfeld, *Geschichtsschreiber der Araber*, nr. 185; *GAL*, I, 350.; *Suppl* I, 592. (C. BROCKELMANN.)

SALGURLULAR. Salgurlu atabeyleri adı altında, Oğuzların Salur [b. bk.] kabîlesi tarafından, Selçuklu imparatorluğunun harâbeleri üzerinde kurulmuş bir hânedan. Salġur Horasan'a hicret edip, büyük Selçukluların ilk sultanı olan Tuġrul Bey [b. bk.]'e katılan bir Türkmen zümresinin reisi idi. Salġur soyundan biri olan Boz-Aba [bk. BUZABA] Irak ve Horasan Selçukluları hükümdarlarının dördüncüsü bulunan Ġiyâṯ al-Dîn Mas'ûd'a karşı yapılan bir muhârebede öldürüldü ve yeğeni SUNḲUR B. MAVDŪD Selçuklulara karşı isyân ve Fars'ta istiklâlini ilân etti; orada 120 seneden fazla hukûm süren bir hânedan kurdu; fakat nâdiren tam bir hukûmranlığa mazhar oldu; zîra önce Irak Selçuklularına, sonra Ḫvārizmşâhlara ve nihâyet moğullara tâbî oldu. Sunḳur 1161'de öldü ve kendisine halef olarak kardeşi ZENGÎ B. MAVDŪD'u bıraktı; Zengî b. Mavdûd hukûmdarlığının ilk zamanlarında Suriye atabeyleri olan ve Fars saltanatı iddiasında bulunan amca-zâdeleri tarafından rahat bırakılmadı. Onları yendikten sonra Fars üzerindeki hâkimiyetini tanıyan Irak Selçuklu sultanı Arslan b. Tuġrul'a tâbiiyyetini arzetti; 1175'te ölümü üzerine, büyük oğlu TAKLA ona halef oldu; bu da, Irak Selçuklularına tâbi olarak, 20 yıl saltanat sürdü. 1194'te ölünce, amca-zâdesi Sunḳur'un oğlu TUĞRUL ve küçük kardeşi SA'D B. ZANGÎ [b. bk.] taht iddiasına kalkıştılar. Tuğrul idâre merkezini önce zaptedip, hukûmdar unvânını aldı ise de, Sa'd, onun ile 8 yıl muhârebe etti. Bu devir esnâsında memleket tahrip edildi. 1203'te Tuğrul'u esir eden Sa'd tahta çıktı. Saltanatının ilk devrinde kıtlık ve vebâ ile harâp olmuş bulunan memleketinin refâhını sağlamak ile meşgûl oldu. Bu arada Ḫvārizmşâhlar 1194'te Salgurluların topraklarına ilhâk edilmiş olan Irak Selçukluları mağlûp edilmişlerdi. Sa'd, 'Alā' al-Dîn Muḥammed Ḫvārizmşāh'a hücûm etti ise de, mağlûp ve esir oldu; serbest bırakılmasını te'min maksadı ile, İṣṭaḫr ve Uşkunvān'ı terke ve Selçuklulara vermekte olduğu vergiye müsâvî bir vergi ödemeğe mecbûr oldu. Sa'd, aynı zamanda, büyük şâir Sa'dî'nin şiirdeki mahlasını kendisinden aldığı hukûmdar olarak şöhret bulmuştur. 28 yıl saltanat sürdü ve 1231 (bk. bir de mad. SA'D B. ZENGÎ)'de ölümü üzerine, oğlu ABÛ BAKR kendisine halef oldu. Abû Bakr, babasının esâreti esnâsında tahtı ele

geçirmek teşebbüsünde bulunmuş, bu yüzden hapse mahkûm olmuş ve Ḫvārizmşāh Celāl al-Dīn Mengübirdi 'nin ısrarları üzerine, serbest bırakılmış idi. Devletinin hudutlarını genişletti ise de, önce moğul hanı Ögedey Cengiz 'in oğlu ve halefi hukümdara ve sonra da 1256 'da İran moğullarından İlhan Hulagu 'ya tâbiiyetini arz ile vergi ödemeğe mecbûr oldu. Ögedey Han ona Ḳutluġ Han unvânını verdi. Abū Bakr 1260 'ta öldü. Oğlu SA'D II. kendisine halef oldu. 12 günlük bir hukümdarlıktan sonra öldü ve yerine henüz küçük yaşta olan bunun oğlu MUḤAMMED geçti; bu sonuncunun sâdece isimden ibâret olan saltanatı 1262 'de ölümü ile sona erdi. Kendisine Sa'd I. 'in küçük oğlu Salġur 'un oğlu olup, amca-zâdesi bulunan MUḤAMMED ŞĀH halef oldu. Muḥammed Şāh 18 temmūz 1263 'te tahttan indirildi ve öldürüldü; yerine SALÇŪḲ ŞĀH B. SALĠUR geçti. Bu zât moğullar tarafından mağlûp edildi ve kânûn I. 1264 'te öldürüldü. Fars 1256 'dan beri İlhanlılara tâbî idi; fakat Sa'd II. 'in kızı ve Selçuk 'un amca-zâdesi olan ĀBIŞ ḪATUN tahta çıkarıldı ve ancak bir yıl hukûm sürdü. Bu müddet sonunda Hulagu 'nun dördüncü oğlu Mengü Timur ile evlendi ve hukûmeti kendi nâmına idâre etti. Bu Hatun 'un 1284 'te ölümü ile bu hânedan da son buldu.

SALGURLULAR HÂNEDANININ ŞECERESİ

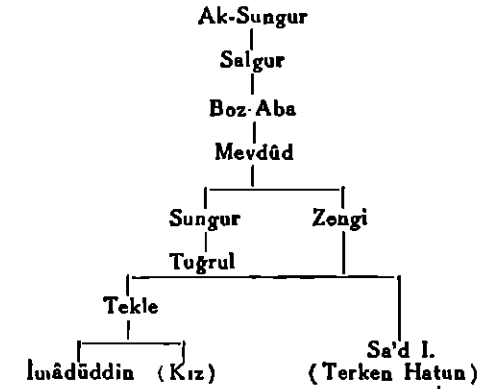

(Bk. E. de Zambauer, *Manuel d. Gén.*, s. 232)

Bibliyografya: Ḥamd Allāh Mustavfī al-Ḳazvīnī, *Tārīḫ-i guzīda* (*GMS*); Mīr Ḫvānd, *Ravżat al-ṣafā* (taş bası., Tahran); krş. *The history of the Atábegs of Syria and Persia* by Mirchond (nşr. W. H. Morley), London, 1848, s. 23 v. dd.; Houtsma, *Recueil de textes relatifs à l'hist. des Seldjoucides*, bk. fihrist. (T. W. HAIG.)

SALḤĪN. [Bk. SELḤİN.]

SALĪB. AL-ṢALĪB (A.; cem. *ṣulub*, *ṣulbān*), haç; bu tâbir hıristiyan remzine işâret ettiği gibi, din ile ilgisi olmayan hâllerde de haç şeklinin ifâdesi için kullanılır (mes. develere haç şeklinde dağlama, *vasm* 'de olduğu gibi). İlk mânası ile bu kelimenin ârâmî dili sâhasından, her hangi bir değişikliğe uğramadan, alınmış olması mümkündür. Bu tâbire *Kur'an* 'da tesâdüf edilmez; hadîslerde ise, kıyâmet tasvirlerinde geçer. İsâ, kıyâmet yaklaşınca, gökten inerek, Deccâl 'e karşı mücâdele eder; domuzları öldürür ve haçı parçalar (al-Buḫārī, *Anbiyā'*, bâb 49; Muslim, *Īmān*, hadîs 242 v.d.; İbn Mâca, *Fitan*, bâb 33; İbn Ḥanbal, *Musnad*, II, 240, 272 v.b.). Kıyâmet gününde bütün dinî cemâatler, husûsî alâmetleri ve putları ile birlikte, Allahın huzûruna gelirler. Hıristiyanlar haçı tâkip ederler ve al-Masīḥ b. Maryam 'e tapmış olduklarını ikrarları üzerine cehenneme atılırlar (al-Buḫārī, *Tavḥīd*, bâb 24).

al-Buḫārī, *Ṣalāt* 'ın 15. bâbının tercümesinde *ṣavb muṣallab*, haç şeklinde örnekler ile dokunmuş bir elbiseden bahseder ki, namaz esnâsında Peygamberin dikkatini çektiği için, bu şekiller 'Ā'işa tarafından sökülüp atılmıştır.

Lugatçiler haça hıristiyanların *ḳibla* 'si derler ki, bu onların (hıristiyanların) ibâdetlerini bir istavroz önünde yaptıklarını bildiklerine delâlet eder.

'Omar 'in fethedilen bâzı Filistin şehirleri ile yapılan anlaşmalarında hıristiyanlara, kilise ve haçları için, husûsî bir *amān* verilmektedir (al-Ṭabarī, I, 2405 v. dd.). Ancak daha sonraki zamanlara âit kaynaklardan edindiğimiz bir vesîkada hıristiyanların haçı alenen kullanmaları 'Omar tarafından men'edilmiştir (Hamaker, *Incerti auctoris liber*, s. 165 v.d.; Muir, *The Caliphate*, s. 137; krş. Caetani, *Annali*, yıl 17, § 174 v.d.).

al-Ma'mūn 'un sarayında hıristiyan ile müslüman din âlimleri arasında vukû bulan bir münâzaada, hıristiyanların haça gösterdikleri tâzim bir taarruz noktası teşkil etmiştir (krş. A. Guillaume, *A Debate between Christian and Moslem Doctors, Centenary Supplement to the JRAS*, teşrin I. 1924, s. 242).

583 (1187) yılında Ḥaṭṭīn muhârebesinde müslümanlar bir „hakikī haçı" (*ṣalīb al-ṣalabūt*), yâni İsâ haçının bir parçası üzerine yerleştirilmiş bulunan bir haçı ellerine geçirmişlerdir (*Historiens des Croisades, Hist. Orientaux*, I, 685). Hıristiyanların haçı ile ilgili mâlûmat için bk. madd. İSA ve NASÂRÂ.

Hıristiyan-arap eserlerinde başkaca da mâlûm olan haç bulma efsâneleri v.b. bulunur. *Şalaba* fiili asmak veya çarmıha germek sûretiyle idam cezâsına delâlet eder.

Kelimenin küçültme şekli için bk. mad. ŞULAYB.

Bibliyografya: Lugatler ve bk. mad.; L. Caetani, *Annali dell' Islām*, yıl 17, 174 v.d. (III/II, 957 v.d.); W. Muir, *The Caliphate, its Rise, Decline and Fall* (nşr. T. H. Weir), Edinburgh, 1924, s. 137; A. v. Kremer, *Kulturgeschichte des Orients*, I, 103; H. A. Hamaker, *Incerti auctoris liber de expugnatione Memphidis et Alexandriae* (Leiden, 1825), trc. s. 165 v.d. (A. J. WENSINCK.)

ŞALİB. [Bk. SALİB.]

SALİḤ. [Bk. SELİH.]

ŞĀLİḤ. [Bk. SÂLİH.]

SĀLİḤ. ŞĀLİḤ, arap Şamūd kavmine gönderilmiş olan peygamber. Tehlikeleri haber verici ve mûtâd şekilde, Peygambere benzer bir şekilde tasvir edilmektedir; kavmini ihtidâ etmeğe ve yalnız Allaha tapmağa dâvet eder (*Kur'an*, VII, 73; XI, 61; XXVI, 142); kendilerine Allahtan gördükleri lutufları gösterir (*Kur'an*, VII, 74; LI, 43) ve onlardan hiç bir karşılık istememekle iftihâr eder (XXVI, 145); fakat onlar kendisini kabaca kovarlar, sihirbâz olmakla, ithâm ederler (XXVI, 135); onu kendisine vahiy geldiğini iddiâ etmesine imkân olmayan, kendileri gibi, bir insan sayarlar (LIV, 24); babalarının dinlerini terketmek istemezler (XI, 62); bir kıyâmet ve hesap günü olacağı düşüncesini reddederler (LXIX, 4). Hareket tarzı halk arasında bir ayrılma tevlit eder (XXVII, 45); yalnız zayıflar ona inanırlar; fakat kudret sâhipleri onunla alay ederler (VII, 75). Ona kudret sâhipleri, vaazlarına kızmadan önce, ümit bağlamışlardı (XI, 62). Bu durumlar peygamberin hayâtı için de ilgi verici bir benzerlik teşkil edebilir. Allah, işâret olarak, Şamūd kevmine bir dişi deve gönderir (XVII, 59) ve Şāliḥ kavminden onun serbestce otlamasının te'minini ve kendi sularından ona su verilmesini ricâ eder (VII, 73; XXVI, 155; LIV, 28); fakat hayvanı sakatlarlar ve onu aralarından bilhassa dinsiz olan birine (XCI, 12; LIV, 29) öldürtürler (VII, 77; XI, 65; XXVI, 157) ve alayla Şāliḥ'i kendilerini tehdit ettiği cezâyı başlarına getirtmeğe dâvet ederler (VII, 77). Şāliḥ onlara 3 gün evlerinde kalmalarını emreder (XI, 65). O zaman şiddetli bir fırtına kopar (XI, 67; LI, 44; VII, 78'e göre, bir zelzele olur; krş. bir de LIV, 31; LXIX, 5) ve ertesi gün onlar evlerinde, ölü olarak, yere serilmiş bulunurlar. Peygamberlere dâir muahhar ve müslüman menşe'li hikâyelerde bâzı noktalar muhtelif tarzlarda tamamlanmıştır.

Kur'an, VII, 74'e göre, 'Âd kavmından sonra gelen Şamūd halkının bize başka yerlerden de mâlûm olan [bk. mad. ŞAMŪD] eski bir arap kabîlesi olduğuna bakılacak olursa, bu hikâyenin oldukça sağlam bir temeli olmalıdır. Aynı şekilde, metinlerde sık-sık zikredilen Şamūd halkının kayalara kazmış oldukları (LXXXIX, 9; VII, 74; XXVI, 149) ve harâbeleri henüz görülmekte olan (XXIX, 38) meskenler, hiç şüphesiz al-'Öla kayasına kazılmış olan ve iskelet bakiyelerini ihtivâ eden ölü hücreleridir (krş. mad. ḤİCR). Bu hâl Philippe Berger'i buralarda bulunan kitâbeler üzerinde görülen *kafrā* („mezar") kelimesinin *kafr* („kâfir") mânâsında tefsir edilmiş olduğu farâziyesini ileri sürmeğe sevketti. Şāliḥ adı ile dişi deve hikâyesinin daha eski başka benzerlerini gösteremiyoruz. Bundan başka, bâzıları Şāliḥ ile Hūd [b. bk.] kıssalarının Mekke devresindeki telkinlerin bakiyesi ile, yâni Peygamberden önce araplara hiç bir peygamber gönderilmemiş olduğu (XXVIII, 47; XXXII, 2; XXXIV, 44; XXXVI, 5) telakkisi ile, bir tezat bulmak istemişlerdir. [Hâlbuki son zikredilen âyetlerde sâdece Peygamberin mensûp olduğu araplar kasdedilmiş olup, 'Âd ve Şamūd gibi, bunun çok eski kolları bu zümreden ayrı sayılmıştır. Binâenaleyh bir tezat aslâ bahis mevzuu değildir].

Bu iki peygambere âit kıssalar daha Mekke devrinin en eski sûrelerinde görülmektedir (msl. LIII, 51 v.d.; LXXXV, 17 v.d.; LXXXIX; 9; XCI, 11 v. dd. ve mûteâkıp sûrelerde de geçer). Buna mukabil, *Kur'an*, IX, 70'te bulunan kısa bir zikir müstesnâ, bunlar Medine devrinde gelen vahiylerde yoktur.

Bibliyografya: VII. sûre hakkındaki *Kur'an* tefsirleri; al-Ṭabarī (nşr. de Goeje), I, 244—251; al-Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab* (Paris, 1861—1877), III, 85—90; al-Ṣa'labī, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* veya *'Arā'is al-macālis* (Kahire, 1290), s. 58 v. dd.; Grimme, *Mohammed* (Münster, 1892—1895), II, 80; Philippe Berger, *L'Arabie avant Mahomet d'après les inscriptions* (1885); *The Qur'ân* (trc. Palmer), I (*Sacred Books of the East*, VI), 147 v.d.; Caetani, *Annali dell' Islām*, II/1, yıl 9, § 34; krş. II, 2, fihrist bk. mad. *Ṣāliḥ*. (FR. BUHL.)

SÂLİH. AL-MALİK AL-ŞĀLİḤ, AYYŪB NACM AL-DİN. [Bk. MELİK-ÜS-SÂLİH.]

SÂLİH. AL-MALİḴ AL-ŞĀLİḤ, ḤĀCCİ ŞALĀḤ AL-DİN. [Bk. MELİK-ÜS-SÂLİH.]

SÂLİH. AL-MALİK AL-ŞĀLİḤ, İSMĀ'İL 'İMĀD AL-DİN [Bk. MELİK-ÜS-SÂLİH, EYYÛBİ.]

SÂLİH. AL-MALİK AL-ṢĀLİḤ, İSMĀ'İL 'İMĀD AL-DİN. (Bk. MELİK-ÜS-SÂLİH, MEMLÛK.)

ṢÂLİH. AL-MALİK AL-ṢĀLİḤ, İSMĀ'İL NÛR AL-DİN. (Bk. MELİK-ÜS-SÂLİH.)

SÂLİH. ṢĀLİḤ, AL-MALİK AL-ṢĀLİḤ (ṢALĀḤ AL-DİN ṢĀLİḤ), Ḳalā'ūn'un oğlu Sultan Muḥammed al-Nāṣir'in oğlu olup, Memlûkler arasındaki rekabetler netîcesinde, 752 (1351)'de kardeşi Ḥasan'ın yerine seçildiği sırada 14 yaşında bulunuyordu. Saltanatı esnâsında emîrler arasındaki mücâdeleler durmadan devam etmiş ve Suriye eyâlet vâlileri ile Kahire'deki merkezî idârenin devlet ricâli arasında sürüp-giden ihtilâf bu hâdiselerde başlıca rol oynamıştır. Ṣâliḥ bir Suriye seferi esnâsında, mevkiinin itibârı sâyesinde âsîlerden tarafdarlarını ayırmağa ve bu sûretle zafer kazanmağa muvaffak olduğu zaman, Kahire'de askerî kıt'alar arasında mücâdeleler yeniden başlıyordu. Ṣâliḥ'in zevk ve sefâya düşkünlüğü kendisinin bizzat devleti idâre etmesine, bir emîrin veya tarafdarlarının kazandığı üstünlüğü ortadan kaldırmasına mâni oluyor, ayrıca emîrlerin desîseleri altında da eziliyordu. Ṣâliḥ 755 (1354)'te hal'edildi ve yerine kardeşi Ḥasan getirildi.

Bibliyografya : Weil, *Geschichte der Chalifen*, V, 490–499; *al-Manhal al-Ṣāfī*, Paris, arap. yazmalar, 2068—2073, mad. al-Malik al-Ṣâliḥ Ṣâliḥ.

(M. SOBERNHEIM.)

SÂLİH. ṢĀLİḤ, AL-MALİK AL-ṢĀLİḤ, ṢAMS AL-DİN ṢĀLİḤ, Artuklulardan bir hükümdar. Rebiülâhır 712 (ağustos 1312)'de Mardin emîri al-Malik al-Manṣūr Naṣr al-Dīn Ġāzī'nin ölümü üzerine, yerine oğlu al-Malik al-'Ādil 'İmâd al-Dīn 'Alī Alpı geçti; fakat ancak 13 gün hükûmet sürdü. Sonra onun yerine kardeşi Ṣams al-Dīn Ṣâliḥ b. Ġāzī Mardin hâkimi oldu ve al-Malik al-Ṣâliḥ unvânını aldı. Son devir Artukluları gibi, o da mühim bir varlık gösteremedi. Fakat onun, şarkta moğullar ve garpta Memlûkler gibi, rakip iki büyük devlet arasında muhtâriyetini muhâfaza etmekteki mahâreti dikkate değer. Eski tarihlerde de onun hakkında, İlhanlılar ve Memlûkler ile sulhu idâme ettirmiş olduğundan başka, bir kayda tesâdüf edilmez. 715 (1315) yılında, İlhan Ḥudâbanda'ye metbûiyetini bildirmek üzere, İran'a seyâhat etmiştir. Arpā Han'ın eski rakibi olan Mūsā Han zilhicce 737 (temmûz 1337)'de öldürülünce, Ṣâliḥ, bu vak'ayı bildirmek üzere, Mısır'a, Sultan al-Nāṣir'a bir elçi göndermiştir. Bir yıl sonra diğer bir rakip olan Muḥammed b. 'Anbarcı'nin ölümü haberini de, Mısır sultânına ulaştırmıştır. Sultan al-Nāṣir'ın tarihçileri 741 1341) yılında sultan tarafından Mardin hâkimine kıymetli hediyeler gönderilmiş olduğunu kaydederler. Ṣâliḥ 765 (1363/1364) yılında ölmüştür. Onun torunu Ṣâliḥ b. Dā'ūd (809—811=1406—1408) ile Artuklu sülâlesi sona ermiştir.

Bibliyografya: Abu 'l-Fidā', *Tārīḫ* (nşr. Reiske), V, 255, 295; Zetterstéen, *Beiträge zur Geschichte der Mamlūkensultane*, s. 158, 195, 198, 220; Lane-Poole, *The Mohammadan Dynasties*, s. 168 v. d.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

SÂLİH. ṢĀLİḤ B. 'ALİ B. 'ABD ALLĀH B. 'ABBĀS AL-'ABBĀSİ [Abbâsîlerin vâli ve kumandanlarından olup], Savād'da veya al-Balḳā'da 92 (710/711)'de doğmuştur. Son Emevî halîfesi Marvān b. al-Ḥakam'ı Mısır'a kadar tâkîb eden askerî kıt'anın, Abū 'Avn 'Abd al-Malik b. Yazīd al-Curcānī ile berâber, başında bulunmuş idi. 1 muharrem 133 (9 ağustos 750)'te Mısır vâlisi oldu. 1 şâban 133 (4 mart 751)'te Mısır vâliliğinden ayrılarak, Filistin vâliliğine tâyin edildi. Mısır'da, kendisine halef olarak, silâh arkadaşı Abū 'Avn bırakılmış idi. 136 yılı rebiülevvelinde (753 eylûlü) tekrar Mısır vâliliği ile berâber bu ülkenin bütün mâlî işlerinin idâresi uhdesine verildi; ayrıca İfrîḳiya vâliliğini de deruhte etmiş, böylece bütün Magrib idâresi altında birleşmiş idi. 5 rebiülâhır 136 (8 teşrin I. 753)'de Mısır'a gitmiş, fakat müteâkip senenin 4 ramazanında (21 şubat 755) Filistin'de çıkan bir isyân üzerine, Mısır vâliliğini ve mâlî işlerinin idâresini gene Abū 'Avn'e bırakarak, oraya gitmek zorunda kalmış idi. Sonraları Filistin'i de Suriye ile değiştirmeğe mecbûr oldu (141=758/759). Bizans'a karşı iki sefere teşebbüs etmiş, oğlu al-Faḍl Humus vâliliğine tâyin edildikten sonra, Ḳinnasrin'de veya 'Ayn Ubāġ'da 58 yaşında ölmüştür.

Ṣâliḥ'in adı, Fouquet'nin kolleksiyonunda (P. Casanova, *Catalogue des pièces de verre des époques byzantine et arabe de la collection Foaquet*, *MIFAO*, 1893. VI, 370, nr. 140, 141; bulunan iki damgada ve Haleb'de 146 (763/764), 148 (765/766) tarihlerinde basılmış bakır sikkelerin kalıplarında (H. Nützel, *Katalog der orientalischen Münzen in den Kgl. Museen zu Berlin*, I, 328, nr. 2083/84 ve s. 329, nr. 2086; İsmâil Gâlib, *Meskûkât-ı kadîme-i islâmiye kataloğu*, s. 284, nr. 769 v.d.) görülmektedir.

Bibliyografya: al-Kindī, *Kitāb al-vulāt* (nşr. Rh. Gucst, *GMS*, XIX, 96–102, 105 v.d.); Abu 'l-Maḥāsin, *Annales* (nşr. T. G. J. Juynboll), I, 359 v. d., 366—372; al-Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 304, 306; al-Ṭabarī (nşr. de Goeje), III/1, 48—50, 73—75, 81, 84, 91,

121 v. d., 124 v.d., 138, 353; İbn al-Aşîr, *Kāmil*, V, 326 v dd., 344, 348, 354, 370, 372, 387; F. Wüstenfeld, *Die Statthalter von Ägypten zur Zeit der Chalifen* (*Abh. G. W. Gött.*, 1875, XX, 2 v. dd.), II; *Corpus Papyrorum Raineri* (Series arabica, nşr. A. Grohmann, I/II, 108, 109), III.

(ADOLF GROHMANN.)

SÂLİH. ŞÂLİḤ B. MİRDÂS ABÛ 'ALÎ ASAD AL-DAVLA, hicrî V. asırda yakın şarkın bedevî reislerinden biridir (şeceresi İbn Ḫallikān [trc. de Slane, Paris, 1842, I, 631] tarafından verilen hâl tercümesinde bulunmaktadır). Banî Kilāb'a mensûptur. Onun sevk ve idâresinde bulunan bu kabîle V. asrın başında Irak'ı terk ile, şimâle doğru ilerileyerek, Halep, emîrliğini ele geçirmiştir [bk. mad. HALEB]. Onun hayâtı ve husûsiyetleri hakkında az mâlûmâta sâhibiz; bununla berâber, anlaşıldığına göre, cesûr ve azimkâr bir insan idi. Biz onu ilk defa 399 (1008)'da, hakkında fazla mâlûmat bulunmayan İbn Muḳkam'in müttefiki olarak zikredilmiş buluyoruz; bu sonuncu, ele geçirdiği Rahbe'ye karşı vukû bulan taarruzlardan korumak için Şâliḥ b. Mirdâs'ı yardıma çağırmış idi. İttifak sıkı ve samimî olmadı; bâzı ihtilâflardan sonra, Şâliḥ'in İbn Muḳkam'in kızı ile evlenmesi netîcesinde, iki reis arasında bir uzlaşma vukû buldu. İbn al-Aşîr'in açıkça ifâde ettiği gibi, Şâliḥ b. Mirdâs, Ḥilla'yi merkez ittihâz etti. Âilevî bağların onları birleştirmesine rağmen, Şâliḥ'in İbn Muḳkam ile olan dostluğu devam etmedi. Hemen aynı yılda Şâliḥ kayın pederini katletti ve Raḥba'yi zapt ile orayı cuma hutbesinde halîfe olarak tanıdığı Kahire Fâtımîleri adına idâre etti. Ertesi yıl 400 (1009)'de ilk defa Haleb işlerine [bk. mad. HAMDÂNİLER] karıştı. Orada Hamdânî memlûk Lu'lu'ʾün oğlu Manşûr Murtaża'l-Devla hâkim bulunuyordu; fakat o rakîbi olan, Sayf al-Devla'nın torunu Abu'l-Ḥiccā tarafından mağlûp edilmiş idi. Abu'l-Ḥiccā önce Banî Kilāb'ı hizmetine aldı ise de, sonradan onlar kendilerine geniş topraklar vaad eden Manşûr tarafına geçtiler. Onların yardımı ile Manşûr için Hamdânîler ile mücâdele etmek kolay oldu. Kilābîler dâimâ daha sık bir şekilde istedikleri ve yağma ettikleri sâhaları istilâ ettikleri için, Manşûr pek mâlûm bir hîleyi kullandı: onlar ile müzâkerede bulunmak bahânesi ile, Kilābîlerin reislerini bir ziyâfete dâvet etti; onları ele geçirdi; bir kısmını öldürdü ve bir kısmını da hapse attırdı. Bu ziyâfet netîcesinde, denildiğine göre, aynı zamanda bundan başka Kilābîlerden 1.000 kişi daha öldürülmüş idi. Fakat bunun mübâlega olması intimâli vardır. Şâliḥ, Manşûr'un lehine, karısından ayrılmak mecbûriyetinde kalacak dereceye düştü. Üç yıl zincirde ızdırap çekti. Ancak 405 (1014)'te, bâzılarına göre de hapishâneye sokturmağa muvaffak olduğu bir eğe sâyesinde, zincirleri keserek bâzılarına göre zincirleri ile, kaçmağa muvaffak oldu. Bir müddet saklı kaldıktan sonra, Kilābîler azar-azar etrâfında toplanıp, Manşûr'a karşı mücâdeleye giriştiler. Manşûr yenildi; esir edilip, Şâliḥ'in vurulmuş olduğu aynı zincire vuruldu. Müteâkiben bâzı şartlar mukabilinde serbest bırakıldı; 5.000 dinar, 70 gümüş dirhem ve 500 kat elbise verdi ise de, diğer şartları yerine getirmedi. bu şartlar kızını Şâliḥ'e ve 405 yılı Haleb gelirinin yarısını Kilābîlere vermesi idi. Bu sebeple Kilābîler Haleb'i muhâsara ettiler ve Manşûr, kale kumandanı Fatḥ'e güvenemediği için, bizanslıların yanına kaçtı (406=1015); Fatḥ Şâliḥ ile birleşti ve Haleb'i Apamea Fâtımî vâlisi 'Alî b. Aḥmed al-'Acamî'ye teslim etti. Manşûr'un kaçışına kızan halîfe 'Alî'yi vâli olarak tanıdı. Kendisini *asad al-davla* unvânını tevcih etti ve Haleb'in bir yıllık gelirinin vaad edilmiş olan yarısını verdiği Şâliḥ ve Fatḥ'e takdirlerini bildirdi (406—414'e kadarki Haleb vâlilikleri hakkında bk. V, 1, s. 118). Mütemâdiyen değişen vâliler ile Fâtımîlerin hâkimiyeti bedevî kabilelerinin memnûniyetsizliğine sebep oldu; bunlar 414 (1024)'te Fâtımî idâresine karşı birleştiler. Şâliḥ müteâkip iki yıl içinde Haleb'i, Ḥimṣ'ı Baalbek ve Sayda'yı zaptetti ve hâkimiyet sâhası Fırat kıyısındaki Âna'ya kadar uzandı. Fâtımîlerin kuvveti artınca, halîfe Ẓâhir 420 (1029)'de, Anuştigin al-Dizbarî'nin kumandasında yeni bir ordu gönderdi; Şâliḥ onunla mücâdeleye girişti. Şerîa ırmağı kıyısında, Uḳḥuvâna muhârebesinde öldü; oğlu Neṣr [bk. mad. ŞİBL AL-DAVLA] ordunun bir kısmı ile kurtuldu ve Haleb hâkimiyetini muhâfaza etti. Şâliḥ'in hizmetinin ehemmiyeti kabîlesini Elcezîre'den Haleb'e getirmesi ve orada bunları sağlamca yerleştirmiş olmasındadır.

Bibliyografya: Kamāl al-Dīn 'Omar b. al-'Adîm, *Zubdat al-Ḥalab fî târîḫ Ḥalab* (Petersburg, arap. yazm., Musée Asiatique, 522; Paris, 1666), Mirdâsîler devri hakkındaki çalışmalar için bk. J. J Müller, *Historia Merdasidarum* (Bonn, 1830); İbn al Aşîr, *Kāmil* (nşr. Tornberg), IX, 148, 159 v. dd.; İbn Ḫallikān (trc. de Slane), Paris, 1842, I, 631; bk. bir de madd. HAMDÂNİLER ve HALEB.

(M. SOBERNHEIM.)

SÂLİH. ŞÂLİḤ B. ṬARİF, Tāmesnā (Fas'ın garp kıyısı) Berġavāṭalarının peygamberi ve bunların dinî dalâlet fırkaları

nın kurucusu veya hiç değilse bunun kendisine isnât edildiği bir kimse olan bu şahsiyet hakkında kat'î olarak bildiklerimiz pek azdır. al-Bakrî'deki ve sonraki tarihçiler tarafından aynen tekrar edilen bilgilere göre, Ṭarîf b. Şema'ūn b. Ya'ḳūb b. İsḥāḳ Magrib'de VIII. (m. s.) asırda hâricîlerin çıkardığı isyânın muharriki olan Maysara'nın arkadaşlarından biri ve Zenāta ile Zvāġalardan bir zümrenin başı idi; aralarında yerleşmiş olduğu tāmesnālılar tarafından, reis olarak, tanındı. Oğlu Ṣāliḥ babasına halef oldu. *Kur'an*'ın *Ṣāliḥ al-mu'minīn*'ine işâretle kendisini Peygamberin vazîfesini ikmâl etmek için gönderilmiş bir peygamber iddia etti; gizli tuttuğu mezhebini hazırlayıp, tanzîm etlikten sonra, iktidârı oğlu alyās'a bıraktı ve yedinci halefi zamanında geri döneceğini söyleyerek, şarka hareket etti. al-Yās da bu mezhebi gizli tuttu ve oğlu Yūnus kendisine halef oldu; bu şahıs mezhebi ilân edip, bunu III. (X.) asırda silâh gücü ile, bugün garbî Fas'ı teşkil eden mıntakalarda yaydı; fakat bu tarih kat'î değildir. Ṣāliḥ b. Ṭarîf'in halefleri Salâ İfrânileri (XI. asrın başı), sonra Murâbıtlar (XI. asrın sonu) ve nihâyet Muvaḥḥidler (XII. asrın ortası) tarafından mağlûp edildikleri devre kadar, Berġavāṭalar üzerinde hukûm sürdü. — Diğer rivâyetlere göre, Ṣāliḥ aslen yahudîdir ve İspanya'da Barbāṭ'ta doğmuştur; Berġavāṭaların adı da bu kasabanın adından gelmiştir. Fakat bu rivâyetin hiç bir değeri yoktur. — Kim olduğu kat'iyetle bilinmeyen Ṣāliḥ'in gerçekten bu mezhebin kurucusu olup-olmadığı yahut bu mezhebi yaymış olan Yūnus'un, mezhebi hakkında itimat telkin etmek için, bunu esrârengiz bir şekilde kaybolan ve geri geleceği önceden bildirilmiş bulunan büyük babasına isnât edip-etmediği sorulabilir. Bu berberîlerin rûh hâletine daha çok uygundur. — Ṣāliḥ b Ṭarîf'in akîdesi için bk. mad. BERĠAVĀṬA.

Bibliyografya: Mühim yegâne kaynak için bk. al-Bakri, *Kitāb al-masālik wa 'l-mamālik* (*Description de l'Afrique Septentrionale*; kısmî nşr. de Slane), Cezâyir, 1857, s. 134—141; bir de René Basset, *Recherches sur la religion des Berbères* (Paris, 1910), s. 48—51; ayrıca bk. mad. BERGAVĀṬA, *bibliyografya*. (HENRI BASSET.)

SALİM. [Bk. SALİM.]

SĀLİM. SĀLİM (A.), iyi muhâfaza edilmiş, sağlam, kusursuz. *Sālim* kelimesi *Kur'an* (LXVIII, 43'te)'da, oldukça umûmî bir mânâda, ancak bir yerde geçmektedir: „... zillet onları (îmân etmeyenleri) bürüdü; hâlbuki onlar bu secdeye, her şeyden sâlim ve sağlam iken (*vahum sālimūna*), dâvet edilmişlerdi." Ayrıca müfessirler *sālim*'i *Kur'an*'da sık-sık geçen Allahın isimlerinden *Salām* yerine kullanırlar. Bu *salām* kelimesi *āfāt* (musîbetler, zararlar)'tan ârî mânasına gelen *sālim*'in benzeridir. *Ḳalb salīm* (XXVI, 89) de böylece, „*kufr*'den ârî" olarak, izâh edilmiştir (krş. XXXVII, 84). — Umûmiyetle *sālim*, yerine göre anlaşılabileceği üzere, „kusurlardan ve hatâlardan masûn" mânasına gelir. Msl. aynı şekilde tıpta *ṣaḥīḥ* (sağlam, hastalıksız) ile aynı mânada kullanılır ve hafif bir yaraya *ǧurḥ sālim* denilir. — Paradan bahsedildiği zaman, aşınmamış, tam ağırlığını muhâfaza eden ve ayrıca tenzilât veya kısıntıya uğramamış para yekûnunu ifâde eder.

Her şeyden önce *sālim*, yine *ṣaḥīḥ* ile aynı mânada, gramer ıstılâhı olarak kullanılmaktadır: *ṣarf*'ta aslî harflerinden hiç biri *ḥurūf al-'ilal* (illet harfleri)'den biri veya *hamza* olmayan, harflerinde *taḍ'if* (aynı harfin iki defa ve yan-yana gelmesi) bulunmayan bir kelime *sālim*'dir. *Naḥv* için de aynı şartlar bahis mevzuudur. Ancak kelimenin sâde sonuncu harfi göz önüne alınır. Bu sonuncudan başka harfler arasında *ḥarf al-'illa* bulunsa da, kelime *sālim* kabûl edilir. Sarfçılar için olduğu gibi, nahivciler için de *nṣr* kökü *sālim*'dir; *rmy* kökü *sālim* değildir. Fakat *by'* sâdece nahivcilere göre *sālim* ve *islanḳā* (sırt üstü yatmak, kökü *slḳ*) yalnız sarfçılar için *sālim*'dir. Bu misâller al-Curcānī tarafından *Ta'rifāt*'ta ve sonra da Muḥ. A'lā Tahānavī, *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn*'da *sālim* maddesinde verilmiştir. Sağlam (*ṣaḥīḥ*) cemiler bâzan *cam' sālim* şeklinde ifâde edilir. — Arûzda, tef'ilelerinde (*aczā'*), *ḳabż*, *kaff*, *ḥabn* v. b. gibi, *'ilal* ve *ziḥāfāt* bulunmayan vezinlere *sālim* denilir. Krş. mad. ARÛZ ve lugatler; msl. *Lisān al-'arab*, XV, ortada, 183; *Tāc al-'arūs*, VIII, 339 yk., 343. (WALTHER BJÖRKMAN.)

SÂLİM. SĀLİM, MEHMED EMİN (1688—1743), türk şâir ve edîbi. Şeyhulislâm Mirza Mustafa Efendi'nin oğlu olup, cemâziyelâhır 1099 (mayıs 1688)'da İstanbul'da doğmuştur. Babası ilmiyeye mensûp olduğu için, daha beş yaşında iken, kendisine şeyhulislâm Ebû Sa'îd-zâde Feyzullah Efendi tarafından mülâzemet verilmiştir (1104). Aynı yıl Yeni-Bağçeli Çelebî Efendi'nin yanında tahsile başlayarak, tedrîcen hûsusî hocalardan, bilhassa babasından, zamanının ilimlerini öğrenmiş ve bilâhare hadîste Muḥammed Salām al-İskandarānî'den icâzet almıştır. 17. yaşında Eyyûb'da Siyâvuş Paşa medresesine intisâp eden (1116=1704) Sâlim, 9 yıl içinde İstanbul'un muhtelif medreselerinde bütün tedris pâyelerini sür'atle aşıp, şâban 1125 (ağustos/

eylûl 1713) 'te Süleymâniye dârül-hadîsi müderrisliğine yükseldi. Sâlim, aynı yılın zilhiccesinde (kânûn I. 1713), Selânik kadısı oldu. Manzûm bir mektubunda, gelirinin azlığı dolâyısı ile, onun bu vazifeden şikâyet ettiğini görüyoruz (*Dîvân*, Topkapı sarayı, Hazîne kütüp., nr. 915, 64a). Bir takım yersiz hareketleri, zevk ve işrete düşkünlüğü yüzünden, vâkî olan şikâyetler üzerine, 6 ay sonra buradan alınarak, Serez 'de ikameti emrolundu (evâsıtı zilkâde 1126 = hazîran 1714; bk. Ahmed Refik, *Hicrî XII. asırda İstanbul hayâtı*, İstanbul, 1930, s. 47—50). Serez 'de 2 ay kaldıktan sonra, İstanbul 'a gelen Sâlim, babasının şeyhulislâmlığa getirildiği 1126 zilhiccesinde (kânûn I. 1715) Galata kadılığına nasbolundu ve müteâkiben 1127 muharreminde (kânûn II. 1715) hatt-ı hümâyûn ile kendisine Mekke pâyesi verildi. Fakat çok geçmeden, Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin mâzûliyetine sebep olan bir tertibinin ortaya çıkması neticesinde babasının azlolunduğu 22 cemâziyelâhır 1127 (25 hazîran 1715) tarihinde, kendisi de rikâb-ı hümâyûna arzolunan bâzı uygunsuz hâlleri sebebi ile, Galata kadılığından azledildi (Silâhdar, *Nusret-nâme*, Üniv. kütüp., nr. TY 5983, 617b; ayrıca bk. Râşid, *Tarih*, İstanbul, 1153, II, 113a, krş. 111a ve 120a). Silâhdar Mehmed Ağa Sâlim hakkında çok ağır bir dil kullanmaktadır. Sâlim kendi az line sadrâzam Dâmad (Şehid) Ali Paşa 'yı sebep gösterir (*Tezkire*, İstanbul, 1315, s. 340). Babası ile birlikte receb (temmûz) ayında Trabzon 'a nefyolundu (*Sicill-i osmânî*, IV, 420). Orada bir buçuk yıl kaldıktan sonra, Boğaziçi 'ndeki yalılarında (Mîrgûne sâhilhânesi) oturmalarına müsâade edildi. Avdet esnâsında Bolu 'da 2 aylık bir ikameti müteâkip, babası ile İstanbul 'a dönen şâir 7 yıl mâzûl kaldı. Bu müddet zarfında kendisine önce Keşan kazâsı arpalığı verildi, rebiülevvel 1132 (12 kânûn II. 1720) İstanbul pâyesi tevcih ve arpalığına Balya kazâsı ilâve olundu. Sâlim bu arada Emîr Buhârî tekkesi şeyhi Fazlullah Efendi 'den (*Sicill-i osmânî*, IV, 22) inâbet aldı. 1132 'de te'lifine başladığı şuarâ tezkiresini 1134 (1722) senesinde sadrâzam Dâmad İbrahim Paşa 'ya takdim etmesini müteâkip, o yılın zilkâdesinde (ağustos/eylûl) İstanbul kadılığına nasbolundu. Müddetinin tekmili ile 1135 'te azledildi (Şem'î, *İlâveli aşmâr al-tavârîḫ*, İstanbul, 1295, s. 199). 1138 (1726) 'de 'Aynî tarihinin tercümesi için kurulan hey'ete âza olduğu vakit, mâzûl bulunuyordu (Çelebî-zâde Âsım, *Tarih*, İstanbul, 1153, 90b). Belig 'in, tezkiresini te'lif ettiği 1139 yılında hâlâ mâzûl idi (*Nuḫbat al-âsâr*, Üniv. kütüp., nr. TY 1182, 32b). Nihâyet 14 cemâziyelevvel 1143 (25 kânûn I. 1730) 'te Anadolu kazaskerliğine getirildi (*Ḥadîḳat al-cevâmi'*, İstanbul, 1281, II, 136; Ali Sâtı 'ın Hüseyin Ayvansarâyî 'ye ilâve ettiği mâlûmat) ve 1144 'te mâzûl oldu (*İlâveli aşmâr al-tavârîḫ*, s. 185). 1148 (1735/1736) 'de Rumeli kazaskeri oldu ve müddetini doldurup, 1149 (1736/1737) 'da mâzûl oldu (*ayn. esr.*, s. 172). Ali Sâtı', diğer kaynaklardan farklı olarak, Sâlim 'in 1146 rebiülâbırında (eylûl 1733) Rumeli pâyesini alıp, 1148 'de arpalığı olan Sakız 'a nefyolunduğunu ve orada bir sene kaldıktan sonra, Mekke kadılığına tâyin edildiğini kaydetmektedir (*Ḥadîḳa*, II, 136). Yine aynı müellife göre, Sâlim Mekke kadılığında müddetini doldurduktan sonra, kendisine Trablusşam arpalığı verilerek, orada ikamete me'mûr olunmuş ve 1151 (1739) yılında Şam 'a gelmesi için, hac-emîri Hasan Paşa ile gönderilen ferman üzerine, 1152 muharreminde (nisan 1739) yolda iken, Şam yakınında Mufrik 'ta vefât etmiştir. Daha önceki kaynaklar (Müstakîm-zâde, Râmiz, Hüseyin Ayvansarâyî, Es'ad Efendi, Hacı Tevfik ve Fatin) ise, onun Rumeli kazaskerliğinden mâzûlen Şehzâde-Başı 'nda Bozdoğan kemeri civârındaki evinde günlerini geçirirken, 1156 (1743) 'da öldüğünü ve evi karşısındaki Kalenderhâne mescidi bitişiğinde bulunan kabristanda babasının yanına defnedildiğini yazarlar. Ali Sâtı 'daki mâlûmâtı aynen nakleden Mehmed Süreyyâ, ilâve olarak, babasının mezârı yanına Sâlim nâmına bir taş dikildiğini kaydeder. Babinger de, Mehmed Süreyyâ 'yı olduğu gibi tekrarlar. Sâlim 'in çok muhtasar olan mezar kitâbesinde ölüm tarihi 1156 olarak yazılıdır. Bursalı Tâhir onun Mufrik 'ta öldüğünü kabûl ederse de, bunun tarihini 1156 gösterir. Bursalı Tâhir, başka bir eserinde Sâlim 'in 1156 'da hac yolculuğu esnâsında öldüğünü kaydetmektedir (*Menâkib-i ḥarb*, İstanbul, 1333, s. 21). Ali Sâtı 'ın verdiği 1151 ve 1152 tarihlerinde bir baskı hatâsı olması çok muhtemeldir.

Sâlim, zamanında mûteber şâirlerden sayılmış, Nâbî de dâhil olduğu hâlde, bir çok şâir onun şiirlerine nazîreler yazmıştır. Kendisi bir şiirine 150 kadar nazîre söylendiğini kaydeder (*Tezkire*, s. 79). Sâlim bilhassa mesnevî tarzındaki manzûmeleri ile husûsiyet göstermiştir. Şâirliğinden başka, hattâtlığı da vardır. Râmî Mehmed Paşa 'nın dâmâdı idi. Müstakîm-zâde onun daha sonra şeyhulislâm Feyzullah Efendi 'nin kızı ile de evlendiğini bildiriyor. İntisâbı dolayısı ile tezkiresinde Râmi Mehmed Paşa 'nın muhitindeki şâirlere husûsî bir yer vermektedir.

E s e r l e r i. Sâlim, aralarında muhtelif şerh ve hâşiyeler de bulunmak üzere, dinî, ahlâkî,

edebî sâhalarda, te'lif ve tercüme sûreti ile, 20 'ye yakın eser meydana getirmiştir. Başlıcaları şunlardır: 1. *Tezkire*, kendisin'n nâmını devam ettiren asıl eseri bu olmuştur. Vefât tarihleri esâs olarak, 1099 (1687) — 1134 (1722) arasındaki Osmanlı şâirlerini içine alır. Safâî 'nin 1052 'den başlayıp, 1133 tarihine kadar gelen tezkiresinin son 34 yıllık devresi ile müşterek olup, her iki eser birbirini tamamlamaktadır. Şâirlerin edebî şahsiyetlerinin değerlendirilmesinde müellif, Safâî 'ye nazaran, üstünlük gösterir. Safâî 'nin ifâdesini basit bulan Sâlim, tezkiresini ona bir aksül'amel olarak, çok münşiyâne bir üslûp ile, kaleme almıştır. Safâî 'yi, hatâlarına işâret etmek sûretiyle, sık-sık tenkit eder. Sâlim çoğunu yakından tanıdığı ilmiye mensûbu şâirlerin hâl tercümelerini tafsilâtlı olarak yazmağa bilhassa ehemmiyet vermiştir. Kendisinin de hattât olması dolayısı ile, hattât şâirlere husûsî bir alâka gösterir. 1130 tarihine kadar olan hâl tercümelerinde Sâlim, Şeyhî 'nin *Vakâyi' al-fużalâ* 'sından geniş ölçüde istifâde etmiştir (krş *Tezkire*, s. 400). Eserin muhtelif yazmaları yanında, müellif hattı ile iki nüshası vardır. Bunlardan Süleymâniye, Es'ad Efendi kütüp., nr. 3872 'deki nüsha müsvedde hâlinde olup, Üniv. kütüp., nr. TY 2407 'de kayıtlı Hâlis Efendi nüshası ise, nihâî şeklidir. Bu nüshada 437 şâirin hâl tercümesi mevcuttur. Eserin matbûunda şâir sayısı noksan (415) olduğu gibi, çeşitli hatâlar da vardır. Topkapı sarayı, Hazîne kütüp., nr. 1272 'de Müstakîmzâde hattı ile olan nüshası, eserin te'lifinden sonra hâl tercümelerinde meydana gelen değişikliklerin hâşiye sûretinde ilâve olunması bakımından, ayrı bir ehemmiyeti hâizdir. *İstanbul kitaplıkları tarih-coğrafya yazmaları kat.*, 7. fasikül (İstanbul, 1947), s. 609—611 'de eserin sâdece 4 nüshası kaydedilmiş, 3 'ü Üniversite kütüp. ve 3 'ü de Topkapı sarayı kütüphânesinde bulunan 6 nüsha gösterilmemiştir. Sâlim tezkiresine Râmiz zeyil yazmıştır. Fatin Efendi 'nin de Râmiz 'i görmeden yaptığı ayrı bir zeyli vardır. — 2. *Dîvân*, 1 münâcât, 8 naat, 1 mi'râciye ile 6 'sı Ahmed III., 2 'si Mahmud I. hakkında 19 kasîde, 285 gazel, 1 terci-i bend, 1 terkîb-i bend, 9 müseddes, 3 tahmîs, 11 manzûm mektup, 24 tarih, 35 lugaz ve muammâ, 33 rubâiyât ve mukattaât ve 159 matlâ ve müfredâttan müteşekkildir. Kasîdelerin 7 'si sadrâzam Dâmad Hasan, Kalaylıkoz Ahmed, Baltacı Mehmed (3), Dâmad İbrahim ve İsmail Paşa 'lar nâmınadır. 3 kasîdesi de şeyhulislâm Paşmakçı-zâde Ali ve Ebe-zâde Abdullah Efendi 'ler için yazılmıştır. Tarihler 1116 ile 1132 arasındadır (Sâlim 'in divânında bulunmayan bir çeşme kitâbesi için bk. İ. H. Tanışık, *İstanbul çeşmeleri*, İstanbul, 1945, II, 57). Mesnevî tarzındaki manzûmeler divânda mühim bir yer tutar. Kasîdelerinin bir kısmını mesnevî şeklinde kaleme almıştır. İstanbul kütüphânelerinde divânın 3 nüshası bulunmaktadır (Topkapı sarayı, Hazîne kütüp., nr. 888 ve 915; Üniv. kütüp., nr. TY 184). Bunlar içinde en mükemmeli Hazîne, nr. 915 'teki nüshadır. Üniversite kütüp. 'deki nüshasında diğer ikisinde bulunmayan kasîdeler mevcuttur. Husûsî kütüphânemizdeki nüshada mevcut bir kayda göre, şâir divânını ilk defa Kalaylıkoz Ahmed Paşa 'nın sadâreti sırasında (1116=1704) tertip etmiştir.—3. *Nayl al-raşâd fî al-amr al-cihâd*. Savaş husûsunda evvelki devirlere nazaran asker ve ricâlde müşâhede edilen gevşeklik karşısında cihâd ve gazânın dinî esâslarını ve faziletini göstermek maksadı ile kaleme alınan bu eser, 17 fasıldan ibâret olup, türkçede bu mevzûda yazılanların en mufassallarından biridir. 1145 (1732) 'te Mahmud I. nâmına yazılan kitabın, 1294 (1877) 'te türk-rus savaşına yakın günlerde İstanbul 'da bir baskısı yapılmıştır. — 4. *'Iḳd al-cumân fî târîḫ ahl al-zamân tercümesi*. Bu kitap 'Aynî 'nin umûmî tarihinin türkçeye çevrilmesi için, Dâmad İbrahim Paşa 'nın emri ile kurulan hey'ete dâhil olarak, eserin baş tarafından kendi hissesine düşen, hey'et ve coğrafyaya müteallik 11 cüz'ünün tercümesinden ibârettir. Bursalı Tâhir, Sâlim 'in bu tarihin 11 cildini tercüme ettiğini söylemekle hatâya düşmektedir. Sâlim tercümesinin başında müellif ve esere dâir izâhat vermiş, 'Aynî 'nin hey'et ilmine uygun düşmeyen izâhlarını tashih etmiştir. Tercümenin kendi hattı ile olan nüshası Süleymâniye, Lala İsmail kütüp., nr. 318 'dedir. Bu nüshada eserin aslında bulunmayan renkli 44 burc resmi de yer almıştır. Sâlim müellifin Osmanlı hükümdarları hakkındaki bâzı yanlış kayıtlarını da düzeltmiştir (171a v.d.). — 5. *Selâmat al-insân fî muḥâfaẓat al-lisân*, sarf ve nahve dâir 1730 (1142) 'de te'lif ettiği arapça bir eserdir. Bursalı Tâhir, nüshası Süleymâniye, reis-ül-küttâb Mustafa Efendi kütüp., nr. 1088 'de olan bu eserin müellif hattı ile olduğunu söylerse de, yazı şeklinin Sâlim 'in elinden çıkmış diğer eserlerden farklı olduğu görülmektedir. Eser kütüphânenin kataloğunda (*Defter-i kütüphâne-i Âşir Efendi*, İstanbul, 1306, s. 69), yanlış olarak, müellifin babası Mirza Mustafa Efendi 'ye âit gösterilmiştir. — 6. *Lugat-i Vasfî*. Nazmî-zâde Murtazâ ve Hüseyin Efendi 'lerin Vassâf tarihinde anlaşılması güç kelimeler için tertip ettikleri lugatin, türkçe bakımından yenileştirilmiş ve tekrar tanzim edilmiş şeklidir (Sâlim,

Tezkire, s. 620). —7. *Mâhiyetü 'l-âşık*, tasavvufa dâir, 4 cild olmak üzere, tertip edilmiş bir eserdir. — 8. *Türkçe-farsça lugat*. Müellif, tezkiresini bitirdiği tarihte bu son iki eserin henüz tamamlanmamış bulunduğunu bildirmektedir. Sâlim 'in 1133 (1721) yılına kadar te'lif ve tercüme sûretiyle meydana getirdiği çeşitli eserlerin listesi için bk. *Tezkire*, s. 338 v.d. Bunlar arasında *Akā'id imām Ṭaḥāvī* tercümesi de vardır.

Bibliyografya: Belîg, *Nuḫbat al-āṯār* (Üniv. kütüp., nr. TY 1182, 32b); Salâî, *Tezkire* (Süleymâniye, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2549, 131a–b); Sâlim, *Tezkire* (Süleymâniye, Es'ad Ef. kütüp., nr. 3872, 81a-b; Üniv. kütüp., nr. TY 2407, 125a—128b, matbû nüsha, İstanbul, 1315, s. 337—344); Müstakim-zâde Süleyman, *Tuḥfa-i ḫaṭṭāṭîn* (İstanbul, 1928), s. 454; aynı mll., *Macallat al-niṣāb* (Süleymâniye, Hâlet Efendi kütüp., nr. 628, 247a); Râmiz, *Tezkire* (Süleymâniye, Es'ad Efendi kütüp., nr. 3873, 52a–b); Hüseyin Ayvansarayî, *Vafayāt* (Üniv. kütüp., nr. TY 2644, s. 158 v.d.); aynı mll., *Ḥadîḳat al-cevāmi'* (İstanbul, 1281), I, 166; Es'ad Efendi, *Bağçe-i safâendûz* (Üniv. kütüp., nr. TY 2095, s. 151 v.d.); Hacı Tevfik Efendi, *Macmū'a al-tarācim* (Üniv. kütüp., nr. TY 192, 94b); Fatin, *Tezkire* (İstanbul, 1275), s. 177 v.d.; Muallim Nâcî, *Esâmî* (İstanbul, 1308), s. 160; Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām* (İstanbul, 1311), IV, 2494; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî* (İstanbul, 1311—1315), III, 3; Bursalı Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1338), II, 235 v.d.; J. v. Hammer, *Geschichte des osmanischen Dichtkunst* (Pesth, 1838), IV, 247; Babinger, *Sâlim* (*EI*, IV, 122); aynı mll., *GOW* (Leipzig, 1927), s. 272 v.d.; Sâdeddin Nüzhet, *Türk edebiyatı tarihi ve nümûneleri* (İstanbul, 1931), s. 509; *İstanbul kitaplıkları tarih-coğrafya yazmaları kat.* (İstanbul, 1947), fas. 1, *Türkçe umûmî tarihler*, s. 55 v.d.; Bağdadlı İsmail Paşa, *Asmā' al-mu'allifîn* (İstanbul, 1955), I, 324.

(ÖMER FARUK AKÖN.)

SÂLİM. SÂLİM B. MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. 'İZZ AL-DİN ABU 'L-NACĀ' AL-SANHŪRÎ AL-MİṢRİ, mâlikî fakîhi ve muhaddis olup, Sanhûr 'da doğmuştur; 21 yaşında Kahire 'ye gelmiş, burada mâlikilerin müftülüğünü yapmış ve 3 cemâziyelâhır 1015 (7 teşrin I. 1606) 'te ölmüştür. Yazmış olduğu bir çok eserden ancak Ḫalîl 'in *Muḫtaṣar* 'ına yazdığı hâşiyesi bize kadar gelmiştir (bk. E. Fagnan, *Cat. général des mss. des bibl. publ. de France*, Dep. VIII. Cezâyir, nr. 1162—1164); bu eser artık Muḥibbî zamanında pek yaygın değil idi.

Bibliyografya: Muḥibbî, *Ḫulāṣat al-aṯar*, II, 204; Kâtib Çelebi, *Kaşf al-ẓunūn* (nşr. Flügel), VII, 876; Aḥmed Bābā, *Nayl al-ibtihāc* (Fas, 1317), s. 157; (İbn Farhūn, *al-Dîbāc al-muẕahhab*, Kahire, 1329, kenârında, s. 126); Ben Cheneb, *Étude sur les personnages mentionnés dans l'Icāza du cheikh Abd al-Qādir al-Fāsy* (*Actes du IVe Congr. intern. des Or. Alger*, Paris, 1905, 1908, III, 487, § 304), *GAL, Suppl.*, II, 416.

(C. BROCKELMANN.)

SÂLİM. SÂLİM B. SAVĀDA AL-TAMİMÎ, halîfe al-Mahdî tarafından Yaḥyā b. Dā'ūd 'un azli üzerine, 1 muharrem 164 (6 eylül 780) 'te Mısır vâlisi tâyin edilmiş, aynı senenin zilhicce ayının sonuna (25 ağustos 781) kadar bu vazîfede kalmıştır.

Bibliyografya: al-Kindî, *Kitāb al-vulāt* (nşr. Rb. Guest, Gibb Memorial Series, London, 1912, XIX, 123); Abu 'l-Maḥāsin, *Annales* (nşr. T. G. J. Juynboll), Leiden, 1855, I, 438—441; al-Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ*, I, 307; F. Wüstenfeld, *Die Statthalter von Ägypten zur Zeit der Chalifen* (*Abh. G. W. Gött.*, 1875, XX, 12). (ADOLF GROHMANN.)

SÂLİMİYA. [Bk. SÂLİMİYE.]

SÂLİMİYE. SÂLİMİYA, nassa dayanan bir kelâm mektebi olup, sûfiyâne temâyüle sâhiptir ve Basra 'da III.—IV. (h.) asırlarda, sünnî mâlikîler arasında teşekkül etmiştir.

283 (896) yılında ölen Sahl al-Tustarî [b. bk.] tarafından kurulmuş olan bu mektep adını Sahl 'in başlıca talebesi Abū 'Abd Allāh Muḥammed İbn Sālim (ölm. 297=909) ile oğlu Abu 'l-Ḥasan Aḥmed İbn Sālim (ölm. 350=960) 'in adından alır ki, bunlar birbirini tâkîben mektebin başında bulunmuşlardır. Müfessir İbn Mucāhid 'in dostu olan ikinci İbn Sālim, talebesi ve haleli Abū Ṭālib al-Makkî (ölm. 380=990) 'nin *Ḳūt al-ḳulūb* 'undaki medhiyeleri ve hasmı Abū Naṣr al-Sarrāc (ölm. 377=987) 'ın *Luma'* (Nicholson tarafından basılmıştır) 'ındaki tenkitleri ile bizce iyi bir şekilde tanınmaktadır.

Sâlimîya 'nın başlıca fikirleri, hasımları hanbeliler, bilhassa Abū Ya'lā İbn al-Farrā' (ölm. 458=1066) tarafından bize kadar intikal ettirilmiştir; bu şahıs onlardan 16 umdesini saymaktadır (10 umde Gîlânî 'ye isnât olunan *al-Ġunya* 'de tekrar edilmiştir):

a. Allah her an yaratıcı olmaktan geri durmaz; yaratılmamış olan işi (*taf'îl*) böylece onu her tarafta, bilhassa *Kur'ān* okuyan her okuyucunun dilinde, aynı değerde olarak, hazır kılar.

b. Allahın yaratılmamış bir irâdesi (*maşî'a*) ve yaratılmış olan kararları (*irāda*) vardır; bunla,

Allah kendilerinin günahkâr olmalarını istemeden, yaratılmışların hatâları vukua gelir; şeytan en nihâyet Allaha itâat etmiştir; kıyâmet gününde Allah bir insan sûretinde temessül etmiş bir hâlde, bütün yaratılmışlar tarafından bilâ-vâsıta idrâk edilebilir bir şekilde görünecektir (*tacallî*; bk. mad. HULMÂNİYE).

c. Şerîatin tatbîkı irâdî bir uyma cehdi ile tahakkuk eder (*iktisâb*, Karrâmîya'nin bunun fıtrî olduğu nazariyesinin zıddı); sabır sevinmeden daha iyidir; peygamberler evliyâdan üstündürler; hikmet imânın aynıdır.

d. Sûfiyâne ittibad, mü'min için, ezelden beri tâyin edilen nisbette, kendi şahsiyetinin, ilâhî „ben" 'in şuurunu kazanmasıdır (*sirr al-rubûbîya*).

İbn al-Farrâ' 'dan İbn al-Cavzî ve İbn Taymîya 'ye kadar banbelî tenkitçileri bu iddiaların mûtezile ile yarı-yarıya akrabâlıklarını ve başlangıçtan beri, muhtelif derecelerde al-Ḥallâc, al-Aş'arî ve İbn Ḫafîf 'in tenkit etmiş oldukları vahdâniyetçi temâyüllerini isâbetle göstermişlerdir.

Bununla berâber Sâlimîya mensûpları, Karrâmîler ile birlikte, rûhun (ölüm ile *ba'ş ba'd al-mavt* arasında) ferden yaşamakta devam ettiğini kabûl eden yegâne sünnî kelâmcıları olduklarından, Abû Bakr al-Vâsiṭî 'den başlayarak, sünnî mutasavvıfların ekseriyeti tercîhan bunlara intisâp etmişlerdir. al-Ġazzâlî, hayâtının ikinci devresinde, *İḥyâ* 'sını bir sâlimîya mensûbunun, Abû Ṭâlib al-Makkî 'nin, *Ḳût* 'una istinât ederek, kaleme almıştır. VI. (h.) asırda Endülüs 'te yarı-ismâ'îlî tasavvuf mektebi, İbn Barracân (ölm. 536—1141) ve İbn Ḳasîy 'den İbn al-'Arabî [b. bk.] 'ye kadar, İbn Taymîya 'nın söylediği gibi, bir çok tevhid esâs ve ibârelerini Sâlimîya mektebinden almıştır. Sâlimîya 'nin diğer fikirleri an'anevî bir şekilde, Şâzilîya [b. bk.] tarîkatinde muhâfaza edilmiştir.

Bibliyografya: Abû Ṭâlib Muḥammed al-Makkî, *Ḳût al-ḳulûb* (2 cild; Kahire, 1310, metin eskiden bir taslıh ve tasfiyeye uğramış görünmektedir); İbn al-Farrâ', *al-Mu'tamad fî uṣûl al-dîn* (Şam, Zâhiriye kütüp., nr. tevhid 45); 'Abd al-Ḳâdir al-Gîlânî, *al-Ġunya li-ṭâlibî ṭarîḳ al-ḥaḳḳ* (Kahire, 1288), I, 83 v. d.; al-Muḳaddasî (*B G A*, III, 126); İbn al-Dâ'î, *Tabṣirat al-'avâmm* (Tahran, 1313, taş-basm.), s. 391; Goldziher (*Z D M G*, 1907, LXI, 73—80); Amedroz (*J R A S*, 1912, s. 572—575); Massignon, *Essai sur les origines... de la mystique musulmane* (Paris, 1922), s. 264—270; ayn. mil., *La passion d'al-Ḥallâdj*, bk. fihrist, mad. *Sâlimîya*. (LOUIS MASSIGNON.)

SALMĀ. [Bk. ECE'.]

SALMĀN. [Bk. SELMÂN.]

SALMĀNİYA. [Bk. SELMÂNİYE.]

SALMĀS. [Bk. SELMÂS.]

SÂL-NÂME. SÂL-NÂMA, geçmiş yıllardaki mühim hâdiseleri hûlasa eden ve âit olduğu yılın müesseseler ve hâl tercümeleri gibi, çeşitli mevzûlarda son durumu kısaca bildiren eserdir. Sâl-nâmeler belli bir mevzû ve gâye ile de hazırlanabilir.

Sâl-nâma, farsça *sâl* („yıl") ve *nâma* („mektûp, kitap") kelimelerinden mürekkeptir. Aynı mânada *nav-sâl* kelimesi de kullanılır. Bunlar türkçede „yıllık" kelimesi ile karşılanır.

Sâl-nâma kelimesi „almanak" ve „takvim" ile karıştırılmaktadır. Aslında „her hangi bir şeyin doğru yerini gösterme" mânasını taşıyan takvim, günlerin, ayların, mevsimlerin, yılların ve bayramların bir cedvelidir. Almanak ise, sâl-nâmeye çok yakın, fakat onun mevzûları yanında halka hitap etme mecbûriyeti ile, ev idâresi, oyunlar, sağlık öğütleri, fıkralar ve mizâhî resimler gibi, her şeye yer veren eserlerdir. Sâl-nâmeler devlet tarafından, resmî olarak, yayınlandığı gibi, husûsî müesseselerce de hazırlanabilir. Sâl-nâmelerin tarih kaynakları arasında mühim bir mevkii vardır.

Türklerde ilk resmî sâl-nâme, Osmanlı imparatorluğunda XIX. asrın ortalarında, Koca Reşid Paşa 'nın teşvikı ile, tarihçi Hayrullah Efendi, Ahmed Vefik Efendi ve Ahmed Cevdet Paşa 'nın müşterek çalışmaları netîcesinde neşredilmiştir (1263=1847). Bir kaç yıl sonra bu iş ile, Meclis-i maârif baş-kâtibi Behcet Efendi ile meclis âzâsından Rüşdî Bey 'ler vazîfelendirildi. Daha sonra bu vazîfe, bir irâde-i seniyye ile, maârif nezâreti mektûbî kalemi hey'etine verildi. Sonra, nezâret ve vilâyet sâl-nâmeleri neşre başlanmış (1282=1865), 6 yıl sonra da bunları, 2 yıl ara ile, husûsî sâl-nâmelerin neşri takip etmiştir. (Ali Suâvî 1288 =1871 ve Ebüzziyâ 1290=1873). Bu arada Gaspıralı İsmail Bey 'in *Sâl-nâme-i türkî* (Bağçesaray, 1300=1882) 'si de ayrıca zikredilmelidir. Bu eser Rusya 'da yaşayan türklere âit ilgi çekici mâlûmâtı ihtivâ etmektedir. Nihâyet 1306 (1888) 'dan itibâren, devlet sâl-nâmesini me'mûrîn-i mülkiye hey'etine bağlı sicill-i ahvâl-i me'mûrîn dâiresi hazırlamağa başlayıp, devam ettirmiştir. Çok muntazam bir şekilde çıkarılan Osmanlı devlet sâl-nâmesi her yıl bir az daha gelişmiş ve hacmen büyümüştür. 1263 —1297 arasındaki 35 nüshası taş-basması olup, diğerleri matbaa harfleri ile basılmıştır (*Sâl-nâme-i devlet-i aliyye-i osmâniye*, 1263—1334 arasında 68 adet).

Yine resmî olarak, nezâretlerce çıkarılan sâl-nâmeler şunlardır (1282—1334 arasında 46 adet):

1. Harbiye nezâreti ve makam-ı ser-askerî; *Sâl-nâme-i askerî* (1282—1326 arasında 17 adet). Keçeci-zâde Fuad Paşa'nın ser-askerliğinde neşre başlanmıştır. Önceleri bahriye sınıfı da dâhil olmak üzere, ordu teşkilâtı, kadrolar, zâbitlerin adları, nişanları, istatistikler v.b. ihtivâ eder.

2. Ticâret ve nâfıa nezâreti; *Rasadhâne-i âmire sâl-nâmesi* (1288, 1 adet). Bu nezârete bağlı rasadhâne idâresince tanzim edilmiştir.

3. Hâriciye nezâreti; *Sâl-nâme-i nezâret-i umûr-i hâriciye* (1302—1320 arasında, 4 adet). Sicill-i ahvâl müdüriyetince hazırlanmıştır. Tarihçe, teşkilât, hâriciye nâzırları, reis-ül-küttâblar, elçiler, muâhedeler v.b. gibi husûsları ihtivâ eder.

4. Bahriye nezâreti; *Sâl-nâme-i bahrî* (1307—1330 arasında, 17 adet), fen hey'etince tertip edilmiştir. Tarihçe, teşkilât, zâbitler, donanmadaki gemiler, vasıflarından v.b. bahseder.

5. Maârif nezâreti; *Maârif nezâreti sâl-nâmesi* (1316—1321 arasında, 5 veya 6 adet). Tarihçe, maârif nâzırları, teşkilât, me'mûrlar, mektepler ile ilgili çeşitli bilgileri ihtivâ eder.

6. Mâliye nezâreti; *Rüsûmât sâl-nâmesi* (1332, 1 adet), rüsûmât emânetinin umûr-i tahririye dâiresince hazırlanmıştır. Tarihçe, teşkilât, me'mûrlar, rüsûm işleri, gümrükler ve gümrük hâsılâtından bahseder.

7. Meşîhat makamı; *İlmiye sâl-nâmesi* (1334, 1 adet); meşîhat-ı ulyâ mektupçuluğu tarafından tertip edilmiştir. Teşkilât, şeyhulislâmlar ve lüzûmlu bilgileri ihtivâ eder.

Resmî sâl-nâmelerin üçüncü gurubunu teşkil eden vilâyet sâl-nâmelerinin ilki, şimdiki bilgilerimize göre, 1282 tarihinde Trabzon'da neşredilmiştir. Ş. Sâmî (*Ḳāmūs al-a'lām*, III, 1916)'ye göre, bu tarihten önce Haleb vilâyeti mektupçuluğunda bulunan İbrahim Hâlet Bey *Fihrist-i vilâyet-i Haleb* adı ile, ilk sâl-nâmeyi tertip etmiş ve içindeki istatistik, iktisâdî bilgilerden dolayı, Bâbıâli'nin dikkatini çekmiştir. Bu eser her vilâyete birer nüsha gönderilerek, bundan nümûne alınıp, sâl-nâmeler tertibi emr edilmiştir (krş. Ahmed Râsim, *İlk büyük muharrirlerden Şinâsî*, İstanbul, 1927, 7 v.d.).

Sâl-nâme tertip ve neşrinde bâzı vilâyet idâreleri büyük gayret göstermiştir. Vilâyet sâl-nâmeleri, âit oldukları vilâyetin idârî teşkilâtı, me'mûr listeleri, mahallin tarihi, eski eserleri, coğrafyası, istihsâlî, iktisâdî faâliyetleri, nüfusu v.b. ihtivâ eder. Vilâyet sâl-nâmelerinin listesi aşağıda verilmiştir (1282—1336 arasında, 527 adet).

1. Adana (1287—1320 arasında, 17 adet); 2. Ankara (1288—1325, 15 adet); 3. Aydın (1296—1326, 25); 4. Bagdad (1292—1329, 21); 5. Basra (1307—1320, 9); 6. Beyrut (1310—1336, 9); 7. Bitlis (1310—1318, 4); 8. Bolu (1324—1334, 2); 9. Bosna (1283—1308, 15); 10. Bosna Herseğı (1301—?, 5); 11. Cebel-i Lübnan (1304—1309, 6); 12. Cezâyir-i Bahr-i Sefîd (1287—1321, 22); 13. Diyarbekir (1286—1323, 22); 14. Edirne (1287—1319, 28); 15. Erzurum (1287—1318, 17); 16. Girit (1292—1310, 3); 17. Haleb (1284—1328, 35); 18. Hicaz (1301—1309, 5); 19. Hüdâvendigâr (1287—1325, 34); 20. İşkodra (1299—1315, 5); 21. Karesi (1305, 1); 22. Kastamonu (1286—1321, 21); 23. Konya (1285—1300, 30); 24. Kosova (1296—1318, 8); 25. Mâmûret-ül-Aziz (1298—1325, 10); 26. Manastır (1292—1314, 9); 27. Mısır (1288, 1); 28. Musul (1308—1330, 5); 29. Prizren (1290, 1); 30. Selânik (1287—1325, 23); 31. Sisam (1891, 1); 32. Sivas (1287—1325, 17); 33. Suriye (1285—1318, 32); 34. Trablusgarb (1286—1312, 13); 35. Trabzon (1282—1322, 24); 36. Tuna (1285—1294, 10); 37. Üsküp (1311, 1); 38. Van (1315, 1); 39. Yanya (1288—1319, 9); 40. Yemen (1298—1314, 11).

Resmî olmayan sâl-nâmelerin ilki, *Türkiye* adı ile, Ali Suâvî tarafından 1288 (1871)'de Paris'te neşredilmiştir. Bu tarihten itibâren bu eserlerin çoğaldığını görüyoruz. Husûsî sâl-nâmeler daha çok almanak vasfını taşır. Umûmiyetle resimli olup, münderecatları çok çeşitlidir. Bunların arasında ciddî ve değerli olanları vardır. Bilhassa Ebüzziyâ Tevfik'in hazırladıkları, nefis baskıları ile, dikkati çeker. Bunlar arasında sâdece belli bir mevzuu (san'at, meslek, sıhhat) esâs alanlar da bulunmaktadır. Husûsî sâl-nâmeler şunlardır: 1. Ali Suâvî, *Türkiye* (Paris, 1288 ve 1290, 2 adet). — 2. Ebüzziyâ Tevfik, *Sâl-nâme-i hadîka* (1290); *Sâl-nâme-i Ebüzziyâ* (1294); *Sâl-nâme-i kamerî* (1297); *Rebî-i mârifet* (1297—1305, 8 adet); *Nevsâl-i mârifet* (1306—1310, 3 adet); *Takvim-i Ebüzziyâ* (1310—1317, 3 adet, daha ziyâde almanak); *Takvim-ün-nisâ* (1317). — 3. Mehmed Ârif, *el-Münakkah* (1292). — 4. Ahmed İhsan, *Nevsâl-i servet-i fünûn* (1310—1314, 5 adet); *Sâl-nâme-i servet-i fünûn* (1326—1329, 4 adet). — 5. Hüseyin Vassâf, *Nevsâl-i asr* (1313—1315, 3 adet). — 6. Besim Ömer Paşa, *Nevsâl-i âfiyet* (1315—1322, 4 adet). — 7. *Nevsâl-i mâlûmat* (1315—1317, 2 adet). — 8. Selânikli Tevfik, *Nevsâl-i askerî* (1316). — 9. Osman Ferid ve Ekrem Reşad, *Nevsâl-i Osmânî* (1325—1327, 3 adet). — 10. *Nevsâl-i millî* (1330). — 11. Kanâat kütüphânesi, *Millî nevsâl*

(1338—1341, 4 adet).— 12. Akçura-Oğlu Yusuf, *Türk yılı* (1928).

Yukarıda sayılanlardan başka şu sâl-nâmeler de kıymetlidir: *Musavver nevsâl-i meşâhir* (1314), *Nevsâl-i Atâî* (1321), *Nevsâl-i Râgıb* (1324), *Nevsâl-i bahrî* (1325), *Musavver eczâcı nevsâli* (1328), *Osmanlı Hilâl-i ahmer cemiyeti sâl-nâmesi* (1329—1331), *Şirket-i hayriye sâl-nâmesi* (1330), *Nevsâl-i edebî* (1340), *Büyük sâl-nâme* (1923—1926).

Türkiye cümhûriyeti devrinde 1925—1941 arasında yayınlanan *Devlet sâl-nâmesi* (sonra *yıllığı*)'nin sayısı 6'dır. İstatistik umûm müdürlüğünce 1928'den beri çıkarılan pek çok yıllık ise, nüfus, zirâat, sanâyî v. b. istatistik cedvellerinden ibârettir. Husûsî olarak hazırlanan, sayısı az yıllıklar arasından da şunlar zikredilebilir: *Matbuât almanağı* (1933—1938, 6 adet), *Cümhûriyet almanağı* (1936—1938, 3), *Türkiye yıllığı* (1947—1948, 2; 1962—1963, 2).

Bibliyografya: Ebüzziyâ Tevfik, *Takvîm-i Ebüzziyâ* (1. sene 1310—1271 seneleri için; Konstantiniye, 1310), s. 155—167; Selim Nüzhet (Gerçek), *1933 almanak* (basın almanağı), İstanbul, ts., 35—42; Server R. İskit, *Türkiye'de neşriyat hareketleri tarihine bir bakış* (İstanbul, 1939), s. 34 v.dd., 96 v.d., 356—373, 432—437; Selim Nüzhet Gerçek, *Vilâyet ve nezâret sâl-nâmeleri* (*Akşam gazetesi*, 18 hazîran 1941); M. Zeki Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü* (İstanbul, 1954), mad. SÂL-NÂME; M. Sertoğlu, *Resimli osmanlı tarihi ansiklopedisi* (İstanbul, 1958), mad. *Sâl-nâme* ve metinde anılan sâl-nâmelerin bir çoğu.

SALSABİL. [Bk. SELSEBİL.]

SALŪḲ. [Bk. SELÛḲ.]

SALŪL. [Bk. SELÛL.]

SALUR, Oğuzların Üç-oklu boyuna mensûp bir kabîlenin adı olup, adı ve soyu Oğuz Han'ın altı oğlundan biri olan Dağ Han'ın büyük oğluna çıkar; metinlerde *Sālvūr* (bu-sûsî kütüphânemdeki farsça bir *Oğuz-nâma*'de) veya *Salġur* (*Dîvân luġât al-turk*; *Târîḫ-i guzîda*) şekilleri nâdiren bulunduğu hâlde, *Sālūr* ve *Şālūr* şekillerine sık-sık rastlanır.

[Salġur kelimesi trk. *sal-* fiiline fiilden isim yapma eki olan *-ġur* lâhikasının ilâvesi ile meydana gelmiştir ve Raşîd al-Dîn'in *Câmi' al-tavârîḫ* adlı eserinin *Târîḫ-i Oğuz u Turkān u ḥikâyat-i cihângîrî-i ō* kısmında açıklandığı üzere (bk. *TM*, I, 192), „hücûma hazır, muhârip" mânasında olup, bilâhare *Salur*, *Salır* şekillerini almıştır (bk. Gy. Németh, *A honfoglaló*, s. 39, 49 v. d.). Diğer bir çok türk kabîleleri için olduğu gibi, Salurların da menşe'i hakkında tarihî mâlûmâtımız azdır. Bununla berâber, eski zamanlardan itibâren diğer Oğuz boylarının kaderini paylaştıkları, sonra İli ve Issık gölü civârından Seyhun ırmağı kıyılarına geldikleri, daha sonra Maveraünnehr'e, Ḫvârizm, Horasan ve nihâyet Anadolu'nun fethini müteâkip bu boyun bir kısmının şarkî Anadolu'ya gelip yerleştikleri tesbit edilebilmektedir (tafsilât için bk. Köprülü-zâde Fuad, *Türkiye tarihi*, İstanbul, 1923, I, bölüm 5).

[Salurların umûmî Oğuz tarihi çerçevesindeki mühim yeri eski Oğuz an'anelerini muhâfaza eden destanlarda bilhassa belirmektedir. Raşîd al-Dîn'in farsçada *Oğuz-nâme*'sindeki Oğuz yabguları ile ilgili hâtıralarda tesbit edildiğine göre, Oğuz Han'ın torunu olarak gösterilen Dib-Yavku ile konuşan ve onu fütûhata teşvîk eden Salurlu Ulaş Bey'dir ve İnal-Yavku'nun nâipleri ve beyleri de, Salurlardan olduğu gibi, sonraki Yavku'nun „vezîri" de Salurlardan idi. Salurlu Ulaş Bey'in oğlu Salur Kazan, bilindiği gibi, Dede Korkut destanlarında (yazılışı XIII. asrın sonları) ve *Şecere-i terâkime*'de birinci derecede rol oynamaktadır. Muhayyel bir destan kahramanı değil, fakat X. asırda yaşamış tarihî bir şahsiyet olarak kabûl edilen Salur Kazan Beg (Faruk Sümer, *Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesi dergisi*, XVII, cüz 3—4, s. 414), Dede Korkut destanlarında, Bayındır Han ile birlikte, „Türkistan'ın direği", „Karaçuk (Sır-Derya boyunca uzanan Karatav sıra-dağları)'un kaplanı" diye tavsif edilmektedir (bk. M. Ergin, *Dede Korkut kitabı*, I, 144, 200 v.d.; 3. ve 7. destanlar). Burada Oğuz ilinde beyler-beyi durumunda olan Salur Kazan'ın, bir müslümen mücâhidi olarak, kâfirler ile savaşlarından bahsolunuyor. Destanlarda verilen tasvirlerden bu kâfirlerin eski Oğuz yurdunun şimâl ve şimâl-i garbîsindeki Kıpçak türkleri olduğu anlaşılmaktadır. Dede Korkut hikâyelerinden 2. ve sonuncu (12.) destan doğrudan-doğruya Kazan Beg'e âit olduğu gibi, diğer destanlarda da onun âilesi efrâdı rol oynamaktadır. 1074'te yazılmış olan *Dîvân luġât al-turk*'te müellif Kâşgarlı Mahmud'un Karaçuk dağlarında yaşadığını söylediği Oğuzların, Salur Kazan Oğuzları olduğu, hattâ XII. asırda Horasan'da kalabalık beyler gurubu idâresinde görülen Oğuzların da Salur Kazan oğuzlarının ahfâdı bulundukları tahmin edilmektedir (bk. Faruk Sümer, *ayn. esr.*, s. 418). Abu'l-Ġāzî Bahadur Han [b. bk.] tarafından, yerli türkmen rivâyetleri ile tamamlanmak sûretiyle, 1660/1661'de yazılan *Şecere-i terâkime*'de ise, Salurlar ile ilgili mâlûmat, bir az farklı olmakla berâber, esâs itibârı ile bâzı tarihî gerçek-

leri aksettirmektedir. Burada Salurlar ile savaşanların Peçenekler olduğu açıkça görülüyor. Bir Peçenek hanı yaptığı baskın netîcesinde Alp-Salur Kazan'ın annesi Çiçekli'yi esir ederek götürmüş, bilâhare bu hatun Peçenekleri mağlup eden oğlu tarafından kurtarılmıştır. Salur Kazan hakkındaki 7 kıt'alık bir medhiyede belirtilen bu zafer (*Şecere-i terâkime*, TTK, 48°; F. Sümer, *ayn. esr.*, s. 391 v. d.) X. asırdaki Oğuz-Peçenek mücâdelelerinin hâtırasıdır. *Şecere-i terâkime*'de Kazan soyundan gelen Salur beyi Öğürcük Alp de, ataları ve oğulları ile birlikte, tanıtılmakta ve onun Kanglı türkleri ile savaşları nakledilmektedir. Bu da XII. asırda vukû bulan mücâdelelerin izleridir. Yine aynı eserde, Türkmen rivâyetlerine istinât eden bilgiye göre, Oğuz ilinde beylik etmiş olan kadınlardan biri Salur Kazan'ın karısı Burla'dır. Bu hatun Dede Korkut destanlarında da sık-sık bahis mevzuu edilir. Beylik yapan diğer bir kadın da, Salur Barçın adını taşımaktadır ki, bu hatunun Sır ırmağı kenârında, güzel çiniler ile süslü ve Özbekler tarafından *Barçın'ın Kök kâşâne* denilen mezarı halk arasında meşhûr olmuştur]. Selçuklu imparatorluğunun sukutundan sonra Salgurlar (b. bk., *Târîḫ-i guzîda*, *GMS*, XIV/1, 503) hânedânı bunlar tarafından kurulmuştur [*TM*, I, 193; F. Köprülü, *Orta zaman türk devletlerinde hukukî sembollerdeki motifler*, s. 50; *Belleten*, sayı 28, s. 252; Németh, *göst. yer.*, farsca Oğuz destanında da bu husûs belirtilmiştir. Bk. Faruk Sümer, *ayn. esr.*, s. 384 v. d., ayrıca bk. mad. BAYRAK].

Şâir hukümdar Kadı Bürhâneddin (b. bk.) de Salurlardan gelmektedir ('Azîz b. Ardaşîr Astarâbâdî, *Bazm u razm*, İstanbul, 1928, s. 42). *Selçuk-nâme* tercümesine göre, Anadolu'ya gelmiş olan Salurların, Erzincan emîri Mengücük âilesinden (Houtsma, *Recueil*, III, 57) Bahrâm Şâh'ın ordusunda bulundukları görülmektedir; bundan, Salurların Kayı, Bayındır ve Bayat kabileleri yanında Anadolu Selçukluları tarihinde mühim bir rol oynadıkları neticesini çıkarabiliriz (bk. *Recueil*, IV, fihrist ve J. Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*, s. 189, *Abh. G. W. Gött.*, yeni seri, Berlin, 1914, XIII, nr. 1). Husûsî kütüphânemde bulunan bir *Oğuz-nâme*'ye göre, Karamanlılar [b. bk.] da Salur kabilesinin Karaman şûbesine mensûp olmalıdır (aksi iddia için bk. *İA*, VI, 317; mad. KARAMANLILAR) Kafkas Azerbaycanı'nda Karamanlı adını taşıyan köylerin vaktiyle Salurlar tarafından kurulmuş olması muhtemeldir. Hicrî VII. asırda (Nasavî, *Histoire du Sultan Djelal ed-Dîn Mankobirti*, trc. Houdas, Paris, 1895, s. 264, 374, 383) bu semtlerde rastladığımız kalabalık Türkmen zümreleri arasında hiç şüphesiz, bu Karamanlılar da bulunuyordu. Oğuz boylarını muhtelif yerlere doğru dağıtmağa çalışan Selçukluların siyâseti sebebi ile, Salurların büyük bir kısmı garba doğru göç ettikten sonra, Merv'de ve Sarahs'ta kalanlar Türkmen umûmî adı altında müteâkip asırlarda faâliyet gösterdiler. Bâzı âlimlerin fikrine göre, 1380 ve 1424 yılları arasında Semerkand, Turfan ve Su-Çeu yolu ile Si-Ning'e geldiler; orada yerleşerek, günümüzdeki Kan-Su Salurlarını teşkil ettiler (bu sonuncuların nereden ve ne zaman göç ettikleri henüz tetkik mevzuudur). [Abu'l-Ġāzî Bahâdur Han'ın diğer eseri olup, 1665'te yazılan *Şecere-i türk*'e göre (Rızâ Nur, *Türk şeceresi*, s. 219 v. d.), Salurlar XVI. asırda, *taşkı* ve *içki* (dış ve iç) Salurlar olmak üzere, iki bölük idiler ve umûmî hey'eti ile Salur boyu o zaman „Horasan Salur'u" Er-Sarı, Sarıg, Yomutlardan müteşekkil idi ve Horasan Salurları Ḫîva hanı Sufyān Han'a yılda 16.000 koyun (berat koyunu) vergi vermeğe zorlanmışlardı. Ayrıca iç-Salurlar da yine yılda 16.000 koyun ve bundan başka hanın sofrası için 1.600 koyun (kazan koyunu) veriyorlardı (bk. *TM*, I, 196, not 1)]. Sonra sayıca ve kuvvetçe küçülmüş olan Salurlar, diğer Türkmenler ile yaptıkları mücâdelelerinde ve bilhassa İran arâzisindeki devamlı istilâları ile yavaş-yavaş zayıfladılar. Fatḥ'Alî Şâh'ın oğlu 'Abbâs Mirzâ'ya karşı bu şehzâdenin 1831'de Sarahs'a seferi esnâsında mârûz kaldıkları büyük kayıplar neticesinde, ehemmiyetlerini kaybettiler.

Şimdiki vaziyet. Salurlar Sarahs etrâfında toplu ve Heri-Rūd civârında Rus-İran hudûdu üzerinde dağınık bir şekilde yaşayan Türkmenlerin en eski ve asîli olarak nazar-ı itibâre alınmaktadırlar. Üç zümreye ayrılırlar: Yalavaç, Karaman ve Ana-Bölegi. Bu zümrelerin de tâlî şûbeleri vardır. Evneviç şu şûbeleri verir:

Yalavaç: 1. Ordu-hoca, 2. Daz, 3. Bek-Sakar,

Karaman: 1. Uğru-cihli, 2. Bek-Gezen, 3. Aleyn.

Kirçe Ağa: 1. Kirçe Ağa, 2. Beş uruk (bütün bu isimler *RMM*, LVI, 66 v. d. imlâsına göre kaydedilmiştir). Bu tâlî şûbeler yeniden aşîretlere bölünmüştür. Sayıları farklı olarak takdir edilmiştir. Dubeux Sarahs etrâfında 2.000 çadır, Petruşeviç 3.000, Vámbéry 5.700 (mübâlegalıdır) çadır tahmin etmektedir. Son olarak, J. Castagné 3.000 çadır saydığını söylemektedir.

Kan-Su'nun asıl Tibet'e âit olan kısmındaki müslüman Salurların sayısı 70.000 (Grenard'a göre, 50.000) olarak tahmin edilmiştir.

Bunlar, Urumvu 'dan merkez olarak Sin-Hoa-T'ing veya Salar küçük şehri etrâfındaki T'ao-Hô 'ya kadar uzanan ve Sarı nehrin sağ kıyısında bulunan bir ülkeyi işgâl etmektedirler. Sol sâhil üzerinde Si-Ning ve Hô-Çeu arasında oldukça ârızalı ve dağınık bir yol üzerinde bulunan bir yeri de işgâl ederler. Bu türkler, fizikî yapıları ile, Kan-Su 'nun diğer müslümanlarından açıkça tefrik edilirler; kendi dilleri olan türkçeyi muhâfaza etmişlerdir. Grenard Salurların lehcesine dâir malzeme neşr etmiş ve bunlardan onların menşe' ve muhâceretleri devrine dâir bâzı netîceler çıkarmış ise de, bu malzeme ne kâfî, ne de itimâda şâyândır. Salurlar aünnî hanefîlerdir; dâimâ nakşbendî tarîkatini benimsemişler ve aralarında *zikr-i cahrî* cârî olmuştur. Çinlileri hakîr görmüşlerdir.

[Salurların Daz kolundan bâzı kısımlara Altay 'da, Kırgız, Kazak ve Başkurtlar arasında tesâdüf edilmektedir. Garp istikametinde göç eden Salurlar, Osmanlı devrinde, Anadolu türk aşîretleri arasında mühim bir mevkî tutar. Umûmiyetle Anadolu 'nun şark ve cenûp taraflarındaki Türkmenler zümresine dâhil olan Salurların en kalabalık teşekkülleri Sivas, Amasya, Tokat ve Adana bölgeleri ile Suriye 'de (Trablusşam) bulunmaktadırlar. Ayrıca Dulkadırlı ulusu arasında ve İsparta bölgesinde de Salur oymaklarına tesâdüf edilir. Sivas havâlisindeki Salur kolu buradaki Ulu-Yörük ulusuna dâhil bulunuyordu. XVI. asrın ilk yarısına âit defterlerde Ak-Salur denilen bu Salur bölüğü, o zaman, 5 kısma ayrılmış idi. Daha sonraları bu Salurlar tedrîcen yerleşmişlerdir. Adana bölgesinde Ramazanlı ulusu içinde yaşayan Salurlar ise, Tarsus ile Bulgar dağı etekleri arasındaki sâhada, Ulaş boyuna bağlı bulunuyorlardı. 925 (1519) tarihli Adana vilâyeti defterinde bu Salur şubesi, bir kısmı çiftçi olmak üzere, 15 kadar oymaktan mürekkep gösterilmiştir. Bunlar da XVII. asrın ilk yarısında tamâmiyle yerleşmiş idiler. Diğer taraftan Karaman, Koç-Hisar bölgelerinde de Salurların izlerine tesâdüf edilmiştir. Bayezid II. zamanında, Konya havâlisinde Salur adını taşıyan 10 kadar yer var idi ki, buralardaki Salurların Anadolu 'nun fethini müteâkip bu havâliye yerleşen Salurlar olduğu tahmin edilmektedir (bk. Faruk Sümer, *İktisat fakültesi mecmuası*, XI, 456). Az mıkdarda olmakla berâber, Salurların Hamîd sancağında (İsparta bölgesi) görülmeleri her hâlde onların „uç" Türkmenleri arasında bulunmaları ile alâkalıdır (Uç Türkmenlerinin başında Salur Beg adlı bir baş-buğ vardır; bk. Aksarâyî, *Musâmarat al-aḫbâr*, nşr. Osman Turan, *TTK*, 1944, s. 71). Salurların üçüncü büyük kolu Trablusşam bölgesindedir. Adları, bâzan arapçalaşmış şekli ile, Sallur ve Salluriya şeklinde gösterilen Suriye Salurlarının, vilâyet defterine göre, 25 kadar cemâatleri var idi. Dulkadırlı ulusu arasında da iki küçük Salur oymağı görülmektedir. Anadolu 'daki Salur şûbeleri bugün tamâmiyle yerleşmiş durumdadırlar (kendi adlarını taşıyan köyler ve diğer meskûn yerler için bk. *Köylerimiz*, nşr. Dâhiliye vekâleti, İstanbul, 1936)].

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. bir de A. Vámbéry, *Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen geschildert* (Leipzig, 1885), s. 398 v.d.; Rizâ Ḳulı Han, *Relation de l'Ambassade au Kharezm* (trc. Ch. Schefer), Paris, 1879: Elisée Reclus, *Géographie Universelle*, VI, 433; Dubeux, *La Tartarie, le Béloutchistan et le Népal* (Paris, 1848), s. 91; A. Burnes, *Travels into Bokhara* (London, 1839), II, 50—53; Grenard, *Le Turkestan et le Tibet*, II; J. L. Dutreuil de Rhins, *Mission scientifique dans la Haute Asie* (Paris, 1898, II. kısım), s. 457 v.dd.; Ritter, *Erdkunde*, VII, 702; J. Castagné, *Russie Slave et Russie Turque* (*RMM*, Paris, 1923, LVI, 66 v.d.); L. Massignon, *Annuaire du Monde Musulman* (1. yıl, 1923), s 268 v.d.; J. v. Hammer, *Histoere de l'Empire Ottoman* (Paris, 1836—1841), I, 9 v.d.; [Abu 'l-Ġāzī Bahādur Han, *Şecere-i türk* (Türkiye türkçesine nakleden Rıza Nur), İstanbul, 1925, s. 219 v.d.; F. Köprülü, *Oğuz etimolojisine dâir notlar* (*T M*, 1925, I, 192 v. dd., 196 ve not 1 197, not 1); Gy. Németh, *A honfoglaló magyarság kialakulása* (Budapest, 1930), s. 39, 49 v. d.; M. F. Köprülü, *Orta zaman türk devletlerinde hukukî sembollerdeki motifler* (*Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası*, 1939, II, 50); ayn mll., *Osmanlı imparatorluğunun etnik menşe'i meselesi* (*Belleten*, 1943, sayı 28, s. 252 ve not 1, 270, not 1); F. Sümer, *Osmanlı devrinde Anadolu'da yaşayan bâzı Uç-oklu Oğuz boylarına mensup teşekküller* (*İstanbul Üniversitesi İktisat fakültesi mecmuası*, 1952, XI, 453—459); ayn. mll., *Oğuzlara âit destânî mâhiyette eserler* (*Ankara Dil ve tarih-coğrafya fakültesi dergisi*, XVII, cüz 3—4, s. 366, 369 v.d., 384 v.d., 390—396, 407—415, 418, 429), bir de umûmî olarak bk. ayn. mll., *X. yüzyılda Oğuzlar* (*ayn dergi*, 1958, XVI, cüz 3—4, s. 131—162)].

(KÖPRÜLÜ-ZÂDE FUAD.)

[Bu madde İ. KAFESOĞLU tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir].

SÂM. SĀM, Nūḥ [b. bk.]'un oğullarından biri olup, dâimâ birinci planda zikredilir ve Ṣa'labī'nin *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'*'sında Nūḥ'un hasseten en büyük oğlu olarak geçer. Yalnız münferit bir rivâyet (al-Ṭabarī, nşr. de Goeje, I, 196) şu sırayı verir: Yāfiş, Ḥām, Sām. Bu sıra Bâbil *Talmud*'u, *Sanhedrin*, 69b'de bulunan bir yahudi rivâyetine uyar (fakat bk. bir de al-Ṭabarī, mezkûr nşr. s. 223'teki *Ahl al-Tavrāt* rivâyetleri). Sām, Nūḥ'un en gözde oğludur. Yalnız Yāfiş ile babasının hayır duâsını paylaşmakla (krş. *Takvīn*, IX, 27) kalmaz; fakat ölüm hâlinde bulunan babası onu kendisine halef tâyin eder ve ona husûsî vazîfeler verir. Üstünlüğü soyundan gelenlere geçer; onun nesli husûsî bir güzelliğe sâhiptir ve peygamberlik mevhibesi bu nesilde tecellî eder. Sām'ın zevcesi Şalīb (Şulayb), Nūḥ'un diğer oğullarının zevceleri gibi, Ḳayn b. Âdam neslindendir ve Sām'dan 4 oğlu olmuştur ki, bunların adları *Takvīn*, X, 22'de verilen adlar ile kolayca birleştirilebilir; Sām'ın beşinci oğlu Ārām'ın aynı anneden olup-olmadığı kat'î bir şekilde bilinmemektedir. Sām'ın nesli arasında dâimâ araplar, çok defa da farslar ve rumlar ve bâzan da yahudiler zikrolunur. Nūḥ, yer-yüzünü oğulları arasında taksim ettiği vakit, „ortayı", yânî Nil, Fırat — Dicle ve Seyhun—Ceyhun arasındaki bölgeyi Sām'a verdi. Sām'ın kendisi Mekke'de ikamet etti.

Bibliyografya: al-Ṭabarī (nşr. de Goeje), bk. fihrist; al-Dimaşḳī, *Nuḫbat al-dahr* (nşr. Mehren), bk. fihrist; al-Ṣa'labī, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* (Kahire, 1324), s. 38; al-Kisā'ī, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* (nşr. Eisenberg), I, 98—102. (B. JOEL.)

SÂM MİRZA. SĀM MIRZA, ABU 'L-NAṢR, şâir ve müellif olup, Safevîlerden Şâh İsmā'īl I.'in oğludur (lekabı için bk. Ḫvândmīr, *Ḥabīb al-siyar*, III/IV, 101). 21 şâbân 923 (19 eylül 1517)'te Merūga'da doğdu (*ayn. esr.*, III/IV, 83). Durmuş Han b. 'Abdī Bey kendisine lala tâyin edildi. Daha çocuk yaşta bulunduğu sırada (927=1521), kendisine Horasan vâliliği verildi ise de, bu vazîfeyi onun adına fiilen lalası Durmuş Han ifâ etmeğe başladıktan ancak bir yıl sonra Herat'a gelebildi. 930 (1524)'da tahta çıkmış olan kardeşi Şâh Ṭahmāsp tarafından, ikinci defa olarak, Herat vâliliğine getirildi; bu defa Ağzıvar Han tarafından korunuyordu. Sām Mirzā 941 (1534/1535)'de isyân etti ve Kandehar'ı kuşattı ise de, 8 aylık muhâsaradan sonra, Ağzıvar Han öldürülmüş ve kendisi affedilmiştir. 951 (1544)'de Şâh Ṭahmāsp tarafından o ve kardeşi Bahrām Mirzā Hind-türk imparatoru Humāyūn'u karşılamağa me'mûr edildiler. 969 (1561/1562)'da tekrar isyâna kalkıştı ise de, muvaffak olamayıp, Ḳahḳaha kalesine hapsedildi ve 974 (1566/1567)'te orada öldü.

Babası ve diğer kardeşleri gibi, şâir mizaclı olan Sām Mirzā daha çok *Tuḥfa-i Sāmī* adlı meşhûr tezkiresi ile tanınmıştır. Muâsırı bulunan şâirlerden aş.-yk. 700 kadarının kısa hâl tercümelerini, şiirlerinden seçme bâzı parçalar da nakletmek sûreti ile, ihtivâ eden bu eser, Devletşâh'ın *Tezkire*'sinin bir zeyli mâhiyetindedir. Kitap *Şaḥīfa* adı verilen 7 bölümden ibârettir: 1. Şâh İsmā'īl ve diğer şehzâdeler, 2. seyyidler ve âlimler, 3. vezirler ve diğer kalem erbâbı, 4. şâir olmadıkları hâlde, şiir söyleyenler, 5. şâirler, 6. türk asıllı şâirler, 7. halk tabakasından gelen diğer şâirler. Storey, *Persian Literature* (London, 1953), I/II, 799'da işâret edilen dünya kütüphânelerindeki yazmaları dışında, İstanbul kütüphânelerinde de yazmaları bulunmaktadır (msl. Üniv. kütüp., nr. FY 111, 760 ve Ayasofya kütüp., nr. 1041). Eserin 5. (Şâirler) bölümü Hindistan'da Patna (Allahâbâd) da, 1934'te neşredildikten 2 yıl sonra, kitabın tamâmı Vaḥīd Dastgirdī tarafından Tahran'da basılmıştır (1314=1936). Ayrıca bundan yapılmış iktibaslar ve seçmeler için bk. Storey, *göst. yer.*

Sām Mirzā'nın bu tezkiresi dışında, bir de aş.-yk. 6.000 beyitlik bir divânı vardır (M. 'Alī Tarbiyat, *Dānişmandān-i Āẕarbaycān*, Tahran, 1314 h. ş., s. 172 v. dd.).

Bibliyografya: Ḫvândmīr, *Ḥabīb al-siyar*, III/IV, 83, 100, 104; Rizā Ḳulı Han, *Macma' al-fuṣaḥā* (Tahran, 1295), I,34; Luṭf 'Alī Beg, *Ātaş-kada* (Tahran, 1327 h.ş.), s. 15; Āzād, *Ḫazīna-i 'āmira* (Cavnpur, 1860), s. 6; Mīr Ḥusayn Dōst, *Taẕkira*, (Luknov, 1292=1875), s. 148; Cb. Rieu, *Cat. of Pers. Mss. in the Brit. Mus.*, s. 376b; E. G. Browne, *Hist. of Persian Literature under Tartar Domination* (Cambridge, 1920), s. 459, 507, 514; J.v. Hammer, *Gesch. der schönen Redekünste Persiens*, s. 379; S. de Sacy, *NE*, IV, 273; O. Frank, *Über die morgenl. Hss... im München*, s. 126; Flügel, *Die arab., pers. und türk. Hss... zu Wien*, II, 367; A. Krafft, *Die arabischen... Hss. der Oriental. Akad. zu Wien* (Wien, 1842), s. 126; M. 'Alī Tarbiyat, *Dānişmandān-i Āẕarbaycān* (Tahran, 1314, h. ş.), s. 172 v. dd.; C. Storey, *Persian Literature* (London, 1953), I/II, 797—800; Rypka, *Iranische Literaturgeschichte* (Leipzig, 1959), s. 282. (TAHSİN YAZICI.)

SAMA'. [Bk. SEMÂ'.]

ŞAMAD. [Bk. ALLAH, I, 363a.]

SAMAK. AL-SAMAK. [Bk. SEMEK.]

SAMAKATĀN. [Bk. SEMEKETÂN.]

SAMAN-OĞRUSU. [Bk. MECERRE.]

SAMAN-YOLU. [Bk. MECERRE.]

SĀMĀNİ. [Bk. SÂMÂNİLER.]

SÂMÂNİLER. SĀMĀNİ, Sāmān-Ḫudāt adlı bir şahsın soyundan gelen iranlı sülâle. Hânedânın gerçekten müstakil ilk hükümdarı İsmā'il'e kadar şeceresi şudur:

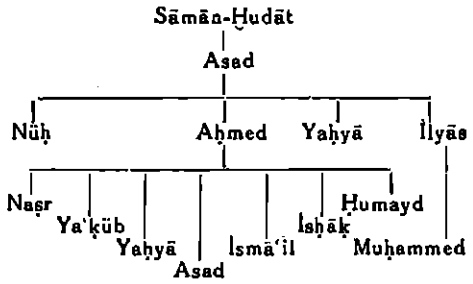

Âilesini meşhûr Bahrām Çubīn'e, yânî Rey şehrinin asil bir âilesine kadar çıkaran Sāmān-Ḫudāt (İbn al-Aṯīr, nşr. Tornberg, VII, 192), adının gösterdiği gibi, Sāmān köyünün (Belh bölgesinde; krş. Ḥamza al-İṣfahānī, nşr. Gottwaldt, s. 237; Barbier de Meynard, *Dict. géogr... de la Perse*, s. 297) sâhibi idi. oradan kaçmağa mecbûr olunca, Horasan vâlisi Asad b. 'Abd Allāh al-Ḳasrī'nin yanına sığındı [bk. mad. ESED]. Asad onu düşmanlarına karşı koruduysa; Sāmān-Ḫudāt bu sırada islâmiyeti kabûl etti. Oğluna hâmîsinin adı olan Asad adını verdi (Narşaḫī, bk. Schefer, *Descr.... de Boukhara*, s. 57 v.d.). *Tārīḫ-i guzīda* (bk. Schefer, *ayn. esr.*, s. 99 v.d.)'de Sāmān-Ḫudāt hakkında diğer anlatılan şeyler tamâmiyle bir elsânedir. Bir şiiri dinledikten sonra, kendisinde ikbâl hırsının uyandığına dâir hikâye ancak sonraları ona izâfe edilmiştir (*G M S*, XI, 26, 123 v.d.). *Tārīḫ-i guzīda*, bundan başka, onun Aşnās'ı mülkiyetine geçirmiş olduğunu bize bildirir.

Asad b. Sāmān-Ḫudāt'ın dört oğlu var idi ki, bunlar, daha Hārūn al-Raşīd hayatta iken, hilâfetin şark kısımlarının tarihinde rol oynamış görünmektedirler; sonraları halife olacak olan al-Ma'mūn âsî Râfi' b. Leyş'e karşı emir Harşama'ya yardım etmelerini Asad'in oğullarına emretmiş ve Sāmānîler de o zaman Harşama ile Râfi' arasında bir anlaşma te'min etmeğe muvaffak olmuş görünüyorlar (al-Narşaḫī, s. 74). Ma'mūn babasının yerine halife olunca, Horasan vâlisi tâyin ettiği Ḳassān b. 'Abbād'a Asad'in oğullerına resmî vazîfeler vermesini emretti (al-Narşaḫī, s. 75; krş. İbn al-Aṯīr, VII, 142 Ḥamza el-İṣfahānī, s. 237). Ḳassān 204 (819)'te Nūḥ b. Asad'i Semerkand'a, Aḥmed'i Fergāna'ye, Yaḥyā'yı Şāş ve Uşrūsana'ye ve İlyās'ı Herat'a tâyin etti. Daha sonraki Horasan vâlisi Ṭāhir b. al-Ḥusayn bu tâyinleri tasdik etti. Böylece Sāmānîler Ṭāhirîlerin bir nevi kaim-makamı oldular. Daha eski bir kaynak, Ḥamza al-İṣfahānī, Nūḥ'un bir kaç yıl Ma'mūn'un sarayında kaldığını ve sonra kendisine, Ma'mūn tarafından, Ṭāhirîlere tâbî olmak üzere (*min ḳibal al-Ṭāhirīya*), Mâverâünner vâliliği verdiğini kısaca nakleder (s. 237). Kardeşlerden önce İlyās öldü ve onun ölümü 'Abd Allāh b. Ṭāhir'in vâliliği zamanında vukua geldi. Bu da Herat'a onun yerine İlyās'ın oğlu Muḥammed'i tâyin etti (İbn al-Aṯīr, VII, 193).

Fakat âilenin bu kolu asıl Sâmânî sülâlesinin başı olan Aḥmed'in soyu kadar mühim değildir. Halîfe al-Mu'taṣim'ın emri ile, o zaman gözden düşmüş olan meşhûr türk kumandanının oğlu al-Ḥasan b. al-Afşīn'ı tuzağa düşürmek için, 'Abd Allāh b. Ṭāhir'e yardım eden (al-Ṭabarī, III, 1307 v.d.) ve Ṭāhirîlerin sâdık bir bendesi gibi görünen Nūḥ vâris bırakmadan ölünce, Ṭāhir b. 'Abd Allāh Mâverâünnehr'de kaim-makamlığı onun kardeşleri Yaḥyā ile Aḥmed'e verdi. Muahhar kaynaklar, sülâle kurucusu bahis mevzuu olduğu için, mûtad olduğu üzere, Aḥmed'ın âlî-cenâplığını ve diğer meziyetlerini överler (İbn al-Aṯīr, VII, 192). Aḥmed'in yedi oğlundan en büyüğü olan Naṣr Mâverâünnehr vâliliğinde babasının yerine geçti (Yaḥyā hakkında bundan sonra bilgi yoktur; Aḥmed'den önce ölmüş olabilir; Ḥamza al-İṣfahānī esâsen Nūḥ'un haleti olarak yalnız Aḥmed'i göstermektedir). Naṣr 261 (874/875) yılından itibâren, müstakil bir hükümdar telakki edilebilir; bu tarihte halife Mâverâünnehr'i ona iktâ olarak vermiştir (al-Ṭabarī, III, 1889; krş. İbn al-Aṯīr, VII, 193); Ṭāhirîlerin yıldızı sönmekte olup, tehlike Ṣaffârîlerden geliyordu. İbn al-Aṯīr 261'de iktâ verilmesinden sonra Naṣr'ı yalnız Abbâsî halifeliğine bağlı, muhtar bir vâli telakkî ettiği gibi, Ḥamza al-İṣfahānī (s. 237) de yalnız İsmā'il'i gerçek bir hükümdar kabûl etmektedir (*fa-kānat wilāyat man taḳaddama Ismā'il... min ḳibal al-Ṭāhir*). Kezâ 261 yılında Naṣr kardeşi İsmā'il'i Buhârâ vâlisi tâyin etti. Bu şehirde bir dereceye kadar âsâyişsizlik hüküm sürüyordu. Naṣr'ın Ṣaffârîlerden Ya'ḳūb al-Leyş'e karşı gönderdiği bir ordu onun kumandanını öldürmüş ve Buhârâ'yı almıştır; o zaman şehirdeki inzibatsız askerler, Naṣr'ın nâibi Aḥmed b. 'Omar'ın kaçmasından sonra, istedikleri gibi, vâli değiştiriyorlardı. İbn al-Aṯīr'in verdiği bilgi böyledir; al-Narşaḫī (s. 76) ḫvārizmlerin bir istilâsından (rebiülâhır 260= 874) bahsedeı; bu sırada Bu-

hârâ 'da büyük tahribat olmuştur. Ḫvârizmlerin reisi Ḥusayn b. Ṭâhir al-Ṭa'î az sonra kaçmak mecbûriyetinde kalmış ise de, karışıklıklar devam etmiştir. İşte o zaman, âsâyişi yeniden te'sis etmek gâyesi ile, fakîh Abû 'Abd Allah b. Abî Ḥafṣ, bir vâli göndermesi için Naṣr 'a müracaatle bulundu; o da kardeşi İsmâ'îl 'i gönderdi. al-Narşaḫî 'ye göre, 260 ramazanının ilk cumasından (26 hazîran 874) itibâren, Buhârâ 'da *ḫuṭba* 'de, Ya'ḳûb b. al-Layṯ 'in adı yerine, Naṣr 'ın adı okunmuştur. İsmâ'îl Buhârâ 'da ele geçirdiği Hâricî Ḥusayn b. Muḥammed 'i, hıyânet yolu ile, ziyân vermeyecek bir bâle koydu. İsmâ'îl Buhârâ 'da haydutluklara son verdi; Ḫvârizmli Ḥusayn b. Ṭâhir 'i yendi ve serkeş üst-tabakayı itâate mecbûr etti. Bundan başka, Horasan vâlisi Râfi' b. Harşama ile bir ittifak yaparak, mevkiini kuvvetlendirmeğe çalıştı. Râfi' Ḫvârizm 'in idâresini de ona vermiş idi (İbn al-Aṯîr, VII, 193) ki, bu İsmâ'îl ile Naṣr arasında patlak veren savaştan (272=885/886) az önce olmalıdır; zîra halîfe al-Mu'taḍid Muḥammed b. Ṭâhir 'i ancak 271 'de 'Amr b. al-Layṯ 'in yerine, Horasan vâlisi tâyin etmiş, sonra Muḥammed de buraya, kendi nâibi olarak, Râfi' b. Harşama 'yi yerleştirmiş idi (İbn al-Aṯîr, VII, 290). Sâmânî iktidârının Horasan 'daki mevkii bu hâdiselerin sarsamayacağı kadar kuvvetli idi. İsmâ'îl 'in Râfi' b. Harşama ile yaptığı andlaşma Naṣr 'a karşı bir tecâvüz ittifâkı idi. 272 'de patlak veren ilk savaşta (al-Narşaḫî, sebep olarak İsmâ'îl 'in yıllık vergiyi hemen göndermediğ'ni gösterir; İbn al-Aṯîr umûmiyetle desîselerden bahseder) Râfi' büyük bir iş göremedi. İsmâ'îl 'in kumandanı Ḥamvayh b. 'Alî onu, gayretle savaş yapmaktansa, Naṣr ile İsmâ'îl arasında bir uzlaşma te'minine iknâ etmiş görünmektedir) İbn al-Aṯîr, VII, 194). İki kardeş arasında hemen sulh yapıldı. 275 (888) 'te yeniden çıkan savaş İsmâ'îl 'in lehine neticelendi ve İsmâ'îl Naṣr 'ı esir etti; fakat onu, keodisine karşı göstermeğe mecbûr olduğu saygı ve itibâr ile, Semerkand 'a iâde etmek kiyâsetini gösterdi. Naṣr, 276 (892 'da ölünceye kadar, burada hâkim oldu (al-Ṭabarî, III, 2133). Bu sırada İsmâ'îl, kardeşinin yerini alıncaya kadar, Buhârâ 'da onun nâibi olarak kaldı. İsmâ'îl sülâlenin ilk hakikî hükümdarı (*emîr*) sayılır. Hükümdarların cedveli şudur:

İsmâ'îl b. Aḥmed	279—295 (892—907)
Aḥmed b. İsmâ'îl	295—301 (907—913)
Naṣr b. Aḥmed	301—331 (913—943)
Nûḥ I. b. Naṣr	331—343 (943—954)
'Abd al-Valik I. b. Nûḥ	343—350 (954—961)
Manṣûr I. b. Nûḥ	350—365 (961—976)
Nûḥ II. b. Manṣûr	365—387 (976—997)
Manṣûr II. b. Nûḥ	387—389 (997—999)
'Abd al-Malik II. b. Nûḥ	389 (999)

İsmâ'îl [b. bk.] öldüğü zaman, Ṣaffârîlerden 'Amr 'e karşı kazandığı zaferden sonra kendisine isâbet eden Mâverâünnehr ve Horasan dışında, ülkesini bir hayli genişletmiş idi. Kendisinin sülâlesinin en dirâyetli hukümdarlarından biri olduğu söylenebilir. Kudretli idi; fakat dûr-endîş değil idi. Abbâsîlere karşı sadâkati metholunur (al-Narşaḫî, s. 90); esâsen Sâmânîler daha sonra da bu tutumlarını muhâfaza etmişlerdir; eğer 'Utbî kayıtlarında haklı ise, yalnız bu sülâlenin hukümdarları *Valî amîri'l-mu'minîn* unvânını taşımışlardır (bk. Schefer, *Description*, s. 190). İsmâ'îl 'in dindarlığı ve şefkati bakkındaki fıkralar için bk. İbn al-Aṯîr, VII, 194 v.d.; VIII, 4 v.d.

Daha ikinci hukümdar Aḥmed zamanında, sülâlenin inhitâtına çok te'sir etmiş olan bir âmil, yânî ileri gelenlerin isyânı ve iktidârı ele geçirmek teşebbüsü kendisini gösterir. Aḥmed daha vâliliğinin başlangıcında amcası İsḥâḳ 'ı hapsetmek mecbûriyetinde kalmış idi; bir başka ileri gelen Bârs al-Kabîr yanında mühim miktarda para ile Bagdad 'a kaçtı. Yeni emir kararlı bir seciyeye sâhip görünmektedir. İbn al-Aṯîr (VIII, 89) bundan başka ona sâlim bir muhâkeme ve hukümdarlar için zarûrî olan bir insânî itidâl isnât eder; Narşaḫî adâletini tebârüz ettirir; yalnız muabbar derleme bir eserde (bk. Sobefer, *Description*, s. 98) onun hakkında verilen hukümler pek iyi değildir. 298 (910/911) 'de Aḥmed 'in kumandanı al-Ḥusayn b. 'Alî Sîstân 'ı zaptetti; bu sefere çıkan kumandanlar arasında Sîmcûr al-Davâtî bulunmakta idi ki, bu Sâmânîler zamanında Horasan vâliliğini ellerinde bulunduran kudretli âilenin kurucusudur. Sîstân o zaman al-Mu'addal b. 'Alî b. al-Layṯ adlı bir Ṣaffârî 'nin mülkiyetinde idi; bu şahıs mağlûp edildikten sonra, 'Amr b. al-Layṯ 'in Fars 'ta yaralanmış olan bir eski kölesi ile birlikte, Bagdad 'a gönderildi; fakat memleketi itâat altına alınamadı. 300 (912/913) yılında, bir Ṣaffârî müddeîsi olan 'Amr b. Ya'ḳûb b. Muḥammed b. 'Amr b. al-Layṯ lehinde, Muḥammed b. Hurmuz al-Ḫâricî tarafından körüklenen bir isyân çıktı ise de, al-Ḥusayn b. 'Alî Sîstân 'ı yeniden Sâmânîler devletine bağladı; bununla berâber, Aḥmed 'in ölümünden sonra yeni karışıklıklar oldu. 301 (913/914) 'de 'Alî âilesine mensûp biri Taberistan vâlisini memleketten çıkardı; bu haberin gelmesinden az sonra Aḥmed bir kısım köleleri tarafından katledildi (İbn al-Aṯîr, VIII, 46, 52, 58). Bu kudretli emîr'in öldürülmesinde onun usanmış olan ileri gelenlerin dahli bulunması muhte-

meldir. İbn al-Aşîr (VIII, 58)'in Aḥmed'in oğlu Naṣr'a isnât ettiği sözler, bu bakımdan, dikkate değer. Fakat muahhar derleme eserlerdeki Aḥmed'in kölelerin kıskanacağı kadar âlimlere teveccüh göstermesi her hâlde uydurmadır (Schefer, *Description*, s. 92; krş. s. 101).

Hukümdarların teferrüatlı tarihleri 'ABD AL-MALİK, MANṢÛR, NAṢR ve NÛḤ maddelerinde bulunmaktadır. İsmâ'îl'den itibâren pâyitahtları Buhârâ olan sülâle hakkında umûmî olarak, şunlar söylenebilir:

Mâverâünnehr'in tâbi bir vâliliğinden doğmuş olan Sâmânî devleti en fazla genişlemesi zamanında (Mâverâünnehr ve Horasan'ın dışında) Sîstân, Kirmân, Cürcân, Rey ve Taberistan'ı içine alıyordu. Bu sülâlenin en yüksek devri Rûdakî'nin hâmîsi olan Naṣr b. Aḥmed (301—331) devri sayılır; fakat bu durum bu hukümdarın kudretli şahsiyetinden ziyâde (bu bakımdan İsmâ'îl'in çok dûnundadır), ölümünden sonra devletin inhitâtının gözle görülebilir bir hâl almağa başlaması dolayısı iledir. İranlı sülâleler için mukadder olan aynı âmiller ileri gelenlerin (yâni yüksek askerî zümrenin) isyanları ve şimâldeki türk kabîlelerinden gelen tehlike İsmâ'îl ve Aḥmed gibi kudretli simâlar artık mevcut olmadıklarından, kuvvet kazandı ve sonunda felâket getirdi. Aḥmed ölür ölmez, oğlu Naṣr'ın halef olmasına amcası İshâḳ itirâz etti; Nûḥ I. tacını akrabâsı İbrâhîm b. Aḥmed'e karşı müdâfaa etmeğe mecbûr kaldı. Sonraları Horasan vâliliğinden Manṣûr I. tarafından atılmış olup, yerine Abu 'l-Ḥusayn Sîmcûr getirilen ve Gazne'yi zaptederek, Gazneliler sülâlesinin kurucusu olan Alp-Tigin [b. bk.]'in ilk teşebbüsleri Nûḥ I. zamanında yapılmıştır. Manṣûr I.'un sona erdirdiği, Büveyhîlere karşı pek faydalı olmayan mücâdele sülâlenin dâhilde ve hâricde itibârının artmasına fazla yardım etmemiştir. Nûḥ II. zamanında işler daha iyi gitmedi; kendisi Sîstân'ın âsî vâlisini, Ḫalaf b. Aḥmed'i boş yere itâat altına almağa çalıştı.

Horasan vâliliğine yükseltmiş ve Ḫalaf'e karşı göndermiş olduğu al-Ḥusayn Simcûr, Ḫalaf ile birleşti. Bu Abu 'l-Ḥusayn'in ölmesi biç de sükûnet bulmayan bir sıra karışıklıkların başlangıcı oldu; oğlu Abû 'Alî Sîmcûr da aynı şekilde itimâda şâyân olmayan bir tâbî idi ve sonunda türk hukümdarı Buğra Ḫan [b. bk.]'ı Sâmânîlere karşı teşvik etti. Evvelâ Sâmânîlere hücûm eden ve İsmâ'îl tarafından durdurulan türkler (al-Ṭabarî, III, 2138, 2249) yeniden göründüler ve Nûḥ'un orduları mağlûp edildi. Bizzat kaçmak zorunda kalan Nûḥ'un bu mağlûbiyetinde kendi kumandanlarından birinin ihâneti müessir olmuştur. Ancak türk hukümdarının vakitsiz ölümü üzerine, Sâmânî hukümdarı pâyitahtına döndü. Türklere kasden yenilmiş olan ordu kumandanı Fâ'iḳ'ın, Nûḥ'u tahtından indirmek gâyesi ile, Abû 'Alî Sîmcûr ile birleştiği söylenir. Memleketinin ileri gelenlerine güvenemeyen emîr Gaznelilerden yardım istedi ve yardım aldı. Nûḥ'a karşı cephe almış olan hasmı Büveyhîlerden Faḫr al-Davla'nın himâyesini istemeğe mecbûr kaldı. Nûḥ Horasan vâliliğini Gazneli Sebüḳ-Tigin'e verdi; ayrıca Sebüḳ-Tigin Nâṣir al-Din ve oğlu Maḥmûd Sayf al-Davla lekaplarını aldılar (384=994).

Âsîler ile yapılan mücâdele, Abû 'Alî ölünceye ve Fâ'iḳ türk hukümdarı Naṣr b. 'Alî İlig-Ḫan [b. bk.]'ın yanına kaçıncaya kadar, devam ettii Sonra anlaştılar ve Fâ'iḳ'a Semerkand vâliliği verildi. Manṣûr II.'un kısa hukümdarlığı da aynı manzarayı gösterir; askerî yüksek sınıftan bâzı kimselerin teşvikı ile İlig-Ḫan Buhârâ'yı zaptetti ve Manṣûr'u uzaklaştırdı. Manṣûr az sonra Fâ'iḳ'ın yardımı ile geri döndü. Abu 'l-Ḳâsim Sîmcûr ile Bektüzün arasında Horasan vâliliği için mücâdele çıktı. Buna Gazneli Maḥmûd da karıştı ise de, Horasan'ı zaptetmeğe muvaffak olamadı. Fâ'iḳ ile Bektüzün Manṣûr'u tahttan indirip, gözlerine mil çektiler ve kardeşi 'Abd al-Malik'i tahta çıkardılar. O zaman tekrar müdâhale eden Maḥmûd, 'Abd al-Malik'i Horasan'dan uzaklaştırdı. Bu hâdiseler ve Mâverâünnehr'in İlig-Ḫan tarafından 389 (999) yılında işgâli ve bu sırada 'Abd al-Malik'in hapsedilmesi için bk. I, 97. Sülâlenin tarihi burada sona erer; Bu âileden olup, türkler tarafından bertaraf edilen İsmâ'îl b. Nûḥ al-Muntaṣir'ın mukadderâtı için bk. V/II, 1112.

Sâmânîlerin bir çok diğer şark devletlerindekine benzeyen siyâsî kusurlarından bir başka cihet daha mühimdir ki, burada ancak bilmünâsebe tebârüz ettirilebilir. Bu hukümdarların himâyesi altında yalnız ilimler inkişâf etmiş (al-Ṭabarî'nin *Tarih*'ini tercüme etmiş olan Bal'amî hatırlansın, bk. II, 465) olmayıp, aynı zamanda İran edebiyatı ilk ilerilemeyi onların devrinde kaydetmiştir. Yalnız Rûdakî [b. bk.] gibi bir ismi hatırlamak kâfidir; aynı şekilde Firdavsî'nin ilk çalışmaları da Sâmânîler zamanında olmuştur. Nâdir bir şey olarak, bu hukümdarlardan birinin, Manṣûr II.'un şiirlerinden bâzı parçalar bilindiği zikrolunabilir (bk. 'Avfî, *Lubâb*, nşr. Browne, I, 23).

Bibliyografya: Ḥamza İṣfahânî (nşr. Gottwaldt), s. 236 v. dd. ('Abd al Malik I.'e kadar; al-Ṭabarî, şahıs adları fihristi (301 yılına kadar); İbn al-Aşîr (nşr. Tornberg), bk. fihrist; al-Gardîzî, *Zayn al-aḫbâr* (*JA*, IV, 766); bâzı parçalar için bk. W.

Barthold, *Turkestan; Description topographique et historique de Boukhara par Moh. Nerchakhy...* (nşr. Ch. Schefer), Paris 1892 (bu eser al-Narşaḫî'nin, *Târîḫ-i Buḫârâ*'sının kısaltılmış farsçaya tercümesi ile Ḳazvînî'nin *Târîḫ-i guzîde*'sinin Sâmânîler tarihine âit kısmını, 'Utbî'nin *Târîḫ-i Yamînî*'sinin Sâmânîler ile ilgili muahhar derleme bir eserde bulunan kısmının farsça tercümesini v.s. ihtivâ eder); Defrémery, *Histoire des Samanides par Mirkhond* (Paris, 1845). (V. F. BOCHNER.)

SAMARḲAND. [Bk. SEMERKAND.]

SĀMARRĀ. [Bk. SÂMERRÂ.]

SAMAV'AL B. 'ADİYĀ. [Bk. SEMEV'EL B. ÂDİYÂ.]

SAMBAS, Borneo adasında bir bölge olup, 1950 yılından beri İndonezya cumhûriyetine dâhil bir eyâlettir. Burada eskiden Hollanda idâresinde bulunan „Westerafdeeling van Borneo" nâipliğinin şimâl-i garbîsinde bir Malay devleti vardi. O zaman memleketin hudûdunu garpta ve şimâl-i garbîde, Dato burnundan Duri ırmağının munsabına kadar, Çin denizi, cenûpta ve cenûb-i şarkîde Mampswa, Landak ve Sanggau (Duri ırmağı burada kısmen hudut vazifesi görür) havâlisi, şarkta ve şimâl-i şarkîde Sëravak (ingiliz Borneo'su) teşkil ederdi; bundan başka sâhil önündeki bâzı adalar da buraya dâhil bulunmakta idi. Arâzi, bilhassa şark bölgesinde, dağlık olup, garba ve şimâle doğru gittikçe alçalmaktadır; aşağı yukarı bütün sâhil bölgesi alçak ve düzlük olup, bataklık hâlinde, fakat münbit topraktan ibârettir. Nehirlerinin en mühimi büyük Sambas'tır; küçük Sambas'ta sultanın makarrı olan Sambas şehri bulunur. 1915 yılının sonlarında ahâlisi 123.600'e yükselmiş olup, bunların 26.000'i dayak, 67.000'i malay ve 30.000'i çinliden ibâret bulunuyordu. Bunlardan ilk ikisi bir sultanın idâresinde (o zaman sultan Muḥammed 'Alî Şafî al-Dîn idi) olup, Hollanda hukûmetinin kuvvetli te'sîri altında, dört vezîr tarafından idâre ediliyordu. Çinliler ise, doğrudan-doğruya Hollanda hukûmetinin idâresinde bulunuyorlardı. Malayların ayrı bir kavmî birlik teşkil etmediklerini zikretmek icâp eder; onları birleştiren asıl âmil islâm dinidir. Müşrik olan Dayaklar ihtidâ eder-etmez Malaylardan sayılmağa başlarlar. Oldukça kalabalık olan cavalılar ile Buginalar için de durum böyledir. Malay adalarında islâm dininin gittikçe yayılmasının sebebi, muayyen bir dinî faâliyetten ziyâde, Malayların dayak kadınları ile evlenmeleri ve müslümanların ictimâî bakımdan, müşriklere nisbetle daha iyi bir durumda bulunmalarıdır. Dayaklar, artık göçebelikten çıkmış olup, diğer ahâli ile iyi münâsebetler içinde, orman mahsûllerini toplamak, ekseriyâ kurak topraklarda iptidâî zirâat yapmak ile meşgûldürler. Sâhil ahâlisi için de zirâatin ehemmiyeti azdır. Çinliler ahâlinin en çalışkan kısmını teşkil ederler. Daha yüksek bir başarı elde eden çinliler iyi işlenmiş sulak tarlalarda pirinç ekerler ve mahsûlleri ihrâc edilen diğer ticârî zirâat ile meşgûl olurlar. Onların garbî Borneo'daki durumları uzun müddet ayrı bir husûsiyet taşımıştır. Sambas'a gelen ilk çinli muhâcirler (1760 civârında) altın arayıcıları idi. Bunların sayısı çok çabuk artarak, kısa bir zaman içinde ahâlinin mühim bir kısmını teşkil etmiştir. Bir çok şirketler hâlinde teşkilâtlanmış olan çinliler bir dereceye kadar siyâsî muhtâriyet bile elde etmeğe muvaffak olmuşlardır. Aacak XIX. asrın ikinci yarısında Hollanda hukûmeti bu şirketleri ortadan kaldırabilmiştir. Altın arama artık kârlı bir meslek olmaktan çıkmış olup, bununla meşgûl olanların ekseriyeti hayatlarını ticâret ve zirâat ile kazanmaktadır.

Memleketin eski tarihi ve müslümanlığın buraya ilk girişi hakkında inanılır kaynaklar yoktur. Devletin Cohor malayları tarafından kurulmuş olması muhtemeldir. XIV. asrın ortalarında burası Cavalıların Mecapahit devletine tâbî olmuştur. XVII. asrın ilk yıllarında, Hollanda Şarkî-Hind kumpanyasının Sambas ile yaptığı ilk ticâret anlaşması sırasında (1609), memleket Cohorların hâkimiyetini tanımış olan Malay reisi Ratu Sapodak (Pangéran Ratu)'ın idâresi altında bulunuyordu. Ratu Sapodak'ın ancak iki kız evlâdı var idi ve kendisi ölünce, yerine yeğeni ve dâmâdı Ratu Anom Kusuma geçti. Bu ancak kısa bir zaman idârede kaldı; çok geçmeden, Brunei reisi (Raca Téngah) ile Sukadana sultanının kızının oğlu Radin Soleymân tarafından, tahtından uzaklaştırıldı. Radin Soleymân tahta geçince, Sultan Muḥammed Şafî al-Dîn ismini aldı; kendisi son zamanlara kadar devam eden sülâlenin kurucusudur.

Bibliyografya: E. Netscher, *Kronijk van Sambas en van Soekadana, in het oorspronkelijk Maleisch, voorzien van de vertaling en aanteekeningen* (*TBGKW*, 1853, I, 1); P. J. Veth, *Borneo's Wester-afdeeling* (2 cild, Zaltbommel, 1854 ve 1856); J. J. de Hollander, *Geslachtsregister der Vorsten van Sambas* (*BTLV*, 1872, seri 3, VI, 185); J. J. M. de Groot, *Het Kongsi-wezen van Borneo* (Haag, 1885); Th. J. H. van Driessche, *Nota betreffende het landschap Sambas* (*Tijdschrift van het Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap*, 2. seri, 1912,

XXIX, 193); E. B. Kielstra, *De Indische Archipel, Geschiedkundige Schetsen* (Haarlem, 1917), s. 251; *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië*² (1919), III, 681, mad. *Sambas*; P. H. van der Kemp, *De vestiging van het Nederlandsch gezag op Borneo's Westerafdeeling in 1818—1819. Naar onuitgegeven stukken* (*B T L V*, 1920, 76, s. 117).

(W. H. RASSERS.)

SAMED. [Bk. ALLAH, I, 363ᵃ.]

SÂMERRÂ. SĀMARRĀ, Elcezîre'de tanınmış harâbeler bölgesi, Abbâsîlerin eski idâre merkezi.

I. Tarihî topografya. Bugün sâdece bir köy olan Sāmarrā Takrit ile Bagdad arasında, yarı yolda, Dicle'nin şark kıyısında kâindir. Adının ilk şekli belki farsçadan gelmektedir. İştikak bakımından aşağıdaki farazîyeler ileri sürülmüştür: Sān-rāh, Sā'i-Amorra ve Sā-morra; bunlardan son ikisi „verginin ödendiği mahal" mânasına gelmektedir. Halîfe sikkeleri üzerinde Sāmarrā *surra man ra'ā* („gören mesrûr olur") şeklinde yazılıdır.

Sāmarrā halîfe Mu'taṣim zamanında 221 (836)'de onun türk kumandanlarından biri olan Aşnās tarafından, Karḫ-Fayrūz köyünün iki fersah cenûbunda te'sis edilmiştir. Türk ve berberî ücretli askerlerin devamlı ayaklanmalarından çekinen halîfe tehlikesi daha az olan bir merkez kurmak istemiş idi.

Sāmarrā'da 221 (836)'den 276 (889) tarihine kadar yedi Abbâsî halîfesi oturmuştur. İslâm tarihçileri ile islâm coğrafyacılarından al-Ya'ḳūbī ve Yāḳūt bu merkezin 50 yıllık devri hakkında oldukça etraflı bilgi vermektedirler. Şimâlde Karḫ-Fayrūz (veya Karḫ Bācaddā) ve cenûb-i şarkîde Maṭīra köyleri arasında, Dicle'nin şark sâhilinde şimâl-i şarkîye dönen bir kavis içinde kurulmuş olan Sāmarrā yükselmektedir. İki kanal, Sāmarrā ile onun kenar mahallesini şarka doğru ayırarak, bir nevî ada meydana getirmektedir; bu kanallardan biri, Ḳātūl al-Kisravī, Dūr yakınında Karḫ-Fayrūz yukarısında Dicle'de başlar; Maṭīra'nın aşağısında Dicle'den ayrılıp, şark—şimâl-i şarkî istikametine yönelen Yahūdī kanalı ile birleşmek üzere, cenûb-i şarkîye uzanır. Dicle'nin garp sâhilinde Sāmarrā'nın karşısında bâzı köşkler yükselmektedir. Bunlar birbirilerinden Dicle'ye muvâzî uzanıp, Maṭīra'nın aşağısında ve Balkuvārā'nın yukarısında Dicle ile birleşen 'Shāḳī kanalı ile ayrılmıştır.

Asıl Sāmarrā şehri şark sâhilinde bulunuyordu. Ana cadde olan Sarīca caddesi, polis müdürlüğü ve hapishâne yanından geçerek vezir Ḥasan b. Sahl'in adını alan bir mahalleye uzanır. Bundan sonra Abū Aḥmed b. Raşīd caddesi Kisravī kanalında, evvelce bir türk kumandanının adını taşırken, sonraları Muḥammadīya ismini alan İtāḫīya köyüne ulaşır. Bundan başka, beş ana cadde (*şārī'*, büyük bir cadde mânasına gelen bu kâbir son zamanlarda Kahire'de caddeler için yeniden kullanılmağa başlanmıştır) zikredilmektedir. Bunlar: al-Ḥayr, Barġamış Turkī (türk mahallesi), Şāliḥ (ordugâha gider), al-Ḥayr al-Cadīd ve al Ḥalīc'dir. Tarihçiler Sāmarrā civârındaki mühim binâlar hakkında teferrüatlı bilgi verirler. Burada, hilâfet merkezi buraya nakledilmeden önce, bâzı yapılar var idi. Bunların en mühimleri 8 hıristiyan manastırından Dayr al-Ṭavārīs („Tavuslar manastırı"), Dayr Mār Mārī ve Dayr Abī 'l Sufra idi; fakat en tanınmış binâlar saraylar idi. İlk olarak Sāmarrā'da yerleşen al Mu'taṣim burada Cavsaḳ kasrını yaptırmış, halîfe al-Vāṯiḳ burada kendi adını alan Hārūn kasrını inşâ ettirmiştir. Yukarıda adı geçen kasırda ilk defa oturan halîfe al-Mutavakkil 24 ayrı kasır yaptırmış veya mevcutları genişletmiş olup, bunlardan en tanınmışları Balkuvārā, 'Arūs, Muḫtār ve Vaḥīd kasırlarıdır. Bundan başka, o ölümünden 9 ay önce, şimâlde Karḫ-Fayrūz ve Dūr arasında, yeni bir şehir kurmayı planlamış, sonradan bir şehir, onun asıl adına nisbetle, al-Ca'farīya ismini almıştır. al-Mutavakkil'in saraylarının ihtişâmı hakkında bir çok tafsilât veren bâzı tarihçiler onun Kişmar'de mecûsîlerin taptığı mukaddes servi ağacını, tahta yapmak için, İran'dan getirttiğini iddia ederler. Bir kısım tarihçiler de al-Mutavakkil'in pahalıya mal olan yapılarından hiç bir şey kalmadığını tesbit ederek, bu sür'atli yıkılmada halîfenin 236 (850 851)'da Kerbelâ'da Ḥusayn'in mezarının tahribini emretmiş olması yüzünden, Allahın gazabına uğradığını söylemektedirler. al-Mutavakkil'in ölümünden sonra al-Muntaṣir sarayını tekrar Sāmarrā'nın içine nakledip, Cavsaḳ kasrını tanzim etmiştir. Sāmarrā'da yaşayan son halîfe al-Mu'tamid 255 (869)'te şark sâhilinde al-Ma'şūḳ kasrını yaptırmıştır. Bu yapıların büyük kısmı daha X. asırda harâp olmuş idi; yalnız ordugâhın yakınında yükselen (bu sebeple bu mahalleye çok defa 'Askar Sāmarrā adı verilir) Sāmarrā ulu câmii ayakta kalmıştır. Ulu câmiin yanında şiîler daha o zamanlarda iki imamlarının mezarını yaptırmışlardı: 11. imam olup, 260 (873/874)'ta Sāmarrā'da öldüğü için, al-'Askarī lekabını alan Abū Muḥammed Ḥasan'ın mezarı ile onun genç halefi, al-Mahdī lekaplı Abu 'l-Ḳāsim Muḥammed'in içinde kaybolduğu yer-altı odası (*sardāb*) buradadır. Bilindiği gibi, şiî hacılar 1.000 yıldan beri al-Mahdī'nin kıyâmet gününde bura-

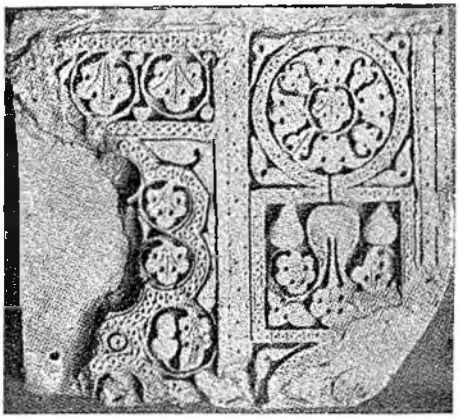

1. SÂMERRÂ. Bir evin duvar tezyinâtı (A; IX. asır)

2. SÂMERRÂ. Bir evin duvar tezyinâtı (A - B; IX. asır)

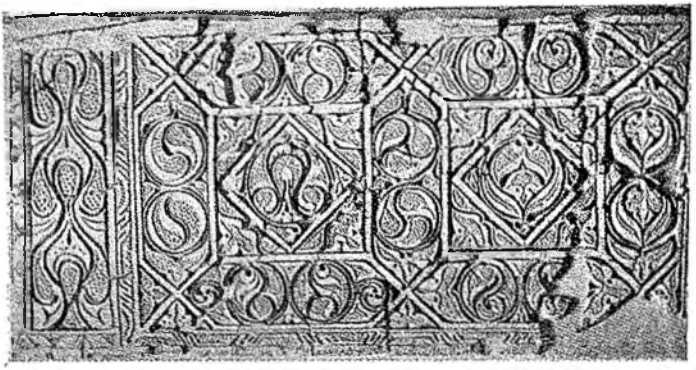

3. SÂMERRÂ. Bir evin duvar tezyinâtı (B; IX. asır)

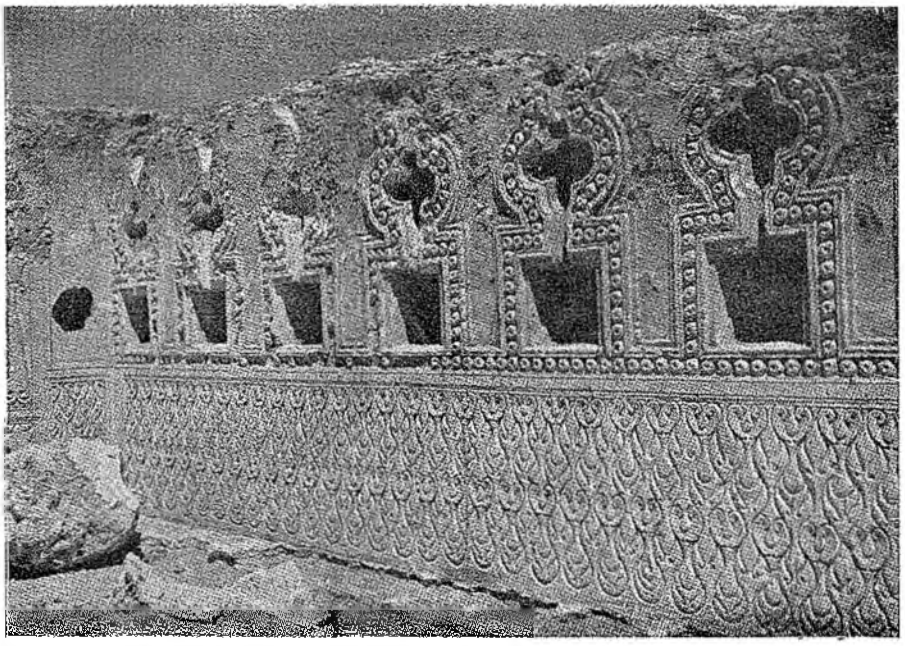

4. SÂMERRÂ. Belküvârâ kasrının duvar tezyinâtı (C; IX. asır)

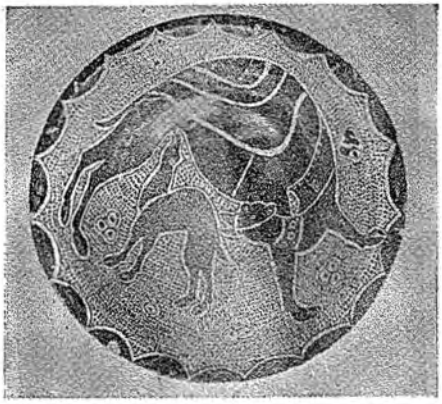

5. SÂMERRÂ. Perdahlı keramik (IX. asır)

6. SÂMERRÂ. Cevzak sarayının serdâb kısmında deve kabartması (IX. asır)

7. SÂMERRÂ. al Mutavakkil'ya câmli (IX. asır)

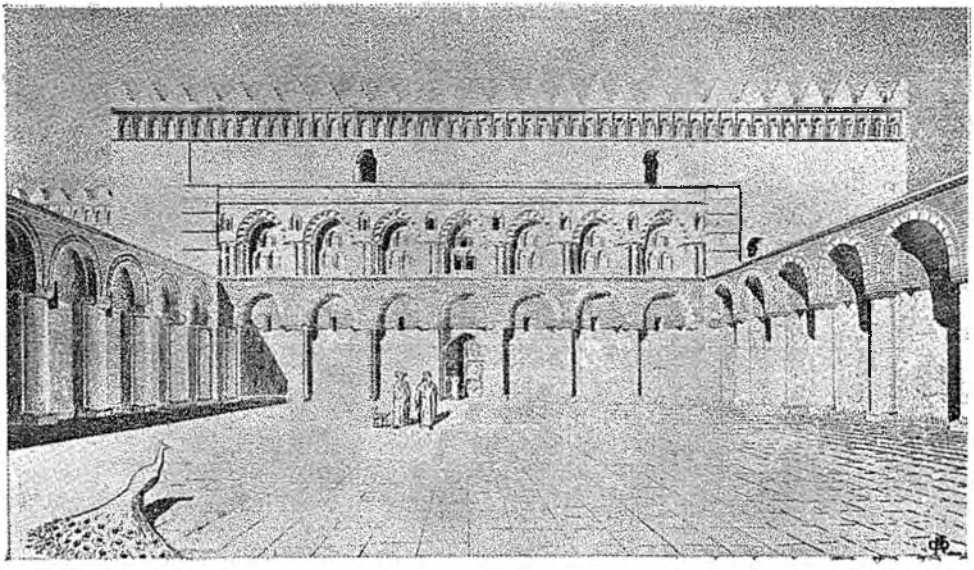

8. IRAK. Uhaydir sarayının şerefe avlusu (800)

9. SÂMERRÂ. Cevzak sarayının duvar resimleri
(836 - 839)

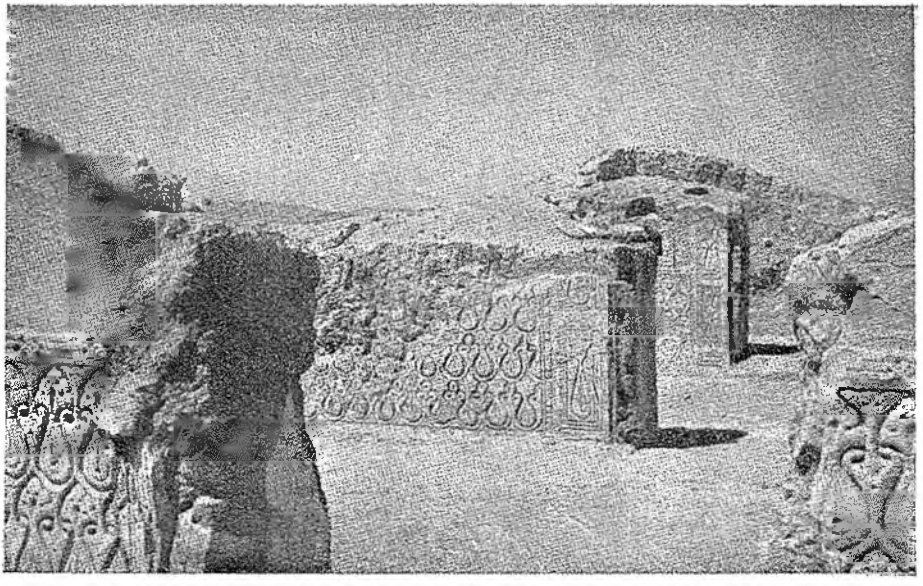

10. SÂMERRÂ. Bir evin duvar tezyinâtı
(IX. asır)

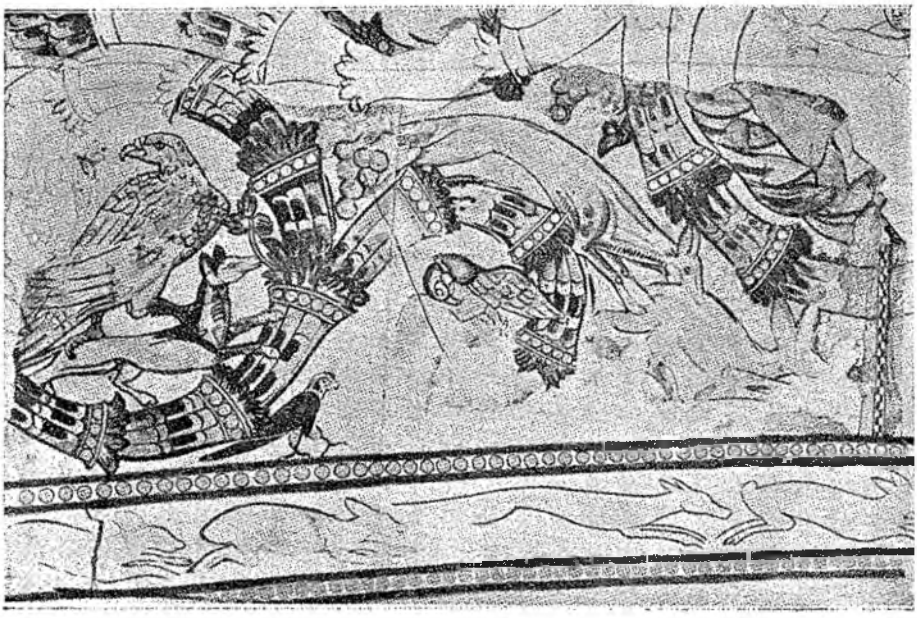

11. SÂMERRÂ. Cevzak sarayının duvar resimleri
(836 - 839)

12. SÂMERRÂ. Cevzak sarayının duvar resimleri
(836 - 839)

da tekrar görüneceği inancı ile, Sāmarrā'daki bu mezarı ziyâret ederler. al-Sam'ānī, Sāmarrī veya Surmarrī nisbesini taşıyanların listesini vermektedir. Diğer bir nisbe de aynı şekilde Sāmarrā ile ilgilidir ki, bu da Karḫī olup, Karḫ-Fayrūz'da doğmuş olan şahısları gösterir.

Bibliyografya: M. Streck, *Die alte Landschaft Babylonien* (Leiden, 1901), III, 182—219; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 535 v.d.; al-Sam'ānī, *Ansāb*, nşr. Margoliouth, *GMS*, 286b).

II. Mimârî. Sāmarrā bugün Bagdad'ın aş.-yk. 100 km. şimâlinde, Dicle'nin sol sâhilinde, muazzam bir harâbe sâhasıdır. Bu harâbeler Abbâsîler devrinin en zengin ve en parlak beldesinin kurulması çok pahalıya mâl olmuş bir şehri durumunu gösterir.

Şehir Hārūn al-Raşīd'in oğlu halîfe al-Mu'taşim zamanında 838'de meydana gelmiş, Ca'far al-Mutavakkil zamanında (847—861), en parlak devrini yaşayarak, onunla birlikte parlaklığını kaybetmiştir. Bu parlak, fakat kısa zaman islâm san'atının menşe'lerinin incelenmesi için ayrı bir ehemmiyeti hâizdir. Ne yazık ki, zamanla bu yapılar harâp olmuş durumdadır. Bununla berâber, son yıllardaki kazılar, bir zamanlar dünyâya ışık saçan bu IX. asır Abbâsî şehrindeki islâm san'at kültürü hakkında çok iyi fikir verecek kadar mimârî ve süsleme unsurlarını meydana çıkarmıştır.

Bugün ayakta duran en mühim kalıntılar şunlardır: eski şehrin cenûbunda Dicle kenarında al-Mutavakkil'in büyük câmii; bunun yakınında şimâlde muhteşem hilâfet sarayı, *Balkuvārā*; bunun karşısında Dicle'nin sağ sâhilinde bir az sonra yapılmış, gösterişli kitlesi hâlâ göklere yükselen muhkem *Ḳaṣr al-'Āṣiḳ*; bunun 1 km. cenûbunda *Ḳubbat al-salaybiya*.

Hilâfet-şehri harâbelerinin yakınında yaldızlı kubbeler ile çöle hâkim olan daha yeni bir Sāmarrā vardır. Burada da tanınmış şiî mâbedleri bulunmaktadır.

al-Mutavakkil'in büyük câmii 846—852 arasında yapılmıştır. Köşelerinde yuvarlak kubbeleri bulunan yüksek tuğla duvarları ile câmi muazzam bir mustatildir. İçinde cenûp taralı kıbleye doğru uzanan 25 sahnı ile asıl câmi, diğer kenarlarda revak sıraları yer almıştır. 10 m.'den yüksek olan bütün bu sahnlar mermer sütûnlara dayanıyordu. Mihrâbın iki tarafında da aynı şekilde iki çift mermer sütûn var idi ve mihrâp hücresi muhtemelen kıymetli oyma ağaç levhalar ile kaplı idi. Dört revak sırası da, ortasında zengin bir fıskiye bulunan büyük avluya açılıyordu. Dışta, câmiin şimâl duvarında, Bâbil kulesi şeklinde, kenarları 30 m. genişlikte bir kaide üzerinde muazzam *malwiya* yükseliyordu (Şekil 7). Helezonî yükselen bir yol bunun etrâfını dolaşırdı. Bu minâre bir günlük mesâfeden görünürdü.

Hilâfet sarayı olan Balkuvārā'nın harâbeleri çevresi 1 km.'yi aşan muazzam bir müstatil sâhaya yayılmaktadır. Garp cephesinde bir zamanlar al-Mutavakkil tarafından şehzâde al-Muhtadī bi'llāh için yaptırılmış olan tuğla duvarlardan üç kemerin kalıntısı (bugün *al-camāl* deniliyor) bulunmaktadır. Eskiden şeref salonlarına ve resm-i kabûl dâirelerine (*īvān*) âit olup, nehrin karşısında bulunan bu üç kemer bütün genişliği ile vâdiye açılmaktadır. Bunların altında sedler ve havuzlar, basamaklar hâlinde, aşağı iner. Arkada üç iç avlu, bunların etrâfında haçvârî şekilde salonlar, taht salonu, sonra daha alçak bir çok odalar ve süslü hamamları ile husûsî dâireler yer almıştır. Şarka doğru şelâlelerin döküldüğü büyük mustatil bahçe göze çarpmaktadır. Burası gömme ayaklı duvarlar ile çevrili idi; zengin süslemeli küçük köşkler bu manzarayı seyretmek imkânını veriyordu. Şimâlde meyiller ile çıkılan büyük bir havuz var idi. Bu meyillerde mağaralar ve küçük havuzlar bulunuyordu. Nihâyet bu topluluğun arkasında haremi ve sarayları çevreleyen evler, sonra küçük bir câmi ve halifenin muhâfız kıt'ası ve süvârileri için, büyük binâlar bulunuyordu. Bu muazzam sarayın bütününü meydana getiren çeşitli unsurlar, âhenkli olarak, birbirine bağlanmaktadır. Bunlar güzel, büyük ölçüde tasarlanmış ⊥ şeklinde bir terkip meydana getirmekte olup, bunun nehre amud uzanan büyük mihveri zengin kabartma süslü ve mozayik tezyinatlı, üç tonoz cepheli câzip salonlar ile nihâyet bulur. Bu sarayın umûmî terkîbi İran yapi an'anesine uygundur.

Hilâfet sarayının etrâfında gösterişli, zengin, süslü evler bulunmaktadır. Şehirde en zenginden en mütevâzî olanına kadar evler hemen-hemen aynı plana göre yapılmıştır. Yalnız birer kat olan bu evler, ortasında havuzları ile bir sıra iç avlu ihtivâ eder; avluların etrâfında eyvanlar ve odalar bulunuyordu. Bu çeşit yapılar bâzı şark memleketlerinde günümüze kadar devam etmiştir. Dâhilî süs mühim bir rol oynar. Süslü odalar ve bâzan evin bütün odaları dâimâ ince işli oyma levhalar ile kaplı idi ve belki de bir kabartma tezyinâtı ile süslenmiş idi. İç avlularda da bâzan aynı şekilde tezyinat bulunur; buna karşılık, dış duvarlar tezyin edilmemiştir.

Sāmarrā'da saraylar ve evlerin kabartma süslemeleri de aynı usûl ile yapılmış olup, o zamanki san'atların gelişmesi hakkında iyi

bir fikir verir. Takrîben bir metre boyunda zengin levhalar bütün odanın etrâfını çevreliyordu. Bunların yukarısında süs hücreler (fara. *takça*) bulunuyordu. Kapı pervazları ve pencere kenarları tezyîn edilmiştir. Nihâyet tavanın etrâfını da pervazlar ve kabartmalar çevirmektedir. Bu tezyinâtın büyük kısmı ince şekilli alçı işlerinden ibâret olup, zaman-zaman renkler ile canlandırılmıştır.

Tezyînat terkipleri birbirinden farklı, oldukça çeşitli nevîler gösterir. Bâzıları sâdedir, bir az kalın, kaba şeritleri vardır. Diğerleri daha ince işlenmiştir. Nihâyet bir kısmında da kabartmalar belirtilmiş olup, yuvarlak hatlar ile işlenmiştir.

Bu süslerden bâzıları doğrudan-doğruya duvar üzerinde yapılmış, diğerleri yumuşak hâlde kalıplara basılarak (bilhassa mükerrer örnekler), şekillendirilmiş ve sonra duvara yerleştirilmiştir. Çizgi örnekleri çok çeşitlidir. Bâzıları sâde, düz batlı olup, bunlar Sâmarrâ'da en çok bulunanlardır. Buna karşılık diğerleri daha karışık ve örneklerinde hayvan ve nebat şekilleri hâkimdir. Üslûplanmış çiçekler tekrarlayan hendesî şekillerin ortasını doldurur. Bunlar şeritler veya inci dizileri ile biribirine bağlanmış olup, bitiş ve kesik yerlerinde vazolar, harp şekilleri ve bereket boynuzları meydana getirirler. Nihâyet diğer bir kısmı daha hareketli ve karışık olup, üzümler ve asma yapraklarının etrâfını kıvrık dallar hâlinde çevirir.

Sâmarrâ tezyinâtı biribirinden kat'iyetle ayrılan üç gurup hâlinde gösterilmiştir. 1. üslûp kopt san'at tarzı, 2. üslûp İran tarzı ve 3. üslûp Elcezîre tarzıdır. Menşe'lerin isimlendirilmesi ile bu derece kat'î bir sınıflandırma tehlikesi, zamansız ve yanıltıcı olabilir. Hafriyâtı şark san'at tarihi için değerli olan Sâmarrâ harâbelerinin incelenmesinden öğrenilecek şey, Asya'nın bu köşesinde bir çok san'at cereyanlarının, biribirini bozmadan veya biribirine hâkim olmağa çalışmadan, karşılaşmış olmasıdır.

Abbâsî halîfelerinin saraylarının zenginliği ve san'atı himâyelerinden dolayı, dünyânın her köşesinden bir çok ustaları çeken Sâmarrâ, grek, süryânî, kopt, hindû-iran san'atlarının birbiri ile karışmasından doğan islâm san'atının bir merkezi oldu.

Bibliyografya: E. Herzfeld, *Die Ausgrabungen von Samarra* (Berlin, 1923), I; ayn. mll., *Samarra. Aufn. und Unters. z. isl. Archaeologie* (Berlin, 1907); ayn. mll., *Mshatta, Hira und Badiya* (*Jahrbuch der preussischen Kunstsammlungen* (1921); ayn. mll., *Die Kleinfunde von Samarra und ihre Ergebnisse für das islamische Kunstgewerbe des 9. Jahrhunderts* (1914); ayn. mll., *Die Ergebnisse der Ausgrabungen von Samarra im Kaiser Friedrich-Museum* (Berlin, 1922); H. Viollet, *Un palais musulman du IXe siècle* (*Mém. prés. par div. sav. à l'Ac. des Incr. et Belles-Lettres*, Paris, 1911); de Beylié, *l'Architecture des Abbassides au IXe siècle* (*Revue archéologique*, 1907); P. Schwarz, *Die Abbasiden-Residenz Sāmarrā* (*Neue geogr. Untersuchungen*, 1909).

(H. VIOLLET.)

III. Sāmarrā san'atında türklerin te'siri ilk defa, genç yaşta ölen viyanalı san'at tarihçisi Heinrich Glück (*Türkische Dekorationskunst, Kunst und Kunsthandwerk*, Wien, 1920, XXIII) tarafından belirtilmiş, ondan sonra da Kühnel ve Erdmann gibi araştırıcılar tarafından benimsenerek, umûmiyetle kabûl edilmiştir (E. Kühnel, *Samarra. Staatliche Museen in Berlin. Bilderhefte der islamischen Abteileung*, 5, Berlin, 1939, s. 16).

Berlin devlet müzeleri islâm eserleri kısmında Sāmarrā'nın alçı ve kireç harcından yapılmış süslerinden zengin nümûneler bulunmaktadır. Bu müzenin islâm kısmı müdürleri olan Kühnel ve Erdmann müze neşriyâtından resimli küçük rehberlerin beşincisinde *A B C* üslûplarına giren bu nümûneler hakkında bilgi verirken, Glück'ün fikrine katılmaktadırlar. *A* üslûbu Sāmarrā'nın ilk devrinde yapılan evlerin duvarlarında görülür. Bunlar alçı-kireç harcı üzerine, bıçakla derinlemesine oyulmuş şeritler, murabbâlar, dâireler, altı dilimli gülçelerden ibâret olup, beş dilimli yapraklar ile üzümlerin ayrı-ayrı göründüğü ince saplar ile, tamâmiyle tezyinî, fakat tabiattaki şekli henüz tanınabilen asma tezyînâtı ile sık bir şekilde doldurulmuştur. Satıhlar, iki tarafı aynı olmamakla berâber, oldukça birbirine benzer bir şekilde düzenlenmiştir. Medâyin, Takrit ve Kûfe'de islâmî eserlerde daha VIII. asırda meydana gelen ve örneklerini Sâsânî alçı-kireç tezyinâtından alan süslerde bunların ilk nümûnelerini görmek mümkündür (şekil 1 ve 3). *B* üslûbunda tezyinâtın çerçevesi ve usûlü aynı kalmakla berâber, oymalar bâzan daha az derindir. Buna karşılık nümûnelerin kalıplaşması yeni şekiller ortaya koyar. Burada asma yaprağı ve üzüm geliştiriliyor ve kıvrık dal tamâmen kayboluyor. *A* üslûbunda görülen vazo şekli yelpâze biçiminde sağa-sola kıvrılarak, müstakil hâle gelir. Bunda şekiller, *A* üslûbundan çok daha çeşitli olup, daha sonraki üslûba geçiş açıkça kendini belli eder. *C* üslûbu ise, daha usûlü ile diğer iki üslûptan tamâmiyle ayrılır. Burada tezyinât derinliğine amud olarak oyulmuyor, düz ve yatık olarak kesilmiş tahta kalıplar ile yumuşak alçı-kireç levhalara basılarak, duvara yer-

leştiriliyor. Gölgesi olmayan örnekler artık zemin üzerinde durmuyor, tamâmiyle sathı dolduruyor. Bâzı geçiş örnekleri dışında, bunlarda artık çerçeve de yoktur; dokumaya benzer diziler hâlinde bir uçtan bir uca devam eder.

„Derin ve amud oymadan yatık ve satıhta kalan örneklere doğru bu ânî değişme nereden gelir ve bunun öncülerini nerede aramamız icâp eder? Bunu Sāmarrā 'nın kurulmasında başlıca âmil olan türklerin sarayda hâkim olması ile izâh edebiliriz. Eski grek ve Roma âleminde mechûl olan yatık kesim, İskit tunç işlerinde ve Altay çevrelerindeki eski türk süs eşyâsında, daha milâddan önce bile pek yaygın idi. Çok muhtemeldir ki, bu türk boylarının millî san'atlarında islâm devresine kadar devam etmiştir. Türk asker ve zâbitlerinin silâhları, eyer takımları ve hayvan başlıkları ile yayılan bu süs yeni tezyinî şekillerin gelişmesi için, uygun bir temel olmuştur. Sāmarrā 'nın hakikî bir san'at husûsiyeti olan bu tezyînât, Abbâsî devlet üslûbu hâlinde, İran 'a ve Mısır 'a da yayılmıştır. Daha 800 yılından beri tatbik edilen *A* üslûbu Bagdad 'dan tamam olarak getirilmiş ve kısa zamanda kalıplaşarak, bundan *B* üslûbu geliştirilmiş, nihâyet tahta kalıplar ile baskı usûlü kullanılarak, yeni türk husûsiyeti tamâmiyle hâkim olmuştur" (bk. E. Kühnel *göst. yer.* şekil 4,10).

Harem dâiresinde duvarların üst kısmında insan ve hayvan şekillerini ihtivâ eden tezyinât hâkim olmuştur. IX. asırda Abbâsîler zamanında, Emevîler zamanında olduğu gibi, şekillere ve tasvire karşı sevgi devam etmiş ve dinî bir mahzûr görülmemiştir (şekil 9, 11, 12). Cavzak al-Ḫāḳānī 'nin serdâb (mahzen) kısmında duvarda kireç-alçıdan yapılmış arka-arkaya yürüyen renkli deve şekilleri bulunan kabartma şerit bir istisnâ teşkil eder (şekil 6).

Sāmarrā 'da kazılar sırasında ele geçirilen keramikler de bu san'atta çığır açan bir çok yenilikler göstermektedir. Tang sülâlesi devri beyaz ve açık-yeşil renkli çin porselenleri taklit edildiği gibi, o zamana kadar bilinmeyen perdahlı keramik ve çini işleri de ilk defa Sāmarrā 'da görülmüştür. Mâdenî bir parıltı verecek şekilde tatbik edilen perdah usûlünde ikinci bir fırın ile sır üzerine süs yapılıyordu. Perdahlı işlerin, Irak 'tan başlayarak, diğer islâm ülke'erine, Mısır ve sonra İran, Suriye, Anadolu ve İspanya 'ya kadar gönderilmiş olması, buralarda da perdah usûlünün tatbik edilmesini mümkün kılmıştır. Fakat IX. asırdaki dört renkli perdah işçiliğine artık bir daha erişilememiştir. (şekil 5). Sāmarrā bibliyografyası için bk. Creswell, *Bibl. of the Archit. Arts and Crafts of islam* (London, 1961), s. 206—209.

(OKTAY ASLANAPA.)

SAMHŪDÎ. [Bk. SEMHŪDÎ.]

SĀMÎ. [Bk. ŞEMSEDDİN SÂMÎ.]

SĀMİRA. [Bk. SÂMİRİLER.]

SÂMİRE. [Bk. SÂMİRİLER.]

SĀMİRÎ. [Bk. SÂMİRÎ.]

SÂMİRÎ. AL-SĀMİRÎ, yahudileri, Mūsā 'nın idâresinde Mısır 'dan çıktıktan sonra, altından yapılmış olan buzağıya tapmağa teşvîk eden kimsenin adı. Eski ibrânî dinî edebiyâtında bulunmayan bu ad, *Kur'an*, XX, 85, 87 ve 94 'te geçer. Altın buzağı hikâyesi *Kur'an* 'da iki yerde zikrolunur. İlk zikre (*Kur'an*, VII, 146—153) göre, Mūsā dağa çekilince, kavmi Banī İsrā'il (tefsirlere göre, al-Sāmirī), mısırlılardan almış olduğu ziynetleri ateşe atarak, altından mücessem ve böğüren bir buzağı yapar; durumdan haberdar olan Mūsā, kavmine gelince, esef eder ve kardeşi Hārūn 'u bundan mes'ûl tutar; fakat Hārūn ölüm ile tehdid edildiğinden buna karşı koyamadığını söyleyince, Mūsā kendisi ve kardeşi için Allahtan mağfiret diler. Bu hikâye *Ḥurūc*, XXXII 'ye uymaktadır. Kezâ burada buzağıyı bizzat Mūsā 'nın kardeşi Hārūn yapmıştır ve buzağının böğürmek hassası yoktur.

Medine devrinde vahyedilen (bk. Nöldeke Schwally, *Gesch. des Qorāns*, s. 124 v. d.) ve binâenaleyh daha yeni olan ikinci hikâye, *Kur'an*, XX, 84—96 'da bulunur ve burada al-Sāmirī adı, yukarıda kaydedildiği üzere, açıkça zikredilir. Yahudiler, onun emri üzerine, mücevherlerini ateşe atmışlar ve al-Sāmirī, Hārūn 'un ihtarlarına rağmen, bundan böğüren bir buzağı yapmış ve halk buna tapmıştır. al-Sāmirī, Mūsā tarafından sorguya çekilince, — „Ben onların görmediklerini gördüm ve Allahın elçisinin izinden (müfessirlere göre, Cabrā'il'in atının bastığı yerden) bir avuç toprak alarak, bunu (eritilen mâdenin içine) attım" — diyerek, kendini müdâfaa eder. Bunun üzerine Mūsā ona cezâsını verir: yaşadığı müddetçe kendisine tesâdüf edenlere:— *Lā misāsa* (*Kur'an*, XX, 97) „dokunmayınız" — diyecektir.

Kur'an 'daki bu kısa işâretler, müfessirler tarafından, bâzan yahudi kaynaklarından alınan bilgiler ile, genişletilmiş ve tamamlanmıştır. Eski bir rivâyeti tâkip eden al-Ṭabarī 'ye göre al-Sāmirī Banī İsrā'il 'den Sāmiriler âilesine mensûp bir şahıstır. Mūsā, günahından dolayı onu cezâlandırmak için, Banī İsrā'il 'e onunla bütün münâsebet ve ticâreti yasak etmiş olmalıdır. al-Zamaḫşarī 'de de aynı rivâyet vardır: al-Sāmirī Sāmira adlı, dini yahudi dininden bir az farklı, bir Banī İsrā'il âilesin-

den gelmektedir. al-Sāmirī'ye başka insanlar ile münâsebetler kurup, ticâret yapmak yasak edildi. Soyundan gelen halkın bugün bile bu kaideye bağlı kaldığı söylenmektedir. al-Ṯa'labī de teferrüatla anlattığı altın buzağı hikâyesini aynı şekilde sona erdirmektedir. Daha sonraki müfessirler hikâyeyi bu esaslar dâhilinde, fakat daha tertipli bir hâlde ve hâdiseleri daha mantıklı bir şekilde (msl. buzağının vücûdunda delikler açılmış olup, bunlardan geçen havadan dolayı ses vermesi v. b. gibi) tekrar etmekten başka bir şey yapmamışladır. Bâzıları da al-Sāmirī'nin asıl adının Hārūn b. Ca'far olduğunu söylemişlerdir.

Bu hikâyenin ikinci şekli ile, menşe'ini Kitâb-ı mukaddes'te ve yahudilerin dinî edebiyatlarında arayan Abraham Geiger, al-Sāmirī ile Sammā'ēl adlı şeytanların hükümdarının karıştırılmış olduğu kanâatinde idi. Kendisi bu hüsûsta *Pirḳē Rabbī Eli'ezer*, XLV'i zikreder ki, buna göre, bâzı tefsirlere nazaran, Banī İsrā'īl'i doğru yoldan çevirmek için buzağı içinde saklanmış olan Sammā'ēl böğürmüştür. Fakat gerçekte *Pirḳē Rabbī Eli'ezer* de bulunan buzağının bağırması keyfiyeti tamâmiyle müslüman rivâyetlerini te'siri altında tasavvur edilmiş ve onlarca mechûl al-Sāmirī adı yerine, benzeri olan Sammā'ēl adı konulmuştur. Sigmund Fraenkel (*ZDMG*, LVI, 73) ise, *Kur'an*'da görüldüğü üzere, al-Sāmirī hikâyesinin kaybolmuş olan ve altından buzağı yapan Hārūn'un büyük günâhını bir sāmirī'nin üzerine yüklemek isteyen bir yahudi *Midraş*'ından çıkmış olması gerektiği kanâatindedir.

Goldziher, Sāmirîlerin kendileri dışında kalan âlemden ayrılmaları hikâyesine dayanarak, al-Sāmirī'yi Sāmirîlerin mümessili olarak tasvir eder. Onların bu ayrılması daha *Sirach*, L, 25 ve İncil'ler (Luka, IX, 52; Yuḥannā, IV, 9) tarafından te'yit edilmektedir. Goldziher yahudi, hıristiyan ve müslüman rivâyetlerini mukâyese ederek, bundan Sāmirîler için sāmirī olmayanlar ile temâsın bir leke sayıldığı netîcesini çıkarır. Bu da *Kur'an*'da, ilâhî bir cezânın neticesi olarak, izâh edilmiştir.

Bibliyografya: al-Ṭabarī, *Tafsīr* ve al-Zamaḫşarī, *al-Kaşşāf* (*Kur'an*'ın yukarıda zikredilen âyetlerinin tefsiri); al-Ṯa'labī, *Ḳişaş al-anbiyā'* (Kahire, 1282), s. 82; al-Ḫāzin, *Lubāb al-ta'vīl fī ma'ānī al-tanzīl* (Kahire, 1331), II, 238 v. dd.; al-Ṭabarī, *Tārīḫ* (nşr. de Goeje), I, 352—357; Geiger, *Was hat Mohammed aus dem Judenthume aufgenommen?* (Frankfurt, 1902), s. 162—165; S. Fraenkel, *Der Sāmirī* (*ZDMG*, 1902, LVI, 73); İ. Goldziher, *Lā misāsa*, *Revue Africaine*, nr. 268, Cezâyir, 1908; s. 23, 28); D. Sidersky, *Les origines des légendes musulmanes dans le Coran et dans la vie des prophètes* (Paris, 1933), s. 87 v. dd.; Heinrich Speyer, *Die biblischen Erzählungen im Qoran* 2. tab. (Darmstadt, 1931), s. 322—333. (BERNHARD HELLER.)

[Bu madde A. ATEŞ tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir].

SÂMİRÎLER. SĀMİRİLER, bir k a v m î v e d i n î c e m â a t olup, bunların son mümessilleri N ā b l u s (eski Sichem)'ta oturmaktadır (bunlara bugün orada SUMARA derler). Pek muhtemel olarak, arap fütûhâtı yolu ile islâm hâkimiyetine giren ilk kavimdir ve bu hâkimiyet asırlar boyunca fâsılasız devam etmiştir. Roma ve Bizans hâkimiyeti devrinde N ā b l u s sâkinleri ile garp âlemi arasındaki esâsen zayıf temâsları, arap fütûhâtından itibâren, büsbütün kesilmiş ve Sāmirîler arap medeniyeti denizinde tecrît edilmiş bir adacık gibi kalmıştır. İslâm medeniyetinin gittikçe yayılan te'siri ile birlikte bu kültürler ile olan karşılıklı münasebetlerin tetkiki çok alâka verici bir mes'eledir. Bir tarafta çölden gelen yeni bir kültürün inkişâfını, diğer tarafta bir edebî hayatın durgunluk ve uyuşukluktan kurtarıldığını görüyoruz; şu hâlde, görünüşe göre, bu tarzda bir nüfûzun izlerinin mevcûdiyetini farzetmekte tamâmiyle haklıyız. Bu mühim bir noktadır; zîra biri arap edebiyâtı olan iki edebiyat arasında her hangi bir benzerlik bulunduğu zaman, aslî şeklin ve tekaddümün arap-edebiyâtına âit olduğunu ve diğerinin bunu ondan almış bulunduğunu kabûl etmek hemen-hemen bir nas hâline gelmiştir. Ancak arapların kültür ve medeniyet ufuklarında görünen en son şark halkı olduğu unutulmaktadır. Onlar sonuncu idiler ve başlangıçta kendiliklerinden çok bir şey meydana getirmemişlerdir. Bil'akis onlar geçmiş medeniyetleri tevârüs etmişler ve doğruyu söylemek lâzımsa, bu zengin mirâsı toplamak için, çok gayret sarfetmiş ve bunu sür'atle arttırmışlardır.

Eski devirlerde Sāmirîlerin sayısı ve işgâl ettikleri mevkî çok az olarak takdir edilmiştir. Onlar şimâl kabilelerini temsil ediyorlar ve Bâbil ile İran imparatorlukları içinde kalabalık zümreler hâlinde dağılmış bulunuyorlardı; bundan başka dâimâ yahudiler ile yan-yana yaşamakta idiler. Yahudilere mezhepçe muhâlif olduklarından, yahudilikle başka dalâlet mezhepleri arasında bir köprü teşkil ediyorlardı. Mūsā'nın kanûnlarına çok sıkı bir şekilde bağlı olmaları dolayısı ile, yeter derecede yahudi sayılabilmelerine rağmen, peygamberleri reddediyorlar ve Dāvūd âilesine sadâkati kabûl etmiyorlardı. Yahudileri mukaddes yazıları de-

giştirmekle ilk ithâm edenler onlar olmuştur ki, bu ithâm sonraları hıristiyan, müslüman ve irfâniye mezhepleri tarafından yeniden ele alınmıştır. Sâmirîler için, naslarının en basit bir harfini değiştirmek, duâlarında değişiklikler yapmak, melekler bilgisine yeni görüşler ve yeni esâslar idhâl etmek imkânsız idi; bunu ancak aynı gövdeden ayrılan ve bu nevî değiştirmeleri yapabilmek sûretiyle ayrı bir fırka meydana getirecek olan yeni bir mezhep gerçekleştirebilirdi.

Sâmirîler arasında dinî fırkalar var idi; fakat Sâmirî vekayî-nâmelerinden çıkarılan bilgilerden anlaşılabildiği kadarına göre, bu fırkalar islâmiyetten çok asırlar evvelino âit idi ve bununla müşterek hiç bir şeyleri yok idi. Binnetîce şu vak'a üzerinde çok ısrar edilemez: umûmî bir tarzda ve eski devirler için, Sâmirîler islâmiyete bir şey borçlu değildirler. **Filistin'in araplar tarafından fethedilmesi** Sâmirîlerce sevinç ile karşılanmış olmalıdır; bu kendilerini Bizans hükümdarlarının ve kilisenin müstebit ve kindar tâkiplerinden kurtarıyordu. Onlar için en karanlık devir, bizzat kendilerinin tesbit ettikleri üzere, bütün yazılı eserlerini tahrip eden Hadrianus devrinden başlayarak, arapların hıristiyan hâkimiyetine son verdikleri zamana kadar devam eden devir oldu. Yeni efendiler ile Sâmirîler arasındaki münâsebetler gâlibâ dostâne idi; dinî hürriyet ve hareketlerindeki serbestlik bizzat Peygamber tarafından verilmiş ve 'Alî b. Abî Ṭâlib tarafından te'yit edilmiş gibi gösterilen vesikalar ile te'minat altına alınmış idi.

Bu vesîkaların metni, Abu 'l-Fatḥ tarafından, mevsûk olduğundan aslâ şüphe edilmemiş olan, arapça sâmirî dilindeki vekayî-nâmesinde verilmiştir. Ne olursa-olsun, bu vesîkalar asırlar boyunca kendileri için bir himâye kaynağı olmuş gibi görünmektedir. Yalnız bâzır mahallî vâlilerin mutaassıp müdâhaleleri bu durumda bâzan geçici karışıklıklar meydana getirmiştir. Bütün olarak, münâsebetler dostâne kaldı; zîra Sâmirîler, bu vesîkalar dışında, „müsâmaha edilen" dinlerden birine mensûp idiler. Bu vesikaların verilmesi hakkında Abu 'l-Fatḥ tarafından anlatılan bir fıkra vardır. Buna göre, üç hakim, üç müneccim, Peygamberin çıkacağını ve muzaffer olacağını görmüşlerdi. Bunların biri yahudi, diğeri hıristiyan ve üçüncüsü sâmirî idi. Her üçü de, müstakbel büyüklüğünü haber vermek için, Peygamberi bulmağa gittiler. Peygamber çok mütehassis oldu, önceden verilen haberi minnetle karşıladı ve yahudi ile hıristiyana kendi dinini kabûl ettirebildi. Yahudi meşhûr Ka'b al-Aḥbār idi ve hıristiyan da, Ab Samliya. Fakat sâmirî yeni dini kabûl etmedi ve Peygambere omuzları arasında bir cüzzamlınınkine benzer bir leke bulunduğunu söyleyerek, onun üzerinde diğerlerinden daha çok te'sir yaptı. Bu kehânet için minnettarlıktan dolayı, Peygamber Sâmirîlere varlık ve vicdan hürriyeti verdi. Peygamber tarafından yazdırılmış olan vesîka 'Alî b. Abî Ṭâlib tarafından te'yit edildi. Sâmirî'nin adı Şassata (?) idi; sonra Ḳabaṣa adını aldı ki, ileride bahis mevzuu edilecek olan Ḳabaṣî âilesinin ceddidir.

İslâmiyet ile sâmirîlik arasında bir çok benzerlik vardır. Çok iyi bilinen kelime-i şehâdetten hareket edelim: *Lā ilāha illa'llāh* „Allahtan başka ilâh yoktur". Bu Sâmirîlerin *Lēş elāh illā eḥād* (veya kendi telaffuzları ile *aād*) „birden başka Allah yoktur")'ına tekabûl eder. Yahudiler için olduğu gibi, Sâmirîler için de ulûhiyetin birliği temel fikir idi. Bu tâbir eski sâmirî ilâhîlerinden biri olan ve hakkında pek az şey bilinen ve ileride de bahsedilecek olan eski sâmirî Yûşa kitabı ile ilgili duâlarda da bulunmaktadır. Sâmirîler bu duâların menşe'ini ve bir de söylenmiş oldukları vesîleyi mâlûm sayarlar. Fakat buna verilecek tarih ne olursa-olsun, Yûşa'ın duâsının Marḳa'dan daha eski ve muhtemel olarak *Enṣira*, yâni açılış duâsından bir az daha yeni olduğu şüphesizdir.

Enṣira'da da „birden başka Allah yoktur" ifâdesini ve esâs itibârı ile istinat ettiği Kitâb-ı mukaddes parçasının yerini (*Tesniye*, IV, 39) biliyoruz; Sâmirîler bunun sonuna *millebaddō* kelimesini ilâve ederler ki, bu da „ondan başka kimse" demektir; yâni: bu birden başka hiç bir Allah yoktur.

İkinci benzerlik: *Kur'an*'ın, bâzı telakkilere göre, birinci kelimesi *Bi'smi'llāh* („Allahın adı ile")'tır. Bu tâbire husûsî bir değer verilmiştir ve müslümanlar tarafından her zaman kullanılır. Gerçekte dinî veya gayr-i dinî her hareket ve amel bu tâbir ile başlar. Bu hakîkatte Allahtan bir istimdat değil, fakat onun en te'sirli ve en kudretli adını zikretmedir. Sâmirîler de (*Tesniye*, XXXII, 3) bu *Kibeşēm Aḏōnay eḳrā* („zîra efendinin adını çağırıyorum") şeklindedir.

Diğer bir benzerlik de, daha ziyâde bir nevî kısa akîd beyânı olan bizzat *fātiḥa*'da görünür. Sâmirîlerin *Enṣira* dedikleri açış duâsına benzer: *'Amadti ḳammeḳa 'al-fataḥ raḥameḳa* „senin önünde, senin rahmetinin kapısında bulunuyorum".

Enṣira'de *ḳibla*, duâ sırasında mukaddes dağa doğru dönmede bulunmaktadır. Gerçekte Harem'e doğru dönme yahudilerce de bilin-

mekte idi. Dânyâl (IV, 10) duâ etmek için diz çöktüğü zaman, Kudüs'e doğru 3 defa döner. Fakat bu Sâmirîlerde dinî amellerinin bir kısmını teşkil eden esâslı bir nas idi; çünkü Garizim dağı üzerindeki menâsik onlar ile yahudiler arasında en belli-başlı farkı teşkil ediyordu.

Sacada (*mascid* kelimesi bundan gelir), tapınmağa yâni ülûhiyete tapmağa delâlet etmek üzere, araplar tarafından dışarıdan alınmış bir kelime ise, ârâmî olmakla berâber, yahudilerin bunu dinî bir amele delâlet etmek üzere, aslâ kullanmadıklarını tesbit etmek dikkate değer ve kelime süryânî dilinde de bu umûmî mânayı almış görünmektedir. Sâmirîlerde bil'akis *Enşira*'da bulunur ve „ülûhiyete tapma, ibâdet" mânasında, mûtad bir ıstılâhtır.

Peygamber ile, Sâmirîlerin tasavvur ettiği şekilde, Mûsâ arasındaki muvâzîlik mühimdir. Mûsâ, onlara göre, yegâne peygamberdir ve Allaha karşı gösterilen saygıya yaklaşan bir ihtirâm mevzuudur. Mûsâ'ya verilen en mühim sıfatlar yegâne peygamber, sâdık ve emin peygamber, mûcize ve hârikalar yapmak üzere, Allah tarafından seçilmiş elçi sıfatlarıdır; bundan başka kimse ona müsâvî değildir ve zamanların sonuna kadar kimse onun gibi olmayacaktır. Mûsâ'yı bu şekilde gösterme yahudi edebiyatında bilinmemektedir; burada Mûsâ dâimâ Mōşē Rabbēnū, yâni „bize öğreten" veya „efendimiz Mûsâ" ismi ile tanınmaktadır. *Han-Nāḇî han-ne'eman* veya *haş-Şāli'aḥ* Sâmirîlerde dâimâ aynı kalan ibâredir.

Büyük bir ehemmiyeti olan bir noktaya daha husûsiyetle dikkati çekmek lâzımdır. Bir mükâfat ve cezâ gününe îman husûsunda *fâtiḥa*'da bulunan bir beyûn bahis mevzuudur. Sâmirîler bunun menşe'ini *Tesniye*, XXXII, 35'e çıkarırlar ki, burada *Tevrat* âlimlerinin „intikam ve mükâfatlandırma bana âittir (*lî*)" okumalarına mukabil, Sâmirîler „intikam ve mükâfatlandırma gününde (*le-yōm*)" okurlar.

Yukarıda söylenilenler göz önünde bulundurularak, burada *Enşira*'nın bir az kısaltılmış bir tercümesini ve bilhassa bizim araştırmalarımızı ilgilendiren kısmını vereceğiz:

„Senin önünde, merhametinin kapısında, ey Rabbim Allah ve babalarımın Allahı, kendi gücüme göre, senin medhini ve hamdini ve sayısız büyüklüğünü bildirmek için, duruyorum. Zavallı ve zayıf olan ben bugün biliyorum ve gönlümde hissettim ki, sen yukarıda göklerde ve aşağıda bu yer-yüzünde hukûm süren Rabb, Allahsın ve senden başka ilâh yoktur... Senin mukaddes adın ebediyen mübârek olsun. Birden başka Allah yoktur. Ey Rabb, biz ebedîyen yalnız sana tapacağız ve biz ebedîyen yalnız sana ve peygamberin Mûsâ'ya inanacağız; yalnız senin yazdığın hakîkate, senin ibâdet yerin Garizim dağına, Bethel'e istirâhatin, mirasın ve *şe*kīnā (harem)'nın dağına ve cezâ ve mükâfat gününe inanacağız. *Ehyē aşer ehyē*, Rabb bizim Allahımızdır, Allah bir ve tekdir. İyilik ve rahmeti ne kadar sonsuzdur! Elindeyim. Rahmetini, iyiliğini diliyorum ve kalbimin ve rûhumun en derinliklerinden bağırıyorum: Ey Rabbim!".

Arap *mahdî*'si ile Sâmirîlerin *Tāheb*'i arasındaki muvâzîlik de böyledir.

Merâsimler, namazlardan önce, a b d e s t ve g u s ü l ü n husûsî şekilleri de müslümanlar ile Sâmirîler arasında müşterektir ve n a m a z h a r e k e t l e r i n d e, her secdede ve husûsî durumlarda v.b. onlar ile müslümanlar arasında kuvvetli bir benzerlik görülür.

Bir başka benzerlik de, bir çok sûrelerin başında bulunan e s r a r l ı k e l i m e l e r v e h a r f l e r ile ilgilidir. Sâmirîler kanûnun (*kişşa*) her bölümünü, bu bölümün içinden bütününü temsîl etmek için yeter derecede husûsiyeti olan münferit bir kelime alarak, gösterirler. Arapca tercümede ve bilhassa eski muska ve tılsımlarda bu kelimeler böylece bir nevî gösterici hâline geliyor ve serlevha vazîfesini görüyor. Bu münferit kelimelerin husûsî cedvelleri de yapılmıştır. Tılsım ve muskalarda bu kısaltma bir derece daha ileri götürülmüştür; burada, gösterici kelimeler, zarûrî olarak, ilk harfler olmayan, fakat çok zaman bu gâye ile seçilmiş orta veya son harf olan basit harflere indirilmiştir. Bu husûsun aydınlanması yunanca sihir papiruslarında ve latince tazarrûlarda aynı vetîreyi bulmama bu sûretle asırlar boyunca âlimlerin mahâretlerini ve zekâlarını şaşırtmış olan bir mes'eleyi halletmeme imkân vermiştir. Fakat sihrî tatbikat dışında, bu vetîrenin başlıca değeri okuyucuya bahis mevzuu bölümü bulmasına yardım eden hatırlatıcı işâretler vazîfesini görmek idi. Şu hâlde sûrelerin başında bulunan o kelimelerin ve harflerin kullanılması da, muhtemel olarak, böyle olmalıdır. Bu durum karşısında sâmirî an'ane ve rivâyetleri ile islâmiyetinkiler arasında mukayeseli tetkiklerin yapılması faydalı olacaktır.

Sâmirîlerin durumu islâmiyetin nihâî zaferi ile değişti; bununla, bu devirden sonra bile, arap edebiyâtının Sâmirîlerin dini ve dinî amelleri üzerinde kat'î bir te'sir yapmıştır demek istemiyorum. Gerçekte arap fütûhâtı yalnız siyâsî bir hâkimiyet değil, aynı zamanda dinî bir fütûhât idi. Yeni din idâre altına alınmış halklara bâzan zorla kabûl ettiriliyordu. Yalnız „müsâmaha edilen" bâzı dinler bundan istisnâ edi-

liyordu. Başka milletlerin inanıp saygı gösterdiği yeni kitaplar yerine, yeni bir mukaddes kitap konulmuş idi. Arap dili bu sûretle mukaddes yazıların dili oldu ve yalnız *Kur'an*'ın sûreleri, ibâdet metinleri arapça olarak yazılmış ve okunmuş değildir; fakat duâlar ve ilâhîler de bundan böyle münhasıran bu dilde yazılıyordu ve her kes bunu öğrenmek mecbûriyetini duyuyordu. Bu dil arap hâkimiyeti altındaki bütün halkların yeni müşterek dilleri, biribirlerini anlamak için yegâne vâsıtaları oldu; öyle ki, git-gide yahudi ve Sâmirîlerin de bir kısmını teşkil ettikleri milletler arasında diğer dil ve lehcelerin yerini aldı.

İslâmiyet, Sâmirîler için, hıristiyanlık ve zerdüştîlikten ziyâde tehlikeli oldu. Naslarda ve amellerde büyük bir benzerlik var idi ve bilhassa saf Allah birliği her iki dinde müşterek idi. Sâmirîlerin islâmiyet tarafından cezbedilmeleri tabi'î idi ve kendileri, çok müsâmaha ve iyi niyetli bir muâmele gördüklerinden, eski dillerini, ârâmîyi terkedip, yerine arapçayı almaları tabi'î idi. Bu sûretle Sâmirîler konuştukları ârâmî lehcesini yavaş-yavaş terkettiler, arapça konuşmağı öğrendiler ve bunun netîcesinde, yazılarında arapçayı kullandılar. Sâmirîler tarafından konuşulan lehcenin, mutlak bir şekilde, yunanca değil, ârâmî olduğunu zikretmek yerinde olacaktır; eski Sâmirî rivâyetlerinde yunancanın izi yoktur. Yahudiler ve Sâmirîler çok uzun zamandan beri bu dili kullanmağı bertaraf etmişlerdi. Sâmirîlerin bütün eski edebî âbideleri kendilerine mahsûs olan bu husûsî ve dikkate değer ârâmî dili ile yazılmıştır; yegâne istisnâ *sabbath* gününde ve bayram günlerinde okudukları ve husûsî vesîleler ile de inşât ettikleri Kitâb-ı mukaddes metinleri idi; bunlara bir de *ḳaṭef* denilen, ibâdet gâyeleri için husûsî bir tertibe göre toplanmış, Kitâb-ı mukaddes şiirlerinden teşekkül eden müntchabât veya seçmeler ilâve olunuyordu. Bunun aksine bütün duâlar, bütün manzûmeler ve bütün ilâhîler bu halk ârâmî lehcesi ile yazılıyor. *Tevrat*'ı da aynı dile tercüme ettiler ve *Targūm*, bu sebepten, en eski yazılar arasında bulunmaktadır.

Ortaya bir mes'ele çıkmaktadır: Sâmirî dili ne zaman arapça ile değiştirildi? Burada yahudiler ile ve aş.-yk. benzer olan aynı şartlar içinde inkişâf eden yahudi mezhepleri ile muvâzîliğin büyük yardımı olabilir. Anlaşılabildiği kadarına göre, halkın arapçayı rabatça kullanacak ve bunu ibâdetin edebiyatına sokacak kadar eski lehceyi unutması için en az iki asır, hattâ daha ziyâde zaman lâzım gelmiştir. IX. asırdan önce hemen hiç bir şey bulunamaz. Öyle görünüyor ki, yahudiler arasında Karaylara benzer, muhâlif mezhepler, 'Ânân yazılarında hâlâ ârâmî dili kullanıldığı hâlde, eski dil ve eski ameller ile münâsebetleri ilk koparanlar olmuştur. Bu Sâmirîleri, arap dilini almak üzere, sâmirî-ârâmî dilini terketmeğe zorlayan, hâdiselerin tabi'î netîcesi idi. İlk dil hakkındaki bilgi sür'atle kayboluyordu. Bu dil aslında ibâdet merâsimlerine tahsis edilmiş olduğundan, tercüme etmek mecbûriyeti duyulan ilk şeylerin duâlar ve ilâhîler olması muhtemeldir. Bunlar, söylemiş olduğumuz gibi, Sâmirî dilinde yazılmış idi ve hissedilen ilk vazîfenin halka kendi duâlarını anlaşılabilir bir hâle getirmek olduğu bedîhîdir; Kitâb-ı mukaddesin tercümesi çok daha sonra yapılmış olmalıdır; zîra acele hiç bir zarûret bunu mecbûrî kılmıyordu; ibrânî dili mukaddes dil idi ve hâlâ böyledir ve şimdi Kitâb-ı mukaddes'e âit metinler ibrânî dilinde okunmaktadır. *Targūm* Kitâb-ı mukaddesi dindarlara izâh için kâfî geliyordu. Sâmirîlerden bizzat topladığım bilgilere göre, *kinşā*'da tercümeden istifâde edilmesi XVII asrın sonuna kadar devam etmiştir. Bu vazîfeye tâyin edilen kimseye *haftavi* denilirdi ve son *haftavi* bu asırda ölmüştür. *Targūm*'un inşâdı o zaman kesildi. Şuna dikkati çekmek lâzımdır ki, bir arapça tercüme *Targūm*'un yerini almamıştır. *Targūm*'un ciddî bir tetkiki arapçanın gittikçe artan te'siri hakkında bir fikir edinmemize imkân verir. Daha önce işâret ettiğimiz gibi, sâmirî dili bilgisi sür'atle kayboluyordu; bu dar bir okumuş-yazmış çevresine inhisar ediyordu ve bugünkü günde de hâlâ böyledir. Aralarında hâlâ eski sâmirî dili ile konuşan bir mıkdar râhip vardır; fakat bütün öteki Sâmirîler yalnız arapça bilirler. Zamanla *Targūm* sâdece mûtad isrâr ile bağlandıkları dinî bir an'ane hâline geldi; zîra halk için mânasını kaybetmiş idi. Yavaş-yavaş bâzı tâbirler, çok bilgililer için bile, eskimiş bir hâle geldi ve tam bir kayboluşa kadar derece derece bir değişme görüyoruz. Eskimiş kelimeleri izâh etmek için, arapça şerh lugatları sokuldu ve sonraları bu şerh lugatları metnin bir parçası hâline geldi. Devamlı bir kullanış sonunda, bunlar o kadar çok değiştirilip-bozuldu ki, *Targūm*'un toplanmasından sonra, *kuthean* denilen ve menfâdan önceki devrin bakiyeleri kabûl edilen eski kelimeler olarak tavsif edildiler. S. Kohn bu hatâyı ve bunların bozulmuş arapça kelimeler olduğunu tesbit etmiştir. Sonraları *Targūm*'un arapçaya tam bir tercümesi yapıldı. Aynı Abū Sa'îd adını taşıyan iki kimseye isnât edilmiş olan iki tercümenin meveut olup-olmadığını tâyin etmek çok-güçtür; fakat şimdilik muhtelif metinler üzerinde o kadar az vesîka bulunmaktadır ki, kat'î bir netîceye varmak imkânı yoktur.

Fakat bu mes'eleyi halletmeği denemeden ön ce, *kinoş* veya *defter* (en eski duâ ve ilâhîler dergisine bu isim verilir)'deki duâlar tercümesinin tarihlerini kat'î ve açık bir şekilde göstermek zarûrîdir. *Kinoş*, itiraz edilmez bir şekilde, en eski devirden beri nakledilmiş olan ve bütün yıl duâda kullanılan malzemeyi ihtivâ eder. Eski, XIII. asrın ortasından kalma, Br. Mus. Or. 5034 yazması ile XIX. asrın ortasında ve sonunda baş-râhip Aron oğlu Yakob tarafından yazılmış olan yeni yazmalar arasında yapılan bir mukayese değer verilecek farklar göstermez. İstisnâsız olarak, ibâdette kullanılan bütün kitaplarda arapça sâmirî alfabesi ile yazılmıştır. Arap harfleri, yalnız dinî olmayan yazılarda ve ancak tamâmiyle yeni devirde, Sâmirîlerin arap harfleri ile bir tercümesini yapmağa başladıkları ibrânî Kitâb-ı mukaddes, metn'in yanında bulunmak üzere, kullanılmıştır. Bu tercümeler edebî arapçaya değil, fakat bilhassa Filistin lehcesine yapılmıştır. Bundan başka Sâmirîler, çok nâdir olarak, arap alfabesinin benzer harflerini biribirlerinden ayırmak için, noktalama işâretleri kullanırlar.

Gerçekte bu kitaplardan, *Tevrat* (*Tekvîn*, Levîliler)'in arapçaya tercümesi (Kuenen, *Specimen*, Leiden, 1851—1854 \, Abu 'l-Fatḥ'ın vekâyî-nâmesi (nşr. Vilmar, Gotha, 1865), Yûşa' kitabı (nşr. Juynboll, Leiden, 1848) ve gramere dâir bir kaç parça (nşr. Nöldeke, *G.G.N.*, nr. 17, 20) müstesnâ, hiç birinin basılmamış olduğunu söylemek lâzımdır. Bunları arapça olarak neşretmek husûsiyle sâmirî an'ane ve rivâyetleri ile meşgûl olan âlimler arasında faydalı olabileceği kimselerin sayısını çok azaltmak olacaktır; hâlbuki bunlar, önce düşündüğüm gibi, ibrânî-sâmirî şekilleri ile neşredilirse, bu araştırmalar ile ilgilenen daha çok sayıda âlim bunlardan istifâde edebilecektir. Bundan başka muhâbere ile, henüz mevcut olan kitapların cedvellerini ve mümkün olduğu nisbette, Sâmirîlerin verebilecekleri kitâbiyat mâhiyetinde mâlûmat da elde ettim. Bu mâlûmat son derecede karışık ve tezatlar ile doludur. Binnetice kitâbiyâta âit göstereceğim atıflar ancak çok kısa olabilir; zîra hâlâ mevcut olan ve elde edilebilir bir hâlde bulunan bu yazıların ekserisi'nin nüshaları British. Museum 'da dır. Râhip D. S. Sassoon, Sâmirîlerden mühim mıkdarda kıymetli yazmaları, bu eserlerin yeni nüshalarını ve bir de yukarıda zikredilen müellifler'in, Munaccâ'nın, Şams al-Dîn ve al-'Askarî'nin, son zamanlara kadar Sâmirîlerin elinde bulunan eserlerinin eski nüshalarını te'mîn etmiştir. Steinschneider Avrupa kütüphânelerinde bulunan diğer bütün sâmirî yazmaları hakkında tam bilgi vermiştir. Bir de mühim sayıda müracâat yerleri gösteren A. Cowley (*Jewish Encyclopedia*, X, 67 v.dd.)'in makalelerini, *Samaritan Liturgy* (Oxford, 1909)'sini, husûsiyle II. cildin girişini (s. 17 v.dd.) zikretmek lâzımdır. Bk. bir de W. G. Moulton (*Hasting's Encyclopaedia of Religion and Ethics*, XI, 161 v.dd.); Montgomery (*The Samaritans*, Philadelphia, 1907) kısa bir taslak vermektedir.

Sâmirî edebiyâtı. — Sâmirîlerin arapça tercüme edebiyâtının mümeyyiz vasıflarından biri tercümenin harfiyen olmasıdır. Asıl metin hemen dâimâ kelime-kelime çevrilmiştir; her iki metnin bir sahife üzerinde, muvâzî iki sütûnda karşı-karşıya yazılması kaidedendir ve çok zaman ihtimamlı yazmalarda, arapça satırda ibrânî veya sâmirî dillerindeki kelime sayısı kadar kelime bulunur. Arapça sâmirî dilinin yerini almak üzere kullanılmış değildir; burada yalnız duâların aslî dilini artık anlamayanlara mânayı açıklamak için bulunmaktadır ve aynı mümeyyiz vasıf Kitâb-ı mukaddes'in arapçaya tercümesinde, yeniden ve aynı derecede olmak üzere, kendini göstermektedir. Duâların tercüme edildikleri devir VIII. ve IX. (m. s.) asırlar arasında olabilir; O hâlde Kitâb-ı mukaddesin tercümesi bir az daha muahhar bir devirde yapılmıştır.

Eski yazmaların, bilhassa üç dilli olanların (Avrupa'da bulunan en eski ve tam yazma şimdi British Museum'daki yazmadır) metinleri Vilmar basması ile mukayese edilirse, çok ciddî bir takım ayrılıklar görülür. İhtimâl nev'inin en eskisi olan bir başka yazma (bendeki 1164 numaralı yazma) da tetkik edilirse, ayrılıkların mıkdârı daha da artar. Bahis mevzuu olan yazma, bildiğime göre, arap harfleri ile yazılmış yegâne yazmadır; fakat ibrânî ilâve metni ihtivâ etmez. Son yaprağa bakılacak olursa, bunu 1328 yılında yazmış olan müstensih bir sâmirî değil, fakat pek muhtemel olarak suriyeli bir hıristiyan idi. Bu bir güzel yazı üstâdı idi ve sâmirî *kişşim*'larının, yâni küçük bölümlerinin başlıklarını çok güzel bir sâmirî yazısı ile yazmış idi. Güvenilebilir bir metin elde etmek istersek, tenkitli bir araştırma için bütün bu yazmaların mukabele edilmesi gerekir.

Bu ayrılıklar nasıl uzlaştırılabilir? Aynı adı taşıyan iki kimsenin aynı eser üzerinde çalışması ve amelî olarak, biribirinin aynı olacak şekilde iki eser getirmeleri az muhtemeldir. Hiç şüphesiz, burada XI. asır ile XII. asır arasında yaşamış olan bir kimsenin eseri bahis mevzuudur. Eser asırlar boyunca, devamlı bir şekilde gözden geçirilmiş ve bozulmuştur. Bu devamlı değiştirme ve tâdillerin

sebebini *Targūm*'un hâlinde aramak lâzımdır; zîra *Targūm* bu teşebbüse derin bîr şekilde te'sir etmiştir; müellif sonunda kendisini duâların tercümesine sevkeden tatbikatı tâkip etmiştir. Güdülen gâye sāmirî dili ile yazılmış olan aslî metinleri halka anlatmağa yardım etmek idi. Burada ilk gâye ibrânî metnin değil, *Targūm*'un yerini alacak bir eser meydana getirmek idi. Arapça bir *Targūm* ârâmî *Targūm*'un yerini almalı idi. Bununla tercümenin bilhassa o devirde henüz mütercim tarafından anlaşılan *Targūm*'un esâs alındığını da kastediyorum. Mütercim sāmirî dilini rehber almış idi ve ibrânî metni muhâfaza ettiğine göre, şüphesiz, bunu da dikkat nazarına almış idi; fakat *Targūm*'a doğrudan-doğruya istinât ediyordu.

Şimdiye kadar fark edilmemiş olan bir vâkıa *Targūm*'un, hiç olmazsa, iki ayrı şeklinin mevcut olmasıdır. Arapça *Targūm*'lar gibi, bunlar esâs itibârı ile biribirlerinden ayrılmaz; fakat bunlar hiç şüphesiz, muhtelif devirlere mensûp âlimlerin biribirini müteâkip eseri gözden geçirmelerinin mahsûlü idi; bunlar şerh kelimeleri ekleyerek yahut kelime veya ibâreleri değiştirerek, tercümeyi değiştirmişlerdir. Bu değişik şekiller başkaları arasında, üç dilli metinlerde ve muhtelif vesîlelerle nüsha farklarını sahîfelerin hâşiyelerine işâret etmiş olan Aron oğlu baş-râhip Yakob'un benim için istinsah ettiği yeni nüshada görülebilir. *Targūm*'un bu iki şeklinin verdiği misâl, arapça tercümenin biribiri arkasından gelen müstensihleri tarafından tâkip edilmiştir. Farklar bundan ileri gelmektedir; bununla berâber bu farklar, Abū Sa'îd'e isnât olunan tercüme gibi, daha eski bir tek tercümenin mevcûdiyeti imkânını bertaraf etmek için kâfî değildir. Bunun tarihini tesbit etmek için, *Tekvîn*, bahis X'da tesâdüf edilen muhtelif milletlerin adlarının tercümesinde ve bir de *Tevrat*'ta baştan-başa dağılmış bir şekilde tesâdüf edilen başka millet adlarının ve coğrâfî adların tercümesinde bâzı imkânlar bulunabilirdi. Arapça tercümede, *Targūm*'da ve ibrânî metinde tesâdüf edilen adlar yerine, başka adlar konulmuştur. Daha o zamanlar unutulan veya ne olduklarının tesbiti güç olan eski isimler yerine, muâsırları tarafından daha iyi bilinen, daha yeni adlar koymak âdetine, başkaları arasında, Josephus'ta ve Filistin *Targūmîm*'inde tesâdüf olunuyordu. Bunlar tercümenin veya daha sonra yapılan gözden geçirmenin tarihini tesbit için yardım edebilecek olan kayıtların bir kaçıdır. Şimdiye kadar arapça tercümeler dâimâ harfîyen yapılmış tercümelerdir. Bunlar arapçanın sāmirî edebiyâtında kullanılmasının ilk merhalesini temsil ederler. Bununla berâber, bu edebiyat harfîyen tercümenin istibdâdından çabucak kurtuldu ve arap muharrirlerinin misâllerini tâkip ederek, te'lîf eserler için, arap dilini kullandı. Tarih sırası ile bu eserlerin ilki gâlibâ Marḳa'nın yazılarının tercümesidir. İbâdet duâlarının bir parçası gibi, *Kinoş*'un içine sokulmuş olan manzûmelerinden bâzıları, başka ibâdet ilâhîleri ile aynı zamanda, tercüme edilmiştir. Onun ârâmî-sâmirî dilindeki büyük destânî manzûmesinin de aynı şekilde tercüme edilip, daha kolay elde edilebilir bir hâle getirilmiş olması tabi'îdir. Bu tercüme mutlak bir sûrette harfîyen yapılmış bir tercümedir. Bu hâlde de arapça sāmirî harfleri ile yazılmıştır ve arap alfabesi ile yazılmış olan her hangi bir nüsha bilmiyorum. Marḳa'nın bütün eserlerine sâhip olup-olmadığımızı münâkaşa etmenin yeri burası değildir; zîrâ öyle görünüyor ki, „hârikalar kitabının" ilk kısmı ayrılmış, ya müstakil bir eser hâline gelmiş veya müstakil bir eserin nüvesini teşkil etmiştir. Marḳa Mūsā'nın hayâtını ve ibrânî halkını Mısır'dan götürdüğü zaman göstermiş olduğu mûcizeleri yazmağı kararlaştırmış idi ve burada Mūsā'nın ölümünün şâirâne bir tasviri bulunmaktadır. Bu son kısım da aynı şekilde ayrılmış ve bir nüshası bende bulunan bir vekayînâmenin içine sokulmuştur. Burada bundan bahsetmeğe mecbûr oldum; zîra daha sonra Mūsā'nın doğumu hakkında arapça bir eserden bahsetmem gerekecektir ki, bu gâlibâ Marḳa'nın eserinin kaybolmuş kısmını veya daha ziyâde kaybolmuş sanılan kısmını temsil etmektedir.

Sāmirî edebiyâtının husûsiyeti alâkasının bizzat kendi üzerinde temerküz etmiş olmasıdır. Edebiyatları tenkit, hücûm veya müdâfaa olmadığı zamanlarda bile, Sāmirîler dâimâ müdâfaa hâlinde bulunurlar. Onlar hemen-hemen başlangıçtan itibâren bu vaziyeti almağa zorlanmışlar ve bunu bugüne kadar muhâfaza etmişlerdir; onların sāmirî dilinde veya husûsiyetle kendilerine âit olan ve Kitâb-ı mukeddes'in ibrânî dilinden açıkça ayrılan bir ibrânî dili ile yazılmış, bu nevîden çok mühim bir edebiyatları olmak icâp eder. Bu hâl onu tâkip eden arapça sāmirî edebiyâtının husûsiyetini izâh edebilir. İlâhiyâta ve tenkide dâir bir takım eserlerde fevkalâde bir aynîlik vardır. Şark muharrirleri kendilerinden önce yazılmış olan eserlerden, ekseriyâ müelliflerini zikretmeden, tam bölümleri aynen almaktan çekinmediklerinden dolayı, burada bir muharririn diğerine te'siri bulunamaz; fakat eserlerin muhtevâları arasında büyük benzerlikler müşâhade olunur. En yeni muharrirlerin nassî tâlimleri ile tenkit delîlleri hemen-hemen en

eskilerininkinin aynıdır. Nisbeten yeni toplama eserlerde bulunanlar mâlzemenin büyük bir kısmı eski eserlerde bulunanların bir tekrarından başka bir şey değildir. Mümkün olan yegâne îzah müşterek kaynak vazîfesini gören ve arapça olmayan bir yığın eserin mevcûdiyetinde aranmalıdır. Bu eski kaynaklar, sık-sık mürâcaat edilen cedlerin sultasına dayanıyordu. Bu bâl benzer ibrânî ve sâmirî metinlerin temeli üzerine yapılmış olan arapça genişletmelerin bir çokları için açıkça görünmektedir. Arapça genişletmeler sonraları onların yerini almış ve diğerlerinin kaybolmalarına sebep olmuştur. Sâmirîlere münhasır olmayan çok alâka verici bir hâdise de aynı şekilde izâh olunur: Marka'da bulunan her Kitâb-ı mukaddes parçası veya eski duâlar dâimâ aslî dildedir ve sâmirî harfleri ile yazılmıştır. Bu kitapların yalnız Sâmirîlerin kullanması için yazılmış olduğu münâkaşa edilemez ve bu hâli ile, XVII. ve XVIII. asırlara mensûp, bilhassa Danafi âilesinden bâzı muharrirler müstesnâ, arap edebiyatının zenginleşmesine yardım etmemiştir.

Sâmirîlerin yazdıkları arapça eserlerin teferrüatlı bir tasvirine girişmeden önce, tedricî inkişâfı ve bu edebiyâtın şu veya bu zamanda aldığı husûsiyeti gösteren tarihî sırayı, mümkün olduğu kadar, tâkip etmeğe çalışacağım.

Sâmirî edebiyâtında ön safta, tabiî olarak, an'ane veya daha ziyâde an'anevî amel ve şerîat ile alâkalı eserler işgâl eder. Sâmirîler, akrabâları yahudiler gibi, çok uzun zamanlardan beri gâyesi ahkâm kitabı veya Mûsâ mecmûası ile tahdit edilmiş olan yazılı an'aneyi tamamlamak olan şifâhî bir dinî an'aneye sâhip idiler. Yahudilerde bu an'ane, Kudüs mâbedinin tahrîbinden sonra, uzun müddet devam etti. Bu hâdise ibâdette ve mahallî an'anenin muhâfazasında devamlılığın tam bir çözülmesi netîcesini verdi. Roma imparatorluğu içinde ve daha uzaklara dağılmış olan yahudiler, bunun sonunda an'anelerini kaybetmek, bunun bozulduğunu veya değiştiğini görmek tehlikesine düştüler; bu da yeni fırkaların doğmasını kolaylaştırdı. Şu hâlde ilk asırlarda şifâhî an'anelerinin esâslarını yazı ile tesbit etmek zarûretini hissettiler. Sâmirîler için durum aynı olmadı; aynı yerde ibâdetin devamlılığı ve mahallî an'anenin muhâfazası aslâ kesilmemiş idi; baş-râhipler, devamlı olarak, dinî ahkâma riâyete nezâret ettiler. Bununla berâber yahudiler ile aralarında münâkaşalı olan bâzı din noktalarının veya ihtimâl kendi şifâhî an'anelerini teşkil eden yaşayış ve günlük ibâdet ile ilgili, dinî amelleri, muhtelif telakkî tarzlarının çok eski bir zamanda yazı ile tesbit edilmiş olması şüphesizdir. Bu temâyül yahudiler ile Sâmirîlerde müşterek olan Midraşî tefsir denilen ve mukaddes yazının kelimelerine tatbik edilen tefsir ile inkişâf etti. Bu sonra, Mûsâ'nın ahkâmının muhâfaza ve tefsirini ve zamanla şifâhî ahkâmı meydana getiren amellerin tesbitini kendilerine tevdî ettiği 70 ceddin şehâdeti ile takviye edildi.

II.

Bu araştırmaya ve zamanın tahribâtı ve diğer ahvâl netîcesinde maalesef nisbeten çoh az şeye inhisar eden Sâmirîlerin arapça edebiyatlarının çok kısa bir taslağını çizmeği denemeğe devam etmeden önce, bu edebiyâtın menşe'leri ve inkişâfı ile ilgili bâzı mes'elelere dikkati çekmek zarûrîdir; çünkü bu edebiyat, bugün çok mahdut olmakla berâber, şimdi tamâmiyle kaybolmak tehlikesine mârûz bulunan eski an'anelerin yegâne bakiyelerini temsil eder.

Bunların meydana çıkmasının sebeplerini, bunları yaratan kuvvetleri doğru olarak ayırt etmek, bizi bir çok asırlar geriye götüren bu geçmiş mirasını tamâmiyle anlamak hemen-hemen imkânsız olurdu. İlk önce yahudiler ile Sâmirîler arasında bir n. vâzîlik kurmak lâzımdır. Bu iki halk tamâmiyle aynı te'sirlere mârûz kalıyorlardı ve her ikisi kendilerini çevreleyen ve derin bir sûrette üzerlerinde te'sir yapan yeni rûha karşı cephe almak ve hareket etmek zorunda idiler.

Eski âlemin an'anelerinin o kadar dikkate değer bir kısmını teşkil eden yahudi münâzaraları Sâsânî hukümdarlarının sarayında çok itibârda idi ve sonraları başka dinler ve başka milletler ile ilk şiddetli çarpmadan sonra, islâmiyetin harâreti sükûnet bulunca, halîfelerin sarayları da muhtelif dinî akîde ve fırkalar arasında bir çok kavgalara şâhid oldu. Böylece, islâmiyetin indifâı ile meydana gelen tahammür bu yeni hamura süryânî edebiyâtı vâsıtası ile konulmuş olan yunan felsefesinin mayası ile daha da arttı. İslâmiyetin muhtelif tarafdarları yeni mes'eleler ileri sürdüler ve eski mes'eleler yeni bir ehemmiyet kazandı. Her taraftan bir aydınlatma arzu ediliyordu; bundan dolayı mezhepler meydana geldi ve her câmi, her kilise veya her havranın mevkiini müdâfaa etmesi ve mensûplarına halk arasında zihinlere o kadar derin bir şekilde te'sir eden mûdil mes'eleler hakkında tatmin edici cevaplar vermesi gerekiyordu. Başkaları bir tarafta dursun, yahudiler ile Sâmirîler tam bir hareket hâlinde idiler ve yahudiler arasında bir çok mezhepler meydana çıktı; bunların en mühimi Karaylardır ve yahudiler islâmlara karşı olduğu kadar Karaylara karşı silâhlanmak ve mevkîlerini

müdâfaa etmek zorunda kaldılar. Bundan dolayı, yukarıda zikredildiği gibi, ilk işleri Kitâb-ı mukaddesi arapçaya tercüme etmek oldu ve her tercüme kelâmî bir nokta-i nazara göre yapılmış husûsî bir tefsir damgasını taşır. Yahudiler arasında en gözde olanı al-Fayyūmî nisbesini taşıyan Mısır'dan gelmiş, fakat sonra Bâbil'de büyük bir yüksek mektebin başında bulunmuş olan Sa'adyā idi. O Kitâb-ı mukaddesi arapçaya çevirdi ve bil. assa Karaylar ile mücâdele etti; milâdî 940 yılına doğru öldü. Sa'adyā, başka yazıları dışında, ilk yahudi felsefe kitabı olan *Kitâb al-amānāt va 'l-i'tiḳādāt* adlı inançlar ve esâslara dâir büyük bir eser bıraktı. Sāmirîlerin Sa'adyā'nın bütün eserlerini tanıdıkları görülecektir. Bu sûretle yahudiler ile Sāmirîler arasında husûsî bir mânevî temas kurulmuş oldu; fakat yahudiler tenkitlerinde Sāmirîleri bilmemektedirler; zîra, onlara göre, Sāmirîler yahudiliğin dışında idiler: kâfir putperestler gibi, onları hakîr görüyorlardı ve bundan dolayı onları aslâ dikkat nazarına almamışlardır.

Daha sonra Mısır'da „Sapkınların rehberi" *Mōrē han-Nəḇōḵîm* adlı büyük eserini yazmış olan İbn Maymūn'u buluyoruz; bu eser yahudi akîdesi naslarının felsefî tefsiri ile Kitâb-ı mukaddes tefsirine dâir en büyük kitaplardan biridir. Burada aynı zamanda, yalnız an'ane ve rivâyetleri sağlamlaştırıp, iyi bir şekilde ifâde etmek arzûsu değil, fakat çağdaş felsefe yardımı ile, şerîat ve merâsimlerini tefsire tahsis edilmiş bir felsefe sistemi de bulunmaktadır; tenkit yazıları her tarafta bol-bol mevcuttur.

Şimdi, Sāmirîler tarafına dönecek olursak, yahudiler ile Sāmirîlerin fikrî hayâtında devirler boyunca bir muvâzilik mevcut olduğunu görürüz. Kendi rivâyet ve an'aneleri dışında, devamlı olarak, yahudilere karşı yöneltikleri tenkitler *Tevrat*'ta hulâsa edilmiş olan eski îmânın gerçek mümessillerinin yalnız kendileri olduklarına dâir iddialarını isbâta tahsis edilmiştir; günlük hayatlarında felsefî ve tasavvufî düşünceler de hâsıl olmuş idi. Yalnız islâmiyetteki muahhar felsefî sistemler hakkında bilgi sâhibi olmakla kalmamışlar, fakat belki Marḳa'nın eserlerinde açık izleri bulunan yunanî devrin yeni-Eflâtuncu tasavvufî düşüncelerinin bâzılarını da muhâfaza etmişlerdir. Ne olursa olsun, arapçada Kitâb-ı mukaddesin tercümesi ile başlayan ve hemen arkasından tefsirler gelen edebî çalışmalarının tezâhürünü de görüyoruz; bâzı risâlelerde Kitâb-ı mukaddesin daha kısa kısımları ile meşgûl olunmaktadır ve bunlar Philon'un eski tarzını ve bir de daha muahhar tasavvufî tefsirleri hatırlatan husûsî remzî bir şekilde tefsir edilmiştir. Milâdî X. asrın ortasından XII. asrın sonuna kadar giden ve ihtimâl daha sonralara kadar devam eden bu çalışmaların merkezi, çok muhtemel olarak, Sichem (Nāblus) idi. Bahsetmiş olduğumuz daha önceki devre âit imiş gibi görünen Kitâb-ı mukaddes tercümesi mes'elesini bir tarafa bırakacak olursak, XI. asrı en iyi temsil eden muharrirler olarak iki isim görünür: bunlar Abu 'l-Ḥasan al-Ṣūrī ile Joseph ben Ṣalma al-'Askarī'dir. İlki hakkında hemen-hemen hiç bir şey bilinmemektedir. İkincisi bizce bir az daha iyi tanınmaktadır, fakat yine de bilgilerimiz çok mahduttur. Abu 'l-Ḥasan'ın, yahut ibrânî adı ile Ab Ḥasda'nın ne zaman, nerede çalıştığı bilinmemektedir; çalışmalarının vüs'ati, eserinin husûsiyeti hakkında kat'î bir şey bilinmiyordu ve kendisinin bir râhip mi veya bir kanûn adamı mı olduğu da söylenemez. Çok ince bir soruşturma şimdi bu mes'eleleri bir az aydın latabilmeme imkân vermiştir. Sāmirîler arasında toplanmış bilgilere göre, kendisi büyük eseri olan *al-Ṭabbāḫ*'ı aş.-yk. milâdî 1030 ile 1040 arasında yazmıştır: bu tarih gâlibâ doğrudur. Nisbesi olarak al-Ṣūrī verilmektedir. Bununla berâber bu nisbenin Ṣūr ile mi, yoksa daha çok kabûle şâyân gördüğüm üzere, Yûşa' (Josua)'da Sichem yakınında olarak zikredilmiş olan Ṣūrī veya Ṣāreṯān adlı bir yer ile mi ilgili olduğu söylenemez. Yazmalardan birinin tetkikinden açıkça anlaşılmaktadır ki, kendisi bir *kohen* („râhip") idi ve bir râhip âilesine mensûp bulunuyordu; bu da kendisinin Sichem'de veya çok yakınında yaşadığına dâir faraziyeyi kuvvetlendirmektedir, zîrâ *kohen*'ler, esâret ile uzaklaştırılmadıkça, mukaddes dağdan uzakta yaşamamağı, bir kaide olarak, kabûl ediyorlardı. Şimdi bizzat kitaba geçelim. Gördüğüm yazmaların birinde bu kitabın menşe'i hakkında tamâmiyle husûsî bir rivâyet verilmektedir. Bildiğim kadarına göre, elde hiç bir eski yazma yoktur ve 1850'ye doğru, o zaman baş-râhip olan ve gâlibâ araştırma zevkine sâhip bulunan 'Amrām'ın bu kitabın dağınık yapraklarını topladığı ve akrabâsı Pīnḥās ile baş-râhip olarak kendisine halef olan yeğeni Jakob'a, birleştirdiği bu parçalardan bir sûret çıkarmalarını emrettiği iddia olunur. Bu rivâyetin hakîkati ne dereceye kadar temsil ettiği söylenemez. Sāmirîler, alel'âde müstensihler olmaları mümkün olan veya eski bir yazmayı sâdece bir az genişletebilen haleflerinin, müstensih değil, fakat şimdi ellerinde kendi adları ile dolaşan kitapların müellifleri olarak göstermek itiyâdındadırlar. Her hâlde kitap, bugünkü hâli ile, tamâmiyle tesâdüfen yazılmış bir kitap gibi gö-

rünmektedir. Büyük bir mıkdardaki bahisler arasında bağ bulunmadığı gibi, bir sistem, bir tertip, sıralanmalarında bir esâs da yoktur. Bu husûsî mâhiyet bir mânada ayrı bir değere sâhiptir; zîra müellifin daha önceden tesbit edilmiş bir plânı tâkip etmediğini, fakat yalnız dâimâ eski riâyet ve an'aneler ile halkın emellerini, Sâmirîlerin *hadîs*'ini tesbit etmek ve daha o zamanlar eski Sâmirî dilini unutmuş olan kendi halkına bunları tanıtmak arzûsu ile hareket ettiğini gösterir. Bu müellif eski yazmalarda bulunan metinleri sâdık bir tarzda tercüme ve tekrar ediyordu; bu metinler ihtimal şurada-burada anlaşılmaz bir hâlde idi; fakat bütünü ile, halkın XI. asırdaki düşünüş ve dinî hayâtı hakkında doğru bir fikir veriyordu. Bu düşünüş ve hayat o zamandan beri değişmemiştir; bu da bunların Sâmirîlerin bağlı oldukları gerçek an'anayi, hiç bir te'sire mârûz kalmayan, Sâmirîlere en kadîm zamanlardan beri nakledilmiş olan an'aneyi temsil ettiğini gösterir. Tabi'î bu sebepten dolayı ve bir de göreceğimiz gibi bu kitabın sırf felsefî mâhiyet taşıyan bir çok kısımları bulunduğu için, çağdaşı Yûsuf al-'Askarî'nin hemen aşağıda bahsedilecek olan eserinin kazanmış olduğu şöhreti kazanmamıştır. Büyük ehemmiyeti dolayısı ile, burada tabi'î mümkün olduğu kadar kısa olarak, bahis mevzuu eserin muhtevâsını teferrüatlı olarak vermek lâzımdır. Bu eser henüz basılmış değildir. İlk önce adından bahsedelim. *al-Ṭabbāḫ* „aşçı" veya „kökçü-eczâcı" gibi muhtelif şekillerde tercüme edilmiştir; fakat Sâmirîler bunu „gıdâ kitabı" olarak tercüme ederler, zîra kısa bir girişten sonra, müellif aynı zamanda hayvanları kesmenin mufassal bir tasviri ile şerîatın gerektirdiği gibi gıdâların hazırlanması ile ilgili her şeyi anlatmaktadır. Bu kısımdan evvel iki bahis vardır ki, burada müellif Aron âilesinin üstünlüğünü ısrar ile gösterir ve bu âile mensûplarının an'anenin meşrû vârisleri olduğunu, bunları anlatacak ve kendilerine güvenilecek yegâne şahısların onlar olduğunu söyler. Burada, bir mânâda, müellif eseri yazmakta ve an'anevî merâsim ve amellere temâs eden kaideleri anlatmakta kendi kendini haklı göstermektedir. Sonra şerîatin yemeğe müsâade ettiği hayvanları, kuşları ve balıkları, bir de bilhassa kuşlar ile yumurtaların temiz olanları ile temiz olmayanlarını ayırt etme vâsıtalarını tasvir eder. Sonra kan ve kan dökmek ile ilgili bütün kaideler, kanın aktığı muhtelif yollara ve *Levîliler*'de necâset ile alâkalı olan her şeye temâs eder. Yahudiler ile Sâmirîler bütün bunlarda ekseriyâ biribirlerinden ayrılırlar. Bunu yavrusu olan hayvanları yahudilerin öldürmeleri ve henüz doğmamış olan hayvanlar hakkındaki hareket tarzları aleyhinde bir tenkit tâkip eder. Hiç bir geçiş kısmı olmadan, müellif *sabbat* („cumartesi günü") 'ta riâyet edilecek husûslar ile ilgili her şeyin teferrüatlı bir tasvirine girişir; bilhassa yasak edilmiş olan çalışmayı târif eder ve *sabbat* günü ile bayram günlerinde şarap ve alkollü içkiler içmenin yasak olmasına da temâs eder.

Müteâkip fasıllar *şemiṭṭa* („yedi yıl çalıştıktan sonra işsiz durma") 'dan, 50 senede bir Mûsâ peygamberin şerîatince işsiz durmadan, yedinci ayda çalınan borudan, tövbe gününden bahseder; bir bahis de yasak edilmiş izdivaçlara ayrılmıştır.

O zaman muharrir, hiç bir geçiş olmadan, Yûsuf'un sofrasına kardeşlerinin nasıl oturmuş olduklarının güzel bir tasvirini verir; sonra gusûl suları ve abdest alma usûlü hakkında yahudiler aleyhinde bir tenkit ile, Sâmirîlerin Banî İsrâ'îl'den olduğunu reddeden ve sâmirî baş-râhibinin Pînḥâs neslinde gelmediğini de ileri süren yahudiler hakkında diğer bir tenkit gelir. Muharrir hamursuz bayramı kurbanı ile ilgili her şeyin ineeden-inceye bir tasvirini vermek için en az 25 bahis ayırmıştır; kuzunun seçilmesinden, zamanından, kurbanın sebebinden, mayasız ekmek yemek lüzûmundan, Mısır'da koyun kesilmesinden, hamursuz bayramının Garizim dağı üzerinde kutlanması mecbûriyetinden bahseder; bu dağın işâret edilmiş yer olduğunun ve başka bir yer seçmemek gerektiğinin delilini verir. Bütün bunlar, bugüne kadar muhâfaza edilmiş olduğu üzere, bir bayramı gösterir ve bu sebepten dolayı Sâmirîler için son derecede amelî bir ehemmiyet taşır; onlar ile yahudiler arasındaki esâslı farklardan biri burada görülür. Bunlardan sonra şerîat husûsunda sâmirî metinlerinin doğruluğu ve mükemmelliği ile buraya hiç bir şey ilâve edilemeyip, buradan çıkarılamayacağı hakkında bahisler gelir. Kitabın felsefi kısmı burada başlar. Müellif Allahın birliği hakkındaki bâzı kelimelerin insana benzetilerek tefsiri aleyhinde, dünyânın bir başlangıcı olmasını inkâr edenler aleyhinde ve *„ṣi'a"* aleyhinde fikirler beyân eder. Allahın İbrâhîm'e oğlunu kurban etmesi husûsundaki emrinden, günlük âmâlinden, yahudilerin *ḳibla* hakkındaki münâkaşalarından bahseder ve bahisler aynı insicamsız şekilde biribirini tâkip eder; bu sûretle İsrâ'îl-oğullarının mev'ud yere giriş tarihi hakkında bir bahis gelir. Yeni ay ve ayın görünüşünün hesap edilmesi mevzuunda yahudiler, Sâmirîler ve Karaylar arasında mevcut fikir ihtilâfını kaydeder ve buna uzun bir bahis ayırır, yahut meleklerden, Allahta bu-

lunması mümkün olmayan sıfatlardan, Peygamber ve resûller gönderilmesinin zarûretinden, sâmirî metnin sıhhatinden, mükemmel bir nüsha yazmanın zarûrî şartlarından da bahseder. Sonra yine necis olan ve olmayan kara ve su hayvanları hakkında bir bahis vardır. Müellif daha sonra peygamberliğin muhtelif derecelerini inceler, hıristiyan teslisinin aleyhinde bulunur, *Kur'an* 'dan eş'arîyeden ve kadarîyeden, kudret helvasından (*mana*) bahseder; *Tevrat* bütün diğer mahlûklardan önce yaratılmış olduğu için, bunun ikinci kısmının Yûşa', tarafından yazıldığını iddia eden yahudileri reddeder. Sonra baş-râhibin mükemmelliğini ve *sunna* („şifâhî sn'ane") 'yi inceleyip, tövbe gününde küçük çocukların oruç tutmalarına müsâade etmeyen yahudileri tenkit eder.

Müellif dünyânın yaradılışı hakkında da yahudiler ile bir münâkaşaya koyulur; râhiplerin yalnız melekler'n huzûrunda tamamlanan takdîsinden, evlenmeden, bunun kanûn ve merâsimlerinden ve son olarak, kabîlelerin Mûsâ tarafından takdîs edilmesinden bahseder.

Son derecede kısa olan bu hulâsadan muhtevânın mütecânis olmadığı açık olarak görülmekte ve metne bu şeklinin ne dereceye kadar müellif tarafından, yahut bunu bugün elimizde bulunduğu hâliyle toplamış olan kimse tarafından verilmiş olduğu mes'elesi ortaya çıkmaktadır. Maalesef yeni nüshaların doğruluğuna mutlak olarak güvenilemez; esâsen bâzı müstensihler bâzı parçaları çıkarmakta veya yeni parçalar ilâve etmekte tereddüt etmiyorlar. Nitekim bâzı nüshalarda geri kalan kısımlardan hiç de ayrılmayan ve müstakil eserler olarak telakkî edilmeyen bâzı bahisler bulunur. Başka yerlerde böyle bahisler müstakil eserler olarak Ab Ḥasda 'ya isnât olunur. Bundan dolayı, aslında aynı derleme esere âit olmaları, fakat Sâmirîlerin ve diğer halkların mûtâd tarzlarına uygun olarak, şu veya bu zamanda aslî eserden ayrılmaları ve müstakil adlar altında elden-ele geçmeleri ihtimâl dışında değildir; tövbe hakkındaki risâle, *al-Tavba* veya kıyâmet günündeki cezâlar hakkındaki risâle, *Kitāb al-ma'ād* böyledir; on emir ve bayramlar hakkındaki bir diğer risâle de, ihtimâl *al-Mi'ād* da bunlar gibidir. *al-Ma'ād* ve *al-Mi'ād* adlarının benzerliği karışıklığa sebep olmuştur; fakat risâleler biribirlerinden ayrı olarak mevcuttur. İki risâle bir arada 12 bahis ihtivâ eder ve müellif burada tövbeyi ve isyânı inceler ve Mûsâ 'nın son tegannisinin (*Tesniye*, XXXII) tam bir tefsirini verir. Sâmirîler çok eski bir devirde bu tefsiri kıyâmet hakkındaki görüşlerinin esâsı olarak kabûl etmişlerdir: daha Marḳa 'da ve ondan da evvel görülür. Kitapta sonra cezâya ve öteki dünyâdaki hayâta geçilir; bütün bunlar bu bahisten temsilî ve remzî bir tefsir ile çıkarılmıştır. Risâlede sonra cehennem ateşi, üç temizlerin şefâati ve ölülerin kıyâmette tekrar dirilmesi ile meşgûl olunur.

Bayramlar hakkındaki *al-Mi'ād* (?) risâlesinde Ab Ḥasda yeni ayın ve bayramların hesap edilmesi tarzını münâkaşa eder. On emir hakkında da bir tefsir vardır. Yetkili kaynaktan bütün bu risâlelerin bir yazmada toplanmış olarak Sâmirîlerde mevcut olduğunu öğrendim.

Yukarıda verilen teferrüatlı hulâsaya nazaran *Ṭabbāḫ* müellifi Sâmirîlerin *ḥadîs* 'i denilebilecek bütün sâhaları ve bilhassa Sâmirîlerin yahudilerden ve sonraları Karaylardan bilerek ayrıldıkları bütün mes'eleleri toplamak istemiştir. Bu teferrüatlı hulâsanın ehemmiyeti bir de bu eserin bahis mevzuu ettiği her şeyin günümüze kadar fiilen değişmeden kalması ve Sâmirîlerin dinî hayatları ile bâzı amellerinin doğru tasvirinin, küçük bâzı istisnâlar ile, bu eserde ve bir az sonra bahsedeceğim derleme eserde aksettirilmesi vâkıasından ileri gelir. *Ṭabbāḫ* 'ın muhtevâsına göre, daha önce o kadar değer verdiğim *Enṣira* 'nin, yânî „îmân itirâfının" esâslı bütün unsurlarının elimizde bulunduğu bedihîdir. Kitabın mevzuu kendileri için yeni olmayan Sâmirîler müellifin hâl tercümesi hakkındaki bilgiler husûsunda yeter bir dikkat göstermemektedirler. Onların edebî an-'aneleri tamâmiyle karışık ve bulanıktır ve bir taraftan Sâmirîlerin eserlerin bâzı kısımlarını ayırıp, onları müstakil risâleler gibi göstermekten çekinmedikleri ve diğer taraftan bir risâlenin bir müstensih tarafından hafîfçe tâdil edilebildiği ve o zaman müstensihin kendinin eserin müellifi olduğunu iddia ettiği yahut da eserin sonraları kendisinden istinsah edilen son müstensihe isnât edildiği hatırlanırsa, bir kitabın veya bir risâlenin müellifinin kim olduğunu doğru bir şekilde tâyin etmenin kolay olmayacağı görülür; o zaman hakikî müellifin izini bulmak imkânsız bir hâle gelir. Hattâ Ab Ḥasda adı bu şekilde değiştirilmiş görünmektedir; zîrâ emirler hakkındaki bir risâle Yâpeṯ adlı bir kimseye isnât edilmiştir. Elimde bulunan Sâmirî yazmaları cedvelinde benzer bir eser „İbn Capet„ adlı birine isnâd edilmektedir ki, Yâpeṯ adı şüphesiz bunun bozulmuş bir şeklidir. Bu kitap hakkında mechul bir müellife yanlış olarak isnât edildiğinden gayri bir şey bilinmemektedir; hâlbuki diğer taraftan benzer bir eser, yine yanlış olarak, Munaccā ile aynı gösterilen Şams al-Dīn 'e isnât edilmektedir (aş. bk.).

Şimdi müteâkip derleme esere geçiyorum. Bu eser muntazam bir şekilde tertiplenmiş olup, felsefî, temsilî ve tefsirî kısımları ihtivâ etmez. Yalnız Sâmirîlerin dinî hayâtının amelî tarafı ile meşgûl olur ve onların dinî mecelleleri hâline gelmiştir. Müellifi Yûsuf b. Şalma al-'Askarî nisbesini Sichem civârında şimdi hiç bir izi kalmamış olan bir kasabadan almıştır. Kitap, mukaddimesi dâhil, tam olarak muhâfaza edilmiştir. Gerçekten aynı devirde yaşamış olmalarına rağmen, Ab Ḥasda'yı gâlibâ bilmeyen müellif, kitabını ondan müstakil olarak, fakat aynı dış te'sirler altında yazmış olmalıdır. Müellif sâdece ecdât tarafından nakledilen an'aneleri kaydettiğini açıkça söyler. Kendisi için derleyici olmaktan gayri hiç bir meziyeti olmadığını söyler ve kitabı yazdığı tarihi verir (milâdî 1041). Bu kitap, hiç olmazsa bundan önceki kadar mühim olduğundan, *Ṭabbāḫ*'ın teferrüatlı bir hulâsasını vermemizi gerektiren aynı sebepler bizi bu yeni eserin de benzer bir hulâsasını vermeğe sevketmektedir. Kitabın adı *Kâfi*'dir; yânî Allahın sözü kendilerine kâfî olanlar için kâfî gıdâdır; bu da şu şekilde tefsir edilebilir: „kendilerine Allahın sözü kâfî olan kimseler için tamam ve binnetîce amelleri yerine getirmeğe şerîati tâkip etmeğe kâfî teferrüâtı veren kitap„. Kitap 36 bahis ihtivâ eder. İlk bahis *Ṭabbāḫ*'ın ilk bahsinin aynıdır; râhiplerin üstünlüklerinden, imtiyazlarından ve haklarından bahseder. Bunlar eski an'ane ve eski müesseselerin muhâfızlarıdırlar. Sonra *kinşā*'da merâsimlere iştirâk vazîfesini, bu merâsimlerin nasıl îfâ edilmesi gerektiğini ve takdîsin muhtelif şekillerini münakâşa eder. Sonra yenmesi câiz hayvanların tasviri ile memnû olanlar üzerinde uzun-uzun durur; bu da tıpkı *Ṭabbāḫ*'ta bulduğumuz gibidir. Bunu cüzam ve deri hastalıkları ve her türlü necâset, su ve ateş vâsıtası ile tahâret, elbiseler v.b. hakkında bir bahis tâkip eder. Sâmirîlerin bulunmadıkları bir memlekete gitmemeği tavsiye edip, mümkün olduğu kadar Sâmirîler arasında yaşamak zarûretinden bahseder. Müteâkip fasılda mukaddes dağa muntazaman hacca gitmek husûsu incelenir. Sonra nâsıralılara bir bahis tahsis olunur. Nâsıralıların sisteminin Sâmirîler arasında uzun zaman muhâfaza edildiğine ve aralarında kadın, erkek Nâsıralılar bulunduğuna işâret edilebilir. Sonra gelen fasıllarda nişanlanmadan, evlenmeden ve boşanmadan, esir satın alınması ile ilgili nizâmlardan, en geniş mânası ile katil suçunun yasak olmasından, çalınmış eşyâları iâde etmek mecbûriyetinden, fâiz ve murâbahadan alım-satımdan, adaklardan, Allaha nezredilmiş eşyâ ve şahıslardan, hayvanları kesme tarzını tanzim eden hükümlerden, *sabbat*'a riâyetten ve bununla alâkalı muhtelif an'anevî ahkâmdan, son olarak da, abdest ve akan su ile tahâretten bahsolunur.

Burada Sâmirîlerin amelî bütün ihtiyaclarını karşılayan dinî ve medenî tam bir mecelle bulunmaktadır. Bu, Sâmirîlerin sonraki yazılarında mütemâdiyen mürâcaat ettikleri gerçek bir mecelle hâlinde kalmıştır ve Yûsuf'un *Kâfi*'sini topladığı zamandan şimdiye kadar geçmiş olan 900 yıldan fazla müddet içinde tatbikat da değişmemiştir.

Şerîat hakkındaki bu eserler ile bu tefsir denemeleri dışında Sâmirîlerin edebî faâliyeti mukaddes yazıların dâimâ devam edilen bir şerhi üzerinde temerkûz etmiş görünmektedir. Bâzı risâleler, müellif adı olmaksızın bize kadar gelmiştir; bunlardan XI. asrın ortasında yazıldığı kabûl edilen ve elimizde ancak parçaları bulunan, biri muharririnin arap grameri ile dilcileri hakkında bir dereceye kadar bilgi sâhibi olduğunu isbât eder ve Kitâb-ı mukaddes'in bütün muhtevâsını iyi bildiğini gösterir. Eğer bu tefsir XI. asrın âit ise, bizi bizzat Kitâb-ı mukaddes'in çok daha eski bir arapça tercümesinin mevcut olduğunu farzetmeğe sevkedecektir. Daha önce işâret ettiğimiz gibi, bu tercümenin tarihi bir çok ciddî meseleler arzetmektedir. Adı bu tercümeye bağlanan Abû Sa'îd, *Tekvîn*, XLVI için ayrıca bir tefsir yazmış gibi gösterilir.

Tevrat üzerine yazılmış olup, Abû Sa'îd b. Abi 'l-Ḥusayn b. Abî Sa'îd adlı birine isnât edilen bir tefsir daha mühimdir. Burada bu adın Kitâb-ı mukaddes tercümesi müellifinin tam adı gibi göründüğünü kaydedelim. Bilhassa akrabâlar arasında evlenmelerin memnû olması ile alâkalı mes'elelere müteallik bir fetvâ da ona isnât olunur. Kendisinin ihtimâl Abu 'l-Ḥasan'a isnât edilen eserin aynı olan Mûsâ'nın On-emri hakkındaki şerhin müellifi, bir de Kitâb-ı mukaddesin muhtelif bölümleri hakkında Neubauer tarafından neşredilmiş olan risâlenin muharriri olduğu farzolunur. Sâmirîler bir başka Abû Sa'îd daha zikrederler; fakat onun adı Ben Darta'dır ve hangi devirde yaşadığı bilinmemektedir (bununla Ṭabya b. Darta arasında bir münâsebet kurulabilse idi, kendisi X. veya XI. asra mensûp olurdu). *Sidrē Maḳrāṭā* denilen Sâmirîlerin Kitâb-ı mukaddes işâretleri hakkında bir risâle ona isnât olunur. Bu işâretlerin bir cedveli Kitâb-ı mukaddes'in çok eski bir yazmasının sonunda keşfolunmuştur. Abû Sa'îd b. Darta'nın *Sidrē Maḳrāṭā* denilen bu kısa risâlesi bâzan *Tevrat*'ın yeni istinsah edilmiş nüshalarının sonunda bulunmaktadır. Hiç olmazsa iki Abû Sa'îd'in mevcut olması

büyük bir karışıklığa sebep olmuştur; bütün metinler neşredilmeden bu karışıklık aydınlatılamayacaktır.

Bundan sonra Sâmirîlerin Sichem 'deki edebî faâliyetleri üzerine bir perde çekiliyor ve sahne Şam 'a ve Mısır 'a nakledîliyor. Bunun sebeplerini uzaklarda aramamak lâzımdır. Haçlılar, memleketin üzerinden geçmeleri sebebi ile, Sâmirîlerin edebî çalışmalarına nihâyete erdirmeğe mecbûr oldular.

Haçlıların muâsırı olan hiç bir muharririn Nâblus 'ta Sâmirîlerden bahsetmemesi alâka vericidir ve bizzat Sâmirîler de çok ıztırap çekmiş olmaları gereken bu karışık devre yalnız çok kısa bir telmihte bulunmuşlardır. Hiç şüphesiz eski edebiyatın kaybolması da bu devrin karışıklığından ileri gelmiştir. Sâmirîlerin yukarıda zikredilen yerlerdeki edebiyatından bahsetmeden önce, daha evvel anılmış olan ve bir çok asırlar boyunca halk fikrinin, husûsiyetle arapça konuşan yahudilerin fikrinin hâkimi olan en çok dikkate değer iki yahudi müellifi sükût ile geçmemek lâzımdır. Biri Bâbil yüksek mektebinin Gaon 'u, yâni reisi olan Sa'adyâ ve diğeri İbn Maymûn 'dur. Her ikisi de, başka yazıları ile olduğu gibi, felsefî eserleri ile derin te'sirler yapmışlardı: ilki Kitâb-ı mukaddesi arapçaya tercümesi ile, arapça yazılmış ilk büyük felsefî eseri ile ve Karaylar ve başka yahudi mezhepleri aleyhindeki tenkitleri ile, ikincisi ise, sonraları, Mısır 'da Karaylara karşı mücâdelesi sırasında ve yahudi şerîatinin mühim esâslarını yazdığı zaman büyük muvaffakiyet kazanmışlardı. İbn Maymûn Sâmirîlerin de görüş tarzlarına te'sir etmiştir. Suriye ve Mısır 'da Sâmirîler çok eski zamanlardan beri yaşıyorlardı ve ancak son iki asırda buralardan kaybolmuşlardır. Hattâ, XVI. asrın sonunda, Scaliger zamanında Mısır 'da sâmirî cemâatleri var idi ve 1611 'de Della Valle Şam 'da sâmirî kitâbeleri bulunan güzel bir havra ile kendisine ilk ibrânî-sâmirî Kitâb-ı mukaddesini ve sâmirî *Targûm* 'unu göstermiş olan bir mıkdar Sâmirî bulmuş idi; 1632 'de Paris 'te yapılmış olan ilk baskı bu nüshalara istinâd etmektedir. Sâmirîlerin, bu memleketlerde her zaman yaşamış olmalarına rağmen, edebî mahsûlleri büyük olmadı ve bu mahsûl Sichem 'de Sâmirîlerin meydana getirdikleri eserlerden bir ayrılık veya bunlara nazaran bir ilerileme göstermedi. Aynı devirde memleketin hukümdarı huzurunda, muhtelif sultan ve halîfelerin saraylarında yapıldığı bilinen münâkaşalar gibi, edebî ve dinî münâkaşalar yapmak âdeti daha da inkişâf ediyordu; taraflar böyle münâkaşalar için notlar hazırlamağa mecbûr idiler. Hem tenkit, hem müdâfaa mâhiyetinde olan oldukça mühim mıkdardaki benzer yazıları bir dereceye kadar bu durum izâh eder.

Şimdi Şam 'a geçelim. Burada bulduğumuz en şâyân-ı dikkat şahsiyet Garub-oğlu Munaccâ b. Şadaka Abu 'l-Farac olup, „şâir oğlu" diye meşhûrdur. Bizzat Sâmirîler tarafından, yanlış olmakla berâber, Şams al-Dîn adı ile ve ibrânî-sâmirî adı olan Mîlt ile de zikredilmiştir. Oğlu Şadaka 1223 'ten sonra ölmüş olduğundan, babası olan Munaccâ 'nın 1150 'ye doğru şöhret devrini idrâk etmiş olması gerekir. Başlıca eseri, „Sâmirîler ile yahudiler arasındaki fark, sual ve cevaplar", *Masâ'il al-ḫilâf* olup, büyük bir eserdir ve bilinen en eski yazması XVI. asrın ortasında, baş-râhip Pînehâs zamanında yazılmıştır. Bu eserin bir kısmı tamamdır ve bir çok nüshaları vardır. Öteki kısmı tamam değildir ve son asrın başında büyük râhip 'Amrâm 'a âit olan nüshadan başka nüshası maalesef bilinmemektedir. Bu iki kısımda Sâmirîler ile yahudiler arasında farklı olan dinî ameller incelenmektedir. Bunlar daha önce zikredilmiş olan Abu 'l-Ḥasan ile Yûsuf 'un eserlerinde mevcut ise de, burada çok büyük mıkdarda teferrüât vardır, çünkü Munaccâ yazılarını çok iyi bilir göründüğü Sa'adyâ 'ya karşı bir tenkide girişmiştir. Ona *Tevrat* üzerine yazılmış bir tefsir de isnâd olunur ki, bu eser yalnız vekayî-nâmesinde Abu 'l-Fatḥ 'in ve devri kat'î olarak bilinmeyen, ihtimâl XV. asra mensûp Abu 'l-Ḥasan b. Ganâ'im adlı müellifin telmihleri ile bilinmektedir. Kendisinin aynı zamanda *Tesniye*, X, 12 ve „Emirlerin" ikinci levhaları hakkında kısa bir risâlenin müellifi olduğu farzedilir. Nâblus Sâmirîlerinin verdiği bir bilgiye göre, ona Ya'ḳûb 'un takdisi, *Tekvin*, XLIX hakkında bir tefsir de isnâd olunur; fakat bu muhtemelen bir hatâdır. Bu gâlibâ daha evvelki müelliflerin birine isnâd edilmiş olan aynı risâle olacaktır.

Bir az daha sonra yaşamış ise de, daha şimdiden Munaccâ 'nın oğlu Şadaḳa 'yı zikredeceğim. Kendisi *al-Ḥakîm* („tabîp") lekabı ile ve büyük bir arap şâiri olarak tanınmıştır. Şam 'da al-Malik al-Aşraf 'in sarayında tabip idi; hukümdar onun meziyetlerini şâhâne bir tarzda mükâfatlandırmış idi; 1223 'ten az sonra, Ḥarrân 'da refah içinde ölmüştür. O hem tabîp, hem kelâmcı olarak faâliyet gösterdi. Kelâmcı olarak Allahın mâhiyet ve birliği hakkında *Tevrat* 'a bir tefsir, rûh ve ebediyet hakkında bir risâle, bir de yasaklayıcı ahkâm veya memnû şeyler hakkında bir risâle yazmıştır (eğer bu bilgiler yanlış değil ise ve başka bir müellif ile karıştırılmamış ise, aş.-bk.). Tıbba dâir kitapları arasında şunlar zikrolunur: „Hip-

pokrates 'in *Fuṣūl* 'ü üzerine şerh", „basit ilâçlar hakkında bir risâle", „tıp hakkında notlar" ve ibrânî Yaʿaḳōb b. Yiṣḥāḳ adını taşıyan, 1201 'de Şam 'a bir seyâhat yaparak, burada iki yıl kalan ve mabadlin en ileri gelen tabîpleri ile bâzı tıbbî meʾseleleri münâkaşa etmiş olan Kahire 'nin mümtaz tabîbi yabudi Asʿad al-Maḥallî 'nin kendisine sormuş olduğu tıbbî suallere cevapları ihtivâ eden bir risâle yazmış idi. Bu eserlerin çoğu maalesef kaybolmuştur. Bizzat Sāmirîler de bu tıp eserleri hakkında bir şey bilmiyorlardı; bunlar yalnız onun yazmış olduğu şiirleri de zikreden İbn Abî Uṣaybiʿa ve Kâtib Çelebî gibi müelliflerin eserlerindeki kayıtlardan bilinmektedir. Son olarak, ibrânîden tercüme edilmesi ve Ṣadaḳa b. Munaccā 'ya isnât olunması gereken bir „Hayal" 'den bahsetmek lâzımdır. Bu şimdiye kadar tamâmiyle mechûl idi. Bu „Hayâl" 'de müellif göğe çıkarıldığını, burada Mūsā, Yûşaʿ, Eleazar (El-ʿāzār) ve Pīnᵉḥās ile görüştüğünü ve bunların kendisine gelecek vekayii haber verdiklerini anlatır. Bir de adları başka hiç bir yerde bulunmayan bâzı çağdaşlarını zikreder. Mevcut yegâne yeni nüshada „Hayâl„'in tarihi 912 (1506) olarak gösterilmiştir; fakat burada son müstensihin verdiği tarihin bahis mevzuu olduğu bedihîdir. Eğer müellif Ṣadaḳa ise, gerçek tarih 603 (1206) olabilir.

Sāmirîlere göre, Marḥib al-Katarî adlı biri, Levililer 'in lânetleri ihtivâ eden kısmı (bahis XXVI) üzerine bir tefsirin meşhûr müellifidir. Bu müellifin 513 (1136) 'te yaşadığı söylenir. Sonraları şüphesiz kaybolmuş olan eski yaprakların bir kopyesi Aaron oğlu Jakob tarafından yapılmış olup, hâlâ Nâblus 'ta bulunmaktadır.

Dil tetkikleri Kitâb-ı mukaddes tetkikleri ile bir arada gidiyordu ve biz, XII. asrın ortasında, pek muhtemel olarak Şam 'da 14 bahislik bir ibrânî grameri yazmış olan Abū İsḥāḳ İbrāhîm Abu 'l-Farae Şams al-Dīn 'i zikredeceğiz; kendisi bununla Kitâb-ı mukaddes ibrânîcesini anlıyordu; zîra Sāmirîler bu Kitâb ı mukaddes ibrânîcesinden bizzat *Tevrat* metninde bulunan ibrânîceden küçük farklar gösteren bir dili çıkarıp, inkişâf ettirmişlerdi. Bu müellif nahvi münâkaşa ediyor ve telaffuzu tesbit etmeği de deniyor. Sāmirîlerin, bir kaç işâret müstesnâ, bugüne kadar sesli harfleri olmadığı göz önünde bulundurulursa, bu nevî bir çalışma, onların ibrânî dilini telaffuzları hakkında bize bilgi vermek bakımından, son derecede mühimdir.

Bu risâle, zamanının büyük râhibi olan 'Amrām 'ın kendisine okuduğu şekilde *Tekvîn* metnini transkripsiyon ile yazıp toplayan Petermann tarafından, ilk defa olarak, yapılan çalışmayı bütün noktaları ile yeniden ele almak bakımından da çok mühimdir. Risâlenin müellifi arap gramerini mükemmel bir şekilde bilmektedir. Bu eserin bir muhtasarı, XIV. asırda, Pīnᵉḥās oğlu El'āzār tarafından yapılmıştır ki, sāmirî edebiyatı yeniden doğuşunu mühim mikyasta bu şahsa borçludur. Müellif Şams al-Dīn diye anılır. Aynı lekap Munaccā 'ya ve bir de oğlu Ṣadaḳa 'ya verilmektedir. Bunun netîcesi olarak, yukarıda zikredilen yasaklayıcı ahkâm adâir kitabın buna isnât edilmesi gerekip-gerekmediği şüphelidir; „zîra ahkâm üzerine tefsir" (*Tifsūr hamiṣva*) adı verilen iki cild hâlinde eski bir yazma mevcuttur ki, yalnız bir tek eski yazmasının varlığı bilinmesine rağmen, birinci derecede mühimdir. Yūsuf al-'Askarî, kitabının başında, Sāmirîlerin Kitâb-ı mukaddeste 613 emir saydıklarını tesâdüfen söyler. Bu, bir yahudi filozofunun tesâdüfî bir ihtârına göre, ahkâmı saymak için hareket noktası hâline gelmiş olan rakamdır. Bu anʿane ne zamana kadar gider? Bunu kat'î bir şekilde tâyin etmek çok güçtür; fakat muhtemel olarak, VIII. veya IX. asra âit olan *Halāḳōṯ Gᵉḏōlōṯ* 'ta iki kısma bölünmüş bir hâlde, 613 emrin bir cedvelinin verilmesi denenmiştir; bu iki kısımda müsbet emirler ile yasaklayıcı emirler, başka tâbir ile, riâyet edilmesi gereken emirleri ihtivâ edenler ile bâzı hareketleri yasak eden emirleri ihtivâ edenler gösterilmiştir. Emirlerin bu tasnifi o kadar mühim bir hâle gelmiş idi ki, bizzat İbn Maymūn kendini yalnız bu çeşit bir cedvel yapmağa değil, fakat emirlerin aydınlatılması için, „Emirler kitabı" adı ile bilinen arapça bir şerh yazmağa meebûr hissetmiş idi. Bu kitap XII. asrın ikinci yarısında yazılmış olabilir. Şu hâlde yukarıda Saʿadyā münâsebeti ile gördüğümüz gibi, yahudilerin faâliyetleri ile teması kaybetmemiş olan Sāmirîlerin Yūsuf al-'Askarî 'nin *Kāfi* 'sindeki kayıtları inkişâf ettirmek mecbûriyetini duymuş olmaları ve gerçekten bu çeşit bir eser meydana getirmeleri imkânsız değildir. Bu kitap İbrāhîm b. Farac 'e isnât edilmektedir. Şimdiki Sāmirîler bunun Şams al-Dīn 'in eseri olduğunu iddia ve fakat aynı zamanda bununla Munaccā 'yı kasdettiklerini ilâve ederler Kendisinin Ṣalāḥ al-Dīn Eyyūbî 'ye takdim ettiği Muhaẕẕib al-Dīn 'in üstâdı olması vâkıası bunu isbât eder. Muhaẕẕib al-Dīn Yūsuf b. Abî Saʿîd b. Ḫalaf mümtaz bir tabîp ve devrinin bütün ilimlerinde mâhir büyük bir ilim adamı idi. Baalbek sultanının ve sonra kendisini vezir tâyin eden oğlunun tabîbi idi. 26 kânûn II. 1227 'de öldü. Kendisi *Tevrat* üzerine veya *Tevrat* 'ın

bâzı kısımları üzerine bir tefsir yazmış gibi görünmektedir; bununla berâber bu eser hakkında başka bir şey bilmiyoruz. Muhaẕẕib al-Dīn'in ölüm tarihi, Şams al-Dīn'in en geç XII. asrın ikinci yarısında öldüğü ve kahireli İbn Maymūn'un bir çağdaşı olduğu faraziyesini doğru çıkarmaktadır.

Muhtemelen X. veya XIV. asra mensûp olan Gazzal Ṭabya b. Duvayk veya al-Duvayk *Tevrat*'a bir tefsir yazmıştır. Son zamanlarda İsae oğlu Pīneḥās ile talebesi Danafī Absakuah'ın eski yapraklar üzerinde muhâfaza edilmiş olan *Hurûc* hakkında tefsiri istinsah etmiş ve bunu *Hurûc*'un teferrüatlı ve mükemmel bir tefsiri hâline gelecek şekilde tâdil edip, genişletmiş oldukları ileri sürülür; fakat Nâblus'ta edinilen bir bilgiye göre, bahis mevzuu eser yalnız *Hurûc*'un hem kısa, hem uzun rivâyetlerini ihtivâ eder. Gazzal Ṭabya aynı zamanda Bileam'ın takdisleri üzerine bir şerhin müellifidir ki, bu eser kıyâmet hakkında da bilgi verir; kendisi aynı zamanda, bir mânada bundan evvelki risâlenin devâmı olan „ikinci hukümdarlık" hakkında bir risâle yazmıştır. Bu iki mevzû, Abu 'l-Ḥasan ve başkaları gibi, bir çok eski müellifler tarafından da ele alınmıştır. Gazzal beş kıralın savaşı ve Lūṭ'un kurtulmasından sonra İbrāhīm'in korkusu ile Mısır'a indiği zaman Ya'ḳūb'un korkusu (o bunu „ve o kurbanlar kesti" *vayyizbaḥ zebāḥîm* âyetine bağlıyordu) hakkında da bir risâle yazmıştır.

Mısır'a gelince, orada haklarında çok mahdut bilgi bulunan Surūr âilesini buluruz. Âile mensûplarından birine Ṭabya da denir ve bu şahıs „vahy sırları ile ilgili şüphenin kaldırılması" adlı bir tefsir de yazmıştır ki, bundan yalnız *Tevrat*'ın son üç kitabı British Museum'da, XVIII. asra âit yegâne bir yazmada muhâfaza edilmiştir. Sāmirîlerde bunun bir nüshası yoktur, noksan olan ilk iki kısım da onlarda mevcut değildir. British Museum yazmasının sonunda söylendiği gibi, Ṭabya Şam'a gitmiş ve yağlı kuyruğun yenip yenemeyeceği hakkında Şam halkı ile yapmış olduğu bir münâkaşadan dolayı, onlar ile yemek yemeği reddetmiş olan Yūsuf al-Uzzī'nin üçüncü batından torunu ise, kendisinin en geç XIV. asrın başında yaşamış olması lâzımdır. Bir başka Abū Surūr'un yâni Abū Sa'īd al-'Afīf b. Abī Surūr'un Kahire'nin en büyük tabîbi olması vâkıası yukarıda zikredilen Abū Surōr'un Mısır asıllı olması gerektiğini isbât eder. İkincisi XIII. asrın sonunda veya XIV. asrın başında yaşıyordu. Bu Abū Surūr muhtelif hastalıkların çok kısaca gözden geçirilmesi için bir kitap yazmış idi ki, daha eski benzer bir eserin şerhi ve İbn Sīnā'nın *al-Ḳānūn*'unun bir hülâsasıdır.

Nihâyet Şam'da yaşamış olan başka bir büyük âlimi, Muhaẕẕib'in yeğeni Abu 'l-Ḥazzān b. Gazzal (Ṭabya) b. Abī Sa'īd'i zikretmek lâzımdır ki, bilhassa 10.000 cild kadar kitap ihtivâ eden büyük kütüphânesi sebebi ile, geniş bir şöhrete sâhip idi. Talebesi İbn Abī Uṣaybī'a *Tārīḫ al-ḥukamā'*'sını ona ithâf etmiştir. O, ihtidâ etti, vezir oldu ve Amīn al-Devla lekabını aldı. 1251'de Şam'da öldürüldü; yazılarından hiç biri bize kadar gelmemiştir.

Barakāt adlı biri, XIV. asrın başında, akrabâ arasında memnû evlenmeler hakkında kısa bir eser yazmış gibi gösterilmektedir. Kendisini, çok muhtemel olarak, Abū Sa'īd'in arapçaya *Tevrat* tercümesi münâsebeti ile zikredilmiş olan Abu 'l-Barakāt'tan ayırmak için, onun Sichem sâkinlerinden olduğu bilhassa söylenir. Bu eser ya aynı mâhiyetteki sonraki eserlere temel vazîfesini görmüştür veya başkaca bilinmeyen aynı mâhiyette daha eski bir eserden çıkmıştır.

Asāṭīr, yâni Mūsā'nın sırları adlı bir kitabın genişletilmiş bir şeklinin müellifi de Mısır asıllı gibi görünmektedir. Bu, *Tevrat* üzerine bir *midrāş* olup, son derecede eski bir yığın efsânevî hikâyeler ihtivâ eder. Eserin sāmirî aslı muhâfaza edilmiştir. Bu, kitabın bir kısmında Mūsā'nın doğuşu hakkında efsâneler bulunur ve bu hâl bizi aynı devirde, Şam'da Ramaylı âilesinden Yişmā'ēl tarafından yazılmış olan ve *Mavlid Mōšē* adını taşıyan başka bir eserden bahsetmeğe sevketmektedir. Bu Mūsā'nın doğuşu ile ilgili bir çok efsâneleri ihtivâ eden mufassal bir eser olup, bâzılarının söylediği gibi, müslüman menşe'li efsâneler mecmûası değildir ve yukarıda zikredilen *Asāṭīr*'e çok benzer. Bu tercüme tamâmiyle harfîyen yapılmış olduğundan, arapçadaki usûl tâkip edilmiştir ve çok genişletilmiş bir şerhtir; fakat içindekiler, mutlak olarak, sāmirî kaynaklar alınmıştır ve gerçekten çok eskidir. Müellif, Munaccā'nın bir talebesi olduğundan, eser XIII. asrın başından daha sonra yazılmış olamaz. *Tevrat*'ın şimdi British Museum'a âit olan üç dilli sāmirî yazmasının *Tekvîn* bölümünün sonundaki bir sahîfede bu kıymetli yazmanın muhtelif sâhipleri tarafından yazılmış bir çok kayıtlar vardır. Bunlar arasında Munaccā âilesinden Ṣadaḳa'nın neslinden bir kimse vardı ki, bu yazmayı Ramaylı âilesinden birinden satın almıştır ve bunların Şam halkından oldukları kayıtta açıkça söylenmiştir.

Şimdi mâhiyet itibârı ile buna benzeyen başka bir kitap ile meşgûl olacağız. Bu **Yûşa kitabı** denilen mâlûm arapça kitaptır. Juynboll tarafından neşredilmiş olan metin şüphe-

siz daha muahhar olmalıdır; başından kitabın tarihi için mühim olan bir kısmı çıkarılmış ve sonuna 46. babisten itibâren, muahhar tarih ile ilgili parçalar eklenmiştir. Bir müddet önce Sâmirîlerde, kendilerine göre, hiç olmazsa 500 yıl öncesine âit olan bir başka nüsha bulunuyordu; o da XIV. asra âit idi ve muhtemelen daha eski bir yazmadan istinsah edilmiş idi; bundan kendim için bir nüsha istinsah ettirdim. Bu nüsha British Museum'daki eski nüshaya tamâmiyle uymaktadır. Metinde, daha önce söylediğimiz gibi, baş tarafta Yûşa'ın gönderdiği öncülerin seferlerini ve bunların o zamanlar Filistin'de oturan muhtelif hükümdarlar ile karşılaşmalarını anlatan bir takım fasıllar bulunmaktadır.

Kitap büyük râhip 'Amrâm'ın, yanlış olarak, Nâsırahlar tarafından ithâm edilmiş olan kızının hikâyesi ile sona erer. Bu Suzanna efsânesinin sâmirî rivâyeti olup, bunun ingilizce bir tercümesini de verdiğim bir araştırmada göstermiş idim. Bu rivâyette hikâye menfâdan dönüş devrine veya az zaman sonrasına yerleştirilmiştir. Burada da varlığı isbât edilebilecek olan eski benzer metinlerin genişletilmesi karşısındayız ve neşrettiğim Yûşa' kitabının ibrânî-sâmirî rivâyeti de bunun gibidir. Bunun Kitâb-ı mukaddes'in tarihi için ehemmiyeti henüz layıkı ile takdir edilmiş değildir; fakat mevsuk olduğundan şüphe edilemeyeceğini kâfî bir ısrar ile söyleyemeyeceğim. Bu eser, Neubauer'in *Tôlḗḏôṯ* adı ile neşrettiği değil, fakat Adler ile Seligsohn'un neşrettiği daha çok ibrânîleşmiş metnin eski şekli olan gerçek *Tôlḗḏôṯ*'u ihtivâ eden sâmirî vekayî-nâmelerinin bir kısmını teşkil eder. Bu gerçek *Tôlḗḏôṯ*'tur ve sâmirî ibrânî dili ile bu *Tôlḗḏôṯ*'un Aaron oğlu son büyük râhip Jakob tarafından yazılmış eski bir nüshası Yûşa'ın ibrânîce metnini de ihtivâ eder. Sonra efsânevî bir mâhiyette ise de, srapça yazılmış sâmirî tarihinin başı elimizdedir. Hiç şüphesiz Yûşa' kitabı Mısır'da da yazılmıştır ve ben Kahire Genîzâ'sındaki parçalar arasında bulunan bu arapça metnin bâzı sahifelerini elde edebildim. İki *Tôlḗḏâ* ve *Bayn* („Zincir") adlı eser ile meşgûl olurken göreceğimiz gibi, bu devirde daha mufassal bir tarih kitabı mevcut olması gerekir.

Yûsuf b. 'Uzzî'nin Şamlı Sâmirîlerin koyunların yağlı kuyruğu ile ilgili âdetleri aleyhinde kendisine ihtar mektubu yazdığı Şadaka Munaccâ'nın oğlu Şadaka ise, bu zât XIII. asrın başında yaşamış olmalıdır. Burada Şam Sâmirîleri ile Nâblus Sâmirîlerinin gıdâlar ile alâkalı şerîat ahkâmını ayrı bir şekilde tefsir ve tatbik ettiklerinin işâretini buluyoruz; bu ayrılık XIII. asırda görülür ve ihtimâl daha da gerilere gider. Yûsuf bu ayrılık sebebinden Şam'daki aş.-yk. iki yıllık ikameti sırasında oradaki Sâmirîler ile yemek yemeği kabûl etmediğini söyler. Yazmalardan birinde Nafîs al-Dîn'e atıf var ise de, bu XVI. asrın ortasında yaşayan bir başka Şadaka ile karıştırmadan ileri gelmiş olmalıdır.

Sâmirî yahudiler ile Karaylar arasındaki başlıca farklardan biri t a k v i m olduğundan, Sâmirîlerin nücûm hesapları ve yeni ayın, bayramların ve ekleme günler tertîbinin hesaplanması için kullandıkları usûle dâir eserleri olması icâp eder ve gerçekten büyük râhip 'Amrâm'ın sâhip olduğu kitaplar arasında nücûma dâir bu çeşit eski bir yazma bulunmaktadır. Sâmirî rivâyetine göre, takvim Âdam'e Allah tarafından verilmiş ve bu sûretle Mûsâ'ya kadar, nesilden nesile nakledilmiş idi: Mûsâ, birinci ay olarak, içinde hamursuz bayramının kutlandığı ayı tesbit ederek, takvimi ilân etti; sonraları bu takvim büyük râhip El-'âzâr oğlu Pînḥâs tarafından İsrâ'îl-oğullarının mev'ud arza girmelerinden hemen sonra, Sichem tûl dâiresine göre, nücûmî hesaplar ile, tesbit edildi. Daha sonra takvim ile ilgili bütün husûslar çok daha derin bir şekilde tetkik edilmiştir.

Şimdi kendi yazdığı eserlerden ziyâde Kitâb-ı mukaddes'in arapça tercümesinde oynadığı rol sebebi ile mühim bir şahsiyet olarak A m î n a l - D î n A b u ' l - B a r a k â t b. S a ' î d'i zikretmek lâzımdır. Bir çok müstensihler gibi, o da selefi Abû Sa'îd'in eserini kendisine mâl etti ve eski tercümeyi tashih ve tâdil eyledi. Babasının adı Sa'îd idi; meydana çıkan karışıklıkta bunun de te'siri olabilir; fakat XII. asrın sonuna ve XIII. asrın başına âit yazmalarda bir arapça tercümenin mevcut oluşu Abu'l-Barakât'ın bu tercümenin sâhibi olarak kabûl edilmesine mâni olmaktadır. Bununla berâber kendisi bâzan Abû Sa'îd'e ve bâzan bizzat Abu'l-Barakât'a isnât edilen ve içinde, başka tefsircilerin eserlerinde olduğu gibi, sâmirî nokta-i nazarından Sa'adyâ'ya hücûm edilen *Tevrat* üzerine bir tefsirin müellifi olabilir. Abu'l-Barakât'ın 1208'de hayatta olduğu iddia edilir. Başka bir fikre göre, pek muhtemel olarak, 1260'a doğru Şam'da yaşıyordu. Onun 622 (1225)'de *Tevrat*'ı istinsah eden şahıs ile aynı olduğu tesbit edilebilir: burada sonda şeceresi ve tam tarihleri şöyle gösterilmiştir: Abi Barakata Bar Ab Sahata Bar Ab Nafîşa Bar Abrabam Sarafta; nüshayı kendisi Ab Ḥasda Bar Nefîşa Bar İshâḳ için yazmış ve bunun o zamana kadar yazmış olduğu 50 nüshanın eki olduğunu ilâve etmiştir. İbrânî Sahuta adı arapça Sa'îd'i temsil ettiğinden, bu metnin müstensihi ile

arapça tercümenin meşhûr mütercim veya müstensihinin aynı kimse olduğunda hiç bir şüphe kalmamaktadır. Abu 'l-Barakât On-emir bakkında da bir tefsir yazmış sayılmaktadır. Eserler müellifi olarak Abû Sa'îd adının sık-sık geçmesi vâkıası aynı adı taşıyan, biri XI. asırda, diğeri XIII. asırda yaşayan iki kimsenin mevcûdiyeti faraziyesini telkîn etmektedir; böylece ehemmiyeti daha az bir çok eser, ikincisine olduğu gibi, birincisine de isnât olunabilir: Levi kabîlesi'nin Mûsâ tarafından takdîsi (*Tesniye*, XXXIII) hakkındaki tefsir böyledir. Diğer taraftan Danafi Absakua'nın XIX. (m.) asır sonunda üstâdı İsaak oğlu Pînḥâs'ın yazdırması veya yardımı ile bu tefsiri yazdığı veya daha ziyâde istinsah edip, genişlettiği söylenir. Abu 'l-Barakât, bir de Kitâb-ı mukaddes'deki tasavvufî kısımlara hâşiyeler yazmış sayılır.

Şam'da Sâmirîlerin geniş bir sâhada edebî ve ilmî faâliyette bulunduklarını görüyoruz. 1234'te ölmüş olan Muvaffaḳ al-Dîn Abû Yûsuf Yaʿḳûb (b. Abî Isḥâḳ b. Ġanâ'im) seçkin bir tabîp idi ve İbn Sînâ'nın *al-Ḳânûn*'unun giriş kısmına Sultan al-Malik al-Manṣûr'a ithâf edilmiş olan bir şerh yazmış idi. Aynı müellif mantık ve ilâhiyâta dâir bir giriş kitabı da yazmış idi. Bu eserler, yalnız İbn Abî Uṣaybiʿa ile Kâtib Çelebî'nin eserlerindeki kayıtlar sâyesinde bilinmektedir. Sâmirî müellifler, Nâblus halkının haçlı işgâli ve müstevlîlerin müslümanlar önünde geri çekilmeleri sırasında mârûz kalmış oldukları muhâsara ve tahribâttan, yağma ve baskınlardan bahsederler. Bir çok Sâmirîler bu münâsebetle esir düştüler; bunlar arasında büyük râhibin oğlu 'Uzzî de var idi; bu esirler, kurtarılmaları için, Şam'daki kardeşlerine büyük fidye ödetmek maksadı ile, uzak yerlere götürülmüşlerdi; şamlılar 'Uzzî'yi babasına geri göndermekte kusur etmediler. 'Uzzî, sonra çok azalmış olan cemâatin baş-râhibi oldu. Sâmirîler için Sichem yine mukaddes şehir ve Garizim dağı da ibâdet merkezi hâlinde kaldı. O zaman, XIV. asrın başında, büyük bir mıkdarda Sâmirîler Sichem'de yerleşmek üzere, Şam'ı terkettiler; aralarında yüksek mevkî ve büyük servet sâhibi şahsiyetler bulunuyordu. Öyle görünüyor ki, baş-râhibin doğrudan-doğruya gelen nesli kesilmiştir; zîra 1308'de Şam dan gelen, fakat muhtemelen aynı âileden olan râhip Yûsuf, baş-râhip tâyin edilmiş, Aaronî silsilesinin, XVII. asrın ortasında meydana çıkışına kadar, baş-râhiplerin yeni soyu onunla başlamıştır. Yûsuf ile Şam sâmirî cemâatinin mühim uzuvlarından büyük bir mıkdarı da gelmiştir. Pînḥâs ve sonra oğlu El-ʿazâr baş-râhiplik vazîfesinde onu tâkip ettiler. Yukarıda zikredilmiş olan Muvaffaḳ al-Dîn b. Ġanâ'im b. Katarî âilesinin mensûpları da onlar ile gelebildiler; zîra sonraları bu âilenin sâmirî edebiyâtının inkişâfına hizmet eden measûplarına tesâdüf ediyoruz. Bu yeni unsurun gelişi Sâmirîlerin hayatına tam bir değişme getirdi. Bir yeniden-doğuş meydana geldi: yeni baş-râhip Pînḥâs, oğlu El'âzâr ve bilhassa bu sonuncunun kardeşi Absihi ibâdeti tamâmiyle yeniden tanzim ettiler ve buna büyük mıkdarda ilâhîler soktular. Eski sâmirî dili halk kütlesi tarafından unutulmuş idi. Onlardan hiç biri arapçayı ibâdete sokmağı düşünmedi; bundan dolayı sâmirî dili gibi olan, kendilerine eski zamanların an'aneleri ile gelen ve bir dereceye kadar eski parçalarda veya Yûşaʿ kitabı, eski şecere kitabı gibi kitaplarda ve Şam sâmirî halkının o kadar iyi bildiği kısa vekayî-nâmelerde muhâfaza edilen eski ibrânî diline mürâcaat etmeğe mecbûr kaldılar; Bunlardan biri XI. asırda bu nevîden kısa bir vekayî-nâmenin ilk kısmını kaleme aldı veya istinsah etti; buna sonraları biribiri ardından gelen muharrirler, bilhassa baş-rahipler tarafından ilâveler yapıldı: bu vekayî-nâmeye *Tôlêḏâ* denilir; yarı ibrânî, yarı sâmirî dilde yazılmış idi. Şâirler o zaman aynı dilde yazmağa koyuldular ve bu sûretle eski dil ve eski edebiyat ile yeniden ünsiyet peydâ edildi. Aynı zamanda fikrî ufukları daha geniş kimseler yetişti ve böylece, XIV. asırdan itibâren, Sichem yeniden edebî faâliyet merkezi oldu. Sichemli oldukları bilhassa zikredilen muharrir adlarına tesâdüf olunur. Geçmişin tarihi için yeniden alâka duyuldu ve baş-râhip Pînḥâs'ın idâresi altında Munaccâ'nın *Kâfî* ve *Masâʾil*'i ile benzer mâhiyette başka yazmalar gibi eski yazma eserler yeniden istinsah edildi. Bir de Kitâb-ı mukaddes'in arapça metni, muhakkak sûrette, daha tam bir şekilde, bu devirde tesbit edilmiş olmalıdır; zîra muahhar nüshalar, eskilerinden farklı olarak, aralarında daha az ayrılık gösterirler.

İlk önce ve diğerlerinin başında râhipler ile Şam'dan gelmiş ve baş-râhip Pînḥâs'ın isteği üzerine, devrinde arapça yazılmış çok mükemmel ve güvenilebilir bir sâmirî vekayî-nâmesi olan eserleri yazan Abu 'l-Fatḥ b. Abi 'l-Ḥasan'ı zikretmek lâzımdır. Mukaddimede arapça ve ibrânîce Yûşaʿ kitabı gibi eski vekayî-nâmelerden, „Zincir" gibi başka vesîkalardan ve *Tôlêḏâ*'dan istifâde ettiğini söyler. Eseri 1355'te yazılmıştır; bu, çok kuru olmasına rağmen, çok dikkatli ve ihtimâmlı bir toplamadır. Bu vekayî-nâme ile Sâmirîlerde bulunan müteâkip vekayî-nâmelerin dikkate değer bir husûsiyeti de, âlim ve şâirleri hakkında pek az bilgi ihtivâ etmeleridir; bununla be-

râber, ibâdete dâhil ettikleri şiirleri ile kendilerine şöhret te'min etmiş olan bir kaç muharrir istisnâ edilmek gerekir. Abu 'l-Fatḥ'in vekayî-nâmesinin Yûşa' devrine kadar gelen ilk kısmı, yalnız Âdem'den İsrâ'îl-oğullarının Filistin'e girişlerine kadar, sıra ile kaydedilmiş bir kaç tarih ihtivâ eder. Yûşa' tarihi gerçekte az çok Kitâb-ı mukaddes'teki hikâyeye uyan arapça Yûşa' kitabı kısmından çıkarılmıştır. Bu kitap Abu 'l-Fatḥ'in Büyük İskender devrine âit istifâde ettiği başlıca bilgi kaynağıdır. Sonra bilgilerini, yukarıda söylediğimiz gibi, *Tōlēḏā*'dan bu baş-râhipler tarafından muhâfaza edilmiş olan kısa sâl-nâmelerden alır; fakat, Peygamber devrinden başlayarak, daha sonra kendi devrine yaklaştıkça, arap edebiyâtının Sâmirîler arasında inkişâf etmeğe başladığı XI. asırdan itibâren, daha fazla teferrüat verir ve bütün hâlinde bilgilerin hepsi yeter derecede itimâda şâyândır. Bununla berâber, muhtelif mezhepleri anlatışı müphemdir. Kendisinin gerçek mâhiyet ve mânalarını yeter derecede bilmeden eski an'aneleri tekrar ettiği bedihîdir. Bunlar şüphesiz sonraları ekserisi kaybolmuş eski vekayî-nâmelerin parçalarıdır. Daha sonra, onun vekayî-nâmesi bütün eski orta çağ vekayî-nâmeleri gibi, bir muâmeleye mârûz kaldı. Eski malzemeler yeniden işlenmedi, fakat, bâzı devirlerde, muharrirler Abu 'l-Fatḥ'in devrinden sonra geçmiş olan hâdiseleri ona ilâve ettiler. Son baş-râhip Jakob bunu XIX. asrın sonuna kadar devam ettirmiş idi.

Abu 'l-Fatḥ'in vekayî-nâmesini devam ettiren ve bunu kendi devirlerine kadar getiren muharrirler arasında Katari âilesinden Abu 'l-Farac b. İsḥāḳ Nafîs al-Dîn ile XV. asrın ortasında, Mûsâ'nın şerîati hakkında muhtasar bir risâlenin müellifi olan Ġanā'im zikrolunabilir. 1523 tarihli olup, Paris'te bulunan yalnız bir yazması ile mâlûm olduğundan ve Sâmirîlerde de bir yazması bulunmadığından bu risâlenin mâhiyetini doğru olarak tâyin etmek güçtür; fakat eser Yûsuf al-'Askari ile Şams al-Dîn'in eserlerinin yolunu tâkip etmiş gibi görünmektedir. Bununla berâber Yûsuf al-'Askari ile karıştırılan başka bir Yûsuf'a isnât edilen ve 1441 tarihinde yazıldığı söylenilen benzer bir eserin aynı olabilir.

Burada Katari âilesinden Abu 'l-Farac Nafis al-Din adlı bir kimseye isnât edilen bir kitabı zikredebiliriz; bu kitap 613 emir hakkında bir şerhi ihtivâ eder. Bu emirler iki zümreye ayrılmıştır, 365'i menfi, yâni yasaklayıcı mâhiyettedir ve 248'i de müsbettir. Müellif burada emirleri mantıkî tefsir yolu ile izâh etmeği dener. Yahudiler gibi, bu hükümlerin sıralanabileceği muhtelif sınıfları da gösterir: tatbikatı mahallî olan bukümler, tatbikatı muvakkat olan hukümler ve tatbikatı her kese şâmil olanlar gibi. Meydana çıkan yegâne mes'ele bu kitabın Abu 'l-Farac'in mi olduğu, yoksa yukarıda zikredilen ve Abu 'l-Farac Şams al-Dîn'e isnât edilmiş olan eser mi olduğu mes'elesidir. Sâmirîlerde bulunan eski yazma nüsha Abu 'l-Farac'in yaşamış olduğu devir olan XIV. asırdan daha evvele âit ise, yine müellif adının diğeri ile değiştirilmesi karşısında bulunmaktayız. Yeni baş-râhiplerin gelmesini müteâkip, tefsir ve gramer sâhalarında yeni çalışmalar görüldü. Pînehâs'ın oğlu El'âzâr bizzat yukarıda zikredilmiş olan eski gramer kitabı *Futya*'nın bir hulâsasını yazdı. Takvimin menşe'i üzerinde de araştırmalar yapıldı ve *Tevrat* üzerine tefsirlerin de sayısı, bu araştırmalar ile mütenâsip olarak, çoğaldı. En mühimi gâlibâ Abu 'l-Ḥasan b. Ġanā'im'e isnâd olunandır ve bu zat daha önce Abu 'l-Fatḥ'ın vekayî-nâmesini devam ettirmiş olan Abu 'l-Farac b. Ġanā'im Ketarî'nin oğlu ise, XV. asrın sonuna doğru yaşamış olmalıdır. Bu Sâmiriler tarafından verilen aş.-yk. 1450 tarihine de uygundur.

Levililer XXVI, lânetler kısmının kısa bir tefsiri Marḥib al-Ḳatarî adlı bir şahsa isnât olunur. Bu şahıs hakkında başka bir şey bilinmemektedir; fakat adına bakılacak olursa, onun Katarî âilesine mensûp olması ihtimâl eder. Binâenaleyh onun, yukarıda gördüğümüz gibi, *Tevrat* tetkiklerinin çok ilerilemiş olduğu Şam'da yaşamış olması gerekir.

X. asırdan XIV. asra kadar devam eden devir esnâsında yahudiler ile Karaylar arasında aynı esâs temâyül, *Tevrat* tetkiki, müşâhade edilebilir. Yahudiler ile Karaylar arasındaki münâkaşa çok defa Kitâb-ı mukaddes'in tefsiri etrâfında dönüyordu ve Karaylar eserlerinin büyük bir mıkdarını Kitab-ı mukaddes'in gramer ve taksimi ile kendi görüşlerine uygun olarak tefsirine tahsis ettiler. Bu çalışmaların büyük bir mıkdârı arapça yazılmış idi ve bu sûretle Sâmirîlerin edebî çalışmaları ile yahudilerinki arasında bir dereceye kadar bir muvâzilik müşâhade edilebilir. Bu hâl birbirlerinin te'siri altında kalmalarından ileri gelmiş değildir; Sâmiriler yahudiler ile Karaylar arasındaki mes'elelerin tamâmiyle dışında idiler; fakat onlar Karayların faâliyetleri ile *Tevrat*'ın kendi görüşlerine uygun ve binnetîce kendi izâh ve inançlarını takviye eden tam ve tatmin edici bir tefsirini elde etmek için çalışmalarına devam etmeğe teşvik edilmiş olmalıdırlar. Yahudilerin faâliyeti ilk önce Mısır'da ve sonra Bâbil'de yaşamış olan Sa'adyâ (ölm. 940) ile başladı, Karaylarınki ise, Filistin'de yaşa-

mış olan Japhet (Yefeṯ) b. 'Alī ile başladı; her ikisi de X. asırda yaşamış idi. Diğer muharrirler onları tâkip ettiler.

Gramer araştırmaları da yahudiler arasında devam etti ve XV. asrın başında Pinehās b. El'āzār ibrânice-arapça bir lugatçe yazdı; bunun mevcut en eski yazması 1476 tarihlidir. Müteâkip muharrirler tarafından tâdil veya ikmâl edilen bu eser içinde ibrânî kelimelerin üçlü kökleri farkedilmeyen ve kelimeleri ekseriyâ 4 veya 5 harf yardımı ile anlatılmış olan çok iptidâî ve basit bir çalışmadır ve *Mēliṣ* veya *Meliṣā*, yâni „tercüman" adını taşımaktadır.

Tanınmış muharrir, şâir, tabîp ve tenkitçi Munaccā oğlu meşhûr Ṣadaḳa al-Ḥakīm (yâni „tabîp") 'in adı ve hâtırası Sāmirîlerin gözünde öyle bir serap te'siri hâsıl etmiştir ki, şüphesiz müellifi olmadığı, fakat gerçek müellifleri unutulmuş ve yazılmış oldukları tarihler bile asırlar boyunca karıştırılmış olan bir çok eserler kendisine isnât edilmiştir. Bâzı bilgilere göre, bu Ṣadaḳa 1533 'te hayatta bulunuyordu ve şu eserlerin müellifi idi: 2. hukümdarlık hakkında bir eser (Gazzal b. Duvayk gibi, Abu'l-Ḥasan da benzer bir eserin müellifidir); takvimi tesbit edi̇ş tarzları dolayısı ile yahudiler aleyhinde bir tenkit eseri (kendisinden önce Munaccā b. Ṣadaḳa ile Abu 'l-Ḥasan 'a da isnât olunur) ve *Tevrat* 'ın sāmirî şeklinin doğruluğu hakkında bir risâle. Bütün bu eserler, münâvebe ile, muhtelif müelliflere isnât edilmiştir. 1449 tarihli bir el-yazmasında Ṭāheb hakkında bir risâle de bu Ṣadaḳa 'ya isnât edilmiştir ve başka bir el-yazması nüshası da Ya'ḳūb ile Mūsā 'nın takdisleri hakkında 1494 tarihli kısa bir şerh onun adı ile zikredilmiştir. Şu hâlde, isimde bir karıştırma bulunması icâp eder. Bu karıştırma Şam cemâatinin itibârlı bir uzvu olan Ṣadaḳa adlı bir kimsenin, XV. asırda, bu cemâat mensûplarından bir zümreyi Sichem 'e hacca götürmüş olmasından ileri gelebilir. Bu devirde Şam cemâatinin Della Valle 'nin tasvirinin düşündürebileceği gibi, alçak bir seviyeye henüz düşmüş olamayacağına dikkati çekmek lâzımdır. Bu devirde, şamlılar, az mıkdarda olmakla beraber, oldukça zengin ve müreffeh bir cemâat teşkil etmiş olmalıdırlar; aralarında zengin ve bilgin kimseler var idi ve cemâatin 1616 'da bir avuç dilenci hâline gelmesini şaşırtıcı bulmak için, XVI. asrın ortasında yaşamış olan Ḳabaṣī 'nin eserini hatırlamak kâfîdir. Della Valle 'nin tasvirin'n yarattığı intibâın bir esâsı yoktur. Bu yalnız Sāmirîlerin ne kadar müceret bir hâlde yaşadıklarını ve yahudiler ile ne kadar az temâsları oldoğunu bize gösterir.

Sāmirî edebiyâtının en dikkate değer simâlarından birini daha zikretmek lâzımdır: Abraham (İbrāhīm) Ḳabaṣī. Kendisi Şam cemâatinin reisi idi ve Ṣadaḳa ve diğer cemâat mensûpları ile birlikte, ibâdet etmek üzere, Sichem 'e unutulmaz bir hacca gitmiş olup, bu seyâhatte Sāmirîlerin edebî faâliyetleri ile bizzat şehrin mâhiyeti derin bir şekilde değişmiş idi. Devrin baş-râhibi El'āzār oğlu Pinehās VII.'ın arzû ve isteği üzerine, iki kitap yazmıştır; birinin adı *Sirr al-ḳalb*, yâni „kalbin sırrı" idi ve bunu 1530 'da Şam 'da yazmış idi. Rivâyete göre, bu âile Peygamberi, peygamberliğinin başlangıcında, bulmağa gitmiş ve ondan Sāmirîlerin himâye edileceğine dâir yukarıda zikredilen te'minâtı almış olan Ḳabaṣī âilesi ile alâkalı idi. Bilhassa mukaddimesinde arapların üslûbunu taklit eden edebî bir üslûp kullanmış idi. Müellif bahis mevzuu eserde, şerîat'n tâlimlerine uygun bir hayat geçirdiğ'ni söyleyerek, okuyucular üzerinde te'sir yapmağa çalışır. Kitap 7 bahse bölünmüştür; birinci bahiste Mūsā 'nın kanûnlarının mânevî mükemmelliğini ele alır; Allahın birliğinden, mukaddes dağ'dan ve takdîsten de bahseder. İkinci bahiste kendi müşâhedeleri veya hikâyeler ile, Allah yolunda yürümenin ne kadar doğru olduğunu isbât eder; üçüncüde Allahın yolunda gidenler ile ilgili ahkâmdan çıkarılmış bir takım misâller verilir, onların bu ve öteki dünyâdaki mükâfatları gösterilir; en uzun bahis olan dördüncü bahiste Allahın büyük peygamberlerden her birini, yâni Âdam, İbrāhīm Isḥaḳ, Ya'ḳūb, Yūsuf, Mūsā ve Hārūn 'u tâbî tuttuğu on imtihan ve onların bu imtihanlara tahammülleri, teferrüâtı ile, anlatılır; beşincide Allahın şerîat ve emirlerine riâyet etmekte bir hizmetçinin efendisine karşı duyduğu korku ve sevgi gibi telakkî edilen Allah korkusu ve sevgisinden bahsolunur; altıncı bahiste fazîlet yolunda yürümek isteyen kimseye faydalı öğütler vardır; yedincisinde insanı gufrâna götüren tövbe ile meşgûl olunur.

Kitap yedinci bahis ile sona ermez; zîra hiç olmazsa, bizim yazmamızda kısaca sayılmış olan 613 emrin cedveli ile bu müsbet ve yasaklayıcı emirlerin mahallî, muvakkat veya dâimî mâhiyetlerine bakılarak, izâh edildiği kısa bir giriş kısmı gelir. Başka yazmalarda da bulunan bu cedvel, ihtimâl Şams al-Dīn 'in daha mühim olan eserinden alınmıştır. Ḳabaṣī 'nin diğer bir eseri „Çünkü Allah adından yardım diledim" (*Teşniye*, XXXII, 3) âyeti üzerine bir tefsîr dir; burada Allahın adının tasavvufî mânası ve mutlak gücü bahis mevzuu edilmektedir.

Şam 'da Sāmirîlerin durumu ne olursa-olsun bütün edebî çalışmalar bu sîma ile kaybol...

Fikrî hayat ile edebî çalışmalar Nâblus'ta temerküz etmiş ve bu şehre gelip yerleşen muhtelif cemâat mensûpları sâyesinde, nüfus da, mühim bir rakama aslâ ulaşmamakla berâber, çoğalmış idi. XVI. ve XVII. asırlarda geçmişin eserleri yeniden ele alındı ve eski müelliflerin meşgûl oldukları mes'eleler yeni gelenler ile daha önce baş-râhip Joseph ve oğlu Pinḥâs zamanında Şam'dan gelmiş olanlar için araştırma mevzuu oldu. Felsefî düşünceler artık günlük mevzûlardan değil idi ve yahudiler ile Karaylar arasındaki münâkaşalar, Sâmirîlerin kendi görüşlerini, diğerlerinin görüşlerinin karşısına koyarak, müdâfaa etmeğe çalıştıkları hâller müstesnâ, artık yalnız geçmişin bir hâtırasından ibâret idi. Ne Scaliger'in, ne de haleflerinin muammâsını çözemedikleri takvim, tabi'î olarak, Sâmirîler için bir güçlük göstermiyordu ve XVIII. asrın başında Abraham b. Yakob (İbrâhîm b. Ya'ḳûb) takvimin tarih ve inkişâfının, bir de tarih hesaplarında temel vazifesini gören esâsların amelî ve nazarî bir beyânını yeniden verdi. Bu eser esâsen XIV. asra âit bir yazmada bulunan eski nücûmî hesaplar kitabına dayanır; fakat daha çok inkişâf ettirilip, işlenmiştir ve büyük mıkdarda amelî misâller ihtivâ eder.

Şimdi dikkatimizi Kitâb-ı mukaddes tefsirlerine çevirelim. Midraş unsûrları aklî ve felsefî tefsirin yerini alır ve bütün bu tefsirlerin başında *Tekvîn* ve muhtemelen *Hurûc* üzerine yazılmış mühim bir tefsiri zikretmek lâzımdır; fakat *Hurûc* tefsirinin bu eserin bir kısmı olması şüphelidir; zîra başka bir müellife isnât edilmektedir. Son zamanlarda bu eser ile çok meşgûl olunmuştur; fakat yanlış olarak, Ya'ḳûb oğlu İbrâhîm'e isnât edilmiş idi. Gerçek müellif Ya'ḳûb b. İbrâhîm olmayıp, Danafî Absakuah oğlu Meşalma'dır. Eseri noksan bırakmış idi ve oğlunun yardımı ile, aynı şekilde Danafî âilesine mensûp olan bu İbrâhîm b. Ya'ḳûb onu ikmâl etti; o hâlde tefsiri Meşalma'ya isnât etmek lâzımdır. Eser bir bilgi hazînesidir ve devirler boyunca Sâmirîler tarafından muhâfaza edilmiş olan efsâneler ile doludur. Bâzıları hiç şüphesiz *Asâṭîr*'den diğerleri *Mavlid*'den ve bir kısmı da mechul kaynaklardan gelmektedir. Bu eser sâmirî Kitâb-ı mukaddes tefsirinin tetkiki için çok büyük bir ehemmiyeti hâizdir. Gerçek müellif olan bu Meşalma 1680'den önce yaşıyordu; zîra 1680 tarihine doğru Huntingdon'un Nâblus'tan getirmiş olduğu tefsiri yazan o idi. *Tevrat*'ın şimdi mevcut olan diğer dört kitabını onun yazmış olması muhakkak değildir; çünkü Sâmirîler *Tekvîn* tefsiri kadar hacimli olan *Hurûc* hakkındaki tefsirin, muhtemel olarak, 1816'da tamamlanıp, yeniden yazıldığını söylerler; baş-râhip Ṭabya'nın bu devre doğru istinsah ettiği ve baş-râhip 'Amrâm'ın, sonraları ölmüş olan oğlu Meşalma'nin tasdik ettiği gibi, kütüphânesinde bulunmuş olan bir nüshadan ibâret olması mümkündür. Bu tefsir fi'ilen Kitâb-ı mukaddes tefsirinde son sözü teşkil eder. Bâzılarının şimdiye kadar ileri sürdükleri faraziyelerde olduğu gibi, XIV. asır ile XVII. asır arasında değil, 1750'ye doğru yaşamış olup, takvim hakkında yukarıda zikredilen kitabın da müellifi bulunan İbrâhîm b. Ya'ḳûb Mûsâ ve ilk büyük 10 Peygamber hakkında bâzı şiirlerin ve „felsefî delîllerin reddi" adlı bir risâlenin de müellifi idi. Yine Danafî âilesine mensûp olan ve kendisine bir dereceye kadar mûtâd akşam âyinleri ile ilgili kayıtlardan farklı bayramların sonundaki dinî âyinlerin tertibi hakkında bir risâle (*İrşâd*) isnât edilen Abraham (İbrâhîm Alaya adlı bir şahıs ile karıştırılmıştır. Bu müellif XIX. asrın sonlarına doğru, evvelki müellif gibi, Nâblus'ta yaşıyordu. XVII. asrın sonunda, Ṭabya'dan itibâren, 1923'e doğru ölmüş olan Aron oğlu Yakob'a kadar beş-râhipler diğer dinî reisler âilesi mensûpları ile birlikte, böylece toplanmış olan bütün malzemeye dayanarak, eski edebiyâtı yeniden istinsah etmekle meşgûl oldular. Bir çok eski metinler onlar sâyesinde muhâfaza edildi. Bu muharrirlerin en çok eser vereni ve en çok dikkate değer olanı Pinḥâs (arapça: Ḫiżr) b. Yiṣḥâḳ olup, 1898'de ölmüştür. Oğlu Abişa tarafından hazırlanmış olan cedvelde kendisi tarafından istinsah edilmiş, işlenmiş veya yazılmış 45'ten az olmayan kitap zikredilmiştir. Kendi çalışmalarında derin bir şekilde istifâde ettiği büyük mıkdardaki el-yazmalarını te'min etmeğe muvaffak olmuş idi. Böylece devirler boyunca nakledilmiş olan her şeyden eserlerinde istifâde edebilecek bir durumda bulunuyordu.

Anılması gereken eserler arasında çok mükemmel olan bir vekayî-nâme vardır. Bu yalnız Abu 'l-Fatḥ'in eserini içine almakla kalmaz, fakat ondan çok daha geniştir ve Abu 'l-Fatḥ'te bulunmayan tarihî mûtâların bir yığın elsânevî hikâyelerini ihtivâ eder. Diğer nüshadan veya bu vekayînâmeyi kendi devrine kadar devam ettiren ve buraya İbrâhîm Ḳabaṣî'nin ölümü hakkında yukarıda zikredilen risâleyi ekleyen baş-râhip Yakob b. Aaron'un ilâveleri ile Abu 'l-Fatḥ'in eserinden doğrudan doğruya yapılmış hulâsadan ayrıdır. Çok hacimli olan ve İsḥaḳ oğlu Pinḥâs'a isnât edilen vekayî-nâme Yûşa' hikâyesi ile başlar ve XX. asrın başına kadar gelir. Pinḥâs *Yo'm al-Dîn* („kıyâmet günü") adlı eserin de müelli-

fidir; bu kitabı eski metinlerin yardımı ile toplamış olduğunu söylemek daha doğru olur; bu hacimli bir eser olup, kıyâmet hakkındaki sâmiri görüşünü, ebediyet, öteki dünya, ba'ş-ü ba'delmevt, bir kelime ile gelecek hayat ile alâkalı bütün mea'eleleri teferrüâtı ile ihtivâ eder. *Tekvîn* 'in ilk kelimesinden başlayarak, *Tevrat* 'ın en sonuna kadar Kitâb-ı mukaddes âyetlerini gözden geçirir ve kıyâmet ile alâkalı bir mâna verilebilecek olan her kelimeye ve her satıra an'anevî, temsilî ve tasavvulî tefsirlerini verir. Onun yasak edilmiş evlenmeler ile yakın akrabâlar arasındaki harâm evlenmeler hakkındaki büyük eserini, *Tifsār al-'arāyōṯ* 'unu da zikretmek lâzımdır.

İhtimâl XVI. veya XVII. asırda yazılmış olan bir kitap, sâmirî ahkâm ve rivâyetlerinin tam bir hulâsası, hâlen Ya'ḳūb oğulları ile Pineḥās'ın oğulları tarafından kendi babalarına isnât edilmektedir. Bununla berâber, giriş kısmında son iki asırda kaybolmuş olan sâmirî cemâatleri o devirde mevcut imiş gibi gösterilir; binâenaleyh müellifin en geç XVII. asırda yaşamış olması gerektiği bellidir; fakat şüphesiz bu eser Pineḥās ile Ya'ḳūb'un seleflerinden biri tarafından istinsah edilmiş veya yeniden işlenmiştir ve sonradan da bunlardan her biri tarafından yeniden istinsah edilmiş veya işlenmiş olmalıdır. Bu kitabın adı *Hillūḳ* veya *Hilāf* 'tır ve Sâmirîlerin menşe'lerinden, tarihlerinden ve inançlarından bahseden 10 bölüme ayrılmıştır.

Pineḥās'ın bir nevî bir ilm-i hâl (*ma'lif*) tesbit ettiği, yahut daha ziyâde Kitâb-ı mukaddes'teki tarih hakkında, gençlere öğretilmek üzere, bir mıkdar sual ve cevâbı bir araya topladığı söylenir. Eserin büyük kısmı efsâneler den meydana getirilmiş olan muhtevâsı eskidir ve bunların alınmış olduğu muhtelif kaynaklara kadar inilebilir. Bu kitap en mühim efsâne dergisidir; maalesef tamamlanmamıştır.

Pineḥās Gazzal'ın *A'dâd* üzerine tefsiri gibi bâzı eski tefsirleri istinsah etmiş veya işlemiştir ve onun *Asāṯir* üzerine arapça bir şerh yazmış olduğu söylenir.

Bir de, de Sacy 'nin XIX. asır başında Sâmirîler ile mektuplaşması kısaca zikrolunabilir; o zamandan beri meydana çıkarılmış olan ve o devirde Nâblus dışında haklarında hiç bir şey bilinmeyen büyük mıkdardaki malzemesi sebebi ile muhtevâ şimdi ehemmiyetsizdir. Bu mektuplaşma münâsebeti ile bir arapça ve Sâmirî dilinde mektup nümûneleri dergisi de zikrolunabilir. Bu mektupların bâzıları çok eski, bâzıları ise çok yeni görünmektedir. Asıl metinlerin çoğu sâmirî dilindedir; arapça olanlar sâdece tercümelerden ibârettir.

Böylece günümüze kadarki arapça sâmirî edebiyâtının gözden geçirilmesini tamamlamış bulunuyoruz ve şimdi Sâmirîlerin edebî çalışmaları tamâmiyle sönmüş gibi görünmektedir.

Sâmirîlerin edebiyâta dâir rivâyetlerinin karışık ve mütenâkız olması dolayısı ile, oldukça ciddî müşkiller ile yazılmış olan bu makalenin gâyesi yalnız mevcut eserlerin bir cedvelini vermek veya muhtevâlarını hulâsa etmek olmayıp, Sâmirîlerin gerçek mânevî hayatları hakkında şimdiye kadar mevcut olmayan bir bilgiyi vermektir.

Sâmirîlerden Abu 'l-Ḥasan 'ın *Ṭabbāḫ* 'ı, Yûsuf al-'Askarî 'nin *Kūfi* 'si, bilhassa, ibrânî-sâmirî *Yûša'* kitabı ile mukâyese etmek üzere, arapça *Yûša'* kitabını, iki muhtelif şekli ile, büyük vekayî-nâmeyi, Ḳabaşî 'nin *Sirr al-ḳalb* 'i ile *Ki beşēm* 'i, „çünkü Allahın adından yardım diledim" 'i, *Ḥillūḳ* 'u, *Mavlid Mōšē* (Ramayḥ oğlu İsmâ'îl) 'sini, *Tekvîn* üzerine Meşalma 'nin tefsirini, Pineḥās'ın kıyâmet günü hakkındaki kitabını, baş-râhip Ya'ḳūb rivâyeti ile Abu 'l-Fatḥ 'in ve son olarak *Ma'lif* gibi, bir takım eserleri benim için yalnız kendilerinin kullanabildikleri ibrânî diline çevirmelerini ricâ ettim. Bütün bu tercümeler ibrânî harfleri ile yazıldı; sonra onları ingilizceye çevirdim. Bunlar ilk fırsatta neşredilmeğe hazır bir durumdadır. (M. GASTER.)

[Bu madde, esâs itibârı ile, tâdil edilmiştir.]

ŞÂMİT. [Bk. NÂTIK.]

SAMMÂ. SAMMÂ, Sind 'de küçük bir rācpūt kabîlesinin adıdır. Müslümanlığı kabûl eden rācpūt kabîlesi Sumrâlar, Gazneli devletinin Sind üzerindeki tazyiki gevşediği zaman, 1053 'te bu bölgede hâkimiyetlerini te'sis ettiler ve Tūr 'u idâre merkezi yaptılar. Bunlar hindû dininde bulunan rakîp rācpūt kabîlesi Sammâları sıkıştırdılar ve çoğunu Kaççh 'a sığınmağa mecbûr ettiler. Sammâlar kendilerini himâye etmiş bulunan emîr Çâvada 'yi 1320 'de buradan kovup, onun tahtını ele geçirdiler. Sammâların, Cādeca, yâni „Cāda-oğulları" diye şöhret bulmuş olan bu kolu, son zamanlara kadar Kaççh 'taki Rāo ve Navanagar 'daki Cām tarafından temsil edilmiştir. Sind 'de kalmış olan Sammâlar islâmiyeti kabûl ettiler ve Sumrâların Dehli 'deki 'Alā' al-Dīn Kalaçî kuvvetleri tarafından mağlûp edilmesi üzerine, 1333 'te takrîben iki asır Sind 'i idâre eden ve idâre merkezi Thatha olan bir sülâle kurdular. Navanagar devletini ele geçiren kolun hukümdarı Abu 'l-Faẓl, Firişta ve diğer müslüman tarihçilerinin kâfî delîllere dayanmayan yarı-efsânevî İran hukümdarı Camşîd 'in adından iştikak ettirdikleri, mânası şüpheli bir kelime olan Cām unvânını aldı.

İlk Cām 'ın hindû adı olan Unar, muahhar bir ihtidânın delilidir. Kardeşi ve halefi Cūnā o zamana kadar imparatorluğun eyâletleri içinde bulunan yukarı Sind 'de Bakhar 'ı ele geçirdi ve Gucarāt 'ten Dehli hukümdarı Muḥammed b. Tuġluḳ 'tan kaçan bir âsîyi himâyesine aldı. Bunun üzerine Muḥammed Sind bölgesini istilâ etti ise de, Cūnā 'yı cezâlandırmağa fırsat bulamadan, 1351 martında İndüs sâhillerinde öldü. Hukümdarlarının ölümü ile düzeni bozulmuş bir ordunun isteği üzerine, Muḥammed 'e yeğeni Fīrūz Şāh halef oldu. Fīrūz Şāh hem sindlilerin, hem de onların mütteliklerinin tehdidi altında ric'at ettiği Sind 'den ordusunu güçlükle kurtardı. Fīrūz Şāh sekiz yıl sonra mağlûbiyetinin intikamını almak istedi ise de, tekrar yenildi ve ancak Gucarāt 'ta, felâketli bir ric'at netîcesinde, ordusunun bir kısmını kurtarabildi. Ertesi yıl Sammâları yendi ve Cām, Cūnā ile yeğeni Bābaniya 'yi esir olarak Dehli 'ye getirdi; fakat Cūnā 'nın oğlu ile onun yeğenlerinden Tamāçī 'nin, kendisine tâbî sıfatı ile, eyâleti idâre etme'lerine müsâade etti. Müteâkiben Tamāçī isyân etti ve onu itâat altına almak için Dehli 'den Cūnā gönderildi. Cūnā onu Dehli 'ye getirdi. 1388 'de Tuġluḳ II. 'un cülûsundan sonra, Bābaniya 'nin Sind 'e dönmesine müsâade edildi ise de, yolda öldü. Kardeşi Tamāçī ona halef oldu ve onun hukümdarlığından sonra halefleri muhtemelen şu sırayı tâkip etmişlerdir: 1. Şalāḥ al-Dīn, 2. Niẓām al-Dīn, 3. 'Alī Şīr, 4. Karan, 5. Fatḥ Han, 6. Tuġluḳ, 7. Rāydan, 8. Sanear, 9. Cām Nanda adı ile tanınmış olan Niẓām al-Dīn, 10. Fīrūz.

„Sammâların, iktidâra geldikten sonraki tarihi, bir çok muhârebelerde imparatorluk kuvvetlerine karşı mevkîlerini muhâfaza etmek husûsunda gösterdikleri mahâret ve ayrıca halkın büyük bir kısmını hindû dininden islâm dinine döndürmeleri sebebi ile ilgi çekicidir." Timur 'un istilâsından sonra, Dehli imparatorluğunun dağılması Sind 'e istiklâlini te'min etti ve bu tarihten itibâren Sammâlar, her türlü tâbîlikten kurtulmuş olarak hukûm sürdüler. Onların arasında en büyüğü Cām Nanda adı ile tanınan ve 47 yıllık bir saltanattan sonra 1509 'da ölen Niẓām al-Dīn II. idi. Sülâle, Niẓām al-Dīn 'in oğlu ve halefi Fīrūz 'un Sind 'de Arġūn sülâlesini kuran Kandahar hukümdarı Şāh Beg Arġūn tarafından 1520 'de mağlûp edilmesi ile sona erdi.

Sammā kabîlesinin Sind 'deki nüfusu takrîben 1.000.000 olarak hesaplanmaktadır.

Bibliyografya: Mīr Muḥammed Ma'ṣūm al-Bhakkarī, *Tārīḫ al-Sind* (nşr. U. M. Daudpota), Poona, 1938 (Bhandarkar Institute); Şams-i Sirāc 'Afīf, *Tārīḫ-i Fīrūz Şāhī* (Kalküte, 1888—1891); Şayḫ Abu 'l-Faḍl, *Ā'īn-i Akbarī* (nşr. ve trc. Bloohmann ve Jarrett), Kalküte, 1867—1877. 1868—1894 (*Bibliotheca Indica Series*). (T. W. HAIG.)

SAMN. [Bk. SEMEN.]

SAMNĀN. [Bk. SİMNĀN.]

SAMOS. [Bk. SİSAM.]

ŞAMŞĀM. [Bk. SAMSÂM.]

ŞAMŞĀMA. [Bk. SAMSÂME.]

SAMSÂME. AL-ŞAMŞĀMA, arap savaşcı şâiri 'Amr b. Ma'dīkarib al-Zubaydī [b. bk.] 'nin kılıcının adı olup, sağlamlık ve keskinliği ile meşhûrdur. İyi arap kılıçları gibi, onun yapıldığı yer olarak cenûbî Arabistan gösterilir ve ona mevhum bir eskilik atfedilir: bizzat 'Amr, sık-sık zikredilmiş olan beytinde (İbn Durayd, s. 311; *'Iḳd* [1293 tab.], I, 46; II, 70; İbn Badrūn, s. 84; *Tāc al-'arūs*, VI, 229) bu kılıcın „'Âd kavminden" İbn Ẕī Ḳayfān (bir ḥimyarī boyunun bu âzası [krş. M. Hartmann, *Die arabische Frage*, s. 331, 613] Ẕū Cadan âilesine mensûp son ḥimyarī hukümdarlarından birinin aynı olarak gösterilmiştir; fakat şā'irin sâdece kendi kılıcının çok eskiliğine telmihte bulunmuş olması çok daha muhtemeldir) 'a âit olmuş bulunduğunu te'yit eder.

Şamṣāma 'nın tarihi ve el değiştirmeleri oldukça karışıktır: bizzat şâirin sağlığında kılıç, Peygamberin eshâbından olan ve Emevî âilesinin bir âzâsı bulunan Ḫālid b. Sa'īd b. al-Āṣī 'nin eline geçti. Kılıcın intikal şekli, bâzı farklar ile, İbn al-Kalbī (Balāẕurī 'de), Abū 'Ubayda (*Aġānī* 'de), al-Zuhrī (İbn Ḥubayş 'te; bk. *bibliyografya*), Sayf b. 'Omar (Ṭabarī 'de) tarafından anlatılmıştır. Bu sonuncuya göre, Ḫālid bu kılıcı, sahte Peygamber al-Aswad al-'Ansī [b. bk.] 'nin islâmiyete karşı giriştiği isyâna katılmış bulunan 'Amr b. Madīkarib 'i hezimete uğrattığı zaman, ele geçirdi. İlk üçüne göre ise, bizzat 'Amr onu müslümanların elinde esir bulunan kız kardeşi (veya zevcesi) Rayḥāna için fidye-i necât olarak Ḫālid 'e vermiştir. 'Amr, bu münâsebetle, bir kaç beyti arap kaynaklarında (İbn Durayd, s. 49; *Lisān*, XV, 240 v. b.) sık-sık zikredilmiş bulunan bir şiir yazmıştır. 'Amr 'ın onu halîfe 'Omar 'e hediye ettiğine dâir rivâyet (al-Tibrīzī, *Ḥamāsa*, nşr. Freytag, s. 397, 12—15) gerçek olmaktan uzaktır.

Suriye 'nin fetḥi (hicrî 14) sırasındaki Marc al-Ṣuffar muhârebelerinde, Ḫālid b. Sa'īd 'in ölümünden sonra, Şamṣāma onun yeğeni Sa'īd b. al-Āṣī [bk. SA'ĪD B. AL-'ASĪ] 'nin eline geçti; o da bunu Medîne de evinde mahsûr bulunan halîfe 'Oṯmān 'ı müdâfaa ederken kaybetti (hicrî 35). Kılıç Cuhayna kabîlesinden bir be-

devî tarafından alındı; Halîfe Mu'âviya zamanında kılıç bedevînîn evinde tekrar bulundu ve eski sâhibine iâde edilerek, Bani 'l-'Âṣî âilesinin muhtelif âzâsı arasında el değiştirdi; nihâyet onlardan biri Sa'îd'in oğlunun torununun oğlu Ayyûb b. Abî Ayyûb onu takrîben 80.000 dirheme halîfe al-Mahdî (158—169=775—785)'ye sattı. O tarihten itibâren, Şamṣāma kıymetli eski bir hâtıra olarak, Abbâsîlerin hazînesinde muhâfaza edildi ve şöhreti büyümekte devam etti: Abu 'l-Havl al-Ḥimyarî (Câḥiẓ, *Ḥayavān*, V, 30) ve Salm al-Ḫâsir gibi şâirler onun için medhiyeler söylediler.

Muhtelif kaynaklar vâsıtası ile halîfe al-Hâdî (169—170=785—786), Hârûn al-Raşîd (170—193=786—809), al-Vâṯiḳ (227—232=842—847) ve al-Mutavakkil (232—247=847—861)'in hilâfetleri devrinde Şamṣāma hakkında mâlûmat mevcuttur. Bu mâlûmat al-Mutavakkil 'den sonra kesilir. Bu meşhûr kılıcın, bu halîfeler elinde bulunduğu müddetçe, mükemmeliyeti hakkında nakledilen fıkraların mevsûk olma ihtimâlleri azdır. Bir az doğruya benzeyen bir tasvir, Ṭabarî, III, 1348, 4—8'de al-Vâṯiḳ'ın onu kullandığına dâir olanıdır. al-Vâṯiḳ bizzat 231 (845/846)'de halîfeye karşı bir tertip hazırlamakla ve *Kur'an*'ın mahlûk olup olmadığı meselesinde, al-Ma'mûn'a muhâlif olmakla ithâm edilen Aḥmed b. Naṣr al-Ḫuzâ'î'yi onunla katletmiş idi. Burada „bu kabzalı bir kılıç idi, kabzaya çakılmış olan üç çivi kılıç demirini kabzaya raptediyordu" denilmektedir. Meşhûr Şamṣāma'nin değerinin sâdece çok eski olmasından ileri geldiği iyice anlaşılmaktadır.

al-Şamṣāma adına gelince, bu aynı mânadaki *mušammim*'e müşâbih olarak, kılıç demirinin iyi vasfı ile ilgili bir sıfattan („kesici") başka bir şey değildir. Şamṣāma çok defa, msl., al-Farazdaḳ (*Naḳâ'iḍ*, s. 385, 4) ile bizzat 'Amr b. Ma'dîkarib (al-Buḥturî, *Ḥamāsa*, nşr. Cheikho, s. 83, nr. 237; al-Ḳâlî, *Amâlî*, III, 154, 10), kezâ Muslim b. al-Valîd (nşr. de Goeje, VI, 18) tarafından şiirlerde cins ismi olarak kullanılmıştır; Schwarzlose (aş.-bk.) son şâirin şiirinin 'Amr'ın kılıcı hakkında söylendiğini zannetmiş ise de, burada bahsedilen ve Hârûn al-Raşîd tarafından kumandanı Yazîd b. Mazyad'e verilmiş olan kılıç, aynı şiirin 25. beyitinden ve İbn Ḫallikân (1299 tab., III, 299; 1310 tab., II, 284; Wüstenfeld, nr. 830)'ın kaydından anlaşılacağı gibi, Peygamberin kılıcı Ẕu 'l-faḳâr [b. bk.]'dır.

Bibliyografya: al-Balâẕurî, *Futûḥ* (nşr. de Goeje), s. 119 v. d.; Ṭabarî (nşr. de Goeje), I, 1894, 1907; *Aġânî* (1. tab.), XIV, 26 v. d. (2. tab., s. 27); İbn Badrûn (nşr. Dozy), s. 84; *'Iḳd* (1293 tab.) I, 66; İbn Ḥuẕayl al-Andalusî, *La parure des cavaliers et l'enseigne des preux* (nşr. L. Mercier), Paris, 1922, s. 61 v. d.; *al-Muḥaṣṣaṣ*, VI, 19, 28; *Lisân*, XV, 240; *Tâc al-'arûs*, VIII, 370; Caetani, *Annali dell' Islâm*, II, 783, 787 (hicrî 12, § 65, 69; bu sonuncu yerde İbn Ḥubayş, *Kitâb al-ġazavât*'tan neşredilmemiş bir parçanın tercümesi verilmektedir), III, 322 (hicrî 14, § 104'teki not), IV, 632 (h. 21, § 282); Schwarzlose, *Die Waffen der alten Araber* (Leipzig, 1886), s. 36, 93—96, 129, 192—194.

(G. Levi Della Vida.)

SAMSÂM-ÜD-DEVLE. ṢAMṢĀM AL-DAVLA, ABŪ KĀLİCĀR AL-MAZRUBĀN, (962—998), Büveyhîlerden [b. bk.] olup, 'Aẓud al-Davla'nın oğludur. Şevvâl 372 (mart 983)'de 'Aẓud al-Davla'nın ölümünden sonra, *Şamṣām al-Davla* lekabı ile emîr al-umarâ' olarak tanındı. Şamṣām al-Davla, Fârs eyâletini iki kardeşi Abu 'l-Ḥusayn Aḥmed ve Abū Ṭâhir Fîrûz Şâh [b. bk.]'a iktâ olarak verdi ve kendilerine hemen oraya gitmelerini emretti; fakat iki kardeş Arrecân'a vardıkları vakit, dördüncü kardeşleri Şaraf al-Davla, daha önce davranarak, Fârs'a sâhip olmuş idi; onlar Ahvâz'a çekilmek zorunda kaldılar. Şaraf al-Davla, Şamṣām al-Davla'nın hukümdarlığını tanımak istemediği için, ona karşı Abu 'l-Ḥasan b. Dankas'ın emrinde bir ordu gönderildi. Bu ordu, Vâsiṭ ile Basra arasında bulunan Ḳurḳûb'da Abu 'l-Aġarr Dubays b. 'Afîf al-Asadî tarafından idâre edilen kuvvetler ile karşılaştı. Şamṣām al-Davla'nın kumandanı Abu 'l-Ḥasan esir edildi ve ordusu kaçtı (rebiülevvel 373=ağustos/eylûl 983); bu hâdiseyi müteâkip Şaraf al-Davla, kardeşi Abu 'l-Ḥusayn'in, iktâ olarak, Ahvâz üzerinde hâkimiyetine müsâade etti. Tam o sırada Şamṣām al-Davla Mervânîlerin [b. bk.] ceddi olan Bāẕ ile savaşmak zorunda kalmış idi. Bāẕ, 'Aẓud al-Davla'nın ölümünden sonra, Diyarbekir'e girmiş, orada Meyyâfârıkîn ve Nusaybin [bk. mad. NAṢÎBÎN] gibi bir çok şehirleri ele geçirmiş bulunuyordu. Şamṣām al-Davla kuvvetleri yenildi ve hattâ Musul bile Bāẕ'ın eline geçti; fakat Bāẕ, safer 374 (temmûz 984)'te Bagdad'ı da ele geçirmek isteyince, mağlûp ve Musul'u terke mecbûr oldu; Diyarbekir ile Ṭûr 'Abdîn'in yarısını muhâfaza edebildi. 375 (985/986)'te deylemli kumandan Asfâr b. Kurdavayh, Bagdad'da Şamṣām al-Davla'ye isyân ile önce Şaraf al-Davla tarafını tuttu; fakat müteâkiben kendisine tâbî olan kuvvetlerin mütâbakati ile, Şaraf al-Davla'nın yerine o sırada 15 yaşında olan kardeşi Abū Naṣr b. 'Aẓud al-Davla'yi Irak vâlisi olarak tanımağa karar verdi ve daha sonra Abū Naṣr, Baha' al-Davla [b. bk.] lekabı ile, emîr-ül-ümerâ oldu; fakat Asfâr

yenildi ve Bahā' al-Davla hapsedildi. O vakit Şaraf al-Davla, Ahvāz'a gitmek üzere, Bahā' al-Davla'yı serbest bıraktırmak isteyen kardeşi Abu 'l-Ḥusayn'e Fārs'ı teslim ederek, oradan ayrıldı. Fakat Abu 'l-Ḥusayn ona itimât etmedi ve kuvvet toplamağa başladı. Bununla berâber, bu kuvvetler Şaraf al-Davla tarafına geçtiler ve Abu 'l-Ḥusayn'e amcası Faḫr al-Davla [b. bk.] ile birleşmekten başka çâre kalmadı. Fakat Faḫr al-Davla'nın de ona itimâdı az olduğu için, Abu 'l-Ḥusayn hapsedildi ve daha sonra da öldürüldü. Şamṣām al-Davla, sulhü muhâfaza için Şaraf al-Davla'ye mektup yazdı. Bagdad'ın idâresi ile iktifâ edeceğini söylüyor ve Bahā' al-Davla'yı serbest bırakmağa ve Irak'ta cuma namazında hutbede önce Şaraf al-Davla'nın adının okunmasına hazır görünüyordu. Şaraf al-Davla, bu tekliflerden dolayı, memnûniyetini bildirdi. 376 (986/987)'da Şamṣām al-Davla, onunla buluşmağa geldiği vakit, önce dostça kabûl edildi ise de, hemen tevkif ve Şîraz taraflarında bir kalede hapsedildi. Mâlûm kaynaklarda, Şaraf al-Davla'nın hattâ onun gözlerini kör ettiği söylenir. Aynı zamanda Şamṣām al-Davla'yı tutan deylemliler ile Şaraf al-Davla tarafdarı olan türkler arasında kavgalar olmuş ve ancak halîfe al-Ṭā'i'nin Şaraf al-Davla'yı emîr-ül-ümerâ olarak tanıması ile kargaşalık sukûnet bulmuş idi. Şaraf al-Davla cemâziyelâhır 379 (eylül 989) başında öldü; Bahā' al-Davla bu makamı tevârüs etti. Şamṣām al-Davla hürriyete kavuştu; fakat hemen yeğeni Abū 'Alī b. Şaraf al-Davla'ye karşı mücâdeleye girişmek zorunda kaldı ve onu öldürttükten sonra da, Bahā' al-Davla'ye karşı savaştı. 383 (993/994)'te veya muhtemelen bir metin değişikliğinden ileri gelen başka bir mütâya göre, 380 (990/991)'den itibâren, Şaraf al-Davla'nın ölümünden sonra, Baḫtiyār [b. bk.]'ın Fārs'ta bir kalede hapsedilmiş olan oğulları, deylemlilerden müteşekkil askerî birliklerin yardımı ile, hürriyetlerini yeniden elde etmeğe ve çok sayıda tarafdar edinmeğe muvaffak oldular. Şamṣām al-Davla, bundan haberdar olunca, Abū 'Alī b. Ustāẕ Hormuz'un emrinde bir ordu gönderdi. Bu kumandan onları sığındıkları kalede muhâsara etti; onlar itâate mecbûr oldular ve Şamṣām al-Davla'ye teslim edildiler. Şamṣām al-Davla aralarından ikisini öldürttü ve diğer dördünü de hapsettirdi. Aynı yıl içinde Şamṣām al-Davla ile Bahā' al-Davla arasında düşmanlık yeniden başladı. Uzun harp yıllarından sonra, zafer kendisine gittikçe yüz gösterdiği sırada, Şamṣām al-Davla zilhicce 388 (998 sonu)'de 36 yaşında iken, katledildi. [Bk. bir de mad. EBÛ KÂLİCÂR].

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), IX, tür. yer; Abu 'l-Fidā', *Tārīḫ* (nşr. Reiske), II, 555 v. dd.; İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-ʿibar* (Kahire, 1275), IV, 456 v. dd.; Ḥamd Allāh Mustavfī-i Ḳazvīnī, *Tārīḫ-i guzīda* (nşr. Browne), I, 429 v.d.; Wilken, *Gesch. der Sultane aus dem Geschl. Bujeh nach Mirchond*, bölüm X; Weil, *Gesch. der Chalifen*, III, 31—35, 37, 47 v. d.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

SAMSÂM-ÜD-DEVLE. ŞAMṢĀM AL-DAVLA (1700—1758) ŞĀHNAVĀZ ḪĀN ŞAHĪD Ḥvāfī AVRANGĀBĀDĪ, hindli bir devlet adamı ve tarihçi. Asıl adı 'Abd al-Razzāḳ Ḥusaynī olup, imparator Ekber zamanında Ḥvāf (Horasan)'tan Hindistan'a göç ederek, orada büyük bir itibâr kazanmış olan bir seyyid âilesine mensûp idi. Kendisi 28 ramazan 1111 (20 mart 1700) tarihinde Lâhûr'da doğmuş ve genç yaşında Avrangābād [b. bk.]'a gelip, orada 1145 (1732) yılında ilk müstakil Dakhan nizâmı Āṣaf Cāh (b. bk. ve HAYDARÂBÂD) tarafından, Berār *dīvān*'ına tâyin edilmiştir. 1155 (1742) yılında, hükümdarın oğlu Nāṣir Cang tarafından, babasına karşı isyân teşebbüsüne karıştırılmış ve bu hareketin muvaffak olamaması üzerine, vazîfesinden azledilmiştir. Bunu müteâkip, inzivâda geçirdiği 5 yıl içinde, büyük tarihî eseri olan *Maʾāṯir al-umarā'* üzerinde çalışmıştır. Āṣaf Cāh tarafından, idâresinin sonlarına doğru tekrar eski vazîfesine tâyin edilmiş (1160=1747) ve Āṣaf Cāh'ı tâkip eden Nāṣir Cang ve Ṣalābat Cang devirlerinde de bu mevkiini muhâfaza etmiştir. Basālat Cang 1170 (1756) yılında tahta geçince, Şamṣām al-Davla'nın muârızı bulunduğu fransız tarafdarları onu mevkiinden uzaklaştırmağa muvaffak olmuşlardır. Kendisi 3 ramazan 1171 (12 mayıs 1758) tarihinde fransız generali Bussy'nin askerleri tarafından öldürülmüştür. Daha şüpheli başka bir rivâyete göre, bizzat general onu kurşun ile öldürmüştür.

Maʾāṯir al-umarā' bir hâl tercümesi eseri olup, Ekber devrinden başlayarak, müellifin zamanına kadar, Hind-türk imparatorluğunun bütün meşhûr devlet adamlarını ihtivâ eder. Eser içinde geçen şahıslar, adlarının baş-harflerine göre, sıralanmıştır. Elliot'nun „the Peerage of the Mughal Empire" („Hind-türk imparatorluğundaki aṣîl-zâdelerin kitabı") dediği bu eser iki ayrı şekilde yazılmış olup, her ikisinin de bir çok nüshaları vardır. Müellifin katli ve evinin tahrîbi sırasında ortadan kaybolan, henüz tamamlanmamış ve neşredilecek hâle getirilmemiş olan aṣıl nüsha, ancak 12 aylık bir aramadan sonra, müellifin dostu ve uzun yıllar kâtibi olan Ġulām 'Alī Āzād Belgrāmī iki

şâirler tezkiresi müellifi: *Ḫazâna-i 'âmira* ve *Sarv-i âzâd*; krş H. Ethé, *Grundriss d. Iran. Philol.*, II, 215) tarafından, kısmen eksik olarak, bulunmuştur. Ġulâm 'Alî bu esere bir mukaddime ile Şamşâm al-Davla'nın hâl tercümesini ilâve etmiş (bk. *bibl.*) ve bundan başka daha bir çok kimseleri de eklemiştir. Eser bu ilk şeklinde 261 hâl tercümesi ihtivâ etmektedir.

Eser daha sonraları, müellifin oğlu 'Abd al-Ḥayy Han (ölm. 1196=1781; bk. Morley, *ayn. esr.*, s. 104, bk. *bibl.*) tarafından, çok genişletilmiş bir şekilde, yeniden hazırlanmıştır. 'Abd al-Ḥayy Han eserin ilk şeklini esâs almış ve üzerinde 12 yıl uğraşarak, kaybolan kısımlarından bulunanlar ve mukaddimesinde zikrettiği 30'a yakın tarihî eserden elde edilen mâlzeme ile, tamamlandığı 1194 (1780) yılına kadar, esere bir çok yeni ilâveler yapmıştır. Bu eserin kendi eli ile yazdığı müsveddesi Londra'da India Office kütüphânesinde, nr. 2424 (bk. Ethé, *Catalogue*, nr. 627)'te muhâfaza edilmektedir. Eserin bu ikinci şekli, 'Abd al-Ḥayy Han'ın bir mukaddimesi ile Şamşâm al-Davla ve Ġulâm Alî'nin ön-sözlerini ve Ġulâm 'Alî tarafından kaleme alınan Şamşâm al-Davla'nın hâl tercümesini, eserdeki şahısların bir fihristini ve bir de 'Abd al-Ḥayy'ın kısa bir hâl tercümesini ihtivâ eder. Eser 731 hâl tercümesini içine almakta ve Hind-türk imparatorluğu tarihi için en mühim kaynaklardan birini teşkil etmektedir.

Şamşâm al-Davla, bu eserinden başka, *Bahâristân-i suḫun* adında bir şâirler tezkiresi de kaleme almıştır.

Bibliyografya: W. H. Morley, *A descriptive Catalogue of the Historical Manuscripts in the Arabic and Persian Languages, preserved in the Library of the Royal Asiatic Society* (1854), s. 101—105; Ch. Rieu, *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum* (1879), s. 129, 339 v. dd., 1025; E. Sachau-H. Ethé, *Catalogue of Persian ... Manuscripts in the Bodleian Library* (1889), stn. 93; H. Ethé, *Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of the India Office*, stn. 253 v. dd.; — *Quarterly Oriental Magazine* (yukarıdaki fihristlerde bir çok defalar kaydedildiği gibi *Q. O. Review* değil), Calcutta, 1825, IV, 269 v. dd.; Şamşâm al-Davla'nın Ġulâm 'Alî tarafından yazılmış olan hâl tercümesinin H. H. Wilson tarafından ingilizceye tercümesi); H. Elliot, *History of India* (1877), VIII, 187 v. dd.; daha geniş bilgi ile eserin basma ve diğer dillere tercümeleri için bk. C. A. Storey, *Persian Literature*, I/2, 1094—1100.

(H. H. SCHAEDER.)

SAMSÂM-OS-SALTANA. ŞAMŞĀM AL-SALṬANA, NACAF ḲULÎ HAN, Bahtiyârî reisi olup, 1846'ya doğru doğmuştur. 1903—1905 yılları arasında il-begi ve müteâkiben il-hanı sıfatları ile idâre ettiği büyük Haft-Lang bölgesine mensûptur. Meşhûr İsfahan umûmî vâlisi Ẓill al-Sulṭân'ın öldürdüğü Ḥusayn Ḳulî Han'ın oğlu ve Ca'far Ḳulî Han'ın torunudur. Şamşâm bilhassa iran milliyetçi-ihtilâlci hareketinde gösterdiği faâliyeti ile tanınmıştır.

Vâli İḳbâl al-Davla'nın beceriksiz idâresine karşı isyân eden Şamşâm, Bahtiyârîlerden 1.000 kişinin başında olarak, 5 kânûn II. 1909'da İsfahan'ı işgâl ile eyâlet meclisini (*ancuman*) akdetti. Avrupa'dan dönmüş olan kardeşi Sardâr As'ad ile birlikte, Şamşâm, hukûmete, idâre merkezine yürümek niyetinde olduğunu telgraf ile bildirdi (3 mayıs). Bununla berâber, bu karârını ihtilâl ele-başları olan Sardâr As'ad ve Raşt'te teşkil edilmiş bulunan kuvvetlerin reisi Sipabdâr-i A'zam'ı ileri sürmek sûretiyle tatbik etti. 1911 yazında Muḥammed 'Alî Şâh'ın dönüş haberi Ṭahrân'a ulaşınca, Şamşâm 5 temmûzda harbiye nâzırı ve pâyitaht askerî vâlisi olarak, Sipahdâr'ın kurduğu hukûmete dâhil oldu. 26 temmûzda bizzat kendisi bir hukûmet kurdu. Üç gün sonra meclis Muḥammed 'Alî Şâh'ın başını getirene mükâfat vaad etti. Bahtiyârîler, ağustosta ihtilâlci ermeni Yefrem Han'ın yardımı ile, sâkit şâhın belli-başlı tarafdârı Sardâr Arşad'i bir mağlûbiyete uğrattılar. Eylûlde şehzâde Sâlâr al-Davla'nın serkeşliğine son verdiler. Şamşâm önce İran mâliyesi islâhatını üzerine almış olan ve milliyetçi hareketi harâretle desteklemiş bulunan amerikalı müşâvir Morgan Shuster'den yardım gördü ise de, bu şahsın daha hareketli davranışları ('Alâ' al-Davla hâdisesi) yüzünden, aralarında çok geçmeden ihtilâflar baş-gösterdi. 29 teşrin I.'de Rusya, kendisini rus himâyesinde gösteren şehzâde Şu'â' al-Salṭana'nın işlerine jandarmaların müdâhalesinden dolayı M. Shuster'den tarziye talep etti. Bunun üzerine, 11 teşrin II.'de hâriciye vekili Vuṯûḳ al-Davla, rus sefâretine hukûmetin tarziyelerini bildirdi; fakat 16 teşrin II.'de Rusya, İran'a M. Shuster'i geri göndermesini ihtâr eden bir muhtıra verdi. Yefrem Han ile bir ihtilâftan sonra tekrar ona yaklaşan hukûmet uzlaştırıcı temâyüller gösterdi. 9 kânûn I.'da Vuṯûḳ al-Davla yeni bir hukûmet kurdu. Bu hukûmet iki gün sonra muhtırayı kabûl etti. M. Shuster, yerini bir belçikalıya (Mornard) bırakarak, İran'ı terketti.

1918 yazında Şamşâm yeniden hukûmet kurmağa dâvet edildi. Rusya hâdiseleri üzerine, milliyetçi bir vasıf taşıyan hukûmet 27 tem-

mûz ictimâında Rusya ile olan bütün anlaşmaları ve ruslara verilmiş olan bütün imtiyâzları feshetti. Umûmiyetle yabancıların menfaatlerine te'sir eden tedbir hukûmetin düşmesini ve onun yerine sonradan 9 ağustos 1919'da İngiliz-İran mukavele-nâmesini imzâ etmiş olan Vuğûk al-Davla hukûmetinin gelmesini tâcil etti.

Şamşâm atılgan vasfı ile tanınmıştır; fakat Morgan Shuster, kitabında, bu kabîle reisinin sebatsızlığını belirtir.

Bibliyografya: E. G. Browne, *The Persian Revolution* (1910), s. 266, 298; D. Fraser, *Persia and Turkey in revolt* (1910), s. 87; l. A. Zinoviyev, *Rossiya, Angliya i Persiya* (Petersburg, 1912), s. 135; *Englische Dokumente zur Erdrosselung Persiens* (*Der neue Orient*, Berlin, 1917, s. 22); J. M. Balfour, *Recent happenings in Persia* (1922), s. 108. (V. MINORSKY.)

SAMSUN. ŞĀMSŪN, Türkiye'nin Karadeniz kıyısında en büyük şehri (88.000 nüfus), vilâyet merkezi ve en işlek limanı. 41° 17 şimâl arzı ve 36° 20' şark tûlünde, deniz yolu ile İstanbul'a 374, Trabzon'a 143 mil, Ankara'ya kara yolu ile—Çorum üzerinden—431, demir yolu ile — Sivas üzerinden — 998 km. mesâfede bulunur.

Pek eski devirlerden beri Samsun yöresinin meskûn olduğu çok muhtemel görünüyor. Sâkinlerinin ilk büyük merkezlerini şimdiki şehrin yerinde yahut pek yakınında kurmuş olmaları çeşitli coğrâfî şartlara dayanır ki, bunların umûmî vasfa sâhip olanları (vaziyet şartları) arasında, deniz yönünden Samsun'un cenûbî Karadeniz kıyılarının orta yerinde, merkezî bir durumda, Kızıl-Irmak ve Yeşil-Irmak munsaplarına müsâvî mesâfede, bir koy kenarında bulunması; kara yönünden de, denizin cenûp kenarı boyunca uzanan dağ sıralarının daha şarktaki ve daha garptaki kesimlere göre, bu bölümde hem devamlılıklarını, hem de yüksekliklerini kaybederek, Karadeniz — iç Anadolu arasında münâkaleyi kolaylaştırması başlıca rolü oynamış olmalıdır. Bu umûmî şartların hüküm sürdüğü geniş sâha içinde, şehrin kurulmuş bulunduğu mevkie âit mahallî şartlar (mevki şartları) arasında da, Samsun koyunu garptan sona erdiren Kalyon yahut Fener burnunun bir yandan — batı kara-yel ve kısmen yıldız rüzgârlarının sebep olduğu fırtınaları kesmek sûreti ile, ilk çağ deniz vâsıtalarına bir barınma yeri hazırlamış bulunması; öte yandan da, adı geçen burnun gerisinde dik bir şekilde kıyıdan yükselen yamaçlar üzerindeki düz zeminin yerleşmeğe ve tahkîm edilmeğe el-verişli bir durum arzetmesi bilhassa dikkati çeker. Bu mevkiden itibâren şarka doğru yer değiştirildikçe, Kalyon burnu siperinin te'sir sâhasından çıkıldığı gibi, Mert-Irmak (eski adı: Lykastos)'ın getirdiği çamur ve kumların yayılması ile bataklıklar teşekkül ettiği için, bir şehrin yerleşmesine el-verişsiz şartlar beliriyordu. Yukarıda zikredilen coğrâfî âmiller, şüphesiz ki, bütün çağlar boyunda kendilerini aynı derecede kuvvetle hissettirmiş değildir. Samsun koyu ilk çağ deniz nakil vâsıtalarını kısmen fırtınalardan korumak ve gerekirse bunların karaya çekilmesine de imkân vermek sûreti ile, bir barınak rolü oynayabildiği hâlde, gemi hacimlerinin büyümesi üzerine, hele XIX. asırdan itibâren, bu husûsiyetlerini kaybederek, açık bir iskele durumuna düşmüş, Samsun ancak son yıllarda zamanın ihtiyaclarına tamâmiyle uygun liman te'sislerine kavuşarak, bu durumdan kurtulabilmiştir. Şehri ard-ülkeye bağlayan yollara gelince, Anadolu yer şekillerinin burada muvâsala bakımından fevkalâde ehemmiyetli bir kolaylık yarattığına işâret etmek icâp eder; şöyle ki, şarkî Anadolu'yu kaplayan, şimâlî Anadolu ve Toroslara âit bütün devamlı ve yüksek dağ sıraları, şimâlî Elcezîre düzlükleri ile orta Karadeniz arasında belli bir mihver etrâfında umûmî bir alçalma göstermekte, böylelikle Diyarbekir — Harput (Elâzığ) — Malatya — Sivas'tan geçerek, Samsun'da denize ulaşan bir yolun, ilk çağdan itibâren, teşekkülüne zemin hazırlamaktadır (bu yolun Karadeniz kıyısında tabiî son noktası Samsun olmakla berâber, daha garpta bulunan ve tabiî bir limana sâhip olan Sinop bâzan başlıca mahreç rolünü oynamıştır). Bununla berâber, bu yolun ehemmiyet derecesi zamanla çok değişmiş, Hitit, Âsûr ve İran gibi, kuvvetli kara devletlerinin hâkimiyeti sırasında, Samsun'un te'sir sâhası Anadolu içlerine, hattâ Elcezîre'ye kadar genişlemiş ve fetret devirlerinde ise, yakın çevresine münhasır kalmıştır.

Samsun'un mâzisine dâir bilgilerimiz azdır. Klasik tarih, bize şehrin VI. (m. ö.) asrın ortalarında (562 yılında) miletli denizci göçmenler tarafından kurulduğunu ve ilk isminin Amisos olduğunu bildirir ise de, bu bilginin bir kaç yönden düzeltilmesi gerekir. Evvelâ, iskân edilmesi tarih öncesine kadar çıkan bir yörede kurulan ilk merkezin temelinin, buraya eski insanlar için pek elverişsiz şartlar gösteren deniz yolu ile gelenler tarafından değil, kara irtibâtının kolaylığına işâret ettiğimiz ard-ülkeden gelenler tarafından, çok daha önce atılmış olması muhtemel görünür. Anadolu'nun Karadeniz kıyılarında, şark ve garp kesimlerinde görülmeyen yığma tepelerin (höyük, devamlı bir şekilde orta Karadeniz kı

yısı yakınlarından iç Anadolu'ya doğru tâkip edilebilmesi, bu düşünceyi destekler. Sözü geçen merkezin, Hititler ile çağdaş ve iç Anadolu'dan bu kıyılara inen bir kavim tarafından, sonra Amisos adını alacak şehrin yerinde veya yakınında kurulmuş ve nihâyet Amisos'un bulunduğu mevkîde temellenmiş olması mümkündür. Şehrin yunan mitolojisinde yer almış bir şahsiyete atfedilen adına gelince, bu adı grekleştiren *s(os)* ekine rağmen, gerçekte bunun menşe'inde eski yunan öncesi olduğu kuvvetle iddia edilebilir. Amisos adı, denizden gelenler tarafından verilmiş olmayıp, komşu şehir Amas*ia* gibi, iç Anadolu menşe'lidir. Diğer taraftan, Fenikelilerin Ege gemicilerinden daha evvel Karadeniz'e çıktıkları ve kıyı halkı ile mübâdele yapmak için muvakkat veya uzunca müddet devam eden ticâret merkezleri kurdukları da biliniyor. Bununla beraber, VI. (m. ö.) asrın ortalarına doğru miletlilerin buraya gelip, Amisos'a yerleşmeleri mümkündür. Daha önce adının Enete olduğu da ileri sürülen (krş. Zenodot, II/II, 852.) şehrin klasik tarihi böylece başlamış olur. V. asrın ortalarında, parlak Perikles devrinde Atina, yine bir Milet şehri olan Sinop ile beraber, kadim Amisos'a da hâkim olmuş, bu sonuncu şehre başında Athenokles'in bulunduğu Atina göçmenleri gönderilmiş ve burası Atina'ya ilhak edilmiştir. Bu sırada burada (m. ö. IV. asır) basılan paralar üzerinde Peiraeus (Pire) ismine rastlanır. Strabon (XII. 543, 547) Amisos'u Sinop yakınlarında, Halys (Kızıl-Irmak) ağzının ötesinde, güzel ve verimli bir çevre içinde, ince yünlü koyunların beslendiği bir şehir olarak tasvir eder. 370 (m. ö.) yıllarında Amisos'u İran hâkimiyeti altında ve Datames idâresinde buluyoruz. İskender'in iranlıları yenmesi üzerine, burada muhtar bir idâre kurulmuş, imparatorun ölümünde, burası Anadolu'nun büyük bir kısmı ile birlikte kardeşi Antigonos'un hissesine düşmüş, 315'e doğru rakibi Kasander tarafından kuşatılmış ve III. asrın ortalarında ise, Pont krallığı hudutları içine girmiştir. Büyük Mitridat (Mithridates VII. Eupator), Amisos'u, Sinop ile beraber, kendine idâre merkezi olarak seçti ve burada Eupatoria mahallesi ile saray ve mâbedler yaptırdı; fakat 71 (m. ö.) yılında romalı kumandan Lucullus, 18 aylık bir kuşatmadan sonra, Kallimekos'un kahramanca müdâfaa ettiği Amisos'u ele geçirdi. Bu sırada şehir yağma edildi; Mitridat'ın bütün eserleri harâp oldu. Bununla beraber Lucullus, Amisos'u yeniden kalkındırdı; grek mültecilerini memleketlerine yolladı, şehre muhâcirler getirdi. Her ne kadar gâlip kumandanın dönmesinden sonra Mitridat topraklarını geri aldı ise de, bu sefer Pompeius tarafından yenildi; 64 (m. ö.) yılında Amisos'a gelen Pompeius buraya kendi ismini verdi (Pompeiopolis) ise de, Amisos (Roma hâkimiyeti altında: Amisus) adı bâkî kalmıştır. Ertesi yıl oğlu Pharnake'nin hiyânetine uğrayan Mitridat'ın ölüm haberini Suriye'de alıp, tekrar buraya döndü. Roma müttefiki durumunda bulunan Pharnake 48 (m. ö.) yılında Amisus'u kuşattı; şehri ele geçiremedi ise de, çevresini tahrip etti. Şehrin davranışını takdir eden Cesar Amisus'u vergilerden muâf kıldı; şehir Roma hâkimiyeti altında bir nevî muhtar cümhûriyet hâline konuldu. Bithynia vâliliğinde bulunmuş olan genç Plinius (*Epist.*, X, 93) imparator Traian'a yazdığı mektuplarda Amisus'un idâre şekli hakkında geniş bilgiler vermektedir. Bu muhtâriyetin sonradan tedricî şekilde kaldırıldığı anlaşılıyor. İmparatorluk devrinde Amisus'un ticârî ehemmiyeti arttı. Elcezîre ve iç Anadolu'dan gelen yollar önceleri Sinop'ta nihâyetlenirken, faâl bir tâcir sınıfının yerleştiği Amisus şehri Sinop ticâretinin büyük bir kısmını kendine çekti; amisuslular Akdeniz âleminin başlıca ticâret merkezlerinde faâliyette bulunmakta idiler. Hıristiyanlık da burada erken yayıldı; önceleri hıristiyanlar tazyîka uğradılar; daha sonra burası bir piskoposluk merkezi oldu. Amisus önceleri Helenopont eyâletine, Justinianus devrinden itibâren Arméniak them'ine (idârî bölgesine) dâhil bulunuyordu. Bizans yazılarında şehrin ismi, hafif bir değişme ile, Aminsos olmuş idi.

İslâmiyetin doğuşundan sonra çok geçmeden arapların Anadolu'ya yaptıkları büyük akınlar Samsun yöresinde Karadeniz kıyılarına kadar yayıldı. Bu akınların en büyüğü 249 (863) senesinde Malatya emîri 'Omar b. 'Abd Allâh al-Akta' („eli kesik") tarafından idâre edildi; Amisus zapt ve yağma edildi ise de, Bizans imparatoru Mihail III.'in baş-kumandanı Petronas tarafından bozguna uğratıldı (Theophanes cont'n., Bonn tab., s. 179). Bundan sonra şehir, Anadolu türkleri tarafından fethedilinceye kadar, bir ticâret merkezi olarak yaşamağa devam etti. Malazgirt muhârebesinden (1071) sonra, Dânişmendliler, yerleşmiş oldukları topraklardan Canik kıyılarına akınlar yapmakta gecikmediler. 1158'e doğru bunların hükümdarı Yağı-Basan, Yeşil-Irmak ve Kızıl-Irmak ağızları arasındaki sâhayı istilâ etti ise de, imparator Manuel'in Selçûklu hükümdarı Kılıç Arslan II. nezdinde teşebbüsü üzerine, buraları bizanslılara iâde etmek zorunda kaldı. Samsun havâlisinin kat'î olarak Selçuklu hâkimiyeti altına girmesi, Kılıç Arslan II. (hükümdarlığı 1155—1192) saltanatının son devirlerine rastlar. Bu hükümdar 1185'e doğru topraklarını 11 oğlu

arasında taksim ettiği sırada, Tokat merkez olmak üzere, Karadeniz kıyısına kadar olan yerler Rukn al-Dīn Sulaymān Şāh'a düşmüş idi. Niketas Choniates (Bonn tab., 689, 699), bu sonuncusunun daha babasının sağlığında, Karadeniz kıyılarında, arâzisini genişlettiğini ve Samsun'u bile elde ettiğini kaydeder. XII. asrın son yıllarına rastlayan bu devreden itibâren, yânî bu havâli kat'î olarak türk hâkimiyeti altına girdikten sonra, Samsun adı ortaya çıkıyor ve arap kaynaklarında bu ad Şāmsūn (daha sonra, türk eserlerinde bâzan Şāmşūn; bk. *Cihannümâ*, 623) şeklinde geçtiği gibi, garp kaynaklarında da, Sampson şeklini almaktadır (Akropolites, Bonn tab., s. 14; krş. Schiltberger, nşr. Langmantel, s. 14). Bütün bu isimlerin, ileri sürülen temelsiz rivâyetlere (msl. Sām'ın torunları veya *Tevrat*'ta adı geçen kahraman Samsun tarafından kurulmuş olması, bu kelime türkçede „av köpeği" mânasına geldiği için, burada köpeğe tapanların bulunması v. b.) rağmen, Amisos (Aminsos)'tan türemiş olduğunda şüphe yoktur. Orta çağ Pisa kaynaklı deniz haritalarında şehrin adının Simisso, Katalan haritalarında Sinusso şekillerine rastlanmaktadır. Bununla berâber, Samsun bir türk beldesi olduktan sonra, hıristiyan Amisos önce Bizans, XIV. asrın ilk yıllarından itibâren de, Ceneviz müstahkem beldesi olarak, onun yanında 230 seneden fazla yaşayabilmiştir. Türkler bu beldeye (bir zamanlar İzmir'de olduğu gibi) „kâfir Samsun" veya „kara Samsun" diyorlardı ki, bu son ad, Amisos harâp olduktan sonra, zamanımıza kadar bâkî kaldı. Küçük bir hıristiyan beldesinin bu kadar uzun bir müddet boyunca bağımsız yaşayabilmesi, müşterek meofaat temeline dayanan bir durum ile izâh edilebilir. Tersâne ve gemicilik faâliyetlerini daha ziyâde Akdeniz kıyısında toplamış olan Selçuklular Karadeniz'deki ticâretinde Amisos hıristiyanlarının tecrübe ve tavassutlarından faydalanmayı tercih etmişlerdi. Amisos Kalyon burnu gerisindeki sırt üzerinde kurulmuş idi. Selçuklu şehri ise, burnun önünde, deniz kıyısından itibâren, yamaçlara doğru (şimdiki Samsun'un garp ve orta kısımlarında) yerleşmiş idi. Her iki şehrin de sûrları var idi ve iki şehir arasında „ancak bir sapan atımı" (İbn 'Arabşāh, *'Acā'ib al-maḳdūr fī aḫbār Timūr*, Kahire, 1285, s. 141), yahut „bir yarım ok menzili" (Schiltberger, s. 16) mesâfe var idi. Selçukluların murâkabesi altında bulunan liman, Kalyon burnundan itibâren şarka doğru uzanan, iri kaya parçalarından meydana gelmiş bir dalga-kıran ile korunuyordu ki, sözü geçen kayalar, suya batık durumda, zamanımıza kadar bâkî kalmıştır. Selçuklular ve halefleri devrinde Samsun, komşusu Sinop ile berâber, bilhassa Kırım ile ticârette bulunuyordu ve Mas'ūd II. (681—696=1282—1296)'dan beri ve daha sonra İlhanlılar devrinde burada darphâne var idi (Ahmed Tevhid, *Meskūkât-ı kadîme-i islâmiye kataloğu*, VI, nr. 704, 705; Mehmed Mübârek, *ayn. esr.*, III; Ġāzān, Ḫudābanda ve Abū Sa'īd zamanlara ait paralar) ki, şehrin canlı bir ticâret merkezi olduğuna delâlet eder. Yine bu devirde islâm coğrafyacıları tarafından ilk defa zikredilen Samsun, meşhûr bir liman olarak bildirilmektedir (Abu 'l-Fidā', *Taḳwīm al-buldān*, nşr. Reinaud, I, 32 v.d., 212, 392; al-Dimaşḳī, nşr. Mehren, s. 146; Ḥamd Allāh al-Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb*, nşr. G. le Strange, s. 96). Bu uzun süren „berâber yaşama" devrinde kayda değer bir hâdise, XIII. asrın başında, Bizans'ın latinler tarafından zaptından (1204) sonra, İznik imparatorluğuna sâdık kalan Amisos'un, Anadolu'da geniş sâhaları ele geçiren Trabzon imparatoru Alexios Komnenos'un kardeşi David tarafından, 1206'da kuşatılması ve burada İznik imparatorluğuna sâdık kalan vâli Sabbas'ın şiddetli mukavemeti ile karşılaşmasıdır. Amisos'un muhâsarası yüzünden, Karadeniz kıyısına indirilecek Anadolu ve Irak ticâret eşyâsının yolunun kapanmasından müteessir olan Selçuklu hükümdarı Keyhusrev I., Trabzon devletine karşı harekete geçti ve David'i bozguna uğratarak, Amisos'u kurtardı ve ticâret yolunu tekrar açtı.

Selçukluları İlhanlı devletinin veya ona tâbi beyliklerin hâkimiyeti tâkip etti. XIV. asrın başlarında, öteden beri Amisos'ta kuvvetli bir tüccar zümresi bulunduran cenovalılar şehre tamâmiyle hâkim oldular ve burada bir asırdan fazla tutunabildiler (W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, I, 553 v.d.; II, 359 v.d., 372). XIV. asrın son senelerinde, Amisos Ceneviz hâkimiyetinde kalmakla berâber, çevresinin sık-sık el değiştirdiği anlaşılıyor. İbn Baṭṭūṭa'nın Anadolu seyâhati sırasında Samsun'un Kastamonu emîri elinde bulunduğu zikredilmektedir. Kaynaklar, Osmanlı hükümdarı Bayezid I. tarafından, Samsun'un 795 veya 797 (1393 veya 1395)'de bunların elinden alındığını yazarlar (Schiltberger, s. 14 v.d.; Neşrī, *ZDMG*, XV, 343; Leunclavius, *ayn. esr.*, stn. 336; Sa'd-ed-Dīn, I, 135 v.d.; krş. *Tevārîh-i âl-i Osman*, nşr. Giese, s. 34). Hükümdarın muhtelif cephelerde meşgûl olması yüzünden, Samsun'un bir aralık Kubad-oğullarına geçtiği, Yıldırım Bayezid'in 1398'de burayı Cunayd Bey'in elinden alıp, Ceneviz cümhûriyeti ile sulh hâlinde bulunması yüzünden, Amisos'a dokunmadığı, Bulgar kıralının oğlu olup, müs-

lümanlığı kabûl etmiş bulunan Alexandr'a şehrin idâresini verdiği bildirilmektedir; fakat Ankara muhârebesinden (1402) sonra, Karadeniz kıyıları Timur kuvvetleri tarafından yağma ve tahrip edildi. Bu karışıklık devresinde Samsun elden-ele geçti; 1404'te henüz Bayezid'in büyük oğlu Emîr Süleyman'a âit bulunuyordu (Clavijo, s. 12). Daha sonra 822 (1419)'ye doğru tekrar İsfendiyer-oğlu Hızır Bey'in eline geçmiş (Leunclavius, *Hist. Musulm.*, s. 474; Sa'd-ed-Din, I, 282 v.d.; krş. İbn 'Arabşâh, *göst. yer.*); fakat az sonra, Osmanlı hükümdarı Mehmed I. (Çelebî) tarafından savaşsız olarak, zaptedilmiştir (*Tevârîh-i âl-i Osman*, nşr. Giese, s. 53; Leunclavius, *ayn. esr.*, stn. 464; Âşık Paşa-zâde, s. 89 v.d.; Neşrî; Sa'd-ed-Din, *ayn. esr.*). Ceneviz şehri de bu sefer Osmanlı türklerinin eline geçti; 1425'te son hıristiyan sâkinleri şehri ateşe verip, gemilere binerek, burayı terkettiler (Leunclavius, *Hist. Musul.*, stn. 475; Neşrî). Çelebî Mehmed'in kumandanı Biçer-oğlu Hızır Bey kül yığınlarından başka bir şey bulamadı. Bundan sonra Samsun bir daha kalkınamadı. Samsun'un ağırlık merkezi tamâmiyle kıyıdaki müslüman şehrine geçti. Kara Samsun ismi verilen Amisos harâbeleri Samsun şehri yapıları için, bir taş ocağı hizmetini gördü. Roma devrinden evvelki şehrin esâsen daha evvelden 72 (m. ö.) yılında tamâmiyle tahrip edilmiş olduğunu biliyoruz. Daha sonraki devre âit eserlerin kalıntıları ilk olarak XIX. asrın ilk yarısında arkeolog Schmidt tarafından tetkik edilmiş, Avrupa müzelerine buradan para, madalyon, yazılı taşlar ve heykel parçaları nakledilmiştir.

Osmanlı hâkimiyeti altında uzun zaman Samsun az ehemmiyetli bir iskele rolünü oynamış, daha evvel de vakit vakit görüldüğü gibi, Sinop şehrinin gölgesi altında kalmıştır. Kâtib Çelebî, *Cihan-nümâ*'sında Samsun'un dağlar ile çevrili alçak bir yerde kurulmuş, havasının fenâ, bâzı evlerinin bir göl (bataklık) üzerinde inşâ edilmiş „meşhûr kasaba" olduğunu ve harâp bir kalesi bulunduğunu yazar. 1050 (1640) yılında İstanbul'dan Trabzon'a giden Evliyâ Çelebî Samsun limanının, açık olmakla berâber, demir atılabilecek durumda bulunduğunu, bağlık bahçelik, evlerin kiremit ile örtüldüğünü, nardenk ve armut turşusunun meşhûr olduğunu (fıçılar ile İstanbul'a sevkediliridi), gemi palamarları için kendir ipinin çok imâl ve ihrâc edildiğini yazar; fakat Samsun'da gemi inşâsından bahsetmez; yalnız halkının gemici ve halatçı olduğunu söyler. Mehmed III. (1595—1603) devrinde rus kazaklarının tecâvüzüne uğrayan Samsun'un sûrları bu hâdiseden sonra tâmir edilerek, buraya muhâfızlar tâyin olunmuştur. 1701'de buradan geçen Tournefort, Samsun'un adını zikretmeden, —„... eski Atina kolonisi Amisos'un yerinde kurulmuş bir köyü arkamızda bıraktık" — demekle iktifâ eder. Bununla berâber, XVIII. asırda Samsun ile Karadeniz limanları ve bilhassa Kırım arasında oldukça ehemmiyetli bir deniz ticâreti yapılıyordu; fakat Kırım'ın terki üzerine bu ticâret çok geriledi ve tabiatiyle, Samsun bundan zarar gördü. Bu sıralarda devletin zarfından Samsun'un da zarar gördüğü anlaşılıyor 1779'da doğru isyân eden canikli Ali Paşa'yı tenkile me'mûr edilen Cebbâr-zâde (Çapan-oğlu) Mustafa Bey âsî kuvvetleri Kavak'ta mağlûp ettikten sonra, Samsun ile berâber bu bavâliyi kurtardı. 1805'te Ali Paşa-zâde Mikdad Paşa'nın oğlu Hüseyin bey ile birleşen Tayyâr Paşa'nın Samsun da isyân ederek, Çapan-oğlu Süleyman Bey'in mütesellimi bulunan Amasya'yı basması üzerine, ona karşı gönderilen Erzurum vâlisi Yusuf Ziya Paşa, Süleyman Bey'den de yardım görerek, Tayyâr Paşa'yı Trabzon'a ve oradan Anapa'ya kaçmak zorunda bıraktı. 1806 senesinde Samsun'dan geçen Joubert yakın bir vâkıa olarak, bu hâdiseden bahsetmekte, hattâ bu sırada karışıklığı önlemek üzere İstanbul'dan Samsun'a donanma gönderildiğini, fakat donanmanın şehri topa tutup, yakmaktan başka bir şey yapmadığını yazmaktadır. 1813/1814 senelerinde Anadolu'da gezen ingiliz seyyahı J. Macdonald Kinneir 4 mil genişliğindeki bir koyun kenarında, ağaçlıklar içinde kurulmuş olan şehrin şirin manzarasından bahsetmekte, şehrin etrâfının türkler tarafından inşâ edilmiş olması lâzım gelen harâp bir sûr ile çevrili bulunduğunu, minâreli beş câmii, bir hamamı ve tüccarlar için büyük bir hanı mevcût olduğunu söylemekte, nüfusunu ise ancak 2.000 olarak bildirmektedir. XIX. asrın ilk yarısında cânikli Hazînedar âilesi devamlı şekilde idârenin başında bulundu. Bu sırada Karadeniz'in buharlı gemi münâkalesine açılması ve yüksek vasıflı tütün ekiminin, Bafra çevresinden başlayarak, Samsun yöresine yayılması, Samsun için yeni bir gelişmeye sebep oldu. Şehrin türk nüfusu arttığı gibi, Trabzon ve Ege kıyılarından, iç Anadolu'dan türkçe konuşan rumlar ve ermeniler, avrupalı tâcirler Samsun'a yerleşmeğe başladılar. Limana çok sayıda gemi uğrayarak, Samsun'dan, başta tütün, hubûbat ve deri olmak üzere, çeşitli ham madde ihrâcına imkân sağladı. Samsun aynı zamanda, Diyarbekir, Harput ve Sivas vilâyetlerinin yolcu iskelesi rolünü oynuyor, hattâ İstanbul'a giden Bagdad yolcuları da Samsun'a geliyordu. Samsun'un nüfusu daha sonraki yıllarda artmağa devam etti. J. Brant 1836'ya doğru Samsun

'un nüfusunu 10.000 olarak tahmin eder. 1850 'de Samsun 'u ziyâret eden A. D. Mordtmann, şehrin havasının fenâ olduğunu, şehrin içinde yalnız türklerin oturduğunu, rum ve ermenilerin yarım saat mesâfede (yüksekte) Kadıköy 'de oturduklarını, şehir etrâfında iki cins tütün yetiştirilip, çoğunun İstanbul 'a gönderildiğini ve bu tütünlerin Rumeli tütünlerine benzemediğini yazar. Şemseddin Sâmî 'de asrın sonuna doğru, bu nüfûs 11.000 olarak gösterildiği hâlde, Cuinet bunu 16.000 olarak vermektedir (5.000 müslüman, 6.000 rum, 3.000 ermeni, 2.000 muhtelif). XX. asrın ilk yıllarında ise, bu sayı 20.000 (10.000 türk, 8.000 rum, 2.000 ermeni) — 25.000 arasında tahmin edilmekte idi.

1286 (ağustos 1869) 'da büyük bir yangın, şehrin hemen tamâmını kül hâline getirdi ise de, zengin bir ticâret şehri olan Samsun, çabuk kalkındı; belediye tarafından Fransa 'dan getirtilen bir mimarın planına göre, şehirde, biribirini dik olarak kesen; fakat umûmiyetle zamanımızın ihtiyâcına göre dar sokak ve caddeler boyunda, bir kısmı kârgir olmak üzere, evler ve umûmî binâlar yapıldı; yangının ortadan kaldırdığı câmiler de, yontma taştan olmak üzere, yeniden inşâ edildi. Eski Samsun 'un havası fenâ idi; Fener burnu ve Mert-Irmak ağzı yakınındaki bataklıklar sıtma hastalığına meydan veriyordu. Bu yüzden, yamaçlar üzerinde yeni mahalleler kurulurken, bataklıkların da kurutulmasına teşebbüs edildi ki, uzun yıllar süren çalışmalardan sonra, bugünkü Samsun bataklıklardan ve sıtmadan kurtulmuş bulunmaktadır. XIX. asrın sonlarındaki Samsun 'da ev sayısı 2.624, XX. asrın başlarında ise 3.600 olarak tesbit edilmektedir. 1893 senesi yazında Samsun 'dan geçen V. Flottwell, şehrin nüfusunun türk, firenk ve rumlardan mürekkep olduğunu, frenklerin sâhilde, rumların tepede (Kadıköy), türklerin de ikisi arasında oturduklarını yazar ve inhisar idâresine âit tütün fabrikasında 600 işçi çalıştığını kaydeder.

Birinci cihan harbi yıllarında ticâreti felce uğrayan Samsun çok sıkıntı çekti. 1915 senesi temmûz ve ağustos aylarında rus harp gemileri şehri 4 defa topa tuttu. Harbin son yıllarında ve mütâreke senelerinde Samsun yakınlarında Pontus rum çetelerinin faâliyeti kaydedildi. Mondros mütârekesinin imzâ edilmesinden sonra, 4.000 kişilik bir ingiliz-hintli kuvveti Samsun 'u işgâl etti ki, bu kuvvetler, sonra millî mücâdelenin gelişmesi sebebi ile memleketi terketmişlerdir.

19 mayıs 1919 günü sabahı „Bandırma" isminî taşıyan küçük, eski ve yolsuz bir vapur, Karadeniz 'de yağmurlu ve fırtınalı bir havada 3 gün çalkandıktan sonra, Samsun limanına Mustafa Kemâl Paşa 'yı çıkarıyordu [bk. mad. ATATÜRK] ki, bu tarih umûmî harpten parçalanmış bir hâlde çıkan Osmanlı imparatorluğu yerine Türkiye cümhûriyetinin kurulmasını sağlayacak millî mücâdeleye başlangıç sayılmaktadır. Bugün Samsun parkında avusturyalı heykeltraş Krippel tarafından yapılmış atlı Gâzî heykeli yeni Türkiye 'nin kaderini tâyin etmiş olan büyük vâkıayı belîğ bir şekilde canlandırmaktadır.

Millî mücâdele nihâyete erdikten sonra, Samsun yöresinin rum nüfusu cenûbî Makedonya ve garbî Trakya türkleri ile mübâdele edildiler. 1927 'de yapılan ilk sayımda şehrin nüfusu, hemen hepsi türk-müslüman olmak üzere, 30.372 olarak tesbit edilmiş idi ki, bu sayı, XX. asrın başlarına âit nüfus tahminlerine göre, hafif bir artma ifâde eder. Daha sonraki sayımlarda şehrin nüfusu önceleri yavaş olarak arttı; 1935 'te —32.482; 1940 'ta —37.216, 1945 'te —38.725, 1950 'de —44.019 oldu ve daha sonraki devrede büyük bir hızla yükselerek, 1955 'te —62.629 ve nihâyet 1960 'ta —87.688 'e vardı. Bu artış, cümhûriyet devrinde şehir nüfusundaki umûmî gelişme ile berâber, Samsun 'un iktisâdî inkişâfı ile de ilgilidir ki, bunların başında Samsun 'u ard-ülkeye bağlayan demir-yolunun ve limanın inşâsı gelir. Karadeniz kıyısında merkezî durumu ve gerisindeki avârızın, Trabzon, Sinop ve İnebolu gibi iskelelere nisbetle, çok daha elverişli oluşu, Samsun 'dan başlayarak, Sıvas üzerinden Elezîre 'ye doğru uzatılacak bir demir-yolu inşâsı daha XIX. asrın ortalarından itibâren düşünülmüş idi; bu mevzûda ilk imtiyaz 1891 'de belçikalı baron Macar 'a verilmiş, Amasya yönünde yola âit tetkikler yapılmağa başlanmış; fakat inşâata girişilememiş idi. Daha sonra bir fransız şirketi bu işi üstüne alarak, 5 km. kadar ray döşemiş ve 30 km. 'lik tesviye yapmış iken, birinci cihan harbi işleri durdurmuştur. Cümhûriyet kurulduktan sonra, Samsun - Sıvas demir-yolunun inşâsı ilk olarak ele alındı ve bittin ilk 50 km. 'lik kısmı 1926 'da açıldı; 1932 'de demir-yolu Sıvas 'a ulaştı; 1933 senesinde Samsun — Çarşamba arasında 39 km. 'lik dar hatlı bir demir-yolu yapıldı ve daha sonraki yılların demir-yolu inşâatı ile Samsun şark vilâyetlerinin tabiî mahreci durumuna geldi. Bununla berâber Samsun 'un bir limana sâhip olmaması, demir-yoluna rağmen, deniz ticâretini esâslı şekilde arttırmıyordu; tabiî olarak, Samsun 'a yönelmesi gereken eşyâ ve yolcu münâkalesi, demir-yolu ile İstanbul 'a çekiliyordu. Samsun 'un mevkiinin ehemmiyetine yakışan bir limana sâhip kılmak için, evvelce girişilen teşebbüslerden bir netîce alınmamış; nihâyet bir şirket 1953 'te bu işi üzerine alarak, 1960 'ta

başlıca dalga-kıran ve rıhtımların inşâsını başarmıştır. Evvelce şimâl fırtınalarına açık ve sığ bir durumda olan ve gemileri 1 mil açıklarda demir atmağa mecbûr eden Samsun, şimdi limanı şimâlden ve şarktan fırtınalara karşı koruyan iki büyük mendirek ve bir tâlî mendirek ile, 10.000 tonluk 4 gemiyi ve daha çok sayıda küçük gemileri yanaştırabilecek rıhtımlara, antrepolara, kuvvetli indirme ve yükleme vâsıta'arına sâhiptir.

Bugünkü Samsun, esâs itibârı ile, Kalyon burnundan Mert-Irmak yarmasına doğru uzanan yamaç ile deniz arasında uzanmaktadır. Şimâl-i garbîde Kalyon burnunda mendireğin başladığı yerde yamaç çok dik olduğu için, burası iskân sâbası dışında kalmış ise de, sözü geçen yamaç şarkında bir vâdi bulunması yüzünden, iskân ilerileyememiş olup, fakat Kavak geçidine yönelen Ankara şose yolunun geçtiği kesimde şehir epeyce genişleyebilmekte, yer-yer oldukça düz basamakların ve yokuşlu yolların nöbetleştiği yamaçlar üzerinde iskân sâhası 100 m.'ya kadar çıkabilmektedir. Böylece Samsun, denizden bakılınca, bir dâire kavsi şeklindeki koy etrâfında kademe-kademe yükselen göz alıcı bir manzara arzetmektedir. Kıyı boyunca şimâl-i garbîden şarka doğru, sırası ile, yolcu ve yük limanı ile emtia anbarları, ticâret evleri ile bankaların bulunduğu kesim (bilhassa „Sâathâne" denilen sâat kulesi ile münâkale düğüm noktası olan Cümhûriyet meydanı arasında), park ve hukûmet binâsı, demir-yolu istasyonu sıralanmakta, bu kesim ile şark mendireği arasında denizden kazanılmış geniş sâha üzerinde, 1963'ten itibâren, temmûz ayında açılan „19 mayıs Samsun fuarı" kurulmaktadır. Kıyı düzlüğünün gerisindeki yamaç kısmında ise, ikamet mahalleleri ve bunlar arasında, okullar, hastahâneler v. b. yer almaktadır.

Tarih öncesine çıkan mâzisine rağmen, bugünkü Samsun'da ayakta duran eski eserler yok gibidir. Şehrin 3 km. cenûb-i şarkîsinde, Mert-Irmak kenarında halkın Dündar-Tepe ve Öksürük-Tepe dediği höyükte yapılan kazılar aşağıdan yukarıya doğru: 1. Alişar—Alaca höyük temeline tekabül eden bir kültür, 2. Bakır çağı medeniyeti, 3. asıl Hitit çağı medeniyeti izleri ortaya çıkarmıştır. Samsun civârında tarih-öncesi araştırmalar için bk. Kılıç Kökten. *Samsun vilâyetinde Tekeköy civârında prehistorik araştırmalar* (*Dil ve tarih-coğrafya fakültesi dergisi*, V, II, s. 224; Samsun şarkında Tekeköy'de kaya altı sığınakları önünde, 1940/1941 yıllarında palcolitik âletler bulunmuştur); K. Kökten, Nimet ve Tahsin Özgüç, *Samsun bölgesi kazıları hakkında ilk kısa rapor* (*Belleten*, sayı 35, s. 361—399). — Şehrin şimâl-i garbîsinde Fener burnu ile nihâyetlenen ve üzerinde Amisos (Kara-Samsun)'un vaktiyle yerleşmiş bulunduğu düzlükten şarkta Samsun koyuna ve garpta Kürtün ırmağı vâdisine doğru inen dik yamaçlar üzerinde „kaya mezarları" görülmektedir. — Amisos'un bulunduğu düzlükte askerlerin tâlim sırasında siper kazarken buldukları mozayikler, gömülü küpler, sarnıçlar ve bunlara gelen toprak künkler kaydedilebilir (bu sarnıçları hamam zanneden halk, Kara-Samsun'un bulunmuş olduğu yere „Hamam-Düzü" adını vermiştir); buradan Fener burnuna bakan yamaç üzerinde, kale veya mâbed kalıntısı olarak, Kallem-Kaya vardır. — Müslüman Samsun'un sûrlarından 1869 yangınından sonra hiç bir eser kalmamış olup, yalnız demir-yolu yakınında bâzı binâların altında temellere rastlanır. — Daha yakın devirlerde şehri denizden gelecek tecâvüze karşı korumak üzere, Fener burnu ile şarkta Derbent arasında inşâ edilmiş olan tabyalar (top yerleri) da ortadan kalkmış gibidir. — Şehrin iç kalede bulunan eski mezarlığı, yerinde bir umûmî meydan açılmak üzere, evvelce ortadan kaldırılmış olup, yakın yıllara kadar başlıca umûmî müslüman mezarlığı olarak kullanılan Seyyid Kutbeddin mezarlığı (bunun yanında, Abd al-Kâdir al-Gîlânî torunlarından Sayyid Kutb al-Dîn'in tekkesi vardır)'nın yerini cenûpta yüksek bir düzlükteki „asrî mezarlık" almıştır. — Cümhûriyet devrinin başlarında Samsun'da 14 câmi ve ayrıca minâresiz 4 mescit var idi. Büyük câmi (Hızır-Bey veya Hamidiye câmii) XI. XVII. asırda yaptırılmış idi. Hayreddin câmii ile Hazinedar-oğullarının yaptırdıkları câmiler de burada zikredilebilir. — Cümhûriyet devrinde Samsun çeşitli mektep, hastahâne, tütün depoları, otel ve bankalar gibi, büyük binâlar ile zenginleşmiştir. Samsun'da sanâyi faâliyeti, şehrin ticârî hareket'eri ile mütenâsip görünmemektedir. Eski devirden kalma bir te'sisin islâh edilmesi ile meydana gelmiş tütün fabrikası dışında bulunanlar orta ve daha ziyâde küçük çapta imalâthâneler ölçüsündedir.

Samsun'un yakın çevresi, nebatlar âlemindeki fakirlik ile, Karadeniz kıyılarının daha şarkta ve daha garpta, hattâ Samsun gerisindeki dağların yamaçlarındaki yeşil orman örtüsü ile karşılaştırılınca, büyük bir tezat meydana getirmektedir. Bu fakirlik, her şeyden evvel, asırlardan beri vukûa gelen tahriplerin eseri olup, şehrin çevresindeki avârızın yumuşaklığı yüzünden yükseklere kadar çıkan kir yerleşmeleri ve hayvancılık bunun başlıca âmilidir. Ayrıca Samsun ikliminde yağışların, şarkî ve garbî Karadeniz kıyılarına göre, az oluşu, yazların sıcak ve nisbeten az yağışlı geçmesi de,

tahrîbe uğrayan ormanın yerinde yeniden yeşillik örtüsünün gelişmesine engel olmuş olsa gerektir: 1930—1960 arasında yapılan iklim rasatlarına göre, Samsun'da yıllık ortalama sıcaklık 13° 6′, en soğuk ayın şubat) ortalaması 6° 8′, en sıcak ayınki (ağustos) 23° 3′ olup, şimdiye kadar kaydedilen en düşük sühûnet —8° 1′ en yüksek sühûnet ise 39°'dir. Yıllık ortalama yağış ise, 731 mm. (Giresun'da 1.319, Zonguldak'ta 1 245 mm.)'dir ve bu yağışlar mevsimler arasında şöyle bölünmektedir (% ile): kışın 31,7, ilk baharda 23,6, yazın 15,3, son baharda 29,4. Yağışlı günler sayısı yüksek (ortalama 132), buna karşılık kar yağışı seyrek (9), karla örtülü günler sayısı azdır (10; *Meteoroloji bülteni*, 1962, s. 61 v.d.).

İdârî bakımdan Samsun, XV. asırda Osmanlı ülkesine katıldığı zaman Amasya, daha sonra Sivas eyâletine bağlanmış idi. Bilâhare Samsun'un, Canik sancağı içinde bir kazâ olarak, Trabzon eyâletine bağlandığı görülmüştür: XIX. asır ortasında Canik sancağının merkezi henüz Sinop idi. Sonraları Samsun gelişerek, bu sancağa merkez oldu. Vilâyet teşkilâtı kurulduktan sonra, uzun zaman Trabzon'a bağlı kalmış olan Canik (Samsun) sancağı, meşrûtiyet devrinde müstakil mutasarrıflık olmuş, Cümhûriyet devrinde de vilâyet hâline konulmuştur. 9.635 km.² arâzisi bulunan Samsun vilâyeti 1960'ta 654.602 nüfusa sâhip bulunuyor ve şu kazâlara ayrılıyordu: Ala-çam, Bafra, Çarşamba, Havza, Kavak, Lâdik, Samsun, Terme ve Vezir-Köprü.

Bibliyografya: Evliyâ Çelebî, *Seyahat-nâme* (İstanbul, 1314 h.), II, 77 v.d; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, s. 623 v.d.; Ritter, *Kleinasien*, I, 796—816 (evvelki seyâhat-nâmelere toplu bir bakış); bunlara ilâveten: Peyssonel, *Traité sur le Commerce de la Mer Noire* (Paris, 1787), II, 92 v.d.; Rottiers, *Itinéraire de Tiflis à Constantinople* (Bruxelles, 1829), s. 247—251; A. D. Mordtmann, *Anatolien* (Hannover, 1925), s. 80 v.d.; Moltke, *Briefe a. d. Türkei*⁴, s. 196 v.d.; van Lennep, *Travels in little known parts of Asia Minor* (London, 1870), I, 38—60; Fallmerayer, *Geschichte der Kaiserthums von Trapezunt*; Şâkir Şevket, *Trabzon tarihi* (İstanbul, 1294), s. 89 v.d.; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1892), I, 102 v.d.; v. Flottwell, *Aus dem Stromgebiet des Qyzyl-Yrmaq* (Halys), *Pet.-Mitt., Ergz. H.* 114, s. 17, 48; *Studia Pontica* (Bruxelles, 1906—1909) II, 111 v.d.; III, 1 v.d.; *Trabzon vilâyeti sâl-nâmesi* (1322 h.), s. 150—160; şehrin eski planı için bk. Vincke, F. L. Fischer ve Moltke, *Planatlas von Kleinasien* (Berlin, 1846—1854), levha 3; Charles Texier, *Asie Mineure*, s. 620; E. Reclus, *Nouvelle Géographie Universelle*, Paris, 1884), IX, 560; Şemseddin Sâmî, *Kâmûs al-a'lâm* (İstanbul, 1894), IV, 2931 v.d.; Ahmed Rifat, *Lugat-i târîhiye ve coğrâfiye* (İstanbul, 1299); Mehmed Cemâl, *Anadolu* (İstanbul, 1337), s. 22 v.dd.; Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie* . . . , I, 1839 (1894'te Hirschfeld tarafından yazılmış kısa makale); W. M. Ramsay, *Historical Geography of Asia Minor* (London, 1890), s. 440; R. Vadala, *Samsoun* (1934); Ali Tanoğlu, *Samsun şehri* (*IV. Üniversite haftası*, 1943, s. 44—71); ayn. mll., *Samsun limanı ve hinterlandı* (*ayn. esr.*, s. 283—296).

(BESİM DARKOT.)

SAMT. [Bk. SEMT.]

SAMÛD. [Bk. SEMÛD.]

SAMUEL. [Bk. UŞMÛ'IL.]

SAMÛM. [Bk. SEMÛM.]

SÂN. ŞÂN, bugünkü ŞÂN AL-ḤACAR, aşağı Mısır'da küçük bir köy olup, Şarkiya eyâletinde, al-'Arîş nâhiyesinde, Nil'in eski Tanis kolu olan Baḥr al-Mu'izz (yahut Muvîs) civârındaki Manzala gölünün cenûbunda bulunur. Arapça adı ibrâuîce Şo'an, yunanca Τάνις ve kıptî dilinde Cani'ye tekabül eder.

Evvelce Çoban kırallar hânedanı zamanında pâyitaht olan bu şehir, arap istilâsı sırasında çok eskiden beri metrûk bir hâlde idi. Eski şehir ve bilhassa mâbetler harâp olmuş idi ve hiç bir arap müellifi burayı zikretmez; buna rağmen, şehrin izleri bugün de deltanın en mühim harâbe sâhasını teşkil eder. Yalnız bir metin Şân'ı „sihirbaz şehirleri“ arasında zikrederek, onun şöhretini hatırlatır.

Nikiu'lu Yohanna'nın vekayi-nâmesindeki bir kayıttan (trc. Zotenberg, s. 540) Şân'ın VII. asırda küçük bir şehir olduğu anlaşılmaktadır; zîra aynı vâli Ḥarbetâ (Farbayṭ=Hurbayṭ), Şân, Bastâ, Balḳa (=Ṭarâbiya=kıptî dilinde ⲧⲁⲣⲁⲃⲓⲁ) ve Sanhûr'u idâre etmekte idi. Bu bölge gerçekten 5 komşu kazâ ile çevrilmiştir: Φάρβαιθος, Τάνις, Βούβαστος, Ἀραβία ve Ἡφαιστος. Τάνις kazâsı yerine geçen arap *kûra*'si iki mevkie göre ad almıştır: Şân ve İblîl; bu sonuncu kıptî dilinde ⲓⲉⲃⲗⲓⲗ, şeklinde bulunmaktadır; fakat bunun yeri doğru olarak tesbit edilememektedir. Şân-İblîl *kûra*'si o zamanlar 46 (al-Dimaşḳî'ye göre, 40) kasabayı içine almakta ve şimâl-i şarkî istikametinde Suriye hudûduna kadar uzanmakta idi; zîra Sanhûr (Hepba'stos)'dan başka al-Faramâ (Pelusium) ve al-'Ariş (Rhinocolura) şehirleri de bunlar arasında sayılmakta idi. Cenûp hudûdu Hurbayṭ—Fâḳûs hattının şimâlin-

den geçmekte ve sonuncu şehir Ṭarâbiya *kūra* 'sine âit bulunmakta idi. Garbında Tumayy al-Amdîd *kūra* 'si bulunuyordu ve Şân—İblîl *kūra* 'si, şimâlde Buḥayrat Tinnîs (Manzala gölü) kıyılarına kadar varıyordu.

V. (m. s.) asırdan sonra artık zikredilmeyen kıptî piskoposlarından birinin oturduğu yer olan bu şehir hakkında hemen-hemen biç bir tarihî mâlûmat yoktur. Yalnız Ḫuşayn, Luḫm ve Cuẕām kabile zümrelerinin bu civarda yerleştiği bilinmektedir. Coğrafyacı Yâḳūt bu şehir hakkında hiç bir şahsî ve teferrüatlı bilgi vermediği gibi, İbn Mammâtî, İbn Duḳmâḳ ve İbn al-Ci'ân 'da da bunların zikredilmemesi şaşılacak bir şeydir. al-Ḳalḳaşandî de eski *kūra* 'leri sayarken, onun mâlûm olmadığını beyân eder. 'Alî Paşa Mubârak 'in verdiği bilgi de sâdece Quatremère 'in bir araştırmasının tercümesinden ibârettir. Şân 'ın adına ne zaman al-Ḥacar („taş") kelimesinin eklendiği de bilinmemektedir. Bu kelime Mısır 'da yanlarında ehemmiyetli harâbeler bulunan bir çok yer 'in adında bulunmaktadır; msl. Bahbîṭ al-Ḥacar (Tseum) ve Ṣâ' al-Ḥacar (Saïs).

Bibliyografya: İbn 'Abd al-Ḥakam (nşr. Torrey), s. 142 v. d.; *Synax. ethiop.* (*Patrol. or.*, VII, s. [212], 228); Yâḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 99; III, 364; al-Ḳalḳaşandî, *Ṣubḥ al-a'şā*, III, 386; al-Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ* (nşr. Wiet), III, 194; Joanne, *L'Égypte* (seyâhat rehberi), s. 372; Baedeker, *Ägypten*⁷, s. 165; J. Maspero, *L'Organisation milit. de l'Égypte byzantine*, s. 135 v. d.; J. Maspero ve G. Wiet, *Matériaux pour servir à la géogr. de l'Égypte*, s. 2 v. d., 107, 116, 119, 137, 174—177, 179 v. d., 183 v. d., 186 (burada tamamlayıcı bibliyografya verilmiştir). (G. WIET.)

ŞAN. [Bk. SÂN.]

SAN'Â. ŞAN'Ā' Arap yarım-adasının cenûbunda, Yemen 'in hükümet merkezi olup, şarkî Sarât dağlarında, Cebel 'Ayhân 'ın bir parçasını teşkil ettiği dağ silsilesine kadar garba doğru açılan, yüksek dağlar arasındaki *Şâfiya* vâdisinde bulunur; diğer taraftan Cebel Nuḳum aş.-yk. şehirden 500 m. yükseklikte olup, buraya hâkim vaziyettedir. 15° 23′ şimâl arzı ve 44° 11′ 9″ (Greenwich) tûlündedir. Hatt-ı üstüvâya yakın olması sebebi ile, Ṣan'â' 'da kış ve yaz günleri arasındaki gece-gündüz farkı çok azdır. Şehir deniz seviyesinden 2.200 m. yüksekte olduğundan, iklim mûtedildir. Yazın gündüzleri muntazam rüzgârlar eser, kışın ise sıfır derece civârına düşen harâret, çok kere geceleri dona sebep olur ise de, gündüzleri buzlar erir. İlkbahar ve yaz mevsimlerinde, bilhassa temmûz ve ağustos aylarında, bol yağmur yağar. Çok kurak yazlar enderdir ve çok felâketli olur. Ṣan'â' 'yı Ḫârid vâdisine doğru inen yağmurların beslediği ve üzerlerinden köprüler ile geçilen iki küçük dere sular ki, bunlardan büyüğünün adı Ġayl al-Asvad 'dir. İçme suyu Nuḳum dağından gelen ve Ġayl al-Barmakî denilen bir kanaldan te'min edilir. Ṣan'â' 'nın, üzerinde kurulduğu yayla volkaniktir; fakat nâdiren zelzele olur. 657 (1259) 'de bir zelzele olmuş; fakat mühim bir hasar yapmamıştır. Zenginler evlerini yaptırırken, bu lavlardan meydana gelen taşları kullanırlar. Orta halli kimselerin evleri ve hattâ şehrin sûrları kerpiçtendir. Yaylanın, küçük demir-hindî, dikenli meşe cinsinden *ṭalḥa* ile *davm* adı verilen cılız ağaçları Ṣan'â' çarşısında yakacak odun olarak satılmaktan başka bir işe yaramaz. İnce ve şeffâf mermer levhalar, eskiden Ġumdân sarayında olduğu gibi, bugün de zengin evlerinde pencere camı olarak kullanılır. Öte yandan orta çağ sanâyiinden gümüş eritilmesi ve eskiden meşhûr olan Yemen kumaşı dokumacılığı bugün son derece gerilemiş durumdadır. Memleketin her tarafında tesâdüf edilen küçük, kavisli ve gümüş ile işlenmiş akîk kabzalı Yemen kılıçları hâlâ bu şehirde imâl edilmektedir. Akîk Ṣan'â' 'nın meşhûr ihrâc maddelerinden biridir. (bk. Nâṣir-i Ḫusrav, *Safar-nāma*, s. 114). Bakımlı büyük bahçeler şehrin eskiden daha kalabalık olan iç kısmında yer almıştır. Kayısı, şeftali, elma, ayva, üzüm ve kokulu bitkiler gibi mûtedil bölgelere âit her türlü meyve yetiştirilir, Türkler de buraya bir çok sebze çeşidi ile patates getirmişlerdir. Hurma ağaçları, şehrin yüksekliği sebebi ile meyve vermemekte sâdece süs ağacı olarak kullanılmaktadır. Kahve zirâati bilhassa Nuḳum dağı yamaçlarında yer almıştır.

Nüfusu 1954 yılında 50.000—60.000 arasında tahmin edilen (krş. *Annuaire du Monde Musulman*, s. 29—33) bugünkü şehir üç mahalleden teşekkül etmektedir: Arap mahallesi: Nuḳum dağı eteğindeki saraydan garba doğru yayılır; oradan, bir çok bahçeleri, resmî binâları ve halk hizmetine tahsis edilen te'sisleri ile eskiden beri bir dış mahalle olan Bi'r al-A'ẕab ile birleşir. Tamâmen garpta bulunan küçük Ḳâ' al-Yahûd mahallesinde 5.000 kadar yahûdi bulunur (1934). Cenûp sûrlarının dışında kışlalar ve şimâl sûrlarının hemen karşısında küçük Ṣa'ûb kasabası yer alır. Sûrlarda mevcut 12 kapıdan sâdece 4 'ü açıktır. „Küçük Ka'be" adı ile anılan ve muhtemelen eski „Kalîs" olan çilte minâreli ulu câmi, biribirini tâkip eden muhtelif hükümdar sülâleleri tarafından inşâ edilmiş olan bir çok sarayların yer aldığı arap şehrinin aş.-yk. ortasında kâindir. Bu kabil sa-

rayların en mühim âbidesi, arab şehrinin şimâl-i garbîsindeki imamın ikametgâhı olan Bustān al-Mutavakkil'dir. Şan'ā'da, halk hizmetine tahsis edilmiş âbideler olarak büyük bir belediye hastahânesi, bir eczahâne, 12 kadar hamam, biri san'at mektebi olan 3 mektep ve bir matbaa vardır.

Memleketin dağlık olması **ulaştırma işlerini** güçleştirmiştir. Kızıldeniz'e doğru iniş şimdi Ḥudayda'ye ulaşmıştır Msl. Vādi Şunfur gibi çok kolay inişli vâdiler, nihâyetlerindeki âsâyişsizlik sebebi ile umûmiyetle kullanılmaz. Bunun gibi Cebel Ḥażūr Nebī Şu'ayb'in cenûbundaki Ḳaro Va'l („geyik boynuzu") 'e uzanan yol da, 2.800 m.'ye kadar çıktıktan sonra, tekrar 1.500 m.'ye iner ve 2.200 m yüksekliğinde Manāḫa yakınındaki kahve yetişen dağların Ḥarāz geçidi ile yeniden yükselir ve tekrar Tihāma'deki Bācil önüne iner. Şan'ā'dan kuş uçuşu 170 km. uzakta bulunan Ḥudayda'ye, muntazam türk postası Sarā't'tan geçmek üzere, deve sırtında iki buçuk üç günde ulaşırdı. Bu yolu Arabistan'ı Suriye'ye bağlayan bir telgraf hattı tâkip eder. Bugün hâlâ Şan'ā'ya sevkedilmek üzere tuz istihsâl edilen ve şarḳ-ı şimâl-i şarḳî istikametinde, doğru yol ile, 120 km. mesâfede bulunan eski Ma'rib [b. bk.]'e giden yol, önce bu şehrin şarkında bulunan dağı gerek şimâlden, gerek cenûptan dolaştıktan sonra, su bakımından zengin olan Vādi Żāna'den geçerek, Cavf'e iner. Şimâl—cenûp münâsebetleri 'Adan'e doğru Yarīm, Ẓafār harâbeleri, Canad, al-Ḥōṭa üzerinden ve Mekke'ye doğru de Ṣa'dā, Bīşā, Turaba üzerinden te'min edilir; krş. *IA*, I, 473b. Mekke'ye giden tâcir ve bacıların tâkip ettikleri ve Ḥudayda'nın şş.-yk. 40 km. cenûbunda bulunan ve al-Mahcam'den itibâren kullanılan yol evvelâ Vādī Surdud istikametinde dağı geçerken, 'Aden'den başlayan Tihāma yolu, Zabīd'den geçerek, şimâle doğru çıkar.

Şan'ā'. çok eski bir şehir olmasına rağmen, tarihine bugüne kadar keşfedilen Ma'în ve Sebâ devirlerine âit kitâbelerde rastlanmamaktadır; Glasser 424 kitâbesi, str. 13'te zikredilen *Ṣn'w*'nun Şan'ā' olduğu kabûl edilecek olursa, ona bugüne kadar Himyerîler devri için, ancak farazî olarak temâs edilmiş olur; bu kitâbe milâdî I. asrın ortalarına âit olmalıdır; zîra str. 3'te zikredilen Şan'ā'da zafer kazanan veya Şan'ā'nın gâlibi Saba' ve Żū Raydān hukümdarı İlîşarḥ Yaḥżib *Periplus maris Erythraei*, § 26 (bk. F. Glaser, *Die Abessinier in Arabien und Afrika*, 1895, s. 117 v. d.; M. Hartmann, *Der islamische Orient*, 1909, II, 150 v. d.)'daki Elisar ile aynı kimse olmalıdır. Ġumdān [b. bk.] sarayının heybetli harâbelerinden mülhem efsâneler ve şiirler bize Şan'ā' hakkında daha çok şey öğretmektedir. Eski adının Azāl olması muhtemel olan şehri ve sarayı Sām yaptırmış olmalıdır. Bu adın sonraları *Tekvîn*, X, 27'den alınmış olması mümkün olduğundan, Şan'ā'nın Kitāb-ı mukaddes'teki Ūzāl olması faraziyesi, Sprenger (*Die alte Geographie Arabiens*, 1875, § 294'in Şan'ā'nın Batlamyus, *Geogr.*, kitap VI, bahis VII, § 38'deki Menambis basile'on olduğu tefsiri yahut Glaser (*ayn. esr.*, s. 122 ve *Skizze d. Gesch. u. Geogr. Arabiens*, 1890, II, 427, 310)'in eski adın Tafīż olduğunun ve şimdiki adın da Ma'rib bölgesinden geldiğine dâir te'yidi gibi, ihtimâl dışında kalmaktadır.

Ancak **habeşlilerin** istilâsından sonra, Yemen'in Roma ve İran arasındaki cihanşümûl siyâsî ihtilâfa dâhil olmasını müteâkip, Şan'ā' yukarı-Yemen'de bugüne kadar muhâfaza ettiği mühim rolünü oynamağa başlamış ve bu rolü. fâsılalı olarak. bütün Yemen'de elinde tutmuştur. Bu 14 asır boyunca, Yemen tarihinin bu biricik şehrin mukadderâtında in'ikâs eden vak'alarının bâzıları ancak kısaca kaydedilebilir. Abraha, 'Īsā'dan sonra 530 sıralarında, hıristiyanlara Şan'ā'da dahi eziyet eden yahudi kıralı Żū Nuvās'ı mağlûp ve kendi rakibi habeşli Aryāṭ'ı bertaraf ettikten sonra, bu yeri habeşli umûmî vâlilere pâyitaht yaptı. Şehirde bir hıristiyan katedrali, Ḳalīs veya Ḳulays (*ekklesia*) yaptırdı. İnşaât malzemesi Ma'rib harâbelerinden alınmış, işçiler ve mozayikler Bizans imparatoru tarafından te'min edilmiş olmalıdır. Yemen'in eski hukümdar âilesinden Żū Yazan tarafından çağırılan Ḫusrav I. Anūşirvān'ın kumandanı Vahraz, 570 yılına doğru, Abraha'nın oğlu ve ikinci halefi Masrūḳ'u memleketten çıkardı ve orada evvelâ bir az evvel zikrettiğimiz yerli hukümdar sülâlesi ile paylaştığı bir iktidar te'sis etti; bilâhare İran idâresini yerleştirdi; ölümünü müteâkip, nakledildiğine göre, oğlu, torunu ve oğlunun torunu bu devleti iranlılar adına idâre ettiler. 10. (631) yılında, başka kaynaklara göre ise, bundan iki sene evvel, beşinci vâli Bāzān islâm dinini kabûl etti. Yine bu 10. hicret yılında Muhācir b. Abī Umayya b. al-Muġīra, Yemen zekât tahsildarı olarak, Şan'ā'ya gönderildi. Müteâkip sene şehir, 3 ay müddetle, Ġumdān'a tahassun eden Peygamber aleyhdârı sahte peygamber 'Abhala b. Ka'b al-Aswad'in elinde kaldı. Onun bu teşebbüsü, Peygamberin ölümü ile, husûsiyle Żū Yazanlardan biri olan 'Amr b. Ma'dī karib'in uğrunda mücâdele ettiği umûmî Yemen istiklâl savaşları ile birleşti. Medine hukûmeti en iyi desteğini araplaşan İran asilleri olan *abnā'*

[b. bk.]'da buldu h. 11 (632) yılında Fayrûz Day'amî ve al-Muhâcir Şan'a'da, yukarı-Yemen'de hâkimiyeti yeniden te'sis ettiler. Efsâneye göre, Himyerîler devrinde kitâbelerden tanıdığımız 'Amr b. Abî Şarḥ b. Yaḥsab tarafından yeniden inşâ edilmiş olduğu anlaşılan Ġumdân sarayı şüphesiz bu şiddetli harpler sırasında tahrip edilmiştir. Fetihten sonra oldukça sağlam bir idâre hukûm sürdü; husûsiyle Şan'â' ve civârının yüksek şahsiyetlerine Medine çok itibâr göstererek muâmele ediyordu. 'Omar I.'in al-Muhâcir'in yerine tâyin ettiği Ya'lâ b. Munya, 'Alî iktidâra gelinceye kadar, vazîfesine devam etti. al-Ya'ḳûbî (II. 208 v.d.)'ye göre, Ṭalḥa'nın Şan'â' gibi bir taşra idâresine gitmek istememesi ve al-Zubayr ile birlikte Ya'lâ'nın Şan'â'dan Medine'ye getirdiği bütün Yemen zekât hâsılâtını eli altında bulundurmak istemesi dolayısı ile, 'Alî Ya'lâ b. Munya'yı vazîfesinden aldı ve yerine 'Ubayd Allâh b. 'Abbâs'ı tâyin etti; lakat bâzı kaynaklara göre, 40 (660) yılında 'Alî'nin öldürülmesinden önce, 'Ubayd Allâh veya bunun yerine geçen kimse, Mu'âviya I.'nin emri ile, Busr b. Aryaṭ tarafından Şan'â'dan çıkarılmıştır.

„Şan'â'dan daha uzak" yahut „her kes, hattâ Şan'â' dağlarının çobanları bile" gibi atasözü kabîlinden terkipler mevcuttur (Ṭabarî, I, 2752; III, 2472). Müslüman devletin'in merkezi, Suriye'ye, daha sonra da Irak'a nakledilince, yukarı-Yemen daha çok tecrit edilmiş bir duruma düşer ve tarihinde de bu hâl hissedilir. Birbirleri ile harp eden, fırsat düştüğünde birbirini destekleyen üç nevî ku'ret, hilâfete karşı idi: memleketin yerli hukûmdar soyundan gelenleri, istiklâl hırsı taşıyan vâliler, fikirlerini merkezden uzakta yayan ve bunları devletler kurmak sûreti ile tahakkuk ettirmeğe çalışan mezhep reisleri. Oldukça eski bir râfızî olan 'Abd Allâh b. Sabâ [b. bk.] bize „Şan'a' adamlarından biri" olarak gösterilmiştir. Bu sapa memleket hakkındaki ez bilgiler buranın sükûnet içinde bulunduğunu göstermemekle berâber, Emevîlerin Şan'â'nın ihtilâfsız hâkimleri olmuş olduklarını ifâde eder görünmektedir. Emevîlerin inhitat devirlerinde kumandan İbn 'Aṭîya, 130 (747/748) senesinde Şan'a'da hâricîler halîfeliğini kurmuş olan 'Abd Allâh İbn Ḥamza'nın başını Marvân II.'a göndermeğe muvaffak oldu. Abbâsîler devrinde vaziyet daha çok güçleşti; al-Hâdî'ye itâat edilmedi. Hârûn al-Raşîd devrinde, onun beşinci vâlisi Ḥammâd al-Barbarî, ancak 9 sene mücâdeleden sonra, Hemdânîlerden âsî al-Haysam b. 'Abd al-Macîd'i yakalamağa muvaffak oldu ve onu al-Şarât'tan Şan'â'ya mahbus olarak getirebildi. 188 (803) yılına doğru, şehir sâdece bir harâbe yığınından ibâret idi. Vaziyet, III. asrın başına, 'Alî âilesinden İbrâhîm b. Mûsâ b. Ca'far al-Cazzâr („kasap"), gerek kendi hesâbına çalışan bir sergüzeştçi olarak, gerekse Şan'â'nın resmî vâlisi sıfatı ile, nufûzunu Mekke'ye kadar genişletinceye kadar düzelmedi. Ona muḫâlif olan vâli Ḥamdavayh b. Mâhân'ın vaziyeti daha az şüpheli değil idi. Binnetîce hukûmet türk hassa birliği kumandanlarına mürâcaat etmeğe mecbûr oldu. 256 (869)'ya doğru Ḥivâliler soyundan gelme Ya'furîler, bir anlaşma ile, Şan'â'ya hâkim oldular; bu anlaşmaya göre, Muḥammed b. Ya'fur (hâkimiyeti: 872—892), halîle Mu'tamid'in adının *ḫuṭba*'lerde zikredilmesini kabûl ve Zabîd Zeydîlerine bir cizye vermeği vaadediyordu; lakat onların şehir içindeki hâkimiyetleri bile çok kere sekteye uğradı. Muḥammed'in oğlu İbrâhîm'in iktidâra geçtiği 279 (892) yılında sarayı rakip Şihâb sülâlesi mensûpları olan yerliler ve evvelce Şihâblerin düşmanı olan *abnâ'* tarafından yakıldı. Bundan sonra, biri şehri ilk defa 288 (901) senesinde takrîben 4—5 ay müddetle işgâl eden Zaydîlerden Yaḥyâ b. Ḥusayn'in idâresinde şimâlden Ṣa'da'dan gelen, diğeri al-Muẓayḥira [b. bk.] istihkâmlarına istinât ile, 293 (905) başlarında şehri işgâl ve kalede oturmak sûreti ile, burayı 2—3 ay idâre eden Ḳaramaṭîlerden 'Alî b. al-Faḍl idâresinde cenûptan gelen olmak üzere, iki şiî zümresi Şan'â' üzerine yürüdü. Ya'furîler ile Zaydîler ve Ṭarîf sülâlesine mensûp olup, Ya'furîlerin âsî himâyegerdeleri olan Ḳarmaṭîler ile Abbâsî vâlisi ve kumandanları arasında, Yaḥyâ'nın buraya gelişinden asrın sonuna kadar (milâdî 913) geçen 12 sene zarfında Şan'â', en az 20 defa zaptedildi; müzâkereler sonunda 3 defa geri verildi ve aşağıyk. 5 defa da boşu-boşuna muḥâsara edildi. al-Mas'ûdî (II, 55)'ye göre, Ḳarmaṭî'nin ölümünden sonra, Ya'furîlerden As'ad b. İbrâhîm idâresinde Şan'â' 303'ten 332'ye kadar (915—943) parlak ve çok sâkin bir devir yaşadı. Bu sonuncunun ölümü ile ortaya çıkan âile kavgaları eski karışıklığı geri getirdi. Zaydîlerden Yaḥyâ'nın torunu Maḥtâr 345 (956)'te şehri zaptetti; fakat aynı senede öldürüldü. Şehrin caddeleri ve mahalleleri, Ḥavlân ve Hamdân âileleri etrâfında birleşen toplulukların muhârebe meydanı hâlini aldı. Hemdânîlerin reisi Żaḥḥâk'ın arkasında iktidarları yeniden kabûl edilen Zabîd Zaydîleri saklanıyor ve harekete geçiyorlardı. Bununla berâber, 377 (987 veya 379 (989)'da Şan'â'nın Ya'furîlerin sonuncu mühim mümessili 'Abd Allâh b. Ḳaḥṭân muḳaḥe-

le-i bilmisilde bulunup, Zabîd'i tahrip edebildi. 'Abd Allâh daha evvel sayıları epey kabarık olan Ḳarmaṭîlerin desteğini te'min etmiş, Fâṭımî hilâfetinî resmen tanımış idi. Ṣulayḥîler de aynen bu siyâseti tâkip ettiler. Bunların ilki 'Alî b Muḥammed, Fâṭımîlerin *dâ'î*'si sıfatı ile, 453 (1061)'e doğru Ṣan'â'yı kendisine ikametgâh yaptı ve aş.-yk. yarım asırdan fazla bir müddet zaydî imamlarının zaman-zaman Ṣa'da'den gelerek, düşman âileler arasına sızıp, onları birbirlerine düşürmeleri ile, gittikçe artan karışıklıklara son verdi. Melike Sayyida Ḥurra, hukûmet merkezini aşağı Yemen'deki Cubla'ye nakledince, akrabâları olan Yâmîler Ḥâtim b. al-Ġaşîm'in istiklâlini ilân ettiği 492 (1098) yılına kadar 10 sene müddetle şehri melike adına muhâfaza ettiler. Ḥâtim b. al Ġaşîm'in sülâlesi olan Hamdânîler sülâlesi, Yâmîlerin ve bilhassa Ṣa'da ve Nacrân zaydi imâmlarından Aḥmed b. Sulaymân al-Mutavakkil'in sebebiyet verdikleri saltanat fâsılası ve mûlad âile kavgaları ile geçen karışıklıklar arasında, Ṣalâḥ al-Dîn Ayyûbî'nin kardeşi Tûrânşâh'ın şehre giriş tarihi olan 569 (1174)'a kadar hukümranlıklarını devam ettirdiler.

55 sene devam eden Eyyûbî saltanatı Ṣan'â'nın uzakta bulunan büyük bir devletin hâkimiyeti altında tutulamayacağını isbât etti. Şehre iki saat mesâfedeki dağlar üzerinde inşâ edilmiş olan Birâş kalesine istinât eden Hamdânîlerden 'Alî al-Vaḥîd b. Ḥâtim 583 (1187) yılında şehrin sûrlarını, müstahkem sarayı ve evlerin büyük bir kısmını tahrip etti. İmâm 'Abd Allâh al-Manṣûr, 595 (1199)'te ve daha sonra 611 (1214)'de olmak üzere, çok kısa bir müddet hukûm sürdü. Daha sonra Ta'izz [b. bk.] Resûlîlerinin hâkimiyeti, 626 (1229) tarihinden itibâren, Ṣan'â'da kuvvetle yerleşti. Bir çoğu emîrlerden ve Ṣan'â' askerî reislerinden müteşekkil olan vâliler zorla kendilerini kabûl ettirdiler. Sultanlar da çok kere kendiliklerinden tahta çıkarlardı. 648 (1250)'de veya 671 (1271) tarihlerinde olduğu gibi, şehrin imâmlar tarafından zaptı, çok kısa fâsılalar ile ve çabuk olmuştur. Zaydîlerin hâkimiyetinin tekrar te'sîsi ancak bir asır sonra mümkün oldu. İmâm Ṣalâḥ b. 'Alî yalnız Ṣan'â'da tutunmakla kalmedi; aynı zamanda 777—793 (1375—1391) yılları arasında yaptığı bir çok teşebbüsler ile, Zabîd, 'Aden ve Ta'izz'e doğru ilerileyebildi. Kendisinden sonra yerine geçenler aşağı-Yemen'in yeni Ṭâhirîler hukümdarlarını başarı ile bertaraf edebildiler. Bu hukümdarların birincisi 'Âmir b. Ṭâhir b. Mu'avvada 861 (1456)'de, kısa bir süre için, Ṣan'â'ya girebildi. Memlûk sultanlarının sondan ikincisi Ḳânṣûḥ [b. bk.] al-Ġavrî'nin kaptan-ı deryâsı al-Ḥusayn şehri 913 (1507)'te zaptetti ve Ḳânṣûḥ 922 (1516)'de buraya Mekke şerîfi Barakât II. b. Muḥammed b. Barakât I.'i vâli olarak gönderdi. Fakat Ṣan'â' hemen ertesi yıl tekrar imâm Yaḥyâ Şaraf al-Dîn'in eline geçti. [Osmanlı pâdişâhı Yavuz Sultan Selîm, Mısır'ı 1517 yılında Memlûk sultanlarının elinden alınca, kısa bir zaman sonra, onların idâresinde bulunan Yemen de Osmanlı hâkimiyetine girdi. Kanûnî Sultan Süleyman'ın beyler-beylik unvânı ile Yemen vâliliğine tâyin ettiği Solak Ferhad Paşa'nın maiyetinde bir kumandan olan Özdemir Paşa 953 senesinin recep ayı ortalarında (1546 yılı ağustos ortaları) Ṣan'â'ya girdi]. 1038 (1628)'de Haydar Paşa, 1087 (1676) senesine kadar iktidarda kalan Ḳâsimî soyundan İmâm Muḥammed karşısında mağlûp oldu. Müteâkiben muhtelif imâmlar arasında kavgalar devam etti. Memleketin büyük emîrleri, bedevî âileler ve kökleri bir türlü kazınamayan Ḳarmaṭîler, bu kavgalar dolayısı ile, yeniden büyük bir hareket serbestîsi elde ettiler; bu fırsatları istifâde eden yabancı devletler memleketin iç işlerine müdâhalede bulundular. 1233 (1818)'te her şeyi yıkıp-mahveden bedevîler istilâsı, 1251 (1835) senesinde yeniden başladı. Bu vaziyet, imâm nâibi al-Nâṣir'a, Mısır vâlisi Meḥmed 'Alî Paşa ile şehrin satışı mevzuunda müzâkereye girişmek lüzûmunu telkîn etti. İmâm 1265 (1849)'te osmanlı kumandanı Kıbrıslı Tevfik Paşa'nın şehre girmesine müsâade etti; fakat ikinci günden itibâren, askerî birlikleri yok edildi ve müteâkip sene mücâdeleye karışmış olan Mekke şerîfi Muḥammed b. 'Avn imâmı azletti; fakat bunun tâyin ettiği başka imâm da şehri muhâfaza etmeğe muktedir değil idi. 1267 (1851) ve 1269 (1853) yıllarında yeni istilâlar oldu. [Müşirlik ve vezirlik rütbeleri ile Yemen vâliliğine tâyin edilen Osmanlı kumandanı Ahmed Muhtar Paşa'nın] Ṣan'â'yı, yeni bir hücûm ile, 1288 (1871) senesinde zaptetmesinden sonra, burası Yemen vilâyetinin merkezi ve yedinci Osmanlı kolordusunun karargâhı oldu; fakat bu vaziyet de Zaydîler ile devam ede-gelen anlaşmazlıklara son veremedi. Osmanlılar, 1905 ilk baharında imâm Maḥmûd Yaḥyâ b. Ḥamîd al-Dîn'in yaklaşması üzerine, şehri ve civârını boşaltmağa mecbûr oldular. Her ne kadar Osmanlılar, şehri son bahar sıralarında yeniden zaptettiler ise de, tam mânası ile olmamakla berâber, burada türk hâkimiyetinin te'sisi için 5 yıl daha geçmesi lâzım geldi. Birinci cihan harbinden sonra, 10 ağustos 1920 tarihinde akdedilen Sevr muâhedesi ile, imâm Maḥmûd Yaḥyâ, Ṣan'â' ve Yemen hâkimi olarak tanındı [ki 1546'da Osmanlılar tarafından zaptedilen Ṣan'â', kısa fâ-

sılalar ile, bir kaç defa tekrar yerli imâmlar eline geçmiş olmakla berâber, 1920'ye kadar 3 asırdan fazla bir müddet osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır. Osmanlıların burada te'sis ettikleri dinî, adlî ve diğer nizamları muhâfaza edilememiştir].

Ücrâlığına ve karışıklığına rağmen, Şan'â' islâm ilmine bizmet etmiştir. Orada tarihî hikâyeleri ile 'Abîd b. Şarîya meşhûr oldu ve Mu'âviya I.'nin sarayına dâvet edildi. Bu şehir bakı onun çok genç meslekdaşı olan ve *Kur'an*'ı en iyi bilenler arasında bulunan, Şan'â' 'da ölen Vahb b. Munabbih ile iftihar ediyordu. İkinci asırda hadîs toplayanların ekserisi Şan'â' 'ya geldiler. Bunlar arasında 'Abd al-Razzâḳ b. Hammâm b. Nâfi' 'ın derslerini tâkip eden Aḥmed b. Ḥanbal ve Yaḥyâ b. Mu'în bulunuyorlardı. Bu 'Abd al-Razzâḳ b. Hammâm b. Nâfi' 211 (827) 'de Şan'â' 'da öldü. Şan'â' aynı zamanda şâir, dilci, tarihçi ve bilhassa nesep âlimi ve coğrafyacı olan al-Hamdânî [b. bk.] 'nin doğup öldüğü yerdir. Şan'â' imâmlarının çoğu, hiç olmazsa mıkdar bakımından, mühim edebî eserlerin yazarlarıdırlar ve onlar diğer dinî cereyanların temsilcilerini aynı şekilde faâliyet göstermeğe teşvik ediyorlardı. Muhtelif müslüman ve yahudi zümreleri arasında uzun zaman hıristiyanlar da tutunmuş veya nestûrî kilisesinin en çok genişlediği devirde hıristiyanlar da burada yeniden yerleşmiş idiler. Bu cümleden olarak, 225 (840)'e doğru, Thomas de Margā (*The book of governors*, nşr. Budge, I, 238) Mâr Petrus'u bu devrin Yemen ve Şan'â' piskoposu olarak zikretmektedir.

Avrupalılara gelince, italyan Barthema 1508 'te Şan'â' 'ya bir mahbus olarak girdi. C. Niebuhr ile, hedefi gerek bizzat Şan'â', gerek Şan'â' 'dan itibâren Ma'rib ülkesi olan bir takım keşifler başladı. Şan'â' ve civârında toplanan kitâbelerin az olmasına rağmen. Glaser, Landberg, Caprotti ve Burchardt çok kıymetli yazma eserler e'de edebildiler.

Bibliyografya: Arap coğrafyacı ve seyyahları Şan'â' 'dan sık-sık bahsetmişlerdir. Şan'â' 'nın ve civârının iktisâdî vaziyeti hakkında Yâḳût ile birlikte mühim kaynak olarak, al-Muḳaddasî (*B G A*, III); İbn Ḥurdâẕbeh (*ayn. esr.*, VI); İbn Ḥavḳal (*ayn. esr.*, II); Nâṣir-i Ḫusrav, *Sefer-nâme* (trc. 'Abd al-Vahâb), İstanbul, 1950; İbn Baṭṭûṭa (trc. Mehmed Şerif [Çavdaroğlu]), İstanbul, 1333—1335, s. 270, 274, bilhassa Hamdânî, *Ṣifat Ǧazirat al-'arab* (nşr. D. H. Müller, 1884. D. H. Müller, *Die Burgen und Schlösser Südarabiens* (*S. B. Ak. Wien*, XCIV ve XCVII). Arap umûmî tarihleri dışında bk. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber z. Zt. der Sasaniden* (Leiden, 1879); Kay, *Yaman, its early mediaeval history* (London, 1892); al-Ḫazracî, *The pearl-strings* (giriş ve trc. Redhouse; nşr. Muḥammed 'Asal, *GMS*, III); C. van Arendonk, *De opkomst van het Zaidietische Imamaat in Yemen* (Leiden, 1919); Ahmed Reşîd, *Tarih-i Yemen ve San'â* (İstanbul, 1921), I—II; M. Hartmann, *Der islamische Orient* (Leipzig, 1909), II; İbn al-Mucâvir, *Târîḫ al-mustabṣir* (nşr. Oscar Löfgren), Leiden, 1954, I—II, 179 v. dd., 185 v.d., 188 v.dd.; Mehmed Memduh, *Miftâḥ-i Yemen* (İstanbul, 1330), s. 7 v d.; Yaḥyâ b. al-Ḥusayn b. al-Mu'ayyad al-Yamanî, *Anbâ' al-zamân fî aḫbâr ol-Yaman* (Berlin, 1936), bk. fihrist; al-Azraḳî, *Aḫbâr Makka* (Mekke, 1352), I, 83 v.d., 134, 137; Hasan Kadrî, *Yemen ve hayatı* (İstanbul, 1328); Âtıf Paşa, *Yemen tarihi* (İstanbul, 1326); al-Kibsî, *al-Laṭâ'if al-sanîya* (Berlin yazm., nr. 9746).—C. Niebubr, *Reisebeschreibung nach Arabien ...* (Kopenhagen, 1774), I, 410 v. dd.; U. I. Seetzen, F. von Zach, *Monatliche Correspondenz* (1813), XVII, 180 v. dd.; XVIII, 353 v. dd.; Ch. J. Cruttendon, *Journal of the London Royal Geogr. Soc.* (1838), VIII; Jacob Safir, *Eben Safîr* (Lyck, 1866), I (ibrânîce); Arnaud ve Halévy (*J A*, 1843 ve 1872, Şan'â' seyâhatleri hakkında); Zehme, *Arabien und die Araber seit hundert Jahren* (Halle, 1875), s. 56 v. dd.; Manozi, *el-Yemen* (Roma, 1884), s. 100 v. dd.; Glaser, *Petermanns Mitteilungen* (1886), XXXII, 1 v. dd.; Hogarth, *The penetration of Arabia* (London, 1905); H. Burchardt, *Z. G. Erdk. Berl.* (1902), s. 593 v.d.; Wavel, *A Modern Pilgrim in Mecca and a siege in Sanaa* (London, 1912), s. 228 v. dd. [Jacqueline Pirenne, *À la découverte de l'arabie* (Paris, 1958), bk. fihrist; Carl Rathjens, *Jewish domestic Architecture in San'a, Yemen* (Jerusalem, 1957); *Annuaire du Monde Musulman* (Paris, 1955), s. 29—33].

(R. STROTHMANN.)

[Bu makale N. ÇAĞATAY tarafından ikmâl edilmiştir].

ŞAN'Ā'. [Bk SAN'Â]

SANACĀT. [Bk. SENECĀT.]

SANAD. [Bk ISNĀD.]

SANĀ'Î. [Bk SENĀI.]

ŞANAM. [Bk. SANEM.]

SANÂR. SANÂR F. *ṣad dînār* 'ın bozulmuş şekli), İran'da Fatḥ 'Alî Şâh (1212 1250= 1797—1834 zamanında yarım-'abbâsî veya maḥmûdî gümüş bir paraya verilen ad. Ağırlığı 36 habbe (2,34 gr.) idi. Fatḥ Alî 'nin ḥukûmdarlığının 30. senesinde yaptığı inḳılâp

esnâsında, bu para, mürekkebâtı ile birlikte, tedâvülden kaldırılmıştır. (J. ALLAN.)

SANAVİYA. [Bk. SENEVİYE.]

SANC. ŞANC, ŞİNC, her türlü zil mânasına gelen umûmî bir tâbir. Hem al-Cavharî, hem al-Cavâlîḳî bunun arapçalaşmış bir kelime olduğunu söyler. Lane bunun farsça *sanc* veya *sinc*'den müştak olduğunu düşünür ve İbn Ḫurdāẕbih (ölm. 300=912/913 sıraları) bunun iranlılar tarafından icat edildiği kanâatindedir (al-Mas'ūdī, *Murāc*, Paris tab., VIII, 90). Diğer taraftan elimizde âsûrî *şanaḳu* ("itmek" veya "birbiri ile çarpıştırmak") kelimesi vardır ve âlet eski sâmîler tarafından çok iyi biliniyordu. Şanc kelimesi eski arap edebiyâtında da zikredilmiştir. al-Ḳuṭāmî *şanc al-cinn*'i zikreder ve İbn Muḳriz [b. bk.]'e *Ṣannāc al-'arab* denilirdi. Bu kelimenin mübâlega ifâde etmek üzere kullanılan müennes şekli *Ṣannācat al-'arab* lekabı ile tanınan al-A'şā Maymūn'un unvânında ve Masturād adlı bir şahsın *al-Ṣannāca* adında bulunmaktadır. Bununla berâber, bu bâllerde sırf âletin mi veya sâdece bir mecâzın mi kastedilmiş olduğunu söylemek güçtür. Her ne kadar, çenk denilen mûsikî âletini göstermek üzere, *cank* [bk. mad. MI'ZEF] kelimesi kullanılıyor ise de, *şanc* (> fars. *çang*) kelimesinin aynı zamanda bâzı arap muharrirler tarafından "çeng" mânasında olmak üzere kullanılması ile bir başka karışıklık meydana çıkmaktadır.

Şanc veya *şinc* islâm ülkelerinin şarkında umûmiyetle zil mânasında kullanılmıştır; hâlbuki garpta, orta çağdan itibâren, *zinc* daha umûmî idi. Bu âlet çift olarak çalınır ve mûsikîde olduğu kadar, raksta da ölçü veya âhengi te'min etmek için bundan istifâde olunur. Eski devirde zilin âbenk âleti olarak muayyen bir vazîfesi olduğu İbn Zayla (ölm. 440=1048 tarafından. *Kitāb al-ḳāfī* (var. 235)'sinde tesbit edilmiştir. Âlet muhtelif şekil ve eb'adda olabilirdi. Bugün parmağa takılarak kullanılan ziller umûmiyetle 4 veya 5 cm. kutrundadır ve baş parmak ile orta parmağa takılır. Resimleri Niebuhr (I, levha XXVI), Villoteau (levha CC, 26), Lane (*Mod. Egypt.*, 5. tab., s. 366), Christianowitsch (nr. 36), Lavignac (s. 2794, 2936) ve Sachsse (levha 8, nr. 36) tarafından verilmiştir. Bunun örnekleri müzelerde, bilhassa Brüksel (nr. 293)'de ve New York (nr. 383)'ta bulunmaktadır. Villoteau'ye göre, *şanc* için diğer adlar şunlardır: *zil* (> türkçe *zil*), *kās* (muhtemel olarak menşe'de *kāse* şeklinde) ve *sacca* veya *sācca* (şüphesiz *şacca* yazılması gereken bir kelime). Suriye'de câri kullanmada *fuḳayṣa* ve Fas'ta *nayḳsa* (*nāḳūs*'un küçültme şekli) tâbirlerini buluyoruz; bunların ilki *şuḳayfa* [aş. bk.]'nin sesleri yer değiştirmiş olan şeklidir. *Şalāṣil* (müf. *ṣalṣal*) tâbiri de tiz perdede ses uzatmağa yarayan bu şekilde mâdenî âletlerin hepsi için kullanılmış idi. *Şanc* kelimesi *zil* veya *zill* gibi, fiil kökü *ṣall* ("tınlamak, ses vermek") olan ses taklidi menşe'li bir kelimedir. Bunlar bütün sâmî dillerde bilinmektedir. Saadia (ölm. 941) arapça kökü ibrânî *ṣālal*'a benzetir ve *Glossarium Latino-Arabicum* (XI. asır)'da *Mazāmīr*, CL, 5'in ibrânî *ṣe'ṣelīm* (*zil*)'den gelen arapça *muṣalṣalāt* bulunmaktadır. Bir çerçeveye bağlanmış küçük ziller de kullanılmakta idi. Bu âlet *caḡāna* veya *ṣaḡāna* adı ile tanınıyordu [aş. bk.]. Uçlarda birbirinden ayrılan ve her birine küçük bir zil takılı olan iki veya üç kollu mâdeni bir çift kıskaca benziyordu. Bu âlete bugün *zilli maşa* denilir. Sâsânî sanʿatında bunun resimleri vardır ve İbn Ḫallikān (*Biogr. Dict.*, III, 491) ile *Anvār-i Suhaylī*'de zikredilmiştir. Bunun türklerden gelme iki örneği New York (nr. 353, 1377)'ta bulunmaktadır.

Tabak veya çanak şeklinde el zilleri mevcuttur. Savaş ve rûhânî merâsim mûsikîsinde kullanılır. İskenderiyeli Clement (*Paedagogos*) arapların savaşta ziller (κύμβαλα) kullandıklarını söyler ki, bu ifâdesini, arap lugatçilerinin ayrı fikirlerine rağmen, gâlibâ muâsırı olan arapça *şannācat al-cayş* tâbiri telkîn etmiştir. al-Cavharî *ṣaḥn* denilen tas şeklinde bir âleti tasvir eder. Bu tunçtan yapılmış küçük bir tas (*ṭusayt*) idi ve aynı nevîden başka bir tasa vuruluyordu. Bu tas, yâni çanak şeklindeki zil, savaş mûsikîsinde çok gözde idi ve Badīʿ al-Zamān al-Cazarī (602=1205'te hayatta idi)'nin kendi kendine hareket eden âletlere dâir eserinde bulunan ve basılmış olan (*The Legacy of Islām*, resim 91; Schulz, *Die pers.-islam. Miniaturmalerei*, levha II) askerî mûsikîye âit bir çok levhalarda bunun resmi vardır. Bununla berâber bu devirde zile *kās kāsa* veya *ka's* deniliyordu ve Nāṣir-i Ḫusrav (*Safar-nāma*, s. 43, 46, 47) bunu Fâtımîlerin harp mûsikî âletleri arasında zikretmektedir. *Alf layla va layla* (I, 66, 323; II, 656; III, 150, 271, 274, 298)'de bu tas şeklinde *kuʾās* veya *kāsāt*, *ṭubūl* ("davul, trampetler") ile birlikte, savaş şabnelerinde, sık-sık zikredilir. Şimdi el zilleri tabak şeklindedir ve *şanc*, *zil* ve *kās* adları ile bilinir (Villoteau, *ayn. esr.*; Russel, *Aleppo*, I, 151). Villoteau Mısır zilinin çapını 24, 4 cm. olarak gösterir. Filistin zilinin bir örneği için bk. Sachsse (s. 66, levha 8). Askerî mûsikîde bu âletlerin sayısı için krş. mad. ṬABL-ḪĀNA. Bir buçuk asırdan beri, Türkiye zil imâlâtı ile

meşhûr idi ve her yıl İstanbul'dan binlercesi ihrâc edilirdi. Zil için orta çağda kullanılmış iki ad daha vardır ki, bunlar anılmağa değer: *ṣaffāḳatān* ve *musāfi.:*. Birincisi *Kitāb al-aġānî* (V, 75)'de bulunmaktadır ve İbn Ḥaear al-Haytamî (Berlin yazması, nr. 5517, 19b) bunu *ṣanc* („zil") ile mukayese eder. *Musāfiḳ* ve *musāfiḳa* kelimeleri *Glassarium Latino-Arabicum* (XI. asır) ve *Vocabulista in Arabico* (XIII. asır)'da *cymbalum* („zil")'un karşılığı olarak gösterilmiştir.

Çalpâre. Arapçada elleri birbirine vurmağa *ṣafḳ*, *safḳ*, *taṣfiḳ*, *tasfiḳ* ve *taṣfiḥ* denilir; bütün bu kelimeler „el çırpma" mânasına gelen ve ibrânî *ṣāpaḳ* (*Hezekiyel*, XXI, 17) ile akrabâ olan fiil köklerinden iştikak eder. Ağaçtan veya mâdenden bir levhaya *ṣafiḥa* denilirdi ve gâlibâ „çalpâre, şak-şak" mânasına gelen *muṣaffaḥāt* kelimesi bu kökten gelmektedir. Arap şâiri Labîd [b. bk.] ölülerine ağlamakta olan (*anvāḥ*) kadınların elinde *muṣaffaḥāt* bulunduğunu söyler. Çalpâre veya şak-şak için başka bir keleme Pedro de Alcala, *Vocabulista Aravigo* (1501)'da bulunmaktadır. Burada *maciqaif* (*chapas para tañer*) ve *mabiquif* (*tarreñas chapas para tañer*) kaydedilmiştir. Son kelimedeki *b*, şüphesiz yanlışlık ile, *c* yerine konulmuştur. Dozy bu iki kelimenin *musāfiḳ*'ın aynı olduğu, yalnız seslerinin yer değiştirdiği fikrindedir; fakat bunlara tekabül eden kelimenin *maṣāḳif* (müf. *miṣḥafa*) olması daha çok muhtemeldir; bunun ârâmî dilinde kökü *ṣeḳaf* („el çırpmak")'tır. Bk. bir de *Glossarium Latino-Arabicum* ile *Vocabulista in Arabico*'da *ṣaḳf* ve *ṣuḳūf* (*testa*). Yeni devirde *ṣuḳayfāt* rakkasların kullandığı küçük zillerdir (yâni frans. *castagnettes*). Bu şak-şakların bir tasviri için bk. *Kitāb al-buldān*, Bodleian kütüp., Or. 133, 11b. İran ve Türkiye'de bunlara *çārpāre* (harfîyen: „dört parça") veya *çālpāre* adı verilir (bk. H. G. Farmer, *Turkish Musical Instruments*, *JRAS*, 1936). Bu küçük ziller İbn Ḫaldûn (*NE*, XVII, 354) tarafından zikredilmiştir ve Villoteau (s. 981) bunlara Mısır'da *aḳlıġ* denildiğini söyler. Bunlar *kāsatān* (ihtimâl frns. *castagnette* ve benzeri kelimeler bundan gelmektedir) adı ile tanındıkları İspanya'nın dışında o kadar itibâr görmemiştir.

Nāḳūs adı ile bilinen ve vurularak çalınan levhalar ayrıca incelenmiştir (bk. mad. NĀḲŪS).

Vurma değnekleri. Bu eski müslüman mûsikîcilerinin bir çoklarının elinde görülen bir âlet olan *ḳażîb* „değnek, sopa")'dir. Bunun ne olduğunu tesbit etmek musikî âlimleri kadar şarkiyatçılar için de uzun zaman bir mes'ele olmuştur. Bu âlet gerek yer, gerek başka bir şey üzerine vurularak, âhenk te'mini için kullanılan bir değnek idi. İbn Ḥacar al-Haytamî (19b)'de *„ḳażîb* ile yastıklara (*vasā'id*) vurma (*żarb*) işi hakkında" başlıklı bir bölüm vardır. Bu, *Alf layla va layla*'de „sahte halîfe hikâyesindeki" bir hâdiseyi hatırlatmaktadır; burada, uşakları meydana çıkarmak için, bir yastık (*mudawwara*) kullanılır. Burton *mudawwara* için, „yastık" mânasını kabûl etmedi ve bunun yerine „tahta veya mâdenden dâire şeklinde bir levha, bir gong" ibâresini koydu Peygamberin *ḳażîb* sesinden (*ṭaḳṭaḳà*) hoşlanmaması ve aynı şeyin imâm al-Şâfi'î (*al-Ṣalāḥî*, var. 79) hakkında da nakledilmesi dolayısı ile, *ḳażîb*'in sesi hakkında az-çok bir fikir edinilmektedir. İḫvân al-Ṣafâ' (I, 91) ile İbn Zayla (235b) musikîde buna bir yer verirler; bununla berâber *ḳażîb* son zamanlarda kullanılmaz olmuştur ve yalnız heveskârlar ile halk arasında buna tesâdüf olunur. Filhakîka *muḳtażab* kelimesi gittikçe „nizamsız" veya „irticalî" mânasını almıştır.

Küçük çan, çıngırak. Kâse, çanak veya mahrut şeklinde çıngırağa arapçada en ziyâde *caras*, buna karşılık küre şeklinde olan çıngırağa *culcul* denilir. Diğer taraftan *caras* büyük bir çan (*campana*) ve *culcul* küçük bir çan, çıngırak (*tintinnabulum*) mânasında kullanılır; bunun sebebi ihtimâl birinci târihin büyük bir âletin çıngırakları, ikincinin de küçük bir âletinki için kullanılmasıdır. İslâmiyetten önceki devirde hayvanların boynuna küçük çan ve çıngırak takılırdı ve bir hadîse göre, Peygamber kervan çanlarının sesinden hoşlanmazdı ve „yanlarında bir *caras* bulunan bir topluluğun yanına melekler gelmez" (bk. msl. Muslim, *Libās*, hadîs 103) meâlinde bir hadîs rivâyet olunur. Bir levha, bir zincir veya bir ipin üzerinde toplanmış bir takım çanlara *ṭabla* denilir. Bu târih ihtimal ibrânî *ṭablā*'dan alınmıştır; bunun da menşe'i, çıngıraklar (kseriyâ tahta bir levha üzerine takılı olduğundan, yunanca τάβλα'dır. New York'ta (nr. 2659) bir *ṭabla* örneği vardır; bunda en büyük çıngırak 5,8×10 cm.'dir. İbn Zayla (234b)'nin bize öğrettiği üzere, savaş gürültüsünü arttırmak için olduğu gibi, düşmanı korkutmak için kullanılan çanlar da var idi *Alf layla va layla* III, 294)'de, Ġarîb ile kardeşi 'Acîb'in hikâyesinde, çanlar (*acrās*), çıngıraklar (*calāḳil*) ve bir de yuvarlak çıngıraklar (*ḳalāḳil*) taşıyan develer ile katırların bir muhârebesi görülür. Cervantes'e göre, İspanya Moriskoları bunların savaş musikîsi âletleri olarak kullanılmasına tahammül edemiyorlardı.

Çıngıraklar (*culcul*) küre biçiminde idi; *salṣal*, *dabdab* v. b. gibi, kelime menşe'ini bir ses taklidinden almaktadır. al-Ḫalīl (ölm. 175=791) bir defin (*duff*) kenarına tesbit edilmiş küçük zillerin (*ṣunūc*) sesini çıngırakların (*calācil*) sesine benzetiyordu (bk. Ḫvārizmī, *Mafātīḥ al-'ulūm*, s. 236). Gerçekten bu küçük çıngıraklar bâzan deflerin kenarlarına takılmıştır [bk. mad. DEF]. al-Muzarrid (VI. m. asır) nefesli çalgılara (*mazāmīr*) cevap veren def çıngıraklarından (*calācil*) bahseder (bk. *al-Mufaṣṣalīyāt*, I, 165). Bu *calācil* de, *ṭabla* şeklinde hayvanların da boğazına asılmakta idi ve Memlûkler zamanında, cânîlerin serpuşlarına da takılıyordu (al-Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I/II, 106). Bunlar seyyar şarkıcıların eşyâsının bir kısmını teşkil ediyordu ve bu şarkıcılar da tıpkı Talmud yahudiliğindeki deliler gibi (Jastrow, *Dict. Targ.*, s. 518), bunları serpuşları üzerinde taşıyorlardı (Buckingham, *Travels*, I, 100). İran 'da çana *zang* veya *darā* ve çıngırağa *zangula* veya *zangulīça* denilir. Türkiye 'de bunlara, sıra ile, *çan* ve *çıngırak* denilmektedir.

Kampanaların inkişâf ettirilmiş bir şekli araplar tarafından bilinmekte idi; onlar bu fikri yunanlılardan almışlardı. Bu âlet Mūristus [b. bk.]'un bir eserinde tasvir edilmiştir; bu müellif bunu yazıları hiç olmazsa IV. (X.) asırdan beri (*Fihrist*, s. 270) arapçada mâlûm olan Sā'ātus veya Sātus adlı bir mısırlıya medyûndur. Âlete *culcul al-ṣayyāḥ* („gürültücü çıngırak") veya *culcul al-ṣiyāḥ* („oktav çıngırağı"; krş *Mach.*, IX, 26) deniliyordu.

Çınlayan müsikî âletlerinden biri de *caġāna* veya *ṣaġāna* (>farsça *çaġāna*) idi. Bu âlet bir çok şekillerde bulunurdu Biri üzerine 100 kadar küçük çıngırak takılmış bulunan mâdenî bir tel çenberin takılı olduğu tahtadan bir sap şeklindedir. Bir resmi için bk. Niebuhr (levha XXVIII). Bir başka şekline mâdenî mahrût biçiminde küçük bir çardak takılmıştır; buna verilen *chapeau chinois* („çinli şapkası") adı bundan ileri gelmektedir. Bu çardağa ve ufkî üç veya dört kola küçük çıngırak ve ziller asılıyordu. Bu XVIII. asırda Avrupa askerî müsikîsine türklerden geçmiştir ve İngiltere 'de „Jingiling Johnny" adı ile bilinmektedir (bk. Farmer, *Rise and Development of Military Music*, resim 9. Türk âleti için bk. Wiltman, *Travels in Turkey* [1803]). Şark hıristiyanları bunun *mirwaḥa* (harfiyen „yelpâze" adı ile bilinen değişik bir şeklini kullanıyorlardı. Bu âlet Bonanni (s. 127, levha LXXXIX), La Borde (I, 282) ve Villoteau s. 1008—1010) tarafından tasvir edilmiş ve resimleri verilmiştir. Dördüncü bir şeklini tarîkat mensuplarınca kullanılan *dabbūs* teşkil eder. Bu âlet ağaç bir saptan ibâret olup, tepesine bir miktar zincir (*salāsil*) ile çınlamağa mahsûs olan ve gevşek bir şekilde zincir halkalarına takılmış mâdenî parçalar asılmıştır. 69. cm. uzunluğunda bir örneği New York 'ta bulunmaktadır.

Şakşaka. Bu âlet umûmiyetle *ṣaḥṣiḥa* adı ile bilinmektedir. İran 'da ve Türkiye 'de buna *kaşık* denilmekte olup, birbirine bağlanmış ve her biri iç çukurunda bir miktar küçük çanlar ihtivâ eden iki tahta kaşıktan ibârettir. Umûmiyetle buna bir sopa ile vurulur (bk. Advielle, s. 15 ve Lavignac, s. 3076).

Armonika ve „Glockenspiel". İḫvān al-Ṣafā' (I, 90 ses verici kaplara (*avānī*), çömlek (*ṭarcaharāt*) ve çanaklara (*carār*) işâret eder. Arapça armonika için umûmî ad *ṭusūt* idi ve İbn Ḫaldūn (ölm. 808=1406) küçük sopalar (*ḳużbān*) ile çalınan bu *ṭusūt* 'tan bahseder (*NE.* XVII. 354). İranlı İbn Ġaybī [b. bk.] çömlekten yapılan ve notaları her birinin içine konulan su seviyesi ile tâyin edilen *sāz-i kāsāt* (harfiyen: „kâseler sazı") 'ı tasvir eder (78, 81b; IX (XV.) asırda yaşamış bir arap müellifi armonikayı *kizān* („testiler") ve *ḫavābī'* („çömlekler") adları ile zikr ve su muhtevâsını kaydeder (Brit. Mus., Or. 2361, var. 173). İbn Ḥacer al-Haytamī (ölm. 973=1565) sırçalı çanaklar (*ṣīnī*) üzerine kamışlar (*aḳlām*) ile vurulmasını tasvir eder. „Glockenspiel" yalnız İbn Ġaybi tarafından, 81b; zikredilmiştir; kendisi bu âletten *sāz-i al-vāḥ-i fūlād* („çelik levhalar sazı") adı ile bahseder. Bu saz her biri ayrı bir ses veren 35 levha ihtivâ ediyordu.

Bibliyografya: Bk. mad. TABL ve bir de Sachsse (*ZDPV*, 1927); *Alf layla va layla* (Beyrut, 1880—1890); İbn Zayla, *Kitāb al-kāfī*, (yazm Brit. Mus., Or. 2361); Burton, *The Thousand Nights and a Night* (1885—1888); Bonanni, *Gabinetto armonico...* (1722); La Borde, *Essai sur la musique ancienne et moderne* (1870); İbn Ġaybī, *Cāmi' al-alḥān* (yazm., Bodleian, Marsh, 282).

(H. G. FARMER.)

ŞANC. [Bk. SANC.]

SANCAK. SANCAḲ, 1. bayrak, sancak (ar. *livā'*), bilhassa büyük eb'adda (*bayrak* [ar. *rāya* veya *'alam*]'tan daha mühim). Sancak, bir yerde toprağa saplanabildiği gibi, devamlı olarak bir binâya veya bir gemiye de çekilebilir; 2. (denizcilik istılahında) sancak, ikinci sancak, geminin sağ tarafı, sancak tarafı; 3. (eski) askerî tımar veya *ḫāṣṣ* (Osmanlı devletinde muayyen ölçüde); 4. Türkiye 'de idârî bölge; 5. sancak tikeni veya dikeni (*Burhān-i*

ḳāfī', trk. trc., s. 88,25 = *sincan tikeni* (bu nebat için bk. Barbier de Meynard, II, 101, burada kelime farsça olarak kabûl edilmektedir).

al-Ḳalḳaşandī (*Ṣubḥ al-aʿşā*, V, 458)'nin XV. asırda belirttiği gibi, *sancaḳ* (< *sanc-aḳ*) kelimesi *sanc-* (müellif, yanlış olarak, *sancı-* şeklinde göstermiştir) fiilinden gelmektedir ("bir silâhı veya ucu sivri bir şeyi düşmanın vücûduna veya yere saplamak"; krş. Ş. Sâmî, *Ḳāmûs-ı türkî*, mad.). Şark türkçesinde (Boudagov) ve hattâ sırpçada eski bir âriyet kelimede (Miklosich, *Die türkischen Elemente in den südost-europäischen Sprachen*, Wien, 1884, II, 50) görülen *sançak* şekli Orhun kitâbelerindeki *sanç-* fiilinden gelir (krş. Thomsen, s. 42; Radloff, s. 132). Krş. bir de F. W. K. Müller, *Uigurica*, II, 78,30, 86,18, Kazakçada *şanş-* (Radloff, *Wörterbach*, IV, 949) ve altaycada *şanış-* ve *çanış-* (Katanov, *Opıt izsledovania*, s. 429 ve 779) "sançmak, saplamak, dikmek, doğrultmak"; bk. Mahmud Kâşgarî (XI. asır), *Divān luġāt al-turk*, II, 171, 180, 182 ve III, 310.

Sancak kelimesi "sivri uç" fikrini ihtivâ eden bir kelime âilesine mensup bulunduğundan, bunlar (bâzan ses bakımından biç bir değişikliğe uğramadıkları hâlde), şu mânaları da ifâde edebilir: "zıpkın veya balık oku, çatal, sancı, karın ağrısı". Bu nevî iştikaklar için bk. *sançığ*, *sancıḳ*, *sancıḳ*, *çançḳı* (Tobol), *şanışḳı* (kazak.) *sancığı*, *sancı* (ve bundan Osm. *sancı-*). Buraya bir de Abu'l-Fidâ'da ve Houtsma tarafından neşredilen *Türkisch-arabischen Glossar* (Leiden, 1894, s. 80 ve ar. metin s. 29)'daki şahıs adı olan *sancar* (*yaṭ'an*a ile izâh edilmektedir) ilâve edilebilir ki, bu isim sâhibinin doğum yeri olarak gösterilen *Sincār*'dan (krş. *Recueil des Historiens des Croisades*, 1872, I, *Hist. Or.*, krş. fihrist, mad. *Sincar*). ziyâde, *sanc-* kökü ile ilgili olacaktır.

Sancak kelimesi bir çok yabancı dillerde kullanılmaktadır; son zamanlarda Balkan dillerine (krş. Miklosich, *ayn. esr.* ve bir de Saineanu, *Influenta Orientala*), daha önce, arapça (krş. Dozy, *Suppl.*; bk. bir de W. Marçais, *Le dialecte arabe de Tlemcen*, Paris, 1902, s. 270, atr. 90 v.dd.) ve farsçaya geçmiş olup, burada *Burhān-i ḳāṭı'* 'a göre "nişan, alem ve altın toplu iğne, kuşak" mânalarına gelmiştir. Yeni farsçada *sancāḳ* (aynen) sâdece bir "toplu iğneye" ("dikiş iğnesine" mukabil; krş. Nicolas, *Dict. français-persan*, bk. mad. "épingle") delâlet eder. Freytag, *sancak* kelimesinin farsça olduğunu söyler; türkler de bunu kelimenin farsça imlâsı (*s-n-c-ā-ḳ*) ile yazarlar; bunun aslını teşkil eden *sanç-* fiili ise, nâdiren *ş-* ile yazılmaktadır. Dikkate şâyân olan bir husûs da farsçada *direfş* kelimesinin "uç" mânasına kullanılmasıdır (bk. Hindouglo, mad. *pointe* ve *poinçon*). *Burhān-i ḳāṭı'* 'da *sancāḳ* 'ın değişik bir şekli olan *sancūḳ* şekli de gösterilmektedir. Eğer bu iranlılar tarafından bozulmuş bir şekil değilse, burada iranlılar tarafından kullanıldığından dolayı muhâfaza edilmiş olan eski bir türkçe kelimeyi görmekteyiz. *Sancūḳ* kelimesinin, türkçe *-uḳ* (*-ıḳ*) eki ile yapılmış bir şekil olarak, izâh edilmesi pek mümkündür; çünkü bu ek geçişli fiillerden ism-i mef'ul yapmak için kullanılır; yâni "sancılmış, dikilmiş". Fakat *-aḳ* eki yer adlarına delâlet etme temâyülü ile ("tesbit edilmiş" veya tesbit edilebilen bayrak mânasına daha çok uyar), çok erkenden kullanışa hâkim olmuş olacaktır.

Yukarıdaki iştikak ile ilgili teferrüattan anlaşılacağı gibi, kelimenin "ucu sivri direk üzerinde olan bayrak" mânasına kullanılmış olması daha çok muhtemeldir; fakat bu *sancāḳ* 'ın "bayraklı mızrak" (bu mâna Ḳalḳaşandī 'den gelmektedir; orada *rumḥ* ile karşılanmıştır) şeklinde izâhının imkânsız olduğuna delâlet etmez. Bunun dışında, ilk türk *sancak* 'ının şeklini tesbit etmek güçtür. Bunlar üzerine at kuyruğu (veya yak-kuyruğu, bk. Hammer, *Gesch. d. Osm. Reiches*, X, 365) takılmış bir sırıktan ibâret mi idi, yoksa eskiden beri doğrudan-doğruya bir bayrak mı idi? *Çalış* (veya *şalış*, İbn Ḫaldūn; metni için bk. Dozy, *Suppl.*, mad. *çālīş*; burada yanlış olarak: *ḫālīş*, Cevdet Paşa ve Ahmed Râsim, bk. *bibliyografya*) 'a benziyor mu idi? Belki de bu tâbirlerin mânası, bizim düşündüğümüzden daha az tahdit edilmişti ve yerine ve zamanına göre farklı kullanılıyordu. *Tuġ* [b. bk.] tâbiri umûmiyetle "at kuyruğu" mânasında anlaşılmakla berâber, Kâşgarî (I, 169 ve III, 92; trk. trc. III, 127)'ye göre, bundan yalnız "turuncu renkte ipek veya kumaştan yapılan bayrak" değil, hâkimiyetin diğer bir timsâli olan "kös ve davul" da anlaşılırdı. İbn Ḫaldūn hukümdarın *citr* 'i, daha doğrusu *çatr* (fars. "hukümdar şemsiyesi")'i ile türklerin *çatır* (Kâşgarî, I, 340), daha sonraları *çadır* 'ını karıştırmaktadır. Türkler farsça kelimeyi daha eski türkçe *çovaç* (türk kâğanlarının ipek şemsiyeleri) tâbirine tercih etmişlerdir (*çovaç* için bk. Kâşgarî, II, 149,17 ve III, 45,15; krş. Anad. *çoġaş* ("güneş ışığının düştüğü yer") ve Rabğuzi 'deki *cavaç* (Radloff, *Wörterb.*, IV, 59).

İlk şekli ne olursa-olsun, *sancak* her hâlde Selçuklularda **hükümdarlık alâmeti** olarak kullanılmıştır. İbn Bibī 'nin türkçe metninde (nşr. Houtsma, *Recueil*, III) bu tâbir dâimâ *sultan* ile birlikte kullanılır (*sultanın sancağı*). Burada (s. 135 v.d., 144, 169 v.d., 289.

357) bu tâbir müstahkem mevkilerin muhâsarası münâsebeti ile geçmektedir ki, kalelerin fethini müteâkip, sûrlarına sancak dikilmektedir. Bâzan (s. 135 v.d.) muhâsara edilenler teslime râzı oluyorlar ve belki de yağmaya karşı te'minat olarak, kendilerine *sancak* gönderilmesini ricâ ediyorlar. Sultanın sancağı yanında bulunması zarûrî değildir; tarihçi (s. 357) bize *beylerbeyinin* hukûmdarın sancağı ile nasıl sefere çıktığını anlatır.

Komşu beyler ve Selçukluların tâbileri uzun müddet onların imtiyazına hurmeten sancak taşımamışlardır, ancak Musul atabeyi Sayf al-Din Ġāzī b. 'İmād al-Din Zengi (ölm. 1149), başı üzerinde açılmış *sancak* taşıtan *aṣḥāb al-aṭrāf*'ın ilki olmuştur (İbn al-Aṯīr, *Hist. des Atabeks de Mossoul*, bk. *Recueil des hist. or. des Croisades*, II/II, 167).

Eyyûbîler de, selefleri gibi, hareket ettiler. Mısır sultanı al-Malik al-'Azīz 1198 yılında yeğeni al-Malik al-Mu'aẓẓam İsā Şam hâkimi olunca, kendisine „bütün dünyâya *açmak* üzere, *sancak* ile *livā'* göndermiştir" (*Kitāb al-ravżatayn*, bk. *Rec. des hist. des Croisades, Hist. Or.*, V, 117). Eyyûbî hânedânından bir kız ile evlenmiş olan ve Mısır sultanı ilân edilen türkmen Ayheg 1250 yılında bir sefere iştirâk etmiş ve onun için hukûmdar sancakları (*al-sanūcik al-sulṭāniya*) açılmıştır (bk. Abu 'l-Fidā', *Annales*, nşr. Reiske, IV, metin, s. 516 ve tercüme, s. 515). Memlûklerde bir *sancakdār* („hukûmdarın sancağını taşıyan") ile her hangi bir *'alamdār* arasında fark gözetilirdi (Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks*, Paris, 1923, s. XCVII). Daha sonra türkler zamanında Cezâyir'deki kullanılışta bu iki ıstılah aynı mânaya gelmiş olmalıdır; krş. *Mélanges René Basset*, II, 35.

Anadolu'da, Selçuklu hâkimiyetinin sonlarına doğru *sancak* yeni bir metbû olan ilk Osmanlı hukûmdarının temlik alâmetlerinden biri oluyor. 1280 yılında, Kareca-Hisar'ın Osman tarafından zaptından sonra, Âşık Paşazâde'ye göre (İstanbul, 1332, s. 8 v. d.), Sultan 'Alā al-Din III., Osman'ın yeğeni Ak-Timur vâsıtası ile, ona *sancak* ile takımını (*sancak yarağı*) göndermiştir; Neşrî'de farklı bir ifâde tercih edilmektedir (krş. Nöldeke, *ZDMG*, XIII, 1859, s. 207 v. dd.). Âşık Paşa-zâde'nin bu münâsebetle verdiği mâlûmâta göre, Osman böylelikle *sancak-beyi* olmuş ve o günden itibâren *ḫuṭba* onun nâmına okunmuştur (Karaca-Hisar'da ilk hutbe Dursun Fakîh tarafından okunmuştur). Aynı müellife göre, sancak'lar Ala-Şehir kumaşından yapılmakta idi (s. 56).

Müstakil sultan sıfatı ile Osmanlı hukûmdarları kendileri de gittikçe artan bir sayıda *sancak-beyleri* nasbetmişlerdir. Eski itibârını bir az kaybetmiş olan *sancak*, üzerinde dalgalandığı arâziyi de ifâde eder olmuştur; o zamandan beri merkezî idâre'nin askerî ve kazâî mümessilliğini üzerinde toplayan bir idârî teşekküle de ad olmuştur. *Sancak* umûmî olarak, bir dirlik (*diri-lik* „hayat, yiyecek, timar") veya daha sarih olarak, bir *ḫāṣṣ* (yılda 100.000 akçadan fazla hâsılâtı olan dirlik için kullanılan bir tâbirdir) ihtivâ eder. Üst tabakayı *beylerbeylerinin* büyük hassları ve daha alt tabakaları *ze'āmet*, *timār* ve *kılıç* gibi, ehemmiyetlerine göre sıralanmış, daha küçük timarlar teşkil ediyordu.

Sultan bâzan çocuklarını bir sancağın idâresine me'mûr ediyordu (d'Herbelot, *Bibl. Orient.*, V, 122; buna *sancağa çıkmak* denilirdi, Selânikî, s. 286) veya tekaüt edilen beylerbeyi ve vezirlerine *sancak* tahsis ediyordu (msl. bk. Naîmâ, II, 23; III, 336 ve tür. yer.). Tuğlu *sancak-beyi* veya *mîr-livâ*'ların ellerinde bulundurdukları bölgelerin üzerinde mülkiyet değil, yalnız *taṣarruf* hakları var idi ve kendileri bu bölgelerin *mutaṣarrıf*'ı bulunuyorlardı. XVII. asra kadar çıkan bu tâbir (Naîmâ, II, 23 s, 179 13 ve tür. yer.) sonraları idârede muayyen bir dereceye alem olmuştur (aş. bk.).

Bâzan *sancak-beyi* muayyen bir yıllık maâşı (*ulūfa*) olan bir me'mûrdan ibâret idi ve bunlara sancakların *sāliyāne* şeklinde verildiği tasrih edilirdi. Merkezden uzak olan Bağdad, Basra, Yemen, Habeş, Lahsâ ve Mısır sancakları ile Adalar denizindeki üç deniz sancağı ve, Kıbrıs sancağı böyle idi (Kâtib Çelebî, *Tuḥfat al-kibār*, var. 67 b).

XIX. asrın başlarında 25 eyâlete dâhil 290 *sancak* var idi.

Seferberlik hâlinde *sancak-beyleri*, kumandan sıfatı (*mîr-livā*) ile, tâbileri veya me'mûrları tarafından toplanmış olan bölüklerin başında, muayyen toplanma mahallerine giderlerdi (msl. Rumeli'de İsakçı ovası). Deniz sancakları bir gemi techiz etmek ve deniz seferinde bulunmakla (*deryaya eşmek*), bâzan da aynı zamanda kara harekâtına iştirâk etmekle (*karaya eşmek* mükellef idiler *Sancak* tâbiri ayrıca türk ve arap deniz kuvvetlerinde de geçmiş ve muhtelif lugatlerde görüldüğü üzere, çeşitli mânalar almıştır. Msl. Ali Seydî, *Resimli kâmûs-ı osmânî* (İstanbul, 1325), I, 55; arapça için krş Ben Cheneb, *Mots turcs*, s. 48. Brunot, *Notes sur le vocab. marit. de Rabat* (Paris, 1920), s. 80; bk. bir de *JA*, Kânûn II.—mart 1922, s. 109. İdâre dilinde *sancak* sözü, umûmileşmiş olan „bayrak" mânası ile değil, fakat eski bir tâbir olarak, „tevcih alâmeti" mânasına kullanılmaktadır; msl. bir *beyler-be-*

yi için (Vâsıf, *Tarih*, [1219], I, 81, 1175 yılına âit bir fermanda).

Mouradja d'Ohsson'a göre (bu mâlûmatın kaynağına işâret edilmemektedir), devletin eyâlet ve livâlara taksimi Murad III. (1574—1595) devrinde yapılmıştır (*Tableau général de l'Empire Othoman*, 1824, VII, 276 v. d.; J. v. Hammer, *Gesch. des Osman. Reiches*, IV, 237 v.d., 31). Bu ıslahat hakkında, gerek Peçevî, gerek Selânikî, hiç bir şey söylememektedir.

Sultan Mahmud II., yeniçerilerin ilgâsını (1826) müteâkip âyânı ortadan kaldırınca ; bu 1837 'de olmuştur), *sancak* veya *livâ* yahut *mutasarrıflık* 'lar, kesin olarak, basit birer idârî bölge mâhiyet'ni almıştır. Sancağın mutasarrıf veya vâlisi o zamandan beri bir sivil me'mûr olup, „livâ paşası" olan *mîr-livâ* 'dan ayrılmıştır.

Sancak veya *livâ* taksimi 8 teşrin II. 1864 tarihli *vilâyetler* (eski *eyâletler*) kanûnu (*sancak* 'ların idâresi, bâb IV ve V, mad. 29—37) ve 21 kânûn II. 1871 tarihli kanûn (*sancak* 'ların idâresi, mad. 35—42 ve 90) ile muhâfaza edilmiştir.

Büyük Millet Meclisi hukûmeti 1921 'de *sancak* veya *livâ* 'ları, ortadan kaldırmıştır. 1924 Teşkilât-ı esâsiye kanûnunun 89. maddesinde bu husûsta şöyle denilmektedir : „Türkiye coğrâfî vaziyet ve iktisâdî münâsebet nokta-i nazarından vilâyetlere, vilâyetler kazâlara, kazâlar nâhiyelere münkasemdir ve nâhiyeler de kasaba ve köylerden terekkûp eder".

Bibliyografya : Makalede zikredilen eserlerden başka bk. bir de Cevdet, *Tarih* (İstanbul, 1309), I, 30—33 (Vâsıf 'tan naklen ; fakat bu tarihçinin eserinin hiç bir neşrinde bu bâb bulunmamaktadır); Ahmed Râsim, *Osmanlı tarihi* (İstanbul, 1326—1328), s. 7 ; J. v. Hammer, *Des Osm. Reiches Staatsverfassung* (Wien, 1815), II, 277—280 ; Muḥammed al-Sarahsî *Şarḥ al-Siyar al-kabîr* (trk. trc. Mehmed Münib Ayıntâbî), İstanbul, 1241 (= 1825), I, 73 v.d. ; İbn Ḫaldûn, *Muḳaddima* (nşr. Quatremère), 1806. I/II, 46 v. dd. ; trc. de Slane (Paris, 1865), s. 48 v. dd. ; Ubicini, *Lettres sur la Turquie*[2] (Paris, 1853—1854), I, 44 v. dd. ; Belin, *Du régime des fiefs militaires en Turquie* (Paris, 1870 ; krş. *J A*, 1878) ; George Young, *Corps de droit ottoman* (Oxford, 1905), I, 36, 40 v d., 47, 56, 65 (o tarihlerde çıkan yeni kanûnlar için).

(İ. DENY)

SANCAK-I ŞERÎF. SANCAḲ-I ŞARÎF. Peygambere âit olduğu söylenen ve bilinen ve bugün İstanbul'da Topkapısarayı'nda muḳaddes emânetler arasında saklanan sancak *bayrak*) olup, *alem-i nebevî*, *alem-i şerîf*, *livâ-i saâdet* ve *livâ-i şerîf* adları ile anılmakta idi. Peygamber zamanında harplerde kullanıldığı sırada ise, bu sancak Ḳurayş 'in büyük bayrağına telmîhen ve Kureyşlilerce çok hızlı uçan „tavşancıl" kuşu demek olan 'Uḳāb ismi ile mârûf idi. D'Ohsson (*Tableau général de l'Empire ottoman*, II, 378 v. d.) 'un kaynaklara atfen bildirdiğine göre, Peygamberin beyaz ve siyah renkte bir çok bayrakları var idi ve bunlardan siyah renkte olanı 'Â'işa 'nin kapı perdesi vazîfesini görüyordu ki, *'uḳāb* tesmiye edilen ve muahharen **sancak-ı şerîf** diye tanınan işte bu idi. Peygamberin hayâtında her kumandan askerî bayrak taşıyor ve her biri mızrağı elinde olarak, kendi kıt'ası başında harp ediyordu. Bizzat Peygamberin iştirâk ettiği Bedr gazâsında ise, ilk defa Ḥamza sancak-ı şerîfi taşıdı ; daha sonra Mekke 'nin fethi günü 'Alî bu şerefe nâil oldu. Peygamberin ölümünden sonra, halîfe Ebû Bakr de islâmiyetin en mühim remîzlerinden biri olan bu sancağa karşı büyük tâzim göstermiş idi. İlk dört halîfe zamanında, kumandanlardan veya yüksek rütbeli emîrlerden biri, her tarafta tâzim gösterilen bu sancağı dâimâ ordunun önünde taşırdı. Şam 'daki Emevî halîfelerine ve daha sonra da Bagdad ve Mısır 'daki Abbâsî halîfelerine geçen bu sancak, Osmanlı hukûmdarı Yavuz Sultan Selim 'in Mısır 'ı fethinden sonra, Osmanlılara intikal etti (D'Ohsson, *ayn. esr.*, s. 383 v. d.). Sancak-ı şerîfin Kahire 'den İstanbul 'a nakli hakkında türlü rivâyet ve kayıtlar vardır. Bunlardan bâzılarına göre, Yavuz Sultan Selim, Mısır 'dan avdetinde, onu berâberinde getirmiştir (Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin saray teşkilâtı*, Ankara, 1945, s. 248). Ancak daha güvenilir kayıtlara ve kaynaklara göre (Süheylî, *Târîḫ Miṣr al-cadîd*, Müteferrika tab., var. 52 ve bundan naklen J. v. Hammer, trk. trc., V, 38 ; Silâhdar, *Tarih*, İstanbul, 1928, II, 14), Rodos muhâsarası sırasında Mısır vâlisi Hayır-Bay tarafından, Kanûnî Sultan Süleyman 'a gönderildiği merkezindedir. Silâhdar tarihinin *'uḳāb* ismini tasrih eylediği bu sancağın Hayır-Bay tarafından Yavuz Sultan Selim 'e gönderildiği yolundaki kaydında bir zühûl bulunması ve hâdiselerin seyrinden de anlaşılacağı vecihle, Kanûnî Sultan Süleyman yerine, Selim I. yazılmış olması muhakkak gibidir ve tarihî hakîkatlere daha uygundur. Buna mukabil, Âlî 'nin, kendi devrine âit ve sancak-ı şerîf ile ilgili olarak verdiği bilgiden anlıyoruz ki, Kanûnî Sultan Süleyman, Rodos fethinden sonra, sancak-ı şerîfi berâberinde İstanbul 'a getirmemiş, her sene hacılar ve „sürre alayı" ile berâber Mekke 'ye kadar gidip-gelmesini te'minen, Şam hazînesinde alıkoymuş ve bu hâl 1593 senesine, yâni

1001 tarihindeki Avusturya seferine kadar, devam etmiştir (*Kunh al-aḫbār*, basılmamış nüshadan naklen, Uzunçarşılı, *göst. yer.*). Bu tarihte Avusturya seferi münâsebetiyle Şam yeniçerileri ile birlikte ilk defa teberrüken muhârebe sâhasına gönderilmek üzere, getirtilip, Gelibolu yolu ile orduya, sadrâzam ve serdâr-ı ekrem Koca Sinan Paşa'ya gönderilmiş idi ki, İstanbul'a uğratılmadan gönderilmiş olması, ordu mensûplarını gücendirmiş, kendilerine itibâr edilmediğini, aynı zamanda sancak-ı şerîfe de hurmet gösterilmemiş olduğunu iddia eylemelerine sebep olmuş idi. Bu yüzden ertesi sene sancak-ı şerîf İstanbul'a getirtilip, oradan Macaristan'daki harp sâhasına gönderilmiştir. İki sene bu sûretle Şam'dan İstanbul yolu ile cepheye ve kış münâsebeti ile de tekrar aynı yoldan Şam'a gittikten ve gidiş-gelişinde hazînede saklandıktan sonra, 1595 senesinde seferden dönüşte enderûn-ı hümâyûnda alıkonulmuş ve bir daha Şam'a gönderilmeyerek, saraydaki emânetler arasında muhâfaza edilmiştir (Âlî ve Selânikî'nin basılmamış kısımlarından naklen Uzunçarşılı, *göst. yer.*). Bu tarihten sonra pâdişahlar ile ve onlar sefere gitmedikleri zaman sadrâzam ve serdâr-ı ekremler ile berâber, sancak-ı şerîfin sefere gönderilmesi âdet oldu. Pâdişah ile berâber ilk defa 1596 senesinde Eğri seferine götürülmüş ve bu esnâda sancağın yanında 300 kadar seyyid ve şerîf de berâber bulundurulmuş idi (Selânikî, *göst. yer.*). Sancak-ı şerîfin zamanla yıpranmış ve eskimiş bir hâle gelmesi sebebi ile, bu sıralarda yenilendiği, aslen siyah renkte bulunan sancak-ı şerîfin bâzı parçalarının da, yeşil ipekli kumaştan yapılan yenisinin üzerine, teberrüken dikildiği anlaşılmaktadır. Silâhdar tarihinin, „mürûr-i zamanla eczâ-i şerîfe mütoferrika olmağla devlet-i aliyyede aslına göre üç sancak-ı şerîf işletilip, her birine ikişer üçer kıt'a tâyin olunup, üç sancak etmişlerdir" kaydı da bunu te'yit etmektedir (Silâhdar, *göst. yer.*). Bu müverrihe göre, bunlardan biri mevkib-i hümâyûna ile gidip, hırka-i saâdet yanından ayrılmaz, ikincisi hazîne-i âmirede mahfûz bulunur ve icâbında vezîr-i âzam ve serdâr-ı ekrem olanlara verilirdi. Sancak-ı şerîfin sonradan aldığı yeşil renkten veya kılıfının da yeşil olmasından dolayı, XVIII. asırdan itibâren, yeşil sancak mânasına, „livâ-i hadrâ" diye anıldığı da görülmektedir (Subhî, *Tarih*, var. 7,170,220).

Seferlerde sancak-ı şerîfin vezîr-i âzam ve serdâr-ı ekreme teslimi, onun ordu ile birlikte teşyi ve istikbâli merâsim ile yapılır; pâdişah huzûruna kabûl ettiği vezîr-i âzama sancağı bizzat tevdî eder ve avdetinde de yine kendisi alırdı. Ordunun çadırlı ordugâha açılmasından bir müddet önce de, sandığından çıkarılarak, bir mızrak üzerine takılması kanûn icâbı idi (bu hususîtaki tafsilât için bk. Başbakanlık arşivindeki bir hatt-ı hümâyûndan naklen, Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 251). Sancak-ı şerîf merâsimlerinde muhtelif asırlarda, usûl ve kaideler bakımından bâzı farklar göze çarpmaktadır ki, Nîmetî efendi kanûn-nâmesindeki „Sancak-ı şerîf ihrâcı merâsimi" maddeleri ve XVIII. asra âit bir vesîkadaki „sancak-ı şerîf çıkarılırken yapılan merâsim" kayıtları bunun tafsilât ve teferrüâtını ihtivâ eder (bk. *Tarih vesîkaları dergisi*, sayı 4; Uzunçarşılı, *göst. yer.*).

Sancak-ı şerîfin hizmetinde ve muhâfazasında bulunanlara „livâ-i şerîf takımı" denilirdi. Tarihlerimizde de, seferlerde sancak-ı şerîf çıkarılması münâsebeti ile, bir çok kayıtlara rastlanmaktadır ve bunlardan bâzılarından bu hususîtaki kanûn-nâmelerde mevcut olmayan bilgiler elde edilmektedir. Msl. eğer pâdişah ordu ile bir yere kadar gidip, orada vezîr-i âzamı serdâr-ı ekrem yaparak, daha ileriye gönderecekse, o zaman sancak teslimi merâsimi yapılmakta idi. Nitekim 1683 te Mehmed IV.'in, ordu ile Belgrad'a kadar berâber gittikten sonra, vezîr-i âzamı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'yı harp sâhasına gönderdiği esnâda bu merâsim Belgrad'da icrâ olunmuş, şeyhulislâm ile Şeyh Vânî Efendi'nin de hazır bulunduğu bu merâsimde pâdişah, serdâr-ı ekreme: — „Sancak-ı şerifi sana ve seni Allaha emânet eyledim, yardımcın olsun" diye iyi temennilerde bulunmuş idi (Silâhdar, *göst. yer.*). Diğer taraftan, bu harplerin devamı sırasında, bilâhare Fâzıl Mustafa Paşa'nın muvaffakiyetli harp harekâtında bulunduktan sonra avdetinde, pâdişah Süleyman II. de sancak-ı şerîfi karşılamak üzere, Davud Paşa'ya kadar gitmiş ve sarayda vezîr-i âzamın elinden hurmetle bunu teslim alarak, mahalline göndermiş idi Sancak-ı şerîf için orduda ayrı bir çadır kurulduğu gibi, muhârebe sâhasından avdetten önce de, Davud Paşa'da buna mahsûs bir çadır kurulur ve pâdişah İstanbul'da ise, bu çadırda orduyu istikbâl ederdi. Seferlerde, Eğri seferinde de görüldüğü gibi, sancak-ı şerîf ile berâber „sancak-ı şerîf şeyhi" denilen ve seyyidlerden olan bir zât ile, bunun maiyetinde yine bir çok seyyidler bulunurdu. Muhârebe esnâsında ise, sancak-ı şerîf serdâr-ı ekremin önünde durur ve seyyidler ile hâfızlar bunun etrâfında Fetih sûresini okurlardı *Vekayi-i tarihiye* ve *Zubdat al-vaḳāyi*'den naklen Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 256). Bâzı seferlerde sancak-ı şerîf ile berâber hırka-i saâdetin de götürüldüğü görülmektedir. Sarayda harem kapı-

cılarından 40 kişi, sancakdar unvânı ile, sancak-ı şerîfin muhâfazasına me'mûr edilmişlerdi. Sancak-ı şerîf ihrâcı yalnız seferlere inhisâr etmez, bâzan İstanbul'da vukûa gelen mühim yeniçeri ve kapı-kulu isyânlarında da çıkarılarak, bütün halk âsîlere karşı bu sancağın altında toplanmağa dâvet olunurdu. Bu sûretle âsîlerin mâneviyatı üzerinde mühim bir te'sir yapılarak, isyân bastırılırdı. Msl. 1651'de ocak ağalarının tahakkümlerini ortadan kaldırmak ancak sancak-ı şerîf çıkarılması ile mümkün olabilmiş idi. 1687'de Mehmed IV.'i hal'eden kapıkulu ocaklarının İstanbul'da yaptıkları taşkınlıklar tahammül edilmez bir hâle gelince, hükûmet sancak-ı şerîfi çıkarmak ve bir işâret bekleyen halkın yardımını sağlamak sûreti ile, hâdiseyi bertaraf etmiş ve mes'ûlleri cezâlandırabilmişti. Kapı-kulu ocaklarını te'dîb için, sancak-ı şerîfin son defa ihrâcı 1826 (1241) senesindeki „vak'a-i hayriye" denilen, yeniçerilerin ilgâsı hâdisesinde olmuştur. Bu gibi isyânlarda yeniçerilerin: — „Yeniçeri olanlar Etmeydanında kazan başına gelsin" — diye bağırmalarına karşılık, pâdişah ve hükûmet tarafdarları da: —„Ümmet-i Muhammed'den olan sancak-ı şerîf altında toplansın!" — diye bağırırlardı. Hâkim olan inanca göre, 7 yaşından 70 yaşına kadar her müslümanın onun altında toplanarak cihâda iştirâk etmesi farz idi ve bu cihâd, devletin emniyet ve bekasını tehlikeye sokan iç düşmanlara karşı da icrâ edilebilirdi. Bu defa da pâdişah Mahmud II. kendisine sâdık lebeasını, âsî askerine karşı, Topkapı sarayından çıkarılarak, Sultan Ahmed câmii minberine dikilmiş olan sancak-ı şerîf altına çağırdı, âsîlerin kışlaları yıkılarak, bunlar kâmilen te'dîb edilinceye kadar, câmide bırakıldı (tafsilât için bk Es'ad Efendi. *Üss-i zafer*, s. 73 v.dd., 121 v.dd.). Topkapı sarayının, arz odası karşısındaki kapısı önüne dikilen sancağın dikildiği yere kimsenin ayak basmaması ve bu sûretle hurmetsizlik gösterilmemesi, ikinci meşrûtiyet inkılâbına kadar sağlanmış ve bunu te'min için, bu yerde nöbet bekletilmiş idi. Şimdi burada bu yerin hâtırasını muhâfaza eden bir taş bulunmaktadır. Osmanlı imparatorluğunun sancak-ı şerîften en son istifâde etmek istediği harp, birinci dünyâ harbi olmuş ve bu seferde sancak-ı şerîf çıkarılmak sûreti ile „cihâd-ı ekber" ilân edilmiş idi.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk Râşid. *Tarih*, I, 302 IV, 172; Vâsıf. *Tarih*, II, 309; Şemdânî zâde. *Mar'i-tavârih*. 1182 senesi vekayii Âsım. *Tarih*, II, 260 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Saray teşkilâtı* s. 248-260; Tahsin Öz, *Hırka-i saâdet dâiresi ve emânât-i mukaddese* (İstanbul, 1953); Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, fas. XIX; Abdullah Uygur, *Siyah sancak-ı şerîf* (*Resimli tarih* mecm., 1950, sayı 4).

(M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

SANCAN RAY. [Bk. ŞUCAN RAY.]

SANCAR. SANÇAR (T.), *sanç-ar*; *sanç-* („saplamak, sançmak") kökünden olup, Yaşar (*yaşa-r*), Kacar (*kaç-ar*) v. b. gibi, fiilin bu isim-fiil şekli bas isim olarak da kullanılmıştır. Kelime, ç sesinden dolayı, zamanla incelmiş ve ç sesi de sadalılaşmıştır. Bundan dolayı büyük Selçuklu hükümdarının adı Sancar sonraları Sencer şeklini almıştır. Bu hükümdar için bk. mad. SENCER.

SANDÂBİL. [Bk. SENDÂBİL.]

SANDAL. ŞANDAL, sandal ağacı. al-Nuvayrî'ye göre, bunun bir çok nevîleri vardır. Bunların çoğu, bilhassa ak, sarı ve kırmızı nevîleri, hoş kokularından dolayı, kokulu pudraların imâlinde ve tabâbette de kullanılır; diğer nevîleri ince tahta işçiliğinde (tavla, şatranç v.b.) kullanılır. Bugün cenûbî Asya'dan, „İndonezya adalarından" ve Afrika'dan Avrupa'ya idhâl edilen *Pterocarpus* kerestesi ince mobilya için, kalıntıları da renkli parça olarak kullanılmaktadır.

Bibliyografya: O. Warburg, *Die Pflanzenwelt*, II, 220; Abû Mansûr Muvaffak (nşr. Seligmann), s. 164 (tre. Abdul-Chalig Achundow, s. 227); al-Kazvînî, *Acâ'ib al-mahlûkât* (nşr. Wüstenfeld), I, 258; İbn al-Baytâr (tre. Leclerc), II, 383; E. Wiedemann, *Beiträge* (*SBPMS Erl.*, 1916, XLIX, 38 [Nuvayrî'den naklen]).

(J. RUSKA.)

SANEM. ŞANAM (A., cem. *aşnâm*), lugatlere ve tefsirlere göre, „Allah'tan başka tapılan şey" mânâsına gelir; bu kelime umûmiyetle taştan, tahtadan veya mâdenden yapılmış olup, bir hacmi bulunan şey mânâsına gelen *vaşan* (cem. *avşân*) kelimesinden ayrılır, hâlbuki *vaşan* kelimesi hemen-hemen „levha veya resim, tablonun" bir müterâdifidir. İbn al-Kalbî'nin *Kitâb al-aşnâm*'ında verdiği izâh budur. Arap lugatları bunun yabancı asıllı, *şanam* kelimesinden müştak bir kelime olduğunu bildirirler; fakat hangi dilden alınmış olduğunu kaydetmezler. Avrupa dilcilerine göre, bunun iştikakı ibrânî *şelem* („resim") kelimesinin iştikakının aynıdır. Taymâ'da bulunan arâmî kitâbede *ş-l-m* adlı bir ilâh bulunmaktadır. Daha fazla tafsilât için bk. J. Hehn, *Festschrift-Sachau* (Berlin, 1915), s. 36 v.dd. Bu kelime *Kur'an*'da 5 defa geçer (VI, 74; VII, 134; XIV, 38; XXI, 58 ve XXVI, 71)

ve hadîslerde, *vaşan* kelimesinden az olsa da, buna sık-sık tesâdüf edilir. İslâmiyetten önceki arapların taptıkları ve İbn al-Kalbî tarafından sayılmış olan putların tasvirine bakılacak olursa, *şanam* kelimesi çok çeşitli mâhiyetteki eşyâya verilmiş gibi görünmektedir. Hubal, İsâf ve Nâ'ila gibi bâzıları gerçek heykeller idi; Kâbe etrâfında dikilmiş olan diğer putlar da böyledir. Peygamberin, muzaffer olarak Mekke'ye girdiği zaman, bunları yıktırıp, ateş ile tahrip etmeden önce, gözlerine yayının ucu ile vurduğu nakledilir. Diğerleri, al-'Uzzā gibi, ağaçlar ile temsil edilmiştir ve bir çokları da, al-Lāt gibi, sâde taşlar idi. Taşların umûmiyetle Sâmî kavîmlerin taptıkları nesneler olduğu çok iyi bilinmektedir. Muhaddis al-Dārimî *Musnad*'nin ilk bölümünün başından itibâren, putperestlik devrinde, arapların şekli, rengi veya boyu itibârı ile dikkate değer bir taş bulur-bulmaz, tapılacak bir nesne olarak, bunu dikdiklerini söyler. *Nuṣub* (cem. *anṣāb*) denilen bu taşlar kurban kanları ile ıslatılıyordu ve husûsî bir ibâdet hareketi olarak, bunların etrâfında dönülüyordu. İbn al-Kalbî arapların taşları put olarak dikmek ile yetinmediklerini, fakat seyâhatleri sırasında böyle taşları idhal bile ettiklerini kaydeder. Bununla berâber *şanam* kelimesi „Allah" mânâsına gelmez; gâlibâ bunun dâimâ kötü bir mânası var idi. Bu sebepten dolayıdır ki, müşriklik devri şâirlerine isnât olunan şiirlerde bu kelime çok nâdir olarak bulunmaktadır. Bulduğum parçalar o kadar azdır ki, bunları burada sayabilirim. Bunlar Zayd b. 'Amr b. Nufayl (İbn al-Kalbi, *Kitāb al-aṣnām*, s. 22^2, = İbn Hişām, *Sīra*, s. 145^{10})'in, Rāşid b. 'Abd Allāh al-Sulamī (*Aṣnām*, s. 31^{10}, = *Ḥizāna*, III, 245^{12})'nin beyitleridir; bir de hepsinden daha ziyâde öğretici olan 'Abīd b. al-Abraş (*Dīvān*, nşr. Lyall, II, beyt 6 = *Aṣnām*, s. 63^4)'ın „ve ilâhları Ya'būb yerine bir put aldılar" beyti. İslâmiyetten sonraki şiirde, bu kelime al-Ḳūṭāmī (*Dīvān*, nşr. Barth, 23, beyt 25) ve İbn Ḳays al-Ruḳayyāt (nşr. Rhodokanakis, 61, beyt 27) tarafından mutâd „put" mânasında kullanılmıştır. Bibliyografyada zikredilen eserlerde pek çok arap putu adı ile bu husûsta eski arap edebiyâtından çıkarılabilecek her şey bulunacaktır. *Kur'ān*'da geçmişin putları olarak şunlar zikredilmiştir: Vadd, Suvā', Yaġūş, Ya'ūḳ ve Nasr. Peygamber zamanında, Hicaz'da hâlâ tapılmakta olan başlıca putlar dişi ülûhiyyetler olan al-'Uzzā, al-Lāt ve Manāt ile gâlibâ başlıca erkek put olan Hubal idi. Bunun heykeli kırmızı granitten idi.

Bu makalede putların sayılması yersiz olacaktır, zîra bunlara delâlet eden açık kelime gâlibâ *nuṣub* kelimesidir. Muhtelif putların, bir ülûhiyyet olmak hasebi ile, bilhassa kendilerine bağlı râhipleri (*sādin*, cem. *sadana*) var idi; ekserî hâllerde bunların vazîfeleri irsî idi ve puta tapanlar tarafından getirilen takdîmeleri kabûl ederler, kurbanlar keserler ve kurbanın kanı ile putu sularlardı. İbâdet devamlı değil idi, fakat gâlibâ, ilk ve son baharın başında olmak üzere, yılda iki defa yapılıyordu. O zaman puta tapanlar mutâd dönmeler sırasında, putlardaki iktidârın bir kısmını kendilerine geçirmek için, puta dokunuyorlar veya onu öpüyorlardı. Saygı gösterilen ülûhiyyetin yanına hacca gitmek husûsunda Sâmîlere has olan âdetin menşe'inde bu ibâdet bulunmaktadır. İlâhlar, her ne kadar mevzii bir mâhiyete sâhip ve bâzı kabîlelere mahsûs iseler de, başka kabileler, savaşların kesilmiş ve tâlik edilmiş olduğu „haram aylar" denilen zamanlarda, bunlara kadar gelmek için, çok uzun mesâfeler katediyorlardı. Bu sûretle, islâmiyetten çok önce, muhtelif arap kabîleleri bir birleri ile dâimî münâsebet hâlinde bulunuyorlardı. Gelişen islâmiyet, başlangıçtan itibâren, müşrik putperestliğin bütün izlerini kaldırmağa çalıştı ve bunda o kadar muvaffak oldu ki, hicrî II. ve III. asırda arapların eski hayatları ile meşgûl olan âlimler ancak çok az teferrüat derleyebilmiş'erdir. Bâzı putlar başka gâyeler için kullanılmıştır; msl. üzerine bir nevi tâc hak edilmiş beyaz bir mermer parçası olan ve Mekke ile Yemen arasındaki Tabāla'de tapılan Ẕu 'l-ḫalaṣa putu, İbn al-Kalbî zamanında (h. 200'e doğru), Tabāla câmiinin eşik taşı olmak üzere kullanılmış idi. Put olarak tapılan diğer taşlar Kâbe'nin köşe taşları olarak kullanılmıştır. Maḳām-i İbrāhīm böyle idi

Bibliyografya: İbn al-Kalbi, *Kitāb al aṣnām* (Kahire, 1332=1914); al-Azraḳi (Wüstenfeld, *Die Chroniken der Stadt Mekka*, Leipzig, 1858, I, 78, 84, 267 v. dd.); Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), sık-sık; 'Abd al-Ḳādir al-Baġdādi, *Ḫizānat al-adab* (Kahire, 1299), III, 242—246; Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums*² (Berlin, 1897); Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Qorāns*; Marquart ve de Groot (*Festschrift Sachau*, Berlin, 1915, s. 283 v. dd.); W. Robertson Smith, *The Religion of the Semites*.

(F. KRENKOW.)

ŞANHĀCA. [Bk. ŞANHĀCE.]

ŞANHĀCE. ŞANHĀCA, Berberîlerin büyük kabîleler topluluğunun kollarından biridir. İbn Ḫaldūn kelimenin telaffuzunun *zanāga*'ya yakın olduğunu tasrih eder. Hâlen iki şekil de bilinmektedir. Diğer yandan Şanhācalerin bölgesine budûd

olan Senegal 'in adı bunların adından gelmektedir.

Araplardan ve diğer bütün sâmî kavimlerden ayrı olan Şanhâcalerin bunlar ile hiç bir dil, ırk ve menşe' birliği yoktur. Garplı islâm nesep âlimlerinin fikrine göre, Şanhâcaler, uzak Magrib *naşmūda* 'leri ve küçük Kabîliya *Ketāma* 'leri gibi, Berr 'in oğlu Bernes 'li Şanhâc 'dan inmektedirler. Şimdilik bu topluluğun menşe'ini doğru olarak ortaya çıkarmağa yardım edecek, dil veya başka bir bakımdan, hiç bir isbat vâsıtası mevcut değildir. Aynı şekilde, Şanhâcalerin eski devirlerdeki hayat tarzları ve nerede oturdukları da bilinmiyor. Orta çağ boyunca adlarına sık-sık rastlanıyor; yaşadıkları sâha iki Magrib 'e, yâni orta Magrib ve uzak Magrib 'e ve Sahrâ 'ya kadar uzanıyordu; bunlar arasında o zaman tam mânası ile göçebe hayâtı sürenler bulunduğu gibi (bunların bâzıları zamanımıza kadar göçebe hâlinde kalmışlardır; bilhassa Hoggar Tuaregleri), eskiden de göçebe hayâtı sürdükleri iddia edilemeyen, Telkātaler gibi, yerleşik bayat sürenler de vardır.

Şanhâcaler diğer büyük bir topluluğa, orta çağın ikinci yarısında onların yerine geçecek olan Zenātalara [b. bk.] muhâlif idiler. Bu izâhata göre, Şanhâcalerin parlak devri, orta çağın ilk yarısı, daha doğrusu IV., V. ve VI. (X., XI., XII.) asırlardır. Bu devir, tarihin aydınlığına çıkan, İbn Ḫaldūn 'un birinci ve ikinci soydan Şanhâcaler diye mütâlea ettiği Şanhâcalerin devridir. Tabi'î burada soy mefhûmunun kullanılışı üzerinde son derece ihtiyatlı davranmanın zarûretini söylemeğe lüzûm yoktur. Bununla berâber dikkate almak lâzımdır ki, bir çok ahvâlde bu zümrelerden birine mensûp Şanhâcalerin, diğer zümreden olan Şanhâcalerin yardımını te'min etmek istemeleri, aynı soydan gelmiş olmanın gerektirdiği karşılıklı yardımı hatırlatır.

[Şanhâcaler, eski devirlerden zamanımıza kadar Magrib 'de oturan halkın büyük bir kısmını teşkil etmişlerdir. Bütün berberî halk hakkında olduğu gibi, bunlardan Şanhâcaler hakkında da en geniş ve teferrüatlı bilgiyi veren İbn Ḫaldūn, Magrib 'deki her dağda ve ovada bu büyük kabîleye mensûp topluluklardan birinin bulunduğunu, Şanhâcalerin bütün berberî kabîlelerinin üçte biri kadar olduklarını kaydeder. Şanhâcalerden bir kısım olan Telkātaler İfrîkıye ve İspanya 'da, ve Mâssufa [Māsufa] ile Lamtūnalar ise, Magrib 'de devletler kurmuşlardır ki, bunların tafsilâtını da bize İbn Ḫaldūn vermektedir (*'Ibar*, II, 1—86)].

Birinci soydan olan Telkātaler X. asırda, Kabiliya bölgesi hâric, bugünkü Kosaalina eyâletine tekabül eden orta Magrib topraklarını işgâl ediyorlardı. Yerleşik olarak oturanlar ve bilhassa Banî Zîrî sülâlesi orada, başlıcası Cezâyir 'in cenûbundaki Aşîr [bk. mad. EŞÎR] olan merkezler te'sis veya tanzim etmişlerdir. Kayravān 'da Fâtimîlerin siyâset'ne bağlı kalarak, bütün X. asır boyunca Kurtuba emevîlerinin garptaki komşuları Zenātalara karşı mücâdele ettiler. Fâtımîlerin Mısır 'a hareketleri onların faâliyetlerini şarka yöneltti. Bundan sonra Zîrîler sülâlesi Kayravān 'da Fâtımîler adına hukūm sürdü. Bir ihtilâf Ḳal'a Hammâdîleri [b. bk.] devletinin doğmasına yol açmıştır ki, bu devlet XI. asrın ikinci yarısından itibâren son derece zayıflamıştır. Bu iki küçük hukûmet Muvahhidlerin şarkî Berberiye 'ye doğru tazyikları sırasında, XII. asrın ortasında ortadan kalkmıştır. Şanhâca adını taşıyan küçük bir topluluk Cezâyir 'in cenûb-ı şarkîsinde zamanımıza kadar yaşamağa devam etmiştir.

İkinci Şanhâca soyu, X.—XI. asırlarda Trablus 'un cenûbu ile okyanus arasındaki çölde oturan büyük göçebeler tarafından temsil edilmiştir. En mühim kabîleler, Murâbıtlar [b. bk.] adı altında, Berberiye 'nin ve İspanya 'nın siyâsî ve dinî tarihinde ehemmiyetli bir rol oynamış olan ve *„lişām* 'lı" (*lişām* adlı bir nevi yaşmak bağlayan) Lamtūnalar ile Massūfalardır. al-Bakrî, bunların çöldeki hayat tarzları, yiyip içmeleri ve harp usûlleri hakkında tafsilât vermektedir. Tuaregler de bunlara dâhildir.

Fas 'ta Atlas dağları civârındaki vâdilere ve Sūs şehrine yerleşmiş olan daha az kudretli topluluklar da aynı Şanhâca soyuna mensûp idi: bunlar Lamṭa ve Gazzūla göçebeleri ile yerleşik hayat süren Haskūralerdir. Sonuncular Muvahhidler hareketine iştirâk ettiler.

Nihâyet üçüncü bir Şanhâca soyu, uzak Magrib 'de al-Ḳaṣr civârında Şāviya ovalarında, Tāzā mıntakalarında ve Rîf 'te dağınık olarak yaşamış olmalıdır. Bu son yerde, yâni Rîf 'te Boṭṭuyya ve Uryağol Şanhâcaleri zamanımıza kadar kalmışlardır. Aralarında şimâlî Fas 'lı kabîlelerin dağılmış bulunduğu iki *„leff*" 'ten biri de Şanhâca adını taşımaktadır.

Bibliyografya: İbn Ḫaldūn, *al-'Ibar* (kısmî trc. de Slane); ayn. mll., *Histoire des Berbères*, metin I, 194, trc. II, 1 v.dd.; al-Bakrî (Cezâyir, 1911), s. 164 v.dd., trc. (1913), s. 310 v. dd.; al-İdrîsî, *Nuzhat al-muştāḳ* (kısmî nşr. ve trc. Dozy ve de Goeje); ayn. mll., *Şifat al-Maġrib* (*Desc. de l'Afrique et de l'Espagne*, metin, s. 57—59, trc. 66—69); Fournel, *Les Berbères* (Paris, 1875); G. Marçais, *Les Arabes en Berbérie du XIe au XIVe siècle* (Paris, 1913). [İbn 'İẕārî al-Marrākuşî, *Kitāb al-bayān al-muġrib fi 'l-*

aḫbār al-Andalus va'l-Maġrib (Leiden, 1948), 228, 249, 292, 296 ve tür. yer.; 'Abd al-Vāḥid al-Marrākuşī, *al-Mu'cib fī talḫīṣ aḫbār al-Maġrib* (Kahire, 1949), bk. fihrist].

(G. MARÇAIS.)

[Bu madde NEŞ'ET ÇAĞATAY tarafından ikmâl edilmiştir].

SĀNİSARÎ. [Bk. SÂNÎSERÎ.]

SÂNÎSERÎ. ŞĀNİSARİ, MAVLĀNĀ, (? — 1417), asıl adı Aḥmed olup, Şeyḫ Naşīr al-Dīn Maḥmūd Çirāġ i Dihlī (ölm. 757=1356)'nin talebesidir. İlim ve takvâda zamanında kimse onun mertebesine erişememiştir. Timur (ölm. 807=1404)'un muvâsalat haberi Dehli'de yayılınca, ulemânın ekserîsi şehri terketti, fakat Şānisarī. adamları ile, orada kaldı ve Timur tarafından hapsedildi. Çok geçmeden, şöhreti yayılmış olduğundan ve Timur bunu öğrenmiş bulunduğundan, kendisini serbest bıraktı ve kızgınlığı geçince, onu reſâkatine aldı. Sarayda *Hidāya* müellifi 'Alī b. Abī Bakr al-Farġānī al-Marġīnānī (ölm. 593=1197 'nin neslinden olan Şeyḫ al-islâm ile Şānisarī 'nin teşrifatta hangisinin takaddüm edeceği hususunda bir münâkaşa olmuştur. Timur Şeyḫ al-islâm tarafını tuttu ve *Hidāya* müellifinin kalefi olduğu için, tefevvuk hakkının ona âit olduğunu söyledi. Şānisarī bunun hayret edilecek bir şey olmadığını, zîra Şeyḫ al-islâm'ın *Hidāya* müellifinin başlamış olduğu hatâları devam ettirdiğini söyleyerek, mukabele etti. Bunun üzerine Şeyḫ al-islâm çok kızdı ve hatâlara bir delîl istedi. Şānī-Sarī de bu iş için talebelerini tavzih etti. Fakat Timur, teessüfe şâyân hareketlere müncer olabilecek olan münâkaşayı durdurdu. Timur, Hindistan'ı terkedince, Şānisarī de Dehli'den ayrıldı ve ölümüne kadar (820=1417), tedriste bulunduğu Kālpī'ye yerleşti ve Kālpī'de defnedildi.

Eserlerinden en meşhûru *Ḳasīda dālīya*'sidir.

Bibliyografya: 'Abd al-Ḥaḳḳ Dihlavī, *Aḫbār al-aḫyār*, s. 142; Āzād Bilgramī, *Subḥat al-marcān*, s 37; Şiddīḳ Ḥasan, *Abcad al-'ulūm*, s. 892 ve *Ḥadā'iḳ al-ḥanafiya*, s. 313 (M. HİDAYET HOSAYN.)

SANTA MARİAT-ÜL-GARB. SANTA MARIA DE ALGARVE, a. SANTAMARİYA AL-GARB, şark Santa Maria (arap. Şantamarîyat al-şarḳ veya Şantamarîyat İbn Razīn, bugün Albarracin, krş. *İA*, I, 294, v.d., İspanya'da Teruel eyâletine bağlı şehir)'sından ayırmak için, garp Santa Maria (Meryem)'sı denilen mahal Portekizlilerin Endülüs'ün cenûb-i garbîsinde arapça ismi olan Algarve (=al-Ġarb, krş. *İA*, I, 299)'yi muhâfaza ettikleri kısmında bulunan eski müslüman şehridir. Bu şehir çok defa, Kap Santa-Maria'nın şimâl-i garbîsinde, Lizbon'dan Villareal de São Antonio hudut istasyonuna giden demir-yolu üzerinde, Villareal de São şehrine 56 km. mesâfede bulunan ve küçük bir Portekiz limanı olan Faro'daki Şantamarîyat al-Ġarb ile karıştırılır. Santa Maria de Algarve'nin arapça nisbe şekli Şantamarī (krş mad. AL-A'LAM AL-ŞANTAMARİ)'dir.

Santa Maria de Algarve müslümanlar devrinde merkezi Silves (a. Şilb) olan eyâlete tâbi idi. Burası Emevî halîfesi Sulaymān al-Mustaʿīn'in 407 (1016)'ye doğru idâresini meridalı Abū 'Oşmān Sa'īd b. Hārūn adında aslı mechul bir kimseye teslim edinceye kadar, orta ehemmiyette, küçük bir şehir idi. Abū 'Oşmān Sa'īd b. Hārūn, yeni merkezinde müstakil bir emîr gibi hareket etti ve 434 veya 435 (1042/1043)'te ölümüne kadar, böylece hukûm sürdü. Ölümünden sonra, yerine oğlu Muḥammed geçti ve al-Mu'taşim unvânını aldı; bu zat, 444 (1052)'te Santa Maria küçük emîrliğini, İşbîliye (Sevilla) hukümdarlığına ilhâk eden Abbâdilerden Abū Amr al-Mu'taḍid tarafından tahtından uzaklaştırıldı. Şehri güzelleştiren ve ona bir çok âbideler vakfeden iki Abbâdî emîr'nin kısa istiklâl devri esnâsında, İdrīsī, Yāḳūt ve Ḳazvīnī'nin tasvirlerine inanılırsa, şehirde diğer bir mabed ile çok güzel sütunları bulunan bir de kiliseden başka bir ulu câmi var idi.

Santa Maria de Algarve, XII. asırdan tibâren, İşbîliye'nin kaderine tâbî oldu ve 1249—1253'te Sancho II. tarafından zapted lerek, kat'î bir şekilde, portekizlilerin eline geçti.

Bibliyografya: al-İdrīsī, *Nuzhat al-muştāḳ* (kısmen nşr. ve trc. Dozy ve de Goeje, *Şifat al-Maġrib*, trc., s. 179, metin, s. 217); Yaḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), bk bu kelime; al-Ḳazvīnī, *'Acā'ib al-maḫlūḳāt* (nşr. Wüstenfeld), II, 364; Abu 'l-Fidā', *Taḳvīm al-buldān* (nşr. Reinaud ve de Slane), s. 168; İbn Faḍl Allāh al-'Omarī, *Masālik al-abṣār* (trc. Faqnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb*, Cezâyir, 1924, s. 87) Lerchundi ve Simonet, *Crestomatia arábigo-española*, s. 55; R. Dozy, *Histoire des Musulmans d' Espagne*, II. 261; IV, 300 v.dd., ayn. mll., *Scriptorum arabum loci de Abbadidis*, II, 123 210 v. d., David Lopes, *Toponymia arabe de Portugal* (*Revue Hispanique*, Paris. 1902. ayrı basım, s. 28 v. dd.), ayn mll., *Os Arabes nas obras de Alexandre Harculano*; *Notas marginaes de lingua e historia portuguesa* (Lizbon, 1911), s. 78 v. dd.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

SANTAREM, arapça ŞANTARİN (nisbesi: Şantarînī), Estremadura bölgesinde bir Por-

tekiz şehri olup, Lizbon'un şimâl-şimâl-i şarkîsinde, buraya 67 km mesâfede ve 104 m. rakımda, Tajo nehrinin sağ kıyısı üzerinde bir tepeciğin yamacındadır. Bu şehir Romalıların kadîm Scalabis veya Praesidium Iulium'u olup, yeni adını, nehrin menbâ cihetine 50 km. mesâfede Thomar'da 653'de öldürülüp, nehre atılan azîze İrene (Santa İrene)'den almaktadır. Bu azîzenin cesedi Santarem'in önüne kadar gelip, burada durmuş ve adı bu mahallin adı olmuştur. Bütün müslüman İspanya coğrafyacıları Santarem'i bölgenin merkezi olarak zikrederler. İdrîsî'ye göre, buranın tepedeki kalesi zaptedilemezdi; şehrin diğer kısımları Tajo boyunca yayılmış idi.

Yarım-adanın cenûb-i garbîsi ile aynı zamanda fethedilen şehir hâzan Emevî halîfeleri hâkimiyetine karşı isyân etti; bu arada al-Nāṣir'in emri üzerine, ḳā'id Aḥmed b. Alyâs tarafından 316/928'de zaptedildi. Birkaç sene daha sonra, 327/938'de şehir, Umayya'nın kardeşi Aḥmed'i işgâl ettiği vezirlik vazîfesinden hemen azletmiş olan halîfe 'Abd al-Raḥmān III.'a karşı Umayya b. Iṣḥāḳ'ın isyânına sahne oldu. Umayya, Leon kıralı Ramiro II. ile birleşti ise de, Santarem halife kuvvetleri tarafından ondan kurtarıldı. Müteâkip asrın sonunda, şehir ve arâzisi, Evora ve Lizbon ile birlikte, Badajoz'lu Eftasîler (krş. *IA*, IV, 193 v.d.) tarafından kurulmuş olan müstakil hukümdarlığın bir kısmını teşkil ediyordu. Bu hânedânın sukutunda (485 = 1092/1093), Santarem Castilya kıralı Alfonso V. tarafından zaptedildi ise de, Murâbıt kumandanı Sîr b. Abî Bakr b. Tāşfîn tarafından, Badajoz ve Algar memleketi ile aynı tarihte, 504 (1111)'te, tekrar ele geçirildi. Bu fetih, meşhûr saray münşîsi İbn 'Abdūn (krş. *IA*, V, 693 v.d.) tarafından kaleme alınan ve tarihçi al-Marrākuşî'nin metnini bize intikal ettirdiği bir mektup ile Murâbıt hukümdarı 'Alî b. Yūsuf'a bildirildi. Santarem, Murâbıtların sukutuna kadar, müslümanların elinde kaldı ve ilk Portekiz hukümdarı Alfonso Henriquez tarafından, 542 (1147)'de, Lizbon, Cintra, Alcacer do Sul ve Evora gibi, diğer Portekiz şehirleri ile birlikte, kat'î olarak zaptedildi.

580 (1184)'de, Santarem'deki hıristiyan askerî birliklerinin Aljarafe'ye akını ve kaybedilmiş olan toprakların tekrar ele geçirilmesi için İşbiliye'den gönderilen bir müslüman ordusunun mağlûbiyeti neticesinde, Muvaḥḥid (b. bk.) sultanı Abū Ya'ḳūb Yūsuf b. 'Abd al-Mu'min Portekiz'e karşı bir seferi bizzat idâre etmeğe karar verdi ve bu maksatla geniş hazırlıklarda bulundu. Seneniu başında Marrākuş'tan hareket edip, Cebel-i Târık'tan Algesiras ve İşbiliye'den geçti. Oradan, o sırada şâyân-ı dikkat derecede tahkim edilmiş olan ve bir çok askerî birlikler tarafından müdâfaa edilen Santarem üzerine yürüdü. Şehir önündeki kuşatma uzun sürdü ve Muvaḥḥid sultanı, ihtimâl bir ok isâbeti ile yaralandı ve yaraya tahammül edemeyerek 18 rebiülâhır 580 (28 temmūz 1184)'de ölünce, muhâsara kaldırıldı. O zamandan beri, şehrin tekrar zaptı için müslümanların hiç bir teşebbüsü tarihçiler tarafından kaydedilmiş değildir.

Santarem'de doğmuş olan meşhûr müslümanlar arasında 542 (1147/1148)'de ölen ve *al-Ẓaḫīra* (bunun için bk. F. Pons Boigues, *Ensayo bio-bibliográfico sobre los historiadores y geógrafos arábigo-españoles*, Madrid, 1898, s. 208 v. dd., nr. 171) müellifi Abu'l Ḥasan 'Alî b. Bassām ve 517/1123—1124)'de ölen (krş. İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān*, Kahire tab., s. 331 v.d.) şâir Abū Muḥammed 'Abd Allāh b. Muḥammed b. Şāra al-Bakrî al-Şantarînî zikredilebilir.

Bibliyografya: al-İdrîsî, *Nuzhat al-muştāḳ* (nşr. ve trc. Dozy ve de Goeje), metin s. 186; trc. s. 225; Abu'l-Fidā' *Taḳvīm al-buldān* (nşr. Reinaud ve de Slane), s. 172; *BGA*, fihristler; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 327 (Kahire, 1324, V, 300; E. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb* (Cezayir, 1924), s. 92; J. Alemany Bolufer, *La Geografía de la Península Ibérica en los escritores arabes* (Granada, 1921), s. 112; İbn al-'İẕārî, *al-Bayān al-muġrib* (nşr. Dozy), II, 211; (trc. Fagnan), II, 327; al-Marrākuşî, *al-Mu'cib* (nşr. Dozy), s. 52, 117 v. dd., 185 v. dd.; (trc. Fagnan), s. 63, 138 v. dd., 222 v. dd.; İbn Abî Zar', *Ravż al-ḳırṭās* (nşr. Tornberg), s. 105, 139 v.dd.; İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-'ibar* (Bulak tab.), VI, 241; (trc. de Slane), *Histoire des Berbères*, II, 205; *al-Ḥulal al-mavşiya* (Tunus tab., s. 120; İbn al-Aşîr *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), VIII, 268; XI, 70, 332; kısmi tercümesi için bk. Fagnan, *Annales du Maghrib et de l'Espagne*, s. 323, 557, 603; al-Mas'ūdî, *Murūc al-ẕahab* (nşr. Barbier de Meynard), III, 72; al-Maḳḳarî *Analectes*, I, 440; Florez, *España Sagrada*², XIV, 420, 429 v.dd. (*Choronicon Lusitanum*), XXIII, 331,333 (*Chronicon Conimbricense*); R. Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne*, II, 347; III, 56; ayn. mll., *Recherches*³, I, 167, II, 443—480; F. Codera, *Decadencia y desaparicion de los Almoravides en España* (Zaragoza, 1899), s. 11 ve 242 v.d. (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

SANTİAGO. ŞANT YĀḲUB (Abu'l-Fidā' da: Yāḳū), isp. Santiago, frns. Saint-

Jaques de Compostelle, hıristiyan İspanya'nın en meşhûr hacc mahalli ve bir vakitler Galicia kıralllığının hukûmet merkezinin arapça yazılmış şekli. Burası denizden 228 m. yükseklikte, Vigo ile La Corogne arasında ve Finisterre burnunun garbında bulunmaktadır. Efsâneye göre, yarım-adada *İncil*'i vaaz etmek üzere, buraya yakın olan sâhile ayak bastığı rivâyet olunan, İspanya'nın koruyucusu ve hıristiyanlığın öncülerinden kadîm Jacobus'un vücûdu burada bulunmaktadır. V. (XI.) asırdan önce Santiago'da arap müellifllerinin oldukça mufassal bir şekilde bahsettikleri meşhûr bir kilise var idi. *al-Bayān al-muġrib* müellifi, müslümanlar için Kâbe ne ise, hıristiyanlar için bu kilisenin aynı şey olduğunu söyler.

387 (997) yılında Ḥâcib al-Manṣûr b. Abî 'Āmir Kurtube'den Santiago'ya karşı, Dozy'nin vak'anüvis İbn al-'İẓārī'ye dayanarak, mufassal bir hikâyesini verdiği mühim bir sefer yaptı. 2 şâbanda (10 ağustos) ahâlisinin boşaltmış olduğu şehir, müslüman ordusu tarafından zapt olunarak, tahrip edildi. Sâdece bu azîzin mezarına dokunulmadı. Galicia kıralı Bermudo II, XI. asır başında Santiago'yu müslümanların elinden alarak, bu ziyâret mahallıne eski vüs'atini iâde etti. Bugünkü büyük kilise Alphons VI. zamanında, XI. asrın sonlarında, al-Manṣûr tarafından tahrip edilmiş olan mukaddes mahallin temelleri üzerinde inşâ olunmuştur.

Bibliyografya: al-İdrîsî, *Ṣifat al-Maġrib* (nşr. Dozy ve de Goeje), metin, s. 173, frs. trc., s. 207; Abū 'l-Fidā', *Taḳwīm al-buldān* (nşr. Reinaud ve de Slane), Paris, 1840, s. 182 v.d.; Yāḳūt, *Mu'cam*. (nşr. Wüstenfeld), bk. fihrist; E. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb* (Cezâyir, 1922), s. 117 v.d. ve 149 v.d.; E. Saavedra, *La geografia de España del Edrisi* (Madrid, 1881), s. 76; İbn al-'İẓārī, *al-Bayān al-muġrib* (nşr. Dozy), II, 316 v.d.; (frns. trc. Fagnan) s. 491 v.d.; al-Maḳḳarī, *Nafḥ al-ṭīb, Analectes...*, I, 270; R. Dozy, *Histoire des musulmans d'Espagne*, III, 228 v.d.; Steven Runciman, *Geschichte der Kreuzzüge* (München, 1957), I, 87 v.d.; Carl Erdmann, *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens*² (Stuttgart, 1955), s. 292, not 133.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

SANÜSİ. [Bk. SENÜSİ.]

SAPANCA (eski yazılışı: Sabanca), Türkiye'nin Marmara bölgesinde bir göl ve bu gölün cenûp kenarında kaza merkezi bir kasaba.

Sapanca gölü, şark-garp istikametinde uzunluğu 17 km., şimâl-cenûp istikametinde âzamî genişliği 5,5 km., mesâhası 46,9 km² ve deniz seviyesinden ortalama yüksekliği 33 m. olan ve fazla suyunu şimâl-i şarkî ucundan çıkan Çark deresi ile Sakarya ırmağına boşaltan bir tatlı su gölüdür. S. Erinç tarafından, 1947/1948 senesinde yapılan ölçüye göre, gölün çanağı garp-şark istikametli bir çukur şeklinde olup, en derin yeri 61 m.'ye varmaktadır. Sapanca gölü, şimâlindeki tepelik arâzi ve cenûbundaki dağlar ile, aynı durumda bulunan İzmit körfezinin devâmı olup, göl ile körfez arasında, oluk şekilli bir çukur ova yer almakta, bu ovanın uzunluğu 17 km.'ye, genişliği ise 8 km.'ye varmakta, fakat gölün garp ucuna yakın Büyük Derbent civârında çok darlaşmaktadır; gölün şarkında ise, sözü geçen çukur sâha Adapazarı ovasına açılmakta, gölün ucu ile Sakarya ırmağı arasında 4,5 km. mesâfe bulunmakla berâber, Sapanca gölünü Sakarya'ya boşaltan Çark suyu doğrudan-doğruya ona kavuşmayıp, şimâle doğru akarak, ancak 31 km. ötede ırmağa dökülmektedir.

Gölün ve yanındaki kasabanın adı üzerinde çeşitli rivâyetler ileri sürülür. Seyyah Evliyâ Çelebî, izmitli bir „koca"nın buradaki orman ve çalılıkları açıp „saban yürüttüğünden" Sabancı Koca adlı bir köy meydana geldiğini ve Sabanca adının bundan türediğini ileri sürer. Bununla berâber, Sapanca adının çok daha eski devirlere gitmesi muhtemeldir: gölün cenûbunda yükselen dik yamaçlı ve ormanlık dağ kütlesi (Geyve boğazı ile Bozburun arasındaki Samanlı dağlarının en yüksek zirvesi olan Keltepe (1608 m.) buradadır) orta çağ müellifleri tarafından Siphoces (G. Pachymeres, nşr. Bekker, II, 332[8]), Siphon (Anna Komnena, nşr. A. Reifferscheid, II, 72[23]), Sophon (Kedrenos, *Hist.*, nşr. Bekker, II, 371, 628; Skylitzes, s. 710; Niceph. Bryenn, s. 77, 79, 82; Michael Att., s. 189; Theophanes, s. 619) adları ile zikrediliyordu ki, bu dağın şimâl etegindeki gölün ve bu gölün kenarındaki kasabanın adının bundan iştikak ettiği kabûl edilebilir. Amien Marcellin (XXXVI, 3, 8)'in göle verdiği Lacus Sumoneusis adının, L. Suphonensis ara şekli ile, yukarıki isimden türediği âşikârdır (krş. W. Tomaschek, *SB. Ak. Wien*, 1891, CXXIV, nr. 8, s. 7). Bununla berâber, göle Boane ismi de verilmekte idi (Anna Komnena, *göst. yer.*, Βοάνη λίμνη). Diğer taraftan, eski Osmanlı kaynaklarında göle Ayan gölü ismi verildiği görülür. Gölün garp kıyısına yakın bir yerde Ayan adlı bir kale ve köy bulunduğu bilinmektedir. Leunclavius (*Hist. musulm. turcorum*, s. 47, 15)'te Lacus Ivanus şekli görülür. F. Babinger, Iyān şeklinin, başa gelen εἰς (ç eki ile, Sabanca adına menşe' ola-

bileceğini ileri sürer. Selâniki tarihinde gölün adı Ayaz şeklinde yazılmış olup, bunun Ayân isminin istinsâhı sırasında bozulmuş olduğu anlaşılmaktadır.

Sapanca gölünün şarkta Sakarya nehrine ve garpta İzmit körfezine yakınlığı ve Sakarya'nın geçtiği Adapazarı ovası ile Körfez arasında hiç bir tabi'î ârızanın bulunmaması, coğrafyacıları adı geçen nehrin evvelce Karadeniz'e değil, Geyve boğazından çıktıktan sonra, garba dönerek, Sapanca gölü çukuru yolu ile, İzmit körfezinde Mermara denizine dökülmüş olabileceği ve daha sonra, cenûptaki dik yamaçlı ve bol yağış alan dağlardan inen sellerin getirdiği moloz lar yüzünden, garp mecrâsının Büyük Derbent civârında tıkanıp, nehrin şimdiki Adapazarı ovasına yayıldığı ve şimâle doğru taşarak, nihâyet Karadeniz'e döküldüğü düşüncesine sevketmiştir [bk. mad. SAKARYA]. Aynı durum, daha ilk çağdan itibâren, Sakarya'yı doğrudan-doğruya Sapanca gölüne ve buradan da İzmit körfezine bağlayacak bir kanal açılması fikrinin ortaya atılmasına da sebep olmuştur. Bilindiğine göre, ilk defa Plinius (*Epist. libri, ad Trajan*, nşr. R. C. Kukula, Leipzig, 1912, 41., 42. ve 61., 62. mektuplar). Bithynia vâlisi iken, eski mecrâ izlerinin bulunduğuna dikkat ederek (*ayn. esr.*, s. 290, 28), imparator Trajan'ı göl ile körfez arasında bir kanal açmağa iknâ etmek istemiş idi. Osmanlılar zamanında Sakarya—Sapanca gölü—İzmit körfezi kanalının açılmasına ilk defa Kanûnî Sultan Süleyman devrinde mimar Sinan tarafından teşebbüs edilerek, Sapanca gölü ile İzmit körfezi arasında 20.000 zirâ yerin tesviye edildiği, fakat muhârebeler yüzünden, işlerin yarıda kaldığı bildirilmektedir (J. v. Hammer, VII, 164). İkinci teşebbüs Murad III. devrinde 999 (=1591) yılına rastlar (Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, s. 666'da bulunan 909 tarihi bir tab'ı hatâsıdır). Tersânenin kereste ihtiyâcının aşağı Sakarya ve Sapanca havzasındaki büyük ormanlardan kolayca te'min edilmesi, hattâ gemilerin mahallinde yapılmasını sağlayacak böyle bir kanalın açılması için, önce mahalline mimar ve mühendislerden mürekkep bir hey'et gönderilmiş gerekli ölçüler yaptırılmış (krş. *Cihannümâ*, *göst. yer.*), sâbık Budin hazîne defterdarı Ahmed Efendi kanal inşâsı işlerine „emin", Mustafa Efendi kâtip tâyin edilmiş, işlere nezâret etmek ile de Sokullu Mehmed Paşa'nın oğlu Hasan Paşa vazîfelendirilmiş, amele veya ırgat te'mini için muhtelif beyler-beyilere tâmimler gönderilmiş, fakat başlayan işler gûyâ gemi inşâsının o sırada daha mühim olduğu ileri sürülerek, eslında ise bu işi iltizâm eden vezîr-i âzam Sinan Paşa'yı çekemiyenlerin pâdişah nezdindeki telkinleri yüzünden, bu teşebbüsten bir netîce alınmamıştır (Selânikî, *Tarih*, İstanbul, 1281, s. 289). Daha sonra Mehmed IV. devri başlarında 1064 (1654) senesinde bu mes'ele tekrar hatıra gelerek, Hindî-zâde adlı bir mühendise keşif yaptırılmış, fakat işe başlanamamıştır (Vâsıf, *Tarih*, Kahire, I, 104). Bundan sonra Mahmud I. (1730—1754) devrinde, İstanbul'a kolay zahîre, odun, kereste v.b. te'min edileceği gerekçesi ile Sapanca gölü, İzmit körfezine birleştirilmek istenmiş ise de, mahallî eşrâfın engel olmaları yüzünden, vazgeçilmiştir. Mustafa III. devrinde 1174 (1760) senesinde Sapanca gölü ile körfezi birleştirilmek üzere, yeniden teşebbüse geçildi ise de, kış geldiği ve mülk sâhipleri güçlük çıkarttığı için, bundan da vazgeçildi. Böylece, bir çok defa ele alınmış olan teşebbüslerden bir netîce çıkmadı (krş. Baron de Tott, *Mémoires*, Amsterdam, 1784, I, 97). Zamanımızın şartları mes'elenin şimdi başka bir yönden ele alınmasını gerektirmektedir. Hızla büyüyen İstanbul'un içme suyu ihtiyâcını yakın bir gelecekte mahallî imkânlar ile te'min etmek mümkün olamayacağı ileri sürülerek, Sapanca gölünden, hattâ Sakarya'dan İstanbul'a ve İzmit körfezi kıyısında gelişmekte olan sanâyî bölgesine su getirmek tasavvurları ortaya atılmaktadır. 1943 senesinden beri İzmit selüloz ve kâğıt fabrikalarına Sapanca gölünden borularla su getirilmektedir.

Evliyâ Çelebî, Sapanca gölünün çevresini 24 mil (Kâtib Çelebî'ye göre: 15 mil), derinliğini çok yerde 20 kulaç olarak bildirmekte, göl etrâfında 76 köy bulunduğunu, gölde 70—80 kayık bulunup, bunlar ile karşıdan-karşıya insan ve yük taşındığını ve balık tutulduğunu bildirir. Daha eski kaynaklarda da, gölde bol balık bulunduğu zikredilir. Bugün, Sapanca gölünde bir kaç motörlü tekne ile yelkenli kayıklar bulunur ve gölde sazan, kızılkanat ve tatlı su kefalı v. b. balıklar tutularak, İzmit ve İstanbul'a gönderilir. Son yıllarda elektrik işleri etüd idâresi tarafından yapılan ölçmelere göre, gölün kış aylarında yükselerek, en yüksek seviyeye mart-nisan aylarında ulaştığı ve en düşük seviyen'n de yaz sonu ve sonbahar başlarına rastladığı (bu'arlaşmanın da henüz fazla oluşu ve menbâların fakirleşmesi yüzünden) görülmekte, en alçak ve en yüksek seviyeler arasındaki fark 0.75—1.40 m. arasında oynamaktadır.

Sapanca kasabası, aynı adlı gölün cenûp kenarında, gerideki dik yamaçlı ve ormanlık dağ'arın eteğinden göle doğru hafif meyil ile inen satıh üzerinde kurulmuştur. Ka-

sabanın yerinde bulunmuş olması muhtemel eski iskân merkezi hakkında mevsuk bilgiye sâhip bulunmuyoruz. Osmanlı tarihinin başlangıcında göl yakınlarındaki Ayan kalesinin 723 (1323)'te (başka bir rivâyete göre 713'te), Orhan Gâzî devrinde, Akça-Koca tarafından fethedildiği kaydedilir. Sapanca'nın daha sonra Bolu üzerinden Amasya ve Erzurum'a giden yol üzerinde bir konaklama yeri olarak geliştiği anlaşılıyor. Kanûnî Sultan Süleyman zamanında (962 Rüstem Paşa, mimar Sinan'a burada bir câmi, hamam ve „170 ocaklı bir han" yaptırdı. 1050 (1640)'deki Erzurum seyâhatinde buradan geçen Evliyâ Çelebî, 1.000 evli, mahsûlü bol bir kasaba olarak tavsif ettiği Sapanca'da Pertev Paşa'nın yaptırdığı hanı da Sinan'ın eseri olarak zikreder. İzmit'ten gelen yol, Sapanca'dan geçtikten sonra, gölün cenûb-i şarkîsinde doğrudan-doğruya göl üzerine inen yamaçlar yüzünden hemen kıyıdan geçiyordu: Kâtib Çelebî (*Cihannümâ*, s. 666) Bolu yolunun burada yarım mil su içinden geçtiğini (ve suların kabarık olduğu zaman „üzengiye çıktığını") kaydeder ki, bu târif XIX. asrın ilk yarısında Charles Texier tarafından hemenhemen aynı şekilde („bir saat kadar gölün kumları üzerinde gidilerek sular eğer kolanına kadar çıkar", *Asie Mineure*, s. 87) tekrarlanmıştır; daha ötede Bolu'ya gitmek için, ya „Ada-nâhiyesi" — Sakarya köprüsü — Hendek — Düzcepazarı yolu, yahut da Geyve boğazı — Taraklı — Göynük — Mudurnu yolu (*Cihannümâ*, s. 673) tâkip ediliyordu. 1890 senesinde Sapanca'ya gelen demir-yolu, yukarıda sözü geçen dar kıyıdan yarma açılmak sûreti ile geçirilmiştir. Demir-yolunun inşâsından sonra kara yolları bir müddet ihmâl edilmiş ve hemenhemen geçilmez olmuş ise de, Cümhûriyet devrinde, motörlü vâsıtaların gelişmesi sebebi ile, münâkalenin ağırlık merkezi yeniden kara yollarına intikal etmiş ve Bolu yolu gölün dar kıyısından değil, yamaçların gerisinden geçirilmiştir ve kasabanın 7 km şarkında Geyve boğazı vâsıtası ile Bilecik — Eskişehir veya Göynük — Ankara'ya giden yol, Bolu caddesinden ayrılmaktadır. Bununla berâber, İstanbul — Ankara yolu üzerindeki münâkale faâliyetinin pek ziyâde artmış bulunması, Devlet kara-yolları idâresini, bu yola daha kısa, daha dönemeçsiz ve daha az ârızalı bir güzergâh tesbitine zorladığı için, bugünkü İstanbul — Ankara yolu artık Sapanca kasabasına uğramayarak, gölün şimâlinden geçirilip, doğruca Adapazarı'na yöneltilmiş. böylelikle Sapanca gölü cenûbundan ve kasabadan geçen yol üzerinde münâkale kesâfeti eski ehemmiyetini kısmen kaybetmiştir.

Bugünkü Sapanca elma, kiraz, şeftâli, ayva v. b. ağaçlarının yayıldığı meyva bahçeleri arasında kurulmuş olup, demir-yolu başlıca iskân sâhası ile göl arasından (istasyonun Haydarpaşa'ya uzaklığı 123 km.), yeni kara yolu ise, sözü geçen sâhanın cenûbundan kasabanın İstanbul'a uzaklığı 124 km.) geçmektedir. Millî mücâdele yıllarında Sapanca zarar görmüş, 1921 senesinde, 16 mart — 21 hazîran arasında yunan işgâli altında kalmıştır. Sapanca kasabasının nüfusu 1935'te 2.855 iken, 1960'ta 5.788'e yükselmiştir. 1960'ta kasaba 5 mahalleye ayrılan 1034 ev ihtivâ ediyordu.

XVII. asırda Sapanca, Kapudan paşa eyâletine bağlı Kocaeli livâsı içinde bir kazâ merkezi idi. O sırada bu kazâ içinde bir Ada köyü ve „Ada nâhiyesi" (*Cihannümâ*, s. 673)'nden bahsedilmekte olup, XIX. asır ortalarında kazâ merkezi buraya (Adapazarı) nakledilmiş ve Sapanca buna, nâhiye olarak, bağlanmıştır. Adapazarı'nın Kocaeli'nden ayrılan Sakarya vilâyetine merkez olmasından sonra, 1957'de Sapanca yeniden kazâ hâline getirilmiştir. 1960 sayımına göre, Sapanca kazâsının nüfusu 13.114'e varmıştır.

Bibliyografya: Evliyâ Çelebî, *Seyahat-nâme* (İstanbul, 1314), II, 171 v. d., V, 74; Kâtib Çelebî, *Cihan-nümâ*, s. 666, 673 v.d.; J. Otter, *Voyages*, I, 6; P. Lucas, *Voyage*, I, 204 v. d.; Fr. La Boullaye-Le Gouz, *Voyages et Observations* (Paris, 1653), burada Sacabangi şeklinde yazılmıştır; R. Pococke, *Description of the East* (London, 1745), II, 95; C. Ritter, *Kleinasien*, I, 669 v.d.; J. A. Kramers, *Asia Minor* (Oxford, 1832), I, 138; James Morier, *Journey through Persia*... (Loodon, 1812), s.408 (Köprülü devrinde açılması düşünülen kanal hakkında). Remi Aucher-Eloy, *Relations de voyages en Orient* Paris, 1843), II, 376; W. Ainsvorth, *Travels and Researches* (London, 1842), II, 25; J. v. Hammer, *Umblick auf einer Reise nach Braussa* (Budapeşte, 1818), s. 128—142 (kanal tasavvuruna dâir bilgiler ile); Charles Texier, *Description de l'Asie Mineure*, I, 51; X. Hommaire de Hell, *Voyage en Turquie* (Paris, 1859), I, 23 (bunun için bk *Courrier de Constantinople*, 29 mayıs 1847 ve *Das Ausland*, 1885, nr. 18, s. 415—418). — Resimler: Leon de Laborde, *Voyage du Syrie*... (Paris, 1838), XVII. cüz, levha. — Kanal tasavvuru hakkında bk. J. Söle, *Mitteilungen des Vereins der Geographer der Univ.* (Leipzig, 1911) I, 36—56; C. Ritter, *Kleinasien*, I, 669 v. d.; *TOEM*, 1328, III. 948 v. d.; J. B. Tavernier, I, 6; Alberi, *Relazioni*. III. seri, I, 420; Vâsıf, I, 162, sene 1177=1758 (kezâ

Hammer, *ayn. esr*, s. 177). — Selânikî, *Tarih* (İstanbul, 1281), s. 277, 282 v. d.; krş. Leunclavius, *Hist. Musulm.*, 47, 18; J. v. Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, I, 96, 380; VII, 243 (Selânikî den naklen); F. Taeschner, *Das Anatolische Wegenetz* (Leipzig, 1924), s. 93 v. d., 245; W. M. Ramsay, *Historical Geography of Asia Minor* (London, 1890), s. 188; E. Lahn, *Türkiye göllerinin jeolojisi ve jeomorfolojisi* (Mâden tetkik arama enstitüsü nşr., B. 12, Ankara, 1948), s. 44—47; Mehmed Cemâl, *Anadolu* (İstanbul, 1337), s. 197; C. Risch, *Der Sabandjasee und seine Umgebung*. (*Pet. Mitt.* Gotha. 1909), LV, tür. yer.; S. Erinç, *Sapanca gölünün derinlik haritası ve morfometresi* (*Türk coğrafya dergisi*, Ankara, 1949, sayı XI—XII, s. 139 v. d., gölün bir derinlik haritası ile berâber); Hâmit İnandık, *Adapazarı bölgesinin hidrolojisine dâir bâzı notlar* (*IX. coğrafya meslek haftası, 1954. Tebliğler ve konferanslar*, İstanbul, 1955, s. 101—105); ayn. mll., *Adapazarı ovası ve çevresinin jeomorfolojik etüdü* (*İstanbul üniv. coğr. enst. dergisi*, İstanbul, 1952/1953, sayı 3—4, s. 107—138, resimler ile); I. H. Uzunçarşılı, *Sakarya nehrinin İzmit körfezine akıtılması ile Marmara ve Karadeniz'in birleştirilmesi hakkında vesîkalar ve tetkik raporu* (*Belleten*, Ankara, 1940, IV, sayı 14/15, s. 149—174).

(BESİM DARKOT.)

SAR. [Bk SER.]

SÂR. ŞÂR, daha doğrusu, hemze ile, ŞA'R (A.), öç, intikam demek olup, arapçada kendisinden öc alınacak katil ve öcü alınacak maktûl mânalarına da gelir. —İslâmiyetten önceki araplarda, bilhassa göçebe hâlinde yaşayanlarda, cezâ vermeğe ve verilen cezâyı infâz etmeğe yetkili bir merci bulunmadığından, her ferd kendi hakkını kendi müdâfaa etmek veya aramak zorunda idi. Bu durumda şahsa, âileye veya topluluğa karşı işlenen cürümler, bilhassa adam öldürme, ancak şahsen veya şa'sın mensûp bulunduğu âile veya topluluk, kabîle tarafından karşılanabilirdi ki, bu da araplar arasında, bâzan her türlü içtimâî bağların üstünde sayılan ve öyle hissedilen öç (*şâr*) müessesesinin meydana gelmesine sebep olmuştur. Çünkü öç alma duygusunun mevcût olmaması ve bunun gerektirdiği vazîfelerin yerine getirilmemesi âile veya kabîlenin dağılması netîcesini doğurabilirdi. Umûmiyetle, belki de netîcelerini hesâba kattıkları için, adam öldürmekten çok çekinen araplar, ancak *şâr* bahis mevzûu olduğu zaman, cidden kan dökücü olmaktadırlar.

İslâmiyetten önceki ve kısmen de sonraki araplarda bir kimse öldürülürse onun en yakın erkek akrabâsı, msl. baba ise oğlu, torunu veya bir kimsenin dayısı, kız kardeşinin oğlu v.b. onun öcünü (*şâr*), öldüreni öldürmek sûretiyle, almakla mükellef idi Bu şahsa, islâmî kısas hukûmlerinde de kabûl edildiği üzere, *valî* veya *mavtûr* (<*vitr*, „öç, intikam") denilir. Bir yerde katili bilinmeyen bir maktûl bulunursa, oranın sâhibi olan kabîle ferdlerinin cürmü işlemediklerine dâir yemin etmeleri gerekirdi. Maktûl tarafı buna karşılık yemin ederse, o yerin sâhibi olan kabîlenin yemîni hukûmsüz kalır ve onlar maktûlün öcünü (*şâr*) ödemeğe mecbûr olurlardı. Öç (*şâr*), öldürülen bir kimse için, bâzan katilin mensûp olduğu kabîleden, içtimâî mevkî bakımından maktûle müsâvi derecede bulunan bir kimsenin öldürülmesi şeklinde alınmış olurdu. Fakat ekseriyâ, hiç olmazsa mühim hâdiselerde, msl. Şanfarâ [b. bk.]'nın öcünde olduğu üzere, bir kimseye karşılık yüz kişi öldürülebilir veya öldürülmek istenebilirdi. Hattâ bâzen, babası Kinda meliki Ḥucr'ü öldürenlere karşılık, oğlu büyük şâir İmru' al-Ḳays [b. bk.]'ın yaptığı gibi, kalabalık bir kabîleyi tamâmiyle mahvetmek isteyenler de olmuştur (bk. msl *al-Aġâni*[3], IX, 88 v. dd.). Bir öcün (*şâr*) alınması, tabiî olarak, karşı tarafta mukabil öç alma duygusunu uyandırıyordu. İslâmiyetten önce araplar arasında çıkmış olan savaşlar, bu sebeple, nesiller boyunca devam etmiştir. Çünkü bir savaş, msl. 40 sene devâm eden Dâḥis ve Ġabrâ' savaşları (bk. *IA*, IV, 722[b], mad. GATAFÂN, at yarışları muhârebesi), bir öç dâvasından çıkmış olmasa bile, ilk çarpışmadan sonra, hemen bir öç dâvası hâline gelirdi ve her öç de yeni bir öcü gerektirirdi; kabîledaşlık, akrabâlık v.b. sebepler ile de, tarafların sayısı gittikçe artardı. Bundan dolayı msl. Durayd b. al-Ṣimma —„her zaman kanımızı ebediyete kadar öc almağa çalışan öç sâhiplerinde görürsün... Öç almak için bize baskın yapılır ve felâkete uğrarsak, onlar öçlerinden şifâ bulurlar, yâhut biz öç almak için baskın yaparız. Böylece sonsuz zamanı (düşmanlarımız ile) aramızda iki bölüme ayırdık, (bizden öç alınan) bölüm geçer-geçmez (biz öç aldığımız) bölümde bulunuruz" (bk. *Dîvân al-ḥamâsa*, şerh al-Tabrizî, nşr. M.M. 'Abd al-Ḥamîd, Kahire, ts., II, 312 v.d.; şerh al-Marzûḳî, nşr. Aḥmed Amîn ve 'Abd al-Salâm Hârûn, Kahire 1372=1951, II, 825 v.d.) diyebilmiştir.

Öç (*şâr*) islâmiyetten önce arapları te'sîri altında tutan en kuvvetli ve şiddetli duygu idi. Başka bütün his ve ihtiraslar bunun yanında sönmeğe mahkûm olurdu. Msl. yukarıda anılan İmru' al-Ḳays, babasının öldürüldüğü haberin

aldığı zaman, kendisi reddedilmiş bir oğul olduğu hâlde, her şeyi unutup, öç almağa koyulmuş idi. Bunun gibi hiç bir akrabâlık duygusu da öç (*şâr*) duygusundan daha kuvvetli olamamıştır. Arap şiirinde öç için yakın akrabâlarını öldürmüş olanların acı duygularını anlatanlara tesâdüf olunur. Hattâ azadlı bir kölesi için kardeşini öldürüp, öcünü (*sâr*) almış olan bir kimse bile vardır. Aradan geçen zamanın uzunluğu öç alma duygusunu unutturmağa kâfi gelmez. Bunun gibi, öc vazîfesinin sonradan öğrenilmesi de bu duygunun meydana çıkmasına engel ve vazîfelerinin terkedilmesine sebep olmaz. Nitekim, msl. meşhûr şâir Ḳays b. al-Ḫaṭîm (b. bk.), henüz pek genç iken, annesinin saklamasına rağmen, babasının ve dedesinin öldürüldüklerini ve öçlerinin alınmadığını tesâdüfen öğrenince, her türlü çârelere baş-vurarak, öcünü almağa muvaffak olmuştur (bk. msl. *al-Aġânî*[3], III, 2 v.dd.).

Üzerine *şâr* düşen kimse, bu husûsta nakledilen rivâyetlerden anlaşıldığına göre, öcünü alıncaya kadar, şarap içmeyeceğine, zevcesi dâhil, kadınlara yaklaşmayacağına, bâzan da başını yıkamayacağına yemin ederdi veya yemin etmeden bu hareketlerden sakınırdı. Bir çok şâirler, öçlerini aldıkları için, artık şarabın kendilerine „helâl" olduğundan bahsetmişlerdir (bk. msl. İmrü' al-Ḳays, *Dîvân*, şerh Ḥasan al-Sandûbî, Kahire, 1358=1939, s. 152; Ta'abbaṭa-Şarran. *Dîvân al-ḥamâsa*, şerh al-Marzûḳî, II, 838; III, 24 v. dd.; krş. Maḥmûd Şukrî al-Âlûsî, *Bulûġ al-arab fî ma'rifat aḥvâl al-'arab*, Ka'ire, 1343 =1925, III, 24 v. dd.). Burada kullanılan tâbirler araplardaki öç müessesesinin dinî bir mâhiyeti olduğunu da düşündürebilir.

Araplarda *şâr* ile ilgili değişmez âdetlerden biri de, maktûl için, intikamı alınıncaya kadar, kadınların mâtem tutmamaları idi. Ancak öç alındıktan sonra, kadınlar maktûl için başlarını açıp, ağıtlar söyleyerek, ağlarlardı. Her hangi bir sebeple, birinin öcü alınmazsa, öç almağa teşvik vazîfesi kadınlara düşerdi ki, böyle teşviklerin güzel nümûneleri al-Ḫansâ' (b. bk.)'ın bir intikam savaşında yaralanıp ölmüş olan kardeşi Ṣaḫr için yazdığı mersiyelerde bulmak mümkündür. Kadınlar, taşviklerinde öçleri alınmazsa, âdi lâhişeler gibi hareket edeceklerini de söylerlerdi.

Öç (*şâr*) bâzan bir *diyet* (*diya*; b. bk.) ile karşılanabilirdi. Umûmiyetle kabûl edildiğine göre, bir insanın kanının diyeti 100 deve idi; hükümdar ailesine mensûp birinin diyeti ise, 1.000 deve sayılırdı (bk. Maḥmûd Şukrî al-Âlûsî, *ayn. esr.*, III, 20 v.dd.). Bunu katil ödemekle mükellef idi; fakat ekseriyâ bütün kabîle bu diyeti te'min edip, öcün meydana çıkaracağı güçlüklerden kurtulmak isterdi. Şu var ki, kana karşılık kan istenilirdi, ancak âciz ve haysiyetsiz kimseler diyeti kabûl ederlerdi; fakat bilhassa kabîle içinde öcü gerektiren bir öldürme olursa, ileri gelenler bunu diyetle bastırmak isterlerdi. Diyet kabûl etmemekte ısrâr edilirse, o zaman havaya bir ok (*sahm al-ta'ḳîya*) atılırdı; bu ok kanlı olarak yere düşerse öcün kan dökülerek alınmasına, yoksa diyet kabûl edilmesine karar verilmiş olurdu (bk. Maḥmûd Şukrî al-Âlûsî, *ayn. esr.*, III, 18 v. dd.). İslâmiyette kişâş (b. bk.) ve diyet kabûlünün tercih edilmesinin emredilmesine rağmen, araplarda öç alma ve kan gütme âdeti, tarihte pek çok misâli görüldüğü ve türlü seyyahların müşâhede ettikleri üzere, günümüze kadar devâm etmiştir.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. H. Lammens, *L'Arabie occidentale avant l'Hégire* (Beyrut, 1928), a 181—236; Aḥmed Muḥammed al-Ḥûfî *al-Ḥayât al-'arabîya min al-şi'r al-câhilî*, 2. tab. (Kahire, 1371=1949), s. 210—217 ve bu yerlerde gösterilen kaynaklar. (A. Ateş.)

ŞA'R. (Bk. SÂR.)

SÂRA. (Bk. İBRAHİM, PEYGAMBER.)

SARÂ. (Bk. SARAY.)

SARAGOSA. SARAḲUSṬA, bir İspanya şehri olup, şimdi bu adı taşıyan eyâletin merkezi ve Aragon krallığının eski pâytahtıdır; Ebre nehrinin sağ sâhilinde, 184 m. irtifâda, sulak ve yeşil bir bölgenin (la Huerta) ortasında kâindir. Bugünkü ispanyolca adı olan Zaragoza lâtince Caesarea Augusta'ya tekabül eder ki, bu isim a.U.c. 728 yılında, İberlerin kadîm Salduba şehri yerinde Augustus tarafından te'sis edilmiş olan askerî bir iskân mahalline verilmiştir. Şehrin adı, ihtimâl Got dilindeki Cesaragosta vâsıtası ile, Saraḳusṭa (nisbesi: Saraḳusṭî) şeklinde arapçaya geçmiştir. Müslümanlar tarafından fethedildiği zamandan, tekrar hıristiyanların eline düştüğü zamana kadar, Saragosa dâimâ müslüman Endülüs imparatorluğunun en büyük şehirleri arasında sayılmıştır; coğrafî mevkii onun arap İspanya'sının „yukarı hudutları" (*al-şaġr al-a'lâ*) baş-şehri olmasını te'min etmiştir. İdrîsî devrinde (XII. asrın ortası), nüfusu çok kalabalık idi; beyaz yumuşak yapı taşı ile inşâ edilmiş olan burcları sebebi ile, ona „Beyaz şehir" (*al-Madîna al-Bayżâ'*) adı da veriliyordu. Bahçelerinin meyveleri Endülüs'ün en iyi meyveleri olarak meşhûr idi. Orada yapılan kunduz derisinden kürkler bütün islâm âleminde tanınmış idi.

Saragosa, daha 94 (712/713) yılında, Ṭulayṭula (Toledo)'dan az sonra, arap fâtihlerin eline düştü. Târik'ın kendisine iltihâk ettiği Mûsâ b. Nuṣayr, bu son şehirden ayrılarak, Sara-

gosa üzerine yürüdü ve etrâfını çeviren kasabaları ve *Castillos* („kale" ve müstahkem mevki") 'ları ile birlikte burayı zaptetti. Beja'lı Isidorre'a göre, şehir yağma edildi ve sâkinleri son derecede şiddetli bir muâmeleye mârûz kaldı. Yûsuf b. 'Abd al-Raḥmân al-Fihrî'nin emirliği sırasında, Şumayl b. Ḥâtim [b. bk.] buraya vâli tâyin edildiği zaman (132=749), burası büyük ve mühim bir müslüman şehri idi; bu vâli arap âsîler tarafından muhâsara edildi ve yerini bunlardan birine bırakmağa mecbûr oldu. Hicrî II. asrın ikinci yarısı boyunca, Saragosa'da hâtırasını tarihçilerin bize naklettiği bir çok isyânlar patlak verdi. Nitekim Charlemagne'ın ordusu, 778'de, muhâsara etmeğe geldiği zaman burası mahallî bir reis olan al-Ḥusayn b. Yaḥyâ al-Ḥazracî'nin elinde bulunuyordu. Frank kıralının bu anda birden-bire Rhein kıyılarına çağırıldığı bilinmektedir. Kendisi muhâsarayı kaldırdı ve az sonra, Baskların ona bir tuzak kurmuş oldukları Roncevaux (Roncesvalles) dar geçidinde hâtırası *Chanson de Roland* tarafından ebedîleştirilen kanlı bir felâkete uğradı. İki yıl sonra, 164 (780)'te Emevîlerden 'Abd al-Raḥmân I. Saragosa üzerine yürüdü ve burayı ele geçirdi. Fakat şehir halîfelerin elinden çıkmakta gecikmedi ve 175 (791)'te Hişâm kumandanı 'Ubayd Allâh b. 'Oşmân'a burayı muhâsara ve zaptettirmek zorunda kaldı. 181 (797)'de, yeniden bir âsî orada istiklâlini ilân etti ve halîfelerin bu birbiri arkasından gelen isyanları muvaffakiyetle veya muvaffakiyetsiz olarak bastırmak için, imperatorluklarının bu „yukarı hudûduna" askerî seferler yapmaları gerekti.

Aynı devirde (VIII. asrın sonu) saragosalı bir âilenin, Banî Kasî'lerin, Aragon'da büyük bir nüfuz kazandıkları görülür. Bunlar müslüman'ığı kabûl etmişlerdi; bu âilenin mensuplarından biri, Pampalona'nın ilk kıralı Iñigo Arista'nın dâmâdı Fortunio oğlu Mûsâ halîfe Hişâm tarafını tuttu ve Saragosa'yı ona verdi. Daha sonra, IX. asrın ortasında, âilenin reisi Mûsâ II. Tuṭîla (Tudela) vâlisi olmuş ve Fransa hudutlarına akınlar yapmağa giden 'Abd al-Raḥmân II.'ın ordularına kumanda etmiştir. Kendisi Portekiz'e çıkartma yapmış olan Normanları püskürtmek için bu hükümdara yardım etti ve halîfe Muḥammed'in tahta çıkış tarihi olan 852'de Saragosa, Tuṭîla (Tudela) ve Waşka (Huesca) ile birlikte bütün „yukarı hudut" onun hükmü altında idi. O hükümdar gibi yaşıyor, hıristiyan kıralları, bu arada Frenşz kıralı Dazlak Charles'a hediye gönderip, onlardan hediyeler kabûl ediyordu. Fakat 860'ta Liyûn (Leon) kıralı Ordoño I. tarafından mağlûp edildi ve iki yıl sonra Vâdi'l-Ḥicâra (Guadalajara) vâlisi olan dâmâdı tarafından öldürüldü. Banî Kasî, onun ölümü üzerine, Kurtube halîfesinin hâkimiyetini reddetti ve halîfe Muḥammed de, onları güç duruma sokmak için, Tucîbîler ile ittifak yaptı.

Fetihden beri Aragon'a yerleşmiş olan bu arap âilesi kabîle hukuku ile tanındı ve reis 'Abd al-Raḥmân al-Tucîbî resmen başa geçirildi. 888'de, 'Abd Allâh halîfe olunca, Saragosa'da kendi aleyhinde suikasd hazırlandığını öğrendiğinden, Tucîbî reisinin oğlu Anḳar („bir gözü kör") lekaplı Muḥammed b. 'Abd al Raḥmân'ı şehrin vâlisini öldürmekle vazîfelendirdi. O da 890'da vazifesini yerine getirdi ve sonraları halîfenin az saygılı bir tâbii oldu. Nihâyet son Banî Kasî mensuplarını yok etti, reisleri Muḥammed b Lope 898'de öldürüldü. al-Anḳar 924'te öldü. Yerine geçen oğlu Hâşim bütün âileye adını verdi ve 930'da öldü. Oğulları, Banî Hâşim, halîfe 'Abd al-Raḥmân III. tarafından iyi muâmele gördüler, fakat biri, Muḥammed, 934'te ona karşı isyân etti. Liyûn kıralı Ramiro II. ile ittifak yaptı ve halîfeye bir itâat gösterisi yaptıktan sonra, Navarre kırallığı dâhil, bütün şimâlî İspanya'da ona karşı bir ittifak kurdu. 'Abd al-Raḥmân onu itâat altına almak için sefere çıktı. Ḳal'at Ayûb (Calatayud)'u zapt, sonra Saragosa'yı muhâsara etti; Muḥammed b. Hâşim teslim oldu, halîfe onu afv ve vâlilikte muhâfaza etti. Oğlu Yaḥyâ 'Abd al-Raḥmân III. ile al-Ḥakam II.'in İspanya ve Afrika'da kumandanı ve 975'ten itibâren de Saragosa vâlisi oldu.

Daha sonra, Ḥâcib al-Manşûr b. Abî 'Âmir'in hâkimiyeti sırasında, Tucîbî âilesinden bir Saragosa vâlisi, 'Abd al-Raḥmân b. Mu'arrif b. Muḥammed b. Hâşim, ona bir suikast hazırladı, fakat bu suikasdın önü alındı ve vâli 989'da idâm edildi.

Emevîlerin sukutu üzerine, bunun bir torunu, Yaḥyâ, „yukarı hudut" vâlisi oldu; onun al-Munẕir adlı bir oğlu var idi ki, İslavlar ile İspanya berberilerine karşı mücâdele ettikten sonra, kendini kıral ilân etti ve Barselona ve Kastîlya kontları ile ittifak yaptı. Onun hâkimiyeti zamanında Saragosa'da sulh ve sükûn hüküm sürdü; şehir çok inkişâf etti ve nüfusu kalabalıklaştı. Sarayında İbn Darrâc al-Ḳaşṭallî gibi şâirlerin terennüm ettikleri debdebeli bir hayat sürülüyordu. al-Munẕir 1023'e kadar hüküm sürdü.

al-Muẓaffar lekabı ile yerine geçen oğlu Yaḥyâ, tahta çıkışından az sonra, öldü ve yerini oğlu Mu'izz al-Dawla al-Munẕir II. aldı (420=1029). 10 yıl sonra, kendisi halîfe Hişâm II.'ı tanımak istemediği için, akrabâlarından biri olan kumandan 'Abd Allâh b. 'Abd al-Ḥakam tarafından öldürüldü. Bu 'Abd Allâh iktidarı

ele geçirmeği denedi, fakat Saragosa halkı arasında isyân patlak verdi; o zaman Lârida (Lerida)'nın müstakil vâlisi Abū Ayyūb Sulaymān b. Muḥammed b. Hūd, sür'atle gelip, şehirde nizâmı te'sis etti ve eyâlet tahtını ele geçirdi.

Bu şahıs al-Musta'în unvânını aldı ve merkezi Saragosa olmak üzere, Banī Hūd (bk. V/I, 577 v.d., mad. HŪD) kırallığını kurdu; bundan başka Lârida (Lerida), Tuṭîle ve Ḳal'at Ayūb (Calatayud) nâhiyelerine sâhip idi. 438 (1046/1047)'de ölümünü müteâkip birbirlerinin oğlu olan şu şahıslar hukūm sürmüşlerdir: Aḥmed al-Muḳtadir Sayf al-Dawla, 474 (1081)'e kadar; Yūsuf al-Mu'tamin 478 (1085)'e kadar, Aḥmed al-Musta'în II., hıristiyanların kazandığı Valtierra savaşında 503 (1110)'te şehit düşmüştür. Oğlu 'Abd al-Malik 'Imād al-Dawla 4 ramażan 512 (19 kânūn II. 1118)'de Saragosa'nın Sobrarbe hıristiyan'ları tarafından kat'î olarak zaptedilmesine kadar hukūm sürdü; o zaman Rueda'ya kaçtı. Bu hukūmdarların zamanına dâir maalesef ancak az teferrüatlı bilgiler vardır ve tarihçilerin gösterdikleri yıllar ekseriyâ birbirine uymamaktadır. Saragosa, hıristiyanların eline düşmesinden 9 sene önce, Murâbıtlar tarafından Sultan 'Alî b. Yūsuf adına, 1 zilkade 503 (31 mayıs 1110)'te zaptedilmiş idi.

Şimdi Saragosa'da müslüman devrinden kalma eserler çok değildir; bunlar şüphesiz asırlar boyunca, şehrin mârūz kaldığı şiddetli muhâsaralar netîcesinde, yeniden inşâ edilmiştir. „Seo", yâni büyük kilise eski ulu câmiin yeri üzerinde inşâ edilmiştir ve hâlâ şimâl-i şarkî cephesinde, muhtemel olarak, arap devrinden kalma tuğlalar ve dört köşe çinilerden (*azulejos*) bir tezyînat görülür. Bâzı vekayi-nâmeci ve coğrafyacılar tarafından nakledilen bir rivâyete göre, ulu câmi *tābi'* [b. bk.] Ḥanaš b. 'Abd Allāh al-Ṣan'ānī (ölm. 100=718/719) tarafından inşâ ettirilmiştir; kendisi, arkadaşlarından biri ile, *miḥrāb* karşısında defnedilmiş olmalıdır. Câmi Emevî halîfesi Muḥammed b. 'Abd al-Raḥmān b. al-Ḥakam zamanında, 242 (856)'de genişletilmiştir.

Bugün Saragosa'nın en mühim arap âbidesi Aljaferia (şüphesiz arapça al-Ca'fariya'den, bu da Ca'far veya İbn Ca'far adlı bir şahsın adından alınmıştır; bu şahsın hâtırası, halk rivâyeti dışında muhâfaza edilmemiş görünmektedir) adı verilen saraydır. Bir çok mühim tâdilata uğrayan ve bundan başka 1809'da kısmen tahrip edilen bu saray bugün kışla hâline sokulmuştur; şehrin garp nihâyetinde bulunmaktadır. Burânın müslümanlar devrine âit kısmından ancak 22 m² sâhasında olan küçük bir mescid kalmıştır; bunun 14 m. yükseklığinde çok güzel bir kubbesi vardır; hâlâ yerinde duran sütun başlıklarına göre hukūm vermek gerekirse, kubbe çok güzel başlıkları bulunan mermer sütunlara dayanıyordu. *Miḥrāb* mavi zemin üzerine kabartma sıvadan bir süs ile süslenmiştir. 25 m. yükseklikte, mescide bitişik olan küçük kule („halk şâiri hücresi" denilir) şüphesiz aynı devirden kalmadır. Aljaferia'nın müslümanlara âit kalıntılarının Saragosa'da bir çok sarayları bunlardan yalnız birinin, al-Muḳtadir b. Hūd tarafından inşâ edilmiş olan *Dār al-Surūr* „sevinç evi"nin adını biliyoruz) bulunan Banī Hūd sülâlesi zamanından kalma olması muhtemeldir. Aljaferia hakkında müstakil bir kitap yazılması yerinde olurdu, zîra bu saray Kurtube halîfeliğinin güzel devri ile al-Ḥamrā' asrı arasında bir geçiş devrinin eseridir.

Saragosa'da doğmuş olan meşhûr müslümanlar arasında burada tanınmış ḥadîs âlimi Abū 'Alî Ḥusayn b. Muḥammed b. Fierro İbn Ḥayyūn al-Ṣadafî'yi zikretmek yerinde olacaktır; kendisi İbn Sukkara adı ile tanınmış olup, 452 (1060)'de doğmuş ve 514 (1120)'te „şehit olarak" Cutanda savaşında ölmüştür. Müteâkip asırda İbn al-Abbār onun şâkirdleri hakkında alfabe sırası ile tertip edilmiş bir eser (*mu'cam*) yazmıştır ki, bu kitap F. Codera tarafından, *Bibliotheca Arabico-Hispana*'nın IV cildinde neşredilmiştir (daha fazla bilgi için bk. *JA*, CCII, 1923, s. 223 ve not 1).

Bibliyografya: İdrīsī, *Description*... (nşr. ve trc. Dozy ve de Goeje), s. 190/230 (Simonet ve Lerchundi, *Crestomatia arabigo-española*, s. 53'te aynen tekrar edilmiştir); Almeria'da bulunan müellifi meçhul eser: *Description de l'Espagne* (nşr. ve trc. René Basset, bk. *Homenaje à D. Francisco Codera*, Zaragoza, 1904, s. 642 v.d.); E. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb* (Cezâyir, 1924), s. 66, 97, 127; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 78 v. dd., (nşr. Kahire, 1324), V, 71 v. dd.; J. Almeany Bolufer, *La Geografía de la Península Ibérica en los escritores arabes* Gırnata, 1921), s. 101 ve sık-sık. İbn al-'Iḏārī, *al-Bayān al-muġrib* (nşr. Dozy, trc. E. Fagnan), c. II, *fihrist*; c III (nşr. E Lévi-Provençal), bk. *fihrist*; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg, kısmî trc. E. Fagnan, *Annales du Maghreb et de l'Espagne*), bk. *fihrist*; al-Marrākuşī, *el-Mu'cib* (nşr. Dozy), s. 41, 50, 85, 148; (trc. Fagnan), s. 50, 61, 104, 180; İbn al-Abbār, *al-Ḥulla al-siyarā'* bk. Dozy, *Notices*..., s. 224 v.d.); İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-'ibar*, IV, 163 v.d; İbn Abī

Zar', *Ravż al-ḳirṭās* (nşr. Tornberg), s. 104, *al-Ḥulal al-mavşiya* (Tunus tab.), s. 71 v. dd.; Maḳḳarī, *Nafḥ al-ṭīb* (kısmî nşr. Dugat v.b.), I, 121, 172, 176, 288, II, 350, 767; R. Dozy, *Histoire des musulmans d'Espagne*, I, III, IV; ayn. mll., *Essai sur l'histoire des Todjibides* (*Recherches*³, I, 211—239); F. Codera, *Estudios críticos de historia arabe española* (Zaragoza, 1903), s. 95—110; *Conquista de Aragon y Cataluña por los musulmanes*, s. 323—360; *Los Tochibies en España*, s. 361—372, *Noticias acerca de los Benihud*; ayn. mll., *Decadencia y desaparicion de los Almoravides en España* (Zaragoza, 1899), s. 12, 254 - 259; ayn mll., *Tesoro de monedas arabes descubierto en Zaragoza* (*Museo español de antigüedades*, Madrid, 1879, c. XI ve *R R A H*, 1884, c. IV; Sanpere y Miquel, *La reconquista de Zaragoza* (*Boletin de la R. Academia de Buenas Letras*, Barcelona, 1903/1904, II, 139—157); Domingo y Ginés, *Estudio crítico sobre la conquista de Zaragoza por Alfonso* I (Zaragoza, 1888); *El Castillo de la Aljafería de Zaragoza* (*Breve reseña de las bellezas artísticas y de los recuerdos históricos que encierra*), Zaragoza, ts.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

SARAHS. [Bk. SERAHS.]

SARAḤSÎ. [Bk. SERAHSÎ.]

SARAJEVO. [Bk. SARAYEVO.]

SARANDÎB. [Bk. SERENDÎB.]

SARASİNLER, araplara, aslında bunların az veya çok büyük bir kısmına delâlet eden bir tâbir. Bu ismin tarihi emin bir şekilde tespit edilebilen en eski zikri, mîlâdî I. asrın orta'larına doğru, Anazarboslu Dioskurides tarafından te'lif edilmiş olan περὶ ὕλης ἰατρικῆς (I, bölüm 67; nşr. Wellman, Leipzig, 1909—1914, s. 60) adlı risâlede geçmektedir. Dioskurides, bu risâlesinde „sarasin ağacının" (δικρυον ἀπὸ δένδρου Σαρακηνικοῦ; bir mahsûlü olarak arap zamkı (arap. *mukl*) reçinesinden bahsetmekte ve Petra tarafından geçerken, idhâl edildiğini ve Hindistan zamkından (bunun için krş. Bretzl, *Botanische Forschungen des Alexanderzuges*, s. 282 v. dd.) daha az elverişli olduğunu ilâve etmektedir. Bu risâlenin en yeni nâşiri, haklı olarak, bütün el-yazmalarının şahâdetine rağmen, sâdece Dioskurides tarafından zikredilmiş bulunan *m a d l a k o n* yerli ismini ibrânî *Pedolaḥ* ile te'minat altına alınan *m a l d a k o n* şekline ve Σαρακηνικοῦ'u da 'Αραβικοῦ şekline sokuyor. Aynı devirde yaşamış olan kadîm Plinius (*Hist. Nat.*, nşr. Detlefsen, VI, § 157)'de, iç memleketin nabatîlere komşu arap kabîleleri arasında Taveni (Ṭayy) ve Tamudaei (Şamūd) gibi meşhûr isimler yanında Araceni adını zikreder. Bu son ismin Saraceni olduğu kolayca anlaşılmaktadır. Batlamyus (II. asrın ortalarına doğru), V, bölüm 17, § 3'te Sarakene ülkesini Arabia Petraea'nın bir kısmını teşkil ediyormuş gibi zikreder ve burayı, kendisine göre, Faran körfezinden „Mısır yakınında" (παρὰ τὴν Αἴγυπτον) Judaea'ye kadar uzanan „Kara dağlar" (ὄρη τὰκαλούμενα μέλανα)'un garbında gösterir; Sarakenlerden ise aksine, Mes'ud Arabistan'ın içerlerinde yaşayan bir halk olarak bahsetmektedir; şimâle doğru, dağ silsileleri civârında, Skenitler ve Ὀαδῖται (= 'Âd. nüsha farkı: Θαδῖται), bunların cenûbunda ise, Sarakenler ve Thamydenler (Şamūd) ikamet ediyorlardı. Bizanslı Stephanus'a göre, Saraka kelimesi ile „nabatîlerin memleketinin ötesinde bulunan bir ülke (χώρα) kastediliyor ve sâkinlerine de Σαρακηνοί deniliyordu"; ayn. mll. Ταίηνοί, yâni Ṭayy kelimesi ile de, Sarakenlerin cenûbunda oturanların anlaşıldığı söylenmekte ve bunu te'yit için de Ulpianus ve Uranios'un tarihlerini şâhit olarak göstermektedir. Saraka'ya dâir kayıt, hakikaten hangisinden gelirse-gelsin, Stepbanos taralından kaynak olarak zikredilen Uranius, v. Domaszewski (*A R*, XI, 239 v. dd.)'nin isbat etmeğe çalıştığı gibi, Büyük İskender'in son halelleri devrine âit ise, bu kayıt Sarasinlere âit en eski şehâdet olmalıdır. Her hâlde zikredilen parçalara dayanarak, Sarasinlerin menşe'ini, Mısır hudûduna Sînâ yarım-adasında ve nabatîlerin civârında aramak zorundayız ve B. Moritz'e göre, hâlen onların soyundan gelenler Pelusium ile Ġazza arasındaki sâhil şeridi üzerinde yaşayan küçük Savārḳ bedevî kabîlesidir. Kelimenin dar mânası ile bu Sarakenler, şüphesiz Dakyanus (Decius)'un saltanatının ilk yılında Mısır hıristiyan'larının tâkibine (249/250) dâir İskenderiye piskoposu Dionysios'un muâsırı bulunan Eusebius, *Hist. Eccl.*, VI, 42'un bize kadar muhâfaza edilmiş bulunan mektûbunda kendilerinden bahsedilen kimselerdir: Bir çok hıristiyanlar „Arabistan dağlarına" iltiçâ ettiler; burada Sarakenler tarafından esir olarak satıldılar. Daha eski kaynaklara dayanan ve III. (m.) asra âit olan Διαμερισμός τῆς γῆς'un muhtelif yazılı şekillerinde, *Liber Generationis Mundi*'de, Barbarus Scaligeri (*Mon Germ. Hist., Auctores antiquissimi*, IX, 107)'de *Chronicon Paschale* (nşr. Dindorf, s. 45)'de, Epiphanius, *Ancoratus* (nşr. Holl, s. 113)'te Saraceni ve Taeniler, oldukça mühim kabîleler olarak, zikredilmişlerdir. III. asrın başlarında gösterilen Bardesane'nin *Ḳeṭābā de Nāmōsē d'Aṭravātā* (nşr. Cureton, suryanice metin, s. 16 = trc. s.

24)'sında Ṭayōye ve Saraḳōye (Eusebius tercümesinde Ταιηοί ve Σαρακηνοί) arap mustakil göçebe kabilelerinin mümessilleri idi; gâlibâ, III. asrın ortalarına doğru, o tarihe kadar nâdiren zikredilmiş bulunan Sarasinler temessül ettikleri küçük kabîlelerin başına geçmiş ve Roma imparatorluğunun hudutlarını tâciz etmişlerdir. IV. asrın rû ânilerinden olan Eusebius ve Hieronymius'ta Sarasinler Kitâb-ı mukaddes'teki İsmā'il mensupları ile birleştirilmişlerdir: Onlar Farran veya Kızıl-denizin şarkında, içinde Ḥōrēb tepesinin bulunduğu Midian ülkesinde, Ḳādēş civârındaki çölde, Arabistan eyâletinin dışında yaşarlar; önce İsmā'îliler, daha sonra Hagariler ve nihâyet Sarakenler diye tesmiye olunmuşlar (336'dan önce te'lîf edilmiş bulunan Eusebios *Onomasticon*'da Γεράρ, Κηδάρ, Μαδιάμ ve Φαράν; Eus., *Chron*., nşr. Schoene, II, 13'te Hieronymus: Ismahel, a quo Ismahelitarum gentes, qui postea Agareni et ad postremum Saraceni dicti = *Chron. Pasch.*, 94[18]; ayn. mll. Eş'iya, XLII, 7 ve Hezkiyal, XXVII münâsebeti ile, Epiphanius, *Panarion Haer.*, IV, 1, § 7: „İsmail, çölde Faran'ı kurar; ondan İsmâîliler de denilen Hagarilerin, şimdi Sarasinler adını almış olan kabîleleri gelmektedir". Bu andan itibâren, Sarasinler adı diğer arap kabîlelerine de şâmil olmuştur; IV., V. ve VI. asrın müellifleri (Zosimos, Rufius, Festus, Mâdihler, Julianus, Ammianus Marcellinus, son araştırmalara göre, V. asrın başında *Notitia Dignitatum*'u yazan Priscus, Malchus, Nonnosus, Eunapius, Menander Protiktor, Prokopius gibi Scriptores Historiae Augustae ve aralarında Sokrates ve Sozomenos gibi kilise tarihçileri Kitâb-ı mukaddes'te geçen isimleri vermekten sakınmakta ve tercihen sâdece onları zaman-zaman Sarasinler ve Araplar olarak tesmiye etmektedirler ve Euagrius ise, sâdece Σκηνῖται (krş. Ammianus Marcellinus XXII, 15, 2: Scenitae Arabes quos Saracenosnunc appellamus ve XXIII, 6, 13; Scenitae Arabes ques Saracenos posteritas appellavit; aynı müelliflerden aynen nakledilen metin için bk. Malchus, *Fragm. Hist. Graec.*, IV, 112) demektedir; Ammian'da Saraceni Assabitae (yâni Gassânîler) ve *Not. Dign. Or.*, bölüm 28'de Saraceni Thamudeni tesmiyelerine de işâret etmek lâzımdır. Nihâyet araplar, şimâlde Elcezîre ve İran hudûdunda (Marcianus Heracl., *Periplus*, I, § 17[a]; *Expositio totius mundi et gentium*, bölüm 20; Julian, Ammian, Prokopius, Menander Prot. v.b.'da sık sık), Sarasinler adı altında da gösterilmişlerdir. Halîfeler tarafından arap imparatorluğunun kuruluşundan sonra, Bizanslılar halîfelere tâbî islâm halklarını Sarasinler adı altında göstermişlerdir ve bu ad orta çağın sonuna doğru, hattâ İbn Baṭṭūṭa (nşr. Defrémery ve Sanguinetti, II, 441)'nın bir fikrasına göre, Bagdad halîfeliğinin sukutuna kadar, muhâfaza edilmiştir; İbn Baṭṭūṭa, İstanbul'da imparator tarafından *„Sarâkinō*, yâni müslüman" diye selâmlanmış idi. Aksine Selçuklular ve türkler iranlılar veya hagarîler diye tesmiye olunmuşlardır. Sarasinler adı, haçlılar vâsıtası ile, Bizans'tan garp memleketlerine geçmiştir ve yeni zamanlarda da arap halklarını ve şark mahsûllerini göstermek için kullanılmıştır; Roman dilleri lugatleri, bu mevzûda bir çok delîl ve misâller vermektedirler.

Sarasinler adının garp memleketlerinde yayılma şekli ile göze çarpar bir tezat olarak, bizzat araplar, bu ismi ne küçük bir kabîlenin, ne şimâlî Arabistan kabîlelerinin topluluk ismi olarak bilirler; *saraḳa* („çalmak", vaktiyle Joseph Scaliger'de) veya *şarḳ* („şark" Relandus), hattâ *ṣarîḳ* iştikakları, Sprenger'in belirttiği gibi, bir tarafa bırakılmalıdırlar; bundan başka Filistin Talmud'unda ve *Targūm Yᵉrūṣalmi*'de bulunan ve bir de süryanîlerdeki Sarḳî imlâsı, bu imlânın Σαρακμνός, Saracenus'ta istinât etmediği kabûl edildiği takdirde, kök olarak *sarak*'ı gösterir. H. Winckler (*Altoricnt. Forschungen*, II. seri I, 74 v.dd.), Sargon yıllıklarının iki parçasında „çöl sâkinleri" mânasında *ṣarraku* tâbirini bulduğunu iddia ediyor ve bu tâbirden Sarasinler adını çıkarıyordu. Hieronymus'un daha iyi bir izâhı vardır: Hezkiyal tefsirinde şöyle demektedir: „Agareni qui nunc Saraceni appelluntur falso sibi assumpsere nomen Sarae ut de ingenua et domina videantur generati"; Sozomenos (*Hist. Eccl*, VI, bölüm 38), Syakellos (nşr. Bonn, I, 187) ve diğerleri Sarasinler adının bu izâhını aynen tekrar etmişlerdir. Bu izâh, antakyalı Macarius (XVII. asır, *Travels*, nşr. Balfour, II, 169)'un seyâhat hikâyesinde de tekrar edilmektedir.

Sarasinlerin, eski müelliflerin bâzılarında, bilhassa Amminnus, Sozomenos, Hieronymus (*Vita Malchi*), Prokopius Gazaeus, Priscianus ve Cassarea'lı Prokopius'ta anlatılmış olan örf ve âdetleri yeniden gözden geçirilmeğe ve izâh edilmeğe değer.

Bibliyografya: A. Sprenger, *Die alte geogr. Arabiens* (Bern, 1875), § 328; B. Moritz (Pauly-Wissowa, *Realenzyklopaedie*, mad. Saraka ve *Der Sinaikult in heidnischer Zeit*, *Abh. G. W. Gött.*, yeni seri, XVI/II, 9 v.d. *O L Z* (1912), s. 206 (Eb. Nestle) ve 310 (F. Perles); *Philologus*, LI, 737 (Th. Nöldeke). (J. H. MORDTMANN.)

SARÂT. [Bk. SERÂT.]

SARATÂN. [Bk. SERATÂN.]

SARAY. SARÂY, SERÂ, eski farsça **srâda* (<*θra* "korumak") 'den gelmekte olup, farsçada umûmiyetle "ev, mesken, konak, menzil" mânasına gelen, türkçede de bu mânalar ile birlikte, daha ziyâde "büyük konak, hukümdarın ikametgâhı" yâni "saray, kasr, köşk" mânalarında kullanılan bir kelimedir. Bu kelimenin arapça'laşmış şekli *surâdiḳ* olup, husûsiyle *serâ-perde*'nin karşılığıdır ve "çadır perdesi, harem perdesi ve pâdişah otağı" mânasına gelmektedir. *Serâ* ve *seräy* kelimeleri farsçada mecâzen dünyâ, cihan, âlem mânalarında da kullanılmış ve türlü terkiplerde de çeşitli mânalar almıştır: *ḫalvet serâ, ẓulmet-serâ, ḥarem-serâ, miḥnet serâ* gibi. Türkçe de ise, bilhassa bu kelime ile teşkil edilmiş iki mürekkep isim, *kervansaray* (kârbân-serâ) ve *sâḥil-saray* (sâḥil-serâ) çok kullanılmıştır. Bunlardan birincisi kervanların konakladığı büyük han, ikincisi ise, deniz sâhilindeki konak, yalı mânasında Osmanlı türkçesinde bugün de bilinmektedir. Saray kelimesi aynı zamanda, diğer bir çok türk lehcelerinde de mevcut olduğu gibi, şark Türk lehcesinde hakîki ve mecâzî mânalarında yâni hem büyük ev, mahfel ve kasr-ı sultânî, hem de dünyâ ve âhiret mânalarında kullanılmaktadır (krş. Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk lugati*; Şemseddin Sâmî, *Kamus-ı türki*, Şeyh Süleyman efendi, *Lugat-i çagatay*; *Müntehabât-ı lugat-ı osmâniye*; Salâhî, *Lugat-ı osmâniye*; *Farsça lugat*; *Ferheng-i Şu'ûrî*; Ahmed Vefik Paşa, *Lehce-i osmânî*).

Saray, türk medeniyetinin hâkim olduğu bütün ülkelerde öteden beri hukümdarların, şehzâdelerin, umûmî vâlilerin, ümerânın ikametgâhları için kullanılmış ve bâzan bunların merkezleri etrâfında teşekkül eden şehirler de bu isim ile adlandırılmıştır. Altın-Ordu devletinin merkezi olan İtil (Volga) nehri boyundaki Saray ve Anadolu'da bugün de mevcût Aksaray, Hatun-saray şehirleri buna misâl teşkil eder. Kırım hanlığındaki Bahçe-Saray şehri, XV. asırda, Çorum civârında mârûf bir kasaba olarak görünen Saray-katar (bugün İskilib kazâsının Alagöz nâhiyesindeki Saray köyü) da bu cümledendir. Anadolu Selçuklu sultanlarının Kayseri'de, Sivas'ta (Şifâiye medresesi yanında) ve Konya'da sarayları bulunduğu gibi, bu devletin inkırâzından sonra Anadolu'da kurulan türk beylikleri de merkezleri olan şehirlerde saraylar yaptırmışlardı. Kütahya, Manisa, Malatya, Silifke gibi şehirlerimizde bugün mevcut saray mahalleleri, vaktiyle buralarda kurulmuş, uzun veya kısa bir müddet yaşamış türk saraylarının hâtıralarıdır. XV. asırda kezâ Dulkadirli oğlu Süleyman Bey'in Maraş'ta, Akkoyunlu hukümdarı Yâkub Bey'in de Tebriz'de sarayları olduğunu biliyoruz. Osmanlılarda ise, başlangıçtan itibâren, hukûmet merkezi yaptıkları şehirlerde, müteaddit saraylar inşâ edilmiş idi. Orhan Gâzî, İznik'i zaptedince, gâzîlerin boş olan saray gibi evlerde oturduğunu Neşrî kaydetmektedir (*Cihan-nümâ*, nşr. Türk Tarih Kurumu, I, 158). Bu hukümdarın burada da bir saray yaptırmış olması mümkündür. Fakat Orhan Bey'in Bursa'da, Hisar'da, bugün yeri tespit edilememekle berâber, inşâ ettirdiği ve Bey-Sarayı denilen bir saray var idi ki, sonradan Karamanoğlu Mehmed Bey, Bursa'yı bir aralık ele geçirince, burayı da tahrip etmiş idi. Rumeli fütûhâtı sırasında, Murad I. Dimetoka sarayını, Yıldırım Bayezid ise, Edirne'de eski-sarayı yaptırmış idi. Vize'ye tâbi ve bugün kazâ merkezi olan Saray kasabasının da, bu ilk fütuhât sıralarında orada bir hukümdar veya vezir, beylerbeyi gibi, ümerâdan biri tarafından yaptırılan sarayın hâtırasını taşıdığı söylenebilir. Murad II.'in Edirne'de Eskisaray içinde bir köşk yaptırdığını, Fâtih Sultan Mehmed'in de yine bu şehirde Yeni-Saray adını alan bir saray yaptırdığını ezcümle XV. asır tarih kaynağı olan Oruç Bey'in kayıdlarından *Tevârih âl-i Osman*, nşr. Babinger, s. 49, 63) türk yerleşme ve iskân tarihî unsurlarından eski türk sarayları hakkında sarih bir bilgiye sâhip oluyoruz. Balkan fütuhâtı ilerileri kçe. Sofya'da, Selânik'te ve daha başka yerlerde de muhtelif ümerâ ve belki de Pâdişahlar tarafından saraylar yaptırılmıştır. Bosna'da bugünkü Sarajevo'nun adı da burada yaptırılan saraydan alınmış, evvelâ, "Saray ovası" denilmiş (krş. Âşık paşa-zâde, *Tevârih âl-i Osman*, s. 242; XV. asırda Selânik'teki Saray mahallesi için bk. M. Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livâsı*, s. 153), sonra da Saray-Bosna ismi ile mârûf olmuştur. Edirne'de, daha sonraları, Yenisaray içinde muhtelif kasırlar ile birlikte, Selim II. tarafından yaptırılan Mamak sarayı (veya Mumuk sarayı), Edirne civârındaki köylerden birinde Akpınar sarayı mevcut idi (tafsilât için bk. Dr. Rifat Osman, *Edirne sarayı*, nşr. Süheyl Ünver, Ankara, 1957). İstanbul'un fethinden sonra, burada da evvelâ Eski-Saray (Sarây-i atîk, bugünkü Üniversite merkez binâsının olduğu yerde), daha sonra da Yeni-Saray (Sarây-i cedîd, bk. mad. TOPKAPI SARAYI) yaptırıldı. Bunu tâkiben muhtelif devirlerde vezirlerin adını taşıyan meşhûr saraylar var idi: İbrâhim Paşa sarayı, Silâhdar Mustafa Paşa sarayı, Fazlı Paşa sarayı, Receep Paşa sarayı, Yusuf Paşa sarayı, Siyavuş Paşa sarayı v.b. gibi (tafsilât için bk. İbrahim Hakkı Konyalı, *İstanbul sarayları*, İstanbul, 1943; Se-

dat Çetintaş, *İbrahim Paşa sarayı*, İstanbul, 1939). Mîrî saraylardan Atmeydanı sarayı ve Galata sarayı ile son asırlarda yaptırılan Beşiktaş sarayı (Dolmabahçe sarayı), Çırâgan sarayı, Beylerbeyi sarayı, Yıldız sarayı gibi saraylar da bu arada zikredilmelidir. Bugün Türkiye'de sayısı 30'u bulan köy, mahalle ve muhtarlık gibi meskûn mahal saray tesmiye edildiği gibi, yine bir çok köy de saray kelimesi ile yapılmış muhtelif isimler (Saraycık, Saray-altı, Saray-deresi, Saray-Köy, Saraylar, Saraylı, Saray-Magara, Saray-Önü, Sulu-Saray, Saray-Özü, Saray-Paşa, Saray-Yanı, Saray-Yeri) taşımaktadır (krş *Türkiye'de meskûn yerler kılavuza*, nşr. İç İşleri Bakanlığı, Ankara, 1947, II). Saraya mensûp olanlardan muhtelif kimseler de, „saraylı, saraydar, saray ağası" gibi lakaplar taşıyorlardı. Saray kelimesinin arapçada *sarāya* şekli görüldüğü gibi, italyanca şekli olan *seraglio* ve fransızcadaki *sérail* kelimeleri bâzan harem mânasına kullanılıyordu. Osmanlı imparatorluğu merkezindeki iktidârı, son asırlarda, sadrâzamın idâre ettiği Bâbıâli (Paşa-Kapısı) ve bunun yanında, çok defa da hâkim ve üstün bir durumda bulunan saray teşkilâtı temsil ediyordu ve bu iki kelime ile de (Bâbıâli ve saray) Osmanlı devletinin en yüksek iktidar mevkileri ifâde edilmiş oluyordu. (M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

SARAY. SARĀY, Altın-Ordu'nun pâyitahtı, krş. madd. KIPÇAK ve MOĞULLAR. Kelime farsça *sarāy* („saray") dır; bununla berâber, arapça kaynaklarda sık-sık *ṣarāy* şeklinde yazılmıştır. Bâtû tarafından te'sisi ve Saray Berke tâbiri hakkında bk. *İA*, II, 351 v.d ve II, 553. Coğrafyacılar ve tarihçiler tarafından bu isimde tek bir şehirden bahsedilir. Sik kelerde ise, bir „Yeni-Saray" (*Sarāy al-cadīd*) zikredilir; Yeni-Saray'da darbedilen paraların en eskisi 710 (= 1310) yılına âittir. Şimdiye kadar Yeni-Saray'ın zikredildiği bilinen yegâne kayıt, Şems al-Dîn Şucā'i al-Mişrî ve ondan naklen İbn Ḳāżi Şuhba (metin için bk Tiesenhausen, *Sbornik materialov, otnosyaşçihsya k istorii Zolotoy Ordı*, s. 254 ve 445 'deki Özbeg Han'ın Yeni-Saray'da ölümüne (muhtemelen 742 = 1341/1342) dâir olan kayıttır. Sarây şehrinin kalıntısı olarak, Volga'dan ayrılan Aḥtübe („Ak-Tepe") kenarında iki şehir harâbesi kabûl edilmektedir ki, bunlar bugünkü Tzarev ve Selitrennoye veya Selitrennıy Gorodok'tur. Her iki harâbe yerinden hangisinin Altın-Ordu'nun pâyitahtı olduğu ve ne zaman harâp olduğu bir veya iki saray mı bulunduğu (yâni „Yeni-Saray"ın şehrin bir semti mi, yoksa başka bir yerde inşâ edilen yeni bir şehir mi olduğu). XVIII. asırdan beri, ilim âleminde pek sık münâkeşa edilen mevzûlarından biri olup, bugün dahi bir neticeye varılamamıştır. Kaynaklardaki kayıtlar umûmiyetle müphem ve birbirini nakzeder mâhiyettedir; Abu 'l-Fidā' (ve daha başkaları)'nın verdiği Volga munsabı ve Sarāy arasındaki mesâfe (2 günlük yol) Selitrennoye'ye uyar; buna mukabil aynı kaynakta (nşr. Reinaud, s. 217) Abu 'l-Fidā' şehrin bir ovada (*fī mustawīn min al-arż*) inşâ edildiğini söyler ki, bu da yalnız Tzarev'e uygun düşer (Selitrennoye tepelerde kurulmuştur). Aynı kayıt İbn Baṭṭūṭa (nşr. Defrémery ve Sanguinetti, IV, 447, *fī basīṭin mir al-arż*)'da da bulunur; şehrin ortasında bir gölcük bulunduğuna dâir Şihâb al-Dîn al-'Omarî'nin tasviri de (metin, Tiesenhausen, s. 220; Tzarev'i te'yit eder. A. Tereşçenko'nun Tzarev'in için de ve civârında uzun yıllardan beri yaptığı kazılar (1843—1851) orada bir büyük şehir bakiyesi bulunduğunu, itirâza mahal vermeyecek şekilde, isbât eder. Grigoryev tarafından daha 1845'te Saray'ın kalıntılarının ancak Tzarev'de aranması lâzım geldiğine dâir ileri sürülen kanâat bu hafriyâtın netîcelerine istinât eder. Selitrennoye'de olsa-olsa Bâtû'nun inşâ ettirdiği ve sonra Berke'nin Saray'ının yerini aldığı şehir bulunabilir. Grigoryev'in iddiasının te'siri altında Slovyev'in *Geschichte Russlands* („Rusya tarihi", nşr. *„Obşç. polza"* cem., I, 841)'inde Saray Tzarev'de — Karamzin'in düşündüğü gibi (IV, not 74; alm. trc., Riga, 1823, IV, not 53, s. 263), Selitrennoye'de değil — tesbit edilir. Selitrennoye'deki harâbeler şimdiye kadar ancak sathî bir şekilde araştırılmıştır; o da hemen-hemen tıpkı Tzarev'deki harâbeler büyüklüğünde bir sâha kaplar (her iki harâbe sâhası 11 km. kadar uzunluğunda, Tzarev'deki 3—4, Selitrennoye'deki 2—3 km. kadar genişliğindedir), buna rağmen orada elde edilen buluntular çok daha az ehemmiyetlidir. G. Sablukov tarafından 1844 yılında (*Oçerk vnutrennego sostoyaniya Kipçakskago çarstva*, nşr. N. Katanov, Kazan, 1895, s. 28) Selitrennoye'nin Eski-Saray, Tzarev'in Yeni-Saray olduğu hakkında ileri sürülen fikir, daha sonra D. Kobeko (*Zap.*, IV, 267—277) tarafından ve yeniden F. Ballod (*Staryy i Novıy Saray stolitsı Zolotoy Ordı*, Kazan, 1923) tarafından tekrar ele alınmıştır, buna karşı A. Spitzın (*Zap.*, XI, 287—290.) Eski-Saray'ı, Tzarev'de, Yeni-Saray'ı Selitrennoye'de arar. Abu 'l-Fidā', s. 36'da, bir tüccardan nakledilen izâhata göre, Saray'ın aşağı tarafında Aḥtübe kenarında Eski-Yurt denilen bir köy bulunuyordu; bu kayıt belki de Selitrennoye'yi göstermektedir. Bulunan sikkeler gösteriyor ki, Selitrennoye, muhtemelen Tzarev'den önce, fakat her hâlde ondan çok sonra da meskûn bulunuyordu.

Saray, 1395 yılında. Timur tarafından tahrip edilmiştir; bu tahribâtın izleri, Tereşçenko tarafından bulunan başsız, ayaksız, kolsuz v.b. iskeletlerde görülebilir. Belki bu yüzden Selitrennoye'deki yer yeniden, daha büyük bir ehemmiyet kazanmıştır. 1472 yılında Saray, rus Vyatka korsanları tarafından sıkıştırıldı, muhtemelen bir rus fırkası tarafından, kırımlılar le müştereken, tahrip edildi. 1554 sıralarında, rusların Astırhan [b. bk.]'ı zaptı sırasında (krş *İA*, I, 680 v. dd.) Tzarev ve Selitrennoye civârındaki şehirler artık harâbe hâlinde bulunuyordu.

Bibliyografya: V. Grigoryev, *O mestopolojenii Saraya, stolitsı Zolotoy Ordı* (1845; *Jurn. Min. vnutr. del*, nr. 2, 3 ve 4; daha sonra buradan 1876, *Rossiya i Aziya* 'da s. 259—321). Tereşçenko tarafından yapılan kazılar ve elde edilen bilgiler hakkında bk. *Zap.*, XIX, s. III ve IV; bunlardan başka bk. A. Tereşçenko, *Okonçatelnoye izsledovaniye mestnosti Saraya, s oçerkom sledov Deşt-Kipçakskago tsarstva* (*Zap. Akad. Nauk.* 1854. II, 89—105); Fr. M. Schmidt, *Über Rubruk's Reise* (Berlin, 1885; *Z G Erdk. Berl.*, XX, s. 74—81.

(W. BARTHOLD.)

SARAY-BOSNA. [Bk. BOSNA-SARAY.]

SARAYEVO. [Bk. BOSNA-SARAY.]

SARBADÂR. [Bk. SARBEDÂR.]

SARDAR. [Bk. SERDAR.]

SARDİNYA (arapça kaynaklarda: SARDÂNİYA, ŞARDÂNİYA). Akdeniz'de, Korsika nın takriben 13,5 km. cenûbunda, İtalya'da Civita Vecchia şehrinden 220 km. mesâfede bulunan bir adanın ismi olup, mesâhası 24.000 km². 'dir. Arâzisi dağlık olup, 2.000 m 'lik bir zirveye mâliktir. Bir ucundan öteki ucuna uzunluğu 300 km. ve genişliği 75 km 'dir. Ada başlıca granit kayalıklar silsilesi ile yüksek yaylalarından teşekkül etmiştir. Bu kara renkli dağ silsilesi adanın vahşî bir manzara arzetmesine sebep olmuştur. Bu, şüphesiz, hâdiseler bakımından fakir olan adanın tarihini izâh eder.

Adada bulunan 6.000 kadar „nuraghi" yâni yuvarlak kuleler, buranın tunç devrinde meskûn olduğuna delâlet eder; fakat ancak Fenikeliler devrini idrâk ettikten sonradır ki, Sardinya'ya âit mâlûmata sâhibiz. Bu müstevlîler hakîkaten adayı 500—480 (m. ö.) senelerine doğru fethettiler ve kendi zahîre ambar'arını doldurmak için, adayı vergiye bağlayan hâkimler zincirinin ilk halkası oldular. Romalıların işgâli de halk için daha ağır oldu. Serbest şehir hukukuna sâhip olmadıkları için, Roma'nın buğdayının büyük bir kısmını te'min etmeğe icbâr edildiler ve vergi ödemeğe de mecbûr oldular. Adada 180 (m. ö.)'de 80.000 esirin ayaklanmasına biç şaşmamalıdır. Romalılar adadan bir menfâ yeri olarak faydalanıyorlardı. 355 (m. s.)'te Constantius'un üç piskoposu, Sardinya'ya nefyettiğini biliyoruz. 440'ta Vandallar, adanın Roma imparatorluğuna erzak te'min ettiğini görerek, oraya hücûma hazırlandılar ve 476'da ada onlara terkedildi. Oraya askerî ve sivil, bütün idâreyi elinde bulunduran bir cermen vâli tâyin edildi. Son olarak Iustinianus adayı zaptetti ve burası X. asra kadar Bizans'ın elinde kaldı.

İbn 'Abd al-Ḥakam, *Futūḥ Miṣr wa 'l-Maġrib wa 'l-Andalus* adlı eserinde, Sardinya'nın 92 (h.)'ye doğru, İspanya'nın fethedildiği sırada, zaptedildiğini kabûl etmektedir. Sardinyalıların, araplar tarafından servetlerinin yağma edilmesinden kurtulmak için, limanından faydalandıklarına dâir verdiği mâlûmat akla yakındır. Arapların ada üzerine mûtâd baskınlarından birini yaptıkları doğru olmakla berâber, orada uzun zaman kalamamışlardır. Araplar buraya 98 (h.) ve 118 (h.)'de tekrar geldiler, fakat orada kalmağa çalışmadılar. Bununla berâber 130 (h.)'de bir adım daha attılar ve fakir düşmüş halkı vergi vermeğe icbâr ettiler. 725 (m. s.)'te Luitprand, arapların tekrarlanan baskınlarından korkarak, aziz Augustinus'un nâşını alıp, Pavia'ya nakletmeğe muvaffak oldu. Kilisenin bu büyük hazînesi VI. asırdan beri Cagliari'de bulunuyordu. Sardinya VIII. asrın sonlarına doğru bir defa daha arapların eline geçti (143 h.). Araplar, önceki fâtihler gibi, buğday te'min etmek için adadan faydalanmadılar; fakat 227 (h.)'de Roma'ya karşı cesûrâne hücûm ettikleri vakit, son darbeyi indirmeden önce, Sardunya'yı hareket üssü olarak kullandılar. Aynı asırda (X.) 'Ubayd Allāh al-Mahdi'nin 312/313 (924/925)'te Cenova'yı yağma ettiği vakit, Sardinya'ya da uğradığını biliyoruz. Adada arap te'sirin'n son belirtisi, 393 (1002/1003)'te İspanya'da Denialı al-Mucâhid'in hukmü altına girmesidir. Bu Akdeniz korsanları Sardunya halkı arasına dehşet saçtılar. Arapların orada kültür, ticâret, din ve san'at eserleri bırakmamış olmaları gariptir.

Arap hâkimiyetinin yerine Pisa hâkimiyeti geçti ve onu da Aragon hâkimiyeti tâkip etti. Yeni çağlarda ada İspanya'ya, Fransa'ya ve Avusturya'ya tâbi olarak, çok el değiştirdi. Bugünkü sâhibi olan İtalya Sardinya'da yeni bir devir açmıştır.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), fihrist; Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), III, 73; İbn Baṭṭūṭa (nşr.

Defrémery ve Sanguinetti), IV, 331; al-Bakrî (nşr. de Slane²), Alger, 1911, fihrist; al-Dimaşkî, *Nuḫbat al-dahr* (nşr. Mehren), fihrist; İbn al-'İzârî, *al-Bayân al-muġrib*, III (nşr. E. Lévi-Provençal), fihrist; G. Manno, *Storia della Sardegna* (1825); Tyndal, *The Island of Sardinia* (London, 1849); O. Martini, *Storia delle invasioni degli Arabi e delle piraterie dei Barbareschi in Sardegna* (Cagliari, 1861); G. Sergi, *La Sardegna* (Torino, 1907); *Cambridge Mediaeval History*, I, II ve III; Gazana, *Storia della Sardegna*, s. II, 151.

(T. CROUTHER GORDON.)

SARE. [Bk. İBRAHİM, PEYGAMBER.]

SAREKAT-İSLAM (*sarekat*, arapça *şarika* [„cemiyet"]'nin Cava dilindeki telâffuzu), müslüman İndonezya'da siyâsî bir teşekkül olup, Surakarta (Cava)'da vücûda gelmiş ve eski Holanda Hindistanı'nın yerli nüfusunun gelişmesi tarihinde ve bu asrın ilk çeyreğinde Holanda'nın İndülinde'deki müstemleke siyâsetinde mühim bir rol oynamıştır. [krş. mad. İNDONEZYA]. Teşekkülün hedefi, islâmiyeti muhâfaza ederek, yerli unsura içtimâî, siyâsî ve iktisâdî bakımdan daha mühim bir mevki te'min etmek idi, zîra eski Holanda Hindistanı (İndonezya'nda yaşayan halk bütününün büyük bir kısmının muhtelif âzâlarını birleştiren tabiî bağ islâmiyettir. Gerçekte Sarekat İslam'ın re'islerinin kendileri bu târifi tasvip etmezlerdi ve mahallî ahvâle göre, başka târifler teklif ederler ve teşekküllerinin gâyesi hakkında, ifâde edebildikleri nisbette, başka değerlendirmeler verirlerdi.

Menşe'leri. Cava halk kütlesi'nin kendi efendileri karşısındaki durumu dâimâ en büyük itâatin misâlini vermiş idi; fakat XIX. asırda, holandalıların durmadan genişleyen nüfûzu bu halkın ve aynı zamanda yerli efendilerin istiklâlini git-gide daha çok tahdit ediyordu. Cava hâkimiyetinin Hind diyârı odalarını kucakladığı mâziyi düşünürken duydukları millî gurur yerini yabancılar (holandalılar, araplar, çinliler) karşısında bir aşağılık duygusuna bırakıtı; bunlar, bilhassa holandalılar ve sonra çinliler, yerliler hakkında duydukları küçümsemeyi nâdiren gizliyorlardı. XIX. asrın sonunda, Cava *priyayi* („me'mûr asîl sınıfı")'leri arasında terakkî tarafdarlarından bâzıları çocuklarına bir Avrupa terbiyesi vermeği denemeğe başladıkları zaman, teşebbüslerinde bâzı holandalılar tarafından desteklendikleri doğrudur. Fakat me'mûrların mühim bir ekseriyeti bu yeniliğe karşı çok açık bir mukavemet gösterdi ve mektep me'zûnu bir kaç gencin cemiyet içinde yeni kabiliyetlerine tekabül edecek bir mevki bulmaları çok güç oldu. Her şeye rağmen, yavaş-yavaş tahsil görmüş cavalılardan küçük bir çevre meydana geldi ve bunlar, tabiî olarak, yabancı vesâyeti fena bir göz ile gördüler. Buna Holanda Hindistanı'nda akisler uyandıran şarkî Asya hâdiseleri inzimâm etti. Daha ruslar ile savaştan (1904/1905) önce, japonlar Holanda Hindistanı'nda avrupalılar ile müsâvi bir mevki elde etmiş'erdi. Çin cümbûriyetinin kurulmasından (1911) sonra, Çin harp gemileri Cava'yı ziyâret etti ve Çin me'mûrları hemşehrilerinin durumları hakkında bilgi toplamağa geldiler. Holanda Hindistanı'ndaki çinliler bir kaç yıldan beri (1908'den beri) arzû tetikleri Holanda-Çin mekteplerini elde ettiler; hareket hürriyetlerine konulmuş olan tahditler kaldırıldı (1910) ve adâlet tatbikatı daha iyi bir şekilde tanzim edildi (1912). Araplar da „yabancı şarklılar"a dâir yeni kanûnlar ile kazanç elde etmiş'erdi; fakat cavalıların durumu aynı kaldı.

1908'de, Batavia'daki „Dokter-cava" mektebi (yerli tıp mektebi) talebesi Cava gençlerinin birliği olan *Budi-utama* („asîl gayret")'yı kurdular; bu, hükümet makamlarından, teşkilâtlanarak, bâzı istekleri elde etmek ve bilhassa daha tam ve daha iyi bir tahsili tahakkuk ettirmek için yapılmış çekingen bir deneme idi. Yalnız holandalılar değil, belki muhâfazakâr bir çok cavalılar tarafından da itimatsızlık ile karşılanan bu hareketin teşvik edicisi „Dokter-cava" Vahidin=Sudira-Usada idi. Bu ilk Cava birliği, kendine taraftar bulduğu nisbette, Cava cemiyetinin en yüksek tabakasına mensûp kimselerden müteşekkil idi; halk kütlesi buna katılmadı; fakat yavaş-yavaş bu birlik de içtimâî durumun düzeltilmesini harâretle arzû etmeğe başladı ve bu gelişme muhtelif hâdiselerin neticesinde vukua geldi.

a. İçtimâî durum çok kifâyetsiz idi. Yabancı şarklılardan farklı olarak, İndonezyalılar avrupalı veya yerli efendilerine mecbûrî bir saygı nişânesi (*hormat*, ar. *ḥurma*) gösteriyorlardı; doğrusunu söylemek lâzımsa, merkezî hükûmet bu *hormat*'ın yumuşatılması için bir çok defalar hüküm çıkarmıştı; fakat tatbikat hemen dâimâ aynı kaldı. Muhâkeme usûlü avrupalıların lehinde idi; tahkikat sırasında, yalnız sanık'ara değil, ekseriyâ kolaylık olsun diye, şâhidlere de tatbik edilen hapis bir suiistimâl idi ve bu asrın ilk yarısında henüz bertaraf edilmemiş idi; mahkeme ve zâbıta cezâları her zaman âdil değil idi ve yalnız yerlilere verilirdi. Mesken emniyeti çok zaman te'minat altında bulunmayordu; kendi malının yağma edildiğini gidip hükûmete haber vererek, karışık ve faydasız bir zahmeti üzerine almaktansa, bu busûsta sırrı saklamanın tercih edil-

diği olurdu. Avrupalıların müesseselerinde çalışan ameleler ağır angaryalara karşılık ancak çok az telâfi edici haklara sâhip idiler ve ücretleri çoğu zaman yetersiz idi. Tahsil tamâmiyle kifâyetsiz idi. En nihâyet, Çin ilerileyip, inkişâf ettikçe, bâzı çinlilerin, bilhassa yeni muhâcirlerin cavalılara karşı tavırları o kadar mütecâviz bir hâl aldı ki, cavalılar bundan ağır şekilde inciniyorlardı. Çinlilere karşı yapılan taşkın hareketler bunu isbat etmiştir.

b. İktisâdî durum bozulmuş idi. 1830'a doğru, yerli halk bir felâket olan „Cultuurstelsel", bilhassa kahve için kabûl edilince, yerli iktisâdın serbest inkişâfı birden-bire kesildi; 1877'de, bu usûlün kaldırılması üzerine, Holanda idâresi 832.000.000 Holanda florini kazanmış idi ki, bu meblağ devlet masraflarının 21 %'ni teşkil ediyordu. Bunu hemen tâkip eden devirde, Avrupa sanayii ile nebat dikicilerinin çok sert rekabeti yüzünden, orta sınıf ve köylüler git-gide iktisâdî istiklâllerini kaybettiler, aynı zamanda uzun müddetten beri çinliler ile araplar hemen-hemen münhasıran ticâret için aracı vazîfesini görüyorlardı. Yabancıların rekabetine karşı kendilerini müdâfaa etmek için ne kadar kuvvet gösterirlerse göstersinler, bilhassa hemen-hemen tamâmiyle millî bir sanâyi olan „batik" denilen bir nevi basmacılık sanâyiinin (yılda aş.-yk. 90.000.000 florini temsil ediyordu; yerli sanâyiin kısa bir tasviri için bk. *Koloniaal Verslag van 1920*, stn. 7) yerli iptidâî maddeleri yerine anilin boyaları ve idhâl edilen dokuma mahsûlleri kullanmasından itibâren, bu düşüşlerin mühim olmasına mâni olmadı (bu iktisâdî düşüş hakkında daha fazla teferrüat için bk. *Onderzoek naar de mindere welvaart der inlandsche bevolking op Java en Madoera*, Batavia, 1905—1914, büyük boyda 32 c.; bu husûsta kurulmuş olan heyetin raporu).

c. Üçüncü olarak hıristiyánlaştırma korkusu zikrolunabilir; bununla berâber bu âmilin daha sonraları te'siri görülür ve müslüman nüfusun hıristiyan din heyetlerinin çalışmaları karşısında çıkardıkları kargaşalıklar, devir ve yerlere göre, çok muhtelif olmuştur. Fakat daha cahlı bir hıristiyan propagandasının inkişâf ettirilmesi Holanda parlamentosu âzâlarından bir kısmında açık bir tasvip görmesinden ve Mekke'nin buna karşı bâzı ihtarlar çekmesinden S.-İ.'ın reisleri kütle arasında kargaşalıklar çıkarmak husûsunda istifâde ettiler ki, bu da halkın S.-İ.'a iltihâkı ile ifâdesini buldu.

Nisbeten ehemmiyetsiz bir hâdise, 1910'da S.-İ.'in kurulmasına sebep olmuştur (teşekkülün ilk yılları ile ilgili kesin bilgilerimiz yoktur). Bir çin *kongsi* („ticâret şirketi")'si tarafından yapılan dürüst olmayan bir ticâret muâmelesi Surakarta civârında, bir çok zengin cavalı tâcirlerin oturduğu ve cavalı tâcirler ile çinli tâcirler arasındaki rekabetin husûsî bir şiddetle devam ettirildiği Lawéyan (Nglawéyan)'da, cavalılar arasında, öyle bir kızgınlık yaratttı ki, esâsen çok gayr-i müsâit durumda bulunan cavalılar Çin mallarına boykot yapmak için anlaştılar. Sarekat-İslam bundan meydana geldi ve ihtimal bir kaç yıl önce bir cavalı ile bir kaç arap tâcir tarafından kurulmuş olan Buitenzorg'daki Sarekat Dagang İslam örneğine göre, teşkilâtlandı; S. Dagang İslam adı her hâlde Surakarta'da da kullanılmıştır. Ne olursa-olsun Surakarta Sarekat-İslam'ı tamâmiyle müstakil bir şekilde inkişâf etmiştir.

Sarekat-İslam çabucak ilk hedefinden ayrıldı. Hareket Çin mallarına boykot edilmesinin muvaffakiyetinden sonra inanılmaz bir sür'atle geliştı. Bununla berâber harekete iltihak edenlerin sayısının çok fazla artması, yalnız o devirde çinlilere karşı tabiî olan kin ile izâh edilemez; bu daha ziyâde daha büyük bir hürriyet ve daha dar bir vesâyet isteyen cavalıların, çinlilere karşı kazandığı muvaffakiyetten sonra, birliğin başka yabancılar karşısında da kendilerine daha büyük bir itibâr kazandırabileceğini düşünmeleri keyfiyeti ile izâh edilebilir; yâni bu teşekkül cavalıların, müslüman şiârı altında — sünnî olan Laweyan'da müslümanlar birliği bu şekilde kendiliğinden meydana çıkıyordu — bir zaferinin daha önce mahkûm edilmediğinin bir delilini verince, yukarıda taslak hâlinde gösterilen durumda (*a*, *b*, *c* bölümleri) umûmiyetle duyulan bir boşluğu dolduruyordu ve binnetîce çinlilere karşı boykot hareketi ile hiç bir alâkası bulunmayan kimseleri de içine alabiliyordu. Menşe'leri ile alâkalı olarak boykot hareketinden daha mühim olan cihet bu teşekkülün bu kadar çabuk olarak kurulup inkişâf etmesidir. Cemiyetin tarihinin sonraki kısımlarında bizi ilgilendiren cihet ayrı ayrı faâliyetlerden çok daha ziyâde, temâyülünün umûmî inkişâfıdır. Diğer taraftan Sarekat-İslam'ın menşe'i ile inkişâfı arasında büyük bir fark vardır ki, bu fark Cava halkının derin ihtiyaçlarından doğmaktadır, fakat bu, dış hâdiselerin kesin te'siri altında olmuştur: 1914 cihan harbinin ilânı, 1917 rus ihtilâli, savaşın sonunda dünyâ iktisâdî işlerindeki çok büyük gelişme ve bunu tâkip eden Avrupa'nın çözülmesi. Dışarıdan Sarekat-İslam'a yalnız mütevâzî emellerinin gerçekleşmesini ve mahallî ihtiyaçların tatminini isteyen Cava halkına yabancı fikirler so-

kuldu. Sarekat-İslam'ın o kadar çabuk olarak kazanmış olduğu nüfûzu az bir zamanda kaybetmesi netîcesini doğuran dâbilî büyük bir zayıflık buradan gelmektedir.

Sarekat-İslam'ın tarihi üç devreye ayrılabilir:

a. Birinci millî kongreye kadar,

b. Millî kongrelerin parlak devri,

c. Radikal Sarekat-Ra'yat'ın kuruluşu sonunda Sarekat-İslam'ın dağılması.

a. İlk devirde mütecânis bir S.-İ.'den güç bahsedilebilir. Faâl ve zekî bir insan, sürükleyici bir hatîb olan, fakat çabucak budutsuz bir ihtirasla kör bir hâle gelen Raden Usman Sayyid Tjakra Aminata'nın idâresinde olarak, bu hareket doğduğu yerin dışına, bilhassa Cava'nın şarkına yayıldı; Surabaya'da Tjakra'nın idâre ettiği ve uzun zaman Sarekat-İslam'ın en mühim neşir vâsıtası olarak kalan S.-İ.'ın *Utusan Hindia* („Hindistan habercisi", kânûn I. 1912) adlı gazetesi te'sis edildi. Sonraları Sëmarang, Tjirëbon, Bandung ve Batavia'da Sarekat-İslam şûbeleri kuruldu. Sarekat-İslam'a giriş çok kolaydı; kalabalığın merâkı, gizli tam bir merâsim ile çevrili yeminin telkîn edici te'siri ve S.-İ.'ın çok çabuk artan halk arasındaki şöhreti ona durmadan yeni âzâlar getirdi. Başlangıcın heyecan devrinde, 9 teşrin II. 1911'de, resmen te'sis sırasında tesbit edilmiş olan nizam-nâmelere her yerde riâyet olundu (âzâların aralarında kardeşlik münâsebetlerini islâh ve müslümanlara yardım etmeleri, kanûn ile müsâade edilmiş olan her türlü vâsıtalardan istifâde ederek, halkın iktisâdî ilerilemesi ve içtimâî kalkınma için çalışmaları gerekiyordu). Fakat az sonra, her Sarekat İslam yalnız mahallî ihtiyaçları için ve mahallî reislerin görüşlerine göre çalıştı. Bunlardan cavalıların rekabet güçlerini arttırmak için msl. kooperatif teşekkülleri kurarak halkın maddî menfaatleri ile meşgûl olanlar da oldu; diğerleri aracılıkları ile, hukûmet ve avrupalı efendiler tarafından yapılan suistimâllere çâre bulmağı denediler; daha başkaları da (msl. Batavia'daki 12.000 âzâsı bulunan S.-İ.) islâmî vazîfelerin daha doğru olarak tatbik edilmesini telkin ediyordu. Yerli kadınların durumunun islâh edilmesi isteği de ileri sürüldü; hattâ çocuklar için bir Sarekat İslam (*Sutarsa Mulya*) kuruldu.

İktisâdi sâhada Sarekat-İslam'ın muvaffakiyetlerinin devamı kısa oldu. İlk âmin gayreti soğur-soğumaz kooperatif birlikleri ortadan kayboldu; cavalıların mâliyeye dâir tahsil ve terbiyelerinin noksan olması bütün iktisâdî çalışmalarda kötü te'sir gösterdi; Sarekat-İslam'ın sermâyeleri çok zaman reisler tarafından kazanç gâyeleri ile kullanıldı. İçtimâî sâhada, Sarekat-İslam, yabancılar ile cavalılar arasındaki münâsebetlerde, bu sonuncular lehinde umûmî iyileşme te'min etmiş olmakla gerçekten övünebilir; fakat sonra cemiyette bir düşüş hâsıl olunca, bu kazançların mühim bir kısmı yeniden kaybedildi. Reisler, şüphesiz, din bağının mâni olması icâp eden bir gevşemeden korktukları için, dinî hususlarda alâkayı muhâfaza etmişlerdir. Sarekat-İslam millî kongrelerden önce, siyâsî sâhada ancak ikinci plânda bir rol oynadı.

Sarekat-İslam'ın Holanda idâresi ile ilk teması, gâlibâ çinlilere karşı yapılmış olan müfrit hareketler (ağustos 1912) sonunda, Surakarta Sarekat-İslam'ının kısa bir zaman için kapanması olmuştur. 14 eylûl 1912'de Tjakra bir talepte bulundu. Bununla merkezî hukûmetin Sarekat-İslam'ı tanımasını istiyordu. 30 hazîran 1913'te hukûmetin karârını aldı. Hukûmet cevâbını çok bekletmişti. Bizâtihi mütecâviz olmayan nizam-nâmelerin tanınması idârede ve o zamana kadar tâkip edilen müstemleke siyâsetinde, esâs itibâriyle yerli tebeayı vesâyet altına almağa istinât eden siyâsette, bir dereceye kadar tesâdüfî bir alt-üst olma mânasına geliyordu. Sarekat-İslam'ın reisleri çinlilere karşı taşkınlıkları önleyemeyecek kadar zayıf görünmüşlerdi; vâkıalar çabucak güzel vaadler ile tam bir tezat teşkil edebiliyordu. Nizam-nâmelerin Sarekat-İslam'ın meşrûluğunu kabûl etmek demek olan resmen tanınması halk kütlesi tarafından Sarekat-İslam'ın bütün temâyüllerinin mutlak sûrette tasvibi şeklinde telakkî edilebilirdi, yahut hiç olmazsa, reisler tarafından böyle tefsir edilebilirdi. 29 mart 1913'te, umûmî vâli ile Sarekat-İslam murahhasları arasında yapılan bir toplantıda, vâli Sarekat-İslam için şahsî teveccühünü ifâde etti, fakat yapılan talebin kabûl edilmesine mâni olan teşekkülün tehlikeli zaaflarına da işâret etti; bu zaaflar arasında mâlî işlerin nefrete şâyân bir tarzda sevk ve idâresi zikrolunabilir (bu husûs dâimâ zayıf nokta olarak kalmıştır). En sonunda, 30 hazîran kararnâmesinde, amelî sebepler dolayısı ile, Sarekat-İslam'ın istemiş olduğu tanınma talebi reddediliyordu; fakat talep sâhibine mahallî Sarekat-İslam'ların kanûnen tanınmasının belki reddedilemeyeceği bildiriliyordu; bu mahallî teşekküller kanûnî haklara sâhip ve mahallî şûbelerin âzâlarından mürekkep olarak merkezî bir birlik hâlinde de birleşebileceklerdi. Mahallî Sarekat-İslam'lar mes'ul olacaklardı, yeminlerine bir tek şekil verilecekti ve bunlar hukûmet tarafından mütecâviz telakkî edilemeyecek şekilde tertip ve tesbit edilecekti. Sare-

kat-İslam bu hukûmlere uygun olarak teşkilâtlandı.

Eyâletlerde me'mûrların görüşleri Sarekat-İslam'a umûmiyetle Buitenzorg hukûmetinin görüşünden çok daha düşmanca oldu. Hukûmet ile alt kademeleri arasındaki bu tutum farkı yerli halkın hukûmet hakkında hemen göstermiş olduğu itimatsızlığın nüvesi veya hiç olmazsa en mühim sebeplerinden biri oldu. Başlangıçta, battâ bâzıları resmen tanınmış olmasına rağmen, mahallî Sarekat-İslam'ları yasak eden mahallî idârelerin muhâlefeti ile alâkalı müteaddit şikâyetler sonraki kongrelerde en kuvvetli şekilde ifâde edilmiştir. Bu devrin avrupalı nüfusu hemen münhasıran Sarekat-İslam'a düşman kimselerden müteşekkildi. Zaman-zaman, bilhassa çinlilere karşı düşmanca gösterişler yapıldığı vakit, bunlar bir sinir buhranına kapılıyorlardı. Avrupalı matbuâtın ifâdesi ilk önce umûmiyetle nefretli idi, sonra düşmanca oldu; oldukça sür'atle inkişâf eden yerli matbuât bu tutuma karşı gittikçe artan bir şiddetle aksülamel gösterdi. Çinliler, tabiî olarak, Sarekat-İslam'a düşman idiler; araplar başlangıçta bunlar ile iyi münâsebetler kurdular ve hattâ teşekkülün gelişmesinin ilk kısmında büyük bir rol oynadılar; fakat 1913 başlarında, Sarekat-İslam'ın indonezyalı olmayan âzâları ancak istisnâ olarak kabûl edeceği kararlaştırılınca, ve husûsiyetle, Sarekat-İslam ilerilemeye yönelip, bunların muhâfazakâr fikirlerini zedeleyince, araplar çekildiler. Sarekat-İslam ile *Budi Utama* arasındaki münâsebetler iyi, fakat seyrek idi; kongrelerde v.s. mutekabilen birbirlerine mümessiller gönderiyorlardı.

b. Mûteâkip devirde siyâsî unsur Sarekat-İslam'da ilk plana çıktı; diğer cereyanlar ve diğer siyâsî fırkalar ile münâsebetler daha sıkı bir hâl aldı. Büyümekte olan Avrupa „radikalizminin" te'siri kendini gittikçe daha fazla hissettirdi; İ. S. D. V. (Holanda Hindistanı sosyal demokrat fırkası) gibi Avrupalıların fırkaları Sarekat-İslam'ı kendilerine çekmeği denediler. Sarekat-İslam'ın resmî temâyülü her yıl daha çok „radikal" bir hâl aldı, fakat hareketin içinde şiddetli muhâlefetler baş gösterdi. Tjakra meşrû millî-demokrat hareketinin mümessili idi; Sĕma'un çoğalmakta olan sol ekalliyetin reisi oldu. İ. S. D. V.'nin îmanlı bir tarafdarı olan bu genç adam, ilk olarak, ilk millî kongrede halkın huzûruna çıktı ve burada hukûmete karşı „pĕrsèt" (Holanda dilinde: verzet=„mukavemet".)'i tavsiye etti, fakat dinleyicilerin dikkatini kendi üzerine o kadar çekemedi; bununla berâber nutku dikkate şâyân idi, zîra halk hareketinin zayıflıklarına, msl. şiddet noksanına işâret etmek cesâretini gösteren yalnız o idi. Aristokrat sınıftan olan Tjakra'nın aksine, Sĕma'un alelâde halk sınıfından idi ve çalışmaları Cava âleminde nâdir olan bir dürüstlükte idi ve menfaat ile alâkası yoktu. Avrupa radikalizminin daha çok sayıda tarafdarı bulunan ikinci kongrede Sĕmarang Sarekat-İslam'ının reisi olarak bulunuyordu; üçüncü kongrede C. S.-İ. (=merkezî Sarekat-İslam)'ın âzâsı olmuştu. Tjakra onu merkezî S.-İ.'a istemeye-istemeye kabûl etmişti; halka kendi vaad ettiklerinden fazlasını vaad eden ve halkın ihtiyaçlarını kendinden daha iyi anlayan bu adamın işlerin idâresini ele almağa çalışacağından korkuyordu ve merkezî S.-İ. âzâsı olduğu takdirde onu elde tutmanın daha kolay olacâğını düşünüyordu. Bununla berâber, halk arasındaki şöhretini kaybetmemek için, yavaş-yavaş ilk mevkiinden uzaklaştı, bu da muhâfazakâr kanadın muhâlefeti artırması netîcesini verdi. Müteâkip yıllarda S.-İ.'ın gelişmesinde Tjakra ile Sĕma'un arasındaki mücâdele hâkim olmuştur. Tjakra bir çok defalar S.-İ.'ın içinde bir bölünmeyi, büyük bir mahâretle, önledi; fakat sonunda hâdiseler kendisinden daha kuvvetli çıktı, ve 6. kongre bir tercih yapmak mecbûriyetinde kaldı ve Tjakra'nın giyâbında Sĕma'un, tarafdarları ile birlikte fırkadan hâriç bırakıldı; fakat S.-İ. için iş işten geçmiş idi.

Aşağıda muhtelif temâyüllerin ve muhtelif fikirlerin açıkça teressüm etmek fırsatını bulduğu millî kongrelere dâir bir az daha teferrüatlı bilgi verilecektir.

İlk millî kongre, 17—24 hazîran 1916'da, Bandung'da toplandı. Az zaman önce (18 mart) merkezî Sarekat-İslam kanûnî hâzı haklar kazanmış idi ve Cava'nın garbı ile Sumatra şûbelerini merkezî S.-İ.'dan müstakil bir hâle getirmek için yapılmış olan teşebbüs akîm kalmış idi. Aşağıdaki rakamlar S.-İ.'ın genişlemesinin bir levhasını vermektedir; temsil edilen şûbeler: 52 Cava şûbesi (273.377 âzâ), 15 Sumatra şûbesi (aş.-yk. 76.000 âzâ), 7 Borneo şûbesi (5.574 âzâ); Selebes ve Bali birer şûbe ile temsil edilmiş idi. Tjakra, devrin en mühim mes'elelerini ele aldığı çok heyecanlı nutkunda, „millî kongre" adının değeri üzerinde ısrar ediyordu; S.-İ. kendine yeni bir hedef kabûl etmeli idi: memleket bir millet seviyesine yükselmeli idi, S.-İ., (Holanda) Hindistanı'nın sür'atle muhtariyet kazanmasına, yahut idârî işlerde yerlilere daha büyük bir nüfûz verilmesine yardım etmeli idi: bununla berâber eski siyâseti fi'len artık terkeden ve umûmî vâlin'in yanına avrupalılardan, yerlilerden ve „şarklı yabancılardan" mürekkep bir istişâre heyeti vermeği vaad ederek, „idâreye iştirâk

ettirme siyâseti" yolu üzerinde ilk adımı atmak isteyen merkezî bukûmeti öğdü (bk. Snouck Hurgronje, *Verspr. Geschr.*, IV/II, 291—306). Burada ve müteâkip kongrelerde mümessillerinin ekseriyetinin hiç anlamadığı bir çok sözler söylendi. Bununla berâber „*Kur'an* sosyalizm için son derecede mühim bir eserdir", Peygamber (bir *Hindustan Review* muharririnden naklen!) „sosyalizmin babası, demokrasinin müjdecisidir" gibi beyanlar, Avrupa fırkaları propagandacılarının, hangi tarzların yardımı ile, akîdelerine taraftarlar kazanmağı denediklerini göstermektedir. Kongrenin en mühim çalışması mahallî S.-İ.'lar tarafından arz edilmiş olan 86 teklifin, ekserisi mahallî şikâyetlere müteallik olup, 15—16 hazîran tarihli *Utusan Hindia*'da, Tjakra-'nın düşünceleri ile birlikte, yayınlanmış olan şikâyetler ile ilgili tekliflerin tetkiki oldu. Sâde insanlar olan *dėsa*'ların, S.-İ. vâsıtası ile, hangi ümitleri gerçekleştirmek istedikleri bu tekliflerde görülmektedir: daha büyük bir hürriyet ve daha büyük bir şahsî istiklâl arzûsu bu kongrede, daha sonraki yıllarda olduğu gibi, yeniden ifâde edilmişti; kalabalığı S.-İ.'a cezbeden bâzı reislerin müphem ve karışık siyâsî mefkûreleri değil, fakat kudretli bir teşkilât yardımı ile, dileklerini gerçekleştirmek ümidi idi; sonraları, Sĕma'un'un fırkası, S.-İ.'ın yaptığından daha iyi bir şekilde, yerlilerin menfaatlerine hizmet etmeği vaad ettiği zaman, S.-İ.'ın neden dolayı bu kadar kolaylıkla terkedildiğini bu durum izâh etmektedir.

İkinci millî kongre (Batavia, 20—27 teşrîn I. 1917; 281 mahallî teklif) S.-İ.'ın müstakbel „Volksraad" (Volksraad'ın teşkilât v.s. için bk. *Koloniale Studien*, c. I, teşrîn I. 1917, Extra Politiek Nummer (husûsî siyâsî sayı), s. 169 v.dd.) karşısında nasıl bir tavır takınacağını tâyin etmekle meşgûl oldu; bu istişâre heyetinde indonezyalılara verilen yer ve toplantının açılışının mütemâdiyen geri bırakılması da onları artık memnun etmiyordu. Kongre merkezi S.-İ.'ın hedefini açıklayan bir esâslar beyânını tesbit etti: burada islâmiyet'in mükemmelliği te'yit edilmiştir; fakat hukûmet makamlarının mutlak bir tarafsızlığı istenilmektedir; yerli nüfusun ekseriyetinin çok fena bir hayat geçirmekte olduğu müşâhadesine istinât edilerek, merkezî S.-İ. „kâfir kapitalizmin" her türlü hâkimiyetine karşı mücâdeleyi kesmeyecektir (bk. *Kol. Studien*, göst. yer., s. 35 v.d.; bu cüz içinde bir şerh ve devre âit siyâsî bilgiler ile birlikte S.-İ.'ın çalışma programı ve siyâsî fırkaların idâreleri tarafından verilmiş programları hakkında teferrüat bulunmaktadır).

Avrupa'daki karışıklıkların netîceleri üçüncü millî kongrede (Surabaya, 20 eylûl—6 teşrîn I. 1918) açıkça görünmektedir. Volksraad'ın 18 mayıs 1918'de açılmalı (Tjakra ve bir başka S.-İ. reisi S.-İ.'ın mümessilleri idiler) ile hâsıl olan yeni durum ve bâlâ arzûlanan islahât harâretle münâkaşa edildi. Her şeyden önce yerli nüfusu istilâ etmiş olan endîşe bu kongrede in'ikâs etti. Daha önce iktisâdî güçlükler ve bunun netîcesi olarak, „kâfir kapitalizme" karşı müstakbel mücâdele hakkında o kadar müessir olan telkin'ler, kızgınlığı arttırmış idi; bunlar felâketli netîcelerini meydana koyacaktı: 1917 sonundaki büyük grev ve 1918 sonunda Kudus ve Dĕmak'ta yapılmış olan çok ciddî taşkınlıklar, fâsılalar ile, 1924 yılına kadar devam ettirilen ictimâî bir mücâdelenin başlangıcı oldu; yerli halkın iktisâdî zaafı ve bu esâs zaafa çâre olabilecek olan kudretin de bulunmadığı göz önüne alınacak olur ise, mücâdelenin muvakkat olarak nereye gideceğinden şüphe edilemez. Cavalıların *Pĕrsĕrikatan Ka'um Tani* („zirâat işçileri sendikası") ve *P.K. Buruh* („işçiler teşekkülü") adlı teşkilâtları bir kaç yıldan beri mevcût idi ve müteâkip yıllarda geniş bir şekilde gelişmişti. Burada az sonra Moskova'nın merkezî teşkilâtı tarafından desteklenmiş gibi görünen bu teşekküllerin çalışmalarının teferrüatına girilemez, bunların S.-İ. ve S. Ra'yat (aş. bk.) ile münâsebetlerinden de bahsedilemez; 1919 yılı başında bunlar Sĕsrakardana tarafından R.S.V. („esnaf teşekkülleri ihtilâlcı sosyalist merkez örgütü") birliğinde toplandı; bu da 1920'de parçalandı ve Djokyakarta'da mûtedil bir merkez örgütü ile Sĕmarang'da Sĕma'un idâresinde komünist bir örgüt teşkil etti; bu iki örgüt, Sema'un'un mâcera ile dolu Rusya seyâhatinden sonra, Madiun kongresinde (eylûl 1922) yeniden birleşti. Çalışmaları hiç de işçilerin işleri ile tahdit edilmiş olmayıp, siyâset sâhasına da yayılmıştır.

Üçüncü kongre ile dördüncü kongre arasındaki devir çok büyük bir hareket devri oldu. Üçüncü kongreden az sonra, Avrupa'da patlak veren ihtilâl S.-İ.'ın da dâhil olduğu Volksraad'ın muhtelif fırkaları tarafından teşkil edilmiş olan „radikal merkezîleştirme" denilen teşekkülün teşkilâtlanmasına fırsat verdi (16 teşrîn II. 1918). Burada reisleri S.-İ.'ın yeni vechesini beyân ve nizamnâmelerinde târif edilmiş olan hedefleri geçmek zarûretini müdâfaa ettiler (14 teşrîn II., 5 kânûn I.; bk. *Handelingen van den Volksraad*, toplantı 1918—1919, a. 175—185, 518—525). İşlerin gidişini yerli cemiyetin sâlim bir gelişmesi olarak telakkî eden hukûmet (bk. *Koloniaal Verslag van 1919*, s 4—13), merkezî S.-İ.'ın müfrit temâyüller hakkındaki tavrını (2 kânûn I.; bk. *Handelingen* v.s., s. 432 v. dd.) ve husûsiyetle merkezî Sa-

rekat-İslam 'ın hukûmetin mahallî S.-İ.'ların bir çok defalar ifâde etmiş oldukları isteklere çabuk cevap vermediği takdirde bu teşekkküllerin sebep olacakları karışıklıkların mes'ûliyetini üzerine alamayacağı tarzındaki te'yidini dikkatli bir tenkide tâbî tutmadı; hareketin umûmî tavrını tesbit etmek şûbelerin değil, merkezî S.-İ. 'ın vazîfesi idi. Hukûmet, n i z a m-n â m e l e r e u y g u n o l a r a k, merkezî S.-İ. ile çalışmağa hazır olduğunu yeniden beyân ediyordu. —S.-İ. için öldürücü olan bir hâdise Cava adasının cenûb-i garbîsinde Préanger 'de, Garut yakınında, Tjimarèmè *dèsa* 'sında vukua gelen hukûmete karşı silâhlı bir mukavemet hâdisesinde, yapılan araştırma sonunda, gizli ihtilâlci bir teşkilâtın (S.-İ. 'ın sözde B şûbesi) meydana çıkarılması oldu (4—7 temmûz 1919; hukûmet komiseri Dr. G. A. J. Hazeu 'un bu husûsta yaptığı bir telhis için bk. *Handelingen van den Volksraad*, Tweede gewone Zitting, 1919, Bijlagen, Onderwerp 10, s. 2—21). Bu B şûbesi ile merkezî S.-İ. veya S.-İ. arasındaki münâsebet hiç de açık değildir (bk. *Handelingen der Staten-Generaal*, 1919—1920, Tweede Kamer 22 kânûn I., s. 1158b; Blumberger, *Encyclopaedie van Ned.-Indie*, zeyil, s. 15b; *Kolon. Verslag van 1921*, s. 6). Tjakra merkezî Sarekat-İslam-'ın ve mahallî S.-İ. 'ların B şûbesi ile her hângi bir ilgisi olduğunu inkâr etti (bir de bk. *Handelingen der St.-G.* v.s., a. 1153b; *Hand. v. d. Volksraad*, 1919/1920, s. 90 v.dd., 94, 96, 106—110, 114, 211). Ne olursa-olsun, nizam-nâmelerden yeminler çıkarılmadığı v.s. takdirde, bir daha başka kanûnî haklar vermemeğe hukûmet karar verdi, (ihtimal haklı olarak) S.-İ. 'ın içinde holandalılara karşı bir temâyülün hâkim bulunduğunu düşündüğünden (*Kol. Versl. van 1920*, bahis B, s. 5), evvelki yıllarda yaptığının aksine olarak, mahallî hukûmet makamlarına karşı bu cemiyeti mânen desteklememeğe karar verdi. S.-İ., hemen tâkip eden yılda, başka bir takım ciddî güçlükler ile karşılaştı; bunlar dış çalışmalarını felce uğrattı ve onu içten kendini sağlamlaştırmağa gayrete zorladı.

D ö r d ü n c ü m i l l î k o n g r e (Surabaya, 26 teşrin I.—2 teşrin II. 1919) bilhassa yakında kurulacak olan R. S. V. (bir az yukarı bk.) münâkaşasına ve S.-İ. 'ın onunla kurması gereken münâsebetlere tahsis olundu; şu hâlde bu kongre burada sükûtla geçilebilir.

Güçlükler yığıldı B e ş i n c i m i l l î k o n g r e n i n tarihi merkezî S.-İ. 'ın mâlî ve siyâsî idâresi hakkında (*Sinar Hindia*, 6—9 teşrin I., 1920 'de komünist Darsana 'dan gelmekte olan) şiddetli bir tenkit (bk. *Kol. Versl. van 1921*, stn. 6; *Kol. Versl. van 1922*, stn. 9) sebebi ile, te'hir edildi; şûbeler kendileri tarafından merkezî S.-İ. 'a havâle edilmiş olan paralar hakkında hesap istediler. Merkezî S.-İ. 'ın birinci kâtibi teşrin II. 1920 'de, B şûbesi işi sebebi ile, tevkif ve mahkûm edildi. Başka teşekkküllerin gittikçe artan çalışmaları netîcesinde durum gitgide daha karışık bir hâl aldı.

Nihâyet 2—6 mart 1921 'de Djokyakarta 'da toplanan b e ş i n c i k o n g r e Tjakra 'nın en farklı fikir cereyanları arasında bir uzlaşma yardımı ile ve bir çözüm bulunamayacak en ciddî ve ağır mes'eleleri sonraya atarak, bütün Cava halk hareketinin idâresini merkezî S.-İ. 'da temerküz ettirilmiş bir hâlde muhâfaza etmek için yaptığı son teşebbüs oldu. Uzlaşma yeni bir e s a s l a r p r o g r a m ı n d a vücut buldu; bunda (*a*) yerli nüfusu bir köleler nüfusu hâline getirmiş olan Avrupa sermâyesinin öldürücü nufûzu müşâhade edildi, (*b*) islâmiyetin emirleri, esâs olmak üzere, kabûl edildi—filhakîka islâmiyet, onlarca, şu esâsları emrediyordu: halk tarafından kurulmuş bir hukûmet, amele şûraları, çalışma mecbûriyeti ve bir başkasının çalışması ile zengin olmanın yasak edilmesi, toprak ve istihsâl vâsıtalarının taksimi—, ve (*c*) S.-İ. 'ın milletler-arası çalışmaya, islâmiyetin verdiği imkân hudutları içinde ve istiklâlini muhâfaza etmek şartı ile, katılmağa hazır olduğu te'yit edildi. Çok ciddî olan „parti disiplini" mes'elesi (yâni bir S.-İ. âzâsının başka bir siyâsî fırkanın da âzâsı olabilip-olamayacağı), merkezî S.-İ. 'ın menfi olarak halletmek istediği ve komünist fırkası ile çok sıkı şekilde bağlı olan sol kanadının müsbet olarak halletmek istediği mes'ele ta'lik edildi. Programın (*a*) ve (*c*) bendleri komünistlerin arzûlarına tamâmiyle uymakta olduğundan ve üstelik de bunlar (*b*) bendini kabûl edebildiklerinden, daha o zamandan komünizmin S.-İ. içinde zafer kazandığını iddia etmeleri kolayca anlaşılabilir. S.-İ. 'ın içindeki mücâdelenin de hemen yeniden başlaması aynı şekilde kolayca anlaşılabilir, çünkü merkezî S.-İ. uzlaşmanın mânasının bu şekilde telakkî edilmesine müsâade edemezdi (bk. *Utusan Hindia*, 26 mart 1921). Münâsebetlerin kesilmesi a l t ı n c ı m i l l î k o n g r e d e (Surabaya, 6—10 teşrin I. 1921) vukua geldi. Tjakra hazır bulunmuyordu; ağustos 1921 'de tevkif edilmiş idi (çünkü kendisi B şûbesi işinde sahte yeminden mes'ûl sanılıyordu; bununla berâber nisan 1922 'de serbest bırakıldı ve ağustos 1922 'de berâatine karar verildi). Yerini alan reis bir karâra varılmasına mâni olamadı: „parti disiplini" kongre âzâlarının ekseriyeti ile kabûl edildi ve Semaun ile tarafdarları S.-İ. 'dan çekildiler (8 teşrin I. 1921); az sonra (1921 sonunda) S.-İ. P e r s a t u a n ve M é r a h S.-İ. (kızıl S.-İ.) hâlinde birleştiler; merkezleri Semerang idi.

c. Bu karardan sonra, S.-İ. büyük bir za'fa düştü. Radikal fırkanın meydana getirdiği câzibenin kaybolması sebebi ile, âzâların sadakati de kayboldu. Tjakra, serbest bırakılmasından sonra, S.-İ. için propagandaya yeniden başladı; fakat büyük bir muvaffakiyet kazanamadı: başlangıçtaki nüfûzunun mühim bir kısmını kaybetmişti. Yeni Volksraad'da bir daha S.-İ.'ı temsil etmedi. Şimdi mütedil bir ilerileme siyâseti tâkip ediyordu; Yedinci kongre muhâfazakâr bir merkez olan Madiun'da toplandı (17—20 şubat 1923). Tjakra din ve ibâdet işleri ile meşgûl olmağa başladı. Son yıllarda müslümanların menfaatleri msl. Muhammadîya gibi husûsî teşekküllere bırakılmıştı. Tjakra Hindistan'ın „All India Moslim League" örneğine göre teşkilâtlanmış olan birinci panislâmizm kongresinin (Tjirebon, 1 teşrin II. 1922) reisi olmuş idi. Bu kongrede milletler arası islâmiyet mes'eleleri için canlı bir alâka görülmüştü; Mustafa Kemâl Paşa (Atatürk)'ya bir saygı telgrafı gönderildi; hilâfet mes'elesinde Cava'nın görüşü münâkaşa edildi. Volksraad'da S.-İ. Holanda Hindistanı anayasasının gözden geçirilmesi ile ilgili bir kanûn taslağı münâsebeti ile, teşekkül eden ikinci radikal merkezîleşmeye iltihak etti. Fakat çalışmaları çok mahdut kaldı.

S.-İ.'ın çökmesine mukabil, radikal S.-İ. yükselmiştir. Bu radikal S.-İ.'ın reisi olan Sĕma'un Moskova rus sovyet hukûmeti ile münâsebetler kurdu. Amele teşekküllerindeki çalışmalarından daha önce bahsedilmiş idi. Onun tevkifi 8 mayıs 1923'te yapılan büyük demiryolları grevine sebep oldu. Kendisi Holanda Hindistanı'ndan dışarı atılınca, Holanda'ya gitti ve orada „İndonezya halk hareketinin mümessili" o'arak, komünist partisi idâresine girdi. 1924 sonunda kendisi Çin'de idi; fırkası, bilhassa Sun-Yat-Sen'in bolşevikliğe iltihâkından sonra, bu memleket ile sıkı münâsebetler kurmuştur. —4 mart 1923'te, radikal S.-İ. ile P.K.İ. („İndonezya komünist partisi") Bandung'da birlikte bir kongre yaptı. Kızıl S.-İ. bu kongrede Sarekat-Ra'yat („halk birliği") adını aldı. P.K.İ. („İndonezya komünist partisi") ile sıkı bir münâsebet hâlinde propagandaya devam edildi. Sarekat-Ra'yat teşekkülü, P.K.İ. için, bir nevî hazırlayıcı bir mektep olacaktı ve P.K.İ.'ye ancak bir az yetiştirilmiş talebeler kabûl edilecekti. S.-R. reislerine tahsis olunan mutâlea ve araştırma plânları, gazetelerin (bîtaraf olarak?) naklettikleri inanılmaz cehâlet misallerine rağmen, mümtaz propagandacılar yetiştirilmiş görünmektedir. S.-R. din ile meşgûl olmamaktadır: bu teşekkül „meutraal kĕpada Allah" („Allah husûsunda bîtaraf")'dır; reisler şehirlerde ekseriyâ din düşmanıdırlar, fakat köylerde müslümandırlar; gâlibâ bir dindar komünistler zümresi de vardır. S.-R. mütemâdiyen hukûmet makamları tarafından tâkip edilmiştir: toplantıları yasak edildi, yayın ve söz suçları cezâlandırıldı, komünist matbuât toplatıldı, fırkanın rahatsızlık veren adamları, ihtiyatî hapisler ile, ziyân veremeyecek bir hâle getirildi. 31 ağustos 1924'ten sonra tâkipler daha çok şiddetlendirildi; bunun netîcesi şu oldu: mütedil teşekküller (S.-İ. v.b.) hakkındaki görüş daha müsâit bir hâl aldı.

S.-İ.'ın Cava adası dışındaki şûbeleri Cava şûbeleri kadar mühim olmaktan çok uzaktır; şartlar başka idi, toprak S.-İ. tohumunu kabûl etmeğe çok daha az hazırlanmış idi. 1914'ten itibâren, en mühim merkezlerde S.-İ. şûbeleri te'sis olundu; bunlar, umûmiyetle, daha kesîf bir din hayâtı te'min etmeğe çalışıyorlardı; bâzı yerlerde ifrâta gidildi. Fakat heyecan çabuk yatıştı. Cava millî kongrelerine temsil ettikleri memleketin mahallî dertlerini kongreye bildiren mümessiller gönderildi. Son olarak S.-İ. ile S.-R. arasında da mücâdele başladı; fakat Cava'daki mücâdele derecesinde olmadı. Cava dışında kurulmuş olan ilk S.-İ. gâlibâ Palĕmbang'daki S.-İ.'dır (14 teşrin II. 1913'te, cavalılar tarafından kurulmuştur). S.-İ.'ın te'siri, mahallî şartlara göre, çok değişmekte idi. 1921 yıllarına doğru Ateç'te durum güçleşti, zîra bu bölgede S.-İ., bir çok gizli teşkilât ile birlikte, Holanda aleybdârı bir propaganda yapmakta idi. S.-İ. Cambi'de 1916 ve müteâkip yılların karışıklıklarında rol oynadı. Minangkabau sâhasında Sumatra adasının birleşmesini hedef tutan temâyül S.-İ.'ın Cava te'sirinden daha kuvvetli olmuştur. Ternate ve Ambon adalarındaki faâliyet mühim olmuştur ve bilhassa bu son adada radikal yön kuvvetle temsil edilmiştir. Son olarak, genç S.-İ.'ın gelişmesinin Mekke'den büyük bir dikkatle tâkip edilmiş olması vâkıasını sükût ile geçmemek lâzımdır; 1910 ve müteâkip yıllarda Mekke'de bir dereceye kadar telâş hukûm sürüyordu; çünkü Holanda hukûmetinin indonezyalı tebeâsına haccı imkânsız kılmak isteme niyeti isnât edilmişti. Halbuki, „Cava" haclarının Mekke sâkinlerinin esâslı bir geçim kaynakları olduğu bilinmektedir (bk. Snouck Hurgronje, *Mekka*, II, bahis 4). Gâlibâ Mekke'ulema'sı ile İndonezya'nın müslüman yetkilileri arasında hıristiyan hey'etinin çalışması hakkında muhâbereler ve mukaddes câmide indonezyalı dindaşlar için husûsî duâlar bile yapılmıştır. Böylece de S.-İ.'dan çok bahsedildi. 1913 sonunda, Mekke'de S.-İ. hakkında yazılmış arapça bir risâle biliniyordu ve bu risâle sonraları Malezya

diline çevrildi Mekke'de S.-İ.'ın bir şûbesi kuruldu (şüphesiz bu şehirde oturan İndonezyalılar için); fakat bu şûbenin çalışmaları hakkında başkaca bir şey bilinmemektedir. Bu şûbe Holanda Hindistanı dışında kurulmuş yegâne S.-İ. şûbesi olmalıdır.

Hulâsa olarak şunlar söylenebilir: S.-İ. Holanda ile Holanda Hindistanı arasındaki münâsebetlerin gelişmesinde mühim bir rol oynamıştır; bu cemiyetin tarihi islâmiyetin uyanışı tarihi için ve şarkî Asya'nın uyanışı için mühimdir. S.-İ., geçen asırların sonlarından beri, İndonezya halkı arasında kendini hissettiren bir ihtiyâcın, yâni daha büyük bir hürriyet ve daha büyük bir istiklâl arzûsunun ilk müstakil büyük tezâhürüdür. Reisleri bunu radikal ve bir dereceye kadar millî bir istikamete yöneltmişlerdir; fakat halk kütlesi nazariyelerini aslâ anlamadı ve mahallî ihtiyaçlarına en iyi uyan hareketi destekledi. S.-İ.'ın 15 yıllık varlığı sırasında, Cava cemiyetinde dış bakımdan büyük bir değişme husûle geldi; bunun sebeplerini birinci dünyâ savaşı sırasında ve bundan sonra husûle gelen hâdiselerde aramalıdır; iç gelişme bilhassa S.-İ.'ın te'siri sâyesinde başladı. Fakat bunun gidişi, tabiî olarak, çok daha yavaş olacaktır.

Bibliyografya: *Koloniaal Verslag van 1913* (1914—1923), bölüm C (Holanda Hindistanı idâresinin yıllık telhisleri, *Bijlagen van het Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, Bijlage C*; *ayn. esr.*, 1919 v.dd., bölüm B *Stroomingen onder de Inlandsche bevolking*); 1923'ten sonra *Verslag van Bestuur en Staat van Nederlandsch-Indie... van 1924* v.dd., bölüm C sık-sık; Bijlage A (resmî kaynaklar).

S.-İ. bakkındaki makaleler için bk. Schalker-Muller, *Repertorium op de literatuur betreffende de Nederlandsche Kolonien...*, 4. tab. (1911—1915), La Haye, 1917, s. 89, 133—142, 146, 299, 302, 309; 5. tab. (1916—1920), La Haye, 1923, s. 128, 164—172, 183, 193, 202, 222 v.d., 257.

Bunlardan başka bk. bir de A. Cabaton, *La „Sarékat Islam"* (*R M M*, 1912, XXI, 348—365); *Der „Sarekat Dagang Islam" und der Aufruhr auf Djambi* (*Deutsche Wochenzeitung für die Niederlande*, 17 eylûl 1916); *Bemerkenswerte Strömungen in den Bataklanden. Der S. I.* (*Rhein. Miss. Ber.*, 1917, s. 25); G. Simon, *Der „Sarikat Islam" auf Sumatra* (*Allg. Missionszeitschrift*, 1917, XLIV, s. 123—125). F. von Mackay *Der Mohammedaner Bund „Sarekat Islam"* (*Die Islamische Welt*, şubat 1918); krş. J. Th. P. Blumberger, *Der S. I. in „Kriegsbeleuchtung"* (*Koloniaal Weekblad*, 20 haziran 1918); O. J. A. Collet, *L'évolution de l'esprit indigène aux Indes Orientales Néerlandaises* (*Bull. Soc. Belge d'Et. Col.*, 1920, XXVII, 461—524; 1921, XXVIII, s. 1—75 [ayrı basm.; Bruxelles, 1921]; krş. *Kolon. Weekblad*, 12 mayıs 1921 ve *Kolon. Tijdschrift*, 1921, s. 538; P. H. Fromberg, *De inlandsche Beweging op Java de Gids*, 1914, nr. 10 ve 11); B. Alkema, *De Sarikat Islam*, Utrecht, ts.; J. Th. P. Blumberger, *De Sarekat Islam, en hare beteekenis voor den bestuursambtenaar* (*Kol. Tijdschr.*, 1919, VIII, nr. 2, 3, 4); ayn. mll., *Stemmingen en Stroomingen in de Sarekat Islam* (La Haye, 1920); ayn. mll. *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indie*[2] (La Haye-Leyde, 1919, III, 694[a]—703[a]) ve *Aanvullingen*, 1922, s. 15[a]—21[b], 1924, 196[a]—201[a]; C. Snouck Hurgronje, *Versprei de Geschriften* (Bonn-Leipzig, 1924), IV/II, s. 395—402, 405—406, 409—410; ayn. mll., *Politique musulmane de la Hollande* (Paris, 1911) ve *Verspr. Geschr.*, IV/II, s. 227—316. (C. C. BERG.)

SARF. ŞARF, bir fıkıh tâbiri olarak, fakîhler tarafından şöyle târif edilmiştir: mübâdele edilen metâların bir kıymet (*şaman*) vâhidleri olduğu bir satış (*bay'*) mukavele ve muâmelesi [daha açık bir târif ile, sikkeli veya sikkesiz altın veya gümüşü birbirine karşılık satmak, para bozdurmaktır]. *Şarf* ilk önce sikkeli para mübâdelesidir, fakat her türlü altın ve gümüş mübâdelesini de içine alır. İsmin gösterdiği gibi (*şarf* kelimesi *şarrâf* veya *şayrâf* isminden yapılmış bir fiilin *maṣdar*'ıdır), sikkeli paranın bozdurulması veya değiştirilmesi ârâmî menşe'lidir (bk. Fraenkel, *Die aram. Fremdwörter im Arab.*, s. 182 v.dd.; Lambert, *R E J* [1906], LII, 29). *Şarf* tâbiri islâmiyette gâlibâ ancak h. I. asrın sonlarına doğru çok kullanılır bir hâle gelmiştir. Buna muvâzi bir vâkıa olarak, Mâlik b. Anas *al-Muvaṭṭa*'ında ve kendisi ile berâber, mâlikîler sikkeli para bozdurmak (*ṣarf*) ile altın ile altının veya gümüş ile gümüşün mübâdelesini (tartılarına göre ise, *murâṭala*, ölçü veya sayılarına göre ise, *mubâdala*) birbirlerinden ayırırlar, fakat diğer fıkıh mektepleri böyle yapmaz; al-Şâfi'î (*Kitâb al-umm*, III, 30)'de yalnız bir defa benzer bir adlandırma bulunmaktadır: *muvâzana*. Murâbaha hakkındaki hükümler ile sıkı bir şekilde münâsebetli olan *ṣarf* ile ilgili fıkıh hükümleri, bu mevzûda *Kur'an*'da hiç bir kayıt bulunmadığından, hadîse istinât eder. Bu hükümler şunlardır:

1. Aynı cins (*cins*) için, eşyâ vasıf ve iş bakımından ayrı olsa da, mübâdele yalnız müsâvi

mıkdar (*tamāṣul*) ile yapılmalıdır. Ayrı olan cinsler için (gümüşe karşı altın), bu hüküm mûteber değildir. Yarıdan fazla kıymeti düşürülmüş sikkeli paralar metâ telakki edilmiştir (Talmud hukukunda da böyledir; bk. Lambert, *ayn. esr.*, s. 32 v.d.) ve kâr ile (*mutafāżilan*) mübâdele edilebilir. Bunun netîcesi olarak, bunların ziynet v.b. eşyâsı hâline gelmesi için bir ücret verilmesi, murâbaha gibi, yasak edilmiştir; halbuki yeni fakîhler şekil değiştirmenin iş kıymetini kabûl ederler ve satışı *şarf* telakkî etmezler (Benali Fekar, s. 80). 2. Karşılıklı olarak mübâdele edilen eşyânın alınması alış veriş yapanların ayrılmasından önce olmalıdır (*al-taḳābuż ḳabl al-tafarruḳ*). Başka tâbirler ile, veresiye bütün muâmeleler hâriç bırakılarak, ödemenin peşin (*naḳd*) olması istenilir (bu husûs Osmanlı-Türk hukukuna geçmiş idi, aş. bk.). Böylece, msl. satın alma bedelinin yalnız yarısı ödenmiş olan bir gümüş çanak müşterek bir maldır, halbuki mâlikî ve şâfiîlerde böyle bir satın alma tamâmiyle itibârsızdır (*bāṭil*). Hattâ borcu hesaplamak tarzında da fikir ayrılıkları vardır. *Şarf* ile başka bir fıkıh muâmelesinin bir tek mukavelede birleştirmenin yasak olduğu, umûmiyetle bir kaide olarak, kabûl edilir. 3. Mübâdele edilen eşyâ, temellük edilmeden önce, kullanılamaz ve bundan istifâde edilemez. 4. Hiç bir muhayyerlik şart koşulamaz (*ḫiyār al-şarṭ*); buna karşılık, kusurlar varsa, *ḫiyār al-ʿayb* („kusur muhayyerliği") ve msl. ziynet eşyâsının satın alınmasında *ḫiyār al-ruʾya* („görme muhayyerliği") kabûl edilir. Fakîhler sikkeli paranın bozdurulması veya değiştirilmesi sırasında bir fazlalık elde edilmesine imkân veren şer'i hiyleleri de tesbit etmişlerdir (al-Ḳudūrī, al-Ḥalabī, buna âit *bāb*'ın sonunda; *al-Mudawwana*, VIII, 126 v.d.; Sachau, *Muh. Recht*, s. 281). Ulemânın hakîr gördüğü ve hemen-hemen hepsi yahudi olan sarraflar orta çağdan itibâren bir lonca hâlinde teşkilâtlanmışlardı (Mez, *Renaissance des Islâms*, s. 449; Young, *Corps de droit ottoman*, bölüm 67, madde 6 v. dd.). Yeni islâm devletlerinde paraların bozdurulması veya değiştirilmesi için husûsî kanûnlar vardır (1281=1861'de Türkiye için bk. Young, *göst. yer.*); krş. mad. RİBÂ.

Bibliyografya: Hadîs ve fıkıh kitaplarında ilgili bahisler için bk. *al-Mudawwanat al-kubrā* (Kahire, 1323), VIII, 101—155; al-Sarahsī, *Kitāb al-mabsūṭ* (Kahire, 1324), XIV, 1—90; Ḫalīl b. Iṣḥāḳ, *al-Muḫtaṣar* (trc. Santillana), Milano, 1919, II, 186 v.dd.. Querry, *Droit musulman*, I, 408 v. dd.; van den Berg, *De contractu „do ut des"* (Leiden, hukuk tezi 1868), s. 110—113; Emil Cohn, *Der Wucher* (Heidelberg, 1903, felsefe tezi), s. 9—22; Dimitroff (*MSOS As*, 1908, XI, 155); Benali Fekar, *L'usure* (Lyon, hukuk tezi, 1908), s. 45 v. dd., 76 v. dd.; Félix Arin, *Recherches historiçues sur les opérations usuraires*, Paris, hukuk tezi, 1909), s. 60 v. dd. (HEFFENING.)

SARI ABDULLAH. ŞARI 'ABD ALLĀH EFENDİ (1584—1660), XVII. asırda, tasavvufî ve aiyâsî te'lîfâtı ile şöhret bulmuş müm t a z bir türk müellifi ve r e i s - ü l k ü t t â b ı. Babası, muhtemelen Tunus veya Cezâyir taraflarından İstanbul'a hicret ederek, burada yerleşen Seyyid Muḥammed adında bir Magrib şehzâdesi olup, annesi, vezirlik ve kaptan-ı deryâlık gibi yüksek mevkîlerden sonra, iki defa sadâret makamını işgâl eden Halîl Paşa'nın kerdeşi beyler-beyi Mehmed Paşa'nın (ölm. 997) kızıdır. Kendisi eserlerinde künyesini dâimâ Abdullah b. es-Seyyid (veya eş-Şerîf) Muḥammed b. 'Abd Allāh olarak kaydetmektedir. Bu itibârla, Müstakîm-zâde ve onu tekrar eden Hacı Tevfik ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı gibi müelliflerin bunu 'Abd Allāh b. Muḥammed b. İbrāhîm sûretinde göstermeleri doğru değildir. *Sicill-i osmânî*'de babasının adı, yanlış olarak, Mahmud gösterilmiştir. Kendisinin Seyyid veya Şerîf unvânı ile zikrettiği babasının şerîfler sülâlesine mensûp olduğu anlaşılıyor. Abdullah Efendi'nin doğumu hakkında mevcut kaynakların hiç bir tarih vermemelerine ve sâdece Müstakîm-zâde'nin (*Menâkib-i melâmiye-i şettâriye-i bayrâmîye*, Süleymaniye, Nâfiz Paşa kütüp., nr. 1164, 60a), 991 (1583) tarihini zikretmesine mukabil, Sahîh Ahmed Dede (*Mecmaʿat-ül-tevârih-i mevleviye*, Konya, Mevlâna müzesi kütüp., nr. 5446, s. 175) bunu 29 safer 992 (12 mart 1584) olarak, gününe varıncaya kadar, tesbit etmiştir. Babinger, A. Gölpınarlı ve Sa'deddin Nüzhet de dâhil olduğu hâlde, müelliflerin ekserisi, Murad III. zamanında doğan Abdullah Efendi'nin babasının Ahmed I. devrinde İstanbul'a gelmiş olduğunu söylemek sûretiyle, bir tarih hatâsına düşerler. Halîl Paşa, Abdullah'ı bir az büyüyünce, kendi dâiresine alarak, tahsil ve terbiyesi ile yakından alâkalanmıştır. Kaynaklarda her hangi bir isim verilmeksizin, sâdece, zamanının ileri gelen ulemâsından tahsil gördüğünden bahsedilmektedir. Eserlerinden ve ahfâdından La'lî-zâde Abdülbâkî'nin kendisinden yaptığı nakillerden, onun erken yaştan itibâren muhtelif tarîkat erbâbı ile temâsa geldiği ve esaslı bir tasavvuf terbiyesi içinde yetiştiği öğrenilmektedir. Henüz bülûğa erişmediği bir rivâyete göre de, 15—16 yaşlarında bulunduğu sırada, babalığı Hacı Hüseyin Efendi'nin rehberliği ile melâmîliğe intisap etmiş ve yine

aynı tarihte İdris-i Muhtefî (Hacı Ali el-Rûmî)'ye bağlanmıştır (La'lî-zâde Abdülbâki, *Menâkib-i melâmiye-i bayramîye*, s. 43 v. dd.; Mustakimzâde, *Menâkib-i melâmiye-i şettâriye-i bayramiye*, 60b v. dd. La'lî-zâde'nin bâzı yazma nüshalarında bu hâdisenin Sarı Abdullah 14 yaşında iken vukua geldiği kaydedilir). Hacı Tevfik onun İdris-i Muhtefî'den inâbet tarihini 1018 (1609) olarak gösterir; La'lî-zâde'nin bahsettiği yaşa göre, bu 1007—1008 yıllarına, hattâ daha evvele çıkar. Devrinin Ya'kub Dede (Helvâyi-Dede), Osman Emîr Efendi, Ramazan Efendi, Merkez Efendi halîfesi Şeyh Necmeddin Hasan Efendi gibi meşhûr tarikat simaları ile çocuk denilecek bir yaşta münâsebet kurmuş, hâmisi Halil Paşa'nın şeyhi Aziz Mahmud Hüdâî Efendi'den, paşanın delâleti ile, ayrıca feyz almıştır (*Cavharat al-bidāya*, Üniv. kütüp., nr. TY 3792, 281a, 275a, 276a, 277b, 281b). Müstakim-zâde (*Tuḥfa-i ḫaṭṭāṭîn*, s. 281) Sarı Abdullah'ın ilk bi'atinin Aziz Mahmud Efendi'ye olduğunu söylemektedir. Şeyhî de Aziz Mahmud Efendi'den inâbe eylediğini kaydeder. Bizzat kendisi böyle bir inâbeden bahsediyor ise de (*Cavharat al-bidāya*, 277b), zikredilen bi'atlerinden hangisinin daha evvele âit olduğuna dâir bir sarâhat yoktur. Abdullah Efendi, İdris-i Muhtefî'nin vefâtından (1024 rebiülevvel sonu=nisan 1615) sonra, irşâd makamına geçen Hacı Kabaî'ye bi'at etti.

Sarı Abdullah'ın gençlik yıllarında yalnız İstanbul'da kalmayıp, dışarı da çıkmış olduğu kendi ifâdesinden anlaşılmaktadır. Msl. 1011 (1602/1603)'de Erzurum'da bulunmuş, burada mârûf Rûşenî şeyhi Hacı Şeyh ile görüşmüş idi (*Cavharat al-bidāya*, 274a—b). Aynı zamanda, Halil paşa'nın divitdârı sıfatı ile, Abdullah Efendi'nin, onunla birlikte, muhtelif yerleri dolaşmış olduğunda şüphe yoktur. Nitekim bu vazîfe ile, vezir iken paşanın yanında bir ara Edirne'de bulunduğunu ve mürşidi İdris-i Muhtefî'ye âit bir mes'ele hususunda yardımı dokunduğunu kendisinden naklen bilmekteyiz (La'lî-zâde Abdülbâki, *ayn. esr.*, s. 47 v.d.). 1025—1028 (1616—1619)'deki ilk sadrâzamlığı ve şark serdarlığı sırasında Halil Paşa'nın maiyetinde bulunduğu muhakkak olan Abdullah Efendi, paşanın ikinci sadâretinde (1036—1037=1626—1628), Abaza Paşa gâilesini bertaraf etmek üzere şark serdarı olduğu vakit, tezkireci olarak, onunla birlikte sefere iştirâk etti. Bundan sonra onun me'mûriyet hayâtı mühim terakkîler kaydeder. Sefer esnâsında ölen Mehmed Efendi yerine saler 1037 (teşrin 1627)'de reis-ül-küttâb oldu. Ancak çok geçmeden, Abaza Paşa'ya karşı seferin muvaffakiyetsizliğe uğraması yüzünden, 1037 şâbanında (nisan 1628) Halil Paşa ile birlikte, kendisi de bu vazîfeden azlolundu ve yeni sadrâzam Hüsrev Paşa'nın kendilerine zararı dokunmasından çekindikleri için, tebdîl-i kıyâfet ederek, gizlice İstanbul'a döndüler. Paşa, Hüdâî dergâhına iltica etti, kendisi de evinde gizlendi. Az sonra Halil Paşa Hüdâî'nin, kendisi de Koca Mustafa Paşa dergâhı şeyhinin şefâatleri ile, affolundular (Müstakim-zâde, *Menâkib*, 73a; krş. *Ḫalîfat al-ru'asā*, s. 32; *Ḥadîḳat al-cavāmi'*, II, 203; *Osmanlı müellifleri*, I, 100). İstanbul'dan dönüşü akabinde, seferde bulundukları sırada (1036) ölen Hacı Kabâî yerine irşâd makamına geçmiş bulunan Beşir Ağa'ya bi'at etti (1037=1628). Safâî'nin belirttiğine göre, Beşir Ağa ile münâsebeti, kendisinin bir ara hamzavî-meşrep olduğu zannına yol açmıştır. Halil Paşa'nın ölümü (1040=1630) ile hâmisini kaybeden Abdullah Efendi, uzun bir zaman resmî hizmetten çekilerek, bir uzlet hayâtı geçirdikten sonra, şevval 1047 (şubat 1638)'de. rikâb-ı humâyûn reis-ül-küttâb kaymakamlığına nasbolundu ve Murad IV.'ın maiyetinde Bagdad seferine iştirâk etti. Fetih esnâsında şehîd olan İsmail efendi yerine re'is-ül-küttap tâyin edildi. Fetihten sonra dönüşte, Diyarbekir'de iken, 1048 zilhiccesi başlarında (nisan 1639) vazîfesinden azlolundu. 1049 şâbanında (kânûn I. 1639) Sadâret kaymakamı Hüseyin Paşa tarafından reis-ül-küttâb kaymakamlığına getirildi. (Topçular-Kâtibi Abdülkadir, *Tevârîh-i âl-i Osman*, Viyana Millî kütüp., nr. 1053, 520a). 7 cemâziyelâhır 1050 (24 eylül 1640)'de vazîfesi Anadolu muhâsebeciliğine naklolundu (Topçular-Kâtibi, *ayn. esr.*, 527b). Bir ay sonra da mansıbı cizye muhâsibciliğine çevrildi. 1060 yılı sonlarında (kânûn II. 1650) piyâde mukabelecisi ve 1065 muharreminde de (teşrin II. 1654) mensuh mukataacısı oldu. *Ḫalîfat al-ru'asā* ise, onun 1060'ta piyâde mukabeleciliğinden, 1065'te de mensub mukataacılığından mâzûl olduğunu beyân etmektedir. Müstakim-zâde, (*Menâkib*, 62b) ile Ali Sâtı' (*Ḥadîḳat al-cavāmi'*, II, 203), diğer kaynaklardan farklı olarak, onu mensuh mukataacılığına 1069 (1658/1659)'da tâyin edilmiş gösterirler. Mensûh mukataacılığı Abdullah Efendi'nin son resmî vazîfesidir. Çok ilerilemiş bir yaşa gelen Sarı Abdullah Efendi, bundan sonra resmî hayatları çekilerek, Koca Mustafa Paşa dergâhı yakınındaki evinde ibâdet ve te'lîfât ile son yıllarını geçirirken, 23 safer 1071 (28 teşrin I. 1660)'de vefât etti. Mezarı, Topkapı'dan Maltepe'ye giden yol üzerindeki müstakil sofadadır (Mezar kitâbesinde mukayyet bulunan bu tarihe mukabil, Şeyhî

ve onu nakleden müellifler onun ölümünü 1071 recebinde = mart 1661 gösterirler. Müstakimzâde (*ayn. esr.*, 62b) ve onu olduğu gibi tekrarlayan Mehmed Ali Aynî 'nin onun ölümünü 1072 olarak kaydetmeleri tamâmen yanlıştır. 1072 'de vefat eden bir başka Sarı Abdullah 'tır, bk. Şeyhî, *Vakāyi al-fużalā*, s. 342). Abdullah Efendi 'nin Resmî mahlasını taşıyan Mustafa adında bir şâir oğlu olup, dergâh-ı âlî cebeciler kâtibi iken, 1066 (1655/1656) 'da Girid 'de vefât etmiştir.

Sarı Abdullah, münâsebet kurduğu çeşitli tarîkatlere mensûp tasavvuf erbâbından ayrı ayrı feyiz almış olmakla berâber, ömrü boyunca bayramîliğe bağlı kalmıştır. Başka tarîkatlerden münâsebette bulunduğu şahsiyetler arasında *Mesnevî* şârihi mevlevî İsmail Ankaravî 'yi de bilhassa zikretmek gerekir. Kendisi, her hangi bir yanlış zanna vesile vermemek maksadı ile, *Mesnevi* şerhinde tarikatinin bayrâmîlik olduğunu ayrıca belirtmiştir. Yaşlılık devresinde te'lif ettiği bir eserinde kendisinden, aslen bayrâmî, tarikatçe celveti ve terbiyece mevlevî olarak bahsettiğini görüyoruz (*Naṣîḥat al-mulūk tarġîban li-ḥusn al-sulūk*, Üniv. kütüp., nr. TY 9625, 263b).

Büyük bir âlim ve mutasavvıf olan Sarı Abdullah Efendi, Abdî mahlası ile, tasavvulî şiirler de yazmıştır. Eserleri içinde ve muhtelif mecmu'alarda dağınık olarak rastlanan bu manzûmeler arasında en fazla şöhret bulanı *Maslak al-'uşşāḳ* adlı kasidesi olmuştur. Abdullah Efendi hattat olarak da tanınmıştır. Reis-ül-küttâb iken yazdığı Abdülmecîd Sivâsî dergâhının bir vakfiyesi san'atına bir örnek olarak zikrolunur. Sarı Abdullah 'ın ayrıca türk çiçekçilik tarihinde husûsî bir yeri vardır. Yedi yeni zerrin lâle çeşidi yetiştirmeğe muvaffak olan Abdullah Efendi, çiçekçilikteki mahâret ve şöhretinden dolayı, İbrahim I. zamanında, hukûmdar tarafından verilen bir berat ile, ser-şukûfeci ilân olunmuştur. Mehmed Ubeydî, *Natāyic al-azhār*, Üniv. kütüp., nr. TY 3923, 16b—18a; Müstakim-zâde, (*ayn, esr.*, 65a) muhtemelen torunlarındaki evraktan istifâde ederek, bunun tarihini 1051 zilkadesi başı (şubat 1642) olarak tesbit eder. Ubeydî 'nin eserinde 1051 başı (nisan 1641), bâzı nüshalarında ise, 1050 tarihi kaydolunur (msl. Üniv. kütüp., nr. TY 2760, 16b). Tevfik, *Letâif-i inşâ*, İstanbul, 1284, cüz IV, s. 4—6'da neşredilen bu berât, burada yanlış olarak, Murad IV. 'a izâfe olunmuştur. Aynı yanlış muhtelif eserler (msl. *Türk zirâat tarihine bir bakış*, nşr. Zirâat vekâleti, İstanbul, 1938, s. 47 v.d.) 'de de devam etmiştir.

E s e r l e r i: Sarı Abdullah Efendi 'nin, başta tasavvuf olmak üzere, muhtelif sâhalarda bir çok eserleri olup, bunlardan başlıcaları şun'lardır: 1. *Cevâhir-i bevâhir-i Mesnevî*. Eserlerinin en mühimlerinden biri ve keşfiyâtın asırlar boyunca „şârih-i Mesnevî" nâmı ile anılmasına sebep olan bu eser, Mevlânâ 'nın *Mesnevi* 'sinin birinci cildinin şerhidir. 1035 (1625) 'te başlayıp, 1041 (1631) 'de bitirerek, Murad IV. 'a takdim ettiği eser, sâdece bir şerhten ibâret kalmayıp, çok geniş bir tasavvuf ansiklopedisi mâhiyetini almıştır. İstanbul 'da 1870—1871 yılları içinde, 5 cild hâlinde basılan bu eser, yalnız birinci cildine tahsis edilmiş olmakla *Mesnevî* 'ye yapılmış şerhlerin en geniş'ini teşkil etmektedir. 2. *Ṣamarāt al-fu'ād fi 'l-mabdaʾ va 'l-maʿād*, Mesnevî şârihi İsmail Ankaravî ile bayramîliğe taallûk eden bir sohbet üzerine, bâzı karışık tasavvufî bahisleri izâh maksadı ile, 1033 (1624) 'te bir buçuk ay içinde kaleme aldığı bir kitap olup, büyük rağbet görmüş eserlerindendir. Kitap Nakşbendîye, Bayramîye, Halvetîye, Kübrevîye ve Kâdirîye silsileleri ile, sahâbe, eimme ve bâzı evliyânın menkibelerini ihtivâ eder. Gördüğü rağbet sebebi ile, pek çok yazma nüshası olduğu gibi, 1288 (1871) yılında, İstanbul 'da bir baskısı da yapılmıştır. 3. *Cavharat al-bidāya va durrat al-nihāya*, Bağdad 'ın zaptını tebrik için, 1049 (1639) 'da Murad IV. 'a ithâfen yazılmıştır: Bagdad fethini anlatan bir başlangıçtan sonra, çeşitli kelâmî ve tasavvufî bahisler üzerinde durur. Eserde ayrıca Nakşbendî, Halveti ve Melâmiye-i bayrâmiye silsileleri ile Bayramî kutuplarının menkibelerine yer verilmiştir. Kendi el-yazısı ile, müsvedde hâlinde, bir nüshası Üniv. kütüp., Hâlis Efendi yazmaları arasında, nr. TY 3792 'de bulunmaktadır. Üzerinde kızı tarafından torunu olan La'li-zâde Mehmed Efendi 'nin istisbâp kaydı ve mührü mevcuttur. 4. *Dustūr al-inşâ'*, Feridun Bey münşeâtından sonra, osmanlı siyâsî tarihi için, kıymetli bir kaynak addedilen bir münşeât mecmûası olup, Bayezid II. devrinden başlayarak, Murad IV. devri dâhil olmak üzere, ihtivâ ettiği vesîkaların mıkdarı 170 'i bulmaktadır. Bunlar arasında Bayezid II. 'in Hüseyin Baykara ile mürâselâtı, Osmanlı devletinin İran, Hind ve Mâveraünnehr hukûmdarları ile siyâsî münâsebetlerini gösteren parçalar bilhassa zikre değer. Eserde mevcut nâme ve vesîkaların bir kısmı reis-ül-küttâblığı devresinde bizzat Abdullah Efendi tarafından kaleme alınmıştır. Ayrıca, muhtelif Osmanlı devlet adamlarına âit mülk-nâmeler de kitapta yer almıştır. Eser 1053 (1643) yılında tertip edilmiştir. Üniv. Kütüp. nr. TY 1252 ve 3110 'daki nüshaları, muhtevâsı en zengin olanlardandır. Kitabın Es'ad Efendi kütüphânesindeki nüshaya istinâden muhtevâsının geniş ölçüde tavsifi için bk. Adnan Er-

zi, *Türkiye kütüphânelerinden notlar ve vesikalar II* (*Belleten*, XIV, 1950 nr. 56, s. 631—647). Osmanlı hükümdarları ile İran şahları arasındaki mürâselâtın bir kısmı notlar ilâvesi ile neşrolunmuştur: Ch. Schefer, *Chrestomathie Persane* (Paris, 1885, II, 218—259 ve 201—331). 5. *Naṣîḥat al-mulûk tarġîban li-ḥusn al-sulûk*, cülûsunun ilk yılı için de, Mehmed IV. nâmına, 1059 (1649)'da, devlet adamlarını zulûm ve hatâdan korumak gâyesi ile te'lif ettiğini söylediği bu eser iki büyük bâbdan müteşekkil olup, birinci bâb tam bir siyâset-nâmedir; ikinci bâb ise, ölüm ve âhiret ile ilgili bahislere tahsis edilmiştir. Osman-zâde Tâib tarafından *Talḫîṣ al-naṣâyiḥ* adı ile yapılan hülâsası 1283 (1866)'de, İstanbul'da basılmıştır. 6. *Mir'ât al-aṣfiyâ fî ṣifât al-malâmiyat al-aḫfiyâ*, Muhyiddin Arabî'nin *al-Futûḥât al-makkiya*'sindeki melâmîlik ile alâkalı parçaların izâhını ve Muhyiddin-i Arabî'nin menkıbelerini ihtivâ eder. Arapça olarak, 1070 (1660)'te te'lif ettiği bu kitap, müellifin son eserlerindendir. 7. *Maslak al-'uṣṣâḳ*, sülûka dâir 105 beyitlik bir kaside olup, La'lî-zâde Abdülbâkî tarafından tezyil edilmiştir. 8. *Risâla fî marâtib al-vucûd*, arapça olarak te'lif ettiği tasavvufî bir eserdir. Nuruosmaniye kütüp., nr. 2400 ve Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 1834'te birer nüshası mevcuttur.

Te'lifâtı arasında bir çok risâleler de mevcut bulunan Sarı Abdullah'a muhtelif müellifler tarafından isnât edilen bir takım eserler vardır: *Tadbîr al-naṣ'atayn va iṣlâḥ al-nushatayn*, 15 bâb üzerine tertip olunmuş bir siyâset-nâmedir. Bursalı Tâhir (*Siyâsete müteallik âsâr-i islâmiye*, İstanbul, 1332, s. 19 ve *Osmanlı müellifleri*, 1333, I, 101)'in ona âit olarak gösterdiği bu eserin mevcut nüshalarının hiç birinde müellif ismine rastlanmamaktadır (ayrıca bk. E. Blochet, *Catalogue des manuscrits turcs*, Paris, 1932, I, 32). Bursalı Tâhir'in zikrettiği Şehid Ali Paşa kütüphânesi nüshasının (nr. 1534) kapak sahifesine Sarı Abdullah adının sonradan kaydedilmiş olduğu görülüyor. Kâtip Çelebî de, bu eserden bahsederken, müellif ismini zikretmez (*Kaşf al-ẓunûn*, İstanbul, 1310, I, 270; İstanbul, 1941 tab'ı, I, 381'de eserin müellifini Sarı Abdullah olarak gösteren bir kayıt var ise de, aslında bu Kâtip Çelebi'ye âit olmayıp, sonradan ilâve olunmuştur). Müstakim-zâde'nin, Abdullah Efendi'nin te'lifâtı arasında zikrettiği *Gülşen-i râz* adlı türkçe manzûm bir eser vardır ki, bunun Abdî mahlaslı başka bir şâire âit olması çok muhtemeldir (nüshaları için bk. Süleymaniye, Mihrişah kütüp., nr. 99; Süleymaniye, Hâşim Paşa kütüp., nr. 43. Bayezid Umumî kütüp., nr. 3822). Müstakim-zâde onun *Asrâr al-'ârifîn* adlı bir eseri de olduğundan bahsetmektedir. Sâdeddin Nüzhet Ergun'un onun eserlerinden biri olarak saydığı *Maṭâlî' al-anvâr* (Süleymaniye, Lala İsmail kütüp., nr. 214), hakikatte Âşık Paşa'nın *Garib-nâme*'sinden başka bir şey değildir. *Tarcama-i maḳâṣid al-'aynîya*, Şeyh Yâr Ali'nin *Maḳâṣid-i nâciya*'sinin tercümesi olan ve ön-sözünde mütercim ismi tasrib edilmeksizin, Şeyh Abdülmecîd-i Sîvâsî'nin arzûsu ile türkçeye çevrildiği belirtilen bu eserin (Üniv. kütüp., nr. TY 2233), Sîvâsî'ye mi yahut Abdullah Efendi'ye mi âit olduğu tahkîke muhtaçtır (krş. *Osmanlı müellifleri*, I, 102, 120 ve 192). Abdullah Efendi'ye isnât edilen ve Muhyiddin-i Arabî'nin *al-Futûḥât al-makkîya*'sinde ricâl-ül-gayp hakkındaki parçaların izâh ve tercümesini hâvî *Risâla ricâl al-ġayb bi-ta'vîl Şayḫ Muḥyiddîn 'Arabî* adlı risâlenin (Süleymâniye, Hacı Mahmud Efendi kütüp., nr. 2487) üslûbundan ona âit olmadığı anlaşılıyor.

Abdullah Efendi eserlerinin ekserisini şâir Cevrî'ye istinsah ettirmiştir. Eserlerinin Cevrî'nin el-yazısı ile nüshalarına sık-sık rastlanır. Sarı Abdullah'ın te'lifâtının İstanbul kütüphânelerindeki nüshalarının mühim bir kısmı için bk. Tomris Ölmez, *Mesnevî şârihi Sarı Abdullah Efendi, hayâtı ve eserleri*, İstanbul, 1939—1940, Türkiyat enstitüsü, tez, nr. 111, s. 13—21.

Bibliyografya: Safâî, *Tezkire* (Üniv. kütüp., nr. TY 9583, 132a—133b); Şeyhî, *Vaḳâyi' al-fużalâ* (Üniv. kütüp., nr. TY 81, s. 329—331); La'lî-zâde Abdülbâkî, *Menâkib-i melâmiye-i bayramiye* (İstanbul, ts.); Ahmed Resmî, *Ḥalîfat al-ru'asâ* (İstanbul, 1269), s. 32 v. dd.; Müstakîm-zâde Süleyman, *Menâkib-i melâmiye-i şettâriye-i bayramîye* (Süleymaniye, Nâfiz Paşa kütüp., nr. 1164'; ayn. mll., *Macallat al-nisâb* (Süleymaniye, Hâlet Efendi kütüp., nr. 628, 312a); ayn. mll., *Tuḥfa-i ḫaṭṭâtîn* (İstanbul, 1928), s. 280 v.d.; Hüseyin Ayvansarâyî, *Vefeyât* (Üniv. kütüp., nr. TY 2464, s. 133 v.d.); ayn. mll., *Ḥadîḳat al-cavâmi'* (İstanbul, 1281), II, 202 v.d. (Ali Sâtı tarafından Hüseyin Ayvansarâyî'ye ilâve edilen mâlûmat); Hacı Tevfik, *Macmâ'at al-tarâcim* (Üniv. kütüp., nr. TY 192, 47a-b); Şemseddin Sâmî, *Ḳâmûs al-a'lâm* (İstanbul, 1311), IV, 2916; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî* (İstanbul, 1311—1313), III, 367 v.d.; Bursalı Tâhir, *Sarı Abdullah Efendi* (*Sırât-ı müstakîm* mecm., 1329, c. VI, nr. 154, s. 275 v.d.); ayn. mll., *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1333), I, 100 v. dd.; M. Ali Aynî, *Hacı Bayrâm-ı*

Veli (İstanbul, 1343), s. 128 v. dd.; Cl. Huart (*EI*, IV, 176 v.d.); Babinger, *GOW* (Leipzig, 1927), s. 206 v.d.; Abdülbâki Gölpınarlı, *Melâmîlik ve melâmîler* (İstanbul, 1931), s. 137—142; Sâdeddin Nüzhet, *Türk şâirleri* (İstanbul, 1936), I, 194—203; *İstanbul ansiklopedisi* (nşr. R. E. Koçu), İstanbul, 1960, I, 440; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1954), III, 2. kısım, 545 v.d.; Bağdadlı İsmail Paşa, *Aşmâ' al-mu'allifîn* (İstanbul, 1951), I, 477 v.d.

(ÖMER FARUK AKÜN.)

SARI KÜRZ veya **SARI KEREZ** (?—1522?), Osmanlı fakîh ve kazaskeri. Asıl adı Nûr al-Dîn olup, Karasi bölgesinde doğmuş idi. Yûsuf adında birinin oğludur. Aralarında Koca Sinan Paşa da bulunan, sayılı üstadlardan ders okuduktan sonra, fıkıh mesleğine girip, müderris oldu; sonra sahn-ı semân medresesi müderrisliği pâyesini elde etti ve nihâyet 917 (1511)'de İstanbul kadısı oldu. Sultan Bayezid II. onu muhtelif devlet işlerinde istihdam etti ve bu arada onu şehzâde Selim'in nezdine elçi olarak gönderdi (krş. J. v. Hammer, *GOR*, II, 353 ve *Die osm. Chronik des Rustem Pascha*, nşr. von L. Forrer [Leipzig, 1923], s. 28 v. d; bk. bir de *GOR*, II, 371). 919 (1513)'da, Selim I.'in devrinde, Anadolu kazaskerliği ve 921 (1515)'de Rumeli kazaskerliğine tâyin edildi ise de, ertesi yıl azledildi. 926 (1519)'da, tekrar İstanbul kadısı pâyesi ile, yeniden Sahn-ı semân müderrisi oldu (krş. Leunclavius, *Hist. Musulm.*, s. 613, 30; F. Giese, *An. Chr.*, s. 130, 23). 928 (1521)'de, diğer müelliflere göre, 929 (1522)'da İstanbul'da öldü ve bizzat yaptırdığı ve kendi adını taşıyan mescidin hazîresine gömüldü (krş. *Ḥadîḳat al-cavâmi'*, I, 133 v.d.; *GOR*, IX, 72, nr. 280). İstanbul'da bir mahalleye onun adı verilmiş ve buraya daha sonra, Sarı Kürz'den galat olarak, Sarı Güzel denilmiştir; isim için krş. Sırrî Paşa, *Galatât-ı meşhûre*, İstanbul, 2. tab., mad. SARIGÖZEL ve J. H. Mordtmann, *İslâm*, XIV, 155). Oğlu Mehmed için bk. Atâî, *Zeyl-i Şakayik*, s. 265; müfessir olarak tanınan dâmâdı Sinân al-Dîn Yûsuf hakkında bk. Kâtip Çelebî, *Fezleke*, I, 309; *Ḥadîḳat al-cavâmi'* I, 134; *Sicill-i osmânî*, III, 108.

Sarı-Kürz kelâm ve fıkha dair bir çok eser bırakmıştır (bk. Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunûn* nşr. Flügel, nr. 7119).

Bibliyografya: Taşköprü-zâde, *Şakayik-i nu'mâniye* (trk. trc. Mecdî), İstanbul, 1269, s. 314 v.d.; *Sicill-i osmânî*, IV, 581; Ş. Sâmî, *Ḳâmûs al-a'lâm*, s. 2816 v.d. (ismin şekillerine dâir).

(FRANZ BABINGER.)

SARI SALTIK DEDE, türk dervişi ve bektaşi velîsi. Hacı Bektaş [b. bk.]'ın muâsırı olup, onun taraftarlarından idi. Bu devirde Anadolu'daki bir çok dervişler gibi, aslen buhârâlı olan Sarı Saltık'ın hakikî adı gâlibâ Mehmed (Evliyâ Çelebî, *Seyâhat-nâme* II, 134, 5—6) idi. Hayâtı hakkında pek az şey bilinmektedir. Seyyid Lokman tarafından zaptedilen *Oğuz-nâme*'ye göre, Sarı Saltık Dede 662 (1263/1264) yılında, Dobruca'da Baba-Dağı havâlisinde bulunan 10.000—12.000 kişi kadar olan türkmenleri idâre etmiştir. Hulagu'nun gelmesi (krş. *Isl.*, XI, 24) ile ilgili olması muhtemel bu muhâceretin sebebi bilinmemektedir. *Oğuz-nâme* (krş. J. J. W. Lagus, *Seid Locmani ex libro Turcico qui Oghuznâme inscribitur excerpta* [Helsingfors, 1854] ve G. Flügel, *Die arab., Pers. und Türk. Handschr. der Wiener Hofbibl.*, II, 225)'den başka onun hakkında muâsır hiç bir kayda sâhip değiliz ve aynı asra tekabül eden Bizans kaynaklarında (msl. Pachymeres, Nikephoros Greg., Georg. Akropolita; krş. J. J. W. Lagus, *ayn. esr.*, s. 30 v. dd.) bu ususta hiç bir kayda tesâdül edilmemektedir. Bununla berâber bâzı rivâyetler mevcut olmalıdır. Msl. Evliyâ Çelebî'ye göre, Yazıcı-oğlu Mehmed Çelebî (ölm. 854=1450) Sarı Saltık hakkında bir risâle ve eski Ozakov vâlisi Kenan Paşa 40 *kurrâsa* ihtivâ eden bir *Şaltık-nâma* yazmıştır (krş. Evliyâ Çelebî, *ayn. esr.*, III, 366, bir de bk. U. D. Smirnov, *Oçerk istorii turetskoy literaturi*, bk. Korş *Vseobşçaya istoriya literatur*, Petersburg, 1891; burada bir *Saltık-nâme*'den parçalar verilmiştir).

Bu kaybolmuş kaynakların birinden kendi devrinde haberdar olan Evliyâ Çelebî Sarı Saltık'ın, Besarabya'da yerleşmeden önce, Arpa-Çukuru, Sivas ve Tokat'ta kaldığını nakletmektedir. Burada iken, kendisine *'acam* denildiği rivâyet edilir. Sarı Saltık hakkında elimizde bulunan en eski kayıt, İbn Baṭṭûṭa (II, 416)'da bulunmaktadır. İbn Baṭṭûṭa, Sarı Saltık'tan aş.-yk. bir nesil sonra, onun Baba-Dağı'ndaki makamını ziyâretinden ve menkıbelerinden bahsetmektedir. İbn Baṭṭûṭa 50 yıl kadar önce ölmüş bulunan Sarı Saltık hakkında açık bir şekilde hiç bir şey zikretmemiştir. Bu seyyahın Bizans azîzlerine dâir menkıbe ve kerâmetler naklettiği ve Sarı Saltık'ı Bizans azîzleri ile karıştırdığı görülmektedir. Bununla berâber, Evliyâ Çelebî'nin Sarı Saltık'a dâir naklettiği rivâyet husûsî bir ehemmiyet arzeder. Buna göre, kerâmet gösterme kabiliyetini hâiz bulunan bu velî ölümünden sonra, „cesedinin bulunduğu yerin bilinmemesi, oraların müslümanlar tarafından ziyâret edilmesi ve bu

ziyâretler netîcesinde bu memleketlerin islâm hâkimiyetine geçmesi" (krş. J. v. Hammer, *GOR*, VIII, 354 v. d.; Evliyâ Çelebî, *ayn. esr.*, III, 133 v. d. d.) için birinde nâşı bulunan kapalı altı veya yedi tabutu küffâr diyârındaki şehirlere göndermelerini oğullarına vasiyet etmiştir.

Evliyâ Çelebî'ye göre, bu emir mûcibince, tabutlar Baba-Eskisi, Baba-Dağı, Kaliakra, Buzeu (Romanya) ve hattâ Danzig'e kadar götürülmüştür. Sarı Saltık'a Lipka'daki türklerin islâmlaştırılması isnât edilir. Türk velîsi ile hıristiyan velîleri arasındaki karıştırmaya sık-sık rastlanır, fakat bu karıştırma Balkan memleketlerinde daha da sık görülür. Sarı Saltık Kaliakra (Kilğra)'da bir devir elinde esir bulunan hıristiyan prensesin kurtarıcısı olarak görünmektedir (krş. Evliyâ Çelebî, II, 137 v.d.; C. J. Jireçek, *Das Fürstenthum Bulgarien*, Wien, 1890, s. 536; J. v. Hammer, *Rumeli und Bosna*, Wien, 1812, s. 27; *Archäol.-epigraphische Mitteilungen*, 1886, X, 188 v. dd.; *ZDMG*, 1922, LXXVI, 155) ve Evliyâ Çelebî bizzat, Sarı Saltık'ı azîz Niko'a (Sveti Nikola, krş. *ayn. esr.*, II, 137) ile münâsebetdar gösterir. Sarı Saltık'ın diğer makam ve türbeleri Kroja (krş. *Wissenschoftl. Mitteilungen aus Bosnien*, VII, 60; Ippen, *Skutari*, s. 71 v.dd.; A. Degrand, *Souvenirs de la Haute-Albanie*, Paris, 1901, s. 223 v.dd., 236 v.dd.). Edirne'de (Evliyâ Çelebî, III, 481 v.d.), azîz Spyridon (Spiridion) ile münâsebetdar göründüğü Korfu'da (krş. Ş. Sâmî, *Ḳâmûs al-a'lâm*, s. 2916), Mostar civârında Blagay'da (krş. Šaćir Sikirić, *Dervisklostorok és szent sirók Boszniában*, *Túrán*, Budapest, 1918, s. 605 v.dd.; Evliyâ Çelebî, VI, 474'te bulunduğuna göre, muhâreben teşekkül etmiş olmalı), Kroja ve Cakova arasında bir yer olan ve türbesinin bulunduğu iddia edilen (krş. F. W. Hasluck, *Annual of the British School at Athens*, XXI, 122, nr. 3), azîz Naum (Sveti Naum) yunan manastırında, Ohrida gölünün cenûp sâhilinde (krş. Ş. Sâmî, *gôst. yer.*) bulunmaktadır. Sarı Saltık, vaktiyle azîz Georges, sonra azîz Elias, daha sonra azîz Simeon ve nihâyet „Ḳara Konjolos" (aynen böyle, Evliya Çelebî. *Travels*, nşr. J. v. Hammer, I, 101, İstanbul tab'ında bu kayıt yoktur) ile bir tutulmuş idi.

Bununla berâber, Sarı Saltık'ın başlıca ziyâret edilen makamı Baba-Dağı'nda (İbn Baṭṭûṭa *gôst. yer.*; Evliyâ Çelebî, III, 368 v.d.) bulunmaktadır. Sultan Bayezid II. burasını bir ziyâret mahalli yaptı; daha sonra Sultan Süleyman burasını ziyâret etti (krş. *Histoire de la campagne de Mohacz par Kemal Pacha Zadèh*, nşr. M. Pavet de Courteille, Paris, 1859, s. 80 v.dd., 177; J. v. Hammer, *GOR*, III, 202). Sarı Saltık, nihâyet „bozacılar" esnafının *pîr*'i olarak görünmektedir (krş Evliyâ Çelebî, I, 659; burada Sarı Saltık Ahmed Yesevî'nin *halîfa*'si olarak gösterilmiştir). Al. Jaba, *Recueil de notices et récits kourdes* (Petersburg, 1860), s. 94 v. dd.'da bulunan Sâri Salte'nin Sarı Saltık ile aynı olup-olmadığını tesbit etmek gerekir. Nev'î-zâde Atâî (ölm. 1044=1634; krş. J. v. Hammer, *Geschichte der osmanischen Dichts kunst*, III, 281)'nin *Ḥamsa*'sinde olduğu gibi, muahhar Osmanlı edebiyâtında da Sarı Saltık adına tesâdüfedilir. Sarı Saltık'ın yarı tarihî, yarı efsânevî vaziyeti ciddî bir araştırmağa değer. Doğru olan cihet, Sarı Saltık'ın büyük bir saygıya mazhar olduğu Balkanlar'daki bektaşiler ile sıkı-sıkıya alâkalı olmasıdır. Balkanlar'da 'Alî taraftarlarının (alevî) tarihi karanlık kaldıkça, Sarı Saltık hakkında ancak şüpheli mûtalara sâhip olabileceğiz.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, bk. bir de I. K. Dimitroff, *Spisanie na Bulgarskata Akademiya na naukite* (türkmenler'in Dobruca'ya muhâcereti hakkında), Sofya, 1915; F. W. Hasluck, *Annual of the British School at Athens* (1912/1913), XIX, 203 v.dd, XX, 108; A. Degrand *Souvenirs de la Haute-Albanie* (Paris, 1901), s. 236 v.dd. (Sarı Saltık efsânesi); Grenard, *JA* (1900), XV, 5 v.dd.; Küprülü-zâde Mehmed Fuad, *Türk edebiyâtında ilk mutasavvıflar* (İstanbul, 1918=1922), s. 23 v.dd, 126, 284, 312 (Evliyâ Çelebî'den naklen); Sa'd al-Dîn, *Tâc al-tavârîḫ*, II, 44,6; 'Âlî, *Kunh al-aḫbâr* (basılmamış kısım.); J. v. Hammer, *GOR*, I, 122; II, 143; III, 202, 799; VIII, 354; ayn. mll., *Geschichte der Osm. Dichtkunst*, II, 259, not. 2; J. Deny, *Sary Saltyq et le nom de la ville de Babadaği* (*Mélanges Emile Picot*, s. 11); ayn mll., *Traditions populaires de Florina* (*Revue des Traditions populaires*, 1919, XXXIV, zeyil).

(FRANZ BABİNGER.)

SARIK, müslüman şarkta, erkeklerin kûlâh, takye veya fes etrâfına sardıkları ince beyaz veya başka renkte kumaş, dülbend. Sarık mânasına olarak Avrupa dillerinde kullanılan *turban* kelimesi, aynı zamanda külâh (veya fes v. b.) ile bir arada sarık mânasına da gelmektedir. Bu mânada *turban* kelimesi, bu şekli ile, yalnız Avrupa dillerinde bulunur (alm. *turban*; ingl. *turban*, *turband*. frns. *turban*, *tulban*; ital. ve portekiz ispanyolcasında *turbante*; Holanda dilinde *tulband*; romence *tulipan*; bunlar *o* ile olan daha eski şekillerden gelmektedir: *tol(l)*i-

ban, tolipan, tolopan, tourbant, tourban, torbante) ve umûmiyetle, türkçenin aracılığı ile, farsça *dulbend* kelimesinden iştikak ettirilir; esâsen „lâle" mânasına olan fransızca *tulipe* kelimesi de bundan gelmektedir (bk. Meyer-Lübke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1911, s. 682, burada, *Revue des Langues romanes*, LIII, 54'e istinât edilerek, marteau [„çekiç"], torbandalo denilen balığın adı ile de bir yaklaştırma yapılır). Bununla berâber, *turban* kelimesinin Avrupa'daki yayılmasına bakılarak, dülbend kelimesinin zannedilebileceği kadar şarkta yayılmış olmaktan uzak olduğuna, fakat farsça (ve kısmen türkçe) dil sâhası ile mahdud bulunduğuna ve buralarda da aynı mânada başka tâbirlerin kullanıldığına dikkati çekmek yerinde olacaktır. Arapçada „sarık" mânasında en umûmî kelime *'imāma*'dir; bu kelime de aslında yalnız türkçedeki sarık mânasında iken, sonraları hem sarık, hem takye mânasını, yâni fransızcadaki *turban* kelimesinin mânasını almıştır. Fakat bu tâbirler dışında, muhtelif müslüman memleketlerinde, avrupalılarca ekseriyâ doğru anlaşılmayan *turban* mefhûmuna delâlet eden ve bir de bunun ayrı-ayrı parçalarını gösteren pek çok tâbir vardır; aşağıda bu tâbirlerin muvakkat bir cedveli verilecektir.

Bu şekilde bir baş-örtüsünün menşe'i şüphesiz eski şarkta aranmalıdır: göründüğüne göre, daha bâzı âsûrî ve eski Mısır şekillerinde sarıklı takyeye oldukça benzeyen bir külâh bulunmaktadır (bk. Reimpell, *Geschichte der babylonischen und assyrischen Kleidung*, s. 40; Josef von Karabacek, *Abendländische Künstler zu Konstantinopel, Denkschr. Ak. Wien*, 1918, LXII, 87 v. d. ve bir de J. v. Hammer, *G O R*, VII, 268 ve *Staatsverfassung*, s. 441). Arabistan'da, gâlibâ islâmiyetten önceki bedeviler sarıklı takyeler giyiyorlardı ve uzun külâhın bu baş-örtüsünün İran'a âit kısmı ve etrafına sarılan sarığın ise, bunun asıl arap unsuru olduğu iddiası ileri sürülmüştür (Jacob, *Altarabisches Beduinenleben*, s. 44, 237).

İslâmiyet devrinde, sarık, zaman ile, üç **alâmet** hâline geldi: arap için millî alâmet, müslüman için dinî alâmet ve askerî olmayan meslekler için, askerî vazîfelere mukabil olmak üzere, meslek (bu da sonraları dinî ve îdârî vazîfe ve me'mûriyetler, *vezāif-i diniye ve divâniye* olarak, daha küçük iki kısma bölünmüştür) **alâmeti**.

Peygamberin başına giydikleri hakkında bir çok tefernûat nakledilmektedir. Fakat bu hadîslerde sonraki âdetleri geriye, Peygamberin zamanına götürmek temâyülünü fark etmek kolaydır. Şu hâlde, bunlar Peygamberin devri için hiç bir şey isbat etmez, ancak muahhar müslümanların temâyüllerini gösterir. Müslümanlar için, bir hadîsin hulâsa olarak ifâde ettiği üzere, sarık şunu ifâde ediyordu: „müslüman için vekar, arap için değer" *vaḳār li 'l-muslim va 'izz li 'l-'arab* ve yine bunlar için, Peygamber tam mânası ile „sarık sâhibi" (*ṣāḥib al-'imāma*) idi. Hattâ sarık yapan türk ustaları (*dulbendciler*), kendilerine pîr olarak, bizzat Peygamberi seçmişlerdi; zîra Peygamberin, peygamber olmadan önce, Suriye'de sarık ticâreti yaptığı ve bunları Mekke'den Boṣrā'ya kadar gönderdiği rivâyet olunur (Evliyâ Çelebî, I, 590). Doğruluk ve sıhhati şüphesiz olan yegâne hadîs menşîdir: *muḥrim*'e yalnız *ḳamîṣ, sarāvîl* v. b. değil, sarık da men'edilmiştir. Bu hadîs al-Buḫārî (*Bāb al-'amā'im, Libās*, bâb 15)'de de bulunur ve ekserisi zayıf olan öteki hadîslere karşılık teşkil eder. Mesl. bu zayıf hadîslerin birine göre, Âdam, cennetten kovulduktan sonra, Cabrā'îl'in başının etrâfına sarmış olduğu bir sarık taşımış olmalıdır; bundan önce o bir tae (*tāc*) giyiyordu. Âdam'den sonra, boynuzlarını gizlemek için, sarık saran İskender Ẕu 'l-Ḳarnayn olmuştur. Ekseriyâ zikredilen bir hadîste şöyle denilmektedir: sarıklar arapların tâcıdır (*al-'amā'im tîcān al-'arab*); bu da türlü şekillerde izâh edilmiştir: diğer kavimlerde tâc ne kadar nâdir ise, sarık da araplarda o kadar nâdirdir; bedevîler yalnız külâh (*ḳalānis*) giyerler veya hattâ başlarına hiç bir şey giymezler; veya iranlılar nasıl tâc ile süslenirlerse, araplar da öylece sarık ile süslenirler; böylece tâc nasıl iranlılar için millî bir alâmet ise, sarık da araplar için millî bir alâmettir. Benzer bir hadîs şöyle der: sarık sarınız da, böylece sizlerden önceki halklardan ayrılınız (*i'tammū ḫālifā 'l-umam ḳablakum*).

Sarığı, kâfirler karşısında, müslümanların ayırıcı bir işâreti olarak gösteren hadîsler daha sıktır: sarık islâmiyetin alâmetidir (*al-'amā'im sîmā' al-islām*); sarık îman ile kâfirlik arasında bir ayrılık alâmetidir (*al-'imāma ḥāciza bayn al-kufr va 'l-īmān* veya *bayn al-muslimīn va 'l-muṣrikīn*); bizim ile müşrikler arasındaki fark külâh üzerine sarılan sarıktır (*farḳ mā baynanā va bayn al-muṣrikīn al-'amā'im 'ala 'l-ḳalānis*); yahut da gelecekten haber verme: ümmetim külâh üzerine sarık sardığı müddetçe bozulmayacaktır (*lā tazālu ummatī 'ala 'l-fiṭra mā labisū 'l-'amā'im 'ala 'l-ḳalānis*) ve kıyâmet gününde insan başının veya külâhının etrâfındaki her sarık halkası (*kavra*) için nûr alacaktır. Bu sûretle „sarık sarmak" „islâmiyeti kabûl etmek" ile aynı mânaya gelmektedir. Bununla berâber, sa-

rık sarmak islâmiyetin mecbûrî esâslarından (*farż*) değildir; fakat bu sünnettir (*mustaḥabb, sunnat, mandūb*) ve sarık sarmak için, umûmî bir dâvet şöyle ilâde edilmiştir: sarık sarınız da, rûh asâletiniz artsın (*i'tammū tazdādū ḥilman*).

Bilhassa namaz (*ṣalāt*) zamanında, câmilere gidilirken ve mezarları ziyâret sırasında sarık sarılması tavsiye edilmektedir ve sarık ile iki rek'at (veya bir rek'at veya bir namaz) sarıksız yetmiş namazdan daha iyidir; zîra pâdişâhının önüne süssüz çıkmak uygun değildir, denilmiştir, yahut da Allah ve melekleri cuma günü sarık saranı takdîs eder. Çok sıcak zamanlarda namazdan önce ve sonra sarık ile berâber külâh baştan çıkarılabilir; fakat namaz esnâsında bu yapılamaz; bundan başka sarığın olmaması namaz kılmamak için bir sebep teşkil etmez. Bir de, çok sıcaklarda veya evde veya yıkanıldığı zaman sarık çıkarılabilir ve araplar, umûmî kaide olarak, „Ülker yıldızı doğuncaya kadar", yânî şiddetli sıcakların başına kadar, sarık taşıyorlardı.

Yeni devirde bile, islâmiyetin ilerilemesi sırasında, msl. Afrika'da, Sudan'da sarık mühim bir rol oynamıştır (bk. A. Brass, *Islām*, X, 22, 27, 30, 33. bk. bir de *MSOSAs.*, VI. 191 v.d.).

İslâmiyetin bütün devirlerinde yalnız müslümanlar sarık taşımamışlardır. Giyecekleri hakkındaki en muahhar emirlerin müslümanların sarık sarmağa hakları olmasını gerektirdiği hâlde, k â f i r l e r i n yalnız bir külâh (*ḳalansuva*) taşıyabilmeleri doğrudur; fakat daha eski bir devirde, sâdece kâfirlerin başka renkte veya husûsî bir işâreti bulunan sarıklar taşımaları isteniliyordu. Kâfirlere karşı yumuşak olmayan hükümdarlar, giyecekler husûsunda, şiddetli hükümler ile temâyüz etmişlerdir; fakat bu rûh hâli değişince, bu buyuruklar en gevşek bir tarzda tatbik ediliyordu; öyle ki, sonunda bunları yeniden tatbik etmenin zarûrî olduğu düşünülüyordu. Sonraları, giyeceklere dâir, 'Omar I.'e isnât edilen, fakat muhtemel olarak ondan sonra meydana çıkan bir yenilik olan ve şüphesiz 'Omar II. tarafından onun adına bağlanan sözde bir emir memnûniyetle kabûlleniliyordu; 'Omar I. hıristiyanların sarık taşımalarını ve elbise bakımından müslümanlara benzemelerini yasak etmiş olmalıdır (bk. Tritton, *Islam and the protected religions*, *JRAS*, 1927, s. 479—484). Giyecekler ile ilgili diğer kanûnlar Hârûn al-Raşîd zamanından kalmadır; bu halîfe, Omar II. gibi, hıristiyanların umûmiyetle müslümanlar gibi giyinmelerini yasak etmemiştir. al-Mutavakkil sonraları müslüman olmayanlar için sarı rengi emretmiş olmalıdır; şu hâlde, taşıdıkları zaman, sarıkları için de aynı rengi emretmiş ve Fâtımîlerden Ḥâkim siyah rengi emretmiş idi; çünkü bu nefret edilen Abbâsîlerin rengi idi. Hıristiyanlara bâzan kırmızı giyinmek yasak edilmiş idi; bâzan da bunlardan beyaz giyenlerin idâm edileceğine ferman edilmiş idi. VIII (h.) asırda, Mısır ve Suriye'de, hıristiyanlar mâvi, yahudiler sarı ve Sâmîriler kırmızı elbise giyiyorlardı ve onlar bu renklerden ipekli giyinmeleri, bir sarık sarmaları ve boyunlarında bir atkı taşımaları (*ḥarīr, 'imāma, ṭaylasān*) müsâadesine de sâhip idiler (Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-a'şā*, XIII, 364).

Türkiye'de elbiseler ile ilgili bir takım husûsî fermanlar verilmiş idi: en eskisi daha Orhan zamanında, 732 (1331)'de ölmüş olan Alâeddin Paşa [b. bk.] tarafından gerçekleştirilmiş idi; bu şahıs mahrut şeklinde beyaz keçeden bir külâh kabûl etti; fakat bu külâhın yalnız sultanın hizmetinde bulunan vazîfeliler tarafından taşınması icâp ediyordu; diğer tebea gâlibâ istedikleri gibi giyinmek hürriyetine sâhip bulunuyorlardı. Sonraları Fâtih Sultan Me.med zamanında, me'mûrların derece, unvân ve giyimlerini tanzim etmek için kanûnlar yapıldı. Kanûnî Sultan Süleyman zamanında, muhtelif dereceler ve muhtelif me'mûriyetler arasındaki tertip, çok itinâ ile, tesbit edildi; bu Luḳmān b. Sayyid Ḥusayn'in aş.-yk. 1580 tarihinde yazmış olduğu *Ṣamā'il-nāma-i āl-i 'Oṣmān*'da görülmektedir (J. v. Hammer, *GOR*, III, 17; Karabacek, s. 4). Kanûnî Süleyman o zamana kadar oldukça keyfî olan sarık taşıma şartlarını da tanzim ve sarık yapanlar (*sarıkçılar*; Hammer, *Staatsverfassung*, I, 443) esnafı için bir nizam tesbit etti; müslüman olmayanlar kırmızı, sarı ve siyah renkler taşımaktadırlar; hâlbuki beyaz türklere tahsis edilmiş renk olarak kalmıştır. 1683'e doğru, Murad IV. zamanında, yalnız İstanbul türkleri beyaz sarık sarıyorlardı; Mısır arapları muhtelif renklerde sarık, magribliler de altın işlemeli beyaz sarık taşıyorlardı; bu devirde Filistin'de yahudi ve hıristiyanlar mâvi sarık taşıyorlardı (*Voyage d'Horace Vernet en Orient*, nşr. M. Goupil Fesquet, Paris, 1839—1840) ve Niebuhr (*Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern*, Kopenhag 1774)'a göre, hıristiyanlar başlıklarında mâvi bir şerît taşıyorlardı ki, bu cizye tahsildarlarının kendilerini kolayca tanımalarına imkân veriyordu.

Başka yerlerde de, müslümanlar arasında s a r ı k r e n g i yeknesak olmaktan uzak idi ve her renk için, sözde Peygamberden gelen ve tabiî hepsi de zayıf olan hadislere istinât

ediliyordu. Peygamberin sarığının şekil ve rengi hakkındaki birbirine zıt rivâyetlerden Kattânî gibi dindar bir müslüman şu netîceyi çıkarıyor: Peygamber bu husûsta çok serbest davranmıştır ve kendisi bâzan külâh olmadan sarık, bâzan sarık olmadan külâh, bâzan da, her ikisini birden taşırdı; evde ve hastaları görmeğe gittiği zaman, şüphesiz hem külâh, hem sarığını çıkarırdı; fakat cemaâtine hitap ettiği ve insanlar üzerinde te'sir yapmağı arzûladığı zaman, aslâ böyle yapmazdı.

En sık görülen sarık rengi b e y a z d ı r. Bu Peygamberin sevdiği renk sayılır ve bir de cennet rengi telakkî edilir. Peygamberin sarığının beyaz olduğunu gösteren bir hadîs bulunmadığı doğrudur; fakat şübhesiz bu beyaz rengin tam tabi'î bir renk olmasından ileri gelmektedir. Bedr'de müslümanlara yardım eden meleklerin beyaz sarık taşıdıkları söylenir.

Bunu tâkip edecek olan kayıtlar başka renklerdeki sarıklardan bahsederlerse, bunda beyaz ile doğrudan-doğruya bir tezat yoktur; zîra bahis mevzuu renkler hâdiseler ile alâkalıdır ve böylece varlıklarının bir sebep ve mânası vardır. Bir başka rivâyet msl. Bedr'de meleklerin s a r ı sarıklar taşıdıklarını bize bildirir ve bu savaşmakta olan müslümanları teşvik içindir. Başka bir hikâyeye göre, yalnız Cabrâ'îl'in nûrdan yapılmış sarı bir sarığı, diğer meleklerin beyaz sarıkları var idi ve beyaz, yeşil, siyah, kırmızı v. b. sarıkları muhtelif zümrelere isnât ederek, meleklere dâir kayıtları uzlaştırmağa çalışan hikâyeler de vardır. Peygamber ilk önce sarı rengi sevmiş, fakat sonraları bunu men'etmiş olmalıdır.

Mekke'ye giriş sırasında ve Ka'be kapısında hutbesi sırasında, bir de minber üzerinde konuşurken, Ḥudaybîya gününde ve hastalığı esnâsında, Peygamberin siyah bir elbise giydiği bize nakledilir. Siyah renk hukümranlık (*su'dad*) için, bir telmih ihtivâ eder; aynı zamanda siyah bütün renklerin esâsını teşkil eder. Abbâsîler Peygamberin Mekke'ye girerken taşımış olduğu siyah sarığın miras yolu ile yanlarında muhâfaza edildiğini iddia ediyorlardı ve Abbâsîlerin geleceğini önceden haber veren iddialı sözde bir hadîste Peygamber tabiî siyah sarık taşımaktadır. Peygamber gâlibâ ilk önce siyah ipekten (*ḫazz*) sarığa müsâade etmiş, fakat sonraları bunu yasak etmiştir; *ḫarḳānîya* denilen sarıklar (iştikakı kat'î olarak belli değildir; Suyûṭî'ye göre, < *ḫ-r-ḳ* „yakmak") da siyahtır ve Peygamberin seferler esnâsında böyle sarık taşıdığı söylenir. İslâmiyetin bir çok büyüklerinin siyah sarıklar taşıdıkları iddia edilir; msl. Ḥasan al-Baṣrî, İbn al-Zubayr, Mu'âviya v. b.; Suyûṭî siyah elbise hakkında bir kitap yazmıştır (*Ṣalac al-fu'âd fî lubs al-savâd*). Muabbar müellifler, bilhassa *ḫaṭîb* ve *imâm* için, ekseriyâ siyah sarık talep ederler.

Peygamberin ilk önce m â v i taşımaktan hoşlandığı, fakat sonraları söylendiğine göre, müslüman olmayanlar da aynı rengi taşıdıkları için, bunu men'ettiği rivâyet olunur. K ı r m ı z ı lehinde Uḥud'da (yahut Ḥunayn'de) meleklerin kırmızı sarık taşıdıkları söylenir. Başka rivâyetlere göre, Cabrâ'îl Bedr'de kırmızı taşıyordu ve bir defa da 'Â'işa'ye kırmızı sarık ile görünmüş idi. Peygamberin taşıdığı *ḳiṭrîya* denilen sarığın da kırmızı olduğu söylenir. Sarıklar için ekseriyâ yollu kumaşlar da kullanılmıştır; msl., sarı-kırmızı ve yeşil-kırmızı (Fesquet).

Din tarihi nokta-i nazarından, Peygamber soyundan gelenlerin çok iyi bilinen alâmeti olan y e ş i l sarık mühimdir. Peygamberin yeşil sarık taşımamış olduğunda an'anede ittifak vardır ve binnetîce, yeşil renk ne fıkıhta, ne de hadîste bir destek bulmaktadır. Muhakkak ki, yeşil cennet rengidir ve Peygamberin tercih etmiş olduğu renk olarak telakkî edilir; bâzı rivâyetler meleklerin Ḥunayn'de (veya hattâ Bedr'de) yeşil sarıklar taşımış olduklarını da söylemektedir. Fakat şerîflerin alâmeti olarak yeşil sarığın çok daha muabbar bir menşe'i vardır: Abbâsî halîfesi al-Ma'mûn, 201 (h.) yılı ramazanında, sekizinci şî'î imâmı 'Alî al-Riżâ'yı kendine halef olarak seçtiği zaman, yeşil giydirmiş olmalıdır; fakat 'Alî al-Riżâ, vakitsiz olarak, öldü ve Abbâsîler tekrar siyah renge döndüler ve battâ 'Alî soyundan gelenleri siyah giymek için tazyik bile ettiler (bk. İbn 'Abdûs, *Kitâb al-vuzarâ'*, nşr. Märk, s. 395 v. d.). Bununla berâber, hiç olmazsa bir müddet sarıklarında busûsî bir alâmet (*ṣafḥa*) olmak üzere, yeşil bir kumaş taşımış görünmektedirler ve bilhassa hürriyet devirlerinde memnûniyetle yeşil giyiyorlardı. 773 (h.) yılında, Memlûk sultanı Aşraf Ṣa'bân 'Alî âilesinden olanların sarıklara taktıkları şeridin (*al-'aṣâ'ib 'ala 'l-'amâ'im*) yeşil olması gerektiği fermanını verdi ve 1004 (h.) yılından itibâren, bu devirde al-Sayyid Muḥammed al-Şarîf olan Mısır'ın türk vâlisinin emri üzerine, bütün sarığın yeşil olması icâp etti. Bu âdet Mısır'dan başka müslüman ülkelere yayıldı; fakat bu iş işten geçtikten sonra kabûl edildiği için, muhtelif vesîleler ile münâkaşa mevzuu olmuştur. Bununla berâber, şimdi umûmiyetle tavsiye edilmektedir. Son zamanlarda 'Alî âilesinden olmayanların bunu taşımaması gerektiği, battâ Peygamber ile yalnız anne tarafından akrabâlığı olanların buna hakları olmadığı bir kanûn

gibi sayılıyordu; fakat bu son noktada ekseriyâ buna riâyet edilmiyordu (yeşil sarık için bk. *Târîḫ aṭvâr al-ʿamâʾim, al-Murşid*, aylık mecmua, Bağdad, 1927 temmûz, II, 6; krş. bir de al-Sayyid Hibat al-Dîn al-Şahrastânî, *al-Ḥuẓra şiʿâr âl Muḥammed, ayn. mecm.*, mart, 1926, I, 4, 106—108).

Renk dışında, sarık âdâbının diğer kaideleri de dinî hükümler ile tesbit edilmiştir: 1. Genç bir insan, ilk defa olarak, ne zaman sarık sarmalıdır? Sakalı çıkmağa başladığı zaman, bülûğa erince veya aş.-yk. 7—10 yaşlarında; bu noktada memleketin âdetlerine uygun olarak hareket edilmesi yerinde olur; bununla berâber sakalı çıkmadan önce sarık taşıyan kimse utanmazlık etmiş olur. 2. Bir sarık nasıl sarılır? Peygamberin sarığını nasıl sarmış olduğuna dâir olan rivâyelerde buna cevap bulunmaktadır. Sarık ayakta, sağ el ile, sarılmalı (şalvar ise, bil'akis oturarak giyilir), başın etrafında sağdan sola doğru çevrilmelidir; sâdece başın üzerine konulmamalı, çenenin altından geçirilmeli (*taḥnîk*), sivri ucu (*ʿazaba*) ve sarığın büyüklüğü hususunda *sunna*'ye uymalıdır. Bir elbisenin muhtelif kısmının her giyilişinde olduğu gibi, *basmala* söylenmelidir; hâlbuki *ḥamdala* yalnız yeni bir elbise kısmı için söylenilir. Yeni bir sarık, mümkün olduğu kadar ilk defa olarak, bir cuma günü sarılmalıdır; bütün bunlar ihtimâmla bir ayna önünde yapılmalı, fakat burada çok fazla zaman geçirilmemelidir. Yüksek mevkîli kimseler sarıklarını iki uşağa da sardırırlar. Sayısız mıkdarda sarık sarma tarzı vardır; bu husûsta 66 rakamı verilir ve bundan da daha fazlası vardır. 3. Sarık üzerinde altından ve gümüşten süsler taşınabilip, taşınamayacağı mes'elesi hemen dâimâ menfî olarak halledilmiştir. Tarih boyunca, sarık şeklindeki takyelerini böyle süsleyenler bilhassa kadınlar olmuştur. Buna karşılık, bâzı tahditler ile, ipek kabûl edilmiştir. 4. Sarık, **bir tevcih alâmeti olarak**, büyük bir dinî ehemmiyet kazanmıştır; çünkü müslüman şarkta tam mânası ile hükümdarlık alâmeti olarak, ne tâc, ne de tâc giydirme vardır. Bunun en eski örneği yine Peygamberin bir hareketidir; kendisi Ḥumm [b. bk.] su birikintisi yanında ʿAlî'nin başına bir sarık koymuş ve 10 (h.) yılı ramazanında, onu Yemen vâlisi tâyin e*tiği zaman, yine böyle yapmıştır; sonraları, kendilerine güzel hareket tarzlarını öğretmek ve saygı te'min etmek için, her vâlinin başına sarık sarmış olmalıdır. Bu sünnete uygun olarak, Peygamberin halelleri, halîfeler vezirlerine ve sonraları sultanlara sarık giydirmişlerdir. Böylece msl. al-Ḳalḳaşandî (III, 280 v. d.) Mısır Memlûk sultanı Abû Bakr b. al-Nâṣir'ın 742 (h.) yılında Mısır Abbâsî halîfesi Ḥâkim II. tarafından hükümdar tâyinini tasvir eder. Bu münâsebetle halîfe beyaz şeritli (*marḳûma bi 'l-bayâż*) siyah bir boyun atkısı (*ṭarḥa*) taşımaktadır ve sultana etrâfında beyaz şeritler bulunan (*marḳûmat al-ṭaraf bi 'l-bayâż*) siyah bir sarık (*imâma sawdâʾ*) sarar; daha sonra 801 (h.)'de Nâṣir Farac'e al-Mutavakkil tarafından hükümdarlık tevcihi tasvir edilmiştir; bu defa şu ifâde kullanılmıştır: *ʿimâma sawdâʾ marḳûma, fawḳahâ ṭarḥa sawdâʾ marḳûma* („üzerinde şeritli siyah bir atkı bulunan şeritli siyah bir sarık"). Aynı şekilde sarık müslüman hükümdarların vezir ve emîrlerine vermek itiyâdında bulundukları **hil'atlerin** (*ḫilʿa*) de esâslı bir unsurunu teşkil ediyordu (hil'atin bir kısmını teşkil eden bir sarığın şâirâne bir tasviri mal. Mihyâr al-Daylamî [ölm. 428=1037], *Dîvân*, I, 242'de bulunmaktadır; Memlûk devrinde sarık ile bir hil'at tasviri için bk. Ḳalḳaşandî, IV, 52 v. d.). **Muhtelif meslekler** için sarıkların farklı olması bundan ileri gelir; bunlar o kadar inceden-inceye tesbit edilmiştir ki, bunu bilenler sarıktan onu taşıyanın mesleğini hemen anlarlar. Umûmî bir tarzda, en büyük sarığa sâhip olan, bilhassa dinî bakımdan, en yüksek ve en itibârlı meslek idi ve bâzılarına göre, sarığın **büyüklük bakımından ayrılıkları** renk farklarından daha mühim idi. Mümkün olduğu kadar büyük bir sarığa sâhip olmak arzûsu buna bağlıdır ve burada da din bakımından örf ve âdetin te'siri olduğu şüphesizdir: her kes çok büyük sarık sarmamalıdır, çünkü bu bir gasptır. Bununla berâber, bu fikir âlimler için mûteber değildir: bunların, muvaffakiyet kazanmaları istenilirse, dış görünüşlerinden tanınabilmeleri icâp eder. Bundan dolayı, âlimlerin husûsî elbiseleri, her ne kadar eski âlimler aynı şekilde elbiseler giyinmemiş iseler de, bir bid'at (*bidʿa*) değildir. Sarığın büyüklüğü hakkındaki bütün diğer kayıtların ve 7 veya 10 arşın olarak tâyin edilen uzunluklarının Peygamberin verdiği örneğe göre tesbit edildiği iddia olunur.

Bâzı husûsî misâller zikretmek için şunlar kaydedilebilir: Ḳalḳaşandî (III, 280)'de, 815 (h.)'te, bir müddet için Mısır sultanı olarak istiklâl kazanmış olan Abbâsîlerden halîfe al-Musta'în'in sarığının tasviri bulunmaktadır; bu yuvarlak, göze hoş görünen (*laṭîfa*) yarım arşın uzunluğunda ve üçte bir arşın genişliğinde arkaya sarkan bir ucu (*rafraf*) bulunan bir sarık idi (hıristiyan patriği de, diğer râhiplerden daha büyük ve daha muntazam bir sarığa sâhip idi). Fas **sultanının** elbiseleri de bize msl. Fażl Allâh al-ʿOmarî'nin *Masâlik*

al-abṣār 'ının kısmî basmasında (*Vaṣf Ifrīkiya va 'l-Andalus*, nşr. Ḥasan Ḥusnī 'Abd al-Vahhāb, Tunus, 1923'e doğru, s. 31) tasvir edilmiştir: sarık *taḥannuk* ve *'aẕaba* ile pek fazla büyük değildir; krş. Ḳalḳaşandī, V, 203: uzun ve dar bir sarık ile. Osmanlı pâdişahlarının başlarına giydikleri külâh ve sarık sık-sık tasvir edilmiştir. Ölmüş olan pâdişahların sarıkları Bursa ve İstanbul'daki türbelerinde muhâfaza edilmiştir (J. v. Hammer, *Staatsverfassung*, I, 446). Bâzan da mezar taşları aynen bu başlıklar şeklinde yapılmıştır.

Yukarıda söylenmiş olduğu üzere, sarık umûmiyetle **askerî olmayan meslekler**in alâmeti hâline gelmiş idi. Bu sûretle sarık taşıyan (*ṣāḥib al-'imāma*: İbn Ṣīṣ, *Ma'ālim al-kitāba*, s. 34 veya *rabb al-'imāma*) sâdece asker olmayan demektir ve bir de şöyle bir tâbir vardır: fakîhlerin sarığını bıraktı, bunun yerine emîrlerin külâh (*sarbuş*) ve elbisesini aldı (Maḳrīzī-Blochet, s. 335, ihtar). Ḳalḳaşandī *al-muta'ammimūn*'u bu mânada kullanır, msl. XI, 114: *al-m. min arbāb al-vaẓā'if al-dīnīya va 'l-dīvānīya* ve *al-m. dāna arbāb al-suyūf*. Eski Türkiye'de me'mûrlar muhtelif hizmetleri biribirinden ayırmak için sarıklarında muhtelif alâmetler, kuş tüyleri ve sorguçlar (*süpürge* ve *balıkçıl*) taşırlardı; askerler de cesâretleri sâyesinde kazandıkları imtiyazların alâmetlerini sarıklarında taşırlardı (*sorguç* ve *çelenk*; J. v. Hammer, *Staatsverfassung*, I, 446). Fesquet kâtip ve âlimlerin çok katlı ve yukarı doğru yükselen bir sarık taşıdıklarına, tâcirlerin ise, gevşek ve yassı, kölelerin de çok küçük bir sarık taşıdıklarına dikkati çeker.

Bundan başka, **muhtelif memleketler** arasındaki ve bilhassa şark (Suriye, Irak, Mısır, İran) ile garp (İspanya, şimâlî Afrika) arasındaki fark sarıkların şekillerinde tamâmiyle görülür. Msl. Ḳalḳaşandī'de ve *Masālik al-abṣār*'daki garp elbiselerinin tasvirini ve buna karşılık yeni faslı muharrir Kattānī'nin şark âdetleri hakkında verdiği bilgileri okuyarak, bu husûsta fikir edinilebilir. Müslüman İspanya'da sarık (*ṭaylasān*; *Masālik*, s. 42; Ḳalḳaşandī, V, 271) az taşınırdı; fakat atkı ve sarkan uç (*'aẕaba*) ile çene altından geçen kısım (*taḥnīk*), gâlibâ, hiç olmazsa menşe'de, garp âdetleri gibi görünmektedir. Türkler de, 1596'da, İran elçisinin yollu ipekten dar bir serpuş taşıdığını görmekle hayrete düşmüşlerdi (*GOR*, IV, 275).

Yeni devirde, hemen bütün şarkta sarığı bırakmak için bir temâyül görülür. Arap memleketlerinde bunu taşımaktan çekinilir ve kadınlar ile gençler buna gülerek şöyle derler: *al-daffa ḫayr min al-laffa* („teneşir sarığın katlanmasından daha iyidir"); fakat muhâfazakâr çevreler bu temâyülün delâlet ettiği (*bid'a*'ya karşı şiddetle aksül'amel gösteriyorlar ve sarık sünnetini (*sunna*) bakîr görmenin dini terk ve artık inancı kaybetmeğe müsâvî olduğu fikrini ileri sürüyorlar. Bıyık ve sakalın tıraş edilmesi, eski islâmî saç taranması ve tanzimi tarzının bırakılması da bu bid'ate (*bid'a*) bağlanıyordu; bunlar dinden çıkmanın başlıca işâretleri telakkî ediliyor ve bir çokları bunu kıyâmetin yakın olduğuna alâmet (*aşrāṭ al-sā'a*) sayıyorlardı. Bilhassa sarığa tahsis edilen çalışmalar arasında tenkit mâhiyetindeki bâzı yazılar, bu arada Kattānī'nin son yazısı, bu yeni inkişâfa karşı cephe almıştır ve bunlara göre, bir memlekete sarık sokmağa muvaffak olan kimse iyi bir sünneti yeniden canlandırmak (*iḥyā' al-sunna*) fazîletine sâhip olacaktır. Bununla berâber, yeni inkişâfı durdurmak çok güç olacaktır; Türkiye'de, 100 seneden fazla bir zamandan beri, resmen sarık yerine fes kabûl edilmiştir ve 1925'te fesde yerini Avrupa tarzında şapkaya bırakmıştır (bk. *Oriente Moderno*, V, 630 v.d.), ancak din adamları, yalnız dinî vazîfelerini îfâ ederken sarık taşırlar. Yeni İran'da sarığın yerine *kulāh* kabûl edilmiştir.

Sarık asıl tahsis edildiği gâyeye uymayan muhtelif şekillerde de kullanılmıştır; bir kaç misâl zikredelim: ilk önce iptidâî ictimâî şartlar içinde: Sa'dī, *Būstān*, s. 156'da, çölde susuzluktan ölmek üzere olan bir köpeğe içecek veren bir adam görülür; bu şahıs külâhını (*kulāh*), su çekmek için, sarığını (*destār* veya *mayzar*) ip yerine kullanır. Sarık ekseriyâ cep yerine ve bir de mücrim ve cânîleri bağlamak için, bir kimseyi ve bir şeyi eğere raptetmek için, boğmak için kullanılmıştır. 1623'te isyân etmiş olan *ulemâ*, Ak-Şemseddin'in sarığını bayrak olarak kullanmıştır (*GOR*, IV, 590). Avrupa armalarında sarık haçlı seferlerine gidenlerin işâreti idi (*Papyrus Erzherzog Rainer, Führer*, s. 272). *Turbo* ve *clanculus* nev'inden bâzı hayvanların sedef gibi kabuklarına da Avrupa dillerinde *turban* („sarık") denilir: *turban persan* („İran sarığı") = *turbo cidarus*, *turban de pharaon* („fir'avun sarığı") = *clanculus pharaonis*, *turban turc* („türk sarığı") = *balanus tintinnabulum* (*Grande Encyclopédie*) ve *valeurs de turban* („sarık kıymetleri") ile Osmanlı borçlanmaları=bons à lots turcs („ikrâmiyeli türk bonoları") ve bir de Osmanlı bankasının tahvilleri anlaşılıyordu.

Sarık ve parçaları için kullanılan çok sayıdaki adların şimdi bir bütün hâlinde gözden geçirilmesi maksadı ile, her tâbir için bâzı ka-

yıtlar ve alfabe sırası ile, bir cedvel verilecektir. Bu nevîden bir cedveli, *Dictionnaire des vêtements*'ı ve *Supplément*'ında bol mâlzemeyi toplamış olan Dozy hazırlamıştır; aşağıda kaydedilen her husûsta ona mürâcaat etmek uygun olacaktır; daha önce zikredilmiş olan Karabacek, Brunot ve Kattānī'nin muahhar eserlerini de ilâve etmek lâzımdır.

'Aḳāl, esmer deve kılından veya ipekli kumaşlardan kalınca bir ip olup, 'Anezeler ve Türkiye—Suriye hudûdundaki erkekler tarafından, asıl sarık yerine, kullanılır (türkçede buna *'agel, egel* denilir) ve *küfiya* (türkçede *kefye, kefiye*) denilen, ekseriyâ ipekli, baş-örtüsü etrâfına umûmiyetle iki, bâzan üç defa sarılır.

'Amāma, *'imāma* kelimesinin başka bir şeklidir. Lugatlere göre, *a* ile telâffuz yanlıştır, fakat Brunot (*s.* 121)'ya göre, Cezâyir'de bu şekilde telaffuz edilmektedir. Evlenmek istenilen kadının velîsine hediye olarak verilmesi âdet olan, sarılmamış bir sarığa da bu isim verilir.

'Arakiya, ter takyesi, sarığın üzerine sarıldığı külâhın altına, ter çekmesi için, giyilen ve ekseriyâ külâhın kenarlarını aşan hafif kumaştan, küçük takyedir. Türkler buna *sarık arâkiye'si* derler. Bir de *ma'raḳa* tâbiri vardır; bir çokları *'arāḳiya* yazarlar ve bu kelimeyi Irak ile alâkalı göstermek isterler (Brunot, *s.* 120; Kattānī, *s.* 33). Bu kelime halk arapçasında alel'âde bir külâh (*ḳalansuva*) ve eskiden Suriye'de kadınların taşıdığı, kelle şeker biçiminde ve gümüşten olup, inciler ile süslü bir külâh mânasına da geliyordu.

'Aṣb (*a*)=*'iṣāba*, sarık bağı. al-Buḫārī (*Libās*, bâb 16) Peygamberin bir defa siyah *'iṣāba* taşımış olduğunu nakleder. Memlûklerde *'aṣba*, erkek ve kadınlar tarafından taşınan *ṭurṭūr* (aş. bk.) üzerinde bulunan ve bir deve hörgücünü hatırlatan çift çıkıntı mânasına geliyordu (Karabacek, *s.* 71) ve son zamanlarda kadınların kullandığı ipekten müstatil şeklinde siyah bir baş-örtüsünü ifâde etmektedir (Lane, *Manners and Customs*, *s.* 50 v.d.).

'Azaba, umûmiyetle sarık kumaşının dışarıya, „omuzlar arasına" sarkan ucudur. Sarığın bu şeklinin hangi devirde meydana çıktığını tesbit etmek güçtür; daha sonra bundan bahsetmiş olanlar Bedr'de Peygamberin ve meleklerin bu nevî sarık uçları sarkıttıklarını söylemişlerdir. İbn Taymiya'ye göre, hattâ Peygamber bu mevzûda bir rüya görmüş ve Allah kendisine bu ucun omuzlar arasındaki yerini göstermiştir; fakat sünnet ehlinden bir çok müellif „tecsîm" ile mâlûl olduğu için, bu rüyâyı reddetmişlerdir. Bu ucun sarkıtılması tavsiye olunmakta, uçsuz ve *taḥnīk*'siz bir sarık bid'at telakkî edilmektedir. Ucun sarkacağı yer ve uzunluğu husûsunda fikir ayrılığı vardır; fakat en çok tavsiye edileni, omuzlar arasında dört parmak uzunluğunda sarkan uçtur. Sûfîler umûmiyetle bu ucu sol tarafta taşırlar; çünkü bu taraf kalp tarafıdır; sağ kulağın arkasında taşınan sarık ucu Ḥafṣî sultanlarının imtiyâzı idi; imâmiye fakîhlerinin, biri önde, diğeri arkada, iki uç sarkıtmaları gerekirdi ve „bagdâdî" denilen sarığın da iki ucu var idi. *'-ẓ-b* kökünün VIII. (*ifti'āl*) vezni „uçlu sarık sarmak" mânasına gelir.

'Azāba (*'iṣāba*'nin başka bir şekli?), gâlibâ Fas ve Mısır'da altın ve inciler ile süslenmiş bir serpûştur.

Bayża, asıl mânası demir miğferdir; fakat Kattānī (*s.* 3)'ye göre, sarık ile külâh mânasına da gelebilir.

Buḳṭāḳ, *buḳṭāḳ* veya *buḫṭāḳ* < *buḳlutāḳ*, sarıklı baş-örtüsü, bilhassa moğul ileri gelenlerinin hanımları ile prenseslerinin yüksek baş-örtüsü mânasına gelebilir; bu baş-örtüsü altın ve inci ile süslenir idi.

Burnus, *barnūs*, eski devirde üste giyilen elbise olmayıp, yüksek bir külâh idi ve al-Buḫārī (*Libās*, bâb 13) bunu bu mânada kullanmaktadır. Muahhar muharrirler, mal. Ḳalḳaşandī (V, 204), hâlâ bunu bu mânada kullanırlar: Fas sultanı yüksek bir beyaz *burnus* taşır. *Tabarnasa* fiili bu kelimeye bağlanmaktadır.

Burṭul(*la*), yüksek külâh, *barṭala* telaffuzu ile küçük takye; yeni arap dilinde bu kelime bir piskoposun *tâc*'ı mânasına gelir. Farsçada kelime *partele* hâline gelmiştir.

Dannīya (ihtimâl<*danīna*), Türkiye'de vaktiyle kadınların taşıdığı *'urf* denilen „çanak şeklinde bir başlık".

Destār (fars.) asıl sarık; *destār-bendān* („sarıklılar") âlimler, dervişler v.b. mânasına gelir.

Dulbend (fars.) *turban* kelimesinin aslı olması muhtemeldir; bk. J. v. Hammer, *Staatsverfassung*, I, 442; *G O R*, III, 17. Sarıklılara *dulbend-dārān* denilir ve türkçede *dulbend ağası*, pâdişâhın sarığını muhâfaza eden kimsedir.

Farūdiya, kadınların müstatil şeklinde olan baş-örtüsüne delâlet eder; kadınlar, bunları *ṭāḳiya* ve *ṭarbūş* ile halka hâlinde sararak, bundan bir çeşit *rabṭa* yaparlar. Eskiden iki veya üç çevre kullanılırdı. Böylece kadınlara mahsûs bir çeşit küçük sarık meydana geldi ki, bu erkerlerinkinden oldukça farklı idi. Asıl sarık husûsiyetle erkeklere mahsûs bir serpûştur; fakat kadınların bir çok defâlar benzer yenilikleri olmuştur. Kelâmcıların, hadîslere istinât ederek, sarık taşıyan ve erkek elbiselerini taklit eden kadınları şiddetle ayıplamaları, bu âdetlerin eskiden mevcut olduğunu yeter

derecede gösterir (bk. Kattānī, s. 42, 112 v. dd.).

Fes [b. bk.], menşe'i Fas'ın Fas şehri olan kırmızı bir külâh olup, 1925'te Türkiye'de, bunun yerine, Avrupa şapkası kabûl edilmiştir. Bununla berâber bu serpûş bugün hâlâ (mes. Mısır) kullanılmaktadır.

Fidām, sarık ve bir de parsîlerin ağız peçesi ve hattâ deve ve öküz v.b. için kullanılan bir çeşit burunsalıktır.

Fincān, ġâlibâ bir devirde Kahire ve Suriye'de kadınların taşıdıkları bir baş-örtüsüdür; aşağısı yaldızlı olup, küçük gümüş levhalar ile süslü idi.

Ġifāra, eski devirde kadınların giydikleri bir çeşit takye olup, kırmızı bir kumaştan yapılır ve bununla kadınlar peçelerini saçın yağından muhâfaza ederlerdi. Müslüman İspanya'da erkeklerin giydikleri, alel'âde hâllerde sarığı bulunmayan, fakat kırmızı veya yeşil yünden (bu yahudiler için sarı idi) *ġafā'ir*'i olan bir külâha bu isim veriliyordu. Böylece ihtimâl *ġifāra* Magrib'de *şāşiya* denilen ve asıl sarığın altına giyilen külâha tekabül ediyordu.

Gulūta (fars. < ar. *kallavta*. [aş. bk.]) çocuk ve kadınların giydikleri takye.

Ḥarfiya, sarığın üzerine sarıldığı külâh mânasına gelir (bk. Brunot, s. 105).

Hen(n)in (frns.) Fransa ve Burgonya'da kadınların giydikleri yüksek takye; şark te'siri altında orada XV. asırda moda olmuş ve Almanya'da XVI. asırda devam etmiştir. Şekli değişmiştir; *hennin* bâzan kelle-şeker veya mahrûtî külâh şeklinde, bâzan tomar veya kesik mahrût şeklinde idi; ekseriyâ Portekiz kraliçesi İsabella'nın çift *hennin*'i gibi, bunun iki sivri ucu var idi (Karabacek, s. 11, 67 v. dd., 84; bu *Bin bir gece* masallarında bir defa geçen arapça *ḥanīnī* „ses veren" [üzerine takılan mâdenî parçalar sebebi ile?] yardımı ile izâh edilebilir).

Ḥunṭāz, Fas'ta kadınların kullandığı bir baş-örtüsünün adıdır; müselles şeklinde olup, bezdendir; uzunluk ve genişliği üç parmak, yüksekliği bir karıştır ve tamâmiyle bir deve hörgücüne benzer (bk. Kattānī, s. 112 v. dd.).

'Imāma asıl sarık ve bir de külâh ile berâber sarık mânasında olan umûmî arapça kelimedir. Diğer şekilleri, *'amāma*, *'imma*, cem. *'amā'im* ve *'imā.m*. *'-m-m* fiil kökünün II, V, VIII ve X. vezinleri kullanılır. Renklere ve mesleklere göre, busûsiyet ve farkları yukarıda zikredilmiştir. Tâlî-cinsi olarak, *'imāma-i yūsufī* [b. bk.] ve Fas'taki Sūs ile ilgili olan *'Imāma-i sūsī* vardır.

Ḥurāsānī, Türkiye'de eskiden vezirlerin ve artık devlet hizmetinde olmayan ve bundan dolayı *mücevveze* taşımayan me'mûrların giydiği yuvarlak, sarıklı bir külâhtır (J. v. Hammer, *Staatsverfassung*, I, 444). d'Ohsson (II, 135)'a göre, Osman II. *tāc-i ḫurāsānī* denilen, şimâl türkleri ve çagatayluların giydikleri kırmızı kumaştan bir külâh giyiyordu.

'Imma, aslında sarığı düğümlemek tarzı ve düğümün şeklidir; sonra bizzat sarık mânasını almıştır; Kattānī, s. 4: *ḥasan al-'imma* = *ḥasan al-i'timām*.

'Işāba tâbiri, *'aşba* gibi, sarığın kumaşı olup, yeni devirde kadınların taşıdıkları bir baş-örtüsüne delâlet eder; *Bin bir gece*'de de böyledir: kadınların *'aşā'ib muzarkaşa*'si ve bir de *'işābat al-ḫuzn*. Eyyûbîler ve memlûkler zamanında (Ḳalḳaşandī, IV, 46; Suyūṭī, II, 110) *'aşā'ib al-sulṭāniya*, Mısır'da debdebeli alaylarda (*mavākib*) sultanın sancağıdır; çünkü sancaklar mızrağın tepesini, bir sarık gibi, çevreler (Ḳalḳaşandī, II, 128; krş. Kattānī, s. 12 v.d., 36).

Ḳalansuva [b. bk.], yüksek külâh.

Ḳalevī veya *kal(l)evī*, eski Türkiye'de resmî bir sarık idi ki, İstanbul'da sadrâzam kapudan-paşa ve harem-ağası (kızlar-ağası) ve eyâletlerde üç tuğlu paşalar bunu taşırdı; bk. J. v. Hammer, *Staatsverfassung*, I, 440, 444; ayn. mll., *G O R*, III, 17; VII, 268, VIII, 191.

Ḳalfa (cem. *ḳalfatāt*), yüksek bir külâh, *kallavta*'nın başka bir şekli.

Kallavta, *kalūta* (cem. *kalāvit*), bir külâh olup, bu kelime ihtimâl frns. *calotte* kelimesi, fars. *gulūta* ve ihtimâl hattâ lâtince *calantica*, *calautica*, *calvatica* kelimeleri ile alâkalıdır. süryânî dilinde piskopos tâcı, külâhı mânasında bir *kalvā* vardır. Bu isim bilhassa Mısır türk hânedanları zamanında çok kullanılmıştır: Eyyûbîler zamanında sultan, emîrler ve askerler sarığı (*'amā'im*) olmayan sarı, arkaya sarkan *ẕavā'ib*'i bulunan *kalūtāt* giyiyorlardı (Ḳalḳaşandī, IV, 39; Maḳrīzī, II, 98). Aşraf Ḫalīl b. Ḳalā'ün zamanında altın işlemeli külâhlar (*kalūtāt al-zarkaş*, Maḳrīzī, *ayn. esr.*) idhâl edildi; başka bir rivâyete göre (Ḳalḳaşandī, *ayn. yr.*), bunlar kırmızı ve *'amā'im*'li idi; Aşraf Şa'bān'dan itibâren, bunların daha büyükleri giyilmeğe başlamıştır. Emîr Yel-Buġa al-'Omarī husûsî bir şeklini, *kalūtāt yalbuġāviya*'yi çıkardı ki, bunlar daha da büyük idi; fakat Ẓāhir Barḳūḳ zamanında daha da büyük olan *kalūtāt çerkesiye* giyildi (Maḳrīzī, *ayn. esr.*). Bu devirde bir *kalūtāt zarkaş* hil'atin bir kısmını teşkil ediyordu (Ḳalḳaşandī, IV, 52 v. d.).

Ḳalpak [b. bk.]

Ḳamṭa, mısırlı kadınların *ṭarbūş*'larının etrâfına sardıkları kırmızı kumaş olup, inciler ile süslenirdi.

Ḳavuḳ (bk. mad. KAVUKLU).

Kaffiya, kefie, tâbirleri *kāfiya*'nin halk telâffuz şekilleridir.

Kelle-pāş, etrâfına sarık sarılabilen beyaz veya kırmızı kumaştan küçük bir takyedir.

Ḳinā' (cem. *aḳni'a*) ve *miḳna'(a)* kadın ve erkeklerin, *'işāba* ve *kāfiya* gibi, başlarının etrâfına sardıkları kumaş. Bu kelime ekseriyâ kadınların altın işlenmiş ipekten yüz peçeleri mânasına da gelmiş ve bâzan *ṭaylasān* ile aynı mânada kullanılmış gibi görünmektedir. (Kattānī, s. 12, 106). İspanyolca *alquinal* kelimesi *al-ḳinā'*'dan gelmektedir. Buḫārī'de bir *bāb al-taḳannu'* vardır.

Kisā, asıl mânası ile, bir giyecek demek olan umûmî bir kelime olup, şimâlî Afrika'da âlimlerin giydikleri ve başları etrâfına sardıkları yün bir kumaştır. Eskiden her kes bunu giyerdi ve buna, kadınların peçesi gibi, *ḥā'ik* denilirdi (bk. Brunot).

Konfil, Cezâyir ve Tunus'ta kadınların başlık veya takyesi.

Ḳub', cem. *aḳbā'*, Mısır'da sarığın altına giyilen ve hattâ uyurken asıl sarık çıkarıldığı ve „sarık kürsüsü" (*kursī al-'imāma*) denilen bu işe mahsûs bir sandalye üzerine konulduğu hâlde, başta muhâfaza edilebilen bir iç takyesidir; bu takye aş.-yk. bugünkü takye (*ṭāḳiya*) ve *'araḳiya*'ye tekabül eder. *Bin bir gece* masallarının Mısır metinlerinde, *ṭāḳiya* yerine, *ḳub'* kelimesi bulunmaktadır. *Ḳub' ḥaṭā'ī azraḳ* bu nevîden mâvi Çin ipeğinden bir takyedir. Maḳrīzī (II, 105)'ye göre, Kahire'de *sūḳ al-aḳbā'iyīn* adlı bir çarşı var idi. *Ḳubba'a* (keldanî *ḳōb'ā*, süryânî *ḳūb'ā*, ibrânî *ḳōba'*), söylendiğine göre, bir çeşit takye veya sarık olmalıdır; fakat sütûn başlığı mânasına da gelir.

Kūc bir *'işāba* ile giyilen bir kadın baş-örtüsüdür. Bu kelime ihtimâl Mısır'daki şimâl türklerinin giydikleri bir külâh mânasında kullanılan *seraġūc, seraḳūc*'dan gelmektedir.

Kāfiya, halk dilinde *keffiye* (cem. *kavāfī*), arapçada, ital. (*s*)*cuffia*, VI. asır latincesinde *cofea*, ispanyolca (*es*)*cofia*, portekiz dilinde *coifa*, frns. *coiffe*'dan gelen yabancı menşe'li bir kelimedir; türkçe *uskuf(iya)* kelimesinin de bu menşe'e bağlanması gerektiği söylenir. Bu kelime Mısır, Arabistan ve Irak'ta bedevilerin ve kadınlarının başlarına giydikleri müstatil şeklinde bir kumaş parçası mânasına gelir; bu kumaş muhtelif renk ve ölçülerde, aş.-yk. bir arşın murabbâ (aş.-yk. 68 cm.²) kadar bez veya ipektir. Bu çapraz bir şekilde katlanır, uçlar sarkar veya çene altında düğümlenir ve üzerine bedevîler ekseriyâ ve şehirliler hemen dâimâ bir sarık sararlar. Daha Memlûkler devrinde Mısır'da bulunan ve *Bin bir gece*'de zikredilen bu baş-örtüsü Vehhâbîlerin baş-örtüsü olarak yeniden meydana çıkmıştır.

Ḳūḳa, farsça bir kelime olup, sonraları türkçede Moldavya prenslerinin ve bir de yeniçeri ağalarının giydikleri bir sorguç ile süslü külâh mânasına gelmiştir (bk. J. v. Hammer, *Staatsverfassung*, I, 444).

Kulāh, İran'da sarığın yerini alan ve başa giyilen şeye delelât eden kelimedir. Bu kelime eskiden Türkiye'de sarayın matbahcılarının, reçelcilerinin ve oduncularının kelle-şeker biçiminde olan başlıklarına ve bir de yeniçerilerin giydikleri beyâz keçeden (= *keçe*) bir külâha ve ayrıca bostancıların giydikleri kırmızı kumaştan bir takyeye (= *baretta*) delâlet ediyordu. Türkçe *kızıl-baş*'a tekabül eden *surḫ kulāhān* tâbiri iranlı şiîlere farsçada verilen addır (bk. Babinger, *Isl.*, XI, 83[1]).

Kulōta (krş. *kallavta*), farsçada, kadınların taşıdıkları bir peçe veya bir çocuk takyesi (*gulūta*) mânasınadır.

Kumma, kimma (cem. *kumām*), başı sıkan küçük takye (bk. Abu 'l-Fidā', IV, 232, 3; Kattānī, s. 40 v.d.).

Kurzīya, karzīya, kursīya. Bu kelime arapçaya ve berberîlerin diline yabancı olup, farsça asıllı gibi görünmektedir; bu bilhassa Magrib ve İspanya'da bulunur; burada beyaz yünden bir erkek baş-örtüsü veya berberîlerin, asıl sarık gibi, başlarının etrâfına sardıkları yünden bir şerit mânasına geliyordu. Bugün bu kelime yalnız bir atkı mânasına geliyor gibi görünmektedir; krş. Brunot.

Lāṭi'a (ilâve ediniz: *ḳalansuva*) başı sıkan (*lāṣiḳa*) küçük bir takye mânasına gelir, fakat bunun için aslî bir tâbir değildir; bk. Kattānī, s. 37, 40, 43.

Libda, lubbāda, Mısır'da alelâde halkın *farbūş* altına giydikleri beyaz veya siyahımsı keçeden (*libd*) bir takyedir; çok fakir olanlar, *farbūş*'suz ve sarıksız olarak, yalnız bunu giyerler.

Līṣām (b. bk.), erkeklerin ağız peçesi.

Mandīl, mindīl, yabancı bir kelime olup, lat. *mantile*'den gelmektedir; muhtelif şekillerde kullanılan kumaş parçaları mânasına gelir ise de, bilhassa İran ve Türkiye'de, sarık mânasına da kullanılırdı. Şüphesiz İran te'siri ile, Ṣa'ālibī ve Maḳrīzī gibi arapça yazan müelliflerde de bu mânada bulunmaktadır.

Ma'raḳa „ter çeken takye" demek olan *'araḳiya* için kullanılan başka bir şekil.

Mayzar farsçada sarık mânasındadır; ihtimâl arapçada „peçe" demek olan *mi'zar*'den gelmektedir.

Miġfar, miḫfar şeklinde de telâffuz olunur; harpte başı muhâfaza etmek için külâh (*ḳalan-*

suvo) altına giyilen demir tellerden dokunmuş başlıktır; Peygamberin Mekke'ye girerken, miğfer giymiş olduğu söylenir. Savaşta, fakat bilhassa sâkin devirlerde, askerler miğferin etrâfına bir sarık sarıyorlardı (Fries, *Das Heereswesen der Araber*, s. 59). Bundan dolayıdır ki, türk pâdişâhı Sultan Murad IV. savaşta dâimâ sarığını miğferinin etrâfına sarmak âdetinde idi (J. v. Hammer, *Staatsverfassung*, I, 443). —„Sarığı çözmek" = „sükûn ve emniyet içinde yaşamak" (Kattânî, *s.* 4) tâbirini burada zikredelim; hâlbuki boyunda sarık (*fî 'unḳihi mindîl* veya *'imâma*) bir itâat alâmetidir.

Miḳna'(*a*), *ḳinâ'* gibi, bir baş-örtüsüne delâlet eder. Bununla berâber umûmiyetle *miḳna'a* daha küçüktür. Kadınların *miḳna'a*'sına şüphesiz *ġifâra* da denilirdi.

Mikvar(*a*), *mikvâra* sarık mânasına gelen bir tâbirdir ve binnetîce *mukavvir* kelimesi *muta'ammim* („sarıklı") ile aynı mânada olup, kelâm âlimi ve umûmiyetle âlim mânalarına gelir ve müslüman İspanya'da da idâre me'mûru ve fakîh demektir, çünkü yalnız onlar sarık taşıyorlardı.

Mişmaz, *mişvaz*, *mişvâz*, *mişvaş* sarık mânasında kullanılan oldukça nâdir kelimelerdir.

Mucavvaza arapça bir kelimedir, fakat gâlibâ yalnız türkçede buna tesâdüf edilmektedir; tomar ve üstüvâne şeklinde bir külâhtır; Kanûnî Süleyman'ın giyecekler ile ilgili fermanından itibâren, sarık ile birlikte saray baş-örtüsü ve resmî baş-örtüsü olarak kullanılmıştır. Rivâyete göre, kendinden önceki pâdişâha muhâlif olarak, Kanûnî Sultan Süleyman bunu bizzat giymiştir. (J. v. Hammer, *Staatsverfassung*, I, 442; Peçevî, I, 4; *m. surḫ*). Önceleri mücevveze askerlerin giydiği külâh idi; kırmızı ucu asıl sarıktan dışarı çıkıyordu. Mâmafih daha Fâtih Sultan Mehmed'in sarığını, âlimlerin mücevvezesi gibi, helezonî şekilde bir *tâc* üzerine sardığı ve oğlu Bayezid II.'in sarığının babasınınki gibi âlimlerinkine benzediği söylenir (Karabacek, s. 15; J. v. Hammer, *GOR*, III, 17; VII, 268; VIII, 191).

Muḳla, âlimler tarafından taşınan, şekli değişmeyen büyük bir sarık olup, aynı zamanda kıptî râhiplerin uzun, dar bir şerit ile yapılan baş-düğümleri mânasına gelir.

Nuṣṣ ra's („başın yarısı"), Magrib'de bahriyelilerin giydikleri küçük bir miğfer veya külâh demek olup, buna Mısır'da da tesâdüf olunur. Fas'ta *ṭarbûş*'a da *niṣf al-ra's* denilir; çünkü başın yarısını kaplar ve bunu iyice sıkar (bk. Brunot).

Perîşânî „buruşuk sarık", Kanûnî Süleyman zamanında, halkın taşıdığı sarık idi (*GOR*, III, 17).

Pertele, *burṭulla*'nin farsça telaffuzu.

Rabṭa, kadınların giydiği bir baş-örtüsü olup, *ṭâḳiya*, *ṭarbûş* ve *farâdiya*'den müteşekkildir; hepsi birden, gerçekte erkeklerinkinden çok farklı olan bir kadın sarığı meydana getirmektedir.

Ruzza, Fas'ta gençlerin giydiği küçük bir sarığın adıdır.

Sâc, yeşil veya siyah *ṭaylasân*'dır (Kattânî, s. 106).

Salîmî, *yâsufî* nev'inden bir sarığın husûsi şeklidir; Selim II. gibi, bunu tercih etmiş olan Yavuz Sultan Selim I.'in adına nisbetle böyle denilmiştir (*GOR*, III, 17; VII, 268).

Şarık ve bir de *şarġı*, başa sarılan şerit olup, türkçede bu mânada en umûmî tâbirdir. Sarıklı, sarık taşıyan, yeni devirde, *sarıklı hoca*, *sarıkçı* („sarık yapan") gibi, müştakları da vardır; buna karşılık, *sarıkçı-başı* pâdişâhın sarıklarının muhâfızı mânasına gelir. Sarıkçılar ile alâkalı ilk ferman, Kanûnî Süleyman zamanında verilmiştir; onun zamanında sarık mağazaları açıldı ve sarık sarmakla ilgili bütün şartlar tanzim edildi (J. v. Hammer, *Staatsverfassung*, I, 443).

Sidâra, *miḳna'a* ve *'işâba* altına giyilen, *takya* gibi, koruyucu bir başlık.

Sikka, türk dervişlerinin külâhı mânasındadır (bk. Jacob, *Baktâşîya*, s. 40).

Sudûs, *sadûs*, yeşil bir *ṭaylasân* olup, görünüşe göre, kadınlar, kışın soğuğundan korunmak için, taşırlardı.

Şadd (b. bk.), sarık ve külâb ile birlikte sarık demek olup, bilhassa şimâlî Afrika ve Mısır'da kullanılan bir kelimedir. *Bin bir gece*'nin Mısır'da yazılmış olan metinlerinde *'imâma* yerine *şadd* bulunmaktadır. Bâzı devirlerde *şadd* bilhassa kıptîlerin beyaz ve mâvi yollu sarıklarına delâlet etmiştir; o zaman müslümanlarınkine *şâş* deniliyordu; *şadd ba'labakkî* meşhûr idi. Fâtımî sarayında *şadd tâc al-ḫalîfa* Fâtımî halîfelerinin sarığını saran kimsenin vazîfesine delâlet ediyordu; Ḳalḳaşandî, III, 484.

Şâl, bu kelime „châle" v.b. şekillerde Avrupa dillerine geçmiş olup, külâhın etrâfına sarılan kumaş veya bilhassa Mısır'da sarık ile berâber külâh, bâzan da msl. Arabistan'da ve Afrika'nın şimâlinde kadınların başlarına örttükleri kumaş mânasına gelir.

Şapka, Türkiye'de, 1925 yılında, bir kanûn ile, kabûl edilmiştir. Buna göre, din adamları yalnız namaz kıldırmak v. b. gibi, dinî vazîfeleri yerine getirirlerken ve resmî merâsimler sırasında sarıklarını başlarına giyerler; bir de diyânet işleri reisi her zaman sarık taşımak hakkına sâhiptir. Bu sırada „şapka mes'elesine" dâir bir çok yazılar çıkmıştır.

Şarbāş, şarbuş (cem. *şarābiş, şarābiş*) şüphesiz farsça *serpāş*'tan gelmektedir, bu kadın baş-örtüsü mânasındadır. Süryânî dilinde, Bar Hebraeus'ta *sarʃūšā* kelimesi bulunmaktadır. *Şarbūş* Mısır'da Memlûkler zamanında, emîrlerin giydiği bir başlıktır; Maḳrîzî (II, 99)'ye göre, *tāc*'a benziyordu; müselles şeklinde idi, üzerine sarık sarılmazdı ve hil'atlerin bir kısmını teşkil ederdi. Açıkça askerî bir mâhiyeti vardır ve emîrlerin *şarbūş*'u fakîhlerin sarığına mukabil idi (Maḳrîzî-Blochet, s. 335). Bu devirde Kabire'de *şarbūş* satanlar için ayrı bir çarşı var idi; mâmafih Maḳrîzî zamanında bu çarşıda yalnız hil'atler satılırdı ve Şam'da *al-Madrasat al-mālikîyat al-şarābişîya* adlı bir medrese var idi. Çerkes memlûkleri zamanında *şarbāş* kullanılmaz oldu (ve yerine *kalātāt çerkesîya* kabûl edildi).

Şāş, ingilizcede *sash* olan bu kelime, Mısır, Suriye, Arabistan ve İran'da külâbın etrâfına sarılan asıl sarık mânasına geliyordu. Eyyûbîler zamanında kadılar ve âlimler büyük sarıklar (*şāşāt*) taşırlardı; bir çokları omuzlarının arasına bir uç (*ẕu'āba*) sarkıtırlardı veya bir ense örtüsü (*ṭaylasān*) taşırlardı (Ḳalḳaşandî, IV, 42; krş. Maḳrîzî, II, 98 ve Suyûṭî, II, 226). Bununla berâber, *şāş* bir külâh (=*şāşîya*) mânasına da gelirdi ve o zaman hil'atin (*ḫil'at*) bir kısmını teşkil ederdi; nitekim Ḳalḳaşandî, IV, 52 v.d.: *şāş rafî', mavṣūl bihi ṭarafān min ḥarîr abyaż*.—H.760'dan itibâren, kadın elbiseleri arasında da *şāş* bulunmaktadır; bu iki kat *ṭurṭūr* üzerine atılmış, altın ve inciler ile süslü bir kumaş idi (bk. Karabacak, s. 67 v. dd.).

Şāşîya, Mısır'da etrâfına sarık sarılan bir külâh idi; ipekten idi ve inci veya altın ile süslenmiş olabilirdi. Bundan başka, mücrimlerin başına konulan kâğıttan külâha ve bir miğfer tarzında demir takyelere *şāşîya* deniliyordu (*şāşîya* giymek = „müslümanlığı kabûl etmek"). Yeni Fas'ta *şāşîya* gençlerin giydikleri *ṭarbūš* şeklinde olan takyedir. Bu aynı zamanda *derḳāva* dervişlerinin giydikleri kelle şeker biçiminde bir başlıktır. Cezâyir'de bir kadın takyesidir (Brunot). Siva vâhasında bu kelime *şaşa* telaffuz olunur. Aslında *şāşîya* gâlibâ muslin *şāş*'tan yapılmış sarık kumaşıdır (bk. *ZDMG*, XXII, 161).

Şemle, Kanûnî Süleyman zamanında, Türkiye'de alel'âde halkın taşıdığı, mühmel bir şekilde katlanmış bir şal idi (*GOR*, III, 17). Şimâlî Afrika'da da, bâzan sarık (*'imāma*) gibi sarılan bir şaldır (bk. Brunot).

Şimrîr = ispanyolca *sombrero*, Fas'ta Avrupa şapkasına verilen ad olup, buna *ṭarṭūr* da denilir (bk. Brunot).

Tāc [b. bk.] „tâc" ve aynı zamanda sarık.

Taḥnîk (*al-'imāma*) sarığın hususî bir bağlanış tarzı olup, bunda asıl sarık, sıcak veya soğuğa karşı korunmak için, çenenin altından geçirilmiştir veya sarığın iki ucu çene altında düğümlenmiştir. Sarığı böyle taşıma tarzı bilhassa Magrib'de bulunur ve sarığı böyle taşıyanlar bütün başka tarzlara, kötü bir yenilik (*bid'a*), şeytanın veya kıptîlerin bir sıfatı veya Lût tarafdarlarının taşıdıkları sarıkların izleri telakki ederek, asla müsâmaha göstermezler (Kattânî, s. 70). *Taḥnîk*'in zıddı *iḳtiʿāṭ* ve *iʿtiḍār*'dır (uçları sarkık bırakmada *taḥnîk*'in zıddıdır); hâlbuki *talaḥḥî* veya *iltiḥā* kelimeleri *taḥnîk*'in müterâdifidir; fakat daha nâdirdir. Görünüşe göre, Fâtımîler *taḥnîk*'i Magrib'den Mısır'a getirmişlerdir ve *ustāẕūn muḥannakān* Fâtımîlerin sarayında en yüksek (hadım) emîrlerdir: bunlar halîfenin şahsî hizmetinde en yüksek vazîfeleri îfâ ediyorlardı (Ḳalḳaşandî, III, 484; İbn al-Şayrafî, *Ḳānān*, nşr. Bahcat, giriş). *Taḥnîk*, daha şarkta da mevcût olmuştur; böylece daha al-Şūlî bunu tavsiye etmiş olmalıdır. Msl. İbn Ḳayyim bunu tavsiye ettiği hâlde, şâfiîlerce sünnet (*sunna*) değildir.

Ṭāḳ, yeşil *ṭaylasān*, oldukça nâdir bir kelime.

Ṭāḳîya (cem. *ṭavāḳî*), farsça asıllı bir kelime olup, İran'da üzerine sarık sarılan külâh veya yüksek külâh mânasındadır. Frns. *toque* ve ispan. *toca* kelimelerini ihtimâl buraya bağlamak lâzımdır. Bu tâbir, gâlibâ ilk olarak XIV. asırda Memlûkler zamanında Mısır'da meydana çıkmıştır; o zaman muhtelif renklerde, yuvarlak, tepesi yassı ve asıl sarık olmadan giyilen bir külâha delâlet adiyordu. Nâṣir Farac zamanında bu külâh 1/6 arşından 2/3 arşına uzatıldı ve kubbe şeklinde kabartıldı (ihtimâl eski Mısır örneklerinin te'siri ile) ve buna *çerkes takyesi* adı verildi. Mısırlı kadınlar, türlü sebepler ile, bu şekli taklit etmiş olmalıdırlar ve bu sonra garp memleketlerine geçmiştir. *Ṭāḳîya*, kâğıt ile, katı ve eğilmez hâlde tutuluyordu ve XI. asra âit bu nevîden bir Fâtımî *ṭāḳîya*'si içinde yazılar ile kaplı papirus bakiyeleri bulunmuştur. Bu külâhlar iğne ardı dikilirdi. Bu da ona yivli bir görünüş verir. Bunlar sonraları gâlibâ *şîşa*'ye, mahrûta, tomara ve en nihâyet gergedan boynuzuna benzeyen muhtelif şekiller almıştır (Maḳrîzî, II, 104; Karabacek, s. 73; krş. *ṭurṭūr*). Yeni zamanlarda *ṭāḳîya*, *'araḳîya* ile aynı mânada olmak üzere, kullanılmaktadır (bk. Brunot; Kattânî, s. 98).

Ṭals, *ṭaylasān*'ın bir başka şekli.

Ṭarbūš, *şarbūš* gibi, şüphesiz farsça *serpūš*'tan gelmektedir, arapçada ancak XVI. asırdan sonra tesâdüf edilir; Mısır'da umûmiyetle kır-

mızı yünden olup, siyah veya mâvi ipekten düğme gibi bir süsü bulunan ve başa yapışan külâh. İleri gelenler sarığı bu külâh üzerine sararlar ve altına küçük bir takye veya *'arakiyya* giyerlerdi. Suriye ve Irak'ta *ṭarbūş*'un bâzan geriye veya yana sarkan ve bir kumaş ile tutturulmuş olan bir ucu bulunur. Eskiden Mısır'da bu külâha *şāşiyya* (Fas'ta her iki tâbir yan yana bulunmaktadır) ve İspanya'da *ġifāra* denilirdi. Yeni Fas'ta henüz sarık taşımayan genç bir adama *ṭrābṣī* denilir (Brunot). *Ṭarbūş* buraya dâimâ Avrupa'dan idhâl olunur; *şāşiyya*, aksine, bizzat o memlekette imâl edilmiştir.

Ṭarḥa = *ṭaylasān*.

Tasāḫīn de bir nevî *ṭaylasān*'dır.

Ṭaylasān (b. bk.), kadınların ense örtüsü.

Ṭurṭūr, *ṭarṭūr(a)*, *ṭanṭūra*, *ṭantūra* arapçada yabancı bir kelimedir (menşe'i mechûldür, lat. *turrita* „kule biçiminde" kelimesine yaklaştırılmıştır), etrâfına sarık sarılabilen yüksek bir külâh. Daha milâdî VII. asra âit bir papirusta, gâlibâ *ṭarṭūra* kelimesi bulunmaktadır (Karabacek, s. 67) ve hicrî IV. asırda Kayrevân'da rağbet gören bir başlıktır (Karabacek, s. 68). Sonraları bedevîler tarafından taşınan bir başlık olması itibârı ile şehirlilerin gözünde kıymetini kaybetmiş görünmektedir (bunlar *va ḥaḳḳi ṭurṭārī* diye yemin ederler; bir de şöyle bir söz vardır: yediği ilk darbede bedevîlerin *ṭurṭūr*'u gibi düştü). Mücrimlerin ve yenilmiş düşmanların ve bir de Kahire'de kutlanan ve Barḳūḳ zamanında yasak edilen çok serbest bir halk bayramında, yeni yıl (*navrūz*) melikinin başı üzerine mukavvadan bir *ṭurṭūr* koymak âdeti var idi. Uçlu, sarıklı veya sarıksız *ṭurṭār*, XIV. asırda, Mısır'da ve komşu memleketlerde alel'âde halkın başlığı idi (Karabacek, s. 68); sonraları mısırlı dervîşler kelle şekeri biçiminde ve tepesinde düğme gibi bir süsü bulunan *ṭurṭūr* giymişlerdir (Lane, *Manners*). Bir de Türkiye'de serbest („deli") taburu mensûpları, Cezâyir'de dayıların „çavşe"leri, Fas'ta zenci milis mensûpları da bunu taşımışlardır. Bu tâbire arapça dil sâhasının her tarafında tesâdüf olunur ve *ṭurṭūr*, arapça bir isim olarak, türkçe-farsça *tāc*'a tekabül ediyor gibidir. 780 (h.) yılına doğru, deve hörgücü biçiminde iki ucu olan ve üzerine *şāş* konulan iki kat *ṭurṭūr* Mısır'da kadın modası olarak meydana çıktı ve Avrupa'ya da geçti (Karabacek, s. 71) ve yeni devirde, Lübnan'ın dürzî veya marûnî kadınlarında altın levhaları olan veya gergedan boynuzuna benzeyen boynuzlu bir *ṭurṭār* bulunmaktadır; Fas, Cezâyir ve Tunus'ta bâzı kadın baş-örtüleri aynı adı taşıyordu (bk. Brunot, s. 119; Karabacek, s. 80).

Uḳrāf, *uḥrāf*, Magrib'de kullanılan yüksek külâh; bunun çok sâde ve bâzıları da kıymetli kumaşlardan yapılmış örnekleri mevcût idi.

'Urf, eski Türkiye'de top veya yastıklı takye şeklinde büyük sarıklı başlık olup, bunu âlimler giyerlerdi; binâenaleyh arapların *danniyya*'sine ve iranlıların *kulāh-i ḳāżī*'sına tekabül eder. Fatih Sultan Mehmed kenarı altın işlemeli bir *'urf*'u severek giyerdi; bk. J. v. Hammer, *Staatsverfassung*, 1,444 · ayn. mll., *G O R*, VII, 268, VIII, 191.

Urṣāṣa, *arsusa*, *russa* gâlibâ kavun şeklinde bir külâhtır.

Usḳūf, bir de *usḳūfiya*, ital. *scuffia*'dan gelen arapça *kūfiya*'ye tekabül eder; altın ile süslenmiş bir külâhtır, ucu sivridir; eskiden yeniçeri zâbitleri ve baltacılar gibi, bâzı saray hizmetlileri giyerlerdi; buna *ḳāḳa* da denilirdi. Bunun mûcidi olarak, Orhan'ın oğlu Süleyman Paşa gösterilir; kendisi bu başlığı Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî'ye duyduğu sevgiden dolayı kabûl edip, taşımış olmalıdır. Murad I. zamanında, bunun giyilmesi umûmîleşti ve hükümdar için bir nevî *tāc* hâline geldi; bk. J. v. Hammer, *Staatsverfassung*, I, 444 v. dd.; ayn. mll., *G O R*, III, 17.

Yūsufī, *'imāme-i yūsufī*, türk sarığı için kullanılan eski tâbir; rivâyete göre, Yûsuf Peygamber tarafından icât edilmiş ve onun adına nisbetle isimlendirilmiştir. Selim I. ile Selim II. *yūsufī* giyiyorlardı ve ona kendi adlarını vermişler idi: Bunların adından alınarak, ona *Selîmî* denilmiştir; bk. J. v. Hammer, *Staatsverfassung*, I, 442 v.d.; ayn., mll., *G O R*, III, 17.

Żu'āba, uç = *'aẕaba*. Bu kelimeye gâlibâ bilhassa mısırlı müelliflerde tesâdüf olunur. Fâtımî halîfeleri ile me'mûrlarının giyinişlerinde *taḥnīk*'li veya *taḥnīk*'siz sarık ucunun sarkmasının bir mânası vardır; bk. Şayrafî, *Ḳānūn* (nşr. Babgat, giriş). Ḳalḳaşandî'ye göre (IV, 43), sûfî şeyhlerinin sol kulakları üzerinde küçük bir *żu'āba* var idi. al-Suyūṭī (*Ḥusn al-muḥāżara*, II, 226)'ye göre, âlimler ile kadılar omuzları arasında küçük bir sarık ucu ile bir *şāş* taşırlardı.

Bibliyografya: Sarık hakkında arapça husûsî eserler:

1. Abū 'Abd Allāh M. b. al-Vaddāḥ al-Andalusī al-Mālikī (276=889'da ölmüş olan Bakī b. Maḫlad'ın çağdaşı), *Kitāb faḍl libās al-'amā'im* (bk. *G A L*, I, 164); 2. Nāṣir al-Dīn M. b. Abī Bakr 'Alī b. Abī Şarīf al-Maḳdisī al-Şāfi'ī (ölm. 906=1500), *Ṣawb al-ġimāma fī irsāl ṭaraf al-'imāma*, *G A L*, II, 98, Berlin. nr. 5453; 3. Calāl al-Dīn al-Suyūṭī (ölm. 911=1505), *al-Aḥādīṯ al-ḥisān fīmā varade fī 'l-ṭaylasān* veya... *fī faḍl al-ṭaylasān*, bk.

GAL, II, 143; 4. ayn. mll., *Ṭayy al-lisān ʿan ẕamm al-ṭaylasān*; 5. ayn. mll., *Cavāb* (*fī simat al-malāʾika va*) *fī ʾl-ʿaẕaba* (*va hal yacūz an yuḳāl li ʾl-aḥādīṣ kalām Allāh*), *GAL*, II, 150, 118; Berlin, nr. 2509; 6. Muḥammed b. Yaḥyā al-Buḫārī (ölm. 934=1527), *Risāla fī faẕilat al-ʿimāma va sunanihā*, Berlin, nr. 5459; 7. ʿAlvān al-Ḥamavī (ölm. 936=1530), *Manẓūma fī ʾl-kalām ʿalā ʾl-ʿimāma*, *GAL*, II, 333; 8. Şihāb al-Dīn Aḥmed b. Ḥacar al-Haytamī al-Makkī (ölm. 973=1565), *Kitāb darr al-ġimāma fī darr al-ṭaylasān va ʾl-ʿaẕaba va ʾl-ʿimāma*, *GAL*, II, 388; 9. Muḥammed b. Sulṭān Muḥammed al-Ḳārī (ölm. 1014=1606), *Risāla fī masʾalat al-ʿimāma va ʾl-ʿaẕaba*, Berlin, nr. 5460; 10. Muḥammed Ḥicāzī b. Muḥammed b. ʿAbd Allāh „al-Vāʿiẓ" (al-Şaʿrāvī, *ṭarīḳatan*, al-Ḳalḳaşandī, *baladan*, al-Şāfiʿī, *maẕhaban* (ölm. 1035=1626), *al-Mavārid al-mustaʿẕaba bi-maṣādir al-ʿimāma va ʾl-ʿaẕaba*; 11. Aḥmed b. Muḥammed b. Aḥmed al-Makkarī (ölm. 1041=1632), *Azhār al-kumāma fī aḫbār al-ʿimāma*, bk. *GAL*, II, 296; 12. Abu ʾl-Faẓl Muḥammed b. Aḥmed „Ibn al-İmām" (ölm. 1062=1652), *Tuḥfat al-umma bi-aḥkām al-ʿimma*, bk. Kâtip Çelebi, nr. 2551; 13. Şihāb al-Dīn Aḥmed b. Muḥammed al-Ḫafācī al-Efendi (Şārih al-Şifā, ölm. 1069=1659), *al-Şimāma fī ṣifat al-ʿimāma*, bk. *GAL*, II, 285; 14. al-Sayyid Muḥammed b. Mavlāya Caʿfar al-Kattānī (yeni bir müellif), *al-Diʿāma li-maʿrifa aḥkām sunnat al-ʿimāma*, Şam, 1342 [bk. mad. KATTĀNĪ].

Nr. 14 sarık hakkında mevcût en teferrüatlı müstakil bir eserdir ve bu maddede ondan geniş bir şekilde istifâde edilmiştir. Müellif başka eserler arasında nr. 1, 2, 3, 8, 10, 12 ve 13'ü zikreder; fakat kendisi yalnız nr. 8'i görüp, ondan istifâde etmiştir. Bu maddede, nr. 14 ile berâber nr. 2'den, bâzı teferrüat için, istifâde edilmiştir.

Avrupalıların eserleri olarak, daha önce zikredilmiş olan Dozy, Karabacek ve Brunot'nun eserlerinden başka, elbiseler hakkında bir kaç umûmî eseri kaydetmek yerinde olacaktır: Rosenberg, *Geschichte des Kostüms*, 5 cild, kısa tasvirler ile levhalar, levha 297 sarık hakkındadır, Jacob von Falke, *Kostümgeschichte der Kulturvölker*; Alb. Kretschmer, *Die Trachten der Völker*; *Katalog der Lipperheideschen Kostümbibliothek*.—Fesquet'de 16 sarık resmi bulunmaktadır; Niebuhr 44 muhtelif şekil vermektedir ve Michael Thalman, *Elenchus librorum or. mss.* (Wien, 1702), VI, 29 v.dd. (*A İ*, VI, 142ª'ya göre, Bologne, türkçe yazma VII mü-

nâsebeti ile)'da 286 kadar sarık çeşidi bulunmaktadır; krş. Victor Rosen, *Remarques sur les mss. orientaux de la collection Marsigli à Bologne* (*Atti della Reale Acc. dei Lincei*, 281, 1883—1884), s. 182.

(W. BJÖRKMAN.)

SÂRÎ. SĀRĪ (eski şekli SĀRŪĪ, krş. J. Marquart, *Ērānşahr*, s. 135, arap. SĀRİYA), İran'da Taberistan (Mâzenderân)'ın eski merkezi olan bir şehir olup, Hazar denizinden 12, Âmul'den 32 km. mesâfededir. Kuruluşu, Ṭūsān denilen yer sebebi ile, efsânevî hukümdar Kay-Ḫusrav'in kumandanı Nūẕar'in oğlu Ṭūs'a atfedilmektedir; rivâyete göre, Farîburz oraya sığındı; onun orada te'sis ettiği kale Lūman-Dūn denilen yerden görülüyordu. Bizzat şehir, Taberistan *ispahbaẕ*'i büyük Farruḫān zamanında, asîllerinden biri olan Bâv tarafından, Avhar köyünün arâzisi üzerine inşâ edildi. Sārî, müteaddit defâlar Ṭāhirîler (820—872) ve alevî emîrler Ḥasan b. Zayd (254=868) ile Muḥammed b. Zayd (270=884) idâresinde, bütün Taberistan'ın merkezi olmuş idi. Abbâsî halîfesi Hārūn al-Raşid devrinde Yaḥyā b. Yaḥyā tarafından başlanmış olan büyük câmi, 224 (839)'te ölen Māyazdayār b. Ḳārin tarafından ikmâl edildi. Şehirde Farîdūn'un üç oğlunun Irac, Salm ve Tūr'un türbesi olduğu iddia edilen ve Sēgunbaẕān („üç kubbe") denilen bir binâ gösterilmektedir.

Bu bölge az mahsûl verir ve iklimi de gayr-i sıhhîdir. Burada bilhassa ipek elde edilir. Ṭāhirîler idâresinde Sārî (Tammişa'ya kadar uzanır)'nin geliri 1.300.000 dirhem idi.

Bibliyografya: Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb* (*GMS*, s. 160=tre. s. 157); Muḥammed Maʿdī, *Zīnat al-macālis* (Tahran, 1276), 197ª; Ẓahīr al-Dīn, *Chronique du Tabaristan* (nşr. Dorn), Petersburg, 1850, I, 28 v. dd.; Ibn İsfendiyār, *Hist. of Tabaristan* (trc. Browne), Leiden, 1905, s. 16, 29, 152; Muḳaddasī (*BGA*, III, 359); İbn Ḥavḳal (*BGA*, II, 271 v. dd.); Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), I, 354, 409 v. dd. (bk. Barbier de Meynard, *Dict. de la Perse*, s. 295, 383); G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 370, 375. (CL. HUART.)

SĀRĪ. [Bk. SÂRÎ.]

SARĪ AL-SAḲAṬĪ. [Bk. SERİY-OS-SEKATÎ.]

SARĪʿ. [Bk. SERÎ'.]

SARĪ B. MANṢŪR. [Bk. SERÎ B. MANSÛR.]

SARĪ-I PUL. [Bk. SERPÜL.]

SÂRİḲ. SĀRİḲ (A.), hırsız, islâm fıkhında *al-sariḳa al-ṣuġrā* („küçük hırsızlık" yâni „hırsızlık, çalma") ile *al-sariḳa al-kubrā* („büyük hırsızlık", yâni „yol kesicilik, eşkiyâlık") arasında fark gözetilmektedir,

1. *Kur'an*, V, 42 'ye istinât olunarak, **hırsızlık** (*sariḳa*) el kesilmek sûreti ile, cezâlandırılır. Bu cezâ, peygamberin getirdiği bir yenilik idi; fakat *Avā'il* edebiyâtına göre, daha müşriklik devrinde Walīd b. Muġīra tarafından, âdet hukûkuna sokulmuş idi (Nöldeke-Schwally, *Gesch. des Qorāns*, I, 230). Şüphesiz bu cezâ İran menşe'lidir (krş. *Lettre de Tansar*, nşr. Darmesteter, *JA*, 9. seri, 1894, III, 220 v.d., 525 v. d., Sad Dar 64,5=*Sacred books of the East*, XXIV, 327). İslâmiyetten önceki Arabistan'da yalnız bir kabîle ferdinin veya bir misâfirin malını çalmak alçaklık sayılırdı, fakat bir cezâ yok idi; malı çalınan bir şahıs, malını geri almak için bizzat çâre düşünmek mecbûriyetinde idi (Jacob, *Beduinenleben*², s. 217 v.d.; krş. Burckhardt, *Bemerkungen über die Beduinen*, Weimar, 1831, s. 127 v. dd., 261 v. dd.) Hicretin I. asrında, anlaşıldığına göre, sağ veya sol eli, fark gözetmeksizin, kesiyorlardı. *Kur'an*'da bu mes'ele müphemdir ve bir rivâyete göre, Abū Bakr sol eli kestirmiştir. (*Muwaṭṭa'*, *Sariḳa*, bâb 4; al-Şāfi'ī, *Kitāb al-umm*, VI, 117). İbn Mes'ūd tarafından *Kur'an* V, 42 için nakledilen *aymānahumā* kırâati, gâlibâ, bunu göstermektedir.

Fakîhlere göre, hırsızın sağ eli tam bileğin mafsalından kesilir (tekrarında sol ayak, sonra sol el, sonra sağ ayak kesilir); kanın akmasına mâni olmak için, kesik uzuv çok sıcak yağ içinde veya ateşte tutulur. Fakat hanefîler ile zeydîler üçüncü hırsızlıktan sonra hırsızı hapse atarlar; şâfiîler ile mâlikîler ise, bunu ancak beşinci hırsızlık için tatbik ederler. Şiîler üçüncüde hırsızı hapis ile ve dördüncüde ölüm ile cezâlandırırlar. Cezâ alenen infâz edilir; hattâ ekseriyâ hırsız, kesilmiş uzvu boynuna asılır ve ters olarak bir eşeğe bindirilip, şehirde dolaştırılır (bk. İbn Mâce, *Ḥudūd*, bâb 23; Rescher, *Studien über den Inhalt von 1001 Nacht=Isl.* [1919], IX, 68 v. dd.). Cezâ hâmilelik ve ağır bir hastalık hâlinde, sıcak ve soğuk havalarda infâz edilmemelidir. Bu bir cezâ (*ḥadd*)'dır; çünkü hırsızlık ile Allahın bir hakkına (*ḥaḳḳ Allāh*) tecâvüz edilmiştir. Bununla berâber II. hicrî asrın başında uzuv kesilmesi, *ḥadd* cezâsına karşılık tutuluyordu (al-Mas'ūdī, *Murūc*, VI, 28) Malı çalınanın hakkı (*ḥaḳḳ ādamī*) de tecâvüze uğramış olduğundan, hırsız çaldığı şeyi iâde etmeğe mecbûr ediliyordu. Çalınan şey mahv olmuş ise, bundan hırsız mes'ul idi (Abū Ḥanīfa'ye göre, böyle değildir). Halife 'Omar hırsızı dâimâ çalınan şeyin iki misli değerini vermeğe mahkûm etmiştir (krş. Roma hukuku, Justinianus, *Institt.*, 4, 1, 5).

Fakîhler *ḥadd* cezâsını gerektiren hırsızlığı **başka birinin muhâfazasında** (*ḥirz*) olan ve asgarî bir değeri (*niṣāb*: hânefîlerde ve zeydîlerde 10 dirhem, mâlikî, Şafiî ve şiîlerde 1/4 dinar veya 3 dirhem) bulunan ve hırsızın, kendi inancına göre de, üzerinde hiç bir bakkı bulunmayan **bir malın** (*māl*) gizlice alınması şeklinde târif ederler. Bu târif *ġaṣb* ile hâinlik (*ḫiyāna*) arasında bir fark gözetmektedir. Muhâfaza (*ḥirz*) ile eşyânın gerek bir muhâfız tarafından muhâfazası, gerek muayyen bir yerde (msl. bir evde) muhâfaza edilmesi anlaşılmaktadır. Umûmî bir binâda (msl. gündüzün çarşıda dükkânlarda, hamamlarda) yapılan hırsızlık *ḥadd* cezâsını gerektiren hırsızlığın şumûlüne girmez. Bu cezâ yalnız 1. bülûğa eren (*bāliġ*, b. bk.), 2. aklî melekelerine sâhip (*'āḳil*) olan, 3. çalmak niyetinde (*niyya*) bulunan ve kendi ihtiyârı ile hareket eden (*muḫtār*) bir kimseye tatbik edilebilir. Hür bir insan veya bir kölenin, erkek veya kadının bahis mevzuu olması fark etmez. Karı, koca ve yakın akrabâlar arasındaki hırsızlıklarda, hattâ kölenin efendisinin, misâfirin ev sâhibinin malını çaldığı hâllerde cezâ verilmez. *Żimmī* ile yabancılara (*musta'min*) *ḥadd* cezâsının verilip-verilmemesi husûsunda fikirlerde ayrılıklar vardır; suç ortakları ile yardımcılarının ne dereceye kadar cezâya müstahak oldukları bahis mevzuu olduğu zaman da durum böyledir; her hâlde hırsızların her biri için *niṣāb* mıkdarının bulunması lâzımdır. Şu hâller hırsızlık olarak telakkî edilmez: az ehemmiyetli şeylerin (odun, su, av hayvanı) yahut çabuk bozulan şeylerin (tâze meyveler, et, süt) veya hür çocuklar, şarap, domuz, köpek, şatranç, mûsikî âletleri, ve altın haç gibi, *şarī'at*'e göre, bir mülk teşkil etmeyen ve binnetîce menkûl bir mal olmayan eşyânın alınması (bâliġ bir kölenin çalınması, *ġaṣb* telakkî edilmektedir), bunlardan başka, hırsızın bir kısmında hakka sâhip olduğu şeylerin (ganîmet, devlet hazînesi, *vaḳf*, hisse mıkdarı kadar bir şirketin mülkü) alınması; bir de hırsızın yalnız muhtevâyı elde etmek istediği kabûl edildiğinden, *Kur'an* ve kitapların (hesap kitapları hâriç) alınması. Edebî hırsızlık mefhûmu *fiḳh*'ta mechûldür

Şikâyet asıl sâhip ve meşrû mutasarrıf (malın kendisine bırakıldığı şahıs v. b.) tarafından yapılabilir; fakat ikinci bir hırsız tarafından yapılamaz. Adlî araştırma eşyâsı çalınmış şahsın huzûrunda devam etmelidir. Hırsızlık delili olarak iki erkek şâhidin şahâdetine bakılır veya itiraf (*iḳrār*, b. bk.) delîl vazîfesini görür; bununla berâber bu itiraftan nukûl edilebilir. Hatâyı mümkün olduğu kadar inkâr etmek tav-

siye edilir [krş mad. ʿAẕĀB]. Bununla berâber, hırsız çalınmış eşyâyı şikâyet vâki olmadan önce iâde etmiş ise, cezâya çarpılmaz (krş. *Kur'an*, V, 43).

2. Yol kesme, eşkıyâlık (*muḥāraba, ḳaṭʿ al-ṭarīḳ*), bir kimse, hiç bir yardım görmeyen yolcular için tehlikeli olabilirse, onlara hücûm ederse ve mallarını yağma ederse, yahut hattâ bir kimse hırsızlık yapmak kasdi ile bir eve girerse (krş. Roma hukuku: Justinianus *Novelles*, 143, bahis 13) vukûa gelir. Şiîler meskûn yerlerde bile, silahlı olarak yapılan her hücumu yol kesme telakkî ediyorlardı. Geri kalan hususlar için, yukarıda kaydedilen hükümler ve her şeyden önce şahıs veya eşyâ ile alâkalı şeylerde *nişāb* mûteberdir. *Kur'an*, V, 37 'ye istinâd edilerek, aşağıdaki *ḥadd* cezâları emredilir: bir kimse *ḥadd* ile cezâlandırılması gereken şartlar içinde hırsızlık yapmış ise, sağ eli ile sol kolu (noksan olduğu takdirde sol eli ile sağ ayak) kesilir. Fakat hem hırsızlık yapmış, hem adam öldürmüş ise, kısas (*ḳiṣāṣ*) kanûnuna göre, idâm edilir ve cesedi bir haç veya benzer bir âlet üzerinde, 3 gün müddet ile, teşhir olunur. Ölüm cezâsı bu halde *ḥaḳḳ Allāh* gibi telakkî edilmektedir; bundan dolayı kan bedeli ödenmesi (*diya*) kabûl edilemez. Cânî, tevkif edilmeden önce, pişmanlık getirirse, *ḥadd* cezâsı verilmez. Bununla berâber eşyâsı çalınan şahsın tekrar malına sâhip olma veya tazminat alma hakkı ile *ḳiṣāṣ* hakkı bâki kalır. Bütün suç ortakları aynı şekilde cezâlandırılır; eğer aralarında hareketlerinden mes'ûl olmayan biri var ise, *ḥadd* cezâsı hiç birine tatbik edilemez.

Bütün bu hükümler, yalnız bütün bu şartlar mevcut olduğu zaman hâkimin (*ḳāżī*) vermek hakkına sâhip olduğu *ḥadd* cezâsı için mûteberdir. Diğer bütün hâllerde *hırsız taʿzîr* [b.bk.] cezâsı ile cezâlandırılır ve malı geri vermeğe veya bir tazminâta mahkûm edilir. Gizli olarak gelen, fakat her kesin gözü önünde kaçan (*muḫtalis*) bir hırsız yahut bir kimseye imdat alınabilecek bir yerde hücum edip, eşyâsını yağmalayan bir eşkıyâ (*muntahib*) için de durum aynıdır. Bundan dolayı müslüman devletlerinde şerîatin hükümlerini tamamlamak için sık-sık hususî kanûnlar kabûl ve ilân edilmiştir. Osmanlı devletinde Fâtih 'in (*Mitteilungen zur osman. Geschichte*, 1921, I, 21, 35), Kanûnî Süleyman 'ın (Hammer, *Staatsverfassung*, I, 147 v.d.) ve Mehmed IV. ile Abdülmecid 'in kanûnları böyledir. Bu hükümler gittikçe *ḥadd* cezâsının yerine nakdî ve bedenî cezâları koymağa çalışmaktadır. 1858 tarihli türk cezâ kanûnu, hırsızlık için yalnız tazminat ve hapis cezâları vermektedir, mâmafih şerîatin kazâ hakkı bu vâkıa ile resmen kaldırılmış değildir [bk. mad. MECELLE]. Şerîatin cezâ kanunu son zamanlarda yalnız Yemen ve Suûdî Arabistan 'da tatbik edilmekte idi.

Bibliyografya: Fıkıh kitaplarında *Kitāb sirḳa* ve *ḳaṭʿ al-ṭarīḳ* bahisleri; bunlardan başka: Kremárik, *Beiträge zur Beleuchtung des islamitischen Strafrechts* (*ZDMG*, 1904, LVIII, 324 v. dd., 566 v.dd.); Juynboll, *Handbuch des islāmischen Gesetzes*, s. 305 v. d.; Sachau, *Muh. Recht*, s. 825 v. dd.; van den Berg, *Beginselen van het Moham. Recht*[3] (Batavia-la Haye, 1883), s. 189 v. d. (bu hususta krş. Snouck Hurgronje, *Verspr. Geschriften* [Bonn, 1923], II, 196 v. d.); Keyzer, *Het Mohammed. Strafregt* (La Haye, 1857), s. 11 v.d., 101 v.d., 161 v.d.; *Sommario del diritto malechita di Ḫalīl* (trc. Santillana), Milano, 1919, II, 724 v. dd.; Querry, *Droit musulman* (1872), II, 514 v dd.; Tornauw. *Moslem. Recht* (Leipzig, 1855), s. 236; Heffening, *Islam. Fremdenrecht* (Hannover, 1925), s. 15, 28 v.d.; *Das türkische Strafgesetzbuch von 1858 mit Novelle von 1911* (trc. E Nord), Berlin, 1912, mad. 62 v. dd. ve 216 v. dd.; Young, *Corps de droit ottoman* (1906), VII; van den Berg, *Strafrecht der Türkei* (*Die Strafgesetzgebung der gegenwart* (nşr. Fr. v. Liszt), 1894, I, 710 v. dd.). Jaenecke, *Grundprobleme des türk. Strafrechts* (Berlin. 1918). (HEFFENING.)

SÂRİḲ. [Bk. SÂRIḲ.]

SARİRA. [Bk. ZĀBAḤ.]

ŞÂRLİYA. [Bk. SÂRLİYE.]

SÂRLİYE. ŞÂRLİYA (bk. bir de mad. ŞABAK) şimâlî Elcezîre 'de Musul 'un cenûbunda bir mezhebin adı. Bu mezhep aynı zamanda Sarlîler denilen bir nevi kabîle vücûda getirmiştir. Bu kabîle 6 köyde yerleşmiştir Bu altı köyün dördü Büyük Zāb 'ın sağ ve ikisi de bu nehrin Dicle 'ye döküldüğü yerden çok uzak olmayan sol kıyısında bulunmaktadır. Reislerinin oturduğu köye Varsak denilmekte olup, bu köy nehrin sağındadır sol kıyısında ise, en büyük köy Sefîye 'dir.

Elcezîre 'de bulunan diğer mezhepler (Yezidî, Şabak ve Bâcürân) gibi, Sarlîler de dini amelleri ve inançları izhar etmekten hoşlanmazlar; öyle ki, bu bölgenin diğer sâkinleri, onlara çirkin dinî ameller atfeder ve onların kendilerine has gizli bir dilleri olduğunu ileri sürerler. Râhip Anastas, *al-Maşrik* (1902) V, 577 v.dd. 'da, Sarlîler (aynı zamanda Bâcürân ve Şabak 'lerin mezhepleri) hakkında musullu bir şahıstan elde ettiği mâlûmâtı vermektedir. Anastas 'ın makalesine göre, Sarlîlerin dilleri, bir kürtçe, farsça ve türkçe halitasıdır.

Dinlerine gelince, bunlar bir Allah kabûl ederler, bâzı peygamberlere, cennet ve cehenneme inanırlar. Onlar ne oruç tutar, ne de namaz kılarlar. Reislerinin cennette arâzi satabileceğine inanırlar. Reisleri, bu maksatla, hasat mevsiminde bütün köyleri dolaşır ve her Sarlî ona bedelini ödeyebildiği kadar *ẕirâ'* („arşın") yer satınalabilir. Bir *ẕirâ'*'ın kıymeti bir „çeyrek mecidiyeden" asla aşağı olmaz. Veresiye satış yoktur. Reis makbuz verir, bunun içinde o şahsın kaç *ẕirâ'* yer edindiği işâret edilmiştir. Bu makbuz, cennetin kapıcısı Riżvân'a gösterilebilmesi için, ölünün cebine konulur. Bundan başka Sarlîlerin, her kamerî yılda bir defa olmak üzere, bir bayramları da vardır; bu bayram, reisin riyâset ettiği, her birinin pirinç veya bulgur pilavlı haşlanmış bir horozla katıldığı bir yemek yenilmesinden ibârettir. Cemâatin reisinin yerine, ölümünden sonra, bekâr oğlu geçer; bunun sakal ve bıyığını traş etmesi yasaktır. Sarlîler birden fazla kadınla evlenebilirler. Gâlibâ farsça yazılmış bir mukaddes kitapları vardır.

Bu mâlûmat çok ihtiyat ile kabûl edilmelidir. Bizzât Sarlîler kendilerinin menşe' itibâriyle Kerkük civârında bir kaç köyü bulunan Kāke'lere mensup olduklarını söylerler. Fakat Kāke'lerin de esrarlı bir şöhreti vardır. Sarlî köylerinden birinde (Sefîye) köyün belli-başlı binâlarının duvarları içinde müselles şekilli deliklerden meydana gelen süsler bulunur.

Sarlîler iyi zirâatçı olarak tanınmışlardır. Dinî inançları müfrit şiîlerin ve eski İran düşüncelerinin te'siri altında kalmış olmalıdır. Tıpkı Yezidîler gibi, onlar da müslüman adları taşırlar. 1925'teki reislerinin adı Ṭāhā Koça veya Mulla Ṭāhā idi.

Bibliyografya: W. R. Hay, *Two Years in Kurdistan* (London, 1921), s. 93 94; v.d. Anastas, *Tafḳîhat al-aẕhān fi ta'rîf ṣalāṣatı adyān* (*Maşrik*, 1902), V, 577 v.d.; Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1894), II.

(J. H. KRAMERS.)

SARPUL-İ ZUHĀB. [Bk. SERPÜL-I ZOHĀB.]

SART. ṢART, aslında „tâcir" mânasına bir kelime olup, bu mânada *Kutadgu bilig* (Radloff'un aldığı parça için bk. *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, IV, 335)'de geçtiği gibi, Maḥmūd Kāşğarî (I, 286) tarafından da kaydedilmiştir. Radloff tarafından neşredilen, Saddbar-mapuṇḍarika'nın (çinceden), uygurca tercümesinde, sanskritçe *sārthavāha* veya *sārthalāha* „tâcir, kervan başı" mânasında olmak üzere *sartpau* kelimesi bulunmaktadır; bu kelime, *satığçı uluġı* („bezirgân başı") şeklinde izâh edilmiştir. Bundan dolayı Radloff türkçe *sart*'ın hindçeden alınmış bir kelime olduğu kanâatine varmıştır (*Kuanşi-im Pusar, Bibl. Buddh.*, Petersburg, 1911, XIV, 37. [türk. nşr. için bk. Ş. Tekin, Atatürk Üniv. yay., Erzurum, 1961]. İranlılar göçebe kavimler ile ticâreti ellerine geçirince, *sart* kelimesi türkler ve moğullar tarafından, *tācik* gibi, aynı mânada bir kavim adı olarak kullanılmıştır. Raşîd al-Dîn (nşr. Berezin, *Trudı vost. otd. arḥ. obşç.*, VII, 171) müslüman Karluk hukümdarı Arslan Han'ın moğullara teslim olunca, kendisine onların *Sartāḳtāy*, yâni *tācik* dediklerini izâh ediyor. Buradaki kavim adı *sartāḳ* şeklindedir; *-tāy* eki moğullar tarafından kavim adlarında, o kavme mensûp bir erkek ferdi göstermek için kullanılırdı (*ayn. esr.*, s. 65). Bu misâlin gösterdiği gibi, *sartāḳtāy*, moğullar için, belli bir millet veya dile mensûp halk (bilindiği gibi, Karluklar bir türk kavmidir) değil, bir muayyen kültür muhitinin, islâm-fars kültürünün mensûplarıdır. *Sartāḳtāy* moğullara yalnız ticâret erbâbı değil, bil'akis kültür taşıyıcısı olarak, bilhassa sulama mütehassısı olarak, görünüyor; moğul efsânelerinde mûcizevî kanallar, köprüler, ve rıhtımlar yapan kahramanlara *sartāḳtāy* denilmesi de bundan dolayıdır (J. N. Potanin, *Oçerki severo-zapadnoy Mongolii*, Petersburg, 1881—1883, IV, 285 v. dd.).

„Sartāḳtāy" yanında aynı mânada, açıkça aynı kökten teşkil edilen „Sartāul" kelimesi de kullanılır. Msl. Raşîd al-Dîn (nşr. Blochet, s. 541,5 ve Melioranskiy tarafından neşredilen arap.-moğulca lugatta *sartāul* kelimesi *al-muslimūn* şeklinde izâh ediliyor (*Zap.*, XV, 75 aş.). Buna karşı Türkistan'da moğul hâkimiyeti zamanında, yalnız lisanın alâmetine göre, açıkça, *sart* tâbirî *türk*'ün zıddı olarak kullanıldı; krş. bilhassa Babur'da Fergana tasviri (nşr. Beveridge, 2b: Andîcān hakkında, *ili türk-dūr* ve 3b Marġînān hakkında *ili sārt-tur* [Bābur'ün türkçe neşri için bk. R. Rahmeti Arat, *Vekayi', Babur'un hâtırâtı*, I, II, *TTK* yayını, Ankara, 1943, 1946]. A. Samoiloviç (*Afganistan*, Moskova, 1924, s. 103 v.d.) Babur'un başka bir yerde (103a-b) *sārt* ile *tācik* arasında bir fark bulunduğuna dikkati çekiyor; Kâbil şehri ve bâzı köylerin *sart*'tan müteşekkil olduğu, buna mukabil diğer vilâyet ve köylerde, içlerinde, *tācik* de bulunan diğer halkların ikamet ettiği ifâde ediliyor. Bilhassa Mîr 'Alî Şîr Navā'î de sık-sık *sart* dili, türk dili ile mukayesede karşı taraf olarak kullanılmıştır; krş. msl. Şayḫ Sulaymān Efendi lugatindeki *Macālis al-nafā'is*'ten alınan kısım, L. Budagov *Sravnitelnıy slovar turetsko-tatarskih nareçiy*, I, 612 ve bilhassa farsçanın „fārs tili" veya „sart tili" olarak, türkçe ile mukayese

edildiği bütün *Muḥākamat al-luġatayn* metni (Hokand tab., ts. msl. s. 19: *Sārt türk tili bile naẓm aytḳandek faṣīḥ türkler*).

Türkistan'ın Özbekler tarafından zaptından sonra, bunlar ile yerli halk arasında, t ü r k ile t ā c ī k (veya s ā r t) arasında olduğundan daha kuvvetli olarak, zıt manada kullanılmıştır. Bilhassa Abu'l-Ġāzī'de Hîve Özbeklerine mukabil olmak üzere, *sārt* sık-sık zikredilir (krş. nşr. Desmaisons, msl. s. 231: *Ürgenčning özbeği ve sartı*, s. 256: *Hazāraspning özbegin ve sartın*). Bu tâbir aynı şekilde Ḫvārizm'de bugüne kadar kullanıla-gelmiştir. Bu zıtlık Buharâ ile Hokand'da da daha açık olarak göze çarpar; ekseriyâ bizzat göçebeler Özbekleri değil, fakat göçebe olmaları hasebi ile, kazakları [b. bk.] şehirli ve çiftçi olmaları hasebiyle *sart*'ın zıddı gibi göstermişlerdir. Hokand'da da hukûmet emirlerine *sartiya ve kazakiyalarga ma'lum bolsun* kelimeleri ile başlanmıştır; bildiğime göre, bu şekilde şimdiye kadar hiç bir vesîka neşredilmemiştir. Kazaklar için, türkçe veya farsça konuşsun, her yerleşik kimse bir *sārt* idi; resmî dilde *sārt* kelimesi, farsça konuşan tâciklere mukabil, türkleşmiş halka delâlet eder (krş. *Tārīḫ-i Şahruḫī*, nşr. Pantusov, Kazan, 1885 s. 193: *sartiya* ve *tācikiya*, s. 209: *ḳaryahā-i sartiya ve tācikiya* s. 279, *īlātiya ve özbegiye ve sartiya ve tācikiya*). *Sārt* ve Özbek arasındaki farkı ayırt etmenin zor olmasına rağmen, bu tâbir Avrupa neşriyâtında da kabûl edilmiştir. Radloff'a göre (*Kuan-şi-im Pusar*, göst. yer.), *sart* „şimdi orta Asya'nın, köylüler ve Özbeklere mukabil, türkçe konuşan şehir halkı, demektir. Bâzı mıntakalarda, bilhassa Semerkand civârında köylüler kendilerini Özbek olarak tanımakta ve eski kabile teşkilâtını muhâfaza etmektedir; fakat şehir ile köy arasındaki bu ziddiyet bütün Türkistan'a şâmil değildir. Sart ile Özbek şiveleri arasındaki farkı tespit tecrübesi şimdiye kadar yapılmamıştır. Orta Asya'nın yerleşik halkı ilk önce kendisinin müslüman, ikinci derecede muayyen bir şehir ve civârın sâkini hisseder. Kavmî mensûbiyet fikri onun için ehemmiyetli değildir. Ancak yakın zamaalarda, Avrupa kültürünün te'siri altında, milli birliklere doğru temâyül başlamıştır. Göçebeler tarafından yerleşik halka karşı inkâr edilmez bir aşağı-görme tâbiri olarak kullanılan *sart* kelimesi halk iştikakı ile *sarı it* („sarı köpek") şeklinde izâh edilmektedir ve bugün isti'malden tard edilmiştir; şimdi Kazak, Türkmen ve Tâcik kavimlerine karşılık, yalnız bir Özbek halkı kabûl edilmektedir.

B i b l i y o g r a f y a: N. Ostroumov, *Sarts*[3] (Taşkent, 1908); burada Sartlar ve *sart* kelimesinin iştikakını izâh etmek için yapılan muhtelif araştırmalar hakkında tam bir bibliyografya bulunur. (W. BARTHOLD.)

SART. ŞART, Ege bölgesinde, İzmir—Afyon demir-yolu üzerinde bir i s t a s y o n (irtifaı 1103 m.) ve bunun yakınında, Manîsa vilâyetinin Sâlihli kazâsı dâhilinde bir k ö y olup, adını harâbeleri yakınında kurulmuş bulunduğu kadîm Lidya kıralığı pâyitahtı olan Sardes'ten almıştır. İlk çağ şehrinin ismi αἱ Σάρδεις, αἱ Σαρδις (veya ἡ Σάρδις) şeklinde geçer. Sardes, Tmolos (Boz-Dağlar) kütlesinin şimâl eteklerinde, bu dağdan inen Paktolos (Paktol, şimdiki Sart suyu) çayının Hermos (Gediz) ırmağına döküldüğü nokfanın 6 km. kadar cenûbunda kurulmuş idi. Boz-Dağlardan ayrılıp, şimâlde ovaya doğru uzanan dik yamaçlı dar bir sırt üzerinde, bugün yeri ancak belli olan İç-kale bulunuyor, sözü geçen sırtın garbında Paktolos çayı, şarkında da şimdi Tabak deresi adı verilen başka bir akarsu yor alıyordu ki, şehri içme suyu, kemerler ile bu dereden gelirdi.

Sardes'in ne zaman kurulmuş olduğu bilinmemektedir. Strabo (XIII, 626) bu şehrin Troya'dan sonra kurulduğunu, daha önce burada Hydaia isimli bir şehir bulunduğunu, Homiros'a atfen, zikreder; Plinius (V, 29) ve daha sonra Bizanslı Stephan da bu rivâyeti destekler ise de, bu rivâyetin gerçeklik derecesini tesbit etmek mümkün değildir. Sardes erkenden Lidya'nın baş-şehri oldu ve devletin gelişmesi ile inkişâf etti ve Ege bölgesinin çok ehemmiyetli bir ticâret merkezi hâlini aldı. İşlek yollar Sardes'i bir taraftan Ege kıyısındaki liman şehirlerine, bir taraftan Anadolu içlerine bağlıyor, İran (Susa) ve Mezopotamya kervanları buraya geliyorlardı. Sardes'in zenginliği kendisine felâket de getirdi ve defâlarca tahrip edilerek, yeniden kalkındı: 635 (m. ö.)'te kimmerler tarafından tahrip edildi. Daha sonra kıral büyük Alyat'ın oğlu Krösus devrinde, 546 (m. ö.) senesinde İran hukümdarı Kyros tarafından zaptedilerek, büyük bir İran satraplığına merkez oldu. 499 (m. ö.)'da iyonlular şehri ele geçirerek, meşhûr Kybel mâbedini yaktılar. Granikos muhârebesinden sonra, şehir ve kale 330 (m. ö.)'da İskender'e teslim oldu ve İskender burada bir Zeus mâbedi yapılmasını emretti ve Lidyalılara muhtâriyet verdi. Şehir daha sonra Selevkos hânedânına geçti; 218 (m. ö.)'de Antiochos III. tarafından tahrip edildi ise de, yeniden kalkındı. Daha sonra 189 (m. ö.) Bergama kıralığı arâzisi içinde yer aldı bu kıralık ile berâber, Roma imparatorluğuna katıldı. 17 (m. s.) senesinde şiddetli bir zelzele ile harap oldu ise de, yeniden gelişti. Strabo (XII, 627)'nun ifâdesinden,

milâdın ilk senelerinde komşu şehirlerden üstün durumda olduğu anlaşılmaktadır. Hıristiyanlık devrinin başında faâl bir rol oynayan Sardes'e Asya'nın 7 kilisesinden biri denildi. İmparator Areadius zamanında Sardes Got'lar tarafından yağmalandı. Bizans devrinde Sardes'in, komşu (Alaşehir Philadelphia) ve Manisa (Magnesia) şehirlerinin inkişâfı ile, gölgelendiği anlaşılıyor. VII—X. asırlar arasında islâm akınları bu havâliye kadar yayıldı ise de, şehir bizanslılar elinde kaldı. Fakat XI. asrın ikinci yarısında (1075 veya 1076'da) Türkmenlerin yayıldığı Gediz vâdisinin diğer şehirleri gibi, Sardes'in de bir aralık Selçuklu hâkimiyeti altına girmiş bulunduğu ve bir kaç defa el değiştirdiği tahmin edilmektedir. 1181'de bizanslı kumandan Philakales, türkleri geri çekilmeye mecbûr etti ise de, XIII. asrın sonuna doğru, yeniden bir müddet türklerin eline geçti (Pachymeres, nşr. Niebuhr, Bonn 1835, II, 403); XIV. asrın başında şehir ve kalesi bir Selçuklu emîrine terkedildi ve Saruhan beylerinin elinde kaldı. 793 (1391)'te Bayezid I., Bizans elinde bulunan Ala-Şehir [b. bk.]'i fethederek, bütün Saruhan ülkesine ve bu arada Sardes'e de sâhip oldu (*Tevârîh-i âl-i Osman*, nşr. Giese, s. 28; Aşık Paşa-zâde, İstanbul, 1333, s. 65). Ankara muhârebesinden sonra, Timur İzmir üzerine yürüdü ve Sardes'i son bir defa tahrip etti (805=1402). Bundan sonraki asırlarda, Osmanlı imparatorluğu toprakları içinde hudutlardan uzak bulunduğu için, tâmir edilmesine lüzûm görülmeyen kale zamanın te'siri ile harap oldu ve harâbe taşları da başka yerlerde kullanıldı. Türk hâkimiyetinde Sart adı ile anılmağa başlayan kasaba, Anadolu eyâletinin Aydın livâsına bağlı bir merkezi durumunda idi. 1671 senesinde buraya uğramış olan Evliyâ Çelebî bir tepe üzerindeki küçük kalenin içinin o kadar mâmûr olmayıp, muhâfızları da bulunmadığını, fakat oldukça mâmûr olan aşağı semtin 3 mahallede üstü toprak örtülü 700 ev ihtivâ ettiğini, hanları ve hamamı, bağ ve bahçeleri mevcût olduğunu kaydeder. Bundan sonraki yıllarda Sart'a âit tasvirler buranın gittikçe daha sönükleştiğini gösterir ve umûmiyetle yürüklerin oturduğu bir kaç kulübeden bahsedilir; hattâ Texier—„Sardes harâbelerindeki tek mesken Paktol değirmencisinin evidir" — der. Sart böylece gerilerken, 12 km. daha şarkta bulunan bir köy büyümüş, son yıllarda çok gelişen Sâlihli kasabasını (1960'ta nüfusu 24.100) meydana getirmiştir. Sart'ın yerine gelince, bugün burada, birisi harâbeler yakınında 500 kadar nüfuslu ikincisi demir-yolu istasyonu yakınında son zamanlarda gelişmiş ve nüfusu 1.000 'den fazla olan iki köy vardır ki, birincisine Sart Mustafa, ikincisine de Sart Mahmud denilmektedir.

XVIII. asırdan itibâren seyyah ve arkeologlar tarafından çok ziyâret edilmiş olan harâbeler sâhasında, ancak XX. asırda (1909—1911), amerikalılar tarafından kazılara girişilmiş, siyâsî hâdiseler dolayısı ile zaman-zaman sekteye uğrayan işlere son yıllarda büyük bir faâliyetle devam edilmiş, son olarak, 1963 senesi yazında, Harvard üniversitesinden David Gordon tarafından Kybele mâbedine ve diğer mâbetlere âit eserler, kitâbeler ve heykeller çıkartılmıştır.

Gediz ırmağı Sart harâbelerinin önünde uzayan geniş ova ortasında, şarktan garba doğru akar; ovanın şimâl yamaçları önünde evvelce Mermere ve bugün Marmara ismi verilen az derin bir göl vardır ki, ilk çağda buna Koloe veya Gigaia ismi veriliyordu. Göl cenûb-i şarkîde Gediz vâdisine, şimâl-i garbîde Kum çayı vâdisine açılır; fakat cenûb-i garbîde, ova zemininden 100 m. kadar yükselen geniş ve basık bir yayla ile ayrılır. Üzerinde bulunan iri-ufaklı höyükler sebebi ile, Bin-Tepe ismini almış olan bu yayla Lidya kırallarının mezarlarının bulunduğu Nekropol olup, burada bulunmuş cilâlı taş devrine âit balta v. b. eşyânın delâlet ettiği gibi, burasının aslında Sardes'ten daha eski bir yerleşme sâhasına tekabül etmesi muhtemeldir. Gigaia gölünün, vakit-vakit ovayı kaplayan taşma sularını sevketmek için, lidyalılar tarafından kazılmış olduğu rivâyet edilir ise de, gerçekte bu gölün, fazla kum ve çamur taşıyarak, mecrâsı yakınlarını fazla yükselten akarsuların yatağında, mecrâya uzak yerlerde kalan bir çukur sâhaya tekabül ettiği söylenebilir ve bu takdirde lidyalıların işi, sâdece kanal açmak ve toprak setler inşâ etmeğe inhisar etmiş bulunabillir. Nasıl ki, son senelerde, Gediz mecrâsını göle bağlâyan eski kanal islâh edilmiş, Kum çayı ile göl arasında bir kanal açılmış, gerekli görülen yerlere setler yapılarak, Marmara gölü taşma sularının ovaya yayılmasını önleyen ve icâbında bu suları tekrar ırmağa yollayan bir su deposu hâline getirilmiştir ve bundan da anlaşılacağı gibi, gölün suyu, bâzı eserlerde ileri sürüldüğünün aksine, tuzlu değildir.

Bibliyografya: Pauly-Wissowa, *Real-encyclopädie*..., II. seri, I. sütûn 2475—2478 (Brüchner tarafından yazılmış Sardes makalesi); Kâtip Çelebî, *Cihan-numâ* (İstanbul, 1145) s. 638; Şemseddin Sâmî, *Kâmûs al-a'lâm*, IV, 2477; E. Banse, *Türkei*[3] (Braunschweig, 1919), s. 119, 132 v.d.; J. v. Hammer, *Devlet-i Osmaniye tarihi* (trc. M. Atâ), I, 230 v.d.; V. Cuinet, *La Turquie*

d'Asie (Paris, 1894), III, 532 v.d., 565; *Publications of the American Society for the Excavation of Sardes* (Leiden, 1916), Charles Texier, *Univers. Asie Mineure* s. 236, 245, 252 v.d.; W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor...* (London, 1842), I, 146; J. Arundel, *Discoveries in Asia Minor* (London, 1834), I, 317; R. Chandler, *Travels in Asia Minor*, I, 26; II, 168 v.d.; E. Curtius, *Beiträge zur Geschichte und Topographie Kleinasiens* (*Abh. Pr. Ak. Wiss*, 1872, levha V²); A. Philippson, *Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien* (*Pet.-Mitt. Ergz. H.*, nr. 172, Gotha, 1911), tür. yer.; Evliyâ Çelebî, *Seyâhat-nâme* (İstanbul, 1935), IX, 55; Kramers (*EI*, mad. SART).

(BESİM DARKOT.)

SARŪC. [Bk. SURÛC.]

SARUHAN-OĞULLARI, garbî Anadolu'da, merkezi Manisa olmak üzere, Saruhan beyliğini kuran bir sülâlenin adı. Bu beyliğe adını veren Saruhan Bey hakkında ihtilâf vardır. Şikârî (*Karaman-oğulları tarihi*, s. 39 v.d.), Saruhan Beyi Moğul ve Selçuklu hükümdarının kapıcı-başısı olarak kabûl eder. Bir elçilik dolayısı ile Saruhan'ın Karaman-oğlu Mehmed Bey'in yanına geldiğini, geri dönmediğini ve onun hizmetine girip, mirahûru olduğunu ileri sürer ise de, verdiği bu bilginin tarihî gerçeğe uymadığı muhakkaktır. Buna karşılık, Celâleddin Hvârizmşâh'ın ölümünden sonra, Selçuklu hizmetine girenler arasında, Saruhan adlı bir emir vardır. 'Ala' al-Dîn Keykubâd, bu emîrleri Selçuklu ülkesinin muhtelif bölgelerine türlü vazîfeler ile dağıttı (krş. İbni Bîbî, s. 171). İşte, Saruhan beyliğini kuran emîrin bu kumandanlardan birinin (Saruhan) torunu ve Alpağı'nın oğlu olduğu tarihçiler tarafından kabûl edilmektedir (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, II, 58; ayn mil., *Osmanlı tarihi*, Ankara, 1961, II, 73; *Saruhan-oğulları*, II, 43). Saruhan Bey, bir aşîret ve uç beyi idi (krş. Yazıcı-zâde'den naklen *Menteşe beyliği*, s. 33 v.d.; İ. H. Uzunçarşılı, II, 75 v.d.) Saruhan Bey'i, Germiyan oğluna bağlı bir uç beyi olarak gösterir. Osmanlılar zamanında Saruhanlılar cemâati, Saruhan yörükleri Manisa sancağında yaşıyorlardı (*Saruhan-oğulları*, I, 42, 69, 170). Yine bu zamanda, Saruhan Bey'in bağlı bulunduğu ulusu bildirecek aşîretlerin de adlarını ve nerelerde oturduğunu bilmekteyiz (bk. *Saruhanda yörük ve türkmenler*; *Saruhan-oğulları*, I, 170—172 v. dd.). Aşîret ve köy adları, Saruhan Bey'in Hvârizm türklerinden olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Osmanlılar zamanında Horzum Barzı ve Güne Barzı hasları, Horzum Barzı yörükleri (*Saruhan-oğulları*, I, 159, 170) ve Ala-Şehir'in bu adlar ile anılan köyleri vardır.

Kıyı ve uç beylerini, hattâ Osmanlıları bile Karaman-Oğullarına bağlayan Şikârî'nin ifâdesinden ise, Karamanlılar ile Osmanlılar arasında Anadolu tahtı için bir rekabet bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim ona göre, Karamanlıların her savaşında Saruhan beyleri de onlarla iş-birliği yapmış ve hattâ onlara vergi ve para vermişlerdir (*Karaman-oğulları tarihi*, 50, 64, 71 v. dd.). Saruhan-oğulları bu arada mevlevî tarîkatine girmiş ve Manisa'da bir mevlevî-hâne yaptırmışlardır.

Anadolu Selçuklu sultanı Mes'ûd II.'un ümerâsından olan Saruhan Bey'in, uçtaki ilk faâliyeti, aynı sultanın ikinci defa tahta çıktığı yıla rastlar (1302). Bizans imparatoru Andronikos II., Kıyı ucunda faâliyetin artması üzerine, garbî Anadolu'ya oğlu ve ortağı Michael IX.'i gönderdi, Bu prens Manisa'ya kadar geldi ise de, türk akıncılarına bir şey yapamadan Kıyı'ya çekildi (Pachymeres'den naklen *Menteşe beyliği*, s. 41). Bizans'a yardıma gelen katalonların müteâkip senelerdeki faâliyetleri esnâsında Saruhan Bey de bunlara karşılık, Manisa sınırları içindeki faâliyetini arttırdı ve 1313 yılında Manisa'yı fethetti (*Menteşe beyliği*, s. 19). Bu fethe kardeşi Çuğa Bey ile Ali Paşa da katılmıştır. Buna göre Saruhan Bey kendi adı ile anılan beyliği kurmuş, kardeşi Çuğa Bey'e Demirci yöresini, diğer kardeşi Ali Paşa'ya Nif (Mustafa Kemal Paşa)'in idâresini vermiştir (*Masâlik al-abşâr*'dan naklen *Osmanlı tarihi*, II, 74). Fakat Ali Paşa hakkında, şimdiye kadar hiç bir kayda rastlanmamıştır. Buna mukabil Çuğa Bey Demirci bölgesini idâre etmiş ve bâzı vakıf ve hayırlar yapmıştır (krş. *Saruhan-oğulları*, II, 64; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, s. 176). Bu zâtın adı ile anılan Çuğalar cemâati (bk. *Saruhan'da yörük ve türkmenler*, s. 42, 54) Çuğa, Çuğalu, Çuğaylılu köylerinin mevcût olduğunu biliyoruz (bk. *Tarihte Saruhan köyleri*, s. 37). Çuğa Bey'in ölümünden sonra Demirci'nin idâresi Saruhan Bey'in oğlu Devlethan'a, onun ölümünden sonra da Yâkub Çelebî (Han)'ye bırakılmıştır (*Manisa tarihi*, s. 40; *Saruhan-oğulları*, II, 60; *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, s. 176). Evliyâ Çelebî (*Seyahat-nâme*, IX, 49 v.d.) Demirci'nin Saruhan beylerinden Kara Mustafa Bey tarafından fethedildiğini yazmaktadır Saruhan Bey devrinin ileri gelenlerinden olup, Nif'te bir câmi yaptırdığı bilinen Hacı Emet Bey'in (krş. Evliyâ Çelebî, *ayn. esr.*, IX, 66; *Manisa tarihi*, s. 91) Nif'i fethettiğine dâir Ev-

liyâ Çelebî 'nin kaydını ihtiyatla karşılamak lâzımdır.

Grigoras, Saruhan Bey 'in aldığı yerlerin Ala-Şehir 'den İzmir ve Ege denizi kıyılarına kadar uzandığını (*Osmanlı tarihi*[2], I, 40; Grigoras 'tan naklen), Dukas (trc., Mirmiroğlu, s. 5) ise, Bergama 'ya kadar Manisa ve bütün Megedon eyâletini içine aldığını yazar. Elimizdeki vesîkalara göre, Saruhan-oğullarına âit şehirler şunlardır: Adala, Ak-Hisar, Demirci, Gördes, Gördük, Ilıca (Turgutlu), Kayacık, Manisa, Marmara (Tarbaniyat), Menemen, Menemen-Güzelhisarı, Nif, Mendehorya (bk. *Saruhan-oğulları*, II). *Câmi' al-duval*, bu cedvele Karacalar ile Foça 'yı ilâve ediyor. Saruhan 'ın, gerek beylik, gerek Osmanlılar zamanında, Karacalar adlı bir kazâsı yoktur. Foça ise, Ceneviz cümhûriyetine bağlı bir koloni idi. Foça 'da yaşayan rumları ve lâtinleri Saruhan kuvvetleri dâimî sûrette sıkıştırıyorlardı. Bu sebepten Saruhan Bey ile anlaştılar ve her sene 15.000 gümüş para vermeği taahhüt ettiler. Bu meblağı şehrin beyi her sene Manisa 'ya götürüyor ve Saruhan Bey 'e veriyordu (Dukas, trc., Mirmiroğlu, s. 98; İbn Battûta da [II, 337] bunu te'yit eder). Bu paraya karşılık Saruhan-oğullarının Lâtinlere bâzı haklar tanıdıkları anlaşılıyor. Saruhan Bey 'in, beyliği içindeki memleketleri hangi tarihte aldığı kesin olarak tesbit edilemiyor. Saruhan beyliğinin sınırı şarkta Ala-Şehir 'in garbından garpta İzmir körfezine, şimâlde Bergama 'dan cenûpta Nif, Turgutlu ve Kemâliye 'nin cenûbuna kadar uzanıyordu. Beyliğin şarkında Germeyen [b. bk.], şimâlinde Karası [b. bk.], cenûbunda Aydın beyliği var idi. Böylece üç tarafı yeni kurulan beylikler ile çevrilmiş olduğundan, yalnız kıyı tarafı genişlemeğe, gazâ ve sefer yapmağa elverişli idi. Bu sebeple Saruhan-oğulları denizci olmak zorunda kaldılar. XIV. asrın başında Saruhan Bey 'in 15 şehri, 20 kalesi, 10.000 askeri, kardeşi Ali Paşa 'nın da 8 şehri, 30 kalesi, ok atmada mâhir yaya askeri ve 8.000 suvârisi bulunuyordu. (*Osmanlı tarihi*[2], I, 74, *Masâlik al-abşâr* 'dan naklen).

Yukarıda gösterilen sebepler ile, denizci bir hükûmet kuran Saruhan Bey bir savaş filosuna sâhip idi. Saruhanlıların Bu filo ile, Ege denizindeki adalara ve Balkanlara sefer yaptıkları tahmin ediliyorsa da, tarihleri ve kimlere karşı olduğu bilinmemektedir. Ancak Orhan Bey 'in Bursa 'yı alıp, Bizans 'ı iyice hırpalamağa başlaması üzerine, Saruhan donanmasının bâzı faâliyetlerine şâhit olabiliyoruz. Saruhanlılar Osmanlılara karşı, Bizans ve Aydın-oğulları ile bir ittifak yaparak (teferrüat için bk. *Düstur-nâme-i Enverî*, *Medhal*, s. 26 v. dd., Kantakuzenos 'den naklen), Gelibolu 'ya hücum edip, ganîmet ve esir ele geçirerek, memleketlerine döndüler (1332; bk. *Düstur-nâme-i Enverî*, s. 25 v. dd; *Medhal*, s. 26 v. dd., krş. İbn Battûta, *Seyâhat-nâme*, II, 337). Umur Bey 'in hükümdar olduğu 1334 yılında, Aydın ve Saruhan-oğulları, 270 gemilik bir filo ile, Yunanistan üzerine bir sefer yapmışlardır. Bu seferde Saruhan gemilerine, Saruhan Bey 'in oğlu Süleyman Bey kumanda etmiştir. *Düstur-nâme-i Enverî*, s. 36 v. dd.: *Medhal*, s. 34 v.d.). Bu sırada Midilli 'yi zaptedeп Foça vâlisi Dominik Saruhan-oğlu Süleyman Bey ile bir çok adamlarını, biyle ile, esir etti. Andronik III., âsi vâliyi cezâlandırmak için, bir donanma ile, Foça önlerine geldi. Şehri denizden kuşattı ise de, bir netîce elde edemedi. Bunun üzerine, müttefiki Saruhan Bey 'i yardıma çağırdı. Saruhan Bey esir olan oğlu Süleyman ve arkadaşlarının, kendisine teslim edilmesi şartı ile yardımda bulunacağını ileri sürdü; Andronikos III. bu şartları kabûl etti. Saruhan Bey getirdiği süvâri ve piyâde kuvvetleri ile Foça 'yı karadan kuşattı. Şehir 5 ay dayandı. İmparator o zaman diğer müttefiki Umur Bey 'i yardıma çağırdı. Umur Bey bir kısım gemisini, Saruhan Bey 24 gemiyi imparatorun emrine verdi. Müttefik donanması bir deniz savaşı yapmak istedi ise de, Dominik buna yanaşmadı. Bu yüzden kuşatma uzadı. Kantakuzenos 'un müdâhalesi netîcesinde, Foçalılar, Süleyman Bey ve adamlarını serbest bıraktılar (1336 yılında, krş. *Medhal*, s. 37 v.d.).

1341 yılında Andronikos III. 'un ölümü ve Kantakuzenos 'un imparatorluk tacını giyerek, mücâdeleye girişmesi Saruhan Bey için mühim bir fırsat oldu. Gelibolu ve dolaylarını vurdurmak için, bir filo gönderdi; fakat bir muvaffakiyet kazanamadı, hattâ Bizans donanması Saruhan kıyılarına gelip, bir şehri de zaptetti (bk. *Medhal*, s. 46). Bu felâketi dostu ve müttefiki olan Umur Bey 'in haçlıların hücûmuna uğraması ve Lâtinlerin İzmir 'i almaları tâkip etti. Foça 'ya cenevizlilerin, İzmir 'e Lâtinlerin hâkim oluşu (1344) Saruhan korsanları ve deniz ticâreti için en büyük bir darbe oldu. Bu sırada Kantakuzenos, dostu Umur Bey 'e haber yollayarak, yardım istedi. Umur Bey, 20.000 suvâri ile, karadan gitmeğe karar verdi. Saruhan Bey 'den topraklarından geçmek için izin istedi ve Saruhan Bey 'e aralarında ihtilâflı olan toprakları vermek şartı ile, bu müsâadeyi aldı. Saruhan Bey ayrıca Umur Bey 'e oğlu Süleyman Bey 'in kumandasında bir mıkdar asker verdi. Trakya 'ya geçen Aydın ve Saruhan kuvvetleri Kantakuzenos ile birleşip, İstanbul 'a kadar geldiler ise de, Saruhan-oğlu Süleyman Bey burada şiddetli bir hummâ netîcesinde öldü (1345, *Düstur-nâme*, s. 66 v. dd.; *Medhal*, s. 62 v. dd.)

İmparatoriçe, Kantekuzenos'un kızını Orhan Bey'e vererek, kuvvetlenmesinden endişeye düştüğünden, Saruhan Bey ile ittifâka karar verdi. Maiyeti büyüklerinden Saruhan Bey'in dostu Tagaris'i Manisa'ya gönderdi. Tagaris Manisa'ya geldiği zaman, Saruhan Bey'in öldüğünü öğrendi (1346; M. Halil [Yınanç] Saruhan Bey'in 1346 yılı hazîranında öldüğünü kabûl eder, bk. *Medhal*, s. 72). Buna mukabil Tagaris Saruhan Bey'in yerine geçen oğlu Fahreddin İlyas Bey ile bir andlaşma yaptı. Saruhan Bey Manisa'da Kör-Hane adı verilen türbede yatmaktadır (bk. *Manisa tarihi*, s. 118; *Kitâbeler*, II, 61). Saruhan Bey'in Manisa'da Çarşı mahallesinde bir mescit, Gediz üzerinde bir tahta köprü, Çapraslar Kebîr ve Sagîr mahalleleri ile Kör-Hane mahallesinde birer çeşme yaptırdığı bilinmekte (*Saruhan-oğulları*, I, 101, 129, 190; diğer vakıf ve temlikleri için bk. *Saruhan-oğulları*, II, 56, 71; türbesi için bk. s. 81, 92) ise de, bunlardan hiç biri zamanımıza intikal etmemiştir. Saruhan Bey'in oğullarından Temir Han, Orhan, Süleyman Bey, İlyas Bey, Devlet Han ve Budak Paşa'yı biliyoruz. Bunlardan Devlet Han Demirci'yi ve Budak Paşa Gördes'i idâre etmiştir (bk. *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, s. 176; *Saruhan-oğulları*, II, 60, 64, 69 v.d.).

Ölen Saruhan Bey'in yerine „uluğ bey" olan İlyas Bey, imparatoriçe ile yaptığı dostluk andlaşmasına sâdık kaldı. Bir mıkdar kuvvet göndermek için hazırlık yaparken, Umur Bey'in de 2.000 kişi göndermeği kararlaştırdığını öğrendi. Umur Bey, Saruban kuvvetleri karşısında, eski dostu Kantakuzenos'un kötü duruma düşeceğini sanarak, yahut da bu yardımı bir tertip sayarak, birliklerine kumanda edenlere, savaş başlayınca, karşı tarafa geçmelerini emretti. Saruhan ve Aydın birlikleri kumandanları yolda anlaştılar. İlk olarak İstanbul'a gittiler, imparatoriçeden para ve hediyeler aldılar, ondan sonra Trakya'ya geçtiler ve Kantakuzenos'un emrine girdiler. Bulgaristan topraklarından pek çok ganîmet ve esir elde ederek, yurtlarına döndüler (1346; *Medhal*, s. 72, 73). Gâlibâ bu sefer Saruhan-oğullarının Rumeli'ye son seferi oldu. Bundan sonra Osmanlılar, Karasi beyliğini yıkarak, onların şimâllerine yerleştiler; daha sonra, Gelibolu'da ve Trakya'da fetihler yaparak, Saruhan-oğullarının gazâ ve korsanlık yaptıkları yolları tıkadılar. Şimâl kıyıları gibi, garp sâhilleri de Saruhanlılara karşı kapandı. İzmir'i almak isteyen Gâzî Umur Bey lâtinler karşısında şehit düştü (1348). İzmir Lâtinlerin eline geçti. Muhtemel olarak, İzmir'e yerleşen lâtinler, şark komşuları olan Saruhanlılardan bâzı imtiyazlar aldılar, deniz ticâretlerine ve korsanlık yapmalarına engel oldular. Artık bundan sonra, Saruhan-oğullarının korsanlık veya gazâ yaptığına dâir bir kayda rastlanmamaktadır.

Orhan Bey'in İzmit körfezinde foçalı cenevizli korsanlar tarafından kaçırılan (1356) oğlu şehzâde Halil'in kurtarılması için Yuannis bir donanma ile Foça'ya gitti ve şehri kuşattı. Fakat cenevizlilerin dayanması üzerine, Saruhan-oğlundan yardım istedi. O da bu talebi kabûl etti ve Foça'yı karadan kuşattı. Fakat Yuannis, onu gemisine çağırdı ve denize açıldı. Saruhan-oğlunun zevcesi fidye-i necât verdi ise de, istenilen mıkdarı tamamlanmadığı için çocukları da rehin olarak kaldı (Grigoras, *Şehzâde Halil'in mâceraları*, trc., İskender Hoçi, *TOEM*, cüz 4, İstanbul, 1326, cüz 4, s. 249—251). Burada adı geçen Saruhan-oğlu İlyas Bey mi, yoksa onun oğlu İshak Çelebî mi olduğu ayırt edilemiyor. Çünkü 759 (1357) yılında Saruhan-oğulları beyliğinin başında İshak Çelebî'nin bulunduğu mâlûmdur. Buna göre, ya İlyas Bey tahttan vazgeçmiş veya ölmüştür. İlyas Bey'e âit yalnız tek bir vesîka vardır, bu da beyliğinden önceki zamana âittir (740 tarihli olan bu vesîka için bk. *Saruhan-oğulları*, II, 39). İlyas Bey Manisa'da bir mescit ile bir çeşme yaptırmıştır (bk. *ayn. esr.*, I, 162, 192). Kendisinin nerede gömülü olduğu da belli değildir.

Ölüm tarihi kesin olarak bilinmeyen, fakat beylik yaptığı mevcût kitâbelerden anlaşılan İlyas Bey yerine oğlu Muzaffar al-Dîn İshak Bey (Çelebî) geçmiştir. Menemen'deki Ulu câmiin (Sünbül Paşa câmii) onun zamanında yapıldığı üzerindeki 759 (1358) tarihli kitâbesinden açıkça anlaşılmaktadır (*Saruhan-oğulları*, I, VII). Bundan başka 763 (1361/1362) tarihli vesika (*Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, s. 176) ve bundan sonraki kitâbeler ve vesîkalar İshak Çelebî'nin 1359 yılında bey olduğunu göstermektedir. Ölüm tarihi (*Düvel-i islâmîye*, s. 277) 1374 veya 1364 olarak gösterilmiştir (*Kitâbeler*, II, 63). İshak Bey zamanında Saruhanlılar, yeni komşuları Osmanlılar ile dostâne bir siyâset tâkip etmek zorunda kalmışlardır. Murad I., oğlu Yâkub Çelebî ile, Yıldırım'ın sünnet düğününe İshak Bey'i çağırdı (bk. *Aydın-oğulları*, s. 57); Germeyan-oğlunun kızı ile Yıldırım Bayezid evlendiği zaman, Saruhan-oğlu da bu düğüne dâvet edilmiş, hediyeler göndermiş idi (Aşık Paşa-zâde, *Osmanlı tarihleri*, İstanbul, 1949, I, 130; Neşrî, I, 250). Saruhan-oğlu, bu dostluğunu birinci Kosova [b. bk.] savaşına yardımcı kuvvetler göndermekle devam ettirmiştir (Solak-zâde, s. 52).

Saruhanlılardan İshak Bey, beyliğin zayıf bir zamanında başa geçmesine rağmen, bu âile içinde en çok îmar yapan bir bey olarak tanınır. Kendisi 768 (1366/1367)'de, Manisa'da ulu câmii, 770 (1368/1369)'te mevlevî-hâneyi, 780 (1378)'de medresesini yaptırdı. Bunlardan başka Karaoğlanlı civârında Koyun köprüsünü (bk. *Saruhan-oğulları*, s. 138, 176); Çapraslar Sagîr ve Kebîr mahallerinde birer çeşme yaptırmıştır (*ayn. esr.*, s. 152). Manisa'da Yedi-Kızlar türbesi (*ayn. esr.*, s. 17 v. dd.) ile Kara-Hisar, Kara-Köy'ün Narlıca mahallesindeki çeşmeleri yaptıran Gülgün Hâtun'un da İshak Bey'in eşi olduğunu sanıyoruz. Çünkü İshak Bey vakfiyesinde iki hamamdan bahsedilir. Bunlardan birisi Ulu câmie vakfedilen Çukur hamam, diğeri de Yedi-Kızlar türbesine vakfedilen Dere hamamıdır (bk. *ayn. esr.*, s. 34). İshak Çelebî, bir medrese yaptırmakla ilim sever bir insan olduğunu gösterdiği gibi, kaybolan vakfiyesini yeniden tanzim ettiren Fâtih Sultan Mehmed de vakfiyede bunu te'yit ediyor (krş. *Kitâbeler*, II, 63; *Ṣaḥā'if al-aḫbār*, s. 33). İshak Çelebî zamanında, Manisa'da mevleviliğin hayli itibâr gördüğü anlaşılıyor. Mevlevî-hâneyi yaptırması, bu âileden bir kaçının „Çelebî" unvânını alması bu sevginin bir delîli olmalıdır. İshak Çelebî için kitâbeler ve vesîkalarda „sultan, emîr, beldeler fâtihi, sultan el-a'zâm" gibi unvanlar kullanılmaktadır (bk. *Saruhan-oğulları*, II, 29—31). 780 (1378) yılından sonra, kaynaklar İshak Çelebî'den bahsetmezler. Osmanlı kaynakları kendisinin 1388 veya 1390 yılında öldüğünü yazarlar (bk. Âşık Paşa, I, 135; *Ṣaḥā'if al-aḫbār*, 35). Uzun müddet Manisa'da beylik yapan Fâtih tanzim ettirdiği vakfiyede İshak Çelebî için sitayişli bir ifâde kullandırır. Sağlığında yaptırmış olduğu türbe kitâbesinde ölüm tarihi yazılı değildir.

İshak Çelebî'nin yerine oğlu Hızır Şah geçmiştir. Hızır Şah'ın bulunan gümüş ve bakır paraları üzerinde tarih yoktur. Ancak 791 tarihli bir vesîka bu tarihte Hızır Şah'ın bey olduğunu göstermektedir (bk. *Saruhan-oğulları*, II, 84; *Osmanlı devletî teşkilâtına medhal*, s. 177). Muhtemel olarak, Hızır Şah'ın beyliğini diğer kardeşi Orhan kabûl etmemiş, beylik tahtı için aralarında mücâdele başlamıştır. Bu sırada Murad I. şehit düşmüş, yerine Yıldırım Bayezid geçmiş idi. Bu mühim hâdiseyi fırsat bilen Karaman-oğlu Alâeddin Ali Bey, kıyı beyleri ile birleşip, Yâkub Çelebi'nin öcünü almak için, ayaklanmış, bu birliğe Saruhan-oğlu Orhan Bey de katılmış görülüyor (bk. Şikârî, s. 163 v. dd.). Bunun üzerine Yıldırım Bayezid sür'atle Anadolu'ya geçmiş, Ala-Şehir'den sonra Saruhan'a gelmiş, beyliğin şarkını kendisini karşılayan Hızır Şah'a bırakmıştır. Dukas (s. 9)'ın Hızır Şah'ın Bursa'ya gönderilip, öldürüldüğünü yazması yanlıştır. Yıldırım Manisa'da iken, Orhan oraya gelmiş (bk. *Düstur-nâme-i Enverî*, s. 88) ve yakalanarak, Bursa (*İA*, II, 370 mad. BAYEZİD)'ya veya İznik'e sürülmüştür (bk. *Düstur-nâme-i Enverî*, Medhal, 83). Her hâlde Orhan, sonraları buradan kaçıp, Timur'un yanına gitmiş olmalıdır. İlk Osmanlı kaynakları, Yıldırım Manisa'yı aldığı zaman, Saruhan beyliğinin adını kaydetmezler (msl. bk. *Osmanlı tarihleri*, I; Abmedî, s. 52; Şükrullah, s. 56; Âşık Paşa, s. 135). Bu sebepten dolayı muahhar tarihçiler hatâya düşmüş, Hızır ile Orhan'ı birbirine karıştırmışlardır. Bu hâl bugüne kadar devam etmiştir. Halbuki hâdiseler iyice incelenirse, Hızır Şâh'ın beyliğinde bırakıldığı görülür. Âşık Paşa-zâde'nin Aydın ve Saruhan beylerinin, hutbe ve para hakkı Yıldırım'a âit olmak sûretiyle, bir kısım topraklarının kendilerine verilerek yerlerinde bırakıldığını yazması ve Hızır Şah'ın yaptırdığı eserler ile bırakmış olduğu vesîkalar bu husûsu tey'it etmektedir. Hızır Şah babası İshak Çelebî'den daha çok binâ yaptıran, hayır ve vakıf işlerine temlikler veren bir bey olmuştur. Buna mukabil, Orhan'a âit —parası hâriç— elimizde tek bir kitâbe veya vesîka yoktur.

Yıldırım Bayezid Manisa'yı 792 (1390) yılında aldı (*Osmanlı tarihleri*, I; *Karamânî Mehmed Paşa tarihi*, s. 347). İlk Osmanlı kaynakları Yıldırım'ın Karasi ile Manisa'yı birleştirip (*Osmanlı tarihleri*, I; Âşık Paşa-zâde, s. 135; Neşrî, I, 312), bey sancağı yaptığını, başına da oğlu Ertuğrul'u geçirdiğini yazarlar. Bir kısım kaynaklar ise, buraya Emîr Süleyman'ı tâyin ettiğini kaydederler. Bu kayıtların her ikisinin de hakîkate uygun olması gerekir. Muhtemel olarak, Ertuğrul 1390—1392 yılları arasında bey idi, fakat Kadı Bürhaneddin ile yaptığı savaşta ölünce, yerine Emîr Süleyman tâyin edilmiştir. Adala Demirci, Gördük taraflarının Hızır Şah'a verildiği yapılarından ve vesîkalardan anlaşılmaktadır (krş. *Saruhan-oğulları*, II). Yine bu âileden bâzı beyler, diğer kazâları idâre ediyorlardı. Saruhan topraklarının garp kısmı ise, Osmanlılara geçmiş idi. Seciye ve yaradılış bakımından birbirine çok benzedikleri sanılan Emîr Süleyman ile Hızır Şah'ın çok iyi geçindikleri tahmin edilebilir. Hızır Şah devrine âit biç bir bilgimiz yoktur. Yalnız, Yıldırım Bayezid'in oğlu Ertuğrul vasıtesiyle Menemen çevresinde yaşayan ve tuz yasağına riâyet etmeyen aşîretleri Paşa Yiğit emrinde Filibe civârına sürdürmüştür. Ankara meydan savaşına Emîr Süleyman

yanında katılan Saruhan askerleri sonradan eski beyleri Orhan tarafına geçmişlerdir (Dukas, trc., s. 39; *İA*, mad. BAYEZİD, II, 386). Zaferi kazanan Timur, Saruhan-oğlu Orhan Bey'e tekrar eski beyliğini verdi (Dukas, trc., s. 48). Orhan 17 ağustos 1402'de Manisa'ya geldi ve beyliğin başına geçti (bk. *Menteşe beyliği*, s. 89 v. dd.). Beyliğini meşrû göstermek için de, 806 (1403/1404) tarihli parasını bastırdı (İstanbul arkeoloji müzesi para kollk., numarasız sikkesi). Hızır Şah ile Orhan arasında neler olduğunu bilmiyoruz. Bu tarihten sonra Orhan'ın adına rastlanmıyor. Bundan Orhan'ın çok az beylik yaptığı, iktidârın tekrar Hızır Şah'a geçtiği anlaşılabilir (Hızır Şah ile Orhan arasındaki mücâdeleye dâir rivâyet için bk. *Manisa tarihi*, s. 37). Hızır Şah'ın, fetret devrinde, eski dostu Emîr Süleyman'ın tarafını tuttuğu görülüyor. Emîr Süleyman, başta Cüneyd Bey olmak üzere, kıyı beyleri ve Hızır Şah ile iş-birliği yapmış ve kardeşi İsa Çelebî'yi bunların yanına göndermiştir. İttifâka dâhil olan beyler Çelebî Mehmed kuvvetlerine yenildi. Çelebî Mehmed, bu zaferden sonra, Cüneyd Bey'i affetti, sür'atle Manisa üzerine yürüdü. Adamları, hamamda eğlenmekte iken, Hızır Şah'ı yakaladılar. Hızır Şah öldürüleceğini anlayınca, Çelebî Mehmed'den atalarının yanına gömülmesini, vakıflarına dokunulmamasını ricâ etti. Çelebî Mehmed bu ricâlarını kabûl edip, Hızır Şah'ı öldürttü (aş.-yk. 1405—1410). *Câmi' al-duval* ile *Şaḥā'if al-aḫbār*'da Hızır'ın çok fenâ, zâlim ve ayyaş olduğuna dâir kayıtlar vardır. Osmanlı tarihleri, belki de bunu, taht mücâdelesine girişen Emîr Süleyman ve İshak Çelebî'yi, Mehmed Çelebî'ye karşı desteklemiş olmasından yapmış olabilirler. Hızır Şah da, babası gibi, bir çok yapılar yaptırmış, vakıflar ihdâs etmiştir. Hızır Şah Adala'da câmi, medrese, imâret, hamam, Ala-şehir'in Kemâliye köyünde Hızır Paşa câmii ile hamamını, Manisa'da Çınar zâviyesini yaptırmıştır (bk. *Saruhan-oğulları*, II, 24; I, 28). Bundan başka Hızır Şâh, başta Adala olmak üzere (*ayn. esr.*, s. 37—53) Demirci (*ayn. esr.*, s. 56 v. dd.) Gördük, Ilıca, Manisa ve Menemen (*ayn. esr.*, s. 73, 78, 88, 108)'de bir çok yerleri ve çiftlikleri hayır sâhiplerine temlik etmiştir. Hızır Şah'ın ölümü ile Saruhanlıların Manisa kolu sona ermiş, fakat Demirci kolu devâm etmiştir. Hızır Şah'ın ölümünden sonra, Devlet Han'ın oğlu Yâkub Bey Demirci'de hüküm sürüyordu. Yâkub Han burada 810 (1406/1407) yılında bir câmi yaptırmış, buna oradaki bir hamamı 816 (1413) yılında vakfetmiştir (krş. *Manisa tarihi*, s. 40; *Saruhan-oğulları*, II, 60). Budak Paşa-oğlu Begce Bey de Gördes'te bir câmi ve hamam yaptırmıştır (*ayn. esr.*, s. 70). Bunlardan başka, bu âileden Hayreddin ve Yusuf Çelebî adlı iki kişi daha bilinmekte ise de, haklarında hiç bir mâlûmat yoktur (bk. *ayn. esr.*, s. 106; *Osmanlı devleti teşkilâtına medhâl*, s. 176).

Saruhan-oğulları lâtinler ve cenevizliler ile ticâret yaptıklarından, Anjou prenslerinin paralarını örnek alarak, gigliati denilen bir çeşit para bastılar. Bu paralar İshak Bey, Hızır Şah ve Orhan Bey'e âit gümüş ve bakır paralardır. İkisi üzerinde tarih vardır. Diğerlerinde tarih ve hiç birisinde basıldığı yer yoktur (bk. *Takvîm-i meskûkât-ı selçukiye*, s. 284; *Meskûkât-ı kadîme-i islâmiye kataloğu*, s. 283 v. dd.)

Bâzı tarihçiler Osmanlı beyliğinin sür'atle yayılması sebeplerinden birisinin de gâziyân-ı rum, ahiyân-ı rûm ve abdalân-ı rûm gibi toplulukların Osmanlı ucuna gelip, kuvvetlerini artırmaları olduğunu ileri sürerler. Halbuki Saruhan-oğulları zamanında da bu birliklerin bu beyliğe de gelip, gazâlarda bulunduğu görülmektedir. Saruhan Bey, sınırdan denize ulaşıncaya kadar, bunlardan faydalandığı gibi, deniz gazâları ve seferlerine bu toplulukların katılıp, Saruhanlıların mücâdele kudretini çok arttırdıkları görülüyor. Saruhan-oğullarının yaptıkları bağışlar, verdikleri mülk-nâmeler gözden geçirilirse, başta abdallar olmak üzere, ahîlerin ve gâzilerin bu beyliğin kurulmasında ve yayılmasında nasıl bir rol oynadıkları derhal anlaşılır. Bunların adlarının ve zâviyelerinin bir cedveli yapılmak icâp etse, bu cedvel bir kaç sahifeyi doldurur (bk. *Saruhan-oğulları*, I ve II, 19 v. dd., 24—27; *Saruhan zâviye ve yatırları*, *Manisa tarihinde vakıflar*, I, II; *Akhisarlı türk büyükleri*).

Bibliyografya: İbn Battûta, *Seyahat-nâme* (trc. Mehmed Şerîf), İstanbul, 1333—1335, II; Dukas, *Bizans tarihi* (trc. Vl. Mirmiroğlu), İstanbul, 1956; *Düstur-nâme-i Enverî* (nşr. Mükrimin Halil), İstanbul, 1928; Mükrimin Halil, *Düstûr-nâme-i Enverî, Medhal* (İstanbul, 1930); Şikârî, *Konya tarihi* (Konya halkevi yayınlarından), Konya, 1946; Evliyâ Çelebî, *Seyahat-nâme* (İstanbul, 1935), IX; Müneccim-başı, *Şaḥā'if al-aḫbār* (İstanbul, 1285), III; İsmail Galib, *Takvîm-i meskûkât-ı selçukiye* (İstanbul, 1309); Mehmed Tevhid, *Meskûkât-ı kadîme-i islâmîye kataloğu*, 4. kısım (İstanbul 1321); Necib Âsım, Mehmed Ârif, *Osmanlı tarihi* (İstanbul, 1335), I; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kitâbeler* (İstanbul, 1929), II; ayn. mll., *Anadolu beylikleri ve Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu devleti* (Ankara, 1937); ayn. mll., *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal* (İstan-

bul, 1941); ayn. mll., *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1961), 2. baskı, II; St. Lane-Poole *Düvel-i islâmiye* (trc. Halil Edhem), İstanbul, 1927; Paul Wittek *Menteşe beyliği* (trc. Orhan Şayik Gökyay), Ankara, 1944; Zeki Velidî Togan, *Türk tarihine giriş* (İstanbul, 1946); Himmet Akın, *Aydın-oğulları tarihi hakkında bir araştırma* (İstanbul, 1946); H. A. Gibbons *Osmanlı devletinin kuruluşu* (trc. Râgıb Hulûsî), İstanbul, 1928; Ahmed Tevhid, *Saruhan ve Aydın-oğulları* (*TOEM*, cüz 10, İstanbul, 1329); İbrahim Gökçen, *Saruhan'da Yörük ve Türkmenler* (İstanbul, 1946); ayn. mll., *Saruhan zâviye ve yatırları* (İstanbul, 1946); ayn. mll., *Manisa tarihinde vakıflar* (İstanbul, 1946—1950), I; ayn. mll., *Tarihte Saruhan köyleri* (İstanbul, 1950); ayn. mll. ve Çağatay Uluçay, *Manisa tarihi* (İstanbul, 1939); Ç. Uluçay, *Saruhan-oğulları ve eserlerine dâir vesikalar* (İstanbul, 1940—1946), I—II; ayn. mll., *İA*, VII, 290—294, mad. MANİSA; Mehmed Emin Müderrisoğlu, *Akhisarli türk büyükleri* (İzmir, 1956). (ÇAĞATAY ULUÇAY.)

SASAK. [Bk. LOMBOK.]

SÂSÂN. SÂSÂN, dilenciler, hokkabazlar, sihirbazlar, hayvanları (teke, eşek ve maymunlar) ile memleketleri dolaşan, hastalıklar ile gerçek veya sahte sakatlıklar gösterenler, çingeneler v. b. gibi, *gezici kimselerin pîri*. Bu gibilere çok defa Banû Sâsân denilmiştir; arap müelliflerinden anlaşıldığına göre, bunlar fenâ şöhret sâhibi insanlardır; aynı zamanda hemen-hemen bütün yalancı ve dolandırıcılara bu ad verilir.

Bu dilenciler esnâfının pîrine âit bir çok rivâyetler vardır. Bunlardan birine göre, Sâsân, Sâsânîler [b. bk.] hânedânının ceddi, yâni Sâsân b. İsfendiyâr veya b. Bahman'dir ki, kendisi, babasının ölümü sırasında, onun tarafından, kız kardeşi Ḫumây lehine tahttan uzaklaştırılmış idi. Sonraları Sâsân çoban ve dilenci oldu. Bu rivâyet ihtimâl İran'da Sâsânîlere muhâlif çevrelerde doğmuştur (Nöldeke, *Gesch. der Perser u. Araber*, Leiden, 1879, s. 432); vaktiyle İmru' ul-Ḳays, bir beyitinde (*Muḥîṭ al-muḥîṭ*, II, 1026) de buna telmihte bulunmuş olmalıdır. *Sâsân* kelimesi farsçada da dilenci mânasını almıştır.

Diğer taraftan türlü sınâat erbâbı edebiyâtında aynı şekilde, Sâsân ile meşgûl olunmuştur. Bir *ṭarîḳat-i Sâsân*'ın mevcûdiyetine, ciddî bir şekilde, asla inanılmamış olması muhtemeldir; Thorning (*Beiträge zur Kenntnis des islamischen Vereinswesens*, Berlin, 1913)'in bahsettiği bir kaç yazmada Şeyḫ Sâsân bir tarîkate mensûp addedilmemiştir. Bununla berâber, Sâsân, kardeşleri Ḥamdân ve Raḳbân, her üçünün de bütün sınâatlerin pîrleri sayıldığı rivâyetleri vardır (Thorning, s. 39 v. dd.). Mısır'daki sınâat cemâatleri bakkındaki bir yazma (Gotha, Pertsch, nr. 903)'nın müellifi, câbil olduğundan bahsetmekle ve Mısır'da sınâat cemâatlerinin inhitâtına sebep saymak sûretiyle Sâsân'a karşı şiddetle hücum etmekte ve kendisinin, müesseseleri ile, esnaf cemâatlerinin hurmete şâyân eski âdetlerini ihyâ etmeğe çalışacağını anlatmaktadır.

Bibliyografya: al-Cavbarî, *Kitâb al-muḫtâr fî kaşf al-asrâr va hatk al-astâr* (burada Banû Sâsân'dan ve onların hîlelerinden bahsedilmektedir); de Goeje, *ZDMG*, XX, 485, 493, 500; Justi, *Iranisches Namenbuch* (Marburg, 1895), s. 291; Dozy, *Supplément*, bk. mad. SÂSÂN. (J. H. KRAMERS.)

SÂSÂN. [Bk. SÂSÂN.]

SÂSÂNÎ. [Bk. SÂSÂNÎLER.]

SÂSÂNÎLER. SÂSÂNÎLER, İran hükümdar sülâlesi. Hükümdarların adları, yenifarsça şekilleri ile, şunlardır:

Ardaşîr I., 226—241	Bahrâm V., 420—438.
Şâpûr I., 241—272.	Yazdigird II., 438—457.
Hurmizd I., 272—273.	Hurmizd III., 457—459.
Bahrâm I., 273—276.	Fîrûz, 459—484.
Bahrâm II., 276—293.	Balâş, 484—488.
Bahrâm III., 293.	Kavâẕ I., 488—531.
Narsay, 293—303.	Ḫusrav I., 531—579.
Hurmizd II., 303—310.	Hurmizd IV., 579—590.
Azarnarsay, 310.	Ḫusrav II., 590—628.
Şâpûr II., 310—379.	Kavâẕ II., 628.
Ardaşîr II., 379—383.	Ardaşîr III., 628—630.
Şâpûr III., 383—388 (veya 387?; krş. Pauly-Wissowa, *Real.*², 2, kısım 1, stn. 2355).	Bir çok geçici nâipler, bu husûsta bk. Justi, *Grundriss der Iran. Philologie*, II, 545.
Bahrâm IV., 388—399.	Yazdigird III., 632—651.
Yazdigird I, 399—420.	

Bilhassa Hurmizd I. ve Şâpûr II. arasındaki hükümdarlara âit olan tarihler kat'î olarak bilinmemektedir (bk. Nöldeke *Gesch. d. Perser und Araber*, s. 400 v. dd.). Sülâle Sâsân adlı bir zâttan gelmektedir ki, bunun hakkında tarihî hiç bir şey bilinmemektedir. Şecere sonradan, Dârâ vâsıtası ile, İran efsânevî hükümdar âilesine bağlanıyor. Milâdî III. asrın başlangıcında, İran'da Arsakîlerin hâkimiyetleri altında bir çok küçük hudûmdarlar hüküm sürüyordu. Bu sülâlelerin devrine, arap ve iran müellifleri *mulûk al-ṭavâ'if* devri adını vermişlerdir ki, bu tâbire, daha küçük hükümdarlar gibi, Arsakiler (ve Selevkoslar) da dâhil edilmiştir. Böylece İbn Ḳutayba (*Kitâb al-ma'ârif*, s. 321) bizzat Ardaşîr I.'i *malâk al-*

ṭavā'if 'ten İṣṭaḫr tâbi hukümdarı olarak saymaktadır.

Ṭabarî 'ye göre, aslında Ḫîr (Şiraz 'ın şarkında) hukümdarı olan ve babası Sāsān 'da İṣṭaḫr 'da dînî vazîfeler ifâ etmiş bulunan Ardaşîr 'in babası Bābak diğer İran küçük hukümdarları zararına hâkimiyet sâhalarını genişletmeğe başladı. Ardaşîr, oğlu Şāpūr 'un kısa saltanatından sonra, idâreyi eline almış ve babasının başladığı işe devâm ederek, Arsakîlerden Artaban V. (Ardavān) 'ı mağlûp edip öldürmüştür (224). Sāsānîlerin idâre merkezi Ktesiphon 'u 226 'da zaptetmiş olmaları muhtemeldir; bu tarih hânedânın başlangıç yılı sayılır. Fakat bu hukümdarın saltanatı esnâsında İṣṭaḫr âilenin ikamet yeri olarak kalmıştır. Sāsānîler büyük Part kırallarının mirascısı oldular: Romalılar, sonra da Bizanslılar ile mücâdele ettiler. Sāsānîlerin tarihi husûsunda en emin kaynaklarımız grek ve romalı tarihçiler olduğu için Sāsānî devleti ile garp imparatorlukları arasındaki münâsebetleri tafsilâtlı olarak bilmek imkânına sâhibiz. Ardaşîr I. Romalılara karşı taarruza geçti; nisbeten kısa olan sulh devreleri istisnâ edilirse, bu mücâdele hemen-hemen hânedânın sukûtuna kadar devam etti. Eski Sāsānîler genişlemeğe çalışıyorlardı ve Romalılar, bu ilk devir esnâsında şarktaki eyâletleri için uyanık bulunmağa mecbûr oluyorlardı.

Mücâdelenin en mühim mevzûlarından biri Ermenistan idi. Burası, siyâsetini Roma 'ya doğru tevcih etmiş bulunan Arsakîlerin bir kolunun hukmü altında olup, erkenden hıristiyanlığı kabûl etmiş idi. Ermenistan 'a müteallik bir taksim anlaşması aş.-yk. 387 'de netîcelendi. Hıristiyanlık şarkî romalılarda devlet dini olunca, iranlılar ile münâsebetlerde yeni bir unsur zuhûr etti. Şāpūr II., Bahrām V., Yazdigird II. gibi bir kaç hukümdarın dinî tâkibatı ziddiyetleri kuvvetlendirmeğe vesile oldu. Burada tafsilâtı nakledilmeyecek olan bu muhârebeler, Gibbon 'dan Seeck ve Bury (krş. bir de Pauly-Wissowa, *Realenzyclopaedie der class. Altertumswissenschaft*², bk. mad. *Artaxerxes* [Ardaşîr] I.—III., Sapor I.—III., Jezdegerd I. ve II.) 'ye kadar, Roma ve Bizans tarihlerine dâir yeni eserlerde kâfî derecede yazılmıştır. Bu muhârebelerin en meşhûrları Ardaşîr I. ile Severus Alexander, Şāpūr II. ile Julian arasındakiler olup, bu esnâda önce romalılar muvaffakiyetli taarruzlarda bulunmuşlardır; daha sonra Kavāẕ I. ile Anastasius I. ve Ḫusrav I. ile Justinien arasında da mühim muhârebeler vukû bulmuştur. 50 yıllık bir sulh anlaşması bu son muhârebeyi müteakip aktedildi (562). Hıristiyanlar İran imparatorluğunda dînî serbestîlerini elde ettiler ise de, devlet idâresi Ermeni hıristiyanlara karşı hemen zecrî tedbirler aldı. Fakat imparator Justin II. iki tarafa âit tasarrufların tahdidinden memnûniyetsizlik duyduğu ve Ḫusrav 'e karşı bir takım iddialarda bulunduğu için, düşmanlıklar tekrar alevlendi. Bu muhârebeler devrinin son bölümü o sırada başlar. Ḫusrav müteakip savaşlarda talihsiz çıktı ve aynı şekilde Hurmizd IV. 'in zamanında da Bizans orduları muzaffer oldu. Hukümdar tarafından tahkir edilmiş bulunan İran kumandanı Bāhram Çūbîn, Hurmizd 'e isyân etmek için, bu durumdan faydalandı; kendisi aynı zamanda hukümdar olmak istiyordu. Bu karışıklıklar esnâsında Hurmizd iki akrabâsı tarafından katledildi. Fakat oğlu Ḫusrav Bizans ülkesine geçmeğe muvaffak oldu ve kendisine yardım istemek için imparator Maurikios 'a baş vurdu. Filhakîka, Bizans yardımları sâyesinde gâsıbı devirmeğe muvaffak oldu; fakat bu Ḫusrav II. devrinde de, Bizans ile diğer hukümdarlar devrinde olduğu gibi, devamlı bir sulhtan bahsedilemez, zîra Phokas tarafından Maurikios 'un hal 'i ve katlinden sonra, Sāsānîler, kurbanın intikam alıcısı olarak, ortaya çıktılar. Bizanslılar ile yapılan bu son büyük muhârebede iranlılar önce mühim muvaffakiyetler elde ettiler. Ḫusrav 'in orduları, diğerleri arasında, Kudüs ve hattâ Mısır 'ı zaptetti. Heraclius zamanında tâlih değişti: babasını, saltanat ve hayâtından mahrûm eden Kavāẕ II., imparatordan sulh istemeğe mecbûr oldu. Ḫusrav II. 'in ölümü ile hâdenan son mühim hukümdarını kaybetti. Kavāẕ II., kısa ömürlü hukümdarlar (bunlar arasında bir gâsıp: Şahrvarāz ve iki melîke: Būrān ve Azarmīduḫt) zümresinin ilki oldu; 632 'de, Ḫusrav 'in torunu Yazdigird III. tahta çıkıncaya kadar, bu geçici hukümdarlar, imparatorluğun büyükleri tarafından, çok geçmeden ortadan kaybolmak üzere, birbirleri arkasından tahta çıkarıldılar. Her ne kadar başlangıçta istikrarlı, ve daha iyi bir vaziyetin geleceği sanılmış ise de, Yazdigird III., İran 'ın son Sāsānî hukümdarı oldu.

İran hukümdarlığını tehdit eden sâdece Roma ve Bizans 'a karşı girişilen harpler değil idi: daha az medenî olan Chionit 'ler, Gelan 'lar (Şāpūr II. bunlara karşı savaşmak mecbûriyetinde kalmıştı) ve Eftal 'ler (Hayṭāl, doğrusu: Habṭāl, bilhassa Bahrām V. tarafından mağlûp edilmişlerdi) de onun için devamlı bir tehlike olmuşlardır. Fīrūz, bu sonunculara karşı yaptığı savaşta yenilmiş ve hayâtını kaybetmişti; gâlibâ bu hâdiseden sonra, iranlılar Hayṭāl (Habṭāl) 'lere bir müddet için haraç vermişlerdir. VI. asrın ortasında Hayṭāl (Habṭāl) tehdidinin yerini türk tehlikesi aldı. Bununla

berâber Sāsānīler hukümdarlığına son veren şimâl göçebe halkları değil, araplar oldu. Daha hânedânın başlangıcından önce arap kabîleleri Fırat ve Dicle bölgelerine yerleşmiş idiler: Bizans ve İranlılar arasındaki harpler esnâsında her iki taraf da arapların yardımından faylalanıyorlardı. Araplar ile uğraşan ilk hukümdar gâlibâ Şāpūr I. olmuştur. Onun Hatra'ya karşı bir savaş yaptığı söylenir. Şüphesiz Hatra'da aramî bir hânedân hukûm sürüyordu; fakat daha o zaman efsâne ile karışan bu hâdise Şāpūr'un Ḳuzā'a'lar üzerine yaptığı bir seferin hâtırası ile karışmıştır. Bunun hepsinin ne kadar karıştırıldığı İbn Ḳutayba (*Kitāb al-ma'ārif*, s. 322; krş. Eutychius, nşr. Cheikho, I, 106)'nin Hatra'ya karşı yapılan bu harbi en iyi bilinen arap-iran rivâyetleri ile tezad hâlinde olarak, Ardaşīr'in devrine yerleştirmiş olmasından anlaşılmaktadır. Hiç olmazsa Ardaşīr'in Hatra (Dio Cassius, 80, 3) denilen bir şehri muhâsara ettiği tarihî bir hâdisedir. Nihâyet Firdavsī (nşr. Macan, s. 1432 v. dd.) bütün tarihi farklı bir şekilde anlatmakta ve bu savaşı Şāpūr II. devrinde vukua gelmiş gibi göstermektedir. Hurmizd II.'in arapları bir mağlûbiyete uğrattığı çok şüphelidir (Nöldeke, *ayn. esr.* [bk. *bibliyografya*], s. 51, nr. 2). Şark rivâyetlerine göre, Şāpūr II. arapların amansız bir düşmanı idi. Fakat, Şāpūr'un Yamāma'ye ve Medine bölgesine nufûz etmesi ve esirlere gaddarâne muamele etmesi dolayısı ile Ẕu'l-Aktāf lekabını alması efsâneden ibârettir. Ḥīra arap hukümdarları, Laḫmîler, Sāsānī hukümdarlığına tâbî idiler; bunların ehemmiyeti, meselâ Bizanslıların hizmetinde bulunan Ġassānîler ile olan düşmanlıkları dolayısı ile, sâdece Ḫusrav I. ve Bizans arasındaki harpler esnâsında göründü. Onlar öteden beri İran hânedanları ile ilgili hâdiselerde bir rol oynamış idiler. Böylece başlangıçta büyüklerin çoğunun hukümdarlığını tanımadığı Bahrām V. 'ın, bilhassa Ḥīra emîri Nu'mān'ın yardımı sâyesinde, bir rakîbine galebe çalmış olması muhtemeldir. Ḫusrav I. aş.-yk. 570'te, bir İran ordusu ile, habeşlilere karşı Yemen saltanat müddeisi Ẕī Yazan'ı desteklemek sûreti ile, Arabistan'ın dâhilî işlerine de karıştı. Arap rivâyetlerine göre, son Ḥīra hukümdarı Ḫusrav II.'e Bahrām Çūbîn'in önünden kaçtığı vakit, yardımda bulunmuş olmalıdır; fakat Ḫusrav II., tahtına yerleşince, Laḫmī'yi hapsettirdi ve öldürdü. Rivâyet bu siyâsete aykırı olan fiil hüsûsunda hiç bir ciddî sebep verememektedir: Ḫusrav II.'in kaçışı esnâsında ondan atını esirgemesi veya şahsî bir düşmanın desîseleri, bu hukümdar'ın, Nu'mān'ın mahvına sebep olmuş olmalıdır. Ḥīra'ya İran hukûmeti vâlîler tâyin etti. Bakr kabîlesinin arap ve iranlılardan terekküp eden Ḫusrav'ın ordusunu Ẕū Ḳār'da fazla kan dökmeden uğrattığı mağlûbiyet dolayısı ile, Ḥīra hânedânına son vermenin ne kadar isâbetsiz bir hareket olduğu çok geçmeden anlaşıldı; zîra bu yüzden çöl araplarına mâni olan set ortadan kalkmış idi. Laḫmîlerin az sonra Sāsānîler devletini deviren büyük islâm fethine karşı İran devletine ne derecede faydalı olup-olamayacağı hakîkaten sorulabilir. Daha 633'te Abū Bakr Irak'a bir ordu göndermiş idi. Bu sefer İran mutlakiyetine karşı bu seri taaruzların (Zincirler harbi, Valaca ve Ullays harpleri, Ḥīra'nin itâat altına alınması v.b.) başlangıcı bu oldu: bu taarruzlar Ḳādisīya (muhtemelen daha 636'da; krş. mad. KADİSİYE) muhârebesine müncer oldu. Ḳādisīya muhârebesinde İran ordusu imhâ edildi. Bununla berâber İran'ın tamamiyle itâate alınması ancak Nihāvand'de iranlıların bozguna uğradığı tarihte (642) mümkün oldu. Yazdigird III. kaçtı. Bütün gayretlerine rağmen, komşu halklardan müessir bir yardım te'min etmeğe muvaffak olamadı. Hukümdarlığın büyüklerinden biri 651'de onu Merv civârında katlettirdi.

Sāsānī devleti derebeyliğe müstenit bir mutlakiyet idâresi idi. Arsakîlerden itibâren, Sūrēn'ler, Karēn'ler gibi, çok ehemmiyetli bir mevkî işgâl eden büyük âileler, kuvvetli bir zâdegân sınıfı teşkil ettiler. Yüksek ruhânî sınıfın nufûzu da aynı şekilde mühim idi. Zerdüştîliğin yeniden bir doğuşu hânedânın doğuşu ile aynı zamana rastlar. Her ne kadar msl. yahudiler ve nestûrîler umûmiyetle rahatsız olmadılarsa da, bu din en dar mânada devlet dini oldu. Bir zerdüştînin başka bir dine girmesi ölümle cezâlandırılırdı. Yüksek ruhban sınıfının siyâsî nufûzu, bilhassa Bahrām V.'ın tahta cülûsu zamanında, kendini gösterir; ruhban sınıfı gâlibâ onun taht üzerindeki iddiâlarını kuvvetle desteklemiş idi. Chr. Bartholomae (*Über ein sasanidisches Rechtsbuch, S B Ak. Heid.*, Phil-hist. kl., 1910; *Zum sasanidischen Recht*, I—IV, *ayn. esr.*, 1918—1922; *Die Frau im sasan. Recht*, Heidelberg, 1924)'nin çalışmaları vâsıtası ile Sāsānîler devrinde medenî hukuk hakkında bir fikre sâhip olabiliyoruz.

Sāsānîlerin tarihi hakkında İranlılar ile Arapların verdikleri mâlûmat bugün kaybolmuş olan orta-farsçada yazılmış kaynaklara istinât etmektedir ki, bunların da gâlibâ en mühimi *Ḫvatāynāmak* (yeni fars. *ḫudāynāma*) adını taşıyan eserdir. Taraf tutan bir görüş ile yazılmış olan bu eser, efsânevî kıralar devrini içine aldığı gibi, hâkim hânedanın tarihini de içine almaktadır. Bu eser, bilhassa Ardaşīr'in

ilk faâliyetlerine dâir olmak üzere, tarihî iyi malzeme ihtivâ ediyordu; bundan başka tarihî fıkralar burada büyük bir yer tutuyordu. Hükümdarların faâliyetlerine âit rivâyetler çok defa câri efsânevî unsur ile karışıyordu. *Ḫvatāynāmak*'in yanında daha az ehemmiyette tarihî eserler de vardır; bunlar arasında şunlar sayılabilir; bize kadar gelmiş bulunan *Kārnāmak-i Artaḫşatr-i Pāpakān* (trc. Nöldeke [Göttingen, 1878]; metin bir çok defalar basılmıştır, meselâ Bombay, 1896, 1899, 1900), arapça ve yeni-farsça metinlerde bulunan akislerine bakılarak, yeni te'sis edilebilecek olan Bahrâm Çûbîn hakkındaki hacimli tarihî bir roman (Nöldeke, *ayn. esr.*, s. 474 v.d.; A. Christensen, *Romanen om Bahrām Tschōbīn*, 1907). Aynı nevîden pehlevîce eserler, İbn al-Muḳaffa'nın *Ḫvatāynāmak*'i gibi, erkenden arapçaya tercüme edilmiştir; diğer taraftan yeni-farsça ile yeniden işlenmiş eserler de vardır ki, tamâmiyle mutâbık olmamakla berâber, Firdavsî ile Ṣa'ālibî (Nöldeke, *ayn. esr.*, mukaddime, s. XIV v.dd.; ayn. mll., *Das iranische Nationalepos*², s. 5 v.dd.; Ṣa'ālibî, nşr. Zotenberg, s. XXIII v. dd., XLIII; V. Rosen, *K voprosu ob arabskiḫ perevodaḫ Ḫudāynāma=ḫudāynāma*'nın arapçaya tercümesi mes'elesine dâir, *Vostoçniya zametki* [Petersburg, 1895], s. 153—193; Zotenberg, *ayn. esr.*, s. XLIII, not 3 'nin eserleri bunlara dayanmaktadır. İbn al-Muḳaffa'nın eski arapça tercümesi de kaybolmuşsa da, Ṭabarî, Mas'ūdî, Dînavarî gibi arap tarihçilerinin eserlerinin Sâsânîler tarihi ile ilgili parçaları içinde bunun akisleri görülür. Bizzat bu müelliflerin İbn al-Muḳaffa'nın eserinden ne derecede kadar faydalandıkları bilinmemektedir. Hânedânın tarihi hakkında İbn Ḳutayba (*Kitāb al-ma'ārif*) ve Eutychius'da bulunan mâlûmat, diğer tarihçilerin mûtalarından farklı olarak, birbirine uymakta ve husûsî bir vasıf arzetmektedir; hattâ bu iki müellif çok defa kelime-kelime birbirine uyar. Nöldeke'ye göre, ihtimal her iki müellif de İbn al-Muḳaffa'nın asıl kendi eserinden faydalanmışlardır (*Gesch. der Perser*, s. XXI); diğer tarihçiler asıl eserin yeniden kaleme alınmış şekillerinden istifâde etmiş olmalıdırlar (krş. Ṣa'ālibî, nşr. Zotenberg, s. XLIII). Raşîd al-Dîn (*Cāmi' al-tavārîḫ*) ve Ḳazvînî (*Tārîḫ-i guzîda*) gibi, bir kaç muahhar iranlı tarihçi de Sâsânîler hakkında bir bölüm te'lif etmişlerdir. Her ne kadar bu nev'in bölümleri içinde msl. İbn al-Balḫî'nin *Fārs-nāma* (*Gibb Memorial*, yeni seri I, krş. s. XXIII)'sinde olduğu gibi, başka yerde rastlanmayan tafsilât bulunabilir ise de, bu nevî çalışmalar umûmiyetle müstakil bir kıymet taşımaz.

Bu hükümdarlar ile çevrelerine ait *adab* kitaplarında bulunan kıssa ve fıkraların büyük bir kısmı bu tarihî mûtalardan çıkmış olmalıdır. Bunlar msl. Mas'ūdî'nin *Murūc*'unda toplanmış olan hikâyeler içinde nâdir değildir. Hattâ aslında hikâye edebiyâtına âit olan *Marzbān-nāma* Ḫusrav I. (Anûşîrvân)'e ve vezîri Buzurcmihr'e âit bir çok hikâyeler ihtivâ eder. Manzûm edebiyatta, diğerleri arasında, Niẓāmî [b. bk.]'yi zikretmek gerekir; bu şâir güzel eserlerinin malzemesini Sâsânîler devrinden almış ve mutâd olarak kabûl edilen rivâyetlerden ayrılmıştır; nitekim *Haft paykar*'de Bahrâm Gûr (Bahrâm V.)'un mahâretli atışının hikâyesi Firdavsî ve Ṣa'ālibî'den tamâmiyle farklı bir şekilde anlatılmıştır; bu son ikisinde destanın daha kaba ve şüphesiz daha eski şekli bulunmaktadır. Bu mûtaların zamanla bir çok değişikliklere uğradığında şüphe yoktur. Bu mûtalar, aynı zamanda, İranî esâs yanında, eski şâh-nâmelerde bulunmayan arap unsurlarını da almış olmalıdır. Takribî de olsa, bu malzemeler bütünü içinde bir tefrik ameliyesi yapmak mümkün değildir. Firdavsî'de veya Ṣa'ālibî'de şu veya bu vak'anın yokluğu hadd-i zâtında bir mi'yar teşkil etmez: bu iki müellif de orta farsçada yazılmış asıllardan değil, sonraları yazılmış olan rivâyetlerden faydalanmışlardır. Diğerleri arasında, muhakkak sûrette, eski ve aslî olanlar hânedânın kurucusunun tarihi, canavar bir at tarafından öldürülen Yazdigird'in ölümü hikâyesi, Bahrâm Gûr'un av ve kadın hikâyeleri, Aftal'lara karşı yapılan harpte Fîrûz'un ölümü, Anûşîrvân'a âit hikâyelerin çoğu, Hurmizd IV.'in sukutu, Bahrâm Çûbîn'in ayaklanması ve mahv oluşu, oğlu Kavāẕ (Şîrûya)'ın tahriki ile, katline kadar Ḫusrav II. (Parvîz)'in tarihidir; diğer taraftan aslında Sâsânîler devri tarihî vak'alarının, msl. Fîrûz'un ölümünden sonra cereyan eden hâdiselerden bahsederken, Nöldeke (*Iran. Nationalepos*², § 9)'nin işâret ettiği gibi, efsânevi devirlere nakledilmiş olan bu çeşit hikâyelerin mevzuunu hazırlamış olmaları mümkündür. Aynı zamanda umûmî olarak tarihlere atfedilen vak'aların efsânevî hükümdarlara âit hikâyeler arasında yer aldıkları vâkidir; böylece Firdavsî (nşr. Macan, s. 1497 v. dd.)'de rastlanan Bahrâm Gûr tarafından verilen şarap içme yasağı hakkındaki rivâyet Ṣa'ālibî (s. 149, krş. s. XXIX) tarafından Kayḫubâd'ın devrine nakledilmiştir. Tanınmadan düşman memleketine giden hükümdarlara (Şâpûr II., Bahrâm Gûr) âit o kadar revaçta olan mevzuu gösteren hikâyeler eski zaman rivâyetlerine âittir. Diğer mevzûlar, belki daha sonra, kısmen araplar vâsıtası ile, idhâl edilmişlerdir: Sayf b. Ẕî Yazan'in Ḫusrav I. ile münâsebetinden bahseden rivâyet ile Ḥatra

muhâsarası efsânesi bu nevidendir. Bahrām Gūr ve Ḫusrav'e izâfe edilen hikâyeler arasında Ḥîra hukümdarlarının mühim bir rol oynamaları (Bahrām Gūr'un cülûsu, Ḫusrav'in Bahrām Çūbîn'in önünden kaçışı) rivâyetleri arap unsurlarından tamâmiyle temizlenmiş değildir ve bu unsur aynı zamanda hukümdarların darb-ı mesel hâline gelen sözlerine karışmış olabilir. Msl. Ṣa'ālibī (s. 510)'de bulunan hukümdar Narsay'ın sözü (*va kāna lā yarkabu ilā buyūt al-nīrān, fa'izā ḳīla lahu fī ẓālika, ḳāla: ḳad şaġalanī ḫidmatu 'llāhi 'an ḫidmat al-nār*) gibi bir sözde muhakkak sûrette hâl böyledir.

Haklarında rivâyetlerin bize en çok tafsilât bıraktığı hukümdarlar tarih bakımından en mühim olanlardır: Ardaşīr I., ilk iki Şāpūr, Ḫusrav I. ve II; bununla berâber, Bahrām V. bakîkatte büyük hukümdarlara dâhil değildir. Şu veya bu hukümdar hakkında söylenecek bir şey olmadığı vakit, gâlibâ eski hukümdarlar kitabı, hukümdarın cülûsunda söylediği sözleri ve benzer şeyleri tekrar etmekle iktifâ eder. Bilhassa hukümdarların sözleri ve vecîzeleri zarif üslûp numûneleri sayılırdı (Nöldeke, *Gesch. d. Perser*, s. XVIII; Ṣa'ālibī, nşr. Zotenberg, s. XV. Bu sonuncuda, s. 481'de, Ardaşīr I.'in ayrıca hitâbet kabiliyetine sâhip olduğu görülmektedir). Fakat gâlibâ arap belâgati buraya da sızmıştır: hiç olmazsa Dīnavarī (*Kitāb al-aḫbār al-ṭiwāl*, s. 77 v. dd.)'de Hurmizd IV.'ün cülûs nutku bir İran kaynağından ziyâde, bir arap kaynağından geldiği intibâını vermektedir (krş. bir de Nöldeke, *Gesch. d. Perser*, s. 326 v. dd.).

Bibliyografya: al-Ṭabarī (nşr. de Goeje), II, 813 v. dd.; al-Dīnavarī, *Kitāb al-aḫbār al-ṭiwāl* (nşr. Guirgass-Kratschkowski), s. 44 v. dd.; al-Ṣa'ālibī, *Histoire des rois des Perses* (nşr. ve trc. H. Zotenberg), Paris, 1900, s. 473 v. dd.; al-Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab* (Paris tab.), II, 151 v. dd.; Ḥamza al-İṣfahānī, *Tārīḫ* (nşr. Gottwaldt), s. 14 v. dd., 27 v. dd., 44 v. dd.; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-ma'ārif* (nşr. Wüstenfeld), s. 321 v. dd.; Eutychius, *Annales* (nşr. Cheikho), I, 10 v. dd. (Roma-Bizans hukümdarları tarihi ile birlikte); el-Ya'ḳūbī, *Tārīḫ* (nşr. Houtsma), bk. *fihrist*.

Yeni eserler (umûmî veya Roma-Bizans tarihi çalışmaları hâric): J. Malcolm, *History of Persia* (1829), I, 69 v. dd.; K. Patkanean, *Opıt istorii dinastii Sasandinov po svedeniyam soobşçaennım armyanskimi pisatelyami* (1863, Ermeni müellifleri tarafından verilmiş mâlûmâta göre bir Sâsânî hânedânı tarihi denemesi); K. A. Inostrantsev, *Sasanidskiye etudı* (Petersburg, 1909); G. Rawlinson, *The seventh great oriental monarchy* (1876); F. Spiegel, *Erânische Altertumskunde* (1878), III, 231 v. dd.; Th. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden* (Leiden, 1879); F. Justi, *Geschichte des alten Persiens* (Berlin, 1879), s. 177 v. dd.; ayn. mll., *Grundriss der iran. Philologie* (1896—1904), II, 512 v. dd.; Th. Nöldeke *Aufsätze zur Persischen Geschichte* (Leipzig, 1887), s. 86 v. dd.; J. Darmsteter, *Coup d'oeil sur l'histoire de la Perse* (Paris, 1885), s. 27 v. dd.; P. M. Sykes, *A History of Persia*[2] (London, 1915), I, 422 v. dd.; A. v. Gutschmid, *Geschichte Irans* (Tübingen, 1888), s. 156 v. dd.; G. Rothstein, *Die Dynastie der Laḥmiden in ol-Ḥîra* (Berlin, 1899), tür. yer.; G. Chalateanc, *Armyanskie Arşakidı „Istorii Armenii" Moyseya Ḫorenskago* (Moskova, 1903) bilhassa s. 366 v. dd.; A. D. Mordtmann, *Erklärung der Münzen mit Pehlevi-Legenden* (*ZDMG*, 1854, VIII, s. 1 v. dd.); E. Thomas, *Early Sassanian Inscriptions, Seals and Coins* (London, 1868); ayn. mll., *Numismatic and other antiquarian illustrations of the rule of the Sasanians in Persia* (London, 1873); E. W. West, *Sasanian Inscriptions explained by the Pahlavī of the Parsīs* (*JRAS, N. S.*, IV, 357—407); J. Labourt, *Le Christianisme dans l'Empire perse sous la dynastie Sasanide* (Paris, 1904); A. Christensen, *L'Empire des Sasanides. Le peuple, l'état, la cour* (Kopenhagen, 1907; *Det Kgl. Danske Vidensk. Selskabs Skrifter*, seri 7., Hist. og Filos. Afd I); E. Herzfeld, *Paikuli, Manument and inscription of the early history of the Sasanian Empire* (Berlin, 1924); [en yeni bilgiler ile tam bir bibliyografya için bk. A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides* (Paris, 1946)].

(V. F. BÜCHNER.)

SATALYA. SATALIA, bâzı orta çağ garp kaynaklarında (Venedik, Cenova v.b.) Antalya şehrine verilen isim. [Bk. mad. ANTALYA].

SATÎH B. REBÎA. SAṬĪḤ B. RABĪ'A, İslâmiyetten önce Arabistan'da efsânevî bir kâhin (*kāhin*); an'ane onu islâmiyetin meydana çıkması ile alâkalı gösterir; gerçekte, hikâyelerin ekserisinde berâber göründüğü ortadan bölünmüş bir insana (*şiḳḳ al-insān*; bk. van Vloten, *WZKM*, 1893, VII 180 v.d.) benzeyen şeytânî bir canavarın insanlaştırılmasından başka bir şey olmayan diğer kâhin Şiḳḳ al-Ṣa'bī gibi, tamâmiyle efsânevî bir şahsiyet bahis mevzuudur. Adı „yere basılıp yapışmış ve uzuvlarının zayıflığından dolayı aya-

ğa kalkamaz" mânasına gelen Saṭîḥ (*Lisān*, III, 312) kemik ve adaleden mahrum hilkat garîbesi gibi bir varlık olarak tasvir edilir; başsız olup, insan yüzü gibi olan yüzü göğsünün ortasında idi; burma yapraklarından ve dallarından yapılmış bir yatak üzerinde yerde yatıyordu ve yerini değiştirmek istediği zaman „halı gibi" yerde yuvarlanıyordu; yalnız kızdığı veya kendisine ilhâm geldiği vakit, şişiyor ve ayağa kalkıyordu. Her ikisini de, bir babası olmadan, kâhine Ṭurayfa 'nin (sözde, Yemen de Ma'rib [b. bk.] seddi felâketini önceden haber veren ve aynı adı taşıyan kabîlenin ceddi olan 'Amr al-Muzayḳiyā' 'nın karısı) ölümünden önceki gecede doğmuş olarak gösteren efsâne ile, Saṭîḥ 'in Şiḳḳ ile benzerliği daha ziyâde tebârüz ettirilmiştir: Ṭurayfa, son nefesini vermeden önce, sözde yeni doğmuş iki hilkat garîbesini yanına getirtmiş ve ağızlarına tükürerek (sihrî kuvvetlerin naklinin mûtâd ve mâlûm vetîresi), kâhinlik (*kihāna*) sanatında bunları kendisinin halefi ilân etmiştir.

Bilhassa efsânevî olan bu husûsiyetlere rağmen, arap nesep rivâyeti, ona bir ad ve baba (Rabī'a b. Rabī'a b. Mas'ūd b. Māzin b. Ẓi'b) isnât ederek, kendisini nesep cedveline dâhil etmekten vaz geçmemiştir; bu nesep onu Azd kabilesinin Ġassānī koluna (nitekim nesepçiler Şiḳḳ 'ı Banī Baciła 'nin bir kolu olan Banī Ṣa'b 'a bağlamıştır) ve daha açık olarak, Banī Ẓi'b 'e bağlamaktadır (İbn Durayd, *Iṣṭiḳāḳ*, s. 286, 10—13; Wüstenfeld, *Genealog. Tabellen*, 11, 16; başkalarına göre, Banī Ẓi'b 'in Rabī'a kabîle birliğinin bir kısmı olan 'Abd al-Ḳays kabilesine mensûp olması gerekir); öyle görünüyor ki, tarihî bir devirde, Saṭîḥ 'in neslinden geldiğini iddia eden küçük bir Azd kabîlesi bile mevcût olmuştur (Abū Ḥātim al-Sicistānī, *Kitāb al-mu'ammarīn*, s. 3. ve Goldziher, *Abhandl. zur arab. Philologie*, II).

Saṭîḥ 'in adının karıştığı efsânevî hikâyeler arasında bâzıları tarih öncesi ile alâkalıdır ve Saṭîḥ 'i uydurma da olsa, her türlü tarih ve zaman çerçevesi dışında, kâhin ve ḥakem (*ḥakam*) olarak hareket eder gösterir; bâzan Nizār 'ın oğulları (Mużar, Rabī'a, İyād, Anmār) arasında babalarının mirâsını taksim eder (*'Iḳd*, 1. ve 2. tab., II, 46 = 3. tab., II, 46 v.d. = 4. tab., II, 39); bâzan Şiḳḳ ile birlikte, al-Ẓarīb al-'Adwānī (Wüstenfe'd, *Gen. Tabellen*, D, 13; tarafından Ṣaḳīf 'in ceddi olan ve al-Ẓarīb 'in kızını kendisine vermeğe mecbûr kaldığı Ḳaşī 'nin gerçek mevkii hakkında fikri sorulur (*Aġānī*, 1. ve 2. tab., II, 75). Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma, I, 288 v. dd.) 'de, Peygamberin dedesi 'Abd al-Muṭṭalib 'in al-Ṭā'if civârında bulmuş olduğu Żu 'l-Ḥarm kuyusunun mülkiyeti hakkında, onunla al-Kilāb ve al-Ribāb adlı Ḳays 'in kolu olan kabileler arasında çıkan ihtilâfta hüküm veren odur; fakat aynı hikâyenin muvâzî rivâyetleri hakemin adını zikretmez veya ona başka bir kâhinin adını, Salama b. Abī Ḥayya al-Ḳudā'ī 'yi verir (Maydānī, *Amṣāl*, 1284, tab., I, 36 = 1310 tab., I, 30; Yāḳūt, nşr. Wüstenfeld, IV, 629; *Lisān*, XIII, 283).

Başka iki hikâye, bilâkis tamâmiyle islâmî bir damga taşır: kaynaklarını zikretmeyen İbn İsḥāḳ tarafından nakledilen birincisine göre, Laḫmī reisi Rabī'a b. Naṣr tarafından, kendisini korkutan bir rüyâ hakkında, her zaman olduğu gibi, Şiḳḳ 'ın yanında fikri sorulan Saṭîḥ, ona cenûbî Arabistan 'ın habeşler tarafından istilâ edileceğini ve bunların dışarı atılmaları ile, kısa bir İran hâkimiyetinden sonra, buranın bir peygamber (Muḥammed) tarafından fethedileceğini haber verir. Bu kehânet sonunda Rabī'a b. Naṣr oğlu 'Amr 'ı kabîlenin başında İran hükümdarının yanına gönderir; o da bunları Ḥīra 'ye yerleştirir; bu rivâyet Laḫmī sülâlesinin kurulması hakkındaki „Cenûbî Arabistan" rivâyetidir (krş. G. Rothstein, *Die Dynastie der Laḫmiden in al-Ḥīra*, Berlin, 1899, s. 39). Daha çok yayılmış olan ikinci rivâyet, sözde 150 yaşına ulaşmış olan ve bakkında islâm tarihî an'anesinde biç bir bilgi bulunmayan Hānī' al-Maḫzūmī adlı bir şahsa (bk. İbn Ḥacar, *Iṣāba*, Kahire tab., VI, 279, nr. 8929 çıkmaktadır; bu rivâyet *a'lām al-nubuwwa*, yâni Muḥammed 'in peygemberliğinin doğruluğunu te'yit eden hârikulâde işâretler zümresinin bir kısmını teşkil eder. Peygamberin doğduğu gece bütün İran hükümdarlığında fevkalâde hâdiseler olur: hükümdar (Kisrā Anūşirvān) *muġ* 'larından bir açıklama elde edemeyince, Ḥīra hükümdarı al-Nu'mān b. al-Munẕir 'den (tarih yanlışlığı!) bunları izâh edebilecek birini kendisine göndermesini ister; al-Nu'mān 'Abd al-Masīḥ b. Buḳayla al-Ġassānī (bunun hakkında bk. *Kitāb al-mu'ammarīn*, s. 38; Caetani, *Annali dell' Islām*, II, 935 [h. 12 yılı, § 165], IV, 657 [h. 21 yılı, § 328])'yi gönderir; bu şahıs da, hârikalar için bir izâh bulamayınca, çölde oturan dayısı Saṭîḥ 'in yanına gider. Onu ölmek üzere bulur ve seslenmesi cevapsız kalır; fakat yeğeni, manzûm olarak kendisi ile konuşunca, kâhin İran imparatorluğunun yakın sukûtunu ve araplar tarafından fethedileceğini v.b. haber verir. Saṭîḥ, kehâneti sona erince, ölür.

Saṭîḥ, gelecek hakkındaki bilgisini kendisine alışık olan bir rûhtan (*ra'ī*, bk. *IA*, VI, 72) aldığını tasdik ediyordu; bu rûh, sözde, Allāh ın Sînā dağı üzerinde Mūsā ile konuşmasını gizlice dinlemiş ve bunun bir kısmını Saṭîḥ 'a

bildirmiştir. Burada ilâhî sözü gizlice dinleyen cinler bakkındaki âyetin (*Kur'an*, LXXII, 2) te'siri fark edilmektedir.

Arap tarihçilerinin Saṭîḥ 'in kaç yaşına kadar yaşadığı hakkındaki hesapları tabiî sırf hayâl mahsûlüdür; doğumunu Ma'rib seddinin yıkılması zamanına ve ölümünü Peygamberin doğumu zamanına tesâdüf ettirenler ona 600 yıllık bir ömür vermektedirler. Rivâyeti hisse-dilir bir şekilde başkalarından ayrılan Abū Ḥātim al-Sicistānī (yk. bk.), onun hilkat garîbesi olmasından bahsetmez, yerini Baḥrayn 'de gösterir v. b.) onu Ḥimyar hükümdarı Ẕū Nuvās zamanında ölmüş gösterir ve bunun netîcesi olarak, onun Kisrā Anūşirvān için kehânetini bilmemektedir.

Bibliyografya: Makalede zikredilenlerden başka, İbn Hişām, *Sīra* (nşr. Wüstenfeld), s. 9—12; Ṭabarī (nşr. de Goeje), I, 911—914, 981—984 (Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber*, s. 254—257); *Lisān*, III, 312 v.d. (Ṭabarī 'nin metnine âit nüsha farkları ile); Dīnavarī, *Kitāb al-aḫbār al-ṭiwāl* (nşr. Guirgass), s. 56; *al-ʿIḳd al-farīd*, I, ve 2. tab., I, 133 v. d. =3. tab., I, 100 v. d. =4. tab., I, 94 v.d.; al-Şarīşī, *Şarḥ al-Maḳāmāt al-ḥarīriyya*, 2. tab., I, 216 v.d. (18. *maḳāma* 'nin şerhi); Diyārbakrī, *Tārīḫ al-ḫamīs*, I, 227 v.d.; al-Mas'ūdī, *Murūc* (nşr. Barbier de Meynard), III, 364; Ḳazvīnī, *ʿAcā'ib al-maḫlūḳāt* (nşr. Wüstenfeld), I, 318 v.dd.; İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-aʿyān*, 2. tab., I, 303=3. tab., I, 370 (nşr. Wüstenfeld, nr. 212); al-Damīrī, *Ḥayāt al-ḥayavān*, 1. tab., I, 46—49=2. tab., I, 43 v.d.; Freytag, *Arabum proverbia*, I, 160; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes*, I, 96—97; Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Moḥammad*, I, 134 v.dd.

(G. Levi Della Vida.)

SAṬÎḤ B. RABÎ'A. [Bk. SATÎH B. REBİA.]

SAUL. [Bk. ṬĀLŪT.]

SĀVA. [Bk. SÂVE.]

SAVĀD. [Bk. SEVÂD.]

SAVĀKİN. [Bk. SEVÂKİN.]

SAVBĀN B. İBRĀHİM. [Bk. ẒU 'L-NŪN.]

SĀVC-BULĀḲ. [Bk. SAVUÇ-BULAK.]

SAVCI. ṢĀVCÎ, Osmanlı hânedanının ilk zamanlarında yaşamış bâzı şehzâde ve şahısların adıdır. Kelimenin aslı ve iştikakı hakkında şüphe ve tereddütler izhar edildiği gibi, *Sāve* (*sāva*, *ṣāva*) kelimesinden yapılmış bir sıfat şeklinde, *Sâvecî* (*sāvacī*, *ṣāvacī*) olarak okunduğu da vâkidir (krş. Redhouse, Zenker, Barbier de Meynard, Şemseddin Sâmî; *EI*, mad. SAWDJI). Ancak *Kutadgu bilig* 'de „söz, haber" mânasında kullanılan türkçe *sav* ve bundan teşkil edilmiş olup, „haber getiren, müjdeci, peygamber" mânasında geçen *savçı* kelimeleri, bu şahıs adının aslı ve menşe'i hakkında bizi aydınlatmaktadır. Diğer taraftan *sav* kelimesi bu mânada Turfan metinlerinde de geçmektedir (krş. V. Thomsen, *Ein Blatt in türkischer Runenschrift aus Turfan SPAW*, 1910, XV, 302,[4]). *Savçı* kelimesi bir çok türk lehçelerinde kullanıldığı gibi, ezcümle şark türkçesinde, dâmat tarafından „geline gönderilen haberci" mânasına, *savçı hatun* şeklinde görülür (krş. H. Kâzım, III, 30; Süleyman, s. 183). Savcı, şahıs adı olarak, XIV. asırda, Anadolu 'daki moğul aşîretlerinde de geçmektedir. Msl. Murad I. 'ın Karamanlılar ile yaptığı savaşta Turgud kuvvetlerinin başında Savcı Ağa adında bir kumandan (krş. Neşrî, *Cihân-nümâ*, neşr. Teschner, Leipzig, 1951, s. 62) Yıldırım Bayezid devrinde de „Savcıoğlu Ali Bey" (krş. Bihiştî, *Tarih*, British Museum, nr. 7869, var. 48) görülmektedir. Osmanlı hânedânına mensûp bu isimdeki şeh-zâdeler şunlardır:

I. Savcı Bey (Saru-Yatı, Suru-Batı, Saru-Balı, Saru-Tay, Saru-Bay), Ertuğrul Gâzî 'nin küçük oğlu ve hânedânın kurucusu Osman Gâzî 'nin kardeşi idi. 1288 yılında vefât etmiştir. Adı en eski kaynaklarımızda umûmiyetle Saru-Yatı (Âşık Paşa-zâde, Neşrî, Sâdeddin) olarak geçerse de, yine XV. asır kaynaklarımızdan olan Oruç Bey tarihinde Saruntı ve Saru-Tay (neşr. Franz Babinger, Oxford nüshası, s. 6, 7 ve Cambridge nüshası, s. 82), *Câm-ı Cemâyîn* 'de de Saru-Tay (Ḥasan b. Maḥmūd Bayâtî, nşr. Ali Emîrî, İstanbul, 1331, s. 43) şeklinde bulunmaktadır. Ancak gerek Oruç Bey tarihi, gerek *Tāc al-tavārīḫ* bunun diğer adının da Savcı Bey olduğunu açıklamaktadırlar (Sa'd al-Dīn, I, s. 14; Oruç Bey, *Tevârîh-i âl-i Osman*, s. 6. Krş. bir de şahıs adı olarak kullanılan Saroltu, bk. Nemeth *A Honfoglaló Magzarság kialakulása*, Budapest, 1930, s. 288). Babası Ertuğrul 'un kabîlesi ile, yurt tutmak üzere, Anadolu 'ya geldiği zaman, kendilerine yer göstermesi ricâsı ile, Selçuklu sultanı 'Alā' al-Dīn Kay-ḳubād nezdine elçi gönderilmiş olmasından dolayı (krş. İdris Bitlisi, *Heşt bihişt*, Topkapı yazmaları, H. nr.: 1655, 28[b]; Oruç Bey, *göst. yer*, s. 6; Sa'd al-Dīn, *ayn. esr.*, I, 14; *Câm-ı Cemâyîn*, *göst. yer.*), ona Savcı Bey denildiği kuvvetle muhtemeldir. Savcı Bey 'in Ertuğrul Gâzî devrindeki gazâlarda ve savaşlarda mühim roller oynadığı muhakkak ise de, kaynaklarda buna dâir sarih bir bilgi yoktur. Babalarının ölümünden sonra ise, büyük kardeşi Osman Bey'in idâresinde Söğüt havâlisindeki savaşlara ka-

tıldı. Aşîretin başına geçmek husûsunda, büyük kardeşine karşı bir iddia ve rekabete giriştiğine de şâhit olmuyoruz [bk. mad. OSMAN], bil'akis, İbn Kemâl'in de kaydettiği gibi, iki kardeşi, Gündüz Bey ve Savcı Bey, Osman Gâzî'nin hizmetine girmişlerdir (bk. Necib Âsım-Mehmed Ârif, *Osmanlı tarihi*, s. 572). Civardaki rum tekfurları ile yapılan mücâdeleler esnâsında, evvelâ 1284'te İnegöl rum hâkimi ile vukû bulan bir savaşta Savcı Bey'in oğlu Bay-Hoca (Koca) şehit düştü (*Heşt bihişt*, 50b). Osman Gâzî'nin 70 muhârip ile savaşmak üzere yola çıktığını haber alan İne-Göl tekfûru yol üzerindeki derbendde pusu kurarak, kanlı bir çarpışmaya yol açmış ve bu müsâdemede Savcı Bey'in oğlu ve Osman Bey'in yeğeni Bay-Hoca şehit olmuştur ki, bunun, yakında bulunan Hamza-Bey köyü arâzisindeki harâp kervansaray civârında medfûn olduğunu, ezcümle, Âşık Paşazâde (s. 5)'den öğreniyoruz. Bu hâdiseden ürken İnegöl tekfuru Osman Bey aleyhine Karacahisar tekfûru ile ittifak edip, Flanos adlı bir kumandanın idâresinde, Domaniç derbendine kuvvet sevk etmiş idi ki, daha önce bunu hesaplayan Osman Gâzî bu geçidi tutmuş ve müttefik kuvvetleri ile, geçidin ilerisinde, İkizce denilen bir yerde (Hammer, *Devlet-i Osmaniye tarihi* trk, trc., I, 101'de: Erice ve eski adı ile Agrilum) vukûa gelen muhârebede Savcı Bey de bir çam ağacı dibinde şehit düşmüştür (1288). Bu çam ağacında sonradan halk kandil yakmağı âdet ettiği için, ağaca „kandilli çam" denildi. Savcı Bey, Söğüt'te babası Ertuğrul Gâzî'nin türbesinde defnedilmiştir. Neşrî'nin bu münâsebetle ilâve ettiğine göre, Selçuklu sultanı Savcı Bey'in şehâdetini öğrenince, Karacahisara karşı harekete geçilmesini Osman Beye bildirmiş ve bu hisarı bunun üzerine feth edilmiştir (*Cihan-nüma*, s. 86).

II. Savcı Bey'in Osman Gâzî'nin diğer bir oğlunun adı olduğunu Âlî, *Kunh al-aḫbār* (V, 26)'da bildirmekte ve onun kahraman bir asker bulunduğunu belirtmekte ise de, diğer kaynaklarımızda Osman Bey'in böyle bir oğlu olduğu hakkında açık kayıtlara rastlanmadığı için, bunun mevcûdiyeti ve tarihî şahsiyeti meşkûktür. Hattâ bizzat Âlî'nin diğer bir kaydı da bizi bu husûsta tereddüde düşürecek mâhiyettedir. (*Kunh al-aḫbār*, s. 67). *Sicill-i osmânî*, belki de Âlî (I, 37)'ye dayanarak, Osman Gâzî'nin bu nâmda bir oğlundan ve o devirde ümerâdan olup, bir muhârebede şehit düştüğünden bahsediyorsa da, bunun Savcı Bey'in oğlu Bay-Hoca ile karıştırılmış olması mümkündür. Diğer taraftan, Orhan Gâzî vakfiyesinde (bk. Uzunçarşılı, *Belleten*, sayı 19) isimleri sıralanan Osman Gâzî'nin çocukları arasında Savcı Bey kaydedilmemiştir. Necib Âsım-Mehmed Ârif (s. 596 v.d.)'in, Hayrullah Efendi tarihine (II, 12) atfen, Osman Gâzî'nin, Köprü-Hisar fethini (1302) müteâkip, İlhanlı hukümdârı Gâzân Mahmûd Han'ın emrine imtisâlen ve diğer Anadolu beyliklerinin yaptığı gibi, Anadolu vâlisi Çoban Bey'in maiyetine bir müfreze ile gönderdiği Savcı Bey adındaki oğlundan bahsederlerse de, kaynağını bilmediğimiz bu mâlûmat da tereddüt ve şüphe ile karşılanırsa yeridir. Uzunçarşılı'nın, atıf yaparak, son zamanlarda neşrettiği Osmanlı hânedânı şeceresinde de (*Osmanlı tarihi*, Ankara, 1961, I, 2) Savcı Bey adında Osman Gâzî'nin bir oğlu gösterilmişse de, bunu bir zühûl olarak kabûl etmek de mümkündür veya Âlî'nin yahut daha başka bir kaynağın kaydına istinâden, zikredilmiş olması ihtimâli mevcuttur.

III. Savcı Bey (1364?—1385), Murad I.'ın bir oğlunun adıdır. Doğum tarihi hakkında her hangi bir kayda rastlanmadığı gibi, kardeşleri Bayezid ve Yâkub Çelebî'ler ile aynı anneden doğma kardeş olup-olmadığı da bilinmemektedir. Ancak İdris Bitlisî Yâkub Çelebî'yi ortanca oğul ve Savcı Bey'i de küçük oğul olarak gösterir (*Heşt bihişt*, Topkapı sarayı kütüp. Hazîne kütüp., nr. 1655, 166a; Âlî'nin *Kunh al-aḫbār*, V, 67'de Savcı Bey'i büyük oğul olarak göstermesi hakikate ve vâkıalara uymamaktadır). En büyük kardeşi Yıldırım Bayezid'in 761 (1360)'de doğduğu [bk. mad. BAYEZID I.] ve her 3 kardeşinin de birlikte 767 (1365)'de sünnet düğünlerinin Bursa'da yapıldığı (Sa'd al-Dîn, I, 82) bilindiğine göre, Savcı Bey'in Murad I.'ın ilk hukümdarlık senelerinde doğduğu kabûl edilebilir. Filhakîka Murad I., Rumeli'de yeni fütûhâta çıkmadan önce, Bursa'da, Çekirge'deki câmi, medrese ve imâretinin temelini atmış ve aynı zamanda üç oğlunun sünnet düğünlerini debdebeli bir şekilde, ulemâ ve meşâyihe değerli hediyeler vermek sûretiyle, icrâ ettirmiş idi. Savcı Bey hakkında eski vekayî-nâmelerimiz ya hiç bilgi vermemekte (msl. Âşık Paşa-zâde, Oruç Bey, Neşrî ve diğerleri) yahut da sâdece, Savcı Bey isyânı ile ilgili olarak, pek az mâlûmat vermektedirler (msl. İdris Bitlisî, Sa'd al-Dîn, Âlî gibi). Diğer taraftan Savcı Bey'den bahseden Bizans kaynaklarında ise, hem bu şeh-zâdenin adı, hem de isyânın tarihi ve yeri üzerinde Osmanlı kaynaklarından çok farklı kayıtlar bulunmaktadır. Bu arada Franzes, Musa Çelebî adını verir. Dukas da Savuçio adını zikretmekle berâber, isyânın Gündüz (Kunduji) tarafından yapıldığını söyler, Chalcocondyle ise, daha sıhhatli olarak, Sauz adını yazar. Kezâ Franzes ve Dukas bu isyân hakkında her hangi bir te-

rih vermedikleri gibi, Chalcocondyle de bundan 1374 senesinden evvelki bir vak'a gibi bahseder ki, bu takdirde 10 yaşından küçük bir çocuğun isyânını kabûl etmek icâp edecektir. Her hâlde, bu gayr-i tabiîliğin farkında olan Hammer, hâdisenin cereyânını, bu 3 Bizans tarihçisine istinâden, anlatmakla berâber, Osmanlı vekayî-nâmelerinin kaydettiği tarihi esâs tutmuş, Zinkeisen ve Babinger de buna tâbî olmuşlardır (krş. Chalcocondyle, *L'histoire de la décadence de l'Empire grec et établissement de celui des Turcs*, frans. trc., Paris, 1663, I, 24 v. dd.; Franzes, türk. trc. Mirmiroğlu, s. 47; Ducas, türk. trc. Mirmiroğlu, İstanbul, 1956, s. 26; Hammer, türk. trc. I, 232, *EI*, mad. SAWDJĪ; Zinkeisen, *GOR*, I, 237 v.d.). Diğer ihtilâflı nokta isyân mahalli olarak Bizans tarihçilerinin Rumeli'de şarkî Trakya bölgesini, Osmanlı tarihçilerinin ise, Bursa civârını göstermeleridir. Franzes ve Chalcocondyle, Savcı Bey'in babası tarafından Rumeli'deki bölgede muhâfız ve kumandan bırakıldığı esnâda (Dukas böyle bir vazîfeden de bahsetmiyor), imparatorun oğlu Andronikos ile anlaştığını ve her ikisinin, babalarının tahtlarını ele geçirmek maksadı ile, isyân ettiklerini, topladıkları tarafdarları ile bulundukları mevkîlere hâkim olduklarını, bu durumdan evvelâ haberdâr olan Osmanlı hükümdârının imparatoru âsîlere karşı müşterek harekete dâvet ettiğini, onun da oğlunu en şiddetli cezâlara çarptıracağı hakkında kuvvetli vaidlerde bulunarak, tehâlük ile bunu kabûl eylediğini, netîcede, İstanbul'dan uzak olmayan bir yerde (Appiceridium) karargâhlarını kuran Savcı Bey ve Andronikos üzerine pâdişâhın hareket ederek, onları Dimetoka kalesine kapanmağa mecbûr bıraktığını, sonra da her ikisini gözlerine mil çekmek sûretiyle, cezâlandırdığını bildirirler ve ayrıca Chalcocondyle hâdiseyi acıklı bir şekle bürüyerek, daha bâzı tarafgirâne tafsilât verir ki, tarihî hakîkatlere ne derecede uyduğu bilinmeyen bu mâlûmâtı, Hammer de aynen nakletmiştir (Chalcocondyle, *göst. yer*; Hammer, *göst. yer.*). Hâdisenin bizim kaynaklarımıza göre ve içerisinde çok daha fazla gerçek payı olduğu muhakkak bulunan cereyan şekli ise, şöyledir: Murad I. 787 (1385)'de Rumeli taraflarında yeni bir sefere çıkacağı sırada, Anadolu muhâfazasına 3 oğlunu bırakmış, bunlardan Bayezid'e merkezi Kütahya olan Germeyan ili ve Hamid ili vilâyetlerini, ortanca oğlu Yâkub Çelebi'ye Karesi ilini, küçük oğlu Savcı Bey'e de Bursa'yı, idâre ve muhâfaza etmek üzere, tevdî eylemiş idi. Âlî'nin bu husûsta, mubâlegaya kapılarak ve diğer şehzâdelerden hiç bahsetmeyerek, pâdişâhın o zamanki bütün Anadolu bölgesini Savcı Bey'in „hıfz ve harâsetine ısmarladığını" ve onu „vezâret nâmı ile" Bursa'da bıraktığını söylemesi tarihî şe'niyetlere aykırı görünmektedir. Savcı Bey, hükûmet merkezinde yalnız kalınca, gençlik sâikası ile, her hâlde etrâfındaki bâzı fesat ehli tarafından yanlış yola sevkedilerek, istiklâl dâvasına kapılmış, bir rivâyete göre, Rumeli'yi babasına bırakıp, Anadolu'yu kendi almak istemiş, böylece Bursa'da Osmanlı tahtına cülûs eylemiş (*Heşt bihişt*, var. 166; *Tāc al-tavārīḫ*, s. 101; Âlî, *Kunh al-aḫbār*, s. 67) ve hazîneyi zaptedip, adamlarına dağıtmış ve kendi adına hutbe okutmuş idi. Bu haberi alan pâdişah derhâl Edirne'den döndü. Gelibolu'dan geçerek, Anadolu yakasına gelince, oğlunun hareketinden haberi yokmuş gibi davranıp, Savcı Bey'i Biga taraflarında berâberce ava çıkmağa dâvet ve Bursa'dan hareketle kendisini karşılamasını emretti. Bu meâlde bir menşûru alan Savcı Bey ise, asker toplayıp, savaşa hazırlandı ve Bursa'dan kalkıp, Kite ovasında askerini harp nizâmında tertipledi. Sultan Murad ordusu ile yaklaşınca, Nilüfer suyu kenârında oğlunun kuvvetlerinin mevzî almış olduğunu gördü. Fakat âsîler dayanamayıp, perîşan oldular ve Savcı Bey de ele geçirilerek, babasının huzûruna getirildi. Kendisine yapılan nasîhat ve irşâdlara karşı küstahça bir tavır takınıp, itâat ve inkiyâttan uzak olduğu ve pâdişâha karşı hoşa gitmeyen bir şekilde mukabelede bulunduğu görülünce, af ve merhametten uzak tutuldu ve evvelâ gözlerine mil çekilmek, sonra da idâm edilmek sûreti ile cezâlandırıldı (*Heşt bihişt*, ver. 167; *Tāc al-tavārīḫ*, *göst. yer.*, Âlî bu mes'elede tafsilât vermeyerek sâdece „tedâriki görüldü" demekle iktifâ etmektedir; *Kunh al-aḫbār*, *göst. yer.*). Ancak Feridun Bey *Münşeât*'ındaki bir vesîka, pâdişâhın Rumeli'ye hareketi sırasında, (rebîulevvelin başları 787 = nisan ortaları 1385) büyük şehzâde Bayezid'e Edirne'den gönderdiği nâmedeki ifâdesi, Sultan Murad'ın oğlunun hareketlerinden esâsen şüphelenmekte olduğunu ve belki de, onun öteden beri bizans prensi Andronikos ile de dostluk münâsebetlerinde bulunduğunu bilerek, böyle bir isyân hareketine girişeceğini tahmin eylediğini göstermektedir. Nitekim Bayezid bu mektûba verdiği cevapta, Yâkub Bey'in adâlet dâiresinde hareket ettiğini, fakat „Savcı Bey ahvâliçün Bursa kadısı bir kâğıd gönderdiğini" bildirmek sûreti ile, bu şüphe ve tahminin yerinde olduğunu te'yit etmiş idi (şevval sonları 787=1385 sonları). Pâdişâhın bu münâsebet ile Karaman-oğlu'na yazdığı mektupta ise, Savcı Bey'in Bursa'da „bâzı ehl-i

fesad ile ittifak" edip, dalâlet yoluna saptığı ve Nilüfer ırmağı kenarında yapılan savaşta da âsîlerin mağlûp ve perîşan edilerek, oğlunun mahbus ve esir edildiği, sonra da göz nurundan mahrum bırakıldığı anlatılmış idi (Feridun Bey, *Münşa'ât al-selâṭîn*, I, 107 v.d.). Savcı Bey Bursa'da Sultan Osman'ın türbesinde medfûndur (*Sicill-i osmânî*, I, 37).

Savcı Bey'in âilesi ve çocuklarının kalıp-kalmadığı, kaldı ise, âkıbetleri hakkında Osmanlı kaynaklarında en küçük bir kayda rastlanmamaktadır. Ancak, bâzı Bizans ve garp kaynakları ve bunlara dayanan bir kısım muâsır tarihçiler, onun Murad adında bir oğlundan bahsederler ki, belki de babası ile birlikte, gözlerinin kör edilmiş bulunması sebebi ile, eski kaynaklarda Caecus imperator Turcorum diye zikredildiği, evvelâ sırp despotunun yanına kaçmağa muvaffak olduğu ve despot Stefan Lazareviç'in 1411'de Mûsâ Çelebî'ye karşı yaptığı mücâdelede onu Osmanlı saltanatı müddeisi sıfatı ile öne sürmüş bulunduğu, Murad Bey'in bilâhare macar kıralı Sigismond'a iltica ederek (1429—1432), Macaristan'da yerleşip evlendiği, bunun da Dâvud Çelebî adında bir oğlu olduğu iddia olunmuştur. Hattâ Sigismund'un, Osmanlılara karşı bir haçlı ittifâkı kurmak isterken, elindeki bu fırsattan faydalanmağı da düşündüğü söylenir. Kör şehzâde Murad'ın, diğer oğlu Orhan Çelebî'nin her hangi bir faâliyeti görülmezse de, Dâvud Çelebî'nin 1448 II. Kosova muhârebesinde büyük amcası Murad II.'a karşı ve Hunyadi Jânos ile birlikte harp ettiği macar kaynaklarında bildirilir. Mâmafih Uzunçarşılı, yukarıda bahis konusu ettiğimiz Osmanlıların soy cedvelinde, Murad'dan hiç bahsetmeyerek, Dâvud Çelebî'yi Savcı Bey'in oğlu olarak göstermiştir. Tafsilât için bk. F. Babinger, *Dâvûd Çelebî, ein Osmanischer Thronwerber des 15. Jahrhunderts* (*Südost-Forschungen*, 1957, XVI, 297—311). (M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

SAVDA'. [Bk. SEVDE.]

SAVDÂ. [Bk. SEVDÂ.]

SAVDA'. [Bk. SEVDÂ'.]

SÂVE. SÂVA (eski Sâvac), merkezî İran'da bir şehir ve idârî bölge. Ḳazvîn — Ḳum (Ḳazvîn—Sâva: 22 fersah; Sâva—Ḳum: 9 fersah) ana yolu üzerinde bulunur. Bu yol hemen-hemen Mustavfî tarafından tasvir edilmiş olan büyük yola (*şâhrâh*; Sümġân (?)—Sagzâbâd—Sâva—İṣfahân) tevafuk eder ve moğullardan Arġûn ve Ulcaytû zamanında, Sulṭâniyya, İran'ın idâre merkezi olunca, mühim bir rol oynamıştır. Ḳazvîn—Sâva yolu, şimdi de şimâlî İran ile cenûp eyâletleri arasında ticâret için ehemmiyet kazanabilir. Şimdilik pâyitaht üzerinden geçen yeni kara yolları sebebi ile terkedilmiştir: Ḳazvîn—Tahran (22 fersah) ve Tahran — Ḳum (22 Fersah). Diğer taraftan Sâva arap coğrafyacılarının Hamaẕân — Rey (Tahran) muvâsala hattı üzerinde 61 fersahta gösterdikleri menzil olma ehemmiyetini de kat'î sûrette kaybetmiştir. Hamaẕân ve pâyitaht arasında seyr-ü sefer yolu şimdi, Navbarân — Zarand veya, bir sapma ile, Tahran — Ḳazvîn — Hamaẕân (takriben 54 fersah) üzerinden yapılmaktadır.

Bu coğrafî mülâhazalar, şehrin ehemmiyetini kaybetmesini izâh etmektedir. Sulama te'sislerinin bozulması netîcesinde çöl tedrîcen Sâva'nın bulunduğu yerleri istilâ etmiştir.

Sâva, şarka doğru açılan bir ovanın (takrîben 50 km.×45 km.) şimâl-i garbî köşesinde yer almakta olup, bu ovanın alt kısımları yavaş-yavaş tuzlu bataklıklar ile kaplanmıştır. Bölge üç su akıntısından teşekkül etmiş bulunan Kara-Su (Mustavfî'de: Gâvmâhâ veya Gâvmâsâ) ile sulanmaktadır; bu üç su akıntısından en cenûpta ve en mühim olanı (Dô-âb) Baḫtiyârî dağlarının (Câpelâḫ) şimâl yamacından gelmektedir; garpta bulunanı, Hamaẕân Alvand (Orontes)'inden inmekte ve şimâlde bulunanı ise, Ḫarrakân dağlarından çıkmaktadır. Kara-Çay, Sâva ovasını kat'ederek, tuzlu sularını merkezî çölde sürükler ve burada kaybolur. Bu idârî bölgeyi sulayan ikinci ırmak Mazdakân-çay (halk dilinde: Mazlaġân-çay) olup, Dargazîn (Hamaẕân'ın şarkında)'in yakınından çıkar, Kara-Çay'a muvâzi olarak akar ve soldan (şimâlde) onunla birleşmeden önce, Sâva ovasının şimâl-i garbî kısmındaki bir çok sulama kanallarında kaybolur.

Sâva islâm devrinden önce mechûldür. Tomaschek bu ad ile Avesta dilindeki *sava*, pehl. *savaka* „menfaat, fayda" (?) kelimesi arasında bir yakınlık kurar. Farsça lugatlar *sâva* için „altın parçası" mânasını verir. Tomaschek'e göre, Sâva *Tabula Peutingeriana*'daki Sevavicina veya Sevakina'ya tekabül eder.

İbn Ḥavḳal'a göre, Sâva deve ve devecileri ile tanınmıştır. Muḳaddasî onun tahkimatını, hamamlarını ve pazardan bir az uzaktaki büyük yol civârında bulunan bir ulu câmii zikreder. Sâva'nın sâkinleri (Ulûscird'inkiler gibi) şâfi'î idi ve on iki imâm tarafdarı mutaasıp şi'iler olan Âva'lı komşuları ile dâimî sûrette düşman vaziyetinde bulunuyorlardı. Moğullar şehri 617 (1220)'de tahrip etti ve aynı zamanda hey'ete âit âletleri de ihtivâ eden (Ḳazvînî) güzel kütüphânesini yaktılar (Yâḳût). Ḥamd Allâh Mustavfî (nşr. Le Strange, s. 62), Sâva'nın dört nâhiyesinin adını vermektedir: Sâva, Âva, Cahrûd ve Bûsîn (?); bunların sırası

ile, 46, 17, 25 ve 42 olmak üzere, 130 köyü var idi. Hvâca Ẓahīr al-Dīn Sāvacī, Mustavfī 'nin zamanına doğru (VIII.=XIV. asır), muhîti 6.200 arşın (*zar'*) olan şehrin sûrlarını yeniden yaptırdı ve oğlu Ḫvâca Şama al-Dīn şehre Rûdâbān civar köyünü ilhâk etti.

Mustavfī, Sāva 'nin meyvelerini övüyor, fakat hubûbatı için farsça şu darb-ı meseli zikrediyor: „Ḳum 'un samanı Sāva 'nin buğdayından daha iyidir" Sāva 'nin narları bugün de bütün İran 'da meşhûrdur.

Avrupalı seyyahlar arasında, Marco Polo, Sāva („Saba") 'yi üç mecûsî, hukümdarın Beytullahm 'e gitmek üzere, yola çıktıkları şehir olarak zikretmekte ve üç hukümdarın Beytullahm 'de dört köşeli bir binâda gömülmüş olduklarını söylemektedir. Bu irânî-biristiyânî menkabe „reges Arabum et *Saba* dona adducent" (Mezâmir, LXXII, 10) metinlerinin mahallî halk ızâhına dayanmış olmalıdır. M. Polo tarafından nakledilen diğer bir hikâyeye göre ise, üç hukümdar, sıra ile, Sāva, Āva ve Tomaschek 'in Diz-i Gabrān (Kāşān yolu üzerinde, Ḳum 'un bir konak ötesinde) ile aynı kabûl ettiği hâlde, Yule 'ün Sāva ile Abhar arasında aradığı Ḳal'a-i Âtaşparastān 'da gömülmüş olmalıdırlar.

Sāva, Giosafa Barbaro (1474), Figueroa (1618) v.b. tarafından zikredilmiştir. Chardin Sāva 'nin kısır toprağından ve sıcağından şikâyet etmektedir. 1849 'da, ingiliz konsolosu K. E. Abbot 'a göre, 1.000 nüfusa sâhip olan sāva 'de 300—400 ev bulunmaktadır; toprak *kavîr* ile karışmadığı her yerde, fevkalâdedir; fakat şehrin şarkında 9 ingiliz mili bir mesâfede vaktiyle tuzlu çöle tesâdüf ediliyordu.

Sāva 'nin cenûbunda, 4 fersah bir mesâfede eski bir şî'î merkezi ve pazar yeri olan Āva kâin idi ve bu pazar yeri, Sāva ovasını Farāhān (Irak-ı Acem) ovasından ayıran Tafrîş 'in tepelerinden gelen bir su akıntısı ile sulanıyordu. Tomaschek 'e göre, Āva Batlamyus 'un 'Αβάχανα 'sına tekabül etmelidir. Mūḳaddasī 'de Āva, Yāḳūt 'ta Āba olarak geçmektedir. Āva ve Ḳum arasında tuzdan teşekkül etmiş ve toprağının yumuşaklığından dolayı yanına yaklaşılamıyan Kūh-i Namak bulunmaktadır; Haussknecht ona türkçe olarak *Giden-gelmez* adının verildiğini kaydediyor. Mustavfī zamanında Āva 'nin çevresi 5.000 adım idi. Houtum-Schindler eski şehrin harâbelerinin yeni köyün (100 evli) yanında bulunduğunu, Şam'ūn (Simeon ?) 'un türbesinin orada gösterildiğini söylemektedir. Mustavfī, İsmā'il (Samuel) peygambere atfedilen türbeden bahsetmekte, fakat onu Sāva 'nin şimâlinde, 4 fersah mesâfede göstermektedir.

Sāva bölgesinin bütün halkı şî'îdir. Nüfûs iranlılardan ve türklerden terekküp etmektedir. Türkler Şah-Seven mahallî zümresine mensûpturlar; bunlar arasında Ḫalac kabilesi bakiyeleri zikre değer. Sāva bölgesine, oldukça sık bir şekilde, Ḫalacistān ismi de verilir. Şah-Sevenler Sāva 'nın şimâl-i şarkî ve cenûbunda bulunmaktadırlar. Ḫalaclar bilhassa Ḳum—Sulṭānābād (Rāhgird, Tāc-Ḫātūn, Cahrūd, Tafrîş) yolunun şimâlinde yaşıyorlar. Köylerinin çoğunda (Kundurūd, Mavcān, Sift, Fovcird, Kardecān) farklı bir türk lehcesi konuşulmaktadır: *va rorom bāġḳa* „bağa gidiyorum", *hissi-ri* „hava sıcaktır", *hev-ça* „evde" *yol havul dağ-artti* „yol iyi değildir" v.b. Lehce türkiyatçıların dikkatini çekecek değerdedir. (krş. mad. ŞĀH-SEVEN)

Sāva X. (h.) asırda (İbn Faḳīh) Ḳum eyâletinin bir kısmını teşkil ediyordu. Şimdi değişik idârî teşkilât içine girmektedir. Bâzan cenûpta bulunan idârî bölgeler (*maḥallāt, kazzāz*), bâzan Zarand (Sāva 'nin şimâl-i şarkîsinde) ve Ḫaraḳān (halk dilinde: Ḳaraġān) ile birlikte idâre edilmektedir. Ḫaraḳān idarî dağlık bölgesi Ḳazvīn ile Hamaẓān arasındaki kısımda bulunur. Üç *bölük* 'ten teşekkül eder: Afşār-i Bakışlu, Afşār-i Ḳutılu ve Karagöz; Karagöz 'de, geçidin dibinde, Ḫaraḳān 'ın merkezi Āva bulunmaktadır ki, bunu ses bakımından benzeri olan Sāva ile karıştırmamak lâzımdır. 1890 'a doğru Sāva İran hizmetindeki avusturyalı bir zâbit (von Taufenstein) tarafından idâre edildi. Burası XX. asrın başına doğru, Tahran 'daki süvarî livâsına bir nevî iktâ olarak verilmiş idi. Bu askerî teşkilâtın yüksek zâbitlerinden biri, livânın başlıca efrâdını te'min eden türk nüfusunu murâkabe etmek için, Sāva vâlisi vazifesini görüyordu.

Sāva 'nin eski eserleri. 1. Kara-Çay su bendi (şehrin cenûp-cenûb-i garbîsine aş.-yk. 20 km. mesâfede) VII. (XIII.) asırda, bir çok moğul hukümdarına vezirlik etmiş olan Şams al-Dīn Cuvaynī [b. bk.] tarafından yaptırıldığı söylenir (krş. *Nuzhat al-ḳulūb*, nşr. Le Strange, s. 221). Bu su bendi Safevîler devrinde yeniden inşâ edilmiş olup, *Band-i Şāh 'Abbās* adı ile tanınmıştır. Su bendi iki tepe arasındaki geçidi kapar ve ölçüleri şöyledir: yükseklik aş.-yk. 20 m., uzunluk 30 m., üst kısmının kalınlığı 14 m., Yandan sol kıyı üzerinde bir nevî kule içinde helezon biçiminde yükselen yol vardır; kervanlar böylece kendilerine köprü vazîfesini gören su seddi üzerine çıkabilir ve garp tarafından hafîf bir meyil ile, sağ kıyıya inebilirler. Su bendinin altında nehrin açtığı su yolunu tıkamak sûretiyle, bu mühim te'sisi tâmir etmek için girişilen teşebbüsler şimdiye kadar semeresiz kalmıştır. Bu hâl, idârî bölgeyi barâbiyete sürükle-

mektedir. 2. Kız-Kale, kademeli tepeler ortasındaki bir kayalık üzerinde olup, su bendinden uzak değildir. 3. Sāva'de iki câmi vardır; biri şehirde olup, Houtum-Schindler'e göre, 1518'de inşâ edilmiştir; diğeri şehrin dışında, cenûp tarafındaki eski harâbeler arasında bulunmaktadır. Gâlibâ bu *Mascid-i cum'a*, Muḳaddasī tarafından zikredilmiş bulunan câminin yerini işgâl etmektedir. Houtum-Schindler'e göre, şimdiki câmi 1516 tarihini taşımakta ise de, Dieulafoy onun „ihyâsını" Şāh Ṭahmāsp (930—984=1524—1576)'a atfetmektedir. 4. Bu câmiin yanında, 16 kadem yüksekliğinde, çok daha eski bir minâre yükselmekte olup, üst-üste hendesî süsler teşkil eden pişmiş tuğlalardan yapılmıştır. J. Dieulafoy bunu gazneliler devrine bağlamakta ise de, 505 (1111) tarihini taşıyan Ḫusravgird (Ḫorāsān)'deki benzer bir minâre ile kıyas edilmek sûreti ile, bu minârenin de câmi ile aynı devreye atfedilmesi daha uygun olacaktır (krş. Sarre, *Denk. pers. Baukunst*, Berlin, 1910, II, 112 v.d. ve Herzfeld, *Khorāsān*, *Isl.*, XI, 170). 5. Büyük kapılı bir cephesi bulunan su deposu (*āb-anbār*) XIII. asra âit olabilir (Herzfeld, *ayn. esr.*, s. 171).

Sāva asıllı meşhûr kimseler arasında Yāḳūt, şâfi'î imâmlarının ileri gelenlerinden biri olup, 484'te ölmüş olan Abū Ṭāhir 'Abd al-Raḥmān b. Aḥmed'i zikretmektedir. Mustavfī Şayḫ 'Oṯmān Sāvacī'nin şehrin yakınında bulunan türbesinden bahseder. Şâir Salmān-i Sāvacī (700—778=1300—1376) hakkında bk. E. G. Browne, *A Hist. of Pers. Litt. under Tartar Dominion* (Cambridge, 1920), 260—271 v. b. ve mad. SALMĀN.

Bibliyografya: W. Tomaschek, *Zur hist. Topographie von Persien*, I, (*SB Ak. Wien*, CII, 154—157;) W. Barthold, *Istor.-geog. obzor Irana* (Petersburg, 1903), s. 88 v.d.; Le Strange, *The Lands of the East. Caliphate*, s. 210 v.dd., 228 v.d. Bu üç müellif bütün arap kaynaklarını verirler. Bk. bir de Mustavfī (nşr. Le Strange, *Gibb Memorial Series*, XXIII/1, 62); Zayn al-'Ābidīn al-Şirvānī, *Bustān al-siyāḥat* (Tahran, 1310), s. 304; Yule-Cordier, *The Book of Ser Marco Polo* (London, 1903), I, 78—81; Keith E. Abbot, *Geogr. Notes*) *JRGS*, 1855, s. 4—10); Houtum-Schindler, *Eastern Persian Irak* (London, 1903), s. 129 v.d.; H. Binder, *Au Kurdistan* (Paris, 1887), s. 380 (*āb-anbār*'ın fotoğrafı ile); J. Dieulafoy, *La Perse* (Paris, 1887), s. 165—173 (su bendi, câmi ve minârenin fotoğrafları ile).

Haritalar. Houtum-Schindler, *ayn. esr.*; A. F. Stahl, *Peterm. Mitt.*, ilâve cüz, nr. 118, levha I; Th. Strauss, *Peterm. Mitt.* (1905), levha 21; H. Kiepert, *Vorbericht über Prof. G. Hausknecht's Orientalische Reisen* (Berlin, 1882), levha IV. (V. MINORSKY.)

Bu şehir Peygamberin sîresinde mühim bir rol oynar. Çok sık zikredilen bir rivâyete (bk. A. Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Moḥammad*, I, 134 v.dd. ve Th. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber*, s. 253 v.dd.) göre, Peygamberin doğduğu gece Sāva civârındaki arâzide bulunan bir göl (*buḥayra*) kaybolmuştur. Bunun yeri XIII. asırda Ḳazvīnī'ye de gösterilmiş idi. Nakledildiği şekli ile, rivâyet İran ile ilgili husûslar hakkında bir bilgi gösterdiği için, bu vak'ada muayyen bir İran inancına bir telmih bulunduğu düşünülebilir. Zerdüşt dînindeki kıyâmet telakkîsinde Kansava (Kasaoya-) gölü mühim bir rol oynar. Yeni Avesta, bu gölü, şarkî İran'da gösterir ve bu göl, Sicistān'da Hāmūn gölüne tekâbül eder. Zerdüştün tohumu burada muhâfaza edilmiş olup, zamanın sonunda kurtarıcı Saoşyant bu tohumdan çıkacaktır. İran'da bir gölün kuruması efsânesi, Peygamberin doğumu ile ilgili ise, bu hiç şüphesiz, bu efsânevî göle telmih ile olmuştur. Efsâne zerdüştî kurtarıcının beklemesinin sonunu remizler ile ifâde etmektedir. Nitekim aynı rivâyette, Ctesiphon sarayını tahrip eden zelzele İran hukûmdarlığının ve mukaddes ateşin sönmesinin de Zerdüşt dininin sonunu, remizler ile, ifâde etmektedir. (H. H. SCHAEDER.)

SAVİḲ. [Bk. SEVİḲ.]

ŞAVM. [Bk. ORUÇ.]

ŞAVR. [Bk. SEVİR.]

SAVUÇ-BULAK. SĀVUC-BULĀḲ, türk. *so'uḳ-bulaḳ* („soğuk pınar") terkibinin farsçada tahrif edilmiş şekli. *Sāvuc* şekli daha *Nuzhat al-ḳulūb* (740=1340)'da tesbit edilmiştir. Bu adı taşıyan iki yer vardır:

1. Tahran'a bağlı olup, büyük Tahran—Kazvin yolunun iki tarafında, garpta Karac ırmağına kadar uzanan bereketli bölge. Şimâlde bir sıra tepeler onu Ṭālaḳān'dan ayırır. Bu tepelerin cenûp yamacı üzerinde, pâyitahta kömürünü te'min eden Feşand kömür mâdenleri bulunmaktadır. Bu yüksek yerlerden gelen Kordān ırmağı Savuç-bulak idârî bölgesini sular. Ḥamd Allāh Mustavfī köyleri arasında hâlen mevcût olan Sunḳur-ābād ve Naṣr-ābād adlarını zikretmektedir. Bölgenin merkezi Yengi-İmām (bir türbe ile sun'î bir tepe) denilen yerdir. Bölgenin cenûb-i garbî nihâyetinde, sâkinleri İran *tātī* lehcesi ile konuşan İştihārd kasabası bulunmaktadır. Aynı lehceyi konuşan diğer köyler (Kazvin istikametinde) şunlardır: Sagzī-ābād, Şādmān, İspiāvarīn, Çāl,

Siâhdahân. İştihârd halkının çoğu bahâîdir. Haritası için bk. A. F. Stahl, *Peterm. Mitt.*, fasc. suppl., nr. 118 (1896), levha I ve *Umgegend von Teheran* (Gotha, 1892).

2. Azerbaycan eyâletinin merkezi Savuç-Bulak olan cenûp kısmı, Savuç-Bulak vâlileri Tebriz'den tâyin edilirler. Savuç-Bulak vilâyeti, şimâlde Urmiye gölü, şimâl-i garbîde Gâdir-Çay'ın suladığı Suldüz ve Uşnı idârî bölgeleri ile ve garpta Türkiye—İran hudûdunu teşkil eden yüksek Ḳandîl silsilesi; cenûpta Şilêr idârî bölgesini Bâna'dan ayıran Sür-kêv silsilesi; şarkta Tatavū ile Cağatū (yalnız Saḳkiz idârî bölgesi bu son ırmağın havzası üzerinde yayılır) arasında suların bölüm hattı; şimâl-i şarkîde, sağ kıyısı üzerinde kâin, Miyân-du-âb („iki su arası") 'dan tecrit edilmiş idârî bölge bulunan Tatavū'nun kolları ile sınırlandırılmıştır. Tatavū, aynı zamanda, bu son bölgenin türkleri ile Savuç-Bulak Mukrîleri arasında hudut teşkil eder.

Bu hudutlar içinde Savuç-Bulak'ın takriben 130×100 km. 'lik sathı 12.500—13.000 km². civârında tahmin edilebilir.

Suları. Mukrîlerin oturduğu yer, Urmiye gölü ve Küçük Zâb (Dicle'nin kolu) havzaları olmak üzere, iki havza üzerinde bulunmaktadır: birinci havzada üç ırmak vardır: 1. Cağatū ırmağı, nihâyette yükselen Çihil-Çaşma dağından inerek, Bâna (şimâlde) ile Marîvân arasındaki İran toprakları içine doğru uzanan Şilêr türk arâzisinde akar; 2. Tatavū (Mustavfî: Taġatū) ırmağı ki, kaynakları Kurtak'ın cenûb-i şarkî ucunda bulunur; 3. Savuç-bulak ırmağı Maydân geçidinin (Pasva ile Savuç-bulak şehri arasında) şark yamacından inmektedir. Küçük Zâb (*al-Zāb al-asfal*) havzasında Küçük Zâb ırmağı Basra körfezi havzasına bağlı olup, yukarı mecrası Lâhicân yüksek yaylalarından teşekkül eder: şimâl-i garbî kolunun (Lâvên) kaynağı Ḳandîl'in şark sathı üzerindeki Kelişîn tepesinin tam cenûbundadır; şimâl kolu (Bârdi-mêşe) Uşnū yolu üzerinde Caldiân'dan gelir; şimâl-i şarkî kolu (Âva-žurū), Maydân geçidinin garp tarafından çıkar. Küçük Zâb sağ taraftan Badînâvâ, Âva-Prdânân, Hidirâvâ, Tâlestân ve Ḳâzân sür'atli akar sularını sağ taraftan ve Kurtak boğazlarından çağlayarak dökülen ve Zey veya Kîalū adı altında toplanan büyük suları sol taraftan alarak, cenûbe yönelir; fakat Sardeşt'in altında birden garbe döner ve Alân boğazından Dicle'ye yol açar. Tam bu kıvrımda, güzel manzaralı Alōt köyü civârında, Kîalū sol taraftan Bâna (sularını Alōt'un yukarısında Kîalū'ya boşaltan Namaşîr bölgesi müstesnâ) yatağını yaran mühim bir kol alır. Bâna ırmağı (Âva-Kîverō) Alân boğazı istikametinde hemen-hemen müstakîm bir hat teşkil ederek uzanır. Bâna'nın Dunēs altındaki sol kıyısı (Alân-i-Girgaşa) Türkiye'ye âit idi. Hudut burada önce Kîrerō mecrâsını, sonra da Ḳandil'e yönelmek üzere, Bētüş'u İran'a ve Ḳandōl'u da Türkiye'ye bırakarak, Kîalū mecrâsını tâkip eder.

Alân büyük yarıntısı dolayısiyle istikamet değiştiren sâdece küçük Vazna ırmağıdır. Bu ırmak, Ḳandîl dağının büyük mahrutunun cenûb-i şarkîsinde, aynı adı taşıyan bol çayırlı yayladan çıkar. Kîalū'nun garbında yarım bir dâire teşkil eder ve derin bir boğaz vâsıtasiyle Elcezîre düzlüğü (Pijdar)'ne çıkar ve nihâyet orada, sağ tarafta Küçük Zâb ile birleşir.

Dağlar. Büyük Ḳandîl silsilesi, Savuç-Bulak ile Ravânduz ve Köy-sancak arasında duvar gibi yükselir. Ḳandîl'e araplar Şa'rān, iranlılar Taḫt-i Şîrōye (Yâḳūt, nşr. Wüstenfeld, III, 298) ve ermeniler Zarasp (Hoffmann, *Auszüge*, s. 249, 266) adını verirler. Uşnū ve Sidaḳān arasında kâin meşhûr Keli-Şîn boğazı (takriben 2.800 m.) Savuç-Bulak'ın şimâlinde ve bölgenin hudutları dışında bulunmaktadır. Savuç-Bulak ile Elcezîre arasındaki muvâsalayı Vazna ve Alân boğazları ile daha az irtifâlı (1800 m.) ve geçişi daha kolay olan Lâhicân ve Bâlak (Rāyāt) arasındaki Garūşinka geçidi sağlar. Mâmafih hudûdun iki tarafındaki kavgacı kabîlelerin mevcûdiyeti yüzünden her türlü munâkale ehemmiyetli şekilde kösteklenmiş idi.

Ḳandîl'in cenûp ucundan ayrılan ve Alân boğazının şimâl yamacını teşkil eden heybetli sırta da işâret etmek yerinde olur. Bu sırta Dārū ve geçidine de Havmıl adı verilir.

Lâhicân ve Gādir havzası arasındaki uzunlamasına tepeler, pek azı (Biçāra Çoġantū) hâriç, ehemmiyetsizdir. Bu yükseklikler silsilesi Tatavū'ya kadar devam eder. Bu tepeler burada Savuç-Bulak şehrini şimâlde Şāri-vērān idârî bölgesinden ayırır; bununla berâber, Savuç-Bulak ırmağına bir geçit verir.

Kurtak tûlânî merkez kitlesi (en yüksek noktası 2.280 m.) Kîalū sularını Urmiye gölü havzası sularından ayırır; şimâlde Çoġantū zirvesi ile birleşir.

Mukrîlerin oturduğu yerin şarkî kenarları aşağıda gösterilen bir murabbâ şeklindedir: şimâlde tepeler silsilesi, garpta Kurtak, cenûpta, bir taraftan Tatavū'nun, diğer taraftan Namaşîr ile Sakkız'ın sularının taksim battı olan tepeler ki, bunlar Kurtak'ın cenup ucuna birleşirler ve en yüksek tepesi Bārdi-aūr („kızıl taş") 'dır. Nihâyet şarkta Tatavū ve Çağatū'nun sularının taksim hattı yükseklikleri gelmektedir. Savuç-bulak çayı ve Tatavū suları şebekeleri ile yarılmış olan murabbaın

II. SECCÂDE. Gördes işi.
(XVII. asır).

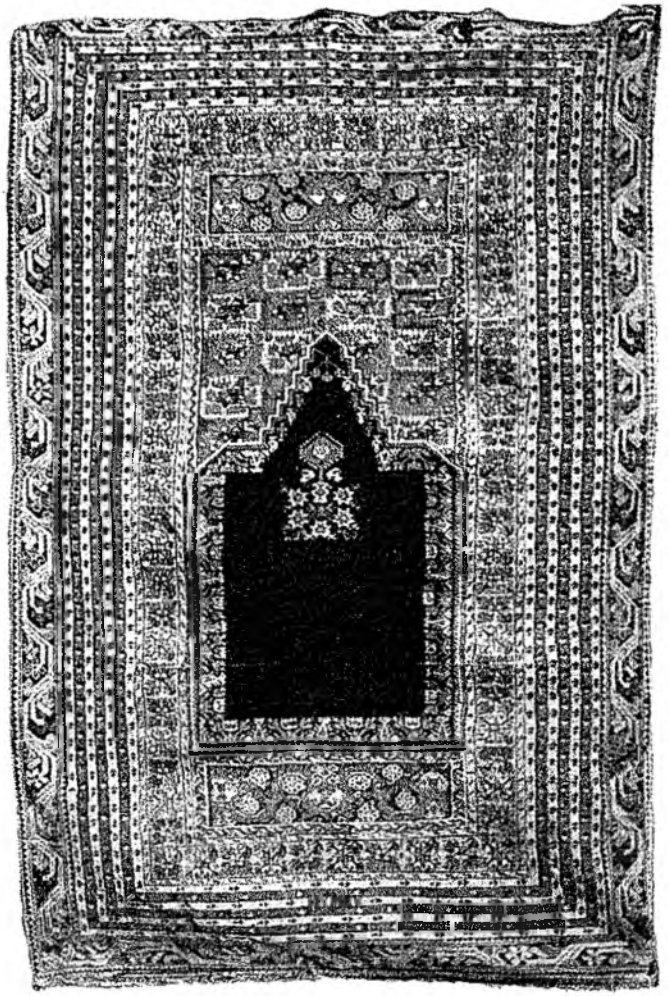

I. SECCÂDE.
(XVII. asır).

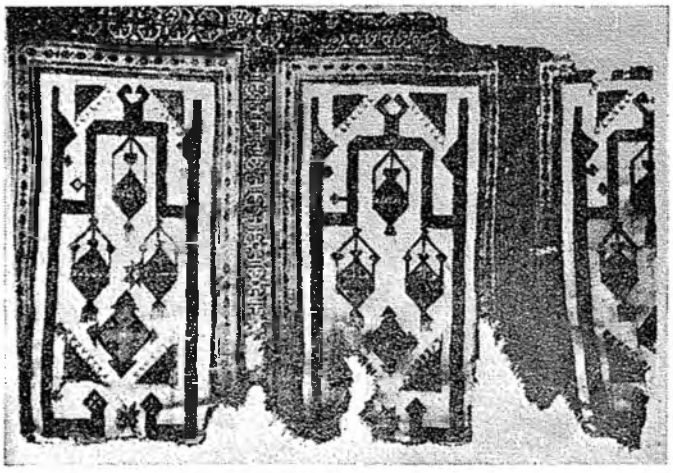

I. SECCÂDE. (XV. asır).

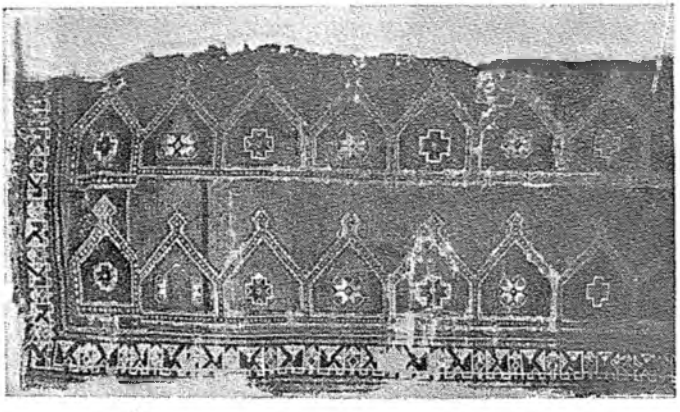

2. SECCÂDE. (XV. asır).

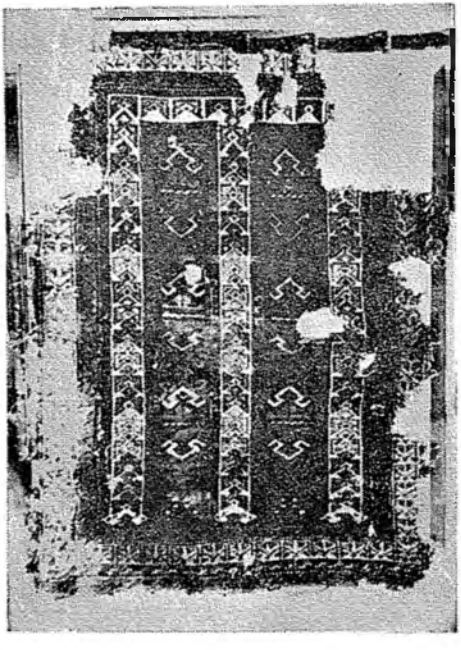

3. SECCÂDE. (XV. asır).

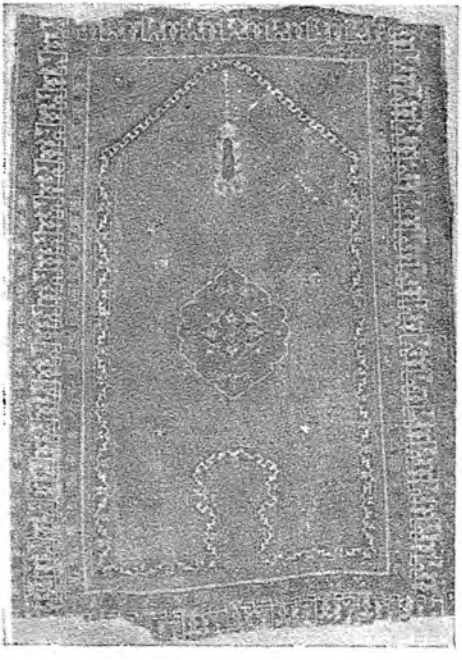

4. SECCÂDE (XV. asır).

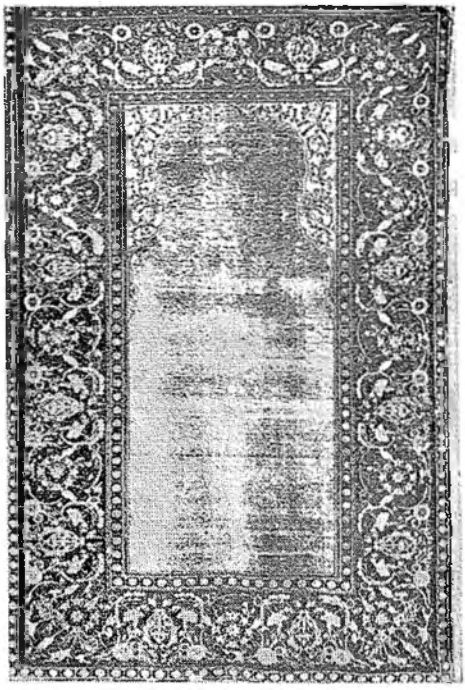

5. SECCÂDE. Osmanlı saray seccâdesi. (XVI. asır).

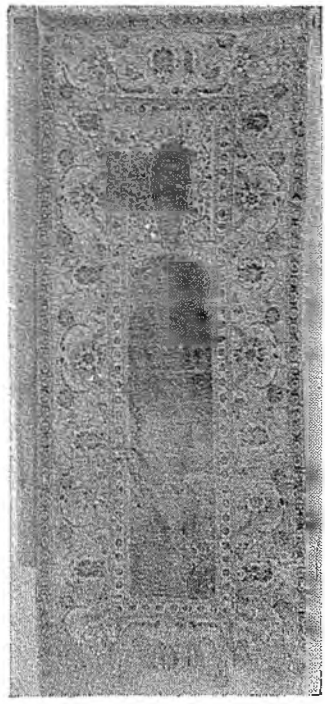

6. SECCÂDE. Osmanlı saray seccâdesi (XVI. asır).

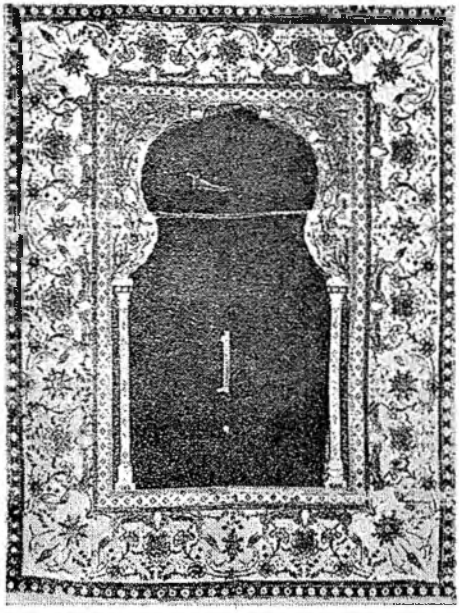

7. SECCÂDE Osmanlı saray seccâdesi (XVII. asır).

8. SECCÂDE Osmanlı saray seccâdesi. (XVII. asır).

9. SECCÂDE Uşak seccâdesi.
(XVI asır).

10.SECCÂDE Uşak seccâdesi
(XVI asır).

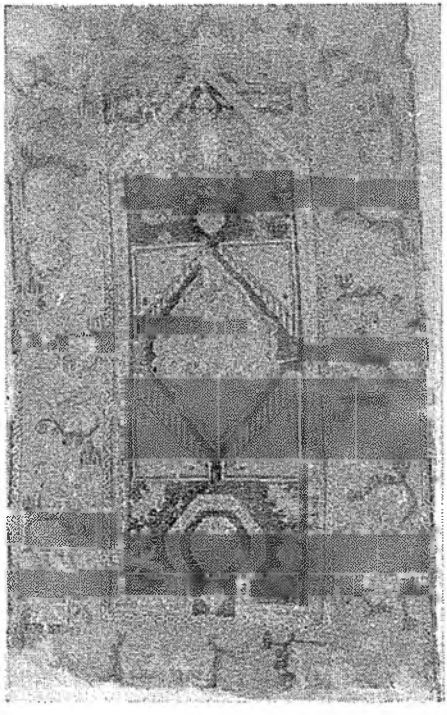

11. SECCÂDE Konya işi.
(XVII. asır).

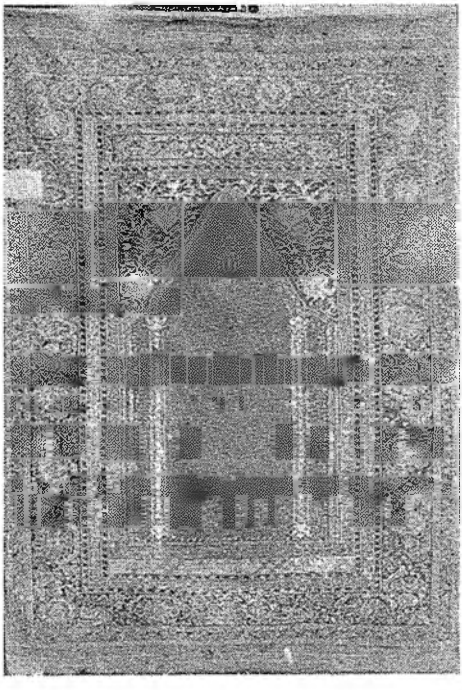

12. SECCÂDE Gördes işi
(XVII. asır).

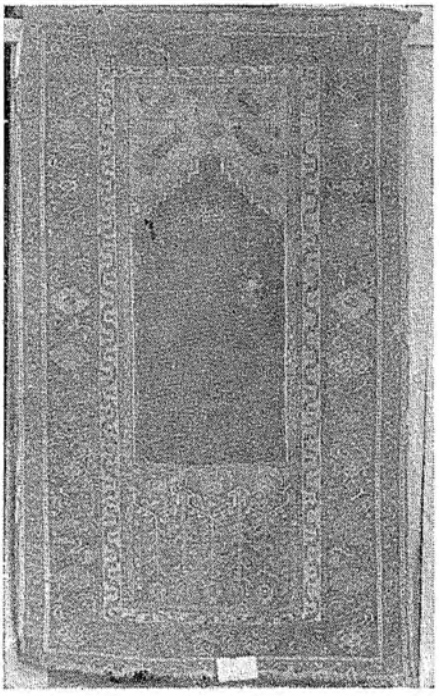

13. SECCÂDE. Lâdik seccâdesi (XVII asır).

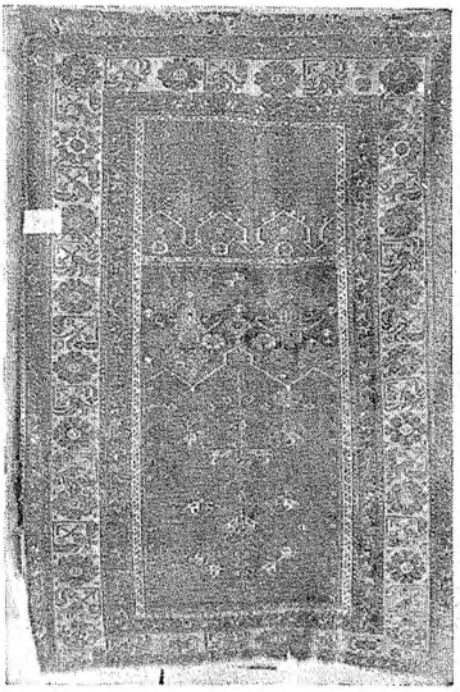

14. SECCÂDE Ladik işi. (XVII asır).

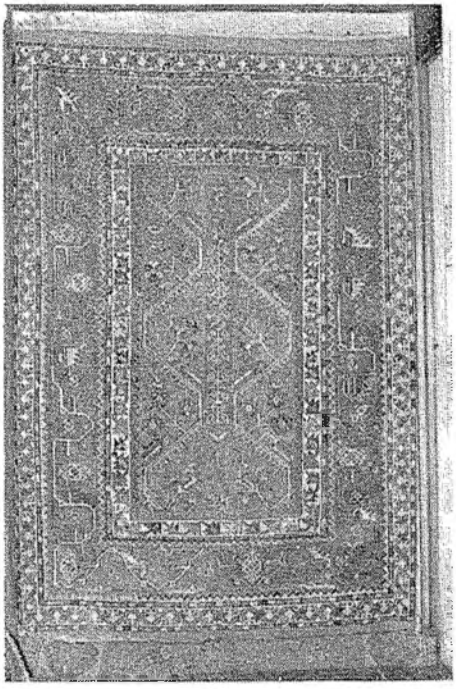

15. SECCÂDE Mlas işi. (XVII. asır).

16. SECCÂDE Kafkas seccâdesi. (XVII. asır).

içi son derecede ârızalıdır: burada münferit sarp dağlar, küçük tepeler ve bereketli vâdiler vardır.

Cenûpta ve murabbaın dışında Sakkız [b. bk.] ile Bâna idârî bölgeleri bulunmaktadır. Birinci bölge cenûb-i garbîden şimâl-i şarkîye uzanmaktadır. Burası Çağatū'nun şimâl cihetinde bulunan kaynakları ile sulanmış olup, Savuç-Bulak murabbaı ve Bâna toprakları arasındaki köşeye düşer. Bâna bölgesi, şark-garp istikametinde Kïalū havzasına doğru inen bir havza teşkil eder. Cenûpta Sür-kēv („kızıl dağ") üzerinde kendi hudûdunu teşkil eder. Şarkta Şïve-gᵛēzan tepeleri bu bölgeyi Çağatū (Şâhib ırmağı)'nun cenûpta bulunan kaynaklarından ayırır. Şimâl-i şarkîde Keli-Ḫān geçidinin yükseklikleri sed gibi, Bâna ormanları ve Sakkız çıplak tepeleri arasında yükselmektedir. Şimâlde kayalık Balū („meşe") kısmı Bâna'nin başlıca havzasını hudutlandırır. Fakat Balū'nun şimâlinde doğrudan-doğruya Kïalū'ya sol tarafından dökülen Namaşïr ırmağı akar. Böylece Balū, Kïalū'nun sağ kıyısı üzerinde Dārū'nun karşısında münferit bir tepeler zümresi teşkil eder. Şu hâlde Bâna'nin şimâlde bulunan hakikî hudûdu, Daşt-ïtâl ile Namaşïr kasabalarının şimâlinde bulunan Bārdi-Sūr dağı ile teessüs etmiştir.

İdârî (ve kavmî) bakımdan Savuç-Bulak vilâyeti şu kısımlardan teşekkül etmiştir:

I. Asıl Mukrî sâhasında göçebe olamayan Mukrî ve Debokrî aşîretleri sâkindir. İdâre merkezi, Rawlinson'a göre, XVIII. asrın başında kurulmuş olan Savuç-Bulak şehridir. Kurulduğundan 100 sene sonra, bu şehir 1.200 eve bâlig olmuş olup, bunun da 100 evi yahudi ve 30 evi de süryânîlere âit idi. Şehir büyüklüğünü birinci dünyâ harbine kadar muhâfaza etti. H. Schindler'e göre, şehrin mevkii şöyledir: 36° 45′ 48″ arzında ve 45° 47′ tûlünde. Deniz seviyesinden irtifâı 1.300 m.'dir. Şu nâhiyeler (*maḥall*) Mukrî sâbasının bu kısmını teşkil eder: 1. idâre merkezinin civârı, 36 köy, 2. Şār-i vērān — („viran şehir"). Çok zengin olan bu nâhiye idâre merkezinin şimâlinde kâin olup, Debokrîlere âit 68 köyü ihtivâ eder. 3. Aḫtaçı („seyisler"). Savuç-Bulak Miyān-du-āb yolu üzerinde, Tatavū vâdisinde; başlıca yeri Burhān olan 90 köyü vardır. 4. Behi, Tatavū üzerinde, Savuç-Bulak—Sakkız ve Marāğa—Sakkız yolları kavşağında; 65 köyü olup, başlıca yeri, Mukrîlerin irsî „sardār" larının güzel bir ikametgâhının bulunduğu Bökān'dır. 5. Turcān, Bāhi'nin cenûbunda olup, 38 köyü vardır. 6. Govruk-i Mukrî, Kurtak'ın cenûb-i şarkîsinde, Tatavū'nun kaynakları civârında; 24 köyü vardır.

II. Mukrîlere akrabâ ve aynı dili konuşan Bilbās aşîretinin arâzisi. Eski göçebe olan Bilbāslar şimdi kışları köyde geçirir, yazları ikametgâhlarının yakınlarındaki yüksek yerlere (*sarān*) çıkarlar. Dâimî olarak İran arâzisinde kalan aşîretler şunlardır: a. büyük kısmı yerleşik bulunan kuvvetli ve cesûr bir kabîle olan Mangurlar: Savuç-Bulak çayı üzerinde ve Ēl-Tamūr (Govruk'ların munsabı cihetinde) ve Na'layn-i Mangur („at nalı", Kurtak'ın garp yüzü üzerindeki dağlar kademesi), nâhiyelerinde, fakat Mangurların *ağa*'larının oturduğu merkez Lâhicān ile Sardaşt arasında Kïalū'nun sağ kıyısında bulunan Mērgān (Tirkaş)'dadır. Cem'an 148 köy Mangurlara âittir. b. Pïrânlar. Eski Lâhicān'da, Lāvēn üzerinde, Mērgān'ın şimâlinde yaşarlar. 30 köyden ibâret olup, bunlar arasında tam Garū-şinka tepesinin karşısında Mutāva-tepe kaleciği bulunmaktadır. c. Mamaşlar. Merkezi hâlen harâp olup, daha Yāḳūt tarafından zikredilen eski Pasva kalesi olan Yeni Lâhicān'da otururlar. Mamaşlar Berd-i mēşe (Caldiān) vâdisini ve Eski Lâhicān ovasına açılan ağzı ynkarısında Lāvēn nehrinin bütün yukarı kısmını kaplarlar. Suldūz ve Uşnū'da Mamaşlar vardır. Cem'an yüzden fazla köyde otururlar. d. Ocāḫ-ka-Ḫidrî şûbesi yazın Vazna'nin zengin otlaklarına gider, kışın da Köy-Sancak sıcak ovalarına inerler; fakat bu şûbe de İran'da yerleşmeğe başlamış idi.

III. Sardaşt arâzisi; şu şûbelerden teşekkül eder:

a. Kïalū'nun sağ kıyısında, bir kaymakamlık merkezi olan fakir Sardaşt köyü. b. Govruk (Gavrik) aşîreti, önce zikredilen köylerden başka, Kïalū'nun sol kıyısı üzerinde, Kurtak'ın ormanlık yerlerinde oturmakta olup, 100'den fazla köyü vardır. c. Süēsnîler, Vazna, Sardaşt ve Kïalū'nun kıvrıldığı yer ile Ḳandîl arasındaki 68 köyde otururlar. Süēsnîlerin kolları (Baryacî, Milkārî, Darmaî, Harz-Alān ve Alān) müşterek reisleri olmaksızın, dağınık bir şekilde yaşarlar. Alān'ın merkezi olan Bētüş'ta güzel bahçeler ile çevrili 70 ev vardır. Burası Marāğa—Savuç-Bulak—Sardaşt ve Süleymaniye ile Kerkük yolları üzerinde bulunmak hasebiyle, dikkate değer bir rol oynamış olmalıdır. Bētüş'un nehir aşağısında bulunan Teyyet'te Kïalū üzerinde 7 tuğla kemerli eski bir köprünün harâbeleri görülmektedir.

IV. Mukrî sâhasının diğer iki idârî bölgesi Sakkız ve Bâna'dir. Her ikisi de vaktiyle Sinnâ vâlilerine tâbi idi, fakat coğrafî, kavmî ve siyâsî mulâhazalar (bilhassa 1906 türk işgâlinden beri) onların Savuç-Bulak'a bağlanmalarını izâh etmektedir.

Bāna 145 köy ve takriben 3.500 âileden müteşekkil 8 kasabayı (Dōla-Ḫuriāva, Balvāv Bnaḫvē, Şvē, Namaşīr, Daşt-i tāl, Kīverō, Tažān, Paş-Arbēbā) içine alan çok mühim bir idârî bölgedir. Arbēbā dağının eteğinde kâin Bāna şehri, 80'i yahudi evi olmak üzere, 800 eve sâhip olup, çok işlek bir pazar yeridir. Pencvīn yolu üzerinde Pāş-Arbēbā („arka A.") nâhiyesinde, Sür-kēv silsilesinin cenûbunda kâin ise de, Bāna'ye âit olan Çamparōv köyünü zikretmek lâzımdır.

Rawlinson, Mukrîlerin âile sayısını 12.000 olarak tahmin etmektedir ki, bu da takriben 100.000 nüfusa muâdildir. Bu rakam gâlibâ Bilbās, Bāna, Sakkız v. b.'larını içine almamaktadır. Savuç-Bulak *ḫukāmot*'inin I. cihan harbinden sonraki nüfusu 200.000'den aşağı olmamalıdır. Yerli olmayanlar: küçük sayıda iranlı vazîfeliler, Savuç-Bulak'ta, Bāna, Sardaşt ve battâ köylerde bir kaç yüz yahudi âile; Süryânîlerin kaybolmasının aksine Savuç-Bulak'ta bir düzine ermeni âilesi (1 kilise ile).

Din. Mukrîler sünnî şâfi'îdirler. Din işlerinde oldukça lâkayddırlar. Nakşbendî ve Kadirî tarîkatlerine mensûp şeyhler (*şayḫ*) bunların üzerinde şahsen büyük bir te'sir icrâ etmişlerdir.

Tarih. 1890'a kadar Tatavū'nun aşağı kolu üzerinde Taştepe'de keldanî dilinde çivi yazılı bir kitâbe var idi ki, sonraları kaybolmuştur. Belck (*Das Reich der Mannäer, Verhandl. Berl. Ges. f. Anthropologie*, 1894, s. 479—487)'a göre, bu kitâbe 812 ve 778 (m. ö.) tarihleri arasında hüküm sürmüş olan (C. F. Lehmann-Haupt, *Armenien einst und jetzt*, 1910, I, 632) Van (Kaide, Urartu) hükümdarı İşpuini'nin oğlu Menua tarafından dikilmiş idi. Bu âbide (çivi yazısı ile bilinen bütün kitâbeler arasında en şarkta olanıdır) Menua tarafından fetholunan Manneler (Minni) memleketinde Meşta şehrinin yerini göstermiş olmalıdır. Keldanî te'sirinin izleri, aynı zamanda, Rawlinson (*JRGS*, X)'un Şayṭān-ābād ve Savuç-Bulak ırmağının sol kıyısı üzerinde keşf ettiği su te'sislerine, yer altı geçitlerinde kayaya oyulmuş merdivenlerde de görülebilir. Âsûr hükümdarı Sargon, 714 (m. ö.)'teki meşhûr seferi esnâsında, Urmiye gölünün cenûbunda, Manneler arâzisini Allabria, Parsuaş, Zikirtu v. b. nâhiyelerini zikreder (Thureau-Dangin, *Une relation de la huitième campagne de Sargon*, Paris, 1912). Bununla berâber Parsuaş adının Persler (Pārsa) adı ile yaklaştırılması ve Gādir'in aşağı mecrâsında gösterilmesi henüz sâdece faraziyeden ibârettir.

Dikkate şâyân diğer bir âbide de Savuç-Bulak'ın şimâlinde İndirḳaş köyü civârındaki Faḳraḳa kaya mezarıdır. Bu mezarın ahemenîlerin mezarları ile benzerlikleri vardır (de Morgan); E. Herzfeld bu mezarı Medyalılara âit kabûl ettiği âbideler zümresine bağlıyor (Sarre-Herzfeld, *Iranische Felsreliefs*, 1910, s. 184; Herzfeld, *Chorāsān, Islām*, 1921, XI, 131). Batlamyus (VI, 2) tarafından sayılmış olan Medya şehirleri arasında, aynı arz dâiresi (38° 30') üzerinde iki yer vardır: Δαριαύσα (tûlü 87° 30') ve onun yanında Σίνχαρ (tûlü 88°); Rawlinson bu sonuncu yeri, Uşnū idarî bölgesindeki Singān ile aynı kabûl etmekte ve birincisi (Dārayavauşa?) ile *Şaraf-nāma* (nşr. Veliaminov-Zernof, I, 268)'de zikredilmiş olan Daryās arasında bir yakınlık kurmaktadır. Bununla berâber o Daryās'ın yerini bilmiyordu. Buna göre, bu tam yanında, bölgenin eski merkezi olarak tanınan bütün Şār-i Vērān bölgesine adını veren „metrûk şehir"in harâbelerinin bulunduğu bir köyün (İndirḳaş'ın şimâl-i garbîsinde, 3 km. mesâfede) ismidir.

De Morgan (IV, 283 yukarı Kīalū üzerinde büyük sayıda sun'î höyüklere işâret etmiştir. Lâhicān'da bunlardan 24 tâne vardır. Garū-Şinka geçidinin cenûb-i şarkîsinde bu bölgenin eski şehrinin harâbeleri görünmektedir. Daha aşağıda höyükler kaybolursa da, Ġolġatepe'de Mukrī ülkesinin merkezinde, çevresi 150 adım olan büyük bir tepe vardır. Morgan (*Miss. scient. IV, Recherches archéol.*, I, 9) onun tam yanında, Ḫalīl-dalīl'de demir çağına âit mezarlar buldu. Seyyâh Harris Bāna bölgesinde, Siāvma'nın civârında, höyükler („tepecikler") bulunduğunu, Siāvma halkının kendisine eski kıymetli mühürler, üstüvâne şeklinde mühürler v.b. sattığını kaydetmektedir. Bunların hepsi, Mukrī bölgesinin uzak bir devirden beri meskûn olduğunu ispat etmektedir.

İmparator Heraclius, 624'te Ḫusrav Parvēz'i tâkibi esnâsında, buradan geçmiş olmalıdır; Ker Porter Kereftū (Sayın-kale [b. bk.] civârında) mağaralarında grekçe bir kitâbe (Kaibel, *Epigr. Graeca*, Berlin, 1878, s. 512) buldu.

Nesturî patriği Mār Yabalāhā (1282—1317)'nın tarihi moğullar devrinde Savuç-Bulak arâzisindeki ticâretin ehemmiyetine şahâdet etmektedir. Bölgenin şimdiki yer adları şimâl-i şarkîden gelen türkler ile garpten gelen diğer kavimlerin çarpışmasını aksettirmektedir. Şarkî nâhiyelerde (Aḫtaçı, Bāhī, Turcān, Sakkız) türkçe isimler taşıyan köyler bulunmaktadır. Aynı şekilde bir kaç ta mogulca isme işâret edilebilir: Taraḳa, Tatavū (Mustavlī'de: Taġatū), Mār Yabalāhā tarihine (trc. Chabot, 1895, s. 151) göre, farsça Vakya (?)-rūd veya Raşīd al-Dīn (nşr. Quatremère, 297b)'e göre,

Zarîna-rûd denilen Caġatû. Buna mukabil, Tatavû ile Marâġa arasındaki vaktiyle Mukrîlere tâbi olan türk bölgeler bunların elinden çıkmıştır. Kurtak'ın garbında seyrek olarak sâmî (arâmî) isimler de bulunmaktadır: Dribḳa, Kōka, Nalōsa, Şmōla.

Kabîle asil-zâdeleri dâimâ garptan gelmiş olduklarını iddia ederler. Mukrîlerin başlıca kabilesi hakkında *Şaraf-nâma*'de kayıtlar vardır. Mukrî reisleri Şahrizûr'da yerleşmiş olan Mukrîya kabîlesinden çıkmış ve Bâbân aşîreti idârecilerinden ayrılmış olmalıdırlar. Türkmenler hânedanı devrinde (h. IX. asır) Sayf al-Dîn adında biri Çabuḳlu (türk kabîlesi?)'lardan Daryâs'ı aldı ve mâlikânesini şu nâhiyelerin ilhâkı ile genişletti: Dōli-Bārîk (Dōl Urmiye gölünün cenûb-i garbîsinde küçük bir nâhiyedir; Bārîk ise, hâlen Tatavû'nun ağzı civârında dağınık bir şekilde yaşayan bir kabîledir), Aḫtaçı, Ēl-Tamūr ve Suldūz. Bu zâtın hâkimiyeti altında birleşen kabîleler Mukrî adını aldılar. Oğlu ve halefi Şārim Şâh İsmâ'îl-i Şafavî'ye kafa tuttu ve 912'de İran kuvvetlerini mağlûp etti. Müteâkiben (918?) Sultan Selim'den himâye ve timar tevcihi talebinde bulundu. Şārim'in ölümü üzerine, emlâki Şâh Ṭahmasp'ın idâresini tanıyan yeğeni Rustam'in üç oğlu arasında taksim edildi. Alḳâş Mîrzâ'nın isyânı esnâsında, Sultan Süleyman onlara karşı, kendisine tâbî 'Amādîya, Hakkārî ve Brādōst beyliklerini harekete geçirdi, bunlar da Rustam'in oğullarını mağlûp ve katlettiler. Şārim'in torunu Amîra Beg I. Sultan Sulaymān'ın tevcih ile onlara halef oldu ve 30 yıl kabilesini ve Daryâs mâlikânesini idâre etti. Rustam'in torunu olan diğer bir Amîra, Safevîlerin yardımı ile, Amîra I.'nin halefi oldu. Şâh Muḥammed Ḫudâbanda'nın saltanatında vuku bulan karışıklıklar sırasında, Amîra Beg II. 991'de Sultan Murad III.'ın yanına geldi; Sultan Murad Bābān (Şahrizûr) vilâyetini ve Musul sancaġını onun mâlikânesine ilâve etti; Erbil ve Merâga'ya tâbî bâzı yerler de çocuklarına verildi. Van *mîr-i mîrân*'ının yardımları ile Merâga'da bulunan İran vâlisini mağlûp ve sultanın, kendisini paşa unvânı ile beyler-beyi tâyin ettiği bu bölgeyi yağma etti. Bununla berâber, irsî Daryâs mâlikânesi, kendisinden önce Bâbıâli ile anlaşmış olan yeğeni Hasan'a verildi. Amîra Paşa ile Hasan arasında bir harp patlak verdi, Hasan katledildi ve Sultan Mehmed III. (1003—1012) Dih-i- Ḫvārḳān (Merâga'nın şimâlinde D. Ḫarraḳān) kazâsını kardeşi Ulug Bey'e verdi. Bu arada türkler Tebriz'i almış idiler ve eyâletin umûmî vâlisi olarak tâyin edilmiş olan Ca'fer Paşa, Amîra Paşa'yı kendi nufûzu altına almak istedi. Amîra Paşa istemiyerek kabûl etti. Sonra Ca'fer Paşa onu İstanbul'a şikâyet etti ve Bābān, Musul ve Erbil sancakları Amîra'den alındı. Merâga, Amîra'nın yılda 15 *ḫarvār* („yük") altın verme mecbûriyeti ile Tebriz'e tâbî kılındı. Sonradan tasarruf altında bulunan yerler sâdece Daryâs'a inhisar etti. Bununla berâber, oğlu Şayḫ Ḥaydār, yeniden kendisi tarafından inşâ edilmiş olan eski Saru-Kurgan kalesinde hâlâ mevkiini muhâfaza ediyordu. Merâga halkı, bu komşuluktan hâsıl olan baskıları ileri sürerek, Tebriz umûmî vâlisi Hızır Paşa'dan Saru-Kurgan'ı Maḥmūdî aşîretine veren bir emir elde etti. Kale etrâfında harp başladı ve Amîra Paşa, düşmanlıklara son verdirmek için mūdâhele etmek mecbûriyetinde kaldı. 1005'e doğru baba ve oğul hâlâ şu kazâları ellerinde tutuyorlardı: Daryâs, (Miyān)-du-āb, Acarî ve Leylān (bu son ikisi Caġatû'nun sağ kıyısı üzerindedir); bir de bölgeleri ile birlikte şu kaleler: Tareḳa ve Saru-Kurgan.

Muahhar devir hakkındaki mûtalar az itimâda şâyândır. *Târîḫ-i 'ālam-ārā* müellifi İskandar Munşî Şâh 'Abbās'ın Mukrî ve Brādōstlara karşı yaptığı seferin şâhidi olmuştur. Daha yeni hâdiseler arasında şunlar anılabilir: 1880'de, bir emâret kurmak isteyen Şamdînânlı 'Ubaydullāh burayı istilâ etti. Bu vesîle ile Savuç-Bulak sünnîlerinin dinî reisi, şî'îlere karşı harp ilân etti ki, bu hâdise bilhassa Merâga etrâfında korkunç bir katl-i âma sebebiyet verdi. 1905'te Türkiye, türk-iran hudut hattını tanımayarak, Lāhicān'ı işgâl etti. Mehmed Fâzıl Paşa'nın erkân-ı harbiyesi önce Pasva'da yerleşmiş idi. 1914'te ingiliz ve rus temsilcilerinin de iştirâki ile hudut tesbit edildi; Ḳandîl boyunca devam eden eski hudut yeniden te'sis edildi. Birinci cihan harbi sırasında bütün bölge türkler ile ruslar arasında askerî harekâta sahne oldu.

Rawlinson Savuç-Bulak'ın arâzi teşkilâtını anlatmaktadır. Ona göre, Bābā-mîrî âileleri, çiftçilerin gelirinin 1/15'ini alıyorlardı. 1/10'i mültezimlere (*āġā*) gidiyor; 1/5'i de çiftçilere kalıyordu. Gelirin arta kalanı, işletme masraflarını ödemeğe yaramakta idi. Mâmafih bu usul tedricen kaybolmaktadır.

Bibliyografya: Ker Porter, *Travels in Georgia, Persia etc.* (London, 1822), II, 453—498; Monteith, *Journal of a tour through Azerbaidjan* (*JRGS*, 1833, III, 5—6); H. Rawlinson, *Notes on a Journey from Tabriz in 1833* (*JRGS*, 1840, X, son derecede mühim bir makale); Ritter, *Erdkunde* (1838), VIII, 393; (1840), IX, 586, 597, 603 v.d., 631, 807, 822, 940, 944, 1014,

1036; *Şaraf-nāma* (nşr. Véliaminof Zernof) Petersbourg, 1860, I, 279—296; (trc. F. B. Charmoy), Petersbourg, 1873, II, 135—153; Thielmann, *Streifzüge im Kaukasus* (Berlin, 1875), s. 321; Hurşid Efendi, *Seyâhat-nâme-i hudûd* (rus. trc. Gamazov), Petersburg, 1877; G. Hoffmann, *Auszüge aus syrischen Akten pers. Märtyrer* (*Abh. f. d. Kunde der Morgenlandes*, 1880, VII/3, 208—216); H. Schindler, *Reisen im nordwestlichen Persien* (*Z. G. Erd. Berl.*, 1883, XVIII, 341 v. dd.); de Morgan, *Miss. scient. en Perse, Études géogr.* (Paris, 1895), II, 1—44 (fotoğraf ve haritalar); W. B. Harris, *From Batum to Baghdad* (London, 1896), s. 162—233; S. G. Wilson, *Persian Life and Customs*, 2. tab. (London, 1896), 99—122; A. Billerbeck, *Das Sandschak Suleimania* (Leipzig, 1898); A. Iyas, *Sāuc-Bulāḳ* (*Donesenīya ross. konsul. predstav., izd. Minist. Torgovli*, 1914, nr. 38); E. Herzfeld, *Pāikūlī, Monuments and Inscriptions of the Early History of the Sasanian Empire* (Berlin, 1924).

(V. MINORSKY.)

SA'Y. SA'Y (A.), lugat mânası, „yürümek, çabuk yürümek, koşmak" olup, hacıların Mekke'de yerine getirdikleri dinî bir menâsikin adıdır. *'Umra* veya *ḥacc*'ı ifâ eden hacı, Kâbe etrâfındaki dönmelerini (*ṭavāf*) tamamlayıp, son bir defa olarak, Hacer-i esved'i öperek, Zemzem kuyusundan su içince, Kâbe hareminden Bāb al-ṣafā'dan, sol ayağı ile, çıkar; bu esnâda Kâbe için selâm sözleri söyler, sonra *sa'y* menâsikini yerine getireceğine dâir niyetini (*nīya*) gösteren sözler söyler. Kapıdan aş.-yk. 50 m. mesâfede bulunan ve al-Ṣafā' denilen yükseklige çıkar ve ayakta Kâbe'ye dönerek, elleri omuzları hizâsına kadar kaldırılmış, avucları göğe doğru çevrilmiş bir hâlde, burada duâ eder. al-Ṣafā' ile küçük bir tepe olan al-Marva arasında, iki tarafında evler ve dükkânlar bulunan geniş bir sokak, *al-mas'ā*, uzanır; hacı menâsikin gerektirdiği yürüyüşü burada ifâ eder. Hacı eski dere dibine (*masīl*) kadar, tabiî adımlar ile, iner; ikisi solda, Kâbe haremi boyunca, diğer ikisi karşıda bulunan dört sınır taşı buranın hudutlarını tahdit eder; burayı *harval* veya *ḥabab* denilen, *ṭavāf*'taki *ramal*'e benzeyen daha sür'atli bir gidiş ile, geniş adımlar ile, geçer. Sonra, tabiî adımlar ile, al-Ṣafā' gibi taş bir tâkın yerini gösterdiği al-Marva'ye varır ve aynı şekilde burada duâ eder. Böylece hacı dinî merâsimin yedi kısımdan birini yerine getirmiş olur, zîra yalnız bir yürüyüşün kâfî olduğunu kabûl eden bir fikir istisnâ edilir ise, müellifler *sa'y*'in yedi yürüyüşten mürekkep olduğunu ileri sürerler. Bundan sonra umûmiyetle saçların tamâmiyle kesilmesi veya kısaltılması ile, ehramdan çıkış gelir ki, bu da *mas'ā* üzerindeki berber dükkânlarının çokluğunu izâh eder.

Sa'y'in, *'umra* veya *ḥacc* hâricinde ifâ edilmesi mü'minin iyi, sevaplı hareketlerinden sayılan Kâbe etrâfında dönüşler (*ṭavāf*) gibi, mustakil bir dinî merâsim değeri yoktur. *Sa'y*, *'umra*'de veya gelişte (*ḳudūm*) veya toplu bir hâlde gidişte (*al-ifāża*) yapılan tavâfa bir ilâvedir; fıkıh âlimleri bunun aslî ehemmiyeti, farz veya sünnet oluşu husûsunda ittifak etmiş değillerdir. Akîde bunu ifâ eden mü'minden *ṭavāf* için istenilen dinî tam bir temizlik (*ṭahāra*) mecbûriyetini istememektedir.

Sa'y, sür'atli hareketli bir âni ile, *ṭavāf*'a ve 'Arafa ile Muzdalifa v. b.'ya benzeyen hareket hâlinde ifâ edilen bir ibâdettir. Şüphesiz eskiden ayrı bir ibâdet iken *ifāża*'nın 'Arafa ve Muzdalifa merâsimleri ile birleşmesi gibi, Kâbe'de yapılan ibâdetler ile birleşmiştir. İsâf ile Nā'ila adlı iki ulûhiyete ibâdetin bâtırası rivâyetlerde muhâfaza edilmiştir; bu da yalnız bir erkek ile bir kadının *ḥaram*'de zinâ işlediklerini, ilâhî gazab ile taş hâline getirildiklerini, sonra orada kendilerine tapıldığını hikâye eder. Sonra müslüman an'aneleri bunları, bir az dinlenmek için her biri bir tepeciğin üzerine oturmuş olan Âdam ile Ḥavvā hâline getirmiştir. Fakat ayrıca bu ibâdetin İbrāhīm ile ilgili ibâdetler halkasına sokulması için, bir az tereddüt ile, gayretler sarfedilmiştir: İbrāhīm'in terk ettiği ve İsmā'īl'in susuzluktan helâk olacağını gören Hācar, çılgın gibi, bir tepeden diğerine yedi defa koşmuştur; yahut Allaha ibâdet için *sa'y*'ı İbrāhīm çıkarmıştır ve sel çukurunun dibinde pusu kurmuş olan şeytanın elinden kurtulmak için, *harval* yürüyüşü ile yürümüştür.

Bibliyografya: Bk. madd. HACC ve KÂBE, buna ilâve olarak: Gaudefroy-Demombynes, *Le Pèlerinage de la Mekke*, s. 225—234, bilhassa Azraḳī, Ḳuṭb al-Dīn, İbn Cubayr, Nāṣir-i Ḫusrav, Muḥammed Ṣādiḳ, Batanūnī, Burkhardt v.b.'den naklen.

(GAUDEFROY-DEMOMBYNES.)

SA'Y. [Bk. SA'Y.]

SAYĀBİCA. [Bk. SEYÂBİCE.]

SAYDA. ṢAYDĀ', SİDON, Akdeniz kıyısında, Lübnan cümhûriyetinin cenûp bölgesinin merkezi olan şehir (45.000 nüfus). Eski adı Sidon olup, garp memleketlerinde de şehir bu isim ile tanınır.

Fenike'nin meşhûr ticâret şehri olan Sidon'un adı Tell Amarna mukavelelerinde geçer. Bununla berâber, arapların Ṣaydā' dedikleri bu şehir islâm âleminde ehemmiyetli rol oynama-

mıştır. Balāẕurī'ye göre, Yazīd b. Abī Sufyān tarafından kolaylıkla zaptedilmiştir. Rivâyete göre, bu fetihte öncü kuvvetlerini sonradan halîfe olan Mu'āviya sevk ve idâre etmiş idi. Bu hâdisenin 637 senesine doğru vukûa geldiği tahmin edilir. Arap coğrafyacıları Şaydā' hakkında az bilgi verirler. Burası idârî bakımdan Şam'a bağlı arâzi içinde zikredilir. Ḳudāma'ye göre, burası sözü geçen bölgenin askerî limanı idi. Muḳaddasī buranın müstahkem bir mevkî olduğunu da söyler. İbn Ḫurdāẕbeh Antakya'dan Gazze'ye giden yolun bu şehirden geçtiğini kaydeder. İbn al-Faḳīh'e göre, Şaydā' en fazla takdire lâyık şehirler, en asîl eyâletler içinde sayılıyordu. Muhtemel olarak, bu hüküm sâdece edebî bir an'aneye dayanır, Muḳaddasī halkın konuştuğu dilin pek „çirkin" olduğunu söyler.

Ancak haçlılar devrinde Şaydā' daha fazla göze çarpan bir durum arzetti. Haçlılar arapların Şaydā' adını Sagitta (Sagette, Sayette)'ya çevirdiler. Yāḳūt'a göre, şehre İrbil de denilmiş olmalıdır. Haçlı vekayi-nâmelerine göre, şehir 1107'de kuşatmadan ancak bir mıkdar para ödemekle kurtuldu. Bir arap kaydına göre, Baudouin 501 (1107/1108) senesinde, donanması Mısır gemileri tarafından mağlûp edilip, Şam'dan gelen bir müslüman ordusu da muhâsaradakilerin yardımına koştuğu zaman, geri çekilmiştir. Frank rivâyetlerine göre, Şaydā' 19 kânûn I. 1111 (İbn al-Aṯīr'e göre, 20 cemâziyelevvel 504 = 4 kânûn I. 1110'a tekabül eder) tarihinde haçlıların eline geçti. Kuşatma 47 gün sürmüş idi. Deniz tarafında 60 Norman ve Venedik gemisi şehri kuşatmış, kara tarafından da Kudüs'ten gelen Baudouin Şaydā' üzerine yürümüş idi. Şehir, müsâit şartlar ile, teslim oldu. Bu şartlara önce riâyet edildi ise de, daha sonra Baudouin halka 20.000 dinar vergi yükledi. Bu vergi şehrin refâhını mahvetti. 1187'de Ṣalāḥ al-Dīn şehri geri aldı (İbn al-Aṯīr'e göre, 21 cemâziyelevvel 583, yânî 30 temmûz 1187). Haçlılar döğüşmeden şehri terketmişlerdi; Ṣalāḥ al-Dīn, istihkâmların büyük bir kısmını yıktırdı. Şaydā'da müslümanlar ile haçlılar arasında teşrin I. 1197 (zilhicce 593)'de şiddetli bir savaş oldu ve geceye kadar sürdü ise de, kat'î bir netîce vermedi. Daha sonra al-Malik al-'Ādil geri kalan tahkimâtı da yıktırdı. 625 (1228)'te Şaydā' haçlılar tarafından yeniden işgâl ve tahkim edildi. Daha sonra, 1249'da, Ayyūb tarafından geri alındı. 1253'te Fransa kıralı Louis IX. bu şehri zaptederek, tahkim etti. 1260'ta moğullar burada tahribat yaptılar; aynı sene Templier şövalyeleri şehri ele geçirip, 1291'e kadar, burada kaldılar. Nihâyet 1291'de müslümanlar burayı zaptettiler ve al-Aşraf bütün tahkimâtı yerle bir etti. XVII. asır başlarında dürzî emîri Faḫr al-Dīn (1595—1634) şehri büyük ölçüde imâr etti. Yaptırdığı müstahkem saray harap olmuşsa da, avrupalı tâcirler için inşâ ettirdiği çarşı „Ḫān fransāvī" adı ile hâlâ mevcuttur. Aynı şahıs, Şaydā' limanının türk donanmasına üs hizmetini göreceğinden korkarak, Mısır limanı denilen cenûp limanını kullanılmaz hâle getirdi. 1791'de Cezzâr Aḥmed Paşa fransız tâcirlerini şehirden kovdu. 1840'ta ingiliz ve Avusturya harp gemileri, mısırlılara karşı, Şaydā'yı topa tuttular.

Bugünkü şehir, eski Sidon'un yerinde bulunmakla berâber, son yıllara kadar, içeriye doğru eskisi kadar yayılmamıştır. Kıyı önünde bir yarım-ada uzanır ki, şimdi kullanılmaz hâlde bulunan büyük cenûp limanı ile daha küçük olmakla berâber, ufak gemiler tarafından hâlâ kullanılan şimâl limanını bu yarım-ada korur. Bu liman dalgalara karşı kaya çıkıntıları ile de korunur. Medhali yakınında karaya bir taş köprü ile bağlı küçük bir ada (Ḳal'at al-baḥr), daha ötede, şimâl-i garbîde daha büyük bir ada (el-Cezīre) bulunur. Şehrin cenûbunda, sun'î bir tepe üzerinde de, Ḳal'at al-Mu'ezze vardır. Şehrin ulu câmii evvelce Saint-Jean şövalyelerinin kilisesi idi. Abū Naḫla câmii de Saint Michel kilisesi idi. Küçük eda üzerinde Saint Louis şatosunun harâbesi bulunur ki, 1840 bombardımanı ile kısmen tahrip edilmiştir. Birinci cihan harbinde, Şaydā' teşrin I. 1918 başlarında, ingiliz kuvvetleri tarafından işgâl, daha sonra fransızlara terkedildi ve Lübnan cümhûriyeti hudutları içine girdi. O sırada 12.000 kadar tahmin edilen nüfusunun 7.000 kadarı müslüman ve metâvalîler, 2.000'i rum katolik kilisesi mensûbu hıristiyan ve marûnî idi ve 600 kadar da mûsevî var idi. Bu şehirde Roma katolik kilisesi, Amerikan dinî hey'eti ve mûsevî teşekküllerinin burada tahsil ve terbiye müesseseleri var idi. Şehir, kara tarafından, içinde portakal, limon, nar, incir, bâdem ve armut ağaçları bulunan büyük bahçeler ile kuşatılmıştır. Ticâreti mahdut olup, ipeği az makbuldür. Üzüm, hububât, pamuk ve mazı ihrâc edilir.

1921'de al-Fārābī'nin *Kitāb iḥṣā' al-'ulūm* adlı kitabının ilk defa Şaydā'da *'Irfān* adlı mecmûa tarafından basılmış olması buranın fikir seviyesini gösterebilir.

al-Nābiġat al-Ẕubyānī (nşr. Ahlwardt, I, 6) tarafından zikredilen Şaydā' şehrini Ḥavrān'da aramak icâp eder.

Bibliyografya: al-Balāẕurī, *Futūḥ* (nşr. de Goeje), s. 126; de Goeje, *BGA* bk. *fihrist*, mad *Ṣaydā'*; İbn al-Aṯīr, *Kā-*

(nşr. Tornberg), *fihrist*; Yâḳût (nşr. Wüstenfeld), III, 439 v. dd.; Gildemeister (*ZDPV*, VIII, 23 v.d.); Baedeker, *Palästina and Syria*; Lortet, *La Syrie d'aujourd'hui* (1884), s. 94 v. dd.; G. le Strange, *Palestine under the Moslems* (London, 1890), bk. *fihrist*; [Kâtib Çelebî, *Cihan-nümâ* (İstanbul, 1145), s. 587; müellif Şam eyâletine bağlı bir sancak olan Ṣaydâ' livâsının o sırada iltizâm ile bir paşa elinde bulunduğunu, Akkâ ve Beyrut'un da buraya tâbî olduğunu, Şam'dan iki menzil mesâfede olan Şaydâ'da ipek v.b. ticâreti ile meşgûl bir kaç frenk tâciri bulunduğunu kaydeder; Evliyâ Çelebî, *Seyâhatnâme* (İstanbul, 1935), IX, 425—428; *Sâlnâme-i vilâyet-i Beyrut*, 1310 (kasabanın nüfusunu 10.735 olarak verir: 8.287 müslüman, 2.448 gayr-i müslim); *Beyrut vilâyeti*, I, *Cenûp kısmı* (Beyrut, 1335), s. 311—328 (Osmanlı idâresinin son senelerinde Şaydâ' hakkında geniş mâlûmat verilir; şehrin nüfusu: 14.167 ve bunun 11.398'i müslümandır)].

(P. SCHWARZ.)

[Bu madde METİN TUNCEL tarafından tamamlanmıştır].

SAYF. [Bk. SEYF.]

SAYF AL-DAVLA. [Bk. SEYF-ÜD-DEVLE.]

SAYF AL-DİN. [Bk. SEYF-ÜD-DİN.]

SAYFÎ. [Bk. SEYFÎ.]

SAYḤÂN. [Bk. SEYHAN.]

SAYḤÛN. [Bk. SIR-DERYA.]

SAYIN-KALE. SAYIN-ḲAL'A, cenûbî Azerbaycan'da, Caġâtû nehrinin sağ sâbilinde, küçük bir şehir ve bir idâre bölgesi. İdârî bölge cenûpta Caġâtû'nun kollarından biri olan Sâruḳ nehrinin bir az ötesine geçmektedir. Şimâlde Âcarî bölgesi, şarkta Ḫamsa eyâleti ile hudutlanır. Bu ismin ilk kısmı *say-* ile ilgilidir. Bu bölge bir türk kabilesi olan Afşarlar ile meskûndur; fakat bunların bir kısmı, Fatḥ-'Alî Şâh'ın XIX. asrın başında Şîraz'dan getirttiği Lûr menşe'li Çârdavrî (Çârdovlî) kabîlesine yer vermek için, Urmiye'ye hicret etmek zorunda kalmıştır (Çârdavr bölgesi Şedmere veya Seymerre civârındadır). Çârdovlî'lerin reisi Maḥmûdcık'ta oturmakta olup, yanında 5.000 kişilik bir kuvveti var idi. Sayın-Ḳal'a şehrinin 2.500—3.000 nüfusu ve küçük bir pazarı var idi. Şehir 1830 yılında Şeyḫ 'Ubeyd Allâh idâresindeki kürtlerin hücûmu ile tahrip edilmiştir. Şehirde eskiden İran askerî birliği bulunuyor ve Caġâtû vâdisinden Azerbaycan'a giden yolu muhâfaza altında tutuyordu. Sayın-Ḳal'a'nın Afşar bölgesinde Ker Porter (*Travels*, II, 538—552; Ritter, IX, 816) tarafından tasvir edilen ve içinde yunanca kitâbe bulunan Ḳereftû mağaraları ile Taḫt-i Sulaymân (eski Gazaka, arap. al-Şîz; krş. Marquart, *Ērānšahr*, s. 108) bulunmaktadır. İçinde yüzen adası ile Çamlı-göl de buradadır (Bâderlî köyü yanında). Afşarların bir kısmı *Ahl-i Ḥaḳḳ* [bk. mad. 'ALÎ İLÂHÎ] mezhebine dâhildir; bunların mahallî reisleri Th. Bent zamanında Nazar-Bâbâ ile Gencâbâd'da otururlardı (krş. V. Minorsky, *Notes sur la secte des Ahlî Ḥaḳḳ*, *RMM*, XL—XLI, 1920, s. 53, 76).

Bu Sayın-Ḳal'a şehri Sulṭâniya'nın şarkında ve Abhar ırmağı yanındaki aynı ismi taşıyan ve XIV. asırda Mustavlî tarafından zikredilen başka bir kale ile karıştırılmamalıdır; bk. G. le Strange, *The Lands of the East. Caliph.*, s. 222.

Bibliyografya: H. Rawlinson, (*JRGS*, 1841, X 40); H. Schindler (*ZG Erdk. Berl.* 1883, XVIII, 327); Th. Bent, *Scotch Geogr. Magazine*, 1890, s. 91); A. F. Stahl (*Petermanns Mitteilungen*, 1905, s. 33; bölgenin bir haritası ve yer-altı servetleri hakkında kayıtlar ile); Jackson, *Persia Past and Present*, s. 121 v. dd.

(V. MINORSKY.)

SAY'ŪN. [Bk. SEY'ÛN.]

SAYYİD. [Bk. SEYYİD.]

SAYYİDA NAFİSA. [Bk. NEFİSE.]

SEÂLİBÎ. AL-ŞA'ĀLİBÎ, üç müellifin nisbesi.

1. ABÛ MANṢÛR 'ABD AL-MALİK B. MUḤAMMED B. İSMÂ'ÎL, V. (XI.) asrın en velûd müelliflerinden biridir. Hayâtı hakkında Nîşâpûr'da 350 (961)'de doğduğu ve 429 (1038) tarihinde öldüğünden başka bir şey bilmiyoruz [„Tilki derilerinden kürk diken kürkçü" mânasına gelen nisbesi izâh edilirken, onun kürkçülük yaptığı için, bu nisbeyi aldığı söylenir (bk. msl. İbn Ḫallikân, *Vafayât*, Kahire, 1948, II, 352). İlim ve edebiyatın himâye ve teşvik gördüğü bir devir ve muhitte yetişen al-Ṣa'ālibî, muâsırları Abû Bakr al-Ḫvârizmî [b. bk.] ve Badî' al-Zamân al-Hamadânî [b. bk.] yanında, zamanının en ehemmiyetli simâlarından biridir. Eserlerinde bir âlim olduğu kadar bir öğretici ve bir edebiyat muallimi hüviyeti aksettiren müellifin muhitinde bulunduğunu bildiğimiz emîr ve vezirlerin çocuklarına hocalık ve bilhassa Nîşâpûr medreselerinden birinde müderrislik yaptığı düşünülebilir. Eserlerinden bâzılarını ithâf ettiği şahsiyetler arasında Me'mûnîlerden Ḫvârizmşâh Abu 'l-'Abbâs Ma'mûn (hukûmet yılları: 309—407=1008—1017, bk. *IA*, V/I, 264; VII, 701), gazneli Sultan Maḥmud'un kardeşi emîr Ṣâḥib al-Cayş Abu 'l-Muẓaffar Naṣr b. Nâṣir al-Dîn Sebüktigin (ölm. 411), Nîşâpûr reisliğini devamlı olarak ellerinde tutan Mîkâlîler (bu âile için bk. H. Ritter,

Die Geheimnisse der Wortkunst (*Asrār al-balāġa*) *des 'Abdalqāhir al-Curcānī*, s. 27—32; Bayḥaḳī, *Tārīḫ-i Mas'ādī*, nşr. Sa'îd Nafisî, Tahran, 1332 ş., III, 969—1009)'den Amîr Abu 'l-Faẓl 'Ubayd Allāh b. Aḥmed al-Mîkālî (ölm. 436=1045) vardır. Ayrıca eserlerinde bunlar ve devrin başka ileri gelenleri ile münâsebetlerine dâir pek çok kayda tesâdüf olunur].

Seleflerinden intikal eden bilgileri işâret etmekte titizlik göstermeden ve çok defa kendi bilgilerini sık-sık tekrarlayarak, iktitaf sûretiyle vücûda getirdiği çok sayıdaki eserleri bilhassa kendi devrindeki şiirden ve belâgatten bahseder.

En tanınmış ve bizim için en mühim eseri (zeyilleri ile birlikte) al-Ṯa'ālibī'nin kendi nesli ve bir evvelki neslin edip ve şâirlerine dâir en mühim kaynaklardan biri olan *Yatîmat al-dahr fî maḥāsin ahl al-'aṣr*'dır. [Müellif bu eserini h. 384'te bitirmiş ve sonra 402—407 yılları arasında ona son şeklini vermiş olmalıdır (bk. 'A. İḳbāl, *Tatimma* neşri mukaddimesi, I, 4)]. Eserde bahsedilen şahıslar memleketlerine göre tasnif edilmişlerdir. *Yatîma*, esâs itibâriyle, çoğu zaman hâl tercümesine dâir kısa bilgiler ihtivâ eden bir şiir dergisidir. Bu tarz eserlerin çoğunda olduğu gibi, al-Ṯa'ālibī'nin eseri de farklı şekillerde yayılmıştır; bu husus Yâḳūt (*Irşād*, II, 320)'tan anlaşılmaktadır. Yâḳūt, Kahire'de bizzat müelliften Ya'ḳūb b. Aḥmed b. Muḥammed'e intikal etmiş bir nüshada okuduğu bir fıkradan bahseder ki, bu umûmiyetle yayılmış bulunan metinde bulunmadığı hâlde, Şam baskısında (III, 33) bulunmaktadır. Eserin Pertsch, *Verz. der ar. Handss. za Gotha*, nr. 2127; *G A L*, I, 284; *Suppl.*, I., 499'da zikredilen yazma nüshalarına Üniv. kütüp., nr. AY 662, 742 (2. kısım), Lâleli kütüp., nr. 1959 (569'da istinsâh edilmiştir), Kara Çelebî-zâde kütüp., nr. 316 (589'da istinsâh edilmiştir, noksan), Pertev Paşa kütüp., nr. 449, Râgıb Paşa kütüp., nr. 1222 nüshalarını ilâve etmek lâzımdır. *Yatîma* iki defa basılmıştır (Şam, 1304; Kahire, 1934); ayrıca Mavlavî Abū Mūsā Aḥmed al-Ḥaḳḳ tarafından bir fihristi neşredilmiştir: *Fā'idat al-'aṣr, a comprehensive Index of Persons, Places, Books . . . referred to in the Yatîman al-Dahr, the famous Anthology of Tha'ālibī*, Kalküte, 1915 (*Bibl. Ind., NS*, nr. 1215). Bizzat müellif, bu eserine aş.-yk. aynı tertip ile, *Tatimmat al-Yatîma* adlı bir zeyil yazmıştır. Paris, Bibl. Nat. nr. 3308 nüshasına istinâden neşredilen (nşr. 'A. İḳbāl, Tahran, 1353 ş.) bu eserin muhtelif nüshaları bâzı kataloglarda *Ẕayl al-Yatîma*, *al-Badr* gibi adlar ile zikredilir (bk. *G A L*, *Suppl.*, I, 499 v.d.). Bununla berâber eserin adı *Tatimmat al-Yatîma* şeklinde eski müelliflerden bâzıları tarafından kaydedildiği gibi (bk. *G A L*, *Suppl.*, göst. yer.), bu müellifin ön sözünde de açıkça geçmektedir (*Tatimma*, I, 2). Eserin yazmaları *G A L*, *Suppl.*, göst. yer 'de zikredilmiştir. Ayrıca bir nüshası Esad Efendi kütüp., nr. 2952/2'de bulunmaktadır. *Yatîmat al-dahr*'in verdiği malzeme itibâriyle kısmen *Tatimma* ile birleşen diğer bir zeyli al-Bāḫarzî (b. bk.; ölm. 467=1076)'nin *Dumyat al-ḳaṣr*'ıdır. [Kısmen basılmış olan (Halep, 1349) bu eserin yazmaları için *G A L*, I, 252; *Suppl.*, I, 446'dan başka bk. H. Ritter, *ayn. eser.*, s. 4]. Şiirleri mevzûlara göre ayrılmış bölümlerde toplayan bir başka dergisi *K. Aḥsan mā sami'tu*'dur ki, bunun Köprülü kütüphânesindeki nüshası (nr. 1197, bk. O. Rescher, *M S O S As.*, IV, 164), Kahire'de Hidiviye kütüphânesinde bulunan bir yazmasına istinâden basılan (Muḥammed Efendi Ṣâdiḳ 'Anber'in tashih ve açıklamaları ile, Kahire 1324) nüshadan daha geniş olup, O. Rescher tarafından almancaya tercüme edilmiştir (*et-Ta'ālibî*, cüz 3, Leipzig, 1916). Bu kitabın zeyli mâhiyetinde yazılmış bulunan *K. Man ġāba 'anhu 'l-muṭrib*'in müellif hattı ile yazılmış nüshası Lâleli kütüphânesindedir (nr. 1946, bk. Rescher, *M O*, VII, 105, bundan istinsah edildiği kayıtlı bir nüsha için bk. Üniv. kütüp., nr. AY 1327). Bu eser *al-Tuḥfat al-bahiya* (İstanbul, 1302, s. 230—294) içinde ve Beyrut'ta (1309) neşredilmiş, O. Rscher tarafından almancaya çevrilmiştir (*M O*, XVII, 31—198; XVIII, 81—109). Yine bunlar gibi, şiir dergisi hâlinde, fakat çok defa şâirlerin adlarını zikretmeden *K. Ḫāṣṣ al-ḫāṣṣ* (Kahire, 1326; Tunus, 1293) ve *K. Ṭarā'if al-ṭuraf* (yazmaları için bk. *G A L*, *Suppl.*, I, 502) elimizdedir. Yine bu tarz eserlerinden olan *K. al-Muntaḫal* veya *Kanz al-kuttāb*'da husûsiyetle kâtipler için 250 şâirden seçilmiş 2.500 parça toplamıştır (bk. Flügel, *Die ar . . . Hdss. der K. K. Hofbibliothek zu Wien*, nr. 242. diğer yazmaları için bk. *G A L*, I, 286, *Suppl.*, I, 501, bir nüshası Üniv. kütüp., nr. AY 4123). Bu kitaba türk şâiri Lâmiî (ölm. 938=1532) bir şerh yazmıştır (bk. Toderini, *Lit. Turch.*, II, app. XXXIV). Burada, onun meçhul bir müellifin *Mu'nis al-udabā'* adlı dergisindeki şiirleri nesre çevirmek sûretiyle Ḫvârizm şâh Abu 'l-'Abbās 'ın emri ile te'lif ettiği *Naṣr al-naẓm va ḥall al-'iḳd min muḫtār al-şi'r allaẕî yaştamil 'alayhi 'l-kitāb al-mutarcam bi-Mu'nis al-udabā* adlı kitabı da zikredilmelidir (yazmalar için bk. *G A L Suppl.*, I, 501; ayrıca Yeni-câmi, nr. 1188, 634 h. tarihli; baskıları Şam 1300, Kahire 1317).

Eserlerinin ikinci bir kısmı kolayca okunmak için yazılmış kitaplardır. Aynı zamanda bunlarda her türlü faydalı bilgiler ve tarihî fıkralar bulunmaktadır. Bunlardan *K. Laṭā'if al-ma'ārif* (nşr. P. de Jong, Leiden, 1867 ve İbrâhim al-İbyārî, Ḥasan Kāmil al-Ṣayrafî, Kahire, 1379/1960), *K. al-Farā'id va 'l-ḳalā'id* veya *K. al-'Iḳd al-nafîs va nuzhat al-calîs* (Kahire, 1317, *Naṣr al-naẓm*'ın kenarında; 1324, 1327; eserin oldukça eski bir yazması, Üniv. kütüp., nr. AY 76'dır; yine aynı kütüphânede nr. AY 2629 ve Hamidiye, nr. 1447/34'te birer nüshası vardır); *K. al-Mubhic* veya *al-Mubahhic*, Kahire, 1324; eserden seçilmiş bâzı parçalar hâlinde ve *Arba' rasā'il muntaḫaba min mu'allafāt... al-Ṣa'ālibî* içerisinde İstanbul, 1301; eserin *G A L*, I, 286, *Suppl.*, I, 501'de gösterilen yazmalarına Esad Efendi kütüp., nr. 3630/4 ve Yeni-câmi kütüp., nr. 1188 nüshalarını ilâve etmelidir) ve mekteplere mahsûs *adab*'in eski mevzûlarından olan eşyânın medib ve zemmi hakkındaki Ḫvârizmşâh Abu 'l-'Abbâs Ma'mûn'a ithâf ettiği *K. al-Laṭā'if va 'l-ẓarā'if* (veya *al-Ẓarā'if va 'l-laṭā'if*) *fî madḥ maḥāsin al-aşyā' va ażdādihā* ile *Yavāḳît al-mavāḳît al-şay' va ẓammih* adlı iki eseri vardır (bunların yazmaları ve basmaları için bk. *Cat. codd. ar. bibl. ac. Lugd. Bataviae*, nr. 455, *G A L*, I, 286, *Suppl.*, I, 501, ikinci eserin bâzı yazma nüshaları Üniv. kütüp., nr. AY 608, Şehid Ali Paşa kütüp., nr. 2025, Es'ad Efendi kütüp., nr. 3628/11, Reis-ül-küttâb, nr. 1161/1, Yeni-câmi kütüp., nr. 990/2'de bulunmaktadır). Bu iki eser mechul bir müellif (Leiden, nr. 456) ve aynı şekilde Abū Naṣr Aḥmed b. 'Abd al-Razzāḳ al-Maḳdisî tarafından birbirine ilâve edilmek sûretiyle birleştirilmiştir ki, bu eser birincisinin adı altında 1282'de, Bagdad'da, taş-basması sûretiyle neşredilmiş, *Camā'a fî mā bayna kitābay al-Ṣa'ālibî*... adı ile, Bulak (1296)'ta, Kahire (1275, 1300, 1307, 1310)'de basılmıştır (yazmaları *G A L*, *Suppl.*, I, 501'de gösterilen bu eserin bir nüshası da Es'ad Efendi kütüp., nr. 3630/1'de bulunmaktadır). Nihâyet *Ġurar al-balāġa va durar al-faṣāḥa* veya *Ġurar al-balāġa fi 'l-naẓm va 'l-naṣr* veya *K. al-La'ālî va 'l-durar* (isminde görülen başka küçük farklar ve yazmaları için bk, *G A L*, I, 285; *Suppl.*, I, 500)'i zikretmek gerekir.

Bunlardan başka o bir çok darb-ı mesel, vecîze ve mesel hukmüne girmiş beyitlerden vücûda getirilmiş dergiler tertip etti ki, bunlardan önce *K. al-Tamṯîl* (veya *al-Tamaṯṯul va 'l-muḥāżara fi 'l-ḥikam va 'l-munāẓara* veya *Ḥilyat al-muḥāżara va 'unvān al-muẕākara va maydān al-musāmara*, Paris, nr. 5914, veya *K. al-maḥāsin va l-ażdād*, Selim Ağa kütüp., nr. 989; yazmaları *G A L*, I, 286; *Suppl.*, I, 501'de gösterilmiştir; ayrıca Es'ad Efendi, nr. 2550/1, Kara Çelebî-zâde, nr. 312, Üniv. kütüp., nr. AY 1319 ve Konya, Yusuf Ağa kütüp. nr. 4902, 587 tarihli nüshaları vardır; *Arba' rasā'il*...'de bâzı parçaları neşredilmiştir, İstanbul, 1301)'yı, ayrıca *K. Aḥāsin kalim al-nabî va 'l-ṣaḥāba va 'l-tābi'în va mulāk al-cāhiliyya va mulūk al-islām va 'l-vuzarā' va 'l-kuttāb va 'l-bulaġā' va 'l-ḥukamā' va 'l-'ulamā'* (yazmaları için bk. *G A L*, I, 286; *Suppl.*, 501; J. J. Ph. Valeton tarafından kısmen neşredilmiştir: *Ṯa'ālibî syntagma dictorum brevium et acutorum*, Leiden, 1844)'yı yazdı; sonra bunu daha hacimli bir eserin *K. al-I'cāz va 'l-îcāz* (*Ḫams rasā'il*, İstanbul, 1301 içinde basılmış, İskandar Āṣaf tarafından neşredilmiştir: Kahire, 1897)'ın içine aldı. Bu nevî eserleri arasında *K. Laṭā'if al-ṣaḥāba va 'l-tābi'în* (nşr. P. Cool; *Selecta e Thaalebii libro facetiarum*, bk. Roorda, *Grammatica arabica*, Leiden, 1835)'i ve Cheikho tarafından *al-Maşrik* (V, 831—834)'te neşredilen bir başka darb-ı meseller meemûası vardır. al-Ṣa'ālibî bir de *Mu'nis al-vaḥîd* adlı bir *adab* kitabı te'lif etmiştir (bk. *G A L*, *Suppl.*, göst. yer.), Flügel 'in *Der vertraute Gefährte des Einsamen* (*Muḫtaṣar min K. Mu'nis al-vaḥîd fi 'l-muḥāżarāt li 'l-Ṣa'ālibî*, Wien, 1829)'de neşrettiği eser Rāġib al-İṣfahānî 'nin *Muḥāżarāt*'ının bir parçasından başka bir şey değildir (bk. Gildemeister, *Z D M G*, XXXIV, 171). Ahlâk ve siyâsete dâir *Sîrat al-mulūk* veya *Kitāb al-mulūkî* adlı bir eser kaleme almıştır (bk. *Kaşf al-ẓunūn*, nşr. Flügel, nr. 7343, krş. *Sirāc al-mulūk*, British Museum, Or. 6368=*Dl.* 64, *Ādāb al-mulūk*, Es'ad Efendi, nr. 1808). Buna benzer bir kitabı da *Tuḥfat al-vuzarā'* (bk. *G A L*, *Suppl.*, I, 501; krş. *Kitāb al-vuzarā'*, Gotha, nr. 1886)'sıdır. *Adab*'e dâir daha az ehemmiyetli eserleri arasında *K. Mir'āt al-murā'āt va a'māl al-ḥasanāt* (Kahire, 1898, 1318, yazmaları için bk. *G A L*, *Suppl.*, I, 500) ve *K. Bard al-akbād fi 'l-a'dād* (*Ḫams rasā'il* içinde, İstanbul, 1301; yazmaları için bk. *Suppl.*, I, 501, ayrıca Es'ad Efendi, nr. 3630/3)'ı vardır.

Eserlerinin üçüncü bir kısmı da, dar mânası ile, lisâniyâta dâir çalışmalarını ihtivâ eder. Bunlardan en meşhûru genç yaşında kaleme aldığı ve önce *Şams al-adab fi 'stimā' al-a'rāb* adını verdiği müterâdif kelimelere dâir eseridir. Bu eser *Asrār al-luġat al-'arabîya va ḫaṣā'iṣihā* adını taşıyan ve dar mânası ile, müterâdif kelimelere tahsîş edilmiş bir bölüm ile *Macārî kalām al-'arab bi rasāmihā va sunanihā va mā yata'allaḳu bi 'l-naḥv*

va 'l-i'rāb minhā va 'l-istinşād bi 'l-Ḳur'ān 'alā akşarihā veya *Sirr al-adab fī macārī kalām al-'arab* adlı ikinci bir kısmı ihtivâ ediyordu. Bu ikinci kısım Aḥmed b. Fāris'in *K. Fiḳh al-luġa*'sından ekseriyâ kelimesi kelimesine aynen alınmıştır (eserin bu eski şeklinin yazmaları için bk. *G A L, Suppl.*, I, 500). al-Ṣa'ālibī, daha sonra, bunun birinci kısmını *Fiḳh al-luġa* adı ile ayrı bir kitap hâline getirmiştir ki, eser asıl şöhret ve rağbetini bu şekli ile kazanmıştır (bk. *Prooemium et specimen lexici synonymici arabici Atthalibi*, notlar ve açıklamalar ile nşr. J. Seligmann, Upsala, 1863; Fleischer, *Kleine Schriften*, III, 152 — 166 ve Paris, 1861, nşr. R. Daḥdāḥ, Kahire, 1357/1938, nşr. Muṣṭafa al-Şaḳḳā', İbrāhīm al-İbyārī ve 'Abd al-Ḥāliẓ Şalaṭī; eserin başka baskıları ve yazmaları için bk. *G A L*, I, 285; *Suppl.*, I, 500, burada gösterilen yazmalardan başka İstanbul kütüphânelerinde pek çok nüshası vardır). *Fiḳh al-luġa*'nın Kahire, 1284 ve 1325 baskılarında eserin ilk şeklinin ikinci kısmı da *Sirr al-'arabiya fī macārī kalām al-'arab va şilatihā va 'l-istişhād bi 'l-Ḳur'ān 'alā akşarihā* adı ile neşredilmiş, ayrıca taş-basması sûretiyle, al-Maydānī'nin *al-Sāmī fī 'l-asāmī*'si ile birlikte, Tahran'da basılmıştır. Yine bu kısmın, ayrı olarak, nüshalarına çok tesâdüf edilmektedir. *Fiḳh al-luġa* meçhul bir müellif tarafından, 742 (1341)'ye doğru, *Naẓm Fiḳh al-luġa* adı ile manzûm hâle getirilmiştir (Leiden, nr. 67; bk. Weijers, *Orient.*, I, 360 v.d.). Müellifin *Lubāb al-ādāb* adlı ve üç kısımdan ibâret bir başka eserinin (bk. *Suppl.*, I, 502'de gösterilen nüshalar ve ayrıca Üniv. kütüp., nr. AY 6900, bu nüsha h. 679'da 500 tarihli eski bir nüshadan istinsâh edilmiştir) *Asrār al-luġa va cavāmi'uha va ḫaṣā'iṣuhā* başlığını taşıyan birinci kısmı da yine *Fiḳh al-luġa*'dan başka bir şey değildir.

H. 400'de al-Ṣa'ālibī, Nîşâpûr'da, bilhassa mecâzı nazar-ı itibâra alarak, belâgate dâir bir el kitabı te'lif etmiştir ki, bu Ḫᵛārizmşāb Ma'mūn b. Ma'mūn'a ithâf ettiği *K. al-Nihāya fī 'l-ta'rīż va 'l-kināya*'dir (bâzı nüshalarda *al-Kifāya fī 'l-kināya*, *al-Kināya va 'l-ta'rīż* v.b. adı ile, mevcût yazmaları için bk. *G A L*, I, 285; *Suppl.*, I, 500, ayrıca Es'ad Efendi kütüp., nr. 3542; bu eser, son adı ile, Mekke'de 1301'de, al-Curcānī'nin *al-Muntaḫab min kināyāt al-udabā' va işārāt al-bulaġā'*'sı ile birlikte ve müntehabât süreti ile *Arba' rasā'il*, İstanbul 1301'de basılmıştır). Bu tarz eserlerinden biri de Abu 'l-Muẓaffar Nâşır b. Nāşir al-Dīn Sebüktigin'e ithâf ettiği *K. Acnās al-tacnīs* (*G A L*, I, 285; *Suppl.*, I, 500'de zikredilen nüshalarından başka Üniv. kütüp., nr. AY 742/2, Yeni-câmi, 1188/4)'idir. Eserlerinden *K. Siḥr al-balāġa va sirr al-barā'a* arapça zarif ibârelerden müteşekkil bir mecmuadır (yazmaları için bk. *G A L*, I, 285; *Suppl.*, I, 500, ayrıca Üniv. kütüp., nr. AY 753; Reisül-küttâb, nr. 815; Şehid Ali Paşa, nr. 218; Es'ad Efendi, nr. 3542/34: *Muḫtār min Siḥr al-balāġa*; eser basılmıştır: Kahire, Şam, 1350; ayrıca eserden seçilmiş parçalar *Arba' rasā'il*, İstanbul, 1301'de bulunmaktadır). Kendisi, bir de muayyen izâfet terkipleri hâlindeki tâbirleri toplamak sûreti ile, *Şimār* (veya *Şamar*) *al-ḳulūb fī 'l-mużāf va 'l-mansūb* adlı bir eser yazmış ve pek tanınmış olan bu eserini emîr Abu 'l-Faḍl 'Ubayd Allāh b. Aḥmed al-Mīkālī'ye ithâf etmiştir (yazmaları için bk. *G A L*, I, 285; *Suppl.*, I, 500; bu eserlerde gösterilenlerden başka Üniv. kütüp., nr. AY 1298, 1398; Şehid Ali Paşa, nr. 2615; Köprülü kütüp., nr. 1331/4; Bursa, Haraççıoğlu, nr. 948; Râgıb Paşa, nr. 1097; Kahire'de 1326'da basılmıştır). Meşhûr kimselerin adlarının bir listesini veren *al-Tażyīl al-marġūb min Şamar al-ḳulūb* adlı eseri öncekinin bir zeylidir (Paris, nr. 6029). *Şimār al-ḳulūb*'ün *'Imād al-balāġa* adlı bir hulâsası 'Abd al-Ra'ūf al-Munāvī (ölm. 1031/1622) tarafından yapılmıştır (bk. *Suppl.*, I, 500). Bir başka hulâsası *Nafḥāt al-maclūb min Şimār al-ḳulūb* adını taşır (yazmaları için bk. *G A L*, *Suppl.*, I, 500; ayrıca Üniv. kütüp., nr. AY 1329, 26b — 120a). Muḥammed Amīn al-Muḥibbī (ölm. 1111/1699) tarafından *Kitāb mā yu'avval 'alayh fī 'l-mużāf va 'l-mużāf ilayh* adı ile harf sırasına göre tertip edilmiştir (bk. *G A L*, II, 294, *Suppl.*, II, 404). *al-Anvār al-bahiya fī ta'rīf maḳāmāt fuṣaḥā' al-barīya* adlı eserinde halîfe, hükümdar, emir, vezir v.b. yanında âlim, şâir ve ediplerin kazandığı mevkîe dâir rivâyetler ve tarihî fıkralar toplamıştır (bk. *G A L*, *Suppl.*, I, 502. Ayrıca bir nüshası Üniv. kütüp., nr. AY 3326/1).

[Çok yazdığı kadar da ekseriyâ aynı mâlzemeyi birbirine yakın adlar ve tertipler ile tekrarladığı görülen müellifin sayılanlardan başka kitab ve risâleleri de vardır ki, bunlardan *G A L*, I, 286; *Sappl.*, I, 502'de tesbit edilmiş olanlarının belli-başlıları şunlardır: *al-Şakvā va'l-'itāb va ma vaḳa'a bi 'l-ḫullān va 'l-aṣḥāb*, *K. al-Ġilmān*, *K. al-Tavfīḳ bi 'l-taflīḳ*, *al-Anvār fī āyāt al-nabī*, *Nasīm al-ṣabā*, *K. al-Mutaṣābih*, *Luṭf al-laṭā'if*, *Sac' al-manşūr*, *K. al-İḳtibās min al-Ḳur'ān*, *Durar al-ḥikam*, *Ḳurāżat al-ẕahab va ma'din al-adab*, *Ma'rifat al-ruṭab fī mā varada min kalām al-'arab*, *Makārim al-aḫlāḳ*, *Mavāsim al-'omr*, *Sirr al-ḫaḳīḳa*, *'Uṣrat al-maḫtāra*. Ayrıca müellifin, al-Şafadī'nin zikrettikleri esâs alınmak sûreti ile, hâl ter-cü-

mesine dâir kaynaklarda geçen eserlerinin harf sırasına göre tertip edilmiş tafsilâtlı bir cedveli için bk. *Laṭā'if al-ma'ārif*, Kahire, 1379/1960 neşrinde nâşirlerin ön sözü, s. 14 v. dd.].

Bibliyografya: al-Ḥuṣrī, *Zahr al-ādāb* (Kahire, 1353), I, 168 v. dd.; İbn Ḫallikān, *Vafayāt* (Bulak, 1299), nr. 354; al-Damīrī, *Kitāb al-ḥayavān*, I, 163; İbn al-'İmād, *Şaẕarāt al-ẕahab* (Kahire, 1350/1351), III, 246; Wüstenfeld, *GGA* (1837), s. 1103, nr. 15; aynı mil., *Geschichtschreiber der Araber*, nr. 191; *GAL*, I, 284 v.d.; *Suppl.*, I, 499 v.d.

(C. BROCKELMANN.)

[Bu madde NİHAD M. ÇETİN tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir].

2. ABŪ MANṢŪR AL-ḤUSAYN B. MUḤAMMED AL-MARĞANĪ (Efganistan'da Gūr'da, Marğan'a nisbetle) bir arap tarihçisi olup, hakkında bildiğimiz tek şey *Ġurar al-siyar* adlı eserini Gazneli Mahmud (ölm. 412=1021)'un kardeşi Naṣr'a ithâf etmiş olmasıdır. Eserinde Âdem'den Sebüktigin'e kadar beşeriyet tarihini nakleder. Eserin birinci kısmı İstanbul'da, İbrahim Paşa kütüphânesi, nr. 916 ve Paris, nr. 5053 yazmaları ile muhâfaza edilmiştir. Bu birinci kısımdan Zotenberg iranlılar tarihini neşretti (*Histoire des rois des Perses*, Paris, 1900). Nâşir eserin giriş kısmında bu tarihin, kat'î delîller vermeden, aynı nisbe ile pek tanınmış olan edîbin (bk. burada nr. 1) eseri olduğunu göstermeğe çalışmıştır. Eserin bu kısmı bilhassa değerlidir; çünkü bu, hattâ Ṭabarī'nin de göstermediği bir dikkat ve doğruluk ile, Firdavsī'nin *Şāh-nāma*'sinde istifâde ettiği kaynaklardan yapılmış iktibasları ihtivâ eder. Anlaşıldığına göre müellif, Tûs emîri Abū Manṣūr Muḥammed b. 'Abd al-Razzāḳ'ın emri üzerine, 950'ye doğru dört müellif tarafından yeni farsçaya nakledilmiş olan hukûmdarlar tarihini hemen-hemen aynen tercüme etmiştir. Aynı zamanda Ṭabarī'den, Cavālīḳī'den ve diğer arap müverrihlerinden de, tenkidî bir endîşe göstermeden, istifâde etmiştir. Kâtib Çelebî (nşr. Flügel, IV, 319, nr. 8592, burada, yanlış olarak, al-Mar'aşī deniliyor)'ye göre, dört cildi ihtivâ eden eserin bugün yalnız bir cildi daha Oxford'da Bodleian kütüphânesinde (D'Orv., X, 2) bulunmaktadır. Bu cildi h. 74'ten 158 yılına kadar olan devreden bahseder (bk. Houtsma, *WZKM*, III, 30—37). Bu eser arap vekayi-nâmelerinde olduğu gibi, sâdece tarih sırası ile bir şema olmaktan kurtulması ve tarihî rûhiyat yardımı ile arzetmesi bakımından, dikkate değer bir tecrübedir.

Bibliyografya: Th. Nöldeke, *Das iranische Nationalepos*², s. 41 v. dd.; Caetani, *Un manoscritto arabo non identificato della Bodleiana in Oxford, il „Ghurar al-Siyar"*, *Centenario della nascita di Michele Amari*, Palermo, 1910, II, 364—372); eserin mündereceâtının Gabrieli tarafından verilen tam fihristi için bk. *RRAL*, V. seri, XXV, 1138 v. dd.; burada *al-Ḥimār* adının Marvān II. olarak izâhının *Ġurar* ve *Şimār al-ḳulūb* (aynı şekilde *Laṭā'if al-ma'ārif*, s. 30; bk. V. Mžik, *WZKM*, XX, 310)'daki mutâbakatı bu maddede 2. ve 1. şahısların aynı oluşuna delîl olarak zikredilir.

3. 'ABD AL-RAḤMĀN B. MUḤAMMED B. MAḪLŪF AL-CA'FARĪ AL-CAZĀ'IRĪ, şimâlî afrikalı kelâm âlimi; 788 (1386)'de Cezâyir'de doğdu; 802 (1399)'den itibâren Bicâya'de, Tunus'ta ve Kahire'de tahsil etti; Kahire'de iken hacca gitti ve sonra Tunus'a dönerek, orada 873 (1468)'te öldü (mezarındaki kitâbeye göre; fakat Aḥmed Bābā, ölüm tarihi olarak, 875 yılını vermektedir). Onun en belli-başlı eseri 25 rebiülevvel 833 (23 kânûn I. 1429)'te bitirdiği *al-Cavāhir al-ḥisān fī tafsīr al-Ḳur'ān* adlı tefsiridir (yazmaları için bk. *GAL*, II, 249, 5,1; *Suppl.*, II, 351). Bütün eserlerinden bugüne kadar sâdece âhiret ahvâlinden bahseden *al-'Ulūm al-ẓāhira fī 'l-naẓar fī umūr al-āḫira* (Kahire, 1317/1318)'si ile *Nuḫba min al-Cāmi' al-kabīr* (Kahire, 1911) adı altında ahlâka dâir *Cāmi' al-ummahāt fī aḥkām al-'ibādāt*'ının bir parçası basılmıştır. Daha az ehemmiyetli olan diğer eserleri *GAL* ve *Suppl.*'de zikredilmiştir.

Bibliyografya: Aḥmed Bābā al-Timbuktī, *Nayl al-ibtihāc fī taṭrīz al-Dībāc* (Fas, 1317, taş-basm.), s. 148—151; Muḥammed al-Ḥifnāvī, *Ta'rīf al-ḫalaf bi-ricāl al-salaf* (Kahire, 1324/1906), s. 63—68; A. Devoux, *Les édifices religieux de l'ancien Alger* (Cezâyir, 1870), s. 37—48; Barges, *Complément à l'histoire des Beni Zeiyan*, s. 394—396; Cherbonneau, *Essai sur la littérature arabe au Soudan* (*Annuaire de la Société archéologique de Constantine*, 1855, II, 45 v.d.); R. Basset, *Giorn. d. Soc. As. It.*, X, 54.

(C. BROCKELMANN.)

SEB'A. SAB'A, SAB', yedi sayısı olup, başka kavimler — ister sâmî olsun, ister olmasın — için olduğu gibi, müslüman halklar içinde husûsî bir mânası vardır. Türlü tasavvur ve hareketlerde bu sayıya atfedilen tercih, kısmen yahudi, hıristiyan ve başka halklardan muktebes olup, kısmen de bunlar daha islâmiyetten önceki araplarda mevcût bulunuyordu. Kâbe etrâfında yedi defa tekrar edilen tavâf, Ṣafā ile Marva arasında yedi defa tekrarlanan koşma [bk. mad. SA'Y], hacc sırasında yedi defa tekrarlanan taş atılması [bk. mad. ÇAMRA

şüphesiz bu eski temele irtiâ edilmelidir. Bu tercih kısmen de hassaten müslüman âdet ve tasavvurlarına bağlanır. Daha *Kur'an* (XV,87) 'da yedi *Maṯānī* bahis mevzuu olmaktadır; bu ifâde umûmiyetle yedi âyetten müteşekkil olan Fâtiha sûresine delâlet eder (bk. A. Geiger, *Was hat Mohammed aus dem Judenthume aufgenommen?*, s. 28). Cemâatin mukaddes metnin türlü okunuşları (*ḳirā'a*) karşısındaki hürriyeti *Kur'an*'ın yedi *aḥruf* üzerine vahy edilmiş olduğuna dâir hadîsin (bir çok izâhları arasında) bir izâhına dayanır (al-Buḫārī, *Ḫaṣūmāt*, bâb 4; *Faḍā'il al-Ḳur'ān*, bâb 4, 27; Muslim, *Ṣalāt al-musāfirīn*, hadîs 270—274; Abū Dā'ūd, *Vitr*, bâb 22; Nasā'ī, *iftitāḥ*, bâb 37 v.b...; krş. Goldziher, *Die Richtungen der islamischen Koranauslegung*, Leyden, 1920, s. 37 v.dd.).

Din bakımından temizlik (*ṭahāra*) sâhasında, mûtat olarak, üç sayısı tercih edilir [bk. mad. SALĀŞ]. Fakat kirlenmiş eşyânın yedi defa yıkanması lâzım geldiği söylenir (msl. Muslim, *Ṭahāra*, hadîs 89—93; Abū Dā'ūd, *Ṭahāra*, bâb 37). Namazda secdenin vücudun yedi kısmı üzerinde yapılması gerekir (al-Buḫārī, *Aẕān*, bâb 133, 134, 137, 138; Muslim, *Ṣalāt*, hadîs 227; Abū Dā'ūd, *Ṣalāt*, bâb 150 v.b.).

Başka bir hâlde yedi sayısı dört sayısı ile, münâvebe ile, yer değiştirir, nitekim emir ve nehilerin cetvelinde böyledir (al-Buḫārī, *al-Maẓālim wal-ġażab*, bâb 5; Muslim, *Libās*, hadîs 3 v.s.; krş. Buḫārī, *Ṭahāra*, bâb 40; *Ḥayż*, bâb 25 v.s.). Kadir gecesinin (*Laylat al-Ḳadr*) tarihinin tesbitinde, bu husûsî hâlde, yedi sayısı, daha çok gelen on sayısı ile, tenâvüp eder (Buḫārī, *Laylat al-Ḳadr*, bâb 2).

Hıristiyanlıkta olduğu gibi, esâslı günahlar yedi ile tahdit edilmiştir (Buḫārī, *Vaṣāyā*, bâb 23; *Ḥudūd*, bâb 44; Muslim, *Īmān*, hadîs 144); fakat başka şekilde zümrelere ayırmalar da vardır.

Kâinât ile ilgili ilimde de yedi sayısı, aynı şekilde, bir tercihe mazhar olmuştur; bu şüphesiz kısmen başka dinlerdeki tasavvurların aynıdır. Yedi kat gök ve yedi kat yer vardır (*Kur'an*, II, 27; Buḫārī, *Bad' al-ḫalḳ*, bâb 2). Cehennemin yedi kapısı vardır (*Kur'an*, XV, 44); Medine 'nin de, aynı şekilde, zamanın sonunda yedi kapısı olacaktır (Buḫārī, *Fitan*, bâb 26). Krş. ileride mad. SAB'ĪYA.

Tıp ve sihirde yedi sayısı bilhassa sık görülür. Peygamber hastalanınca, üzerine yedi tulumun suyu dökülmüştür (Buḫārī, *Vużū'*, bâb 145); vücûdun yaralı olan veya ağrıyan yerleri yedi defa dağlanır (Buḫārī, *Tamannī*, bâb 6); Doutté (*Magie et religion dans l'Afrique du Nord*, Cezâyir, 1909)'de (s. 154) 7×7 murabbâdan meydana gelen ve üst sırası „yedi müḥür" 'ü ihtivâ eden bir cedvelin resmi bulunmaktadır. Aynı eserde, *sob'a 'uḥūd* denilen muskanın bir metni bulunmaktadır (s. 112). Bunlardan başka bk. *ayn. esr.*, s. 91, 100, 118.

Aynı şekilde yetmiş (*sab'īna*), yedi yüz v.s. gibi sayılara da husûsî mânalar izâfe edilir. Bu dünyâdaki ateşin kuvveti cehennem ateşinin kuvvetinin yetmişte biri kadar olmak üzere, tasvir edilir (al-Buḫārī, *Bad' al-ḫalḳ*, bâb 10).

İnsan teri, kıyâmet gününde, yerin yetmiş arşın derinliğine inecektir (Buḫārī, *Riḳāḳ*, bâb 47). Yedi defa tekrar edilen bir *istiġfār*, zikrolununca (*Kur'an*, IX, 81), Ahd-i cedid ile benzerliği hatıra gelir. Peygamberin ümmetinden (*umma*) yetmiş bin kişi sorgusuz-sualsiz cennete girecektir (al-Buḫārī, *Bad' al-ḫalḳ*, bâb 8; Moslim, *Īmān*, badîs 316; Tirmiẕī, *Ḳiyāma*, bâb 12, 16); yetmiş bin kişi de cennete parlayan bir yüz ile girecektir (Buḫārī, *Libās*, bâb 18; *Riḳāḳ*, bâb 50, 51; Muslim, *Canna*, hadîs 14—17); yetmiş bin kişi de cemâatten bir kişinin şefâatı ile (Dārimī, *Riḳāḳ*, bâb 87) girecektir; yetmiş bin kişi cennette balık kara ciğerinin ek kısmını (*zā'ida*) yiyecektir (Buḫārī, *Riḳāḳ*, bâb 44; Muslim, *Ṣifāt al-manāfiḳīn*, hadîs 30). *al-Bayt al-ma'mūr*'a her gün yetmiş bin melek girer ve bunlar bir daha buraya geri gelmezler (Buḫārī, *Manāḳib al-anṣār*, bâb 42).

Yedi sayısının tam bir bütün olarak telakkî edildiği düşünülebilir; fakat bu fikirden hareket ederek, Hehn gibi, *s-b-'* kökünü ve diğer sâmî dillerde bunun muâdillerini *ṯ-b-'* kökünden iştikak ettirmek istemek (*ayn. esr.*, s. 91 v.d.) çok ileri gitmek olur.

Bibliyografya: J. Hehn. *Siebenzahl und Sabbat bei den Babyloniern und im Alten Testament* (*Leipzig. Semit. Studien.*, II, 5), Leipzig, 1907. (A. J. WENSINCK.)

SEBA. SABA', Arabistan'ın cenûb-i garbîsinde, Ahd-i atik'te, Yunan, Roma ve Arap edebiyâtında, bilhassa cenûbî Arabistan kitâbelerinde sık sık zikredilen bir kavmin ve devletin adı; ilk arap kaynakları, başlıca kitâbeler ve bâzan da yunan kaynakları, milâdın ilk asırlarından Peygamberin zamanına kadar, bize Saba' tarihi hakkında bilgi verir. Çivi yazısı ile olan kitâbelerin şahâdet ettiği üzere, her ne kadar nisbetên muahhar ise de, hiyeroglif ile yazılmış metinlerdeki *Ṣabi(a)t* veya *Ṣabt(i)*, *Ṣaba* gibi, âsûrî dilinde *Sab'u* bir memleket adı idi. Kitab-ı Mukaddes'te *Śəḇā* kavmin ve memleketin adıdır ve cenûbî Arabistan kitâbelerinde de *Saba'* memleket veya devlet ve kavim (bu da Saba' devleti ile münâsebetlidir) mânasına gelir.

Saba' hakkında elimizde bulunan en eski şahâdetler, tabiî olarak, sâmîlerin şahâdetleri,

her şeyden önce çivi yazısı ile olan kitâbelerdir. En eski zikrin, ancak VIII. (m. ö.) asra çıktığı doğrudur; bununla berâber, çok daha eski devir Ön-Asya'sı tarihî vesikaları Saba'ya işâretler ihtivâ ediyor gibi görünmektedir. Nitekim Ur'un son kırallarının muâsırı, üçüncü binin ikinci yarısında (m. ö.) Lagaş *„patesi"*'si, Arad-nannar'ın Sümer dilindeki bir kitâbesi üzerinde bulunan *Sabu* ihtimâl „Saba'lılar memleketi" demektir. Hommel (*Explorations in Bible Lands*, Philadelphia, 1903, s. 739), Ur kıralları zamanında (m. ö. 2500'den sonra) *Sâbum*'undan Ahd-i atîk'in *Seba*'sı („merkezî Arabistan'da"; bu husûsta bir de bk. *Die altisraelitische Überlieferang*, München, 1897, s. 37) gibi bahseder. Tiglat-Pileser III. (745—727)'in cenûbî Arabistan'a karşı savaşını anlatan kitâbelerinde, Saba'lılar itâatlerini sunan kavimler arasında zikredilmiştir: bu kitâbe bu halk hakkında en eski kat'î vesîkadır. Sargon II. (722—705) sal-nâmelerinde (715 yılında) zengin vergiler (altın, günlük, kıymetli taş v.b.) getirmiş olanlar arasında uzak çöllerde oturan arapları, daha Tiglat-Pileser'in işâret edilen vesîkasında zikredilmiş olan Aribi kıraliçesi Samsi'yi ve Saba'lı İt'amra'yi zikreder. Daha Lenormant bu son ismi kitâbelerin Saba'nın en eski devrinin bir kaç hukûmdarına verdikleri İg'iamar adına yaklaştırmış idi. Schrader (*Die Keilinschriften and das Alte Testament* [bu isim bundan böyle *KAT* şeklinde kısaltılacaktır], s. 55'in ve Kiepert (*Lehrb. d. alten Geogr.*, Berlin, 1878, s. 187)'in şimdiki hâlde Arabistan'ın cenûbundaki Saba'yı düşünmemek lâzım geldiği fikrine karşı D. H. Müller (*Burgen und Schlösser Südarabiens*, 1881, II, 989; bk. ayn. mll., *Sabäische Denkmäler*, 1883, s. 108, Sargon'un Sab'u'sunu Arabistan'ın şimâlinde arayan Delitzsch, *Wo lag das Paradies?*, Leipzig, [1881], s. 303'e karşı; krş. Winckler, *MVAG*, 1898, s. 18; bununla berâber bk. W. M. Müller, *Studien z. Vorderasiatischen Geschichte, ayn. yer.*, s. 36) çıkmıştır; Glaser, *Skizze der Geschichte u. Geographie Arabiens* (Berlin, 1890), II, 263 (Grimme, *Mohammed*, München, 1904, s. 18 tarafından tâkip edilmiştir) de bu vergilerin tamâmiyle araplara âit mahsûllerden müteşekkil olması vâkıasından, Tiglat-Pileser ve Sargon zamanından itibâren Saba'lıların cenûp arapları olduğu netîcesini çıkarmıştır. son zamanlarda, diğer muharrirler İt'amra'nin oturduğu yeri şimâlî Arabistan'da aramak hatâsına düşmüşlerdir.

Arabistan'ın sâmîlerin ilk oturma yerleri olduğunu şüphesiz gösteren Sprenger tarafından ileri sürülen (*Leben u. Lehre des Mohammad*, Berlin, 1869, I, 241 v.d., ve *Die alte Geographie Arabiens*, Bern, 1875, s. 293 v.d. ve onu tâkiben Schrader, *ZDMG*, XXVII, 421 ve diğer mühim müellifler) ve bugün çok yayılmış bir görüş hâline gelen (bk. E. Meyer, *Gesch. d. Altertums*, I³/II, 386 v.d.) faraziye, kendisinin Saba'lıların ve Ma'înlilerin Ḥaḍramavt'tan geldiği ve Saba' kırallığının „von Şabwat aus" kurulmuş olduğu (*Geogr.*, s. 162, 230, 246, 248, 301) bakkındaki isbâtı güç görüşe dayanmaktadır. Daha sonra, Winckler (msl. *KAT*³, 1903, s. 7, 11, 136 v.d., 156; *Die Völker Vorderasiens, Alten Orient*, I², 1, 10) ve Weber (*Arabien vor dem Islam*, s. 3 v.d.; *Westasien*, Helmolt'un *Weltgeschichte*'sinde, II, 3, 5, 220, 225) Arabistan'ın sâmî ırkın beşiği olduğunu açıkça beyân etmişlerdir. Hommel (*Grundr. der Geogr. u. Geschichte des alten Orients*, München, 1904, I², 10 v.d., 24, 80, 132), daha ihtiyatla, hiç olmazsa şarkî Arabistan'da (Kalde eyâleti dâhil) arap sâmîlerinin son hareket noktasını görmektedir. Hartmann (*ayn. esr.*, s. 93 v.d.) kavimlerin beşiği nazariyesine karşı açıkça cephe almıştır. Arabistan'ı bütün sâmî kavimlerin beşiği görmek fikrine karşı da haklı şüpheler uyanmaktadır. Buna istinât eden bir arap göçü (bk., son olarak, *Westasien*, s. 226 ve bir de bununla berâber, *ayn. esr.*, s. 242) faraziyesi ve iddiaları Arabistan ile Bâbil ülkesi arasındaki münâsebetleri, her hangi bir itiraz olmaksızın, izâh etmek imkânını vermez. Bil'akis, Fırat'ın münbit mıntakalarında, nüfus çoğalmasının önce Arabistan'ın sâmîler için dâimâ tabiî bir dönüş yolunun mevcût bulunduğu, garptan Bâbil ülkesini çevreleyen otlak mıntakalarına doğru bir göç hareketini tâyin etmesi çok daha muhtemeldir. Aynı şekilde, Nöldeke (*Die semitischen Sprachen*², Leipzig, 1899, s. 11 v.d.)'nin görüşüne rağmen, şimâlî Afrika'nın sâmîlerin vatanı olması (Grimme, *ayn. esr.*, s. 6 v.d., 9 ve başka müellifler tarafından yeniden ele alınan faraziye) ihtimâli vârit değildir; aynı şekilde Saba'lıların göçünün cenûp-şimâl istikametinde vukua geldiği hakkındaki, faraziye de kabûl edilemez. Bil'akis bâzı işâretler, Guidi (*Della sede primitiva dei popoli semitici, Atti della R. Acad. dei Lincei*, 1879)'nin Jacob (*Altarab. Beduinenleben*², Berlin, 1897, s. 28 v.d.) tarafından da iştirâk edilen fikrine göre, asırlar boyunca garba ve cenûba doğru göçlerin vukua geldiği Fırat bölgesinin cenûbunu sâmîlerin en eski oturma yeri olarak düşünmeğe imkân vermektedir. Buradan hareket ederek, Arabistan'ı iskân eden göçlerin yolu, tabiî olarak açık bir tarzda gösterilemez. Sâmîlerin buraya bir tek yoldan değil, fakat başlıca iki yoldan gelmiş

olmaları muhtemeldir: biri, başkaları arasında tarih zamanlarının Ma'înlileri ile Saba'lılarının çıkmış oldukları kabîleler tarafından seçilmiş olması mümkün olan biri garp kıyı bölgesi boyunca, eş.-yk. müstakbel kervan yolunu tâkip ederek, zirâate müsâit sâhalar arasından cenûba doğru giden yol gibi görünmektedir; diğeri Basra körfezinin garp sâhili boyunca 'Omân ve Ḥaẓramavt'a doğru ilerileyen ve aş.-yk. günlük ticâretinin müstakbel şark yoluna tekabül eden yoldur. Saba'lılar, veya bunları meydana getiren kabîle toprağının ve sulamanın müsâit şartlarının mıntakayı yerleşmek için en uygun hâle getirdiği şark ve cenûp kıyılarında tabiî olarak durmuş olabilir. Hommel'e göre, Saba'lıların şimâlî Arabistan'da Cöf'tan yarım-adanın cenûbuna doğru ilerilemeleri ancak VIII. (m. ö.) asırda muhtemeldir (bk. *Grundriss*, s. 142).

Abd-i atîk cenûp arapları memleketine ve halkının ceddine *Šeḇā* adını verir, *Tekvîn*, X, 7 (I. *Tarihler*, I, 9) onu Ra'mā'nın oğlu, binâenaleyh Küşîlerden gösterir; buna karşılık *Tekvîn*, X, 28 (I. *Tarihler*, I, 22) bunu Yoḳṭān'ın bir oğlu; *Tekvîn*, XXV, 3 (I. *Tarihler*, I, 32.), Abraham oğlu Yoḳşān'ın bir oğlu olarak gösterir. Fakat bu her şeye rağmen 3 ayrı Šeḇā'ya delâlet etmez; ticârî münâsebetleri o kadar geniş olan ve deniz sâhillerinde ve kervan yolları üzerindo müteaddit ticâret şûbeleri bulunan bir balk tabiî olarak komşularına karışıyordu ve nesep şeceresi kolayca başka şe killerde tesbit ediliyordu (Dillmann, *Tekvîn*, X, 7 münâsebeti ile). Bâzı müelliflere göre, *Seḇā* aslında Šeḇā'nın aynı olup, ancak lehce nokta-i nazarından değişik olan bu şekil (msl. B. Kremer, *Die südarab. Sage*, Leipzig, 1866, s. 110 v.d.; D. H. Müller, bk. Gesenius, *Hebr. Wörterb.*, 10. tab.) Afrika Saba'lılarını gösterir. — Saba' adının iştikakı kat'î değildir (en çok tanınmış izâh denemeleri, Kremer'in, Hommel'in, D. H. Müller'in, Glaser'in denemeleri ile bir çok husûsiyetler için bk. benim daha geniş araştırmam: Pauly-Wissowa-Kroll, *Realencycl. der klass. Altertumswiss.*, mad. *Saba*, stn. 1499 [bundan böyle *RE* ilk harfleri ile zikredilecektir]). — Kitâb-ı mukaddes şehâdetleri bize Saba'lıların Suriye ve Mısır'a güzel kokulu nebatlar ve bilhassa günlük te'min ve buralara altın ve kıymetli taşlar da ihrâc ettiklerini göstermektedir (bk. *Mezâmir*, LXXII, 15; *Hezkiyal*, XXVII, 22; *Eş'iya*, LX, 6; *Ermiya*, VI, 20); ve yunan ve Roma vesikaları bunu te'yit etmektedir (aş. bk.). Kitâb-ı mukaddes'te Saba'lıları zengin tüccar kavim — Kitab-ı mukaddes'e göre Saba'nın başlıca husûsiyeti — olarak gösteren başka parçaları da vardır: *Hez.* XXXVIII, 13; *Mezâmir*, LXXII, 10; *Eyyûb*, VI, 19 (Saba' kervanları hakkında), I, 153 burada Saba'lılar, D. H. Müller, *Encyclopaedia Britannica*[3], 1889, mad. *Yemen*, s. 738'e göre, Arabistan'ın şimâlinde yağmacılar olarak, her hâlde, iyi bir kaynağa göre [*KAT*, s. 150 ve W. M. Müller, *Studien*, s. 36, not 1'e göre değil, bu şâirâne cür'etli bir uydurmadır], fırsat düşünce haydutluğu ticâret ile birleştiren, dışarıdan gelen insanlar veya kervanlar olarak görünürler; Winckler, *ayn. esr.* [krş. Hommel, *Explorations*, s. 748]'e göre, *Eyyûb*, *ayn. yer.*'de Saba'lılar şimâlî Arabistan çölünün bedevîleri olarak gösterilmiştir.) *Yu'il*, 3, 8'de Saba'lılar Sur ve sayda'nın kız ve oğullarının Juda tarafından kendilerine satılması gereken uzak bir kavim olarak zikredilmiştir (krş. msl. cenûbî arap kitâbelerinde Gaza'dan ["Gazzeli"] mâbed hâdimlerinin zikri; krş. Hartmann, *ayn. esr.*, s. 421). — Sulaymân peygamberi ziyâret etmiş olan Saba' melîkesi hikâyesinin (*Mülûk* I., X, 1, 4, 10, 13; krş. *Tarihler* II., IX, 1—2. 9, 12) sıksık işlenmiş olan tarihî değerine gelince, bir vâkıa kat'î netîce vermektedir: bu da Saba' ve Ma'în hakkında bildiğimiz her şeyin burada bir melîke mevcût bulunmuş olması faraziyesinin aksini söylemesidir (*KAT*, s. 237). Her hâlde tarihte Glaser (*ayn. esr.*, s. 380, 384 v.d., 403), aynı şekilde E. Meyer (*Gesch. des Altertums*, I/II, 23)'in bâlâ inandığı üzere Saba'da kadın bir hukûmdarın mevcûdiyetinden bahseden bir şehâdet bulunamaz; eski Saba' kitâbelerinin IX. veya X. (m.ö.) asra âit olduğu ve hattâ Sulaymân'ın zamanında şimâle doğru uzaklara uzanan büyük bir Saba' devletinin bulunduğu faraziyesini ileri sürmeğe imkân verecek bir şehâdet de yoktur (Glaser, *ayn. esr.*, s. 403). Saba' kıraliçesi şahsiyetinde, Saba'lıların sözde aslî memleketi olan Yareb'in bir melikesini görmemiz mümkün değildir (Hommel, *Aufsätze und Abhandlungen* [bundan böyle, bu eser *AA* ilk harfleri ile gösterilecektir], s. 231, not 1, s. 235, not 1, s. 272, 312 v.d. ve Weber, *Studien*, I, 32), fakat bu, sâdece, muhtemel olarak, bir uydurma kılığında, msl. aralarından Aribi kıraliçeleri tarihen bilinen şimâlî Arabistan melîkelerinin mevcûdiyetinin bir hâtırası olabilir. Bu mevzû araplar tarafındaо da yeniden ele alınmış (krş. *Kur'an*, XXVII, 16 v.d.) ve Saba' melikesi Belkis [b. bk.] efsânesi inkişâf etmiştir.

Zamanlar boyunca ilerilenince, Saba'nın bu zikirlerine yunan ve Roma edebiyâtında bulunan zikirler zincirlenir. Birinciler arasında en eskisi Theophrast (*Hist. Plant.*, IX, bahis 4, § 2)'inki olup, medeniyet tarihi ve coğrafya için çok mühimdir ve sık-sık münâkaşa

edilir; bunda (emin kaynaklardan alınarak ve ihtimal Androsthenes'e dayanılarak) Saba' ve diğer üç cenûbî Arabistan kırallığı kokulu nebatların menşe' yeri olarak gösterilmiştir. γίνεται ὁ λίβανος καὶ ἡ σμύρνα καὶ κασία καὶ ἔτι τὸ κινάμωμον ἐν τῇ τῶν Ἀράβων χερρονήσῳ περί τε Σαβὰ καὶ Ἀδραμύτα καὶ Κιτίβαινα (nüsha farkı: Κατάβαινα) καὶ Μαμάλι (nüsha farkı: Μάλι) cümlesinde Σαβά, bir çoklarının düşündüğü gibi, bir şehre (yâni, Σάβαι, Saba'lıların başlıca şehri) delâlet etmez, fakat Ἀδραμύτα Ḥaẓramavt memleketi (Tb. Bent, *Expedition to the Hadramût*, *Proc. R. Geogr. Soc.*, 1895, s. 316 ve *Southern Arabia*, 1900, s. 71 v.d.'da muahhar yunanca yazılış şekli yanlış tefsir edilen ismin şekli hakkında bk. *RE*, st. 1300) ve Κιτίβαινα Ḳatabān [bk. mad. ḲATABĀN] memleketi gibi, Saba' memleketine delâlet eder. περὶ Σαβά tâbiri, bu parçada msl. D. H. Müller'in Hartmann (*ayn. esr.*, s. 420) ve daha son zamanlarda başka bir çoklarının teraüme ettikleri gibi, „Saba' etrâfında" değil, fakat „Saba'da" yâni „Saba' memleketinde" mânasına gelir. Theophraste burada cenûbî Arabistan'ın mâlûm üç bölgesi ile bir de daha az bilinen dördüncü bir bölgesini, Mamali'yi günlük (λίβανος, bu ağaca ve reçinesine delâlet eder, reçinenin adı olan λιβανωτός buradan gelir, arapça *lubān*; sâmî dillerdeki diğer muâdilleri için bk. *RE*, stn. 1301), mürr-i sâfî (σμύρνα, μύρον v. b., arapçası *murr*, kitâbelerde bulunan tâbirin komşusu), frenk üzümü ve tarçın (*zimt*; ihtimâl gayr-i sâmî) istihsâl eden memleket olarak vasıflandırmaktadır. Bu parça ile Herodot'un uygun muhtevâlı parçasının, III, 107, yeni yanlış tercümeleri, bilhassa Theophrast'ta ΣΑΒΑ yerine ΣΑΡΑ (sözde Ṣaḥr, Ṣeḥrât) ve bir de Plinius, *Hist. Nat.*, XII, § 52'de *Sabo* yerine *Sara* okumak husûsunda tamâmiyle haksız teklife karşı, nihâyet Theophrast'ın cenûbî Arabistan kırallıkları hakkındaki mûtalarının bütün genişliği ile Somali'ye müteallik olduğu hakkında Glaser (*ayn. esr.*, s. 41 v.d.)'in tamâmiyle garip düşüncesi bakkında bk. *RE*, stn. 1302 v. d. — Theophrast'ın şu teferrûât hakkındaki kayıtlarını da hesâba katmalıdır: IX, bahis 4, § 2—4, 7—10 günlük ve mürr-i sâfî (Theophrast'ın parçasının bir az önce görmüş olduğumuz sahte tefsirleri [yukarıda anılmış olan *Grundrriss d. Geographie*, s. 137'de ve daha sonraki zamanlar yeniden] bu müellifin mezkûr maddelerin istihsâl memleketleri hakkındaki kayıtlarını haksız olarak Ḥaẓramavt'a tatbik ettirmiştir) hakkında; IX, 4, 5 v.d.; günlük ve mürr-isâfî istihsâl eden dağlık memleket sâhipleri olarak ve bu malları ibrâc edenler olarak verilen Saba'lılar hakkında; Saba'lıların karşılıklı münâsebetlerinde, kōklerin gözetlenmesini ve muhâfazasını lüzumsuz kılan namuslulukları hakkında (krş. *Periplus maris Erythraei*, § 32); Saba' ülkesinin en mukaddes mâbedi olan ve bütün günlük ve mürr-i sâfî mahsûlü için anbar vazîfesini gören Helios mâbedi hakkında; bu kayıt cenûp araplarında güneş ibâdetinin mevcûdiyetine dâir kıymetli bir vesîkadır (bu köklerin cenûbî Arabistan'da istihsâli hakkında olduğu gibi, bu nokta hakkında daha derinleştirilmiş bir araştırma için bk. *RE*, stn. 1307 v.d.; A. Grohmann, *Südarabien als Wirtschaftsgebiet*, Wien, 1922, s. 128 v.dd., 136 v.dd. 'da bulunan seyyahlar tarafından verilen mûtaların geliştirilmesi ve zümrelere ayrılması, nihâyet Saba'yı günlük istihsâl eden Punt memleketi ile ilgili gösterme denemesi için bir teşebbüs hakkında bk. *RE*, stn. 1312 v.d.).

Saba' hakkındaki yunan şahâdetlerinin, tarih bakımından, ikincisi Strabo, XVI, bahis 4, § 2 'de nakledilmiş bulunan Eratosthenes'in verdiği çok daha zengin ve bugün bile Saba' tarihi için çok ehemmiyetli olan kayıtlardan müteşekkildir; Theophrast'ın parçası ile birleştirilirse, bunlar yunanlıların ve, daha umûmî bir tarzda, avrupalıların Eratosthenes zamanına kadar bilebilmiş oldukları nisbette cenûbî Arabistan'da kırallıkların en eski durumları hakkında oldukça açık bir fikir verir. Theophrast gibi Büyük İskender'in savaşlarının coğrafî mahsûllerinden ve bir de deniz ve kervan yolları bilgisinden istifâde edebilmiş olan bu muharrire göre, Arabistan'ın cenûbunda başlıca dört halk oturmakta idi: Μ(ε)ιναῖοι Kızıl deniz üzerinde, merkezî Κάρνα; onlara bitişik olarak, merkezleri Μαρίαβα olan Σαβαῖοι; sonra kıral şehri Τάμνα ile boğaza ve Arap körfezinin geçildiği yere kadar Καταβανεῖς ve daha uzakta şarka doğru (başlıca) şehri (πόλις) Σάβατα ile Χατραμωτῖται. Bütün bu şehirler müstebit hükümdarlar (kıraller) idâresinde bulunuyordu ve zengin idi. Bu şahâdet (Strabo'nun diğer kayıtları ile birlikte), başlıca dört halkının ve merkezlerinin sayılması ile, cenûbî Arabistan devletlerinin, yer bakımından, birbirleri ile mütekabil olarak mevkîleri hakkında bildiğimiz en eski tasavvuru ihtivâ eder. Eratosthenes'e göre, Saba'lılar Me'înlilerin [bk. mad. MA'ĪN] komşusu idiler. Bunların Kızıl deniz boyunca uzanan bölgede oturdukları hakkında verdiği bilgiden, Glaser (*Skizze*, s. 16)'in yaptığı ve Weber'in yapmak teşebbüsünde bulunduğu gibi (esâs metinde, I, 9), Saba'lıların da deniz kenarında oturduklarını onun kabûl etmediği netîcesi çık-

maz. Doğru tefsir arap kaynaklarının şahâdeti ve bir de yunan ve lâtin muharrirleri tarafından te'yit edilmektedir: nitekim Agatharchides (Diodor, III, § 46) ve Plinius (VI, 154)'in Saba'lıların Kızıl denize yerleşmeleri hakkında, ve Saba'-'nın denize kadar uzadığının doğruluğunu bir defa daha te'yit eden Strabo'nun tam Μαρίαβα μητρόπολις Σαβαίων πρὸς τῷ Ἐρυθρᾷ θαλάσσῃ parçasına tatbik edilen Bizanslı Stephanus'un kaydı böyledir. Tabiî olarak, şimâlden başlayan Eratosthenes'in tasvirine göre (W. M. Müller, *Studien...*, s. 36, not 2'nin şüphesi böylece ortadan kalkar), Saba'-'nın o zamanlar hudutları şimâlde Ma'în kıralığı, cenûpta (ve cenûb-i garbîde) Ḳatabān ve şarkta Ḥaẕramavt idi. Bu devirde Saba'lılar, Plinius (*ad utraque maria porrectis gentibus*: VI, 154) devrinde olduğu gibi, garp ve cenûp tarafından denize ulaşıyorlardı; fakat hakkında D. H. Müller (*Burgen*, II, 987)'in fikrini oldukça müphem olarak ifâde ettiği cenûp tarafında yerleşmeleri daha ehemmiyetli idi. Bu kısım şüphesiz 'Aden ile Ḥavar arasında (Glaser, s. 20'ye göre) Raydān kıyısını da ihtivâ ediyordu. Glaser tamâmiyle esassız olarak, Saba'lıların günlük sâhilinin bir kısmına da sâhip oldukları hakkında Theophrast'ın vermiş olduğu bilgiye itiraz ve, nazariyesine uygun olarak, Theophrast'ın metnini de iki yerde değiştirmeği teklif ediyordu: Σαβαῖοι yerine Σαραῖοι (Glaser, *Punt*, s. 45 v.d.; yk. bk.) ve Plinius (XII, 52, Glaser'in Sprenger'e göre, aynı şekilde değiştirmek istediği parça) da Saba'lıların günlük bölgesinde mülkleri bulunduğunu te'yit eder; bunu bizzat Sprenger (*Bemerkungen...*, *ZDMG*, XLIV, s. 505)'de fark etmiş idi. Eratosthenes ile Artemidor'a göre, Saba'lıların merkezinin adı olan Μαρίαβα *a* eki ile, arapça adı (kitâbelerde Mārib, Maryab, muharrirlerde Ma'rib), mümkün olduğu kadar doğru bir şekilde, ifâde etmektedir.

Saba'-'nın cenûbunda kâin garp kıyı kısmı ve cenûp kıyısının daha garpteki kısımları Eratosthenes zamanında Καταβανεῖς'ler ile meskûn idi; Saba'lıların şark komşuları son olarak zikredilen Χατραμωτῖται idi (krş. *RE*, stn. 1324 v. d. ve mad. ḲATABĀN).

Strabo'nun parçasının Theophrast tarafından verilmiş olan (yk. bk.) cenûbî arap kavimleri husûsundaki kayıt ile mukayesesi, her iki müellifin bunlardan üçünün Saba', Ḥaẕramavt ve Ḳatabān kavimlerinin adı husûsunda ittifak ettiklerini gösterir; bunlar bilâkis dördüncü kavmin adında birbirlerinden ayrılırlar; Theophrast Μαμάλι (nüsha farkı Μάλι)'yi, Strabo ise, Μινναῖοι'yi vermektedir. Bir metin bozulması faraziyesi her ikisini kolayca ve tam bir şekilde uzlaştırabilirdi. Nitekim Mordtman, *ZDMG* (XXX, 323)'de Μαμάλι'yi Μιναῖοι'nin bozulmuş bir şekli olarak izâh etmiştir ve aynı şekilde D. H. Müller (*RE*, mad. *Arabia*, II, 348 ve *Chatramis*, burada Eratosthenes Plinius ile karıştırılmıştır ve *Anzeiger*, *Ak. Wien* (1909, s.) 4 de Theophrast'ın metninde ΜΑΜΑΛΙ yerine ΜΑΙΝΑΙΑ okunmasının mutlak bir kat'iyetle te'sis edilmesi gerektiğini ileri sürmüş idi; ve böylece her iki müellif Ma'înlilerin adını zikretmekte ittifak etmiş oluyorlar. Ehemmiyeti yunanlılardaki Minaılar hakkındaki en eski zikri Büyük İskender devrine çıkarmasından ileri gelen bu teklif edilen düzeltmenin zarûrî telâkkî edilmesi kabil değildir (Hommel de bunun aleyhinde olduğunu söylemiş idi, bk. *Grundriss*, s. 138). İki yunan muharririnin maksatları başkadır: cenûbî Arabistan'ın kıralıklarını saymak coğrafyacı kadar nebâtatcıya o kadar zarûrî görünmez; buna günlük istihsâl eden bölgeleri göstermek kâfi gelir. Mamalî okuyuş şekli Batlamyus (VI, 7,5)'taki Μάμαλα κώμη ile daha fazla kuvvetlenmiş bulunmaktadır. Mâlı lebinde olan Sprenger (*oyn. esr.*, s. 92, 263, 266), hiç bir delîl göstermeden, bunu Mahra ile aynı gösterir (Hommel, *ayn. esr.*, s. 137'de de böyledir: „muhtemel olarak Mahra sâhili"). Hartmann (*ayn. esr.*, s. 420) da, en küçük bir delîl getirmeden, sâdece Malî'yi Minaıların (Ma'înlilerin) memleketi olarak izâh etmiştir.

Strabo (XVI, bahis 4, § 5)'da Eratosthenes'den çıkarılan parçayı daha çok muahhar bir müellifin, Artemidor'un Saba'lılar hakkındaki nisbeten kısa rivâyeti tâkip eder. Bilhassa mes'ut (bk. Agatharchides, Photius, § 97; K. Müller, *Geogr. Graec. Minores*, I, 186) olan bu halk için „çok kudretli bir halk"—denilmektedir; memleketlerinde mürr-i sâfî, günlük ve tarçın yetişir ve sâhilde—yeni seyyahların verdikleri bilgilerin de te'yit ettiği üzere—pelesenk ağacı (bk. Theophrast, IV, bahis 4, § 14 ὀποβάλσαμον) ve diğer kokulu nebat ve ağaçlar yetişir. Bunları memlekette meyvaların son derecede bol olması hakkında, idâre merkezi Mariaba hakkında, hukümdarın hakları ve vazîfeleri hakkında, bunun Saba'lılara te'min etmiş olduğu ticâret ve zenginlik hakkında, başka teferrüât için olduğu gibi, zirâatleri hakkında bilgiler tâkip eder; bunları Diodor (III, bahis 47) da, hemen aynı ifâdeler ile, nakleder ve bunu şüphesiz Artemidor'un da bir kaynağı olan Agatharchides'ten almıştır—bu son vâkıa Artemidor'u aslî bir kaynak yapan yeni araştırmalar da dikkat nazarına alınmamış görünmektedir.—Saba'lılarda günlük istihsâli hakkında yukarıda verilmiş olan kayıt Strabo'nun (XVI, bahis 4, § 2) Eratosthenes'e dayanan Φέρειςδὲ

λιβανωτὸν μὲν ἡ Κατταβανία σμύρναν δὲ ἡ Χατραμωϊτις parçası ile tezat hâlinde imiş gibi görünmektedir. Bu tezâdı halletmek için bâzan Erathosthenes'in yanlış yaptığı, bâzan da günlük bölgelerinde Ḳatabān'ın mülkleri bulunduğu, sonra, bir hâkimiyet değişmesi ile, bunların hiç olmazsa kısmen Saba'lıların ellerine düştüğü ileri sürüldü. Hâdise bizâtihî ne kadar mümkün ve kabûl edilmesi kolay olursa olsun, bununla berâber, Strabo'nun bu ibâresinin siyakından ayrılamıyacağı ve *exsilentio* 'dan başka bir şey veremeyeceği gâlibâ gōz önünde bulundurulmalıdır. Ḳatabān memleketinin günlük istihsâl ettiği ifâdesinden yalnız bu yerin bunu istihsâl ettiği ve günlüğün cenûbî Arabistan'dan başka bir yerde yetişmediği netîcesi çıkmaz. Bundan başka Eratosthenes'in burada bahis mevzûu olan düşüncesi, bize ancak Strabo'nun rivâyeti vâsıtası ile, gelmiştir.

Strabo, müteâkip parçada (XVI, bahis 4, § 23.), bize Aelius Gallus'un 24 yılında cenûbî Arabistan'a karşı yaptığı seferden bahseder; istinât ettiği en eski kaynakları doğrudan-doğruya şehâdetlerdir (bk. bir de II, bahis 5, § 12, XVII, bahis 1, § 53; Plinius, VI, § 160 ve Cassius, Dio, LIII, bahis 29 [=Zonaras, X, bahis 33]). Roma ile uzak Saba' arasında ilk ve en mühim doğrudan-doğruya temâsı olan ve, daha Strabo'nun gösterdiği üzere, arapların ve ilk yerde Saba'lıların servetlerini ele geçirmek ümidi ile Augustus tarafından teşebbüs edilen bu seferin tamâmiyle muvaffakiyetsizliğe uğramasının sebebi, Strabo'nun beyânına rağmen, daha önce Glaser (*ayn. esr.*, s. 45 v.d.)'in aydınlattığı gibi, romalıların memleket ve insanlar hakkında içinde bulundukları cehâlet ve yeter hazırlığın yapılmaması idi (bu mes'ele ile ilgili husûsî bibliyografya hakkında, Flügel, Mommsen, Winckler, Glaser, Weber, Hartmann gibi yeni tarihçilerin Augustus'un şark siyâseti için vermiş oldukları hukümler hakkında, Strabo ve Plinius tarafından verilmiş olan sefer haberlerine dâir, Gallus'un yolu hakkında, —msl. Sprenger bunu hatâlı bir şekilde tâyin etmiştir— romalıların elde etmiş oldukları ve kadîm müelliflerin üzerinde ittifak etmedikleri kısmî askerî netîceler için, bk. *RE*, st. 1334 v.d., 1380 v.d.). Burada ben yalnız (hemen bütün yeni müelliflerin, Kiepert, Mommsen, Zehme, Mordtmann, Dillmann, Aug. Müller, D. H. Müller, Winckler, Weber'in tâkip ettikleri Anville, Gibbon, Karl Müller'in) mûtâd mûtalarına karşı şuna işâret edeceğim: Roma seferinin Strabo (XVI, bahis 4, § 24)'nun Ilasaros'un hâkimiyeti altında bulunan Ῥαμ(μ)ανῖται'nin şehri Μαρσύαβα adını verdiği ve *Monumentum Ancyranum*, V, 22 ile Plinius (VI, § 160)'un Mariba şeklinde adlandırdıkları varmış olduğu en uzak nokta Saba'lıların merkezi Mā'rib değil idi; bunu, en son olarak, Vincent, Forbiger ve Ritter'in misâline uyarak, Glaser (*ayn. esr.*, s. 57 v.d.) ile kayıtlarına nazaran (*Arabica*, V, 82) Strabo'nun Μαρίαβα'sı (temelsiz olmakla berâber, metinde bulunan Μαρσαβα yerine, Kremer'den beri umûmiyetle kabûl edilen imlâ) şüphesiz Bayḥān al-Ḳaṣāb memleketinde, Vādī Bayḥān üzerinde (Mā'rib'in cenûb-i şarkîsinde; tasviri için bk Landberg, *ayn. esr.*, s. 21 v.d.; *ayn. esr.*, s. 3—63'te bu memleket hakkında mühim bilgiler bulunmaktadır; Grimme, *Muḥammed*, s. 20'de hâlâ aksi olan eski görüşü desteklemektedir)'nın harâbeleri bulunan Maryama olması gerektiğini ileri süren Landberg de tasdik etmektedir. Bununla berâber, Glaser bu şehri doğru olarak tesbit etmek istediği zaman aldanmaktadır, zîrâ bu isimde Plinius, VI, § 160'taki, daha Fresnel'in farkettiği gibi, arapça *ḥariba* („harâbe")'yi hatırlatan Caripeta'ya istinât ederek, Saba'lıların muahhar merkezleri olan Şirvāḥ (Mā'rib'in garbında)'ı görüyordu; fakat Caripeta Ḥariba'ye değil, fakat bir yer adı olan Ḥarīb'e tekabül eder. Landberg'in „Ramani" lerin şehri—adını, yanlış olarak, Mariaba okuduğu doğrudur ve bunu Plinius, VI, § 157'deki Mariba Baramalacum ile aynı saymakta haksızdır — ile arapça Maryama, Batlamyus, VI, bahis 7, § 37'in Μαρίαμα'sı, bir de kitâbelerdeki *Mariamat* arasında yaptığı yaklaştırma çok câziptir; — ihtimal Ḥaẓramavt'taki bugünkü Maryama olan — Batlamyus, VI, 7, 38'deki Μαρίμαθα, Mordtmann-Müller, *Sabäische Denkmäler*, s. 104'in düşünmüş oldukları gibi, burası ile aynı tutulmamalıdır. Bununla berâber kendisi bunu, haksız olarak, Μανῖται'nın, arap Ma'nların bir şehri olarak nazar-ı itibâra almaktadır (s. 24). Landberg, aynı zamanda Cassius Dio tarafından Roma seferinin varmış olduğu en son nokta olarak verilen ve adını (Glaser'den sonra), yanlış olarak Adula okuduğu yeri (Bayḥān al-Ḳaṣāb cenûbunda bir yer olan Bayḥān al-Dawla'de) tesbit ederken aldanmıştır. Bu adın daha ziyâde doğru şekli olan Ἄθλουλα, D. H. Müller'in faraziyesine nazaran, Mina kitâbelerindeki (mûtâd olarak Yaşil okunan) *YSL* 'dir. — Mommsen, haksız olarak, *Monumentum Ancyranum*, V, 22 münâsebeti ile, Auguste'un seferin varmış olduğu nokta olarak gösterdiği yer (*usque in Sabaeorum fines*) ile Strabo ve Plinius'un verdikleri yer arasında bir tezat gördüğünü sanmış ve Augustus'un „Saba'lılar ülkesi" ile, cenûbî Arabistan'ı kasdetmek için, umûmî, fakat yanlış bir ifâde kullanmış olduğunu söyleyerek, bu mes'eleyi hallet-

meğe çalışır. Bu son nokta, gerçekte, Augustus'un haklı olarak göstermiş olduğu gibi, Saba'lılar memleketinde, ve hattâ, Strabo'ya göre, Ramanitai, Radmānlar, yâni Plinius'teki Rhadamei sâbasında bulunuyordu; bu da *Monumentum*'a uymaktadır. Adı ve şahsiyeti yanlış olarak izâh edilmiş olan İlasaros kitâbeler sâyesinde çok iyi bilinen İlşarḥ Yaḥżib'dir; bunun Roma seferi devrinde, Saba'daki siyâsî şartlar içinde oynadığı rol hakkında Hartmann (s. 153 v.d., 173 v.d. v.b.) hatâlı uzlaştırmalar ileri sürmüştür (bk. *RE*, snt. 1371 v.d.).

Sprenger, Dilmann ve Fabricius'un Saba' tarihi bakımından askerî ve siyâsî ehemmiyetini ölçüsüz şekilde mübâlega etmiş oldukları bu seferin hikâyeleri Roma âlemine cenûbî Arabistan memleket ve kavimlerini daha iyi tanımak için fırsat verdi; başka'ları arasında Arabistan'ın ihrâc etmekte olduğu kokulu nebatlar hakkında o zamana kadar yunanlılara medyûn olunan mûtalar, bu sâyede, tahkik edilmiş bulunmaktadır. Gallus tarafından nakl edilmiş olan bilgiler temeli üzerinde, Strabo (XVI, bahis 4, § 24), daha önce (§ 2) Eratosthenes'e istinâden vermiş olduğu siyâsî taksimâta zıt olarak, cenûbî Arabistan'ın hâkim faâliyetlerine ve kavimlerinin vasıflarına göre, şu hâlde iktisâdî görüşlerin de katıldığı ve bu gün bile Arabistan'da canlı bir hâlde olan kabîlelere göre, zümrelere ayrılmasını dikkat nazarına alan bölgelere taksimini verir; Gallus'a istinât eden Plinius da, VI, § 161 böyle yapmaktadır. Bundan sonra Strabo cenûp araplarında âile bağlarından, Hartmann (*ayn, esr.*, s. 7) tarafından haksız olarak itiraz edilmiş olan Saba'da çok kocalılığın varlığını isbât etmek için kitâbelerin verdiği şahâdet ile yaklaştırılmış bir şahâdet olan kadınlar cemâatinden bahseder; bununla berâber, mâkul bir tarzda tefsir edilen pek çok kitâbelerin bu delîller ile uyuşmadığını kabûl ve teslim etmek lâzımdır.

Agatharchides'in 132/1 yılı civârında tamamlanmış, Photius'un kütüphânesinde ve esâs itibâriyle aş.-yk. bunun aynı olarak Diodor (III, 38—48)'da muhâfaza edilmiş olan περὶ τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάττης, B. 5'ten alınmış iki parçada Saba'lıların memleketi, merkezi, âdetleri, yaşama tarzları, teşkilâtları hakkında ve umûmî bir tarzda, cenûbî Arabistan hakkında mühim bilgiler bulunmaktadır; bu Artemidor'un da kaynağıdır. Bütün memleketi tabiî bir koku ile dolduran kokulu nebatlar hakkında verdiği bilgiler Herodot (III, 113)'un Plinius (XII, § 86)'un bilgileri ve Wrede (*Reisen*, s. 80, Wādī Muntiš hakkında, s. 77, Cebel Šidāʾā hakkında, s. 82, Wādī Ḥilāfat hakkında)'nin nakilleri ile mukayese edilebilir. Kıral şehri Σάβα, idâre, makamı muayyen bir âilede irs yolu ile intikal eden (cenûp-arap kitâbeleri bu husûsu te'yit eder) kıralların hak ve vazîfeleri, cesûr savaşçılar, çalışkan zirâatçı ve mâhir denizciler olarak kabûl edilen halkın âdet ve meşgûliyetleri, Mısır, Suriye ve Fenike ile ticâret, bunun kendilerine te'min ettiği zenginlik ve Saba'lıları bütün araplardan ayıran lüks hakkında verdiği bilgilere büyük bir ehemmiyet vermek lâzımdır (bk. yukarıda anılan Strabo'nun, Artemidor'a dayanarak verdiği bilgiler). Strabo (XVI, bahis IV, § 2 [Eratosthenes'ten naklen], § 19 [Artemidora'dan naklen])'nuu ve bizanslı Stephanus (bu maddede)'un Σάβα ve Μαρίαβα'sı, Pilinius, VI, 155 (bunu Glaser, *ayn. esr.*, s. 58, 62, 153, 287 fark etmemiştir)'un Marelibata (Mordtmann'a göre, Mareiaba'nın bozulmuş şeklidir)'sı gibi, aynı şehri, Saba'nın merkezi olan Ma'rib (yk.-bk.)'i göstermek için kullanılmış muhtelif kelimelerden başka bir şey değildir. Saba'lıların merkezine bâzan Saba' adını veren bizzat arap muharrirlerinde de Σάβα tesmiyesinin benzeri bulunmaktadır: al-İdrīsī, Abu 'l-Fidā', İbn Ḫurdāẕbeh ve türklerde böyledir (bk. Mordtmann, *Sabäische Denkm.*, s. 3, not 1). Merkez şehrinin az yüksek bir tepe üzerinde bulunduğuna dâir Photius'un verdiği bilgi, Kremer (*ayn. esr.*, s. 9) tarafından itirâza uğramış ise de, muahhar seyyahlar, Arnaud, Halévy, Glaser tarafından bil'akis te'yit edilmiştir (Strabo'nun „ağaçlar ile örtülü bir dağ üzerinde" ifâdesi nebatların gerilmesinin bir işâreti olabilir). Ritter (*Erdkunde*, XII, 249), Kremer (*ayn. esr.*, s. 9) ve Glaser (*ayn. esr.*, s. 10) Photius (§ 101 M)'un rivâyetinden, haksız olarak, Saba'lıların yabancı memleketlere ve husûsiyetle Hindistan'a toplu hâlde insanlar veya, hiç olmazsa, ticâret mümessilleri gönderdikleri netîcesini çıkarmışlardır; στέλλειν (geçişsiz) ἀπ' οἴκιας ile, daha ziyâde deniz yolu ile ticârî seyâhatleri anlamak lâzımdır.

Saba' ve umûmiyetle Arabistan hakkında bir az önce sayılan yazılı vesîkalar ve bunun gibi tâcir ve seyyahların nakilleri yunan ve romalıların I. asırdan (m. ö.) sonraki edebiyatları üzerinde te'sirlerini göstermiştir. Gallus'un seferine tekaddüm eden devrede, bilhassa şâirler arasında, uzak bir altın ülkesinde („Eldorado") zengin ve mes'ût Saba'lıların dikkate değer tasviri bunlardan gelmektedir. Şiirlerden alınmış olan bu şehâdetleri burada sür'atle geçeceğim, zîra bunların aslî kaynak olmak değeri yoktur ve yalnız şuna işâret edeceğim ki, Arabistan'ın başlıca memleketi olan

bu Saba' (*Sabaeus*)'nın, şiir dilinin tetkikinden farkedileceği üzere, yavaş-yavaş yalnız dar bir mânada Saba'yı göstermek değil, fakat tamâmiyle umûmî bir mânada „arab"ı göstermek için kullanıldığı farkedilebilir; öyle ki hattâ Vergilius, *Georgica*, I, 57, *molles sua tura Sabaei* (mittunt) veya II, 117, *solis est turea virga Sabaeis*, v.s., cenûbî Arabistan'de günlük istihsâl eden memleketin tâyini mes'elesinde meydana çıkan ayrılıkları uzlaştırmak için mühim delîller olamayacaktır; ve bütün hâllerde, bunlardan Vergilius'un günlük ağacına sâhip olmağı başka cenûbî araplar bertaraf edilip, yalnız saba'lılara isnât ettiği netîcesi çıkarılamayacaktır.

Daha Plinius'un beyânında, Roma seferinin getirmiş olduğu mevsûk bilgiler sâyesinde, Saba' memleketi hakkında o zamana kadar sâhip olunan bilginin zenginleşmesinin izleri fark edilebilir; filhakîka Plinius, bâzan intizamsız ve müphem tarzda olsa da, eski yunan nakillerinde muhâfaza edilmiş olan parçaları, bir çok teferrüât ile, tamamlamaktadır. Onun VI, § 160'da adlarını verdiği ve sözde Gallus'un tahrip ettiği şehirlerin ekserisi cenûp-arap kitâbelerinde ve Plinius'ten sonra bunları anan ilk müellif olan al-Hamdānī'de veya arâzi üzerinde bulunmaktadır. Plinius'un araplar ile ilgili ve Gallus'tan gelen veya başka nakiller ile tesâdüfen Roma'ya varmış olan yeni mûtalara istinât eden beyânı, daha Strabo ve Agatharchides'in zikretmedikleri ve Saba'nın siyâsî durumunda devamlı bir değişme hâsıl eden bir halkın adını vermesi ile de çok mühimdir. VI, § 158 parçasında, arap halkları arasında, Minaei (Ma'în) ve Rhadamaei (Radmān)'den sonra, (Juba'dan naklen) Homeritae'ye işâret ettikten sonra, açık bir şekilde Gallus'un getirdiği haberlere atıf yaparak, ḥimyarîlerin (Homeritae, yunanlıların 'Ομηρῖται'si) gelişinin Saba' tarihinde bir dönüm noktası olması vâkıasına *numerissimos esse Homeritas* kelimeleri ile dikkati çeker. Bu parça bize Ḥimyarîlerden ve kuvvetlerinden bahseden en eski şahâdettir. Gallus zamanında, Arabistan'ın cenûbunda siyâsî üstünlük artık eski „Saba' kıralları" hânedânı idâresi altında Saba'lılara âit değil idi, fakat „Saba' ve Ẓū Raydān kıralları" unvânını taşıyan hukümdarların idâresinde ḥimyarîlerin elinde idi. Ḥimyarîlerin Arabistan'ın cenûbunda hâkim kavim olduğuna dâir olup, daha devrinde bunların üstünlük elde ettikleri netîcesini doğrulayan Gallus'un açık ifâdesi, miladdan önce II. veya en geç I. asırda, Ḥimyarîlerin hâkimiyetinin başlangıcına âit kitâbelere dayanan Glaser (bk. *Die Abessinier*, s. 31 v.d.)'in yaptığı tesbit ile tamâmiyle uyuşmaktadır. Bu bâl (Mordtmann, Mommsen, Hartmann v.b. larının) Ḥimyarîler devrinin başlangıcını miladdan sonraki zamanlara çıkarmak için yaptıkları teşebbüse muhâlefet etmektedir; fakat bu, bu başlangıcı miladdan önce ilk asrın sonuna doğru yerleştirmeği deneyen Kremer, D. H. Müller gibi muharrirlerin cehdleri için müsâit değildir. Glaser (*ayn. esr.*, s. 38) bile miladdan önce aş.-yk. 70 yılını kabûl edemiyordu; fakat yalnız „milâddan önce 175 yılından sonra, her hâlde 'Îsā'nın doğumundan sonra olmayan her hangi bir yere yerleştirilmiş" en erken 115 (m. ö.) tarihini kabûl edebiliyordu (s. 31 v.d.; Hommel, *Geschichte des alten Morgenlandes*[3] [Sammlung Göschen], 1908, s. 148 ve *İA*, mad. ARABİSTAN, I, 488 v.b.). Sprenger (*ayn. esr.*, s. 76 v.d., 225), Dilmann (*ayn. esr.*, s. 204) ve Hartmann (*ayn. esr.*, s. 496, not 1)'ın Ḥimyarî hâkimiyetinin kurulması ile Roma seferi arasındaki bir zaman ve illiyet münâsebetinin mevcûdiyetine dayanan tertipler de aynı tarihe düşmektedir.

Ḥimyarîlerin hâkimiyeti ile ilgili bir başka şahâdet bize Plinius, VI, § 104'te verilmektedir: *intus oppidum, regia eius, oppellatur Sapphar*, yâni Ẓafār, Ḥimyarîlerin pâyitahtı. Bununla berâber, yine Plinius vâsıtası ile, saba'lıların, daha Juba zamanında, artık cenûbî Arabistan hâkimiyetine sâhip değil idilerse de, her şeye rağmen, ehemmiyetli bir mevkî tuttuğunu ve memleketlerinin hudutlarının Erathosthenes devrindeki kadar dar olmadığını biliyoruz. Diğer husûsiyetler arasında, Plinius'un onların iktisadî hayat ve zenginliğine tahsis edilen VI, § 161 parçasında kullandığı *agrorum rigua* ifâdesi, cenûbî Arabistan'da sulama te'sislerinin (kuyular, kanallar, sedler, sarnıçlar) tertip ve tanziminden bahseden kitâbelerin şahâdetleri ile, sun'î sulama hakkında al-Hamdānī'nin rivâyetleri ile (aş. bk.) te'yit edildiğini ve hemen arkasından gelen *mellis eeraeque proventus* (krş. Strabo, XVI, bahis IV, § 2) zikrinin Arabistan'ın cenûbunun hemen-hemen bütün dağlık bölgelerinin bal bakımından zengin olması vâkıası ile (bk. Sprenger, *ayn. esr.*, s. 249; Glaser, *ayn. esr.*, s. 69, Raydān memleketinde bal ve bal mumu hakkında kayıt ve Landberg, *Arabica*, V, 238; Bent, *Expedition*, s. 330; *Southern Arabia*, s. 117; Harris, *A Journey*, s. 22 ve başka seyâhat haberleri; bk. bir de al-Hamdānī, *Cazīrat al-'arab*, s. 103, 105, 123, 194'teki kayıtlar) te'yit edilmiş bulunduğunu da kaydedelim. Plinius'un bundan önceki şu sözleri *silvarum fertilitas odorifera* (krş. Photius, § 95'te Agatharchides ve Diodor) saba'lıların günlük bölgelerindeki mâlikânelerine (Sprenger, *ayn. esr.*, s. 250), *auri metalla* sözleri bilhassa sâ-

hilde altın istihsâline (bk. Agatharchides, § 95, altınca zengin Debai memleketi hakkında; Strabo, XVI, bahis IV, § 18; Plinius, VI, § 150, *litus Hamaeum* 'un *auri metalla*'sı hakkında; ve bilhassa al-Hamdānī, s. 153, 177 v.b., cenûbî Arabistan'da altın yatakları hakkında ve bir de Halévy ve Glaser gibi yeni seyyahların haberleri) telmih eder; Glaser (*ayn. esr.*, s. 69; *Punt*, s. 77) altını yalnız 'Asīr'de veya Saso (şarkî Somāli memleketi)'ta aramak istiyordu; fakat Plinius'un parçasında şarkî Afrika bahis mevzuu olamaz. Sprenger (*ayn. esr.*, s. 249) memleketin dâhilinde bulunan mâdenleri düşünüyordu (daha ileride bunlar bahis mevzuu olacaktır). Plinius, XII, § 58'in günlük istihsâli hakkındaki işâreti Yāḳūt (*Mu'cam*, III, 577)'un mûtaları ile mukayese edilebilir. Onun XII, § 54 'te naklettiği günlük hasadının dinî bir amel gibi sayılması, günlük memleketinin sâhip ve efendileri olarak yalnız saba'lıların ve onlar ile birlikte ma'īnlilerin günlük ağacını (ince muâmelelerinde) görebildiklerini, günlük ağaçlarına yalnız kendileri ve soyları için, yalnız olarak irsî sâhip olma hakkı bulunduğunu söyleyen 3.000 'den fazla âile bulunmadığı vâkıası bu medeniyetin tarihi için çok mühimdir: *sacros vocari ob id nec ullo congressu feminarum funerumque, cum incidant eas arbores aut metant, pollui*; Sprenger (*ayn. esr.*, s. 92) ile Glaser (*ayn. esr.*, s. 3; *Punt*, s. 44) bu parça üzerinde, haksız olarak, metin tâdilleri teklif etmişlerdir. *Congressus feminarum funerumque* bugün islâmiyette bir *canāba* (dinî kirlilik; bk. Sprenger, *ayn. esr.*, s. 219) sebebidir. Hartmann (*ayn. esr.*, s. 415) Plinius'un parçasının müslümanların cenâze merâsimlerinde günlük yakmaktan hoşlanmamaları (de Goeje bununla meşgûl olmuştur, bk. *L'encensement des morts chez les anciens Arabes, Actes du XIVème Congrès des Orientalistes*, III/1) husûsunda bir az aydınlık getirdiğine dikkati çeker ve Arabistan'ın cenûbunda ölüler bayramında günlük kullanılmasının men'edilmiş olduğu, hâlbuki şimâlde bu tedbirin bilinmediği netîcesini çıkarır; bununla berâber, daha Plinius, XII, § 82, mes'ut Arabistan'da *hominum etiam in morte luxuria* 'dan bahseder ve yeni seyyahlar delîn merâsimlerinde günlük kullanıldığını te'yit ederler.

Cenûbî Arabistan'ın eski tarihi ile alâkalı olarak, Plinius'un daha Juba ve Gallus devrinde, Eratosthenes'in bir tek mutlak teşkilâta tâbî başlıca kavimler olarak gösterdiği aynı dört kavmin adını vermesi öğretici bir vâkıadır: Sabaei yanında, Minaei, Catabanes ve Atramitae (Chatramolitae); bk. madd. ḲATABĀN ve MA'ĪN. Saba'lıların zikrinin yanında bulunan aşağıdaki kelimeler, VI, § 154 *pars eorum* (*Sabaeorum*) *Atramitae quorum caput Sabota* v.b., ve XII, § 52, *Atramitae pagus Sabaeorum in monte excelso, a qao octo mansionibus distat regio eorum turifera* (ve Solin, s. 710'da aynı: *Atramitae pagus Sabaeorum*, bu Plinius'ten gelmektedir ki, Sprenger, *ayn. esr.*, s. 296 ve Glaser, *Punt*, s. 47 bunun farkında olmamışlardır) Ḥaẓramawt'ın Juba devrinde (Glaser, *Punt*, s. 46 'nın düşündüğü gibi, yalnız milâdî I. asırda değil) Saba' 'nın bir eyâleti olduğunu, Saba' 'nın ise, şu hâlde, şarka doğru daha uzaklara uzandığını isbat eder; şu hâlde Saba' 'nın genişleme cehtleri sonunda, cenûbî Arabistan'da kudretlerin münâsebetlerinde bir değişme vukûa gelmiş idi (Bent, *Southern Arabia*, s. 49, 240, 265, 269, Mirbāṭ yakınında, Ẓafār'ın kıyı bölgesinde kadîm saba'lılardan kalma harâbelerden bahseder). Şu *regia tamen omnium Marelibata* (*Mareiaba*, yk. bk.) sözleri Saba' 'nın Ḥaẓramawt üzerindeki üstünlüğünü ve bütün devletin merkezi olan Ma'rib'in hakimiyetini daha fazla tebârüz ettirmektedir (Plinius ile Solin'in metnin yanlış olarak tâdili için yk. bk.). Günlüğün bir yerden başka yere naklî husûsundaki başlıca parça XII, § 63'tür (*tus collectum Sabotam... convehitur... ibi decumas deo quem vocant Sabin mensura non pondere sacerdotes capiunt nec ante mercari licet*). Şu hâlde günlük nakli, mecbûrî olarak, Ḥaẓramût'un merkezinden, Sabota (kitâbelerdeki Şabvat, al-Hamdānī tarafından da zikrolunmuştur, bugün Bayḥān ile Şibām arasında harâbe sâhası)'dan geçmek şartına bağlı idi. Bu mecbûrî gümrüğün, daha son zamanlara kadar, bir çok kabîlelerde mevcût olduğunu Glaser (*ayn. esr.*, s. 27) te'yit etmektedir. Kitâbeler de kendi taraflarından kokulu nebatlardan mâbet menfâatine alınan bir verginin mevcûdiyetini te'yit eder, nitekim daha D. H. Müller, *Burgen*, II, 1024, not 3 (Halévy 187 kitâbesi münâsebeti ile) bunu gösterir, bk. bir de Rhodokanakis, *Studien*, I, 6 (Glaser 480 = Aroaud 53 münâsebeti ile); Theophrast, IX, § 4'ün verdiği (yukarıda mezkûr) günlüğün bir kısmının saba'lıların Helios mâbedinin râhiplerine bırakıldığına dâir (ve Landberg, *Dathīna*, s. 457, hasat üzerinden bir mıkdarın *maṣā'iḥ*'e teslim edilmesine dâir) bilgi bununla yaklaştırılmalıdır. Mordtmann (*Sabäische Denkmäler*, s. 57) ilâh Sabis'i Sīn, ay ilâhı telakkî ediyordu; sonraları da (*ZDMG*, XLIV, 186) doğrudan-doğruya Sabis adının „Sīn" ile aynı olduğunu ileri sürüyordu. Böylece, daha son zamanlarda da, Plinius'un parçası bâzan ihtiyatlı bir şüphe ile, bâzan hiç bir tahdit olmaksızın, ay ilâhına tatbik edilmiştir. Hâlbuki aralarında müşterek hiçbir şey bulunmadığı gibi, Plinius'un kelimelerinin yaklaştırılması Sabis ile Sabota

arasında bir münâsebet bulunduğunu meydana çıkarır; bundan başka, Theophrest güneş ilâhından bahseder; tabiîdir ki, bu Ritter, Sprenger, Glaser v.b. ile birlikte, Sabis'i güneş ilâhı ile birleştirmek hakkını kazandırmaz. Şu hâlde isim izâh edilmeden kalsın. Yanlış bir anlamadan veya bir imlâ hatâsından mütevellit değilmiş gibi görünen bu Sabis şekli „Sabota (Şabvat)'nın [ilâhı] efendisi" 'nden başka bir şey değildir (yâni Ẕū Şabvat, yâni doğrudan-doğruya „şab(a)vî"; bk. *RE*, *Sabis* kelimesinde).

Yukarıda gösterilmiş olan Plinius'ta Homeritaenin zikri müelliflerin Ḥimyarîler hakkında bize bıraktıkları en eski şahâdet olarak telakkî edilmemelidir; en eski kayıt *Periplus Maris Erythraei*'dedir; bu eser Plinius'un eserinden daha eski ise de, onun başlıca yazılı kaynaklarından daha yenidir. Ben şimdiye kadar yapılmış zaman takdirlerinden (Dilmann, Mommsen Hartmann, Glaser v.b.) farklı olarak, bunu *RE*, stn. 1462 v.d.'da tesbite çalıştığım gibi, en geç milâdî 40 ile 51 arasında, pek muhtemel olarak 40 ile 45 arasında kaleme alınmış gibi görünmektedir. O zaman Saba'nın siyâsî durumunun ne olduğu hakkında *Periplus*, § 23'te şu kaydı buluyoruz: o zaman idâre merkezi olan Saphar'da iki halkın, Homeritae ile komşuları Sabai'nin, yâni Saba'lıların meşrû kıralı Charibaël hüküm sürüyordu. Bu metnin yazıldığı devirde, Saba' şu hâlde ḥimyarîlerin hâkimiyeti altında idi. Saphar „Saba' ve Ẕū Raydān kıralları"nın merkezi Ẓafār (Yarîm yakınında)'dır; Landberg, *Arabica*, V, 50, bu teşhisi sarsmağa muvaffak olamamıştır. Ma'rib artık devletin merkezi değil idi. Σαβαῖος'un Mısır şekli olan Σαβαείτης Axum kitâbesinde de görünmekte ve bu yazmalardaki Σαβαείτου şeklini, nâşirin teklif etmiş olduğu tâdile karşı, te'yit etmektedir (Fabricius, s. 60, Salmasius'a istinâden). Ḥimyarîlerin kıralı Charibaël, muhtemel olarak, kitâbeler vâsıtası ile bilinen Saba' ve Ẕū Raydān kıralı Kariba'il Vatar Yuhan'im'dir. Hartmann (*ayn. esr.*, s. 154 v.d., 173 v.d.)'ın teşhis teşebbüsü, sihhatsiz faraziyeleri ile birlikte, düşmektedir.

Sonraları, aşağı yukarı milâdî II. asrın ilk üçte birinde, 127 yılına doğru konulmuş olan Adulis kitâbesinin (*Corpus Inscr. Graec.*, III, 5127 B) yazılışı ile IV. asır ortasında (356'dan önce) konulmuş olan Axum iki-dilli kitâbesinin yazılması arasındaki zamanda, Saba' tarihinde çok mühim bir değişme vukua geldi. Birincide axumluların kıralı Λευκὴ κώμη (el-Ḥavrā)'dan cenûba doğru, Saba'lıların memleketine kadar bir sefer yaptığını nakleder. Kendisi seferinde Saba'nın şimâl hudûdunda durmağa mecbûr olduysada, Aizanas (ʿEzānā) daha o zamandan kendine „Axum, Ḥimyar, Saba' kıralı" v.b. unvânını vermektedir. Şu hâlde, milâdî II. asrın başlangıcından itibâren, Arabistan'ın cenûb-i garbîsinin en mühim kısımları axumlular tarafından zaptedilmiş idi. Buna göre, bu zaptın gerçekliği husûsunda Dilmann, Hartmann v. b.'larının şüphesi temelsizdir. Bunun kitâbe delîllerine *ad gentem Axumitarum et Homeritarum* (Cod. Theod., bib. XII, tit. 12, 2) elçilerin zikri ilâve olunmaktadır. Unvanlar sayılırken Ḥimyar'in Saba'dan önce gelmesinden, birincinin gerçek devlet olduğu, bunun yanında, henüz bütün ehemmiyetini kaybetmemiş olan Saba'nın ikinci sıraya geçtiği netîcesi çıkarılabilir. Kitâbelerin resmî unvanları *Periplus*'ta Ḥimyarî kıralların çift unvanları ile mukayese edilebilir.

Habeş kitâbelerinin getirdiği Aizanas'ın Ḥimyar ve Saba' kıralı olduğu hakkındaki bilgi, Glaser (*Die Abessinier*, s. 5 v.d.)'in tebârüz ettirdiği gibi, II. asrın sonundan itibâren, IV. asrın son çeyreğine kadar, cenûbî arap kitâbelerinde artık yemenli hükümdarlar bulunmaması vâkıası ile uyuşmaktadır; bunlar ancak 378'de tekrar ve habeşliler yeniden Arabistan'ın cenûb-i garbîsini boyunduruk altına aldıkları zaman (525'te) olan VI. asrın ilk çeyreğine kadar, fâsılasız bir şekilde, yeniden görünürler. Axum kırallığı iktidarının birleşmesi cenûbî Arabistan kırallığının son devrindeki devamlılığın çözülmesine işâret eder; bunun başlarından itibâren, 300 yılı civarlarında, kıraller o zaman taşımış oldukları „Saba' ve Ẕū Raydān" kıralları unvânı yerine, uzun „Saba', Ẕū Raydān, Ḥaẓramōt ve Yemnat" kıralları unvânını alırlar.

Ehemmiyetsiz bir kaç zikr bir tarafa bırakılacak olursa, Saba' hakkında *Monumentum Adulitanum*'u tarih sırası bakımından çok yakından tâkip eden yunan yazılı vesîkaları olan Batlamyus (Ptolemaeus)'un haberleri bize şunu müşâhede etmek imkânını verir: haritasında saba'lılar (VI, bahis 7, § 23) Strabo ile Plinius'un verdikleri bilgilerin mûteber olduğu devirdeki kadar artık mühim bir sâha işgâl etmemekte, fakat ancak eski sâhalarının aş.-yk. şimâl yarısı ile tahdit edilmiş görünmektedirler; hâlbuki ḥimyarîler cenûbî sâhilin mühim bir kısmına sâhiptirler ve bir de milâdî en geç II. asrın sonlarına doğru Saba'lıların iktidarı altında olması gereken cenûbî Arabistan bölgesinde yerleşmiş gibi gösterilen daha küçük başka kavimler görülmektedir. Son zamanlarda Batlamyus'un Κοττααβανοὶ μέχρι τῶν Ἀσαβῶν ὀρῶν ὑφ' οὓς ἡ λιβανωτοφόρος χώρα kelimeleri günlük yetiştiren bölgenin Ḳatabāniler idâresi altında bulunduğu istintâc edilerek, fenâ tef-

sir edilmiştir; her ne kadar o zaman müstakil bir Ḳatabān devleti yok idi ise de, Ḳatabānlıların orada yerleşmiş oldukları işâreti daha geniş telakkîlerin hareket noktası olmuştur. Akkuzatif ile gelen ὑπό „cenûbunda", „...'ın aşağısında" mânasına gelmesini gerektiren Batlamyus'un açık nahiv ve kullanışı, aksinin doğru olduğunu isbât eder. Batlamyus günlük bölgesi ile Ḳatabānlıların oturdukları yerleri, coğrafya bakımından, birbirinden ayırmıştır. Sprenger (s. 264 v. d.) aynı şekilde yanlış bir nokta-i nazardan hareket ederek, „Ḳatabānlıların Batlamyus devrinde," bu mülkten kovulmuş olduklarını tasdik ederek, kendi kendine güçlük çıkarmıştır [bk. mad. ḲATABĀN].

Batlamyus, arap kaynakları ile uygun olarak, bizi Saba'nın gittikçe artan bir gerileme devresine getirmektedir. Miladdan sonraki yunan seyyah-coğrafyacılarının eserlerinde Saba'nın tesâdülî olarak zikirleri gerçek hiç bir değer taşımaz. M. IV. asrın sonundan itibâren Saba' adı Yunan ve Roma eserlerinde kaybolur. Bu devirde artık adları aş.-yk. bütün cenûbî Arabistan'a tatbik edilen Homeritae'nin münferid zikirleri bulunur.

Daha geçen asrın sonlarında Sprenger (*ayn. esr.*, s. 246) saba'lılar hakkında bize bilgiler veren yegâne kaynakların yunanlılar ile Plinius olduğunu söylüyordu. O zamanlara kadar yalnız Kitâb-ı mukaddes'in ve tarihî hiç bir tarafı olmadığı için tamâmiyle kifâyetsiz olan arap rivâyetlerinin parçalar hâlinde bulunan mûtaları ile tamamlanabilen cenûbî Arabistan'ın kadîm tarihi hakkındaki bilgi, Arabistan'ın cenûbunda çok sayıda k i t â b e l e r i n k e ş f i ile, fevkalâde genişlemiş bulunmaktadır ve kadîm şarkın tarihi hakkındaki bilgilerimizin genişlemesi de Saba' tarihi üzerine yeni ışıklar saçmıştır.

Bununla berâber kitâbe keşiflerinin meşhûr ettiği kâşif Glaser (*ayn. esr.*, s. 159) klâsik muharrirlerin bırakmış oldukları az mıkdardaki bilgilerin tefsirinin Saba' kitâbelerinin izâhından daha az ehemmiyetli olmadığını ve bunlar ile klâsik muharrirlerin verdiği bilgilerin birbirlerini tamamlamaları ve aydınlatmaları gerektiğini tasdik etmekten çekinmiyordu. Her hâlde bu memleketlerin tarih ve medeniyetinin tetkikinde doğrudan-doğruya yegâne tarihî kaynağımız olduğundan, Saba' ve cenûbî Arabistan'ın mâzisini tetkik etmek için en iyi vâsıtalarımızı teşkil eden kitâbelerin tefsirinin arzettiği ehemmiyeti tam ve doğru olarak değerlendirmemiz gerekir. Henüz tükenmemiş bulunan bu zengin tevsik kaynağının tarihi az mıkdardaki isim ile tahdit edilmistir. Danimarka hukûmeti tarafından 1763'te gönderilmiş olan ilmî sefer hey'eti âzâsından olan Carsten Niebuhr Loḥayya'den Moḫā, Ta'izz ve Ṣan'ā'ya kadar bütün Arabistan'ın cenûbunu dolaştı; coğrafya, etnografya ve tabiî ilimler mevzuunda mükemmel müşâhedeler ile meşgûl olarak, ilk önce, aldığı haberlere istinât ederek Ẓafār (Yarīm'in cenûb-i garbîsinde) harâbelerinde kadîm kitâbelerin mevcûdiyetine işâret etti; kendisi bir holandalının göndermiş olduğu, bir kopya müstesnâ, metinleri görmemiş idi; fakat Avrupa, Oldenburglu Seetzen sâyesinde, ilk defa olarak, cenûbî Arabistan kitâbelerini tanımıştır. Bu şahıs, Niebuhr'dan mülhem olarak, Ṣan'ā'dan 'Aden'e dönüş seyâhati sırasında (1810) Ẓafār'da ve bunun yakınında kitâbelerin sûretini çıkardı. Çok kısa ve muhtevâsı fakir olan, 1811'de neşredilen beş Saba' metnini Avrupa'ya gönderdi; bunlar ilk önce anlaşılamamış ise de, müstakil Saba' ilminin mütevâzî başlangıcını teşkil etmiştir. Şu şahıslar sâyesinde yeni terakkîler te'min edilmiştir: ingiliz Wellsted (1834/1835, Ḥaźramavt sâhilinde Ḥiṣn Ġurāb ve Naḳb al-Ḥaear kitâbesinin keşfi), Cruttenden (1836, Ṣan'ā'da beş küçük Saba' parçası) ve bir de Wrede (1843, fakat Ḥaźramavt'taki seyâhatinin haberleri ve 'Obne Ḥaźramavt kitâbesinin sûreti ancak 1870'te, onun yazılarına istinâden, Maltzan tarafından neşredildi) v. b., bilhassa 1843'te Ma'rib'e varan ilk avrupalı — ve kendinden daha da talihli olan sonraki araştırıcıların müjdecisi (Glaser, *Petermanns Mitteil.*, 1887, s. 27) olan Arnaud; kendisi orada ve Ṣan'ā' ile Şirvāḥ'ta hepsi 56 tâne olan ekserisi kısa kitâbenin sûretini çıkardı. Coghlan tarafından kitâbeli taşların ve 'Amrān tunç levhalarının elde edilmesi malzemelerimizin ehemmiyetli bir şekilde çoğalmasını te'min etti (1860). Bulunan vesîkaların çözülüp okunması ile ilmî izâhını ilk başta Gesenius (1841), Rödiger (1841, 1842) ve Osiander (1856, 1863/1864)'e borçluyuz. Seyyah Jacob Saphir'in ibrânî dili ile yazılmış seyâhat hikâyeleri olan *Eben Safir* (I, 1866; II, 1874)'i yalnız Yemen'in tasvirî olarak dikkat nazarına alınmalıdır; bunu D. H. Müller (*Burgen*, I, 388 v.d.)'in işâretleri daha geniş bir çevrede tanıtmıştır; kendisi al-Ḥudayda'den 'Amrān'a Ṣan'ā' yolu ile gitmiş ve 'Aden'e dönmüş idi; bu, Halévy için bir nevî rehber oldu. Joseph Halévy'nin unutulmaz seyâhatinin zengin mahsûlleri kitâbeler keşfi tarihinde yeni bir devre meydana getirdi; Ṣan'ā'dan hareket ederek (1869), Aelius Gallus'dan beri Vādī Nacrān'a kadar girmeğe ve eski Ma'înliler sâbasının merkezi olan cenûbî Arabistan Cōf'u tonrakları üzerinde do

laşmağa ve en eski araplardan kalma kitâbeler bakımından zengin bir çok yerlere ulaşmağa muvaffak olan yegâne avrupalının o olduğu söylenebilir; bunları kendisinden sonra hiç bir avrupalı bir daha görmemiştir. Kendisinin yakın çağdaşlarının tam mânasiyle değerini takdir edemedikleri bu keşif seyâhatinin müşahhas ilmî netîcesi, aş.-yk. 50 tânesi (bunların 30 tânesi Ma'în kitâbesidir) oldukça mühim bir uzunlukta olan 686 kitâbe sûreti ile temsil edilmiştir (1872'de *JA*'de neşredilmiştir); bunlar o zamana kadar vukua gelmiş olan kitâbe vesîkalarının en mühim artışını teşkil eder ve bu, başlangıçtakilere nazaran, büyük bir terakkî olduğundan, Saba' tetkiklerinin ve cenûbî Arabistan'ın eski tarihinin gerçek ilmî temellerinin konulmasına imkân vermiştir. Kaptan Miles'in (ve Werner Munzinger'in) Vâdî Mayfa'at'a seyâhati (1870) bâzı yeni kitâbeler tanıtmıştır. Heinrich von Maltzan (1870/1871, Yemen ve Ḥaẓramavt'ın kıyı mıntakalarında), Millingen (1873, al-Ḥudayda'den Ṣan'â'ya), R. Manzoni (1877—1880, 'Aden, Ṣan'â' ve al-Ḥudayda arasında) ve Schapira'nın (1879, 'Aden'den Ṣan'â'ya ve civarlarına ve dönüşte al-Ḥudayda'ya kadar) seyâhat haberleri ve Harris'in *Journey through the Yeman* (London, 1893)'i kitâbeler bakımından bir şey getirememiştir. Fakat coğrafya bakımından bir çok şeyler kazandırmıştır ve Manzoni'nin eseri, Maltzan'ın sonraki araştırmaları gibi, lehce tetkikleri bakımından çok mühimdir. İlk önce al-Ḥudayda'den Ṣan'â'ya, sonra 'Aden'e doğru kitâbe aramağa tahsis edilen seyâhatlere teşebbüs eden ve kendisinden önce Seetzen ve kendisinden sonra Huber gibi, kâşiflik gayretini hayâtı ile ödeyen avusturyalı S. Langer, 22 kitâbenin sûretini tanıttı (nr. 19—22, mücerret harflerden ibârettir). Keşiflerin tarihi üzerine başka teferrüât şu müstakil eserlerde bulunacaktır; Veber, *Arabien vor dem Islam*, s. 10 v. dd. (burada kitâbelerde görülen medeniyet, din, muhtevâ, yazı ve dil de ele alınmıştır ve bilhassa *Forschungsreisen in Südarabien bis zum Auftreten Eduard Glasers* (*Der alte Orient*, 1907, VIII, 4) ve umûmî görünüş: Hommel (Hilprecht, *Explorations*, s. 693 v.dd., ve bir de onun *Chrestomathie*, s. 63 v. dd., metinler ile). Glaser'in Arabistan'a seyâhatleri bu husûsî araştırmalar tarihinde yeni bir devir açar; keşfettiği kitâbeler (hepsi 2.000 kitâbeden fazla) o zamana kadar bu sâhada ulaşılmış olan neticeleri çok geniş bir şekilde geçmiştir. D. H. Müller (*Burgen*, I, 340)'in şu kehânetini ümit edilmeyecek bir şekilde gerçekleştirmiştir: „kendilerini ilmin hizmetine vakfedecek ve memleketin keşfine teşebbüs edecek ve kitâbeler toplayacak cesûr adamlar daha bulunacaktır". Henüz ilk seyâhatlerinin (1882—1884, al-Ḥudayda'den Ṣan'â'ya ve buradan civarlarda şimâlde ve garpta üç keşif seyâhatı; 1885—1886, al-Ḥudayda'den Ṣan'â'ya ve buradan cenûb-i şarkî ve cenûba 'Aden'e kadar; Ẓafâr harâbelerinin keşfi; 1887—1888, 'Aden'den Ṣan'â'ya buradan Ma'rib'e; burada yalnız başına 400 kadar kitâbe sûreti çıkarmıştı; hâlbuki Arnaud ile Halévy, bir arada, ancak ekserisi kısa parçalar olan 44 sûret çıkarmışlardı) netîcesi bütün hâlinde 1032 kitâbe, harita taslakları, lisaniyata âit bilgiler getirmek olmuş ve aş.-yk. 616 arapça el-yazma satın alınmasını te'min etmiş idi. Kitâbelerin bir kısmı Paris akademisi tarafından neşredildi (*CIS*, IV, VI—III) üzerinde kitâbe bulunan bir çok taşlar (ekserisi Ma'înlilere âittir) Londra'da, bir kısmı da Berlin'de (1893'te Mordtmann tarafından neşredilmiştir) bulunmaktadır. Yazmaların ekserisi Berlin ve British Museum'da toplanmıştır. Kitâbe keşifleri arasında en çok dikkate değer olanları Ḥadaḳān kitâbesi, cenûbî Arabistan'ın en mühim tarihî vesîkalarından biri olan büyük Şirvâḥ kitâbesi (dördüncü seyâhatinde bunun tam bir estampajını da getirmiştir) ve seddin (Mâ'rib seddinin) yıkılmasına dâir iki büyük kitâbedir. Dördüncü seyâhati daha da semereli oldu (1892—1894, 'Aden'den Ṣan'â'ya, burada daha uzak kitâbelerin estampajını almak işini yerlilere bıraktı; yeni kitâbeler arasında aş.-yk. 100 Ḳatabân kitâbesi vardır; dil tetkikleri; 251 arapça el-yazmasının satın alınması). Viyana için satın alınmış hazîne değerindeki eserlerin bir kısmı 39 kitâbelik kıymetli bir kolleksiyon, sikkeler, müteaddit heykeller ve başka eski eşyâ D. H. Müller tarafından neşredildi. Weber, *Eduard Glasers Forschungsreisen in Südarabien* (*Der alte Orient*, 1909, X, cüz. 2)'de daha geniş tafsilât vermektedir (bk. Hommel *Explorations*, 717 v.d., 720 v. dd.). Glaser çıkan yeni seyâhatler ve yeni keşifler fırsatından istifâde edemedi, zîra yetkili vekalette ilmî çalışmalar için zarûrî olan anlayışı bulamadı. Böylece sonsuz hazîneler, ilim için bir daha bulunmamak üzere, kayboldu.

Halévy'den beri artan bir şekilde birikmiş olan kitâbe vesîkaları üzerinde, bunların dil ve muhtevâsının tefsiri için Halévy, Praetorius, Mordtmann, D. H. Müller, Hommel, Glaser v.b. tarafından mühim araştırmalar yapıldı (teferrüât için bk. *bibliyografya*). Arabistan'ın cenûbundaki muahhar keşifler husûsuna gelince, A. Defiers'in 1887'de Yemen'de seyâhatinin gâyesi yalnız nebatlar idi. 1893'te, bildiğimiz kadarına göre, Ḥaẓramavt'ın yeni pâyitahtı olan Şibâm'ı

ve Tarîm'i ilk ziyâret eden avrupalı olan L. Hirsch'in de gâyesi tabiî ilimlere ve bir de topografya ile etnografyaya âit müşâhedeler getirmek idi. Bundan az sonra, 1893/1894'te J. Th. Bent karısı ile birlikte Ḥaẓramavt'ı (Şibām'a kadar) ve (1895'te) günlük memleketini (Ẓafār'dan Mirbāṭ'a kadar) dolaştı; o da kitâbeler üzerinde araştırmalar yapmağı düşünmemişti. Carlo Landberg 1896'da daha önce bilinen Ḥiṣn al-Ġurāb kitâbesinin estampajını yaptı ve fotoğrafını çekti. 'Aden'de 1895—1897'de, asıl Yemen ile Ḥaẓramavt arasında uzanan az tanınmış bölgeler hakkındaki, husûsiyetle Dasīna, 'Avālik, al-Ḥāżina hakkındaki, sonra Bayḥān, Maryama, Raydān, Ḥarīb, Timna' ve hattâ Şabva hakkındaki araştırmaları kıymetli *Arabica* (IV ve V)'larında toplanmıştır. İsveç kıralı hesâbına Viyana akademisinin cenûbî Arabistan'a gönderdiği ilmî sefer hey'eti, 1898/1899'da Şabva'ya kadar varamadan, yalnız 'Azzān'a kadar ulaşmağa muvaffak oldu. Bu muvaffakiyetsizlik sebebi ile, kitâbeler bakımından elde edilen neticeler beklenene tekabül etmediği hâlde, hey'et 1899'da Soḳoṭrā adasında dil ve tabiî ilimler araştırmaları yapmak fırsatını buldu (bk. mad. SOḲOṬRĀ). Hey'et tarafından vazîfeli olarak Bayḥān'a kadar giden G. W. Bury Kohlān (Ḳatabān)'dan kitâbe estampajları ile fotoğraflar getirdi. 1902'de Viyana akademisi tarafından gönderilen W. Hein, Gişin'de ve Ḥaẓramavt'ta dil malzemesi topladı ve Viyana'ya dönüşünden sonra olduğu gibi, yerinde de Ḥaẓramavt'ın yerlisi olan kimselerden kendi memleketleri hakkında bilgi aldı. 1914'te ölümünden sonra hiç bir tertibe sokulmaksızın, kalan notlarına dayanılarak verilmiş olan bu araştırma'arın bütünü yeni ve mühim mıkdarda teferrüât ihtivâ eder. Paris akademisi tarafından alınmış olan el ile çizilmiş resimler sâyesinde Hartwig Derenbourg küçük mıkdarda Yemen metinlerini tanıtmağa muvaffak oldu: *Nouveaux textes yéménites inédits* (*Rev. d'Assyr. et d'Arch. Or.*, V, 117 v. dd.).

Bu sâhada devir açan Glaser'in keşifleri hâlâ tamâmiyle neşredilmiş değildir (Hommel; *Chrestomathie*, s. 59—62, zamanı için Glaser tarafından keşfedilen kitâbelerin bir bütün hâlinde görünüşünü vermiştir; bk. Glaser, *Altjemenische Nachrichten*, 1908, I, 1 A v.d.). Saba' hakkında hazırlamış olduğu büyük çalışma (msl. Hommel, *Explorations*, s. 722, ve Weber, *Glasers Forschungsreisen*, s. 15, Glaser'in kendisinin verdiği bilgiden naklen de haber verilmiştir) henüz basılmamıştır. Saba' tetkikleri bakımından büyük ehemmiyet arzeden notları (aş.-yk. 1.000 kitâbenin sûretinden, coğrafî ve arkeolojik kayıtlardan, günlük yol hâtıralarından, taslaklardan ve haritalardan mürekkeptir), usûlü dâiresinde tertip edilip ilmî bir neşrinin yapılması gâyesi ile vasıllandırılabilecek olan bırakmış olduğu zengin kâğıtlar D. H. Müller'e emânet edilmiş idi. Fakat o bu vesîkaları eser hâline getiremedi; ölümünden (1911) sonra bu vazîfeyi N. Rhodokanekis (Graz'lı) üzerine aldı. Bu da „Corpus Glaserianum"—Viyana akademisinin ihtimamı ile neşredilmektedir—'a birinci giriş araştırması olarak *Der Grundsatz der Öffentlichkeit in den südarabischen Urkunden* (*S. B. Ak. Wien*, CLXXVII, 2. cüz, 1915, Glaser 890=Halévy 49, Gl. 904=H. 51, Gl. 1548/1549 (Saba'ya âit), Gl. 1606 (Ḳatabānī) ve Osiander 4 kitâbelerinin, bu kitâbelerin esâsında bulunan cürüm, vergiler, mülkiyet, kanun mes'elelerinin tertipli bir tetkiki ile tefsiri)'ini, ikinci giriş tetkiki olarak, *Studien zur Lexicographie und Grammatik des Altsüdarabischen* (*S. B. Ak. Wien*, CLXXVIII, 4. cüz., 1915, Ḥabeş kitâbesinin, Glaser 1076 ve Gl. 480 (yk. bk.) parçalarının izâhı ve bilhassa cenûp arapçasına tufeyli *h*'sı denilen ve kendisinin Ma'in-Saba' dilinde iki zirveli bir vurgunun varlığı ile fonetik kaideleri ile izâh ettiği husûsun gramer bakımından tetkiki; zeyilde, daha başka münferit kitâbelerin tefsiri bulunacaktır)'inin ikinci kısmını bizzat göstermiştir. Bunu şu eseri takip etti: *Die Bodenwirtschaft im alten Südarabien* (*Anz. Wien*, yıl 1916, nr. XXVI, 2. cüz; *S. B. Ak. Wien*, CLXXXV, 3. cüz, 1917, yapılara, hudutlara ve sulamağa âit kitâbelerin tetkiki ve yerin değerlendirilmesi ile ilgili kitâbe metinleri, binâların te'sisi hakkında, sular hakkındaki kanunlar ve toprak mülkiyeti kayıtları hakkında, vergi ve idâre tarzı hakkında izâh notları ile). Rhodokanakis'in şu müteâkip 3 eserinde o zamana kadar neşredilmeden kalan Ḳatabān kitâbeleri yayınlandı: *Ḳatabanische Texte zur Bodenwirtschaft* (*S B Ak. Wien*, CXCIV 1919, 2. cüz, Glaser'in topladıklarından 5 kitâbe: mîrî toprakların değerlendirilmesi için Ḳatabān kıralarının fermanları Ḳatabān'ın iktisat ve idâresi hakkında derin bir şerh ve izâh ile) ve *Ḳatabānische Texte zur Bodenwirtschaft*, 2. takım (*S B Ak. Wien*, CXCVIII, 1922, 2. cüz, bilhassa üçüncüsü, Glaser 1693 hakkında geniş araştırmalar ile birlikte 3 kitâbe, Hamdāniler ve kadîm cenûbî Arabistan'da sülâle münâsebetleri hakkında kayıtlar ile), nihâyet *Die Inschriften an der Mauer von Kohlān-Timna'* (*S B Ak. Wien*, CC, 2. cüz, 1924, Glaser 1404 [bir yol inşâsı talimat-nâmesinin kalıntıları], 1397/1398 [cezâ ve vergileri tanzim eden kanun] ve Ḳatabānîlerde *mukarrib* unvânını aydınlatmağa yarayan daha başka

metinler); Glaser 1605/1606 kitâbesi için bk. *WZKM*, XXXI, 22 v.d.—*Katab. Texte*, nr. 3'te, Glaser tarafından bırakılmış olan „kitâbeler ile ilgili eserler"in kısaltılmış bir neşrinin O. Weber tarafından hazırlanmakta olduğu bildirilmişti.

Cenubî Arabistan kitâbelerinin içinde yukarıdaki neşriyatın da zikredildiği bütün hâlinde, daha küçük dergisi Paris'te yayınlanan *Corpus Inscriptionum Semiticarum*, Pars IV (*Inscriptiones Ḥimyariticas et Sabaeas continens*, Tomus I, 4 cüz hâlinde, 1889, 1892, 1900, 1908; II. cildden ilk iki cüz çıkmıştır, 1911, 1914; H. Derenbourg'un ölümünden sonra M[ayer] L[ambert] neşri yeniden ele almıştır; cild III, Mina ve Ḳatabān kitâbelerini ihtivâ edecektir. Ma'înî ve Saba'î olmak üzere, başlıca iki lehceye ayrılan kitâbeler arasındaki dil münâsebetleri Hommel tarafından *Grundriss*, s. 133 v.dd.'da tetkik edilmişti; bu eser asıl Ma'în kırallarına âit kitâbeler yanında, Ma'în metinleri arasında Ḳatabān ve Ḥaẓramavt kitâbelerini de ihtivâ etmektedir (ayn. mll., *Explorations*, s. 728 v.d.). Birbirini tâkip eden metinler bilinen „garp sâmî dilinin arap kolu" olarak saydığı *Grundriss*, s. 78 v.d. Ma'în—Saba' dilinin grameri hakkında onun *Chrestomathie*'sinde s. 9 v.d. (dil hakkkında bk. D. H. Müller, *Encycl. Brit.*, bk. mad. *Yemen*, s. 740'taki bir az daha eski incelemesi; Weber, *Arabien*, s. 15 v. d., halkın anlayabileceği şekle sokulmuş) verdiği esaslı bilgilere mürâcaat edilecektir; yazı hakkında bk. Osiander (*ZDMG*, XX, 205 v.d.); D. H. Müller, *Sab. Denkm.*, s. 105 v.d.; Hommel, *Chrestom.*, s. 3 v.d.; *Explorations*, s. 730; *Grundriss*, s. 145 v.d. (Weber, *Arabien*, s. 13 v.d.; *Westasien*, s. 235) v.s.; din için bk. Osiander (*ZDMG*, VII, 463 v.d.); D. H. Müller, *Encycl. Brit.*, mad. *Yemen*, s. 741 (*Burgen*, II, 1032); Hommel, *Explor.*, s. 733 v.d.; *Grundriss*, s. 85 v.d., 143; bk. *JA*, I, 490 v.d.; D. Nielsen, *MVAG*, 1909, 4; (sâdeleştirilmiş şekilleri: Weber, *Arabien*, s. 18 v.d.; Grimme, *Mohammed*, s. 29 v.d.); âbidelerdeki ilâh remizleri için bk. Grohmann, *Göttersymbole und Symboltiere* . . . (*Denkschr. Ak. Wien*, LVIII, 1914).

Arabistan'ın şimâl-i garbîsinde bulunan ve 1876—1878'de Doughty tarafından keşfedilen Ma'înî, Liḥyānî, Nabaṭî ve Ṯamūdî (eski arapça) kitâbeler sâyesinde ve bir de 1883/1884'te Euting tarafından yapılmış daha önce Doughty ile Huber tarafından haber verilmiş olan ve al-'Ōlā'daki Ma'în ve Liḥyān kitâbelerinin sûretlerinde (D. H. Müller, *Epigraphische Denkmäler aus Arabien*, 1889'da neşredilmiştir, ve Ma'în kitâbeleri Mordtmann, *Beiträge*, 1897'de yeniden basılmıştır), mühim mıkdarda malzemeye sâhip bulunmaktayız.

Kaynakların kadîm Saba' tarihi ile ilgili olarak ortaya çıkardığı başlıca mes'elelerden biri Ma'în mes'elesidir, yânî Ma'în ve Saba' hukümdar kitâbeleri arasındaki tarih tertibi münâsebetleri mes'elesidir. Glaser'in seyâhatlerinden hemen önceki devirde mevcut olan malzemeye dayanarak, D. H. Müller (*Burgen*, II, 955 v.d., 981 v. dd., 985 v. dd.) ilk olarak, Saba' hukümdarlarının bir cetvelini yapmağı denemiş (bk. Hartmann, *ayn. esr.*, s. 133 v.d., 137 v.d.) ve Saba' tarihini üç devreye ayırmış idi (*Enc. Brit.*'nın *Yemen* maddesinde bunu kısaltılmış olarak tekrar etmiş idi): mukarrib'ler (kat'i olarak arekelerinin gösterilmesi mümkün olmayan *MKRB*—râhip-hukümdarların adı—kelimesinin onun seçtiği ve sonraları muhâfaza ettiği *mukrab* telâffuzu üzerinde durmağa lüzum yoktur; başkaları *mukarrab*, *makrub*, *makrib*, *eem. makārib* de okumaktadırlar; bk. Mordtmann, *Anzeige*, *ZDMG*, XLIV, 189; Glaser, *Abessinier*, s. 65; Hommel, *AA*, s. 134, krş. yukarıda I, 382; Hartmann, *ayn. esr.*, s. 132, 599 v.b.) devri; Saba' kıralları devri; ve Saba' ve Raydān kıralları devri. Ona göre, Saba' kırallığının başlangıcı aynı zamanda Sargon'un kitâbelerinde zikrini bulduğumuz saba'lı İt'amr'in tarihi olan VIII. (m. ö.) asırdadır. Sonu ise, milâdî I. asırdadır. Saba' kırallığının ve sülâlelerinin tarihî tertibi daha tatmin edici bir tarzda tesbit edilebilirse de, Ma'în devletinin eskiliğinin tâyini çok daha şüphelidir, zîra Ma'în kıralarının kitâbelerini kat'î bir tarzda tarihlendirmemize imkân verecek hiç bir vâsıtamız yoktur. Bu kıralların da bir cetvelini tanzim etmek için yapılmış olan teşebbüslere gelince, msl. Mordtmann, *ZDMG*, XLVII, 407 v.d.; Weber, *Studien*, s. 44 v.d.; Hartmann, *ayn. esr.*, s. 126 v. dd. (krş. bir de Hommel, *AA*, s. 26, *Chrestomathie*, s. 90, *Grundriss*, s. 136), kendilerinden önce D. H. Müller, *ayn. esr.*, II, 1021 v.d.'ın varmış olduğu netîcelerden esâs itibâriyle farklı netîcelere vâsıl olmuşlardır. Bundan başka D. H. Müller Saba' ve Ma'în kırallıklarının çağdaş ve rakibi olduklarını te'min eder (s. 1031). Tam aksine, Glaser, *Skizze*'sinin ilk kısmında (1889'da), Ma'în kırallığının Saba' kırallığından önce olduğu ve bu kırallık tarafından ortadan kaldırıldığı ve o zaman Saba'nın Arabistan'ın bütün cenûbunda iktidarı ele geçirdiği iddiasını müdâfaa eder. O zamana kadar bulunmuş olan Ma'în kıralarının adlarının sayısı (aş.-yk. 29) sebebi ile, ve onların hâkimiyetine toptan hemen-hemen 750 yıllık bir müddet verdiğinden, Ma'în hâkimiye-

tinin başlangıcını 1500 (m. ö.) yılına kadar gerilere götürmek mecbûriyetinde kaldı ve hattâ 2000 (m. ö.) yılına kadar gitti (I, 55). Kendisi *Skizze*'lerinin ikinci cildinde ve sonraki neşriyatta bir çok delâlar Ma'în nazariyesine geri dönmüştür. Ma'în kitâbelerinin milâddan önceki ikinci, ve muhtemel olarak, üçüncü bine indiğini göstermiş olduğunu düşünüyordu (II, 110; krş. 330); Ma'în kırallığı ile birlikte Hykaoslar devrinin başlangıcına, şu hâlde XXII. asra kadar, inmemiz gerektiğini söylemekte tereddüt etmiyordu! Hommel, Glaser'in nazariyesini müdâfaa etti (ilk önce *Beilage zur Münchener Allgem. Zeitung*, 1889, nr. 291'de ve daha sonraki eserlerinde, bk. *AA*, s. 2 v.d., 10, 40, 235; *Altisrael. Überlieferung*, s. 77; *Chrestomathie*, s. 2 [geniş bibliyografya ile]; *Explorations*'da, *Grundriss*, s. 134, 150; *Gesch. des alten Morgenl.*, s. 69, 106, 123, 148; *İA*, I, 382) ve onunla birlikte bilhassa Winckler (*Mitt. VAG*, 1898, s. 19, 43 v.d., 1906, s. 84 v.d.; *Geschichte Israels*, *Altorientalischen Forschungen*; *KAT*, s. 140 v.d., 150 ve Helmolt [*Westasien*, III[1], 244 v.d.]) ve Weber (daha önce işâret edilmiş olan *Alt. Orient* adlı eserinde; Winckler, *Westasien* neşrinde, s. 235 v.d.), Grimme (*ayn. esr.*, s. 16 v.d.) ve Benzinger (*Geschichte Israels*, 1912, s. 16) aynı şeyi müdâfaa etmişlerdir. H. Derenbourg da *Nouveau mémoire sur l'épitaphe minéenne*, Paris, 1895, s. 7'de Ma'înlileri Saba'lıların selefleri olarak tasavvur eder.

Weber, *Studien*, I, Glaser'in cesûrâne tekliflerinin ortaya çıkardığı şiddetli itirâzın esâslı husûsiyetlerinin bir hulâsasını verdi ve aynı zamanda Glaser lehinde gibi görünen her şeyi topladı. *Skizze*'sinin ilk kısmının çıkmasından hemen sonra, Halévy onun Ma'în nazariyesine karşı şüpheler serdetti; sonra D. H. Müller kendi telakkîlerini müdâfaa etti (*Beilage zur München. Allgem. Ztg.*, 1890, 24 ve 3/teşrin II., *WZKM*, VIII, 6, 161); Mordtmann (*Anzeige*, s. 182 v.d.; *ZDMG*, XLVII, 400; *Beiträge*, s. 105 v.d., 115); Sprenger, *Bemerkungen*, s. 502 v.d.; E. Meyer, *Geschichte d. Altertums*, II, 382; Lagrange (*Rev. bibl.*, 1902, XI, 256 v.d.); Lidzbarski, *Ephemeris f. semit. Epigraphik*, II, 101 v.d.; Hartmann, *ZA*, X, 25 v.d. ve başlıca eserinde, s. 4, 131 v.d.; Huart, *Histoire des Arabes*, I, 46 v.d.'da Glaser'e karşı olduklarını gösterdiler. Meyer bundan başka Glaser'in Ma'în kitâbelerini ikinci bine çıkarmakla yaptığı zamana takdirlerinin sâmî yazısı tarihi hakkında o zamana kadar kabûl edilmiş olan her şeyin alt-üst olduğu itirâzını ileri sürüyordu. Fenike yazısının 1000 (m. ö.) yılından evvel meydana çıktığı güçlükle kabûl edilebilir; fakat san'atın bütün kaidelerine uygun hendesî şekilleri muntazam resmi ile temâyüz eden Ma'în yazısının doğuşu, şüphesiz, daha eski değildir. Daha bununla Glaser'in nazsriyesinin yersiz olduğu görülmektedir. Şu son zamanlarda ibrânî alfabesinin en eski şekli hakkında yayınlanan her şeye rağmen, alfabe yazısının eskiliğinin miladdan önce aş.-yk. 2000 yılı olarak (Hommel, *Grundriss*, s. 104, 146; Weber, *Westasien*, s. 163; krş. Hommel, *Explorations* s. 730) veya „üçüncü bin yılı civarında" (Weber, *Arabien*, s. 15) olarak tesbitini tamâmiyle gayr-i muhtemel telakkî etmemiz gerekir. Sînâ'da „kenî" denilen kitâbelerin keşfinden sonra yeniden ele alınan cenûp-arap taş yazıları hakkındaki nazariyeler de hiç bir neticeye var mamıştır. Hommel, Weber, Winckler ve başkalarına karşı Huart da alfabe yazısının muhtemel başlangıcına dayanarak, Ma'înlilerin hâkimiyet devri olarak verilen 1500 tarihinin muhakkak sûrette çok yüksek olduğunu isbât edebilmiştir.

Yunan-Roma kaynakları da Ma'în mes'elesi için deliller vermektedir: hepsinden önce Eratosthenes (bk. Strabo, XVI, bahis 4, § 2)'in yukarıda nakledilmiş olan şehâdeti; daha Halévy, D. H. Müller v.b., Glaser aleyhine, ona istinât etmişlerdi ve Mordtmann onun şahâdetini bilmemenin nasıl kabil olacağını bilmediğini söylüyordu. Weber (*ayn. esr.*, s. 9) delilsiz olarak Eratosthenes'in „aldanmış" olmasını, yâni beyânında doğru ile yanlışın, geçmiş ve çağdaş şartların birbirine karıştığını ileri sürmekle tereddütlerini meydana koyuyor. Daha Glaser (*ayn. esr.*, s. 15), kendi tertipleri ile Eratosthenes'in kat'î şahâdeti arasındaki tezâdı kısmen hafifletmek için, delilsiz olarak, bu şahsın iyi haber alamamış olduğunu ileri sürmek mecbûriyetinde kalmıştır. Karşısında ne Glaser'in, ne Weber'in en küçük bir delîl veya ihtimal ileri süremedikleri ve sürmeleri de mümkün olmayan bu şahâdetin tefsiri için bir vâkıa kat'îdir: bu da, ona göre, cenûbî Arabistan'ın başlıca dört halkı müstebit hükümdarlara (μοναρχοῦνται) tâbî olmuşlardır, şu hâlde bunlar arasında ilk yerde zikredilen Ma'înliler, tıpkı saba'lılar v.b. gibi, bulunuyorlardı. Eratosthenes kaynağının devri için, münâkaşa edilmez bir şekilde, saba'lılarda olduğu gibi, ma'înlilerde aynı idâre şeklini, yâni istibdâdı göstermektedir; bu husûs hiç bir tedbir ile bertaraf edilemez. Glaser'in „klâsik muharrirler hiç bir yerde bir Ma'în kırallığından bahsetmemişler, fakat bir Ma'în memleketinden bahsetmişlerdir" (Weber, *ayn. esr.*, s. 7 v.d.) hukmünden ve bir de Winckler (*ayn. esr.*, s. 45)'in „500 (m.ö.) ile 200 (m.ö.) yılları

arasında Arabistân'ın şimâlinde Ma'înliler yok idi; çünkü orada bunlar hiç bulunmamıştır" sözünden ne netîce çıkarmak lâzım geldiği de bununla görülmektedir. Kendi kendine yunanlıların „minalıları" ile kitâbelerin esrarlı halkının aynı olup-olmadığını soran Grimme (*ayn. esr.*, s. 17)'nin şüphesi de temelsizdir.

Glaser'in nazariyesine karşı, kat'î başka bir vâkıa daha vardır (krş. Hartmann, *ayn. esr.*, s. 131 v.d., 136): bu da, kitâbelerin bize gösterdikleri aynı zamanda mevcût kıral ve kırallıkların zikirlerinden bütün kat'iyeti ile istintâc edebileceğimiz gibi, aynı zamanda Ma'în kıralları ve Saba' kıralları var idi. Glaser'in iki halkın kitâbelerinde birbirlerini zikretmedikleri şeklindeki delîlinin aksine, daha Weber (*ayn. esr.*, s. 18) „Ma'înlilerin bir veya iki defa esrarlı sükûtu bozmağa karar vermiş olduklarını" ve Saba'lıların da aynı şeyi yaptıklarını kabûl ve teslim etmeğe mecbûr kalıyordu. Fakat bununla, bu nazariyenin sağlamlıktan mahrum olduğu açıkça meydana çıkmaktadır.

Glaser'in Hyksoslar devrinden sonra başlayarak, Ma'înlilerin yavaş-yavaş inhitâta düştükleri (*ayn. esr.*, s. 451) ve I. (m.ö.) asrın sonuna doğru vahşete dalmış bulundukları (s. 22, 69, 93, 232) veya ölmüş bir kavim hâline geldikleri (Weber, *Arabien*, s. 31) fikri de aynı şekilde Ma'înlilerin ticârî faâliyetleri ve zenginlikleri husûsunda Artemidor (Strabo, XVI, bahis 4, § 18) tarafından verilen bilgi ve Agatharchides'in diğer parçaları (Müller, *Geogr. Gr. Min.*, I, 177, 186 v.d.) karşısında, Saba' yanında müstakil durumları ve Saba'lıların günlük ticâreti ile rekabet eden günlük ticâretleri (yk. bk.) hakkında Plinius'un verdiği bilgiler karşısında, ve daha bedihî olarak, Batlamyus'un bütün cenûbî Arabistan halkları arasında yalnız Ma'înlileri „çok büyük bir halk" olarak zikretmesi vâkıası karşısında müdâfaa edilemez.

Batlamyuslar zamanında Ma'înlilerin Mısır mâbedlerine kokulu nebatlar te'min ettiklerini gösteren Gize Ma'în lahdi kitâbesi, ve Ma'în ilâhları şerefine bir mihrap dikildiğini anlatan II. (m.ö.) asırdan kalma Delos'taki Ma'în-Yunan kitâbesi de, Praetorius'un doğru olarak işâret ettiği (*ZDMG*, LXIII, 220) gibi, Glaser'in nazariyesine müsâit olmayıp, Yunan ve Roma şahâdetlerine uyar. Bunlar Ma'în halkının, dilinin ve dininin II. (m.ö.) asra kadar ve muhakkak daha sonra da kendini muhâfaza ettiğini isbat eden bir delîldir.

Kitâbelerin gramer ve paleografyası da Ma'în nazariyesi lehinde bir şey getirmemektedir. D. H. Müller, ilk olarak göstermiştir ki, Saba' kitâbeleri arasında iki taraflı yazılan yazılar Saba' tarihinin en eski devrine âittir ve aynı zamanda Saba' harflerinin en eski şekillerini temsil eder. Hommel (*A A*, s. 22 v. d.; *Chrestomathie*, s. 2,6)'in Ma'în kitâbelerinin gramer ve yazı münâsebeti bakımından Saba' kitâbelerinden daha eski olduğuna dâir bundan çıkardığı delîle zıt olarak, Mordtmann (*Beiträge*, s. 107) göstermiştir ki, bize kadar gelmiş olan Ma'în kitâbelerinin en eski Saba' kitâbelerinden daha sonra ve sonraki devirden kalma Saba' metinlerinden daha eskidir (bk. *ayn. esr.*, XI, not 2), ve Ma'în kitâbelerinin yazı eskiliğinden çıkarılmış olan Hommel'in istintaçları gâyesini aşmıştır.

Kendisi aynı zamanda (*ayn. esr.*, s. 106, *ZDMG*, XLVII, 400) muhâfaza edilmiş olan (yâni bu zamana kadar bilinen) Ma'în kitâbelerinden yalnız bir tânesinin iki taraflı yazılmış olması vâkıasının bu kitâbelerin Saba' kitâbelerine nisbetle daha çok eski olmasını tasdik için o kadar müsâit olmadığı husûsunda da israr ediyordu. Muhakkak ki, bâzı iki taraflı yazıların, tabiî olarak, sağdan sola yazılan metinlerden daha yeni olduğunu göz önünde bulundurmak icâp eder. Fakat Ma'în yazısının harfleri, birer birer alınırsa, daha eski, daha az tamamlanmış husûsiyetleri gösterebilirse de, bununla berâber Ma'în harflerinin, umûmî olarak, en eski devir Saba' harflerine tam bir şekilde tekabül ettiği (msl. Weber, *ayn. esr.*, s. 11 tarafından) kabûl ve teslim edilmiştir. Bir de, Saba' harfleri ile mukâyese edilince, Ma'în harflerinin eski husûsiyetlerine rağmen (bu ikisi arasındaki lehce farkları için bk. D. H. Müller, *Burgen*, s. 1009; ve bilhassa kelime bakımından husûsiyetle derin bir tarzda, Mordtmann, *ayn. esr.*, s. 107 v.d.; *ZDMG*, LII, 400; Hommel, *Grundriss*, s. 133, not 3), Hommel, *A A*, s. 23 Ma'în kitâbelerinin Saba' kitâbelerinden daha genç veya onların çağdaşı olabileceğini, zîra en geç devirlere kadar eski şekillerin bunda kendini muhâfaza edebilmiş olacağını (bk. aynı şekilde Mordtmann, s. 115, Ma'înlilerde eski dilin muhâfazacılığı ve [s. XI] yazının eski şekilleri hakkında), öyle ki, bir tek ve aynı metinde eski ve yeni menşe'li şekillerin karışmasını tecrit edebileceğimizi söylemiştir.

Glaser'in nazariyesini üzerlerine istinât ettirdiği (Weber, *ayn. esr.*, s. 70 tarafından sayılan) esâslardan hiç biri sağlam değildir. Eğer Saba'lılar Ma'în kitâbelerinde o kadar az ve Ma'înliler de Saba' kitâbelerinde daha az zikredilmişlerse — Glaser ve tarafdarları bu vâkıaya çok ehemmiyet veriyorlardı —, bu kısmen iki rakip arasındaki münâsebetlerin mâhiyeti ile (D. H. Müller, *Burgen*, s. 1031; Hartmann, *ayn. esr.*, s. 135), kısmen de „ve-

kayi-nâme olmayan kitâbelerin muhtevâsının bizâtihî böyle zikirler için az vesîle teşkil etmesi (Mordtmann, *ayn. esr.*, s. 115, not 1) ile izâh edilebilir; zîra bu devirden elimizde bulunan kitâbeler bir vesîle ile yazılmış kitâbelerdir veya içinde yabancılar ile münâsebetleri nâdir olarak araya karışan inşâattan ve dini işlerden bahseden husûsî mâhiyette kitâbelerdir (Lidzbarski, *ayn. esr.*, s. 102). Bununla berâber, bu bir kaç zikr esâs mes'ele için kâfidir. Her ne kadar Grimme (*ayn. esr.*, s. 17) Glaser'in en eski Ma'în kıralları için vermiş olduğu tarihi 1500 (m.ö.)'den daha da uzaklara götürmek fikrinde ise de, bu nazariyenin diğer tarafdarlarının Ma'în kırallığının başlangıçlarının tarihi ile alâkalı hesaplarında bil'akis, Glaser'in takdirlerinin altında olarak, çok yeni zamanlara gelmeleri vâkıası pek dikkate değer. Winckler, Helmolt'un *Westasien*'inin ilk baskısında (s. 244), Ma'în devrinin 1500 (m.ö.) yılından sonra henüz başlamamış olduğunu (krş. s. 245) kabûl ettiği hâlde, Weber, ikinci baskıda, aynı yerde (s. 235) açıkça „daha 1200 (m. ö.)'den sonra (krş. s. 237: aşağı-yukarı 1200'den beri)" diye yazıyordu. Ve daha sonra Hommel (*I A*, I, 486) de, dâimâ Ma'în devletinin yıkılmasını 650 sıralarına yerleştirmekle (*I A*, I, 488 v. d.) ve cenûp-arap kitâbelerini „hiç olmazsa miladdan önce 800 yılı civârına ve, pek muhtemel olarak, bir kaç asır daha önceye" (s. 487) indirmekle berâber, Glaser'in faraziyelerinin Ma'în kırallığı için asgarî tarih olarak 1200 (m. ö.) — 700 yıllarını verdiğini (*Explorations*, s. 729'da: „miladdan önce 1400—700") ve „kabûl edilmesi mümkün olan şeyin en eski Saba' kitâbelerinin Ma'în imparatorluğunun en son kitâbeleri ile aynı devirden kalma olduğunu" (krş. *I A*, I, 488) söyler. Weber'in mâhir müdâfaası hakkında Lidzbarski (s. 101) Ma'în nazariyesine artık terafdar kazanamayacağını söyleyebilmiş ve bizzat Weber de „Glaser'in tasavvurlarının münâkaşa edilemez delîllerinin şimdiye kadar verilmemiş olduğunu" kabûl etmek zorunda kalmıştır (*Glasers Forschungsreisen*, s. 30).

Bu telakkîlere karşı, bu husûsta birbirlerine tamâmiyle uyan Yunan — Roma kaynakları ve cenûp-arap kaynakları ile tam ittifak hâlinde olarak ve D. H. Müller'e iltihâk ederek, Ma'în kırallığının Saba' kırallığı ile aynı devirde mevcût olduğunu ve en erken VIII. asırda başladığını kabûl etmemiz gerekir (bk. msl. Mordtmann, *WZKM*, VIII, 371; Hartmann, *ayn. esr.*, s. 132 v.s.). Sonu (Hartmann, *ayn. esr.* ve bir de Mordtmann, *ZDMG*, XLIV, 184 ve *Beiträge*, s. 106: Eratosthenes'ten az sonra) 230 (m.ö.) civarlarına değil, fakat miladdan önce en geç II. asra yerleştirilmelidir. Saba'nın ilk önce Ma'în (ve Ḳatabân) ile, sonra Ḥimyarîler ile rekabeti cenûbî Arabistan tarihi için kat'î bir ehemmiyet taşımıştır. Büyük Şirvâh kitâbesi (Glaser, nr. 1000) en eski Mukarrib devri denilen devir, yâni râbip-kıraller devri ile Ma'rib'de oturan, Ḳatabân ve Ḥaźramavt kıralarının çağdaşı olan hukûmdarları „Saba' kıralları" (bu tâbir kendilerinin râhiplikten kurtulmuş olduklarını gösterir) unvânını taşıdıkları ve başlangıcı takriben 500 (m. ö.) yıllarında olması gereken mütekâkip devir arasındaki tarih sırası hudûdunu gösterir. Bunu tâkip eden (Ḥimyarî) devri, „Saba' ve Ẓū Raydân (asıllarının geldiği dağ ve müstahkem sarayın adından: Raydân) kıralları" devri; ve son devir (aş.-yk. 300 (m. ö.) yılından beri, Ḥaźramavt'un istiklâlinin sonundan sonra), yâni „Saba', Ẓū Raydân, Ḥaźramôt ve Yemat" devri hakkında yukarıda bir kaç kelime söylemiştik.

İslâmiyetin başlangıçlarında, Saba' arapların hâtırasından silinmeğe başlamış idi. Memlekette yeni savaşlar çıkaran ve eski kırallıkların habeşliler ile iranlılar tarafından başlanmış olan yıkılmasını tamamlayan islâmiyet için, Saba' çabucak tarihe mâzinin ancak bir hâtırası, daha ziyâde islâmiyetten önceki devletin yalnız aydınların ilgilenebildikleri müşahhas bir şekli hâlinde geçti. Yeni mü'minlerin henüz tabiî tahriplerden — bunlar yeni binâlar yapmak için kireç ve taşlarından istifâde etmek yahut da gâyesiz olarak tahrip arzûsu ile yıkılmış olabilir — kurtulmuş bulunan taş âbidelerdeki değil, fakat aynı zamanda edebiyattaki müşriklik hâtıralarını yok etmekte, eski dili unutulmağa terketmekte çok kazancı vardı. Sprenger'in daha önce haklı olarak gösterdiği gibi (*ayn. esr.*, s. 224), arap kaynaklarında Saba'lılar hakkında bir az bilgi aramanın faydasız bir zahmetten ibâret olması böylece kendiliğinden izâh olunur. En çok kitâbe toplamış olan âlim, şu muhâkemeyi yürüterek (Glaser, *Skizze*, II, 159), Saba' tarihi hakkında elimizde bulunan muhtelif kaynakların ehemmiyet ve değerini doğru olarak takdir etmiştir: mâzi hakkında bize doğru bir tasavvur veren arapların hemen-hemen muhtevâdan mahrum ve ekseriyâ aldatıcı olan efsânevî rivâyetleri ve Peygambere tekaddüm eden ve ondan sonra devrin şiiri değil, fakat yalnız eski kitâbeler ve bir kaç klâsik muharririn verdiği bir az bilgidir". Arap müelliflerin nisbeten fakir haberleri başlıca iki zümreye ayrılır. Bâzıları eski Saba' yapılarının kalıntıları ile Saba' kalıntıları hakkında, ve Saba'nın kadîm tarihinin husûsiyetlerine dâir esaslı tarihî, coğrafi ve hattâ arkeolojik bilgiler verir-

ler; diğerleri çok az değerde olan Saba' kıralığının sukûtundan sonraki rivâyetlerde muhâfaza edilmiş bulunan efsânevî unsurlar ve bir de daha yakın Ḥimyarî devletine müteallik hâdiseler hakkında tarihî gibi görünen haberler nakleder. Bu zümrelerin birincisinde, bize Saba' hakkında en çok ve en sağlam malzemeyi veren müslüman müellifler arasında, başlıca güvenilir kaynak al-Hamdānī'dir; onun *„Arap yarım-adasının tasviri“* adlı eseri Arabistan coğrafyası hakkında başlıca yazılı kaynağımızdır; Ṣan'ā'da doğmuş bir yemenli olan al-Hamdānī, mahallî bir vatan perverlik te'siri altında, henüz yaşamakta olan eski binâlar ve bunlara bağlanan diğer cenûp-arap eski eserleri ile ilgilenerek, *İklîl* — Yemen tarihi ve burada bulunan eski eserlerin tasviri— 'de ekseriyâ daha o zaman efsâne ile kaplanmış hâtıraları topladı. *İklîl*'in elimizde bulunan VIII. kitabında müstahkem saraylar ile ilgili kısım, ilk olarak, arapça metin, almancaya tercümesi ve izâhlar ile, D. H. Müller tarafından neşredilmiştir: *Die Burgen und Schlösser Südarabiens nach dem Iklîl des Hamdānî* (*S B Ak. Wisn*, 1879, XCIV, 335 v. dd. ve 1881, XCVII, 955 v. dd.); nâşir aynı zamanda Hamdānîlerin nesep şecerelerinden bahseden X. kitabından ilâve bilgiler ve *Ṣifat Cazîrat al-'Arab*'den metni aydınlatmağa yarayacak parçalar çıkarmıştır. İlk kısım ilk önce al-Hamdānî'nin Ġumdān ve Ṣan'ā' hakkındaki hikâyesini nakleder. al-Hamdānî Ġumdān hakkında şiirler nakleder, sonra binânın Sām tarafından te'sis edilmesinin efsânesini ve Ṣan'ā' hakkında cenûp-arap rivâyetlerini hikâye eder; memleketin havası, gıdâların muhâfazası, Ṣan'ā' topografyasının husûsiyetleri ve Ġumdān müstahkem sarayının harâbeleri hakkında bilgiler verir ve son münâsebetle bu sarayı bir mimârî hârikası olarak gösteren ve bununla alâkalı efsâneleri aksettiren şiirler zikreder. Sonra Şibām-Yaṯḥuın'u, Şibām'ın eski âbidelerini ve büyük müstahkem saraylarını, Şibām Bayt Aḳyān'ı (krş. *Cazîra* ve Yāḳūt, *Mu'cam*, IV, 437, III, 248 v.d.'da bulunan tasvir), sonra Ẓafār memleketini, Bayt Ḥanbaṯ'ı (krş. al-Bakrī, nşr. Wüstenfeld, s. 198 ve *al-Cazîra*), Ḥadaḳān, al-Radā'ı, yemenlilerin meşhûr müstahkem saraylarından biri olan Şirvāḥ'ı (bu münâsebetle şiirler zikreder), Ġaymān'ı (As'ad Tubba' hakkındaki Ḥimyarî rivâyetini nakleder, bu Kremer, *oyn. esr.*, s. 86 v.d.'da teferrüâtı ile verilmiştir), Dāmiġ, Ẓafār ve başka müstahkem sarayları tetkik eder; bunu Sarv (yüksek Ḥimyar memleketi) ve Ḥaẓramavt müstahkem saraylarının kısa kısa sayılması tâkip eder. al-Hamdānî'nin Mā'rib ve Saba' hakkında verdiği tasvirler çok ehemmiyetlidir; Müller (ikinci kısımda), bunu hareket noktası alarak, Saba' eski eserleri üzerine daha kuvvetli bir aydınlık saçmak ve bilhassa Saba' kıralları nın cedveli yeniden tanzim etmek istenilirse. arap rivâyetlerinin mûtalarının değil, kitâbe şahâdetlerinin temel olarak alınması gerektiğini göstermeğe çalıştı. Eser bundan sonra sed harâbelerinin durumunu, seddi yıkan seli, Ma'rib'in müstahkem saraylarını (bu münâsebetle şiirler zikreder) inceler. al-Hamdānî'nin seddin yaptırıcısı (ustûrevî bir şahıs olan Luḳmān b. 'Ād) hakkındaki tarihî olmayan mûtaları gerçek yaptırıcı olarak Ġu'ayamar Bayyin'i veren kitâbe şahâdetleri ile düzeltilmiştir. Sed harâbesinin Arnaud tarafından yapılan tasvirinin ve Halévy'nin anlattıklarının, mühim teferrüâtta al-Hamdānî'nin verdiği tasvire tekabül etmesi dikkate değer. — al-Hamdānî sonra Yemen Ravġān müstahkem sarayının (Cōf ile Ma'rib arasında) eskiden Naşḳ ırkına (bundan X. kitapta bahsetmektedir; bk. bir de Naşvān, *Şams al-'ulūm*; Müller, *ayn. esr.*, II, 1001, not 3) âit olmuş olduğunu nakleder. Ma'în sâhasında da Barāḳiş ve Ma'în müstahkem saraylarının adını verir (bu münâsebetle şiirler zikreder).

Cazîra bir de Saba' sâhası hakkında coğrafî mûtaları ihtivâ eder; bununla berâber, muahhar arap coğrafyacılarının dağınık kayıtları gibi, mütecânis bir bütüne varmağa imkân vermez; zîra hemen yalnızca ayrı-ayrı isimlerden ibâret tir; bundan dolayı bütünü tasavvur etmekte zahmet çekilir. Metnin tab'ı (D. H. Müller, 2 cild, Leiden, 1884 — 1891) fevkalâde güçlüklerin bertaraf edilmesini icâp ettiriyordu. al-Hamdānî'nin mûtalarının çok büyük bir kısmından istifâde etmiş olan Glaser, kendinden önce Sprenger gibi, sonraları bizzat kendi müşâhedeleri ile ve yerlilerin verdikleri bilgiler ile, ulaşabildiği mıntakalara âit parçaların okunuşunu tahkik etmek fırsatını bulmuştur.

Burada arapların manzûm veya mensûr rivâyetlerinde saklı kalabilmiş olan Saba' devri ile ilgili tarihî hâtıralara her hangi bir ehemmiyet veremeyiz; zîra bunlar az veya çok efsânevî bir şekil almıştır. A. v. Kremer, *ayn. esr.*, bunların esâslılarını toplamıştır (bk. bir de yine onun *Altarabische Gedichte über die Volkssage von Jemen*, Leipzig, 1867). Rivâyet yunan mûtaları ile benzerlikler de gösterir (bk. msl. Kremer, s. 150, Ẕū Fā'iş hakkında). Ma'rib seddinin inşâsı veya hiç olmazsa tâmiri, melike Belḳīs'e isnât edilmektedir (yk. bk.) ve bunun tahribi de efsâne hâline gelmiştir Arap müverrihlerinde bulunduğu üzere, Yemen'in islâmiyetten önceki tarihinin üç

devreye ayrılması (birincisi Tubba' Abū Karib'e kadar, ikincisi Ẕū Nuvās'a kadar, üçüncüsü islâmiyete kadar) karşısında, gerçek taksim şöyledir: Saba' devri, Ḥimyarî devri ve Habeş-İran devri (Müller, *Burgen*, I, 338). Bu müverrihler tarafından muhâfaza edilmiş olan Ḥimyar kıralları cetvelinin bile hiç bir ilmî değeri yoktur, olsa-olsa nesep şecerelerinden alınmış olan, fakat mevsûk oldukları husûsunbir şey söylemeğe imkân bulunmayan bir kaç eski isim fark edilebilir. Umûmiyetle bu cetveller Ḥimyarî tarihinin son zamanlarına müteallikti r (*ayn. esr.*, II, 981, 997).

Kadîm Saba' 'nın ve onu tâkip eden devrin medeniyetine ve iktisâdî hayâtına dâir islâmî eserlerde bulduğumuz kitâbeler ve Yunan-Roma kaynakları sâyesinde bildiklerimize uyan haberler bizim için daha mühimdir. Saba'lıları islâmiyetten önce bütün arap halklarının ve bilhassa yunanlıların tanıdığı cenûbî Arabistan'ın başlıca dört halkının en mühimi olarak bize göstermekte ittifak eden bu yazılı muhtelif şehâdetleri te'yiden, yerinde yapılan buluşlar Saba' 'ın başlıca tarihî ehemmiyetini medyûn olduğu çok eskiden inkişâf etmiş kültürün hâlâ göz ile görülebilen delillerini vermektedir: Arnaud 'nun keşiflerinden beri mâlûm olan âbideler, kitâbeler, heykeller, sütunlu yollar kalıntıları, saraylar, mâbedler, hisarlar, kuleler, memleketi değerlendirmek ve bilhassa sudan istifâde v.b. ile ilgili inşaât böyledir; bunlar Agatharchides 'in ve sonraki muharrirlerin (yk. bk.) bu medeniyet için verdikleri çok canlı tasvirleri tamâmiyle te'yit eder ve aynı zamanda Ḥimyarî kıralllığının eski parlaklığından bahseden islâmî rivâyetlerin tarihî bir temele istinât ettiği neticesini çıkarmamıza bile imkân verir. Arap edebiyâtı, al-Hamdānī 'deki (yukarıda bahis mevzuu olan) Ġumdān 'ın tasviri ve o kadar hayran kalınan bu müstahkem sarayın ilhâm ettiği şiirler (bk. Müller, *Burgen*, I, 345 v.dd.) ile ve bir de Salḥīn ve Baynūn gibi başka Saba' sarayları ile alâkalı bilgiler ile bunun bâriz bir misâlini verir. Saba' 'nın kırallara âit ve husûsî binâlarının ihtişâmı hakkında Agatharchides 'in ihtarları ve araplarda Saba' müstahkem saraylarının tasvirleri büyük mıkdarda ev (müstahkem saray) ve müdâfaa yapılarının inşâsını ebedileştiren kitâbelerde mevsûk bir te'yit bulmaktadır. Sed ve su bendi gibi toprağı değerlendirmeğe yarayan umûmî menfaat çalışmaları arasında en meşhûru Ma'rib seddi idi. Bütün zirâî iktisâdiyâtı sun'î sulamaya bağlı olan eski cenûp arapları çok mühim sulama te'sisleri yapmağa mecbûr olmuşlardır. Kitâbelerde böylelerinin zikri sık-sık görülür (bualar için bk. Hartmann, *ayn. esr.*, s. 398 v.d. ve Rhodokanakis in araştırması, *Studien*, II [msl. s. 78 v.d., v.b.]). Bugün hâlâ cenûbî Arabistan'da ḥimyarîler devrinden kalma sarnıçları görmek kabildir.

Hakkında Arnaud 'dan itibâren, Halévy ve bilhassa Glaser 'in buluş ve müşâhedelerinin yeni mûtalar getirdiği bu medeniyet terakkîsini başlıca sınaî çalışmaya ve Saba''lıların dünyâya yayılan ticâretine ve birinci yerde de günlük zirâatine medyûn idi. al-Hamdānī (*Cazīra*, s. 51, 8)'ye göre Yemen'e, ağaç, meyve ve hubûbât zenginliği sebebi ile, *al-Ḫaḍra*' adı verilmiştir (krş. İbn al-Faḳīh, *Kitāb al-buldān*, *B G A*, V, 34), Hattâ Agatharchides 'in Saba' nebatlarının zenginliği husûsuoda verdiği tasvir memleketin tabiî şartları ile çok tatmin edici bir şekilde izâh olunur. Yemen ile Ḥaẓramavt 'un sağlam ve mûtedil havalı iç kısımları dağların yamaçlarında ve vâdilerde zengin bir nebat topluluğuna sâhiptir. Yeni seyâhat haberleri Yemen topraklarının verimliliği ile aynı zamanda orman zenginliğinin gerilemesini de göstermektedir. Saba' memleketinin zenginliği hakkında Agatharchides 'in verdiği medhiye, al-Mas'ūdī 'nin daha eski mûtalara dayanan ifâdelerine tamâmen uymaktadır; al-Mas'ūdī Saba' 'yı „Yemen 'in en bolluk ve münbit, bahçe, ağaçlar ve mer'alarca zengin", „fevkalâde bir iklimi" olan kısmı olarak tasvir eder (bu husûsta bk. Kremer, *ayn. esr.*, s. 10, not 1.). al-Hamdānī Ṣan'ā' bölgesinde sıcaklığın müsâviliğini belirtir (Müller, *Burgen*, I, 343). Glaser ve başka seyyahlar Yemen 'in yüksek bölgelerinde nebatlar üzerine müsâit bir te'sir yapan mûtedil bir iklim bulunduğunu te'min ederler.

Saba' lıların Batlamyuslara ve Suriyelilere altın verdikleri ve Fenikelilere her çeşit kıymetli ticâret eşyâsı te'min ettikleri husûsundaki Agatharchides 'in beyânı Kitab-ı mukaddes'in yukarıda zikredilmiş olan Saba' 'nın Mısır ve Suriye 'ye günlük, altın ve kıymetli taşlar ihrâc ettiğine dâir şahâdetlerine uymaktadır. Cenûbî Arabistan her zaman günlük memleketi olmuştur ve husûsiyetle Yemen 'in cenûp yarısının en münbit kısmının sâkinleri ve günlük yetişen bölgelerin hâkimleri olan saba'lılar, durumları sebebi ile, mukadder olarak, kokulu nebatlar ticâreti ile meşgûl olmuşlardır. Bu maddeler üzerindeki ticâretin Saba' zenginliğinin kaynağı olduğuna dâir Strabo (XVI, bahis 4, § 20, 23)'nun ifâde etliği fikir daha *Mülûk*, I, X, 1 v.d. 'da bulunmaktadır. Adana Hind-Mısır ticâretinin başlıca anbarı idi (Εὐδαίμων Ἀραβία, *Periplus*, § 26; Ptolemaeus, VI, bahis 7, § 9; Mela, III, bahis 8, § 6; Plinius, VI, § 159; Philostorgius, *Hist. eccl.*, III. bahis 5) ve bugün de 'Adan [b. bk.] „Afrika-Arabistan-Küçük Asya-Hind memleketler zümresinin tabiî merkezidir" (Waldemar

Schmidt, *Das Südwestl. Arabien*, Frankfurt, 1913, s. 101; bu müellif, şüphesiz haksız olarak, Mommsen, *Römische Geschichte*, V³, 611 gibi, 'Adana'nın milâdî I. asırda romalılar tarafından tahrip edildiğinden bahseder). Saba' evlerinin kapılarını, divarlarını, çatılarını ve sütunlarını altın, gümüş ve kıymetli taşlar ile süslü olarak gösteren Strabo (Agatharchides'e istinâden)'dan naklen Diodor tarafından muhâfaza edilmiş olan tasvir, gümüş ve altın vazolar ve diğer kıymetli maddelerden ev kap ve kacakları tasviri (yukarıda zikredilmiş olan Yunan, Roma ve Arap müelliflerinin tabiî hâlis altın (ve gümüş, al-Hamdānī'ye göre [krş. Sprenger, *ayn. esr.*, s. 58, 283 v.d.] ve yeni haberlerde olduğu üzere [bk. *ayn. esr.*, s. 158], başka madenler) istihsâli, kitâbelerde altın ve gümüş takdimelerin zikri ile, orta çağda altın bulunması ile (al-Hamdānī, *Cazîra*, s. 79; krş. Müller, *Burgen*, II, 1008; *Südarabische Studien*, s. 135 v.d.; Sprenger, *ayn. esr.*, s. 56 v.d.) ile, Halévy ve Glaser'in haklarında bize bilgi verdikleri altın yıkayıp temizleyecek yerler ile, nihâyet Saba' gümüş paralarının ve mücevherlerinin (kıymetli taşlar için krş. al-Hamdānī, *ayn. esr.*; Müller, *Burgen*, I, 366, 374; Glaser, *ayn. esr.*, s. 367; Landberg, *Arabica*, V, 128) bulunması ile bağdaşmaktadır.

Son araştırmalarda eski cenûbî Arabistan'ın iktisâdî hayâtı üzerinde de durulmuştur. İlk olarak Rhodokanakis, kitâbelere dayanarak, iktisâdî mes'eleleri ve bunlar ile ilgili hukukî mes'eleleri muntazam bir şekilde incelemiştir (*Die Bodenwirtschaft*, *Studien*, II ve yukarıda mezkûr daha sonraki muhtıralarında). Bu incelemelere göre, kadim cenûbî Arabistan'da toprağın değerlendirilmesinin devlet menfaatlerine uygun olarak tâyin edilmiş ve sıkı bir tâlimâtının mevcût olduğu, bir idârenin, ve husûsiyetle suyun taksimi ve bundan istifâde için ince bir adlî teşkilâtın varlığı ve sıkı bir şekilde tâlimâta bağlanmış çalışma teşkilâtına, mülkiyet durumuna, hukuka, devlet ve mâbedlerin iktisâdî teşkilâtına müteallik doğru ve mâkul görüşlerin tatbikatının bulunduğu fark edilmektedir. Bütün cenûbî Arabistan krallıklarında toprağın değerlendirilmesi idâresinin ve kaidelerinin, hiç olmazsa esâs bakımından, benzer olması mühim bir târihî vâkıadır.

Rhodokanakis'in zirâî iktisat hakkındaki araştırmaları A. Grohmann'ı daha önce işâret edilen kitabında netîcelerini verdiği incelemelere sevketmiştir (kendisi daha o zamanlarda *Die altorientalische Agrarwirtschaft*, *Berichte des Forschungsinstitutes für Osten und Orient*, Wien, 1918, II, 34 v.d. 'da bir umûmî bakış neşretmiş idi). Burada memleketi (arziyat, iklim, sular), nüfus, eski mahsûlleri (başlıca kokulu nebatları), maden kaynaklarını, avı, hayvan yetiştiriciliğini, zirâî iktisâdı ele almaktadır. Kitâbelerin ve müelliflerin şahâdetlerine ve bütün seyâhat haberlerine (hattâ Glaser'in henüz yayınlanmamış el-yazmalarına) yaptığı pek çok atıflar bilhassa değerlidir. Grohmann, bilhassa iktisâdî coğrafyaya bağlanan ve yeni ticâret ve seyr-u-sefer hakkındaki illiyet esaslarına dayanan W. Schmidt'ten daha büyük bir gâyeyi kendine hedef almıştır.

Bibliyografya: Bibliyografya üç çeşit kaynak ve eserleri ihtivâ eder: —Kaynaklar, başlıca kitâbeler'dir (esâslı dergi *Corp. Inscr. Semit.*, Paris, IV); başlıca tarihî, coğrafî ve lisânî çalışmalar şunlardır: Sprenger, *Geographie*; D. H. Müller, *Burgen und Schlösser*; Hommel, 1. *Aufsätze und Abhandlungen* (3 cüz, 1892—1901), 2. *Chrestomathie*, 3. *Explorations in Arabia*, 4. *Grundriss*; Glaser, *Skizze*, II (1889 tarihli I. kısım satışa çıkarılmamıştır); J. H. Mordtmann—D. H. Müller, *Sabäische Denkmäler* (Wien, 1883); J. H. Mordtmann, *Beiträge zur minäischen Epigraphik* (*Semitist. Studien*, nşr. C. Bezold, cüz 12, Weimar, 1897); M. Hartmann, *Die arabische Frage*; Otto Weber'in Arabistan ve keşifler hakkında müstakil yazıları için bk. *Alten Orient* ve *Studien zur südarabischen Altertumskunde* (I—III, *Mitt. VAG*, 1901—1907); Rhodokanakis, *Abhandlungen*, bir de Kremer'in iki çalışması ve Landberg, *Arabica* (Leiden, 1897, 1898); erapça eserler arasında daha önce makalede zikredilmiş olan al-Hamdānī, *Iklīl* ve *Şifat Cazîrat al-'Arab* (nşr. D. H. Müller). — Hommel, *Chrestomathie* (s. 63—88)'sinde, 1774'ten 1892'ye kadar (Soḳoṭrā'yı da dâhil ederek) cenûbî Arabistan'ın kadîm eserlerine dâir aş.-yk. tam bir bibliyografya vermiştir; Weber, *Studien*, III'ünde, 1907 yılına kadar, bunun bir devâmını vermiştir (burada, s. 70, Hommel'e zeyiller yapılacağı da vaad edilmiştir; bâzıları müteâkip cildlerde bulunacaktır). Burada Saba' halkı ve memleketi hakkındaki bilgilerimizde merhaleler teşkil eden cildler ve muhtıralar ile ve daha sonraki (1908'den itibâren) bibliyografya ile iktifâ etmeğe mecbûruz ve bilhassa lisâniyâta âit yüzlerce münferit makale, bir de aynı şekilde münferit kitâbelerin neşri ve izâhı için yukarıda zikredilen bütün hâlindeki iki cedvele ve (1908'den itibâren) *ZDMG*'de verilen bilgilere havâle edeceğiz. Seyâhat haberleri ve keşifler arasında husûsiyetle

şunları zikredeceğiz: C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhagen, 1772); *Auszug aus einem Briefe ... Seetzen's an Herrn v. Hammer* (bir levha ile, *Fundgruben des Orients*, Wien, 1811, II, 275 v.dd.); J. R. Wellsted, 1. *Account of some Inscriptions* ... (bir levha, *J A S B*, 1834, III, s. 554 v.dd.); 2. *Narrative of a Journey ... to the Ruins of Naḳab al-Ḥajar* (bir levha, *J. R. Geogr. Soc.*, 1837, VII, 20 v.dd.); ayn. mll., *Travels in Arabia* (London, 1838); Wellsted, *Reisen in Arabien* (alm. trc. E. Rödiger, Halle, 1842); Carter, *Transactions of the A S Bengal*, 1834; C. J. Cruttenden, 1. *Narrative of a Journey from Mokhá to Ṣan'á* (bir levha, *J R Geogr. Soc.*, 1838, VIII, 267 v.dd.), 2. *Journal of an Excursion to Ṣan'á ... Proceed. of Bomb. Geogr Soc.*, 1838; P. Botta, *Relation d'un voyage dans l'Yemen* (Paris, 1841); Th. S. Arnaud, *Relation d'un voyage à Mareb* (*J A*, 4. seri, 1845, V, 211 v.dd., 309 v.dd., nşr. Mohl; bk. aşağıda Fresnel); *Mission dans l'Yemen* (*Rev. d'Egypte*, 1894, I, 1895, II); F. Fresnel, *Notice sur le voyage de M. de Wrède dans la vallée de Doân* (*J A*, 4. seri, 1845, VI, 386 v.dd.); *Lettre de M .... de Wrède ... sur son voyage en Arabie* (*Bull. de la Soc. de Géogr.*, 3. seri, 1845, III, 41 v.d., onun ölümünden sonra neşredilen şu eserine istinâden: H. v. Maltzan, *A. v. Wrede's Reise in Ḥadhramaut*, Braunschweig, 1870, levha ile); K. Ritter, *Erdkunde* (Berlin, 1847), VIII (o zamana kadar Arabistan hakkında bilinen bütün bilgileri içine alan hulâsa); R. L. Playfair, *History of Arabia Felix* (Bombay, 1859); *Eben Safir* (yk. bk.); J. Halévy, 1. *Rapport sur une mission archéologique dans le Yémen* (*J A*, 6. seri, 1872, XIX. *Itinéraire*, s. 8 v.dd., *Classement des inscriptions*, s. 60 v.dd., *Inscriptions Sabéennes*. s. 129 v.dd., *Traduction*, s. 489 v.dd.), 2. *Voyage au Nedjran* (*Bull. de la Soc. de Géogr.*, 6. seri., 1873. VI, 1877 XIII,); S. B. Miles-W. Munzinger, *Account of an Excursion into the Interior of Southern Arabia* (*J. R. Geogr. Soc.*, 1871, XLI); H. v. Maltzan, *Reise nach Südarabien* (Braunschweig, 1873); Ch. Millingen, *Notes of a Journey in Yemen* (*J, R. Geogr. Soc.*, 1874, XLIV); R. Manzoni. *El Yémen, Tre anni nell' Arabia Felice* (Roma, 1884); H. Kiepert, *Schapiras Reise in Jemen* (*Globus*, 1880, XXXVIII, 183 v.dd.; S. Langer, *Reiseberichte aus Syrien und Arabien* (Wien, 1883); E. Glaser. 1. *Meine Reise durch Arḥab und Hâschid* (*Petermanns Geogr. Mitt.*, 1884, XXX, 170 v.dd., 204 v. dd.), 2. *Von Ḥodeida nach Ṣan'â* (*ayn. esr.*, (1886) XXXII, 1 v.dd., 33 v.dd.), 3. *Über meine Reisen in Arabien* (*M G G W*, 1887, s. 18 v.dd., 77 v.dd.), 4. *E. Glasers Reise nach Marib* (F. Hommel, *Beil. z. Münch. Allg. Ztg.*, 1888. nr. 293, 294). 5. *Bericht über die vierte Reise* (*Mitteil. der Ges. z. Förderung deutscher, Wissensch ... in Böhmen*, teşrin II, 1894), 6. *Bericht über einen Vortrag Glasers über seine vierte Reise* (*Beil. z. Münch. Allg. Ztg.*, 1894, nr. 97), 7. *E. Glasers Reise nach Mârib* (nşr. D. H. Müller ve N. Rhodokanakis, Wien, 1913; *Sammlung E. Glaser* I); A. Defléers, *Voyage au Yemen* (Paris, 1887); F. T. Haig, *A Journey through Yemen* (*Proc. R. Geogr. Soc.*, 1887, IX); Harris, yk. bk.; L. Hirsch, 1. *Reisen in Süd-Arabien, Mahra-Land und Hadramût* (Leiden, 1896); krş. Glaser (*Peterm. Mitt.*, XLIII, 1897, *Litteraturber.*, s. 37 v.d.), 2. *Neue Wanderungen in Yemen* (*Globus*, LXXIV, 1898, II, 204 v.dd., 221 v.dd.); C. Landberg, *Die südarab. Expedition der Akad. der Wissensch. in Wien* (München, 1899); D. H. Müller, 1. *Die südarab. Expedition der Akad. in Wien* (Wien, 1899), 2. *Zur Geschichte der südarab. Expedition* (Wien, 1907); P. Charnay, *Une excursion au Yémen* (*Bull. Soc. Géogr. Anvers*, 1899, XXIII, 79 v. d.); A. Bardey, *Rapport sur El-Yemen* (*Bull. de Géogr. hist.*, 1899); Th. Bent, *Southern Arabia* (London, 1900); H. Burchardt, *Reisekizzen aus dem Yemen* (*Z G E B*, 1902, s. 593 v. dd.); W. Hein, 1. *Vorläufiger Bericht über die Reise nach Aden und Gischin* (*Anz. Akad. Wien*, 1902, XXXIX, 107 v.d.), 2. *Südarabische Itinerarien* (*M G G W*, 1914, LIV, 32 v. dd.); A. Beneyton, *Mission d'études au Yémen* (*La Géographie*, 1913, XXVIII).— Glaser'in henüz neşredilmemiş evrâkı arasında, Grohmann onun günlük notlarını çok sık zikreder, „buna aynı şekilde G. W. Bury, 1899 'daki Bayḥân seyâhatinin tasvirinde atıflar yapar" (*ayn. esr.*, s. IX, 56, not 1: *Expedition to Bêḥân*, el-yazması; aynı şekilde s. 4, not 1 v.b.; Bury. *Arabia Infelix*, London, 1915, sık-sık: *The Land of Uz*, London, 1911 ve *Notes*); bir de Glaser'in el-yazması hâlinde hâtıraları: *Ostjemen und Nordḥaḍramaut*, s. 139 v.b. — Aş.-yk. bugünkü Yemen'e tekabül eden (Cebel Taʿlîş'ten aş.-yk. 19° şimâl arzı ile, cenûp kıyısına kadar ve şarkta aş.-yk. Ḥavra'ya kadar) kadîm Saba'-Ḥimyar devletinin bugünkü durumu hakkında bilhassa bk. Zwemer, *Arabia* (Chicago, 1901); Raif Fuad Bey, *Land und Leute im heutigen Jemen* (*Peterm.*

Mitt., 1912, LVIII, 11); E. Behn, *Jemen, Grundzüge der Bodenplastik und ihr Einfluss auf Klima und Lebewelt* (Marburg, 1910), tez (meteoroloji, hey'et ve tabiat ilimleri bir tarafa bırakılırsa, Glaser, Beni ve başkalarının bir çok müstakil eserleri). W. Schmidt ve A. Grohmann'ın kitapları daha önce anılmıştı. Cenûp sâhilindeki şimdiki ticârî hareket için şu eserde bilgiler bulunmaktadır: *Report of the Aden Chamber of Commerce* (Aden, 1898'den beri).

Yukarıda gösterilmiş olan eserlere şunları da ilâve edeceğiz: Halévy, *Études Sabéennes* (*J A*, 7. seri, 1873, I, II); A. Zehme, *Arabien und die Araber seit 100 Jahren* (Halle, 1875); D. H. Müller, 1. *Südarabische Studien* (*S B Ak. Wien*, 1877, LXXXVI, 103 v. dd.), 2 *Epigraphische Denkmäler aus Abessinien, Denkschr. Ak. Wien* (1894), XLIII; E. Glaser, 1. *Zwei Inschriften über den Dammbruch von Mârib* (*M V A G*, 1897), 2. *Altjemenische Nachrichten* (München, 1906), 3. *Die Abessinier in Arabien* (München, 1895), 4. *Punt und die südarabischen Reiche* (*M V A G*, 1899, s. 51 v. dd.); H. Grimme, *Mohammed* (München, 1904); Hogarth, *The Penetration of Arabia* (London, 1905); J. Tkač, *Saba* (*R E*, mad. Saba, stn. 1298 — 1511, burada bu mevzuu husûsiyetle Yunan ve Roma eserlerini gözönünde bulundurarak ele aldım).

Eski kitâbe neşirleri (Bird, Fresnel, [*R E*, stn 1400'ü tamamlamak için, *ayn. esr.*, stn 1402'ye atıf yapacağım; Mobl'a mektuplar, s. 194 v.d.'da lisânî ihtar ile, kitâbe çevriyazıları gibi sûretleri Fresnel'den gelmektedir], Prideaux, Rehatsek, Langer [nşr. D. H. Müller, *Z D M G*, 1883, XXXVII, 319 v.d.], Mordtmann, Derenbourg v.s.) Paris *Corpus*'unda (yk. bk.) ve daha sonraki eserlerde kâfi derecede gösterilmiştir. Sonraki eserlerden en geniş olanlarının adlarını vereceğiz: J. H. Mordtmann, 1. *Himjarische Inschriften und Altertümer in den Königl. Museen zu Berlin* (Berlin, 1893), 2. *Musée Imperial Ottoman, Antiquités Himyarites...* (Constantinople, 1898); D. H. Müller, *Südarabische Altertümer im Kunsthistorischen Hofmuseum* (Wien, 1899); H Derenbourg, 1. *Les monuments sabéens et himyarites du Musée... de Marseille* (*Rev. Archéol.*, 3. seri, 1899, XXXV), 2. *Répert, d'Epigraphie sém.* (1901 v.d.), I, 1907, II. *Inschriften der südarabischen Expedition der Akademie in Wien* (1899'da toplanmıştır) arasında yalnız bir kaçı şimdiye kadar incelenmiştir (Rhodokanakis'in neşriyâtı arasında). — Cenûp-arap lehceleri üzerinde yapılan tetkikler Saba' mes'elesi için mühimdir. H. v. Maltzen (*Z D M G*, 1873, XXVII), buna hız vermiş ve başkaları onu takip etmişti. Landberg'in çalışmaları çok kıymetlidir: *Études sur les dialectes de l' Arabie méridionale*, I, *Ḥaḍramoût*, II, *Daṯînah* (Leiden, 1901 — 1913). Viyana akademisinin *Schriften der südarabischen Expedition* (1900 — 1910), I — X (Somâlî, Mahrî, Ḥaźramî, Soḳoṭrî, Ẓfâr lehceleri, L. Reinisch, D. H. Müller, A. Jahn, N. Rhodokanakis tarafından tetkik edilmiştir)'inde ve nihâyet M. Bittner'in *Studien*'inde Mahrî, Soḳoṭrî ve Šḥavrî için (*S B Ak.* Wien, 1901—1910, CLXII'de) çok mebzûl malzemeler bulunacaktır. (J. Tkatsch.)

SEBAṢṬİYA. [Bk. SEBASTİYE.]

SEBASTİYE. SABAṢṬİYA, 1. Herodes'in Augustos şerefine Σεβαστή'ye tahvil ettiği eski Samaria şehir adının arapça şekli (bâzan Sabaṣṭiya şeklinde de yazılmış olan) arapça adın tahmin ettirebileceği üzere, bu adı taşıyan diğer şehirlerde olduğu gibi, her hâlde Σεβάστεια şekli de mevcut olmuş olmalıdır. Daha geç kadîm çağda komşusu Neapolis (Sichem, arapça Nâbulus)'in büyümesi ile gölgede kalarak, küçük şehir (πολίχνιον) derecesine düşmüş olup, arap devrinde sâdece ehemmiyetsiz bir rol oynamıştır. Şehir, daha Abû Bekr'in halifeliği sırasında, 'Amr İbn al-'Âṣ tarafından zapt edildi; ahâlisinin can ve malı, baş ve arâzi vergisi ödemeleri şartı ile, emniyet altına alındı (al-Balâẕurî, nşr. de Goeje, s 138; İbn al-Aṯîr, *al-Kâmil*, II, 388). Arap coğrafyacıları arasında al-Battânî burayı ilk zikreden müellif olmakla berâber, coğrafî mevkiini tâyin bakımından, Batlamyus'a nazaran daha az isâbetli rakamlar vermektedir. Sabaṣṭiya, daha muahhar arap coğrafyacılarında Cund Filasṭîn'in merkezi olarak görünüyor. Daha Hieronymus ve diğerlerinde mevcut rivâyete göre, burada vaftizci Yahya'nın mezarı bulunmaktadır (İbn al-Aṯîr, *ayn. yer*; Yaḥyâ b. Zakarîyâ', XI, 333'te, yanlış olarak, sâdece Zakarîyâ'); bunun yerinde geç kadîm çağda bir basilika ve haçlı seferleri devrinde (XII. asrın ikinci yarısında) bir Yohanna kilisesi inşâ olundu; bu sonuncusundan hâlâ kalıntılar mevcuttur. Garp kaynaklarına nazaran Sabaṣṭiya devre içinde tekrar piskoposluk merkezi oldu (Lequien, *Oriens christ.*, III, 650 v. dd.). Usâma b. Munḳiẕ, 1140 civârında, şehri ve münkaddes mahallini ziyâret etmiş idi. Ṣalâḥ al-Dîn, 1184 yılında, Sabaṣṭiya'ya bir sefer yaptı. Şehrin piskoposu, 80 müslüman esirini serbest bırakmak sûreti ile, Nâbulus'un uğradığı âkibetten Sabaṣṭiya'yı korumuş oldu (İbn al-Aṯîr,

ayn. esr., XI, 333; Abu 'l-Fidā', *Annal., Recueil des hist. orient d. croisad*, I, 53; İbn Şaddād, *ayn. esr.*, III, 82; *Epistola Balduini*, bk. Röhricht, *Regesta regni Hierosol.*, nr. 683). 1187 yılında şehir Ḥusām al-Dīn 'Omar b. Laçın tarafından, kat'î olarak, haçlıların elinden alındı; Yuhanna kilisesi cāmie tahvil olundu ve piskopos 'Akkā'ya götürüldü (İbn al-Aṯīr, *ayn. esr.*, XI, 357).

Bibliyografya: al-Battānī, *Kitāb zīc al-Ṣābi* (nşr. Nallino, *Pubblicozioni d. Reale Osservat. di Brera in Milano*, nr. XL/II, 39, nr. 114); *BGA*, V, 103; VI, 79; VII, 329; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 33; Derenbourg, *Vie d'Ousâma*, s. 188 v.d, 486; arab. metin, s. 528, 617; Cuinet, *La Syrie*, s. 192; Thomsen, *Loca Sancta*, I, 102; Schürer, *Geschichte d. jüd. Volkes im Zeitalter Christi*, II, 4. tab., s. 195—198; R. Hartmann, *Palästina unter den Arabern* (*Das Land der Bibel*, I/IV), s. 14; Baedeker, *Paläst. u. Syrien*[6] (1904), s. 195. Sâdece araplardan önceki devreyi alâkadar eden amerikan hafriyâtının sonuçları üzerine bk. G. A. Reisner, C. S. Fisher, D. G. Lyon, *Harvard excavations at Samaria 1908—1910*, I (metin), II (plân ve levha'lar), Cambridge, 1924 (*Harvard Semitic Series*).

2. **Suğūr al-şa'mīya'de bir mahal.** İbn Ḫurdāẕbeh (*BGA*, VI, 117)'e göre, Kilikya sâhilinde, Ḳurāsīya (Κοράσιον)'den 12 mil uzaklıkta kâin başka kaynaklarca bilinmeyen İskandarīya'den 4 mil mesâfede bulunur. Burası eski Ἑλαιοῦσσα veya Σεβαστή, yânî bugünkü Ayaş'tır.

Bibliyografya: Pauly-Wissowa, *Realenzykl.*, V, stn. 2228, mad. *Elayussa*; II, A, stn. 952, mad. *Sebaste*, nr. 5; Tomaschek, *SB Ak. Wien*, 1891, *Abh.* VIII, 65; E. Herzfeld (*Peterm. Geogr. Mitteil.*, 1909, LV, 29, stn. 2).

3. Mevkileri mechûl al-Marzubānayn ve Ṭūs (?, Tarsūs okunmamalı!) adlı yerler ile birlikte, 93 (711/712) yılında, al-'Abbās b. al-Valīd tarafından zapt olunan bir **Anadolu şehri.** al-Ṭabarī ve Abu 'l-Maḥāsin'in bâzı elyazmalarında buranın adı, yanlış olarak, Samasṭīya (veya buna benzer) şekilde yazılmıştır ki, buna dayanılarak, Brooks'ın tahmin ettiği gibi, Firikya'daki Bizans Μισθεια'sının kasdolunduğunu düşünmek güçtür. Bu daha ziyâde Firikyadaki Σεβαστή (Pauly-Wissowa, *Realenzykl.*, II A, stn. 951, nr. 1) ile ilgilidir.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil*, IV, 457; al-Ṭabarī (nşr. de Goeje), II, 1236 ve not b; Abu 'l-Maḥāsin, I, 251; Brooks (*Jou n. of Hellenic Studies*, 1898, XVIII, s. 193, not 3).

4. Bu isimde, ğûyâ Sumaysāṭ'tan pek uzak olmayan bir **yukarı Fırat şehrini** Yāḳūt (*ayn. esr.*, III, 33) zikrediyor. Bununla, Augustus'a izâfetle Iuliupolis adını taşıyan ve belki de Sebasteia olarak da tesmiye edilen Kapadokya'daki bir şehir hatıra gelebilirdi; fakat bunun daha ziyâde yukarı Nahr Ālis (Halys)'deki Sivas ile bir karıştırma olduğunu kabûl etmek daha doğru olacaktır.

(HONIGMANN.)

SEBBİH. SABBİḤ, *Kur'an*'ın LXXXVII. **sûresinin adı.** Bu sûre Mekke'de nâzil olmuşlur, 19 âyettir; *sabbiḥ* („tesbîh et, tenzih ve takdîs et") adını ilk âyetinden almıştır; yine aynı âyetin son kelimesine göre, *al-a'lā* („en yüce, en yüksek") adı ile de anılır. Fâsılası *-ā*'dır. Peygambere Allahı — veya onun yüce adını — tesbîh ile şükrânını edâ etmesini bildirerek başlayan sûrede onun kudretine lûtf ve ihsanlarına işâret edilir. Peygambere işlerinde kolaylığa, başarıya ulaştırılacağı müjdelenir. İnsanlara öğüt vermesi istenilir; bundan faydalanacakların bulunup, bunların kurtulacağı, imân etmeyenlerin karşılaşacağı azâp hatırlatılarak, âhiretin dünyâdan daha hayırlı olduğu, bunun önceki peygamberlere gönderilen kitaplarda da zikredilmiş buluunduğu bildirilir.

Bibliyografya: al-Ṭabarī, *Tafsīr* (Bulak, 1322 — 1330), XXX, 96; al-Bayżāvī, *Anvār al-tanzīl* (nşr. Fleischer), Leipzig, 1846, II, 398; al-Nasafī, *Madārik al-tanzīl* (Kahire, 1344), IV, 260; al-Rāzī, *Mafātīḥ al-ġayb* (Kahire, 1321), VIII, 377; R. Blachère, *Le Coran* (Paris, 1947 — 1950), II, 32; M. Hamdi Yazır, *Kur'an dili* (İstanbul, 1935 — 1939), VII, 5736 — 5769.

[Bu madde NİHAD M. ÇETİN tarafından ikmâl edilmiştir].

SEBEB. SABAB (A., cem. *asbāb*), **meşşâî felsefesi tarafdarlarınca,** *'illa* (cem. *'ilal*)'nin yanında, **sebebe delâleteden umûmî tâbir.** Bu iki tâbir, tamâmiyle ἀρχή ve αἰτία veya αἴτιον gibi Aristo'da umûmiyetle müterâdif olarak kullanılmıştır. İbn Ruşd (*Mā ba'd al-ṭabī'a*, Kahire tabı, s. 15) *sabab* ile *'illa*'nin müterâdif olduğunu bildirir. Ondan önce Abü Şalt (ölm. 1134) mantıkında (Madrid tabı, s. 50, arapça metin) bunları aynı mânada kullanır. Aynı şekilde bu iki kelimenin müterâdif olarak kullanılışlarına dâir şark İslâm âleminin en eski metinlerinden alınmış pek çok misâl gösterilebilir. Her ne kadar Allah, feylesoflarca mutâd şekilde, ilk *'illa* diye adlandırılırsa da, *sabab* veya ilk *sabab* ile de aynı mâna ifâde edilir (bk. İḫvān al-Ṣafā', *Ri-*

sāla 41, Bombay tabı, s. 142; Fārābī, *Abhadlungen*, nşr. Dieterici, s. 57 v.d.; İbn Sīnā, *Tis' rasā'il*, İstanbul tabı, s. 86, yukarda; Ġazzālī, *Tahāfut*, nşr. Bouyges, s. 258 [13]). Bundan dolayı lugatlerin *'illa*'yi ilk *sabab*'e, *sabab*'i de ikinci *sabab*'e delâlet ettiğini kabûl ediş-lerini her hâlde düzeltmek gerekir. „Aristo'nun *Uşūlüciyā* (nşr. Dieterici, s. 13, altta)'sı ulvî âlemin ilk *'illa*'leri ile süflî âlemin ikinci *'illa*'lerini biribirinden ayırır: böylece her ikisine de *'ilal* denilmiştir. Eski devirde, muhtemelen, ekseriyetle *'illa*'nın kullanıldığını ve *'illa* ve *sabab* tâbirlerinin „illet (*ratio*) ve sebep (*causa*)" olarak tercüme edilebileceği ileri sürülebilir. Fakat o zamanki felsefede *sabab* ve *'illa* arasında pek açık bir fark gözetilmiyordu. Şu husûs da ilâve edilmelidir ki, illiyet münâsebetleri hakkında yazılan ayrı eserlere *fi 'l-'illa va 'l-ma'lūl* adı verilmiştir.

Başlangıçta işâret edilmelidir ki, Aristo felsefesinin illiyet nazariyesi dinamik olmaktan çok statiktir [krş. mad. ḲUVVA], yâni her şeyden önce mevcûdun esaslarına (ἀρχαί) veya unsurlarına *sabab* denir. Bundan dolayı *'ilal* ve *asbāb*'ın müterâdifi olarak, aynı şekilde *avā'il*, *mabādi*, *uṣūl* ve *istuḳisāt*'a tesâdüf edilir. Böylece msl. Tavḥīdī'nin *Muḳābasāt* (Kahire, 1929, s. 156)'ında *mabādi* veya *avā'il* şöyle sayılmıştır: cevher makûlesi için şekil ve madde, kemiyet için nokta ve vahdet, keyfiyet için sükûn ve hareket.

Fakat Aristo'nun Fizik ve Metafizik'inin dört *sabab* (bâzen *asbāb* yerine *'ilal* de bulunur)'inin (*Phys.*, II, 3 ve 7; *Met.*, I, 3—7 ve VIII v.dd.) hudutları içinde kalalım. Bunun netîce itibâriyle tarihî bir girişten ibâret olduğu görülür (*Met.*, I, 3 v.dd.) ki, buna göre, Aristo'nun illetler nazariyesi, kendisinden önce izâh edilmiş esasların bir terkibi olmalıdır. Eski tabiatcı feylesofların canlı maddesi, Aristo felsefesinde aldığı şekil ile Eflâtûn felsefesinin hareket esâsı ve „idea"ları olarak, Anaxagoras'ın *nous*'u, bir araya gelişlerinde mevcûdun esaslarının tam ve imtizaclı bir terkibini vermiş olmalıdırlar. Maalesef okuduğumuz metnin (husûsiyle *Met.*, VIII v. dd.) bir nizâm içinde beyânı oldukça müphemdir ve „kuvve" ve „fiil" nazariyesi ile karışmıştır. Bir husûs her hâlde vazıhtır ki, bu da illetlerin, zamanın tevâlisi içindeki şartlarını değil, fakat daha çok mevcûdu teşkil eden unsurları ifâde ettiği husûsudur. Fizikte en mühim yeri işgâl eden madde (ὕλη), metafizikte ise, hâkim vaziyette bulunan şey sûrettir (εἶδος veya μορφή). Bunların her ikisi, madde ve sûret, muhtemelen, cisimleri teşkil eden unsûrlar mânasına alınmışlardır. Madde münfail unsur, sûret fâil unsurdur; bu sonuncu asıl mevcût veya eşyânın tasavvurudur (bk. *Met.*, XII, 4, 1070[b]). Buna zâhirî illetler olarak hareket (τὸ ὅθεν ἡ κίνησις, τὸ κινοῦν) ve gâye (τό οὗ ἕνεκα, τὸ τέλος, τάγαθον) esasları ilâve edilir. Fakat mevcûdâtın bütün nevîleri bu dört illet içinde tasnif edilemez. Allah mutlak sûrette gayr-ı maddîdir. O kendisine doğru arzû ile hareket eden âlemin nihaî illetidir. Uzvî âlemde (bk. *Phys.*, II, 7 ve *De Anima*, II, 4, s. 415) rûh mevcûdun sûretinin fâil ve gâî illetlerinin vahdetidir. Buna karşılık, msl. bir evin yapılmasında dört illet ayrılabilir: bunda maddeye, inşâ eden'in tasavvurundaki şekil, inşâ işinin yerine getirilmesi ve gâye olarak ikamet eklenir.

İşte Aristo'da bulunan budur. Fakat onun, bilhassa mevcûdun sûretine ehemmiyet veren dört illet nazariyesi, revâkîlere ve yeni-eflâtunculara âit unsurlar bunlara ilâve edilmemiş olsa idi, müslümanlarda güçlükle bir akis bulacaktı. Revâkîlerin harekete getirici kuvvetleri (λόγοι, *kalimāt*) hakkındaki telakkisi ve bilhassa Allahın her mevcûdun ve vâkıanın ilk muharrik illeti olarak (*Uşūlüciyā*'ya ve *Liber de causis*'e göre) telâkki edilişi, meşşâîlerin illiyet nazariyesinin müslüman feylesoflar tarafından kabûl edilmesini kolaylaştırmıştır. Bir az önce zikredilen eserlere göre, Allah kelimenin bütün mânâsı ile, ilk illettir ki, her şeyi bizzat ve icâbında da kısmen alt kademedeki *aḳl*'lar vâsıtası ile yerine getirir. Tamâmiyle saf olmayan, yâni az veya çok te'sirlenme ve alma kabiliyetine sâhip bulunan bu akıllar (*'uḳūl*)'dan süflî âlem icrâ edilmiş fiiller şeklinde yaratıcı kuvvetler çıkar. Fakat illetler zinciri sonsuza kadar uzayıp gitmez, bu dizi, aynı zamanda, hem başlangıcını, hem sonunu Allahta bulur. O (*Liber de causis*, nşr. Bardenhewer., s. 105) yalnız kendisi ile vardır, aynı zamanda *'illa* ve *ma'lūl* yâni *causa sui*'dir.

Yeni-eflâtûncuların görüş noktalarının değişmesi netîcesi olarak, müslüman feylesoflarında dört illet ekseriya şu sıraya konulmuş olarak bulunur (bk. msl. İḫvān al-Ṣafā', *Risāla* 40 [seçmeler Dieterici], s. 554 ve Horten, *Die Metaphysik Avicennas*, s. 367 v.dd.): 1. fâil, muharrik illet (*fā'il*, *mabda' al-ḥaraka*) 2. madde (*hayūlā*, *mādda*, *unṣur*), 3. sûret (*ṣūra*), 4. gâye (*ġāya*, *ġaraż*, *tamām*).

Her mevcût ve vâkıanın illeti ilk ve son illet olan Allahtır; bu husûsta kelâmcılar ve feylesoflar müttefiktirler; fakat teferrüâtta farklı bir ifâde kullanırlar Feylesoflara göre, illet ve netîce dâimâ hemzamandır, kâmil bir illet hiç bir vakit netîcesiz olamaz. Zaman bakımından değil, fakat kemâl bakımından ve

sıra yönünden Allah âleme tekaddüm eder. Allah âlemi düşünür, aynı anda âlem var olur. Onun Allahın düşüncesi ile hem-zaman bulunan oluşu hiç bir mukavemetle karşılaşmaz, ne mühlet kabûl eder, ne kesilmeye (*ta'ṭîl*) uğrar. Buna karşılık kelâmcılar, bir çok farklı şekiller ile, Allahın dileyen ve hür olarak yapan bir illet (daha doğrusu bir müsebbip) olduğunu iddia ediyorlardı: o, dilediğini, dilediği gibi ve dilediği zaman yaratır. Gazzâlî 'nin *Tahâfut* 'te müdâfaa ettiği görüş budur. Zâten o, zaman içinde sebepler ve netîcelerin tabiî teselsülünü (*talâzum al-asbâb=tavallud*) ilâde eden bâzı mu'tezililerin akîdesini i'tizâl telâkki etmiyordu (bk. *Tahâfut*, nşr. Bouyges, s. 377).

İḫvân al-Ṣafâ' islâmın aşırı meşşâi feylesoflardan muhtelif görüş farkları ve bu cümleden olarak maddeden ziyâde, mevcûdun sûretini temyiz edici zâtî sıfat (*principium individuationis*) telâkki etmiş olmaları ile ayrılırlar.

Fârâbî 'nin eserlerinden bugün elde bulunan ve istifâde edilebilenler arasında dört illet hakkında müstakil kitaplar yoktur. Onun gayretleri, esâs itibâriyle, bütün illetleri ilk ve son illet telâkki edilen Allaha götürmeğe yönelmiştir. Allah âlemi düşüncesi ile yaratır, bu yüzden biz zat müsebbibi olmak hasebi ile, umûmî olarak, her şeyi bilir.

Fârâbî 'nin halelleri, sonradan onun dört illet akîdesini geliştirdiler; fakat bu kuvve ve fiil tasavvuru ve sudûr nazariyesi ile kaplanmış bulunmaktadır.

İbn Sînâ illiyet nazariyesini farklı bir tarzda ele alır, *Şifâ'* (bk. Horten, *Die Metaphysik Avicennas*, VI, 367—441)'sında, bunu çok tafsilatlı olarak bahis mevzûu eder. Dayandığı umûmî faraziyeler ve vardığı târif ve tâyinler aşağıdaki şunlardır: 1. illet mâ'lûl ile dâima hemzamandır; illetin kayboluşu ile mâ'lûl de kaybolur; 2. illet mâ'lûlden, eserden, daha yüksek, ehemmiyetli, bir mevkî işgâl eder; 3. ilk illet ve her şey için vücûdu vâcip olan Allah, mutlak olarak, basittir ve ancak ilâhî varlığın dışında bir illetler çokluğu tefrik edilebilir; 4. Allahtan başka her varlıkta—Fârâbî de daha önce bunu söylüyordu— bir mâhiyet (*mâhîya* veya *ḥaḳîḳa*) ve bir varlık (*vucûd*) tefrik edilmelidir; 5. bir şeyin mâhiyetinin iki illeti, madde ve sûret, aynı şeyin varlığının iki illeti fâil illet ve gâyedir; 6. nihâî gâye fâil illeti tâyin eder ve böylece o fâil illetin de fâil illetidir (bk. İbn Sînâ, *İşârât*, nşr. Forget, s. 139 v. dd.).

Şifâ' (bk. Horten, *Die Metaphysik Avicennas*, VI)'sında o önce fâil illeti, sonra madde, sûret ve gâyeyi ele alır; madde ve sûretten nispeten muhtasar olarak, fâil illet ve bilhassa gâî illetten tafsilât ile bahseder. Böylece onun illiyet nazariyesi ilâhiyâtında en yüksek noktasına erer. Aristo 'nun tâlim ettiği gibi, her şey varlığının kemâline doğru gider. Böylece kudretin fiile doğru gelişmesi her şeyin gayesine doğru yönelişi ile aynı zamanda olur.—Burada bilhassa Aristo ve şârihlerinden alınmış olan gelişmenin husûsiyetlerini bir tarafa bırakmak gerekir.

İbn Ruşd, tâlî noktalar hakkındaki tenkitlerini ifâde ederek, şarklı seleflerinin belli-başlı akîdelerine iştirâk eder; dört sebebi (*asbâb*) sayar ve hemen dâima fâil (*al-fâ'il*) illeti başta zikreder. Âlemde Allah, zaman itibâriyle değil, fakat *sababîya* (bu mücerret şekli iştikakı İbn Ruşd 'den mi geliyor? bk. *Tahâfut al-Tahâfut*, nşr. Bouyges, s. 64, 17 v.d.)'si ile tekaddüm eder. Onun illiyet nazariyesi için bir de bk. *Epitome* (trc. S. v. d. Bergh), s. 25 v.d., 98 v.dd, 171 v.d., 232 v.dd.

Nihâyet şunları da zikredelim: milâdî XI. asırdan itibâren, nasçı kelâmcılar *asbâb al-'ilm* (krş. *uṣûl*)'i bilginin umûmî kaynaklarını ifâde için kullanmışlardır ki, bunlar da şunlardır: his ile idrâk, nakil ve rivâyet ki, buna imân da ilâve edilebilir ve akla dayanan araştırma (bk. J. Wensinck, *The Muslim Creed*, s. 253, 263). Sûfîler ise, *asbâb* tâbirinden geçim ve maişet vâsıtalarını anlamışlar, Allaha olan mutlak itimatlarından dolayı, bunlara pek az değer vermişlerdir (bk. R. Hartmann, *Kuschairis Darstellung des Sufitums*, s. 28—30).

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. mad. 'ĀLAM, AŞAR, ve FAYŻ, MĀDDA, NŪR ve ŞART. (T. J. DE BOER.)

SEBḤA. SEBḤA, sığ tuzlu göl. Sebḥa, şimalî Afrika ve Sahra 'ya mahsûs bir bidrografya teşekkülü olup, yüksek ovalarda çok rastlanır; denizle irtibâtı yoktur. Sebḥa, aynı zamanda, satıh ve yer-altı akar-sular şebekesinin toplandığı, kıyıları vâzıh sûrette çevrilmiş, bâzan dik yamaçlar ile sınırlanmış sığ bir su çanağı manzarası gösterir. Yağmurlardan sonra, suların taşıdığı mâdenî maddeler bu çanağın dibinde birikir. Kurak mevsimde sular tamâmiyle veya kısmen buharlaşır ve zemin kuru olarak meydana çıkar. Bu zemin bâzan düz ve tuz tabakaları ile kaplıdır, bâzan da tuz billurlarının biriktiği çatlaklar hâlindedir. Tuz tabakası altında bâzan çamur bâzan rüzgârla uçan kum veya tehlikeli bataklıklar bulunur.

Bu târif ve anlatılan vasıflar, bir *şoṭṭ* [b. bk.] teşekkülüne de uyar. Sebḥa ve şoṭṭ'ları birbirinden ayırmak için, evvelkilerin zemininin her zaman az veya çok nemli kaldığı ve ikincilerde ise, buharlaşmanın yeraltı-suları ile beslenmeyi aştığı veya zeminin ufuklara kadar uzanan bir ova manzarası arzettiği (garbi

Amerika *playa*'ları gibi) ileri sürülmüş ise de, bu ayırma hiç bir esâsa dayanmaz. Aynı kesimde iki tâbir de, arada lark gözetilmeksizin kullanılmaktadır. Msl. Oran bölgesinde Oran *sebḫa*'sı ile *garbî* ve *şarkî şoṭṭ*'larına, Büyük Sahra'da Timimûn (Gurara) *sabḫa*'sına, Cenûbî Tunus *şoṭṭ*'larına ve Vargla, Sîva v.s. *sabḫa*'larına rastlanmaktadır.

Bibliyografya: Sahra maddesinde gösterilmiştir. (GEORGES YVER.)

SEBÎL. SABÎL (A.), yol demek olup, *Kur'an*'da da kullanılmıştır: 1. lugat mânası ile, msl. *man istaṭā'a ilayhi sabîlan* (III, 91) „oraya yol bulabilen kimse"; 2. *sabîl Allāh* „Allah yolunda" tâbirinde olduğu gibi, mecâzî mânada kullanılışı için bk. mad. CİHÂD; 3 mecâzen hakikî yol, Peygamberin yolu mânasında *ya laytani 'ttaḫaẕtu ma'al-'l-rasūli sabîlan* (XXV, 29) „kâşki Peygamber ile birlikte bir yol tutaydım" (yâni onun yolunu, hakîkat yolunu tâkip etmiş olsaydım), ibâresinde olduğu gibi; 4. mecâzen, bir şeye erişme, onu elde etme vâsıtası veya güçlüklerden, sıkıntılardan masun yol mânasına, *av yaj'ala 'llāhu lahunna sabîlan* (IV, 14) „yahut Allah onlar için bir yol açar"; 5. *ibn al-sabîl* „yol oğlu", yâni yolcu yahut yurduna dönmekten âciz, yollarda kalmış bîçâre ki, merhamet ve yardım mevzûdur. —Kelime bugün hayrat çeşmeler için kullanılır. Şark dinlerinin çoğu gibi, islâm da, tabiatiyle çorak bölgelerde ve iklimi kurak yerlerde, susuz kalmış yolcular için kuyular, sarnıçlar, çeşmeler tanzimine büyük bir değer ve ehemmiyet vermiştir; *sabîl*'in bu son mânada kullanılışının, Allah rızâsı için yapılan eserler hakkında kullanılan *sabîl Allāh* tâbirinden çıkmış olması mümkündür.

Bibliyografya: Bk. lugatlerde bu kelime [son mânasında *sabîl* ve bundan türemiş olup, türkçede kullanılan başka tâbirler için bk. M. Z. Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü* (İstanbul, 1947—1956), III, 135 v.d.; C. Esad Arseven, *Sanat ansiklopedisi* (İstanbul, 1952), IV, 1772 v.d.]. (T. W. HAIG)

SEBÎLULLAH. [Bk. CİHÂD.]

SEB'İYE. SABİYA, yedi (imâm) tarafdarları, yedi-imâmcılar; görülebilen imâmların sayısını yedi ile tahdit eden şiî zümrelerine işâret eden bir tâbirdir— İmâmlığın babadan oğula, ilâhî bir takdir ile nakledildiğine inanan meşrû halîfelik tarafdarı şî'a'da, 145 (762) yılına doğru altıncı imâm Ca'far al-Ṣādiḳ [b. bk.]'ın (en büyük?) oğlu İsmā'îl, babasından önce ölünce, karışıklık baş gösterdi. Ekseriyet İsmā'îl'in yerine Ca'far'in bir başka oğlunu, on iki imâm tarafdarlarının (İsnā-'aşariya [b. bk.]) on iki imâm dizisinde yedinci olan Müsa'l-Kāẓim'ı, diğerleri daha az dikkate çarpan oğulları Muḥammed, 'Abd Allāh ve 'Alî'yi koydukları hâlde, en dar meşrûluk tarafdarları İsmā'îl'e sâdık kalıyorlardı. Bunlar onun babasından önce öldüğünü inkâr ediyorlardı. Bu gâye ile getirdikleri sözde delîller bizzat rakipleri üzerinde de te'sir yapmış görünmektedir; bunlar İsmâ'îli bertaraf etmek için, onun ahlâkına hücûm etmek mecbûriyetinde kaldılar: babası, önceleri kendisine tahsis etmiş olduğu halifeliği, kötü hareketleri sebebi ile, ondan almış olmalıdır. Fakat bu ayıplamalar, bilhassa şarap içme tenkidi, imâma karşı teveih edilmiş bir hücum olarak değil, fakat yedi imâm tarafdarlarınca şerîat hukûmlerinin gevşetilmesine karşı olmakla izâh edilebilir.

Yedi-imâmcılar hareketi, menşe'den itibâren, yeknesak değil idi. Mubâraḳiya İsmā'îl'de „durdu"; İsmā'îl onun için son imâm ve mehdî [b. bk.] oldu. Fakat ekserisi oğlu Muḥammed'in şahsında imamlığı devam ettirir ki, bu da resmî al-Tāmm („tamamlayan") ismi ile *ḳā'im al-zamān* [b. bk.] olmuştur. Fakat bu te'akkî, gerçekte, yalnız mezhebe sülûk edenlerin bildikleri görünmez başka imâmların kendisine halef olmaları vak'ası ile, bâzı tâlî fırkalarda değerini kaybetmektedir. Muḥammed al-Tāmm'ın mevkiine rağmen, asıl zümreler İsmā'îl'in adına bağlı kaldılar. Kendi mertebe silsilesi telakkîlerine nazaran, yedi-imâmcılar, binnetîce Vāḳifîya'nın („duranların") pek çok zümrelerinden birini teşkil ederler. Bu kısmen devrin siyâsî şartları ile izâh olunabilir. Abbâsî halifesi al-Manṣūr, 145 (762/763) yılında, Medine'de al-Nafs al-Zakîya Muḥammed b. 'Abd Allāh b. al-Ḥasan b. 'Alî'nin isyânını bastırmış idi, müteâkip yılda bunun kardeşi İbrāhîm al-Baṣrî de aynı şekilde mağlûp edildi. 'Alî soyu tarafdarları mes'elesi böylece muvakkaten hallolunmuş idi, elde edilen netîce şu oldu: imâmlarını gerçekten kılıcları ellerinde yaşayan 'Alî soyundan gelen o cesûr kimseler arasından seçen hareket tarafdarı çevreler arasında bile, bir „Cārūdîya" fırkası gizli mehdî saydığı al-Nafs al-Zakîya'de „durdu". Nassî telakkîleri itibârî ile muayyen şahsiyetlere bağlı bulunan ve gerçekte hiç bir şeye tekabül etmeyen gerçek bir imâmlığı tarihte kendileri ile birlikte sürüklemekten yorulmuş olmaları gerekken meşrûluk tarafdarları arasında da yeniden görünme („ẓuhūr") ümîdi daha da kuvvetlendi.

Böylece İsmā'îl'in her kardeşi kendisinde „duran" tarafdarlara sâhip oldu; alay ile kendilerine Mamṭūra („yağmur ile sulanmış") ve daha sık olarak Vāḳifiya denilen Mû-

sēviya oldukça mühim bir fırka teşkil etti. Gerçekte bu zümreler de yedi-imâmcılar adının şumûlüne girerler. Fakat umûmî kullanmada Sab'iya tâbiri İsmâ'îliya [b. bk.]'nin aynıdır. Bunlara göre—ancak bir asır sonra bu husûsun hesâba katılabilmiş olduğu doğrudur—, „durma" her türlü siyâsî hedefi terketmeğe sevkelmez bu daha ziyâde o kadar te'sirli olan doğuştan mukaddes bir imâm fikrini muhâfaza etmek ve 'Alî ile Ḥusayn'in soyundan, ekseriyâ kabiliyetsiz olan ilk doğan çocukların tesâdüfî şahsiyetlerinden kurtulmak için, en mâhirâne bulunmuş bir vâsıta idi. Böylece gizli yedinci imam Muḥammed b. İsmâ'îl'in inzivâsından çıkmış halefi olarak Ḥamdân Ḳarmaṭ gibi onun bizzat „yeniden zuhûru" olarak Fâtımî Sa'îd b. 'Abd Allāh b. Maymūn gibi (krş. Ṭabarî, III, 2218, Yaḥyā b. Ẓikravayh'in muammâlı şahsiyeti hususunda) kendilerini bu imâmın *dā'î* [b. bk.]'si gibi gösteren insanlar tarafından sevk ve idâre edilen yedi-imâmcılar hareketi tarihin dış gidişi için de büyük bir ehemmiyet kazandı. Karmatîler, Fâtımîler, Haşşâşîn ve Hindistan, İran ve Orta-Asya İsmâ'îlîleri öyle bir takım zümrelerdir ki, yedi-imâmcılar hareketi tarihe bunların kisvesi altında girmiştir, fakat Dürziler de ve bâzı görüşlere göre Matāvila [bk. mad. MÜTEVALLÎ, ve Nuṣayrîler köklerini eski Sab'iya'dan alırlar.

Fakat Sab'iya, siyâsî bir hâdise olduğu kadar, aslî dinî bir hâdisedir. Aynı anda imâmların sayısını Ca'far'in muhtelif çocuklarında tamamlayarak, yedide durdurulmasındaki şaşırtıcı durum, yukarıda sayılmış olan siyâsî sebeplerin esâsen kâinatın ve tarihin bütün hâdiselerini mukaddes sayıya, yediye göre taksim eden bir dünyâ görüşü ile desteklendiği kabûl edilirse, daha da kolay olarak izâh edilmiş olur ve İsmâ'il'in babası Ca'far'i Allah gibi telakkî eden Ḫaṭṭābiya'nın misâli, Sab'iya'nın teşekkül ettiği zamanda imâmların ilâhileştirilmesinde istisnâî hiç bir şey bulunmadığını bize gösterir. Tabiî olarak yedi-imâmcıların kelâmlarından bahsedemeyiz. Biz yalnız münferit, ayrı sistemlerin parça'larını tanımaktayız ve bunlar da ekseriyâ düşman beyânlar ile karanlıklaştırılmıştır. Kelâmda tam olarak yedi-imâmcılara âit gibi bakılabilecek şey irfânî bir kâ'inat telakkîsi olup, doğrusunu söylemek lâzım ise, bunda adlar ve eşyâ hiç de sâbit değildir. İlâhî sudûr dereceleri şöyledir: 1. Allah, 2. küllî akıl (*'aḳl*) 3. küllî rûh (*nafs*), 4. ilk madde, 5. mekân, yâni *pleroma*, 6. ilk zaman, yâni *kenoma*, 7. yer yüzü âlemi ve insan. Süflî âlemde. kurtuluş tarihin'in 7 peygamberi, yâni *nāṭiḳ* („konuşan") yanında bu yedi sayısı yine bulunur: Adem ilk *nāṭiḳ*'tır, fakat umûmiyetle ilk insan değildir; sonra Nūḥ, İbrāhîm, Mūsā, 'İsā, Muḥammed ve Muḥammed al-Tāmm gelir. Bu *nāṭiḳ*'ların ikisi arasında 7 *ṣāmit* („sessiz") bulunur; bunların her devrede birincileri *nāṭiḳ*'ın yardımcıları olarak mühimdirler; *fātiḳ* („çözen, kurtaran") veya *asās* („temel") unvânına sâhiptirler; ve ancak *ṣāmit*'lere varan bâtınî bir te'vil sâyesinde kazandığından *nāṭiḳ*'ların din ve şerîatleri gerçek mânasını veya onların unsurları ile halledildiğinden, *ṣāmit*'ler mühimdirler. Bu *fātiḳ*'lar şunlardır: Şîṯ—Şîṯ taraftarlarının irfânî mezhebi hatırlansın—, Sām, İsmâ'îl (Ḥācer'in oğlu). Hārūn, Petrus, 'Alî ve yedi-imâmcılar zümrelerinden her birinin kurucusu, msl. 'Abd Allāh b. Maymūn. *Ṣāmit*'ler yanında 7 veya 12'lik zümreler hâlinde daha aşağı bir başka mertebeler silsilesi vardır ki her şeyden önce *ḥucca* [b. bk.]'ler ve *dā'î*'ler bunlardandır. Fakat yedinci imâmı Allahın aynı tutan bir teesit akidesi vak'ası ile bâzı değişiklikler yapılmıştır; İbn Ṭāhir al-Bağdādî (s. 288)'nin bir müddet İsmâ'îlî propogandası te'sirine mârûz kalmış olan bir şâhitten naklettiğine göre, ondan Mūsā'ya görünmüş olan Muḥammed al-Ṭamm'ı görmesi istenilmiştir. Bir çok zümrelerde, msl. Hindistan İsmâ'îlîlerinde, kâinat görüşü ve bununla berâber kudsî 7 sayısına istinât eden devrî hareket tamâmiyle arka plâna geçmiş ve 'Alî, birinci imâm vasfı ile, Allah hâline gelmiştir. Burada yol yedi-imâmcıları 'Alî-ilāhî [b. bk.]'lere sevkeder. Hindistan İsmâ'îlîleri, 'Alî'den itibâren Âga Han Muḥammed Şāh devrine kadar, 47 imâm sayarlar. İmâmın hemen yanında, tarihte ekseriyâ ehemmiyetçe bunları geçen huccetler (*ḥucca*) yer alır. Peygamber 'Alî'nin *ḥucca*'si olarak görünür. Fakat Peygamber buraya, asıl kasdedilmek istenilen Salmān al-Fārisî'nin yerine ve makamına, siyâsi ihtiyat sâiki ile konulmuştur.

Rûhun kurtuluşu için, yalnız sülûk etmiş olanların bildiği sırlar meſhûmu mutlak şekilde zarûrî olduğundan, bunların öğretilmesi artan bir ehemmiyet kazanmaktadır; bundan dolayı buna ta'līmîya de derler. Bâtıniliğe sülûk 7 veya 9 sülûk derecesi ile olur. Abd al-Ḳāhir b. Ṭāhir (*ayn. esr.*, s. 282 v. dd) bunlara şu adları verir: 1. *tafarrus* („arayış"), kazanmak istenileo kimsenin rûhuna girmek ve sonra onun ile aynı sâha üzerinde mevkî almak için, fevkalâde mâhirâne ve hemen-hemen teknik hâline gelmiş rûhî usûl; sonra 2. *ta'nīs*, şakirde o zamana kadar sâhip olduğu inancın „bütün güzelliği", yeni inancın önceden hissettiğinden çok daha güzel olduğu telkin edilerek, gösterilir;

bundan sonra, 3. *taşkîk*'de o zamana kadar inancını derinleştirmiş olduğu tarz husûsunda „şüphe ile sarsılır"; böyle bir aklî melekeler yolu ile sülûkten sonra, gerçek bilginin yalnız esrâr ve örgütlerinde bulunduğu kaʿdesine göre, talebenin 4. *rabṭ* ve 5. *taʿlîḳ* ile, esrarlı kuvvete „raptedilip, bağlandığı" zaman gelmiştir, 6. *tadlîs* mertebesinde, gerçek derin mâna, tarihî bütün kehânetlerin ve şerîatlerin içinde gizlenmiş olduğu dış ve harf zarfından, remzî bir izâh vâsıtası ile, meydana çıkarılır; o zaman 7. *taʾsîs* („sağlamlaştırma") oldukça uzun bir acemilik devri ile başlayabilir; bunun tamamlanmasında, genç adam, „yeminli âhidler" (*mavâṯiḳ bi ʾl-aymân*) ile vücut ve rûhunu bu ittihâda verir, buna karşılık da, taahhütleri dışında, 8. *ḥalʿ*'de ve 9. *sulḥ*'ta daha önceki bütün nassî mecbûriyetlerden ve başka bütün dış kanunlardan „dışarı çıkarılmış" olur.

Bütün sistem görünüşte kasten *Kurʾan* âyetleri ile desteklenmiş; bu da muğlak telmihler ile başlayan mübârek kitabın bu husûsiyeti ile kolay olmuştur. Bundan dolayı şâkird katʿî bilgiye sâhip oluncaya kadar, „efendine ibâdet et" (*Kurʾan*, XV, 99) âyetinin zikri ile, şimdiye kadarki Allaha ibâdetinin yalnız bir ilk derece olduğunu öğrenince, bununla alâkalanır. İçinde *bâṭin* („iç") kelimesinin geçtiği âyetler son derecede garip, çok az aslî bir husûsiyeti bulunan remzler, teʾviller sisteminin en kesin delîllerini (*dicta probantia*) teʾmin eder, bu teʾvilde sûrelerin başında bulunan ayrı-ayrı harfler ve imâmların adları veya nassî tâbirler ile mahdut olmayan harf değerleri üzerine muʿesses geniş israîl teʾvili işe karışır. — Bir tek zümrenin ayırıcı bir çok işâretler ile gösterilmesi, msl. yedi-imâmcıların Hurremîler [bk. mad. ḤURRAMİYA] hareketi ve Mezdekîler hareketi gibi tamâmiyle ayrı hareketler ile karıştırılması, bunların Bâṭınîler [bk. mad. BÂṬİNİYA] arasında sayılması, hattâ ekseriyâ onlara Bâṭınîler denilmesi, ve bu sebepten dolayı, hasımlarının kendilerine Muʿaṭṭila („boşaltanlar, hiç bir şey kabûl etmeyenler") 'ya tekabul eden küfürler etmeleri, bütün bunlar islâm mezheplerinin durum ve münâsebetlerini aydınlatmağa yardım etmemektedir.

Şimdiye kadar, yedi-imâmcıların fikirlerinin gerçek menşeʾi, hukümleri ihtiyat ile karşılanması gereken muharrirler kadar, bizce mâlûm idi. Sünnî mezhepten fırkalara dâir eser yazanlar bu fikirlerin yahudi, hıristiyan ve hattâ sâbii ve bilhassa parsi menşeʾini tasdik etmek itiyâdındadırlar. fakat esâsen onların yunan felsefesi ve Hermes yazıları ile münâsebetlerinden şüphe ettikleri doğrudur. Yeni-eflâtuncu tefekkürlerin, parsi esrârın ve hıristiyanların „hazîneler mağarası"'nda bulunan ustûreler gibi ustûrelerin bir dereceye kadar *kurʾanî* bir örtü alıp, müslüman irfânı oluncaya kadar geçtiği yolun daha teferrüâtı ile keşfedilmesine ihtiyac vardır. *İḫvân al-Ṣafâʾ* [b. bk.]'nın vâsıta olarak oynadığı rol üzerinde de araştırmalar yapmak gerekir.

Yedi-imâmcıların bütün zümreleri müslüman lar, hattâ şiʾiler tarafından çok gayr-i müsâit bir tarzda karşılanmıştır. Bunlar *ġulât* [b. bk.] („en sona kadar gidenler") ve ekseriyâ hattâ islâmiyet dışında gibi telakkî edilirler; öyle ki, bâzı mezheplere dâir eser yazanlar onları zikr bile etmezler. Bunun başlıca sebebi onların Allahın ülûhiyetini ve Muḥammedʾin peygamberliğinin katʿî mâhiyetini haleldâr etmeleridir. Fakat bunları dehrîler [b. bk.] olarak göstermek ve böylece kendilerine tamâmiyle yabancı olan „materyalistler" ile karıştırmak için âfâkî olmaktan ziyâde tenkitçi bir muhâkemeye sâhip olmak lâzımdır. Onlar hakkında kötü hukûm verilmesine yardım eden şey yalnız ihtilâlci temâyüllerinin, yedinci imâm adına yer-altı siyâsî çalışmalarının sebep olduğu kızgınlık değil, fakat sıkı şerîatı gevşetmeleridir ki, bu hâlleri sırf ve tamâmiyle dine karşı saygısızlık ve lâubâlilik gibi görülmektedir. Gizli mezhepler için yapılan tâkip ve tenkitler onlara karşı da tevcih edilmiştir: livâta, kadınlar ile yapılan şaraplı gece işret âlemleri, onlar hakkında ileri sürülen kâfirlik, siyâsî ve ahlâkî „nihilizm" Avrupa eserlerine kadar geçmiştir. Kablî olarak iktitafcılığı reddetmeyen, bilâkis her dinî sistemin, maddî bir şekil alır- almaz, çok dallı-budaklı iktitafcı bir bütünü temsil ettiğini bilen yeni araştırmalar, yedi-imâmcıların ilâhiyâtının, veya ilâbî felselesinin bâzılarınca insandan o kadar uzak olan islâmî Allah fikrine karşı tabiî bir aksülâmeli temsil ettiğini gösterecektir; bundan başka umûmî olduğu iddia edilen ve bâzılarında muhakkak olarak mevcût olan dine karşı kayıtsızlığın (msl. Nâṣir-i Ḫusrav'in *Rûşanâʾî-nâma*'sinin 373 v.dd. beyitlerinde yedi esâs günâh ile sekiz aalî fazîlet husûsunda tâlim ettiği gibi), şerîatin mücerret ve irtibatsız hukümleri mecmûasına gerçek bir ahlâkî karşı-koyma denemesʾini temsil ettiğini de gösterecektir. Bu bakımdan, *Rûşanâʾî-nâma*'nin şâirin, İsmâʿîlîlerin bir *ḥucca*'si sıfatı ile, yedi-imâmcıların mertebe derecelerinde mühim bir mevkî kazanmış olup-olmaması, yahut eserin kendisini bu cemâate girmeğe sevkeden iç durumunu açıklayacak şekilde onun bu mezhebe bağlanmasından önce yazılmış olup-olmaması mühim değildir, ve muhakkak ki Ḥaşşâşîn [b. bk.] ve Karmatîler gibi bâzı yedi-imâmcılar zümreleri öte-

ki müslümanlara karşı son derecede musâmahasız davranmışlardır; fakat Mısır'da Fâtımîlerden bir çoğunun musâmahalı ve akıllıca idâresi bunlara karşı tutulabilir. Bâzan, umûmî bir vasıf olmamakla berâber, bâzı zümrelere iştirâkcilik isnât olunur. H. IV. ve V. asırlarda, müslüman müellifler bütün müslüman ülkelerde bunların genişlemesini ve dinî gayretlerini müşâhede ettikleri hâlde, bu eski zümreleşmeler çoktan beri sâbit ve donmuş bir hâle gelmiş idi. Fakat fikirleri harekete devam etmiş ve İran'dan uzağa şimâle doğru ve Hindistan'dan bilhassa şarkî Afrika'ya doğru yol almıştır. Gerçekte onları eski yedi-imâmcılara bağlayan bağın şuûruna sâhip oldukları hâlde, var-oluş tarzları mühim bir şekilde yenileşmiş idi. Siyâsî unsur çıkarılmış, dinî unsur bafifletilmiştir. Müslüman tesânüdü duygusunun bilhassa bu yeniciler arasında kendini devam ettirdiğine dikkati çekmek zahmete değer.

Bibliyografya: 'Abd al-Ḳâbir b. Ṭâhir al-Baġdâdî, *al-Farḳ bayn al-firaḳ* (Kahire, 1328), s. 265 v.dd.; İbn Ḥazm, *al-milal va 'l-niḥal* (Kahire, 1321), II, 116; Şahrastânî nşr. Cureton), s. 16, 126 v. dd., 145 v. dd.; krş. bir de trc. Haarbrücker, II, 415; Şuhûr b. Ṭâhir al İsfarâ'inî (el-yazm., Berlin 2801), *İmâmiya* kelimesinde, 8. bölümde: İsmâ'îliya, Mubârakiya... ve 13. bölümde: Bâṭıniya; al-İcî, *al-Mavâḳif* (nşr. Soerensen), s. 348 v. d.; Guyard, *Fragments relatifs à la doctrine des Ismaëlis* (*NE*, 1874, XXII, 177 v. dd.). Ivanov, *Ismaelitica* (*Memoirs of the Asiatic Society of Bengal*, 1922, VIII, 1—76); al-Ġazzâlî, *Faḍâ'iḥ al-bâṭıniya* (I. Goldziher, *Streifschrift des Ġazâli gegen die Bâṭinijja-Sekte*, Leiden, 1916); I. Goldziher, *Le dogme et la loi de l'Islam*, s. 201 v. d.; de Boer, *Geschichte der Philosophie im Islam*, s. 76 v. dd.; krş. bir de de Sacy, *Exposé de la religion des Druses*, I, LXIII v.dd. ve bir de metinde zikredilen maddelerdeki kitâbiyât.

(R. STROTHMANN.)

SEBT, ibrânî dilindeki *şobbât* kelimesinin arapça mukabili olup, *isrâilîlerin dinlenme günü* olan *cumartesi* gününü ifâde eder. *Kur'an* (III, 153)'a göre, *sabt* yahudilere Sinâ'da, bir farîza olarak, emredilmiş idi. *Kur'an*, XVI, 124'e göre, *sabt* „bugün hakkında ihtilâfa düşenlere" farz edilmiştir ki, bunlar, müfessirlerce, ya yahudiler, yahut da, daha kuvvetli bir ihtimal ile, yahudiler ve hıristiyanlardır. *Kur'an*, VII, 162—165. II, 65; IV. 46'da *sabt*'in icâplarını ihlâl ettikleri için, maymun (veya domuz) şekline sokulmak sûreti ile cezâlandırılmış olan yahudiler kıssasına telmihler vardır. Bu istihâlenin Ayla (Kızıl deniz sâhilinde)'de, Dâvûd zamanında vâkî olduğu söylenir.

İslâmiyet *sabt* vecîbesini almamış, hattâ onu açıkça reddetmiştir. *Sabt*'in emri hakkında Kitab-ı mukaddesin gösterdiği mûcip sebep, yâni yaradılışın yedinci günü Allahın dinlenmiş olması, islâmiyette hoş karşılanmamıştır. Buna *Kur'an* (L, 38)'da işâret edilmiş, hadîste de, üzerinde ehemmiyetle durularak, izâh edilmiştir. Goldziher bu husûsu aşağıda zikredilen eserinde gösterir. Allahı insan sûretinde tasvirlerinden dolayı yahudilere ısrarla yapılan muâ'hezeler ekseriyâ doğrudan-doğruya bu sözde „Allahın dinlenmesi" mes'elesine dayanır.

Yahudiliğe karşı yapılan ve tam bu noktada gittikçe acı bir hâl alan tenkidin netîcesinde, *sabt*, yedinci gün, bir çok hadîste zararlı bir mâhiyet almış ve „bir ihânet ve hiyle günü" veya kötü şeylere tahsis edilmiş bir gün olarak telakkî edilmiştir.

Diğer taraftan yahudi *sabt*'inin cuma ibâdetine nümûne teşkil ettiği düşünülebilir. Hadîste bu hususta delîller bulunabilir (Wensinek, *Mohammed en de Joden te Medîna*, s. 111 v. d.). Sonraları gelişerek, cuma günü, yahudilerin *sabt*'inden gelen veya her hâlde, onu hatırlatan bir çok husûsiyet aldı. Bununla berâber cuma aslâ bir dinlenme günü vasfını almadı. Bu mevzûa dâir tafsilât için bk. mad. CUM'A.

Bibliyografya: *Kur'an*'ın yukarıda zikredilen âyetlerinin tefsirlerinden başka, bk. bilhassa I. Goldziher, *Die Sabbathinstitution im Islam* (*Gedenkbuch zur Erinnerung an D. Kaufmann*), Breslau, 1900, s. 86—105; ayn. mll., *Islamisme et Parsisme*, (*RHR*, 1901, XLIII, 27 v.d.); Becker, *Zur Geschichte des islamischen Kultus* (*Der Islam*, 1912), III, 378 v. dd. (= *Islamstudien*, Leipzig, 1924, I, 477 v. dd.); W. Rudolph, *Die Abhängigkeit des Qorans von Judentum und Christentum* (Stuttgart, 1922), s. 55 v.d.

(J. L. PALACHE.)

SEBTE. SABTA (garp dillerinde CEUTA, bugünkü türkçede SEPTE), Afrika'nın şimâl-i garbîsinde, kendi adı ile de tanınan Cebel-i Târık boğazı kıyısında, 35° 52′ şimâl arzında ve 5° 18′ garp tûlünde bir şehir olup, Fas ülkesinin Akdeniz kıyısında İspanya'nın henüz muhâfaza ettiği 5 mevkîden birini teşkil etmektedir ve 19 km² arâzi üzerinde 1960 yılı sonunda 73.000 nüfusa sâhip bulunmakta idi.

Sebte şehri şark-garp istikametinde uzanan ve Cebel al-Mîna adlı bir kaya kütlesi (üstünde bir deniz feneri bulunur) ile nihâyetle-

nen bir yarım-ada üzerinde kurulmuştur. Yarım-ada ortasında da 194 m. irtifâında, Monte del Hacho yükselir. Yarım-adanın berzah kısmında yer alan eski şehir „Ciudad Antigua" ise Monte del Hacho'nun yamaçlarında basamakvâri yükselen yeni şehir Almina'dan meydana gelir. Berzahın ötesinde memleket yükselerek, vâdiler ile yarılan ve şimâlde deniz üzerinde dik yarlar ile sona eren geniş bir yayla hâlini alır. Serallo yaylası adı verilen bu yayla, ispanyolların Sierra Bullones ve faslıların Cebel Bū Yūnus veya Bū Yūnaş ismini verdikleri Ancera dağ kütlesine yaslanır ki bu da Rîf Atlaslarının bir eüz'ünü teşkil etmektedir. Yarım-adanın şimâl ve cenûbunda iki koy bulunur ki, birincisi oldukça geniş fakat az muhâfazalı, ikincisi daha küçük fakat iyi korunmuş durumda olup, gemiler için emniyetli bir demirleme yeridir. Bu tabiî imtiyazlarına rağmen şehir, Tanca ve hattâ Melilla'ya nisbetle çok geri iktisâdî bir ehemmiyet arzeder. Buna karşılık Sebte, Cebel-i Târık'a muâdil ve belki ona üstün birinci derecede bir askerî mevkî teşkil etmektedir.

Şehir arap tarihci ve coğrafyacıları tarafından Sabta (سبتة) ismi ile zikredilir. Bu ismin nereden geldiği pek bilinmemektedir. *Bayān* (I, 210) müellifine göre, Sabta ismi Nūḥ'un oğlu Sām neslinden Sabt'in adından türemiştir; al-Idrīsī (nşr. Dozy ve de Goeje, s. 199), şehrin garp ciheti müstesnâ olmak üzere, her tarafı deniz ile kuşatılmış bir yarım-ada üzerinde bulunması dolayısı ile, bu adı lâtince *saeptum* kelimesi ile karşılaştırır. Bununla berâber akla en yakın gelen izâh tarzı, Sabta adını, şehrin kurulmuş olduğu tepelere romalılar tarafından verilmiş bulunan *Septem* (*fratres*)= kardeşler adına bağlamaktadır.

Sabta yarım-adasının Akdeniz ağzındaki mevkii pek erkenden fenikelilerin dikkatini çekmiş, onlar tarafından burada Abyla müstahkem ticâret merkezi kurulmuştu. Kartacalılar ve onların vârisi olan romalılar da buraya yerleştiler ve bu sonuncular burada Julia Trajecta kolonisini kurdular. Milâdın V. asrında bu şehir Vandallar eline geçti ve bizanslılar tarafından geri alındı. Bunlar Justinianus devrinde şehri tahkim ederek, ona Septa ismini verdiler. Arap istilâsı sırasında Sebte, burada hemen-hemen istiklâle sâhip durumda olan kont Julien elinde idi. 'Ukba b. Nāfi' bütün magrib'i geçip, Sebte'ye yaklaşınca, kont kaleden çıkarak, kendisine bir çok hediyeler getirdi ve tâbiiyetini kabûl etmek sûretiyle, arap emîrine hâkimiyetini tasdik ettirdi (al-Bakrī, *Description de l'Afrique*, trc. de Slane, s. 236). Aynı müellife göre, Ṭārik ve kuvvetlerine İspanya'ya geçmek üzere vâsıtalar te'min eden yine kont Julien oldu. Bir kaç yıl sonra araplar şehre girip-yerleşmek müsâadesini aldılar.

II. (VIII.) asır ortasında „hâricî" isyânı az kalsın şehri harâbeye çeviriyordu. Tanca berberîleri şehri istilâ ederek, arapları buradan uzaklaştırdılar. al-Bakrī: — „Sebte, vahşî hayvanlardan başka sâkinleri olmayan, terkedilmiş ve harap bir şehir hâlinde kaldı" — demektedir. Baḳdūra'nin hârabesinden sonra, buraya sığınmış olan Balo ve arkadaşları burada berberîler tarafından sıkı bir sûrette kuşatıldılar. Daha sonra Sabta İdrīsî devleti idâresine geçti. İdrīs II.'in oğlu ve halefi Muḥammed tarafından kardeşi al-Ḳāsim'a Tanca, Tetuān ve Basra ile berâber, terk edildi; sonra al-Ḳāsim'ın kardeşi 'Omar'e, nihâyet onun oğlu olan ve bütün İdrīsî devletinde hüküm süren 'Alī'ye geçti. III. ve IV. hicrî asırlarda Sebte, ismen bu devlete bağlı görünmekle berâber, kurucusu Macākis (al-Bakrī'ye göre: Maksen) adlı birisi olan bir berberî hânedan tarafından idâre edildi. Ġumāra aşiretinden olan bu şahıs, müslümanlığı kabûl edip, Sebte şehrine yerleşerek, Fas sultanı tarafından bu şehrin idâresini kendine verdirtti ve bundan sonra şehre bir müddet Macākisa ismi verildi. Bir asır boyunca burası onun halefleri 'Iṣām, nihâyet Riżā b. Mucbir tarafından idâre edildi. Bu sırada Xeres civârından gelen ispanyol göçmenlerinin yerleştirilmesi yüzünden, şehrin nüfusu arttı; fakat Kurtuba halîfesi 'Abd al-Raḥmān al-Nāṣir Sebte'yi ele geçirdiğinden (319=931), al-Riżā mevkiini terketmek zorunda kaldı.

Bu devirden itibâren Sebte Magrib sultanları ile İspanya hükümdarları arasında çekişme konusu oldu. Kendilerine Afrika yolunu açan bu mevkii ele geçiren Kurtuba Emevîleri burayı ellerinden çıkarmamak için büyük gayret sarfettiler. 'Abd al-Raḥmān al-Nāṣir, şehri çok sağlam bir taş sûr ile kuşattı; bir başka hükümdar al-Mīna yaylâsı üzerinde istihkâmlar yaptırdı ve şehrin nüfusunu buraya nakletmek için boşuna emek harcadı. Kalelere çok sayıda muhâfız konuldu. Bu tedbir boşuna olmadı: 371 (979)'de Bulukkīn b. Zīrī Sebte üzerine yürüdüyse de, Emevîlerin buraya yaptıkları büyük hazırlıkları görerek, şehri kuşatmaktan vazgeçti. Ḥammādîlerden olup, kardeşi Yaḥyā adına Tanca şehrinde vâli bulunan İdrīs, daha talihli çıktı ve kaleyi zaptetti. Emevîler tarafından geri alınan Sebte, nihâyet Murâbıtlar tarafından kat'î olarak ele geçirildi. Yūsuf b. Tāşfīn'in oğlu al-Mu'izz tarafından kuşatılan Sebte, şiddetli bir mukavemetten

sonra teslim oldu ve kale kumandanı Ziyā al-Dawla idâm edildi (476=1083/1084).

Muvahhidler çok geçmeden Murâbıtların yerini aldılar. Daha 1140'ta, 'Abd al-Mu'min burayı ele geçirmek istemiş, fakat Ḳāżī 'Iyāż tarafından geri çekilmek zorunda bırakılmış idi. 1146'da şehir halkı kendiliklerinden itâat ettiklerinden buraya muvahhidî bir vâli gönderildi. Fakat 1147'de yeni hâkimlerine karşı baş ka'dırarak, vâliyi öldürdüler ve kendilerine Murâbıt hânedanından Yaḥyā b. Ġāniya'yi başbuğ seçtiler. Bu isyân çabuk bastırıldı. 'Abd al-Mu'min Sebte'yi geri alarak, buranın idâresi başına en seçkin kumandanlarından Sīd Abū Sa'īd'i geçirdi. Daha sonra halîfe Abū Ya'ḳūb bu ehemmiyetli mevkie kendi kardeşi Abū 'Alī al-Ḥasan'ı getirdi. Sebte halkının serkeşlikleri, Muvahhidlere karşı bir kaç isyân hareketi ile devam etti. al-Manṣūr devrinde, kardeşi Abū Mūsā Sebte'de kendini al-Mu'ayyad unvânı ile halîfe ilân ettirdi ve daha sonra Murcia emîri İbn al-Hūd ile ittifak etti ve bu sonuncunun müdâhalesi üzerine meşrû halîfe, Sebte muhâsarasına son vermek zorunda kaldı (1234). Halîfe al-Raşīd, âsîlerin hakkından gelmek için, hıristiyanlar ile ittifak etti. 70 gemiden mürekkep bir Ceneviz filosu Sebte'yi kuşatlı ise de, ele geçiremedi. Sebte'nin tekrar Muvahhidlerin eline geçmesi, halkının vefâsızlığı yüzünden oldu; bunlar İbn al-Hūd'a karşı ayaklanarak, mümessilini şehirlerinden koğdular ve şehrin kapılarını eski sâhibine açtılar.

Bütün bu hâdiselere rağmen, Sebte'nin XI. ve XII. (m. s.) asırlar boyunca mâmur bir şehir olduğu tahmin ediliyor. Asıl şehir yarım-adanın ancak bir kısmını işgal ediyor, geri kalan sâha bahçeler, bağlar ve şeker kamışı tarlaları ile kaplanmış bulunuyordu (al-İdrīsī, *göst. yer.*). Sûrlar içinde, al-Bakrī'ye göre, antik yapıların izlerini, bu arada kilise ve hamamların harâbelerini seçmek hâlâ mümkün idi. Şehir halkı Syād aşîretine mensûp araplardan Basra ve Azīlā nâhiyelerinden gelme Berberîlerden mürekkep bulunuyordu. Bunlar meyva ticâretinden ve balıkçılıktan çok kazanıyorlardı. al-Bakrī „... Gerçekten hiç bir kıyı bu derece zengin değildir, aş.-yk yüz kadar balık cinsi sayılır... Bu arada orkinos balığı da avlanır" demektedir. Aynı coğrafyacıya göre, bu kıyıda mercan da çok bulunur ve Sebte şehri çarşılarında işlenerek, Ġāna'ya ve başka Sûdan şehirlerine kadar ihrâç edilirdi. Bu ticârî menfaatler halkın ilim tahsil etme hevesini kesmiyordu. Yine al-Bakrī'ye göre, „Sebte her zaman ilim merkezlerinden biri" idi.

Muvahhidî devletinin parçalanması, Sebte için yeniden karışıklıklar devrini açtı. Şehir bâlkı bir müddet Hafsîlere tâbî kaldıktan sonra Merīnîlere itâat etti; fakat bu itâatleri de pek kararsız oldu. Çünkü vakit vakit Fas hükümdarlarının hâkimiyetlerinden sıyrılıp çıkıyorlardı. Msl. Merīnî Abū Yūsuf zamanında kendilerine al-'Azefī'yi reis seçtiler. al-'Azefī Sultana vergi vermek şartı ile burayı elinde tutabildi (1273) ise de, çok geçmeden Gırnata hukümdarı İbn al-Aḥmar tarafından mağlûp edildi. Kaleye sâhip olan bu *ispanyalı hükümdarın* desteklediği Merīnî bir saltanat dâvacısı olan Ọsmān Abū 'l-'Alā sultan Abū Ṣābit'e karşı harekete geçti ise de, bozguna uğrayıp, Sebte'ye sığındı (1308). Bunun üzerine Abū Ṣābit şehri kuşatmaya teşebbüs ettiyse de, muhâsara sırasında öldü ve Sebte onun halefi Abū Rabī' tarafından zaptedildi. Bu hukümdar Don Jayme von Aragon'un gönderdiği 50 gemi ve 1.000 süvariden yardım görmüş idi. 1316'da sebteliler iktidârı 'Azefîlere vermek üzere tekrar ayaklandılar ise de bu teşebbüs sultan Abū Sa'īd tarafından şiddetle bastırıldı ve bu hukümdar, halkı inzibat altında tutmak için yarım-adanın en yüksek yerinde Afrag adı verilen bir kale yaptırdı. Bununla berâber Abū 'Inān'ın Mūsā adlı bir oğlu Sebte'de karaya çıkarak, buradan Fas üzerine yürüdü ve orada hukümdarlığını ilân etti. Bu saltanat dâvâcısını desteklemiş olan Gırnata hukümdarı, durumdan faydalanarak, Sebte kalesine muhâfızlar yerleştirdi. Merīnîlerin bir ordusu şehri kuşattı ise de, Abu 'l-'Abbās adlı başka bir saltanat dâvâcısı tarafından dağıtıldı. Bu sonuncusu nihâyet gâlip gelerek, Fas'a hâkim olunca, Sebte'yi Gırnata hukümdarına geri vermedi (1387).

Merīnîler İspanya müslümanlarından geri aldıkları Sebte'yi uzun zaman ellerinde tutamadılar: çok geçmeden onların yerine hıristiyanlar geçti. 1415'te Portekiz kıralı João I. Sebte'ye karşı bir sefer açtı. Önce fırtına yüzünden dağılan hıristiyan donanması limanın ağzını 14 ağustosta zorlamayı başardı. Portekizliler, Ḳā'id Ṣalāḥ'ın şiddetli mukavemetine rağmen şehri ele geçirerek, buraya don Pedro de Meneses kumandasında muhâfız kuvveti yerleştirdiler. 1421'de burada bir piskoposluk kurdular. Bununla berâber Tanca önündeki başarısızlıkları (1437) üzerine, Sebte'nin müslümanlara geri verilmesini kabûl eden bir muâhede imzaladılar. Bu anlaşma Cortes'ler tarafından tasdik edilmediği için gerçekte, rehin olarak müslümanlar nezdinde bırakılan ve esârette ölen don Ferdinand'ın hürriyeti karşılığı olarak portekizlilerin elinde kaldı.

Portekiz'in Philipp II. tarafından ilhâkı (1580) üzerine Sebte İspanya hâkimiyetine geçti ve Portekiz'in tekrar istiklâlini kazanmasından

sonra da ispanyolların elinde kaldı ve bu durum Lizbon muâhedesi ile kabûl edildi (1668). Bununla berâber ispanyollar burada pek büyük güçlükler bahâsına tutunabildiler. Hıristiyanları Fas kıyılarında işgâl etlikleri bütün noktalardan koğmağa niyet etmiş olan Mūlāy İsmā'īl'in hücumlarına karşı korunmak zorunda kaldılar. Vâli don Francisco Varino'ya Sebte'yi geri almak karârını bildirdikten sonra, şerîf 30.000 kişilik bir ordu ile şehri kuşattı. Müstahkem bir karargâh inşâ ederek kaleyi yakından abluka etti. Kale 600 piyâde, 80 süvâri, 60 topçu ve 120 din adamı tarafından müdâfaa ediliyordu. Muhâsara 27 sene (1693—1721) sürdü. İspanya verâset muhârebeleri ile uğraşan ispanyollar Afrika hâdiselerinden alâkalarını kestiler ve kuşatılanlara hiç bir yardımda bulunmadılar. Bu sırada, Cebel-i Târık'a 1705'ten beri hâkim olmuş bulunan ingilizler, başarı elde edememekle berâber, Sebte'ye yerleşmek istemişlerdi: böylelikle, boğazın çilte anahtarını ellerinde bulundurmayı düşünüyorlardı. Nihâyet 1721'de yardım kuvvetleri ile Afrika'ya gönderilen Lèves markisi faslıları siperlerinden çıkararak, onları Sierra Bullones'e kadar tâkip etti. Bir kaç sene sonra Şerîf Mūlāy 'Abd Allāh, Mūlāy İsmā'īl'in teşebbüsünü tekrarladı. Dönme Ripperda'nın tavsiyesi üzerine gönderildiği rivâyet edilen ordu bozguna uğradı.

İspanyollar böylelikle kaleyi muhâfaza edebildiler ise de, bütün XVIII. asır boyunca komşu aşîretlerin tecâvüzlerine hedef olmakta devam ettiler. Bu duruma bir son vermek üzere 1782 ve 1799'da İspanya ile Fas arasında varılan anlaşmalar ile ispanyollara şehir etrâfında bir arâzi şeridi verilmesi kabûl ediliyordu. Bununla berâber bu tedbir kabîlelerin tecâvüzünü önleyemiyor ve esâsen bu hareketler Fas hukûmeti tarafından durdurulmuyor veya durdurulamıyordu. Napoleon Bonaparte'ın İspanya'yı istilâsı, az kalsın Sebte'nin İspanya elinden çıkmasına sebep olacak idi. İngilizler Fas hükümdarının, durumdan faydalanarak, Sebte'yi ele geçirmek istemesinden endîşe duyarak ve bu şehrin olduğu gibi kalması gerektiği netîcesine vararak, burayı 1810—1814 arasında işgâl ettiler ve burayı pek isteksiz şekilde geri verdiler. Sebte'ye yeniden sâhip olan ispanyollar, aşîretlerin ve bilhassa Anceraların tecâvüzünden kurtulamıyorlardı. Larache muâhedesi (1845) bu durumu düzeltmiş olmadı. Çarpışmalar devam etti ve Anceraların şehir civârında ispanyollar tarafından yaptırılan tahkimâtı tahrip etmeleri 1859—1869 Fas-İspanya harbine yol açtı. İspanya ordusu Sebte'de toplanarak buradan Tetuān üzerine yürüdü ve ilk çarpışmalar Sebte etrâfında Serallo yaylası üzerinde vukua geldi (ağustos—teşrin II. 1859). Vād Rās ve Tetuān muâhedeleri ile Sebte arâzisi deniz kıyısı ile Sierra Bullones'te Ancera vâdisi arasında uzanmak üzere 10 km. kadar genişletildi. [İspanyollar 1904 anlaşması ile kendisine bu nufûz mıntakasını te'min etmişlerdi. Buna dayanarak 1908—1909 senelerinde ve daha sonra 1911'de işgal sâhalarını genişlettiler (bk. mad. FAS) ise de, bu sâha 1921—1924 yılları arasında Rîf mücâhidi Muḥammed b. 'Abd al-Karīm'in taarruzuna uğradı ve nihâyet ikinci cihan harbinden sonra 1956'da Fas'ın istiklâli tahakkuk etti 1956 senesi nisanında şimâli Fas'taki ispanyol himâye bölgesi Fas sultanlığına iâde edildi. İspanya şimâli Fas sâhillerinde şimdi yalnız Ceuta (Sebte), Melilla şehirleri ile diğer 3 küçük mevkii muhâfaza etmektedir].

Bibliyografya: Eannes de Azurara, *Chronica d' El Rei D. Joao* (Lizbon, 1644), I, kısım 3; Matthaeus de Pisano, *De Bello Septensi* (*Ineditos de Historia portugueza* (Lizbon, 1790), I, 7—57; Elie de la Primandaie, *Villes maritimes du Maroc* (*Revue Africaine*, 1872); Yriarte, *Sous la tente* (Paris, 1853), s. 5—24; Budgett Meakin, *The Land of the Moors*, s. 357 v. dd.; Moulieras, *Le Maroc inconnu* (Paris, 1899), II, 701—733. ayrıca bk. mad. FAS.

(G. YVER.)

[Bu makale BESİM DARKOT tarafından ikmâl edilmiştir].

SEBTÎ. AL-SABTI, AḤMED B. CA'FAR AL-ḤAZRACÎ, ABU 'L-'ABBĀS AL-SABTÎ, fazîlet ve kerâmetleri ile tanınmış bir v e l î olup, 540 (1145/1146)'da Sebte'de doğmuş ve 6 cemâziyelâhır 601 (31 kânûn II. 1205)'de Merâkeş'te ölmüş ve Tāzrūt kapısı civârına defnedilmiştir. Tahsilini sebteli meşhûr kadı 'İyāż'ın talebesi olan Abū 'Abd Allāh al-Faḫḫār'ın yanında yaptı. Dinleyicilerini kolayca iknâ eden bir hatîp, *Kur'an*'ı gece-gündüz okuyan çok dindar bir kişi idi; sadaka vermeği tavsiye ediyordu. Bizzat kendisi, kendisine gelen aayısız hediyelerden ancak bir gün için kendisinin ve âilesinin muhtac olduğu kadarını alırdı. Kötülüğe karşı iyilik eder, yetim ve dullara karşı şefkat ve merhamet gösterirdi. Meslek hayâtının ilk çağında bir funduk („han") 'ta oturuyor, orada ders veriyor ve ücretinden muhtaç yabancı talebenin ihtiyaçlarını karşılıyordu. Şehrin sokaklarında dolaşır, halka hocalık eder ve *ṣalāt*'ı edâ etmeyenleri bizzat döverdi.

Bu velînin hâtırası, bir çok menkıbeler hâlinde, halkın hâfızasında çok canlı olarak yaşamıştır. Onun, hakkındaki kötü muâmelelerinden

dolayı vatandaşlarını cezâlandırmak için, hıristiyanlar tarafından Sebte'nin zaptedileceğini önceden haber verdiği rivâyet olunur. Menkıbeye göre, bu şehirden hareketinden sonra, Merâkeş velîleri tarafından çok kötü bir şekilde karşılandı; bu velîler, bir gün ona gösterilen saygının kendilerine gösterilen saygıyı gölgede bırakacağından endîşe ediyorlardı. Nitekim hakîkaten Sabtî şehrin başlıca bâmisi oldu. Fakat kudreti uzaklara da yayıldı. Fas halk inancı onun rüzgârlara da hukm eden bir kimse olarak görüyor ve deniz üzerinde fırtınayı hafifletmek harman savurma zamanında lüzumlu rüzgârı estirmek için kendisine başvuruluyordu. Fas'ta olduğu gibi, Cezâyir'in bir çok yerlerinde de, yeni buğday mahsûlünün ilk ölçeği, onun hurmetine, fakirlere verilirdi.

Bibliyografya: Aḥmed Bābā, *Nayl al-ibtihāc* (Fas, 1317), s. 31; al-Maḳḳarī, *Nafḥ al-ṭīb* (Leiden, 1858–1861), II, 68, (Kahire, 1302), IV, 355—361; *al-Ẓahīrat al-sanyā* (Cezâyir, 1921), s. 42; Aḥmed b. Ḫālid al-Nāṣirī al-Salāvī, *al-Istiḳṣā*, Kahire, 1312), I, 209; İbn al-Muvaḳḳit al-Misfivī, *Ta'ṭīr al-anfās fi 'l-ta'rīf bi-ṣayḥ Abi 'l-'Abbās* (Fas, 1336); ayn. mll., *al-Sa'ādat al-abadīya fi 'l-ta'rīf bi-maşāhir al-ḥażrat al-Marrākuşīya* (Kahire, 1341), s. 115.

(MOH. BEN CHENEB.)

SEBÛ. AL-SABŪ', (A), kelime olarak yırtıcı hayvan ve arslan demek olup, *Ṣūrat al-sabū'*, kurt burcu ve *Ṣūrat Ḳiṭus sabu' al-baḥr*, kitus burcu. Κῆτος (krş. al-Bīrūnī, *al-Ḳānūn al-Mas'ūdī*, Berl. yazm., Or. 8°, 275, 207b ve 220a—b). *Ṣūrat al-sabu'*, tıpkı Batlamyus'ta olduğu gibi, araplarda da 19 münferit yıldızdan teşekkül etmektedir; bu 19 yıldızın hiç biri, cesâmet itibâriyle, üçüncü büyüklük derecesini geçmez (yeni yıldızlar kataloğuna göre, en parlakları, büyüklük itibâriyle 2.8 ve 2.9 dur). Yunanlılar bu burca (gayr-i muayyen şekilde) τὸ Θηρίον (=hayvan) adını verirlerdi; fakat daha önce, eski Bâbilliler de gâlibâ yırtıcı hayvan fikri, müphem olarak, mevcût idi. Bâbil dilinde ismi (mul)UR.BE (=(mul) Ur-idim)'dir, fakat sümercede (kakkab) kalbu şegū olup, *azgın köpek* (şüphesiz kurt=lupus+şimâl-i şarkî centaurus'u), krş. F.X. Kugler, *Sternkunde und Sterndienst in Babel*, ek (Münster, 1913/1914, s. 28, 32, 223); Arslan burcunu ifâde için de kullanılmış olan *al-sabu'*, biç şüphesiz, arapçaya doğrudan doğruya yunanca τὸ θηρίον'dan alınmıştır. Hakîkaten J. J. Scaliger kendisine âit bir türk müsattah küresi üzerinde *al-Asada* („dişi arslan") kaydını bulmuş olmalıdır.

Bu hayvan eskiden Centaurus ile sıkı bir birlik hâlinde tasavvur edilirdi. Centaurus hayvanı bir ön ayağından tutuyordu. Araplar her iki burcun yıldızlarına, birbirleri ile girift olmaları sebebi ile, *al-samārīḥ* („salkımı ile hurma dalı, üzüm salkımı") adını vermişlerdir.

Bibliyografya: L. Ideler, *Untersuchungen über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen* (Berlin, 1809), s. 278—280; Fr. W. V. Lach, *Anleitung zur Kenntnis der Sternnahmen* (Leipzig, 1796), s. 138 (bu eserden ihtiyatla faydalanmak lâzımdır).

(C. SCHOY.)

SEBZVAR. SEBZEVĀR, Herat yakınında Sicistān'a bağlı Asfizar veya Asfuzār (Aḥmed Rāzī, *Haft iḳlīm*, Sebzar)'ın bugünkü adı. Herat'ın cenûbunda kâin olup, Farā'nın şimâlinde 3 günlük mesâfededir. Rehberlerde Ḫāstan veya Cūşān denmektedir. IV. (X.) asırda bu bölgede, merkez olan Asfizār'dan başka dört mühim şehir var idi. Sebzevār orata büyüklükte, meyve bahçeleri ve üzüm bağları ile çevrili bir şehir olup, halkı sünnîdir, mezhep bakımından ise, İmam Şāfi'ī [b. bk.]'ye mensûptur. Vaktiyle, civârında bir dağın tepesinde taştan Muẓaffar kūh denilen bir kale bulunuyordu. Bu mevkîde ve civârında toprak o kadar yumuşaktır ki, su elde etmek için yeri bir kaç kadem kazmak kâfi gelir. İṣṭaḫrī (*BGA*, I, 264)'ye göre, Sebzevār şehrin değil, nâhiyenin adıdır.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 248=Barbier de Meynard, *Dict. de la Perse*, s. 35; *BGA*, I, 249, 264, 267; II, 305, 318 v.d., III, 298, 308; Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb* (nşr. Le Strange) *Gibb. Mem.* Ser., metin, s 152, 178; trc. s. 151, 171; G. le Strange, *The Lands of the Eastern caliphate* (Cambridge, 1905), s. 340, 351, 412, 431.

(CL. HUART.)

SEBZVAR. SEBZEVĀR, Horasan'da bir şehir olup, Nîşâpûr'un garbında 103 km. mesâfede bulunmaktadır; bunu garbî Efganistan'da Herat'ın cenubûndaki aynı adı taşıyan şehir [b. bk.] ile karıştırmamalıdır. İran'ın kahramanlık çağının bir çok efsâneleri Sebzevār'da toplanır ve şehrin merkezinde bulunan meydan uzun zaman Rustam ile Suhrāb'ın savaşına sahne olarak vasıflandırılmış ve *Maydān-i dīv-i safīd* („Beyaz dev meydanı)" diye adlanmıştır. Sevzevār, Bayhaḳ [b. bk.] idârî bölgesinin oldukça ehemmiyetli bir şehri idi ve sonraları Bayhaḳ'ın yerine bölge merkezi oldu. Sultan Şāh ağabeyi Tekiş tarafından Ḫvārizm'den sürülünce, babasının hukûm sürdüğü arâziden hisse olarak Horasan'ı aldı ve 1186 da Sebzevār'ı muhâsara ve zaptetti. Şehirlerinin zaptından dolayı kendisine ağır hakaret etmek sûretiyle meydan okumuş

olan Sebzevār halkını onun katl etmesine mâni olmak güç olmuştu. Sebzevār, moğul taarruzunda tahrip edildi ise de, yeniden refâha kavuştu. Baştîn köyünde doğup, orada iranlı İlhan Abū Sa'îd (1316 — 1335)'in hizmetinde bulunmuş olan 'Abd al-Razzāḳ 1337'de mahallî vâlinin zulmüne karşı bir isyân hareketine girişti ve Sebzevār ile mülhakatını ele geçirdi ve Serbedârlar hânedânını kurup, Timur tarafından 1381'de devrilinceye kadar, hemenhemen yarım asır hukūm sürdü. Bu hânedânın erkek vârisi Maḥmūd, Timur'un torunu Baysungur'un himâyesi ile, eedlerinin mirâsının bir kısmını elde edebildi. Harâbe hâline gelmiş olan şehir ilk Safevî hukümdarları tarafından imâr edildi ve 40 şehre şâmil bir idârî bölgenin merkezi oldu ve o tarihten beri Horasan'ın ehemmiyetli bir şehri olarak kaldı. Halkı asırlardan beri şî'iliğe bağlılığı ile tanınmıştır ve *Anvār-i Suhaylî* müellifi olup, bu mezhebe bağlılığından şüphe edilen Ḥusayn Vā'iẓ kendisini öldürmek isteyen şehrin müteassıplarının elinden canını zor kurtarmış idi.

Bibliyografya: C. Barbier de Meynard, *Dictionnaire géographique, historique et littéraire de la Perse* (Paris, 1861); al-Cuvaynī, *Tārīḫ-i cihān guşāy* (nşr. Mīrzā Muḥammed), *Gibb Mem. Ser.*, XVI, 1912. Stanley Lane-Poole, *The Mohammadan Dynasties* (Westminster, 1894). (T. W. HAIG.)

SECÂH. SACĀḤ BİNT AL-ḤĀRİṢ B. SUVAYD B. 'UḲFĀN AL-TAMİMİYA veya UMM ṢĀDİR SACĀḤ BİNT AVS B. ḤIḲḲ B. USĀMA, Arabistan'da Ridda (=Peygamber'in ölümünden sonra islâmiyetten dönüş) hareketleri sırasında ortaya çıkan, bâzı kabîlelerin başına geçen ve peygamberlik taslayan kimselerden biri olarak tanınır. Baba tarafından Banī Tamīm kabîlesine, ana tarafından ise, büyük bir kısmı hıristiyan olan Banī Tağlib kabilesine mensûp olup, kendisi ya hıristiyan idi veya ebeveyninden hıristiyanlığa dâir çok şey öğrenmiş idi.

Sacāḥ Peygamber'in ölümünden hemen sonra, 11. hicret yılında peygamberlik iddiası ile ortaya atılmıştır. Arabistan ve civâr bölgelerdeki Sebâ melîkesi Belkis, Palmir melikesi Zaynab, nabatîlerin kadın hukümdarları ve Sa'd ve Ḥuzaym kâhinesi gibi misâller dolayısı ile kadın kâhin veya rehber ananesi araplar arasında eskiden beri mevcût olduğundan, Sacāḥ da evvelâ kâhine, daha sonra dinî rehber sıfatı ile tarafdarlar bulmakta güçlük çekmemiş, mensûp bulunduğu Tamim kabîlesinin büyük ve bir çok kollara ayrılmış olması bu bususta onun işini kolaylaştırmıştır.

Banī Tamīm kabîleleri bu sırada Elcezîre ile Yamāma arasındaki bölgelerde yayılmış bulunmakta idi. Hattâ 9. hicret yılında Tamīmlerin küçük bir kolu hayvanlarını otlata-otlata cenûba inerek, Peygamber'e tâbi havâliye kadar gelmişler, müslümanlar ile aralarında çıkan bir mücâdelede bunlardan bir kaç kişi esir edildiğinden bir Tamīmli sefâret heyeti Peygambere gelmiş idi. Medine ile bu sûretle başlayan temâs islâmiyetin bunlar arasında yayılmasına vesîle olmuş ve Peygamber bunlara kendi kabîle reisleri arasından zekât tahsildarları bile tâyin etmiş idi.

Aralarında islâm dininin bir bayli yayıldığı Tamīmliler Peygamber'in ölümünde: 1. islâmiyete sâdık kalanlar, 2. müştereddit olanlar ve zekât vermemekte direnenler, 3. açıktan-açığa Medine ile alâkasını kesenler olmak üzere, üç fırkaya ayrıldı. İşte Sacāḥ, Tamīmlerin, ittihattan mahrum bir durumda bulundukları bu anda, Tağlib, Rabī'a, Huzayl, Namr, İyād, Şaybān kabilelerine mensûp bir tarafdarlar zümresinin başında Elcezîre'den cenûba doğru hareket etti. Arabistana'a girerek Ḥazn'a kadar geldi. Yarbū'ların reisi Mālik b. Nuvayra'yi, kendisinin Yarbū'lar ile akrabâlığını hatırlatarak, birleşmeğe dâvet eden ve Medine'ye, halîfe Abū Bakr üzerine birlikte yürümeği teklif eden bir mektup yazdı. Mālik birleşmeği derhâl kabûl etti ise de, Medine'ye hücumdan önce Sacāḥ'ın Tamīmleri itâat altına almak lüzûmunda ısrâr etti; çünkü bu yol ile kendi kabîlesi Yarbū'ların Tamīmler üzerinde hâkimiyet kurabileceğini umuyordu.

Sacāḥ, Mālik'in bu teklifini kabûl etti ve diğer akrabâ bir kol olan ve Vakī' b. Mālik'in riyâseti altında toplanmış bulunan Banī Mālik'in de kendisine katılmasını te'min etti. Böylece Ḥaoẓalaların iki kolu yâni Banī Malik ile Yarbū'lar Sacāḥ'ın kuvvetleri ile birleşmiş oldu. Sacāḥ, vahylerinden birine dayanarak, yeni mültefikleri ile birlikte diğer Banī Tamīm kollarına saldırmağa karar verdi. Bu planını tatbik için ilk hedef olarak islâm dinine sâdık kalmış olan Banī Ribāb'ı seçti. Vaziyeti öğrenen Ribâblar kuvvetlerini bir araya toplayıp, Sacāḥ'ı ağır bir mağlûbiyete uğrattılar ve bir çok esir aldılar ki, Banī Mālik'in reisi Vakī' de bunlar arasında idi. Sacāḥ gâlipler ile yaptığı muâhede ile esirleri kurtardı ve Basra'dan 10 merhale mesâfede bulunan, Yamāma'deki Nibāc'a çekildi. Orada Avs b. Ḥazīma kumandasındaki, Tamīmlerin Banī 'Amr kolu ile harbe tutuştu. Bu defa da ağır mağlûbiyete uğradı ve Tamīmlerin memleketini tamâmen terketmek üzere onlar ile anlaşmağa mecbûr oldu. Bunun üzerine Mālik b. Nuvayra ve Vakī' b. Mālik kendisinden ayrıldılar. Böylece bâzı müttefiklerinden mahrûm kalan Sacāḥ, yanındakiler ile bir-

likte dâvâsını, o sırada büyük bir kuvvet kazanmakta olan diğer sahte peygamber Musaylima 'nın dâvâsı ile birleştirmek ümidi ile Yamâma 'ye hareket etti.

O Yamâma 'deki Banî Ḥanîfa 'nin reîsi Musaylima üzerine yürürken, bir vahy uydurdu; bu vahyde taraftarlarına:—„ Yamâma ahâlisi çok kuvvetli ve şevketlidir, Musaylima kuvvetlenmiştir... siz Yamâma üzerine yürüyünüz. Güvercin yürüyüşü gibi yavaş-yavaş ilerileyiniz. Bu kat'î bir savaştır, bundan sonra azer işitmeyeceksiniz"— diyordu. Sacâḥ, Banî Ḥanîfa ile savaşmak üzere harekete geçti. İki ordu Ḥacr veya al-Amvâḥ adlı yerde karşı-karşıya geldi.

Bir yandan islâm orduları tarafından tehdit edilen, öte yandan komşu kabile tarafından hâkimiyeti sarsılmağa başlayan Musaylima mağlûp, ümitleri kırılmış, fakat şöhret peşinde koşan bir meslekdaşının böyle bir anda silâhlı ve kalabalık bir topluluk hâlinde karşısına çıkmasından son derece korktu; hemen hediyeler göndererek, kendisi ile buluşma ve anlaşma teşebbüslerine girişti. Sacâḥ buluşmağı kabûl etti.

Onların bu buluşmalarına dâir itimat edilebilecek hiç bir bilgi yoktur. Rivâyetler birbirinden çok farklıdır. Bunlardan biri onların anlaştıklarını nakl eder; buna göre, karşılıklı olarak birbirinin peygamberliklerini tasdik ederler, dinî ve dünyevî menfaatlerini birleştirmeğe karar verirler; evlenirler ve sahte kadın peygamber, Musaylima 'nın feci şekilde ölümüne kadar, onunla berâber bulunur. al-Ṭabarî haddizâtında birbirinden ayrı olarak gâyelerinin tahakkukuna çalışmış, sonunda hâdiselerin sevki ve zoru ile siyâsî bir ittifak yapmış olan bu iki şahsın birleşmeleri hakkında, şüphesiz çoğu sonradan uydurulmuş, şehvet ve zevk-safa tasvirlerini ihtivâ eden edebe mugâyır açık saçık ifâdelerden mürekkep tafsilât vermektedir. Diğer bir rivâyete göre Musaylima Sacâḥ 'ı, evlenmelerinden bir müddet sonra, terketmiş ve o kendi kabîlesi Tağliblere, kardeşlerinin yanına dönmüştür. Bir üçüncü rivâyetle ise, evlenmeden bahsedilmez; buna göre, Musaylima evvelâ Sacâḥ 'ı müslümanlara karşı birlikte hareket etmeğe iknâa çalışmış, bunda muvaffak olamayınca, Muḥammed 'in Ḥandaḳ muhârebesinde Ġatafânlılar ile yapmak istediği anlaşmaya benzer bir anlaşma yaparak, Sacâḥ kuvvetlerinden yâni Tamîmlerden gelecek tehlikeyi uzaklaştırmıştır. Bu son rivâyette Musaylima 'nin, rakibini kandırıp, onunla ittifak akdederek, müslümanlara taarruz etmeğe çalıştığı; Sacâḥ 'ın bunu reddetmesi üzerine, mıntıkasından çekilip-gitmesi şartı ile, Yamâma 'n'n yıllık mahsûlünün yarısını vermeği teklif ettiği, Sacâḥ 'ın, ancak gelecek yıl mahsûlünün yarısını da verirse, bunu kabûl edeceğini söylediği nakledilmektedir ki, netîcede Musaylima gelecek yıl mahsûlünun yarısını vermeği de kabûl etmiş; Sacâḥ, o yıla âit hissesini alıp, geleeek yıla âit hisseyi getirmek üzere, adamlarından bir kaç kişiyi orada bırakıp, şimâle, kendi yurduna çekilmiştir. Musaylima kısa bir müddet sonra Ḫâlid b. Valîd kumandasındaki islâm ordusu tarafından oğlu Şuraḥbîl ve adamlarının çoğu ile birlikte öldürüldüğünden, ertesi yıla âit mahsûlün gönderilmesi hiç bir zaman mümkün olmamıştır.

Aslında bir kâhine olan ve sonradan peygamberlik iddia eden Sacâḥ vahy dediği secîli, kafiyeli ifâdelerini bir minberin üzerinden taraftarlarına bildirirmiş. Kendisinin Şabṯ b. Rab'î adında bir müezzini ve bir de hâcibi varmış. O dinî hiç bir kaide vaz'etmemiştir. Musaylima ile olan münâsebetleri ve onun ölümünden sonra Küfe 'de veya Basra 'da geçirdiği münzevî hayâtı hakkında hiç bir mâlûmâta sâhip değiliz. Yamâma 'den ayrılışından sonraya âit bilgilere göre o, Mu'âviya zamânında âilesi ile birlikte Tamîmlerin bir merkezi hâline gelmiş olan Basra 'ya yerleştirilmiş ve islâm dinine girerek, hayâtının sonuna kadar burada yaşamış, ölümünde cenâze namazını o sırada halîfenin Basra vâlisi bulunan Samra b. Cundub b. Hilâl al-Fazârî kıldırmıştır.

Bibliyografya: Ṭabarî, *Târîḫ* (Kahire, 1939), II, 499 v.d. 504 v.d.; Balâẕurî, *Futûḥ* (Kahire, 1932), s. 97 v.d., 108 v.d.; Abu 'l-Farac, *Aġânî* (Kahire, 1323), XVIII, 165; Mas'ûdî, *al-Tanbîh va'l-işrâf* (Irak, 1357), s. 247; İbn al-Aṯîr, *al-Kâmil* (Kahire, 1349), II, 239—241; İbn Ḥacar, *İṣâba* (Kahire, 1939), IV, 331, nr. 610; İbn Ḫaldûn, *Kitâb al-'ibar Takmila* (Kahire, 1284), II, 72 v.d.; J. Welhausen, *Skizzen und Vorarbeiten* (Berlin, 1899), IV, 115; VII, 110, 326; VIII, 328 v.d.; Caetani, *Islam tarihi* (trc. Hüseyin Câhid Yalçın), IX, 28 v.d.; X, 46.

(NEŞ'ET ÇAĞATAY.)

SECÂVENDÎ. AL-SACÂVANDÎ ABU 'L-FAḌL (bâzılarına göre, ABÛ 'ABD ALLÂH veya ABÛ CA'FAR), MUḤAMMED B. ṬAYFÛR AL-ĠAZNAVÎ, kırâat âlimi olup, takriben 560 (1164/1165) yılında ölmüştür. Aynı zamanda tefsir ve nahiv ile de meşgûl olmuş, fakat bilhassa kırâate dâir çalışmaları ile tanınmıştır. Çok geçmeden, *Kur'an* 'ın kırâatinde farklı *vaḳf* 'ların tesbitine başlanmış idi [ayrıca bk. mad. KIRÂAT]. al-Sacâvendî *Kitâb al-îżâḥ fi'l-vaḳf va'l-ibtidâ'* adlı eserinde bu mes'eleleyi ele alarak, onun usûlünü tevsian te'sis etti. Kabûlü mümkün olan vakıfları 5 kısma ayırdı ve bunları birer kısaltma ile göstermek için de her birine bir harf tâyin etti: 1. *vaḳf lâzim* (*m*), 2.

vaḳf muṭlaḳ (*f*), 3. *vaḳf câ'iz* (*c*) 4. *vaḳf mucavvaz livachin* (*z*), 5. *vaḳfmuraḫḫaṣ żarûratan* (*ş* veya *ż*). Onun usûlü, bir az geliştirilmiş olarak, çok sürmeden, umûm tarafından kabûl edildi, *Kur'an*'ın al-Sacâvandî'den sonraki şark nüshalarında (Magrib nüshaları hâric), onun usûlüne uyan veya hiç değilse, ona bağlı olan işâretler kullanılmaktadır.

[Yeni türk edebiyatında, garp te'siri ile, imlâya noktalama işâretlerinin kabûlü istenildiği zaman, bunun lüzûmunu izâh edenler *secâvend* denilen kırâat işâretlerinin ehemmiyetini münâkaşalarında bir delîl olarak kullanmışlardır (bk. Muallim Nâci, *İstilâhât-ı edebîye*, İstanbul, 1307, s. 272)].

Bibliyografya: Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunûn* (nşr. Flügel), III, 326, IV, 284, V, 170, VII, 858; Camâl al-Dîn 'Ali b. Yûsuf al-Ḳifṭî, *İnbâh al-ruvât* (nşr. M. Abu'l-Faḍl İbrâhîm), Kahire, 1369, 1374, III, 153 ve nâşirin gösterdiği yerler; al-Suyûṭî, *Ṭabaḳât al-mufassirîn* (nşr. A. Meursinge), Leiden, 1839, nr. 98; ayn. mll., *al-İtḳân fi 'ulûm al-Ḳur'ân* (Kahire, 1287), I, 105 v.d.; S. de Sacy, *Notice d'un traité des pauses dans la lecture de l'Alcoran* (*N.E.*, IX, 111—116); Ḫayr al-Dîn al-Zarkalî, *al-A'lâm* (Kahire, 1375), VII, 48; Th. Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Qorans*; Brockelmann, *G A L*, I, 408; *Suppl*, I, 724.

(R. PARET.)

SECÂVENDÎ. AL-SACĀVANDÎ, SİRÂC AL-DÎN ABÛ ṬÂHİR MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. 'ABD AL-RAŞÎD, hanefî mezhebi fakîhlerinden olup, aş.-yk. 1200 (m.) yılına doğru hayatta idi. *al-Farâ'iḍ al-sirâciya* veya kısa olarak, *al-Sirâciyo* adı ile tanınan ve verâset mevzûunu işleyen *Kitâb al-farâ'iḍ*'i meşhûrdur. *al-Sirâciya* çok yayılmış ve bu mevzûda en belli-başlı eser kabûl edilmiştir. Müellifi tarafından da bir şerhi yapılmış olan *al-Sirâciya* son zamanlara kadar bir çok büyük âlim tarafından ele alınmış ve şerhedilmiştir ki, bunların bir kısmı da türkçe ve farscadır.

Bibliyografya: Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunûn* (nşr. Flügel), I, 248, II, 207 v.d., 562, III, 325, 376, 384, 482, IV, 309—406; G. Flügel, *İbn Ḳuṭlûbuġâ's ṭabaḳât der Hanefiten* (*Abhandlungen der D M G*, II, nr. 3), nr. 166; R Basset, *Les manuscrits arabes de la Zaouyah d'El Hamel*, nr. 31 (*Giornale della Società Asiatica Italiana*, X, 58—64); G. Flügel, *Die Classen der hanefitischen Rechtsgelehrten* (*Abhandlungen der phil.-hist. Classe der kgl. Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften*. 1858), III. 318; Brockelmann, *G A L*, I, 378.

(R. PARET.)

SECCÂDE. SACCĀDA (A., çem. *sacâcid*, *sacâcîd* ve *savâcid*), üzerinde namaz kılınan küçük halı. *Kur'an*'da ve *al-Kutub al-sitta* denilen hadîs dergilerinde bu kelimeye tesâdüf edilmez. Buna karşılık, seccâde aşağıda zikredilecek olan bir takım hadîslerden anlaşılacağı gibi, daha çok erken zamanlarda tanınmış olmalıdır. Hadîslerde çok defa Peygamberin sahâbelerinin şiddetli soğuklardan sonra Medine câmiinde toprak üzerinde namaz kıldıkları, burun ve başlarının çamura dokunduğu anlatılır (bk. msl. al-Buḫârî, *Aẕân*, bâb 135, 151; Muslim, *Ṣiyâm*, hadîs 214 v. dd., v.b.). Bundan anlaşıldığına göre, seccâdenin kullanılması, Peygamber zamanına kadar eski değildir. Peygamberden rivâyet edilen bir takım hadislere göre, kendisi için dünyânın *mascid va ṭahûr* olması onun diğer peygamberlere nazaran imtiyazları arasındadır (bk. msl. al-Buḫârî, *Tayammum*, bâb 1; *Ṣalât*, bâb 56 v.d.; al-Tirmizî (*Ṣalât*, bâb 130) ayrıca bâzı fakîhlerin çıplak toprak üzerinde namaz kılmağı tercih ettiklerini de söyler ki, bugünkü Mısır'da ve Fas'ta basit insanların seccâde kullanması âdeti buna uygundur.

Mevsûk sayılan hadîslerin birinde aşağıdaki rivâyet vardır: Peygamber namazda, secde ederken, kızgın toprağa karşı, kollarını elbise kolları ile, dizlerini eteği ile, alnını *'imâma* veya *ḳalansua* ile korurdu (al-Buḫârî, *Ṣalât*, bâb 22, 23; Muslim, *Masâcid*, hadîs 191; Aḥmed b. Ḥanbal, *Musnad*, I, 320). Muslim'de zikredilen bu husûs için al-Navavî, imâm al-Şâfi'î'ye göre, giyilen elbise üzerine secde etmenin yasak olduğuna işâret eder. — al-Buḫârî de (*Ṣalât*, bâb 22) Peygamberin yatak (*firâş*) üzerinde namaz kıldığını bildirir.

Bundan başka hadis hasır üzerinde namaz kılmadan bahseder: msl. al-Tirmizî, *Ṣalât*, bâb 131'de bir *bisât* zikredilir; İbn Mâca, *İḳâmat al-ṣalavât*, bâb 63; Aḥmed b. Ḥanbal, I, 232, 273; III, 160, 171, 184, 212; sonuncu yerde bu *bisât*'ın hurma yapraklarından *carîd al-naḫl* yapılmış olduğuna işâret edilir. al-Tirmizî bir çok ulemânın *ṭunfusa* veya *bisât* üzerinde namaz kılmağa cevâz verdiklerini ilâve eder.

Üzerinde namaz kılınan ve hurma yapraklarından yapılmış benzer diğer örtüye *ḫaṣîr* adı verilir (bk. msl. Buḫârî, *Ṣalât*, bâb 20; Aḥmed b. Ḥanbal, III, 53, 59, 130 v.d., 145, 149, 164, 179, 184 v.d., 190, 226, 291). Bu hadîs Muslim (*Masâcid*, hadîs 226'da)'de de vardır. al-Navavî bu husûs için fakihlerin umûmiyetle topraktan biten her şey üzerinde namaz kılınması câizdir dediklerine işâret eder.

Bununla berâber Abû Dâ'ûd, *Ṣalât*, bâb 91'den IIL (IX.) asrın sonunda boyanmış hayvan

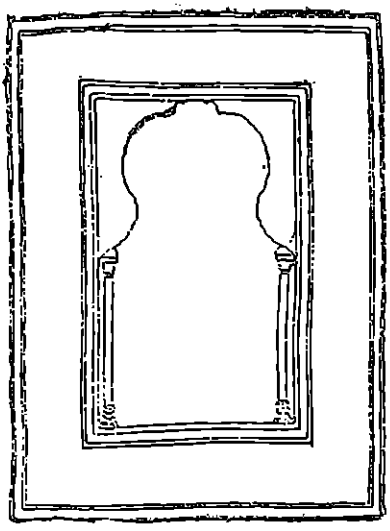

1. Türk seccâdesi.
(eb'âdı 1,72×1,27 m., Anadolu, XVI. asır)

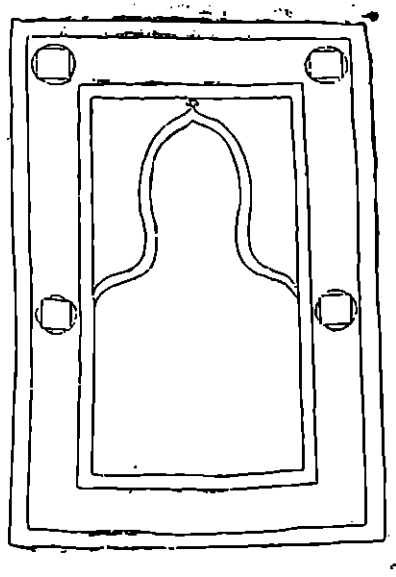

2. Iran seccâdesi.
(eb'âdı 1,58×1,10 m., İran, XVI. asır)

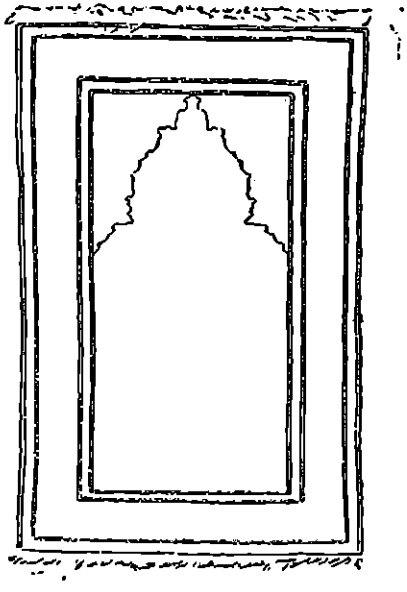

3. Hind seccâdesi.
(eb'âdı 1,56×1,06 m., Hindistan, XVII. asır)

(Bu şekiller seccâdelerin başlıca hususiyetlerini göstermek üzere F. Sarre ve F. R. Martin, *Die Ausstellung von Meisterwerken Mohammedanischer Kunst in München 1910* (Münih, 1912) 'den iktibas edilmiştir).

postlarının (*farva maşbūğa*) da seccâde yerine kullanıldığı açıkça anlaşılmaktadır.

Bunun yanında çok defa Peygamberin bir *ḥumra* üzerinde namaz kıldığı tekrarlanır (al-Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 21; Muslim, *Masācid*, hadis 270; al-Tirmiẕī, *Ṣalāt*, bâb 129; Aḥmed b. Ḥanbal, I, 269, 308 v.d., 320, 358; II, 91 v.d., 98; al-Nasā'ī, *Masācid*, bâb 43; İbn Se'd, I/II, 160). *Ḥumra* ile *ḥaṣīr* arasındaki fark bunların yapıldığı malzemeden değil, büyüklüklerinden ileri gelmiş gibi görünüyor. Muḥammed b. 'Abd Allāh al-'Alavī 'nin İbn Mâca, *İḳāma*, bâb 63 üzerine hâşiyesine göre, *ḥumra* ancak secde etmeğe yetecek ölçüde, buna karşılık *ḥaṣīr* bir insan boyunda olsa gerektir.

Bütün hadîs kitaplarının tamamlanmasından bir asır sonra *saccāda* kelimesi tanınmıştır. al-Cavharī, *Ṣaḥāḥ*, seccâdeyi *ḥumra* ile aynı mânada görür. Dozy *Supplement*'ında *Bin bir gece*'den ve İbn Baṭṭūṭa'dan parçalar nakleder. İbn Baṭṭūṭa (Paris tab., I, 73, krş. 72) Kahire'de bir *zāviya*'nin dervişlerinin âdetleri arasında şunu zikreder: bunlar toplu olarak, cuma namazına gittikleri zaman, câmide kayyum daha önceden her birinin seccâdesini sermekte idi. Aynı seyyah Mâllî ile ilgili buna benzer bir haberinde, orada her kesin önceden, bir adam ile, *saccāda*'sini câmie gönderip, kendi yerine serdirdiğini kaydeder ve bunun hurma cinsinden bir ağacın yapraklarından yapılmış olduğunu ilâve eder (IV, 422).

Bugünkü Mekke'de büyük câmide her kes umûmiyetle ancak secde etmeğe (*sucūd*) yetecek kadar küçük bir halı olan seccâde üzerinde namaz kılar. Namazdan sonra seccâde katlanarak, omuza alınıp, götürülür. Halk arasında namazdan sonra seccâdenin katlanmadan serili kalmasının münâsip olmayacağı, zîra bu hâlde İblîs'in, fırsattan istifâde ederek, aynı seccâde üzerinde namaz kılabileceği düşünülür. Yüksek tabaka mensuplarının çoğu seccâdelerini kayyum tarafından câmide muhâfaza ettirirler. Halı yerine bir havlu da olabilir; msl. abdesten (*vużū'*) sonra kurulanmada kullanılan havlu gibi. Seccâde olarak yapılan halılarda hatlar mütenazır olmayıp, kıbleye [b. bk.] doğru çevrilen dar bir uç hâlinde devam eder.

Fas'ta halk seccâde kullanmaz. Orta sınıf bellemeye benzer küçük bir keçe seccâde kullanır. Buna *labda* („keçe") denilir. Bu ancak üstünde secde edilebilecek ölçüde olup, bilhassa fakîhler tarafından kullanılır ve böylece bir dereceye kadar onların alâmeti sayılır. Fakîhler bunu her zaman kollarının altında, gösterişli bir şekilde, taşırlar ve tercihan hıristiyanları ziyâret ettikleri zaman üzerine otururlar. Hattâ ileri gelen bâzı fasîh fakîhlerin, Cezâyir'de seyâhat ederken, bundan başka bir şey üzerine oturmaktan kaçınmaları oranın halkını çok kızdırır.— Cezâyir'de tarîkatların ve çeşitli Murâbıtların şeyhlerinin umûmiyetle bir koyun veya ceylan postunu seccâde olarak kullanmaları istisnâ edilir ise, nâdiren seccâde kullanılır. Halk bu seccâdelere sihirli kuvvetler atfeder; bir çok efsânelere göre, Murâbıtlar saccâdeleri üzerinde Mekke'ye giderler veya dalgalar üzerinde gezerler.—Bâzan hacılar Mekke'den (hiç değilse, bugün çoğu Avrupa'da yapılmış olan) seccâdeler alıp, getirmektedirler. Bununla berâber bunlara husûsî bir ehemmiyet verilmediği anlaşılıyor. Lane'e göre (XIX. asır), seccâdeler Anadolu'dan Mısır'a ithâl edilirdi ve yalnız zengin halk tarafından hem namaz kılmakta, hem de belleme olarak kullanılmakta idi. Bunlar büyük bir „hearth-rug" („ocak önüne serilen yaygı") kadardır. Bunlar üzerinde bir mihrap şekli işlenmiş olup, bunun uç tarafı, namaz kılarken, kıbleye gelecek şekilde serilir. Halk tabakası, çok defa yaygısız yerde namaz kılar; sonra alın ve burundaki tozları da pek seyrek olarak yıkar (krş. *sucūd*'dan hasıl olan izler hakkındaki hadîs). Üzerinde bir hırkası veya buna benzer fazla bir giyimi olan bunu yere serer.

İndonezya'da âdet olan usûlü Snouck Hurgronje bize anlatmaktadır. Bir çok uzun hasır ve halılar, namazdan önce, enine câmiye serilir. Namazdan sonra, bunlar tomar halinde yuvarlanarak, bir kenara konur (*De Islam in Nederlandsch-Indië*, Baarn, 1913, s. 10; *Verspreide Geschriften*, V, 366). Maamâlih burada da câmie gelirken, seccâde getirmek âdettir.

Kramers'in bana anlattığına göre, Ayasofya'da zemini örten halı, seccâde şeklinde bölümlere ayrılmış, idi fakat namaz kılarken cemâat bunlara göre sıralanmazdı.

İstanbul Topkapı sarayı Hırka-i saâdet dâiresinde halife Abū Bakr'e âit olduğu kabûl edilen bir seccâde vardır. (d'Ohsson, *Tableau de l'Empire Othoman*, Paris, 1787-1820, I, 267). Barbier de Meynard, *Dict. turc-français*'de seccâdenin geçtiği bir çok ata sözleri bulunmaktadır. Dinî cemâat teşkilatlarında ve târikatlarda seccâdenin husûsî bir ehemmiyeti vardır. Tarîkatlarda, hiç değilse, Mısır'da, bir tarîkatin başı mânasına gelen *şayḫ āl-saccāda* lâbirinde bu kelime tarîkat ile aynı mânaya gelmiştir.

Dinî cemâat teşkilatı tâbirlerinde seccâde *bisāṭ* (yk. bk.) ve diğer dillerden alınmış tâbirler ile değişmektedir. Dinî efsânelere göre, Cabrā'il Âdâm'e cennet koyunu postundan bir seccâde getirmiş, *şadd* merâsiminde Âdam bunun üzerinde diz çökmüş idi. Bu *saccādat al-ḫilāfa* daha sonraki nesillerin hepsinde aynı merâsimde kullanılmıştır; bu münâsebetle bilhassa Peygam-

ber, Abū Bakr, 'Omar, 'Osmān ve 'Alī zikredilir. 'Alī 'den sonra, bu, günümüze kadar tarîkat şeyhlerine geçmiştir. *Şedd* merâsimi esnâsında da şeyh bu seccâde üzerinde yer alır ve *bişāt al-ṭarīḳa(a.)* tâbiri seccâdeyi aynı zamanda bütün tarîkatin tahtı olarak vasıflandırır. *Şedd* merâsiminin başlamasından önce, seccâde bu işle görevlendirilmiş olan *naḳīb* tarafından yere serilir, şeyh merâsimle üzerine oturur. Buna karşılık kendisi için merâsim yapılan namzet *bisāṭ al-cam'* üzerinde ayakta durur.

Bir sürü sihirli mânalar *saccāda* veya *bişāṭ*'a bağlanmaktadır. Bu eşyâya canlı bir mahlûk gibi baş ve ayaklar v.s. izâfe edilir; bu kelimenin dört harfi dört unsur ile münâsebetlidir. Bâzıları selâmet yolu seccâdesinden bahsederler; imamın seccâdesi tâbirinden *tavḥīd* anlaşılmaktadır. Bir çok kimselere âit seccâdelerin hangi maddeden yapıldığı ve bunların rengi hakkında tefsirler bulunmaktadır. Krş. *Der Islam*, 1916, IV, 170.

Bibliyografya: Madde içerisinde gösterilenlerden başka bk. Lane, *Manners and Customs of the Modern Egyptians*, bk. fihrist; J. P. Brown, *The Dervishes* (London, 1868), s. 196; H. Thorning, *Beitr. zur Kenntnis des islam. Vereinswesens* (*Türk. Bibl.*, Berlin, 1913, XVI), Reg.; P. Kahle, *Zur Organisation der Derwischorden in Egypten* (*Der Islam*, 1916, VI, 149 v.dd.); F. Taeschner, *Aufnahme in eine Zunft* (*ayn. esr.*, s. 169). (A. J. WENSINCK.)

Başından sonuna kadar sıkı-sıkıya türklere bağlı olarak gelişip, şerkî Türkistan 'dan Anadolu 'ya kadar yayılan halı san'atı, seccâdeleri de içine almaktadır. Fakat zamanımıza kadar gelmiş en eski seccâdeler XV. asırdan daha önceesine gitmez. Dünyânın en eski 3 seccâdesi hâlen İstanbul türk ve islâm eserleri müzesinde saklanmakta olup, Konya Alâeddin câmiinden getirilmiştir. Bunlardan birinci seccâdenin (bk. şekil 1) zemini beyaz olup, 5 mihrap bölümüne ayrılmıştır. Mihrap şekilleri koyu mâvi, bir tânesi yeşildir. Murabbâ biçimli mihrabın ortasına ve köşelere birer kandil asılmıştır. Kenarlar yan-yana sıralanmış mâvi ve sarı yuvarlak şekillerden meydana getirilmiştir. Burada kırmızı, mor ve koyu kahve renkleri de kullanılmıştır. İkinci seccâdenin (şekil 2) zemini koyu mâvi olup, altta ve üstte sekizerden 16 mihrap şekli vardır. Mihraplar kırmızı, sarı ve mor renklidir. Bâzı mihrap şekillerinin ortasına bir yıldız yerleştirilmiştir. Kenarlar kûfî yazı ile süslenmiştir. Üçüncü seccâdenin (şekil 3) zemini mor renklidir. Yukarıdan aşağı üç sıra sarı marpuç (şerit) ve bunlar arasında iki sıra mâvi renkte çifte mihrap şekilleri gösteren birbiri üzerine üç şekilden ibâret dolgular uzanmaktadır. Kenarları kûfî yazı ile süslüdür. XV. asırdan kalan bu üç seccâdenin her birinin ayrı bir tertip ve terkipte yapıldığı düşünülürse, selçuklu halılarında olduğu gibi, seccâdelerde de yaratma kuvvetinin devâmı açıkça belli olmaktadır (krş. K. Erdmann, *Der orientalische Knüpfteppich*, Tübingen, 1955 O. Aslanapa, *Türk san'atı*, İstanbul, 1961).

XV. asrın diğer seccâde çeşitlerini italyan Renaissance ressamlarının tablolarında görülen seccâdelerde buluruz. Bunların en tanınmış olanları Gentile Bellini 'nin London Nat. Gali. 'de bulunan 1469 tarihli Meryem ve çocuk İsa tablosu ile V. Carpaccio 'nun Venedik akademisinde bulunan Ursula 'nın Vedâ tablosudur. Giovanni Bellini 'nin Münih 'te bulunan 1507 tarihli Venedik doçu Loredan tablosunda, masanın ayakları altında, böyle bir seccâde serilidir. Berlin müzesinde bunlara benzeyen 3 hakîkî seccâde (şekil 4) yer almaktadır. Bu tablolardan bu çeşit seccâdelerin daha XV. asrın sonunda İtalya 'da tanınmış olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim son araştırmalara göre, bu çeşit seccâdeler açıkça XV. asrın sonlarına doğru başlamakta ve XVI. asrın sonlarına kadar uzanarak, oldukça zengin değişmeler göstermektedir (J. Zick, *Eine Gruppe von Gebetsteppichen und ihre Datierung*, *Berliner Museen*, Heft 1, 1961, s. 6—14).

Berlin müzesindeki seccâdelerden biri (şekil 5) Osmanlı saray halıları adı ile tanınan zümreye girmektedir. XVI. asrın ortasından itibâren ortaya çıkan Osmanlı saray seccâdeleri saray için yapılmış lüks seccâdelerdir. Bunlar hediye olarak Avrupa 'ya da gönderilmiştir. Osmanlı saray halıları ve seccâdeleri 1517 'de, Mısır 'ın fethinden sonra, Memlûk halıları ile, teknik, malzeme ve renk bakımından imtizac etmiştir. Bu zengin çiçek ve nebat süsleri için yarım düğüm (İran düğümü), uçları birbirine yakın olduğundan, daha elverişli idi. Bu çeşit seccâdelerde mihrâbın içi, bâzan boş olarak, tek renkli kalıyor, bâzan zengin bir tezyinat ile dolduruluyordu (şekil 6). Osmanlı saray halıları zümresinin en başarılı ve tatmin edici şekilleri bu saray seccâdeleridir. Bunların zengin çeşitleri XVII. asırda yep-yeni desen ve şekillerin çıkmasında rol oynamış ve seccâdelerin parlak devri bunu takip etmiştir (şekil 7—8, K. Erdmann, *Neuere Untersuchungen zur Frage der Kairener Teppiche*, *Ars Orientalis*, 1961, IV).

Daha XVI. asırda Uşak bölgesi seccâdeleri ayrı bir zümre meydana getirmiştir. Bunlardan altta ve üstte çifte mihraplı ve bir yuvarlak sütun köşe dolgularından meydana ge-

len mihrap şekli ile, ortasında yuvarlak bir süs bulunan seccâdeler en yayılmış çeşitlerdir (şekil 9). Bu uşak seccâdelerinden biri (şekil 10) Çin bulutları ile iri hurma yaprağı biçimindeki değişik terkipli bir mihrap şekli göstermektedir.

XVII. asırdan itibâren ortaya çıkan post biçimli seccâdeler de ayrı bir zümre teşkil eder. Bunlar gerilmiş bir pars postunun mihrap biçiminde üslûplanmasından meydana gelmiştir (bk. renkli resim I) XVII. asırdan sonra halı san'atında seccâdeler önde gelir. Bu sırada seccâdeler gittikçe çoğalmağa ve çeşitli bölgelere göre, değişik tertipler hâline gelmeğe başlamıştır.

Konya ve Bergama bölgeleri seccâdeleri Selçuklu an'anelerini devam ettirir. Nitekim alt kenarda sekiz kenarlı girinti meydana getiren sivri uçlu müselles mihrap şekilleri bunlarda sık-sık görülür. Kûfî yazı dekorlu kenar süsleri de bunların başlıca hususiyetleridir (şekil 11). Bundan başka Gördes, Kula, Lâdik, Kırşehir, Mucur, Milâs bölgeleri farklı çeşitler meydana getirmiştir. Saray seccâdeleri zümresinden gelişen Gördes seccâdeleri en yüksek vasıfta olanlardır. Mihrap şekilleri yüksek kemerli, ince kademelidir. Süs sütuncukları yerine marpuç konulan marpuçlu „gördesler" de vardır. Bunlardan biri geniş, ikisi dar olmak üzere, üç kenar süsü bulunur. Saf seccâde şeklinde olanları da vardır. Bâzan Kula ile karışarak melez tertiplerde yapılmıştır (şekil 12, renkli resim II).

Kula seccâdelerinde kenar süsleri ince bir çok şeritler hâlinde uzanır. Bâzan üslûplaştırılmış deve şekilleri de görülür. Ortada küçük ev ve ağaçların sıralandığı manzaralı Kula denilen cinsleri vardır. Bunlarda sâf seccâde yoktur. Lâdik seccâdeleri vasıfça Gördes ve Kula'dan sonra gelir. Mihrap bir veya üç girintilidir. Mihrap şeklinin üstünde veya altında yatık mustatil sâhalara, yan-yana sıralanmış uzun saplı üslûplaştırılmış lâleler doldurulmuştur. Biri geniş, ikisi dar olmak üzere, üç kenar süslüdür (şekil 13—14). Kırşehir seccâdeleri çengelli mihrap şekilleri ile dikkati çeker. Kalan örnekler XVIII. asrın sonuna ve XIX. asra âit olup, şekil ve seccâde plânı bozulmağa yüz tutmuştur. Düğümler kaba, renkler soluktur. İlk örnekleri XVII. asrın sonuna kadar uzanan Mucur seccâdeleri Lâdik'in devâmı ve kolu gibidir; Kırşehir seccâdeleri ile yakın bir benzerlik gösterir. Canlı, parlak renkleri ile göze çarpan Milâs seccâdelerinde mihrap, üst kısmında boğumlu olup, bir baklava şekli meydana getirir (şekil 15).

XVIII. asırda esâs zümreler yanında melez çeşitler gösteren Kırşehir seccâdeleri Gördes ve Lâdik şemasına göre yapılmış gibidir. Mucur seccâdeleri de Lâdik ile benzerlik gösterir. Milâs seccâdelerinde Gördes şekilleri, Uşak ve Bergama'dan gelen tesirler ile, karışmıştır. Daha sonra XIX. asırda seccâdeler arasındaki benzerlikler artarak, bölge hususiyetleri kaybolmuştur. Çabuk solan kimyevî renkler ve kaba düğümler seccâdelerin aslî şekillerinin bozulmasına yol açmıştır.

İran'da seccâde çeşitleri çok azdır, eskiden kalanları da pek mahduttur. En eski İran seccâdesi 1436 tarihli bir minyatür üzerinde resmi görülen seccâdedir (bk. Paris, Bib. Nat., Suppl. Turc 190, türkçe *Mi'rāc-nāma*) XVI. ve XVII. asırlardan itibâren asılları kalan bu seccâdeler XVIII. asırda bozulmağa başlamıştır. İran halı san'atında seccâdeler hiç bir zaman mühim bir yer almamıştır. Mihrap şekli çok değişmez, türlü çeşitleri yoktur. Tabiî ve girift kıvrık dallar, çiçekler, bulut şekilleri ve diğer şekiller bütün zemini kaplar. Kenarlarda çok defa tâlik veya nesih yazı ile âyetler yazılıdır.

Kafkas seccâdeleri mihrap, şekil ve kenar süsleri bakımından hendesî bir hususiyet gösterir. Bunlar, Dağıstan, Kazak ve Şirvan olarak, çeşitlere ayrılır. Anadolu'nun te'siri kuvvetlidir. Dağıstan bölgesi seccâdeleri en mühimleridir. İşçilik ve vasıfça üstün olan Dağıstan seccâdeleri çok defa tarihlidir. Mihrap şekli kademeli olup, çok defa Bergama seccâdelerine benzer. Karşılıklı çifte mihrap şeklinde olanları da vardır (şekil 16).

Semerkand en önemli merkez olmak üzere, Türkistan, Buhârâ, Afganistan ile Belûcistan halı ve seccâde yapılan diğer yerlerdir. Bunların mihrap şekilleri oldukça basit, havları uzun, düğümleri sıktır, sıcak ve parlak renkleri ile, dikkati çeker. Her çeşit kırmızı, diğer renkler ile, tezat hâlinde kullanılmıştır ve bu renk hâkim renktir. Zamanımıza kadar gelmiş olanları XVIII. asrın sonu ile XIX. asra âittir.

XVII. yüz yıldan başlayan Hind-Türk halı ve seccâdelerinin merkezleri bilhassa Agra, Fethpur ve Lâhûr'dur. Bu seccâdelerde çiçeğe karşı ilgi çok kuvvetlidir. Mihrap kırmızı zemin üzerine çeşitli renkte yüzlerce küçük çiçek ile tamâmen doldurulmuştur. Mihrap kemeri dilimlidir. (OKTAY ASLANAPA.)

SECDE. SACDA (A.), namazda yere kapanma (bk. mad. SUCŪD). Bu kelime, mecâz olarak, tapma, ibâdet, kulluk gösterme mânasındadır. Sacda iki sûrenin (XXXII ve XLI) adı olarak kullanılmıştır. Bu iki al-Sacda sûresini birbirinden ayırmak için, birincisine (XXXII) „Lokman secdesi", diğerine (XLI) „Hâmîm secdesi" denilir. İkincisine *ḥ-m* harfle-

ri ile başladığı için *Ḥ-m al-sacda* de denilmiştir. Bu iki sûrede fikirler ve hareket birbirine müşâbihtir: Vahy edilen kitap takdim edilir; imân eden, zekât veren ve namâz kılan insanlar övülür; kâfirler tehdit edilir ve onlara tabiatte Tanrının alâmetleri gösterilir. Nöldeke bu iki sûreyi üçüncü Mekke devresine koyar. İkincisinin Mekke eşrâfından 'Utba b. Rabî'a'nın islâmiyeti kabûl etmesine sebep olduğu rivâyet edilir. XXXII. sûre *al-Mażāci'* („yataklar") ve *al-Curuz* („kısır toprak") diye de adlandırılmıştır. XLI. sûrenin en çok kullanılan adı *Fuṣṣilat*'tır. „Ancak âyetlerimiz kendilerine hatırlatıldıkta secde ederek, yere kapananlar ve rabblarının hamdi ile tesbih edip, tâat ve ibâdetten böbürlenmeyenler âyetlerimize imân ederler. Yanlarını yataklarından ayırıp, korku ve ümit ile, rabblarına duâ eder ve kendilerine rızk ettiğimiz şeyden infak ederler" (XXXII, 15—16). Dinî metinler okunması ve gece duâları daha bu sûrelerin nâzil olduğu devirde zâhidler arasında âdet idi.

Bibliyografya: *Kur'an* ve tefsirleri; Th. Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Qorāns* (Leipzig, 1909), s. 144.

(B. CARRA DE VAUX.)

SECESTĀN. [Bk. SİSTĀN.]

SECİ'. SAC' (A.), bir edebiyat ıstılâhı olup, umûmiyetle **nesirde kullanılan kafiye** demektir. Arapçada bu kelimenin, yine ıstılâh olarak, bir kaç mânası daha vardır: 1. bir nesir parçasında, birbiri arkasından gelen iki cümlenin veya cümle parçasının (*fiḳra*), ses bakımından birbirine uygun olan, yâni biribiri ile bir çeşit kafiye teşkil eden son kelimeleri; buna *ḳarîna* de denilmektedir. Bu mânada seci' nesre mahsûs olup, şiirdeki kafiyeye tekabül eder. Bununla berâber şiirde kafiyeden başka bir de *sac'*'in bulunabileceği kabûl edilmektedir. 2. Yukarıda gösterilen şekilde iki veya daha çok *fiḳra*'nın son kelimelerinin biribirleri ile kafiyelenmesi; 3. içinde *sac'* bulunan *musacca'* söz. Bundan dolayı seci'li bir sözde veya yazıda bir *fiḳra*'nın bütününe *sac'a* veya *uscū'a* (cem. *asāci'*) ve seci'li söz söyleyen veya yazana *saccā'*, *sāci'* ve, mubâlega edâtı ile, *sāci'a* denilmektedir. Seci' mânasında olmak üzere *tasci'* tâbirinin de kullanıldığı görülür.

Seci' bâzı müellifler tarafından alelâde nesir ile nazım arasında bir geçiş merhalesi olarak görülür. Fakat nazmın nesirden sonra meydana geldiği telakkîsine dayanan bu görüş, tabiîdir ki, esassızdır ve aslında seci' belki nazım ile birlikte, her hâlde edebî nesirden önce, teşekkül etmiş olmalıdır. En eski menşe'i ne olursa-olsun, seci' *Kur'an*'da da mevcût olduğundan — fakat bunun için ayrıca *fāṣila* [b. bk.] tâbiri kullanılır— ve *Kur'an* üslûbunun bâriz hususiyetlerinden birini teşkil ettiğinden, edebiyat nazariyecileri bunu inceden-inceye tahlil etmişlerdir. Bunlara göre, şekil bakımından seci' şu kısımlara ayrılır: *A. muṭarraf*, *fiḳra*'ların sonlarında bulunan kelimeler (= *sac'*, *fāṣila*) ayrı kalıplarda bulunur, yalnız son harfleri, kafiye gibi, biribirine benzer; iki *fiḳra* sonunda bulunan *vaḳārā* ve *aṭvārā* gibi; *B. tarṣī'*, iki *fiḳra*'da bulunan kelimelerin hepsi, vezin veya kafiye bakımından, birbirlerine uyar: *inna 'l-abrār la-fī naʿīm va inna 'l-fuccār la-fī caḥīm* (*Kur'an*, LXXXII, 13) gibi; *C. mutavāzī*, iki *fiḳra*'da son kelimeler, vezin ve kafiye bakımından, birbirlerine uygun olmakla berâber, *fiḳra*'yı teşkil eden diğer kelimeler birbirlerine tekabül eder, fakat vezin ve kafiye bakımından birbirlerine uymaz. Bunda türlü hâllere tesâdüf olunur. *a. surur marfūʿa va akvāb mawżūʿa* (*Kur'an*, LXXXVIII, 14) misâlinde olduğu gibi, seci'den evvelki kelimeler vezin ve kafiye bakımından birbirinden ayrıdır; *b. al-mursalāti 'urfan va 'l-ʿāṣifāti ʿaṣfan* (*Kur'an*, LXXVII, 1 v.d.) misâlinde olduğu gibi, bu kelimeler vezince ayrı, fakat birbirleri ile kafiyelidir; *c. ḥaṣala 'l-nāṭiḳu va 'l-ṣāmit va halaka 'l-ḥāsidu va 'l-ṣāmit* misâlinde olduğu gibi, seci'den önceki kelimeler, vezin bakımından birbirlerinin aynı ise de, son sesleri bakımından birbirlerine uymaz ve nihâyet *d. innā aʿṭaynāka 'l-kavṣar fa-ṣalli li rabbika va 'nḥar* (*Kur'an*, CVIII, 1 v.d.)'da olduğu gibi, her iki fıkradaki kelimeler birbirlerine karşılık teşkil etmez.

Şu kadar var ki, burada kaydedilen ıstılahlar bütün edebiyat nazariyecileri tarafından kabûl edilmiş değildir. Bâzan yalnız seci' teşkil eden kelimelere bakılarak, sec'in içinde bulunduğu cümle veya cümle parçaları dikkat nazarına alınmadan, *saci'* (= *tasci'*) şöyle târif olunmuştur: mensûr bir sözde, *fiḳra* sonundaki kelimelerin son'larında bulunan ses (*ḥarf*) bakımından veya bunların vezin bakımından veya her iki bakımdan birden benzer olmasıdır. Bu târife göre, sec'in çeşitleri şunlardır: 1. *muṭarraf*, bunda yalnız seci' teşkil eden kelimelerin sonunda sesler birbirinin aynıdır (= *A*); 2. *mutavāzī*, bunda aynı zamanda vezinler aynıdır (= *C*); 3. *mutavāzin*, yalnız vezinler aynıdır (iki fıkra sonunda bulunan *maṣfūfa* ile *mabṣūṣa* gibi; bk. al-Mu'ayyad bi'llāh, *al-Ṭirāz li-asrār al-balāġa* ..., Kahire, 1332, II, 18—22). Seci böylece yalnız *fiḳra*'ların sonlarındaki kelimeler ile tahdit edenler, *tarṣī'* nev'ini nesirde ve şiirde bulunan büsbütün müstakil bir edebî san'at sayarlar ki

(bk. *al-Ṭirāz*, II, 373 v. dd.), türk ve iran edebiyatlarında böyledir. al-Suyūṭī, *al-Itḳān fī ʿulūm al-Ḳurʾān* (Kahire, 1287, II, 110 v.d.) 'inde şu ıstılahları kullanır: *muṭarraf* = *A*; *mutavāzī* = *Ca*; *mutavāzin*, *fiḳra* 'lardaki kelimeler, kafiyeleri bakımından değil, yalnız vezin bakımından birbirlerinin aynıdır; msl. *namārikᵃ maṣfūfa va zarābī mabṯūṯa* (*Kurʾan*, LXXXVIII, 15 v. d.) gibi; *muraṣṣaʿ* (= *B*); *mutamāṯil*, iki fıkradaki kelimeler, vezin bakımından, birbirine benzer, kafiyeleri bakımından da birbirlerine yakındır, *ātayna huma 'l-kitābᵃ 'l-mustabīn va hadaynā huma 'l-ṣirāṭᵃ 'l-mustaḳīm* (*Kurʾan*, XXXVII, 116 v.d.)'de olduğu gibi.

Sec'in şiirde de mevcût olduğunu iddia edenler, bir şiirde bir beytin iki mısrâının kafiyeli olmasını seci' olarak kabûl ederler. Türk ve İran edebiyatlarında bütün kasîde ve gazellerin ilk beyitleri, tabiî olarak, bu şekildedir; arap edebiyatında ise, bâzan bu şekilde olur, bâzan da şiirin her hangi bir beytinde, tesâdüfen bu şekilde seci'ler görülür. Buna *taṣrīʿ* ve böyle beyitlere *muṣarraʿ* da denilir.

Burada *sajʿ* ile ilgili bir kaç tâbiri daha kaydetmek yerinde olacaktır: *musajjaʿ*, seci'li söz mânasına geldiği gibi, beyitleri birbirine müsâvi dört kısma bölünmüş, ilk üç kısmı kendi aralarında, dördüncüsü de şiirin asıl kafiyesi ile kafiyelenmiş olan şiir demektir. Buna Türk ve İran edebiyatlarında daha çok *musammaṭ* adı verilir (bk. al-Tahānavī, *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn*, I, 673, 667 v.d.). Buna benzeyen *taṣṭīr* bir beyiti dört kısma bölüp, ilk mısrâdaki iki kısmı kendi aralarında, ikinci mısrâdakileri de kendi aralarında kafiyelendirmektir (bk. al-Tahānavī, *ayn esr.*, I, 744). *Sajʿ*, bundan başka kısa (*ḳaṣīr*) ve uzun (*ṭavīl*) olmak üzere, iki kısma ayrılmaktadır. Kısa seci' her bölümü (*fiḳra*), umûmiyetle kabûl edildiğine göre, 2—10 kelimeden, uzun seci' ise, her bölümü 11—22 kelimeden meydana gelen seci'dir. Bölümler (*fiḳra*) bunlardan daha çok kelimeden meydana gelmiş olursa, seci' artık te'sirini yapmaz olur.

Sajʿ'in bir husûsiyeti de cümle içinde dâimâ *vaḳf* (b. bk.) hâlinde bulunmasıdır; yâni seci' teşkil eden kelimelerin sonunda sarf ve nahiv bakımından bulunması gerekli olan sesliler ve tenvin düşer; msl. *mā abʿada mā fāt va mā aḳraba mā āt* misâlinde, seci' teşkil eden *fāt* ve *āt* kelimeleri aslında *fāta* ve *ātin* olduğu hâlde, *vaḳf* sebebi ile, bu şekilleri almışlardır.

Edebiyat nazariyecileri *sajʿ*'i te'sir bakımından da incelemişlerdir. Onların isâbetle tesbit ettiklerine göre, sec'in en te'sirli olanı kısa olanı, bunların da her bölümü (*fiḳra* iki kelimeden meydana gelenidir çünkü bunlarda ses benzerliği çok yakın olarak duyulur. Böyle kısa seci'lerin en güzel ve te'sirlisi iki bölümü müsâvi sayıda kelimeden meydana gelendir. Birinci bölümü ikinciden kısa olan seci'ler, güzellik ve te'sir bakımından, ikinci derecededir. En az te'sirli olan, hattâ bir kusur sayılması gereken seci' birinci bölümü uzun, ikincisi kısa olandır, çünkü Ziyāʾ al-Dīn İbn al-Aşīr'e göre (bk. *al-Maṯal al-sāʾir fī adab al-kātib va 'l-şāʿir*, Kahire, 1358, I, 240), böyle bir seci' okuyan veya dinleyen, ikinci bölümde daha uzak bir hedefe gitmeğe hazırlanırken, oraya varmadan, ayağı sürçüp, beride kalan bir kimse gibi olur. Bütün bu husûsiyetler sec'in yâni seci'li bir sözün güzel ve te'sirli olması için kâfi değildir. Sec'in başarılı olması için şu şartlar lâzımdır: 1. kelimelerin iyi seçilmiş olması, 2. terkiplerin doğru (*faṣīḥ*) olması, 3. mânanın sec'e değil, sec'in mânaya tâbî olması ve nihâyet 4. seci'li iki bölümden (*fiḳra*) birincide ifâde edilen mânanın ikincide tekrar edilmemesi. Bir de seci'lerde kafiye gibi olan benzer seslerin sık-sık değişmesi şartı ileri sürülür. Esâsen, bu şekil çok güç olduğundan, ancak bâzı hutbe ve vaazlar böyle bir tek seci' ile tertip edilmiştir. Seci'li bir söz veya yazı, yukarıda sayılan şartları yerine getiriyorsa, güzelliğin son derecesine varmış kabûl edilir. Misâllerinin incelenmesi ile tahlil edilip, bütün husûsiyet ve şartları tesbit edilen sec'in en mükemmel misâllerinin *Kurʾan*'da bulunduğu muhakkaktır. Burada *Sūrat al-Raḥmān* (LV), *Sūrat al-Ḳamar* (LIV) v.b. gibi bir takım sûreler baştan-başa seci'li olduğu gibi, içinde seci' bulunmayan biç bir sûre yoktur. Esâsen edebiyat nazariyecileri de misâller'nin çoğunu *Kurʾan*'dan almışlardır. Bununla berâber, seci' tâbirinin *Kurʾan*'ın âyetleri hakkında kullanılmasının câiz olup-olmadığı münâkaşa edilmiştir. Bilhassa bir kısım kelâm âlimleri—bunların başında bütün Eşʿarîler ile Mâtüridîler vardır—*Kurʾan* için *sajʿ* değil, *fāṣila* tâbirini kullanırlar. Onlara göre, *sajʿ* ile fâsıla arasında şu fark vardır: *sajʿ*'in kendisi bir gâyedir, hâlbuki *fāṣıla* gâye olmayıp, mânayı tâkip eder. Bundan başka *sajʿ*, „kumru ve güvercinin ötüşü" demektir; bu mânâda olan bir kelimenin de Tanrının sözü hakkında kullanılması doğru değildir. Bu husûstaki münâkaşaların teferrüâtı için bk. al-Bāḳillānī, *Iʿcāz al-Ḳurʾān*, nşr. Aḥmed Ṣaḳar, Kahire, 1374/1954, s. 86—95, 98 v.dd.). Buna karşılık, diğer mezheplerde *Kurʾan* hakkında da *sajʿ* tâbiri kabûl edildiği gibi, *Kurʾan*'da sırf şekil sebebi ile kullanılmış seci'ler bulunduğu isbât edilmeğe çalışılmıştır. Nitekim *Kurʾan*'da dâimâ „Mûsâ ve Hârûn" geçtiği hâlde (bk. msl., VII, 84; VII, 112 142; X, 75; XXVI, 48 v.b.), bir yerde (*Kurʾan*, XX, 70), sırf seci' sebebi ile,

„Hārūn ve Mūsā" geçmektedir (krş. al-Bāḳillānī, *ayn. esr.*, s. 86, 93 v.d.). Yine bunlara göre, Peygamberden rivâyet edilen ve seci' aleyhinde imiş gibi gösterilen *„a saca'an ka-sac' al-kuhhān* (*„kāhin* [b. bk.]'lerin see'i gibi seci' mi kullanıyorsun?" hadîsi (bk. Ziyâ' al-Dīn İbn al-Aşīr, *ayn. esr.*, I, 194 v.d.) yanlış izâh edilmiş olup, asıl mânası „kâhinlerin hükümleri gibi hükümler mi veriyorsun?" demektir ve hadîste bu türlü hükümler kötülenmiştir; yoksa, Peygamberin sözleri arasında çok mükemmel seci' örnekleri bulunduğu gibi, sırf sec'e riâyet edilmek için, bâzan kelimelerin şekillerinin de değiştirildiği vâkîdir (bk. al Ḥalāci. *Sirr al-faṣāḥa*, Kahire, 1350/1935, s. 168 v.d.).

Araplar, islâmiyetten önceki devirde, bu şekli sık sık kullanmış olmalıdırlar. Bilhassa müşriklik devrinin kâhinleri ile hatiplerinin konuşma ve nutuklarında böyle seci'ler kullandıkları muhakkak sayılabilir. Şu kadar var ki, msl. şâir al-Nābiġa al-Ẕubyānī (b. bk.)'nin Gassânîlerden al-Ḥāriṯ al-A'rac hakkındaki menşûr parçasının (bk. *al-Aġānī*[1], XIV, 3 v.d.), Saṭīḥ (b. bk.)'in ve Şıḳḳ'ın kehânetlerinin (bk. msl. İbn Hişām, *al-Sīra*, Kahire, 1355/1936, I, 16 v. dd., 72 v.d.; Aḥmed Zakī Şafvat, *Camharat ḫuṭab al-'arab*, Kahire, 1352, I, 329 v. dd., diğer kâhinlerin sözleri için bk. *ayn. esr.*, I, 316 — 338), bütün hâlinde, bugüne kadar oldukları gibi, intikal ettirilmiş olduğu kabûl edilemez. Bundan başka yine seci'li sözler hâlinde rivâyet edilen eski üstünlük münâkaşalarının (bk. al-Alūsī, *Bulūġ al-arab fī ma'rifat aḥwāl al-'arab*[2], 1342/1924, I, 88 v. dd.) Ẓamra b. Ẓamra, al-Aḳra' b. Ḥābis v.b. gibi hakemlerin verdikleri hükümlerin (bk. *Camharat ḫuṭab al-'arab*, I) ve bilgili kadınların sözlerinin (bk. al-Ālūsī, *ayn. esr.*, I, 339 v. dd.) veya kocalarını tavsif eden kadınların söyledikleri seci'lerin (bk. al-Ālūsī, *ayn. esr.*, II, 28 v. dd, 35 v. dd.) de tamâmiyle mevsûk oldukları kabûl edilemez. Esâsen, başka şahâdetler yanında, İbn al-Kalbī (*Kitāb al-aṣnām*, Kahire, 1332, s. 12, 3)'nin de söylediği gibi, araplar islâmiyetten az önce meydana getirmiş oldukları hâric, eski şiirlerinden hiç bir şey hatırlayamamaktadırlar. Bundan onların çok eski seci'lerinden hiç bir şey muhâfaza edilmemiş olduğu neticesi çıkarılmalıdır. Bununla berâber, bir takım *talbiya*'lerin, yânî müşrik hacıların muhtelif haremlere hitâben söyledikleri sözlerin, İbn al-Kalbī (*Kitāb al-aṣnām*, s. 8) ve başkaları tarafından kaydedilmiş oldukları şekilde, doğru olarak, nakledildiği muhakkak sayılmalıdır. Zîra islâmiyetin ilk zamanlarında bunların hâtıralarının henüz canlı olması icâb eder. Bu *talbiya*'ler, hiç şüphesiz, kabîlelerin eski bir dinî hususiyeti idi ve Ḳuss b. Sā'ida ile islâmiyetten önceki diğer hatiplerin seci'li nutuklarından (bk. Aḥmed Zakī Şafvat, *ayn. esr.*, I, 35 ve tür. yer.) daha eski bir zamana âit olmaları gerekir. Peygamberin seci' kullanan bir şahsı azarladığı rivâyet edilirse de, bu hadîsi nasıl anlamak gerektiği yukarıda gösterilmiş idi. İbn 'Abbās da duâlarda seci'den sakınmak gerektiğini, çünkü Peygamberin bundan dâimâ sakındığını söylemiştir (bk. Buḫārī, *Ṣaḥīḥ*, nşr. Juynboll, IV, 194, 2). Bununla berâber onun söz ve nutuklarında seci'li parçalara tesâdüf edildiği de yukarıda gösterilmiştir. Sec'in en mükemmel misâlleri, muhakkak ki, arapçanın belagat üslûp ve kaidelerine uygun olarak vahyedilmiş olan *Kur'an*'da bulunmaktadır (bk. Ziyâ' al Dīn İbn al-Aşīr, *ayn. esr.*, II, 194, 204; al-Mu'ayyad, *al-Ṭirāz*, III, 25 v.d, 28 v.dd.). Bu sırada sahte peygamber Musaylama'nın da, *Kur'an*'a benzetmek üzere, seci'li sözler söylediği rivâyet olunur (bk. msl. İbn Hişām, *Sīra*, IV, 223, 15).

I. (VII.) asırda, eskiden olduğu gibi, heyecanlı konuşmalarda, nutuklarda, hakemlerin hükümlerinde sec'in kullanıldığı görülür. Bilhassa Kûfe'de bir şî'î hareketi meydana getiren al-Muḫtār al-Ṣaḳafī (ölm. 67=687, bk. mad. MUḪTĀR), bir taraftan müphem ve muğlak ifâdeleri ile eski kâhinlerin sözlerini, bir taraftan da kelimelerinin âhengi ile *Kur'an*'ı hatırlatan seci'li sözler söylüyordu (*kāna yusacci'*, bk. Balāẕurī, *Ansāb al-aşrāf*, nşr. Goitein, Jerusalem, 1936, V, 214, 273, bilhassa 218 v.d., 228, 235, 13; krş, Aḥmed Zakī Şafvat, *Camharat ḫuṭab al-'arab*, Kahire, 1352, II). İslâmî arap edebiyatının ilk devirlerinde, I. — III. (VII.— IX.) asırlarda yetişmiş olan büyük nâsirlerin, bu arada 'Abd al-Ḥamīd al-Kātib, İbn al-Muḳaffa', al-Cāḥiz v.b.'larının yazılarında sec'i hemen hemen hiç kullanmadıkları görülür. Bununla berâber, bu üslûp zamanla resmî ve husûsî mektuplaşmalara girdi ve mektuplar çok az mâna ifâde eden seci'li cümlelerin bolluğu ile temâyüz etti. Seci' ile yazmak, IV. (X.) asırda, bir kâtip için, en büyük kabiliyet alâmeti telakkî ediliyordu. Bu üslûba *mamzāc* adı verilirse de, bu sec'in tamâmiyle aynıdır. Bu tarzın en büyük mümessilleri al-Ṣābī (ölm. 384=994) ile İran'da yaşamış olan Abū Bakr al-Ḫvārizmī (ölm. 393=1002)'dir.

IV. (X.) asırdan itibâren sec'in arapçada bütün edebiyat sâhalarına yayıldığı görülür (bk. Zakī Mubārak, *La prose arabe au IVe siècle de l'Hégire* (*Xe siècle*), Paris, 1931). İbn Nubāta (ölm. 374=984)'de hutbeler, yânî dinî nutuklar sâhasında en başarılı örneklerini veren seci'li nesir, [illegible] Zurayd (ölm. 321=

933) ile başlayan ve Badī' al-Zamān al-Hamdānī (ölm. 398=1007) ile devam ettirilip, al-Ḥarīrī (ölm 516=1122) ile erişilemeyen bir dereceye yükseltilmiş Maḳāma [b bk.] edebiyatının esâsını teşkil eder. Seci'li nesrin fevkalâde başarılı mahsûlleri arasında Abu 'l-'Alā' al-Ma'arrī (ölm. 449=1057)'nin, başta *Risālat al-ġufrān*'ı olmak üzere, mensûr eserleri zikrolunabilir. al-'Utbī (ölm. aş.-yk. 427=1036)'nin *Tārīḫ al-Yamīnī*'si ve 'Imād al-Dīn al-Kātib al-Işfahānī (ölm 597=1201)'nin eserleri ile seci'li nesir tarih sâhasına de sokuldu. Fakat bu tarz, arap edebiyat nazariyecilerinin ihtarlarına rağmen, ekseriyâ mânayı tamâmiyle ihmâl eden bir takım âhenkli sözler yığını hâlini almakta gecikmedi. Fakat seci'li yazmak, bununla berâber, son devirlere kadar, nâsir ve şâirler için, büyük bir meziyet olarak telakkî edilmekte devam etti.

Arapça yazan büyük seci' üstâdlarının bir kısmını yetiştirmiş olan İran sâhasında yeni farsça ile yeni İran edebiyatı doğarken, arap edebiyatında itibârı gittikçe artan sec'in bu edebiyata te'sir etmemesi imkânsız idi. Fakat bizzat farsça artık bir edebî san'at telakkî edilen bu şekle o kadar uygun değil idi ve dile girmiş olan arapça kelimeler henüz bunu mümkün kılacak mıkdara ulaşmamış idi. Bundan dolayı ilk farsça mensûr eserlerde ancak bâzan tesâdüfî sec'iler bulmak kabildir. Fakat bu dile yeter mıkdarda arapça kelime girince, seci' de kullanılmağa başlandı. Farsçada sec'i ilk olarak ve şüphesiz en mükemmel şekilleri ile kullanan büyük sûfî 'Abd Allāh al-Anṣārī (ölm. 481=1088) olmuştur. Arapça eserlerinde gâyet sâde ve hemen-hemen seci'siz bir dil kullanan bu sûfî başta *Munācāt*'ı olmak üzere, *Kanz al-sālikīn* (bk. ngr. Tahsin Yazıcı, *Şarkiyat mecmuası*, İstanbul, 1956–1963, I, III–V)'ini ve daha bâzı risâlelerini baştan-başa *musacca'* olarak yazmıştır. Belki *Kur'an* te'siri ve etrâfındakilere te'sir etmek gâyesi ile bu şekilde meydana getirilen bu eserler İran edebiyatında her bakımdan eşsiz kalmıştır. Daha sonraki devirde yazılan Naṣr Allāh (VI.=XII asır)'ın *Kalīla va dimna* tercümesi, Ḥamīd al-Dīn (ölm. 559=1164)'in *Maḳāmāt*'ı, Ẓāhirī-i Samarḳandī (VI.=XII. asrın ortaları)'nin *Sindbādnāma*'si ve *Aġrāż al-siyāsa* (bir misâl için bk. A. Ateş, *Farsça grameri*[3], İstanbul, 1963, s. 121–127)'si, Raşīd al-Dīn Vaṭvāṭ (ölm. 579=1183)'ın mektupları ve farsça mensûr eserleri, Muḥammed b. Ġāzī al-Malaṭyavī (VI.=XII. asrın sonu)'nin *Ravżat al-'uḳūl* ve *Barīd al-sa'āda* (bundan bir misâl için bk. A. Ateş, *ayn. esr.*, s. 138–141)'si ve Varāvinī (VII.=XIII. asrın başı)'nin *Marzubān-nāma*'si gibi eserler bir dereceye kadar muvaffakiyetli bir seci'li üslûp ile yazılmıştır. Fakat daha sonra seci' o kadar çoğalmıştır ki, âdeta nesirde esâs olması gereken mâna kaybolmuş, yerini sec'in âhenkli kelimelerine bırakmıştır. Sa'dī (ölm. 691=1292)'nin *Gulistān*'ı ve diğer mensûr yazıları bir tarafa bırakılırsa, bu hâl son zamanlara kadar, İran edebiyatının bütün sâhalarında — Vaṣṣāf (VIII.=XIV. asır)'ın *Tazziyat al-amṣār va tazziyat al-a'ṣār* adlı tarihi ile tarihte de olmak üzere — hâkim bir durumda kalmıştır.

Seci' Osmanlı-türk edebiyatında da çok sevilen bir tarz olmuştur. Ancak türkçenin bünyesi, farsça gibi, arapçaya kıyasla, çok farklı olduğundan bâzı misalleri Cevdet Paşa [b. bk.]'nın *Ḳıṣaṣ-ı enbiyā*'sında görülen ve fiiller ile teşkil edilmiş olan seci'ler müstesnâ, diğerleri cümlelerin sonunda bulunmamaktadır (krş Sa'īd Paşa, *Mīzān al-adab*, İstanbul, 1305, s. 389). Bundan dolayı türk edebiyatında sec'in târif ve taksiminde ekseriyâ arap edebiyatının kaidelerine dayanılırsa da, sec'in nevîleri çok azaltılmıştır. Seci'de umûmiyetle *muṭarraf* ve *mutavāzī* nevîleri gösterilir (msl. bk. Ahmed Cevdet Paşa), *Belâgat-i osmâniye*, İstanbul, 1299, s. 173 v.d.); murassa seci' ise, ayrıca tetkik edilir. Fakat daha sonraları, müstakil cümle sonlarındaki sec'e *sac'-i muṭlaḳ*, bir cümle veya cümle bölümü içinde bulunan ve birbirlerine ekseriyâ bir atıf edâtı ile bağlanan kelimelerdeki sec'e *sac'-i muḳayyad* veya *sac'-i raḳī* denilmiştir (Recâi-zâde Mahmud Ekrem, *Tâlîm-i edebiyat*, İstanbul, 1299, s. 351 v.dd.); bundan başka bir de *sac'-i mafrūḳ* (*ayn esr.*, s. 354) gösterilmektedir. Ne olursa olsun, türk edebiyatında Sinan Paşa (ölm. 891=1486)'nın yukarıda anılan 'Abd Allāh al-Anṣārī'nin farsça eserlerindeki üslûba benzer bir üslûp ile kaleme aldığı *Tażarru'-nāma*'si bunun muvaffakiyetli bir mahsûlüdür. X.=XVI. asırda, Fuzûlî (b. bk.)'nin *Şikāyet-nāme*'si ile *Ravżat al-şuhadā*'sı seci'li nesrin en muvaffakiyetli örnekleri olarak gösterilebilir. Fakat bu san'at türk nesrinde lüzûmundan fazla ve ekseriyâ yersiz kullanılmış, belki türkçeye yabancı kelimelerin gittikçe daha çok mıkdarda girmesinin sebeplerinden birini teşkil etmiştir. Resmî veya husûsî mektuplardan başlayarak, edebî nesrin her sâhasında, tarih, ahlâk ve siyâsete müteallik fikrî eserlerde ve nihâyet hikâyelerde, bu üslûbun—â-enk bir tarafa bırakılacak olursa—en kötü şekliyle, yâni maksadı lüzûmundan fazla kelimeler ile anlatan bir üslûp ile, yazılmıştır. Bunun neticesi olarak bu üslûbun en muvaffakiyetli eseri sayılan msl. Nergisī (ölm. 1044=1634/1635)'nin mensûr *Ḫamsa*'si, bugünkü okuyucu için, okunmaz ve ele alınamaz

bir eserdir. Bununla berâber, türk edebiyatında kültür yönü değiştikten sonra bile, seci' câzibesini kaybetmemiştir. Yeni türk edebiyatının kurucularından olan Nâmık Kemâl [b. bk.]'in yazılarında sec'e rastlandığı gibi, Yakub Kadri Karaosmanoğlu da *Erenlerin bağından* adlı eserinde (1922'de basılmıştır) de seci'li bir nesir kullanmıştır. Fakat türkçecilik cereyânının kuvvetlenmesi ile, türkçedeki arapça kelimeler ile birlikte, seci' — daha doğrusu arapça kelimelere dayanan zorlama seci' — de türk edebiyatından çıkmış bulunmaktadır.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. al-Câḥiẓ, *al-Bayân va 'l-tabyîn* (nşr. Ḥasan al-Sandûbî), Kahire, 1345 1926, I, bilhassa s. 192 v dd, 198 v.dd.; Abû Hilâl al-'Askarî, *Kitâb al-ṣinâ'atayn al-kitâba va 'l-şi'r* (İstanbul, 1320), s. 199—203; 'Abd al-Ḳâhir al-Curcânî, *Asrâr al-balâġa* (nşr. H. Ritter), İstanbul, 1954, s. 10, 11 v.dd.; Ziyâ' al-Dîn Ibn al-Aşîr, *al-Maṣal al-sâ'ir fî adab al-kâtib va 'l-şâ'ir* (nşr. M. M. 'Abd al-Ḥamîd), Kahire, 1358/1939, I, 193—240; al-Taftâzânî, *al-Muṭavval* (İstanbul, 1260), s. 412 v.dd.; 'İzz al-Dîn al-Tanûḫî, *Taḥzîb al-îżâḥ... allaẕî altafahu... al-Ḳazvînî* (Şam. 1367/1948), I, 277—299; al-Tahanavî, *Kaşşâf iṣṭilâḥât al-funûn*, I, 670 v.d.—İran edebiyatı için bk. Muḥammed b. 'Omar al-Rādûyânî, *Kitâb al-tarcamân al-balâġa* (nşr. Ahmed Ateş), İstanbul, 1949 (*Şarkiyat enstitüsü yayınlarından*), metin, s. 136 v.d.; Malik al-Şu'arâ' Bahâr, *Sabk-şinâsi yâ târîḫ-i taṭavvur-i naṯr-i fârisî* (Tahran, 1319 ş.), II, III, bilhassa II, 231—244.—Türk edebiyatı için bk. Menemenli-zâde Tâhir, *Osmanlı edebiyatı* (İstanbul, 1314), s. 134 v. dd.; Süleyman Fehmî, *Edebiyat* (İstanbul, 1325), s. 353—360; Reşid, *Nazariyât-ı edebiye* (İstanbul, 1328), s. 122—126; Muallim Nâcî, *İstilâhât-ı edebiye* (İstanbul, 1307), s. 208.

(AHMED ATEŞ.)

SE'ERD. [Bk. SİİRD.]

SEFFÂH. [Bk. EBÛ-L-ABBAS.]

SEFÎD-KÖH. [Bk. SEFÎD-KÛH.]

SEFÎD-KÛH. SEFÎD-KÖH (SAFÎD-KŪH) ("Ak-Dağ"), Efganistan'ın şimâlindeki belli-başlı dağ silsilesinin adı. 34° şimâl arzında ve 69° 30' şark tulûndeki bir noktadan başlar, bu noktaya doğru Indus'ta Âtak (takriben 33° 15' şimâl arzında ve 72° 10' şark tulûnde)'in civârında, deniz seviyesinden 5.076 m. yüksekliğinde bulunan Sıkārām zirvesi yükselir. Sefid-Köh, Kâbul ırmağı vâdisini, Kurram vâdisiuden ve Afridî Tirâh vâdisinden ayırır; dağ silsilesi cenûb-i garbîye doğru yönelen ve Paeyn Dâg ve Toba adları ile tanınan bir takım tepeler ile, takriben 31° 15' şimâl arzı ve 67° şark tulûne kadar devam eder. Bu son silsile cenûbî Efganistan'ın su bölümü çizgisini vücûda getirir ve bu memleket ile Hindistan arasında tabiî hudud teşkil eder. Asıl Sefîd-Köh'un şimâl ve şark uçları üzerinde Peşâver ve Calâlâbâd arasında Ḫaybar [b. bk.] geçidi ve 1841/1842 harbi esnâsında Calâlâbâd ile Kâbul arasında ingiliz ve hintli kuvvetlerin çok sıkıntı çektikleri sarp boğazlar bulunmaktadır. Tarihin başlangıcından beri, Hindistan'ı istilâ eden bir çok kuvvetler bu silsilenin boğazlarından geçtiler ve bunlardan bâzıları, kat'ettikleri silsilenin bâzı kısımlarına dâir kısa tasvirler kaleme almışlardır. Silsilenin şimâl uçları çıplaktır; fakat üst yamaçlar çam, sedir ve diğer ağaçlar ile örtülüdür ve cenûp uçlarının çoğu çam ve yabanî zeytin ağaçları ile kaplıdır. Vâdiler, tarlalar ve içinde bol mıkdarda meyve ağaçları bulunan bahçeler manzûmesi hâlini arzeder. Nehir kıyıları çimen ve yabanî çiçekler ile örtülü olup, söğüt ağaçları ile çevrilmiştir.

Bibliyografya: Şeyḫ Abu 'l-Faẓl, *Â'în-i Akbarî* (nşr. ve tre. Blochmann ve Jarrett), Calcutta, 1877, s. 1873—1894; *Imperial Gazeteer of India* (Oxford, 1908).

(T. W. HAIG.)

SEFÎD-RÛD. [Bk. KIZIL-ÖZEN]

SEFÎNE. AL-SAFÎNA (A.), umûmiyetle "gemi" için en çok kullanılan kelime olup, en geniş mânada taşıt demek olan *markab*'den daha ziyâde husûsîleşmiş bir mânada kullanılır. Arapça muhtelif gemi nevileri için pek çok tâbir vardır, fakat bunlar ekseriyâ yabancı kelimelerdir ve bu hususta şuuu da kaydetmek yerinde olur ki, her hangi bir cinsten bir gemiyi göstermek için, umûmiyetle asıl mefhûma delâlet eden kelime yabancıdır (krş. Kindermann, *ayn. esr.*, s. 112 v.d.). Hattâ *markab* ("gemi") kelimesinin aksine olarak en çok kullanılan *safîna* kelimesi de arapça değildir (bk. *ayn. esr.*, s. 108), fakat "gemi" için bu tâbirin kullanılması, diğer taraftan Fraenkel (*Die aram. Fremdw.*, s. 215)'in tebârüz ettirdiği gibi, karada seyâhatlerin daha rağbette olduğunu isbât eder.

Lisânî kullanılışı nokta-i nazarından gemiciliğin araplar için aslında yabancı farzedilmesi, benzeri bütün hâllerde olduğu üzere (bk. msl. sūḳ), ancak safîna kelimesinin kabûl edildiği oldukça eski devir için mûteber olabilir. Çok sürmeden bu kelimenin yabancılığı unutuldu. Binâenaleyh bu durumda buna bağlı olan "gemi" mefhûmu uzun müddet araplara yabancı bir tasavvur olarak telakkî edilemez. Çok münâkaşa edilen islâmiyetin başlangıcında,

arapların denize ve gemiciliğe gerçekten alışmış olup-olmadığı keyfiyeti başkadır. Bu mes'eleye henüz kat'î bir hâl tarzı bulunmamıştır ve ekseriyâ leh ve aleyhte deliller zikr etmekle iktifâ edilmiştir. Her şeyden önce *Kur'an*'da bulunan deniz tasvirleri münâkaşalara sebep olmuştur. W. Bartbold (*Z D M G*, N F, 1929, VIII, 37 — 43) haklı olarak, Peygamberin deniz ve fırtınaları hakkında — ki bunlar *Kur'an*'ın en vâzıh tasvirlerini teşkil eder — bu kadar açık tasvirleri nereden ve nasıl elde etmiş olabileceğini araştırmaktadır ve bu mes'ele, „umûmiyetle deniz tasvirinin arap şiirine, bilhassa islâmiyetten önceki şiire, yabancı olması dolayısı ile şâyân-ı dikkattir. Siyer-i nebevîde Peygamberin her hangi bir deniz üzerinde, hattâ kıyılarında seyâhatinden bahsedilmez" demektedir. Hattâ o vakitler mevcut olan Cidda, Şu'ayba ve Ġazza [b. bk.] gibi limanlara gittiğinden de bahsedilmez. Nöldeke de Kureyşlilerin Habeşistan ile ticâretlerinden bahsettiği yerde (*Isl.*, 1914, V, 163, not 3), Peygamberin „belki bir defa bizzat oraya gittiği, çünkü *Kur'an*, X, 23, XXIX, 65, XXIV, 40'ın kendisinin deniz üzerinde seyâhatin dehşetlerini bizzat tatmış gibi bir ifâdesi bulunduğu" faraziyesini ileri sürer. Fraenkel (*ayn. esr.*, s. 211) *Kur'an*'dan şu neticeyi çıkarır: „Eski arapların muhtemel olarak memleketlerinin üç taraftan deniz ile çevrili olduğunu takdir etmeleri gerekirdi. Hiç olmazsa kendini ticârete vermiş olan çevreler, Peygamberin mensup olduğu çevreler için, denizde gidip-gelmeler çok mühim olmuştur"; aksi takdirde, ona göre, *Kur'an*'ın hiç olmazsa 40 âyetinde denizi insanlar için istifâde edilebilir bir hâle getiren Allahın lutfundan bahsedilemezdi. Fraenkel Habeşistan'a muntazam deniz seferlerini düşünecek kadar ileri gider; bir çok rivâyetler (o zamanki Arabistan'da habeş cârîyelerin bulunması gibi) arasında, hiç olmazsa ikisi, bu gemi seferlerine açıkça delâlet eder gibidir; bunların birine göre, Şu'ayba'de karaya oturmuş bir geminin taşıdığı kereste Kâbe'nin inşâsı için kullanılmıştır (Ṭabarî, I, 1135), diğerine göre ise, ilk *Muhâcirûn* Habeşistan'a giden iki ticâret gemisine binerek, oraya göçmüşlerdir (Ṭabarî, I, 1182). Fakat karaya oturmuş geminin açıkça bir Bizans gemisi olduğu husûsunda sarâhat mevcuttur ve ikinci bir yerde gemilerin arap gemileri olduğu bilhassa söylenmemiştir (Lammens, *La Mecque*, ii. 284 = 380'de yabancı gemileri düşünmektedir). Görünüşe göre, Arabistan ile karşı sâhil arasındaki bu irtibat habeşlerin elinde idi; Barthold (*ayn. eser.*, s. 43) başka mutâlealar ile aynı faraziyeye varmaktadır. Lammens (*La Mecque*, s. 289 = 385) — bâzı tezatlar ile karşılaşmakla berâber — habeşlerin bir deniz hâkimiyetinden bile bahseder ve Mekke vekayi-nâmelerinde hiç bir yerde Aksum ülkesi ile alış-veriş te her hangi bir arap gemisinin zikrini bulamaz (ayn. mil., *L'Arabie occidentale*, s. 15). Diğer taraftan *Kur'an*'da ve *Sira*'de gemiciliğe âit çok sayıdaki telmihlerin geniş vukûfu istilzâm ettiğini kabûl etmek mecbûriyetinde kalır; fakat Peygamberin hiç bir hemşehrisi ve hiç bir Tihâma bedevisi denizci olarak zikredilmez; araplar bu zanâatı Kızıl denizin yabancı sâkinlerine bırakmışlardı (ayn. mll., *La Mecque*, s. 283 = 379).

Eski şiirde deniz yolculuğunun zikirleri meyânında 'Amr b. Kulṯûm'un *Mu'allaḳa*'sının 102. beyiti bilhassa dikkate değer. Burada Tağlibleri denizin sırtını gemiler ile doldurmakla över. Fraenkel'in görüşünü destekleyen Goldziher (*Z D M G*, 1890, XLIV, 165 v.d.) bu beyte muhakkak çok fazla bir ehemmiyet verdiği hâlde, Nöldeke (*Fünf Mo'allaqât*, I, 49) Tağliblerin „muhakkak deniz üzerinde gerçek bir gemicilik yapmaları biç bir şekilde bahis mevzûu olamayacağına" göre, „Tağliblerin bâzan Fırat'ı kayıklar üzerinde geçmekte olduklarını" kabûl etmeğe temâyûl eder. Şu hâlde o *baḥr* kelimesinden Fırat'ın muazzam su kütlesini anlamaktadır. İfâdenin gelişine göre, burada şüphesiz su üzerinde bu nevî faâliyetin başka kabîlelerce bilinmemesi ve bunların bundan bir dereceye kadar korkmaları (aş. bk.) dolayısı ile daha çok te'sir yapması icâp eden şâirin övünmesi ve mubalağası bahis mevzûudur (Jacob da böyle düşünmektedir, bk. *Beduinenleben*, s. 149). Bu münferit beyit bir tarafa bırakılacak olursa, Goldziher, *ayn. esr.*, eski şiirde deniz ile deniz seferinin muhtelif anlarının, teşbih yolu ile, sıksık kullanıldığına işâret eder: hareket hâlinde bulunan kervan msl. çok defa yüzen gemilere benzetilmiştir. Fakat ekseri hâllerde hayli renksiz olan bu levhalar sâhillerde meydana gelmiş ve sonraları tamamiyle kalıplaşmış bir şekilde başka yerlere geçmiş olabilir, şâirin şahsî bir tecrübesini düşünmeğe de lüzum yoktur. Yalnız *nasîb* [b. bk.]'in kalıplaşmış tarzını hatırlatalım.

Bununla berâber, deniz seferlerinin bilvesile zikirlerinin bir esâsa dayanması gerektiğine, fakat diğer taraftan hiç bir yerde deniz üzerinde mühim teşebbüsler bahis mevzûu olmadığına göre, Wüstenfeld'in daha *N G W Gött.*, 1880, s. 134'te kabûl ettiği gibi, „Peygamberden önce arapların Kızıl deniz ile Basra körfezi kıyıları boyunca fazla deniz seferleri yapmamış oldukları" faraziyesi ileri sürülmüştür. Lammens de, *La Mecque*, s. 285 = 381, yalnız sâhil yakın-

larında mütevâzî bir balık avcılığına ve karaya oturmuş gemilerin tesâdüfî olarak yağma edilmelerine ihtimal verir. Arabistan'da daha o zamanlarda görülen „deniz aşırı idhâlât"a gelince. Jacob, *ayn esr.*, s. 149, „her hâlde tersine çok defa yabancı (husûsiyetle Habeş ve Hind) gemilerinin daha çok arap limanlarına yanaştıklarını" farzetmektedir. İdhâlât çok büyük mikdardaki yabancı ticâret mallarının mevcudiyetinden anlaşılmaktadır. Hâlbuki Arabistan, Freytag, *Einleitung*, s. 276 v.d.'da işâret ettiği gibi, gemiler ile uzak memleketlere nakledilecek mâhiyette az maheûle sâhip idi.

Bununla berâber bu mülâhazalar birinci derecede Hicaz ve ona komşu mıntakalar hakkında câridir, ve bunu hemen Arabistan'ın bütününe teşmil etmek mümkün değildir. Husûsiyetle bu mıntaka için gemi seferlerinin inkişâfının diğer unsurları da az müsâit idi. Karaya oturmuş gemi rivâyeti (yk. bk.) Mekke civarlarında kereste bulunmamasının açık bir delilidir. Kıyıda ne büyük, ne iyi limanlar vardır; Leukekome, al-Câr (b. bk.) ve Şuayba gibi bâzı eski demir atma yerleri sonraları tamâmiyle terk edilmiştir (bk. mad. HİCAZ). Bizzat Kızıl denizden, fırtınaları ve bilhassa şimâl kısmında deniz seviyesindeki kayaları sebebi ile, çok korkuluyordu (bk. mad. BAHR AL-ḲULZUM ve Mez, *Renaissance*, s. 476). Bundan başka Arabistan'ın, gemi seferleri için tezyirlayıcı mektep vazîfesini görebilecek gemiciliğe müsâit hiç bir nehri yoktur.

Binâenaleyh hâlis *bedevî*'ler tabiî olarak kendilerini uzun zaman mâyi unsura güvenmekten alıkoyan bir su korkusuna sâhip idiler. Bu hâl islâmiyet devrindeki gemi seferlerinin başlangıcı üzerinde köstekleyici te'sir yapmış olmalıdır, aynı hâl bugün de müşâhade olunabilir (bk. L. Brunot, *La mer dans les traditions... à Rabat et Salé*, Paris, 1920, I, 3). Nitekim *Ḳur'ân*'da „dağlar gibi yüksek dalgalar", „geniş, derin denizde üstünden kat-kat karanlık bulutların geçtiği kuleler gibi yüksek dalgaları kaplayan zulmetler" v.b. (*Ḳur'ân*, XI, 44; XXIV, 40; bundan başka X, 23; XI, 45; XXXI, 31; krş. bir de Nöldeke, *Delectus*, s. 62'deki mizahi şiir) bahis mevzuu olduğu zaman da bu dehşet ifâde edilmektedir. İhtimal yine bu sebeptendir ki, mekkeliler gemi seferi işlerini yabancılara bırakmışlardır (yk. bk.), buna umûmiyetle bâzı mesleklere karşı gösterilen hakir görme de inzimam etmiştir (bk. Goldziher, *Globus*, 1894, LXVI, 203 v.dd.). Azdîler, 'Omân'da gemicilik ve balık avcılığı ile meşgul olduklarından, Tamîm kabîlesi mensupları tarafından hakaret yollu „gemiciler" diye vasıflandırılırdı (bk. mad. ARABİSTAN, *b* ve Wellhausen, *Skizzen*, VI, 25). Bir de nabatî gemicilerden ve münferit bir şekilde de yahudi gemicilerden bahsedildiğini işitiyoruz (bk. Lyall, *The Dîwâns of 'Abîd* v. b., *G M S*, 1913, XXI, VIII, 5, 6).

Sonraları deniz üzerindeki seferlerin dostça ve düşmanca gâyeler için değeri nihâyet anlaşılmıştır ve Peygamberin ağzından deniz ticâretine sarâhatle müsaade eden ve denizdeki şehîdlerin meziyetini yükselten hadîslerin rivâyet edilmesinde hayrete düşecek bir şey yoktur (bk. Wensinck, *Handbook, Barter* ve *Martyr(s)* kelimelerinde; bundan başka Lammens, *L'Arabie occ.*, s. 15 v.d.). Fakat bu mes'elenin hakkiyle kavranması için daha uzun bir zaman geçti. Hattâ Peygamberin Kureyşlilere şimâldeki pazarlarına gidiş yolunu kapadığı zaman, bunlar deniz yolunu seçecek yerde, çölde çok dolambaçlı bir yolu tercih ettiler (Lammens, *La Mecque*, s. 285-381). İlk halîfeler hâlâ deniz üzerindeki her türlü teşebbüslere muhâlif idiler. Halîfe 'Omar, Akdeniz ve Kızıl denizdeki bir sıra muvaffakiyetsizliğin tamâmiyle te'siri altında idi (Ṭabarî, I, 2595, 2820; gemi seferlerini [veya sırf dünyevî gâyelere yarayan gemi seferlerini?] men'etmiş imiş, bk. Goldziher, *Z D M G*, XLIV, 165 v.d.). Hattâ 'Omân'a bir hücum yapmasını emrettiği Bacila kabîlesi reisi 'Arfaca b. Harşama al-Azdî al-Bârikî'yi başarıya rağmen, bu hücumu denizden yaptığı için, cezalandırmıştı (İbn Ḫaldûn, *'Ibar*, I, 211). Bununla berâber, Peygamberin ölümünden beş yıl sonra (15=637), bir arap filosu, 'Omân'dan hareket ederek, Bombay yanında Tânah'a çıkarma yaptı ve Dayhul körfezine doğru da bir sefer yapıldı (Balâẕurî, *Futûḥ*, s. 431 v.d.). Fakat arap denizciliğinin ilk kurucusu Mu'âviya olmuştur. Şimâli Suriye'yi tehdit eden bizanslılara karşı savaşlarında, bir filo teşkili günden-güne daha zarûrî bir hâl alıyordu. Fakat bunun için, vâli mevkiinde olduğundan, halîfe 'Osmân'ın müsaade ettiği güne kadar, halîfelerin mukavemeti ile mücâdele etmek zorunda kalmış idi. Gemi ve denizcileri bilhassa İskenderiye sağlıyordu. Mu'âviya'nın Filistin kıyılarında filo için konak yerleri te'sis etmesi de ancak sonraları mümkün oldu (Balâẕurî, s. 117, fakat diğer rivâyetler bunun aksini söyler; bk. bir de madd. AKKÂ ve BEYRUT). Sudan çok çekinmelerine rağmen, „araplar çöl ve deveden, deniz ve gemiye hayret verecek kadar çabuk geçtiler" (bk. Wellhausen, *N G W Gött.*, 1901, s. 418). Aralarında cesur amiraller, bunlar meyanında hassaten Busr (b. bk.) ve Abu 'l-A'var (b. bk.) bulunmaktadır.

Arap gemiciliğinin muahhar inkişâfını göstermek, ana hatları ile de olsa, bizi bu maka-

lenin çerçevesinden dışarı çıkaracaktır. Yukarıda zikredilmiş olan islâmiyetin başlangıcında arapların gemi seferlerine iyice alışmış olup-olmadıkları hususunda bâzı mülâhazalar ilâve edelim. Goldziher (*ZDMG*, XLIV, 165 v.d.)'ye „eski araplar her hâlde deniz seferlerine alışmışlardı", mutâleasına karşı „sonraları muayyen ölçüde denizden çekinme kendini gösterdi" fikri pek tutunamaz (tabiatiyle, daha ziyâde aksi muhtemeldir). Bu iki hâlin bir arada yan-yana mevcut bulunmuş olması daha ziyâde akla yatar. Anlaşılan denizden çekinme keyfiyeti, Hicaz araplarına hâs bir vasıftır. İslâmiyet sâyesinde, bu eyâletin ahvâli ve telakkileri, söylemek câizse, örnek bir değer kazandığından, *bedevî* 'lerin deniz korkuları da öyle bir şekilde tezâhür etmiştir ki, bu, Arabistan yarım-adasının bütün sâkinlerinin hususî bir vasfı sayılmıştır. Fakat daha Arabistan 'ın coğrafî vaziyeti dikkate alınırsa, her zaman için az veya çok inkişâf etmiş bir kıyı deniz seferlerinin mevcûdiyeti hemen farzedilebilir. Hattâ şarkta islâmiyetin zuhûruna kadar deniz üzerinde büyük teşebbüsler an'anesinin canlı kaldığını görüyoruz. Mas'ûdî (*Murûc*, I, 308) bize eski bir rivâyet nakletmektedir ki, buna göre, eski zamanlarda Çin gemileri 'Omân, Baḥrayn, Ubulla ve Basra 'ya gelmişlerdir; bunun aksine olarak, buraların gemileri de Çin ile münâsebetler kurarlardı. Bundan başka Azdî 'lerin gemi seferlerinden (yk. bk.) ve daha sonra da 'Omân tâcirlerinin deniz üzerinde cür'etli seferlerinden [bk. mad. VAḲVAḲ] bahsedildiğini duyuyoruz. O hâlde, ileriyi gören bir vâlinin bir islâm filosunun kurulmasına şiddetle muhâlefet eden halîfelerin mukavemeti ile mücâdele ettiği bir sırada, müslümanların ilk deniz seferlerinin buradan Hindistan 'a doğru yapılmasında (yk. bk.) şaşılacak bir şey yoktur.

Araplar, görünüşe göre, gemiciliklerinin tarihini yazmamışlardır. Tabiî olarak yalnız büyük tarih kitaplarında değil, fakat geri kalan edebiyatta da deniz seferleri hakkında bol mıkdarda kayıtlar bulunmaktadır. Burada yalnız alâka çekici bir kaç *avâ'il* zikredelim: arap dilcilerinin telakkîlerine göre, denizde ilk seyâhat eden arap kadını Peygamberin sahâbesinden Yazîd b. al-Ḥakam 'in annesi Bakra olmuştur (*Kitâb al-Aġânî*, XI, 100, str. 3, aşağıda). Maḳrîzî (*Ḫiṭaṭ*, II, 189, 17 v.d.)'ye göre, islâmiyet devrinde, deniz üzerinde ilk savaş seferi yapan ve Baḥrayn 'den hareket ederek İṣṭaḫr [b. bk.]'ı fethetmeğe teşebbüs eden al-'Alâ' b. al-Ḥaḍramî olmuştur; fakat bu teşebbüs tamâmiyle boşa gitmiştir (bu hâdise, iddiaya göre, 19=640 yılında, binâenaleyh Bombay 'a asker çıkarmadan sonra vukua gelmiştir. (yk. bk.). Emevî vâlisi Haccâc 'ın katranlanmış ve parçaları çiviler ile tutturulmuş olan daha önceleri yalnız iplerle tutturulurdu, kerestedeu yapılan gemileri denize indiren ilk şahıs olduğu rivâyet olunur (Câḥiẓ, *Ḥayavân*, s. 41,10 v.d.). „Dikilmiş" denilen bu gemiler, sonraları, hiç olmazsa VII. (XIII.) asra kadar, Kızıl deniz ile Hind Okyanusu 'nun bir hususiyeti olarak gösterilmiştir. Bu gemilerin bu şekilde inşâ edilmelerinin sebebi türlü şekillerde izâh edilmiştir. Mıknatıs dağları efsânesi buna bağlanmalıdır (bk. mad. MIKNATIS, bundan başka Mez, *ayn. esr.*, s. 472 v.d. ve Reinaud, *Relation des voyages...*, Paris, 1845, I, 91, 136). Bugün bile bâzı yerlerde asırlar boyunca değişmemiş olan iptidâî gemiler kullanılmaktadır [bk. mad. KELEK].

Bibliyografya: „Gemi" için muhtelif arapça tâbirlerin mânası ve meydana çıkması hakkında bir araştırma için bk Hans Kindermann, *„Schiff" im Arabischen* (Bonn, 1934, tez).—Hâlâ bir arap gemiciliği tarihi mevcut değildir. Bizi burada ilgilendiren bibliyografya için, esâs olarak, bu makalede verilmiş olan kayıtlara ve muhtelif parçalarda zikredilen kaynaklara mürâcaat etmek lâzımdır. *İA* 'inde sık-sık, oldukça teferrüâtlı bir şekilde, gemicilikten bahsedilmiştir. Bundan dolayı burada toptan hususî olarak aşağıdaki maddelere ve bu maddelerin sonunda zikredilen bu araştırmalara devam etmek imkânını verecek olan bibliyografyaya atıf yapılacaktır: ÇİN I, DĀR AL-ṢİNĀ'A, FULK, HİT, HURMUZ, AL-İSKANDARİYA, ḲAYS, ḲAVṢARA, AL-ḤĀLIDĀT, ḤĀNFŪ, AL-ḤAṢABĀT, AL-ḲULZUM, ḲUṢAYR, MADAGASKAR, MAHRA, MAYSĀN, SALĀ, ŞİHĀB AL-DİN. SOFĀLA, SULAYMĀN AL-MAHRİ, ṢÛR, ṬARĀBULUS, ZÄBAG, ẒAFĀR 4.—Şu eserde arap gemiciliğinin inkişâfı hakkında, kaynaklar gösterilmeksizin, umûmî mâlûmat bulunmaktadır: E. Speck, *Seehandel und Seemacht, eine handelsgeschichtliche Skizze* (Leipzig, 1900), s. 32 v.d.; A. Mez, *Die Renaissance des Islâms* (Heidelberg, 1922), 27. ve 29. bahislerde IV. (X.) asırda arap nehir ve deniz gemiciliğinden bahseder.—Urdu dilinde Syed Sulayman Nadwi, *Arabon ki Jahaz-rani* (*Arab Navigation*), *Islamic Research Association*, nr. 5, Bombay, 1935.—Diğer müslüman kavimlerin gemiciliği hususunda ise, Hâdî Ḥasan İran gemiciliği hakkında şu eseri yazmıştır: *A History of Persian Navigation*, (London, 1928), (bunun hakkında bir tanıtma yazısı için bk. *JRAS*, 1929, s. 407—410). Bu eser Radhakumud Mookerji, *Indian Shipping* (London-New York, 1912) ile karşılaştırılabilir.—Türk gemiciliği hakkında, hazırlık

mâhiyetinde iyi çalışmalar mevcut ise de, henüz toplu bir eser yoktur. Burada yalnız *İA*'nin aşağıdaki maddelerine ve oralarda bulunan bibliyografya kayıtlarına havâle edeceğiz: COĞRAFYA, HAYREDDİN, KAPTAN PAŞA, KÂTİB ÇELEBİ, KEMÂL REİS, KENAN PAŞA, LEPANTO, MEZZOMORTO, NASÛH, ORUÇ, PİRÎ REİS, PİYÂLE PAŞA ve RİYÂLE.

(H. KINDERMANN.)

SEGBÂN. [Bk. SEKBÂN.]

SEGESTAN. [Bk. SİSTÂN.]

SEGOVYA (isp. Segovia, ar. Şaḳūbiya), eski mühim bir İspanya şehri olup, bugün aynı adı taşıyan vilâyetin merkezidir. Şehir, Eski-Kastilya'da, Madrid'in 101 km. şimâl-i garbîsinde, deniz seviyesinden 998 m. yükseklikte, Sierra de Guadarrama'nın kenarında, münferit bir kayalık üzerinde bulunur. Roma (su kemeri) ve hıristiyan (alcazar) mimârî âbideleri ile tanınmış olan şehir uzun müddet islâm hâkimiyetinde kalmamıştır. 140 (757/758) yılında Kastilya kıralı Alfonso I. veya oğlu Fruela I. tarafından, Zamora, Salamanka [b. bk.] ve Avila ile aynı zamanda, geri alınmıştır. Segovya, adı geçen bu son şehirler ile birlikte, kısa bir müddet için, ḥâcib al-Manṣūr b. Abî 'Âmir tarafından tekrar fethedilmiştir (X. asrın ikinci yarısı).

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg), V, 382; tre. Fagnan (*Annales du Maghreb et de l'Espagne*), s. 104; İbn Ḫaldūn, *Kitâb al-'İber* (Bulak tab.), IV, 122; al-Maḳḳarī, *Nafḥ al-ṭîb*, I, 213; E. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb* (Cezâyir, 1924), s. 120.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

SEGU. SÉGU, [eski Fransız Sudanı'nda kurulan Mali cümhûriyetinde bir şehir. Nüfusu 21.000 kadardır. Niger nehrinin sağ sâhili üzerinde, cümhûriyetin idâre merkezi olan Bamako'nun 230 km. kadar şimâl-i şarkîsinde bulunmaktadır. Şehir en ehemmiyetlisine Sikoro denilen dört yerleşme mahallinden terekküp etmiştir].

Ségu şehri Kulubâli âilesine mensup bir reis tarafından kurulmuş olan Bambâra devletinin merkezi idi. Bu devlet evvelâ Manding veya Mali imparatorluğunun az-çok tâbii durumunda bulunuyordu. 1670 senesine doğru, kıral Biton Kulubâli, devletin malı olan esirlerden (Bambâra lisanında bunlara *ton-dyon* denilir) kurmuş olduğu askerliği meslek edinmiş bir nevî dâimî bir ordunun yardımı ile, Ségu'yu Manding vesâyetinden kurtardı ve ona hakikî bir kuvvet te'min etti. Hukümdarlığı esnâsında putperest olan Ségu Bambâraları, tabeasının ekserisi müslüman olan Mâsina Pul [b.bk.] kırallığının ve sözde Fâslı bir paşa tarafından idâre edilmekte olan hemen tamâmen müslüman olmuş bulunan Timbuktu şehr'inin nüfûzu altına girdiler. Kıral Biton'un, Fas hâkimi Ḥasanîlerden sultan al-Raşîd'in düşmanı olan Sûs'a mensûp bir din adamının ilticâsını kabûl ettiği iddia edilir. Biton askerî birliklerini firariyi isteyen Fas hâkimine karşı sevketti ve al-Raşîd, Timbuktu'nun cenûbunda Bambâra ordusu ile karşılaştığı hâlde, muhârebeye cür'et edemeden, Fas yolunu tuttu.

Biton'un ölümü ile (1710), *ton-dyon*'lar kıralların tahta çıkmalarına müdâhaleye ve istemediklerini tahttan indirmeğe başladılar ve en nihâyet, Kulubâli sülâlesi'ni devirerek, bunu inkıraza uğrattılar ve iktidarı ele geçirdiler. Fakat hâkimiyetleri esnâsında karışıklık hukûm sürdü ve bu iktidar, 1750'ye doğru, halkın isyânı ile, nihâyete erdi. Bir Bambâra âilesi olan Dyâra'lara mensûp Ngolo veya Molo adlı birisi kırallığını ilân etti ve 1754'ten 1861'e kadar hukûm süren yeni bir kıraliyet sülâlesi kurmuş oldu. Bu kıral bilhassa Ségu'nun garbında kurulmuş olan Kaarta isimli bir diğer Bambâra kırallığı ile yaptığı savaşlar ile temâyüz etti.

Aslen Senegal'deki Fûta'dan olan ve 1854'ten beri Kaarta'nın merkezi Nyoro'nun hâkimi bulunan istilâcı Tukulör al-Ḥâcc 'Omar, 1860 senesinde, Ségu kıralı 'Alî Dyâra'ya karşı yürüyüşe geçti. Bambâralar müdâfaalarını, 1810 senesinde emîr Sêku (Şayḫu) Aḥmadû tarafından Ségu hâkimiyetinden kurtarılmış olan komşuları Mâsina Fulbe veya Pul'ları ile takviye ettiler. Ségu'ya yaptığı seferi haklı göstermek için, onu bir mukaddes harp olarak vasıflandıran müslüman bir istilâcıya karşı, tamâmen putperest bir devlet ile müslüman bir kırallığın bu ittifâkı Sudan din tarihindeki en garip vak'alardan birisini teşkil eder. Mâsina'nın o vakitki emîri Aḥmadû-Aḥmadû bu hareket tarzının sebeplerini al-Ḥâcc 'Omar'e yazdığı bir takım mektuplarda izâh etti. Bu mektuplar muhâfaza edilmiştir. Tarafların anudâne döğüştüğü bir muhârebeden sonra, al-Ḥâcc 'Omar, 1861'de Ségu'yu ve 1862'de de Mâsina'nın merkezi olan Ḥamdallâhi'yi zaptetti, hukümdar 'Alî Dyâra ile Aḥmadû-Aḥmadû'yu esir ederek, öldürttü. Mağlûp Bambâra ve Pul'lar, çete harpleri ile mukavemete devam ettiler. Bu meyanda, 1864'te kendilerini mağlûbiyete uğratan al-Ḥâcc 'Omar ölmüş idi. al-Ḥâcc 'Omar'ın istilâ ettiği vilâyetleri kavgalar ile paylaşan bir çok oğul, yeğen ve gözdeleri var idi. Ségu'da vekil tâyin ettiği en büyük oğlu Aḥmadû Tal, 1862'den 1884'e kadar, memleket ve ahâli üzerinde zâlimâne bir

idâre sistemi kurdu ise de, Bambâralara islâmiyeti kabûl ettirmeğe muvaffak olamadığı gibi, Dyâra sülâlesinden bakîye kalanların müttefikleri Pulların yardımı ile, askerî birliklerin îâsılasız hırpalamalarına ve pâyitahtın yakınlarına kadar sokularak, bizzat kendisini tehdit etmelerine mâni olamadı. Bahriye yüzbaşısı Mage, doktor Quintin ile birlikte, Senegal'deki fransız makamları tarafından Aḥmadû Tal'ın nezdine vazîfe ile gönderildi. Mage iki sene Sēgu'da bu hukûmdar taralından alıkonuldu (1864—1866) ve kendisi, hâdiselerin hakikî şeklini görerek, bunları kaleme almağa imkân buldu (Mage, *Voyage dans le Sudan occidental*, Paris, 1868). 1884 senesinde, bizzat bütün Tukulörlerin de nefret ettiği Aḥmadû Tal, Sēgu'da artık bayâtını emniyette hissetmeyerek, idâreyi oğlu Madanı'ye bırakıp, Nyoro'da ikamete başladı.

1888'de Fransız hukûmeti halkın mühim bir kısmının köle mertebesine indirilmiş bulunduğunu ve devamlı katliâmların icrâ edilmekte olduğunu, bu husûsların memleketin inkişâfını felce uğrattığını görerek, bu vaziyeti ıslaha kat'î karar verdi. Miralay Archinard kumandasında bir sefer tertip edildi, 6 nisan 1890'da Sēgu ve 1 kânûn II. 1891'de Nyoro zaptedildi. Madenî, Māsina'de bulunan Mopti şehrine, Aḥmadû Tal ise, Bandyagara şehrine kaçtı. Archinard, nisan 1893'te Mopti ve Bandyagara'yı aldı ise de, Aḥmadû Tal yine kaçmağa muvaffak oldu. Bir kaç tarafdarı ile birlikte, bütün Niger kavsini kaçak olarak, dolaştı, hemşehrisi Sokoto sultanından ilticâ talep etti ve bu memlekette, 1898 yılında öldü.

Sēgu'da eski Bambâra kırallığının ihyâsı tecrübesi neticesiz kaldı (evvelâ Māri Dyâra, sonra da Bodyan Kulubâli isimli biri idâresinde). Bunun üzerine Fransız hukûmeti mes'eleyi ele aldı, mart 1893'te, Sēgu şehri ve civârı yeni kurulan fransız Sudanı müstemlekesine ilhâk edildi.

[Sēgu, 1958 senesine kadar, bir müstemleke şehri olarak kaldı. 1958 senesinde ise, fransız câmiasına bağlı bir âzâ devlet olan Mali'nin hudutları dâhilinde bulunuyordu. Mali devleti, kânun II. 1959'dan 22 eylûl 1960'a kadar, Senegal ile birlikte, Mali federasyonunu teşkil etti. 22 eylûl 1960'ta Mali müstakil bir cümhûriyet hâline inkılâb etti].

Sēgu'da, al-Ḥâcc 'Omar ve oğlu Aḥmadû zamanında buraya gelmiş olan az mıkdarda Tukulör ikamet etmektedir; bunlar tamâmen islâmiyete bağlıdırlar ve Ticâniya tarikatine mensûpturlar ki, al-Ḥâcc 'Omar bunun *moḳaddem*'i idi. Asıl nüfusun bütünü Bambâralardan müteşekkil olup, bunlar ruhlara taparlar.

Bibliyografya: E. Mage, *Voyage dans le Soudan Occidental* (Paris, 1868); M. Delafosse, *Haut-Sénégal-Niger* (*Soudan Français*): *le pays, les peuples, les langues, les civilisations* (Paris, 1912), II; Ch. Monteil, *Les Bambara du Ségou et du Kaarta* (Paris, 1924); [*Géographie universelle* (Paris, 1959), II; *The Statesman's Yearbook* (London, 1961)]. (M. DELAFOSSE.)

[Bu makale AJUN KURTER tarafından ikmâl edilmiştir].

SEHÎ BEY (? — 1548), türk şâiri ve tezkire müellifi. Fâtih Sultan Mehmed zamanında doğmuştur. Asıl ismi mâlûm olmayan Sehî, Âşık Çelebî'den bu yana hâl tercümesinden bahseden kaynakların ittifakla kabûl ettiklerine göre Edirne'lidir. Buna mukabil Latîfî onun doğum yerinden bahsetmediği gibi, müverrih Âlî de Sehî'yi „Abdullah oğludur" diye zikr ile menşe'ini devşirme olarak gösterir. Tezkire müelliflerinin müştereken belirttikleri üzere, Sehî, şâir Necâtî Bey yanında yetişmiş, ve ölümüne kadar üstâdının çevresinden ayrılmamıştır (Âlî, *Kunh al-aḫbâr*, 171b). Kendisi ile Necâtî Bey arasındaki bu münâsebetin nerede, hangi tarihte ve nasıl başladığına dâir elde her hangi bir kayıt yoktur. Yalnız, bunun Necâtî'nin nişancı olarak maiyetinde bulunduğu Bayezid II.'in oğlu şehzâde Mahmud'un Manisa vâliliğine tâyininden (914=1504) daha evvele âit olduğu kolayca söylenebilir. Çünkü, Sehî Bey'in orada kendisi ile berâber bulunduğu mâlûmdur. Evliyâ Çelebî (*Seyahat-nâme* I, 347) Sehî'nin Necâtî Bey'in dâmâdı olduğundan bahseder ki, bunun mehâzı olan Âlî'nin (Meşkûre Eren, *Evliyâ Çelebî Seyahat-nâme'sinin birinci cildinin kaynakları üzerinde bir araştırma*, İstanbul, 1960, s. 75 v. dd.) iltibasa müsâit muğlak bir ifâdesinin iyi anlaşılmamasından ileri geldiği belli olmaktadır. Evliyâ Çelebî, buna bir de Sehî'nin. evrâkını ele geçirip bunlardaki şiirleri kendine mâl etmek gâyesi ile Necâtî'nin kızı ile evlendiği rivâyetini ekler (*Seyahat-nâme*, I, 343). Evliyâ Çelebî'nin bu rivâyetinin asılsızlığını sâdece, Necâtî Bey'in şiirlerinin, daha hayatta iken, kazandığı şöhret ve bizzat Sehî'nin onun divanının ne derece yaygın olduğunu anlatan ifâdesi (*Tezkire*, s. 76) isbat etmeğe kâfidir (Bu dâmatlık hikâyesinin yaş itibâriyle de mümkün olamayacağı hakkında bk. Fâik Reşad, *Tezkire-i Sehî*, s. 142 v.d.). Vezîr-i âzam Hersek-zâde Ahmed Paşa hakkındaki bir kasîdesi Sehî'yi daha 901/902 (1497/1498) tarihinde şâir hüviyetini kazanmış bir aîmâ olarak karşımıza çıkarır (*Divân*, 33a v.d.). Bayezid II.'in dâmâdı Davud Bey'e yazdığı bir kasîdeden Sehî Bey

'in 911 (1505)'den önceki tarihlerde bir ara Mora'da bulunduğunu öğreniyoruz (*Dîvân*, 50a v.dd.). Şâir bu manzûmesinde Mora'nın ikliminin kötülüğünden ve halkından şikâyet etmekte ve oradan kurtuluş ümidini Agriboz'da aramaktadır. Onun, tezkirelerden (Âşık ve Hasan Çelebîler) anlaşıldığına göre, ilk resmî hizmeti şehzâde Mahmud'un yanındaki vazîfesidir. Kendisinin şehzâdenin maiyetine dâhil olup Manisa'ya gitmesinde (910=1504) Necâtî ile yakın münâsebetinin büyük bir âmil olduğunda şüphe yoktur. Burada Sehî'nin mûhitinde şehzâde Mahmud'un divan kâtibi Şevkî-i Atîk, Sun'î ve hazîne kâtibi Tâli'î gibi şâirler de bulunmakta idi. Babinger (*EI*, mad *Sehi Čelebi*)'in *Sicill-i osmânî* ve *Ḳāmūs al-a'lâm*'ı tekrarlayarak, Sehî'nin Bayezid II.'in oğlu şehzâde Mehmed'in divan kâtibi olduğundan bahsetmesi ve bundan da şehzâdenin vâli olduğu Kefe şehrine gittiği neticesini çıkarması tamâmen yanlıştır. 913 (1507)'te şehzâde Mahmud'un vefât etmesi ile, Necâtî Bey gibi Sehî Bey de İstanbul'a döndü. Âşık Çelebî (ve ondan naklen Hasan Çelebî) onun dönüşte İstanbul'da divan kâtibi olduğunu bildirir. Necâtî 914 1508)'te İstanbul'da öldüğü vakit, Sehî'nin Şeyh Vefâ tekkesi civârında bir mezar inşâ ettirdiğini ve kitâbesine üstâdının vefâtına söylediği tarihi yazdırdığını biliyoruz (Sehî, *Tezkire*, s. 76; Âşık Çelebî, *Tezkire*, 90a; Âlî, *Kunh al-aḫbār*, 172a; bu mezarın yeri için krş. Hüseyin Ayvansarâyî, *Ḥadîḳat al-cevâmi'*, I, 218; Fâik Reşad, *Tezkire-i Sehî*, s. 142; ayn. mll., *Tarih-i edebiyat-ı osmânîye*, s. 189; Mehmed Hâlid, *Necâtî'nin ölümü*, *Dergâh mecmuası*, 1337, nr. 4, s. 59).

Sehî Bey'i daha sonraları, Latîfî ve Âlî'de kayıtlı olduğu üzere, şehzâdeliğinde, vâlilîği esnâsında Kanunî'nin divan kâtibi olarak buluruz.

Sehî Kanunî nâmına yazdığı kasîdelerinde sıksık kendisinin onun uzun yıllar kapısında bulunmuş eski bir bendesi olduğundan bahseder. Bunlardan bir tânesinde ise, bu sıfat ile şöhret bulduğunu söylemektedir (*Dîvân*, 21b). Divan kâtipliği dolayısı ile onun, vâlilîğinden tahta cülûsuna (926=1520) kadar Kanûnî ile birlikte Manisa'da kaldığı bu arada 920/921 (1514/1515) ve 922—924 (1516—1519) yıllarında da Selim I'in İran ve Mısır seferleri esnâsında Şehzâden'in muhâfızı tâyin edildiği Edirne'de bulunduğu anlaşılmaktadır. Latîfî Sehî Bey'in Kanûnî Süleyman pâdişah olduktan (1520) sonra, divan kâtipliğinden ayrılıp, tevliyet hizmetini seçtiğini söylüyor. Âşık Çelebî ise, onun divan kâtipliğinden önce kapı kulu suvâri bölüğüne çıktığını, tevliyete geçişinin bundan sonra olduğunu kaydeder. Muhtelif manzûmeleri, Latîfî'nin beyânının aksine, şâirin Kanunî'nin kapısından kendi arzûsu ile ayrılmamış olduğunu gösteriyor. Atâ Bey'in, onun „hazîneli sır kâtibi" olduğuna dâir kaydı, Sehî'nin enderûn hazîne koğuşuna müntesip olup, sır kâtipliğine kadar yükselmiş olduğu meselesini ortaya çıkarmaktadır. (*Tarih-i Atâ*, İstanbul, 1293, IV, 121). Bir yolculuk sırasında Kara-Ferye'de iken ölen atı yerine almak zorunda kaldığı kötü bir binek hayvanından duyduğu hicâbı nakl ile, Kanunî'den kendisine bir at ihsân etmesini dileyen bir kasîdesi onun hükümdar ile olan münâsebetinin derecesi hakkında kâfi bir fikir verir (*Dîvân*, 29b v. dd.). Sehî'nin hükümdarlığı devresinde yazdığı kasîdelerde Kanunî'den, dâimâ onun eski bir kulu olduğundan bahs ile alâka ve yardım dilediği dikkati çekmektedir. Daha onu, Rodos fethi münâsebeti ile, 929 (1523)'da yazıldığı anlaşılan bir kasîdesinde, hükümdardan içinde bulunduğu üzüntülü vaziyetten kendisini kurtarmasını ricâ etmektedir (*Dîvân*, 16a v. dd.). 945 (1538)'te Kanunî'ye hitâben, mesnevî şeklinde kaleme alınmış olan medhiyesinde Sehî, onun kapısından yaşlılık çağında günâhsız yere uzaklaştırılmış olduğunu söylemektedir (*Tezkire*, s. 6). Sehî, Edirne'de Ergene ve diğer bâzı imâretlerin mütevelliliğini tâkiben, son olarak, Dâr-ül-hadîs mütevellisi oldu (Âşık Çelebî, *Tezkire*, 190b). Şâir Refîkî'nin Dâr-ül-hadîs medresesi mütevellisi iken 939 (1532/1533)'da vefât ettiği mâlûm olduğuna göre, kaynaklarca sonuncu olduğu kabûl edilen bu vazîfesinin mezkûr tarihten sonraya âit bulunduğuna hükmedebiliriz. Sehî, Kanûnî'den başka, vezîr-i âzam İbrahim Paşa'ya 929 — 942 (1523 — 1536) ve defterdar İskender Çelebî'ye 932 — 941 (1525 — 1534) tarihleri arasında yazıldıkları belli olan iki kasîdesinde de onlardan kendisini sıkıntılı durumdan kurtarmalarını ricâ etmektedir (*Dîvân*, 18a v. dd., 33a v. dd.). Sehî, Dâr-ül-hadîs mütevellisi iken, 945 (1538)'te tezkiresini tamamlayarak, Kanunî'ye — muhtemelen Kara-Boğdan seferi dönüşü Edirne'deki ikameti esnâsında — sunar ve ihtiyarlık çağında onun kapısından sebepsiz yere uzak kalışından şikâyet eder. Âşık Çelebî, eserini takdimi münâsebeti ile, onun Kanunî'den nişancılık ve defterdarlık gibi yüksek bir mansıb istediğini kaydediyor. Şâirin şikâyetlerinin bundan sonra da devam etmekte olduğu Lutfî Paşa'ya sadrâzamlığı (946 — 948= 1539 — 1541) esnâsında yazdığı kasîdede görülür (*Dîvân*, 47a). Artık çok yaşlanmış bulunan şâirin istediği yüksek bir mansıba nâil olamadığı anlaşılmaktadır. Latîfî tezkiresinin matbuu ile birlikte bir kısım nüshalarında 80 yaşlarında bulunduğundan bahsedilen Sehî her hâlde 955 (1548)'te 80 ve ya-

hut 80'i aşmış olduğu hâlde Edirne'de vefât etmiştir. Latîfî'deki kayda dayanarak, şâirin doğum tarihinin takrîben 873 — 875 (1466 — 1468) yılları civârında olduğu tahmin olunabilir. Hemen hemen bütün müelliflerce kabûl olunanın hilâfına, Âlî onun vefât tarihini 950, Evliyâ Çelebî de 951 olarak gösterir.

Bir *Dîvân* sâhibi olan Sehî devrinde ve sonra alâka ve takdir uyandırmış bir şâir hüviyetine sâhip değildir. XVI. asır ile XVII. asrın ilk yarısına âit bâzı nazîre ve şiir mecmûalarında (msl. Üniversite kütüp., nr. TY 1547; Edirneli Nazmî, *Macma' al-naẓā'ir*, Nuruosmaniye kütüp., nr. 4222; Pervâne Bey, *Cāmi' al-naẓā'ir*, Topkapı Bağdad köşkü kütüp., nr. 406) adına rastlanabilen Sehî'nin şiiri, sonraları, tezkirelerdeki bâzı örnekler hâriç, unutulmuş gibidir. Gördüğü bu rağbetsizlik dolayısı ile dîvânının nüshası yok denecek kadar azdır. Âşık Çelebî ile Âlî onun divanını görmüşlerdir (ayrıca bk. Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn*. İstanbul, 1941, I, 793). Bugün bu dîvânın bir nüshası Paris'te Bibliothèque Nationale, Mss. Turcs, Supplement, nr. 360'ta bulunmaktadır (tavsifi için bk. E. Blochet, *Catalogue des manuscrits turcs*. Paris, 1932, I, 325 v.d.). Eserin başına dercettiği medhiye mâhiyetindeki dibâceden Sehî'nin vaktiyle yazdığı şiirleri, kazasker Muhiddin Fenârî Çelebî'nin isteği üzerine, toplayarak, divanını tertip etmiş olduğunu öğreniyoruz (*Dîvân*, 4b — 5a). İçindeki tarih manzûmelerinin en muahharı İbrahim Paşa'nın 942'de idâmı hâdisesine âit ve Muhiddin Fenârî Çelebî'nin Rumeli kazaskerliğinin 944 (1547)'e kadar devam ettiği mâlûm bulunduğuna (Mecdî, *Şakayık tercümesi*, İstanbul, 1269, s. 388) göre, elimizdeki divanın 942 — 944 yılları içinde tanzim edilmiş olduğu anlaşılır. Divanındaki kasideler şu şahsiyetler nâmınadır: Bayezid II (1), Selim I. (1, farsça) Kanûnî Süleyman (10, biri farsça), Bayezid II.'in dâmadı Dâvud Bey (1), sadrâzam Hersek-zâde Ahmed Paşa (1), Pîrî Paşa (1, farsça), İbrahim Paşa (2), Lütfî Paşa (1), Ferhad Paşa (1), defterdar İskender Çelebî (1), Tevkiî Mustafa Çelebî (1). Ayrıca divanın başında Hz. Ali ile Ak-Yazılı Dede ve Hacı Dede adlı iki mutasavvıf nâmına, „na't" adını verdiği üç manzûme bulunmaktadır. Bundan başka Necâtî'ye dâir dibâce mâhiyetinde nazım ve nesir karışık bir parça dercedilmiştir (3b — 4a). Sehî'nin Yakînî mahlâslı bir şâir de yetiştirdiğinden bahsedilmektedir (Riyâzî, *Tezkire*, 138b. krş. Sehî, *Tezkire*, s. 114).

Şiirde bir mevkî kazanamamasına mukabil, Sehî'nin nâmını zamanımıza kadar devam ettiren eseri, tezkiresi olmuştur *Heşt bihişt* adı ile kaleme aldığı bu şâirler tezkiresi, kendisine osmanlı edebiyâtı sâhasında bu nevîde ilk eseri yazmış müellif addolunmak pâyesini kazandırmıştır. Eser, bu nev'in en eski mahsûlü olmak vasfını el'an muhâfaza etmektedir. Ancak, Sehî'den evvel böyle bir eser yazılmamış olduğunu kat'iyetle iddia etmek de mümkün değildir. Anadolu'da beylikler ve Osmanlı devleti devresinde, türk şiirinin gittikçe inkişâf etmesi neticesinde, sayısı pek çok artan şiir mahsûllerini ve bunların şâirlerini toplu ve umûmî bir sûrette ihâta etmek ihtiyâcının daha evvel doğmuş olduğunda şüphe yoktur. Murad II. devrinde (840 Ömer İbn Mezîd, Selim I. zamanında (918) Eğridirli Hacı Kemâl ve nihâyet Kanûnî devrinde de 940) Edirneli Nazmî'nin nazîre mecmûaları ile yaptıkları toplamalar bu ihtiyâcın ilk tezâhürleridir. Bunlarda kendisinden örnek alınan şâirlerin bâzan mevkî ve mesleklerine dâir kısa kayıtların da konulduğu görülmektedir. Tabiîdir ki, şiirleri şöhret bularak mecmûadan mecmûaya geçen şâirlerin hayatlarını, kim olduklarını öğrenmek lüzumu hissolunmağa başlamış idi. Diğer yandan da İran şâirleri için tertip edilmiş hâl tercümesi eserleri bir örnek olarak ortada durmakta idi. Üstelik Ali Şîr Nevâî'nin Bayezid II. çağında (896 = 1491) kaleme aldığı *Macâlis al-nafā'is*'i ile şark türk edebiyâtı sâhasında da böyle bir eser meydana konmuş bulunuyordu. İşte, Sehî Bey, tezkiresi ile daha zengin mahsûller vermiş ve mümessiller yetiştirmiş bulunan garp sâhası türk edebiyâtı için kendisini daha çok hissettiren bu ihtiyâca cevap vermeğe çalışır. Sehî Bey gibi aynı ihtiyâcı, ondan önce veya onunla birlikte duyarak teşebbüse geçen, fakat eserleri sonraki devirlere intikal edememiş başka müelliflerin mevcût olduğuna kanîyiz.

Sehî Bey, eserinin ilk şuarâ tezkiresi olduğu husûsunda bizzat bir şey söylemiş değildir. Sâdece, tetebbû ettiği esnâda, Cāmî'nin *Bahāristān* (*Haşt ravża*)'ının şâirlere tahsis olunmuş faslı ile Devletşah tezkiresi ve Ali Şîr Nevâî'nin *Macâlis al-nafā'is*'inin kendisine Osmanlı ülkesinde yetişmiş şâirler için de, bunların zamanla unutulmamalarını te'min gâyesi ile, böyle bir eser yazmak fikrini verdiğini ifâde eder (Sehî, *Tezkire*, s. 4). Uzun müddet bu düşüncesini tatbik mevkiine koymadığını belirten müellif eserini nihâyet 945 1538'te meydana getiriyor (*Tezkire*, s. 4 v.d. ve 140). Harf sırası tertibi yerine, İran tezkirelerinin şâirleri yaş, zaman, muhit ve mevkî gibi husûslara göre sınıflandıran tabaka tarzını esâs olan *Heşt bihişt*, *Macâlis al-nafā'is*'i takliden 8 fasla ayrılmış olup, şu tasnifi ihtivâ etmektedir: 1. devrin hükümdarı (Kanunî Süleyman),

II. şâir Osmanlı pâdişahları ve şehzâdeleri, III. vezir, kazasker, defterdar, nişancı ve sancak beyi gibi devlet ricâlinden şiir yazanlar, IV. şiir ile uğraşan ulemâ, V. kendisi'nin zamanlarını idrâk edemediği eski şâirler, VI. gençliğinde kendilerine yetişebilip, münâsebet kurduğu evvelki nesillere mensûp şâirler, VII. muâsırı olan şâirler, VIII yeni nesillerden yetişen genç şâirler.

Eserini nasıl bir çalışma ile ve nelerden istifâde ederek meydana getirdiğini açıklamayan müellif tezkiresi için belirli bir mehaz zikr etmemiştir. Yalnız kendilerine yetişemediği eski şâirler hakkındaki bilgileri çok yaşlı kimselerden dinleyerek, topladığını belirtmektedir (*Tezkire*, s. 7 ve 52). Ahmed Paşa, Ak-Şemseddin-zâde Hamdi ve nihâyet Necâtî gibi Fâtih devri şâirlerin'in bir kısmının bayatta bulundukları devreden gelen bir şahsiyet olması da müellife diğer tezkirecilerin yetişmeleri mümkün olmayan bir çok eski şâiri bizzat görüp tanımak imkânını te'min etmiştir. Sehî 'nin sâhasında ilk deneme teşkil eden eseri ihtivâ ettiği bilgiler bakımından tatmin edici olmaktan uzaktır. Müellifin eserinde çerçeves'ni mümkün olduğu kadar kısa tutmak isteyen bir zihniyet hâkimdir. Kendisinin eserinden dâimâ „muhtasar" ve „risâle" tâbirleri ile bahsetmesi de bunu gösterir. Esâsen kendisine örnek olan İran tezkireleri de tafsilâtlı bilgi veren eserler değildir. Eseri yazmasındaki gâyesi'nin şâirlerin unutulmamalarına çalışmak olduğunu söylemekle berâber, Sehî 'nin 70 'ini aşmış bir yaşın mahsûlü olan tezkiresini aynı zamanda bir mansıp te'mini maksadı ile, acele bir sûrette te'lif ettiği intibâı hâsıl olmaktadır Nitekim kendisinin Necâtî gibi, gâyet yakın bir münâsebeti olduğu ve bu sebeple hakkında en fazla bilgiye sâhip bulunduğu şâir için verdiği bilgi bu yüzden sathî kalır. Bir iki istisnâ hâriç, tezkirede şâirlerin vefat tarihlerinin dahi tesbitine çalışılmamıştır. Bu husûsta divan, şiir mecmûaları ve tarih kitapları gibi en başta gelen menbâlara mürâcaat lüzûmunu duymamış olan Sehî 'de Latîfî ve bilhassa Âşık Çelebi 'de gördüğümüz tahkik zihniyetini bulmak mümkün değildir. Bundan başka Sehî 'nin şâirlerin edebî hüviyet ve değerlerini tâyinde başarı gösteremediği de Âşık Çelebî 'den beri dâimâ ele alınmış bir husûstur. Onun her şâiri, aralarında bir fark gözetmeksizin, hep aynı vasıflar ile değerlendirmesi kendisine tevcih olunan tenkidlerin başında gelir.

Sehî Fâtih devri öncesi, bilhassa Bayezid I. ve şehzâde Süleyman devri ile Anadolu beylikleri sâhasında yetişmiş şâirlerden bir kısmını tesbite ve yahut hakkında mâlûmat toplamağa muvaffak olamamıştır. Mes. Âşık Paşa, Nesîmî, Süleyman Çelebî, Gülşehrî, Niyâzî i Kadîm gibi eski şöhretler tezkirede yer bulamamışlardır. Tezkirecimiz Anadolu ve Rumeli sâhası dışındaki sâhalarda yetişmiş Osmanlı devri türk şâirleri ile de meşgûl olmamıştır. Bu sebeple Âzerî sâhasının Bagdad havâlisinde Fuzûlî gibi en belirli simâları tezkirenin dışında kalır. Bunda husûsî bir zihniyetten ziyâde, Sehî 'nin, Latîfî ve Âşık Çelebî kadar, imparatorluğun çeşitli köşelerinde dolaşmak imkânını bulamamış olmasının te'sirini de düşünmek gerekir. Eğridirli Hacı Kemal 'in *Câmi' al-naẓâ'ir* 'i ile kendisinin tanıdığını bildiğimiz (*Tezkire*, s. 133) Edirneli Nazmî 'nin *Macma' al-naẓâ'ir* 'i gibi şiir mecmûalarında yer almış olan şâirlerden bir kısmı tezkireye dâhil olamamışlardır. Ancak sayı bakımından mütâlea edilirse. Sehî 'nin tezkiresine giren şâir mevcûdu ile ondan evvel nazîre mecmualarında tanınan şâirlerin mıkdarı arasında fazla bir fark yoktur. Tesbit olunan şâir mevcûdunun Eğridirli Hacı Kemal 'de 266, Edirneli Nazmî 'de 243, Sehî 'de ise, 229 olduğu görülür.

Müellifin ismine rastladığı her şâiri eserine almadığı anlaşılmaktadır. Sehî, Osmanlı ülkesinde sayılarının ölçülemeyecek derecede çok olduğunu işâret ettiği şâirler içinde ancak mârûf olanlarını eserine aldığını ifâde etmek sûretiyle, bir kısım şâirleri tasfiyeye tâbî tutmuş olduğunu bize haber vermektedir (*Tezkire*, s. 140). Şâirler arasında yapmağa çalıştığı tercih ve tasfiyeyi onun zaman zaman açıkça belirttiğine şâhit oluyoruz mes. bk. Niyâzî, s. 92; Yakînî, s. 113 v.d.). Bundan başka, bâzı şâirler hakkındaki ifâdeleri göz önünde bulundurulursa, onun iddia edildiği kadar tenkit ve temyiz fikrinden mahrum olmadığını da teslim etmek gerekir (mes. bk. *Tezkire*, s. 85, Sâkî; s. 87, Gazâlî; s. 88, Sadrî; s. 90, Visâlî).

Sehî tezkiresinin gördüğü en mühim hizmet Osmanlı sâhasında yetişmiş şâirlerin bir çerçevesini ilk defa tesbit ve te'sis etmiş olmasıdır. Onun meydana getirdiği bu hazır çerçeveyi, kendisinden sonra gelen tezkire müellifleri daha çok geliştirip, zenginleştirmek imkânını buldular. Sehî Bey 'in ortaya çıktığı yıllarda uyandırdığı alâka ile birlikte tenkide uğrayan eseri — kifâyetsiz oluşunun da te'siri ile — başka müelliflerde bu çerçeveyi yeniden ve daha mükemmel işleyerek, bir tezkire hazırlamak ihtiyâcı ve hevesini uyandırmıştır. *Heşt bihişt* 'ia te'lifinden henüz 5 sene geçmemişiken, 950 1543 'de Latîfî ve Âşık Çelebî yeni birer tezkire yazmak üzere, faâliyete geçmişlerdir. (Âşık Çelebî, *Tezkire*, 130b—131a; krş. Üniv. kütüp, nr. TY 2406, 132b). 953 (1546)

'te bitirdiği eserinde Latîfî (*Tezkire*, s. 301) 'nin 10 'dan fazla şahsın şaara tezkiresi te'lifine teşebbüs etmiş bulunduğunu haber vermesi Sehî 'nin yaptığı denemenin ne kuvvetli bir ihtiyâca tercüman olduğunu ve nasıl bir çığır açtığını gösterir. Latîfî 'nin eseri, 7 senelik bir zaman farkı ile, Sehî 'deki şâir mevcûdunu bir hamlede 300 'ün üstüne çıkarmış, Âşık Çelebî 'nin tezkiresinde ise, aradan geçen 30 senenin getirdikleri ile birlikte, bu mevcût 400 'ü aşmış idi. Latîfî, Âşık Çelebî ve Hasan Çelebî gibi aynı çerçeveyi daha zengin ve tafsilâtlı bir sûrette ele alan tezkirelerin meydana gelişi *Heşt bihişt* 'e fazla ihtiyâc hissettirmemiş ve nüshalarının çoğalmamasına âmil olmuştur. 974 (1566) 'te Âşık Çelebî 'nin „meşhûr-ı devrândır" dediği eserin Riyâzî 1018 (1609) 'de nâm ve nişânı kalmadığından bahseder.

Sonraki tezkirelerin bugün *Heşt bihişt* 'e artık lüzum bırakmadığını düşünmek bir gaflet olur. Sehî 'nin eseri, haklarında ihtiyar şahsiyetlerden bilgi edinebildiği ve kısmen de kendisinin yaşlılık devrelerine yetiştiği Fâtih devri şâirleri ile bizzat idrâk ettiği Bayezid II. devri şâirleri için en yakın bir kaynak olmak sıfatı ile, hususî bir değeri hâizdir. Eser, sâdece bu devreler için değil, bâzan daha evvelki devrelerin şâirleri hakkında bile diğer tezkirelerde bulunmayan bilgiler sağlamaktadır. Msl. başka tezkirecilerce meçhul olup, nüshası zamanımızda keşf olunabilen Ahmedî 'nin *Cemşîd ü Hurşîd* mesnevîsini (Nihad Sâmî Banarlı, *Dâsitân-ı tevârîh-i mülûk-i âl-i Osman ve Cemşîd ü Hurşîd mesnevisi*, İstanbul, 1930, s. 88 vdd.) bize haber veren yalnız odur. Kezâ, Ahmed-i Dâî 'nin eserleri ve şahsiyeti hakkında tezkireler içinde en sağlam bilgiyi veren yine Sehî Bey 'in eseridir. Onun tesbit ettiği hâl tercümelerinin bir kısmına Latîfî ve Âşık Çelebî de fazla bir şey ilâve edememişlerdir. Bâzı şâir ve eserlerin ise, mevcûdiyetlerini ancak Sehî Bey vâsıtası ile öğrenmek kabil olmaktadır.

50—60 yıl öncesine kadar bulunması çok güç bir eser addedilen, *Heşt bihişt* 'in zamanla, bâzı hususî kütüphânelerin umûmî kütüphânelere intikali neticesinde, muhtelif nüshaları ortaya çıkmış bulunmaktadır. *İstanbul kitaplıkları tarih coğrafya yazmaları kataloğları*, 7. fasikül, *Şâirler tezkireleri* (İstanbul, 1947), s. 611 v.d. 'ında bunlardan yalnız Millet, Ali Emirî kütüphânesindeki XIX. asırda istinsâh edilmiş bir nüsha gösterilmiştir. Eserin, diğer İstanbul kütüphânelerinde daha şu nüshaları mevcuttur: Ayaofya, nr. 3547; Üniv. kütüp. nr. TY 733, 2540, 3732; Belediye kütüp., M. Cevdet yazmaları, nr. B. 10 (1902 'de istinsâh edilmiş bir nüshadır). Üniv. kütüp., nr. TY 3732 nüshası, 229 şâirin hâl tercümesini ihtivâ etmek itibâriyle, nüshaların en tamını teşkil eder. *Heşt bihişt*, *Âsâr-ı eslâfdan tezkire-i Sehi* adı ile basılmıştır (İstanbul, 1907/1325). Bu nüsha, Kanûnî dahil, 217 şâiri ihtivâ eder. Tezkire, O. Rescher tarafından almancaya tercüme edilmiştir: *Türkische Dichterbiographien* I: *Sehî's Tezkere* (Tübingen, 1941). Aşağıdaki mezûniyet vazifelerinde Sehî tezkiresinin Ayasofya nüshası hâriç, muhtelif nüshalarına göre, şâirlerin mukayeseli birer cetveli yapılmıştır: Şerif Oktürk, *İstanbul kütüphânelerinde bulunan osmanlı şuarâ tezkireleri* (İstanbul, 1945), Türkiyat enstitüsü, tez. nr. 197, s. 16—24. Feriha Coşkun, *Tezkire-i Sehî 'nin tetkiki* (İstanbul, 1947/1948), Türkiyat enstitüsü, tez, nr. 291, s. 30—37.

Bibliyografya: Latîfî, *Tezkire* (İstanbul, 1314), s. 196; Âşık Çelebî *Maşâ'ir al-şu'arâ'* (Üniv. kütüp., nr. TY 4201, 190a—b, 130b—131a, 34b—35a); Hasan Çelebî. *Tezkire* (Üniv, kütüp., nr. TY 2579, 94a—b); Beyânî, *Tezkire* (Üniv. kütüp., nr. TY 2568, 44a—b); Âlî, *Kunh al-aḫbâr* (Üniv. kütüp., nr. TY 5959, 209b v.d., 171b v.d., 489a; Riyâzî, *Tezkire* (Üniv. kütüp., nr. TY 761, 77a—b); Kaf-zâde Fâizî, *Zubdat al-aş'âr* (Nuruosmaniye kütüp., nr., 3722, 29a). Abdurrahman Hibrî, *Anîs al-musâmirîn* (Üniv. kütüp. or. TY 451, 70b); Müstakîm-zâde, *Macallat al-nisâb* (Süleymaniye, Hâlet Efendi kütüp., nr. 628, s. 262); Şemseddin Sâmî, *Kâmûs al-a'lâm* (İstanbul, 1311), IV, 2707; M. Süreyya, *Sicill-i osmânî* (İstanbul, 1311—1313), III, 115; Ahmed Bâdî, *Riyâz-ı belde-i Edirne* (Bayezid Umûmî kütüp., nr. 10392, s. 496; Fâik Reşad, *Tezkire-i Sehî* (İstanbul, 1325), s. 141—144; Bursalı Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1338), II, 225; Bağdadlı İsmail Paşa, *Asmâ' al-mu'allifîn* (İstanbul, 1951), I, 413; Babinger, *Sehî Çelebî* (*EI*, IV, 213); ayn. mll., *GOW*, s. 76; Mehmed Hâlid [Bayrı], *Sehî ve eseri* (*Millî mucmua*, 1928, nr. 110, s. 1777—1779); Tahsin Banguoğlu, *Türk şuarâ tezkireleri* (İstanbul, 1930), Türkiyat enstitüsü kütüp., Tez, nr. 29, s. 73—88; Osman Nuri Peremeci, *Edirne tarihi* (İstanbul, 1940), s. 192—194 (Ahmed Bâdî 'nin bir hulâsasıdır). (ÖMER FÂRUK AKÜN.)

SEHÎ ÇELEBÎ. (Bk. SEHÎ BEY.)

SEHİM. AL-SAHM (A), ok, *Şûrat al-rāmî* („ok burou") ve aynı zamanda *al-ḳavs* („ok yayı") denilen Batlamyus ve araplara göre, çoğu cenûp arzında medâr-ı gemsînin cenûbunda bulunan 31 yıldızdan teşekkül edip, hemen-hemen hepsi 3.—6. büyüklükte olan yıldızlar kümesinin meydana getirdiği bure. Bat-

lamyus sâdece Kavs burcunun 24. yıldızına (arab. *rukbat al-yad al-yusrā* „sol kol dirseği") 2.—3. büyüklük vermektedir; halbuki Bîrûnî (*al-Ḳanūn al-masʿūdī*, Berlin yazm. or. 275, 205b)'ye göre, Ḳavs burcunun 24. yıldızı gibi, 23. yıldızı (*kaʿb al-gad al-yasrā* „sol el aşık kemiği") da 2. büyüklükte bulunmaktadır; fakat Ulug Bey'de Kavs burcunun 3. yıldızı dışında (*ʿala ʾl-cānib al-canūbī min al-ḳavs* „Kavsin cenûbunda bulunan") yalnız 2.—3. ve müteakip büyüklükte yıldızlar bulunmaktadır. Kavs burcunun 20 s yıldızı bakîkatte 1,9 büyüklüktedir (*ʿurḳāb al-rāmī* mevzuunda bk. C. A. Nallino, *Opus astronomicum*, II, 163). Kavs burcu yıldızları: *naṣl al-sahm* (=„ok ucu") ve ok atıcısının gözü adı verilen *ʿayn al-rāmī* veya Bîrûnî (*mez. esr.*)'ye göre, *al-saḥāʾib al-muẓaʿaf ʿala ʾl-ʿayn* (=„gözde bulunan iki kat bulutlar") da dikkate şâyândır. Ne Bîrûnî'de, ne Ulug Bey'de L. Ideler (aş. bk.)'in zikrettiği su içmeğe giden ve bundan gelen deve kuşlarının bahsi geçmektedir.

Kavs burcuna yunanlılar ὁ τοξότης, romalılar Saggittarius, Sagittiler ve Arcitenens derler. Ne mısırlılarda, ne bâbillilerde Kavs burcu mânası ile *ḳavs*'e rastlanır. Bâbillilerin asıl Ḳavs burcu yay şeklindeki ε δ τ Canis majoris + κ λ Puppis yıldız kümesidir.

Bibliyografya: L. Ideler, *Untersuchungen über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen* (Berlin, 1809), s. 183—191; F. W. V. Lach, *Anleitung zur Kenntniss der Sternnahmen* (Leipzig, 1796), s. 83; al-Ṣūfī, *Description des étoiles fixes composée au milieu du dixième siècle de notre ère par Abd al-Rahman al-Sûfi* (trc. H. C. F. C. Schjellerup), Petersburg, 1874, s. 30; E. B. Knobel, *Ulagh Beg's Catalogue of Stars* (Washington, 1917), s. 40, 105. (C. SCHOY.)

SEHİM. AL-SAHM (A.), o k. Hendesede bir kavsin veteri ortasından bu kavse kadar bir amut (*c-b*) çıkarılırsa, bu amut *al-sahm* 'dir ve kavsin maklup ceybidir (*al-cayb al-maʿkūs*). Sinusa tekabül eden müstevî ceyb (*al-cayb al-mustavī*) *a c* 'dir (diğer bir çok yerlerden başka bk. *Mafātīḥ al-ʿulūm*, nşr. v. Vloten, s. 205). Maklup ceyb, hindlilerden itibâren, eski riyâziyecilerde yenilerdekinden daha çok rol oynamıştır: msl. krş. A. Von Braunmühl, *Geschichte der Trigonometrie*). Müstevî ve maklup ceyb nısıf kutrun dâire kıt'ası yardımı ile ölçülmüş olup, bu takdirde nısıf kutur = 60 parça veya = 1 'dir.

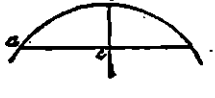

İbn al-Ḳifṭī (bk. *ayn. esr.*, s. 327. 338, 410) *sahm al-ġayb* („geleceğin sırrını bildirme oku") tâbirini nücûm ilmine âit bir tâbir olarak gösterir. (E. WIEDEMANN.)

SEHL B. HÂRÛN. SAHL B. HĀRŪN. arap muharrir ve şâiri olup, II. (VIII.) asrın sonu ile III. asrın başında (IX. asrın başı) yetişmiştir. *al-Fihrist*'e göre, İran asıllı idi ve Basra ile Vâsiṭ arasındaki Dastmaysān'da doğmuştur. al-Ḥuṣrī'ye göre, kendisi hudutları bu mıntakadan geçen Maysān dan olup, künyesi Abū ʿAmr'dir (*ʿIḳd*, II, 190 hâşiyesinde). Büyük babasının adı muhtelif şekillerde kaydedilmiştir; Rāmnūy, Rāyūn (bu iki şekil *al-Fihrist*'tedir) veya Rāhiyūnī (al-Cāḥiẓ, *Kitāb al-bayān*, I, 24; krş. bir de van Vloten in al-Cāḥiẓ, *Kitāb al-buḫalāʾ* neşrinde, s. 10'daki not). Sahl sonraları Basra'ya yerleşti ve nisbesini buradan almış olmalıdır (al-Ḥuṣrī); bununla berâber, *al-Fihrist* ona al-Dastmaysānī demektedir. Hayatı hakkında elimizde kat'î mâlûmat yoktur; bu husûsta ekseriyâ bikâye mâhiyetindeki mûtalar ile iktifâ etmek mecbûriyetindeyiz. Halîfenin sarayındaki divanda yüksek mevkiler işgâl etti. Daha Hârûn al-Raşīd'in halîfeliği zamanında, kendisini Bermekîlerden Yaḥyâ b. Ḫālid'in kâtibi olarak buluyoruz; kendisi *ṣāḥib al-davāvīn* sıfatı ile Yaḥyâ'ya halef olmuştur (İbn Badrūn). al-Amīn'in hilâfeti zamanında bu yüksek makamı muhâfaza edip-etmediğini bilmiyoruz, fakat al-Maʾmūn zamanında, bu halîfe her ne kadar ilk önce kendisine az itibâr göstermiş ise de, o yine parlak bir mevkide bulunuyordu. Taşıdığı şuʿûbî duyguları kendisine halîfenin teveccühünü teʾmin etmiş idi. Saʿîd b. Hârûn ve Salm (veya Salmā, bk. *al-Fihrist*) gibi başka edîpler ile birlikte, al-Maʾmūn onu Hikmet evi veya hazînesine (*Ḫizānat al-ḥikma*, *Dār al-ḥikma*) meʾmûr etti.

Sahl b. Hārūn *şuʿūbiyya* (b. bk.)'nin mutaassıp bir tarafdarı idi ve bu vasfı ile, Bermekîlerden çok çok defa zikredilen bir kaç beyit ile kanaatkârlığını övdüğü Yaḥyâ'nın teveccühünü kazanmış idi ve aynı temâyüller sonraları onun al-Maʾmūn'un teveccühünü kazanmasını teʾmin etmiştir (bk. al-Ḥuṣrī tarafından nakledilen fıkra, *ayn. esr.*). Sahl, İbn al-Muḳaffaʿ (b. bk.) ve başkaları ile birlikte, İran'ın eski edebî an'anesini devam ettiren mühim muharrirler zümresine mensuptur. İki nevî edebî mahsûl Sahl'i kendi devrinde şöhrete ulaştırmıştır. Kendisi bir *Kitāb Saʿla va ʿAfrā* (*al-Fihrist*'te böyle kaydedilmiştir; diğer kaynaklar bu kelimeleri çok farklı olarak kaydeder) yazmıştır; bu eserde meşhûr hayvan hikâyeleri dergisi olan *Kalīla va Dimna* (b bk.)'yi taklit etmiş, hayvanları konuşturmuş, aynı bölüm taksimâtını muhâfaza etmiş-

tir. al-Ḥuṣrî (*ayn. esr.*), bu eserden bir kaç cümle nakleder. Sahl ikinci olarak, hasislik ve hasisleri övmesiyle meşhûr olmuştur. Ondan bize kalan yegâne eser *Risâlat al-buḫalâ'* 'dır. Bu eser, *'Iḳd* (III, 335 v. d.)'de aynen iktibâs edilmiştir ve Câḥiẓ'in *Kitâb al-buḫalâ'* 'sının başlangıcını teşkil eder. Sahl, bu risâlede, hasisliğin, daha dağrusu akıllıca kanaatkârlığın ve tasarrufun, Câḥiẓ'in dediği gibi, hasisliğin akıllıca şeklinin medhiyesini yapar. Bu eser Sahl'in hasisliğin medhiyesi husûsundaki bâzı konuşmalarını tenkit etmiş olan yeğenlerine hitâben yazılmıştır; bu konuşmaların, al-Ḥuṣrî'nin yukarıda anılmış olan parçasından anlaşıldığı üzere, *Kitâb Ṣa'la va 'Afrâ* 'da ifâde edilmiş olması çok muhtemeldir. Sabi, 'Abd al-Raḥmân al-Ṣavrî ile, hasisliğe ayrı bir kitap tahsis eden al-Câḥiẓ, *al-Buḫalâ'*, s. 114'e göre) ilk müelliftir; sonraları bu nevi bir çokları, bu arada da bizzat Câḥiẓ tarafından tâkip edilmiştir. Goldziher onun hasisliği medhiyesinde arapların millî hasletleri olan cömertliğe karşı bir *şu'ûbî* hücûmu görmektedir. Bundan başka, Sabi bu mevzû üzerine bir çok *Rasâ'il* yazmış olmalıdır ve al-Ḥuṣrî onun bu sûretle edebî kudretini göstermek istediğini söyler. Bir fıkrada şöyle anlatılır: vezir al-Ḥasan b. Sahl [b. bk.], kendisine ithâf edilen hasislikten bahis bir risâleyi alınca, kendine verilmiş olan tavsiyeleri memnûniyetle kabûl ettiği cevâbını vermiş ve binnetîce Sahl'in ümit ettiği ihsânı kendisine göndermemiştir.

Sahl'in diğer eserlerinin cetveli *al-Fihrist*'te verilmektedir; al-Câḥiẓ (*Kitâb al-bayân*, I, 24) bunlardan üçünün adını veriyor: *Kitâb al-iḫvân* (*al-Fihrist*'te *Kitâb asbâsiyâs fi 'ttiḫâd al-iḫvân*), *Kitâb al-masâ'il* (ihtimâl *al-Fihrist*'teki *Kitâb divân al-rasâ'il*'in aynı) ve *Kitâb al-maḫzûmî va 'l-huzaliya* (*al-Fihrist*'te aynı kitap adı). Eserlerinin büyük kısmı her hâlde edebî yazılara âit idi; bununla berâber *al-Fihrist*'in en son yerde zikrettiği *Kitâb tadbîr al-mulk va 'l-siyâsa*'sı Sahl'in siyâset san'atı ile de meşgûl olduğunu gösterir. Muhtelif muharrirler tarafından zikredilen bâzı parçalarının gösterdiği üzere, kendisi şâir olarak da itibâr görüyordu; bununla berâber, *al-Fihrist*'e göre, aş-yk. 50 yapraktan fazla şiir bırakmamıştır. Bundan başka, gâlibâ ince zekâlı bir insan olarak şöhretine ilâveten bir de ince zevk sâhibi olmak şöhretine sâhip idi (İbn Hallikân'ın naklettiği fıkra). arap edebiyatında *buḫalâ'* ile *akala* arasında bir münâsebet de var idi.

Sahl b. Hârûn'un başlıca hayranı ve halefi, bir az daha genç olmakla berâber, muâsırı olan Câḥiẓ [b. bk.] olmuştur; Câḥiẓ hattâ eserlerinden bâzılarını üstâdının verdiği ad ile yayınlamış ve *Kitâb al-buḫalâ'* 'sında hasisliği edebî bir mevzû olarak ele almakla onu taklit etmiştir. Kendisi Sahl'i bütün edebî nevilerin yüksek bir mümessili sayar (*Kitâb al-bayâu*, ayn. yer.); onu şahsen tanıdığı söylenemez. Sonraları *Bin bir gece* hikâyeleri Sahl'in adının hâtırasını ebedileştirmeğe yardım etmiştir.

Bibliyografya: *al-Fihrist* (nşr. Flügel), s. 120 v. b.; Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunûn* (nşr. Flügel), V, 238 v.d.; al-Câḥiẓ, *al-Bayân va 'l-tabyîn* (Bulak, 1313), I, 30; II, 150; ayn. mll., *Kitâb al-buḫalâ'* (nşr van Vloten), Leiden, 1900; İbn 'Abd Rabbihi, *al-'Iḳd al-farîd* (Bulak, 1293), III, 335 v.d.; al-Ḥuṣrî, *Zahr al-âdâb va ṯamr al-albâb* (*al-'Iḳd*'in hâşiyesinde), II, 190 v. d.; III, 142; İbn Badrûn *Şarḥ ḳaṣîdat İbn 'Abdûn* (nşr. Dozy), Leiden, 1846, s. 243 v.d.; İbn Hallikân, *Vafayât al-a'yân* (nşr. Wüstenfeld), cüz III, s. 29 v.d., nr. 226; al-Mas'ûdî, *Murûc al-ẕahab* (Paris, 1861—1877), I, 159; al-Mubarrad, *al-Kâmil* (nşr Wright), Leipzig, 1864, s. 523; Goldziher, *Mohammedanische Studien*, I, 14, 161; Silvestre de Sacy (*NE*, X, 139, 160, 173 v.d., 267); Brockelmann, *GAL*, I, 516; *Suppl.*, I, 213; M. İnostrantsev, *Iranian influence on Moslem Literature, transl. from the Russian* (trc. G. K. Nariman), Bombay, 1918, s. 32, 169 v.d.

(J. H. KRAMERS.)

SEHL-OT-TÛSTERÎ. SAHL AL-TUSTARI (815?—896?), ABÛ MUḤAMMED SAHL B. 'ABD ALLÂH B. YÛNUS B. 'ÎSÂ B. 'ABD ALLÂH B. RAFI'. III. (IX.) asırda yetişmiş islâm âleminin meşhûr sûfîlerinden biri. İran'ın Ahvâz bölgesindeki Tustar şehrindendir. Kaynaklar (bk. İbn al-Aṯîr, *al-Kâmil fi 'l-târîḫ*, VII 334; İbn Ḫallikân, II, 150) onun doğum yılı olarak 200 ve 201 h. tarihlerini zikretmektedirler. al-Tustarî'nin henüz çok küçük yaşta iken tahsil hayatına başladığı anlaşılıyor (bk İbn al-Mavṣilî, *Manâḳib al-abrâr* 81a; al-Ḥabri, *Dalâlat al-mustanhic*, 32a). 6—7 yaşlarında iken *Kur'an*'ı ezberlemiş (bk. İbn al-Mavṣilî, *ayn. esr.*, 82a; Yâfi'î, *Mir'ât*, II, 201), daha bu yaşlardan itibâren, zâhidâne bir hayâtı tatbike koyulmuş idi (al-Ḳuşayri, *al-Risâla*, s. 19). 13 yaşlarında iken, anlayamadığı bir mes'elenin halli için (al-Ḥabrî, *Dalâlat*, 32a), Basra'ya gitmiş, tatminkâr bir cevap elde edemeyince, buradan 'Abbâdân'a geçmiş ve orada Abû Ḥamza b. 'Abd Allâh al-'Abbâdânî'den iknâ edici mâlûmat te'mîn etmiş idi (al-Ḳuşayri, s. 19). Bu şehirde bir müd-

det kalarak (İbn Hallikān, II, 150), doğduğu şehre, Tuster'e dönmüş ve 20 sene, pek de sâkin olmayan (bk. 'Aṭṭār, *Tażkirat al-awliyā'*, I, 253), fakat zâhidâne bir şekilde yaşamış ve sonunda bütün mallarını dağıtarak, Hicaz'a doğru hacc maksadı ile sefere çıkmıştır. Bu arada Kûfe'ye de uğramış, bazı Zu'l-Nūn al-Miṣrī ile tanışmış ve sonra yine Tuster'e dönmüştür (*Tażkirat al-awliyā'*, I, 254; *Dalā'il*, 33a). al-Tustarī nin, halk tarafından iyi karşılanmamış bir sözü üzerine Basra'ya gitmek mecbûriyetinde kalmasını nakleden İbn al Cavzī'nin (bk. *Talbīs Iblīs*, s. 167) bu mâlûmatı nereden aldığı tesbit edilememektedir. al-Tustarī 'nin ölüm yılı hakkında muhtelif rivâyetler vardır. al-Sulamī (*Ṭabaḳāt*, s. 209) rivâyet edilen 283 ve 293 tarihlerinden 283 (= 896)'ün daha doğru olacağını söyler ki, İbn al-Cavzī (*Ṣifat al-ṣafwa*, IV, 48), İbn al-Aṯīr (*al-Kāmil*, VII, 334) ve al-Yafi'ī (*Mir'āt*, II, 200) de aynı fikirdedirler. Vefat tarihi olarak gösterilen 273 (=886/887) yılı (bk. *Vafayāt*, I, 150; al-Sam'ānī, *Kitāb al-ansāb*, 106a; C. Brockelmann, *G A L*, I, 204; *Suppl.*, I, 333), al-Ṣa'rānī (*Ṭabaḳāt*, I, 102)'nin onun Zu'l-Nūn ile tanışdıklarını söylediği hacc seferinin tarihidir ki, o müteâkiben döndüğü Tustar'de daha bir müddet yaşamış idi (al-Ḳuşayrī, s. 19).

Sahl al-Tustarī 'nin dayısı İbn Savvār'ın ve onun vâsıtası ile hocaları olan Şavrī, Abū 'Amr, Mālik b. Dīnār ve Ma'rūf al-Karḫī'nin (L. Massignon, *Lexique technique*, s. 295) ne derece te'sîri altında kaldığını tesbite elimizde bulunan malzeme kifâyet etmemektedir. Yine tanıştığı Abū Muḥammed al-Cārirī (bk. al-Sulamī, *Ṭabaḳāt*, s. 259; al-Hucvīrī, *Kaşf al-maḥcūb*, nşr. Jukovskiy, s. 187) ve Abu 'l-Ḥasan al-Muzayyin (bk. al-Sulamī, *Ṭabaḳāt*, s. 382) ile fikrî münâsebeti de aynı durumdadır. Hallāc, 16 yaşında iken, Ahvāz'da iki sene müddetle onun mürîdi olmuş idi (*Kitāb al-Ṭawāsīn*, nşr. L. Massignon, s. IV). al-Tustarī 'nin bâzı fikirleri, kendisinin ölümünden sonra talebesinden İbn Sālim tarafından kurulan Sālimiyya [bk.] tarikatının fikirleri arasında zamanımıza kadar gelmiştir. al-Tustarī 'nin bir çok eserler yazdığı anlaşılmaktadır. İbn al-Nadīm (*al-Fihrist*, I, 186) onun hâlen elimizde mevcût olmayan *Ḍaḳā'iḳ al-muḥibbīn*, *Mawā'iẓ al-'ārifīn*, *Cawābāt ahl al-yaḳīn* (ayrıca bk. *Mu'cam al-mu'allifīn*, IV, 284; *al-A'lām*, III, 210) adlı eserlerini kaydeder. *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* ve *al-Ġāya li-ahl al-niḥāya* adlı eserleri de (bk *Kaşf al-ẓunūn*, II, 1193 ve 1328) kaybolmuş görünmektedir. al-Tustarī den nakledilen veya ona sorulmuş muhtelif tasavvufî mes'elelere dâir cevapların kaydı ile meydana gelmiş bulunan ve h. VII. asırda istinsah edilmiş olduğu anlaşılan bir mecmua Köprülü kütüphânesinde nr. 727 bulunmaktadır. 1044 (b.) de Üsküp'te kadı olan Nev'ī-zâde Atâî [b bk.]'nin mülkiyetinde bulunan bu mecmuanın baş tarafı eksiktir. Baştan 153a ya kadar birbirinden ayrı 6 kısım yer alır. Bunlar, yukarıda da zikredildiği üzere, onun toplanmış sözlerinden meydana gelmiştir. Aynı mecmûanın 153a—205b varakları arasında, al-Tustarī 'nin bâzı sözleri, Abu 'l-Ḳāsim al-Ṣaḳalī (ölm. 423= 1032) tarafından *al-Şarḥ va 'l-bayān li-mā aşkala min kalām Sahl al-Tustarī* adı ile şerh edilmiştir. Mecmûanın son bölümünü (205a—242b teşkil eden *Kitab al-mu'āraża va 'l-radd 'alā ahl al-firaḳ va ahl al-da'āvī* adı altındaki risâle de al-Tustarī 'nin sözlerinden ve onun hakkındaki rivâyetlerden meydana gelmekle berâber, bunun Abū 'l-Ḳāsim al-Ṣaḳalī tarafından toplandığı anlaşılmaktadır. al-Tustarī 'nin bir de tefsiri vardır (bk. İbn Ḫallikān, II, 150; Gotha kütüp., nr. 529; *Dār al-kutub*, I, 38) ve al-Na'sānī tarafından bastırılmıştır (Kahire, 1326). Bu eserin başkaları tarafından meydana getirilmiş ve toplama mâhiyetinde bir eser olduğu da iddia edilmektedir (bk. msl. *E I*, mad. SAHL AL-TUSTARĪ, L. Massignon tarafından yazılmıştır).

al-Tustarī her şeyden önce mûtedil ve sünnî bir sûfîdir. Nitekim mârifet, yakîn, ruh ve hayat hakkındaki izahlarında (bk. *Kitāb al-şarḥ va 'l-bayān li-mā aşkala min kalām Sahl*, var. 156a) islâmî imân mefhûmundan hareket ederek, târifler vermesi bunu te'yit etmektedir. Ona göre, „Allaha ibâdetin toprağı mârifet, çekirdeği yakîn, suyu ilimdir" (*ayn. esr.*, 224b). „Hayat ilimdir, kimin ilmi yoksa, o ölüdür" (*ayn. esr.*, 166a). Rûh ve nefsin vücût ile öleceklerine inanan Mubarrad'e karşı, sâdece yemek ve içmeği arzulayan nefse üstünlüğünü savunduğu, zikr ile meşgûl rûhun gittikçe tecerrüt ve istiklâlin arttığı nazariyesi bir nevi ölümün üç hâlini göstermektedir (L. Massignon, *La Passion*, s. 847; *Lex. tech.*, s. 295; *La Pensée de l'Islam*, s. 220). Bizzat hayâtında çeşitli hâdiseler ile örneklerini verdiği nefis terbiyesi onun üzerinde ihtimam ile durduğu mevzûlardan biridir. Ona göre, „edep, tevbe, nefsin şehevâttan men'edilmesi, sükût ve yalnızlık sâyesinde gerçekleşebilir" (*ayn. esr.*, 213b). „Edebin en âdisi cehâlette kalmak, en sonuncusu ise, şüphede durmandır" (Sulamī, *Ṭabaḳāt*, s. 207). „Mübtedînin yapması gerekli şeyler tevbe, pişmanlık (kitap ve sünnete göre) kötü hareketlerden iyi hareketlere doğru yöneliş olmalıdır". al-Tustarī 'nin nazarında,

namaz, zekât ve oruç kadar ehemmiyetli olan tevbe (bk. *Rasâ'il*, 53ª) de ancak helâl şey yemek ile, helâl şey yemek ise, Allahın emirlerini yerine getirmek ile olabilir (*ayn. esr.*, 223ª). Ferdî ahlâkta geçirilmesi şart olan riyâzetten, yânî bir nevi nefis terbiyesinden sonra, elde edilebilecek „müslümanlık, insâf, yânî nefsin için istediğin şeyi (bir diğer) müslüman için de istemendir" (*ayn. esr.* 224ᵇ), „zîrâ islâm dininin esâsları dörttür: sıdk, yakîn, rizâ, sevgi" (*ayn. esr.*, 236ª).

al-Tustarî'nin *kasb* hakkındaki görüşü, Horasan mektebinin *inkâr al-kasb*'inden farklıdır; „*kasb*, tevekkül sâhipleri için, ancak sünnete uyularak hareket edilirse, diğerleri için ise, Allahın, — günah ve düşmanlık üzerine değil, iyilik ve takvâ üzerine yardımlaşınız — (*Kur'an* V, 2) âyetindeki emrine itâat için doğru olabilir" (*ayn. esr.*, 34º. 109ª). al-Tustarî'ye göre, kâinâtın başlangıcında yalnız Allah var idi. „O, tek idi, bildi, istedi, yerine getirdi ve takdir etti" (*ayn. esr.*, 208ᵇ). „Eşyanın asılları dörttür; (onlar) büyüklük nûrundan (*nûr al-'izza*), büyüklük ateşinden (*nâr al-'izza*), büyüklük rûhundan (*rûḥ al-'izza*) ve büyüklük çamurundan (*ṭîn al-'izza*) yaratılmıştır" (*ayn. esr.*, 222ᵇ). Ona göre, insanın yaratılışı da bir gâye uğrunadır, bu da ibâdettir (*ayn. esr.*, 111ᵇ v.d.; krş *Kur'an*, LI, 56). Rûhun şahsın ölümden sonraki devamlılığı hakkındaki fikrinin İbn Karrâm'ınki ile olan uygunluğunu (*Lex. tech.*, s. 295; G. C. Anavati ve Louis Gardet, *Mystique musulmane*, Paris, 1961, s. 34) aralarında vukuu muhtemel te'sir ile izâh etmek için, vakit henüz erkendir. Sahi al-Tusterî'ye göre, âyetlerinin zâhirî, bâtınî, ahlâkî ve tasavvufî mânaları (*Tafsîr*, s. 46, 116, 121; *Lex. tech.*, s. 295) ile *Kur'an* mahlûk değildir. „*Kur'an*'ın mahlûk olduğunu iddia eden Allahın ilminin de mahlûk olduğunu iddia etmiş olur, bunu söyleyen kâfirdir" (*ayn. esr.*, 217ᵇ, 210ª). al-Muḥâsibî'nin ileri sürdüğü şekilde *Kur'an*'ın lafızlarının yaratılmış oluşu (*Passions*, s. 29) fikrine karşı iddia edilen müsâmahalı tutumu sözleri ile te'yit edilmiyor. Hâlbuki al-Muḥâsibî (bk. *Ri'âya*, s. 244) de *Kur'an*'ın mahlûk olduğunu iddia edenlere hücûmda bulunmuştur. al-Tustarî'nin kader ve kazâ mevzuunda da ehl-i sünnet fikrinde olduğu görülüyor. „Kazâ — te'kit edilmiş hüküm ve kader de — onun halk arasında izâhıdır" (bk. *Rasâ'il*, 211ᵇ). „Kadere inanmayanın îmânı yoktur" (*ayn. esr.*, 17ª). Bununla berâber kendisine sorulan *istiṭâ'a*'yı fiilden önce, fiil ile birlikte ve fiilden sonra diye cevaplandırmış; fiil ile birlikte (*ma'a 'l-fi'l*) ve fiilden önceyi (*ḳabl al-fi'l*) şöyle izâh etmiş idi: „fiilden önce, yânî Allahın — Ben sizin rabbiniz değil miyim? — sorusuna, — Evet — dedikleri zaman ruhûiyetin kendisi ile sâbit olduğu mârifettir; fiil ile birlikte (*ma'a 'l-fi'l*) Allahın isteği, fiilden sonra (*ba'd al-fi'l*) ise, şükrün mârifetidir" (*ayn. esr.*, var. 209ᵇ). Görülüyor ki, al-Tustarî ezelî inâyeti sâdece fiilin zuhûrunda işe karıştırmıyor, ona fiilden önce ve sonra da yer vermektedir (L. Massignon, *La Passions*, s. 614; *Lex. tech.*, s. 296).

Bibliyografya: 'Abd al-Raḥmân al-Sulamî, *Ṭabaḳât al ṣûfiya* (nşr. Nûr al-Dîn Şarîba), Kahire, 1953, s. 206—12; Abû Nu'aym, *Ḥilyat al-avliyâ'* (Kahire, 1932), X, 189—212; al-Ḳuşayrî, *al-Risâla* (Bulak, 1287), s. 19; al-Hucvîrî, *Kaşf al-maḥcûb* (nşr. Jukovskiy), Leningrad, 1926, s. 175—177; 'Abd Allâh al-Anṣârî, *Ṭabaḳât al-ṣûfiya* (nşr. 'Ahd al-Ḥayy Ḥabîbî-i Ḳandahârî), Kâbul, 1340 ş., s. 113—118; Yâḳût, *Mu'cam al-buldân* (nşr. Wüstenfeld), I, 847—850; İbn al-'Imâd, *Şaẕarât al-ẕahab* (Kahire, 1350), II, 183 v.d.; İbn al-Cavzî, *Ṣifat al-ṣafva* (Haydarâbâd, 1356), IV, 46 v.d.; Fahr al-Dîn Abû 'Abd Allâh Ḥabrî, *Dalâlat al-mustanhic fi 'l-manhac* (Ayasofya kütüp., nr. 1785, 31ᵇ—33ª); İbn al-Mavṣilî, *Manâkib al-abrâr va maḥâsin al-aḫyâr* (Veliyüddin Ef. Kütüp., nr. 1618, var. 81ª, 93ª); Abû 'l-Ḥasan al-Daylamî, *Sîrat İbn al-Ḥafîf al-Şîrâzî* (nşr. Annemarie Schimmel Tarı), Ankara, 1955, s. 152, 156, 166; Farîd al-Dîn 'Aṭṭâr, *Taẕkirat al-avliyâ'* (nşr. Nicholson), 1907, I, 253; Yâfi'î, *Mir'ât nl-cinân*, II, 200 v.dd.; Câmî, *Nafaḥât al-uns* (trc. Lâmiî Çelebî), s. 119 v.dd.; al-Şa'rânî, *Ṭabaḳât* (Kahire, 1299), I, 101—104; Abû 'l-Ḳâsim Cunayd Şîrâzî, *Şadd al-izâr fî ḫaṭṭ al-avzâr* (nşr. Muḥ. Ḳazvînî ve 'Abbâs İḳbâl), s. 151, 137 v.d., 285; 'Omar Rizâ Kaḥḥâla, *Mu'cam al-mu'allifîn* (Şam, 1957—1959); Nicholson, *al-Ṣûfiya fi 'l-islâm* (trc. Nûr al-Dîn Şarîba), Kahire, 1371/1951, tür. yer.; L. Massignon, *la Passion d'al-Hosayn İbn Mansour al-Hallaj* (Paris, 1922), s. 28—32; ayn. mll., *Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane* (Paris, 1954), s. 294—297; ayn. mll. *Recueil de textes inédits concernant l'histoire de la mystique en pays d'Islam* (Paris, 1929), s. 39—42; A. J. Arbery, *The Doctrine of the Sufis* (Cambridge, 1935), tür. yer.; G. C. Anavati ve Louis Gardet, *Mystique musulmane* (Paris, 1961), s. 34.

(A. SUBHİ FURAT)

SEHÛL. SAḤÛL, cenûbî Arabistan'da bir yer olup, Yemen'de Bilâd al-Kalâ'da, Ẓafâr'dan yarım günlük mesâfede bulun-

maktadır. Hubûbat bakımından zenginliğinden dolayı *Miṣr al-Yaman* denilen Saḥûl burada beyaz pamukludan yapılan elbiselikler (*saḥûliya*) ile de tanınmış idi. E. Glaser 'Amrân civârında, Rû' köyünün şimâl-i şarkîsinde Saḥûl adlı bir harâbe zikretmektedir.

Bibliyografya: al-Hamdânî, *Ṣifat Cazîrat al-'arab* (nşr. D. H. Müller), Leyden, 1884—1891, s. 107; al-Muḳaddesî, *B.G.A*, III, 98; al-Mas'ûdî, *B.G.A*, VIII, 281; Yâḳût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 50; *Marâṣid al-iṭṭilâ'* (nşr. T. G. J. Juynboll), Leyden, 1853, II, 15; al Bakrî, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), Göttingen, 1876, II, 767; A. Sprenger, *Die Post- und Reiserouten des Orients* (*Abh. f. d. Kunde d. Morgenlandes*, Leipzig, 1864, III/3, 109, 147, 154) ayn. mll., *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 73, 184; E. Glaser, *Geogrophische Forschungen in Jemen 1883*, el-yazması, 77b.

(ADOLF GROHMANN.)

SEKBÂN. SAGBÂN (diğer şekilleri: SEGBÂN, SEĞMEN, SEYMEN), Osmanlı askerî teşkilâtında bir asker sınıfının adı. Bu tâbir muhtelif zamanlarda türlü ve farklı mânalarda kullanılmıştır. Farsça *sag* („köpek") ile *bân* („muhâfız")'dan mürekkep bir isim olarak gösterilen bu kelimenin böylece „köpek çobanı", „it çobanı" (*Türk lugatı*, III, 91) mânasına geldiği umûmiyetle kabûl olunursa da (ezcümle bk. Şemseddîn Sâmî, *Kamus-ı türkî*, I, 728; Ahmed Vefik Paşa, *Lehce-i osmânî*, s. 1169; Selâhî, *Lugat*, IV, 29), *sekbân* sözünü, türkçede mevcût ve *Dîvân-ı luġât al-turk* (nşr. Kilisli Rifat, I, 370; nşr. T. D. K. I, 444)'te „yeğitlere verilen bir san" ve „savaşta safları yaran, söken kişi (=*kâsir ṣaff al-ḥarb*)" mânasındaki *sökmen* kelimesi ile münâsebettar bulanlar da vardır (krş. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtından kapı kulu ocakları*, Ankara, 1943, I, 162; Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, III, 145); ancak bu kelimenin halk arasında *seymen* şeklinde söylenmesine rağmen, sekbân bölüklerinde tazı beslendiği ve av köpekleri için sekbân fırınında ekmek pişirildiği dikkate alınırsa, Osmanlı devletinde kapı kulu ocakları arasındaki sekbân askerî sınıfının köpek muhâfızlığı ve köpek beslemek gibi vazifeleri bulunduğu ve bu sebeple bu sınıfın adının ilk iştikakının daha doğru olması kuvvetle muhtemeldir. Zâten yeniçeri bölükleri içinde zağarcı, seksoncu (samsoncu) gibi, orta adları bulunması da sekbânların av maksadı ile, teşkil olunduklarını ve bu yüzden bu adı taşıdıklarını gösterecek mâhiyettedir. Sekbân adını taşıyan askerî sınıfların Osmanlı tarihi boyunca teşkilleri, kuruluşları ve vazîfeleri incelendiği zaman, bunların sonradan yeniçeri ocağı içerisine alınan kısımlarından (yaya-beyler veya cemâat, ağa-bölükleri veya sekbân-bölükleri) birine bu adın verildiği görülmektedir. Yeniçeri ocağını teşkil eden orta ve bölüklerden 65. orta olan sekbânlar 34 orta veya bölüğü teşkil ediyorlardı.

1. Sekbân askerî sınıfının kuruluşunun Murad I. devrinde olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar Hammer, Osman ve Orhan zamanlarında da yaya adını taşıyan askere, avcılıktan iktibâs olunarak, „muhâfız-ı kilâb" mânasına sekbân denildiğini, zîra, umûmiyetle şarkta, sayd ve şikârın savaşın bir timsâli ve mukaddemesi makamında sayıldığını ve avcılık işlerine âit bu ismin bir meziyet ve şeref ifâde ettiği için kullanıldığını bildirirse de, Cevad Paşa (*Tarih-i askerî-i osmânî*, kitâb-ı evvel, s. 6), haklı olarak, bu mutâleayı tenkit etmekte ve Osman Gâzî devrinde askerin tamâmen atlı olduğunu, Orhan Gâzî devrinde ise, buna ilâveten, sâdece yaya sınıfının teşkil edildiğini açıklamaktadır.

XIV. asrın ikinci yarısında ve Murad I. devrinde sekbân teşkilâtının mevcûdiyetini, Osmanlı pâdişâhının Bulgar kıralı Şişman'ı te'dîbe gönderdiği kuvvetin kumandanları arasında, sekbân-başı olarak, Müstecâb adında birinin bulunmasından öğreniyoruz (krş. Neşrî, *Cihan-nümâ*, I, 242; Hammer, türk trc., I, 342). Ancak bu teşkilâtın Yıldırım Bayezid devrinde, epeyce geliştirilerek, taazzuv ettiği söylenebilir. Bu pâdişah Niğbolu savaşında esir aldığı asîl fransız esirlerini serbest bırakmadan önce, bir av tertip etmiş ve bu esnâda maiyetinde 6.000 kadar sekbân bulundurmuştur ki, bu rakam bu sınıf askerin kapı kulu ocakları içinde bu devirde oldukça kalabalık bir sayıya yükseldiklerini göstermektedir (Chalcocondylas ve Şaraf al-Dîn Yazdî'ye atfen Hammer, *ayn. esr.*, s. 354). Diğer taraftan, *Kavânîn-i yeniçeriyân* adlı risâlede sekbânların Fâtih Sultan Mehmed'in „şikâre mâil olmağla... yeniçeri yoldaşlardan bir bölüğü tazı beslemek için... sekbânlar tâyin" eylediği hakkındaki kaydını da (İsmail hakkı Uzunçarşılı, *agn. esr.*, s. 162), yukarıda zikredilmiş olan bilgilerin ışığı altında, gerçek olarak, kabûl etmeğe imkân yoktur.

Sekbân ortaları, 1451 senesine kadar, yeniçeri ocağından ayrı olarak, bağımsız bir ocak hâlinde idiler ve Karaman seferinden dönen Fâtih Sultan Mehmed'in kendisinden sefer bahşişi isteyen yeniçerilere kızarak ve onların ağaları ile yaya-başılarını te'dîp ettikten son-

ra, itâatsizlik temâyüllerine set çekmek maksadı ile, kendisine daha yakın bulunan 7.000 kadar sekbânı yeniçerilerin arasına katması neticesinde, yeniçeri ocağına bağlandılar. Bundan sonra yeniçeri ağalarının sekbân-başılardan olması da kanûn hükmüne girdi. Bu esnâda pâdişah, kendisinin av hizmetine mahsûs olarak, yalnız 500 sekbân alıkoymuş idi (Chalcocondylas'tan naklen Hammer, türk. trc., II, 262; Uzunçarşılı, *göst. yer.*). Mâmâfih 1478 senesine âit „mülâzimân-ı dergâh-ı âlî" mevâciblerini kayt ve tesbit eden bir defter, bize „cemâat-i sekbânın" bu esnâda sâdece 39 kişi bulunduğunu göstermektedir (krş. Ahmed Refik, *Fâtih devrine âit vesikalar*, *TOEM*, 9. yıl, s. 17). Bu sûretle yeniçeriler ile birleşen bütün sekbân mevcûdu, bir orta itibâr olunarak, yeniçerilerin 65. ortasını teşkil etmiş idi. Bunlar iki kısım idi: 1. kısım sayıları 40—70 arasında bulunan suvâri sekbânları ortasını (bunların çoğunu ocak ağalarının çocukları teşkil ediyorda ve ulûfeleri de diğerlerine nazaran yüksek idi), 2. kısım olan 34 bölük de piyâde idi.

Sekbân bölükleri içinde 18. bölüğe kâtib-i sekbân ve kethüdanın bulunduğu bölüklerden birine *kethudâ-yı sekbânân*, 33. bölüğe *avcı* ve kumandanına da *ser-şikârî* denilirdi. Bu avcı bölüğü sekbanların en itibârlı bölüğü idi. Devlet erkânının ve ocak ağalarının oğulları bu bölüğe kayıtlı olup, pâdişah ile birlikte ava giderler ve yazı İstıranca dağlarında geçirirlerdi. Hükümdar sefere gitse bile avcı bölüğü gitmezdi. Her sekbân bölüğünün bölük-başı, oda-başı ve diğer küçük zâbitleri olup, en büyük kumandanlarına sekbân-başı denilirdi ve yevmiyesi ilk zamanlarda 80 akçe idi. Kezâ sekbânlar kethüdâsı, sekbanlar kâtibi, sekbânlar çavuşu gibi âmirleri olduğu gibi, her odanın çorbacısı, oda-başısı, vekilharc ve bayrakdârı var idi.

Yavuz Sultan Selîm devrinde sekbân-başılıktan yeniçeri-ağası olan şahsın yeniçerileri bir ayaklanmaya teşvik etmesi üzerine, sekbân-başılıktan gelen yeniçeri ağalarına itimât kalbolmuş ve sekbân-başılık ikinci derecede bırakılmış idi. Ancak, sekbân-başılar yeniçeri ağası iken, gedik olarak, hizmetlerine bakan sekbân-başı saraçlığı, sekbân-başı çuhadarlığı ve sekbân-başıların doğancı, bayrakçı, matrakçı ve tüfenkçi gibi bâzı hizmete mahsûs maiyet yine sekbân-başıların izmetlerinde kaldılar (*Kavânîn-i yeniçeriyân*'dan naklen Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 165). Piyâde sekbânlar, pâdişah ile ava çıktıkları zaman, solak ortaları gibi, uzun etekli gömlekler giyerler ve bir ellerinde kazı ile ava giderlerdi. Süvâri sekbânlar ise, yaya sekbânlar uzaktan çıkan bir ava tazı yetiştiremedikleri ahvâlde, bu hizmeti görürlerdi. Bunların atlarına ve kendilerine yeter derecede ulûfe ve tâyin verilirdi. Osmanlı tarihlerinde atlı yeniçeri diye zikredilen yeniçeriler bu atlı sekbânlar ile atlı zağracılar idi. Yeniçeri ocağını, acemi oğlanları da dâhil ederek, dört kısımdan ibâret gösteren ve tertiplerine dâir tafsilât veren D'Ohsson *Tableau général de l'Empire Ottoman*, VII, 312 v.dd.)'a göre. Murad III., yeniçeri ağalarının tâyini mes'elesinde Selim I. zamanından beri gelen karışıklıkları ortadan kaldırmak için, eski usûlü tekrar ihyâ etmiş ve sekbân-başıyı yeniçeri ağasının birinci vekili ve onun sefere gittiği zamanlarda, İstanbul kaymakamı mevkiinde saymıştır (krş. R. Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris, 1962, s. 127 v.d., 150).

Umûmiyetle 34 sekbân bölüğünün her birinde 30—40, yalnız 18. sekbânlar kâtibi bölüğünde 400—500 kişi bulunurdu. Sekbânların ulûfeleri toptan çıkar, sekbanlar kâtibinin tuttuğu defter mûcibince bölük oda-başıları vâsıtası ile tevzî olunurdu. Sekbân ortalarındaki sekbân kethüdâlarına dirlik verildiği zaman, senelik 20.000 akçelik zeâmet verilirdi. Sekbân bölük-başıları ile sekbân neferleri de muhtelif hâsılatlı timarlara çıkarlardı (tafsilât için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, göst. yer.).

2. Eyâletler askerlerinin bir kısmını teşkil eden ve yerli kulu denilen piyâdeler arasında sekbân tesmiye olunan diğer bir sınıf asker de mevcut idi ki, bunlar eyâlet paşaları ile sancak beylerinin kumanda ve idâreleri altında bulunur, zâbitleri de bunlar tarafından tâyin olunurdu. Bu türlü sekbânlar (Cevad Paşa'nın bunlara, yerli kulu yerine, serhad kulu dediği görülmektedir) fevkalâde ihtiyacların çıktığı zamanlarda, kendi istekleri ile, hizmetlerini arzeden köylülerden ibâret idi. Bu sebepten de yerli kulu piyâdesi arasında, ekseriyâ kuru bir kalabalık teşkil ettikleri için, en az değerli bir askerî sınıf itibâr olunurdu. Sâliyâneden kurtulmak için, bu sınıfa hıristiyanlar bile girebilirlerdi. Hıristiyan sekbânlardan teşkil olunan askerlerin ikinci Viyana muhâsarasında istihdâm olundukları da görülmüş idi Cevad Paşa, *Tarîh-i askerî-i osmânî*, 2. cilt, Üniv. kütüp., Yıldız kitapları, nr. TY 136; Mahmud Şevket Paşa, *Osmanlı teşkilât ve kıyâfet-i askeriyesi*, İstanbul, 1325, s. 9; Mehmed Zeki Pakalın, *ayn. esr.*, ayn yer.; Hüseyin Kâzım Kadrî, *Büyük türk lugati*, III, 91; Ahmed Râsım, *Osmanlı tarihi*, I, 110).

Bu türlü sekbânlara istihdâm olundukları vakit ulûfe verilirdi. Bayrak adı ile bölüklere

ayrılır ve bayrakdar denilen zâbitlerin idâresinde bulunurlardı. Yerli kulu piyâdeleri arasındaki bu sekbân sınıfı, yine bu kısımda bulunan azablar ile birlikte, zamanla celâlîler hâline geldikleri için, ehemmiyetlerini kaybetmişler ve yerlerine tüfenkçi adı ile yeni bir sınıf asker ihdâs olunmuş idi (krş. Mahmud Şevket Paşa, *ayn. esr.*, göst. yer.; Mustafa Nuri Paşa, *Natâ'ic al-vuḳū'āt*, III, 85) ki, bâzı lugat kitaplarında sekbanların tüfenkçi olarak gösterilmeleri bu sebepten olsa gerektir.

3. Sarı sekbân denilen diğer bir sınıf eyâlet askeri vardır ki, bunlar da beyler-beyleri ve ümerânın maiyetlerinde mahallî âsâyişi te'min ile vazîfeli ve bir çok bakımlardan yeñi kulu sekbânlarına benzemekte idi. Memlekette eşkiyâlar türeyip, halka zarar verdikleri yâhut muhassılıkların kaldırılmasından sonra, bilhassa XVII. ve XVIII. asırlarda, yeniden sekbân neferleri yazılarak, güvenliğin sağlanması vâlilere emrolunurdu. Bu türlü bir emrin, Selim III. devrinde, memleket âsâyişini epeyce ihlâl eden haydutlara karşı Mora vâlisi İsmail Paşa'ya gönderildiği görülmektedir (Başvekâlet arşivi, dâhiliye, nr. 1634 ve 1597).

4. Alemdâr Mustafa Paşa tarafından Selim III.'in kurduğu nizâm-ı cedîd ocağı ihyâ edilerek, adına *sekbân-ı cedîd* denildi (1808), çoğunu Rumeli'den berâber getirdiği askerin teşkil ettiği ve ulûfe ve ta'yînâtı da çok olduğu cinetle, kısa zamanda, gerek yeniçerilerden ve gerek diğer sınıf askerlerden de yazılanların fazla mıkdarda bulunduğu sekbân-ı cedîd, nizâm-ı cedîd gibi, bostancı ocağına mülhak olmayıp, müstakil bir ocak itibâr olundu. Fakat Alemdâr Mustafa Paşa'nın vefâtı ile ortadan kaldırıldı (tafsilât için bk. Cevdet, *Tarih*, IX, 8 v.dd.).

5. Bir de kır sekbânı denilen bir sınıf sekbân vardı ki, yaz mevsiminde mahsûlün muhâfazası için kullanılırlardı ve korucu vazîfesi görürlerdi. Seymen adı ile de Anadolu'nun bâzı yerlerinde başı-bozuk asker veya çiftlik korucusu olarak vazîfe gören kır sekbânlarının, XVIII. asrın sonlarına âit bir vesîkadan öğrenildiğine göre, toprak mahsûllerinin muhâfazası gerektiği üç ay için istihdâm edildikleri anlaşılmaktadır (krş. Başvekâlet arşivi, dâhiliye, nr. 1838).

Sekbân bölükleri, sekbân bölük-başısı, sekbânlar çavuşu, sekbânlar fırını, sekbânlar kâtibi, sekbânlar ortaları ve sekbân tazıları hakkında tafsilât için bk. Mehmed Zeki Pakalın, *ayn. esr.*, göst. yer. (M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

SEKÎNE AL-SAKÎNA (A.), *s k n* ("durmak, dinmek, bir yerde kalmak") fiil kökünden yapılmış bir isim olup, "sükûnet, huzûr, kalb huzûru ve vekar" mânalarına gelir. Bu kelime bir de müşterek sâmî dillerine âit bir kökten gelen ibrânî dilindeki *šeḫina*'ye tekabül eder. Son kelime ibrânî dilinde, sonraları tamâmiyle mânevî bir mânada olarak "Allâhın huzûru, hâzır olması" mânasını almış, bâzan bir ateş, bir bulut, bir ışık gibi hisler ile idrâk olunabilecek bir işâret ile de kullanılmıştır. Öyle görünüyor ki, "onun hükûmdarlığının delili içinde rabbinizden bir *sakîna* ile Mûsâ âilesinin ve Hârûn âilesinin bıraktıklarından bir bakiye bulunan sandığın ("tâbût") size gelmesidir" (*Kur'an*, II, 249) âyetinde bu kelime tam ibrânî kelimenin aslî mânasında kullanılmıştır. Fakat bu aslî mâna unutulmuş olduğundan, müfessirler bunu türlü şekilerde izah etmişlerdir; bâzıları buna elelâde huzûr ve sükûn mânasını verdikleri hâlde, diğerleri msl. kedi başı gibi bir başı olan yakut ve zebercedden bir nesne v.b. mânasını ve bâzan da eski arapların cin telakkîsini düşündüren bir tasvir vermişlerdir (bk. Ṭabarî, *Tafsîr*, II, 385 v.d.; Vahb b. Munabbih bu husûsta bir yahudi kaynağını zikretmektedir. Bundan başka mukaddes emânet sandığı ["tâbût"], *ürim vetummim* denilen ve râhiplerin boyunlarında taşıdıkları kehânet taşları ile karıştırılır). İçinde bu kelimenin bulunduğu diğer bâzı âyetlerde, kelime müfessirler tarafından sükûnet, rahatlık ve emniyet gibi, rûhun enfüsî bir hâli olarak izah edilmiştir (bk. msl. *Kur'an*, IX, 26, 40 ve XLVIII, 4, 18, 26 tefsirleri).— Kelime din ile alâkalı olmayan sükûnet ve vekar mânasında da sık-sık kullanılır (bk. msl., al-Buḫārī, *Bad' al-ḫalḳ*, bâb 15); nitekim sâdece msl. namazda (*ṣalât*, al-Buḫārī, *Cum'a*, bâb 18) veya *ifâża*'da (al-Buḫārī, *Ḥacc*, bâb 94) sâkin ve vakur olmak mânasında geçmektedir. Bu kelimeye bir de "rahmet" mânası verilmiştir. Msl. "*Kur'an* okunurken, Allahın *sakîna*'si iner" (al-Buḫārī, *Faḍā'il al-Ḳur'ān*, bâb 11 ve 15) hadîsinde kelime "Allahın verdiği ruh sükûnu" ile izah edildiği gibi, sâdece "Allahın rahmeti" şeklinde de izah edilmiştir. Nihâyet meşhur vahy kâtibi Zayd b. Şâbit, Peygamberin yanında bulunurken, onu *sakîna*'nın kapladığını söylemiştir. Buradaki *sakîna*, vahyin geldiği sırada, Peygamberde hâsıl olan "sükûn" şeklinde izah edilmiş ise de, burada ibrânî peygamberlerine gelen *rûḥ al-ḳuds* (*rūaḥ haḳ-ḳōḏeš*)'ün *šeḫinā*'dan çıkması gibi, eski bir tasavvur ile ilgili olarak göstermek daha ziyâde yerinde olacaktır (krş. Goldziher, s. 194 v. dd.).

Bibliyografya: A. Geiger, *Was hat Mohammed aus dem Judentume aufgenommen?* (2. tab., Leipzig, 1902), s. 53 v.d.;

I. Goldziher, *Über den Ausdruck „Sakîna"* (*Abhandlungen zur arabischen Philologie*, Leiden 1896). ayn. mll., *La notion de la sakîna chez les Mohammétans* (*R H R*, XXVIII, 1—13). (B. JOEL.)

[Bu madde A. ATEŞ tarafından tâdil edilmiştir].

SEKKÂKÎ. SAKKĀKI, şark türk edebiyatı şâirlerinden olup, VIII. (XIV.) asrın son çeyreğinde doğmuş ve IX. asrın ilk yarısında Mâverâünnehr'de Timurlular sarayında meşhûr olmuştur. Ölüm tarihi gibi doğum tarihini de bilmediğimiz bu şâir hakkında sâdece Navâ'î'nin *Macâlis al-nafâ'is*'inde mâlûmat bulunmaktadır. Sakkâkî, aslen mâverâünnehrlidir; kendisi bilhassa Semerkand'da meşhûr olmuştur. Kendisinin bu şehrin civârında gömüldüğü zannolunmaktadır. Navâ'î *Macâlis*'inde, Sakkâkî'nin şiirlerinin şöhreti ile mütenâsip olmadığını iddia etmektedir; aynı müellif kendi *Ḫuṭba-i davâvin* mukaddimesinde, Sakkâkî'nin tam bir *dîvân* telif ettiğini ve bu divanın Türkistan'da meşhûr olduğunu kaydetmektedir. Diğer taraftan *Muḥâkamat al-luġatayn*'inde Sakkâkî'nin — mes. bir türkçe dîvân ile yine türkçe bir *Gul u navrûz* müellifi olan Luṭfî gibi — tamâmiyle Çağatay edebiyatının nâşirlerinden biri olarak, İran şâirleri ile mukayese edilemeyeceğini beyan etmektedir. Hayatı ve yaşadığı devir ile ilgili vuzuhsuzluk bâzı yeni müellifleri (bk. mes. Necîb Âsım ve Mehmed Ârif, *Osmanlı tarihi*, İstanbul, 1335, s. 275) onu meşhûr âlim Abû Ya'ḳûb Yûsuf al-Sakkâkî [b. bk.] ile karıştırmağa sürüklemiştir. Sakkâkî'nin *Dîvân*'ının eksik bir nüshası British Museum'da bulunmaktadır; bu divanın ihtivâ ettiği ve Timurlulardan Ḫalîl Sulṭan (ölm. 813=1408), büyük sûfî Ḫvâce Pârsâ (ölm. 822=1418), Ulug Bey (814—850=1410—1445)'e ve Ulug Bey'in kumandanı olup, gâlibâ şâirin başlıca hâmisi bulunan emîr Arslan Ḫvâce Tarhan'a ithâf edilmiş olan *kasîde*'ler ve diğer türkçe bir kaç şiir (Necîb Âsım, *Hibat al-ḥaḳâ'iḳ*, İstanbul, 1334, s. 92—94) şâirin devri ve muhitinin oldukça sâdık bir tasvirini verir. Muhtelif türk lugatlerinde Sakkâkî'den nakledilmiş parçalara rastlanır; aynı şekilde, Ayasofya kütüp., nr. 4757'deki uygur harfleri ile yazılmış olan ve diğer eserler meyânında *'Atabat al-ḥaḳâ'iḳ*'ı de ihtivâ eden yazmada Sakkâkî'nin üç gazeli bulunmaktadır. Navâ'î'nin Semerkand'ı ziyâreti sırasında (870—873= 1465—1468) henüz unutulmamış olan bu şâir, Luṭfî veya Ḫaydar Ḫvârizmi değerinde kuvvetli bir san'atkâr olmamasına rağmen, türk şiiri tarihinde (krş. mad. TÜRK [dil ve edebiyat]) mühim bir rol oynamıştır. Bk. bir de mad ÇAĞATAY edebiyat).

Bibliyografya: Navâ'î, *Macâlis al-nafâ'is*, 2. meclis (muhtelif yazmaları). ayn. mll., *Ḫuṭba-i davâvin* (Nuruosmaniye kütüp., nr. 3880); ayn. mll., *Muḥâkamat al-luġatayn* (İstanbul, 1315), s. 64; Rieu, *Catalogue of the Turkish Mss. in the Brit. Mus.*, s. 264; Köprülü-zâde Fuad, *İlk mutasavvıflar* (İstanbul, 1918), s. 189.

(KÖPRÜLÜ-ZÂDE FUAD.)

SEKKÂKÎ. AL-SAKKĀKĪ. ABÛ YA'ḲÛB YÛSUF B. ABÎ BEKR B. MUḤAMMED SİRÂC AL-DÎN AL-ḪVÂRİZMİ (1160—1299), tanınmış bir dil ve belâgat âlimi olup, 2 cemâziyelevvel 555 (10 mayıs 1160)'te Ḫvârizm'de doğdu. Önce mâden oyma işçiliği yaptı. Son derecede güzel hakkâklık eşyâsı yapıyordu; al-Sakkâkî nisbesini bu san'atından almıştır. Ayrıca pek girift kilitler yapmakta büyük bir hüner sâhibi idi. Bir gün her şeyi ile ağırlığı bir kırattan fazla çekmeyen ve kilidi bulunan bir hokka yaptı ve bunu memleketin hâl tercümecilerinin adını bildirmedikleri emîrine takdim etti. al-Sakkâkî emîr tarafından iyi bir şekilde mükâfatlandırılmış idi; fakat bir az sonra huzûra bir başkası geldi ve daha büyük bir hurmet ve itibâr ile karşılandı. al-Sakkâkî buna hayret etti; sonra bu şahsın bir âlim olduğunu öğrendi. Kendisi, ilmin sınâattan daha itibârlı olduğunu görerek, bir âlim olmağa karar verdi. İlk çalışmaları başarılı olmaktan uzak idi; bu başarısızlık onun cesâretini kırdı. Aralıksız düşen su damlalarının kayada nasıl bir delik oyduğu dikkatini çekince, çalışmalarına tekrar başladı. Hayatı hakkında pek az şey bilinmektedir. Hocalarının veya talebelerinin kim oldukları mechûldür. Bu hâl şüphesiz hayatının sonuna doğru memleketinin moğul istilâsına uğramasından ileri gelmiştir.

al-Sakkâkî Hanefî fakihleri arasında yer alır ve bu sâhada iki hocası, Sadîd al-Ḥayyâṭî ve Maḥmûd b. Sa'îd b. Maḥmûd al-Ḥârişî ile talebelerinden biri, Hanefî fıkhına dâir *al-Ḳinya* adlı bir eserin müellifi olan Maḥmûd al-Zâhidî zikredilir. Fergana'da, Almalıḳ (coğrafyacılara göre, Almâlıḳ) şehri yakınında, Ḳaryat al-Kindî'de 626 (1299) yılında öldü.

Asıl şöhretini, zamanına kadar belâgat mevzuunda kaleme alınmış en şümullü telif olan arapça eseri, *Miftâḥ al-'ulûm* te'min etmiştir. Büyük şöhretine rağmen, *Miftâḥ*'ın el-yazmaları Avrupa kütüphânelerinde nâdirdir ve al-Ḳazvînî tarafından üçüncü kısmının *Talḫîṣ al-Miftâḥ* adı ile yapılan hulâsa ve şerhi aslını geride bırakmıştır. Bu hulâsa belâgat bak-

kında örnek eser oldu ve bugüne kadar sayısız şerhleri vücûda getirildi. *Miftâḥ 'al-'ulûm* 'un gölgede kalmasının bir başka sebebi de, şüphesiz, arapçada pek az kullanılan, belki de yunan bir te'sir gibi tefsir edilebilen uzun bâreleri yüzünden, bâzan ifâdesinin çok güç anlaşılmasından ileri gelmektedir. Meşhûr Naṣîr al-Dîn al-Ṭûsî 'nin muâsırı olan al-Sakkâkî 'nin yunan felsefesinden tercüme edilmiş eserleri okumuş olması da mümkündür. Salâhiyetli her hangi bir âlimi pek nâdir olarak zikrettiği bâlde, onun ekseriyâ gramer mevzuunda felsefî nazariyeleri tercüme ettiği söylenilen al-Rummânî 'den deliller serdetmesi belki de mânasız değildir. Eserinin iki neşri (Kahire, 1317, 1318) istifâde edebilmek için elimizde bulunmakta ve bu nevî eserler için pek lüzumlu olmasına rağmen, tamâmen harekesiz basılmış olmakla berâber, yine de onu tetkik etmemize imkân vermektedir. Müellifin ilk tasavvuru eseri sarf, nahiv ve belâgat olmak üzere, 3 kısma ayırmaktır; bunlara mevzû ile yakından alâkalı başka bahisler de ilâve etmiştir: sarf bakkındaki kısmın başına arap harflerinin mahreçleri hakkında olup, arapçadaki eserlere mahsûs telâffuzları nazarî olarak tanıtan bir bahis konulmuş, beyan ve maâniden bahsedilen kısımda ise, *badî'* 'in bahisleri hulâsa edilmiştir. Her ne kadar al-Sakkâkî eserinde maddelerin ilmî bir tasnifini yapmağı denemiş ise de, taksimi bunları sayarken başka, izah için numaralarken başkadır. İlk kısım 3 *faṣl* 'a bölünmüştür, hâlbuki ikincisi bir çok *faṣl* ve *bâb* 'lara ayrılmış, sonuncusunun bölümleri ise, numaralanmamıştır. Maânî kısmı *ḳânûn* 'lara, tekrar bunlar da *fann* 'lere bölünmüştür. Beyândan (*bayân*) bahseden bölüm iki *aṣl* 'a, beş *faṣl* 'a ve ayrıca numaralanmamış bir çok bahislere ayrılmıştır. Üçüncü *faṣl* mecâz ve istiâreye dâir olup, 6 *ḳism* 'a ayrılır ve sonunda belâgat ve fesâhat hakkında numaralanmamış bâzı bahisler ihtivâ eder. Müellif sonra bize kitabını burada bitirmesi gerektiğini, müteâkiben verilen bahislerin de hakikatte belâgate âit olduğunu, böylece *istidlâl* veya eserden müessire gitme yolu ile kıyas, hakkında uzun bahisler ile erûz v.b. gibi, tabiî tafsilâtı ile birlikte, şiir san'atına dâir uzunca bir tetkik ilâve ettiğini söyler. Eser, bir el kitabı olarak, kullanılabilmek için çok geniş tutulmuş ve kötü tertip edilmiştir. Bu yüzdendir ki, al-Ḳazvînî 'nin *Talḫîṣ al-Miftâḥ* adı ile yaptığı hulâsa ve şerhi eserin yerini almış ve onu geride bırakmıştır. al-Ḳazvînî 'nin eseri, pek çok şerhleri ve bilhassa al-Taftâzânî 'nin *al-Muṭavval* ve *al-Muḫtaṣar* adlı eserleri ile birlikte, arap edebiyâtında günümüze kadar nufûz ve itibârını muhâfaza etmiştir. *Miftâḥ al-'ulûm* bir çok şerhe mevzû olmuştur. Bunlardan yukarıda zikredilenlerden başka, Maḥmûd b. Mes'ûd al-Şîrâzî (ölm. 726=1326)'nin yalnız üçüncü kısma yaptığı şerhi ile al-Curcânî 'nin h. 803 (=1400/1401) yılında tamamladığı yine üçüncü kısmın şerhi zikredilebilir.

Bibliyografya: al-Ḳuraşî, *al-Cavâhir al-muḍî'a* (Haydarâbâd), II, 225; İbn Kutluboga, s. 250; al-Suyûṭî, *Buġyat al-vu'ât* (Kahire, 1326), s. 425; Muḥammed Bâḳır, *Ravżat al-cinân* (Tahran, 1304), sahifeleri numarasızdır; Taşköprü-zâde Aḥmed (trc. Kemâleddin Mehmed), *Mavżû'at al-'ulûm* (İstanbul, 1313), I, 232 v.d.; Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunûn* (İstanbul, 1941—1943), II, 1762—1768; Brockelmann, *GAL*, I, 294; *Suppl.*, I, 515 v.d.; Mehren, *Rhetorik der Araber* (Wien, 1853). (F. KRENKOW.)

SELÂ. [Bk. SALÂ.]

SELÂM. SALĀM (A.), *salima* („sağ'lam, dokunulmamış, sâlim olmak") fiilinden yapılmış bir isim; sonra, isim olarak, „selâm, selâmlama, selâmet, kurtuluş" mânasında; eski arap lugatçilerinin verdikleri bilgiler hakkında bk. *Lisân al-'arab*, XV, 181 v.dd., sık-sık.

Bu kelimeye *Kur'an* 'da, husûsiyetle Mekke 'de nâzil olmuş ikinci ve üçüncü vahy devrelerine isnât olunan sûrelerde ekseriyâ tesâdüf olunur. Bu kelimeyi ihtivâ eden en eski âyet *Kur'an*, XCVII, 5 olup, burada *laylat al-ḳadr* münâsebeti ile, — o şafağın sökme vaktine kadar selâmettir — denilmektedir. *Salâm* kelimesinin bu aynı mânası *Kur'an*, L, 33; XV, 46; XXI, 69; XI, 50 'de de bulunmaktadır. *Salâm* dünyevî kurtuluş ve selâmete olduğu gibi, ebedî kurtuluş ve selâmete de delâlet eder. Bu son mânada kelime cennete delâlet eden (*Kur'an*, X, 26; VI, 127) *dâr al-salâm* („selâmet evi") tâbirinde kullanılmıştır. *Ahi al-kitâb* (b. bk.)'a hitap eden *Kur'an*, V, 18 âyeti (Medine'de nâzil olmuştur) *subul al-salâm* („selâmet yolları") tâbirini ihtivâ eder (krş *Eş'iyâ*, LIX, 8: *dârâk şâlôm*).

Bununla berâber, *salâm* kelimesi, *Kur'an* 'da ekseriyâ selâmlama ibâresi olarak kullanılmıştır. Nitekim *Kur'an*, LVI, 90 (Mekke 'de, ilk devirde nâzil olmuştur) 'da sağ tarafta bulunanlar, saâdetlerine katılanlar tarafından *salâmun laka* („sana selâm olsun!") sözleri ile selâmlanmıştır (al-Bayżâvî 'ye göre; *Lisân al-'arab*, XV, 184, 8 v.d. 'da başka izahlar). *Salâmun* (*Kur'an*, XXXVI, 58; XIV, 28; X, 10; XXXIII, 143) veya *salâmun 'alaykum* (XVI, 34; XXXIX, 73; XIII, 24) saâdete ermiş olanlara cennette veya buraya girerlerken söyleni-

len selâm tâbiridir. *Kur'an*, LVI, 25 âyetindeki *salāmᵃⁿ salāmᵃⁿ* (diğer kırâat şekli: *salāmᵃⁿ salāmᵃⁿ*, krş. *Kur'an*, XIX, 63), muhtemel olarak duâ mânasına bir nidâ olarak da kabûl edilebilir. Aynı şekilde A'râf [b. bk.]'da bulunanlar cennet sâkinlerine *salāmᵃⁿ 'alaykum*! diye bağırırlar (*Kur'an*, VII, 44). İbrâhîm'in misafirleri de kendisine selâm vermişler ve o da selâmlarını almıştır (*Kur'an*, LI, 25; XI, 72; krş. XV, 52). İbrâhîm *salām 'alayka* diyerek, kendisini tehdit eden babasından izin alır (XIX, 48). Mûsa'nın Fir'avn'a yaptığı ihtar (XX, 49) *al-salāmᵘ 'alā man ittaba'a 'l-hudā* („doğru yolu tâkip edene selâm") tâbirini ihtivâ eder; al-Bayżāvî'nin verdiği ilk tefsire göre, *salām* burada melekler ve cennet muhâfızlarının verdiği selâmdır; fakat bu kelimeler, hitâbın başında bulunmadığı için, başka bir tefsir bunun bir tasdik cümlesi olarak telakkî edilmesini ve *salām*'ı Allahın cezâ ve gazabından muâf olma mânasında alınmasını tercih eder (bk. al-Bayżāvî, bu âyetin tefsiri ve *Lisān al-'arab*, XV, 183, 7—8). *Salāmᵃⁿ 'alaykum* („selâm size"), *Kur'an*, VI, 54'te, Peygamberin imân edenlere götürmesi gereken haberin başlangıcını teşkil eder ve, *Kur'an*, XXVII, 60'ta *salām* Allahın seçkin kullarına söylenmiştir. *Salām* kelimesi bir de XXXVII. sûrede, duâ ve takdîs olarak, bir çok defa kullanılmıştır; burada her peygambere tahsis edilmiş olan âyetler bunlar hakkında söylenmiş bir *salām* ile sona erer (âyet 77, 109, 120, 130, 181; krş. bir de XIX, 15, 34). *Salām* (*Kur'an*, XLIII, 89)'a ve *salāmᵃⁿ 'alaykum* (*Kur'an*, XXVIII, 55)'e kâfirler ile münâsebeti kesmeyi ifâde etmek için, istihzalı bir mâna da isnat olunabilir (başka tefsirler için bk. al-Bayżāvî). Rahîm Allahın kulları bununla câhillere (*cāhilūn*) cevap olarak söyledikleri *salamᵃⁿ* (*Kur'an*, XXV, 64) da aynı mânaya gelebilir. Fakat müfessirler bunu *tasallumᵃⁿ* veya *barā'atᵃⁿ* mânasına almaktadırlar. — *Kur'an*, LIX, 23 (Medine'de nâzil olmuştur)'te *al-salām* Allahın adlarından biri olarak bulunmaktadır; al-Bayżāvî'ye göre, bu „hatasız" mânasında sıfat (*ṣifa*) olarak kullanılmış bir *maṣdar*'dır (bk. bir de *Lisān al-'arab*, XV, 182, 7 v.dd., 20 v.dd. ve mad. ALLAH, I, 363ᵃ). Bundan dolayı *dār al-salām* ve *subul al-salām* tâbirlerinde bulunan *al-salām* Allahın adı olarak tefsir edilmiştir (bk. al-Bayżāvî, *Kur'an*, VI, 127; X, 26; V, 18 tefsirleri; *Lisān al-'arab*, XV, 182, 2—3). Hattâ bu kelime *al-salām 'alaykum* ibâresinde de Allah mânasına alınmak istenmiştir (Fahr al-Dîn al-Râzî, *Mafātīḥ al-ġayb*, *Kur'an*, VI, 54 tefsiri, Kahire, 1278, III, 54, 21—22; *Lisān al-'arab*, XV, 182, 8—9). — *Alḳā 'l-salāma* (*Kur'an*, IV, 96) tâbirine „selâm" mânasının verilmesi ihtimal dışıdır; başka bir kırâat tarzı ile *Kur'an*, IV, 92, 93; XVI, 30, 89 da aynı tâbirde bulunan *al-salama* şeklini vermektedir.

İsimden yapılmış *sallama* fiili yalnız Medine'de nâzil olan sûrelerde, yânî Peygambere *ṣalāt* ve *salām* söylemenin tavsiye edildiği âyette (*Kur'an*, XXXIII, 56) ve *Kur'an*, XXIV, 27.61'de tesâdüf olunur (aş. bk.).

Müslümanlar arasında *salām* kelimesi ile selâmlamanın islâmî bir müessese olduğu fikir çok erken olarak yayılmış idi. Bu yalnız Mekke'de son devirde nâzil olan bir âyet ile Medine'de vahyedilmiş olan iki âyette bu şekilde selâmlamanın emredilmiş olması itibâriyle doğrudur. *Kur'an*, VI, 54'te Peygambere şu şekilde hitâp edilir: „âyetlerimize (*āyāt*) inananlar senin gelince, söyle: — sizin selâm olsun (*salāmᵃⁿ 'alaykum*)! Tanrınız acımağı kendi üzerine borç yazmıştır" v.b. — XXV, 27: „Ey imân edenler, size âit olmayan meskenlere önce haber vermeden ve orada oturanlara selâm vermeden (*va tusallimū* girmeyiniz v.b.; buna muvâzî olarak, XXIV, 61 „evlere girdiğiniz zaman, birbirinize selâm veriniz (*fa-sallimū*) v.b. (benzer bir hüküm için bk. *Metta*, X, 12; *Luka*, X, 5). — Bundan başka içinde „selâmlama" için daha geniş *hayyā* tâbirinin kullanılmış olduğu *Kur'an*, IV, 88 de *salām* ile alâkalı bir selâmlama olarak telakkî edilmektedir. Bununla berâber, Goldziher bâzı eski beyitleri şâhit olarak getirip (*Z D M G*, XLVI, 22 v.d.), selâmlama ibâresi olarak *salām* kelimesinin kullanılmasının islâmiyetten daha önce mevcut olduğu vâkıasına işâret etmiştir. İbrânî ve ârâmî dilinde buna tekabül eden ve Ahd-i atîk'teki kullanılışa dayanan ibâreler, *šālōm leḵā*, *šelām lāḵ* (*leḵōn*), *šelāmā 'alāḵ* (bk. *Hâkimler*, XIX, 20; *II. Mulûk*, XVIII, 28. *Dânyāl*, X, 19; *I. Tarihler*, XII, 19) yahudi ve hıristiyanlar tarafından selâmlama için kullanılıyordu (bk. G. Dalman, *Gramm. d. jüd.-palästin. Aramäisch*², Leipzig, 1905, s. 244); *Talmūd Yerušalmi šebi'it*, IV, 35ᵇ'ye göre, *šālōm 'alēḵām* İsrâil'in selâmı idi. Krş. bir de Peşitta Math., X, 12; XXVI, 49, *Luka*, X, 5; XXIV, 36; *Yuhanna*, XX, 19, 21, 26, ve Payne Smith, *Thes. Syriacus*, stn. 4189 v.d. Ayrıca, çok büyük mıkdarda nabatî kitâbeleri şimâl-i garbî arapları arasında ve Sinâ yarımadasında *ṣ-l-m*'nin duâ, takdîs tâbiri olarak kullanıldığını te'yit eder (*C I S*, II, *Inscriptiones aramaeae*, I, or. 288 v.dd., nr 244, 339'da tekrar edilmiş, nr. 302'de üç defa kullanılmıştır) ve arapça *s-l-m* şekline, duâ tâbiri olarak, Şalâ kitâbelerinde ekseriyâ tesâdüf olunur (krş. E. Littmann, *Zur Entzifferung*

der Şafâ Inschriften. Leipzig, 1901, s. 47, 52 v d., 55 56, 57, 59, 61. 64, 66, 67, 70; ayn. mll., *Semitic Inscriptions*. New York-London, 1905, Safaïtic inscr., nr. 5, 8, 12, 15, 69, 128, 134 v.

Şâyet *Lisân al-'arab* XV, 183, 5, aşağıdan) da zikredilen *salāmaka Rabbanā fī kulli fac'in* mısrâı mevsûk ise ve gerçekten Umayya b. Abi 'l-Ṣalt tarafından söylenmiş ise, ihtimâl ndan şimâlî Arabistan 'ın bir Allaha inanan ıâzı muhitlerinde, sabah ibâdetlerinde, *salām* kel mesini ihtivâ eden bir ibârenin duâ tâbiri olarak kullanıldığı neticesi çıkarılabilir. Muhtemelen yahudi ve hıristiyan düşünüş tarzının te'siri ile arâmî kültür çevresinde bu kelime husûsî bir mâna almıştır *Salām* ın σωτηρία ın fâde ettiği fikri karşıladığı hakkındaki Lidzbarski *Zeitschr. f. Semitistik*, I, 85 v.dd.) nio faraziyesi bir tarafa bırakılabilir, fakat unun *islām* kelimesini *salām*-σωτηρία („*salām* âline girmek" mânasında 'dan yapılmış isimden müştak bir fiilin masdarı olarak izâh etmesi *aslama vachahu li 'llāh, aslama li-rabb al-ālamin* ve başka benzerleri gibi, sık-sık geçen kur'anî tâbirler ile bağdaşamaz.

Peygamber *salām* tâbirine büyük bir dinî değer izâfe etmiş olmalıdır; çünkü bunu meleklerin cennetliklere söylediği selâm olarak telakkî etmektedir ve kendinden önce gelmiş olan peygamberler hakkında duâ tâbiri olarak bunu kullanmaktadır. *Taşahhud* (aş. bk.) 'de söylenen ve *ṣalāt* 'ın sonunda bulunan ve yahudi *tefilla* sında benzeri olan bk. E. Mittwoch, *Zur Entstehungsgesch. des islam. Gebets u. Kultus*, *Abh. Pr. Ak. W.*, phil.-hist. Cl., 1913, nr. 2, s. 18) selâmlama gibi bir selâm, ihtimâl başlangıçtan itibâren, namazın bir kısmını teşkil etmiştir. Bir hadîse göre (al-Buhārī, *al-Isti'zān*, bâb 3, *al-Aẓān*, bâb 148, 150 'ilk önce namazın (*ṣalāt*) sonunda, Allaha, Cebrā'il 'e, Mikā'il 'e ve diğer meleklere *salām* söyleniyordu. Allahın kendisinin *salām* olduğunu (bk. *Kur'an*, LIX, 23) farkederek, Peygamber bu kullanışı reddetti ve sonra *taşahhu* 'de nasıl söylenmesi gerektiğini bildirdi; buna göre, *salām* sözü aşağıda gösterilen şekilde olacaktı. *Taşahhud* hakkındaki teâmülden ayrı tarz hakkında bk. al-Şāfi'ī, *Kitāb al-umm*, Kahire, 1321, I, 103 v.d; krş. Goldziher, *Über die Eulogien* 'ı *Z D M G*, L, 102).

Şeriat tarafından tesbit edilmiş olan namaz *ṣalāt*) ibâdetinde Allahı takdis ve Peygambere, ibâdet edene ve Allahın dindar kullarına *salām* (*al-salāmu 'alayka, ayyuha 'l-nabiyu, wa rahmatu 'llāhi wa barakātuhu, al-salāmu alaynā wa 'alā ibādi llāhi 'l-ṣāliḥina* 'kelime-i şahâdetten önce gelir. *Ṣalāt* 'ın mecbûrî hareketleri sonda söylenen *taslimat al-ūlā* 'yı ihtivâ eder; bunun daha tam şekli, oturulmuş olduğu hâlde, başı sağa ve sola çevirip, her defasında, *al-salāmu 'alaykum wa raḥmatu 'llāh* demekten ibârettir. Bk. al-Bācūrī, *Ḥāşiya 'alā Şarḥ Ibn Ḳāsim al-Ġazzī 'alā matn Abī Şucā'*, Kahire, 1321, I, 168, 170.

Kur'an 'da *salām* 'dan teşkil edilen tâbirlerin tercihen ve ibâdette bulunması ve bunun ibâdette kullanılması *salām* 'ın münhasıran islâmî bir selâm (*taḥiyat al-islām*) olarak gösterilmesine husûsiyetle yardım etmiş olmalıdır. Daha yukarıda söylenilmiş olduğu üzere, *Kur'an* 'da Peygambere *taşliya* 'nin akabinde *salām* söylenmesi emredilmektedir. An'ane Peygamberin bu *salām* 'ı kabûl ettirmekte tehâlük gösterdiğini nakleder. 'Umayr b. Vahb, önüne getirilince ve onu müşrik selâmı (*in'imā ṣabāḥan*) ile selâmlayınca, Peygamber ona —„Allah bize seninkinden daha iyi bir selâm, yâni cennet ehlinin selâmı olan *al-salām* 'ı verdi" — demiştir. (İbn Hişām, nşr. Wüstenfeld, s. 472, aşağıda v.d.; al-Ṭabarī, nşr. de Goeje, I, 1353, 10 v. dd.). Peygamberin etrafında olanlar da bu selâmlama tâbirini içten benimsiyorlardı. al-Vāḳidī, 'Urva b. Mas'ūd 'un islâmiyeti kabûl etmesinden hemen sonra, Tâifli hemşehrilerini de islâmiyete kazanmak isterken, kendini müşrikler tarzında selâmlayan Şaḳîflerin dikkatini cennet ehlinin selâmına, *al-salām* 'a çekmiş olduğunu anlatır (İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, V, 369; Sprenger, *Das Leben ... des Moḥammad*, III, 482; Goldziher, *Mah. Stud.*, I, 264). İbn İsḥāḳ 'a, göre, Muġīra b. Şu'ba Şaḳîf 'in Peygamberin yanına gelen mümessillerine, Peygamberi nasıl selâmlamaları gerektiğini göstermiş idi. Fakat onlar yalnız „câhiliye" devrinin selâmını kullanmak istiyorlardı (İbn Hişām, s. 916, 9 v.dd.; al-Ṭabarī, I, 1290, 9 v.dd.; Sprenger, *ayn. esr.*, III, 485; Goldziher, *ayn. yer.*). — Yahudiler, bir müddet için, Peygamber hakkında, bu selâmı *al-sām 'alaykum* („üzerinize ölüm") şeklinde bozmuşlar; Peygamber de buna *wa 'alaykum* („sizin de üzerinize") diye cevap vermiş olmalıdır (al-Buḫārī, *al-Isti'zān*, bâb 22; *Lisān al-'arab*, XV, 206). — İbn Sa'd 'a göre (*ayn. esr.*, IV/I, 103,15), Abū Ẕarr, Peygambere hitâben, müslüman selâmını kullanan ilk şahıs olmuştur. Aynı müellife göre (*ayn. esr.*, IV/I, 83, 2), Mu'āviya 'nin Abū Mūsā al-Aş'arī 'ye yazdığı bir mektubun başında *salām alaykum* bulunmaktadır.

Kullanılabilecek ifâdeler *salām* veya *salām 'alaykum(-ka)* veya *al-salām 'alaykum* idi. Umm Ayman Peygambere *al-*) *salām* demekle yetinirdi (İbn Sa'd, *ayn. esr.*, VIII, 163, 7 v.dd.). *Kur'an* 'da *salām 'alaykum* kullanılması ekseriyeti teşkil eder. Faḫr al-Dīn al-Rāzī harf-i

târifsiz şeklin üstün olduğunu ve mükemmel selâm fikrini ifâde ettiğini isbât etmeğe çalışır (*ayn. esr.*, II, 500. 35 v.dd., III, 512, 11 v.dd.). Bundan dolayı al-Şâfi'î, buna uyarak, *taşahhud*'da *salāmᵃⁿ 'alayka*'yi kullanmağı tercih etmiş olmalıdır (*ayn. esr.*, III, 512, 35; mâmalih şâfi'î mezhebi bu yerde harf-i târifli şekli de kabûl eder (al-Bācūrī, *ayn. esr.*, I, 168; *Lisān al-'arab*, XV 182, ¹²—¹³). Bununla berâber, selâmlamal 'çi *al-salām 'alaykum* ibâresi sık-sık kullanı....akta idi. Bu harf-i târifli şekil *taslima*'de kaide hâlindedir (Fahr al-Dīn al-Rāzī, *ayn. esr.*, II, 501, 8; al-Bācūrī, *ayn. esr.*, I, 170; *Lisān al-'arab*, XV, 182, 13 v.dd.) Selâma cevap vermek için *va 'alaykum al-salām* demek âdet olmuştur (kelimelerin bu yer değiştirmesi için bk. Fahr al-Dīn al-Rāzī, II, 500, 29 v. dd., III; 512, 21 v. dd.). İbn Sa'd (*ayn. esr.*, IV/I, 115, 19—20)'e göre, 'Abd Allāh b. 'Omar selâma *salām 'alaykum* diyerek cevap verirdi.

Bâzı hadislere göre, Peygamber *'alayk al-salām* ifâdesini ölülere verilen selâm olarak vasıflandırmış ve kendisine *al-salām 'alayk* ile selâm verilmesi husûsunda ısrar etmiştir (al-Ṭabarī, III, 2395; İbn al-Aşīr, *al-Nihāya fī ġarīb al-ḥadīş va 'l-aşar*, Kahire, 1311, II, 176 aşağıda). Yukarıda ilk olarak zikredilen selâm ibâresine gerçekten mersiyelerde tesâdüf olunur (*ayn. esr.*, II, 177; *Lisān al-'arab*, XV, 182). Fakat Peygamberin, mezarlıkta, ölüleri, (*al-'salām* ile başlayan bir ibâre kullanarak selâmladığı rivâyetleri de vardır (al-Ṭabarī, III, 2402, 10 v.dd.; İbn al-Aşīr ve *Lisān al-'arab*, ayn. yer.). Aynı şekilde, 'Abd Allāh b. 'Omar, bir seyahatten dönüşünde, Peygamberin Abū Bakr'in ve babasının mezarlarını, *al-salām 'alayka* diyerek selâmlıyordu (İbn Sa'd, *ayn. esr.*, IV/I, 115, 5 v. dd.).

Daha çok erkenden *salām* ifâdesine *va raḥmatu 'llāhi* veya *va raḥmatu 'llāhi va barakātuhu* sözleri ek di; birinci genişletme *taslima*'de, ikincisi *taşahhud*'de yk. bk.) kullanılır oldu. *Kur'an*. IV, 88: „Size selâm verilince, buna daha güzel bir karşılık (selâm veriniz veya onu tekrar ediniz" emri ile münâsebetli olarak, karşılıkta lutf ve rahmet dileğini veya bâzan sâde bir *salām*'a yalnız birincisini ilâve ederek, karşılık vermek sünnet (*sunna*) olarak gösterilmektedir (bk al-Buḥārī, *al-İsti'zān*, bâb 16, 18, 19). Üç parçadan müteşekkil bir ifâde ile selâmlanan bir kimse aynı ile selâma karşılık vermelidir (Fahr al-Dīn al-Rāzī, *Kur'an*, IV. 88 tefsiri, *ayn. esr.*, II, 502, 14 v. dd.; al-Bayżāvī, *Kur'an*. IV 88 tefsiri). — Lane (*Manners and Customs of the modern Egyptians*³, London, 1842, I, 229, not)'e göre, üç kısımlı ifâde selâm karşılığı olarak Mısır'da çok kullanılmakta idi; krş. Nallino, *L'arabo parlato in Egitto*² (Milano, 1913), s. 121. Mekke'de bunun kullanılışı oldukça nâdirdir; burada âdet olan karşılık *ve 'alēkum es-salām va 'r-raḥma* (veya *ve raḥmata 'llāh* veya *va 'l-ikrām*)'dir; bk. Snouck Hurgronje, *Mekkanische Sprichwörter u. Redensarten* (La Haye, 1886), s. 118.— Landberg (*Études sur les dialectes de l'Arabie méridionale*, II, 786. not) genişletilmiş selâm ilâdesinin *Sayılar*, VI, 24—26'daki râhiplere âit takdisi garip şekilde hatırlatır bulmaktadır. — Bir tek şahıs hakkında *'alaykum*'un kullanılması cemi birleşik zamirin iki mubâfız meleği de veya o şahsa bağlı mânevi varlıkları da içine almaktadır tarzında izâh edilmiştir (Fahr al-Dīn al-Rāzī, *ayn. esr.*, II, 501, 19 v. dd., krş. III, 513, 17 v. dd.).

Bir mektubun sonunda ekseriyâ *va 'l-salāma* (*'alayka, -kum*) ifâdesi bulunur, msl. İbn Sa'd, *ayn. esr.*, I/II. 27, 11, 27, 28, 2, 5, 22, 29, 13, 21. al-Ḥarīrī (*Durrat al-ġawwāṣ*, nşr. Thorbeeke, s. 208. 9 v.dd.), bu yerde, en doğru istimâlin yalnız başta kabûl ettiği harf-i târifsiz şekli (*salāmᵃⁿ*) reddetmektedir.— *Va 'l-salām*, arada-sırada, „işte bu kadar" mânasını almıştır (bk. Snouck Hurgronje, *ayn. esr.*, s. 92).

Kur'an XX, 49'da, ihtiyaç hâlinde, müslüman olmayanlar için kullanılması âdet olan bir ifâdeyi, yâni *al-salāmᵘ 'alā man ittaba'a 'l-hudā*'yı vermiştir (bk. Fahr el-Dīn al-Rāzī, *ayn. esr.*, II, 501, 26 v.dd., IV, 706, 19—20). Buna msl. Peygamberin mektuplarında tesâdüf olunur (al-Buḥārī, *al-İsti'zān*, bâb 24, İbn Sa'd, *ayn. esr.*, I/II, 28, 10—11, krş. str. 6. mektubun başında: *salāmᵃⁿ 'alā man āmana*). 91 (710) yılına âit papirus üzerine yazılmış vesîkalar bunun erkenden kullanıldığını göstermektedir (*Papyri Schott-Reinhardt*, I, nşr. C. H Becker, Heidelberg, 1906. nr. I. 29, II, 40 v.d., III, 87 v.d., X, 11, XI, 7, XVIII, 9). Bununla berâber Peygamberin Maḳnā yahudilerine gönderdiği bir mektup *va 'l-salām* ile sona erer İbn Sa'd, *ayn. esr.*, I/II, 28, 23); Ayla hıristiyanlarına hitâben yazılmış bir mektup da böyledir (*ayn. esr.*, s. 29, 12—13). Yine hadîste, hiç olmazsa karşılık olarak *salām* ile selâmlamanın kâfirler ile kitap ehlinden esirgenmediği yolunda bir temâyül fark edilmektedir (bk. al-Ṭabarī, *Tafsīr*², V, 111 v.d.; Fahr al-Dīn al-Rāzī, *ayn. yer.*).

Selâm ile alâkalı kaide ve tahditler hakkında bk bir de mad TASLİM

Salām bir de „her cuma günü, öğle namazı ezânından aş.yk. yarım saat önce, minârelerde okunan s a l a v ā t mânasına kullanılır. İbâdetin bu kısmı, tam mânası ile farz olan namazın başlamasından önce, câmiin içinde

sesleri güzel olan ve bir *dikka* üzerine oturan şahıslar tarafından tekrar edilir" (Goldziher, *Über die Eulogien* v.b., *Z D M G*, L, 103 v.d.; krş. Lane. *ayn. esr*, I, 117) Mısır'da aynı tâbir, ramazan ayında, gece yarısından yarım saat kadar sonra, minârelerden Peygambere okunan *şalavât* hakkında dahi kullanılır (Lane. *ayn. esr.*, II, 264).

'Alayhi 'l-salâm duâ ifâdesi, atkı sünnet ehli telakkisine göre, yalnız Peygamberin adından sonra kullanılmalıdır; fakat daha eski mu'ahrerattan bunun ekseriyâ daha serbest olarak kullanıldığı netîcesi çıkmaktadır (bk. bir de al-Buḫârî, *al-Isti'zân*, bâb 43: *Fâṭima 'alayha 'l-salâm*). Bununla berâber, şî'iler hiç bir tahdit gözetmeden, 'Alî ve onun soyundan olanları anarken, bu ifâdeyi kullanırlar (Goldziher, *ayn. esr.*, *Z D M G*, L, 121 v.dd.; Faḫr al-Dîn al-Râzî, *ayn. esr.*, III, 511 aşağıda v.d.).

Hindistan'da „yedi *salâm*" denilen *Kur'an*, XXXVI, 58, XXXVII, 77, 109, 120, 130, XXXIX, 73, XCVII, 5 âyetleri sihir için kullanılır. Âhir-i çahâr-şamba (bk. mad ÂHIR) bayramında bunlar safran suyu, gül suyu veya mürekkep ile bir Hind kirazı veya kutsal frenk inciri veya çınar yaprağı üzerine yazılır, sonra yazı suda yıkanır ve bu su, saâdet ve uğur ümidi ile, içilir (Ca'far Şarîf Herklots, *Islam in India or the Qânûn-i Islâm*, W. Crooke'un yeni tabı, London, 1921, s. 186 v.d.).

Sikkeler üzerinde, *salâm* kelimesi (bâzan yalnız *s* şeklinde kısaltılır) sikkenin „tam ayarlı" olduğuna delâlet eder (J. G. Stickel. *Handb. d. Morgenl. Münzkunde. Das grossherz. orient. Münzcabinet zu Jena*, Leipzig. 1845, I, 43 v. d.; O. Codrigton, *A Manual of Musulman Numismatics*, London, 1904, s. 9, 10).

Bibliyografya: Makalede zikredilen eserler dışında bk. İbn 'Abd Rabbihi, *al-'Iḳd al-farîd* (Bulak, 1293), I, 276 v.d.; Lane, *ayn. esr.*, I, 798 v dd.; Landberg *Études sur les dialectes de l'Arabie méridionale* Leiden, 1901—1913), II, 776—781, 786—789.

(C. VAN ARENDONK.)

SELÂME. SALĀMA B. CANDAL, islâmiyetten önce yetişmiş şâirlerdendir. Salâma Tamîm kabilesinin büyük şûbelerinden Sa'd al-Fizr'in al-Ḥâriş kolundandır. Kendisi şiirlerinden pek azı bugüne kadar gelmiş olan câhiliye devrinin temâyüz etmiş şâirlerinden biri sayılmaktadır. Mîlâdî VI. asrın ikinci yarısı içinde kudretinin zirvesine ulaşmış olmalıdır. Bu görüşü te'yit eden türlü sebepler vardır: 1 — Tağlib kabilesi reisi 'Amr b. Kulṯûm, cenûba yağma akınını yaptığı zaman, Salâma'nın kardeşi Aḥmar (bâzan yanlış olarak, Aḥmed yazılır) 'Amr tarafından esir alınmış, ancak Salâma'nın ricası üzerine, fidye-i necât alınmaksızın, serbest bırakılmıştır ('Amr, *Dîvân*, şiir 2, giriş; *Aġânî*[1], IX, 183, 18). Aḥmar'ın esir alınışının, Salâma'nın divanındaki 8. şiirin şerhinde (nşr. Şayḫo), Ṣa'ṣa'a b. Maḥmûd b. 'Amr b. Marṯad'e atfedilmesi belki de arap rivâyetlerinden birindeki bir yanılmadan ileri gelmektedir. Bu sonuncu şahıs, müttefikleri (*ḥulafâ'*) sıfatı ile, Şaybanîlerin yanında bulunan Ḳayalîlerin bir kolu olan 'Amr'e mensup olması muhtemel olduğu gibi, tanınmış Yemenli Marṯad'den de olabilir. 2 Salâma, İran hükümdarı Parvîz'in emri ile, fillere çiğnetilen Ḥira hükümdarı al-Nu'mân'ın ölümünü en uzun şiirinde zikretmektedir (*Dîvân*, nr. 3, beyit 39; *Aṣma'îyât*, nr. 53, beyit 39). 3. Bundan başka Carîr ve Farazdaḳ'ın *Naḳâ'iż*'ında Salâma'nın *Dîvân*'ında bulunmayan iki şiirine rastlanmaktadır. Salâma bu şiirlerinde Sa'd al-Fizr'e mensup Minḳarîlerin Bakr b. Vâ'il kabilesini de mağlup ettikleri ve zafer dolu Cadûd muharebesine temas etmektedir. Bilhassa bahis konusu son iki hâdiseden Salâma'nın VI. asrın sonlarına doğru yaşamış olduğu netîcesini çıkarabiliriz. Ölüm tarihinin tesbitine imkân yoktur; islâmiyete yetişememiştir ve ilk müslümanların hâl tercümeleri arasında onun soyundan bir kimsenin adına rastlanmamaktadır.

Şayḫo Salâma'nın tanınmış kabile reisi Salmâ b. Candal b. Naḥşal ile aynı şahıs olduğunu kabûl etmekle yanılmaktadır; çünkü bunların sonuncusu Naḥşal b. Dârim'e mensûp olup, şâir Farazdaḳ'ın ceddi Mucâşi'i'nin akrabâsı idi. Salâma atların tasvirinde üstat olmakla tanınmıştır. Derlenmiş şiirleri iki yazma hâlinde bize kadar gelmiş olup, 1910'da Şayḫo tarafından neşredilmiştir. Bu *Dîvân* 9 şiir veya şiir parçası ihtivâ etmektedir ki, hepsi 135 beyte bâliğ olur ve nâşir bunlara muhtelif kaynaklardan derlediği 36 beyit daha eklemiştir. Ben de bunlara yalnız *Kitâb al-'ayn* (nşr. Bağdad. s. 108)'de bulunan bir beyti kendi namıma ekleyebilirim. Beyitlerinin çoğunun gerçekliğinden şüphe etmek için bir sebep görmüyoruz. Bunlarda şâir kaybolan gençliğinden bahsediyor ve maalesef Salâma'nın yaşı ile ilgili bir sonuca varacak bir ip ucuna rastlanmıyor; çünkü bu gibi ifâdeler, benzeri şiirlerdeki mûtat ifâde şekilleri zümresindendir. Allahı zikretmesini (nr. 1, beyit 12) daha sonraki devirlerde vuku bulmuş tahriflerin bir delîli olarak görmüyorum, çünkü muhtemelen daha önceki devirler için al-ilâh tâbirinin daha yerinde bir tâbir olmasına rağmen, bir çeşit tektanrı mefhûmunu Muhammed'den önce, hıristiyanlığın ve museviliğin te'siri ile, Arabistan'da

yayılmış olduğunu zannediyorum. Şiirlerinde Buṣrā ve al-Mada'in menşe'li kılıçları zikretmektedir; bu gibi kılıçlar daha sonraları artık oralardan getirtilmediği için, daha muahhar devirlerde yazılmış şiirlerde onlardan pek ender olarak bahsedilmekte veya biç bahsedilmemektedir. Yazıyı ve hattâ yazı âletleri ile parşömeni zikretmesine (nr. 3, beyit 3) asla şaşmamalıdır. çünkü umûmiyetle bu gibi şeyler zannedildiğinden daha çok yayılmış idi. Şiirleri bedevî şiiri denen damgayı taşımakla berâber, bu tâbir oldukça isâbetsizdir, çünkü, bu yanlış bir intibâ uyandırır [krş. mad. ŞÂİR]. *Divân*'ın metni Baṣra (al-Aṣma'ī) ve Kûfe (Abū 'Amr al-Şaybānī) dil mekteplerinin muhassalasıdır. İkinci mektep umûmiyetle daha çok itimâda şâyândır ve burada maalesef rivâyetler bir fark gözetilmesini mümkün kılacak kadar birbirinden ayrı tutulmamıştır. Bunlar gibi divan tertip edenleri „şiir toplayıcısı" kabûl etmek yanlış olur; onların işi eski alimlerden intikal eden metinleri şerh etmektir. Cl. Huart'ın neşrini (*JA*, 1910) tedâvülden çıkaran Şayḫō'nun (Beyrut, 1910 neşri, Salâma hakkında bildiklerimizin hepsini bir araya getirmektedir.

Bibliyografya: *al-Mufaḍḍaliyāt* (nşr. Lyall), nr. 22 (metin ve tercümesi (= Kahire tab. I, 54; nşr. Thorbecke, nr. 20); *al-Aṣma'iyāt* (nşr. Ahlwardt), nr. 53; (Kahire, 1955) nr. 42; İbn Sallām al-Cumaḥī (nşr. Hell), Leiden, 1916, s. 36; *Naḳā'iḍ* (nşr. Bevan), s. 147 v.d.; İbn Ḳutayba *Kitāb al-ṣi'r* (nşr. de Goeje), s. 147; Şayḫō *Ṣu'arā' al-naṣrāniya*, s. 486—491. Ayrıca bk *GAL*, *Suppl.*, I, 59; [R. Geyer, *Zum Dīvān des Salāmat ibn Jandal* (*Festschrift Eduard Sachau zum siebzigsten Geburtstage*), Berlin, 1915, s. 345—367; Kratschkowski, *Über Arabische Handschriften Gebeugt* (Leipzig. 1949), s. 39—45. Salâma'nın şiirlerine arap dil ve edebiyâtı ile ilgili eserlerin bir kısmında rastlanır; bunlar arasında bk. İbn Manẓūr, *Lisān al-'arab*; İbn Ḳutayba, *Dīvān al-ma'ānī 'l-kabīr*; al-Bakrī, *Simṭ al-la'ālī*; ayn. mll., *Mu'cam ma 'sta'cam*; Abū 'Ubayda, *Macāz al-Ḳur'ān*; Aḥmed b. Fāris b. Zakariyā, *Mu'cam maḳāyīs al-luġa*; İbn Durayd, *Ğamharat al-luġa* v.b.].

(F. KRENKOW.)

SELÂMLIK, (A.-T.), misafirlerin kabûl edildikleri o d a ve pâdişahların cuma namazlarına gidişlerinde yapılan m e r â s i m i ifâde eder.

1. Bir islâm-türk an'ane ve âdeti olarak, Osmanlı imparatorluğu zamanında, eski türk saray ve konaklarında, yabancıların girmesi haram sayılan ve yasak bulunan ve yalnız kadınların bulunduğu harem, ya-ut haṛem dâiresi tâbir edilen kısımdan ayrı diğer bir kısım daha var idi ki buraya selâmlık denilirdi. Selâmlık yalnız erkeklerin bulunduğu kısmı teşkil ederdi. Konak veya evin erkekleri resmî ve husûsî iş ve güçlerinin dışında kalan vakitlerini gündüzleri selâmlıkta geçirirlerdi. XVII. asrın ortalarına kadar büyük konakların selâmlıkları bu konak sâhibi'nin bir nevi resmî çalışma dâiresi vazifesini görürdü. 1656'da Bâbıâli başlı-başına resmî bir devlet dâiresi hâline gelmeden evvel bk. Z. Pakalın *Osmanlı tarih deyimleri... sözlüğü*. *Bâbıâli* sadrâzamlar, vezirler, şeyhülislâm ve reis-ül küttâblar öğleden evvel yapılan pâdişah sarayındaki divan-ı hümayun toplantısında bulunurlar ve öğleden sonra kendi konaklarına çekilerek, me'mûriyetlerine âit vazifelerin bir kısmını selâmlık dâirelerinde görürlerdi. XVI. asırdaki bâzıları pâdişah sarayları kadar ihtişamlı olan (bk. Evliyâ Çelebî, *Seyahat-nâme*, nşr. Ahmed Cevdet, İstanbul, 1314, I, 322) ve îtina ve zevk ile süslenmiş bulunan, sadrâzam ve vezir konaklarındaki selâmlıkların bir nevi resmî dâire vazifesini görmesi, bâzı değişiklikler ile birlikte, XIX. asrın sonlarına kadar devam etmiştir. Kanûn-ı esâsî ve meşrûtiyetin ilânı mes'elelerini görüşmek üzere toplanan hey'et 1876'da, Mithat Paşa konağının selâmlık kısmında müzâkerelerini yapmış idi (bk. Osman Nurî. *Abdülhamîd ve devr-i saltanatı*, İstanbul, 1327, s. 39 v.d.). Osmanlı İmparatorluğu zamanında, eyâletlerin merkezlerinde bulunan paşa konakları yine böyle iki kısımdan ibâret idi ve selâmlık kısmı eyâlet paşasının resmî dâiresi vazifesini görürdü. Selâmlıkların gerek merkezde, gerek eyâletlerde böyle resmî dâire vazifesini görmemesinden dolayıdır ki, Tanzimat devrinde vilâyet makamları doğrudan-doğruya resmî bir dâire olarak teşkilâtlandırıldığı vakit, eski itiyat icabı, bu dâirelere „konak" yahut „vilâyet konağı" adı verilmiş idi.

Selâmlıklar, aynı zamanda erkek misâfir ve yabancı ziyâretçilerin kabûl oldukları bir yer olduğundan, bugünkü mânası ile, misâfir kabûl olunan oda, salon veya dâire vazifesini de görürdü.

Selâmlıklar, konak veya ev sâhibinin servet, kudret ve zevkine göre, muhtelif tarzda tertip ve inşâ olunurdu. Bir veya bir kaç odadan ibâret bulunan basit selâmlıklar olduğu gibi, büyük konak ve saraylarda büyük dâire hâlinde olanlar da ver idi. Bunlar bir veya daha fazla katlı olabilir idi. Bu selâmlıklarda türk usulüne göre döşenmiş istirahat veya misafir kabul odaları bulunurdu. Bu neviden selâmlıkların münasip bir kısmında ve ekseriyâ alt bölümle-

rinde bir de kahve ocağı var idi. Kahve ocağı konak sâhibinin uşaklarının oturduğu kısım idi. Bunlar efendilerinin şahsî hizmetlerinden başka, konağa gelen misafirlere kahve, çey pişirir ve misâfirlerin ağırlanması için gerekli hizmetleri görürlerdi. Misâfirlere yemekler buradan hazırlanmazdı. Umûmiyetle yemekler harem dâiresinin mutfak kısmında yapılır ve selâmlığa gönderilirdi. Büyük selâmlıklar dar ve uzun bir sofa yahut bir bahçe ile harem dâiresinden ayrılırdı. Harem ile selâmlık kısımlarını biribirinden ayıran bu uzun sofaya „mâbeyn" denilirdi. Harem ile selâmlık arasındaki hizmet irtibâtı „dönme dolap" adı verilen bir dolap vâsıtası ile sağlanırdı. Eski konaklarda ziyâfetler, iftarlar, bayram tebrikleri hep selâmlıklarda yapılırdı. Kadın misafirler konağın harem kısmında kabûl olunurlardı. Hatta bâzı konaklarda harem ve selâmlık dâirelerinin sokaklara açılan kapıları da ayrı-ayrı idi Selâmlığa gelenler selâmlık kapısından, hareme gelecek ziyâretçi veya misâfirler de harem kapısından konağa kabûl olunurlardı. Türkiye cümhûriyetinin kuruluşundan sonra, harem ve selâmlık da maziye mal olmuş ve kadın ve erkeklerin ayrı-ayrı oturmaları âdeti de terkedilmiştir.

2. Cuma günleri, Osmanlı pâdişahlarının cuma namazını kılmak üzere, câmie gidiş ve dönüşlerinde yapılan merâsime de **selâmlık** tâbir olunur. Buna **cuma alayı** yahut **cuma selâmlığı** adları da verilir. Cuma selâmlığı Osmanlı devletinin kanûnlar ile (bk. *Millî tetebbûlar mecmuası*, İstanbul, 1331, I, 528—535) tesbit ettiği arife, leyle-i kadir, bırka-i şerîfi ziyaret, ramazan, kurban bayramları ve kılıç alayı gibi bir merâsimdir Selâmlığın hangi pâdişah devrinden itibâren yapılmağa başlandığı kesin olarak tesbit edilmiş değildir. Fakat muhtelif tarihî kayıtlar gösteriyor ki, pâdişahların cuma namazlarına merâsim ile gidişleri Osmanlı devletinin kuruluşundan itibaren başlamıştır. Yalnız bâzı garp müellifleri cuma alaylarının Osmanlı devletinde pâdişahların halîfe unvanını aldıktan, yâni Yavuz Sultan Selim'den sonra başladığını ve yahut bu merâsimin Bizans imparatorlarının mâbetleri ziyaret maksadı ile yaptıkları saray âdetlerinin bir taklidi olarak, Osmanlı saraylarında da devam ettiğini ileri sürmüşlerdir (bk *EI*, mad SELÂMLIK). Hâlbuki pâdişahların cuma selâmlıklarına gidişlerinin Bizans saray âdetleri ile hiç bir alâkası yoktur Çünkü cuma namazını cemâat ile kılmak islâmiyetin esâslarına göre terkolunması asla câiz bulunmayan bir farzdır. Zîra Peygamberden itibâren bütün islâm devletlerinde hukümdarların cuma namazına gitmeleri ve verilen hutbeleri dinlemeleri dinin bir icâbı idi. Hattâ bâzı devletlerde hutbeleri bizzat halîfeler ve hukümdarlar verirdi (bk. Kasîm Küfrevî, *İA*, mad. CUMA). İstanbul'un fethinden çok daha evvel, Bursa'nın pâyitaht olduğu sıralarda, inşa edilen câmilerin hemen hepsinde pâdişahlara mahsus bir mahfil vardır. Pâdişahler cuma ve bayramlarda namazlarını bu hünkâr mahfillerinde edâ ederlerdi. Yıldırım Bayezid (1389—1402) devrinde ihdas olunan silâhdarların, diğer hizmetleri yanında „cuma günleri teşrif buyurulacak câmi-i şerîf ile saltanat binişlerinde" pâd şâha refakat etmesi vazifesi de var idi (bk. Atâ, *Tarih*, s. 501 v.d.) Böylece pâdişâhın câmie gidişinin İstanbul'un fethinden evvel de bir merâsime tâbi olduğu açıkça görülmektedir. İstanbul'un fethinden sonra, Fâtih ilk cuma namazının Ayasofya'da kılınmasını emretmiş, bunun için derhâl bir mihrap, minber ve mahfil yapılmış ve Fâtih ilk cuma namazına muazzam bir alay ile gitmiştir (bk. Ahmed Muhtar, *Feth-i celîl-i Kostantiniye*, İstanbul, 1320, s. 270 v.d.). Bu da cuma selâmlıklarının Bizans saray âdetleri ile hiç bir ilgisi olmadığını gösterir.

Cuma selâmlıklarının tertibi mevzuu üzerinde şimdiye kadar pek az durulmuştur Osmanlı müellifleri, bayram, kılıç alayı ve diğer merâsimlerin tertip ve teşrifâtına âit mufassal bir sûrette mâlûmat verdikleri hâlde, cuma selâmlığı üzerinde o kadar durmamışlardır. Abdürrahman Paşa kanûn-nâmesinde „alay kanûnu" başlığını taşıyan bölümde (*MTM*, s. 521), cuma alayını da, bayram ve diğer alaylar arasında, hulâsaten zikreder. *Teşrifât-ı kadîme* müellifi Es'ad Efendi, eserinde „mevlid-i şerîf kıraati", „arefe alayı" „bayram selâmlıkları" hakkında tafsilen mâlûmat verdiği hâlde, cuma selâmlığını sükût ile geçer. Atâ tarihinde cuma selâmlıklarından muhtelif bölümlerde hulâsa olarak mâlûmat verilmiştir. Yalnız bu müellif bir bayram merasimini, kısmen Es'ad Efendi'den aldığı mâlûmâta dayanarak, tafsilen anlattıktan sonra diyor ki, — „bundan başka olan resimler merâsim-i îd-i adhâdan farksızdır" — (*Tarih*, I, 232). Anlaşılıyor ki, cuma selâmlıkları bayram selâmlıklarında yapılan merâsime azçok benzemektedir ve nitekim İsmail Hakkı Uzunçarşılı (*Saray teşkilâtı*, Ankara, 1945, s. 65) da „evvelleri cuma namazlarına çıkışlar devlet erkânı ile berâber bayram namazı gibi olurdu" diyerek, bu fikri te'yit eder. Bununla berâber cuma alaylarının XVII. asrın yarısından evvel çok daha debdebeli olduğu Mehmed IV. 1648 — 1687 zamanından sonra, bu merâsimlerin daha basit bir şekilde yapılmağa başladığını ve yeniçeri ocağının ilgasından sonra ise

(1826), tamâmiyle değiştiğini kabûl etmek lâzımdır.

Cuma selâmlıklarının tertip şekli kısaca şöyledir: Pâdişah cuma namazı kılacağı câmii intihap ettikten sonra, nöbetçi avadanı pâdişahın emrini silâhdar ağaya bildirirdi. Silâhdar ağa gidilecek câmiin semt ve mahallini, me'murları vâsıtası ile, enderûnda mevkib-i hümâyuna katılmağa mecbur olanlara ilân eder; bundan sonra baş çavuş ağa, başında paşalı kavuğu, arkasında kontoş kürkü ve geniş kollu kaftanı, belinde gümüş paftalı sırma kolanlı kuşağı ve bunun üstünde altın köstekli murassâ bıçağı bulunan merâsim elbisesini giyer ve maiyetine 40 nefer has odalılardan ve 15 kişi mülâzimlerden alıp, süslü atlara binerek, pâdişahtan yarım saat evvel câmie hareket ederdi. Bunlara ayrıca 40—50 kadar da haseki katılırdı. Mülâzimlerden ikisinin başlarında sorgucu var idi; bunlar sıra ile pâdişahın iki adet „destâr-ı hümâyununu", yâni sarığını taşımak ile mükellef idiler. Yolda has odalı ağa elindeki pâdişah sarığını iki tarafında bulunanlara gösterir ve halk bunu selâmlardı; bunlar hunkâr mahfilinde, pâdişahın namaz kılacağı yerin nizamına göre hazırlanmış ve temiz bulunmasına dikkat ederler ve pâdişah câmie geldiğinde saf hâlinde, onu selâmlarlardı. Selâmlığın bu kısmına „sarık alayı" denilirdi. Pâdişahın câmiden ayrılmasından sonra, sarık alayı da, esas selâmlık alayının arkasından, saraya avdet ederdi (bk. Atâ. *Tarih*, s. 190).

Selâmlık alayına sadrâzam ve diğer devlet erkânı da dâhil olurdu. Sadrâzamı Cuma günleri câmie götürmek de yine çavuş başının vazifelerinden idi (Uzunçarşılı, *Saray teşkilâtı*, s. 44). Alayın geçeceği yollar daha önceden yeniçeriler tarafından emniyet altına alınırdı. Alaya iştirâk edecek kimseler enderunda hususî bir nizamnâme ile tesbit olunmuş idi. Buna göre enderun mensûplarından bîzebanlar, peykler, çukadarlar, divan çavuşları ve diğerleri iştirâk ederlerdi. Baş-çukadar pâdişahın sağ tarafında yürür, sol tarafında yürüyen ikinci çukadar, kırmızı atlas kese içinde, pâdişaha âit pabuçları belindeki gümüş paftalı kuşağının yan tarafına asardı. Çizmeci denilen üçüncü çukadar ise, pâdişahın yedek çizmesini, yine bir kese içinde, belindeki kuşağına bağlayarak, geriden ve bunu tâkiben de dördüncü çukadar ve ağalar rikâb-ı hümayûna yakın olarak, solakların iç taraflarında yürürlerdi (Atâ, *Tarih* s. 203). Pâdişahlar cuma selâmlıklarına at üzerinde giderlerdi. Mevkib-i hümayûna solaklar da dâhil olurdu; bunlar resmî günlerde alaylara katılan bir nevî askeri merâsim sınıfı idi. Solaklar alt tarafı kırmızı çuha ve üstü dört parmak sırmalı bir külâh ve süslü elbiseler giyerlerdi. Ayaklarına sarı çizme giyer, bellerine sırmalı poşu kuşanırlar, omuzlarına muntazam birer yeşil şal atıp, ayaklarına doğru sarkıtırlardı. Peykler başlarına gümüşten yapılmış bir nevi miğfer ve ayaklarına sarı çizme giyerler, bellerine mevlevî kemerlerine benzer gümüşten mâmûl bir kemer bağlarlar ve bunun üzerine yine gümüş kabzalı bir hançer takarlardı. Bunlar, rikâb-ı hümayûna yakın olarak, çukadar ağalarının yanında yürüyen solakların dış kısmında giderlerdi. Rikâb-ı hümâyûnun ilerisinde haseki ağaları yürürdü. Bunların başlarında, iki karış uzunluğunda ve mahrutî şekilde siviri külâhları var idi. Elbiseleri süslü olup, ayaklarına sarı çizme giyerler ve ellerinde birer asâ taşırlardı. Rikâb-ı hümâyûnun arkasında dâr-üs-saade ağası, silâhdar ağa, rikâbdar ağa, sır kâtibi, baş kapıcı, zülüflü baltacı ketüdâsı ve diğerleri, atlı olarak, giderlerdi (bk. Ahmed Râsim, *Osmanlı tarihi*, İstanbul, 1328—1330, s. 561 v.d.). Pâdişahın geçtiği yollara dizilen halk onu alkışlardı, yâni, hep bir ağızdan, „uğurun açık olsun, ikbâlin füzun, pâdişahım devletin ile bin yaşa" yahut „pâdişahım mağrur olma, senden büyük Allah var" veyahut „çok yaşa pâdişahım" gibi sözleri ahenkle ve yüksek ses ile söylerlerdi (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *agn. esr.*, s. 213). Pâdişah câmie geldiğinde, oreda bekleyenler tarafından yine alkışlanırdı. Yeniçeri ağası ve câmi mütevellisi pâdişahı karşılarlardı. Yeniçeri ağası pâdişahın çizmelerini çıkarır ve pabuçlarını giydirirdi. Pâdişah kendisine ayrılan mahfilde namazını kılar, hutbeyi dinler ve yine büyük merâsim ile câmiden ayrılarak, selâmlık alayı ile, saraya dönerdi.

Cuma selâmlıklarında yeniçeri ağaları pâdişaha mâruzatta bulunmak selâhiyetine haiz idiler. Pâdişahlar, cuma selâmlığına çıktıklarında, halktan kendisine dilekçe verenler de olurdu. Bu dilekçeleri sır kâtipleri alır ve hulâsalarını çıkararak, asılları ile berâber silâhdar ağaya teslim ederlerdi.

Selâmlıklara yabancı devletlerin mümessillerinin de dâvet olundukları çok kere vaki idi. Cuma veya bayram selamlıklarında yeniçeriler silâh taşımazlardı (Antoni Golland, *İstanbul'a âit günlük hatıralar*, trc. Nahid Sırrı Örük, İstanbul, 1949, s. 91).

Yeniçeri ocağının 1826'da ilgası ile, selâmlıklara iştirâk eden enderun halkından bir kısmı da, yeniçeriler gibi, ortadan kaldırıldığından, bundan sonra yapılan selâmlıklar başka teşrifâta tâbi olmuştur. Mahmud II. (1808—1839 zamanında Tophâne'deki Nusretiye câmiinin inşâsı ikmâl edildikten sonra, 1241 (h.) senesinin şaban ayının 21 gününe tesâdüf eden

cuma gününde burada bir selâmlık alayı yapılmış idi (bk Hızır İlyas, *Tarih-i enderûn*, İstanbul, 1276, s. 358). Abdülhamîd II. (1876 – 1909) cuma selâmlıklarına çok ehemmiyet vermiş idi. Zîra kendisini halka sevdirmek için bu bir propaganda vâsıtası olmuş idi. Selâmlıklara şehzâdeler, bütün mülkî ve askerî erkân ve kendi yâverleri, muhtelif askerî teşekküllerden de bir mıkdar askerî kuvvetler katılırlardı. O zamana kadar pâdişahlar cuma namazlarını ekseriya selâtin câmilerinden birinde kılar ve selâmlık da buralarda yapılırdı. Fakat Abdülhamîd I. zamanında yapılan selâmlıkların ekserisi Yıldız köşkü yakınındaki Hamîdiye câmiinde olurdu. Bundan başka, ötedenberi pâdişahların at üstünde selâmlıklara iştirâki âdet iken, bu devirde pâdişahlar dört atlı saltanat arabası ile selâmlığa gitmeğe başladılar. Devletin resmî gazetesi olan *Takvîm-i vekayi*'de her selâmlık hakkında tafsilen mâlûmat verilirdi. 1906 senesinde, bir cuma selâmlığı esnâsında, bir süikast tertip edilmiş idi. Ermeniler tarafından yapılan bu süikastte pâdişaha bir şey olmadı, fakat bu hâreket selâmlık alaylarında bir pâdişaha yapılan ilk süikast olarak tarihe geçti (Osman Nuri, *Abdülhamîd ve devr-i saltanatı*, İstanbul, 1327, s. 1127 v.d.). Selâmlıklar Osmanlı imparatorluğunun son günlerine kadar devam etmiştir. Cümhuriyet devrinde, saltanat ve hilâfet kaldırıldıktan sonra, selâmlıklar da maziye karışmıştır.

Bibliyografya: Abdurrahman Paşa, *Osmanlı kanûn-nâmeleri* (*Milli tetebbûlar mecmuası*, İstanbul, 1331), I, sayı 3; Osman Nuri Ergin, *Türkiye maârif tarihi* (İstanbul, 1941), III, 860 v. d.; *Resimli tarih mecmuası* (İstanbul, 1951), II, sayı 20; Esad Efendi, *Teşrifât-ı kadîme*; Hâlid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve ötesi* (İstanbul, 1942); İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Saray teşkilâtı* (Ankara, 1962); Reşat Ekrem Koçu, *Topkapı sarayı* (İstanbul); Fuad Ezgü, *Yıldız sarayı tarihçesi* (İstanbul, 1962); Ahmed Râsim, *Osmanlı tarihi* (İstanbul, 1328–1330), I; Tayyâr-zâde Ahmed Atîf, *Tarih* (İstanbul, 1293), I; M. d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Othoman* (Paris, 1790), II; M. Zeki Pakalın, *Torih deyimleri ve terimleri sözlüğü* (İstanbul, 1946), madd. *selâmlık* ve *cuma selâmlığı*. (A. CEVAD EREN.)

SELÂNİK (Thessalonike. Θεσσαλονίκη, bu isim Polybius, Strabon ve o devir meskûkâtında türlü şekillerde. Θεσσαλονεικη, Θεσσαλονεικια geçmektedir), kuruluşundan bugüne kadar Makedonya kıt'asının en mühim şehri ve limanı.

Coğrafya. Selânik, mayıs 1961 sayımına göre, 377.000 nüfuslu, olup, kendi ismini taşıyan körfez kenarında, Vardar nehri ağzının 16 km. şarkında, 40° 38′ şimâl arzı ve 22° 56′ şark tûlünde yer alır. Selânik'in son derecede ehemmiyetli olan coğrafî mevkii, dağlık Balkan [b. bk.] yarım-adasını boydan-boya kesen yolların düğüm noktasında bulunması ve aynı zamanda bu yolları işlek deniz münâkalesine bağlayan muhâfazalı bir limana sâhip olması gibi husûsiyetler arzeder. Sözü geçen yollardan biri, Vardar vâdisini tâkip ederek, şimâle doğru uzanır ve geçilmesi kolay bir eşiği aşarak, şimâl istikametinde devam edip, Morava vâdisi üzerinden orta Tuna ovalarına (Macaristan ovası) gider. Diğer bir yol ise (aş. bk.), Adriya denizi kıyısında Draç'ten başlayarak, Makedonya gölleri havzasından Selânik'e gelir (Egnatia yolu) ve şarka doğru devam ile, Boğazlar bölgesine ulaşır.

Tarih. Selânik, Therme (Selânik) körfezinin en müsâit ve gerisindeki arâzinin deniz ile münâkalesini sağlamağa el-verişli bir noktasında, IV. asrın başlarında (m. ö. 315 – 316) Makedonya kıralı Kassandros tarafından, bir liman ve Makedonya'nın yeni baş-şehri hâline getirilmek üzere, kurulmuş ve büyük İskender'in hemşiresi olan zevcesinin adı verilmiştir. Şehrin Thessalonike isminin Makedonya kıralı Filip II.'in tesalyalılar üzerine yaptığı bir seferin ve kazandığı bir zaferin hâtırası olduğu hakkında bir görüş var ise de, bunun şahsî bir buluş telakkî edilebileceği kanaati hâkimdir (krş. O. Tafrali, *Topographie de Thessalonique*, Paris, 1913, s. 1). Kassandros, berzah üzerinde bulunduğu için, deniz münâkalesine çok elverişli, fakat kara kıt'ası ile irtibatı az olan eski Poteidaia mevkiinde Kassandreia'yı kurduktan sonra, Selânik şehrine de civardaki 26 küçük şehirden sürgün yolu ile topladığı halkı yerleştirmiş idi. Selânik'in daha önceleri Therme adını taşıdığını Strabon yazar ise de, son tetkiklere göre, Therme 10–12 km. daha cenûpta idi. Mâmafih yeni kurulan bu şehrin kaplıcalar Afrodit'i sayılan Venus Thermae ilâhesinin himâyesine verildiği ve bunun nâmına bir mâbed te'sîs olunduğu—ki, sonradan kiliseye ve türk hâkimiyeti devrinde de câmie çevrilmiş ve Eski-câmi adını taşımıştır — bilinmektedir (krş *Realanzyel. klassisisch. Altertumswisə.*, XI, 143 v. dd.). Diğer yandan, bâzı kaynakların bu şehrin evvelce Αλια adını taşıdığını söylemeleri de yanlış olmalıdır. Şehrin adı XI. asra doğru halkın dilinde Σαλονίκιον şeklini almış ve bundan da arap coğrafyacısı İdrîsî de Şalûnik veya Şalûnîk, sırpça ve bulgarca şekli Solun

ve garp dillerind·k Salonica, Salnicke ve nihâyet türkçe Selânik şekilleri türemiştir.

Selânik, Makedonya kıralığı zamanında, o zamanlar Egnatia yolu denilen ve Draç (Adriyatik)'dan Bizans'a giden yol üzerindeki ehemmiyetli bir liman ve ticâret şehri idi ve, denizden çok içeride bulunan Makedonya kıralığı baş-şehri olan Pella'dan sonra, ikinci şehir idi. Selânik'in bu devletin merkezi olup olmadığı mechuldur. Selânik Makedonya'nın romalıların hâkimiyeti altına girdiği ve Aemilius Paulus tarafından diğer şehirler ile berâber zaptolunduğu esnâda, dört bölgeye ayrılan memleketin ikinci parçasının merkezi oldu. Daha sonra Roma imparatorluğunun iç mücâdelelerinde de rol oynadı. Ezcümle Caesar ile Pompeius arasındaki mücâdelede ikincinin tarafını tutmuş, bilâhare Antonius ve Octavius tarafına geçmiş idi ki, bu sebepten Brutus'ün ordusu tarafından yağma edilmiş idi. Selânik şehrinin yeni hâkimleri buraya bâzı imtiyazlar vermişler idi; msl. kendi husûsî hâkimlerini muhâfaza edecekti. Selânik serbest şehir (liberae condition's) ilân edildi; sonraları da colonia sayıldı. Roma imparatorları bir çok bi'nâ ve müessese ile şehri süslemişler idi. Msl. Neron, iki sıra heykeller ile süslenmiş ve Korent mimârî tarzında bir sütunlu „galeri" inşâ ettirmiş idi. Trajanus'ta Panteon'u örnek alarak, müdevver ve „Rotonda" adı verilen bir bina yaptırmış idi. Kezâ şehirde muhtelif zamanlarda ve türlü vesileler ile, zafer takları (Konstantinus, Marc-Aurelius, Octavius) yaptırılmış idi. Selânik hıristiyanlığın menşe'i tarihinde de mühim bir mevki işgâl eder. Zîra milâdın 50. senesinde de havârî Paulus ikinci seyâhatinde Selânik'e gelmiş ve burada dinî mev'izelerde bulunmuş, şehir halkı arasında kendisine bir hayli tarafdar toplamış idi. Daha sonraları başka hıristiyan büyükleri tarafından da ziyâret edilen Selânik, bâzı yazarların kanaatine göre, 732 senesine kadar, şark Roma kilisesinin başlıca merkezi kalmış idi. Milâdın ilk iki asrında Selânik uzun bir sulh devresi yaşadı. Fakat III. asırda (250, 253 ve 262'de) Gotların hücûmuna uğradı. İmparator Konstantinus zamanında ilk liman te'sisleri yapıldı. Daha sonraları da bir kaç defa Ostrogotların Selânik'e karşı hücumları vâki oldu. IV. asırda, Selânik büyük bir fâciaya mâruz kaldı. İmparator Theodosios I. zamanında, bir isyan hâdisesi vesilesi ile, bütün Selânik halkı At-meydanına toplandı ve imparatorun emri ile, katl edildi. Bu hareket imparatoru tarih nazarında lekelemektedir (Hammer, türk. trc., II, 195). Müteâkiben slav hücumları başladı. Hunların 551'de slavların, tazyikına mâruz kalan Selânik 582'de Avarların idâresine geçti, 5.000 kişilik bir slav ordusu tarafından, âni olarak hücûma uğradı, fakat bundan kurtuldu. 597'de Avarlar büyük bir kuvvet ile Selânik'i muhâsara ettiler ise de, halk, açlık ve hastalığa rağmen, kuvvetli bir mukavemet gösterdi ve muhâsara akim kaldı. 617—619'da, Heraclius devrinde, Strymon (Kara-Su) vâdisi boyunca yerleşen Slav kabîleleri bu şehre karşı yeni bir teşebbüste bulunarak, Selânik'i karadan ve denizden muhâsara ettiler; şehri alamadılar ise de, civârındaki arâzilerinde yerleşmeğe muvaffak oldular. Bizans tarihçilerinin bu mevzûda meskût geçtikleri boşluklar, kısmen Selânik'in hâmisi olan Demetrius'a izâfe edilen harikul'âde menkıbeler ile tamamlanmaktadır.

Aynı sûretle Bizans imparatoru Konstant II. da 657'de Selânik'i tehdit eden slavlara karşı Trakya kuvvetlerinden mürekkep bir ordu-yu göndermeğe mecbur oldu ki, bu sefer kat'î bir hezimete uğrayan bu halklardan bir çoğu Selânik şehrine sığındılar. Bu yüzden, bu ve bunu tâkiben şimâlden gelen muhâceret hareketinin şehrin grek sâkinleri hesâbına meş'ûm neticeler doğurduğu ileri sürülebilir ve bu sıralarda bâzı suikastlere de şâhit olunmaktadır. Slavların Selânik'e karşı bitmez-tükenmez tecâvüzlerinden bîzâr olan imparator Iustinianos II. (Rhinotmetos) 688'de onları Selânik sûrları altına kadar püskürttü. Bu tarihten itibâren Selânik komşuları tarafından artık rahatsız edilmedi ve oldukça uzun bir devre sulh ve sükûn gördü ki, bu müddet zarfında şehrin san'at ve ticâret hayâtı inkişaf etti; zirâat hayâtına, ilim ve edebiyata karşı alâka oldukça arttı. Ancak Balkanlara gelmiş olan Bulgarlar 755 ve 837'de bu şehri ele geçirmek istediler. Bulgarlara göre, Selânik'teki ticâret anbarlarından bu şehrin civârında yaşayan bütün halk, ezcümle kendileri de faydalanmalı idi. Selânik gümrükleri Bulgar tâcirlerinden, haksız olarak, fazla vergi talep ediyorlar idi. Bunu vesile yapan Bulgar çarı Symeon (893—927: Bizans'a karşı harp ilân etmiş idi.

Diğer taraftan Selânik slavlarca mukaddes bir şehir sayılmakta idi; zîra onları hıristiyan yapan bu şehir idi (860'tan sonra). Kyrillos ile Methodios kardeşler selânikli idiler.

Zenginliği ve ticâreti artan Selânik bu esnâda islâm memleketleri ile de ticâret münâsebetleri kurmağa başladı. Bunun diğer bir tezâhürü de bu devirde Akdeniz de ve Ege denizinde faâliyetleri görülen ve umûmiyetle garplılarca Sarrasins (Saracenes) tâbir edilen arap fâtihleri tarafından 904'te yağma edilmesi oldu. Bir Bizans tarihçisinin bildirdiğine göre, Trablus-Şam'dan hareket eden bir bi-

zanlı müftedi tarafından idâre olunan bir arap donanması, bu yağma neticesinde, şehirden 22.000 kişiyi esir alarak götürmüş idi (Johannes Cameniata'nın tasviri için bk. *De excidio Thessalonices*, Bonn tab. *Script. post Theoph.*, s. 487 v.dd.). Bununla berâber Selânik kendisini çabucak topladı (krş. Tafrali, *Thessalanique au XIVième siècle*, Paris, 1913, s. 7).

X. ve XI. asırlar boyunca, Selânik Bulgarlar ve Balkanlara yeni gelen diğer kavimler tarafından hücûma mâruz kaldı. 990'da imparator Basilelos II. Bulgarlara karşı Selânik'ten hareket etmiş idi. Şehir 1035'te Peçenekler, 1040'ta tekrar Bulgarlar tarafından hücûma uğramiştır. 1160'da Tudela'lı Banjamin Selânik'i ziyâret ettiği vakit, şehirde ipekli dokumacılığı ile meşgûl 500 kişilik bir yahudi cemâati görmüş idi (krş. Pauly-Wissowa, *ayn. esr.*).

1185'de Sicilya Normand kıralı Wilhelm II., Bizans devletine karşı harbe girdiği esnada, Makedonya'yı ve kısa bir muhâsaradan sonra da Selânik'i almağa muvaffak olmuş ise de, burada uzun müddet kalamamıştır. 1204'te Montferrat kontu Bonifacius, IV. haçlı seferine iştirâk eden lâtin orduları kumandanı olarak, Makedonya ve Selânik'i zapt ve Selânik'te kırallığını ilân etti. Bu kırallığa Makedonya, Tesalya ve Yunanistan'ın bir kısmı dâhil idi. 1205'te Selânik'e imparatorluk müddeisi Kalo-Johannes'in müttefiki sıfatı ile, Bulgarlar hücûm ettiler. 2 sene sonra (1207), Bonifacius Bulgarlara karşı harpte öldü ve yerine oğlu Demetrius kıral oldu. Ertesi sene Bizans-lâtin kıralı Heinrich Selânik'te öldü. 1223'de Epir despotu Theodoros Angelos, Selânik'i zaptederek, imparator unvanını aldı. Fakat 1230'da Bulgar çarı İvan Assen II. tarafından mağlûbiyete uğratıldı, kendisi esir ve gözleri kör edildi. Savaş meydanından kaçıp kurtulan küçük kardeşi Manuel ise, Selânik'e girmeğe ve burada kendisini imparator ilân ettirmeğe muvaffak oldu. 1240'ta Theodoros Angelos, Bulgar çarı Assen II.'in kayın pederi olunca, onun yardımı ile, Selânik'e döndü ve bu defa oğlu Johann'ı imparator yaptı. Bu esnada İznik imparatoru Ducas Vatatses, Bizans imparatorluğunu tekrar ihya etmek için fırsat kolluyor ve Selânik'e sâhip olmağı istiyor idi. Vuku bulan bir anlaşma neticesinde, Johann imparator unvanından ferâgat etti ve İznik imparatoruna bağlı Selânik despotu oldu. Bu sûretle şehrin inkişâfı için gayr-i müsâit görünen lâtin devri sona ermiş bulunuyor idi. Tafrali (*ayn. esr.*) bundan sonraki devri iktisâdî, içtimâî ve harsî cepheleri ile mufassalan tasvir etmektedir. Bu tetkiklere ve izahlara göre, şehrin asıl sekenesini yine yunanlılar teşkil ediyor, yahudiler ise dâimâ küçük bir azınlık vücûda getiriyorlar idi. 1204'ten sonra frenkler de buraya gelip, yerleşmişlerdi. Bunların rumlar ile karışmasından Gasmul (Vasmul) denilen bir tarafı grek, diğer tarafı latin olan bir topluluk ortaya çıkmış idi. Şehrin yakınlarında ise, alavlar, Aromun denilen Makedonya romenleri ve IX. asırdan beri hıristiyanlaşmış türkler otururlar idi. Bu sonunculara Vardar ovasında oturdukları veya menşe'leri addolunan Konya'ya nisbet ile, Konyarlar deniliyor idi (bu husûsta tafsilât için bk. Tayyip Gökbilgin, *Rumelinde Yörükler, Tatarlar ve evlâd-ı fâtihân*, s. 9 v. dd.). Esâsen kavmî bakımdan türk olan bu Konyarların büyük bir kısmı itibârî ile, 1065'den itibâren, şimâl yolu ile Selânik bölgesine gelen Oğuz türklerinden terekküp ettikleri anlaşılmaktadır (Oberhummer, *Die Türken u. d. Osmanen Reich*, Leipzig, 1917, s. 14). Bunlardan başka ermenilerin de bu asırlarda Selânik'te cemâatleri ve metropolitleri var idi. Romalılar devrinden Bizans'ın son günlerine kadarki Selânik'in büyüklüğü, ihtişam ve zenginliği bir çok müellifler tarafından kaydolunmuştur ki, bu husûsta bir hulâsayı Tafel'in eserinde (*De Thessalonica eiusque agro*, Berlin, 1839, s. 28—32) görmek mümkündür (krş. Ch. Diehl, *Salonique*, Paris, 1920, s. 15; Oberhummer, *Realenz., göst. yer.*).

Selânik XIV. asır boyunca yine bir çok hâdiselere sahne oldu; iç ve dış tehlike ve karışıklıklar bu şehri sarstı. Vaktiyle türklere karşı yardımcı kuvvet olarak celbedilmiş bulunan Katalan askerlerinin 1308'de yaptıkları hücum tardedildi. İmparatorluk tâcı kavgaları ve Kantakuzenos'un kendini imparator ilân etmesi hâdisesi ise, Bizans'ın diğer taraflarında olduğu gibi, Selânik'te de te'sir icrâ etmiş, asiller ile halkın ve esirlerin arasındaki ziddiyet ve münâferet dolayısı ile, 1342—1349 seneleri arasında esirlerin bir isyanı görülmüş ve sonra bastırılmış idi (Tafrali, *ayn. esr.*, s. 225—254). Bu esnâda Sırpların Makedonya'yı ele geçirmeleri üzerine, bu şehrin imparatorluk merkezi ile karadan irtibâtı kesiliyor idi (1345—1355). Buna rağmen Ioannes V. Paleologos ve Kantakuzenos arasındaki mücâdeleler devam etmekte, Selânik'i bir yandan kendi taraflarına celbetmek, diğer yandan da sırplara kaptırmamak için, türlü teşebbüsler ve tertipler yapılmakta idi (tafsilât için bk. Tafrali, *ayn. esr.*, s. 274 v. dd.).

Bu asrın ikinci yarısında Osmanlıların Rumeli fütûhâtı ve bunun neticeleri Selânik ile de alâkadârdır. Murâd I.'ın ilk zamanlarında, Trakya ve Makedonya'nın bir kısmı türk hâkimiyeti altına girmiş idi. Ezcümle Siroz kalesi

ilk fethedilen yerlerden idi. O sırada Selânik vâliliğini yapan imparatorun küçük oğlu Manuel, Siroz ahâlisini tebrik ederek, kalede bulunan Osmanlı muhâfız kıt'ası ile buradaki türk halkını katle ve binnetîce Siroz'u Osmanlı hâkimiyetinden ayırmağa teşebbüs etti. Fakat bu tasavvurdan vaktinde haberdar olan Murad I., Çandarlı Hayreddin Paşa'yı bir ordu ile Siroz'a gönderdi, tesâdüf dâhil olan rumlar cezâlandırıldı ve mutea'kiben Hayreddin Paşa da Selânik üzerine yürüdü ki, Osmanlı ordusunun şehre yaklaştığını ve tehlikeyi gören Manuel bir gemiye binerek, İstanbul'a kaçtı (1380). 1381'de de Rumeli beylerbeyi Timurtaş Paşa Selânik'e hücum etti (N. Iorga, *G O R*, I, 255). Bu şehrin Osmanlılar tarafından ilk muhâsaraları ve zaptı hakkında muhtelif tarihler verilmiştir. Birbirini tutmayan bu kayıtları Tafralı (*ayn. esr.*, s. 284 v.d.) şöyle te'lif ve izâha çalışmaktadır: Selânik, ilk defa Siroz hâdisesi vesilesi ile, Hayreddin Paşa tarafından 1380 tarihine doğru zaptolunmuştur. Fakat pâdişahın Manuel'i affetmesi üzerine, Osmanlı askeri buradan çekilmiştir. İki sene sonra, yeni bir emir üzerine, tekrar Hayreddin Paşa kumandasında gelen kuvvete karşı bu defa şehir ahâlisi müdâfaa ve mukavemette bulunmuş ve bu yüzden muhâsara 4 sene sürmüştür. Nihâyet 1387'de türklerin eline tekrar geçen Selânik'e pâdişah tarafından muhtariyet verilmiş, Bizans idâresi ibka edilmiş, aâdece kalede bir türk kıt'ası bulundurulmakla iktifâ olunmuştur (krş. Oberhummer, *ayn. esr.*, göst. yer.). Buna benzer ikinci bir işgâl Bayezid I. zamanında oldu. Yıldırım Bayezid'in saltanatının ilk senelerinde, Anadolu'da bir takım askeri harekât yaptığı sırada, Rumeli'ndeki akıncı beyi Evrenos Bey de kuvvetleri ile Selânik üzerine yürümüş ve bu şehir 25 mayıs 1391'de ikinci defa Osmanlılar tarafından zaptolunmuş. Selânik vâlisi olan Andronikos ise, yine denizden İstanbul'a kaçmış idi (N. Iorga, *G O R*, s. 282). Yıldırım Bayezid'in 1394 ilk-baharında, frenklerin Rumeli sâhillerini tahrip etmelerine karşılık, Selânik üzerine yürüdüğünü kaydeden Neşrî (*Cihan-nümâ*, nşr. Taeschner, 1951, s. 88), bu hususta bilgileri münâkaşa ile, doğru rivâyeti belirtmekte ve Selânik vilâyetinin 19 cemâziyelâhır 796 (21 nisan 1394)'da fethedildiğini, fakat Selânik kalesinin onun vefâtından sonra yine bizanslılara geçtiğini anlatmaktadır.

Bâzı eserlerin Gazi Evrenos Bey'in Selânik i 1403'te tekrar zaptettiğini bildirmelerine rağmen (bk. mal. Oberhummer ve Iorga, s. 328), öyle görünüyor ki, Selânik 1391'den sonra, Ankara savaşına kadar, Osmanlılarda kalmış, ancak 1402 mağlûbiyetinden sonra, Emîr Süleyman'ın imparator, Venedik ve cenevizliler ile anlaşması üzerine (Gelibolu muâhedesi, 1403), bir çok yerler (Kartal, Pendik, Gebze, Silivri, Tesalya) ile birlikte, Selânik de Evrenos Bey'in itirazına rağmen Manuel'e geri verilmiş idi. Bundan sonra, 1415'te Manuel'in oğlu Andronikos'un Selânik'e vâli tâyin edildiğini görüyoruz (Oberhummer, *göst. yer.*).

Fetret devrinde Selânik ile ilgili bâzı vak'alar cereyan etmiştir. Musa Çelebî İstanbul'u muhâsara ettiği vakit (1411), imparator da buna mukabele olmak üzere, kendi nezdinde rehîne bulunan Emîr Süleyman'ın oğlu şehzâde Orhan'ı Rumeli'ye göndermiş, o da Selânik taraflarında hükümdarlık iddiasına kalkışmış idi ki, neticede muvaffak olamayınca, Selânik kalesine kaçmış ve bu yüzden Selânik bir defa da Musa Çelebî tarafından muhâsara olunmuş idi. Bundan sonra, Osmanlı hükümdarı Çelebî Sultan Mehmed'i kötü bir duruma sokmak isteyen imparator Manuel 1419'da Yıldırım'ın şehzâdesi Mustafa (Düzmece)'yı serbest bırakmış, bu taht müddeisi de Tesalya ve Selânik taraflarında faâliyete başlamıştır. Mustafa Çelebî, bir muvaffakiyetsizliğe uğrayınca, Selânik kalesine iltîcâyı düşünüyor idi. Nitekim bu hareketi haber alan pâdişah, onu Selânik bölgesinde mağlûp edince, bir mıkdar kuvvet ve maiyetinde Cüneyd Bey olduğu hâlde, Selânik'e sığınmış idi. Osmanlı hükümdarının, Selânik vâlisi Laskaris Leontarius'tan, Mustafa Çelebî'nin kendisine teslim edilmesini istemesi üzerine, vâli, imparatorun müsâadesini almadan, bir şey yapamayacağını ve onun emrine göre hareket edeceğini bildirerek, özür diledi. Mütea'kiben Manuel ile yapılan anlaşma üzerine, Mustafa Çelebî Selânik'ten İstanbul'a gönderildi; pâdişah da bununla iktifa ederek, Selânik muhâsarasını kaldırttı (krş. Dukas'tan naklen Uzunçarşılı, I, 369 v.d.). Murad II. devrinde, Mustafa Çelebî tekrar isyan ettiği ve Bizanslılar tarafından da desteklendiği zaman, Osmanlı kuvvetleri, Turahan Bey kumandasında olarak, Selânik'i tekrar muhâsara etti (1423). Düzmece Mustafa mes'elesi bertaraf edildikten sonra da, Bizans üzerine Osmanlı baskısı devam ediyor idi. Venedik, Bizans'ın ümitsiz durumundan istifâde ederek, Mora despotluğunun ve Selânik'in kendisine bırakılması için, müzâkerelere girişti. Selânik ahâlisi, şehirlerinin Bizans devleti tarafından müdâfaa edilemediğini anlayarak, Venedik hâkimiyetini tercih ediyorlar, icâbında venediklilerin buraya kuvvetli donanma göndereceği ümit ediyorlar idi. Nihâyet bir anlaşma ile, Selânik şehri Venedik idâre-

sine bırakıldı. Bizans vâlisi Andronikos bunun karşılığında Venedik'ten 50.000 duka alıyor idi. O zaman 40.000 nüfuslu olan bu şehir Osmanlılara senede 100.000 akçe harac ödüyor idi.

Venedik, 1261'den beri, Cenova gibi, Selânik'te bir konsolos bulundurmuş ve ticâret münâsebetlerini, muâhedelere uygun olarak, yürütmüş idi. Bu defa Osmanlı memleketlerinin yanı başında böyle mühim bir ticâret merkezine sâhip oluyorlar idi. Osmanlı devleti bu son durumu kendi topraklarına bir tecâvüz saydı ve hiç bir zaman Selânik'teki Venedik hâkimiyetini tanımadı. Pâdişahın 1423'ten sonra Venedik elçisini kabûl etmemesi ve onlara dâimâ şöyle cevap vermesi bu yüzden idi: — „Selânik, dedem Bayezid'in hukûmranlığı altında bulunmuş bir şehir olduğundan, burayı mevrus ülkem addederim. Bu memleket Bizans'ın elinde kalsa idi, bunu kabûl edebilir idim; fakat latinlerin, venediklilerin idâre etmesine asla müsâade edemem. Kendiliklerinden çekilip-gitmedikleri takdirde, ben bizzat gelerek, onları çıkarırım" (Dukas'tan naklen Hammer, II, 188). Böylece 7 seneden fazla süren ve Selânik'in Osmanlılar tarafından kat'î ilhakı ile neticeleuen Selânik buhranı başladı (bk. Halil İnalcık, mad. MURAD II.). Venedik, Osmanlılara Selânik'teki hâkimiyetlerini tanıtmak için, bir taraftan senede 1.500—2.000 duka tutarında bir harac vermeği teklif ediyor, diğer taraftan da donanmasını Gelibolu karşısına göndererek, baskı yapmak istiyor idi ki, bu durum uzun bir Osmanlı—Venedik mücâdelesine ve bu arada Macarlar ile de muhârebelere sebep olmuş idi. Selânik işi de askıda kaldı. Nihâyet Venedik'in Selânik işini hal içio, şarkta da müttefikler araması, ezcümle Şahruh'un Osmanlılara taarruz edeceği tehdidini bir silâh olarak kullanması, Murad II.'a bu mes'eleyi kökünden halletmek kararını verdirdi ve bütün kışı hazırlık ile geçirdikten sonra, 1430 senesi şubatında ordusu ile Selânik üzerine yürüdü. Anadolu kuvvetleri de, beyler-beyi Hamza Bey kumandasında, bu sefere katılıyorlardı. Venedik donanması yetişmeden fetih tamamlanmak istenmiş ve ona göre tedbirler alınmış idi. Şubat ortalarında Osmanlı ordusu Selânik surları önünde görünerek, muhâsaraya başladı. Venedikliler de mukavemete hazırlanarak, kalenin müdâfaası vazifesini aralarında taksim ettiler. Bu sırada 26 şubat gecesi şiddetli bir zelzele vukû buldu ve şehir ahâlisi arasında heyecana sebep oldu (Ioannes Anagnos'un *Excidio Thessalonicensi* adlı eserinden naklen, Hammer, türk. trc., II, 189). Anadolu beylerbeyi Hamza Bey hücum ile zapt etmeden önce, şehre girerek, rumları ikna etmek için, ordusundan bâzı fedâiler göndermek üzere bir plan tasarladı. Kendisi kale müdâfaasını venedikliler ile rumların birlikte yaptıklarını düşünüyor, aralarında geçimsizlik ve nifak bulunduğunu da seziyor ve bu tedbirin iyi netice vereceğini umuyor idi. Fakat venedikliler de bunun farkına vardılar ve mukabil tedbirler aldılar: her hangi bir ihânetin vukuuna meydan vermemek için, her rum askerinin yanına muhtelif memleketlerden ücretli olarak topladıkları askerlerden (yağmacı) birini koymuşlar idi. Hamza Bey'in okların ucuna mektuplar sararak, rumları şehir kapılarını açmağa teşvik etmesi, bu yüzden fayda vermedi. Aynı sûretle venediklilere teslim olmaları ve aksi takdirde hepsinin kılıçtan geçirileceği yolundaki tehdit de beyhûde oldu. Muhâsara ordusunda top kullanılması henüz müessir bir silâh derecesinde değil idi. 1 mart gecesi (1430) Osmanlı ordusu tarafından umûmî bir hücum yapılacağı hakkında şehirde bir şâyia dolaşmağa başladı. Halk, toplu bir hâlde, kiliselere, ezcümle şehrin hâmîsi sayılan Demetrius'un kilisesine koşuyor idi.

Venedikliler, Osmanlıların o gün limana vâsıl olan ve iskelede yatan 3 kadırgalarını yakmalarından endişelenerek, 1500 kişilik bir muhâfaza kuvvetini istihkâmlardan çekip, limana koymağı muvâfık buldular. Ertesi günü hücum başladı. Osmanlı ordusu merdivenler, kalkanlar ve bir çok hücum aletleri ile ilerliyor idi. Bir müddet bir netice alınamadı (*Tâc al-tavârîh*, I, 344). Sonra orduda yağmaya müsâade edilmesi askerin şevkini arttırdı, pâdişaha sâdece şehrin toprağı ve binâları kalacağı ilân ediliyor idi. Tekrar hücum başladığı vakit, Murad II. Trigonon denilen kuleden Chortaitis manastırına (Hortaç câmii) kadar olan bütün cepheyi bizzat gezerek, askeri teşci'ediyor, ihsanlarda bulunuyor, surlarda yararlık gösterenlere ve esir alanlara para dağıtıyor ve yüksek rütbeler veriyor idi. Selânik kalesine ilk tırmanan gâziler püskürtüldüler ise de, müteâkiben gâziler kulelere tırmandılar, burayı ve Samâra adı verilen diğer kuleyi zapt ettiler. Bunun üzerine, müdâfaa ordusu, daha fazla mukavemetten âciz olduklarını anlayarak, mevkilerini terk ettiler ve kurtuluş çâresini kaçmakta gördüler. Rumların bu bozgunu venediklilerin de mâneviyatını kırdı; onlar da kadırgalarına çekildiler. Selânik hücum ile alınmış olduğundan ve esâsen ganimet de gâzilere vaad edildiğinden, yağma başladı, esirler alındı. Bunların sayısı 7.000 olarak zikredilir (tafsilât için bk. Hammer, *ayn. esr.*). Şehrin türklerin eline geçmesi, Bizans kaynaklarına göre, 29 martta, Venedik kaynaklarına göre ise, 13 marttadır (bk. Ober-

hummer, *ayn. esr*; krş. Neşrî, *Cihan-nümâ*, s. 162 v.d.).

Pâdişah, Selânik'in zaptından sonra surların yanından geçen Gallikus (Galik) nehri yanına gitti ve Selânik'i tekrar iskân etmek çârelerini düşündü. Ayni zamanda, esir olarak götürülmeyen ve âileleri ile dostları tarafından fidye verilerek kurtulmuş olanların şehirde evlerinde oturmalarına müsaade etti. Ancak Selânik hayli boşalmış idi ve türk-müslüman halkın da burada bulunması gerekiyor idi. Bu sebeple Murad II., Yenice-i Vardar'dan bir kısım ahâliyi buraya iskân ettiği gibi, civar kasabalardan buraya gelmek isteyenlere de bu müsaadeyi verdi. Bâzı kiliseler ve manastırlar câmie tahvil olundu; diğer bâzı manastırlar kervansaray hâline getirildi. Latinlerin kiliseleri kendilerine bırakıldığı gibi, 4 rum kilisesi de hâli ile terkolundu. Selânik kısa bir zamanda bir türk-müslüman şehri hüviyeti aldı. Murad II. bu başarıyı Mısır sultanına bildiren fetihnâmesinde (Feridun Bey, *Münşe'ât*, I, 198), Selânik'in İstanbul'un bir eşi olduğunu, islâmlara zarar vermekte belki İstanbul'dan da ileri gittiğini yazmıştır. Müteâkiben Venedik, bir aralık Selânik'i geri almak ümidine kapılarak, oraya taarruz emri göndermiş ise de, çok geçmeden, Hamza Bey'in Lapseki'de Venedik amirali ile yaptığı anlaşma neticesinde, Venedik Selânik ve havâlisi üzerindeki Osmanlı hâkimiyetini tanımağa mecbur kaldı ve Selânik buhranı böylece sona ermiş oldu.

Murad II. burayı ertesi senelerde de ziyâret etti; şehrin imâr ve iskânı husûsunda yeni tedbirler aldı; orada bir câmi ve bir saray yaptırdı. Fâtih Sultan Mehmed devrinde de Selânik mühim bir belde ve pâdişahın o taraflara sefer yapıldıkça uğradığı, her vesile ile imâr ve iskânına çalıştığı bir merkez oldu. Msl. Fâtih, 1455 Sırbistan seferinden dönerken, Kosova'da büyük ceddinin türbesini ziyâretteu sonra, doğruca Selânik'e gelmiş, burada bir müddet kalmış ve daha sonra Edirne'ye dönmüş idi. Bir sancak hâline getirilen Selânik'in Rumeli'deki askerî harekâtta da ehemmiyeti büyüktür. Selânik livâsı, Rumeli eyâleti'nde sol kolu (cânib-i yesâr) teşkil eden livâlardan biri idi ve bir tahrir kaydına (1530) göre de, Paşa livâsının sol kolundaki 10 kadılık (Gümülcine, Drama, Siroz, Kavala, Timur-Hisar, Sidrekapsi v.b.) arasında sayılıyor idi. Diğer taraftan bu koldaki kaleler sâdece Kavala ve Selânik kaleleri olmalıdır (krş. T. Gökbilgin, *ayn. esr.*, s. 11 v. dd.). Bu sancağın bâzı zamanlarda bir vezîre tekaütlük ile verildiği de görülmektedir ki, Bayezid II. 1483'te, vezîr-i âzam İshak Paşa'yı cezâlandırmak maksadı ile, Selânik sancağını tekaüt hası olarak vermiş idi. 1530 sıralarında yine „ber vech-i tekaüt" verilen Selânik mîrlivâsı hasları 5 köy ve 2 çiftlik olup, mecmûu 82.000 akçe idi. Aynî Ali Efendi risâlesinden (*Kavânîn-i âl-i Osman der hulâsa-i mezâmin-i defter-i dîvan*, s. 12.41) öğrendiğimize göre, XVII. asrın başlarında Selânik sancağının ümerâ ve vazîfeliler haslarının mecmûu 280.836 akçe ve cebelilerinin sayısı da 56 idi. Bu esnâda Selânik sancağında 35 zeâmet ile 262 timar kaydedilmiş idi. Mâmafih Selânik livâsında, daha Fâtih devrinden itibâren, pâdişah hasları ehemmiyetli bir yekûn tutuyor idi. Ezcümle 1530 tahrir defteri, bu hasların Selânik ile birlikte civârındaki 5 kasaba ve şehrin (Siroz, Kavala, Sidrekapsi, Timur-Hisar, Avret-Hisarı) 150 köy, 14 mezraa, 23 çiftlik ve bir gölünden elde edilen geliri cem'an 8.059.108 akçeye bâliğ oluyor idi (bk *Edirne ve Paşa Livâsı*, s. 73). Buna mukabil aynı tarihte, Selânik bölgesindeki zuamâ ve erbâb-ı timar tasarrufunda 588 köyün hâsılatı bulunduğu görülmektedir. Selânik gelirlerinin pâdişah haslarını teşkil eden bir kısmı „gebrân mukataası" diye anılan hıristiyan reayânın cizye ve ispençelerinden Selânik memlehalarından yine şehrin âmiller elinde bulunan pazar-başı, dizdar resmi, bahçe ve bostanlar, hamamlar ödemeleri, dükân, bedestan ve kervan-saray, baş-hâne, meyhâne icarları gibi vâridâttan sağlanıyor idi. (krş. *Edirne ve Paşa livası*, s. 89) Bu vâridâtın mühim bir kısmının da Selânik'teki Murad II. câmiinin ve Bayezid II.'in İstanbul'daki te'sisleriniu masraflarına vakıf ve tahsis edildiği görülmektedir. Kezâ İshak Paşa'nın, Fâik Paşa ve Kasım Paşa gibi diğer vezirlerin Selânik'teki imâretleri ve bir çok te'sisleri de bu şehirde veya bölgedeki vazîfeleri ve ikametleri hâtırası olarak kalmıştır. Aynı sûretle Yâkup Paşa, Koca Mustafa Paşa, Pîrî Mehmed Paşa ve Çoban (Gâzî) Mustafa Paşa nâmına Selânik'te XV. ve XVI. asırlarda bir çok imâr hareketleri yapılmış ve zengin evkaf ve emlâk meydana gelmiş idi. Msl. Koca Mustafa Paşa Rumeli beyler-beyliği devresinde bu şehirde büyük ve küçük kervan-sarayları ile Gelincik pazarı denilen yerdeki dükânları ve değirmenleri ile mühim bir rol ifâ etmiş idi (tafsilât için bk. *ayn. esr.*, s. 446; Pîrî Paşa, Gâzî Mustafa Paşa için bk. *fihrist*). Bu devirde Selânik şehrinin nüfûsu hakkında bir tahrir kaydı bizi yeter derecede aydınlatmaktadır. 925 (1519) tarihinde Selânik'de 1.374 müslüman hânesi (282 mücerredi ile) 1.087 hıristiyan hânesi (55 mücerred ve 300 bîvesi ile), 3.174 yahudi hânesi (930 mücerredi ile) bulunuyor idi; bunların

vergilerinin yekûnu 3.506.762 akçe idi (Başvekâlet arşivi, Tahrir defteri, nr. 70). Görüldüğü üzere, Yavuz Sultan Selim devrinde Selânik şehri sâkinlerinin yarıdan fazlası yahudi idi. Evliyâ Çelebî, „müverrihân-ı rum Selânik'e dâr-ı yahûd derler" diyerek, bu şehirde yahudilerin çok eskiden beri mevcut olduğunu, bir aralık yahudilerin Selânik'e hükmettiklerini ve dâimâ „bizim Selânik" diye bahsettiklerini kaydeder (*Seyâhat-nâme*, VIII, 143 v.d.). Selân k'in fethinden önce de burada mühim sayıda yahudi cemâati bulunduğu anlaşılmaktadır. Hattâ İstanbul'un fethinden sonra, yeni pâyitahtın şenlendirilmesi için, her taraftan mubâcir getirtilip, iskân edildiği sırada, bir kısım Selânik yahudileri de İstanbul'a yerleştirilmiş idi. Ancak bilhassa 1492'de İspanya'dan, 1496'da Portekiz'den sürülen yahudilerden büyük bir kısmı 1500 tarihinde Osmanlı devletinin âtıfetine sığınmış ve bunların büyük bir kısmı Osmanlı ülkesine yerleştirildiği sırada, 20.000 yahodi de Selânik şehrine gelmiş idi. Mohaç muhârebesinde ve Budin alındıktan sonra, aman dileyen yahudilerden bir kısmı da Selânik'e iskân edilmişler idi (bk. Peçevi, I, 99). Selânik yahudileri ticâret ve maârif sâhalarında sür'atli hamleler yapmakta idiler. O kadar ki, İstanbul yahudilerinin 1494'te te'sis ettikleri matbaayı Selânik yahudileri 1510'da kurabilmişler idi (bir de bk. Fekete Lajos, *Budapest Törökkorban*, Budapest, 1944, s. 149, 163 v.b.). XVI. asırda Selânik'teki yahudi cemâatleri için bk. Başvekâlet arşivi, Tapu defteri, nr. 403.

Aynı tahrir kayıtları Selânik şehrindeki müslüman ve hıristiyan ahâlinin ise, fetihten itibâren bütün avârız-ı divâniye ve tekâlîl-i örfiyeden muâf ve müsellem olmaları hususunda ellerinde müteaddit hükümler olduğunu tesbit etmekte ve bu hükümlerden sonuncusunun Kanûnî Sultan Süleyman tarafından, zilkâde 972 (1564)'de verildiğini anlatmaktadır. Bu muâfiyete karşılık, onlar, aynı kayıtlardan öğrendiğimize göre, şehrin deniz kıyısındaki 24 mahallinde, her gece 45 kişi nöbet tutmak sûreti ile, bekleyecekler idi (tafsilât için bk. 1022 tarihli ve 723 numaralı mufassal Selânik defteri). Yine Kanûnî Sultan Süleyman devrinde Selânik şehrinde elliye yakın müslüman mahallesi mevcut idi (tafsilât için bk. 403 numaralı topu defteri). Selânik kalesi başlıca şu kısımlardan mürekkep idi: yukarı iç-kale veya kal'a-i atîk-i Selânik („Evliyâ Çelebî buna" büyük şehir kalesi demektedir), Kalamerye kalesi, Vardar kalesi (Kal'a-i Vardar-ı cedîd, bk. 736 nr. ve h. 1228 numaralı Selânik kaleleri yoklamasını hâvi tahrir defteri), Yedi-Kule kalesi, Kuşaklı-Kule hisarı, Tophâne kalesi. Bu kısımları anlatan Evliyâ Çelebî, kaç kat ve bölme hisarlar olduğu hakkında da bilgi vermekte, kale kapılarını da Tophâne kapısı, Yeni-Kapı (Mevlevihâne kapısı), Kalamerye kapısı, İskele kapısı, Vardar kalesi kapısı olarak saymakta ve ayrıca Yedi-Kule'den şehre inecek yerde iki demir-kapı bulunduğunu da ilâve etmektedir. Ona göre, Selânik kalesi 952–953 senelerinde Kanûnî Sultan Süleyman tarafından tâmir ettirilmiş ve kitâbesi de kalenin şimâle bakan tarafındaki kapının üzerine konulmuş idi. Kalamerye kalesi'ni de aynı pâdişah 942 (1535)'de Mimar Koca Sinan'a tâmir ettirmiş idi. Yedi-Kule'nin iç kapısı üzerindeki kitâbe ise, 1056'da Sultan İbrahim tarafından tâmir ettirildiğini göstermektedir. Seyyahımız bu kule kapısı dışında ve önünde şehre ve denize nâzır, devrin münevver kimselerinin toplandığı bir „kasr-ı âli'den" bahsetmektedir ki, burada karadan ve denizden gelen bütün seyyahlar ile âşıklar toplanır ve sohbet ederler idi (*Seyâhat-nâme*, VIII, 151). Bir de Selânik kalesinin, kethudâları ile birlikte, zenberekçileri var idi. Sayıları ve nizamları tahrir defterlerinde tesbit edilenbu cemâat Selânik kalesinde zemberekçilik hizmetini ifâ ederler ve bunun karşılığında avârızdan ve tekâlîf-i divâniyeden muâf ve müsellem olurlar idi (tafsilât için bk. Başvekâlet arşivi, tapu defteri nr. 403, 736). Kalenin barut-hânesi de anbarları, mahzenleri ve cebhânesinden ayrı olarak çok mühim idi. Baruthâne emini, kethudâsı ve kâtipleri ile 300 barut-hâne neferi var idi. Öteden beri barut yapılması Gelibolu ve İzmir ile birlikte, Selânik barut-hânesine münhasır idi. Ancak şiddetli lüzum üzerine, 1110 tarihinde, bunlardan fazla olarak, İstanbul'da da bir baruthâne inşâ olunmuştur (krş. Râşid, *Tarih*, IV, 441).

Selânik limanına gelince, Piri Reis bu limanı, kalenin önünde 300 parça geminin kalmasına müsâit bir yatak olarak, vasıflandırır bk. *Kitâb-ı bahriye*, nşr. TTK s. 116 v. dd.). Bu münâsebetle ayrıca Kum-Burnu ve Altın-Oğlu yaylası hakkında da bilgi vermektedir. Selânik limanından uzun-uzadıya bahseden Evliyâ Çelebî de, bütün Akdeniz, Karadeniz ve Umman denizi gemilerinin, yâni Mısır, Süveyş, Cezâyir, Trablus, Efrenc, Portekiz, Danimarka, İngiltere, Felemenk ve Ceneviz gemilerinin gelip, rahatça yattıkları bir „limân-ı dâr-ı amân" olarak tavsif eder. Şehirdeki câmilerin sayısını, irili-ufaklı ve sultanlar, vezirler ile hayır sâhipleri tarafından yapılmış olmak üzere, 150 tâne gösteren Evliyâ Çelebî bilhassa Ayasofya (câmie çevrilmesi 993 = 1585), Eski câmi, Hortec Sultan câmii, Cezerî (Koca) Kasım-Paşa câmii (kitâbesi h. 897 tarihlidir), diğer ismi ile Kası-

miye câmii — evvelce şehrin hâmîsi Demetrios kilisesi idi — Alaca imâret câmii (İshak Paşa tarafından yaptırılmış, 889 h.), Süleyman Paşa câmii, Sinan Paşa câmii, Davud Paşa câmii, Hamza Bey câmii gibi câmileri saymaktadır ki, bunların nâmına mahalleler kurulmuş bulunduğunu da tahrir kayıtlarından anlamaktayız. Kezâ müteaddit medrese, dâr-ül-kurra, dâr-ül-hadîs, mektep ve tekye mevcut idi (bk. *Seyâhatnâme*, VIII, 159). Bunlar arasında, kitâbesi bu gün hâlâ mevcut olan, fakat kiliseye çevrilmiş bulunan tek türk eseri Hortac câmii, yani Hagios Gyorgios kilisesidir. Aslında bir Roma mâbedi iken, sonradan kilise ittihaz edilerek, büyük bir kubbe ilâve edilmiş ve Selânik'in fethinden sonra da bir müddet daha hıristiyanlara terkedilerek, o hâlde kalmış idi. Bilâhare XVI. asrın sonlarında, Selânik yakınındaki Hortac köyü halkından ve mutasavvıflardan Şeyh Süleyman Efendi nâmında bir zat bu kilisenin yanında bir zâviye te'sis etmiş, Koca Sinan Paşa tarafından da 998 (1590) sıralarında câmi'e tahvil ve bu şeyhin adına izâfe olunmuştur. Evliyâ Çelebî, bunun câmie çevrilmesini, bu şeyhin bir gün bütün dervişlerini toplayarak ve elinde pâdişahın fermanı olduğu hâlde, tevhid ve tekbirle hücum ettiği ve kiliseyi ruhbanlar elinden aldığı şeklinde anlatmaktadır. Mâmafih seyyahımızın kaydettiği câmi kapısındaki kitâbe, bizim gördüğümüzden (1953) bir az farklıdır. Câmiin yanında kitâbesiz iki büyük mezar vardır ki, bunların Hortac Sultan ile halifesine âit bulunduğu rivâyet edilmektedir. Türk hâkimiyeti devrinden kalma bir çok mezar taşları burada toplanmış idi (bir tânesi XVIII. asırda Selânik kadılığı yapmış olan şeyh-ül-islâm İshak Efendizâde Ali Efendi'ye âit idi). Selânik'te hâlen mevcut diğer bir türk eseri de Abdülhamid II. tarafından yaptırılan, minâresi yıkılmış Yeni câmidir; şimdi müze olarak kullanılmaktadır. Şehirde eski devirden kalma sûrlar pek azdır, cenûp-kısmı ve rıhtım civârı yıkılmıştır, cenûb-i şarkî köşede yükselen tek „beyaz kule" venedikliler zamanından kalmadır. Şimâl-i şarkî köşede yükselen ve İstanbul'daki Yedi-Kule'ye benzeyen kale şehrin en yüksek yeri olarak gösterilir (krş. Tafralı, *Topographie de Thessalonique*, Paris, 1913, 30—114 ve bu eserde Montferrat'lı Bonifacius'un bir mührü üzerinde bulunan şehrin en eski sûrlarına âit bir tasvir; bk. bir de Skylitzes'teki bir minyatürün sûreti ve bk. Pauly-Wissowa, *göst. yer.*).

Selânik orta çağdaki sınâî ve ticârî faâliyet ve ehemmiyetini, türk idârosine geçtikten sonra, geniş mikyasta arttırmış idi. Bunun en büyük âmilleri meyânında şehirde ve bölgede yaşayan kavmî unsurlar arasında tam bir güven ve âhengin teessüs etmiş olması, bir de Selânik yahudilerinin kumaş (Selânik çuhası, Selânik keçesi) imalâtında büyük iş görmeleri idi. Yahudilerin XVI. ve XVII. asırlarda iki büyük merkezinden biri —Selâanik ve diğeri— İstanbul idi. XVII. asırda yeniçeri ocağı (80.000 yeniçeri) için lâzım olan Selânik çuhası buradan te'min ediliyor idi. Bu kumaşlar Selânik'teki çuha anbarı idâresinde saklanır idi (bk. Uzunçarşılı, *Kapı-kulu ocakları*, I, 276). Kalın Selânik çuhasından dolama yapılır ve bunlar saraydaki vazîfelilere verilir idi. Bu devirde Selânik ticâreti İstanbul'dan fazla idi. Yabancı tüccarlar, İskenderiye ve İzmir'den başka, bilhassa Selânik'te birleşiyorlar idi. İstanbul'a kendir, halı, tersâneye demir Selânik'ten gelir idi. Fransızların şark ticâreti, XVII. asrın sonlarında, burada bir konsolosluk ve bir ticâret iskelesi ihdâsı ile, çok faal bir hâl almış idi (bk. Robert Montran, *Istanbul dans la seconde moitié da XVIIe siècle*, Paris, 1962, bk. *fihrist*; N. Svoronos, *Le Commerce de Salonique au XVIII ième siècle*, Paris, 1956). Evliyâ Çelebi, Selânik'in ticârî ve sınâî faâliyetinden bahsederken, bir kale misâli, mükemmel kurşun kubbeleri, demir kapıları ile kârgir bina olarak vasıflandırdığı bedesteninî „nice Mısır hazînesine mâlik" bezirgânların ve tüccarların merkezi olarak bildirir ve Selânik çarşı ve pazarlarını Taht-el-Kale pazarı, kaleden dışarıdaki Mısır çarşısı, halıcılar pazarı, kavvallar pazarı, hayyatlar çarşısı, tokyeciler ve kavukçular çarşısı v.b. olarak sıralamaktadır. Ayrıca kahve-hâneleri, mey-hâneleri, dâr-üz-ziyâfe ve me'kel-hâneleri bimar-hâne ve dâr-üş-şifâları, değirmenleri v.b. hakkında, bâzı mubâlegalı rakamlar ileri sürmekle berâber, geniş bilgi vermektedir (krş. VIII, 161 v. dd.). Paul Lucas (*Voyages*, Amsterdam, I, 203 v.dd.), da XVIII. asrın başlarında (1715), Selânik'i ziyâret etmiş ve bu şehirdeu büyük ve muhteşem bir şehir olarak bahsetmiştir. Selânik'in iktisâdî bakımdan gelişmesinde, civârındaki Sidrekapsi demir mâdenleri işletilmesinin ve bir de Kalamerye tuzlasının gelirlerinin büyük bir te'siri bulunduğu düşünülebilir. Selânik kazâsındaki bu Sidrekapsi mâdenlerinin işletilmesinden hazîneye büyük gelir sağlanıyor idi ki, bir aralık, XVII. asrın sonlarındaki Avusturya harpleri esnâsında, bâzı düşünceler ile, mâden kuyu ve ocakları iptâl edilmiş, fakat 1114 (1702) senesinde Selânik gümrüğü emini Hüseyin Ağa tekrar nâzır tâyin olunarak, bu mâdenlerin ihyâsı cihetine gidilmiş, üç kuyu kazılması ve üç çarh yapılması emrolunmuş, burasının deniz kıyısında bulunması sebebi ile, hıristiyan korsan ve haydutların tecâvüzlerinden korunmak

üzere de, yevmiye 15 akçe ulûfe ile 40 sekbân yazılması ve ağaçlan bir palanka inşâ ettirilmesi uygun görülmüş idi (krş. Râşid, *Tarih*, II, 537). Diğer taraftan Selânik bölgesinin münbit ve bereketli arâzisi, daha fetihten itibâren, kesîf türk ve Türkmen kütleleri ile iskân edilmiş ve bunlar Selânik ve çevresinin zirâî ve iktisâdî hayâtında ve gelişmesinde büyük rol oynamışlar idi XVI. asırda, Üsküp ile birlikte, Selânik sancağının da tahririne me'mûr olan Ebüssu'ûd Efendi bu bölge için tanzim ettiği defterin başına yazdığı „kanûn-nâmede" Selânik bölgesini „bu diyâr-i bereket-şiârın arâzisi" diyerek, vasıflandırmakta ve burasının da imparatorluğun diğer bir çok yerlerinde olduğu gibi, arz-ı memleket, yâni arz-ı mîrî olduğunu belirtmektedir (bk. Ö. L. Barkan, *Osmanlı imparatorluğunda zirâi ekonominin hukukî ve mâlî esâsları*, İstanbul, 1943, s. 297 v.dd.). Kezâ Rumeli'de Yürüklerin en kesîf bir hâlde bulundukları yerin Selânik ve havâlisi olduğu, hattâ Anadolu Yürükleri beyi İstanbul'da oturduğu hâlde, Rumeli Yürükleri beylerinin, bilhassa evlâd ı fâtihân adını almalarından sonra, Selânik'te oturdukları bilinmektedir. Fethedildikten itibâren, Makedonya ve Tesalya'nın göçebe hayat tarzına müsâit yaylak ve kışlaklarına göçen Yürük kabîleleri, XVI. asrın birinci yarısında bile, diğer mıntakalarda bulunanlardan daha kalabalık bir kütle teşkil ediyorlar ve böyle büyük bir merkeze izâfetle, Selânik Yürükleri olarak bir teşkilâta bağlandıktan sonra da, bütün Rumeli Yürük zümreleri içinde, kemiyet ve keyfiyet bakımından, en mühimleri sayılıyorlar idi. Selânik Yürükleri kesîf mıkdarda bütün Makedonya ve Tesalya'da dağınık bir hâlde, az mıkdarda da şimdiki Bulgaristan ve Dobruca'da bulunmakta idiler (bk. T. Gökbilgin, *Rumeli'nde Yürükler...*, İstanbul, 1957, s. 74 v. dd.). Bu türk unsuru arasından Selânik civârındaki köylere ve çiftliklere yerleşenler havâss-ı hümâyûn arâzisinde „yerlü Yürük" nâmı ile ekip-biçen, çift, bennâk ve mücerret vergilerini, ekinliklerinin öşrünü ve sâlâriyesini verenler de çok idi (krş. tapu defteri, nr. 403). Bunların bâzan zuhûr eden karışıklıklara iştirâk ettikleri oluyor idi ki, Kanunî Sultan Süleyman devrinde maktûl şehzâde Mustafa olduğunu iddia ederek, ortaya çıkan nesebi meçhul bir kimsenin etrafına toplanan 10.000 kadar köylü arasında bunların da bulunduğu anlaşılmaktadır (bk. Peçevî, I, 341).

Diğer taraftan, XVII. asırda imparatorluğun garp taraflarında cereyan eden savaşlarda Selânik ehemmiyetli bir deniz ve kara üssü teşkil etmiş idi. Meselâ Osman II. devrinde Lehistan'a karşı açılan harpte, Selânik sancak beyi Abdullah Paşa'nın sevkalâde hizmeti görülmüş idi (bk. Naîmâ, II, 169). Girid seferi başladığı zaman da (1645), bütün Rumeli ümerâsının kendi kuvvetleri ile birlikte ve beyler-beylerinin kumandasında, Selânik'te toplanmaları emrolunmuş idi. Bu tarihlerde İstanbul—Edirne—Selânik—Yenişehir arasında muntazam bir araba yolu mevcut idi. Gönderilen kuvvetler kısmen Rumeli bey'erbeyi Küçük Hasan Paşa kumandasında Benefşe (Monemvasia) sâhiline kapudan paşa emrine sevk olunuyorlar, kısmen de Selânik limanından Rodos beyi, Kara Hoca lekabı ile anılan, İbrahim Bey idâresine sekiz mükemmel kadırga ile Kızıl-Hisar limanına (Egriboz adasında Kariso) gönderiliyorlar idi (krş. Naîmâ, IV, 117, 121). Bu harplerin son safhasında ise, bizzat Mehmed IV., Musâhib Mustafa Paşa refâkatinde olduğu hâlde, bir aralık Selânik kışlağına gelmiş idi (1079=1669); Râşid, *Tarih*, I, 245 v.d.). Daha sonra, ikinci Viyana muhâsarası ile başlayan savaşlarda da Selânik ile ilgili hâdiselere tesâdüf edilir. 1692 (1103)'debüyük bir Venedik donanması evvelâ İnebahtı limanına gelip, demirlemiş ve müteâkiben bunlardan bir kısmı, diğer bâzı sâhiller ile birlikte Selânik kıyılarına tecâvüz etmiş idi ki, kapudan paşanın buna karşı üç tane „Selânik fırkatesi" denilen gemi gönderdiği görülmektedir. Bu sıralarda Selânik idârecileri saraya ve vezîr-i âzama yakın kimseler arasından seçilmekte idi. Msl. silâhdar-ağasına, mevkiini muhâlaza şartı ile, Selânik sancağının tevcih edildiği ve Selânik alay beyliğine sadrâzamın vardacısının tâyin olunduğu görülmektedir. Bâzan da Agriboz ve Selânik muhâfızlığı bir adamın uhdesine verildiği oluyor idi. Mâmafih bunlardan halkı zulm eden ve şikâyetçileri görülenler de derhâl idâm edilmekte idiler. 1693'te Selânik sancağı idâresine gönderilen vezir voyvoda Halil Paşa ile 1704'te Selânik cizyedarı Arnavud Hüseyin Ağa'nın te'dipleri buna birer misâl teşkil eder (krş. Silâhdar, *Tarih*, II, 24, 62, 138, 266, 289, 636, 672, 696, 726; Râşid, III, 109, 178). Selânik kadıları, Galata, Üsküdar, Havâss-ı Kostantaniye (Eyüb), İzmir ve Bağdad kadılıkları ile aynı derecede ve İstanbul, Edirne, Bursa ve Mekke kadılarından daha aşağı pâyede addedilmekte idi (krş. D'Ohsson, *Tableaux général de l'Empire Ottoman*, II, 271). Evliyâ Çelebî 500 akçe mevleviyet pâyesi demekte, mollasının niyâbetlerinin Kesendire, Sidrekapsi ve Aynaroz kazâlarında olduğunu, Selânik şehri içinde ise, dört yerde çarşı, Kalmerye, Mısır çarşısı, Muhtesib Ağa niyâbeti) bulunduğunu bildirmektedir ve ayrıca örfî hâkimleri olarak da sipah kethuda yeri, yeniçeri serdârı, yeniçeri ocağından çıkma

için tahsile gelen Selânik ağası, baş-çavuş, divan efendisi, küçük çavuş, cebeci-başı ve topçu-başını saymaktadır (tafsilât için bk. *Seyâhat-nâme*, VIII, 145). 1110 (1699) 'da şeyhülislâmlıktan ma'zûl Ebu Said-zâde Feyzullah Efendi 'nin selânik kazâsını, arpalık tarîkı ile, bizzat zapt ettiği de görülmüştür (krş. Râşid, *Tarih*, II, s. 443).

XVII. asırın ikinci yarısında İzmir yahudileri arasında türeyen Şabbetay Sebi adında birinio ortaya attığı yeni mezhep cereyanı, onun ölümünden sonra, karısı ve müridleri tarafından Selânik 'te yayılmış ve bir kısım Selânik yahudilerinden başka, bâzı makedonyalı unsurların da iltihakı ile, sayıları artmıştır ki, bunlar sonradan „avdetî" veya „dönme" adları ile tanınmışlardır [bk. mad. DÖNME]. Selânik 'te 1759 yaz aylarında zelzele vukû buldu (krş. A. Perrey, *Mém. s. l. Ac. R. Belg., Mém. Cour.*, 1848, XXIII, 30); bu esnâda şehir halkı kale dışına çadırlara çıkmış ve 50 gün kadar süren sarsıntılar sonunda sârî bir hastalık da çıkarak, epeyce telefâta sebebiyet vermiş idi (Selânik 'teki fransız konsolosu T. d 'Evant 'ın raporu). 1772 'de Abbé Belley Selânik şehrine âit ilk ilmî bir eser olan *Observations sur l 'histoire et sur les monuments de la ville de Thessalonique* (*Hist. Ac. R. d. Inscr.*, 1777, XXXVIII, 121—146) 'i neşretmiştir. Tafel (*Des Thessalonica eiusque agro*, Berlin, 1839) eserinde buna istinat eylemiştir. Buna göre, o zaman Selânik 'te 65—75.000 nüfus var idi. Bunlardan 35.000 'i türk-müslüman, 3.000 'i hıristiyan, 27.000 yahudi ve sâdece 100 'ü frenk idi.

XIX. asrın başında Selânik yine bir sancaktır; fakat eyâletler gibi, bir vezir uhdesindedir. Msl. 1803 'te yapılan tevcihler arasında Selânik sancağının, vezâreti ibkası ile, Vânî Seyyid Mehmed Paşa 'ya verildiğini görüyoruz. Bu sıralarda devlet Rumeli 'nde eşkiya te'dibi ile meşgûl idi ve bu harekâta Selânik mutasarrıfı vezir Osman Paşa da, maiyetine nizâm-ı cedid askerlerinden bir mıkdar mu'allem piyâde verilmek sûreti ile, iştirâk ettirilmiş idi (krş. Cevdet, *Tarih*, VII, 175, 256). Yine Selim III. devrinde, ingiliz donanmasının İstanbul 'dan çekilmesinden sonra, bir aralık Selânik 'te bir çıkartma yapmağa teşebbüs ettiği (1827) görülmektedir (krş. Zinkeisen, *G O R*, VII, 454), 1837 'de Selânik 'te büyük bir veba salgınının geniş mikyasta telefata sebebiyet verdiği ve nüfûsunun 40.000 'e düştüğü anlaşılmatadır (krş Zacharia, *Reise in der Orient*, Heidelburg, 1840, s. 191).

Tanzimat hareketinden sonra, Selânik ticâret ve kültür sâhalarında daha fazla inkişaf etti. Garp fikir cereyânlarına olduğu gibi, Balkanlarda yaşayan kavimlerin tahrik ve propagandalarına karşı da açık idi. Yunanistan istiklâlini aldığından itibâren, diğer rum azınlıklarının bulunduğu yerlere olduğu gibi, Selânik taraflarına da tahrikçiler gönderlyor, Bâbıâli aleyhinde isyanlar hazırlamağa çalışıyor idi. Şehrin ticârî faâliyeti arttıkça, yabancılar ve Avrupa devletleri konsoloslukları da çoğalmakta idi. 1856 'da kurulan Osmanlı bankasının ilk şûbelerinden biri de Selânik 'te açılmıştır. Bu bankanın tavassutu ile, 1872 'de hazîne eshâmı çıkarıldığı vakit, bilhassa Selânik vilâyeti gelirleri karşılık gösterilmiş idi. 1864 'te ilk vilâyetler kanûnu çıkarılınca, Selânik vilâyeti, Selânik sancağı ile Tırhala, Siroz ve Dırama sancaklarına ayrılmış idi. Bundan başka zaman-zaman Manastır, Debre, Elbasan ve Üsküp cihetlerini de şâmil bulunmuş, Manastır, bir—iki defa sancaktan vilâyete ve vilâyetten sancağa çevrilerek, nihâyet büsbütün ayrıldığı gibi, Üsküp de Kosova vilâyetiine ilhak ve sonra bu vilâyetin merkezi olmuş ve böylece Selânik vilâyeti Selânik sancağı ile Drama ve Siroz 'a münhasır kalmış idi. 1876 'da, Bosna-Hersek ve Bulgar isyanları olduğu sırada, Selânik 'de de neticeleri devletler arasındaki münâsebetlere te'sir eden bir hâdise vukû buldu: Selânik civârındaki bir bulgar kızının müslüman olması ve Selânik 'e geldiği sırada, amerikan fahrî konsolosunun silâhlı adamları tarafından jandarmaların elinden kaçırılması ve bu işi yalıştırmağa çalışan Selânik 'teki fransız ve alman konsoloslarının galeyana gelen halk tarafından öldürülmesi Avrupa 'da büyük akisler uyandırdı, Fransa ve Almanya ve müteâkiben Rusya, Avusturya ve İtalya Selânik limanına harp gemileri göndererek, Bâbıâli 'yi tazyık ettiler ki, Osmanlı hukûmetinin cezrî tedbirler almasına rağmen, Selânik hâdisesi genişledi ve diğer gayr-i müsâit vak'aların da inzimamı ile Berlin „memorandumuna" ve nihâyet İstanbul konferansına yol açtı (E. Z. Karal, *Osmanlı tarihi*, Ankara, 1956, VII, 98 v. dd.; K. Braun, *Türk. Reise*, s. 251 v. dd.).

Abdülhamîd II. devrinde Selânik, imparatorluğun diğer yerlerine kıyasla, bir çok bakımlardan gelişmeler kaydetti. 1871 'de Selânik 'ten Vardar vâdisi boyunca demir-yolu döşenmesine başlanmış idi, 1888 'de bu hat Üsküp 'e bağlandı; 1894 'te Manastır 'a kadar uzatıldı. 1897—1903 seneleri arasında yeni liman te'sisleri yapıldı. 1885 (1301) 'te yapılan bir tahrirde Selânik vilâyetinin (Siroz ve Drama sancakları dâhil), umûmî nüfûsu bir milyona (996.298) yaklaşmış idi ve bunun 494.656 nüfûsu müslüman, 243.991 'i rum, 222.316 'sı bulgar ve 37.174 'ü yahudi idi ki, yüzde itibârı ile türk-

müslüman nüfûsu 51 % rum ise, ancak vilâyet umûmî nüfûsunun 23 % (bulgar 22 %) teşkil ediyor idi. Türklerin en fazla bulund.ğu yer Drama ve Siroz sancakları idi. Rumlar Kesendre, Karaferye ve Yenice kazâlarında, bulgarlar da en çok Köprülü, Tikveş, Avret-Hisarı kazâlarında bulunuyorlar idi. Bu tarihte Selânik vilâyetinin taksimâtı şöyle idi. I. Selânik sancağı 14 kazâdan mürekkep idi: 1. Selânik kazâsı, Vardar ve Kalameriye nâhiyeleri ile, 103 parça köy ve çiftlikten müteşekkil idi; 2. Yenice kazâsı Karaca-Âbâd nâhiyesi ile 92 köy ve çiftliği bâvî idi; 3. Karaferye kazâsı, Ağustos nâhiyesi ile, 46 köy ve çiftlik idi. 4. Katrin kazâsı, 72 köy ve çiftlik; 5. Vodine kazâsı, Vodine, Karaca-Âbâd ve Ostrova nâhiyeleri ile, 75 köy; 6. Tikveş kazâsı, 90 köy ve çiftlik; 7. Köprülü kazâsı, Bugonil nâhiyesi ile, 110 köy ve çiftlik; 8. Ustrumca kazâsı, 47 köy ve çiftlik; 9. Toyran kazâsı, 68 köy ve çiftlik; 10. Avret-Hisarı kazâsı, Kara-Dağ nâhiyesi ile, 143 köy ve çiftlik; 11. Lankaza kazâsı, 140 köy ve çittlik; 12. Kesendre kazâsı, Halkidik yarımadası üzerinde, 88 köy ve çiftlik; 13. Gögili kazâsı, 53 köy ve çiftlik; 14. Aynaroz kazâsı, 30 manastır. Siroz sancağı: Zihne, Timur-Hisarı Petric, Menlik, Nevrekop. Razlık, Cum'a-i Bâlâ kazâlarına, Drama sancağı ise, Sarı Şaban, Kavala kazâlarına ayrılmış idi. Bu tahrirde Selânik şehrinde, 46 türk mahallesinde, 30.000, 16 yahudi mahallesinde 45.000, 12 rum ve bir de frenk mahallesinde 13.000 nüfus kaydolunmuş idi (bk. *Selânik vilâyet sâl-nâmesi*, 10. tab., 1307 = 1889/1890). Selânik vilâyetinin 1311 ağustosunda (1895) yapılan tahririnde ise, vilâyetin umûmî nüfûsu 1.043.715 kişi idi ve vilâyetin umûmî islâm nüfûsu 456.227 ve rum nüfûsu 295.660, bulgar nüfûsu 237.396 ve yabancılar ise, sâdece 2.036 kişidir. Selânik şehrinde de 24.528 müslüman, 11.706 rum, 1.111 bulgar, 39.495 yahudi bulunmakta, diğer azınlıklarla birlikte şehrin nüfûsu 78.202'yi bulmakta idi (bk. *Selânik vilâyetinin 1311 senesi nüfûs-ı mevcûdesi cedveli*, Üniv. kütüp., TY 952).

Bu sıralarda vukû bulan yangınların (1870 ve 1894) şehrin inkişâfını engellediği de muhakkaktır. Bu devirde Selânik'in ve civârının imâr ve inkişâfı için tedbirler alındığı da olmuş, msl. 1308 (1890/1891) senesinde, Vardar nehrinin Han-Köprüsü mevkiinden başlamak üzere, bir kanal açılarak, danize uzatılması ve bu nehrin Yenice gölünde olan cereyanı tamâmi ile men'edilmek ve bu kanalın iki tarafında sedler inşâsı ile, arâziyi zarardan korumak ve aynı zamanda küçük kanallar vâsıtası ile sulamak husûsunda nâfıa nezâretinin bâzı müteşebbisler ile mukaveleler yaptığı görülmüştür (bk. Üniv. kütüp., TY 1081).

Makedonya mes'elesi 1897 türk-yunan muhârebesinden sonra, daha karışık bir hâl alıp, Bulgarların ayrı bir komiteyi Selânik'te faâliyete geçirmesinden sonra, 1902 ve 1903 senelerinde vücûda getirilen teşkilât vâsıtası ile, müteaddit isyan ve ihtilâller oldu. Selânik'te suikastler yapıldı ve artık Makedonya mes'elesi Avrupa mes'eleleri arasına girdi. Bulgar komitecileri Selânik bölgesinde Osmanlı askerleri üzerine taarruzlar yapıp, köyleri basarak, islâm ahâliyi katlettikleri sırada, Tesalya'da teşkil edilen rum çeteleri de Makedonya'ya giriyor, hem meşrû hukûmete, hem de diğer unsurların teşkil ettikleri çetelere karşı mücâdeleye girişiyor idi. Devletlerin Bâbıâliden Makedonya'da ıslâhât icrâsını talep etmeleri karşısında, Abdülhamîd II. bu hâli düzeltmek üzere, üç Makedonya vilâyetine (Selânik, Manastır, Kosova) bir umûmî müfettiş tâyin etti ve bu bölgede tatbik edilmek üzere bir tâlimat-nâme yayınladı. Hüseyin Hilmî Paşa umûmî müfettiş oldu (1902), Selânik'te her türlü vâsıtadan mahrum bir hâlde, gece-gündüz çalıştı ve vaziyeti kurtarmağa gayret etti; devletler ile yapılan bir anlaşma netîcesinde büyük devletler tarafından tâyin olunan me'murlar da Selânik'e geldiler. Her teftiş esnâsında Hüseyin Hilmî Paşa'ya refâkat ettiler, onunla dâimâ müzâkerelerde bulundular. Ancak mütemâdiyen kaynayan bir kazan manzarasını gösteren Makedonya'da baskı neticesinde yeni tedbirler alındı. 1904 ilk baharında yabancı zâbitler Makedonya'ya geldi. Avusturyalıların Üsküp'e, italyanların Manastır'a, fransızların Siroz'a ve ingilizlerin Drama'ya me'mur oldukları sırada, ruslar da Selânik'te vazîfe görmeğe başladılar. Buna sonradan bir de mâliye hey'eti eklendi. Bu çalışmalar Selânik'te ve Makedonya'da nisbî bir sükûn hâsıl etti; Selâuik'te te'sis edilen bir jandarma mektebinin müdürlüğüne de bir alman binbaşı getirildi. Müteâkiben Selânik demir-yolunun ikmâli, Avusturya, Rusya ve Balkan devletleri arasında bir sürü anlaşmazlıklar ve mes'eleler doğurdu. Bilhassa Makedonya mes'elesi Abdülhamîd'in son senelerine kadar bütün vehâmetini muhâfaza etti. Memlekette hürriyeti ve meşrûtiyeti hâkim kılmak arzusu ile teşekkül eden İttihad ve Terakki cemiyeti erkânının merkezi Selânik'te idi ve bu cemiyet mensupları orduda gittikçe çoğalıyor idi. Bu cemiyet mensupları arasında bilhassa kol ağası Mustafa Kemâl Bey [bk. mad. ATATÜRK]'in büyük hizmet ve faâliyetleri olmuştur. Bunu haber alan hukûmet, Selânik'e husûsi bir hey'et

gönderdi ve bir istihbarat şebekesi kurdu. Bunun üzerine, harp mücâhitleri çeteler ile dağlara çıktılar; bunlarla mücâdeleye çalışan ve Pâdişaha sadâkati bilinen ordu kumandanı Şemsî Paşa Selânik'te öldürüldü ve nihâyet bu cemiyetin Selânik merkezi 23 temmûz 1908'de Abdülhamîd'e bir telgraf göndererek, kanûn-ı esâsinin fiilen tatbikının gerekli olduğunu bildirdi ve onu meşrûtiyet ilânına zorladı. Selânik bundan sonra da, Balkan muhârebelerine kadar, münevver türklerin ve heyecanlı türk gençliğinin belli-başlı merkezi oldu. 1910'da *Genc kalemler* mecmuası neşredilmeğe başlandı; ertesi sene Ziya Gök-Alp'ın başında bulunduğu *Yeni felsefe mecmuası* adlı dergi memlekete yeni fikirler, yeni bir zihniyet aşılamağa çalıştı ve İttihatçılar tarafından „Kâbe-i hürriyet, mehd i hürriyet" sayıldı. 1912'de, Balkan harbi sırasında, Selânik garp cephesinde bulunuyor idi. Sırplıların ve yunanlıların taarruzları neticesinde Selânik şehri teslim oldu. Bu keyfiyet, kısmen şehirde yaşayan kozmopolit halkın talepleri, kısmen de kol-ordu kumandanı Hasan Tahsin Paşa'nın gafleti neticesinde vukû bulmuştur (8 teşrin II. 1912) Bu sırada, hal'inden sonra Selânik'te ikamete me'mur edilen (27 nisan 1909) Abdülhamîd II.'de oradan alınarak, İstanbul'a getiriliyor idi (1 teşrin II. 1912). Selânik 10 ağustos 1913 Bükreş muâhede-nâmesi ile Yunanistan'a bırakıldı. 1914 cihan harbi çıktıktan sonra, müttefikler 12 teşrin I. 1915'te Selânik'e asker çıkardılar ve burayı bulgarlara karşı bir üs olarak kullanmak istediler. Aynı zamanda Çanak-Kale muhârebeleri de devam ettiği cihetle, Anafartalar cephesinden Selânik'e, bâzan da Selânik'ten tekrar türk sâbillerine kuvvet nakl edildiği oluyor idi (krş. Mustafa Kemâl, *Anafartalar muhârebâtına âit tarihçe*, nşr. U. İğdemir, Ankara, 1962, s. 73). 1916'da Selânik demiryolu hattı Larissa—Atina hattına bağlandı, yunan hukûmeti 1925'te Selânik'te bir serbest liman bölgesi te'sis etti. 1928'deki nüfus sayımında şehrin nüfûsu 245.000 idi. Selânik bugün şimâlî Yunanistan umûmî vâliliğinin merkezidir. Atatürk'ün doğduğu evin orada bir müze hâlinde bulunması, diğer bir çok hâtıralara ilâveten, Selânik'in türk tarihi ile yakın ilgisini daha da arttırmaktadır.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden ve Ducas ile Chalcocondyles tarihlerinden başka, bk. Gibbon, *Decline and Fall of the Roman Empire* (nşr. Bury), London, 1898; Diehl, Le Tourneau et Saladin, *Les monuments chrétiens de Salonique* (Paris, 1918; Lukas Friedrich Tafel, *Historia Thessalonicae* (Tübingen, 1835); Egnatia (Pauly-Wissowa, V. 1991). Eustathios (1175—1194 seneleri arasında Selânik metropoliti ve aynı zamanda tarihçi ve edib), *Opuscula* (Frankfurt, 1832); *Komnenen und Normannen*, Ulm, 1852 (2. baskı), Stuttgart, 1870; J. Ph. Fallmerajer, *Fragmenta aus dem Orient* (1877), s. 227—264; A. Grisebach, *Reise durch Rumelien* (Göttingen, 1841); L. Henzey-H. Daumet, *Mission archéol. de Macédoine* (Paris, 1876), s., 272—280; Duchesne Bayet, *Mission au Mont Athos, Arch. Miss. Scient.*, III. seri, 1876, III, 203—265 Diehl-Le Tourneau, *Les mosaïques de Saint-Démétrius de Salonique* (*Monuments Piot*, 1911. XVIII); Diehl, *La basiliques d'Eski-djouma à Salonique* (*Revue de l'art ancien et moderne*, 1914); ayn. mll., *La cité de Saint-Démétrius* (*l'Orient Byzantin*, Paris, 1916); Kingh, *Larc de triomphe de Thessalonique* Paris, 1890); Kondakof, *Makedonia* (Petersburg, 1909); Laurent, *Sur la date des églises de Soint-Démétrius et de Sainte-Sophie à Salonique* (*Byz. Zt.* 1895), IV; W. Miller, *Salonica* (*Engl. hist. Review*, 1917); Smirnof, *Sur la date des mosaïques de Sainte-Sophie de Salonique* (*Viz. Vremennik*, 1898, V ve VII, 1900); Strzygowski, *Die Sophienkirche in Saloniki* (*Oriens christianus*, I); Tafrali, *Thessalonique des origines au XIV. siècle* (Paris, 1919); Diehl, *Salonique* (Paris, 1920); Heyd, *Histoire du commerce du Levant* (Leipzig, 1885—1886), I—II; R. Pococke, *Deescr. of the East* (London. 1745), II, 2, s. 148—151 (bk. levha LXIV); F. Beaujour, *Tableau du commerce de la Grèce* (Paris, 1800), II; W. M. Leake, *Trav. in North Greece* (1806), III, 235—257; E. D. Clarke, *Travels* (1802), IV, 348; E. M. Cousinéry, *Voyages dans la Macédoine* (Paris, 1831), II, 23—56; A. Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten u. Erinn. a. d. Orient*, III, 636—662.

Türkçe kaynaklar. Âşık Paşa-zâde, *Tarih* (bk. fihrist); Sa'd al-Dîn, *Tâc al-tavârîḫ*, I, tür. yer.; Âlî, *Kunh al-aḫbâr*, V, tür. yer.; Kâtib Çelebî, *Taḳvim al-tavârîḫ* (İstanbul, 1146); Neşrî, *Cihan-nümâ*, II (nşr., TTK); Lûtfî Paşa, *Tarih*; Başvekâlet arşivi, mühimme defterleri (bk. fihristler): nr. 143, h. 934 tarihli Selânik, Drama ve Serez kazâları ile Selânik müstahfazlarının timar ve evkafını gösterir; nr. 959, h. 1273 tarihli Selânik, Drama... köyleri ile vakıf köylerini ihtivâ eder; nr. 424, XVI. asır Selânik mufassal defteri; Musa Kâzım, *Aynaroz tarihçesi* (*TOEM*, sene IV); *Hortaç câmii* (*Servet-i fünûn*, 1309, V, 20); *Selânik Mek-*

teb-i idâdî-i mülkîsi (*Servet-i fünûn*, V, 33); Selânik askerî dâiresi (albüm, Üniv. kütüp., T Y 91016); *Selânik haritası* (Üniv. kütüp., T Y 9[illegible]82, 92974); Selânik limanı haritası (Üniv. kütüp., T Y 93485, 93489); Kasimiye câmii (*Şehbâl*, 1328, III, s. 349); *1322 hicrî senesi Selânik sâl-nâmesi* (18. tab.); Ali Cevad, *Memâlik-i osmâniyenin tarih ve coğrafya lugati* (İstanbul, 1313), s. 439—447; Ş. Sâmî, *Kâmûs al-a'lâm* (mad. *Selânik*).

Bk. bir de Karl Braun, *Türk Reise* (Wiesbaden, 1875), II, 129—302; Rupprecht von Bayern, *Reiseerin. a. d. Südosten* (München, 1923), 125—136; Oberhummer, *Griechenland. Handb. der geogr. Wissensch.* (*Südostu Südeuropa*, s. 250); L. Schultze, *Makedonien* (Jena, 1927), s. 104, 218—223; A. Ischirkov, *Grad Solum* (Sofia, 1911); *Sbornik Solum* (Sofia, 1934); *Mitt. Geogr. Ges. Wien* (1931), 72 v.dd.; C. Loesch, *Volk und Reich* (1931), s. 289—308; Kl. Nikolaides, *Griechenland Anteil an den Balkankriegen* (Wien, 1914).

(M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

SELÂNİKÎ. SELÂNİKÎ, MUSTAFA (?—1600), değerli bir Osmanlı tarihçisi olup, hayâtı hakkında bildiklerimiz XVI. asrın ikinci yarısına âit kıymetli bir vekayi-nâme olan eserindeki kayıtlara dayanmaktadır. Selânikli olmadığına dâir G. Elezoviç (*Selânikli Mustafa Efendija i njegova istorija*, s. 78 v.d.)'in mütâleaları esassızdır. Nitekim 1565 haziranında, babasının Selânik'te ölümünü öğrenince, vezir-i âzam Sokullu Mehmed Paşa'nın konağında Fetih sûresi okumakta iken, „sıla-i rahm" bahânesi ile izin alması, eserinde kendisini „Selânikî Mustafa" ve „Selâniklü" (Selânikli Mustafa, *Tarih*, Üniversite kütüp., nr. T Y 6027, 21b, 191b) diye zikretmesi Selânik'e olan nisbeti hakkında şüphe bırakmamaktadır. 1566 Sigetvar seferine vazîfeli olarak katıldığına dâir eserinde bir işâret yoktur. Ancak ilerideki meslegi ve eserinin mu'tevâsı göz önüne alınırsa, onun dâima divan-ı hümâyûn kâtipleri arasında bulunduğu tahmin edilebilir. Selâniki'nin tasrih ettiği ilk devlet hizmeti Haremeyn mukataacılığı olup, hangi tarihte tâyin olunduğu bilinmeyen bu hizmetinden 988 rebiülevvelinde (nisan/mayıs 1580) azledilmiştir (Selânikî, *Tarih*, İstanbul, 1281, s. 159). Daha sonra, 4 sene müddet ile, Nişancı Mehmed Paşa'nın defterdarlığını yaptı (*ayn. esr.*, s. 161). Özdemir-oğlu Osman Paşa sadârete geçtiği sırada bu hizmetle bulunuyordu. Bu sıfat ile, Safevî elçisi İbrahim Han'ın divâna kabûlünü görmüş (s. 181), Üsküdar'da Tebriz seferine hazırlanan vezîr-i âzama nişancı ile tuğralı ahkâm kâğıdı götürdüğü zaman, Özdemir-oğlu kendisine ihsanda bulunmuş ve kaymakam Mesih Paşa'ya Selâniki'ye iyi bir vazîfe vermesi için „sipariş-nâme" göndermiştir (992 şevvâl sonları = teşrin I./teşrin-II. 1584, *ayn. esr.*, 64b ve s. 185 v.d.). Ancak bu tavsiyenin tahakkuk edip-etmediğine dâir bir kayıt yoktur. 22 zilhicce 995 (23 teşrin II. 1587)'te selânikî'ye Silâhdar kâtipliği verildi (s. 235). Bu hizmet ile 996 cemâziyelâhırında (nisan/mayıs 1588) Gence seferine me'mur edilen müverrih, aynı yılın 10 şâbanında (5 temmûz) Erzurum'da serdar Ferhad Paşa'nın çadırında bulunuyordu (s. 243). Bu seferde, husûsiyle Gence kalesi inşâatındaki hizmetine karşılık olmak üzere, ulûfesi üç akçe arttırılarak, kendisine dergâh-ı âlî müteferrikalığı verilmesi serdar rüûsunda yazılmış idi (s. 313). Gence seferi sonunda sipâhî oğlanları kâtipliğine nakledildiği anlaşılan Selânikî, Erzurum'da Ferhad Paşa'nın maiyetinde iken, sipâhilerin tamâmen İstanbul'a gelmesi sebebi ile, kendisinin de dönmesi husûsunda emir alarak, 997 ramazanında (temmuz/ağustos 1589) merkeze gelmiş, sipâhiye ulûfelerini dağıtmış, fakat çok geçmeden, 25 şevvâlde (6 eylûl) sebepsiz olarak, azledilmiştir. Bir ömür sonunda elde ettiği mansıbının henüz yeni çıkmış bir talebeye verilmesinden müteessir olmuş idi. (s. 258). Bir buçuk sene kadar sonra, halefinin azil ve nefyedildiğinden bahsederken, vaktiyle kendisine haksız isnatlarda bulunmuş olmasının cezâsını çektiğini ifâde etmesi (s. 273 v.d.) üzüntüsünün hâlâ devam etmekte olduğunu göstermektedir. 988 seferinde (kânûn II. 1590), vezîr-i âzam Koca Sinan Paşa vazîfesi bulunmayan Selânikî'yi çağırtmış, gelmek üzere olan Safevî sefâret heyeti ve Haydar Mirzâ'nın misâfir edileceği sarayı hazırlatması ve misâfirler için yapılacak masrafın sarfını deruhte etmesini ona tenbih etmiş idi (s. 261). Selânikî, bu hizmeti dolayısı ile, elçilerin ve şehzâdelerin karşılanması ve ağırlanmasını canlı bir şekilde tasvir eder. Ferhad Paşa, vezîr-i âzam olunca, 13 şevvâl 999 (6 ağustos 1591)'da Selânikî'yi isteyip, onu kendi tarafından rûznâme yazmağa me'mur etmiş (s. 295), daha sonra uhdesine Anadolu muhâsebeciliğini de vermiş idi. Fakat Ferhad Paşa'nın sadâretten azli, diğer yakınları gibi, Selânikî'nin de mevkiini kaybetmesine sebep oldu (4 receb 1000 = 16 nisan 1592, *ayn. esr.*, s. 312 v.d.). Selânikî, 17 recepte (29 nisan) yeni vezîr-i âzam Siyavuş Paşa'nın bir arzuhal vererek, Gence seferinde istihkak kesbettiği yeri istemesi üzerine, 45 akçe yevmiye ile, dergâh-ı âlî müteferrikalığına dâhil edildi (s. 313).

Ülkesine Safevî kuvvetlerinin girmesi karşısında Osmanlı devletine iltiçâya mecbur kalarak, İstanbul'a gelen Gîlân hâkimi Han Ahmed'in mihmandarlığı Selânikî'ye verilmiş idi (s. 345). Müverrih, huzûra kabûlünden bir gün önce (8 rebiülâhir 1001=12 kânûn II. 1593) Han Ahmed'e pâdişah tarafından verilmiş olan iki hil'ati götürmeğe me'mur edildiği gibi (s. 349), ilmini ve fazlını takdir ettiği misâfir hükümdarın yakınlığını kazanarak, ona kendisinin „mütetebbî kişi" olduğunu kabûl ettirdi (s. 346, 348 v.d.). Vezîr-i âzama Selânikî'nin mihmandarlığından memnûn kaldığını ifâde eden Han Ahmed (*ayn. esr.*, 126a) hükûmetten umduğu alâkayı göremediğinden dolayı, me'yus olarak, Kerbelâ'yı ziyâret arzusu ile, İstanbul'dan ayrılmak isteyince, Koca Sinan Paşa Selânikî'yi çağırtarak, dostluğunu kazandığı misâfir hükümdarı bu niyetinden vazgeçirmeğe çalışmasını tenbih etmiş: ancak müverrihin tavassutu fayda vermemiş ve Han Ahmed, Bagdad hazînesinden ta'sisat tâyin olunarak, gönderilmiş idi (127a v. d.). Daha sonra Bagdad'dan da Şirvan'a gitmek istemekle devlet erkânının vehmini tahrik eden Han Ahmed, Gence'de tevkif edilince, Selânikî'ye mektup yazıp, uğradığı muâmeleden dolayı şikâyet etmiş, nitekim müverrihin vezîr-i âzam nezdindeki şefâati de semere vermiş idi (zilkâde 1002=temmûz 1594, 156b).

1002 zilhiccesinde (eylûl 1594) matbah-ı âmire kâtipliği inhilâl edince, geçimini kolaylaştıracağı ümidi ile, bu hizmete tâyinini istedi ise de, kazasker Sun'ullah Efendi'nin tavsiyesine ve vezirlerin Selânikî'nin liyâkatini teslim etmelerine rağmen, bu hizmet başkasına verildi. Selânikî, bu vazife ile, ehliyetsizler elinde matbah-i âmire masrafının arttığını devlet erkânına izâh eder (158a).

Ahmed III.'in cülûsu üzerine, İstanbul'da kalan, serhatten kışlamağa gelen ve yeni çıkan sipâhîye cülûs bahşişi dağıtılmasına Selânikî nezâret etmiş idi (cemâziyelevvel/receb 1003 = şubat/nisan 1595, 179a, 184a, 186a). Ancak Yanık seferinden gelen sipâhîden 150'si ulûfelerini almayıp, nasîhat eden vüzerâyı taşladıklarından, bunlar yeniçeriler tarafından dağıtılmış, Selânikî'yo emânet edilen ulûfeleri, yine onun nezâreti ve vezir İbrahim Paşa'nın huzûru ile, sonradan dağıtılmıştır (şaban 1003 =nisan/mayıs 1595, var. 188 v. d., 190b). Bir hizmet ümit ederken, 1003 ramazanının ilk günü (10 mayıs 1595) sipâhî oğlanları kâtipliğinin başkasına verilmesi karşısında, Selânikî, kendi tâbiri ile, „baka kaldı" (191b). Ancak bir sene sonra, 6 ramazan 1004 (4 mayıs 1596)'te, vezîr-i âzam İbrahim Paşa tarafından nakle me'mur olduğu rûznâme-i hümâyun hizmetine ek olarak, evkaf muhâsebecisi tâyin edildi (235a). İki sene çalıştığı bu hizmeti yanında, 1005 rebiülâhirında (teşrin II./kânûn I. 1596) sadâret kaymakamı tarafından, Haçova muhârebesinden önce ordudan kaçanların İstanbul'daki mülklerinin müsâderesine me'mur edildi (257b v.d.). 25 ramazan 1006 (1 mayıs 1598)'da evkaf muhâsebeciliğinden azledilen Selânikî (293b), 1007 şabanında seferden gelen kula ulûfe dağıtılmasına nezâret etmiş (314a), aynı yılın 14 ramazanında (14 nisan 1599) ise, ikinci defa Anadolu muhâsebecisi tâyin edilmiştir (316a). Zikredilen ramazan ayı sonlarında, seferden gelen sipâhînin altı aylık ulûfesi, yine Selânikî'nin eli ile, dağıtılmıştır (316b). Eserinin birden bire kesildiği 1008 şevvalinden (nisan/mayıs 1600) sonra Selânikî'nin fazla yaşamadığı tahmin edilmektedir. En küçük hâdiseleri bile günü gününe kaydettiği eserine devam edememiş olması eserinde naklettiği en son hâdiselerin tarihi ile ölümü tarihinin ayniyetinin veya biribirini takip etmiş olmasının delîli sayılmıştır (Ahmed Refik, *Âlimler ve san'atkârlar*, s. 49). Mezarının Tesalya Yenişehiri (Larissa)'nde bulunduğuna dâir rivâyetin (M. Tahir, *Osmanlı müellifleri*, III, 68) doğruluğu şüphelidir; muhtemelen İstanbul'da ölmüştür.

Selânikî'nin şahsî kıymeti şüphesiz deruhte ettiği hizmetlerden ziyâde, çok yakından müşâhede ve takip ettiği bir devrenin tarihini, büyük bir dikkat ve titizlikle, en ince teferrûâtına kadar yazmış olması ile ölçülmelidir. Elimizdeki mevcut şekli ile eseri 1 safer 971 (20 eylûl 1563)'den 1008 şevval ortalarına (nisan/mayıs 1600) kadar cereyan eden vekayii ihtivâ eden bir „rûz-nâme", bir muhtıra mâhiyetindedir. Bizzat iştirâk ettiği Sigetvar seferinin hikâyesi ve bâzı müteferrik vak'alar istisnâ edilirse, *Tarih*'i, husûsiyle Murad III.'ın cülûsundan itibâren, Osmanlı hükûmeti merkezini işgâl eden hâdiseleri tafsilâtı ile anlatmaktadır. Ancak katıldığı Gence seferi dolayısı ile, 1588—1589 İstanbul vekayiini, rivâyete dayanarak, kaydetmiştir. Bilhassa saray teşrifâtı, tâyinler ve aziller, mâlî sıkıntılar, kapıkulu askerlerinin isyan ve muhâlefeti büyük bir vukuf ve kudretle tasvir edilmiştir. Müverrih, deruhte ettiği hizmetlerin imkânlarından faydalanarak, divan-ı hümâyûnda saklanan veya muâmele gören vesîkaları görmüş, intisap ettiği mes'ul devlet edamları (msl. Feridun Bey ve dolayısı ile Sokullu Mehmed Paşa, Bâkî, Sun'ullah Efendi v.b.) sâyesinde, çok çok vak'anın cereyan şekline ve içyüzüne nüfuz etmiş ve vekayii günü gününe yazmıştır. Her

hangi bir te'lîfi kaynak olarak kullanmış olmasına ihtimâl verilemediği gibi, zikredilen vasıfları dolayısı ile, onun eserini muayyen bir devre hakkında kaleme alınmış vekayi-nâmeler ile mukayese imkânı da yoktur. Selânikî bizzat gördüğü, işittiği veya vesîkalar delâleti ile nüfuz ettiği hâdiseleri sâdece nakil ve tasvir etmekle iktifa etmemiş, husûsiyle eserinin „hasbihâl", „şikâyet-i rûzgâr" başlığını taşıyan müteaddit bahislerinde devrinin vekayiin'in tenkidini yapmış, hırs ve rüşvet ile devletin sürüklendiği ahlâkî ve iktisâdî çöküntüyü belirtmiş, muhtelif vesîleler ile zamanının ruh hâletini aksettirmiştir.

Bütün bu husûsiyetlerine rağmen Şelânikî 'nin *Tarih*'i uzun zaman alâka görmemiş,—bugün için bilindiğine göre, Üniversite kütüp., nr. TY 2608'deki 1084=1673 istinsah tarihli eksik nüsha istisnâ edilirse—, ne istinsah edilmiş, ne de kaynak olarak kullanılmıştır. Ancak, sadrâzam Nevşehirli Dâmad İbrahim Paşa, eline geçen bir nüshasını takdir ederek, önce Ahmed III., sonra kendisi ve yakınları için müteaddit nüshalar istinsah ettirmiştir (Nuruosmaniye kütüp., nr. 3132 ve Üniversite kütüp., nr. TY 2385 nüshalarının sonundaki, müstensih Mehmed Avfî 'nin „hâtimesi"). Bu sûretle istinsah edilmeğe başlayan *Tarih-i Selânikî* 'nin müteaddit kütüphânelerde muhtelif nüshaları bulunmaktadır (bk. *İstanbul kütüphâneleri tarih-coğrafya yazmaları katalogları*, I, 256—259, 11 nüsha; F. E. Karatay, *Topkapı sarayı müzesi kütüphânesi türkçe yazmalar kataloğu*, İstanbul, 1961, I, 242 v. dd., 5 nüsha; Üniversite kütüp., nr. TY 2608, 2380, 6027; Türk tarih kurumu kütüp., nr. 59, Ankara dil ve tarih-coğrafya fakültesi, İsmâil Sâib Sencer kütüp., I/1614; Uppsala, Un. Bibl., nr. 284, bk. Tornberg, *Codices* ..., s. 196 v. d.; Wien, Nat. Bibl., nr. 1030, bk. Flügel, *Kat.*, II, 246 v. d.; Paris, Bibl. Nat., suppl. Ture, nr. 1060, bk. Blochet, *Cat.*, II, 149 v. d.; Rouen, bk. Babinger, *GOW*, s. 414).

Tarih-i Selânikî 'nin üçte birinden bir az fazlasını teşkil eden ve 13 rebiülâhır 1001 (17 kânûn II. 1593) vekayiine kadar olan kısmı basılmış (İstanbul, 1281) ve eserin sonunda, *Tarih-i Naîmâ*'da tafsil edildiği mütâleası ile, geri kalan kısmının tab'ından sarf-ı nazar olunduğu kaydedilmiştir. Ancak eserin bu kısmı da, basılan kısmı gibi, sonraki iltikatî eserlerde bulunmayan tafsilât ihtiva etmektedir.

Bibliyografya: Cemâleddin, *Âyine-i zarefâ, Osmanlı tarih ve müverrihleri* (İstanbul, 1314), s. 36; Hilmi-zâde İbrahim Rif'at, *Müverrihîn-i Osmâniye: Selânikî (Mâlûmat*, 1314, IV, 821); Ahmed Refik, *Müverrih Selânikî Mustafa Efendi* (*Yeni mecm.*, 1917, sayı 5, s. 89—92; sayı 6, s. 109 — 112)=*Âlimler ve san'atkârlar* (İstanbul, 1924), s. 34—58; ayn. mll., *Selânikî* (İstanbul, 1933); Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1342), III, 68; F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke* (Leipzig, 1927), s. 136 v.d.; ayn. mll., ŞELÂNİKÎ (*EI*); Glişa Elezoviç *Selânikli Mustafa Efendija i njegova istorija* (*GLAS*, Srpska Akademije Nauka, CXCIII, Odeljenje druştvenih nauka, 96), Belgrad, 1949, s. 73—103. (T. H.)

SELÂVÎ. AL-SALĀVĪ (veya AL-SLĀVĪ), ŞİHĀB AL-DĪN ABU 'L-'ABBĀS AḤMED B. ḪĀLİD B. ḤAMMĀD AL-NĀṢİRİ (1835—1897), fasılı bir tarihçi olup, 22 zilhicce 1250 (20 nîsan 1835)'de Sale (Slā)'de doğmuş, 16 cemâziyelevvel 1315 (13 teşrin I. 1897)'de aynı şehirde ölmüştür. Müellifin şeceresi doğrudan-doğruya Fas'taki Nāṣiriya tarîkatinin kurucusu olup, Vādi Dar'a (Drā) boğazında Tāmgrūt adlı türbesinde (*zāviya*) gömülü olan Aḥmed b. Nāṣir'a kadar çıkar. Kendisi bir dereceye kadar âlimler şehri olarak şöhrete sâhip olan ve memleketin ilim merkezi Fas'ın bir küçük şûbesi intibâımı uyandıran doğduğu şehirde tahsil etti. Başlıca hocaları Muḥammed b. 'Abd al-'Azîz Maḥbûba ile kadı Abū Bakr b. Muḥammed 'Avvād idi. Din ve fıkıh sâhasındaki tahsilini ihmâl etmeden, mufassal olarak, lâdînî arap edebiyatını tetkik etti. Aḥmed al-Nāṣirî al-Slāvî, takriben kırk yaşlarında iken, devlet çiftliklerinin idârecisi veya kâtib-i adlî olarak, şerîfliğin adlî idâresine intisap etti. Burada, fâsılalı olarak, az-çok mühim vazîfelerde bulundu. Önce, 1292'den 1293 (1875—1876)'e kadar, Dār al-Bayżā' (Casablanca)'da yaşadı, sonra hukûmdar âilesi emvâlinin idâresi için, iki defa Marrākuş'ta bulundu. Bir müddet al-Cadîda (Mazagan)'da gümrük me'mûru olarak kaldı. Daha sonra bir müddet Tanca ve Fas'ta ikamet etti ve ömrünün son senelerinde kendisini tedrise hasrettiği baba ocağına, Sale'ye döndü. Öldüğü zaman Sale mezarlığında Bāb Ma'allķa denilen kapının dış tarafına gömüldü. Görüldüğü gibi, al-Nāṣirî al-Slāvî hey'et-i umûmiyesi ile sâdece şerîfliğin küçük bir me'mûru, bunun yanında edip ve tarih müellifidir. Fas dışında da kendisine büyük bir şöhret te'min eden tarihî eserinden başka, kendini tanıtmağa ve ona zamanının mağripli müellifleri arasında mümtaz bir mevki verdirmeğe yeteceğinden şüphe edilmeyen bir çok eserler bırakmıştır. Bunlar benim *Historiens des Chorfa* (s. 353, not 1)'da ba-

his mevzuu ettiğim 6 küçük yazısı hâriç, şunlardır: 1. İbn al-Vannān'ın bir şiiri olan *Şamakmakiya*'nın şerhi ki, bunu *Zahr al-afnān min ḥadīḳat İbn al-Vannān* diye adlandırmıştır (taş-basm., Fas, 1314, 2 cilt); 2. *Ta'ẓīm al-minna bi-nuṣrat al-sunna* (Rabat, yazm., nr. 66, bk benim *Catalogue*, I, 23), islâmî tırkalara toplu bir bakış; 3. *Ṭal'at al-muştarī fī 'l-nasab al-Ca'farī* (taş basm., Fas, 2 cilt, fransızca hulâsası için bk. M. Bodio, *La Zaouïa de Tamegrout*, *Archives Berbères*, 1918). Kendisinin de mensûp olduğu Nāṣirīya şerîf âilesi hakkında müstakil bir eser olup yazarın 1309 (1881)'da bitirdiği bu eser, verdiği bir çok alâka çekici mâlûmat ile, Tāmgrūt zâviyesinin iyi bir tarihidir. Tarihçi, az mûteber delîllerin yardımı ile, âile şeceresinin mevsûkiyetini ortaya koymağı denemiş, böylelikle bütün münâkaşaları ortadan kaldırmağa çalışmıştır.

Aḥmed al-Nāṣirī al-Slāvī'nin esâs eseri *Kitāb ol-istiḳṣā li-aḫbār duval al-Maġrib al-aḳṣā*'dır. Bu eserin neşri Magrip tarih yazıcılığında misli görülmemiş bir hâdise olmuştur. Müellif sâdece mahdut bir tarihî eser değil bil'âkis, üstelik şarkta basılmış, memleketinin tam bir tarihini takdim etmektedir. Avrupalı şarkiyatçılar tarafından mevcûdiyetine işâret olunmasından itibâren, bu eser kısa zamanda şimâlî Afrikalı tarih yazarlarının dikkatini çekti. Eserin dördüncü kısmının (Alevîler hânedânı tarihi) fransızca tercümesinin *Archives Marocaines*'de yayınlanarak, arapça bilmeyenlerin de istifâdesi sağlanınca, eser onların da çalışmalarında sık-sık mürâcaat ettikleri bir kitap oldu.

Bu tarihî eserle Magrip tarih yazıcılığının diğer mahsulleri arasındaki benzerlik çabuk fark olundu: kitap öteden beri yazılmış olanların îltikatı olup, onun takdire değer hizmeti, evvelce memlekette yazılan tarihî eserlerde ve tercüme-i hâl kitaplarında dağınık olarak bulunan siyâsî tarihe âit mâlûmatı müteselsil bir metin içinde takdim etmesidir. Bununla berâber, al-Slāvī'nin vatandaşları arasında, kendisinden öncekilerin kısmen ele aldıkları mevzuu, çekinmeden, nisbeten tam olarak sunan ilk zât olduğunu kabûl etmek lâzımdır. Buna rağmen esâs maksadı bu değil idi. *Kitāb al-istiḳṣā* terkibî eseri için başlangıç noktasının Fas'ta Marînî hânedânı hakkında hayli mufassal bir tetkik olduğunu diğer bir yazımda (*ayn. yer.*, s. 357—360) ortaya koymuştum. O *Kaşf al-ʿarīn fī luyūş Banī Marīn* adını verdiği bu kısım için bilhassa ibn Abī Zar'ın ve İbn Ḫaldūn'un eserlerinden faydalanmıştır. Fas'ın muhtelif pâyitahtlarına tâyini ona diğer Fas hânedanları hakkındaki kaynakları tanımak fırsatını verdiğinden, tam bir Fas tarihi yazmayı düşünmüş idi. Eserini 15 cemâziyelâhır 1298 (15 mayıs 1881)'de, Alevî sultanı Mavlāy al-Ḥasan'ın saltanatı sona ermeden bitirdi. Eserini buna ithaf etti Fakat kendisine hiç bir ihsanda bulunulmadı. Bu hükümdarın ölümünden sonra, müellif eserini sultan Mavlāy 'Abd al-'Azīz'in tahta cülûsu senesine kadar devam ettirerek, Kahire'de bastırmağı kararlaştırdı. Böylece *İstiḳṣā* 1312 (1894) yılında Kahire'de 4 cilt olarak yayınlandı.

al-Nāṣirī al-Slāvī tarafından faydalanılan, onun bir çok kısımlarını meâlen veya aynen aldığı arapça kaynaklar için yukarıda işâret edilen çalışmayı göstermeğe mecbûrum. Tarihçimiz arapça kaynakların dışında, Avrupa kaynaklarından da istifâdeyi düşünen ilk faslı müelliftir; yalnız tesâdüf bunları ona tanıtmıştır. Bu eserler Portekiz hâkimiyetinde Mazagan (ar.: al-Cadīda) tarihinden bahseden Lutis Maria do Couto de Albuquerque da Cunha'nın *Memorias para historia da praça de Mazagão* (Lizbon, 1864) ve Manuel P. Castellanos'un *Descripción historica de Marruecos y breve reseña de sus dinastias* (Santiago, 1878; Orihuela, 1884; Tanca, 1898)'tır.

Meş'eleleri ele alış tarzında al-Nāṣirī al-Slāvī tarihinde tıpkı memleketin tarih yazarları gibi hareket etmektedir. Lâkin arada-sırada tenkidî bir görüşe sahip olduğunu belli etmektedir. Bilhassa onun tesâdüfen tarih yazarı, fıtraten edip olduğu farkedilir. Bâzan o hayli büyük bir fikrî istiklâl ve ileri görüşlülük gösterir. Üslûbu açık ve düzgündür, ancak nâdiren mecazın ve seci'li nesrin müsannâ ifâde tarzını kullanır. Yazar belki de faslı yazarların lisanını en kolay ve en zarif bir şekilde kullananıdır.

İstiḳṣā'nın arapça baskısının IV. cildi *Chronique de la dynastie ʿalaouie au Maroc* adı altında E. Fumey tarafından fransızcaya tercüme edilmiştir (*Archives Marocaines*, Paris, 1906—1907, IX ve X). I. cildi de A. Graulle ve G. S. Colin tarafından fransızcaya tercüme olunmuş, aynı mecmuada yayınlanmıştır (Paris, 1923, 1925, XXX ve XXXI).

Bibliyografya: al-Nāṣirī al-Salāvī'nin hayâtının ve eserlerinin umûmî bir tasviri E. Lévi-Provençal, *Les Historiens des Chorfa: essai sur la littérature historique et biographique au Maroc du XVI*ème *au XX*ème *siècle* (Paris, 1923), s. 350—368'de bulunur. Oradaki notlarda bu yazar hakkındaki bütün neşriyat vardır.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

SELÇUKLULAR, XI. asırda orta-şarkta kurdukları büyük imparatorluk ve bunu tâkip eden devletler ile türk-islâm ve dünya tarihi üzerinde geniş ve devamlı te'sirler yapmış olan bir türk topluluğunun adı. Büyük ekseriyet'ni Oğuzlar teşkil etmek üzere, çeşitli türk kütlelerinin meydana getirdiği bu topluluğun. bidâyette Oğuz baş-buğlarından Selçuk'a bağlanmış olduğu için, Selçuklu diye anılan hânedanı, İran ve Irak'ta, Kirman'da, Suriye'de ve Anadolu'da kurduğu devletler ile, 300 yıldan fazla bir müddet devam etmiştir.

I. Siyâsî tarih. 1. Selçuklular ve tarih sahnesine çıkışları, 2. Selçukluların Horasan'a gelişleri ve ilk Selçuklu devleti. 3. Selçuklu istiklâl savaşı ve fütûhâtı. 4. Büyük Selçuklu imparatorluğu.

II. Büyük Selçuklu imparatorluğunun parçalanması. 1. Irak ve Horasan Selçukluları. 2. Kirman Selçukluları. 3. Suriye Selçukluları 4. Anadolu Selçukluları.

III. Selçuklu imparatorluğunun yükseliş sebepleri. 1. Horasan'da yerleşme. 2. Selçuklu devletinin vasfı ve bünyesi. 3. Kavmî hususiyetler. 4. Hukümdarlık telakkisi. 5. Amme hukuku anlayışında değişiklik. 6. Cihan hâkimiyeti fikri. 7. Selçuklu siyâsetinin mâhiyeti. 8. Türkmen göçleri ve neticeleri.

IV. Selçuklu hâkimiyetinin yıkılış sebepleri. 1. Verâset mes'elesi. 2. Halife-sultanlar mücâdelesi. 3. Atabeylerin tahakkümü. 4. Dış müdâhale.

V. Selçuklularda teşkilât. 1. Hukümdar. 2. Saray teşkilâtı. 3. Hukümet teşkilâtı. 4. Askerî teşkilât. 5. Adlî teşkilât.

VI. İctimâî ve fikrî hayat. 1. İctimâî durum. 2 İktisâdî-ticârî durum. 3. Dinî hayat. 4. İlim, edebiyat ve san'at.

VII. Dünya tarihi ve Selçuklular.

I. SİYÂSÎ TARİH.

1. Selçuklular ve tarih sahnesine çıkışları. Hânedanın ceddi olan Selçuk'un adı, telâffuz bakımından, münâkaşalara mevzû olmuştur. İlk defa türkçedeki âhenk kaidesi üzerine dikkati çeken Marquart adın Salçuk şeklinde telâffuz edilmesi gerektiğini ileri sürmüş ve ismin böyle kaydedildiği XIII. asır ermeni tarihçisi Kiragos'un eserini misâl göstermiştir (bk J. Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*, Berlin, 1914, s. 187). Sonra W. Barthold, XI. asrın meşhûr türk âlimi Kâşgarlı Mahmud tarafından tesbit edilen Selçük şeklinin bk *Dîvân luġāt al-turk*, trc. Besim Atalay, TDK, I, 478) en doğru telâffuz olduğunu belirterek, muahhar türk kaynaklarından da bunu te'yit edecek misâller vermiştir (Barthold, *Orta Asya türk tarihi hakk. dersler*, İstanbul, 1927, s. 91). Daha sonra bu mes'elé üzerinde duran L. Râsonyi (*Selçūk adının menşe'ine dâir*, *Belleten*, sayı 10. 1939, s. 377—384), çeşitli delillere dayanarak, adın Selçūk (Selcūk) olması gerektiği üzerinde ısrar etmiştir ki, bu telâffuz şekli XII. asır arap müellifi al-'Azîmî (nşr. Cl. Cahen, *JA*, 1938, s. 360) ve farsça *Anîs al-ḳulūb* müellifi Kadı Burhân al-Dîn al-Anavî tarafından da açıkça kaydedilmiştir (bk. M. Fuad Köprülü, *Selçuklu tarihinin yerli kaynakları*, *Belleten*, sayı 27, 1943, s. 474, metin s. 501 v.d.). Buna rağmen, iranlı ve arap müelliflerin büyük çoğunluğu tarafından, arap imlâsı ile, Salcūk olarak zaptedilen ve bize de böyle intikal eden adın Selçuk telâffuzu türkçede umûmî bir hâl almıştır.

Selçük şeklinin „küçük sel" mânasına geldiğini ileri süren Râsonyi (*ayn. esr.*, s. 380 v.dd.) 'ye göre, Oğuz baş-buğu Selçuk'un orta Asya'da Kırgızlar tarafından bâzen Muz-(Buz-) Tağ denilen Sel-Tağ civârında doğmuş ve adını da bu dağdan almış olması muhtemeldir. Diğer taraftan kelimenin Selçuġ şekli ile türkçede „mücâdeleci" mânasında olduğu belirtilmiştir (*Oeuvres posthumes de P. Pelliot*, Paris, 1950, II, 176, not 2).

Selçuk'un âilesi, gerek tarihî kaynaklardan, gerek sikke ve damgalardan açıkça görüldüğü üzere, Oğuzların Kınık oymağına mensûp idi (*Aḫbār al-davlat al-salcūḳiya*, trc. N. Lugal, TTK, Ankara, 1943, s. 2; *Dîvân luġāt al-turk*, I, 55; *'Unvān al-siyar*'den naklen al-'Aynî, *'Iḳd al-cumān*, türk. trc., Topkapı, Bağdad köşkü, nr. 277, s. 360b; Yazıcı-oğlu, *Tevârih-i âl-i Selçuk*. Topkapı, Revan köşkü, nr. 1391, 18a v.b.; Barhebraeus, türk. trc. Ö. R. Doğrul, TTK, 1945, I, 298; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu imparatorluğu*, İstanbul, 1953, s. 146) ve babası Dokak veya Tokak (telâffuzu için bk. İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān*, *Ṭuġrul Beg* maddesi) adını taşıyordu (bk. *Malik-nāma*'den naklen, İbn al-Adîm, *Târiḫ Ḥalab*, Topkapı, Ahmed III., nr. 2923, III, 268b; *Aḫbār*, s. 1 v.d.; İbn al-Aṯîr, *al-Kāmil*, 423 senesi vekayii v.b.). Bâzı kaynaklarda, msl. Râvandî, *Rāḥat al-ṣudūr*, nşr. M. İḳbāl, *GMS*, *N.S.*, II, 1921, s. 88; türk. trc., A. Ateş, TTK, 1957, I, 86; *Anîs al-ḳulūb*, *Belleten*, sayı 27, s. 475. 501; Yazıcı-oğlu, *ayn. esr.*, s. 18a; *Cāmi' al-tavārîḫ-i Ḥasanî*, Fâtih kütüp., nr. 4307, 171a v.b.'de görülen Lukmān şekli yanlış olup, Dokak'tan bozulmadır. Dokak Oğuzlar arasında Temir-Yalığ

(„demir yaylı") lekabı ile anılmakta idi ki, bu lekap, onun işgâl ettiği yüksek mevkii göstermesi itibârı ile, ehemmiyetlidir (eski türk an'anesinde yay hâkimiyet alâmeti olup, metbûluğu temsil ederdi; bk. Osman Turan, *Eski türklerde hukukî sembol olarak ok*, *Belleten*, sayı 35, 1945, s. 305—318). Kaynaklarımıza göre de, o bu lekabı ile bütün Deşt-i Hazar türk oymakları tarafından tanınmış olup (*Malik-nâma*'den naklen, *Ravżat al-ṣafā'*, Luknov, 1308, IV, 85), türklerin reisi ve her hususta onların mercii idi (İbn al-Aṯīr, *göst. yer.*; burada müellif tarafından lekap arapçaya *al-ḳavs ol-ḥadīd* şeklinde tercüme edilmiştir. Dokak adının Yakak şeklinde kaydedildiği *Aḫbār al-dawlat al-salcūḳiyya*, s. 1'de „demir yaylı" tâbiri Dokak adının tercümesi olduğu sanılmıştır) ve kuvvetli olduğu için, kendisine böyle denmişti (Barhebraeus, I, 292). Aral gölü civârındaki Oğuz devletinde (krş. O. Pritsak, *Der Untergang des Reiches des oğuzischen Yabgu*, *F. Köprülü armağanı*, İstanbul, 1953, s. 397—410; Mehmed A. Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğunun kuruluşu*, I, *D T C F dergisi*, Ankara, 1957, XV, 1—3, s. 97 v.dd.) vazifeli olduğunu (*Malik-nāma* ve bundan naklen *Aḫbār...*, İbn al-Aṯīr, Barhebraeus, *ayn. yer.*) gösteren kısa bilgi dışında (İbn Ḥassūl, *Tafżīl al-atrāk*, nşr. ve trc. Şerefeddin Yaltkaya, *Belleten*, sayı 14—15, 1940, s. 265'te Hazar melikinin yanında bulunduğu söylenir) mâlûmat sâhibi olmadığımız Dokak, türklerde kudretli hânedanlara bağlılık hâlet-i rûhiyesi ile birlikte adı geçen bölgedeki türklerce üst tanınan kudretli bir baş-buğ olmasından da anlaşılacağı üzere, eskiden beri riyâset mevkiini elinde tutan bir âileye mensup idi. Nitekim daha Tuğrul Bey zamanından itibâren tarihî kaynaklar Dokak ucslinin asâletini belirtmekte müttefiktirler. Tuğrul Bey'in inşâ divanı reisi İbn Ḥassūl, bugün kaybolmuş bulunan tarihî eserinde, Selçuklu âilesini efsânevî türk hükümdarı Afrasyāb (Alp Er Tunga)'a bağlamakta (bk. Ḥamd Allāh i Ḳazvīnī, *Tārīḫ-i guzīda*, *G M S*, 1911, I, 434) ve *Tafżīl al-atrāk* adlı eserinde de (*göst. yer*), âilenin şerefli bir nesebe sâhip bulunduğunu tasrih etmektedir. Selçuklu vezîri meşhur Niẓām al-Mulk ise, hânedan mensuplarının babadan oğula hükümdar olduklarını kaydetmiş (*Siyāsat-nāma*, nşr. Ch. Schefer, Paris, 1891, s. 7, nşr. Ḥalḫālī, Tahran, 1310 ş., s. 6) ve Tuğrul Bey'in 435 (1043) yılında halifeye bir mektup gönderdiğinden bahseden Barhebraeus (*agn. esr.*, s. 299) sultanın bu meptupta kendisinin neslen hükümdar âilesine mensup olduğunu yazdığını belirtmiştir. Âilenin bu asâleti daha başka kaynaklarda da zikredilmiştir (msl. Muntecib al-Dīn Badī', *'Atabat al-kotabā*, nşr. 'A. İḳbāl, Tahran, 1329 ş., s. 33; *Rāḥat*, s. 91; türk. trc., s. 90 v.b.). Böylece eski türk hanları veya türk beyleri soyundan geldiği açıkça görülen Selçuklu hânedanını, *Cāmiʿ al-tavārīḫ*'teki temelsiz bir rivâyeti (bk. Topkapı, Hazine, nr. 1653, 302b) nakleden bir XVI. asır müellifine (Sayyid Luḳmān, bk. F. Babinger, *G O W*, s. 164 v.d.) istinâden, Kerakuci adlı bir çadırcıya (*ḫargāh tirāş*) bağlamak teşebbüsünün (Z. V. Togan, *Umûmî türk tarihine giriş*, İstanbul, 1946, s. 175 v.dd.) yersizliğini ayrıca belirtmeğe lüzûm yoktur.

Dokak ile kendisine tâbî kütlelerin, Aral gölü şimâlindeki yurtlarında iken, Hazarlara mı, yoksa Oğuz yabgu devletine mi tâbî bulundukları mes'elesi henüz münâkaşa mevzuudur. X. asırda Hazar devletinin kuvvetine işâret eden bâzı tetkikçiler yukarıda zikredilen İbn Ḥassūl'ün kaydına dayanarak, Dokak'ın Hazarlara bağlı olduğunu ileri sürmüşler (O. Pritsak, *ayn. esr.*, s. 400; D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 258 v.d.) ise de, Dokak'ın hayatta bulunduğu tahmin olunan sıralarda Hazar devletinin hayli zayıf durumda bulunduğu (Hazarların 965, 969 yıllarındaki mağlûbiyetleri hakkında bk. Akdes N. Kurat, *Peçenek tarihi*, İstanbul 1937, s. 90 v.d.) ve Peçeneklerin tazyiki sebebi ile de komşuları Oğuzlar ile ittifak etmek zorunda kaldığı düşünülürse, bu tâbiiyet keyfiyetinin şüphe ile karşılanması gerekir (krş. Cl. Cahen, *Le Malik-nameh et l'histoire des origines seljukides*, *Oriens*, 1949, III, 42). Kıpçak çölündeki Oğuzların reisi bulunan Dokak (*Malik-namā*, göst. yer.)'ın bu iki kaynakta ifâde edildiği gibi, Hazar melikine bağlı bir kumandan değil, fakat Oğuz devleti içinde nüfûzlu bir baş-buğ olduğu (M. Köymen, *ayn. esr.*, s. 103) veya aynı devlette „federatif" bir kuvveti temsil ettiği ihtimâli umûmiyetle kabûl edilmiştir (İ. Kafesoğlu, *Selçuklu âilesinin menşe'i hakkında*, İstanbul, 1955, s. 21—25; F. Sümer, *X. yüzyılda Oğuzlar*, *D T C F dergisi*, Ankara, 1958, XVI/3—4 149 v.d.). Nitekim Oğuz devletinde yabgudan sonra gelen en büyük şahsiyet olduğu devlet idâresindeki mes'ûl mevkiinden anlaşılan Dokak, yabgunun bir türk zümresi üzerine yapmak istediği sefere itiraz etmiş, bu yüzden çıkan kavgada kendisi yüzünden yaralanmış, fakat gürz ile vurduğu yabguyu atından düşürmüştür (*Malik-nāma*'den naklen *Ravżat al-ṣafā'*, göst. yer.). İbn Ḥassūl'ün Dokak ile oğlu Selçuk'u biribirine karıştırdığı bu mücâdeleyi bâzı kaynaklar Dokak'ın islâm ülkelerine karşı tertiplenen sefere mâni olduğunu kaydetmekle (*Aḫbār*,

s. 1; İbn al-Aṯīr, 432 yılı vekayii), bu Oğuz baş-buğunu islâm müdâfii olarak göstermek istemişlerdir. Fakat 875—885 yılları arasında vuku bulduğu tahmin edilen bu hâdise (Mehmed A. Köymen, *ayn. esr.*, s. 102) sıralarında islâmiyetin Oğuzlar arasında yayılmış olması ihtimâlden uzak bulunmakla berâber, o tarihlerde diğer Oğuzlar ile birlikte Kınık oymağının ve Dokak âilesinin dinî durumu sarâhatle aydınlanmış değildir. Vaktiyle Selçuklu âilesindeki İsrâ'îl ve Mikâ'îl gibi adlara istinâden, bu âilenin hıristiyan olduğu (W. Barthold, *Orta Asya'da Moğul fütûhâtına kadar hıristiyanlık*, *TM*, I, 78) veya musevîliği kabûl ettiği (D. Dunlop, *ayn. esr.*, s. 261) ileri sürülmüş ise de, bu hususları te'yit edecek başkaca delîl bulunmadığından, bu iddialar kuvvetli temellere dayanmayan istidlâller olmaktan ileri geçememiştir. Oğuzların ancak X. asrın ikinci yarısından itibâren müslüman olmağa başlamaları (F. Sümer, *ayn. esr.*, s. 145) ve Dokak soyundan ilk müslüman şahıs olarak Selçuk'un gösterilmesi (*Aḫbār*, s. 2; İbn al-Aṯīr, *göst. yer.*) sebebi ile, Dokak'ın da islâmiyet ile alâkasının mevcûdiyetini kabûle imkân yok gibidir (krş. Cl. Cahen, *Le Malik-nâmeh* s. 42). O sıralarda Selçuklu âilesinin henüz kamlık (şamanlık) inancında bulunduğuna hükmetmek yanlış olmaz.

X. asrın başlarında doğan Selçuk, babası Dokak öldüğü zaman, 17—18 yaşlarında idi (M. Köymen, *ayn. esr.*, s. 102). Yabgunun yanında yetişmiş ve daha sonra babasının devletteki yüksek mevkiini işgâl ederek, Yabgu Oğuzlarına sü-başı („ordu kumandanı") olmuştu. Hükümdar âilesinin ilâhî menşe'li olduğu inancına dayanan eski türk an'anesi gibi (bk. İ. Kafesoğlu, *Melikşah...*, s. 141 v.d.), türklerin tarih boyunca eski ve asîl hânedanlara karşı duydukları meclûbiyetten dolayı, babası gibi, kalabalık Oğuz kütleleri başında bulunduğu muhakkak olan ve bu defa sü-başı sıfatı ile devletin askerî kudretini elinde tutan Selçuk'un Yabgu ile arasının açılmasında iktidar için gizli mücâdele rol oynamış görünmekte ise de, hatunun (Yabgu'nun zevcesi) kocasını Selçuk'a karşı tahrik ettiğine dâir olan rivâyet (*Aḫbār*, s. 2; İbn al-Aṯīr, *göst. yer.*; Barbebraeus, I, 292; *Ravżat al-ṣafā'*, göst. yer.) ve buna istinâden Selçuk'un memleketten 100 atlı ile kaçtığı hükmü (M. A. Köymen, *ayn. esr.*, s. 106, 110) sağlam esaslardan mahrum görünmektedir. Devlette ve memleketindeki durumunu belirttiğimiz Selçuk'un cenûba doğru hareketi ile başlayan ve Barthold tarafından şimâlden Kıpçakların Oğuzları sıkıştırmaları ile izah edilmeğe çalışılan (bk. *Orta Asya türk tarihi hakkında dersler*, s. 102) bu büyük Oğuz göçünün daha ciddî sebeplerden doğması gerekir ki, bu husûsta kaynaklarımızda kâfi derecede aydınlatıcı bilgi mevcuttur. Tarihteki büyük türk göçlerinin çoğunda olduğu gibi, burada da başlıca göç sebebinin yer darlığı ve otlak kifâyetsizliği olduğu anlaşılıyor. Orta Asya'dan garp ve yakın-şark istikametindeki göçlerin umûmiyetle yer darlığından vukua geldiği Şeref al-Zamān-i Marvazî (*Ṭabāyiʿ al-ḥayavān*, nşr. V. Minorsky, 1942, s. 29 v.dd., 95; metin s. 18) tarafından belirtilmiş. Selçuklu göçünden bahseden kaynaklardan bir kısmı ise, Selçuk'un emri altındaki oymakların, kalabalık oluşları ve yerlerinin kâfi gelmeyişi yüzünden, Mâverâünnehr'e doğru indiklerini tasrih etmişlerdir (*Rāḥat al-ṣudūr*, s. 86; türk. trc. s. 85; Camâl al-Dîn Ḳarşî, *Mulḥaḳāt al-Ṣurāḥ*, nşr. W. Barthold, *Turkestan*, I, 135; Ḥamd Allāh Mustavfî, *Târîḫ-i guzîde*, I, 434). Selçukluların Mâverâünnehr'de ve Horasan'da iken de, çok kalabalık oldukları mâlûmdur. Oğuz devletinin kışlık merkezi, Hazar ile Aral arasındaki Yeni-Kent şehrinden (bugün Can-Kent deniliyor ve harâbeleri vardır, bk. Barthold, *Dersler*, s. 53) ayrılırken de Selçuk'un berâberinde, başta Kınık oymağı mensûpları olmak üzere, diğer Oğuz kütleleri ile birlikte, külliyetli mikdarda at, deve, koyun ve sığır getirmiş olmaları da bunu te'yit eder (*Malik-nāma*'den naklen Barbebraeus, I, 292).

Selçuk Sır-Derya (Seyhun)'nın sol kenarında yine bir Oğuz şehri olan Cend'e geldi (ihtimal 960'ı tâkip eden yıllarda). Yeni-Kent'ten uzak olmayan ve Barthold ün belirttiği üzere (bk. *Dersler*, ayn. yer.), Mâverâünnehr'den gelen muhâcir müslümanların oturduğu, türkler ile islâm ülkeleri arasında bir sınır şehri olan Cend'e Selçuk'un gelişi tarihte mühim bir çağın başlangıcı olmuştur. Zâten bir çok türk kütlelerinin kalabalık şekilde islâmiyete girdikleri bu devirde, dinî telakkilerine yabancı olmadığı ve esâsen sâkinlerinin bir kısmı türk olan (bk. Kâşgarlı Mahmud, *Dîvân*, III, 149) bir müslüman muhitinde yaşamak için zarûretten başka, siyâsî imkânlar sağlamak bakımından da lüzumlu gördüğü islâmiyeti kabûlü düşünen, böylece yeni muhitin siyâsî ve ictimaî şartlarını kavramakta büyük bir mahâret göstermek sûretiyle, devlet adamlığı vasfını isbat eden Selçuk, bu düşüncesinin gerçekleştirilmesini etrafındakiler ile kararlaştırdıktan sonra, Buhârâ ve Ḫvârizm gibi, civar islâm ülkelerinden din adamları istedi ve kendisine bağlı Oğuzlar ile birlikte müslüman oldu (Barhebraeus, I, 293; *Ravżat al-ṣafā'*, göst. yer.). Bundan sonra, kaynaklarımızda kendilerinden bahsedilirken, Selçuklular (Salcūḳiyān, Salâ-

cika) diye anılan ve aynı zamanda, yine kaynaklarda, belirli bir türk zümresinin adı olmayıp, önce Karluklar, sonra Oğuzlar arasında, islâmiyete girmezden evvel dahi siyâsî bir tâbir olarak kullanıldığı anlaşılan Türkmen (bk İ. Kafesoğlu, *Türkmen adı, mânası ve mâhiyeti*, *J. Deny armağanı*, TDK yayını, Ankara, 1958, s. 121—133, fnss. trc. için bk. *Oriens*, 1958, XI, 146—150) adı ile de zikredilen bu türk kütlesi, böylece siyâsî ve ictimâî yönden, yeni bir hüviyet kazanmış oldu. Oğuz yabgusunun, yıllık vergiyi tahsil etmek üzere, Cend'e gelen me'mûrlarına, kâfirlere harac vermeyeceğini söyleyerek, bunları uzaklaştıran (İbn al-Aşîr, göst. yer.; *Ravżat al-ṣafā'*, IV, 72) Selçuk, islâmiyet için cihâda hazır gâzî sıfatı ile, Oğuz devletine karşı mücâdeleye girişiyordu. Böylece vukua gelen ve kendisine bilâhare al-Malik al-Ġāzi Selçuk (İbn Funduḳ, *Tārīḫ-i Bayhaḳ*, nşr. Aḥmed Bahmanyār, Tahran, 1317, ş., s. 71) denilmesine sebep olan savaşlardan iki mühim fayda te'min etti: evvelâ bir kısım müslümanların yardımlarını ve muhârebelere katılmak isteyen türklerin kendisine iltihaklarını sağladı, sonra da Cend'de ve havâlisinde, Yabgu hâkimiyetini kırarak, müstakil bir idâre kurmağa muvaffak oldu. Kuvveti gittikçe artan Selçuk, bu müstakil hüviyet altında komşu devletler (msl. Sâmânîler) tarafından tanınmak sûretiyle, milletler-arası siyâset sâhasında aldığı mevkiin büyük ehemmiyetini, Mâverâünnehr'deki Sâmânî devletinin kendisinden yardım istemesi üzerine, oğlu Arslan (İsrā'îl) kumandasında gönderdiği kuvvetler ile, bu devlete Karahanlılara karşı gâlibiyet sağlayarak, isbat etti ki, bu sebeple Selçuklulara Buhârâ-Semerkand arasında ve Karahanlılara karşı olmak üzere, sınırda, Nûr kasabası civârında, yeni topraklar (yurt) verilmiş idi. Ḥamd Allāh Mustavfī (*Tārīḫ-i guzīda*, I, 434) Selçukluların Mâverâünnehr'e gelişleri şeklinde vasıflandırdığı bu hâdiseyi 375 (985/986) yılında göstermektedir. Fakat her hâlde Karahanlılar hükümdarı Bugra Han'ın 382 (992)'de, Semerkand'dan dönerken, o civardaki Oğuz kuvvetlerinin taarruzuna uğramış olmasından al-'Utbī, *Tārīḫ al-Yamīnī*=Manīnī, Kahire, 1286, I, 176; Barthold, *Turkestan*, s. 260) da anlaşıldığına göre, hâdise son tarihten, yâni 992/993'ten önce vuku bulmuş olmalıdır. Nûr bölgesine gelen Selçuklular Arslan'ın emrindeki Türkmenler idi. Selçuklular bu yeni muhitlerinde karşılaştıkları ve Mâverâünnehr için mücâdele hâlinde bulunan Karahanlılar ve Sâmânîler gibi, biri türk, diğeri iranlı büyük ve teşkilâtlı iki devlet arasında, siyâsî mehâret ve cesâretleri ile, muvaffakiyetler sağlamağı başardılar. 992'de Sâmânî pâyitahtı Buhârâ'yı zaptetmiş olan Karahanlı Bugra Han Hārūn'un hastalığına ilâveten Türkmen baskısı dolayısı ile, buradan çekilmesini müteâkip, Oğuz yardımı sâyesinde Mâverâünnehr'e tekrar hâkim olan Sâmânî hükümdarı Nūḥ II. b. Manṣūr'un ölümünden (997) sonra da Sâmânî devletindeki devamlı iç karışıklıklar (Fâik, Abū 'Alī Simeġūr, Bektüzün mücâdeleleri) ve Nūḥ II.'un oğlu Manṣūr II.'un öldürülerek, yerine kardeşi 'Abd al-Malik II.'in geçirilmesi gibi hâdiseler ile daha cenûpta yeni ve kuvvetli bir devlet hâlinde gelişen Gaznelilerin Sâmânîler aleyhine Horasan işlerine müdâhaleleri Selçukluların Mâverâünnehr bölgesine olan alâkalarını arttırmıştır. Karahanlı Naṣr İlig-Han'ın Buhârâ'yı tekrar zaptederek (teşrîn I. 999), 'Abd al-Malik ile hânedan âzasını kendi pâyitahtı Özkend'e göndermesinden sonra, Sâmânî devleti fiilen yıkılmış olmakla berâber, 'Abd al-Malik'in kaçmağa muvaffak olan akrabâsı Abū İbrāhīm al-Muntaṣir, Horasan'daki mücâdelelerden netice alamayınca, yardım sağlamak üzere, Oğuzlara ilticâ etmiş ve Selçuklular, yanlarında al-Muntaṣir olduğu hâlde, Karahanlı kumandanı sü-başı Tigin'i ve müteâkiben Semerkand civârında, bir gece baskını ile, Naṣr İlig-Han'ı mağlûp etmişler (ağustos 1003), daha sonra da kendilerinden bir müddet ayrılmış olan al-Muntaṣir ile berâber, Usrūşana'de haziran 1004'te Karahanlı kuvvetlerini üçüncü defa bozguna uğratmışlardır (al-'Utbī, Manīnī, I, 176; İbn al-Aşîr, *göst. yer.*; Gardīzī, *Zayn al-aḫbār*, nşr. Muḥammed Mīrzā Ḳazvīnī, Tahran, 1315 ş., s. 49 v.dd.; Barthold, *ayn. esr.*, s. 259—270, M. A. Köymen, *ayn. esr.*, s. 126—140). Selçuklulardan yüz çeviren bu son Sâmânî mümessilinin başarısızlığı ve ölümü ile neticelenen bütün bu hâdiselerde rol oynayanlar yine Arslan'a bağlı Türkmenler idi. Burada hânedan âzasından her birinin kendine bağlı kuvvetler ve oymaklara sâhip olması şeklindeki eski türk an'anesinin bir örneği görülmektedir ki, daha sonra da Selçuklu âilesinde devam ettiğini bildiğimiz bu durum dışında, Selçuklu hânedanı mensuplarının taşıdıkları yabgu, yınal, inanç, bey v.b gibi unvanlar da Selçuk'un idâresinde kurulan yeni hükümette eski Oğuz devlet teşkilâtının aynen tatbik edildiğini gösterir. Uzun ömürlü olduğu kaynaklarda belirtilen Selçuk, böylece dünya tarihinde sürekli te'sirler uyandıracak olan Selçuklu imparatorluk ve devletlerinin temelini atıp, onu teşkilâtlandırdıktan ve savaşları ile sağlamlaştırdıktan sonra, büyük türk-islâm devletinin kurulduğu yer ve ayrıca bir hudut şehri olarak da siyâsî ve tarihî ehemmiyeti dâimâ takdir edilen (bk İ. Kafes-

oğlu, *Harezmşahlar devleti tarihi*, T. T. K. yayını, Ankara, 1956, s. 91 v.d.) Cend'de 1009'a doğru, 100 yaşlarında olduğu hâlde, öldü (*Aḫbār*, s. 2; İbn al-Aṯīr, *göst. yer.*; Cl. Cahen, *Le Malik-nāmeh*, s. 44 v.d.).

Türkmen hükümdarlarından birinin kızı ile evlenmiş olduğu rivâyet edilen Selçuk (Aybek al-Davādārī, *Kanz al-durar*, Topkapı, Ahmed III. kütüp., nr. 2932, IV, 99b'den naklen M. A. Köymen, *ayn. esr.*, s. 118, not 3)'un 4 oğlu olmuş idi: Mikā'īl, Arslan (İsrā'īl), Yūsuf, Musa En büyük oğlu olan Mıkā'īl, babası hayatta iken, bir savaş esnâsında ölmüş (995'ten sonra) olduğu için, onun iki oğlu Çağrı ve Tuğrul dedeleri Selçuk tarafından yetiştirilmiştir (*Malik-nāma*'den naklen *Rawżat al-ṣafā'*, gös. yer.). Oğuz devlet teşkilâtına uygun olarak, yabgu unvanını taşıyan Arslan, Selçuk'tan sonra idâre başına geçmiş, erken öldüğü tahmin edilen (995'ten sonra) Yusuf, İnal unvânı ile ve İnanç unvânı aldığı tahmin edilen ve bilâhare Yabgu olarak uzun müddet yaşayan (ölm. 1064'ten sonra) Musa, Arslan'ın yardımcısı durumunda mevkî almış, o sırada en çok 14—15 yaşlarında bulunmaları gereken Çağrı ve Tuğrul kardeşler ise, „bey" olarak idâredeki yerlerini almışlardır (çok karışık olan Selçuk'un oğulları meselesi hakkında son bir tetkik için bk. İ. Kafesoğlu, *Selçuk'un oğulları ve torunları*, *TM*, XIII, 1958, 117—130). Selçuklu âilesi mensûplarının, yukarıda belirtildiği üzere, Arslan Yabgu'nun yüksek hâkimiyetinde bulunmakla berâber, eski devlet nizamı icâbı, her biri kendine bağlı Türkmen kütlelerinin başında olarak, Mâverâünnehr'e indikleri zaman, „müttefikleri" Sâmânî devleti ortadan kalkmış ve Buhâra—Semerkand bölgesi üstelik Gazneliler ile de anlaşma hâlinde olan Karahanlıların eline geçmiş bulunduğundan Karahanlılar ile doğrudan-doğruya karşılaşma mevkiinde kalmış oluyorlardı. Fakat Karahanlı Naṣr Han Selçuklulardan çekiniyor ve mümkün olursa, kuvvetlerinden faydalanmak maksadı ile, onlarla anlaşmak istiyordu. Bununla berâber, karşılıklı itimatsızlık havası yüzünden, aralarında mücâdele başlamış idi. Bu esnâda Tuğrul ve Çağrı Bey'ler diğer Karahanlı hükümdarı Bugra Han'a mürâcaata karar vererek, onun arzusu üzerine, Talas havâlisine gitmişlerse de, orada Tuğrul Bey'in ban tarafından tevkif edilmesi aralarının açılmasına sebep olmuş, Çağrı Bey'in şiddetli bir baskında Bugra Han'ın kuvvetlerini mağlûp ve bir kısım kumandanlarını esir alması netîcesinde, Tuğrul Bey kurtarılmış ve Selçuklular yanına dönmüş idi (*Rawżat al-ṣafā'*, göst. yer.). Bu hâdise Mikā'īl-oğullarına bağlı kütlelerin içinde bulundukları müşkül durumu gösterir. Tekrar Mâverâünnehr'e döndükleri zaman ise, Naṣr Han'ın 403 (1012/1013)'te ölümü üzerine, Buhârâ'ya gelerek, burada müstakil bir devlet kuran Karahanlı âilesinden Ali Tigin'in mukavemeti ile karşılaştılar. Faḫr al-Din Râzī'ye göre (*Cāmi' al-'ulūm*, Nuruosmaniye kütüp., nr. 3760, 75a), bu sırada Keş (Yeşil şehir) ile Nahşab sahrâlarında bulunan Selçukluları uzaklaştırmak için, Ali Tigin „Türkistan melik ve sultanlarına" mektuplar yazarak, yardım istemiş (Abarḳūhī'den naklen Ḥasan-i Yazdī, *Cāmi' al-tavārīḫ*, Fâtih kütüp., nr. 4507, 171b) idi ki, siyâsî tazyik ve yer sıkıntısı altında bunalan Selçukluların Çağrı Bey idâresindeki şarkî Anadolu'ya meşhûr akını (1016—1021) bu sebeple olmuştur.

2. Selçukluların Horasan'a geçişleri ve ilk Selçuklu devleti. Ali Tigin Arslan Yabgu ile ittifak hâlinde idi. Bir ara yine Karahanlı hükümdarlarından Arslan Han tarafından esir edilmiş ve sonra hapisten kurtularak, Mâverâünnehr'e geldiğinde Arslan Yabgu ile birlikte Buhârâ'yı zaptedip (411 = 1020/1021), orada yerleşmiş olan Ali Tigin [bk. mad. KARAHANLILAR], yine onun yardımları sâyesinde, kuvvetlenerek, diğer Karahanlı şûbelerine nazaran daha üstün bir durum kazanmağa çalışıyordu (İbn al-Aṯīr, *göst. yer.*; Sibṭ İbn al-Cavzī, *Mir'āt al-zamān*, Topkapı, Ahmed III. kütüp, nr. 2907, XII, 91b; *Rawżāt al-ṣafā'*, göst. yer.). Selçuklulardan bir kısmının böylece Karahanlılar ile müttefik olması o zaman Selçuklulardaki federatif teşkilâtın tabiî neticelerinden biridir. Çünkü ileride görüleceği üzere, hânedan âzası kendi menfaatlarına göre hareket serbestliğine sâhip idi. Ali Tigin'i destekleyen Arslan Yabgu'nun kudret ve nufûzu artmış, ve o bir taraftan Karahanlıların, diğer taraftan Gaznelilerin dikkatini üzerine çekmiş bulunuyordu. Mâverâünnehr bu iki büyük devletin hâkimiyet hırsını tahrik eden bir ülke olduğundan, Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadır Han (ölm. 1032) kardeşi Ali Tigin'in oradan atılmasını isterken, daha 407 (1016/1017) senesinde şimâldeki Hvârizm bölgesini ele geçirmiş olan Gazneli Mahmud da (ölm. 1030) hâkimiyetini Mâverâünnehr'e doğru yaymak arzu ediyordu. Ali Tigin 1024'te mevkiinden ierâgat eden Karahanlı „büyük kağanı" Manṣūr yerine geçen Yusuf Kadır Han'ı „büyük kağan" tanımamak için cephe aldığı bir sırada, Sultan Mahmud da Mâverâünnehr ahâlisinden Ali Tigin'den şikâyet eden mektuplar alıyordu. Hor iki hükümdar Buhârâ bölgesini bu huzûr kaçırıcı komşudan kurtarmakta fikr birliği hâlinde iseler de, onları Arslan Yabgu ve Türk-

menleri düşündürüyordu. İşte bu sebeple Yusuf Kadır Han ile Sultan Mahmud arasındaki tarihî Mâverâünnehr mülâkatı vuku buldu (1025). Gardizî (*Zayn al-aḫbār*, s. 65—67)'de tafsilâtiyle anlatılan ve bütün „İran ve Turan mes'elelerinin" görüşüldüğü (Cüzcânî, *Ṭabaḳāt-i Nāṣirî*, ngr. 'Abd al-Ḥayy Ḥabîbî, Kandehar, I, 209) bu tantanalı mülâkatta, Kadır Han Selçukluların kalabalık ve savaşçı kimseler olduklarını, hükümdarlık peşinde koştuklarını babia mevzuu ettikten sonra, onların hatta Gazneli devleti için de tehlikeli bir duruma girmelerinden önce, Türkistan'dan ve Mâverâünnehr'den alınıp-götürülmelerini sultandan ricâ etti. Bunun üzerine Sultan Mahmud Türkistan ve Balḫan dağları mıntakasında on binlerce suvâriye sâhip olduğu meşhûr ok gönderme hikâyesinden (bk. *Rāḥat al-ṣudūr*, s. 89; türk. trc., I, 88 ve buradan naklen diğer kaynaklar) anlaşılan ve „merdliği, savaşçılığı, şimşek ve yıldırım gibi avının üzerine düşmesi dolayısı ile kendisinden bütün Türkistan hükümdar ve Efrasyablıların korktuğu Selçuk oğlu" Aralan'ı (Cüzcâni, *göst. yer.*), kurnazlık ve hiyle ile yanına Semerkand'a getirterek, tevkif etti ve Hindistan'da Kâlincâr kalesine sürdü. 7 sene mahbus kaldığı kalede nihâyet ölen (1032) Arslan Yabgu'nun tevkifi bâdisesi mühim neticeler vermiştir: önce, zikredilen yerlerde Selçuklu idâresi nihâyete ermiş ve başsız kalan Türkmenler şuraya-buraya dağılmış, yersiz kalmış, buna onları kendilerine bağlamak isteyen Mikâ'îl oğullarının tazyiki da inzimam edince (Gardîzî, s. 67), beyleri taralından Sultan Mahmud'a yapılan mürâcoat sonunda, 4.000 hâne kadarı, uzak tehlikeyi sezen Gaznelilerin Tus vâlisi Arslan Câzib'in şiddetli mümânaatına rağmen, Horasan'a nakledilerek, Nasâ, Bâvard, Farâva havâlisine yerleştirilmiştir (Irak Türkmenleri). Sonra, tevkifin cereyan şeklini tasvip etmeyen Tuğrul ve Çağrı kardeşler ve Arslan'ın oğulları, yâni Anadolu Selçuklu devletini kuran kol, bu haksız muâmeleyi unutmamışlardır ki, bunun Selçukluların Gaznelilerden intikam almalarında müessir olduğu görülmektedir. Üçüncüsü, Arslan'ın tevkifi üzerine, Selçuklu tarihinde birinci plâna geçen Çağrı ve Tuğrul Bey'ler yolu ile, imparatorluk hânedanı Mikâ'îl nesline intikal etmiştir (bk. mad. MAHMUD GAZNEVÎ; M. A. Köymen, *agn. esr.*, s. 145—164).

Mâverâünnehr'deki kötü durumlarını gördüğümüz Çağrı ve Tuğrul Bey'ler, kendileri için daha elverişli sâhalar bulmak üzere, bir keşif seferi yapmak husûsunda anlaştılar ve Tuğrul Bey taarruzdan masûn sahrâlara çekilirken, ağabeyi Çağrı Bey, 3.000 kişilik suvari kuvveti başında, garp istikametinde, Anadolu'ya doğru hareket etti. Bizans sınırları eskiden beri onlarca mâlûm idi. Daha 964 ve 966 yıllarında Horasan'dan Ermeniye bölgesine gazâ için kalabalık gönüllüler gelmişlerdi (İbn al-Aṯîr, 353 ve 355 seneleri vekayii; İbn Fındık, *Târîḫ-i Bayhaḳ*, s. 124). Bunların arasında türklerin de bulunduğu, Çağrı Bey'in Azerbaycan havâlisinde onlarla karşılaşmasından anlaşılmaktadır. Çağrı Bey, Horasan ve Azerbaycan'dan geçerek, 1018'de „rüzgâr gibi uçan atlar üstünde uzun saçlı, yaylı ve mızraklı" Türkmenleri ile, Van gölü etrafında ermeni Vaspuragan krallığı topraklarında göründü (Aristages'ten naklen J. Laurent, *Byzance et les Turcs seldjoucides dans l'Asie occidentale jusqu'en 1081*, Paris, 1914, s. 16, not 6; E. Dulaurier, *Chronique de Mathieu d'Edesse*, Paris, 1856, s. 41; türk. trc. H. D. Andreasyan, *Urfalı Mateos vekayi-nâmesi*, T. T. K, Ankara, 1962, s. 48 v. dd.). Çağrı Bey karşısına çıkan ermeni kuvvetlerini bozguna uğratarak, ülkenin garp kısmını hâkimiyetine aldıktan sonra, şimâle, Şaddâdîler arâzisine doğru yönelti. Müteâkiben Nahcivan havâlisinde Gürcü kuvvetleri savaşa cesâret edemeyerek çekildikleri için, askerî cevelanlarda bulundu ve daha şimâlde kendisini durdurmak isteyen Ani ermeni krallığının Bıcnı kalesi kumandanı Vasak Pahlavuni nin kalabalık ordusunu tatbik ettiği boz-kır harp tabyesi sâyesinde mağlûp etti; savaşta Vasak telef oldu (Vardan, *Türk fütûḥât tarihi, 889—1269*, türk. trc. H. D. Andreasyan, *Tarih semineri dergisi*, İstanbul, 1937, I/2, 166; Çamiçyan, *Ermeni tarihi*, Venedik, 1875, II, 901, 904; Vasak'ın muhârebede ölümü hakkında 1029 yılından kalma kitâbe için bk. L. Alichan, *Chirag*, Venedik, 1881, s. 148). Bu ağır türk tazyikından dolayı Varpuragan kıralı Senekherim idâresinde ermenilerin yurtlarını terkederek, orta Anadolu'ya gittikleri bu akın neticesinde, Çağrı Bey bütün ermeni ve Gürcü memleketlerinde bir müddet kaldıktan sonra, Mâverâünnehr'e, Tuğrul Bey'in yanına döndü. Horasan'dan bu geliş ve geçişine Gazneli kuvvetleri mâni olamamışlardı. Çağrı Bey bu büyük seferinin neticelerini, Barhebraeus (I. 293)'te açıkça kaydedildiği üzere, Selçukluların, keşfettiği Ermeniye bölgesine gidebilecekleri, çünkü oralarda kendilerine mukavemet edecek kuvvet bulunmadığı şeklinde kardeşine bildiriyordu (bk. İ. Kafesoğlu, *Doğu Anadolu'ya ilk Selçuklu akını ve tarihi ehemmiyeti, Fuad Köprülü armağanı*, s. 259—274. ayn. mll., *JA*, 1954, s. 129—134 ayn. mll., *Selçuklu tarihinin mes'eleleri*, Belleten, 1955, sayı 76, 480—485).

Çağrı Bey'in hem askerî kudretini göstermek, hem de ganimet elde etmek bakımından başarı ile nihâyetlenen şarkî Anadolu seferinden sonra, Mâverâünnehr'de iki kardeşin nüfûz ve itibarları artmış, kendilerine olan yeni iltihaklar, bilhassa amcaları Arslan'ın tevkifinden sonra, çoğalmış, böylece onlar kudretli bir duruma yükselmişlerdi. Kendileri Türkmenlerin fiilî reisleri olmakla berâber, teşkilât gereğince, diğer amcaları Musa (İnanç)'yı yabgu seçmişlerdir. Gazneli Mahmud meşhûr Mâverâünnehr mülâkatına geldiği sırada Bubârâ'dan kaçan, fakat sultanın ayrılmasını müteâkip tekrar yerine dönerek, hâkimiyetini devam ettiren Ali Tigin, Aralan zamanındaki durumu muhâfaza etmek düşüncesi ile, Tuğrul ve Çağrı Bey'lere elçiler göndererek, onların da, vaktiyle Aralan gibi, Karahanlı devletine iştirâk etmelerini teklif etmişti (*Ravżat ol-ṣafā*, IV, 73). Fakat teklif, bunun bir hiyleden ibâret olduğunu sezen Selçuklu reisleri tarafından, tıpkı Gazneli Mahmud'un evvelce yaptığı Horasan'a gelmeleri teklifinde olduğu gibi, reddedilince, kendi bakımından endişelenen Ali-Tigin, bu defa Selçuk-oğulları arasındaki tesânüdü bozmak ve onları birbirlerine düşürmek için, fırsat aramış ve münâsebet kurmağa muvaffak olduğu (Musa Yabgu'nun oğlu) Yusuf'u, geniş iktâlar mukabilinde, Türklerin yabgusu („İnanç Yabgu"); tâyin edip, Tuğrul ve Çağrı Bey'lere karşı harekete geçirmek istemiştir. Yusuf buna taraftar olmayınca da, Ali Tigin'in emri ile, Karahanlı kumandanlarından Alp Kara tarafından Selçuklulara yapılan bir baskında öldürüldü. Fakat bu ağır hareketin intikamını Musa Yabgu ile birlikte Tuğrul ve Çağrı kardeşler, çok geçmeden Karahanlı ordusunu mağlûp ederek, Alp Kara'yı öldürmek suretiyle aldılar (muharrem 420=kânûn II. 1029). Bu hâdise Tuğrul ve Çağrı Bey'ler idâresindeki Selçukluların reis âilesi arasındaki iç tesânüdü göstermesi itibârı ile mühimdir (İbn al-Aşîr, 432 yılı vekayii; *Ravżat al-ṣafā'*, göst. yer.; Barthold, *Turkestan*, s. 297 v.d.; İ. Kafesoğlu, *Selçuk'un oğulları*, s. 124). Ancak Ali-Tigin'in bütün kuvvetleri ile dört taraftan taarruza geçerek, verdirdiği pek ağır kayıplar neticesinde, Selçuklular Ḫvârizm'e doğru çekilmek zorunda kaldılar ve orada Gaznelilerin vâlisi bulunan Ḫvârizmşâh Altun-Taş'ın gösterdiği bölgede oturdular. Bu sırada Sultan Mahmud'un ölümü (421=1030) ve yerine oğlu Mas'ûd'un tahta geçmesi ile, Gazneli siyâsetinde vukua gelen değişiklik, yâni Mas'ûd'un Ali-Tigin'e karşı, Ḫvârizmşâh Altun-Taş'ı Buhârâ seferine me'mûr etmesi ve Altun-Taş'ın o sırada ölümü ile yerine sultan tarafından Ḫvârizm'i idâreye me'mûr edilen onun oğlu Hârûn'un 425 (1034 ilk baharı)'ten itibâren istiklâl savaşına girişmesi Selçukluların durumunu tekrar düzelmesine yardım etti. Çünkü pâyitahtı tehlike geçiren Ali Tigin Selçuklulara yanaşmak mecbûriyetinde kaldığı gibi, Gaznelilere karşı onunla anlaşmış bulunan türkmenlerin dostu Hârûn da büyük faydalar beklediği Selçuklulara fazlası ile itibar etmek lüzumunu duymuş idi. Böylece Gazneliler aleyhine üçlü bir ittifak meydana gelmiş oldu ki, bu, devletler-arası münâsebetlerde Tuğrul ve Çağrı Bey'lerin, Yabgu'nun Türkmenleri ve Yınallıların (Yınâlîyân, yâni Yınal'a bağlı Türkmenler) birlik hâlinde bulundukları Bubârâ-Ḫvârizm arasında seyreden Selçukluların yeniden bir role sâhip olmaları demek idi (İbn al-Aşîr, *göst. yer.*; Abu'l-Faḍl Bayhaḳî, *Târîḫ-i Bayhaḳî*, nşr. Ġanî-Fayyâż, Tahran, 1324 ş., s. 445, 471, 680 v.dd.; Barthold, *ayn. esr.*, s. 296 v.d.). Fakat bu sırada kısa zaman içinde birbirini tâkip eden iki hâdise Selçukluları bir kere daha çok müşkil duruma düşürdü. Bunlardan biri eskiden beri Selçukluların başdüşmanı olan ve aralarında „kadîm bir kin ve kan" düşmanlığının hüküm sürdüğü (Bayhaḳî, s. 682) Oğuzların Baranlı (Koyunlu) oymağından (İbn Fındık, s. 51), Yeni-Kent yabgusu Ali'nin oğlu ve Cend hâkimi Abu'l-Favâris Şâh-Malik (bk. O. Pritsak, *ayn. esr.*, s. 407) tarafından korkunç bir baskına uğratılmalarıdır. Selçukluları adım-adım tâkip eden Şâh-Malik gizlice çöl yolundan geçerek, gâfil avladığı Türkmenlerden 7—8.000 kişi öldürmüş (425 kurban bayramının son günü = teşrîn II. 1034), bir hayli at ele geçirmiş ve esir almış idi. Perişan hâle gelen Selçuklular, Ḫvârizm'deki yurtlarını terkederek, Ceyhun'u geçmek zorunda kaldılar ise de, Selçuklu desteğini kaybetmekten korkan Hârûn'un ricâ ve te'minatı üzerine, yerlerine döndüler. Şâh Malik Selçuklular aleyhine teşvik ettiği Hârûn'un 30.000 kişilik kuvvetı karşısında onları tâkipten çekinmiş idi. İkinci hâdise de, 1035 yılı başında Ali-Tigin'in ölümüdür. Müttefiksiz kalan âsî Hârûn işini halletmenin Gazneliler bakımından artık pek zor sayılmadığı, fakat asıl mes'elenin Şâh-Malik'in sönmez düşmanlığına ilâveten Ali-Tigin oğullarının da tazyikına uğradıkları için, sıkışık durumda ancak Horasan'a geçebilecek olan Selçuklular olduğu Gazneli vezîri Ahmed b. Abd al-Şamad'ın sözlerinden anlaşılmaktadır (Bayhaḳî, s. 445). Çünkü Horasan'daki „Irak Türkmenlerinin" (İbn al-Aşır, *göst. yer.*) durumu meydanda idi. Arslan Yabgu'nun tevkifinden sonra, Nasâ, Bâvard ve Farâva taraflarına geçirildiklerini gördüğümüz

Nâvekī (yabgulu?) denilen bu türkmenler Kızıl, Boğa (Buka), Yağmur ve Kök-Taş adlı reislerinin idâresinde (Bayhakī, s. 68, 266, 445; Cüzcānī, I, 291) idiler ve kısa bir müddet huzûr içinde yaşadıktan ve bu esnâda Türkistan'dan gelen yeni kütlelerin veya İran'da dağınık hâlde bulunan Türkmenlerin (Kasrevi Tabrīzī, *Şahri-yārān-i gumnām*, Tahran. II, s. 57) kendilerine iltihakları ile çoğaldıktan sonra, âsâyişi bozucu inzibatsızlık hareketleri göstermeğe başlamışlardı. Bölge halkının bu hususîaki şikâyetleri üzerine, Sultan Mahmud'un emri ile, Tûs vâlisi Arslan Câzib onlara karşı harekete geçmiş ise de, boyun eğmeyen Türkmenler, zaman-zaman Dihistan ve Balḫan dağlarına çekilmek ve tekrar mukabil darbeler indirmek sûreti ile Gazneli kuvvetlerinin tam başarı kazanmasını imkânsız kılmışlardı. Bu sebepledir ki, Arslan Câzib'i gayretsizlikle suçlayan Sultan Mahmud bizzat sefere çıkmak zorunda kalmış (418=1028) ve onları Ribāṭ-i Farāva'de ağır bir mağlûbiyete uğratmıştı. Dağılan Türkmenlerden Kızıllılar ve Yağmurlular (yâni Kızıl ve Yağmur emrinde olanlar) Balḫan ve Dihistan bölgesine çekilmişler, bir kısmı da Kirman'a inmişlerdir (Gardīzī, s. 70 v. d.; İbn al-Aşīr, *göst. yer.*; Bayhakī, s. 88, 521 ve bk. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğunun kuruluşu*, II, *D T C F dergisi*, Ankara, 1957, XV/4, 29 v. dd.). Sultan Mahmud'un, Horasan'dan çıkarmakla berâber, kat'î itâate alamadığı Türkmenleri dâimâ tehlikeli addettiği, kendi devlet sınırları dışında dahi onları tâkip etmeğe çalışmasından bellidir. Kirman'a gidenler, oranın Büveyhî hâkiminin 1028 'de ölümü üzerine, İsfahan'a geçerek, 'Alā' al-Davla Kāküya'ye iltica etmişler ise de, Sultan Mahmud'un siyâsî baskısı neticesinde, kendilerini öldürmek için hazırlanan tertiplerden müşkilâtla kurtularak, maiyetlerindeki Türkmen kütleleri ile birlikte garp istikametinde harekete geçmişlerdir. Bunlar Boğa ve Kök-Taş ile diğer iki reis idi. Bununla berâber, Sultan Mahmud öldükten sonra, yerine geçmek isteyen oğlu ve o zaman Rey vâlisi Mas'ūd, kuvvete olan ihtiyâcından dolayı, yine Oğuzlara müracaat ettiğinden, Balḫan'a çekildiğini söylediğimiz Yağmur ile birlikte, Azerbaycan'a doğru gitmekte olan Boğa ve Kök-Taş'ı tekrar Horasan'a dâvet etmiş idi. Bu Türkmenlerden bir kısmı, teşrin II. 1030'da, Gazneli ordusunda Mekrân'ın zaptında yararlık göstermişler, Irak'ta, Hindistan'da Lâhur'da faydalı hizmetler görmüşlerdir (Bayhakī s. 68, 404; İbn al-Aşīr, *göst. yer.*). Fakat Oğuzlara hâlâ da güvenemeyen Sultan Mas'ūd'un, vezîrin haklı itirazlarına rağmen, Türkmenleri Gazneli kumandanlarından Ḥācib Ḥumār-Taş'ın emrine bağlama teşebbüsü ve bu husûsta Irak baş kumandanı Taş-Ferrāş'a verdiği emir ile, onları tazyika başlaması ve nihâyet, Türkmenlerinden ayrı bulunan Yağmur başta olmak üzere, Irak'a gönderilmiş olan Oğuzlardan 50 kadar reisin Taş tarafından öldürülmesi (424=1033 baharı, bk. İbn al-Aşīr, *göst. yer.*; Begbars al-Manṣūrī, *Zubdat al-fikra*, Fayzullah Efendi kütüp., nr. 1459, 57a) Mâverâünnehr'den mütemâdiyen yeni iltihaklar ile artan Türkmen küllelerinin intikam hissi ile ayaklanmalarına sebep olmuş, böylece Merv, Tirmiz, Tûs, Serahs, Nesâ, Bâdğīs, Bâverd ve Dihistan bölgesinde, bilhassa Yağmur'un oğlu riyâsetinde, Horasan'ın garbında, Gazneliler ile mücâdele alevlenmiştir. Kendine karşı Ceyhun ötesindeki üçlü ittifakın te'sirlerine Horasan'ı kapamak maksadı ile türlü tedbirlere de baş vurmak zorunda kalan Sultan Mas'ūd vezîri ve en büyük kumandanlarını, çeşitli yollardan bu mıntakaya sevkettiği ve kendisi de yola çıktığı hâlde, tutamadığı Türkmenler Rey, Dāmğān havâlisini alt-üst ettiler ve filler ile mücehhez Gazneli ordusunu bozgun'a uğrattılar, Taş'ı ve diğer mühim kumandanları öldürdüler. Bir Gazneli mukavemetini daha kırdıktan sonra (1034), Azerbaycan'a yönelerek, daha evvel oraya gelmiş olan soydaşlarına katıldılar (Cüzcānī, I, s. 292 v d. ayrıca bk. M. A. Köymen, *ayn. esr.*, II, 34, 36—40).

Yukarıda söylendiği gibi, Selçukluların yardımı ile Horasan'ı zapta hazırlanan Ḫvārizmşāh Hārūn'un ortadan kaldırılması zor olmadı; o bir suikast neticesinde öldürüldü (426 cemâziyelâhır—nisan 1035) ve gerçekten de Gazneli devletinin hem iç, hem dış mes'ele olarak düşünmek mecbûriyetinde kaldığı en mühim husûsun Selçuklu-Türkmen mes'elesi olduğu, Selçuklular hakkında Gazneli vezîrinin düşüncesinde haklı bulunduğu bir kere daha anlaşıldı. Hārūn'un ölümü dolayısı ile bir destekten mahrum kalan ve aynı zamanda bir yandan Şāh-Malik'in, bir yandan da Alī-Tigin oğullarının tazyikları altında bulunan, son baskın yüzünden hayli zayıflamış olan Selçuklular için, Gazneli devletinden izin almaksızın, Horasan'a geçmekten başka çare kalmamış idi (Bayhakī, s. 687 v. d.; Cüzcānī, I, 292). Tuğrul ve Çağrı beyler, yanlarında Musa Yabgu ve kuvvetleri, Yınallılar (Yusuf Yınal'ın oğlu, Tuğrul Bey'in ana-bir-kardeşi İbrahim Yınal ve kuvvetleri) olduğu hâlde, 1035 mayıs ayında Ceyhun ırmağını aşmak suretiyle Gazneli topraklarına girdiler. Sayıları az idi, fakat Merv ve Nasā'ya doğru ileriledikçe çoğalıyorlardı (Bayhakī, *göst. yer.* ve s. 479). Horasan'da kalmış

olan kısmen reissiz Türkmenler ve ayrıca Ḫvārizmîler eski Selçuklu reis âilesinin bu iki namlı mensûbu etrafında toplanmakta tereddüt etmiyorlardı. Selçukluların böylece Horasan'a geçişleri tarihin mühim hâdiselerinden birini teşkil etmiştir. Zîra biri cesâret ve şecâati, diğeri bâiz olduğu yüksek devlet adamlığı vasıfları ve siyâsetteki zekâsı ile tarihte şöhret yapan Çağrı ve Tuğrul kardeşler en büyük iki türk-islâm siyâsî teşekkülünden ilkinin, Selçuklu imparatorluğunun temellerini Horasan'da atmışlardır.

Selçuklu reisleri Nesâ'ya geldiklerinde, Gaznelilerin Horasan vezîrine mektup yazarak, yersizlikten müşkil durumda olduklarını, burada kendilerine yurt verilmesi için sultan nezdinde aracılık yapmasını rica ettiler (Bayhaḳî, s. 470 v.d.). Bu haberden büyük telâşa kapıldıkları görülen Gazneli devlet erkânının, derhâl yaptıkları toplantıda, Sultan Mas'ûd'un sür'atle onların üzerine yürünmesi fikrine karşı, o zaman 10.000 kişilik bir suvari ordusuna sâhip oldukları bilinen ve esâsen gelişmeleri hazırlıklı olarak ve dikkatle takip edilen Selçuklular mes'elesini daha doğru tahlil eden Gazneli vezîrinin ihtiyat tavsiyesi yerinde görüldü. Bunun üzerine Selçuklulara karşı Nesâ'ya değil de, şimdilik Nîşâpûr'a giden sultan, orada kendi fikrinin tatbikatına girişti ve „bütün Türkistan'ı zapta yetecek" bir ordu hazırlattı (Bayhaḳî, s. 482, 488). Fakat Hâcib Begtoğdı kumandasında harekete geçen ve fîller ile takviye edilen bu ordu Nesâ sahrâsında Selçuklular tarafından müthiş bir mağlûbiyete uğratıldı (426 şâban = 1035 haziranının son haftası; Bayhaḳî, s. 483; Gardîzî, s. 80 v. d.; *Aḫbâr*, s. 3 v.d.). Selçukluların Gazne devletine karşı kazandıkları bu ilk zafer kendilerine büyük bir itimat sağladığı gibi, burada bir devlet kurmak imkânının mevcut olduğunu onlara gösteren ilk alâmet olmuştur. Nitekim zaferden sonra iki taraf arasında „elçiler" teâtî edilmiş ve Gazneli devleti tarafından Selçuklulara bir nevî muhtâriyet tanınmıştır: Nesâ, Farâve ve Dihistân vilâyetleri üç Selçuklu reisine veriliyor, ayrıca onlara hil'at, menşûr ve sancak gönderiliyordu (ağustos 1035, Beyhaḳî, s. 492; Cüzcânî, I, 394). Fakat Selçukluların bununla iktifâ etmedikleri muâhedeye riâyetsizliklerinden ve akınlarını Belh ile Sistan'a kadar genişletmelerinden ve Ḫvārizmşâh İsmâ'îl ile siyâsî münâsebetler kurmalarından, Horasan'dan üç vilâyet daha istemelerinden anlaşılıyor. Bunun üzerine Mas'ûd Türkmenleri Horasan'dan bu defa tamâmiyle çıkarmak için, tekrar büyük bir ordu topladı. Fakat şimdiye kadar da belirtildiği üzere, siyâsî görüşten uzak ve üstelik de zevk ve safâya düşkün bir adam olan Sultan Mas'ûd, Gazne devletinin başında dolaşan bu büyük tehlike karşısında dahi muhârebenin idâresini kumandanlarına bırakıp, kendisi Hindistan fütûhâtına gidiyordu. Nîşâpûr'da bulunan Gazneli ordusu baş-kumandanı büyük Hâcib Sü-başı, Hindistan'daki sultandan aldığı kat'î emir üzerine, Selçuklulara karşı hareket etti ve Serahs yakınlarında vukua gelen savaşta (1038 mayısının 3. haftası), bilhassa Çağrı Bey'in büyük gayretleri ile, ağır bir hezîmete uğradı (Bayhaḳî, s. 536—545; M. A. Köymen, II, 67—88). Bu ikinci Selçuklu zaferi Horasan kıt'asını doğrudan-doğruya Selçuklu hukûmranlığına sokan bir istiklâl savaşı mâhiyeti taşımaktadır. Eski türk devlet an'anesi gereğince, Selçuklu reisleri ülkelerini bölüşmüşler, Çağrı Bey Merv'e, Mûsa Yabgu Serahs'a sâhip olmuş. „âdil pâdişah" Tuğrul Bey Bayhaḳî, s. 552) ise, Horasan'ın baş şehri Nîşâpûr'u almış idi. İbrahim Yınal'ın öncü ve temsilci sıfatı ile, Gazne kuvvetleri tarafından terkedilmiş olan Nîşâpûr'a gelerek, halk ile yaptığı konuşmadan Selçuklu reislerinin öteden beri ısrarla gerçekleştirmek istedikleri devlet kurma hedefi ve bu devletin başına da Tuğrul Bey'in geçirildiği sarâhatle anlaşılmaktadır. Merv'de „malik al-mulûk" unvânı ile Çağrı Bey adına hutbe okunurken (İbn al-Aṯîr, 432 senesi vekayii), İbrahim Yınal'ın „al-sulṭân al-mu'aẓẓam" Tuğrul Bey adına hutbe okutmağa başladığı (mayıs 1038) Nîşâpûr'a haziran ayında parlak bir merâsim ile Tuğrul Bey girdi. Maiyetinde 3.000 atlı var idi. Kolunda, türk hâkimiyet alâmeti olarak, yay taşıyordu. Sultan Mas'ûd'un oradaki tahtına oturduğu zaman, şehrin en sayılı adamı olan Kadı Şâ'iḥ kendisine „efendimiz!" diye hitap etmişti (Bayhaḳî, s. 553). Derhâl yeni Selçuklu devletin teşkilâtlandırmağa geçildi ve etrafa me'mûrlar tâyin ve eski türk an'anesi gereğince zaptedilecek mahaller, Tuğrul Bey tarafından, diğer Selçuklu reislerine tevcih edildi. Abbâsî halîfesi al-Ḳâ'im bi-amr Allâh tarafından Nîşâpûr'a elçi gönderilmesi Selçukluları, haklı olarak memnûn etti; zîra bu, halîfenin Horasan hâkimi ve bütün Türkmenlerin başı olarak Tuğrul Bey'i tanıması demek idi (*Zubdat al-naṣra*, s. 4 v.d.; Barhebraeus, I, 296; Bayhaḳî, s. 550—554; M. A. Köymen, *ayn. esr.*, II, 100).

3. Selçuklu istiklâl savaşı ve fütûhat. Horasan hâdiselerini haber alan Sultan Mas'ûd'un sür'atle harekete geçtiği sıralarda Çağrı Bey Ṭâlaḳân ve Fâryâb taraflarını zapta uğraşıyor, suvarilerinden bir kısmı da Belh kapılarında görünüyordu. Sultan 300 savaş fîli ile mücehhez 50.000 suvari ve piyâde-

den mürekkep bir ordu başında Belh'e geldi ve sür'atle Serahs'a doğru yöneldi. Sultanın kumandasında olan ve bütün Türkistan'ın da mukavemet edemeyeceği kadar büyük ve techizatlı olan bu ordu (Bayhaḳī, s. 554, 569) etraftan katılan yeni kuvvetler ile durmadan artıyordu. Çağrı Bey Serahs'ta idi. Tuğrul Bey de Nîşâpûr'dan hareketle oraya gelmiş ve 20.000 suvâri ile Merv'den gelerek, onlara iltihak etmiş olan Müsâ Yabgu ile Selçuklu reisleri bir araya toplanmışlardı. İçlerinde muhârebe etmek kararında olan, bilhassa, Çağrı Bey idi. Ramazan 430 (mayıs 1039)'da başlayan ve uzun süren muhârebelerde Selçuklular mukavemet edemediler ve yıpratma savaşları yapmak üzere, dağınık şekilde, çöllere çekildiler. Gazneli ordusu tarafından sahralarda tâkip edilmeleri imkânsız idi. Bu esnâda Sultan Mas'ûd Nîşâpûr'a girdi (safer 431=teşrin II. 1039). Selçuklularını yer-yer ve devamlı tâciz akınları arasında Gazneli ordusunun sahra savaşları için yetiştirilmesine çalışıldı. Bahar gelince, Selçuklular yine Çağrı Bey'in ısrarları neticesinde ortaya çıkıp, Sultan Mas'ûd'u karşılamağa karar verdiler. Sultanın kumandasındaki Gazneli ordusu önünden tedricen Serahs'tan şimâle, çöle doğru çekildiler. Bu yolsuz sâhada bütün kuyuları bozuyor, arkalarından gelen ve fâsılasız ara hücum ve baskınlar ile mâneviyatlarını sarstıkları, aş.-yk. 100.000 'lik orduyu susuz bırakıyorlar idi. Nihâyet Selçuklular Merv yakınındaki Dandânaḳân (Yâḳût, *Mu'cam*, II, 477) hisarı önünde savaşı kabûl ettiler ve 3 gün boyunca bütün şiddeti ile devam eden savaşta Gazneli ordusunu korkunç bir hezîmete uğratarak büyük kısmını imhâ ettiler (7—9 ramazan 431=22—24 mayıs 1040) hazîneleri ve sayılamıyacak kadar çok mıkdarda silâh, mâlzeme ele geçirdiler. Sultan Mas'ûd, 100 kadar maiyeti ile, kaçabildi ise de, Hindistan'a giderken, yolda kendi adamları tarafından öldürüldü (Bayhaḳī, s. 571 v. dd., 616—626; Gardîzî; 85 v.d.; *Aḫbâr...*, s. 8 v.d.; *Zubdat al-nuṣra*, s. 5; İbn al-Aṯîr, *göst. yer.*; Cüzcânî, I, 296 v.d.; *Râḥat al-ṣudûr*, 100 v.d.; tafsilât için bk. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğunun kuruluşu*, III, *D T C F dergisi*, Ankara, 1958, XVI/3—4, s. 1—53). Bu, Selçuklu istiklâl savaşı idi. Artık Cend'e geldikleri yıllardan beri süre-gelen çetin mücâdelelerden sonra, emellerine kavuşmuşlar, Horasan'da müstakil bir devlet kurmağa muvaffak olmuşlardı. Muhârebenin son günü, cuma namazını müteâkip yaptıkları toplantıda, Tuğrul Bey'i Selçuklu devletinin sultanı ilân ettiler. O devrin âdeti gereğince, civar hükümdarlara fetih-nâmeler gönderildi. Daha sonra aynı ay içinde Merv'de akdettikleri ve Tuğrul Bey'in bir konuşması ile açılan büyük kurultayda mühim kararlar aldılar. Bu kararlar gereğince, Tuğrul Bey'in imzasını taşıyan bir mektup, Selçuklu elçisi Abû İsḥâḳ al-Fuḳḳâ'î ile, Bagdad'a gönderildi. Halîfeye hitap eden bu mektupta son durum arzolunuyor ve Horasan'da adâletin ikame edildiği, hak yolundan ayrılınmayacağı, amir al-mu'minîn'e olan sadâkat belirtiliyordu (Bayhaḳī, s. 628; *Zubdat al-nuṣra*, türk. trc. Kıvamüddin Burslan, TTK yayını, İstanbul, 1943, s. 5; Barhebraeus, I, 299; *Râḥat al-ṣudûr*, s. 103 v.d., türk. trc., s. 102). Cihanın fethi ile ilgili türk fütûhat anlayışına müstenit alınan karar tatbikatından olmak üzere, eski türk devlet an'anesi gereğince, ülke ve ileride zaptedilecek memleketler Selçuklu hânedanına mensûp üç reis arasında taksim edildi: Serahs ve Belh şehirlerinin dâhil bulunduğu Ceyhun ile Gazne arasındaki bölge, merkez Merv olmak üzere, malik al-mulûk Çağrı Bey'e ve Herat merkez olmak üzere, Bust ile Sîstan havâlisi Müsâ Yabgu'ya verildi ve sultan sıfatı ile pâyitaht Nîşâpûr'da kalan Tuğrul Bey, Irak ve garp bölgesini kendine aldı. Hânedanın ikinci derecedeki diğer âzasından İbrahim Yınal Ḳuhistân'a, Kutalmış (Aralan Yabgu'nun oğlu) Gurgân ve Damġân'a ve Çağrı Bey'in oğlu Kavurd Kirman havâlisine tâyin edilmişlerdi; bunlar Sultan Tuğrul Bey'in emrinde idiler (*Zubdat al-nuṣra*, s. 7; *Râḥat al-ṣudûr*, s. 102, 104, türk. trc., s. 101 v.d.; M. A. Köymen, *ayn. esr.*, s. 57 v. dd.). Selçuklu fütûhâtı bu esâs üzerinde devam etti: Yabgu Kalân („büyük yabgu") diye de anılan Müsâ (bk. *Râḥat al-ṣudûr*, s. 104), 5.000 suvari ile gittiği Herat'ı zaptettikten sonra, 1040 senesi sonunda Sîstan'a giden ve orada teşrin II. 1040'ta hâkimiyetini kurarak, Yabgu adına hutbe okutan Yusuf Yınal'ın oğlu ve İbrahim Yınal'ın kardeşi Er-Taş ve Selçuklulara tâbiyetini arzeden Sîstan hâkimi Abu 'l-Faẓl ile birlikte, bölgeye ve Bust havâlisine tamâmiyle hâkim oldu. Er-Taş 440 (1048/1049)'ta öldü. Umûmiyetle Herat'ta oturan Musa 1051 yılında Gazneli büyük hâcibi Tuğrul'un eline geçen Sîstan baş-şehri Zerenc'i geri almak üzere, oğlu Kara Arslan Böri ile birlikte geldi ise de, baskına uğrayarak, çekilmek zorunda kaldı. Tuğrul gittikten sonra Sîstan yine Musa'ya intikal etti. 446 recebinde (=1054 teşrin I.) Sîstan'a gelerek, Hind denizi sâhilindeki Mekrân bölgesini de Selçuklulara bağlayan, Çağrı Bey'in oğlu, Yâḳûti'nin bu mıntakada hutbeyi babası adına okutması teşebbüsü, Tuğrul Bey'in müdâhalesi ile, durduruldu (*Târîḫ-i Sîstân*, nşr. Bahâr, Tahran, 1314 ş., s. 371—375, 381

v. d.). Mu'izz al-Davla ve Fahr al-Mulk lakapları ile anılan Musa Yabgu, 1064 yılında Sultan Alp Arslan'a karşı saltanat dâvasına kalktığı için, sığındığı Herat kalesinde yakalanarak, sultanın huzûruna getirildi. Alp Arslan bu büyük amcasını affetmiş ve onu sâdece yanında alıkoymakla iktifâ (İbn al-Aṯīr, 456 yılı vekayii) ve daha sonra ona Mâzenderân'ı iktâ etmiştir (İ. Kafesoğlu, *Selçuk'un oğulları*, s. 119 v. d.). Sîstan'da babasına vekâlet eden Böri, Abu 'l-Faẓl ile birlikte, bölgeyi muhâfaza etmiştir. Bunun hakkında son haber 1056 ağustos ayında kendisinin Zerenc'e gelişine ve orada hürmetle karşılanışına dâirdir (*Tārīḫ-i Sîstān*, s. 382). Bir ara Musa Yabgu ile arası bozulduğu için Horasan'a dönmüş olan Er-Taş, Gazneli Sultan Mas'ūd'un oğlu Mavdūd'un Kaymaz adındaki kumandanı vâsıtası ile, Sîstan'ı Selçuklulardan istirdada teşebbüs ettiği zaman, Abu 'l-Faẓl tarafından haber gönderilmesi üzerine, temmûz 1042'de ansızın Sîstan'a gelerek, bozguna uğrattığı Gazneli kuvvetlerini oradan çıkarmıştır. Aynı sene içinde Sultan Tuğrul Bey'in Ḫvārizm seferi esnâsında, Kirman'a kaçan Cend emîri meşhûr Selçuklu düşmanı Şâh-Melik, Er-Taş tarafından yakalanarak, Tuğrul Bey'e gönderilmiştir (İbn al-Aṯīr, 437 vekayii). Sîstan'da Selçuklu hâkimiyetinin yerleşmesinde büyük gayretler sarfeden Er-Taş Tabes'te bir suikast neticesinde öldürüldü (440=1048/1049; *Tārīḫ-i Sîstān*, s. 367—369; *Selçuk'un oğulları*, s. 128 v. d.).

Kirman'a gönderildiğini söylediğimiz Çağrı Bey'in oğlu Kara Arslan Kavurd (Barhebraeus, I, 326'da Kaurath, Karut, ihtimâl türkçe *kurt* kelimesinin başka bir telâffuzu, *Tārīḫ-i Salçuḳiyān-i Kirmān*'da Houtsma'nın ön sözü, s. XII, not 1; krş. Gy. Moravcsik, *Byzantino-turcica*, Budapest, 1943, II, 144), 1041'den itibâren buralarda Büveyhîlere [b. bk.] karşı faâliyete geçmiş ve emrindeki Tükmen kuvvetleri şiddetli mukavemetle karşılaşmış ise de, bizzat kendisinin kumanda ettiği 5—6 000 kişilik suvâri kuvveti ile Kirman'ın şimâl bölgesi Sardsîr'e girmiş (şâban 442—1051 başları) ve nihâyet baş-şehre kapanan Büveyhî Abū Kālîcār'ın nâibinden şehri teslim almış, Kirman'ın cenûp bölgesi olan dağlık Garmsîr'i de, eşkiya Ḳufs ve Kūfac reislerini bir baskında kılıçtan geçirmek sûreti ile, kurtarmış (Afẓal al-Dīn Kirmānī, *Badā'i' al-azmān*, nşr. Mahdī Bayānī, Tahran, 1326 ş., s. 5—8 ve buradan naklen Muḥammed b. Ibrāhīm, *Tārīḫ-i Salçūḳiyān-i Kirmān*, nşr. Houtsma, *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides*, Leiden, 1886, I, 5 v. dd.), böylece bütün Kirman'ı Selçuklu hâkimiyeti altına almış idi. Kendiliğinden tâbiiyet arzeden Hürmüz emîrliği üzerinden gittiği Arabistan yarım-adasındaki 'Omān'ı Selçuklu hâkimiyetine bağlamakla büyük bir ülkeyi ele geçirmiş bulunan Kavurd, küçük kardeşi Alp Arslan'ın tahta cülûsu üzerine, saltanata bak iddiası ile isyân etti ve Alp Arslan'ın Kafkas seferini yarıda bırakıp, sür'atle Kirman'da görünmesi neticesinde, sultandan af ricâsında bulundu ve affedildi. 459 (1067) senesinde tekrar isyân etti. Alp Arslan'ın oğlu Melikşah'ın veliahd sıfatı ile adını hutbede okutmak istemiyordu. İmparatorluk kuvvetlerinin Kirman'a gelmesi üzerine amân diledi ve tekrar affedildi. Alp Arslan'ın ölürken yaptığı vasiyetler arasında, 460 (1068)'tan sonra Faẓlūya Şabankāra'yi mağlûp ederek, Fars'a da hâkim olan (*Tārīḫ-i guzîda*, I, 433, 442) Kavurd'un ve elindeki ülkelerin sıkı kontrol altında tutulması da var idi (Barhebraeus, I, 325 v. d.). Kavurd, Melikşah sultan olunca, Rey şehrini ele geçirerek, kendi sultanlığını ilân etmek üzere harekete geçti. Melikşah ve vezir Niẓām al-Mulk'ün idâresindeki kuvvetler ile yaptığı Hemedan civârındaki savaşta (4 şâban 465=16 mayıs 1073) mağlûp oldu, yakalandı ve daha fazla karışıklıklara meydan vermemek için, gizlice kendi yayının kirişi ile boğduruldu (*Badā'i' al-azmān*, s. 13; *Zubdat al-nuṣra*, s. 49; İbn al-Aṯīr, 465 vekayii; İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān*, Mısır, 1299, II, 587). Kavurd Kirman Selçuklularının (aş. bk.) kurucusudur [tafsilen bk. mad. KAVURD]. Melik Çağrı Bey (*Zubdat al-nuṣra*, 3 v. dd. 'da: Çakır) de Selçuklu devletinin şarkında kendisine ayrılan ülkelerin fütûhâtına geçti. 1040 son baharında kuşattığı mühim Belh şehrini, Gazneli ordusunu mağlûp etmek sûreti ile, aldı. Müteâkiben Cüzcān, Bādġīs, Ḫuttalān ve diğer Toharistan şehirlerine hâkim oldu. 434 (1043) yılında, Tuğrul Bey ile birlikte, müştereken Ḫvārizm seferini yaptılar. Daha evvel Selçuklular ile işbirliği yapmış olan Harzemşah İsmā'il Handān Sultan Mas'ūd tarafından Ḫvārizm hâkimiyeti kendine verilen Şah-Melik tarafından mağlûp edilmiş (cemâziyelevvel 432=şubat 1041) ve Ḫvārizm'e hâkim olan Şah-Melik Gaznelilerin en büyük müttefiki hâline gelmiş idi. Tuğrul ve Çağrı Bey'ler Ḫvārizm'in merkezi Gurgane'i (Curcāniya) muhâsara ve Şah-Melik'i perişan ettiler. Ḫvārizm böylece Selçuklulara intikal ederken, Gaznelilere iltiçâ etmek için kaçan ve yukarıda söylendiği gibi, Er-Taş tarafından yakalanıp, Çağrı Bey'e gönderilen Şah-Melik hapishânede ölmüştür (Bayhaḳī, s. 686—690; İbn al-Aṯīr, 434 vekayii). Çağrı Bey 435 (1043/

1044)'te hastalandığı zaman, ülkesi oğlu Alp Arslan tarafından korunmuş idi. Yeni Gazneli kuvvetlerinin mağlûp edilerek uzaklaştırılması Alp Arslan'ın ilk zaferi idi. Müteâkiben Tirmiz ve civârını zapteden Çağrı Bey bütün bu bölgelerin idâresini Alp Arslan'a tevdi etti (*Aḫbār*, s. 19). Alp Arslan idâresindeki ülkeleri almak için gelen Karahanlı Arslan Han'ı geri püskürttü ve Karahanlı hükümdarı, Çağrı Bey ile yaptığı anlaşmada adı geçen bölgelerde Selçuklu hükümranlığını tanıdı. Çağrı Bey'in Gazne'yi zaptetmek için yaptığı neticesiz teşebbüsten doğan uzun süreli mücâdelelerde bilhassa Alp Arslan büyük yararlıklar göstermiş, 1050 son baharında Fars bölgesini alarak, buradan Büveyhileri uzaklaştırmıştır (İbn al-Aṯīr, 442 yılı vekayii). Nihâyet 1059'da tahta çıkan yeni Gazne sultanı İbrahim ile Çağrı Bey arasında sulh akdedilmiştir (Cüzcânî, I, 282) ki, iki devlet arasında Hindukûş dağlarını sınır çizen bu anlaşma yarım asır kadar devam etmiştir.

Selçukluların başlangıcından beri, hayrete şâyân cesâreti, büyük kumandanlık kabiliyeti ile devletin kuruluşunda birinci derecede rol oynayan, zekâsını ve siyâsî ihâtasının üstünlüğünü takdir ettiği küçük kardeşi Tuğrul Bey'in devlet reisi olmasına rızâ gösterecek kadar mahviyet sâhibi olan Çağrı Bey son hâdiselerden sonra hastalandı ve 70 yaşında olduğu hâlde, Serahs şehrinde vefat etti (safer 452=mart 1060). Naaşı bilâhare Alp Arslan tarafından Merv'de yaptırılan türbeye nakledildi. Anadolu Selçuklu âilesi dışında kalan bütün Selçuklu hânedanlarının atası olan Çağrı Bey'in kızlarından biri halîfe al-Ḳā'im bi-amr Allāh ile evli idi [bk. mad. ÇAĞRI BEY]. Selçuklu devletinin hâkimiyeti böylece şark, şimâl ve cenûp istikametlerinde yayılırken, garpta da Tuğrul Bey'in idâresinde, geniş ölçüde fütûhât geliyordu.

Tuğrul Bey bizzat gittiği Taberistan, Curcān havâlisini devlete bağlar ve oralardaki Bâvendî ve Ziyârî (Vaşmgirî) hânedanlarını tâbiiyetine alırken (433=1041/1042; bk. İbn al-Aṯīr, 433 yılı vekayii; İbn İsfendiyār, *Tārīḫ-i Ṭabaristān*, nşr 'Abbās İḳbāl, Tahran, 1320 ş., II, 26), İbrahim Yınal İran'ın en mühim merkezlerinden olan Rey'i zaptetmiş, burayı hareket üssü yaparak, Berûcird'i ve arkasından Cibâl mıntakasının başlıca şehri Hemedan'ı Kâkûyelerden almış idi. Burası 437 (1045/1046)'de kat'î olarak Selçuklulara intikal etmiştir. 434 (1042)'te Rey'e geldiği zaman İbrahim Yınal tarafından merâsim ile karşılanan Tuğrul Bey, Nîşâpūr'u bırakarak, fütûhât sâ asına daha yakın olan Rey'i pâyitaht yaptı ve şehrin imâr edilmesini emretti (İbn al-Aṯīr, 434 yılı vekayii); müteâkiben Taberek, Kazvin, İsfahan, Dihistan ve havâlisini, buraların mahallî hâkimlerinden bâzılarını tâbiiyetine kabûl etmek, bâzılarını yerlerinden çıkarmak sûretiyle, Selçuklu devletine bağladı ve İbrahim Yınal ve Kutalmış idâresinde sevkettiği ordular Dînever, Karmîsîn ve Hulvân'ı zaptettiler (433—439=1042—1048). Büveyhîlerin elinden çıkan bu bölgelerde Sultan Tuğrul Bey ve İbrahim Yınal adlarına hutbe okundu (bk. İ. Kafesoğlu, *Selçuk'un oğulları...*, s. 125 v.d.). İbrahim Yınal Kinkiver, Sermac kalesi ve müteâkiben Şehrizûr'u aldıktan sonra, Tuğrul Bey'in emri üzerine, Azerbaycan'a gitti. Tuğrul Bey'den önce ve o sıralarda Türkistan'dan yeni gelen Türkmenlerin buralardaki tahribâtı sebebi ile bunların önlenmesi için, halîfe al-Ḳā'im bi-Amr Allāh tanınmış islâm hukuk âlimlerinden meşhûr *al-Aḥkām al-sulṭānīya* müellifi ḳāżi ḳużât al-Māverdî (bk. İbn Ḫallikān, I, 586, II, 440)'yi Tuğrul Bey nezdine göndermiş idi. Elçiyi 4 fersah mesâfeden hürmetle karşılayan Tuğrul Bey ona „askerlerinin" pek kalabalık olduğunu ve mevcut toprakların onlara kâfî gelmediğini söylemiş idi (İbn al-Aṯīr, 435 yılı vekayii, Barhebraeus, I, 302).

Yukarıda „Irak Türkmenleri" olarak zikredilen ve Kızıl (1041'de ölmüştür), Boğa Kök Taş, Mansur, Nasoğlu (Urfalı Mateos, s. 82 Anazugli) gibi kumandanların idâresinde bulunan bu Oğuzlardan bir kısmı Van bölgesine (Vaspuragan) girdiler ve Erzurum'a kadar olan sâhada „kartal gibi sür'atli" atlar üzerinde dolaştılar (Aristages, frns. trc. Ev. Prud'homme, *Histoire d'Armenie, Comprenant la fin du Royaume d'Ani et le commencement des invasions des Seldjoucides*, Paris, 1864, s. 72). Diğer Oğuz kütleleri ise, Diyarbekir istikametinde Mervânîler arâzisine, Meyyâfârikîn (Silvan), Mardin bölgesine ve Cizre'ye kadar ilerilediler: bir kısmı da Sincâr, Nusaybin ve Hulvân havâlisine girdiler. Fakat bunlar Mervânîler ve Musul hâkimi Ukaylîler tarafından durdurulduklar ağır zâyiât verdiklerinden, oradan Azerbaycan'a yöneldiler; Aras nehri ile Murad suyu arasında çarpıştılar. Diğer bir kısım Türkmenler de, Taberistan üzerinden, Kafkaslara doğru ilerileyerek, Arrān bölgesine girip, Şeddâdîler ile birlikte, ermeni topraklarına akınlar yaptılar, gürcüler ile savaştılar (İbn al-Aṯīr 432, 434, 437—440 seneleri vekayii; Barhebraeus, I, 303; Urfalı Mateos, s. 82 v.d.; M. H. Yınanç, *Türkiye tarihi, Anadolu'nun fethi*, I, İstanbul, 1944, s. 38—44; Cl. Cahen, *La première pénétration turque en Asie-Mineur, seconde moi-*

tié du XI ème s., *Byzantion*, 1948, XVIII, s. 52 v. dd.). Bizans tarihinin meşhûr şahsiyetlerinden Bulgarokton nâmı ile tanınan imparator Basil II. (ölm. 1025) zamanından beri Bizans imparatorluğunun şarkta tâkip ettiği ilhak politikası (bk. İ. Kafesoğlu, *Doğu Anadolu'ya ilk Selçuklu akını*, s. 264 v dd.) daha sonraları da devam etmiş ve imparator Konstantinos Monomakhos (1042—1052) ermenileri ve gürcüleri baskı altında tutmak ve akınları durdurmak için, türklere karşı harekete geçerek, bir yandan Ani'ye, bir yandan da Şeddâdilerin pâyitahtı Dovin'e kadar ordu sevketmiş idi. Bizans'ın bu sûretle karşı koyması üzerine, Sultan Tuğrul Bey, İbrahim Yınal ile birlikte Irak-ı Acem lûtûhâtında bulunan Kutalmış'ı, büyük bir ordu başında Azerbaycan'a gönderdi. Bu harekâta Müsa Yabgu'nun oğlu Hasan da katılmış idi. Selçuklu kuvvetleri Gence önünde Bizans ordusunu hezîmete uğrattı (438=1046) ve müteâkiben Pasinlerin fetbine girişen Hasan, oradan cenûba indiği zaman, Vaspuragan'da gürcü prensi Liparit kumandasındaki bizanslı-ermeni-gürcüler tarafından pusuya düşürülerek, şehit edildi (1047; Zonaras, frns. trc. M. de S. Amour, *Cronique ou annales de Jean Zonare*, Lyon, 1560, 97ª; Arisdages, s. 72 v.d.; M. H. Yınanç, *ayn. esr.*, s. 46). Yalnız kalan Kutalmış'ın Gence muhâsarası da netice vermeyince, Sultan Tuğrul Bey yukarıda Şehrizûr bölgesinde gördüğümüz İbrahim Yınal'ı, Azerbaycan vâlîliği ile, Bizans'a karşı gönderdi. Kutalmış da ona katılacaktı. Selçuklu şehzâdeleri Erzurum ovasına kadar ilerlediler ve önce Erzurum şehri yanındaki büyük ve zengin Erzen (Kara-Erzen, bugünkü Karaz) şehrini zaptettiler. Bu sırada, imparatorun emri ile, Liparit idâresindeki bütün Gürcistan ve Abhaz kuvvetleri ile takviyeli Katakalon kumandasındaki 50.000 kişilik Bizans ordusu Pasin ovasına gelmiş bulunuyordu. İki ordu Hasan-Kale önlerinde karşılaştı. Korkunç savaş Bizans ordusunun hezîmeti ile neticelendi. Esir edilen on binlerce kişi ve çok sayıda kumandan arasında gürcü Liparit de var idi (18 eylûl 1048, bk. V. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, London, 1953, s. 61, not 2); binlerce araba tutarında ganimet alındı (Arisdages s. 106; Zonaras, s. 97ᵇ, Mateos, s. 86 v.d.; Vardan, s. 175; İbn al-Aṯîr, 440 yılı vekayii; Barhebraeus, I, 306; J. Laurent, s. 22; M. H. Yınanç, *ayn. esr.*, s. 46 v.d.). Erzurum işgâl edildi. İbrahim Yınal, başta Liparit olmak üzere, esirleri ve ganimetleri Rey'e Tuğrul Bey'e götürürken, türkler Van gölü yakınlarından Trabzon'a kadar olan sâhada yayılmışlardı (Arisdages, s. 73 v.d.; İbn al-Aṯîr, *göst. yer.*). Selçukluların bizanslılara karşı kazandıkları bu ilk ve büyük Pasinler zaferi sebebi ile Bizans imparatoru Monomakhos Tuğrul Bey ile anlaşmağa mecbûr oldu. Mervânî Naṣr al-Davla'nın aracılığı ile, Tuğrul Bey'e zengin hediyeler götüren Bizans elçisi, hediye karşılığında, Liparit'i kurtarmağa çalışıyordu. Tuğrul Bey, fidye almadan serbest bıraktığı Liparit ile birlikte sulh müzâkerelerini yapmak üzere, Bizans pâyitahtına kendi elçisi Şarîf Nâṣir al-Dîn b. İsmâ'îl (bk. İbn Ḫallikân, II, 441)'i gönderdi (441=1049/1050). Yapılan anlaşmaya göre, imparator Monomakhos İstanbul'daki harap olan câmii tâmir ettirerek, içine kandiller astırmış, halîfenin göndereceği imâm tarafından beş vakit namaz kılınmasına müsâade etmiş ve orada Tuğrul Bey adına hutbe okutmuştur. Ancak yıllık vergiyi kabûl etmeyen imparator endişe içinde şark şehirlerinin sûrlarını ve kalelerini takviyeye başlamıştır (Arisdages, s. 103; Zonaras, 97ᵇ; İbn al-Aṯîr, 441 yılı vekayii; Barhebraeus, I, 304 v.d.; V. Minorsky *ayn. esr.*, s. 68).

Şimdiye kadar Selçuklu devletinin kuruluş ve gelişmesinde büyük rolünü gördüğümüz İbrahim Yınal, bilhassa Bizans'a karşı kazanılan zaferden sonra, Irak-ı Acem, Elcezîre ve Azerbaycan'ın en kudretli simâsı hâline gelmiş idi. İsyana hazırlanıyordu. Tuğrul Bey'den Cibâl bölgesinin kendisine terkini talep etti, fakat sultan karşışında tutunamayarak, sığındığı Sermac kalesinde teslim olmak zorunda kaldı, alîedildi ve yine Cibâl ve Azerbaycan kıt'alarının başına getirildi (*Zubdat al-nuṣra*, s. 6; İbn al-Aṯîr, 441 yılı vekayii). Bundan sonra Sultan Tuğrul Bey İsfahan'a giderek, burayı Bagdad Büveyhîlerine meyleden Kâkûya oğlundan, bir yıl süren muhâsaradan sonra almış ve kuvvetlerinden bir kısmı da Hûzistan bölgesini işgâle başlamışlar idi. Şî'î Büveyhî hâkimiyeti, al-Malik el-Raḥîm Husrav Fîrûz'un idâresindeki Bagdad dışında, her tarafta yıkılmakta, böylece Irak-ı Acem'den sonra Fars, Ehvâz, Hûzistan ve Elcezîre Selçuklu hâkimiyetine girmekte idi. 1054 sonlarına doğru, Musul hâkimi Ukaylîlerin elinde bulunan Karmîsîn'de Tuğrul Bey adına hutbe okunmuş idi. (İbn al-Aṯîr, 442—446 yılları vekayii). Bu sırada Tuğrul Bey Azerbaycan üzerinden şarkî Anadolu'ya bir sefer daha tertip etti. Bilindiği gibi, Selçuklu devletine yıllık vergi ödemeği reddeden imparator, gürcü kıralı Bagrat tarafından da desteklenen bir Bizans ordusunu Gence'ye göndermiş ve orayı kuşatmakta olan Kutalmış Tebriz'e doğru çekilmek zorunda kalmış idi (M. Brosset, *Histoire de la Géorgie* Petersburg, 1849, I, 323). Kutalmış'ın bilâha-

re Kars'a hücûm ettiği sıralarda, 446 (1054) 'da, Azerbaycan'a gelen Tuğrul Bey, Tebriz'de ve Gence'de nâmına hutbe okutmak sûreti ile, Ravvâdî Manşûr ve Vahsûzân ile Şaddâdî Abu'l Asvâr'ı itâate aldıktan sonra, Bargiri'yi zaptedip, „ateş fışkıran kara bulut" gibi (Urfalı Mateos, s. 100), Erciş'e gelerek, şehri aldı ve Vaail tarafından müdâfaa edilen müstahkem Malazgird kalesini kuşattı. Burada kendisine iltihak eden tâbiiyeti altındaki Diyarbekir Mervânî kuvvetleri ile Erzurum'a kadar ileriledi. Türk kuvvetlerinin Çoruh ve Kelkit vâdilerini ele geçirdikleri bu sırada, bıraktığı kuvvetler tarafından muhâsarasına devam edilen Malazgird'e döndü. Şiddetli hücumlar fayda vermedi. Selçukluların mancınıklarının rûmlar tarafından yakılması neticesinde, kış da yaklaşmış olduğundan, Tuğrul Bey Rey'e avdet etti (Arisdages, s. 90—101; Urfalı Mateos, s. 100 v.dd.; İbn al-Aşîr, 446 yılı vekayii; Barhebraeus, I, 306: Anili Samoel, trc. M. Brosset, *Collections d'historiens arméniens*, Petersburg, 1876, II, 449). Tuğrul Bey Anadolu'ya karşı yanında kalabalık kuvvetler bulunan Çağrı Bey'in oğlu Yâḳûtî'yi me'mûr ederek, onu Azerbaycan'a gönderdi. Yâḳûtî ve maiyetindeki Türkmen reisleri, imparatorun bu bölgeye tâyin ettiği şöhretli general Nikephoros Bryennios'a rağmen, akınlarına devam ettiler (M. Halil Yınanç, *ayn. esr.*, s. 51).

Sultan Tuğrul Bey, şi'i Büveyhîlerin tazyiklarını arttırmaları, Ḫusrav Fîrûz'un Şiraz'da alevî hutbesini ikame etmesi, hilâfet merkezinde dâimâ Mısır Fâtımîleri tarafından deateklenen baş-kumandan Arslan al-Basâsîrî'nin Selçuklu taraftarlarını tâkibe başlaması dolayısı ile ve hâlife al-Ḳâ'im bi-amr Allâh'ın dâveti üzerine, Bagdad'a yöneldi. Halîfenin, elçisi Hibat Allâh b. Muḥammed al-Ma'mûn vâsıtası ile, gönderdiği mektupta sultanın sür'atle hilâfet merkezine gelmesi ricâ ediliyordu (*Zubdat al-nuṣra*, s. 7; *Rāḥat al-ṣudūr*, s. 105; İbn al-Cavzî, *al-Muntaẓam*, Haydarâbâd tab., 1359, VIII, 163). Sultan, yanında vezîri 'Amîd al-Mulk al-Kunduri olduğu hâlde, fillerin de bulunduğu ordusu ile Bagdad'a yaklaştıkça, Basâsîrî'nin buzûrsuzluğu arttı ve nihâyet Mısır'ı durumdan haberdar ederek, Bagdad'dan şimâle doğru çekildi. Büveyhî hukümdarı al-Malik al-Raḥîm Tuğrul Bey'e itâatini bildirmiş idi. Bagdad'da ve sünnî islâm dünyasında hutbenin Selçuklu sultanı Tuğrul Bey adına okunmasını emreden al-Ḳâ'im bi-amr Allâh parlak bir merâsim ile karşılamağa hazırlandığı Tuğrul Bey'den hilâfet merkezine girmesi için izin ricâsını hâvi bir nezâket mektubu aldı ve Tuğrul Bey 25 ramazan 447 (17 kânûn II. 1055 'de Bagdad'a girdi. Fakat ertesi gün şehirde çıkan bir kargaşalıkta Karḫ mahallesinde oturan şi'îlerin karışması ile durumun ağır bir şekil alması üzerine, âsiler te'dip edildi ve Tuğrul Bey tarafından, el-Malik al-Raḥîm Ḫusrav Fîrûz ve adamlarının yakalanması ve hapsedilmesi ile, 120 yıldan fazla bir zamandan beri hukûm süren şi'î Büveyhî devleti sona erdi. Tuğrul Bey kumandan Ay-Tigin'i Bagdad'a şihne tâyin etti, para bastırdı ve hazîneye el koydu. Halîfeye, eskisine 50.000 dinar ve 500 „kor" buğday ilâvesi ile, yıllık tahsisat ayrıldı. Bilâhare Bagdad'da kendisinin yaptırdığı sarayda halîfenin hediye ettiği kıymetli taşlarla süslü bir altın taht üzerinde oturan Sultan Tuğrul Bey böylece Bagdad ve Selçuklu Oğuzlarının yayıldığı Irak-ı Arap memleketlerini kendi devletine bağ'amış, aynı zamanda Abbâsî halîfesini himâye etmek yolu ile, sünnî islâm dünyasının müdâfaasını da üzerine almış bulunuyordu. Çağrı Bey'in kızı Hadice Arslan Hatun'un al-Ḳâ'im bi-amr Allâh ile evlenmesi sâyesinde hilâfet âilesi ile Selçuklu hânedanı arasında râbıtayı kuvvetlendiren bir sıhriyet kurulmuş oluyordu (*Zubdat al-nuṣra*, s. 8 v.d.: *Aḫbār*, s. 13; İbn al-Aşîr, 447—448 yılları vekayii; *Rāḥat al-ṣudūr*, s. 105; Barbebraeus, I, 307 v.d.).

4. Büyük Selçuklu imparatorluğu. Arslan al-Basâsîrî'nin Fâtımîlerden aldığı yardımlar ile Raḥba'de kuvvet toplaması üzerine, onlara karşı gönderilen Kutalmış'ın yenilmesi (448 şevvâl sonu=1057 kânûn II.) Tuğrul Bey'i sefere zorladı. Aynı ay içinde harekete geçen İbrâhîm Yınal ve Yâḳûtî ile birlikte Sultan Musul'a yönelince, Basâsîrî Suriye'ye kaçtı, Sincâr ve Cizre bücûm ile alındı, Mervânî hukümdarı ile Ḥilla hâkimi bir kere daha itâatlerini bildirdiler. Tuğrul Bey, Musul ve Sincâr havâlisini İbrahim Yınal'a tevdi ederek, Bagdad'a gelişinde hilâfet vezîri tarafından büyük merâsim ile karşılandı. Halîfe tarafından hilâfet sarayına dâvet edildi ve burada Sultan Tuğrul Bey'in islâm âleminin müdâfaasını deruhde edişini meşrûlaştıran bir merâsim yapıldı. Bütün Selçukln devlet ricâlinin ve hilâfet erkânının hazır bulunduğu bu merâsimde Tuğrul Bey, yaptığı hizmetlerden dolayı kendisine teşekkür eden ve kendisini hilâfet tahtının yanında husûsî sûrette hazırlanmış tahta oturtan halîfeye hürmetle mukabele etti. Bundan sonra al-Ḳâ'im bi-amr Allâh, sancaklar, hil'atler verdiği Tuğrul Bey'e tac giydirmiş ve altın kılıç kuşatarak, onu „garbın ve şarkın hukümdarı" ilân etmiş (26 zilkâde 449 =25 kânûn II. 1058) ve ona Abû Ṭâlib künyesi ile Rukn al-Dunyā va 'l-Dīn lekabı ve Ya-

min Amir al-Mu'minîn unvanını vermiştir (*Zübdat al-nuṣra*, s. 10 v.dd *Aḫbār*, s. 12 v.d.; İbn al-Aṣîr, 449 yılı vekayii; Barhebraeus, I, 311 v.d.; *Rāḥat al-ṣudūr*, s. 105; *Muǰmal al-tavārīḫ va 'l-ḳiṣaṣ*, nşr. Malik al-Şu'arā Bahār, Tahran, 1318 ş., s. 429; İbn al-Cavzî, VIII, 181 v.dd.). Böylece islâm dünyası üzerindeki hâkimiyeti tasdik edilmiş olan Tuğrul Bey aynı zamanda dünya hükümdarı ilân edilmiş bulunuyordu. Bu durum bir yandan şî'îliği kaldırmak, bir yandan da garba doğru fütûhâta devam etmek busûsunda Tuğrul Bey'in evvelce mevcut olan düşünce ve siyâsetini tamâmiyle takviye etmekte idi. Bu sebeple Kutalmış'ın kardeşi Resûl Tigin'in Hûzistan'daki isyânının bastırılmasından sonra, İbrahim Yınal'ın da emir almaksızın Musul'dan ayrılarak, eski bölgesi Hemedan'a gitmesi üzerine, Musul bölgesi Basâsîri'nin istilâsına uğrayınca, oraya ikinci bir sefer yapan Tuğrul Bey, Nusaybin'e kadar ilerilediği zaman, vazîfesinden izinsiz ayrılması halîfenin tavassutu ile cezâlandırılmayan İbrahim Yınal'ın Fâtımîler ve Basâsîrî'nin de te'siri ile açıktan-açığa isyân eylediğini öğrenince, sür'atle döndü ve zevcesini, ordusunun bir kısmını vezîri 'Amîd al-Mulk ile Bagdad'da bırakarak, kendisi âsî şehzâdeyi tâkibe başladı. Fakat tutulduğu bir bölgede olduktan başka, kardeşi Er-Taş'ın Muhammed ve Ahmed adlarındaki oğullarının askerleri ile de hayli kuvvetlenmiş olan İbrahim Yınal karşısında müsbet netice alamayan Tuğrul Bey Bagdad'dan yardım isterken, Çağrı Bey'in oğullarını: Horasan'dan Alp Arslan'ı, Kirman'dan Kavurd'u, Anadolu hudûdundan da Yâḳûti'yi sür'atle yanına çağırdı ve Rey civârındaki şiddetli savaşta âsî orduyu mağlûp etti (9 cemâziyelâhır 451=22 temmûz 1059). Esir alınan Ahmed ile Muhammed öldürüldü ve İbrahim Yınal da kendi yayının kirişi ile boğduruldu (bk. İ. Kafesoğlu, *Selçuk'un oğulları...*, s. 127 v.d.). Tuğrul Bey'in meşgûliyeti sırasında yeniden harekete geçen Arslan al-Basâsîri, Bagdad'a kadar ilerilemiş, halîfeyi Bagdad'dan çıkararak, hutbeyi Fâtımîler adına çevirmiş, ezanı şî'î tarzında okutmuş, Basra ve havâlisini zapta girişmiş, fakat Tuğrul Bey'in muzafferen Bagdad'a gelmekte olduğunu öğrenince, kaçmış idi. Bagdad'a ulaşan Tuğrul Bey, esâretten dönen halîfeyi karşılayarak ve katırının dizginlerinden bizzat tutarak, onu sarayına götürdü ve makamına oturttu ve Sav-Tigin, Ḫumar-Tigin, Kümüş-Tigin ve Erdem gibi büyük kumandanların dâhil bulunduğu kalabalık bir ordunun başında derhâl Basâsîri'yi tâkibe çıktı. Hilla'de yakalanan Basâsîri kuvvetleri mağlûp edildi ve kendisi öldürüldü (zilhicce 451=kânûn II. 1060). Bu hâdise Bagdad'da ve sünnî islâm âleminde büyük bir sevinç yarattı (*Zübdat al-nuṣra*, s. 12—17; *Aḫbār*, s. 15; İbn al-Cavzî, VIII, 202 v.dd., 194 v.dd.; İbn al-Aṣîr, 450 yılı vekayii; Barhebraeus, I, 313 v.dd.). Bu sırada Tuğrul Bey'in pek sevdiği ve devlet işlerinde nüfuzlu olan zevcesi (Barhebraeus, I, 315) öldü ve Tuğrul Bey halîfe al-Ḳā'im bi-amr Allāh'ın kızı ile evlenmek istedi. al-Ḳā'im bi-amr Allāh, hilâfet âilesinden hârice kız vermeğe pek taraftar görünmedi ise de, neticede muvafakat etti ve nikâh şâban 454 (ağustos 1062)'te kıyıldı; fakat evlenme işi ile pek fazla meşgûl olunamadı. Esâsen yaşlanmış olan Tuğrul Bey bu sırada isyân eden Kutalmış ile uğraşmak mecbûriyetinde kalmış idi. İbrahim Yınal ile iş-birliği yapmış olan Kutalmış, onun mağlûbiyetinden sonra, kardeşi Resûl-Tigin ile birlikte saltanat dâvasına devam ederek, Gird-Kūh kalesine çekilmiş idi. Üzerine gönderilen kuvvetleri geri püskürtmüş ise de, vezîr 'Amîd al-Mulk tarafından kuşatılmış idi. Bu sıralarda Bagdad'a giden Tuğrul Bey'in büyük şenlikler ile düğünü yapıldı. Zevcesi ile birlikte Rey'e dönen Tuğrul Bey hastalandı ve bir daha kalkamadı. Nihâyet 8 remażan 455 (4 eylûl 1063)'te, 70 yaşında olduğu hâlde, vefat etti ve Rey'deki türbesine gömüldü (*Zübdat al-nuṣra*, s. 24 v.d.; *Aḫbār*, s. 16; İbn al-Aṣîr, 454, 455 yılları vekayii,; *Rāḥat al-ṣudūr*, s. 111 v.d.; Barhebraeus, I, 316; İbn Ḫallikān, II, 438—442). Adâleti ve dindarlığı bütün kaynaklarda müttefikan belirtilen Sultan Tuğrul Bey, zekâsı ve siyâsî görüşlerindeki isâbet ile, Selçuklu âilesi âzaları arasında temâyüz etmiş, bu sebeple Selçuklu devletinin ilk sultanı olmuş ve 25 yıl süren saltanatı esnâsında temelini attığı Büyük Selçuklu imparatorluğunun yakın şarkta dinî ayrılıkları giderici, âsâyişi tanzim edici vasfı ile de sarsılmaz bir siyâsî teşekkül olarak inkişâfını te'min etmiştir. Bu itibarla Tuğrul Bey türk ve islâm tarihinde mümtaz bir mevki işgâl etmektedir.

Sultan Tuğrul Bey'in çocuğu olmamıştı. Bundan dolayı o, kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı veliahd göstermişti. Vefâtı üzerine, Kutalmış'ı muhâsarayı bırakarak, acele pâyitahta dönen vezîr 'Amîd al-Mulk al-Kunduri, buna uyarak, Süleyman'ın sultanlığını ilân etti ise de, Merv'den sür'atle yetişemeyen Alp Arslan, kendi namına Kazvin'de hutbe okutan Yusuf Yınal'ın oğlu ve İbrahim Yınal'ın kardeşi Er-Sığun (bk. İ. Kafesoğlu, *Selçuk'un oğulları...*, s. 129 v.d. 'un ve Erdem'in yardımları ile, duruma hâkim olmağa çalıştı. Diğer taraftan kalabalık bir ordu başında Rey'e ge-

lerak, kendisini sultan ilân etmiş olan Kutalmış, Alp Arslan ile Dâmġân civârında karşılaştı, mağlûp oldu; kaçarken, atından düşüp öldü ve Tuğrul Bey'in yanına gömüldü. Kardeşi Resûl-Tigin de esir edildi. Alp Arslan Rey'de 7 cemâziyelevvel 456 (27 nisan 1064)'da tahta çıktı, 36 yaşında idi (İbn al-Aṯīr, 420, 455 yılları vekayii; *Zubdat al-nuṣra*, s. 26 v.d.; Cl. Cahen, *Qutulmuch et ses fils, Der Islam*, 1964, XXXIX). Sultan Alp Arslan 'Amīd al-Mülk'ü azlederek, yerine Merv'de iken kendi vezîri bulunan Niẓām al-Mulk [b. bk.]'ü tâyin etti, yüksek devlet makamlarında değişiklikler yaptı. Mûsa Yabgu'nun Herat'ta baş kaldırma hareketini, bu ihtiyar amcasını yanına almak sûreti ile bastırdıktan ve Kirman'da kardeşi Kavurd [b. bk.]'un saltanat dâvasını bunun affedilmesi ile neticelendirdikten sonra, fütûhâta devam etti. Esâsen Alp Arslan Kirman'a Kafkasya'dan gelmiş idi. Oradaki türk kütleleri dâimî şekilde Bizans'a karşı hareket hâlinde idi: Tuğrul Bey'in Bizans pâyitahtına elçi gönderip, imparatoriçe Theodora'dan hayli hediye ve para almasından (Arisdages, s. 103, 107) sonra da, Türkmenler kollar hâlinde Erzurum, Ahlat, Muş ve Malatya'ya kadar sokulmuşlar (Barhebraeus, I, 312), Malatya ile şarkî Kara-Hisar (Kolonia)'ı ele geçirmişler, Urfa'yı kuşatmışlar, diğer taraftan Kızıl ırmak sâhasına kadar ilerileyerek, Sivas'ı zaptetmişler (1060) ve imparator Konstantinos Dukas'ın gönderdiği Bizans kuvvetlerini 1061'de mağlûp etmişler idi (Urfalı Mateos, s. 107 v.dd.). Dinar, Kapar, Cemcem, Tuğ-Tigin, Sâlâr-i Horasan ve diğer reislerin idâresinde hareket eden bütün bu kuvvetler Yâḳūti'nin emrinde olup, kışları Azerbaycan'a dönüyorlar idi (J. Laurent, s. 24; M. H. Yınanç, *ayn. esr.*, 53 v. dd.).

Sultan Alp Arslan 1064 baharında Azerbaycan'a hareket etti, kendisi Arran'da Lori küçük ermeni kırallığını itâate aldıktan sonra Gürcistan'a girerken, yanında bulunan oğlu Melikşah ile vezir Niẓām al-Mulk de Aras nehri boyunda Sürmari (Sürmeli-Çukuru)'yi ve kiliseleri ile meşhûr müstahkem Meryemnişîn kalelerini ve civarlarını zaptettiler (*Aḫbār*, s. 24 v. dd.; İbn al-Aṯīr, 456 yılı vekayii). Oğlunun muvaffakiyetinden çok memnun olan Alp Arslan, onları da yanına alarak, Sapidşahr'i hücûm ile ele geçirip, müteâkiben Bagrat bânedanının pâyitahtı olup, Bizans'a bağlı bulunan ve rumlar tarafından müdâfaa edilen, sûrları ile meşhûr, Ani'ye yürüdü ve şiddetli hücumlar ile bu şehri zaptetti (16 ağustos 1064; bk. M. Brosset, *Coll. hist. arm.*, II, 449 v.d.). Sonra huzûra gelip, tâbiiyet arzeden prens Gagik ile birlikte Kars'a girdi (Urfalı Moteos, s. 119—122; *Aḫbār*, s. 26 v. dd.; İbn ol-Asir, 456 yılı vekayii; Barhebraeus, I, 316 v.d.; M. H. Yınanç, *ayn. esr.*, s. 58 v.d.). Ani'nin fethi İslâm dünyasında büyük sevinç yaratmış her tarafa fetih-nâmeler yazılmış, bizzat halîfe Alp Arslan'ın muvaffakiyetini belirten, ona ve mücâhidlerine teşekkür eden bir beyan-nâme neşr etmiş, sultana Abu 'l-Fatḥ unvânını vermiş ve „yirmi dört eyâletin fethi" (Vardan, s. 177), bir çok ganîmet ve binlerce esir alınmakla neticelenen bu büyük sefer Bizans imparatorluğunu Alp Arslan ile anlaşma teşebbüsüne mecbûr etmiştir (Sibṭ İbn al-Cavzi, *Mir'āt al-zamān*, Topkapı, Ahmed, III, nr. 2907, XII, 222a).

Rey'e dönen Alp Arslan, Kavurd mes'elesini hallettikten sonra, Merv'e gitti ve orada oğlu Melikşah'ı, sonraları Terken Hatun (Celâliye) diye meşhûr ve Melikşah üzerinde çok nüfûzlu olan bir Karahanlı prensesi ile evlendirdi (İbn al-Aṯīr, 456 yılı vekayii), müteâkiben oğulları ile akrabâlarını ülkesinin muhtelif yerlerine „melik" tâyin etti. Buna göre, ihtiyar amcası Yabgu Mâzenderân'a, kardeşi Süleyman Belh'e, diğer kardeşi Arslan Argun Hârezm'e, diğer kardeşi İlyas Toharistan ve Sagâniyân'a, oğullarından Arslan-şah Merv'e, Togan-şah Herat'a gönderilmiş, Er-Taş'ın iki oğlundan Mas'ûd Bağşûr'a ve Mevdûd İsfizâr'a tâyin edilmiş idi. Daha sonra diğer oğlu Ayaz, Süleyman'ın yerine Belh'te, Tutuş Suriye de, Böri Bars Herat'ta, Arslan Argun Hemedan ve Sâve'de bulunmuşlardır (İbn al-Aṯīr, 458 yılı vekayii; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde büyük Selçuklu imparatorluğu*, İstanbul, 1953, s. 14, not 16). Sultan Alp Arslan şark seferine çıktı, 457 (1065)'de Ceyhun'u geçerek, Türkistan'a girdi; Hazer denizi kenarındaki Mankışlak'ta Kıpçak reisi ile savaşarak, onu itâate mecbûr etti ve sonra büyük babası Selçuk'un mezarını ziyâret etmek üzere, Cend'e yöneldi. Tâbiiyet arzeden Cend hâkimi, sultanı Sabran'da hediyeler ile karşıladı. Ziyâretten sonra Ḫvârizm'in merkezi Gurganc üzerinden Merv'e dönen (cemâziyelâhır 458=mayıs 1066) sultan Alp Arslan'ın bu ilk Türkistan seferi ile eski ataları ülkesinin Mâverâünnehr'e komşu tarafları kâmilen Selçuklu devletine bağlandı. Sultan Nîşâpûr yakınlarında „cennet-i ûlâdan bir örnek olan Rādgān" (*Rawżat al-ṣafā*, IV. 83)'a gelerek, oğlu Melikşah'ın veliahdlik merâsimini yaptırdı ve aynı yıl ramazan ortasında (temmûz 1066) Nîşâpûr'a gitti. Müteâkiben Kirman meliki Kavurd'un son isyânını da bastıran (459=1067) ve Kirmen'dan Şiraz'a doğ-

ru hareketle İstahr kalesini tâbiiyete alan Alp Arslan (*Aḫbār*, s. 28 v.dd.), artık bundan sonraki bütün gayretlerini garp cephesine, yâni Türkmen kuvvetlerinin fâsılasız olarak akınlarına devam ettikleri ve orta Asya'dan mütemâdiyen kalabalık kütleler hâlinde buralara gelen türkler sebebi ile zaptedilmesi zarûret hâlini almış olan Anadolu üzerine teksif etti. Sultandan aldıkları emirlere uygun olarak Kümüş-Tigin, Afşin, Ahmed-şah, Sâlâr-ı Horasan, Malatya, Ergani, Ahlat, Siverek, Âmid, Meyyâfârikin, Urfa, Adı-Yaman, Harran, Nizib, Surûc, Delûk, Ra'bān ve Antakya taraflarında görünüyorlar (1065—1066), yer-yer kaleler zaptediyor, şehirlere giriyorlar, mücâdele ediyorlar, zaferler kazanıyorlar, geriliyorlar, fakat muntazaman vazifelerini yapıyorlar idi. Reisler arasında bilhassa dikkati çeken Afşin Malatya civârında bir Bizans ordusunu bozguna uğratmış, civârı istilâ ve Kayseri'yi zaptetmiş (1067), oradan Kilikya'ya inmiş idi ki, bu sıralarda orta ve şarkî Anadolu türk kütlelerinin kaynaştığı yerler hâline gelmiş ve akınlar şiddet kazanmış idi (Mateos, s. 123 v. dd.; 133 v. dd.; Barhebraeus, I, 317 v. d; J. Laurent, s. 24; M. H. Yınanç, *ayn. esr.*, 61 v. d.). Bizans imparatoru Dukas'ın 1067'de ölümü üzerine, imparatoriçe Anadolu'da türkleri durdurmak ve mümkün olduğu takdirde uzaklaştırmak için, imparatorluğun başına kuvvetli bir general getirmek maksadı ile, Balkanlarda Peçenek türklerine karşı başarılar kazanmış olan Romanos Diogenes ile evlendi. Böylece 1068 senesi başında imparator ilân edilen Diogenes türkleri Anadolu'dan çıkarmak kararı ile harekete geçti. Fakat onun kalabalık ordusu ile Kayseri üzerinden Haleb'e kadar ilerilemesine ve Malatya'da Filaretos, Sivas'ta Manuel Komnenos gibi yeni tâyin edilen Bizans kumandanlarına rağmen, ne Niksar'ın türkler tarafından tahribine, ne de Ahlat'taki üssünden hareket eden Afşin'in tâ Eskişehir yakınlarına kadar sokularak meşhûr Amorion (Amûriye) şehrini zapt ve tahrip etmesine mâni olunamamış idi (Zonaras, s. 104b; İbn al-Asîr, 499 yılı vekayii arasında; Barhebraeus, I, 319). Diogenes'in 1069'da orta Anadolu'daki ikinci harekâtı esnâsında da türkler Konya'yı ele geçirmiş ve yağmalamışlar idi (Zonaras, s. 105a). Diğer taraftan Afşin, Kavurd ile birlikte saltanat dâvası ile isyân ederek, Anadolu'ya yönelen İbrahim Yınal'ın kardeşi Er-Sığun'ı Alp Arslan'ın emri ile tâkip ederken, bu Selçuklu şehzâdesinin Sivas'ta mağlûp ettiği Bizans kuvvetleri kumandanı Manuel Komnenos'a teslim olarak, İstanbul'a gitmesi üzerine, yoluna devam ile garbî Anadolu'ya girmiş, Denizli yakınındaki Honaz (Khonae) şehrini zaptedip, yağmalamış ve oradan Marmara sâhillerine kadar uzanmış idi (Attaleiates'ten naklen J. Laurent, s. 58). Nihâyet türkleri Anadolu'dan attıktan başka, gerekirse Selçuklu imparatorluğunun pâyitahtına kadar gitmek kararı ile, uzun hazırlığı müteâkip, muazzam bir ordu başında Diogenes 13 mart 1071'de İstanbul'dan hareket ile, Sakarya kıyısında ve Erzurum'da konakladıktan sonra, Malazgird'e geldi. Burası, 40 seneden beri türk kuvvetlerinin Bizans kapılarını zorladıktan ve fâsılasız bir şekilde, fakat Selçuklu hükümdarlarının planları ve vecheleri dâiresinde şarkî ve orta Anadolu'nun muhâfız kıt'alarını, askerî yığınakları vurmak, şehir ve kasabaları tahrip etmek sûreti ile, müdâfaa şebekesini parçaladıktan sonra, fütûhât için olgunlaştırma gâyesine ulaştığını anlayan Selçuklu türk imparatorluğunun Bizans imparatorluğu ile kat'î şekilde hesaplaşacağı yer idi. Sultan Alp Arslan Şirvan'daki karışıklıkları tanzim ve önündeki kaçan Er-Sığun'ı tâkip maksadı ile, 1068 senesinde ikinci Kafkas seferini tertipleyerek, yanında vezir Nizâm al-Mulk ve öncü kuvvetlerinin başında büyük kumandanlardan Sav-Tigin olduğu hâlde, Kafkaslara ilerilemiş. Şeki bölgesini almış, Tiflis'e girmiş (*Aḫbār*, s. 30 v.d.; M. H. Yınanç, *ayn. esr.*, s. 63 v.dd.; V. Minorsky, *ayn. esr.*, s. 65). Karahanlı hükümdarının öldüğünü haber alınca, geri dönmüş, fakat ertesi sene Kafkasya kuvvetlerinin başına Sav-Tigin'i tâyin ederek, kendisi Selçuklu devlet siyâseti olan ve Suriye'nin Atsız kumandasında Türkmenler tarafından işgâle başlandığı o sıralarda Selçuklu tarafdarı vezir ile baş-kumandan Badr al-Camâlî [b. bk.] arasındaki mücâdeleler içinde bunalan Mısır'daki Fâtımî hilâfetini yıkmak üzere, Azerbaycan yolu ile, harekete geçmiş (temmûz 1070) ve Malazgird'i zaptettikten sonra, Urfa muhâsarasını yarıda bırakarak, Haleb önüne varmış idi; burada Bizans ordusunun şarkî Anadolu'da ilerlediğini öğrenince, sür'atle geri döndü (3 receb 463=7 nisan 1071). Cebrî yürüyüş ile Malazgird'e yetişerek Bizans ordusunu tamâmı ile imhâ (26 ağustos 1071) ve imparator Romanos Diogenes'i esir etti (tafsilât için bk. mad. MALAZGİRD MUHÂREBESİ). Bizans'ın türklere karşı son ve en kuvvetli ordusunun Malazgird ovasında imhâ edilmesi ile Bizans müdâfaa seddi yıkılmış ve Sultan Alp Arslan islâm ve garp dünyasında büyük akisler uyandıran bu emsâlsiz zaferi ile türk yurdu hâline gelecek olan Anadolu'nun mukadderâtını tâyin etmiştir (bk. İ. Kalesoğlu, *Selçuklu tarihinin meseleleri*, *Belleten*, 1956, sayı 76, s. 475—480).

Zaferi müteâkip, Sultan Alp Arslan Karahanlı hukümdarı Şams al-Mulk Naṣr Han ile o sırada Ḫvârizm'de bulunan Melik İlyas arasındaki savaş dolayısı ile tertiplediği Mâverâünnehr seferi esnâsında esir edilen bir kale kumandanı tarafından hançerlendi. Böylece şecâati ile meşhûr ve türk ve islâm tarihinin en mümtaz simâlarından biri olan bu büyük sultan 25 teşrin II. 1072 (10 rebiyülevvel 466)'de vefat etti. 45 yaşında idi ve Abū Şucā' künyesini, 'Aẓud al-Davla lekabını ve *Burhān Amīr al-Mu'minīn* unvanını taşıyor idi [bk. mad. ALP ARSLAN].

Alp Arslan'ın türklerdeki mâlûm hâkimiyet telakkîsi neticesinde zuhûru kuvvetle muhtemel kardeş kavgalarını önlemek için, veliahdliğini müteaddit kereler te'yit ettirdiği ve evvelce Kafkas cephesinden başka Hârizm, Hûzistan, Şiraz ve İsfahan'da bulunduğu bilinen ve tecrübeli erlerden kurulu 15.000 suvarilik bir kuvvetin başında bulunan Melikşah sultan ilân edildi (25 teşrin II. 1072; *Zubdat al-nuṣra*, s. 47; *Aḫbār*, s. 38; İbn al-Aṣīr, 465 yılı vekayii; *Rāḥat al-ṣudūr*, s. 123). Tahta çıkışı sırasında başlıca te'siri yapmış olan Nizām al-Mulk vezirlikte ipka edildi. Sultan Melikşah hukümdarlığının ilk iki yılında hudutları müdâfaa ve babasının tahmin ettiği iç kavgalar ile uğraştı. Karahanlılar ve Gaznelilerin hudutlara tecâvüz ettikleri 1072—1073 kışında amcası Kirman meliki Kavurd Melikşah'ın saltanatını tanımamış, isyân etmiş idi. Sultan, Nizām al-Mulk'ün tavsiyeleri ile, önce Kavurd'u mağlûp ve esir etti (4 şâban 465 = 10 mayıs 1073). Bu muvaffakiyet Melikşah'ın memleketteki durumunu kuvvetlendirdi ve hilâfet makamınca da saltanatı bundan sonra tasdik edildi. Sonra şarka sefer yaparak, Karahanlıları memleketten çıkaran Melikşah'ın Sav-Tigin kumandasındaki kuvvetleri Semerkand'a kadar ilerilediği zaman, Şams al-Mulk Naṣr af diledi (*Aḫbār*, s. 42 v.d.; İbn al-Aṣīr, 466 vekayii). Diğer taraftan üzerine Harizmşahların atası Anūş-Tigin ile Gümüş-Tigin Bilge kumandasında gönderilen ordu Gazneli hukümdarı Ẓahīr al-Davla İbrāhīm'i sulhe mecbûr etti (*Aḫbār*, s. 73). İki hânedan arasında sihriyet münâsebetleri kuruldu.

Bu gâileler ortadan kaldırıldıktan sonra, imparatorluk pâyitahtını İsfahan'a nakleden Melikşah'ın geniş ölçüdeki fütûhâtı başlamıştır. Malazgirt savaşından sonra bir türk müfrezesinin himâyesinde ülkesine gönderilen Romanos Diogenes'in yeni imparator Mikhael VII. tarafından gözleri çıkartılarak öldürülmesi üzerine, Alp Arslan'ın Anadolu'nun fethi hakkında verdiği emir (Aristakes, s. 147; Mateos, s. 144; Zonaras, s. 108a) tatbik ediliyor idi. Kutalmış'ın oğulları Süleyman-şah, Manṣūr, Alp-İlig, Dolat, maiyetindeki kuvvetler ile, Artuk Bey ve Tutak gibi Türkmen reislerine bağlı Türkmenler Anadolu içlerine doğru hareket hâlinde idiler. İmparator Mikhael'in türklere karşı teşkil ettiği „ölmezler" adlı hususî kıt'alara (Anna Komnena, *Alexiade*, frns. trc. B. Leib, Paris, 1937, I, 18) ve bu askerlerin dâhil bulunduğu şark orduları kumandanı İsak Komnenos emrinde ücretli franklar ile takviyeli Bizans orduları yer-yer mağlûp ediliyor, Sapanca civârında bozguna uğratılıyor, tâ İzmit havâlisinde türkmen kuvvetleri ile karşılaşılıyor idi (N. Bryennios, frns. trc. Cousin, *Histoire de Constantinople*, Paris, 1685, III, 531 v.d.). Bu esnâda Birecik'i karargâh hâline getiren Süleyman-şah'ın da Antakya üzerine akınlar yaparak, buranın vâlisini esir alıp, müteâkiben Selçuklu hâkimiyetini tanımağa mecbûr olan Haleb'i kuşattığı sıralarda (1074), Ala-Şehir'i zaptéden türkler Adalar denizi sâhilindeki Milet'e kadar uzanmışlardı (J. Laurent, s. 93). General N. Botaniates'in isyân ederek, türklerin yardımı ile, imparatorluk tâcını giydiği günlerde (3 nisan 1078) İzmit ve bütün Koca-Eli türk hâkimiyetine geçmiş ve o zaman hiç bir Bizans mukavemeti görülmeyen Anadolu'da Attaleiates'ten naklen J. Laurent, *ayn. yer.*) sâhil bölgeleri dışında kalan her yeri türkler istilâ eylemişlerdi. Riyâset dâvası yüzünden bozuştuğu kardeşi Manṣūr'u Sultan Melikşah tarafından gönderilen Porsuk kumandasındaki ordunun yardımı ile ortadan kaldırdıktan sonra, Anadolu hukümdarlığı menşûrunu halîfenin tasdiki, hil'ati ile birlikte alarak, buradaki askerî kuvvetlerin başına geçen Süleyman-şah, imparatora isyân eden general N. Melissenos'un yardımcısı sıfatı ile, garbi Anadolu'nun bir çok kale ve şehirlerine el koyduğu gibi, İznik'e girerek 1078), kendine merkez yaptığı bu tarihî şehirden Üsküdar'a kadar ilerilemeğe ve Boğaziçi'ni murâkabe etmeğe imkân buldu (N. Bryennios, s. 593; Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, Paris, 1833, XV, 81). Bu hâdise üzerinedir ki, Bizans imparatoru 1081'de Çin'e gönderdiği bir elçilik heyeti ile, hâkimiyeti Türkistan'a kadar uzanmış bulunan Selçuklu imparatorluğunun şarkta tazyik altına alınmasını temine çalışmıştır (bk. W. Eberhard, *Oriens*, 1948, I, 146). 1085'e kadar Anadolu'nun fethi sırasında, Âmid Diyarbekir), Meyyâfârikîn Silvan başta olmak üzere, Mardin, Hısn-Keyfâ, Cizre'yi ve daha 30 kadar kaleyi ihtivâ eden Mervânî ülkesi, buranın vezîri Faḫr al-Davla Muḥammed b. Cahîr'in yardımı ve Bagdad şihneliğinden Irakı-

Acem umûmî vâliliğine getirilen Sa'd al-Devla Gevherâyin. Artuk Bey, Çubuk Bey, Moncuk Böri, Çökürmiş ve Hâcib Altuntak kumandalarında sevk edilen ordular ve Türkmen kuvvetlerinin gayretleri ile. Selçuklu imparatorluğuna katıldı (1085) ve aynı yıl içinde, Kasîm al-Devla Ak-Sungur ile diğer Türkmen reislerinin Musul'a girmesi ile, bu havâlideki Uḳaylî toprakları da Selçuklu imparatorluğuna bağlandı (bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah...*, s. 40—56; İbn Vâṣil, *Mufarric al-kurûb*, nşr. Şayyâl, Kahire 1953, I, 11 v. dd.). „Dâimâ muzaffer" büyük Türkmen beyi Artuk Bey şî'î inançlı Karmatîler [b. bk.]'in bulunduğu al-Aḥsâ' ve Baḥrayn adalarını itâate almış idi. (Sibṭ İbn al-Cavzî, *Mir'ât al-zamân*, Yûnînî nüshası, Türk-İslâm eserleri müzesi, nr. T. 2135, XII, 32). Şî'îlik ile mücâdele Selçuklu imparatorluğunun ana siyâset çizgilerinden biri olduğu için, İslâm dünyasında ıkılık ve korkunç bir düşmanlık yaratan bu akidenin yayılmasında ocak vazifesini gören Mısır Fâtımî devletinin ortadan kaldırılması Selçuklu sultanlarının başlıca gâyeleri nden idi. Sultan Alp Aralan'ın son yıllarında Dımaşḳ'ın zaptına me'mûr edilen (mayıs 1071 Bağdad şihnesi Ay-Tıgın'den başka Suriye'ye gönderildiğini gördüğümüz Türkmen beylerinden Atsız, daha önce baş-buğları idâresinde bu havâliye gelen Nâvakıya Türkmenleri (Irak Oğuzları) tarafından işgâl edilmiş olan Filistin sâhasını (Sibṭ, *ayn. esr.*, 4a—5) almış. Kudüs'ü zaptetmiş, Akkâ kalesinde Badr al-Cemâlî ile mücâdeleye girişmiş (1072) ve Dımaşḳ'ı üçüncü muhâsarasında ele geçirmiş 10 haziran 1076 ve şî'î ezânını kaldırarak, Abbâsî halîfesi ve Sultan Melikşah adlarına hutbe okutmuş idi. Fakat Atsız in 469 (1077)'daki Mısır seferinde Kahire önünde muvaffak olamaması (İbn Ḳalânisî, *Ẕayl Târîḫ Dımaşḳ*, nşr. H. F. Amedroz, Beyrut 1908, s. 108; İbn Muyassar, nşr. H. Massé, *Annales d'Égypte*, Kahire 1919, s. 25; İbn al-Aṯîr, 469 yılı vekayii) üzerine. Sultan Melikşah tarafından kardeşi Tâc al-Devla Tutuş [b. bk.] Suriye meliki tâyin edildi. Şam'ı muhâsara etmiş olan Mısır ordusunu ric'ate mecbûr ettikten sonra, Atsız'ı da ortadan kaldıran Tutuş, bölgenin rakipsiz sâhibi oldu (rebîülevvel 471=eylûl 1078; bk. İ. Kafesoğlu, *ayn. esr.*, s. 31—38).

Sultan Melikşah, Şaddâdîler ülkesindeki münâzaalar ve Gürcü kıralı Giorgi II.'nin itâatsizlik emâreleri üzerine, oraya bir sefer yaparak, bütün Kafkasya'yı Sav-Tıgın'e tevdî ettikten (1076) sonra, dönmüş, fakat Gürcü kıralının tekrar baş-kaldırması ve eski Ani kıralı Gagik'in yeniden kıral olmak teşebbüsü sultanı ikinci Kafkasya harekâtına zorlamış idi (Çamiçyan, *ayn. esr.*, II, 996). Aras yolu ile Gürcistan'a giden Melikşah, Sav-Tıgın'in durumunu takviye etti ise de (471—1078/1079), 1080'de sevketmek zorunda kaldığı Ahmed, Abû Ya'ḳûb ve 'Îsâ Börî kumandalarındaki Türkmen kuvvetleri Kars, Oltu ve Erzurum'u Bizans'tan istirdat ettikleri gibi, Kutayis'e kadar Acaralar bölgesini, Çoruḥ vâdisini ve Karadeniz sâhiline kadar olan yerleri tamâmen işgâl ettiler (Broeset, I, 359)ki, bu münâsebetle Trabzon da türklere intikal etmiş (Anna Komnena, frn. trc. Cousin, 1685, IV, 247 v. d.) ve 1084'te Kakhet kıralığı tâbiiyete alınmış, 1087'den itibâren bütün Ermeniye imparatorluğa bağlanmış idi (Mateos, s. 171). Sultan Melikşah Kalkasya ve Arrân'daki tâbi bölgeleri âmcası Yaḳûti'nin oğlu Azerbaycan umûmî vâlisi Ḳutb al-Dîn İsmâ'îl'e verdi. Bizans imparatoru Alexios Komnenos ile 1082'de İstanbul'un Anadolu yakasındaki Dragos çayını hudut tâyin eden bir anlaşma imzalayan Anadolu fâtibi Abu 'l-Favâris Süleyman-şah'ın Antakya'ya gelerek, Elcezîre ve Suriye'nin kilit noktası olan bu müstahkem şehri general Filaretos'tan zaptetmesi (12 kânûn II. 1085) Suriye meliki Tutuş ile aralarının açılmasına sebep olmuş ve Süleyman-şa'ın nisan 1086'da Haleb'i kuşatması iki Selçuklu şebzâdesini savaşa götürmüş, 'Ayn Salm mevkiinde vukua gelen muhârebede ordusu dağılan Süleyman-şah intihar etmiştir 18 safer 479=5 haziran 1086). Bundan büyük bir teessür duyan Sultan Melikşah, hassa kumandanlarından Porsuk. Mucâhid al-Devla Bozan, Ḳasîm al-Devla Ak-Sungur ve diğerleri yanında olduğu hâlde, kalabalık bir ordu ile, İsfahan dan hareket ile Musul ve Harrân üzerinden, Bozan'ı Urfa muhâsarasında bırakarak, ilerîledi; Ca'bar ve Manbic kalelerini aldıktan sonra, Haleb e geldi (ramazan 479=kânûn I. 1086), Antakya vâliliğine Yağı-Siyan'ı, Haleb bölgesi vâliliğine Ak-Sungur'u tâyin etti ve kendisi Suvaydiya'ye kadar giderek, Akdeniz'in dalgaları karşısında Allahın kendisine nasip ettiği muazzam fütûhâttan dolayı şükretti (İbn Ḳalânisî, s. 119. İbn Vâṣil, I, 19. *Râḥat al-ṣudûr*, s. 129, türk. trc. s. 126 v.d.; Mateos, s. 172, Barhebraeus, I, 334). Bu sırada Lazkiye, Şayzar ve diğer kaleler teslim olmuş, 28 şubat 1087'de Urfa'yı zapteden Bozan da oraya vâli tâyin edilmiştir. Bu havâlideki karışıklığın düzelmesi üzerine Sinâ çölüne kadar bütün Suriye kıt'ası Dımaşḳ'ta bulunan Tutuş'a bağlı Şam melikliği şeklini almıştır. Süleyman-şah ile olan savaşta Tutuş tarafında yer alan ve büyük yardımı dokunan Artuk Bey de Kudüs ve civârına sâhip bulunuyor idi.

Haleb'den ayrılan Sultan Melikşah Bagdad'a gitti ve halkın coşkun tezâhürâtı arasında hilâfet erkânı tarafından karşılandı; Dâr al-Ḫilâfa'de tertiplenen büyük merâsimde halîfe al-Muḳtadî bi'llâh yine „şarkın ve garbın hükümdarı" sıfatı ile, Sultan Melikşah'a iki kılıç kuşattı (17 muharrem 480=25 nisan 1088). Bu esnâda İsfahan'dan büyük kumandanlar refâkatinde, Terken Hatun ile birlikte, Bagdad'a gelen Melikşah'ın kızı halîfe al-Muḳtadî ile evlendirildi. Bu münâsebetle Mehmelek'in hayret verici kıymetli cihazı ile yapılan muhteşem düğün ve Bagdad'da günlerce süren şenlikler, Selçuklu imparatorluğunun azamet ve satvetini göstermek bakımından, dikkate şâyândır (tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah* ..., s. 86—98).

Süleyman-şah'ın Antakya'ya giderken İznik'te yerine bıraktığı Abu'l-Ḳâsim Gemlik körfezinde bir türk donanması inşâsına girişmiş iken, imparator Alexios Komnenos tarafından kandırılarak, İstanbul'a götürülüp, sultana cephe alması üzerine, Melikşah'ın sevkettiği Porsuk (bk. mad. BURSUK) ve arkasından Bozan kumandasındaki kuvvetler tarafından bertaraf edildi (Anna Komnena, frn. trc. Causin, s. 184, 189; Lebau, XV, 192—197). Abu'l-Ḳâsim'den sonra yerine geçen kardeşi Abu'l-Ġâzî, 1092'de Süleyman-şah'ın oğlu Kılıç Arslan I. gelinceye kadar, İznik'i muhâfaza etti.

Vücûda getirdiği kuvvetli bir donanma ile Bizans'ı ciddî tehlikeye sokan diğer bir türk kuvvetini de İzmir beyi Çakan teşkil ediyor idi. Anadolu'ya yakın adaları zapt ve müteaddit defa Bizans donanmasını mağlûp eden Çakan Bey, İstanbul'u zaptederek, Bizans imparatoru olmağı düşünüyor ve bu maksatla, Balkanlar üzerinden şarkî Trakya'ya kadar inmiş olan Peçenek türkleri ile ittifak ederek, Marmara kıyılarındaki Selçuklular ile birlikte, Üsküdar—Edirne—Çanakkale arasına sıkıştırılmak sûreti ile, üçlü türk kıskacı içine alınmış olan Bizans imparatorluğunu çökertmek istiyor idi. Bizans'ı bu buhranlı durumdan ancak en seçkin Bizans imparatorlarından biri olan Alexios Komnenos, Peçenekler ile Kuman türkleri arasındaki Meriç kenarında vuku bulan korkunç Lebonium muhârebesi (29 nisan 1091) neticesinde, kurtarabildi (bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah* ..., s. 107—112).

Sultan Melikşah, Semerkand hükümdarı Ahmed Han'dan halkın şikâyeti üzerine tertiplediği Mâverâünnehr seferinde mayıs 1087'yolu üzerine düşen kaleleri ve müstahkem mevkileri birer-birer aldıktan sonra, Buhârâ'yı zaptetti ve Semerkand'ı kuşatarak, Ahmed Han'ı esir almak sûreti ile, Karahanlıların garp kolunu Selçuklu imparatorluğuna bağladı. Müteâkiben Taraz (Talas) hâkimini tâbiiyetine aldı (*Zubdat al-nuṣra*, s. 89; *Aḫbâr*, s. 50). Balasagun ve İspicâb hâkimleri vergi taahhüt ettiler. Sultan Özkend'e vardığı zaman, Kâşgar hükümdarı Hârûn Bugra Han buzûra gelerek, tâbiiyetini arzetti (*Aḫbâr*, s. 50; İbn al-Aṯîr, 480 yılı vekayii). Böylece Karahanlıların şark kolu da Selçuklulara bağlanmış oldu. Büyük Selçuklu imparatorluğu hudutları Çin seddine kadar uzandı (482=1090). 1091 yılında, Türkistan'daki karışıklıkları düzeltmek üzere, oraya ikinci bir sefer yapan Sultan Melikşah aynı yılın son baharında Bagdad'ı ikinci ziyâretinde (ramazan 484=teşrin II. 1091) akdettiği harp meclisinde Tâc al-Devla Tutuş refâkatinde olarak, Sa'd al-Devla Gevherâyîn, Ḳasîm al-Devla Ak-Sungur ve Bozan'ı Suriye'nin sâhil bölgelerini zapta ve Fâtımîler ile öteden beri siyâsî ihtilâf ve rekabet mevzuu olan Mekke'deki hutbe ve Medine'de hâkimiyet işinin halline ve Yemen ile Aden havâlisinin fethine me'mûr etti. Bu münâsebetle Törşek, Çubuk, Yarınkuş gibi kumandanların idâresindeki Selçuklu ordusu, Hicaz kıt'asını tamâmen imparatorluğa bağladıktan sonra, Yemen ve Aden havâlisi de türk hâkimiyetine ilhak edildi (*Zubda*, s. 69; İbn al-Aṯîr, 485 yılı vekayii).

Sünnîlik-şi'îlik dâvasında Sultan Melikşah'ın meşgûl olması lâzım gelen meselelerden biri de imparatorluk dâhilinde Ḥasan Ṣabbâḥ'ın bayrakdarlığını yaptığı bâtınî faâliyeti idi (bk. 'Aṭâ-Malik Cuvayni, *Târîḫ-i cihângaşâ*, nşr. Mirzâ Muḥammed Ḳazvînî, 1937, *G M S*, III, 146 v. d., bk mad. BÂTINİYE). Bilhassa Alamut (b. bk.)'u ele geçirdikten (eylül 1090) sonra ciddiyet kazanan bu râfızî yuvasını yıkmak üzere, Melikşah Yorun-Taş, Kızıl-Sarığ, Kol-Taş gibi kumandanları sevketti ise de, bu harekât devam edemedi (*Târîḫ-i Sîstân*, s. 386; İbn al-Aṯîr, 485 yılı vekayii; *Târîḫ-i cihângušâ*, I, 19, III, 202 v.d.); çünkü o sırada Bagdad'a gitmiş olan Sultan Melikşah, şehzâde Berkyaruk (b. bk.) yerine kendi oğlu Mahmud'u veliahd yapmak isteyen muhteris Terken Hatun ile, Melikşah'a muğber bulunan halîfe al-Muḳtadî bi'llâh'ın iş-birliği neticesinde zehirlenerek, öldürüldü (16 şevvâl 485=20 teşrin II. 1092; *Zubda*, s. 83, 235; *Aḫbâr*, s. 49; İbn al-Aṯîr, 485 yılı vekayii; İbn al-Cavzî, *al-Muntaẓam*, Haydarâbâd 1359, IX, 64; *Mucmal al-tavârîḫ va 'l-ḳiṣaṣ*, s 408; *Târîḫ-i Bayhaḳ*, s. 76; Vardan, s. 184 Kiragos. *Vekayi-nâme*, Venedik, 1863, s. 60; Mateos. s. 178, 226; Barhebraeus, I, 334). 38 yaşında iken vefat eden Melikşah Kâşgar'dan Boğaziçi'ne, Akdeniz'e,

Kafkaslardan ve Aral gölünden Hind denizi ve Yemen'e kadar genişletmek sûreti ile dünyanın en büyük imparatorluklarından biri hâline getirmeğe muvaffak olduğu Selçuklu devletinin hudutlarını daha uzaklara götürmek, Mısır'ı, Magrib'i zaptetmek ve bir dünya hâkimiyeti kurmak emelinde idi. Selçukluların en büyük hukümdarı ve tarihte en büyük türk imparatorlarından biri olan Melikşah bir çok sultan ve meliklerin metbuu bulunduğu için al-sultān al-a'ẓam, sulṭān al-'ālam diye anılır ve aynı zamanda al-sulṭān al-'ādil ve Abu 'l-Fatḥ lekaplarını taşır idi. Halîfe tarafından kendisine „calāl al-dunyā va 'l-din" lekabı ile birlikte Ḳasim Amîr al-Mu'minin („halîfenin ortağı") unvanı verilmiş idi. Adâleti ve şefkati ile imparatorluğu dâhilinde uyandırdığı derin hürmet ve sevgiden dolayı, vefatı türkler ve ialâm dünyası için olduğu kadar, ermeniler, süryâniler, diğer hıristiyanlar ve sâir din mensupları arasında da teessürü mûcip olmuş ve her tarafta mâtem havası yaratmış idi. tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 211 v. dd.; ayrıca bk. mad. MELİKŞAH).

II. BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞUNUN PARÇALANMASI.

Büyük sultan Melikşah'ın ölümünden sonra, aş.-yk. 30 yıldan beri Selçuklu vezirliğinde bulunan meşhur Nizām al-Mulk [b. bk.]'ün de sultandan bir ay kadar önce bâtınîler tarafından katledilmesi dolayısı ile, önü alınamayan taht mücâdeleleri yüzünden, imparatorluk karışıklık içine düştü ve dört kısma bölündü: 1. Irak ve Horasan Selçukluları (Büyük Selçukluların devamı), 1194'e kadar; 2. Kirman Selçukluları, 1092—1187, 3. Suriye Selçukluları, 1092—1117; 4. Anadolu Selçukluları, 1092—1308. Sultan Melikşah'tan sonra arka-arkaya hukümdar olan dört oğlu zamanında ve daha başlangıçta Anadolu imparatorluktan ayrılmış olup, Suriye'de Selçuklu âilesinin iktidardan düştüğü 1116 senesine kadar şeklen merkeze bağlı kalmış ve son „büyük sultan" Sencer'den (ölm. 1157) sonra ise, geri kalan üç Selçuklu devleti ayrı mukadderâta sâhip olmuştur.

1. **Irak ve Horasan Selçukluları** devletinin umûmî tarihi, Sultan Sencer istisnâ edilirse, cesûr, fakat atalarına lâyık olmayan, aiyâsî zekâdan mahrum, kifâyetsiz hukümdarlar, haris ve hiylekâr devlet adamları ve bâtınî cinâyetlerinden ibârettir. Terken Hatun, kumandanları celp için, büyük mâlî fedâkârlıklar karşılığında, henüz 5 yaşında bulunan oğlu Mahmud'u **sultan** ilân edip, nâmına hutbe okuturken, Nizām al-Mulk tarafdarlarınca tutulan veliahd Berkyaruk Rey'de sultan ilân edildi. Berûcird'deki savaşta kuvvetleri bozguna uğrayan Terken Hatun, Azerbaycan meliki Ḳuṭb al-Din İsmā'il ile evlenmek sûreti ile, onu iktidara getirmeğe çalıştı, fakat İsmā'il de mağlûp oldu. Bu esnâda Şam'da kendisini Selçuklu sultanı ilân etmiş bulunan ve ülkesinde kendi adına hutbe okutan Tāc al-Davla Tutuş, Berkyaruk tarafdarı Haleb vâlisi Ḳasîm al-Davla Ak-Sungur'u, bunun ölümü ile neticelenen mağlûbiyete uğrattıktan ve Urfa vâlisi Bozan'ı da aynı sebepten öldürdükten sonra (İbn Vāṣil, I, 22—27), ordularının başında Elcezîre ve Diyarbekir'e doğru ileriliyordu. Oğlu adına yaptığı mücâdelede Berkyaruk'a mağlûp ve esir olan, sonra da 1094'te bir suikast ile öldürülen Terken ortadan kalktı, Azerbaycan üzerinden Rey'e kadar gelmiş olan Tutuş ile Berkyaruk arasındaki savaşta Tutuş mağlûp ve telef oldu (7 safer 488 = 26 şubat 1095). Fakat onun Suriye'deki oğulları Faḫr al-Mulūk Riżvān ve Şams al-Mulūk Dokak, atabey Tuğ-Tigin'in teşviki ile, merkezi tanımayarak, kendi adlarına hutbe okutmağa devam ettiler. Vaktiyle Sultan Melikşah'a iki kere isyân edip (bk. İ. Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 57 v. dd.), hapse atılan amcası Tekiş, Tutuş ile iş-birliği yaparak, Belh'te yerleşmek üzere ayaklandığı için, mart 1094'te Berkyaruk tarafından yakalanarak, boğdurulmuş idi. Kirman'da da Kavurd oğullarının merkezden ayrıldıkları bu buhranlı zamanlarda Horasan'da bulunan Süleyman-şah'ın oğlu Kılıç Arslan I. [b. bk.], kalabalık Oğuz Yıva oymağının başında, İznik'e gelerek (1092), Anadolu Selçuklularının 2. sultanı sıfatı ile, idâreyi Abu 'l-Ġāzi'den devr alırken, bunu da önleyememiş olan Berkyaruk, Mahmud hastalanarak öldüğü için, hâkimiyetini kısmen sağlamağa muvaffak olduğu bir sırada, Horasan'da, bütün şark ülkelerine şâmil olmak üzere, istiklâl ilân eden amcası Arslan Argun ile uğraşmak mecbûriyetinde kaldı ve ona karşı küçük kardeşi Sancar (veya Sencer) [bk. mad. SENCER]'ı, ata-beyi Kamaç ile birlikte, Horasan'a gönderdi, kendisi de oraya yürüdü. Arslan Argun bir suikast ile öldürüldü (1097). Berkyaruk, Sencer'i Horasan meliki tâyin ederek, Belh havâlisini Gazne sınırına kadar ona tevdî etti. Hvārizm'de vâli bulunan Kıpçak türklerinden Koçkar-oğlu Ekinci bu sene Arslan Argun'un tarafdarları tarafından öldürülmüş (1097) ve yerine „taştdâr" Anuş-Tigin-oğlu Muhammed Hârizmşah tâyin edilmiş idi (bk. İ. Kafesoğlu, *Hârezmşahlar devleti tarihi*, *T T K yayını*, Ankara, 1956, s. 37 v.d.). Berkyaruk'a 1099'da diğer kardeşi Azerbaycan meliki Muhammed Tapar isyân etmiş ve Melik Sencer, Artuk-oğlu İl-Gāzî, Kür-Buga [b.

bk.], Gevherâyîn ve diğer büyük kumandan ve beyleri etrafına toplayarak, imparatorluk pâyitahtı İsfahan'ı zapta muvaffak olmuş, fakat 1100'de mağlûp ettiği Berkyaruk tarafından Hemedan civârında bozguna uğratılmış, iki ordu, teşrin II. 1101'de 3. defa karşı-karşıya geldiği zaman, halîfenin tavassutu ile iki kardeş, devleti taksim etmek üzere, uzlaşmışlardı. Buna göre, Muhammed Tapar „melik" olarak Azerbaycan, Elcezîre ve Diyarbekir'i alıyor, Sencer yerinde kalıyor ve Berkyaruk'un sultanlığı kabûl ediliyor idi. Ancak bu bir şekilden ibâret idi Nitekim Muhammed tekrar kendisini sultan ilân etti Fakat muvaffak olamadı; çekildiği Azerbaycan'da yeni kuvvetler toplayarak, Berkyaruk'un karşısına çıktı ise de, Hoy önünde tekrar mağlûp oldu. Bu defa Erzurum'da 'Imâd al-Din 'Alî, Ahlat'ta Sökmen gibi, şarkî Anadolu türk beyleri ile iş-birliği yapınca, Sultan Berkyaruk devleti resmen taksime mecbûr oldu Azerbaycan'da Sefîd-Rûd sınır olmak üzere, Kafkaslar ve Suriye'ye kadar bütün memleket Muhammed'e verildi ve buralarda yeni sultan adına hutbe okundu (1104 İbn al-Cavzî, IX. 104 v.d. *Zubdat al-nuṣra*, s. 83—88; *Aḫbâr*, s. 52—55; İbn Ḳalânisî, s. 137. *Râḥat al-ṣudûr*, s 139—151; İbn al-Aṯîr, 485—494 yılları vekayii Barhebraeus, I, 334 v.d.; II. 340—343. Daha çocukluk çağında mücâdeleye atılmak zorunda kalan Rukn al-Din Abu 'l-Muẓaffar Berkyaruk meşakkatler içinde hastalandı ve henüz 26 27 yaşlarında ikeo öldü kânûn I. 1104) Yerine geçen oğlu Melikşah II.'i sür'atle iktidardan düşüren Muhammed Tapar Selçuklu sultanı oldu 1105).

Dağılmağa yüz tutan büyük Selçuklu imparatorluğunu toplamak için Berkyaruk'un gayret sarfettiği o buhranlı günlerde bir yandan memleket içinde yer-altı faâliyeti âlînde bâtınîlik yayılırken (bk M. G. S. Hodgson *The Order of Assassins*, Hague 1955 s 72—98), diğer taraftan da orta çağın mutaassıp hıristiyan dünyası müslüman türk ülkelerine sel gibi akıyordu Her ne kadar papa Urbanus II. şarkta islâmların tazyikına uğradığını iddia ettiği hıristiyanları kurtarmak üzere garp dünyasını silâh başına çağırmış ise de (27 teşrin II. 1095), haçlı seferlerinin çıkışında asıl sebebin Anadolu'yu kaybettikten sonra pâyitahtını da tehlikede gören Bizans imparatoru Alexios Komnenos un avrupalıların dinî duygularını tahrik yolu ile memleketini kurtarmak olduğu ve Han oğlu İbn Hân al-Turkî ve Karalı veya Kurlu gibi baş-buğların idâre sindeki türk kuvvetlerinin Haleb den itibâren tâ Taberiye ye kadar uzanan sâhada görüldükleri ve bir kısım Türkmenleri Filistin'de ve Trablus-Şam civârlarında yerleştirmeğe başladıkları sıralarda (İbn al-'Adîm, *Zubdat al-ḥalab*, I, 294—296; İbn Ḳalânisî, s. 92), Avrupa'dan bir çok hıristiyan zâhidleri ve kontlar idâresinde hıristiyan kafilelerinin Kudüs'e kadar gelerek, bac ifâ edebilmelerinden (krş. M. Michaud, *Histoire des Croisades*, Tours. 1853, s. 16) de anlaşılacağı üzere, Kudüs mevzuunun ikinci planda yer aldığı, hattâ daha sonraki hâdiselerde de görülmüştür. İki keşiş tarafından sevkedilen pek kalabalık, inzibatsız haçlılar Bizans tarafından Anadolu yakasına geçirildikten sonra, daha Kocaeli yarım-adasında iken, imhâ edilince (1096 son baharı), kontlar ve dükler tarafından hazırlanan ve idâre edilen hakikî I haçlı ordusu İznik'i, Anadolu Selçuklularından alarak haziran 1097), öncü kumandanı Bohemond Suriye'ye yönelip, Kudüs yolunun kapısı Antakya'yı kuşattığı zaman, bu müstahkem şehir vâlî Yağı-Siyan tarafından müdâfaa edilirken, Sultan Berkyaruk'un gönderdiği Musul hâkimi Kür-Buga, Dimaşk melîki Dokak ve atabeyi Tuğ-Tiğin, Kudüs ve Elcezîre sâhibi Artuk oğlu Sökmen ve diğerlerinin kuvvetleri ile takviye edilmiş olmakla berâber, yolda açılılar tarafından zaptolunarak, bir kontluk te'sis edilmiş bulunan Urfa yı istirdada çalışması dolayısı ile geciktiği nden, denizden yardım gören haçlıları kuşatmasına ve onları teslim olmağa hazır bir duruma düşürmesine rağmen (3 haziran 1098), başarı kazanamadı ve Antakya'yı ele geçiren haçlılara Suriye'ye hâkimiyet yolu açılmış oldu (*Histoire anonyme de la Première Croisade*, ngr ve trans. tre. L. Bre ier Paris. 1924, s. 97 v.d., 110 v. d., Urfalı Matcos. s. 192—198: Barhebraeus. II. 339 v d. *Râḥat al-ṣudûr*. s. 140: R. Grousset, *Histoire des Croisades*. Paris. 1948. I. 71 v.d., 88—108. Türklerin Antakya'da meşgûl olmasından faydalanan Fâtımîlerin işgal ettikleri Kudüs 15 temmûz 1099'da haçlılar tarafından zaptedildi ve bu muvaffakiyet neticesinde islâm-türk ülkesinde Urfa kontluğundan 1098—1144 başka Antakya prensliği 1098—1268), Kudüs krallığı 1100—1187 Kudüs'te, 1187—1291 Akkâ'da), Trablus kontluğu 1109—1289) adlarında frank devletleri kuran haçlıları yerlerinden söküp atarak, islâm topraklarını kurtarmak için türklerin asırlarca mücâdele etmeleri ve kan dökmeleri icap etti.

Sultan Muhammed Nihâvend'de isyân eden amca-zâdesi Mengü-Bars'ı yakalayıp, onunla iş-birliği yapan amcası Tekiş'in oğullarını hapsettikten sonra, Musul üzerinde hâkimiyet dâvasından dolayı Çavlı, Çökürmüş Ak-Sungur Porsukî [b. bk.], Hille arap emîri Sayf al-Dawla Şadaḳa [b. bk.] ve Anadolu Selçuklu sulta-

nı Kılıç Arslan I. ile meşgûl bulunurken (1105—1108), bir yandan da büyük vezir Nizâm al-Mulk'ten itibâren tanınmış devlet adamı ve kumandanları suikastlar ile öldürmeği âdet edindikleri bilinen bâtınîlere karşı şiddetle mücâdeleye girişmiş, en meşhûr ismâ'îlî dâîlerinden biri olan Aḥmed b. 'Abd al-Malik al-'Aṭṭâş'ı mağlûp ederek, sığındığı kaleyi ele geçirmiş ve oradaki bâtınîleri itlâf etmiş idi (1107). Sultan Muhammed 1108'de, yanında vezir Żiyâ' al-Mulk ve Çavlı olduğu hâlde, Alamut üzerine yürüyerek, hayli zâyiât verdirdi. Bu sıralarda Gence'ye taarruz eden gürcülere karşı sevkettiği kuvvetler ile onları uzaklaştırdı (1108). Taarruza geçen gürcü kuvvetlerinin bir kısmı, Kafkasların şimâlindeki düzlüklerde oturan ve Gürcüistan kıralı David II. (ölm. 1125)'in teşebbüsü ile hıristiyan dinine döndürülerek, Kafkaslara celb edilen Kıpçak (Kuman) türkleri idi ve David, baş-bugları Karahan'ın oğlu Atrak'ın kızı ile kendi oğlunu evlendirerek, akrabalık kurmuş idi. Kafkaslarda daha önceki gürcü hücumlarında rol oynayanlar da bu Kıpçaklar idi (M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 362 v. d.).

Sultan Muhammed Bagdad'a giderek, kız kardeşinin balîfe al-Mustaẓhir bi'llâh ile olan düğününde bulundu; ülkesinde nisbî bir sükûnete ulaşınca, haçlılar ile mücâdeleye girişti ve 1111'de Ahlat şahı Sökmen al-Ḳuṭbî ve Porsuk'un iki oğlu ile birlikte, Musul atabeyi Kür-Buga'nın yeğeni Mevdûd'un kumandasında gönderdiği ordular frank kontluk merkezi Urfa'yı muhâsaradan sonra, Haleb'e ulaştı ve orada atabey Tuğ-Tigin de Mevdûd'a iltihak etti. İkinci ordu yine Mevdûd'un kumandasında idi (1113) ve Mardin Artuklu kuvvetlerinin de kendine iltihakı ile ordusu çoğalan Mevdûd, Hama'ya kadar ilerileyerek, orada Tuğ-Tigin ile birleşerek, Taberiye'yi muhâsara etti. Fakat türk ordusunun idârecileri arasında tam bir itimat mevcut değil idi. Birinci seferde Riżvân Haleb'i Mevdûd'a karşı kapamış ve Mevdûd ikinci sefer esnâsında Dimaşḳ câmiinde bâtınîler tarafından öldürülmüş idi (teşrin I. 1113). Sultan Muhammed'in sevkettiği ve Ak-Sungur Porsukî kumandasında olan üçüncü ordu ise, Mardin hükümdarı Artuk oğlu İl-Gâzî, Haleb nâibi Lu'lu' ve Tuğ-Tigin taraflarından desteklenmekle berâber, yine anlaşmazlık yüzünden, franklar karşısında bir netice alamadı (1115). Bu muvaffakiyetsizlikler haçlıların Suriye sâhil bölgesine tamâmiyle yerleşmelerine sebep olduğu gibi, 1118'de Anuş-Tigin Şîrgîr kumandasında Alamut üzerine yeni kuvvetler sevkedip, orayı muhâsara ettiren Ġiyâs al-Dîn Abû Şucâ' Muḥammed Tapar'ın ölümü (nisan 1118) dolayısı ile, bu başarılı harekât da yarıda kaldı (*Zubda*, s. 90—115; *Aḫbâr*, s. 55 v. dd., İbn al-Aşîr, 499—511 yılları vekayii; Mateos, s. 221 v. dd., 227 v. d., 231 v.d., 236 v. d., 241 v. dd., 246—254; Vardan, s. 191; Barhebraeus, II, 345-355; R. Grousset, *ayn. esr.*, s. 265—280; bk. mad. MUHAMMED B. MELİKŞAH). 36 yaşında iken ölen Sultan Muhammed'in yerine geçen oğlu veliahd Muġîs al-Dîn Maḥmûd, kardeşi Tuğrul'un isyânı ile uğraşırken, Horasan meliki Sencer, kendisini sultan ilân ederek, yeğeni Mahmud üzerine yürüdü ve onu şiddetli Sâve muhârebesinde (2 cemâziyelevvel 513=11 ağustos 1119) mağlûp ve esir etti. Yapılan anlaşmaya göre, Rey Sencer'de kalmak üzere, imparatorluğun garp tarafları, sultan unvanını taşımakla berâber, Sencer'e tâbi olmak şartı ile, Mahmud'a verilecek idi. Böylece merkezi önce İsfahan, bilâhare Hemedan olan Irak Selçukluları devleti meydana geliyor, Melikşah'ın ölümünden sonra başlayan taht kavgaları sırasında Selçuklu hâkimiyetinden ayrılmış ve tecâvüzlerde bulunmuş olan devletleri (Semerkand'e sefer yaparak, Karahanlıları 1113'te, Gazne'ye girerek, Gazneli devletini 1114'te, yânî melik olduğu tarihlerde) ve Gurluları kendisine bağlamak sûreti ile aynı zamanda Irak, Azerbaycan, Taberistan, Iran, Sîstan, Kirman ve Ḫvârizm ile Gazne sultanlığı bölgesinde, Efganistan, Kâşgar ve Mâverâünnehr'de, babası devrininkine yakın hâkimiyet kurmuş olan, Sencer „büyük sultan" (*al-sulṭân al-a'ẓam*) unvanını alıyor idi (İbn al-Aşîr, 513 yılı vekayii; *Aḫbâr*, s. 61—64; *Zubda*, s. 117, 121—124; İbn al-Cavzî, IX, 141, 144, 205, 216; *Râḥat al-ṣudûr*, 167—171). Sencer'in eski merkezi Merv imparatorluğun pâyıtahtı olmuştur.

Kendisi zâten 14 yaşında bir çocuk olan Sultan Mahmud daha da küçük kardeşleri Tuğrul ve Mas'ûd ile, daha doğrusu bunların atabeyleri ile, karşı-karşıya kalmış ve karışıklıktan faydalanan gürcü kuvvetleri de 1121'de Tiflis'i işgal etmişler idi (M. Brosset, *ayn. esr.*, I, 365 v. d.). Sultanın halife al-Mustarşid ile arası iyi olmadığı için, Bagdad'da Selçuklu kuvvetleri ile araplar arasında kanlı çarpışmalar olmuş idi. Bütün bu hâdiseler karşısında kifâyetsiz kalan Sultan Mahmud avcılık ve eğlence ile vakit geçiriyor idi. 10 eylûl 1131'de öldüğü zaman, 31 yaşında idi. Kardeşi Malik Rukn al-Dîn Tuğrul'u tahta geçirmek üzere gelen Sultan Sencer, buna cephe alan Malik Mas'ûd ve müttefik kuvvetlerini mağlûp ettikten sonra, Tuğrul'u Hemedan'da mart 1132'de tahta çıkardı (*Zubda*, s. 148 v. dd.; *Aḫbâr*, s. 71; İbn al-Cavzî, X, 25 v. d.; İbn

Vâşil, I, 49 v. d.). Sultan Tuğrul kardeşi Mas'ûd'u ve Mahmud'un veliahd göstermiş olduğu Davud'u zararsız hâle getirip (*Aḫbâr*, s. 71—74), saltanatını sağlamlaştırdığı bir sırada ansızın öldü (teşrin I. 1134) ve daha evvel Bağdad'da adına hutbe okunmuş olan Ġiyâṯ al-Dîn Mas'ûd, Sultan Sencer'in muvâfakati ile, Irak Selçuklu hükümdarı oldu (1134—1152). Burada tâ Sultan Tuğrul Bey zamanından beri meşgaleleri yalnız dinî husûslara münhasır kalan ve dünyevî mes'eleler ile alâkaları kesilen halîfelerin yavaş-yavaş devlet işlerine karışmağa başladıklarını belirtmek yerinde olur. Bunlardan ilki, adı geçen al-Mustarşid bi'llâh (1118—1135)'dır ki, Hemedan hükümetini iyi karşılamayan bu halîfe Selçuklu tahtındaki kardeş kavgalarını tahrik etmiş ve son olarak Sultan Tuğrul'a karşı, Irak-ı Arab'ı hilâfet devleti şeklinde doğrudan doğruya kendi idâresine almak mukabilinde (anlaşma tarihi 1132), Mas'ûd'u tutmuş ve hattâ kendisine destek te'min etmek üzere, Ḫvârizmşâh Atsız'a hil'at göndermeğe teşebbüs etmiş idi (İbn al-'Amid, *al-Macmū' al-mubārak*, Lâleli kütüp., nr. 2002, 181a).

Babası Muhammed Tapar tarafından melik olarak Musul'a gönderilen ve orada haçlılara karşı sevkedildiğini gördüğümüz Mevdûd'un kendisine atabey tâyin edilmiş olduğu, bilâhare berâberinde olan atabey Ay-Aba (Çavuş Bey) ile saltanat mücâdelelerine karışmış bulunan Ġiyâṯ al-Dîn Mas'ûd'un ayaklanan Kızıl Sungur, Çavlı v. b. kumandanlar ile meşgûl olmasından faydalanarak, Musul'u muhâsara etmek sûreti ile (temmûz 1133) cismânî iktidarını takviyeye girişen halîfeyi sultan Bağdad'ı terke mecbûr etti (mayıs 1135). al-Mustarşid, etrâfına toplanan kuvvetlerin yardımı ile, sultan Mas'ûd ile savaştı ise de (24 haziran 1135), „türklerin türklere meyletmeleri" sebebi ile, ordusundaki türk askerlerinin sultan tarafına geçmeleri neticesinde (*Zubda*, s. 164), Mas'ûd tarafından esir edildi. Merâga'da aralarında bir anlaşmaya varıldı ise de, halîfe bâtınîler tarafından öldürülmüş, Bağdad ve civârı tekrar Selçuklu hâkimiyetine alınmış ve onun yerine halîfe olan al-Râşid bi'llâh, sultanın Bağdad'ı muhâsarası esnâsında 'İmâd al-Dîn Zangî ile iş-birliği yaparak, Musul'a gittiği için, Sultan Mas'ûd tarafından hal'edilmiş, yerine al-Muktafî'li Amr Allâh (1136—1160) bilâfet makamına geçirilmiş idi (İbn al-Azrak, *Târîḫ Mayyāfāriḳîn*, British. Mus. Or., 5803, 165a). Saltanat dâvacısı Davud ile uğraşırken, ona karşı gönderdiği ve hizmetlerini gördüğü, aynı zamanda Arrân ve Azerbaycan'ı gürcü taarruzlarına karşı korumuş olan Kara-Sungur'u, bâzı telkinlere kapılarak, bertaraf etmek teşebbüsü ve bunda muvaffak olamayışı sultanın itibârını kırmış ve kendisini tahakküm altına düşürmüş idi (1139). 1143'te Davud bâtınîler tarafından öldürüldü. Kara-Sungur da 1141'de öldükten sonra, isyân eden kumandanlardan Boz-Aba ile Hemedan civârında şiddetli bir savaşa tutulan sultan onu mağlûp ederek (1147, *Zubda*, s. 200), tahakkümden kurtulmuş, fakat bu sefer devletin idâresini Bey-Arslan (Has Bey)'a vermiş idi. Sultan Sencer tarafından dâvet edildiği Rey'e giderek, büyük sultanın iltifatlarına mazhar olan Mas'ûd oradan Bağdad'a geldi (nisan 1150), ve Rey den Haleb'e ve Erzurum'a kadar bâkim olduğu bu sıralarda hastalanarak, öldü (1 receb 547=2 teşrin I. 1152) ve orada gömüldü [bk. mad. MAS'ÛD B. MUHAMMED TAPAR]. Mas'ûd'un ölümü ile Irak Selçuklu hânedanının ikbâli sona ermiş sayılır. Zîra gürcü ve Kıpçaklara karşı Artuk oğlu İl-Gâzî'nin ve şarkî Anadolu beylerinin savaşlara katılması (1121—1124) ve Şam ata-beyi Tuğ-Tigin'in Suriye'de hâkimiyet için Sultan Muhammed'den menşûr alması ve Tâc al-Dîn Börî'nin, haçlılar ile ilgili olarak, 1128'de bâzı müsâadeler isti'zânı için, Sultan Mahmud'a mürâcaatı (İbn Ḳalânisi, s. 193, 219) gibi, sırf dış düşmanlar ile müşterek mücâdele zarûretinden dolayı, itibârî bile olsa, Irak hukûmetine gösterilen bağlılık emâreleri artık ortadan kalkmış ve bu devlette iktidar Musul (Zengî-oğulları), Azerbaycan (İl-Deniz-oğulları) ve Fars Salgurlular) atabeylerine intikal etmiş bulunuyor idi bk. madd.).

Irak Selçuklu devleti hâdiselerini dikkatle tâkip ettiğini ve gerek hânedan mensupları arasındaki münâzaaları halletmek, gerek Abbâsî halîfelerinin bu hukümdarlara karşı olan tutumlarını tanzim etmek üzere, bir kaç kere ordusu başında Rey'e geldiğini gördüğümüz Sultan Sencer, imparatorluğun şarkında baş kaldıran Gurluları itâate almak (1121), bâtınîlere karşı vaktiyle Sultan Muhammed'in açtığı şiddetli mücâdeleyi devam ettirmek, Semerkand'da bilhassa Karluklar [b. bk.]'ın meydana getirdikleri karışıklıkları bertaraf ederek (1130), Mâverâünnehr'e kendi kız kardeşinin oğlu Mahmud Han'ı yerleştirmek, Hârizmşâh Ḳuṭb al-Dîn Muhammed (1097—1128) ve oğlu Atsız Harezmşah vâsıtası ile, boz-kırlardan gelecek tehlikelere karşı imparatorluğunu emniyet altına almak sûreti ile, bütün kaynakların ittifakla kaydettikleri gibi, sükûn ve âsâyiş âmili, şark-ıslâm âleminin büyük bir kısmında hukmü yürüyen, her tarafta hutbelerde ismi okunan yegâne büyük hukümdar olarak kendisini göstermiş idi. Sultan Sencer tarafından halîfe al-Mustarşid'in vezîrine, bu vezîrin

bir mektubuna cevap olarak, fakat halîfeye hitâben gönderilen ramazan 527 (temmûz 1133) tarihli, tarihî bilgi bakımından olduğu kadar, diplomatik yönünden de mühim vesika teşkil eden bir ferman (bk. *Macalla-i Yâdgar*, sayı 9-10, s 134—155, kısmî nşr. Barthold, *Turkestan* I, 35, bk. M. A. Köymen, *Selçuklu devri kaynaklarına dâir araştırmalar I*, *D T C F dergisi*, 1951, VIII/4, 577) bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Buna göre, *Mu'izz al-Dunyā va 'l-Dīn*, *Abu 'l-Ḥāris*, *Burhān Amīr al-Mu'minīn* lekapları ile anılan Sencer „Çîn ve Maçin'e, Ye'cûc-Me'cûc seddine, Kandehar ve Somnat hudutlarına kadar, bütün Türkistan ve diğer vilâyetleri, melik ve sultanları itâatine almış", „Bagdad, Mekke ve Medine, Rum, Hind, Arap ve Yemen diyarları ve kabîleleri" her gün daha fazla onun kudretini arttırmış, babasından (Sultan Melikşah) aldığı cihangirlik vasfı ile, ulu tanrının lutfu sâyesinde „cihan pâdişahlığına" yükselmiş, dâimâ tebeası hakkında iyilik düşünmüş, zulmü kaldırmış, din ulularına şefkat göstermiştir (tafsilât için bk. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğu II*, *T T K*, Ankara, 1954, s. 219—236). Fakat orta Asya'da Kara Hıtaylar [b. bk.]'ın zuhûru durumu değiştirdi. Asya içlerine doğru türk hâkimiyeti yolu ile ilerilemekte olan islâmiyet karşısında ilk mâniayı kuran ve bir islâm siyâsî teşekkülünü ilk defa hukmü altına alan moğul menşe'li Kara-Hıtay devletinin W. Barthold, *La découverte de l'Asie*, frns trc. B. Nikitin, Paris, 1947, s. 87) 80 yıl kadar Mâverâünnehr'de hâkimiyeti, sonra Naymanların ve daha geriden moğulların islâm-türk dünyasına akmalarını çok kolaylaştırmış olması itibârı ile, türk-islâm tarihinde büyük ehemmiyet taşır. 1128 yılında Kâşgar hevâlisinde, Karahanlı hukümdarı Ahmed Han tarafından, mağlûbiyete uğratılarak, püskürtülen, fakat Mâverâünnehr'deki Karluklar ile iş-birliği yaparak, 1137'de Semerkand hanını mağlûp eden Kara-Hıtaylar karşısında Sultan Sencer Ḳaṭavān (bk Yâḳût, *Mu'cam al-buldān*², nşr. F. Wüstenfeld, Leipzig, 1924, IV, 139) mevkiindeki savaşı, ordusu imhâ edilerek, kaybetti (5 safer 536=9 eylûl 1141) ve Mâverâünnehr tamâmiyle elinden çıktı. Önceden de müstakil bir devlet kurmak emeli ile isyan eden Hârizmşah Atsız (1128—1156)'ı, yaptığı birinci Hârezm seferi ile 1138'de mağlûp ve itâate mecbur etmiş olan Sencer, 1140'ta Buhârâ'yı zapteden Atsız'ı yemin ile sadâkate zorlamış ise de Ḳaṭavān mağlûbiyetinden sonra Hârizmşah'ın Horasan'ı istilâ ederek, Serahs ve Nîşâpûr'u ele geçirmesine 1141/1142 mâni olamamış ve ancak ikinci Hârizm seferinde Gürgene'e kadar dayanarak, Atsız'ı Horasan'dan çıkarabilmişti. Buna rağmen Hârem'e üçüncü bir sefer yapmak mecbûriyetinde kalan Sencer (1147) Atsız'ı tekrar mağlûp etti. Sultan Sencer'in arka-arkaya isyan eden Hârizmşah'ı her mağlûp edişinde affedip, ülkesine göndermesi, onun Selçuklu imparatorluğunun Cend, Mankışlak v. b. gibi, şimâl budutlarını cesûr bir Hârizmşah'ın muhâfazası yolu ile emniyet altında bulundurmak arzûsundan ileri geliyor idi. Nitekim boz-kırlardan islâm-türk ülkesine doğru mütemâdiyen artan tazyikler ağır netice vermekte gecikmedi. Tâbî Gazne sultanı Behrâm-Şah'ın Gurlu Sayf al-Dīn Sūrī'yi mağlûp etmesi, Sencer'in üçüncü defa Rey'e gelmesi ile Irak sultanı Mas'ûd'un itâatini tekrarlaması ve „Cihânsûz" nâmı ile mârûf Gûr hukümdarı 'Alā' al-Dīn Ḥusayn'i mağlûp ve esir etmesi (haziran 1152) gibi muvaffakiyetlerini, kendisinin Dinar, Ṭūṭī, Korkud, Aralan v.b. reislerin idâresindeki yakın soydaşları Oğuzlar karşısında, Belh civârında hezîmete uğrayarak, esir düşmesi (muharrem 548=nisan 1153) hâdisesi bir anda silip-süpürdü. İhtiyarlık çağında üç sene Oğuzlar elinde esir kalan sultan, 1156'da kurtuldu ise de, ağır Oğuz darbesi altında çöken Selçuklu imparatorluğunu toparlamağa muvaffak olamadı ve bir sene sonra, 9 mayıs 1157 (26 rebiülevvel 552)'de, 73 yaşında olduğu hâlde, vefat etti (M. A. Köymen, *göst. yer.*; ayn. mil, *Büyük Selçuklu imparatorluğunda Oğuz isyanı*, *D T C F dergisi*, Ankara, 1947, V/2, 159—173; İ. Kafesoğlu, *Hârezmşahlar*, s. 44—72) ve Merv'de daha evvel inşâ ettirdiği san'at şâheserlerinden biri olan meşhûr türbesine (bk. Yāḳūt, IV, 144) gömüldü. Sultan Sencer'in oğlu yok idi. 'Alā' al-Dīn Cihânsûz'un 1155'te kendisini sultan ilân etmesi ile Gurlular devleti istiklâle ulaşmış (bk. mad GURLULAR), Atsız'ın oğlu İl-Arslan zamanından itibâren, Hârizmşahlar da istiklâl yolunda gelişmeğe başlamış (bk. mad. HÂRİZMŞÂHLAR) ve Sencer'in asıl ülkesi olan ve artık tarihî ehemmiyetini kaybetmiş bulunan Horasan Oğuzlar tarafından işgâl edilmiştir (M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğunda Oğuz istilâsı*, *D T C F dergisi*, Ankara, 1947, V/5, 546—616).

Irak Selçukluları devletinde Mas'ud'un oğlu Melikşah (1152) ile amcası Muhammed arasındaki mücâdeleyi kazanan Ġiyāṯ al-Dīn Muḥammed (1153—1159) bir yandan Hârizmşahlar tarafından desteklenerek Hemedan'a giren Sultan Sencer'in yeğeni Süleymen-şah, bir yandanda Hille, Kûfe, Vâsıt, Tekrit'i zaptedip, hilâfet devleti kuran (1154) halife al-Muḳtafī ile uğraşmak mecbûriyetinde kaldı. Bagdad muhâsarasında muvaffak olamayan Muhammed (1155)

'e karşı halifenin teşvikı ile, Sultan Tuğrul 'un dul zevcesi ile evlenmiş olan Azerbaycan atabeyi İl-Deniz, üvey oğlu, yâni Tuğrul 'un oğlu, Arslan-şah 'ı Hemedan 'da tahte çıkardı (1161). Ġiyâs al-Dīn Muhammed 1159 'da, halife 1160 'ta ölerek Melikşah zehirlenerek, Süleymanşah da 1161 'de öldürülerek, ortadan kalktıklarından, Şams al-Dīn İl-Deniz hâkimiyeti yalnız Irak-ı Acem 'e münhasır kalan Irak Selçuklu devletine fiilen hâkim olmak imkânını buldu. 1161 'de Ani 'yi kuşatmış olan Ahlat hâkimi Sökmen II. ile Erzurum hâkimi 'İzz al-Dīn Saltuk 'u, Irak 'taki karışıklıklardan faydalanarak, geri püskürten ve işgâl ettikleri Dovin 'de katl-i âm yapan gürcülere şarkî Anadolu 'nun bâzı beyleri ile birlikte şiddetli darbeler indirip (kânûn II. 1163), kaçan gürcü kıralı Giorgi III. 'nin hazînelerini zapteden Şams al-Dīn İl-Deniz (İbn al-Aṯīr, 557 yılı vekayii; Mateos, *Grigos zeyli*, s. 329—332, 335) 'in Sultan Arslan-şah 'ı pâyitahtta vazîfeli bulunan oğulları Cihan-Pehlevan ve Kızıl-Arslan ile idâre ettirmesinden ve hukûmdara tahakkümünden memnun olmayan vâliler ve beyler İl-Arslan 'ın yardımına mürâcaat ediyorlar idi ki, bu da Irak işlerine Hârezmşahların müdâhalesine yol açmış idi. İl-Deniz 'in 1174 'te ölümü üzerine, „atabey-i âzam" Muhammed Cihan-Pehlevan, Arslan-şah (ölm. 1175) 'tan sonra, tahta çıkardığı onun 7 yaşında bir çocuk olan oğlu Rukn al-Dīn Tuğrul zamanında mutlak hâkim oldu ve o, kendisinden „hakan-ı Acem" diye bahseden çağdaş tarihçi Râvandî 'ye göre (*Râḥat al-ṣudūr*, s. 332 v. dd.), ülkeyi hem Gürcü ve Kıpçak tecâvüzlerine karşı korumuş, hem de memleketi inzibat ve emniyet içinde idâre etmiş idi. Fakat onun 1185 'te ölümü üzerine, Irak ahvâli bir daha düzelmemek üzere, karıştı. Sultan Tuğrul ile Cihan Pehlevan 'ın kardeşi Kızıl-Arslan Osman arasında iktidar mücâdelesi başladı ve bu rekabet hilâfet devletini genişletmek maksadı ile Halîfe al-Nāṣir li-Dīn Allāh (1179—1225) tarafından şiddetle körüklendi. 1187 'de Bagdad 'daki sultan sarayını yıktıran halife, 1188 'da kendi vezîri kumandasında bir orduyu, Kızıl-Arslan 'ı desteklemek üzere, Sultan Tuğrul 'a karşı gönderiyor idi. Bunlara ilâveten atabey Pehlevan 'ın „bendeleri" (*Râḥat al-ṣudūr*, s. 335 v.d.) her yerde birer derebeyi olmuşlar idi. Atabey ile mücâdelesi esnâsında kendine bağlı, Ay-Aba, Boz-Abe gibi, büyük kumandanları anlaşılmaz bir gaflet ile öldürten Sultan Tuğrul, Kızıl-Arslan karşısında âciz duruma düşünce, Hemedan 'a giren Kızıl-Arslan halîfeden „melik-i muazzam, Nāṣir amîr al-mu'minîn" gibi unvanlar alıyor ve halka zulüm yapıyor idi (Sibṭ İbn al-Cavzî, nşr. Jewett, Chicago, 1907, s. 181 v.). Böylece Irak Selçuklu tahtına oturmuş olan Kızıl-Arslan teşrîn I. 1191 'de bir suikast ile öldürüldü ise de, Sultan Tuğrul 'un muhâliflerinden Kutluğ İnanç 'ın Hârizmşah Sultan 'Alā' al-Dīn Tekiş 'ten yardım istemesi üzerine, esâsen bütün Horasan 'ı hâkimiyetine almış olan Tekiş Irak 'a doğru ilerliedi ve Hârizm ordusu Rey yakınındaki savaşta Selçuklu kuvvetlerini bozguna uğrattı ve son anlarda bütün adamları tarafından terkedilerek, tek başına kalmasına rağmen, büyük bir şecâat ile çarpışan Sultan Tuğrul öldürüldü (29 rebîülevvel 590=25 mart 1194). Bu sûretle Irak Selçuklu devleti ortadan kalktı ve bölge Hârizmşahlara intikal etti (tafsîlât için bk. İ. Kafesoğlu, *Hârizmşâhlar...*, s. 63 v.d., 75 v.d., 79 v.d., 108—112, 116—119, 123—126).

2. Kirman Selçukluları. Çağrı Bey 'in oğlu Kara-Arslan Kavurd 'un Kirman ve havâlisindeki fütûhâtı zikredilmiş idi. Sultan Melikşah 'a karşı son isyânında mağlûp edilerek, esir alınıp, öldürülen Kavurd 'un ülkesinde yerinde bırakılan âilesi Kirman Selçuk'uları hânedanını teşkil etmiştir. 1074 eylûlünde Sav-Tigin 'in murâkabesine verdiği Kirman 'a yaptığı seferinde Kavurd 'un oğlu —Hüseyin ve Miranşah 'tan sonraki— Sultan-şah 'ı itâate almış olan Sultan Melikşah 'ın ölümünden (1092) sonra, imparatorluğun parçalanması zamanında, Kirman tahtında bulunan Kavurd 'un diğer oğlu Turan-şah (1085—1097) Fars 'ı işgâl etmiş, kendisinden sonra İran-şah 'ı müteâkip gelen ve Sultan Sencer 'in yüksek hâkimiyetini tanıyan Arslan-şah (1101—1142) devrinde Kirman Selçuklu devleti parlak bir çağ yaşamış ve onun yeğeni Muġīṯ al-Dīn Muḥammed (1141—1156) ve müteâkiben oğlu Muḥy al-Dīn Tuğrul-şah (1156—1169) devirleri sâkin geçmiş, sonuncunun kızı Irak Selçuklu sultanı Ġiyâṯ al-Dīn Muḥammed ile evlenmiştir (zilhicce 554=kânûn I. 1159). Fakat atabeylerin ve kumandanların tahrikleri ile, Irak Selçuklu devletinin tam bir karışıklığa düştüğü zamanda, Kirman melikleri de birbirleri ile münâzaalara başlamışlar ve Tuğrul-şah 'ın üç oğlu —Arslan-şah II., Behram-şah ve Turan-şah II.— arasındaki rekabet ve mücâdeleler ile zayıf düşen ve bir aralık Gurlu devletine tâbî olan (1175 'ten sonra) Kirman ülkesi yukarıda Horasan 'ı istilâ ettiklerini gördüğümüz Oğuz reislerinden Dinar Bey tarafından, son Selçuklu meliki Muhammed-şah II. 'dan alınarak, işgâl edilmiş ve Kirman Selçukluları hânedanı sona ermiştir. Oldukça uzun ömürlü olmasına rağmen, bu âilede fazla bir hareket görülmemiştir (bk. Afżal al-Dīn Kirmānī, *Badā'i' al-ez-*

mān fi tārih Kirmān; ayn. mll., *'Ikd al-'ulā li'l-mavkif al-a'lā*, nşr. 'Ali Muhammed 'Âmirî, Tahran, 1311 ş., s. 7—16; Nâşir al-Din Munşî Kırmânî, *Simt al-'ulā li'l-ḥażrat al-'ulyā*, nşr. Abbās İkbāl, Tahran, 1328 ş., s. 17—21 *Zubdat al-nuṣra*, s. 287; *Rāḥat al-ṣudūr*, s. 270; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah...*, s. 24 v. dd., ayn. mll., *Hârezmşâhlar*, s. 87, 97, 107).

3. Suriye Selçukluları. Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra, Berkyaruk'a karşı kendisini sultan ilân eden ve Irak-ı Acem'e kadar gelen Tac al-Devla Tutuş 24 şubat 1095'te mağlûp olup, öldüğü zaman, onun oğullarından Fahr al-Mulûk Rıżvân Haleb'de ve Şams al-Mulûk Dokak Dimaşk'ta bulunuyor idi. Rıżvân Kinnasrin'de mağlûp ettiği kardeşi ve kumandanlarını etrafına toplayarak, Haleb'de kendi adına hutbe okuttu ve Antakya'nın Selçuklu vâlisi Yağı-Siyan ile iş-birliği yaptı. Fakat aralarını açılınca, Yağı-Siyan'ın Dokak'ı tutması üzerine, iki kardeş arasında başlayan mücâdele yeniden savaşa müncer oldu ve netîcede, biri Şam'da ve diğeri Haleb'de olmak üzere, Suriye'de Selçuklu devleti ikiye ayrıldı. Yağı-Siyan'ın kahramanca müdâfaasına rağmen, Kür-Buga'nın başarısızlığı sonunda, Selçuklu topraklarını taksim husûsunda Fâtımîler ile anlaşan haçlılar Antakya'yı zaptedip (1098), Rızvan'ı da yendikten sonra, cenûp istikametinde ilerledikleri zaman, asıl idâre Dokak'ın ata-oğlu ve üvey babası Tuğ-Tigin'in elinde idi. Dokak'ın haziran 1104'te ölümü üzerine, yerine atabey tarafından, Tutuş'un diğer oğlu 10 yaşındaki Bek-Taş çıkarılmış idi. Dokak'ın Canāḥ al-Devla ile birlikte Beaudouin ve St. Gilles'e karşı, Rızvan'ın St. Gilles ve Tancrède (Kinnasrin ve Akkâ da) ile mücâdelelerine ve Tuğ-Tigin'in Elcezire hâkimi Artuk-oğlu Sökmen ve Musul atabeyi Mevdûd ile birlikte çalışmalarına rağmen, aradaki itimatsızlık havası ve Rızvan ile Tuğ-Tigin'in katî bir anlaşmaya varamamaları yüzünden, koyu bir taassup duygusu ile, bir an evvel Kudüs'e ulaşmak isteyen haçlıları durdurmak mümkün olamamış idi. Bu arada Rızvan Haleb'de öldü (1113); yerine geçen oğlu Alp Arslan da az sonra öldürüldüğünden, yerine getirilen kardeşi Sultanşah (1114—1117), zamanında idâre babasının kölelerinden Lu'lu'ün elinde idi. Dimaşk'ta ise Tuğ-Tigin hâkim olduğundan Selçuklu âilesi artık iktidarda değil idi. Lu'lu, kendi adamları tarafından öldürülünce, Haleb'e, şehir halkının arzusu ile, haçlılar ile fâsılasız ve muvaffak yeni mücâdeleler de bulunan Artuk-oğlu İl-Gâzî hâkim oldu (1117 [bk. mad. ARTUK-OĞULLARI]). Dimaşk'ta ise, 1128'de öldürülen Tuğ-Tigin'in oğlu Tāc al-Dīn Böri ile Böri-oğulları kolu teşekkül etti (İbn al-Aşîr, 490, 494—499, 502, 507—508, 511, 522 yılları vekayii; Urfalı Mateos, s. 185 v.d., 192 v.d., 250 v. dd., 257 v.d., 281—284, 287; İbn Vâşil, I, 9, 40 v.d., 53; İbn al-'Adîm, *Zubdat al-ḥalab fi tārih Ḥalab*, nşr. Sâmi al-Dahhân, Dimaşk, 1954, II, 100—180; İbn Kalânisi, s. 175—192; R. Grousset, *ayn. esr.*, s. 250 v.dd., 257 v.dd., 265—280, 281—284, 287, 545—553, 565—573, 579, 614—618, 633 v.dd., 658).

4. Anadolu Selçukluları. Selçuklu devletleri arasında en uzun ömürlüsü ve en mühimi olan bu kol Arslan Yabgu'nun torunu Süleyman-şah tarafından kurulmuş ve aynı âile taralından devam ettirilmiştir. İznik'i 1078'de kendisine pâyitaht yapan Süleyman-şah'ın, Antakya'ya gittiği zamanı Tutuş ile yaptığı mücâdelede, ölümünden (1086) sonra, Anadolu Selçuklu devleti, Abu'l-Gāzi'den, Sultan Melikşah'ın ölümü üzerine İznik'e gelen Süleyman-şah'ın oğlu Kılıç Arslan tarafından devr alınmış idi. Kılıç Arslan, I. Anadolu sultanı olmakla berâber, babasının vefâtından 1092'ye kadar geçen zaman içinde hükümdarsız kalan bu kıt'ada şarkî Anadolu'nun çeşitli bölgelerindeki beyler — Sivas'ta Dânişmendliler, Erzincan'da Mengücük-oğulları, Erzurum'da Saltuklular [bk. madd.] ve garbî Anadolu'da, İzmir'de Çakan, Efes'te Tanrı-Bermiş Bey'ler ve daha sonra Artuk-oğulları, Ahlat şahları (bk. madd.)—birer müstakil devlet olma yoluna girdiklerinden, Anadolu'da Selçuklu devlet birliği mevcut bulunmuyor, buna mukabil Bizans'ta İznik'e karşı taarruzlara geçmiş bulunuyor idi. Önce kuvvetli donanması ile İstanbul'u tehdit ettiğini gördüğümüz Çakan Bey bertaraf edildi (1094) ki buna imparator Alexios Komnenos kadar, Kılıç Arslan da memnun olmuş idi. Zîra aynı zamanda damadı olan Çakan Anadolu sultanı için tehlike teşkil edecek bir kudrette idi. Bundan sonra Anadolu'ya hareket eden sultan bir ermeni prensinin eline geçmiş bulunan Malatya'yı kuşattığı zaman (1096), haçlı ordularının gelmekte olduğunu öğrenince, geri döndü. Keşişlerin idâresindeki başı-bozuk çapulcu haçlı kütleleri sultanın kardeşi Davud tarafından İznik havâlisinde imhâ edilmiş idi. Fakat kontların, düklerin ve şövalyelerin sevk ve idâresindeki bu kalabalık haçlı ordusu İznik'e doğru ilerliedi ve o civâra yetişen Kılıç Arslan tarafından durdurulamadı ve haçlılara teslim olan İznik Bizans idâresine terkedildi 26 haziran 1097. Yıpranma muhârebesine karar veren sultan, Dânişmend Gâzî'nin ve Kayseri hâkimi Hasan Bey'in kuvvetleri ile takviyeli olarak, Suriye'ye doğru yol almakta olan haçlılara Eskişehir önünde haylı telefat ver-

dirdikten sonra, kalabalık olduktan başka, türk silâhlarının te'sir edemeyeceği kadar zırhlara bürünmüş olan düşmanın önünden yolları tahrip ve iâşe imkânlarını imhâ ederek, savaşa savaşa çekildi. Türkler tarafından meskûn yerler tahliye edildi. Eskişehir—Akşehir—Konya—Ereğli istikametinde ilerileyen haçlı ordusunun Kayseri 'ye yönelen bir kısmı ile Hasan Bey şecâatle çarpıştı. Bu kol Maraş üzerinden Antakya 'ya yönelirken, çekilme yüzünden Anadolu Selçuklu hudutları Antakya—Eskişehir hattına kadar gerilemiş oluyor idi. Durumdan faydalanan Toroslardaki ermeniler de Kilikya 'da bir krallık kurmağa muvaffak olmuşlar idi. Dânişmend Gâzî tarafından haçlıların Antakya prensi Bohemond 'un esir alınması üzerine, intikam seferine çıkarak, Ankara 'yı tahrip ve müslüman ahâliyi katlettikten sonra, Kızıl-Irmak boyunca ilerileyen 100.000 'in üstünde bir haçlı ordusu Amasya yakınlarında, diğer bir haçlı ordusu da Konya-Ereğlisi civârında Kılıç Arslan tarafından imhâ edildi (1102).

Kılıç Arslan bu sıralarda kendisi haçlılar ile meşgûl iken Dânişmendlilere geçmiş olan Malatya 'yı zaptetti (1102). Böylece bir yandan da Anadolu 'da Dânişmendlilerin artan kudretini kırmış oluyor idi. Bunun netîcesinde Harran 'ı ve o zamana kadar Suriye meliki Dokak 'a bağlı olan Meyyâfârikîn 'i topraklarına idhâl ettiği gibi, Diyarbekir 'deki emîrleri tâbiiyetine aldı; nihâyet Musul ve civârına da hâkim oldu. Fakat Çörkürmüş 'ü öldürerek, Musul 'a hâkim olan ve sonra da Haleb 'e kaçan Çavlı ve müttefikleri Artuk-oğlu İl-Gâzî ve Suriye meliki Rizvân kuvvetleri ile Ḫâbûr ırmağı kenarında yaptığı savaşı kaybederek, bu ırmakta boğulmak sûreti ile öldü (1107) [bk. mad. KILIÇ ARSLAN I.]. Yakın şark türk tarihinin en buhranlı zamanında iş başına gelmiş ve mutaassıp açlı ordularına ilk hedef teşkil etmiş olan Sultan Kılıç Arslan I. tutmağa muvaffak olduğu Anadolu 'da birliği kurmak emelinde idi.

Kılıç Arslan 'ın, Çavlı tarafından yakalanarak, Irak sultanının yanına gönderilen oğlu Şehinşah (veya Melikşah), iki sene sonra serbest bırakıldı ve Malatya 'ya gelerek, sultan oldu. Ancak saltanat dâvâsına kalktığı için, uzun seneler kendisi ile mücâdeleye mecbûr kaldığı küçük kardeşi Mas'ûd nihâyet Dânişmendli beyliğinden gördüğü destek sâyesinde, kayın-birâderi olan Emîr Gâzî 'nin yardımı ile, bizanslılardan geri alınan Konya 'da tahta çıktı (1116). Sultan Mas'ûd I. uzun süren saltanatı zamanında Malatya 'yı zapteden (1124), kendi kardeşlerine âit Kayseri, Ankara, Çankırı ve Kastamonu bölgelerini ele geçiren, Bizans imparatoru Ioannes Komnenos 'un tahta hak iddiacısı âsî kardeşi İsaak 'ı mülteci sıfatı ile kabûl ederek, onun arzusu üzerine Karadeniz sâhillerine doğru harekete geçen, buna mukabil Kastamonu taraflarına sevk olunmuş istilâcı Bizans kuvvetlerini tard eden ve böylece kazandığı büyük muvaffakiyetler ile, ülkesini Anadolu 'nun en kuvvetli devleti hâline getirmiş olan Dânişmend Ahmed Gâzî (ölm. 1134) ile dâimî iş-birliği hâlinde idi. Ancak Sultan Mas'ûd, Dânişmend Gâzî 'nin oğlu olup, garbî Anadolu 'da Bizans kuvvetlerini bir kaç defa hezîmete uğratan Mehmed Bey 'in ölümünden (1142) sonradır ki, 1143 'te Ankara, Çankırı, Kastamonu ve havâlisini geri alarak, memleketinde birlik kurmağa çalışmış. 1144 'te zaptettiği Elbistan 'a büyük oğlu veliahd Kılıç Arslan 'ı tâyin etmiş, haçlı işgâlindeki Gök-Su, Maraş bölgelerine akınlara başladığı sırada Bizans imparatoru Manuel Komnenos 'un Konya 'ya yaptığı kanlı bir hücûmu, haylı esir almak sûreti ile, püskürtmüş, Musul ve Haleb atabeyi 'İmâd al-Dîn Zangî ile oğlu Nûr al-Dîn Maḥmûd taraflarından 1144—1146 yıllarında Urfa 'daki haçlı devletinin (Frank kontluğu) ortadan kaldırılması dolayısı ile, harekete gelen II. haçlı seferinde (1147) Mukaddes Roma-Germen imparatoru Konrad III. idâresindeki haçlı ordusunun büyük kısmını Ceyhan yakınlarında müthiş bir hezîmete uğratmış (teşrîn I. 1147), Konrad perişan vaziyette İznik 'e doğru çekilirken, Fransa kıralı St. Louis kumandasındaki diğer haçlı ordusu da Yalvaç civârında mağlûp edildiğinden, bu ordu ancak deniz yolu ile Akkâ 'ya çıkabilmiş idi. Ermeni kıralı Stephan 'ı ve 1149 'da Maraş ve civârını tâbiiyete aldıktan bir yıl sonra da Urfa kontu Jocelin 'i kendine tâbî olmağa mecbûr eden ve Dânişmedli beyi Yağı-Basan 'ı da kendisine bağlayan Sultan Mas'ûd I. ölümünden (1156) bir az önce ülkesini üç oğlu arasında taksim etmiş idi.

Pâyitaht Konya ile havâlisini alan ve kardeşleri meliklerin metbuu durumunda olan Sultan Kılıç Arslan II. (1156—1192) 'ın, taht münâzaalarını önlemek üzere, ortanca kardeşini boğdurması küçük kardeşi Şehinşah 'ın esâsen ona âit olan Ankara—Çankırı taraflarına kaçmasına ve öteden beri Selçuklular ile rekabet eden Yağı-Sıyan ile iş-birliği yapmasına sebep oldu. Bundan dolayı Dânişmendli-Selçuklu karşılaşmalarını fırsat sayarak ayaklanan ermeni prensi Stephan, Kılıç Arslan II. tarafından te'dîb edildi ve sınırlara tecâvüz eden Nûr al-Dîn Maḥmûd uzaklaştırıldı. Aynı zamanda Eskişehir yakınlarındaki imparator Manuel 'in kuvvetleri de püskürtüldü (1159). 1162 'de,

çevirdiği desiseler ile. Anadolu'da türkleri birbirlerine kırdırmak siyâsetinde Kılıç Arslan'ı hasım kuvvetler çemberine almak isteyen imparator Manuel ile anlaşmak üzere, sultan İstanbul'a gitti ve fevkalâde itibâr gördü. Karşılıklı yardımlaşma muâhedesi imzalandı. Türkmen kuvvetlerinin Bizans topraklarına akınlarını durduran bu anlaşma ile Kılıç Arslan kendi aleyhinde gelişmekte olan ittifakı bozmuş oluyor idi. Garp hudutlarını böylece te'minat altına aldıktan sonra, sultan Anadolu'da birliği kurmağa girişti: Dânişmendlilerden Elbistân, Dârende ve havâlisini, Kayseri ile Zamantı bölgesini ve Malatya'yı aldı. Bu arada Ankara ve Çankırı'yı da kardeşi Şehinşah'tan alan Kılıç Arslan Dânişmendlilerin Anadolu Selçuklularına karşı dâimî müttefikleri olan Musul ve Haleb atabeyi Nûr al-Dîn Maḥmûd'un ölümünden (1174) sonra, Sivas, Niksar ve Tokat'ı zaptederek, bütün Dânişmendli arâzisini işgâl etmek sûreti ile, bu beyliğe nihâyet verdi (1178). Sultanın kudreti arttıkça, Eskişehir havâlisinde yığınak yapmış olan Türkmen kuvvetleri buralardaki istihkâmları yıkarak, Bizans topraklarına akınlara başlamışlar idi. Bunlar Denizli, Kırk-Ağaç, Bergama ve Edremid'e kadar sokuluyorlar, tıpkı Malazgird savaşının arifesinde olduğu gibi, tahrip ve yıpratma faâliyetlerinde bulunuyorlar idi. Gerek Manuel'in tehlikeyi sezmesi, gerek kendisine ilticâ eden Dânişmendli Ẕu 'l-Nûn'u Amasya taraflarında sultana karşı kullanmak teşebbüsleri türkler ile bizanslıları kat'î bir hesaplaşmaya sevketti. Kılıç Arslan'ın sulh isteklerini reddeden imparatorun muntazam Bizans kuvvetlerinden başka, Frank, Sırp, Macar ve Peçeneklerden kurulu 100.000'i aşan ordusu ile, yine Romanos Diogenes gibi, her ne pahasına olursa-olsun Selçuklu devletini yıkmak kararında olduğu anlaşılıyor idi. Kılıç Arslan, Türkmen kuvvetlerinin mahâretle tatbik ettiği sahte ric'at harekâtı sâyesinde, Denizli civârında Hoyran gölü yakınındaki dar ve sarp Myriokephalon vâdisine sokmağa muvaffak olduğu Bizans ordusunu tamâmen imhâ etti (eylûl 1176). İmparator garbî Anadolu'daki Bizans istihkâmlarını kaldırmak ve ağır bir tazminat vermek şartı ile İstanbul'a döndü. Ayrıca türklere 5.000 araba dolusu silâh, mâlzeme ve erzaktan başka, mücevher v.b. gibi kıymetli ganimet bırakan ve aynı zamanda I. haçlı seferinin yarattığı buhranı oldukça bertaraf eden bu zafer, Bizans'ın Malazgird savaşından beri bir asır müddetle beslediği Anadolu'yu geri almak ümidini tamâmı ile kırmış, o zamana kadar hıristiyan dünyasında bir nevi „türklerin işgâli altında memleket" gibi telakkî edilen Anadolu'nun hakikî türk yurdu olduğunu ispat etmiş ve Bizans imparatorluğu bundan böyle artık türklere her hangi bir taarruza cesâret edememiştir. Bu zaferin fiilî neticesi olarak, Ulu-Borlu, Eskişehir, Kütahya ve civarları zaptedilmiş (1182) ve Selçuklu sınırları Denizli'ye yaklaşmıştır. 1184'te türk kuvvetleri Adalar denizine ulaşmış ve buralarda 70 kadar kale zaptetmiş idi. Bir yıl sonra da Bizans imparatoru İsaak yıllık vergi ödemeğe mecbur tutulmuştur. Diğer taraftan Türkmen kuvvetleri Kilikya'da Ermeni krallığını tamâmı ile istilâ ederek, Silifke'yi Kılıç Arslan adına zaptedip, oradan Suriye ve Elcezîre'ye doğru yayılıyorlar idi.

Uzun ve başarılı bir mücâdele hayatından sonra yaşlanan ve yorulan Sultan Kılıç Arslan II. 1185 sıralarında ülkesini 11 oğlu arasında taksim etti. Kendisi, bu meliklerin metbuu sıfatı ile, Konya'da oturuyor ve devleti vezîri İḫtiyâr al-Dîn Ḥasan'a idâre ettiriyor idi. Fakat taksim melik kardeşlerin hâkimiyet hislerini şiddetlendirmiş, hattâ bâzan yaşlı sultana karşı bile başlayan silâhlı mücâdeleler ile, devletin başına büyük gâileler açmıştır. 1187 yılında, Kudüs'ün Şalâḥ al-Dîn Ayyûbî [b. bk.] tarafından zaptı üzerine, Avrupa'da tekrar harekete geçen Alman imparatoru ile İngiltere ve Fransa kıralarının idâresindeki III. haçlı ordusu Selçuklu devletini bu müşkil durumda yakalamış ve sultan Friedrich Barbaros ile dostluk kurmak ve onların Suriye'ye inmelerine müsâit davranmak sûreti ile, haçlıları mümkün mertebe zararsız kılmağa çalışmış, fakat Akşehir'de Türkmenlerin mağlûbiyeti ile neticelenen şiddetli savaştan sonra, haçlıların Konya'ya girip, pek çok tahribat ve kıtal yapmalarını önleyememiş idi. Bu felâket sırasında pâyitahtında oğlu Ḳuṭb al-Dîn Melikşah'ın tahakkümü altında bulunan 80 yaşındaki hastalıklı sultan, evlatlarının birbirlerine düştükleri bir zamanda, ilticâ etmek zorunda kaldığı diğer oğlu veliahd Ġiyâṯ al-Dîn Keyhusrev'in yanında vefat etti (1192) [bk. mad. KILIÇ ARSLAN II.].

Ulu-Borlu meliki ve veliahd Ġiyâṯ al-Dîn Keyhusrev I., Melikşah'tan Konya'yı zaptettikten sonra, babasının ölümünü müteâkıp, Selçuklu sultanı oldu (1192—1211). Beş yıl kadar süren birinci sultanlığı zamanında kardeşleri ile uğraşan Keyhusrev aynı zamanda Bizans imparatoru Alexios III.'un kuvvetlerini mağlûp ederek, garba doğru fütûhâtta bulundu. Fakat askerî kudretini ortaya koymuş, bu arada Samsun civârını ve bâzı sâbil bölgelerini zaptetmiş olan kardeşi Tokat meliki Rukn al-Dîn Süleyman-şah'ın baskısı karşısında, Kon-

ya'yı terkederek, İstanbul'a gitti ve imparator tarafından iyi karşılandı: hattâ bir Komnenos prensesi ile evlendi, lâkin ümit ettiği desteği sağlayamadı. Yerine Selçuklu sultanı olan Süleyman-şah [b. bk.] da, ölünceye kadar (1204) onunla ve diğer kardeşleri ile uğraşmak zorunda kaldı. Süleyman-şah'ı tâkip eden oğlu Sultan Kılıç Arslan III. [b. bk.] henüz çocuk bulunduğundan, uclardaki Türkmen beyleri tarafından dâvet edilen Keyhusrev I., IV. haçlı ordusunun İstanbul'u işgâli (1204) dolayısı ile, imparator Trabzon'da yeni bir devlet (Pontus) te'sis ederken, İznik'te diğer bir Bizans devleti kurmağa çalışan Theodor Laskaris ile anlaşarak, Anadolu'ya döndü ve yeğenini hapsederek, tekrar Selçuklu devletinin başına geçti (1205). Süleyman-şah tarafından Anadolu'da kurulmuş olan birliği takviyeye çalışan Keyhusrev I. şimâlde Alexios III. Komnenos'u mağlûp ve cenûpta Antalya'yı zaptetti (1207) ve venedikliler ile ticâret merkezi olan bu şebre sü-başı („vâli-kumandan") olarak, Mubâriz al-Dîn Er-Tokuş'u tâyin etti; müteâkiben ermeni kıralı Leon II.'a karşı yürüyerek, bâzı arâzi aldığı ve onun oğlunu mağlûp ve esir ettiği (1209) gibi, Eyyûbî hukümdarı al-Malik al-'Âdil [b. bk.]'in şimâlî Suriye ve şarkî Anadolu'yu istilâsını önledi ve nihâyet Keyhusrev, kendisine sığınan Bizans imparatoru Alexios Komnenos'u himâye ettiği için, aralarının açıldığı İznik kıralı Laskaris'e karşı yaptığı seferde, Alaşehir civârında şehit düştü (1211) [bk. mad. KEYHUSREV I.].

Yerine meliklik hayâtını Malatya'da geçiren 'İzz al-Dîn Keykâvus, Selçuklu devlet erkânının kararı ile, sultan ilân edildi ise de, küçük kardeşi Tokat meliki Keykubâd'ın tahta hak iddia ederek, cülûs merâsiminin yapıldığı Kayseri'ye yürümesi, fakat muvaffak olamaması dolayısı ile, durum Keykâvus lehine neticelendi (1211—1219). Laskaris ile müsâit bir anlaşma imzaladıktan ve ermeni kıralının hediyelerini kabûl ettikten sonra, 'İzz al-Dîn Keykâvus I., babasının Anadolu'daki iktisâdî siyâsetine devamla, Kıbrıs kıralı ile olan anlaşmayı yeniledi ve şimâl ticâretini emniyete almak için, Sivas'a yürüyerek, oradan Sinop yolu üzerinde Trabzon rum kıralı Alexios'u esir etti; müteâkiben Sinop'a hâkim oldu (1214) ve Alexios'u tâbiiyetine aldı. Diğer taraftan halkı Kıbrıs'taki lâtinlerin tahriki ile isyân etmiş olan Antalya'yı, karadan ve denizden baskı altına alarak, zaptetti (1216) ve vaktiyle kardeşi ile arasındaki mücâdele sırasında Karaman, Ereğli ve Ulu-Kışla'yı ele geçirmiş olan ermeni kıralına karşı harekete geçerek, çetin savaş ve muhâsaralar ile ermenileri mağlûp ve adları geçen yerlerden başka bâzı ermeni müstahkem kalelerini tahrip etti Bövlece yıllık vergi ve icâbında askerî yardım taahhüdüne mecbûr tutulan ermeni kıralı Selçuklu tâbiiyetine girmiş oldu (1218) ve her iki tarafça tâcirlere serbestlik verildiği hakkında uclardaki Türkmen beylerine tebligler yapıldı. Bundan sonra Suriye deki Eyyûbîlerin dâhilî işlerine karışan Keykâvus I., ermeni seferinden önce tâbiiyetini bildirmiş olan Haleb Eyyûbî hukümdarı al-Malik al-Ẓâbir [b. bk.]'in ölümünü müteâkıp, yeni Eyyûbî hukümdarı al-Malik al-'Azîz'e karşı al-Malik al-Afżal ile birlikte, Haleb topraklarına girdi; Menbic'i zaptetti, fakat al-Afżal'ın hiyâneti yüzünden, Elbistan'a dönmeğe mecbûr oldu (1218) ve geriden gelen Urfa ve Harran Eyyûbî hukümdarı al-Malik al-Aşraf Selçuklulara geçen kaleleri istirdat etti. Derhâl sefere hazırlanan ve Artuklu hukümdarı Nâşir al-Dîn Maḥmûd ile Erbil hukümdarı Muẓaffer al-Dîn Kök-Böri [b. bk.]'yi tâbiiyetine alan Keykâvus I., al-Aşraf'e karşı ordusu başında Malatya'ya geldiği zaman, hastalandı ve uğradığı Suriye hezîmetinin ağır te'siri altında öldü (1220) [bk. mad. KEYKÂVUS I.].

Keykâvus I.'e karşı başarısız Kayseri muhâsarasını gördüğümüz ve sonra Ankara'ya sığınmış, bir müddet de Malatya civârında bir kaleye hapsedilmiş olan 'Alâ' al-Dîn Keykubâd I. (1220—1237)'ın sultan olması ile, Anadolu Selçuklu devletinde büyük bir gelişme vukû bulmuş idi. Kendisine saltanat menşûru halîfe al-Nâşir li-Dîn Allâh tarafından meşhûr sûfî Şihâb al-Dîn Abû Ḥafş 'Omar Suhravardî [b. bk.] eli ile gönderilen Keykubâd Mısır Eyyûbîleri ile rekabette olduğu için, bir dosta muhtac bulunan al-Malik al-Aşraf ile ittifak etti; zîra şarkta en büyük türk-islâm siyâsî teşekkülü Hârizmşâhlar imparatorluğunu bir hamlede çökerterek, sür'atle garba ilerileyen Moğul istilâsının (tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Hârezmşahlar...*, s. 229—285) yakın şarkı kasıp-kavurduğu bu yıllarda memleketi dâhilden ve hâricden düzenlemek lâzım idi. Kale ve şehirleri tahkim ettikten sonra, Antalya yanındaki askerî ve ticârî ehemmiyeti büyük Kolonoros kalesini karadan ve inşâ ettirdiği ilk Selçuklu donanması ile denizden kuşatarak, Antakya sü-başısı Er-Tokuş'un da tavassutu ile rum hâkiminden aldı (1223). Şehir ve kalesinin yeniden inşâsından (1226) sonra, sultanın adına izâfetle, Alâiye ismi verilen bu kale Keykubâd ve halefleri zamanında sultanların kışlık merkezi oldu. Keykubâd kendine muhâlif bir tavır takınan büyük kumandanlardan Sayf al-Dîn Ay-Aba, Zayn al-Dîn Beşâre, Mubâriz al-Dîn Bahrâm-şah ve Bahâ' al-Dîn Kutluğca

'yı idâm ve diğerlerini sürgün ederek, devleti takviye ettikten sonra, Kıpçak sâhasına ve Kırım 'a moğul akınları dolayısı ile, âsâyişi bozulmuş, Karadeniz 'de seyreden ticâret gemilerinin emniyetini tehlikeye düşürmüş olan, Selçuklulara tâbî, Trabzon rûm kırallığına bağlı olmakla berâber. Moğulların Karadeniz şimâlinden çekilmeleri üzerine, sâhipsiz kalan Kırım 'daki tieâret limanı Suğdak 'ı almak maksadı ile, Kastamonu 'daki uc beyi Hüsâmeddin Çoban 'ı, Sinop 'ta kurdurmuş olduğu tersânelerde inşâ edilen gemiler ile, sefere me'mûr etti (1226). Bu münâsebetle Selçuklular, Suğdak 'ı aldıktan başka, bir çok rus ve Kıpçak beylerini de iltihâka mecbur ettiler. Diğer taraftan kara kuvvetleri ile Mubâriz al-Dîn Er-Tokuş ve deniz kuvvetleri ile Mubâriz al-Dîn Çavlı aynı zamanda ilerileyerek, Anamur 'u ve Silifke 'ye kadar bütün kaleleri, Maraş istikametinden gelen kuvvetler de bir çok kaleleri zaptettiler (1225) ve ermeni kıralı Hetum 'u sultana asker göndermek, yıllık vergiyi iki misline çıkarmak ve parayı Keykubâd adına basmak şartları ile, sulha mecbûr ettiler. Buralara Türkmenler yerleştirildi ve idâresi Ḳamar al-Dîn 'e verildi (Ḳamar al-Dîn ili) ki, burası bilâhare Karaman-oğulları zamanında İç-İl adını almıştır.

Selçuklulara tâbî bulunan Diyarbekir Artuklu hukûmetinin, kendisince daha az tehlikeli görülen Mısır Eyyûbî hukümdarı al-Malik al-Kāmil (b. bk.) 'e bağlanması ve moğulların önünden kaçarak, geldiği Selçukluların şark hudutlarında lââliyet gösteren Calâl al-Dîn Ḫvārizmşāh (b. bk.) ile ittifak etmesi Sultan Keykubâd 'ı şark seferine zorladı (1226). Kâbta, Hısn-Mansur (Adı-Yaman) ve Çemişkezek kalelerini kuşatıp zaptederken, üzerine gelen müttefik kuvvetleri mağlûp eden Keykubâd, Artuklu meliki Mas'ūd 'un tâbiiyette kalma ricâsını kabûl etti ve daha sonra Eyyûbîler ile uzlaşmak yoluna girdi; zîra moğul tehlikesi yaklaşmakta idi. al-Malik al-'Âdil 'in kızı ile evlendi ve müteâkiben devletin şark sınırlarını emniyete almak için, Mengücük-oğullarındaki Erzincan ve Kemah ile Şebin-Karahisar 'ı ilhak etti (1228) ve oğlu Keyhusrev 'i oraya melik ve Mubâriz al-Dîn Er-Tokuş 'u ona atabey tâyin etti. Calâl al-Dîn Ḫvārizmşāh 'ın Selçuklu hudutlarında belirmesi ve Erzurum meliki Cihan-şah 'ın Ahlat Eyyûbîleri ile anlaşması, Trabzon kıralı Andronikos 'un tâbiiyetten çıkma temâyülünü göstererek, Samsun ve Sinop limanlarına hücum etmesi, Sultan 'Alā' al-Dîn Keykubâd 'ı bir Karadeniz seler tertibine mecbur etti. Er-Tokuş idâresindeki, Erzincan meliki Keyhusrev 'in kuvvetleri ile takviyeli ordu, denizden sevkedilen donanmayı desteklemek üzere, Bayburt—Maçka yolu ile ulaştığı Trabzon 'u muhâsara etti ise de, şiddetli fırtına yüzünden, bu teşebbüs neticesiz kalmış ve Andronikos, ancak Hârizmşah 'ın 1230 'daki mağlûbiyetinden sonra, tekrar tâbiiyete alınmıştır.

Moğullar ile mücâdele eden Calâl al-Dîn ile hıristiyanlar ile dövüşen Keykubâd arasında başlayan iyi münâsebetler, Hârizmşâh 'ın Eyyûbîler elindeki Ahlat şehrini uzun bir kuşatmadan sonra alıp, ağır şekilde tahrip etmesi ve halkını kıtale mârûz bırakması üzerine, bozuldu. Cesur, fakat siyâsî ihâtadan mahrum Hârizmşah, himâyesine aldığı Erzurum melikinin tahriklerine kapılarak, Keykubâd 'a cephe aldı. İki ordunun karşılaştığı Erzincan 'da, Yassı-Çemen muhârebesinde (ağustos 1230), Hârizmşah 'ın ordusu hezîmete uğradı, Cihan-Şah esir edildi ve Erzurum teslim alındı.

Calâl al-Dîn 'in 1231 'de ölümünden sonra, Selçuklu devleti zaman-zaman tâ Malatya havâlisine kadar çapul hareketleri görülen moğullar ile komşu olmuş idi. İhtiyatlı bir hukümdar olan Keykubâd moğul kağanı Ogodai 'ye elçi göndererek, anlaşma arzusunu bildirdi; fakat kağan bir yarlık ile birlikte gönderdiği 1236 tarihli cevâbî mektubunda Selçuklu sultanlığının moğul tâbiiyetine girmesini, her yıl elçi ve hediyeler göndermesini istiyor idi. Bunu iki hukümdar arasında mûtad elçi ve hediye teâtîsi şeklinde telakkî ederek, münâsebetlerin bozulmamasına dikkat sarfeden Keykubâd müstakbel tehlikeye karşı tedbirler de alıyor idi. Kamâl al-Dîn Kāmyār 'a Van gölü çevresini ve şimâlde Tiflis 'e kadar bütün beldeleri zaptetmesini emretti. Fetihler ilerledikçe, kalelere ve yeni inşâ edilen müstahkem mevkîlere askerler yerleştiriliyor, nüfûsu azalmış olan bu bölgelere türkler iskân ediliyor idi. Calâl al-Dîn 'in ölümünden sonra Selçuklu hizmetine alınan hârezmli beylerin kuvvetleri de buralara gönderilmiş idi. 1232 'de askerî ehemmiyeti büyük Ahlat şehrinin Selçuklular tarafından işgâli dolayısı ile harekete geçen Mısır Eyyûbî hukümdarı al-Kāmil 'in Anadolu 'yu istilâya gönderdiği kuvvetler, başta Kamâl al-Dîn Kāmyār olmak üzere, bütün geçitleri tutan Selçuklular tarafından dağıtıldı (1234). Bu münâsebet ile Keykubâd tarafından Harput işgâl edildi (ağustos 1234) ve Artukluların Harput şûbesi tarihe karıştı. Müteâkiben Urfa, Harran ve Rakka tarafları Selçuklu hâkimiyetine geçti; fakat al-Kamil 'in, Mardin 'e kadar yürüyerek, tahrip ve kıtallar ile korkunç bir intikam alması üzerine, büyük bir sefer yapmak maksadı ile, 'Alā' al-Dîn Keykubâd ordusunu Kayse-

ri yakınındaki Meşhed ovasında topladı. Bir kısım Selçuklu kuvvetlerinin Diyarbekr'i muhâsara etmekte olduğu bu sırada akdedilen bu toplantıda istikbâle râci mühim kararlar verildi; tâyinler yapıldı ve Rukn al-Dîn Kılıç Arslan'ın veliahdlik merâsimi icrâ edildi. Bu esnâda halîfe al-Mustanşir bi'llâh'tan, al-Malik al-Kâmil'den ve hıristiyan hukümdarlardan gelen elçiler Musul'a kadar kesif akınlarını ileriletmiş olan moğullara karşı iş-birliği kurmanın zarûretini beyân ettiler. Keykubâd da aynı fikirde idi. Fakat sultan, orada bu elçilere verdiği ziyâfette zehirlenerek, öldü (1237) ve büyük ittifak gerçekleşemedi. Orta, cenûp ve şarkî Anadolu'da siyâsî birliği yaratmağa, bu sebeple nüfus çoğunluğunu türklerin teşkil ettiği şimâlî Suriye ve Haleb'i Türkiye topraklarına ilhâk etmek sûreti ile, türk bütünlüğünü ve memleketin siyâsî, coğrafi ve iktisâdî şartlarını tamamlamağa çalışan, komşu atabeyler ve Eyyûbîleri tâbiiyetine alan Anadolu Türk devletinin bu en mümtaz simasının daha 45 yaşlarında iken vefatı, Selçuklular için pek ağır neticeler husûle getirmiştir [bk. mad. KEYKUBÂD I.].

Keykubâd'dan sonra, veliahd Kılıç Arslan yerine, kumandanların ve beylerin rekabetleri arasında Erzincan meliki Giyâs al-Dîn Keyhusrev II. tahta çıktı (1237—1246). Bu kifâyetsiz hukümdar derhal Sa'd al-Dîn Köpek [b. bk.]'in tahakkümü altına girdi ve onun telkinleri ile, büyük Hârizm beyi Kayır Han'ı öldürterek, isyan eden hârizmli kuvvetlerin uzun müddet devletin başına gâile açmasına sebep oldu [bk. mad. HARİZMŞÂHLAR, D.]. Kendisine rakip saydığı devlet büyüklerini, bu arada atabey meşhûr Şams al-Dîn Altun-Aba'yı da sultana öldürten Köpek, Selçuklu tahtını işgâl emellerini besliyor ve her fırsattan faydalanarak, Kamâl al-Dîn Kâmyâr'ı ve 'Alâ' al-Dîn Keykubâd devrinin diğer büyük kumandanlarını birer birer ortadan kaldırıyor idi. Fakat bütün bu desiseleri meydana çıktığı zaman, kendisi öldürüldü (1239). Bu mes'elede rol oynayan Muhazzib al-Dîn 'Alî, Şams al-Dîn İsfahânî ve Calâl al-Dîn Karatay gibi, devlet adamlarının iş başına gelmesi ile, durum kısmen düzelmiş, hattâ Diyarbekir bölgesi Eyyûbîlerden alınarak, Selçuklu devletine ilhâk edilmiş (1241) ise de, siyâsî ve dinî zaafları bertaraf etmek mümkün olamamış idi. Baba İshak adlı bir Türkmen şeyhinin idâre ettiği ve bin müşkilât ile bastırılan „Babâîler" isyanını moğul istilâsı takip etti. Baycu Noyan idâresindeki moğul ordusu Sivas'ın şarkında Köse-Dağ mevkiinde Selçuklu ordusunu korkunç bir hezimete uğrattı (temmûz 1243). Bu mağlûbiyet memleketi esârete sürükledi. Yağmalayıp, kılıçtan geçirdikleri Anadolu'yu moğullar yarım asırdan fazla bir müddet sömürdüler. Giyâş al-Dîn Keyhusrev'den sonraki Selçuklu sultanları 'İzz al-Dîn Keykâvus II. (1246—1249). Rukn al-Dîn Kılıç Arslan IV. (1248—1249), Keykâvus II., Kılıç Arslan IV. ve 'Alâ' al-Dîn Keykubâd II. (öl. 1254; müştereken 1249—1257), Keykâvus II. (ikinci defa, 1257—1259) ile müşterek Kılıç Arslan IV. (1257—1266), Giyâş al-Dîn Keyhusrev III. (1266—1283), Giyâş al-Dîn Mas'ûd II. (1283—1298), 'Alâ' al-Dîn Keykubâd III. (1298—1302) ve Giyâş al-Dîn Mas'ûd II. (ikinci defa, 1303—1308) [bk. madd.] artık bir ve müstakil değil idiler.

Köse-Dağ muhârebesinden itibâren, son Selçuklu devletinin tarihe gömüldüğü 1308 yılına kadar, Anadolu sözde sultanların, şehzâdelerin birbirleri ile mücâdeleleri, devlet adamları ve beylerin ihtirasları ve tahrikleri, suikastlar, moğullara karşı isyanlar, Bizans'a ilticâlar, moğulların intikam seferleri, kıtaller, mâlî müzâyaka, suistimâller, iktisâdî çöküntü ve halkın perişanlığı manzarasını arzeder. Anadolu Selçuklu devletinin bu devresinde, mühim olarak, şu hâdiseler zikredilebilir: Sayf al-Dîn Torumtay, Caca-oğlu 'Alâ' al-Dîn, Husâm al-Dîn Biçer ve diğer ileri gelen beylerin müdâhaleleri ile kardeş kavgalarının körüklenmesi, Anadolu'da moğul işgâl kuvvetleri kumandanı Baycu Noyan'ın bir te'dip hareketinde Selçuklu kuvvetlerini bozguna uğratması (1256), muhteris vezir Mu'în al-Dîn Süleyman Pervane [b. bk.]'nin faâliyetleri netîcesinde, devletin Kızıl-Irmak sınır olmak üzere, iki sultanlığa ayrılması (1259), Karamanlıların [b. bk.] isyân ederek, Konya üzerine yürümeleri (1262), Karaman-oğlu Mehmed Bey ve Giyâş al-Dîn Siyâvuş (Cimri) hâdisesi (1277), moğullara karşı Hatîr-oğlu isyânı (1276) ve Mısır türk sultanı Baybars'ın Anadolu'ya girip, Kayseri'ye kadar gelmesi (1277) v. b.

Bir daha toparlanmasına artık imkân kalmamış olan Anadolu'da, XIII. asrın sonlarına doğru, gittikçe zayıflayan moğul tahakkümü karşısında, türk beyleri ve balkının yer-yer direnmeleri görülmüş ve bundan tedricen yıkılmakta olan Selçuklu devletinin enkazı üzerinde yavaş-yavaş Anadolu beylikleri (Pervâne-oğulları, Sâhib Ata-oğulları, Karasi-oğulları, Germiyan-oğulları, Saruhan-oğulları, Aydın-oğulları, Mentege-oğulları, Hamîd-oğulları, Eşref-oğulları, İnanc-oğulları,, Candar-oğulları, Karaman-oğulları [bk. madd.] v. b.) teşekkül etmiştir. Anadolu Selçuklu devletinin garb uçlarında 1299'dan itibâren gelişen Osmanlı beyliği de bunlardan biridir ki, mânevî yapısı ve

teşkilâtı bakımlarından, Selçuklu türklüğünden bir çok kıymetler devr alan bu beylik, yalnız Anadolu'yu türk vatanı olarak tutmakla kalmamış, aynı zamanda dünyanın büyük imparatorluklarından birini kurmağa muvaffak olmuştur.

III. SELÇUKLU İMPARATORLUĞUNUN YÜKSELİŞ SEBEPLERİ.

Buraya kadar siyâsî tarihini ana çizgileri içinde tanıtmağa çalıştığımız Selçukluların yakın-şark sâhasında büyük bir siyâsî teşkilât te'sis etmeleri, Anadolu'yu bir türk yurdu hâline getirmeleri ve böylece türk tarihine yeni bir veche verebilmeleri, ayrıca aşağıda vereceğimiz izâhattan da anlaşılacağı üzere, orta çağ çerçevesinde islâm dünyasına yeni bir zihniyet kazandırmaları ve nihâyet garp üzerinde te'sirleri ile dünya tarihinde mühim bir mevkî almaları gibi, muazzam başarılarının başlıca âmilleri olarak, şu noktalar üzerinde durulabilir:

1. **Horasan'da yerleşme.** Selçuk'un kendine bağlı kütleler ile Oğuz ülkesini terk etmeğe karar verdiği zaman, önce türk göçlerinin an'anevî istikameti ve X. asır boyunca Oğuzlardan bir kısmının (Uzlar, bk. mad. OĞUZLAR), Peçenek ve Kuman türklerinin zâten hicret ettikleri memleketler olan garba gitmeği de düşünmüş olması mümkündür. Fakat basım mevkiindeki Hazarların [b. bk.] hâkimiyeti ciddî bir engel teşkil ettiğinden, o kendisine açık bulunan cenûp istikametini seçmiş idi (krş. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğunun kuruluşu*, I, 106 v.d.). Yöneldiği Mâverâünnehr bölgesi esâsen Selçuklulara yabancı değil idi. Sır-Derya kenarlarından Buhârâ yakınlarına kadar uzanan mıntaka sâkinleri kısmen türklerden müteşekkil idi. XI. asrın mühim müelliflerinden Kâşgarlı Mahmûd (*Dîvân luğât al-türk*, nşr. Besim Atalay, TDK, Ankara, 1941, III, 149 v.d.)'a göre burası türk ülkelerinden olup, bilâhare iranlıların çoğalması ile, „acem mülkü" hâline gelmiş idi. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, Sır-Derya kenarında türk şehirlerinin mevcut olması da bu kaydı te'yit eder mâhiyettedir. Selçuklu türkleri için yeni yurtlarında karşılaşılan islâmiyet de büyük bir mânia teşkil etmiyordu. Nitekim daha X. asrın başlarında Oğuzların şimâlindeki İtil (Volga) Bulgarları arasında tanınmış ve kabûl edilmiş olan islâm dini (bk. İbn Fażlān, *Riḥla*, nşr. Z. V. Togan, Leipzig, 1939; K. Czeglédy, *Zur Meschheder Handschrift von Ibn Fadlan's Reisebericht*, *Acta Orientalia*, 1951, I, 1—2, s. 217—260), şüphesiz, sonraları „Selçuklu" diye anılan zümrenin de dâhil bulunduğu Oğuzlar arasında mechûl değil idi. Bu itibârla Selçuk'un Cend bölgesinde yurd kurması ve maiyetindeki kuvvetler ile birlikte islâm dinine girmesi tabiî kabûl edilmek gerekir ki, bundan sonra bu kütle baş-buğlarının birer islâm mücâhidi olarak görünmelerinin mânası, muhitin şartları ve devrin dinî telakkîleri zâviyesinden bakıldığı takdirde, daha kolay anlaşılır. Ancak Selçuklular geldiği zaman, ilk islâm-türk devleti olan Karahanlılar ile Sâmânîler arasındaki Mâverâünnehr'de hâkimiyet mücâdelesi hayli şiddetlenmiş bulunuyor ve savaşlarda Selçuklu kütleleri, bilhassa kendine bağlı Türkmenleri ile Arslan Yabgu Sâmânîler tarafında yer alıyordu. Rakiplerine yardım etmelerinden de anlaşılacağı üzere, aynı soydan, fakat çok kuvvetli ve büyük Karahanlı devletinin hâkimiyeti altına girmek istemeyen Selçukluların, Sâmânî devletinin yıkılmasını intac eden ve daha sonra Semerkand hükümdarının tatbik ettiği Karahanlı tazyiki karşısında Mâverâünnehr'de kalmaları bahis mevzuu olamazdı. Buna göre, ya çok uzaklara giderek, elverişli yerleşme sâhaları bulmak (Çağrı Bey'in keşif seferi), yahut hemen yakında kâin Horasan mıntakasında mekân tutmak gerekiyordu. Arslan Yabgu Türkmenlerinin Gazneli sultanı Mahmud'dan Horasan'da yurt sâbası vermesi ricâsında bulunmaları buranın Selçuklular nazarındaki ehemmiyetini gösterir. Gerçekten Nîşâpûr, Serahs, Tûs, Merv ve Belh gibi, büyük iskân yerlerini ihtivâ eden geniş Horasan kıt'ası, coğrafî şartları ve iklimi itibârı ile, boz-kır kültürü hayâtını yaşayan türkleri en iyi şekilde barındırabilecek bir ülke idi. Daha ziyâde sabrâlarda oturan türklerin büyük koyun, sığır ve at sürülerinden elde ettikleri mahsûlât, şehir ve köylü ihtiyaclarını karşılaması ve yerli sanâyi için ham madde teşkil etmesi sebebi ile, yerleşik iktisâdiyâtı itmam edecek mâhiyette idi ve böylece Selçuklu kütlelerinin, yer darlığını ortadan kaldırdıktan başka, geçim sıkıntısını da bertaraf etmeleri mümkün idi. Fakat Horasan kıt'ası, arzettiğimiz hususiyetlerinden dolayı, yalnız türkler için değil, orta çağ dünya ticâretinin belli-başlı noktalarından biri olarak da büyük ehemmiyeti hâiz bulunuyordu. Bağdad başta olmak üzere, Irak ve umûmiyetle yakın şarktan orta Asya'ya, uzak şarka ve Volga üzerinden garba ve İskandinavya'ya doğru uzanan ana ticâret yolları buradan geçiyor ve bilhassa Horasan'ın baş-şehri Nîşâpûr çeşitli istikametlerden gelen bu yolların kavşağında, şark-garp-cenûp ülkeleri emtiâsını taşıyan kalabalık kervan kollarının konakladığı mühim menzillerden birini teşkil ediyor; bölgeye canlı ticârî faâliyet ve iktisâdî refah getiren bu duruma ilâveten, askerî sevkiyat

için, fevkalâde müsâit yollar dolayısı ile, kıt'a seyrüseferi yönden büyük ehemmiyet arzediyor idi (bk. C. E. Bosworth, *The Ghaznevids, their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994—1040*, Edinbourgh, 1963, s. 149 v.d.). Bilâhare Selçuklular zamanında şarkın en büyük siyâset, idâre, edebiyat ve ilim adamlarını yetiştiren bu mıntaka, belirttiğimiz hususiyetler sebebi ile, islâm dünyasının ilim merkezlerinden biri idi (Barthold-Köprülü, *İslâm medeniyeti tarihi*, İstanbul, 1940, s. 82 v.d., 87). Karahanlılar ile Sâmânîler ve Karahanlılar-Sâmânîler-Gazneliler arasında en büyük siyâsî rekabet sâhası olan bu kıt'anın, bu devletler arasındaki savaşların başlıca hedefini teşkil etmesi de, iktisâdî, askerî ve harsî ehemmiyetini ortaya koyar.

Bu bakımdan Selçukluların da, her ne bahâsına olursa-olsun, aynı hedefe ulaşma gayretlerini tabiî saymak icâp eder. Horasan'a nazaran ikinci derecede kalmakla berâber, aşağı yukarı aynı hususiyetleri hâiz Hârizm'den ayrılmak mecbûriyetinde kalan Tuğrul ve Çağrı Bey'ler doğrudan-doğruya Horasan'da devlet kurma işine girişmişlerdir. Sayıca pek mahdut oldukları kaynaklarca da sâbit bulunmasına rağmen, Selçukluları bu teşebbüslerinde haklı çıkaracak başka şartlar da mevcut idi. İklimi ve tabiî durumunun türkler için ne kadar müsâit olduğunu belirttiğimiz bu kıt'ada esâsen Gazneli Mahmud tarafından buraya nakledilen Arslan Yabgu Türkmenleri dışında da türkler bulunuyordu. Selçuklulardan önceki zamanlarda şarkî ve şimâl-i şarkî İran sâhalarında türklerin yaşamakta oldukları hakkındaki görüşleri kuvvetle destekleyecek delillerden birini umûmî telakkî ve yaşayış bakımından türkler ile Horasan ahâlisi arasında büyük bir ayrılık olmadığını söyleyen Câhiz (ölm. 869) [b. bk.] vermektedir. Onun şehâdetine göre, türk ile horasanlı arasındaki fark ancak medineli arap ile mekkeli arap arasındaki farktan ibâret olduğu gibi, al-Bîrûnî (ölm. 1051) [b. bk.]'nin tasrih ettiğine göre de, İran ile "Turan" arasında nihâyet Meşhed'den bir sınır çizmek mümkündür (C. E. Bosworth, *ayn. eser.*, s. 205 v. dd.). İşte böyle iktisâdî, askerî ve kavmî yönlerden Horasan kıt'ası Selçuklu devletinin kurulmasını teşvik ve sağlamlaşmasını te'min eden başlıca âmil olmuştur.

a. Selçuklu devletinin vasfı ve bünyesi. Yukarıda anlatılan hususlara rağmen, Horasan, ictimâî ve fikrî hayat bakımından, yerleşik yaşayış tarzının mevcut olduğu şehirlerinde ve kasabalarında Abbâsî hilâfetince temsil edilen şark-islâm kültürünün hâkim bulunduğu ve aynı zamanda, geniş imkânları sebebi ile, bu kültürün geliştiği bir sâha olduğu için, burada devlet meşhûmu ve hukuk anlayışı tabiatiyle Tâhirîler (821—873; b. bk.) ve Sâmânîler tarafından da devam ettirilmiş olan Abbâsî-islâm an'anelerine dayanıyordu. Boz-kır telakkilerini hâmil Selçuklu türklerinin böyle bir muhitte devlet kurabilmeleri ancak islâmiyetin ve mahallî hususiyetlerin gerektirdiği yeni şartlara uymakla kabil idi. Selçuklu başbuğlarının bu mevzûda fevkalâde bir mahâret gösterdikleri müşâhede edilmektedir ki, Horasan'a indikleri tarihlerde, birer mâceraperest ve birer türedi değil, fakat eski türk hanlar veya beyler silâlesine mensûbiyetleri dolayısı ile, dâimâ bir hâkimiyet şuûru taşıdıkları düşünülecek olursa, devlet kuruculuk an'anesine sâhip Selçuklu idârecilerinin yeni şartlara intibak edebilmelerindeki sür'ate şaşmamak lâzım gelir. En müşkil zamanlarında dahî onların bu şuûru kaybetmediklerini ve müstakil bir devlet meydana getirme gâyesinin meşkûrevî bir bâl aldığını gösteren tarihî kayıtlar vardır. Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadır Han ile Gazneli Mahmud arasındaki meşhûr Mâverâünnehr mülâkatında Kadır Han Selçukluların taşıdıkları bu fikre bilhassa işâret etmiş idi. Gazneli Mahmud tarafından tevkilinden sonra, Arslan Yabgu çok perişan bir duruma düşen diğer Selçuklu başbuğlarına gönderdiği haberde Sultan Mahmud'un bir köle oğlu (*mavlā-zāda*) olduğunu hatırlatarak, devletin böyle adamlara kalamayacağını belirttikten sonra, "birâderlerinin" ümitsizliğe kapılmadan, "taleb-i mülke" devam etmelerini istemiş idi (*Rāḥat al-ṣudūr*, s. 91; türk. trc., s. 89 v.d.). Çağrı Bey'in şarkî Anadolu seferi bu maksatla yapıldığı gibi, Sultan Tuğrul Bey tarafından halîfe al-Ḳā'im bi Amr Allāh'a gönderilen ve sultanın Gazne hükümdarlarından üstün bulunduğu belirtilen, 435 (1043) tarihli mektupta "kendisine yapılacak hizmetin daha yüksek olması icap ettiği" kaydedilmek sûreti ile (Barbebraeus, I, 299) aynı husûs tekrarlanmış olmaktadır. Selçuklulardaki devlet meşhûmu ve ona verdikleri yüksek değer 1038 yılında Tuğrul Bey'in elçisi ve öncüsü sıfatı ile Nîşâpûr'a gelen İbrahim Yınal'ın yaptığı konuşmalardan da sarâhatle anlaşılmaktadır. Yınal'a göre, o zamana kadar etrafta görülen âsâyişsizlik ve nizamsızlık "küçük adamlardan" sâdır olan şeyler idi; hâlbuki şimdi "âdil pâdişah" Tuğrul Bey'in idâresinde devlet kurulmuştur; artık kimse işleri ihlâl etmeğe, nizâmı bozmağa cesaret edemeyecektir (Bayhaḳī, s. 551 v.d.; bir de bk. M. A. Köymen, *Selçuklu devletinin kuruluşu*, II, 94—97). Daha sonra Nîşâpûr'a gelen Tuğrul Bey hürmetle karşıladığı meşhûr kadı Şā'id'in nasi-

hatlerini önlemiş ve kendisi yerli âdetlerini bilmediği için, kadı'nın tavsiyelerini esirgememesini ricâ etmiş ve işlerin tedvirini Büzgân sâlârı Abu 'l-Ḳāsim al-Kavbānī'ye tevdi etmiştir (Bayhaḳī, s. 553 v.d.; M. A. Köymen, *aynı eser*, s. 96 v.dd.). Abu 'l-Ḳāsim'in Sultan Tuğrul Bey'in ilk vezîri olarak gösterilmesi (*Rāḥat al-ṣudūr*, s. 98, türk. trc., s. 96; İbn al-Aṯīr, 436 yılı vekayii) ve onu müteâkip, 'Amîd al-Mulk al-Kunduri'ye kadar diğer iki iranlı vezir (Bk. H. Bowen, *Notes on some early Seljuquid Viziers*, *BSOAS*, 1957 XX, 105—110) Selçuklu devletinin kuruluş ve ilk gelişmesi sırasında nasıl bir hüviyet kazandığını isbâta kâfidir. Horasan'da bütün tarihleri boyunca Selçuklu imparatorluğu ve devletlerinin hâkim vasıflarından biri olacak olan, şeriatı, telakkileri ve teşkilâtı ile, bir islâm devleti kurulmakta idi. Fakat bu devlet, sırf hilâfet merkezinden uzaklığı dolayısı ile, aynı bölgelerde teşekkül eden, Tâhirîler, Saffârîler ve Sâmâniler gibi müslüman-iranlı devletlerden çok farklı bulunuyordu. Boz-kırlardan gelen ve yeni islâmiyete girmiş olan Selçukluların kendilerine pek yabancı olmadığını belirttiğimiz bu muhitteki devletlerinde atalarının asırlardan beri izinde yürüdükleri türk hâkimiyet telakkîlerini yaşatacakları, eski kavmî an'anelerini devam ettirecekleri tabiî idi. Daha aşağıda açıklanacağı üzere, örf ve âdette, adâlet anlayışında, hukümdarlık telakkîsinde, hilâfet mevzuunda, dinî müsâmaha ve verâset mes'elelerinde görülen ve devletin diğer bir hâkim vasfı olarak uzun müddet kendisini hissettiren bu husûsiyetler Selçuklu devletini türk ve islâm tefekkür, an'ane ve teşkilâtının imtizâcından doğan bir siyâsî teşekkül hâline getirmiştir. Bu iki ayrı unsuru, an'anevî devlet kuruculuk kabiliyetleri sâyesinde, birbirleri ile âhenkli şekilde uzlaştırmasını bilen ilk Selçuklu idârecileri, devleti o kadar sağlam temellere istinat ettirmişler idi ki, böylece orta çağ islâm âleminde Selçuklu imparatorluğu ile meydana gelen yeni devlet fikri, hâkimiyet anlayışı ve dünya görüşündeki yeni zihniyet, bütün cepheleri ile, daha sonraları da islâm dünyasında asırlar boyunca yürürlükte kalmıştır. Daha ziyâde eski türk telakkî ve an'aneleri mer'iyette bulunduğu için Karahanlılar, islâm ülkelerinin şark hudûdunda kurulmuş ve daha çok Hindistan'a yönelmiş olduğu için Gazneliler, Selçuklulardan sonra teşekkül etmesine rağmen, hâkim zümre ile yerli tebea arasında samimî bir bağ te'sis edememiş olduğu için Hârizmşâhlar gibi, türk-islâm devletlerinin başaramadıkları ve bu sebeple tarihte fazla bir te'sir bırakmadan silindikleri bir çevrede, en bâriz vasfı islâm ve türk husûsiyetlerinin birbiri ile kaynaşması olan ve nüvesi Horasan'da teşekkül eden Selçuklu imparatorluğunun islâm dünyasının ortasında kurulması, siyâsetinin islâm âleminin içine, onun maddî-mânevî mes'elelerine teveccüh etmesi ve âdil bir idâre yolu ile halkın devlete bağlanması Selçuklu devletinin büyük siyâsî muvaffakiyetinde ve ictimâî-fikrî sâhada muazzam bir gelişmeye ulaşmasında kat'î âmiller olarak görünmektedir. Bununla birlikte, Selçuklu devleti bünye itibârı ile, eski Sâsânî veya Abbâsî imparatorlukları gibi, merkeziyetçi bir teşekkül olmamıştır. En kudretli çağı olan imparatorluk devrinde bile, Selçuklu âilesine mensûp melikler, Türkmen beyleri, mahallî hânedan reisleri ve tâbî hukümdarlar iktidarlarının büyük sultanın doğrudan-doğruya şahsına bağlanmasından meydana gelen, fakat pâyitahttaki büyük divânın vâsıtasız sultası altında birleşemeyen bu tarz idâre, boz-kır kültürünün karakterinden doğan eski türk devlet an'anesinin (msl. Asya Hun, Avrupa Hun, Köktürk imparatorlukları) devamından ibâret olup, türk hukümdarlık telakkîsi ve dünya hâkimiyeti fikrine uygun düşmektedir. Bu sebeple Selçuklu imparatorluğunu, sırf İran sâhasında kurulmuş olduğu için, alışılmış, fakat türk devlet sistemine tatbiki isâbetsiz olan yerleşik devlet telakkisi zâviyesinden mutâlea etmek gibi yanlış bir tutum ile, onun bir aşiret ittihadı olmaktan kurtulamadığı, merkeziyetçi bir idâre usûlü kuramadığı şeklinde âdetâ suçlanması imparatorluğun türk gerçeği cephesinin gözden kaçırıldığına delâlet eder. Nizâm al-Mulk başta olmak üzere, yerli vezirler, türlü teşebbüsler ile bu devleti Sâsânî ve Abbâsî örneklerine benzetmeğe çalışmışlar ise de, Selçuklu sultanları ve türk idârecileri bu gibi, cihan-şümûl türk hâkimiyet fikrini tahdit edici vasıftaki gayretler ile pek alâkalanmamışlardır. Sultan Tuğrul Bey'in bâzı Türkmen birliklerini tâkip etmesi (msl. İbrahim Yınal vâsıtası ile) merkeziyetçi bir fikir taşıdığından dolayı değil, onları itâat altına almak sûreti ile, âsâyişi sağlamak ve zararları önlemek düşüncesinden ileri gelmiştir. Orta çağlar boyunca bütün türk-islâm devletlerinde cârî olan adem-i merkeziyetçilik, Fâtih Sultan Mehmed'in cezrî tedbirleri ile, ancak Osmanlı imparatorluğunda değişme yoluna girmiştir (krş. Halil İnalcık, *Osmanlı hukukuna giriş*, *Siyasal bilgiler fakültesi dergisi*, 1958, XIII/2, 102—107).

3. **Kavmî husûsiyetler.** Nüfûsun ekseriyetini iranlı, arap v. b. gibi türk olmayan ahâlinin teşkil ettiği Selçuklu imparatorluğunda kavmî bir unsur olarak türklerin kendilerini

dâlmâ koruyabilmelerini sağlamış olan türklere mahsus devlet an'aneleri, örf ve âdetler ve nihâyet türk kütlelerinin büyük bir kıskançlık ile sarıldığı ana-dil türkçe, islâm dünyasında kurulan ve gelişen bu imparatorluğun hâkim zümresinin yabancı muhit ve kültürler içinde tereddîye uğramak sûreti ile idâre mevkiinden ayrılarak, i'tilâsını durdurmasına mâni teşkil etmiş ve dolayısı ile bu husûsiyetler, devleti tutmak ve ileriletmek bakımından, türk şuûrunun dâimâ uyanık bulunmasına yardımcı olmuştur. Bu şuûr başta hükümdar âilesi olan Selçuklu hânedanında yaşıyordu. Çeşitli ülkelere hâkim imparatorluklarda umûmiyetle görüldüğü üzere, iç idâre teşkilâtının yerli devlet adamları tarafından tedvir edildiği bu türk devletinde de, halkı sevk ve idâre etmek için hukûmet ile tebea arasındaki yazılarda kısmen farsça ve arapça kullanılması zarûrî olmasına mukabil, türkçe hukümdar ve âilelerinin saraylarda, türk nüfûsunun ve imparatorluğun her tarafına dağılmış ve muazzam bir yekûna bâliğ olan türk askerî kuvvetlerinin her yerde konuştuğu dil idi. Türklerin daha önceleri kendilerine mahsus yazıları ve gelişmiş bir edebî dilleri olduğu hâlde, islâm dininin te'siri ile, o çağda Kur'an dili olduğu için yaygın bulunan arapçanın ve esâsen türk sultanlarının himâyesinde gelişen farsçanın yanında, türk dilinin umûmileşmemiş olması, imparatorluğun zâlî mâhiyetinden doğduğu için, tabiî karşılanmak gerekir. Ayrıca bu durum, türkçenin bir az önce bahsettiğimiz hâkim zümre türk unsurunu tutmak ve biribirine yaklaştırmaktan ibâret tarihî vazifesini ifâya halel getirmemiş ve msl. Selçuklu türklüğü, dillerini unutarak, Çin'de Tabgaçların, hıristiyan muhitinde Macarların ve Tuna Bulgarlarının âkıbetine uğramamıştır. Aksine, bilhassa Selçuklu imparatorluğunun garp sınırlarına sevkedilen kesîl Türkmen kütleleri sâyesinde, türkçe tedricen, Anadolu'da tek hâkim konuşma ve edebiyat dili olmuştur (aş. bk.).

Büyük Selçuklu imparatorluğu zamanında da türkçenin ehemmiyetini gösteren vesikalar vardır. Bunlardan biri 1074 yılında Bagdad'da türk dilcisi Kâşgarlı Mahmud tarafından yazılan *Dîvân luğât al-türk*'tür (bk. M. F. Köprülü, *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, İstanbul, 1934, s. 33—44; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah* ..., s. 188) ki, müellif bu kitabını türk olmayanların türkçeyi öğrenme ihtiyaçlarını karşılamak üzere yazdığını kaydeder. Kâşgarlı Mahmud'un Buhârâlı ve Nîşâpûrlı iki hadîs âliminden duyarak, zaptettiği „türk dilini öğreniniz, çünkü onların uzun saltanatı var" meâlindeki hadîs de ayrıca devrin dikkate şâyân bir telakkîsini ifşâ etmektedir (*Dîvân*, I, 4). Türk sözünün „olgunluk çağı" mânasına geldiğini ifâde eden Kâşgarlı Mahmud (*Dîvân*, I, 363)'un bunları yazarken, bir türk olarak duyduğu üstünlük, yabancılardan İbn Hassûl gibi devlet adamları, Sa'âlibî ve Gazzî [bk. mdd.] gibi şâirler tarafından da ifâde edildiğine göre, o zamanki türk toplumuna hâkim bulunan hamleci ruh iyice anlaşılır.

Bunun dışında eski türk an'aneleri, örf ve âdetlerinden çoğu Selçuklular arasında devam ediyor idi. Msl. Anadolu'ya gelen türklere köpeğe benzer bir hayvanın rehberlik yaptığı şeklindeki rivâyet (Süryânî Mihael, frns. trc. J.-B. Chabot, *Chronique de Michel le Syrien*, Paris, 1905, III, 153, 155) Oğuz ve Köktürk bozkurt efsânesinin Türkmenler arasında yaşamasından ibâret olduğu gibi, Selçuklu resmî tahrirâtında sultanın tuğrası [bk. mad. TUĞRA] ve Selçuklu hânedan âilesinde müşterek hâkimiyet alâmeti olarak kullanılan (*Râhat al-şudûr*, s. 98; Barhebraeus, I, 298), paralar üzerinde tasvir edilen (Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı islâmiye kataloğu*, İstanbul, 1321, kısım 4, s. 58 v.d.; *Monnaies antiques et orientales* [husûsî koleksiyon], Amsterdam, 1913, nr. 1054—1057; G. G. Miles, *The numismatic History of Rayy, Numismatic Studies*, 2, New-York, 1938, nr. 239—244; D. Sourdel, *Inventaire des monnaies musulmanes anciennes du Musée de Caboul*, Damas, 1953, s. 85 v.dd.), ayrıca, hâkimiyet alâmeti olan *çetr* [b. bk.]'e tersim edilen ok ve yay (bk. O. Turan, *Türklerde hukukî sembol olarak ok*, s. 315) mâzisi Köktürklere, hattâ Tabgaç türklerine kadar geri giden ve Oğuz Han destanında akisler bulan eski bir an'anenin devamını gösterir. Bilhassa dâimâ elinde bir yay ve iki ok ile oynamayı seven Tuğrul Bey (Barhebraeus, *göst. yer.*)'in remzi olarak, onun talebi üzerine, Bizans pâyitahtında imparatorun tâmir ettirdiği câmiin mihrabına hâk edilmiş olan (İbn al-Aşîr, 455 yılı vekayii, bk. bir de mad. BAYRAK) ok ve yay işâretlerinin, daha ziyâde Selçukluların imparatorluk devirlerinde kullanılmış gibi görünmekle berâber, Anadolu Selçuklularında da tâbiiyet-metbûiyet alâmeti olarak mevcûdiyetine dâir kayıtlar bulunmaktadır (O. Turan, *göst. yer.*). Selçuklu imparatorluğu teşkilâtında mühim bir yer işgâl eden atabeylik müessesesi de eski türk an'anesinden gelir (aş. bk.). Orhun kitâbelerinde ifâde edildiği üzere (H. N. Orhun, *Eski türk yazıtları*, T D K, 1936, I, 34, 44, 50, 110) kökleri eski türk illerinde saklı olan, kadına itibar edilmesi, ona erkekten farksız olarak, cemiyette mevkî ve devlet işlerinde rol verilmesi de Selçuklu türkleri tarafından şark-islâm dünyası-

na getirilen ictimâî yeniliklerden idi. Eski türklerde hatun kıraliçe, imparatoriçe mânasına gelir idi. Tuğrul Bey 'in zevcesinin bu büyük Selçuklu sultanı üzerindeki nufûzu ve devlet işlerindeki te'siri kaynaklarda belirtilmiştir (Barhebraeus, I, 315). Sultan Melikşah 'ın zevcesi meşhûr Terken Hatun (bk. O. Turan, *Türkân değil, Terken, Türk hukuk tarihi dergisi*, Ankara, 1944, I, 67—73) imparatorlukta nufûz itibârı ile büyük sultandan sonra ikinci mevkii işgal ediyor idi ve onun, imparatorluk vezîri Nizâm al-Mulk 'ün rakiplerinden Tâc al-Mulk Abu 'l-Ğanâ'im 'in vezir bulunduğu, ayrı bir divânı var idi. Bir çok siyâsî işlerde kendisine mürâcaat edilen bu hatun sonunda, hâkimiyet hırsı ile, Sultan Melikşah 'ın ölümünü hazırlayanlardan biri olmuş idi (bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 52 v.d., 96 v.d., 98, 121, 149, 182, 201 v.dd., 205—210). Cemiyet ve devlet hayatında kadınların bu derece nufûz ve sultasını tasvip etmeyen iranlı vezir Nizâm al-Mulk 'ün mukabil tavsiyelerine (bk. *Siyâsat-nâma*, fasıl 43) rağmen, türk saraylarında hatunlar sözsâhibi olmuş, cemiyetlerde türk kadınları yine görülmüş ve bilhassa Türkmen kadınları, erkekler ile birlikte, seferlere çıkmış ve savaşlara katılmışlardır (msl. bk. Sibṭ İbn al-Gavzî, İbn Kalânisî neşrinde, s. 109).

Orduda kalabalık şekilde süvari sınıfının teşkili, sağ ve sol taksimatı, büyük savaşlarda (Dandanakan, Malazgird, Çağrı Bey 'in Kafkas seferi) müşâhede edilen boz-kır savaş tâbiyesi („Turan taktiği", bk. J. Darkó, *Turáni hatások a görög-Római hadügy fejlödésében, Hadtörténelmi közlemények*, Budapeşte, 1934, XXXV, 3—40; ayn. mll., *Influences touraniennes sur l'évolution de l'art militaire des Grecs, des Romains et des Byzantins, Byzantion*, 1935, X, 443—463) hep eski türk boz-kır kültürünün Selçuklular zamanında yaşayan kıymetleridir ki, bunlar, bâzı farklar ile, fakat esasta aynı kalmak üzere, tâ Osmanlılar devrinde bile görülür. Yine eski türk örf ve âdetlerinin devamı olarak *yoğ* (*Dîvân*, III, 143; *Eski türk yazıtları*, 1,70; *Zubdat al-nuṣra*, s. 24), ölen kardeşin karısı ile veya dul kalan genç üvey ana ile evlenme (msl. Çağrı Bey 'in dul zevcesi ile Tuğrul Bey 'in evlenmesi. Bu sebeple o kadından doğan Çağrı Bey 'in oğlu Süleyman 'ı Sultan Tuğrul Bey veliabd göstermiş idi; bk. İbn al-Aṯîr, 455 yılı vekayii; Kavurd Bey 'in Sultan Alp Arslan 'ın dul zevcesi ile evlenmesi, bk. Barhebraeus, I, 325 v.b.), hânedana mensûp olanların, kanlarını akıtmamak için, yay kirişi ile boğdurulması (M. F. Köprülü, *Türk ve Moğul sülâlelerinde hânedan âzasının idamında kan dökme memnûiyeti, Türk hukuk ve iktisat tarihi mecm.*, 1944, I, 1—9) Selçuklularda mevcut idi. Sultanların devlet ileri gelenlerine ve halka umûmî ziyâfetler vermesi (*toy, şölen*) ve bu ziyâfetler sonunda yemeklerde kullanılan tabak, kaşık v.b. eşyânın yağmalanması da (farsça *ḫvān-i yağmā*; bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah ...*, s. 137 v.d.) eski türk hâkimiyet telakkîsi ile ilgili idi. Orhun kitâbelerinde ifâde edildiği gibi, türk hükümdarının halkını doyurması vazifesi icâbı idi (*Eski türk yazıtları*, I, 26, 42, 66, 102). Şölenlere gelenlerin oturacakları yerler ve yiyecekleri yemekler muayyen idi ve merâtip silsilesine göre tâyin olunurdu (bk. Abdülkadir İnan, *Orun ve ülüş mes'elesi, Türk hukuk ve iktisat tarihi mecm.*, I, 121—133), çünkü resmî mâhiyetteki bu ziyâfetler tâbîlik-metbûluk münâsebetlerini ifâde ederdi. Sultan Tuğrul Bey her sabah sofrasını açık bulundurur, sahrâlarda da toy verirdi (*Siyâsat-nâma*, Paris tab., fasıl 35, Tahran tab., fasıl 36). Sultan Melikşah 482 (1090) Mâverâünnehr seferinde orada bulunan Çiğillere toy vermediği için, bu türk oymağı kendilerine hakaret edildiği gerekçesi ile, şikâyette bulunmuşlardı (İbn al-Aṯîr, 482 yılı vekayii). Ünlü eseri *Siyâsat-nâma*'de tebea için sofra hazırlatmanın hükümdarlık zarûretlerinden olduğunu ve pâdişah yemeğine sultana bağlılıkları mâlûm olan devlet ricâli ve ileri gelenlerin katılmamasında mahzûr bulunmadığını kaydeden vezir Nizâm al-Mulk (*Siyâsat-nâma*, göst. yer.; ayrıca bk. İ. Kafesoğlu, *Selçuklu vezîri Nizâm al-Mulk 'ün eseri Siyâsetnâme ve türkçe tercümesi, TM*, 1955, XII, 250) bu sûretle, dâvete gelmeyen halk veya oymak beylerinin itâati red etmiş sayılacağını belirtmiştir. Tuğ (*Dîvân*, III, 127; bk. mad. BAYRAK), aslında birer askerî tatbikat olan büyük sürek avları, top (*kurra, gûy*) ve çöğen oyunu (*Siyâsat-nâma*, fasıl 17), Sultan Tuğrul Bey 'in, son evlenişi münâsebeti ile, Bagdad 'da yapılan düğünde türk şarkıları söylenirken oynadığı (Barhebraeus, I, 315) ve Barthold 'a göre (*Orta Asya türk tarihi hakkında dersler*, s. 97), ruslara da intikal etmiş olan türk raksı ve emsâli, askerî kıyâfet ve bunlardan başka bütün türk unsur arasında mevcut olup, töre hükümlerine göre yürütülen örfî hukuk (R. Giraud, *l'Empire des Turcs céleste*, Paris, 1960, s. 71) hep orta Asya 'dan Selçuklu imparatorluğuna intikal etmiş ve daha sonra türk-islâm dünyasında asırlarca mevcûdiyeti görülen husûslardır (Türk hukuk an'aneleri için daha bk. M. F. Köprülü, *Orta zaman türk hukukî müesseleri. İslâm âmme hukukundan ayrı bir türk âmme hukuku yok mudur? İkinci Türk tarih kon-*

gresi zabıtları, İstanbul, 1943, s. 387—396, 411).

4. Hükümdarlık telakkîsi. Hâkimiyet anlayışı bakımından, kayıtsız-şartsız bir irâdeyi temsil eden msl. eski İran imparatoru ve, Allahın sözcüsü olan Peygamberin vekili islâm halîfesi telakkîsinden farklı bulunan türk devletinde hükümdar ile tebea arasında bir nevi zımnî mukavele mevcut idi. Halkın itâat ve sadâkatle bağlılığına karşılık, hükümdarın da idâresi altındakileri doyurması, giydirmesi ve zengin etmesi töre icaplarından idi (bk. *Eski türk yazıtları*, İstanbul, 1941, IV, fihrist). Karahanlılar ülkesinde yazılmakla berâber, umûmiyetle türk telakkîsini aksettiren ve yazıldığı devir (462=1069/1070) itibârı ile de Selçuklularda hâkim görüşleri ihtivâ edeceği şüphesiz bulunan *Kutadgu bilig* (trc. R. Rahmeti Arat, TTK, Ankara, 1959, s. 55)'in „bey" (hükümdar) olmak için, hizmet etmek lâzım geldiğini belirtmesi türk hükümdarı ile tebeası arasındaki münâsebeti en iyi şekilde ortaya koymaktadır. Hükümdarı „kanun" ile temsil eden ve beyliğin temelleri olarak iyilik ve doğruluğu gösteren yine bu mühim esere göre (s. 36, 68 v.dd., 112 v.d., 126), kısaca iyilik başkalarına yedirmek ve onları doyurmaktan, doğruluk ise, adâlet tatbik etmekten ibârettir. Böyle bir felsefî siyâset kitabında ayrıca „dünya beyleri arasında en iyileri türk beyleridir" (s. 31) diye tasrih edilmesi husûsî bir ehemmiyet taşır ki, bunun delilini Selçuklularda bulmak mümkündür. Selçuklular gelmezden önceki şark-islâm dünyasında: Mâverâünnehr ve Horasan'ın bir kısmında Sâmânîler, Sîstan'da Saffârîler, Fars bölgesinde Şebankâre, Horasan'ın diğer parçası ile Cürcân havâlisinde Sîmcûrîler, Mâzenderan'da Bâvendîler, Rüstemdar'da Pâdûspânîler, Taberistan'da Alevîler, Cürcân'da Ziyârîler, Nihâvend'de Hasanveybîler, İsfahan ve Hemedan'da Kâkûyîler, Şirvan'da Şirvanşahlar, Arran'da Şeddâdîler, Derbend'de Hâşimîler, şimâlî Suriye'de Hamdanîler, Musul'da Ukeyliler, Diyarbekir ve Meyyâfârikîn'de Mervânîler, Haleb'de Mirdâsîler, Hille'de Mezyedîler ve bizzat Bagdad ile Irak-ı Arab'da Büveybiler v.b. gibi birbirine cephe almış 20 kadar mahallî hâkimiyetin yarattığı siyâsî ayrılık ve karışıklık, ayrıca aynı siyâsî tefrikanın harâbeye çevirdiği yakın şarkta müdâfaa zarûretinden dolayı birer müstahkem mevkî hâline gelen şehir ve kasabaların içine düştükleri sıkıntı, âsâyişsizlik, yol kesicilik, münâkalenin imkânsızlaşması, can ve mal emniyetinin ortadan kalkmış olması, köylü ve kasabalının huzursuzluk yüzünden işini gücünü bırakıp, kendi başının çâresini aramak zorunda kalması ve, bütün bunlara ilâveten, çeşitli mezhepler ve râfızî telakkîler yüzünden, balkın birbirine karşı münâfereti (bk. M. Şemseddin Günaltay, *Selçuklular Horasan'a indikleri zaman islâm dünyasının siyasal, sosyal, ekonomik ve dinî durumu*, *Belleten*, 1943, sayı 25, s. 59—101) ile Selçuklu devletinin kurulduğu ve imparatorluğun geliştiği sıralardaki siyâsî birlik, dinî tefrikaların izâlesi, halkın refâhı ve iktisâdî kalkınma, âsâyiş ve sükûn *Kutadgu bilig*'deki „türk hükümdarı" hakkındaki tavsifi açık şekilde tevsik edecek bir mâhiyet arzetmektedir. İmparatorluk ahâlisini huzûr ve güvene kavuşturmak sûreti ile, „hükümdar tâbîlerinin hizmetindedir" şeklindeki türk devlet anlayışını islâm dünyasında fiilen ortaya koyan, bu sebeple sultanlarının çoğu „al-sulṭān el-'ādil" diye anılan ve müşfik, mülâyim, merhametli kimseler oldukları belirtilen Selçuklu idârecileri, aynı zamanda eski devlet bünyesi icâbı, bu ülkede saydığımız mahallî hâkimleri, ancak karşı koyanları şiddet göstererek, itâati kabûl edenleri yerlerinde bırakarak, Selçuklu devlet sultasına bağlamakla iktifâ etmişler, fakat onların iç işlerine müdâhalede bulunmamışlardır. Çünkü maksat halkı tazyik altına alıp, sömürmek değil, sâdece adâlet ve „kanûnu" mer'iyette tutmak idi. Böylece şahsî meşgalelerine, dinlerine, örf ve an'anelerine karışılmaksızın, tam serbestlik ve emniyet içinde yeniden günlük hayatına atılan, türlü din ve telakkîye mensûp, türlü dil konuşan kütlelerin Selçuklu sultanlarının rehberliğinde yürütülen yeni devlete bağlanmaları te'min edilmiş idi. İmparatorluk dâhilinde vâki bâzı askerî harekât ise, bilindiği üzere, ictimâî veya iktisâdî sebeplerin değil, siyâsî ihtirasların neticesidir ve halk, büyük bir ekseriyetle, bu gibi mes'eleler ile yakından ilgilenmemiştir) Anadolu'da görülen kısmen ictimâî-dinî Babâîler isyânı hakkında aş. bk.).

5. Âmme hukuku anlayışında değişiklik. Tarih sahnesine çıktıkları anlardan beri devlet kurucu olarak, yâni âmme hukuku vaz'etme vasıfları ile tanınmış olan türklerin daha evvelki devirlerinde, bilhassa, Köktürklerde, Uygurlarda, Hazarlarda mevcut din ve dünya işlerini birbirinden ayırmak prensibi islâm âleminde Selçuklular ile birlikte ortaya çıkan yeni bir hukukî devlet telakkîsi tarzıdır ki, imparatorluğun yükselmesini sağlayan başlıca âmillerden sayılmak lâzım gelir. Vâkıa Selçuklular İran sâhasına geldikleri zaman o civarda bir takım islâm devletleri müstakil birer teşekkül olarak mevcut idi ve Karahanlılar, Gazneliler gibi müslüman-türk devletleri de ekseriyetle türk örflerini muhâfaza ve türk an'ane-

lerini tâkip ediyorlardı. Fakat hükümdarları „halîfeye tâbî müslüman emîri" (Barthold, *Dersler*, s. 95) vasfında bulunan bu teşekküller dâimâ halîfenin yüksek sultasını tanımak ve her çeşit icrâ tta dinî hükümler çerçevesinde kalmak, mes'elelerini mümkün olduğu kadar şeriate bağlamak gayretinde idiler ve islâmiyetin uzak sınırlarında gelişen bu devletler lâiklik mefhûmu ile alâkalı bir fikrî esâsa da sâhip değil idiler. Halbuki islâm şarkın merkezinde kurulan ve Abbâsî hilâfet merkezi Bagdad'ı kendi hâkimiyet sâhası içine alan Selçuklu devleti, hilâfet pâyitahtına türk imparatorluğunun bir vilâyeti, başkentten sonra gelen ikinci büyük şehri gözü ile bakmış ve sultanlar dâimâ saygı gösterdikleri halîfeyi muhterem bir vatandaş addetmişlerdir. İlk defa Barthold tarafından işâret edilen (bk. *Dersler*, s. 95, 98) Selçuklu devletindeki bu lâiklik fikri 1055'te Bagdad'a giren Tuğrul Bey'in sâdece halîfe al-Ḳā'im'in yıllık para ve erzak tahsisâtını arttırmakla iktifâ etmesi ve dünyevî mes'eleleri kendi üzerine alması şeklinde tatbik sâhasına konmuştur (Büveyhîler zamanında halîfenin dünya işlerinden uzak tutulmuş olmasının, şi'î bir idârenin tahakkümü altında sünnî ahkâmın zâten yürütülemeyeceği düşünülür ise, lâiklik prensibi ile alâkası olmadığı anlaşılır). Daha sonra halîfeler Selçuklu sultanı tarafından hilâfet makamına iktâ edilen arâziden geçim ve vâridatını sağlamışlardır (İbn al-Cavzî, VIII, 284; Sibṭ İbn al-Cavzî, XII, 14b). Bu durum islâm devletine âmme hukuku yönünden mühim bir değişiklik getirmiştir. Buna göre, sultan ile halîfe, biri dünyevî, diğeri dinî iki ayrı salâhiyet sâhasının birbirine denk başları hâline gelmişlerdir. Selçuklu hükümdarı artık „halîfeye tâbî bir müslüman emîri" değil, fakat saltanatın bakiki sâhibi ve dünya mes'elelerinden tek mes'ul şahıs idi. O kadar ki, zaman-zaman halîfenin bizzat sultan tarafından tanınması icâp ediyor idi. Bundan dolayı Büyük Sultan Melikşah, imparatorluk medenî hukuku sünnî mezhebindeki kadıların şer'î hükümlerine göre yürütülmekte iken, büyük bir hukukçular hey'eti toplayarak, medenî hukuka âit yeni ahkâmı tesbit eden kanunlar çıkarabiliyor (*al-Masā'il al-malikşāhīya*'den 6 maddelik bir kısım için bk. Muḥammed b. Niẓām al-Ḥusaynī, *al-Urāża fī ḥikāyat al-salçūḳīya*, nşr. K. Süssheim, Mısır, 1326, s. 69 v. dd.; *MTM*, İstanbul, 1331, II/5, 249 v. dd.; M. F. Köprülü, *Türk hukukî müesseseleri*, s. 410) ve meselâ Süleyman-şah'a Anadolu kıt'ası hükümdarlığı menşurunu verebiliyor ve halîfe de bunu, sırf islâmî usûl bakımından, saltanatı tasdik husûsunda iştirâk ediyordu. Melikşah kanunlarının tatbik edildiği Sultan Sencer zamanında da vaziyet bundan farklı değil idi (bk. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğu*, II, 60, 74 v.d., 88, 286 v.d., 300—303). Tuğrul Bey'den beri devam eden bu durum, yâni Bagdad'ın askerî ve mülkî idâresinin saltanat pâyitahtından gönderilen *şiḥna*'ler ve *'amîd*'lere tevdi olunarak, halîfenin vazîfe ve salâhiyetlerinin yalnız şer'î mes'elelerin halli ile, ziyâretleri kabûl ve hukûmetleri tasdik etmek, sultana ve tâbî hükümdarlara hil'atler ve bir takım unvanlar vermek gibi öteden beri âdet hukmünde olan merâsime inhisar ettirilmesi ve islâm dininin bu en yüksek temsilcisinin dünya işleri ile alâkasının kesilmesi (bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 153 v.d.), bir yandan ilim, fikir, edebiyat sâhalarında serbest gelişmeye zemin hazırlamak sûreti ile Selçuklu devrinin, bilhassa imparatorluk zamanında, parlak bir çağ idrâk etmesini mümkün kılmış, diğer taraftan islâm ülkelerinde yaşayan gayr-i müslim unsurların (*zimmî*) islâmî hukuk kaidelerine tâbî olmaları mecbûriyetini hafifleterek, emniyete kavuşmalarını te'min etmiş ve lâiklik prensibinden kaynak alan dinî müsâmahanın, geniş imparatorluk sınırları içine alınmış bulunan nüfûsunun ekseriyeti hıristiyan (Gürcü, Ermeni, Süryânî v.b.) olan memleketlerde huzûr ve itimadın sağlanmasına ve çeşitli dinlerdeki kalabalık tebeanın devlete bağlanmasına büyük ölçüde yardımı olmuştur. Bu sebeple meselâ bir Sultan Melikşah'ın, bir Sultan Kılıç Arslan II.'ın ölümünün gayr-i müslim kütleleri ne için derinden üzüntüye sevkettiğini izah artık güç değildir. Selçuklu imparatorluğunun parçalanmasını intaç eden kardeş mücâdeleleri zamanında devletin zâfiyetinden bilistifâde eski dünyevî iktidârı tekrar te'sis etmek isteyen halîfelerin Irak Selçuklu devletinin yıkılışında, bilhassa al-Nāṣir li-Dīn Allāh'ın Hârizmşahlar devletinin çöküşü ve islâm ülkelerinin Moğul istilâsı ve esâreti altına düşüşünde oynadıkları menfî rol mâlûmdur. Bütün bunlara rağmen, Selçukluların islâm âlemine getirdikleri lâiklik prensibi, yâni dinî islâm hukukunun, nufûzu altında bulundurduğu devlete serbest faâliyet imkânları tanımayan, mahdut ve çok kere tatbikî değerden mahrum nazariyelerine karşılık, âmme menfaatlerini korumakla vazîfeli devlet sultasının her şeyden üstün olduğu düşüncesi hayatiyetini devam ettirmiş, bundan sonra Bagdad ve Mısır halîfeleri artık dünya işlerine karıştırılmamış, nihâyet XVI. asırda, Osmanlı pâdişahı Yavuz Selim'in hilâfet vazîfe ve selâhiyetlerini de kendi üzerine alması ile, bu mes'ele fiilen kapanmıştır.

6. Cihan hâkimiyeti fikri. Eski türk fütûhâtının felsefî temelini teşkil eden dünyayı tek hükümdarın idâresinde birleştirmek hedefine mâtuf cihan hâkimiyeti fikri (krş. *Oğuz Kagan destanı*, nşr. ve trc. W. Bang-G. R. Rahmeti Arat, İstanbul, 1936, s. 17, 31; *Eski türk yazıtları*, I, 29; Priskos'tan naklen Szász Béla, *A Hún-ok története, Attila nagykirály*, Budapeşte, 1943, s. 238 v. d.) XI. asır türk cemiyetlerinde yaşıyor (bk. *Kudatgu bilig*, s. 31) ve şüphesiz mensûbiyetlerini ve türk hâkimiyet an'anesine vukuf ve bağlılıklarını gördüğümüz Selçuklu sultanları muhitinde de gerçekleştirilmesi gereken bir ana fikir hâlinde mevcut bulunuyordu. Cihan hükümdarlığı için lüzumlu olan asâlet ve bu asâlete kaynak teşkil eden, hâkimiyetin Tanrı tarafından verildiği düşüncesi (*Kutadgu bilig*, s. 147 v. d.; *Eski türk yazıtları*, I, 34 v. d., 41, 43, 56, 58, 64; M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, s. 124, 140; L. Ferenc, *A Kagan és családja*, *KCs* A, III—1, s. 9—12; J. Deér, *Magyar Müvelödés története*, Budapeşte, 1940, s. 30—50) Selçuklu âilesinde de hâkim idi (aş. bk.). O devrin hâlet-i rûhiyesini aksettiren Kâşgarlı Mahmud „Tanrı devlet güneşini türklerin burclarından doğdurmuş, göklerdeki dâirelere benzeyen devletleri onların saltanatları çevresinde döndürmüş ve türkleri yer yüzünde hâkim yapmıştır" (*Dîvân*, I, 3; M. F. Köprülü, *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, s. 36) diyerek ve, sahîb olmamakla berâber, devre hâkim görüşü ihtivâ etmesi itibârı ile mühim olan „benim bir ordum vardır, ona türk adını verdim; bir kavme kızdığım zaman, üzerlerine türkleri gönderirim" (*Dîvân*, I, 351) meâlinde bir hadîs zikrederek, Allah tarafından Selçuklu hükümdarlarının ve türk kaviminin yer yüzünü tanzime me'mur edildiği telakkîsini kayıt ve tesbit etmiştir. Bu ışık altında Sultan Tuğrul Bey'in Bagdad hilâfet sarayında „şarkın ve garbın hükümdarı" olarak kılıç kuşanması ve kezâ Sultan Melikşah'ın dârülhilâfeyi birinci ziyâretinde (1087) halîfe tarafından kendisine „şarkın ve garbın hükümdarı" sıfatı ile iki kılıç kuşatılması (*Zubda*, s. 81. v. d.) daha vâzıh bir mâna kazanmaktadır. Sultan Melikşah, Bagdad'a son gelişinde büyük kumandanların katıldığı bir barp meclisinde, Mısır'ın (İbn Ḳalânisî, s. 121) ve Magrib kıt'asının (*Aḫbâr...*, s. 65) zaptını planlamış, böylece dünya hâkimiyetini te'sise çalışmıştır. „Cihandârlığının" babasından intikal ettiğini söyleyen imparator Sencer'e göre de, bahşettiği makam ve mertebeler ile ve dünyayı onun hâkimiyetine sokmakla, Allah „cihan pâdişahlığını" kendisine tevdî etmiştir (bk. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğu*, II, 219, 222). Osmanlı sultanlarına kadar (msl. Yavuz Selim, b. bk.), tarihte bütün büyük türk hükümdarları için bir mefkûre olan cihan hâkimiyeti telakkîsinin, yukarıda belirttiğimiz hâkimiyet anlayışı ve dinî müsâmaha prensipleri ile bir arada mütâlea edilir ise, tatbikî hüviyetten pek de mahrûm olmadığı takdir olunur. Esâsen böyle bir tasavvurun gerçekleşme yoluna girmesi için Selçuklu imparatolnğunda gerekli şartlar mevcut idi ki, bu da Selçuklu siyâsetinde bilhassa tebârüz etmektedir.

7. Selçuklu siyâsetinin mâhiyeti. Selçuklu idârecileri, daha Horasan'a geldikleri anlarda, İran sâhasında bir devlet te'sis edebilmek için hangi yolları tâkip edeceklerini anlamakta gecikmemişlerdi. Bunların başında, yukarıda belirtmeğe çalıştığımız üzere, mevcûdiyetleri ile bütün ülkeyi huzursuz bırakan mahallî küçük hukûmetleri ortadan kaldırmak sûreti ile siyâsî ayrılıklara nihâyet vermek geliyor idi ki, bu yapıldı. Fakat Selçuklu siyâseti, hemen her devletin hâkim olduğu yerde siyâsî birliği kurmak mecbûriyeti dolayısı ile bir husûsiyet taşımayan bu icrâat dışında, kendine hâs bir hüviyet ile ortaya çıkan iki ana istikamet tâkip etmiştir ki, imparatorluğun sür'atle gelişmesi ve yükselmesi bakımından, şimdiye kadar saydıklarımız ile aynı derecede ehemmiyetli hâiz bu siyâsî istikametlerden biri şî'îlik ile mücâdele, diğeri Türkmen göçlerinin sevk ve idâresi olmuştur. Önce, şî'îliğe cephe almanın Selçuklu devletindeki lâiklik anlayışına zıt bir tutum olmadığını belirtmek lâzımdır. Çünkü dinî ve kısmen ictimâî olmakla berâber, daha zuhûr ettiği zamanlardan beri, siyâsî bir vasıf kazanmış olan bu cereyan, XI. asırda Mısır Fâtımileri tarafından, bu şî'î devletin idâresi ve mâlî desteği ile, sünnî müslüman ülkeleri iğtişaşlara düşürerek, tahrip etmek için, en kuvvetli silâh olarak kullanılıyordu. Daha Selçuklulardan çok önceleri, Irak ve cenûbî İran'da devlet kuran şî'î Büveyhîler (932—1055) Bagdad'ı idârelerine ve Abbâsî halîfelerini tahakkümleri altına almışlar, halîfeleri azl ve nasb etmişlerdi ki, bu durum pek büyük çoğunluğu sünnî olan şark islâm ahâlisini huzursuz bırakmış, Abbâsî halîfelerine hissen bağlı kalabalık müslüman kütlelerini müteessir etmiş idi. Buna ilâvete, iktidardan bilistifâde aynı ülkelerde şî'îliğin intişarı için kesif faâliyette bulunulması, akîde itibârı ile şî'îler ile uzlaşması imkânsız sünnî çevrelerde, zâten mevcut endişeyi gittikçe arttırıyordu. Büveyhilerin meşhur kumandanı Arslan al-Basâsîrî, baş tarafta gördüğümüz gibi,

her zaman Fâtımîler ile iş-birliği yapabilen aşırı bir şi'î idi. Bunun yanında hemen-hemen İran'ın her taralında, çeşitli isimler altında, bir çok râfizîler de faâliyet hâlinde idiler ki, XI. asrın ikinci çeyreği müelliflerinden 'Abd al-Ḳāhir (ölm. 1038)'e göre, bu nevi mezheplerin sayısı 70'ten fazla idi (bk. M. Şemseddin Günaltay, *Belleten*, sayı 25, s. 79. Bu sebepledir ki, yeni girdikleri dinin heyecanını taşıyan ve samimî birer sünnî müslüman olan Selçuklu reislerinin Horasan'a gelişlerini Abbâsî halîfesi alâka ile karşılamış ve onlar ile sür'atle temas kurmak imkânlarını aramış idi. Tuğrul Bey'in Nîşâpûr'a ilk girdiği sene (1038), Selçuklu istiklâl savaşından evvel, Selçuklular nezdine giden al-Ḳā'im'in elçisi, kaynaklara göre, Selçuklulara tahribat yapmamalarını tenbih vazifesini almış ise de, tahribâtın bütün memlekette esâsen devam etmekte bulunduğu bir sırada halîfenin isticâlindeki maksat âşikâr olup, Tuğrul ve Çağrı Bey'lerin, halîfenin temsilcisi sıfatı ile bu elçiye gösterdikleri büyük saygıdan dolayı al-Ḳā'im'in memnun kaldığı muhakkaktır. Nitekim Selçuklu fütûhâtı ilerileyip, yeni devletin kudreti bütün İran sâhasında kendini gösterdiği ve buna muvâzi olarak, endişeye kapılan Büveyhîler tazyiki arttırdıkları zaman, bizzat al-Ḳā'im Selçuklu sultanını Bagdad'a dâvette tereddüt etmemiş idi. Tuğrul Bey'in, ordusu başında Bagdad'a girmesi, şi'î Büveyhîleri tarihten silmesi ve Arslan al-Basâsîrî'yi, bunun ölümü ile neticelenen ağır mağlûbiyetlere uğratması, Suriye hudutlarına kadar gerilemeğe mecbur ettiği ve tamâmen ortadan kaldırmağı düşündüğü (İbn al-Aṯîr, 447 yılı vekayii Barhebraeus, I, 306) Fâtımîleri şark islâm dünyasından el çektirmesi sünnîliğin tam zaferi idi. Selçuklular böylece şimâlî Afrika dışında kalan ve ahâlisini sünnîlik etrafında topladıkları bütün ülkelerde islâm birliğini meydana getirmişler idi ki, bu islâm âlemine yeniden can vermek demekti. Tuğrul Bey'den sonra, imparatorluk çağında, bu Selçuklu siyâseti kuvvetle yürütüldü. İslâm âleminde nifak yaratan, şark müslüman cemiyetini tefrikalar içinde boğan şi'î propagandasının ocağını söndürmek sureti ile, kılıcı ile müdâfaa ettiği islâm ülkelerini sükûn ve refâha kavuşturmağı şiâr edinen Sultan Alp Arslan, bir taraftan Mekke'de Fâtımî ezanı ve hutbesini kaldırtıp, kendi ve al-Ḳā'im adına hutbe okutur (461=1069; İbn al-Aṯîr, 462 yılı vekayii) ve bir taraftan da Bagdad ve diğer mühim merkezlerde kurdurduğu nizâmiye medreseleri (aş. ck.) yolu ile, ilim ve fikir yönünnen sünnî âlemi takviye ederken, diğer taraftan Fâtımîleri yıkmağa hazırlanıyordu. Nitekim o, büyük Malazgird savaşının arifesinde, Mısır'a gitmek üzere, Haleb önünde bulunmakta idi. Sultan Melikşah da Suriye'deki Türkmen kuvvetlerinin ileri harekâta devam etmelerini emretmiş; bu defa, yine Fâtımî propagandasına bağlı olmak üzere „dâvet-i cedîde" akîdesi ile te'sis ettiği bâtınîlik [b. bk.] vâsıtası ile Kazvin, Cürcan, Kuhistan ve havâlisinde korkunç bir yer-altı faâliyetine geçerek, Selçuklu imparatorluğunu içinden parçalamağa çalışan Ḥasan-i Ṣabbāḥ ile şiddetli bir ümcâdeleye alıtmı) şCuvaynî, *Târîḫ-i Cihângušā*, III, 190 v. d., 194, 196—199, 201 v. dd.; Ḥamd Allāh Mustavfî, *Târîḫ-i guzîda*, I, 514, 517 v.dd.; *Târîḫ-i Ṭabaristān*, s. 240; *Târîḫ-i Sistān*, s. 386; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah...*, s. 128—135), hem Mekke'de, hem Medine'de kendi ve Abbâsî halîfesi adına hutbe okutmuş (468=1076; Sibṭ İbn al-Cavzî, XII, 28a) ve önceki fasılda gördüğümüz üzere, ölümünden az evvel Mısır'ın Selçuklu imparatorluğuna ilhakını planlamış idi. İslâm âlemi için olduğu kadar Selçuklu imparatorluğu için de hayatî ehemmiyeti hâiz olan, şi'iliğin ve müntesipleri bir katiller şebekesinden ibâret bulunan bâtınîliğin yok edilmesine mâtûf bu Selçuklu siyâseti, düşünce, teşkilât ve siyâsî gâye bakımlarından Selçuklu imparatorluğunun bir devamı olan Eyyûbîler tarafından da tâkip edilerek, muvaffakiyete ulaştırılmış ve Şalāḥ al-Dîn Ayyûbî [b. bk.], müstevli haçlılar karşısındaki yurt müdâfaasında yıpranan müslümanlar ile kat'îyen ilgilenmemiş olan Fâtımî devletini yıkarak (1171), yerine kendi sünnî devletini kurmuştur.

8. Türkmen göçleri ve neticeleri. Selçuklu siyâsetinde ikinci ana çizginin Türkmen göçlerini sevk ve idâre olduğunu söylemiştik. Oğuzların diğer bir adı da Türkmen olduğuna göre, Selçuk ve oğulları, devletin kurucuları olan Tuğrul ve Çağrı Bey'ler, Kutalmış ve İbrahim Yınal'lar aslında birer Türkmen beyi idiler. Fakat fütûhâtın artması ile devlet sınırlarının genişlediği ve müslüman muhîtinde mülkî idârenin başında bulunan ranlı vezirlerin delâleti ile, Selçuklu imparatorluğu idârî, mâlî, askerî teşkilât bakımından, islâmî hüviyet kazanarak, bir Oğuz devletinden ziyâde bir islâm-türk imparatorluğu şeklinde gelişmeğe başladığı sıralarda, Selçuklu hukümdarları da, birer türk başbuğu olmaktan çıkıp, türlü anâsıra istinât eden „islâm sultanları" hâline gelmeleri dolayısı ile, önceleri kendileri için yegâne dayanak teşkil eden Oğuzları ikinci plâna atmak mecbûriyetinde kalmışlardı. O kadar ki, imparatorluk pâyitahtında sultana hizmetle mükellef, çeşitli kavim mensuplarından

seçilmiş kuvvetler arasında, Türkmenlerden bir zümrenin bulunmayışı vezir Nizâm al-Mulk'ün nazar-ı dikkatini çekmiş ve o, devlete karşı müşkilât çıkarmış olmalarına rağmen başlangıçtaki büyük hizmetleri ve hânedana olan nisbetleri göz önünde tutularak Türkmenlerden 5—10.000 kişinin saray hizmetine alınmasını tavsiyeye zarûret hissetmiştir (*Siyâsat-nâma*, fasıl 26). Aslında, Dandanaken muzafferiyetinden itibâren imparatorluğun en geniş hudutlarına ulaştığı zamana kadar, yukarıda adlarını saydığımız beyleri ve reislerinin idâresi altında, sonsuz fedâkârlıklar ile, İran Kirman, Oman, Sîstan, Irak-ı Acem, Irak-ı Arab, Azerbaycan, şarkî Anadolu, Elcezire, Bahreyn, Hicaz, Yemen, Suriye ve nihâyet orta ve garbî Anadolu'yu zapt ve fethetmek sûreti ile, Büyük Selçuklu imparatorluğunun kuruluşunda ve azamet kazanmasında en büyük pay sâhibi olan Türkmenlerin „devlete çıkardıkları müşkilât", ardı-arkası kesilmeksizin, orta Asya'dan, Selçuklular için insan gücü deposu vazîfesini gören Oğuz boz-kırlarından, kütleler hâlinde göç ettikleri bu soydaş devlet topraklarında kendilerine yurt, yaylak ve kışlak aramalarından ibâret idi. Yeni gelenler de, pek kuvvetli bir ihtimal ile, tıpkı Mâverâünnehr ve İran'a inmiş olan Selçuklular gibi, asıl yurtlarında nüfus kalabalıklığı ve mer'a darlığı yüzünden düştükleri sıkıntıyı gidermek maksadını güdüyorlardı. Bunun için müslüman oluyorlar ve garp istikametinde harekete geçiyorlar, üstelik Selçuklu sâ'sında mevcut devlet nizâmının himâyesinde kendi emniyetlerini de sağlamış bulunuyorlardı. Bu sebeple orta Asya'da, Mâverâünnehr'de yeni yeni islâmiyeti kabûl eden kütlelerin Horasan'a doğru göç ettikleri ve oradan İran içlerine ilerledikleri hususuna zaman-zaman kaynaklarda işâret edilmiştir (İbn al-Aşir, 435, 440, 447 yılları; Barhebraeus, I, 300, 302). Mütemâdiyen imparatorluğun kendileri için elverişli bölgelerini dolduran ve büyük çoğunluğunu Oğuzların teşkil ettiği bu kalabalık türk kütlelerini Selçuklu idâresi, pek isâbetli bir görüş ile, Anadolu'ya doğru Bizans sınırlarına sevketmiştir ki, böylece bir yandan İran'ın muhtelif bölgelerinde ve Irak'ta sebep oldukları maddî zararlar ve âsâyişsizlik önlenmiş, bir yandan da, boz-kırlı türkler bakımından fevkalâde câzip tabiî coğrafya ve iklim şartlarını hâiz Anadolu'nun istikbâlde kolayca zaptedilebilecek bir derecede yıpratılmasına zemin hazırlanmış, aynı zamanda islâm âleminin mağlûp edilmez kadîm düşmanı Bizans imparatorluğunu, âileleri ve eşyaları ile birlikte bir daha dönmemek üzere gelerek, yerleşme mecbûriyeti ve yurt kurma heyecanı ile çarpışan cesur Türkmen kütlelerinin fâsılasız darbeleri altında çöktürmek için en mühim fırsat elde edilmiş oluyordu. Azerbaycan'da toplanıp, Malazgird zaferini müteâkip, Van gölünden Gürcistan'a kadar açılan Bizans müdâfaa gedi'ginden, yelpâze gibi, Anadolu içlerine yayılan Türkmenlerin bu kıt'adaki sür'atli başarılarını kolaylaştıran başka şartlar da var idi. Evvelâ tâ Abbâsî imparatorluğu zamanından beri, Bizans-islâm mücâdeleleri devamınca çok tahribâta uğramış olan Anadolu, Bizans'taki iç anlaşmazlıklar yüzünden, hayli ihmâl edilmiş, XI. asrın ikinci yarısında büyük feodal beylerin tahakkümü ve soygunculuğu ahâliyi bîzâr etmiş, devamlı savaşlardan usanmış olan ve üstelik ağır vergiler ödemeğe mecbur tutulan köylü (bk. N. Eryennios, s. 531—537) takatsiz düşmüş ve nüfus seyrekleşmiş idi. Bizans kuvvetleri büyük şehir garnizonlarında oturuyor, halk ile alâkalanmayıp, her fırsatta kendini imparator ilân eden generallerin (bk. J. Laurent, s. 61 v. dd.) emrinde bulunuyor, buna mukabil Bizans imparatorları türk akınlarını daha çok ücretli Frank askerleri ile durdurmağa çalışıyorlardı. Bundan başka bilhassa şarkî Anadolu bölgesinde sâkin ermeni, süryânî ve Pavlikyan nüfus da Bizans'tan hoşnut değil idi. Bizans'ın, şarktaki mâlûm ilhâk siyâseti yanında, gregoryen ermeniler ile râfizî hıristiyan pavlikyanları ve süryânîleri dinî baskı altına alması, ortodoks mezhebini bu zümrelere zorla kabûl ettirmek için şiddet kullanması (bk. Süryanî Mikhael, III, 163, 169; Urfalı Mateos, s. 72 v.d., 80 v.d., 85 v.d., 98 v.d., 111 v.d., 123 v.d., 128 v. dd., 141; J. Laurent, s. 67 v.d., 70 v. dd., 74 v.d., 78) din ve mezhep serbestliği tanıyan türklerin işgâl harekâtını kolaylaştırmış ve nihâyet aynı zamanda Balkanlarda meşgul bulunan Bizans imparatorluğu (A. N. Kurat, *Peçenek tarihi*, s. 143—160) Selçuklu tazyiki karşısında âciz duruma düşerek Malazgird'de bütün mukavemet kırılınca, imparator Mikhael VII. zâten ahâlisi azalmış olan Anadolu'da geri kalan rûm nüfûsun mühim bir kısmını Balkanlara nakletmiş idi (Süryanî Mikhael, III, 172). Bu sûretle, müstahkem kalelere, sûrlar ile çevrili kasabalara sığınmış olan rûmlar ve kısmen de ermeniler dışında, hemen hemen nüfustan hâlî bulunan Anadolu'ya yönelen kalabalık türk göçleri, Süleyman şah tarafından Selçuklu devleti kurulduktan sonra, daha da artmış ve bu kütleler hâlindeki muhâceret; garpta Irak Selçuklularının bulunması dolayısı ile, boz-kırlardan Anadolu istikametindeki Oğuz akınlarını, Cend bölgesi-Hârizm-Mankışlak arasında hudutları kapamak sûreti ile durdurmak isteyip de muvaffak olamayan Sul-

tan Sencer'in Oğuzlara mağlûbiyeti ve esâretini müteâkip tekrarlanmıştır. Anadolu'ya büyük ölçüde bir muhâceret dalgası da, XIII. asrın ilk çeyreğinde, Moğulların şark islâm ülkelerini istilâsı üzerine gelmiştir. İşte Selçuklu imparatorluğunun bir tehcir ve iskân siyâseti olarak tatbika başladığı Türkmen göçleri, böylece daha sonra da devam ederek, Azerbaycan, Elcezîre, Şimâli Suriye ve bilhassa Anadolu'nun türkleşmesini sağlamış ve haçlı seferleri tabribâtından faydalanmak üzere hareket geçtiğini gördüğümüz Bizans imparatoru Manuel'in Myriokephalon 1176'da, yine Anadolu Selçuklu ordusunu meydanagetiren Türkmen kuvvetleri sâyesinde, Sultan Kılıç Arslan II. tarafından katî mağlûbiyete uğratılması bu kıt'ayı tamâmî ile bir türk yurdu hâline getirmiş ve Anadolu, daha o zamanlardan itibâren, Türkiye (Τούρκια, Turcia) adını almıştır (Lebeau, XV, 185; De Guignes, trc. H. Cahid, *Türklerin ... tarih-i umûmîsi*, 1924, IV, 9; L. Râsonyi, *Dünya tarihinde türklük*, İstanbul, 1942, s. 185; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, 269).

Cüz'i bir kısmı bugünkü Türkmenistan topraklarında kalıp, büyük ekseriyeti Selçuklu imparatorluğuna göçtükleri için Anadolu'ya sevk ve iskân edilen türk zümreleri, Kâşgarlı Mahmud'un kaydettiği Oğuz oymakları cetveline göre (bk. *Divân*, I, 55 v. dd.): Selçuklu hânedanının mensûp bulunduğu Kınıklar (F. Sümer, *Anadolu'da Üç-oklu Oğuz boylarına mensup teşekküller*, *İstanbul iktisat fakültesi mecmuası*, 1950, XI/1—4, 474—479, 505—508), Kayılar (b. bk.; ayrıca M. F. Köprülü, *Osmanlı imparatorluğunun etknik menşe'i mes'eleleri. Belleten*, 1943, sayı 28, s. 246—254, 284—303.; F. Demirtaş [Sümer], *Osmanlı devrinde Anadolu'da Kayılar*, *Belleten*, 1948, sayı 47, s. 575—615), Bayındırlılar (F. Sümer, *Bayındır, Peçenek ve Yüreğir'ler*, *D T C F dergisi*, 1953, XI/2—4, 317—322, 335—340), Bayındır oymağının bir kolu olduğu rivâyet edilen Baraklar (bk. Cahid Tanyol, *Baraklar'da örf ve âdet araştırmaları*, *Sosyoloji dergisi*, İstanbul, 1952, VII, 71—108), Yıvalar (F. Sümer, *Yıva Oğuz boyuna dâir*, *T M*, İstanbul, 1951, IX, 151—166), Salurlar [b. bk.], Avşarlar, b. bk.; bir de F. Sümer, *Avşarlara dâir*, *Köprülü armağanı*, s. 453—478), Beğdililer (ayn. mll., *Boz-Oklu Oğuz boylarına dâir*, *D T C F dergisi*, 1953, XI/2, 78—86, 95—105), Büğdüzler (ayn. mll., *İktisat fakültesi mecmuası*, XI, 473 v.d., 505), Bayatlar, M. F. Köprülü, *T M*, 1925, I, 198—205), Yazırlar (İ. Kafesoğlu, *Hârezmşahlar*, s. 171, 270 F. Sümer *Boz-Oklu oğuz boyları ...*, s. 68 v. dd., 90), Kara-Bölükler F. Sümer, *ayn. esr.*, s. 67 v.d.), Alka-Bölükler (ayn. mll., *ayn. esr.*, s. 66), Yüreğirler (ayn. mll., *D T C F dergisi*, XI/2—4, 329—334, 344), Dodurgalar (ayn. mll., *Boz-Oklu Oğuz boyları*, s. 71 v.dd., 91—94), Alayundlular (ayn. mll., *Anadolu'da Üç-Oklu Oğuz boyları ...*, s. 466—469, 500 v.dd.), Döğerler (ayn. mll., *Döğerlere dâir*, *T M*, 1953, X, 149—158), İğdirler (ayn. mll., *İktisat fakültesi mecmuası*, s. 469—473, 502 v.dd.), Peçenekler (ayn. mll., *D T C F dergisi*, XI/2—4, s. 322—329, 341—344), Çavuldurlar (Çavdırlar, İzmir beyi Çakan'ın oymağı) (bk. ayn. mll., *Anadolu'da Üç-Oklu Oğuz boyları ...*, s. 438—480), Çepniler (M. F. Köprülü, *T M*, I, 206—209; F. Sümer, *İktisat fak. mecm.* XI, 441—453, 480—485), Çaruklular (ayn. mll., *Boz-Oklu Oğuz boyları*, s. 77 v.dd.) ve diğer Oğuz oymakları yâni Karkınlar (ayn. mll., *ayn. esr.*, s. 86—89, 101 v. dd.), Kızıklar (ayn. mll., *ayn. esr.*, s. 74—77, 94 v.dd.), Yaparlılar (ayn. mll., *ayn. esr.*, s. 73 v.d.), Eymirliler (ayn. mll., *İktisat fakültesi mecmuası*, XI, 459—466, 492—500) ve bunlardan başka, Kıpçaklardan bir kısım ile Karluklardan bir kısım [bk. madd.] ve Hârizmlilerdir (bk. mad. HÂRİZMŞÂHLAR). Anadolu'nun dili, örf ve âdeti, an'aneleri ile türkleşmesini tahakkuk ettiren bu oymaklardan bâzı parçalar Balkanlara da geçmişdir ki, Türkmen şeyhi Sarı Saltık Dede ile Dobruca'ya gidenler bunlardandır ve ayrıca, hâlâ aynı bölgelerde yaşayan ve türkçe konuşan hıristiyan Gagauzların, Bizans'a sığınan Selçuklu sultanı Kaykâvus II. ile birlikte, Rumeli'ye gönderilen türklerin torunları oldukları tahmin edilmektedir (P. Wittek, *Les Cagaouzes „les gens de Kaykaüs"*, *R O*, Krakow, 1951—1952, XVII, 12—24).

Anadolu'ya geldikleri zamanlarda önce ovaları, vâdileri ve yaylaları işgal eden türk oymakları tedricen kaleleri almışlar ve sûrlar ile çevrili şehirlere, askerî ve iktisâdî bakımlardan ehemmiyetli merkezlere de nufûz ederek, oralarda müstakil beylikler kurmuşlardır. Malazgird zaferini tâkip eden yıllarda şarkî Anadolu'da kurulup da, yeni vatanda türk siyâsî birliğini te'sise çalışan Anadolu Selçuklu sultanlarını uzun müddet uğraştıran bu Türkmen devletleri şunlardır: Oğuzların Kayı [bk. mad. ARTUK-OĞULLARI] veya Döğer oymağından (bk. F. Sümer, *T M*, X, 149) Kudüs, Hısn Keyfâ, Mardin ve Harput'ta Artuklular (1098—1234), Sivas ve Malatya'da Dânişmendliler (1092—1178) [b. bk.], Erzincan, Kemah ve Divrigi'de Mengüeüklüler (1118—1252) [b. bk.], Erzurum'da Saltuklular (1092—1202) [b. bk.], Ahlat şahları (1100—1207), Diyarbekir'de İnal ve Nisan-oğulları (1103—1183) [bk. mad. DI-

YARBEKİR], İzmir beyliği (1081—1097) ve Efes beyliği (1081 ?—1097) (bk. A. N. Kurad, *Çaka, İzmir ve yakınlarındaki adaların ilk türk hâkimi*, İstanbul, 1936). XIII. asrın ikinci yarısından itibâren, Anadolu Selçuklu devleti Moğul tahakkümü altında inkırâza doğru sürüklendiği sırada, yine çeşitli Türkmen kütlelerinin desteği ile orta, şimâl ve garbî Anadolu 'da müteaddit beylikler kurulmuştur : Sinop 'ta Pervâne-oğulları (1265—1322) [bk. mad. SÜLEYMAN PERVÂNE], Afyon-Karahisar 'da Sâhip Ata-oğulları (1277—1341), Balıkesir 'de Dânişmendli âilesi tarafından kurulan Karasi-oğulları (1293—1359) [b. bk.], Kütahya 'da Germiyan-oğulları (1302—1429) [b. bk.], Aydın 'da Aydın-oğulları (1308—1425) (b. bk.; ayrıca Himmet Akın, *Aydınoğulları tarihi hakkında bir araştırma*, İstanbul, 1946), Manisa 'da Hârizmli Türkmenler tarafından kurulduğu tahmin edilen Saruhan-oğulları (1313—1410) [b. bk.], Muğla 'da Menteşe-oğulları (1282—1424) (b. bk.; ayrıca P. Wittek, türk. trc. O. Ş. Gökyay, *Menteşe beyliği*, TTK, Ankara, 1944), Eğridir ve Antalya 'da Hamîd-oğulları (1300—1423) (b. bk.; bir de Bahriye Üçok, *Hamid-oğulları beyliği*, *İlâhiyat fakültesi dergisi*, I—II, Ankara, 1955, s. 73—80), Beyşehir 'de Eşref-oğulları (1284—1325) (bk. Halil Edhem, *Beyşehir 'de Eşref-oğulları kitâbeleri*, *TOEM*, sene 5; Yusuf Akyurt, *Beyşehir, Eşref-oğlu câmii*, *Türk tarih, arkeologya, etnografya dergisi*, 1944. IV, 104—112), Denizli 'de İnançoğulları (1277—1390) (bk. M. F. Köprülü, *Anadolu beylikleri tarihine âit notlar*, *TM*, 1928, II, 13 v.d.), Kastamonu [b. bk.] 'da Candaroğulları (1309—1462) (M. Şâkir, *Sinop 'ta Candar-oğulları zamanına âit eserler*, İstanbul, 1934), Maraş 'ta Dulkadır-oğulları (1337—1521 [b. bk.], Adana 'da Ramazan-oğulları (1353—1608) (b. bk.; bir de F. Sümer, *Çukurova tarihine dâir araştırmalar*, *DTCF Tarih araştırmaları dergisi*, Ankara, 1963, I/1, 1—98), Kayseri 'de Eretna veya Ertana (1343—1381) ve Sivas 'ta Salur oymağından Kadı Burhân al-Dîn tarafından kurulan (1381—1398) beylikler (bk. 'Aziz b. Ardaşîr Astrâbâdî, *Bazm u razm*, nşr. Kilisli Rifat, İstanbul, 1928), Karaman ve Konya 'da Avşar oymağından Karamanlı Türkmenlerinin kurduğu Karaman-oğulları (1256—1483) (b. bk.; bir de M. F. Köprülü, *TM*, II, 14—32), Bayındır oymağı beylerinin kurdukları Akkoyunlu [b. bk.] ve kurucularının Yiva oymağına mensûp oldukları tahmin edilen (V. Minorsky, *The Clan of the Qara-Qoyunlu Rulers*, *Köprülü armağanı*, s. 391—395) Karakoyunlu devletleri (bu beylik ve devletlerin tarihi ve bıraktıkları eserler hakkında bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu beylikleri ve Akkoyunlu*, *Karakoyunlu devletleri*, *TTK*, Ankara, 1937; ayn. mll., *Anadolu türk tarihi vesikalarından kitâbeler*, İstanbul, 1927—1929 I—II; Kastamonu, Sinop, Çankırı ve civârı eserleri hakkında bk. Ahmed Gökoğlu, *Paflagonya gayr-i menkul eserleri ve arkeolojisi*, I, Kastamonu, 1952).

Selçuklu imparatorluğunun genişleyerek, azametli bir hâl kazanmasında dâimâ sınır boylarında (*uc*) bulunmak, gerekince devleti korumak, fakat daha ziyâde türk hâkimiyetine yeni ülkeler açmak üzere mühim olduğu kadar tehlikeli vazifeyi cesâretle taahhüt ve ifâ etmek sûreti ile, başta rol oynadığını gördüğümüz Türkmen kütlelerinin garp sınırlarına doğru muntazaman sevkedilmesinde beliren Selçuklu siyâseti ikinci mümeyyiz vasfının, neticeleri itibârı ile bu imparatorluğun en te'sirli ve en devamlı, bundan dolayı da tarihî bakımdan en ehemmiyetli bünyesini teşkil ettiği böylece anlaşılmaktadır. Nihâyet bu büyük tarihî netice yine Türkmen Kayı oymağına mensûp Osmanlı hânedanı tarafından Anadolu 'daki saydığımız beylik ve devletler birer birer ortadan kaldırılarak ve toprakları merkeze bağlanarak, fevkalâde mâhirâne bir siyâset ile, değerlendirilmiş [bk. mad. OSMANLILAR] ve Anadolu ile Oğuzların ve diğer türklerin yayıldığı sâhalar ana vatan olmak üzere, cihan tarihinin en büyük imparatorluklarından biri kurulmuştur (tafsilât için bk. M. F. Köprülü, *Osmanlı devletinin kuruluşu*, TTK, Ankara, 1953). Türkiye 'nin her tarafında Oğuz ve başka türk adlarını taşıyan köy, kasaba, arâzi v.b. yer isimlerinin de gösterdiği üzere (bk. *Köylerimiz*, dâhiliye vekâleti, İstanbul, 1928), bugünkü Anadolu halkı bu Türkmenlerin ve onlar ile birlikte gelen diğer türk boylarının ahfâdı olduğu gibi, Selçukluların kuruluşu ile başlayan ve daha sonraları tekrarlanan göçlerin yayıldığı garp ve cenûbî İran, Kafkaslar, Elcezîre, Irak ve Suriye topraklarında da bu türk ve Türkmen nesilleri hâlen yaşamakta devam etmektedirler (F. Sümer 'in zikredilen makalelerinde ve ayn. mll., *XVI. asırda Anadolu, Suriye ve Irak 'ta yaşayan türk aşiretlerine umûmî bir bakış*, *İstanbul İktisat fakültesi mecmuası*, XI, 509—522 'de adları geçen Türkmen oymaklarının Osmanlı imparatorluğu devrinde bulundukları yerler, katıldıkları birlikler, yeni teşkil ettikleri oymaklar bünyesinde tafsilât verilmiştir).

IV. SELÇUKLU HÂKİMİYETİNİN YIKILIŞ SEBEPLERİ.

İslâm dünyasına getirdiği yeni telakkîler, kıymet hükümleri ve teşkilât ile, orta çağlar-

da müslüman şark dünyasına verdiği yeni vechenin asırlarca yaşamasına karşılık, Selçuklu hânedanın nisbeten kısa ömürlü oluşu dikkate değer bir hâdisedir. Selçuklu hâkimiyetinin erken yıkılışının daha ziyâde dâhilî sebeplerden ileri geldiği görülmektedir ki, bunları bir kaç noktada toplamak mümkündür.

1. Verâset mes'elesi. Selçuklularda da, tıpkı eski Türk İmparatorluklarında olduğu gibi, devlet hânedanın müşterek malı sayılıyor idi. Hukümdarın ilâhî menşe'li olduğu düşüncesine dayanan bu hâkimiyet telakkîsine göre, Tanrı tarafından verilen hukümdarlık iktidârı (charisma, bk. M. Weber *göst. yer.*) ve idâre kabiliyeti (*Kutadgu bilig*, s. 147 v d.), kan vâsıtası ile evlatlarına da intikal ettiğinden, bütün hânedan mensupları hukümdar olmak hak ve salâhiyetine sâhip idi. Saltanat makamında inhilâl vuku bulduğu zaman, oğullar bu salâhiyet ve hakka dayanarak, tahtı işgal mücâdelesine girişirler ve türk çevrelerinde, muvaffak olanın daha yüksek ilâhî kudretle mücehhez bulunduğu kabûl olunur ve o hukümdar tanınırdı. Vezir Nizâm al-Mulk'ün bu türk hâkimiyet anlayışından farklı olarak, „devlet ve tebea sultanındır" (*Siyāsat-nāma*, fasıl 5) ve „sultan kethüdâ-yi cihândır, halk kâmilen onun âilesi ve bendesidir" (*Siyāsat-nāma*, fasıl 29) şeklinde ifâde ettiği eski şark ve islâm telakkîsi husûsundaki telkîn ve tavsiyelerine ve Selçuklu sultanlarının meşrû veliahdler tâyin etmek ve hattâ bu veliahdler için, daha sağlıklarında, devlet ricâli ve kumandanlardan yemin ile bi'at almak gibi gayretlerine rağmen, hânedanın devamı boyunca itibârını kaybetmeyen türk verâset usûlü, sebep olduğu fâsılasız münâzaalar dolayısı ile, Selçuklu imparatorluk ve devletlerini zaafa düşürmüştür. Yalnız, ileride fethi kararlaştırılan memleketlerin hânedan âzası arasında taksimi değil, Anadolu Selçuklularında olduğu üzere, elde bulunan toprakların bile şehzâdeler arasında bölüştürülmesi, hânedan mensuplarının ve şehzâdelerin kendi emirleri altındaki kuvvetler ile hissesine düşen ülke, eyâlet veya vilâyetlerde hareket serbestliği içinde yaşamaları Selçuklu devletlerinin taht-mücâdeleleri içinde parçalanmalarına en büyük sebep teşkil etmiştir (krş. Halil İnalcık, *Osmanlılarda saltanat verâseti usûlü ve türk hâkimiyet telakkîsi ile ilgisi*, *Siyasal bilgiler fakültesi dergisi*, Ankara, 1959, XIV/1, 69—94). Denebilir ki, saltanat kavgaları Selçuklu tarihini dolduran hâdiselerin yarısını meydana getirecek ölçüdedir.

2. Halîfe-sultanlar mücâdelesi. Sultan Tuğrul Bey zamanından beri, dünya işleri ile alâkalarının kesildiğini gördüğümüz halîfelerin, verâset mücâdeleleri içinde kuvvetten düşen Selçuklu sultanlarına karşı, dünyevî iktidar te'sisine girişmeleri Selçuklu devletini yıkan şiddetli dâhili ihtilâfların ikincisi olmuştur. Biribirleri ile uğraşırken, bir de etrafına kuvvetler toplayıp, ordular kurup memleket zaptına çıkan, milyonlarca müslümanın derin saygı hisleri ile bağlı bulunduğu halîfe ile savaş meydanlarında karşılaşmak mecbûriyeti (tafsilât için bk. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi*, II, 91—113, 255—300), sultanlar ve devletin istikbâli bakımından, tabiatiyle mâkûs neticeler vermiştir. Sünnî islâm dünyasının garp bölgesi korkunç haçlı istilâsının iztirapları içinde yuvarlanır ve sultanlar yakaladıkları her fırsatta bu müstevlîleri durdurmak maksadı ile, ordular tecbîz ve sevk ederlerken, müslüman ülkelerini haçlılardan kurtarmağı düşünmeyen halîfeler, Bagdad'da, Selçuklu idâresini parçalamak için plân hazırlamadıkları takdirde, saraylarında hüsn ü hat meşk ediyorlar veya şiir yazıyorlardı (al-Muztaẓhir ve al-Mustarşid için bk. İbn al-Aşîr, 512 yılı vekayii; İbn Vâşil, *Mufarric al-kurūb*, I, 51). Bu arada Irak sultanı Mas'ûd'un ölümünü müteâkip, Irak kıt'asını ele geçiren halîfe al-Muktafî'yi, „Abbâsî devletinin haşmeti yükseldi" diyerek, alkışlayan İbn Vâşil (*göst. yer.*)'in ruh hâleti de dikkati çeker. Abbâsî halîfelerinin dünya devleti kurma ihtiraslarının doğurduğu ağır neticelere yukarıda temas edilmiş idi, (yk. bk.).

3. Atabeylerin tahakkümü. Kuvvetli sultanlar zamanında devletin en güvenilir şahsiyetleri olup, merkezde „veliahd" veya eyâletlerde „melik" şehzâdelerin yetiştirilmesinde ve imparatorluğun müdâfaasında birinci derecede hizmet eden atabeylerin, hânedanın zaafa düştüğü tarihlerden itibâren, Selçuklu âilesi mensuplarına tahakküm etmek ve daha sonraları kendi âile hâkimiyetlerini te'sis etmek yolu ile, mahallî hukûmetler vücûda getirmeleri imparatorluğun parçalanma ve çöküş sebeplerinin üçüncüsüdür. Bilindiği gibi Fars'ta Salgur atabeyleri (1147—1286, bk. mad.), Şam'da Tuğtiginliler veya Böri-oğulları (1104—1154), Musul (1127—1233), Haleb (1146—1181) ve Sincâr (1170—1220) atabeyleri veya Zengi-oğulları (bk. madd.), Cezîre atabeyleri (1180—1227), Erbil'de Beytigin-oğulları (1144—1233; bk. mad. KÖK-BÖRİ), Azerbaycan atabeyleri veya İldeniz-oğulları (1146—1225) [bk. mad.] bu sûretle kurulmuşlar idi (bunlar hakkında kısa bilgi için bk. Hâlil Edhem, *Düvel-i islâmiye*, İstanbul, 1927, s. 230—236, 247—250).

4. Dış müdâhaleler. Selçuklu imparatorluğunu saran Kara-Hıtay savaşı ile Selçuk-

lu imparatorluğu çevresinde fazla bir siyâsî te'siri bahis mevzuu olmayan Hille arap emâretin'in (Şadaka [b. bk] ve oğlu Dubays, bk. M.A. Köymen, *göst. yer.*, 28 v. dd., 35—40, 49—63, 75—85, 116—148) baş kaldırması istisnâ edilirse, Selçuklu imparatorluğunu çöktüren Oğuz istilâsı ile, Hârizmşahlar imparatorluğu tarafından Irak Selçuklu devletinin ortadan kaldırılması dıştan, fakat yine türkler tarafından yapılan müdâhalelerdir. Haçlı seferleri Adadolu Selçuklu devletini yıkamadığı gibi, bu kıt'aya Moğul istilâsı da Selçuklu hânedanının yalnız Anadolu'ya inhisar ettiği devre tesâdüf etmiş, buna rağmen, gördüğümüz gibi, Selçukluların son zamanlarında Türkmen uc beyleri, Moğul tahakkümünü bertaraf ederek çeşitli devletler kurmağa muvaffak olmuşlardır.

V. SELÇUKLULARDA TEŞKİLÂT.

Horasan'da kurulan ve teşkilâtı bu müslüman muhitte iranlı vezirler tarafından tanzim edilen Selçuklu devletinin askerî, idârî, malî teşkilâtının islâmî an'aneleri tâkip edeceği tabiî idi. Me'mûriyet, makam ve rütbe adlarından ve Nizâm al-Mulk'ün devlet teşkilâtına âit *Siyāsat-nāma*'sının mündereeâtından, Selçuklulara bu sâhada eski İran ve Abbâsî usûllerini devam ettirmiş olan siyâsî teşekküllerden bilhassa Gazneli türk imparatorluğunun örnek olduğu görülmektedir. Yerli tebeanın şart, imkân ve ihtiyadlarına uymak zarûretinden doğan ve Selçuklu idâresinin, yukarıda sıra ile belirtmeğe çalıştığımız ruhu bakımından mütâlea edildiği takdirde, daha ziyâde bir dış kalıp mâhiyetinde kalan bu teşkilât Nizâm al-Mulk'ün vezir bulunduğu Sultan Alp Arslan ve Sultan Melikşah devirlerinde en sağlam şekilde kurulmuştur. Bununla birlikte Selçuklu teşkilâtında da ağacı (hâcib, bk. M. F. Köprülü, *Türk hukuk ve ikтisat tarihi mecmuası*, I, 209, not 3), çavuş (sarhang), tuğra, ulağ ve cufğa (*Dîvān*, I, 122, 424), atabey, sü-başı v.b. gibi askerî, idârî teşkilât ve devlet posta idâresinde türk istilâhlarının yaşadığını ortaya koyan örnekler olduğu gibi, türk vezirler de var idi (msl. bk. *Rāḥat al-ṣudūr*, s. 167).

1. Hükümdar. Melikşah zamanında, teşkilâtın en mütekâmil seviyesine ulaştığı devirde, meliklerin, tâbî hukûmetlerin, beylerin ve bu arada başlarında sultan unvânını hâiz kimselerin bulunduğu Gazneli ve Anadolu Selçuklu devletlerinin metbuu sılatı ile al-sulṭān al-a'ẓam (bk. *Siyāsat-nāma*, Paris tab., s. 7.) unvânını taşıyan Selçuklu imparatoru devletin sâhibi olup, bütün ülkelerinde nâmına hutbe okunur ve para bastırılırdı. Fermanlara, büyük divanın kararlarına, imza makamında olmak üzere, büyük sultanın isminden ibâret tuğrası çekilir, tevkîi [b. bk.] yazılır ve emir bundan sonra mer'i olurdu. Türkçe adları yanında birer müslüman adı alan (Tuğrul Bey Muḥammed, Çağrı Bey Dâvûd, Alp Arslan Muḥammed, Sencer Aḥmed v.b.) ve tahta cülûslarını müteâkip, saltanatlarının tasdiki sırasında, halîfe tarafından kendilerine verilen künye ve lekabları (Tuğrul Bey: Abū Ṭālib Rukn al-Dīn Yamīn Amīr al-Mu'minīn; Alp Arslan: Abū Şucā' 'Aẓud al-Dawla Burhān Amīr al-Mu'minīn; Melikşah: Mu'izz al-Dīn Abu 'l-Fatḥ Ḳasīm Amīr al-Mu'minīn; Sencer: Abu 'l-Ḥāriṣ Mu'izz al-Dīn Burhān Amīr al-Mu'minīn v b.) kullanan sultanların (*Mucmal al-tavārīḫ*, s. 429 v.d.; *Rāḥat al-ṣudūr*, 85 v.d. Bunların arasında yalnız Büyük Sultan Melikşah'ın taşıdığı Ḳasīm Amīr al-Mu'minīn en büyük unvân olup, „her husûsta halîfenin ortağı" mânasına gelmektedir. Bk. al-Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-a'şā*, Kahire, 1915, VI, 113) muhârebelerde ve maiyet erkânı ile gezilerinde, hâkimiyet alâmeti olarak, başlarının üstünde atlastan veya altın sırmalı kadifeden mâmûl bir şemsiye (çetr) tutulur, dâimâ refâkatinde bulunan askerî muzika takımı (navbat) günde beş namaz vaktinde nöbet çalardı. İmparatorluğun çeşitli bölgelerine gönderilen „melik" unvânını hâiz hânedan mensuplarının günde 3 nöbet çaldırmağa hakları var idi. Sultanlar, haftanın muayyen günlerinde devlet erkânını ve kumandanları huzûra kabûl eder, müşâverelerde bulunur, aynı zamanda halkın şikâyetlerini dinler (bār dādan-i ḫāṣṣ u 'ām, *Siyāsat-nāma*, fasıl 28), ikṭâları tevzi, kadıları tâyin tâbi devlet reislerinin hukûmdarlıklarını tasdik ve devlete karşı işlenen cürümler ile meşgûl yüksek mahkemeye riyâset ederlerdi.

a Saray teşkilâtı. Dergâh, bârgâh gibi ıstılahlar ile de anılan saray, doğrudan doğruya sultanın şahsına bağlı olmak üzere, şöyle teşkilâtlanmış idi: hâcibler (ḥācib al-ḥuccāb veya ḥācib-i buzurg), çûbdârlar („değnekciler"), silâhdarlar (zered-hâne denilen silâhhâne muhâfızları, reisleri hukûmdarın silâhını taşır), amîr-i 'alam (bk. mad. BAYRAK), câmedâr, şarâbdâr, taştdâr (veya âbdâr), emîr-i çaşnigîr, emîr-i âhûr, vekil-i hâs (sultanın dâiresi halkının nâzırı), serbeng ve nedîmler, müsâhibler. Sultanın en güvenilir adamları arasından seçilen bu vazifelilerin her birinin emrinde askerî kıt'aler bulunurdu (*Siyāsat-nāma*, fasıl 16, 17, 29).

3. Hükûmet (dîvân-ı saltanat), beş divândan („nezâret") kurulu idi: Başında „sâhib dîvân-ı saltanat" veya „ḫvâce-i buzurg" (başvekil) denilen ve hukûmdarın mutlak ve-

kili durumunda olan (vezâret-i tefvîz, bk. M. F. Köprülü, *Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası*, I, 186—190; 'Abbās İkbāl, Vizârat dar 'ahd-i Salçūḳiyān-i buzurg, Tahran, 1327 ş.) vezîrin bulunduğu dîvân-ı vezâret ile, buna bağlı olmak üzere, dîvân-ı tuğra (reisi, tuğrâî, hâriciye nezâreti ki, bu Selçuklular ile ortaya çıkmış, bk. Barhebraeus, I, 305, ve Gazneliler v.b. islâm devletlerinde mevcut olup, bilâhare Selçuklularda da gelişen ve aş.-yk. aynı vazifeyi gören „dîvân-ı risâletten" üstün sayılmıştır; bk. M. F. Köprülü, *Orta zaman türk hukukî müesseseleri*, s. 408; Cl. Cahen, *La Tuğrâ Seljukide*, *J A*, 1943—1945, s. 167—172), has, iktâ ve harâcî olmak üzere, üçe ayrılmış bulunan imparatorluk arâzisinden, büyük kasabalardan köylere kadar vergi alınacak nüfus ile her kesin vergiye matrah teşkil edea varlığını kayıt ve tesbit ederek (bk. M. F. Köprülü, *Belleten*, sayı 27, s. 406, 408), şer'î ve örfî vergiler hâlinde, „âmilleri" vâsıtası ile vergileri tahsil edip, hare („masraf") hazînesi ile, başlardan ve tâbî devletlerden alınan vergilere mahsus asıl (ihtiyat) hazineyi idâre eden dîvân-ı istîfa (reisi, müstevfî, mâliye nezâreti), divân-ı arz-ül-ceyş (reisi, ârız, harbiye nezâreti) ve dîvân-ı işrâf (reisi, müşrif, umûmî teftiş nezâreti). Burada askerî ve adlî işler dışında imparatorluğun bütün me'mûrlarının ve muâmelâtının, bunların bağlı bulundukları nezâretlerden tamâmî ile müstakil bir „işrâf" müessesesi ile teftişe tâbî tutulmuş olması ayrıca kayda değer bir hususstur (*Siyāsat nāma*, fasıl 9, 21, 48, 50). Taşrada ise, ayrı renklerde bayrakları, çetrleri bulunan ve müsâadeye bağlı olmak üzere, para bastıran melikler ile şihnelerin, umûmî vâlilerin ayrı ayrı vezirleri ve merkezdekinden küçük ölçüde olmak üzere, birer divanları var idi (msl. Nizâm al-Mulk önceleri Melik Alp Arslan'ın veziri idi. Süleyman Şah'ın vezîri Hasan b. Ṭāhir Şahristānî idi, Kirman'da Mukarram b. al-'Alā' Turan-şah'ın vezîri idi, Ḳasīm al-Dawla Aksunḳūr'un Zarrin-Kamar adında bir vezîri var idi). Şehzâdelerin ve meliklerin yanında, onların askerî, idârî, siyâsî bakımlardan yetiştirilmeleri ile vazifeli atabeyler bulunurdu (Nizâm al-Mulk, şehzâde Melikşah'ın atabeyliğini yapmış idi). Kökleri Köktürklere kadar geri giden bu müessese de (bk. N. Kozmin, trk. trc., A. Caferoğlu, *Orhun âbideleri muharriri Atısı lekaplı Yollug Tigin*, *T M*, 1936, V, 367 v.dd.) teşkilât ve devlet idâresinde bir türk yeniliği idi. İmparatorluk çöktüğü sırada, atabeylerden bir çok devletler kuranlar olduğunu görmüş idik. Büyük dîvâna bağlı eyâlet merkezlerinde „şihne" denilen askerî kumandanlardan başka, mülkî idâreden mes'ûl „amîdler" ve ayrıca halktan seçilmiş „reisler" ve beledî işlere bakan „muhtesibler" bulunur idi. Hulâsaten zikrettiğimiz bu nezâret ve me'mûriyetlere bağlı olarak, bütün imparatorluk sathına yayılmış olan nâibler, vekiller, kâtipler, tahsildarlar v.b. hayli kalabalık bir yekûn tutardı.

4. **Askerî teşkilât.** Selçukluların mubteşem devirleri olan sultan Melikşah zamanında orta çağın en büyük askerî kuvveti meydana getirilmiş idi ki, daha sonraları türk-islâm devletlerine örnek teşkil eden bu ordular, çeşitli kavimlerden seçme sûreti ile alınarak husûsî saray terbiyesi ile yetiştirilmiş, merâsim ve teşrifat usûllerine vâkıf ve doğrudan-doğruya sultanın emrinde bulunan „gulâmân-ı saray", en güzîde kumandanların tâlim ve terbiyesi altında her an emre hazır bekleyen hassa ordusu, melîklerin, gulâm vâlilerin ve vezir v.b. ileri gelen devlet ricâlinin askerleri ve tâbî hukûmetlerin kuvvetlerinden müteşekkil idi. Adları divan defterlerinde kayıtlı bulunan gulâmân-ı saray efrâdı yılda dört defa maaş (bistgānī) alırdı. Kumandanları sultanlar ile birlikte büyük seferlere katılan veya ağır te'dip darbeleri indiren, şihneliklere tâyin edilen ve umûmî vâlilikler yapan hassa ordusu da maaşlı idi. Ayrıca imparatorluğun her tarafına dağılmış, kendilerine ayrılan iktâ arâzilerinden geçimini sağlayan, fakat her an sefere hazır vaziyette bulunan kalabalık süvâri kuvvetleri de mevcut idi. Ancak bunlar kendi iktâlarında yaşayan reâyâdan („çiftçi, köylü") büyük divanca tesbit edilen muayyen miktarda vergiden (mâl-i hak) fazla bir şey alamazlardı. Aksi hâlde ve kezâ köylü, iktâ sâhibi tarafından emlâkine dokunulduğu, âile masunluğuna tecâvüz edildiği takdirde büyük divâna, battâ doğrudan-doğruya dergâha giderek, sultana şikâyet edebilir ve muktadan memnun olmayanlar başka bölgelere hicret edebilirler idi (*Siyāsat-nāma*, fasıl 5, 6, 33).

Askerî teşkilâtta Selçuklu imparatorluğunda yapılan çok mühim yeniliklerden biri de bu askerî iktâ (bk. mad IKTĀ) idi. Bir yandan pek kalabalık orduların devlete yük olmadan beslenmesini mümkün kılan, bir yandan da memleketin mâmûr bir hâle gelmesine yardım eden bu usûlün, şimdiye kadar sanıldığı gibi, doğrudan-doğruya vezir Nizâm al-Mulk'ün bir eseri değil, fakat eski türk toprak hukukunun yeni şartlara uydurulmuş şekilde tatbikatından ibâret olduğu anlaşılmaktadır (M. F. Köprülü, *Türk ve iktisat tarihi mecmuası*, I, 240, not 1; O. Turan, *Türkiye Selçuklularında toprak hukuku*, *Belleten*, 1948, sayı 47, s. 549, 466—571). Bu usûl imparatorluğun askerî olduğu

kadar idârî ve hukukî en sağlam temellerinden birini teşkil ediyordu. Anadolu Selçuklu devletinde, Moğul istilâsı neticesinde nizam bozulunca, verimli iktâ arâzilerinin yurtluk („mülk") hâline getirilmesi, böylece mîrî toprak usûlünün soysuzlaşması, Selçuklu ordusunun dağılmasını intâc etmiş ve Moğul baskısına inzimâm eden bu iktâsız sipâhilerin isyânları devletin yıkılmasına başlıca sebep olmuş idi (O. Turan, *ayn. esr.*, s. 554; bir de bk. mad. KILIÇ ARSLAN IV.).

Ayrıca lüzûmu ânında halktan ücretli asker („kaşer") de toplanırdı. Orduda birliklerin çeşitli bayrakları var idi. Selçuklu ordusunda seyyar hastahâneler ve Anadolu ordularında seyyar hamamlar („çerge") bulunuyordu. Selçuklu ordularına, devletin başından sonuna kadar bilhassa uclarda kendi beyleri idâresinde, asıl vurucu kuvvet olarak büyük hizmetler görmüş olan Türkmenleri de ilâve edersek, askerî teşkilât ve ordu hakkında açık fikir edinmiş oluruz.

5. Adlî teşkilât. Selçuklu adliyesi şer'î kazâ ve örfî kazâ olmak üzere ikiye ayrılmış idi. Şer'i dâvalara her memlekette bulunan kadılar bakarlardı. Bagdad'da fıkıh âlimi bir baş-kadı (*kāżi 'l-ḳużāt*) bulunur, ve o, merkezde mahkeme reisliği yaptığı gibi, diğer kadıları da murâkabe ederdi. Halk arasındaki şeriat ile ilgili dâvâların hallinden başka, tereke, hayrât işleri, orta çağ Türk-İslâm devletlerinde mühim bir içtimâî yardım müessesesi olan vakıfların (bk. M. F. Köprülü, *Vakıf müesseseleri ve vakıf vesikalarının tarihî ehemmiyeti*, *Vakıflar dergisi*, Ankara, 1938, I, 1—6) idâresi de kadılara âit idi. Daha çok türklerin mensûp bulundukları hanefî fıkhına, fakat kısmen de şâfi'î fıkhına göre amel eden kadıların verdikleri hüküm mutlak olup, müdâhaleden masun idi. Ancak bir kadının kasd-i mahsûs ile yanlış verdiği bir hüküm, diğer kadılar tarafından altı imzalanarak, sultana arzedilebilirdi. *Siyâsatnâma*'de „müslümanların kanı ve malı kendilerine tevdî edilmiş" olan kadıların tahsil ve ahlâkî durumları üzerinde ehemmiyetle durulmaktadır (fasıl 6). Şer'î mahkemeler dışında, örfî ve kanûnî mes'eleleri hal ile vazifeli ayrı mahkemeler var idi ki, inzibatsızlık, devlet emirlerine itâatsizlik, siyâsî mâhiyetteki suçlar v.b. ile meşgul olan bu teşkilâtın başında emîr-i dâd bulunur ve bunun taşradaki me'mûrları aynı hususları takip ederler idi. Orduya mensûp kimseler ile alâkalı şer'î dâvalara da „kadı-askerler" bakardı. Burada bilhassa belirtilmesi gereken nokta Selçuklu teşkilâtında adliyeden mes'ul şahısların büyük divan ve eyâlet divanları ile, yâni hukûmet ile, ilgili bulunmamalarıdır. Böylece her hangi bir siyâsî veya idârî te'sire mâruz kalmaksızın, hürriyet içinde, adaleti yürütmek mümkün olmuştur.

Selçuklularda peykler ve perendelerden mürekkep serî haber alma teşkilâtı, muntazam bir posta ve, sevkülceyş ve ticârî bakımlardan mühim büyük yollar üzerinde karakollar ve dâimî murâkabesi zarûrî yerlerde ribat [b bk.]; (bir de bk. M. F. Köprülü, *Ribatların tarihî ehemmiyeti*, *Vakıflar dergisi*, Ankara, 1942, II) teşkilâtı ve „münhiler" diye anılan gizli istihbarât teşkilâtı var idi (tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 143—166; A. K. S. Lambton, *The Administration of Sanjar's Empire as illustrated in the 'Atabat al-kataba*, *BSOAS*, 1957, XX, 367—388).

Buraya kadar kısaca tanıtmağa çalıştığımız Selçuklu saray, dîvân, ordu, mâliye ve adliye teşkilâtı, ufak-tefek farklar ve bâzı isim değişiklikleri ile (msl. dîvân-ı âli, nâib-ül-hazra, dîvân-ı mezâlim, hisbe, şurta, beyler-beyi, sübaşı v. b. gibi) atabey devletlerinde, Hârizmşahlar imparatorluğunda, Eyyûbîlerde, Mısır-Suriye türk ve çerkes kölemen devletlerinde, Artuklular, Dânişmendliler ve kısmen diğer Anadolu beyliklerinde, XII. asrın ikinci yarısındaki Abbâsî devlet teşkilâtında ve nihâyet Osmanlı imparatorluğunda devam etmiş, böylece 800 yıla yakın bir zaman islâm şark dünyasında idâre kadrosunun tanzîminde örnek teşkil etmiştir (tafsilât için bk. M. F. Köprülü, *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine te'siri hakkında bâzı mülâhazalar*, *Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası*, I, 165—309; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, TTK, İstanbul, 1941).

VI. İCTİMÂÎ VE FİKRÎ HAYAT.

1. İctimâî durum. Bütün orta çağ müslüman-türk devletleri için de müşterek olmak üzere, Selçuklular zamanında ictimâî durum, memleketi elinde tutan saray erkânı ve yardımcıları, kumandanlar ve askerî kuvvet gibi türk unsuru dışında, ahâlinin hayat ve meşgûliyetlerine doğrudan-doğruya müdâhaleler vuku bulmaması dolayısı ile, umûmiyetle daha önceki devir manzarasını muhâfaza etmiştir. Devlet me'mûriyetleri bir nevi irsîlik arzetmekte olup (msl. Nizâm al-Mulk âilesi için bk. Ḫvândmîr, *Dustūr al-vuzarā'*, nşr. S. Nafisi, Tahran, 1317 ş., s. 149—167, 178—188), iktidar değişmelerinde dahi umûmiyetle aynı âile içinde kalıyor, mâlî bakımdan çeşitli eyâletler ve merkezler arasında daha çok mahallî şartlar ve an'aneler dikkate alınıyordu. Şehirlerde idârî sultaya intisâbın veya iktisâdî zenginliğin sağladığı imkânlar ile ortaya çıkmış olan büyük

nüfuz sâhibi âileler devam ediyordu (msl. Beyhak şehri için bk. İbn Fındık, *Târîḫ-i Bayhaḳ*). Köylerde „dihkanlar" da bu neviden idi. Halk üzerinde nüfuz sâhibi diğer kalabalık bir zümre de din adamları idi ki, bunlar ve seyyidler ve şerîfler ülkenin her tarafına dağılmış vaziyette bulunan hanefî, şâfi'î mezhebleri mensupları ile, bilhassa Bağdad, Basra, Bahreyn bölgelerindeki şi'îlik müntesiplerinin üzerinde müessir idiler. Şehir ve kasabalarda orta ve küçük ölçüde alış-veriş yapan tüccarlar, çeşitli esnaf, dükkâncılar, küçük san'at erbâbı ayrı ayrı loncalar teşkil etmişlerdi. Ahâli umûmiyetle hanefî, şâfi'î „reislerin", şi'îler „nakiblerin" etrafına toplanmış olup, yine büyük şehirlerde serseri takımı da aralarında teşkilâtlar kurmuşlardı. Vaktiyle Gazneli Mahmud'un Hindistan seferlerinde kendilerinden gönüllü ordular vücûda getirdiği, sûfiyâne bir hayat yaşayan bu zümreler, rindler, ayyârlar, settârlar v.b. gibi türlü isimler ile anılıyorlardı (geniş tafsilât için bk. Cl. Cahen, *Mouvements populaires et autonomisme dans l'Asie musulmane du Moyen-Âge*, *Arabica*, Leiden, 1959, IV—V'ten ayrı basım). Ovalar ve sahrâlarda, tarlalarda, bağ ve bahçelerde çalışan köylü ise, yukarıda söylediğimiz üzere, topraklarının has veya iktâ durumuna göre, hukûmetin himâyesi altında geçimini sağlamakta ve vergi vermekte idi. Bunlar hukukî yönden şehir ahâlisi kadar hür olup, ellerindeki topraklara işleyebildikleri müddetçe, verâset sûreti ile, sâhip olduklarından, karın tokluğuna çalışan amele durumunda değil idiler. Gelişme itibârı ile bu umûmî vaziyetten bir az farklı bulunan ve nüfûsunun büyük çoğunluğunu esâsen yerleşik türklerin teşkil ettiği Anadolu'da (bk. F. Sümer, *Anadolu'ya yalnız göçebe türkler mi geldi?*, *Belleten*, 1960, sayı 96, s. 567—594) halk, işçi, esnaf, san'atkâr ve nakliyatçı olarak, aşağıda bahsedeceğimiz bütün ticârî ve iktisâdî hayata katılmış, böylece refah, emniyet ve sükûnun te'min ettiği huzûr dolayısı ile, vaktiyle aşağıyukarı birer kaleden ibâret olan kasabalar büyümüş, genişlemiş ve Konya, Kayseri, Sivas, Erzurum, Erzincan, Harput, Amasya, Tokat, Aksaray, Ankara, sâhillerde Sinop, Samsun, Antalya ve Alâiye merkezî hüviyette birer türk şehri hâlinde yükselmişlerdi ki, bunlardan Aksaray, (M. Zeki Oral, *Aksaray'ın tarihî önemi.*, *Vakıflar Dergisi*, 1962, V, 223—240), Kırşehir (bk. A. Saim Ülgen, *Kırşehir'de türk eserleri*, *Vakıflar dergisi*, Ankara, 1942, I, 253—261), Alâiye, Kubâdiye, Kubâd-âbâd (bk. M. Zeki Oral, *Kayseri'de Kubâdiye şehri*, *Belleten*, 1953, sayı 68, 501—517; ayn. mlf., *Kubâd-âbâd nasıl bulundu?*, *İlâhiyat fakültesi dergisi*, Ankara, 1953, II/2, 171—179) gibi bâzıları ve türkçe adlar taşıyan diğerleri türkler tarafından te'sis edilmiş idi.

2. İktisâdî-ticârî durum. Selçuklu devletinin kurulduğu Horasan kıt'asının iktisâdî ve ticârî bakımdan seçkin mevkiini belirtmiş idik. Selçukluların İran ve Irak sâhasında vücûda getirdikleri siyâsî birlik ve kudretli ordunun nezâretinde teessüs eden muntazam teşkilât ve mükemmel âsâyiş, ticâret yollarının dâimâ murâkabe altında tutulması v.b. hususlar dolayısı ile, yakın şark ile orta Asya ve şarkî Avrupa arasında ve uzak şark, Hindistan ile Suriye sâhillerindeki Akdeniz limanlarının mutavassıt rolünü oynadığı, Avrupa arasında mevcut ticârî faâliyet (bk. W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant*, I, 164—168; Jean Aubin, *La ruine de Sirâf et les routes du Golf persique*, *Chiers de civilisation médievale II*, 1959), büs-bütün artmış ve Selçuklu devletlerine mâlî yönden sağlam bir temel vazifesini görmüştür ki, Selçuklu idâresi ve teşkilâtının o kadar devamlı olmasını te'min eden âmillerden biri de bu iktisâdî refah olmuştur. İmparatorluk devrinde, giyim, malzeme, techizat ve muhârebe vâsıtaları bakımından, orta çağın en büyük ordusunun çıkarılması ve sultanların ziyâfetlerinde, bayramlarda, şenlik günlerinde, zaferlerin kutlulanmasında, düğünlerde kaynaklarımızın şahâdet ettiği ihtişam ve muazzam masraf refâhı, zenginliği; aynı zamanda tebaa arasında geçim darlığından doğan herhangi bir hareket görülmemesi de iktisâdî muvâzenenin mevcûdiyetini gösteren delîllerdir. Bu hususta, bastırdığı paralardan elimize geçen 22 tanesinden 16'sı altın, gerisi gümüş olan, Sultan Melikşah (bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 146) devri hakkında kıymetli bilgi veren Ḥamd Allāh Mustavfī Ḳazvīnī'ye göre (bk. Melikşah zamanında yazılmış *Risāla-i Melikşāhiya*'den naklen *Târîḫ-i guzîda*, I, 449; ayn. mlf., *Nuzhat al-ḳulūb*, nşr. Le Strange, 1915, s. 226e), Selçuklu ülkelerinin yıllık geliri 21.500 tümen kırmızı altın (zer-i surḫ) ve harac olarak alınan senelik vergi 20.000 miskal altın (*ṭalā*) idi (müellif zamanındaki tümen, dinar ve dirhem besâbı hakkında bk. W. Barthold, *İlhanlılar devrinde mâlî vaziyet*, *Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası*, I, 143 v. d.) ki, yekûnu, bugünkü hesap ile, ortalama 225 milyar liraya bâliğ olur ve aradaki râyic ve iştirâ farkı da dikkate alınır ise, bunun takriben 500 milyar liralık bir kıymet ifâde ettiği anlaşılır. Melikşah'dan başka Sultan Tuğrul Bey, Alp Arslan, Sencer ve diğerleri altın para bastırmışlardır (D. Sourdel, *ayn. esr.*, s. XVI, 82—94; İbrahim Artuk, *Selçuklu sultanı Mahmud*

b. Melikşah'a âit bir dinar, Tarih dergisi, İstanbul, 1954, sayı 9, s. 141—144). Kirman Selçuklularında da iktisâdî durum gelişmiş olup, bilhassa Kavurd zamanında bastırılmış olan paralar uzun müddet değerini muhâfaza etmiş ve Afżal al-Dīn Kirmānī'nin şahâdetine göre (*Badâyi' al-azmān*, s. 4), bir buçuk asır sonra dahi „nakd-i Ḳāvurdī" büyük kıymet taşımıştır. Anadolu Selçuklularında ise. ticâret mevzuu devletin ana siyâsetini tâyin eden başlıca meselelerden biri idi. Başlangıçta, haçlı seferleri dolayısı ile, yakın şarkta, bilhassa Suriye'de husûle gelen siyâsi karışıklık ve papanın teşviki ile, Mısır ticâretini çöktürmek için, denizlerde tatbik olunan iktisâdî abluka harâretli ticârî faâliyeti felce uğratmış ve Moğul istilâsı orta Asya ve şimâli Karadeniz sâhasının Akdeniz ile olan eşya mübâdelesi hareketine darbe vurmuş ve böylece dünya ticâreti pek sıkıntılı bir duruma düşmüş iken, Anadolu'nun mevkî itibârı ile bu bakımdan taşıdığı büyük ehemmiyeti kavrayan Selçuklu sultanları, bilhassa Kılıç Arslan II.'ın son yıllarından itibâren, Selçuklu Türkiyesi'ni kıt'alar-arası bir transit merkezi hâline getirmeğe muvaffak olmuşlardı. Selçukluların ticâret mevzuunda milletlerarası münâsebetlere girdiği bu sıralarda inşâ edilen yollarda her türlü âsâyiş tedbirleri tatbik edilmiş, yabancı tüccarların canı ve malı devlet tarafından te'minat altına alınmış. ülkede muhtemel eşkiya baskınlarına ve denizlerde korsan hücumlarına uğrayan veya gemileri batan tâcirlerin zararları tazmin edilmek maksadı ile, emtia üzerinden bir nevi devlet sigortası vaz'edilmiş idi. Büyük konak yerleri ve pazar mahalleri olan mühim merkezlerde hanlar, kapalı çarşılar kurulmuş ve yukarıda söylediğimiz gibi. sırf ticârî ve iktisâdî maksatlar ile, Karadeniz ve Akdeniz sâhillerinde fetihler yapılmış idi. Ticâret erbâbının istirâhatlerini te'min ve mallarının korunması için ilk defa inşâsına Kılıç Arslan II. tarafından başlanan ve bâzıları sen'et bakımından birer mimârî şâheseri olan (msl. sultan hanları kervansaraylar, diğer sultanlar zamanında çoğalarak, ana yolları boyunca sıralanmış idi. Anadolu Selçuklu hükümdarları arasında ilk defa altın para Kılıç Arslan II. tarafından bastırılmış idi (bk. İ. Artuk, *Abbâsî ve Anadolu selçukilerine âit iki eşsiz dinar, İstanbul arkeoloji müzesi yıllığı*, 1958, sayı 8, s. 45 v.d.; Anadolu Selçuklularına âit altın ve gümüş paralar hakkında bk A. Tevhid *Meskûkât-ı kadîme-i islâmiye*, İstanbul. 1321. IV; Behzad Butak *XI—XIII. yüzyıllarda resimli türk paraları. Ek*, 1—2, İstanbul, 1950; aynı mll., *Ġiyâş al-Dīn Keyḫusrav II.'in görülmemiş iki sikkesi*, İstanbul, 1950; Ş. Erol, *Nâdir bir kaç sikke*, İstanbul, 1963, s. 4—8). Bu sûretle tarih boyunca, en müreffeh çağını yaşayan Anadolu'nun zenginliği Avrupa'da efsânevî bir mâhiyet almıştır.

Anadolu'da iş hayatı, orta çağın diğer beldelerinde olduğu gibi, işlenen eşyanın cinsine göre, sıkı kaidelere bağlı loncalar üzerine kurulmuş idi. Bu müesseseler her zanâat şûbesinde çalışan kimseleri, birer „pîrin" mânevî kudsiyetine inandırarak, mesleğin icaplarına sâdık ve bütün kaidelerine tamâmı ile bağlı „müridleri" hâline getiriyordu. Loncalarda meslekler inhisar altında tutulur, belirli dükkân veya imâlât-hâne adedine göre, adları ve künyeleri kayıtlı muayyen sayıda usta ve işçi bulundurulur, çıraklıktan ustalığa geçmek isteyenler, diğer ustalar huzûrunda husûsî bir imtihandan geçirilerek, başarı gösterenlere merâsim ile „ustalık" pâyesi verilirdi. Müessesenin en usta ve hürmete şâyân mensûbu loncanın reisi olup, „ahî" unvanını taşıyordu. Te'sir ve nüfuz itibârı ile tam bir tarîkat şeyhi durumunda olan abîden başka onun emirlerini icrâ ile vazifeli „yiğit-başı" veya „server" denilen ikinci bir idâre âmiri mevcut idi. Loncaya mensûp işçi ve çıraklara „fityân" denilirdi. Ayrıca bir şohirdeki ahîlerin reisine de „ahî baba" adı verilirdi. Böylece bir çok ahîler (ihvân), yiğitbaşılar (serverân) ve gençlerin (fityân) bulunduğu şehirlerde, bunlar, memleket iktisâdiyatına hâkim kütle oldukları için, idârî ve siyâsi meselelerde söz sâhibi idiler. O kadar ki, Selçuklu devleti parçalandığı zaman, yukarıda zikrettiğimiz başlıca merkezlerde, kendi teşebbüsleri ile. bir nevi cumhûrî idâre kurmak sûreti ile, cemiyeti inhilâlden kurtararak, Osmanlı imparatorluğunun teessüsüne kadar, durumu muhâfazaya muvaffak olmuşlardı. Anadolu beyliklerinde de dinî-askerî bir tarîkat sıfatı ile pek mühim bir mevkî işgal ettiğini seyyah İbn Baṭṭūṭa [b. bk] 'dan öğrendiğimiz bu teşkilâtın esâsı, Abbâsî halîfesi al-Nāṣir li-Dīn Allāh (1180—1225)'ın islâm ülkelerinde mânevî birliği sağlamak maksadı ile ortaya attığı *futūvva* („gençlik") tarîkatine dayanıyordu. al-Nāṣir bu tarîkate bütün islâm hukümdarlarını idhal etmeğe muvaffak olmuş ve onlara *ramy al-bunduḳ* imtiyâzını tevcih etmiş ve Ġiyâş al-Dīn Keyḫusrav I., Mısır türk sultanı Beybars v.b. hukümdarlar husûsî futüvva libâsını. merâsim ile, giymişlerdir. Bu dinî-askerî tarîkat, daha sonra, mensupları arasında bir çok meslek ve sen'at erbâbının da bulunması dolayısı ile, gâyesine de uygun olarak, iktisâdî sâhaya intikal ettirilmek sûreti ile meydana gelen ahîlik teşkilâtı, çeşitli zamanlarda yazılmış fütüvvet-nâmelerden de anlaşılacağı üzere, Osmanlı

imparatorluğu devâmınca da mevcûdiyetini muhâfaza ederek, esnaf mes'eleleri ve dâvaları ile meşgul olmuş ve loncalar kalktıktan sonra dahi, onun yerleştirmiş olduğu karşılıklı saygı an'anesi esnaf birlikleri arasındaki tesânüt duygusunu devam ettirmiştir (A. Tevhid, *Ankara ahîleri*, *T O E M*, 1329, s. 1200 v.dd.; M. Cevdet, *Zayl 'alâ faṣl al-aḫiyat al-fityān al-turkiya* ..., İstanbul, 1932; F. Taeschner, *Beitraege zur Geschichte der Achis in Anatolien XIV.— XV. Jhdt*, *Islamica*, 1929, IV; ayn. mll., *Die Futtuwwabünde in der Türkei und ihre Literatur*, *Islamica*, 1930, V; ayn. mll., *Der Anteil des Sufismus an der Formung des Futuwwaideals*, *Der Islam*, 1937, XXIV; ayn. mll., *İslâm orta çağında fütüvvet teşkilâtı* (*İktisat fakültesi mecmuası*, 1954, XV, 1—4, s. 1—32; A. Gölpınarlı, *İslâm ve türk illerinde fütüvve teşkilâtı ve kaynakları*, *İstanbul iktisat fakültesi mecmuası*, 1950, XI/1—4, 3—354; M. F. Köprülü, *Osmanlı devletinin kuruluşu*, s. 89—93; Cl. Cahen, *Sur les traces des premiers akhis*, *Köprülü armağanı*, s. 81—92; M. Akdağ, *Türkiye 'nin iktisâdî ve içtimâî tarihi*, Ankara, 1959, I, 1—18). Ahî teşkilâtının mühim bir hususiyeti olarak şunu belirtmek lâzımdır ki, dinî temele istinât eden ve her loncanın muayyen günlerde toplanarak, kendi mes'elelerini müzâkere ettiği husûsî tekyeleri olan bu müesseseye hıristiyan unsurun kabûl edilmemesi keyfiyeti, müslüman-türk meslek erbâbına cemiyette imtiyazlı bir mevkî sağlamakta olduğundan, hem san'atın ve mesleğin müslümanlar tarafından icrâsını mümkün kılmış, bu sûretle Türkler tedricen şehir iktisâdiyâtına hâkim olmuş, hem de muhtelif meslek ve san'atlarda çalışan, fakat loncaya dâhil bulunmadığı için türlü zorluklar ile karşılaşacağı tabiî olan gayr-i müslim unsurun, islâm dinine girme yolu ile, Türkiye 'nin büyük ölçüde islâmlaşmasını te'min etmiştir (krş. G. Vernadsky, *The Mongols and Russia*, New Haven, 1953, s. 304). Çünkü Anadolu 'nun türkleşmesinde nasıl tâkip, tazyık ve katl-i âm gibi hâdiseler mevcut değil ise, islâmlaşmasında da gayr-i müslim unsura siyâsî ve idârî baskı yapıldığı ve bu yüzden kütleler hâlinde bunların islâm dinine girdikleri vâkıası görülmemektedir (bk. O. Turan, *Les souvrains seldjoukides et leur sujets nonmusulmans*, *Studia Islamica*, 1953, I, 65—100; ayn. mll., *L'Islamisation dans la Turquie du Moyen-Âge*, *Studia Islamica*, 1959, X, s. 137—152).

3. Dinî hayat. Selçuklular sünnîliğin dört mezhebinden bilhassa hanefilik ile kısmen de şâfi'îliğe sülûk etmişlerdi. Çünkü, aslen türk olması muhtemel Semerkandlı Abū Manṣūr al-Māturīdī (ölm. 944) (b. bk.; bir de M. Tancı, *Abū Manṣūr al-Māturīdī*, *İlâhiyat fakültesi dergisi*, 1958, I—II, s. 1—12) tarafından, insanda irâdeyi vaz'etmek sûreti ile, Mâverâünnehr muhitinde geliştirilen hanefîlik, ilâhî emri akıl ve deliller ile isbat yoluna girilerek şerîat aklî plana intikal ettirilmiş ve hukukî muhtevâsı da daha ziyâde türk örf ve âdetlerinden alınmış olduğu için, tefekkür tarzı itibârî ile gerçekçi olan türk çevrelerinde en çok yayılan mezhep olmuş (bk. H. Z. Ülken, *İslâm düşüncesi*, İstanbul, 1946, s. 68, 92 v.d.); ayrıca durum ve ihtiyâca göre yeni hukümler vermeği câiz addederek, türk devletlerince islâmî hukuk nizâmını zaman ve şartların icâbına uydurmağı mümkün kılması sebebi ile de, başta Selçuklular olmak üzere, diğer türk siyâsî teşekküllerinin resmî mezhepleri vaziyetine yükselmiştir. Abbâsî halîfelerinin de aynı mezhebi temsil etmeleri iki iktidar arasındaki râbıtayı büsbütün kuvvetlendirmiştir. Bundan sonra islâmî akîdelere sıkı-sıkıya bağlı olan Mâlikî ve Hanbelî mezhepleri ile Hanefîliği te'lif eden daha mütedil Şâfi'î mezhebi, bilhassa Sultan Tuğrul Bey 'in vezîri 'Amîd al-Mulk al-Kundurī 'nin Eş'arîleri tel'in ve şâfi'î mensuplarını tâkip siyâsetine son veren ve memleketi terketmek zorunda kalmış büyük şâfi'î âlim ve fakîhlerinin avdetini te'min eden vezir Niẓām al-Mulk (M. Şerefeddin, *Selçuklular devrinde mezâhib*, *T M*, 1925, I, 101—118)'ün gayretleri dolayısı ile, Selçuklu imparatorluğunda ve türkler arasında revaç bulmuş idi. Sünnîliğin bayrakdarlığını yapan Selçuklu idâresi, islâmiyetin gazâ fikri ile türkün fütûhât telakkîsini birleştiren bir siyâsî teşekkül olduğu için, müslüman ülkelerde hâkimiyet sağlandıktan başka, Fâtımîler ile mücâdele mâna kazanmış ve haçlı seferlerinde muvaffakiyetle karşı koymak mümkün olmuştur.

İslâm dünyasının büyük fıkıh, kelâm, tefsir ve hadisçilerinden çoğu Selçuklu imparatorluğu çağında yetişmiştir: aynı zamanda türkçeye de tercüme edilen *al-Risālat al-Ḳuşayrīya*'nin müellifi büyük sûfî Abu 'l-Ḳāsim Ḳuşayrī (ölm. 1072) ve oğlu, *al-Taysīr* adlı tefsîrin müellifi, Abū Naṣr 'Abd al-Raḥîm, şâfi'î fakîhlerinden ve Bagdad nizâmiyesi hocalarından Abū İsḥāḳ Şîrāzî (ölm. 1083), bir çok eser sâhibi Abu 'l-Ma'ālî Cuvaynî (ölm. 1085), islâm âleminin en büyük mütefekkirlerinden ve Bagdad nizâmiyesinin rektörlüğünü yapmış olan kelâmcı Ġazzālī (ölm. 1111), ikinci Şâfi'î diye anılan, Āmul nizâmiyesi hocası, Faḫr al-İslâm 'Abd al-Vāḥid (ölm. 1108), büyük hanefî fakîhi ve Ḳāżi 'l-ḳużāt al-Ḫaṭîbî (ölm. 1079), hanbelî fakîhi, hadisci ve ünlü sûfî 'Abd Allāh al-Anṣārī (ölm. 1108), eserleri medreselerde el

kitabı olarak okunan büyük tefsirci ve gramerci 'Alî al-Vâḥidî (ölm. 1076), Mâverâünnehr'in büyük hanefî fakîhi ve tefsirci'si, meşhûr *Uṣûl* müellifi Pazdavî (ölm. 1089), *al-Mabsûṭ* adlı eseri ile hanefîler arasında büyük şöhret yapan türk asıllı Saraḫsî (ölm. 1090), fakîh, feylesof, şâir olup, eserlerinden bir kısmı türkçeye de tercüme edilen 'Ayn al-Ḳużât al-Hamadânî ölm. 1130), Sultan Sencer devrinin mezhepler tarihi mütehassısı, *Kitâb al-milal va 'l-niḥal* müellifi Muḥammed al-Şahrastânî (ölm. 1153), *Maṣâbiḥ al-sunna* müellifi Bağavî (ölm. 1116) hep kendi zamanlarından sonra islâm ilim ve fikir hayatında asırlarca müessir olmuş simâlardır [bk madd.].

Haçlı seferleri ile Moğul istilâsı dinî tâlim bakımından bir durgunluk devri getirmiş ise de, XIII. asrın sonlarında, yine Anadolu'da kıymetli eserler yazan bilginler yetişmiş, msl. *Anvâr al-Tanzîl* müellifi ünlü tefsirci Ḳâżî 'l-Bayżâvî (ölm. 1291), bir kısmı mantığa, bir kısmı da kelâma dâir olan *Maṭâlî' al-anvâr* adlı eserin müellifi Sirâc al-Dîn Urmavî (ölm. 1283) ve felsefî kelâm hareketini canlandıran, aynı zamanda heyet-şinas Ḳuṭb al-Dîn Şîrâzî (ölm. 1310) bu an'aneyi müstakbel nesillere intikal ettirmişlerdir. Burada, sünnîliği bu derecede himâye eden ve kendileri samimî birer dindar müslüman olan Selçuklu'ların an'anevî terbiye ve telakkileri icâbı kat'iyen mutaassıp olmadıklarını da ayrıca belirtmek lâzımdır. Sultan Alp Arslan'ın ve Melikşah'ın gayr-i müslimlere karşı olan „pederâne" tutumu görülmüş idi. Sultan Sencer de huzûrunda dinî-felsefî sohbetler yaptırırdı. Süryânilere ve ermenilere karşı dâimâ müsâmahakâr davranan Kılıç Arslan I., hıristiyanlara karşı âlicenâbâne hareket eden ve Malatya'nın süryânî patriği ile Kitab ı mukaddes üzerinde münâkaşaya girişecek ve Konya'da bâzı evlerin bahçelerini mermer heykeller ile süsletecek kadar geniş fikirli olan Kılıç Arslan II., saraylarının kapılarını ve duvarlarını kabartmalar ve kadın erkek resimleri, inşâ ettirdiği Konya sûrlarını heykeller ile süsleyen 'Alâ' al-Dîn Keykubâd I. (Bk. Mehmed Önder, *Mevlânâ şehri Konya*, Konya, 1962, s. 58—66) ve tasvirli paralar bastıran Keyhusrev II. her türlü dinî taassuptan âzâde, hür düşünceli kimseler idi. Selçuklular devrinde kitâbî din baskısı yapan medreselerin büyük nüfuzu altındaki bâzı şehirler dışında umûmiyetle halk serbest düşünceli idi. Bilhassa türk köylü ahâlisi hattâ hanefî mezhebine karşı da fazla bir alâka duymuyordu. Bunlar daha ziyâde tasavvuf ile ilgili râfızî inançlara sâhip bulunuyorlardı ki, bu, başta Selçuklu olmak üzere, islam-türk tarihinin mühim mevzûlarından biridir.

Selçuklu devletinin kurulduğu yer olan Horasan siyâsî, iktisâdî, idârî yönlerden olduğu gibi, dinî bakımdan da kat'î te'sirli rol oynamıştır denebilir. Buranın eski grek ilim ve felsefesine âşinâ olan garptan, yâni Basra, Kûfe, Bagdad Abbâsî sâhasından, aynı zamanda aslında vahdet-i vücudcu telakkileri ihtivâ eden Hindistan sâhasından gelen fikir cereyanlarının telakkî merkezi olduğu düşünülür ve bu iki düşüncenin, islâm mütefekkirleri tarafından, kendi kâinat görüşleri ile birlikte, oturdukları bölgenin örf ve âdetlerine uygun şekilde imtizac ettirilmesi neticesinde doğan islâm tasavvufunun, türkler geldiği zaman canlı bir devresini yaşadığı hesâba katılır ise, vaziyetin ehemmiyeti takdir olunur. İslâmiyette türlü tarîkatlerin meydana çıkmağa başladığı XI. asırda bu fikirler ile kaynaşmakta olan Horasan'da mevcut çok kuvvetli „tezkir muhiti" [bk. mad. ĠAZZĀLĪ] ve zâviyeler ve bankahlarda etraflarında müridleri ve dervişleri ile ruhânî bir hava içinde yaşayan ve hakikatin, kitaptan (*Kur'an*) değil, fakat his yolu ile idrâkinin mümkün olduğunu iddia eden ve bu sebeple medrese müntesiplerine cephe alan ve dinin mekruh kıldığı raks ve müsikîyi ön plânda tutan şeyhler, şimâl boz-kırlarından şâmânî akîdeler ile beslenmiş vaziyette gelerek, islâmiyetin nassî kaidelerine pek intibak edemeyen Türkmen kütleleri üzerinde tabiatiyle fazlası ile müessir olmuşlardı. Devrin büyük şahsiyetlerinden çoğu, yukarıda söylediğimiz gibi, aynı zamanda sûfî idi. Meşhûr kelâmcı Ġazzâlî açıktan-açığa grek felsefesine cephe almış ve onun, ince zekâsı ve derin ihâtası ile kelâm ilmini sûfî görüş ile uzlaştırarak ortaya koyduğu yeni islâm tasavvufu asırlarca hukmünü yürütmüş idi. Diğer taraftan islâm dünyasının büyük tarîkatleri olan, 'Abd al-Ḳâdir Gîlânî (ölm. 1166) tarafından kurulup Anadolu, Hindistan ve İspanya'ya kadar yayılan kadirîlik [b. bk.], Hârizmli şeyh Necm al-Dîn Kubrâ (ölm. 1221) tarafından kurulan kübrevîlik [b. bk.], XIII. asırda kurulan ekberîlik [b. bk.] arasında, bilhassa kübrevîlik, eski türk „alplık" [bk. mad. ALP] vasıflarını muhtevî melâmilik [b. bk] fikirleri ile, telakkî, merâsim ve âyin bakımlarından, türk rûhiyâtına uygun sâdelik, ahlâkî ve bedîî esâslar ihtivâ ediyor ve türk dini kamlıktan mülhem olan „semâ"ı vaz' ve şartlarını tâyin etmekle Anadolu'daki mevlevîliğe [b. bk.] temel vermiş oluyordu. Dördüncü büyük tarîkat yesevîlik ise bizzat türk olan Ahmed Yesevî (ölm. 1166; bk. mad.) tarafından kurulmuş idi. Bilhassa sonuncusu, islâmiyeti türkler arasında yaymak maksadı ile, bâzı türk örf ve âdetleri ile bezenmiş olup, tarîkatın di-

li türkçe idi (Yesevî'nin „Hikmetleri"). Doğrudan-doğruya halk tasavvufu vasfında olması itibârı ile de diğer tarîkatlerden ayrılan yesevîlik bir yandan Türkistan, Efganistan, Altın-Ordu sâhası, şimâli İran'a yayılırken, bir yandan da orta Asya'da nakşbendilik (XIV. asır) ve pek elverişli bir muhit olarak bulduğu Anadolu'da bektaşilik [b. bk] ve emsâli tarîkatlerin zuhûruna da zemin hazırlamış idi ki, bu muvaffakiyeti İran ve Türk sûfîlik anlayışları arasındaki farkta aramak doğru olur. Bu fark bilhassa gâyesi daha ziyâde san'atkârâne bir dünya görüşüne vâsıta sayan ve onu kavimler, devirler üstü bir düşünceye yöneltmiş olan İran telakkîsine karşılık, Türk telakkîsinin doğrudan doğruya ahlâkı, ruh temizliğini gâye saymasında ve onu, eski türk tefekkürü ile irtibâtından dolayı, vatan ve ülke fikirleri ile mezc etmesinde belirir ve bu sebeple türk tasavvufu mensuplarının Anadolu'ya geldiklerinde, bu görüşü telkîn etmeleri neticesinde, tarafdarlarının sınır boylarında büyük hizmetlerde bulunmaları mümkün olmuştur. Böylece, aslında birer orta Asya eski türk „alpı" olan cengâverler, „babalar", „abdallar" diye adlandırılan türk şeyhlerinin rehberliğinde, Horasan'ın ruhânî havasında „alp-erenler", savaş ülkesi Anadolu'da ise, „gâziler" sıfatı ila vatanî vazifelerini ifâ etmişler, Osmanlı imparatorluğu devrinde de Rûmeli uclarında aynı vazifeyi yerine getirmişlerdir. Yesevîlikten doğan bektaşîliğin aynı zamanda muhârib sınıfın resmî tarîkati hâline gelmesi de bundan dolayıdır (Bk. M. F. Köprülü. *Osmanlı devletinin kuruluşu*, s. 83—102; P. Wittek, *Les ghazis dans l'histoire Ottomane, Byzantion*, 1936, XI, 197—202; H. Z. Ülken, *İslâm düşüncesi*, s. 104—108, 175—181, 185).

Diğer taraftan, islâm-türk tarîkatlerinin doğuşunda türklerin islâm olmazdan önce taşıdıkları dinî telakkîlerin müessir olacağı ve türk tasavvufunda izler bırakacağı ne kadar tabiî ise, aslında bir iktidar mücâdelesi mevzuu iken, İran sâhasında islâmî cilâya bürünmüş Zerdüştlük, Mani ve Mazdek dinleri gibi eski inançlar ile hüviyet birliği kazanarak, bir nevi mezhep kisvesi altında meydana çıkan şi'îlik cereyanının da, Peygamber âilesine derin bir muhabbetle bağlı kalmak, ehl-i sünnet akîdelerinin müsâmaha tanımaz sertliğine cephe almak v.b. gibi hususlarda aynı görüşü taşıyan ve müşterek kaynaklardan beslenen tasavvuf hareketi ile birleşmesi dolayısı ile, türk efkârında yer etmesi de o kadar tabiî idi. Nitekim XI. asırdan itibâren belirmeğe başlayan halk velîleri Türkmen „babalarında" da aynı temâyül şiddetle hissedilıyordu. Eski türk kam—ozan (halk şâiri—efsuncu) tavırları ile ortaya çıkan bu râfızî telakkî sâhipleri, hiç bir yadırgama uyandırmadan, Türkmenler arasında büyük bir muhabbet ile seviliyor ve sayılıyorlardı. Hattâ yalnız geniş halk kütleleri değil, birer sünnî müslüman olarak islâmiyetin korunmasını taahhüt ettiklerini ve bu itibarla şi'îlik ve kolları gibi râfızî cereyanlara karşı amansız mücâdelelerde bulunduklarını gördüğümüz Türkmen hukümdarları (Selçuklu sultanları) bile şi'î telakkîler ile dolu fikirlerin yayıcıları olan sûfîlere karşı hürmetkârâne davranıyorlardı. Msl. Tuğrul Bey, Alp Arslan, Melikşah zamanlarının ünlü mutasavvıfları Bâba Ṭâhir 'Uryân [bk. mad. BABA], Abû Sa'îd Abu 'l-Ḫayr (bk. *Asrār al-tavḥîd*, nşr. Z. Ṣafâ, Tahran, 1332 ş.) v.b. pek mûteber şahsiyetlerdi. Bir yandan halkı temsil eden bu sûfîler, bir yandan da münevverlere hitap eden, yukarıda adlarını zikrettiğimiz, büyük sûfîler iki cepheli sûfîlik cereyanının gelişmesine yardımcı olmuşlardır ki, tasavvuf hareketleri, bu iki cephesi ile, Anadolu'ya intikal etmiştir.

Anadolu tasavvuf bakımından büyük şahsiyetlerin yeri olmuştur. Bu sûfîler gerçekten yüksek bilgili ve zekâ, bedîî duygu, edebî kabiliyet yönlerinden müstesna kimselerdi. Esâsen Selçuklu Türkiyesi'nde msl. Muḥy al-Dîn İbn al-'Arabî (ölm. 1240) [b. bk.] gibi nâdir yetişen sistemci bir din feylesofunun çalışmasına müsâit zemin bulunuşu memleketin mânevî ve rûhî vasfını ortaya koymağa kifâyet eder. Aslen Endülüslü olan Muḥy al-Dîn İbn al-'Arabî islâmî ilimleri öğrendikten sonra, muhitinin tasavvufî ve felsefî havasına girerek, „keşiflere" başlamış ve hacc maksadı ile geldiği Mekke'de 'Abd Allāh al-Anṣārî (b. bk.; ayrıca bk. Tahsin Yazıcı, *'Abd Allāh al-Anṣārî'nin Kanz al-sālikîn'i, Şarkiyat mecmuası*, İstanbul, 1956, I, 59—88; Ahmed Ateş, *'Abd Allāh al-Anṣārî'nin Ẕam al-kalām va ahlih adlı eseri, Şarkiyat mecmuası*, İstanbul, 1964, V. 45—60)'nin ve Ġazzālî'nin eserlerinden faydalanmış, sonra Anadolu'ya geldiği zaman hürmetle karşılanmış, sultanların lütuf ve ihsanlarına nâil olmuş ve Konya'da yerleşmiş idi. İçlerinde en mühimleri *al-Futuḥāt al-makkiya*, *Fuṣūṣ al-ḥikam*, *İṣārāt al-Ḳur'ān*, *Cavāhir al-Nuṣūṣ* v.b. olmak üzere, 250'ye yakın kitap ve risâle yazarak, bu bakımdan da erişilmez bir dereceye ulaşan Muḥy al-Dîn İbn al-'Arabî'ye göre, en yüksek ve gerçek bilgi, akıl yolu ile idrâk olunan değil, fakat Allahın ancak derin ve samimî sûfî terbiyesinden geçmiş kimselere (insân-ı kâmil; b. bk.) bahşettiği „mârifet" idi. İbn al-'Arabî'nin asıl büyüklüğü, ayrı

ayrı kaynaklardan gelen ve o zamana kadar halline muvaffak olunamayan çeşitli ve birbirine zıt metafizik görüşleri, ortaya koyduğu kendi varlık birliği (vahdet-i vücûd) nazariyesi ile, geniş ölçüde, bir birlikçi düşünce içinde uzlaştırmış olmasıdır ki, buna göre, gerçek varlık tektir ve o da Allahtan ibârettir. Dünya ve kâinat onun geçici tecellî ve gölgesinden, insanlar da onun dış görünüşünden başka bir şey değildir. Yâni her şey, her mevcut ayrı ayrı cephelerden Allahı temsil ve ifâde etmektedir. Yine bu telakkî ile ilgili olarak İbn al-'Arabî'nin meşhûr ḥażarât-i ḫamsa (beş kat) nazariyesinden tahassül eden „insan-ı kâmil" Allahı kendinde aksettiren bir varlık olduğu için, onun „ilmi" Allahın "ilmi" demek olur ki, esâsen tasavvuf tatbikatında çeşitli merhaleleri aşmak ve nihâyet nefsinden tamâmiyle sıyrılıp, kendinin aynı olan gerçek varlıkta erimek sûreti ile, Allahta mütecellî „gayb" mertebesine yükselen „insan-ı kâmil" için ezelde ve ebedde artık meçhul bir şey kalmamıştır. O, istikbâli keşfeder, insanlara gâibden haber verir, eşyâyı da sihir yolu ile kendi hukmü altına alır [bk. mad. MUḤY AL-DİN İBN AL-'ARABÎ].

Bunları burada bir az teferrüatlı bir şekilde belirtmemizin sebebi, bu Selçuklu devri büyük sûfîsinin islâm âleminde ve ayrıca Türkiye'de son zamanlara kadar devam eden muazzam te'sirini açıklamaktır. Arap edebiyatının birinci sınıf üslûbcularından biri olarak onun kaleme aldığı fikirleri, sonra talebesi ve mânevî evlâdı, ünlü sûfî Şadr al-Dîn Ḳonavî (ölm. 1274) (b. bk.; ayrıca bk. Osman Ergin, *Şadr al-Dîn al-Ḳonavî ve eserleri*, *Şarkiyat mecmuası*, 1958, II, 63—90) tarafından devam ettirilmiş ve hattâ o, üstadının Şeyh-i ekber „en büyük şeyh" unvanına nisbetle Ekberîlik adlı bir tarîkat kurmuş ve kendisi „ehl-i kitâb" olan kadılar tarafından küfürle itham edilmesine rağmen, Faḫr al-Dîn 'Irâḳî (ölm. 1287), Mu'ayyad al-Candî (ölm. 1291), Sa'd al-Dîn Farġânî (ölm. 1299) v.b. gibi, büyük eserler yazan, sûfîler yetiştirmiş ve ekberîlik İran'da, Yemen'e kadar Arabistan'da, Hindistan'da yayılmış ve XIV.—XVIII. asırların en şöhretli sûfîleri: Dâvûd-ı Ḳaysarî, Ḳuṭb al-Dîn İznîḳî, Yazıcıoğlu Mehmed, Câmî, İbrahim Gülşenî, Şa'rânî, 'Abd al-Ġanî al-Nâblusî v.b. hep onun izinde yürümüşlerdir. İslâm dünyasının hemen her tarafında eserlerine şerhler yazılan ve hakkında mütenâkız bir çok şeyler söylenen Muḥy al-Dîn İbn al-'Arabî'nin Türkiye'de hâlâ te'sirleri sezilmektedir (ms). M. Ali Aynî, *Şeyh-i ekberi niçin severim?*, İstanbul, 1926; *Muḥyiddin Arabî tâbir-nâmesi terçümesi*, İstanbul, 1932). Bu son eser sahte o'makla, yâni ünlü sûfînin böyle bir eseri mevcut bulunmamakla berâber, bu vesile ile şu hakikat ortaya çıkmaktadır ki, gerek ekberîlik, gerek ondan şiddetle mülhem melâmîlik, bektaşîlik gibi tasavvuf cereyanları ve halk tarîkatlerinde gerçek felsefî görüş yerine, onun tatbikî tarafları revaç bulmuş, her yerde her şeyh veya derviş için kerâmetler tasavvur edilmiş, basit halkın zihninde kolaylıkla yer eden kehânetler, istikbâli keşf, esrar perdesini açmak iddiaları, müsbet düşünce melekesinden mahrum bıraktığı, aynı zamanda dinî terbiyesinde menfî te'sirler yaptığı halkı müşâhade ve tecrübeye dayanan ilim zihniyetinden ve hakikatlerden uzaklaştırmıştır.

Anadolu'nun diğer büyük sûfîsi Mevlânâ Calâl al-Dîn (ölm. 1273) [b. bk.] tarafından kurulan mevlevîliğe [b. bk.] gelince; bu, mâhiyet itibârı ile san'at, ahlâk ve ilmin üstünde olup, mukaddes kitapları bile çok kere vâsıta sayan ekberîlikten ayrılmakta ve Horasan'ın melâmî [b. bk.] telakkîlerine dayanmaktadır: „Vahdet-i vücûdcu" olmakla berâber, düşüncede doğruluğu ve harekette edebi şiâr edinip, kıyâfet, şekil ve merâsime ehemmiyet vermeyen melâmilik, Selçuklular geldiği sıralarda Mâverâünnehr ve Horasan'da çok yayılmış, Ġazzâlî'nin hürmetle bahsettiği Muḥammed Ma'şûḳî gibi Türkmen melâmî şeyhleri yetişmiş bulunuyordu. Melâmiliğin riyâdan, kibirden, övünmekten ve ihtirastan sakınmak, Allaha iman ve Peygamberi taklitte samimî olmak, kerâmetlere inanmamak gibi umdeleri ile, şekle taallük eden namaz ve zikr kabîlinden merâsimlere bağlı kalmamak gibi insanı tekellüften uzak tutan fikirleri, kendi „alplık" telakkisine, sâdelikten hoşlanan gerçekçi ruhuna uygun düştüğü için türkler tarafından büyük alâka ile karşılanmış, bu samimî ve insanî duygulara savaş-severlik ruhu ve şamanlık inancından bir kaç unsur ilâve etmek sûreti ile aşk ve cezbeyi birinci plana çıkaran, böylece şeriate uygun veya bâtınî bir takım tarîkatlerin doğuş ve gelişmesinde âmil olan türk melâmîleri „Horasan erenleri" tâbiri ile anılmış ve bu tâbir, sonraları, Horasanlı olsun-olmasın melâmî fikirlerini taşıyan her şeyh ve derviş için de kullanılmıştır. XIII. asır başlarında kübrevîlik tarîkatinin esâslarını vaz'ederken şeyh Nacm al-Dîn Kubrâ, tatbikî sâhada „semâ" denilen mûsikîli raksı ve „mücâhede"yi, yâni savaş-severlik ve mücâdelecilik gibi muhitinin âdet ve temâyüllerini ihmal etmemiş idi. Onun yetiştirdiği talebelerden bir kısmı, Moğul istilâsı dolayısı ile, Anadolu'ya gelmiştir ki, bunların başlıcalarından biri, Sultan 'Alâ' al-Dîn Kayḳubâd I. adına *Mirṣâd al-'ibâd* adlı eseri

te'lif eden Nacm al-Dîn Dâya (ölm. 1256), diğeri de Mavlânâ'nın babası Bahâ' al-Dîn Valad idi. Bu itibarla babası ile birlikte, Anadolu'ya gelerek, Konya'da yerleşen Mavlânâ'nın mürşidliğini yaptığı mevlevîlik telakkîlerinde melâmetî fikirlerin ve estetikte eski türk âyinlerinin izleri bulunması tabiî idi. Kuvvetli bir medrese tahsiline sâhip olarak yetişmiş olan Mavlânâ, daha ziyâde bir gönül adamı, fevkalâde bir şâir olması sebebi ile, kolayca „ilim ehli" vasfından „hâl ehli" vasfına kaymış ve bilhassa sûfî-melâmî fikirler ile dolu bir şekilde Tebriz'den Anadolu'ya gelen Şems-i Tabrîzî ile sohbetlerinden sonra, kendini büsbütün mâna âlemine atarak, kuvvetli edebî kabiliyeti ile, telkinlerine başlamış, meşhûr *Dîvân-i kabîr*'i, bilhassa edebiyatta yüksek bir değer taşıyan büyük *Maşnavî*'si, şiirin sihirli kuvveti ile insanların doğrudan-doğruya hislerine hitap husûsunda ona mükemmel yardımcı olmuştur. Mavlânâ'nın insaniyetçilik tâbiri ile hulâsa edilebilecek olan ana fikri din, mezhep, soy farkı gözetmeyen âlem-şümûl bir hüviyet taşır. Sultan Keyhusrev III.'ün kumandanlarından 'Alam al-Dîn'in söylediği „her peygamberi ümmeti sever, fakat Mavlânâ'yı bütün din ve devlet sâhipleri sever" sözünde mânasını bulan bu düşünüş, umûmiyetle türklerin, husûsiyetle Selçuklu idârecilerinin geniş müsâmaha vasfının ifâdesi olarak, rûm, ermeni, yahudi v.b. türk ve müslüman olmayan unsurlar için mukavemeti imkânsız bir câzibe teşkil etmiş, bu sebeple bu büyük türkün ölümü Anadolu Selçuklu ülkesinde islâm—hıristiyan her çeşit halk için hakikî bir mâtem yaratmış, onun insaniyetçi fikri insanları selâmete ve müsâvata götürecek bir telakkî olarak yaşamakta devam etmiş ve bu mefhumu ihtivâ eden *Maşnavî*'si bir çok muhitlerde „ikinci Kur'an" addolunmuştur. Mavlânâ karşılıksız bir Allah sevgisinden ibâret saydığı sûfîyâne aşka, ulu varlığa, Tanrıya doğru, bir mâneviyat bütünü hâline getirdiği insan rûhunun tam bir cezbe ve teslimiyet içinde koşmasını güzel san'atların üç mühim kolu olan şiir, mûsikî ve raksı fevkalâde bir âhenkle mezceden semâ'ın rehberliğinde te'mine muvaffak olmuş idi. Ancak, anlaşılacağı üzere, Mavlânâ'nın telakkîlerinde mücâhede ve mücâdeleye fazla yer verilmiyordu. İbn al-'Arabî bile, kâfirlere karşı islâmiyetin silâh ile müdâfaasını tavsiye ettiği hâlde, sulh ve sükûncu Mavlânâ siyâsî ve idârî meselelere karışmamış, Moğullar ile dahi hoş geçinme yollarını aramış ve müstevlîler ile iş-birliği yapan Mu'în al-Dîn Parvâne [b. bk.] ile iyi münâsebetler kurmuş, telkinleri daha çok münevver, yüksek tabakaya hitap ettiği için, başta Türkmenler olmak üzere, balk kütleleri ile fazla ilgilenmemiştir ki, daha sonraki asırlarda mevlevîliğin dâimâ iktidarla iş-birliği yaparak, geleceğini te'minat altına alma vasfı böylece kendini göstermiştir. Bütün usûl ve kaideleri ancak XV. asırda tesbit edilen mevlevîliğin her cihetçe geniş kütleler seviyesinin üstünde bulunması, dilinin bile farsça olması, onun son zamanlara kadar sultanlara, vezirlere ve yüksek âilelere mahsus bir zümre tarîkati hüviyetini çizmiştir. Mavlânâ'dan sonraki ilk iki halîfeyi tâkiben posta geçerek *Dîvân*, *İbtidâ-nâma*, *Valad-nâma*, *Rabâb-nâma* gibi eserleri ile mevlevilik sûfîliğini kalıplaştıran ve halîfeliği kendi âilesine inhisar ettirmekle bir çelebî hânedanı kurulmasını sağlayan, Mavlânâ'nın oğlu, Sultan Veled (ölm. 1312) dahi ana dili olan türkçeyi ince tâbirleri ifâde kifâyetsizliği ile itham ediyordu. Hâlbuki Anadolu türk muhitinin hakikî temsilcisi olan Yunus Emre o kifâyetsiz denilen dilde en ince mazmunları, dinî, tasavvufî mefhumları büyük kolaylıkla söyleyebilmiş ve türk edebiyatının ölümsüz şâheserleri olan şiirlerini yaratmış idi. Çünkü Yunus geniş türk kütlesini biliyor, halkı temsil ediyordu.

Filhakika Anadolu Selçuklu devletinde mevlevîlik ve ekberîliğin dışında da cereyanlar vardı. Bu sebeple ta Horasan'da başlayan ikilik buralarda devam etmekte idi. Daha ilk göçler sırasında „dâr-ül-cihâd" sayılan Anadolu'ya Türkmen oymakları ile birlikte bir çok Türkmen babaları gelmiş, yesevî dervişleri, Horasan erenleri, yavaş yavaş islâmlaşmağa başlayan merkezlerde yerleşmişlerdi. Bunlar arasında dinî bakımdan en mühim rolü oynayanlar elbette İranî kültüre mütemâyil saraylarda, hükümdarların ve devlet ricâlinin himâyesinde arap ve fars dillerinde şiirler, şerhler yazan sûfîler değil, eski kam ve ozanlardan intikal edeo bir kudsiyet ile çevrili, garip kıyafetleri, cezbe halinde yaşayışları ile eski şamanî hâtıraları islâmî şekil altında devam ettiren ve Oğuz boylarına kendi dilleri ile hitap eden babalar idi ki, bunlar islâmiyetin, eski türk anane lerine uygun düşen sûfiyâne, fakat halk tarafından anlaşılacak derecede basitleştirilmiş, dolayısı ile oldukça bozulmuş ve Selçuklu devletlerinin resmen kabûl ve müdâfaa ettikleri sünnî akîdelerden çok farklı bir şeklini telkin ediyorlardı. Moğul istilâsının sebep olduğu büyük muhâceret, bu zümrelerden olup, orta Asya telakkîlerine ve melâmîliğe bağlı, sâbit meskenleri, belirli yaşayış tarzları olmayan, dinin şekli merâsimine ve devrin ictimaî itiyatlarına ehemmiyet vermeyen kalenderîlik [b. bk.] mensupları ile, XII. asır sonlarında ünlü türk şeyhi Kutb al-Dîn Haydar'ın kurduğu, yesevîlikten

mülhem haydarîlik [b. bk.] sâlikleri tarafından Anadolu'nun doldurulmasına âmil olmuş idi. Böylece üzerlerinde çok müessir oldukları kesîf Türkmen kütleleri arasında şi'î akîdeleri ve bâtınî fikirleri yayan mal. Şeyh Arslan, Baba Merendî gibi, kalenderî, hayderî Türkmen babaları, nihâyet Sultan Giyâş al-Dîn Keyḫusrav II. zamanında, Moğul istilâsından hemen önceki yıllarda, Selçuklu idâresinde bozukluk baş-gösterdiği ve Hârizmlilerin âsâyişsizlik unsuru oldukları sırada, devleti temellerinden sarsan meşhûr Babaîler isyânının (1239) çıkmasına zemin hazırladılar.

Harekâtın başında Amasya civarındaki mağaraların birinde bir velî gibi yaşayan ve Türkmenlerce Peygamber olarak tanınan (Baba Rasûl Allâh) Baba İsḥâḳ adında bir şeyh bulunuyordu. Etrafındaki kalabalık Türkmen kütleleri, kadınları ve çocukları ile birlikte, vecd içinde çarpışarak, devlet kuvvetlerini üstüste mağlûp ettikten sonra Amasya, Tokat, Malatya taraflarında hâkim oldular ve ancak büyük zorlukla, Baba İsḥâḳ ve ileri gelen müritlerinin yakalanıp, idam edilmeleri ile bastırılabildiler. Bu dinî-siyâsî mâhiyetteki ilk Türkmen isyânını müteâkip her tarafa dağılan Baba tarafdarı Türkmenler arasından bâtınî akîdeli daha bir çok velîler, dervişler yetişmiş ve bunlar Anadolu'da müteaddit ayaklanmalara sebep olmuşlardır. Selçuklulara karşı cephe alan Karaman-oğulları [b. bk.] nın atası Nûra Şûfî babalara intisap etmiş olduğu gibi, Karaman-oğlu Mehmed Bey'in Konya'da tahta çıkardığı Cimrî de, hiç olmazsa dış görünüş itibârî ile, kendisine kudsiyet atfedilen bir babalar şeyhi tutumunda idi. Bir kısım babaî Türkmenlerini maiyetine alıp, ta Balkanlara, Dobruca'ya kadar giden (1264) Sarı Saltık Dede ile Kılıç Arslan IV.'ın şeyhi olduğu söylenen Buzağı Baba, ayrıca Geyikli Baba, Sarı Saltık'ın müritlerinden Barak Baba (ölm. 1307) bunların meşhurlarından olduğu gibi, Osmanlıların ilk devirlerinde görülen Börklüce Mustafa ve Şeyh Bedreddin Simâvî [b. bk.] ayaklanmaları ve bunlara ilâveten, İran Safevî hükümdarı Şah İsmail'in [bk. mad. SAFEVÎLER] osmanlılara karşı siyâsî propagandada kazandığı başarılar da [bk. mad. KIZIL-BAŞLIK] hep babaîlik ile ilgili bulunmaktadır ve nihâyet bu telakkî "tahtacılar", Çepniler'de ve Anadolu'nun bir çok yerlerindeki kızıl-baş zümrelerinde devam edip gelmiştir.

Bektaşîlik tarikatinin de babaîlik ile yakın münâsebeti vardır. Sünnîliğe ve medrese iskolastiğine karşı açıkça cephe alan, şi'î-bâtınî fikirlerin taşıyıcısı tarîkatlerin en büyüğü olan Bektaşîliğin kurucusu, Horasan erenleri mensuplarından Hacı Bektaş, Baba İsḥâḳ'ın XIV. asırdaki halîfelerinden idi ve şi'îliğin 12 imam kolu esâslarına bağlı bulunduğu için, tarîkati derhâl haydarîler, kalenderîler, abdallar v.b. gibi aynı düşünceye sâhip kütleler arasında yayılmış ve Horasan erenlerinin savaşçı vasfı dolayısı ile, mücâhidler ve askerî tâifeler arasında tutunmuş ve böylece garpta türklerin ulaştığı yerlere kadar nufûz etmiş idi. Esâsında ana vasfı icâbı te'villere istinat etmesi ve bütün bektaşî edebiyatında görüldüğü üzere, müsâmahakâr bir rûha mâlik olması sebebi ile, halk arasında kalabalık tarafdarlar bulan bektaşîlik, zamanla hurûfîlik [b. bk.], noktavîlik, hattâ sünnî bir tarîkat olan nakşbendîlik ile de karışarak, bir nevi tarîkatler birliği arzetmiş ve XV. asırda Hacı Bektaş kasabasındaki post-nişîn babalar tarafından, bilhassa XVI. asır başlarında Balım Sultan (ölm. 1516) tarafından usûl ve erkânı tesbit edilerek, son zamanlara kadar yaşamıştır.

Bununla berâber, Selçuklular zamanında bilhassa garbî Anadolu bölgesi oldukça başka bir manzara arzediyordu. Horasan erenlerinden Anadolu'ya gelip, fütûbât sâhası olan uclarda mânevî destek olarak vazife alan din adamları ve tasavvuf erbâbı da savaşlara katılıyorlar ve bunlar Âşık Paşa'nın ifâdesi ile „alp-erenler" diye anılıyorlardı. Toprak sâhibi sipâhiler olan ve uclara kadar yayıldığını gördüğümüz ahîlik teşkilâtı ile de alâkaları bulunan alp-erenler, orta çağın diğer islâm gâzîlerinden farklı olarak, türk kavmî an'anelerini muhâfaza ediyorlar ve XIII.—XIV. asırlarda uclarda ve garbî Anadolu beyliklerinde asıl askerî kuvveti meydana getirerek, emsâlsiz hizmetlerde bulunuyorlardı. Zamanla, şehir telakkilerinin çoğalması ve sünnî islâm nüfûzunun artması neticesinde, vazîfelerinde bir değişiklik olmamakla berâber, bunlar „gâzîler" diye anılmağa başlanmışlar ve bu ad bütün Osmanlı tarihi boyunca devam etmiştir (bk. M. F. Köprülü, *Anadolu'da islâmiyet, Edebiyat fakültesi mecmuası*, İstanbul, 1922, II, 281—311, 385—420, 456—486; ayn. mil., *Selçuklu tarihinin yerli kaynakları, Belleten*, 1943, sayı 27, s. 445—456; ayn. mll., *Osmanlı devletinin kuruluşu*, s. 93—102; A. Gölpınarlı, *Melâmîlik ve melâmîler*, İstanbul, 1931; Cl. Cahen, *Notes pour histoire des Turcomans au XIIIe siècle, J A*, 1951, sayı 239, s. 335—354; A. İnan, *Müslüman türklerde şamanizm kalıntıları, İlâhiyat fakültesi dergisi*, Ankara, 1952, V, 19—30; M. Akdağ, *Türkiye'nin iktisâdî ve ictimâî tarihi*, I, s. 54—65; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 172—185).

4. İlim, edebiyat ve san'at. İslâm dünyasında dinî bilgiler öğretimi bakımından Selçuklu imparatorluk çağının bir dönüm noktası teşkil ettiği mâlûmdur. Daha önceleri şurada-burada dağınık ve gayr-i muntazam şekilde ve tamâmen husûsî mâhiyette yapılmakta olan, devrin ilim telakkî ettiği dinî tedrisat, ilk defa Sultan Alp Arslan zamanında nizâme, programa bağlanmış ve devlet himâyesi altına alınmıştır. Selçuklu imparatorluğunu, mülkî idâreden mes'ul bulunan vezir Niẓâm al-Mulk'ün nezâretinde, bu büyük kültür faâliyetine sevkeden sebeplerin başında, ana siyâset icâbı şî'îlik ve diğer râfızî telakkîler ile mücâdele zarûreti geliyordu. Başlangıçta devrin sünnî fakihleri ve hukuk âlimleri için tahsisat ayırmak, zâhidler için imâretler açmak sûreti ile devlete bağlı bir mânevî kuvvet cephesi teşkiline çalışılırken, nihâyet büyük ilim ocakları medreselerin te'sisi ile, imparatorluk ölçüsünde kadrolanan bir öğretim nizâmına girilmiş oldu. Daha önce bir kaç misâli bilinen ve sâdece „ders yapılan yer" mânasını ifâde eden medrese (bk. Tâc al-Dîn Subkî, *Ṭabaḳāt al-şāfi'îya*, Mısır, 1299, III, 136; İbn Ḫallikān, I, 6, 35) değil; fakat devrin en tanınmış âlim, fakîh ve fikir adamlarını, hoca ve vâiz olarak, sinesinde toplayan maaşlı müderrisleri, her birine aylık ve erzak tahsis edilen talebeleri ile, meccanî öğretim yapan, ders programları tesbit edilmiş ve zengin kütüphane ile mücehhez en yüksek ilim müessesesi olarak ilk medrese islâm dünyasında Sultan Alp Arslan tarafından kurulmuştur (1066). Bagdad'da, Dicle kenarında, bütün teşkilât ve mülhakatı ile, o devrin parası ile 60.000 dinara (altın) inşâ edildiği rivâyet olunan ve cephesine Niẓâm al-Mulk ismi yazıldığı için Niẓâmiya adı ile şöhret bulan bu medreseye çarşılar, han, hamam ve çiftlikler vakfedilmiş idi. Dinî bakımdan banefî ve şâfi'î fıkıhlarını tedris eden Bagdad nizâmiyesi ilim ve fikir hayatında muazzam bir rol oynamış, yüksek vasıfta bilginler yetiştirmiş, imparatorluğun her tarafına kadılar, din adamları ekseriyetle buradan gönderilmiş, Nizâmiye me'zunu gençler memleketin en salâhiyetli şahsiyetleri olarak yüksek mevkîler işgal etmişlerdir. Yine o sıralarda İsfahan, Nişâpûr, Belh, Herat, Basra, Âmul gibi merkezlerde birer örneği te'sis edilen Bagdad Nizâmiyesinin ders mevzûları ve programları, esâs itibârı ile, bütün islâm ülkelerinde ve Osmanlılar dâhil, islâm-türk devletlerinde asırlarca tâkip ve tatbik edilmiştir (bk. Asad Talas, *L'enseignement chez les Arabes, La Madrasa Nizamiyya et son histoire*, Paris, 1939; bir de bk. mad. MESCİD).

Nizâmiye medreselerinde yalnız dinî bilgiler değil, aynı zamanda riyâziye, hey'et v.b. gibi müsbet ilimler de tedris edildiği için ve Avrupa'da benzer müesseselerin daha muahhar tarihlerde kurulmuş olmasından dolayı, Bagdad Nizâmiyesi yer yüzünde ilk üniversite sayılmaktadır (krş. H. Z. Ülken, *İslâm düşüncesi*, s. 357). Daha sonra bütün Selçuklu imparatorluk ve devletlerinde sultanlar, devlet ricâli, hatunlar tarafından, aynı esâsta yürümek üzere kurulan medreseler, bilindiği gibi, sayılamıyacak kadar çoktur. Medreselerin devletin mülkî ve adlî kadrosuna me'mûr yetiştirmesi itibârı ile de büyük ehemmiyeti vardı.

Selçuklu devrinde riyâziye ilmi yüksek bir seviyeye ulaşmış ve Melikşah zamanında, daha ziyâde edebî cephesi ile tanınan, meşhûr 'Omar Ḫayyām (ölm. 1131) [b. bk.], Muḥammed Baybaḳî gibi, kuvvetli temsilciler bulmuştur. Bunlar cebir, mahrutât, hendese ve zîc bahislerinde mühim eserler yazmışlardı. Bundan başka 476 (1074/1075) senesinde, bir rasad-bâne kurularak, tetkikler yapılmış [bk. mad. ASTRONOMİ], 'Omar Ḫayyām, Abu 'l-Muẓaffar İsfizārî, Maymūn b. Naeîb al-Vāsiṭî gibi yüksek hey'etçilerden müteşekkil bir ilim heyeti tarih-i melikî veya tarih-i celâlî veya takvim-i Melikşâhî denilen yeni bir takvim tanzim etmişler idi ki, yüksek fizik ve ışık bilgisine dayanılarak tertiplenen bu takvim hâlen kullanmakta olduğumuz milâdî (gregorien) takvimden daha sahih hesaplara istinat ettirilmiş idi [bk. mad. CELÂLÎ]. Kimyada boya sanayii pek gelişmiş, kâğıt imalâtı ilerilemiş, büyük tabipler, arapça için dilciler, belâgatçiler yetişmiştir (bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 185—189). Bilhassa Anadolu'da gelişen tabâbet ve sağlık işleri için yeni te'sisler vücûda getirilmiş, bu arada Kayseri (1205), Sivas (1217), Konya, Alâiye, Divriği (1228), Çankırı (1235) ve Kastamonu (1273) hastabâneleri inşâ edilmiş (A. S. Ünver, *Büyük Selçuklu imparatorluğu zamanında vakıf hasta-hânelerin bir kısmına dâir, Vakıflar dergisi*, Ankara, 1938, I, 17—23) ve hiç olmazsa ustalık-çıraklık tarzında bekimler yetişmiştir. Selçuklular devrinde tarihçilikte de eski arap siyer ve megâzî kitaplarından çok farklı bir hamle yapıldığı görülmektedir. Bütün türk hükümdarları gibi tarih sevgisi taşıyan Selçuklu sultanları da bu şûbenin gelişmesini teşvik etmişlerdir. Böyleee Selçukluların menşe'inden bahseden *Malik-nāma* (1058 yıllarında), İbn Ḥassūl'un tarihi, *Risāla-i Malikşāhîya* adlı mühim eser, şâir Abū Ṭāhir-i Ḫātūnî'nin *Târîḫ-i Āl-i Selçuk*'u, şâir Mu'izzî'nin *Siyar u futūḥ-i Salṭān Sencer*'i, Ḥamadānî'nin *'Unvān al-siyar*'i, İbn Fındık

Bayhakī'nin *Maşārib al-tacārib*'i, aynı müellifin *Zīnat al-kuttāb*'ı, Sultan Sencer adına 'Alī Ḳā'inī tarafından yazılan *Kitāb maʾāṯir al-atrāḳ* ve bunlardan başka bizim de kaynak olarak kullandığımız 'Imād al-Dīn İşfahānī, İbn al-Cavzī, Sibṭ İbn al-Cavzī, Rāvandī v.b. müelliflerin eserleri hep Selçuklu çağının mahsûlleridir. Fakat Moğul istilâsı tahribâtı arasında bunlardan pek çoğu maalesef kaybolmuştur. Irak sultanı Tuğrul III. zamanında Aḥmed Ṭūsī tarafından *ʿAcāʾib al-maḫlūḳāt* adlı bir coğrafya kitabı yazılmış. Rāvandī, *Raḥat al-ṣudūr* adlı meşhur Selçuklu tarihini Sultan Ġiyāş al-Dīn Keyhusrev I.'e ithâf etmiş (1207), tıpkı Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış gibi (İbn al-Aṯīr, 456 yılı vekayii) nücûmî ilmi ile alâkalanan Sultan 'Alā' al-Dīn Kayḳubād I. tarihi başta olmak üzere, 1192—1280 yılları arası vekayiini ihtivâ eden, İbn Bībī tarafından, *al-Avāmir al-ʿalāʾiya* adlı Selçuklu tarihi yazılmış (nşr. *TTK*, 1956; bk. mad. İBN BĪBĪ) ve daha sonra Moğullar zamanında Selçuklu tarihinin mühim kaynaklarından olan *Musāmarat al-aḫbār* (te'lifi 1323) (nşr. O. Turan, TTK, 1944) Karīm al-Dīn Aḳsarāyī tarafından kaleme alınmıştır. Bunlardan başka manzum olarak şâir Aḥmed Ḳānī'nin büyük Selçuklu şeh-nâmesi ve horasanlı türk şâiri Ḫvāca Dabhānī'nin yazdığı 20.000 beyitlik „Selçuklular şeh-nâmesi" ve şüphesiz daha bir çok eser elimize geçmemiştir.

Selçuklular zamanındaki edebiyata gelince, şimdiye kadar gördüğümüz üzere, her sâhada olduğu gibi, şiir ve edebiyat sâhasında da pek büyük terakkîler kaydedilmiş ve bundan bilhassa, imparatorluk devrinde, fars edebiyatı müstefit olmuştur. Türk sultanlarının maddî-mânevî himâyeleri sâyesinde, İran edebiyatının seçkin simâları bu çağda yetişmişlerdir: Lāmiʿī-i Curcānī, Abu 'l-Maʿālī Naṣrāḥ, Abū Ṭāhir Ḫātūnī, Abīvardī, meşhûr hiciv şâiri İbn al-Ḥabbāriya [bk. madd.] den başka, bilhassa Amīr Muʿizzī, 'Omar Ḫayyām, ünlü kasîde şâiri Anvarī [bk. madd.], Melik Togan-şah'ın himâye ettiği Azraḳī, Selçuklu an'anelerini devam ettiren İl-Deniz atabeyleri ülkesinde Nizāmī ve Fars atabeyleri nezdinde Saʿdī-i Şīrāzī gibi.

Selçuklular zamanında böyle üstün bir seviyeye yükselen farsça Anadolu'da da te'sirlerini göstermiş ve orada kaleme alındıklarını yukarıda bahsettiğimiz eserler bu dil ile yazılmıştır. Bununla berâber bir yandan Kur'an dili olduğu için, medrese vâsıtası ile, durumunu muhâfaza eden ve yayılan arapça, diğer taraftan işlenmiş bir edebiyat dili olarak farsça ile türk dili arasında bu kıt'ada cereyan eden mücâdeleyi, nihâyet arapçayı medrese duvarları içine sıkıştıran ve farsçayı günlük dil olmaktan uzaklaştıran türkçe kazanmış ve dolayısı ile, arap-fars-türk harsları arasındaki savaş, bilhassa türkçe adlar yerine eski İran isimleri almağa başlayan, şeh-nâmeler yazdıran, farsça ve arapça unvanlar alan saray muhitine mukabil, an'anelerine çok bağlı kalabalık türkmen kütleleri sâyesinde türk kültürünün zaferi ile neticelenmiştir. Siyâsî sâhadaki ilk işâretini Ġiyāş al-Dīn Siyāvuş (Cimrī)'u Selçuklu hânedanı yerine Konya tahtına oturtan Karaman-oğlu Mehmed Bey'in „bugünden sonra divanda, dergâhda, bârgâhta, mecliste ve meydanda türkçeden başka dil konuşulmayacaktır" (1277) şeklindeki fermanında gördüğümüz türk harsının ve türk edebiyatının Anadolu'da hissedilir derecede kalabalık temsilcileri bulunuyordu. Bunlar Malazgird muhârebesini tâkip eden yıllardan beri, eski Oğuz menkıbelerini, boz-kırların destanî temler ile süslenmiş kahramanlık hikâyelerini, ellerindeki kopuzlarını çalarak söyleyen Türkmen halk şâirleri idi ki, hikâyelerin mevzûlarını, XII.—XIII. asır Anadolusu'nun gazâ ruh hâletine tamâmı ile uygun Horasanlı Abū Muslim, Ḥażrat-i Ḥamza ve Ḥażrat-i 'Alī etrafında vücûda gelen efsâneler teşkil ediyordu. Türklerin de katılmış olduğu büyük Abbâsî ihtilâlinden beri hâtırası unutulmayan ve menkıbeleri Sultan Sencer'in sarayında, türkçe olarak, tesbit edildiği bilinen Abū Muslim'in ve bunun yanında *Şalşalnāma*, Aḥmed Ḥarāmī destanı, Battal Gâzî menkıbesi gibi coşkunluk verici türkçe manzum hikâyelerin Anadolu'nun savaş havasında yaşayan türklere pek câzip geleceği şüphesiz idi. Nihâyet masal unsuru daha az olup, İzmir beyi Çakan ile Sultan Kılıç Arslan I.'ın ve orta Anadolu'da Ḥasan Bey'in haçlılara karşı kahramanlıklarını ihtivâ eden Dâoişmendli Gâzî Ahmed'in kahramanlık hikâyesi *Dānişmendnâme* (Bk. I. Melikoff, *Danishmendnameh*, Paris, 1960, I) türk destan edebiyatının beşerice eserlerinden biri idi ve daha XII. asırda Anadolu'da yazıya geçirildiği anlaşılan bu menkıbe Osmanlı sultanı Murad II. zamanındaki son şeklinden evvel, Sultan İzz al-Dīn Kaykāʾūs II'un arzusu ile, 1244'te yeniden tanzim edilerek, yazılmış idi. Anadolu türk edebiyatı mahsulü olarak buna Babaî şeyhi Sarı Saltuk menkıbesi eklenmiştir ki, bu da Fâtih zamanında son şekli ile tesbit edilmiştir. Bunlardan başka Anadolu'da XIII.—XIV. asırlarda büyük şöhret kazanmış olan Baba İlyas, Hacı Bektaş Velî, Seyyid Mahmud Hayrânî, Hacı İbrahim Sultan, Hâcim Sultan, Ahî Evren Seyyid Hârun v.b. şahsiyetler hakkında yazılan

bir çok menâkıb-nâmeler halk tarafından büyük alâka ile okunmuştur.

Anadolu türk edebiyatının diğer cephesini teşkil eden tasavvufî türk şiiri Ahmed Yesevî ve diğer yesevî türk şâirlerinin hikmet ve ilâhilerinin te'siri ile, daha önceki tarihlerde başlamış idi. Mevlânâ zamanında yaşayan, sûfiyâne, ahlâkî *Çarḫ-nâma* adlı eserin müellifi, Ahmed Fakîh ile onu takip eden Şeyyâd Hamza bu tarz türk şiirinin öncüleri idiler. Mevlânâ'nın eserlerinde nâdiren rastlanan türkçe söz ve ibâreler bir yana bırakılırsa, türkçeyi kifayetsiz bulduğunu söylemesine rağmen, gittikçe baskısını arttıran türk harsı karşısında türkçe şiirler de yazmak lüzumunu hisseden Sultan Veled'in manzûmeleri de Anadolu tasavvuf edebiyatının ilk örneklerindendir ve Sultan Veled şüphesiz Gülşehrî ve Âşık Paşa gibi klâsik türk şiirinin temsilcilerini hazırlamıştır. Fakat bu sâhada türkçe büyük Türkmen şâiri Yunus Emre (ölm. 1320) ile daha XIV. asırda şâhikasına ulaşmıştır denebilir. Türkçeyi kolaylığı ve sâdeliği içinde tarih boyunca gelip-geçmiş hiç bir kimse ile mukayese edilemeyecek derecede bir kabiliyetle söylemeğe ve yazmağa muvaffak olmuş olan Yunus samimiyet, vecd, cezbe içinde, bir kudret ırmağı gibi, asırları aşarak ölümsüz istikbâllere doğru yönelttiği ve kendisinden hiç tükenmemek üzere feyz alan türk tasavvuf edebiyatını erişilmesi imkânsız bir seviyeye ulaştırmış ve şiirleri, bir yandan âşık edebiyatına, diğer yandan Osmanlı devrinin meşhûr divan edebiyatına kaynak teşkil etmiş, bundan sonra türk edebiyatının bu iki cephesinde Yunus'un açık te'sirleri görülmüştür. Böylece Selçuklu sultan, kumandan ve Türkmen beylerinin kılıç ile aldığı Anadolu, türk harsı mücâdelesinin büyük mümessilleri sâyesinde, hakikaten fethedilmiş ve gerçek bir türk yurdu hâline getirilmiştir. Esâs itibârı ile Oğuz-Türkmen lehcesine dayanan ve sonraları Anadolu-Osmanlı türkçesinden bir az farklı bir istikamet tâkip eden âzerî edebiyatının (b. bk.) da, Selçuklu türklüğünün, dolayısı ile ortaya koyduğu ebedî tarihî hâdiselerden biri olduğunu da belirtmeliyiz (M. F. Köprülü, *Türk edebiyatı tarihi*, İstanbul, 1928, s. 141—154, 178 v.d., 212—220, 226—232, 243—252, 281—322; ayn, mll., *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, s 162—173; ayn. mll., *Anadolu Selçuklu tarihinin yerli kaynakları*, s. 386—389, 421—458; M. Şereleddin, *Mevlânâ'do türkçe kelimeler ve türkçe şiirler*, *T M*, 1934, IV, s. 111—168; A. Gölpınarlı, *Melâmîlik ve melâmîler*, İstanbul, 1931; ayn. mll., *Yunus Emre, hayatı*, İstanbul, 1936; ayn mll., *Yunus Emre dîvânı*, İstanbul 1943 M. Mansuroğlu, *Anadolu metinleri: XIII. asır, Şeyyad Hamza, Dehhânî, İbtidâ-nâme*, *T M*, VII—VIII, 1942, s. 95—104; Ş. Akkaya, *Kitab-ı Melik Danischmend Gâzî, Ein türkische historischer Heldenroman...*, Ankara, 1954).

Selçuklular devri san'at ve imâr faâliyetini gösteren ve aralarında çoğu şâheser vasfını taşıyan mimârî, kitâbe, hat, tezhip, süsleme, minyatür, çini, halı ve kilim v.b. san'at eserlerini burada birer-birer saymağa imkân yoktur. Kaynaklarımızın ve ayrıca Nâṣir-i Ḫusrav (ölm. 1061; b. bk.)'den son zamanlara kadar yerli, yabancı bir çok seyyahların şahâdet ettikleri gibi, Diyarbekir'in Sultan Melikşah devrinden kalma sûr bedenlerinde ve diğer Türkmen beyliklerinin eserlerinde bol mıkdarda teşâdüf edilen eski boz-kır san'atı mahsulü hayvan tasvirleri dışında, Selçuklu hâkimiyeti devrinde, Çin sınırlarından Akdeniz'e, Mısır'a ve İstanbul boğazına, Oğuz boz-kırlarından ve Kafkaslardan Hind hudutlarına ve Yemen'e kadar uzanan muazzâm sâha üzerinde binlerce saray, câmi, mescid, imâret, han, hamam, dâr-üş-şifâ, medrese, hankah, türbe, künbet, çeşme, sebil, kervan-saray, kale, sûr, ribat, mezar sandukası yapılmış idi ki, cepheleri, kapıları, pencere kenarları en güzel ve renkli yazılar ile süslenmiş, dâhilen ince tezyinat ile bezenmiş, bâzıları türk çinileri ile kaplı, kubbe kenarları, minber ve mihrapları, şadırvanları türk mermer taş-işçiliğinin, kapıları ve pencere kapakları türk kakmacılık ve oymacılığının en güzel örneklerini veren, Selçuklu çağının her hususta üstünlüğü ile mütenâsip vasıftaki, bu eserleri yakından tanımak için yalnız Anadolu'yu, hattâ yalnız Konya şehrini görmek kâfidir kanâatindeyiz. Bu mevzûda kitâbiyat da esâsen çok zengindir. Onun için biz burada Selçuklu türklüğünün san'at dünyasına getirdiği yeniliklerden kısaca bahsetmekle iktifâ edeceğiz: İran sâhasına geldiklerinde karşılaştıkları yüzlerce yıllık an'aneye sâhip mimârîye Selçuklular kendi şahsiyetlerinin damgasını vurdukları gibi, yeni yapı şekilleri de meydana getirmişlerdi. XI asrın sonlarından itibâren her tarafa yayılan ve üç büyük Selçuklu devlet medresesinde, Bağdad, Nîşâpûr, Tûs-Nizâmiyelerinde, ilk şeklini alan medrese mimârîsi yeni türk yapı san'atının numûneleri olarak türk-islâm âleminde hâkim bir mevkî almış, İran ve Türkistan'da yeni bir câmi yapı şekli olan girintili duvarlar ile çevrili büyük avlusu ile medrese câmii inşâatı ortaya konmuştur. Bu yapı şekli Irak, Suriye ve Mısır'da yayılmıştır. Bugün İsfahan'da kubbesi ile avlusundan bir kısmı hâlen mevcut Sultan Melikşah'ın Mescid-i Câmiinin ana planı İran, Türkistan ve Irak'taki büyük câmilerde

tatbik edilmiş, böylece İran câmi şeklini türk mimârîsi vermiştir. Esâsları itibârı ile muazzam otağları andıran tuğla künbedler de türklerin islâm dünyasına getirdikleri yeni yapı şekillerinden biridir. Künbedler mahrutî veya çok köşeli çatılı olup, ekseriyetle çini ile kaplı bulunurdu. Üzerlerinde kumaş tezyinatı ihtivâ eden bu künbedler İran'da Selçuklu mimârîsinin müstesnâ eserleridir. Türkler ayrıca kubbeli türbe inşâatında de değişiklik yapmışlar, kubbe külâhı üzerine, üstüvânî bir tambur vâsıtası ile, ikinci bir kubbe oturtmak sûreti ile kubbeyi yükselterek, çok uzaklardan görülebilen birer âbidevî yapı hâline getirmişlerdir (msl. Merv'de Sultan Sencer türbesi) ve bu yapı şekilli kubbeler Mâverâünnehr, Kirman, İran, Suriye ve Mısır'da yayılmıştır ki, msl. Kahire şehrine esâs busûsiyetini veren de bu yapı şeklinden mülhem yapılar olmuştur. Nihâyet eski dört veya çok köşeli kule biçimi minâre yerine, üstüvânî, bâzan yivli, yüksek, ince minâre şekli de islâm âlemine türk mimârisinin hediyesidir. Türklerin san'at bahsinde de dinî taassuba kapılmadıklarını Sultan Tuğrul Bey'in Bagdad'da tâc giymesi ve kılıç kuşanması münâsebeti ile, bu merâsimin bâtırası olarak hazırlatılan, hem san'at tarihi, hem de tarih bakımından mühim olan altın madalyadaki sultanı ve etrafındakileri gösteren tasvirler (bk. İ. Artuk, *Abbâsîler devrinde sikke*, *Belleten*, 1960, sayı 93, s. 36—43) den başka, türk yapıları üzerinde yer alan kuş, boğa, ejderha, çift başlı kartal v. b. kabartmaları ile (Bk. M. Önder, göst. yer.), Anadolu Selçuklu sultanlarının bastırdıkları üzerinde insan şekilleri bulunan paralar da ortaya koymuş idi. Bunun gibi, İran (Rey)'da saray hayatını tasvir eden „stuk pano" da, Selçuklu devri kabartma heykel san'atının bize kadar gelen nâdir örneklerindendir. Ayrıca Selçuklular yakın şarktaki Grek-Roma ve Bizans sütununa, „demet sütun" tâbir edilen yapı şeklini, eski sütun başlıklarına da „istalaktit" ve „baklavalı" diye anılan iki ayrı yapı şeklini ilâve etmişler ve bu türk yapı şekilleri Anadolu'da zengin bir çeşitlilik kazanmış, bilhassa XVI. asırda Mimar Sinan devrinde, büyük gelişme göstermiştir. Eski islâm mimârîsindeki „yuvarlak" ve „kırık" kemer yerine Selçuklular „sivri kemeri" getirmişler, bu son tarz da Osmanlılarda daha da çeşitlenmiştir. Câmilerde ve diğer yapılarda pencerelerin katlar hâlinde sıralanması türk mimârî mahsûlü olup, başka islâm ülkelerinde tanınmamıştır. Kubbe inşâatında Selçukluların ortaya koydukları mühim yeniliklerden biri de, ana duvarlardan kubbeye geçişin „müselles" sâhalar ile te'minidir ki, mimârî tarihinde „türk üçgenleri" adı ile anılan bu tarz Osmanlılarda türlü şekiller alarak, inkişâf etmiştir. İslâm san'atı mihrap inşâsında türk yapı şekli, bunun mustatil veya beş köşeli olması ve üst kısmın basamaklı bir kemer ile nihâyetlenmesidir. Selçuklu üslûbunda daha ziyâde basık olan bu mihraplar Osmanlı devrinde câmilerin azameti ile muvâzî olarak, yükselmiş ve incelmiştir. Minberler bakımından tezyinat için yeni sâhaların bulunması, çeşitli nakışların meydana konması ve türlü tekniklerin kullanılması hususlarında türk san'atının yaratma kudreti sonsuz olmuştur. Orta çağ türk mimârî eserlerinde muhtelif yerlere serpiştirilen âyet ve duâların yazı şekillerinde de türk zevki kendini göstermiş, bu sûretle Selçuklu üslûbunda teşekkül eden „selçuklu sülüsü" ve „selçuklu neshi" âbidelerin haşmet ve zarâfetini arttırmıştır. Burada, eski uygur-türk san'atının devamı olarak, kitap resmi ve minyatür hususlarında birer Selçuklu mektebi teessüs etmiş olduğunu da belirtelim. Böylece yakın şarkta Selçuklular ile birlikte başlayan ve diğer türk-islâm devletlerinde taklit edilip bilhassa Anadolu beylikleri kanalı ile Osmanlı imparatorluğu devrinde en muhteşem şeklini alan mimârî üslûp ve tezyinî san'atlar türkleri, yer yüzünde mevcut üç orijinal mimârîden (Grek, Roma ve Türk) birine sâhip olmak pâyesine yükseltmiştir (umûmî olarak bk. J. Strzygowski, *Türkler ve orta Asya san'atı meselesi*, *T M*, 1935, III, 1—80; H. Gluck, *Türk san'atının dünyadaki mevkii*, *ayn. esr.*, s. 119—129; E. Diez, *Die Kunst der islamischen Völker*, München, 1915; E. Diez-O. Aslanapa, *Türk san'atı*, İstanbul, 1955; S. K. Yetkin, *İslâm mimârîsi*, Ankara, 1959; ayn. mll., *L'Architecture turque en Turquie*, 1962; Emel Esin, *Belleten*, sayı 102, s. 375—381; E. Kühnel, *Türkische und islamische Kunst*, *Halil Edhem hâtıra kitabı*, I, 1947, TTK, Ankara, s. 201—209).

Uygur-türk musikîsi ile sıkı alâkası belirtilen Oğuz musikîsinin (bk. Mahmud Râgıp Gâzimihal, *Musikî sözlüğü*, İstanbul, 1961, s. 285) esas teşkil ettiği Selçuklu devri musikîsi, meşhûr musikî nazariyatçısı, *Kitâb al-adwâr* müellifi, Şafî al-Dîn 'Abd al-Mu'min (ölm. 1294) [b. bk.] tarafından tedvin edilmiştir ki, daha sonra Mâverâünnehr, Azerbaycan ve Anadolu'da üç kol hâlinde gelişen ve türklerin nüfûz ettiği yerlere kadar yayılan bu musikînin nazariyâtı hakkında bir çok eser yazılmıştır (tafsilât için bk. H. Sadeddin Arel, *Türk musikîsi kimindir? Türklük*, İstanbul, 1939, sayı 2, s. 150—155 ve müteâkip sayılar).

VII. Dünya tarihi ve Selçuklular. Buraya kadarki izâhatımız ile türk tarihinin akışına yeni bir istikamet verdiğini, iş-

lâm medeniyeti tarihinde yeni bir devir açtığını ve türk-islâm devletleri ve islâm kavimleri tarihinde 800 yıldan fazla bir müddet devlet telakkîsi, idâre fikri, her cepbesi ile teşkilât, edebiyat ve san'at sâhalarında derin te'sirlerini hissettirdiğini belirtmeğe çalıştığımız Selçuklu türklerinin dünya tarihi bakımından da büyük ehemmiyeti vardır. Dil, edebiyat ve güzel san'atların muhtelif şûbelerinde gürcüler ve ermeniler, hattâ, teşkilât bakımından, İznik rûm devleti üzerinde te'sirleri bulunan Selçuklular (bk. Barthold-Köprülü, *İslâm medeniyeti tarihi*, s. 176; M. F. Köprülü, *Orta zaman türk hukukî müesseleleri...*, s. 410), bilhassa Gâzân Han zamanında, Melikşah kanunlarını tatbik ettikleri bilinen İlhânî moğulları (bk. M. F. Köprülü, *Anadolu Selçuklu tarihinin yerli kaynakları*, s. 407 v.d.) ve bilvâsıta Hindistan türk devletleri, şimâlî Afrika islâm devletleri üzerinde te'sir ierâ etmişlerdir (M. F. Köprülü, *Türk hukukî müesseseleri*, s. 408 v.d) ki, bu son yerlerde daha çok türk amme hukukunun esâsları dikkati çeker. Fakat Moskova knezliği zamanında, Moğul devletleri ve Altın-Ordu vâsıtası ile, hâkimiyet telakkîsi, askerî nizam, vergi usûlleri, posta ve diğer idâre unsurları sâhasında rusların aldıkları te'sirler daha çok şümullü görünmektedir (L. Râsonyi, *Contribution à l'histoire des premières cristallisations des Roumains*, *Archivum Europae centro-orientalis*, Budapeşte, 1936, I, 242; M. F. Köprülü, *Türk hukukî müesseseleri*, s. 416). Selçuklu tarihinin en büyük te'siri Avrupa üzerine olmuş ve bunda bilhassa türklerin Anadolu'da görünmelerinin sebebiyet verdiği Haçlı seferleri dolayısı ile şark-garp arasında kurulan münâsebet mühim rol oynamış tır. Orta çağın durgunluk devresinde bulunan Avrupa, bu sebep ile Selçuklu idâresinde parlak bir çağ yaşayan şarkı yakından tanımış ve ilmî, fikrî, ticârî, sınaî sâhalarda ondan büyük faydalar sağlamış ve garba geçen bu değerler Renaissance ve sonra ciban-şümûl Avrupa medeniyetinin doğmasına yardım etmiştir (tafsilât için bk. *The Legacy of Islam*, Oxford, son tab., 1952; S. Runciman, *Avrupa medeniyetinin gelişmesi üzerinde islâmî te'sirler*, *Şarkiyat mecmuası*, 1959, III, 1—12; İ. Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu imparatorluğunun dünya tarihindeki rolü*, *V. Türk tarih kongresi zabıtları*, Ankara, 1960, s. 267—278). Riyâziye, heyʾet, fizik, kimya, tıp ilimleri, bunların şarktaki ilmi neticeleri ve kitapları ile, Avrupa'ya intikal etmiş, aynı zamanda gotik mimârîsi, ıtriyat, cam, kâğıt, yün, balı v.b. sanâyii garpta imâl ve istimâl sâhası bulmuş (tafsilât için bk. J. C. Risler, *La civilisation arabe*, Paris, 1955), Avrupa'da üniversiteler islâm-türk muhitleri ile temaslardan sonra kurulmuş, hıristiyan tarîkatler aynı te'sirler ile teessüs etmiş ve garbın fikrî gelişmesinde rol oynayan P. Abaelardus (ölm. 1142), Albertus Magnus (ölm. 1280), Thomas Aquinus (ölm 1274), R. Bacon (ölm. 1292), Duns Scotus (ölm. 1308), Ockham'lı Guillaume (ölm. 1347) v.b. büyük şahsiyetler de islâm-türk tefekkür ve ilminin Avrupa'ya aktarıcısı olmuşlardır. Böylece bir yandan, bilâhare ana kaynaklarına inmeğe imkân bulacakları eski grek ilim ve fikir hayatına, islâm-türk ilim ve fikir adamları vâsıtası ile, âgâh olurken, bir yandan da, evvelce ne bir sanâyiin, ne bir tüccar sınıfının, hattâ ne de bir açık deniz seferinin mevcûdiyeti bahis mevzuu olmadığı Avrupa (H. Pirenne, *Histoire de l'Europe, des invasions au XVIe siècle*, Bruxelles, 1917, s. 149 v.d.) dünya ticâretinde hamle yaparak, hayrete şâyân bir hız ile, gelişmeğe başlamıştır. Garba sür'atle zenginleşmek ve medenî merhaleler aşmak talihini bahşeden bu teşebbüste mühim âmil, Avrupa'nın islâm-türk dünyasını tanıması olmuştur (bk. H. S. Nyberg, *Şark tetkikleri ve Avrupa medeniyeti*, türk trc., R. R. Arat, *TM*, 1955, XII, 8). Büyük ölçüdeki ticârî faâliyet ve denizler aşırı seyahatlerin sağladığı iktisâdî refah Avrupa'da ortaya çıkardığı burjuvazi vâsıtası ile orta çağ derebeylik rejiminin yıkılıp, yerine çağdaş devletler nizâmının kurulmasına doğru başlayan inkişafta başlıca sebep teşkil etmiştir (bk. H. v. Loon, *Histoire de l'humanité*, Paris, 1949, s. 138—163). Bunun yanında edebî te'sir olarak da Muḥy al-Dīn İbn al-'Arabī tarafından *al-Futūḥāt al-Makkiya*'de ileri sürüleo bâzı fikirlerin meşhûr italyan şâiri Dante (ölm. 1321)'nin ünlü *Divina Comedia* adlı kitabında yer aldığı zikredilebilir (bk. *İlâhî Komedi*, trk. trc. Hamdi Varoğlu, İstanbul, 1938, a'raf bölümü, bir de mad. Muhyi-d-Dîn 'Arabî).

Bibliyografya: Selçuklular tarihine âit bu bibliyografyada münhasıran kaynak mâhiyetinde olan eserler gösterilmiştir; büyük bir yekûn tutan araştırmalar, gerekli yerlerde kaydedilmiş olduğundan, burada ayrıca zikredilmemiştir.

Münşeât mecmuaları: Muntacib al-Dīn Badī', *Atabat al-kataba* (nşr. 'Abbās İḳbāl), Tahran, 1329 ş.; *Leningrad münşeât mecmuası*, bk. M. A. Köymen, *Selçuklu devri kaynaklarına dâir araştırmalar*, *I. Büyük Selçuklu devrine âit münşeât mecmuaları* (*D T C F dergisi*, Ankara, 1951, VIII/4, 537—634); Bahā' al-Dīn Muḥammed b. Mu'ayyad al-Baġdādī, *al-Tavassul ila 'l-tarassul* (nşr. A. Bahmanyār), Tahran, 1315 ş.; Raşīd al-

Dîn Vaṭvāṭ, *Abkār al-afkār fi 'l-rasā'il va 'l-aş'ār* (Üniv. kütüp., nr. FY 424).

Umûmî vekayi-nâmeler, husûsî tarihler ve bölge tarihleri: Abu 'l-Faḍl Bayhaḳî, *Târîḫ-i Bayhaḳî* (nşr. Ġanî-Fayyāż), Tahran, 1324 ş.; al-'Utbî, *Târîḫ al-Yamînî* (Kahire, 1286); Gardîzî, *Zayn al-aḫbār* (nşr. Mîrzā Muḥammed Ḳazvînî), Tahran, 1315 ş.; İbn Ḥassûl, *Tafżîl al-atrāk* (nşr. ve trc. Ş. Yaltkaya, *Belleten*, 1940, sayı 14—15); Şaraf al-Zamān Marvazî, *Ṭabā'i' al-ḥayavān* (nşr. V. Minorsky), 1942; 'İmâd al-Dîn al-Iṣfahānî, *Zubdat al-nuṣra* (trk. trc. Kıvâmüddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları tarihi*, TTK, İstanbul, 1943); Ṣadr al-Dîn al-Ḥusaynî, *Aḫbār al-davlat al-Salçūḳiya* (trk. trc. N. Lugal, TTK, Ankara, 1943); *Rāḥat al-ṣudūr* (nşr. M. İḳbāl, *GMS*, N. S., II, 1921; trc. A. Ateş, TTK, 1957—1960, I—II); Nasavî, *Sîrat al-Sulṭān Calāl al-Dîn* (nşr. ve frns. trc. O. Houdas, Paris, 1891—1895, I—II); Ẓahîr al-Dîn Nîşābûrî, *Salçuk-nāma*—Abū Ḥāmid Muḥammed b. İbrāhîm, *Ẕayl-i Salçuk-nāma* (nşr. İsmā'îl Han Afşār), Tahran, 1332 ş.; Muḥammed b. Niẓām al-Ḥusaynî, *al-'Urāża fî ḥikāyāt al-Salçūḳiya* (nşr. K. Süssheim), Mısır, 1326; *Târîḫ-i Âl-i Salçuk* (fotokopi nşr. ve trk. trc. F. N. Uzluk), Ankara, 1952; Ḳāżî Burhān al-Dîn al-Anavî, *Anîs al-ḳulūb* (nşr. M. F. Köprülü, *Belleten*, 1943, sayı 27, s. 475—501); İbn al-Sā'î, *Câmi' al-muḫtaṣar* (nşr. M. Djawad-Anastase-Marie), Bagdad, 1934; İbn Bîbî, *al-Avāmir al-'alā'iya*, I, Ankara, 1957 (fotokopi, TTK, 1956), alm. trc. H. W. Duda, *Die Seltschukengeschichte des Ibn Bibi*, 1959; Karîm al-Dîn Aḳsarāyî, *Musāmarat al-aḫbār* (nşr. Osman Turan), TTK, 1944; Kadı Aḥmed Nagîdî, *al-Valad al-şafîḳ* (Fâtih kütüp., nr. 4519); Yazıcı-oğlu, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk* (Topkapı, Revan köşkü, nr. 1391); Müneccim-başı, *Câmi' al-duval* (trk. trc. *Ṣaḥā'if al-aḫbār*, III, İstanbul, 1285; trk. trc. H. F. Turgal, *Anadolu Selçukluları* kısmı, İstanbul, 1939; trk. trc. N. Lugal, *Karahanlılar* kısmı, İstanbul, 1940); Afżal al-Dîn Kirmānî, *Badā'i' al-azmān fî târîḫ Kirmān* (nşr. Mahdî Bayānî), Tahran, 1326 ş.; ayn. mll., *'Iḳd al-'ulā li 'l-mavḳif al-a'lâ* (nşr. A. M. 'Āmirî), Tahran, 1311 ş.; Nāṣir al-Dîn Munşî Kirmānî, *Simṭ al-'ulā li 'l-ḥażrat al-'ulyā* (nşr. 'Abbās İḳbāl), Tahran, 1328 ş.; Muḥammed b. İbrāhîm, *Târîḫ-i Salçūḳiyān-i Kirmān* (nşr. Houtsma; *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoukides*, Leiden, 1886, I); İbn al-'Adîm, *Zubdat al-ḥalab min târîḫ Ḥalab* (nşr. Sāmî l-Dahhān), Dimaşḳ, 1954, II; ayn. mll., *Buġyat al-ṭalab fî târîḫ Ḥalab* (Topkapı, Sultan Ahmed III. kütüp., nr. 2925, III.); al-'Azîmî (nşr. Cl. Cahen, *JA*, 1938); İbn Ḳalānisî, *Ẕayl Târîḫ Dimaşḳ* (nşr. H. F. Amedroz), Beyrut, 1908; İbn Muyassar (nşr. H. Massé, *Annales d'Egypte*, Kahire, 1919); İbn Vāṣil, *Mufarric al-kurūb* (nşr. C. Şayyāl), Kahire, 1953, I; Beybars Manṣûrî, *Zubdat al-fikra* (Feyzullah Efendi kütüp., nr. 1459); Faḫr al-Dîn Râzî, *Câmi' al-'ulûm* (Nuruosmaniye kütüp., nr. 3760); Narşaḫî, *Târîḫ-i Buḫārā* (nşr. Ch. Schefer), Paris, 1892; İbn Fındık, *Târîḫ-i Bayhaḳ* (nşr. A. Bahmanyār), Tahran, 1317 ş.; *Târîḫ-i Sîstān* (nşr. M. Bahār), Tahran, 1314 ş.; İbn İsfandiyār, *Târîḫ-i Ṭabaristān* (nşr. 'A. İḳbāl), Tahran, 1320 ş., I-II; Ẓahîr al-Dîn Mar'aşî, *Târîḫ-i Ṭabaristān va Rūyān va Māzandarān* (nşr. B. Dorn), Petersburg, 1850; İbn al-Azraḳ, *Târîḫ Mayyāfāriḳîn* (British. Mus. Or. 5803, P. 23, P. 23694); 'Alā' al-Dîn 'Aṭā Malik Cuveynî, *Târîḫ-i Cihānguşā* (nşr. Mîrzā Muḥammed Ḳazvînî), *GMS*, XVI, 1—3, 1911—1937; İbn al-Cavzî, *al-Muntaẓām* (Haydarâbâd, 1359), VIII-IX; Sibṭ İbn al-Cavzî, *Mir'āt al-zamān* (Topkapı, nr. 2907, XII) (kısmen nşr. Jewett, Chicago, 1907); ayn. mll., *Mir'āt al-zamān* (Yûnînî nüshası, Türk-islâm eserleri müzesi, nr. T. 2135, XII); İbn al-Aşîr, *Târîḫ al-kāmil*, VIII—IX (Kahire, 1357); Cüveynî, *Tabaḳāt-i Nāṣirî* (nşr 'Abd al-Ḥayy Ḥabîbî Ḳandaharî), Kâbil, 1949, I; Raşîd al-Dîn Faż Allāh, *Câmi' al-tavārîḫ* Selçuklular kısmı, nşr. A. Ateş, TTK, Ankara, 1960); Ḥamd Allāh Mustavfî Ḳazvînî, *Târîḫ-i guzîda*, I (*GMS*, 1910, XIV); ayn. mll., *Nuzhat al-ḳulūb* (nşr. Le Strange), *GMS*, 1915, XXIII; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *Munyat al-fużalā'* (*Kitāb al-Faḫrî*) (frns. trc. E. Amar, *Al-Fakhrî, Histoire des dynasties musulmans 632—1258 de J. C.*, *Archives Marocaines*, XVI, Paris, 1910); Ḥâfiẓ-i Âbrû, *Zubdat al-tavārîḫ*, (Süleymaniye, Damad İbrahim Paşa kütüp., nr. 919); Şams al-Dîn Muḥammed al-Ẕahabî, *Târîḫ duval al-islām* (Köprülü kütüp., nr. 1079); Ḥasan Yazdî, *Câmi' al-tavārîḫ* (Fâtih kütüp., nr. 4507); İbn al-'Amîd, *al-Macma' al-mubārak* (Süleymaniye, Lâleli kütüp., nr. 2002); Mîrḫᵛând, *Ravżat al-ṣafā* (Bombay, 1270, Luknov, 1308), Ḫᵛândmîr, *Ḥabîb al-siyar* (Tahran, 1333 ş., II-III); Badr al-Dîn al-'Aynî, *'Iḳd al-cumān* (Veliyüddin Efendi, kütüp., nr. 2374—2396, trk. trc. Topkapı, Bagdad köşkü, nr. 278).

Latin kaynakları: *Histoire anonyme de la Première Croisade* (nşr. ve frns.

trc. L. Brehier), Paris, 1924; Albert d'Aix, Foucher de Chartres, G. de Tyr v.b., *Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Occidentaux*, Paris, 1844—1895, I—V.

Bizans kaynakları: N. Bryennios (frns. trc. Cousin), *Histoire de Constantinople* (Paris, 1685), III; Anna Komnene (frns. trc. Cousin), *Histoire de Constantinople* (1685), IV; ayn. mil (frns. trc. B. Leib), *Alexiade* (Paris, 1937, 1940), I—II; M. Psellos (nşr. ve frns. trc. E. Renauld) *Chronographie ou Histoire d'un siècle de Byzance* (976—1077), Paris, 1928, I—II; Ioannes Zonaras (frns. trc. M. de S. Amour), *Chronique ou annales de Jean Zonare* (Lyon, 1560); G. Kedrenos-Skylitzes, M. Attaleiates, İ. Kinnamos, N. Choniates, Michael Glykas, Eustathios, Kekaumenos, Konstantinos Manasses, Nikephoros Gregoras, *Epistolae Turcicae* (bk. Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, Budapeşte, 1943, s. 143 v.d., 180 v.d., 193 v.d., 258 v. dd., 270—275 ve bk. fihrist; B. Lohmann, *Die Nachrichten des Niketas Choniates, Georgias Akropolites und Pachymeres über die Selčuqen in der Zeit von 1180 bis 1280* (Leipzig, 1939).

Ermeni kaynakları: Aristages (frns. trc. Ev. Prudhome), *Histoire d'Armenie, Comprenant la fin du Royaume d'Ani et le commencement des invasions des Seldjoucides* (Paris, 1864); Mateos (frns. trc. E. Dulaurier), *Chronique de Matthieu d'Edesse* (Paris, 1856); trk. trc. H. D. Andreasyan, *Urfalı Mateos vekayinâmesi* (Grigor zeyli ile birlikte), TTK, Ankara, 1962; Ani'li Samoel (frns. trc. M. Brosset), *Collections d'historiens armeniens* (Petersburg, 1876), II; Vardan (trk. trc. H. D. Andreasyan), *Türk fütûhât tarihi, Tarih semineri dergisi*, I/2, İstanbul, 1937; Kiragos, *Vekayinâme* (Venedik, 1863); Aknerli Grigor (trk. trc. H. D. Andreasyan), *Moğol tarihi*, İstanbul, 1954; Stephanos Orbelian (frns. trc. M. Brosset, S. Orbelian, *Histoire de la Siouni*, Petersburg, 1864).

Süryânî kaynakları: Barhebraeus (trk. trc. Ö. R. Doğrul), Gregory Abû 'l-Farac, *Abû 'l-Farac tarihi* (TTK, 1945—1950), I—II; Süryanî Mikheel (frns. trc. J.-B. Chabot), *Chronique de Michel le Syrien* (Paris, 1905), III.

Gürcü kaynakları: bk. M. Brosset, *Histoire de Géorgie* (Petersburg, 1849—1858), I—V.

Seyahatnâmeler ve hâtıralar: İbn Faḍlān (nşr. ve alm. trc. Z. V. Togan), Leipzig, 1939; K. Czeglédy, *Zur meschheder Handschrift von Ibn Fadlan's Reisebericht* (*Acta Orientalia*), Budapeşte, 1951, I, 1—2; Nâṣir Ḫusrav, *Safar-nāme* (nşr. M. Ġanī-zāda), Berlin, 1341 (trk. trc. Abdülvahab Tarzi, *Şark-islâm klâsikleri*, 22), İstanbul, 1950; Camāl al-Dīn Ḳarşī, *Mulḥaḳāt al-Ṣurāḥ* (nşr. W. Barthold), *Turkestan*, 1900, I; Yāḳūt, *Mu'cam al-buldān*[2] (nşr. F. Wüstenfeld), Leipzig, 1942; Ẕakariyā Ḳazvīnī, *Āṯār al-bilād* (nşr. F. Wüstenfeld), Göttingen, 1848.

İdârî ve ictimâî hayata dâir eserler: H. N. Orbun, *Eski türk yazıtları* (TDK, İstanbul, 1936—1941), I—IV; Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥācib, *Kutadgu bilig* (trc., R. Rahmeti Arat, TTK, Ankara, 1959); Kâşgarlı Mahmud, *Dīvān luġāt al-türk* (nşr. Besim Atalay, TDK, Ankara, 1939—1943), I—IV; *Siyāsat-nāma* (nşr. ve frns. trc. Ch. Schefer), Paris, 1891—1893, I-II; (nşr. 'A. Ḫalḫālī), Tahran, 1310 ş.; *Oğuz Kagan destanı* (nşr. ve trc. W. Bang—G. R. Rahmeti Arat), İstanbul, 1936; *Mucmal al-tavārīḫ va 'l-ḳiṣaṣ* (nşr. M. Bahār), Tahran, 1318 ş.; al-Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-a'şā* (Kahire, 1915), VI; *Asrār al-tavḥīd fī maḳāmāt al-şayḫ Abī Sa'īd* (nşr. Ẕ. Ṣafā), Tahran, 1332 ş.; Abū 'Alī İbn al-Bannā, *„Muḥtıra defteri"* (nşr. ve ingl. trc. G. Makdisi), *BSOAS*, XIX/1—3, 1957; Şams al-Dīn Aḥmed al-Aflākī, *Manāḳib al-'ārifīn* (nşr. Tahsin Yazıcı), Ankara, TTK, 1959—1961, I—II (trk. trc. Tahsin Yazıcı), *Ariflerin menkıbeleri*, İstanbul (*Şark-islâm klâsikleri*, 26), 1953—1954, I—II.

Tabakat ve hâl tercümeleri: Tāc al-Dīn Subkī, *Ṭabaḳāt al-şāfi'īya* (Mısır, 1299), III; 'Abd al-Ḳāhir Ḳuraşī, *al-Cavāhir al-muḍī'a fī ṭabaḳāt al-ḥanafīya* (Süleymaniye, Turhan Sultan, nr. 232); İbn Abī Uṣaybi'a, *'Uyūn al-anbā' fī ṭabaḳāt al-aṭibbā'* (Mısır, 1299); İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān* (Mısır, 1299), I—III; İbn Şākir al-Kutubī, *Favāt al-Vafayāt* (Mısır, 1299), I—II; 'Abd al-Ḥayy İbn al-'İmād, *Şaẕarāt al-ẕahab* (Kahire, 1345), I—X; Hindūşāh Naḫcivānī, *Tacārib al-salaf* (nşr. 'Abbās İḳbāl), Tahran, 1314 ş.; Ḫvāndmīr, *Dustūr al-vuzarā'* (nşr. S. Nafīsī), Tahran, 1317 ş.

Edebiyata dâir eserler: Niẓāmī 'Arūżī, *Çahār maḳāla* (nşr. Mīrzā Muḥammed Ḳazvīnī, *GMS*, XI, 1910); Muḥammed 'Avfī, *Lubāb al-albāb* (nşr. E. G. Browne), Leiden, 1903, II; ayn. mll., *ayn. esr.* (nşr. Browne-Mīrzā Muḥammed Ḳazvīnī), Leiden, 1906, I; ayn. mll., *Cavāmi' al-ḥikāyāt* (Üniv. kütüp., nr. FY 595, hulâsaten ingl. trc. M. Nizâm-'ud-Din, *Introduction to*

the Jawâmi 'ul-hikâyât (*GMNS*, 1929, VIII); Devletşâh, *Taẕkirat al-şu'arâ'* (nşr. E. G. Browne), Leiden, 1901; İbn Zerkūb Şîrâzî, *Şîrâz-nâma* (nşr. Bahman Karîmî), Tahran, 1310 ş.; Amîn Aḥmed Râzî, *Haft iḳlîm* (Kalkūte, 1918).

Kitâbeler, meskūkât ve arkeoloji: Et. Comble — J. Sauvaget — G. Wiet, *Répertoire chronologique d'épigraphie arabe* (Kahire, 1936—1937, VII—IX); İsmail Hakkı [Uzunçarşılı], *Anadolu Türk tarihi vesikalarından: Kitâbeler* (İstanbul, 1927—1929), I—II; Ahmed Tevhîd, *Meskūkât-ı islâmiye kataloğu*, 4. kısım (İstanbul, 1321); St. Lane-Poole, *Catalogue of oriental coins in the British Museum* (1875—1890), III, IX; *Monnaies antiques et orientales* (husûsî koleksiyonlar), Amsterdam, 1913; Ahmed Ziya, *Meskūkât-ı islâmiye takvimi* (İstanbul, 1328); G. G. Miles, *The numismatic History of Rayy* (*Numismatic Studies*, New-York, 1938, II, nr. 239—244); D. Sourdel, *Inventaire des monnaies musulmanes anciennes du Musée de Caboul* (Damas, 1953); İbrahim Artuk, *Selçuklu sultanı Mahmud b. Melikşah'a âit bir dinar* (*Tarih dergisi*, sayı 9, İstanbul, 1954); ayn. mll., *Abbâsî ve Anadolu Selçukilerine âit iki eşsiz dinar* (*İstanbul arkeoloji müzesi yıllığı*, sayı 8, 1958); ayn. mll., *Abbâsîler devrinde sikke* (*Belleten*, sayı 93, 1960); Behzat Butak, *XI.—XIII. yüz yıllarda resimli türk paraları* (*Ek*, 1—2), İstanbul, 1950; ayn. mll., *Ġiyâṯ al-Dîn Kayḫusrav II.'in görülmemiş iki sikkesi* (İstanbul, 1950); Şereleddin Erel, *Nâdir bir kaç sikke* (İstanbul, 1963); A. Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie* (Paris, 1931—1934), I—II; ayn. mll., *Voyages archéologiques dans la Turquie orientale* (kitâbeler A. Sauvaget tarafından hazırlanmıştır), Paris, 1940. (İBRAHİM KAFESOĞLU.)

SELEBES ADASI. CELEBES, Büyük Sunda adalarının büyüklük itibâriyle üçüncüsü olup, sathı 186.795 km². 'dir. Halmaheira adası gibi dağlık bir merkeze bağlı ve her biri şimâl-i şarkî, şark, cenûb-i şarkî ve cenup istikametlerine uzanan dört büyük yarım adadan müteşekkil, garip bir şekil göstermektedir. Etrâfındaki müteaddit takım adalar coğrafî ve jeolojik bakımdan Selebes 'in devâmı olup, onu Filipinler, Moluklar ve Küçük Sunda adaları ile birleştirir. Çok dağlık olan ada (3.450 rakıma kadar) ancak az ve küçük düzlüklere sâhip olduğundan seyrüsefere elverişli nehirlerden mahrumdur; fakat 2.208 m. derinliğinde Bone ve 3.755 m. derinliğinde Tomini gibi geniş ve derin koylar ile çevrilidir. Dağlar umûmiyetle silsileler teşkil eder ve merkezde şimâlden cenûba, yarım adalar da bunların mihveri istikametinde uzanır. Merkezde orta silsileler granit, gneys ve billurî arduvaz taşından müteşekkildir. Şarkta rusubî tabakalardan mürekkep daha yeni dağlık arâzi yükselmektedir. Garpta ise, eski indifaî kayalar ve üçüncü devre âit killi arâzi vardır. Minahasa 'da ve cenûpta mühim indifaî merkezler mevcuttur. Şimdiye kadar kurumuş olanları da dahil olmak üzere müteaddit göller bu adaya kendine mahsus bir husûsiyet verir. Bunlar ya Posso (300 m. derinlikte, 500 m. rakımlı). Towuti (50 km. uzunluğunda ve 20 — 30 km genişliğinde) ve Matano (590 m. derinliğinde) gölleri gibi birinci devir arâzisine âit olup, leğen şeklinde veya Minahasa 'daki Tondano gölü gibi, yine aynı şekilde olup, indifaî menşe'lidir.

Selebes, insan, hayvan ve nebat bakımından, takım adalarda husûsî bir mevki işgâl etmektedir. Nebat bakımından Malezya adalarının Asya ve Avustralya mıntakaları arasında bir intikal sâhası arzeder. Hayvanlardan garbî Asya 'nın büyük memelileri bulunmaz; ancak bir cins maymun ile dört cins hakikî tatlı su balığı vardır; buna mukabil, diğer yerlerde nesli kaybolmuş iki hayvan cinsi bulunmaktadır ki, bunlar bir nevi *„anoa depressicornis"* („manda-dağ keçisi") ile bir nevi *„porcus babiroussa"* („teke-geyik") 'den ibârettir. Takım adaların Selebes 'e kadar olan cenûp bölgesinde iki cins karnı torbalılar yayılır.

Vaktiyle Hollandaya bağlı Selebes adaları, 1950 'den itibâren müstakil İndonezya devletine dâhil bulunmaktadır.

Selebes diğer Sunda adalarına nisbeten daha uzun müddet meçhul kalmıştır; nitekim Çin tarihleri bu adadan bahsetmezler. Malezyalıların 1512 'de ve portekizlilerin 1532 'de ilk defa olarak Gowa sahilinde yerleştikleri anlaşılıyor. XVI. asır zarfında Gowa ve Tello 'dan ibâret çift Makassar prensleri Selebes 'in bütün cenûp kısmı ile merkezî kısmın bir parçasını ve Küçük Sunda adalarını zaptetmeğe muvaffak oldular. Tunicallo zamanında (1565—1590) Ternateli Bâbullāh ismindeki müslüman hükümdar onunla bir muahede akdetti ve dinini Gowa 'ya yaymağa teşebbüs etti. Fakat ancak, Datu ri Bandang isimli Mëoangkabaulı (Sumatra 'da) bir malezyalı tarafından ihtida ettirilen Tunicallo 'nun oğlu müslüman oldu (1603) ve Sultan 'Alâ' al-Dîn ismi ile, 1639 senesine kadar, hukūm sürdü; nâibi Karaeng Matowaya onun yolunu tâkip etti ve o zamandan beri islâmiyet Selebes 'in cenûbundaki bir çok Bugines ve Makassar kavimleri arasında

sür'atle yayıldı; çünkü o sırada bu devletin kudreti çok artmış bulunuyordu.

Hollandalılar (1607 'den), ingilizler (1605 'ten), danimarkalılar (1618 'den itibâren) ve diğer avrupalılar, bu devirde Makassar pâyitahtında görünmeğe başladıkları zaman, burada çoktan beri yerleşmiş olan portekizliler ile ticârî rekabete başladıkları gibi, kendi aralarında da mücâdeleye giriştiler ve ticârî imtiyazlar elde etmek için hükümdarlar ile ittifaklar akdettiler. Bilhassa „Moluk" baharatı ticâretinde imtiyazlar aldılar. Hollandalılar bu devirde Makassar'dan baharat ihracatına mâni olamadılar. XVII. asrın ikinci yarısı nihâyetine kadar mukaveleler sık-sık ihlâl edildi ve bâzan Makassarlar tarafından avrupalılar katledildi. Şarkî Hindistan-Hollanda kumpanyası kumandanı Speelman, 1667 ve 1669 senelerinde Bone ve Ternate ile birlikte, Makassar hukûmetinin merkezini zaptetmeğe ve hukümdarını daha sonraları Selebes'in cenûbundaki bütün devletlere teşmil edilen ve Hollanda'ya itâatleri şartını ihtiva eden Bangaja muahedesini imzaya icbâr etti. Tarihî bakımdan daha mühim diğer bir mıntaka da büyük bir inkişafa mazhar olan Minahasa'dır. İspanyollar adanın iç taraflarının putperest ahalisi ile fazla münâsebette bulunmamakla berâber daha XVI. asırda burada ticarethanelere sahip bulunuyorlardı. Yerliler şarkî Hindistan-Hollanda kumpanyasının yardımı ile İspanyol tazyikinden kurtulmağa muvaffak oldular.

Selebes adasının nüfûsu, 1959 senesi tahminlerine göre, 6.700.000 'dir. Fakat nüfûs, kesâfet ve inkişaf bakımından, menşe'e nisbetle, daha büyük bir ayrılık arzetmektedir. Burada „Papua" unsurları mevcut değil gibi görünüyor, P. ve F. Sarasin ile berâber, adanın büyük bir kısmında mevcûdiyetini düşündükleri bir Toala unsuru kabûl edilmek istenmediği takdirde, bütün bu ahalinin Malezya-Polonezyalı kavimlerden addolunması icâbeder. Her hâlde adanın merkezî kısmında oturan putperest ve henüz kendileri ile az temasta bulunulmuş olan Toraca kabîleleri bu halkın nümunesini teşkil etmektedirler. Cenûp yarım-adasındaki akrabaları, hintliler ve hintli-cavalıların te'siri ile ve daha sonraları malezyalılar ile karışmaları neticesinde, nisbeten daha gelişmiş olan Makassar ve Bugines kavimlerine inkilâp etmişlerdir. Şarki ve cenûb-i şarkî yarım-adaları kabîleleri, cismanî evsaf ve muhakeme kabiliyeti itibariyle pek az inkişaf etmiş olan Toala kabîleleri ile sıkı bir şekilde karışmış görünmektedirler. Bu bakımdan Minahasa ve civarı ahalisi hususî bir mevki işgal etmektedir; çünkü dilleri ve diğer bâzı hususiyetleri Filipin, Formoza ve Japonya'daki malezyalı ahali ile daha yakın bir akrabalık göstermektedir. Ahalisi yerli, avrupalı, çinli ve araplardan mürekkep olan Makassar Donggala, Menado, Gorontalo, Sinoaiz, Bonthain v.b. gibi ticâret şehirlerinde ekseriyetini „Bugines"lerin teşkil ettikleri mûtat ahali çok karışmış bir vaziyettedir: Avrupalılar, araplar ve bir hayli çinli ancak büyük şehirlerde yaşarlar.

Avcılık ve balıkcılık da yapmakla berâber yerleşmiş çiftçi olan Toracalar kendilerine has sanayilerinde çok mahirdirler. Bunlar bir çok kabîlelerden mürekkeptir ve Selebes'in merkezî kısmını kaplayan vâsî ormanlarda, dâimî harp vaziyeti dolayısı ile, iyice tahkim edilmiş uzak ve münferit meskûn mahallerde yaşarlar. Bu ahalinin kesafetinin kilometre murabbaı başına 3—6 kişi olduğu tahmin edilmektedir. Bugineslerin sahil arâzisi civârındaki Toracalar islâmiyeti kabûl etmişlerdir; şimâl-i şarkîde hıristiyanlık üstün durumdadır; mâmafih büyük kütle putperesttir.

İki ikiz kardeş müslüman kavim olan Makassar ve Buginesler aslen cenup yarım adasında oturmakta iken, tâcir ve cesur denizci olarak bütün Selebes sahiline ve şarktan garba kadar adaların büyük bir kısmına yayılmışlardır. Bu hâl bilhassa Buginesler için vârittir. Makassarların vatanı cenûp yarım-adasının garp kısmında, Gowa da dâhil olmak üzere, aş.-yk. Maros'dan Bulukomba'ya kadar uzanır. Buginesler yarım adanın bu köşesinin şarkî kısmında ve daha şimâle doğru yarım-adanın bütün genişliği boyunca otururlar.

Vaktiyle Bugines beyliklerinin en mühimleri Bone, Wadjo, Luwu ve Sopeng; Makassarlarınki ise, Gowa, Tanette ve cenûbî Saleyer adaları gurupu idi. Bunların yanında, aralarında konfederasyonlar teşkil eden ve bâzan daha nüfûzlu idârelere tâbi olan bir çok küçük teşekküller var idi. Beyliklerin başında hânedana mensup bir prens veya prenses bulunur; bunun yanında bir naip ve büyük arâzi sahibi beyler ile hukümdarın en nüfûzlu akrabalarından müteşekkil bir meclis olan *hadat* var idi. Bir prensin kudreti bilhassa şahsiyetine ve hukümdarlara has bâzı alâmetlere mâlikiyetine bağlı idi. Hânedan arasında, çok evlilik dolayısı ile bu sınıftan neş'et eden bir zâdegân sınıfı, hür insanlar sınıfı ve azad edilmiş köleler ile rehineler sınıfı var idi. Bu rehinelere umûmiyetle iyi muamele edilmekle berâber, bunlara ve hürlerin en fakirlerine yüksek sınıflar tarafından ağır vergi ve hizmetler tahmil olunuyordu. Takım-adaların her tarafında olduğu gibi Selebes'in cenûbundaki halkın gündelik hayatı da, hindû dini ve islâm dini

tarafından biraz değiştirilmiş olan animizm itikatlarına göre tanzim olunuyordu. Fakat bu ahâli arasında âile ve verâset hukukuna müteallik eski âdetler adalardaki diğer müslümanlara nazaran daha ziyâde muhafaza edilmiş idi. Evlenme, müslüman hukukuna göre akdolunmakla berâber, bunu takibeden ve bâzan günlerce devam eden merâsime putperest rahipler (*bissu*) riyaset ederlerdi. Bundan başka prensler ve kabîle reisleri evlenme ve boşanma işlerinde oldukça geniş bir hukukî selâhiyete sahip idiler. Evli kadının vaziyeti çok şayan-ı hürmet olup, bu hâl, miras ve boşanma mes'elelerinde kadına bahşedilen müsâit vaziyetlerde olduğu gibi ahâlinin ekseriyetle maderşâhî olan âdetlerine istinat etmektedir. Müslüman miras hukuku ancak orta büyüklükteki şehirlerde gittikçe daha çok tatbik olunmaktadır. İktisâdî bakımdan Bugines ve Makassarlar bu adaların en ileri gelen ahalisindendir; yalnız muvaffakiyetli bir şekilde zirâat ve hayvancılık ile iştigal etmekle kalmayıp, sanayi (dokumacılık), maden işleri, gemi inşaatı, ticâret ve bilhassa gemicilik ve balıkçılık sahalarında da büyük bir mahâret sahibidirler.

Makassar ve Bugines dili menşe'i bintçe olan husûsî bir alfabe ile yazılmaktadır. Edebiyatları nisbeten gelişmiştir; mensur eserler arasında bilhassa makassarca *rapang*, buginesce *latowa* denilen bir hukuk bilgisi ve kanunlar mecmuası zikre şâyandır.

Borneo adasının şark „Kutei" ve garp „Kapuas ve Sambas ağzı" sahillerinde Riouw ve Küçük Sunda adalarında, Lombok adasının şarkında ve Sumatra'nın şimâlinde olmak üzere mühim Bugines müesseselerine rastlanır.

Bugün hıristiyan olan Minahasalılar, hıristiyan misyonerlerin te'siri, ile, az çok değişmiş olan pederşâhi usûle göre teşkilatlanmış kabîlelere ayrılmışlardı. Bu ahali bir çok noktalardan avrupaî tarza yaklaşan bir medeniyet seviyesine yükselmiştir; nüfus kesâfeti oldukça kabarık olup, nisbet Tondano merkez mıntakası gölü etrafında çok yükselir. Başlıca geçim vasıtaları ziraat, hayvan yetiştirme, balıkçılık, ticâret ve bir az da sanayidir. İhracat maddeleri kahve, hindistan cevizi, hind canfesi, sedef, at, altun v.s.'dir.

Bibliyografya: N. Gervaise, *Description historique du Royaume de Macaçar* (Paris, 1688); T. F. Ehrmann, *Kapt. D. Woodard's Geschichte seiner Schicksale und seines Aufenthalts auf der Insel Celebes* (Weimar, 1805); Th. Thomsen, *Code of Bugis Maritime Law* (Singapore, 1832); J. C. van Rijneveld, *Celebes* (Breda, 1840); J. Brooke, *Narrative of events in Borneo and Celebes* (London, 1848); C. van der Hart, *Reize rondom het eiland Celeb* ('s Gravenhage, 1853); B. F. Matthes, *Makassaarsch-Hollandsch Woordenb.* (etnografya atlasını muhtevi.) (Amsterdam, 1859); ayn. mll., *Makass. Spraakk.* (Amsterdam, 1858); ayn. mll., *Over de Wadjoreezen met hun handel-sen scheepswetten* (Makassar, 1869) ayn. mll., *Boegineesch-Hollandsch Woordenb.* (etnografya atlası ile) ('s Gravenhage, 1874); ayn. mll., *Boegin. Spraakk.* ('s Gravenhage, 1875); ayn. mll., *Makass. en Boegin. Hss* (Amsterdam, 1875—1881); ayn. mll., *Eenige proeven van Boegin. en Makass. Poëzië* ('s Gravenhage, 1883); ayn mll., *Over de Bissoe's van Zuid-Celebes*; Verh. Kon. Akad. v. Wetensch., Dl. VII; C. B. H. van Rosenberg, *Reistochten in de afdeeling Gorontalo* (Amsterdam, 1865); N. Graafland, *De Minahassa* (Rotterdam, 1867, 1869, yeni tab., Harlem, 1898); M. T. H. Perelaer, *De Bonische Expeditiën* (Leiden, 1872); F. Labure, *Les Indes Orientales Néerlandaises, l'Ile de Célèbes* (Bruxelles—Rotterdam, 1880); P. B. van Staden van den Brink, *Zuid-Celebes* (Utrecht, 1884); J. Kohler, *Das Handels- und Seerecht von Celebes* (Stuttgart, 1886); A. B. Meyer, *Die Minahassa auf Celebes* (Berlin, 1876); ayn. mll., *Album von Celebestypen* (Dresden, 1889); A. Bastian, *Indonesien* (Berlin, 1894); J. G. F. Riedel, *Das Toumbulusche Pantheon* (Berlin, 1894); S. J. A. Hickson, *A Naturalist in North-Celebes* (London, 1889); W. Foy, *Schwerter von der Celebessee* (Dresden, 1899); P. ve F. Sarasin, *Entwurf einer Geogr.-geol. Beschreibung der Insel Celebes* (Wiesbaden, 1901, tam bibliyografya ile); ayn. mll., *Versuch einer Anthropologie der Insel Celebes* (Wiesbaden, 1905 ve 1906, tam bibliyografya ile); A. Wichmann, *Der Vulkan der Insel Una Una* (*Zeitschr. d. Deutsch. Geol. Gesellsch.*, Berlin, 1902); O. Richter, *Unsere jetzigen Kenntnisse der Ethnographie von Celebes* (*Globus*, 1905). Mecmualarda muhtelif makaleler: *Tijdschrift v. h. Bat. Genootsch. v. Kunsten en Wetenshappen*; *Bijdrogen t. d. Taal-, Land- en Volkenk. v. d. N. I. Archipel*; *Tijdschrift v. h. Kon. Ned. Aardrijksk. Gen.*; *Medeelingen van het Nederl. Zendelinggenootschap.*

(A. W. NIEUWENHUIS.)

[Bu madde METİN TUNCEL tarafından tâdil edilmiştir.]

SELEF. SALAF (A.) veya SALAM (A.), peşin bir para veya bir mal ile, veresiye bir mal satın almak olup, şerîata

göre câiz sayılan bir satın alıştır (bay'). Satın alıcı alacağı malın bedelini peşin olarak öder; satıcı ise, aksine bir mühlet geçtikten sonra, malı teslim etmelidir. Satılan şey münferit olarak tâyin edilmemeli, fakat mukavelede doğru olarak tavsif edilen, binâenaleyh benzeri yerine ikame edilebilen bir şey olmalıdır. Teslimâtın yapılması icâp eden yer de, açık olarak, tâyin edilmelidir. Şâfi'î mezhebine göre, mukavelede teslim tarihinin açıkça gösterilmesine ihtiyaç yoktur; eğer tarih zikredilmiş değil ise, teslimatın derhâl yapılması istenebilir. Diğer mezheplerin kanâatına göre ise, biç olmazsa, kısa bir müddetin tesbiti mutlaka lâzımdır. Hicâz fakihleri çoğu zaman bu satışa *salam* derlerdi; Irak'ta ise, buna verilen ad *salaf* idi.

Bibliyografya: al-Bâcûrî, *Ḥâşiya 'alâ Şarḥ İbn Ḳâsim al-Ġazzî* (Bulak, 1307), I, 365 v. dd. ve diğer *fiḳh* kitapları; al-Dimaşḳî, *Raḥmat al-umma fi 'ḫtilâf al-a'imma* (Bulak, 1300), s. 74 v. dd.; E. Sachau, *Muḥamm. Recht nach schafiitischer Lehre*, s. 301 v. dd.; [Ö. Nasuhî Bilmen, *Hakukı islâmiye ve ıstılahatı fıkhiye kamusu*, İstanbul, 1952, V, 121]. (TH. W. JUYNBOLL.)

SELEFKE. [Bk. SİLİFKE.]

SELEME B. RECÂ. SALAMA B. RACĀ', zilhicce 161 (30 ağustos—27 eylül 778)'den muharrem 162 (teşrin I. 778)'ye kadar Mısır vâlisi.

Bibliyografya: al-Ṭabarî (nşr. de Goeje), III, 492 v.d.; İbn al-Aġîr, *al-Kâmil*, VI, 38 v.d.; *Corpus Papyrorum Raineri*, III. Series Arabica (nşr. A. Grohmann), I/II, 119 v.d.). (ADOLF GROHMANN.)

SELEMİYE. SALAMİYA, Suriye'de Âsi (Orontes) nehrinin şarkında, Ḥamâ'nın aş.-yk. 40 km. cenûb-i şarkîsinde ve Ḥimṣ'ın 55 km. şimâl-i şarkîsinde küçük **şehir** (mevkiinin daha yakından tâyini için bk. von Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf*, I, 305 ve II, 401, Kiepert'in haritası). Şehir Cabal al-A'lā'nın cenûbunda ve Suriye boz-kırının kenarında, deniz seviyesinden 459 m. yükseklikte olan münbit bir ovada kâindir. Şehrin adının daha eski ve daha doğru telaffuzu **Salamya** (al-İṣṭaḫrî, *BGA*, I, 61; İbn al-Fakîh, *BGA*, V, 110) olup, Salamiya şekline de çok erkenden tesâdüf edilmekte (al-Muḳaddasî, *BGA*, III, 190; İbn Ḫurdāẕbeh, *BGA*, VI, 76, 98) ve bu telaffuz şekli şimdi umûmîleşmiş bulunmaktadır (krş. Yāḳūt, *Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, III, 123 ve Littmann, *Semitic Inscriptions*, s. 169 v.d.). *Nisba*'si al-Salamî'dir. Şehrin bıristiyan devrinde parlak bir inkişâf göstermiş olan eski Salamias veya Salaminias olması muhtemeldir; fakat eski kaynaklarda bu mahal hakkında verilen mâlûmat sarih değildir. Yāḳūt (III, 123)'te şehrin adı hakkında şu halk iştikakı verilmektedir: şehrin adı aslında *Salam mi'a* olup, bu isim ona al-Mu'tafika şehrinin tahribi esnâsında hayatta kalan 100 kişiye izâfetle verilmiş olmalıdır.

Şehrin ehemmiyeti, boz-kır (Palmyra) ile Irak'tan gelen büyük yol kavşağında Suriye'nin en ileri bir müstahkem mevkii olmasından ileri gelmiştir; fakat burası, askerî bakımdan, hiç bir zaman büyük bir rol oynamamıştır. Şehir araplar tarafından hicretin 15. yılında zaptedilmiş ve o zamandan itibâren Cund Ḥimṣ şehirleri arasına idhâl edilmiştir; ancak 1500'de Memlûkler zamanında, idârî bakımdan, Ḥamâ bölgesine bağlanmıştır. II. (h.) asırda, Abbâsîlerin zaferinden sonra, Ṣâliḥ b. 'Alî b. 'Abd Allāh b. 'Abbâs al-'Abbâsî'nin soyundan gelenler Salamiya'de yerleşmişlerdir. Ṣâliḥ'in oğlu 'Abd Allāh tarafından şehir yeniden imâr edilmiş ve civârının sulanması için lâzım gelen te'sisler meydana getirilmiştir. Bu 'Abd Allāh amca-zâdeleri olan halîfeler nezdinde büyük bir itibâr kazanmış; al-Mahdî'nin kız kardeşi ile evlenerek, Irak vâlisi tâyin edilmiştir. Mezkûr halîfe kendisini Salamiya'de ziyâret etmiş ve 'Abd Allāh'ın oradaki sarayı hakkında hayretini gizleyememiştir (al-Ṭabarî, III, 500). Bundan başka, bir çok „Hâşimîlerin" de Salamiya'de yaşamış oldukları zikredilmektedir. Fakat bu devirden şehirde hiç bir eser kalmamıştır. İç-kalenin kapısında, bir taş üzerine (asıl yerinde değil) yazılmış bir câmiin inşâsına dâir bir kitâbe bulunmaktadır. 150 (767) tarihini taşıyan bu kitâbenin Hâşimîler tarafından yapılan bir câmie âit olması ve bunun da aş.-yk. 290 (902/903) yılında Karmatîler tarafından tahrip edilmiş bulunması muhtemeldir. Bundan başka içkalede bir de Abbâsîler devrine âit bir kitâbe bulunmuştur ki, Littmann'ın tahminine göre, bunun, daha iki diğer kitâbe ile birlikte, aş.-yk. 280 (893) tarihine âit olması mümkündür (fakat bk. bir de M. Hartmann, *ZDPV*. XXIV, 55). Salamiya'nin Hâşimîlerin mühim kollarından birinin merkezi olması ve şehrin diğer mahallerden ayrı düşen mevkii belki de aş.-yk. 250 (864) yılında **ismâilî propagandasının gizli bir merkezi** hâline gelmesine sebep olmuştur. Salamiya'de yerleşen ismâiliyenin ilk reisinin kim olduğunu tesbit etmek güçtür; her hâlde bunun 'Abd Allāh b. Maymūn olması muhtemel değildir (de Sacy, *Exposé de la religion des Druzes*, Paris, 1838, giriş s. 71, 166'da böyle kabûl edilmektedir);

çünkü bu zât, de Goeje (*Mémoire sur les Carmathes du Bahraïn*, Leiden, 1886, s. 19) 'nin muhtemel olarak tesbit ettiği gibi, Salamîya'de hiç bulunmamıştır. Buraya gönderilen ilk reisin Ḥusayn b. 'Abd Allāh b. Maymūn olması muhtemeldir (de Goeje, *ayn. esr.*, s. 21); bunun oğlu olup, sonraları ilk Fâtımî halîfesi olan Sa'îd 'Ubayd Allāh Salamîya'de 259 veya 260 (873/874) yılında doğmuştur (İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān*, nşr. Wüstenfeld, nr. 365); İbn al-Aṯīr (VIII, 22)'de verilen başka bir bilgiye göre, 'Ubayd Allāh Salamîya'de bir demircinin oğlu olup, onun dul karısı sonradan Ḥusayn ile evlenmiştir. Ḥusayn'in 270 (883/884) yılına doğru ölümü üzerine, kardeşi Aḥmed b. 'Abd Allāh b. Maymūn (İbn Ṣalaġlaġ adı ile de bilinmektedir), ölümüne kadar (aş.-yk. 280=893/894), reis ve yeğeni 'Ubayd Allāh'ın velîsi olmuştur. Sonuncusu 289 (902) yılına kadar Salamîya'de ikamet etmiş, aynı yılda şimâlî Afrika'da yaptığı muvaffakiyetli seyahatine çıkmıştır (de Goeje, *ayn. esr.*, s. 64). Ertesi sene Mahdî unvânını almış olan Ḥusayn tarafından sevk ve idâre edilen Irak karmatîleri şehri çok şiddet ile tahrip etmişlerdir. Önce fırka arkadaşları ve sonraları karmatîlerin uzlaşmaz düşmanlarının meskeni olması dolayısı ile Salamîya Suriye şehirleri arasında en çok tahribata uğrayan bir şehir olmuştur (de Goeje, *ayn. esr.*, s. 50). Çok geçmeden Suriye şehirleri halîfe kuvvetleri tarafından tekrar geri alınmıştır. Şehrin ortasındaki dört-köşeli iç-kalenin ismâilîlere âit olması ihtimal dâhilindedir; van Berchem'e göre, iç-kale, mimârîsi bakımından, nisbeten eski bir zamanda yapılmıştır.

IV. (X.) asırda Salamîya bedevîler ile meskûn bir sâhanın içinde bulunmuş olmalıdır (Sayf al-Dawla'nın seferi; krş. Hartmann, *ZDPV*, XXII, 175 v. d.). V. (XI.) asrın sonunda burası Fâtımîlerin himâyesinde olan Ḫalaf b. Mulā'ab (M. Hartmann'da: Malā'ib) adlı bir eşkiyâ reisinin elinde bulunuyordu. 481 (1088) yılında inşâ edilen bir câmiin kapısı üstündeki kûfî yazısı ile yazılı kitâbe buna delâlet etmektedir. İbn al-Aṯīr (X, 84)'e göre, Ḫalaf Salamîya'yi 476 (1083) yılında zaptetmiştir. Kendisi o zaman artık Ḥimṣ'ın hâkimi bulunuyordu. Fakat Ḥimṣ ile ona bağlı bölgeyi 485 yılında Selçuklulardan Malikşah'ın kardeşi Tutuş'a bırakmak zorunda kalmıştır. Ḫalaf, kitâbesinde kendisini onun hizmetkârı (*ṣānī'*) olarak gösterdiği, Abu 'l-Ḥasan 'Alî b. Carū'nun mezarı üzerine bir *maṣhad* yaptırdığını ifâde etmektedir (Ḫalaf hakkında geniş bilgi için bk. M. Hartmann, *ZDPV*, XXIV, 58—65).

Haçlı seferleri esnâsında Salamîya, hiç bir zaman, bir kale olarak geçmemekte, fakat islâm ordularının buluşma mahalli sıfatiyle sıksık zikredilmektedir; siyâsî bakımdan, dâimâ Ḥimṣ (b. bk.)'ın kaderini paylaşmıştır. Şehir 496 (1102/1103)'da Tutuş'un oğlu Rıżvān'ın idâresine geçmiştir. 532 (1137/1138) yılında atabey Zangî, Ḥimṣ'ı muhâsara ederken, Salamîya'dan Şayzar yakınındaki rumlar üzerine bir sefer yapmış (İbn al-Aṯīr, XI, 36 v.d.) ve 570 (1174/1175)'te Ṣalāḥ al-Dīn, Ḥimṣ ve Ḥamā ile birlikte, Salamîya'yi de emîr Faḫr al-Dīn al-Za'farānī'nin elinden almıştır (İbn al-Aṯīr, XI, 276). 626 (1229) yılında al-Malik al-Kāmil, Irak üzerine yürümek için, Salamîya'ye gelmiş ve orada iken, Ḥamā hâkimi, tâbiiyetini bildirmek üzere, kendisini ziyâret etmiştir. İki yıl sonra al-Kāmil şehri Asad al-Dīn Şîrkūh'a bırakmış ve bu sonuncusu da şehrin şimâlinde Cabal al-A'lā'nın zirvelerinin biri üzerinde Şumaymiş kalesini inşâ ettirmiştir (İbn al-Aṯīr, XII, 318, 329) ki, bu kale 1157 yılında bir zelzelede yıkılmıştır (Kamāl al-Dīn, *Zubdat al-ḥalab fī tārīḫ Ḥalab*, frns. trc. Blochet, Paris, 1900, s. 21).

1299 yılında Salamîya yakınında Mısır ordusu Ġāzān idâresindeki İlhanlı kuvvetleri tarafından hezîmete uğratılmıştır; bu zafer netîcesinde Şam şehri, kısa bir müddet için, İlhanlıların eline geçmiştir.

VIII. (XIV.) asırda Salamîya, Dimaşḳ ve havâlisinin al-Şarḳîya ismini taşıyan mühim hudut sâhalarına dâhil bulunuyordu. Memlûkler zamanında Ḥamā hâkimleri elinde bulunan bu bölgede Abu 'l-Fidā' Salamîya ile Ḥamā arasında yapılan su kanalını zikreder; 726 (1326) yılında kendisi, askerî kuvvetleri ile birlikte, bu kanalı temizlemek için harekete geçmiştir (bk. *Rec. des Hist. des Crois., Hist. Orient.*, I, 168, 185; Abu 'l-Fidā' 'nın hâl tercümesi). Bu su yolu bugün mevcut değildir; bu yol belki de, al-Dimaşḳī (s. 207)'ye göre, Ḥimṣ ile Salamîya arasında bulunan ve Abbâsîlerden 'Abd Allāh b. Ṣāliḥ tarafından yapılan su yolunun aynıdır. Bu devir için Yāḳūt (III, 123) Salamîya yakınındaki yedi *miḥrāb* 'dan bahsetmektedir ki, bunların altında bâzı *tābi'ān* 'un mezarları bulunmaktadır; kendisi bir de Peygamberin sahâbesinden al-Nu'mān b. Başîr'in mezarını zikreder.

Türk hâkimiyeti devrinde şehir mühim bir rol oynamamıştır. XIX. asrın ortalarında, belki de bedevîlere karşı iyi korunamamış olmasından dolayı, şehir tamâmen boşalmış idi. Sonradan buraya Nuṣayrî dağlarından inen bir ismâilî şeyhi yerleşmiş ve şehri kendi mürîdleri ile iskân etmeğe muvaffak olmuştur. 1895 yı-

lında van Berchem'in karşılaştığı şeyh, o zaman henüz genç bir adam idi ve şeceresini 'Abd Allāh b. Maymūn'a bağlıyordu. Bu ismâilîler kısa bir zamanda şebri parlak bir meskûn mahal hâline getirdiler ve bundan dolayı türk hukûmeti 1892 yılında, Beyrut vilâyetine bağlı Ḥamā sancağında ayrı bir Salamîya kazâsı ihdas etti. Kazânın nüfûsu Cuinet (1896)'ye göre, 53.084 olup, yarı-yarıya müslüman ve hıristiyanlardan teşekkül ediyordu. Aynı müellife göre, asıl şehirde ise, dürzîlerden (bunlar ile ismâilîler kastedilmiş olacaktır) başka, 6.000 nüfus bulunuyordu. Sulama tertibatı mükemmel olup, bölgenin mahsûlünü umûmiyetle hububat ve sebze teşkil eder.

Şumaymiş kalesi için bk. van Berchem ve Fatio, *Voyage en Syrie*, I, 171 v. dd.

Bibliyografya: Arap coğrafyacıları (*BGA*) metinde zikredilmiştir. Bunlardan başka bk. bir de R. Hartmann, *Die geographischen Nachrichten über Palästina und Syrien in Ḫalîl aṣ-Ẓāhirîs „Zubdat kašf al-mamālik"* (tez, Tübingen, 1907), s. 42 v.d., 60; Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks* (Paris, 1923), s. 75; G. le Strange, *Palestine under the Moslems* (London, 1890), s. 510, 528; E. Sachau, *Reise in Syrien und Mesopotamien* (Leipzig, 1883), s. 66; M. Hartmann, *Beiträge zur Kenntnis der syrischen Steppe* (*ZDPV*, XXII, 151 v. dd., XXIII, 108 v.dd.); M. van Berchem ve E. Fatio, *Voyage en Syrie* (Kahire, 1914), I, 167—171; *Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Orientaux*, III, 298 (İbn Şaddād), 546 (*Mir'āt al-zamān*), 592 (Kamāl al-Dīn), V, 180 v.d. (Abū Şāma); M. v. Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf* (Berlin, 1899), I, 124 v.d., 305; V. Cuinet, *Syrie, Liban et Palestine* (Paris, 1896), s. 436, 453 v.d.; Ş. Ṣâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām*, IV, 2609. Kitâbeler için bk. Rey, *Rapport sur une mission scientifique accomplie en 1864—1865 dans le Nord de la Syrie* (*Archives des Missions scientifiques et littéraires*, 2 seri), III, 345; M. Hartmann, *Die arabischen Inschriften in Salamja* (*ZDPV*, XXIV, 49—68); E. Littmann, *Semitic Inscriptions* (New-York, 1905), s. 169—178; M. v. Berchem, *Arabische Inschriften* (*Inschriften aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien, gesamm. v. M. von Oppenheim*, I=*Beitr. z. Ass. u. sem. Sprachw.* VII/1, Leipzig, 1909), s. 32 v. dd.

(J. H. KRAMERS.)

SELHİN. SALḤIN SILḤİN) Mārib [b. bk.]'de Saba' kıralları nın oturma yeri, cenûbî Arabistan'da Saba' kırallığının merkezi. Bu mustahkem sarayın adı eski cenûbî Arabistan kitâbelerinde zikredilmektedir. Sonraki nesiller tarafından Ḥaram Bilḳīs denilen ve tam cenûb-i şarkîde yükselen ve bugünkü Mārib kasabasından 50 dakikalık mesafede bulunan Almaḳah mâbedine isnât edilen Glaser 482/483 kitâbesinde Saba' kıralı Kariba'īl Vātir Yuhan'im ve oğlu Hālik'amar Salḥīn (*Slḥn*) müstahkem sarayının ve Mārib (*Maryab*)'in kurtulması için bu mâbette yapılmış ve teşebbüs edilmiş olan tâmirlerden bahsederler. Osiander 31,[3] kitâbesi bunu koyduranlerın yararına yapılmış bir vakıftan bahseder; bunda müstahkem saray ile Salḥīn müstahkem sarayının sahiplerinin açıkça fark edilebileceği düşünülebilir. Hukümdar Ilīşaraḥ Yaḥzib'in kitâbesinde (Bibl. Nat., nr. 2) Salḥīn eski Ġumdān ve Şirvāḥ müstahkem sarayları yanında sayılmıştır. Bir tarafta Saba' hukümdarı 'Alḥān Nahfān ve oğulları ile diğer tarafta Ḥabaşāt hukümdarı Gadarat arasında yapılmış bir dostluk muahedesinin te'kidi olan Glaser 828—30,[12], 870, 872,[5], 1076,[13], v.d., 1082,[13] kitâbeleri çok alâka vericidir. Burada bizi alâkadar eden parça şudur: „... ve Salḥīn ve Zurarān ve 'Alḥān ve Gadarat doğruluk ve sadakat içinde birleşmelidir". D. H. Müller (*Epigraphische Denkmäler aus Abessinien*, s. 76; *Südarab. Altertümer*, s. 9), J. H. Mordtmann ve M. Hartmann'a karşı, haklı olarak, bu muhalefetten Salḥīn ile Zurarān'ın Saba' ve Ḥabaşāt hukümdarlarının beşiğini temsil ettiğini müdafaa etmiştir. M. Hartmann'ın ifâde etmiş olduğu Salḥīn'in şimdiki Ḥaram Bilḳīs olduğu fikri (*Arabische Frage*, s. 158) zâten bu sonuncusunun kadîm Almaḳah mâbedi olarak görünmesi ve kitâbelerde 'Avm adını taşıması ve binnetîce Salḥīn ile müşterek hiç bir şeyi olmaması vâkıası ile kıymetten düşmektedir (N. Rhodokanakis, *Studien*, II, 7).

Saba' hukümdarlarının bu eski mustahkem sarayının ehemmiyeti Habeşistan hukümdarı 'Ēzānā (Αἰζανάς)'nın takriben milâttan sonra 350 yılında konulmuş olan büyük Aksūm kitâbesinde (nr. 4,[3], 6,[2], 7,[2], 8,[3], 9,[2], 10, [6/4], 11,[3]) Salḥīn'in adını kendi resmî unvanları içinde Avusturya imparatorlarının Habsburg kontu unvanını taşıması gibi, kaydedilmesi ile de te'yit edilmektedir. Salḥīn adı bu kitâbenin yunanca metninde Σιλεη (Σιλεην yerine) şeklinde, habeşce metinde Salḥēn şeklinde, Saba' dili ile olan metinde *Slḥn*[m] ve *Slḥ* şeklinde görünür. Şu hâlde bu eski şekillerinde temelinde çift *Silḥīn* ve *Salḥīn* telâffuzları fark edilmektedir. E. Osiander, parlak muhtırasında (*ZDMG*, 1856 X, s. 22), diğer taraftan şehir adının ilk şeklini Juda kabîlesi içinde שַׁלְחִים ile yaklaş-

tırmıştır. *Slḥ* şeklinin verdiği alâka şundan ileri gelmektedir: aynı isim hiç kusursuz bir şekilde muhafaza edilmiş olup, 1000 'den fazla kelime ihtiva eden (Glaser 1000 B, 5 g) ve, muhtemel olarak, yine Mârib hükümdar mustahkem sarayı ile ilgili olan büyük Şirvâḥ kitâbesinde de bulunmaktadır.

Bu kadîm müstahkem sarayın etrafında, başka âbidelerin etrafında olduğu gibi, şiir ve rivâyetlerde bir çok efsâneler meydana gelmiştir. Eski Saba'lıların haleflerine bu müstahkem saray şeytan veya cinlerin eseri gibi göründü; bunlar Sulaymân 'ın emri üzerine, Bilḳîs ile evlendiği zaman, Hamdanîlerin hukümdarı Ẕū Bata' için binayı 70 senede yapmışlardı. Fakat bu rivâyetlerin yalnız biridir. Diğerlerine göre, Salḥîn Ḥimyarî hukümdarlarından (*tubba'*) birinin emri ile 80 yılda yapılmıştır. Daha ötekiler Ḥimyarî hukümdarlarına âit olan Mârib 'de bukümdarların oturma yeri olan Salḥîn 'de Saba' melikesi Hazâd 'ın kızı Bilḳîs 'in yaptırmış olduğu ve içinde *Kur'ân*, XXVII, 23 'de bahis mevzuu olan harikulâde tahtının bulunduğu bir saray yükseldiğini hikâye ederler. Sulaymân 'ın sarayı Bilḳis için yaptırmış olduğuda anlatılır. Naşvân al-Ḥimyarî gibi al-Hamdânî 'nin açıkça Salḥîn 'i Mârib 'in hukümdarın oturma yeri veya başlıca sarayı olarak gösterdiklerini kaydetmek zahmete değer.

İslâmiyetin meydana çıktığı devirden itibâren, bu müstahkem saraydan hiç bir şey kalmamış idi. Habeş istilâsı dalgaları (m. 525) idâre merkezinin Mârib 'ten Ẓafâr 'a nakledilmesi ile eski ehemmiyetini çok kaybetmiş olan bu kadîm hukümdarların oturma yerinin üzerinden geçmiş idi. Salḥîn, Baynûn gibi, İbn Hişâm 'ın naklettiği üzere, habeş kumandanı Aryât tarafından tahrip edilmiş olmalıdır.

Bibliyografya: Glaser, 482/483 kitâbeleri için bk. N. Rhodokanakis, *Studien zur Lexikograhie und Grammatik des Altsüdarabischen* (*S B A k. Wien*, CLXXXV/3, 1917, II, 25); Glaser, 828—830, 870—872, 1076,1082 için bk. D. H. Müller, *Epigraphische Denkmäler aus Abessinien* (*Denkschriften Akad. Wien*, 1894, XLIII, 27, 75 v.dd.); ayn. mll., *Südarabische Altertümer im Kunsthistorischen Hofmuseum* (Vien, 1899), s. 2—11; E. Glaser, *Altjemenische Studien* (*M V A G*, 1923, XXVIII, 61 v. dd.); Aksûm kitâbeleri nr. 4—11 için bk. E. Littmann, *Deutsche Aksum-Expedition* (Berlin, 1913), IV, 4—42; Osiander 31 kitâbesi için bk. E. Osiander, *Zur himyarischen Altertumskunde* (*Z D M G*, 1865, XIX, 261, 266); Bibl. Nat. 2 için bk. E. Glaser. *Die Abessinier in Arabien und Afrika* (München, 1895), s. 108; al-Hamdânî, *Ṣifat Cazîrat al-'arab* (nşr. D. H. Müller), Leiden, 1884—1891, s. 203; D. H. Müller, *Die Burgen und Schlösser Südarabiens* (*S B A K, Wien*, 1881, XCVII), II, 959, 960, 970, 1038—1043; 'Aẓîmuddîn Aḥmed, *Die auf Südarabien bezüglichen Angaben Našwân's im Šams al-'ulûm* (*G M S*, XXIV), s. 50; İbn Hişâm (nşr. Wüstenfeld), I, 26; Yâḳût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 535, III, 115, 812; *Marâṣid al-iṭṭilâ'* (nşr. T. G. J. Juynboll), II, 43; al-Bakrî, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 464, 502, 780; E. Osiander, *Zur himjarischen Altertums-und Sprachkunde* (*Z D M G*, 1856. X, 20 v. dd., 27, 69, 70); A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 76, not 1; E. Glaser, *Skizze der Geschichte und Geographie Arabiens* (München, 1889), 35, 36, 88, 89, 95, (Berlin, 1890), I, II 500 v. dd.; ayn. mll., *Bemerkungen zur Geschichte alt-Abessiniens* (Graz, 1894), s. 21, 23; ayn. mll., *Reise nach Mârib* (Collection Eduard Glaser, I, nşr. D. H. Müller ve N. Rhodokanakis, Wien, 1913), s. 138, 139; *M V A G*; 1923, XXVIII, 97, 98; C. Conti Rossini, *Sugli Ḥabašât* (*R R A L*, 1906, XV, 49); M. Hartmann, *Der islamische Orient*, II, *Die arabische Frage* (Leipzig, 1909), s. 149, 158; F. Hommel, *Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients*, II, 654, 666 ve not. 1. (ADOLF GROHMANN.)

SELÎH. SALÎḤ. Arap tarihçileri ve nesep âlimlerinin müttefikan bildirdiklerine göre, Salîḥ kabîle veya kabîle kolu, Suriye'de bir kıraallık kuran ilk araplardır. Bu tarihçi ve nesep âlimleri tarafından zikredilen 3 emîre ne kitâbelerde, ne de Bizanslı ve süryanî müelliflerin eserlerinde rastlanır. Salîḥ 'in şeceresini diğer kabîlelere bağlayan bağlar da şüphelidir. Bâzıları bunların Ḳuḍâ'nların bir şûbesi olması lâzım geldiğini söylediği hâlde, başkaları Ġassânîlere bağlarlar. İlk hukümdarlarının Nu'mân b. 'Amr b. Mâlik adını taşıdığı söylenir. Oğlu Mâlik onun halefi oldu ve silsilesinin sonuncusu olan oğlu 'Amr da buna halef oldu. Şurası muhakkaktır ki, bunlar cenûbî Arabistan menşe'li ve hıristiyan idiler. Hıristiyan oldukları hukümdarlık tâyininin Bizans imparatorları tarafından yapılmasından çıkarılmaktadır. Arap tarihçileri müttefikan Salîḥlerin bütün tebeasından nüfus başına iki dinar vergi aldıklarını nakletmektedir. Onların me'mûrlarından Sabṭa adlı biri, Ġassân kabîlesinden Ciz' adlı birinden bu vergiyi tahsil etmeğe gelmiş idi. Ciz' vergiyi ödeyeceği yerde, onu öldürmüş idi. Bu hâdise Salîḥ ile Ġassânîler arasında uzun süren savaşlara sebep oldu, bu savaşlar neticesinde Ġassânîler Suriye arap-

ları üzerinde hâkimiyet te'sis ettiler; Ġassânîlerin ilk hukümdarı al-Muḥarrik (krş. mad. ĠASSĀN) lekabını alan al-Ḥāriṯ b. 'Amr idi. Her ne kadar kabîle kırallık iktidârından mahrum kalmış ise de, uzun zaman Suriye'de ikamet etmiş gibi görünüyor. Zîra 13 (h.) yılında bunları müslüman ordusunun istilâsına karşı Bizanslılar ile birlikte mücâdele eden kaîbleler arasında görüyoruz. Nakledildiğine göre, onlar efsânevî melike al-Zabbā'nın ordusunun bir kısmını teşkil etmişlerdir. Żayzan veya Sāṭirūn adını taşıyan Ḥaṭra (al-Ḥaḍr) muhtemelen Salîḥlerin son hukümdarı idi; bu hukümdar, ancak kendi kızının hiyâneti ile, zaptedilen idâre merkezini uzun müddet müdâfaadan sonra, Sābūr tarafından öldürüldü. Ḥamzat al-İṣbahānî Elcezîre'de Ziyād b. al-Hayūla (veya Habūla') adlı ve Kindî hukümdarı Ḥucr b. Âkil al-Murār'ın muâsırı olan diğer bir hukümdarı zikretmektedir. Bu kabîleye mensup Elcezîre hukümdarları al-Żacā'im adı altında da zikredilmişlerdir; Nöldeke'ye göre, bu ad Bizans müelliflerinin bize kendisinden bahsettikleri Toxon'un soyundan gelenlere tekabül etmelidir. Bütün bunlara göre, gâlibâ Salîḥ hukümdarları devrini milâttan sonra 400'e doğru yerleştirmeliyiz. Arap kaynakları bize tam ve inanılabilir mâlûmat verememektedir: bunlarda tarihî bir esâs mevcut olmakla berâber, efsâne gerçek vak'aları son derecede karartmaktadır.

Bibliyografya: *Kitāb al-Aġānī*, XI, 161; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-ma'ārif* (nşr. Wüstenfeld), s. 51 (tab. Kahire), s. 35 ve 215; İbn Raşîḳ, *al-'Umda fî maḥāsin al-şi'r*, II, 177; İbn Ḫaldūn, *al-'İbar* (tab. Kahire), II, 278; İbn Durayd, *Kitāb al-iştiḳāḳ*, s. 314; al-Maydānî, *Macma' al-amṯāl* (Kahire, 1310), I, 156; al-Ḳalḳaşandî, *Nihāyat al-arab* (tab. Bagdad), s. 243; Ḥamzat al-İṣbahānî, *Tārîḫ* (nşr. Gottwaldt), s. 115 v.d.; Abu 'l-Fidā', *Tārîḫ* (tab. İstanbul), I, 76; Wüstenfeld, *Genealogische tabellen*, Register, s. 405; Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber* (Leiden, 1879), s. 35; ayn. mll., *Die Ghassānischen Fürsten aus dem Hause Gafna's* (*Abh. Pr. Ak. Wiss.*, 1887), tür. yer. (F. KRENKOW.)

SELİM I., YAVUZ, Osmanlı hânedanından 9. hukümdar olup, babası Bayezid II., annesi Dulkadır-oğlu 'Alā' al-Davla'nın kızı Ayşe Hatun'dur. Babasının sancak-beyi olarak bulunduğu Amasya'da dünyaya gelmiş olup, doğum tarihi hakkında verilen kayıtlar, h. 871, 872 ve 875 yılları olmak üzere, çok muhteliftir (krş *Sicill-i osmânî*, I, 38; *Çavâhir al-aḫbār*, Isparta, Halil Hamid Paşa kütüp., nr. 219, 367b).

Bayezid II.'in son günlerinde, tarihen sâbit Korkut, Abdullah, Ahmed, Şehin-şah, Selim, Mahmud, Âlemşah ve Mehmed adlarındaki 8 oğlundan, Korkut, Ahmed ve Selim olmak üzere, yalnız üçü bayatta idi. Bunlardan Korkut Saruhan (Manisa), Ahmed Amasya, Selim ise, Trabzon sancak-beyi bulunuyordu. Şehzâde çocuklarından muhtelif yerlerde sancak-beyi bulunanlardan biri de Selim'in oğlu Süleyman olup, önce Şarkî-Karahisar'a tâyin edilmiş iken, Ahmed'in itirâzı üzerine, Bolu'ya naklolunmuş, fakat, Ahmed'in bunu da kabûl etmeyişi nazar-ı itibâra alınarak, Kefe sancak beyliğine tâyin edilmiş idi.

Korkut (b. bk.) büyük babasının yanında büyümüş, âlim, fâzıl, şâir ve musikî-şinas olarak yetişmiş, önce Antalya'ya tâyin ve oradan da Manisa'ya nakledilmiş ise de, Bayezid II.'in Ahmed'i saltanata getirmek istemesi ve vezîr-i âzam Hadım Ali Paşa'nın Mehmed'in lehine, Korkut'u mâlî bakımdan zayıf düşürmek ve muhakkak sûrette yapacağı itirazlara karşı aleyhinde harekete geçmek gâyesi ile, bûzı dirliklerine el konması neticesi olarak, hacc bahânesi ile, 5 gemi ve oldukça kalabalık bir maiyet ile Mısır'a gitmiştir (muharrem 915= nisan 1509). Korkut İskenderiye'de çok iyi karşılandı. Fakat Osmanlılar ile yeni bir ihtilâfa düşmemek için, Memlûkler onun daha ileriye gitmesine izin vermediler. Bir taraftan Osmanlı ricâli, Cem vak'ası gibi yeni bir hâdise ile karşılaştıklarından, büyük bir endişeye düşerken, Korkut da pişman olmuş ve Hadım Ali Paşa ile anlaşarak, geri dönmeğe karar vermiş idi. Yolda Rodos şövalyelerinin bir hücumundan kurtulduktan sonra, sağ-sâlim Anadolu'ya gelen Korkut izin almadan Manisa'ya, oradan da, Selim — Ahmed rekabeti başladığı sırada, tâlih'ini denemek üzere, İstanbul'a gelmiş, ancak bir şey elde edemeyerek, yeniçeri ocağına sığınmak mecbûriyetinde kalmış idi.

Ahmed, babası tarafından çok sevilmekte olduktan başka, vezîr-i âzam ve bir çok devlet ricâli tarafından da tutulmakta idi. Hattâ bir rivâyete göre, Hadım Ali Paşa, Şah-Kulu'nun tenkilinde saltanata geçeceği husûsunda babası adına kendisine te'minat vermiş idi. Ancak Ali Paşa'nın şehâdeti ve Ahmed'in, tenkil hareketine devam etmeyerek, geri dönmesi, onun yeniçeriler indindeki nufûzunu büs-bütün kırmıştır.

Mûtedil ve mülâyim hareketleri dolayısı ile, devlet ricâlini kendi tarafına çeken Ahmed'in aksine, şiddetli ve sert tabiatlı olan Selim Anadolu'da Şah İsmail tarafından desteklenen şî'î nufûzunun tehlikesini anlamış ve Erzincan taraflarında şiddetli tedbirler ittihâz etmiş idi.

O babasının son yıllarında başarısız idâresi dolayısı ile saltanatı terk ve Ahmed'i tercih edeceğini anlayınca, daha cezrî tedbirler almak ihtiyâcı ile, Kefe'ye gitmiş (1510), Trabzon'a geri dönmesi husûsunda verilen emirlere ve kendisine nasihat için gönderilen İstanbul kadısı Mevlânâ Nureddin Sarı Kürz'ün [b. bk.] tavsiyelerine rağmen fikir ve azminden geri dönmemiştir. Sarı Kürz'ün Selim ile yaptığı temaslardan, onun Ahmed'e verilen mıkdarda dirlik istediği, aksi bâlde Rus hudûdunda bulunan Çerkes-Kerman ve Man-Kerman hisarlarını zapt ve bu havâlide kendisine bir beylik kurmağı düşündüğü anlaşılmaktadır. Selim I.'in bu kat'î tavrı karşısında, devlet ricâli fevkalâde ürkmüş ve kendisine Menteşe sancağının verilmesi düşünülmüş ise de, ihtimâl Selim bu bölgeyi emellerini tahakkuk ettirmek husûsunda emin görmediğinden, Rumeli'de Silistre sancağını istemiştir. Fakat kendisine bunun kanûn-ı osmâniye mugâyir olduğu için is'âfının mümkün olamayacağı bildirilmiştir. Bundan sonra Selim I.'e Kara-Hisar'ın tevcihi şâyiası çıkmış ise de, bu da Ahmed'in çok şiddetli itirazları karşısında akîm kalmış görünmektedir. Böylece sarfedilen bütün gayretlere rağmen, azminden dönmeyen Selim I: maiyeti ve kayın pederi olan Kırım hanı Mengli Giray'dan aldığı 1.000 kadar asker ile, Kefe'den Kili'ye geçmiş (mart 1511); fakat burada uzun müddet kalmamış ve kendisine isnât edilen isyân hareketini reddederek, gâyesinin buralarda kalmak olmadığını, Tuna'nın öte tarafına geçmek niyetinde bulunmadığını, babasının elini öperek, onunla anlaşmak istediğini bildirmiş ve yoluna devam etmiştir. Osmanlı şehzâdelerine kanûnen Rûmeli'de sancak tevcih edilemeyeceğinden, kendisine Kefe ile bâzı sâliyânelere ilâveten, Kili ve Akkerman'ın verildiği hakkındaki hukm-i hümâyûna rağmen, ilerilemeğe devam ettiğinden, onu geri çevirmeğe Rûmeli beyler-beyi Hasan Paşa me'mur edilmiş ise de, Hasan Paşa ona karşı bir tedbir almadığından, Selim I. neticede Edirne civârında Çukur-Çayır mevkiinde ordugâhını kurmuştur. Ahmed tarafdarı devlet ricâlinin desiseleri yüzünden, Selim I. ile babası arasında bir mülâkat vuku bulmamakla beraber, Mevlânâ Nureddin'in aracılığı ile, kanûn hilâfına, kendisine Semendire sancağı ve, diğer bir rivâyete göre de, Vidin ve Niğbolu sancakları verilmek, Macaristan'a sefer yapmak husûsunda me'zûn kılınmak ve pâdişahın sağlığında hiç bir oğlunu tahta geçirmemek şartları ile, bir anlaşmaya varıldı. Ancak bir taraftan Şah-Kulu isyânının büyük bir tehlike hâline gelmesi, diğer taraftan Bayezid II.'in, devlet ricâlinin te'siri ile, şehzâde Ahmed'i iktidara getirmek istemesi, Selim I.'i Eski-Zagra'da, sözde Macaristan'a yapılacak sefer için topladığı 40.000 asker ile yeniden harekete geçirmiş, fakat Çorlu'ya yakın Uğraş köyü civârında babasının kuvvetlerine karşı yaptığı muhârebeyi kaybederek (8 cemâziyelevvel 917=3 ağustos 1511), Rumeli'deki tarafdarlarının yardımı ile, Ah-Yolu (İğne-Ada)'da bekleyen gemilerine binerek, Kırım hanının yanına gitmeğe muvaffak olmuştur. Bu hâdiseler dolayısı ile bir taraftan şehzâde Ahmed'in İstanbul üzerine yürümesi, diğer taraftan şehzâde Korkut'un pâyitahta gelerek, saltanat için yeniçerileri elde etmeğe çalışması neticesinde yeniçerilerin Selim'in lehine tezâhüratta bulunmaları, Ahmed'i geri çekilmek (21 eylûl 1511), Korkut'u da yeniçeri ocağına sığınmak mecbûriyetinde bıraktığı gibi, Selim'e karşı bilhassa asker arasında olan temâyülü bir kat daha arttırmıştır. Bundan cesâret alan Selim I. yeniden harekete geçmek imkân ve fırsatını bulmuş (kânûn II. 1512) ve yeniçeriler de ayaklanarak, pâyitahtı büyük bir kargaşalık içinde bıraktıkları gibi, Selim I.'e dâvet-nâme göndermişlerdir (6 mart 1512). Anadolu'nun bir hercümerc içinde olması ve Ahmed'in keyfî bir hareket ile Konya'yı zaptetmesi, yeniçerilerin Selim I.'i dâvet ederek, serdarlığa tâyini husûsunda Bayezid II.'e karşı yapmakta oldukları tazyiki arttırmalarına sebep olmuştur. Bayezid II., bu tazyik karşısında Rumeli'ye geçmiş ve Selim I.'i bir az daha tatmin edebilmek gâyesi ile, kendisine Silistre sancağının da tevcihini kabûl etmiş ise de, Selim I. yine de memnun edilememiş ve sonunda onu, şehzâde Ahmed'in keyfî hareketlerine nihâyet vermek ve Anadolu'da âsâyişi te'min etmek üzere, serdarlığa getirmek zorunda kalmıştır (9 muharrem 918=27 mart 1512). Bu sûretle serdarlık fermanına nâil olan Selim I. Rumeli kuvvetleri ve merkezden gönderilen 3.000 yeniçeri ile İstanbul kapılarına varmış (19 nisan), aralarında Korkut'un da bulunduğu devlet ricâli tarafından karşılanmış ve Yeni-Bahçe'de karargâhını kurmuştur. Yeniçerilerin ısrarla kendisini tutmaları sebebi ile, Bayezid II., 'in Selim I. ile bir anlaşmaya varmak için yaptığı son teşebbüs de boşa gitmiş ve askerler ile kendisini tercih eden devlet ricâli tarafından, Selim I. Osmanlı tahtına çıkarılmıştır (7 safer 918=24 nisan 1512; tafsilât için bk. Çağatay Uluçay, *Yavuz Sultan Selim nasıl pâdişah oldu?*, *Tarih dergisi*, sayı 9, s. 59—90, sayı 10, s. 117—122). Bu şekilde babasını zorla ve arzusu hilâfına tahtından indirip, saltanatı ele geçirmeğe muvaffak olan Selim I.'in bu hareketi, bilâhare torunlarının da onu taklit ederek, isyân etmelerinde müessir olmuştur.

Tahttan indirilen pâdişah Bayezid II. 'e yılda 2 milyon akçe tahsisat bağlanarak, kendisinin Dimetoka 'ya gitmesine müsâade edilmiştir. Selim I. babasını bizzat uğurlamış ve maiyetine Rumeli beyler-beyi Hasan Paşa, defterdar Kasım Çe'lebî ve tabip Ahî Çelebi nâmı ile anılan Mehmed b. Kemâl verilmiş idi. Fakat Bayezid Dimetoka 'ya varmadan, Çorlu civârında, ansızın ölmüştür (26 mayıs 1512). Osmanlı müverrihlerinin çoğu, onun eceli ile, ihtiyarlığına inzimam eden keder yüzünden öldüğünü kaydederler ise de, zehirlendiğini yazanlar da vardır [krş. mad. BAYEZİD II.].

Selim I., cülûsunda başlıca âmil olan kapukullarını memnûn etmek için, sayıları 35.000 'i bulan bu ocak mensuplarının her birine ikişer bin akçe cülûs bahşişi ve ayrıca süvârilere 5 'er, piyâdelere de 3 'er akçe terakkî vermek sûreti ile işe başladı (İbn Kemâl, *Tevârih-i Âl-i Osman*, IX. defter, Millet kütüp., Ali Emirî kısmı, nr. 29, var. 25a) ve saltanatının ilk yılını kardeşlerini ve yeğenlerini ortadan kaldırmakla geçirdi. Yeni pâdişahın en kuvvetli rakibi şehzâde Ahmed, ikincisi Korkut idi. Bununla berâber Selim I., kendi aleyhine bir harekete tevessül etmedikleri müddetçe, kardeşlerinin hayatlarına dokunmayacağı hususunda babasına söz vermiş olduğundan (krş. Kaşfî, *Selim-nâme*, Süleymaniye, Esad Efendi, kütüp., nr. 2147, var. 17b), İstanbul 'da bulunan Korkut 'un Saruhan sancak beyliğine dönmesine müsâade etmiş idi. Bununla berâber Selim I., çok geçmeden, Ahmed gâilesini bertaraf etmek üzere, hazırlanmak zorunda kaldı. Çünkü Ahmed Konya 'da pâdişahlığını ilân etmiş ve oğlu Alâeddin 'i göndererek, Bursa 'yı da ele geçirmiş (19 haziran 1512), aynı zamanda yardım talebinde bulunmak üzere, iki oğlunu Şâh İsmâ'îl 'e göndermiş idi. Selim I., bu vaziyet karşısında oğlu Süleyman 'ı Kefe 'den çağırmış ve ordusunun başında olduğu hâlde, Bursa üzerine yürümüştür (15 cemâziyelevvel 918 = 29 temmûz 1512). Halk tarafından şehri terketmeğe icbar edilen Alâeddin çekilmek zorunda kalmış ve Ankara 'da bulunan Ahmed de Amasya 'ya geri dönmüş ise de, Amasya sancak beyi Mustafa Paşa şehrin kapılarını açmadığından ve Ankara 'ya kadar ilerileyen Selim I. 'in kuvvetleri tarafından tâkip edildiğinden, Dârende 'den Selim I. 'e gönderdiği bir mektup ile, ecnebi bir devlete ilticasının Osmanlı devleti için bir âr olacağını bildirerek, anlaşma teklifinde bulunmuş, fakat Selim I., Ankara 'dan verdiği cevap ile, bu teklifi red ve ancak islâm devletlerinden birinde kalması şartı ile, her türlü ihtiyâcının te'min edilebileceğini bildirmiş (şâban başları 918 = teşrîn I. ortaları 1512) ve kış mevsimi yaklaştığından, Bursa 'ya dönmüştür (14 ramazan = 23 teşrîn II. 1512). Bu sıralarda Amasya 'yı zapteden Ahmed 'i bir baskın ile ele geçirmek için yapılan teşebbüs muvaffak olamamış ise de, Selim I. diğer rakiplerini ortadan kaldırmağa devam etmiştir. Vezîr-i âzam Koca Mustafa Paşa, Ahmed 'e olan meyli yüzünden ve bir rivâyete göre, Ahmed ile muhâbere hâlinde olduğu anlaşıldığından dolayı, Bursa 'da idâm edilmiş ve yerine Hersek-zâde Ahmed Paşa, dördüncü defa olarak, sadârete getirilmiştir. Bu arada, şehzâde Mahmud 'un oğulları Kastamonu beyi Musa ile Orhan ve Emirhan, Âlemşah 'ın oğlu Çankırı beyi Osman ve Şehinşah 'ın oğlu Niğde beyi Mehmed de ortadan kaldırılmıştır (27 teşrîn II. 1512). Korkut 'a da, saltanat husûsunda fikrini anlamak için, devlet ricâli ağzından mektuplar yazılmış ve hâlâ saltanat sürmek arzusunda olduğu anlaşılınca, Selim I., Bursa 'dan hareketle Saruhan üzerine yürümüştür. Korkut, Rodos şövalyelerine veya Avrupa devletlerinden birine ilticâ etmek gâyesi ile, Antalya 'ya doğru kaçmağa muvaffak olmuş ve bir müddet için bir mağarada gizlenmiş ise de, ihbar üzerine yakalanarak, Bursa 'ya getirilirken, yolda Kapucubaşı Sinan Ağa tarafından boğulmuştur (teşrîn II. 1512). Selim I., bundan sonra, Ahmed 'e karşı kat'î bir harekete geçmiş, devlet ricâli ağzından ona da mektuplar göndertmiş, geldiği takdirde bu ricâlin kendisine iltihak edecekleri bildirilmiştir (Topkapı sarayı arşivi, nr. E. 7994). Bundan cesâret alan Ahmed, topladığı kuvvetler ile, Bursa üzerine yürümüş, iki kardeş Yeni-Şehir ovasında karşılaşınca, Ahmed kendisine gönderilen mektupların uydurma olduğunu anlamış ise de, artık muhârebeyi kabûl etmekten başka çâre bulamamıştır. Bu muhârebede mağlûp olan Ahmed kaçarken, atından düşerek, yakalanmış ve Selim I. 'in emri üzerine, o da Sinan Ağa tarafından boğulmuştur (8 safer 919 = 5 nisan 1513; Bursa şer'iye sicilleri, nr. A. 23/24, var. 48b).

Bu hâdiseler cereyan ederken, Avrupa ile dostâne münâsebetlere devam edildi; çünkü Selim I. 'in faâliyeti, umûmî siyâsî vaziyet dolayısı ile, tamâmiyle şarka tevecciih etmek mecbûriyetinde idi. Şah İsmail [bk. ISMAIL I.] İran 'da kısa bir zaman içinde fevkalâde kuvvetlenen Safevî [b. bk.] devletini kurdu; burada zâten yaygın şi'î mezhebini devletin resmî dini hâline getirdi; siyâsî ve dinî başbuğluğu nefsinde topladı ve şi'î telkinlerini yaymak husûsunda Anadolu 'da çok müsâit bir zemin buldu; hattâ Safevî hânedanının muvaffakiyetinde Anadolu kızıl-başlarının da rolü oldu. Şahın dâî ve halîfeleri tarafından halk arasına soku-

lan emirleri büyük bir kutsiyeti hâiz telakkî ediliyor, Osmanlı hânedanına gâsıp nazarı ile bakan bir cereyan günden-güne büyüyordu. Anadolu 'da Osmanlı devletinin vaziyeti de hissedilir derecede sarsılmış idi. Osmanlı devleti Memlûklere [b. bk.] mağlûp olmuş, bâzı bölgelerini bunlara terketmek zorunda kalmış ve bu hususta Cem hâdisesinin de büyük siyâsî te'sirleri olmuş idi. Bu meyanda devlet sultası zayıf düşmüş, timar usûlü bozulmuş, Anadolu 'da muhtelif isimler altında bulunan şi'î tarîkatları, bundan istifâde ederek, menfî, devlet ve millet bünyesinde parçalayıcı faâliyetlerini arttırmış idi. Böylece Anadolu bir harp vukuunda yavaş-yavaş içten çökecek bir hâle gelmeğe başlamış idi. Bu dâî ve halîfelerin telkin ve te'sirinden şehzâdeler bile kurtulamamış, bunlar Amasya 'da Ahmed 'in, Çorum 'da oğlu Murad 'ın etrafında toplanmış; bilhassa Antalya ve havâlisi halkının çoğu bu kızıl-başçı'î cereyanlarının bizzat önderleri Kara-Bıyıkoğlu, Şeytan-Kulu da denilen Şah-Kulu [b. bk.] 'nun emri altında oldukları hâlde, memlekete maddî ve mânevî tahribâta başlamışlar idi. Şah-Kulu 'nun Anadolu 'daki nufûzu o kadar artmış idi ki, tarafdarları kendisini mehdi, peygamber, hattâ Allah mertebesine çıkarıyor; şahın öldüğü ve Şah-Kulu 'nun onun yerine geçtiği şâyiası yayılmış bulunuyor, memleketi ancak onun kurtarabileceğine inanılıyor, fakir köylüler, gayr-ı memnûn sipâhiler büyük kütleler hâlinde etrafında toplanıyorlardı. Şah-Kulu bundan âzamî derecede istifâde etmesini bilmiş, Anadolu 'da şi'î—İran nufûzunun yayılması ve artması için, bütün kuvveti ile çalışmağa başlamış idi. Bu sebeple Şah-Kulu isyânı hedefi mâlûm, Osmanlı devletine korkunç neticeler getirecek bir mâhiyet almış idi.

Şehzâdelerin, babalarının ihtiyarlığından ve hastalığından endişeye düşerek, saltanat mücâdelesine girişmelerini fırsat bilen Şah-Kulu ayaklanarak, kısa bir zaman içinde Anadolu 'nun Antalya 'dan İran hududuna kadar bir çok mıntakalarını kan ve ateş içinde bırakan hareketine başladı. Korkut 'un kuvvetleri kâfi gelmeyince, âsînin tenkili için, Anadolu beylerbeyi Karagöz Mehmed Paşa ile Amasya sancakbeyi şehzâde Ahmed ve Niğde sancak beyi şehzâde Şebinşâh 'ın oğlu Mehmed tâyin edildiler. Bir müddet Antalya 'yı muhâsara ettikten sonra, Orta Anadolu 'ya geçen Şah-Kulu, uğradığı köy ve kasabaları yakıp-yıkarak ve kendisine katılmayanları katlederek, Bodrum 'a yaklaştı; Karagöz Paşa 'nın kuvvetlerini perişan etti ve muzaffer bir devlet reisi gibi, Bodrum 'a girdi (16 nisan 1511). Sandıklı önünde vuku bulan ikinci müsâdemede de Karagöz Paşa esir ve idâm edildi (22 nisan 1511).

Hukûmet erkânı arasında büyük te'sirler yapan bu haber üzerine isyan hareketinin bastırılmasına vezîr-i âzam Ali Paşa me'mûr edildi; fakat bu sıralarda Selim I., oğlu Süleyman 'ın yanına Kefe 'ye gittiği gibi, Ahmed de lâkayd bir hâlde yerinden ayrılmış, oğlu Murad ise, âsîleri destekler bir vaziyet takınmağa başlamış idi. Diğer taraftan Şehinşah 'ı da elde eden âsîler Karaman eyâletini de nufûzları altına almış bulunuyorlardı. Şah-Kulu, Karagöz Paşa 'nın kuvvetlerini mağlûp ettikten sonra, Korkut 'a saldırmış, bir çok beylerin maktûl düştüğü Alaşehir ovasında yapılan muharebede kuvvetlerini de perişan etmiş ve Korkut güçlük ile hayatını kurtarabilmiş idi. Şah-Kulu, Korkut 'u tâkip etmeyerek, Bursa üzerine yürüdü; halk bu havâlide de büyük bir bozguna uğradı; fakat pâdişahın, ordusunun başında olduğu hâlde, harekete geçtiği haberi üzerine, o Konya istikametinde geri çekildi. Diğer taraftan Ali Paşa 'nın kuvvetleri, şehzâde Ahmed 'in kuvvetleri ile Kütahya önlerinde, Altıntaş mevkiinde birleşerek, Beyşehri civârında ordugâhlarını kurdular (17 haziran 1511). Ahmed burada vezîr-i âzamdan pâdişahlık müjdesini aldı; fakat yeniçerileri kendisine imâle etmeğe muvaffak olamayan Ahmed, bundan muğber olarak, tenkil hareketine katılmadı. Ali Paşa, yalnız süvari birlikleri ve 500 kadar yeniçeriye at te'min ederek, âsînin tâkibine çıktı ve 14 günlük bir kovalamadan sonra, Sivas yakınlarında Çubuk mevkiinde âsîye ulaştı. Vuku bulan muhârebede askerinin çoğu tarafından terk edilen Ali Paşa şehit düştü (2 temmûz 1511). Ancak Şah-Kulu da bundan sonra Anadolu 'da tutunamayacağını anladı. Erzincan üzerinden yoluna devam ile, güzergâhı üzerinde bir tüccar kervanını da vurarak, İran 'a sığındı. Şah İsmail bunlara bir müttefik mülteci muâmelesi yapmak şöyle dursun, tam mânası ile esir muâmelesi yaptı; ileri gelenlerini fecî işkenceler ile öldürttüğü gibi, geri kalanları da ordu birlikleri arasına dağıttı. Selim I. tehlikeyi büyük bir ferâset ile vaktinde sezdi ve esaslı bir şekilde şi'îlerin tâkibine başladı. Anadolu 'da 40.000 kadar şi'î, idâm veya tevkif edilmek sûretiyle, zararsız bir hâle getirildi. İran ile olan ticârî münâsebetleri de keserek, aksi harekette bulunan tâcirlerin mallarını müsâdere etti. Böylece harp kaçınılmaz bir hâle geldi. Hazırlıklarını tamamlayan Selim I., bu gâye ile, Edirne 'den hareketle (20 mart 1514), 10 günde İstanbul önlerine vardı. Fil çayırında akdettiği ve ulemânın da katıldığı bir divanda Şah İsmail 'in Osmanlı devletine karşı tutu-

mu incelendi; şi'î telakkî ve telkinlerinin Anadolu'yu nasıl bir tehlike ve tefrikaya düşürdüğüne temas edilerek, kızıl-başlara karşı harp açılmasının cibaddan da „ehemm ve akdem" olduğu hakkında fetvâ alındı. Selim I., bundan sonra, şahı ağır bir lisan ile harp meydanına dâvet ederek (edebî bir üslûp ile yazılmış olmakla berâber, tahkirâmiz bir mâhiyet taşıyan bu nâmeler için bk. Feridûn Bey, *Münşeât*, I, 374 v.dd.), İstanbul'dan ordu toplanma mahalli olan Yenişehr'e (safer 20=nisan 16) ve buradan da Konya'ya mütevecchihen hareket etti. Seyyidgâzî'de kapı-kullarına 1.000'er akçe bahşiş, Anadolu ve Rumeli timar erbâbına da binde 50 terakki verildi (İbn Kemâl; krş. Fındıklılı Süleyman, s. 492).

Şah İsmail, Venedik'i askerî bir ittifaka dâvet ederken, Selim de Özbekleri onun aleyhine kışkırtmaktan hâlî kalmamış ve ordu buradan Kayseri istikametine doğru harekete geçmiştir. Dulkadır-oğlu 'Alâ' al-Davla'nın Selim I.'i bu dâvasında desteklemek istemediği anlaşılıyor; filhakika Dulkadır-oğlu pâdişah tarafından sefere dâvet edildiği hâlde, çok yaşlı olduğunu bahâne ederek, icâbet etmemiş idi. Diğer taraftan donanma da, erzak ve mühimmat ile, Trabzon'a hareket etmiş idi. Ancak Erzincan ovasından itibâren yeniçeriler seferin uzamasından ve yiyecek ihtiyacından homurdanmağa başlamışlar ise de, Selim I.'in cesâret ve sert hareketi ordunun nizam ve intizamını iâde etmiştir. Böylece daha ileriye gidilerek, Urmiye gölü ile Tebriz arasında bulunan Çaldıran [b. bk.] mevkiinde şahın ordusu ile karşılaştı. Vuku bulan meydan muhârebesinde İran ordusu, osmanlıların kahir topçu ateşi sâyesinde, tamâmiyle mağlûp ve perişan edildi (2 receb 920=23 ağustos 1514). Şah İsmail, zevcesi Taçlı Hanım'ı bile terkederek, güçlükle hayatını kurtarabilmiştir. Selim, bu büyük zaferden sonra, yürüyüşüne devam ederek, 5 eylûlde Tebriz'e geldi; fakat 13 eylûlde, muazzam bir servet ve bir kaç yüz san'atkârı berâberine alarak, dönmek üzere yola çıktı. Kışı Karabağ'da geçirmek istedi ise de, yeniçerilerin baş kaldırmaları yüzünden, Kars ve Bayburt üzerinden ilerilemeğe devam etti. Fakat ayaklanmanın sebebi adettiği Hersek-zâde Ahmed Paşa ile ikinci vezir Dukakin-zâde'yi azletti. Bayburt'ta, Bıyıklı Mehmed Bey'i bir mıkdar asker ile bırakarak, yürüyüşe devam edildi ve 4 kânûn I.'da Amasya'ya varıldı. Selim I. burada kışlamak istedi ise de, yeniçerilerin yiyecek yokluğu yüzünden, yeniden baş kaldırmaları neticesi olarak, Dukakin-zâde sadârete getirilmiş; fakat yeniçerilerin yeniden ayaklanması üzerine (22 şubat 1515), Selim I. bunu vezîr-i âzamın tedbirde kusur ettiğine hamlederek, Dukakin-zâde'yi bizzat hançeri ile yaraladıktan sonra, yanında bulunan ak hadımlara öldürtmüş ve yerine Rumeli beyler-beyi Hadım Sinan Paşa'yı tâyin etmiştir. Avrupa ile sulh ve müsâlemet hâlinde yaşandığı, komşu devletler ile yapılmış olan muâhedeler yenilemiş olduğu hâlde, aynı yıl içinde Semendere sancak beyi siyâsî vaziyetten istifâde etmek isteyen Macarların Belgrad üzerine yaptıkları bir akını defetmek mecbûriyetinde kalmıştır.

1515 senesinde şarkî Anadolu'nun fethi tamamlanmış, basılan paralara göre, iranlıların mağlûbiyetinden sonra şah unvânını alan Selim I., bizzat Kemah üzerine yürüyerek, burasını zapt (5 rebiülâbır 921=19 mayıs 1515) ve vezîr-i âzam Sinan Paşa'yı çok yaşlı olan 'Alâ' al-Davla [bk. mad. DULKADIRLILAR] üzerine göndermiştir. Zâten ihtilâflar daha önce başlamış idi. Daha 1514 son baharında 'Alâ' al-Davla'nın yeğeni Ali Bey'e Kayseri tevcih edilmiş, bu da Dulkadır-oğullarına karşı yaptığı savaşta 'Alâ' al-Davla'nın oğlu Süleyman Bey'i mağlûp ederek, öldürmüş idi. Sinan Paşa da bu seferinde Dulkadır-oğlu kuvvetlerini Göksun ovasında perişan etmiş, 'Alâ' al-Davla 4 oğlundan bâzıları ile maktûl düşmüş, diğerleri de tutularak, idâm edilmişlerdir (29 rebiülâhır 921=12 haziran 1515). Dulkadır-oğulları ülkesinin fethi, bu arada Elbistan ve Maraş'ın zaptı Osmanlı-Kölemen münâsebetlerindeki gergin havayı bir kat daha bozmuş, Osmanlılar ile kendilerini bu beyliğin metbuu addeden Mısır sultanları arasında bir harbin vukunu zarûrî bir hâle getirmiş idi. Bundan sonra İstanbul'a dönmek üzere yola çıkan Selim I. 17 temmuz 1515'te buraya gelmiş ve yeniçeri ayaklanmalarının teşvikçileri addettiği bâzı ileri gelenleri idâm ettirmiş idi ki, bunların arasında kazasker şâir Câfer Çelebî [b. bk.] de var idi. Bu sıralarda (ağustos) büyük bir yangın neticesinde İstanbul'un mühim bir kısmı kül olmuş ve bu fâciayı yeni idamlar tâkip etmiştir.

Çaldıran meydan muhârebesinden sonra, halkının en büyük kısmı sünnî olan şarkî Anadolu beyleri Selim I. tarafını tutmuş, başta Diyarbekir olmak üzere, bir çok şehir kapılarını Osmanlılara açmıştır. Ancak bâzı şehirler, bu arada Mardin, İran kuvvetlerinin elinde kalmış idi. Bıyıklı Mehmed Paşa Diyarbekir beyler-beyliğine getirilerek, bu bölgelerin idâresi uhdesine verilmiş ve meşhûr müverrih İdrîs-i Bitlîsî memleketin idâresi hususunda, baş-müşâvir olarak, yanına verilmiştir; fakat eski Diyarbekir vâlisi olup, Çaldıran'da maktûl düşen Ustaelu-oğlunun kardeşi Karahan, bir İran or-

dusunun başında olduğu hâlde, buralarını istirdat etmeğe gönderilmiş (1515 yılı başları), hattâ Diyarbekir bunun tarafından muhâsara altına alınmış ise de, Bıyıklı-oğlu tarafından geri çekilmeğe mecbûr edilmiştir (teşrin I.). Koçhisar civârında (Urfa—Nusaybin arası) Karahan, Bıyıklı Mehmed Paşa ve şarkî Anadolu beyleri tarafından bir daha mağlûp edilmiş; Karahan bu muhârebede maktûl düşmüştür. Böylece Harput, Meyyâfârikîn, Bitlis, Hısnkeyfâ, Diyarbekir, Urfa, Mardin, Cezîre, tâ Rakka'ya kadar olan cenûb-i şarkî bölgeleri ile Musul bavâlisi Osmanlı idâresi altına girmiş, bilâhare Kanûnî devrinde bu havâlideki fütûhâta devam edilerek, bu yerlerin ilhakı ikmâl edilmiştir.

Selim I., bundan sonra, merkezde kaldığı müddet zarfında, Pîrî Paşa'nın idâre ve nezâreti altında, yeni bir donanma ve bir tersâne inşâ ettirdiği gibi, yeniçeri birliklerini de ocağın yüksek mevkîlerini daha kolay bir sûrette murâkabe edecek bir şekilde düzenlemiştir. Bu tedbirlerin İran'a karşı yapılacak yeni bir seferin hazırlıkları olduğu işâa edilmiş ise de, hakikatte Selim I. yukarıda temas edilen hudud ihtikâklerinden başka, büyük bir ehemmiyet atfettiği şark ticâretini, Kızıldeniz'in cenûp kapısını (Bâb al-Mandab) dahi kapayan Portekiz'e karşı korumak husûsunda aciz gösteren Memlûk devleti aleyhine harekete geçmiş bulunuyordu. Bu düşünce ile, Çaldıran zaferinden sonra, Haleb nâibi Ḫā'ir Bey ile temasa geçilerek, kendisinden bâzı vaadler elde edildiği gibi, Mısır ile olan ticârî münâsebetler de kesilmiş, Mısır'a gidiş-geliş men'edilmiş idi. Anlaşılan Selim I. Kansu Gavrî [b. bk.]'yi gâfil avlamak istiyor, onu kıymetli hediyeler ve güzel sözler ile oyalıyordu (bk. Halil Edhem *TTEM*, nr. 19, s. 30—36; Feridûn Bey, *Münşeât*, I, 424 v.d.). Mamafih Selim I. Merc Dâbık meydan muhârebesinin kazanılmasını müteâkip, tâmim edilmesini emrettiği „beşâret-nâmede" „din-i mülhid-i bîdine takviyet etmek için —yâni Kansu'nun Şah İsmail'e yardım etmek gâyesi ile— Haleb'e inüp, cümle askeri ile yolumuza gelüp"... denildikten sonra, bilmecbûriye harbe girişildiği ve memâlik-i arabın zahmetsizce fethedildiği, hacc yolunun müslümaalara açıldığı bildiriliyordu (*Bursa şer'iye sicilleri*, nr., eski, 801, var. 291b).

Nihâyet pâdişah, 1516 yılı baharında, 40.000 kişilik bir öncü kuvvetini, vezîr-i âzam Sinan Paşa'nın kumandası altında olduğu hâlde, Maraş üzerine yollamış, kendisi de 2 haziran 1516 (cemaziyelâhır başı 922, Keşfî, 73a) tarihinde İstanbul'dan hareket etmiştir. Vezîr-i âzamın Diyarbekir'e gitmek üzere Fırat'ı geçmek için Kölemen hudut beylerinden müsâade istemesi, Dulkadırlılar ülkesinin Osmanlılar tarafından istilâ edilmesi, Selim I.'in büyük bir harp için büyük hazırlıklarda bulunduğunun bilinmesi neticesi olarak, endişeye düşen Kansu (Ḳanṣūh) al-Ġavrī 18 mayıs tarihinde, refâkatinde Ahmed'in oğlu Kasım da olduğu hâlde, belki de Maraş'ı istirdat ve Şah İsmail'e yardımda bulunmak için, büyük bir ordu ile zâten Mısır'dan ayrılmış bulunuyordu. Bununla berâber Selim I., Kansu'nun Haleb'e muvâsalat haberini alır-almaz, kendisine Rumeli kazaskeri Zeyrek-zâde Rükneddin ve ümerâdan Karaca Ahmed Paşa'dan müteşekkil bir elçilik hey'eti gönderdi. Bu hey'et önce iyi bir kabûl görmedi ise de, sonra Şah İsmail'e karşı olan gerginlikte mutavassıt bir rol oynamak teklifi ile geri döndü. Selim I. bu hareketten çok alındı; Kansu al-Ġavrī'ye gönderdiği bir mektup ile, onu harbe dâvet ederek (11 recep 922=10 ağustos 1516; bk. Feridun Bey, *Münşeât*, I, 426 v.d.), elçilerden birini hakaretâmiz bir şekilde geri gönderdi, diğerlerini öldürttü ve Ayıntab istikametinde harekete geçti. Yol üzerinde bulunan şehir ve kasabaları, bu arada Malatya'yı zaptetti. Nihâyet Mısır kuvvetleri ile Haleb'in şimâlinde, Merc Dâbık [b. bk.] ovasında, Tall al-Ġār mevkiinde karşılaştı. Vuku bulan meydan muhârebesinde (25 recep 922=24 ağustos 1516; tarih için bk. *Islam*, VI, 389, not 4) Kölemenler tamâmiyle mağlûp edildi. Bu muhârebede de Osmanlı topçusu mühim bir rol oynamış idi. Kansu muhârebeden sonra ölü bulundu. Yunus Paşa Haleb vâlisi (*malik al-umarā'*) bulunan Ḫā'ir (Ḫāyir, Ḫayr)'in tâkibine me'mûr edildi. Haleb Osmanlılara kılıç çekmeden teslim oldu. Selim I., 18 gün kadar Halep civârında (Kök Meydan) kurduğu ordugâhında kaldıktan sonra, Ḥamā ve Ḥimṣ üzerinden, Şam'a doğru ilerilediği. Kölemen beyleri tarafından terkedilmiş bulunan Şam ileri gelenler ve meşâyih tarafından Osmanlılara teslim edildi (29 şâban 922=27 eylül 1516). 13 ramazan (10 teşrin I.) tarihinde de Selim I. Şam'a girdi; burada 2 ay kader kaldı. Bu müddet zarfında memleketin ihtiyaçları ile alâkadar oldu. Yaptırdığı bir çok işler arasında Muḥyi 'l-Dīn İbn al-'Arabī'nin kabri yanına bir de câmi inşâ ettirmiştir. Bu arada Kölemenler de Kahire'de Selim I.'in yanında bulunan halîfe al-Mutavakkil 'ala 'llāh yerine, babası hal'edilmiş halîfe al-Mustamsik bi 'llāh mârifeti ile, Tumanbay II. [b. bk.]'ı iktidar mevkiine getirdiler (14 ramazan 922=11 teşrin I. 1516). Selim I., bu haber üzerine, kendisine iki elçi gönderdi. Bunlar Tumanbay II.'ın, Selim I.'in hâkimiyetini tanımak şartı ile, sulh teklifinde bulunacaklardı; fakat her iki elçi de, Tumanbay II.

'ın arzûsu hilâfına, öldürüldü. Bu hareket harbi sakınılmaz bir hâle getirdi. Böylece Kölemenler yeniden harbe hazırlandılar ve Canberdi Gazâlî kumandası altında bir ordu Suriye 'ye gönderildi. Gazze 'de Sinan Paşa 'nın kuvvetleri ile karşılaşan bu ordu da mağlûp ve perişan edildi (26 zilkade 922=31 eylûl 1516; tarih için bk. Jansky, s. 237 v.dd.).

Selim I. de, bu sırada Şam 'dan ayrılarak (19 zilkade 922=14 eylûl 1516), Kudüs 'ü ziyâret ettikten sonra, Gazze 'deki orduya mülâkî olmuş, çölü 13 gün zarfında katederek, Kahire civârında Raydâniya mevkiine varmış, vuku bulan meydan muhârebesinde Kölemen ordusunu bir daha perişan etmiştir (29 zilhicce 922= 22 kânûn II. 1517; tarih için bk. Weil, II, 423 ve not 1). Memlûkleriu kat'î mağlûbiyetinde Ḫā'ir Bey ile anlaşan Canberdi Gazâlî 'nin de rolü olduğu anlaşılıyor. Raydâniya meydan muhârebesine her iki hükümdar da katıldı. Savaşın çok hararetli bir ânında büyük bir cesâret ve küçük bir maiyet ile ileri atılan Tumanbay II., Selim I. zannı ile, Sinan Paşa 'yı öldürdü. Sinan Paşa 'nın yerine Yunus Paşa getirildi. Raydâniya meydan muhârebesi ile Kahire 'nin ve bütün Mısır 'ın mukadderatı taayyün etmiş idi. Tumanbay II. savaştan 5 gün sonra, Kahire 'nin mühim bir kısmını istirdat etmeğe muvaffak olmuş ise de, çok şiddetli sokak savaşlarından sonra Kahire tamâmiyle ele geçirildi (30 kânûn II. 1517). Selim I. Bulak adasında ordugâhını kurdu ve Delta bölgesine kaçmış bulunan Tumanbay II. 'ın tâkibini emretti. Şehsuvar-oğlu Ali Bey bu iş ile vazifelendirildi. Tumanbay II., Delta bölgesinde, bedevîlerin yardımı ile, son bir mukavemete tevessül etti ise de, neticede yine bir muvaffakiyet sağlayamamış ve mütteflklerinin ihânetine uğrayarak, Osmanlılara teslim edilmiştir. Selim I. önceleri kendisine hürmet ve itibarda bulunmuş ise de, Ḫā'ir Bey 'in ve Canberdi Gazâlî 'nin ısrarları neticesi olarak, idâmını emretmiştir (12 yahut 3 nisan 1517). İhtimâl bu idâm kararında Ali Bey 'in de rolü olmuştur.

Selim I. bundan sonra bir ay kadar daha Mısır 'da kalmış, Mısır 'a itâatlerini arzetmeğe gelen hey'etleri kabûl etmiştir. Bu hey'etlerin içinde en mühimi Mekke şerîfinin gönderdiği hey'et idi. Mekke şerîfi, bu hey'et ile birlikte, oğlu Muḥammed Abū Numayy 'i de göndermiş idi. Pâdişah mayıs sonlarında bu hey'eti kabûl etmiş idi. Mekke şerîfi Memlûk sultanlarına karşı duyduğu memnûniyetsizlik ve Selim I. 'in Suriye 'de mukaddes mahallere karşı göstermiş olduğu büyük alâka ve ihtimam dolayısı ile, onu severek Osmanlı idâresine girmiş Selim I. 'in adını hutbede zikretmeğe âmâde bulunduğunu izhâr etmiştir. Abū Numayy, zengin hediyeler ile, geri dönmüş (zilhicce 923= kânûn II. 1517); hacc kervanı, ilk defa olarak, Selim I. 'in Şam 'dan Kâbe için gönderdiği bir halıyı hâmilen (şurra-i humâyūn) Hicaz 'a hareket etmiştir. Bu tarihten itibâren, Osmanlı sultanları „ḫādim al-Ḥaramayn al-şarīfayn" unvânını almışlardır. Bu unvan Osmanlı imparatorlarına hem islâm, hem de hıristiyan âleminde büyük bir itibâr te'min etmiştir. Selim I., göstermiş olduğu bütün bu iyi niyetlere rağmen, bâzı ileri gelen hicazlıları İstanbul 'a göndermeği uygun görmüş idi.

Diğer mühim bir elçilik hey'eti de Venedik 'ten gelmiş idi. Hey'etin vazifesi o âna kadar Memlûklere Kıbrıs için vermekte olduğu vergiyi, Memlûklerden sağlamış olduğu imtiyazlar bâkî kalmak üzere, Osmanlılara vermek husûsunda müzâkerelerde bulunmak idi. Hey'et aynı zamanda, Venediklilerin osmanlılara karşı Kölemenlere yardımda bulunduğu töhmetini reddederek, cumhuriyeti bu hususta müdâfaa edecek idi. Böylece eski imtiyazlar, 8 eylûl 1517 tarihinde verilen bir ferman ile, tasdik edildi; fakat mevcut arapça bir vesikaya göre, Selim I. 'in 16 şubat tarihinde İskenderiye 'de bulunan Venedik konsolosuna verdiği bir ferman ile bu imtiyazları tasdik etmiş olduğu mâlûmdur; bu sebeple bu yeni fermanın, daha tafsilâtlı olarak, birinci fermanın tecdidi mâhiyetinde bulunduğu kabûl edilebilir (bk. B. Moritz, *Ein firman des Sultan Selim I. für die Venetianer, Festschrift Sachau*, s. 422 v. dd.).

Selim I. Kahire Nil mikyasına (*miḳyās al-Nil*) büyük bir ehemmiyet atfetmiş idi. [bk. mad. KAHİRE]. Selim I., burada bir köşk inşâ ettirerek, Kahire 'de kaldığı müddetçe, bunu tercihan ikametine tahsis etmiştir. Mayıs sonlarında Pîrî Paşa kumandasında gelen Osmanlı donanmasını teftiş etmek üzere, İskenderiye 'ye bir seyâhatta bulunmuş olan Selim I., 12 haziranda Kahire 'ye dönerek, burada 3 ay kaldıktan sonra, 10 eylûlde Ḫā'ir Bey 'i vâli bırakarak, Mısır 'ı terketmiş; fakat bir ihtiyat tedbiri olmak üzere, Ḫā'ir Bey 'in zevcesini ve çocuklarını, rehine olarak, Filibe 'ye göndermiştir. 7 teşrin I. 1517 (21 ramazan 923) çarşamba günü Şam 'a vâsıl olan Selim I. (Muḥammed b. Ṭūlūn, s. 223), tam mânası ile iyi bir düzen kuramadan, Mısır 'ı terk etmiş idi. Her ne kadar Osmanlı tarihçileri hak ve adâletin kurulduğunu yazıyorlarsa da, bir çok kötülükler olduğu gibi kalmış idi. Bu husûsu pâdişaha hatırlatmak isteyen İdrîs-i Bitlîsî donanma ile geri gönderilmiş, vezîr-i âzam Yunus Paşa da, bu seferden memnûn kalmadığını izhâr edince, bir rivâyete göre, Ḫā'ir Bey 'in

tahriki ile, Gazza civârında (al-Ḥaṭāra mevkiinde) idâm edilmiş, Pîrî Paşa sadârete getirilmiştir. Selim I. kışı Suriye'de geçirdi. Memleketin âsâyişi, vergi mes'eleleri, bir çok binânın tâmiri ve hacc işi ile alâkadar oldu. Şam vâliliğine Canbardi Gazâlî'yi tâyin ederek (5 safer 924=16 şubat 1518), Şam'dan ayrıldı (10 safer=21 şubat). Bu arada Kızıl-başlar aleyhine, Pîrî Paşa mârifeti ile, bir seferde bulunuldu. Selim I., Halep'te de bir müddet kaldıktan sonra, İstanbul'a döndü (25 temmûz). 4 ağustos tarihinde de Edirne'ye mütevecciben yola çıktı. Selim I.'in gaybûbeti esnâsında kendisine vekâlet etmiş bulunan oğlu Süleyman (bk. *Bursa şer'iyye sicilleri*, nr. 21/24, var. 128b) sancak beyliğine gönderildi.

Selim I.'in rehine olarak aldığı şahsiyetler arasında son Mısır Abbâsî halîfesi al-Mutavakkil 'ala'llāh da var idi. Bu halîfe, diğer üç ḳāżī'l-ḳużāt ile birlikte, Kansu Ġavrī'ye son seferinde refâkat etmiş ve Merc Dâbık meydan muhârebesinde esir düşmüş idi; Selim I. tarafından büyük bir itibâra mazhar olmuş ve onun Mısır üzerine yürüyüşünde o da berâber bulunmuştur. Selim I., Tumanbay II. ile giriştiği münâsebetlerde, halîfenin nüfûzundan faydalanmak istemiş ise de, bundan müsbet bir netice elde edilememiştir. Halîfe al-Mutavakkil, deniz yolu ile, İstanbul'a gönderilmiş (temmûz 1517), bir müddet sonra pâdişah tarafından Yedikule'de hapsedilmiştir. Halîfe burada Selim I.'in ölümüne kadar kalmış ve ölümünden sonra kendisinin Mısır'a gitmesine izin verilmiştir (tarihi kat'î olarak belli değildir). Halîfe hakkında tafsilâtlı bilgi yalnız mısırlı tarihçi İbn İyās tarafından verilmiştir; ancak bu tarihçi Mısır seferi esnâsında halîfenin rolünü haddinden fazla mübâlagalandırmıştır. Diğer taraftan Osmanlı vekayi-nâmeleri bu husûsa bir tek kelime ile dahi işâret etmemişlerdir. Bundan Selim I. devrinde Mısır Abbâsî halîfeliğinin ehemmiyetinin ve bu makama sâhip bulunan şahsın değerinin çok azalmış olduğunu istintac etmek mümkündür. Eski ve hemen-hemen muâsır diyebileceğimiz kaynaklarda iki buçuk asır sonra ortaya çıkan ve al-Mutavakkil'in Selim I. lehine hilâfet makamından ferâgat ettiğine dâir hiç bir rivâyet yoktur ve bu rivâyet hiç bir zaman tevsik edilmiş bir keyfiyet değildir. Bu husus ilk defa d'Ohsson'un *Tableau général de l'Empire Ottoman* (Paris, 1788, I, 232, 270) adlı eserinde ortaya atılmış, bundan sonra da bir çok Osmanlı tarihçileri tarafından kabûl edilmiş bulunmaktadır. Tabiî, siyâsi cepheden mutâlea edildiği takdirde, bu rivâyetin bir gâyesi var idi; bu da, hilâfetin osmanlılarda olduğunu meşrû göstermek isteğidir; fakat bu rivâyetin doğrudan-doğruya d'Ohsson tarafından uydurulmuş olması da kabûl edilmemelidir. Barthold'un da beyân ettiği gibi, bu rivâyetin ruhu büyük Fâtih'in şahsiyetinde mevcut idi ve türk milletinin içinde yaşıyordu. Bundan başka Selim I., Mısır'ın zaptından önce, halîfe unvânını kullanmış, bir çok müverrihin kaydettiğine göre, muhtelif mahallerde hutbeyi kendi adına okutmuştur (bk. mad. HİLÂFET). Selim I.'in muazzam muvaffakiyetleri hıristiyan âleminde büyük akisler yaptı. Leon X., papalık mevkiine geçergeçmez, büyük bir azm ile çalışmağa, bir haçlı zihniyeti ile bütün Avrupa'yı bu gaye etrafında toplamak için büyük bir gayret sarfetmeğe başladı. Ancak Osmanlı tehlikesine en yakın olan Venedik ve Macaristan, Selim I. tahta çıkınca, mevcut ahidnâmeleri yenilemiş idiler. Venedik bu sırada şarkta menfaatlerini korumak için Osmanlılar ile iyi geçinmek mecbûriyetinde idi. Bu sebeple İran ve Mısır seferinde dostane münâsebetleri değiştirecek bir adım atmadı; bilâkis Selim I.'in zaferlerini hemen tebrik etmeği uygun buldu. Mısır'ın zaptından sonra da ilk iş olarak, buralarda daha önce elde etmiş bulunduğu imtiyazları emniyet altına almak için uğraştı. Yukarıda temas edildiği gibi, 1517 yılı kışında, henüz Selim I. Şam'da iken, bir Venedik elçi hey'eti gelerek, Venedik'in bu bölgelerde nâil olduğu bak ve hürriyetlerin devamını rica ve Kıbrıs için veregeldikleri 8.000 dukayı, bu andan itibâren, Osmanlı devletine ödemeği taahhüt etmiş idi. Macaristan ile olan siyâsî münâsebetleri ihlâl edecek bâzı küçük hudut münazaaları devam edegeldi ise de, harbe müncer olacak büyük bir hâdise zuhûr etmedi. Mamafih Macaristan büsbütün hazırlıksız kalmak da istemeyordu. Papadan para ve Osmanlılara karşı bütün Avrupa devletlerinin müşterek bir harekette bulunmalarının te'mini için ricada bulundu. Papa zâten bütün kuvveti ile bu işin peşinde idi. Kardinalları vâsıtası ile yaptığı haçlı propagandası bilhassa Macaristan'da te'sirini gösterdi. Binlerce çiftçi büyük guruplar halinde toplandı; fakat bunlar ciddî bir sevk ve idâreden mahrum olduklarından, aşağı ruhban sınıfının teşvik ve tahriki ile, etrafa ölüm ve dehşet saçarak, kendi vatanlarında bir çok şato, köy ve bölgeleri harâbeye çevirdiler.

Papa Venedik'i tahrik etmek, biç olmazsa, yaptırmakta olduğu donanma için top elde etmek hususunda çok uğraştı; fakat şarkın siyâsî durumunu daha iyi kavramış bulunan Venedik bütün teşvik ve vaadlere mukavemet etti. Papa da, sonunda ümidini keserek, Fransa'ya döndü. 1515 yılı başı Avrupa'nın şark mes'e-

lesi hakkındaki tutumu bakımından çok mühimdir: Fransa kıralı Louis XII. ölmüş, yerine François I. geçmiş idi. Yeni kıral Milano'da hak iddia ederek, Marignano meydan muhârebesi ile (13, 14 eylûl 1515), yalnız Milano ve Cenova'yı elde etmekle kalmamış, bütün İtalya'nın mukadderâtını ele geçirmiş idi. Kânûn I.'de papa ve Fransa kıralı buluştular. Buluşmanın esas gâyesi İtalya işlerini bir düzene koymak olmakla berâber, yapılan gizli içtimâlarda Osmanlılara karşı girişilecek harp hususunda da müzâkereler cereyan etmiş idi. Genç kıralın bu hislerin te'siri altında Navarro kıralı Ferdinand'a yazdığı bir mektupta (14 teşrin I.) emellerinin çok büyük olduğunu, mukaddes makamları ele geçirmeğe kadar ileri gittiğini görüyoruz. Fakat bütün bunlar sözde kalmış ve neticede papa François'yı Macaristan'a harp hazırlığı için para yardımında bulunmağa bile iknâ edememiş idi. Nihâyet Lateran'da toplanan (16 mart 1517) ruhânî meclisde (concilium) mühim kararlar alınarak, Osmanlı imparatorluğunun istilâsı en teferruatlı noktalarına kadar tesbit edilmiş idi. Ancak hükümdarlardan gelen müsbet cevaplara rağmen, bundan da bir netice elde edilememiştir.

Avrupa'nın durumuna iyice vâkıf olan Selim I. bundan faydalanmasını bilmiş, komşu devletler ile iyi geçinerek, şarkın karışık işlerini endişesiz bir şekilde halletmeğe muvaffak olmuş idi. Ragusa (Dubrovnik)'ya karşı bile mülâyim davranılmış, bir ara gümrük resmi 5 %'e çıkarılmış ise de, bilâhare eskiden olduğu gibi 2 %'ye indirilmiş idi (bk. *Bursa şer'iye sicilleri*, nr. 20—23, var. 389b; krş. Zinkeisen, II, 606). Kırım hanı Mengli Giray'ın tavassutu ile başlamış bulunan (1499) rus ticâret münâsebetleri bu devirde, teşebbüslere rağmen, inkişâf edememiş ise de, bu hususta mevcut olan eski anlaşmalar yeniden tasdik edilmiş idi.

Bu sırada şarkta pek mühim bir hâdise cereyan etmemiş, yalnız vezîr-i âzam hudutları korumak gâyesi ile şarka gönderilmiş ve bu arada iki şi'î isyânı daha bastırılmış idi. Bunlardan birincisi 1517'de Suriye'de İbn Hanuş ayaklanması olup, Gazâlî ile Hama ve Trablus beyleri tarafından dağıtılmış idi. Diğeri Tokat civârında Turhal kasabası balkından ve aslen Bozok Türkmenlerinden Calâl (Şah Velî) adında bir timarlının isyânı idi. Calâl etrafına topladığı 20.000 kadar kızıl-baş ile Tokat'a gelmiş, Şah İsmail'den yardım göreceğini ümit ettiğinden veyahut doğrudan-doğruya teşvik gördüğünden, daha büyük bir tehlike olmadan, tenkiline Rumeli beyler-beyi Ferbad Paşa, vezirlik pâyesi ile gönderildiği gibi, Elbistan vâlisi Şehsuvar-oğlu Ali Bey de bu iş ile vazifelendirilmiştir. Sonunda Şehsuvar-oğlu, İran'a kaçmakta olan Calâl'i şiddetle takip ederek, Erzincan Akşehir'inde âsinin kuvvetlerini büs-bütün perişan ve kendisini yakalayarak, idam etmiştir (1518). Celâlî tâbiri, bundan sonra, bu kabil isyanlara alem olmuştur.

Selim I. Mısır'dan avdetinden sonra, yeniçeri ocağını mazbut bir hâle getirmek ve bilhassa donanmayı kuvvetlendirmek için bütün kuvveti ile çalıştı. Selim I.'in muazzam fütuhatı ile, şarkî Akdeniz tamâmiyle Osmanlı hâkimiyetinin altına girmiş idi. Şark ticâretine de büyük bir ehemmiyet atfeden Selim I. tabiatiyle Suriye, Filistin ve Mısır sâhillerini ana vatana deniz yolu ile bağlamağı ve birer korsan yuvası hâlindeki Akdeniz ve Ege denizi adalarını murakabesi altına almağı düşünecek idi. Nitekim daha Mısır'da iken Memlûk deniz kumandanı Salmân reisi İstanbul'a göndererek (29 rebiülâhır 924=10 mayıs 1518), Pîrî Mehmed Paşa'ya İstanbul'da Haliç'te eski Bizans tersânesi yerine yeni bir tersâne inşâsını emretmiş, Suriye ve Mısır'dan arap kürekçiler te'min edilmiş idi. Bu büyük hazırlığın bir hedefi Rodos adası idi; bununla berâber hazırlığın, Kıbrıs adasını da istihdaf ettiğini veya Sicilya'ya bir ihrac maksadını güttüğünü ileri sürenler olduğu gibi, papa Leon X.'un Avrupa devletleri nezdinde Osmanlılar aleyhine yaptığı teşebbüslere karşı bir tedbir olduğuna inananlar da var idi. Hakikat olarak bilinen şey, Selim I.'in İstanbul'a giderek (1519), donanmanın hazırlanmasını ve vezîr-i âzam Pîrî Paşa'nın kapı-kulu askeri ile Edirne'ye gitmesini emretmiş olmasıdır. Kendisi de kısa bir müddet sonra, Edirne'ye müteveccihen yola çıkmış (2 şaban 926=18 temmûz 1520); fakat hareketinden bir kaç gün evvel, sırtında çıkan bir çibandan (şirpençe, bâzılarına göre, kanser) muzdarip olduğundan, gayet yavaş gidilmiş, nihâyet Çorlu'da tevakkuf edilmesi zarûreti hâsıl olmuştur. Burada kendisini hekim başı, Ahmed Çelebî tedavi etmiş ise de, bir fayda göremeyen ve öleceğini anlayan Selim I., vezîr-i âzam Pîrî Paşa, vezîr Mustafa Paşa ve Rumeli beyler-beyi Ahmed Paşa (Hâin Ahmed Paşa)'yı çağırtarak, vasiyetini yapmış ve oğlu Süleyman'a gelmesi için haber göndermiştir; fakat Süleyman yetişmeden 22 eylûl 1520 (9 şevval 926) tarihinde Çorlu civarında, karargâhın bulunduğu Sırt köyünde vefat etmiştir. Şeyhülislâmlığa kadar yükselen meşhûr tarihçi Sa'd al-Dîn [b. bk.]'in babası Hasan Can ölüm döşeğinde yanında bulunmuştur. Ölümü, şehzâde Süleyman'ın İstanbul'a, vusûl haberi gelinceye kadar, gizli tutulmuş,

nâşı İstanbul'a getirilerek, şehrin şimâl-i garbîsinde bulunan tepeye defnedilmiştir ki, burada Selim I. tarafından bir câmiin temeli atılmış bulunuyordu. Süleyman bilâhare câmiin inşâsını itmâm ve buraya bir de türbe ilâve etmiştir (muharrem 929=teşrin II. 1522).

Selim I., hıristiyan âleminin korku ve şüphelerine rağmen, yukarıda temas edildiği vechile, Avrupa devletleri ile sulh hâlinde yaşamak siyâsetini güttü. Her şeyden evvel, İran'da kurulan Safevî devletini yıkmak zorunda idi. Şah İsmail, fevkalâde tehlikeli bir din propagandası ve Anadolu'da bulunan sayıca çok şi'î taraftarlarına dayanarak, uzun bir zamandan beri Osmanlı devleti aleyhine harekete geçmiş idi. Anadolu elden çıktığı takdirde, Osmanlı devletinin Balkan topraklarının siyâsî bakımdan kıymeti kalmayacaktı. Sonra, Memlûklerin koruyamadığı şark (Levant) ticâreti Portekizlilerin eline geçmek üzere idi. Selim I. gibi bir hukümdarın bu hayatî, iktisâdî kaynağı dikkate alması tabiî idi. Böylece şarka teveccüh eden Osmanlı siyâseti bir taraftan Asya ve Afrika'da yapılan muazzam fütûhât ile Osmanlı devletini, şi'î İran karşısında bir cihan imparatorluğu hâline getirirken (krş. msl. Hvâce İşfahânî'nin kasîdesi, Browne, *A Litterary History of Persia in Modern Times*, Cambridge, 1942, s. 78), İran şi'i te'sirleri de tamâmiyle gerilemiş (bk. Babinger, *ZDMG*, LXXVI, 143), diğer taraftan mübârek makamların Osmanlı hâkimiyeti altına girmesi hilâfetin Osmanlılara intikal ettiği şâyiasını meydana getirdiği gibi, Selim I'in bütün islâm ülkelerini bir araya getirmek sûretiyle ittihâd-ı islâm mefkûresini gerçekleştirmek istediği zannını uyandırmış idi (msl. bk. Yusuf Kenan, *Yavuz Selim ve ittihâd-ı islâm siyâseti*, İstanbul). Bu suretle Osmanlı cihan imparatorluğu daha sıkı bir surette şarka bağlanmış ve onun siyâsî, dinî ve iktisâdî bakımdan şark ile daha fazla alâkadar olmasını intac etmiştir. Bir müddet sonra, Rodos, Kıbrıs ve Yemen'in zaptı bu yeni durum ile meydana gelen alâkanın tabiî bir neticesi olarak mütâlea edilmelidir. Mâmafih XVI. asrın başlarından itibâren fethedilen bütün bu ülkelerde iktisâdî bir gerileme başlamış idi; nüfus bile git-gide azalıyordu. Bunun başlıca sebebi şark ticâret yollarının istikametini değiştirmiş ve başka ellere geçmiş olması idi (krş. G. W. F. Stripling, *The Ottoman Turks and the Arabs, 1511—1574*, Illinois, 1942, s. 15). Selim I. kısa ikametleri esnâsında, bu memleketlerin imârından ve iktisâdî engellerine çâre aramaktan hâlî kalmamış, ezcümle Suriye'de bir çok vergileri kaldırarak, memleketin iktisâdî şartlarına uygun olanlarını vaz'etmiştir (bk. Şinasi Altundağ, *Osmanlı imparatorluğunun vergi sistemi hakkında kısa bir araştırma*, *DTCF dergisi*, V, sayı 2, 1947, s. 187 v.dd.; *Trablus Şam tahrir defteri*, Başbakanlık arşivi, krş. Robert Mantran ve J. Sauvaget, *Réglements fiscaux ottomans les Provinces syriens*, Beyrouth, 1951, s. 80). Bu arada bu ülkelere Osmanlılardan kılık, kıyafet, serpuş (Selimî sarığının pâdişahın buluşu olduğu rivâyet edilir, bk. *İA*, X, 230b) sakalı tıraş gibi bir çok âdet geçmiştir.

Büyük ve sürekli harplerin sağladığı muvaffakiyetler yanında iktisâdî bir müzâyakanın hissedilir bir dereceye geldiği söylenebilir. Bir çok kalpazanların türemesi, o devirde mükeyyefattan addedilen bozanın rağbetten düşmesi, mîrî bozahanelerin iltizamına talip çıkmaması veya güçlükle ve düşük bedel ile iltizama verilmesi gibi hususlar bunu te'yit eder mâhiyettedir (bk. *Bursa şer'iyye sicilleri*, eski nr. 810, var. 259b; yeni nr. A 30/34, var. 180b; A 23/35, var. 216b; A 21/27, var. 250a).

Selim I.'in her bakımdan yüksek şahsiyetinin hukümdarlığı esnâsında geçen bütün bu büyük hâdiseler üzerinde birinci derecede müessir olduğu muhakkaktır. Cesareti yanında, eğilmeyen sertliği kendisine Yavuz lekabının verilmesine sebep olmuştur. Bu hem korku, hem de hayranlık ifâde eden bir unvandır ki, ikinci mânası ile daha fazla benimsenmiştir. Kendisi hakkındaki *Şeh-nâme* şeklinde bir çok *Selim-nâme*'ler yazılmış olduğu (bk. Hammer, *Osmanlı tarihi*, trc. Atâ, III, 3 v. dd.; Babinger, *GOW*, fihrist; Âgâh Sırrı Levend, *Gazavat-nâmeler*, Ankara, 1956, s. 22—38) gibi, birinci cihan harbi arifesinde Almanlardan satın alınan iki büyük harp gemisinden birine (Göben) „Yavuz Sultan Selim" adı verilmiştir.

Selim I. uzuna yakın orta boylu, çatık kaşlı, sert bakışlı, matruş ve pala bıyıklı, asabî mizaclı, fevkalâde cesur, çok mâhir bir avcı, harp san'atında emsalsiz bir kumandan idi. Devlet işlerinin tasarlanmış bir program dâhilinde tedvirini ve her mes'elede devlet ricâlinin görüş ve düşünüşlerinden faydalanmağı isterdi; günlerce düşünür, kararını verdikten sonra, büyük bir azim ve irâde ile, durmadan, dinlenmeden tatbikat ve icrâata geçerdi. Bundan sonra, böyle bir kararın aleyhinde bulunacak olanları, eski teveccüh ve takdirine bakmadan, derhal idam ettirirdi. Selim I. uyuşuk bir hâle gelmiş olan devlet faâliyetine, bu mesaisi ile, yeniden bir canlılık ve cevvaliyet getirmiştir. Çok iyi işleyen bir casus şebekesi var idi; cihan siyâsetine tamâmiyle vâkıf bulunuyordu. Bundan dolayı cülûsundan evvel İran ve Ara-

bistan'ı mütenekkiren gezmiş olduğu şâyî olmuş idi. Devlet hazinesini dâima dolu tutmak ister, debdebe ve ihtişamdan boşlanmazdı, sâdeliği severdi. Milletleri idâre etmek hususunda büyük bir kabiliyet göstermiş idi. Ülkesinin her tarafında yalnız adaletin hâkim olmasını isterdi. Boş vakitlerini âlim ve ediblerin meclislerinde geçirmekten boşlanırdı. İlmi sever, ulemâya hürmet ederdi. Bilhassa tarih, felsefe ve tasavvuf sâhalarında geniş bir bilgisi var idi. Muḥy al-Dīn İbn al-'Arabī'ye ve Calāl al-Dīn Rūmī'ye karşı göstermiş olduğu hürmet ve alâka onun vahdet-i vücûd felsefesine mâil olduğunu gösterir. Şark dillerine ve bilhassa farsçaya tam mânası ile vâkıf idi. Sultan Selim I. aynı zamanda bir şâir olarak da şöhret kazanmıştır. Farsça olan *Dīvān*'ı, 1306'da, İstanbul'da basılmış olup, 1904 tarihinde, Wilhelm II.'in emri ile, P. Horn tarafından yeniden neşredilmiştir. Kendisine atfedilen türkçe şiirlerin yalnız bir kaçının doğruluğu tevsik edilebilmektedir (bk. *Tezkire-i Latifî*, İstanbul, 1314, s. 67 v.dd.; *Yavuz Sultan Selim divanı*, trc. Ali Nihad Tarlan, İstanbul, 1946). Selim I., Trabzon'da ikametinden beri, şâirleri meclisinde bulundurmağı itiyat edinmiş idi: Câfer Çelebî, Ahî ve Revânî, onun meclisinin müdâvimlerinden idi. Bunlardan Câfer Çelebî Çaldıran meydan muhârebesinde Osmanlıların eline düşen Şāh İsmā'īl'in zevcesi Taclu Hanım ile evlendirilmiştir. Devrinin diğer nüfûzlu şahsiyetleri arasında Kemal Paşa-zâde [b. bk.] ve müfti Ali Cemâlî Efendi [b. bk.] zikre değer. Bu zat verdiği bir fetvâ ile Mısır sultanı aleyhine açılacak harbin meşrû olduğunu beyan etmiş ve Selim I.'in emirlerine karşı gelen sayıları az devlet ricâlinden biri olmuştur. Yavuz tarihe de büyük bir ehemmiyet verirdi. Bilhassa Vaṣṣāf tarihini gözden geçirirdi. Mısır'ın fethinde müverrih İbn Taġribirdī [b. bk.]'nin *al-Nucūm al-zāhira* adlı eserinin türkçeye çevrilmesi husûsunda Kemal Paşa-zâde'ye emir verdiği rivâyet edilir.

Büyük binalar yaptırmağa ömrü vefâ etmedi. Şam'da, Ṣāliḥiya'de Muḥy al-Dīn İbn al-'Arabī için yaptırdığı câmi, imâret ve türbe ile Konya'da Mevlânâ dergâhına yaptırdığı su te'sisi zikre değer.

Kısaca büyük kabiliyet ve faziletleri yanında çok sert ve şiddetli tabiatına rağmen, Selim I.'e tarihte geçen en büyük hükümdarlar arasında yer vermek doğru ve haklı bir hareket olur.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerin dışında, Hoca Sâdeddin, *Tāc al-tavārīḫ* (İstanbul, 1279), II, 138—162, 199—204, 221—600; ayn mll., *Selim-nâme, göst. yer*, 609—619; İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, IX. defter (Millet kütüp. Ali Emîrî, nr. 29); Şükrî, *Selim-nâme*, Topkapı, Hazine kütüp., nr. 1597; Keşfî, *Selim-nâme*, Süleymaniye, Esad Ef. kütüp., nr. 2147; Celâl-zâde Mustafa, *Selim-nâme*, Topkapı, Revan köşkü kütüp., nr. 1274; Yusuf, *Selim-nâme*, Süleymaniye, Esat Ef. kütüp., nr. 2146; Lütfî Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman* (İstanbul, 1241), tür. yer.; Ramazan-zâde Mehmed, *Tarih* (İstanbul, 1279), s. 205—220; Alî, *Kunh al-aḫbār*, yazma, Selim devri vekayi'i; Müneccimbaşı Ahmed, *Ṣaḥā'if al-aḫbār*, türk. trc. (İstanbul, 1285), III, 447—475; *Dāsitan-i hazret-i Sultan Selim*, DTCF kütüp., M. Ozak kitapları, nr. 4/17; Ahmed Feridun, *Munşa'āt al-salāṭīn* (İstanbul, 1274), I, tür. yer. ve s. 396—407: Haydar Çelebi'nin Mısır seferi ruz-nâmesi; Silâhşor, *Fetih-nâme-i diyâr-ı Arab* (nşr. Selâhaddin Tansel, *Tarih vesikaları*, sayı 2 (17), s. 294—320, 3 (18), s. 430—454); Hüseyin Ayvansarâyî, *Ḥadīḳat al-cavāmi'*, I, 14 v.d.; Halil Edhem, *Mısır fethi mukaddematına âit mühim bir vesika* (*TTEM*, sayı 19 (96), s. 30—36); ayn. mll., *Mısırın son Memlûk sultanı melik Tumanbay II. adına Çorlu'da bulunan bir kitâbe* (İstanbul, 1945); Latifî, *Tezkire* (İstanbul, 1314), s. 67; İsmail Gâlip, *Takvim-i meskûkât-ı osmâniye* (İstanbul, 1307), s. 71—82; M. Ârif, *Edirne şehrine dâir Sultan Selim Han-ı evvel ile İbn Kemal'in bir musâhabesi* (*TOEM*, sayı, 22, s. 1411 v.d.); Yusuf Kenan, *Yavuz Sultan Selim ve ittihad-ı islâm siyâseti* (İstanbul); E. Ziya Karal, *Yavuz Sultan Selim'in oğlu şehzâde Süleyman'a Manisa sancağını idâre etmesi için gönderdiği siyâset-nâme* (*Belleten*, sayı 21—22, s. 37—44); Fahri Dalsar, *Selim I.'in Dobrovnik cumhuriyeti ile yaptığı muahede* (*Tarih vesikaları*, sayı 12, s. 410—414); J. v. Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi*, türk. trc. (İstanbul, 1330), IV, 73—86, 95—256; İbn İyās, *Badā'i' al-zuhūr fī vaḳā'i' al-duhūr* (Bulak, 1312), III, tür. yer.; Bitlîsî, *Şeref-nâma* (nşr. V. Zernov), Petersbourg, 1860, II, 157 v. dd.; Paulo Giovio, *Commentarri delle cose de Turchi* (Venedik, 1541), s. 18—26; d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman* (Paris, 1791), I, 232, 270; Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa* (Gotha, 1854), II, 544—610; N. Iorga, *Geschichte des osmanichen Reiches* (Gotha, 1909), II, 308—341, Weil, *Geschichte des Abbasidenchalifats in Egypten* (Stuttgart, 1862), II, 384—440; C. H. Becker, *Barthold's Studien über Kalif und Sultan* (*Islam*, VI, 386—412); Heyd,

Histoire du commerce du Levant au Moyen-âge (Leipzig, 1886), bk. fihrist; C. Snouck Hurgronje, *Mekka* (Haag, 1888), I, 102 v. d.; B. Moritz, *Ein Firman des Sultans Selim I. für die Venetianer* (*Festshrift Sachau*, s. 422 v. d.); Gibb, *A History of Ottoman Poentry* (London, 1902), I, bk. fihrist; H. Jansky, *Die Eroberung Syriens durch Sultan Selim* (*M Z O G*, II, 173—241); G. W. F. Stripling, *The Ottoman Turks and the Arabs, 1511—1574* (Illinois, 1942); Mahmûd R. Salîm, *'Aşr salâţîn al-mamâlik* (Kahire, 1947), I; 'Abd al-Karîm Garâyiba, *al-'Arab va 'l-atrâk* (Şam, 1961); Muḥammed b. Ṭûlûn, *I'lâm al-varâ bi man vulliya nâ'iban min al-atrak bi Dimaşk al-Şâm al-kubrâ* (nşr. Aḥmed Muḥammed Duhman), Şam, 1964.

(ŞİNASİ ALTUNDAĞ.)

SELİM II. SARI SELİM (1524—1574), Osmanlı pâdişâhı. Kanûnî Sultan Süleyman'ın Hurrem Sultan'dan doğan ikinci oğlu olup, sadrâzam İbrahim Paşa'nın Hatice Sultan ile izdivâcı dolayısı ile yapılan düğün şenlikleri sırasında, 26 receb 930 (30 mayıs 1524)'da, dünyaya geldi (Solak-zâde, *Tarih*, 590; krş. Lûtfî Paşa, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, s. 316). 6 yaşını doldurduğunda, ağabeyileri şehzâde Mustafa ve Mehmed ile birlikte, Atmeydanı'nda, bir hafta süren parlak bir merâsim ile, sünneti icrâ edildi (şevvâl 936= haziran 1530). Sarayda iyi bir tahsil gördükten ve 18 yaşını idrâk ettikten sonra, 1542'de Konya sancak-beyliğine tâyin ve şehzâde Mehmed'in ölümü üzerine de, 1544 ağustosunda Manisa'ya naklolundu (Manisa şer'iyye sicillerinden naklen M. Çağatay Uluçay, *Selim-Bayezid mücâdelesi, Tarih vesikaları*, 3 [18], s. 379).

Saltanat mücâdelesi. Kanûnî Süleyman'ın çok sevdiği ve veliahd yapmak istediği şehzâdesi Mehmed'in ölümü, „ekber-i evlâd" ananesine dayanan ve ordu mensupları ile ülemâ tarafından da tutulan Gülbahar Hatun'dan doğma büyük oğlu Mustafa'ya babasının halefi gözü ile bakılmasına yol açmış, buna karşı Hurrem Sultan'ın tahtı kendi öz oğullarından birine te'min etmek husûsunda faâliyete geçmesi kardeşler arasında bir saltanat mücâdelesinin başlamasına sebep olmuş idi. Başta bizzat Kanûnî Süleyman ile Hurrem'in ve sadrâzam Rüstem Paşa'nın bulundukları kuvvetli saray zümresi, 1546'da Konya sancağına tâyin edilen şehzâde Bayezid'e meyyal bulunuyor (*Tarih-i Âl-i Osman*, Bursa, Ulu câmii kütüp., nr. 40/2021, 52a), hastalıklı Cihangir saray halkı tarafından seviliyor, buna mukabil zevk ve eğlenceye dalmış olan ve kendisini sevdirecek hiç bir hasleti bulunmayan Selim'in (*Relazione anonima*; E. Alberi, *Relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato*, seri III, I, 215) tahtın vârisleri arasında adı bile anılmıyordu. Bununla berâber, onun pâyitahta daha yakın olan Manisa'ya nakledilmesi lehine bir hareket olup, Kanûnî 1548 İran seferine giderken de, Seyyid-Gazi'de kendisini istikbal eden Selim'i Rumeli'nin muhâfazası için Edirne'ye göndererek, tahtı ona emânet etti. Ancak Hurrem Sultan ile Rüstem Paşa'nın girişdikleri tertipler karşısında nefsini korumak ve saltanatı te'min etmek için bâzı tedbirler alan şehzâde Mustafa'nın pâdişah tarafından katl ettirilmesi (6 teşrin I. 1553, tafsilât için bk. Şeraleddin Turan, *Kanûnî'nin oğlu şehzâde Bayezid vak'ası*, Ankara, 1961, s. 15 v. dd.) ve bunu takiben Cihangir'in ölümü, tahta verâset mes'elesinde Selim ile Bayezid'i iki rakip olarak karşı-karşıya getirdi. Mert, cesûr, zeki ve iyilik severliği dolayısı ile, vaktiyle şehzâde Mustafa'yı isteyen ulemâ ve timarlı sipâhîler tarafından tutulan, bu itibarla da kendisini babasının tabiî halefi addeden Bayezid'in Düzme Mustafa hâdisesinde menfî tutumu yüzünden, Kanûnî Süleyman'ın itimâdını kaybetmesine ve ancak annesinin tavassutu ile katlden kurtulup, Kütahya'ya nakledilmesine mukabil, artık „ekberiyetin" kendisine intikal ettiği Selim, uysal ve mütevekkil hâli ile, Nahcivan seferinde birlikte bulunduğu babasının teveccühünü kazanmağa muvaffak oldu.

1556'da Selim'e lala tâyin edilen ve ona tahtı, kendisine de sadâret mevkiini te'min etmek için, Bayezid'i babasına karşı isyana sürükleyip, bertaraf etmek siyâsetini güden Kara Mustafa Paşa'nın teşvik, tertip ve tezvirleri ile, kardeşler arasındaki rekabet gittikçe artmağa başladı ve oğullarını teskin etmeğe çalışan Hurrem'in ölümü (16 mart 1558), Mustafa vak'asında müttehem bulunan Rüstem Paşa'nın da çekingen davranması bu mücâdeleyi daha da alevlendirdi. Bu durumda Kanûnî, oğulları arasında her hangi bir çatışmaya mâni olmak için, onları biribirinden uzaklaştırmağa karar vererek, 6 eylül 1558'de, 300.000'er akçe terakkî ile, Bayezid'i Kütahya'dan Amasya'ya, Selim'i de Manisa'dan Konya'ya nakletti. Bu nakli bir nefyi telakkî eden Bayezid, pâdişaha mütemâdiyen itiraz ederken, bir taraftan kardeşini tamâmiyle gözden düşürmek için boyuna ondan şikâyet eden, diğer taraftan da babasının emirlerine tam bir inkiyat göstererek, onun itimâdını arttırmağa gayret eden Selim II., Amasya'ya nazaran İstanbul'a daha yakın olan Konya'ya tâyin edilmesinin tevlit ettiği memnûniyet içinde, 27 teş-

rin I. 1558'de büyük bir merâsim ile Manisa'dan çıkarak, hayli kalabalık olan askerleri ve maiyeti ile birlikte, Ba'ıkesir—Ulubat üzerinden Bursa'ya geldi. Oğulları arasında bîtaraf görünmek isteyen Kanûnî, Eskişehir'den ileriye gitmek istemeyen Bayezid'i yoluna devam husûsunda iknâ etmek için, dördüncü vezir Pertev Paşa'yı gönderirken, üçüncü vezir Sokullu Mehmed Paşa'yı da Selim'in yanına göndermeği uygun bulduğundan, Bursa'da kalıp, Sokullu'yu kabûl eden ve Bayezid'in Ankara'dan öteye geçmesini bekleyen Selim II. 2 kânûn I. 1558'de oradan ayrıldı ve 1559 senesi başlarında Konya'ya vararak, Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin türbesini ziyâret ettikten sonra, sarayına girdi. Fakat bir takım vaitler ile Amasya'ya gönderildikten sonra, bunların tahakkuk etmediğini ve babasının gittikçe Selim II.'e meyl-ettiğini görerek, daha da hırçınlaşan Bayezid'in icâbında tahtı zorla ele geçirmek gâyesi ile büyük bir hazırlığa girişmesi ve Kanûnî'nin de, Selim II.'e ileride kapu-kulu ocaklarına alınacakları vaadi ile ulûfeli adam toplamasını emretmesi, hattâ bunun masraflarını karşılamak üzere, ona yeniden 600.000 akçelik terakkî vermesi ve Selim kâfi mıkdarda asker yazamayınca da, Karaman, Anadolu ve Dulkadriye beyler-beyileri ile Adana vâlisini kendi eyâlet kuvvetleri ile onun hizmetine göndermesi, şehzâdelerin sancakları değiştirilirken umulanın aksine, iki kardeş arasında silâhlı bir çatışmayı, yânî bir dâhilî harbi daha da târcil etti. Bu kardeş kavgasında artık kat'î sûrette Selim'in safında mevki alan pâdişah, Bayezid'in Amasya'dan hareket ettiğini öğrenince, Sokullu Mehmed Paşa ile Rumeli Beyler-beyi Mustafa Paşa'yı bir mıkdar kuvvet ile alelacele Selim'in yanına gönderdiği gibi, âsî telakkî ettiği Bayezid ve tarafdarlarının katillerinin vâcip olduğu hakkında fetvâlar da aldı. Selim otağını Konya dışındaki Cem-bağında kurarak, harp nizâmına geçerken, Bayezid Ankara'dan hareketle, 29 mayıs 1559'da Keykuş mevkiine vardı ve ertesi 30 mayıs salı günü, iki kardeş arasında 2 gün süren kanlı bir muhârebe başladı. İlk gün Selim kuvvetleri arasında baş-gösteren bozgun güçlük ile önlenebildi ve ikinci gün, bilhassa Lala Mustafa'nın şecâati sâyesinde, Bayezid ric'ate mecbur bırakılarak, galebe te'min edildi. Kardeşini ele geçirip, saltanata giden yolu tamâmiyle temizlemek için, yanında Sokullu Mehmed Paşa olduğu hâlde, onun tâkibine koyulan Selim Sivas-Koyul-Hisar—Çermik yolu ile Hınıs'a kadar ilerîledi, sonra kapu-kullarını alıp, Diyarbekir'e, oradan da Halep'e gitti ve Bayezid'in İran'a iltîcâ ettiği kat'îyetle anlaşılınca, 4 kânûn I. 1559'da Konya'ya döndü. Bayezid ve oğullarının teslimi, Kanûnî ile Şah Tahmasp arasında uzun muhâbere ve müzâkerelere yol açtığından, Selim de şâha nâmeler ve elçiler göndermek sûretiyle, bu müzâkerelere katıldı ve Bayezid ile 4 oğlunun katledilmelerinde (23 temmûz 1562) müessir oldu. Hattâ bunu te'min etmek için, Osmanlı tahtına cülûs ettikten sonra, iranlılara dâimâ dost kalacağına dâir Tahmasp'a yazılı bir ahid-nâme vermekten çekinmedi ve Bayezid'in katlinin mükâfatı olarak da, babasının şâha gönderdiği 400.000 altına ilâveten, o da kendi nâmına 100.000 altın verdi (tafsilât için bk Şerâfeddin Turan, *ayn. esr.*, fihrist). Bu arada Selim Konya'dan Kütahya'ya nakledildi (1562 senesi başları) ve artık, Osmanlı tahtının yegâne vârisi olarak, cülûs edeceği günü bekledi.

Cülûsu, dâhilî hâdiseler ve Yemen mes'elesi. Selim, babasının Sigetvar önlerinde vefat ettiğini bildiren sadrâzam Sokullu Mehmed Paşa'nın mektubunu aldığının üçüncü günü, yanında hocası Atâullah, lalası Tütünsüz Hüseyin Paşa ve musâhibi Celâl Bey olduğu hâlde, Kütahya'dan hareketle 9 rebiülevvel 974 (24 eylül 1566)'de İstanbul'a vardı ve derhâl tahta oturdu ve pâyıtahtta bulunan devlet erkânı kendisine biat etti. İstanbul'da 2 gün kalıp, Eyyûb Ensârî'nin ve dedelerinin türbelerini ziyâret ettikten sonra, orduya mülâki olmak üzere, yola çıktı; fakat Sokullu'nun yeni bir arîzasını alınca, Belgrad'da kaldı ve babasının cenâzesini, siyahlara bürünmüş olduğu hâlde, burada karşılayıp, namazını kıldırdı. Ancak sadrâzamın ikazlarına rağmen, cülûs bahşişi olarak, altı bölük efrâdına 1.000'er, yeniçerilere de 2.000'er akçe verdiyse de, daha fazla bahşiş ve terakkî talep eden yeniçeriler, 5 kânûn I. 1566'da İstanbul'a girildiğinde (J. v. Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi*, trc. M. Atâ, VI, 188), yolları kesip, pâdişâhı at üzerinde bekletmekten ve kendilerine nasihat etmek isteyen vezirlere hakaret etmekten çekinmediler. Neticede Selim II. yeniçerilerin istedikleri bütün „bahşiş ve terakkîleri" kabûl etmek zorunda kaldı (tafsilât için bk. Selânikî, *Tarih*, s. 64 v. dd.). Böylece onlara yeniden 1.000'er akçe tevzi edildiği gibi, ulemâya da „cülûs bahşişi" verildi. Diğer taraftan Selim'in Konya muhârebesinden önce kapu-kulluğu vaadi ile ulûfeye yazmış olduğu „eski yevimlülerden" 8.000 kadarı Anadolu'dan İstanbul'a akın ederek, o hizmetlerinin mükâfatını istemeğe başladılar ve arzularının tahakkuku için sadrâzama tecâvüz edecek dereceye ileri gittiler. Bunların çıkardıkları karışıklığı yatıştırabilmek için de elebaşlarını idam ettirmek ve

geri kalanına da ifrâz olunan timarlar tevcih etmek mecbûriyeti hâsıl oldu (Selânikî, *ayn. esr.*, s. 76 v.d.).

Saltanatı karışıklıklar içinde başlayan ve musâhiplerinin telkinlerinden doğan beceriksiz hareketleri yüzünden, ilk hamlede kapukulları üzerinde nüfûz te'sis edemeyen, aksine onların inzibatlarını daha da kaybederek, birer nifak unsuru hâline gelmelerine âmil olan Selim, devlet hazinesini tüketircesine dağıttığı bahşiş ve terakkîler sâyesinde, nisbî bir sükûnet te'min ettikten sonra, imparatorluğun idâresini başta Sokullu, müftü Ebüssuûd ve nişancı Celâl-zâde Mustafa olmak üzere, babasından kalan ricâle emânet ederek, sarayına çekildi ve nedimleri arasında zevk ve safâ âlemine daldı. Bunda yeni pâdişâhın mizâcının ve kardeşi Bayezid ile mücâdelesinde ona hizmet eden Sokullu Mehmed Paşa'nın kızı İsmihan Sultan ile sonradan evlenip, kendisine dâmad oluşunun hissesi olmakla berâber, Selim'in sadrâzamını „pâdişâh-ı mânevî" (bk. Peçevî, *Tarih*, I, 25) denilecek derecede devlet umûrunda serbest bırakmak kiyâsetini göstermesi, hem kendisinin sarayda huzur içinde yaşamasını, hem de Osmanlı satvetinin devam ettirilerek, yeni ülkelerin fethi ve ehemmiyetli teşebbüslere girişilmesi imkânını te'min etti.

Bununla berâber, iktisadî sıkıntıların arttığı ve şehzâdeler mücâdelesinin tevlit ettiği karışıklıklardan âsâyişin iyice bozulduğu Anadolu'da yer-yer hâdiseler zuhur ettiği gibi, Arabistan yarım-adasında da isyan hareketleri baş gösterdi. Beyler-beyilerin ağır tekâliflerini bahâne ederek, Basra taraflarında isyan eden 'Alayyân-oğlu (975=1567), merkezden gönderilen yeniçerilerin de yardımı ile, te'dip edilip, tekrar itâat altına alındı ise de, Yemen'de başlayan hareket devleti daha uzun müddet meşgûl etti. Yemen daha Yavuz Selim zamanında hâkimiyet altına alınmış olduğu hâlde, yerli Zeydiyye âilesinin faâliyeti dolayısı ile, istikrar te'min edilememiş ve 1550'de bu âileden imam Mutahhar'a bâzı imtiyazlar verilmek mecbûriyeti hasıl olmuş, Kanûnî Süleyman'ın son yıllarında da burası, Zabîd ve Şan'â' olmak üzere, iki beyler-beyiliğe ayrılmış idi. Fakat yeni Şan'â' beyler-beyi Rıdvan Paşa'nın Mutahhar'ın imtiyazlarını geri almağa teşebbüs etmesi üzerine, Mutahhar isyân ederek, civârındaki şehir ve kasabaları istilâya başladı (1566). İmâm Mutahhar'ın ilerileyişini durduramayan Rıdvan Paşa, Şan'â' ve Ta'izz hâric olmak üzere, Cibâl mıntakasının büyük bir kısmını ona terketmek sûretiyle, bir anlaşma yaptı ise de, Bâbıâli bunu kabûl etmediği gibi, kendisini azil ve yerine Hasan Paşa'yı tâyin etti. Bu arada Zabîd beyler-beyi Murad Paşa'yı esir alan Mutahhar, Şan'â'yı da ele geçirerek (3 safer 975=9 ağustos 1567), kendi adına hutbe okuttu. Mes'elenin böylece vehâmet kesbetmesi üzerine, Selim II.'in tensibi ile, Şam beyler-beyi Lala Mustafa Paşa, vezâret pâyesi ile, Yemen serdarlığına tâyin edildi (31 kânûn I. 1567). Lâkin Lala Mustafa, tahsis edilen kuvvetlerin ve paranın azlığını ileri sürerek, Şam'dan hareket etmekte aylarca geciktiği ve Kahire'ye vardığı zaman da, eskiden beri araları iyi olmayan Mısır beyler-beyi Koca Sinan Paşa ile ihtilâfa düştüğü için, azlolunarak, Yemen serdarlığı Sinan Paşa'ya verildi (15 ağustos 1568; tafsilât için bk. Şerâfeddin Turan, *Lala Mustafa Paşa hakkında notlar ve vesikalar*, *Belleten*, XXII, sayı 88, s. 557 v dd.). Haleb'den Şan'â' beyler-beyliğine nakledilen Özdemir-oğlu Osman Paşa'nın Ta'izz kalesini geri almasından sonra Yemen'e varan Sinan Paşa, İskenderiye kapudanı Kurd-oğlu Hızır'ı Aden üzerine göndererek, burasını zaptettirdiği gibi, Şan'â' (26 temmûz 1569) ve Kavkabân (18 mayıs 1570) kalelerini de ele geçirmek sûretiyle, imam Mutahhar'ı itâate mecbûr bıraktı. Mutahhar'a bir arpalık verilip, ikiye ayrılmış olan beyler-beylik tekrar birleştirildi ve bütün bedevî arap reislerinin dâimâ beyler-beyinin yanında bulunmaları şart koşularak, Yemen ikinci defa fethedilmiş oldu.

Şimâl siyâseti ve Don—Volga (İdil) kanalı teşebbüsü. Fâtih Sultan Mehmed'den sonra, Karadeniz hâkimiyeti husûsunda muayyen bir siyâset tâkip edemeyip, hâdiselerin seyrine göre tedbirler almakla iktifâ eden Osmanlı imparatorluğu, Selim II. devrinde, Sokullu Mehmed Paşa'nın ileriyi görmesinin bir netîcesi olarak, yeni bir hamleye girişti. Daha Kanûnî Süleyman zamanında, bir taraftan Safevîler ile mücâdelede ordunun ikmâlini kolaylıkla yapmak, şark hudutlarında zaptedilen yerleri muhâfaza etmek ve orta Asya türk devletleri ile doğrudan-doğruya temâsa gelmek sûretiyle, İran'ı bir kıskaç içine almak, diğer taraftan Kazan ve Astırhan (Ejderhan)'ın rus çarlığının eline düşmesi ile, şimâlde Osmanlılar aleyhine bozulan muvâzeneyi yeniden te'sis etmek, rusların Karadeniz'e ve Kafkaslara inmelerine mâni olmak gâyeleri ile, Astırhan'a bir ordu sevkine ve Don ile Volga nehirleri arasında açılacak bir kanal vâsıtası ile, Karadeniz'i Hazar denizi ile birleştirmeğe karar verilmiş (1563), ancak bu tasavvur kuvveden fiile çıkarılamamış idi. Hive hanı Hacı Muhammed'in, iranlıların hacca gitmek isteyen müslümanları tevkif ettiğini ve rusların da bir sürü müşkilât çıkardıklarını tebârüz ettirerek,

Astırhan'ın fethedilip, bu yolun açılması ricâsı ile Selim II.'e gönderdiği mektup bu eski kararın tatbik mevkiine konulmasını tâcil etti. Bu sûretle, ticâret bakımından çok mühim olan orta Asya—Astırhan—Kırım yolu da Osmanlılar lehine ihyâ edilmiş olacaktı. Şarkta İran ile sulh hüküm sürmekte olup (Selim II.'ın cülûsundan sonra, Şah Tahmasp ile teâtî edilen samimî mektuplar için bk. A. Feridûn, *Münşa'āt al-salāṭīn*, İstanbul, 1275, II, 87—95), 1568'de evvelki esâslar üzerinde, bir ahid-nâme yapılmış idi. Garba gelince, uzun müzâkerelerden sonra, Avusturya imparatoru Maximilian ile, senede 30.000 dukalık verginin ibkası şartı ile, 8 yıllık bir muâhede imzalanarak (17 şubat 1568), iki devlet arasındaki harp hâline son verilmiş (*Mecmua-i muâhedât*, III, 60 v. d.; A. Feridûn, *ayn. esr.*, II, 96 v. d.). Lehistan ile eski musâlaha tecdit edilmiş, Fransa elçisi de yeni bir anlaşma ve imtiyazlar için Osmanlı pâyitahtında kesîf bir faâliyet sarfediyordu. İşte bu müsâit durumdan faydalanan Sokullu, kanal hafriyâtı ve Astırhan'ın fethi için hazırlanan kuvvetleri 1569 baharında Kefe'ye çıkarttı. Kırım hanı Devlet Giray'ın da iltihâkı ile ağustos başlarında mahalline varan Kefe beyi defterdar Kasım Paşa kumandasındaki ordu ve amele kanal hafriyâtına başlodıkları ve 6 deniz mili olarak hesap edilen mesâfenin üçte biri kazıldığı hâlde, mevsimin ilerilemesi, yiyecek sıkıntısının başlaması ve burada kışlamak istemeyen Kırım kuvvetlerinin muhâlefeti yüzünden, hafriyattan vazgeçilerek Astırhan üzerine hareket edildi. Lâkin orduda baş gösteren huzûrsuzluk sebebi ile, pâdişahın fermanına rağmen, geri dönüldü (Halil İnalcık, *Osmanlı-rus rekabetinin menşe'i ve Don-Volga kanalı teşebbüsü*, *Belleten* XII, sayı 46, s. 371 v. dd.; Ahmed Refik, *Bahr-i Hazer—Karadeniz kanalı ve Ejderhan seferi*, *TOEM*, 43, s. 1—14). Böylece şimâlde Osmanlı hâkimiyetini te'sis edecek olan bu teşebbüs akamete uğradı ve Azak'taki mâlzeme depolarının yanması ve Yemen hâdiselerinin ciddiyet kesbetmesi yeniden harekete geçmek imkânlarını da ortadan kaldırdı. Kazan ve Astırhan'da hâkimiyetinin devamı için Osmanlılar ile anlaşmak isteyen İvan IV., güyâ Selim II.'in cülûsunu tebrik maksadı ile, 1570 baharında elçisi ile gönderdiği mektupta, aradaki dostluğun iâdesi için neler yapması icâp ettiğini sorunca da (metin için bk. A. Feridûn II, 555 v. d.), Selim II., şart olarak, sâdece Astırhan yolunun açılmasını, Kabartay'da ruslar tarafından inşâ edilen kalenin yıkılmasını, Osmanlı ülkelerine geçen yolcuların emniyetle gidip-gelmelerinin te'minini ve nihâyet Moskova'da alıkonulan Kırım elçisinin serbest bırakılmasını istedi (bk. Feridûn, II, 552 v. d.). Bu cevap, Kıbrıs'ın fethi ile uğraşan Osmanlıların şimâlde faâl bir siyâsetten vazgeçerek, orayı şimdilik kendi hâline ve Kırım hanının akınlarına terkettiklerinin ifâdesi idi. Nitekim Kıbrıs'ın zaptından sonra, Selim II.'e yeni bir elçi gönderen İvan IV. pâdişâhın bütün şartlarını kabûl ettiğini bildirdiği ve hattâ garbî Avrupa kıralarına karşı ittifak teklif ettiği (Halil İnalcık, *ayn. esr.*, 389 v. d.) zaman, yeni fetihten cesâretlenmiş olan pâdişah, Astırhan'ın Osmanlılara ve Kazan'ın da Kırım hanlığına terkini talep ettiğinden (17 cemâziyelevvel 979=7 teşrin I. 1571) ve esâsen Fransa dostluğu ile Avusturya sulhundan ayrılmak istemediğinden dolayı, bu ittifak gerçekleşemedi; Osmanlılar da, taleplerini tahakkuk ettirmek için, yeni bir harekete girişmediler.

Diğer taraftan Selim II. devrinde Osmanlı hükûmeti Eflâk ve Boğdan voyvodalıkları üzerindeki hâkimiyetini kuvvetlendirmek ve Lehistan'ın buralara müdâhale etmesine mâni olmak siyâsetini ciddiyetle tâkip etti. Bunun için, Boğdan voyvodası İoan cel Cumplit (1572—1574)'e karşı yaptığı gibi, icâbında kuvvet sevketmekten çekinmedi; hattâ şimâldeki muvazenenin daha da bozulmamasını te'min ve rusların cenûba inmelerine mâni olmak için, Sigismund II.'un ölümünden (1572) sonra, Lehistan'da kıral intihâbı ile de faâl sûrette meşgûl oldu (bk. Ahmed Refik, *Sokullu Mehmed Paşa ve Lehistan intihâbâtı*, *TOEM*, nr. 35).

Akdeniz hâkimiyeti, Kıbrıs ve Tunus'un zaptı. Selim II.'in Belgrad'dan İstanbul'a dönüşünde Kanûnî Süleyman'ın, Sigetvar seferine çıkarken, Sakız'ın zaptına me'mûr etmiş olduğu kspudân-ı deryâ Piyâle Paşa, Puglia sâhillerine kadar uzayan deniz seferinden dönerek, adanın anahtarları ile birlikte cülûs bahşişinde kullanılan zengin ganimetlerini takdim etti. Fakat Mısır ve Hicaz'ın alınmasından sonra, Akdeniz ticâret yollarında emniyetin te'mini ve cenûbî Asya'daki müslüman memleketlerin bu bölgede faâliyetlerini gittikçe arttıran portekizlilere karşı müdâfaası vazifesi de Osmanlı imparatorluğuna terettüp ediyordu. Kanûnî Süleyman son seferine giderken, Sumatra adasının şimâline hâkim bulunan müslüman Açe [b. bk.] devletinin hükümdarı 'Alā' al-Dīn al-Ḳahhār, vezîri Ḥusayn vâsıtası ile, pâdişâha bir mektup göndererek, her taraftan portekizliler ile sarıldığından bahisle, yardım talebinde bulunmuş, ayrıca Seylân ve Kalikut hükümdarlarının da Osmanlılara itâate hazır olduklarını ve o tarafa do-

namına gönderilecek olursa, buraların kolaylıkla fethedileceğini de tebârüz ettirmiş idi. Selim II., cülûsunu takip eden karışıklıkların yatıştırılmasını bekledikten sonra, İskenderiye kapudanı Hızır'ın serdarlığında 15 kadırga ve 2 barça ile topçu başının-emrinde 7 nefer topçu, Mısır kullarından kifâyet mıkdarı asker, top, tüfenk v. b. mühimmatın gönderilmesini emretti (Açe sultanına gönderilen 16 rebiülevvel, 975=20 eylûl 1567 tarihli mektup için bk. Safvet, *Bir Osmanlı filosunun Sumatra seferi*, *TOEM*, 10, s. 606 v.dd.). Ancak Yemen hâdiseleri yüzünden, bu kuvvetin sevki tehir edilerek (Sultan 'Alā' al-Dīn'e yazılan ikinci mektup için bk. A. Feridûn, *ayn. esr.*, II, 554 v. d.), ertesi yıl bir mıkdar asker ve mâlzeme gönderildi ise de, imparatorluk bakımından müsbet bir netice alınamadı ve gidenler orada yerleşip kaldılar (bk. Safvet, *ayn. esr.*, *TOEM*, 11, s. 678 v. dd.).

Yine bu sıralarda Sokullu'nun yerinde bir görüşü ile, donanmanın icâbında Kızıldeniz'e nakli ve portekizlilerin Hindistan'dan geri atılmalarını te'min etmek için, Süveyş kanalının açılmasına karar verilerek, Mısır beyler-beyine de muktezi hesapları yaptırtması emredildiği hâlde (12 receb 975=12 kânûn II. 1568 tarihli hukûm için bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, III, 1. kısım, s. 32, nr. 4), Akdeniz ticâretinde mühim değişiklikler yapacak mâhiyette olan bu teşebbüs de akîm kaldı.

Diğer taraftan şarkî Akdeniz'de Osmanlı hâkimiyetinin kat'iyetle teessüsü ve bu bölgede emniyetin sağlanarak, imparatorluğun muhtelif ülkeleri arasında muvâsalanın kolaylaştırılması için, venediklilerin elinde bulunan Kıbrıs adasının fethi zorûrî idi. Üçüncü vezir Piyâle Paşa ile altıncı vezir Lala Mustafa Paşa'nın böyle bir harbe tarafdar olmaları da, görünüşte, Sokullu aleyhdarlığı gibi, şahsî mes'elelerin altında esâs itibârı ile bu zarûreti ifâde ediyordu. Kaldı ki, Kıbrıs halkından pek çoğu, „emniyet-i islâmı" tercih ile, türk idâresine geçmek için mürâcaat ediyorlardı (bk. Safvet, *Kıbrıs fethi üzerine vesikalar*, *TOEM*, 19, 1181 v.d.). Bunlara Selim II.'in nedîmleri arasında bulunan ve kendisine Nakşe (Naxos) dukalığı tevcih edilmiş olan Joseph Nassi (Michel, Miguez Nasi; bk. Tommaso Bertelè, *Il palazzo degli ambasciatori di Venezia a Costantinopoli*, Bologna, 1932, s. 101 v.d.; Safvet, *Yusuf Nâsi*, *TOEM*, sayı 16)'nin pâdişah üzerindeki teşvik ve telkinleri ile, müfti Ebüssu'ûd'un harp tarafdarlarına iltihak ederek, fetvâ vermesi de eklenince, Avrupa devletlerinin Osmanlılar aleyhine ittifaklarından çekinen sadrâzam Sokullu Mehmed Paşa'nın muhâlefetine rağmen Kıbrıs'ın fethine karar verilip, Venedik'e harp ilân edildi ve İstanbul'daki balyosu Marcantonio Barbora seleflerine yapıldığı gibi, Rumeli-Hisarı'na hapsedilmeyip, sâdece kendi ikametgâhında nezâret altına alındı (bk. Ch. Yriarte, *Vie d'un patricien de Venise au XVIe siècle*, Paris, 1874).

Selim II., Kıbrıs seferi serdarlığına Lala Mustafa Paşa'yı ve donanma baş-kumandanlığına da Piyâle Paşa'yı tâyin etti ve Lala Mustafa Paşa donanmanın son kısmı ile Beşiktaş'taki Hayreddin iskelesinden hareket ettiği günde (10 zilhicce 977=16 mayıs 1570) kendi hassa gemilerinden birini serdara tahsis edip, onu Yedi-Kule açıklarına kadar teşyî eyledi (Şeyḫ Mar'ī b. Yūsuf al-Muḳaddasī, *Faẕā'il-i Āl-i 'Oṣmān*, trk. trc. Şâbân Şifâ'î, Nuruosmaniye kütüp., nr. 3404, var. 102b).

Lefkoşe'nin zaptından (9 eylûl 1570) sonra, uzun zaman mukavemet eden Magosa (Famagusta)'nın zaptı (1 ağustos 1571) ile, Kıbrıs 13 ayda fethedilerek, Anadolu'dan İçel, Tarsus ve Kozan (Sis) sancaklarının ilâvesi ile bir beyler-beylik hâline getirildi. Aynı zamanda adanın sür'atle tahririne başlandı ve iktisâdî durumları sarsılmış olan yerli halkın eskiden verdikleri bir kısım vergiler refedildiği gibi (cemâziyelâhır başları 980=teşrin I. 1572 tarihli kanun-nâme için bk. Ö. L. Barkan, *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı imparatorluğunda zirâi ekonominin hukûkî ve mâlî esâsları*, I, 348 v. dd.), burayı imar etmek ve türk nufûzunu arttırmak için de, başta Karaman eyâleti olmak üzere, Antalya, Alâiye, Manavgat, Adana ve Bozok gibi, muhtelif sancaklardan getirilen ahâli ile iskâu edildi.

Bununla berâber Kıbrıs seferi, Sokullu'nun tahmin ettiği şekilde, papa Pius V.'un hıristiyan âlemini türklere karşı bir haçlı seferine dâvet etmesine, papalık ile Venedik ve İspanya arasında üçlü bir ittifaka sebep oldu (20 mayıs 1571); sonunda İspanya'ya tâbî bâzı prenslikler ile Malta şövalyeleri de bu ittifaka iltihâk ettiler. Karl V.'ın gayr-i meşrû oğlu Don Juan kumandasındaki müttefik kuvvetler, serdar Pertev Paşa ile kapudan-ı deryâ Müezzinzâde Ali Paşa emrindeki Osmanlı donanmasını İnebahtı (Lepanto)'da yenmeğe muvaffak oldular ise de (7 teşrin I. 1571), kendileri de ağır zâyiâta uğradıklarından, her hangi bir istirdat veya istilâya teşebbüs edemeyip, üslerine çekilmek zorunda kaldılar [bk. mad. LEPANTO]. Bozgun haberini Cezâyir-i Garb beyler-beyi Uluç Ali Paşa'nın Edirne'ye gönderdiği bir adamından haber alan (3 cemâziyelâhır 979=23 teşrin I. 1571) Sultan Selim II., bundan son derecede müteessir olarak, yemekten-içmekten

kesildi ve kendisini ibâdete verdi. Bununla berâber paşanın unvanı olan Uluç'u Kılıç'a tebdil edip, onu kapudan-ı deryalığa tâyin ettikten sonra, derhâl İstanbul'a avdet ile, yeni bir donanma inşâsına koyulan Sokullu'yu teşvikten geri kalmayıp, kendisi de tersâne civârındaki hassa bahçesinden bir kısmını ifrâz ederek, burada 8 kemerli bir tersâne ihdâs ettirdi (bk. Kâtib Çelebî. *Tuḥfat al-kibār*, nşr. Müteferrika, s. 95). Filhakika 1572 baharında Kılıç Ali Paşa kumandasında Akdeniz'e açılan bu yeni Osmanlı donanması karşısında müttefikler Navarin'e taarruz edemediler; üstelik ispanyollar venediklileri yalnız başlarına bırakıp, memleketlerine döndüler. Müttefikleri tarafından terkedilen Venedik ise, İstanbul'daki fransız elçisinin tavassutu ile, sulha temâyül etti. Esâsen Venedik cumhuriyeti, daha Magosa muhâsarası devam ederken, Osmanlılar ile sulha tâlip olarak, Jacopo Ragazzoni'yi fevkalâde elçi sıfatı ile İstanbul'a göndermiş, fakat 1571 nisanından haziranına kadar devam eden müzâkerelerden bir netice alınamamış idi (J. Ragazzoni'nin *Relazione*'si için bk. E. Alberi, *ayn. esr.*, 3. seri, II, 78 v. dd.). Bu defa sulh akdine Marcantonio Berbaro me'mûr edildi ve 5 ay süren müzâkerelerden sonra, 7 mart 1573'te bir sulh muâhedesi imzalandı. Bununla Venedik, Kıbrıs'ın türk hâkimiyetine geçişini, henüz elinde bulunan Sopoto kalesini iâdeyi, Kanûnî Süleyman zamanında Osmanlılara te'diye olunan mıkdara muâdil olmak üzere, 300.000 duka tazminat ödemeği ve Zanta adası senelik vergisinin 500 dukadan 1.500 dukaya çıkarılmasını kabûl ediyordu (sulhun akdinden sonra verilen 14 zilkâde 980=18 mart 1573 tarihli ahid-nâme için bk. İ. H. Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 24, nr. 4; krş. J. v. Hammer, *ayn. esr.*, VI, 275 v.d.). Muâhede metni Barbaro'nun oğlu Francesco tarafından Venedik'e götürüldü ve sulha susamış olan senato tarafından derhâl tasdik edilerek, fevkalâde elçi Andrea Badoer vâsıtası ile, Bâbıâliye takdim edildi. Aynı zamanda Venedik, M. Barbaro'nun yerine, Antonio Tiepolo'yu gönderdi (bk. Tommaso Bertelè, *ayn. esr.*, s. 110).

Venedik ile Osmanlılar arasında dostluk ihyâ edilirken, garbî Akdeniz'de ispanyollar ile mücâdele devam ediyordu. Kıbrıs seferi sırasında, Gırnata müslümanları gittikçe artan ispanyol tahakkümüne karşı İstanbul'a murahhaslar göndererek, yardım istemişler ve bunun üzerine kendilerine fetihten sonra o tarafa donanma sevkedileceği vaad edilmiş idi. Ancak Osmanlı devleti Lepanto'da donanmasını kaybettiğinden, bu imkâna sâhip olamadı ve gırnatalılar da yeni bir talepte bulunmadılar. Fakat Tunus'taki Helkulvad (Goletta) kalesini ellerinde bulunduran ispanyolların iki yıl önce Uluç Ali Paşa tarafından zaptedilmiş olan Tunus şehrine hücum etmeleri türk-ispanyol mücâdelesini alevlendirdi 7 teşrin I. 1572'de 90 kadırga ile Sicilya'dan hareket eden Don Juan beyler-beyi Haydar Paşa'nın tahliye etmek zorunda kaldığı Tunus'u zaptederek, hukûmdarlığını Mavlay Hasan'ın oğlu Mehmed'e verdi ve burada yeni bir kale yaptırtıp, içine 8.000 muhâfız bıraktıktan sonra, avdet etti. Selim II., bu mühim mevkiin istirdadı için, Venedik sulhu yapıldıktan sonra, kapudan-ı derya Kılıç Ali Paşa'ya „azîm donanma tedârikini" ferman ettiği gibi (bk. Zarif Orgun, *Selim II.'in kapudan-ı derya Kılıç Ali Paşa'ya emirleri*, *Tarih vesikaları*, II, s. 325 v. dd.), Yemen fâtihi vezir Sinan Paşa'yı da gönderilecek kara kuvvetlerine serdar tâyin etti. 23 muharrem 982 (15 mayıs 1574)'de Kaley-i Sultaniye'den hareket eden Sinan Paşa ile Kılıç Ali Paşa, Tunus'u Halkulvad'ı (6 cemâziyelevvel=24 ağustos) ve ispanyolların elinde bulunan diğer küçük kaleleri zaptettiler. Tunus, yeni bir beylerbeyilik hâline getirilerek, Ramazan Paşa'ya verildi (Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, 97 v.d.). Cezâyir ve Trablusgarb'dan sonra, Tunus'un da bir eyâlet yapılması ile, şimâlî Afrika'da Osmanlı idâresi kat'iyetle yerleşmiş ve dolayısı ile, garbî Akdeniz'de türk hâkimiyeti kuvvetlendirilmiş oldu.

Vefatı ve şahsiyeti. Serdar Sinan Paşa ile Kılıç Ali Paşa Tunus'un fethinden İstanbul'a avdet ettikten (receb başları 982=1574 teşrin I. ortaları) ve Avusturya ile 8 yıl için akdedilmiş olan 1568 sulhu tecdit edildikten bir müddet sonra, haremdeki hamamda ayağı mermere takılıp, bir yanı üzerine düşen Sultan Selim, bekim-başı Garsüddin-zâde tarafından yakı tedâvisine tâbî tutulmasına rağmen, hummaya yakalandı; arkasından da mide ağrıları başladı ve bundan kurtulamayarak, 28 şâbân 982 (13 kânûn I. 1574) pazartesi günü, zevâl vakti vefat etti (bk. Mehmed b. Mehmed, *Nuḫbat al-tavārîḫ*, s. 128). Cenâze namazı, oğlu Murad III.'ın cülûsunu tâkip eden 9 ramazan (23 kânûn I. 1574) perşembe günü sarayda, serviler arasında, müfti Hamid Efendi tarafından, kıldırılarak, Ayasofya câmii avlusunda inşâsını emretmiş olduğu, fakat henüz tamamlanmamış bulunan türbesine defnedildi. Saltanatı 8 yıl, 2 ay, 19 gün sürmüş olup, İstanbul'da vefat eden ilk Osmanlı pâdişahıdır.

Bacak kısmı gövdesinden uzun, orta boylu, tıknaz, açık alınlı, ince kaşlı, sarıya mâil elâ gözlü olup, lisanında bir az pelteklik bulunan Selim II., sarışınlığından dolayı, „Sarı" unvanı

ile mâruftur, Gençliğinde içki kullanan Selim II, saltanatının sonlarında, Halvetî şeyhi Âmidî Süleyman Efendi'yi çağırtarak, bütün nehiylerden tövbe ve hastalığında şarap içmesi tavsiye edildiği hâlde, bunu reddetmiştir. Aynı zamanda ava da meraklı olup, avlanmak için sık-sık Edirne'ye giderdi. Bundan dolayı devlet işleri ile pek uğraşamamış, saltanatı devâmınca hiç bir sefere iştirak etmeyerek, ordunun başında harbe gitmek an'anesini terkeden ilk Osmanlı pâdişâhı olmuştur. Esâsen harbi sevmediğinden, sulhu tercih ile, şehzâdeliğinde Şâh Ṭahmāsp'a verdiği ahid-nâmeye sâdık kalarak, İran ile dostâne münâsebetler idâme ettirmiş ve Sokullu'nun da telkînî ile, Fransa dostluğuna ehemmiyet atfetmiştir. Ancak Fransa'ya verdiği 7 cemâziyelevvel 977 (18 teşrin I. 1569) tarihli ahid-nâmede, Ceneviz, Sicilya ve Ankona gemilerinin türk sularında fransız bayrağı altında dolaşabilecekleri gibi, yeni ve geniş imtiyazlardan başka, ahid-nâmenin iki taraf hukümdarlarının hayatları ile mukayyet olmayacağı hakkında bir hukûm de bulunması (bk. Baron de Testa, *Recueil des traités de la Porte Ottomane avec les puissances étrangères*, I, 91 v. dd.), ileride Osmanlı imparatorluğu aleyhine işleyecek olan kapitülâsyonların dâimîlik vasfını kazanmasına sebep olmuştur.

Selim II. imparatorluğun idâresini devlet ricâline bırakmakla berâber, zihnine takılan fikirlerden kolay-kolay caymayan bir yaradılışta bulunduğundan, icâbında müdâhaleden geri kalmamış, Sokullu'ya aleyhdar olan Lala Mustafa ile Koca Sinan Paşa'ları nezâret ile divân-ı hümâyûna soktuğu gibi, yine sadrâzamının muhâlefetine rağmen, Kıbrıs seferine karar vermiş idi. Şehzâdeliğinde kendisine hizmet edenlere mansıblar tevcih etmiş, ağabeyi şehzâde Mustafa'nın katili Zâl Mahmud'u vezârete kadar yükselttiği gibi, kızlarından birini tezvic ederek, onu damad da edinmiştir. Aynı zamanda âlimlere şâirlere karşı himâyekâr davranmış, daha şehzâdeliğinde, başta müverrih Âlî olmak üzere, Sâmî, Hâtemî, Fırâkî, Ferdî, Nigârî ve Nihâ gibi, bir çok âlim, şâir, ressâm ve musikişinası etrafına toplamış, pâdişahlığında müfti Ebussu'ûd'a büyük bir hürmet göstermiş ve Osmanlı tarihinde ilk defa olarak ulemâya cülûs bahşişi dağıtmıştır. Kendisi de devrinin meşhûr şâirlerine ayak uydurarak, „Selimî" mahlâsı ile, bir çok şiirler yazmıştır ki, müretteb divânı olmamakla berâber, bâzı beyitleri divan edebiyatının güzel nümûnelerinden kabûl edilir (bk. E. J. W. Gibb, *A History of Ottoman poetry*, III, 167 v. d.; burada 2 gazelinin ingilizce tercümesi de bulunmaktadır).

Selim II., kız kardeşi Mihr-mâh ile zevcelerinden şehzâde Murad'ın annesi Nûrbânû Sultan'ın te'sirleri altında bulunduğundan, zamanında sarayda kadın nüfûzu artmış, haremini dolduran kadınların çokluğu yüzünden, sarayda bir çok yabancı diller konuşulur olmuştur (S. Takats, *Macaristan türk âleminden çizgiler*, trc. S. Karatay, Ankara, 1958, s. 23).

Onun cülûsundan sonra Osmanlı şehzâdelerinin sancağa çıkarılmaları usûlünde değişiklik yapılarak, yalnız en büyük şehzâdeye sancak verilmesine başlanmış ve büyük oğlu Murad'ın 1562'den beri bulunduğu Manisa sancağı, veliahd-şehzâde sancağı olarak seçilmiştir ki, Ahmed I.'e kadar sonraki Osmanlı pâdişahları hep bu sancaktan gelip, tahta cülûs etmişlerdir.

Selim II.'in muhtelif zevcelerinden 7 oğlu ve 5 kızı dünyaya gelmiş idi (J. v. Hammer, VI, 287; krş. Jacopo Ragazzoni, *Relazione, göst. yer.*, s. 97). Oğullarından Osman kendisinden 2 yıl evvel ölmüş, Mehmed, Süleyman, Mustafa, Cihangîr ve Abdullah adlarındaki 5 oğlu ise, ağa-beyleri Murad III.'ın cülûs ettiği gün katledilerek, babalarının türbesine defnedilmiştir. Kızlarından İsmihan'ı Sokullu Mehmed, Gevherhan'ı Piyâle ve Şah Sultan'ı da Zâl Mahmud Paşa ile evlendirmiş, Fatma adındaki diğer bir kızı da Murad III. zamanında Siyavuş Paşa'ya tezvic edilmiştir.

Selim II., zevk u sefâya düşkün olmasına rağmen, imar ve hayır faâliyetlerinden de geri kalmamış, Mekke'de harâp olan su yollarını tâmir, Mescid-i Haram'ı mermer kubbeler ile tezyin, İstanbul'da Ayasofya câmiinin etrafındaki pâyendeler ile birlikte, iki medrese inşâ ve câmie iki minâre daha ilâve ettirmiş, ayrıca Lefkoşe'de adını taşıyan Selimîye câmii ile Aziz Efendi tekkesini, Bergos ve Payas'ta câmi, han ve hamamlar, Navarin'de bir kule yaptırmış ve Eski-İl kazâsına tâbî Sultâniye kasabasını inşâ ettirmiştir. Fakat muhakkak ki, en büyük inşâatı, Mimar Sinan'ın eseri ve Osmanlı mimarîsinin en zarif nümûnelerinden olan Edirne'deki Selimiye câmii ve külliyesidir.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Âlî, *Kunh al-aḫbār* (yazma nüshalar, Selim devri vekayii); ayn. mll., *Nādirat al-maḥārib* (Topkapı, Revan kütüp., nr. 1290; *Konya muhârebesi*); Mustafa Selânikî, *Tarih* (İstanbul, 1281), 53—125; Vusûlî Mehmed Çelebî, *Selim-nâme* (Millet kütüp., Ali Emîrî, nr. 321); *Tevârîh-i Âl-i Osman* (Topkapı, Revan kütüp., nr. 1106, tür. yer.); *İtâat-nâme* (Hüsrev Paşa kütüp., nr. 341; şehzâdeliği sırasında Selim II.'in maiye-

tinde bulunan biri tarafından yazılmış olup, saltanat mücâde'esine âit kıymetli mâlûmatı ihtivâ eder); Peçuylu İbrahim, *Tarih*, I, 18, 153, 270, 302, 306, 384—409, 438—504; Müneccim-başı Ahmed, *Şaḥâ'if al-aḫbâr*, türk trc., İstanbul, 1285, III, 475, 487, 498, 502, 510 v. dd., 517, 520—535; Mehmed b. Mehmed, *Nuḫbat al-tavârîḫ va 'l-aḫbâr* (İstanbul, 1276), 65, 77, 82, 96—101, 106—129; Solak-zâde, *Tarih* (İstanbul, 1298), 446 v. d., 475—478, 509, 523, 545—567, 575—584, 590—596; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, I, 39 v. d.; Hüseyin Ayvansarâyî, *Ḥadîḳat al-cevâmi'*, 1, 6; Bernardo Navagero, *Relazione* (E. Alberi, *Relazioni degli ambasciatori Veneti al-Senato durante il secolo decimosesto*, 3. seri, I, Firenze, 1840, s. 76 v. dd.); Domenico Trevisano, *Relazione* (*göst. yer.*, 116, 174 v.d.); Marcantonio Barbaro, Relazione (*göst. yer.*, 318); Busbecq, *Türk mektupları* (trc. Hüseyin Câhid Yalçın), İstanbul, 1939, fihrist; Stephan Gerlach, *Türkisches Tage-Buch* (Francfort-sur-le Main, 1674), s. 21—71; Demetrie Kantemir, *Geschichte des Osmanischen Reichs* (Hamburg, 1745), 329—374; J. v. Hammer, *Devlet-i Osmaniye tarihi* (trc. M. Atâ), VI, 39, 78 v. d., 180—288; Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa* (Gotha, 1855), III, fihrist.

(ŞERÂFEDDİN TURAN.)

SELİM III., Osmanlı hânedanının 28. hükümdarı olup, Mustafa III.'nın oğludur ve 27 cemâziyelevvel 1175 (24 kânûn I. 1761)'te İstanbul'da doğmuştur (Vâsıf, *Tarih*, I, 206). Annesinin adı Mihrişah Sultan'dır. Fransız inkılâbı zamanına tesâdüf eden bu pâdişahın saltanat devri, türk kültür ve medeniyet tarihinde, bir dönüm noktası teşkil eder. Mustafa III.'nın ilk erkek evlâdı olduğu için, saray âdetleri gereğince, Selim III.'in doğumu İstanbul'da yedi güo-yedi gece şenlikler ile kutlanmıştır (Vâsıf, *Tarih*, I, 206). Mustafa III. oğlu Selim III.'in iyi bir tahsil görmesine itina etmiştir. XVIII. asrın başlarından itibâren Osmanlı imparatorluğunda ıslahat teşebbüsüne girişildiği mâlûmdur. Bil'hassa Selim III.'in babası askerî ve mülkî sâhalarda ıslahat yapmak için gayret göstermiş ve Avrupa'dan mütehassıslar getirterek, tophâneyi ıslah etmiş; mühendis hâne-i berrî-i hümâyûnu kurmuştur. Bir çok türk müelliflerinin kanâatine göre, Selim'de ıslahat fikirlerinin daha genç yaşlarında yerleşmiş bulunmasında, babasının büyük te'siri olmuştur (Enver Ziya Karal, *Selim III.'in hatt-ı hümâyûnları*, Ankara, 1942, s. 7).

Mustafa III.'nın vefâtı üzerine, 1774'te tahta geçen Abdülhamid I., veliahd-şehzâdelerin kafes arkasında yaşamağa mecbûr oldukları bapis hayatının ağır şartlarını Selim'e tatbik etmedi ve Selim oldukça serbest bir hayat yaşadı (İ. H. Uzunçarşılı, *Halil Hâmid Paşa*, *T M*, İstanbul, 1936, V, 255). Selim'in mûsikî ve edebiyata karşı kabiliyeti var idi. Genç olmasına rağmen, bu sâhalarda başarılar elde etmeğe muvaffak olmuş idi. Aynı zamanda memleket işleri ile de alâkadar olmağa başlamış ve hattâ Avrupa devletlerinin siyâsetini ve onların idârî, askerî teşkilâtını öğrenmek için, Fransa kıralı Louis XVI. ile gizlice muhâbere etmek imkânını bulmuş idi. Fakat Selim'in 28 yıl süren şehzâdelik devri hep aynı müsâit şartlar içinde geçmemiştir. Onun 1785'ten sonra kafes arkasında üzüntülü günler geçirmesinin sebebi sadrâzam Halil Hâmid Paşa mes'elesi ile ilgili gösterilir.

1774 Kaynarca muâhedesi ile son bulan Osmanlı-rus harpleri neticesinde imparatorluğun mâlî, iktisâdî ve idârî durumu sarsılmış, bir çok eyâletlerde mütegallibe bir sınıf türemiş, emniyet ve âsâyiş bozulmuş idi. Bu karışık durumdan faydalanan Rusya ise, 1783'te Kırım'ı işgal ve daha sonra da ilhâk etmiş ve Avusturya imparatorluğu ile de ittifak yaparak, Osmanlı devletini tehdide başlamış idi. Abdülhamid I. bu duruma bir son vermek için en müessir vâsıtanın Mustafa III. zamanında başlanan ıslahat hareketlerine devam edilmesi olduğu kanâati ile, 25 muharrem 1197 (1782)'de ıslahat taraftarı ve tecrübeli bir vezir olan Halil Hâmid Paşa'yı sadâret makamına getirmiş ve ıslahata devam olunmasını emretmiş idi. (Cevdet, *Tarih*, II, 235 ve 355). İleri görüşlü bir sadrâzam olan Halil Hâmid Paşa planlar hazırladı ve Avrupa'dan mütehassıslar getirtti (İ. H. Uzunçarşılı, *Halil Hâmid Paşa*, *T M*, İstanbul, 1936, V, 213); bunları daha kolaylıkla tatbik edebilmek için, yaşlanmış pâdişahı hal'ederek, yerine veliahd Selim'i geçirmeği düşünüyordu. Bu hedefe varmak için şeyhulislâm Dürrî-zâde Atâullah Efendi, vüzerâdan Râif Paşa, eski yeniçeri-ağası Yahya Ağa ve daha bâzı Selim taraftarları ile anlaşılmış idi. Kapudan-ı derya Cezâyirli Gâzî Hasan Paşa bu teşebbüsten haberdar olup, keyfiyeti pâdişaha bildirince, Halil Hâmid Paşa azledildi ve diğer müteşebbisler de tecziye olundular. Selim'in bu mes'elede şahsan ne derece ilgisi bulunduğu mâlûm değildir. Yalnız onun bâzan devlet işlerinin ağır yürümesini tenkit ederek, —„Ben şimdi saltanatta olsam, işler başka türlü olurdu"— dediği bir çok müellifler tarafından zikredilmiştir. Mühim olan nokta Selim'in bu hâdiseden sonra sarayda çok daha sıkı bir nezâret altında yaşamağa mecbur kalmış olmasıdır,

(tafsilât için bk. Câbî Said, *Tarih*, yazma, İ. Ü. Edebiyat fakültesi tarih semineri kitaplığı, s. 8).

Selim, kafes hayatının verdiği ıstırap ve kasveti şiirlerinde belirtmeğe çalışmıştır. Onun mûsikî ile en fazla meşgûl olduğu zaman şehzâdelik devri olmuştur. En güzel parçalarını bu devirde bestelemiştir. Ahmed Râsim (*Osmanlı tarihi*, İstanbul, 1327—1329, III, 1426 v.d.), Rauf Yektâ Bey'den naklen, Selim'in türk mûsikîsinde yetişen dehâlardan biri olduğunu kaydeder. Bâzı besteleri bugün bile zevkle dinlenmektedir. Selim'in edebiyat sâhasında vücûda getirmiş olduğu divanı zikre değer. Şiirlerinde İlhâmî mahlasını kullanmıştır (Necâtî Elgin, *Selim III.-İlhâmî*, Konya, 1959). Selim III. çok cepheli bir insan idi. Avrupa'nın teknik üstünlüğünden faydalanarak, Osmanlı devletine zarûrî görülen ıslahatı yapmak emeli onda şehzâdelik devrinde kendini göstermiş idi. Rivâyete göre, bu devirde Selim „topçuluk tekniğine dâir" bir risâle kaleme almıştır (Mehmed Es'ad, *Mir'ât-ı mühendis-hâne-i berrî-i hümâyûn*, İstanbul, 1312, s. 30). Fransa kıralı Louis XVI. ile mektuplaşarak, ondan Fransa'nın askerî ve idârî teşkilâtı hakkında mâlûmat istemiş ve aynı zamanda Rusya ve Avusturya'nın Osmanlı imparatorluğu topraklarında tâkip ettikleri fütûhât siyâsetine karşı Fransa'nın Osmanlı devletine müzâheretini elde etmeğe çalışmış idi. Selim'in bu gizli muhâberesini kendi adamlarından İshak Bey ile Fransa'nın İstanbul sefiri Choiseul Gouffier'nin yardımları ile te'min ettiği anlaşılmaktadır (bk. T. Vallé, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 1855, s. 418; İ. H. Uzunçarşılı, *Belleten*, Ankara, 1938, sayı 5/6, s. 191—246). İshak Bey'in Fransa'ya gönderilmesi hakkında Fransa hukûmeti tarafından Selim III.'e yazılan bir cevapta, Fransa devletinin İshak Bey'i misâfir olarak kabûl edeceği ve kendisine lâzım gelen her türlü fen ve maârifin ona tâlim ve telkin olunacağı, Fransa'nın en mûteber kale, tophâne ve işyerlerinin gezdirileceği bildirilmiş idi. Selim'in Fransa'ya gönderdiği mektupları, kendi yakınlarından olup, devrin siyâset ve ilim sâhasında tanınmış bir şahsiyet olan Ebûbekir Râtıb Efendi tarafından kaleme alınırdı. Selim bunları gözden geçirir, tashih ve ilâveler yapardı.

Abdülhamid I. 1789 ocağında, Özi kalesinin düşmesi üzerine, pek müteessir olarak, hastalanmış ve 10/11 receb 1203 (6/7 nisan 1789) gecesi vefat etmiş idi. Durum Darüsseâde-ağası İdris Ağa ve Silâhdar ağası Yahya Ağa tarafından Şimşirlik'teki barem dâiresi'nde bulunan Selim III.'e bildirilmiş ve Selim III. Hırka-ı şerif odasında, 11 receb 1203 (7 nisan 1789)'te, muhteşem bir merâsim ile, Osmanlı tahtına cülûs etmiştir (Es'ad Efendi, *Teşrifât-ı kadîme*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, s. 110—117; bir de Cevdet, *Tarih*, İstanbul, 1309, IV, 234). Selim'in tahta geçmesi İstanbul'da ve bütün imparatorluk topraklarında sevinçle karşılandı, her tarafta şenlikler yapıldı (bk. Tayyâr-zâde Mehmed Atâ, *Tarih*, IV, 57). 1774 Kaynarca muâhedesinden beri memlekette artan huzursuzluk ve 1788'den beri Avusturya-Rusya'ya karşı savaşlardaki başarısızlığın sebepleri yaşlanmış pâdişahın idâresizliğine haml olunmakta idi. Selim'in tahta cülûsu yabancı dost memleketlerde de ilgi ile karşılanmıştır (Prusya kırallığının İstanbul'daki sefiri Dietz'in Selim III.'in şahsiyeti ve âtide muhtac olacağı zamanı ve karşılaşacağı zorlukları belirten raporu için bk. K. Zinkeisen, VI, 722 not).

Selim III.'io inkılâpcı bir ruh taşıdığı daha ilk günlerde belli olmuş idi. Saray geleneklerine göre, Osmanlı pâdişahları kılınç kuşanmadan evvel Cuma selâmlığına çıkmazlarken, Selim III. bu an'aneye riâyet etmeyerek, büyük bir selâmlık alayı ile, ilk cuma namazını kılmak üzere, Ayasofya câmiine gelmiştir (İ. H. Uzunçarşılı, *Saray teşkilâtı*, Ankara, 1945, s. 200). 17 receb 1203 (13 nisan 1789) tarihine rastlayan pazartesi günü büyük bir merâsim alayı ile Topkapısarayı'ndan hareket eden Selim III., Fâtih câmiine gelmiş ve burada ecdâdının mezarını ziyâret ettikten sonra, Eyyûb câmiine giderek, kılınç kuşanmıştır. Cülûsundan dört gün sonra annesi Mihrişah Sultan'ı Yeni-Saray'dan Topkapıya naklettirmiş idi. Selim III.'in, Şah-Sultan, Hadice Sultan ve Bekr'an Sultan adlarında, üç kız kardeşi var idi. Selim III. her cuma selâmlığından sonra, üç hafta zarfında bu kız kardeşlerinden her birini kendi saraylarında ayrı-ayrı ziyâret ederdi. Planlarını lâyıkı ile tatbik etmek için, sarayın, hattâ annesinin bile te'sirinden uzak bulunmağa başlangıçta pek riâyet eden Selim III. en küçük devlet işleri ile şahsan ilgilenerek, büyük bir gayretle işe başladı. Büyük bir cesâretle Rusya ve Avusturya harplerine devam olunmasına karar verdi. Bu hususdaki ilk fermanında „düşmandan intikam alınmadıkça, kılınç kınına girmeyecektir" denilmekte ve harbe lüzumlu her tedbirin alınması emredilmekte idi. Aynı meâlde diğer bir ferman da Rusçuk'ta Osmanlı orduları karargâh merkezinde bulunan sadrâzam Koca Yusuf Paşa'ya gönderildi (Cevdet, *Tarih*, IV, 280).

Pâdişah devlet idâresinin iyi işlemesi için, şehzâdelik zamanından beri kendisine sadâkatleri ile tanınanlara yeni vazifeler verdiği gibi, ulemâyı ve askerleri taltif etmekte de kusur

etmedi. Devlet idâresi başına henüz geçtiği sıralarda Tersâne emîni Selim Ağa ile oğlu Nazîf'in idam olunmaları dolayısı ile, bâzı müverrihler onun zulüm ve istibdat ile işe başladığını ileri sürmüşlerdir. Selim III. her bakımdan örnek bir pâdişah idi, bilhassa halîm mizaclı olması dolayısı ile adâlete riâyet ederdi. Gerek Câbî Saîd, gerek Cevdet Paşa'nın verdikleri mâlûmattan açıkça belli olmaktadır ki, bu idam hâdisesi devlet işlerini insafsızca baltalamaktan çekinmeyen bozgunculuk zihniyetine karşı bir cevap idi. Tersâne emîni Selim Ağa'ya donanmanın noksanlarının sür'atle ikmâli husûsunda emir ve tâlimat göndermiş olan pâdişah, bunun yerine getirilip-getirilmediğini mahallinde görmek istemiş idi. Bu teftişlerinin birinde Selim Ağa'nın işçilerin ücretlerini vermeyerek, onları işlerinden uzaklaştırdığını anlamış idi. Tersâne emîninin bu hiyânetine bizzat Kapudan-ı deryâ Gâzî Hasan Paşa'nın sadrâzama daha evvel yazmış olduğu bir mektupta da işâret olunmuştur (Cevdet, IV, 273; Câbî Sa'id, s. 7—8).

Kapudan-ı deryâ Gâzî Hasan Paşa'nın azli de pâdişahın kendisine iğbirârı ile izah edilmek istenilmiş ise de, bu doğru değil idi. Gâzî Hasan Paşa'nın azli mes'elesi Abdülhamid I.'in son saltanat yılı esnâsında karar altına alınmış, fakat kapudan-ı deryânın devlete yaptığı büyük hizmetler göz önüne alınarak, azli keyfiyeti bir müddet için geri bırakılmış idi. Selim III. de onu azletmemiş, ancak İsmâilî seraskerliğine tâyin edilmesini uygun görmüştür. Onun yerine kapudan-ı deryâlığa Giritli Hüseyin Paşa tâyin olundu (Mustafa Nûrî, *Natâyic al-vukū'āt*, İstanbul, 1219, IV, 24). Hüseyin Paşa Selim III.'in çocukluk arkadaşı idi; vefâtına kadar Selim III.'in yanında mühim hizmetlerde bulunmuştur.

Selim III. saltanatının ilk günlerinden itibâren, 1788 baharından beri Kafkasya ve Rumeli'de Rusya ile Avusturya'ya karşı savaşan ordularının gücünü arttırmağa gayret etti. Tahta çıktığı sıralarda Özi ve Hotin gibi, mühim kaleler düşmanın eline geçmiş, avusturyalılar da bir koldan Belgrad'ı tehdit ve bir koldan da rus orduları ile birleşerek, Osmanlı kuvvetlerini Kalas civârında tazyika başlamışlardı. Bir çok kaleler müdâfaa ve muhâfazasız bırakılmış idi. Yeniçeriler intizamsız hareket etmekte idiler. Para sıkıntısı yüzünden ulûfelerin ve askerî masrafların zamanında karşılanamaması asker arasında hoşnutsuzluğa sebebiyet vermiş idi. Cevdet Paşa (*Tarih*, IV, 282 v.d.) 1789 ilkbaharında bu yüzden bir kısım Arnavut askerlerinin Avusturya ve Rusya hizmetine geçtiklerini kaydeder. Cephedeki ordunun bu acı durumuna bir de pâyitahttaki hayatın düzensizlikleri ile mücâdele mecbûriyeti var idi. Devlet ricâli, birbirleri ile rekabet edecek derecede, bir ihtişam içinde yaşıyordu. Gösteriş âdetâ bir meziyet sayılmakta idi. Bir çok kimselerin vâridâtı masraflarını karşılayamadığından, gayr-ı meşrû servet peşinden koşmak bir hastalık hâline gelmiş idi. Bir çok ilmî mansıplar ehliyetsiz kimselerin eline geçmiş ve bu durum halkın zararına yol açmış bulunuyordu. Bu nizamsızlık eyâletlere de sirâyet etmiş idi. Selim III. buna karşı mücâdeleye başlamış, saltanata geçtiği ilk aylarda Bâbıâliye gönderdiği bir hatt-ı hümâyûnda tedbir alınmasını istemiş idi. Selim III.'in şahsiyeti ve memleket hakkındaki iyi düşüncelerini gösteren bir çok kıymetli hatt-ı hümâyûnları onun bu uğurda ne kadar büyük bir gayret gösterdiğine şahâdet etmektedir (*Ḥadîḳa-i vaḳāyi'*, Üniv. kütüp., nr. TY. 6037). Genç pâdişah kaymakamına gönderdiği diğer bir hatt-ı hümâyûnunda: —„Eğer bana şimdilik kuru ekmeğe râzı ol deseniz, ben râzıyım... Allah aşkına devlet elden gidiyor, sonra fayda vermez; ben bildiğimi size beyan eyledim, siz de devletten hissemendsiniz"— diyerek, devlet ileri gelenlerini millete hizmet etmeleri için teşvik ediyordu. Nihâyet 20 şâban 1203 (16 mayıs 1789) tarihinde devletin içinde bulunduğu durumu görüşmek ve bir nizam vermek için, büyük bir meclis toplanmasını emretti. Revan köşkünde yapılan bu toplantıya pâyitahttaki ve taşradaki bütün devlet ricâli, ordu-i hümâyûn mümessilleri de katılmışlardı. Selim III. hazır bulunan şeyhulislâmdan nâiplerin zulmüne ve kaymakam paşadan vüzerânın fenalıklarına nihâyet verilmesini, sekban-başıdan askerî işlerin düzeltilmesine gayret etmesini istemiş, her birine ayrı-ayrı tâlimat vermiş idi. Selim III. pâyitahtta içki ve sefâhat ile mücâdele edilmesine, meyhânelerin kapatılmasına, kibar sınıfın ve devlet ileri gelenlerinin hâl ve zamana göre hareket etmelerine, fuzûlî masraflardan korunulup, irtikâp ve irtişa yollarının kapanmasına dâir bâzı nizamlar vaz'etti. Devletin mâlî durumu endişe verici idi. Bunun için Selim III. sarayda mevcut altın ve gümüş eşyadan mühim kısmını darphâneye sevkederek, paraya tahvilini emretti. Şehzâde, kadın efendiler ve diğer bütün câriyelere varıncaya kadar, her kes kıymetli eşyaların bir kısmını hazine emrine hediye etmişler idi. Adedleri binleri aşan bu eşyaların tam bir listesinden yapılan fedâkârlığın büyüklüğü iyice anlaşılmaktadır (İsmail Baykal, *Selim III. devrinde imdâd-ı sefer için para basılmak üzere saraydan verilen altın ve gümüş eşya hakkında, Tarih vesikaları,*

Ankara, 1944, III, sayı 13, s. 36—50). Sarayın bu hareketi halka örnek oldu. Gerek İstanbul'dan, gerekse eyâletlerden bir çok altın ve gümüş eşya hazineye teslim edildi. Baş-şehirde orduya yardım için bütün gayretle çalışılırken, mayıs 1789 sonlarına doğru düşmanın Kalas'ı eline geçirdiği haberi İstanbul'a geldi. Bu mağlûbiyet üzerine sadrâzam Yusuf Paşa azlolunarak, yerine kethuda Hasan Paşa tâyin olundu.

Fransa ve İspanya'nın Bâbıâli nezdindeki sefirleri Selim III.'e sulh yapmasını tavsiye etmekte, Prusya ise, Kırım'ın kurtarılması için, ittifak teklifinde bulunmakta idi ve İsveç de Osmanlı devleti ile yapacağı bir anlaşmaya göre, harbe hazır olduğunu bildirmiş idi. Ordugâhta bulunan devlet erkânı ise, harbin devamına taraftar değil idi. Selim III. harbe devam olunmasında ısrar etti. Hattâ 16 mayıs 1789 tarihinde toplanan meclis-i meşverette sulh maddesinin de görüşülmesi rûznâmede varken, Selim III. bu maddenin rûznâmeden çıkarılmasını emretmiştir. 11 temmûz 1789'da İsveç ile müşterek düşman Rusya'ya karşı bir ittifak imzalandı. Yalnız Osmanlı devleti bu ittifaktan büyük bir fayda elde edemedi. 1 ağustos 1789'da Osmanlı orduları Fokşan'da yeni bir mağlûbiyete uğradı. Selim III. cesâretini kaybetmedi, orduya vatanperverâne söz ve nasihatlerini ihtiva eden fermanlar gönderdi. Yeniçerilerin bu harplerde nizamsız hareket etmelerine son vermelerini istedi (*Ḥadîḳa-i vaḳāyi*, s. 45). Sadrâzam Hasan Paşa mukabil bir taarruzda bulunmak için, Osmanlı ordusunu pek yanlış bir şekilde Bozo suyu civârına toplamış idi, 3 muharrem 1204 (23 eylûl 1789) tarihinde cereyan eden savaşlarda ordu harbin kaderi üzerine te'sir eden bir mağlûbiyete uğradı. Avusturyalılar Bükreş'e girdiler ve Belgrad muhâfızı Osman Paşa da Belgrad'ı teslim etti.

Prusya krallığı 1780 senesinden beri Osmanlı devleti ile bir ittifak için tekliflerde bulunmakta idi. Fakat Osmanlı imparatorluğunun bir hıristiyan devlet ile tedâfüî ve tecâvüzî ittifak yapması şimdiye kadar şeriate aykırı görülerek, kabûl edilmemiş idi. Selim III. aydın düşünceli bir pâdişah olduğundan, Prusya krallığı ile ittifak yapmağa karar verdi. Bu maksat için, kendi fikirlerini anlayan ve zamanın düşüncelerini kavrayan din adamı Hâmidî-zâde Mustafa Efendi'yi şeyhulislâmlığa tâyin etti. Hâmidî-zâde bir hıristiyan düşmana karşı diğer bir hıristiyan devlet ile ittifak akdetmenin din ve şeriata aykırı olamayacağına dâir fetva verdi. Bunun üzerine Prusya ittifakı imkân dâhiline girdi ve beş maddeden ibâret bulunan bu anlaşma 16 cemâziyelevvel 1204 (31 kânûn II. 1790) tarihinde imzalandı (Nihal Erim, *Devletler-arası hukuk ve siyâsî tarih*, Ankara, 1953, s. 157). Bu ittifakın mühim tarafı, Osmanlı devletinin şimdiye kadar Avrupa devletleri arasındaki münâsebetler hakkında yanlış bilgiye sahip olmasının meydana çıkmasıdır. Zîra, bundan sonra Osmanlı devleti Avrupa devletlerinin usulleri ile aralarındaki münâsebetleri daha iyi anlamağa başlamıştır ki, bu yeni siyâsî görüşü getiren ve tatbik eden yine Selim III. olmuştur.

1790 senesi baharında, Fransız ihtilâlinin sür'atle gelişmesi dolayısı ile, garpte siyâsî durum birdenbire değişmiş idi. Osmanlı-rus hapllerinin başlamasında Katerina II. (1762—1796)'ya müzâheret eden Avusturya imparatoru Joseph II. 1790 senesinde vefat etmiş ve yerine Leopold imparator olmuş idi. Prusya kıralı Wilhelm II. (1785—1797) Avusturya ile Reichenbach anlaşmasını yapmış ve bu anlaşmada Prusya Avusturya'nın, Osmanlı devleti ile mütâreke yaparak, harbe son vermesini şart koşmuş idi. Avusturyalılar hem fransız ihtilâlinden duydukları endişe sebebi ile, hem de Prusya ile yaptıkları anlaşmaya uymak için, Osmanlı devleti ile 9 muharrem 1205 (28 eylûl 1790)'te evvelâ dokuz aylık bir mütâreke ve daha sonra, 3 zilhicce 1205 (4 ağustos 1791)'te, Ziştovi barış anlaşmasını imzaladılar. Buna göre, Avusturya, Belgrad da dâhil olmak üzere, harp esnâsında işgal ettiği toprakları Osmanlı devletine iâde etti. Yalnız Orsova Avusturya'ya terk olundu ve Tuna nehri civârında bâzı hudut tashihleri yapıldı (Nihad Erim, *ayn. esr.*, s. 167). Bu anlaşmanın Ziştovi'de yapılması bizzat Selim III.'in arzusu ile olmuş idi. Avusturyalıların müzâkere yeri olarak Bükreş'i istemelerine karşılık, Selim III. „Bükreş şimdi Avusturya'dadır, oraya gitmek Nemçelinin ayağına varmak demek olur, bu hâl devletime yakışmaz" demiş idi (İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, IV, kısım I, s. 570). Selim III.'in bu arzusu onun devlet şerefini dâimâ üstün tuttuğunu göstermektedir.

Prusya ile ittifak müzâkereleri başladığı sırada, general Potemkin de sadrâzam ve serdâr-ı ekrem ordu karargâhına bir murahhas göndererek, Osmanlı devleti ile sulh yapılması için tekliflerde bulunmuş idi (Cevdet, *Tarih*, V, 12). Bu sırada Kethuda Hasan Paşa azledilmiş ve Cezayirli Gâzî Hasan Peşa, rebiülevvel 1204 (teşrin II. 1789)'te, geniş salâhiyetler ile, sadârete tâyin olunmuş idi. Gâzî Hasan Paşa Prusya ile ittifakın harbi uzatmaktan başka bir şeye yaramayacağı kanâatinde idi. Bundan dolayı bir an evvel Rusya ile harbe son verilmesini faydalı buluyordu. Fakat kendisinin hastalıktan kurtulamayarak

vefat etmesi üzerine, Rusya ile barış müzâkereleri açılması husûsunda general Potemkin'in yaptığı teşebbüs de bir neticeye ulaşamadı. Esâsen Selim III., orduya gönderdiği bir hatt-ı hümâyûnda harbe devam olunacağı kanâatini belirtmiş idi. Selim III., büyük bir gayret ile, Ruslara karşı muvaffakiyet kazanmak için çalışıyordu; Akdeniz ve Karadeniz'de Osmanlı donanması gâlibiyetler elde etmeğe muvaffak oldu ise de, karada savaşlar Osmanlı devletinin aleyhinde gelişmekte idi. 1790 senesi sonbaharında Kili, İsmâili, Tolcu, İshakçı gibi mühim müstahkem mevkiler ruslara geçti. Bu harplerde yeni sadrâzam Şerif Hasan Paşa'nın tedbirsizlikleri görüldüğünden, yerine Koca Yusuf Paşa cemâziyelevvel 1205 (şubat 1791)'te sadrâzam tâyin edildi. Filvâki Selim III. Rusya ile sulh yapılmasına taraftar idi. Ancak muvaffakiyetli bir barışın silâhın şeref ve şan ile elden bırakılması hâlinde mümkün olacağını iyi biliyordu. Talihsiz pâdişahın bir çok gayretlerine rağmen, dört seneden beri devam eden harplerin yüklediği mâlî müzâyaka ve bilhassa orduda görülen nizamsızlık bir zafer elde edilmesine imkân vermedi. Kafkasya'da Canikli Ali Paşa, bir derebeyi zihniyeti ile, devletin emirlerine riâyet etmeyip, Rusya'ya teslim olmuş; halbuki Kafkas cephesinde türkler ve Kafkaslılar memleketlerini istilâya çalışan ruslara karşı şiddetle müdâfaa etmişlerdi. Balkanlardaki cephede ise, Maçin muhârebesinden sonra (9 nisan 1791), artık yeni bir zafer beklemek ümidi kalmamış idi. İngiltere, Prusya ve İspanya'nın tavassutları üzerine, Selim III. Rusya ile barış yapılmasına râzı oldu (Tahsin Öz, *Selim III.'in sır kâtibi tarafından tutulan ruznâme*, *Tarih vesikaları*, 1944, sayı 14, s. 103—105).

17 zilhicce 1205 (18 ağustos 1791)'le Rusya ile 8 aylık bir mütâreke akdedildi; Yaş şehrinde sulh görüşmelerine başlandı ve 15 cemaziyelevvel 1206 (10 kânûn II. 1792)'da Yaş muâhedesi imzalandı. Bu anlaşma ile iki devlet arasında Avrupa'da Dnester, Kafkasya'da Kuban nehirleri hudut olarak kabûl edildi; Kırım Osmanlı devletinin elinden tamamı ile çıktı (Nihad Erim, *ayn. esr.*, s. 186). Dnestr nehrinin hudut olarak kabûl olunmasına pâdişah bir türlü râzı değildi, bu sebepten Bâbıâliye gönderdiği bir hatt-ı hümâyûnda barış görüşmelerine me'mûr edilen Vasıf Efendi'ye beceriksizliğinden dolayı hiddetlenmiş idi. Rusya'nın Kuban bölgesine bağımsızlık verilmesi için yaptığı teklife de Selim III. yine râzı olmamış idi Zira Kaynarca muâhedesi ile, evvelce Kırım'a tanınan bağımsızlık yüzünden, bu eyâletin sürʼatle elden çıkmasına yol açıldığını iyi bilen pâdişah, ancak Kuban nehrinin iki devlet arasında hudut olmasına müsâade etmiş ve bu sûretle Selim III. Kuban bölgesinin mühim bir kısmının bir müddet daha Osmanlı devleti idâresi altında kalmasını sağlamış idi (Tahsin Öz, *Ruznâme, ayn. esr.*, sayı 15, s. 183). Harplerin bu sûretle sona ermesinden sonra, ordu 10 şaban 1206 (3 nisan 1792) pazartesi günü İstanbul'a döndü. Selim III., hiç bir fedâkârlıktan çekinmeyerek techiz ettiği ordunun uğramış olduğu başarısızlık yüzünden kimseye iğbirar göstermemiş ve sadrâzam, vezirler ve kumandanları samimiyetle karşılamış, herkese münâsip hediyeler verdikten sonra, sancak-ı şerifi teslim almış idi (*Ruznâme, ayn. esr.*, s. 187—188).

Bundan sonra Osmanlı devleti, Napoléon'un Mısır'a hücumuna kadar, Avrupa devletlerinin fransız ihtilâlinden doğan harpler ile meşgul olmalarından dolayı, bir sulh devrine girmiş oluyordu. Bu sulh devrinden faydalanan Selim III., şehzâdelik zamanından beri Osmanlı devletinde yapmayı tasavvur ettiği büyük ıslahat hareketine başladı. XVIII. asır başlarından itibâren, pâdişahların hemen hepsi Osmanlı devletinin müesseselerinin bozulduğunu görmüşler ve ıslahat yapmak arzusunu göstermişlerdi. Fakat bunun ağırlık noktasını askerî sâhadaki ıslahat teşkil etmiş idi. Selim III.'e göre, yalnız askerî sâha değil, devletin bütün müesseseleri baştan-başa ıslaha muhtac idi. Onun yapmak istediği ıslahat tarihte nizâm-ı cedîd adı altında toplanmıştır. Her ne kadar, yeniçeri ocağı yanında Avrupa ordularının tâlim ve terbiye usullerine göre bu devirde kurulmuş bulunan yeni bir askerî teşkilâta da nizâm-ı cedîd adı verilmiş ise de, esas nizâm-ı cedîd tâbiri Avrupa'nın ilim, teknik ve tecrübelerinden faydalanmak sûreti ile Osmanlı devletinin idârî, mülkî, askerî, ticârî, sınâî, zirâî, ilmî v. b. sâhalarda yapılması zarûrî görülen bütün ıslahatı ifâde etmektedir (E. Z. Karal, *Selim III. hatt-ı hümayunları*, Ankara, 1946, s. 39 v. d.; T. Gökbilgin, bk. mad. NİZÂM-I CEDÎD). Böyle bir ıslahatın, bir islâm devleti olarak kurulmuş olan ve kendine has bir kültür ve medeniyeti bulunan Osmanlı imparatorluğunda tatbiki büyük zorluklar arzediyordu. Osman II. (1618—1622) ve daha sonra Ahmed III. (1703—1730) devirlerindeki teşebbüslerin büyük ihtilâllerin doğmasına sebep ve pâdişahların bayat ve saltanatlarına mâl olduğu bilinmekte idi. Islahat için incelemeler yapılmamış ve bir program hazırlanmamış idi. Selim III., herşeye rağmen, ıslahat hareketinin tatbikine büyük bir cesâret ile girişmeden evvel de, tecrübe, ilim ve tekniğinden faydalan-

mak istenen Avrupa'yı daha iyi tanımak zarûretini duymuş idi. Bu sebeple, Ziştovi muâhedesinin imzalanmasından sonra, kendi tarafdarlarından ve devrin ilim adamı Ebubekir Râtib Efendi'yi, elçi olarak, Viyana'ya gönderdi (Cevdet, *Tarih*, V, 232). 8 ay Viyana'da kalan Râtib Efendi burada yaptığı araştırmalarını yazdığı *Sefâret-nâme* (Süleymaniye, Esat Efendi kütüp., nr. 2235)'sinde toplamış ve İstanbul'a avdetinde pâdişâha takdim etmiş idi. Râtib Efendi bu *Sefâret-nâme*'sinde Avrupa devletlerinin askerî teşkilâtı ve diğer müesseseleri hakkında bilgi verdikten sonra, Avrupa devletlerinin ilerilemelerini sağlayan şartlar üzerinde de durmuş ve ayrıca Osmanlı devletinin de ilerileme ve gelişmesi için bu şartları yerine getirmesi gerektiğini ileri sürmüş idi. Selim III., kendi düşüncelerini de ilâve ederek, büyük bir ıslahat programı hazırladı ve ayrıca devlet ricâlinin de fikirlerine mürâcaat etmeği uygun buldu. Bu sûretle, başta sadrâzam Koca Yusuf Paşa olmak üzere, devletin ileri gelenleri ve tanınmış kimselerinden 22 kişiye ıslahat için lâyiha vermeleri bildirildi ki, bunlar arasında o devirde Osmanlı ordusunda hizmet gören fransız asıllı Bertrandaud ile meşhur İsveçli M. d'Ohsson da bulunuyordu (Cevdet, *Tarih*, VI, 7; E. Z. Karal, *ayn. esr.*, s. 36).

Selim III.'e takdim edilen ve „nizâmat-ı devlete dâir lâyihalar" tâbir olunan bu raporlardaki mütâlealarda bir fikir birliği yok idi ve ağırlık noktasını yine askerî ıslahat teşkil ediyordu. Pâdişah, bu mütâleaları aldıktan sonra, on kişiden müteşekkil, başkanlığına Ziştovi muâhedesine murahhas olarak giden devrin ilim adamlarından İsmail Paşa-zâde İbrâhim İsmet Bey'i getirdiği bir hey'et kurarak, ıslahat programı hazırlanmasını emretti.

Dikkate şayandır ki, ıslahatın pâdişahın şahsî gayreti ile mümkün olacağı, bu lâyihaların verilmesinden sonra kendisini göstermiş idi. Zîra İbrâhim İsmet Bey de karşılaşılacak zorlukları görmüş ve keyfiyeti Selim III.'e arzetmiş idi. Fakat pâdişah azimli ve kararlı idi. Hey'etin hazırladığı program, elde mevcut kaynaklardan anlaşıldığına göre, 72 maddeden ibâret idi. Planı askerî sâhada olduğu gibi, idârî, ticârî, ictimâî ve siyâsî sâhalarda da yapılacak ıslahatı ihtiva ediyordu (*Yayla imamı risalesi*, Veliyüddin Efendi kütüp., Cevdet Paşa kitapları, nr. 73/3370). Askerî müesseselerin ıslahı ile işe başlandı. Nizâm-ı cedîd adı altında yeni bir askerî teşkilât kurulması, harp sanâyiinin baştan tanzimi, askerî sâhada yapılacak ıslahatın başlıca gâyesini teşkil ediyordu. Bunun için bir çok kanun ve nizam-nâmeler yayınlandı. 20 zilkade 1206 (10 temmuz 1792)'da „Tecdîd-i kanun-ı timar ve zeâmet" edi ile çıkarılan kanunda, timar ve zeâmet erbâbından da harplere iştirâk etmemiş olanların timar hakları alınıyor ve bu hakkın, merkez ve sancaklarda, vazifelerini lâyıkı ile yerine getirenlere verilmesi mecbûriyeti konuluyordu. Osmanlı ordusunun teknik sınıfını teşkil eden humbaracı, lağımcı, topcu ocakları için de, 15 receb 1207 (26 şubat 1793)'de, ayrı kanunlar çıkarıldı. Bütün humbaracı sınıfına mensup olanların bundan sonra, İstanbul'da oturmaları, muntazam tâlim-terbiye görmeleri ve bu sınıfa alınacak askerlerin mesleklerinde kabiliyetli bulunmaları gibi, yeni nizamlar vaz' edildi. Humbaracı ocakları için Hasköy'de yeni kışlalar yapılması emrolundu ve başına ricâl-i devletten doğru, dindar ve askerî nizam ve inzibâtı sağlamağa muktedir bir zâtın humbaracıbaşı adı altında tâyin olunması, subay ve erlerin yeni nizamlara göre maaşlarının verilmesi sağlandı. Lağımcılar için bir nizam-nâme yapıldı ve bunların da yapılacak humbaracı kışlalarında oturmaları mecbûriyeti konuldu (Cevdet, V, 287 v. dd.). Topcu sınıfı için de yeni nizam-nâmeler çıkarıldı. 1207 şâbanında (mart 1793) Tophâne etrafındaki dükkân ve meskenler istimlâk edildi ve buraya topcu ve arabacı kışlaları yaptırılması emrolundu. Topculuk için Avrupa'dan mühendisler getirtildi; büyük topların dökülmesi için Tophâne ıslah edildiği gibi, İstanbul ve taşrada bulunan barutlıânelere de yeni bir düzen verildi. Aynı zamanda Yeniçeri ocağının da ıslah edilmesi için tedbirlere baş vuruldu. Bir çoğu esnaflık, ticâret veya daha başka işlerle uğraşan yeniçerilerin askerî inzibât ve terbiyeden uzak kalmamaları için, haftanın muayyen günlerinde tâlim ve terbiye ile meşgul olmalarına dikkat edilmesi emrolundu. Islahat bahriyeye de teşmil edildi. 1792'de „Tersâne nizâmı" kanunu ile büyük ve küçük gemilerde vazife gören kaptanlardan ancak ehliyetli olanların süvâri nasp olunması, açıkta kalanların da, mülâzimlik rütbesi ile, süvâriler maiyetine verilmesi, kaptanların gemilerini temiz tutmaları ve bunların harap olmamalarına dikkat etmeleri, vazifelerinde kusur görülen subay ve erlerin tecziye edilmeleri emrolunmakta idi. Selim III. tersâne ve bahriye işlerinin başına çocukluktan beri arkadaşı olan kapudan-ı derya Hüseyin Paşayı getirmiş idi. Tersâne baştan tanzim edildi, gemi inşaatına ehemmiyet verildi. Kara ve deniz kuvvetleri için yetiştirilecek zâbitlerin Avrupa teknik ilminden faydalanmaları için yeni mektepler açıldı. Selim III. babası zamanında, 1773'de Haliç'teki Sütlüce civârında açılmış bulunan „Mühendishâne-i bahrî-i hümâyûnu" tevsi ettiği gibi, bunun yanında „Mühendishâne-i berrî-i

hümâyûnu" 1207 (1794) tarihinde kurarak, ilk türk teknik okulunu açmış oldu (Mehmed Esad, *Mir'at-ı Mühendishâne-i berrî-i hümâyûn*, İstanbul, 1312). Bu yüksek okullarda Avrupa'dan getirilen mütehassıslardan başka, türk hocalar da var idi. Kırımî Es'ad Efendi, İshak Efendi ve diğer türk bilginleri riyâziye, hendese, istihkâmcılık gibi fen bilgilerine âit dersler vermekte idiler. Ayrıca garp dillerinden tercümeler yaptırılmış ve bir kütüphâne de vücûde getirilmiş idi (Mehmed Esad, *ayn. esr.*, s. 33).

Pâdişahın üzerinde ehemmiyetle durduğu mesele yeni bir askerî teşkilâtın kurulması idi. Hattâ, daha ıslahat programının hazırlanmasından evvel, bu hususta harekete geçmiş ve sadrâzam Yusuf Paşa ordu ile İstanbul'a avdet ettiği vakit, askerlerden bir kısmının Davutpaşa'da bırakılmasını emretmiş idi. Sonra bu askerler Ağa-yeri diye adlandırılan (bugünkü Arkeoloji müzesinin bulunduğu yer) tâlimgâha naklolunmuş ve Avrupa ordularının tâlim ve terbiye usullerine göre yetiştirilmelerine başlanmış idi (Tahsin Öz, *Ruznâme, Tarih vesikaları*, sayı 15). Bu küçük birlik daha sonra, nizâm-ı cedîd nâmı altında kurulan yeni askerî teşkilâtın nüvesini teşkil etti. Pâdişahın asıl arzusu yeniçeri ocağından yaşları müsâit olanların buraya alınması yolu ile bu teşkilâtı geliştirerek, yeni bir askerî müessese kurmak idi. Fakat, yeniçerilerden buraya tâlip çıkmadı. Ocaklılar, yeni talim ve terbiye usûlünü kendi ananelerine uygun bulmadıkları gibi, bu teşkilâtın kurulmasına da esâsen taraftar değil idiler. Bundan başka, yeniçeri ocağını iltizam eden devlet ricâli ve ulemâdan bir kısmı da, Osmanlı kanunlarının yeniçeri ocağından başka bir askerî teşkilât kurulmasına müsâit olmadığını ileri sürüyorlardı. Pâdişah, bu muhâlefet yüzünden, yapılan tavsiyelere uyarak, nizâm-ı cedîd adı ile kurulacak yeni askerî teşkilâtın bostancı-tüfenkçi ocağına bağlı olarak kurulmasına râzı olmak mecbûriyetinde kaldı. 1793'de nizâm-ı cedid için de ayrı kanun çıkarıldı ve bu askerlerin Levent çiftliğindeki kışlalarda yetiştirilmeleri münâsip görüldü. Yeni çıkarılan kanuna da „Levent çiftliği kanun nâmesi" adı verildi (Cevdet, *Tarih*, VI. 366). Başlangıçta bu yeni teşkilâtın mevcûdunun 1200 erden mürekkep olması kabûl edilmiş idi. 1796'da yayınlanan ek nizam-nâmelerde nizâm-ı cedîdin, Anadolu ve Rumeli'de de tatbik edilmek sûreti ile geliştirilmesi düşünüldü. Konya, Ankara, Kayseri gibi büyük şehirlerde bu yeni askerî teşkilât kuruldu ve başına Karaman vâlisi Kadı Abdurrahman Paşa getirildi. Bundan sonra nizâm-ı cedîdin mevcûdu çoğalmağa başladı. Selim III. fırsat buldukça, Levent çiftliğine gider, askerlerin tâlim ve terbiyelerini yakinen tâkip ile, er ve subaylarını teşvik ederdi. Fakat, Rumeli'de bu teşkilâtı kurmak imkânı hâsıl olmadı.

Selim III. bu müesseselerin yaşaması için, enderun ve darphâne-i âmire hazinelerinden ayrı olmak üzere, „îrâd-ı cedîd" adı altında yeni bir hazine ihdas etti. Tütün, kahve, şarap vergileri, her yıl yenilenmesi icâp eden ferman ve beratlardan alınan gelirler ile, 10 keseden fazla fâizi bulunan mahlûl mukataattan gelen vâridat bu yeni hazineye bağlandı. İrâd-ı cedîd hazinesinin 200.000 kese değerinde olması kararlaştırılmış idi (bu hazinenin teşkilâtı ve kanunları için bk. E. Z. Karal, *Selim III.'ün hatt-ı hümayunları*, s. 86).

Nizâm-ı cedîd tâbir edilen Selim III.'ün bu ıslahat hareketi ile pâdişah, idârî, mâlî, iktisâdî, ticârî, ictimâî, siyâsî sâhalardaki müesseselerini de ıslaha çalıştı. Selim III. bu hususlara dâir de lâyiha verenlerden fikir heyân etmelerini ve sadrâzamdan tedbirler alınmasını istemiş idi (E. Z. Karal, *ayn. esr.*, s. 113). Selim III., 1207 (1793) yılında „der beyân-ı nizâm-ı hâl ve vüzerây-i izâm ve mirmirân-ı kirâm" adı altında bir kanun çıkararak, eyâletlerin durumlarını ele aldı (Şerif Mehmed, *Sultan Selim hân-ı sâlis devrinde nizâm-ı devlet hakkında mütalea*, *T T E M*, sene 8, nr. 43, s. 15). Bu kanun ile, eyâlet paşalarının liyâkatli kimseler arasından seçilmesi ve eyâletlerde devlet nüfûzunun kuvvetlenmesi, halkın huzur ve refâhının te'min olunması sağlanmak istenmiş idi. Bu sırada yapılan yeni mülkî taksimat ile Anadolu ve Rumeli toprakları 28 eyâlete ayrıldı. Eyâlet paşalarının gittikleri yerlerde haksız mal iktisap etmemeleri, üç sene geçmeden değiştirilmemeleri, bilhassa âyânların eskiden olduğu gibi, yine halk tarafından seçilmesi hakkında nizam-nâmeye maddeler konulmuş idi.

Selim III. Osmanlı devletini içinden kemiren irtikâp ve irtişâ ile de mücâdele etmek için, „ref'-iidiye ve hediye ve rüşvet ve şûru'-i nizâm" adı altında yeni bir kanun çıkardı. (Mehmed Galib, *Selim-i sâlis'in bâzı evâmir-i mühimmesi*, *T O E M*, sene 2, cüz 8, s. 500). Selim III.'ün yaptığı hayırlı işlerden biri de yetimlerin mallarının muhâfazasının te'mini idi. Kanûnî Sultan Süleyman zamanında yetimlerin malları müstakil bir hazinede 7 yıl muhâfaza edilir, bu müddet zarfında vâris zuhûr etmediği takdirde, ancak cihâd uğruna sarf olunurken, sonraları bu mallar şahıslara intikal eder olmuş idi (Cevdet, VI. 152). Selim III., hemen cülûstan sonra, mirâsın hakkaniyet üzere verilmesine, küçük yaştaki vârislere devlet

ricâlinden bir zâtın vasî tâyin edilmesine ve hiç bir sûretle yetim mallarına dokunulmamasına dâir emirler çıkardı. Ayrıca halkın devlet kapılarındaki işlerinin sür'atle görülmesi, dâirelerde çalışan me'mûrların yazdıkları evraklarda tâbirleri yerinde kullanmaları, resmî yazılarda dile itina etmeleri, yanlış mâna ve tâbirler yüzünden halkın zararını mûcip olunmaması tenbih olunmuş idi (Cevdet, VI, 236).

Selim III. devlet işleri ve umûmî etkâr üzerinde nüfûz sâhibi bulunan ilmiye sınıfının da içinde bulunduğu buhranı görmüş ve çıkardığı kanunlar arasında „derbeyân-ı tarîk-i ulemâ ve müderrisîn ve kuzât" adlı bir nizam-nâme ile bu sınıfın ıslah edilmesini istemiş idi. Umûmî kalkınmaya rehberlik etmesi lâzım gelen bu sınıf içten ve dıştan gelen cereyanlar karşısında alâkasız davranmakta ve Sırbistan 'da, Mora 'da, Karadağ 'da gayr-i müslim tebea arasında zuhûr eden istiklâl hareketlerinin sebeplerini araştırmak şöyle dursun, bizzat müslümanlar arasında görülen fikir hareketlerini bile tetkik edecek ve devlete yardımcı olacak durumda değil idi. 1730 senesinden beri, Vahhâbîlik cereyanı bütün Arabistan 'ı baştan başa ihâta ettiği halde, aradan 60 yıl geçmesine rağmen, Vahhâbîliğ'in gâye ve emellerini tetkike lüzum görmemişlerdi. Selim III. zamanında, Mekke ve Medine Vahhâbîlerin hücûmuna mâruz kaldığı zaman, ilmiye sınıfı ancak pâdişahın ikazı üzerine bu mes'eleyi tetkike başlamış idi (Cevdet, VII, 194 v.d.). Selim III., ilmiye sınıfına da yeni bir nizam vermek için, büyük gayret sarf etti ise de, mühim bir başarı elde edemedi, ancak kendisinin müsbet ilimlere dayanarak te'sis ettiği mekteplerin daha sonraki türk ilminin gelişmesine yardımları büyük olmuştur. Onun devrinde birçok kitaplar tercüme ve bâzı mühim eserler te'lif edilmiştir (E. Z. Karal, *Osmanlı tarihi*, V, 70).

Ticârî, iktisâdî sâhalarda da bâzı yenilikler yapıldı. İstanbul 'da bir zahire nâzırlığı ihdas edilerek, zahire toplama ve dağıtma işi muhtekir tüccarların ellerinden kurtarılıp, bu nezârete bağlandı. Devlet parasının korunması hususunda da yeni tedbirlere baş-vuruldu. Bilhassa, İstanbul 'da sarraflık ile meşgul olan gayr-i müslim tebeadan bir kısmı, devlete vergi vermemek için, kapitülâsyonlardan faydalanarak, yabancı devletlerin tebeası oluyor, bu sûretle hazineye âit vergilerini ödemekten kurtuluyor ve paranın hârice çıkmasına sebebiyet veriyordu. Selim III. bunlar hakkında da tedbirler aldı.

Selim III. 'in büyük hizmetlerinden biri de, Avrupa 'da dâimî elçilikler ihdas etmiş olmasıdır. O zamana kadar Osmanlı imparatorluğunun Avrupa devletleri ve bunların kendi aralarındaki siyâsî münâsebetleri hakkındaki görüşleri ekseriya İstanbul 'da bulunan yabancı devletler dâimî elçiliklerinden divân-ı hümâyûn tercümanları vâsıtası ile alınan mâlûmata dayanmakta idi. Selim III. zamanında ise, ekserisi Fener beylerinin adamları olan bu tercümanların devlete sadâkatle hizmet etmemelerinden dolayı, devletin dış siyâseti haleldar olmakta ve bir çok devlet sırları düşmanlara geçmekte idi. Devlet teşkilâtındaki bu noksanlığı gören Selim III., 1207 (1793) senesinde Avrupa 'da dâimî elçiliklerin kurulmasına âit gerekli muâmeleleri ikmâl ettirdi. Bundan sonra, ilk olarak Âgâh Efendi Londra 'ya, Esseyyid Ali Efendi Fransa 'ya, Münib Efendi Avusturya 'ya, Aziz Efendi Prusya 'ya, dâimî elçi olarak, gönderildiler. Bu elçiler gittikleri memleketlerin yalnız siyâseti ve diğer devletler ile olan münâsebetleri hakkında bilgiler toplamakla kalmadılar; ayni zamanda, oraların kültürleri ile ilerileme ve gelişmeleri hususunda da incelemeler yaptılar. Böylece Selim III. zamanında, türk siyâsî tarihi için mühim birer kaynak olan sefâret nâmeler vücûda gelmiş oldu (*İstanbul kitaplıkları tarih coğrafya yazmaları katalogları*, İstanbul, 1949, cüz 9). Bu elçilikler sâyesinde, Osmanlı imparatorluğu Avrupa câmiasına fiilen dâhil olmuş bulunuyordu. Selim III. zamanına kadar Osmanlı siyâsetinde bütün hıristiyan dünyasındaki devletler-arası münâsebetlerde siyâsî farkların mevcut olabileceği, pek bilinmiyordu. Selim III. bu yeni teşkilât ile Avrupa devletlerinin siyâsî görüşlerine oldukça vâkıf olmuş ve Avrupa muvâzene siyâsetinden faydalanarak, kendi devrinde başarılı sayılabilecek bir hâricî siyâset tâkip etmiştir.

1792 'den Mısır seferinin zuhûruna kadar Selim III., bir taraftan ıslahat hareketlerini geliştirmeğe gayret ederken, diğer taraftan da Rumeli ve Anadolu 'daki eyâletlerde zuhûr eden ihtilâlleri bastırmağa çalışmış idi. Bilhassa Rumeli 'de mahallî mütegallibe âyân ve paşalar idâreyi ellerine geçirmişler ve keyfî harekete başlamışlardı. Bunlar arasında eski nüfûz ve itibâr sâhibi âilelere mensup kimseler olduğu gibi, doğrudan doğruya zorbalık ve eşkıyalıktan gelenler de var idi. İşkodra 'da Mahmud Paşa, Yanya 'da Tepedelenli Ali Paşa, Vidin 'de Pazvand-oğlu, Rusçuk 'ta Tirsinkli-oğlu İsmâil Ağa, Silistre 'de Yılık-oğlu Süleyman Ağa, Hasköy 'de Emin Ağa v.b. dan başka, hıristiyan derebeyler de var idi. Osmanlı tarihlerinde „dağlı eşkıyası", veya „kırcalı" adı verilen bu âsî derebeyler ile devletin mücâdelesi uzun yıllar sürmüştür (İ. H. Uzunçarşılı, *Alemdar Mustafa Paşa*, Ankara, 1947, s. 3 v.d.). Bu derebeyleri-

ni, silah gücü ile, ortadan kaldırmak büyük zorluklar arzediyordu. Zîra her birinin pâyitahtta nüfuzlu kimselerden bâmileri var idi. Selim III.'in ıslahat hareketlerine muhâlif olanlar, eyâletlerde de ocak mensuplarını ve bu âsî zümreyi devlet aleyhine tebrik etmekten geri durmamışlardı. Bu devirde Rumeli'deki âyân ve mütegallibeler arasında büyük bir şöhret kazanmış olan Pazvand-oğlu Osman Paşa 1796'dan sonra hâkim olduğu Vidin'i âsilerin merkezi hâline getirmiş idi. Selim III. kapudan-ı deryâ Küçük Hüseyin Paşa'yı 1797'de Vidin isyânını bastırmağa me'mûr etti. Fakat Vidin'i aylarca muhâsara eden Hüseyin Paşa Pazvand-oğlu'nu te'dibe muvaffak olamamış idi. 1798'de, Mısır seferinin çıkması üzerine, Pazvand-oğluna vezâret tevcih edilmiş ve kendisine devlete sadâkatle hizmet etmesi tenbih olunarak, Vidin isyânı muvakkaten yatıştırılmış idi [bk. mad. PAZVAND-OĞLU]. Bu derebeylerin ayaklanmaları yanında, Balkanlar'da sırplar, karadağlılar ve rumlar istiklâl dâvası ile silaha sarılmışlardı. Mısır'da Mehmed Ali Paşa, Arabistan'da vahhâbîler ve Anadolu'nun muhtelif eyâletlerinde görülen ayaklanmalar, Selim III.'in en büyük talihsizliğini teşkil eden cesur ve sâdık bir kumandandan mahrum olması dolayısı ile, tamâmiyle bastırılamadı. Esâsen Nopoléon'un Mısır'a hücum etmesi ile Selim III. bütün dikkatini dıştan gelen tehlikeye çevirmek zorunda kaldı. Mısır'ın sür'atle istilâsı Selim III.'i pek müteessir etmiş idi. Pâdişah müverrih Vâsıf Efendi'ye Mısır eyâletinin hangi sebepler yüzünden böyle âni bir istilâya mâ'ruz kaldığına dâir mâlûmat vermesini emretti. Vâsıf Efendi Mısır hakkında pâdişaha takdim ettiği risâlede, bu eyâletin durumunu anlatırken, Kölemenlerin devlet kanunlarına riâyet etmediklerini ve bu yüzden idârenin ve hazinenin zararlarını mûcip olduklarını, kale ve müstahkem mevkileri ihmal ederek, eyâletin müdâfaasını zayıf duruma düşürdüklerini sebep olarak göstermiş idi (Cevdet, VII, 7).

Selim III.'in tahta geçmesinden bir kaç ay sonra Fransa'da büyük fransız ihtilâli patlak vermiş idi. Başlangıçta, Avrupa devletleri arasında olduğu gibi, Osmanlı devleti de fransız ihtilâlini Fransa'nın bir iç mes'elesi gibi mütâlea etmiş idi. Fakat ihtilâlin sür'atle Avrupa'ya nüfuz etmesi üzerine, Avrupa devletlerinin Fransa'ya karşı cephe almalarına mukabil, Selim III. Fransa'yı Osmanlı devletinin eski bir dostu saydığından ihtilâl Fransa'sına karşı dahi dostâne ve tarafsız bir siyâset takip etmeğe devam etti. Her ne kadar Selim III., şehzâdeliğinde muhâbere ettiği ve şahsî dostu saydığı Louis XVI.'nin 1793'de idam edilmesini hoş karşılamadı ise de, Rusya, İngiltere ve Avusturya'nın ısrarlarına rağmen Fransa ile münâsebetini bozmak cihetine gitmedi. İhtilâl hukûmeti 1794'de De Croché'yi İstanbul'a elçi olarak gönderdi. Selim III. yeni elçiyi resmen tanımadı ise de, elçiliğini de reddetmedi. Bu sûretle yeni Fransa'nın Osmanlı devleti tarafından resmen tanınması bir müddet daha gecikti. Basel (1795) anlaşmasından sonra Prusya resmen Fransa'yı tanıyınca, Selim III. de ihtilâl Fransa'sını tanımağa karar verdi. Directoire hukûmeti başa geçtikten sonra, Osmanlı hukûmeti ile Fransa hukûmeti arasındaki münâsebetlerin gelişmesi için, 1795'te Verninac İstanbul'a gönderildi. Yeni elçi Avrupa'daki fransız cumhuriyeti aleyhtarlarına karşı Osmanlı devletine ittifak teklifinde bulunmuş idi (Yusuf Akçora, *Osmanlı imparatorluğunun dağılma devri*, İstanbul, 1940, s. 54 v.d.). Fakat Selim III. Fransa ile bir ittifaka yanaşmadı ve bu sûretle diğer Avrupa devletleri ile de dostâne münâsebetlerini devam ettirerek, Osmanlı İmparatorluğunun tarafsızlığını sağlamağa muvaffak oldu.

1797'de, Campo-Formio muâhedesi ile, Napoléon Dalmaçya kıyılarında eski Venedik topraklarına sâhip olunca, Fransa Osmanlı imparatorluğuna karşı siyâsetini değiştirdi. Osmanlı devleti ile komşu olan Fransa'nın Dalmaçya'da tâkip ettiği siyâseti Selim III., Viyana'daki türk elçisi Afif Efendi vâsıtası ile, öğreniyor ve Napoléon'un Arnavutluk, Bosna taraflarında hücuma geçmesi ihtimali karşısında endişe duyuyordu. Napoléon Dalmaçya'ya yerleşince, Fransız ihtilâlinin te'sirleri Osmanlı topraklarına da nüfûz etmeğe başladı. Sırp, hırvat ve rumlar arasında ihtilâl fikirleri gittikçe kuvvetlendi (E. Homman, *La Formation de la Yougoslavie*, Paris, 1931). Fransızlar gayr-i müslim tebeayı Osmanlı devleti aleyhine teşvik ettiler; hattâ bizzat yahudileri de Filistin'de bir yahudi hukûmeti te'sis etmeğe davet ettiler (Cevdet, VI, 282).

Bir taraftan milletleri hürriyet ve istiklâle teşvik eden Fransa diğer taraftan da müstemlekecilik siyâsetinden vazgeçmemekte idi. Napoléon Fransa'nın en büyük düşmanı olarak tanıdığı İngiltere'yi Ak-denizden çıkarmak ve onun Uzak-doğu'daki müstemlekelerini ele geçirmek emelinde idi. Bunun için, Hind'e giden yolların en kısası olan Mısır'ı ele geçirmek ve bu arada mümkün olur ise, Osmanlı imparatorluğunun pâyitahtını da zabtedip, bir şark fâtihi olarak, Fransa'ya avdet etmek hülyâsına düşmüş idi (Yusuf Akçora, *ayn. esr.*, s. 57). Napoléon'un bu siyâseti Direktoire hukûmeti ta-

rafından da teşvik gördü. Selim III. bir taraftan eyâletlerdeki ayaklanmalar ile, diğer taraftan ıslahat hareketlerini geliştirmekle meşgul olduğu sırada, Napoléon, 19 mayıs 1798 tarihinde, Osmanlı devletine harp ilânına lüzum görmeden, Mısır'ı fetih için Toulon'dan, büyük bir harp filosu ve 35 bin kişi kadar kuvvet ile, ayrıldı. Malta'yı sür'atle fethettikten sonra, 2 temmuzda İskenderiye civârında Abûkîr mevkiine asker çıkardı ve Mısır'ı istilâya başladı. 25 temmuzda Napoléon, Ehramlar muhârebesini kazanarak, Kahire'ye girdi. Fransa'nın milletler-arası hukuk kaidelerine riâyet etmeyerek, Osmanlı topraklarına yaptığı bu hücûm, Selim III. ve Bâbıâli tarafından hayretle karşılanmış idi. Fakat pâdişah, devletin içinde bulunduğu güçlükleri, ordu ve donanmanın durumunu iyi bildiğinden ve Fransa'ya karşı tek başına mücâdeleden bir başarı elde edilemiyeceğini anladığından, derhal Fransa'ya harp ilân etmekten çekindi. Selim III. Napoléon'a karşı kendisine Avrupa devletleri arasında müttefikler aradı; onun düşmanlarından faydalanmasını bildi. Mısır eyâletinin bir düşman tarafından istilâya uğraması ve bu islâm ülkesinin himâyesiz bırakılarak, derhal cihad ilân edilmemiş olması pâyitahtta ve umûmî efkârda pâdişaha karşı bir infial uyandırmış idi. Fakat Selim III., tedbiri elden bırakmıyarak, iyi bir siyâset adamı olarak hareket etti ve vakit kazanıp, hazırlanmağa başladı.

1 ağustos 1798'de ingiliz amirali Nelson Abûkîr'de bulunan fransız donanmasını, âni bir hücûm ile, tahrip etti ve böylece Napoléon'un Fransa ile irtibâtı kesildi. Nelson'un zaferi İngiltere ile Osmanlı devletinin işbirliği yapmalarına âmil oldu. Selim III., Ak-denizde dolaşan ingiliz donanmasının Osmanlı limanlarından hangisine uğrayacak olursa, her türlü yardımda bulunulması için Ak-denizdeki bütün Osmanlı limanlarına emirler gönderdi. Napoléon'un Mısır'a hücûmu ve Dalmaçya'da yerleşmesi Rusya'yı da endişeye düşürmüş ve bu sûretle Rusya İngiliz-Osmanlı siyâsetine meyl etmiş idi. Böylece Selim III., Fransa'ya harp ilân etmeden evvel, kendisine Avrupa'da iki kuvvetli müttefik buldu. 4 eylûl 1798 tarihinde Fransa'ya resmen harp ilân edildi. Bundan bir gün sonra, 24 rebiülevvel 1213 (5 eylûl 1798) tarihinde, bir rus filosu Kara-denizden gelerek, Büyükdere önlerinde demirledi. Osmanlı donanması da iki kısma ayrıldı; bir kısmının, amiral Nelson'a yardım maksadı ile, İskenderiye'ye ve diğer kısmının da rus filosu ile berâber, Yedi-ada üzerine gönderilmesi uygun görüldü. İskenderiye'ye gidecek filonun kumandanlığına Rodoslu Murâbıt-zâde Hasan Kaptan ve diğer filonun kaptanlığına da Kadri Bey tâyin olundular. 30 kadar küçük ve büyük gemiden mürekkep Osmanlı donanması, 20 eylûl 1798'de, yâni rusların Ak-denize açılmalarından bir gün sonra, İstanbul'dan Yedi-ada'ya müteveccihen hareket etti. Bundan önce Arnavutluk sâhillerinin korunması ve Fransa'ya geçen yerlerin istirdâdı için de Tepedelenli Ali Paşa'ya emir gönderilmiş idi. Ali Paşa fransızları Preveze'de mağlûbiyete uğrattı. Osmanlı-Rus donanması da Zanta, Kefalonya adaları sâhillerinde başarılar elde etti ve içlerinde fransız askerleri bulunan gemiler zaptetti. Parga, Preveze ve bu civarda bulunan bâzı yerler Osmanlı devletine geçti. Böylece denizlerde Napoléon'a karşı yapılan ilk savaşlar başarı ile neticelendi. 23 receb 1213 (31 kânûn I. 1798)'te rus-lar ile ve bir halta sonra da, 28 receb 1213 (5 kânûn II. 1799)'te, İngiltere ile resmen ittifak muâhedeleri yapıldı ki, bir müddet sonra Osmanlıların „Küçük İspanya" adını verdikleri İki-Sicilya devleti de bu ittifaklara dâhil oldu (Nihat Erim, *ayn. esr.*, s. 194).

Bu sıralarda, İstanbul'da halk arasında, bilhassa Rusya ile ittifaktan dolayı, pâdişah aleyhine propagandalar yapılıyordu. Selim III.'in Osmanlı pâyitahtında serbestce dolaşmalarına müsâade ettiği fransız ihtilâl taraftarları ve Fransa'nın daha önceden İstanbul'a gönderdiği gizli me'mûrlar, para gücü ile, halkı tahrik etmekte idiler (Zinkeisen, VI, 849). Bâzı zorluklara rağmen, Selim III. iki hıristiyan devlet ile yapmak zarûretini gördüğü bu ittifakların meşrû'iyetini sağlamış ve bu hususta 1791'de Prusya ile yapılan ittifakta olduğu gibi, fetva almağa muvaffak olmuş idi. 15 cemâziyelevvel 1213 (25 teşrin I. 1798)'te sadâret makamına da Yusuf Ziya Paşa tâyin olunmuş, harp hazırlıklarının ikmâli ve Mısır eyâletinin düşman istilâsından kurtarılması vazifesi de yeni sadrâzama verilmiş idi. Selim III. bu harpler esnâsında iş başına tâyin olunacak kimselerin şahsiyetleri üzerinde bizzat meşgul olarak, yapılan tâyinlere müessir olmuş idi. Sayda vâlisi Cezzâr Ahmed Paşa, isyânından dolayı hukuken devlet nazarında âsî ve suçlu durumda bulunmasına rağmen, Selim III. bu mücâdeleden yılmaz ve tecrübeli vezirden faydalanmakta bir mahzur görmemiş ve onu devlete hizmet için gayrete getirmiş idi. Cezzâr Ahmed Paşa Mısır seraskerliğine tâyin olundu. Bundan başka Tırhala mutasarrıfı Köse Mustafa Paşa'nın da, deniz yolu ile, İstanbul'dan Mısır'a hareket etmesi emredildi. Ana vatanı ile irtibatı kesilmiş bulunan Napoléon, Mısır'daki mahsur durumundan kurtulmak maksadı ile, Suriye'yi ele geçirmeğe çalıştı. 23 kânûn

I. 1798 'de Mısır 'dan bareket eden Napoléon, al-'Arîş, Gazza ve Yâfa 'yı sür'atle zaptettikten sonra, 24 mart 1799 'da, Akkâ kalesi önlerine geldi. Napoléon Akkâ kalesini müdâfaa eden Cezzâr Aḥmed Paşa 'nın şöhretini, savaştaki mahâretini öğrenmiş ve, bu kaleyi hile ile ele geçirmek için, türk kumandanına çeşitli teklifler yaparak, onu teslim almağa çalışmış idi. Fakat türk kumandanı Akkâ 'yı şiddetle müdâfaa etti. Napoléon Akkâ 'da bir başarı kazanamadı. Selim III. 'in yetiştirdiği nizâm-ı cedîd askerlerinden bâzı birlikler de Akkâ 'nın yardımına gönderildi. 21 mayıs 1799 'da Napoléon muhâsarayı kaldırmağa ve mağlûben Mısır 'a dönmeğe mecbûr oldu [krş. mad. CEZZÂR AHMED PAŞA].

Mısır 'ın düşmandan tamâmiyle kurtarılması işi 5 nisan 1799 'da, sadrâzam, kapudan-ı deryâ ve bütün devlet büyüklerinin iştirâki ile, Selim III. 'in huzûrunda bir kere daha görüşüldü. 15 mayıs 1799 'da sadrâzam Yusuf Paşa, ordu ile, kara yolundan Mısır 'a hareket etti. Bundan bir kaç gün sonra da Cezzâr Ahmed Paşa 'nın Akkâ zaferi haberi İstanbul 'a geldi. Pâdişah pek sevinmiş, Cezzâr Ahmed Paşa 'yı takdir ederek, ona münâsip hediyeler yollamış idi. Selim III. 'in Napoléon ile mücâdelesi her tarafta aynı başarı ile neticelenmedi. Deniz yolu ile Mısır 'a gönderilen Köse Mustafa Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusu 5 safer 1214 (9 temmuz 1799) 'te Abûḳîr 'de karaya çıktı. 25 temmuzda vuku bulan savaşlarda Napoléon, bir hayli zâyiât vermekle berâber, Mustafa Paşa 'yı mağlûp etti.

Abûḳîr mağlûbiyeti üzerine, Selim III. 'in Mısır seferinden ümit ettiği başarı serdar-ı ekrem Yusuf Ziya Paşa idâresinde ve mevcûdu 80.000 kişiyi bulan Osmanlı ordusunun elde edeceği zafere bağlı görünüyordu. Osmanlı ordusu 20 kânûn I. 1799 'da al-'Arîş 'i kolaylıkla zaptetti. Napoléon 'un Mısır 'da yerine bıraktığı general Kléber, bunu haber alınca, ona Mısır 'ı tahliye etmek için tekliflerde bulundu. Bu teklifler pâdişaha arzedildi. Selim III., her ne sûretle olursa-olsun, bir an evvel Mısır 'dan düşman kuvvetlerinin çekilmesi için, serdâr-ı ekreme salâhiyet verdiğini bildirdi. Bunun üzerine 29 kânûn II. 1800 tarihinde Kléber ile Ziya Paşa arasında bir anlaşma imzalandı ve bir an için Mısır mes'elesi böylece sona ermiş gibi göründü. Fakat fransızların Mısır 'dan serbestçe çekilip-gitmelerine ingilizler râzı olmadıklarından, bu anlaşma tatbik mevkiine konulamadı. 20 mart 1800 'de Heliopolis civârında yapılan savaşlarda Kléber gâlip geldi. Selim III., bu ikinci mağlûbiyetin öcünü almak için, her türlü fedâkârlığa katlanıp, 1800 yılı yaz aylarında yeniden hazırlığa başladı; Anadolu ve Rumeli 'den asker getirildi. Ertesi yıl ilk baharda kapudan-ı deryâ Hüseyin Paşa kumandasında, 70 kadar harp gemisi ile, Mısır 'a 6.000 kişilik yeni bir kuvvet sevkedildi ki, bunlar arasında 3.000 kadar da nizâm-ı cedîd askeri var idi. İngilizler de İskenderiye 'ye 5.000 kişi kadar bir kuvvet çıkardılar. 25 zilhicce 1215 (9 mayıs 1801) 'te kapudân-ı deryâ Hüseyin Paşa ve kethudası Husrev Ağa Raḥmâniya 'de fransızları mağlûp ettiler. Fransız orduları serdâr-ı ekrem, kapudan-ı deryâ ve ingiliz orduları tarafından kuşatıldı, mukavemet edemeyeceklerini anlayan fransızlar teslim oldular. 16 safer 1216 (28 haziran 1801) 'de yapılan anlaşma ile, fransızlar Mısır 'ı tahliye ettiler. Osmanlı orduları muzafferen tekrar Kahire 'ye girdi. Bunun üzerine Selim III. 'e gâzîlik unvânı verildi.

Mısır savaşları esnâsında Bâbıâli, Rusya ile yaptığı 21 mart 1800 tarihli anlaşma ile, Parga ve Preveze 'nin Osmanlı devletine iâdesi ve Yedi-ada 'da Osmanlı devleti himâyesinde bir cumhuriyet kurulması kabûl edilmiş idi. Fakat bu cumhuriyet ne Fransa ve ne de İngiltere tarafından tanındı. 21 teşrin I. 1801 'de, Amiens barışının imzalanmasından evvel, yapılan görüşmelere, ilgisi olmasına rağmen, Osmanlı devleti dâvet edilmemiş idi. Selim III. Prusya kıralından Fransa 'nın Yedi-ada 'da kurulan cumhuriyeti tanıması ve Mısır 'da yapılan anlaşmanın tasdiki için de Fransa nezdinde tavassutta bulunmasını şahsen istemiş idi (Iorga, trk. trc. B. S. Baykal, *Osmanlı tarihi*, V, 140). Bunun üzerine, Paris 'te bulunan türk elçisi Esseyid Ali Efendi Mısır 'ın tahliyesi, Osmanlı devletinin tamâm-ı mülkiyeti ve Yedi-ada 'da kurulan cumhuriyetin tasdiki ve daha bâzı maddeler üzerinde Fransa ile 9 teşrin I. 1801 'de bir anlaşmaya vardı. İngiltere Osmanlı devletinin Fransa ile münferiden yapmış olduğu bu anlaşmaya muhâlefet etti. Napoléon, bu durumdan faydalanarak, Selim III. 'den eski Osmanlı-Fransız dostluğunun devamını istemiş idi. Bu münâsebetle, Galib Efendi, fevkalâde elçi olarak, Paris 'e gönderildi. 24 safer 1217 (25 haziran 1802) 'de Fransa ile bir barış anlaşması imzalandı ki, böylece Fransa ile Mısır mes'elesinden dolayı çıkan anlaşmazlıkların mühim bir kısmı sona ermiş oldu (Y. Akçora, *ayn. esr.*, s. 104).

Fransa 'nın Mısır 'dan çekilmesi ile İngiltere İskenderiye 'de bulunan askerî kuvvetlerini geri çekmedi ve, Kölemenleri himâye ederek, Mısır 'ın iç işlerine müdâhaleye başladı. Selim III., bu sebepten dolayı, sadrâzam ve kapudan-ı deryânın bir müddet daha Mısır 'da kalmasını

uygun bulmuş idi. İki yıl kadar Mısır'da Osmanlı devletinin başına yeni bir gâile çıkaran İngiltere, 1803'te Fransa ile yeniden mücâdeleye başlamasından dolayı, 9 kânûn II. 1803'te Osmanlı devleti ile İstanbul'da bir anlaşma yaparak, Mısır'ı tahliye etti. Selim III., Mısır mes'elesi dolayısiyle karşılaştığı hâricî tehlikeleri, başarılı sayılacak bir siyâset neticesinde, sona erdirdikten sonra, mümkün olduğu kadar Osmanlı imparatorluğunun Avrupa'da Napoléon'a karşı harplerde tarafsız kalmasını sağlamağa çalıştı. 18 mart 1804'te Napoléon imparator ilân edilince, Rusya, İngiltere, Avusturya onun imparatorluğunu tanımadılar ve ona karşı yeni bir ittifak kurdular. Osmanlı imparatorluğu için de bu siyâsî gelişme yeni bir mes'elenin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İngiltere ve Rusya'nın ısrarlarına rağmen, Selim III. Napoléon'a karşı kurulan üçüncü ittifâka dâhil olmadı; tarafsızlık siyâsetini devam ettirdi; fakat İngiltere ve Rusya'yı da gücendirmemek için, Napoléon'un imparatorluğunu derhâl tanımamış idi. Napoléon'un Osterlitz'de müttefiklere karşı kazandığı zafer Bâbıâli'nin hâricî siyâseti üzerine de müessir oldu ve Selim III., Napoléon'un imparatorluğunu tebrik maksadı ile, Muhib Efendi'yi, fevkalâde elçi sıfatı ile, Paris'e gönderdi (Elçiye verilen tâlimât için bk. Cevdet, VIII, 47). Bu fırsattan faydalanmak isteyen Napoléon Osmanlı devletini, müttefiklerinden ayırarak, Fransa siyâsetine bağlamağa çalıştı ve general Sébastiani'yi elçi olarak İstanbul'a gönderdi. 18 ağustos 1806'da İstanbul'a gelen ve hediyeler arasında Napoléon'un bir resmini de getiren Sébastiani İstanbul'da büyük itibâr gördü. Selim III., Napoléon'a karşı ihtiyatlı hareket etmekle berâber, Rusya ve Avusturya'nın Balkanlarda Osmanlı devleti aleyhine tâkip ettikleri siyâsetten dolayı, Fransa ile dostluk te'sisine daha çok ehemmiyet vermeğe başladı.

Mısır seferinden sonra, devletin iç durumunda görülen karışıklıkların hâricî siyâset üzerinde büyük te'sirleri olmuş idi. Selim III., tahta cülûsundan beri, 14 yıl geçtiği hâlde, uğrunda büyük gayretler sarfettiği ıslahat hareketlerini arzu edilen şekilde geliştirmeğe muvaffak olamamış idi. Başta ordunun, Mısır seferindeki tecrübelerden sonra, düzenlenmesi mecbûriyeti kendini bir kere daha göstermiş idi. Selim III., bu maksatla, 1801'de, Levent çiftliği tâlimgâhlarından ayrı olarak, Üsküdar'da inşâ olunan kışlada nizâm-ı cedîd için yeni bir „orta" daha kurdu. Gerek Üsküdar, gerek Levent çiftliğindeki ortalarda süvâri birliklerinin de yetiştirilmesine başlandı. Fakat Selim III. ıslahat hareketlerinin gelişmesine gayret sarfettikçe, pâyitahtta ve eyâletlerde yeni idâreye karşı muhâlefet çoğaldı. Eyâletlerdeki ayaklanmalar arasında, 1803 yılına doğru bütün Arabistan'ı baştan-başa tehdit eden vahhâbîlik hareketi başta gelmekte idi. Bütün islâm âlem'inin saygı duyduğu Mekke ve Medine'nin vahhâbîler tarafından yağma ve tahrip edilmesi Selim III.'i pek müteessir etmiş idi. Pâdişah 1804 yılında Mehmed Ali Paşa'yı Mısır vâliliğine tâyin ve vahhâbîlerin bastırılmasını ona havâle etti. Mehmed Ali Paşa'nın vahhâbilerin bastırılmasında büyük yardımları dokundu ve Selim III. zamanında, geçici dahi olsa, bir müddet için, Mısır ve Arabistan'da bu sûretle emniyet ve âsâyiş sağlanması mümkün olmuş idi. Buna mukabil, imparatorluğun Balkanlardaki durumu daha karışık idi. Romen, sırp, hırvat ve rumlar arasında istiklâl cereyanları kuvvetlenmiş, Eflâk-Boğdan, Semendire sancağı, Karadağ ve Mora'da yabancı devletlerin himâye ettikleri teşkilatlı ayaklanmalar baş göstermiş idi. Bu hareketlere karşı devletin aldığı tedbirlerin başarıya ulaşamaması müslüman teheanın da zararını mûcip oluyor ve halk arasında devletin güveni sarsılıyordu. Hattâ birçok yerlerde müslümanlar müdâfaasız bırakılmış ve halk, kendi aldığı tedbirler ile, mal, mülk ve canlarını müdâfaa çâresine baş-vurmuş ve âsî derebeylerin etrafında toplanmışlardı. Bu durum mahallî âyân ve beylerin nüfuz ve kudretinin artmasına ve devlet nüfûzunun büs-bütün sarsılmasına yol açtı. Henüz bir çok yönlerden aydınlanmağa muhtaç bulunan Balkan veya diğer ülkelerde görülen bu isyanların bastırılarak, emniyet ve huzûrun sağlanması için Selim III. zamanında yapılan icrâatta, Mahmud II. devrinde baş-vurulan şiddetli bir tenkil siyâsetinden ziyâde, mülâyim ve uzlaştırıcı bir usûlün tâkip edildiği görülmektedir. Bu tutum, eyâletlerde emniyet ve âsâyişin sağlanmasında yardımı az oldu ise de, mahallî âyân ve müslim veya gayr-ı müslim derebeylerin kuvvetlerini arttırmalarına ve müslümanların zulüm ve gadre uğramalarına engel olmuş ve eyâletlerin sür'atle elden çıkmasını ön'emiştir. Bu isyanların sebepleri arasında, daha ziyâde, memleketin idâresinde büyük te'sirleri olan devlet ricâlinin icrâatından memnun kalınmadığı ileri sürülmekte idi. Cezzâr Ahmed Paşa ve Küçük Ali-oğlu Halil Paşa gibi mütegallibenin dahi Selim III.'in şahsına karşı büyük bir bağlılığı var idi (bk. Râsim, *Osmanlı tarihi*, III, 1486). Vidin'de büyük bir şöhret kazanan Pazvandoğlu Osman Paşa 1802'de Belgrad'da isyan eden yamakları müdâfaaya kalkışarak, yeniden devlet aleyhine isyâna cesâret etti ise de, 1804

yılında Sırp isyanlarının şiddetlenmesi üzerine, kendisine yapılan nasihat ve Selim III.'e karşı duyduğu saygıdan dolayı, devlete sadâkat ile hizmet eden bir âyân oldu ve Sırpların Vidin'e yaptıkları hücumlara karşı burayı başarı ile müdâfaa ettiği gibi, 1807'de ölümünden evvel de, rusların Vidin'e yaptıkları hücumları tardederek, onların sırplar ile birleşmelerine mâni olmuş idi. Yine Rumeli'nin şöhretli âyânlarından Tepedelenli Ali Paşa, 1802 yılında, Rumeli vâliliğine getirilmiş ve kendisine dağlı eşkiyası ve âsî âyânın te'dibi vazifesi verilmiş ise de, onun âsîler ile münâsebeti tesbit edildiğinden, kendisi Rumeli vâliliğinden azlolunmuş idi. Ali Paşa bu sebepten devlete isyâna kalkışmamış, bilâkis rus-türk harplerinin zuhûrunda oğulları Muhtar ve Veli paşaları, kâfi derecede kuvvet ile, Tuna cephesine göndermiş ve böylece devlete sadâkatini isbat etmiş idi. Ayrıca Ali Paşa'nın Solyotların isyanlarını da bastırmakta büyük hizmetleri olmuş idi. Anadolu'da Cebbâr-zâdeler ve diğer âyânlar Selim III.'e itâat ile bağlı idiler ve Anadolu'da nizâm-ı cedîd teşkilâtının kurulmasında bu âyânların yardımları olmuş idi. Daha sonraki hadiselerden de sâbit olduğu üzere, âyân ve derebeyler arasında Selim III.'e karşı duyulan sevgi ve saygı devam etmiş idi.

1806 senesi Selim III.'in hayatında bir dönüm noktası teşkil eder. Napoléon'un imparatorluğunun tanınması ve bununla ilgili hâricî mes'elelerin çözülmesi, rusların Osmanlı devletine harp ilân etmesi ve diğer hâricî hâdiseler yanında, Balkanlarda ıslavların çıkardıkları isyanların genişlemesi, nizâm-ı cedîdin Rumeli'ye de teşmil edilmesi, Edirne vak'asının zuhûru ve Selim III.'e karşı büyük bir ihtilâlin hazırlanması gibi dış ve iç hâdiselerin hemen hepsi bu yılda patlak vermiş idi. Bunlar arasında Selim III.'in nüfûzunun azalmasına en çok müessir olan hâdise Edirne vak'ası oldu. Selim III. Anadolu'da kısmeo başarı ile gelişmekte olan nizâm-ı cedîd teşkilâtının Rumeli'deki eyâletlerde de tatbik olunmasını faydalı bulmuş ve 1806'da devlet ileri gelenlerinin fikirlerine mürâcaat etmiş idi. Pâdişaha takdim olunan raporlar arasında bilhassa sadâret ketbudası İbrahim Nesim Efendi'nin mutâleaları ve Rumeli'de nizâm-ı cedidin tatbiki için hazırladığı plan uygun bulunmuş idi. Buna göre, içlerinde nizâm-ı cedîd taburlarının da bulunduğu 40.—50.000 kişilik bir ordu hazırlanacak, Kadı Abdurrahman Paşa'nın kumandasında Rumeli'ye gönderilecek ve ilk olarak Edirne'de nizâm-ı cedidin tatbikine başlanacak idi. 1221 rebiülevvel ortalarında (1806 haziran başları) kuvvetler İstanbul'dan hareket etti (Cevdet, VIII, 61). Fakat teşebbüs, ıslahat aleyhdarları tarafından mürettep bir hıyânet yüzünden, başarı elde edemedi. Ulemâ, esnaf, tüccar, sarraf ve fenerlilerin büyük bir kısmı yeniçeri ocağı tarafını iltizam ederek, nizâm-ı cedîd ve pâdişaha karşı cephe almışlardı. Bizzat sadrâzam Hâfız İsmail Paşa isyancı zümrenin başında idi. İsmail Paşa, Rumeli âyânlarına gizlice haber göndererek, nizâm-ı cedîd aleyhdarlarının hepsinin kılıçtan geçirileceğini bildirdi ve onları isyâna teşvik etti. Her ne kadar Rumeli âyânları, pâdişahın şahsına saygı beslemekte iseler de, bunlar bir çok sebeplerden dolayı, nizâm-ı cedidin Rumeli'de tatbikine şiddetle muhâlif bulunuyorlardı. Hattâ bu sıralarda Selim III.'in hal'edileceği şâyiaları çıkarılmış ve şehzâde Mustafa'nın tarafdarları, şehzâdenin ağzından nizâm-ı cedidin ve diğer ıslahatın kaldırılacağına dâir vaadlerde bulunan mektuplar yazarak, âyânlara göndermişlerdi. Kadı Abdurrahman Paşa henüz Silivri civârına gelmiş bulunuyordu ki, halk ile birlik olan âsîler, paşanın daha ileriye gitmesine mâni olmak için, mücâdeleye başladılar. Bu esnâda, İstanbul'da da yeniçeriler ve tarafdarları harekete geçmişlerdi. Keyfiyet Selim III.'e arzolundu. Abdurrahman Paşa, âsîleri sür'atle te'dip etmeğe tarafdar idi ise de, Selim III., ihtilâlin büyümesinden ve kan dökülmesinden endişe ederek, Abdurrahman Paşa'ya İstanbul'a dönmesi için emir gönderdi ve böylece, Rumeli'de nizâm-ı cedîdin tatbikinden vazgeçildi.

Selim III.'in bu kararı senelerden beri uğrunda gayret sarfettiği ıslahatın yıkılmasına ve netice itibâriyle kendisinin hal'ine ve daha sonra da hayatına mâl oldu. „İkinci Edirne vak'ası" diye adlandırılan bu hâdise, Osmanlı müellifleri tarafından, Selim III.'in halim, selim ve merhametli olmasından dolayı devlet nizamlarını yerine getirmekte cesâret gösteremediğine hamlolunmaktadır. Fakat bunda onun şahsi cesâretsizliğinden ziyâde, daha başka sebeplerin bulunduğunu düşünmek zarûrîdir. Zîra pâdişah bu sırada memlekete karşı içten ve dıştan yöneltilmiş bulunan tehlikelere vâkıf idi ve senelerden beri devlet nüfûzuu sağlamak için yegâne icrâ vâsıtası olan askerî teşkilâtı içinde bulunduğu düzensizlik ve ihtilâl hareketlerinden kurtararak, devletin nizamlarının yerine getirilmesi husûsunda bu mühim müesseseyi bile düzeltmeğe muvaffak olamamış idi. „Enderun ve bîrunda" ihtilâlciler ile işbirliği yapanların bir çoğu pâdişahın etrafını çevirmişlerdi. Selim III., Osmanlı tarihine vâkıf olduğundan, ihtilâlden dâimâ çekinmiş idi. Bilhassa bu sırada vuku bulacak büyük bir ihtilâlde Osmanlı hânedanının sona ermesi teh-

likesi de var idi. Kendisinin evlâdı olmadığından, Âl-i Osman'ın devamı için, şehzâde Mustafa ve Mahmud'a büyük bir şefkatle muâmele etmiş idi (Câbî Said, *Tarih*, s. 144). Nitekim 1808'de çıkan ihtilâlde Selim III. katledilmiş ve şehzâde Mahmud'un hayatına son verilmesine teşebbüs olunmuş idi. Bu sebeple, Selim III.'i böyle mühim bir karara sevkeden âmiller yanında Osmanlı hânedanının bir anda yıkılması ve devletin daha büyük tehlikelere mâruz kalması ihtimâllerini de düşünmek icâp eder.

Edirne vak'asından sonra, nizâm-ı cedîd aleyhdarları daha büyük bir kuvvet hâline geldi. Selim III.'e karşı cephe alanlar bir kaç hafta pâdişahın adını hutbeden çıkarmışlardı. Hattâ Üsküdar'da Selimiye câmiinin inşâsı tamam olduğu ve açılması için pâdişahın cuma alayı ile buraya gitmesi kararlaştırıldığı hâlde, Selim III. bir kaç hafta bu câmiin açılış törenini geri bırakmak mecbûriyetinde kalmış idi. Sadrâzam İsmail Paşa'nın, hiyânetinden dolayı, kanûnen, şer'an idâmı lâzım gelirken, Selim III. onu ancak azletmekle iktifâ etmiş idi. Bu arada ıslahat hareketlerinde hizmetleri görülen bir çok kimseler vazifelerinden uzaklaştırıldılar; yahut bunlar, kendi arzuları ile, makamlarından çekildiler. Aslında yeniçeri ağası olan İbrahim Hilmi Paşa sadârete, dinî ve ilmî meziyetlerden uzak olan Şerîf-zâde Mehmed Atâullah Efendi makam-ı meşîhata getirildi. Diğer bir çok askerî ve mülkî yüksek makamlar da Selim III. aleyhdarlarının eline geçti.

Bu iç karışıklık hâricî siyâset üzerine de te'sir etti. Eflak-Boğdan beylerinin değiştirilmesini bahâne eden Rusya, 16 teşrin I. 1806'da resmen ilân-ı harbe lüzum görmeden, Osmanlı devletinin topraklarına saldırarak, bu beylikleri işgâle başladı. 10 şevval 1221 (22 kânûn I. 1806)'de Bâbıâli Rusya'ya harp ilân etti. Selim III.'in bu harp ilânı fermanı onun Avrupa siyâsetini ve Osmanlı devletine karşı yöneltilen tehlikeleri iyi anladığını gösteren tarihî vesikalardan biridir (Cevdet, VIII, vesikalar, nr. 4). Rusçuk'ta Alemdar Mustafa Paşa, Vidin'de Pazvand-oğlu ve diğer âyân rusların ilerilemelerine karşı Tuna kalelerini müdâfaa ettiler. 22 muharrem 1222 (31 mart 1807)'de sadrâzam ve serdâr-ı ekrem, ordu ile İstanbul'dan cepheye hareketinde, Selim III., eski âdet üzere, orduyu Davudpaşa'ya kadar gidip, uğurlayamamış ve sancak-ı şerîfi Topkapısarayı'nda sadrâzama teslim etmiş idi. Sadâret kaymakamlığına Selânik mutasarrıfı Köse Musa Paşa tâyin olundu. Selim III.'in felâketine ve netice itibâriyle, onun açtığı ıslahat kapısının kapanmasına sebep olan ve eski sadrâzamlardan Pandol Topal Osman Paşa'nın torunu bulunan Köse Musa Paşa, eline geçirdiği makamlarda devlet nüfûzundan faydalanarak, gayr-i meşrû servet sâhibi olmuş haris bir zat idi (Mustafa Nuri, *Natâyic al-vuḳû'ât*, IV, 53; Cevdet, VIII, 153; Tayyar-zâde Ahmed Atâ, III, 81).

Harbin ilân edilmesinden sonra, general Sébastiani'nin pâyitahtta nüfûz ve itibârı bir kat daha arttı. Selim III. Napoléon'un bu elçisi ile husûsî görüşmelerde bulunor ve bu hâl diğer devlet elçilerinin de dikkat nazarından kaçmazdı. Rusya'ya harp ilân edilmemesini tavsiye eden İngiltere, Osmanlı devleti ile Fransa arasındaki münâsebetlerin gelişmesine mâni olmak maksadı ile, general Sébastiani'nin İstanbul'dan çıkarılmasını ve İngiltere donanmasının boğazlardan serbestçe geçmesine müsâade edilmesini v.b. şartlar ileri sürerek, Bâbıâli'ye bir nota verdi. İstanbul'daki ingiliz elçisi, bu şartlar yerine getirilmediği takdirde, ingiliz donanmasının İstanbul'a geleceğini ve şehri bombardıman edeceğini bildirerek, Bâbıâli'yi de tehdide başladı. Selim III., bu durum karşısında, bir müddet müteredditkalmış idi. Devlet erkânından bir kısmı İngiltere, diğer kısmı da Fransa tarafını iltizâm etmekte idi. Müzâkerelerden sonra, Sébastiani'nin teşviki ile, ingiliz notasına red cevâbı verildi. Bundan sonra, 10 zilhicce 1222 (19 şubat 1807)'de bir ingiliz filosu, Çanakkale'den geçerek, kurban bayramının üçüncü günü Barutâne karşısında demir attı ve Topkapısarayı ve İstanbul'u tehdide başladı. Bir düşman filosunun pâyitahtı tehdide kalkışması karşısında halkın heyecanı devlet ricâline bir cesâret verdi ve şehrin müdâfaası için karar alındı. Bir kaç gün içinde sâbillere 1200 kadar top yerleştirildi ve civar yerlerden imdat kuvvetleri getirtildi. İngilizler İstanbul'u terk etmek mecbûriyetinde kaldılar. İngilizler İskenderiye'ye hücûm ettiler; Mehmed Ali Paşa şehri şiddetle müdâfaa etti. İngilizlerin Mısır'a hücumları haberi İstanbul'a gelince Bâbıâli İngiltere'ye harp ilân etti. Mısır'a yardım için, Selim III. Sayda vâlisine emirler gönderdi. Fakat Mehmed Ali Paşa, İstanbul'dan yardım gelmeden evvel, ingilizleri Mısır'dan çıkarmış idi. Selim III. bundan pek memnun kalmış ve İstanbul'da rehine bulundurulan Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim'in babasının yanına gitmesine müsâade etmiş idi.

Selim III. Osmanlı devletini Avrupa'da zuhûr eden harplerde mümkün olduğu kadar bî-taraf tutmağa gayret göstermiş idi. Fakat hâdiselerin gelişmesi üzerine, 1806'dan sonra, İngiltere ve Rusya'ya harp ilân etmek mecbûriyetinde kalmış idi. Diğer taraftan da Selim III. pâyitahtta ayaklanan taassup ve irtiçâ

ile mücâdele etmekte idi. Nizâm-ı cedîd tarafdarı olup da iş başında bulunanlar İstanbul'da muhteşem saraylar yaptırarak, zevk ve sefâya dalmışlardı. Selim III.'in en yakınları olan sır kâtibi Ahmed Efendi, vâlide kethudası Yusuf Ağa, İbrahim Kethuda ve diğerlerinin servetleri tahminlerin üstünde idi. Bunlar şahsî menfaatlerinden başka bir şey düşünmemekte idiler. Devletin en ciddî mes'eleleri bile halkın ağzına düşmekte ve yabancı devletlere ifşâ olunmakta idi. Cevdet Paşa'nın da kaydettiğine göre, sarayda yapılan gizli bir toplantıya kaymakam paşa bile dâvet olunmamış ve alınan kararların çok gizli tutulmasına itina gösterilmesine rağmen, bu meclisin kararlarının Paris'te çıkan bir gazetede yayınlanması hayreti mucip olmuş idi. Enderun ricâlinin ve Selim III.'in yakınlarının bu durumu onun yeniliklerinin düşmanlarına fırsat veriyor ve halk da bu hamiyetsizlik karşısında dâimâ şikâyetçi bulunuyordu. Pâyitahtta mâlî, idârî sıkıntılardan şikâyetçi olan halkın ıztırabı memleketin idâresinde bulunan bu gibi zevâta bildirildikçe, —„nizâm-ı cedîd kanunları hakkında şikâyet kabûl olunmaz, İstanbul zengin yeridir, buraya fukara yakışmaz"— diyerek, biç bir tedbire baş-vurmazlardı. „Enderun ve bîrunu" sarmış olan nüfuz sâhiplerinin haberi olmadan, pâdişaha biç bir şey söylenemez ve bunların müsâadesi olmadıkça, hiç bir işe teşebbüs olunamazdı. Devlet idâresini işlemez hâle getiren menfaat düşkünü bu idâreciler halk nazarında pâdişahın şahsî nüfûzunu sarsmış ve Selim III.'in ıslahat hareketlerinin te'sirleri ile İstanbul'da avrupaî yaşama tarzının başlaması, taassup ve cehâlet yüzünden, pâdişaha karşı âdeta nefret uyandırmış idi. İlmiye sınıfı da milletin ve devletin içine düşmüş olduğu bu büyük buhrandan faydalanarak, devleti ve pâdişahı halk nazarında küçük düşürmekten çekinmiyor ve yapılan ıslahatı tenkitten geri durmuyordu. Avrupa'dan alınan yeni şeyler hep küfür ile itham olunmakta idi. Bu hareketin gelişmesinde yabancı devletlerin pâyitahttaki menfî te'sirleri henüz aydın bir şekilde ortaya çıkmamıştır. Sébastiani gibi türk devletine dost görünen bir elçinin bile propaganda yapmaktan ve hattâ yeniçerileri tahrik etmekten geri kalmadığı bilinmektedir (Cevdet, VIII, 152).

Islahat aleyhdarları şehzâde Mustafa tarafdarları ile birleştiler. Sadâret kaymakamı Musa Paşa, şeyhülislâm Atâullah Efendi, Selim III. ve nizâm-ı cedîdi ortadan kaldırmak için, büyük bir ihtilâl hazırladılar. Selim III., bu planlardan habersiz, el'an nizâm-ı cedîdin gelişmesini düşünüyordu. Bu maksat ile, 17 rebiü'levvel 1222 (25 mayıs 1807) tarihinde, Rumeli-Kavağı'nda bulunan yamaklara da nizâm-ı cedid elbiseleri giydirmek ve bunları da yeni askerî teşkilâta bağlamak için teşebbüse geçildi. Yamaklar yeni elbiseleri giymediler; kendilerine gönderilen me'mûrları öldürdüler. Kabakçı Mustafa ihtilâli bu sûretle başladı. İsyan mürettep idi. Bâbıâli'de yamakların isyanı ve devlet me'mûrlarını katlettikleri müzâkere edildiği sırada, sadâret kaymakamı Musa Paşa —„bir kazadır olmuş, bu işin arkasına o kadar düşmemeli"— diyerek, tedbir alınmasına mâni oldu. Pâdişahın yakınları da ayaklanmanın mâhiyetini anlayamadılar. Ayaklanma bir gün sonra 18 rebiülevvel 1222 (26 mayıs 1807)'de şebre intikal etti. Harplere iştirâk etmeyen yeniçeriler ile halk da isyâna katıldı; Atmeydanı'nda toplanarak, evvelâ nizâm-ı cedîdin kaldırılmasını istediler. Selim III., Edirne vak'asında olduğu gibi, bu mes'elede de âsîlerin arzûsuna boyun eğmek mecbûriyetinde kaldı ve nizâm-ı cedîdin kaldırıldığına dâir Bâbıâli'ye ferman gönderdi. Musa Paşa ve tarafdarları artık saray ve şehre hâkim bir durumda idiler. Sadâret kaymakamı kendine aleyhdar olan devlet ricâlinden 10 kişinin ismini yazarak, âsîlerin reîsine gönderdi. Âsîler bu defa da pâdişahtan bu zevâlın kendilerine teslim edilmesini istediler. Kimsenin hayatına dokunmak istemeyen ve sarayda her türlü himâyeden mahrum bulunan Selim III. âsîlerin bu arzûsunu da yerine getirmek zorunda kaldı. Âsîler bunlardan ellerine geçirebildiklerini derhal katlettiler. Selim III. zamanında servet sâhibi olmuş bu kimselerin mal ve mülklerini ve bütün servetlerini, âdet üzere, hazineye vermeleri lâzım gelirken, Musa Paşa tarafdarları bunları aralarında paylaştılar. Bundan bir az sonra da, irâd-ı cedîd hazinesinin kaldırıldığına dâir ferman çıktı. Âsîler şehzâde Mustafa ve Mahmud'un kendi himâyelerine verilmesini istediler. Selim III. evlâdı gibi bakmış olduğu bu şehzâdelerin âsîler tarafından himâye edilmek üzere istenmesine çok müteessir olmuş idi. Bâbıâli'ye gönderdiği fermanda, âsîlerin bu arzûsuna müsâade edildiğini bildirirken, acıklı bir dil kullanmış, ferman okunduğu vakit, hazır bulunanlardan bâzıları ağlamışlardı. Selim III.'in elinde artık hiç bir icrâ kuvveti kalmamış idi. Âsîler —„Sultan Selim'de istiklâl kalmadı, devleti bir takım zâlimlerin eline teslim etti, böyle pâdişah olamaz"— diye, isyâna devam ederek, Selim III.'in hal'i husûsunda fetva aldılar. Bir din adamı olmasına rağmen, Selim III.'in yakınlarının katlinden ve mallarının paylaşıldığı sırada hissedar olmaktan bir utanç duymayan şeyhülislâm Atâullah Efendi, âsîlerin başında, saraya geldi ve keyfiyeti pâdişaha

bildirdi. 21 rebiülevvel 1222 (29 mayıs 1807) tarihinde Selim III. tahttan indirildi ve Mustafa tahta cülûs ettirildi.

Selim III.'in böylece tahttan uzaklaştırılması ile devlet nüfûzu büs-bütün sarsıldı. Selim III.'in tarafdarları, her tarafta tâkip olunarak, idâm edildiler veya vazifelerinden uzaklaştırıldılar. Nizâm-ı cedide âit ne varsa ortadan kaldırılmasına başlandı. Bütün memleket büyük bir buhran içine düştü. Harp içinde bulunan devletin şimdi en ziyâde muhtaç olduğu şey devleti bu bâdireden kurtaracak kimselerin iş başına getirilmesi idi. Halbuki ihtilâl Selim III.'in yetiştirdiği devlet ricâlini de ortadan kaldırmış idi. Bütün devlet idâresi âsîlerin eline geçti. Yeniçeriler cephede, — „İstanbul'da ricâl-i devletten hâinler katlolundu, biz de ordudaki ricâl-i devleti katledelim"— diye, isyan ettiler. Rusçuk âyânı Alemdar Mustafa Paşa'nın tedbirleri sâyesinde yeniçerilerin ayaklanmaları te'sirsiz kaldı. Sadâret makamına yeniçeri ocağından yetişme Çelebî Mustafa Paşa tâyin olunarak, ordu karargâhına gönderildi. Yeni sadrâzam cephedeki düzensizliklere son verecek liyâkatte değil idi. Devletin içinde bulunduğu buhranı görenler Rusçuk âyânı Mustafa Paşa'nın yanında toplandılar. Selim III. 14 ay daha sarayda bir mahbus hayatı geçirdi. Sıhhati yerinde idi (Cevdet, VIII, 280). Onun hapiste bulunduğu bu sırada, devlet idâresi o derece sarsıldı ki, bizzat pâdişah Mustafa bile, memleketin bu hâlinden endişeye düşmüş idi.

Memleketin kökünden sarsılan idâresine yeni bir nizam vermek için Selim III'i tekrar tahta geçirmek fikrini müdâfaa edenler çoğaldı. Rusçuk'ta Alemdar Mustafa Paşa etrafında toplanan Râmiz, Refik, Galib, Behic ve Tahsin Efendiler gibi aydın görüşlü kimseler, Selim III.'i tahta geçirmek için, teşebbüse geçtiler. Bu esnâda Rusya ile Slobozi mütârekesi akt olunmuş idi. Ordunun İstanbul'a dönmesinden faydalanan Alemdar Mustafa Paşa ve tarafdarları gizlice tertibat aldılar. Alemdar Mustafa Paşa, maiyeti ile birlikte, İstanbul'a hareket etmeden önce, kendi adamlarından Hacı Ali Ağa'yı bir mikdar asker ile berâber, Boğazlar muhâfızlığını eline geçirmiş bulunan Kabakçı Mustafa'yı te'dip için gönderdi. Kabakçı Mustafa yakalanarak, katledildi. 25 cemâziyelevvel 1223 (19 temmûz 1808) salı günü Alemdar Mustafa Paşa da ordu ile berâber İstanbul'a geldi. Sultan Mustafa, orduyu istikbal ettiği sırada, Alemdar Mustafa Paşa da kendisine arz-ı tâzimde bulunmuş idi. Alemdar Mustafa Paşa, daha önce sadrâzam Çelebî Mustafa Paşa ile vardığı bir anlaşmaya göre, İstanbul'da halkı tahrîk eden Kabakçı ve şeyhulislâm Topal Atâullah Efendi'nin tarafdarlarını te'dip etti. Şehirde umûmi bir sükûn ve huzûr meydana gelmiş idi. 27 cemâziyelevvel 1223 (21 temmûz 1808) perşenbe günü, Alemdar Mustafa Paşa, maiyetindeki 6.000 kişilik bir kuvvet ile, Bâbıâli'ye geldi. Arab-zâde Ârif Efendi şeyhulislâm tâyin ettirildi ve Topal Atâullah Efendi azlolundu. Alemdar Mustafa Paşa Sultan Mustafa'nın tarafdarlarından esâs gayesini gizli tutmuş idi. Gerek enderun ve gerek birun halkı Alemdar'ın bu icrâatını sâdece şeyhulislâm Atâullah Efendi tarafdarları ile bâzı mütegallibeye karşı olduğu zannında idiler. Sadrâzam Çelebî Mustafa Paşa, Alemdar Mustafa Paşa'nın Selim III.'i tahta geçirmek istediğini öğrenerek, keyfiyeti Sultan Mustafa'ya bildirdi ve pâdişahtan, İstanbul'da bulunan yeniçerilerin yardımı ile, Alemdar Mustafa tarafdarlarının bertaraf edilmesine müsâade edilmesini istedi. Sadrâzamın bu teşebbüsünden haberdar olan Alemdar Mustafa Paşa, Çırpıcı'daki karargâhından, yanında 15.000 kadar seçkin askeri bulunduğu hâlde, 4 cemâziyelâhır 1223 (28 temmûz 1808)'te alelacele İstanbul'a geldi ve doğruca Bâbıâli'ye giderek, sadrâzamdan mührü teslim aldı ve şeyhülislâm Arab-zâde Ârif Efendi'yi yanına alarak, saraya geldi. Dârüssaâde ağasını çağırtarak, — „ulemâ, devlet ricâli, Rumeli ağaları ve Anadolu hânedanları Sultan Selim efendimizin cülûsunu istiyorlar, bunun için buraya geldik"— diyerek, Selim III.'in tahta çıkarılması için, şeyhulislâmı pâdişaha gönderdi. Mustafa IV. hiddetlenerek, şeyhulislâma hakaret etti. Alemdar Mustafa Paşa, pâdişahın bu hareketinden haberdar olunca, ak-ağalar kapısını zorla kırarak, içeri girmeğe çalıştığı bir sırada, aklen zayıf bir pâdişah olan Mustafa IV. amcazâdesi ve kardeşinin öldürülmesine müsâade etti. Gürcü kölelerinden baş-çuhadar Abdülfettah, sırp kölelerinden hazîne kethudası Ebe Selim, dârüssaâde ağası Nezir Ağa ve bir kaç bostancı, celladları ile berâber, Selim III.'in mahbus bulunduğu harem dâiresine giderek, onu katlettiler (14 cemâziyelâhır 1223=29 temmûz 1808, perşembe). Şehzâde Mahmud bir tesâdüf neticesi ölümden kurtuldu. Alemdar Mustafa Paşa, sarayın kapılarını kırıp, içeri girdi, fakat artık geç kalınmış idi. Mustafa bal'edildi ve Mahmud Osmanlı tahtına cülûs etti. O gün vakit geç olduğundan, Selim III.'in defni ertesi güne bırakıldı. Ertesi gün Selim III.'in cenâzesi, büyük bir törenle kaldırıldı ve babasının inşâ ettirdiği Lâleli câmii yanındaki türbesine defnolundu.

Selim III.'ün ölümü bütün memlekette büyük teessür yarattı (Cevdet, VIII, 318). Şe

lim III.'in hayatına kasd edenler adâletin kılıcından kurtulamadılar. Birer birer yakalanarak, tecziye edildiler. Gayr-i meşrû sûrette ele geçirdikleri servetler hazîneye mal edildi. Osmanlı pâdişahları arasında Selim III. ihtilâl sonunda öldürülen ikinci pâdişah idi. Şâir, edîp, mûsikişinas, Avrupa medeniyetini takdir eden vatan-sever ve devletin yükselmesinde büyük gayretler sarfeden bu pâdişahın ölümü devlet ve memleketin büyük bir buhran içinde kalmasına yol açtı. Onun zamanında, bir çok dâhilî ihtilâl ve igtişaşlara rağmen, Selim III.'in şahsî nüfûzu imparatorluğun birliğini kısmen de olsun muhâfaza etmiş idi. Yaş muâhedesi ile Rusya'ya bırakılan bâzı küçük topraklardan başka, Selim III.'in zamanında Osmanlı devleti toprak bakımından hiç bir kayba uğramadı. Rumeli âyânı, Anadolu hânedanı Selim III.'i sever ve sayarlardı (Tayyâr-zâde Ahmed Atâ, *Tarih*, III, 93). Selim III.'in Avrupa medeniyetine kavuşmak için açtığı yol türk milletine hayır ve saâdet getiren yolun başı oldu. Selim III. memleketin imârına da ehemmiyet vermiş idi; bir çok yeni binâlar yaptırdığı gibi, eski eserleri de tâmir ettirmiş idi. Bunlar arasında Üsküdar'da Selimiye kışlası, Selimiye câmii, Levent çiftliğinde nizâm-ı cedîd için yapılan kışlalar, Tophâne kışlası, Haliç'te Humbaracı ve Lağımcı kışlaları, mühendishâne-i bahrî-i hümâyûn ve diğer askerî binâlardan başka, İsakçı ve Üsküdar'da zahîre anbarları inşâ ettirmiş, Eyüb câmiini yeniden tâmir ettirdiği gibi, türbenin kapılarını gümüşten yaptırmış, Konya'da Mevlânâ türbesinin kubbesini ve Anape kalesini tâmir ettirmiş idi. Zamanında harp sanayii ve deniz ticâreti gelişmiş, Osmanlı bahriyesi inkişâf etmiştir (tafsilât için bk. Atâ, *Tarih*, III, 84—93).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, Âsım, *Tarih* (İstanbul, ts.), I—II; Muhib Efendi, *Sefâret-nâme*...; Vâsıf, *Tarih* (İstanbul, 1219), I—II; Ahmed Refik, *Meraklı Ali Efendi'nin Paris sefâret-nâmesi* (*TOEM*, cüz 18, s. 1120); E. Z. Karal, *Nizâm-ı cedîde dâir lâyihalar* (*Tarih vesikaları*, 1942, 1943, sayı 6, 8, 11, 12...; Halil Nuri, *Vak'a-i Selîmiye* (Veliyüddin Efendi kütüp., Cevdet Paşa kitapları, nr. 72/3369); Cemal Tukin, *Boğazlar meselesi* (İstanbul, 1949); İ. H. Uzunçarşılı, *Âmedî Galib Efendi'nin murahhaslığı* (*Belleten*, Ankara, 1937, II; E. Z. Karal, *Hâlet Efendi'nin Paris büyük elçiliği* (İstanbul, 1940); Halil İnalcık, *Rasih Efendi ve general Ktozof elçilikleri* (*DTCF dergisi*, Ankara, IV/2); *Muhâberât-ı siyâsiye* (Üniv. kütüp., nr. TY 2754); Edvard Driault, *Selîm-i sâlis ve Napolyon* (trc. Köprülü-zâde M. Fuad), İstanbul, 1331; *Selim-i sâlis* (*Mecmua-i Ebüzziya*, sene 1330, nr. 142 v.d.); M. d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman* (Paris, 1788); Thornton, *Etat actuel de la Turquie* (Paris, 1812); Jucherau de St. Denys, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1844); Alderson, *The Structure of Ottoman Dynasty* (Oxford, 1956). (A. CEVAT EREN).

SELMÂ. [Bk. ECE.]

SELMÂN. SALMĀN AL-FĀRİSİ (?—656?) sahâbeden ve islâm menkibelerinin en tanınmış şahsiyetlerinden biridir. Mevcut bir çok rivâyetler arasında en mükemmeli olan ve Muhammed b. İshâk'ın derlediği rivâyete göre, İsbahân yakınında Cayy (veya Cayyān; krş. Yâkût, II, 170) adlı İran köyünden bir çiftçinin (*dihkān*) oğludur. Diğer rivâyetlere göre ise, Râmhurmuz havâlisindendir ve asıl adı Mâbêh (Mâyêh) veya Rûzbêh'tir (krş. Justi, *Iran. Namenbuch*, s. 217, 277). Daha çocuk iken, hıristiyanlığı kabûl etmiş ve bir hıristiyan keşiş'nin arkasından giderek, âile yuvasını terk etmiş ve bir çok defa hocalarını değiştirdikten sonra, Suriye'ye kadar gelmiş, oradan da, kendisine, son hocasının, ölüm döşeğinde iken, zuhûr edeceğini önceden haber verdiği hazret-i İbrâhîm'in dinini ihyâ edecek olan Peygamberi ziyâret etmek için, ta Vâdi'l-Kurâ'ya kadar Orta Arabistan'ı kat'etmiştir. Çölde kendisine rehber olarak hizmet eden Kalb kabîlesine mensup bedevîlerin ihânetine uğramış, esir olarak bir yahudiye satılmış, böylelikle Yaşrib'e gitmek fırsatını bulmuştur. Buraya gelişinden az sonra da Peygamberin hicreti vuku bulmuştur. Salmān keşiş tarafından kendisine tasvir edilen peygamberlik alâmetlerini gördüğünden, islâm dinine girmiş ve, âzad olması için, gereken meblâğın tedâriki husûsunda bizzat Peygamberin mûcizeli himâyesine mazhar olup, yahudi efendisinden hürriyetini satın almıştır.

Salmān adı dâimâ Medine'nin Mekkeliler tarafından kuşatılması ile bir arada hatıra gelir; zîrâ o, bu vesile ile, müslümanların düşmana karşı savunmaları için hendek (*handak*) kazmaları tavsiyesinde bulunmuştur. Lâkin Horovitz (bk. *bibliyografya*)'in işâret ettiği gibi, Yavm al-Ḫandak hakkındaki en eski haberlerde Salmān'ın bu tavsiyesinden bahis yoktur. Muhtemelen, bu müdâfaa tarzının kabûl ettirilmesini bir iranlıya mal etmek için, İran menşe'li bir isim icat olunmuştur. Kezâ hakkındaki diğer mâlûmat gibi, Salmān'ın hâl tercümesi ile ilgili kayıtlar (Irak'ın, Fars bölgesinin fethine, Madâ'in şehrinin idâresine katılma v. b.) da az muhtemeldir ve hemen hep-

si tarafgirliği herkesçe mâlûm olan tarihçi Sayf b. 'Omar'e istinat eder. Hakikatte Salmân şöhretini sâdece iranlı oluşuna borçludur: O, islâmiyetin gelişmesinde pek çok hisseye sâhip olan iranlı yeni müslümanların ilk örneğini temsil eder (tıpkı Habeşlerin ve greklerin, sırası ile, Bilâl [bk. *İA*, II, 610] ve Şuhayb tarafından temsil olundukları gibi). Böylelikle o islâmiyeti kabûl eden iranlıların millî kahramanı ve *şu'ūbiya*'nın gözdesi olmuştur (krş. Goldziher, *Muh. Studien*[1], I, 117, 136, 153, 212). Salmân ile ilgili hadîslerin büyük bir kısmından anlaşıldığına göre, Peygamber ona İranlıların müslüman câmiasının en iyi unsurunu teşkil ettiklerini söylemiş, onu kendi âilesi (*ahl al-bayt*) üyesinden saydığını ilân etmiştir; maaşı Peygamberin torunları Ḥasan ve Ḥusayn'inkilere eşittir v.s. Hakikatte Salmân'ın tarihî şahsiyeti son derece müphemdir ve İran menşe'li Medineli bir esirin müslüman olması gerçek durumuna dayanan menkıbenin kabûl edilmesi oldukça zordur.

Salmân'ın simâsı fevkalâde büyük bir gelişmeye mazhar olmuştur. O, sâdece *aṣḥāb al-ṣuffa* ile birlikte sûfîliğin kurucularından (*Kitāb al-luma'*, nşr. Nicholson, s. 134 v.d.) biri olarak kalmamış, ayrıca onun sözde mezar yeri çok erkenden dinî ihtirâmın merkezi olmuştur (en geç IV. asırdan beri, krş. al-Ya'ḳūbī, *Kitāb al-buldān*, *B G A*, VII, 321): bu mezar bugüne kadar eski Madā'in civârında, eski bir kenar mahalle olan Asbāndur yakınında, kendi isminden alınarak, Salmān Pāk („temiz Salmān") denilen yerde gösterilmektedir. 1617 yılında Pietro Della Valle'nin eski hâlini gördüğü (*Viaggi*, nşr. Gancia, Brighton, 1843, I, 394) onun mezarı vazifesini gören câmi Sultan Murad IV. (1623—1640) tarafından yeniden inşâ olunmuş ve 1322 (1904/1905) senesinde de tâmir edilmiş idi (Herzfeld ve Sarre, *Archäol. Reise in Euphrat-und Tigrisgebiet*, II, 262, not. 1, Irâklı âlim ve gazeteci Kāẓım al-Ducaylī'nin muhtırasına göre, krş. *ayn. eser.*, s. 51 [topografya taslağı] ve s. 58). Burası bir çok hacc ziyâretlerinin son noktasıdır, bilhassa Kerbelâ'yı ziyâretten dönerken, şî'îler tarafından hiç ihmal edilmez (bk. Aubin, *La Perse d'aujourd'hui*, Paris, 1908, s. 426—428). Diğer rivâyetlere göre, Salmān'ın mezarı İṣbahān civârında (VI. asırda ziyâret edilmekte idi, bk. Yāḳūt, II, 170) veya başka yerlerde (Filistin'de Lydda mevkii için krş. Clermont-Ganneau, *Études d'archéologie orientale*, II, 108) bulunmaktadır.

Salmān fütüvvet (*futūvva*) ve esnaf loncalarının gelişmesinde dikkate şâyân bir rol oynar. O berberlerin pîri olarak ihtiram görür; bu yüzden onun Peygamberin berberliğini yapmış olduğu rivâyeti doğmuştur ki, bu rivâyet eski hadîs dergilerinde yoktur (H. Thorning, *Studien zu Basṭ Madad et-Toufiq*, doktora tezi, Kiel, 1913, s. 33—37 ve 85—90 = *Beiträge zur Kenntnis des islamischen Vereinswesens*, *Türkische Bibliothek*, XVI; Goldziher, *Abhandl. z. arab. Philol.*, II, LXVI, LXXXIII). O kezâ çeşitli dinî tarikatlerin silsilelerinde en başta gelen şahsiyetlerden biridir (Depont ve Coppolani, *Les Confréries musulmanes*, s. 91). Tabiî olarak, sünnîler indinde de mevcut olan Salmān'a karşı ihtiram şî'îlerde hayli yüksek bir dereceye varır: şî'îler ona izâfeten 'Alī'nin ve âilesinin lehine bir sürü hadîs yazmakla kalmazlar; üstelik aşırı fırkalarda, o ilâhî sûdûr sırasında, 'Alī'nin hemen arkasından gelir. Nuṣayrîler onu üç sırlı harften, *'ayn* ('Alī), *mīm* (Muḥammed) ve *sīn* (Salmān), teşekkül eden teslis nazariyelerinde üçüncü hadd olarak kabûl ederler ve Salmān onun kapısını (*bāb*) teşkil eder (krş. Dussaud, *La religion des Nosaïris*, s. 62; Goldziher, *A R W*, XII, 88).

Salmān'ın ölümü h. 35 (655/656) veya 36 (656/657) yıllarında kabûl edilir; bu nihâyet şunu gösterir ki, vak'anüvisler 'Alī'nin hilâfete geçişinden (35 h. yılı sonu=656) sonra, Salmān'ın faâliyetine dâir hiç bir hâtıraya mâlik değildirler. Diğer taraftan, diğer dinleri uzun müddet denedikten sonra, islâmiyeti benimsemiş olan diğer şahsiyetler gibi ona, 200, 300, 350 ve hattâ 553 yıl gibi, mûtad dışı uzun bir ömür izâfe olunmuştur (Goldziher, *Abhandl.*, II, LXVI).

Bibliyografya: Metinde zikrolunanlardan başka, İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld), I, 136—142 (= İbn Sa'd, IV 1, 53—57); İbn Ḥanbal, *Musnad*, V, 441—444; sözde Balḫī, *Kitāb al-bad'wa 'l-tārīḫ* (nşr. Huart), V, 110—113, 345, 673, 677; İbn. Sa'd, IV/1, 53—67; al-Ṭabarī (nşr. de Goeje), bk. *fihrist*; İbn al-Aṯīr, *Usd al-ġāba*, II, 328—332 ve sahâbe hâl tercümelerine âit diğer eserler; L. Caetani, *Annali dell' Islām*, V, 399—419 (35 h., § 541—598) ve I—II, III—V. ciltlerin fihristleri; ayn. mll., *Chronographia islamica*, I, 383 (35 h., § 73); C. Huart, *Salmān du Fārs* (*Mélanges H. Derenbourg*, Paris, 1909) s. 297—310; ayn. mll., *Nouvelles recherches sur la légende de Salmân du Fârs* (*Annuaire de l'École Pratique des Hautes Études*, dinî ilimler bölümü, 1913); J. Horovitz *Islâm*, XII (1922), 178—183.

(G. Levi della Vida.)

SELMÂN. SALMĀN-İ SAVACİ (1309—1376) CAMĀL AL-DİN MUḤAMMED B. 'ALĀ' AL-DİN MUḤAMMED, bir İran şâiri olup.

Sāva [b. bk.] şehrinde doğmuştur. Doğum tarihi kat'î olarak belli değildir. Muhtelif müellifler (Maulavi Abdul Muqtadir, *Catalogue of ... the Oriental Public Library at Bankipore*, I, 219 v. d. ve ondan naklen Browne, *A Literary History of Persia*, III, 261) tarafından 700 (1300) ve devrindeki bâzı kimselerin sözlerinden (Raşîd Yāsimî, *Tatabbu' u intiḳād-i aḥvāl u āṯār-i Salmān-i Sāvacî*, Tahran, ts., s. 3 v. d.) çıkarılan neticelere göre, 690 (1291) 'da doğduğu ileri sürülmekte ise de, şâirin 770 (h.)'ten hemen sonra veya aynı yılda (Browne, *ayn. esr.*'e göre, 661 (h.)'de yazdığı, *Firāḳ-nāma* adlı mesnevisinde 61 yaşında olduğundan bahsetmesi, kendisinin 709 veya 710 (1309 veya 1310) tarihlerinde doğmuş olması ihtimâlini kuvvetlendirir. Babası 'Alā'al-Dīn Muḥammed İlhanlılar idâresinde mâliye işleri ile meşgul bir zât idi (Devlatşāh, *Taẕkira*, s. 260). İhtimal babasının yanında yetişen ve eserlerinden devrin edebiyat bilgilerine hakkiyle vâkıf olduğu anlaşılan Salmān'ın tahsili hakkında daha fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Bâzı eserlerinde efsâne sûretiyle intikal etmiş tarihî bilgilerdeki hatâlarına bakılarak, bu sâhada kuvvetli olmadığı anlaşılmaktadır (bk. Raşîd Yāsimî, *ayn. esr.*, s. 103). Salmān genç sayılabilecek bir yaşta, babasının şöhretinden de faydalanarak, meşhur vezir Raşîd al-Dīn'in oğlu Ġiyāṯ al-Dīn (ölm. 736=1335)'in hizmetine girdi ; onun hakkında medhiyeler yazdı ve onun vâsıtası ile, İlhanlı hükümdarlarından Abū Sa'îd Han ve zevcesi Dilşād Hatun'un teveccühlerini kazanmak imkânını buldu. Abū Sa'îd Han'ın ölümünü (13 rebiülâhır 736=31 teşrin I. 1335) müteâkip, âile efrâdı arasında baş-gösteren ihtilaflar yüzünden, İlhanlı devleti münkariz oldu. Bu arada 21 ramazan 736 (2 haziran 1335) 'da Azerbaycan'da vuku bulan bir muhârebede vezir Ġiyāṯ al-Dīn ile son İlhanlı hükümdarı Arpa Han'ın ölümü üzerine, memleketin karışıklığa düşmesi yüzünden, Bagdad'a gidip, orada Celâyirli devletini kuran Şeyḫ Ḥasan-i Buzurg'ün hizmetine girmeğe karar verdi. Kendisini buraya gitmeğe zorlayan sebeplerden biri de o sıralarda Ḥasan-i Buzurg ile evlenen Dilşād Hatun'un teşviki olmuş idi. 750 tarihli kasîdelerinden birinde (*Kulliyāt* 'ından naklen Raşîd Yāsimî, *ayn. esr.*, s. 11), altı yıldan beri Ḥasan-i Buzurg'ün hizmetinde olduğunu söylediğine bakılırsa, onun 744 (1343) tarihlerinde Bagdad'a gittiği anlaşılır. Esâsen Bagdad onun için tamâmiyle yabancı bir yer de değil idi. Nitekim Abū Sa'îd Han zamanında orada 5 ay kalmış idi. Ḥasan-i Buzurg'den çok Dilşād Hatun'un teveccühüne mazhar olan Salmān'ın Bagdad'daki günleri, hükümdar ile birlikte, zevk ve safâ içinde geçmekte idiyse de, âilesinden uzak oluşu yüzünden, tam bir huzur içinde değil idi. Israrı üzerine, âilesini ziyâret etmek için, kendisine 2 ay izin verilmiş, fakat memleketine döndükten sonra muhtelif mâzeretler beyân ederek, ancak 9 ay sonra, âilesi efrâdını da yanına alarak, Bagdad'a gelebilmiştir. Kendisine saray şâirliğinden başka, bilâhare sultan olan Uvays'in yetiştirilmesi vazifesi de verilmiş idi. Ḥasan-i Buzurg (ölm. 757=1356) ile Dilşād Hatun (ölm. 754=1353'ten önce)'un, kısa fâsılalar ile, vefatları Salmān'ın refah ve saâdet içinde geçen hayatını sarsmadı ; bilâkis kendi talebesi olan Uvays'in tahta cülûsu ile, bir kat daha iyileşti. Güzel san'atlara meraklı ve aynı zamanda san'atkâr olan bu hükümdar, onu yanından ayırmıyordu. Yazları, 759 (1357)'da ele geçirdiği Tebriz'de, kışları ise, Bagdad'da birlikte geçiriyorlardı. Ancak yaşının ilerilemesi ve bu arada, sıtma, göz ve ayak ağrıları gibi, çeşitli hastalıklara müptelâ olması (bk. Raşîd Yāsimî, *ayn. esr.*, s. 51) uzun zaman bu genç hükümdarın yanında kalmasına imkân vermediği için, Salmān inzivâya çekilmek üzere, hükümdardan müteaddit defalar izin istemiş ise de, bu arzusu yerine getirilmemiş idi. Sultan Uvays'in ölümünden (27 rebiülevvel 776=6 eylûl 1374) sonra yerine geçen oğlu Sultan Ḥusayn, bilhassa araları açık bulunan Muẓaffarîlerden Şāh Şucā' hakkında yazdığı bir medhiye yüzünden, Salmān'a gereken iltifâtı göstermedi. Böylece bütün ömrü Sāva, Bagdad ve Tebriz şehirleri arasında geçmiş bulunan şâir az sonra vefat etti. Hâl tercümesi kaynaklarının müphem ifâdelerine göre, vefat tarihi 777 (1375) 'den sonraya tesâdüf etmektedir. *Dīvān*'ının 791 (h.)'de istinsah edilmiş olan bir nüshasının sonundaki bir kayda göre ise, Salmān 12 safer 778 (1 temmuz 1376)'de vefat etmiştir (bk. Şiblī Nu'mānî, *Şi'r al-'acam*'den naklen Raşîd Yāsimî, *ayn. esr.*, s. 68) ki, bu tarihin doğruluğunu yukarıdaki kaynakların ifâdesi de az-çok te'yit etmektedir.

E s e r l e r i. Salmān'ın eserlerinin hâlen mevcut nüshalarına göre, *Kulliyāt*'ı, *Dīvān* ve mesnevileri olmak üzere, sâdece manzûm eserlerini ihtivâ etmekte olup, takriben 21.500 beyitten ibârettir. 1. *Dīvān*, kasîde, gazel, tercî ve terkib-i bendler, *sāḳî-nāma*, kıt'a ve rubâîlerden teşekkül etmektedir. Kasîdelerin pek azında İlhanlı hânedanına mensûp kimseler ile vezirleri ve Muẓaffarîlerden Şāh Şucā' medhedilmektedir ; geri kalan kasîdeleri hizmetinde bulunduğu Celâyirli Ḥasan-i Buzurg ve zevcesi Dilşād Hatun ile çocukları için söylenmiş olup, bundan başka mersiyeler de vardır. Bu ka-

sîdeler bölümü hemen-hemen *Dîvân*'ın yarısını işgal eder. Bilhassa yaşadığı devrin tarihi için mühim olan bu kasîdelerde şâir, umûmiyetle mutâd olduğu üzere, önce mâşuktan bahsedip, sonra memdûha geçmek âdeti hilâfına, teşbih ve tagazzülde ber ikisini birleştirmek sûretiyle, bir yenilik yapmıştır. Musannâ kasîde yazmakta kendisine tekaddüm eden meselâ Ẓu 'l-Fiḳar-i Şirvânî gibi şâirleri geçmiştir. Bütün gayretine rağmen, kasîdelerinde Minüçihrî, Anvarî ve Ẓahîr-i Fâryâbî [bk. madd.] gibi eski şâirlerin te'sirleri hissedilir. *Dîvan*'ının oldukça büyük bir kısmını işgal eden gazelleri ise, vasat derecededir ve İran şiirine bir yenilik getirmez. Terci ve terkîb-i bendlerinde Sa'dî [b. bk.]'nin te'siri göze çarpar. Küçük sayıdaki kıt'aları da daha çok bir isteğin'in yerine getirilmesi veya medih için yazılmıştır. Aynı şekilde küçük sayıdakî rubâîlerinde ise, Ḫayyâm [b. bk.]'ın te'siri görülür. *Sâḳi-nâma*'si ise, ihtimal İran edebiyatında bir divân içinde yer alan ilk sâkî-nâma'dir.

2. *Camşîd u Ḫurşîd*, Sultan Uvays'in arzusu üzerine yazılmış, takriben 2.700 beyitten ibâret bir mesnevî olup, 763 (1361)'te ikmâl edilmiştir. Müellif bu eserine bir husûsiyeti kazandırmak için, kendisinden önce yazılmış olan mesnevîlerin (*Şah-nâma*, Nizâmî'nin *Ḫusrav u şîrîn* ve *Haft paykar*'i, Ẓahîr-i Faryâbî'nin *Manûhar u Dunâlât*'ı gibi) muhtelif kısımlarından alınmış mevzûları bir az değiştirerek, bir araya getirmiştir (krş. Raşîd Yâsimî, *ayn. esr.*, s. 117—121). Eser son derecede musannâ bir üslûp ile yazılmış olup, bundan dolayı bâzı şâirlerin bile şikâyetini mûcip olmuştur (bk. Câmî, *Bahâristan*, Nevalkişor, ts., s. 103). Salmân'ın bu mesnevisinde, anlatılan hikâyeler ile ilgili ve başka vezinde gazeller, rubaî ve kıt'alar da yer almaktadır. Bu eser, XIV. asır türk şâirlerinden Ahmedî (ölm. 815=1412) [b. bk.] tarafından, müellifi zikredilmeden, âdeta tercüme edilircesine, aynı ad ile, yeniden kaleme alınmıştır Nitekim Salmân'ın eserinin Raşîd Yâsimî (*ayn. esr.*, s. 119 v.d.) tarafından yapılan hulâsası ile, Ahmedî'nin eserinin Nihad Sami Banarlı tarafından yapılan hulâsasının (*Ahmedî ve Dâstân-ı tevârîh-i mülûk-i Âl-i Osman*, *TM*, VI, 142—156) karşılaştırılması bu hususta açık bir fikir vermektedir.

3. *Firâḳ-nâma*, takriben 1.000 beyitten ibâret olan bu mesnevî tamâmiyle tarihî bir vak'aya istinât etmektedir: Sultan Uvays'in çok sevdiği dostlarından biri olan Bayram-şâb 761 (1359)'de ansızın Bagdad'a gider; 7—8 yıl sonra dönüp, Gîlân harbine katılır ve ölür (769=1367). Sultan çok sevdiği bu dostunun ölümü karşısında duyduğu acıları terennüm eden bir eser yazmasını Salmân'dan ricâ eder. O da, hükümdarın bu arzusunu yerine getirmek için, bu eserini yazar (takriben 770 veya en geç 771 h., krş. Raşîd Yâsimî, *ayn. esr.*, s. 120). Oldukça samimî bir ifâde ile kaleme alınmış olan bu mesnevînin vezni mütekaribtir.

Salmân'ın muhtelif dünya kütüphânelerinde (aş. bk.) ve bu arada İstanbul kütüphânelerinde oldukça bol ve güzel nüshaları bulunan eserlerinin tam bir ilmî neşri yapılmamıştır. *Kulliyât-i Salmân-i Sâvacî* (Bombay, ts., taş-basması) aslında Salmân'ın sâdece *Dîvân*'ının eksik bir nüshasından ibârettir. Aynı baskı, adı ve bir az tertibi değiştirilmek sûretiyle yeniden basılmıştır. *Dîvân-i Salmân-i Sâvacî, şâmil: ġazaliyât, tarcî'ât, ḳaṣâ'id, rubâ'iyât* (nşr. Manşûr Muşfik), Tahran, 1336 ş. Son zamanlarda Âvastâ tarafından yayınlanan *Kulliyât-i . . . Salmân-i Sâvacî* (Tahran, ts. [1958?]) oldukça iyi nüshalara istinat eden bir neşir ise de, nüsha farkları gösterilmemiştir. Bununla berâber bu neşrin Salmân'ın bütün eserlerini tam olarak ihtivâ ettiği söylenebilir.

Kendinden önceki şâirlerden Firdavsî, Minüçihrî, Sanâ'î, Anvarî, Ẓahîr-i Fâryâbî ve Kemâl al-Dîn İsmâ'îl-i İsfahânî [bk. madd.] gibi şâirlerin te'siri altında bulunduğu anlaşılan Salmân gazellerinde İran edebiyatında Sa'dî, Mavlânâ ve Ḥâfız'dan sonra bir yer işgal eder (Raşîd Yâsimî, *ayn. esr.*, s. 118). Hemen-hemen bütün mazmûnlarını adları geçen bu şâirlerden almakla berâber, bunları yeni ve daha güzel bir şekilde kullanabilmiştir (bk. Câmî, *Bahâristân*, s. 103). Onun en büyük kusuru çok defa mânayı edebî san'atlara fedâ etmiş olmasıdır. Bununla berâber zamanında şiirlerinin büyük bir rağbet gördüğü anlaşılmaktadır (bk. Davlatşâh, *Taẕkira*, s. 162). Eserlerindeki fikirleri ile davranışları arasında dâimâ bir tezat müşâhade edilir. Bunu bizzat kendisi devrin icaplarına uymak zarûreti ile izâha çalışmaktadır.

Bibliyografya: Davlatşâh, *Taẕkira* (London, 1901), s. 257—263; Luṭf-'Alî Bek Âẕar, *Âtaşkada* (Bombay, 1299), s. 223—226; Amîn Aḥmed Râzî, *Haft iḳlîm*, Tahran, ts., II, 522—525; Rızâ-Kulî Han Hidâyat, *Macma' al-fuṣaḥâ'* (Tahran, 1295), s. 19 v.d.; Câmî, *Bahâristân* (Naval-Kişor, ts.), s. 103 v.d.; Raşîd Yâsimî, *Tatabbu' u intiḳâd-i aḥval u âṯâr-i Salmân-i Sâvacî* (Tahran, ts.); E. G. Browne, *A Literary History of Persian Literature under Tartar Dominion*, s. 260 v.dd., 296 v.d.; *ZDMG*, XV, 758—774; Rieu, *Cat. of Pers. Mss. in the Brit. Mus.*, II, 629b, ayn. mll., *Supplement*, bk. fihrist; Flügel, *Die arab.*,

pers. und türk. Hss... Wien, bk. fihrist; Browne, *A Suppl. Handlist... of Cambridge; Cat of Pers., türk., Hindûstânî and Pushtû manuscripts in Bodleian Library*, I, 575a v.dd.; *Catalogue of the Persian manuscripts in the Bûhâr library* (Calcutta, 1921), s. 244—245; E. Blochet, *Catalogue des manuscripts persans*, bk. fihrist; F. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi kütüphanesi farsça yazmalar kataloğu* (İstanbul, 1962), bk. fihrist. (TAHSİN YAZICI.)

SELMÂNİYE. SALMĀNİYA, bu ad bir takım müfrit (*ġulāt*) şî'î fırkalarını göstermek için Abū Ḥātim Rāzî (ölm. 322=934)'de geçmektedir; bunlar gerek risâletini vârislerine bırakmış veya bırakmamış olan bir peygamber olarak, gerek bâzı kimseler tarafından 'Alî'nin fevkinde telakkî edilmiş ilâhî bir sudûr olarak sahâbeden (*ṣaḥābi*) olan Salmān-i Fārisî [b. bk.]'ye husûsî bir saygı gösterirler (Abū Ḥātim Rāzî, *Kitāb al-zina*, var. 907). 220 (835) yıllarında, Carāzînî bunlara karşı husûsî bir reddiye yazdı.

Bu tâbir şî'î irfanî akîdesinin kendi hakikî ismi olan Sînîya (veya Salsalîya) adını verdiği bir zümrenin „zâhirî" isimlendirilmesi olup, Mîmîya ve 'Ayniya'nın zıddıdır; burada *Sîn* harfi Salmān'a, *Mîm* Muḥammed'e, *'Ayn* da 'Alî'yo delâlet eder; burada bunların tarihî rollerinden ziyâde, devamlı mânevî rolleri göz önünde bulundurulmuştur. *Nâtiḳ* peygambere bir üstünlük veren Mîmîye ve „sâmit" imâmı tercih eden 'Aynîya'nın aksine, Sînîya Ruh-ül-kudüsün murahhası olan *bāb*'ı ilk sıraya geçirirler. Bu irfanî nazariyeler, bâzı talsilât ile birlikte, L. Massignon'un *Salmân Pâk* (*Publ. Soc. Études Iraniennes*, Paris, 1934, nr. 7, s. 35—39) eserinde anlatılmıştır. Bu eserde Salmān'a karşı dinî bağlılıkları bakımından eskiden Ḥaṭṭābîya (krş. *Umm. al-Kitāb*, trc. Ivanow, *REI*, 1932, s. 419—482)'nin, şimdi Nuṣayrî [b. bk.]'ler ve 'Alî İlâhî [b. bk., bir de AHL-I ḤAḲḲ]'lerin, muhtelif derecede, Sînîya ile irtibatları gösterilmiştir.

Bibliyografya: Salmān Pāk hakkında yukarıda anılan araştırma, s. 47—52.

(LOUIS MASSIGNON.)

SELMAS. SALMAS, İran Azerbaycanı'nda bir idârî bölge olup, Urmiye gölünün şimâl-i garbîsinde kâindir (genişliği şimâlden cenûba 40 km. ve uzunluğu garptan şarka 60 km.). Cenupta Avġān (Afġān)-dağ silsilesi ile Vergeviz geçidi (yüksekliği: 1.999 m.) Salmās'ı Urmiya (Urumî) idârî bölgesinden ayırır. Avġān-dağ'ın şark kısmını yüksek, göle doğru uzanan ve ucunda Güvercin-kale'nin bulunduğu Kara-bağ [b. bk.] teşkil eder. Garpta Harāvîl (türkçe Ara'ul) silsilesi Salmās'ı Türkiye'den ayırır; buradaki Ḫānasūr geçidinin yüksekliği 2.567 m.'dir. Şimâlde Salmās Ḫoy ile hudutlanır; şimâl-i şarkîde Güney („güneşe karşı"; eski idârî adı Arvanaḳ ve Anzāb) idârî bölgesi gölün şimâl sâhilini teşkil eder (merkezi: Ṭasūc). Salmās Zola çayı'nın suladığı münbit bir ova ile Çahrîḳ, Şinetāl ve Şepirān dağlık bölgelerini içine alır.

Salmās bölgesinin pek eski zamanlardan beri meskûn olduğu ḫaldî (vannî) mimârî eserlerinin kalıntılarından istidlâl edilebilmektedir. Daha sonraları burası Persarmenia eyâletinin bir kısmını teşkil etmiştir. Eyâlet bâzan Atropatene'ye, bâzan da Armenia'ya dâhil bulunmuştur. Faustus Byzantinus Salmās bölgesini Kortçekh eyâletine dâhil gösterir. Constantine Porpbyrogenetos Χερτ (bugün Ḫoy) ile birlikte Σαλαμάς'ı zikreder. Salmās 1653 yılına âit süryânî piskoposlarının cetvellerinde de bulunmaktadır (Hoffman, *Auszüge aus syrischen Akten Persischer Märtyrer*, s. 204).

al-Muḳaddasî Salmās'ı iyi pazar yerleri, taştan bir câmii bulunan güzel bir şehir olarak tasvir eder. Yāḳūt'un zamanında şehir harâbe hâlinde idi; burada yetişen meşhûr şahıslardan, 380 (h.) yılında vefât eden âlim Mūsā b. 'Imrān zikredilir. Ḥamd Allāh Mustavfî'ye göre, şehrin sûrları 8.000 adım uzunluğunda olup, Ġāzān zamanında, vezir Ḫvâca Tāc al-Dîn 'Alî Şāh tarafından tâmir edilmiştir. Salmās'ın vergi hâsılâtı VIII. (XIV.) asırda 39.000 *dînār*'a varıyordu. Bugün Salmās adını taşıyan hiç bir şehre rastlanmaz. İslâm müelliflerinin verdikleri mâlûmat, bu bölgenin şimâl-i garbîsinde, Albaḳ ve Ḳoṭūr'a giden yol üzerinde bir pazar yeri olan Kuhna-Şahr („eski şehir")'e âit olmalıdır. Kuhna-Şahr'de aş.-yk. 1.000 hâne mevcût olup, ahâlisi âzerî-türkçesi konuşur; bunlardan başka şehirde 100 kadar ermeni âile ve bir de yahudi topluluğu bulunmaktadır ki, bunlar buranın İran'a ait eski bir yerleşme sâhası olduğuna açık bir delil teşkil edebilir. Mîrî-Hatun kulesinin Kuhna-Şahr yakınında bulunması da aynı şekilde mânalıdır.

Bölgenin bugünkü merkezi Dîlmān (yazılışı Dîlmaḳān) olup, adı Gîlān deylemîleri [bk. mad. DAYLEM] ile bâzı münâsebetlere delâlet edebilir; bunların inşâ ettikleri bâzı küçük kaleler, hattâ Şerizūr'da v.b. bilinmektedir (krş. Yāḳūt, mad. *Daylamastān*). Dîlmān'da 1.400 ev (1852'de yalnız 300) mevcût olup, nüfûsu (hemen-hemen hepsi şî'î) 8.000'dir. Şehrin mevkii çok müsâit olup, ovanın ortasında ve yolların kavşak noktasında bulunmaktadır. Şehir toprak sûr ile çevrilmiş

olup, 5 kapısı vardır. Şehirde 11 câmi (Āḳā, Şeyḫ al-İslām, Ḥācī ʿAlī Rižā, Ḥācī Şādiḳ Āḳā, Kanlı, Şirli v.b.), Rūşan Efendi (mührü 1251 h. tarihini taşımaktadır) tarafından teʾsis edilmiş bir tekke vardır (bk. al-Bidlīsī, *Şaraf-nāma*, nşr. Veliaminof-Zernof, Petersburg, 1860, I, 18).

Salmās ovasında 1850 yılında 51 köyde 3.310 ev bulunuyordu. 1900'de köylerin sayısı 108'e ve nüfûsu da 50.000'e çıkmıştır. Bunların % 63.2'si şiʿî, % 13'ü sünnî, % 22.5'i hıristiyan ve % 1.3'ü mûsevî idi. Halkı tamâmen müslüman veya karışık olan köyler yanında hıristiyan köyler de var idi: Ermeniler (Kalʿasar, Haftuvān, Peryācik) veya süryânîler (Ḫosrova, Patāvur v.b.) Katolik süryaniler („Keldânîler") 500 ev ve iki kilise (bunlardan birisi 1844'te inşâ edilmiştir), piskopos evi ve bir „Lazar" misyoner hey'etinden müteşekkil küçük ve zengin bir köy olan Ḫosrova'da toplu halde bulunuyorlardı. 1281'de bir Salmās piskoposu Bagdad'da nasturî patriği Yalabaha'nın χειροτονία'sında hazır bulunmuş idi (Assemani, Bibl. Or., II, 456) Ḫosrova halkı XVIII. asırda katolik mezhebine girdi. Müslüman abâli arasında, kendilerinin İsfahan'dan gelip-yerleştiklerini söyledikleri Lek kabîlesine mensûp kimseler de vardır. Muhtelif ırk ve dinlere mensûp bulunan bu cemâatler kendi aralarında iyi anlaşmışlardır. Salmās'ın ticâreti çok inkişâf etmiş idi. Başlıca ihrâcat maddelerini bal-mumu, bâdem, deri ve hayvan teşkil ediyordu. İlk cihan harbi sırasındaki rus-türk muhârebeleri ve onu müteâkib 1918'deki huzursuzluk Salmās'ın iktisâdî durumuna darbe indirmiştir.

Bölgenin dağlık kısmının idâre merkezi Çahrīḳ'tir. Burası Zola çayının geçtiği boğaz içinde, bir kaya üzerine kurulmuş, küçük bir istihkâmdan ibârettir (resimler için bk. Ḥācī Mīrzā Cānī, *Nuḳtat al-kāf*, nşr. Browne, *C M S*, XV, 122). Çahrīḳ 1828 yılında ruslar tarafından zaptedilmiştir. 1848'de Bāb [b. bk.], Tebriz'de idâm edilmeden önce, buraya hapsedilmiş idi. O zaman Muḥammed Şāh'ın karısının kardeşi Yaḥyā Han Çahrīḳ'ta vâli bulunuyordu. Oğlu Tīmūr Han'ın öldürülmesinden sonra, Çahrīḳ ʿAvdoylular tarafından işgâl edilmiştir. Kendi rivâyetlerine göre, ʿAvdoyluların cedleri XVII. asrın ortalarında Diyarbekir'den Urmiye'ye gelmişlerdir. Reisleri olan İsmāʿīl Āḳā'nın türbesinde (Nāzlu çayı yanında) 1231 (1816) yılı kayıtlıdır. Onun oğlu ʿAlī Han Çahrīḳ kalesini 1864'te eline geçirmiştir. ʿAlī Han'ın çok faâl bir eşkiya olan oğlu Caʿfar Āḳā, umûmî vâlinin emri ile 1905 yılında Tebriz'de idâm edilmiştir. Onun küçük kardeşi İsmāʿīl (Simko adı ile tanınır) bu hudut bölgesinin karışık siyâsî hayâtında mühim bir rol oynamıştır. 1918'de Simko'nun adamlarının Ḳuhna-Şahr'de çıkardıkları bir karışıklıkta nastürîlerin patriği öldürülmüştür. 1922'de Simko, İran silâhlı kuvvetleri tarafından, Türkiye topraklarına ilticâya mecbûr edilmiştir.

Salmās'ın eski eserleri arasında bilhassa şunlar dikkate değer: 1. Ḫaldaîlere (urartu) âit eserler (Ker Porter [*Travels*, II, 60] tarafından Tamar köyü yakınında Zincirkale tepesinde keşfedilmiştir). — 2. Sâsânîlere âit eserler; Pir Çavuş kayasındaki Galerius, Narses ve Tiridates (Ker Porter, *göst. yer.*; Flandin ve Coste, IV, levha 204 v.d.) veya başka bir izâha göre, Ardaşīr-i Pāpakān ve onun oğlu Şāpūr'u temsil eden yarım kapartma (Jackson, *Persia Past and Present*, s. 81; Sarre, *Iran. Felsreliefs*, s. 246). — 3. Güvercin-kale istihkâmlarının üzerinde bulunan kaya bâzan Urmiye gölü içerilerine doğru uzanır, bâzan da gölde bir ada teşkil eder. Güvercin-kale'nin bâzı kısımlarının Ḫaldaîler devrine kadar çıkması muhtemeldir. N. Ḫanykov 1852'de orada Abū Nāṣir Ḥusayn Bahādur Han adında birine âit bir kitâbe parçası keşf etmiştir (krş. *Caucase* mecm., Tiflis, 1852, nr. 22 v.d.). — 4. Kuhna Şahr yakınındaki tuğladan yapılmış kule aş.-yk. 700 (7??) yılına âit ve M. van Berchem tarafından okunmuş olan kitâbesinde, eserin bânîsi olarak Arġūn Āḳā'nın kızı Mīrī Hatun zikredilmektedir. Arġūn Āḳā, Hulagu ve Abaka zamanlarında Horasan vâlisi bulunuyordu, bk. Lehmann-Haupt, *Materialien zur ältesten Geschichte Armeniens*, *Abh. G. W. Gött.* N, F., IX, 158 v.d.; resim için bk. Lehmann-Haupt, *Armenien einst und jetzt*, s 320).

Bibliyografya: Ritter, *Erdkunde*, IX/II, 956—962; Marquart, *Ērānšahr*, bk. mad., s. 110; Adonts, *Armenia v epoḫa Iustiniana* (Petersburg, 1908), s. 223; Col. Çirikov, *Putevoy jurnal 1849—1852* (Petersburg, 1875), s. 489; E. Boré, *Correspandance et memoires d'un voyageur en Orient* (Paris, 1840), II, 255; O. Blau, *Vom Urmia-See nach dem Wan-See*, Peterm. Mitt., 1863, s. 201—210; H. Hyvernat ve P. Müller—Simonis, *Du Caucase au Golf Persique* (Paris-Lyon, 1892), s. 118, 156; Maksimoviç-Vasilkovskiy, *Otçet o poyezdke po zapad Persii* (Tiflis, 1903), II, 17—29; V. Minorsky, *Naselenie pograniçnih okrugov* (*Materialy po Vostoku*, Petrograd, 1915, s. 474 v.dd.); ayn. mll., *Kela-Şin...* (*Zap.*, 1917, XXIV, 190 v.dd.). (V. Minorsky.)

SELSEBİL. SALSABIL, Cennetin bir pınarının adı olup, *Kurʾan*'da (LXXVI,

17—18) yalnız bir defa geçmektedir. Bu ibâre şudur: „Ve orada (cennette) onlara (iyi insanlara) bir kâseden içirilir ki, içindeki zencefil ve cennette adı Salsabîl olan pınar (ın suyu) ile karıştırılmıştır."

Gramer âlimleri kelimenin iştikakında aynı fikirde değildirler. Bâzıları onu üçlü *s-b-l* köküne bağladıkları hâlde, bâzıları beşli bir kökten türetirler ki, buna göre, müennes şekli hâriç, bu kökten türemiş tek kelime budur. Bir takım dilciler, aslî harfleri yalnız *s* ve *l* imiş gibi, ona „kesilmeksizin akan veya boğazdan kolayca kayan" mânâsını verirler. İştikakının *„sal Rabbaka Sabîlan ilâ hâzihi 'l-'ayn"* („Rabb'inden bu pınara giden bir yol iste") takdîri ile, *sal sabîlan* şeklindeki iştikakı yanlış kabûl edilerek, reddedilmiştir. Kelime, bir içecekten bahsedilirken, „içimi kolay" veya „tadlı" „sert ve kekre olmayan", „boğazdan kolayca geçen" mânâsına alınan süt, su veya şarap için, sıfat olarak, kullanılmıştır; fakat *Kur'an*'da müslümanların cennette içmelerine müsâade edilen şarap hakkında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Bâzı gramerciler, bu kelimeyi, has isim ve bunun neticesi olarak da, çekimi iki halli ve *tanvîn*'siz kabûl eder; zikredilen âyette ise, kelimedeki *tanvîn*'in kafiye bakımından, سَلْسَبِيلًا'e uygun düşmesi için verildiğini kabûl ederler; fakat diğer bâzıları onu pınara bir sıfat olarak verilmiş ve netice itibariyle de *tanvîn* almış olan tam çekimli (*munṣarif*) bir kelime sayarlar. Muslim'in naklettiği bir hadîs (*Ḥayż*, 37) kelimenin islâm câmiasında her kes tarafından has isim olarak telakkî edildiğini göstermektedir; nitekim bu hadîste mü'minlerin suyundan içecekleri cennet pınarının *Salsabîl* adını taşıdığı ifâde olunmaktadır.

Bibliyografya: Belli başlı lugat kitapları ve *Kur'an* tefsirleri. (T. W. HAIG.)

SELÛK. SALŪḲ (al-Hamdānī'de Ḥaribat Salūḳ), cenûbî Arabistan'da, Yemen'in Ḥadîr bölgesinde eski bir şehir olup, al-Hamdānī zamanında yerinde Ḥabîl al-Riyaba adlı bir köy bulunuyordu. Büyük Salūḳ şehrinin harâbelerinde eski para ve ziynet eşyası bulunduğu gibi, altın ve gümüş parçaları ile demir cürûfu da bulunmuştur. Şehir, orada îmal edilen, mükemmel, çift ilmekli zırhlı gömlekleri ile meşhûr idi. Kezâ, rivâyete göre, köpek ile çakalın birleşmesinden meydana gelen, bilhassa ceylan avı için yetiştirilmiş köpek cinsi (*salāḳî*) buradan gelmektedir. Alois Musil'in bana naklettiği üzere, bugün de, Şammar bedevîleri arasında şöyle denir: —*Hu drūḳi, la çalb wa lā slūḳi*— „O bir kırmadır, ne köpek, ne de salûkî (tazı)".

Bibliyografya: al-Hamdānī, *Ṣifat Cazîrat al-'Arab*, nşr. D. H. Müller (Leiden 1884—1891), s. 78 v. d.; 'Aẓîmuddîn Aḥmed, *Die auf Südarabien bezüglichen Angaben Naṣwān's im Ṣams al-'Ulūm* (E. J. W. Gibb Memorial Series, XXIV, Leiden, 1916), s. 51, 62; al-Ḳazwînî, *'Acā'ib al-maḫlūḳāt*, nşr. Wüstenfeld (Göttingen, 1848), II, 29; Yāḳūt, *Mu'cām*, nşr. Wüstenfeld, III, 125 v. d; *Marāṣid al-iṭṭilā'*, nşr. T. G. J. Juynboll (Leiden, 1853), II 47; al-Bakrî, *Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld (Göttingen, 1876), II, 780 v. d.; A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 185; F. W. Schwarzlose, *Die Waffen der alten Araber* (Leipzig, 1886), s. 200, 334; E. Glaser, *Skizze der Geschichte und Geographie Arabiens*, II (Berlin, 1890), s. 19; G. Jacob, *Altarabisches Beduinenleben* (Berlin, 1897), s. 26, 84, 245. (ADOLF GROHMANN.)

SELÛL. SALŪL, bu adı taşıyan iki kabîle mevcut olup, biri cenûbî Arabistan'da ve Ḫuzā'a kabilesinin bir koludur; diğeri şimâlî Arabistan'dandır ve Havâzin topluluk ismi ile tanınan kabîleler birliğine bağlıdır. Az itibarlı olduğu görülen bu iki kabîle gerçekte bir tek kabîle olmalıdır, zîrâ mensuplarının bâzıları bâzan Ḫuzā'a'dan, bâzan Havâzin'den sayılmaktadır.

1) Ḫuzā'a kolu erkenden gelip, Hicaz'da yerleşmiş idi; arap nesep âlimlerinin bildirdiklerine göre, bu göçüş Mârib seddinin yıkılmasını tâkip eden zamanda olmuştur. Bu kabîle mensupları Kâbe'nin muhâfızları oldular. Kabîlenin bir mensûbu, Abū Ġabşān al-Muhtariş b. Ḫu'ayl b. Salūl, bir tulum şarap karşılığında, mâbedin anahtarını Ḳuṣay b. Kināna'ye sattı ve bunun vâsıtası ile muhâfızlık vazifesi Ḳurayş kabîlesine geçti. Salūl kabîlesi başlıca üç kola ayrılmış idi: Ḫubşîya, 'Adî ve Ḥirmiz; bu sonuncu gâliba çok az sayıda idi, çünkü buna mensup olan hiç bir mühim şahsiyetin zikredildiğine tesâdüf etmiyoruz. Ḫubşîya bir çok âilelere ayrılmış idi: Ḫulayl, Ḳumayr, Żāṭir, Kulayb ve Ġāżira. Yukarıda anılan al-Muhtariş ile Peygamberi, Mekke'den Medine'ye hicretinde sığındığı mağaranın giriş yerinde bir örümcek ağı bulup, yolunu kaybedinceye kadar tâkip etmiş olan Kurz b. 'Alḳama de birinci âileye mensupturlar. Bu şahıs Mu'âviya zamanına kadar yaşamış ve memleketin topografyası hakkındaki bilgisi sâyesinde mukaddes sâhanın, Ḥaram'in, hudutlarını tesbit etmiş ve bu hudutlar bugüne kadar muhâlaza edilmiştir. Peygamber hayatta iken doğmuş ve 86 (705) yılında Suriye'de ölmüş olan Ḳabîsa b. Żu'ayb ile Abbâsîlerin başlıca taraftarlarından ve ba-

life al-Manṣûr 'u görmeğe gittiği ve katledildiği zaman orduyu kendisine teslim eden Abû Muslim 'in dostlarından olan Mâlik b. al-Heygam b. 'Avf Ḳumayr âilesine mensup idi.

2) Havâzin'e mensup olan kabîle adını anneleri Ẕuhl b Şaybân'ın kızı Salûl 'den alıyordu; baba tarafından cedleri Murra b. Ṣa'ṣa'a b. Mu'âviya b. Bekr b. Havâzin idi. Mekke'nin şarkında yerleşmişlerdi. 10 küçük kabileye ayrılmış idiler; 'Amr, Ẓubay'a, Nahâr, Suḥaym, Ġâżira, Udayya, Câbir, Mu'âviya, Cinnî ve Duhayy. Peygamberin sahâbesinden olup, 'Omar I. tarafından Basra'ya kadı olarak gönderilen 'İmrân b. Ḥusayn ile şâir Kuṣayyir 'Azza [b. bk.] Ġâżira kabilesine mensup idi. 'Abd Allâh b. Hammâm ve al-'Ucayr adlı şâirler 'Amr kabîlesine mensupturlar. Salûl kabîlelerinin muhtelif mensuplarının şecereleri mukayese edilince, mühim yanlışlıklara tesâdüf olunur: msl. Ġâżira her iki kabîlede de bulunmaktadır; bundan bu kabilelerin bütünü bilinmekle berâber, bir çok bâllerde doğru akrabâlıklar hakkında kanâatlerin sâbit olmadığı ve, nesep âlimlerinin bütün mahâretlerine rağmen, bir tek cetvel te'sis etmeğe muvaffak olamadıkları neticesi çıkarılabilir. Başlıca güçlük hiç şüphesiz Salûl adının, nesep âlimlerinin „İbn" 'lerine rağmen, bir erkek adı olmayıp, bir kadın adı olmasından ileri gelmektedir ve burada, arap kabîlelerinin şecerelerinde arada-sırada bulunduğu üzere, bir mâderşâhi âile ile karşılaşıyoruz.

Bibliyografya: İbn Durayd, *Kitâb al-iştiḳâḳ* (nşr. Wüstenfeld), s. 276 v. dd.; al-Nuvayrî, *Nihâyat al-arab* (Kahire tab.), II, 318 v.d. ve 336; al-Ḳalḳaşandî, *Nihâyat al-arab* (Bagdad tab.), s. 199, 242, 260, 312, 326; İbn 'Abd Rabbihi, *al-'Iḳd al-farîd* (Kahire, 1316), II, 53; el-Sam'ânî, *Kitâb al-ansâb* (nşr. Margolioutb, *GMS*, XX, var. 3c4a); *al-Aġânî*[1], IX, 93, XV, 53; *Usd al-ġâba* (Kahire, 1286), sık-sık; İbn Ḥacar, *Tahẕîb* (Haydarâbâd tab.), sık-sık; Wüstenfeld, *Genealogische Tabellen* ve *Register*.

(F. KRENKOW.)

SEMÂ'. SAMA' (A.) aslında *s m'* kökünden, *sam'* ve *sim'* gibi, bir masdar olup, „işitmek, duymak, dinlemek, işitilen söz, iyi şöhret ve iyi anılma" (*Ḳâmûs tercümesi*, III, 292 v.d.). „şarkı dinleme" (Sûdî, *Şarḥ-i Dîvân-i Ḥâfiẓ*, İskenderiye, 1250, I, 41, II, 383) ve mecâzen „şarkı, nağme, raks, vecd" (*Ġiyâṣ al-luġat*, Kanpur, ts., s. 232), „ûns meclisi" (Tahânavî, *Kaşşâf iṣṭilâḥât al-funûn*, I, 675) ve nihâyet yarı dinî mâhiyette „çalgılı ve şarkılı ziyâfet" gibi türlü mânalara gelmektedir. Bu çeşitli mânalardan bir kaçı hâric, diğerlerinin kelimenin eski arapçadaki „şarkı söyleme veya çalgı çalma" (bk. Lane, s. 1429b) mânası ile yakından ilgili olduğu açıkça görülmektedir. Sonradan kazanmış olduğu anlaşılan *raḳṣ* mânası da, aynı şekilde, musikinin tabiî bir neticesidir. Dinî mahiyette olmak üzere, güzel ses dinleme ve onun tabiî neticesi olan *raḳṣ*, daha başlangıçtan itibaren, bir taraftan mutasavvıflar arasında büyük bir rağbete mazhar olurken, diğer taraftan da, bunun islâm dini ile bağdaşıp-bağdaşamıyacağı mes'elesi (aş. bk.) üzerinde durulmuştur. *Samâ'*'dan bahseden kaynaklarda, *samâ'*'ın şekil ve muhtevasından çok bu ikinci mes'ele yer almıştır. Bu bakımdan, bilhassa Mavlânâ (ölm. 672=1273)'dan sonra gittikçe geliştiği ve başlı-başına bir âyin halini aldığı anlaşılan şekli ile ondan önceki şeklinden teferrüatlı bir tarzda bahseden bir esere rastlanmaz. Nitekim doğrudan-doğruya veya dolayısı ile *samâ'*'dan bahseden eserlerde (msl. Abû Naṣr al-Sarrâc, *Kitâb al-lumâ'* ve al-Ġazzâlî, *İḥyâ 'ulûm al-dîn* v.b.) *samâ'*'ın kendisinden ziyâde, dinî hükümlere uyup-uymadığı üzerinde durulmuştur. Bununla berâber ilk devirlerde çalınan veya söylenen musikinin makamı ile değişebilen hareketlerden ibâret olduğu gibi, bir âyin hâline geldiği zaman da, ihtimal tarif edilmekten ziyâde, ancak tatbikat ile elde edilebileceği düşünülerek, *samâ'*'ın ne şekilde yapılacağının anlatılmasından vaz geçilmiştir. Bunun yerine çeşitli seslerin ve bu arada bilhassa güzel sesin tarifi ile bu seslerin husule geldikleri yerler ve te'sirleri ile *samâ'* âdâbından bahsedilmiştir (krş. al-Ġazzâlî, *ayn. esr.*, II, 229—231; al-Sarrâc, *ayn. esr.*, s. 269).

Başlangıçta sadece güzel ses dinleme ile rakstan ibaret olan semâ'ın türlü mahzurları görüldüğü veya yanlış anlaşıldığı için bir takım esaslar kabûl edilmiştir. Bu esasları tespit için de önce dinî bakımdan musiki âletlerinin üzerinde durulmuş ve bunlar arasında hangilerinin dinlenmesinin câiz olacağı, hangilerini dinlemenin günah sayılabileceği gösterilmeğe çalışılmıştır (krş. al-Sarrâc, *ayn. esr.*, s. 277). Buna göre, telli sazlar ve nefesli sazların dinlenmesi haram sayılmıştır. Bu arada mübah sayılan semâ'ıda şu esaslara dikkat edilmiştir; zaman, mekân, *iḫvân* („dostlar"). Yemek hazır olduğu zaman, namaz vakti, düşmanca bir davranış, sıkıntı duyulduğu zamanlarda semâ yapılmamalıdır; aynı şekilde, işlek bir caddede, pis bir yerde veya insanın kalbini Tanrıdan başka bir şeyle meşgul eden eşya bulunan bir yerde de semâ' câiz değildir. Bunun gibi semâ'aleyhinde bulunan, meclise ağırlık veren, mütekebbir kimselerin ve sahte vecd

hâlleri gösteren sûfîlerin ve semâ'ın değerini takdir edemeyenlerin huzûrunda da semâ' etmek doğru değildir. Semâ' esnasında bütün dikkat ile *ḳavvâl* („şarkıcı") 'e kulak vermeli ve gelen vecdin te'sirine tahammül edilebilindiği müddetçe, her hangi bir hareketten sakınmalıdır. Bununla beraber, semâ' topluluğundan her hangi birisi harekete geçtiği vakit, ona uymak lâzımdır. Daha çok şerîâte bağlı sûfîlerin semâ'ının belli-başlı husûsiyetleri hakkında verilen bu bilgiler yanında, X./XI. asrın ilk yarısında onun yarı dinî bir ziyafet hâline geldiği görülmektedir. Filhakika bu devrin ileri gelen sûfîlerinden olup, bir çok bakımlardan Mavlânâ 'yı andıran Abū Sa'îd b. Abi 'l-Ḫayr (357—440 = 967—1049) zamanında bu şekilde tertip edilmiş semâ' toplantılarından bahsedilmektedir (bk. Muḥammed b. Munavvar, *Asrār al-tawḥîd fî maḳāmāt al-Šayḫ Abî Sa'îd*, nşr. Ẕabîḥ Allāh Ṣafā, Tahran, 1332 ş., s. 16 v.d., 103 v.d., 77 v.d.). Ancak umûmiyetle yemekten sonra (bk. Tahsin Yazıcı, *Mevlânâ devrinde semâ'*, *Şarkiyat mecmuası*, V, 140 v.d.) yapılan bu semâ'ın teferrüâtı hakkında da yeter derecede bilgi verilmemiştir. Yine bu devirde, toplu hâlde icra edilen bu semâ' yanında, münferiden yapılan semâ 'da devam etmiştir (bk. Muḥammed b. Munavvar, *ayn. esr.*, s. 77, 103). Çalınan musikinin ahengine uyularak yapılan hareketler arasında, bilhassa mevlevîlerde olduğu gibi, uzun müddet bir dönmenin mevcûdiyeti kat'î olarak bilinmemektedir, zîrâ Mavlânâ 'dan bahseden eserlerde sık-sık rastlanılan *çarḫ zadan* („dönmek") tâbiri, Abū Sa'îd b. Abi 'l-Ḫayr 'dan bahseden eserlerde hemen-hemen hiç bulunmamaktadır. Bununla berâber, Mavlânâ ve etrafındakilere bas gibi görünen dönme de aslında daha önce mevcut idi (Ḳuşayrī, *al-Risāla*, s. 40). Ayrıca Şams al-Dīn-i Tabrīzī 'nin yaşadığı devirde ve muhitte semâ 'ın daha çok rağbet gördüğü ve sonraki devirlere intikal eden bâzı husûsiyetlerini kazandığı söylenebilir. Nitekim Mavlânâ 'nın semâ'ı ve semâ'daki hareketlerinin bir çoğunu daha önce Irak-ı Acem 'de semâ' yapan (bk. Aflākī, *Manāḳib al-'ārifīn*, nşr. T. Yazıcı, I, 89, II, 624) Şems 'ten aldığı mâlûmdur (bk. Sultān Valad, *Intihā-nāma*, Üniversite kütüp, nr. FY 1009, var. 61a; krş. Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlevî âdâb ve erkânı*, s. 63). Bu arada bâzı sûfîler arasında semâ' için güzel musiki ile birlikte çalan veya söyleyenin güzel olmasını ve güzel koku bulunmasını şart koşanlar da vardır (Rūzbihān al-Baḳlī, *Kitāb al-anvār* 'dan naklen *Nafaḥāt al-uns*, trc. Lâmi'î Çelebî, İstanbul, 1289, s. 268 v.d.). Mavlânâ 'nın semâ'ı ise, çok defa tesadüflere bağlıdır. Filhakika kulağına gelen ve hoşuna giden güzel ve mânalı bir ses, bir söz veyahut heyecanlı bir hâdise onu harekete getirmeğe, daha doğrusu dönmesine kâfi geliyordu (krş. Aflākī, *ayn. esr.*, I, 151, 412, 457). Bu devirde, muhtelif hâdiselerin te'siri ile yapılan bu münferit semâ' yanında, bir musiki heyetinin de refâkatı ile, toplu hâlde cereyan eden ve çok defa tesadüflere bağlı olan semâ' da vardı. Kaynaklarda bu şekildeki semâ'ın teferruâtlı bir tasvirine rastlanmaz. Ancak bâzı kayıtlardan (bk. Tahsin Yazıcı, *ayn. esr.*, s. 142—150, krş. Abdülbaki Gölpınarlı, *ayn. esr.*, s. 63 v. dd.), bilhassa Mavlânâ 'nın medresesinde yapılan semâ'da, musiki hey'etine ayrılan yüksekçe bir yer (*taḫt*) bulunduğu (bk. Aflākī, *ayn. esr.*, I, 222) ve musiki hey'etinin de umûmiyetle şarkıcı, tefçi ve neyzenlerden terekkûp ettiği, bunlar ile birlikte, rebâb, zurna, ṭakkare ve mâhiyeti meçhul, fakat bir çalgı olduğundan şüphe edilmeyen *başārat* çalıcılarına da rağbet edildiği anlaşılmaktadır. Mavlânâ 'nın tamâmiyle erkeklerden ibâret olan bu musiki hey'eti önünde semâ' ettiği gibi, kadınlardan müteşekkil bir musiki hey'eti önünde de semâ' ettiği olmuştur (bk. Aflāki, *ayn. esr.*, I, 179 v.d.). Yine bu arada semâ'ın sonraki şeklinde görülen selâm verme âdetinin izlerine de rastlanmaktadır (krş. Aflākī, *ayn. esr.*, s. 220)

Yukarıda ana hatları ile açıklandığı üzere, Mavlânâ devrinde ve onu tâkip eden devirde daha önceleri semâ' âdâbından sayılan *„zamān, makān* ve *iḫvān"* 'a çok defa ehemmiyet verilmediği görülmektedir. Filhakika Mavlânâ 'nın semâ'ı zamandan ziyâde, kendisine gelen vecde bağlı kaldığı gibi, hemen-hemen her yer (medreseler, evler, bağlar, sokaklar v.b) onun semâ'ına sahne olmuş ve semâ'a katılanlar ile semâ'ı seyredenlerin husûsiyetlerine de dikkat edilmemiştir (krş. *ayn. esr.*, I, 182). Kendisinin velâtından (672 = 1273) sonra, halefi Ḥusām al-Dīn Çelebî tarafından, cuma namazını müteâkip, *Kur'an* okunduktan sonra, toplu bir hâlde semâ' yapılması bir kanun hâline getirildi (*ayn. esr.*, II, 777, 967). Bununla berâber, belirli bir zaman ve mekâna bağlı kalınmaksızın, muhtelif vesîleler ile semâ' yapıldığı da anlaşılmaktadır (bk. *ayn. esr.*, II, 780 v.b.).

Semâ'ın bilhassa mevlevî tekkelerinde âdâb ve erkânı ile dört-başı mâmur bir âyin hâline hangi tarihte geldiği kat'î olarak bilinmemektedir. Bâzı kayıtlardan (bk. Abdülbaki Gölpınarlı, *ayn. esr.*, s. 75), bugünkü semâ' şeklinin Sultan Veled 'in torunlarından Pîr Âdil Çelebî (ölm. 865 = 1460) tarafından te'sis edilmiş olduğu tahmin edilebilir. Bir âyin hâline gel-

dikten sonra da, Mevlevî mukabelesi adı altında, semâ'ın ber yerde ve her tekkede aynı şekilde icra edilmesi çelebilik makamı tarafından te'min edilmiştir. Bu âyine *muḳābala* („karşılaşma") adının verilmesine sebep de, âyinin bir parçası sayılan *„davr-i Valadî"* 'de, âyine iştirak edenlerin birbirlerine doğru „baş kesip", karşılarındakilere bakmalarıdır. Bilhassa İstanbul'daki mevlevî tekkelerinde mukabele zamanları başlangıçta bir vecdin gelişine, bir heyecanın zuhûruna bağlı olduğu hâlde, sonraları, bâzı sebepler (krş. Abdülbaki Gölpınarlı, *ayn. esr.*, s. 99 v.d.) ile, tekkelerin her birinde haftanın bir veya bir kaç gününde icra edilmeğe başlanmıştır. İstanbul'un dışında ise, fevkalâde zamanlar müstesnâ, cuma namazından sonra âyin icra ediliyordu ki, bu, bundan önce de işâret edildiği gibi, Ḥusâm al-Dîn Çelebî tarafından tespit edilmiş olan zamana uymaktadır (mukabelenin icra şekli hakkında bk. A. Gölpınarlı, *ayn. esr.*, s. 77—94; Hellmut Ritter, *Die Mevlânâ feier in Konya vom 11—17 Dezember 1960*, *Oriens*, 1962, XV, 249—270). Mevleviler arasında, mukabele tâbiri yanında. bir de „garipler semâ'ı" vardır ki, bu da *iḥyâ'* gecelerinde, yâni sabaha kadar ibâdet ile uyanık kalınan gecelerde, yapılan semâ', âyinine doyamayanların asıl âyin bittikten ve herkes semâ'-bâneden çıktıktan sonra, devam ettirdikleri âyinden ibârettir (bk. A. Gölpınarlı, *ayn. esr.*, s. 95). Aynı şekilde muayyen bir nezir karşılığında mukabelenin sonu olan dördüncü devrenin uzatılmasından ibâret olan bir de niyâz âyini vardır.

Hemen-hemen bütün sûfîlerce benimsenen ve bir vecdin neticesi olan semâ'ın muhtelif tarîkatlerde ne şekilde yapıldığına dâir henüz tam bir tetkik yapılmamış ise de, bunlardan halvetî tarîkatının bir kolu olan gülşenî tarîkatı gibi bâzılarında mevlevî semâ'ının benimsendiği görülmektedir (krş. Şemlelî-zâde Aḥmed Gülşenî, *Tarîḳ-i şîve-i Gülşeniye*, Millet kütüp., şer'iyye, nr. 990,10. madde; *Manāḳib-i avliyā-yi Miṣr*, türk. trc. Sâlih, Bulak, 1262, s. 143 v.d.). Aynı şekilde Mevlânâ zamanından başlayarak, her hangi bir vesile ile dâvet edilen veya semâ'ı seyreden diğer tarîkat mensuplarının semâ'a iştirâk ettiklerine sık-sık rastlanmaktadır. Nitekim Ulu Ârif Çelebî (ölm. 719/1319) zamanında böyle bir semâ'ı seyreden rûlâî dervişlerinin, ellerinde boş kabaklar olduğu hâlde, şarkı söyleyerek ve heyecan göstererek, semâ'a katıldıkları bilinmektedir (bk. Aflâkî, *ayn. esr.*, II, 915; krş. A. Gölpınarlı, *ayn. esr.*, s. 100 v. d.; krş. İbn Baṭṭûṭa, Paris tab., II, 5—7). Tekkelerin kapanması üzerine, yakın zamana kadar yapılmayan mevlevî semâ'ına, 1950'den sonra, Mavlânâ'nın ölüm yıldönümü münâsebeti ile her yıl tertip edilen anma merâsimlerinde müsâade edilmiştir. Umûmiyetle Konya'da icra edilen ve 11—17 aralık târihleri arasında bir hafta devam eden bu semâ'ın, bir gösteri mahiyetinde olmak üzere, İstanbul'da da tekrar edildiği olur.

Esâsı musiki ve raksa dayanan semâ'ın din ile bağdaşıp-bağdaşmadığı mes'elesi uzun müddet münâkaşa mevzuu olmuştur. *Kur'an*'da *samâ'* kelimesi geçmediği için, onun mübah olup olmadığı mes'elesi daha ziyâde Peygamberden nakledilen ḥadîsler ile izâh edilmeğe çalışılmıştır. *Samâ'*'ın mübah olduğunu ifâde edenler (bk. al-Sarrāc, *Kitāb al-luma'a*, s. 269), güzel sesin *Kur'an*'da övüldüğünü, kötü sesin ise yerildiğini (krş. *Kur'ān*, XXXI, 19), Peygamberin bizzat seyrettiği bir kaç raksı hoş karşıladığını ifâde ettikten sonra, tamâmiyle mantıkî ve mâkul deliller ileri sürmüşlerdir. Bu arada telli sazları şerîate uygun görmeyenler mes'eleyi bu bakımdan da incelemişlerdir (krş. Taşköprülü-zâde Aḥmed Efendi, *Mawżū'āt al-'ulūm*, trc. Kemaleddin Efendi, İstanbul, 1312, II, 549). Netice olarak, dinlenen ses ve yapılan raks nefsânî duygularını harekete getiriyorsa, bu gibi kimselerin semâ' yapmaları haramdır. Bununla berâber, sırf gösteriş için yapılan semâ'da faydadan hâli değildir; bu şekildeki semâ'da insanda gerçek vecd hâllerinin doğmasına ve semâ'daki samîmiyetinin artmasına sebep olur. Sûfîlere göre, semâ'ın insan ruhu üzerinde türlü te'sirleri vardır: insanın Allaha olan aşkını kuvvetlendirir, kendisinde türlü hâller husule gelir ve bu hâller kalbteki kötülükleri temizler ve nihâyet insanı *muşāhoda* ve *mukāşafa* mertebesine ulaştırır (bk. Ġazzālī, *ayn esr.*, s 239).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, bk. al-Sarrāc, *Kitāb al-luma' fi 'l-taṣavvuf*, nşr. R. A. Nicholson, (Leiden, 1914, s. 267—302); Ḳuşayrī, *al-Risāla*, Kahire, 1287, s. 40; al-Ġazzālī, *Iḥyā' 'ulūm al-din* (Kahire, ts.), II, 229—264; İsmā'īl al-Anḳaravī, *Risāla ḥuccat al-samā'*, ayn. mll., *Minhāc al-fuḳarā'* (İstanbul, 1286), sonunda. (TAHSİN YAZICI)

SEMÂ'-HÂNE. SAMĀ'-ḤĀNA, semâ' evi, semâ' edilen yer. 1) Mevlevî tekkelerinde semâ' için müstakil bir yer ayrılmıştır ki, buna semâ'-hâne denilir. Dört duvara istinat eden bu tekkelerde semâ'-hâne kubbenin altında bulunmakta olup, dâire şeklinde veya beyzîdir. Döşemesi tahtadan olup, yapılan semâ'dan bu tahtalar âdeta cilâlı bir hâl almıştır. Semâ'-hânenin etrafı parmaklık ile çevril-

miş olup, bunun dış tarafında semâ' âyini (*mukabele*)'ni seyredenlere tahsis edilen kısım bulunmaktadır. Kıbleye karşı olan cümle kapısından içeri giren bir kimse sağa sapmak sûretiyle semâ'ı seyredenlerin bulunduğu yere; doğru gitmek sûretiyle de parmaklıklarda semâ'-hâneye açılan alçak bir kapıya gelir ve buradan semâ'-hâneye girer. Cümle kapısının iç kısmında ayakkabıların konulması için raflar vardır; tam karşısında, semâ'-hânede şeyhin makamı sayılan yere koyu kırmızı bir post serilir. Şeyh postunun ucundan semâ'-hâneye girilen kapının ortasına kadar uzanan ve *hatt-ı istivâ* denilen mevhum bir çizgi vardır ki, şeyhin postu, ucu kapıya gelmek üzere tam bu çizginin ortasına serilir ve bu çizgiye basılmaz. Post ile aynı bizâda, seyircilere tahsis edilen yerde, bir mihrap ile mihrabın sağında bir minber bulunur. Semâ'-hânenin iç kısmında, sağ köşede, dıştaki minberin hizâsında, şeyhin üzerinde *Mesnevî* okuttuğu bir kürsü yer alır. Şeyhin makamının karşısında, kapının üzerinde, dışarıdan merdiven ile çıkılan ve *mutrib-hâne* veya sâdece *mutrib* denilen bir mahfil vardır. Burada ney-zen, kudûm-zen, âyin-hân ve na't-hânlardan müteşekkil musiki heyeti bulunur. Ziyâretçiler (*zuvvâr*), çok olduğu takdirde, bir kısım da mutrib-hânenin altı ile, ona bitişik olan kısma alınır. Erkek ziyâretçilere ayrılan kısmın üstünde de kapısı dışarıda bulunan ve semâ'-hâneye bakan cephesi tavana kadar kafeslenmiş kadın ziyâretçilere mahsus yer bulunmaktadır. Semâ'-hânenin sol tarafında, tavana yaklaşan bir parmaklık ile ayrılmış bu'unan yerde, dergâhta şeyhlik etmiş kimselerin türbeleri bulunur.

2) Semâ'-hâne umûmiyetle tekkelerde *zikr* ve *muḳâbala* yapılan yer mânâsında da kullanılır. Bu mânâda olmak üzere, bektaşî tekkelerinde de şemâ'-hâne vardır. K. Wulzinger, *Drei Bektaschi-Klöster Phrygiens* (*Beiträger zur Bauwissenschaft*, Berlin, 1913, kısım 21, s. 32 ve plan).

Bibliyografya: A. Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan sonra mevlevîlik* (İstanbul, 1953), s. 341 v. d.; aynı mll., *Mevlevî âdâb ve erkânı* (İstanbul, 1963), s. 77 v. d.

(TAHSİN YAZICI)

SEMA'-HANE. (Bk. SEMÂ'-HÂNE.)

SEMEK. AL-SAMAK (A.), balık. Eskilere göre, pek çok cinsi vardır ve bir bakışta hem başı, hem kuyruğu görülemeyecek kadar uzun olanları mevcuttur — bir gemi böyle bir dev balığın geçmesi için dört ay beklemek zorunda kalmış! —, fakat güçlükle görülebilecek kadar küçük olanları da vardır. Balıklar galsamaları ile su alıp verirler; yaşamak için havaya ihtiyaçları yoktur. Uçan balıklar hâriç, diğer balıklar için hava zararlıdır. Soğuk-kanlı hayvanlardan olduklarından ve mideleri ağızlarına yakın bulunduğundan çok oburdurlar. Hareketleri yılanlarınki gibi, büyük bir kuvvet taşır; gıdaları vücutlarının müteaddit uzuvlarına dağılmaz. Balıkların bir çoğu çiftleşir, diğerleri deniz kumundan, nehir çamurundan ve yahut da çürümüş maddelerden hâsıl olur. al-Câḥiẓ'e göre, ancak senenin bâzı devrelerinde tesâdül edilen, tıpkı kuşlar gibi, göçmen balıklar da vardır. al-Ḳazvînî (*'Acâ'ib al-maḫlûḳât*, II, 119) Meozaleh gölünde bulunan 79 balık ve 130 kuş çeşidi sayar. Şeriat balığın yenmesine müsâade etmiştir. Bunun için balığın şu veya bu şekilde ölmüş veya öldürülmüş olması pek ehemmiyetli değildir; sadece diri olarak pişirmemek ve yememek icap eder. Soğuk ve râtip sayılan balık eti, bu husûsiyetinin neticesi olarak sıcak-kanlı kimselere faydalıdır ve umûmiyetle şişmanlatıcıdır. Tatlı su balıkları çok kılçıklı, fakat lezzetlidir. Balçıklarda beslenen balıkların etlerinin yenmesi men'edilmiştir. Balık kokusu teneffüs eden bir sarhoş sarhoşluğundan ayılır. Balık yemek insanı susatır. al-Râzî balık yemeklerinin hazırlanması ve iyi te'sirleri hakkında tafsilâtlı bilgi verir.

Bin bir gece'de bu mevzûda son derece güzel hikâyeler vardır; aynı şekilde al-Damîrî'de de böyle hikâyeler bulmaktayız.

Bibliyografya: al-Ḳazvînî, *'Acâ'ib al-maḫlûḳât* (nşr. Wüstenfeld), I, 137; alm. tre. H. Ethé, s. 282; al-Damîrî, *Ḥayât al-ḥayavân* (Kahire, 1275), II, 32 v. dd.; tre. Jayakar, II, 66 v.d.; İbn al-Bayṭâr, frns. tre. Leclerc, II, 285. (J. RUSKA.)

SEMEKETÂN. AL-SAMAKATÂN, iki balık, Burçlar mıntakasının ekseriyâ *al-Ḥût* („Balık") denilen en son burcunun da ha sahîn adı. Ḥût, 34 'ü burca âit olmak üzere, 38 yıldızdan müteşekkildir. Geri kalan dört yıldız burcun dışındadır (*ḫâricuhâ*, Ideler ve Ethé'ye göre, „şekilsiz"). Bu bure, mûtat olarak, kuyruklarından bir şerit ile birbirlerine bağlı iki balık (σύνδεσμος ὑπουραῖος) şeklinde tasvir edilmektedir. Bu şeride *al-raṣâ'* denilir; bâzan da iki balığın biribirlerine bir iplik (*ḫayṭ*) ile bağlanmış olduğu görülmektedir ve bu iplik arap tarzında türlü süsler (*'alâ ta'rîc*) meydana getirir.

Bibliyografya: al-Ḳazvînî, *'Acâ'ib al-maḫlûḳât* (nşr. Wüstenfeld), I, 38; alm. tre. H. Ethé, s. 79; L. Ideler, *Untersuchungen über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen*, s. 202 v. dd. (J. RUSKA.)

SEMEN. AL-SAMN (A.), inek, keçi veya koyun sütünden yapılmış tereyağı, bilhassa

kaynatılmış ve süzülmüş, içerisindeki yabancı maddelerden tecrit olunmuş, tuz ve emsâli ilâve edilerek uzun zaman dayanması sağlanmış yağdır. Taze tereyağı ve kaymağa *zubda* denir. Her ikisi de yalnız mutfakta değil, aynı zamanda tabâbette dâhilî ve hâricî ilâç olarak kullanılır; hâricî olarak yaraların, kabarcıkların ve çıbanların tedâvisinde, dâhilen yılan ısırmasına ve zehirlenmeye karşı panzehir olarak ve mesane tıkanıklığına karşı istimâl olunur.

Bibliyografya: İbn al-Bayṭār (trc. Leclerc), II, 290. (J. RUSKA.)

SEMENNŪD. SEMENNŪD, Mısır deltasında, Nil'in (Dimyat kolunun) garp sâhilinde yer alan Ġarbîya vilâyetinde bir kasaba ve Ṭanṭa-Dimyat hattı üzerinde bir tren istasyonudur (nüfusu 1884'de 11.550 idi). Arapça ismi yunanca Σεβέννυτος (bu Nil'in kollarından birinin de adıdır)'e yakın kalmıştır, kıptîce Camnuti ve eski mısır dilinde „Zab nutir" 'dir. Muhtemelen eski kasaba, ırmağın iki sâhilinde de yer almakta idi; bugün ise, Dimyat kolunun şark sâhilinde, Semennūd'un karşısında, hiç değilse hicrî VI. asırdan beri bilinen ve Dakahlîya vilâyetinin merkezi olan Mīt (Minya) Semennūd adlı küçük bir kasaba yer almaktadır (nüfusu 1884'te 4.372 idi).

Sebennytos'un mülkî ve idârî nizamı bir şahsın elinde bulunan bir idâre şekli (pagarchie)'nden sonra Semennūd'un *kūra*'leri, bâzı, komşu *kūra*'ların tesbitindeki güçlükten dolayı, tâyini mümkün olmayan bir sâhayı da ihtivâ eder. Burası şarktan Nil, cenuptan (bugün de mevcut olan yerler) Banā ve Buṣīr *kūra*'leri, garpten, iki kelime arasında savtî bir alâka kabûl edilmemekle berâber, eski Βουκόλια'ya tekabül eder gibi görünen al-Bucūm *kūra*'si; şimâlden de, a-Ya'ḳūbî nin, Semennūd'dan takriben 25 km. mesâfedeki al-Damīra ile aynı addettiği al-Avsīya *kūra*'si ile hudutlanmıştır. Fâtımîler ve Eyyûbilerin eski *kūra*'den fazla büyük olmayan (129 köye karşılık 108 köy) Semennūddiya adlı ayrı bir vilâyetleri var idi.

İbn Doḳmāḳ tarafından rivâyet edilen bir efsâneye göre, Semennūd'u, Lud'un neslinden, Sem'in oğlu olup şehre adını veren bir sihirbaz kurmuştur. Semennūd'un kendine âit bir tapınağı mevcut olup, burası arapların idâresi sırasında bir müddet erzak anbarı olarak kullanıldıktan sonra, takriben 350 (961)'de yıkılmıştır. Ya'kubîlerin dinî metinlerindeki (Synaxarium) bir kısımdan bu tapınağın islâmiyetten önce dahi tahribâta uğradığı anlaşılıyor. Arap menkıbeleri bu tapınakta bir hâmî melek olarak koyu renkli, uzun saçlı ve kısa sakallı bir ihtiyarın bulunduğunu kaydediyor ki, Maspero bununla arapların, yüzü mâvi veya yeşile boyanmış Osiris veya Phtah'ın heykelini tarif ettikleri fikrindedir.

Kıptî rivâyetleri Meryem ve âilesinin Mısır'a kaçışında Semennūd'dan geçtiğini ve bir mıkdar din şehidinin burada medfun olduğunu kaydeder. Bu kasaba IX. (m. s.) asırda dahi bir piskoposluk makamı idi. Bu kasabada bir kıptî topluluğu yaşamış ve Mısır'a bir kaç Yakubî patriği yetiştirmiştir. Bununla berâber al-Maḳrīzī, havârîlere ithaf edilen baş kilisenin husûsî bir evde bulunduğunu söyleyor.

Semennūd al-Faramā'dan Bilbīs yolu ile ilerileyen arap istilâ ordusunun geçtiği yer üzerinde olmadığından, Mısır'ın istilâsından bahseden arap müellifler burayı zikretmezler. Yalnız Nikiulu Yuḥannis, mahallî askerî kuvvetlerin müslümanlar ile barp etmeği reddettiklerini zikrediyor. Semennūd'dan 132 (750)'de, sonradan yakalanarak idâm edilen Yuḥannis adlı biri tarafından idâre edilen mahallî bir isyân dolayısı ile de bahsediliyor.

Savary burasını kalabalık ve halkı ticâret ile uğraşan orta büyüklükte bir kasaba olarak vasıflandırır. 'Alī Paşa Mubārak'de Semennūd'daki câmilerin, asrî veya son zamanda tâmir edilmiş bütün binaların cedvelini vermektedir.

Bibliyografya: Nikiulu Yuhannis (trc. Zotenberg), s. 245, 366, 560 (= *NE*, XXVI, 1883); *Hist. des Patriarches* (*Patrol. or.*, V, [460] 206; X, [547], 433); *Synaxaire* (*Patrol. or.*, I [76 v.d.], 290 v.d.; XVI, [973, 1050], 331, 408; XVII [1218], 676); Abū Şāma (Kahire, 1288), I, 269; al-Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-a'şā* (Kahire, 1331—1338), III, 327; İbn Doḳmāḳ (Kahire, 1314), V, 77, 91; al-Maḳrīzī, *Ḥiṭaṭ* (nşr. Wiet), III, 223 v.d.; IV, 101 (Bulak tab., II, 519); İbn al-Ci'ān (Kahire, 1898), s. 60, 80; Carra de Vaux, *Abrégé des Merveilles*, s. 217; G. Maspero, *Journ. des Savants* (1899), s. 79; 'Alī Paşa Mubārak, *Ḥiṭaṭ cadīda*, XII, 46—50, XVI, 65 v.d.; Baedeker, *Ägypten*, 7. tab. (Leipzig, 1913), s. 166 v.d.; Guide Joanne, *Égypte*, s. 361, 366; J. Maspero, *Organis. milit. de l'Égypte byzantine*, s. 131, 139; ayn. mil., *Hist. des Patr. d'Alexandrie*, s. 371—373; Caetani, *Chronogr. islamica*, s. 1707 ve J. Maspero ve G. Wiet, *Matériaux p. servir à la géogr. de l'Égypte*, s. 29, 31 v.d., 106, 187 v.d. (G. WIET.)

SEMERKAND. SAMARḲAND, Buhârâ [b. bk.] ile birlikte, Mâverâünnehr (Soġdiana, Soġd [b. bk.], Mā varā' al-Nahr)'in bu şu ca şehri olup, garbî Türkistan'da Soġd (vādi 'l-Soġd, Zarafşān) ırmağının cenup kıyısında aynı adı taşıyan eyâletin merkezidir; şehir, gerek şarklı seyyahlar, gerek garplı seyyahlar tarafın-

dan cennet telakkî edilen bir mevkide bulunmaktadır. Şehrin adı, ikinci unsur olarak, şarkî İran dilinde şehir mânasına gelen ve şarkî İran bölgesi yer adlarında sık sık geçen *kand* (krş. buddh. Soġd *knd-*, hıristiyan soġd. *kaš, kanš*)'i almaktadır; buna karşılık birinci kısım için tatminkâr bir mâna ve izah bulunamamıştır (krş. *Centralasiatische Studien*, I, 133 v.dd., Tomaschek'in izah teşebbüsleri). Şehirin adı önce Marscanda, Μαράκανδα şeklinde, İskender'in şark seferi hakkındaki rivâyetlerde görülmektedir. Arrian (III, 30) onu βασίλεια τῆς Σογδιανῶν χώρας şeklinde adlandırmaktadır. İskender, Spitameneslere karşı yaptığı savaşlarda şehri bir çok defalar ele geçirdi ve Strabo (XI, 11, 4)'ya göre, tamâmiyle tahrip etti (hâlbuki arap efsânesi İskender'i şehrin kurucusu olarak gösterir). Şehir Diadokhların idâresinde — 323 taksiminden sonra —, Sogdiana'nın merkezi olarak, Baktria satraplığına tâbi oldu, Diodotos'un istiklâlini ilânından ve Antiokhos II. Theos'un saltanatı devrinde Grek—Baktria kırallığının kuruluşundan sonra, Baktria gibi, burası da Selevkosların eline geçti. Bu tarihten itibâren şehir, şimâlli yabancı kavimlerin taarruzlarına mâruz kaldı. Bu devirden müslümanların fethine kadar, her ne kadar garbi İran ile bir medeniyet bağı devam etti ise de, tarih ve iktisadî hayat bakımından, İran'dan ayrı kaldı (Maniheizmin Semerkand'da yerleşmesi hakkında bk. J. Marquart, *WZKM*, XII, 163 v.d.; hıristiyanlar hakkında da bk. W. Barthold, bk. *bibliyografya*. E. West'in, *Bundahišn* ve *Bahmanyašt*'da Çîn ve Çînistân'ı Semerkand'a kadar çıkarma teşebbüsü tamâmiyle şüpheli bir netîce vermiştir). Müsbet mâlûmâtı ancak çin imparatorluk vekayinâmelerinde ve seyahat hikâyelerinde bulmaktayız. Han devrinden itibâren devlet Kʰang-kū adını almıştır; devletin idâre merkezi Kʰang Tʰang sâl-nâmelerindeki Sa-mo-kian =Samarḳand ile açıkça aynı gösterilmiştir. (krş. C. Ritter, *Erdkunde*, VII², 657 v.dd., umûmî levha). Wei'in 437 (m.)'de te'lif edilmiş (krş. F. Hirth, J. Marquart, *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften*, s. 65 v.d.'dan naklen) sâl-nâmelerine göre, Yüe-çi (Küšān)'lerin akrabası olan Çau-vu hânedanı milâddan önceki zamanlardan beri orsda hüküm sürmekte idi. Hüan-Çvang Sa-mo-kian'ı 630'da ziyâret ile, burasını kısaca tasvir etti (St. Julien, *Mémoires sur les Contrées Occidentales* [1857], I, 18 v.d.; Sam. Beal, *Si-ya-ki, Buddhist Records* [1884], I, 32 v.d., kıymetli bibliyografya kayıtları ile birlikte, s. 101).

Ḳutayba b. Muslim'in Horasan vâliliğine tâyininden itibâren, Mâverâünnehr'de muntazam bir şekilde ilerleyen araplar, Semerkand'ı bir Ṭarḫūn (çince To-hoen)'un idâresinde buldular. al-Bīrūnī, *Āṯār*, nşr. Sachau, s. 101, 20 (krş. İbn Ḫordāẕbih, *BGA*, VI, 40, 5)'ye inanılırsa, Semerkand'ın yerli hukümdarları türkçe meşhur *ṭarḫān* (Orhun kitâbelerinde: *tarḳan*) unvânını taşıyorlardı; bu kelime arap kaynaklarına bakılarak, zannedildiği gibi bir has isim değil, bir ünvân olmalıdır. Burada islâmiyete tekaddüm eden son asırlarda, Mâverâünnebr'de Eftalitler hâkimiyetini bertaraf eden mahallî türk hânedanlarından birinin bir mümessili bahis mevzuudur. Ṭarḫūn, bir vergi ve rehinler vermek (al-Ṭabarī, II, 1204) şûreti ile, 91 (709)'de Ḳutayba ile sulh yaptı; fakat Ṭarḫūn, bu anlaşmaya kızan tebeası tarafından devrildi. Yerine İḫšēẕ Ġurāk (çince U-le-kia) geçiririldi (al-Ṭabarī, II, 1229); Ḳutayba, uzun bir muhâsaradan sonra, 93 (712)'de şehri teslim olmağa mecbûr etti (*ayn. esr.*, s. 1247). Eski hukümdar muhâfaza edildi ise de, şehre bir arap vâli ile kuvvetli bir askerî birlik yerleştirildi ve burası, Buhârâ ile birlikte, sonraki fetihler ve bölgenin islâmlaştırılması için bir üss oldu; bununla berâber, şehir vâlilerin zâlimâne idârelerinin sebebiyet verdiği ve Emevîler devrinin son senelerinde Mâverâünnehr'i harekete getiren isyanlar ile sarsıldı. Semerkand'ı Himyarilerin efsânevî hukümdarları ile münâsebette gösteren, Çin'e yaptığı sefer esnâsında Şimar tarafından tahrip edildiğine („Şimar-kand"="Şimar [onu] tahrip etti") ve İskender tarafından yeniden yapıldığına (krş. J. Marquart, *Ērānšahr*, 1901, s. 26[1]) dair efsâne hakkındaki Yāḳūt'un kayıtlarına al-Ṭabarī, I, 890 v. dd. ile al-Ḳazvīnī, *Āṯār* (nşr. Wüstenfeld, s. 360) v. b.'nkileri de ilâve etmek lâzımdır. Bu efsâne bütünü ile tetkike muhtaçtır.

Abbâsî halifesi Ma'mūn, 204 (819)'ten itibâren, Mâverâünnehr ve husûsiyle Semerkand vâliliğini Asad b. Sāmān'ın oğullarına tevdî etti ve bu tarihten itibâren şehir, Ṭāhirîlerin ve Ṣaffârîlerin yükselmelerinden her hangi bir değişikliğe uğramaksızın, İsmā'il b. Aḥmed'in Ṣaffârî hâkimiyetini devirerek Sāmānî [bk. mad. SÂMÂNİLER] hukümdarlığını kurduğu 287 (900) tarihine kadar Sāmān âilesinin elinde kaldı. Bu hukümdarlığın kurulması ile, Mâverâünnehr ancak 500 yıl sonra Timur ve halefleri zamanında erişeceği devirde olduğu gibi, çok parlak bir devir yaşamıştır. Hakikatte idâre merkezi Buhârâ'ya nakledilmekle berâber, Semerkand bir medeniyet merkezi olduğu kadar iktisadî sâhada ve ayrıca islâm dünyâsının umûmî itibârı içinde birinci derecedeki mevkiini muhâfaza etti.

İṣṭaḫrī ile İbn Ḥavḳal'ın ve al-Maḳdisī'nin tasvirleri bu devre âittir. Bunların şehadetlerinden Semerkand'ın İran şehirlerinin kendilerine bas (krş. Barthold, I, 810) üç kısımlı taksim tarzını temsil ettiği anlaşılmaktadır: Kale (*kuhandiz*, arapçalaşmış şekli *ḳuhandiz* ve bir de *ḳal'a*), asıl şehir (*şāhristān*, *şāristān*, *madīna*) ve kenar mahalleler (*rabaż*). Üç kısım burada cenûptan şimâle doğru sıralanmıştır. Kale, şehrin cenûbunda yüksekçe bir yerde olup, idârî binalar (*dār al-imāra*)'ı ve hapishane (*ḥabs*)'yi içine alır. Yakın zamanlara kadar evleri kerpiç, toprak ve ahşaptan yapılmış (krş. E. Herzfeld, *Isl.*, XI, 162 ve bir de bk. E. Diez, *Persien*, I [*Kulturen der Erde*, Hagen-Darmstadt, XX, 1923], s. 20) olan şehir de yüksekce bir yerde bulunmaktadır; her tarafında, toprağı şehri çevreleyen sûrun inşâsında kullanılmış olan derin bir hendek (*ḫandaḳ*) kazılmıştır. Şehrin her yerinde akar su vardır. Şehrin suyu tamâmiyle bir set üzerinde ve kurşun ile kaplı bir kanal (veya tamâmiyle kurşun borular) ile cenûpta *Ra's al-Ṭāḳ* denilen yüksekçe yerden getirilen bir akar su ile te'min edilmiştir. Bu kanal, gâliba islâmdan önceki devre âittir, zîrâ açıkça rivâyet edildiğine göre, bu kanalın nezâretçiliği, bu hizmet karşılığında, cizyeden muaf tutulan Zerdüştîlere tevdi olunmuş idi. Bu kanal tertibâtı şehirde bulunan geniş ve bol bahçelerin sulanmasını sağlıyordu. Şehrin başlıca 4 kapısı vardır: Şarkta *Bāb al-Ṣīn* — Çinliler ile ipek ticâretine istinât eden eski münâsebetlerin hâtırası olarak —; şimâlde *Bāb Buḫārā*; garpta, *Bāb al-Navbahār* — bu kapının isminden, Buḫārā ve Balḫ'ta olduğu gibi, bir budist manastırının mevcûdiyeti istidlal edilebilir —; cenûpta, *Bāb al-Kabīr* veya *Bāb Kiṣṣ* (*bāb*'ın yerini sonradan farsça *darvāza* almıştır). Şehre, Soġd istikametine doğru yayılaa daha alçak bir arazi üzerinde, 8 kapılı bir sûr ile çevrili kenar mahalleler bağlanmaktadır. Asıl şehirde daha nâdir bulunan başlıca pazarlar, kervansaraylar, anbarlar buradadır. Sâmânîlere âit resmî yapılar ve cuma namazı kılınan büyük câmi de burada bulunmaktadır. Semerkand'ın en büyük îmar devri Timurlular saltanatı ile başlar. Yerli mâmûlât arasında imâli çinlilerden öğrenilen kâğıt, Bâbur'un da işâret ettiği gibi, husûsî bir şöhrete mazhar olmuş idi. Şehrin en meşhûr mukaddes mahalli, Bâbur'un da bilhassa işâret ettiği ve bugün de çok saygı gösterilen Ḳāsim b. 'Abbās'ın medfun bulunduğu câmidir ki, denildiğine göre, bu zat 'Oşmān zamanında şehri islâmiyete kazandırmıştır (krş. Goldziher, *Vorlesungen über das Islam*², s. 218; İrans. tre. *Le dogme et la loi de l'Islam*, s. 183). Bu devirde Semerkand'ın meşhurları arasında hiç olmazsa birini, Abū Manṣūr al-Māturīdī [b. bk.]'yi zikretmek lâzımdır. Bu zat, şark sünnî akidesinin gelişmesi üzerinde kat'î bir te'sir icra etmiştir (Māturīdī, 333=944 'te Semerkand'da ölmüştür; Māturīd veya Māturīt Semerkand'ın bir mahallesidir; krş. Sam'ānī, *Ansāb*, 498ª).

Sâmânîlerin sukutundan sonra, Semerkand Karahanlılar [b. bk.]'ın hâkimiyeti altına girdi. 495 (1102)'de Karahanlılardan Arslan Han Selçuklu sultanı Sencer'e tâbi oldu. Arslan Han'ın halefleri de hükümdarlıklarını muhâfaza ettiler; 40 yıl sonra 536 (1141)'da Karahitayların Ḳaṭvān'da Sencer'i yenmeleri üzerine Gurhanlar Mâverâünnehr'in sâhibi oldular. 1170'e doğru Semerkand'dan geçen Tudele'li Benjamin bu şehirde 50.000 yahudi olduğunu kaydetmektedir (M. N. Adler, *The Itinerary of B. of T.*, London, 1907, s. 59). Gurhanlar, 606 (1209)'da Ḫvārizmşāh Muḥammed b. Tekiş tarafından devrildiler. Muḥammed'in müthiş basmı Cengiz han [b. bk.], bir kaç ay sonra, tamâmiyle tahrip ettiği Buḫārā'dan Sırderya'yı geçtikten sonra, Semerkand önüne geldi. Şehir rebiülevvel 617 (mayıs 1220)'de kendiliğinden teslim oldu; gerçi tam mânası ile yağma edildi ve sâkinlerinden bir çoğu şehirden sürüldü, fakat halkın bir kısmı Moğul vâlinin idâresi altında, yerlerinde kalabildi. Bu tarihten itibâren, şehir bir buçuk asır kadar bir müddet sönük kaldı. İbn Baṭṭūṭa (III, 52 v. dd.) 1350 tarihinde burada harâbeler arasında ancak az mıkdarda meskûn ev bulmuş idi.

Semerkand'ın yeniden imârı takriben 771 (1369)'den sonra başlar, bu tarihte Timur Mâverâünnehr'de hâkimiyetini te'sis etti ve Semerkand'ı devamlı sûrette büyüyen bir devletin idâre merkezi yaptı. İspanyol elçisi Ruy Gonzales de Clavijo, şehri 808 (1405), deki yeni şa'şaası içinde gördü (krş. I. Sreznewskiy tarafından yayınlanan seyahat-nâmesinin, kıymetli fransızca bir fihristi ile birlikte, ispanyolca-rusça tabı, *Sbornik otd. russk. yaz.*, 1881, XXVIII, 325 v.dd. ile başka yerler). Bu seyyâh, şehre, mahallî bir ad olarak, *aldea gruesa* „büyük (harfiyyen yağlı) köy" diye izah ettiği *Cimesquiente* adını vermektedir ki, burada bu ismin, türkçe *semiz* („yağlı, besili") kelimesi ile karışması sûreti ile, halk iştikakına dayanan bir istihâlesi görünmektedir. Timur'un torunu Uluġ Beg (ölm. 853=1449), Çihilsutûn adlı sarayını inşâ ettirmek ve ayrıca meşhur rasad-hânesini te'sis etmek sûreti ile, şehri tezyin etti; bu husûsta krş W. Barthold, *Ulugbeg i yego vremya* (*Ross. Akad. Nauk*, 1918, trk. tre. A. N. Kurat, İstanbul, 1930). Son-

ra Babur'un hâtıratı (*Bābur-nāma*, nşr. İlminski, s. 55 v. dd.; nşr. Beveridge, s. 54b v. dd.; trc. v. Pavet de Courteil, I, 96 v.dd; trc. R. R. Arat, *TTK* yayınlarından, bk. *fihrist*)'inde Timur'un şehrin'in etrafı ve örnek teşkil edebilecek bir tasviri bulunmaktadır. Babur, ilk defa olarak, 903 (1497)'de, bir kaç ay için şehri ele geçirdi. Şehir 906 (1500)'da hasmı Özbek hanı Şaybânî tarafından işgal edildi. Bu sonuncunun ölümünden sonra, Babur, Safevîlerden Şah İsmail'in müttefiki olarak, 916 (1510)'da muzafferâne Mâverâünnehr'e döndü ve Semerkand'ı yeniden ele geçirdi; fakat ertesi yıldan itibâren, tamâmiyle Hind'deki imparatorluğuna çekilmek ve meydanı Özbeklere bırakmak mecbûriyetinde kaldı. Semerkand Özbeklerin idâresinde sâdece ismen pâyitaht hâlini aldı ve Buhârâ'dan çok geride kaldı. Sır-Derya üzerine rus ilerlemesi ile Semerkand için yeni bir durum hâsıl oldu. 14 mayıs 1868'de general Kaulmann, Timûrluların eski idâre merkezine girdi ve Buhârâ emîri Muzaffar al-Dîn (1860—1885) için, şehir bu tarihten itibâren, kat'î sûrette kaybedilmiş oldu. 1871'den beri şehrin garbında yeni bir şehir yükselmiştir; burası daha sonra Hezar-denizi ötesi demir yoluna bağlandı. 1882'de kale yeni hâle getirildi. 1900'de şehrin bütün nüfusu 58.000 kişi idi. Şehrin, 1917'den beri istihâleleri hakkında ve mimârî eserlerine dair doğru ve tam bir tarihî araştırma da yoktur (krş. W. Barthold, *Die geogr. u. hist. Erforschung d. Orients*, s. 173, 179). Şehrin V. Hugues Krafft, *A travers le Turkestan russe* (Paris, 1902)'de bol miktarda nefis fotografları bulunmaktadır.

[Semerkand bugün Özbekistan Sovyet cumhuriyetine bağlı bir eyâlet ve bu cumhuriyetin merkezidir. Şehir hakkında son bilgiyi veren 1939 sayımına göre, nüfusu 134 350 kişidir. Semerkand eyâleti 35.007 km² 'dir. Eyâletin en çok meskûn kısmı Zarafşân vâdisi olup, burada kilometre kareye 68 kişi düşmektedir. Eyâlet bilhassa hubûbât ve pamuk yetiştirir. Burada bağcılık ve hayvancılık da çok gelişmiştir. Semerkend şehrinde Ali Şîr Nevâ'î [bk. mad. ALİ ŞİR] adını taşıyan bir üniversite bulunmaktadır.

Şehrin eski mimârî eserlerinden şunları zikretmek kâbildir: Şah-Zinde türbesi (XIV.—XV. asır), Çoban Ata türbesi (XV. asır). Bibi Hanım câmii. Registan meydanında Uluğ Bey medresesi (XV. asır), Tilla Kari medresesi v.b.].

Bibliyografya: W. Tomaschek. *Centralasiatische Studien*, I; *Sogdiana* (*S. B. Ak. Wien*, 1877, LXXXVII, 79 v.d., 120 v.d., 125—143); J. Marquart, *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften* (1898), s. 7 v.d., 33 v.d., 56 v.dd.; J. Wellhausen, *Das arabische Reich und sein Sturz* (1902), s. 268 v. dd., 284 v.dd.; G. van Vloten, *Recherches sur la domination arabe* (*Werh. Ak. Amst.*, I, nr. 3, 1894); W. Barthold, *Zur Geschichte des Christentums in Mittelasien* (1901), s. 8, 11 v. d., 21 not 1, 22, 30, 51 v.d; *B G A*, I (al-İṣṭaḫrī), 316 v. dd.; II (İbn Ḥavḳal), 365 v.dd.; III (al-Maḳdisī), 278 v.dd.; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 133 v.dd.; al-Ḳazvînî, *Āṯār al-bilād* (nşr. Wüstenfeld), s. 359 v.dd,; İbn Baṭṭūṭa (nşr. Defrémery-Sanguinetti), III, 52 v.dd.; Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (1905), s. 460. 463 v.dd.; bunlardan başka tarih kitapları arasında al-Nasafī'nin husûsî tarihi (*Tārīḫ Samarḳand*) henüz neşredilmemiştir. Muahhar devir için, Buḫārā maddesinde zikredilenlerden başka, bk. Henry Yule, *The Book of Ser Marco Polo*, I, 191 v.dd.; Val. Lagmantel, *Hans Schiltbergers Reisebuch* : *Bibl. des litterar. Vereins in Stuttgart*, 1885, CLXXII), s. 61; H. Vâmbéry, *Geschichte Bocharas oder Transoxaniens*, I/II (1872, A. von Gutschmid, *Kleine Schriften*, III'deki tenkit ile birlikte); W. Radloff, *Das mittlere Serafschantal* (*Z G Erdk. Berl.*, 1871, VI, 401 v.d.; 497 v.dd.); Henry Lansdell, *Russisch-Central-Asien* (alm. trc. v. Wobeser, 1885, s. 455 v.dd.; V. Masal'skiy'nin rusça Brockhaus (*Enciklopediçeskiy slovar*, XXVIII, 181 v.dd., mad. *Samarkand*); von Schubert-Soldern, *Die Baudenkmäler von Samarkand* (Wien, 1898/1899); *Les Mosquées de Samarcande* (Petersburg, 1905 v. dd.). W. Barthold, *Die geogr. u. histor. Erforschung des Oriente* (1913), s. 217, 220 v.d.'da rusça eserler için, daha mufassal ve esas itibâriyle daha yeni bibliyografya bulunmaktadır.

(H. H SCHAEDER.)

SEMERKANDÎ. [Bk. CEHM.]

SEMERKANDÎ. [Bk. EBÛ-'L-LEYS.]

SEMERKANDÎ. [Bk. NİZÂMÎ ARÛZÎ.]

SEMEV'EL B. ÂDİYÂ. AL-SAMAV'AL B. 'ÂDİYÂ veya, daha doğru olarak, al-Samav'al b. Ġarîż b. 'Âdiyā, yahudi arap şâiri, Taymā' yakınında al-Ablaḳ [b. bk.] denilen hisarda yaşıyordu. İmrū' al-Ḳays [b. bk.]'ın muâsırı olup milâdî VI. asrın ortasına doğru hayatta idi; torunlarından biri islâmiyeti kabûl etmiş ve uzun bir ömür ile Mu'âviya'nin halîfeliğine ulaşmış olmalıdır. Rivâyetlerde, adından başka, onun yahudilere mensup olduğunu isbat edecek hiç bir ize rastlanmaz. Yahudi aslından olduğu bile muhakkak değildir.

al-Samav'al'e isnât edilen bütün şiirler divanının Şayḫū tarafından yapılan neşrinde toplanmıştır. Esâsen yazmış olduğu iddia edilen az mıkdardaki parçalar arasından büyük bir kısmı gayr-i mevsûk telakkî edilmelidir ve yahudi bir müellifin yazdığı neticesini çıkarmağa daha emin bir şekilde imkân veren parçalar bu zümreye âittir. Geriye kalan mevsûk oldukları aleyhinde hiç bir delil bulunmayan bir kaç kasîdo al-Samav'al'in yahudi dinine mensup olduğuna dâir hiç bir işâret ihtivâ etmez. Bu şiirler daha ziyâde eski arap şiiri havasını taşır ve şekil ve muhtevâsı ile, müellifin dindaşları gibi, dış bakımından, aralarında yaşadığı araplara temessül ettiğini ve arap şiirinin kaidelerine uyduğunu açıkça gösterir. al-Samav'al'in bir oğlunun ve bir torununun da şiirleri elimizde bulunmaktadır.

al-Samav'al, şöhretini şâirlik kabiliyetinden ziyâde kendisine iltiçâ etmiş olan İmru' al-Ḳays'e karşı vecîbelerine dikkat ve itina ile riâyet etmesine medyundur; bu keyfiyet kendisini „al-Samav'al'den daha sâdık" sûretinde darb-ı mesellik bir şahsiyet hâline getirmiştir. Esâs itibâriyle, itimada değer bir hikâyenin bize naklettiği gibi, İmru' al-Ḳays b. Ḥucr, babasının öcünü almak için giriştiği mücâdeleler sırasında, kararsız ve mâceralar ile dolu bir hayata atılınca ve tarafdarlarından çoğunu kaybedince, Ḥîra hukümdarı al-Munẕir'den kaçarken, yardım dileyerek al-Samav'al'in sarayına geldi; berâberindeki bâzı kimseler ile birlikte burada misafir edildi. Bir müddet sonra, Bizans sarayına gitmek üzere, buradan hareket edince, kızı ve yeğeninden başka, kıymetli zırhlarını ve babasının mirasından arta kalanını al-Samav'al'in yanında bıraktı ve bunları onun muhâfazasına tevdi etti. İmru' al-Ḳays'in yokluğunda, al-Samav'al, her hâlde al-Munẕir tarafından gönderilmiş olan bir ordu tarafından hisarında muhâsara edildi; çünkü misafirinin mallarını vermesi husûsundaki talebe itâat etmemiş idi. Tesâdüfen al-Samav'al'in bir oğlu düşman ordusunun reisinin eline düştü ve bu kimse, İmru' al-Ḳays'in eşyasını al-Samav'al kendisine vermediği takdirde, onu öldürmekle tehdit etti ve al-Samav'al, himâye ettiği kimseye ihânet etmeği şiddetle reddettiğinden, oğlunun gözleri önünde öldürüldüğünü görmek zorunda kaldı Bunun üzerine, kaleyi muhâsara edenler, maksatlarına ulaşamadan, geri çekilmeğe mecbûr kaldılar.

Bibliyografya: L. Cheikho, *Diwan d'as-Samaou'al d'après la récension de Niftawaihi* (Beyrut, 1909); *Kitāb al-Aġānī* (Bulak, 1285), VI, 87—89, VIII, 82 v. d., XIX, 98 yukarıda 101'e kadar; G. W. Freytag, *Arabum Proverbia*, II, 828 v. dd.; Yâḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 94 v. dd. [bk. mad. al-ABLAḲ]; *Ḥamāsa*, (nşr. Fregtag), I, 49—54, II, 94—104; Fr. Delitzsch, *Jüdisch-arabische Poesien aus vormuhammedanischer Zeit* (Leipzig, 1874); H. Hirschfeld (*J Q R*, nisan 1905); *J R A S*, 1906, s. 701 v. dd.; D. S. Margoliouth (*J R A S*, 1906, s. 363 v.dd., 1001 v. d.); Th. Nöldeke, *Beiträge zur Kenntnis der Poesie der alten Araber* (Hannover, 1864), s. 52—86; C. Brockelmann, *G A L*, I, 28 v. d.; *Suppl.* I, 60; M. Steinschneider, *Die arabische Literatur der Juden* (Frankfurt, 1902), s. 4 v d; R. Geyer, *al-Samaw'al İbn 'Âdiyā* (*Z A*, 1912, XXVI, 305—318); Th. Nöldeke, *Samaual* (*Z A*, 1912, XXVII, 173—183); D. S. Margoliouth, *The Relations between Arabs and Israelites prior to the Rise of Islam* (London, 1924). (R. PARET.)

SEMHÛDÎ. AL-SAMHŪDÎ (1440—1506), NŪR AL-DÎN ABU 'L-ḤASAN 'ALÎ B. 'ABD ALLĀH B. AḤMED, İbn Fahd'ın tespit etmiş olduğu bir nesep şeceresine göre, al-Ḥasan b. 'Alî'nin ahfâdından idi. Kendisi Yukarı Mısır / al-Ṣa'îd /'da babasının meşhûr bir kadı olduğu Samhûd şehrinde 844 (h.) safer ayında (temmûz 1440) doğdu. Babası onu ilk olarak 853 yılında (1449/1450) Kahire'ye götürdü; fakat sonraları gerek yalnız olarak, gerek babası ile, bir çok vesilelerle, bu şehre gitmiştir; bu hâl kendisine zamanın en tanınmış kimseleri yanında tahsil ve tetkiklerine devam etme imkânını vermiş ve sûfî velilerden al-'Irāḳî kendisine tasavvuf hırkasını giydirmiştir. 870 (1465/1466)'te ilk defa olarak hacca gitti ve Medine'de yerleşti. İlk önce Peygamber'in mescidi yanında bir hücreye sâhip olmuş idi; fakat bir takım desîseler yüzünden, burasını terketmeğe mecbûr kaldı ve o zaman Bāb al-Raḥma yanında, Tamîm al-Dārî'nin evi olarak bilinen bir evi kiraladı. Oraya gelişinde Peygamber'in mescidinin 654 (1256)'te yanmış olmasından beri uygun bir şekilde tâmir edilmemiş olduğunu gördü; burası aş.-yk. 200 yıllık fâsıla içinde, ancak çok sathî ve yetersiz bir tarzda tâmir edilmiş idi. İçinde âbidenin aslî hâli hakkında yapabildiği araştırmaya istinâden, aslına uygun bir şekilde, yeniden inşâsını tavsiye eden bir risâle yazdı. 881 (1476/1477)'de hacc farîzesini yeniden ifâ etmek için Mekke'ye gitti ve kendisi yok iken, mescit yakınındaki hücrede toplamış olduğu mühim kütüphâne mescidi de tahrip eden yangında kül oldu. Cesaretini kaybederek, Mısır'a döndü ve Samhûd da ihtiyar annesini ziyâret etti. Annesi bu ziyâretten 10 gün sonra öldü.

Annesinin cenâze merâsiminden sonra, Kahire'ye gitti ve Sultan al-Aşraf Kayıtbay [b. bk.]'ın maiyetine kabûl olundu; hükümdar kendisine maaş bağladı ve nezareti kendisine tevdi edilen Medine kütüphânelerini ikmâl etmek üzere mühim bir mikdar kıymetli kitap verdi. Filistin'i ziyâret ettikten sonra, 850 yılı sonlarına doğru (1485/1486) Medine'ye döndü. Tamîm al-Dârî'nin evinin satılığa çıkarılmış olduğunu gördü; bunu satın aldı ve iyice tamir ettirdi. Burada muhtelif kadınlar ile evlendi. Fakat sonraları, kendini halkın refahına ve tedrisine hasredecek daha çok vakit bulmak için, bundan vaz geçip, müstefreşeler ile iktifâ etti. Hicrî 911 yılının 18 zilkâdesinde (12 nisan 1506) öldü ve Bakî' [bk mad. BAḲĪʿ AL-ĠARḲAD] mezarlığında, Sayyid İbrâhîm'in mezarı ile İmâm Mâlik'in mezarı arasına, defnolundu.

Medine'de oturduğu zaman yazdığı pek çok sayıdaki eserlerin başlıcası bu şehrin tarihidir. Bunu ilk önce geniş bir plana göre, *al-İktifâ' bi-aḫbār dār al-Muṣṭafā* adı altında kaleme almış idi. Bir hâminin isteği üzerine, bu kitabın bir hulâsasını hazırlayıp, buna *Vafâ' al-vâfi* adını verdi. Bu hulâsa 24 cemâziyelâhır 886 (20 ağustos 1481)'da bitti. Medine'deki kütüphânesi yandığı zaman, bu eser Mekke'de yanında idi. Bu sâyede eserinin başlıca muhtevası kurtulmuş oldu Daha sonra bu hulâsanın daha yeni bir şeklini vücûda getirdi ki, bu bâzı yazmalarına ve matbu nushalarına (Bulak 1285 ve Mekke 1316) göre 893 (1488)'te tamamlamış ve *Ḫulâṣat al-Vafâ'* adı verilmiştir. Bu eser şehrin tarihi ve topografyası ile Peygamberin mezarını ziyârette tâkip edilen menâsik hususunda, başlıca bilgi kaynağımız olmuştur. Bundan başka kendisi bir çok eserler yazmıştır ki, bunların 9'u Brockelmann tarafından *G A L*'inde zikredilmiştir (*Suppl.*'da 21 eseri anılmaktadır); arap hâl tercemecileri bunlara kaybolmuş olmaları ihtimâli bulunan daha bir kaç eser ilâve ederler. Bunlar sarf, nahiv, hadîs, kelâm, fıkıh ve hacc menâsiki kitaplarından müteşekkildir. Bir cilt hâlinde, bizzat kendisi tarafından toplanmış olan fıkıh ilminin bütün dallarına dâir *Fatvâ* mecmuası, husûsiyetle zikredilmektedir. Bu eser zamanındaki arap müelliflerinin gözde mevzûlarını teşkil eden faydasız ve neticesiz münâkaşaları ihtivâ eder.

Bibliyografya: *al-Sanâ' al-bâhir* (Brit. Mus. Add. 16 648, var. 193); *Ḫulâṣat al-vafâ'* (Bulak, 1285 ve Mekke, 1316); Wüstenfeld, *Geschichte der Stadt Madina nach Samhudi* (Göttingen, 1860), *Ḫulâṣa*'nın kısaltılarak tercümesi; ayn. mll., *Die Geschichtsschreiber der Araber and ihre Werke*, s. 507; Brockelmann, *G A L*, II, 173; *Suppl.*, II, 223 v.d. (F. KRENKOW.)

SEMNĀN. [Bk. SİMNĀN.]

SEMT. AL-SAMT, *t a r a f* veya *i s t i k a m e t* mânasına gelen hey'et ilmine mahsûs bir ıstılah. Hey'etçiler tarafından semt, hendesî olarak, muayyen bir istikamete âit irtifâ dâiresi ile ufuk dâiresinin ara-kesit doğrusu ve şark-garp doğrusunun ufuk çemberi üzerinde tâyin ettikleri yayın uzunluğu, yâni açısal uzaklık olarak târif ediliyordu. *Munḥarifât* denilen eğik güneş saatlerini hâmil dik duvarlar için olduğu kadar, kıblenin (*ḳibla*), tam olarak, tâyini için de semtin tesbiti büyük bir ehemmiyeti haiz olup, bu, müslümanların pekçok şekilde halline muvaffak olmuş oldukları bir kürevî hey'et mes'elesidir.

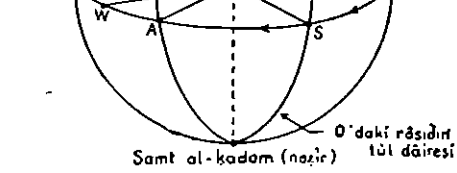

Eski hey'et ilmine göre al-samt (azimut): $\widehat{ESA}$,
Yeni hey'et ilmine göre, azimut: $\widehat{SA}$.

al-Samt'in cem'i, en büyük müslüman hey'etçilerinden biri olan İbn Yûnus (ölm. Kahire, 1009)'un kullandığı ıstılahların gösterdiği üzere, *al-Sumūt*'tur. Bunun meşhûr Ḥâkimî cedvellerinin 24. bölümü: *Fi iḫrāc ḫaṭṭ niṣf al-nahār bi 'l-irtifā' allaẕi samtuhu ṣalāṣūn va ġayruhu min al-irtifā'āt allatî sumūtuhā ma'lūma* (el-yazm., Oxford, Hunt. 331, var. 43a) başlığını taşımaktadır. Görüldüğü üzere, *ma'lūma* sıfatı, arap grameri kaidelerine uygun olarak, müfred müennes şeklindedir. Acemi bir mütercim, cemi hâlindeki *sumūt* kelimesini bir müfret olarak alabilir ve bunu „taraflar" yerine sâdece „taraf" kelimesi ile tercüme edebilirdi. Nallino'ya göre (*R S O*, VIII, 390 v.d.) *simūt* kelimesi *sumūt*'un bir lehçe şeklidir ve fransızca ile ispanyolcada *al-simūt*, kaynaşma yolu ile, *azimut* olmuştur. Müfret telakkî olunan bu şekli ile kelime artık garbın ilmî ıstılahları arasına intikal etmiş bulunmaktadır.

Samt (yahut *semt*) *al-ra's* ifâdesi başın tepesi istikametine delâlet etmektedir. Sonradan Avrupa'da *al-ra's* düşmüş ve böylece Fransız ve İspanyol imlâsında sâdece *zemt* kelimesi

kalmıştır. Bir istinsah hatâsı neticesinde bu, tıpkı Farġānī (Alfraganus)'nin hey'ete dâir kitabını latinceye tercüme edenlerin Ḥimṣ, Ḥemṣ (= Emesa)'dan *Henis* ve sonra da *Henit* yapmaları gibi, *zenit* şeklini almıştır. Bu değişmeyi ilk olarak Golius farketmiştir.

Önceden de söylenmiş olduğu gibi, müslümanlar *al-samt*'i şark-garp çizgisinden itibâren ölçtüklerinden tûl (*ḫaṭṭ niṣf al-nahār*)'da 90° lik bir *samt*'i hâiz oluyordu. Bunun bilinmesi, istikameti tâyin için hareket noktası olduğundan, bu arapça her *zîc*'de bulunur; hattâ sırf buna tahsîs edilmiş *rasâ'il* dahi vardır. İbn al-Hayṣam'in buna dâir yazıları (*Mémoire sur l'azimut* ve *Mémoire sur la détermination de la méridienne avec la dernière exactitude*; bk. F. Woepcke, *L'algèbre d'Omar Alkhayyami*, Paris, 1851, s. 74 v.d.) muhtemelen kaybolmuş bulunmaktadır.

Bulunulan yerin coğrafî arz derecesi ile güneşin meyli verildiğinde, güneşin irtifâı ile *al-samt*'i arasındaki riyazî münâsebet *al-samt* cetvelleri ile (*cadâvîl al-sumût*) verilmiş olup, bunlar muhtelif müslüman hey'etçiler tarafından kendi bulundukları yerler için hesaplanmıştır. (bk. İbn Yūnus, *Kitâb al-samt wa 'l-ẓill li İbn Yūnus maḥlūl daḳîḳatan daḳîḳatan*, yazm. Escorial, 924).

[Bugünkü ilimde bir gök cisminin veya bir istikametin azimutu ise, râsıda tekabül eden gök meridiyeni düzlemi ile göz önüne alınan gök cismi veya istikamet, zenith (*samt al-ra's*) ve nadirden (*samt al-ḳadam*) geçen irtifâ dâiresi arasında kalan açının ufuk çemberi üzerinde ve saat yönünde ölçülen değeri olarak târif olunmakta ve bu 0° ila 360° arasında değerler alabilmektedir. Azimut gemicilikte şimâlden, astronomi ve jeodezide de cenûptan itibâren ölçülmektedir].

Bibliyografya: G. W. S. Beigel, *Bemerkungen über die Gnomik der Araber* (*Fundgruben des Orients*, 1809, I, 429); C. A. Nallino, *Etimologia araba e significato di „asub" e di „azimut" con ana postilla su „almucantarat"*, (*R S O*, 1919, VIII, 389); C. Schoy, *Das 20. Kapitel der grossen Ḥâkemitischen Tafeln des Ibn Jûnis: Über die Berechnung des Azimuts aus der Höhe und der Höhe aus dem Azimut* (*Annalen der Hydrographie und maritimen Meteorologie*, Hamburg, 1920), s. 97-112; ayn. mll, *Über die Ziehung der Mittagslinie, dem Buche über das Analemma entnommen, samt dem Beweis dazu von Abû 'l-Ṣa'îd-aḍ-Ḍarîr* (*Ann. d. Hydrogr. u. maritim. Meteorol*, 1922, s. 265 272); [al-Bīrūnī, *Taḥdîd nihâyât al-amâkin* (nşr. M. T. Tancî), Ankara, 1992]. (C. Schoy.)

[Bu madde A. Y. Özemre tarafından ikmâl edilmiştir]

Semt-ür-re's (*samt al-ra's* „baş istikameti" veya *samt al-ru'ās*) yunancada τό κατὰ κορυφὴν σημεῖον'da bulunan κορυφή'a tekabül etmektedir. Plato Tiburtinus latince tercümelerinde *samt al-ra's*'e karşılık olarak *zenith capitis* veya *zenith capitum* kelimelerini kullanmıştır; al-Battānī'nin ispanyolca tercümesinde ise, aynı tâbir *el zonte* (*el zont*) *de la cabeça* ile karşılanmıştır (bk. *Opus astronomicum*, nşr. Nallino, II, 337, mad. *samt*). — *Libros del saber de astronomia*'da, *samt* ekseriyâ *zonte* olarak ve *samt al-ra's* de „*cenit*" olarak tercüme edilmiştir).

Ufkun, râsıdın şakulî olarak tam altında bulunan (görülmeyen) kutbuna, yâni samt al-ra's'e mukabil olan kutba *nadir* (ar. naẓîr) [bk. mad. NAZÎR] denir. Samt al-ra's ve *naẓîr*'den geçen büyük dâirelere şakulî dâireler denir. Bunlardan ikisi bilhassa çok tanınır. Bir tânesi, müstevisinde arzın mihveri bulunan ve ufku şimâl ve cenûp noktalarında kesen tûl dâiresi (*falak niṣf al-nahār*, ὁ μεσημβρινός), diğeri ise, niṣf al-nahār müstevisine amut olan ve ufku şark ve garp noktalarında kesen birinci şakulî dâire'dir. Şark ve garp noktaları niṣf al-nahār ve şimâl ve cenûp noktaları ise birinci şakulî dâirenin kutuplarıdır.

Arap hey'et âlimleri (bunu bilhassa hatırlamak lâzımdır) mebde' dâiresi olarak birinci şakulî dâireyi almışlar ve *samt*'i şark veya garp noktalarından itibâren ölçmüşlerdir. Bir yıldızın irtifâı yıldız ile ufuk arasındaki kavsin uzunluğudur ve yıldızdan geçen şakulî dâire üzerinde ölçülür. 0° (ufukta)'den + 90° (samt al-ra's'de)'ye veya —90° (nazîr'de)'ye kadar sayılır. Menfî irtifâlara ekseriyâ inhitat denir. İrtifâ yerine ekseriyâ, tamâmı olan ve aynı şakulî dâire üzerinde, semt-ür re'sden itibâren ölçülen kavsin uzunluğunu temsil eden semt-ür-re's mesâfesi kullanılır. Kutbun semt-ür-re's mesâfesi hatt-i istivâ ile mafu nehârin (tûl dâiresi) tekatus ettikleri noktanın irtifâına ve kutbun irtifâı tamâmı ile mahallin arzının φ tamâmına müsâvidir, yâni Z=90°—φ'dir.

Ufka muvâzi olan bir müstevi, gök küresinin görülen kısmını, bütün müsâvi irtifâları birleştiren bir dâire boyunca kat'eder. Böyle bir dâireye hey'et ilminde ufkî dâire veya arapçadan geçme bir kelime olan almukantarat (yâni *al-muḳanṭara*) [b. bk.] denir.

(Willy Hartner.)

SEMT-İ KADEM. [Bk. NAZÎR.]

SEMT-ÜR-RE'S. [Bk. SEMT.]

SEMÛD, ŞAMÛD, eski arap kavimlerinden biri olup, 'Âd, İram Aram) ve Vi-

bkz. (Jobaritae ?) gibi Peygamber 'den uzun zaman önce ortadan kalkmıştır. Arap menşe'li olmayan bir takım vesika bu ismin tarihî vasfını ve Samûd kavminin mevcûdiyetini te'yit eder. Bu cümleden olarak, 715 (m. ö.) tarihli Sargon kitâbesi Samûd'u Âsûrîlerin hâkimiyetleri altına aldıkları şarkî ve merkezî Arabistan kavimleri arasında zikreder. Ariston, Batlamyus ve Plinius'un eserlerinde de Thamudaei yâni Samûd'lar kelimesini bulmaktayız. Plinius Samûd'un oturduğu yerin Domatha ve Hegra olduğunu kaydeder ki, bu yerin Cöf'taki bugünkü Dûmat al-Candal ve Hicaz hududu üzerinde al-'Elâ'nın şimâlindeki al-Ḥicr ile aynı yer olduğunu kabûl etmek şüphesiz muvafık olur. Eski bir arap rivâyeti de al-Ḥicr'i, Samûd'un oturduğu yer olarak gösterir. Eski şâirler, msl. çok tafsilâtlı efsânevî bilgiler nakleden al-A'şâ ve Umayya b. Abi 'l-Ṣalt, 'Âd ve Samûd'u insanların yaptıkları şeylerin fânîliğine misâl olarak zikretmişlerdir. *Kur'an*'da Tevrât ve İncil'de nakledilenlere uyan rivâyetler arasında yerli bir rivâyet olarak, insanları korkutmak ve uyarmak için, 'Âd'ın ve Samûd'un başına gelenlerden, bilhassa VII, 71—77; XI, 64—71; XV, 80—86; LIV, 23—31'de, bahsedilir. *Kur'an*'daki îmâlara göre en eski müfessirler tarafından genişletilen Samûd'un âkibeti bakkındaki arap rivâyeti şu umûmî hatları ihtivâ eder: 'Âd arasında Hûd adlı bir peygamber çıktığı gibi, Samûd'un da Ṣâliḥ (b. 'Ubayd b. 'Âmir b. Sâm) adlı bir peygamberi var idi [bk. mad. HÛD, ṢÂLIḤ]. Denildiğine göre reisleri Cunda' b. 'Amr olan Ṣâliḥ'in rakiplerinin nübüvvetine dâir bir delîl göstermesini istemeleri üzerine, o bir kayadan on aylık hâmile bir dişi deve çıkardı. Fakat hasımları „Tanrının devesi" sıfatı ile, mukaddes ve dokunulmaz sayılan bu hayvanın ayaklarının sinirlerini keserek, onu sakatladılar. Yavrusuna da aynı şeyi yaptılar.

Bu cürümden dolayıdır ki, bütün Samûd kavmi yok olmağa mahkûm edildi. *Kur'an*, VII, 78'e göre, onlar bir zelzele (*racfa*) ile, XLI, 12, 16'ya göre, yıldırım (*ṣâ'iḳa*) ile helâk olmuşlardır. Bu ifâdeler Samûd'un ortadan kalkmasına dâir rivâyeti Arabistan'da *ḥarra* denilen oldukça geniş bir çok lav sâbaları vücûda getirmiş bulunan yanardağ indifâlarının hâtırasına bağlayan nazariyeyi destekler. Bu *ḥarra*'ların en genişlerinden biri al-Ḥicr'in garbında bulunmaktadır (bk. B. Moritz, *Arabien*, Hannover, 1923, s. 28), E. Glaser, Samûd ile Liḥyân [b. bk.], yâni Plinius'taki Lechieni arasında pek yakın bir münâsebet kurmaktadır. Samûd bu halkın en eski, Liḥyân ise, Huzayl'lerin iki Liḥyânî kabîlesinde de mevcut olan en yeni adı olmalıdır; Samûd'ların nihâyeti 400—600 (m. s.) tarihleri arasında, Liḥyân kırallığının nihâyetine tesâdüf etmiş bulunmaktadır. Huber, Euting ve başkaları tarafından al-'Elâ'da, al-Ḥicr ve civârında bulunan kayalara kazılmış kitâbelerin, kitâbe tetkiki ilminee, Liḥyâa'a veya Samûd'a âit olduğu kabûl edilmektedir.

Bibliyografya: *Kur'an*'ın metinde zikredilen âyetlerine dâir tefsirler; al-Ṭabarî, *Târîḫ*, I, 219 v.dd., 244 v.dd.; al-Maḳdisî, *Livre de la création* (nşr. ve trc. Huart), III, 39 v. dd.; Mas'ûdî, *Murûc* (nşr. Barbier de Meynard), III, 84 v. dd.; al-Ṣa'âlibî, *Ḳiṣâṣ al anbiyâ'* (Kahire, 1920), s. 58 v. dd.; Abu 'l-Fidâ', *Historia anteislamica* (nşr. Fleischer), bk. fihrist; Caussin de Perceval, *Histoire des Arabes*, I, 24 v. dd.; Sprenger, *Alte Geographie Arabiens*; E. Glaser, *Skizze zur Geschichte und Geographie* Arabiens, II. (H. H. BRÄU.)

SEMÛM. SAMÛM, arapça konuşulan muhtelif memleketlerde sam yeli denilen sıcak rüzgârın adıdır. Bu kelime *Kur'an*'da üç yerde geçer; fakat bu üç yerde de hususiyetle rüzgârın bahis mevzuu olduğu söylenemez. *Kur'an*, XV, 27'de cinlerin (*cânn*) *samûm* ateşinden yaratılmış oldukları ifâde edilir. *Kur'an*, LII, 27'de „...ve bizi samûm azâbından koruduˮ denilmektedir. *Kur'an*, LVI, 41'ye göre, „şimâl (sol) ashâbıˮ *samûm ve ḥamîm* içindedirler. Bu yerlerde kelime, açıkça, cehennemin sıcaklığı mânasına gelmektedir.

Hadîste de kelime bu mânada kullanılmakta, fakat başka bir mânası daha ortaya çıkmaktadır. Cehennemden bahsedilirken, onun ekseriyâ yılda iki defa nefes aldığı söylenir: „ve onun yazın aldığı nefes *samûm*'dur" (al-Tirmiẕî, *Cahannam*, bâb. 9; krş. İbn Mâca, *Zuhd*, bâb 38). al-Buḫârî'de ileri sürülen görüşe nazaran, gecenin sıcak havasına *ḥarâr*, gündüzünküne *samûm* denir (*Bad' al-ḫalḳ*, bâb 4).

Eski ve yeni hemen-hemen bütün seyahatnâmelerde, ekseriyâ *simum* şeklinde, *samûm*'un rüzgâr mânasına zikredildiği görülür. Bahis mevzuu olan pek çok yerden burada ancak birkaçını zikredebileceğiz. C. M. Doughty, Madâ'in Ṣâliḥ civârından bahsederken, *samûm*'u „cenûptan esen şiddetlice rüzgârˮ diye zikreder; buna karşı bedevîler yüzlerini ve gözlerini bir peçe ile örterler. Aynı seyyah al-Ḳaṣîm ve Mekke arasında da *Samûm* estiğinden bahseder ve ayrıca bedevîlerden naklederek, çok mukavim olmayan develerin *samûm* ile boğulup ölebildiklerini kaydeder (*Travels in Arabia Deserta*, Cambridge, 1888, I, 100, 188).

Mekke'de cenûp rüzgârına değil, şimâl, şimâl-i şarkî ve şark rüzgârına *samûm* denilmektedir. Bu rüzgâr „sokağa çıkanlara, pek büyük bir körük vâsıtası ile, sıcaklığı kendi üzerlerine ulaşan korkunç bir ateşin önünde bulundukları intibâını verir" (Snouck Hurgronje, *Mekkanische Sprichwörter und Redensarten*, nr. 76). „Güneşin sünbüle burcuna girdiği devrede (ağustos) Mekke'nin kötü bir şöhreti vardır. Çünkü hâkim kanâate göre, bu mevsimde *ḥōm*, *vamd*, *samûm* ve *azgab* birbiri arkasından aralıksız olarak eser" (*ayn. esr.*).

Mısır hakkında ise, Lane (*Manners and Customs*, giriş) şöyle der: „Mısır, bir de bilhassa ilkbahar ve yaz aylarında, ḫamsîn rüzgârlarından daha kavurucu olan, fakat pek az devam eden, nâdiren 15 veya 20 dakikadan fazla süren samoom adlı sıcak rüzgârın hukmüne girer. Bu rüzgâr umûmiyetle cenûb-i şarkî veya cenûb-cenûb-i şarkîden eser; toz ve kum bulutları kaldırır".

Ḥamd Allâh Mustavfî (*Nuzhat al-ḳulûb*, trc. Le Strange, Gibb Memorial Fund, XXX/II, s. 50), Ḳaṣr-i Şîrîn hakkında şöyle der: „İklimi sıhhate elverişsizdir, zîra sıcak mevsimde ekseriya (sıcak) simum eser".

al-Mas'ûdî'nin *Murûc al-ẕahab* (tab., Paris, III, 320 v.d.)'inde *Kur'an*'ın yukarıda zikredilen âyetinin (XV, 27) menkıbevî bir izâhı vardır ki, buna göre, Allah cinleri (*cânn*) *samûm*'un ateşinden yaratmıştır (krş. R. Basset, *Mille et un contes, récits et légendes arabes*, Paris, 1924, s. 57); krş. bir de A. Musil, *Arabia Petraea* (Viyana, 1907 — 1908), III, 3 — 4. İslâm dünyasının diğer memleketlerinde *samûm* için başka kelimeler kullanılır. Avrupa'da bu rüzgâra siroceo denilir.

Şimâli Afrika'da bu kelime hemen-hemen hiç kullanılmaz ve burada sıcak rüzgâr geldiği tarafa nazaran târif edilir: bölgelere göre, *ḳebli* veya *şarḳî* (H. Basset'in verdiği bilgi).

(A. J. WENSINCK.)

SENÂ'Î. SANÂ'Î (1072 ?— 1131), ḤAKÎM ABU 'L-MACD MACDÛD B. ĀDAM AL-SANÂ'Î AL-ĠAZNAVÎ, İran edebiyatının büyük şâirlerinden biri olup, farsça tasavvufî mesnevî tarzının kurucusu ve 'Aṭṭâr ile Mavlânâ'nın mübeşşiridir.

I. Hayatı. Sanâ'î'nin hayatı hakkında kaynaklar birbirini tutmayan ve en küçük bir tenkide tahammülü olmayan bilgiler verir. Sanâ'î'nin eserlerinden çıkarılabilecek olan bilgiler de, devrin tarihi hakkındaki bilgilerin çok noksan olması sebebi ile, son derecede müphem kalmaktadır. Bu hususlarda yapılan araştırmalarda henüz kesin neticelere varılmış değildir. Bunlar için bk. Ḫalîl Allâh Ḫalîlî, *Aḥvâl u āṯār-i Ḥakîm Sanâ'î*, Kâbul, 1315 ş.; M. Muṣaffâ, *Dîvân-i Sanâ'î*, Tahran, 1336 ş., önsöz; Mudarris-i Raẓavî, *Dîvân-i... Sanâ'î-i Ġaznavî*, Tahran, 1341 ş. (önsöz, burada *M R* kısaltması ile gösterilecektir); Naẓîr Aḥmed, *Makâtîb-i Sanâ'î*, Rampur, 1962 (*Aligarh Muslim University Publ.*, nr. 3; önsöz ile eklemeler burada *N A* kısaltması ile gösterilecektir).

Sanâ'î'nin tam adı kendisi tarafından da yukarıda gösterilen şekilde kaydedilmiştir (bk. *Dîvân*, nşr. M. Raẓavî, s. 3; *Ḥadîḳa*, nşr. M. Raẓavî, Tahran, 1329, ş., s. 717; burada yalnız bu basma zikredilmiştir). Binâenaleyh bunların kaynaklarda görülen muhtelif şekillerinin istinsah yanlışlarından ileri geldiğini kabûl etmek icâp eder. Ancak Sanâ'î'nin bâzı şiirlerinden (bk. *Dîvân*, mezkûr basma, s. 544, son satır ve 522,7) adının Ḥasan olduğu açıkça anlaşılmaktadır (bk. Furûzânfar, *Suḫan u suḫanvarân*[2], Tahran, 1318 ş., I, 267; krş. Ḫalîlî, *agn. eser.*, s. 6 v.d.; *M R*, s. 3). Bundan dolayı asıl adının Ḥasan olduğu, sonraları *Ḥadîḳa* (bk. *göst. yer.*)'daki ifâdesinin da isbat edebileceği gibi, Macdûd kelimesini bir çeşit lekap olarak kullandığı ve bu lekabın asıl adın yerini aldığı düşünülebilir (Macdûd adının Sanâ'î'nin babasının adı olduğuna dâir Ḥamîd Ḳalandar'ın 756 h.'de yazdığı *Ḫayr al-macâlis*, Aligarh, 1959, s. 72 v.d.'da Naṣîr al-Dîn Çerâġ-i Dahlî'den naklettiği rivâyet, bu rivâyetin diğer kısımları gibi, bk. *N A*, s. 247 v. dd., tamâmiyle menkıbe sâhasına âit olup, tarihî bir değere sâhip değildir). Sanâ'î, „parlaklık" mânâsına gelen *sanâ'* kelimesinden alınmış olan (bk. msl. *Dîvân*, s. 344,3, 607,9) mahlâsından başka, bir de şiirlerinin nisbesini göstermek üzere, İlâhî adını almıştır (bk. *Dîvân*, s. 115).

Sanâ'î şiirlerinde iyi bir âileden geldiğini söyler (bk. *Dîvân*, s. 361, 15, 745, 2 v.b.); mesnevî şeklinde ilk eseri olan *Kâr-nâma-i Balḫ*'inde de „kerîmlerin soyundan Âdam adlı bir büyüğün oğlu olduğunu" kaydeder. Câmî'ye göre (bk. *Nafaḥât*, trc. Lâmi'î, İstanbul, 1279, s. 492) tanınmış sûfîlerden Gazneli Raẓî al-Dîn 'Alî Lâlâ (ölm. 642=1245) Sanâ'î'nin amcasının torunudur. Sanâ'î'nin Gazne'de doğduğu muhakkaktır (bk. *Ḥadîḳa*, s. 707, 16—17; *Dîvân*, 528, 6). Kaynaklarda bu hususta bâzan Balḫ şehri verilirsede, bu iddianın hiç bir mesnedi yoktur. Onun doğum yılına gelince, Faṣîḥ-i Ḫvâfî'nin *Mucmal-i Faṣîḥî* (nşr. M. Farruḫ, Meşhed, 1340 ş., II, 166)'sinde ve her hâlde buradan naklen diğer bâzı muahhar kaynaklarda, 437 (1045/1046) tarihi verilmektedir (bu eserde 473 h. yılı bulunduğu, bk. M. Muşaffâ, s. 18; *M R*, s. 34, yanlıştır). Fakat Sanâ'î *Ḥadîḳa* (s. 719 ve 720)

'sına başladığı 524 (1129)'te 60 yaşında olduğunu söylediğine göre, 464 (1071/1072) yılında doğmuş olması gerekir (*Ḥadîḳa*'nın 534 h.'de tamamlandığını ve Sanā'î'nin 62 yaşında öldüğünü kabûl edenler, onun 473 h. yılında doğduğunu söylerler; bk. *NA*, s. 5; *MR*, s. 14, aş. bk.). Sanā'î'nin babası her hâlde Gazne hükümdarı Mas'ûd III. (492—508=1099—1114)'un vezîri Şikat al-Mulk Ṭâbir b. 'Alî (ölm. 500—510=1106—1116 arasında, *MR*, s. 97 v.d.)'nin hizmetinde bulunmuş olan bir me'mûr gibi görünmektedir. Aş.-yk. 495 (1101/1102) yıllarında yazılmış olan *Kār-nāma-i Balḫ*'te, adı geçen vezîrden ona yardım etmesi rica edildiğinden, onun bu sırada henüz hayatta olduğu anlaşılmaktadır.

Sanā'î'nin çocukluk ve gençlik devirleri hakkında her hangi bir bilgimiz yoktur. Onun muntazam ve ciddi bir taḥsil gördüğü muhakkaktır. Bundan sonra şâirlik kabiliyetinin kendisine bir saray şâirliği mevkiini te'min etmesi beklenebilirdi. Fakat bu devirde hüküm süren Sultan İbrâhîm (451—492=1059—1099) için hiç bir medhiyesi yoktur. Bu durum onun hayatının bir safhasında büyük bir ruhî değişikliğe uğrayıp, medhiye yazmamağa ve yazdıklarını imhâ etmeğe karar vermesi ile izah edilmek istenilmiştir (bk. Ḫalîlî, s. 17 v.d.; *MR*, s. 38; burada ancak bu değişikliğin daha sonra, Balḫ'te vukua geldiği düşünülmektedir). Bir hikâyeye göre (msl. bk. *Nafaḥât*, s. 666 v. d.; krş. *MR*, s. 70 v. dd.), Sultan İbrâhîm (*Nafaḥât*'ta: Maḥmûd Ġaznavî I)'in Hind seferi dolayısı ile, Sanā'î onun medhinde bir kasîde yazmış, bunu saraya götürürken, Lâyḫvâr („şarap tortusu için") denilen bir meczûba rastlamış ve onun sözleri üzerine, medhiye şâirliğini bırakmıştır (*Macâlis al-'uşşâḳ*'ta ve başka kaynaklarda görülen başka bir hikâye için bk. *MR*, s. 71 v.d.). Halbuki Sanā'î hayatının sonlarına kadar pek çok medhiye söylemiştir (aş. bk.). Bundan dolayı Sanā'î'nin bütün gayretlerine rağmen, bilmediğimiz sebepler ile, msl. dostu Muḫtârî-i Ġaznavî (ölm. aş.-yk. 535=1140/1141) gibi bir saray şâiri olamamış olduğunu kabûl etmek lâzımdır. Şâirin bir takım güçlüklere ve yoksulluklara uğradığını gösteren bâzı şiirleri bu devirden kalma olabilir. Bunlardan birine göre (*Dîvân*, 501 v. dd.; 517 v. dd.), evi barkı nekesler elinde yıkılmış, haklarında iyi duygular beslediği kimselerden tekmeler yemiştir (*Dîvân*, s. 521, 5—6). Belki yine bu sıralarda Abu 'l-Ḥasan 'Alî b. Muḥammed-i Ġaznavî adlı bir tabîbin yardımlarını görmüştür (*Dîvân*, s. 125 v.d., bilhassa 128, 9—16). Sanā'î'nin bu tabibe yazdığı başka bir medhiye kendisinin gerçek bir ruh hastalığı geçirdiğini göstermektedir (*Dîvân*, s. 355 v. dd.): kendisine bir „melâl", „sevdâ" ve çekingenlik gelmiş, afyon yutmuş bir insan hâline düşmüş, en küçük bir ses ona çok fazla te'sir eder olmuş ve nihâyet kendisi Gazne'de bulunduğu hâlde, fikri bâzan Çin, bâzan Musul hududunda imiş. Bu tabîbin verdiği bir „müshil" sâyesinde, zihni açılmış ve hâfızası aydınlanmıştır (*Dîvân*, s. 357, 3). Bu ruhî hastalık ve buhran, o zaman için geçmiş olsa bile, te'siri Sanā'î'nin bütün hayatı boyunca devam etmiş olmalıdır. Başka hiç bir şâirde görülmeyen bir şekilde ölümü temenni etmesi (*Dîvân*, s. 371; *Ḥadîḳa*, s. 722, 12—13, bilhassa s. 723 v.d.) de bunu isbat eder. Sanā'î'nin eserlerinde görülen düşünce ve görüş tezatlarını da belki her şeyden önce bu ruhî durumu ile izah etmek yerinde olacaktır.

Sultan İbrâhîm'in oğlu Mas'ûd III. hükümdar olduğa zaman (492=1099) Sanā'î olgun bir insan idi. Saraya intisap etmiş olup, aş.-yk. yaşdaşı olan, fakat kendisinin üstad tanıdığı Muḫtârî ile sıkı bir dostluk kurmuş idi (*Dîvân*, s. 279, 3, 281 v. dd.; *Kār-nāma*'de bir çok şâirleri hicvettiği hâlde, onu değerli genç bir şâir olarak gösterir, krş. H. Farruḫ, *Ḥakîm Muḫtârî-i Ġaznavî*, Tahran, 1336 ş., önsöz, s. 34 v.d.). Muḫtârî, Sultan Mas'ûd III.'a yazdığı bir kasîdede (bk. *Dîvân-i Muḫtârî*, anılan basma, s. 181 v.d.), Sanā'î'yi ona tavsiye etmektedir. Bu tavsiyeden ne netice çıktığı mâlûm değilse de, az sonra onun çok müşkil şartlar içinde, Belh şehrine geldiği görülmektedir. Sanā'î aş-yk. 495 (1101/1102) yılında yazdığı *Kār-nāma-i Balḫ*'te adı geçen hükümdar ile vezîri Şikat al-Mulk Ṭâhir b. 'Alî'yi öğer ise de, onlar ile her hangi başka bir ilgisi görülmemektedir.

Hayatının mühim bir merhalesini teşkil eden bu Belh seyahatinde, Sanā'î babasının tavsiyesi üzerine, bu şehirde bulunan As'ad-i Haravî'ye baş-vurup, onun himâyesini te'min etti. *Dîvân* (s. 543 v. dd.)'ndeki bir medhiyeye göre, bu şahıstan kendisini küçük bir „çocuk" (*pusarak*) saymamasını ve oğlu Ḥasan'ın hizmetine almasını istedi. Sanā'î şiire meraklı olan ve şiir de söyleyen Ḥasan'ın hizmetine alınmıştır, çünkü *Dîvân* (s. 786 v. dd.)'da bu genç övülür ve şiirinin 'Asadî'nin şiirine benzediği söylenerek, bir divan tertibine teşvik edilir (s. 788, 1, 4, 16). Böylece rahat bir geçim imkânına kavuşmuş görünen şâir oldukça devam etmesi gereken bu Belh ikametinde, medhiyelerden başka, asıl onun büyüklüğünü meydana getiren tevhîd, dünyanın geçiciliği, zühd ve uzlet mevzûlarında ve dehrîler aleyhinde kasîde şeklinde bir çok büyük şiirler kaleme almıştır

(*Dîvân*, sıra ile, s. 103 v. dd., 173 v. dd., 179 v. dd., 238 v. dd., 372 v. dd. v.b.). Bundan dolayı onun yukarıda bahis konusu edilen ruhî değişmeye bu şehirde uğrayıp, hacca gittiği ve tekrar buraya döndüğü; haksız olarak, kabûl edilir (bk. *MR*, s. 46). Gerçi *Dîvân* (bk. s. 414 v. dd.)'ında Belh'ten hareket ile, hacca gitme arzusunu gösteren bir şiir vardır. Fakat onun bu arzusunu gerçekleştirmediği muhakkaktır, yoksa, msl. Ḫâḳânî gibi (bk. *İA*, IV, 88b v.d., 91a), mübârek yerlerde bir çok şiirler yazması veya diğer eserlerinde bu yolculuktan bahsetmesi gerekirdi (krş. *Dîvân*, s. 608 v.d., Belh'ten hacca gitmek isteyen, fakat yolda dönmek zorunda kalan birine hitâben yazılmış teselli şiiri). Bir çok kaynaklarda (msl. bk. Davlatşâh, *Taẕkirat al-şu'arâ'*, nşr. E. G. Browne, s. 95; *Nafaḥât*, göst. yer., krş. Ḫalîlî, s. 16 v.d.; *MR*, s. 121) şâirin hacc dönüşünde, Horasan'da büyük sûfî Şeyh Yûsuf-i Hamadânî (ölm. 535=1140)'ye intisap ettiği kaydedilir ise de, onun eserlerinde buna dâir en küçük bir emâre bile yoktur. Yine umûmiyetle kabûl edildiğine göre, Sanâ'î Belh'te uzunca bir müddet kaldıktan sonra, Serahs'a gitmiştir (bk. *MR*, s. 38). Fakat, onun arada bir daha Gazne'ye dönüp, orada uzunca bir müddet kaldığını kabûl etmek gerekir; zîrâ *Dîvân*'ında ancak bu sırada ve Gazne'de söylenmiş olması gereken bir çok kasîdeler vardır (bk. s. 341 v.d., 1068 v.d., 268 v.d., 91 v. dd., 209 v.d., 421 v.d., 1095, 1167, 641). Bu arada da Sanâ'î Gazne'ye gelmiş olan ve saray kütüphânesine me'mûr tâyin edilen Mas'ûd-i Sa'd (ölm. aş.-yk. 515=1221; b. bk.)'in şiirlerini toplayıp, bir divan hâline getirmiştir (bk. *Dîvân*, s. 1060, ilk beyit ve krş. *İA*, VII, 142b ve 143a).

Yine bilmediğimiz bir tarihte Belh'e dönen Sanâ'î, buradan Serahs'a gitmek zorunda kalmıştır. Kaynakların hakkında hiç bir bilgi vermediği bu gidişin sebepleri belki Sanâ'î'nin şiirleri ile bir dereceye kadar izah edilebilir: Daha *Kār-nāma-i Balḫ*'te bâzı mürâî bilginleri ve sözde şâirleri şaka yollu hicveden şâirin burada bir takım düşmanlar edinmiş olması tabiîdir. Şehir halkı aleyhinde yazdığı müstehcen bir hicviyenin (*Dîvân*, s. 1056, nr. 32) de aleyhinde bir asabiyet yarattığına muhakkak nazarı ile bakılabilir. Böylece, Belhlilerin mühim bir kısmını aleyhine çeviren Sanâ'î bir hareketi ile asıl hâmisini çileden çıkarmıştır. Zâhidâne ve münzevî bir hayat geçirdiğini de anlattığı, fakat *Dîvân*'ından nasıl çıkarmamış olduğuna şaşılacak kadar müstehcen kısımları ihtivâ eden şiirinden (bk. *Dîvân*, s. 378—382) anlaşılıyor ki, hâmisi As'ad-i Haravî'nin mahremiyetine girmiş, onun yeminler ile te'yit ettiği çirkin hâllerine şâhit olmuş ve bu hususta dedikodular yapmıştır. Bunu duyan hâmisi As'ad-i Haravi, adamları (Sanâ'î'ye göre, kendisi gibi ahlâksız zorbalar „*rind*") vâsıtası ile, sarığı dâhil, her şeyini aldırdıktan sonra, onu şehirden koğdurmuş, o da „belâ, zahmet, hasret ve endişe içinde, Belh'ten Serahs'a gitmiştir" (*Dîvân*, s. 382, 13 v.d.). Bu hâdisenin, 505 (1111/1112) yılı civârında vukua geldiği emniyetle söylenebilir.

Sanâ'î'nin hayatında 2. Horasan devri diyebileceğimiz yeni bir devrin başladığı bu sırada, Büyük Selçuklu hukümdar, vezir veya emîrlerinden birine intisap etmek imkânını araması beklenirken, yine onun bir kadıya intisap ettiği görülür. Bu da, devrinde Horasan'ın en büyük kadısı sayılan Muḥammed b. Manṣûr al-Sarahsî'dir (bk. Râvandî, *Râḥat al-ṣudûr*, trc. Ahmed Ateş, s. 30, 433, 434). Çok uzun iki terkib-i bend (bk. *Dîvân*, s. 717—733 ve 747—760) ile överek, arada kendisinden elbise (*ḫil'at*) istediği bu kadı her hâlde ona ümit ettiği her şeyi te'min etmiştir (esâsen onun durumu da buna müsâit idi. Nitekim bir hankah yaptırmış, buna bir kütüphane ve eczahâne eklemiş idi ki, burada fakirlere parasız ilâç verilirdi, bk. *Dîvân*, s. 1074). Sanâ'î *Sayr al-'ibâd* adlı mesnevisini de ona ithâf etmiş ve sonuna, bâzı münekkitlere göre, eserin değerini azaltan (bk. Furûzânfar, *ayn. esr.*, I, 272 v.d.) uzun ve mübâlâgalı bir medhiye eklemiştir.

Sanâ'î aş.-yk. 505 (1111/1112) yılından tekrar Gazne'ye döneceği aş.-yk. 521 (1127) yılına kadar, böyle değerli bir hâmi bulduğu Serahs şehrinde kalmış değildir; Herat'a, Nîşâpûr'a ve belki Merv'e (bk. *Dîvân*, s. 710,4) gitmiş ve Meşhed'de imâm 'Alî al-Riżâ'nın türbesini ziyâret etmiştir (krş. *Dîvân*, s. 451 v.d.). Bu zamanlarda umûmiyetle bir taraftan ekserisi kadı olan kimselere (bu arada, Herat'ta Yaḥyâ b. Ṣâ'id ile oğlu Fażl b. Yaḥyâ'yı anmak gerekir, bk. *Dîvân* s. 39 v. dd., 157 v.d., 715 v. dd.) medhiyeler yazıyor, diğer taraftan da dinî-ahlâkî mevzûlarda, son derecede yüksek duygular ile, şiirler kaleme alıyordu (bk. msl. *Dîvân*, s. 51 v.dd., 286 v. dd., 307 v.dd., 555 v. dd, 654 v. dd., hepsi Serahs'ta yazılmıştır; bir de s. 457 v. dd., 704 v. dd., Nîşâpûr'da yazılmıştır). Bu sırada talihsizlik yine Sanâ'î'yi tâkip ediyordu: Nîşâpûr'a bir gelişinde, bir talebesi (*tilmîẕ*) ile, Serahs hanına (ḫân-i Saraḫs) inmiş idi, burada bir tâcirin mühim bir meblağı ile kumaşları çalınmış (teferrüât için bk. *NA*, s. 7, 29 v.d., 205—209), şüphelenilen biri, sıkıştırılınca, bunları Sanâ'î'nin talebesinin aldığını söylemiş. Bu sırada duruma üzülen ve hayatına kıyacak bir hâle gelen Sanâ'î Herat'a gitmiş, mektupla parayı iste-

yen tâcir, onun cevabı üzerine, Herat'a kadar gelip, ondan özür dilemiştir. Bu münâsebetle, Sanâ'î ümitsiz durumda iken, Nişâpûr'da halk arasında itibârlı bir şahsiyet olarak görünen 'Omar Ḫayyâm [b. bk]'a mektup yazarak (metni için bk. *N A*, s. 70—77), ondan hâdiseye müdâhale etmesini ve kendisini bu töhmetten kurtarmasını istemiştir ki, bu mektup Ḫayyâm hakkında elde bulunan en eski kayıttır. Sanâ'î'nin bu sıralarda Ḫvârizm'e kadar bir seyahat yaptığı söylenir ise de (bk. *Macâlis al-'uşşâḳ*'tan naklen, *M R*, s. 72), bunu te'yit edecek her hangi bir emâre mevcut değildir.

Sanâ'î'nin Horasan'da bulunduğu son yıllarda, farsça konuşan bütün ülkelerde, büyük bir şöhret ve itibâr kazanmış olduğu görülmektedir. Nitekim *Dîvân*'ındaki bir kayıttan (s. 545 v. d.), 518 (1124) yılında Horasan ve Irak-ı Acem şâirlerinden bir zümrenin ona medih yollu kasîde, rubâî ve kıt'alar gönderdikleri anlaşılmaktadır. Yine aynı yılın rebîülevvelinde (nisan/mayıs, 1124) Irak Selçuklularından Sultan Maḥmûd'un vezîri Ḳivâm al-Dîn Dargazînî (bk. 'A. İḳbâl, *Vizârat dar 'ahd-i salâṭîn-i buzurg-i Salçûḳî*, Tahran, 1338 ş., *İntişârât-i Dânişgâh*, nr. 520, s. 265 v. dd.), Serahs'tan geçerken, onu görmek istemiş, fakat Sanâ'î bir mektup ve şiir ile özür dileyerek, bu dâveti kabûl etmemiştir (bk. *Dîvân*, s. 123 v. dd.; *Makâtîb-i Sanâ'î*, s. 40—42, *N A*, s. 142—185). Aynı vezir, Serahs'a bir başka gelişinde, yine onu görmek istemiş, bu dâveti de kabûl edilmemiştir (bk. *Dîvân*, s. 561 v. dd. ve krş. *N A*, göst. yer.). Bununla berâber, bir köşede münzevî bir hâlde yaşadığını tasrîh eden Sanâ'î, 518 (1124)'de Sencer'e vezir olan Mu'în al-Dîn Kâşânî'ye (bk. 'A. İḳbâl, *ayn. esr.*, s. 254—260) bir medhiye göndermiştir (*Dîvân*, s. 474 v. dd.). 518—521 (1124—1127) yılları arasında ölmüş olan Mu'izzî (b. bk. ve bir de 'A. İḳbâl, *ayn. esr.*, s. 234—242, 361 v.d.) için Sanâ'î'nin söylediği mersiye kıt'aları da (*Dîvân*, s. 1051, 1057, 1099) bu sâhada ve bu yıllar içinde kaleme alınmış olmalıdır.

Yukarıdan beri anlatılan hâdiselerden sonra Sanâ'î'nin Horasan'da kaldığını gösteren hiç bir delil yoktur. Binâenaleyh onun en geç 521 (1127) yılına doğru asıl vatanına, Gazne'ye döndüğü kabûl edilebilir. O kadar uzun ve acı bir gurbetten sonra, büyük şâirliğinin ve yüksek dinî ve ahlâkî düşüncelerinin bütün islâm âleminde kendisine kazandırdığı şeref ve itibâr hâlesi içinde, onun doğum yerinde âsûde bir hayat geçirerek, ömrünü tamamlaması beklenebilirdi. Fakat elde bulunan bilgiler durumun böyle olmadığını göstermektedir. Bununla berâber bu bilgilere dayanarak, onun son yıllarının muntazam, tertipli ve mantıkî bir tasvirini vermek de imkânsızdır. Kaynaklara göre (bk. msl. Devlatşâh, s. 96), Sanâ'î Gazne'de tam bir inzivâ içinde yaşarmış, yalın ayak dolaşırmış ve bunu gören akraba ve dostları ağlarlarmış (krş. *M R*, s. 74 v.d.; burada Ḳazvînî, *Âşâr al-bilâd*'dan da aynı meâlde bir fıkra nakledilmiştir). Yine aynı müellife göre, Bahrâmşâh ona kız kardeşini vermek istemiştir, hattâ *Ḥadîḳa*'da bununla ilgili beyitler vardır. Umûmiyetle vukuu gelmiş gibi kabûl edilen bu hâdise tamâmiyle imkânsızdır; çünkü Sanâ'î çok ihtiyarlamış, „dolun ay gibi iken, hilâl hâline gelmiş, âlem gözünde kararmış" (*Ḥadîḳa*, s. 719, 14—15) idi ve hükümdar onu bir defa bile yanına kabûl etmemiş idi (aş. bk.). Bununla berâber *Dîvân* (bk. msl. 24 v.d., 66 v.d., 93 v.d., 106 v.d., 136 v.d. v.b.)'ında Bahrâmşâh için söylenmiş 21 kasîde vardır. Ancak çok gariptir ki, bu şiirlerin hemen biç biri tam değildir; bunlar hükümdarın adının anıldığı beyitten sonra kesilmektedir ki, bunun nasıl izah edileceği anlaşılamamaktadır. *Ḥadîḳa*'nın mensûr önsözüne göre (bk. s. 12), Bahrâmşâh bir gün (eski bir nüshada tarih de gösterilmiştir: 529 = 1134/1135, bk *M R*, s. 53 ve aş. bk.) „bâtın gözü ile onun ahvâlini anlaması üzerine, zâhir gözü ile de onu görmek istemiş... ve adının havâss cetveline yazılmasını emretmiş", fakat Sanâ'î bunu kabûl etmeyerek, hükümdarın lekabına nisbetle *Faḫrî-nâma* adını verdiği *Ḥadîḳa*'sını ona göndermek istemiştir (s. 16). Böylece hükümdar ile münâsebetleri müphem kalan Sanâ'î'nin asıl muhitini yine kadılar teşkil etmiştir (bk. *Dîvân*, s. 216 v. dd., 421 v. dd. ve krş. *Ḥadîḳa*, s. 619 v. dd.). Burada bilhassa bir dostunu anmamız gerekir ki, o da eserlerinin toplanmasını te'min eden Ḫvâca 'Amîd Aḥmed b. Mas'ûd-i Tîşa'dir. Sanâ'î'nin babası hakkında bir mersiye yazdığı (*Dîvân*, s. 235 v. dd.) ve kendisine de Gazne'de bulunmadığı bir sırada, bu şehirden iki mektup (bk. *Makâtîb*, s. 18—36 ve krş *N A*, s. 130—142) gönderdiği bu şahıs (bk. bir de *Dîvân*, s. 4, 1—15; *Ḥadîḳa*, s. 33, 55 v.d., 726 v.d.) ona kendisini kışın soğuktan koruyacak, yazın sıcakdan saklayacak bir sâyebanı bulunan bir ev yaptırmış (*Dîvân*, s. 13) ve bundan başka „feleğin üzerine alamadığı" geçim masraflarını üzerine almıştır. Böylece refah ve sükûna kavuşan Sanâ'î, şiirlerini toplayıp, daha tam bir *Dîvân* veya *Kulliyât* tertip ettiği gibi, diğer eserlerini de tanzim etmiş olmalıdır. Bu arada bir çok parçalarını belki çok önceden yazmış olduğu *Ḥadîḳa*'sını da tamamlamağa başlamıştır. Fakat „360 damarında 360 şeytan

evi bulunan gözsüz ve kısa görüşlü kimseler" (bk. *Kulliyât* 'ın önsözü, *M R*, s. 155) bu eserin müsveddelerini ele geçirip, kıskançlıklarından onun ehl-i sünnet akîdelerine aykırı, hattâ Sanâ'î 'nin kâfir ve mülhid olduğunu ileri sürdüler. Sanâ'î, Gazne seyyidlerinden Muhammed b. Ṭâhir al-Ḥusaynî 'nin yardımı ile (bk. *M R*, s. 159), müsveddelerini bu kötü niyetli kimselerin elinden kurtarmış ise de, isnât ve dedikoduların önüne geçememiştir. Bunun üzerine, Bagdad 'da bulunan Buryângar diye tanınan meşhûr bilgin Burhân al-Dîn Abu 'l-Ḥasan 'Alî al-Ġaznavî 'ye manzûm bir mektup ile eserini gönderip (*Ḥadîḳa*, s. 744 v. dd.), Bagdad ulemâsından fetvâ aldı (fetvânın mevsûkiyet derecesi tayin edilemeyen metni bâzı *Ḥadîḳa* nüshalarının sonunda bulunmaktadır, msl. bk. Sachau-Ethé, *Catal. of Persian... MSS in the Bodleian Library*, nr. 528, 531; Ethé, *Cat.*, I, 575, nr. 923), aynı zamanda Bahrâmşâh 'a tenkitlerin cevabını ihtivâ eden bir mektup gönderdi (bk. *Makâtîb*, s. 118—121 ve krş. *N A*, s. 234—245). Çok ihtiyarlamış olan Sanâ'î bu sırada hastalandı ve yazı yazamayacak bir hâle düştü. Bununla berâber *Ḥadîḳa* 'sının veya *Kulliyât* 'ının önsözünü Fażl Allâh b. Ṭâhir al-Ḥusaynî 'ye imlâ ediyordu (bk. *Ḥadîḳa*, s. 26, al-Raffâ' 'ın önsözünde; krş. *M R*, s. 159 v.d.). Sanâ'î bu hâlde iken, bir gün ateşi yükselmiş ve akşam namazından sonra, Gazne 'de, Navâbâd mahallesinde ölmüştür.

Kaynaklarda, Sanâ'î 'nin ölüm yılı olarak 499 (bk. *Mucmal-i Faṣîḥî*, II, 204), 520, 525, 529, 530, 535, 545, 546, 576 ve 590 (h.) yılları verilmektedir (bk. Ḥalîlî, s. 68 v.d.; *N A*, s. 9 v. dd.). Yukarıki hâdiseleri bildiren al-Raffâ' 11 şâbân 525 (8 mayıs 1131) pazartesi tarihini verir. Bu tarihler içinde şüphesiz al-Raffâ' 'ın verdiği tarihin en doğru olması gerekirdi. Fakat onun verdiği tarih, bâzılarına göre, muhakkak yanlıştır; çünkü *a.* 11 şâbân pazartesi değil, perşembedir; *b.* Sanâ'î 'nin *Ṭarîḳ al-taḥḳîḳ* 'inin bâzı nüshalarında 528 (h.) yılında yazıldığı kaydı vardır; *c.* bâzı *Ḥadîḳa* nüshalarında, eserin 525 (h.) 'de başlandığı ve 534 (h.) 'de tamamlandığı ifâde edilmektedir (Mudarris-i Reżavî basmasında, bk. s. 747, 17, bu şekil kabûl edilmiştir). Bu tarihlerin hepsinin münâkaşasından sonra (teferrüât için bk. *M R*, s. 45—54); mümkün gibi görünen tarihlerden 535 (h.) yılı umûmiyetle kabûl edilmeğe başlanmış gibidir (*M R* de, bu tarihi kabûl etmektedir). Fakat bu takdirde Sanâ'î 'nin ölümü üzerine, hükümdarın emri ile, onun eserlerini veya *Ḥadîḳa* 'yı toplayan ve bu işini her hâlde kısa bir zamanda bitirmiş olan al-Raffâ' 'nın nasıl olup da, 525 (h.) yılını göstererek, böyle 10 yıllık bir yanlış yaptığını izah meselesi kalır ki, bu bizce imkânsızdır. Buna karşılık bu tarih aleyhindeki deliller kolayca bertaraf edilebilir: *a.* al-Raffâ' 'nın verdiği tarihte ay ve yıl müstesna, gün ile günün adının yanlış olması, yâni bu şahıs tarafından yanlış hatırlanıp, kaydedilmesi veya bir istinsah hatâsı neticesinde yanlış olması mümkündür; *b. Ṭarîḳ al-taḥḳîḳ* 'in Sanâ'î 'ye âit olduğu muhakkaktır (aş. bk.); bu eser Sanâ'î 'nin olsa bile, sonundaki tarih beyti sonradan eklenmiş olabilir; *c. Ḥadîḳa* 'nın sonunda tarih gösteren beyit *M R* 'in sözü (bk. s. 50) hilâfına, en eski ve mûteber nüshalarda (bk. msl. Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2627, *Kulliyât-i Sanâ'î* 'nin en eski yazmalarından biri, 684 (h.) tarihli, var. 106ᵃ, sondan bir evvelki satır) 534 değil, 525 (h.) 'dir. Binâenaleyh Sanâ'î 'nin ölüm tarihi olarak kabûl edilebilecek yegâne tarih bu 525 (h.) tarihidir. Sanâ'î 'nin bugün Gazne 'de bulunan ve bir ziyâret yeri olan türbesinde eski mezar kitâbesi muhâfaza edilmiştir (bk. Ḥalîlî, s. 24 ve 48 'den sonra gelen levhalar ve s. 70 v.d.), fakat maalesef burada tarih yoktur.

II. Eserleri. Sanâ'î 'nin *Dîvân* 'ını toplamış olduğu, sonra Aḥmed b. Mas'ûd-i Tîşa 'nin isteği üzerine, belki yeni tertipler meydana getirdiği (krş. *Makâtîb*, s. 35) görülmüş idi. Bu arada Sanâ'î belki *Ḥadîḳa* 'yı da içine alan bir *Kulliyât* da tertip etmiş olmalıdır. Fakat gerek yalnız *Ḥadîḳa*, gerek bu *Kulliyât* tam son şeklini almadan, Sanâ'î ölmüş olduğundan, kendisinden sonra dost ve talebeleri, elde edebildikleri kadar malzeme ile, belki noksan kalan önsözünü de tamamlayarak, yeni *Dîvân*, *Ḥadîḳa* ve *Kulliyât* nüshaları tertip etmişlerdir. Onun büyük eserlerinin tertibinde ve muhtevâsında görülen mühim farklar bu sûretle izah edilebilir. Sanâ'î 'nin *Kulliyât* 'ının, dış görünüşlerine göre, bu eski tertiplerini temsil eden ve başka hemen hiç bir şâirin eserleri için benzerleri gösterilemeyecek olan eski ve değerli nüshalarına sâhip bulunuyoruz ki, bunlar şunlardır: 1. 552 (h.) yılında, Konya 'da istinsah edilmiş olan Bagdadlı Vehbi kütüp., nr. 1672 nüshası; 2. noksan olmakla berâber, fihristi elde bulunan Tahran Millî kütüphanesi nüshası; bu nüsha 'A. Munzavî 'nin kanâatine göre (bk. *Fihrist-i kitâbḫâna-i ihdâ'î-i... Miškât ba Kitâbḫâna-i Dânişgâh-i Tahrân*, Tahran, 1332 ş., *İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân*, nr. 168, s. 55, not 5), 512—525 (h.) yılları arasında *M R* 'e göre (bk. s. 194) 582 (h.) 'den önce istinsah edilmiştir (içindekiler aynı olan yeni bir nüshası için bk. Rieu, *Suppl.*, s. 145, nr. 214); 3. 637 (h.) tarihli India Office nüshası (oldukça

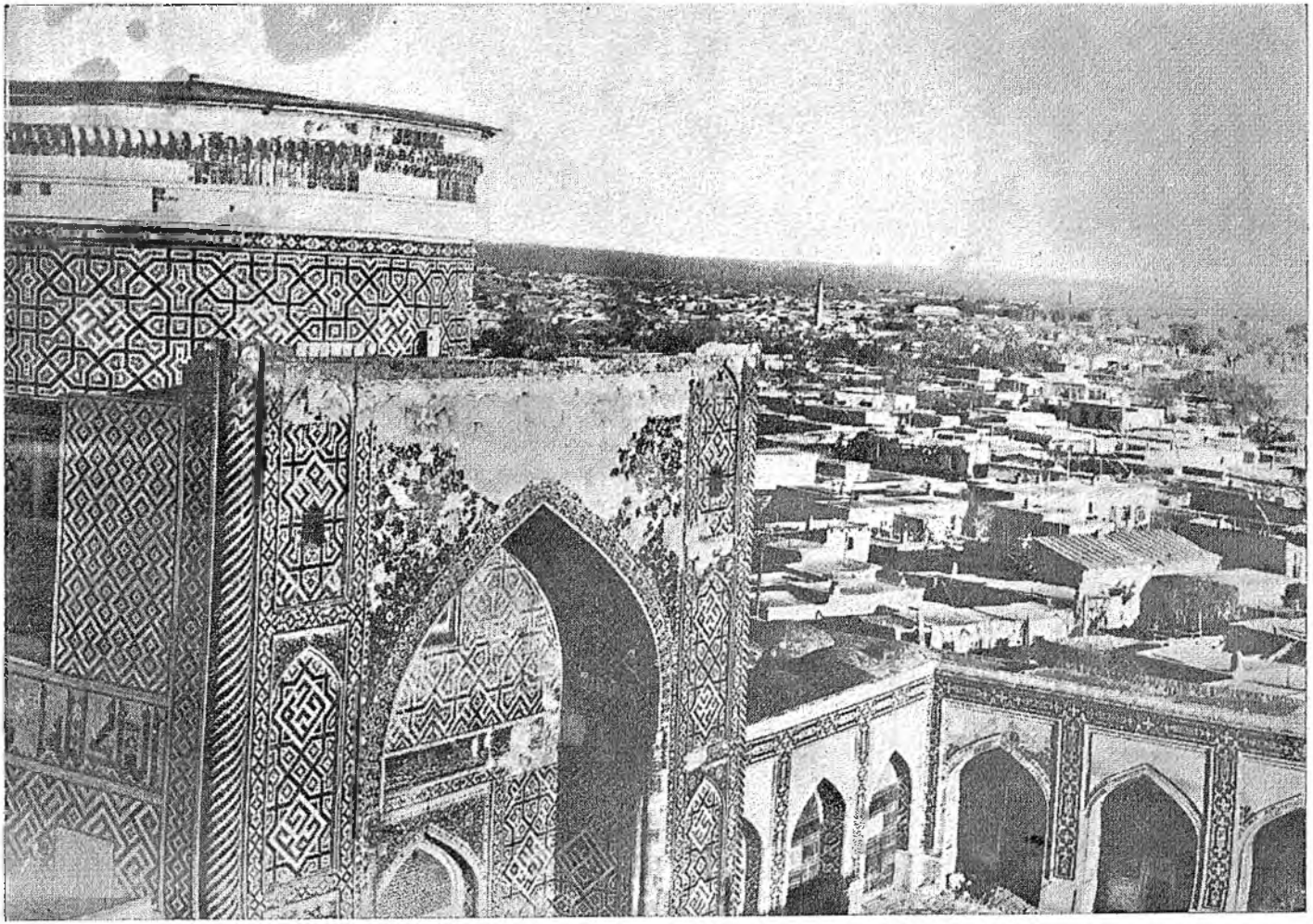

1. SEMERKAND. Ṭalā-kārī medresesinden (yapılışı: 1640—1660) şehrin umûmi görünüşü.

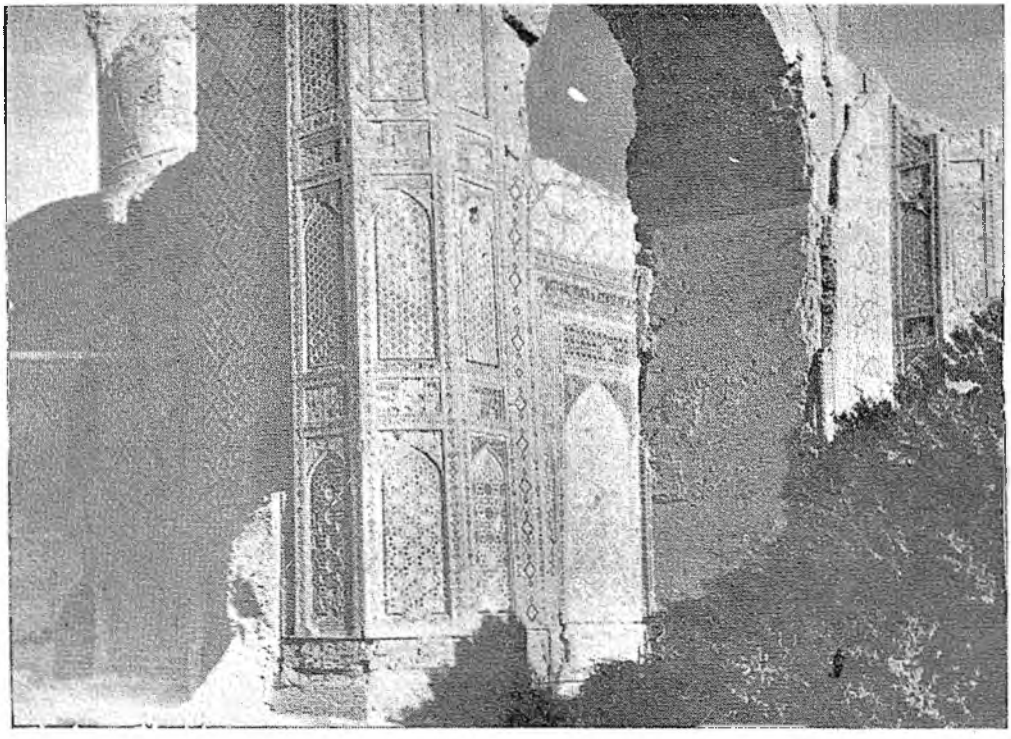

2. SEMERKAND. Bibi Hanım câmii. kapı (1399—1404)

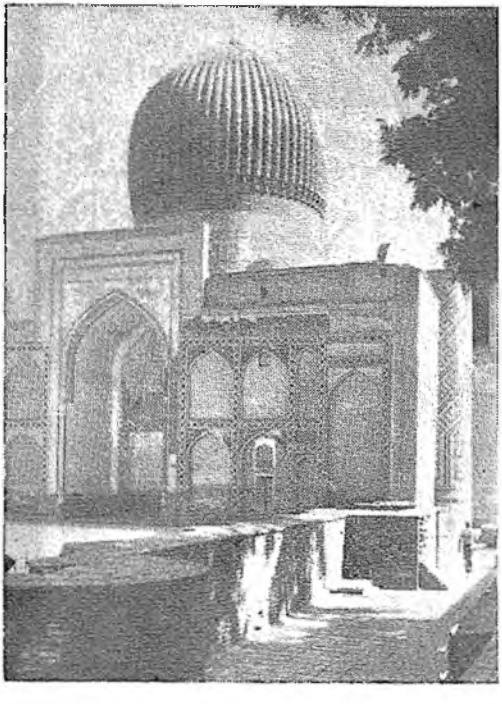

3, SEMERKAND. Timur'un türbesi
(Gör-i Mir) (1404)

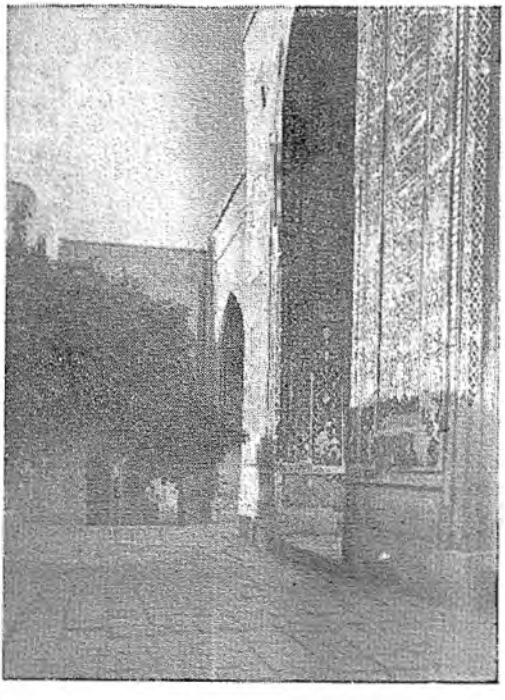

4. SEMERKAND. Şah-Zinda türbesi.
çıkış kapılarından biri (XIV.—XV. asır).

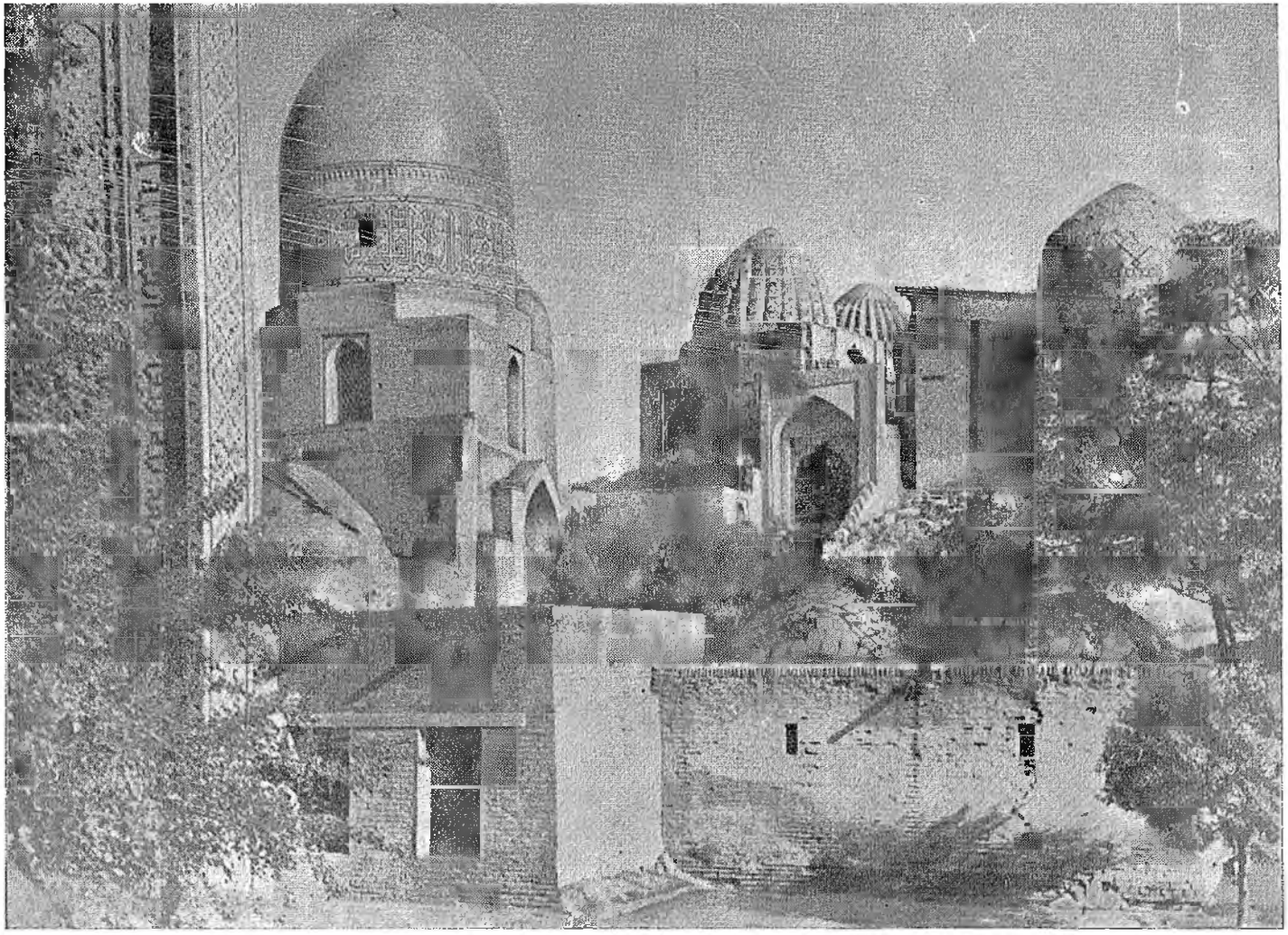

5. SEMERKAND. Şāh Zinda türbesi. Solda görülen künbet Ḳażī-zāda-ī Rūmī' nin türbesidir (XIV.—XV. asır).

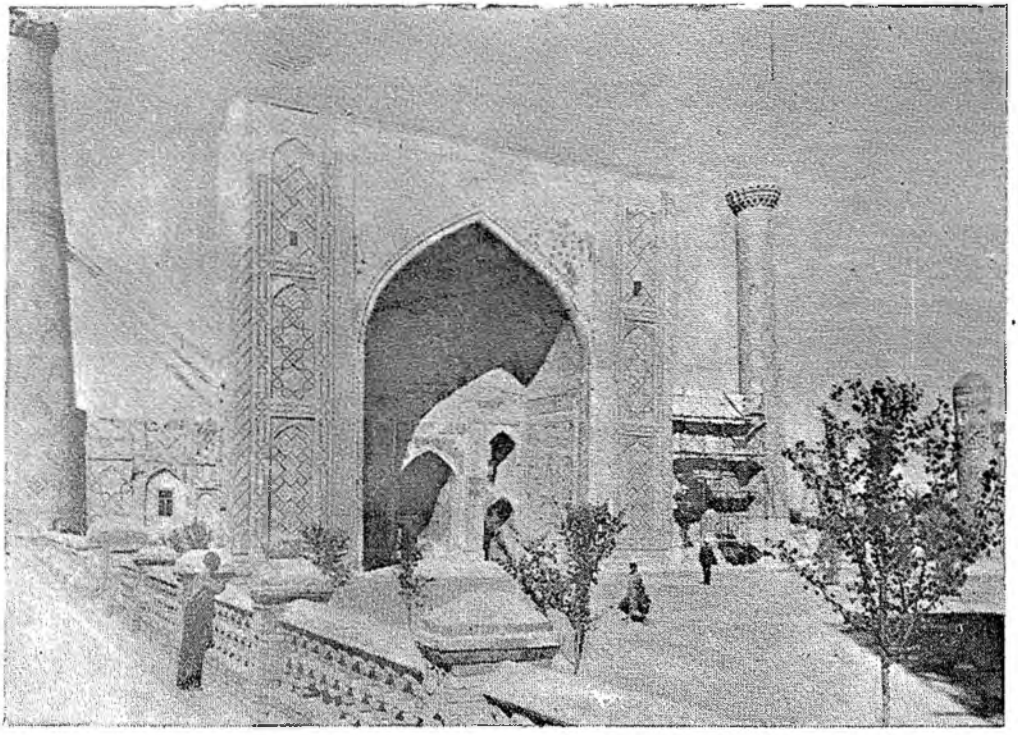

6. SEMERKAND. Ulug Bey medresesi (1420).

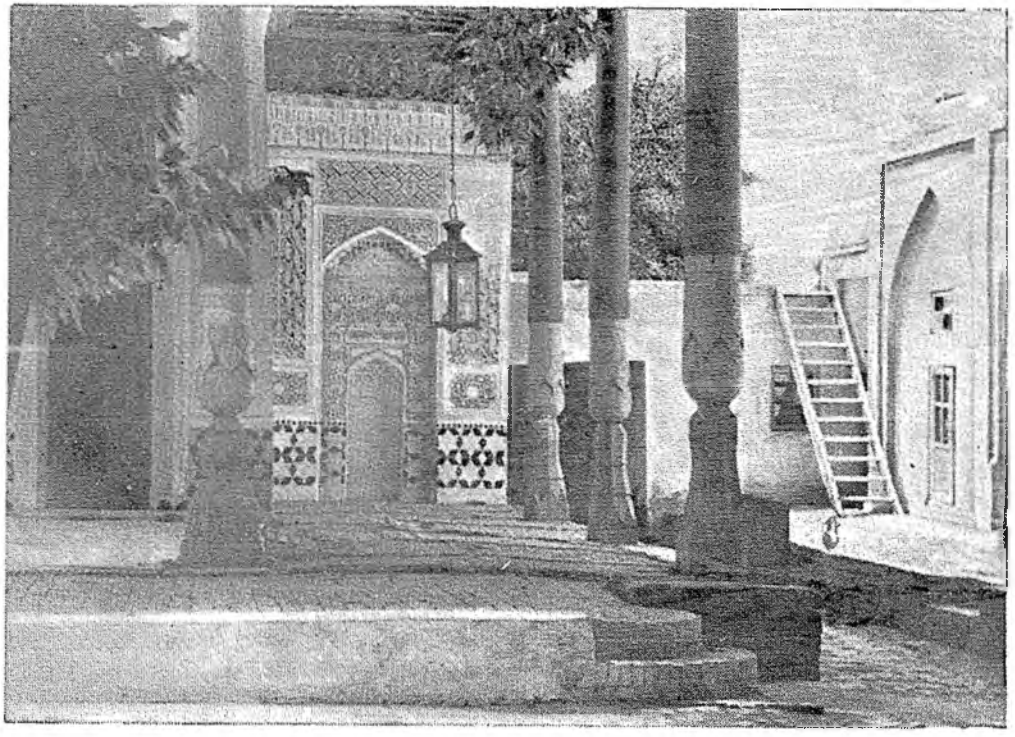

7. SEMERKAND. Hᵛāca ʿAbdī türbe-i mescidinin içi (XV. asır).
(*Aṣār al-islām al-tārīḫiya*. Taşkent. ts. [196] adlı eserden).

noksan olan bu nüsha için bk. Ethé, *Cat.*, nr. 916, bundan önce anılan nüshanın aynı gibi görünmektedir); 4 nihâyet 684 (b.) tarihli, daha tam, fakat diğer nüshalara uymayan Veliyüddin Efendi kütüp., or. 2627 nüshası (benzer yeni iki nüsha: Fatih kütüp., nr. 3734 ve Hâlet Efendi kütüp., ar. 894; bu İstanbul nüshaları için bk. H. Ritter, *Philologica VIII, Der Islam*, 1935, XXII, 102). Sanâ'î 'nin *Kulliyât* 'ı şu eserlerden meydana gelmiştir:

1. *Dîvân*. Sanâ'î 'nin *ḳalandarîyât* dâhil, kasîde, kıt'a, terkib-i bend ve terci-i bend, gazel ve rubâî şeklindeki şiirlerini içine alan eseri olup, eski *Kulliyât* nüshalarında (yk. bk.) muhtevâsı mevzûlarına göre bölünmüş bulunmaktadır. Davlatşâh (bk. s. 98)'a göre, bu *Dîvân* 30.000 beyit ihtivâ etmekte imiş (krş. *MR*, s. 142). Şimdi elde bulunan ve en mühim yazmalardan istifâde edilerek basılmış olan *MR* basmasında 13.780 beyit vardır. Mâmaḳîn bu basmada ve M. Muṣaffâ basmasında *Kulliyât-i Sanâ'î* 'nin önsözünde (bk. *MR*, s. 164) bizzat Sanâ'î tarafından verilen mıkdarlardan çok fazla şiir mevcuttur. Mal. Sanâ'î 'nin *Kulliyât* 'ında—yekûn olarak—137 kasîde, 206 gazel, 443 rubâî bulunduğunu söyleyor; basmada ise, 300 'den fazla kasîde, 408 gazel ve 537 rubâî bulunmaktadır. *Dîvân* 'ın Hindistan ve Londra 'da bulunan yazma nüshalarında şiir sayısı bu kadar fazla olan basmada da bulunmayan şiirlere tesâdüf edilmektedir (bk. *NA*, s. 15, not 2). Ne olursa olsun, Davlatşâh 'ın verdiği mıkdarın yanlış veya mübâlagalı olduğunu kabûl etmek gerekir. Bu fazla şiirler Sanâ'î 'nin evvelce yazmış olduğu ve *Kulliyât* 'ını tertip ederken elinde bulunmayan veya batırına gelmemiş olan şiirler olabileceği gibi, Sanâ'î 'ye isnat edilmiş şiirler de olabilir. Binâenaleyh Sanâ'î *Dîvân* 'ının bu meseleyi halleden veya etmeğe çalışan ilmî tenkitli bir neşri henüz ele alınmamış bir çalışma olarak durmaktadır. Bu eserin yukarıda anılan *Kulliyât* nüshaları ve *MR*, s. 146 v. dd., 150—164 'te sayılan el-yazmaları dışında şu nüshaları da zikredilebilir: Ethé, *Cat.*, I, 578 (nr. 927, 1000 (h.) tarihli olmakla berâber, çok eski bir tertibi gösterir) ve burada gösterilen diğer yazmalar; bk. bir de Abdul Muqtadir, *Cat.... Bankipore*, Kalküte, 1908, I, 29 v.d.. Semenov, *Uzbekistan SSR Fanlar Akademiyasının şark kulyazmaları toplamı*, Taşkent, 1954. II. 35 v.d.; A. Munzavi, *göst. yer.*; Sultanov-Arasıl. *Elyazmoları kataloga*, Bakû, 1963. I, 142 v.d.; Nuruosmaniye kütüp., nr. 3809 (h. XI. asır) v. b. *Dîvân* 'ın başlıca basmaları için bk. yukarıda anılan eserler ve *MR*, s. 153.

2. *Kâr-nâma-i Balḫ*, sâdece *Kâr-nâma* de denilen hafîf bahrinde küçük bir mesnevî olup, 497 beyitten ibârettir. Yukarıda anılan eski *Kulliyât* nüshalarında mevcut ve Sanâ'î 'nin hâl tercümesi bakımından da mühim olan bu mesnevî, fena bir yazmaya istinâden ve yetersiz vâsıtalar ile, ilk defa olarak, Ġulâm-i Cîlânî Calâlî tarafından (*Macmû'a-i çahâr kitâb-i nâyâb*: *'Işḳ-nâma, 'Aḳl-nâma, Bahrâm u Bihrûz, Kâr-nâma-i Balḫ az munşa'ât-i Sanâ'î-i Ġaznavî, bâ muḳaddima va iaṣḥîḥ*, Gazne, 1332 ş.) basılmıştır; bundan sonra M. Rażavî tarafından yayınlanmıştır: *Farhang-i Îrân-zamîn*, 1334 ş., III, 297—366. Daha önce *Kâr-nâma-i Balḫ-i 'ârif-i rabbânî... Sanâ'î* (Şiraz, 1318) adlı bir eser basılmıştır, fakat bunun (bk. S. Nâfisî, *Lubâb* hâşiyeleri, s. 721) *'Işḳ-nâma* (bk. nr. 6) olduğu söylenmiş ise de, bu Sanâ'î ile hiç bir ilgisi olmayan bir eserdir. *Kâr-nâma* adı, lugat olarak, iş kitabı demek olup, bunun msl. *Kâr-nâma-i Artaḫşîr-i Pâpakân* 'da olduğu gibi, bir şahsın başardığı mühim işleri anlatan kitap mânasına gelir. Burada devrin bâzı ileri gelenlerinin işlerinden, alaylı bir tarzda bahsedildiğinden, esere bu ad verilmiştir ve bundan dolayı esere *Muṭâyabanâma* de denilir.

3. *Sayr al-'ibâd* (veya *al-'ubbâd*) *ila 'l-ma'âd*, Sanâ'î 'nin Sarahs 'ta yazdığı 770 beyit tutan bir mesnevî olup, Muḥammed b. Manṣûr al-Sarahsî 'ye ithâf edilmiştir (yk. bk.). *Kâr-nâma* ile aynı vezindedir, en eski *Kulliyât* nüshalarında bulunur ve Sa'îd Nafîsî tarafından çok fena bir şekilde basılmıştır: Tahran, 1316 ş., Rizâ-Kulı Han Hidâyat bunun tamâmını meşhûr *Macma' al-fuṣaḥâ* (I, 262—274)'sına almıştır. Bâzı nüshalarda adına *Kanz al-rumûz* ve *Kunûz al-rumûz* şeklinde de tesâdüf edilen bu eserde ruhun türlü merhalelerde, varlıklar içinde, dolaşmasından bahsedilir. Bundan dolayı bu eser Dante 'nin *Divina commedia* 'sını hatırlatmaktadır ve onun bir mübeşşiri sayılmıştır, bk. R. A. Nicholson, *A Persian forerunner of Dante* (*Journal of the Bombay Branch of the R A S*, yeni seri, 1943, XIX, 1—5, bunun farsça tercümesi *Yâdgâr*, yıl 1, sayı 4, s. 48—57). Avḥad al-Dîn Ṭabîb-i Râzî adlı bir şahıs buna bir *Żayl* yazmış olduğu gibi (bk. Üniv. kütüp., FY 538; bu yegâne nüsha 'Abbâs İḳbâl tarafından yayınlanmıştır: *Żayl-i Sayr al-'ibâd. Maqalla-i Dânişkada-i adabîyât*, Tahran, 1334 ş., yıl 2, sayı 3, s. 8—16), kim olduğu bilinmeyen bir müellif tarafından da, derin bir vukuf ile, şerh edilmiştir (yazmaları: Nâfiz Paşa kütüp., nr. 410, Ayasofya kütüp. nr. 3241, 4803; bk. H. Ritter, *ayn. esr.*, s. 104).

4. *Ḥadîḳat ol-ḥaḳîḳa va ṭarîḳat al-şarî'a*, Bahrâmşâh 'a ithâf edildiği için, *Fahrî-nâma* veya *Kitâb al-Fahrî* denilen bu eser hafîf

bahrinde, 10.000 beyit kadar tutan büyük tasavvufî-ahlâkî bir mesnevî olup, İran edebiyatında tasavvufî mesnevîlerin ilkidir. Mevlânâ çok beğendiği, âdeta mühim mevzû'arını tamâmiyle *Maṣnavî*'ye aldığı (bk. 'Abd al-Laṭîf al-'Abbâsî, *Şarḥ-i Ḥadîḳa*) bu esere *Maṣnavî*'de ve başka vesileler ile *İlâhî-nâma* adını vermektedir (krş. Aflâkî, *Manâḳib al-'ârifîn*, nşr. Tahsin Yazıcı, s. 222, 740). Bu eser, esâs olarak tevhîd, Kur'an, na't v.b., akl, ilmin fazîleti, küllî nefs, insan, Bahrâmşâh'ın, sarayının ve Gazne ileri gelenlerinin medhi, saâdet yolu ve kendi ahvâli olma'k üzere, 10 baba ayrılmış ve her bapta düşünceler bir takım hikâyeler ile genişletilmiştir. Sanâ'î hayatının son yıllarında bu eserini tamamlamağa çalışmış, fakat buna imkân bulamadan ölmüş idi (yk. bk.). Eserin sonunda (bk. nşr. M. Ražavî, Tahran, 1329 ş., s. 718 v.d. ve önsöz, s. 24) şâir ihtiyarlığından şikâyet edip, eserin noksan kaldığını, fırsat bulursa, bunu genişleteceğini söyler. Sanâ'î esere, bâzı nüshalarda ayrıca görülen mensur bir önsöz de yazmış bulunuyordu ki, bunu sonraları al-Raffâ' kendi önsözünün içine almıştır. Eser, böylece bir dereceye kadar noksan kalmış olduğundan, yazma nüshaları arasında çok büyük farklar vardır; msl. yukarıda anılan 552 (h.) tarihli Bağdadlı Vehbi kütüp. nüshasında önsöz olmadığı gibi, diğer nüshalarda görülen 10 bâba bölme de yoktur. 10 bâba bölünmüş nüshalarda, 8. bâbın sonunda bk. nşr. M. Ražavî, s. 642 v. dd.'eserin sona erdiğine dâir kayıtlar bulunur. Eserin bu durumu çok eskiden beri göze çarpmış, Hindistan'da Mevlânâ'nın *Maṣnavî*'si üzerindeki çalışmaları ile tanınmış olan 'Abd al-Laṭîf al-'Abbâsî (ölm. 1048=1638 veya 1049=1639; bk. Ethé, *Cat.*, I, 575 v. d.), biri Gazne'den getirilmiş çok eski nüshalara dayanarak, 1038 (1628/1629)'de bunun bir nevî tenkitli bir metnini hazırlamış (bir nüshası için bk. Üniv. kütüp., FY 1775), sonra buna bir şerh de ilâve ederek, esere *Laṭâ'if al-Ḥadîḳa* (veya *al-Ḥadâ'iḳ*)... adını vermiştir ki, (bk Ethé, Cat., I, 575 ve Abdul Muqtadir, *ayn. esr.*, I, 25 v dd). Bu şerh Laknav'da, 1887'de basılmıştır. Asıl eserin en eski yazmalara dayanılarak, hazırlanmış olan, fakat ilmî ihtiyaçları karşılamaktan uzak bulunan bası M. Ražavî tarafından yayınlanmıştır: 2. tabı Tahran, 1329 ş. (diğer basma ve şerhler için bk. *MR*, 84 v.d.). *Ḥadîḳa*'dan yapılmış bir çok seçmeler de vardır ki, bâzıları birbirlerine benzemez (bk. msl. Üniv. kütüp., FY 538, var 554b—560b ve FY 1008). Bunlardan biri çok tanınmış olup, *Muntaḫab* (veya *İntiḫâb*)-*i Ḥadîḳa* adı ile veya benzer adlar altında bir çok nüshalarına tesâdüf olunur (bk. msl. Univ. kütüp., FY 302, 498). Bu eser bir çok yazmalarında (bk. msl. Abdul Muqtadir, *ayn. esr.*, I, 24 v.d.; Sachau-Ethé, *Cat. Eodl.*, I, 476 v. b.) tanınmış sûfî Farîd al-Dîn 'Aṭṭâr'a isnât edilmektedir. *MR* (s. 89)'de bunun Sanâ'î tarafından yapılmış bir seçme olması ihtimalini ileri sürmüştür. Fakat daha evvelki seçmesine istinâden bu seçmeyi yapan şahıs bütün nüshalarda mahlasını açıkça Dâ'î olarak zikretmiştir ki, bu şahıs X. (XVI.) asır sûfilerinden olup, Mevlânâ'nın *Maṣnavî*'si ile *Gulşan-i râz*'a şerhler yazmış olan ve Dâ'î-i Şîrâzî diye tanınan Niẓâm al-Dîn Maḥmûd-i Şîrâzî (bk. Ḥayyâmpûr, *Farhang-i suḫanvarân*, Tahran, 1340 ş., s. 202a ve orada gösterilen kaynaklar) olması ihtimâli, vardır. Bu eser *Laṭîfat al-'irfân* adı ile basılmıştır (Tahran, ts.).

5. *Taḥrîmat* (veya *Tacribat*) *al-ḳalam*, *Ḥadîḳa* vezninde, 202 beyit tutan küçük bir mesnevî olup, M. Minovi tarafından basılmıştır. (*Farhang-i Îrân-zamîn*, 1336 ş., V, 5—15).

6. *'Işḳ-nâma*, yine *Ḥadîḳa* vezninde 576 beyitlik küçük bir mesnevî olup, bu da Ġ. Calâlî tarafından, yukarıda anılan dergi içinde, basılmıştır (Gazne, 1332 ş., bk. nr. 2). Bu eserde aşk felsefî-tasavvufî bir zâviyeden ele alınmıştır ki, ilk kısımlarda görüş ve düşünceler, battâ mevzûun ele alınışı ve kullanılan tâbirler bile, İbn Sînâ'nın *Risâla fî mâhiyat al-'işḳ* (bk. nşr. Ahmed Ateş, İstanbul, 1953, İ. Ü. Edebiyat fakültesi yayınlarından, nr. 552)'nde bulunabilir. Sonunda ise, mevzû daha ziyâde tasavvuf ve ruhiyat bakımından işlenmiştir.

7. *'Aḳl-nâma*, hefîf bahrinde, 195 beyitlik bir mesnevî olup, Gazne'de, 1332 ş.'de yukarıda anılan dergide, Ġ. Calâlî tarafından basılmıştır.

8. *Sanâ'î-âbâd*, al-Raffâ'ın *Kulliyât* önsözünde ayrı bir eser gibi geçer. Ethé (*Cat.*, nr. 927) bunun *'Aḳl-nâma* (*ayn. esr.*, nr. 914) ile aynı olduğunu söyleyor, fakat *MR* (s. 87) bundan 596 beyitlik ayrı bir eser olarak bahsediyor.

9. (*Makâtîb*), Sanâ'î'nin yazmış olduğu ve yukarıda hâl tercümesinde sık-sık anılmış olan mektuplardır ki, hepsi 17 tanedir; toplu veya dağınık bir hâlde bir çok nüshalarına tesâdüf edilir. Bütün bunlara dâir teferruât ve ayrı-ayrı basmaları için bk. *NA*, s. 21—35.

Bunlardan başka Sanâ'î'nin *Kanz al-rumûz* adlı bir eseri olduğu söylenir. Bu ad bâzan *Sayr al-'ibâd*'a verilmektedir (bk. nr. 3). Aslında ise, bu onun *Dîvân*'ında bulunan (s. 196—204), bir çok büyük şâirler tarafından tanzîr edilmiş olan ve *Kanâz al-ḥikma* de denilen uzun bir kasîdesine verilen addır

bk. Câmi, *Nafaḥât*, trc. Lâmi'î, s. 668). Sanâ'î'ye isnat edilmiş bir takım eserler de vardır ki, bunlar şunlardır:

1. *Bâġ-i İram* veya *Bahrâm u Bihrûz*, G. Calâli tarafından Sanâ'î'nin eseri olarak basılmış Gazne, 1332 ş.) ise de, Ḥâlî mahlasını kullanmış olan Kamâl al-Dîn Bannâ'î (ölm. 918=1512/1513)'nin eseridir (bk. *Cat. Bodl.*, nr. 987); eserin tamamı asıl müellifi Bannâ'î'nin adı ile, 1336'da, Taşkent'te, taşbaskısı bâlinde, yayınlanmıştır. 2. *Ġarîb-nâma* (bâzan *Ḳarîb-nâma*) eski *Kulliyât* yazmalarında zikri yoktur; adı ilk defa olarak Aḥmed Amîn-i Râzî'nin *Haft iḳlîm* (nşr. C. Fâżil, III, 514)'inde geçer ve burada Bulgar şehrinden olmakla berâber, Gazne'de oturan Ḫvâca Aḥmed adında biri için kaleme alındığı kaydedilir. Fakat bu eserden bugün hiç bir iz mevcut olmadığından, *Haft iḳlîm*'in bu kaydında bir yanlışın bulunması veya *Ġarîb-nâma*'nin bu şahsa itbaf edilmiş uzunca bir şiirin adı olması çok muhtemeldir. Şunu kaydetmek gerekir ki, Ethé (*Catal.*, nr. 914/3)'nin *Ġarîb-nâma*'nin başı olması ihtimali ile kaydettiği beyit Sanâ'î'ye isnat olunan *Bahrâm u Bihrûz*'un ilk beytidir (krş. Abdul Muqtadir, *ayn. esr.*, I, 20) ve 3. *Ṭarîḳ* (veya *Ṭarîḳat*) *al-taḥḳîḳ*. Bizâtihi çok mühim ve değerli bir edebî eser olan ve bâzı nüshalarının sonundaki 528 (h.) telif tarihi ile, Sanâ'î'nin hâl tercümesinde büyük zorluklar çıkaran *Ṭarîḳ al-taḥḳîḳ*, Tahran (1309) ve Şiraz'da (1318 ş.), Sanâ'î'nin eseri olarak basılmıştır, bir de *Zâd al-sâlikîn* adı ile, yine Sanâ'î'nin eseri olarak, 1318'de, Bombay'da basılmıştır, fakat (krş. *MR*, s. 85; *NA*, s. 19) bütün müellifler üslûbunun Sanâ'î'nin üslûbundan çok farklı olduğunu (bk. msl. Furûzânfar, *ayn. esr.*, I, 272) kabûl ederler; bununla berâber yalnız M. M. Ḳazvînî (bk. *Çahâr maḳâla*, haşiyeler, s. 135), Sanâ'î'nin ölüm tarihini tesbite çalışırken, bu eserin Sanâ'î'ye âit olduğunun isbat edilmesi gerektiğini söylemiştir. Eserin el-yazması nüshalarına bakılınca, bunun yukarıda kaydedilen eski ve mühim hiç bir *Kulliyât-i Sanâ'î* içinde bulunmadığı görülür. Mevcut yazmaları yeni'dir (India Office kütüphanesinde bulunan iki nüsha da, bk. Ethé *Catal.*, nr. 914/2 ve 926 böyledir). Eser bir nüshada (Üniversite Kütüp., nr. FY 474/6, 898 h. tarihlidir) tanınmış sûfî Avḥad al-Dîn Kirmânî'ye, bir başkasında ise (Üniversite kütüp., nr. FY 593/4, 890 h. tarihlidir) başında *Mişbâḥ al-arvâḥ*, sonunda *Ṭarîḳat al-muḥaḳḳiḳîn* adı ile, Câmî diye tanınan Aḥmed b. al-Ḥasan b. Muḥammed al-Naḫcuvânî'ye isnat edilmiştir. Sanâ'î gibi tanınmış bir sûfînin böyle büyük bir eserinin hiç tanınmayan bir kimseye isnat edilmesinin mümkün olamayacağı, buna karşılık tanınmamış bir kimsenin değerli bir eserinin tanınmış bir kimseye kolayca isnat edilebileceği düşünülürse, *Ṭarîḳ al-taḥḳîḳ*'in Sanâ'î'nin eseri olmadığı kesin olarak kabûl edilebilir. Bu eser her hâlde başkaca bilinmeyen, fakat IX. (= XV.) asırda yaşamış olması gereken Aḥmed al-Naḫcuvânî'ye âit olmalıdır.

III. **Şahsiyeti, san'atı ve te'sirleri.** Sanâ'î'nin şahsiyetinin kısaca tahliline girmeden önce, **mezhebini**, yâni sünnî mi, yoksa şî'î mi olduğunu tesbit etmek yerinde olacaktır. Çünkü bu mes'elenin cevabı verilmeden, onun şahsiyeti, ve fikirleri hakkında bir hükûm vermek, her hâlde güç ve az isâbetli olur. Sanâ'î'nin son eseri ve aynı zamanda tasavvufî-dinî İran edebiyatının şâheseri olan *Ḥadîḳat al-ḥaḳîḳa*'nın, daha tamamlanmadan önce, şiddetli hücumlara mârûz kaldığı yukarıda kaydedilmiş idi. Teferruâtına girişilmesine imkân olmayan bu mevzûda, burada şunu belirtmek gerekir ki, ona karşı serdedilen tenkitlerin belki ağırlık noktasını Sanâ'î'nin bu eserinde sünnet ehli akîdelerinden uzaklaşmış olması teşkil etmektedir. Daha Gazneli Maḥmûd [b. bk.] zamanından beri koyu sünnî olan Gazneliler devleti sâhasında ve bilhassa bunun merkezi olan Gazne'de, Sanâ'î, başka fikirler arasında, bilhassa şî'î olmakla itham edilince, bunun şiddetli bir tepki uyandırması tabiîdir. Gerçekten onun bu hücumlar ile ilgili olarak Bahrâmşâh'a yazdığı mektupta (bk. *Makâtîb*, s. 118—121, teferruât için bk. *NA*, s. 232—245) bilhassa bu busûsa temas edilmekte ve bütün müslümanların Peygamber ve âilesine bağlılıkları üzerinde durulmaktadır. *Ḥadîḳa*'da, Peygamberden sonra, ehl-i sünnet telakkîlerine uygun olarak, üstünlük sırası ile, Abû Bakr (s. 226—234), 'Omar (s. 234—239), 'Osmân (s. 239—244) ve 'Alî (s. 244—259) öğülmekte, bundan sonra da Ḥasan, Ḥusayn ve Kerbelâ vak'asından bahsedilmektedir. 'Alî'yi medhederken çok mubâlagalı bir ifâde kullanması Sanâ'î'nin şî'îliğini isbat için bir mesnet sayılmıştır. Bilhassa bu medhiye başlamadan önce (*Ḥadîḳa*, s. 244, 3), „onu öğerken medihlerin *mutlak* olduğunu, hak gelip, batılın kaybolduğunu" söylemesi, sonraki şî'î müellifler tarafından onun şî'î olduğu hâlde, asıl akîdesini gizlediği, yâni *taḳiyya* [b. bk.] yaptığı şeklinde izah edilmiştir (her şeyden önce dikkat etmek gerekir ki, bu beyit *Ḥadîḳa*'nın eski yazmalarında mevcut değildir, bk. *göst. yer.*, not 5). Yine aynı müelliflere göre, bu eserde Abû Ḥanîfa ile İmâm Şâfi'î medhedilir ise de (bk.

s. 275 v. dd.), bunlar da *takîya*'ye hamledilmelidir. Fakat Sanā'ī 'nin hükümdarlara adâleti münâsebeti ile, dâimâ 'Omar 'i anarak, ona çok yüksek bir mevkî verdiği, hattâ onu açıkça cennetlik saydığı görülmektedir (bk. msl. *Ḥadîḳa*, s. 544) ve böyle yerlerin *takîya* ile izah edilmesi imkânsızdır. Bütün bunlar Sanā'ī 'nin sünnî olduğunu göstermeğe kâfi gelir. Bunlara rağmen, çağdaşı olan Gaznelilerin onu tenkit etmeleri kolayca izah edilebilir. Sanā'ī, *Dīvān* 'ından başka, bilhassa *Ḥadîḳa* 'sında, kifâyetsiz, dirâyetsiz, ve iki yüzlü âlimlere, hattâ bâzan müstehcen kelimeler kullanarak (bk. *Ḥadîḳa*, s. 641 v.d.), hücum etmektedir. Bundan sonra değersiz şâirleri, ilk önce umûmî olarak, sonra isimler söyleyerek, hicveder (*Ḥadîḳa*, s. 647 v. dd.). Dindar görünen kimseler ile „dervîşler" de onun bu çok şiddetli tenkit ve hücumlarından kurtulamazlar (bk. *ayn. esr.*, s 676 v. dd.). Bu durumda adı anılanlar ile bu tenkit ve hücumlardan alınanların Sanā'ī aleyhinde bâzı teşebbüslerde bulunmaları, bâzı görüşlerini zorlayarak, kendisini şi'îlik ile itham etmeleri tabiîdir.

Ne olursa-olsun, Sanā'ī asıl şi'îler arasında, çok erken zamanlardan başlayarak, bir şi'î büyüğü sayılmıştır. Msl. 'Abd al-Calîl al-Rāzī 560 (1164/1165) yılı civârında yazmış olduğu *al-Naḳḍ* adlı eserinde (bk. nşr. Calāl al-Dīn Muḥaddiṯ. Tahran, 1331 ş., s. 252), Sanā'ī 'yi böyle kimseler arasında göstermiştir. Kadı Nūr Allāh Şūstarī de meşhûr *Maḥālis al-mu'minīn* (Tahran, 1376, II, 77—98) 'inde Sanā'ī 'ye büyük bir bahis tahsis ederek, onun meziyetlerini saydığı gibi, sünnîliğini gösteren hususları mufassalan, fakat dâimâ metinleri zorlayarak, te'vil etmiştir. Son olarak *MR* (s. 62—70, bilhassa s. 67) Sanā'ī 'nin gençliğinde, muhakkak olarak, sünnî ve hanefî mezhebinden olmakla berâber, hayatının sonlarına doğru şi'î olduğunu söylemekte ve bu hususta da *Ḥadîḳa* (s. 639, 9—11)'da bulunan „re'y" ve „kıyas" (bk. madd.) aleyhindeki sözlerine dayanmaktadır. Halbuki Sanā'ī 'nin bu fikirleri sünnîliğin asla kabûl etmediği fikirler değildir. Nitekim msl. 'Abd Allāh al-Anṣārī (b. bk.) re'y ve kıyasın şiddetle aleyhinde olduğu hâlde (bk. msl. Ahmed Ateş. *'Abd Allāh Anṣārī 'nin Kitāb Ẕamm al-kalām va ahlih adlī eseri, Şarkiyat mecmuası*, 1964. V. 51, bilhassa 54 v.d.), sünnî ve koyu mutaassıp bir hanbelîdir. Yine Sanā'ī 'nin şi'îliğe mütemâyil olduğunu gösterdiği ve Sultan Sencer 'in mezhep hakkındaki bir suâline cevap olarak yazdığı iddia edilen kasîdenin (bk. *MR*, s. 68 v.d., *Dīvān*, s. 467 v. dd.) ona âit olamayacağı yukarıda gösterilmiş idi. Şu hâlde son olarak denilebilir ki, Sanā'ī muhakkak sûrette sünnî ve hanefî idi; her hâlde bütün sünnîler gibi, o da Peygambere ve âilesine karşı derin bir sevgi ve saygı duymakta idi; ancak mahdut mıkdardaki bâzı sünnîler gibi, 'Alī 'nin ve oğullarının düşmanlarına karşı da büyük bir kin duyuyordu.

Sanā'ī her hâlde ilk önce geniş bilgili bir devlet me'mûru veya din adamı olarak yetişmiş ve sonra, şâirlik kabiliyeti sebebi ile, bir medhiye şâiri olmak istemiş idi. Fakat izah edilemeyen sebepler ile, asıl mevkiinde kalamamış, *Ḥadîḳa* 'sındaki ve *Dīvān* 'ındaki medhiyelerin isbât ettiği üzere, hayatının sonuna kadar, ikinci mesleğinde kalmış ise de, büyük bir hükümdar veya vezîrin sarayına intisap edememiş ve tam bir medhiye şâiri olamamıştır. Bu hâl onun eserlerinde görülen tezatları izah eden en uygun sebep olabilir. Sanā'ī, medhetmeğe imkân bulduğu ve belki geçimini te'min eden kimseler için, hayatının her devrinde, alelâde medhiye şâirleri gibi şiirler yazmıştır. Bunlarda Sanā'ī bâzı medhiye şâirlerinin, msl. Farruḫī [b. bk.] ve Minūçihrī [b. bk.] 'nin muvaffakiyetsiz bir mukallidi gibi kalmaktadır. Mas'ūd-i Sa'd-i Salmān [b. bk.] 'ın te'sirinde kalarak, yazdığı medhiyeler hakkında da aynı şeyi söylemek kabildir. Bu şiirlerinde Sanā'ī dalkavuk ve bayağı bir şekilde dilenci bir şâir gibi görünür.

Sanā'ī bir takım şiirlerinde, bilhassa gazellerinde, hattâ ahlaksızca denilebilecek bir tarzda yaşanmış bir takım mâceraları Rūdakī gibi, sâde, fakat çok kuvvetli beyitler ile ifâde etmektedir (bk. msl. *Dīvān*, s. 1010). Son derecede parlak ve mükemmel bir şekilde ifâde edilmiş olan içki ve eğlence meclisleri tasvirleri de bu zümreden şiirler olarak gösterilebilir. Bunların mühim bir kısmına dinî unsurlar da karıştırılır, msl. „bir kadehteki şarabın parlaklığından, hacmın Medine 'den Mekke 'yi görebileceğini" (*Dīvān*, s. 1012) veya „ içki içerek, yazdāniler gibi kıdem sabrâsında koşmak istediğini" (*Dīvān*, s. 409) veya „ sevdiğinin iki gözü sebebi ile, sarhoş ve kâfir kaldığını" (*Dīvān*, s. 358) söyler. Dinî nass ve telakkîlere karşı, Türk edebiyatında bektaşî şâirlerde görülen böyle lâubâlî bir tavır ile yazılmış olan ve *ḳalandarīyāt* („kalender şiirleri") denilen bu şiirler, İran edebiyatında gâliba ilk defa olarak, Sanā'ī ile meydana çıkmaktadır (bunun dinî ve tasavvufî bakımlardan izahı için bk. H. Ritter, *Das Meer des Seele, Mensch, Welt und Gott in den Geschichten des Fariduddīn 'Aṭṭār*. Leiden, 1955, s. 487—491, Sanā'ī için s. 489). Sanā'ī *Dīvān* 'ında oldukça büyük bir sayıya varan bu şiirlerde (bk. msl. s. 73 v.dd.,

80 v. d., 88 v. dd., 108 v.dd. v. b., *M R*, eski bir yazma nüshaya istinat ederek, bu türlü şiirlerin başına *ḳ=ḳalandariyât* kısaltmasını koymuştur), bir taraftan da dinî emirlere isyân ve halktan utanmanın bırakılması ifâde edilmektedir (bk. s. 89, 2). Bunun neticesi olarak, Sanâ'î „sevgilimin kıblesi meyhane, ihramı kumardır, ben de aynı mezhebe girdim" *Dîvân*, s. 995) diyebilmektedir. Böyle şiirler, görünüşte dinî emirlere karşı ise de, samimî ve temiz bir dindarlık duygusunun bir çeşit ifâde şekli sayılmaktadır. Ne olursa olsun, Sanâ'î bahis mevzûu olunca, bunların biç olmazsa bazılarında yaşanmış mâceraların ifâdesini görmek ihtimali vardır.

Nihâyet Sanâ'î'nin bir takım şiirlerinde dünyanın geçicilği, dünyayı terketmek, dünya metaına ehemmiyet vermemek gerektiği ve insanlığın yüksek değeri anlatılır. Eski *Dîvân* nüshalarında bâzan *zuhdiyât* („zühd şiirleri") diye ayrı bir bölümde toplanan şiirler (M. Razavi basmasında, böyle şiirlerin başına, yine nüshalara dayanılarak, z kısaltması konulmuştur) ile bütün *Ḥadîḳa* bu bölüm içinde mütâlea edilebilir. Sanâ'î'nin asıl yüksek şahsiyeti, büyük insanlık vasfı bu şiirlerde görülür ve kendisi, böyle şiirlerde nev'inin ilk büyük şahsiyeti ve aynı zamanda en büyük üstadlarından biridir (*Dîvân*'ından bir kaç örnek için bk. s. 16 v.dd., 48 v. dd., 51 v.dd., 57 v dd. v. b.). Bu zamanlarında Sanâ'î büyük bir din adamı, insan ruhundan başlayarak, cemiyeti düzeltmek isteyen bir ıslâhatçı, bütün kusur ve küçüklüklerden arınmış bir mürşid şahsiyeti kazanır; ruhunda ilâhi aşkın meş'âlesini taşır ve herkesi buna dâvet eder; o zaman insanın küçüklüklerini, türlü hayvânî ve beşerî ihtiraslarını tenkit ederek, insanları doğru bildiği yola sevketmek ister. Bu hâlinde yazdığı medhiyelerde bile (bk. msl. *Ḥadîḳa*, s. 541 v.d., 571, Bahrâmşâh için), daha ziyâde samimiyetle ve şefkatle dolu bir insanlık büyüğü hâlinde, memdûhuna öğütler verir.

Sanâ'î bu ruh hâlinde yazdığı şiirlerde edebiyat bakımından büyük bir üstadlık gösterir. Dinî duyguların ve tasavvufun çok ince mes'elelerini en mükemmel ve vecîz, aynı zamanda duygulu ifâdeler ile — fakat bu zamanlarda da, Mavlânā gibi, yine müstehcen kelimeleri kullanmaktan sakınmaz, bk. msl. *Ḥadîḳa*, s. 647, 16 662, 5, 663, 14—15) — anlatmağa muvaffak olur. O zamana kadar 'Abd Allâh al-Anṣârî (b. bk.) ve belki bir az Abû Sa'îd-i Abi 'l-Ḫayr ve Aḥmed Cāmî tarafından şiire sokulmuş olan tasavvufî mevzûları gerçekten büyük bir mahâret ile ve tam birer şiir hâlinde ifâde etmeğe muvaffak olmuştur. Böyle şiirlerin güzelliği, kendisinin söylediği gibi (bk. *Ḥadîḳa*, s. 715), her türlü ölçülerin üstüne çıkmakta ve bunlarda söz kemâle ermektedir. Öyle ki, Sanâ'î'nin „inciler ile dolu bir gönülden zamanının eteklerini inciler ile doldurduğu" (*Ḥadîḳa*, s. 716, 1) tereddütsüzce kabûl edilebilir. İran edebiyatında tasavvufî mevzûlarda bir mesnevî, manzum büyük bir eser meydana getirmeğe muvaffak olan ilk şâir, *Ḥadîḳa*'sı ile, Sanâ'î'dir.

Şu hâlde 'Alî-i Daşti (bk. *Ḳalamrav-i Sa'dî*, Tahran, 1339 ş., s. 154—173)'nin de, geniş bir görüş ve derin bir tahlil ile tesbit ettiği gibi — ancak burada Sanâ'î'nin hayatında birbirinden ayrı iki devir bulunduğu tasavvur edilmektedir ki, bunun doğru olmadığı gösterilmiş idi—, Sanâ'î'nin şiirlerinde, zaman ile ilgili olmadan, yâni her hangi bir gelişme neticesi olmayan çeşitli üslûplara tesâdüf olunur ki, bunlar dört büyük şâirin nüvesi olmuştur ve bu dört büyük şâirin hepsinde de Sanâ'î'nin şiirlerine yazılmış nazîrelere, onlardan yapılmış iktibaslara ve yine bunlardan alınmış mezmunlara sık-sık tesâdüf olunur: 'Aṭṭâr, Mavlânā, Sa'dî ve Ḥâfiẓ. Tabiîdir ki, bu dört şâirde düşünceler daha çok berraklaşmış, ifâde daha saf ve temiz bir hâle gelmiştir. 'Aṭṭâr [b. bk.] ile Mavlânā [bk. mad. CELÂLEDDİN-İ RÛMÎ]'nın her ikisi tasavvufî, irfanî düşünceleri, gerek mesnevî, gerek gazel veya kasîde şeklinde şiire sokmakta, *ḳalandariyât* yazmakta Sanâ'î'nin yolundan gitmişler ve ondan çok şeyler almışlardır. Esâsen Mavlânā samimî olarak „Aṭṭâr ruh idi, Sanâ'î onun iki gözü; biz Sanâ'î ile 'Aṭṭâr'ın arkasından geldik" demiş idi. Sa'dî'de görülen aşk duygularını sâde ve tekellüfsüz günlük konuşma dili ile ifâde etme tarzı da Sanâ'î'den başlar. „gazelci Sanâ'î akıcılığı ve olgunluğu kemâl derecesine henüz ulaşmamış genç bir Sa'dî'dir" ('Alî-i Daşti, *ayn. esr.*, s. 154 v. d.), bu bakımdan iki şâir birbirlerine bu kadar benzerler. Hür bir ruh, „küfr ile din Tanrı yolunda koşmaktadır" (*Ḥadîḳa*) diyebilecek kadar geniş bir görüş ve tasavvuf çevresinin bile dışına çıkan yüksek fikir Sanâ'î ile Ḥâfiẓ'ı birleştiren husûsiyetlerdir ve son şâirin *Dîvân*'ı, bu bakımdan incelenirse, Sanâ'î'den neler aldığı kolayca görülür (bk. 'Alî-i Daşti, *ayn. esr.*, s. 161 v. d.).

Sanâ'î'nin İran edebiyatındaki te'sirlerini ve mevkiini göstermek için yalnız yukarıda verilen izahlar kâfi gelebilirdi. Bununla berâber başka vak'alar da kolayca zikrolunabilir. Msl. kendini çok beğenmiş olan Ḫâḳânî (b. bk.) onu çok takdir ettiği gibi, bir takım şiirlerinde ve *Tuḥfat al-'Irâḳayn*'inde Sanâ'î te'sirlerini gösterir. Bunun gibi büyük Niẓâmî (b. bk.) de onu takdir ettiği gibi, *Maḫzan al-asrâr*'ında

Sanā'ī 'nin *Ḥadīḳa*'sını örnek almıştır. Bunlardan başka Ḫusrav-i Dihlavī ile Cāmī (bk. madd.) de ciddi sûrette Sanā'ī'yi okumuşlar ve bâzı şiirlerini tanzir etmişlerdir. Bu en büyük üstadlar dışında, başka bir takım mühim şâirlerin de Sanā'ī 'nin te'sirinde kaldığı görülür. Bunlar arasında *Cām-i Cem*'i *Ḥadīḳa* 'nın bir çeşit taklidi olan Avḥadī-i Marāgī (ölm. 738 = 1337/1338), kasîdelerinde Sanā'ī'yi anan ve onun kasîdelerine nazîreler yazan Salmān-i Sāvaǧī [b. bk.]'yi, nihâyet en son devirlerde kasîdeleri Sanā'ī 'ninkilerin muvâzisi sayılabilecek olan Ḳā'ānī (ölm. 1270 = 1853/1854)'yi burada anmak mümkündür (bu hususta teferrüât için bk. Ḥalīlī, s. 116—127; *MR*, s. 54 v.dd.). Bu misâller Sanā'ī 'nin İran edebiyatında çok geniş ve son zamanlara kadar devam eden bir te'siri bulunan büyük bir şâir olduğunu isbat eder.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, Niẓāmī-i 'Arūżī, *Çahār maḳāla* (nşr. M. Mu'īn), Tahran, 1339 ş., s. 44 ve M. M. Ḳazvīnī 'nin v.b. 'nin haşiyeleri, s. 128—137, 226; 'Avfī, *Lubāb al-albāb* (nşr Sa'īd Nafīsī), Tahran, 1335 ş., s. 448 v.d. (metin), s. 719—722 (hâşiyeler); Ḫvāndmīr, *Ḥabīb al-siyar* (Tahran, 1333 ş.), II, 399 v.d.; Aḥmed Amīn-i Rāzī, *Haft iḳlīm* (nşr. Cavād Fāżil), Tahran, ts., I, 307 v. dd.; Āżar, *Āteşkada* (Bombay, 1299), s. 108—118; Riżā-Kulı Han Hidāyat, *Riyāż al-'ārifīn* (Tahran, 1316 ş.), 333 v. dd.; E. Bertbels, *Grundlinien der Entwicklungsgeschichte des Ṣūfischen Lehrgedichts in Persian* (*Islamica*, 1927, 15 v. dd.); H. Ethé, *G I Ph.*, II, 282 v.d. (farsça trc. R. Şafaḳ. Tahran, 1337 ş., s. 151—153; E. G. Browne, *A Literary History of Persia, from Firdavsī to Sa'dī*³ (London, 1920), s. 317—322; Şiblī Nu'mānī (trc. Faḫr Dā'ī-i Gīlānī). *Şi'r al-'acam* (Tahran, 1316 ş.), I, 155—166; E. Bertels, *Avicenna i persidskaya literatura* (*Izvestiya Ak. Nauk*, 1938, s. 94 v. dd.); J. Rypka, *Iranische Literaturgeschichte* (Leipzig, 1959), s. 179, 225 v.d. ve bk. fihrist; Z. Ṣafā, *Tārīḫ-i adabiyāt dar Īrān*³ (Tahran, 1339 ş.), II, 552—586; E Bertels, *Istoriya persidsko-tacikskoy literaturi* (Moskova, 1960), s. 402—455 ve bk fihrist. (AHMED ATEŞ.)

SENÂR. [Bk. SANAR.]

SENCAN RÂY. [Bk. SUCĀN RĀY.]

SENCER. SANCAR, MU'ĪZZ AL-DUNYĀ VA 'L-DĪN ABU 'L-ḤĀRIṢ (1086—1157), son Büyük Selçuklu hükümdarı. Melikşah 'ın oğlu olup, babasının bir seferi esnâsında Sincār [b. bk.]'da doğduğu için (5 teşrin II. 1086), bundan ilham alınarak, türkçe „sap'ayan" mânasına gelen Sencer (bk. mad. SANCAR ve C. Brockelmann, *Mitteltürkischer Wortschatz*, Leipzig, 1928, s. 170) adı verilmiştir (bir de bk. İbn al-Azraḳ, *Tārīḫ Mayyāfārikīn*, nşr. 'Abd al-Latīf 'İvaż, Kahire, 1959, s. 287). Kaynaklarda umûmiyetle „سنجر" şeklinde geçmektedir

Sencer 'in çocukluk devresi hakkında pek az bilgimiz vardır; küçük iken çok yakışıklı olduğunu biliyoruz (bk. Zakariyā' al-Ḳazvīnī, *Āṯār al-bilād*, Beyrut, 1960 s. 415). Fakat sonradan tutulduğu çiçek hastalığını tedavi eden 'Omar Ḫayyam 'ın, „korkunç" kelimesini kullanmasına bakılır ise (bk. Ẓahīr al-Dīn al-Bayhaḳī, *Tatimmat Ṣivān al-ḥikma*, Lâhur, 1351, s. 114; Şams al-Dīn al-Şahrizūrī, *Nuzhat al-arvāḥ va ravżat al-afrāḥ fī tavārīḫ al-ḥukamā'*; Muḥammed Ḳazvīnī-Muḥammed Mu'īn, *Çahār maḳāla* hâşiyeleri, s. 312), eski yakışıklılığından epey kaybettiği muhakkaktır. Sencer 'in, hayatı boyunca yüzünde bu hastalığın izlerini taşıdığını başka kaynaklar da kaydederler (bk. Rāvandī, *Rāḥat al-ṣudūr*, s. 167, türk. trc., s. 163; Raşīd al-Dīn Faḍl Allāh, *Cāmi' al-tavārīḫ*, II/5. *Zikr-i tārīḫ-i Āl-i Selçuk*, nşr. Ahmed Ateş, Ankara, 1960, s. 103). Buna rağmen diğer bâzı kaynaklar, onun yüz güzelliğinden bahsederler bk. Şereffeddin [Yaltkaya]. *Sencer ve Gazzālī*, *İlâhiyat fakültesi mecmuası*, 1925, I, 49).

Çocukluğu Selçukluların fetret devrine rastladığı için, tâlim ve terbiyesi ile fazla meşgûl olunamamış, bu yüzden kendi ifâdesine göre, iyi bir tahsil yapmak imkânını da pek bulamamıştır ('Abbās İḳbāl, *Vizārat dar 'ahd-i Salāṭīn-i buzurg-i Salçūḳī*, s. 316; Sencer 'in halîfelik vezirine fermanı, türk. trc. Mehmed Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi*, s. 218 v.d.). Mâmafih küçük yaştan itibâren devlet idâresinde edindiği tecrübelerin, Sencer 'in bu eksikliğini pek aratmadığı söylenebilir. Meşhûr Muḥammed Ġazzālī, daha melik iken onun için yazdığı *Naṣīḥat al-mulūk* adlı kitabında (bk. Kasım Küfrevī, *İ A*, mad. Gazzâlî) genç hükümdara devlet işlerinde yol göstermek istemiştir.

Meliklik zamanı. Berkyaruk, Horasan 'da istiklâlini ilân eden ve kendisine karşı mücâdeleye me'mûr ettiği Börü-Pars 'ı bertaraf eden amcası Arslan-Argun 'a karşı, bu defa da, kardeşi Sencer 'i gönderdi; fakat Arslan-Argun 'un kendi kölesi tarafından öldürüldüğünü öğrenen Berkyaruk, yeni durum karşısında, Sencer 'i Dāmġān 'da durdurdu ve bizzat şarka hareket etti (1097). Berkyaruk, Sencer 'in şahsında yeni bir rakip ile karşılaşabileceğini düşünmüş olmalıdır. Fakat imparatorluğun şark tarafını düzene koymak, bu

arada Karahanlılar devletini yeniden tâbi bir devlet hâline getirmek husûsunda berâber çalıştıkları esnâda itimat uyandırdığı anlaşılan Sencer, Berkyaruk tarafından Horasan'da melik, yâni kendisine tâbi bir hükümdar olarak ibka edildi. İki Selçuklu kumandanının (Kavdan ve Yaruktaş) Berkyaruk tarafından Ḫvârizm vâliliğine tâyin edilen Ekinci ile mücâdeleleri, onu öldürmeleri ve Ḫvârizm'i ele geçirmeleri karşısında Sencer'in seyirci kalması, görünüşe göre, Berkyaruk'u Horasan'a Amîrdâd Ḥabaşî'yi göndermeğe mecbûr etmiştir. Bu duruma göre, Horasan'ın iki bâkimi var demektir. Kendisine sığınan âsi kumandanlardan Kavdan'a iyi kabûl göstermesi ve onu hizmetine alması Sencer'in bu yeni tâyin karşısındaki tutumunu, bir az daha vâzıh olarak, ortaya koymaktadır. Nitekim Berkyaruk'un bu mümessili ile Sencer arasında imparatorluğun şarkına hâkim olmak husûsunda nufûz mücâdelesi olduğu ve neticede Horasan'ın bir kısmını muhâfaza etmekle kalmayan Sencer'in Ḫvârizm'i de hâkimiyeti altına aldığı (1098) mâlûmdur.

Kardeşi Muḥammed Tapar ile yaptığı taht mücâdelesinde mağlûp olan Berkyaruk, kuvvet te'mini için, Horasan'a geldiği zaman, vâlisi Amîrdâd Ḥabaşî yardımı şarta bağlamış, Sencer meselesini ön plana almış ve yapılan savaşta mağlûp olmuştur. Bu sûretle Sencer hükümdarlık yolunda ilk ciddî imtihanı vermekle kalmamış, savaşta Amîrdâd Ḥabaşî'yi öldürmek sûretiyle şarkta rakipsiz duruma gelmiştir (1100). Kazandığı bu zafer ile itibârı yükselen Sencer taht mücâdelelerine karışmış ve öz kardeşi Muḥammed Tapar'ın yanında Berkyaruk'a karşı mücâdeleye devam etmiştir (Bagdad'a girişi, teşrin I. 1101). Böylece Sencer Muḥammed Tapar'ın, kısa bir müddet için de olsa, Berkyaruk'a karşı üstün duruma geçmesinde âmil olmuştur.

Sencer'in uzakta bulunmasından ve bilhassa taht mücâdeleleri dolayısı ile Selçuklu imparatorluğunun içinde bulunduğu şartlardan istifâde eden şarkî Karahanlı hükümdarı Kadır Han'ın Horasan'a kadar Selçuklu ülkelerini istilâya girişmesi üzerine, hâkimiyet sâhasına dönen Sencer, bütün melikliği boyunca, bir daha garp işlerine karışmadı. Kadır Han'ı yenen ve öldüren (haziran 1102) Sencer, aynı hânedândan başka birini hükümdar yapmak sûretiyle, garbî Karahanlı devletini bu defa kendisinin tâbii hâline getirdi. Karahanlılar devleti Sencer'i meşgûl etmekte devam etti ise de (1104 ve 1113), her defasında tâbi duruma getirildi. Bunu Sistân (Nimrûz) mahallî devletinin tâbi duruma sokulması ve Gur'un hâkimiyet altına alınması takip etti.

Meliklik devrinin en mühim hâdisesi şüphesiz, Gazneliler devletinin tâbi duruma sokulmasıdır: Selçuklular tarafından Gaznelilerin Horasan ve Mâverâünnehr'deki hâkimiyetlerine son verilmesi ile biten bir safhadan sonra, uzun müddet sulb içinde yaşayan bu iki komşu türk devletinin münâsebetlerinde Sencer devri ile, Gazneliler bakımından, yeni bir safhanın—tâbi bir devlet hâline gelme safhasının (1118)—başladığı söylenebilir. Müzâkereler ile tesbit edilen tâbilik hükümlerinde Gazne'de hutbenin sıra ile, halîfe, Sultan Muḥammed Tapar, Melik Sencer ve nihâyet Bahrâmşâh adına okunması da yer almaktadır. Buna göre, Gazneliler devleti ilk defa tâbi duruma, hem de tâbiin tâbii durumuna getirilmiş demektir. Sultan unvânını taşıyan bir hükümdarın, melik unvânını taşıyan Sencer'in tâbii olması, kaynaklarda da garip karşılanmıştır. Böylece Sencer, daha meliklik zamanında Selçuklu imparatorluğunun şarkını, muhtar bir umûmî vâli ile idâre edilen Ḫvârizm müstesnâ, tâbi devletlerden mürekkep bir emniyet çemberi ile çevirmekten ibâret olan Melikşah siyâsetini devam ettirdi ve tamamladı.

Meliklik devrinde Sencer'in metbuu Sultan Muḥammed Tapar ile olan gösterişsiz, fakat içten ve hiç bir engel karşısında sarsılmayan münâsebetleri dikkati çekmektedir. Hattâ Sencer'in yönünün şarka, metbuu Sultan Muḥammed'in yönünün ise, daha fazla garba ve kendi imparatorluğu içine çevrilmiş olması itibâriyle, bir bakıma siyâsetleri birbirini tamamlamaktadır. Sencer'in meliklik devrinde oynadığı roller şöyle hulâsa edilebilir: o, Horasan'dan itibâren, imparatorluğun şarkında Selçuklu düzenini yeniden kurdu. Garpta taht müddeileri, şarkdan emin olarak, mücâdelelerine devam ettiler. Berkyaruk'un ölümü üzerine, sultan olan Muḥammed Tapar da, yine imparatorluğun şarkından emin olarak, fetret devri dolayısı ile bozulan Selçuklu nizâmını yeniden kurmak husûsundaki siyâsetini serbestçe gerçekleştirmeğe çalıştı.

Sultanlık zamanı. Büyük kardeşi ve metbuu Muḥammed Tapar'ın ölümü (9 nisan 1118) üzerine, henüz küçük yaşta bulunan oğlu Maḥmud, devlet erkânı tarafından, Büyük Selçuklu imparatorluğu tahtına çıkarıldı. Diğer taraftan Sencer de Horasan'da kendisini sultan ilân etti (14 haziran 1118) ve görünüşe göre, sultanlığını Abbâsî halîfesine de tasdik ettirdi. Tek başına Büyük Selçuklu imparatoru olabilmek için, Sencer'in, yeğenine karşı savaş yapıp, kazanması gerekmiştir (Sâve savaşı: 14 ağustos 1119). Sencer'in sultan olması ile imparatorluk merkezi Irak-ı Acem'den Ho-

rasan'a nakledilmiştir, daha doğrusu Sencer, Selçuklu imparatorluğu tahtını yeğeninin elinden aldıktan sonra da, daha önceki hâkimiyet sâhasında kalmıştır. İmparatorluk siklet merkezinin Selçuklu devletinin kuruluş sâhasına intikal etmesi ile, imparatorluk tarihinde, kuruluştan Melikşah'ın ölümüne kadar devam eden „ilk imparatorluk devrinden" farklı, „ikinci imparatorluk devri" adını verdiğimiz bir safhanın başladığı söylenebilir.

Bu devir, tâbi devletler nizâmı bakımından da, yenilik arzeder: Sencer savaş sonunda Büyük Selçuklu imparatorluğu tahtından indirdiği yeğeni Mahmud'u bu defa Irak Selçukluları devleti adını alan siyâsî teşekkülün başına geçirmiş, kendisi „en büyük sultan" („sulṭân-i a'ẓam") unvânını alırken, onun taşıdığı sultan unvânını muhâfaza etmesine müsâade etmiştir. Bunda erkek evlâdı olmayışının te'siri olduğu muhakkaktır. Nitekim onu kendisine veliahd ve damad edinmiş olduğunu görüyoruz. Başlangıçta Anadolu Selçukluları dâhil, garptaki bütün devletler, böyleee teşekkül eden tâbi Irak Selçukluları devletinin tâbiliğine terkedilmek sûreti ile, tâbiin tâbii durumuna getirilmişlerdir. Bununla berâber Sencer, devleti yeniden tanzim ederken, Muhammed Tapar'ın hâkimiyeti altında bulunan Rey, Mâzenderân ve Ḳûmis gibi şehir ve eyâletleri kendi hâkimiyet sâhasına kattığı gibi, Irak-ı Acem eyâletinin şark yarısı ile Gilân bölgesini şehzâde Tuğrul'a, Fars eyâletini, İsfahan ve Hûzistan'ın yarısını Selçuk-şah'a tevcih etmiştir. Bu sûretle Sencer, başında bulunduğu imparatorluk ile, tâbi Irak Selçukluları devleti arasında iki tâbi devlet daha kurmuştur (bunlar hânedan olarak devam edememişlerdir). Bundan başka Sencer, yeğenine geri kalan toprakları üzerinde metbûluk-tâbilik münâsebetleri çerçevesi içinde istediği gibi saltanat sürmek imkânını vermemiş, kendisi ile savaşmış olan kumandanları tasfiye ederken, yeni kurulan devleti idâre edecek ricâli de birer menşur ile re'sen tâyin etmiştir. Görülüyor ki, metbû hükümdar, tâbi hükümdarlığın umûmî idâresinin kendi siyâsetine uygun şekilde yürütülmesini te'min edecek tedbirleri almıştır. Buna rağmen, Sultan Mahmud, daha ilk Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey zamanında Abbâsî halîfeliği ile yapılan bir anlaşma ile, Selçuklu devletine devredilen dünyevî salâhiyetlerini tekrar elde etmek için, ortaya çıkan halîfe al-Mustarşid ile, Sencer'e karşı ittifak etmekten çekinmemiştir. Ancak Mahmud, metbuu Sencer'in emri üzerine, ittifakı bozmakla kalmamış, halîfenin siyâsî emellerine mâni olmak ve ona Selçuklular ile arasında mevcut an'ane hâline gelmiş olan hukukî durumu tekrar kabûl ettirmek için mücâdeleye girişmiştir. Böylece, garptaki papa—imparatorlar mücâdelesi gibi, şarkta da halîfe—sultanlar mücâdelesi adını verdiğimiz, muhtelif safhalar arzeden hâdiseler silsilesi başlamıştır. Mahmud'un halîfeyi yenmesine ve onu silâhlı kuvvetlerinden tekrar mahrum etmesine rağmen, halîfeliğin siyâsi hüviyetini kabûl edecek şekilde, yâni hiç olmazsa, Irak-ı Arab bölgesinde hâkimiyetini tanıyacak tarzda onunla anlaştığını gören Sencer, garp işlerinin, uzaktan emir ve tâlimat vermek veya tâbi devleti, metbû devlet siyâsetine uygun olarak, sevk ve idâre edecek ricâli, bilhassa vezîri, re'sen tâyin etmekle halledilemeyeceğini anlamış; işleri yerinde düzenlemek üzere, garba bizzat sefer tertibine mecbûr olmuştur.

Mahmud'un, ordusu ile, Rey şehrine gelmiş olan metbuunun dâvetine kayıtsız-şartsız hemen icâbet etmesi ile, Sencer'in tatmin edilmiş olduğunu görüyoruz. Uzun süren Rey mülâkatında Sencer bilhassa halîfenin emellerine sed çekecek tedbirleri almasını Mahmud'a emretmiştir. Mahmud'un halîfe al-Muatarşid'i ezle hazırlanırken ölmesi (eylûl 1131) Sencer'i, görüleceği üzere, şarkın tanziminden sonra, garpta yeni meseleler ile karşı-karşıya getirdi: metbû hükümdarın muvâfakatini almaksızın, Mahmud'un küçük yaştaki oğlu Davud'un ümerâ taralından Irak Selçukluları devleti tahtına geçirilmesi, önce amcası Mes'ud'un, daha sonra da Selçuk şah'ın taht müddeileri olarak ortaya çıkmaları, fırsatlan istifâde eden halîfenin Selçuk-şah ile ittifak ederek, Davud'un elinden tahtı alan Mes'ud ile mücâdeleye girişmesi garp işlerinin ne kadar karışık bir hâl aldığını göstermeğe kâfidir. İşleri tekrar düzene koymak maksadı ile, Irak'a yeni bir sefer tertibine karar veren Sencer, görünüşe göre, Irak Selçukluları devleti tahtı için namzedi olan yeğeni Tuğrul'u da berâberinde bulunduruyordu. Sencer'in Rey şehrine geldiğini öğrenen Mes'ud mücâdele hâlinde bulunduğu halîfe ile, Selçuklu imparatoruna karşı ittifak etti. Buna Selçuk-şah da katıldı. Gaye, Sencer'in Irak-ı Arab ve Irak-ı Acem üzerindeki metbûluk haklarına son vermek idi. Müttefiklere karşı Dinever savaşını (26 mayıs 1132) kazanan Sencer affettiği Mes'ud'a Azerbaycan'ı iktâ etmek, Irak Selçukluları tahtına da Tuğrul'u geçirmek ve vezîrini yine re'sen tâyin etmek sûreti ile, tanzim faâliyetine girişti. Yeni hükümdara memleketini ve eski şerefini muhâfaza etmesi, kendi rızâsına muvâfık harekette bulunması ve muhâlefetten sakınması tâlimatını verdi. Metbû hükümdarın halîfelik me-

selesinin hallini yeni tâbi hukümdara bıraktığı bu tâlimattan anlaşılıyor.

Tuğrul'un hukümdarlığına ilk itiraz, tahta geçişinden 3 ay sonra, yeğeni Davud'dan geldi (temmûz/ağustos 1132), fakat Davud mağlûp oldu. Bu Tuğrul'un başında bulunduğu devlet'in geçirdiği ilk imtihandır. Halîfe hukümdarlığını tanımadığı Tuğrul'a karşı Mes'ud ve Davud ile ittifak ve Mes'ud'un başına taç koymak sûreti ile, hukümdarlığını resmen tasdik etti. İttifakın gayesi Sencer'in hukümdar yaptığı Tuğrul'u tahttan indirmek idi. Hemedan civârında vuku bulan savaş (25 mayıs 1133), müttefiklerin zaferi ile neticelendi. Mes'ud Irak Selçukluları devletinin pâyitahtı olan Hemedan'ı işgal etti (haziran 1133). Tuğrul kendisini tahta oturtan Sencer'in hâkimiyetinde bulunan Rey şehrine sığınmak zorunda kaldı. Bir kaç savaştan sonra, Tuğrul nihâyet Mes'ud'u mağlûp edip (haziran 1134), Hemedan'a girerek, tahtına tekrar kavuştu; fakat ölümü (teşrin I. 1134) üzerine, Mes'ud Irak Selçukluları hukümdarı oldu. Tedbirlerin her çeşidini denedikten sonra, Irak Selçuklularına âit meselelerin tanzim edilmesine imkân olmadığına kanaat getiren Sultan Sencer Mes'ud'un kendi rızâsını almadan tahta çıkışını kabûl etti ve müttefiklerinin gerektirdiği zaman şahıslarına bağlı kuvvetler ile sal değiştirdikleri için, Irak Selçukluları devletin'in nizam ve tertibe sokulamamasından mes'ul saydığı bâzı kumandanların öldürülmesini emreyledi; bu sûretle o Mes'ud'u kendisinin tâbii telakkî ettiğini gösterdi. Mes'ud bu emri yerine getirmedi, üstelik meseleden kumandanları haberdar etti. O da kendisini Sencer'in tâbii saymadığını göstermiş oldu. Diğer taraftan halîfe, Mes'ud'a karşı savaşa çıkmadan önce, onun adını hutbelerden kaldırarak, yerine Sencer'in ve şehzâde Davud'un adlarını koydu. O bununla Mes'ud'a karşı savaşa çıkarken, müşterek cephe karşısında kalmamak gayesini takip ediyordu. Filhakika halîfenin Mes'ud'un şahsında bütün Selçuklu bânedanına savaş ilân ettiği söylenebilir. Mal. adına hutbe okuttuğu Davud'un Mes'ud'a karşı yardım teklifini reddetmesi buna delildir. Fakat yapılan savaşta halîfelik ordusu bozguna uğradığı gibi, halîfe de esir edildi (haziran 1131). Müzâkereler neticesinde varılan anlaşmada, halîfe bütün siyâsî emellerinden vazgeçmek ve ilk Selçuklu hukümdarı Tuğrul Bey'in zamanındaki hukukî durumu kabul etmek zorunda kaldı. Bunun neticesi olarak, Irak-ı Arab tekrar Selçuklu hâkimiyetine geçti. Bu defa halîfeye yapılan muâmele ve onunla olan münâsebetlerin tanzimi metbû Sencer'in emir ve tâlimatı dâiresinde oldu.

Halîfe al-Mustarşid, Bagdad'a dönmek hazırlığında bulunurken, bâtınîler tarafından öldürüldü (ağustos 1135). Onu Selçuklu hukümdarlarının, bilhassa Sencer'in öldürttüğünü, Abbâsî hânedanı mensupları dâima iddia edegelmişlerdir. Yerine halîfe olan al-Râşid (eylûl 1135) babasının Irak Selçukluları hukümdarı Mes'ud ile anlaşmayı kabûl etmedi; üstelik babasının intikamını almak için, ordu toplamağa başladı; hutbelerden Sencer'in ve Mesud'un adını çıkardı. Fakat Mes'ud, üzerine yürüyünce, halîfe al-Râşid Bagdad'ı terketti. Mes'ud ise, yine metbûu Sencer'in tâlimâtı gereğince, Abbâsî hânedanından olan al-Muktafî'yi halîfe ilân etti (ağustos 1136). Hutbede Sencer'in ve Mes'ud'un adları zikredildi. Eski halîfe al-Râşid, müttefiki şehzâde Davud ile birlikte, Azerbaycan'da Mes'ud'u mağlûp etti. Fakat müttefikler arasında ihtilâf çıktığı için, al-Râşid zaferin neticesinden istifâde edemedi. Mücâdeleye hazırlanırken, İsfahan'da maiyetindeki askerler tarafından öldürüldü (temmûz 1138). Böylece halîfeliğin siyâsî nufûzu, uzun mücâdelelerden sonra, kırıldı. Buna mukabil bu neticenin istihsâlinde başlıca rolü oynayan kumandanlar Irak Selçukluları devletinde nufûzlarını te'sis ettiler.

Mes'ud, Sencer'in metbûluğundan kurtulmak isterken, kumandanların nufûzu altına düştü. Sencer'in, aşağıda görüleceği üzere, şark ile meşgul olması Irak Selçukluları devletini bu hâle getirmiş idi. Ḳaṭavân mağlûbiyetinden soara dahi, Sencer'in talebi üzerine, Mes'ud'un, ihtiyaç hâlinde yardım etmek için, ordusunun başında Rey şehrine gelmesi Irak Selçukluları devletinin tâbiliğini devam ettirdiğini gösterir.

Sencer'in garba son seferini yapması yine kumandanlar ile ilgilidir. Has-bey Balangarî, devlette nufûz ve iktidarı eline geçirdiği zaman, Sencer'in metbûluk haklarını kullanarak, tâbi Irak Selçukluları devletinin iç işlerine müdâhale ettiğini görüyoruz. Bu yüzden metbû sultan ile tâbi hukümdar arasında müteaddit elçiler teâti edildi. Sencer Mes'ud'u bu kumandanın aşırı nufûz ve iktidar kazanmasına meydan vermekle itham ediyor ve onu uzaklaştırmasını istiyordu. Sencer'e göre, memleketin harap olmasının ve tebeaya yapılan zulmün mes'ûlü bu kumandan idi. Mes'ud ise, metbuu Sencer'i oyalayor ve emrini yerine getirmeyordu. Bunun üzerine Sencer garba sefer tertibine mecbûr oldu. Metbuunun Rey şehrine vâsıl olduğunu haber alan Mes'ud onun nezdine geldi (1150). Mülâkattan sonra, bilâhare mühim rol oynayacak olan Has-bey'in adı, Mes'ud ölünceye kadar (teşrin II. 1152), bir daha duyulmadı.

Sultan Sencer 'in şark siyâsetine gelince, daha tâbi bir hükümdar iken imparatorluğun şark umûmî istikametinde kâin bölgelerdeki devletler manzûmesi üzerinde tâbilik-metbûluk esâsları dâhilinde kurduğu hâkimiyetine karşı, kolayca bastırılan Gur meselesi istisnâ edilecek olur ise, ilk ciddî itiraz tâbi hâline getirilişinden 28 yıl sonra, Mâverâünnehr'deki Karahanlılar devletinden gelmiştir (1030). Ordusunun başında harekete geçen Selçuklu sultanı, Arslan Han'ın yerine, aynı hânedandan Hasan Tegin'i hükümdar tâyin etmek sûretiyle, bu devleti tekrar tâbi duruma sokmuştur. Sencer, Mâverâünnehr seferinden (1130) beş garba yaptığı üçüncü seferden (1132) üç yıl sonra, yıllık vergiyi vermemek sûreti ile, isyan eden tâbi Gazne hükümdarı Bahrâmşâh üzerine yürüdü ve onu tekrar itâat altına aldı (temmûz 1136).

Bunu birinci Ḫvârizm seferi tâkip etti. Kendisinin müsâadesini almadan şarka doğru fetihlere girişen Ḫvârizm-şâh Atsız'ı mağlûp ve ülkesini istilâ eden Sencer Ḫvârizm'ı yeğeni Süleyman-şah'a tevcih eyledi. Fakat Atsız onu buradan kovmakta müşkilât çekmedi, hattâ mukabil hücûma geçti. Mâmafih çok geçmeden, Atsız Sencer'e itâatini arzetti (mayıs 1141). Sencer, şimâlden başlayarak, cenûba doğru imparatorluğun şarkını çevreleyen tâbi devletler menzûmesinin her birine birer defa sefer yapmak sûreti ile, devri tamamladı. Sencer, son seferini, 30 yıl süren bir hâkimiyet devresinden sonra, melik olarak Horasan'a geldiği tarihten itibâren ilk defa hâkimiyet altına almış olduğu Ḫvârizm'e karşı yapmıştır. Böylece o, ilk defa üstüste iki kere, imparatorluğun şark umûmî istikametinde sefere çıkmıştır (teşrin II. 1138).

Tâbii olan Karahanlılar devletinin yardım talebi üzerine, harekete geçen Sencer'in Semerkand yakınlarındaki Ḳatavân sahrasında Kara-Hıtaylara mağlûp olması (9 eylûl 1141) onun uzun süren saltanatında bir dönüm noktasıdır. İmparatorluğun bütün tarihi boyunca, şarktan, islâm ülkeleri dışından, gayr-i müslim bir türk-moğul kütlesinin istilâsı ile ilk defa karşı-karşıya kaldığını görüyoruz. Böylece Sencer Amu-Derya'nın ötesinde kalan arâzisini ve Belh'i kaybetti. Bu mağlûbiyet o zamana kadar yenilmez sayılan Sencer'i son derece telâşa düşürdü. O, Kara-Hıtayların istilâlarına devam edecekleri endişesi ile, ciddî müdâfaa tedbirleri aldı. Onun bu mağlûbiyeti gerek islâm, gerek bıristiyan dünyasında geniş akisler yaptı. Fırsattan istifâde eden Ḫvârizm-şâh Atsız Horasan'ı ve imparatorluk pâyitahtı Merv'i istilâ etti, hazîneleri alıp-götürdü. Fakat aradan bir yıl geçmeden, Sencer'in Ḫvârizm'e sefer tertip edecek kadar kuvvetlenmesi imparatorluğun hayâtiyetini ve kalkınma gücünü gösterir. Atsız Sencer'e karşı meydan savaşı vermek cesâretini gösterememiştir. Bununla berâber itâatini uzaktan arzetmesi Sultan Sencer'i tatmin etmiş ve Atsız gasbetmiş olduğu hazîneleri âdeye mecbur kalmıştır. Çok geçmeden, bu uzlaşmanın hiç bir şeyi halletmemiş olduğuna ve Atsız'ın âdeti gereğince, muhâlefet ve isyân hâlinde kaldığını anlayan Sencer, onu bir nevî murâkabe altında bulundurmak üzere, meşhûr şâir Adîb Ṣâbir'i, elçilik vazîfesi ile, Ḫvârizm'e gönderdi. Atsız, kendinin Sencer'e karşı iki bâtınî vâsıtası ile tertip ettiği bir suikast teşebbüsünü haber vermiş olan Adîb Ṣâbir'i öldürtünce, Selçuklu hükümdarı Ḫvârizm'e üçüncü defa olarak sefer tertip etmeğe mecbur oldu (teşrin II. 1147). Sencer pâyitaht kapılarına dayanınca, Atsız af dilemek üzere, elçi gönderdi. Sultan onu ister-istemez yine affetti.

Sultan, son seferini yaparken, kumandanlarından Kamac da, Ḳatavân mağlûbiyetinden istifâde ederek, Herat'ı alan Gurlular ile savaşıyordu. Saltanatı boyunca Sencer, böylece iki cephede birden çarpışmak zorunda kalmış, görüldüğü üzere, kendisi gâlip geldiği hâlde, Kamac Gurlulara mağlûp olmuştur. O, Gurlulara karşı sefer hazırlığına girişirken, Selçuklu imparatorluğuna tâbi iki siyâsî teşekkül olan Gazneliler devleti ile Gurlular devleti amansız bir mücâdaleye başlamış bulunuyorlardı. Neticede bunlardan Gazneliler kat'î mağlûbiyete uğramış, Bahrâmşâh Hindistan'a kaçmış, pâyitahtı Gur hükümdarı Alâ' al-Dîn Ḥusayn (Cihânsûz) tarafından yerle bir edilmiştir. Devletler-arası kuvvetler muvâzenesini sarsacak şekilde gelişmesine, üstelik yıllık vergiyi vermemek, sultan unvânını almak sûreti ile, istiklâlini ilân etmesine ve hasmâne tavır takınmasına rağmen, Gur hükümdarı, Ḫvârizm-şâh Atsız'ın yaptığı gibi, itâatini arzettiği takdirde, Sencer onunla uzlaşmağa hazır idi. Zîrâ o Gurlulardan çekiniyordu. Bu sefere karar veren Sencer'in yollarda oyalanarak ilerilemesinden de anlaşılıyor. Mâmafih, yapılan savaşta (haziran 1152), Gur ordusu mağlûp ve hükümdarı esir edildi. Böylece Sencer, Ḳatavân mağlûbiyetinden beri, ilk defa kat'î neticeli büyük bir zafer kazandı. Onun bu zafer dolayısıyla itibârını yeniden te'sise muvaffak olduğu söylenebilir.

Sencer elde ettiği eski haşmetini uzun müddet muhâfaza edemedi: vergi tahsili esnâsında yapılan zulüm yüzünden, kendi soyundan Oğuzlar ile ümerâ arasında baş-gösteren ihtilâf büyüdü ve hükümdar, bilhassa Oğuzlar tarafından öldürülen emîr Kamac'ın torunu Mu'ayyad

Ay-Aba başta olmak üzere, bir kısım ümerânın ısrarı ile, bu göçebeler ile, Belh vilâyeti hudutları içinde savaşa mecbûr oldu (martnisan 1153). Savaş Selçuklu ordusunun mağlûp olması ve sultanın esir düşmesi ile neticelendi. Varlıklarını korumak için megrûr sultana karşı savaşmak zorunda kalmış olan Oğuzlar, âsi durumda iken, beklemedikleri bu neticeden sonra, birden-bire kendilerini imparatorluğun başında buldular. Filhakika esirlik hayatında, kendisine karşı, zâhirî de olsa, hareket ve muâmelelerinden (tahta oturtmaları, önünde yer öpmeleri v. s.) Oğuz reislerinin Sencer'in şahsında Selçuklu imparatorluğunun devam ettiği fikrini taşıdıkları görülüyor. İçlerinden birini hükümdar yapmayarak, esir hükümdarı tahta oturtmaları, zâhiren de olsa, ta'zimde bulunmaları Oğuzların, onun şeklî hâkimiyeti altında, büyük Selçuklu imparatorluğunu devam ettirmek istediklerinin delilidir. Onlara göre, sultan, Selçuklu kumandanlarının te'sir ve nufûzları yerine, kendi te'sir ve nufûzları altına girmiştir. Fakat onların bu telakkileri ve meydana gelen yeni durum gerek Büyük Selçuklu imparatorluğunun askerî ve mülkî teşkilâtı mensupları, gerek tâbi devletler ve gerekse İran halkı tarafından kabûl edilmemiştir. Hattâ Oğuzlara karşı savaş açılmasında başlıca âmil olan Mu'ayyad Ay-Aba ilk mukavemet cephesini kurmuştur. Ḫvârizm-şâh Atsız'ın bu defa, esir hükümdarın müdâfii rolünü oynamış, Oğuzlara karşı diğer tâbi devletler ile bir ittifak manzûmesi meydana getirmeğe çalışmıştır.

İhtiyar hükümdarın başlangıçta esirliğinin mânasını, içinde bulunduğu hakikî durumu pek idrâk edemediği görülüyor. Payitaht Merv şehrine geldikleri zaman, Oğuz reislerinden Bahtiyâr, kendisine payitaht çevresinden iktâda bulunmasını esir sultandan istedi Sencer'in, bu arâzi gelirinin „hazîne-i hassa" adına tahsil edildiği, bu sebeple başkasına iktâ edilemeyeceği cevabını vermesi, Oğuz reisleri tarafından istihza ile karşılandı. Hakikî durumunu, büyük bir teessür ile, nihâyet idrâk eden ihtiyar hükümdar, tahtından indi, saltanat sürmeğe tövbe ederek, Merv hankahına kapandı. Bu andan itibâren, Büyük Selçuklu imparatorluğunu kendi hâkimiyetleri altında devam ettirmek isteyen Oğuzların iddialarına, nâmına saltanat sürmek istedikleri hükümdar tarafından da, fi'len itiraz edilmiş bulunuyordu.

Sencer 3 yıl süren esirlik hayatında ölümünü isteyecek kadar sıkıntılar çekmiştir. Oğuzların onu geceleri demir kafese koyduklarını söylemek bu hususta bir fikir verebilir. Onlar gündüzleri Sencer'i, şüphesiz arzusu hilâfına, yine tahtına oturtuyorlardı. Onun esirlik hayatında çektiği ıztıraplar, Bagdad'da, büyük işkencelere mârûz kalan bir insan için darb-ı mesele hâlinde söyleniyor ve halîfelere yaptıklarının cezasını çektiği ifâde ediliyordu. Ḫvârizm-şâh Atsız'ın, Oğuzlara karşı bir ittifak manzûmesi meydana getirmek için, tâbi devletler ile müzâkerelerde bulunduğu sırada, Sencer Kamac'ın torunu Mu'ayyad Ay-Aba tarafından muhâfızlarına sultan adına ihsanlar vead etmek sûreti ile, esirlikten kurtarıldı (nisan 1156). Bütün tâbi devletler, kurtuluşundan dolayı Sencer'i tebrik ve ona itâatlerini arzetmişler ise de, etrafında toplanan kumandanlar arasında, eskisinden daha şiddetli bir nufûz mücâdelesinin mevcûdiyeti yüzünden, ihtiyar hükümdarın bir yıl süren bu saltanatı esnâsında, bu defa kendi kumandanlarının elinde bir nevî esir hayatı yaşadığı söylenebilir (ölm. 22 veya 29 nisan 1157).

Sencer'in, 40 yıl süren sultanlık zamanında şarkta ve garpta tâkip ettiği siyâset hakkında verdiğimiz bu izahattan çıkan umûmî neticeler şunlardır: 1. Sencer'in tâkip ettiği siyâset, şarka ve garba âit olmak üzere, iki cephelidir. O, sultanlığının başlangıcında, garp ile daha fazla meşgûl olmuştur. Garbı tanzim etmek, burada mûtad Selçuklu nizâmını kurmak başlıca hedefidir. Şarkı da melik iken tanzim eden Sencer, garp ile daha fazla meşgûl olmak imkânını bulmuştur. Sultan, bütün gayretlerine rağmen, garbı tamâmiyle tanzim edememiştir. Daha sonra hâdiseler, Sultan Sencer'in şarka ehemmiyet vermesini icap ettirdiği zamanlarda ise, garp büs-bütün ihmal edilmiştir. Şu hâlde sultan için birinci derecede mühim olan bölge şarktır. Şarkı tanzim hususunda ne kadar titiz davrandığı görülmüş idi: o, en ufak bahaneler ile, bu tarafa seferler tertip etti. İmparatorluğu sarsan (Katavân savaşı) ve yıkan (Oğuz isyânı) hâdiselerin şarkta baş göstermesi Sultan Sencer'in tâkip ettiği siyâsetin isâbetine delildir. 2. İmparatorluğun şarkında cereyan eden hâdiseler ile garbında vuku bulan hâdiseler, mâhiyet bakımından, birbirlerinden farklıdır: şarkta baş gösteren hâdiseler müesses bir nizâma karşı girişilmiş siyâsî hareketlerdir; hâlbuki garpta böyle bir nizam zâten mevcut değildi ve yukarıda ifâde edildiği şekilde. Selçuklu nizâmı bir türlü kurulamadı. 3. Bu iki coğrafî bölgede cereyan eden hâdiseler, şekil bakımından da, başkalık arzeder. Şarktaki hâdiseler basittir, tek cephelidir: tâbi devletler Selçuklu hâkimiyetinden çıkmak gayesini tâkip ederler. Garptakiler ise, bir çok unsurların iç-içe girdiği karışık hâdiseler silsilesi teşkil eder (tâbilik meselesi, halîfe-sultan-

lar mücâdelesi, taht mücâdeleleri, menfaatlerinin gerektirdiği şekilde saf değiştiren kumandanlar meselesi, daha önce yalnız taht müddeisi Selçuklu şehzâdeleri arasında saf değiştiren kumandanların, siyâsî kuvvet olarak, ortaya çıkan ve daha câzip menfaatler gösteren halîfelik hizmetine de girmeleri; halife ile tâbi hükümdarların bâzan birbirleri ile mücâdeleleri, bâzan da metbû hükümdara karşı müşterek cephe almaları). 4. Ḳaṭavān mağlûbiyetinden önce hâkimiyet haklarına taalluk eden meselelerde, bâzan en ufak sebeplerden dolayı, tâbi devletlere karşı seferler tertip edip, kat'î neticelere bağlamağa çalışan Sencer, Ḳaṭavān'ı müteâkip, en hayatî sebepler ile yaptığı savaşlardan sonra bile, içinde bulunduğu nâzik şartlardan dolayı, çok defa pek halîf neticeler ile iktifâya mecbûr oluyordu. Bu hususta Gurlulara karşı kazandığı zafer bir istisnâ teşkil eder: seferi icap ettiren sebepler ile elde edilen netice arasında muvâzene vardır.

Sencer zamanında Büyük Selçuklu imparatorluğunun iç durumuna gelince, halkın müesses Selçuklu nizâmı altında, nisbi bir refah ve sükûn içinde yaşadığı söylenebilir. Müesses siyâsî ve içtimâî nizâmı bozmak gayesini tâkip eden, bu maksat ile ehl-i sünnet mezhebine aykırı yeni bir hareket hâlinde ortaya çıkıp, teşkilâtlanan bâtınîlik-ismâilîlik [bk. madd.] cereyanı, devlet tarafından alınan bütün tedbirlere rağmen, inkişâf etmiş, kalelerden kalelere sıçrayarak, bir taraftan Suriye'ye, diğer taraftan imparatorluğun bel kemiğini teşkil eden Horasan'a doğru yayılmıştır.

Cemiyette tabakalar şöyle sıralanıyordu: sultan, vâliler ve yüksek memûrları, türk ordu mensupları, şehirlerde aydın kütleyi temsil eden âlimler, din adamları ve tarîkat şeyhleri, tüccarlar, işçiler, köylerde, köylüler ve oduncular, nihâyet dilenciler ve divâneler (en alt tabaka bk. H Ritter, *Das Meer der Seele*, Leiden, 1955, s. 106 v.d.). Siyâsî hâkimiyeti elinde tutanların aynı zamanda en yüksek içtimâî tabakayı teşkil ettikleri görülüyor. Esâsen o zamanın içtimâî hayatında asâlet, muhâfazakârlık, memûriyet ve zenaatte irsiyet hâkim esaslar idi. Sonra hemen-hemen her ferd bir tarîkate, loncaya veya bir müesseseye mensup idi. Böylece teşkilâtlı bir cemiyet ile karşı-karşıya bulunulduğu görülmektedir. Sencer, tabiî, daha ziyâde yüksek içtimâî tabakalara mensup olanlar ile münâsebet hâlinde idi. Onun devlet erkânı dışında, msl. Ġazzâlî (M. Şerefeddin Yaltkaya, *Sencer ve Gazzâlî*, *Dâr-ül-fünûn İlâhiyat fakültesi mecmuası*, II. sayı 8, s. 39—57; *Makâtîb-i fârsî-i Ġazzâlî*. nşr. 'Abbâs İḳbâl, Tahran, 1333 ş., s. 3 v.d.) ve Aḥmed-i Cām (H Moayyad, *Die Maqāmāt des Gaznawī*. Frankfurt, 1958, bk fihrist; Aḥmed-i Cām. *Maḳāmāt*, nşr. H. Mu'ayyad, Tahran, 1340 ş., bk. fihrist) ile münâsebetleri meşhurdur. Sencer, devrin hükümdarlık anlayışı icâbı (bk. Niẓāmī-i 'Arūżī. *Çahār maḳāla*, nşr. Muḥammed Ḳazvīnī-Muḥammed Mu'īn, 3. tab., Tahran, 1333 ş., s. 65 v.d., 69; ayrıca bk. fihrist), sarayında dâimâ şâirler ve âlimler bulundururdu. Bunun neticesi olarak, uzun süren saltanatı zamanında, Anvarî, Mu'izzî (bk. madd. gibi şâirler, 'Omar b. Sahlān al-Sāvī, Ḥakīm Abu 'l-Fatḥ 'Abd al-Raḥmān al-Ḫāzinī, Ḥakim 'Alī al-Ḳāyinī, 'Azīz al-Dīn al-Fuḳḳā'ī al-Rayḥānī gibi feylesof ve âlimler (bk. msl Abu 'l-Ḥasan Bayhaḳī, *Tatimmat Ṣivān al-ḥikma*, Lâhur, 1351, s. 99—101, 134. 156, 161). Bahā' al-Dīn İbn al-Aḥ al-Badī' gibi tabipler (bk. Abu 'l-Ḥasan Bayhaḳī, *ayn. esr.*, s. 156), Ḥusām al-Dīn İbn Māza (bk. Brockelmann. I, 379; *Suppl.*, I, 639 v.d.) gibi fakîhler yetişmiş ve onun teveccühüne nâil olmuşlardı. Meşhûr Muḥammed al-Şahrastānī onun en yakınlarından biri idi (bk Abu 'l-Ḥasan Bayhaḳī, *ayn. esr.*, s. 177 v d.). Bu ilim adamlarından 'Omar b. Sahlān al-Sāvī, sultan adına, *Risāla-i Sancariya fi nikāyat al-'unṣuriya* (Fâtih kütüp., nr. 5426, var. 197a—215b; ayrıca bk. H. Ritter, *Philologica*, IX, *Der Islam*, 1938, XXIV. 65 v.d.), 'Abd al-Raḥmān al-Ḫāzini *al-Zīc al-Sancarī* (bk. Brockelmann, *G A L*, *Suppl.*, I. 902)'yi, al-Ḳāyini de türklerin meşâhirine dâir bir kitap yazmıştır. Kendisine güvenen her şâir veya âlim Sencer'in saray muhitinde bulunmağı tahayyül ederdi (Ahmed Ateş. *İ A*. V, 87, stn 2 v d.).

Seocer din adamlarının ve zâhitlerin, kendisine nasihatte bulunmalarını ister, on'arın şiddetli tenkitlerini sabırla dinlerdi (bk. H. Ritter, *ayn. esr.*, s. 110, 117, 308, 'Aṭṭār'ın *İlāhī-nāma*, *Muṣibat-nāma* ve *Manṭiḳ al-ṭayr* adlı eserlerine istinâden). Hükümdar cemiyetin alt tabakalarına mensup olanların da şikâyetlerini dikkate alır ve adâleti yerine getirirdi (bk. H. Ritter, *ayn. esr.*, s. 132, Niẓāmī'nin *Maḫzan al-asrār*'ına istinâden). Bu sebeple Horasan bütün islâm dünyasına, bu arada Anadolu'ya, dâimî şekilde din ve ilim adamı sevkeden bir merkez hâline gelmiş idi. Sencer zamanında Selçuklu devlet teşkilâtının da en mütekâmil bir hâle geldiği muhakkaktır. Zâten teşkilâta dâir en kıymetli resmî vesikaları ihtivâ eden münşaât mecmualarının pek çoğu bu devre âittir (bk. M. A. Köymen, *Selçuklu devri kaynaklarına dâir araştırmalar*, *I*: *Büyük Selçuklu imparatorluğu devrine âit münşaât mecmuaları*, *Dil ve tarih-coğrafya fakül-*

tesi dergisi, 1951, VIII, 537—648; K. S. Lambton, *The Administration of Sanjar's Empire*, *B S O A S*, XX, 367—388; H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselğuqen und Ḫōrazmšāhs*, Wiesbaden, 1964; 'Abbās Iḳbāl, *Vizārat dar 'ahd-i salāṭīn-i buzurg-i salçuḳī*, Tahran, 1338 ş., s. 22—32 ve 195—279; Sayf al-Dīn 'Uḳaylī, *Āṣār al-vuzarā'*, nşr. Calāl al-Dīn Urmavī, Tahran, 1337 ş., s. 233—261).

Sencer, daha sağlığında, babası Melikşah kadar büyük bir hükümdar sayılmıştır (bk. Ḫāḳānī, *Dīvān*, nşr. 'Abd al-Rasūlī, fihrist). Ölümünden sonra da, kaynaklarda yine Melikşah ile birlikte, örnek hükümdar olarak gösterilmiştir (msl. bk. İbn Bībī, tıpkı basım, s. 64, 379; Calāl al-Dīn Rūmī, *Kalliyāt-i Šams yā Dīvān-i kabīr*, nşr. Badī' al-Zamān Furūzānfar, Tahran, 1336 ş., I, 90, 292; Tahran, 1338 ş, III, 168; Tahran, 1339 ş., IV, 26; ayrıca bk. Fuad Köprülü, *Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları*, *Belleten*, sayı 27, s. 479 v.d.). „Nevbet-i Senceri" bütün islâm dünyasında meşhûr idi. Diyarbekir bölgesi halkının kendilerini mâruz kaldıkları bir Bizans istilâsından kurtarması için Sencer'e gönderdikleri bir „feryâdnâme" ve Selçuklu hükümdarının, Bizans imparatoruna hitâben yazdığı tehdidâmiz mektup elimizdedir (Muḥammed Ḳazvīnī, 'Avfī, *Lubāb al-albāb*, nşr. E. G. Browne, hâşiyeler, London-Leiden, I, 309 v.d.; Sayf al-Dīn Uḳaylī, *ayn. esr.*, s. 239—248). İmparatorluk câmiası içinde tâbiin tâbi' olan devletlerde bile, halkın sâhip olduğu şöhret dolayısı ile kurtuluşunu Sencer'den beklediği ve böyle bir inancın her tarafta yerleştiği görünüyor. Sencer'in türkçeye ehemmiyet verdiği mâlûmdur. Bundan dolayı Niẓām al-Dīn Muḥammed Kāşğarī adlı bir türkü vezirliğe tâyin etmiş idi (bk. Sayf al-Dīn 'Uḳaylī, *ayn. esr.*, s. 236). Mülkî teşkilât mevkilerini umûmiyetle iranlıların işgâl ettikleri mâlûm olduğundan, bu tâyin çok mânalıdır. Devletin resmî dili farsça ise de, sarayda ve orduda türkçe konuşulduğu bilinmektedir. Bununla berâber Sencer'in farsça şiirler yazdığı (bk. *Macmū'a-i rasā'il*, Ayasofya kütüp., nr. 1670, var. 64a) ve hadîs râvileri arasında bulunduğu mâlûmdur. Merv'de daha sağlığında yaptırdığı türbesi büyük bir san'at eseri olup, devrinin medeniyet mahsulleri hakkında bir likir vermeğe kâfidir (bu hususta msl. bk. E. Diez, *Iranische Kunst*, Wien, 1944, s. 89 v.d.).

Bibliyografya: Metin içinde gösterilenlerden başka, Sencer'in meliklik zamanı için bk. Mehmed Altay Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorlağunun tarihi çerçevesi içinde Sencer'in meliklik devri* (tez, basılmamıştır); sultanlık zamanı için bk. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi II, ikinci imparatorluk devri* (Ankara, 1954), gerekli bibliyografya burada gösterilmiştir; bir de bk. Cl. Cahen, *The Historiography of the Seljuqid Period*, *Historians of the Middle East* (nşr. B. Lewis ve P. M. Holt), London, 1962, s. 59—78; M. A. Köymen, *Selçuklu devri türk tarihi* (Ankara, 1963); İbrahim Kafesoğlu, *İA*, mad. SELÇUKLULAR. (MEHMED A. KÖYMEN.)

SENDÂBİL. SANDĀBİL, sözde Çin pâyitahtı; şehrin isim ve tasviri Yāḳūt (*Mu'cam*, III, 451, 5) ile Zakariyā al-Ḳazvīnī (*'Acā'ib al-maḫlūḳāt*, II, 30 v.d.) tarafından Abū Dulaf Mis'ar b. Muhalhil [bk. mad. MİS'AR] 'in tamâmiyle hayâl mahsûlü olan nakillerinden alınmıştır. Abū Dulaf güya Çin hükümdarı Ḳālīn b. al-Şaḫīr'in Sâmânî hükümdarı Naṣr b. Aḥmed (ölm. 331=943)'e gönderdiği bir sefâret heyetine, bu heyetin Horasan'dan Çin'e dönüşünde, refâkat etmiştir. J. Marquart (*Ostearopäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig, 1903, s. 84 v.d., bilhassa s. 89) Sandābil ile Kan-Çou [bk. mad. KANSU]'nun aynı olduğunu göstermeğe ve sefâret heyetini gönderen şahsın, „T'ang'ların sukutundan sonra iş başına gelen geçici sülâlelerden birinin hükümdarını değil, fakat Kan-Çou uygurları hakanı olduğunu", bu hakanın „Kitan'ların mütemâdiyen artan kudreti karşısında kendini tehdit edilmiş hissederek", „kudretli Sâmânî hükümdarı nezdinde bir destek ve ittifak" aramış olabileceğini göstermeğe çalışır. Kan-Çou yerine kullanılan Sandābil şeklinin menşe'ine gelince, Marquart bu hususta yalnız de Goeje'nin kendisine teklif ettiği faraziyeyi nakletmekle iktifâ eder. Buna göre, Abū Dulaf Kan-Çou'yu ayrı bir âilenin fiilen hüküm sürdüğü Sz'çvan eyâletinin mâlûm pâyitahtı olan Ç'ing-tufu (Marco Polo'da Sindafu) ile karıştırmış olmalıdır. Marquart'a göre, bu son şehir dönüş yolculuğunun hareket noktası olmalıdır; bu ise, bizâtihi mümkün değildir, çünkü dönüş yolculuğu bize bir deniz seyahati olarak tasvir edilmiştir. Abū Dulaf'in hikâyeleri başka bir kaynak tarafından te'yit edilmediği müddetçe, seyahatin'in ve bunun içinde vukua geldiği şartların hikâyesindeki tarihî unsurların neler olduğu müphem kalacaktır. Başka hiç bir yerde Çin'den Horasan'a veya aksi cihete gönderilen elçilik heyetleri ve kurulmuş olduğu iddia edilen evlenme münâsebetleri (bk. Yāḳūt, *Mu'cam*, III, 451, 22) hakkında her hangi bir bilgi bulunmamaktadır.

(W. BARTHOLD.)

SENECÂT. SANACĀT, tartı ağırlıkları (tamâmı *sanaǧāt al-mīzān* „terazi ağırlıkları");

terazilerde ve kantarlarda da kullanılır; aynî şekilde çalar saat rakkas ağırlığı; müfredi *sanca* 'dır. Bu kelimenin *ṣād* ile (*ṣanacāt* ve *ṣanca*) şekilleri de bulunmaktadır. Fakat *s* ile olan şekli daha doğrudur (bk. Lane, mad. *snc*). Cemi için bilinen iki şekil vardır: *sanacāt* ve *sināc* (yeni Mısır arapçasında *sinag*, müfredi *singa*). Kelimenin aslı farsçadır, zîra bu kelime aynı zamanda ağırlık ve taş mânasına gelen *sang* kelimesi ile akrabâdır, esasen kadîm çağda ağırlıklar mâdenden değil idi (krş. *Tevrat*, *Tesniye*, XXV, 13). İslâmî rivâyete göre, 75 (694) yılında, Ḥaccāc b. Yūsuf [b. bk.] devrinde, sâbit ağırlıklar kullanılarak, yapılan para ıslahatı ile yeni *dirham*'leri yeknasak bâle getirmeği ilk defa teklif eden Sumayr adlı bir yahudi olmuştur (İbn al-Aṯīr, IV, 337). Bundan önce, âdet şüphesiz bir parayı bir terazi kefesine koyup, diğer kefeye iyi vasıfta bir para koyarak, tartmak idi. Bu sûretle büyük bir mıkdarda para tartılınca, bu kıymet aynı mıkdarda para ile tartılır, eğer arada fazla var ise, o fazla çıkarılırdı. Müslümanların ilk para tartıları tunçtan yapılmış idi ve bunlar son derecede nâdir idi. Demirden yapılmış tartıların mevcûdiyetine dâir kayıtlar var ise de, böyle tartılar ele geçmemiştir. Emevîlerden 'Abd al-Malik 'in hilâfeti sırasında (65—89) artma veya eksilme gibi hiç bir değişikliğe müstait olmayan camdan ağırlıklar kullanılması tavsiye olunmuştur (Damīrī, *Ḥayāt al-ḥayavān*, I, 59). Bu sûretle Batlamyuslar ve Bizans devri tatbikatı tâkip edilmiştir. Bununla berâber, bu cam tartılar ancak Mısır 'da Emevîler devrinden Memlûkler devrine kadar kullanılmıştır. Bunların cam paralar, *nummi vitrei* olduğu hakkındaki eski görüşün yanlış olduğu ilk defa 1847 'de Castiglioni tarafından ortaya atılmış, fakat bilâhare, bu husus gözden kaçtığı için, 1873 'te E. T. Rogers tarafından yeniden gösterilmiştir. Bu *sanacāt* 'tan muhtelif koleksiyonlar yayınlanmıştır. Bunlar umûmiyetle halîfelerin veya vâlilerin veya pazarları teftiş eden me'mûrların adlarından başka, ağırlık işâretlerini taşıdıklarından, yalnız islâmî devir ölçüler bilgisi bakımından değil, fakat aynı zamanda arap yazı bilgisi yönünden de büyük bir ehemmiyet taşır.

Bibliyografya: Lane, *Arabic-English Dict.*, mad. *snc*; Dozy, *Suppl.*, eyn. mad., C. O. Castiglioni, *Dell'uso cui erano i vetri con epigrafi cufiche* (Milano, 1847); E. T. Rogers, *Class as a material for Standard Coin Weights* (*Numismatic Chronicle*, 1873, s. 60—88); ayn. mll., *Unpublished Glass Weights and Measures* (*J R A S*, 1872, s. 98—112); S. Lane Poole, *Arabic Glass Coins* (*Num. Chron.*, 1872, s. 199—211); ayn. mll., *Cat. of Arabic Glass Weights in the British Museum* (London, 1891); P. Casanova, *Étude sur les inscriptions arabes des poids et mesures en verre* (Kahire, 1891); ayn. mll., *Dénéraux en verre arabes* (*Mélanges offerts à M. Gustave Schlumberger*, Paris, 1924, s 296—300); ayn. mll., *Cat. des pièces de verre des époques byzantine et arabe de la Collection Fouquet* (*M M A F*, 1893, s. 337—414); J. B. Nies, *Kufic Glass Weights and Bottle Stamps* (*Proc. of American Num. and Arch. Soc.*), New York, 1902, s. 48—55; W. M. F. Petrie, *Glass Weights* (*Num. Chron.*, 1918, s. 111—116); ayn. mll., *Glass Stamps and Weights* (*University College of London Collection*), London, 1926; A. Grohman, *Arab. Eichungsstempel, Glasgewichte und Amulette aus Wiener Sammlungen* (*Islamica*, Leipzig, 1925, s. 145—226); R. Vasmer (F. v. Schrötter, *Wörterbuch der Münzkunde*, Berlin, 1930. mad. *sanc*); H. Sauvaire, *Matériaux pour servir à l'histoire de la numismatique et de la métrologie musulmanes* (Paris, 1882), s. 19 v. d.; Lavoix, *Cat. des Monnaies Musulmanes* (Paris, 1887), I, XLV v. d.; E. v. Zambaur (*Num. Zeitschrift*, Viyana, 1903, s. 317 v. dd.); M. Jungfleisch, *Un Poids fatimite en plomb* (*B I E*, 1926—1927, s. 115—128); ayn. mll., *Poids fatimites en verre polychrome* (*ayn. esr.*, s. 19—31); ayn. mll., *Les ratles discoïdes en verre* (*ayn. esr.*, 1927—1928, s 61—71); J. Farrugia de Candia, *Dénéraux en verre arabes* (*R T*, 1935. s. 165—170); W. Airy, *On the Arabic Glass Weights* (London, 1920); *Rev. Numismatique*, (Paris, 1906), s. 225; Damīrī, *Ḥayāt al-ḥayavān*, I, 80 (ingl. trc. Jayakar, I, 128, *sanacāt* 'ı yanlış olarak „scales" diye çevirmiştir); J. Walker (*Numismatic Chronicle*, 1935, s. 246—248). (J. WALKER.)

SENED. [Bk. ISNĀD.]

SENEGAL, [Afrika 'nın garbında, 14°—18° şimâl arzında bulunan bir cumhuriyetin ve buradan geçen nehrin adı.] Senegal kelimesinin aslı, kesin bir şekilde, tesbit edilmiş değildir. Muâsır müelliflerin çoğu, oldukça yakın zamanlardan beri, Senegal (nehri)'in aşağı kısmının şimâlinde bir bölgeyi işgal eden Berberî asıllı Şanhāca veya Zenāga kabîleleri mensupları ile Senegal arasında münâsebet kurar. Onlara göre, Senegal nehri târihi Şanhāca nehri mânasına olmalıdır. Bu izah çeşitli mânalara gelen iki kelimenin tesâdüfen bir benzerlik taşımasına istinat eder görünmektedir. Gerek hıristiyan, gerek müslüman eski seyyâh ve coğrafyacıların verdikleri bilgilerden anlaşıldığına gö-

re, nehrin aşağı vâdisinde, o zaman Sanağāna veya Sanğāna (al-Bakrī, XI. asır) veya Senegany (Medici'nin 1351 liman kayıtları) veya Sanaga (Deniz Fernandez, 1446) veya Senega (Ca da Mosto, Thevet, Marmol) veya *S.n.g.l.* (harekelenmemiştir, *Tārīḫ al-fettāš*, müellifi Mahmūd Koti XVI. asır) adında bir zenci kırallığı bulunuyordu. Aynı müellifler ve vesikalar şimâl kısmında gösterdikleri Şanhāca'yi tamâmen başka isimler ile zikrederler (Şanhāca, Assenages, Azanaghes, Zanhaga, Sénègues v.b.). Bugün de Şanhāca neslinden olan Mavritayalılar İsongān nehrinin aşağı kısmındaki bölgeye bu adı verirler. Bu eyâletin adı muhtemelen Senegal kelimesine dayanmaktadır. Bundan başka, Marmol, Lancelot du Lac'ın 1447 'de burayı ziyâret ettiğini ve onun bu nehrin döküldüğü yerdeki krallığın adını bu nehre vermiş olabileceğini nakletmektedir. Her ne hâl ise, bu isim XVII. asırdan beri Senegal şeklinde aş.-yk. Yeşil-Burun'un 200 km. şimâlinde Atlas okyanusuna dökülen nehrin adı olduğu gibi, fransızlar tarafından, Afrika'nın bu kısmında te'sis edilen müstemleke için de kullanılmıştır. Merkezi St. Louis (Senegal nehrinin munsabına yakın bir yerde) olan ve topraklarında fransız garp Afrikasının pâyitahtı Dakar'ın bulunduğu bu müstemleke, yaklaşık olarak, 193.000 km². büyüklüğünde ve (1921 sayımına göre) 5.287'si Avrupalı, 1.220.236'sı yerli olmak üzere, 1.225.523 nüfusa sâhip idi. Yerlilerin 1.021.791'i siyah ırka, 191.351'i Fulbe [b. bk.] veya Pul [b. bk.] melezi, 7.094'ü beyaz ırka (Mavritanyalı) mensuptur. Senegal şöyle hudutlanırdı: şimâlde Senegal nehri, St. Louis civârından ileriye doğrn Faleme nehrinin munsabından aş.-yk. 12° 40′ şimâl arzına kadar Faleme nehri ile cenûpta Faleme nehrinin yukarı kısmından Kap Roxo'ya kadar uzanan bir hat ile, Casamance halicinin cenûb hududu Senegal'in içinde dar ve uzun bir şerit hâlinde yabancı bir memleket, yâni ingiliz müstemlekesi Gambia bulunurdu ve bu memleket, Yarbutenda'nın kendisi hâriç olmak üzere buradan Gambia nehrinin her iki sahil şeridinde denize kadar uzanır. Coğrafî bakımdan, bâzen her iki memleket Senegambia adı altında birleştirilir.

Senegal belki de siyahî Afrika ülkelerinden islâmiyet ile ilk temas edenidir. Aşağı Senegal'de bir adada, 1040 senelerine doğru inşa edilen bir zâviyede Murâbıtların [b. bk.] bir dinî hareketi vuku bulmuş idi. Bunlar 1050 sıralarında zenci kırallığı Takrūr veya Tokorōr'un hukümdarlarını ve en ileri gelenlerini islâmiyete kazandılar. Bu kırallık bugünkü Senegal vilâyeti Fūta'da bulunuyordu; adı kolayca Tukulōr şekline inkılâp etmiştir ve bu gün de fransızlar tarafından bu eyâletin siyahîleri için de bu tâbir kullanılır. İslâmiyetin bir müddet sonra, XI. asrın sonuna doğru, Galam eyâleti (Fūta'nın yukarı yarısı) Soninke veya Sarakolle'de yayıldığında şüphe yoktur. Çok daha sonra, 1770 sıralarında, Tōrożbe'nin Tukulōr boyu, Fūta'nın o zamanki siyâsî hâkimleri, putperest Fulbe yahut Pullere karşı mukaddes cihad telkin ediyorlardı. Bu harp 1776 'da sonuncuların hezîmeti ile sona erdi ve büyük bir kısmı zorla ihtidâ ettirildi ve Tukulōr'ler tarafından Fūta'da seçim ile bir islâm hukümeti te'sis edildi. Bu hukûmet, Fūta'da, Senegal fransız müstemlekesi olarak tamâmen birleştirilinceye kadar (1890), devam etti. Tōrożbe tarafından Senegal Fūtasında vücuda getirilen dinî merkez tarafından kuvvetli hamleler ile, bilhassa 1800 senelerinde, 'Oşmān Fōdye tarafından Havsa [b. bk.] memleketlerinin fethi ve islâmî Şokoto kırallığının te'sisi ve 1845 sıralarında al-Ḥācc 'Omar denilen 'Omar Tal'ın Bambara kırallığı Kaarta, Sēgu ve Pulların kırallığı Māsina'nın alınması (1854—1862) gibi bir çok büyük fetihlere ve islâmlaştırma hareketine girişildi. Bu arada islâmiyet yukarı Faleme, yukarı Gambia ve yukarı Casamance Mandingo [b. bk.] kabîlesinin mühim bir kısmına nüfuz etti. Son zamanlarda aşağı Senegal nehri ve cenûpta Yeşil-Burun'a kadar uzanan bölgenin Volollarına aş.-yk. tamâmen hâkim oldu. Müstemlekenin diğer yerlileri (Serer, Non, Banyun, Balant, Dyola, Basari v.b.) atalarından mevrus bulundukları animizm'a sâdık kaldılar ve islâmlaşmaya mukavemet ettiler.

1934'ten önceye âit istatistikler Senegal müstemlekesinin yerlilerini 719 000 müslüman, 469.500 animist ve 4.700 hıristiyan olarak gösterir.

[Senegal, diğer bâzı Afrika müstemlekeleri gibi, 1958 yılında kısmen istiklâlini elde etmiş olup, Fransız milletler topluluğuna dâhil, muhtar bir cumhuriyet olmuştur. Senegal cumhuriyeti, 1959 yılında, komşu Mali devleti ile bir federasyon (Mali federasyonu) teşkil etmiştir. Böylece her ikisi de, kendi arzuları ile, 1960 yılında Fransız birliğinden ayrılmışlardır. Son istatistiklere göre, Senegal, 197.161 km². araziye ve 2.269.000 nüfusa sâhiptir. Km²'ye 11 kişi düşmekte olup, pâyitahtı Dakar şehridir.]

(M. DELAFOSSE.)

SENEVİYE. ŞANAVİYA, yaratıcı iki esas olarak telakkî edilen ve ikisi de aynı derecede ebedî sayılan nūr ile zulmet akîdesi mânasına gelir. Tam mânası ile *şanaviyya* 'den olan bir müslüman mektebi veya mezhebi

yoktur. Bu tâbir, zümreleşmelere delâlet ettiği nisbette, yalnız müslüman olmayan üç şahsiyetin ve taraftarlarının akîdesi için de kullanılır. Bunlar da İbn Dayṣān, Mānī ve Mazdak [b. bk.]'tir.

İslâmiyet içinde islâm akîdesini şenevîliğe doğru yöneltmek tehdidini hâvi tehlikeler, mes. Abbâsîler devri başlarında, endişe yaratan İbn al-Muḳaffa' [b. bk.] meydana çıktığı zaman görüldüğü gibi, Farsların kütle hâlinde islâmiyeti kabûl etmeleri ile kendisini göstermiştir; bir çokları arasında zeydî-mu'tezilî al-Ḳāsim b. İbrāhīm Ṭabāṭabā onunla mücâdele etti: *al-Radd 'ala 'l-zindīḳ al-la'īn Ibn al-Muḳaffa'* (nşr. M. Guidi, Roma, 1927). Sonraları, kelâm ilminin inkişâfı sırasında, aynı zamanda iki basmın farksız olarak, birbirlerini şenevîlik ile itham ettiklerine binlerce defa teşâdüf olunur. III. (IX.) asırda bir çok müfrit şi'îler bununla itham olundu: Abū Ḥafṣ al-Ḥaddād, İbn Ẓarr al-Ṣayrafī ve Abū 'Īsā al-Varrāḳ; bu son şahıs râfizîlere dâir yazdığı eseri ile daha iyi tanınır ve aslen zerdüştî olduğundan, islâmiyeti kabûl ettikten sonra, yazıları ile *ṣanaviyya* mensuplarını desteklediği ileri sürülür. Bununla berâber onu Mani taraftarlarından göstermek için, meselâ öldürmeği men'etmek gibi diğer Mani taraftarları ile uygunluk gösteren, fakat metafizik hiç bir hususiyeti olmayan bir esasa dayanır. Nisbesini bir *ṣanaviyya* zümresinden alan râfizî Abū Şākir al-Daysānī, bugün hukūm verebildiğimiz kadarına göre, Allaha cismânî bir mâhiyet atfettiğinden, şu hâlde bizâtihî henüz *ṣanavī* olmayan bir telakkîsinden dolayı bu unvânı almış idi; *Fihrist* (nşr. Flügel, s. 338, s) onu umûmî bir tarzda gizli zındıklar arasında saymaktadır; filvâki Abū Şākir de, ayırıcı hususiyeti cisimleri siyah unsur ile beyaz unsurdan çıkarmış olan Deysancılık (bk Aş'arī, *Maḳālāt al-islāmiyīn*, nşr. H. Ritter, s. 349) emin bir şekilde bulunulabilecek gibi görünmemektedir; bundan başka râfizîliğe karşı mücâdelede müslümanlar bir hasmı, ekseriyâ tâli derecede olan sırf *„tertium comporationis"* sebebi ile, bir fırkaya yer'eştirmek itiyadındadırlar ve bu itiyat ekseriyâ bir karışıklığın kaynağı olmaktadır.

Abū Ḥafṣ al-Ḥaddād, İbn Ẓarr al-Ṣayrafī ve Abū 'Īsā al-Varrāḳ'a karşı yukarıda anılan ithamlar al-Ḫayyāṭ'ın *Kitāb al-intiṣār* (nşr. Nyberg, Kahire, 1344, s. 150, 4, 149, 9, 155, 14. 41; krş. bir de fihrist, bu adlar ve daha sonra zikredilenler)'ından alınmıştır. al-Ḫayyāṭ'ın hukümlerini değerlendirmek için, bu hukümlerin *Kitāb faḍīḥat al-mu'tazila* adlı eserinde, mu'tezile fırkasının bir çok re'islerini *ṣanavī* olmakla itham etmiş olan İbn al-Rāvandī'nin hücumlarına cevaplardan ibâret olduğunu unutmamak lâzımdır. Gerçeği söylemek gerekirse, bu dinî çevrelerden *ṣanaviyya*, Mani taraftarları ve Dayṣānī'ler aleyhinde pek çok tenkitler çıkmaktadır; fakat İbn al-Rāvandī mu'tezilen'in Allah'ı kötülüğün (*ṣarr*) sebebi yapmamak temâyülünü bahâne olarak ele almış idi. O, bizzat al-Cāḥiẓ'in „cisimlerin tabiatları icâbı hareket ettiklerini" ve „Allahın onları yok edemeyeceğini" te'yit etmekle vahdaniyetçiliği tehlikeye soktuğunu söylüyordu (*ayn. esr.*, s. 168). İbn Rāvandī bilhassa al-Cāḥiẓ'in hocası İbrāhīm al-Naẓẓām (b. bk.)'ı *ṣanaviyya*'ye karşı bir kitap yazmış olmasına rağmen (*ayn. esr.*, s. 17, 12), tereddütsüzce bir Mani taraftarı ve bir *ṣanaviyya* mensûbu Dayṣānī olmakla itham ediyordu (*ayn. esr.*, s. 38, 3. 40, 6, 17 v.d., 43, 17 v. d.); bu hususta o, esas itibâriyle, İbrāhīm al-Naẓẓām'ın yalnız iyilik (*ḫayr*) ile kötülüğü değil, fakat unsurlarda hafiflik ile ağırlığı da mutlak zıtlar olarak telakkî etmesine istinat ediyordu Aslî eserler elimizde bulunmadığı müddetçe, İbn Rāvandī'nin mânaları bozarak aksettirdiklerini olduğu kadar, al-Ḫayyāṭ'ın bu mânaları yeniden tanzim etmek gayesi ile verdiği izâhı ihtiyatla karşılamak gerekir. Kendileri gerçek vahdaniyet mümessilleri (*ahl al-tawḥīd*) olmakla övünen mu'tezileler üzerine şüphe atan yegâne hasımlar onlar olmadığı gibi, şüpheye düşürülenler de yalnız anılmış olan mu'tezileler değildir; 'Alī al-Aṣvārī ve Abū Bakr al-Aṣamm gibi daha çok sayıda başkaları da vardır (bk. bir de de Boer, *Geschichte der Philosophie im Islam*, Stuttgart, 1901, s. 47; Horten, *Die philosophischen Systeme der spekulativen Theologen im Islam*, Bonn, 1912, ve başka yazıları, fihrist'te Dualismus kelimesi). Mu'tezilen'in cevap olarak hücumu sünnîlerin *Kur'an*'ın menşe'den itibâren Allahın yanında mevcut olduğu telakkîlerini reddetmeğe kadar ileri gitti.

Ṣanaviyya'nın al-Naẓẓām'ın talebelerinden bâzıları tarafından açıkça tâlim edildiği söylenmektedir. Onun şi'î temâyülleri, nasıl müfrit bir şi'îlik meydana getirecek kadar kuvvetlendirilmiş ise, aynı şekilde Logos hakkındaki bir dereceye kadar hıristiyanlık ile ilgili nazariyesi iki yaratıcı, yâni Allah ile Allahın kelâmını, kabûl edecek kadar ileri götürülmüştür. Bununla berâber Mesîh ile aynı görülen Allah vahdaniyetçiliği tamâmiyle bozmaz, zîra o yaratılmış bir yaratıcıdan, bir aracıdan başka bir şey değildir. Doğruyu söylemek lâzım gelirse, bu râfizîlerin adları bizce mâlûm değildir. Bizzat İbn al-Rāvandī'ye dayanan Şahrastānī (nşr. Cureton, s. 42, 6)'de bunların adları Faḍl al-Ḥadaṯī ve Aḥmed b. Ḥā'iṭ'tir; bu so-

nuncusunun adı Mas'ūdī (*Murūc*, nşr. Barbier de Meynard, III, 266)'de bulunmaktadır; fakat burada başka bir düşünce gelişmesi içindedir; İbn Ḥazm (*Faṣl*, Kahire, 1331, IV, 197, 20 v. dd.)'da Aḥmed b. Ḫābiṭ ve Faḍl al-Ḥarbī adları bulunmaktadır (bk. Ḥayyāṭ, s. 148 dolayısı ile Nyberg, s. 222 v. dd. ve Friedländer, *The Heterodoxies of the Shiites*, *JAOS*, 1909, XXIX, 10 ve fihrist). Müfrit şiî al-Bayān b. Sim'ān al-Tamīmī'nin *Kur'an*. XLIII'ün 84. âyetini şu şekilde tefsir ettiği söylenir: gerçekte göklerin bir Allahı vardır ve bir de birinci'nin dûnunda olan bir yer-yüzü Allahı olmalıdır; Abu 'l-Ḫaṭṭāb Bazīġ ve al-Surrī adlı biri bu fikre katılıyorlarmış (al-Kaşşī, *Ma'rifat aḫbār al-ricāl*, Bombay. 1317, s. 196, 8 v. dd.). Bu bizi, 'Alī'yi bir cesede girmiş Allahın zâtı olarak değil, yaratıcı akıl olarak, yüce Allahtan üstün gören bu ġulāt (bk. bir de mad. NUSAYRİYE]'a doğru yöneltmektedir. Kelâm âlimleri ve feylesoflar, tâli kuvvetler olarak, yıldızların kâinatın idâresinde Allahın yanında iş-birliği yapmalarının, *ṣanavīya*'ye mensup bir telakkî olması dolayısı ile, mutlak bir nücûm ilminin müşrik ve gerçekten Allahı inkâr edici telakkîsinden daha az bir imân yanlışı olmadığını bir çok defalar te'yit ederler (bk. İbn Ḥazm, *Faṣl*, IV, 37; krş. bir de Schreiner, *ZDMG*, 1928, LII, 479 v. dd. ve Nallino, *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, II, 91 v. dd.).

İslâmiyet vahdaniyetçi bir din olduğundan *ṣanavīlik* bizâtihi Allah telakkîsinin bir inkârını temsil eder (*Kur'an*, XVI, 53 için bk. al-Rāzī, *Mafātīḥ al-ġayb*, Kahire, 1308, V, 327, 24, 26; al-Bayżāvī, *Anvār al-Tanzīl*, nşr. Fleischer, s. 517,12; al-Naysabūrī, *Tafsīr*, al-Ṭabarī, *Tafsīr*, Bulak, 1323 v. dd., XIV, 74 hâşiyesinde). Bu sûretle *ṣanavīya* gerçekten bir çok mânası bulunan bir sövme kelimesi oldu ve râfızî bir fırkanın daha sık geçen ve daha geniş olan adı ile, *zindīḳ* (b. bk.) ile, bir çok noktalarda birbirine karıştı; bundan dolayı herkes kendisinden *ṣanavīya* şüphesini uzaklaştırmağa çalışıyordu. Felsefî sistemler arasında, meşşâîlik müslüman kelâm ilmine aslî iki esas tanıyan bir metafizik sokmuştur. al-Ġazzālī, bir tarafta doğru imân, *tavḥīd* ile, diğer tarafta gerçekte sahte bir tabiatçılık olan, fakat düşünce şekillerine çarpmayan dehriyenin (b. bk.) tâlim ettiği gibi, tam bir imânsızlık arasında *kalām*'ın mütenakız kararsızlığını çok açık bir şekilde tebârüz ettirir: „feylesoflar âlemin ebedî olduğunu söylerler ve sonra onun için bir yaratıcı kabûl ederler; bu akîde kendi kendini yıkan bir tezattır ve reddedilmesine ihtiyaç yoktur"; meşşâî tecrübeciliği Saf-Kardeşler (bk. mad IḪVĀN AL-ṢAFĀ') tarzında yeni-Eflâtuncu sudûr nazariyesinde ilâhî-maddî varlıklar arayınca, bu al-Ġazzālī'ye göre, tezadı ancak perdelemiş, fakat onu halledememiştir: „ilk sebep yanında bir sebep (yaratıcı aracı-varlık), bu iki yaratıcı, hattâ ebedî iki yaratıcı eder" (krş. *Tahāfut al-falāsifa* [İbn Ruşd ile Ḫvācazāde'nin aynı adlı eserleri ile bir arada tabı Kahire, 1319], s. 33, 27 ve bu hususta bk. J. Obermann, *Der philosophische and religiöse Subjektivismus Ghazālīs*, Viyana-Leipzig, 1921, s. 43 v. d., 57 v. dd., 63 v. dd.). Bu münâsebetle Fārābī ile İbn Sīnā'nın Aristocu-yeni-Eflâtuncu görüşlerinden bir tevhid delili çıkarmanın imkânsız olduğu açıkca meydana konulur. Şu hâlde al-Ġazzālī, İbn Sīnā'nın bizzat şuûruna sâhip bulunduğu ikinci bir zarûrî varlık tehlikesini bertaraf etmek için sarfettiği gayretlerin hiç bir şekilde te'sirinde kalmamıştır (bk. Horten, *Die Metaphysik Avicennas*, Halle, 1907, s. 542 v. dd.; bilhassa İbn Sīnā, *Kitāb al-şifā'*, IV, risâle 9 münâsebeti ile, s. 551). İbn Sīnā'nın *Kitāb al-nacāt* (Kahire, 1331, s. 327 v. dd.; 356 v. dd., 374 v. dd., v. b.)'nda, daha dar hudutlar içinde, vahdaniyetçi tasdikleri, yaratmanın heyulâ cevherine verilen istiklâl bakımından, iki esas kabûl eden insan bilgisinde de inkâs ettiği gibi daha az emin bir te'sir yapmaktadır.

Msl. 'Abd al-Ḳāhir al-Bağdādī, sünnî eş'arî bakımından, islâm vahdaniyetçil ğin'in islâmiyete yabancı olan iki esas kabûl ile bu lekelenmesinin manzarasını bize göstermektedir. *al-Farḳ bayn al-firaḳ* (Kahire, 1328)'ta, açıkça *ṣanavī* görüşleri ile birlikte (*al-Farḳ*, s. 120, 121: *taḥḳīḳ* [*bi-'aynihī*] *ḳavl al-ṣanavīya*) *ṣanavīya* ve Mani tarafdarları aleyhinde eser yazanın (s. 117,5, 120,12, 123, son satır, 124,8) al-Naẓẓām olmasına İbn al-Rāvandī (bk. Ḥayyāṭ, s. 30, 1)'nin istihzâlı hayreti gibi, hattâ daha ziyâde şaşmaktadır. Yine al-Bağdādī, *Uṣūl al-dīn* (İstanbul, 1928, s. 54)'inde al-Naẓẓām'ı doğrudan-doğruya islâmiyet dışı olan *ṣanavīya*'ye bağlamakta ve müslüman fırkalarına dâir eser yazan başka müellîflerin aksine, ihmal ile, Markoniye'yi de buraya dâhil etmektedir. Bütün bâtınîleri (b. bk.) ṣanavī olarak gösterir (s. 323): „onlar aslında mecûsî ve senevî idiler; sonra al Ma'mūn zamanında, 'Abd Allāh b. Maymūn al-Ḳaddāḥ (bk. mad. ḲADDĀḤ) ve Ḥamdān b. Ḳarmaṭ... gibi ileri gelenleri ilk ve ikinci adını verdikleri iki yaratıcı akîdesini va'z ettiler; fakat bu, *ṣanavīya*'nin nûr ve zulmet akîdesinin mânasıdır ve yine bu mecûsîlerin Yazdān ve Ahraman akîdesinin mânasıdır". Onun kısa ve çok umûmî işâretinden „iki yaratıcı" ile ne

kast ettiği açıkca meydana çıkmamaktadır. al-Bağdādī'nin bu akîdenin mecûsî mâhiyetini te'yit etmek için *nūr ṣa'ṣa'ānī* ile *nūr ẓulmānī* [bk. mad. KARMATÎLER]'yi sudûr silsilesi içinden bir az indî olarak, ayırmış olabileceği düşünülebilir. Bâtinî Nāṣir-i Ḫusrav (bk. *Zād al-musāfirīn*, Berlin, 1923, s. 74 v. dd., 150 v.dd., 160 v. dd.) gerçek olarak tesbit edebileceğimiz vahdaniyetçi temâyül böyle bir senevîliği te'yit etmemektedir (bir de bk. Schaeder, *Die islamische Lehre vom Vollkommenen Menschen*, *ZDMG*, N F, IV, 1925, 222 v. dd., husûsiyetle s. 231). İkinci Allahın ikinci sıraya konulması al-Bağdādī'nin mecûsîler ile gösterdiği kaynaşma ile çok iyi uyuşabilirdi; fakat bu o zaman müslüman fırkalarına dâir eserler yazan müelliflerin umûmiyetle anladıkları şekilde, tam mânası ile bir senevîlik olmazdı. Bunlar makalenin başında anılmış olan bu üç zümreden onları ayırmak için, mecûsîleri *ṣanavîya*'den hâriç bırakırlar, çünkü bunların kudretli tek ikt'dar telakkîsine göre, Ahriman-zulmet Yazdān-nur tarafından ikinci olarak yaratılmıştır veya, zerdüştî zümresinin tâlim ettiği üzere, bunlar kendi aralarında birbirlerine müsâvîdirler; bununla berâber kendilerini ilk olarak yaratmış olan yüce bir Allaha bağlıdırlar.

Bibliyografya: Makalenin metninde zikredilmiş olan eserlerden başka bk. bir de metinde mürâcaat edilmesi söylenilen maddelerin bibliyografyaları.

(R. STROTHMANN.)

SENKERE, aşağı Fırat üzerinde bir köy olup, Tell Sifr tepesindeki Varkā [b. bk.]'dan şark şimâl-i şark istikametinde 15 mil mesâfede bulunmaktadır; eski bir Keldânî şehri olan ilâh Şamaş'ın yeri, Larsam'ın harâbeleri üzerinde binâ edilmiştir; hâlen Samâva kazâsı içindedir.

Bibliyografya: Razzūḳ 'Isā, *Kitāb coğrāfiyat al-'Irāḳ* (Bagdad, 1340), s 216; Loftus, *Travels and Researches in Chaldaea and Susiona* (London, 1857), s. 244 v.d.; Trelawney Saunders, *Surveys of ancient Babylon* (London, 1885), levha VI.

(L. MASSIGNON.)

SENNA. [Bk. SİNNE.]

SENNÂR. SENNĀR, hâlen Ḫarṭūm'un takriben 170 mil cenûbunda Mavi Nil üzerinde bulunan bir köydür. Burası bir bölge idârecisinin ikametgâhı ve Mavi Nil eyâletinin bir idârî bölgesinin merkezidir. 1934 'ten önce bölgenin takriben 50.000 olan nüfusu, Sudan kabîleleri ile garbî Afrika'dan hicret etmiş Fellata kabilelerinin karışmasından meydana gelmiştir. Pamuk ekilen geniş bir sâhayı sulamağa imkân veren Sennār bendi, Sennār köyünün takriben 6 mil cenûbunda bulunan Makvar'dadır.

Sennār saltanatının, Mavi Nil ile Beyaz Nil arasında üçgen şeklindeki araziye kadar olan ve cenup hudutları meçhul sâhayı ifâde eden eski kullanılış şekli bugün kaybolmuştur. Bahis mevzuu olan bölge, Mavi Nil ile İngiliz-Mısır Sudan'ının Fung eyâletlerini teşkil etmiş idi.

Cebel Moya'daki tarih öncesine âit kalıntılar ile bizzat Sennār civârındaki Meroe devrine âit kalıntıların keşfi, bu bölgenin çok eski devirlerden beri meskûn olduğunu göstermektedir; fakat Sennār tarihte ancak XVI. asırdan XIX. asrın başlarına kadar şarkî Sudan'ın en mühim siyâsî teşkilâtını vücûda getiren Fung [b. bk.] saltanatının merkezi olduğu vakit, zikredilmeğe başlar ve Sennār'ın kuruluşu, yerli vak'a-nüvisler tarafından bu hükümdarlığın 1504 'te te'sisi ile ilgili gösterilmiştir. Yerlilerin Siyah saltanat (al-salṭanat al-zarḳā') diye tanıdıkları bu iptidaî hânedan, Kızıl denizden Ḳordofān [b. bk.] ve Habeşistan hudutlarından üçüncü şelâleye kadar uzanan sâha üzerinde hukûm sürdüğünü iddia ediyor idi ise de, onun iktidarı yalnız Sennār civârına inhisar etmekte olup memleketin mütebâki kısmı, oldukça gevşek bir feodal teşkilât ile hukümdara bağlı kabîle reisleri ve bir mıkdar küçük hukümdarlar arasında taksim edilmiş idi. Mac Michael'in *History of the Arabs in the Sudan*'ında Sennār hukümdarlarının iç savaşları ve zâlimâne idârelerinin hazin kayıdlarından ibâret olan vekayi-nâmesi okunabilir. Bu kırallığın teşkilâtı ve kanunlarının bâzı ilgi çekici hususları vardır; zira bir taraftan putperest ve afrikalı, diğer taraftan da arap ve müslüman olan unsurların halitasıdır. J. Bruce'un Mavi Nil'i keşfettiği devirde de „daha uzun zaman saltanatta bırakılmasının devletin menfaatine olmayacağına karar verildiği takdirde" hukümdarın öldürülmesi gerektiğine dair bir kanun mevcut idi ve devletin *Sīd al-gōm* (*Sayyid al-ḳavm*) adı verilmiş olan yüksek bir me'muru bu kararı icra etmekle mükellef idi. III. (m. ö.) asırdaki Meroe âdeti, bu kanun ile muvâzilik gösterir ve benzeri bir âdet hâlâ Nil Şilluk ve Dinkalarında mevcuttur. Hukümdarlar ile tâbi reisler arasındaki münâsebetler itina ile tanzim edilmiş bir merâsime tabi idi. Tâbi reislerin en mühimmi *Mangil* (menşe'i mechuldür; unvanını taşıyor ve *kakar* ve *taḳīya*, yâni bir taht kullanma ve boğa boynuzu şeklinde bir serpuş giyme haklarına sâhip oluyorlardı.

Diğer taraftan arap ve müslüman te'sirleri pek erken kendini göstermiş idi. Hukümdar-

lar rivâyete göre, Abbâsî hânedanının bilâfete yükselmesinden sonra iltica ettikleri Habeşistan'dan gelerek bu memlekete giren Banî Umayya'nın soyundan geldiklerini iddia ediyorlardı; bu rivâyet, yerli bir kabile ile karışan, fakat yerli kabilenin kavmî seciyelerine dokunmaksızın aralarında müslümanlığı yayan küçük arap zümrelerinin göçleri ile ilgili olabilir (krş. Mac Michael, *ayn. esr.*, I, 138'de zikredilmiş olan İbn Ḫaldûn rivâyetindeki Cuhayna araplarının Nubye kırallarının kızları ile evlenmeleri). Fungların, hukümdarlıklarının te'sisi sırasında, ismen müslüman oldukları ve Aloa hukümdarlığının yıkılmasına ve Sennâr'da hıristiyanlığın kaybolmasına, zenci Funglar ile Nubye hıristiyan hukümdarlarının mâruz kaldıkları inhitat devrinde Sudan'a göçetmiş olan arap kabîleleri arasındaki ittifakının sebep olduğu muhakkaktır. Memleketin islâmlaştırılması, Fung sultanlığında gelişen ve Vad al-Żayf Allâh'ın henüz neşredilmemiş *Ṭabaḳât*'ında hayatları anlatılan bir mıkdar ulema ve velînin faâliyetine sıkı-sıkıya bağlıdır Fakat memleketin sapa oluşu dolayısı ile Sennâr islâmiyetin medenî hayatına ciddî olarak katılamamış ve Azhar'da Sennâr talebesinin *rivâḳ* (yurt)'ı, Mehmed Ali tarafından Sudan'ın fetbinden sonra Mısır hukûmetinin bir te'sisidir.

Sennâr çabuk bir inhitattan sonra, Mehmed Ali'nin 1821'deki seferi neticesinde Mısır'ın bir tâbii hâline geldi. Bu şehir Mısır hâkimiyetinde ticârî bir merkez ve bir *mudîrîya*'nin merkezi oldu, bu *mudîrîya*'nin binaları 1885'te mehdîler tarafından tahrip edildi. Fung hukümdarları tarafından inşa edilmiş bulunan saray ve câmi, Caillaud'nun seyahat ettiği zaman artık harabe hâlinde idi.

Yeni Sennâr şehri, eski şehrin harabelerinden takriben bir buçuk mil mesâfede bulunmaktadır. Şimdi burası nispeten az ehemmiyetli bir yer olup, onun ticârî ve idârî merkez olma mevkiini Vad Medanî almıştır.

Bibliyografya: Fung maddesinde verilmiş bulunan bibliyografyaya şunlar da ilâve edilebilir: H. Weld-Blundell, *Tarikh en Nubah, A history of the Funge of Sennar* (Oriental Translation Fund, yeni seri; nr. 30); H. A. Mac Michael, *A History of the Arabs in the Sudan*, (Cambridge, 1922), II (izah notları ve tam bir bibliyografya ile Sennâr vekayi-nâmesinin tercümesini ihtiva etmektedir); S. Hillelson, *Ṭabaqât Wad Dayf Allâh* (*Studies the lives of the scholars and saints, in Sudan Notes and Records*, 1923, VI.). (S. HILLELSON.)

SENÛSÎ. SANÛSÎ, ABÛ 'ABD ALLÂH MAḤAMMED (Muḥammed yerine) b. Yûsuf b. 'Omar b. Şu'ayb (1429?—1490) Tlemsen'li bir eş'arî *aḳa'id âlimi* olup, bu şehirde doğmuş ve 18 cemâziyelâhir 895 (9 mayıs 1490) pazar günü, takriben 63 yaşında olduğu hâlde, yine burada ölmüştür; bununla berâber mezar taşında öldüğü günün hangi gün olduğu ve tarihi yazılı değildir.

Doğduğu şehirde babası Abû Ya'ḳûb Yûsuf, anne tarafından kardeşi olan 'Alî al-Tallûtî, Abû 'Abd Allâh al-Ḥabbâk, Abu 'l-Ḥasan al-Ḳalasâdî, büyük İbn Marzûḳ, Ḳâsim al-'Uḳbânî v. b. gibi âlimlerden islâmî ilimler ile riyâzîye ve hey'et ilmi tahsil etti. Onun Cezâyir'e geldiği, orada 'Abd al-Raḥmân al-Ṣa'âlibî'nin derslerini tâkip ettiği ileri sürülmektedir.

Meğrip âlimleri, IX. (h) asrın başlangıcında bir islâm müceddidi olarak gördükleri al-Sanûsî'nin, liyâkatini, mâlûmatını, bilhassa aḳa'id ile ilgili mâlûmatını, takva ve dinî gayretini övmekte müttefiktirler. Talebeleri arasında İbn al-Ḥâcc al-Yabdarî, İbn al-'Abbâs al-Ṣeğîr, İbn Ṣa'd, Abu 'l-Ḳâsim al-Zavâvî zikre değer. Afrika'nın şimâlinde büyük bir itibar kazanmış olan eserlerinden bâzıları şunlardır: 1. *'Aḳîda ahl al-tavḥîd al-muḥrica min ẓulumât al-cahl va ribḳat al-taḳlîd* veya *al-'Aḳîdat al-kubrâ*; 2. *'Umdat ahl al-tavfîḳ va 'l-tasdîd*; 1. eserin şerhi olup, onunla bir arada Kahire (1317)'de neşredilmiştir; 3. *'Aḳîdat ahl al-tavḥîd al-suġrâ* veya *Umm al-barâhîn* ve daha kısacası *al-Sanâsîya*, Kahire ve Fas'ta müteaddit defalar basılmış olup, Ph. Wolff tarafından almancaya (*El Senusi's Begriffsentwickelung des moham medanischen Glaubensbekenntnisses, arabisch, u. deutsch mit Amn.*, Leipzig, 1848), Luciani tarafından fransızcaya (*Petit traité de théologie musulmana*, Cezayir, 1896) tercüme edilmiştir; krş. Delphin, *La philosophie du Cheikh Senousi d' après son aqida es-sor'ra*, *J A*, 9. seri, X, 356; Luciani, *A propos de la trad. de la Senoussiya* (*Revae Afr.*, 1898, XLII, nr. 231); 4. *Umm al-barâhîn* şerhi, Cezayir, Bibl. Nat., nr. 653—662 v. b.; 5. *al-'Aḳîdat al-vusṭâ* veya *al-Sanûsîyat al-vusṭâ* ve 6. tefsiri, Cezayir, Bibl. Nat., nr. 632 (7°), Tunus, nr. 1387—1393; 7. *al-Minhâc al-sadîd fî şarḥ Kifâyat al-murîd*, Abu 'l-'Abbâs Aḥmed b. 'Abd Allâh al-Cazâ'irî'nin *al-Ḳaṣîd fî 'ilm al-tavḥîd* (metni 1311'de, Tunus'ta basılmıştır) adlı tâlimî mâhiyetteki manzûmesinin şerhi. Nüshaları için bk. Brit. Mus., nr. 628. 901, 1617 (3), Paris, nr. 1268, Hidiv kütüp., II, 35; Bodl., I, 66, 67; Fâs, nr. 1571, 1575, 1579 ve şahsî el-yazmam; 8. *Şuġra 'l-Şuġrâ* ve 9. şerhi (Kahire, 1304, 1322); 10. *al-Muḳaddimât*, al-Bannânî'nin şerhi ile birlikte, bundan önceki

eserin kenarında neşredilmiştir; bk Luciani, *Les Prolégomènes théologiques de Senoussi* (Cezayir, 1908); 11. *al-Muḳaddimāt*'ın şerhi, Cezayir, nr 632 (8°), 638 v. b.; 12 *al-Muḳarrib al-mustavfi fi şarḥ Farā'iż al-Ḥavfi*, Cezayir, nr. 1450 (2°). *J A* (1854), I, 175; 13. *Muḫtaṣar fi 'ilm al-manṭiḳ* ve 14 bu eserin şerhi, İbrāhîm al-Bācūrî'nin izahları ile Kahire (1321)'de neşredilmiştir; 15. *Şarḥ Mukmil Kamāl al-İkmāl*. Muslim'in *Ṣaḥiḥ*'inin şerhi, Kahire'de al-Ubbî'nin şerhinin kenarında basılmıştır; 16. *Nuṣrat al-faḳir*, Hidiv. kütüp., II, 172, Tlemsen (Med.), nr. 81, Cezâyir (Ulu câmi'), nr. 88 (27°); 17. *Şarḥ asmā' Allāh al-ḥusnā*, Tunus, nr. 1434 (5); 18. *Kitāb al-ḥaḳā'iḳ*, Hidiv. kütüp., VII, 620; 19. *al-Mucarrabāt*, Bulak (1279)'ta, Kahire (1316)'de *Mucarrabāt al-Diribî*'nin kenarında basılmıştır; 20. *al-Ṭibb al-nabavî*, Brit Mus., 460, 461, Leiden, 1375, Hidiv. kütüp., VII, 145; 21. *Ḥafîża*, Brit. Mus., 119 (2); 22. *'Umdat ẕavi 'l-albāb şarḥ Buġyat al-ṭullāb fî 'ilm al-uṣṭurlāb* (al-Ḥabbāḳ, *Buġyat al-ṭullāb*'ın şerhi), Cezayir, 1458 (2); 23. *Şarḥ Vāsiṭat al-sulūk* (al-Ḥavżî'nin eserinin şerhi), Fas, nr. 1583. 1585; 24. *Ṣalavāt*, Hidiv kütüp., VII, 168; 25. *Şarḥ İsāġūcî* (al-Biḳā'î rivâyetinin şerhi), Cezâyir, 1307 (3), 1382 (1); 26. *Şarḥ Ṣaḥîḥ al-Buḫārî*, bitmemiş (bendeki nüsha)

Bibliyografya: al-Mallālî Muḥammed b. 'Omar al-Tilimsānî, *al-Mavākib al-ḳaddūsîya fi 'l-manāḳib al-Sanūsîya* (Cezâyir, nr. 1706); İbn 'Askar, *Davḥat al-nāşir* (Fas, 1309), s. 89; Aḥmed Bābā, *Neyl al-ibtihāc* (Fas. 1309), s. 346, al-Ḥafnāvî tarafından yeniden ele alınmış makale, *Ta'rîf al-ḫalaf bi-ricāl al-salaf* (Cezâyir, 1907), I. 176; ayn. mll., *Kifāyat al-muḥtāc* (Cezâyir Medresesi yazması), var. 181b; İbn Maryam, *al-Bustān* (Cezâyir, 1910), s. 270; Broselard, *Tombeau de Cid Mohammed es-Senouci et de son frère le Cid et-Tallouti* (*Rev. Afr.*, 1858, III, 245); ayn. mll., *Retour à Sidi Senouci* (*Rev. Afr.*, 1861, V, 241); Abbé Bargès, *Compl. de l'Histoire des Beni-Zeiyan* (Paris, 1887), s. 366; Cherbonneau, *Documents inédits sur El-Senouci, son caractère et ses écrits* (*J A*, 1854, s. 175, 442 v. d.); Brockelmann, *GAL*, II, 250—252; *Suppl.*, II, 352—356; Moh. Ben Cheneb, *Étude sur les pers. mentionnées dans l'Idjāza du Cheikh 'Abd el-Ḳadir el-Fasy* (Paris, 1907), nr. 55. (MOH. BEN CHENEB.)

SENÛSÎ. SANÛSÎ SİDİ MUḤAMMED B. 'ALİ AL-SANÛSİ AL-MUCÂHİRİ AL-ḤASANİ AL-İDRİSİ (1791—1859), Mustaġānem civârında Ḫaṭâṭîba (Ülâd Sîdi Yûsuf)'nin muvakkat bir köyü olan Turş'ta 1206 (1791)'da doğmuş olup, aslen Zayni Berberîlerdendir; 1276 (1859 'da Cağbûb (Sirenaika)'da öldü. Sanûsîya denilen meşhur yeni mücâhitler tarîkatının kurucusudur.

Önce memleketinde Abû Râs (ölm. 1823) ve Belganduz (ölm. 1829)'un talebesi olan Sanûsî, 1821 'den 1828 'e kadar Fas'ta yaşadı, orada tefsîr, hadîs ve usûl-i fıkh ile fıkıh tahsil etti; Hac farîzasını o sırada edâ etti; Tunus'un cenûbundan ve Kahire'den Mekke'ye gitti, 1830'dan 1843'e kadar (Sabia'daki bir ikameti hâriç) orada kaldı; orada 1837'de tarîkatinin ilk zâviyesini (Abû Ḳubays üzerinde) te'sis etti.

Garbe dönerken, Kahire'de kalamadı, Bingazi'de karar kıldı; burada Rafâ'a zâviyesini, sonra sıra ile, Derne (Cabal Aḫżar) civârında al-Bayżâ, Temessa ve nihâyet serbest bırakılan esirleri yerleştirdiği Cağbûb (1855'te zâviyelerini te'sis etti. Burada öldü ve buradaki türbesine defnedildi.

İki oğlu halefi olan Sîdî Muḥammed al-Mahdî (1844'te doğdu, 1901 'de Guro'da öldü) ve Sidi Muḥammed al-Şarif (1846'da doğdu, 1896'da öldü)'tir. Bunlardan büyüğü iki oğul bıraktı: 1. Sîdî Muḥammed İdrîs (1883'te doğdu, 1909'da kendisine tahsisat olarak garpta bir mülk verildi; italyan himâyesi altında 1916'dan 1923'e kadar „emîr" oldu) ve 2. Sîdî al-Riżâ. — Bunlardan küçüğü 6 çocuk bıraktı: Sîdî Aḥmed Şarîf (1880'de doğdu, 1901 'den 1925'e kadar tarîkatın en mühim reisi olup, Almanya ile anlaşıp, Türkiye'ye geçti ve Ankara'da 1921 'den itibâren bir islâm birliği mücâdelesine girişti), Sîdî Muḥammed al-'Âbid (1909'dan itibâren cenûpta Fizan [Fezzân] kendisine tahsis edilmiş olup, 1916'dan 1918'e kadar fransızlara karşı Sahra'daki ayaklanmayı idâre etti), Sîdî 'Alî al-Ḫaṭṭâbî, Sıdı Şafî al-Dîn (1921'de Bingazi'deki italyan parlamentosunun reisi), Sîdî al-Ḥallâl ve Sîdî al-Riżâ.

Tarîkat merkezi Cağbûb olduktan (1855—1895) sonra, Kufra'ya (1895), Guro'ya (1899), sonra tekrar Kufra'ya (1902) nakledildi; zâviyelerin sayısı 22'den (1859) 100'e (1884) çıkmış idi.

Sîdî Muḥammed b. 'Alî al-Sanûsî, tarikatine giriş hakkındaki amelî mâlûmât (*virdi* şekilleri; *sirr*: „yā Laṭîf", 1.000 kere tekrarlanır) dışında 4 risâle bırakıtı: biri *uṣûl*'e dair; biri *Kur'an* ile *hadîs*'ler arasındaki mutâbakat hakkındadır; bu son eseri dört mezhepten hiç birini nazar-ı itibâra almayarak yazılmıştır; her ne kadar o mâlikî olduğunu söylüyorsa da, *ictihâd*'ı kendisine mal eder. Ayrıca tasavvuf ile ilgili

iki risâlesi vardır: tarikatinin sünnet ehli akîdesine uygunluğunu göstermek maksadı ile, tarîkat silsilelerinin sayılmasından ibâret *Fahrasa* (64 'ü sûfî olmak üzere, 150 kişi); kendi tarîkatının zübdesi olduğu daha eski 40 tarîkatın (burada ṬARÎḲĀ [b. bk.] maddesinde sayılmıştır) zikir şekillerini ihtivâ eden *Salsabîl al-ma'în fi 'l-ṭarâ'iḳ al-arba'în*. Bu son risâle çok ilgi çekicidir; her ne kadar mu'talar sûlûk yolu ile şifâhî olarak alınmış gibi gösterilmiş ise de müellifin itiraf ettiği gibi, bunlar Sîdî Murtażâ al-Zabîdî (ölm. 1206=1790) 'nin *'Iḳd al-cumân* 'ında taklit edilmiş olan Ḥasan al-'Ucaymî (ölm. 1113=1702) 'nin *Risâla* 'sinden iktibaslardır; bundan başka *Ḥallâcîya* (b. bk.) 'nin *żikr* 'i hakkındaki bölüm, harfiyen Abû Sa'îd al-Ḳâdirî 'nin 1097 (1686) 'de Hind 'de yazılmış olan *Adab al-żikr* (Kalküte yazması, nr. 1280, bk. Iwanow, *Cat.*) 'inde bulunmaktadır. Bu eser müşterek bir kaynağın bulunduğunu ve bunun Aḥmedî mezhebine mensup olan al-Şinnâvî (ölm. 1028=1619) 'nin *Idrâkât* 'ı olduğu ihtimalini ortaya çıkarmaktadır.

al-Sanûsî 'nin fıkıh mes'elelerinde *ictihâd* sâhibi olduğu iddiası 1843 'te Kahire 'de mâlikî ulemâsından Muḥammed al-'Ayş tarafından reddedildi (*kufr*); al-Sanûsî 'nin mürîdleri mâlikîlerdeki *isbâl* 'e riâyet etmezler.

Mustaġânem (Ḳâdirîya) 'de ve Fas 'ta (Tîcânîya, Ṭaybîya) tasavvufa intisab etmiş olan al-Sanûsî Mekke 'de, üstâdı Aḥmed b. İdrîs al-Fâsî (ölm. 1837 'de, Sebia 'da) 'nin yanında kemâle erişti; bu son şahıs, yakın zamanda 'Asîr 'de hüküm süren hânedanın ceddi ve Ḫażîrîya-İdrîsîya tarîkatlerinin kurucusu olup, diğer yeni iki tarîkatin (Raşîdîya, Amîrġanîya) kurucusunun şeyhidir.

Bibliyografya: Tarîkat için bk. H. Duveyrier, *La confrérie musulmane de Sîdi Mohammed ben 'Alî es-Senoûsî* (*Bull. de la Soc. de Géogr. de Paris*, 7. seri, 1884, V, 145—226); L. Rinn, *Marabouts et Khouans* (Cezâyir, 1884), s. 481—515. Tarîkat kurucusu ve âilesi hakkında bk. Mohammed ben-Otsmane el Hachaichi, *Voyages au pays des Senoussia* (Paris, 1912); A. Le Chatelier, *Les confréries musulmanes du Hedjaz* (Paris, 1887), s. 257 v.d.; E. Insabato, *Rassegna contemporanea* (Roma, 1913), VI/II; E. Graefe, *Isl.* (Berlin), III, 141—150, 312 v.d.; D. B. Macdonald, *Encycl. of Religion and Ethics* [bk. mad. SANÛSÎ], s. 194—196.

SEPOY. SEPOY, farsça *sipâh* „ordu" kelimesinin nisbe hâli olan *sipâhî* 'nin ingilizce bozulmuş bir şeklidir. *Sipâhî* [bk. mad. SİPÂHÎ] „bir ordunun uzvuna, askere" delâlet etmek üzere, isim gibi kullanılmıştır ve her ne kadar şimdiki farsçada kullanılmamakta ise de, İran edebiyatında rastlanmaktadır. Türkler ve fransızlar kelimeyi iktibas etmişlerdir, kelime fransızlarda *spahi* şeklindedir ve bu dillerde, farsçada olduğu gibi, değişmez bir şekilde süvari asker için kullanılmıştır; nitekim ingiliz seyyahı Hedges (1682, *Diary*, nşr. Hakluyt Society, I, 55) 'de de aynı mânadadır. Hindistan 'da fransızlar ve ingilizler, gâliba portekizliler vâsıtası ile, kelimeyi aldılar. Fransızlar bu kelimeyi *cipaye* veya *cipai*, ingilizler *sepoy, seapoi, seapoy, seapy, cephoy, sipoy* v. b. şekillerinde yazmaktadırlar; fakat her iki millet de, onu, XVIII. asrın başlangıcından itibâren, avrupa usulüne göre nizâmî piyâde askerler olarak giydirilmiş, silâhlandırılmış ve yetiştirilmiş yerli hind askerleri için kullandılar. Sepoy alayları ilk olarak fransızlar tarafından kuruldu ve kendilerinden istifâde edildi. Dupleix, 1748 'de Avrupa tarzında silâhlandırılmış müteaddit müslüman piyâde taburları teşkil etti ve Lally, 1759 'da Pondicherry vâlisine „onbeş bin *cipaye* 'den mürekkep olduğu zannedilen ordudan Pondicherry yolu üzerinde takriben sekiz yüz kişi sayıyorum" diye yazıyordu. Müteakiben Lawrence, Madras 'ta, muntazaman sepoy taburları teşkil etmek sûreti ile, Dupleix 'i taklit etti ve 1757 'de bu askerlerden mürekkep bir kuvvet, Kalküte 'yi tekrar almak için, Madras 'tan hareket ettiği zaman, Lord Clive 'e refâkat etmiş idi. Bengal askerî teşkilâtı, avrupalı bir topçu bölüğü, dört veya beş piyâde bölüğü ile, mahallî tarzda silahlandırılmış bir kaç yüz yerliyi ihtiva ediyordu; fakat Kalküte 'nin Nevvâb Sirâc al-Davla 'dan alınmasından sonra, bir Madras sepoy kuvveti Bengal ordusunun çekirdeğini teşkil etmeğe yaradı ve 2.000 sepoy 1757 haziranında vuku bulan Plassey muhârebesine iştirak etti. Takriben aynı sıralarda Bombay 'da sepoylar teşkil edilip, yetiştirilmiş ve yerli devletlerde kurulan sepoy bölüklerinde avrupalı mâceraperestler muallim olarak kullanılmıştır. 1795 'te, Hindistan 'da üç büyük eyâletin üç ordusunun piyâde kıt'aları iki taburlu alaylardan teşekkül etmiş idi; her tabur sekiz bölük ve iki kumbaracı bölüğünden ibâret idi. Bu alaylardan Bengal on iki, Madras on bir ve Bombay ise, dört alay ile bir bahriye taburuna sâhip idi. Sonraları üç ordu temâmiyle farklı esaslara göre gelişti ve farklı teşkilatlara sâhip oldu. Sepoyların 1857 'deki isyanı Bengal 'in eski ordusunu sarstı ve Bombay ordusu üzerine ciddî te'sir yaptı ise de, her ikisi de yeni esaslara göre teşkil edildiler. Ancak XX. asırda hindlilere başkumandan olan Lord Kitchener üç

eyâletin ordusunu tek bir Hind ordusu hâline getirdi. Ayrıca bk. mad. SİPÂHİ.

Bibliyografya: J. Willams, *A Historical Account of the Rise and Progress of the Bengal Native Infantry*, London, 1817); A. C. Lovett ve G. F. Mc Munn, *The Armies of India*, London, 1911; Henry Yule ve A. C. Burnell, *Hobson-Jobson* (ikinci tab., nşr. William Crooke, London, 1903); *The Imperial Gazetteer of India*, 1907, II; *The Quarterly Indian Army List*, resmî neşriyat.

(T. W. HAIG.)

SEPTE. [Bk. SEBTE.]

SER. SAR (F.), baş, her şeyin ucu; mecâzen fikir ve düşünce. Bilhassa *sar* ile yapılmış mürekkep kelimelerdeki „reis" (lat. *caput* > frns. *chef*) kelimenin yalnız „baş" mânasından gelmektedir. Osmanlılarda *ser-'asker* „baş-kumandan, harbiye nâzırı" tâbiri Tunus arapçasında *sârî-'asker* şekline sokulmuştur.— *Sar-dār* [bk. mad. SARDAR], ingiliz imlâsı ile *sirdar*, paşa; *sar-dārî*, iranlıların yüksek sınıfa mensup olanları ve me'murlarının çoğu tarafından giyilen bir çeşit elbisedir (*R M M*, 1914, XXVIII, 225, not. 2; Brieteux, *Au pays du Lion et du Soleil*, s. 360). — *Sar-bāz* „başı ile oynayan" Fatḥ 'Alî şâh'ın ıslahatından (Polak, *Persien*, Leipzig, 1865, I, 40) beri askerlere verilen bir addır. — *Sar-kār* „gözcü, nezâretçi"; daha çok „efendi" mânasına nâzikâne hitap olarak kullanılır. Fırat bölgesinde tahsildârlara verilen unvan (*R M M*. 1911, XIV, 256). — *Sar-kātib*, başkâtip. — *Ser-den geçti* (T.) mümtaz kıt'a askeri, büyük ve tehlikeli bir savaşta öncülük hizmeti gören asker, öncü (Barbier de Meynard, *Dictionnaire turc*, II, 77).— *Sar-lavḥa* el-yazmalarının süslü başlığı, kitap unvanı.—*Sar-andāz*, odanın bir ucundaki yün halılar üzerine konulan keçeden küçük halı (Chodzko, *Popular poetry of Persia*, London, 1862, s. 99, not.). [Türkçede *ser* ile teşkil olunmuş pek çok tâbir ve ıstılah var idi (msl. bk. Şemseddin Sami, *Kamûs-i türkî*, İstanbul 1317, II, 713; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, İstanbul, 955, III, 175—196). Bu çeşit tâbirlerde, bugün, *ser*'in yerini „baş" almıştır (msl. ser-tabip = baş-hekim, ser-muharrir = baş-yazar v. b.)

(CL. HUART.)

SE'R. [Bk. SÂR.]

SERÂ. [Bk. SARAY.]

SERAHS. SARAḤS, Meşhed ile Merv arasında eski bir şehir olup, bulunduğu yerde İran ile Rusya arasındaki şimdiki hudut şarktan cenûba meyleder ve burası senenin yalnız bir mevsiminde suyu bulunan, sonra Saraḫs'ın şimâlinde Tecen vâhasında kaybolan Harîrûd'un aşağı mecrâsı üzerindedir. Teke Türkmenleri bölgesine âit Kara-Kum çölünün bir kısmı Saraḫs ile Merv arasında uzanır. Arap-İran coğrafyacıları şehrin te'sisini Kay-Kā'ūs, Afrāsyāb veya Ẕu 'l-Ḳarnayn'e atfederler. Toprak iyi ise de, kuraklık sebebi ile, yalnız otlaklar vardır ve civarda meskûn yer nz bulunur. Sâkinlerinin başlıca meşgûliyeti deve yetiştirmek idi ve vaktiyle pamuk, ipek v.b. kumaş dokuması ileride idi. Şehir içinde mühim umûmi binâlar bulunmayan kerpiç veya tuğladan yapılmış evlerden ibârettir. Burası halîfe al-Ma'mūn'un meşhûr vezîri al-Faḍl b. Sahl'in doğum yeri idi ki, bu vezîr bir rivâyete göre, 190 (805/806)'da müslümanlığı kabul etmiş idi ve İranlılık ruhunun en nüfuzlu mümessillerinden biri idi. 203 (818/819)'te Saraḫs'ta kendi hamamında öldürülmüş idi; kardeşi al-Ḥasan 236 (850/851)'da orada öldü al-Kindî'nin tilmizi ve daha sonra halîfe al-Mu'taḍid'in mu'temedi tabip ve riyâziyeci Aḥmed b. al-Ṭayyib de Saraḫs'ta doğmuş idi [bk. bir de mad. SERAḪSÎ].

Bibliyografya: İbn Ḥavḳal, *Kitāb al-masālik va 'l-mamālik* (*B G A*, I, 323); al-Muḳaddesî (*B G A*, III, 312); Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 71; B. de Meynard, *Dictionnaire de la Perse*, s. 307; C. Ritter, *Asien*, 2. tab., VIII, 277; G. Le Strange, *The Lands of Eastern Caliphate*, s. 396; A. Burnes, *Travels into Bokhara*, II, 50 — 53; İbn Ḫallikān (trc. de Slane), I, 408, II, 472.

(J. RUSKA.)

SERAHSÎ. AL-SARAḪSÎ, ABŪ BAKR MUḤAMMED B. ABÎ SAHL AḤMED (1009? — 1090), büyük islâm fakîhlerinden biri. Adı kitaplarında yukarıda kaydedilen şekilde geçmektedir; bundan dolayı Heffening'in (bk. *EI*, mad. SARAKHSÎ, görünüşe göre, az vukuflu bâzı hâl tercümesi müelliflerine dayanarak) zikrettiği Muḥammed b. Aḥmed b. Abî Sahl şeceresini bertaraf etmek lâzımdır. Kendisi ikinci Şams al-A'imma ünvânı ile tanınırdı, bu ünvânı taşıyan ilk kimse hocası Ḥalvānî (Heffening'in dediği gibi Ḥulvānî değil) idi. Eserlerinin mıkdarı bakımından o şüphesiz en büyük müslüman fakîhidir (eserlerinden biri, *al-Mabsūṭ*, basmada hiç olmazsa büyük boyda 30 cilt tutar). Keyfiyet bakımından, Kemal Paşa-zâde (*Bayān ṭabaḳāt al-muctahidīn va 'l-muḳallidīn*, Ankara, Genel kitaplık yazm., var. 62b) onu Abū Ḥanīfa ve al-Şaybānî'den hemen sonra, al-Ḥaṣṣāf, al-Ṭaḥāvî, al-Karḫî ve al-Ḥalvānî ile birlikte, üçüncü sıraya koymaktadır.

al-Saraḫsî, nisbesinin gösterdiği gibi, şüphesiz Saraḫs veya civârında doğmuştur. Eskiden

çok sayıda âlim, tabip, devlet adamı v.b. 'nın vatanı olan bu şehir, Meşhed ile Merv arasında, bugün İran — Rus hududu üzerinde bulunmakta ve Harîrûd ırmağı şehri ikiye ayırmaktadır. al-Sarahsî 'nin türk soyundan olduğuna dâir müsbet bir delîl yok ise de, Buhârâ 'da tahsil görmüş, sonra ders vermiş olduğuna, eserlerini Özkent (Üzcend) hapishanesinde yazdığına ve hayatının son yıllarını Fergana 'da, Marğînân 'da geçirdiğine bakılırsa, kendisi Karahanlılar devleti âlimleri arasında yer almalıdır. Yazılarında yalnız arapçayı kullanır; bâzı fıkıh mes'elelerini izah etmek için, arada bir arapça ıstılahların farsça müterâdiflerini vermesi, kendisinin, zarûrî olarak, fars olduğunu isbat etmez. Bir çok defalar türklerden, onların bulûğ çağları v.b. münâsebetleri ile, bahsetmiştir ki, bu da onu bir fars olmaktan ziyâde, bir türk saymağa hak kazandırır. En eski hâl tercümesi müellifleri doğum yılını zikretmezler. Nisbeten yeni olan müellifler, 'Abd al-Ḥayy al-Laknavî (*Mukaddimat al-Hidāya*, s. 18) ve Fakîr Muḥammed Cehlamî (*Ḥadā'ik al-ḥanafiya*, s. 205), kaynaklarını göstermeden, al-Sarahsî 'nin „400 (h.) yılında doğduğunu ve 10 yaşında, ticârî bir maksat ile, Bagdad 'a gitmiş olan babasına refâkat ettiğini" söylerler. 'Abd al-Ḥayy al-Laknavî daha çok tanınmış bir hâl tercümeleri lugatı olan *al-Favā'id al-bahiya* 'sinde, onun hayatı hakkında başka tafsilât verir; fakat doğum tarihini açıkça bildirmez; bununla berâber hâl tercümesine âit başka mûtalar için okuyucuyu daha eski yazılarına havâle eder ki, bu da vermiş olduğu doğum tarihini te'yit ettiğini tazammun eder. Aksi hâlde önceleri kendisi tarafından yapılmış bir yanlışı düzeltilebilirdi. Bu 400 (h.) tarihi başlıca hocası Ḥelvânî 'nin 448 (h.) 'de ölmüş olması ve al-Sarahsî 'nin, en değerli talebesi olarak, Buhârâ 'da yalnız onun tedris halısı üzerinde yerini alması değil, fakat halk efkârının hocasının unvânını, yâni Şams al-A'imma („imâmların güneşi") unvânını, miras olarak, ona isnât etmesi vâkıası ile, bilvâsıta te'yit edilmiş olmaktadır. Böyle bir itibâr da'a genç bir kimseye gösterilemezdi.

Ölüm tarihine gelince, hâl tercümesi müellifleri umûmiyetle 483 (1090/1091) yılını zikrederler, bâzıları takribî ve daha müphem *ḥudūd al-tis'în* („[4]90 yılına doğru") ve hattâ *ḥudūd al-ḫams mi'a* („500 yılına doğru") ifâdelerini kullanırlar; bunlar açık olan tarihi nakzetmez. Yalnız 'Abd al-Ḥayy al-Laknavî (*Mukaddimat al-Hidāya*, s. 18), kaynağını zikretmeden, ayını da açıkça gösterir. „494 cemâziyelevvelinde öldü; fakat 483 (h.) yılında öldüğü de söylenir". Bu ihtilâf İstanbul kütüphânelerindeki eserlerinin yazmaları üzerinde de inkâs eder; bunların bâzıları bir tarihi, diğer bâzıları da öteki tarihi te'yit eder. Fakat hâl tercümesini yazanlar arasında İbn Kutluboğa ve al-Kaffavî, diğerleri meyânında „kendisi hapishâneden çıkarıldığı zaman, hayatının sonuna doğru, Fergana 'ya gitmiştir" demiş olmaları 483 (h.) tarihini desteklemektedir. İmdi, göreceğimiz üzere, *Şarḥ al-Siyar al-kabîr* 'inde al-Sarahsî bizzat Mes'ut hâdisenin 480 (h.) yılında vukua geldiğini ve kendisinin hemen Marğînân 'a (Fergana 'da) gittiğini ve hapishanede başlamış olduğu eserinin geri kalan kısmını burada tamamladığını söyler.

Üstâdı al-Ḥalvânî derslerini Buhârâ 'da veriyordu. Kaynaklara göre, al-Sarahsî, sonraları bu meşhûr fakîhin parlak bir halefi olmak için, uzun yıllar bu derslerde bulunmuştur. al-Sarahsî, *Şarḥ al-Siyar al-kabîr* 'inin ön-sözünde, şeyhulislâm Abu 'l-Ḥasan 'Alî b. Muḥammed b. al-Ḥusayn b. Muḥammed al-Ṣuğdî (ölm. 461 = 1068/1069) ile Abû Ḥafs 'Omar b. Mensûr al-Bazzâz 'dan da ders gördüğünü açıkça söylemektedir; bu iki fakîh devletler hukukunda üstâd ve bu mevzûda al-Şaybânî tarafından yazılmış olan eserde mütehassıs idiler. Söz arasında al-Ṣuğdî 'nin, daha al-Sarahsî 'nin aklına gelmeden çok önce, bir *Şarḥ al-Siyar al-kabîr* kaleme almış olduğunu hatırlatalım. Gençlik çağından bir vak'a hatırlanmaktadır: al-Sarahsî, derslerini imlâ ettiği kuyu-bapishânede, bir gün bir talebesinin mevent olmadığını fark etti. Sorması üzerine, bir başka talebe arkadaşının abdest almağa gittiği ve bizzat kendisinin de, o gün hukûm sürmekte olan şiddetli soğuk sebebi ile, buodan vazgeçtiği cevâbını verdi. O zaman al-Sarahsî şöyle demiştir: — „Allah seni affetsin. Bu kadar soğuk yüzünden abdesten vazgeçmekten utanmıyor musun? Hâlâ hatırımdadır, ben Bubârâ 'da talebe iken, bir gün ishalden muztarip idim ve günde 40 defa kadar helâya gitmeğe mecbûr kalıyordum. Her defasında abdesti tazelemek için ırmağa gidiyordum. Öyle soğuk idi ki, odama geld ğimde mürekkebi donmuş buluyordum; sonra bir müddet onu göğsüme sürüyordum ve göğsümün harâreti onu eritince, notlarımı yazmağa devam ediyordum".

Onun talebelik çağında yazdığı *Şifat aşrāṭ al-sā'a va maḳāmāt al-ḳiyāma* elimizde bulunmaktadır. Bu Ḥalvânî 'nin imlâ ettirdiği ve al-Sarahsî 'nin tertip ve tanzim ettiği bir eserdir. Bildiğim yegâne nüsha Paris 'te Bibliothèque Nationale (nr. arabe 2800, var. 442b – 465b, büyük boyda, her sahîfede 31 satır bulunan bir dergi içinde) 'de bulunmaktadır. Başlangıcı şöyledir: „Şeyh, imâm, imâmların güneşi (Ḥalvânî)

'ye—Allah ona rahmet etsin! — kıyâmetin makamları ve ba's ba'd-el-mevtin cereyan tarzı hakkında, yâni bu husûsta Peygamberden gelen mevsûk her hangi bir rivâyet olup-olmadığı soruldu.— Evet, vardır, ... ve şu münferit hadîs bu mevzû hakkındaki hadîslerin en sahih olanıdır ve fakîh Abû Bakr Muhammed b. 'Alî 'nin 405 yılında, bana rivâyet etmiş olduğu (*haddaṯa*) ḥadîs işte budur... şeklinde cevap verdi..." Bu tarih zikretme merakı al-Sarahsî 'nin de zihnine girmiş olup, sonraları o kendi yazılarında bunu devam ettirecektir.

Onun hâl tercümesini yazan en eski müellif Fażl Allâh al-'Omarî 'dir. Bu müellif *Masâlik al-abṣâr* (yaz., Ayasofya, nr. 3419, V, 282b) 'ında al-Sarahsî 'nin büyük bir „ke'âm âlimi, fakîh, usûl el-fıkıh mütehassısı ve münâzaracı" olduğunu tasdik etmektedir. Fıkıh ve *uṣûl* 'e âit eserleri basılmış bulunmaktadır. *Şifat aṣrâṯ al-sâ'a* 'sı ihtimal müslüman iskolastik ilminin „yâni İslâm ilm-i kelâmının" bir mahsûlü gibi telakkî edilebilir. Çağdaşları ile münâkaşaları bir iz bırakmamış ve her hangi bir şekilde bize kadar gelmemiştir. Fakat onun uzun yıllar hapse atılmasının hukûmetin zıddına giden hukûkî-siyâsî mes'elelerde sarsılmaz düşüncelerinden başka bir sebebi olmadığını düşünmek yerinde olacaktır. Bu husûsa tekrar dönülecektir.

Mahbusluk devrine âit bir hâl tercümesi kaydında (*al-Mabsûṭ*, XII, 108 şöyle der: „Âilesinden ve çocuklarından ve hattâ bizzat toplamış olduğu kitaptan, uzaklaştırılmış olan kimsenin imlâ ettirdiği..." Hâl tercümesini yazanlar bundan, hapisten kurtulmasından sonra da, bahsetmezler. Sonraları yalnız Özkent hisarında hapsedilmesinden, sebepleri hakkında, hiç bir tafsilât vermeden, bahsedilir. al-Sarahsî yazdığı eserlerin hemen hepsini bu devirde kaleme almıştır. Filhakika muhtelif eserlerinin önsözleri veya hâtimelerinde ve hattâ bâzılarının içinde, Özkent hisarında mahpus bulunurken imlâ ettiğini ve nihâyet buradan çıkarılınca, Marġînân 'da yerleştiğini tasrih eder (bk *Şarḥ al-Siyar al-kabîr*, hâtime).

Heffening, *E I* 'ın ilk Avrupa basmasında, *Sarakhsî* maddesinde, bir efsâneyi yaymıştır: „sonra, Üzcand 'de Karahanlı sarayına gitti, Gâlibâ *'idda* 'ye riâyet etmeden azadlı *umm al-valad* 'lerini başkaları ile evlendirmiş olan emirin bu hareketini ulemâ arasında yalnız kendisi, şeriate aykırı, yâni gayr-i meşru gösterdi". Bu efsâne tarihî bir gerçek olarak alınıp, kaynaklara baş vurulmadan, tekrar edilmektedir. Filhakika Heffening 'in bildikleri ile onun elde edemediği kaynaklar bahis mevzuu hâdisenin al-Sarahsî 'nin hapisten çıkarılmasından sonra vukua geldiğini, şehrin emiri (vâlisi?) bahis mevzûu olduğunu ve bu şahsın al-Sarahsî 'ye kızmak şöyle dursun, onun geniş bilgisine hayran kaldığını tasrih etmekte müttefiktirler. Bundan başka emîr başkasının bir câriyesi ile bizzat evlenmek istememiş idi ki, fakîhimizin aksi kanâatine gücenmiş olsun. Bilâkis emîr câriye'erini âzâd etmeği ve bunları zevce olarak isteyen kimselere vermeği arzu ediyordu. Bâzı yeni âlimler, onun hapse atılmasının sebebi olarak, çağdaşı ve kötü ruhlu bir devlet adamı olan Abû Naṣr Aḥmed b. Sulaymân a-Kâsânî—ilk önce ḳâżî 'l-ḳużât idi, sonra vezîr oldu, sonra hukümdar taralından idam edilmiştir — 'yi düşünmüşlerdir. Fakat al-Kâsânî garp Karahanlılarının vezîri idi, bu devirde Sarahsî 'nin hapsedildiği yer olan ve şark Karahanlılarının pâyitahtı bulunan Özkent 'in bu hukümdarların garp kollarının işgâli altında bulunduğunu gösteren mûtalar yoktur. Şihâb al-Dîn al-Marcânî, *'Urfat al-ḥavâḳin fî ġurfat al-ḥavâḳin* (Kazan, 1281, s. 27 v. d.) 'inde Şâms al-Mulk Naṣr (460—473) 'ın 461 (h.) 'de fakîh İsmâ'îl b. Aḥmed al-Şaffâr 'ı öldürdüğünü ve Sarahsî 'yi hapse atanın da o olduğunu söyler. Göreceğimiz üzere, Sarahsî ancak 480 (h.) tarihinde hapisten çıkmıştır. Bu zamana kadar Hiżr Han (473—474) ve Aḥmed (474—487) adlı iki başka hukümdar tahta çıkmış idi. Üç hukümdarın zamanında devam eden bir hapis için bir câriye ile yeniden evlenmekten daha ciddî bir sebep lâzımdır Bundan başka al-Marcânî de kaynağını zikretmemektedir. Heffening 'e göre, onu hapse atanın hakan Ḥasan olduğu yukarıda kaydedilmiş idi; Heffening, aynı makalede, daha ileride, nihâyet serbest bırakılınca, „eserini Marġînân 'da, emîr Ḥasan 'ın sarayında tamamladığını" söyler. Hakan Ḥasan ile emîr Ḥasan aynı şahıs mıdırlar? Hakanın, iki pâyitaht olduğuna göre, Marġînân gibi bir eyâlet şehrinde değil, Kâşgar veya Özkent 'te bulunması gerekir. Gerçekten bu devirde garp Karahanlıları hânedanından bir hakan Ḥasan (467—495?) var idi (bunun hakkında bk. *B S O S*, III, 151—158) fakat bütün bu faraziyeler, Özkent hapishanesinden çıkınca, fakîh, imâm Sayf al-Dîn İbrâhîm b. İsḥâḳ — ve bâzı yazmalara göre, Sayf al-Dîn Abû İbrâhîm İsḥâḳ b. Ismâ'îl — 'in misâfirperverliğinden istifâde etmek için, Marġînân 'a gittiğini ve *Şarḥ al-Siyar al-kabîr* 'in imlâsının geri kalan kısmını bu aynı şahsın evinde tamamladığını söyleyen bizzat Sarahsî 'nin kendi hâl tercümesi husûsunda verdiği bilgi karşısında bertaraf edilmek lâzımdır Emîr Ḥasan 'ın Marġînân vâlisinin adı olması ve meşhûr câriyeler hâdisesinin bununla ilgili

bulunması mümkündür. Hâl tercümesini yazan en eski müellifin. al-'Omarî (*Masālik al-abṣār*, Ayasofya, nr. 3419, V, 29ª)'nin bu hususta söyledikleri şunlardır: „Sarahsî hakkında rivâyet olunur ki, hapishaneden çıktığı zaman, şehrin vâlisi çocuk sâhibi câriyelerini (*umm al-valad*) hür kimselerden olan hizmetindeki erkekler ile evlendirmiş idi. Emîr orada bulunan ulemâdan bu hususdaki fikirlerini sordu. Hepsi bunu tasvip edip, — iyi hareket etmişsin — dediler. Fakat Sarahsî şu husûsa dikkati çekti: — bir hatâ işledin, zîrâ bunların (câriyelerin kocalarının) ber biri daha önce hür bir kadın ile evlenmiş idi ve bu hür bir zevcenin yanına bir câriyeyi kuma vermektir — (hattâ Sarahsî bir *umm al-valad*'in evlenmesi mûteber değildir, demeli idi). Emîr cevap verdi: — O hâlde onları boşarım. — Bunun üzerine nikâhları yeniledi, sonra âlimlerin fikrini sordu. Hepsi — iyi hareket ettin, — dedi; fakat Sarahsî, — hayır, bir hatâ işledin, zîrâ bir *umm al-valad* boşanınca, evlenmeden önce, şeriatın tesbit ettiği bir müddet (*'idda*) beklemesi gerekir; bu hâlde *'idda*'si henüz tamamlanmamış olan kadınların nikâhı bahis mevzuudur ve böyle bir nikâh mûteber değildir. Şu hâlde, Allah, Sarahsî'nin öteki âlimlere üstünlüğünü göstermek için, aynı durumda iki defa ulemânın cevabını şaşırtmıştır". Burada hakanın bahis mevzuu olması çok az muhtemeldir. Burada geçen *amîr al-balad* tâbiri daha ziyâde bir vâli için kullanılır. al-'Omarî, Sarahsî'nin adını Muḥammed b. Aḥmed yerine al-Ḥasan b. Aḥmed şeklinde vermektedir (bu şüphesiz bir yazma müstensihinin hatâsı olmalıdır).

Prof. Manāẓir Aḥsan Gilānî (Haydarâbâd), islâm âleminin Haçlılar tarafından tehdit edildiği bu devirde, büyük Karahanlılar imparatorluğunda da karışıklıkların daha az olmadığını düşündüğü zaman daha çok haklı olması ihtimâli vardır. Filhakika bu devlette en dindar fakîhlerden bâzılarını idâm ettirmiş olan hukûmet ile ulemâ arasında bir gerginlik müşâhede edilmektedir. Her gün, Sarahsî'nin şikâyet ettiği (msl. *al-Mabsūṭ*, X, 21) yeni vergiler konmakta idi ve o, bu haksız vergilerin ödenmesine karşı gelebilenlerin bu hareketlerini doğru bulup, methetmekte ve bunun o kimseler için daha değerli olduğunu belirtmektedir. Onun hâl tercümesini yazmış olan al-Kaffavî (*Katā'ib*, yaz., Es'ad Efendi kütüp., nr. 548, var. 91ª) de bu hususu göstermektedir. Vergilerin ödenmemesi için, halk hareketinin sevkedicisi olarak Sarahsî'nin devrin istibdâdının başlıca kurbanlarından biri olması kolayca anlaşılabilir. Cöhlamî (*ayn. esr.*) „hukûmdar onu tevkif edip, Özkent'e ulaştırınca", diye hikâye etmektedir; bu ihtimâl onun Buhârâ'da, kendi mektebinin merkezi olan yerde tevkif edildiğini ve uzak Özkent'e gönderildiğini gösterir.

Hapishanede çalışmaları. Özkent'deki zâbit ve askerler muhakkak hukûmetlerine sâdık idiler; fakat vaktini, sızlanmadan, şikâyet etmeden, ibâdet içinde geçirdiğini gördükleri meşhûr âlim için gittikçe artan bir saygı duymamaları mümkün değil idi. İhtimâl ona verilen „Zâhid" lekabının telkîn ettiği gibi, gündüz oruç tutuyor ve geceleyin uzun nâfile namazları kılıyordu. İlk sarsıntı geçince ve hapisten yakın bir kurtuluş imkânını görmediğinden, bir çalışma mevzuu bulmak lâzım idi. Bizzat kendisinin söylediği gibi (*al-Mabsūṭ*, I, 4) al-Şaybānî'nin şâheseri olan *al-Aṣl*'ı hulâsa eden bir kitap olan al-Marvazî'nin *al-Muḫtaṣar al-kāfī*'sini şerh etmeği uzun zamandan beri arzu ediyordu. Fırsat müsâade etti. Sarahsî'yi „teselli etmeğe çalışan bâzı dostların telkinleri" gerisini tamamladı. Atıf Efendi kütüphanesindeki *al-Aṣl* yazması 1.404 varaktır ve Feyzullah Efendi kütüphanesindeki *al-Muḫtaṣar al-Kāfī*'nin yazması ise, 601 varaktır. Sarahsî'nin şerhinin, *al-Mabsūṭ* adı ile, Kahire'de mecmu'u 6.335 sahife tutan büyük boyda, 30 cilt hâlinde, basılmış olduğunu kaydedelim.

Hepsi al-Şaybānî'nin eseri olan *Ziyādāt*, *Ziyādāt al-Ziyādāt*, *Cāmi' ṣaġīr* ve *Cāmi' kabīr*'in şerhleri de onun bu mahbusluk devrinde yazılmıştır (*Ziyādat al-Ziyādāt* basılmıştır; *Cāmi' kabīr*'in bir parçasının Kahire'de olduğu bildirilmektedir). Sonraları ve dâimâ hapishânede olmak üzere, al-Şaybānî'nin eserleri üzerindeki şerhlerin esaslarını izah etmek üzere, aslî bir kitap olan *Uṣūl al-fiḳh* hakkında bir eser imlâ etti. Şimdi bunun bir basması vardır. Mahbusluğun son aylarında — ve memleket iç savaşlar ile kaplanmış olduğu bir sırada — al-Şaybānî'nin devletler umûmî hukukuna dâir bir kitap olan *al-Siyar al-kabīr*'inin şerhini imlâ etmeğe başladı; bunun 1.408 sahifesinin son 328 sahifesini, hapisten çıkışından sonra, Marġīnān'da ve yalnız 10 gün içinde tamamlayacaktır. Hâl tercümesini yazan İbn Kutluboğa onun *Şarḥ Muḫtaṣar al-Ṭaḥāvī*'sinin bir parçasını gördüğünü söylemektedir. al-Afġānî, al Şadr al-Şahîd'in, al-Ḥaṣṣāf'ın eserleri üzerindeki şerhi içinde, aynı müellifin *Adab al-ḳāḍī*'sinin ve *al-Nafaḳāt*'ının Sarahsî tarafından yapılmış şerhlerinden zikirler bulmuştur. *Kaşf al-ẓunūn* „Sarahsî ile al-Ḥalvānî'nin eseri" olan bir *al-Favā'id*'den bahseder. Bu acaba al-Ḥalvānî'nin Sarahsî tarafından tertip ve tanzim edilmiş olan bir imlâsı mıdır? Sarahsî *al-Mabsūṭ* (XX, 7 v.d.)'unda eserlerinin birinden müp-

hem bir şekilde bahseder ve „müşterek kefillerin mütenâsip mes'uliyetleri münâsebeti ile, hukukî riyâziye mes'elelerinin en karışığını" zikrederek, şöyle der: — „bu üstadların bu hususta zikrettikleri her şeyi ben de bir eserde toplamış bulunmaktayım, fakat kitaplarımdan hiç biri burada, yanımda yoktur..."

Sarahsî'nin başka bâzı eserleri *al-Kasb*, *al-Ḥayż* v.b. zikrolunur, fakat bunlar onun büyük *al-Mabsūṭ*'unun muhtelif bâblarından başka birşey değildir.

Hapis müddeti. Helfening (ayn. yer.) „*al-Mabsūṭ*'un muhtelif kısımları, hapishanede, olmak üzere 466 (h.) ve 477 (h.) tarihlerini taşır" demiş ve bundan şu neticeyi çıkarmıştır: „hapishanede 10 yıldan fazla kalmıştır". Fakat bu ciddî değildir; zîrâ 466 (h.) yılı kaydı XXVII. ciltte dir ve 477 (h.) tarihi de XXX. ciltte dir; yâni yalnız 3 cilt 11 yıl almıştır. *al-Mabsūṭ*'un 30 cildi 110 yıl mı alacaktır? Bundan başka, bir tek el-yazması (*Dār al-kutub al-miṣriya*, nr. fıkh ḥanefî, 490, ihtimâl *al-Mabsūṭ* basmasının esâsı) müstesnâ, bütün başka yazmalar (Türkiye'de 15 yazmasına baktım, bir de Dār al-kutub al-miṣriyā, nr. fıkh ḥanafî, 493; Şam, Ẓâhiriya, nr. 8295) 479 (h.) tarihini taşır. *al-Mabsūṭ*'un 3 cildi 13 yıl almış ise, tamâmı 130 yıl ister. Sarahsî, *al-Mabsūṭ*'un imlâsından sonra, daha bir yıl hapiste kalmıştır. Halbuki onun 400 (h.)'de doğup, 483 (h.)'le öldüğünü görmüştük. Benim bir deneme mâhiyetinde telkinim şudur ki, 466 (h.) tarihi asıl eserin başında bulunacakken, her hangi bir sebeple, XXVII. cildin başına konulmuştur; *Şarḥ al-Siyar al-kabîr*'in hâtimesinin tasrih ettiği üzere, 20 rebiülevvel 480'de hapishaneden çıkarılmıştır. Buna göre, ilim için bu kadar „mes'ut" olan bu mahbusluk 15 yıl kadar devam etmiştir. Bu başka vâkıalar ile de te'yit edilmektedir. Sarahsî, *al-Mabsūṭ* (VIII, 80)'unda, bizzat verdiği bir kayıtta, iki yıldan beri hapiste olduğunu söyler. Eserin dörtte birinin bahis konusu olduğunu söyleyelim. *al-Mabsūṭ* (XXVII, 124)'te çarşamba 14 rebiülevvel 466 tarihi ve bir başka defa da (*al-Mabsūṭ*, XXX, 287) perşembe, cemâziyelâhır 477 (veya daha önce işâret edildiği üzere, başka yazmalarda 479) tarihini sarâhatle zikreder. *Uṣūl al-fiḳh*'ın ön-sözü imlâya şevvâlin sonu 479'da başlandığını söyler. Hatırlatalım ki, burada basmasında 800 sahife tutan bir eser bahis mevzuudur. *Şarḥ al-Siyar al-kabîr*'in hâtimesi ise, daha çok teferrüâtlıdır: bâzı yazmalara göre, bu esere 1 zilkade 479'da başlanmıştır (fakat bu gayr-i muhtemeldir; çünkü *Uṣūl*'e başlanması yalnız bir gün sonradır; bunun münâkaşası için bk. Ayntâbî, *Taysîr al-masîr fî şarḥ al-Siyar al-kabîr*, müellifin el-yazması, son sayfalar, Hüsrev Paşa kütüp., nr. 382).

Hapisten kurtulma: 20 rebiülevvel 480, cuma,

hapishanenin bulunduğu yer olan Özkent'ten hareket: rebiülevvel sonu, pazar,

Marġînân'a varış: 10 rebiülâhır, çarşamba,

imlâyı tamamlamak için yeniden başlama: 24 rebiülâhır, çarşamba,

Şarḥ al-Siyar al-kabîr'in imlâsının sonu: 3 cemâziyelevvel, cuma.

Hapishane hayatı. Sarahsî'nin hâl tercümesini yazanlar onun bir kuyu (*cubb*) içine atıldığını, derslerini bu kuyu içinden imlâ ettiğini ve talebelerinin kuyunun ağzında (*min 'alā 'l-cubb*) notlarını aldıklarını söylerler. Sarahsî kendi hayatına dâir bir kaydında (*al-Mabsūṭ*, *Vikāla* bahsinin sonunda, basmada yoktur, fakat yazmaların çoğunda mevcuttur) şöyle der: — „Çok yorucu bir yer olan hapishâneden çıkarak, af ve ferahlığın tamamlanmasını bekleyerek..." — *Şarḥ al-Siyar al-kabîr*'in bir takım yazmalarında şu hâtime bulunmaktadır: „imlâsı Özkent'te 1 zilkade 479'da Amîr Gün lekablı, sabırlı ve zekî *Şayḫ*'in, yâni Abū 'Alî al-Ḥusayn b. Abî 'l-Ḳāsim'in evinde başladı. Bu imlâ *Amān* bahsine kadar devam etti. Sonra bize Özkent hisarında yazmamız emri verildi; bu da *Şurūṭ* bahsine kadardır. Hapisten çıkarılma 20 rebiülevvel 480'de vukua geldi...". Bütün bunlara göre, Sarahsî'nin ilk önce hisarın bir kuyusuna (*cubb*) atılmış olması, sonra kendisine dersler vermesi imkânının tanınması, daha sonra da *Uṣūl*'ünün ön-sözünde zikredilen hisarın bir *zāviya*'sine nakledilmesi, sonra yüksek bir me'mûrun yukarıda zikredilen Amîr Gün'ün evinde, nezâret altında, oturtulması, sonra hisara nakledilmesi ve nihâyet serbest bırakılması mümkündür. Hâl tercümesini yazanlar kendisinin al-Şaybânî'nin eserlerinden şerhettiklerini ezbere bildiği hususunda ısrâr ederler. Sarahsî, muhakkak ki, kütüphanesinden mahrum idi; fakat dinleyicilerin kendi husûsî nüshalarını getirmeleri yasak edilmiş değil idi. Her iki istikamette de mesâfeler aynı olduğundan, dinleyiciler hocalarını duydukları gibi, o da bunların okuduklarını işitebilirdi. Buna göre, talebelerin önce metni okumaları, sonra hocanın bunu şerh etmesi mümkündür. *Şarḥ al-Siyar al-kabîr*'de bâzan „bir başka el yazması", „eski bir el-yazması" ve hattâ „bâzı yazmalar" bahis mevzuu olmaktadır.

Sarahsî'nin gösterdiği ilmî faâliyetin husûsiyetleri. Sarahsî siyâsî sebepler ile hapsedilmiş idi. O hâlde kendisi tarihî hâdiselerin arka planında mevcut siyâsî maksatlar hakkında nâfiz müşâbâdeler serd-

edince, buna şaşmamalıyız. Mes. Peygamberin Mekke müşrikleri ile 6 (h.) yılında yapmış olduğu Ḥudaybiya musâlahası, müslümanların çok aleyhinde idi. Bununla berâber müslümanlar düşmanlarının sebep olduğu hiç bir felâkete mâruz kalmamışlardı. Hiç bir tarihçi veya Peygamberin hayatını yazan müellif, 'Omar gibi ileri gelen sahâbenin muhâlefetine rağmen, Peygamberin bu tarz hareketinin iknâ edici bir izâhını vermemiştir. Sarahsî *Şarḥ al-Siyar al-kabîr* (Haydarâbâd. I, 201)'inde bunu şöyle izâh eder: „Peygamber bu şartı müslümanların menfaatine uygun olduğu için kabûl etti. Filhakika, Peygamber bu iki halktan (Mekke, Hayber) biri üzerine yürüdüğü takdirde, ötekisinin Mekke ile Hayber arasındaki yolun ortasında bulunan Medine'yi istilâ etmesi husûsunda mekkeliler ile Hayber (yahudileri) arasında gizli bir anlaşma var idi".

Hukuk eserleri bir halkın hayatını aksettirir. Sarahsî'nin devrinin iktisâdî, içtimâî v.b. meseleleri hakkındaki atıfları pek çoktur ve bunlar muntazam bir şekilde devşirilip, incelenmeğe değer.

Büyük bir üstâdın, al-Şaybânî'nin yazılarını şerhettiğinden, Şaybânî'nin ileri sürdüğü kaidelerin ve bunları istinat ettirdiği temelleri ve bunların sebeplerini meydana çıkarmağa mecbûr idi. Sarahsî her adımda bunları aramağa çalışırdı ve nitekim kendisinin bu vazifeyi hayrete şâyân bir şekilde iyi olarak başardığı söylenebilir.

Sarahsî'nin derslerinde ne kadar talebe bulunduğu bilinmemektedir. al-Kaffavî onun talebelerinden en ileri gelenlerini kaydetmektedir: Burhân al-A'imma 'Abd al-'Azîz b. Mâza, Maḥmûd b. 'Abd al-'Azîz al-Ūzcandî, Rukn al-Dîn Mas'ûd b. al-Ḥasan al-Kâşânî, 'Osmân b. 'Alî al-Baykandî ve nihayet *Şarḥ al-Siyar al-kabîr*'i bize nakletmiş olan al-Ḥaşîrî'yi de anmak gerekir. Sarahsî'nin eserlerinin, muazzam *al-Mabsūṭ* dâhil, şimdi elimizde bulunan en eski yazmaları VII. (h.) asrın başında bir başka al-Ḥaşîrî tarafından istinsah edilmiştir.

Son olarak işâret edelim ki, Orta Asya'nın müslüman el yazmaları Taşkend'de toplanmıştır. Burada bir şeyler bulunması beklenirse de, son yayınlanan katalog ümitleri boşa çıkarmıştır; zîra burada yalnız bir tane *al-Mabsūṭ* yazması gözükmektedir. al-Sarahsî'nin başka hiç bir eseri burada yoktur.

İlâve edelim ki, 1964 milâdî senesinde (h. 1384) Ankara İlâhiyat Fakültesinde al-Sarahsî'nin ölümünün 900. yıl dönümü dolayısiyle bir anma toplantısı tertip edilmiş idi. Bu münâsebetle verilen konferansların metinlerini ve İstanbul'da, Süleymaniye Kütüphanesinde düzenlenen al-Sarahsî'nin eserlerinden müteşekkil bir serginin ve burada teşhir edilen yazma eserlerin tavsifini hâvi bir „hatıra kitabı", hâlen Ankara'da İlâhiyat Fakültesi tarafından bastırılmakta idi.

Bibliyografya: Abu 'l-Vafâ' al-Afġânî, al-Sarahsî, *Uṣūl* ve *Nukat Ziyâdât al-Ziyâdât* basmalarının ön-sözleri; al-'Ayntâbî, *Taysîr al-masîr fî Şarḥ al-Siyar al-kabîr* (Husrev Paşa, Üniv. kütüp. ve Medine'de Ârif Hikmet kütüphanesindeki yazmalar); Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn*; İbn Kutluboğa, *Tâc al-tarâcim*, nr. 38; Faḳîr Muḥammed Cehlamî, *Ḥadâ'iḳ al-ḥanafîya* (Laknav), s. 205 — 207; al-Kaffavî, *Katâ'ib a'lâm al-aḫyâr* (Es'ad Efendi kütüp., yaz.); al-Kavsarî, *Bulūġ al-amânî fî sîrat al-imâm Muḥammed b. al-Ḥasan al-Şaybânî*; 'Abd al-Ḳâdir al-Ḳuraşî, *al-Cavâhir al-muḍî'a*, II, 29; 'Abd al-Ḥayy al-Laknavî, *al-Favâ'id al-bahîya*, s. 158 v.d.; ayn. mll., *al-Sî'âya şarḥ Şarḥ al-Hidâya*, s. 32; ayn. mll., *'Umdat al-ri'âyâ fî ḥall Şarḥ al-Viḳâya*, s. 41; ayn. mll., *Muḳaddima al-Hidâya*, s. 18; al-Munaseced, *Şarḥ al-Siyar al-kabîr* basması, ön-söz; al-Tamîmî al-Ġazzî, *al-Ṭabaḳât al-sanîya* (el-yaz, Köprülü ve Süleymaniye kütüphaneleri); Taşköprü-zâde, *Miftâḥ al-sa'âda*, II, 55 v.d.; al-'Omarî, *Masâlik al-abṣâr* (el-yaz, Ayasofya, V, 28b, Topkapı sarayı, Ahmed III. kütüp., III, 529 v.d.); Flügel, *Klassen d. hanefitischen Rechtsgelehrten*, s. 275, 301 v.d., 303 v.d.; 305 v. dd.; 320, 322; Hamidullah, *Contribution de l'Iran à la botanique et à la science juridique* (*Pensée Chiite*, Paris, I, 13—18); Helfening, *EI*, mad. *Sarakhsî*; ayn. mll., *Das islamische Fremdenrecht*, zeyil; Schacht, *Sur la transmission de la doctrine dans les écoles juridique de l'Islam* (*Annales de l'Inst. d'Etudes Orient.*, Cezayir, 1952, X, 399 — 419); ayn. mll., *Aus den Bibliotheken* (3. cüz).

(M. HAMİDULLAH.)

SERÂT. SARAT, Arabistan yaylasının garp hudûdunda uzanan dağın adı. Arap yarımadasını İslâm coğrafyacıları arasında en iyi tanıyan al-Hamdânî, yaylayı (Nacd) alçak memleketten (Ġavr, Tihâma) ayıran ve bu sebeple araplar tarafından Ḥicâz adı verilen dağın bir yanda Yemen'in cenûp ucundan, öte yanda Suriye'ye kadar uzandığını ileri sürmektedir; al-Aşma'î hattâ bu dağı Ermeniye'ye kadar uzatmaktadır. Vaktile al-Hamdânî'nin bile yeknesak bir dağ silsilesi saymayarak, biribirinin hemen ardından gelen dağlardan mürekkep bir takım gibi telakkî ettiği bu dağlar dizisinin genişliği ortalama olarak dört

günlük yola tekabül etmekte, fakat bu genişliğin bâzı yerlerde bir günlük veya daha aza indiği de görülmektedir. al Hamdānī'nin tasvirinde zirve (*ẓāhir*), daha sonra, zirve derecesine varmayan yüksek kısımlar (*a'la 'l-Sarāt*) ve garp yamaçları (*awṣaṭ, ġavr, asfal al-Sarāt*) olarak ayrılmaktadır. Sa'īd b al-Musayyab'a çıkan bir rivâyetten anlaşıldığı gibi, araplarca Allah tarafından halk edilmiş toprakların bel kemiği telakkī edilen bu heybetli dağ dizisinin ortalama irtifaı 2.600 m.'ye varmaktadır. Şimâl-i garbîde, en yüksek zirve Cabal Dībāġ (2.200 m.)'dır; cenûb-i garbîde ise, bir takım tepeler 3.000 m.'ye varmakta, hattâ kışın bâzan kar ile kaplanan ve Maṣāna'a kütlesinde yer alan Cabal Nabī Şu'ayb'de (3.150 m.) bunu geçmektedir. Dağlar granit ve gneiss gibi billûrî kayalar üzerine yerleşen rusûbî tabakalardan ve yer-yer beliren volkan mahrutlarından teşekkül etmiş olup, aralarında da çok yerde siyah renkli indifâî kayaların yaygın bulunduğu geniş ovalar yer almaktadır. Bu ovalara yarım adanın şimâl kısmında *ḥarra*, cenûp kısmında da *fayṣ* ismi verilmektedir. Dağların garp yamacı dik bir şekilde Tihāma'ye doğru inmekte, bu sonuncusu 700 m. irtifâdan başlayarak, denize doğru alçalan bir ova meydana getirmekte, düzlükler üzerinde yer-yer yeni volkan teşekkülâtından meydana gelmiş tepelere rastlanmaktadır. Şarka doğru ise, dağlar Basra körfezine doğru tedricen alçalmaktadır. Heyet-i umûmiyesi ile Sarāt'ın belli bir istikameti bulunmamakla berâber, her istikamette biribirine karışan az-çok büyük sıralar görülmektedir. Umûmiyetle bu dağlar, ağaçsız, haşin görünüşlü, karanlık boğazlar ile kesilmiş, çıplak yamaçlı, kayalık, sarp zirveli, çeşitli şekiller almış, erişilmesi güç, sarp yamaçlarında dağ köyleri bulunan sıralar hâlindedir. Köyleri meydana getiren evlerin hepsi de taştan yapılmış, bâzıları dört köşeli, bâzıları yuvarlak, 2 — 5 katlı olup, her taraftan uçurumlar ile çevrili, çok defa garip görünüşlü olan bu köyler kapalı bir hisara benzer. Üzerinde yürünmesi güç olan patikalar ve katır yolları kayalar arasında belli belirsiz çizgiler meydana getirmekte ve köyün içine açılan dar boğazlara yönelmektedir. Yamaçlar boyunda ve vâdiler zemininde iyi ekilmiş tarlalar görülür. Yamaçlarda bin zahmet bahâsına kuru taş duvarlar ile tutturulmuş ve gerisinde toprak yığılmış taraçalar vâdiye doğru basamak hâlinde iner. Bu taraçalar sâyesinde, kıymetli nebâtî toprak korunduğu gibi, yağmur suyu zâyi olmadan kullanılır ve üst basamaktan alttakine akar. Ağaçların gölgesi ile güneşin kavurucu şuâlarından korunan bu tarlalarda en iyi cinsten kahve ile üzüm bağları ve şeker kamışı yetişir. Bu uzun dağ sırası yer-yer geniş ovalar ile kesintiye uğrar: bunlardan Ṣan'ā' ovası cenûba doğru 23, şimâle doğru 11 km. uzanır. Naḳīl al-Yaalaḥ ile inkıtaa uğrayan bu ovanın cenup ucundan Yemen'in en münbit ve su bakımından en zengin ovası olan Ẕamār ovasına geçilir.

Sarāt teşekkülünü Eritre ovasında üçüncü zamanda yeni inhidamlar husûle getiren kuvvetli indifâî hadiselere borçlu olup, kendisi, şimdiye kadar değişmeyen ufkî arazî tabakaları ile, çöl Arabistan yaylasının indiği kuvvetli çatlak hattı meydana getirmiştir. Yaylanın çöküntü sâhasına bakan yamaçları akar sular ve hava te'sirleri ile şiddetli aşınmaya uğrayarak tepelere bölünmüştür. Bu dağlık memleket, birisi içerde, diğeri dışarıda olmak üzere, iki vâdi mıntakasına ayrılır ve bu vâdiler garp mâilesinde şark ve şimâl-i şarkîden garba ve cenup mâilesinde şimâlden cenûba ve cenûb-i şarkîye yönelir. Dağlar bu vâdiler ile delik-deşik olmuştur. Bu yüzden dağlar çok çeşitli sûrette şekillenmiş, volkanik kayalar da bu çeşitliliğe yeni unsurlar katmıştır. Bu fer'î vâdiler Sarāt yarım-adasını aşınma dağlarına veya tepeler silsilesine çevirmiştir ki, bu hâl dağların muhtelif şekil almasına, kısmen çok defalar helirdiği üzere indifâî unsurların meydana gelmesine âmil olmuştur.

Sarāt'ın garp mâilesi üzerinde yazın sıcaklık farkları az olup, termometre haziranda 31° ve ağustosta 37°'ye varabilir; kışın âzamî sıcaklık 25°'ye yükselir. Bununla berâber geceleyin +2° veya 3°'ye iner; hattâ yüksek dağ yamaçlarında —5°'ye kadar düşer. Bu yüzden, dağ zirvelerinin kışın kar ile kaplanması nâdir değildir. Haziran ortasından eylûl sonuna kadar yağmur mevsimi hüküm sürer. İlk bahar yağmurları nisanda yağar; başlıca yağmur mevsimlerinde fırtınalar nâdir değildir; kışın zirve düzlüklerinde, bilhassa sert şark rüzgârı estiği sırada, su donar. Sarāt ikliminin başka bir hususiyeti Tihāma sisleri olup, arapların *umma* veya *suḥaymāni* dedikleri bu sisler ancak sıcaklık derecesi âzamî seviyesine ulaştığı zaman kesilmekte ve nebatlar âlemi için gâyet elverişli bir serinliğe sebep olmaktadır. Sarāt'ın şark mâilesinde ise, bunun aksine, iklimin başlıca husûsiyeti son derecede kuru oluşudur. Daha Ṣan'ā' havâlisinde nisbî rutûbet % 20'ye düşer. Burada da iki yağmur mevsimi vardır (mart, temmûz — eylül arası). Bütün sene yalnız hububat değil, meyve ve sebzeler de yetiştirilir ve her mevsimde bunların bir çok çeşitleri kemâle erer. Mesl. üzüm, Arabistan'ın bütün dağlık bölgesinde yetişir ise de, yalnız

vâdilerde gelişir. Sarât'ın şark mâilesi, zirâat bakımından, gerçekten avrupaî bir vasıf arzeder. Bununla berâber münbit toprak ancak sun'î sûrette sulanan sun'î taraçalarda bulunur. Bütün yıl suyu eksilmeyen vâdiler, meyve ve hububat bakımından, al-Hamdânî'nin hayranlıkla bahsetmiş olduğu inanılmaz bir bolluğa sâhiptir. Sarât'ın çöl manzarası arzedeo şark mâilesinde, ılgın ve akasya ağaçları ile mimozalar nebat âleminin başlıca unsurlarını meydana getirir; 'yeb („hurma ağaçları") yanında çeşitli meyveler, pamuk ve bir çok tıbbî sebatlar, bahçe bitkileri, bunlar arasında güzel kokulu nebatlar kadîm Mesut Arabistan (Arabia Felix)'ın zemini üzerinde ebemmiyetle rol oynar. Meşhûr günlük ağacının reçinesine bugün ancak Yemen'in bâzı kesimlerinde rastlanmaktadır. Buna karşılık kaktüs şekilli euphorbia'lar, belsem ve ünnap ağaçları. 'Aden çalısı, *davm*-hurma ağacı, demirhindi ağacı, râk, reçine ve lastik usâresi vereo daha bir çok ağaçlar, sabır nebatı ve acanthaccae'ler kokulu nebat ve çalılar pek yaygındır. Arabistan'ın yukarıda zikredilen kahve, üzüm, hurma ve çeşitli meyve gibi en zengin mahsûlâtı yanında, Sarât bölgesinde çavdar, buğday. arpa, darı, mısır, şeker kamışı, tütün, ḳât, patates, lahana, bezelye ve incir de yetişmektedir. Bununla berâber meyvelerin devşirilmesi güçlükle yapılır; manzara güzelliği bakımından Alpler ile boy ölçüşebilecek olan bu ülke binlerce yıllık çalışmadan sonra, bugünkü şeklini almış ve bugünkü mahsûllerini yetiştirir hâle gelmiştir.

Bibliyografya: al-Hamdânî, *Ṣifat Cazîrat al-'arab* (nşr. D. H. Müller), Leiden, 1884 — 1891, s. 48, 193; al-Bakrî, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 8, 10, 58, II, 772; Yâḳût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 77. 151, 206, III, 65, 66, 556, IV, 1020; *Marâṣid al-iṭṭilâ'* (nşr. T. G J. Juynboll), Leiden, 1853, II, 20 — 22; E. Glaser, *Ostjemen und Nordḥaḍramaut* (el-yazması); *Von Ḥodeida nach Ṣan'â vom 24. April bis 1. Mai 1885* (*Petermanns Mitteilungen*, 1886, XXXII. 43); ayn. mll., *Über meine Reisen in Arabien* (*Mitteilungen d. K. K. geograph. Ges. in Wien*, 1887, XXX, 24, 25, 83, 84); ayn. mll., *Meine Reise durch Arḥab und Hâschid*, (*Petermanns Mitteilungen*, 1884, XXX. 174); A. Deflers. *Voyage au Yemen* (Paris, 1889), s. 53, 57: Mehmed Raif Fuad-Bei, *Land und Leute im heutigen Jemen* (*Petermanns Mitteilungen*, 1912, LVIII, 116, 117); W Sc midt, *Das südwestliche Arabien* (*Angewandte Geographie*, aeri IV, kısım 8, Frankfurt, 1913. s. 8 — 16. 25 — 28, 31, 30. 40. 44 — 48: A Grohmann, *Südarabien als Wirtschaftsgebiet* (Wien, 1922), I, 8 — 17, 24 — 30, 41, 43; B Moritz, *Arabien, Studien zur physikalischen und historischen Geographie des Landes* (Hannover, 1923), s. 5, 6.

(ADOLF GROHMANN.)

SERAY. [Bk. SARAY.]

SERBEDÂRÎLER. SERBEDÂR, Horasan'ın büyük bir kısmını zapteden bâzı mâceracı elebaşıların lakabı olup, kendilerine tâbî olanlar da Serbedârîler diye adlandırılmışlardır. Bunların devleti yalnız askerî te'sirler değil, şî'î dervişlerin te'sirlerinin de kendini gösterdiği hakikî bir haydutlar devleti idi; İlḫân Abû Sa'îd'in ölümünü tâkip eden karışıklıklar esnâsında teşekkül etmiş olan bu devlet Timur tarafından yıkıldı. „Asılması gereken adam" daha doğrusu „gözü kızmış haydut" diye tercüme edilebilen Serbedâr adı tarihçi Ḫvândmîr'e göre, bunların ilk reisi olan 'Abd al-Razzâḳ'ın bir sözüne dayanmaktadır: *„ba mardî sar-i ḫ•ad bar dâr dâdan hazâr bâr bihtar ki ba nâmardî ba ḳatl rasîdan"* yâni „erkekçe başını darağacına vermek, alçakça katledilmekten bin kere daha iyidir" (Davlatşâh, *Taẕkira*, nşr. Browne, s. 278'de bu adın aslına dâir farklı bir izah vermektedir). İbn Baṭṭûṭa'ya göre, Irak'ta Serbedârîlere *ṣuṭṭâr* („hırsızlar"), Magrib'de ise *ṣuḳâra* („avcı kuşlar, doğanlar") adı veriliyordu. İdâre merkezleri Bayhaḳ bölgesinde Sebzevâr şehri idi. İlk serbedârî emîr 'Abd al Razzâḳ Cuvayn'de şahın me'mûrlarından Şihâb (veya Tâc) al-Dîn Faḍl Allâh Bâştînî adlı bir alevînin oğlu idi. 'Abd al-Razzâḳ, kendisine resmî bir me'mûriyet veren İlḫân Abû Sa'îd'in teveccühünü kazanmağa muvaffak oldu. Kirman'da kendisine vergi tahsildarlığı verilmiş olan 'Abd al-Razzâḳ, bu vergi gelirinin hepsini harcıyordu; fakat Moğul hükümdarının ölümü kendisini tam vaktinde zor durumdan kurtarmış idi. 'Abd al-Razzâḳ, eski ikametgâhı olan Bâştîn (Bayhaḳ idârî bölgesinde bir köy)'e geldi, Horasan'ın bir bölgesinde hukûmdar olmak gayesi ile orada etrafına mâceracıları ve gayri memnunları topladı ve önce bu memlekette bütün iktidarı elinde bulunduran vezir 'Alâ' al-Dîn Muḥammed Faryumadî ile savaşmak mecbûriyetinde kaldı. 'Alâ' al-Dîn mağlûp oldu ve öldürüldü. 'Alâ' al-Dîn'in 737 (1336/1337)'de ölümünden sonra 'Abd al-Razzâḳ, Sebzevâr'ı zaptetti (738=1337/1338) ve burası onun haydutlarının karargâhı oldu. Davlatşâh'a göre, 'Abd al-Razzâḳ Cuvayn'i, Asfarâ'in'i, Câcarm'ı, Biyâr ve Ḫocand'i de zaptetti. 'Abd al-Razzâḳ safer (bâzılarına göre zilhicce 738 1337/1338)'de kendisine halef olan

kardeşi Vacîh al-Dîn Mas'ûd tarafından katledilmek sûreti ile telef oldu. İbn Baṭṭûṭa gibi şi'î Serbedârîler aleyhinde bulunan müellifler, 'Abd al-Razzâḳ'ı kardeşi Mas'ûd'un aksine zâlim ve müstebit bir emîr gibi gösterirler. Onlara göre, Mas'ûd onu ancak meşrû müdâfaa dolayısı ile öldürdü. İlk serbedârî emîrin ölümü hakkında verilen hayalî tafsilât inanılmayacak bir mahiyet taşır. Tarihçilerin Mas'ûd'un kardeşini katletmesini mâzur göstermek için 'Abd al-Razzâḳ'ın seciyesini kötülemeleri mümkündür. Serbedârîlerin ikinci reisi olan Mas'ûd *sulṭân* unvânını aldı (İbn Baṭṭûṭa, nşr. Defrémery ve Sanguinetti, III, 65 v.d.) ve harpçi bir emîr gibi hâkimiyetini daha uzaklara teşmil etmeği düşündü. İbn Baṭṭûṭa Serbedârîlerin o sırada sünnîlerin Horasan'dan köklerini kazımak niyetinde olduklarını naklet'mektedir. Bir ateşli şi'î olan Mas'ûd siyâsî sebepler dolayısı ile Nîşâpûr emîri tarafından hapse atılmış olan derviş Ḥasan Cürî'yi kendisine bağladı. Derviş, Mas'ud'un intikam duygusundan sıyrılmasını bildi. Mas'ûd'un onun hapishaneden kaçmasına yardım edip-etmediği bilinmeyor. Davlatşâh Mas'ûd'un bizzat Cürî'nin mürîdi olduğunu iddia etmektedir.

Yeni serbedârî reisin ilk savaşı Nîşâpûr hâkimi olan Arġûn Şâh Cânî Ḳurbânî'ye karşı oldu. Bu seferin 738 yılında vuku bulmuş olması muhtemeldir. Arġûn ordusu bozguna uğrayarak rie'at etti: Nîşâpûr ile Câm Mas'ûd'un eline geçti. Mağlûp hukümdar Curcân emîri Toġa Timûr Ḫân'a ilticâ etti. Gâliba Mas'ûd ile Cürî hâkimiyetlerini bütün Horasan'a yayma imkânını mülâhaza ediyorlardı. Görünüşe göre, serbedârî kuvvetleri ilk önce Toġa Timûr ile çarpıştılar. O hâlde Davlatşâh tarafından Mas'ûd'un Heratlı Ḥusayn Kert'e karşı savaşından önce vuku bulmuş gibi zikredilmiş olan Ḫân'ın Atrak kıyıları üzerinde, mağlûbiyet hâdisesinin Serbedârîlerin Cureân'a karşı giriştikleri bu ilk savaş esnâsında vuku bulmuş olmasını kabûl etmek lâzım gelecektir. Filhakika Mas'ûd ve Cürî kendi tasavvurlarını gerçekleştirmek için zikri geçen Herat hukümdarına yöneldiler (743=1342/1343) ve bu yılın saferinin 13'ünde Zâva dolaylarında savaşa tutuştular. Bu savaşta Ḥasan Cürî ya düşman eli ile veya serbedârî reisin emri ile öldürülmüştür. Mas'ûd Şeyḫ'in artmakta olan nufûzundan korktuğundan bu işi yapmış olabilir. Zîra bu zamanda, tarihçi Ẓahîr al-Dîn (nşr. Dorn, s. 328)'e göre, *zimâm-i iḫtiyâr-i ân vilâyat dar akṣar-i umûr ba dast-i şuyûḫ bûd* („o vilâyetin idâresi ekserî işlerde şeyhlerin elinde idi"). Her ne kadar başlangıçta Serbedâr ordusu gâlibiyet sağlar gibi göründü ise de, Zâva savaşı Herat emîrinin lehine neticelendi. Mas'ûd çekilmek zorunda kaldı; Sebzevâr'a döndü. Ḫvândmîr, bu hâdiselerden sonra Curcân'a karşı Toġa Timûr'un bir kardeşinin mağlûbiyet ve ölümü ile neticelenen bir savaştan bahsetmektedir; o, han kendi idâre merkezine kaçtığı (743 sonu) hâlde, bu savaşın neticesinde Mas'ûd'un Astarâbâd'a sâhip olabildiğini nakletmektedir. Bununla berâber başka bir müellif, bu hâdiseleri 742'de vuku bulmuş gibi anlatmaktadır (bk. B. Dorn, *Die Geschichte Tabaristans und der Serbedare nach Chondemir*, s. 165, not 5). O hâlde bu vak'a Ḥusayn Kert ile yapılan savaştan önce olmalıdır; bu rivâyet doğru ise, Mas'ûd'un Toġa Timûr'un kardeşine karşı kazandığı zafer Atrak üzerindeki savaşın aynıdır. Serbedâr Curcân'ı bir defa tasarrufuna geçirince, hırsla dolu nazarlarını Mazenderân üzerine çevirdi ve burada işi bitmiş oldu. Rustamdâr arâzisi'nde ansızın hücuma uğradı: kendisi ve hemen-hemen bütün ordusu telef oldu (rebiülâhır 745=ağustos/eylûl 1344).

Mas'ûd serbedârî emîrlerin en büyüğü idi; Davlatşâh'a göre hukümdarlığı Câm'dan Dâmġân'a ve Habûşân'dan Turşîz'e kadar uzanıyordu. Kendisi hânedanın *şâḥib-ḳirân*'ı idi. Ondan sonra iktidar 'Abd al-Razzâḳ âilesinin me'mûrları olan kimselerin eline geçti: yâni devlet en yüksek noktasına vardıktan sonra bir daha dirilmemek üzere askerlerin (dervişler dâhil) hukmü altına girdi.

Şark hânedanlarının tarihinin tabiî seyri budur. Mas'ûd Luṭf Allâh adında küçük yaşta bir oğul bıraktı; Curcân savaşı esnâsında Sebzevâr'da mütevellâ emîrin *nâ'ib*'i bulunan ve devletin ileri gelenlerinden biri olan Muḥammed Aytîmûr o sırada iktidarı ele geçirdi. İki yıl ve bir kaç ay saltanat sürdü ve 747 (1346/1347) veya 748 (1347/1348)'de Cürî'nin, *murîd*'lerinden olan dervişler topluluğu tarafından hazırlanmış bir tertibin kurbanı olarak telef oldu. Bu tertibin müşevviki olan Ḫvâca 'Alî Şams al-Dîn duruma hâkim oldu; Kalvâ (veya Kulû) İsfendiyâr adında birini hukümdar olarak teklif etti ve bu zat takriben bir yıl saltanat sürdü; 'Alî Şams al-Dîn 748 veya 749'da onu katlettirdi; o vakit, Mas'ûd'un küçük yaşta bulunan oğlunu İsfendiyâr'a halef yapmak bahis mevzuu oldu. 'Alî Şams al-Dîn, Mas'ûd'un bir kardeşini *nâ'ib* tâyin etti ki, bu zatın da adı Şams al-Dîn idi. O da uzun zaman kalmadı; Davlatşâh'a göre, yedi ay sonra zilhicce 749'da iktidarı terk etti. 'Alî Şams al-Dîn bizzat hukümdarlığın zâhirî unvanlarını do aldı. Tarihçiler, zâlim ve dinsiz olmasına rağmen, umûmiyetle onun idâre tar-

zını medhederler. 500 fâhişeyi diri-diri gömdüğü rivâyet olunur; me'mûrları ile kumandanları huzûruna çıkmak mecbûriyetinde kaldıkları zaman ilk önce vasiyetnâmelerini yazarlardı. Şams al-Dîn Sebzevâr'da *Mascid-i câmi'* 'i yaptırdı veya tâmir ettirdi. Aynı zamanda aynı şehirde büyük bir depo (*anbâr*) inşâ ettirdi. Toğa Timûr ile, vaktiyle Mas'ûd tarafından idâre edilmiş bulunan bütün yerlerin mülkiyetini kendisine sağlayan bir muâhede yaptı; buna mukabil Serbedârîlerin bir vergi tekelfül etmiş olmaları muhtemeldir. Davlatşâh (s. 236) serbedârîlerin Toğa Timûr'a itâat ettiklerini (*muți' va munḳâd şudand*) kaydetmektedir ki, bu ancak Mas'ûd'un ölümünü takip eden zamanda olabilir.

Daha önce cimriliği ve gaddarlığından dolayı kâfi derecede nefret duyulan 'Alî Şams al-Dîn, kendisinden büyük bir meblağ sızdırmak istediği tahsil me'mûrlarından biri olan Ḥaydar Ḳaṣṣâb'ı ağır bir şekilde tahkir etti. Ḳaṣṣâb, Mas'ûd'un eski zâbiti olan Yaḥyâ Karrâbî ile birleşerek, Şams al-Dîn'i bizzat kendi eli ile öldürdü (753'e doğru veya 754 başında). Karrâbî 754'ten önce hüküm sürüyor, çünkü onun emri ile Toğa Timûr'un katli, Davlatşâh (s. 237)'da kaydedilen şiirin de gösterdiği gibi, 16 zilkade 754 = 14 kânûn I. 1353'te vuku bulmuştur. Ḳaṣṣâb *sipâh-sâlâr* rütbesini aldığı hâlde, Karrâbî Serbedârîlerin reisi oldu. Yeni emîr, zâhid bir kişi olmakla berâber aynı zamanda hunhar ve zâlim idi. Kendisinde cinnet alâmeti görüldüğü sanılıyordu. Serbedâr ile Toğa Timûr arasında ihtilâflar çok çabuk baş gösterdi. Zîra Karrâbî Ḫân'ın hukûmdarlığına karşı koyuyordu. Bir karşılaşma vesilesi ile Karâbî, kendi maiyet zâbiti vâsıtası ile Toğa Timûr'u Sultan Duvîn'de katlettirdi. Bu suikastin, ancak Timûr hukûmdarlığının büyükleri arasında Serbedârîlerin tarafdarlarının bulunması ile muvaffak olabildiği tasavvur edilmektedir. Toğa Timûr'un ölümü ile, bu yerlerde Çingiz Ḫân'ın soyundan gelenlerin saltanatı sona erdi. Ḫân'ın ülkesi Serbedârîler, Cânî Ḳurbânîler ve Herat Kortları tarafından taksim edildi; Karrâbî, Cânî Ḳurbânîlerden Ṭûs'u aldı; Maşhad'da olduğu gibi bu şehirde de sulârın tanzimine itina gösterdi. O tarihlerde mutâd olduğu üzere Karrâbî de tabiî bir ölüm ile ölmedi. Eniştesi 'Alâ' al-Davla'nın bir suikasti onun ölümüne sebep oldu. O vakit Ḳaṣṣâb, ölen hükümdarın kardeşi (veya yeğeni) âciz Ẓahîr al-Dîn'i tahta oturttu. Tabiî *sipâh-sâlâr* o tarihten itibâren iktidarın sâhibi oldu ve Ẓahîr al-Dîn hukûmdarlıktan ferâgat ettiği vakit (recep 760 = mayıs/haziran 1359) hiç bir şey değişmedi. Ḳaṣṣâb bizzat devletin dizginlerini eline aldı ise de, bu uzun sürmedi: âsî Naṣr Allâh Bâştînî (bilki Mas'ûd'un bir kardeşi)'yi Asfarâ'in'de muhâsara ettiği vakit, kendi has *sipâh-sâlâr*'ı olan Ḥasan Dâmġânî'nin tahriki ile bir tertibin kurbanı olarak öldü (rebîülâhir 761 = şubat/mart 1360). Ḥasan Dâmġânî, Naṣr Allâh ile bir sulh akdetti ve tahta tevârüs için ilk hânedana dönüldü. Dâmġânî ve Naṣr Allâh gerçek iktidarın sâhipleri oldukları hâlde Luṭf Allâh b. Mas'ûd, hukümdar ilân edildi ve Naṣr Allâh kendini hukümdarın atabeyi tâyin etti. Gölge hukümdar Luṭf Allâh ancak *sipâh-sâlâr* muvafakat ettiği müddetçe tahtında durabildi. Mas'ûd'un oğlu ile Atabey arasında ehemmiyetsiz bir ihtilâf hâsıl olur-olmaz, Atabey hukümdarı hapse attı ve az sonra da öldürülmesini emretti (receb 762 = mayıs/haziran 1361). Bundan sonra Ḥasan Dâmġânî bizzat kendi adına hüküm sürdü. Karışıklıklar gecikmedi. Cûrî'nin mürîdi olan derviş 'Azîz, Dâmġânî'nin bastırmağa muvaffak olduğu, bir karışıklığa sebebiyet verdi. 'Azîz Ṭûs'u almış idi; fakat Serbedârî hukümdarı onu geri aldı. 'Azîz'i sürgün etti. O da İsfahan'a geldi. Dâmġânî, dinî sâikler ile dervişin hayatına kıymamakla fâhiş bir hatâ işlemiş idi. Bundan başka, Serbedâr'a bağlı bulunan Toğa Timûr'un ülkesinin bu kısmında ahvâl gittikçe fenalaştı. Toğa Timûr'un bir zâbitinin oğlu olan Amîr Valî, serbedârî vâliyi Astarâbâd'dan kovdu ve Dâmġânî tarafından gönderilmiş olan yardımcı kıt'ayı hezîmete uğrattı. Serbedârîlerin bu sırada Ṭûs'u kaybetmiş oldukları anlaşılıyor. Mas'ûd'un eski me'mûrlarından biri olan Naem al-Dîn 'Alî Mu'ayyad bu karışıklıklardan faydalanmakta gecikmedi. Dâmġân şehrini zaptetti ve âsî 'Azîz'i, İsfahan'dan getirtti. Amîr Valî tarafından mağlûp edilmiş olan Serbedâr ordusunun bir kısmı ona iltihak etti. Bu hâdise Dâmġânî'nin Sebzevâr'da bulunduğu bir zamanda cereyan ediyordu, çünkü Dâmġânî Şaḳḳân müstahkem mevkiini muhâsara ediyordu. Böylece Mu'ayyad ve 'Azîz Sebzevâr'a girebildiler ve orada Dâmġânî'nin vezîri Yûnus Semnânî'yi öldürdüler ve Luṭf Allâh b. Mas'ûd için bir *tâziyette* bulundular. Aynı zamanda, tehdit ve vaidler ihtivâ eden tahriratlar ile ordunun zâbitleri Dâmġânî'yi terketmeğe teşvik edildi. Ordu Şaḳḳân önünde böyle bir haberi alınca, askerler Mu'ayyad tarafını tuttular: Dâmġânî'nin başı hemen Sebzevâr'a gönderildi (766 = 1364/1365). Dâmġânî'nin yerine tahta geçen Mu'ayyad Serbedârî hukümdarların sonuncusu oldu. Tarihçilere göre, Mu'ayyad âlicenap, dindâr ve ateşli bir şî'î idi (bu keyfiyet kendi tarafından darbedilmiş paraların yazılarında da görül-

mektedir, bk. Frähn, *Recensio nummorum muhammedanorum*, s. 632 v.d.). Fakat onun soyluluğu hukümdarının bir emrine itâat etmeyecek kadar cesâret göstermiş olan derviş 'Azîz'den kurtulmasına aslâ mâni olmadı. Mu'ayyad bundan başka Cürî tarîkati dervişlerinden nefret ediyordu. Cürî'nin mürşidi olan Ḫalîfa'nin ve bizzat Ḥasan Cürî'nin türbelerine karşı saygısızlık göstердi. Dış siyâsetine gelince, son serbedârî hâkimiyet sâhasını genişletmeği düşünmüş idi. Zaptettiği yerler arasında Turşîz ve Kühistân fetihleri zikredilir. Heratlı Malik Ġiyâṯ al-Dîn (bk. *J A*, 5. seri, 1861, XVII, 515 v.d.)'e karşı yaptığı savaşta Nîşâpür'u kaybetti. Serbedâr ile eski Toġa Timur devletinin hukümdarı olan Amîr Valî arasındaki münâsebetler umûmiyetle dostâne değil idi. Bu düşmanlıklar esnâsında Mu'ayyad, bir müddet için, Astarâbâd'ı tasarrufunda bulundurmuş olmalıdır, çünkü 775 (1373/1374)'te bu şehirde basılmış bir sikkesi bilinmektedir (krş. Howorth, *History of the Mongols*, III, 737). Diğer taraftan Valî, Fârs emîrinden yardımcı kuvvetler te'min etmiş olan âsî derviş Rukn al-Dîn taralından Sebzevâr'dan çıkarılan Serbedârî hukümdarın hukûmetini tekrar elde etmesine yardım etti (780=1378/1379).

Daha sonra ihtilâflar yeniden patlak verdi. Valî kuvvetleri tarafından Sebzevâr'ın muhâsarası vesilesi ile Mu'ayyad büyük Timur'dan yardım istirhamında bulundu (h 783 yahut 781; krş. Doru. *Gesch. Tabaristans*, s. 186, not 2). Bunu tekrara lüzum yoktur ki, serbedârî hukümdar her türlü istiklâl fikrini terketmek mecbûriyetinde kaldı ve ülkesi Timur imparatorluğunun bir parçası hâline geldi. Mu'ayyad Timûr'un sarayında bir müddet daha yaşadı; 788 (1386/1387)'de katledilmek sûreti ile öldürüldü. Cesedi Sebzevâr'a nakledildi ve bu şehirde gömüldü.

Her ne kadar 807 (1404/1405)'de Mas'ûd'ın oğlu Sulṭân 'Alî Timur'un oğlu Şâhruḫ'a karşı ayaklanmış ise de, Serbedârîlerin tarihi burada sona erer. Bu ayaklanma, usûlüne göre, tenkil edilmiş idi. Davlatşâh, Serbedârîlerin mâdihi olarak şâir Maḥmûd İbn Yamîn al-Dîn Faryumadî [bk mad. İBN YAMÎN]'yi zikreder.

Bibliyografya: B. Dorn, *Die Geschichte Tabaristans und der Serbedare nach Chondemir-Persisch und Deutsch* (Petersburg, 1850); orada (s. 142) bu mevzû hakkında 1850'den önce Avrupa'da yapılan tetkiklere âit bibliyografyanın çoğu bulunmaktadır; Mîrḫvând, *Rawżat al-ṣafā* (Bombay, 1266), V, 179 v.dd.; Davlatşâh, *Taẕkirat al-şu'arā'* (nşr. Browne), s. 229, 236, v.d., 269, 275 — 288, 307, 398 v.d., 399, 426, 462; B. Dorn, *Sehir Eddins Geschichte von Tabaristan, Rujan und Masanderan* (*Muh. Quellen zur Geschichte der südlichen Küstenländer des Kaspischen Meeres* (Petersburg, 1850), I, 103 — 112. 353 v.d.; İbn Baṭṭûṭa (nşr. Defrémery ve Sanguinetti), III, s. III v.d., 64 v. dd.; C. d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, IV, 737—740; J. v. Hammer-Purgstall, *Geschichte der Ilchane*, II, 324—326, 335, 340, 342; H. H. Howort, *History of the Mongols*, III, 726 v. dd.; *Grundriss der Iran. Philologie*, II, 571, 575.

(V. F. BÖCHNER.)

SERDÂB. SARDÂB (F. serd-âb, „soğuk su", *Ḳāmūs*'ta, yanlış olarak, *sirdāb*, ar. cem. *sarādîb*), Bagdad'da, evlerde oldukça geniş, kubbeli, az-çok tezyinatlı, zeminden dört-beş ayak aşağıda bulunan izbe ve mahzendir ki, evin odalarında sıcaklık 34° — 35° iken, burada 25° — 26°'dir. Sardâb'ın, şimâle doğru, ocak şeklinde ve binanın en üst kısmında nihâyetlenen, bir hava menfezi vardır; içi ayrıca sabahları ve akşamları bir kaç küçük pencere vâsıtası ile havalandırılır. [Soğutulmak için su küpü konulan] serdablarda yazın sabahın erken saatlerinden güneş batıncaya kadar oturulur.

Sardâb İran'ın cenup bölgelerinde de vardır; buralarda ona *zîr-zamîn* („yer-altı"), hava menfezine de *bâd-gîr* („rüzgâr alan") denir. Kelime, mânâsı genişleyerek, her çeşit yer altı tesisleri ve yer altı yolu için de kullanılmıştır (İbn Baṭṭûṭa, Paris, 1853, I, 264; Dozy, *Suppl.*, I, 647; [Celâl Esat Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, (İstanbul, 1952, IV, 1782)].

Bibliyografya: Olivier, *Voyage dans l'empire othomon* (Paris, 1804), II, 381; Niebuhr, *Voyage en Arabie* (Amsterdam, 1780). II, 239; Buckingham, *Travels* (London, 1837), II, 192, 210, Ker-Porter, *Travels*, II, 261. (CL. HUART.)

SERDÂR. SARDÂR, farsça bir kelime olup, iştikakî mânası „baş tutan", baş mevkii işgal eden demektir ve umûmiyetle kabîle reîsi, rehber ve kumandan mânâlarında kullanılmıştır. Bu son mânâda türkler tarafından iktibas edilmiş olan kelime, yine türkler tarafından bâzan yanlış olarak, *sirr-dār* kelimesinden iştikak ettirilmiştir. Türkler vâsıtası ile bu kelime araplara geçmiş ve 1581'de Yemen'deki arap emîrlerinden birinin yazdığı bir mektupta kullanılmıştır: *„va 'ayyana... sardāran 'ala 'l-'asākir* („ve orduya bir kumandan tâyin etti"). Rutgers (*Historia Jemanae sub Hasano Pascha*, Leiden, 1838, s. 133 ve 166) bu kelimenin farsça olduğuna da işâret etmiştir. Kezâ, mücerret bir melhum olarak, bir ordu kumandanının

makamı karşılığında *sardāriya* kelimesine de rastlanır. Sardār kelimesi, Mısır 'da arapça konuşan halkın diline çoktan beri girmiş olup, Mısır ve Sudan 'ın ingiliz idâresinde bulunduğu devirde bu iki memleketteki ordunun ingiliz başkumandanının da resmî unvânını ifâde etmiştir (ingilizce yazılışı *sirdar*, bk. [E. Cromer, *Modern Egypt*, London, 1908, II, 283; *sirdār* kelimesinin Mısır 'da baş-kumandan mânasına geldiği hakkında bk. H. Wehr, *Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart*, s. 370]).

İran 'da bu kelime yakın zamanlara kadar daha ziyâde *sardār-i ẓafar*, *sardār-i cang* gibi şeref unvânlarının teşkilinde kullanılırdı.

Hindistan 'da [XVIII. asrın ikinci yarısında, Lâhur 'u zapt eden Sikhlerin bu mıntakada kurdukları küçük devletlerin hükümdarlarına sardār denilmekle berâber (bk. Y. Hikmet Bayur, *Hindistan tarihi*, Ankara, 1950, III, 125)] umûmî olarak ingiliz idâresi zamanında, Hind ordusunun zâbit sınıfının alâmeti olarak kullanılırdı. *Sardār-log* bir birliğin veya alayın hindli zâbitleri mânasına gelirdi. Bir zamanlar, bu kelime tahtırevan taşıyanların öncüsünü ifâde etmek üzere de kullanılmış, sonraları şimâli Hindistan 'da avrupalıların husûsî uşaklarına verilen bir ad olmuştur. Bunlar aynı zamanda evdeki bütün hizmetkârların da reisi idiler. *Sardār bahādur*, vaktiyle ingiliz Hind ordusunda, tamâmen hindli zâbitler için ihdâs edilmiş bulunan bir liyâkat nişanının birinci rütbesini hâmil zâta verilen bir şeref unvânı da olmuştur.

[Türkçede bu kelimenin *Fātih kanun-nâmesi* (nşr. M. Ârif, *TOEM* ilâvesi, İstanbul, 1330), s. 10 'deki „muallim-i sultan... serdâr-i ulemâdır" ibâresinde olduğu gibi, reis mânasına da kullanılmakla berâber, bilhassa küçük askerî müfreze kumandanı (İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, VII. defter, nşr. Ş. Turan, Ankara, 1959, 281) veya ordu kumandanı karşılığında kullanıldığı görülmektedir. Bu mânasında, bu tâbir Büyük Selçuklularda ve Anadolu Selçuklularında ordu veya eyâlet askerî kumandanı mânasına gelen *sipah-sālār*; *sar-laşkar* ve *sar-'askar* (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, İstanbul, 1941, bk. fihrist) mukabilidir.

Osmanlı imparatorluğunda sefer yapılması gereken yerlere vezirlerden, beyler-beyilerden veya sancak beylerinden birinin serdâr tâyin edilmesi âdet idi (*Das Asaf-nâme des Lutfî Pascha*, nşr. R. Tschudi, Leipzig, 1910, metin s. 25). Bununla berâber kapudan paşalara da serdârlık verildiği (Feridun Bey, *Münşaât*, İstanbul, 1275, II, 562 v.d.), pâdişahın katılmadığı seferlerde baş-kumandan olan sadrâzamlara serdâr-ı ekrem denildiği görülmektedir. Serdârlar sefer hazırlıkları ile bizzat meşgûl olmakla mükellef idiler, azil ve nasb, zeâmet ve timar tevcihleri gibi geniş salâhiyetleri var idi. XVII. asra kadar vezir olan serdârlara, yanlarında bulunan tuğralı, fakat boş ahkâm kâğıtları yetmediği zaman, tuğra çekmek hakkı bile verilmiş idi (Başvekâlet arşivi, *Mühimme defteri* VII, 289). Serdârların berâberlerinde bir mıkdar yeniçeri, cebeci, topçu ve süvari, mâlî işlerini görmek üzere, bir defterdar veya onun yerini tutmak üzere bir hazîne kâtibi bulunurdu. Vezîrin kendi tezkirecisi de reis-ül-küttâb vazifesini görürdü (İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı*, Ankara, 1948, s. 193). Serdârlar yaptıkları masraflardan dolayı mes'ul addedilmezlerdi. Onlar, nufûzlarını arttırmak üzere, pâdişah tarafından kabûl olunurlar, kendilerine ihsanlarda bulunulur (Abdurrahman Paşa, *Osmanlı kanun-nâmeleri, MTM*, İstanbul, 1331, I, 500; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *ayn. esr*, s. 160, 192, 193) ve kendilerine serdârlık berâtı verilirdi (bk. Feridun Bey, *ayn. esr.*, fihrist). Serdârların maiyetinde bulunanlara karşı âdil davranmaları, zaptolunan yerlerdeki halkın da affı kabil olanlarına karşı merhametli olmaları, gururdan kaçınmaları arzû olunan hususlardan idi (R. Anhegger, *Hezârfen Hüseyin Efendi 'nin Osmanlı devlet teşkilâtına dâir mülâhazaları*, *TM*, 1953, X, 382; Âlî, *Mavā'id al-nafā'is fī ḳavā'id al-macālis*, İstanbul, 1956, s. 123 v. dd.). Ayrıca Osmanlı imparatorluğunda şehirler arasındaki yolların emniyetine me'mûr edilenlere de kır-serdârı, yeniçeri ağası tarafından küçük yerlere, askerî teşkilâtın inzibat altında bulundurulması için gönderilen kimselere de serdâr denilirdi.

Serdâr kelimesi türkçeden romenceye geçmiş ve askerî kumandan, süvari paşası ve boyarlar arasında bir rütbe olarak kullanılmıştır (M. Tamer, *Le parole di origine turca in rumeno*, Palermo, 1963. tez, basılmamış)].

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka farsça, türkçe ve ordu dillerindeki başlıca lugatler; R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes* (Leiden, 1881); A. Rutgers, *Historia Jemanae sub Hasano Pascha* (Leiden, 1838); H. Yule ve A. C. Burnell, *Hobson-Jobson*, William Crooke tarafından yapılan 2. baskı (London, 1903).

(T. W. Haig.)

[Bu madde Nejat Göyünç tarafından ikmal edilmiştir.]

SERDESÎR. [Bk. SERDSÎR.]

SERDSÎR. SERDSİR, serin yer veya yükseklerde bulunan yazlık ev. Farsça lugatlar

(mel. *Farhang-i Şu'ūrī*) içinde bu kelimenin bulunduğu beyitler nakleder. Bu kelimenin zıddı *garmsīr* [b. bk.]'dir.

Bugün bu iki kelime, arap coğrafyacılarının Surūd ve Curūm'una (Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge, 1905, s. 249) tekabül eden Fars eyâletinin şimâl ve cenûp kısmını göstermek için kullanılır.

SERENDİB. SARANDİB, SEYLAN yarım-adasının cenûp ucunda 5° 55′ — 9° 50′ şimâl arzları ve 79° 41′ — 81° 52′ şark tûlleri (Greenw) arasında bulunan bir ada olup, satḥı 65.996 km.² ve 1953 sayımına göre, nüfusu 8.098.637'dir, nüfusun 541.812'si müslümandır. Bu müslümanların çoğuna Morlar (*Moors, Moormen, Maures*) denilmektedir; bunlar ya bu memleketin kadınları ile evlenerek, yerli halk arasında müslümanlığı yayan muhâcir araplardan gelmektedir veya kıt'adan adayı ziyârete gelen hindli tâcirlerdir; diğerleri ise, holandalıların Cava ve Sumatra'dan getirdikleri asker ve işçilerin çoğunun soyundan gelen malezyalılardır; bundan başka bir az efganlı ve diğer müslüman göçmen de bulunmaktadır.

Seylan, inci avcılığı, kıymetli taşları ve baḥârâtı sebebi ile, araplar tarafından eskiden beri tanınıyordu; arap tâcirler islâmiyetten asırlarca önce Seylan'da ticârî teʾsisler kurmuşlardı. Mahallî rivâyet, ilk yerleşmeyi, Peygamber'in Uhud savaşında korkaklıklarından dolayı sürdüğü bir kaç araba atfeder. Bu rivâyet, tarihî bir esâsa dayanmamakta ise de, Seylan'ın ticârî ehemmiyeti bu adayı islâm dünyasında çok erken bir zamanda tanıtmış olduğunu göstermektedir. Seylan III. (h.) asırdan itibâren coğrafya eserlerinde sık-sık zikredilmektedir: İbn Ḫurdāẕbih (h 230'a doğru)'in elimizde bulunan en eski coğrafya eseri olan *Kitāb al-masālik wa 'l-mamālik* (*Bibl. Geogr. Arab.*, VI, 63—70) adlı eserinde, Seylan'dan ekseriyâ sanskritçe adı olan Sinhaladvīpa'nın tahrif edilmiş şekli bulunan Sarandīb adı altında bahsedilmektedir. Sarandīb dar mânası ile Âdem dağını çevreleyen bölgenin ismi olup, bütün adaya Siyalān denilmektedir (al-Ḳazwīnī, *ʿAcāʾib al-maḫlūḳāt*, nşr. Wüstenfeld, I, 112; İbn Baṭṭūṭa, IV, 165 ve 179). Sahīlān adına *ʿAcāʾib al-Hind*'de rastlanmaktadır ve İbn Ruste *Bibl. Geogr. Arab.*, VII, 84 ve 132) Sarandīb adı yanında adanın Ṭabrūbānī şeklinde yazdığı grekçe adını (ταπροβάνη) da bilmektedir.

2.262 m. irtifâında olan Âdem dağı, Âdem'in cennetten kovulduğu vakit ayağını bastığı ilk nokta olarak, islâm âleminde iyi bilinir (al-Ṭabarī, I, 121); adada yetişen baḥârât nebatlarının menşe'i Âdem'in cennetten getirdiği dalların yaprakları imiş (*ayn. esr.*, I, 125 v. d.). Âdem'in dağın tepesindeki bir kaya üzerinde bulunan ayağının izi, hıristiyanlar ve budistler tarafından olduğu gibi, müslümanlar tarafından da ziyâret edilir (İbn Baṭṭūṭa, IV, 181 v. d.).

Arap tâcirler, portekizlilerin XVI. asrın başında Hind denizlerine gelmelerine kadar, adanın ticâretine mutlak bir şekilde hâkim idiler. O tarihten beri devam edegelen Morlar adını onlara ilk defa verenler portekizliler oldu. Arap tâcirlerin ve onların soyundan gelenlerin büyüyen hâkimiyetleri portekizliler ve bunların adadaki hakimiyetleri de 1658'de hollandalılar tarafından ortadan kaldırıldı; arâzi elde etmek araplara yasak edildi ve hattâ serbestçe ibâdet etmelerine bile mâni olunmağa çalışıldı. 1796'dan itibâren Seylan'a sâhip olan ingilizler, yavaş-yavaş kendilerinden öncekiler tarafından tâkip edilmiş olan tahditleri kaldırdı ve 1832'de Morların Colombo'da arâzi sâhibi olmalarına müsâade ettiler.

Britanya müstemlekesi olarak Seylan, icrâî ve teşrîî kudreti hâiz bir meclisi bulunan bir vâli tarafından idâre edilmekte idi. Bu teşrîî meclisin bir üyesi Morların temsilcisi idi. Morlar, ekseriyâ küçük ticaretle meşgul olurlar, dükkân işletir veya ayak satıcılığı ederler; aynı zamanda kayıkçılık; balıkçılık veya bamallık yaparlar, pek azı zirâat ile uğraşır. Morlar arapça kelimeler ile karışık bir Tamil dili konuşurlar Seylan'da müslüman hukukunun mer'iyette kalmış olan kısımları sâdece 5 ağustos 1806 toplantısında vâli tarafından kabûl edilmiş bulunan kanun-nâmeden ibârettir. Bu, ister hususî surette çıkarılan kanunlar şeklinde olsun, ister uzun zamandan beri yerleşmiş âdetler hâlinde olsun, adaya idhâl edildiği şekli ile, müslüman hukukunu ihtivâ eder; 1806 kanununun karşılayamadığı hususlarda Seylan'da tatbik edilen umûmî kanun câridir.

[İkinci dünya savaşından sonra, 1947 yılında kendisine istiklâl verilen Seylan, 4 şubat 1948'den beri, İngiliz milletler topluluğunun üyesi bulunmaktadır].

Bibliyografya: *Biblioth. Geogr. Arab.*, bk. fihrist, mad. Sarandīb; *ʿAcāʾib al-Hind* (nşr. P. A. van der Lith), bk. fihrist, Sarandīb, Sahīlān v. b., ek C, s. 265 v. dd.; Reinaud, *Relation des voyages faits par les Arabes et les Persans dans l'Inde et à la Chine dans le IXe siècle*, s. 5 ve 127 v. d; İbn Baṭṭūṭa (nşr. Defrémery ve Sanguinetti), IV, 165 v dd.; Sir James E. Tennennt. *Ceylon*[5] (1860), I, 629 v. dd.; II, 53; G Fergusson, *Mohammedanism in Ceylon* (Colombo, 1897); *Globus*, 1901, LXXIX, 292; *Revue du monde musulman*, I, 577, IV, 114;

J. C. W. Pereira, *Institutes of the Laws of Ceylon* (Colombo, 1901), I, 18 v. d.; *The Ceylon Manual*[b] (1910); *Ceylon Sessional Papers* (Colombo, 1911), XVII.

(T. W. ARNOLD.)

SERES. [Bk. SEREZ.]

SERETÂN. AL-SARAṬĀN (A.), yengeç; deniz yengecine (*saraṭān baḥrī*) olduğu kadar, tatlı su yengecine (*saraṭān nahrī*) de bu isim verilir. al-Damīrī yengeci şu şekilde tasvir etmektedir: „çok hızlı yürüyebilir, iki çenesi, kıskaçları, bir çok dişi ve taş gibi sert bir sırtı vardır; başının ve kuyruğunun olmadığı sanılır. Omuzları üzerinde iki gözü vardır, ağzı göğsünde, çeneleri yan taraftadır. 8 ayağı vardır ve bir tarafa doğru yürür. Hem karada, hem suda teneffüs eder. Senede 6 defa kabuk değiştirir. Kendisine iki kapısı bulunan bir yuva yapar; iki kapıdan biri suya, diğeri ise karaya açılır. Kabuk değiştireceği zaman, yırtıcı balıkların korkusundan, su tarafına olan kapıyı kapar; rüzgârın gelebilmesi ve yeni kabuğunun kuruyabilmesi için, kara tarafına olan kapısını açar". al-Ḳazwīnī de, deniz hayvanları arasında, onun hakkında aynı tavsifi verir. Bu hayvanın sihir ve tıpta kullanılışı sayısızdır.

Kanser hastalığına da *al-saraṭān* denilmiştir (greklerde kullanılan kelime de aynı mânaya gelir). *Ḳāmūs*'a göre, kanser siyah safra ile dolu bir ur olup, başlangıçta bir bâdemden daha büyük değildir; büyüyünce, üzerinde, yengeç ayakları gibi, yeşil ve kırmızı kan damarları görünür. Bu hastalık tedâvi edilemez, olsa-olsa, yalnız seyri uzatılabilir; bu hastalık hem insana, hem hayvana musallat olur.

Bibliyografya: al Damīrī, *Ḥayāt al-ḥayavān* (Kahire, 1319), II, 16; (trc. Jayakar), II, 43; al-Ḳazwīnī, *ʿAcāʾib al-maḫlūḳāt* (nşr. Wüstenfeld), I, 135 (trc. H. Ethé), s. 277; İbn al-Bayṭār (trc. Leclerc), II, 244.

(J. RUSKA.)

SERETÂN. AL-SARAṬĀN, Yengeç burcu. Saraṭān hey'et ilminde, güneş medârında, güneş'in yaz başlangıcına girdiği yerdeki en şimâlde bulunan burcun adıdır. Araplarca, (tamâmen Batlamyus'un Almagest'ine uygun olarak, *ṣūrat al-saraṭān* (grekçe Καρκίνος, lâtince: Cancer) burcu dokuz yıldızdan müteşekkildir; buna asıl şekl'in dışında olan başka dört yıldız daha ilâve edilmiştir. Burçtaki en parlak olan yıldızlar ancak dördüncü derecede büyüklüğe ulaşır. Bunların dördü hafifçe eğri ve dik duran bir yay meydana getirir; yengecin dışında bulunan ikisi, iki kıskacın (*al-zabāni 'l-canūbī* ve *al-zabāni 'l-şimālī*) yakınında bulunur; buna mukabil içerideki iki tanesi yengeç şeklinin gözlerinin yanındadır; bu sonunculara iki eşek (*al-ḥimārān, asini, aselli*) adı verilir; gözlerin arasında, çıplak göz ile küçük bir bulut gibi görünen, fakat teleskop ile bakıldığı zaman, takriben 40 kadar olduğu anlaşılan ahır (*al-maʿlaf, praesepe*) denilen yıldız kümesi vardır. Yengecin arka ayakları üzerinde, mukabil bir yayın merkezinde meşhûr ve çok tetkik edilmiş olan ζ Cancri bulunmaktadır.

Güneş Saraṭān şeklinin başına girince, şark güneş medârının meylinin inhirâfına müsâvi olan en büyük şimâlî inhirâfına (*al-mayl al-aʿẓam*) ulaşır. Fakat bu (şimdi=23° 27′) sâbit değildir; zaman ile az bir mikdarda değişir. Hey'et hesapları bu değişikliğin şu formül ile bulunabileceğini göstermiştir:

$$E=23^\circ\ 27'\ 8''.\ 26-46''.\ 845\ T-0''.\ 0059\ T^2+0''.\ 00181\ T^3$$

Bu formülde T harfi 1900.0 yılının başlangıcından hesaplanan 100 medâr yılı vâhid-i kıyasîsini temsil eder. Böylece msl. milâdî 1000 yılı için E=23° 34′ 8″. 07 elde edilir (krş. S. Newcomb, *Elements of the four inner Planets and the fundamental Constants of Astronomy*, Vaşington, 1895, s. 196). Şimdiki küçülmeden tekrar büyümeğe geçecek olan E'deki bu değişiklik müslüman hey'etçiler tarafından pek iyi biliniyordu. Fâtimî hey'etçi İbn Yūnus (ölm. Kahire, 1009), *al-Zīc al-kabīr al-Ḥākimī* (yaz. Leiden, 1057, bölüm XI, var. 222)'sinde bize müslüman hey'etçilerin bulduğu güneş medârının inhirâfına dâir mûtalar vermiştir ki, aşağıdaki mâlûmat ondan alınmıştır. Batlamyus'a göre, Eratosthenes ile Hipparchus güneş medârının inhirâfını 23° 51′ 20″ dâire muhitinin $\frac{1}{15}$'üne müsavi itibâr etmişlerdir. „Ben 16 (h.) yılında (yâni milâdi 776'dan sonra), Batlamyus ile „tahkik edilmiş cetveller" müellifleri (*aṣḥāb al-mumtaḥan*) arasında âzamî infiraf için yapılmış her hangi bir rasad bilmiyorum. Râsıd âzamî inhirâfın 23° 31′ olduğunu söyler".

al-Ma'mūn'un hey'et âlimleri al-Şammāsiya (Bagdad'da bir mahalle ve kapı)'deki rasadlarından E=23° 33′ buldular ve aynı rakam Muḥammed b. Mūsā 'l-Ḫvārizmī tarafından kendi zīc'inde ve Muḥammed b. Kaṯīr al-Farġānī'nin „Usturlab'ın kullanılması hakkında" adlı kitabında verilmiştir. Yaḥyā b. Abī Manṣūr'un ölümünden sonra, al-Ma'mūn'un bizanslılara karşı sefere çıkacağı zaman, kendilerine kullanılmasını emrettiği âlet ile rasadlar yapan Şam hey'et âlimleri Ḫālid b. 'Abd al-Malik al-Marvarrūẕī, Abu 'l-Sanad b. Ṭayyib 'Alī ve 'Alī b. 'Īsā al-Asṭurlābī v. b. E=23° 33′ 52″ buldular. Onların bu hesapları Yaz-

dagird takviminin 201 (832/833 m. s.) yılında yapılmış idi. Müsâ b. Şâkir oğulları Bagdad sûrunun kemerli kapısı yanında, aynı takvimin 237 (868/869) yılında, E = 23° 35′ olduğunu bulduklarını söylemektedirler. *al-Takvīm* cedvellerinde, Aḥmed b. 'Abd Allāh Ḥabaş güneş medârının inhirâfı hususunda şu iki değeri vermektedir: 23° 35′ ve 23° ve 33′, „fakat bununla berâber her iki rakamın bir olması gerekirdi." al-Māhānī, Yazdagird takvimine göre 226 (243= 857/858)'da E=23° 35′ 30″ olarak tespit etmiştir. „Abu 'l-Ḥasan Şâbit b. Ḳurra şöyle demektedir: Ben Batlamyus'tan önceki zamanlardaki eski usûllerin âzamî inhirâfı 23° 35′ olarak gösterdiğini buldum; nitekim Muḥammed b. Câbir b. Sinān al-Battānī de bizzat kendi ölçmelerinden, E'yi 23° 35′ bulduğunu söylemektedir." İbn al-'Alam diye tanınan Şarîf al-Fāżil Abu 'l Ḳāsim 'Alī b al-Ḥusayn Muḥammed b. Abī 'Īsā ve Abu 'l-Ḥasan al-Ṣūfī 'Abd al-Raḥmān b. 'Omar E'nin değerinin 23° 34′ 2″ ve 23° 34′ 45″ olduğunu buldular. Sonra İbn Yūnus, büyük ölçüde dakik olan usûlleri ile elde ettiği kendi hesabını E=23° 35′ olarak verir. Ayrıca al-Bīrūnī'nin de E=23° 35′ bulduğu (*al-Ḳānān al-Mas'ūdī*, Berlin yazl., Or. 8° 275, var. 85ª) kaydedilmelidir. İbn al-Şāṭir aş.-yk. 765 (1363/1364)'te E=23° 31′ ve Ulug bey 1437'de, Semerkand'da E=23° 30′ 17″ bulmuşlardı.

Güneşin Yengeç burcuna (*al-saraṭān al-awwal*) girdiği gün, Koç ve Oğlak burçlarına girdiği günler gibi, güneşin gökte çizebileceği âzamî mahrek olması (şimâl tûl mıntakalarında en uzun gün) dolayısı ile, büyük bir ehemmiyet taşır. Bu sebepledir ki, güneş kadranları üzerinde bu üç dâirenin temsili ve saatlerinin gösterilmesi mühim bir yer tutar. Yengeç sûreti mahrûtî bir kıt'adır ki, bunun teferrüâtı mevkiin tûl derecesine ve bir de kadranın duruşuna tâbidir.

Cancer (καρκίνος) adı, şüphe, yok ki, grek menşe'lidir. L. Ideler'e (bk. *bibliyografya*) göre Lernaeus adı da bununla ilgili olmalıdır, çünkü efsâne, Lernaon canavarı ile savaş yapan Herkules'in ayağını yaralamak için, Lerna bataklığından çıkan yengeçten bahseder. Bu ad, Dendera (Mısır)'da, meşbûr burçlar mıntakası şekli üzerinde de bulunur; bununla berâber bu şeklin Mısır'ın son devrine âit olması gerekir ve grek te'siri ile meydana gelmiştir. Bâbil'de bu burca (β Caneri olmaksızın) Mul) AL. LUL. = (Kakkab) Şittu denilmektedir ki, bu kelime ihtimal bir hayvan ismidir; fakat yengeç ismi değildir. Selevkus devrine âit muahhar metinlerde AL LUL. yerine dâima marangoz için kullanılan ideogramı buluyoruz (krş. F. X. Kugler, *Sternkunde und Sterndienst in Babel*, Münster, 1913, s. 6, 54, 309, 210).

Bibliyografya: L. Ideler, *Über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen* (Berlin, 1809), s. 158 v. dd.; F. W. V. Laet, *Anleitung zur Kenntniss der Sternnamen* (Leipzig, 1796), s. 75. Bu eserde, Yengeç burcunun farsça, türkçe ve süryanice adları verilmiştir. İbn Yūnus'taki güneş medârının inhirâfı hakkındaki kısmı C. Schoy, *Die Bestimmung der geographischen Breite eines Ortes durch Beobachtung der Meridianhöhe der Sonne oder mittels der Kenntnis zweier anderer Sonnenhöhen und den zugehörigen Azimuten nach dem arabischen Text der Ḥākimitischen Tafeln des Ibn Yūnus* (*Annalen der Hydrographie und maritim. Meteorologie*, Hamburg, 1922, s. 10 v. dd.)'ta tercüme etmiştir. E hakkında daha eski asırlarda yapılmış rasadların cedveli C. A. Nallino, *Al-Battānī sive Albatenii Opus Astronomicum* (Milano, 1903), I, 160'da verilmiştir. Yengeç, Koç ve Yay burcunun güneş saati ile ilgili resmi için krş. C. Schoy, *Gnomomik der Araber* (Berlin, 1923), s. 26 ve ayn. mll. *Sonnenuhren der spätarabischen Astronomie* (*Isis*, 1924, nr. 18, s. 354).

(C. SCHOY.)

SEREZ, Osmanlı türkçesinde resmî yazılışı **SİRÖZ**, yun. SERRAI (SERRE). Osmanlı İmparatorluğunda Selânik vilâyetine bağlı bir sancağın merkezi olan şehir. Şimdi Yunanistan Makedonyası'nda bulunan idârî bölgelerden (*nomoi*) birinin merkezi (1961'de nüfusu 39.800). Şehir Strimon (Struma Kara-Su ırmağının geçtiği toprağı verimli (vaktiyle az-çok sıtmalık) bir ovanın şimâl-i şarkî kenarında. Türkler zamanında Ahmed Paşa çayı adı verilen bir akar su boyunda Despot (Rodop) dağlarına tâbi Çayırlı Balkan'ın cenûp eteklerinde, deniz seviyesine göre, 50 m. irtifâda kurulmuş olup, Selânik-Dedeağaç (Aleksandrupolis) demir-yolu üzerindedir.

Serez'in mâzisi ilk çağa çıkar: Siris, Sirra veya Sirrhai adı verilen şehir Siriopaiones'in başlıca merkezi idi. Hıristiyanlık devrinde de oldukça önemli bir rol oynadı (ilk ve orta çağlara âit bilgi için bk. Pauly-Wissowa *Reolenzyclopaedie der klass. Altertumswissen.* 1927. 2. seri, III., 313 v.d., Oberhummer tarafından yazılmış makale). Bizans vekayi-nâmeleri Serez'in 19 eylûl 1383'te Osmanlı hâkimiyeti altına girdiğini kaydederler (Miklosisch-Müller, *Acta et Diplomata*, I, 77 v. dd.; Spir. P. Lambros. Νέος Ἑλληνομνήμων, Atina 1912; VIII, 403, 407, krş. P. N. Papageorgiou: *Byz. Zeitschr.*, 1894, III, 292). Türk vekayi-

nâmelerinde ileri sürülen tarihler 776 (1374/1375) — 787 (1385/1386) arasında değişir (Sa'd al-Dīn, *Tāc al-tavārīḫ*, Neşrî'den naklen, I, 92: 776 = 1374/1375; J. v. Hammer, *GOR*, I, 180: aynı yıl; Leunclavius, *Hist. Musulm.*, s. 243, 53 v.d.; 787=1385/1386 (Codex Verantianus) ve kezâ müellifi bilinmeyen *Tevârîh-i Âl-i Osman*, nşr. Giese, s. 26, 11,12; Âşık Paşa Zâde, *Tarih*, İstanbul, 1332, s. 61: 783—787 arası; Kâtib Çelebî, *Rumeli und Bosna*, nşr. J v. Hammer, Wien, 1812, s. 73 v.d.: 784 = 1382/1383; Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, VIII, s. 128: ilk olarak, Murad Hudâvendigâr devrinde: 777, ikinci defa: 786'da Evrenos Bey eli ile). Rivâyetler arasındaki fark, belki de, şehrin türkler eline geçmesinden sonra kalenin daha bir müddet dayanmış bulunmasından ileri gelmiş olabilir. Serez kalesi Lala Şahin Paşa'nın desteklediği Deli Balaban Bey eli ile fethedildi ve şehir ile havâlisi, zeamet olarak, Evrenos Beye verildi. Civâra da Saruhan'dan getirilen yörükler yerleştirildi (krş. Leunclavius, s. 244, 25 v.d.; Giese, *ayn. esr.*, 26, 26). Serez'in fethinden kısa bir müddet sonra, imparator Joannis V. Paleologos'un Selânik vâliliğine tâyin ederek, kendisine büyük salâhiyetler verdiği oğlu Manuel, Osmanlıların sırp asıllı prensler elinden aldığı Serez'in eski bir bizans mülkü olması düşüncesi ile, şehirdeki rumları osmanlı muhafızlarına karşı isyana teşvik etmiş ise de, vaktinde bu teşebbüsü haber alan Murad I., buraya bir kuvvet göndererek, fesatçıları tenkil etmiştir. Bu kuvvetlerin başında vezir-i âzam Çandarlı Hayreddin Paşa bulunuyordu. Hayreddin Paşa'nın 789 (1387) tarihinde Serez'de eceli ile öldüğü rivâyet edilir. Yerine geçen oğlu Çandarlı Ali Paşa'nın teşebbüsü ile 797 (1395) senesinde bizans ve sırp asıllı bâzı prensler, Rumeli'de sükûnun te'mîni maksadı ile, Serez'de bir umûmî toplantıya çağrıldılar. Daha sonra Serez Şeyh Bedreddin (b. bk.) Simâvi hareketinin son safhasına sahne oldu; kuvvetlerinin dağılması üzerine Bayezid Paşa eline esir düşen şeyh, o sırada Serez'de bulunan Çelebî Sultan Mehmed huzûrunda getirildi ve muhâkeme edilerek, Serez çarşısında idam olundu (823 = 1420).

Civârında gümüş madenleri bulunan Serez erkenden Osmanlıların ehemmiyetli bir darbhânesi oldu: bilinen ilk para basımı 816=1413/1414 tarihine rastlar. Sirōz basımı paralar arasında, şehzâde (Düzmece) Mustafa'nın bastırdığı sikkeler de bilinmektedir. Serez'in adı, daha sonra, Trabzon'un Fatih Sultan Mehmed tarafından zaptedilmesinden (865 = 1461) sonra, imparator David'in âilesi ile berâber buraya gönderilmesi münâsebeti ile, geçmektedir. Osmanlı hâkimiyeti altında Serez busûsî bir ehemmiyet arzetmemiş bulunmakla berâber, burası varlıklı bir merkez olarak zikredilir. XVI. asrın başlarında fransız tabiat bilgini Pierre Belon, Serez nüfusunun çoğunluğunu rumların teşkil ettiğini, yerlilerin rumca ve bulgarca konuştuklarını, burada ispanyolca ve almanca konuşan yahudiler de bulunduğunu kaydeder. Kâtib Çelebî (*Rumeli und Bosna*, s. 73 v.d.), çok yerde Mehmed Aşık (*Menāẓir al-'avālim*, Viyana yaz., 240b, ortada, Berlin yaz., 246b — 247a) metnini tekrarlamak sûreti ile, Serez'in XVII. asra âit bir tasvirini verir; şehrin 10 câmi, 7 — 8 hamam, bir bedesten, güzel hanlar ve bahçeler ihtiva ettiğini söyler. 1078 (1667/1668) senesinde, İstanbul'dan Girid'e giderken, Serez'e uğrayan Evliya Çelebi buranın mükemmel bir tasvirini verir. Bu tasvire göre, şehrin şark tarafında yalçın kaya üzerinde iki kapılı, içinde ev ve kilise harâbeleri bulunan metrûk bir kalesi var idi. Bunun eteğinde dört kapılı surlar ile çevrilmiş 10 mahallede kiremit örtülü mâmur 2.000 evde yahudi, rum, bulgar, sırp, v.b. gayr-i müslim nüfus oturuyordu. Nihayet bu kale dışında, etrafı sûrsuz, bağ ve bahçeler içinde 30 mahalleye ayrılmış, yine üstü kiremit örtülü ve kârgir 4.000 evden mürekkep müslüman şehri yer alıyordu. Seyyah'a göre, Serez'de, 12 si cuma namazı kılınan câmi olmak üzere, 91 câmi ve mescit (bunlardan eski câmi h. 787 tarihli idi), müteaddit medrese, tekke, çeşme ve sebiller, 5 hamam, 17 han, bedestan'da 2.000 dükkân var idi. Civârında ekilen buğday, arpa, ve pamuğu ile burada yetiştirilen mandaları meşhurdur. Şehrin sokakları iri taş kaldırım ile döşenmiş olup, üzüm asmaları ile gölgelenir, sağından solundan sular akardı. Yaz mevsimin de şehir halkı serin yaylalara çıkardı. Seyyah bunlardan Ana-Yaylağı'nı bilhassa medheder. Şehrin dışındaki Kale-Ardı mesîresi, Kâtib Çelebî gibi, Evliya Çelebî tarafından da hayranlıkla zikredilmektedir. Edirne tarihi bakımından mühim bir eser olan *Anîs al-musāmirîn* müellifi Abdürrahman b. Hasan burada gömülmüş idi.

XVIII. — XIX. asırlarda Serez havâlisinde, memleketin başka yerlerinde de görüldüğü gibi, eşkiyalık hâdiselerine rastlanır. Buraya yerleşmiş derebeyler arasında, eşkiyanın tenkilinde rol oynamış bulunan ve Alemdar Mustafa Paşa ile İstanbul'a gelen Serez âyânı İsmail beyin ismi bilhassa zikredilir (krş. E. M. Cousinéry, *Voyage dans la Macédoine*, Paris, 1831, I, 157 [130] — 166). Önceleri Rumeli eyâletinin Selânik sancağına bağlı bir kazâ merkezi olan Sirōz, XIX. asrın ikinci yarısında Selânik vilâ-

yetine bir sancak merkezi olarak bağlanmış idi. 1288 (1871) *Sâl-nâme*'si 545 köy ihtivâ eden sancak içinde 68.468 gayr-i müslim ve 43.144 müslim erkek nüfus (mecmuu 111.612; kadın nüfus ilâve edilecek olursa, bu nüfus 220 — 225.000 olmak gerekir) bulunduğunu, şehirde 3.035 ev, 1.292 dükkân, 174 mağaza, 61 han, 2 hamam, 20 câmi, 18 mescid, 8 medrese, 14 tekke, 3 imâret, 14 mektep, 42 kilise bulunduğunu kaydeder. Papageorgiou'ya göre, XIX. asrın sonlarında, şehrin nüfusu 28.000 olup, bunlar da türk (13.500), rum (13.000), yahudi (1.100) ve çingene (400) unsurlarına ayrılıyordu. Başka kaynaklar bu nüfusu XIX. asrın sonu ile XX. asrın başında 30.000 — 60.000 olarak gösterir. Bununla berâber, Balkan harbi sıralarında şehir nüfusunun 20.000 den aşağıya düştüğü de bilinmektedir.

Balkan harbinin ilk safhasında Serez 6 teşrin II. 1912 'de bulgar kuvvetlerinin ve harbin ikinci safhasında yunanlıların eline geçti ve Londra muâhedesi (mayıs 1913) ile Yunanistan'a verildi. Serez'in türk nüfusu, birinci cihan harbinden sonra, diğer Yunanistan türkleri ile birlikte, mübâdele sûreti ile, Türkiye'ye nakledildi. Daha sonraki yıllarda bulgarların büyük kısmı da mübâdele yolu ile ayrılmış olduğundan, bugünkü durumda nüfusun büyük çoğunluğunu rumlar teşkil etmektedir. Şehir civârında tütün, hububat, pamuk, sebze v.b. ekildiği gibi, bahçelerinde de çeşitli meyva yetiştirilmektedir. Serez idârî bölgesinin yüzölçümü 4 052 km² olup, nüfusu da 1961'de 248.000 idi.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka F. Babinger (*EI*, mad SERRES); J. v. Hammer, *GOR*, I, 180, 246, 360; N. Iorga, *GOR*, I. 241, 249; P. N. Papageorgiou, *Byzant. Zeitschrift*, 1894, III (bu mecmuada yeni grekçe bir monografya olup, buna şu kaynaklar da eklenmelidir: Papadopoulos Keremeus, *Vizantijskij Vremennik* [Petersburg, 1894], I, 673 — 683); N. A. Bees, *ayn. esr.* (1913), XIX, 302 — 326; G. di Pietro Luccari, Giacome Luccari, *Copisso ristretto degli annali di Rausa* (Venedik, 1605), III, 103 — 106; C. Jirecek, *Geschichte der Serben* (Gotha, 1918), s. 107, 118; Tb. Spandugino, Cantacuzeno, *Petit traicté* (nşr. Ch. Schefer), s. 17, 18, 124; (Paris, 1896, s. 17, 46, 47, 134); Leake, *North Greece* (1835), III, 200 — 208; Taşköprü-zâde, *Şaḳâ'iḳ al-nu'mâniya* (İstanbul, 1269), s. 73; Atâî. *Zeyl* (İstanbul, 1268), s. 35, 186, 673; Müneccimbaşı (İstanbul, 1285), III, 267; Serez'deki مارغريت (= Margarita?) manastırına dâir, Rûḥî [b. bk.] *Tarih*'ine dercedilmiş bâzı garip kayıtlar. — Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, (İstanbul, 1928), VIII, 128—140; Şemseddin Sâmî, *Ḳâmûs al-a'lâm* (İstanbul, 1894), IV, 2755 v. dd.; *Selânik vilâyeti sâl-nâmesi*, sene 1288, tür. yer.; Ahmed Rifat, *Lugat-i tarihiye ve coğrafiye* (İstanbul, 1300), IV, 97 v.d. (BESİM DARKOT.)

SERÎ. SARÎ', arap arûzunun 9. bahrinin adı; akıcı bir vezin olduğu, çabuk ve kolay telaffuz edildiği için *sarî'* ("çabuk sür'atli") diye adlandırılmıştır. Şüpheli ve ihtilâflı vaziyetinden dolayı *dâ'irat al-muṣṭabih* denilen dördüncü dâirenin ilk bahridir. Arûz nazariyatındaki aslî şekli, bir beyitle iki defa *mustaf'ilun, mustaf'ilun fâ'ilâtu* 'dur. Fakat tatbîkatta buna, hemen-hemen hiç denilebilecek kadar nâdiren, tesâdüf edilebilir. Bu bahrin *fâ'ilun, fa'ilun, maf'ûlân* ve *maf'ûlun* olmak üzere dört *'arûż*'u vardır. Bunlardan birinci *'arûż*'un üç (*fâ'ilân, fâ'ilun* ve *fa'lun*), ikinci *'arûż*'un iki (*fa'ilun, fa'lun*) *żarb*'ı mevcuttur; *maṣtûr* olan son ikisinin *żarb*'ları yine kendilerl sayılır. Buna göre *sarî'* bahrinin ana şekilleri şöyle gösterilebilir:

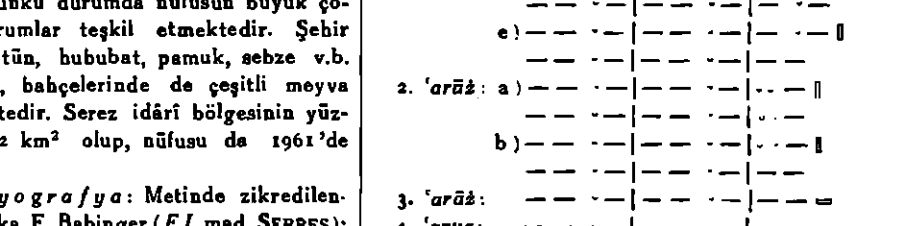

Bunlarda *mustaf'ilan*'lerin yerini *mafâ'ilun, mufta'ilun* ve *fa'ilatun* alabilir. Ayrıca yakın devir şâirleri birinci *'arûż*'un *fû'ilun* şeklindeki *żarb*'ına bir bece ilâve ederek, yukardaki ilk diziye *fâ'ilâtun żarb*'ı bir vezin daha katmışlardır. Bu şekillerin en çok kullanılanı *mustaf'ilun*'lerdeki değişikliklerle birlikte, birinci *'arûż*'un ikinci ve üçüncü vezinleridir. Bilhassa *racaz*'a [b. bk] büyük bir benzerlik gösteren *sarî'* bahrindeki vezinler, *racaz* bahrindeki vezinlerden sâdece *'arûż* ve *żarb*'da gelen, yâni mısrâ sonlarında bulunan tef'ileleriyle ayrılır. Bununla berâber bâzı vezinleri *racaz* ve hattâ *hazac* vezinleriyle birleşir.

İran edebiyatında, birinci ve ikinci *'arûż*'undaki vezinleri ile görünen bu bahrin *mustaf'ilun* tef'ilelerinin yukarda bahs edilen değişmelerine bir de *muf'ûlun* ilâve edilmiştir ki, bu daha ziyâde *ḫaṣv*'da, yâni mısrâların ortalarındaki ikinci tef'ilelerde bulunur. Ancak *sarî'* bahrinin İran ve Türk edebiyatlarında en sık teşâ-

düf edilen şekli bir beyitle iki def'a *mufta'ilun mufta'ilun fā'ilan* olup, nâdiren gazellerde ve daha ziyâde mesnevîlerde kullanılmıştır. Meselâ Nizâmî (ölm. 605=1209)'nin *Maḫzan al-asrār*'ı, Ḫusrav-i Diblavi (ölm. 725=1325)'nin *Maṭla' al-anvār*'ı ve *Ḫirān al-sa'dayn*'i, Atâî (ölm. 1055=1634)'nin, *Nafḥat al-azhār*'ı bu vezin ile yazılmıştır. Türk edebiyatında, Tanzimât devrinden sonraki şâirlerin eserlerinde de bu vezne nâdiren rastlanır.

Bibliyografya: İbn 'Abd Rabbihi, *al-'Iḳd al-farîd* (Kahire, 1365), V, 464—467, 488 v.d.; al-Sakkākī, *Miftāḥ al-'ulūm* (Kahire, 1313), s. 90 v.d.; R. Basset, *La Khazradjyah* (Alger, 1902), s. 98—103, 160 v.d.; Mohammad Ben Cheneb, *Taḥfat al-adab fī mīzān aṣ'ār al-'arab* (3. tab., Paris, 1954), s. 64—70; Şams al-Dīn Muḥammed b. Ḳays al-Rāzī, *al-Mu'cam fī ma'āyīr aṣ'ār al-'acam* (Tahran, 1935), s. 121; Fr. Ruckert- W. Pertsch, *Grammatik, Poetik und Retorik der Perser* (Gotha, 1874) s. 67,386; Parvîz N. Ḫanlarî, *Taḥḳīḳ-i intiḳādî dar 'arūż-i fārsî* (Tahran, 1327 ş.), s. 154, 175; Süleyman Paşa, *Mabāni 'l-inşā'* (İstanbul, 1289), II, 102 v.d.; A. Cemâleddin, *Arûz-i türkî* (İstanbul, 1289), s 83 v.d.; Ahmed Hamdî, *Tashîl al-'arūż* (İstanbul, 1289), I, 139; E. J. W. Gibb, *Osmanlı şiiri tarihi* (türk. trc. İstanbul, 1943), I, 100; Faruk K. Timurtaş, *Osmanlıca grameri* (İstanbul, 1964), s. 390; J. Walker, mad SARÎ', (*EI*, IV, 175); ayrıca bk. mad. ARÛZ. (NİHAD M. ÇETİN.)

SERÎ. AL-SARÎ B. AL-ḤAKAM B. YÜSUF AL-BALḪÎ, bir Mısır vâlisi. 1 ramazan 200 (3 nisan 816)'den itibâren Mısır vâliliği ve maliye idâresini deruhte etmişidi. 1 rebiülevvel 200 (27 eylûl 816)'de orada bulunan kuvvetler kendisine karşı açıkça isyân ettiler ve al-Ma'mūn al-Sarî'yi azlederek, yerine Sulaymān b. Ġālib'i geçirdi. al-Sarî hapse atıldı ve Sulaymān 4 rebiülevvel 201 (30 eylûl 816) salı günü vazifesine başladı ise de, askerlerin yeni bir isyânı neticesinde, bu da azledildî ve al-Sarî, al-Ma'mūn tarafından, yeniden aynı vazifeye tâyin edildi. Bu tâyin haberi 12 şâban (4 mart 817) da Mısır'a ulaştı. al-Sarî hapisten çıkarıldı ve aynı gün al-Fusṭāṭ'a girdi. 30 cemâziyelevvel 205 (11 teşrin II. 820)'te vuku bulan ölümüne kadar orada kaldı. al-Sarî vâli olarak tâyininden önce, 197 812/813) senesinde yapılmış olan bir Ka'ba örtüsü (*kisve*) nün *ṭirāz*'ından anlaşıldığı üzere, Mısır'da mühim bir rol oynamış olmalıdır. Mısır'da basılmış altın ve gümüş paralar üzerinde ismi görülmektedir, bk. W. Tiesenhausen, *Monnaies des Khalifes Orientaux*, s. 188, nr. 1790 [Mişr, 200 h.], s. 193, nr. 1731 [200 veya 202 h.]; H. Nützel, *Katalog d. orient. Münzen in den Kgl. Museen zu Berlin*, I, 367, nr. 2247; İsmail Galib, *Meskûkât-ı kadîme-i islâmîye katalogu*, s. 188, nr. 563 [Mişr, 200 b.] ve s. 387, nr. 928 [Mişr, 201 b.], nr. 929 [Mişr 204 b.]).

Bibliyografya: al-Kindî, *Kitāb al-vulāt* (nşr. Rh. Guest), *GMS*, XIX, London, 1912, s. 161—165, 167—172); Abu 'l-Maḥāsin, *Annales* (nşr. T. G. J. Juynboll), Leiden, 1855, I, 574 — 588; al-Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 178, 179, 310; al-Ṭabarî (nşr. de Goeje), III, 1044; İbn al-Aşîr, *al-Kāmil*, VI, 256; F. Wüstenfeld, *Die Statthalter von Ägypten zur Zeit der Chalifen II* (*Abh. G. W. Gött.*, 1875, XX, 30 v. dd.); *Corpus Papyrorum Raineri III*, Series Arabica (nşr. A. Grohmann), I/II, 144 v.d. (ADOLF GROHMANN.)

SERÎ. SARÎ B. MANṢÛR, ABÛ 'L-SARĀYĀ (?—815), tanınmış mâcerâperest bir şî'î taraftarı. Banî Şaybān'a mensup olduğu anlaşılan ve daha çok künyesi olan Abu 'l-Sarāyā ile tanınan bu şahsın ilk zamanları hakkında bilgimiz yoktur. Onun Banî Tamîm kabîlesinden birini öldürmesi üzerine, Şam taraflarında gizlendiği mâlûmdur. İbn al-Aşîr (*al-Kāmil*, nşr. Tornberg, VI, 212), Şam civârında bulunan bu bedevînin yağmacılık ile meşgûl olduğunu bildiriyor ki, Abu 'l-Sarāyā künyesi bununla alâkalı olmalıdır. Bir müddet sonra, Armenîya'de bulunan Yazîd b. Mazyad al-Şaybānî'nin yanına giden Abu 'l-Sarāyā, bu emîr ile birlikte, Ḫurramîya [b. bk] mensûpları ile savaşmış ve emîrin ayrılması üzerine de, kardeşi Aḥmed b. Mazyad'e intisâp etmiştir; çok geçmeden, onun delâleti ile, meşhûr arap kumandanı olup, al-Ma'mūn [b. bk.]'un iş başına geçmesini sağlayan Ḥarşama b. A'yan [b. bk.]'ın maiyetine giren Abu 'l-Sarāyā, al-Amîn ile al-Ma'mūn arasında vuku bulan hâdiseler sırasında, büyük bir yararlık göstererek, *amîr* lekabını almıştır (İbn al-Aşîr, VI, 212). al-Amîn [b. bk.]'in 25 eylûl 813'te ölümü üzerine, askerlerini tensike başlayan Ḥarşama, Abu 'l-Sarāyā ile maiyetindeki adamların iâşesi hususunda müşkilât çıkarınca, Abu 'l- Sarāyā, yanında 2.000 kişi olduğu hâlde, isyân etti (Ṭabarî, *Târîḫ al-rusul va 'l-mulūk*, nşr. de Goeje, III, 977).

Bu sûretle, al-Ma'mūn'a karşı harekete geçen Abu 'l-Sarāyā, başta 'Ayn al-Tamr olmak üzere, Daḳūḳ ve Anbār'ı zapt ve âmillerini öldürmek süretiyle, büyük bir şöhret kazandı; Rakka'da Ḳaysîlere karşı savaşan Ṭavḳ b. Mālik'i destekledi (İbn al-Aşîr, VI, 213). Bu muvaffakiyetleri te'sirini göstermekte gecikmedi. Nitekim Rakka'da bulunduğu bir sı-

rada 'Alî tarafdarlığına devam eden kûfelilerin dâveti üzerine, burayı elde etmek isteyen İbn Ṭabāṭabā (Muḥammed b. İbrāhîm)'nin bu bedevî sergerdesi ile iş-birliği yaptığını görüyoruz. Kendi menfaatini de göz önünde bulundurmak sûretiyle, 'Alî neslinden gelen bu zât ile birleşen Abu 'l-Sarāyā, Kûfe'ye girerek, 'Abbās b. Mūsā b. İsā'nın sarayında bulunan hazîneye el koydu (199 = 815). İbn Ṭabāṭabā, 10 cemâziyelâhır 199 (26 kânûn I. 815)'da Kûfe'de hilâfetini ilân edince, şehrin civârı ona itâat etmekte gecikmedi (Ya'ḳūbî, *Târîḫ*, nşr. Houtsma, II, 540; Ṭabarî, III, 977; İbn al-Aṯîr, VI, 213). Abu 'l-Sarāyā'nın bu son muvaffakiyeti üzerine, büyük bir telâşa kapılan Irak ve Arabistan vâlisi al-Ḥasan b. Sahl, Zuhayr b. al-Musayyib al-Żabbî kumandasında, 10.000 kişiden mürekkep bir ordu gönderdi ise de, İbn Ṭabāṭabā ile müştereken hareket eden Abu 'l-Sarāyā bu kuvvetleri Ḳeriya Şâhî'de mağlup etti (14 şubat 815). Ancak bu zaferi müteâkip, İbn Ṭabāṭabā'nın ölümü bir takım rivâyetlerin ortaya çıkmasına sebep oldu. İleri sürülen kuvvetli bir ihtimâle göre, Abu 'l-Sarāyā halkın ona karşı olan teveccühünü kıskanarak, İbn Ṭabāṭabā'yı zehirlemiştir (Ṭabarî, III, 979). Nitekim İbn Ṭabāṭabā'nın yerine aynı âileden genç bir çocuk olan Muḥammed b. Muḥammed b. Zayd'i halîfe ilân eden Abu 'l-Sarāyā'nın bütün hukûm ve nüfûzu eline aldığı görülmektedir.

Bunun üzerine, Kûfe'de müstakil bir sûrette hareket eden Abu 'l-Sarāyā, al-Ḥasan b. Sahl'in yeniden 4.000 süvârî ile üzerine gönderdiği 'Abdûs b. Muḥammed b. Abî Ḫālid al-Marvarûẕî'yi Bagdad ile Kûfe arasındaki al-Câmi' mevkiinde (Ya'ḳūbî, II, 543) mağlup ettiği gibi, Kûfe'de nâmına para (*„dirham"*) bastırdı. Ṭabarî (III, 979) basılan paralar üzerindeki yazıları kaydetmektedir. 'Alî âilesi nâmına hareket ettiği anlaşılan Abu 'l-Sarāyā, askerlerini Basra ve Vâsıṭ'a gönderdiği gibi, bu âileye mensup kimselerden bir kısmını da Mekke, Yemen, Fars ve Ahvaz'a sevketmiş, kendisi de bizzat Basra'yı zaptetmiştir (İbn al-Aṯîr, VI, 214). Ancak onun hareketlerini dikkatle takip eden al-Ḥasan b. Sahl, 'Alî âilesinden Muḥammed b. Sulaymān b. Dāvūd b. 'Alî'nin Madā'in'e gelip, Bagdad'ı tehdîde başladığını görünce, tecrübeli bir kumandan olan Harşama b. A'yan'a mürâcaat etmek zorunda kaldı. Bunun üzerine, yanında Manṣûr b. al-Mahdî olduğu hâlde, Şarşar'a gelen Harşama, bu nehir civârında Abu 'l-Sarāyā'yı mağlûp etmeğe muvaffak olup, Madā'in'e girdi (İbn al-Aṯîr, VI, 215). Abu 'l-Sarāyā Kûfe'ye kaçtı; fakat Harşama onu burada da muhâsara edince, geceleyin yanında 800 atlı olduğu hâlde, evvelâ Ḳādisiya'ye, sonra Vāsiṭ'a, nihâyet Sūs'a çekildi. Niyetinin Ra's al-'Ayn'e sığınmak olduğu anlaşılan Abu 'l-Sarāyā, buraya yakın bir yerde, Ḥammād al-Kandğuş (Ṭabarî'de: al-Ḥasan b. 'Alî al-Bāẕğîsî)'un hücûmuna mâruz kalarak, mağlûp ve yaralı bir hâlde, bu emir tarafından Nahrvān'da bulunan al-Ḥasan b. Sahl'e yollandı. O da rakibini öldürüp, başını al-Ma'mūn'a gönderdi; cesedi Bagdad köprüsüne asılıp, halka teşhir edildi (10 rebîülevvel 200=18 teşrin I. 815; al-Tamîmî'nin bu hususdaki şiiri için bk. Ṭabarî, III, 986; bk. bir de Ya'ḳūbî, II, 543; İbn al-Aṯîr, VI, 217).

Bibliyografya: al-Ya'ḳūbî, *Târîḫ* (nşr. Houtsma), 1883, II, 539–543; Ṭabarî, *Târîḫ al-rusūl va 'l-mulūk* (nşr. de Geoje), 1881, III, 976–986; İbn al-Aṯîr, *al-Kāmil* (*nşr.* Tornberg), 1871, VI, 212–217; İbn Ṭiḳṭaḳa (nşr. Derenbourg), Paris, 1895, s. 303 (= trans. tre. Amar, Paris, 1910, s. 381); İbn Ḫaldūn, *al-'Ibar* (Bulak, 1284), III, 242 v. dd.

(M. ŞAHÂBEDDİN TEKİNDAĞ.)

SERÎ-Os-SAKATÎ. SARÎ AL SAḲAṬÎ, ABU 'L-ḤASAN SARÎ B. MUĞALLIS AL-SAḲAṬÎ (776?–871?) bir islâm sûfîsi olup, doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak helli değildir. 98 yaşında öldüğüne (bk. Anṣārî, *Risāla-i mufaṣṣala bar fuṣūl-i çihl u dā dar taṣavvuf*, var. 41b) göre, 153–159 (770–776) tarihleri arasında doğmuş olduğu tahmin edilebilir. Ölüm tarihi olarak muhtelif kaynaklarda 251 (865; bk. al-Sulamî, *Ṭabaḳāt al-ṣūfiya*, s. 48; Câmî, *Nafaḥāt al-uns*, trc. Lâmiî Çelebî, s. 106) 3 ramazan 253 (6 eylûl 867; bk. Anṣārî, *Ṭabaḳāt al-ṣūfiya*, s. 81), 257 (870/871; bk. Ḳuşayrî, *al-Risāla*, s. 12), 3 ramazan 257 (25 temmûz 871; Anṣārî, *Risāla i mufaṣṣala*, var. 40b) yılları verilmektedir. İsmi ve nisbesi, yanlış okunup (Sirrî al-Siḳṭî, Sarîr al-Saḳaṭî, v.b., bk. M. S. Vicdânî, *Tomar-ı turuḳ i aliyeden halvetiye*, İstanbul, 1338–1341, s. 4) anlaşıldığı için, bâzı kaynaklarda (msl. al-Sam'ānî, *Ansāb*, var. 299b; bunların izahına lüzum görülmüştür. Filhakika Sarî, „şeref, asâlet ve kerem sâhibi" veya „hurmalığa giden ark suyu" (bk. *Ḳāmūs tercümesi*, IV, 1005 v.d.; krş. *Kur'an*, XIX, 24); nisbesi olan al-Saḳaṭî ise, „eski elbise satıcısı, bitpazarı esnafı" (bk. al-Sam'ānî, *Ansāb*, 299b; *Ḳāmūs tercümesi*, III, 69) mânalarına gelmektedir. Nitekim kendisi tasavvufa intisap etmeden önce, elbise satıcılığı (*bazzāz*, krş. Anṣārî, *Risāla-i mufaṣṣala*, var. 41a) ile meşgûl idi. Tasavvufa intisâbına da bu mesleği sebep olmuştur. Sarî al-Saḳaṭî meşhûr sûfîlerden Cunayd al-Bağdādî [b. bk.]'nin dayısı ve tasavvufta hocası idi. Kendisi ise, tasavvufta Ma'rûf

al-Karḫî [b. bk.]'nin talebesi sayılır (bk. Anṣârî, *ayn. esr.*, 41a). Rivâyete göre, bir gün Ma'rûf al-Karḫî Sarî al-Saḳaṭî'nin dükkânına, giydirilmek üzere, bir yetim çocuk getirmiş ve kendisinden bu çocuğu giydirmesini ricâ etmiş. Çocuk giydirildikten sonra, Ma'rûf al-Karḫî'nin bir duâsı üzerine, Sarî al-Saḳaṭî mesleğini terk ile tasavvufa intisap etmiştir. Tasavvufa hangi tarihte veya kaç yaşında intisap ettiğine dâir kaynaklarda bir kayda rastlanmaz. Bir çokları gibi, bâl tercümesi kaynaklarında nakledilen sözler ve hareketlerinden başka, zamanımıza kadar intikal eden yazılı bir eser bırakmamıştır. Yukarıda işâret edilen tarihlerden birinde ölen Sarî al-Saḳaṭî Bagdad'da, sonradan yeğeni Cunayd al-Bağdâdî'nin de kendi yanına gömüldüğü Şûnîziya mezarlığına defnedilmiştir.

Sarî al-Saḳaṭî Bagdad'da tevhîd ve tasavvufî hâllerden ilk bahseden sûfîlerden sayılır (bk. al-Sulamî, *ayn. esr.*, s. 48). Ayrıca sünnet ehli akîdelerine bağlılığı, ibâdetteki titizliği, riyâzeti ve dünya ile dünya malına karşı duyduğu nefret ile tanınır (Anṣârî, *ayn. esr.*, var. 39b, 41a, Kuşayrî, *ayn. esr.*, s. 12). Akîde bakımından Ḥâriṯ al-Muḥasibî'nin tilmizi olan ve ilâhî aşka çok değer veren Sarî al-Saḳaṭî öteki dünyada *muḥibbân*'ın daha üstün bir mevkie sâhip olacaklarını ileri sürer. *Kur'an*'ın harflerinin mahlûk olduğunu kabûl ettiği için, İbn Ḥanbal tarafından tenkit edilmiştir. Kendisi cennete giden en kısa yolun kimseden bir şey istememek ve almamak ve kimseye verecek bir şeyi bulunmamak olduğunu kabûl etmektedir (bk. al-Sarrâc, *Kitâb al-luma'*, s. 152; al-Sulamî, *Ṭabaḳât*, s. 49). Kulun yükselmesinin ise, ilim, terbiye, emînlik, ve namusluluk ile mümkün olacağını ileri sürmüştür (al-Sulamî, *ayn. esr.*, s. 51). Bunun gibi beşerî zaaflar ile beşerî faziletlere dâir daha bir çok sözleri de vardır ki bugün bile takdir ile anılmağa değer.

Bibliyografya: Abû Nu'aym al-İṣbahânî, *Ḥilyat al-avliyâ' va ṭabaḳât al-aṣfiyâ'* (Kahire, 1351), I, 116—126; al-Sulamî, *Ṭabaḳat al-ṣûfiya* (nşr. Nûr al-Dîn Şarîba), Kahire, 1372=1953, s. 49—55; Anṣârî, *Ṭabaḳat al-ṣûfiya* (nşr. 'Abd al-Ḥayy Ḥabîbî-i Ḳandaharî), Kâbul, 1341 ş., s. 81 v.dd.; ayn. mll., *Risâla-i mufaṣṣala* (Murad Molla kütüp., nr. 1796, var. 38b, 40b—43b); al-Ḳuşayrî, *al-Risâla* (Kahire, 1287), s. 11 v.d.; İbn al-Cavzî, *Ṣifat al-ṣafva* (Haydarâbâd, 1355), II, 209; ayn. mll., *Talbîs İblîs* (Kahire, 1340) s. 180; al-Sam'ânî, *Kitâb al-anṣâb*, var. 299b; al-Ḫaṭîb al-Bağdadî, *Târîḫ Baġdâd* (Kahire, 1349), IX, 187; İbn al-'İmâd, *Şaẕarât al-ẕahab fî aḫbâr man ẕahab* (Kahire, 1350), II, 127; İbn Kaṯîr, *al-Bidâya va 'l-nihâya* (Kahire, 1351), XI, 13; al-Yâfi'î, *Mir'ât al-canân* (Haydarâbâd, 1338), II, 158 v.d.; İbn Ḫallikân, *Vafayât al-a'yân* (Bulak, 1275), I, 251; 'Aṭṭâr, *Taẕkirat al-avliyâ'* (nşr. Nicholson), I, 274—284; Câmî, *Nafaḥât al-uns* (trc. Lâmi'î Çelebî), İstanbul, 1289, s. 106 v.d.; al-Ṣa'rânî, *Lavâḳiḥ al-anvâr fî ṭabaḳât al-aḫyâr* (Bulak, 1276), I, 86 v.d.; *E I*, mad. SARÎ. (TAHSİN YAZICI)

SERPÜL. SAR-İ PUL („köprü başı"), arap coğrafyacılarının Ra's al-ḳanṭara dedikleri Efganistan Türkistanı'nında bir **şehir** olup, 36° 20' şimâl arzında, 65° 40' şark tûlünde, Âb-i Safîd ırmağı kenarında bulunmaktadır. Adını yanında bulunan köprüye izâfetle almıştır. Burası aynı adı taşıyan Semerkand'daki köy ve Nîşâpûr'un bir mahallesi ile karıştırılmamalıdır. Bunların her ikisi de, tarihî bakımdan, Efganistan şehri kadar mühimdir. Burası Hindukûş dağlarının şimâl çıkıntıları ile Amu-Deryâ'nın cenûbundaki kum düzlüğü arasında bereketli bir bölgedir; dağlardan inen ırmaklar ile sulandığı hâlde, bölge darb-ı mesel hâline gelecek kadar gayr-i sıhhîdir. Burada dört Özbek hanlığı, küçük beylikler vardır: Akça, Şibarġân, Maymana ve Andḫûy (Andḫud) ile Sar-i Pul. Bunların istiklâline Efganistan Durrânî ve Bârakzây emîrleri tarafından son verilmiştir. Bunlardan Sar-i Pul Kâbil hükümdarlarına boyun eğen son hanlık idi. 1865'te burada bulunan birlikler, emîr Şîr 'Alî'ye karşı ayaklanarak, çok kan dökmüşler ise de, 'Abd al-Raḥmân Han tarafından bastırılmış ve sonunda da kendisi emîr olmuş idi. Bu hâdiseden sonra, çok geçmeden, Sar-i Pul istiklâlini tamamiyle kaybetmiştir; fakat beyliklerin eski coğrafî ve siyâsî taksimâtı muhâfaza edilmiş ve bu bölgenin Özbek sekenesi askerlik hizmetinden muaf tutulmuştur.

Bibliyografya: Yâḳût, *Mu'cam al-buldân* (nşr. Wüstenfeld), IV, 190 v.d.; Ş. Yazdî, *Ẓafar-nâma* (*Bibliotheca Indica*, Kalküte, 1888); H. Keane (nşr. Temple), *Asia* (London, 1882). (T. W. HAIG.)

SERPÜL-İ ZUHÂB. SARPUL-İ ZOHÂB („Zohâb köprü başı"), Bagdad — Kirmanşah yolu üzerinde, Zagros dağlarının ön kısımlarında **bir mahal**. Bu ad Diyâla nehrinin sol kolunu teşkil eden Alvand ırmağının üzerinde bulunan iki kemerli taş köprü dolayısı ile verilmiştir. Sarpul bugün küçük bir kale (*ḳürḫâna* = „cephanelik") olup, Zohâb vâlisi burada oturur (bu mevki kaideten Gürân kabîlesinin reisi tarafından işgâl olunur). Burada bir de kervansaray ile bir servi bahçesi ve 40 kadar ev bulunmaktadır. Aş. yk. dört saat mesâfede şimâlde bulunan eski Zohâb

şehri hâlen bir harâbedir. Şarka doğru Hazâr-Carîb kayalarının arkasında, Zagros eteği etrafını koridor yollu çevreleyen küçük Beşîve kasabası bulunur. Buradan, tepesinde Sâsânî eseri olan Ṭâḳ-i Girrā'nın bulunduğu meşhûr Pā-Ṭāḳ geçidine varılır. Garpta Mēl-i Ya'ḳūb tepesi yeşil Sarpul ovasını Ḳaṣr-i Şîrîn'den ayırır. Sarpul *'atabāt'*a (yâni Kerbelâ ile diğer şî'î mukaddes makamlarına) gitmek isteyen binlerce İran hacısının tabiî konak yeridir. Hacıların en çok geçtiği zamanlarda (güzün ve ve kışın) köprü civârında yüzlerce çadır kurulur. Bu çadırlar Süzmānî (Fiüc) aşîretine âit olup, bunların kadınları meslekten rakkase, mu gannîdirler ve süllî ahlâkları ile tanınmışlardır.

Sarpul 'ün yeri, eski âsûrî Ḫalmanu 'ya, arapların Ḥulvān [b. bk.]'ına tekabül eder. Eski ismi Alvand Ḫalavān telaffuz şeklinde varlığını muhafaza etmiştir. Eski şebrin izleri bilbassa ırmağın sol sâhilinde (Pāy-pul), arâzinin güzel bir düzlük teşkil ettiği yerde bulunmaktadır.

Sarpul eski eserleri ile meşhûrdur: 1. Alvand 'in sağ sâhilinde bir kaya üzerinde kabartma ve pehlevî kitâbe; 2. (sol sâhilde) Hazâr-Carîb kayalığındaki üç sütun, bunlardan ikisi Sâsânîlere (Partlara?) âit olup, üçüncüsü Lulubilerin kıralı Anu-Banini 'yi temsil eder; 3. Hazâr Carîb 'den 3 km. mesâfede, kayalara oyulmuş olan Ahamenî devrine âit mezar, bugün burası kayanın eteğinde bir mezarlıkları bulunan Ahl-i Ḥaḳḳ [bk. mad. 'ALÎ İLÂHÎ] denilen zümre tarafından Dukkān-i Dā'ūd adı ile ta'zîm edilir.

Bibliyografya: H. Rawlinson, *JRGS* (1839), IX, 39; Ritter, *Erdkunde* (Berlin, 1840), IX, 460; J. F. Jones, *Memoirs* (*Selections from the records of the Bombay Government*, yeni seri, XLIII, 150; Çirikov, *Putevoy Jurnal* (Petersburg, 1875), s. 313 ve tür. yer.; J. P. Ferrier, *Voyages en Perse* (Paris, 1860), I, 29; de Morgan, *Miss. scient.*, II, *Études géogr.* (Paris, 1895), s. 106; IV, *Recherches archéol.* (Paris, 1896), 1. kısım, 149 — 171 (VII. ve XII. levhalar bu yeri teferrüatlı resimler ile göstermektedir); E. Aubin, *La Perse d'aujourd'hui* (Paris, 1908), s. 348; Sarre-Herzfeld, *Iranische Felsreliefs* (Berlin, 1910), s. 61; Herzfeld, *Am Tor von Asien* (Berlin, 1920).

(V. MINORSKY.)

SERRÂC. ABENCERAGEN (ABENCERRAGEN şekli de vardır), Gırnata 'nın son zamanlarına dâir efsânevî tarihinde zikri geçen, asîl bir arap âilesi olup, rivâyete göre Elhamra 'da Boabdil tarafından hıyanet sûretiyle katl-iâma uğramıştır. Efsâne muhtemelen Abu 'l-Ḥasan 'Alî devrindeki (1461—1482) idamlar ile alâkalıdır; krş. Müller, *Der Islam im Morgen -und Abendland*, II, 672, 676; bu müellif, Schack (*Poesie und Kunst der Araber in Spanien und Sicilien*, 2. tab., II, 135: İbn al-Sarrāc) ile birlikte bu ismi İbn al-Sarrāc (ihtimal eski bir vezîrin ismi)'dan getirmektedir; bâlbuki benim fikrime göre, kelime, Kurtuba asıllı olup, muhtemelen Gırnata'ya göç etmiş Banî Sirāc'tan gelmektedir ki, bu, kelimenin ispanyolca telaffuzuna da uygun düşmektedir: Abencer(r)aje (fransızca: Abencérage); al-Maḳḳarî ve *Bibliotheca Hispano-Arabica*'da Sirāc b. Sirāc gibi adlar ile krş. Geyangos, *History*, I, 315; II, 26, 403, 370, 541.

(C. F. SEYBOLD.)

SERREZ. [Bk. SEREZ.]

SERT. [Bk. SİİRD.]

SERÛC. [Bk. SURÛC.]

SERVET. [Bk. TÂHIR BEY.]

SETH. [Bk. ŞİS.]

SEVÂD. SAVĀD, Irak [b. bk.]'a verilen başka bir ad. Irak kelimesi orta İran dillerinden geldiği (Ērag „aşağı memleket, cenûp memleketi" kelimesi, mâna bakımından buna yakın *'rḳ* kökü ile benzeşmiş olarak, Turfan metinlerinde mevcuttur; krş. A. Siddiqi, *Studien über die persischen Fremdwörter im klass. Arab*, s., 69; H. H. Schaeder, *Isl.*, XIV, 8 v.d.; J. J. Hess, *Zeitschr. f. Semitistik*, II, 200; bununla berâber bk. Nöldeke, *Isl.*, XIV, 380 v. d.) hâlde, *Savād* („siyah memleket") Dicle ile Fırat arasındaki aluvyon bölgenin en eski adıdır; bu ad buranın arap çölü ile tezat teşkil eden görünüşüne istinat etmektedir (Yāḳūt, *Mu'cam*, III, 174, 14 v. dd.). Mâna üç istikamette gelişmiştir: 1. siyasî olarak, Irak 'ın aynı sayılmıştır ve bunun neticesi olarak, Sâsânîlerin Sūristān (*Dil-i Ērānşahr*)'ına tekabül eder. Savād bu mânâda arap fethini yazan tarihçiler (msl. al-Balāẕurī, *Futūḥ*, s. 241, 1) ve husûsiyetle vergilerin teşkilâtı hakkında müstakil eser veya idâre hakkında el kitapları yazan müellifler tarafından Irak yerine kullanılmıştır (bk. Abū Yūsuf, Yaḥyā b. Ādam, Ḳudāma, al-Māvardī ve İbn Ḫaldūn). Bunun sebebi şudur: 'Omar I. tarafından yapılan kadastro ve vergi teşkilâtında Savād kelimesi resmî olarak kullanılmış idi. 2. Bu isim bir ülkenin iç kısımlarında ziraat yapılan bölge mânasına da gelir: *Savād al-'Irāḳ*, *Savād Ḫūzistān*, *Savād al-Urdunn*. 3. Şehir adlarının önünde, bunu çevreleyen muntazam bir şekilde sulanan ve ziraat yapılan ova demektir (Basra, Kûfe, Vâsıt, Bagdad, Tustar, Buhârâ v. b. Savād'ı).

Bibliyografya: Esas eser şudur: H. Wagner, *Die Überschätzung der An-*

bauflâche Babyloniens und ihr Ursprung (*N G W Gött.*, Phil-hist. Kl., 1902, s. 224—298). Dil bakımından bk. Lane, *Ar. Engl. Lexicon*, I, 4. 1462b. Vergi işleri için bk. A. von Kremer, *Über das Budget der Einnahmen unter der Regierung des Hârûn al-Raşîd* (*Verh. d. VII. Internat. Orient. Kongr.*, II, 1888) ve M. van Berchem, *La propriété territoriale et l'impôt foncier sous les premiers califes*, Leipzig, 1886.

(H. H. SCHAEDER.)

SEVÂKİN. SAVĀKİN, Kızıldeniz'in garp sâhilinde bir liman olup, 19° 5′ şimâl arzında bulunmaktadır. Şehir aş.-yk. 250 m. uzunluğunda ve bir ingiliz mili çevresinde kat'-ı nâkıs şeklinde ve güzel manzaralı küçük bir ada üzerinde yükselir; nüfûsu 4.228 (1956) dir. Bu ada sâhilin tam karşısında, derin bir körfez içinde kâindir. Dar ve 5—6 km. uzunluğunda, mercan resifleri ile dolu bir kanal adayı Afrika kıt'asından ayırır; bununla berâber Savâkin aş.-yk. 50 m. uzunluğuoda, müstahkem bir idâre mevkii bulunan bir aed ile kıt'aya bağlanmıştır. Seddin medhalinde, kara cihetinde kâin al-Kayf dış mahallesine giden yolun başında kırma kemerli, ieâbında kapanabilen güzel bir kapı yükselir. Gümrük ve hukûmet binaları ada şehrinin başlıca yapılarıdır; en güzel meskenler Cidde 'ninkileri hatırlatan üç katlı beyaz zarif evlerdir. Yeni binalar arasında bilhassa yarı arap üslûbunda yapılmış güzel bir bina olan Kitchener's Gate'i zikretmek gerekir. Bu büyük binalar yerlilerin sâde ve şekilsiz kulübeleri ile göze batar şekilde bir tezat teşkil eder. Rumların elinde olan meyhaneleri ile kahveleri ve dükkânları bulunan küçük bir sokak, pazarı meydana getirir. Savâkin'de bir avrupalı mahallesi yoktur Buraya yerleşmiş olan az sayıda avrupalı. kısmen yerli kulübeleri ortasında, oturulmağa pek müsâit olmayan evlerde ikamet eder. Şehrin yalnız bir mektebi var idi, fakat bu mektep Sudan'ın en iyi mektepleri arasında sayılırdı. al-Kayf kenar mahallesi bir sûr ile çevrilidir, bunun yanlarına da aş.-yk. yarım düzine kadar münferit istihkâm binâ edilmiş ve böylece bir dış müdâfaa hattının himâyesine alınmıştır. Nüfusu ada şehrininkinden çok daha fazla kalabalıktır; içinde iş hayatının temerküz ettiği büyük bir pazarı ve gayr-i muntazam sokakları vardır; burada mızrak ucu ve bıçak imâl eden demirciler ile, bilhassa muska ticâreti yapan dericiler ve bir de erkek berberleri bulunur. Fakir kadınlar için kol, ayak, burun ve kulak halkaları yapan bir kaç da kuyumcu vardır. Şehrin tuzla gölleri ve çöl boz-kırları ile çevrili uzun bir vâha teşkil eden dışında, bahçe ve hurmalıklar arasında kuyular vardır ki, şehre gerekli suyu te'min eder. Savâkin'in iklimine avrupalılar güçlükle tahammül edebilirler. Harâret, kışın bile 30° R'nin altına düşmez; burada haziran ve ağustos aylarında sık-sık kum fırtınaları koparan değişik rüzgârlar hâkimdir.

Savâkin, limanının mühim olmamasına rağmen—dar geçidi ve mercan kayaları sebebi ile yalnız gündüz girilebilir—, eski devirlerde kurulmuştur. Şüphesiz haklı olarak Plinius'taki müstahkem Succhae şehri'nin burası olduğu söylenir. Orta çağlarda bölge şimdiki Hadendoa, Ababde ve Bişarin'lerin mensup oldukları Becâ (*Blemmyes*)'lara âit idi. Mekkelilerin Kızıl denizin Afrika sâhilleri ile eski ticârî münâsebetleri Burada Becâ'lar ile karışan arap tâcirlerinin yerleşmesini kolaylaştırdı. Becâ'ların mâderşâhî teşkilâtı melezlerin artmasını kolaylaştırdı. İbn Baṭṭûṭa milâdî 1330 senesinde burayı ziyâret ettiği zaman, Becâ'ların vâlisi olarak, bir Mekke emîrinin oğlunu buldu. Halkın yüksek sınıfı yavaş-yavaş müslümanlığı kâbul etti; al-Maḳrîzî bu müslümanlara Ḥadârib adını verir. O zamanlar daha şimâldeki 'Ayẓāb limanı Savâkin'in tehlikeli bir rakîbi idi; Ḥalayb'in 12 ingiliz mili şimâlindeki şimdiki Savâkin Ḳadîm denilen yer Th. Bent'e göre burasıdır. Bugün harâbe hâlinde olan bu liman 450—760 (h.) yıllarında Hindistan ve Arabistan ticârî eşyası için depo olarak mühim bir rol oynamıştır; burası Yemen tâcirlerinin bir karşılaşma yeri ve Mısır ile Afrika'nın geri kalan yerlerinden gelen ve buradan Cidde'ye gitmek üzere gemilere binen hacıların toplanma noktası idi. 'Ayẓāb'ın cenûbunda 7 günlük bir mesâfede bulunan Savâkin de, Cidde'den gelen gemilerin müntehî noktası olduğundan, iki liman şiddetli rekabet hâlinde bulunuyordu; nihâyet üstünlüğü, al-Hamdānî (ölm. 945 milâdî)'nin orta Habeşistan'a (*al-Ḥabaş al-vusṭā*) âit olarak gösterdiği Savâkin kazandı. Türkler, Selim I zamanında, bu limanı da zaptettiler. Şehir Cidde paşasının idâresine verildi, paşalar da burayı bir *ağa*'nın idâresine tevdî ediyorlardı; bu durum 1865'te Türkiye'nin burayı Mısır'a bırakmasına kadar devam etti. Mahdi devri (1883—1898) Savâkin için felâketli oldu. Zîra Savâkin-Berber arasındaki mühim kervan yolu üzerindeki ticâret, bu yolun kapanması neticesinde, tamâmiyle kesildi. İngiltere ile Mısır arasındaki 16 temmuz 1899 muâhedesi ile, Savâkin, Sudan gibi, İngiliz-Mısır müşterek idâresi altına alındı; bu şehir 1934 sıralarında bütün Sudan'ın en münbit kıyı bölgesi olan Red Sea Province'e dâhil idi.

Savâkin'in o zamanlar aş.-yk. 10.000 nüfusu var idi. Şehir oldukça ihmal edilmiş intibâını uyandırıyordu ve binaların hemen yarısı harâbe hâlinde idi, çünkü halk ekseriyâ bunların bakımı için gerekli parayı te'min edemeyecek bir hâlde idi. Yeni kurulan Port-Sudan'da Savâkin için tehlikeli bir rakip idi ve eskiden bu şehir vâsıtası ile yapılan ticâret ve münâkalenin mühim bir kısmını kendine çekmiş bulunuyordu. Bu rekabete rağmen, Savâkin mühim bir ticâret mevkii olmak vasfını bir müddet için muhâfaza edebildi ve bâzı çevrelerde Port-Sudan'ın bütün ticâreti inhisarı altına alacağına dâir ümitler gerçekleşmedi. Savâkin'de büyük-küçük ticâret-hâneler Port-Sudan'ın kurulmasından önceki canlı çalışmaları göstermeyor idi ise de, bâlâ ticâretten kazanç te'min edebilmekte ve ancak bâzı yerli ticâret-hâneler bu durumdan ziyan görmekte idi. Savâkin, sırf yerli ticâretin buraya kuvvetli bir şekilde bağlı olması ve halkın burayı Kızıldeniz eyâletinin başlıca pazar yeri olarak görmesi sebebi ile, mevcûdiyetini muhâfaza edecektir. Savâkin eskisi gibi, hacıların Cidde'ye gitmek üzere gemilere bindikleri başlıca yerlerden biridir. Geçen asrın sonlarında bu yol üzerinde köle ticâreti hâlâ devam ediyordu ve aş.-yk. 3.000 köle buradan Cidde pazarına sevkedilirdi; yalnız İngiltere hukûmeti, büyük zahmetler ile, bu ticârete son verebildi. Savâkin, Atbara'da ayrılan tâlî bir hat ile Port-Sudan'a bağlıdır; bu hat 1905'te yapılmıştır. Savâkin-Tokar hattının (56 ingiliz mili) inşâsı ticâreti arttırmıştır. Bu asrın ilk yarısında, Savâkin'in 56 mil cenûb-i şarkîsinde bulunan Tokar'ın mükemmel pamukları deve sırtında Trinkitat limanına sevkediliyor ve buradan gemi ile bir buçuk, iki günlük bir seyahat ile Savâkin'e getiriliyordu. Demir yolundan başka buharlı gemi seferleri Savâkin ile Port-Sudan arasındaki irtibâtı te'min etmektedir. Ayrıca Cidde'ye de vapur seferleri vardır. Başlıca ticâret ve ihrâcat maddeleri pamuk, susam yağı, tereyağı, deri, bal-mumu, zamk, sinâmeki ve fildişidir.

Bibliyografya: al-Hamdānī, *Ṣifa Cazirat al-'arab* (nşr. D. H. Müller), Leiden 1884—1891, s. 41; J. M. Hartmann, *Edrisii Africa*[2] (Göttingen, 1796), s. 81; d'Herbelot, *Bibliothèque Orientale*, Halle, IV, bk. mad. Suaquem; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 182; *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. T. G. J. Juynboll), Leiden, 1853, II, 64; G. Schweinfurth, *Reise von Chartum über Berber nach Suakin* (*Z. G. Erd. Berl.*, 1867, II, 33 v. dd.; H. v. Maltzan, *Reise nach Südarabien* (Braunschweig 1873), s. 83, 89, 91, 114; *Encyclopaedia Britannica* (Chicago, 1962), XXI, 490; A. Deflers, *Voyage au Yemen* (Paris, 1889), s. 21 v.d.; Th. Bent, *Southern Arabia* (London, 1900), s. 300 v.d.; *Handbooks prepared under the Direction of the historical Section of the Foreign office*, nr. 98, *Anglo-Egyptian Sudan* (London, 1920), s. 12, 20, 67, 81, 84, 87, 100 v.d.; Percy F. Martin, *The Sudan in Evolution* (London, 1921), s. 498-505.

(ADOLF GROHMANN.)

SEVBÂN B. İBRAHİM. [Bk. ZU 'L-NŪN.]

SEVDÂ. AL-SAVDĀ' veya ḤARİBAT AL-SAVDĀ', cenûbî Arabistan'da, eski Ma'în kıralığı mıntakasında, Cavf havâlisinde, bir şehir harâbesidir. Harâbeyi ziyâret eden J. Halévy buraya *es-Soud* adını verir ve onu aynı şekilde ehemmiyetli bir şehir olan al-Bayḍā'ya bir saat uzaklıkta, onun şimâl-i şarkîsinde, gâyet geniş bir harâbeler mecmuası olarak tasvir eder. al-Savdā' bir tepenin üzerindedir. Eski şehir, her hâlde, bir yangın neticesinde harap olmuş, muhtemelen ehemmiyetli bir sanâyiin, bilhassa mâden sanâyiinin merkezi idi; zîra hâlâ bugün camlaşmış olan zemin mâden curûfu ile örtülüdür. Zamanımın ihtişâmından bugüne intikal eden şeylerin hepsi şehir sûrlarının küçük bir bakiyesi ve ayakta kalmış olan bir kaç sütundan ibarettir. D. H. Müller bu harâbenin eski Ma'în şehri Ḳarnā'nınki olduğunu tahmin etmektedir. F. Hommel bunun Ma'în kitâbelerinde görülen Naşān şehri ile aynı olduğunu kabûl eder. al-Hamdānī al-Savdā'yı Naşk kabîlesinin bir kalesi olarak tavsif eder. „Kara-Hisar" ismi, muhtemel olarak, inşâ malzemesinin siyah volkan lavları veya bazalt taşından oluşu ile izâh olunabilir. Eski Ma'în şehri geç zamanlara kadar itibarlı bir mânedanlık merkezi olarak varlığını korumuştur.

Bibliyografya: al-Hamdānī, *Ṣifa Cazirat al-'Arab* (nşr. D. H. Müller), Leiden, 1884 — 1891, s. 167; *Iklil*, VIII (bk. D. H. Müller, *Die Burgen und Schlösser Südarabiens nach dem Iklîl des Hamdânî*, II, *S. B. Ak. Wien*, XCVII/III [1881], s. 1001, 1003, 1007, 1010, 1011 ve not 2); J. Halévy, *Rapport sur une mission archéologique dans le Yémen* (*J. A*, VI. seri, 1872, XIX, 29, 83); *Voyage au Nedjran* (*Bulletin de la Société de Géographie*, VI. seri, 1873, VI, 602); A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 158; F. Hommel, *Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients*, (Leipzig, 1904), II, 677, not 3, 689, 690, 695, 696.

(ADOLF GROHMANN.)

SEVDÂ. SAVDĀ MİRZĀ MUḤAMMED RAFĪ' (1713—1781), ordu dilinde eser eser vermiş

olan şâir ve hicivci olup, 1125 (1713)'te Delhi'de doğmuştur. Babası Mîrzā Şafî' (Kābilli) bir tâcir olup, Hindistan'a yerleşmiş idi. Savdā Delhi'de tahsil gördü, şiir san'atındaki üstadları Sulaymān-Ḳulī Ḫān Vidād ve Şāh Ẓuhūr al-Dīn Ḥātim idi. Çağdaşları Mîrzā Mażhar Cān-i Cānān, Mīr Taḳī Mīr ve Ḫvāce Mīr Dard gibi, o da yüksek İranlı edip ve şâir Sirāc al-Dīn 'Alī Ḫān Ārzū'dan edebiyat bakımından çok faydalandı. Savdā'yı farsçaya tercihan kendi ana dili olan orducada yazmağa ikna eden oldu. Savdā'nın Ordu dilindeki şâirliği çok çabuk yüksek bir seviyeye ulaştı ve kendisi ordu şiirinin üstadlarından biri olarak tanındı. Takriben 60 yaşında Delhi'yi terk etti ve Farruḫābād'da kısa bir ikametten sonra, Laknav'a geldi ve ömrünün arta kalan kısmını orada geçirdi. Laknav hukümdarı Āṣaf al-Davla onu *Malik al-şu'arā'* makamına yükseltti. Savdā 1195 (1781)'te Laknav'da öldü. Eserleri Ḥakīm Aṣlaḥ al-Dīn Ḫān tarafından bir araya getirildi ve XIX. asrın başında Kalküte'de ilk defa neşredildi ve bunu bir çok taş basmaları tâkip etti.

Savdā ordu dilinde yazan şâirlerin haklı olarak, en büyüklerinden biri telakkî edilmiştir. Kendisi kasîde ve gazelde temâyüz etmiş olup, hicivleri zarif ve keskindir. Musikide de çok mehâreti var idi. Dr. Fallon'un onun şiiri hakkındaki tenkidleri kabûle şâyân değildir.

Bibliyografya: Mīr Taḳī Mīr, *Nikāt al-şu'arā'-i urdū* (Bodl., Elliot yazl., nr. 394); Mir Ḥasan, *Taẕkira-i şu'arā'-i urdū* (ber ikisi de Anjuman-i Taraḳḳī-i Urdū tarafından Avrangābād'da neşredilmiştir); Şēfta, *Gulşan-i Bēḫār* (1252), s. 147 — 149; Garcin de Tassy, *Histoire de la littérature hindouie et hindoustanie* (2. tab.), II, 66; S. W. Fallon, *A New Hindûstanî-English Dictionary*, (Benares, 1879), s. XI; Muḥammed Ḥusayn Āzād, *Āb-i ḥayāt* (Lâhôr, 1907), s. 141 — 172, ketzâ s. 22, 43 v.d., 76, 126 v. dd., 188, 199, 208. (A. SIDDIQI.)

SEVDE. SAVDA BİNT ZAM'A B. 'ḲAYS B. 'ABD ŞAMS (?—643?) Peygamber'in ikinci *zevcesi* olup, Ḳurayş'in Banî 'Âmir kolundandır. Annesi al-Şamūs bint Ḳays b. Zayd b. 'Amr olup, islâmiyeti ilk kabûl eden kadınlardandır. Sevde, ikinci Habeş muhâceretine katılan müslümanlar arasında, kocası Sakrān ve kendi kardeşi Mālik b. Zam'a ile birlikte Habeşistan'a gitti. Kendisi evvelâ amcazâdesi Sakrān b. 'Amr ile evlendi ki, bu zât Peygamber ile mekkeliler arasında imzalanan Ḥudaybiya barışında müşrik kureyşlilerin murahhası ve meşhûr hatip Suhayl b. 'Amr'ın kardeşidir. Habeş muhâceretinde hıristiyan dinine döndüğü söylenen Sakrān, karısı ile, oradan Mekke'ye dönmüş ve Peygamber'in Medine'ye hicretinden önce ölmüştür. Sevde'nin Sakrāndan iranlılar ile yapılan Calūla harbinde şehit düşmüş olan 'Abd al-Raḥmān adında bir oğlu olmuştur. Peygamber'in Sevde ile evlenmesi, onun ilk karısı Ḫadīca'nin ölümünden bir ay kadar sonra, kendisini teselli etmek isteyen 'Oşman b. Maẓ'ūn'un karısı Ḫavla bint Ḥakīm'in aracılığı ile oldu ve Peygamber Ṭā'if ziyâretinden önce ve nübüvvetinin onuncu yılı ramazan ayında, 400 dirhem mehr ile, Sevde ile evlendi.

Sevde hicretin ilk senesinde, Peygamber'in Ḫadīca'den doğma dört kızından o sırada evli olmayan Umm Kulşum Āmina ve Fâṭima ile birlikte, Medine'ye kocasının yanına gitti ki, Peygamber Medine'de Mescid-i nebevî arsasına ilk olarak Sevde ve bir az sonra evlendiği 'Â'işa bint Abî Bakr için evler yaptırdı. Sevde, Peygamber ile evlendiği sırada genç değil idi. Kendisi zâten uzun boylu ve iri yapılı olduğundan, yaşı ileriledikçe, o kadar şişmanlamış ve ağır canlı olmuş idi ki, vedâ haccında, veya ondan önceki haccda, halkın izdihamından evvel Minâ'ya varmak için, Muzdalifa'de gecelememek husûsunda Peygamber'den izin almış idi. Yaşlılığından dolayı hizmetinden memnun olmayan ve Badr savaşında kardeşi 'Abd b. Zam'a'nin müslümanlar tarafından öldürülmesi, eski akrabalarından bâzılarının esir olarak Medine'ye getirilmeleri sebebi ile, müşrik kureyşli şâirlerin söylemiş oldukları mersiyeleri okuyup, ağladığını gören Peygamber tarafından kendisine bir talâk-ı rec'î verilmiş veya boşanmış iken, Sevde'nin sık-sık onun önüne çıkıp, sırf mahşer gününde Peygamber'in zevcesi olarak haşr edilmek arzûsunda olduğunu söylemesi üzerine, Peygamber onun bu ricâsını kabûl etmiştir ki, al-Nisā' sûresinin 127. âyeti bu münâsebetle nâzil olmuştur.

Peygamber'in ölümünden sonra geride bıraktığı zevcelerinden biri olan Sevda yoksulları sever, şefkatli, cömert ve çok iyi huylu bir kadın idi. Peygamber'in hutbelerinden birinde, zevceleri arasında Allaha en yakın olanının en cömerdi olduğu hakkındaki imâsının Sevde'ye âit bulunduğu rivâyet edilir. 'Â'işa—„huy bakımından yalnız Sevde'ye benzemek isterdim" derdi. Sevde'nin Peygamberin ölümünden sonraki hayatı hakkında fazla bir şey bilmeyoruz. Ancak, Halîfe 'Omar zamanında Peygamber'in zevcelerine ayrılan tahsisattan maaşını ve Haybar hâsılatından hissesini almıştır. Kendisi iyi geliri olmasına rağmen, mütevâzî bir hayat geçirmiş görünüyor.

Sevde'nin ölüm tarihi hakkında kaynaklar iki rivâyet üzerinde durmaktadır: 22 (643) senesinde halife 'Omar'in hilâfetinin sonlarında veya 54 (674)'te Mu'âviya'nın halifeliği sırasında. Peygamber ile evlendiği zaman zâten oldukça yaşlı olduğuna nazaran, birinci rivâyet daha doğru olmalıdır. İkinci rivâyet, Mu'âviya'nın, Sevde ile Safiya'nın Mescid-i nebevîye bitişik evlerini 180.000 dirheme satın almış olmasından çıkmıştır. Mu'âviya bunu, Şafiya [b. bk.]'ninki gibi, Sevde'nin vârislerinden almış olabilir. Sevde Medine'de vefat edip, oradaki Baḳî' mezarlığına gömüldü. Kendisinin Peygamber'den çocuğu olmamıştır.

Bibliyografya: İbn Hişām, *Sîra* (Kahire, 1955), I, 329, 368, 369, 644 v. d.; II, 6, 8, 36, 643 v.d.; İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt* (nşr. Sachau), Leiden, 1917, I/II, s. 2; VIII (Leiden, 1904) s. 22, 35—39, 43, 118, 149, 151, 157, 199; Ṭabarī (nşr. de Goeje), I, 1767, 1769; III, 2437—2440; *Aġānī*, IV, 31 v. d.; L. Caetani, *Islâm tarihi* (trc. Hüseyin Cahid [Yalçın]), İstanbul, 1924, s. 325, not 8, s. 335; *al-İṣāba* (Kahire, 1939), IV, 330, (nr. 606); *al-İstī'āb* (Kahire, 1939), IV, 317; Buḫārī (Leiden, 1862), s. 422 v. d.; İbn Kaşīr, *al-Bidāya va 'l-nihāya* (Kahire, 1932), III, 131 v. d. (NEŞET ÇAĞATAY.)

SEVİK. SAVİḲ (A.), önce kavut denen kavrulmuş arpa veya sâir hububat unu, sonra kurutulmuş peynir ve meyve kurusu unu, daha sonra da bu un ile yapılmış çorba gibi bir nevi yiyecek mânalarına gelir. *Savîḳ* bedevîlerin ekseriya dağarcıklarına basıp, yoleuluklarında yedikleri azıklarıdır. Ayrıca içine bal, yağ, nar suyu ve daha başka maddeler katılan bir hamur tatlısını ifâde eder. al-Rāzī yiyecekleri sağlık bakımından bahis mevzuu ettiği eserinde, bu cins yiyeceğin te'sirlerinden bahseder.—Abū Sufyān, Badr gazâsının öcünü almak için, 2 (b.) yılının zilhiccesinde, bir süvâri birliği ile, Medine üzerine yürümüş idi. Abū Sufyān önce şehir yakınlarında başarılı bir kaç küçük çarpışmada bulundu ve Peygamber'in kuvvetleri ile yaklaşması üzerine ise, sür'atle kaçıp kurtuldu. Bu kaçış sırasında mekkeliler bilhassa *savîḳ*'ten yapılmış olan yiyeceklerini atmışlar ve müslümanlar bunu ele geçirmişlerdi. Bu vak'a *Sîra*'da *Ġazvat al-savîḳ* diye anılmıştır (krş. Caetani, *Annali dell' Islâm*, 2. yıl, § 99).

Bibliyografya: İbn al-Bayṭār (trc. Leclerc), II, 308; belli-başlı lugatlerde *savîḳ* maddesi. (J. RUSKA.)

SEVİLLA. [Bk. İŞBİLİYE.]

SEVİR. AL-ṢAVR, Boğa burcu, burçlar mıntakasının ikincisi. Bu adın verilmesine sebep olan şekil başı, boynuzları şarka doğru gelecek şekilde, yana sarkmış olan bir boğanın ön yarısını göstermektedir. Bu burç, hakikaten kendisine âit 3 ve şeklin dışında bulunan 11 yıldızdan terekküp etmiştir. Şekil 4 yıldız ile işâretlenmiş olan sözde düz bir hat ile kesilmiştir (kesme=*ḳaṭ'*, ἀποτομή); hakikatte f s ξ o yıldızları çok yassı bir yay teşkil eder. Şimâl boynuzun ucundaki β parlak yıldızı aynı zamanda „Araba sürücüsü" (Auriga) yıldız kümesine âittir. Greklerin Hyades dedikleri daha küçük yıldızlardan kesif bir küme ortasında, kırmızı parıltılı birinci büyüklükte α bir yıldız olan Boğanın gözü (*'Ayn al-ṣavr*) araplar tarafından bir çok isimler ile ifâde edilmiştir. *al-Fanîḳ* („büyük deve") adı galiba tamâmiyle arapçadır: diğer yıldızlar *al-Fanîḳ*'in etrafında toplanmışlardır; *al-Ḳilāṣ* („küçük develer") adı da böyledir. α'nın diğer adları ülker yıldızları ile ilgilidir. Bu yıldızlar kümesine araplar tarafından *al-Nacm* („yıldızlar kümesi") adı verilmiş olduğundan, α'ya *Hādi 'l-Nacm* („yıldızları önünde süren") veya *Tāli 'l-Nacm* ve *al-Dabarān* („yıldızları takip eden") adı verilir. Bu son isim garp semâ haritalarına Aldebaran şeklinde geçmiştir. Boğanın kulağına yakın olan ν ve κ yıldızları *al-Kalbayn* („iki köpek, yıldızları sürenin köpekleri") adını alır.

Bibliyografya: al-Ḳazvīnī, *'Acā'ib al-maḫlūḳāt* (nşr. Wüstenfeld), I, 35; (trc. H. Ethé, *Kosmographie*, s. 74); L. Ideler, *Untersuchungen über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen*, s. 136.

(J. RUSKA.)

SEYÂBİCE. SAYĀBİCA, سيابج, SAYĀBİGA, bir kavmin adı. Arapça سيابج şekli, ismin iştikakının delâlet ettiği üzere, gırtlak sesi karşılığı olarak kullanılan ج ile okunmalıdır

De Goeje, *Mémoires d'histoire et de géographie orientales* (nr. 3, Leiden, 1903, *Mémoire sur les migrations des Tsiganes à travers l'Asie*, s. 18 ve 86—91) adlı eserinde, Sayābiga'ye kısa bir kayıt tahsis etmiştir ki, burada ondan faydalanılmıştır; bir de bk. ayn. mll., *Contribution* (*Kon. Ak. v. Wet*, Amsterdam, 1875, ingil. nşr. D. Mac Ritchie, *Accounts of the Gipsies of India*, London, 1886).

al-Balāẕurī (nşr. de Goeje, s. 373, 2)'ye göre, Sayābica kavmi islâmiyetten önce, Basra körfezi sâhillerinde yaşardı (*va kānū ḳabl al-islām bi 'l-savāḥil*). Halîfe Abū Bakr zamanında (632—634) Baḥrayn'de, al-Ḥaṭṭ'te Sayābiga ve Zoṭṭ'un bir askerî birliği var idi — bu iki kavim, müşterek hiç bir hususiyetleri olmadığı hâlde [krş. mad. ZOṬṬ], sık-sık birlikte zikredilmiştir — (bk. al-Ṭabarī, nşr. Zotenberg, s. 838—

923; nşr. de Goeje, I, 1961, 4; Abu 'l-Farac al-Iṣbahānī, *Kitāb al-aġānī*, XIV, 46). 17 (638) yılında, İran hükümdarının hizmetinde bulunan yabancı asıllı eüvâri Osvārī'ler islâm kumandanı ile bir muâhede aktetmiş ve bu muâhedeyi halîfe 'Omar tasdik eylemiştir. Buna göre, onlar islâmiyeti kabûl edecekler ve en yüksek ücret alan askerlerinkine müsâvi bir ücret almak, tercih ettikleri her hangi bir arap kabilesine intisap etmek husûsunda serbest olmak ve yalnız arap olmayanlara karşı savaşmak şartı ile, arapların hizmetine gireceklerdi (al-Ṭabarī, I, 2562 v.dd.). Bunların verdiği örnek Sayābiga ve Zoṭṭ'lar tarafından tâkip edilmiş ve her ikisi de arapların Tamîm kabîlesine intisap etmiş idiler (al-Balāẕurī, s. 373 v.d.). 36 (656)'da Sayābiga'ye Basra hazinesinin muhâfızlığı tevdi olundu. 'Alī'ye yardım etmeğe gelen Kûfelilerden müteşekkil ordu Zoṭṭ ve Sayābiga'den bir birliği de ihtivâ ediyordu (krş. al-Balāẕurī, s. 376; al-Mas'ūdī, *Les prairies d'or*, nşr. ve trc. Barbier de Meynard, IV, 307, burada السابيه yerine, yanlış olarak, الساجه basılmıştır; al-Ṭabarī, I, 3125, 3134 ve 3181). Yazīd b. al-Mufarrağ al-Ḥimyarī'nin takriben 59 (677/678)'da yazılmış olan şiirinde „sabahleyin bana zincir vuran vahşî Sayābig..." (İbn Ḳutayba, *Kitāb al-şu'arā'*, s. 212) beyti vardır ki, galiba Sayābiga'nin zindanei vazifesini yaptığına delâlet etmektedir. 160 (775/776)'da Sayābiga al-Narbadā kasabasına karşı girişilen deniz seferine iştirâk etti (krş. al-Ṭabarī, III, 460 v.dd.) ki, bu şehir Hind'in garp kıyısı üzerinde bulunan şimdiki Broach'tır.

Bu Sayābiga Sind'den gelmiştir. al-Balāẕurī „Sayābiga, Zoṭṭ ve Andağār İran ordusunun bir kısmını teşkil etmişlerdir; onlar Sind halkından idiler. İranlılar onları esir edip, kendilerine bu hizmeti yüklediler" demektedir (s. 375, 6—7). al-Cavālīḳī (*al-Mu'arrab*, nşr. E. Sachau, Leipzig, 1867, s. 82) aynı şeyi söylemektedir: „al-Layṯ" diyor:... Bunlar *iştiyām* (اشتيام, cem. اشايم), al-Muḳaddasī[2], nşr. de Goeje, s. 10, 17)'a refâkat eden Sind halkındandırlar; bu kelimenin menşe'i meçhuldür; gemilerdeki denizcilerin reisi mânasına gelmektedir"; sonra, diğer bir kaynağa göre, „Sayābiga, Basra'da polis ve hapishane muhâfızı olan sindlilerdir". *Lisān al-'arab* (III, 118 v.d.)'da zikredilen İbn al-Sikkīt (ölm. 857) aynı mâlûmatı vermektedir: „Sayābiga, mubârebe etmek için, ücretli olarak tutulmuş olan Sind halkıdır ve muhâfızlık vazifesi yaparlar". Aynı izâhat *Tāc al-'arūs* (II, 56)'ta verilmiştir.

Birbirine mutâbık olan bütün bu haberlerden açıkça anlaşılmaktadır ki, Sayābiga yaratılıştan savaşçı, inzibatlı, denize alışkın ve sâdık kimseler idi ve bu vasıflar onları gerek kara, gerek deniz kuvvetlerine katılmağa, muhâfız kuvvet, asker, polis me'muru, zindancı ve hazîne muhâfızı hizmetlerini görmeğe müstaîl kılıyordu. Yukarıda anılan arapça metinlerin el-yazmalarının bütün nüsha farkları doğru olan *Sayābiga* şeklinden gelmektedirler (bk. bir de al-Mubarrad, *Kāmil*, nşr. W. Wright, Leipzig, 1864, s. 41,3 ve 82,17). Sībavayh (nşr. Derenbourg, II, 209,5—6)'in de verdiği şekil bu olup, „netice itibârı ile, *Saybagiyān* cemi şekline muâdil olan ـَجِيّ'li bir nisbet şekli ve yabancı bir kelime olmak gibi iki husûsiyeti birleştirdiğinden, *Sayābiga* denmektedir" diye ilâve eder. al-Cavālīḳī (*göst. yer.*)'ye göre, müfredi *Saybagī*'dir. Şimdi de Goeje (*ayn. esr.*, s. 88) Irak halkının *ā* seslisini *e* şeklinde telâffuz ettiklerini ve bu müşâhedenin arap lehçelerinde mücerret bir hâdise olmadığını göstermiştir. William Marçais de aynı dil hâdisesinin Tunus erapçasında bulunduğuna dikkati çekmiştir. Bu aşağıdaki muâdeleti tespit etmemize imkân vermektedir: سايجة *Sayābiga* <müfred سَيْجِيّ *Saybagī* = سَابِجِيّ *Sābagī* < سَابِجْ *Sābag*. *Lisān al-'arab* (*ayn. yer.*), diğer taraftan „bâzan *Sābag* denilir" diye kaydeder.

Eski *Sābag* şekli de Goeje'ye Hendrik Kern tarafından gösterilmiş idi. H. Kern tarafından istifâde edilememiş olan vesikalar sâyesinde kelimenin ses değişmelerini tesbit etmek kolaydır. *Sābag* < *Cāvaka* = Sumatra, arap coğrafyacılarındaki زَابَج *Zābag* (yanlış olarak, *Zābec* şeklinde transkripsiyonu yapılmıştır) tebâdülü böylece tahakkuk eder: Sumatra adasının bu ad ile en eski zikri, milâdî III. asırda Wan Çen'in *Nan çov yi vu çe*'sinde ve K'aṅ Tai'ın *Fu-nan t'u sn çuan*'ında 扶南 *Ṣō-po* (eski telâffuz **Ca-bak* = *Cāvaka* > arap. *Zābag*) şeklinde bulunmaktadır. Çok daha son ra onu *Mahāvaṃsa* (LXXXIII, 36—48 ve LXXXVIII,62—75)'da aslî şekil olan *Jāvaka* (telâffuz. *Cāvaka*; bu metinler için krş G. Ferrand, *L'empire sumatranais de Çrivijaya*, *J A*, seri 11, XX, 170—173) meydana çıkmaktadır. XIII. asırda, 1264 tarihli bir Tamil kitâbesinde, yukarıdaki okunuşların dravitçe şekli olan *Ṣāvaka* (*ayn. esr.*, 1922, s. 48) vardır. Tamil dilinde kelimenin ilk harfi, farksız olarak, *c*, *ç*, *ş* ve hattâ *s*, yâni ünlü ve ünsüz damak sesleri ve ıslıklı damak ve dişler arasından çıkan sesleri gösteren *ʃ* ile kaydedilmiş olup, bu harf, başka bir alfabeye naklinde, umûmiyetle damak sesi ile nakledilir; bun-

dan *cā*>*ṣā* olmuştur. Hintçe *ṣ*'nin *s*'ye, yâni ıslıklı damak sesinin ıslıklı diş sesine geçmesi eldeki misâle göre, *Ṣāvaka*'nın arapça *Sābag* şekline girmesi tamâmiyle kaideye uygundur: Sankritçede शाक *śāka* („tik ağacı", *Tectona grandis*) kelimesinde buna muvâzi bir misâl vardır ki, bu kelimenin çok defa, yanlış bir şekilde, *sāc* yazılan ساج *sāg* olduğu görülmektedir.

Şu hâlde *Sayābiga* Hindistan'a, sonra Irak'a ve Basra körfezine göçmüş olan eski sumatralı muhâcirlerin soyundan gelmekte olup, bu son yerlerde islâmiyetten önce mevcut oldukları bilinmektedir. Bu durum hiç de şaşırtıcı bir şey değildir; çünkü esâsen sumatralıların çok eski tarihlerde Madagasker'da iskân toplulukları kurduklarını [bk. mad. ZĀBAG] ve şarka doğru giden yolun onlarca mâlûm olduğunu biliyoruz. (GABRIEL FERRAND.)

SEYDÎ ALİ REİS. SAYDÎ 'ALÎ RA'ÎS, 'ALİ B. ḤUSAYN (? — 1562), mâceralı Hindistan seyahati ve deniz coğrafyasına âit eserleri ile şöhret kazanmış bir türk denizcisi. Galata'daki Dâr-ül-sınâ'a-i âmire kethudası olan Hüseyin'in oğlu olup, XVI. asrın başlarında doğmuştur. Aslen Sinoplu olan büyük babası da, Fâtih Mehmed zamanında, Galata tersânesi kethudalığı yapmıştır. Seydî Ali, bu âile meslegini devam ettirerek, küçük yaşta tersane hizmetine girmiş. Rodos'un zaptından (1522) başlayarak, donanmanın Akdeniz'deki bütün hareketlerine, Barbaros Hayreddin'in maiyetinde savaşlara katılmış. Preveze muhârebesinde, Osmanlı donanmasının sol cenah kumandanı olarak, temâyüz etmiş ve daha sonra, kapudan-ı deryâ Sinan Paşa ile birlikte, Trablus garb'ın fethinde (1551) bulunmuştur. Bu seferlere muvâzi olarak, bahriye teşkilâtı içindeki mevkii de yükselmiş, önce azaplar kâtipliğine, sonra Galata tersanesi kethudalığına tâyin edilmiş (bk. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî* III, 498 v.d.), nihâyet hassa reisi, yâni dev'ete âit harp gemisi kumandanı olmuştur.

Seydî Ali Reis, Trablus-garp seferinde iken, Cidde'ye saldıran, hattâ Süveyş tersanesini tehdit eden portekizlileri, Bâb al-Mandab ve Basra körfezinden çıkarmak için, 30 kadırgalık bir donanma ile, 'Umân denizine açılan Mısır kapudanı Pîrî Reis [b. bk.]'in Maskaṭ'ı zapt ve Hürmüz'ü muhâsara etmesine rağmen, donanmanın büyük kısmını Basra'da bırakarak, 3 kadırga ile geri dönmek zorunda kalmış ve gemilerden birisi de yolda parçalandığından, ancak 2 kadırga ile Mısır'a avdet edebilmiş idi (1552). Pîrî Reis bu muvaffakiyetsizliğinin cezâsını hayatı ile ödemiş, Süveyş kapudanlığı Ḳaṭîf sancak beyliğinden mâzul Murad Reis'e tevcih edilmiş ve kendisine Basra'daki donanmadan 8 gemiyi orada bırakarak, diğerlerini alıp, Süveyş'e getirmesi emrolunmuş idi. Bu sırada Kanûnî Süleyman Nahcivan seferine hareket ettiğinden (18 ramazan 960 = 28 ağustos 1553), Seydî Ali Reis de, sefer-i hümâyûn hizmeti için ordu ile birlikte, yola çıktı. Halep kışlağına varıldıktan bir müddet sonra, 15 kadırga ve 2 barça (*bargie*) ile Basra'dan çıkan Murad Reis'in, Hürmüz açıklarında bir Portekiz donanması ile giriştiği muhârebeyi kaybettiği, barçalardan birinin düşmanın eline geçtiği ve hayli hasâra uğrayan Osmanlı gemilerinin tekrar Basra'ya sığındığı haberi alındı. Bunun üzerine Kanûnî Süleyman, 960 zilhiccesi sonlarında (kânûn I. başları 1553) Seydî Ali Reis'i „150 akçe yevmiye ile" (Başvekâlet arşivi, *Mühimme*, IV, 26) Süveyş kapudanlığına tâyin ve onu, Basra'daki donanmayı alıp, Mısır'a getirmeğe me'mûr etti (*Mir-'āt al mamālik*, İstanbul, 1313, s. 14). 1 muharrem 961 (7 kânûn I. 1553)'de Haleb'den hareket eden Seydî Ali Reis, Urfa — Nusaybin — Musul — Bagdad üzerinden safer ayı sonunda (3 şubat 1554) Basra'ya vardı ve beylerbeyi Mustafa Paşa'dan mevcut 15 kadırgayı teslim aldı ise de, gemilerden bir kısmını tâmir ettirmek gerektiği ve denize açılmak için, „deryâ mevsiminin" geçip, Portekiz donanmasının üslerine çekilmesini beklemek daha münâsip görüldüğü için, 5 ay Basra'da kalmak mecbûriyeti hâsıl oldu. Bu arada, beylerbeyi Mustafa Paşa, Basra önündeki adaların hâkimi kesilen âsi 'Olayyân-oğlu'nun muhtemel bir hareketine karşı, Seydî Ali Reis'i 5 kadırga ile muhâfazaya me'mûr etmiş ve kendisi de Havîza kalesi üzerine yürürken, kadırgalardaki Mısır askerlerini de alıp-götürmüş idi. Ancak kale alınmadığı gibi, donanma tüfenk endazları hayli zâyiât vermişlerdi.

Nihâyet mevsim ilerilemiş ve Hürmüz taraflarına keşfe gönderilen bir gemici portekizlilerin yol üzerinde 4 barçadan başka gemileri bulunmadığı haberini getirmiş idi. Bunun üzerine, Seydî Ali Reis hazırlıklarını tamamlayarak, 1 şâbân 961 (2 temmûz 1554)'de, 15 kadırga ile, Basra'dan hareket etti. Abadan'dan sonra Katîf'e ve Bahreyn'e uğrayıp, Hürmüz adasını geçti ve 10 ramazan (9 ağustos) sabahı Ḫorfaḳân şehri civârına geldiğinde, 4 barça, 3 kalyon, 6 karavola ve 12 grabdan müteşekkil 25 parçalık bir Portekiz donanması ile karşılaştı. Her iki taraf da derhal harp nizâmına geçti ve yatsıya kadar devam eden şiddetli bir muhârebe sonunda, Portekiz kalyonlarından biri top ateşi ile batırıldığından, düşman donanması geri çekilmek zorunda kal-

dı. Böylece bu ilk savaşı kazanan Seydî Ali Reis, yoluna devam ederek, Uman'ı geçti ve 26 ramazanda (25 ağustos) Maskat kalesi ile Kalhât civârına geldiğinde, Maskat limanından çıkan 12 barça ve 22 grabdan mürekkep 34 gemilik yeni bir Portekiz donanmasının bücûmuna mâruz kaldı. Başlayan muhârebede Portekiz barçalarından 6'sı batırıldı ise de, Osmanlı kadırgalarından biri kumbara ile tutuşup yandığı gibi, 5 kadırga da battı ve bunların reisleri güçlükle kurtarılabildi. Üstelik çıkan şiddetli bir fırtına yüzünden de gemiler demir taramağa başladı. Bu sebeple Seydî Ali Reis, geriye kalan 9 kadırgayı kurtarmak için, Arap yarım-adası sâhillerinden uzaklaşmağa mecbûr kaldı ve o gece Uman denizine doğru yelken açtırdı (tafsilât için bk. *Mir'ât al-mamâlik*, s. 17 — 21). Bu da üç buçuk yıl sürecek olan uzun ve mâceralar ile dolu bir seyahatin başlangıcı oldu.

Seydî Ali Reis, emrindeki kadırgalar ile, Kirmân sâhillerini tâkiben, Câş (Jaak)'a ve Bender-Şahbâr'a uğradıktan sonra, Gvâdar'a gelmiş ve Mısır'a varmak için, oradan Yemen istikametine teveccüh etmiş idi. Fakat bir kaç gün sonra Uman'a yaklaşıldığı vakit, Zafâr ile Şahr açıklarında „fil tufanına" tutulmuş ve yelken açılamadığından, gemiler fırtına istikametinde Hindistan'a doğru sürüklenmeğe başlamış idi. Böylece Belûcistan açıklarından Diu önlerine gelinmiş, fakat burası portekizliler elinde bulunduğu için, oradan uzaklaşılmış ve yolda bir girdap güçlükle atlatılarak, Gucarât'a tâbî Daman (Damaun) limanına girilmiş idi. Ancak bu sırada kadırgalardan 3'ü batmış idi. Osmanlı donanması efrâdı Daman'da iyi karşılanmış, lâkin kendilerini tâkip eden bir Portekiz donanmasının yaklaştığı haber alınınca, Seydî Ali Reis batan kadırgaların toplarını ve techizâtını şehrin hâkimi Esed'e emânet bırakarak, geriye kalan 6 kadırga ile, daha emin bir liman olan şimâldeki Sûrat'a hareket etmeği uygun bulmuş idi. Bununla berâber kadırgalar efrâdının bir kısmı, sonu mâlûm olmayan yeni bir yolculuğa çıkmaktan ise, müslüman Daman hâkiminin hizmetine girmeği tercih etmişlerdir

Seydî Ali Reis, Basra'dan çıkışından tam 3 ay sonra, Sûrat'a vardığı vakit (1 zilkade 961 = 28 eylûl 1554), Broc kalesi üzerine yürümekte olan Gucarât sultanı Ahmed, kendisine haber gönderip, 200 tüfenkçi istedi ve ve bu kalenin fethinde Osmanlı askerlerinden geniş ölçüde faydalandı. Diğer taraftan Osmanlı kadırgalarını tâkip eden bir Portekiz donanması Sûrat limanına saldırmış ise de, gemiler efrâdının karaya çıkıp, mukavemet etmeleri karşısında, bir netice elde edememiş idi. Lâkin bütün olup-bitenler, mevcûdu 6 kadırgaya inmiş bulunan Süveyş donanmasının Portekiz gemilerinden yol bulup, Mısır'a dönmesinin artık imkânsız olduğunu göstermiş idi. Bu yüzden Osmanlı askerleri arasında da inzibatsızlık baş-göstermiş ve içlerinden bir çoğu, Gucarât'ta yerleşmek kararı ile, gemilerini terk etmişlerdi. Bu vaziyette yurda kara yolu ile dönmek icâp ettiğine kanâat getiren Seydî Ali Reis, kadırgaları, silâh ve mühimmatı ile birlikte, Sûrat hâkimi Hudâvand Han'a teslim edip, bedellerinin İstanbul'a gönderilmesi için sened aldıktan sonra, kendisine sâdık kalan Mısır yeniçerileri kethudası Mustafa, tüfenkçiler serdarı Ali Ağa, Turnacı-başı zâde Yetim Ali Çelebî ve 50 kadar asker ile, 962 muharremi başlarında (teşrin II. sonları 1554) Gucarât'ın merkezi Ahmedâbâd'a müteveccihen yola çıktı. Sûrat hâkimi de İstanbul'a mektup göndererek, Seydî Ali Reis'in hareketini ve kadırgaların bozulup, toplarının kalede hıfz olunduğunu bildirince, kendisine ve Gucarât sultanı Ahmed Han'a yazılan nâme-i hümâyûnlarda, imkân bulunursa, topların Mısır'a gönderilmesi, bu mümkün olmadığı takdirde, küffâr üzerine yeniden donanma sevkedileceği için orada muhâfaza edilmesi istendi (bk. metin A. Feridun, *Münşa'ât al-selâtîn*, I, 617 v. dd.).

Türk amiralini çok iyi bir şekilde kabûl etmiş olan Ahmed Han, Seydî Ali Reis'in teslimini talep için gelen bir Portekiz elçisinin isteğini reddettiği gibi, Seydî Ali Reis'e, Gucarât'ta kalacak olursa, Broc vilâyetini tevcih ve ayrıca zengin dirlikler tahsis edeceğini bildirdi. Fakat Seydî Ali Reis, bu teklifleri reddederek, safer ayı ortalarında (kânûn II. başları 1555) Ahmedâbâd'dan ayrıldı ve Radhanpur yolu ile Sind'e vardı (rebiülâhır başları = 1555 şubat sonları). Buranın hukümdarı Şah Hasan Mîrzâ'nın, kendi hizmetine girmesi için yaptığı teklifi kabûl etmemekle berâber, âsi 'Îsâ Tarhan'a karşı giriştiği savaşta kuvvetleri ile ona yardım etmek zorunda kaldıktan sonra, arkadaşları ile birlikte, Sind'den hareketle Sultanpur-Multan üzerinden şevval başlarında (ağustos sonları) Lâhur'a ulaştı ve Humâyûn Şah'dan geçiş müsâadesi almak için oradan da Dehli (Delhi)'ye gitmek zorunda kaldı. 962 zilkadesi sonunda (16 teşrin I. 1555) Dehli'ye varan Seydî Ali Reis kafilesi büyük bir merâsim ile karşılandı ve Humâyûn'un taltiflerine ve hediyelerine nâil oldu. Hattâ Humâyûn Şah, Seydî Ali Reis'e yevmî 100 akçe, arkadaşlarına da 100.000'er akçelik birer dirlik teklif ederek, onları kendi hizmetine almak

istedi ise de, onlar bunu kabûl etmediler ve sâdece yağmur mevsimi geçinceye kadar beklemeğe râzı oldular. Bu arada Humâyûn'un vefatına da şâhit olan Seydî Alî Reis, 17 rebiülevvel 963 (30 kânûn II. 1556)'te Dehli'den ayrılarak Lâbur'a döndü ve yeni hükümdar Akbar Şah'dan gerekli yol ruhsatını aldıktan sonra Efganistan-Türkistan-Hazer üzerinden Anadolu'ya ulaşmak gâyesi ile rebiülâhır ortalarında (şubat sonları 1556) Kâbil'e doğru hareket etti. Kâbil'de Humâyûn'un oğulları Mehmed Ḥakîm Mîrzâ ve Farrûḫ-Fâl Mîrzâ ile de görüşen Seydî Alî Reis, cemâziyelâhır sonlarında (mayıs başları) oradan yola çıkarak, Karabağ-Mervan-Keş üzerinden şâban başlarında (haziran ortaları) Semerkand'a vâsıl oldu ve oranın hükümdarı Barak Han'ın vilâyet teklifini de kabûl etmeyerek, 5 ramazanda (13 temmûz) Semerkand'dan ayrıldı.

Buhârâ civârına gelindiğinde, kafile özbeklerin hücumuna uğramış, bu arada Seydî Alî Reis yaralanmış ve arkadaşlarından birisi de öldürülmüş idi. Bundan dolayı kendilerinden af dileyen Seyyid Burhan Han'ın misâfiri olarak 15 gün Buhârâ'da kalan Seydî Alî Reis ve yol arkadaşları, Ceyhun'u gemiler ile geçerek, Horasan-Hîve üzerinden Hârizm'e gelmişler ve oradan da Deşt-i Kıpçak'a dalmışlardı. Fakat bir ay kadar yol alındıktan sonra, rusların müslümanlara yol müsâadesi vermedikleri öğrenilince, İran üzerinden yola devam etmek için, tekrar Hârizm'e dönmek mecbûriyetinde kalınmış ve Bâverd-Tûs yolu ile Meşhed'e gelinmiş idi (1 muharrem 964 = 4 teşrin II. 1556). Silâhlı bir Osmanlı kafilesinin seyahatinden şüphelenen ve bunların Anadolu'dan Semerkand hükümdarı Barak Han'a gönderilen rûmîler olabileceğini düşünen Meşhed hâkimi, Seydî Alî Reis ve arkadaşlarını tevkif ettirmiş ise de, bir müddet sonra serbest bırakarak, Şah Tahmasb I.'a göndermeği uygun bulmuş idi. Nîşâpûr-Damgan üzerinden Rey'e gelen Seydî Alî Reis, burada şahın oğlu Muḥammed Ḫudâbanda tarafından kabûl edilmiş, fakat Kazvin'e vardığında (safer sonu = 1 kânûn II. 1557) şehre sokulmayarak, göz hapsine alınmış idi. Nihâyet şaha takdim ettiği bir murabbâ sâyesinde serbest bırakılan ve hil'at ile taltif edilen Seydî Alî Reis, Tahmasb I.'ın Kanûnî Süleyman'a hitâben yazdığı bir nâmeyi de hâmil olarak (bk. metin: A. Feridun, II, 71 v.d.), 964 rebiülâhırı başlarında (şubat başları 1557) Kazvin'den ayrıldı ve Dergezîn-Hemedân-Kasr-ı Şîrîn ve Şehrbân yolunu tâkiben aynı ayın sonlarında Bagdad'a vardı. Bu sûretle Seydî Alî Reis, Basra'dan çıkışından 3 yıl, 7 ay sonra ve Sürat'tan hareketinden itibâren de 2 sene 3 ay süren uzun ve çetin bir yolculuğun sonunda tekrar Osmanlı topraklarına dönmüş oluyordu.

Bir an önce pâdişahın huzûruna varıp, Süveyş donanmasının uğradığı kayıptan dolayı affını istirham etmek isteyen Seydî Alî Reis, arkadaşları ile birlikte, cemâziyelevvel başlarında (mart başları 1557) Bagdad'dan hareketle 2 ay sonra (receb başları = mayıs başları) İstanbul'a geldi ve Kanûnî Süleyman'ın Edirne'de bulunduğunu öğrenince, hemen oraya hareket etti. Huzûra kabûl edildiğinde, sergüzeştini nakl ve görüştüğü muhtelif müslüman hükümdar ve beylerinden getirdiği 18 mektubu takdim edince, pâdişahın ve sadrâzam Rüstem Paşa'nın iltifat ve ihsanlarına nâil oldu. Ancak öldüğü rivâyetleri üzerine Mısır kapudanlığı Kurd-oğlu Hızır Reis'e verilmiş olduğu için, Seydî Alî Reis'e yevmî 80 akçe ile dergâh-ı âlî müteferrikalığı teveih edildi ve biriktmiş olan 4 yıllık ulûfesi de ödendi. Bu kadar mâceradan sonra artık kendisi de donanma hizmetinden ayrılmak istemiş olacak ki, çok geçmeden Diyarbekir timar defterdarlığına tâyin olundu (receb sonları 964 = mayıs sonları 1557) ve bu vazifede iken, 970 cemâziyelevvelinde (27 kânûn I. 1562—25 kânûn II. 1563) vefat etti. Onun mâceralı seyahati kısa zamanda her tarafa yayılmış ve „başına Seydî Alî hâlleri geldi" sözü türkçede bir mesel olarak yerleşmiştir.

Eserleri: Bir denizci olarak kendisine haklı bir şöhret te'min etmiş olan Seydî Alî Reis te'lif ettiği gemi sevk ve idâresine, deniz coğrafyasına ve hey'ete dâir eserleri ile de bir ilim adamı hüviyetini hâiz bulunduğunu göstermiştir. O kadar ki, Kâtip Çelebî'ye göre, Seydî Alî Reis'ten sonra tersane ocağına onunla mukayese edilebilecek bir başkası gelmemiştir (bk. *Tuḥfat al-kibār*, İstanbul, 1141, s. 62).

1. *Mir'āt-i kā'ināt*. Usturlabın imâl ve istimâlinden, güneşin irtifâından, yıldızların uzaklığından, kıblenin ve öğle vaktinin tâyininden, nehirlerin genişliğinin tesbitinden ve rub'ı müceyyipten bahseden bu eser 5 makale hâlinde tertiplenmiş 120 bâbtan müteşekkildir. Seydî Alî Reis esas itibâriyle bahriyeye âit olan bu eserine ilm-i nücûmdan bâzı bahisler de ilâve etmiştir (yazma nüsha: İstanbul Üniv. kütüp., nr. TY 1824).

2. *Ḫulāṣat al-hay'a*. Haleb'te bulunurken, hey'et ve riyâziyât dersleri alan Seydî Alî Reis, hocası Ḥamd Allāh b. Şayḫ Camâl al-Dîn'in bu ilim sâbalarında türkçede de bir eserin bulunması lüzûmunu belirtmesi üzerine, Alî Kuşçu (b. bk.)'nun hey'ete âit *Fatḥiga*'sini

tercüme etmiş, ancak bununla iktifâ etmeyerek, Maḥmûd b. 'Omer al-Çağmînî'den ve Kadı-zâde-i Rûmî Mûsâ Paşa'nın eserlerinden de faydalanarak, tercümesine birçok ilâveler yapmıştır (yazl. Ayasofya kütüp., nr. 2591, Nuruosmaniye, nr. 2911).

3. *Kitāb al-muḥīṭ fī 'ilm al-aflāk wa'l-abḥur*. Seydî Alî Reis, kısaca *Muḥīṭ* adı ile tanınmış olan bu meşhûr eserini, 1554'te Haydarâbâd'da bulunurken, kaleme almıştır. Geçirdiği tecrübelerden sonra, kaptanlara ve gemicilere, kılavuz almadan Hind denizlerinde kolaylıkla seyrü sefer imkânını verecek bir kitap hazırlamak isteyen müellif, eserini te'lif ederken, bu hususta evvelce yazılmış olan bir çok kitaplardan istifâde ettiği gibi, bunlara şahsî müşâhedelerini de katmıştır. 10 bâb ve 50 fasla ayrılmış olan eser cihet tâyini, zaman hesabı, takvimler, pusla taksimatı, denizcilikte ehemmiyetli bâzı yıldızların tulu' ve gurupları, meşhûr limanlar, Hindistan'ın rüzgâr-altı ve rüzgâr-üstü sâhilleri ile Hind denizindeki adalar, rüzgârlar, tayfunlar ve seyr-ü-sefer yolları hakkında mühim mâlûmatı ihtivâ etmekte, ayrıca dördüncü bâbına, Yeni Dünya (Amerika)'ya âit bir fasıl da ilâve edilmiş bulunmaktadır. Kâtip Çelebî *Cihannümâ*'sında Seylan, Cava, Sumatra ve diğer adalar hakkında verdiği bilgiyi aynen *Muḥīṭ*'ten nakletmiş, diğer taraftan eserin Hind Okyanusu'na, deniz astronomisine ve fizikî coğrafyaya âit kısımları, geçen asırdan itibâren bir çok Avrupa dillerine tercüme edilmiştir. J. v. Hammer, eserin deniz astronomisine âit kısımlarını ingilizceye (*Extracts from the Mohît*, *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, III, V-VII, 1834—1838), Luigi Bonelli, 4. ve 6. bâblar ile 7. bâbın bir kısmını italyancaya (*Rendconti della reale academia dei Lincei*, 1894) tercüme ettikleri gibi, Hind Okyanusu'ndaki adalar, limanlar ve Yeni Dünya faslı da M. Bittner tarafından almancaya tercüme edilerek, Seydî Alî Reis'in târiflerine göre yapılmış 30 harita ile birlikte, neşredilmiştir (*Die topographischen Kapitel des indischen Seespiegels, Mohît, Festschrift*, 1897).

4. *Mir'āt al-mamālik* Seydî Alî Reis'in Hindistan'dan Bagdad'a dönüşünde yol arkadaşlarının, görülen şehirleri, seyr olunan acâyip ve garâyibi, ziyâret olunan türbeleri ve çekilen meşakkati anlatan bir kitap yazmasını istemeleri üzerine kaleme almağa başladığı bu eseri, 965 saferi ortalarında (kânûn I. başları 1557) İstanbul'da tamamlamıştır. Süveyş kapudanlığına tâyininden itibâren sergüzeştinin bir hikâyesi olan bu eserde Seydî Alî Reis geçtiği memleketler, tanıştığı hükümdarlar ve şâhidi olduğu vak'alar hakkında da mâlûmat vermektedir. Aynı zamanda bir seyahat-name vasfını hâiz olan *Mir'āt al-mamālik*'in türkçe metni, Necip Âsım'ın bir mukaddimesi ile birlikte, Ahmed Cevdet tarafından neşredilmiş (İkdam kütüp., İstanbul, 1313) ve Hayrullah Örs-Mustafa Nihat Özön tarafından da bâzı seçmeler yapılmıştır (*Hindistan'dan İstanbul'a*, Ankara, 1935). Bunlardan başka eser H. Friedrich Diez tarafından almancaya (*Denkwürdigkeiten von Asien*, Berlin, 1815, II, 133—267), M. Morris tarafından kısmen fransızcaya (*Journal Asiatique*, 1826 IX, X), A. Vambéry tarafından ingilizceye (*The travels and Adventures of the Turkish Admiral Sidi Ali Reis*, London, 1899) ve nihâyet Ş. Zumrunab tarafından da rusçaya (*Memleketler Kūzgūsi*, Taşkend, 1963) tercüme edilmiştir.

Seydî Alî Reis aynı zamanda şâir olup, şiirlerinde „Kâtibî" mahlasını kullanmış ve „Kâtibî-i Rûmî" diye de tanınmıştır. Mürettep dîvânı olmayıp, eserlerinde, bilhassa *Mir'āt al-mamālik*'te, şiirlerinden örnekler mevcuttur. Seyahati esnasında hükümdarlara takdim ettiği gazelleri sâyesinde iltifat ve ihsanlara nâil olmuş, hattâ, Meşhed'de ve Kazvîn'de olduğu gibi, gene, şiirleri sâyesinde hapisten kurtulabilmiştir. Hindistan'da çağatayca öğrenen Seydî Alî Reis bu dilde de şiirler yazmıştır. Çağatayca gazellerini beğenen Humâyûn Şah, doğu türkçesini kullanmada gösterdiği muvaffakiyetten dolayı, onu Alî Şîr Nevâî ile mukayese ederek, kendisine „Mîr Alî Şîr-i Sânî" unvânını vermiştir (bk. *Mir'āt al-mamālik*, s. 49).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Âlî, *Kunh al-aḫbār*, yazma nüshalar, Kanûnî devri vekayii, 51. vak'a; İbrahim Peçevî, *Tarîh* (İstanbul, 1281), I, 367—384; Müneccimbaşı Ahmed, *Ṣaḥā'if al-aḫbār* (İstanbul, 1284), T. trc. III, 506 v.d.; Solak-zâde, *Tarih* (İstanbul, 1286), 534—539; Mehmed b. Mehmed, *Nuḫbat al-tavārîḫ wa'l-aḫbār* (İstanbul, 1276), 86—90; Mehmed Şükrü, *Esfâr-ı bahriye-i Osmâniye* (İstanbul, 1306), 443—454; Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1342), III, 270—272; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1949), II, fihrist; A. Adnan Adıvar, *Osmanlı türklerinde ilim* (İstanbul, 1943), 68—73.

(ŞERAFETTİN TURAN.)

SEYF B. ÖMER. SAYF B. 'OMAR AL-ASADÎ (USAYDÎ) AL-TAMÎMÎ (?—816?) Kûfa asıllı bir tarihçi olup, Harûn al-Raşîd devrinde Bagdad'da yaşamış ve 180 (796/797) veya 200 (815/816)'de (Bagdadlı İsmail Paşa *Hadiyat al-'ārifîn asmā' al-mu'allifîn wa āṯār al-muṣannifîn*, I, İstanbul, 1951, sütun 413) vefat etmiştir. İbn al-Nadîm'in *al-Fihrist*

(nşr. Flügel, s. 94)'inde kaleme aldığını bildirdiği *Kitāb al-fatūḥ al-kabīr va 'l-Ridda* ve *Kitāb al-Camal va masīr 'Ā'işa va 'Alī* adlı eserleri zamanımıza kadar intikal etmemiştir. Ancak islâm tarihinin en büyük müverrihlerinden al-Ṭabarī'nin bilhassa *Ridda* hâdiseleri ve ilk islâm fütûhâtının tasvirinde tercihan kullandığı mufassal rivâyetlerin sâhibi bulunması bu devre ile uğraşan garplı müelliflerin baklı-haksız bir çok târizine hedef olmasına sebep olmuştur. Bu cümleden olarak Wellhausen ve onu tâkiben Caetani, Sayf'in rivâyetlerinde, bilhassa tarih sırası cihetinden, sık-sık rastlanan ve ilki, zarurî olarak, diğerlerini tevlit etmiş bulunan hatâlara dayanarak, onu rivâyetlerinin bütünü ile çürütmeğe çalışmışlar ve daha sonraki garplı tetkikçilerin Sayf'in değeri hakkında tek taraflı ve menfî hükümlere varmalarında müessir olmuşlardır. Sayf'in, yaşadığı zaman ve muhitin temâyüllerine uygun olarak, Irak hadîs mektebinin ve mensup olduğu Tamîm kabîlesinin görüşünü temsil ettiği muhakkaktır. Bununla berâber muâsır kaynak bilgisi ile aydınlanması mümkün olmayan ilk islâmî devre hakkında en canlı ve en renkli tasvirler onun kaleminden çıkmadır. İlk islâm fetihlerinin istikameti bakımından Sayf'in rivâyetleri coğrafî izâhı en kolaylıkla mümkün olanlardandır. Bu bakımdan msl. M.J. de Goeje'nin ilim âlemince Suriye'nin müslümanlar tarafından fethi hakkında son söz olarak kabûl olunan *Mémoire sur la conquête de la Syrie*[2] (Leiden, 1900) adlı eserinde Acnādīn ve Yarmūk savaşlarının sırası hakkında varılmış olan hukmün de, Sayf rivâyetlerinin iyice tetkik süzgeçinden geçirildikten sonra, hassaten bölgenin coğrafî husûsiyetleri göz önüne alınarak, bir gözden geçirmeğe tâbi tutulması belki de gerekecektir.

Bibliyografya: Metindekilerden başka bk. Brockelmann, *GAL, Suppl.*, I, 213; J. Wellhausen, *Prolegomena zur ältesten Geschichte des Islams* (*Skizzen und Vorarbeiten*, Heft 6), Berlin, 1899, s. 3 v.dd. (türkçe trc. Fikret Işıltan, *İslâmın en eski tarihine giriş*, İstanbul, 1960), bk. fihrist; L. Caetani, *Annali*, bk. fihrist; W. Hoenerbach, *Waṭīmas Kitāb ar-ridda* (*Akademie der Wissensehaften und der Literatur, Abhandlungen der Geistes und Sozialwissenschaftlichen Klasse*, Jahrgang, 1951, nr. 4), s. 212 (10), 224 (12) v.d., 236 (34); F. Işıltan, *Urfa bölgesi tarihi* (İstanbul, 1960), bk fihrist.

(FİKRET IŞILTAN.)

SEYF B. ZÎ YEZEN. SAYF B. ZĪ YAZAN, Himyarî hükümdar hânedanına mensup, eenûbî arabistanlı bir arap sergerdesi. Zū Nuvās zamanından beri hukûm sürdükleri cenûbî Arabistan'dan habeşlilerin kovulması hâdisesi ile arap tarihinde bir rol oynamıştır. Yerli rivâyet onun, habeşlilerin yabancı hâkimiyetine karşı, önce Bizans sarayından, daha sonra Sâsânî hukümdarı Ḫusrav'den yardım istemiş olduğunu bildirir. Ḫusrav, bu kadar ümitsiz bir iş için hiç bir şey feda etmek istemediğinden, sâdece hapishanelerde bulunan bir mikdar mücrimi, Vahriz adında bir reisin idâresinde oldukları hâlde, yardımcı kuvvet olarak, Sayf'in yanına katmış imiş. İşte bunlar ve Sayf'in yabancı hâkimiyetine karşı ayaklanan vatandaşları tarafından habeşliler, Masrūḳ'un kumandası altında bulundukları hâlde, mağlûp edilip, memleketten çıkarılmışlar ve bunun üzerine de Sayf, iranlılar tarafından, kırallığa tâyin olunmuş imiş. Bu rivâyetten ve buna müteallik bir kaç arap şiirinden, inanılacak kesin bir tarihî vak'a olarak, Sayf b. Ẕī Yazan'in, İran hukümdarı Ḫusrav Anūşīrvān'ın yardımı ile, habeşlileri yenerek, bunların Yemen üzerindeki hâkimiyetlerini ortadan kaldırdığı ve İran himâyesinde eski yurdunda hukûm sürdüğü neticesi ortaya çıkmaktadır. Onun habeşliler üzerindeki zaferi milâdî 570 yılı civârına isâbet eder. Bu zaferin bizzat Sayf'e değil de, onun oğlu Ma'dīkarib'e izâfe olunması haksızdır.

Cenûbî Arabistan tarihinin ve bu arada Sayf b. Ẕī Yazan'in hikâyesinin müslümanlar tarafından bicrî tarihin başından beri itina ile işlendiği ve ahlâfa intikal ettirildiği, çok taraflı şahâdetler ile, bilinmektedir. Bu mânada Sayf b. Ẕī Yazan'in, hele bilhassa islâmî devirde Arabistan'dan çıkan kabîleler hareketinin tehlikeli ve sürekli düşmanları olmuş bulunan habeşlilere karşı başarılı mücâdelesi sebebi ile, arap efsânesinde kıymetlendirilmiş olması şaşılacak bir şey değildir. Onun ismi ile adlandırılmış olan halk romanı *Sīra Sayf b. Ẕī Yazan*'de müslüman arapların putperest siyâhîler ve habeşlilere karşı mücâdelesi büyük bir yer kaplamaktadır. Sayf b. Ẕī Yazan tarafından kendisine karşı yapılan mücâdele romanın hemen-hemen sonuna kadar devam eder ve kitabın muhtevâsının ehemmiyetli bir kısmını teşkil eden Habeş kıralı, bize *Sīra*'nin meydana geldiği zaman hakkında ip ucu verebilir; bu zâtın adı Sayf Ar'ad olup, Habeşistan'da 1344 — 1372 yılları arasında buküm sürmüş olan tarihen mazbut Habeş kıralı Sayfa Ar'ad'a tekabûl etmektedir. Bundan, büyük bir ihtimal ile, *Sīra*'nin önümüzde bulunan şekillerinin takriben XV. asra âit oldukları, hiç bir sûretle XIV. asrın sonundan önceki bir zaman vaz'edilemiyecekleri neticesi

tezâhür ediyor. Bununla, tek-tek oldukça müphem ve mânasız olup, sâdece bir bütün hâlinde bâzı isbat değerini hâiz olan diğer müsbet ve menfî emâreler, bunlar içinde ve diğerleri arasında, *Bin bir gece* masalları dâiresinde toplanmış olan hikâyelerden yapılmış olduklarını vâzıb olarak müşâhede olunabilen bir kaç iktibas da tevâfuk etmektedir. Tabiatiyle bununla bütün romanın mezkûr zamanda vücûda getirilmiş olduğu iddia edilemez; münferit parçalar pek âlâ daha önceki bir devirde teşekkül edip, şâyi olmuş olabilir. *Sîra*'nın **vücûda getirildiği yer** Mısır ve daha dar sınırı ile, Kahire'dir. Bu husus, her şeyden önce Mısır'da bulunan yerlere işâret eden ve kısmen de oldukça tam bir topografik bilgiye sâhip bulunulmasını gerektiren bir çok yer ve şahıs adlarından istihrâc olunmaktadır. Bu vâkıa, Dimaşk ve civârına âit yakın bilgiye müstenit bir iki yer adı verilmiş olması ile ortadan kalkamaz. Muhtevâ bakımından da, romanın menşe' yeri olarak Mısır daha münâsip gibi görünmektedir; hattâ romanın çok kuvvetli olan bâtıl itikada ve mûcizelere dayanan tomeli belki de Afrika menşe'ine delâlet etmektedir.

Romanın muhtevîsı, onun halk tarafından olmasa bile, halk için vücûda getirilmiş ve hikâye edilmiş olması vâkıasına uygundur. Hakikî islâmî temel bavası yanında sâdece güçlükle ve sathî bir şekilde islâmî kaideler ile bağdeştırılabilecek putperestliğe âit olarak kabûl edilmesi gereken bir çok tasavvurlara rastlamamızın sebebi bundan dolayı kolaylıkla kabil-i izahtır. Geniş kütle içinde bu yeni islâm dini fikrî gıdası, büyük kısmı ile, islâm tarafından büyük ölçüde işbâ hâline getirilmiş ilim ve edebiyattan ibâret olan aydın çevrelere de olduğu kadar çabuk ve köklü olarak yerleşememiş idi; büyük kütle nazarında eski görüşler ve âdetler, islâmın te'siri ile sökülüp-atılamayacak kadar büyük bir mukabil ağırlık teşkil etmekte idi. Evvelce de yukarıda zikredildiği gibi *Sîra Sayf*'te müslüman arapların putperest habeşliler ve zencilere karşı mücâdelesi büyük bir rol oynamaktadır. Bu mücâdelenin kahramanı olan Sayf b. Ẕî Yezan'in islâmdan önceki devirde yaşadığının bilindiği peşin olarak kabûl edildiğine göre, onun evvelâ Peygamber'in savaşçı bir mübeşşiri ve islâmı kabûl eden bir kimse hâline ifrâğı gerekir. Sihirli kehânetler, rüyâ v.b. gibi şeyler ile ve dindar şeyhlerin irşâdı ile geleceğe vukuf peydâ etmek husûsundaki umûmiyetin kabûl ettiği imkân, güçlüğü bertaraf etmektedir: Sayf, daha önce babası Ẕû Yezan gibi, daha Peygamber'in ortaya atılmasından evvel, islâm inancının doğruluğuna kanî olur ve yeni dine kazanılır. Artık onun ber şeyden önce habeşli ve zencilere karşı olan mücâdelesinde ırk zıddiyeti, din zıtlığı arkasında, ikinci plana düşer. O ins ü cin diyarlarına yaptığı bir çok seyahat ve seferlerde, silâh kuvveti ile, çoğu zaman „huddamların" desteği ile, islâm dinini yayar. Peygamber henüz ortaya çıkmadığı için, onun yerine *kelime-i şahâdet* içine İbrâhîm'in, Ḫalîl Allâh'ın adı konulur. Böylece savaş seferleri artık Sayf'in ve arapların kudret isteklerini tatmin için yapılmış olmaktan çıkar; bilâkis Allahın birliğini ve onun İbrâhîm ile „dostluğunu" kabûl ettirmek gayesine hizmet eder. Önceki düşmanlar kelime-i şehâdeti tekrar etmek sûretiyle bu talebe uyar-uymaz, hemen müslüman cemâatine kabûl olunurlar. Bununla berâber, sâmî ırkın hâmilere karşı üstünlüğü tabiatiyle ortadan kalkmaz. Hassaten cenûp arapları ve bunların şahsında muahhar müslüman mısırlıların sözde ecdâdı, habeşliler ve siyâhîler kısmen eski putperestliklerinde ısrar ve bu sûretle islâm dinine lâyık olmadıklarını isbat eder veya kısmen islâmı kabûl ile dinî harekette fa'âl olmaktan ziyâde, lakayt kalırlarken, en son ve en büyük Peygamber'in yolunu hazırlamak gibi, şeref dolu bir vazîfeye mâliktirler. Ayrıca bütün roman içinde habeşlilerin hıristiyanlıklarına dâir hiç bir iz bulunmaması da dikkate şâyandır. Bunlara Zuhal yıldızına ibâdet izâfe edilirken, diğer islâm dışı dinler ateşe, put tasvirlerine, Allah gibi kendilerine ibâdet edilmesini talep eden hükümdarlara ve muhtelif hayvanlara (koç, deve-kuşu, inek, tahta-kurusu ve tavuklara) tapınmaya ircâ olunmaktadır. Bu tasavvurlardan bâzıları, her ne kadar hikâyecilerin hudutsuz hayallerinden neş'et etmiş iseler de yine de kısmen eski Mısır ilâhlarına âit bulanık hâtıraların bunlarda aksetmiş olması gerekir. Ateşe ibâdetin zikri eski İran dinine delâlet eder. Hıristiyanlık ile âşinalık sâdece ibâdet olunan ve yanlarında and içilen kısmen taştan haçların zikri ile fark edilmektedir. *Sîra*'nın mevzû unsurları islâmın yayılmasına âit hikâyelerden ibâret değildir. Halkın lâdini tarihe ve mümkün olduğu kadar hareketli hâdiseler hakkındaki haberlere de alâkası vardır. Böylece romanda mâruf şehir, mahal ve binaların inşâsı, Nil nehrinin Mısır ülkesine yönel-tilmesi v. b. hikâye edilir. Bundan başka Sayf b. Ẕî Yezan'in, oğullarının, diğer kahraman ve cinlerin yaptıkları seyahatler ve geçirdikleri mâcerâlar, Sayf ve diğerlerinin başından geçen ve mütemâdiyen yeni değişmeler ile tekerrür eden sevdâ hikâyeleri, dinleyicilerin gözleri önünde canlandırılan muhteşem binâ-

lar, yerler, insanlar ve daha birçok şeyler anlatılır. Dinleyicinin hayret hissiai tahrik etmek için arzedilen tahayyül kuvveti, *Sîra* 'nın sonuna doğru, olağan dışı bir şey, zaman ile artık te'sirini kaybettiği ve mübâlagalandırılması gerektiği için, ölçüsüz bir dereceye ulaşır. Ayrıca, yukarıda da telmih olunduğu gibi büyü, bâtıl inanç ve bunlar ile bağlı her türlü şey geniş bir yer alır. Ekseriyetle, meçhul geçmiş, hâl ve geleceği keşf için remilden bahsolunur. Sayf 'in ilk karısı Şâma ile izdivacından habeşliler ve zenciler için felâket doğacağı ve bunların bu sebeple bu izdivâca ne bahâsına olursa-olsun mâni olmaya çalışmaları hakkında sık-sık tekrar edilen unsur tamâmiyle büyüye ve sihre müteallliktir. Hikâye boyunca zikredilen ve ancak mûcizevî kabiliyetler veya kudretli cin ve „huddâm" üzerinde hâkimiyet yolu ile elde edilmesi mümkün büyülü bazîneler sayısızdır. Tehlikeli sihirbazlar islâmın yayılması karşısında en büyük mâniayı teşkil ederler. Bunların kudreti inkâr olunmaz ise de, bu kudret müslümanlar taralından bulunan meslekdaşlarınınkinden daha zayıfcadır ve bunun böyle olmadığı hâllerde de, müslümanların müşkil durumlarında yardımcısı olan al-Ḫiżr [bk. mad. HIZIR] mahmîlerinin yardımına gelerek, kudretli sihirbazları mağlûp eder. Bunlar ihtidâ ettikleri takdirde, faâliyetleri hiç bir sûretle durmaz; bilâkis bilgileri ve kabiliyetleri ile, kendilerini yeni dinin emrine tahsis ederler. Hayâletlere, cinlere inanmak da *Sîra* 'de çok büyük ölçüde temsil edilmektedir. Her sınıftan sonsuz cin orduları islâm için veya islâma karşı mücâdele ederler. Bunlar Peygamber 'in zuhûrundan sonraki devreye nazaran, insanlar ile çok daha sıkı bir münâsebet hâlinde olup, Sayf 'in maiyetinin en büyük olmasa da, mühim bir kısmını teşkil ederler. Cinlerden ve sihirden bahseden veya bunlar ile alâkalı bulunan kısımlar *Sîra* 'den çıkarılsalardı, eserin hacmi yarıya inerdi.

Hulâsa, *Sîra Sayf b. Ẕî Yazan*, bütünü ile, orta çağ sonlarında müslüman Mısır halk rûhiyatının sâdık bir tasvirini vermekte olup, geniş mânası ile, islâm tarihi için kıymetli bir kaynak teşkil etmektedir.

Bibliyografya: V. Chauvin, *Bibliographie des ouvrages arabes*, III, 138 v.dd.; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes*, I, 146—156; A. v. Kremer, *Über die Südarabische Sage* (Leipzig, 1866), s. 22 v. dd., 130 v. dd.; Th. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden*, s. 220—234, 249 v. d.; *Sîra Sayf b. Ẕî Yazan*, 4 cilt içinde 17 kısım (Kahire, 1322); W. Ahlwardt, *Die Handschriftenverzeichnisse der Kgl. Bibliothek zu Berlin*, XX. c. (= *Verzeichnis der arabischen Handschriften*, VIII, 73 v. dd.); R. Paret, *Sirat-Saif ibn Dhi Yazan, ein arabischer Volicsroman* (Hannover, 1924). (R. PARET.)

SEYF-ED-DÎN. [Bk. GAZÎ.]

SEYF-ED-DÎN BÂHERZÎ. SAYF AL-DÎN BĀḤARZĪ (1190—1261) ABŪ 'L-MA'ĀNĪ SAYF AL-DÎN SA'ÎD B. MUṬAHHAR B. SA'ÎD B. 'ALÎ AL-ŞŪFĪ, Kübreviye tarîkatine mensup tanınmış bir a û f î ve ş e y h olup, 9 şâban 586 (11 eylûl 1190)'da, Horasan 'da Herat ile Nîşâpûr arasında ve Câm şehrinin cenûbunda bulunan Bâḫarz 'da doğmuştur. Zamanında Şayḫ-i 'Âlam veya Şayḫ al-'Âlam unvânı ile de tanındığı gibi, sonraları yerleşmiş bulunduğu Buhârâ 'nın Fatḫâbâd adlı dış mahallesine nisbetle, kendisine Ḫvâca-i Fatḫâbâdî de denilir. Doğum yılı olarak 576 (1180/1181) tarihi de verilmektedir; fakat güvenilir kaynakların verdiği ve yukarıda kaydedilmiş olan 586 (1190) tarihi daha doğru olmalıdır. İlk tahsilini doğduğu yerde, belki âilesi içinde yapan Sayf al-Dîn Bâḫarzî, sonra Herat ve Nîşâpûr gibi şehirlerin tanınmış üstatlarından tefsir, hadîs, fıkıh ve benzeri ilimleri okumuştur. Belki Herat 'ta Tâc al-Dîn Maḥmûd al-Aşnuhî adlı şeyhten (bk. Mu'în al-Dîn Şîrâzî, *Şadd al-izâr...*, nşr. M. Ḳazvînî ve 'A. İḳbâl, Tahran, 1328 ş., s. 307, 357) *ḫirḳa* giydikten sonra, Hîve 'ye giderek, tanınmış Şayḫ Nacm al-Dîn Kubrâ (ölm. 618 = 1221)'ya intisap etmiş ve ona çok candan ve samimiyetle hizmet ederek, tevecoühünü kazanmış ve onun elinden de *ḫirḳa* giymiştir. Nacm al-Dîn Kubrâ kendisinin *ḫalîfa* 'si olarak, tarîkatını yaymak üzere, onu Buhârâ 'ya gönderdi. Sayf al-Dîn Bâḫarzî, çok nâdir olarak, moğul idârecilerinin sert muâmelelerine mârûz kalmış ise de, halk arasında büyük bir saygı ve itibar kazanmağa muvaffak olmuştur. Hattâ zamanla en ileri gelen moğul idârecileri de onun takdirkârları arasına girmiş ve kendisine tevecoüh ve hürmet göstermişlerdir. Nitekim Tuşî (Coçi)'nin oğlu Berke Han Buhârâ 'ya geldiği zaman, onu ziyâret etmiştir. Bunun gibi moğul imparatoru Mangü (Mongka) Ḳā'ān 'ın annesini Sirḳûtay Bîgi (veya Blochet 'ye göre, Siyurḫoḫatay Beygi) Buhârâ 'da bir medrese yaptırmak için, 1.000 *bâliş* gümüş vermiş, bir kaç köyü de bu medreseye vakfetmiş ve bunun idâresini Sayf al-Dîn Bâḫarzî 'ye tevdi etmiştir (bk. Howorth, *History of the Mongols*, London, 1876, I, 188; 648=1250/1251 yılında bundan bahseden Faṣîḥî-i Ḫvâfî, *Mucmal*, nşr. M. Farruḫ, Meşhed, ts. II, 317, bu parayı Sayf al-Dîn Bâḫarzî 'ye bir hankah yaptırılmak üzere verilmiş gibi göstermektedir). Öyle

görünüyor ki, Bâḫarzî'nin şöhreti kendi memleketinin hudutlarını da aşmış bulunuyordu. Kirman'da hüküm süren Kutlug banlar veya Âl-i Burak'a mensup Terken Hatun (hüküm yılları 655—681=1257—1282), Bâḫarzî'ye mühim mikdarda hediyeler yollayarak, onden oğullarından birini Kirman'a göndermesini istemiş, o da ikinci oğlu Burhân. al-Dîn Aḥmed'i buraya göndermiş idi. Böylece büyük bir itibar içinde yaşayarak, vaktini irşad ile geçiren Sayf al-Dîn Bâḫarzî, 25 zilkâde 659 (21 teşrin I. 1261)'da Fatḥâbâd'daki bankâhında, bir hafta devam eden bir hastalıktan sonra ölmüştür.

Sayf al-Dîn Bâḫarzî büyük bir sûfî ve şeyh olduğu gibi, arapça ve farsça eserleri de bulunan değerli bir müellif ve şâirdir. Bilinen eserleri şunlardır: 1. *Râz-nâma*, bundan yalnız torunu Abu'l-Mafâḫir Yaḥyâ (ölm. 736=1335/1336) bahseder. Ona göre, dedesi hâdiseleri günü-gününe buraya kaydetmiştir ve gizli olan bu defter veya kitap ölümünden sonra bulunmuştur. Burada kendisine verilen büyük-küçük her türlü hediyeler, bunlara veya başka şeylere karşılık olmak üzere kıldığı namazlar ve âilevî işleri de kayıtlı imiş. Bunlardan anlaşıldığına göre, devrin içtimâî durumu ile halk ve din hayatı bakımından pek kıymetli olması gereken *Râz-nâma* bugün mevcut değildir. 2. *Şarḥ al-asmâ' al-ḥusnâ*, adının da gösterdiği gibi, Allahın Esmâ-i husnâsinin şerhi olan bu eserinin bir tek nüshası mevcuttur ki, o da Fâtih kütüphânesinde bulunmaktadır (nr. 5341/1, varak 1—42, h. 845 yılında istinsah edilmiştir.). 3. *Vaḳâ'i al-ḥalva*, halvette vukua gelen ruhî hâllerden bahseden arapça bir eser olup, bir nushası Leiden'de bulunmaktadır (*GAL, Suppl.*, I, 810). 4. *Risâla vaṣiyat al-safar*, yukarıda adı geçen torunu tarafından zikredilmiştir. 5. *Risâla dar 'işḳ*, farsça olup, 667 (h.) tarihli bir mecmua içindeki yegâne nüshasına istinat edilerek, İrac Afşâr tarafından yayınlanmıştır (*Macalla-i Dânişkada-i adabîyât*, Tahran, 1340 ş., yıl 8, sayı 4, s. 11—24). 6. *Rubaʿîyât*, türlü mecmualarda tesâdüf edilen ve ekseriya Abû Saʿîd Abu'l-Ḫayr, Ḫayyâm ve Bâbâ Afżal gibi mühim şahsiyetlerin rubâîleri ile karıştırılan farsça rubâîlerdir. Bunlardan 51 tane S. Khuda Bakhsh tarafından yayınlanmıştır (*Z D M G*, 1905, LIX, 345—354). Daha sonra türlü menbâlardan toplanan 90 rubâî Saʿîd Nafîsî tarafından yayınlanmıştır (*Macalla-i Dânişkada-i adabîyât*, Tahran, 1334 ş., yıl 2, sayı 4, s. 1—51); bk. bir de Hidayat Hosain, *Saif-ud-din Bakharzi and his Rubaʿiyat* (*Islamic culture*, 1927, I, 165—188). Bunlardan başka türlü mecmualarda Sayf al-Dîn Bâḫarzî'nin bâzı münferit küçük yazılarına da tesâdüf olunur. Bunlar arasında *Avrâd* (şehid Ali Paşa kütüphânesi, nr. 1384/6, varak 34—38) ve büyük sûfî Saʿd al-Dîn al-Ḥamavî (ölm. 650=1252, bk. mad. ḤAMAVÎ)'ye yazdığı bir mektup (Bagdadlı Vehbî kütüp. nr. 2023/11, varak 80—82) burada anılabilir.

Sayf al-Dîn Bâḫarzî'nin ilk zamanlarda kendi âilesinden gelen kimseler tarafından idâre edilen Fatḥâbâd'taki türbe ve hankâhı son zamanlara kadar bir takım sûfîlerin ve geniş halk kütlesinin saygı ile ziyâret ettikleri yer olmuştur. VII. (XIII.) asırda Buhârâ'yı ziyâret etmiş olan İbn Baṭṭûṭa (bk. nşr. ve trc. Defrémery ve Sanguinetti, III, 27, türk. trc. Şerif, I, 416) Bâḫarzî'nin torunu Yaḥyâ tarafından burada misâfir edilmiş idi. İbn Baṭṭûṭa'nın sözüne göre, verilen dâvette şehrin ileri gelenleri hazır bulunmuşlar, *Ḳur'ân* v.s. okunmuş, bundan başka türkçe ve farsça şarkılar söylenmiştir. İbn Baṭṭûṭa hankâhın pek büyük vakıfları bulunduğunu da söylemektedir. 1316 (1898/1899) yılında burayı ziyâret etmiş olan Ḥâcî Mîrzâ Maʿṣûm (bk. *Ṭarâ'iḳ al-ḥaḳâ'iḳ*, Tahran, 1316, II, 153)'a göre, Sayf al-Dîn Bâḫarzî'nin türbesi ile tekkesi Buhârâ'dan, Karşı kapusundan şarka doğru yarım fersah mesâfede bulunmaktadır, bunlar 788 (1385) yılında Timur tarafından yaptırılmış ve güzel çiniler ile kaplattırılmıştır ki, sonraları bu çiniler çalınarak, satılmıştır; şeyhin ahfâdı ile hattâ Mîr 'Alî burada medfundurlar.

Sayf al-Dîn Bâḫarzî'nin soyundan gelenler arasındaki mühim şahsiyetlerden bâzıları şunlardır: 1. büyük oğlu Calâl al-Dîn Muḥammed (ölm. 16 cemâziyelevvel 661=27 mart 1262; bk. al-Ḳuraşî, *al-Cavâhir al-mużî'a*, Haydarâbâd, 1332, I, 249); 2. Terken Hatun'un isteği üzerine, babası tarafından Kirman'a yollanan [yk. bk.] ve Şeyḫ-zâda-i Saʿîd diye tanınan ortanca oğlu Burhân al-Dîn Aḥmed (ölm. 696=1296/1297; bk. Nâşir al-Dîn Munşî, *Simṭ al-'ulâ li 'l-ḥażrat al-'ulyâ*, nşr. 'A. İḳbâl, Tahran, 1328 ş., s. 43 v.d., 58; *Mucmal-i Faṣîḥî*, II, 377; Mihrâbî-i Kirmânî, *Tazkirat al-avliyâ'*, *Mazârât-i Kirmân*, nşr. M. Hâşimî, Tahran, 1330 ş., s. 78—81, 89); 3. Konya'ya gelerek, Mevlâna ile görüşmüş olan üçüncü oğlu Muẓhir al-Dîn Muṭahhar (bk. Aflâkî, *Manâḳib al-'ârifîn*, nşr. Tahsin Yazıcı, s. 143 v.dd., 267); 4. Sayf al-Dîn Bâḫarzî'nin hâl tercemesi v.b. bakımlarından mühim mâlûmatı ihtiva eden *Avrâd al-aḥbâb va fuṣûṣ al-âdâb* adlı eserin (el-yazması nüshaları: Nafiz Paşa kütüphânesi, nr. 355, 797 h. tarihli nüsha ve Ayasofya 4792) müellifi olan büyük sûfî ve hadîs âlimi Abu'l-Mafâḫir Yaḥyâ b. Burhân al-Dîn (ölm. Buhârâ'da, 736

= 1335/1336, bk. *Mucmal-i Faṣīḥī*, III, 49); 5. Burhān al-Dīn Aḥmed'in soyundan geldiğini söyleyen *Taẕkirat al-avliyā'* (*Mazārāt-i Kirmān*) müellifi Sa'īd Mihrābī-i Kirmānī (eserini 938 = 1531/1532'de yazmıştır).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka Ḥamd Allāh Mustavfī, *Tārīḫ-i guzīda* (nşr. E.G. Browne, *GMS*, XIV, Leiden—London, 1910, s. 791); Ḫvāndmīr, *Ḥabīb al-siyar* (Tahran, 1333 ş.), III, 63 v.d.; Mu'īn al-Fuḳarā', *Tārīḫ-i Molla-zāda, Mazārāt-i Buḫārā* (nşr. A. Gulçīn-i Ma'ānī), Tahran, 1339, s. 40 v.dd., 68; Aḥmed Amīn Rāzī, *Haft iḳlīm* (Tahran, ts.), II, 165; Ġulām Sarvar Lāhūrī, *Ḫazīnat al-aṣfiyā* (Laknav, 1290), II, 273 v.d.; Cāmī, *Nafaḥāt al-uns* (türk. tre. Lâmiî), İstanbul, 1287, s. 489; Kāşifī, *Raşaḥāt 'ayn al-ḥayāt* (Kanpur, 1912), s. 30 (türk. tre. s. 37 v.d.); Riżā-Ḳulī Han Hidāyat, *Macma' al-fuṣaḥā* (Tahran, 1295), I, 244; M. Fuad [Köprülü], *İlk mutaṣavvıflar* (İstanbul, 1918), bk. fihrist; ayn. mll., *EF*, mad. SAYF AL-DĪN BĀḪARZĪ; F. Meier, *Die Fawā'iḥ al-ğamāl wa fawātiḥ al-ğalāl des Naǧm al-Dīn al-Kubrā* (Wiesbaden, 1957), s. 42 v.d. (*Ak. d. Wiss. und d. Lit., Veröffentlichungen der orient. Kommission, IX*); Ẕ. Ṣafā, *Tārīḫ-i adabīyāt dar Īrān* (Tahran, 1336 ş.), II, 856 v.dd.; İrac Afşār, *Sayf al-Dīn Bāḫarzī* (*Macalla-i Dānişkada-i adabiyāt*, Tahran, 1341 = 1962, yıl 9, sayı 4, s. 28—74). (AHMED ATEŞ)

SEYFÎ. SAYFÎ, Mavlānā (? —1504) bubârâlı olup, *'Arūż-i Sayfī* adlı eserinden dolayı *'Arūżī* diye de tanınmıştır. Hayatı hakkında az şey bilinmekte ise de, uzun müddet Herat'ta Timurlulardan, Timur'un torununun oğlu ve Babur'un dedesi Sultan Abū Sa'īd (1459—1469) ve Timur'un ikinci oğlu olan 'Omar Şayḫ Mīrzā'nın torununun oğlu Abu'l-Ġāzī Sultan Ḥusayn Mīrzā (1473—1506)'nın sarayında yaşadı. Bir şâir olarak az ehemmiyeti vardır ve şiirleri değersizdir. Onun şöhreti, *'Arūż-i kāfiya* diye de tanınan *'Arūż-i Sayfī* (nşr. Blochmann, Kalkütte, 1876) adlı eseri ile bahsettiğine göre, kendisi ile dostları arasındaki bir münâkaşanın çok sevilen bir mevzuu olan bir san'at hakkında bir eser yazması isteği üzerine kaleme aldığı *Mīzān al-aş'ār* adlı bir başka eserinden gelmektedir. Şâir Cāmī evvelce bu mevzûda bir eser yazmış ise de, Sayfī'nin eseri daha şümûllü ve daha tafsilâtlıdır ve İran arûzu hakkında elimizde mevcut en iyi eserlerden biridir. Sayfī 1504'te ölmüştür.

Sayfī bir de Ḫvārizmşāh Tekiş Hān'ı medh eden nîşâpûrlu bir şâirin mahlası (*taḫalluṣ*) idi.

Bibliyografya: Devlatşāh, *Taẕkirat al-şu'arā'* (nşr. E. G. Browne), London, 1901; Luṭf-'Alī Beg Āẕar Bekdilī, *Ātaşkada* (Tahran, 1337 ş.), s. 329, 141; Kâtip Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn* (nşr. Flügel), III, 419; Rieu, *Cat. of the Persian Manuscrip. in the Brit. Museum*, II, 525b. (T. W. HAIG.)

SEYF-ÜD-DEVLE. SAYF AL-DAVLA, ABU'L-ḤASAN 'ALĪ B. 'ABD ALLĀH ABU'L-HAYCĀ' B. ḤAMDĀN B. ḤAMDŪN (916?—967), IV. (X.) asırda, Abbâsî devletinin zevâli devresinde, ortaya çıkan mustakil hânedanların en mühimlerinden birisi olan Hamdânîlerin (b. bk.) kudretli rüknü ve bu hânedânın Haleb kolunun kurucusudur. Savaşçılığı ve bilhassa bu asırda yeniden bir yükseliş devri yaşayan Bizans'a karşı mücâdelesi ile, islâm dünyasının kahramanlık destanlarına mevzû olmuş, edip, şâir ve âlimlerin koruyucusu sıfatı ile, büyük şöhret kazanmıştır.

Abu'l-Ḥasan 'Alī'nin 17 zilhicce 303 (22 haziran 916)'te veya 301 (913/914) yılında doğduğu rivâyet olunmaktadır. Bu tarihlerin birincisi onun 52 yıl, 2 ay ve 8 gün yaşamış olduğunu kaydeden Camāl al-Dīn İbn Ẓāfir (*Kitāb Aḫbār al-zamān fī tārīḫ Banī'l-'Abbās = Kitāb al-duval al-munḳaṭi'a*, yaz. British Museum Or. 3685, var. 16a; ayrıca bk. İbn Ḫallikān, *Vafayāt*, Kahire, 1299, I, 463)'e göre hesaplanmıştır. Abu'l Ḥasan 'Alī, babası 'Abd Allāh Abu'l-Haycā' (b. bk.)'ın Bagdad'da çıkan ve halîfe al-Ḳāhir'in düşürülmesi ile neticelenen karışıklıklar içinde, 17 muharrem 317 (2 mart 929)'de maktûl düşmesinden sonra, Hamdânî âilesinin başına geçen ağabeyi Nāşir al-Davla Ḥasan (b. bk.)'ın yanında kalmış ve onun hareketli geçen hayatının değişik safhalarına iştirâk etmiştir. İslâm devletinin bütün kuvvet ve kudretinin emîr-ül-ümerâlar elinde bulunduğu ve her eyâlet vâlisinin istiklâl kazanmak için bitmez-tükenmez mücâdeleler ile meşgûl olduğu al-Muḳtadir, al-Ḳāhir ve al-Rāżī (bk. madd.)'nin hilâfetleri devrinde, mütemâdiyen cephe ve taraf değiştirerek, bâdisete karışan iki kardeş Musul ve civârında hâkimiyetlerini kuvvetlendirmeğe çalışmışlardır. Bu gayretleri sırasında Abu'l-Ḥasan 'Alī, ağabeyine isyân etmiş olan, Hamdânîlere tâbi Diyarbekir bölgesi vâlisi deylemli 'Alī b. Ca'far'ı tahkim ve tahassün etmiş bulunduğu Erzen'de kuşatarak, mağlûp etmeğe muvaffak olmuş (324 = 935/936) ve genç yaşında üstün kumandanlık vasfını ortaya koymuştur. Bu sûretle Diyarbekir bölgesinin idâresini üzerine alan Abu'l-Ḥasan 'Alī 326 (937/938) yılında, yukarı Fırat bölgesinde, Ḥiṣn Ziyād (Harput) kalesi yakınında, 923 senesinden beri Bizans imparatoru

Romanos I. Lekapenos (920—944)'un şark kuvvetleri *domestikos*'u bulunan meşhûr bizanslı kumandan Johannes Kurkuas'ı büyük bir bozguna uğratarak, meşhûr Bizans savaşlarına başlamıştır. Abu 'l-Ḥasan 'Alî bu muvaffakiyeti tâkiben, Ermeniye bölgesine girerek, burada bir çok ermeni ve gürcü reisini itâat altına almış ve 940 yılında Bizans arâzisine dâhil olarak, Koloneia (şimdiki Şebinkarahisar) civârını tahrip etmiştir.

15 rebiülevvel 329 (18 kânûn I. 940)'da, halîfe al-Rāżī'nin ölümünü müteâkip, emîr-ül-ümerâ Beckem [b. bk.]'in emri ile, hilâfete getirilen al-Muttaḳī [b. bk.] mezkûr türk emîrinin öldürülmesi üzerine, Bagdad üzerine yürüyen Berîdîlere [b. bk.] karşı gerek, Suriye'de bulunan İbn Rā'iḳ [b. bk.]'ten ve gerekse Ḥamdân-oğullarından yardım rica etti. Ḥamdân-oğlu Ḥasan bu iş ile kardeşi Abu 'l-Ḥasan 'Alî'yi vazifelendirdi. Genç Hamdânî emîri halîfeye Tekrit'te iltihâk etmiş, İbn Rā'iḳ ile birleşerek, Bagdad'ı korumağa çalışmış, fakat Abū 'Abd Allāh al-Barîdî karşısında tutunamayarak, halîfe ve İbn Rā'iḳ ile birlikte, Musul'a dönmek zorunda kalmıştır. Bu durumun Ḥamdân-oğullarını emîr-ül-ümerâlık makamını elde ederek, Bagdad'a ve bütün Abbâsî devletine hâkim olmak husûsunda tahrik ve teşvik ettiği anlaşılıyor; zîra Ḥasan, her hâlde kardeşi ile iştirâk hâlinde olarak, emîr-ül-ümerâ İbn Rā'iḳ'i öldürttü (21 receb 331=11 nisan 942). Ḥamdân-oğlunun elinde bulunan halîfe ister-istemez bu hâince işlenmiş cinâyete göz yummak zorunda kaldığı gibi, Ḥasan'a emîr-ül-ümerâlık makamını ve Nāṣir al-Davla lekabını, Abu 'l-Ḥasan 'Alî'ye de Sayf al-Davla lekabını verdi. Nāṣir al-Davla, bundan sonra halîfe ve kendisine iltihâk eden türk kumandanı Tüzün [b. bk.] ile birlikte, Bagdad'a yürüdü. al-Barîdî şehri terketmek zorunda kaldı. Nāṣir al-Davla bundan sonra kardeşi Sayf al-Davla'yı Vâsıt'a, al-Barîdî üzerine göndermiştir. Sayf al-Davla al-Barîdî'yi mağlûp etmekle berâber, maiyetinde bulunan türk askerini tatmin edemediği cihetle, ordusunu bırakıp, Bagdad'a kaçmak zorunda kaldı. Bu durumda kendilerini Bagdad'da emniyette hissetmeyen Hamdânî kardeşlerden Nāṣir al-Davla, halîfenin ısrarlı ricâlarına rağmen, asıl hâkimiyet bölgesi olan Musul'a dönmüş Sayf al-Davla de türk birliklerinin başında bulunan Tüzün'e mukavemet etmeği beyhude yere denedikten sonra, Bagdad'ı terketmiştir.

Emîr-ül-ümerâlığa getirilen Tüzün'ün tahakkümüne dayanamayan al-Muttaḳī, bir müddet sonra bu zâtın al-Barîdîler ile mücâdele etmek üzere, Vâsıt'a gitmesinden faydalanarak, Nāṣir al-Davla'ye haber gönderip, kendisini Musul'a aldırmasını ricâ etti ve onun gönderdiği refâkat birliğinin himâyesinde, âilesi ve çocukları yanında olduğu hâlde, Tekrit'e gitti; burada Sayf al-Davla tarafından karşılandı (rebiülâhır 331=kânûn I. 942/kânûn II. 943). Halîfe, buradan Musul'a ve müteâkiben Sayf al-Davla'nın refâkatinde Rakka'ya gidip, burada Mısır hâkimi al-İḫşîd [bk. mad. İḪŞİDİLER] ile, onu Bagdad'a gelmeğe iknâ gayesi ile, müzâkerelere girişmiş, arada bir anlaşmaya varılamadığı için, Sayf al-Davla'nın ikazlarına rağmen, Tüzün'ün vaadlerine ve sadâkat yeminlerine aldanarak, Bagdad'a doğru yola çıkmış ve fakat yolda Tüzün tarafından gözlerine mil çekilerek, hilâfetten düşürülmüştür (20 safer 333=12 teşrin I. 944).

Sayf al-Davla aynı yıl içinde Haleb'i Mısır hâkimi İḫşîd'in vâlisi 'Oṣmān b. Sa'îd al-Kilābî'nin elinden aldı (8 rebiülevvel 333=29 teşrin I. 944). Bu terihten sonra Sayf al-Davla önce İḫşîd ve onun halefleri ile uğraşmış, şimâlî Suriye'de istikrarı sağlayan adımları attıktan sonra da, bütün dikkat ve gayretini Bizans ile mücâdeleye hasrettiğinden, ağabeyinin Büveyh-oğulları ile yaptığı mücâdeleye ancak pek mahdut mikyasta iştirâk etmiş, harp talihi Nāṣir al-Davla aleyhine döndüğü zamanlarda, onu kendi hâkimiyet merkezi olan Haleb'de hürmetle kabûl etmek ve kendi planlarını aksatmayacak ölçüde desteklemekle yetinmiştir. Filvâkî Haleb'in Sayf al-Davla eline geçmesini kabûl edemeyen İḫşîd, sonradan oğulları nâmına devleti idâre edecek ve hattâ bir müddet de tamâmiyle müstakil bir hâle gelecek olan siyâhî hadım Kāfûr [b. bk.]'u Ḥamdân-oğlunun üzerine sevketti ise de, Sayf al-Davla bu orduyu Ḥims yakınında al-Rastan mevkiinde bozguna uğrattı. Ḥimṣ'a ve oradan Dimaşḳ'a kaçan Kāfûr durumu İḫşîd'e bildirdi. Sayf al-Davla bu savaşta kan dökülmemesi için çok büyük bir gayret göstermiş, aldığı esirleri de hemen serbest bırakmış idi (İbn al-'Adîm, *Zubdat*, I, 113). Sayf al-Davla, bundan sonra Dimaşḳ üzerine yürüyerek, 333 ramazanında (nisan/mayıs 945) şehre girdi. İḫşîd 25 şâban 333 (12 nisan 945)'te, ordusu ile, Mısır'dan hareket etti. Sayf al-Davla'nın Dimaşḳ'ı işgâl ettiğini Filistin'de haber alınınca, ona elçiler göndererek, Dimaşḳ'ı iâde ve buna mukabil bütün diğer işgâl ettiği yerleri muhâfaza etmesi şartı ile, sulh teklifinde bulundu. Sayf al-Davla'nın buna—„cevabımı inşallah Mısır'a girdiğimde veririm"—mukabelesinde bulunduğu rivâyet olunur (İbn Ẓâfir, var. 4b). Bunun üzerine, İḫşîd Dimaşḳ ahâlisini Sayf al-Davla aleyhinde kışkırtmış ve Hamdânî emîri, yağmacı bâzı arap kabîlelerini tenkil gayesi ile, şehri

terkedince, halk sûrların kapılarını kapayarak, dönüşünde onun şehre girmesine mâni olmuştur. Sayf al-Davla bunun üzerine Ḥimṣ'a doğru geri çekilmiş ve İḫşîd ile aralarında 333 şevvâlinde (mayıs/haziran 945) Ḳinnasrîn yakınında vuku bulan savaşta mağlûp olarak, hattâ Haleb'i boşaltmak zorunda kalmıştır. İḫşîd Haleb'i eline geçirdi; fakat Sayf al-Davla ile anlaşarak ve kardeşinin —bir rivâyete göre bizzat kendisinin— kızıyla onunla evlendirerek, tekrar Dimaşḳ'a dönmeği uygun buldu. Haleb, Ḥimṣ ve Antakya Sayf al-Davla'ya bırakıldı (rebiülevvel 334=teşrin I./II. 945). İḫşîd, aynı yılın zilhiccesinde veya 335 muharreminde (ağustos 946) vefat edince, Sayf al-Davla Dimaşḳ üzerine yürümüş ve şehri zaptetmiştir. Bu muvaffakiyetten ümitlenen Sayf al-Davla müteâkiben Mısır üzerine yürümüş ise de, İḫşîd-oğullarının ordusu tarafından Ramla yanında mağlûp edilmiştir (24 cemâziyelevvel 335 = 31 kânûn I. 946). Sayf al-Davla bunu tâkip eden devrede, Kâfûr ile nihâî olarak anlaşıncaya kadar, ekseriyâ mağlûbâne savaşmak zorunda kaldı. İḫşîdîlerin Sayf al-Davla'ya karşı hemen bütün savaşları kazanmalarına rağmen, Haleb ve şimâlî Suriye'yi onun elinde bırakmağa râzı olmalarını, Bizans'a karşı bu sülâlenin tâkip ettiği sulheo siyâset sebebi ile, Anadolu'ya akın için bir çeşit çıkış noktası teşkil eden bölgenin onlar için bir yükten başka bir şey teşkil etmemiş olması ile izah etmek mümkündür. Sayf al-Davla'nın Haleb'de kesin olarak yerleşmesi ve mısırlılar ile anlaşması rebiülâhır 336 (teşrin I./II. 947)'da vâki olmuştur.

336 (947/948)'dan itibâren, Ḥamdânî hükümdarı Bizans ile devamlı savaşa başladı. Bunun ilk safhası muvaffakiyetli olmadı. 944 yılında, Romanos I. Lekapenos'un düşürülmesinden sonra, şark *domestikos*'luğuna getirilen Bardas Phokas'ın oğlu ve Kapadokya *tema*'sının kumandanı bulunan Leon Phokas 949 yılında Maraş'ı ve Ḥadaş'ı aldı. Tarsus'taki askerî birlikler de bizanslılar tarafından mağlûp edildi. 338 (949/950)'de, Leon Phokas, Antakya önüne kadar gelerek, etrafı yağmaladı. 950 yazında, Sayf al-Davla Bizans'a büyük bir akın tertip etti. Kapadokya bölgesine ve daha şimâlde Ḥarşana'ya kadar uzanan akın muvaffakiyetli oldu. Ancak dönüşte Leon Phokas'ın dağlık arâzide geçidi tıkayarak, kurmuş olduğu tuzağa düşen Ḥamdânî ordusu hemen tamâmiyle imhâ olundu. Sayf al-Davla, efsâneye göre, atı ile uçuruma atılarak, bu tuzaktan kurtulmuştur. Bu akın araplarca *Ġazvat al-Muṣîba* tesmiye edilmiştir. Ertesi yıl da bizanslılar için muvaffakiyetli geçti. Ancak 953'te harp talihi değişti. Sayf al-Davla, Maraş'ı geri aldığı gibi, Bardas Phokas'ın diğer oğlu ve Seleukeia *tema*'sı kumandanı olan Konstantinos Phokas'ı esir etti. Haleb'e götürülen Konstantinos esâreti sırasında vefat etmiş ve Sayf al-Davla'nın emri ile, kendisine yerli bıristiyanlarca muhteşem bir cenâze merâsimi yapılmıştır. Sayf'in zaferleri 954 yılına kadar sürdü. Ancak bu tarihte babasının yerine şark *domestikos*'u olan müstakil Bizans imparatoru Nikephoros Phokas kumandasında bizanslılar mukabil taarruza geçtiler. 957'de, Ḥadaş bizanslılara teslim olduğu gibi, bunu tâkip eden yıl içinde Ioannes Çimişkes, şiddetli bir savaştan sonra, Samsāṭ'ı aldı. 961 yılı müslümanlar için daha da felâketli oldu. Nikephoros Phokas Girid adasını zaptetti. Bu süretle Bizans imparatorluğunun bağrına doğru ilerilemiş, en ileri islâm karakolu ortadan kaldırılmış ve burada meşgûl olan kuvvetlerin Anadolu cephesine nakli mümkün kılınmış oluyordu. Büyük bir kuvvet ile Ḥamdânî ülkesine yönelen Nikephoros 'Ayn Zarbā, Ra'bāu ve Dulūk'u almış (961) ve ertesi yıl da Sayf al-Davla pâyitahtı Haleb'in düşmanının eline geçtiğini görmek felâketine uğramıştır.

Bizansların müslüman arâzisini bu işgalleri filvâkî henüz fetih mâhiyeti taşımamakta ve geçici kalmakta idi. Ancak bunlar üstünlüğün artık Bizans'a geçtiğini göstermekte idi. 15 mart 963'te Romanos II. öldü. Aynı yılın ağustosunda ise, Sayf al-Davla'nın büyük rakibi Nikephoros Phokas Bizans imparatoru oldu. İmparatorluğun şark kuvvetleri kumandanlığına (*domestikos*) ermeni menşe'li ve devrinin büyük askerlerinden Ioannes Çimişkes getirildi. Sıhhatinin bozulmasına, ilk fele alâmetlerinin belirmesine rağmen, Sayf al-Davla 963 yılının ilk bahar ve yaz aylarında Haleb'in tahribinin intikamını almak için, büyük gayret sarfetti. Tarsus'tan başlayan bir akın Konya'ya kadar uzandı. Ancak yıl sonuna doğru Çimişkes yeniden harekete geçti. Zilhicce 352 (kânûn I. 963/kânûn II. 964)'de Adana önüne geldi. Tarsus'tan Adana'ya yardıma gelen bir müslüman birliği imhâ olunduktan sonra, Çimişkes Maṣṣîṣa (bugünkü Misis)'yı muhâsaraya başladı. Ancak Ḥamdânîlerin uğradığı devamlı bozgunlar ve bilhassa Haleb'in geçici de olsa kayıp ve tahribi islâm dünyasını harekete getirmiş ve her taraftan Sayf al-Davla'ya takviye kuvvetleri gönderilmeğe başlanmış idi. Bilhassa Horasan'dan gelen gönüllüler ile harekete geçen Sayf al-Davla, Misis'e geldiğinde, bizanslıların etrafı tahrip ederek, çekilmiş olduklarını gördü. 353 (964) yılı sonunda Nikephoros Phokas, bizzat

birliklerinin başında olduğu hâlde, Kilikya'ya girdi. Uzun bir kuşatmadan sonra Misis (receb 354=temmûz 965) ve Tarsus'u (15 şâban 354=16 ağustos 965) zaptetti. Sayf al-Davla bu arada, hastalığından faydalanarak, istiklâllerini elde etmek için isyân etmiş bulunan kumandanları ile uğraştığı cihetle, islâmın bu en önemli uc şehirlerinin kaybını önlemek üzere müdâhale edememiş idi. İslâm dünyasında Bizans'ın bu saldırmasına karşı harekete geçen sâdece İḫşîd-oğulları devletine hâkim bulunan Kâfûr oldu. Ancak onun gönderdiği erzak yüklü donanma da Tarsus'un sukutundan üç gün sonra vâsıl olabildi. Kilikya şehirlerinin düşmesi ile bizanslılara Suriye yolu açılmış bulunuyordu. 966 yılı içinde Sayf al-Davla ile Nikephoros anlaşarak, büyük ölçüde ve iki defada olmak üzere, esir mübâdelesinde bulundular. Bu mübâdele artık Bizans sınırları içinde kalmış bulunan eski ve mutâd yerde, Kızıl-ırmak kenarında değil, Fırat kıyılarında yapılmış idi (kânûn II. ve haziran 966).

Nikephoros bundan sonra bir kere daha Ḥamdânî ülkesine yürüdü. Teşrin I. 966 (şevval 355)'da Bâlis'i zaptettiği gibi, Manbic yakınına kadar geldi. Ancak burada kendisine İsa ile ilgili bazı eşyâ teslim edildiği için, şehre dokunmaktan vazgeçti. Bundan sonra Haleb civârını tahrip etti. Sayf al-Davla bu arada Kinnasrîn'e ve oradan Şayzar'e çekilmiş bulunuyordu. Bizans imparatoru, Antakya'yı da bir hafta kadar muhâsara ettikten sonra, kendi arâzisine döndü. Muvaffakiyetli bir başlangıçtan sonra uğradığı sürekli mağlûbiyetler ve buna inzimâm eden kendi adamlarının isyanları Sayf al-Davla'yı tüketmişti. İslâm tarihinin bu meşhûr kahramanı 24 veya 10 safer 356 (8 şubat veya 25 kânûn II. 967), bk İbn al-'Adîm, *Zubdat*, I, 151)'da Haleb'de vefat etti. Na'şı Meyyâfârikîn'e götürülerek, şehir dışında bulunan annesinin türbesinde defnolundu. Seferlerinden dönerken, üstüne yapışmış tozlardan yoğurulmuş bir kerpicin mezarında başı altına konulmasını vasiyet etmiş idi.

Sayf al-Davla Bizans ile yaptığı savaşlar kadar Haleb'de etrafına topladığı güzîde şâir ve âlimler hâlesi ile şöhret kazanmıştır. Bu edîpler topluluğunun çekirdeğini şüphesiz babasının hizmetinde yaşamış olanlar teşkil ediyordu. Haleb'de yerleştikten sonra ise, savaşçılığının, cömertliğinin, cezbettiği büyük isimler, al-Mutanabbî, Abû Firâs, al-Fârâbî, Abu'l-Farac İṣfahânî, Haleb'i bütün orta çağ boyunca hâtıralarda canlı kalan bir edebiyat merkezi hâline getirmişlerdir. Onun adını tarihte ebedîleştirenler de hiç şüphesiz bu büyük şahsiyetlerdir.

Bibliyografya: Fu'âd Afrâm al-Bustânî, *Abû Firâs, muntaḫabât şi'riya* (Beyrut, 1928, *Ravâ'i'*, nr. 16, s. 25—32, 45, 47 v.d., 104, 135—138); İbn al-Aṯîr, *Târîḫ al-kâmil* (nşr. Tornberg), VIII, 103, 144, 164, 171 v.d., 175, 179 v.d. 183, 189, 173 y.d., 186; İbn al-Azrak al-Fârikî, *Târîḫ Mayyâfârikîn*, yaz., Brit. Mue., Or. 5803, var. 111 v.d., 113 v.d., 115 v.dd.; İbn Ḫallikân, *Vafayât al-a'yân* (Bulak, 1299), I, 350—357, 197 v.d., II, 100—102, I, 252 v.d., 46 v.d., 370 v.dd., 374 v.d., 158 v.d., 44 v.dd., 421, 462; İbn Ḥavkal, *Kitâb al-masâlik va 'l-mamâlik* (*BGA*, IV, 108—127, 137—155, 245—248; İbn Miskavayh, *Tacârib al-umam* (nşr. ve trc. Amedroz-Margoliouth), Oxford, 1920/1921, II, 26—29, 39, 43 v.d., 190 v.d., 192 v.dd. 199—209, 213 v.d.; İbn al-Şiḥne, *al-Durr al-muntaḫab fî târîḫ mamlakat Ḥalab* (Beyrut, 1909), s. 191 v.d., 32, 49, 60 v.d., 85 v.d.; İbn Şaddâd, *al-A'lâḳ al-ḫaṭîra fî ẕikr umarâ' al-Şâm va 'l-Cazîra* (trc. J. Sauvaget), Beyrut, 1933, I, 259; İbn Ẓâfir, *Kitâb aḫbâr al-zamân fî târîḫ Bani 'l-'Abbâs* (*Kitâb al-duval al-munḳati'a*), yaz. Brit. Mus., Or. 3685, var. 2 v. dd., 8 v. dd.; İbn Nubâta, *Dîvân ḫutab İbn Nubâta* (Beyrut, 1311), s. 187—190, 191—195, 202—207, 238—240; 277—278, 279—280, 283—286; al-Mutanabbî, *Dîvân* (Beyrut, 1926), s. 216 v.d., 306 v.d., 310 v. dd., 320—323, 332—338, 353—359, 370—373; Yaḥyâ b. Sa'îd al-Antâkî, *Annales* (nşr. Cheikho), Beyrut—Paris, 1909, 69 v.d., 76—82, 107 v.d.; (nşr. Kratchkovski-Vasiliev), Paris, 1924, s. 767 v.d., 774—780, 792—795, 797—809; Yâḳût, *Mu'cam al-buldân* (nşr. Wüstenfeld), Leipzig, 1866—1870, I, 152, III, 526 v.d.; Ṯa'âlibî, *Yatîmat al-dahr fî şu'arâ' ahl al-'aṣr* (Dimaşk, 1303), I, 8—11, 12, 13, 19—21, 83, 174, 205, 453, 507 v.dd. Hamdânîler ve Sayf al-Davla devrine âit bütün bibliyografya şu iki eserde toplanmıştır: M. Canard, *Histoire de la dynastie des H'amdanides de Jazira et de Syrie*, I (II. cilt çıkmamıştır), Paris, 1953, s. 15 v.dd.; aynı mll., *Sayf al-Davla, Recueil de textes relatifs à l'émir Sayf al-Davla le Hamdanide avec annotations, cartes et plans* (*Bibliotheca Arabica pupliée par la Faculté des Lettres d'Alger*, VIII), Alger, 1934, s. 434 v.dd.; ayrıca krş. Kamâl al-Dîn İbn al-'Adîm, *Zubdat al-ḥalab min târîḫ Ḥalab* nşr Sâmî Dahhân), Dimaşk, 1951, I, 109 v.dd.; G Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*[3] (München, 1963), s. 230, 235 v.d., 238, 240; (FIKRET IŞILTAN.)

SEYF-ÜD-DEVLE. [Bk. SADAKA B. MANSUR.]

SEYHAN. SAYḤĀN, cenûbî Anadolu'nun, Ceyhan ile berâber, iki büyük nehrinden biri ve en uzunu olup, Adana şehri önünden geçerek, Akdeniz'e dökülür. Nehrin eski adı Saros = Sarus (ὁ Σάρος; Xenophon, *Anabasis*, I, 4, 11: ψάρος) olup, islâm kaynaklarında, Turan ülkesinin iki nehrine verilen Seyhun ve Ceyhun adları Anadolu'nun bu iki komşu akar-suyuna da teşmil olunmuş (krş. Nöldeke, *ZDMG*, XXIV, 700), bununla berâber aşağıda görüleceği gibi, Seyhan ile Ceyhan çok defa birbiri ile karıştırılmış, karıştırılmadığı hâllerde ise, Adana'dan geçen nehre Sayḥān ve bâzan Sayḥūn denilmesine karşılık, ötekine çok defa Cihān denilmiş, bu değişik şekiller garp kaynaklarında zamanımıza kadar intikal edebilmiştir (krş. msl. P. de Tchihatcheff, *Asie Mineure*, I, 292 — 298: Séhoun veya Seïhoun ile Djéïhoun; F. X. Schaffer, *göst. yer.*: Seihun ve Dschihân; R. Kiepert, *Karte von Kleinasien*: Seihun ve Djihan). al-Mas'ūdī (*B G A*, VIII, 58⁷, 183⁷ v.d.), Seyhan nehrinin — „Seyhan şehri yakınında... Malatya'dan uzak olmayan bir yerde" doğduğunu kaydeder. Kâtib Çelebî (*Cihannümâ*, s. 601) Seyhan'ın Ceyhan'dan daha küçük olduğunu söyler. Evliya Çelebî (*Seyahatnâme*, III, 41 ve 333 — 340) Seyhan adını zikretmekle berâber, bâzan bunu Ceyhan (Cihān) ile karıştırır. Emevîler zamanında islâm ülke'erinin hududu üzerinde bulunan Seyhan kıyısında esirler mübâdele edilmekte idi.

Aslında nehir Seyhan adını İç Anadolu'nun cenûb-i şarkî hudutları yakınından doğan iki kolunun birleşmesinden sonra alır: sözü geçen kollardan garpta bulunanı Samantı (Zamantı) suyu, şarktaki ise, Göksu olup, bunlardan birincisi daha uzun olduğu için, Seyhan nehrinin uzunluğu hesaplanırken, Samantı'nın kaynak noktasından başlamak uygun olur. Bununla berâber eski çağda Saros adı Seyhan'ın şarktaki koluna (şimdiki Göksu) veriliyor, Samantı suyu ise, Karmalas adı ile onun bir tâbii sayılıyordu: Tchihatcheff de bu fikirde olup, „Zamanta"nın Saran suyu adını verdiği şarktaki kolun „hemen yarısı kadar" uzun olduğunu kaydetmekte, Samantı'nın kaynağını Kayseri şarkındaki Kale dağında olarak göstermektedir. Gerçekte Samantı Erciyas volkan kütlesinin şark yamaçlarından, Koramaz dağından (burası Babinger'in makalesinde, bk. *EI*, mad., Seyhan'ın kaynağı olarak gösterilmiştir) inen kollardan meydana gelmiş El-başı suyunu almakta ise de, kendisi şimâl-i şarkîde, daha uzaklardan, Uzun-yayla yöresinden çıkmaktadır. Filhakika Samantı suyu burada, fazla ârızalı olmayan ve irtifâı 2.000 m.'ye varmayan bir sâhada, Viran şehir ile Tonus arasında doğan bir kaç derenin birleşmesi ile meydana gelmektedir. Şurası kaydedilmeğe değer ki, Ainsworth'a uyarak, Tchihatcheff'in Seyhan kaynağı diye kabûl ettiği Pazar-su ve Baş gökçe (Kiepert hâritasında Taşlı veya Başlı-gökçe) dereleri, onun ifâde ettiği gibi, öteki kolun (Saran = Göksu) kaynağı değil, Samantı'nın, yâni doğrudan-doğruya Seyhan'ın kaynağıdır ve Tchihatcheff Samantı ve Göksu kaynaklarını birbirine karıştırmıştır.

Samantı suyu Uzunyayla'dan itibâren, cenûb-i garbîye doğru Toros dağlarının belirmesi ile tedricen daha ârızalı bir hâl alan arâzi içinde akışına devam ederek, Pınarbaşı (Aziziye) kasabası ve daha sonra Pazarören nâhiye merkezi (burada büyük bir öğretmen okulu vardır) önünden geçer ve yukarıda sözü geçen ve Tchihatcheff tarafından Samantı kaynağı olarak zikredilen El-başı suyunu alır. Mecrâsının bundan sonraki kısmına Yenice ırmağı ismi verilen (ayrıca Kiepert haritalarında bu kesim için Afşar ırmağı adı da görülmektedir) Samantı suyu Orta Torosların en ehemmiyetli iki sırası olan Ala dağlar ile Tahtalı dağlar (Anti Toros'un garp kolu) arasında dar, ormanlık ve çalılık, geçilmesi güç bir boğaza girer ve burada yatağının meyli fazla, nehrin akışı da hızlıdır. Bu kesimde vaktiyle demir mâdeni işletilen Faraşa köyü bulunur ki, Tchihatcheff burada nehir yatağının irtifâını — gerçeğe nazaran az bir fark ile — 1 018 m. olarak kaydetmekte ve „Faraş köyünün rum halkı arasında müslümanlarda görmemiş olduğu bir taassuba şâhit olduğunu, bunların her ecnebinin üzerine tehlikeli bir düşman gibi atılmağa hazır bulunduklarını" söylemekte idi. Burasının, eski kaynakların Ariaramnea adı ile zikredilen mevki olması muhtemeldir. Bundan sonra, Samantı ırmağı dar bir vâdi içinde akmaya devam ederek, ağaçlık-çalılık bir sâhada, Karsantı dağlık kesiminde, Seyhan'ın şarktaki kolu olan Göksu ile birleşir.

Umûmî akış istikameti şimâl-i şarkî—cenûb-i garbî olan ve mecrâsı Anti Toros'un şark (Binboğa) ve garp (Tahtalı dağları) sıraları arasındaki tabiî alçalma sâhasında yer alan Göksu, Sarız kasabası şimâlindeki Şarlak köyü yakınından çıkar ve mecrâsının bu ilk kısmında Sarız suyu adını taşır: şimdi Kayseri vilâyetinde bir kazâ merkezi olan Sarız kasabası önünden geçen bu akar suya verilen ad ile Seyhan'ın eski ismi (Saros = Sarus) arasındaki benzerlik, bu derenin neden Seyhan'a esâs kaynak telakkî edilmiş olduğu husûsunda bizi aydınlatabilir. Göksu, çok ârızalı arâzide derin boğazlardan geçer. Bu kısımda küçük bir ova kenarında deniz seviyesinden 1.350 m.

irtifâda bulunan Şar adlı köy dağlık Kataonya bölümünün ehemmiyetli merkezi olan Komana 'nın yeri olarak gösterilmektedir (Garstang, *The Land of the Hittites*, 1910, s. 376). Buradaki harâbeler 1835 'te Texier tarafından görülmüş idi (*Asie Mineure*, s. 584); bundan sonra Göksu, çok ârızalı arâzide, derin boğazlardan geçerek, Saimbeyli (eski adı Haçin) 'den gelen Çatak suyunu ve Feke kasabası önünde Yağnık çayını alıp, nihâyet Samantı suyu ile birleşir: Seyhan nehrinin iki kolunun birleşme noktası deoiz seviyesinden 450 m. kadar bir irtifâdadır. Bundan sonra nehir uzun bir mesâfe üzerinde çalılar ile kaplı tepelik ve geçilmesi güç bir sâbadan geçerek, nihâyet Çatalan nâhiye merkezi aşağısında Adana ovasına varır ve burada sağdan en ehemmiyetli kolu olan Çakıt suyunu alır ki, bu akar suyun kaynakları Torosların heybetli kütlesinin arkasında, hemen-hemen İç Anadolu düzlükleri kenarında, Ulukışla yakınlarında bulunmakta, Pozantı deresi adı ile aynı isimdeki mevkie kadar İç Anadolu 'yu Adana ovasına bağlayan mühim kara yolu ve bu mevkiden sonra da meşhûr demir-yolu tünelleri ile boylanmaktadır [bk. mad. KÜLEK]. Çakıt suyu, Seyhan 'a kavuşmadan önce, Görgün suyuna katılmakta olup, bu akar suyun yukarı çığırı heybetli Aladağ kütlesini garptan tâkip eden tabiî bir oluk içinden geçer (Ecemiş koridoru, krş. Maurice M. Blumenthal, *Niğde ve Adana vilâyetleri dâhilindeki Toroslar...*, M. T. A. enstitüsü yayını, B 6, Ankara, 1941).

Seyhan 'ın Adan ovasına girdiği alanda, son zamanlarda ehemmiyetli inşâat ile, büyük bir takım değişiklikler olmuştur: önce Adana şehrinin hemen şimâlinde taşma sularını toplayan ve sulama kanallarını besleyen bir bent yapılmış, bundan sonra ise, daha yukarıda büyük Seyhan toprak barajı inşâ edilerek hem Seyhan hem de Çakıt-Görgün vâdilerinde suların birikmesi ile büyük bir göl teşekkül etmiştir ki, bu baraj şimdi hem Adana 'yı büyük feyezanlardan korumakta, hem de Çukurova 'ya enerji sağlayan büyük bir elektrik santralini beslemekte, sulama kanallarına başlangıç noktası olmaktadır.

Adana şehri önünde demir-yolu ve kara yolu köprüleri ile geçilen Seyhan 'ın deniz seviyesine göre yüksekliği 20 metreyi bulmaz. Nehir bundan sonra Çukur Ova üzerinde cenûb-i garbîye doğru akarak, bir çok büklümler çizer ki, bunlardan bâzıları terkedilmiş „menderesler" hâlinde mecrâ yakınında yay şekilli gölcükler meydana getirmektedir. Nihâyet nehir Tarsus çayı ağzının 3 km. kadar şarkında Deli-burnu adı verilen bir çıkıntı teşkil ederek, denize dökülür.

Seyhan nehrinin uzunluğu, yatağı zemininde meydana getirdiği küçük ve kararsız büklümler hesaba katılmamak üzere, Samantı ırmağı-'nın Uzun-yayla 'daki kaynağı ile Akdeniz arasında 543 km. kadardır. Nehrin iki kolunun, menbalarından birleşme noktalarına kadar olan uzunlukları ise, Samantı için 326, Göksu için de 205 km. 'dir. Bu uzunluklar *İstatistik yıllığı* 'nda verilen değerlerden (Seyhan 516, Samantı 296, Göksu 188 km.) fazla, fakat İ. H. Akyol (*Türkiye 'de akar-su sistemleri ve rejimleri*, *Türk coğrafya dergisi*, IX — X, 1947, XI—XII, 1949) 'un 1947 'de yapmış olduğu ölçme sonuçlarından (Seyhan 550 km.) az farklıdır; bu son kaynakta Seyhan nehrinin havzası 20.600 km² olarak verilmiştir. Adana ölçme istasyonunda, 25 yıllık bir süre içinde yapılmış ölçülere göre, nehrin en yüksek su seviyesi yağmurların bol olduğu ve dağlık sâhada karların eridiği ilk bahar mevsimine (âzamî: nisan), en düşük su seviyesi de ağustos-teşrin II. arasına (asgarî: eylûl) düşmektedir. Rasad devresi içinde kaydedilen en yüksek akım sâniyede 1.690 m³, en düşük akım ise 44 m³ 'tür (*Elektrik işleri etüd idâresi yıllık bültenleri*).

Adana şehri aşağısında denize kadar uzanan ovanın teşekkülünde, Ceyhan ile berâber, Seyhan nehrinin de rol oynamış bulunduğundan şüphe yoktur. Ovanın bir çok yerlerinde, bugünkü mecrâdan ayrılmış menderes yaylarından başka, bir takım eski mecrâlara tesâdüf edilmesi adı geçen nehirlerin, delta ovalarında mûtad olduğu gibi, sık-sık yer değiştirdiklerini ve her değişme sırasında başka bir sâhaya aluvyon serdiklerini anlatmaktadır. Son devrelerde, toprak setler inşâ edilerek, feyezan sularının ovaya yayılması önlenmeden evvel vukua gelen şiddetli taşmalar sırasında, Seyhan nehri sularının bâzan Ceyhan 'a doğru akmış bulunması da kuvvetle muhtemeldir. Diğer taraftan ovanın Akdeniz 'e doğru en fazla ilerlemiş göründüğü kesimde, Ceyhan nehrinin Akyatan kıyı gölüne doğru akmış olduğunu gösteren müteaddit eski mecrâlar tesbit edildiği gibi, daha garpta Seyhan 'ı da aynı göle akıtan bir eski mecrâ parçası seçilmiştir. Böyle bir durum, taribî vesikaların bir çoğunda, Kilikya kıyısından bahsedilirken, neden yalnız Kydnos (Tarsus çayı) ve Pyramos (Ceyhan) ağızlarının zikredilip, Saros (Seyhan) ağzının söylenmemiş olmasını izah edebilir. Seyhan ile Ceyhan 'ın tarih devirleri boyunca bâzan birleşik, bâzan ayrı ağızlar ile denize dökülmüş olmaları keyfiyeti XIX. asır ortalarında P. de Tchihatcheff, V. Langlois ve daha yakın bir zamanda da W. M. Ramsay tarafından münâkaşa edilmiştir. Ne olursa-olsun, daha yakın bir devrede Ceyhan, Bebeli mev-

kiindeki basık eşiği aşarak, şarka doğru akmağa başlamış; Seyhan ise, Akyatan gölü ile Tarsus çayı ağzı arasında, bir kaç defa munsap değiştirerek, şimdiki ağzında denize dökülmeğe başlamıştır. Munsabın burada hafif bir çıkıntı teşkil etmesi Seyhan aluvyonlarının, hafif de olsa, denizden yer kazanmağa devam ettiğini gösterir.

Seyhan nehri havzası, esâs itibâriyle, Adana vilâyeti hududları içinde yer almakta, yalnız yukarı kısımlarında Kayseri ve bir az da Niğde (Çakıt ve Görgün suları) vilâyetleri arâzisi içine yayılmaktadır.

Bibliyografya: *A.*) *EI*, mad. SAYḤĀN: al-Mas'ūdī (Paris tab.), II, 358 v. d.; *B G A*, VIII, 295; Yāḳūt, I, 179; II, 82; III, 209 v. d.; IV, 558, 579; al-Iṣṭaḫrī, *B G A*, I, 63 v. d.; İbn Ḥavḳal, *B G A*, II, 122; al-Belāẕurī (nşr. de Goeje), s. 165 v. d., 168; Abu 'l-Fidā', *Taḳvīm al-buldān* (nşr. Reinaud), s. 50; al-Dimaşḳī, *Nuḫbat al-dahr* (nşr. Mehren), s. 107, 214; İbn Rosteh, *B G A*, VII, 91 v. d.; İbn Hurdāẕbeh, *B G A*, VI, 176; al-Hamezānī, *B G A*, V, 63, 64, 95, 116; Mehmed Âşık, *Manāẕir al-'avālim* (Viyana yaz., 314, s. 172b, 12 v. d., 70b); Âlî, *Kunh al-aḫbār*, I, 109; Cedrenus (Bonn tab.), II, 362; Procopius, *De Bello Persico*, I, § 17 (Bonn tabı, 1, 84); ayn. mll., *De Aedificiis*, V, § 5 (Bonn tabı, III, 319); Theophanes (nşr. Classen), Bonn, 1839—1841, I, 482; *Stadiasm. moris magni* (nşr. C. Müller), s. 481; G. Tafel ve C. M. Thomas, *Zur älteren Handels-and Staatsgeschichte der Urkundes Republik Venedig* (Wien, 1856), I, 376; W. Ainsworth (*J R G S*, X, 513); Fr. Beaufort, *Karamania* (London, 1818), s. 266, 278 (nehrin munsabı hakkında bk. ayrıca *Geogr. Journal*, 1903, s. 410); Chesney, (*J R G S*, 1837, VII, 414); kezâ W. Ainsworth, (*J R G S*, VIII, 185 v. d.); Chesney, *The expedition for the Surveg of the Rivers Euphrates and Tigris* (London, 1850), I, 288—299; Ch. Texier, I, 15, 16, 62, II, 133 (*Die Erdkunde*, XVIII, XIX); E. Chantre: *Mission en Cappadoce* (Paris, 1898), tür. yer.; *M. F. O. Beyrouth*, 1908), III/1, 459, (1911), V, 285; H. Grotbe, *Meine Vorderasienexpedition* (Leipzig, 1911/1912), II, 105 v. d. ve bk. fihrist; ayn. mll., *Geogr. Charakterbilder* (Leipzig, 1909), nr. 4—44; A. v. Kremer, *Beiträge zur Geographie des nördl. Syrien* (Wien, 1852), V, 18 v. d.; F. X. Schaffer, *Cilicia* (Gotha, 1903); *Pet.-Mitt. Ergzh.*, nr. 141; Eskilerin Sarus'u için bk. Pauly-Wissowa, *Realencyclopaedie* (Ruge), II/3, s. 34 (1921) ki, burada klâsik müellifler zikredilmiştir. — *B.*) Bunlara ilâve edilmek üzere: metin içinde zikredilenlerden başka bk. P. de Tchihatcheff, *Asie Mineure, I. Géographie physique comparée* (Paris, 1853), s. 292—298; V. Langlois, *Voyage dans la Cilicie...* (Paris, 1863), tür. yer.; W. M. Ramsay, *Historical Geography of Asia Minor* (London, 1890), bk. fihrist; Mehmed Cemal, *Anadolu* (İstanbul, 1337), s. 191; Sırrı Erinç, *Çukurova 'nın aluvyal morfolojisi hakkında* (*İstanbul Üniv. Coğrafya Enst. dergisi*, 1952/1953, III—IV, 147—159); Richard J. Russell, *Alluvial morphology of Anatolian Rivers*, (*Annals of the Association of American Geographers*, 1954. XLIV/4, s. 363—391). (BESİM DARKOT.)

SEYHUN. [Bk. SIR DERYA.]

SEYLAN. [Bk. SERENDİB.]

SEY'ÛN. SAY'ŪN (SĒ'ŪN, SĒVŪN, SEYÖN, SĒÖN), Arabistan'ın eenûbunda, Hadramût'ta bir şehir olup, aynı addaki dağın eteği üzerinde, Şibām'dan 4 saat mesâfede, Vādi Masīla'nin sağ tarafındadır. Şehir bol ve çeşitli bir nebat sâhasında bulunmaktadır; oldukça geniş hurmalıkların ve iyi ekilmiş *ṭe'ām* ve buğday tarlalarının uzaklara kadar yayıldığı görülür. Şehir toplu bir hâldedir ve bir sûr ile çevrilidir. Vaktiyle 4 500 kadar nüfusa sâhip idi. Sokaklar geniş ve temizdir. Sûrların içinde, ekserisi câmilere âit vakıflar olan tarla ve hurmalıklar vardır; şehirde câmilerin sayısı galiba 300'den az değildir. En güzelleri adlarını aldığı Seyyid âileleri tarafından yaptırılmıştır. Güzel bir kubbesi, ihtimamla sıvanmış bir minâresi bulunan, duvar ile çevrili bir mezarlık, ve bir hurma bahçesi ile kuşatılmış Ḥabīb 'Abd Allāh Saḳḳāf câmii bunlardan biridir. Yine bir bahçesi bulunan Ṭāhā câmii de böyledir. Başka câmiler arasında delikli bir minâresi bulunan Maşhūr adlı, câmi ile Ḥabīb 'Alī al-Habşī Bā 'Alavī'nin al-Riyāż'ı denilen câmii de zikretmek lâzımdır. Bu velî aynı zamanda çok misâfirperver olup, yılda 6.000 kişi kadar insanı misâfir ederdi. O bir de burada islâmî ilimler için Tarīm'in eski ve meşhûr mektebini gölgede bırakmış olan bir yer yaptırmıştır; burada fakir talebeler parasız yatar ve yerler. 'Alī'nin kendi hesabına yaptırdığı ve sonraları kendi imkânları ile yaşamağa muvaffak olan bu mektebin bakımı için hemen her taraftan, bilhassa Cava ve Hindistan'dan yardımlar gelir. Bu mektebin büyük şöhreti çok uzaklara kadar yayılmıştır. Sultanın sarayı bir tepe üzerinde olup, çıkıntılı *kūb* ve sūalū bir sûr ile çevrilidir ve bunların yanında yuvarlak kuleler bulunmaktadır; çatısında üç gözetleme ve nöbet yeri vardır. Sarayın hemen yanında Ulu câmi yükselir ve pazar bulunur.

Bibliyografya: C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhagen, 1772), s. 288; J. R. Wellsted, *Reisen in Arabien* (Halle, 1842), II, 338; C. Ritter, *Die Erdkunde von Asien* (Berlin, 1846), VIII/1, 618; M. J. de Goeje, *Hadhramaut dans la Rev. Colon. Intern.*, II (1886), 110; L. Hirsch, *Reisen in Süd-Arabien, Mahra-Land und Hadramât* (Leiden, 1897), s. 211, 212; C. Landberg, *Études sur les dialectes de l'Arabie méridionale* (Leiden, 1901), I, 90, 451; C. Snouck Hurgronje, *Zur Dichtkunst der Bâ Alwah in Ḥadhramôt* (*Nöldeke-Festschrift*, I, 97, note). (ADOLF GROHMANN.)

SEYYİD. SAYYİD (A. cem. *sāda*), emîr, bey, reis veya efendi; şahsî husûsiyetleri, veya serveti sebebi ile yahut soyu dolayısiyle temâyüz eden kimse. Bu sonuncu mânasında islâm dünyasının her yerinde Peygamberin soyundan gelenler için kullanılır [bk. mad. ŞARÎF]. Kelime *Kur'ân*'da sâdece iki defa geçer; bir defa (III, 34) Yusuf peygamber münâsebeti ile ve bir defa da (XII, 25) Zulayḫā'nın kocasından bahsolunurken kullanılmıştır. Araplar tarafından bu kelime sâdece insanlar için değil, ayrıca cinler, hayvanlar ve cansız şeyler için de kullanılır. Bir beyit geceleri uyanan ve efendilerini (*sayyid*) çağıran cinlerden bahseder; yabânî eşek dişisinin „seyyidi" diye isimlendirilir ve al-Zaccāc *Kur'ân*'a *sayyid al-kalām* „kelâmın seyyidi" der. Seyyid kelimesinin gayr-i müslimler tarafından kullanılmasına Rodrigo Diaz „El Cid Campeador" en tanınmış misâldir. *Sîd*, *seyyid*'den neş'et etmiştir [bk. mad. SİD].

Bibliyografya: E. W. Lane, *Lexicon*, *Sîd*, *Sîdî*, *Seyyid* kelimeleri.

(T. W. HAIG.)

SEYYİD HİMYERÎ. AL-SAYYİD AL-ḤİMYARÎ (723—789), ABÛ HÂŞİM, İSMĀ'İL B. MUḤAMMED B. YAZÎD B. RABÎ'A B. MUFARRIĞ (başkalarına göre, Rabî'a Mufarriğ), bir arap şâiri olup, 105 (723) yılında Basra'da doğmuştur. İbâżiya [b. bk.] mezhebine mensup olan bir âileden geliyordu; fakat genç yaşlarında, „Allahın lutfu" diye övündüğü şi'î akîdesine dönmüştür. Kendisi Kaysâniya [b. bk.] fırkasından idi; fakat, bu fırka mensupları gibi, yalnız imâmları Muḥammed b. al-Ḥanafiya'nın geri dönmesini beklemeyordu; Umûmî bir tarzda tenasüh v.b. akîdesine iki şekil altında bağlı bulunuyordu: *raj'a* 'ya, (insan şeklinde geri dönmeğe) ve *tanāsuḫ*'a, bayvan vücutları içinde tecessüde inanma. O bizzat kendisini Yûnus peygamberin bir tecessüdü gibi gösteriyordu. Siyâsî-dinî inançları onu Basra'yı terkedip, Kûfe'ye yerleşmeğe mecbûr etti, fakat bu hâl kendisini, Abbâsîler iktidara geldiği zaman, onlara medhiyeler yazmaktan alıkoymadı; o bilhassa al-Manṣûr'un tevecciihünü kazandı. Bununla berâber san'atını eyâlet vâlilerinin, msl. Abû Bucayr al-Abvāzî'nin hizmetine de vakfetti. Şâirlik kabiliyeti âilesinde irsî idi; dedesi Yazîd korkulan bir hiciv şâiri olmuş ve vâli Ziyâd'ı alayları ile takip etmiş idi. Bizzat kendisi de yalnız çok miktarda eser vermek (Banî Hâşim arasında 1.000'den fazla kasîdesinin dolaşmakta olduğu söyleniyordu) ile değil, fakat üslûbunun zarâfeti ile de temâyüz ediyordu; o, Abu 'l-'Atâhiya gibi, şiirlerini garip kelimeler ile süslemekten sakınmıştır; daha ziyâde herkes tarafından anlaşılmağa çalışıyordu. O Abu 'l-'Atâhiya ile al-Başşâr'ın yanında, islâmiyetten sonraki en büyük şâirler arasında sayılıyordu; yalnız siyâsî-dinî telakkilerinin husûsiyetlerini taşıması, şiirlerinin daha geniş bir şekilde yayılmasına engel olmuştur ve *Dîvân*'ı bize kadar gelmemiştir. Vâsıt'ta, 173 (789) yılında ölmüştür.

Bibliyografya: Abu 'l-Faraj al-Iṣfahānî, *Kitāb al-aġānî*, VIII, 1. tab., 1—31, 2. tab., 2—29; İbn Şâkir al-Kutubî, *Favāt al-vafayāt* (Kahire, 1299), s. 119; al-Şahrastānî, *Kitāb al-milal va 'l-niḥal* (nşr. Cureton), s. 111; 'Abd al-Ḳāhir al-Baġdādî, *al-Farḳ bayna 'l-firaḳ* (Kahire, 1328), s. 30; Barbier de Meynard, *JA*, 7. seri, IV, 159—258; H. Banning, *Muḥammed İbn al-Ḥanafîya* (Erlangen, 1909), s. 50; I. Friedländer, *The Heterodoxies of the Shiites* (New Haven, 1909), s. 179. (BROCKELMANN.)

SEYYİD VEHBÎ. SAYYİD VAHBÎ (1674?—1736), XVIII. asrın tanınmış Osmanlı edibi.

Hayatı. Vehbî'nin adı Hüseyin, nisbesi Hüseynî'dir. Babası mevâliden İmâm-zâde Mehmed Efendi'nin kethudâsı Hacı Ahmed Efendi'dir. Doğum yeri İstanbul'dur; fakat doğum tarihi belli değildir (bk. Safâî, *Tezkire*, Üniv. Kütüp., nr. TY 3215, s. 360; Sâlim, *Tezkire*, İstanbul, 1315, s. 710; Hacı Tevfik, *Macmū'at al-tarācim*, Üniv. kütüp., TY 192, var. 89a; Mustakîm-zâde Sadeddin, *Tuḥfa-i ḫaffāḳîn*, İstanbul, 1928, s. 657 v.b.). Az aşağıda görüleceği üzere, mülâzım olduğu tarih düşünülerek ve o sırada hiç olmazsa 20—23 yaşlarında olması gerektiği hesaplanarak, 1085 (1674) hudutlarında doğmuş olduğu söylenebilir. Ecdâdı Ehl-i beytten şeyh-ül-şuyûh Hüsâmeddin Efendi'ye müntehî olduğu için, ilk gençliğinde şiir yazmağa başlayınca, ona nisbetle Hüsâmî tahallus etmiştir. Sonraları yeni bir mahlas aramış ve bu hususta üzerinde görüştüğü boca-zâdesi ve üstâdı şâir Mîrzâ-zâde Ahmed

Neylî (ölm. 1161=1748) de Vehbî'yi uygun görmüş ve o da bu mahlası devamlı sûrette kullanmağa başlamıştır (krş. Safâî, Sâlim, Hacı Tevfik v. b.). Muallim Nâci (*Eslâf*, İstanbul, 1312, s. 100 v.d.) ve kaynak göstermeden onun ifâdesini bemen aynen nakleden Fâik Reşad (krş. *Osmanlı şâirleri*, s. 70), bu mahlas değiştirme hakkında Neylî ile Vehbî arasında geçen bir konuşmadan bahsederler ki, böyle bir konuşmanın aynen yazıldığı gibi vukuuna ihtimal vermek kolay değildir. Bunun Sâlim'deki (*Tezkire*, s. 710 v. d.) bir kaydı bir az da hayal kudreti ile süslemek ihtiyâcından doğduğu söylenebilir. Müstakîm-zâde (*Tuḥfa-i ḫaṭṭāṭîn*, s. 657)'de Vehbî'nin Hüsâmî mahlasına dâir bir tasrih vardır ki — Ali Cânib [Yöntem] de (*Seyyid Vehbi, Hayat mecmuası*, I, sayı 16, s. 305), buna temas etmiştir —, buna göre şâirin seyyidliği sâdece ana tarafından Hasan Hüsameddin Efendi'ye vâsıl olmak dolayısiyledir.

Vehbî, devrine göre gayet iyi bir tahsil ve terbiye görmüştür. Zamanının şöhretli âlimlerinden ve bu arada bilhassa Mirzâ-zâde Şeyh Mehmed Efendi'den ders görmüş idi. Ayrıca Müstakîm-zâde'ye göre, kazasker Abdülbâkî Ârif Efendi'den „hat" dersi almıştır. Vehbî, daha ergînlik çağında iken, akranı arasında temâyüz etmiş ve nakîb-ül-eşrâf olan Hoca-zâde Seyyid Osman Efendi'nin Anadolu kazaskerliğinde, 1108=1696 tarihinde, mülâzim olmuştur. Böylece ilmiye meslegînde hizmete başlamış, bir müddet çalıştıktan sonra, 40 akçelik medreseden ayrılmış ve 1123 (= 1711) tarihinde, Rus seferinde, güzel kasîde ve tarihler kaleme alması üzerine, Ahmed III.'in (1703—1730) takdirini kazanmış ve bu tarihten itibâren pâdişah kendisi ile ilgilenmiştir. Paşmakçı-zâde Seyyid Ali Efendi'nin ikinci şeyh-ül-islâmlığında (1122—1148) hâriç medresesi pâyesi ferman olunmuş ve bunun üzerine, girdiği imtihanı da muvaffakiyetle verdiğinden, hâriç 50 akçe ile Hoca Hâtun medresesine müderris tâyin edilmiştir (1123= 1711/1712). Bu tarihten 4 sene sonra (1127= 1715), Sâlim'in ifâdesine göre, kıymeti takdir olunarak, Mirzâ Mustafa Efendi'nin—ki Sâlim'in babasıdır.— meşihatı sırasında, Şerîfe Hâtun medresesine nakl ile, makamı bir derece yükseltilmiştir. Gerek Safâî ve gerek Sâlim eserlerini onun 40—50 yaşları arasında olduğu ve meslegînin orta kademelerinde bulunduğu sıralarda yazmışlardır. Her ikisi de, anlaşıldığına göre, onun yakın dostlarıdır. Vehbî birinin tezkiresine takriz yazmış, ötekisinin ise, babasından icâzet almıştır. Safâî *Tezkire*'sinin yazılışı sırasında (1132= 1719/1720), „kat'-ı pâye-i medâris etmekte ve sudûr-i kirâm hazerâtına mektupçu ve tezkireci ve kassâm-i askerî olmakta" idi. Sâlim *Tezkire*'sinin te'lifi tarihinde (1134 = 1721 1722) de Husrev kethudâ medresesinde müderris bulunuyordu.

Vehbî'nin kendi şiirlerinden anlaşıldığına göre, o uzunca bir müddet sıradan bir müderris olarak kalmış ve bu sebepten bir hayli de sıkılmıştır. 1132 (1720)'de terfîlerinin ne kadar yavaş yapıldığını, o sırada yazdığı bir kasîdede anlatmaktadır (bk. *Dîvân*, Üniv. kütüp., nr. TY 1607, var. 15a). Aocak gerek bu gibi kasîdelerde belirttiği arzûnun ve gerekse 1135 (1723)'te Kemerler'de yeniden inşâ edilen büyük sedde söylenen tarih şiiri gibi tarihlerin müsbet te'siri olacak ki, bu sıralarda meslek hayatında oldukça sür'atli ilerilemeler kaydederek, „kibâr-ı müderrisîn" sınıfına yükseldiğini ve „mevleviyyetlere" tâyin edildiğini bilmekteyiz. Şüphesiz 1132'de icrâ edilen sünnet düğünü için ferman üzerine yazdığı *Sûr-nâme*'nin de bu ilerilemelerde te'sirini düşünmek yerinde olacaktır. 1137 (1725)'de Tebriz ikinci defa fethedilince, oranın ilk kadısı olarak vazife gören Seyyid Vehbî, Abmed III. ve Damad İbrahim Paşa'nın himâyeleri sâyesinde, sırası ile, Kayseri, Manisa ve Haleb mevliviyyetlerinde de bulunmuştur. Onun bilhassa Manisa'yı ve Haleb'i sevdiğini gösteren şiirleri de vardır. Seyyid Vehbî Haleb'de bulunduğu sırada azledilmekten korkuyordu. Bu sebeple Âsım Efendi, Vehbî'nin ağzından, onun kayın birâderi olan şeyh-ül-islâm İshak Efendi'ye bir mektup yazarak, seleflerinden daha az bir müddet içinde azil ile me'yus edilmemesini ricâ eylemiştir. Seyyid Vehbî öteden beri hacc farîzesini edâ etmek arzûsunda idi. Hattâ Osman-zâde Tâib [b. bk.]'in meşhûr kasîdesinde şâirler hakkında kendisine tevdî ettiği vazifeyi ifâ zımnında yazdığı vekâlet-nâmede dabi pâdişahtan hacca gitmek için izin ve yardım istirhamında bulunmaktadır (bk. *Dîvân*, *göst. yer.*). Nihâyet buna da muvaffak olmuş ve Haleb'den ayrılırken mezûnen Hicaz'a gitmek ve hacc farîzesini edâ etmek fırsat ve imkânına kavuşmuştur. Bu hacc seferi 1147 (1735) baharına rastlamaktadır. Vehbî Hicaz'dan döndükten ve İstanbul'a avdet ettikten sonra hastalanmıştır. Aksaray'daki evinde kısa bir müddet yatmış ve 1149 (1736) tarihinde ölmüş (Hacı Tevfik'e göre ölümü rebiülâhir/ağustos ayındadır), cenâze namazı Sünbülî Seyyid Nûreddin tarafından kıldırılmış ve Cerrah Mehmed Paşa câmii yakınında, kendi evi bitişiğinde bulunan Cambâziye mescidi haziresine defnolunmuştur (Ayvansarâyî, *Ḥadîḳat al-cevâmi'*, İstanbul, 1281, I, 79 v.d.).

Vehbî'nin âilesi efrâdı arasında kaynakların kaydettiği sâdece oğlu Münif'tir ki bu da müderrislikte bulunmuş ve 1153 (1740) tarihinde ölmüştür.

Eserleri. Seyyid Vehbî'yi, eserlerinin kemiyeti itibâriyle olduğu gibi, keyfiyeti bakımından da, eski edebiyatımızın ikinci derecedeki şâir ve münşîlerimizden biri olarak kabûl etmek yerinde olacaktır. Manzûm ve mensûr belli-başlı eserleri şunlardır:

1. *Dîvan*. Bu eserin İstanbul kütüphanelerinde, 8 tanesi İstanbul üniversitesi kütüphânesinde olmak üzere, 14 nüshası bilinmektedir. Ayrıca Kahire'de de 6 nüshası vardır (*Dār al-kutub al-miṣriya* adab turkî 27-m, şâirin hayatında yazılmıştır, 58- m, 59-m, 154, 361; adab turkî-Ṭal'at 76). Divanlardaki şiir sayısı değişiktir. Bunlardan sâdece birini — şâirinin ölümü üzerinden henüz 20 yıl bile geçmemiş iken, Mehmed Nazif hattı ile istinsah edilen iyi bir nüshayı — seçerek, manzûmelerin mıkdarını gösteren rakamlar vereceğiz (krş. Üniv. kütüp., nr. TY 1607): 24 münâcaat, 38 na't, 75 kasîde, 1 mersiye, *Şiḥḥat-nāma*, *Ṣulḥîya*, *Sūr-nāma* mukaddimesi, otağ-ı hümâyûn methinde mesnevîler, 237 gazel, 2 müseddes, 16 tahmis, 13 lûgaz, 4 manzûm arz-i hâl, 46 kıt'a (ve kıt'a-i kebîre), 45 rubâî, 78 tarih ve 74 beyit... (bu nüsha içinde *Sūr-nāma*'nın tamâmı ile, Vehbî'nin 3 tezkiresinin sûreti de yer almış bulunmaktadır).

2. *Hadîs-i erba'în tercümesi*. Kaynaklarda belirtilmemiş olmakla berâber, Seyyid Vehbî'nin görebildiğimiz biricik yazması Üniversite kütüphanesinde (nr. TY 1370, var. 3b — 6a) bulunan bir kırk hadis tercümesi de vardır. İslâm-türk edebiyatında geniş bir yer tutan bu dinî edebiyat (krş. A. Karahan, *İslâm-türk edebiyatında kırk hadîs*, İstanbul, 1954) örnekleri arasında orta derecede başarılı sayılabilecek olan bu risâlede, her hadîs metni, manzûm dört mısrâlık bir kıt'a içinde iktibâs edilmiş olup, burada umûmiyetle Peygamber'in vecîz ve geniş mânalı sözleri intihap edilmiştir. Şâir kendi adını iki defa (18. hadîs tercümesi ile, sonundaki 5 beyitlik hâtimede) zikretmektedir.

3. *Sūr-nāma*. 1132 (1720) tarihinde yapılan ve Sultan Ahmed III.'in dört şehzâdesinin sünnet düğünü ile üç kızının ve diğer hanım sultanların evlenme merâsimini, günü-gününe tâkip ederek, fasıl fasıl bütün teferrûâtı ile belirten bu eser, o günlerdeki İstanbul'un mahallî husûsiyetleri, örf ve âdetleri bakımından da tarihî bir vesika değerinde olan taraflara da sâhiptir. Bilhassa ön planda şehzâdelerin (Süleyman, Mehmed, Mustafa ve Bayezid) sünnet düğünlerini tasvir eden ve benzeri sur-nâmeler arasında, inşâsı bakımından üstün bir değer de taşıdığı söylenebilecek olan bu eserin İstanbul Üniversitesi kütüphanesinde 7 (nr. TY 11, 3035, 3974, 6098, 6099, 6124) ve Topkapı sarayı müzesi kütüphanesinde de 6 nüshası (bk. F. E. Karatay, *Topkapı sarayı müzesi kütüp., türkçe yazmalar katalogu*, İstanbul, 1961, I, 280 v.d., sıra nr. 871—876) mevcuttur. *Sūr-nāma*'nın diğer kütüphanelerde de yazma nüshalarına tesâdüf edilir. Mevcut nüshalar arasında Ahmed III. kütüphanesindeki nüsha (nr. 3593) 137 minyatürü ihtivâ etmekte olup, bunlardan bâzılarının altında Levnî'nin imzası bulunmaktadır. Eserin esâsı ve ağırlık noktası mensûr olmakla berâber, yer-yer manzûm parçalar da vardır.

Sūr-nāma bir münâcaat ile başlamakta, onu na't, hükümdar (Ahmed III.), sadrâzam (Damad İbrahim Paşa) medhiyesi gibi kasîde şeklinde şiirler tâkip etmektedir. Düğünün bâzı kısımlarının tasvirini içine alan mesnevî şeklinde uzunca bir parça da vardır. Belirtildiğine göre, eserin mensur olarak yazılmasını İbrahim Paşa istemiştir. Bu kitapta düğün dâvet-nâmelerinden Okmeydanı'na kurulan otağlara, başta ulemâ sınıfı olmak üzere, çeşitli meslek erbâbından seçilen zevâta verilen ziyâfetlere, esnaf alaylarının geçitlerine, sünnet töreninin yapılış şekline, hattâ düğünün 11. günü yağan yağmura, para serpmelere kadar çeşit-çeşit vak'alar etraflı sûrette anlatılmıştır. Asıl lâle devri diye adlandırılan zevk ve sefâ yıllarının bu muhteşem düğün ile açıldığını söyleyenler de olmuştur.

4. *Ṣulḥîya*. 1130 (1718)'da aktedilen Pasarofça antlaşmasına dâir yazılan bu küçük ve ehemmiyetli sayılamıyacak olan risâlenin sadrâzam İbrahim Paşa'nın emri ile kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Yazma bir nüshası Üniversite kütüphanesindedir (nr. TY 2711, var. 220b—229b).

5. *Leylâ ve Mecnûn*. Vehbî'nin, Kaf-zâde Fâizî tarafından (ölm. 1031=1622) yazılmağa başlanıp, eksik kalan *Leylâ ve Mecnûn*'u tamamladığına dâir Sâlim (*Tezkire*, s. 717)'de bir kayıt mevcuttur ki, bunu Bursalı Tâhir de (*Osmanlı müellifleri*, İstanbul, 1333, II, 234). tekrarlamıştır. Ancak bugüne kadar bu mesnevînin bir nüshasına tesâdüf edilmemiştir. Sâlim'in naklettiği 9 beyitlik parça da bu mevzûda bir mutâlea beyânı için kâfi değildir.

Şahsiyeti ve edebî değeri. Seyyid Vehbî nesep itibâriyle, seyyid sıfatını hâiz bulunmasına rağmen, davranışları ile ve bilhassa kasîdelerindeki mânevî şahsiyetini zedeleyecek derecede mevkî ve paraya düşkünlüğü

nü belirten ifâdesi ile, okuyucudan temâyül ve zaaflarını gizleyememektedir. Hacı Tevfik'in v. b. „mükemmel ve müdevven" dedikleri *Divan*'ı onun pâdişahtan, sadrâzamdan, her fırsat zuhûrunda, hemen mutlaka bir şey istediğinin, bir şey beklediğinin delilleri ile doludur Kendisi için hayat, bir az da saray ve çevresiniu etrafında döner gibidir. O, birinci derecede bu çevrelerin teveccüh ve iltifâtını aramış; buna dayanarak, yükselmek, rahata kavuşmak, iyi geçinmek istemiştir. Eski türk edebiyatında böyle davranışlara sık-sık tesâdüf etmek usûlden olmakla berâber, bu Seyyid Vehbî'de daha bâriz bir şekil almış gözükmektedir. Burada şahsiyetini ilgilendiren iki hâdiseye temas edilecektir: bunlardan biri Osmaо-zâde Tâib [b. bk.]'in 1133'te, Ahmed III. tarafından „reis-i şâirân" sıfatını iktisap eylediği zaman, yazdığı manzûm teşekkür-nâme ile alâkalıdır. Bilindiği gibi Tâib, devrin'in bir çok şâirlerinden bu manzûmede bahsetmiş, fakat nedense Nedim (ölm. 1730)'in adını bile anmamıştır. Ancak Osman-zâde diğer şâirlerden bahsetmek vazifesini bu kasîdesinde, vekâleten Vehbî'ye bıraktığını da açıkladığından, yine sadrâzam İbrahim Paşa'nın isteği üzerine, Vehbî de „vekâlet-nâme" sini uzun bir kasîde şeklinde kaleme almıştır. Bunda ilk önce „Nedîm-i nükteperdâz"a yer verilmiş ve daha bir çok şâire temas edilmiştir. Bu ve buna benzer olaylar gösterir ki, Seyyid Vehbî, kendi çağdaşları arasında, birinci sınıf bir şâir gibi telakkî edilmiş, yahut da saray muhiti onu öyle görmüş, ancak sonradan zaman, haklı olarak, onu daha arka plandaki gerçek yerine oturtmuştur.

Öteki hâdise de Ahmed III. çeşmesi üzerindeki tarih kasîdesinin bir hikâyesinden ibârettir. Rivâyete göre, pâdişah meydan çeşmelerinden birincisi telakkî edilen Ayasofya'da Bâb-ı hümâyûn karşısındaki meşhûr sebil ve çeşme 1141 (1723) tarihinde tamamlanınca (krş. İ. Hilmi Tanışık, *İstanbul çeşmeleri*, İstanbul, 1943, I, 134), „Besmeleyle iç suyu Han Ahmed'e eyle duâ" tarih mısrâını yazmış, fakat bu 4 yıl eksik düşmüştür. Vehbî, başına bir „aç" kelimesi ilâve ederek bu eksiği tamamlamış ve bir de aynı vezin ve kafiyede bir medhiye yazmıştır. Hâlbuki „besmele ile" kelimelerinin arapça imlâsı, „ile" kelimesini birleştirmeden yazmağı gerektirirdi. Pâdişahın bu iki kelimeyi birleştirip yazması dolayısiyle ebced hesabına vurulunca, dört eksik çıkmıştır. Yoksa aslında besmelenin sonundaki „h" harfi de beş rakamına karşılık olduğundan, 1 sayı fazladır. Bunun Vehbî tarafından bilinmemiş olması çok zayıf bir ihtimaldir. Ancak pâdişaha yeni bir hulûl vesilesi doğmuşken, bundan faydalanmamak, fırsatı kaçırmak olacağından, böyle yaptığına başkaları da işâret etmişlerdir (bk. Tâhir Olgun, *Tasnif komisyonundaki divan katalogları fişleri*). Bütün bunlar gösterir ki, Vehbî, zekâsı ve yüksek muhitlere karşı yumuşak ve sevimli davranışları ile menfaatlerini korumasını bilen bir san'atkârdır. Devamlı sûrette pâdişahın ve sadrâzamın teveccühü ve iltifâtını muhâfaza edebilmek ve himâyelerinde bulunmakla da nisbî bir refah içinde yaşamıştır. Vehbî'de kanâat ve istiğnadan eser görülmez. Sâdece gülşeni tarîkati şeyhlerinden şâir Sezâî Efendi'ye yazdığı bir mektuptan o tarîkate intisâbı olduğu istidlâl olunmaktadır. Bununla berâber bu tarîkat ile ciddî bağları bakkında kuvvetli bir mütâleada bulunmak güçtür.

Tezkirelerini onun henüz ikbal imkânlarına sâhip bulunduğu zamanlarda yazan Safâî ve Sâlim Seyyid Vehbî'nin şiir ve san'at kabiliyetinden sitâyişle bahsetmektedirler. Safâî (s. 360) onun hakkında „elhak, elsine-i selâsede nazım ve nesre kadir, bedîbe-gulûkta misli nâdir şâir-i zûr-âzmâ ve münşî-i tâze-edâdır" demektedir. Kazasker Sâlim (s. 713) de ona dâir kanâatini şöyle belirtmiştir: „Elhâsıl, zât-i pür-maârifi nevâdir-i rûzigârdan bir şâir-i âlimikdar olup, her ne rütbe ikrâm olunsa, şâyeste ve vücûd-i âli-mikdârı ile şuarây-i ulü'l-ihtirâm iftihar eylese bâyestedir". Gerçek şudur ki, çağdaşları ve husûsiyetle arkadaşları olan bu zevâtın kanâatleri hilâfına, Seyyid Vehbî XVIII. asır türk edebiyatında hiç bir zaman ilk derecede yer işgal etmeğe hakkı olan bir san'atkâr olamamıştır. Seyyid Vehbî üzerinde en çok te'siri görülen ve kendisinin de örnek şâir saydığı şahsiyet Urfalı Yusuf Nâbî (1642—1712; krş A. Karahan, *Nâbî*, İstanbul, 1953, s. 19)'dir. Vehbî, kendisini, edebî mekteplerimizden birinin sâhibi olan Nâbî'nin en kudretli muakkibi saymıştır. Nâbî'den başka, o Nef'î (ölm. 1635)'den, Nâilî (ölm. 1666)'den ve kendi devrine yakın diğer şâirlerden de müteessir olmuştur Bilhassa Nedîm'in şiirlerine karşı geniş bir takdir hissi ile dolu olduğunu defalarca ifâde etmekten geri kalmamıştır. Kasîdelerinde daha çok Nef'î'nin edâsını taklit eden bir durum hissolunmaktadır (bk. A. Karahan, *Nef'î*, İstanbul, 1954. s 25 v.d.). Vehbî, bir çok şâirlerin gazellerini de tanzir veya tahmis eylemiştir. Bunlar arasında, başta Fuzûlî (krş. A. Karahan, *Fazûlî, muhiti, hayatı ve şahsiyeti*, İstanbul, 1949) olmak üzere, Bâkî, Nef'î, Neylî, Râşid v.b. gibi, ya kendinden önce gelen, yahut da çağdaşı olan şâirler zikredilebilir.

Seyyid Vehbî, ne Nâbî, ne Nedîm gibi bir edebî mektep kurabilmiş, ne de türk edebiyatına dil, üslûp, ifâde ve buluş bakımından esaslı bir yenilik getirebilmiştir. Müstesnâ ve belirli bir edebî hüviyeti de vardır demek güçtür. Bununla berâber değişik mevzûlarda hayli başarılı kasideler ve gazeller yazabilmiş, bilhassa nesir vâdisinde, sağlam bir beyân üslûbu çinde, fikirlerini güzelce ifâdeye muvaffak olmuş, kalemine tamâmiyle hâkim bir san'atkârdır. Şüphesiz eski türk edebiyatında, ikinci derecede gelen şâirler ve nâsirler kafilesinin ön sıralarında edebiyat tarihinin kendisine uygun gördüğü yeri ve değeri hakkı ile almıştır.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. bir de Müstakîm zâde Sâdeddin, *Macallat al-nisâb* (Süleymaniye kütüp., Hâlet Efendi kısmı, nr. 628, var. 438); Belîğ, *Nuḫbat al-âṯâr* (Üniv. kütüp., nr. TY 1182, müellif hattı), s. 116; Râşid, *Tarih* (İstanbul, 1282), V, 404, 421, 425; Ârif Hikmet, *Tezkire* (Millet kütüp., Ali Emirî, tarih kısmı, nr. 789), s. 65; Fatin, *Ḫâtimat al-aṣ'âr* (İstanbul, 1271), s. 443; Gibb, *HOP*, IV, 101 — 107; Ziya Paşa, *Harâbât*, I, medhal, s. 17; II, 5, 64, 116, 155; Nâcî, *Esâmî* (İstanbul, 1308), s. 177 — 179; aynmll., *Osmanlı şâirleri* (İstanbul, 1307), s. 70 — 74; Fâik Reşad, *Eslâf* (İstanbul, 1312), II, 100 — 104; Ali Cânib [Yöntem], *Seyyid Vehbî* (*Hayat mecmuası*, Ankara, 1926, sayı 16, s. 305); Köprülü-zâde Mehmed Fuad, *Eski şâirlerimiz, Divan edebiyatı antolojisi* (İstanbul, 1934), s. 455; Bülend Olcay, *XVIII. asır şâirlerinden Seyyid Hüseyin Vehbî Efendi* (tez, Üniv. kütüp., nr. tez 1754); Sâliha Baykent, *Sûr-nâme-i Seyyid Vehbî* (tez, Üniv. kütüp., nr. tez 1385).

(ABDÜLKADİR KARAHAN)

SEYYİDE NEFİSE. [Bk. NEFİSE.]

SEZÂ'Î. SAZÂ'Î, ḤASAN B. 'ALÎ GÜLŞENÎ (1669—1737), bir türk sûfîsi ve şâiri olup, kendi mahlasına izâfe edilen ve gülşeniye'nin bir kolu sayılan sezâ'îye tarîkatinin de kurucusudur (bk. S. Vicdânî, *Tomar-i turuk-ı aliyeden halvetiye*, İstanbul, 1338—1341, s. 50). Mahlasını (Sezâ'î) Niyâzî-i Mısrî'den alan (*ayn. esr.*, s. 51) Hasan Sezâ'î, Mora yarımadasında Osmanlılar idâresinde Gördes adı verilen şehirde (bugün Korent), 1080 (1669)'de doğmuştur. Babası Ali bu şehrin ileri gelenlerinden Kurtbey-zâde Hasan isminde bir zâtın oğlu idi (bk. *Mektubât-i Sezâ'î*, İstanbul, 1289, s. 2; *Menâkib-i Şeyh Sezâ'î-yi Gülşenî*, Üniv. kütüp., nr. TY 424, var. 1b). W. Björkman tarafından Sezâ'î'nin aslen rum olduğuna (bk. *EI*, mad. SEZAY) dâir verilen mâlûmatın doğruluğunu te'yit eden bir kayda kaynaklarda rastlanmamaktadır (bu iddia olsa olsa *Ḳāmūs al-a'lām*, IV, 2562'deki „an asl Moralı" ibâresinin yanlış anlaşılmasından ileri gelmiş olmalıdır). Sezâ'î'nin çocukluk ve gençliğinin ilk çağını nasıl geçirdiği açık olarak bilinmemekte ise de, eserlerinden kendisinin bu devirde oldukça iyi bir tahsil gördüğü anlaşılmaktadır. Sezâ'î 18 yaşında iken, Venedik devletinin ramazan 1098 (temmûz 1687) (İ. Hami Dânişmend, *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi*, İstanbul, 1961, III, 460'ta 1097 = 1685)'de Mora'yı işgali üzerine Gördes'ten ayrılmak mecbûriyetinde kaldı (*Menâkib*, var. 2a; *Mektubât*, s. 2) ve bir gemiye binip, İstanbul'a geldi. Oradan Avusturya ve Venedik devletinin, imparatorluğa karşı giriştikleri hücumları önlemek maksadı ile, Edirne'de bulunan Mehmed IV.'in yanına gitti. Edirne'de, piyâde mukabelecisi Ali Efendi adında bir zâtın tavassutu ile, mukabele kalemine alındı. Sezâ'î, İstanbul'a gelirken, gemide halvetî tarîkati şeyhlerinden biri ile tanışmış ve onun te'siri altında kalmış idi. Bu sebeple resmî vazifesi dışında kalan zamanlarını tasavvufî bilgilerini arttırmağa hasrediyordu. Nihâyet gördüğü bir rüya üzerine, bir mürşid aramağa başlayan Sezâ'î İbrahim Gülşenî [b. bk.]'nin halifelerinden Şeyh Âşık Mûsâ'nın hankahında şeyhlik makamını işgâl eden Mehmed Sırrı'nın müridi oldu. İki yıl kadar yanında hizmet edip, tarîkat âdâb ve erkânını öğrenip, çile çıkardıktan sonra, şeyhi Mehmed Sırrı öldü ve onun yerine Mehmed La'lî Fenâ'î Efendi post-nişîn oldu; Sezâ'î bi'at ve inâbesini bu şeyhin yanında yenilemek mecbûriyetinde kaldı. Mehmed La'lî Fenâ'î Efendi, Sezâ'î'yi ayrıca dergâhın vakıflarının icarlarını toplamağa me'mur etti. Bu me'mûriyetinden dolayı da kendisine Câbî Dede Efendi lekabı verildi. Sezâ'î'nin Mehmed La'lî Fenâ'î Efendi'yi kendisine büyük bir rehber olarak kabûl ettiği anlaşılmaktadır (bk. Sezâ'î, *Divan*, s. 68 v. d.). Mehmed La'lî Fenâ'î Efendi 1112 (1700/1701)'de vefat etti. Bu sırada Sezâ'î Edirne'de, Lârî câmii karşısında Şeyh Velî Dede Efendi dergâhında post-nişîn idi. Mehmed Lâ'lî Fenâ'î Efendi'nin yerine geçen Şeyh Mahmud Hamdi Efendi'nin bu makamı işgalden 6 ay sonra vefatı üzerine, Sezâ'î kendi damadı ve halîfesi olan Şeyh Müsellim Efendi'yi bulunduğu dergâha post-nişîn tâyin ederek, kendisi Mehmed La'lî Fenâ'î'nin hankahına şeyh oldu. Süleymaniye Küçük-pazarı'nda bulunan bu hankah kendi adına izâfeten Sezâ'î tekkesi diye şöhret bulmuş ve sonradan harap bir hâle geldiği için satılmıştır (bk. Rıfkı Melûl Meriç, *Edirne'nin tarihî ve mimârî eserleri hakkında*,

Türk san'atı tarihi araştırma ve incelemeleri, İstanbul, 1963, I, 477). Sezâ'î bu hankahta 38 yıllık bir şeyhlikten sonra, 71 yaşında olduğu hâlde, 18 ramazan 1151 (30 kânûn I. 1738)'de vefat etti ve vasiyeti üzerine, bulunduğu hankahın cümle kapısının sağ tarafında, kendinden önceki şeyhlerin türbesine bitişik bir sebzeci dükkânına defnedildi. Kabri üzerine yapılmış olan türbe hâlen Meydan mahallesinde Süleymaniye Küçük-pazarı caddesindeki dergâhtadır (bk. *ayn. esr.*, s. 482, not 68). Sezâ'î'nin çocuklarından şimdilik bir oğlu ile bir kızının adı bilinmektedir. Oğlu Mehmed Sâdık, babasının ölümünden sonra, onun yerine geçmiş, bir müddet Edirne'de kalmış, 1175 (1761/1762) senesinde mevkiini oğlu Çelebî Hasan Efendi'ye bırakarak, Mora'daki ana vatanına gitmiştir. Kızı Zehra ise, şeyh Ahmed Müsellim ile evli idi (bk. *Mektubât-i Sezâ'î*, s. 6, 8—15). Ayrıca Gördes'teki akrabaları arasında İbrahim Efendi adında bir zâtın bulunduğu anlaşılmaktadır (*ayn. esr.*, s. 18).

Eserleri. Tekke ve divan edebiyatları hususiyetlerine vâkıf olan ve gazelleri ile büyük şöhret kazanmış bulunan, hattâ bâzılarınca Osmanlıların Hâfız-ı Şîrâzî'si sayılan (bk. Sâlim, *Tezkire*, s. 350; *Osmanlı müellifleri*, I, 84) Hasan Sezâ'î'nin manzûm ve mensûr eserleri şunlardır: 1. *Divan*, büyük bir kısmı tasavvufî mâhiyette olmak üzere, şâirin mutâd divanlardaki gibi, kasîde, gazel, muhammes, tahmis, müseddes, tesdîs, tarih kıt'aları, rubâî ve müfredâtını içine alır. Muhtelif kütüphânelerde el-yazmaları bulunan (bk. msl. F. Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı müzesi kitaplığı türkçe yazmalar katalogu*, İstanbul, 1961, s. 189 v.d. nr. 2518, 2519; Üniv. kütüp., nr. TY 2931, bu nüsha Sezâ'î-i Gülşenî'nin hayatında 1145—1150 h. tarihleri arasında istinsah ve ikmâl edilmiştir) bu *Divan*, Niyâzî-i Misrî'nin bir gazeline yazmış olduğu küçük bir şerh ve mürşidi La'lî Fenâ'î Efendi'nin *Dîvânçe*'si ile birlikte, basılmıştır (Bulak, 1256). İçinde şâirin bir kaç da farsça gazeli vardır (bk. matbû nüsha, s. 65; Üniv. kütüp., nr. TY 2931, var. 78b). 2. *Mektubât*, devrinin tarîkat hayatı, tarihî hâdiseleri ve şahsiyetleri ile ilgili oldukça mühim mâlûmatı ihtivâ eden bu eser, müellifin başta oğlu, halîfe ve mürîdleri olmak üzere, bâzı devlet ricâline, kendi mürîdeleri oldukları anlaşılan kadınlara (*bacılara*, *Mektubât*, s. 133—137) ve diğer kimselere yazmış olduğu mektupların sonradan bir araya getirilmesinden ibâret.dir. Sezâ'î oğlu ile halîfe ve mürîdlerine yazdığı mektuplarda onların hâl ve hareketleri ile yakından alâkadar olmakta, tarîkat faâliyetleri hakkında onları aydınlatmakta ve kendilerine nasihatte bulunmakta, bu vesile ile muhtelif dinî ve felsefî meselelere dâir fikirlerini de açıklamaktadır. Kendilerine mektup yazılan devlet me'mûr ve ricâlinden bâzıları şunlardır: sadrâzam Yeğen Mehmed Paşa (*Mektubât*, s. 107), Sadr-i Rûm Neylî Efendi (s. 100), kazasker şâir İbrahim Nazîr (s. 102), İnebolu sol-kolağası Hüseyin Ağa (s. 20), tezkireci Habeşî-zâde Rahmi Bey (s. 24 v.d.), hekîm-başı Nuh Efendi (s. 26), Mekke kadısı Evliyâ Yusuf Efendi (s. 26), kazasker Hutvan-zâde Efendi (s. 29), Arpa rûznâmçecisi Sâlih Efendi (s. 30), Filibe âyânından Filibeli Mehmed Efendi (s. 31), âmedei Süleyman Efendi (s. 33), ser-etibba Hayâtî-zâde (s. 106), Arap-zâde Abdurrahman (s. 140), ayrıca devrin âlimlerinden Abdullah Efendizâde Mehmed Sâdık Elendi ile Seyyid Vehbî (s. 137) [b. bk.]. Sezâ'î'nin bu mektupları, La'lî Mehmed Fenâ'î'nin *Şerh-i Mânevî-i şerîf* adlı eseri ile birlikte, *Mektubât-ı hazret-i Sezâ'î* adı altında basılmıştır (İstanbul, 1289). Ancak bu matbû nüshada, Sezâ'î'nin bütün mektupları bulunmadığı gibi, bulunanların bir kısmı da kısaltılarak alınmıştır (msl. bk. s. 66—70). Nitekim kendisi ile ilgili eserlere veya kendi eserlerine her hangi bir vesile ile kaydedilmiş bâzı mektupların bu matbû nüshada yer almadığı görülmektedir (krş. *Menâkib*, Üniv. kütüp., nr. TY 424; *Divan-i Sezâ'î*, Üniv. kütüp., nr. TY 2931). 3. Niyâzî-i Misrî'nin *Halk içre bir âyîneyim herkes bakar bir an görür* mısraı ile başlayan altı beyitlik gazelinin şerhi. *Divan*'ının sonunda (s. 132—135) basılmış olan bu küçük şerh aslında tamâmiyle tasavvufî bir şiir olan bu gazelin oldukça açık ve sâde bir dil ile, yine tasavvufî bir şekilde, izâhından ibârettir.

Oldukça başarılı bir şâir olduğu anlaşılan Sezâ'î'nin şiirleri, üslûp ve ifâde bakımından, kusursuz denecek derecededir. Şâir divan edebiyatının mazmunlarına ve diğer husûsiyetlerine vâkıf olduğu gibi, tekke edebiyatının inceliklerini de iyice bilmekte ve tasavvufî bilgiler ile mazmunlardan şiirlerinde ustalıkla faydalanmaktadır. Hiç şüphe yok ki, o da bir çokları gibi gerek kendinden önceki, gerekse devrindeki (msl. mürşidi Mehmed La'lî Fenâ'î) gibi şâirlerden faydalanmış, fakat hiç bir zaman tam bir mukallid mevkiine düşmemiştir. Sezâ'î'nin, iyi bir şâir olduğu kadar, iyi bir nâsir de olduğu anlaşılmaktadır. Filhakika tarihî değerleri yanında, devrinin nesir üslûbu bakımından da mühim olan mektupları, pek sıkılmadan okunacak mâhiyettedir. Mektuplardaki üslûp ve ifâde, yazıldıkları şahıslara göre, nisbeten farklı bir mâhiyet arzetmektedir: Devlet ricâli ile âlim ve tarîkat şeyhlerine yazılan mektuplarda-

ki dili ve üslûbu oğluna, diğer halîfe ve mürîdlerine yazdığı mektuplardakinden da'ıa ağırdır. Nitekim bu sonunculara yazdığı mektuplarda oldukça daha sâde ve samimî bir dil ve üslûp kullanılmış, halk arasındaki ifâde ve ata sözlerine sık-sık yer verilmiştir.

T a r î k a t i. Sezâ'î 'ye nisbet ile sezâ'îye adı verilen bu tarîkat, halvetîyeden Mısır 'da gelişmiş olan gülşenîyenin bir koludur (bk. S. Vicdânî, *ayn. esr.*, s. 50). Esâsen halvetîyeden ayrılan asıl ve tâlî kollar birbirlerinden sâdece muayyen devir ve yerlerdeki meşhûr olmuş şeyhlerin adlarına izâfe edilmiş olmaktan başka büyük bir fark göstermezler. Ancak sezâ'îyenin, halvetîyenin esâsını teşkil eden halvet ve zikri muhâfaza etmekle berâber, bağlı bulunduğu gülşenîye gibi (bk. *E I²*, mad. GULSHANĪ), az da olsa diğer tarîkatlerin te'siri altında kaldığı görülmektedir. Nitekim nakşbendî tarîkatinin esaslarını bildiği ve mevlevîlere karşı saygı ve yakınlık duyduğu mektuplarından (*Mektubât*, s. 12, 28) anlaşıldığı gibi, devrin bir çok büyük şeyhlerinden icâzet almış (*mucâz*) olan mürşidi (*Menâkib*, var. 3b) gibî diğer tarîkatlere karşı da ilgi duyduğu ve bunların te'siri altında kaldığı tahmin edilebilir.

Merkezi Edirne 'de bulunan bu tarîkatin Sezâ'î 'nin ifâdesine (*Mektubât*, s. 11) göre, bu vilâyet içinde ve civârında 500.000 'e yakın evli dervişi var idi. Sezâ'î 'nin ölümünden sonra, tarîkatin şeyhliğine oğlu Mehmed Sâdık gelmiş, 1175 (1761/1762)'te, onun bu vazîfeden uzaklaşması üzerine, yerine oğlu Çelebî Hasan Efendi geçmiştir. Oodan sonra, sırası ile, Çelebî Hasan Efendi 'nin kız tarafından torunları olan Mahmud Efendi ile Ahmed Efendi, Mahmud Efendi 'nin oğlu şeyh Mehmed Efendi ve Çelebi Hasan Efendi 'nin kız tarafından torunu Şeyh Mehmed Efendi post-nişîn olmuşlardır. Bu sonuncusu 1289 (1872-1873) 'da bu mevkii işgal etmekte idi (bk. *Mektubât*, s. 6 v.d.). Sezâ'î 'nin Edirne dışında Gördes 'te doğup-büyüdüğü evini bir zâviye hâline getirdiği (*Mektubât*, s. 62) ve ayrıca seyâhat ettiği anlaşılan Eğriboz, Yeni şehir ve Edirne 'deki dergâha bağlı başka zâviyeler de kurduğu anlaşılmaktadır (*Mektubât*, s. 35, 42).

B i b l i y o g r a f y a: *Menâkib-i Şeyh Sezâ'î-i Gülşenî*, Üniv. kütüp., nr. TY 424, Sâlim, *Tezkire* (İstanbul, 1315), s. 350 v.d.; *Tercüme-i hâl-i hazret-i Sezâ'î* (*Mektubât-ı Sezâ'î*, İstanbul, 1289, s. 2—7); Râmiz, *Tezkire*, Üniv. kütüp., nr. TY 91, s. 150; Safâ'î, *Tezkire*, Üniv. kütüp., nr. TY 3215, s. 157; Fatîn *Tezkire*, İstanbul, 1271, s. 192; Ahmed Badi Efendi *Riyâz-ı belde-i Edirne*, Bayezid umûmî kütüphane, nr. 10391—93, s. 490; *Sicill-i Osmanî*, III, 15; *Osmanlı müellifleri*, I, 84; Ş. Sâmî, *Ḳâmûs al-a'lâm*, IV, 2562. (TAHSİN YAZICI)

SFÂḲES. SFAX (SFĀḲES veya SFĀḲEŞ), Tunus 'un şark sâhilinde, G a b e s k ö r f e z i n i n ş i m â l i n d e, kadîm Taparura 'nın yerinde b i r k ı y ı ş e h r i. Yanında Avrupalılar mahallesinin gelişmiş bulunduğu, yerlilerin oturduğu şehir düz bir arâzi üzerinde kurulmuş olup, ender rastlanan bir intizam arzetmektedir. Şehir açıkça müşâhede olunabilen bir mustatil (400×600 m.) şeklindedir. Sokaklar birbiri ile amudî olarak kesişir. Şehrin ortasında 275 (849)'te inşâ edilmiş olan Ulu câmi yükselmektedir. Bu câmi, X. asrın sonunda yeniden inşâ ve o zamandan beri de muhtelif zamanlarda tâmîr edilmiştir. Aglebîler zamanında inşâ olunan ilk sûrlar kerpiç ve pişirilmemiş tuğladan yapılma idi. Harap olan yerlerin tâmîrinde taşlar kullanılmıştır. al-Bekrî 'nin tasvirine göre, sûr taş ve pişirilmemiş tuğladan inşâ olunmuş idi. Müteâkip devrede sûr bir çok kere hükümdarlar veya evkaf gelirinden, husûsî yoldan tâmîr edilmiştir. Bu sûrda dört köşe kuleler var idi. al-Tîcânî 'ye göre, (XIII. asır başları) bu bir çifte sûr idi. Bir kaç *ribât* civar sâhili korumakta idi.

Banî Hilâl 'in istilâsını tâkip eden anarşi devresinde Sfâḳes araplar tarafından himâye edilen küçük ve müstakil bir beyliğin idâre merkezi oldu (1095—1099). Şehir 1148 yılında Sicilya kıralı Roger tarafından zapt edilmiş ve 1159 'da 'Abd al-Mu'min tarafından kurtarılmıştır. Bu zamanda şehir artık eski parlaklığının büyük bir kısmını kaybetmiş bulunuyordu. Araplar civardaki mezrû arâziyi hemen tamâmiyle tahrip etmişlerdi. İstilâdan önce Sfâḳes iktisâdî bakımdan hakikaten mühimce bir rol oynamakta idi. Zeytinciliğin ana merkezlerinden birisi idi. Müslüman ve hıristiyan ticâret gemileri burada istihsal olunan zeytin-yağını ihrac maddesi olarak, bilhassa İtalya 'ya götürürlerdi. X. asırdan beri Pisa 'lıların burada bir lunduk (bk. mad FUNDUḲ) ları var idi. Sfâḳes bez imalâtı ile de meşhur idi. Bezler burada, İskenderiye 'ye mahsus bir usûl ile ve fakat mükemmel bir şekilde dokunurdu. Nihâyet balıkçılık da mühim bir gelir kaynağı teşkil etmekte idi.

1881 yılında Sfâḳes fransız işgâline mukavemet eden pek az yerden birisi idi. Bir donanma birliği şehri bombardıman etti. Şehrin nüfûsu, 1956 'da, 52.707 'si müslüman olmak üzere, 65 635 idi. Gabes körfezinden çıkarılan süngerler buradan ihrâc olunur. Şehrin çevresini bahçe ve zeytinliklerin teşkil ettiği iki kuşak

sarmaktadır. XIX. asırda islâh edilen usûllerle te'sis edilen bu zirâat sâhası takriben 50 kilometre derinliğindedir.

Bibliyografya: al-Bakrî, *Description de l'Afrique septentrionale* (nşr. de Slane), 2. tab. (Cezayir, 1911), s. 19; trc. de Slane (Cezayir, 1913), s. 46 v. d.; al-İdrîsî, *Description de l'Afrique* (nşr. Dozy ve de Goeje), Leiden, 1866, s. 107; trc. s. 125 v.d.; *Kitâb al-İstibṣâr*, tre. Fagnan (=*Rec. des not. et mém. de la Soc. arch. Constantine* [1900], XXXIII, 13); al-Tîcânî, *Riḥla* (Cezayir, Üniv. kütüp., yaz, var. 38, 53); *JA* (1852), II, 127—137; İbn al-'İzârî, *Bayân* (nşr. Dozy), I, 308, 311 (frans. trc. Fagnan), I, 445, 451; İbn al-Aġîr, *Kâmil* (nşr. Tornberg), X, 10, 19; frans. tre. Fagnan (*Annales*), s. 470 v. d.; İbn Ḫaldûn, *Histoire des Berbères*, I, 205, 216; frans. trc. II, 22, 38; İbn Maḳdiş, *Nuzhat*, s. 55, 72—75; al-Vazîr, *Ḥulal Sundusîya*, s. 136; N. Luciani, *Inscriptions, R. Afr.* (1890), s. 68 v. dd., (1891) s. 238; E. Mercier, *ayn. yer* (1890), s. 248 v. dd.; G. Marçais, *Arabes en Berbérie*, s. 124 v. d.; C. A. Nallino, *Venezia e Sfax nel Secolo XVIII* (*Centenario della nascitla di M. Amari*, I, 306 v. dd.). (G. MARÇAİS.)

SFÂḲES. [Bk. SFÂḲES.]

SFAX. [Bk. SFÂḲES.]

SIBT. [Bk. İBNÜLCEVZÎ.]

SIDDÎḲ. AL-ṢİDDİḲ (ihtimal arâmî *ṣaddiḳ* kelimesi ile ilgili), ilk halîfe Abû Bakr'in lekabı olup, „çok doğru sözlü" ve „hakikati kabûl ve te'yid eden kimse" mânasına gelir.

İbn İsḥâḳ'a göre, Abû Bakr bu lekabı şu sebepten dolayı almıştır: Peygamberin *mi'râc*'ı hakkında anlattıkları ile, bâzı müslümanların ona karşı inançları sarsılınca, Abû Bakr Peygamberin verdiği Kudüs tasvirinin tamâmiyle doğru olduğunu beyân etti ve bu sûretle müslümanların Peygambere inançlarını yeniden te'min etti. Bir başka rivâyete göre, Peygamber Cebrâil'e halkının kendine inanmadığından şikâyet etmiş, bu Allaha yakın melek de — „Abû Bakr sana inanıyor ve seni tasdik ediyor (*yuṣaddiḳuka*), çünkü o al-ṣiddîḳ'tir" cevâbını vermiştir.

„Doğruyu getiren ve bunu tasdik eden kimse" meâlinde tefsir edilen *Kur'an*, XXXIX, 35 âyetindeki *va 'llaẕi câ'a bi 'l-ṣidḳi va ṣaddaḳa bihi* ibâresi 'Alî b. Abî Ṭâlib'e isnât edilen bir rivâyette, sırası ile, Peygamber ve Abû Bakr ile münâsebetli görülmüştür; bu izah sonuncusunun lekabı ile ilgilidir.

Kur'an'da *al-ṣiddîḳ* sıfatı çok doğru sözlü mânasında olmak üzere yalnız Yûsuf'a verilmiştir (XII, 46). *Nabî* kelimesine bağlı olarak, İdrîs (XIX, 57) ve İbrâhîm (XIX, 42) peygamberler için de kullanılmış bulunmaktadır; Meryem'e *ṣiddîḳa* (V, 79) denilmektedir ve gerçek mü'minlere umûmiyetle *al-ṣiddîḳûn* denilir (*Kur'an*, LVIII, 18 ve IV, 71).

Abû Bakr'in soyundan geldiklerini iddia edenler umûmiyetle *al-Bakrî al-Ṣiddîḳî* nisbesini kullanırlar; bir kısaltma sebebi ile, bu nisbelerden (*ansâb*) yalnız biri kullanılınca, al-Ṣiddîḳî nisbesi tercih edilir.

Bibliyografya: İbn Hişâm (nşr. Wüstenfeld), s. 264; Ṭabarî (nşr. de Goeje), I, 2133; İbn Sa'd, *Ṭabaḳât*, III/I, 120; Lane, *Lexicon*, IV, 1667 *a* ve 1668 *b*, *c*; Barbier de Meynard, *Surnoms et sobriquets dans la littérature arabe* (*JA*, 10. seri, X, 62); J. Horovitz, *Koranische Untersuchungen* (Berlin ve Leipzig, 1926), s. 49; Fränkel, *De Vocabulis in ant. carm. arab. et in Corono peregrinis* (Leiden, 1880), s. 20.

(V. VACCA.)

SIDDÎḲ ḤASAN HAN. ṢİDDİḲ ḤASAN ḤÂN AL-ḲANNAVCÎ, SAYYİD, ABU 'L-ṬAYYİB, *Navvâb Amîr al-Mulk Vâlâ Câh Bahâdur*, Hindii bir âlim olup, 19 cemaziyelevvel 1248 (14 teşrin I., 1832) pazar günü Barêli (Baréilly) birleşik eyâletlerinde doğmuştur; kendisi Sayyid Avlâd Ḥasan Han'ın ve onun karısı Barêlî Nacb al-Nisâ'ın oğludur. Ṣiddîḳ Ḥasan Ḥân, büyük babası 653 (1255)'te Buhârâ'dan Hindistan'a gelmiş olan Calâl al-Dîn Cahâniyân Cahângaşt (ölm. 785=1384) soyundandır. Ḥasan Ḥân başlıca Dehli'de tahsil gördü. Genç yaşında Bhôpâl devletinin mülkiye me'mûrluğuna girdi ve sonra Bhôpâl devletinin vezîri Camâl al-Dîn Han'ın kızı ile evlendi (1861); Bhôpâl'in karısı Bêgum'un ikinci kocası oldu (1870) ve devletin idâresine iştirâk etti. Arapça ve islâm tedkiklerinin geliştirilmesinde çok lâaliyet gösterdi ve çok sayıda eser neşretti. Oğlu Navvâb Sayyid 'Alî Ḥasan Ḫân *Ma'âṯir-i Ṣiddîḳî* adında, babasının tafsilâtlı hâl tercümesini neşretti ki, orada (kısım IV, zeyl) 222 eserinin (74'ü arapça, 45'i farsça ve 103'ü de orduca) cedvelini vermektedir; bunlar arasında 25 eser henüz neşredilmemiştir. Van Dyke'in ona hücumları haksızdır. Ṣiddîḳ Ḥasan 20 şubat 1890'da Bhôpâl'da öldü.

Bibliyografya: Ed. van Dyke ve Muḥammed 'Alî al-Biblâvî, *İktifâ' al-ḳunû' bi-mâ huva maṭbû'* (Kahire, 1896), s. 106, 118, 313, 496, 497; Brockelmann, *GAL*, II, 503 ve 418; Clément Huart, *History of arabic Literature* (London, 1903), s. 432—433. v.d.; 'Alî Ḥasan Ḫân, *Ma'âṯir-i Ṣiddîḳî* (Lakhna'ü, 1924—1925); Raḥmân 'Alî,

Taẕkira-i 'ulamā'-i Hind[2] (Lakhna'ū, 1914). (A. SIDDIQI.)

SIFAT. ŞİFA (A.), sıfat demek olup, bu kelimeye *Kur'an* 'da tesâdüf edilmez, fakat masdar olan *vaṣf* burada bir defa ve birinci vezn'in mâzisi, dâimâ bir sahtelik fikrini mutazammın olarak, „bir *vaṣf*, bir tasvir vermek; sınât etmek" tâbirlerinin muhtelif mânalarında 1 defa kullanılmıştır. *Kur'an*, VI, 100; XXIII, 1; XXXVII, 159, 180; XLIII, 82 'de Allah için, benzer ve sâbit ifâdeler içinde, kullanılmıştır; Râġib al-İṣfahānī 'nin *Mufradāt* (s. 346, bk bu kelime) 'ında kullanılmış olan bu değişmez tazammun Allah için verilen bütün tasvirlerin batâlı olduğu fikrini hatıra getirir. *a.* Gramerde, *ṣifa* haber-sıfat mânasına gelir (isim-sıfatın karşılığı olarak haber-sıfat için bk. Lumsden, *Arabic Grammar*, s. 266 v. dd.) ve *al-Alfiya* (nşr. Dieterici, s. 225, 3) „bir cevher veya zât (*ẕāt*) ile birlikte bir mâna (*ma'na*") gösteren bir şey" olarak ve *al-Mufaṣṣal*[2] (nşr. Broch. s. 46, 9) 'da „bir zâtın (*ẕāt*) durumlarını (*aḥvāl*) gösteren bir isim" olarak târif edilmiştir. Bu tâbir en geniş kullanılışında ism-i fâili, ism-i mef'ûlü ve bunlara benzeyen sıfatları (*al-ṣifāt al-muṣabbaha*; Wright[3], I, 133 v. dd; *al-Mufaṣṣal*[2], 101, 5 v d.), mukayese gösteren *af'alu* 'yu ve biraz şüpheli olarak, *nisba* 'yi içine alır; bu sonuncusu için bk. *al-Mufaṣṣal*[2], s. 46, 17. İsm-i fâil zaman ile ilgili mâhiyetini kaybedip, bir isim hâline gelirse, bir *ṣifa ġāliba* (bk. al-Bayżāvī, *Kur'an*, XXVII, 77 dolayısiyle; nşr. Fleischer, II, 74, 9) olur. Nahivde bağlı bulunduğu kelime nekre olan ve yanında bir ism-i mevsul kullanılmayan tavsif edici bir cümle parçası arap dilcileri tarafından bir *ṣila* değil, bir *ṣifa* telakkî edilir.

b. Keyfiyet ve sıfatların felsefe ve kelâm ilmindeki mantıkî tahlili hakkında *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn*, s. 1489 — 1496 (*vaṣf* kelimesinde) 'da çok ihtimam ile yapılmış bir tetkik vardır ki, burada, sünnî ve râfızî muhtelif mekteplere göre, tasnifler verilmektedir.

c. Allahın *ṣıfat* 'ları adlarından (*asmā'*) ayrılmalıdır. Allahın adları *ṣifāt* ile birlikte bulunan bir takım haber-sıfatlardır, bu *ṣifat*-'lar eski şiirdeki çok geniş kullanılışa uygun şekilde, *Kur'an* 'da tavsif edici unsur olarak, adlara ilâve olunmuştur. Bu adlar hakkında bilhassa bk. al-Ġazzālī, *al-Maḳṣad al-asnā*. Fakat *ṣifat* 'ları münhasıran *ḳādir* 'in arkasında *ḳudra* ve *'ālim* 'in arkasında *'ilm* gibi bu haber-sıfatların arkasında bulunan mücerret vasıllardır. Kelâm ilminde çok mühim bir mesele vardır: *Ṣifat* 'lar ile *ẕāt* arasındaki münâsebetlerin aranması. Uzun bir münâkaşadan sonra, bundan çıkarılan ehl-i sünnet kenâatine göre, *ṣifat* 'lar ebedîdir, Allahın zâtında mevcuttur ve bunlar *ẕāt* 'ın aynı değildir ve ondan başka bir şey de değildir (*lā huva wa lā ġayruhu*; krş. Taftazānī, Nasafī, *'Aḳā'id* şerhi, hâşiyeler ile, Kahire, 1321, s. 67 v. dd. ve Curcānī 'nin al-Îcī 'nin *Mawāḳif* 'ine şerhi, Bulak, 1266, s. 479 v. dd.). Mücâdele kısmen Allahın şahsiyetinin iç birliğini muhâfaza etmek, kısmen *Kur'an* 'da Allah için verilmiş olan tavsif edici kelimeleri haklı göstermek, kısmen de, bunların aslî ve zarûrî olanları ile, bunların sırf madde âlemi ile münâsebetleri veya bağlılıkları olarak telakkî edilebileceklerini tâyin etmek idi. Bu mücâdele mü'min olmayan feylesoflar ile Mu'tezileye karşı ve sünnî islâmiyet çevresi içinde, Eş'ariler ve Mâtüridiler ile yapılmıştır; bk. Massignon, *La Passion d'al-Hallaj*, s. 568, 571 ve bilhassa 645 v. dd. ve Macdonald, *Development of Muslim Theology*, s. 309, 319 v. dd. 'da Nasafī ve Fażālī 'den tercümeler; krş. bir de Sanūsī, *Prolégomènes Théologique* (nşr. ve trc. Luciani), s. 162 — 216. Bütün bu eserde *Mufradāt* 'taki (yk. bk.) şu esâs telakkî bulunmaktadır: Allah hakkında verilen tasvirler, en müsâit yönlerinden alınsa dahi, gayr-i kâfidir ve insanı yanlışa düşürür ve en gayr-i müsâit yönlerinden alınırsa, imkânsızdır. Bizzat Allahın *ṣifat* 'ları vâsıtası ile tecellisi hakkında bk. Massignon, s. 514 ve R. A. Nicholson, *Studies in Islamic Mysticism*, s. 90, 98.

Bibliyografya: Metin içinde verilmiştir. (D. B. MACDONALD.)

SIFFÎN, ŞİFFİN, Theophanes, *Chronographia* (nşr. de Boor), I, 347 'de Σαπφὶν; IX. asrın başlarına âit bir süryânî kitâbesinde *ṣf'* Chabot, *JA*, 1900, s. 285), Fırat'ın sağ kıyısından pek uzakta olmayan, Raḳḳa 'nın garbında, bu şehir ile Balis arasında bir mahaldir. Burası Neh'rden bir ok atımı genişlikte (*BGA*, VII, 22 15 'e göre, 500 arşın), 2 fersah uzunlukta, su çukurları ile dolu, söğüt ve Fırat hurma ağaçlarından müteşekkil sık ağaçlıklı ve arasından Fırat 'a doğru sâdece bir tek döşeme yolun geçtiği bataklık arâzi ile ayrılmıştır. Bu yer 37 (657) yılında 'Alī ile Mu'âviya arasında cereyân eden büyük savaş ile şöhret kazanmıştır. 'Alī Kûfe 'den başlamış olduğu sefer esnâsında buraya vardığı zaman suriyeliler orada Roma devrinden kalan şehrin harâbeleri civârında ordugâh kurmuş ve Abu 'l-A'var kumandasında bir birlik Fırat yolunu işgâl etmiş bulunuyordu. 'Alī 'nin yaptığı bütün mürâcaatlara, buraya savaşmak için değil, Mu'âviya ile anlaşmak üzere gelmiş bulunduğuna işâret etmesine ve tedbirli müşâviri 'Amr b. al-'Āṣī [b. bk.] 'nin anlaşma tavsiyesine rağmen Mu'âviya tutumunda ısrar etti. 'Alī bunun

üzerine birliklerini taarruza geçirdi ve bu kuvvet ile suriyelileri, takviye almış olmalarına rağmen, geri atmağa ve nehir yoluna hâkim olmağa muvaffak oldu. 'Alî, bundan sonra Suriye ordusu sakalarının, kendi adamlarının yanında, nehirden su almalarına müsâade ederek, civanmertliğine yeni bir örnek kattı ki, bu da kendi adamları ile suriyelilerin biribirleri ile dostluk kurmaları netieesini verdi. Bir müddet, Mu'âviye'nin halîfeden 'Oşmên'ın katillerini teslim etmesi talebinde inatla ısrar etmesi yüzünden, akîm kalan müzâkereler ile geçti. 'Alî bu talebi yerine getirmek istemediği gibi, zâten bunu hem arzû etmiyordu hem de, yapamazdı. Buna rağmen müzâkereler devam etti ve arada savaş çıkması tehlikesi belirince, her iki orduda da bulunan sulh taraflıları bunu önlemeği başardılar. Bu durum Dînavarî (s. 180 v.d.)'ye göre 36 yılının rebiülâhır ve cemâziyelevvel ayları boyunca sürüp gitmiştir. Fakat bu, Ya'kûbî'ye göre (*Tanbîh*, s. 295; *Târîḫ*, II, 219) safer başında başlayan savaşın ön safhaları için pek uzun bir müddet olmak icabeder ve Ya'kûbî'nin, su yolunu elde etmek için yapılan çarpışmanın zilhicce ayına rastladığı şeklindeki ifâdesi ile tashih olunmaktadır. Her hâlde Ṭaberî (I, 3272)'de hikâye edilen, 'Alî ve Mu'âviya'nin bu ay içinde müteaddit kereler, hattâ bâzan günde iki defa, piyâde ve süvâriler reſâkatinde üstün vasıflı muhâripler göndererek, bunların biribiri ile başa-baş savaştıkları, fakat, her iki tarafın da meş'ûm neticelerinden ürkmeleri sebebi ile, bu çarpışmaların umûmî bir-savaşa müncer olmaması husûsu da doğru olmasa gerektir. Burada her hâlde, Wellhausen'in tahmin ettiği gibi, sonradan yapılan başa-baş vuruşmaların tekerrürü bahis mevzuu olmalıdır. Bir anlaşma için her türlü imkânı açık tutmak gayesi ile taraflar, 37 yılının, eskiden beri mukaddes olan barış ayında, muharreminde (19 haziran — 18 temmûz 657) mütârekeye riâyet edilmesi husûsunda anlaştılar. Fakat bu çâre de netice vermeyince, nihâyet safer başında savaş ilân olundu ve Şiffîn savaşı başladı. Râviler, umûmî bir görüşe müsâade etmeyen ve sâdece münferit kabîlelerin medb ve senâsına yarayan bir yığın başa-baş vuruşma olduğunu rivâyet ettikleri cihetle, savaşın cereyan tarzını açık olarak tesbit etmek kolay değildir. Râviler bundan başka, orduların büyüklüğü ve birliklerin harp nizâmı ve bunların kumandanları hakkında da biribirinden tamâmiyle ayrı bilgi vermektedirler. Savaş eskiden beri âdet olduğu tarzda, her kabîlenin kendi başına, kapalı bir birlik hâlinde harp etmesi şeklinde vuku bulduğu cihetle, 'Alî'nin her kabîleyi karşı tarafta bulunan kabîledaşlarının karşısına gelecek sûrette tâbiye etmiş bulunması akıllıca bir tedbir idi. Durup-durup yeniden başlayan ve gittikçe her tarafa sirâyet eden çarpışmalar, rivâyetlerin ittifakla belirttiğine göre, kanlı olmuş ve mes. 'Alî'nin tarafından 'Ammâr b. Yâsir ve Hâşim b. 'Utba, Mu'âviya tarafından 'Omar'in oğlu 'Ubayd Allâh (hakkındaki mersiye için bk. Yâḳût, III, 403) gibi muhtelif şöhretli kimseler bu arada ölmüşlerdir. 'Alî, ırakılara önce su yolunu açmış olan ve şimdi de bir çok başabaş vuruşmada temâyüz etmiş bulunan şecî ve savaş tecrübesi fazla al-Aştar [b. bk.]'in şahsında mühim bir destek bulmuş idi.

Savaşın sonu aşağıdaki şekilde hikâye edilmektedir: Bir süre her iki tarafın da üstünlük sağlayamadığı bir şekilde savaşıldıktan sonra al-Aştar, mâruf tâbiri ile, *Laylat al-harîr* (*harra*, homurdanmaktan, krş. Yâḳût, IV, 970) yâni 10 safer perşembeyi cumaya bağlayan gece=28 temmûz; bk. Ahlwardt, *Anonyme Chronik*, s. 349, 3; Ṭabarî, II, 727, 11'e göre, çarşambayı perşembeye bağlayan gece ve bunu tâkip eden sabah suriyelileri o kadar sıkıştırmağa muvaffak oldu ki, Mu'âviya cesâretini kaybedip, kaçmağı düşündü ve onu bundan ancak İbn al-İtnâba'nin bir kaç mısrâını hatırlaması alıkoydu (*Kâmil*, nşr. Wright, s. 53, 753; Ṭabarî, I, 3300, 12). Bu tehlikeli anda kurnaz 'Amr b. al-'Âṣî ona, Allahın iki taraf arasında verdiği hukmü mücâdelenin neticesinde arayan 'Alî'ye mukabil, mücâdeleden vazgeçilmesini ve kararın Allahın kitabına bırakılması lâzım geldiğini remzî bir şekilde ifâde etmek üzere, bir kaç mushafı mızrakların ucuna bağlamağı tavsiye etti (Ṭabarî, I, 3322 v.d.). 'Amr'ın bu teklifinin 'Alî'nin adamları arasında ikilik yaratacağı husûsundaki hesabının doğruluğu tezâhür etti. 'Alî'nin tarafdarlarından büyük bir kısmı, Allahın hukmüne yapılan böyle bir mürâcaatın redd edilmemesi gerektiğini ileri sürdü. Bu sûretle zaferi kazandığına inanmış bulunan 'Alî, şiddetle itiraz eden al-Aştar'i geri çağırmağa mecbûr oldu ve böylece savaş sona erdi. Aynı şekilde 'Alî'nin ordusunun çoğunluğu, Mu'âviya'nin, biribiri ile münâzaa eden her iki tarafın, sonradan *Kur'an*'ın sözlerine göre, bir karar vermek için bir araya gelmek üzere, birer hakem tâyini hakkındaki teklifini de kabûl etti. Halîfeye, hakem olarak, kendisine pek tarafdar olmayan Abû Mûsâ al-Aş'arî [b. bk.] zorla kabûl ettirilirken, tahmin olunacağı gibi, suriyeliler 'Amr'ı hakem seçtiler. Anlaşma, Ṭabarî (I, 3340)'ye göre, 13 safer 37 (31 temmûz 657; Dînavarî, s. 210, 5'e göre ise, ancak 17 saferde) tarihinde imzalandı; bu arada 'Alî, Muḥammed

'ın Ḥudaybiya 'deki müsâhamasını kendine nümûne edinerek, imzasını halife olarak atmaktan ferâgat etti. Bundan sonra ordular ayrılarak, yurtlarına döndüler; 'Alî'nin birlikleri kötü bir ruh hâleti içinde idiler; öyle ki, mağlûp olmadıkları hâlde, bozguna uğramış intibâını veriyorlardı.

Bütün can-alıcı noktaları ve sahneye çıkan şahısların keskin çizgili tasvirleri ile ne kadar câzip olursa-olsun, bu rivayetin hiç düşünmeden tarihî olarak kabûl edilip-edilmeyeceği şüpheli bir husustur. Elimizde bulunan bütün tasvirler 'Alî'ye karşı teveccüh, Mu'âviya ve bilhassa bütün kötülüklerin şahsına izâfe edilmesinden hoşlanılan 'Amr'a karşı da münâferet hislerini belli etmektedir. Bu sebeple, belki de tashih edici bir vazife görebilecek olan karşı tarafa âit bir rivâyetin yokluğunu acı-acı hissetmekteyiz. Fakat böyle bir tasvire mâlik olmadan da, burada, hiç münâkaşasız Azrûḥ (b. bk.)'daki hakem vak'asının hikâyesinde mevcut olduğu gibi, bilhassa Mu'âviya 'nin habîs rubu olan 'Amr'a, bak ettiğinden fazla müessir bir rol izâfe edilmiş bulunmasında tarafgirâne bir tagyirin varlığını muhtemel gösterecek bâzı noktalara işâret edebiliriz. Hattâ *Kur'an* ile bileli bir oyuna baş-vurmayı teklif edenin o olduğu ve bu iş için kâfi sayıda *Kur'an* nüshasının Suriye ordusunda mevcut bulunduğu — Dînavarî, s. 201 'e göre, hattâ Şam 'da muhâfaza olunan nümûne *Kur'an* [bu hususta bk. mad KUR'AN] da buuler arasında idi ve beş mızrağın ucuna baglanmış olarek 5 kişi tarafından taşınıyordu — kabûl olunsa bile, bu çârenin, ancak, onda bunu hesaba katacak bir ruh hâletinin varlığı şartı ile te'sir edebileceği açıktır, öyle ki, bu sâdece vicdanları neyin harekete geçirdiğini gösterir ve bunun böyle olduğu da bir çok imâlar ile tebârüz etmektedir. Mü'minlerin biribirileri ile mücâdele edecekleri ve aynı kabîleye mensup kimselerin, hattâ baba ve oğul gibi (Dînavarî, s. 184) en yakın akrabanın biribiri karşısında vaziyet alacağı bu meş'um savaştan kaçınmağa uğraşan sâdece 'Alî değil idi; birliklerin çoğunluğu da bunun gayr-i tabiîliğini ve uğursuzluğunu hissetmekte idiler. Bunun içindir ki, sıkı savaş başlamadan bu kadar zaman geçirilmiş, bunun içindir ki, muharremde son bir teşebbüs olarak mütâreke aktolunmuş idi. Bu bakımdan Dînavarî, Abû Miḫnaf 'in Ṭabarî 'deki tasvirini oldukça ikmâl eden bâzı çizgiler ihtivâ etmektedir. Abû Miḫnaf 'e göre, *ḳurrâ'* ayrı reisleri bulunan ve şevk ve gayretle savaşan bir birlik teşkil ederler (Ṭabarî, I, 3273, 2, 3283, 11, 3289, 5 ve 3292, 16. 3298, 5, 3304, 10, 3323, 3) ve Suriye ordusundaki *ḳurrâ'* 'dan sâdece nâdiren bahsedilir iken (3312,15), Dînavarî 'de bunlar bir keresinde başlamak üzere bulunan bir savaşı önlemeğe muvaffak olan (Dînavarî, s. 181,1 v. dd.) dindar (krş. Goldziher, *Vorlesungen über den Islam*, s. 189) ve gayretli sulh taraftarlarıdırlar. Bunlar bir defa *Kur'an* 'ın hukmüne dâveti derhal kabûl husûsunda bazır idiler ve savaşın bu kadar kısa zamanda kesilmesi de bunların te'siri ile mümkün olmuş idi (Dînavarî, s 204) ve dâvet husûsunda fikir birleşmesine varıldıktan sonra bunlar saflar arasında Suriye *ḳurrâ'* ı ile müzâkerede bulunarak, iki hakem seçilmesini tavsiye etmişlerdi. (*ayn. esr.*, s. 205). Şu hâlde eğer hakikaten 'Amr bu sahne tertibini (*Kur'an* 'ların mızrak ucuna takılmasını) teklif etmiş ise (*Kur'an* 'ın Cemel vak'asında buna benzer bir şekilde kullanılmasından Ṭabarî, I, 3186 'da ve 3188 v.d. 'da bahsetmektedir), o bu teklifi ile sâdece, bir çoklarının paylaştığı ve bu yüzden kolaylıkla kabûl edilen bir düşünceyi muşahhas bir şekle sokmuş demektir. 'Amr 'ın şeytanî tavsiyesi ile koparıp aldığı zaferi, 'Alî 'nin kazanmış durumda bulunduğu şeklindeki rivâyetin en can alacak noktasının da, 'Alî hayranlarının sonradan, savaşın meş'ûm neticesini saklamak için, uydurdukları, işi süsleyici te'villerden olması pek âlâ mümkündür. Fakat diğer taraftan da *Kur'an* 'ın hukmüne dâvetten bütün menfaati sağlayanın Mu'âviya olduğu, bunun 'Alî için ağır bir darbe teşkil ettiği; öyle ki Mu'âviya ve 'Amr gibi akıllı kimselerin, hele savaşın kendileri için gayr-i müsâit bir şekle girmesinden korktukları zaman, bütün güçleri ile bu teklifi desteklemelerinin şaşılacak bir şey olmadığı gayet açıktır. Her şeyden önce göz önünde tutulması gereken husûs, mücâdelenin hiç bir sûretle iki hasımdan hangisinin halîfe olacağı meselesi ile ilgili bulunmadığıdır. Mu'âviya 'nin çok geniş ölçüde harîsâne plânlar kurmuş olması pek-âlâ mümkündür, ama o, bunları daha o zamandan belli etmeyecek kadar akıllı idi. Mu'âviya 'Oşmân 'ın intikamcısı rolüne ısrarla sarılıyor ve halîfenin katillerini teslime rızâ gösterdiği takdirde 'Alî 'ye bi'at etmeğe râzı olduğunu ilân ediyordu. Bu bir taraftan, 'Alî 'nin, bu talebi yerine getirmemesi mûvâcehesinde, bir sulh akdine mâni olurken, diğer taraftan ona ahlâkî bir destek teşkil ediyordu. 'Alî için *Kur'an* 'ın hukmüne dâvet öldürücü bir darbe idi; çünkü 'Oşmân 'ın katlindeki tutumunun onu halîfe olmağa lâyık olmayacak hâle getirip-getirmemiş olduğu bir kere *Kur'an* 'a baş-vurularak incelenecceğine göre, o, fi'len, hiç olmazsa şimdilik azledilmiş olurken, Mu'âviya 'nin durumu hakemlerin vereceği karardan hiç bir sûretle müteessir ola-

cak değil idi. Nihâyet şu da göz önüne alınmalıdır ki, bir çok belirtiye göre, 'Alī'nin durumu, kendi tarafdarları arasında, ona karşı duyulan bütün şahsî teveccühe rağmen, ağır ithamların onun hakkında müsâit düşünen şahsiyetler üzerindo de müessir olması ve bunların nihâyet daha büyük bir salâhiyet sâhibinin hukmünü arzulamaları sebebi ile, oldukça zayıflamış idi. Eğer haklılık ve haksızlık, işin hikâyesinin ilhâm ettiği gibi, bu kadar basit ve açık olarak iki hasım arasında taksim olunsa idi, Abū Bakr ve 'Omar 'in oğulları Mu'āviya'nin tarafını her hâlde pek tutmazlardı.

Burada arzedilen nokta-i nazar, İbn Sa'd'da mevcut (IV/II, 3), al-Zuhrī'ye ulaşan çok itidalli bir rivâyet ile te'yit olunmaktadır. Burada her iki ordunun savaş yorgunluğundan, kan dökmeye devam etmek husûsundaki isteksizliğinden ve bunun 'Amr'ı Mu'āviya'ye, aralarında ikilik doğurmak gayesi ile, ırakları Allahın Kitabına dâvet etmek üzere musbafları yaymak (aynen!) husûsunda teklifte bulunmağa sevkettiğinden bahsedilmektedir. 'Alī, kendi adamlarının gevşekliğini fark edince, Mu'āviya'nin talebini kabûl ve *Kur'an*'a göre kimin karar vereceğini sorması üzerine, iki hakemin seçilmesini Mu'āviya teklif etmiş imiş. Görülüyor ki, burada mutâd hikâyenin fâcıâlı örgüsü tamâmiyle asılsızdır.

'Amr'e izâfe edilen rol yanında, savaşın 'Alī aleyhine dönmesini izah bakımından, bir ihânet iddiasının ortaya atılması beklenir bir keyfiyet idi. İtham mâzisi böyle bir iddiayı muhtemel kılabilecek mâhiyette olan al-Aş'aş [b. bk.]'a tevcih olundu. Onun kudretli bir şekilde dâvetin lehinde çalıştığını bütün kaynaklar nakleder. Dīnavarī (s. 201)'ye göre, o mücâdeleye devamın, Arap devletine düşmanları tarafından akınlar yapılmasına sebebiyet vermesinden korkuyordu ki, bu husûs Mu'āviya'ye anlatıldığı zaman, o da tasdik etmiş idi. Ṭabarī (I, 3332 v.d.)'ye göre, o, mütebâkî tekliflerini öğrenmek üzere, Mu'āviya'nin yanına gönderilmesini istemiş, 'Alī de bunu kabûl etmiş idi. Buna mukabil Ya'kūbī (II, 220) Mu'āviya'nin, kendi tarafına çekmek gayesi ile, onunla muhâberede bulunduğunu ve al-Aş'aş'ın 'Alī'yi, dâveti kabûl etmediği takdirde, kendisini terketmek ile tehdit ettiğini ve al-Aş'aş'ın yemenli kabîledaşları onu tâkip edeceklerini beyan ettiklerinden, 'Alī'nin dâveti kabûl zorunda kaldığını anlatmaktadır. Yukarıda verilen izahlarımızdan sonra, vukuatın bu şekilde izâhının lüzumsuzluğu bellidir ve al-Aş'aş'ın da devamlı olarak, 'Alī'nin hizmetinde kalmış olması da bu izah şekline aykırıdır.

Diğerlerinin savaşın 'Alī'yi küçük düşüren neticesini izah husûsundaki gayretlerinde ne kadar ileri gittiklerini Ṭabarī (I, 3346 v.d.)'deki parça göstermektedir; buna göre, 'Alī savaşı kesmeği, Peygamberin her iki torununun da hayatlarını tehlikeye sokmağa cesâret edememiş olması ile izah etmektedir.

Bibliyografya: *BGA*, I, 23, 76. Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 402 v.d.; *Anonyme arabische Chronik* (nşr. Ahlwardt), s. 349, 3; Ṭabarī (nşr. de Goeje), I, 3265 — 3333; al Ya'ḳūbī, *Tārīḫ* (nşr. Houtsma), II, 218 v. dd.; Dīnavarī (nşr. Guirgass), s. 178 — 205; Mas'ūdī, *Tanbih* (nşr. de Goeje), s. 295; ayn. mil., *Murāc* (nşr. Barbier de Meynard), IV, 333 v.d., 345 v.d.; İbn Sa'd (nşr. Sachau), IV/II, 3 v.d.; İbn 'Abd Rabbih, *al-'Iḳd al-farīd* (Kahire, 1317), II, 202; A. Müller, *Der Islam im Morgen- and Abendlande*, I, 319 — 324; Muir, *Annals of the early Caliphate* (1883), s. 376 v.d.; Wellhausen, *Das arabische Reich*, s. 48 — 52; ayn. mll., *Die religiös-politischen Oppositionsparteien im alten Islam* (*Abh. Ges. Wiss. Gött., N F*, V, nr. 2), s. 5 v.d.

(Fr. Buhl.)

SIFIR. ṢİFR (A.) boşluk, sansk. *sunya*'nin tercümesi olup, Hind-arap hesap ilminde s ı f ı r'a verilen addır. Aynı zamanda garp dillerindeki *cifra*, *ziffer*, *cipher*, *chiffre* ve *zero*'nun ve bunların müştaklarının (décbifrer, entziffern v. b.) menşe'idir. Rakamlar ile sıfırın hesaba sokulması veya keşfedilmesi meselesi, yazı ve riyâziye tarihleri ile ilgili bütün araştırmalara rağmen, henüz yeter derecede aydınlanmış değildir. Bildiğimiz en eski vesîkalarda araplar, sayıları yazı ile yazmadıkları zaman, rakamları gösteren grek harflerini kullanırlardı; arapların alfabe harfleri ile rakamları ifâde etmeleri ancak sonraları görülmektedir. al-Ma'mūn zamanında, arap riyâziyecileri Hind rakamlarını ve hindliler tarzında hesap yapmağı Muḥammed b. Mūsa 'l-Ḫvārizmī [b. bk.] vâsıtası ile öğrendiler; en eski arap *ṣifr*'i papirus üzerine yazılmış bir mukavele-nâmede 260 yılını (milâdî 873/874) gösteren rakamda bulunmaktadır. F. Nau Süryânî Severus Sabokht (662'ye doğru)'un eserlerinde dokuz işâreti ile Hind besabına dâir en eski bilgiyi itiraz edilmez bir şekilde keşfetmiştir. Bundan sayıların gösterilmesinde esaslı bir terakkîye işâret eden sıfırın bu devirde henüz kullanılmadığı neticesini çıkarmak doğru değildir; zîra daha sonraları bile şimdi r a k a m l a r dediğimiz dokuz işâret b o ş k a l a n y e r l e r i göstermeğe yarayan husûsî bir işâret ile tefrik edilmekte idi; bundan başka, 598'de doğmuş olan

Hindû hey'et âlimi Brahmagupta 'nın sıfır ile hesap yapmak için sarib kaideler tesbit ettiğini biliyoruz. Hesap âleti ve bu âlet ile hesap yapma tarafdarları ile al-Ḫʷārizmeiler arasındaki münâsebetler için bk. bibliyografya. Hindlilerde ve garp araplarında sıfırın şekli bir dâiredir, şark araplarında ise, sıfırın şekli bir noktadır, buna göre Hind-İran an'anesinde de ihtimal bu şekilde idi. *al-Fihrist*, I, 18 'de harflerin altına harekeler gibi konulmuş olan sıfırlar çok alâka çekicidir.

Bibliyografya: M. Cantor, *Vorlesungen über Gesch. d. Mathematik*, I³, 511, 603, 609, 711 v.b.; J. Ruska, *Zur ältesten arab. Algebra und Rechenkunst* (*S. B. Heid. Ak.* 1917, risâle 2), s. 36 v. dd.; G. Jacob, *Der Einfluss d. Morgenl. auf das Abendland*.(Hannover, 1924), s. 16—24; G. R. Kaye, *Indian Mathematics* (London, 1915); H. Weileitner (*Unterrichtsbl. für Math. u. Natw.* 1919, s. 56—61); J. Tropfke, *Geschichte der Elementar-Mathematik*, I, 15 v. dd. ve bu eserlerde anılmış olan daha teferrüatlı bibliyografya. (J. RUSKA.)

SIHYEVN. ŞİHYAVN, 1. Sion (ibranice Siyōn)'un arapça adı; arâmî Şehyōn kelimesinin arapçalaşmış şekli. Yāḳūt Şibyavn hakkında şöyle demektedir: „bu Kudüs 'te tanınmış bir mevki, bir mahalle olup, Şihyavn kilisesi bu mahallede bulunmaktadır". İslâm menkabesinde „Şihyavn tepesi üzerinde bulunan câmi" İsa 'nın annesi Meryem ile Yusuf 'un gençliklerinde hizmet ettikleri Beytülmukaddesin en mukaddes mahalli sayılır. Şibyavn, daha önce, şâir al-A'şā (Maymūn b. Ḳays) tarafından, araplara karşı bir ordu meydana getirebilen bir devlet olarak zikredilmiştir; şârihler bu sözleri kısmen Bizans ile ilgili olarak şerh etmektedirler. — Bakrī 'ye göre, Şahyūn bir kabîlenin ismi olmalı ise de, İbn Durayd onu zikretmemektedir.

2. Suriye'nin şimâlinde bulunan bir kalenin adı. Yāḳūt 'a göre, bu, Akdeniz civârında, fakat tam deniz kıyısında değil, Ḥ-Ṣ-N (harfi tarifsiz, belki Ḥimṣ olabilir) İdârî bölgesinde müstahkem bir kaledir. İbn al-Aṯīr ve Yāḳūt 'a göre, kale her taraftan derin uçurumlar ile çevrili idi, ancak şimâle doğru takriben 70. m genişliğinde dar bir medhali var idi ve bir taarruza karşı derin bir bendek ile korunmuş idi. Bu müstahkem mevkii üç sûr çevreliyordu; ikisi dış mahalleri, biri de kaleyi muhâfaza ediyordu. İbn al-Aṯīr beş sûrdan bahseder. Haçlı seferleri esnâsında kale uzun zaman Frankların elinde kaldı. 584 (1188) yılında 27 cemâziyelevvel 'den biraz sonra Ṣalāḥ al-Dīn buraya şiddetli hücumlarda bulundu ve 2 cemâziyelâhırdan biraz sonra (24 ve 29 temmūz) kaleyi zaptetti. Haçlıların Sahiun dedikleri bu kale Lāẕiḳiyа 'nin kuş uçuşu 22 km. şarkında bulunan bugünkü Şahyūn 'dur.

Bibliyografya: 1. için bk. Ṭabarī (nşr. de Goeje), I, 725; al-Bakrī, *Mu'cam*, (nşr. Wüstenfeld), s. 612; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 438; Ṣa'alibī, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* (Kabire, 1324), s. 215.

2. için bk. Yāḳūt, III, 438; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil*, (nşr. Tornberg), XII, 5.

(P. SCHWARZ.)

SINIF. ŞİNF (A.), cem. *aṣnāf* — müteradifleri: *ḥirfa*; *kār*, cem. *kārāt*; Fas 'ta *ḥanṭa*.

Tarih: İş teşkilâtı ve loncalarda işçilerin birleşmesi islâm şehirlerinde III. (IX.) asra kadar çıkar ve Karmatilerin aynı mâhiyetteki teşebbüsünün yarı dinî, yarı ictimâî bir cereyanı ile sıkı-sıkıya bağlıdır. O zaman, Abbâsî halifeliği devrinde, hakikatte, sınaî gelişme ve insanların git-gide şehirlerde toplanması ilk ictimâî buhranlara sebep oldu: Basra 'da Zinci [b. bk.] köleler savaşı, IV. (X.) asrın ilk otuz yılı içerisinde Bagdad 'daki ayaklanmalar ve nihâyet vilâyetlerde arap aleybdarı aksülameller (*şu'ūbīya*) gibi.

Karmat menşe'li loncaya dayanan teşkilât, onların tarafdarlarının propagandaları neticesinde doğmuş olan Fâtımî halifeler idâresindeki Kahire (IV. — VI. = X.— XII. asırlar)'ye bağlı islâm memleketlerinde, tam gelişmesini buldu. Lâkin 567 (1171) senesinde Mısır 'ın muhâfazakâr sünnîler tarafından geri alınması neticesinde, esnaf teşekkülleri ağır kayıplara uğradı. Sıkı bir polis murâkabesi altına alınan esnaf loncaları biribiri ardınca bütün imtiyazlarını kaybetti. Esnaf teşkilâtları çok mütevâzi bir şekilde bilhassa Osmanlı İmparatorluğunda, Pencâb 'da, İran 'da ve Türkistan 'da (Ḳudsī 1883 yılında, Şam 'da henüz mevcut bulunan esnaf teşkilâtlarından bahseder) XIX. yüzyılın son senelerine kadar devam etti. Moskova, 1917 senesinden beri, bu eski islâm esnaf teşekküllerinden faydalanma yoluna girmiş görünmektedir.

Âdetler: İslâmî esnaf loncaları hakkındaki en eski mâlûmat bâzı Bizans müesseselerini de ihtivâ ettiği intibaını veren hellenistik fikirler ile karışık olarak, maalesef çok mücerret bir şekilde *Rasā'il Iḫwān al-Ṣafā'* (IV.= X. asır)'nın sekizinci *Risāla* 'sinde bulunmaktadır.

XV. yüzyıldan itibâren, esnaf teşekküllerine girmek için gerekli kaideleri göstərir *kutub al-futuvva* (türkçe *fütüvvet-nâme*, farsça *Kasbnāma*) adını taşıyan pek çok yazma, âdâb kita-

bi mevcuttur. Bunlar bize derecelerin sırasını tanımak imkânını verir: *Naḳîb* (müterâdifi *pîr*, *'arîf*, *amîn*) ve loncaya kabûl merasimini [bk. mad. ŞADD] izah eder; fakat esnaf teşekkülünün heysiyet divanının faâliyeti ve salâhiyeti hakkında hiç mâlûmat vermez. Biz bu hususdaki teferrüâtı tarihî ve bukûkî metinlerden, İbn Cubayr ve İbn Baṭṭûṭa gibi seyyahların eserlerinden elde edebiliyoruz.

Ustaya *ma'allim*, vekiline *ḫalîfa*, çırağa *muta'allim*, işçiye de *ṣânî'* denir. Her loncanın âzası imâlat sırrını muhâfaza ve tesbit edilen bir fiat üzerinden iyi bir iş teslim etmekle mükelleftir. Şifâhî olarak naklolunan âdetlerin bütününe *dustûr* denir ki, bu kelime 1908'den beri „kanunlar mecmuası" mânasında meşhur olmuştur; daha önceleri benüz el san'atkârları arasında kullanılmakta idi.

Arap fâtihler ile onların ücretli askerleri ve köleleri hâriç, müslüman tebea (*mavâlî*), azatlılar ve mühtediler III. (IX.) asırdan beri lonca kurmuşlardır. Mevâlînin yanında ve himâyesi altında, yahudiler ve hıristiyanlar da loncalar kurmuşlardır, çünkü müslüman devletler kıymetli mâdenleri ve ilâç ticâret ve sanâyiini sâdece onlara inhisar ettirmişlerdi.

On asır boyunca, islâm el san'atında hiç bir teknik değişme olmadığından, Fas ve Bagdad, Şam veya Kahire gibi müslüman şehirlerinde çeşitli loncaların mahallî dağılışı hakkındaki araştırmalar, umûmî kaide olarak belirli bir islâm şehrinde esnaf loncalarının yerleri bakımından dağılışlarında muayyeniyet olduğunu gösterir. En mühim sâbit noktalar darphânenin yanında sarraf dükkânları, bedestan ve muhtesip mahkemesi idi; aynı zamanda *ḳayṣârîya* [b. bk.] yâni umûmî mağazalar, kumaş emtia borsası, iplik pazarı ve nihâyet menşe'i karmatî propagandası olan bir lonca içinde kurulmuş bir yüksek mektep bulunur. Kezâ menşe'i iktisâdî olan diğer merkezler, memlekete ithal edilen emtianın veya yabancı menşe'li malların satışı için husûsî pazarlar, büyük kervansaraylar (*ḫân*, *okâla*) görülür.

Bilhassa menşe'i islâmî olan şartların bir kısmı, işletmenin faâliyetini, âlet ve edevât ile techiz ve işçilerin te'minini güçleştirir. Bu meyanda, evvelâ su kanalları, değirmenler, hamamlar, bahçeler, köprüler, lağımlar gibi, başkalarına intikal etmeyen hayır müesseselerinin bağlı bulunduğu *ḥubûs* (veya *avḳâf*) müessesesi gelir. *Ḥubûs*'un idâresi, hemen hepsi vakledilmiş gayr-ı menkul olan dükkânlar bususunda esnaf teşekkülleri için ağır bir yük teşkil eder. Sonra, bir *muḥtasîb*'in uhdesine verilmiş olan *ḥisba* veya „pazar murâkabesi" müessesesi gelir. İslâmiyetin ilk asırlarında tamâmen meşru olan bu müessese, esnaf teşekkküllerinin büyük gelişme devri bulunan IV. (X.) asırdan VI. (XII.) asra kadarki devrede ortadan kalkmış ise de, VI. (XII.) asırda siyâsî sebepler ile bilhassa Mısır'da Suriye ve Türkiye'de, ihtilâle ve Karmatlara taraftarlık ithamı altında bulunan loncaları sıkı bir nezâret altına alabilmek için, devlet tarafından tekrar te'sis edilmiştir. Nibrâvî'nin ve başkalarının yazdıkları *ḥisba* el-kitapları bunu te'yit eder; mes. Fas'ta muḥtasip mecbûrî bir fiyat cedveli tesbit edecek kadar ileri gitmiş idi. Hâlbuki ilk islâm hukuku, bunun aksine, loncaların yiyecek maddeleri üzerine narh koymaları (*tas'îr*) nı yasak etmekte idi.

Loncalar hususunda çok karışık ahlâkî meseleler mevcuttur, islâm edebiyatı hilekârlar ile sahtekârların loncaları, gayr-ı ahlâkî ve cinâî ticârî şirketler hakkında vesika bakımından zengindir. Kelâm ve fıkıh âlimleri de bize, helâl, haram ve şer'î hileler (*ḥiyal*) hakkında Schaebt'ın ehemmiyetine kısaca işâret ettiği mecmualar bırakmışlardır.

Bibliyografya: „İslâm âlemindeki çalışma tarihine dâir umûmî bibliyografya" için bk. *R M M*, LVIII, kısım 3, kısa bir tarihçe için bk. *ayn. esr.*, LIII, 19 v. dd.

Üçüncü Enternasyonal ile olan münâsebetler için bk. *R M M*, LI, LII ve LVIII.

Bibliyografyanın tamâmı *Ṣadd* maddesinde bulunmaktadır. (LOUIS MASSIGNON.)

SIRBİSTAN (sırp-hırvat dilinde SRBIJA), Yugoslavya'nın birinci cihan harbinden önceki Sırbistan kırallığının işgal ettiği hemenhemen merkez kısmı olup, aynı zamanda, büyüklüğü sık-sık değişen orta çağdaki sırp kırallığının en eski tarihî devirde illiryalı ve trakyalı çoban kavimlerle meskûn bölgesidir. Milâddan önce 280 senesine doğru, Morava mıntakasına Kelt kabilesi Skordiskler yerleşti ve bugünkü Belgrad'ın yerinde Singidunum kalesini inşâ etti. Birbirleri ile mütemâdiyen harp eden trakyalı ve illiryalı kavimler, helenler gibi, romalıların III. asırda başlayan istilâ politikasına boyun eğmeğe mecbur oldular. İmparator Augustus Roma imparatorluğunu bütün Balkan yarım-adası üzerinden tâ Tuna nehrine kadar genişletti. Daha sonraları sırpların ülkeleri olan yerler, o zamanlar Dalmaçya (merkezi Salona), Pannonia (merkezi Sirmium, bugünkü Mitrovica) ve sonraları (m. s. 86'da) bilhassa Tuna, Drina ve Morava arasında uzanan ve cenûpta yukarı Vardar vâdisine kadar genişleyen Moesia superior (merkezi Viminacium, bugün Pojarevac'da Kostolac köyü) vilâyetlerinin kısımları idi. Bu vilâyetler müteâkip devirlerde küçük idârî bölümlere

ayrıldı ve diğer bölgeler ile birlikte yeni adlar taşıyan yeni vilâyetler teşkil etti. Diokletianus zamanında, artık Margensis diye isimlendirilen Moesia superior parçalanarak, cenûp kısmı (Kosova, Üsküp ile birlikte yukarı Vardar vâdisi) Dardania adını, şarkî Tuna mıntakası Aquae (Brza Palanka'dan İsker ağzına kadar olan ve merkezi Ratiaria (Vidin civârındaki Arçer [türkçede Akçar]) ile birlikte bütün Timok vâdisini ihtiva eden bölge, Daeia ripensis vilâyetleri adını aldı. Sonra Trakya'dan yukarı Moesia kısımları ile birlikte (Naissus-Niş ve Remesiana-Bela Palanka) Daeia mediterranea vilâyeti teşkil edildi. Pannonia bir çok vilâyetlere bölündü ve Dalmatia Praevalis (Doclea ve Scodra)'den müstakil bir bölge olarak ayrıldı.

Roma hâkimiyeti zamanında trakyalı ve illiryalı kavimlerin asîl tabakaları romalılaştırıldı; fakat ayni zamanda git-gide daha fazla tereddiye uğramış olan romalıların harp kudreti, kuvvetli ve zinde çoban unsurlar ile karışması neticesi, yeniden canlandı; böylece onlar bir müddet Sarmatların, Dakların ve Germenlerin muhâceret dalgalarının baskısını durdurmağa muvaffak oldular. Bu istilâlar sonraları romalıların cihan imparatorluğunda değişikliklere sebep oldu ve Roma'nın, biri garbî ve diğeri şarkî olmak üzere, iki imparatorluğa ayrılmasını kaçınılmaz hâle getirdi. 395'te ikiye bölünüşten sonra Roma'ya sâdece Dalmatia ve Pannonia vilâyetleri kaldı; geri kalanları Moesia margensis ve Dardania ile birlikte Şarkî Roma imparatorluğunun hissesine düştü. Bu imparatorluk bin sene devam eden varlığını coğrafî vaziyetinin gayet elverişli oluşuna, harsına ve Balkan yarım-adasında devletler kuran yabancı kavimlerin dâima onun hükümranlığını tanımasına sebep olan ortodoksluğa medyundur.

III. asırdan beri Roma imparatorluğunu tehdit eden Gotlar, Hunlar ve Avarlar gibi kavimlerden hiç biri Balkan yarım-adasında Roma imparatorluğunun enkazı üzerinde devamlı bir devlet kuramadı. Bunlar Roma vilâyetlerini harap ederek, Balkanlarda kendileri ile veya daha sonra gelen çok sayıdaki slav kavimlerine (Sloveni) halkı kaçmış veya azalmış yerlerde yerleşme imkânı hazırladılar.

Slavlar, VI. asrın ikinci yarısından itibâren, Bulgarların ve Avarların hücumlarına iştirâk etmekle, dâima Tuna'nın cenûbunda daha fazla ülkeyi kendi tasarruflarına almağa ve buraya devamlı olarak ve kütleler hâlinde yerleşmeğe başladılar. Herakleios (610–641) zamanında slavların yerleşme hareketi nihâyete erdi; VIII. asır boyunca, pek az da olsa, henüz burada yaşayan eski illiryalı ve trakyalı halk ve romalı sâkinler muhâcir slavlar ile kaynaşarak, erimeğe başladı ve neticede Karadeniz ile Sava nehri arasında tamâmen slavca konuşan kapalı bir mıntaka meydana geldi. Garpta ve şimâlde olduğu gibi, cenûpta da slavlar, Balkan yarım-adasında, âile ve kabîle teşkilâtları üzerinde (kabîle reisi = jupan) çok belirli olan ferdiyetçilik anlayışlarını uzun müddet muhâfaza ettiler. Burada da yabancı iktidar, yâni hâkim kavimlerin teşkilât kabiliyeti o zamana kadar münferiden birbirleri ile mücâdele eden slav kavimlerinin kaynaşmasına ve böylelikle bir büyük slav birliği teşkiline imkân verdi; yâni yarım-adanın şarkında Asparuh'un kurduğu Bulgar devletinin teessüsüne yol açtı. Tehlikeler, yarım-adanın garbında, çok daha sonra, ancak IX. asırda, birlik şuûrunu uyandırdı; Şarlman'ın Pannonia'daki teşebbüsleri, Dalmaçya'ya Venedik-Frank müşterek hücûmu gibi, yabancı istilâlar, şarktan bulgarların taarruzları çeşitli slav kabîlelerini birleşmeğe mecbûr etti. Önce karşılıklı olarak, kesin hudutlanma olmaksızın, siyâsî müdâfaa merkezleri ortaya çıktı: Drava ile Sava arasında hırvatların, Kalubara ve İber arasındaki dağlık bölgede, tâ Drina nehrine kadar uzanan sâhada sırpların, bunların şimâl-i garbîsinde de Vrbas ile Bosna arasında boşnakların müdâfaa merkezleri husûle geldi. İlk zamanlarda bir müddet, ehemmiyetli bir rol oynayan diğer kavimler Narentanlar, Zachlumiler, Travuniler ve Dioklitiler idi; bunların oturdukları yerler Hersek'te, Karadağ'da ve şimâlî Arnavutluk'ta idi.

Üç cenûp slav kavminin, hırvatların, sırpların ve bosnalıların müstesnâ inkişâfında ve garbî Roma imparatorluğu toprakları üzerinde bunların siyâsî teşkilâtlanmalarında, yâni orta çağdaki Hırvat, Bosna kıralllıklarının ve Sırp devletinin kurulmasında dinî ve harsî te'sirler büyük rol oynadı. Hırvatlar önceden latinlerin yaydığı hıristiyanlığı kabûl ettiler, garba ve onun kaderine bağlandılar. Bosnalılar bogomillik inançlarını kabûl ettiler, bu mezhep bu devletin kendine has husûsî durumuna te'sir etti ve daha sonraki devirlerde Bosna sâkinlerinin islâmlaşmasını kolaylaştırdı. Sırplar ortodoks mezhebini kabûl ederek, ehemmiyetli bir rol oynadılar; Balkan yarım-adasının garbında Bizanslıların harsî nufûzuna giren bütün islav kabîlelerini bölünmez kavmî bir devlet içerisinde birleştirdiler. Fakat mütecânis sırp devletinin teessüsüne ancak XII. asırda muvaffak olunabildi. O vakte kadar her mıntakanın veya kabîlenin reisi (*jupan*) memleketi ve iktidarı elde etmek için, Balkan yarım-adası üzerindeki üç büyük rakibin Bizanslılar, Franklar ve Bulgarların müttefikleri olarak,

birbirleri ile mücâdele etmişlerdir. Daha IX. asrın başlangıcında bir birleşme tecrübesi muvaffak olamadı. Bu bakımdan kısmî bir muvaffakiyete 850'ye doğru sırp prensi Vlastimir kavuşabildi ve cenûb-i şarkî Bosna ile şimâl-i şarkî Hersek'i hâkimiyeti altında birleştirdi. Trebinye kabîle reisi jupan Bela cenûb-i garbîde buna mümâsil bir başarıya erişti ve oğlunu Vlastimir'in kızı ile evlendirmek sûretiyle, sırp memleketlerinin birleştirilmesi yolunda diğer bir adım attı. Lâkin bu hareket, Bizans imparatoru Basileios I. (867 — 886)'u endişeye düşürdü, hırvatları ve sırpları kendi yüksek hükümranlığını tanımağa mecbûr etti. IX. asrın sonunda Bulgar çarı Symeon sırp memleketlerini zaptetti ve burada metbû olarak kendine sadâkat ve telkîn ettikleri itimâda göre kabîle reislerini (*jupanlar*) azl veya nasbetti. Eğer Symeon'un ölümünden (927) sonra, Bulgar devletinin sür'atli inhitatı başlamasa idi, sırp memleketlerinin tamâmen Bulgar kıralığı ile birleşmesi vuku bulacaktı.

Diğer sırp kabîle reislerinin (*jupan*) fevkalâde gayretlerini baskı altına almak ve sâde Bulgar hâkimiyetinden kurtuluş değil, ayrıca Bosna'da, Hersek'te, eski Sırbistan'da ve Karadağ'da, yâni hemen „sırplar" müşterek adı altında, bir çok akraba kabîleleri yeniden birleştirmeğe sebep olan bir hareketin başına geçmek Çaslav veya Çeslav adlı prense nasip oldu. Buna rağmen bu ilk sırp devleti uzun ömürlü olmadı, Balkan memleketlerini tehdit etmeğe başlayan macarlara karşı mücâdelede birliğin müessisinin maktûl düşmesi (960) üzerine, hemen dağıldı; zîrâ, ortada Çaslav gibi mütecânis olmayan bütün unsurları bir araya getirmeği, küçük prensleri bu zarûrete inandırmağı, kabîleye ve hânedana âit menfaatleri bütün devletin menfaatlerine göre ayarlamağı anlayacak bir kimse yok idi. Bu arada tekrar Bizanslıların tâbiiyeti altına girmek mukadder idi. İmparator Çimiskes, Rus (bugün eski Sırbistan'da Yeni-Pazar civârında) havâlisinde, merkezî mıntakadaki, Raşka'yı. Sırp devletinin temerküz noktası olabileceğini sezerek, önce kendisine karşı en şiddetli mukavemeti gösteren bu ana sâhayı hâkimiyeti altına girmeğe mecbûr etti ve sonra da diğer kabîleleri kolayca mağlûp etti. X. asrın sonunda yeni kuvvetli Bulgar devletinin kurucusu çar Samuel sırp memleketlerini bizanslılardan aldı, bununla berâber, sırpların istiklâl gayretleri yüzünden, devletini tehlikeye düşürmekten korkarak, Sırbistan'ın tamâmen ilhâkından sarf-ı nazar etti ve onlara Karadağ (Zeta)'da, İvan Vladimir idâresinde, Trebinye ve Chulm (Hersek)'da Dragomir idâresinde bir dereceye kadar muhtariyet hakkı tanıdı.

Basileios Bulgaroktonos (1018) tarafından Bulgaristan'ın işgâlinden sonra, bütün sırp memleketleri ancak izâfî olarak, tekrar Bizans hükümranlığı altına girdi. Müteâkip devir sırpların metbûlarına karşı muhârebeleri ile dolu ve sırp prenslerinin birbirlerine karşı bitip-tükenmez düşmanlıkları ile karma karışıktır. Basileios II.'un ölümünden sonra Bizans imparatorluğunda hânedan arasında karışıklıklar patlak verdiğinden, daha sonraları da olduğu gibi, dâima mukavemet düşüncesinin yaşadığı Zeta'da, bu dağlık ülkenin prensi Vojislav'ın rehberliğinde yeni bir sırp birliği hareketi ortaya çıktı. Vojislav'ın oğlu Mihael daha sonra ilk büyük müstakil Sırp devletini kurdu, papa Gregoir VII., kıraliyet tacı vermek sûretiyle, bu devletin hukûmdarını tanıdı (1077). Mihael'in ölümünden sonra (1081), taht kavgalarından onun becerikli oğlu Bodin muzaffer çıktı, o merkezi İşkodra (Skutari)'dan bugünkü Karadağ'ın Bosna'nın ve Hersek'in bütün bölgelerini, kezâ eski Sırbistan'ın şimâlini (Raşka) ihtivâ eden bir devlete hukmediyordu. 1101'de, Bodin öldüğünde, mirâsı üç kısma bölündü (Zeta, Raşka ve Bosna) ve Raşka ile Zeta hâkimleri arasında, üstünlük elde etmek için, şiddetli bir mücâdele patlak verdi. Neticede Zeta kıralı Georg Bodinoviç ile Raşka hâkimi (*jupan*) Uroş Bizans'ın her ikisi için de en tehlikeli düşman olduğunu idrâk husûsunda birleştiler; bununla birlikte onlar artık memleketlerinin Iohannes Komnenos tarafından yeniden boyunduruk altına alınmasına mâni olamayacak kadar zayıf düşmüşlerdi. Çeşitli kurtuluş teşebbüslerine rağmen, sırplar beylerinin bizanslılar tarafından beslenen rekabetleri yüzünden, imparator Manuel zamanında da yabancı hâkimiyetine düşmeğe mecbûr oldular. Ancak kudretli ve zekî Raşka jupanı Stephan Nemanya (takriben 1171—1196) bizanslıları memleketten atmağa ve Sırp devletinin kurucusu olmağa muvaffak oldu ve orta çağda Balkan yarım-adası üzerinde çok mühim bir rol oynadı. Nemanya, önce Zeta'yı kendi memleketi ile birleştirmek sûretiyle uzun yıllardan beri memlekete hâkim olmak için devam eden harbe, kendi lehine olmak üzere, son verdi. Memleketin muhtelif kısımlarında hukûmrân olan çok sayıdaki kardeşlerini, büyük jupan olarak, kendi hâkimiyetini tanımağa mecbûr etti. Manuel'in ölümünden sonra (1180) Bizans imparatorluğundaki çok karışık vaziyetten, önce macarlar ile ve sonra Bulgarlar ile (Peter ve Assen) birlikte, muvaffakiyetli fetihler için faydalandı ve kıralığını o kadar

genişletti ki, bu krallık sonraki Dalmaçya, Karadağ ve Sırbistan arâzisinde bulunan bütün Sırp vilâyetlerini ihtivâ ediyordu.

Nemanya dâhilde de müşterek bir inanışı, ortodoks mezhebini, devlet dini olarak, müesses kılmak ve maârifi yaymak sûreti ile, devletini kuvvetlendirmeğe gayret etti. Mûtekid bir hukümdar, Ras'ın şimâlinde muhteşem Studenica manzumesi ve Athos'ta Chilandar gibi bir kısmı bugün hâlâ mevcut olan bir çok manastırların kurucusu ve onlara vakıflar tahsis eden bir kimse olan bu zat tahtını ortanca oğlu Stephan lehine terketti ve en küçük oğlu Rastko (Athos'daki Vatopedi manastırında râhip Sava) misâlini tâkip ederek, bir manastırda râhip Symeon adı ile hayata gözlerini yumdu. Sava Sırbistan'ın ilk büyük din âlimi, metropoliti ve sırp millî kilisesinin teşkilâtçısı oldu. Onun resmî makamı olan Jiça manastırını, sırp kırallarının taç giydikleri kilise ile birlikte, kardeşi büyük jupan Stephan yaptırdı. Daha sonra „ilk taç giyen" lekabı ile anılan bu şahıs (1196—1227) hukümdarlık kabiliyetine mâlik idi, bilhassa babasının siyâsî kabiliyetini tevârüs ve her bakımdan onun misâlini tâkip etmiş idi. Tahtı, ağabeyi Vlkan'a rağmen, Bolgar çarı Kaloyan'ın yardımı ile, ele geçirdi ve Balkanlardaki buhranlardan ve Venedik doju ile olan akrabâlık münâsebetlerinden mahâret ile faydalanarak, papa tarafından kendisine kırallık tacı verilmesini te'min etti (1217). Birbirlerini tâkiben hukümdar olan üç oğlundan, Stephan Radoslav, Stephan Vladislav ve Stephan Uroş, sonuncusu babasının ve büyük babasının siyâsetini tâkip etmek lüzûmunu idrâk etti ve büyük ölçüde sırp devlet teşkilâtının gelişmesine ve kuvvetlenmesine yardımda bulundu. Nemanya hânedanının genişleme gayretleri oğlu Stephan Uroş II. Milutin zamanında (1282—1321) yüksek bir dereceye erişti. Kendisi Sırp devletini Makedonya'da Debra, Kiçevo ve Poreç gibi geniş sâhaları, kezâ Durazzo (Draç) ile birlikte Arnavutluk'un şimâl yarısını tamâmen işgal ederek, tevsî etti. İtâatsizliğinden dolayı kör etmek sûreti ile cezâlandırdığı oğlu Deçani'li (inşâ ettirdiği manastıra ve oradaki mezarına nisbet ile verilen lekap) Stephan Uroş III. onun ölümünü tâkip eden taht kavgalarından galip çıktı ve cenûb-i şarkîde yeni ülkeler (Velbujd-Köstendil, Ştip ve Veles) zaptetti. Fakat asillerin ayaklanması neticesinde, Sırbistan'ı genişlemesinin en son derecesine ulaştıracak olan oğlu Duşan lehine tahtından ferâgate mecbûr oldu.

Tarihte bâkî olarak Kuvvetli („Silni") lekabı ile anılan Stephan Duşan (1331—1355), iktidara geldiği zaman, henüz 22 yaşında idi; bununla berâber cesâreti ve siyâsî kabiliyeti ile, başlangıçtan itibâren Sırbistan'ı Balkan yarımadasında en kudretli devlet durumuna yükseltmek gayesini tâkibe koyulmuş idi. Komşularının rekabetlerinden mahâretle faydalanması, bilhassa Komnenos ve Paleologos tarafdarları arasında 14 yıl süren Bizans'taki dâhilî harp onun büyük fetihlerini mümkün kıldı. Duşan daha 1346'da kendini Balkan yarım-adasındaki yeni bir imparatorluğun hukümdarı addediyordu ve bu sebeple, 16 nisan 1346'da, ortodoks çar sıfatı ile, sırpların, yunanlıların, Bulgarların ve arnavutların yegâne hukümdarı olarak, kendisine taç giydirilmiş idi. Bulgaristan'ın şimâl-i garbî kısmı, şimâlî Yunanistan'ın cenûb-i şarkî bölgeleri, kezâ aynı zamanda kuvvetlerini arttıran macarların işgaline mâni oldukları Bosna istisnâ edilirse, cenûpta Korent körfezine kadar, bütün Balkan memleketlerini ihtivâ eden büyük imparatorluğunu Duşan, dâhilî nizâmın sağlamlaştırılması ile, sıkı-sıkıya kaynaştırmağı denedi. Onun 1349 mayısında ilân edilen meşhûr kanûn-nâmesi ve sırp patrikliğinin te'sisi her şeyden evvel bu maksada hizmet edecek idi. Duşan devletini içten ve dıştan takviye etmeğe bütün ihtimâmını ve gücünü hasretmesine, devletini, harsın yükselmesi sûretiyle, muâsır büyük devletler ile aynı seviyeye getirerek, ona devamlı bir varlık te'min etmek istemesine rağmen, bunu yapabilecek imkânlara sâhip olamamıştır. Az yetişen şahsiyetlerden biri olan, bu sebeple hakkında menkıbeler uydurulan bu hukümdarın ölümü ile, devletin dev yapısını rapteden demir çember koptu, böylece devlet tekrar parçalandı. Duşan'ın genç ve kabiliyetsiz oğlu ve halefi Stephan Uroş (1355—1371), âşikâr olarak, merkezî bukûmete karşı ayaklanan bir çok beylerin ve vâlilerin fevkalâde faâliyetlerini bastırmayacak, yabancı kavimler, bilhassa yunanlılar ile meskûn mıntakaların devletten ayrılmalarına mâni olamayacak kadar zayıf idi. Daha başlangıçtan itibâren, babasının üvey kardeşi olup, Epirus'ta vâli bulunan Symeon ona muhâlefet etmiş ve kendisini, Kastoria'da „yunanlıların, sırpların ve bütün Arnavutluk'un imparatoru" ilân etmiş idi. Garbî Makedonya'da da Vukaşin kendini „Sırp memleketinin, yunanlıların ve garptaki memleketlerin kıralı" ilân etti. Sâhil kısmında ve Zeta'da üç kardeş, Stracimir, Georg ve Balşa, Vardar'ın sol kıyısında da Deyanoviçiler, despot Dragoş ve kardeşi Konstantin idâreyi ele geçirdiler; Vukaşin'in kardeşi Uglyeşa şarkî Makedonya'da, Sturma ve Rodop arasında, despot oldu. Rudnik ve Konavlya arasında, Drina bölgesinde, jupan Nikola Altamanoviç hukûm sürüyordu ve komşusu Rudnik

hâkimi *knez* Lazar idi. Sırp devletinin parçalanması, memleketin muhtelif kısımlarındaki beyler arasında birlik olmaması türklerin istilâsını kolaylaştırdı. Kıral Vukaşin ve kardeşi Uglyeşa, büyük tehlikeyi hissederek, aslında sırp rakipleri ile harp etmek için topladıkları kuvvetli bir ordu ile, Edirne üzerine yürüdüler. Lâkin Meriç nehri sâhilinde bulunan Çirmen (Çrnomen) mevkiindeki muhârebede mağlûp oldular ve her ikisi de maktul düştü (26 eylûl 1371). Osmanlılar bunun üzerine Şardağ'ın cenûbundaki bütün havâliyi istilâ ettiler ve sırpları kat'î bir muhârebeye zorladılar. Makedonya'daki sırp prensleri ve Vukaşin'in oğlu olup, rivâyetlerde ve kahramanlık şiirlerinde tebcil edilen Kralyeviç Marko derhal türk sultanının yüksek hukûmranlığını kabûl etmeğe, yardımcı kuvvet göndermeğe ve vergi vermeğe mecbûr oldular.

Müşterek düşman tarafından gelen bütün tehlikelere rağmen, müstakil kalan sırp prensleri arasında memleketi ve iktidarı ele geçirmeğe mâtuf mücâdele yeniden patlak verdi. Tuna nehrinden Novo Brdo'ya kadar bütün Morava mıntakasına hukmeden ve sırp prenslerinin en kudretlisi olan *knez* Lazar, Bosna *ban*'ı Tvrtko ile ittifak yaparak, komşusu Altamanoviç'in ülkesini zaptetti ve burayı Bosna hukümdarı ile aralarında paylaştılar. Üstelik *knez* Lazar Duşan'ın torunu olan Bosna *ban*'ı Tvrtko'ya sırp kıralı tacını taşımak hakkını terketti. Tvrtko kendisini yeni birleşik bir Sırp devletinin kurucusu, islâm fetihlerine karşı koyacak yeni bir kuvvetin öncüsü olarak görüyordu. Lâkin Vidovdan gününde, 15 haziran 1389'da, Kosova sahrâsında, hakkında pek çok türküler ve ağıtlar söylenmiş olan meydan muhârebesinde Osmanlılar kıral Tvrtko'nun, prens Lazar'ın ve dâmadı Vuk Brankoviç'in kuvvetli birleşik ordusunu mağlûp ettiler. Başlangıçta sırp asilzâdesi Obiliç (daha doğrusu: Kobiliç) tarafından Sultan Murad I.'ın katlinin türk saflarında yarattığı kargaşalığa rağmen, sultanın oğlu Bayezid kumandayı ele alıp, hıristiyanları mutlak bir mağlûbiyete uğrattı. Bu zafer Sırp devleti için ölüm darbesi idi, fakat buna rağmen bu devlet 70 yıl daha varlığını idâmeye muvaffak oldu.

Bidâyette Bayezid I.'in tâbii olarak onun seferlerine iştirâk eden, hattâ Timur'a karşı muhârebeye katılan Lazar'ın oğlu ve halefi Stephan Lazareviç türklerin Ankara'daki mağlûbiyetinden (1402) sonra, kendisine arazi kazançları sağlayan macar kıralı Sigismund'un yüksek hâkimiyetini Osmanlı tâbiliğine tercih etti. Bizans imparatoru Iohannes ona despot unvanını verdi. Kendisi, Mehmed I.'in kardeşi Musa Çelebî ile mücâdelesinde, Samokov ile İhtiman arasındaki Çamurlu zaferinde Mehmed I.'e yardım etti ve böylece, Sırbistan aleyhinde olarak, Avrupa topraklarında Osmanlı birliğinin sağlamlaşmasına sebep oldu. Stephan kendi devletini genişletmeğe muvaffak oldu. Balşiçi'nin mirâsı için Venedik ile yaptığı harpte Zeta'yı da aldı, böylelikle devleti Tuna nehrinden Adrya denizine kadar yayıldı. Vârissiz olarak ölünce (1427), yerine yeğeni Sırbistan'ın son büyük hukümdarı olan Georg Vlkoviç veya Brankoviç (1427—1456) geçti. Küçük kızı Katharina'yı Sigismund'un kudretli kayınbiraderi Cilli kontu Ulrich ile, büyük kızı Mara'yı Sultan Murad II. ile evlendirmek sûretiyle tâkip ettiği âile siyaseti sâyesinde, devletini garpta ve şarkta emniyet altına almağı tecrübe etti. Buna rağmen, türklerin istilâ tehditlerine karşı, bu teminat çok zayıf idi. Sigismund'un ölümünden sonra, türkler aynı zamanda Macaristan'a ve Sırbistan'a taarruza geçtikleri zaman, onun kısa bir müddet önce yaptırıp, tahkim ettirdiği merkezi Semendire (Smederevo)'yi yağma ettiler (ağustos 1439). 1439'dan 1444'e kadar Sırbistan yeniden türklerin yüksek hâkimiyetine girmeğe mecbur oldu. Hunyadi'nin Osmanlılara karşı giriştiği büyük sefere Georg'un katılması, onun Segedin mütârekesinde (temmûz 1444) yıllık vergi vermesi karşılığında despotluğuna âit memleketleri yeniden kazanması neticesini tevlit etti. Georg Brankoviç, macarların türklere karşı yeni seferlerine katılmaktan ictinap etmekle, bilhassa 1446'da, Hunyadi'nin Kosova'da feci bir şekilde sona eren intikam seferine katılmamakla annak yeni Sultan Mehmed II. ile kısa ve zâhirî bir sulhe erişebildi; zira kudretli türk hukümdarı ertesi sene, şarkî Roma'nın sukutunu ve Asya ile Avrupa arasındaki bu son mânianın ortadan kalkmasından sonra da, bütün Balkan yarımadasının tamâmen istilâsını, binnetice sırp devletinin çökmesini intac etmesi melhuz, zorlu darbesine teşebbüs etti.

İstanbul'un fethinden henüz bir yıl geçtikten sonra, Mehmed II. büyük bir kuvvet ile, Sırbistan'a taarruz etti. Despot tarafından yardıma çağırılan Hunyadi Alacahisar (Kruşevac)'da âni bir mukabil taarruz ile, türkleri mağlûp etti. Lâkin Georg Brankoviç'in alelacele topladığı iki ordusundan Skobaliç tarafından sevkedileni yok edildi ve türklerin şiddetli istilâ hareketleri bütün Avrupa'yı heyecana düşürdü. Fakat hıristiyanlar arasındaki ihtilâflar müslümanlara karşı bir haçlı seferi teşkiline mâni oldu; müttefikler arasındaki geçimsizlik türklerin zaferini kolaylaştırdı. Brdo, Prişti-

na ve Prizren'de darbe darbeyi tâkip etti. Sultan Mehmed, Hunaydî tarafından müdâfaa edilen kuvvetli hıristiyan müstahkem mevkii Belgrad'a karşı serbestçe harekete geçmeği te'min etmek için, Georg ile sulh akdetti ve despotluğun şimâl kısmını, şimâlde Alacahisar (Kruşevac)'dan, garpta Morava'ya kadar uzanan mıntakayı ona terk etti; fakat 24 kânûn I. 1456'da 81 yaşındaki despot öldü. Kendisi Osmanlı orduları ortasında bir ada gibi kalan devletini, bütün kudreti ve zekâsı ile, muhâfazaya gayret eden son sırp hukümdarı idi. En küçük oğlu Lazar türkler ile sulh yaptı, buna rağmen, iki sene sonra, ölümü vaziyeti yeniden değiştirdi. Oğlu olmadığı için, taht kavgaları patlak verdi: Macarlar, bosnalılar ve türkler yeni bir namzedin tahta oturtulması husûsunda te'sir icrâ etmeği denediler. Neticede, Osmanlı istilâsına, Bosna ile Sırbistan'ı birleştirerek, sed çekmek ümidi ile, macarlar Bosna prensi Stephan Tomaşeviç'i Lazar'ın kızı Helena ile evlendirip ona despotluğu te'mine muvaffak oldular (1459); fakat Sultan Mehmed II. bu planı akîm bıraktı; büyük bir ordu ile Sırbistan'a girdi, Semendire'yi muhârebesiz aldı (20 haziran 1459) ve despotluğu bir türk eyâleti (paşalık) hâline getirerek, Sırp devletine son verdi.

Sırp memleketleri bir çok türk idârî bölgelerine ayrıldı ve merkezi Sofya'da olan Rumeli beyler-beyliğinin sancakları hâline geldi. Bütün türk eyâletlerinde olduğu gibi, Sırbistan sancaklarında da arâzi zeâmet ve timar olarak, sipâhîlere ve diğer müstahak kimselere dağıtıldı. Türk devlet teşkilâtı, imparatorluğun diğer fetholunan memleketlerindeki gayr-i müslimler gibi, sırpları reâyâ telakkî etti. Bununla berâber bu ülkede her şeyden önce Osmanlı idâresinde hıristiyan kavimleri tamâmen yok olmaktan korumakla kalmayıp, aksine onların asırlarca sonra tekrar hürriyetlerine kavuşmalarına yol açan ve hıristiyan Balkan kavimlerinin minnettar oldukları dinî müsâmaha mevcut idi. Kiliseler ve manastırlar kavmî şuûrun uyanık bulundurulmasına, dilin himâyesine ve balk âdetlerinin muhâfazasına fevkalâde çok hizmet ediyordu. Türklerin sâdece harp sanatı sâhasında iddia sâhibi olmaları, hıristiyanlara çiftçi, san'atkâr ve mâden işçisi olarak ihtiyaç duyulması keyfiyeti de Balkan milletlerini yok olmaktan korudu. Bu sebeple, türkler hemen hemen tamâmen sevk-ül-ceyş bakımından mühim noktalarda, şehirlerde, çok nâdir olarak da, köylerde yerleştiler, türk hâkimiyeti zamanında gelişen veya türkler tarafından kurulan bir çok cenûbî islav şehirleri, uzun müddet, türk husûsiyetlerini muhâfaza etti, çünkü bu şehirlerde hıristiyan unsurlara müsâade edilmiyor veya bunlar türkler tarafından tasfiye edilmişlerdi. O zamanlar sırplar çok büyük ölçüde muhâcerete başladılar; bu muhâceret Balkan memleketlerinin iskân durumunda ehemmiyetli değişikliklere sebebiyet verdi. Cenûbî Macaristan'a, cenûb-ı garbî Bosna'ya, kezâ Hırvatistan istikametinde askerî hudutlara muhâceret kesif idi. XVI. asırda türk kudretinin zayıflamağa başlaması neticesi Balkan hıristiyanlarının vaziyeti büyük ölçüde kötüleşince, muhâceret daha da arttı. Türk hudutlarının ardında silâhlı çeteler teessüs etti ve Uskok'lar, Predavc'lar veya Pribeg'ler adı altında, ekseriya Avusturya hizmetinde, durup-dinlenmeksizin Osmanlılara karşı savaştılar. Bir çok defa kendi gayretleri ile istiklâle kavuşma tecrübeleri muvaffakiyetsizlikle neticelendi, fakat bu hâl sırp'lara silâh kullanmağa ünsiyet kazanmak imkânını verdi. Bir de Avusturya orduları saflarında türklere karşı girişilen harplere dâimâ daha faz'la iştirâk etmeleri de bu hususta rol oynadı. Kara Mustafa Paşa'nın Viyana önünde mağlûbiyetini (1683) Osmanlılara karşı, büyük ölçüde gönüllü olarak, sırpların da katıldıkları mukaddes birliğin taarruzu tâkip etti. İmparatorun kuvvetleri Niş'i zaptetti (1689) ve kont Piccolomini cenûbî Sırbistan'ın içlerine kadar girerek, Prizren ve Peç'i işgal etti. Louis XIV.'nin barp ilânı ve Avusturya ordusunda salgın hastalıkların çıkması onu geri çekilmeğe icbar etti. Büyük bir sırp kütlesi (takriben 200 000 kadar), türklerin intikamından korkarak, patrik Arseniye III. Crnoyeviç'in kumandasında, geri çekilen kuvvetlere iltihak etti ve bunlar cenûbî macaristan'daki Maros, Tisa ve Tuna civârında az meskûn mıntakada iskân edildiler. Karlofça muâhedesinden (1699) sonra, Avusturya'ya ikinci bir büyük muhâceret dalgası vuku bulu. Bu muâhede ile türkler Macaristan'ı kaybetmişlerdi; ellerinde ancak Küçük-Banat ve Sirmiye'nin cenûbundaki kısım kalıyordu. Venedikliler tarafında savaşan Charles VI.'ın giriştiği mütcâkip harpte prens Eugène Belgrad'ı zaptetti (18 ağustos 1717) ve Pasarofça anlaşması (1718) ile Küçük-Banat ve Sırbistan paşalığı Avusturya'ya intikal etti. Sırbistan'daki Avusturya idâresi (1718 — 1739) zamanında, mâliye me'murlarının bâzı hatâlarına rağmen, memleket daha yüksek bir hars ve medeniyetin nimetlerinden faydalanmıştır. Avusturya'nın Rusya ile müttefikan yaptığı 1737 —1739 muhârebesinden sonra, Belgrad sulhü ile, Sırbistan paşalığı tekrar türklere geri verildiği zaman, sırplar bunu tanımağa mecbur kaldılar. Tuna üzerindeki bu mutlak kırallığın,

yâni Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun komşuluğu şüphesiz sırplar için büyük ehemmiyeti hâiz idi. Avusturyalıların aracılığı ile sırplar Avrupa harsı ile temas ettiler; Avusturya topraklarında sırp muhâcirleri bir fikrî merkez (Neusatz) vücûde getirdiler.

Yeni sırp edebiyatının babası Dositey Obradoviç, Avusturya'da, halkının akıl hocası olarak, faâliyetini genişletti; kezâ sırp-hırvat yazı dilinin büyük ıslâhatçısı Vuk Karadjiç ancak Voyvodina istikametindeki sapa yolda (Sirmiye, Banat ve Bačka) ıslahatını muvaffakiyete eriştirebildi. Lâkin Avusturya sırpların sâdece fikrî inkişafları üzerinde te'sir icrâ etmedi, Bâbıâlî'ye karşı devamlı mücâdele yolu ile, yavaş-yavaş bu Balkan kavmının siyâsî istiklâlini de hazırladı; zîrâ sırplar gittikçe artan bir sayıda Avusturya ordularına girmişlerdi. Bunlar 1787'de sırp zâbitler idâresinde müstakil birlikler teşkil ettiler ve askerî sevk ve idârede muvaffakiyetlere de eriştiler. Albay Michalyeviç böylelikle 1790 yılında Yagodina, Çupriya ve Alaca-hisar'da mühim zaferler kazandı. 1789'da Belgrad kalesini tekrar zaptederken general Laudon sancağın büyük bir kısmını da işgal etti. Ziştovi sulhu (1791) sırpları yeniden boyunduruk altına girmeğe mecbur etti. Baskı dâimâ daha şiddetleniyordu. Bilhassa Yaş anlaşmasından sonra, terhis edilen ücretli asker kütleleri ile dağlı eşkiyasının (*„tağlı eşkiyası"*) zulmü ve muhtelif sancak beylerinin ayaklanması ile, tam bir karışıklığa düçar olan Osmanlı devletinde sırplar müdâfaasız kalmış ve çığrından çıkmış yeniçerilerin arzularına kurban olmuşlardı. Öyle ki dört *dahi* (*„gasıp"*, türk. *dayı* kelimesinden)'nin idâreyi ele geçirdiği ve korkunç bir idârenin başladığı Belgrad'da türkler bile sultan nezdinde durumdan şikâyette bulunmağa mecbur kalmışlardı. İktidarsız sultan hıristiyanları silâhlandırmak istedi ve böylece ateşi sâdece körüklemiş oldu. *Dahi*'lerin (*„dayı*'ların") cevabı 72 sırp ileri gelenin katli oldu.

Bu hâdise sırpların 1804'te doğrudan-doğruya isyan etmelerine sebebiyet verdi, kânûn II. sonunda, tamâmen kanunî olarak, sultana sadık halkın Bâbıâlî'ye karşı gelenler ile mücâdelesi başladı. Ayaklanmanın reisliğine (urhovni vojd) umûmî olarak, cildinin koyu renkli oluşundan dolayı, Kara Yorgi adı verilen Georg Petrovic seçildi. Okuma-yazması olmayan bu adam, „hayduk", haydut), Topolalı bir domuz tâciri ve Avusturya ordusunun eski bir çavuşu olan Kara Yorgi hayrete şayan istidatlarını ortaya koydu. Vatandaşlarını zaferden-zafere koşturdu ve yaza kadar bütün paşalığı türklerden aldı. Sonra çok müstahkem olan Belgrad önlerinde göründü. Selim III. bidâyette sırp hareketini müsâit karşıladı ve hattâ Bosna vâlisi Bekir Paşa'yı, büyük bir ordu ile, yardıma gönderdi. Bu hareket isyâna meşrû bir mâhiyet kazandırdı. Belgrad alındı ve *„dayı*'ların" idâresi sona erdirildi. Bununla berâber sultanın halkın intikamına terkettiği *„dayı*'ların bertaraf edilmesinden sonra da, paşalıkta sükûnet teessüs etmedi. Zâten teslim olmak için, gizlice murahhaslar göndermek yolu ile, Avusturya ve Rusya ile müzâkereye girişmiş bulunan sırplar, halka yeniden zulm edilmesi üzerine, itâatten vazgeçtiler. Bir yüksek *knez* makamının ihdâsı husûsundaki istekleri Bâbıâlî tarafından reddedildiğinden, yeniden ayaklandılar. Artık sultana karşı da tevcih edilen ihtilâlin hedefi öncekinden farklı idi: tam bir istiklâl ve sırp devletinin yeniden kurulması. Türklerin, bilhassa Hafız Paşa'nın İvankovaç'daki mağlûbiyeti (ağustos 1805) ihtilâlciler ile Osmanlı devleti arasında hemen bir sulh akdini tâcil etti. Çünkü sırpların muhtariyetlerini korumaları ve Sırbistan'daki kalelerin tahliyesi şartları kabûl edilmiş idi. Sırplardan sadece yıllık bir vergi ve Belgrad kalesinde, bir mubassıl idâresinde, 150 kişilik bir kuvvetin bırakılması talep olunuyordu.

Lâkin Osmanlı-Rus harbinin patlak vermesi (1806) sulhü baltaladı, çünkü Rusya, ihtilâlciler sâyesinde yükünü hafifletmeği ümit ederek, gizli memur kurnaz Rodofinikin vâsıtası ile, sırpları tam istiklâle teşvik etmiş ve çok müsâit şartların reddine sebebiyet vermiş idi. Askerî bir yardım anlaşmasını ancak kendi menfaatleri dâhilinde akteden ruslar sırplara hiç yardım etmediler ise de, bunlar yine de muvaffakiyetler kazandılar. Yorulmak bilmeyen Rodofinikin, Kara Yorgi'nin büyüyen kudretini kıskanan *knez*'ler ve voyvodalar sâyesinde, Sırbistan'da Rusya'ya büyük bir nüfuz kazandırmağa muvaffak oldu. O kadar ki, Avusturya tarafdarı olan en yüksek reis, Kara Yorgi, sukutunu hazırlayan düşmanlarının planlarına karşı koymak maksadı ile, rus himâyesine tahammül etmeğe mecbur kaldı.

Garbî Avrupa'daki hâdiseler Balkan yarımadası üzerinde de siyâsî vaziyeti çabucak değiştirdi. Tilsit anlaşması Rusya ile Osmanlı devleti arasında Slobodziya mütârekesini (ağustos 1807) intac etti, bu vesile ile sırplar Rusya'dan ilk büyük hayal kırıklığına uğradılar; zîrâ ruslar sırp meselesinin hallinin yalnız kendilerine taallûk ettiği şeklindeki Osmanlı görüşünü kabûl etmişlerdi. Erfurt'ta Osmanlı devletinin tamâmiyeti te'minat altına alınmış idi (madde 16), Sırbistan türk hâkimiyetinde kaldı. 1809 ilk baharında Rusya

ile Osmanlı devleti arasında yeniden harp patlak verdi. 1809 senesinde rus ve sırpların uğradıkları muvaffakiyetsizlikler ve voyvodalar arasındaki geçimsizlikler sebebi ile, Sırbistan paşalığının büyük bir kısmının yeniden türkler tarafından zaptından sonra, âsiler nihâyet ruslar tarafından çok fazla yardım görerek, 1810. senesi son baharında bütün Sırbistan'ı tekrar hâkimiyetleri altına aldılar. Rus birliklerinin Sırbistan'daki dört aylık ikameti rus tarafdarlarını o kadar kuvvetlendirdi ki, artık Kara Yorgi ve Mladen Milovanoviç hariç, bütün voyvodalar bu zümreye katılmışlardı. Bu durum Belgrad'da devamlı olarak rus işgaline sebep oldu. Bu kuvvetlerin kumandanı Sırbistan'da idârî bir teşkilât kuracaktı. Rusların, Napoléon'un Moskova seferi dolayısı ile, sür'atle akdetmeğe mecbur oldukları Bükreş muâhedesinde (28 mayıs 1812) sırplar türklere bırakıldı; zîrâ (8. maddede) sırplara dâhilî muhtariyet tanınmasına rağmen, memlekette her türlü emniyeti yok edecek olan yeni inşa edilmiş bütün istihkâmların yıkılması ve eski müstahkem mevkilerin türklere teslimi isteniyordu. Türkler, bundan sonra bütün Avrupa'nın Napoléon ile meşgul olmasından faydalanarak, Sırbistan'da hâkimiyetlerini yeniden te'sis etmek tecrübesine giriştiler ve çabuk bir zafere ulaştılar; zîrâ voyvodalar arasındaki anlaşmazlık, âsî Kara Yorgi saflarında itimat ve harp şevkinin azalması âsîleri hukûmet kuvvetlerine teslim olmağa zorladı. Kara Yorgi, bir çok asilzâde ile berâber, Sırbistan'ı terketti ve Semlin'de Avusturya makamları tarafından tevkif edildi. Diğer voyvodalar birliklerini dağıttılar ve Belgrad, Şabac ve Valyevo'yu yeniden ellerine geçiren türklere teslim oldular.

Sırbistan'da sâdece zamanın zihniyetine ve siyâsî kabiliyete malik bir halk reisi kalmış idi: Ujice voyvodası Miloş Obrenoviç. Bu şahıs kanunî yollardan türklerin itimadını kazanmak ve bir müddet memlekette sükûneti muhâfaza etmek gerektiğini anladı. Sırplardan türk müttefikine itâat isteyen rusların teşcî ettiği yeni tahrikler Miloş'u 1815 senesi paskalyasına rastlayan pazar günü yeniden isyan bayrağını açmağa zorladı. Buna rağmen Miloş neticeye vâsıl olmak için, askerî muvaffakiyetlerin himâyesinde, siyâsî yolları daha fazla tercih ediyordu. Türk ordu kumandanları Hurşid Paşa ile Maraşlı Ali Paşa'yı birbirine düşürerek, neticede Ali Paşa ile Çupriya'da Sırbistan'ın muhtariyetinin tasdiki ile sona eren bir mutâbakata varmağa muvaffak oldu. İstanbul hukûmetinin en yüksek *knez* tanıdığı Miloş rakiplerinden ve Sırbistan'a geri dönen Kara Yorgi'den (27 temmûz 1817, katil sûretiyle) kendini tamâmiyle kurtardı ve 6 teşrin II. 1817'de kendini Sırbistan kıralı seçtirdi. Miloş mâliye ve hudut mes'eleleri husûsunda şüphesiz hiç bir birlik te'min edemedi. Akkerman muâhedesinde (teşrin I. 1826) Bükreş anlaşmasının 8. maddesinin bütün esasları tasdik edildi; buna rağmen bu hukümlerin icrâsı, 1830 senesi kânûn I.'unda, sultanın yüksek hâkimiyeti altında, Sırbistan'ı muhtar bir beylik olarak tanıyan *hatt-i şarîf*'e kadar sürüncemede kaldı.

Miloş idâresinde Sırbistan'da idârî hayatta bir değişme, hakikî türk idâresinden millî sırp idâresine intikal devresi hüküm sürdü. Buna rağmen ilk prens bir türk paşasından daha müstebit davrandı ve kısa zamanda halkın o kadar nefretini kazandı ki, kuvvetli bir muhâlefet onun sukutu veya kudretinin tahdidi için çalışmağa başladı. Miloş'un çok geniş istiklâlini hoş karşılamayan Rusya ve Osmanlı imparatorluğu tarafından desteklenen muhâlefet, neticede, 1838'de, bir anayasa (*ustav*) kabûlüne mecbur oldu. Buna göre, devlette bütün iktidarı hukümdar tarafından seçilen, fakat azledilmeyen 17 âzadan mürekkep senato üzerine alıyordu. Miloş kendini oğlu Milan'ın lehine tahttan ferâgate mecbur hissetti (1 haziran 1839). Fakat Milan ölüm yatağında idi ve 25 gün sonra, tahta geçirildiği haberini alamadan, öldü. Bunun üzerine, 16 yaşındaki kardeşi Michael hukümdar oldu ve Rusya ile senato âzalarının kinini tevârüs etti. Tarafdarları ile kendilerine anayasa müdâfileri (ustavobraniteli) denenler arasındaki mücâdaleye Rusya ve Osmanlı devleti müdâhale etti. Rusya yeni hukümdar tarafından sürgüne gönderilen muhâlefet reisi Vuçiç'in geri dönmesi için baskı yaptı. Vuçiç halkı ayaklandırdı ve Michael Semlin'e firâra mecbur oldu (ağustos sonu 1842). 14 eylûl 1842'de hukümdar, bütün Obrenoviç ailesi ile berâber, taht meclisi (şkupştina) tarafından tahttan düşürülmüş ilân edildi. Halefi Aleksander Karayorgeviç (1842—1858)'in saltanatı esnasında Avrupa harsı ve medeniyeti, bu arada liberalizm de Sırbistan'a nüfûz imkânını buldu. Kırım harbinde Aleksander, rus panslavistlerinin hoşnutsuzluğuna rağmen, tarafsız kaldı. Her ne kadar Paris sulhu Sırbistan'ı rus himâyesinden kurtardı ve onun yerine bütün büyük devletlerin te'minatı kaim oldu ise de, Belgrad'da Rusya'nın hukümdara aleyhdar te'sirinin devam ettiği hissediliyordu. Kargaşalıklar, sarayda hukümdara müessir fırkalar ile senatoda Vuçiç, Garaşanin ve Anastasiyeviç arasındaki çatışmalar, hayatına sui-kast, Aleksander'in kovduğu St. Andreas meclisinin toplanmasına yol açtı, fakat yukarıda anılan üç şahsın arzusu

hilâfına, ibtiyar Miloş Obrenoviç ikinci defa tahta dâvet edildi. Ancak kısa ve öç alma ile geçen bir saltanatı müteâkip, 80 yaşındaki hükümdar 26 eylûl 1860'da öldü ve onu ikinci defa oğlu Michael istiblâf etti. Michael, babasının izinde giderek, en yüksek iktidarı nefsinde topladı; bununla berâber münevver bir müstebit oldu. Kendisi, o zamanlar millî gençlik teşkilâtının (Omladina) te'siri ile, sırp hâkimiyeti altında, bütün cenûp islâvlarının birleştirilmesi husûsunda büyük bir plan ortaya attı. Plan önce türklerin memleketten çıkarılmasını gerektiriyordu. Kanlı mücâdelelerden sonra, 1866'da, rus yardımı sâyesinde, bu hedefe erişildi. Zîrâ türkler bütün kalelerin tahliyesi husûsunda mutâbakatlarını beyan etmişlerdi; ancak istikbalde de Sırbistan'da türk yüksek hâkimiyetinin bir işâreti olarak sultanın bayraklarının sırp bayrakları yanında dalgalanmasını şart koşmuşlardı. Michael, haklı olarak, Balkan birliği fikrinin babası telakkî edilir, zîrâ o 1867 ilkbaharında Bulgar muhâcirleri, yunanlılar ve rumenler ile, türklere karşı müşterek bir büyük savaşa girmek için, müzâkereye girişmiş idi. Onun 10 haziran 1868'de Topçider parkında katli ile, bütün planları akim kaldı. Onları Karayorgeviç tarafdarları da hedefe ulaştıramadılar. General Blaznavaç (yâni Milivoye Petroviç, muhtemelen hükümdar Miloş'un gayr-ı meşrû oğlu), Belgrad askerî birliklerinin yardımı ile, Michael'in 14 yaşındaki yeğeni Milan Obrenoviç'i tahta oturttu. Nâiplerin (Blaznavac, Ristiç ve Gavriloviç) dört yıl süren istibdat idâresinden sonra, 1872'de Milan idâreyi eline aldı. Bununla berâber, münevverlerin yaşlılar zümresini teşkil eden liberallerin rus dostu öncüsü Ristiç'in nüfûzu ile, önce rus siyâsetine uygun bir idâre takibine başladı. Rus dostluğu himâyesinde, 1875/1876'da Bosna ve Bulgar ihtilâllerine katıldı ve 30 haziran 1876'da, Karadağ ile birlikte, Bâbıâlî'ye karşı harp açtı. Bidâyetteki rus generali Çernayev kumandasındaki muvaffakiyetlerden sonra, sırplar Deligrad'da ilk, teşrin I.'de, Cunis'te ikinci mağlûbiyete uğradılar. Milan'ın ricâsı üzerine, Rusya 1 teşrin II. 1876'da Osmanlı devleti nezdinde mütâreke talebinde bulundu. İngiliz aracılığı ile, *statu quo* esası üzerine, 28 şubat 1877'de sulh yapıldı. Sırbistan 1877/1878 Osmanlı-rus harbine, ancak Plevne'nin sukutundan sonra, iştirâke karar verdi. Ayastefonos'ta Bulgaristan'ın Rusya tarafından büyük bir himâyeye mazhar olması rus dostu Ristiç'in Avusturya'ya teveccüh etmesine sebep oldu, zîrâ onlar 1883'te tamamlanmak üzere, Sırbistan'da Belgrad—Vranya—Pirot demir-yolu şebekesini kurmağı vaad etmişlerdi. Berlin kongresinde de Pirot, Niş, Vranya, Leskovats ve Toplitsa vâdisine kadar bu şebekeyi uzatmağı teklif ettiler. Bosna ve Hersek vilâyetlerinin Avusturya'ya bırakılması meselesi Sırbistan'da çok büyük bir hoşnutsuzluk tevlit ettiğinden, Ristiç'in 1878 teşrin I.'de kurduğu hukûmet eski rus tarafdarlığı siyâsetine döndü. Avusturya'nın kendisine karşı taahhüt edilen vecîbelerin yerine getirilmemesi sebebi ile verdiği ültimatom Sırbistan'ı harbe sebebiyet vermekle tehdit ediyordu. O zaman 1870'i tâkip eden 10 yıl zarfında kurulmuş olan Terakki fırkası (Naprednyaken, sırp genç münevverler zümresi) kudretli devlet adamına, Ristiç'e, muhâlefet etti ve henüz rüşte ermediği zamanlardan beri Ristiç'in hırslı vesâyetinden usanmış olan Milan hukûmet kurma vazifesini en güvenilir adamlarından Piroçanac'a verdi (teşrin II. 1880). O zaman Avusturya ile sulh yapıldı ve hattâ gizli bir anlaşma da aktedildi (28 haziran 1881). Buna göre, Viyana hukûmeti Sırbistan'a bütün halk azınlıkları ile ilgili planlarından vaz-geçmesi karşılığı, Vardar vâdisinden ve garbî Makedonya'dan hisse vermeği vaad etti. Piroçanac hukûmeti ve 1870—1880 seneleri arasında kurulan genç mühendis Nikola Paşiç tarafından sevkedilen radikal fırkanın kuvvetli ve anayasada ıslahat isteyen muhâlefeti ile mücâdeleye mecbur oldu. Memlekette, Milan'ın kıral ilân edilmesine (6 mart 1882) rağmen, bilhassa demir-yolu inşaatı vesîlesi ile, tahaddüs eden mâlî buhran dolayısiyle, artan bir memnûniyetsizlik hüküm sürüyordu. Huzursuzluk Milan'a yapılan su-ikast ve Zayeçar'daki büyük isyan (teşrin I. 1883) ile zirvesine erişti. İsyan nâzırlardan Hristiç tarafından feci bir şekilde bastırıldı. Garaşanin'in 1884'te teşkil ettiği Avusturya tarafdarı hukûmet sâdece ağır iç mücâdelelerle uğraşmadı, ayrıca Bulgaristan ile de harbe mecbur oldu. Bu harbi kıral Milan, Bulgaristan'ın şarkî Rumeli'yi ilhakını Balkan yarım-adasındaki kuvvetler muvâzenesini bozduğu şeklinde tavsif ederek, 13 teşrin II. 1885'de ilân etmiş idi. Bununla berâber sırp birlikleri daha 19 teşrin II.'de Slivnica'da tamâmen imhâ edildi. Ancak Avusturya'nın müdâhalesi Sırbistan'ı büyük bir felâketten korudu. Bükreş muâhedesinde (3 mart 1886) Sırbistan arâzi bütünlüğünü muhâfaza etti. Bu başarısızlık ve büyüyen devlet borçları köklü muhâlefeti kuvvetlendirdi. Milan, liberal bir anayasayı mer'iyete koyarak (22 kânûn I. 1888—3 kânûn II. 1889), mevkiini tahkim etmeğe teşebbüs etmiş ise de, bunda muvaffak olamayınca, 6 mart 1889'da 12 yaşındaki oğlu Aleksander lehine tahtan ferâgat etti.

Son Obrenoviç'in saltanatı (1889 — 1903) iç ve dış siyâsette zorluklarla doludur, tekrar hukümdar olmak isteyen Milan'ın bunda mes'uliyeti büyüktür. Milan fırkalar, saltanat naipleri, hukûmetler ve meclis (Skupştina) arasındaki çirkin mücâdelelerin tahrikçisi oldu ve 13 nisan 1893'teki hukûmet darbesine sebebiyet verdi. Bu darbe sonunda, o henüz 17 yaşında olan Aleksander'e hukûmetin dizginlerini teslim etti. Bitip tükenmeyen nâzır ve mâliye buhranları ve saray rezâletleri, Milan'ın ve ana kıraliçe Natalya'nın memleketten tardı. Aleksander'in dâimâ suçlandırdığı bir mühendisin dul karısı Draga Maşin ile evlenmesi, iki meclis idâre tarzı ve 1869 anayasasının tekrar tatbik mevkiine konulması gibi anayasa tecrübeleri, başı-bozuk iktisâdî nizam, nihâyet kraliçenin kardeşi teğmen Nikodem Lunyevica'nın veliehd tâyini planı vaziyeti o kadar berbatlaştırdı ki, zâbitler, ayaklanarak, meseleyi kuvvet ile halletmeğe mecbûr oldular. 11 haziran 1903 gecesi, kıralın ve kraliçenin katli ile, Obrenoviç hânedanı ortadan kaldırıldı.

Tahttan indirilen Aleksander'in oğlu olup, 15 haziran 1903'te Skupştina tarafından Peter I adı ile kıral intihap edilen 1844 doğumlu ve halk idâresi terbiyesi ile yetiştirilmiş olan Peter Karayorgeviç idâreyi meclis ekseriyetine terketti; böylece en kuvvetli fırka olan radikal fırka reisi Nikola Paşiç sırp devletinin idâresini eline aldı; hayatının sonuna kadar, kısa fâsılalar ile öyle kaldı. Hukümdar Michael'in küçük azınlıkları ana vatana bağlama ve büyük Sırbistan kurma planlarını siyâsî programına aldığından, hânedan değişikliği aynı zamanda dış siyâsette köklü bir siyâsî değişiklik mânasını kazandı: Avusturya'dan tamâmen ayrılma ve panslavist Rusya'ya sıkı sıkıya bağlanma. Belgrad hukûmetinin büyük Sırbistan siyâsetinin merkez noktasında Bosna ve Hersek vilâyetleri bulunuyordu. Sırbistan'da umûmî gösterilerde Avusturya „manda" idâresinin şeklî ve Bosna'da hakikî hâkimin sultan olduğu izâh edilîyordu Avusturya bunun üzerine her iki memleketi ilhak husûsunda acele etti (7 teşrin I. 1908). Sırbistan'ın itirazı ve meselenin halledilmesini istemeleri büyük devletler tarafından, Avrupa sulhü bakımından, reddedildi. Panslavistlerin tahrikleri ve bilhassa Belgrad'daki rus elçisi Nikolaus von Hartwig'in Avusturya aleyhdarı faâliyeti Sırbistan ile Avusturya-Macaristan arasındaki münâsebetleri gittikçe daha fazla kötüleştirdi.

Hartwig, bir de önceleri Osmanlı devletine karşı olmaktan ziyâde, Tuna mutlak idâresine karşı yöneltilen Balkan birliğinin teşkilatçısı, ilk safhasında sırpların bir çok zaferler kazanarak, Kumanovo, Prilep, Bitolya = Manastır'da), bir yandan Selânik'e, diğer yandan Adriya denizi kıyısına kadar uzanan eski Duşan devletinin geniş arazisini zaptettikleri Balkan harplerinin âmili olmuş idi. Müttefikler arasında, sonradan ganimetin taksimi yüzünden alevlenen ihtilâfta, sırplar, Arnavutluk teşkili esnasında kendilerine bu ülkedeki mukavele ile bağlı arâziyi ve denize açılan koridoru kaybetmelerine karşılık olarak, Makedonya'nın evvelce uyuştukları şekildeki taksiminin değiştirilmesini talep ettiler. Bulgarların bu isteği reddetmesi üzerine, ikinci Balkan harbi başladı (nisan 1913). Sırplar ile Bulgarlar arasında Bregalnica'da, 30 hazirandan 5 temmûza kadar (1913) devam eden ve cihan tarihinin en kanlı harbi olarak vasıflandırılan muhârebe sırpların galebesi ile sona erdi. Bükreş muâhedesinde (10 ağustos 1913) sırp kıralllığı eski Sırbistan, Üsküp ile birlikte Makedonya ve Manastır'ın ilâvesi ile, hemen-hemen iki misli büyüdü; 48 303 km² 'lik 2.957.207 nüfuslu bir devletten 90.303 km² 'lik, hemen-hemen 4 milyon nüfuslu bir devlet oldu. Bu muvaffakiyet büyük sırp hareketinin kuvvetlenmesine son derecede hizmet etti ve artık Sırbistan'da açıkca Sava ve Drina nehirlerinin öte tarafındaki sırp kardeşlerin kurtuluşundan bahsedilmeğe başlandı. Bu millî hedefe ulaşmağı büyük Sırbistan'ı gâye edinen bir çok ihtilâlci teşekküller kendilerine vazife edindiler. Bu cemiyetlerden en başta geleni „Kara el" („Crna ruka") veya diğer adı ile „Birlik veya ölüm" idi ki, bu cemiyet Vidovdan gününde, Kosova meydan muhârebesinin yıl dönümünde, 28 haziran 1914'te, tatbik olunan ve birinci cihan harbine sebebiyet veren Sarayevo su-ikastini hazırlamış idi. Bu harpte, bidâyetde sırplar avusturyalılara karşı başarı kazandılar (kânûn I. 1914'te, Arangyelovac ve Ripany'de) ise de, 1915 senesi teşrin I.'de üç taraftan Avusturya, alman ve Bulgar tümenlerinin taarruzuna uğrayınca, çok cesûrâne müdâfaalarına rağmen, mağlûp oldular (kânûn I. 1915). Bakiyeleri, takriben 50.000 kişi, Arnavutluk dağlarındaki buz ve karlar arasında çok zahmetli ve ıstırap dolu yürüyüşten sonra, kıyıya vardılar ve italyan gemileri tarafından Korfu adasına götürüldüler. Burada dinlendiler ve ertesi sene yeniden silâhlanmış ve Selânik'te toplanmış olan 60.000 kişilik başka bir sırp birliği ile berâber, Selânik cephesine sevkedildiler. Cesur bir hücum (30 eylûl 1916) ve müstahkem Kaymakçalan'ın hücumla zaptı ile, Sarrail ordusuna karşı Bulgar taarruzunu durdurdular. Bunun hemen akabinde de Manastır'ı zaptettiler. İki yıl sonra, 17 eylûl 1918'de, sırp kuvvetleri Dobropolye

'de Bulgar cephesini yardı, 29 eylûlde Üsküp'ü işgâl etti ve aynı gün Bulgarlar Selânik mütârekesini akde mecbur oldular. Sırpları şimâle yürümekten kimse alıkoyamadı. 12 teşrin I.'de Niş'i aldılar, üç hafta sonra, 4 teşrin II.'de, nâip hükümdar Aleksander Belgrad'a girdi. Tuna mutlak idâresinin dağılması Avusturya-Macaristan imparatorluğundaki cenûp slavlarının Sırbistan ile birleşmesine imkân verdi ve 1 kânûn I.'da yeni Sırp-Hırvat-Sloven krallığı ilân olundu.

Bibliyografya: L. Arsenijević-Batalaka, *Istorija srpskog ustanka* (Belgrad, 1898—1899), I—II; M. Bogbićević, *Die Auswärtige Politik Serbiens 1903—1914*, (1928—1931), I—III; ayn. mll., *Kriegsursachen* (Zürich, 1919); Budilović, *Očerki iz serbskoj istorii* (*Slavjanskij Sbornik*, II), Petersburg, 1877; E. Denis, *La grande Serbie* (Paris, 1915); M. P. Djordjović, *Srbija i Jugosloveni za vreme rata* (Belgrad, 1922); Florinskij, *Južnyje Slavjane i Vizantija v vtoroj četverti XIV. veka* (Petersburg, 1882); Vl. Gjorgjević, *Das Ende der Obrenowitsch* (Leipzig, 1905); ayn. mll., *Die serbische Frage* (Stuttgart, 1909); Sp. Gopčević, *Serbien und die Serben* (Leipzig, 1888); A. Hajek, *Bulgarien unter der Türkenherrschaft* (Stuttgart, 1925); E. Haumaut, *La formation de la Jougoslavie* (*XVème — XXème siècle*), Paris, 1930; Hilferding, *Pisjma ob istorii Serbov i Bolgar. Ges. Werke* (Petersburg, 1868), I/II; G. Jakšić, *Evropa i vaskrs Srbije* (Belgrad, 1927); C. Jireček, *Geschichte der Serben* (Gotha, 1911—1918), I, II/1 (1537'ye kadar); ayn. mll., *Srbsko* (*Ottuv Slovnik naučný*, XXIII, 966 v.dd.); ayn. mll., *Das Gesetzbuch des serb. Caren Stephan Dušan* (*Arch. f. slav. Phil.*, XXII, 144—214); S. Jovanović, *Druga vlada Miloša i Mihoila* (Belgrad, 1923); ayn. mll., *Vlada Milana Obrenovića* (Belgrad, 1926—1927), I—II; ayn. mll., *Vlada Aleksandra Obrenovića* (Belgrad, 1929); B. Kállay, *Geschichte der Serben* (Budapest, 1878); F. Kanitz, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk* (Leipzig, 1914); P. A. Lavrov, *Serbo-bolgarskij spor za obladanie Makedoniej* (Petersburg, 1915); D. Lončarević, *Jugoslawiens Entstehung* (Wien, 1928); Č. Mijatović, *Despot Gjuragj Branković* (Belgrad, 1882), I—II (iyi bir hâl tercümesi); S. Novaković, *Die Wiedergeburt des serbischen Staates* (Sarajevo, 1912); ayn. mll., *Srbi i Turci XIV. i XV. veka* (Belgrad, 1893); P. Popović, *Serbian Macedonia* (1916); G. In der Maur, *Die Jugoslawen einst und jetzt* (Leipzig—Wien, 1936), I; L. Bittner ve H. Übersberger, *Österreichs Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914*; N. Popov, *Srbija i Russija* (Belgrad, 1870), I—II; ayn. mll., *Srbija poslě parižskago mira* (Moskova, 1871); C. Patsch (bk. mad. KARADAĞ, *İA*, VI, 221—230); F. Przibram, *Die politischen Geheimverträge Österreich—Ungarns 1879—1914* (Wien, 1926); J. Radonić, *Zapadna Evropa i Balkanski narodi prema Turcima u prvoj polovini 15 veka* (Belgrad, 1905); L. v. Ranke, *Serbien und die Türkei im XIX. Jahrh.* (Leipzig, 1879); J. Ristić, *Diplomatska istorija Srbije 1875—1878* (Belgrad, 1898—1901), I—III; St. Stanojević, *Istorija srpskog naroda*[3] (Belgrad, 1926); Spalajković, *La Bosnie et l'Herzegovine* (Paris, 1899); L. v. Südland (Ivo Pilar), *Die südslawische Frage und der Weltkrieg* (Wien, 1918); H. Wendel, *Der Kampf der Südslawen um Freiheit und Einheit* (Frankfurt, 1925); W. Miller, *The Ottoman Empire and its Successors*[4] (Cambridge, 1936), krş. madd. KOSOVA ve BELGRAD. (A. HAJEK.)

SIR-DERYA. SIR-DARYĀ, Orta Asya'da büyük bir nehir olup, kardeşi Amu-Derya [b. bk.] gibi, Aral gölüne [b. bk] akar. Avrupalı coğrafyacılar şimdi Ceti-Su (rusça: Semireçye) arâzisi ile Farġāna [b. bk.]'nın şimâl-i şarkî kısmından akan Narın'ı onun kaynağı telakkî ederler. Yerli halk dâimâ (orta zamanda ve şimdi) Farġāna'nın cenûb-i şarkî kısmındaki Kara-Derya'yı Sır-Derya'nın yukarı kolu telakkî etmiştir. Kendisini meydana getiren Kara-Kulca ve Tar nehirlerinin birleşmesinden sonra, Kara-Derya Özkent şehrini (şimdi sâdece bir köy) sular; bu sebepten nehre bâzan „Özkent nehri" adı da verilmiştir. Kara-Derya ile Narın arasındaki bölgeye farsçada Miyān-Rūdān ve türkçede İki-Su-Arası denilmiştir. Sır-Derya'nın, Kara-Derya ile Narın'ın kavşak noktasından itibâren munsabına kadar olan uzunluğu 2 800 km. 'den fazladır. Sır-Derya Farġāna'da önce cenûb-i garbîye, sonra daha çok şimâl-i garbîye akar; hem şarktan, hem garptan (Farġāna'da şimâl ve cenûptan) civar dağlardan, yukarı ve orta kısmında müteaddit kollar Sır-Derya'ya doğru akar ki, bunların ancak üçü (Çirçik, Keles, Arıs) ona ulaşabilmektedir. İslâm coğrafyacıları Farġāna'da daha başka kollar zikrederler ki, şimdi bunların çoğu Sır Derya'nın cenûbuna akan Şahr-i Ḫān büyük kanalına dökülür. Bu kanal, Narın'dan faydalanılarak yapılan Yangı-Arık gibi, Kara-Derya'nın akıntısından faydalanılarak, XIX. asırda açılmıştır. Orta

zamanlarda msl. „açlık bozkırı" denilen Çinaz ile Cızak arasındaki yerlerde bizzat Sır-Derya 'dan her hangi bir büyüklükte bir kanalın açıldığı isbat edilemez. Muḳaddasî (yalnız İstanbul el-yazmasında, *BGA*, III, 22, m) 'nin Ḫocand ve Usrūşana arasında, 140 fersaḫ uzunluğunda olan sözde bir nehir koluna veya kanala (*ḫalîc*) dâir kaydı diğer her hangi bir kaynak ile te'yit edilmemektedir. Sır-Derya kollarının, sulama husûsunda, asıl nehirden dâimâ kıyas kabûl etmez şekilde daha büyük bir ehemmiyeti olmuştur; Amu-Derya 'nın aksine, Sır-Derya hiç olmazsa tarihî devirde, deltasında mühim bir münbit arâziye sâhip olmamıştır.

Sır-Derya 'ya garbî Avrupa 'da hâlâ sık-sık eski grekçe adı ile Yaxartes denilmektedir; bu adın pehlevî Yaḫşārt olduğu düşünülmüştür ki, bu kelime de J. Marquart (*Die Chronologie der alttürkischen Inschriften*, Leipzig, 1898, s. 6) tarafından *yaḫşa arta* (= „hakikî, gerçek inci") olarak izah edilmiştir. Bu izâha karşı „arta" ile teşkil edilmiş müteaddit şahıs ve yer adlarında, „arta" sıfatının dâimâ kelimenin başında bulunması vâkıası ileri sürülebilir. Bununla berâber *yaḫşa* („inci") kelimesi hakikaten bu ismin içinde mevcut bulunuyor gibi görünmektedir; nehrin hem çince adı (*Çin-çu -ho*), hem eski türkçe adı (*Yinçü-ügüz*) bu aynı mânayı ibtivâ etmektedir. Yerli ismin çin alfabesi ile yazılışı *Yao şa* (E. Bretschneider, *Med. Resear. from Eastern As. Sources*, London, 1888, I, 75), *Yau-şa* (F. Hirth, *Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk*, s. 81, bk. W. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, II. seri, Petersburg, 1899) veya *Yo-şa* (E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue* (*Turcs*) *occidentaux*, Petersburg, 1903) şeklinde verilmektedir. İslâm devrinde bizzat bu memlekette de baştaki *y* kaybolmuş görünmektedir; arapça yazmalarda (Bîrūnî, *Ḳānūn Mas'ūdî*, bk. A. Sprenger, *Post-und Reiserouten...*, Leipzig, 1864, s. 32) ve farsça yazmalarda (*Ḥudūd al-'ālam*, Asya müzesi, var. 24b) *Ḫaşart* kelimesi vardır, Marquart 'ın farzettiği gibi (*Die Chronologie...* s. 5), *Yaḫşart* değil; bu şekil şüphesiz İbn Ḫordāẕbih, *BGA*, VI, metin, s. 178, 2 'de bulunuyordu. Plinius, 6, 16, 18 (krş. A. Forbiger, *Handbuch der alten Geographie* 2, Hamburg, 1877, II, 77) tarafından zikredilen *Silis* adı XVI. asırdan önce tesbit edilemeyen mua'hhar türkçe *Sır* adı ile ilgili gösterilmektedir. İbn Ḫordāẕbih (*BGA*, VI, 178, 4) *Kankar* adını zikretmektedir ki, bu ad da çince yazılışında (*K'an k'it*) gözükmekte ve muhtemelen yalnız nehrin orta kısmı için kullanılmakta idi; krş. *GIPh*, II, 445 'te, Firdavsî 'den naklen, *Daryā-i Gang*. Araplar, Amu-Derya 'ya Cayḫūn dedikleri gibi, Sır-Derya 'ya da Sayḫūn adını vermişlerdir (krş. Anadolu 'da *Ceyhan* ve *Seyhan*). Ḥamd Allāh Ḳazvinî (*Nuzhat al-ḳulūb*, nşr. Le Strange, s. 217, 16, trc. ve not, *ayn. esr.*, II, 210) 'de *Gul Zaryūn* adı geçmektedir ki, gâliba buna başka hiç bir yerde rastlanmamaktadır; Blochet 'nin bu ismi (Le Strange, *göst. yer.*) moğulca *Gul serikūn* (= „soğuk nehir") 'den geldiği şeklindeki izâhı şüphesiz yanlıştır, zîrâ kelimelerin yerleri tam aksi olmak gerekirdi. Nehir, arapça ve farsça kaynaklarda, umûmiyetle, suladığı şehir veya bölgelerin isimleri ile gösterilmiştir; ekseriyâ buna „Ḫocand nehri" (Ḫocand, bâlen, Sır-Derya kıyısında bulunan tek şehirdir) denilir; bu ad, Moğullar tarafından da benimsenmiş idi (E. Bretschneider, *Med. Researches, göst. yer.*, çince yazılış ile *Ho-şan-mu-lien*, moğulca *müren* = „nehir" kelimesini ibtivâ eder). Nehre verilen diğer isimler: Angren 'in kavşak yerine yakın sağ kıyı üzerinde bulunan ve rivâyet edildiğine göre, Cengiz Han tarafından tahrip edilen (bu tahrip muâsır müellifler tarafından kaydedilmemiştir) şehrin adına izâfeten Banāket veya Fanāket (Yāḳūt, *Mu'cam*, I, 740: Banākit) nehri; tahrip edilmiş olan Banāket 'in bulunduğu yer üzerinde, 794 (1392) 'te Timur tarafından inşâ edilmiş olan şehrin (*Ẓafar-nāma*, Kalküte tab., 1888, II, 636) adına izâfeten Şāhruḫîya nehri; Aḫsîkat (*ayn. esr.*, I, 441) veya Aḫsikaş [b. bk.] nehri; Çirçik büyük vahasına izâfeten Çāç veya Şāş nehri. Sır-Derya üzerinde kurulmuş son şehir arapça al-Ḳaryat al-Ḥadîṯa, farsça Dih-i Nav (Gardîzî 'den naklen, Barthold, *Otçet o poyezdkye v Srednyuyu Aziyu*, s. 83) muahhar tarihî eserlerde (*Tārîḫ-i Cihān-guşā*, I, 69 aşağıda) türkçe Yengi-Kent ve bâzan da sikkeler üzerinde Şahr-Kent diye anılmış olup, nehrin kıyısından iki fersaḫ ve nehrin ağzından iki günlük mesâfede idi (şimdi Can-Kent harâbeleri). Harâbelerde 1867 'de P. Lerch tarafından hafriyat yapılmış ve orada hicrî VIII. (XIV) asra âit sikkeler bulunmuştur. Denildiğine göre, nehir mecrasını aş-yk. bu devirde değiştirmiş ve artık Aral gölüne dökülmemiş, fakat bâzısına göre, çölde kaybolmuş, bâzılarına göre de, Amu-Derya ile birleşmiştir. Bu hususlar hakkında krş. *EI*, frns. tab., I, 347. Buna mukabil Abu 'l-Ġāzî XI. (XVII.) asırda Aral gölüne „Sır Denizi" (Sır Teñizi) diyor ve nehrin göle dökülüp-dökülmediği husûsunda hiç bir şey bilmiyor.

IV. (X.) asırda Sır-Derya 'nın, Amu-Derya ile birlikte, gemiciliğe müsâit olduğu zikredilmiştir (*BGA*, III, 323, 1); „hazer ve sefer

zamanlarında" Ḳaryat al-Ḥadîṣa'ye su yolu ile erzak getirilmiş idi (*ayn. esr.*, II, 393, 4 v.). Hakikatte gemicilik Ḫocand'den akıntı aşağı 25 km. mesâfede bulunan Koş-Tegermen köyünde başlayan Begovat'tak sürʿatli akıntılar ile kesilmekte idi. Gâliba nehr'in akışının hızlı olduğu yerler islâm kaynaklarında, hiç bir yerde, zikredilmemiştir; Cuvayni (*Târîḫ-i Gahân-guşâ*, I, 71 v.d.)'nin Ḫocand'in 1220'de Moğullar tarafından muhâsarasına ve Timur Melik'in mâceralı firar hareketine dâir çok iyi bilinen nakilleri arasında, Ḫocand'den Sır-Derya'nın aşağı mecrası üzerindeki kasabalara kadar, gemi nakliyatının kesik olduğu tahmin edilir (krş. msl. d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, I, 225 v.d.). Sır-Derya'nın aşağı kısmı üzerinde rus idâresinin kurulmasından (1847'den beri) sonra buharlı gemiler işletme teşebbüsüne girişilmiştir; Aral gölü donanması gemileri Sır-Derya'nın yukarı kısımlarına da gidiyordu ve en mühim demirleme yeri Kazalinsk kasabası idi. Bu donanmanın 1882'de lâğvından sonra, münferit tasavvurlara rağmen, bu çeşit teşebbüslerden vazgeçildi. Sır-Derya üzerindeki uleştırma yerli kayıklar ile yapılmaktadır.

Bibliyografya: W. Barthold, *Turkestan v epoḫu mongolskago naşestviya* (Petersburg, 1898—1900), II, 155 v.d.; ayn. mll., *K istorii oroşeniya Turkestana* (Petersburg, 1914), s. 129 v. dd.; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 476 v. dd.; L. Kostenko, *Turkestanskiy kray* (Petersburg, 1880), I, 230 v. dd., V. Masalskiy, *Tarkestanskiy kray* (Petersburg, 1913), s. 131 v. dd., 568 v. dd.; L. Berg, *Aralskoye more* (Petersburg, 1908), s. 122 v. dd., 213 v. dd.; N. P. Puzirevskiy, *Sır-Darya, yeya fiziçeskiya svoystva i sudoḫodnost* (*Izv. Geogr. Obşç*, 38, 1902, s. 503 v. dd.); D. N. Lyuşin, *Ot Çinaza do Perovsko po Sır-Darye* (*Izv. Turkest. Otd. Geogr. Obşç.*, 9, 1913, s. 84 v. dd.).

(W. BARTHOLD.)

SIRVÂH. ŞİRVĀḤ, cenûbî Arabistan'da harâbe hâlinde iki şehrin adı.

1. Mârib'in garbında, Vâdî Vâkifa'de, bu şehirden bir günlük mesâfede, Benî Cebr'de (Ḥavlân) sâhasında bulunan bir şehrin mühim harâbeleri. E. Glaser'in Sabâlılar tarafından kurulmuş en eski şehir olarak vasıflandırdığı bu şehrin harâbe hâlindeki müstahkem kasrı Bibliothèque Nationale'deki 2 numaralı Şaba' kitâbesinde, iki eski müstahkem kaar olan Salḥân ile Ġundân yanında zikredilmektedir. Şirvâḥ şebri (*hagarān Şirvāḥ*); Glaser, 904, 13, 1571, 4 kitâbelerinde de zikredilmiştir; bir seddin yakılması hakkındaki Mârib kitâbesinde, yâni Şaba'nın son devirlerinden kalan kitâbede (Glaser 618, 30) de bundan bahsolunur; şu hâlde m.lâdî V. asırda, şehir bu devirde Mârib ile rekabet etmesi bahis mevzuu olamazsa da, bir dereceye kadar ehemmiyete sâhip bulunmuştur. Şimdi tamâmiyle harâbe hâlinde olan en mühim âbidesi râhip Yadaʿîl Ẕârih'in yaptırdığı ve Mârib'deki gibi, kat'ı nâkıs şeklinde olan büyük mâbeddir. Bu mâbedin ortasında taştan bir menşur bulunmaktadır ki, uzunluğu 5,2 m., yüksekliği 86 cm. ve genişliği 44 cm.'dir; iki büyük yüzü eski Şaba' zamanından kalma ve 1 000'den fazla kelime ihtivâ eden meşhûr Glaser 1000 kitâbesi ile kaplıdır. Bu harâbeleri ziyâret etmiş olan J. Halévy bir kısmı ayakta, diğerleri yıkılmış bulunan ve uzun kitâbeler taşıyan çok mıkdarda tek taştan sütunlar da görmüş idi. En mühim sütuniar bütünü bugün Mârib'de bulunanlar gibi, *ʿArş Bilḳîs* ("Bilḳîs'in tahtı") adını taşır. Mâbed harâbesi karşısında, bir tepe üzerinde, al-Hamdânî zamanında henüz kısmen iyi durumda olan eski Şirvâḥ müstahkem kasrı bulunmakta idi. Bir takım efsâneler bu kasr ile ilgilidir. Bunun sözde cinler tarafından Ẕû Bataʿ için inşâ edilmiş olduğu söylenir, başkaları bunun Sulaymân'ın emri ile, Şaba' melikesi Bilḳîs için, şeytanlar tarafından inşâ edildiğini hikâye ediyorlardı. Cenûbî Arabistan âlimi Naşvân al-Ḥimyarî'ye göre, bunu yaptırmış olan sekiz seçici hükümdardan biri olan 'Amr Ẕû Şirvâḥ al-Malik b. al-Ḥâriṯ b. Mâlik b. Zayd b. Sadad b. Ḥimyar al-Aṣġar olmalıdır. Fakat bunlar cenûbî Arabistan neseb âlimlerinin tertipleridir. Arap dilcileri daha önce Şirvâḥ adını *şarḥ* ("yüksek, hâkim yapı") ile izah ve bunu "müstahkem saray, kasr" ile tefsir etmişlerdi. E. Osiander ve ona dayanarak A. v. Kremer bu kelimeyi habeşçe *şerḥ* ("müstahkem saray") 'a haklı olarak yaklaştırmışlardır. Şirvâḥ yakınında Halévy'nin tam çalışma hâlinde gördüğü bir altın yıkama yeri var idi. al-Hamdâni'de bu yerde altın bulunduğunu biliyordu.

2. Banî Arḥab sâhasında, Medr yakınında Nâʿiṭ'in şimâl-i şarkîsinde, Cebel Etva'nın garbında harâbe hâlinde bir şehir. Bugün mescid ("câmi") adı ile gösterilen eski mâbed en iyi şekilde muhâfaza edilmiştir ve çok geniş bir harâbe sâhası ortasında, 27 adım uzunluğunda ve 19 adım genişliğinde olmak üzere, yükselir. Mâbedin duvarları cenûb-i şarkîden şimâl-i şarkîye ve buna amûdî istikamette gider, bu 1—2 m. genişliğindedir; fakat dış duvar kısmen çökmüş ve ancak 1—1,5 m. yüksekliğinde kalmıştır. Taşlar çok ihtimamlı yontulmuştur. Bu sûr duvarında iki kapı açılmıştır; biri garp tarafındadır ve 1 m. genişliğindedir,

öteki şark taraftadır ve 1,45 m genişliğindedir. Cenûp tarafında duvarda 1.45 m. genişliğinde bir yuva kazılmıştır, şimâl duvarında bir az daha küçük bir başka yuva buna tekabül eder. Sûr duvarının içinde bulunan sâhanın daha yüksek olan kısmında, sütunlar ile çevrili bir ibâdet yeri vardır; yine sütunlar ile çevrili bir havuz bu ibâdet yerinin karşısında bulunmaktadır. 2'si müstesnâ, ibâdet yerinin sütunları tahrip edilmiştir. 16 köşeli olan bu iki sütun 2.50 m. yüksekliğindedir ve bunlar yukarı doğru genişlerler, bu sütunlara istinat eden sütun başlığının 6 bölümü vardır ve sütunlar gibi yuvarlaklaştırılmış ve üzerinde çep-çevre yivler açılmıştır. Havuzu çevreleyen sütunlar 8'er köşelidir, fakat bunlar da tahrip olunmuştur. Mâbedin garbında, pek muhtemel olarak, eski şehir yayılmakta idi. Şimdiki hâlde bu yerde 6 — 8 m. yüksekliğinde harâbe yığınları yükselmektedir ve bunlarda salonlara delâlet eden çok muazzam duvarlar hâkim bir durumda bulunmaktadır. Bedu'lar tarafından *Ḥacar Arḥab* adı ile gösterilen harâbeler, mühim hâdiseler sırasında, münâkaşa etmek ve kararlar vermek için, bütün Arḥab kabîlesinin toplandığı yerdir. Bu âdet şüphesiz eski zamanların mâbedin ihtimal halkın dinî ve hukukî hayatında mühim bir rol oynadığı devrin bir hâtırasıdır.

Bibliyografya: 1. için. Kitâbeler. Glaser 618 için bk. E. Glaser, *Zwei Inschriften über den Dammbruch von Mârib* (*M V A G*, 1897. VI, 45); ayn. mll., *Sammlung Eduard Glaser I, Eduard Glasers Reise nach Mârib* (nşr. D. H. v. Müller ve N. Rhodokanakis), Viyana, 1913, s. 149; Glaser 904 için bk. N. Rhodokanakis, *Der Grundsatz der Öffentlichkeit in den südarabischen Urkunden* (*S B Ak. Wien*, 1915, CLXXVII/2, 16); Glaser 1571 için bk. N. Rhodokanakis, *Katabanische Texte zur Bodenwirtschaft*, I (*S B Ak. Wien*, 1919, CXCIV/2. 77 — 81); Bibl. Nat., nr. 2. için bk. E. Glaser, *Die Abessinier in Arabien und Afrika* (Münih, 1895), s. 108; krş. M. Hartmann, *Der islamische Orient II. Die Arabische Frage* (Leipzig, 1909), s. 149, 158, 392; kitâbelerin bir cedveli için bk. J. H. Mordtmann ve D. H. Müller, *Sabäische Denkmäler* (*Denkschr. d. K. Akad. d. Wissensch. in Wien*, 1883, XXXIII, 98, 99). Diğer eserler: al-Hamdânî, *Şifa Cazîrat al-'Arab* (nşr. D. H. Müller), Leiden, 1884 — 1891, s. 102, 110, 203; D. H. Müller, *Die Burgen und Schlösser Südarabiens nach dem Iklîl des Hamdânî*, I (*S B Ak. Wien*, 1879, XCIV, 364, 397 — 399), II (*S B Ak. Wien*, 1881, XCVII, 959, 967); 'Azîmuddîn Aḥmed, *Die auf Südarabien bezüglichen Angaben Našwân's im Šams al-'ulûm* (*G M S*, XXIV), s. 5, 60, 76; Yâḳût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 383; *Marâṣid al-iṭṭilâ'* (nşr. T. G. J. Juynboll), II, 154; al-Bakrî, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 464, 601; *Le tuḥfat al-albâb de Abû Ḥâmid al-Andalusî al-Ġarnâṭî éditè d'après les Mss. 2167, 2168, 2170 de la Bibliothèque Nationale et le Ms. d'Alger* (nşr. G. Ferrand, *J A*, 1925, CCVII, 220); R. Brünnow, *Chrestomathie aus arabischen Prosaschriftstellern* (Berlin, 1895), s. 21; E. Osiander, *Zur himjarischen Altertums-und Sprachkunde*, (*Z D M G*, 1856, X 71); A. v. Kremer, *Über die südarabische Sage* (Leipzig, 1866), s. 119, ihtar I; J. Halévy, *Rapport sur une mission archéologique dans le Yémen* (*J A*, VI. seri, 1872, XIX, 52, 54, 57, 67, 68); A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 55, 56, 283; E. Glaser, *Skizze der Geographie und Geschichte Arabiens* (Münih, 1889), I, 67, 68, 83; (Berlin, 1890), II, 58, 59, 63; C. Landberg, *Arabica* (Leiden, 1898), V, 81, 82; E. Glaser, *Reise nach Mârib*, s. 76, 110; A. Grohmann, *Südarabien als Wirtschaftsgebiet* (Viyana, 1922), I, 174; F. Hommel, *Ethnologie und Geographie des alten Orients*, II (*Handbuch der Altertumswissenschaft*, nşr. Iwan v. Müller, seri III, kısım I, c. I, Münih, 1926, s. 668, 669).

2. için J. Halévy, *Rapport sur une mission archéologique dans le Yémen*, s. 17; E. Glaser, *Meine Reise durch Arḥab und Hâschid* (*Petermanns Mittheilungen*, 1884, XXX, 172, 182); ayn. mll., *Geographische Forschungen im Yemen 1884* (el-yazması), var. 103. (ADOLF GROHMANN.)

SIVAS. SİVÂS, iç Anadolu'nun şark kısmını teşkil eden yukarı Kızıl-Irmak bölümünde, aynı isimdeki vilâyetin merkezi olan şehir (nüfûsu 93.000), 39° 45' şimâl arzı, 37° 2' şark tûlünde. Kızıl-Irmak vâdisinin şimâl kenarında, nehrin sağ kıyısına 3 km. mesâfede olup, deniz seviyesinden 1.275 m. irtifâda bulunur. Kızıl-Irmak vâdisine dik yamaçlar ile hâkim yaylalar (Merâküm yaylası) arasından gelen iki akar su (şarktaki Mısmıl = „Temiz" ırmak suyu, garptaki Kale-Irmağı ve Murdar-Irmak sûretinde ikiye ayrılan Tavra deresi = „Tavra çayı" veya Murdar-Su) şehrin cenûbunda Kızıl-Irmak'a dökülür. Sıvas'ın Karadeniz'de iskelesi olan Samsun'a kara yolu ile uzaklığı, 347 km., Ankara'ya 448 km. olup, bu uzaklıklar demir-yolu ile, 397 km. ve 600 km.'ye varır.

Tarih. Sıvas tarih sahnesine erken çıkmış ve nisbî ehemmiyetini zamanımıza kadar ara-

lıksız muhâfaza etmiştir. Şehrin coğralî vaziyet ve mevki şartları burada yerleşmeği cezb ve tesbit edici rol oynamış olsa gerektir. Sıvas, her şeyden önce, ehemmiyetli yolların düğüm noktasında başlıca konak yerini teşkil ediyordu. Bu yollardan biri Fars ve Mesopotamya'nın kadîm merkezlerini Karadeniz kıyılarına (Sinop veya Samsun) bağlıyor ve Anadolu'da şarktan garba doğru uzanan bütün dağ sıralarının cenûb-i şarkî—şimâl-i garbî istikametli bir mihver boyunda gösterdikleri umûmî alçalmadan faydalanarak, Âmid (Diyarbekir)—Harput—Malatya üzerinden ve nihâyet Tecer dağı geçitlerinden (1.750 m.) geçip, Kızıl-Irmak'ı Eğri-Köprü'de aşarak, Sıvas'a varıyor; buradan da Kalın-Suyu vâdisi ile, Çamlı-Bel geçidine (1.800 m.) tırmanıp, oradan Yeşil-Irmak havzasına ve Karadeniz kıyısına iniyordu. Cenûb-i garbîde ikinci bir yol, Akdeniz kıyıları ile Konya ve Kayseri tarafından gelerek, Kızıl-Irmak'ı Kesik-Köprü'de aşıyor ve Sıvas'tan sonra Kızıl-Irmak'ı boylayıp, Zara'da ikiye ayrılıyor; kollardan biri Karabayır geçidi üzerinden Kelkit vâdisine (Koyulhisar) ve oradan Karadeniz kıyısına (Ordu) iniyor; ötekisi de Erzincan ve Erzurum'a yöneliyordu. Garba doğru uzanan bir yol, Yıldız-Eli'nde Samsun caddesinden ayrılarak, Ak-Dağ Madeni ve Yozgat üzerioden Ankara'ya gidiyordu. Ayrıca şimâlde dağlık bölgelerden geçen bir yol da Niksar'a doğru uzanmakta ve oradan da Karadeniz kıyısına inmekte idi. Sonuncusu bir tarafa bırakılacak olursa, zamanımızda da ehemmiyetli caddeler durumunda olan bu yollar Sıvas'ı bir münâkale düğüm noktası hâline koymakta idi. Burada yerleşmeye ve müdâfaaya elverişli mevki şartlarının bulunması şehir teşekkülünü kolaylaştırmış olmalıdır. Tabiatiyle şehir Kızıl-Irmak'ın feyezan ovasında kabaran suların istilâsına açık bir yere değil, bu istilâdan korunmuş daha yüksek ve meyilli bir zemin üstünde, bir iç-kale te'sisine elverişli bir mevkide kurulmuştur. Bâzı garp kaynaklarında şehrin ilk defa şimdi bulunduğu yerde değil de, 18 km. kadar daha şarkta ve Kızıl-Irmak'a daha yakın bir mevkide, Gavraz köyünün yerinde kurulmuş olduğu ileri sürülüyor ise de, A. Gabriel'in de işâret ettiği gibi, bunu kabûl ettirecek hiç bir ciddî sebep yoktur. Olsa-olsa, Gavraz'ın yerinde tâlî bir iskân noktası kurulmuş olması düşünülebilir. Buna karşılık şehrin şimdiki yeri bir eski çağ şehrinin kurulmak ve gelişmek için aradığı şartlara sâhip görünmektedir. Sıvas'ın bu günkü adı, Σεβάστεια (Sebasteia)'dan türemiş olup, bu isim ona Roma devletinin imparatorluk devri başında, rivâyete göre, Pontos kıralı Polemon'un dul zevcesi kıraliçe Pythodoris tarafından Roma imparatoru Augustus şerefine verilmiş ise de, burada bahsi geçen şehrin Sıvas değil. Niksar olması da mümkündür. Daha evvel mevcut olduğu muhakkak bulunan şehrin eski adları kat'î olarak bilinmiyor. Bu hususta ileri sürülen Talaura, Megalopolis ve Karana gibi isimler esastan mahrum göründüğü gibi, Pompeius tarafından Diospolis diye adlandırılmış olan Kabeira (Cabira)'nın da Sıvas ile ilgisi bulunmamaktadır. Diğer taraftan Sebasteia'nın kuruluşundan asırlarca evvel bu havâlide uzun müddet kök salmış olan Hititlerin Sıvas yerinde bir yerleşme noktaları bulunup-bulunmadığı henüz bilinmemektedir.

Sebasteia şehri eski-çağ müellifleri tarafından Pontos Polemoniakos (Ptolemaeus, V, 6, 9) ve Kappadokia (Plinius, VI, 8) hudutları içinde gösterilmiş, hıristiyanlık devrinde metropolitlik merkezi olmuş, Roma imparatorluğu zamanında askerî ve ticârî bakımdan gelişme göstermiş olmakla berâber, bugün bu çağa âit pek az kalıntı ve kitâbe kalmıştır ki, böyle bir durum Sıvas'ın devamlı bir iskân merkezi olması ve eski binâlara âit malzemenin daha sonraki devirlerde de kullanılmış bulunması ile izâh edilir. Şehrin şimâlindeki yaylaların yamacında rastlanan kaya mezarları burada zikredilebilir (bk. Cumont, *Studia Pontica*, 1906, II, 217). Şarkî Roma imparatorluğunda Sebasteia ehemmiyetini muhâfaza etti. Iustinien yeni sûrlar ile tahkim ettiği şehri Armenia I. eyâletine merkez seçti, burası daha sonra da Armenia II.'ya merkez oldu. Bununla berâber şehir devlet kudretinin zaafa uğradığı uzun asırlar boyunca bir çok sarsıntılar geçirdi. VII. asrın ilk yarısında İran Sâsânî orduları tarafından istilâ edildi, İran hâkimiyeti kayser Heraklius tarafından sona erdirildi ise de, çok geçmeden, daha hicretin 36 (656/657) yılında Malatya'yı ele geçirmiş olan islâm ordularının akın ve istilâlarına uğradı ve muvakkat olarak, zaptedildi; daha sonra, kısa devreler zarfında, mahalli prenslikler elinde kaldı ve kudretli bir devlet hâkimiyeti altında kazanmış olduğu ehemmiyeti o sırada kaybetti. 1021 (m.s.) senesinde, Armenia prenslerinden Johan Senekerim, Van gölü garbında Selçuklular tarafından taarruza uğrayan topraklarını Bizans imparatoru Basileios II.'a terkederek, onun yerine Sıvas ve civârına yerleşti. Urfalı Mateos, 1059 yılına doğru, Sıvas'ın Selçuklu türkleri tarafından hücuma uğradığını, sûrları bulunmayan şehre giren istilâcıların Sıvas'ı yağmalayıp, halkı kılıçtan geçirdikierini yazmakta, fakat Sıvas'ın yalnız müslümanlar değil, hıristiyanlar tarafından da zarar gördüğünü söylemektedir: Alp Arslan ile savaşa giden imparator R. Diogenes Sıvas'a gelince,

kendilerini karşılayan ermeni prenslerine önce iyi muâmele etmiş, fakat sonra maiyetinin tahriki ile, şehri yağmalatmış ve halktan bir kısmını kılıçtan geçirmiştir (trc. Dulaurier, s. 166).

Anadolu ülkesinin büyük kısmı gibi, Sıvas'ın da türk-islâm hâkimiyeti altına kat'î olarak girmesi Malazgirt savaşını (1071) takip eden yıllara rastlar. Aksarayî (*Musāmarat al aḫbār*, nşr. O. Turan, s. 17 v.d.)'ye ve ondan naklen bir çok islâm kaynaklarındaki bilgilere göre, Sıvas bölgesi Niksar, Tokat, Amasya, Kayseri ve Elbistan havâlisi ile berâber, emîr Dânişmend tarafından fethedilmiş olmalıdır; bununla berâber M. H. Yınanç [bk. mad. DÂNİŞMENDLİLER], çağdaş Bizans müverriblerinin kayıtlarına da dayanarak, bütün bu havâlinin Selçuklu sultanı Melikşah'ın maiyeti erkânından emîr Tutak ve emîr Artuk tarafından fethedildiğini, emîr Dânişmend'e isnat edilen fütûhât mıntakasının büyük kısmının bu sonuncu kumandan tarafından açıldığını ve ancak emîr Artuk, Irak'a gittikten sonra, belki onun yerine emîr Dânişmend'in gönderilmiş olabileceğini ve bunun neticesi olarak, anılan fütûhâtın ona isnat edildiğini söyler. Her ne olursa olsun, emîr Dânişmend, kısa bir zaman sonra, iç Anadolu'nun şimâl-i şarkî kısmına hâkim olmuş ve Sıvas, Anadolu'daki türk hâkimiyetinin ilk safhasında, Dânişmendlilerin hâkimiyeti altında kalmıştır. Emîr Dânişmend'in halefleri Selçuklu hükümdarları ile sık-sık ihtilâf hâlinde bulunuyorlardı. 1172 senesinde Selçuklu sultanı Kılıç Arslan II., emîr Ẕu 'l-Nūn üzerine yürüyüp, pâyitahtı olan Sıvas'ı zaptetti ise de, daha sonra sultan, Sıvas ve Tokat havâlisini Ẕu 'l-Nūn'a geri verdi ki, bunda Suriye hükümdarı Nûr al-Dīn Maḥmūd'un bu sonuncuyu himâye etmesi ve kendisine yardım etmek üzere, Sıvas'a asker göndermiş olması rol oynamış bulunmalıdır. Fakat 1174'te, Nûr al-Dīn'in vefâtı üzerine yardımdan mahrum kalan Ẕu 'l-Nūn Kılıç Arslan II.'a karşı mukavemet edemedi ve Sıvas sultanın eline geçti (570=1174/1175). Böylelikle Sıvas kat'î olarak, Selçuklu devleti hâkimiyetine girdi.

Kılıç Arslan II., topraklarını 11 oğlu arasında paylaştırdığı sırada (1185), Sıvas ve Aksara'yı büyük oğlu Ḳuṭb al-Dīn Melikşāh'a vermiş idi. Bunun Tokat emîri olan kardeşi Rukn al-Dīn Sulaymān, ondan sonra Sıvas ve Konya'yı ele geçirerek, Selçuklu devletinin bütünlüğünü yeniden sağladı ve Sıvas devletin en mühim şehirlerinden biri hâlini aldı. 607 (1210)'de 'İzz al-Dīn Kaykā'ūs I. tahta çıkınca, amcası olan Erzurum hâkimi Muġīṯ al-Dīn Tuğrulşah bunu tanımayarak, 'İzz al-Dīn'i Sıvas'ta muhâsara etti ve ancak Ḥarrān ve Ruhā meliki Aşraf b. 'Ādil'in yardım göndermesi üzerine, çekilmek zorunda kaldı. 618 (=1221) senesinde şehrin sûrlarını esaslı şekilde yeniden elden geçirten 'Alā' al-Dīn Kayḳubād zamanında Sıvas nüfûsunun 120.000'e vardığı rivâyet edilir. Bu rivâyet belki bir az mübâlagalıdır, bele türklerin eline geçtiği sırada, yâni uzun kargaşalık devrelerinden sonra, şehrin 100.000'den fazla nüfuslu olduğu rivâyetini (Hammer, *G O R*, trc. Atâ, II, 43) kabûl etmek büsbütün güçtür. Ḳazvīnī'nin *Āṯār al-bilād*'ındaki tasviri bu devre âittir; ona göre, Sıvas'ın hanefî mezhepli türkmenlerden meydana gelen nüfûsu ticâret ile meşgul ve zevk ve safâya düşkün olup, kışın buraya çok kar yağmakta, bu sırada şehre sığınan kuşları beslemek için te'sis edilmiş bir vakıf bulunmakta idi.

Fakat çok geçmeden Moğulların Anadolu'ya tecâvüzleri ile, durum değişti. İlk olarak 629 (=1231/1232)'da Çermagon Noyın kumandasında, Sıvas'a kadar uzanan Moğullar şehrin sûr dışı mahallelerini tahrip ettiler ve bir çok ganimet götürdüler. Bunları Erzurum'a kadar tâkip eden emîr Kamāl al-Dīn onlara yetişemedi (İbn Bībī, nşr. Houtsma, s. 182 v.d.). Kat'î istilâ 1243 senesinde oldu. Moğullar Baycu Noyın kumandasında, Sıvas'ın 80 km. kadar şimâl-i şarkîsinde, Köse-Dağı'nda Kayḫusrav II.'in ordusunu dağıttıktan (6 muharrem 641=26 haziran 1243) sonra, şehrin üzerine yürüdüler. Sıvas kadısı Kırşehirli Necmeddin, Baycu Noyın'a mürâcaat ederek, şehri tahripten ve halkı da kılıçtan geçirilmeden kurtardı ise de, Sıvas Moğul askerleri tarafından 3 gün süre ile yağma edildi. Muzaffer kumandanın emri üzerine, bu sırada, şehrin bütün kapıları kapatılarak, yalnız Erzincan kapısı açık bırakılmış; daha sonra Moğullar bu kapıdan çıkıp, gitmişlerdi (İbn Bībī, *ayn. eser.*, s. 241).

İlhanlı nüfûzu altında sözde Selçuklu hâkimiyetinin devam ettiği VII. (XIII.) asrın ikinci yarısında, Sıvas siyâsî kararsızlıktan sıkıntı çekti. Bununla berâber bugüne kalan en değerli âbidelerin bu sırada inşâ edilmiş olması da dikkati çeker. 698 (1298)'de İlhan'a karşı isyan eden Sülemiş önceleri muvaffak oldu, hattâ Sıvas'ı bir ay muhâsara ederek, zaptetti ise de, sonunda mağlup oldu. VIII. (XIV.) asır başından itibâren, Anadolu İlhanlılarıp gönderdikleri vâliler tarafından idâre edilmeğe başlandı (703=1303/1304); bunlar Selçuklu pâyitahtı Konya'yı değil, daha merkezî durumda ve pâyitahtı ile temâsı daha kolay olan Sıvas'ı (bâzan Kayseri'yi) kendilerine merkez seçtiler ve müstakil gibi yaşadılar. Bu sırada Sıvas'ın çok ehemmiyet kazandığı anlaşılıyor. Abu 'l-Fidā' (nşr. Reynaud, II, 39), XIV. asrın ilk ya-

rısında, Sıvas'ı pek çok tüccar bulunan meşhur bir şehir olarak tavsif eder. Ḥamd Allāh al-Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb*'unda, Sıvas'ın zahire, meyve ve pamuğunun bol, sofunun meşhur olduğunu söyler (Sıvas'ta pamuk yetiştiği hatâlı ilâdesi *Cihān-numā*'ya kadar, daha başka bir takım kaynaklarda da tekrarlanmıştır). Heyd (*Histoire du commeree du Levant*, 1923, I, 298, 457; II, 79, 93, 113), XIII. asırda Konya Suriye ve Irak tâcirlerinin burada toplandıklarını, XIV. asırda Sıvas'ın Avrupa ile devamlı bağlılık hâlinde olduğunu ve burada bir Ceneviz konsolosu bulunduğunu kaydeder. Yine XIV. asrın ilk yarısında, burayı ziyâret etmiş olan İbn Baṭṭūṭa (*Seyahat-nâme*, tre. Mehmed Şerif, İstanbul, 1333= 1917, s. 326 v. d), Sıvas'ı „...Irak melikinin Anadolu'daki şehirleri içinde, en büyük olanı" diye anlatır, şehrin inşâ tarzının güzel, sokaklarının geniş, çarşılarının kalabalık olduğunu söyler. Bu sırada Sıvas, İlhanlı hükümdarı Abū Sa'īd Bahadur Han'ın nâibi olarak Anadolu'nun büyük bir kısmını idâre eden emîr 'Alā' al-Dīn Eretna (Ertana) hâkimiyetinde bulunuyordu. Eretna daha sonra Memlûk hukümdarlarının himâyesine geçmiş ve Sıvas ile Erzincan arasında, Karanbūk'te Timurtaş'ın oğlu küçük Şeyh Ḥasan'ı bozguna uğratarak (1343), istiklâlini ilân etmiş, devletine merkez olarak Sıvas'ı seçmiş (krş. *Ṣubḥ al-aʿşā*, III, 364), fakat daha sonra pâyitahtını Kayseri'ye nakletmiştir.

Eretna'nın 1352'de ölümünden sonra, devleti sarsıntıya uğramış, Kadı Burhān al-Dīn [b. bk.] Aḥmed onun yerini almış ve 1381 senesinde saltanatını ilân etmiştir. Kadı Burhān al-Dīn, 800 (1398) yazında, eski müttefiki Akkoyunlu beyi Kara Yülük Osman üzerine açtığı bir seferde öldürülünce, Sıvas önünde görünen Osman Bey şehrin kendisine teslim edilmesini istedi. Sıvas'taki hukûmet erkânı, kadının oğlunu hukümdar seçerek, şehri müdâfaaya teşebbüs etti ise de, yardımlarına gelen Kara Tatarların Osman Bey tarafından yenilmesi üzerine, memleketi Osmanlı hukümdarı Bayezid I.'e vermeği kararlaştırıp, kendisine baber gönderdiler. Bayezid I., önce oğullarından birini (muhtemel olarak Süleyman Çelebî) gönderip, Osman Bey'i Sıvas önlerinden çekilmeğe mecbur etti, sonra kendisi daha büyük bir kuvvet ile gelerek, şehre girdi ve Kadı Burhān al-Dīn'in bütün toprakları ile berâber Sıvas'ı da Osmanlı mülküne kattı. Fakat Sıvas'taki ilk Osmanlı hâkimiyeti kısa sürdü. 802 senesi zilhicce ayında (ağustos 1400), Timur Osmanlı topraklarına girerek, Sıvas önüne geldi ve şehri kuşattı. Sıvas vâlisi bulunan şehzâde Süleyman Çelebî, bir müddet evvel buradan ayrılarak, yerinde Malkoç Mustafa Bey'i bırakmış idi. Timur'un kuşatması 18 gün sürdü. Kalenin hendekler ile çevrili olmayan kısmında lağım kazılarak, sûr temellerinin yıkılmasına ve ayrıca şiddetli hücumlara dayanamayan Sıvas, muhâfızlarının canına ve halkın malına dokunulmamak şartlarının Timur tarafından kabûl edilmesi üzerine, müstevliye teslim oldu ise de, Timur sözünü te'vil ederek, 4.000 muhâfızı, diri olarak, gömdürdü ve kendi *Tüzükât*'ında yazdığına göre, halkı da kılıçtan geçirtti, yalnız mâbedlere dokunmadı; şehir yağma edildi, sûrlar yıktırıldı. Timur kale baş muhâfızının canını, durumu Bayezid I.'e anlatması için, bağışladı (Lutfî Paşa, *Tarih*, s. 53 v.d.; Hayrullah Efendi, *Tarih*, V, 17). Sıvas Timur'un eline geçen Anadolu şehirleri içinde en fazla zarara uğramış bulunanı oldu ki, kendisinin böyle bir hareket ile, bir müddet sonra üzerine yürüyeceği Bayezid I.'i ve Osmanlıları korkutmak istemiş olduğuna hükmedilebilir.

Bu fâcia kahraman Bayezid I. üzerinde müstevlinin umduğu te'siri yapmamış olsa da, halkın hâtırasında asırlarca derin izler bırakmış, Evliya Çelebî'nin kaydettiği—„sana bir iş ideyim ki, Timurlenk Sıvas'a itmemiş ola"—sözü sık-sık tekrarlanmıştır; bu arada Timur'un teslim olan şehirden çıkarak, ellerinde *Kur'an* olduğu hâlde, kendisini karşılamağa gelen küçük yaşta mektep çocuklarını süvârilerinin atlarına ezdirdiği hikâyesi de sık-sık tekrarlanmıştır. Bayezid I.'in büyük oğlu şehzâde Ertuğrul'un kuşatma sırasında Sıvas vâlisi bulunduğu ve Timur'un eline esir düşerek, öldürüldüğü rivâyet edilir ise de, gerçekte Saruhan vâlisi olan şehzâde Ertuğrul bir müddet evvel Bayezid I.'in Kadı Burhān al-Dīn ile giriştiği Çorumlu muhârebesinde ölmüş idi. Her ne olursa olsun, Timur istilâsından evvel pek mâmur bir şehir olarak tasvir edilen Sıvas (krş. İbn ʿArabşāh, *ʿAcāʾib al-maḳdūr fī aḫbār Tīmūr*), bundan sonra fâcianın ağır te'sirinden kolayca kurtulamadı. Her ne kadar, Osmanlı devletinin parlak devrinde, iç Anadolu şarkında, mühâkeme merkezi olan büyük bir şehir durumunu muhâfaza etti ise de, nüfûsu bir hayli eksilmiş bulunuyordu. Bununla berâber bizanslı tarihçi Chalkokondyle (I, 47)'in ifâde ettiği gibi, Timur'un istilâsı sırasında bu nüfûsun 120.000'i bulmakta olması çok mübâlağalı sayılmalıdır.

Timur'un Anadolu'yu istilâsını takip eden yıllarda, Sıvas Kadı Burhān al-Dīn'in damadı olması muhtemel Mezid Bey'in elinde bulunuyordu. Mezid Bey, topraklarını genişletmek maksadı ile hareket edince, Amasya'da bulu-

nan Mehmed Çelebî, kendi kumandanlarından Bayezid Paşa'yı onun üzerine göndermiş, Mezid Bey Sivas'ta şiddetli bir müdâfaa savaşından sonra, teslim olarak, Amasya'ya getirilmiş ve hayatı bağışlandıktan sonra, uzun yıllar boyunca devlet hizmetinde bulunmuştur (krş. Âlî, *Tarih*, V, 150 v.d.; *Tâc al-tavârîḫ*, I, 204 v.d.). Sivas'ın bu ikinci fethinin 805 (= 1402/1403) senesine rastladığı ileri sürülmekte ise de, Hüseyin Hüsamedd'n, *Amasya tarihi*'nde, Mezid Bey'in Sivas emâretinin 810 (= 1407/1408) senesine kadar sürdüğünü kaydetmektedir. Sivas'ın harap olmuş bulunan kalesi Çelebî Sultan Mehmed tarafından 821 (1418) tarihinde, Ak Bey eli ile tâmir ve ihyâ edilmiş bulunmaktadır.

Osmanlı-Akkoyunlu karşılaşması sırasında, başında Yusufça Mirza bulunan bir ordu 877 (1472) senesinde, Sivas ve Tokad'ı yağmalamış ise de, ertesi yıl Otluk-Beli zaferinden sonra, Sivas şarktan gelecek tehlikelerden hemen-hemen kat'î olarak kurtulmuş idi. Ancak Bayezid II. devrinin sonunda, şehzâdeler isyanı sırasında vaziyetin kararsızlığından istifâde ederek, Anadolu'da geniş sâhalara yayılan Şahkulu hareketini bastırmak üzere me'mur edilen vezîr-i âzam Hadım Ali Paşa Sivas havâlisinde, Gök-Çay mevkiinde, çarpışma sırasında öldü; şakîler de, şark hudutlarına çekilerek, Şâh İsmâ'îl ile birleştiler.

Bundan sonraki asırlar boyunca Sivas vakit-vakit mütegallibe ve derebeylerinin devlete karşı baş-kaldırma hareketlerinden zarar gördü. XVIII. asrın ikinci yarısında, vakit-vakit Çapan-oğulları'nın te'siri altında kaldı. İktisâdî ehemmiyeti ile berâber nüfûsu da azaldı. XVII. asrın ortalarında (1059 = 1649'da) buradan geçen seyyah Evliya Çelebî, *Seyâhatname*'sinde Sivas hakkında etraflı mâlûmat verir. Ona göre, sûrların kuşattığı sâhada 44 mahalleye ayrılmış (birer ermeni ve rûm mahallesi de var idi) 4.600 ev bulunuyordu. Yukarı-Kale ve Paşa-Kalesi isminde bulunanlar ve sûr dışındakiler ile berâber ev sayısı 6.060'a varıyordu. Câmileri arasında 7'sinin, medreselerden 1'inin ve hamamlardan 6'sının adlarını veren seyyah, şehirde 18 han bulunduğunu, Ulu câmi civârındaki bedestende 1.000 dükkân olduğunu da söyler. Kâtip Çelebi'nin verdiği bilgiler daha kısa ve müphemdir. Daha sonraki asırlarda Avrupalı seyyahların verdikleri bilgiler burayı küçük veya orta ehemmiyette bir şehir gibi göstermekte, nüfûsu hakkında ileri sürülen mâlûmat ise, birbirini tutmamaktadır. Nüfus sayısını biribirine yakın senelerde 40.000 Fontanier, 1826; Boré, 1838; Ubicini, 1855), battâ 50.000 (F. de Beaujour, 1829)'e karşılık 6.000—8.000 (Dally, 1844), yahut 15.000 veya 16.000 (Sestini, 1781; Poujoulat, 1837; J. de St. Denys, 1844) olarak gösteren kaynaklar buluyoruz. Daha yakın yıllarda vilâyet sâlnamelerinde 12.000 (1287=1870) — 16.000 (1288 = 1871 ve 1292= 1875) nüfus sayılarına rastlanır (bu sayılarda kadın nüfûsun tam olarak kaydedilmediğine işâret olunmalıdır). V. Cuinet, 1892'de yayınlanan eserinde, Sivas şehri nüfûsunu 43.000 (22.000 sünnî, 10.000 şî'î müslüman; 9.000 ermeni, 1.500 rum) gösterdiği hâlde, *Ḳāmūs al-a'lām* (basılış tarihi 1894)'da bu sayı 30.000 (4-5.000'i ermeni) olarak veriliyor. Birinci cihan harbi yıllarında, Anadolu şehirlerinin çoğunda olduğu gibi, Sivas'ta da nüfus daha azalmış olmalıdır. Cumhuriyetin kuruluşundan sonra yapılan ilk nüfus sayımında (1927) Sivas'ın nüfûsu 29.700 olarak tespit edilmiş idi.

XIX. asrın ikinci yarısına ve XX. asrın ilk yarısına âit tasvirler şehirdeki evlerin çoğunu kerpiçten yapılmış düz damlı, sokak'arı dar ve çamurlu, şehrin umûmî manzarasını da "kasvetli" olarak çizer (Evliya Çelebî de *„Seyâhatnâme*'sinde Paşa kalesindeki „bağsız, bahçesiz, toprak damlı", „mâmur" evler için „mukassi" sıfatını kullanmaktadır). Seyyahların kalemine sık-sık takılan bu sıfatın bilhassa o sıralarda üzerleri kireç ile badanalanmayan evlerin çirkin ve perişan görünüşü ile ilgisi olsa gerektir. Eski tarihî eserlerin umûmî haraplığı da bu kasveti arttırmakta idi. H. v. Moltke şehri münbit fakat ağaçsız bir ova içinde, evleri toprak örtülü olarak târif ettikten sonra, çamurunun çokluğu üzerinde durmaktadır. İmparatorluğun son devirlerinde hukûmet konağı, kışla, mektep... gibi taştan inşâ edilen büyük binâlar ile bâzı vâlilerin himmeti neticesinde açılmış bir iki cadde, şehrin manzarasını az-çok değiştirmekte idi.

Millî mücâdele'nin hazırlık safhasında Sivas'ın imtiyazlı bir mevkii olmuş. Sivas, Erzurum'da başlayan, Ankara'da gelişen ve İzmir'de zafer ile neticelenen millî mücâdelenin şarktan garba doğru ilerlemesinin ikinci merhalesini işâret etmiştir. 19 mayıs 1919'da Samsun'da Anadolu topraklarına ayak basan Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'a giderken, 27 haziranda Sivas'a gelerek, burada bir iki gün kalmış ve bir kaç ay sonra toplanacak kongreye dâir tâlimat vermiştir. Sivas kongresi 4 eylûl 1919 günü, lise binâsının bir salonunda (bu salon ictimâ günündeki durumu ile muhâfaza edilmektedir) toplandı [bk. mad. ATATÜRK]. Mustafa Kemal Paşa'nın arkadaşları ile berâber, Ankara'ya gitmek üzere, buradan ayrıldığı 18 kânûn I. tarihine kadar Sivas Müdâfaa-yı hukuk

cemiyetinin temsil hey'etine fiilî merkez rolünü oynadı.

Cumhuriyet kurulduktan sonra, Sıvas demiryoluna kavuşan ilk büyük şehirlerimizden biri oldu. 1925'te inşâsına başlanan Ankara—Sıvas demir-yolu 30 ağustos 1930'da tamamlandı. 1926'da Karadeniz kıyılarından başlayan Samsun—Sıvas demir-yolu da iki sene sonra Sıvas'a ulaşıyordu (Samsun ile Sıvas arasında bir demir-yolu inşâsı birinci cihan harbinden evvel bir fransız şirketine verilmiş ve inşâata da başlanmış iken, harbin çıkması ile, işler durmuş idi) ve daha sonraki yıllarda demir-yolu Malatya ve Erzincan'a doğru uzatıldı. İkinci cihan harbinden sonraki yıllarda da muntazam kara yolları ıslah edildi.

Osmanlı hâkimiyeti altında Sıvas büyük bir eyâlete merkez olmuş idi. XVI. asır ortalarında Eyâlet-i rum da denilen Sıvas eyâleti, paşa sancağı olan Sıvas'tan başka, Amasya, Çorum, Bozok, Divriği, Canik ve Arapkir livâlarını ihtiva etmek üzere, orta Fırat havâlisinden orta Karadeniz bölümüne kadar uzanıyordu. *Kanûn-nâme-i Süleymânî* üzere, vezîrinin hassı 900 000 akçe olup, eyalette 48 zeâmet, 928 timar bulunuyordu ve eyâlet techizâtı ile 9 000 asker çıkartıyordu. Eyâlet teşkilâtı, bâzı küçük-değişiklikler ile, XIX. asır ortalarına kadar devam etmiş, 1280 (1863)'de tatbike başlanılan vilâyetler teşkilâtı içinde kurulan Sıvas vilâyeti Sıvas, Amasya, Tokat ve Şebinkarahisar sancaklarına ayrılmış idi. Cumhuriyet devrinin başında, sancakların vilâyet hâline getirilmesi üzerine, yalnız merkez sancağı topraklarını içine alan Sıvas vilâyeti şimdi 28.488 km² arazi üzerinde, 1960 sayımına göre, 669.922 nüfûsa sâhip bulunmakta ve 12 kazâya ayrılmaktadır: Sıvas, Divriği, Gemerek, Gürün, Hafik, İmranlı, Kangal, Koyulhisar, Suşehri, Şarkışla (Tonus), Yıldızeli (Yenihan) ve Zara (daha evvel Sıvas, vilâyetine bağlı olan Azîziye =Pınarbaşı Kayseri vilâyetine, Darende kazâsı ise, Malatya'ya ilhak edilmiştir).

Sıvas vilâyet toprakları iç Anadolu'nun şarkî Anadolu'ya geçiş sâhasında yer almakta, bu bakımdan iklimi, nebatî örtüsü ve mahsulleri bulunduğu sâhanın şartlarına uymaktadır. Sıvas şehrindeki meteoroloji istasyonunda yapılan kayıtlara göre, yazlar oldukça sıcak (vasatî suhûnet temmuz ayında 19°5) ve az yağışlı (yıllık yağışların ancak % 10'u yaz mevsimine düşer), kışlar çok soğuk (kânûn II.'da —4°2) ve karlıdır (kar yağışlı günler sayısı, vasatî olarak, 30; kar ile örtülü günler sayısı 65). Yıllık yağış yekûnü 413 mm olup, en fazla yağış ilk-bahar (% 38) ve kış aylarında (% 31) düşmekte, sonbahara nisbeten daha az yağış hissesi (% 21) düşmektedir. 30 senelik rasad süresi zarfında Sıvas'ta kaydedilen en düşük sıcaklık —34°4, en yüksek sıcaklık ise 38°0'dır. Bu iklim şartları altında Sıvas ve çevresinde ormanlar az yer tutar, buna karşılık başlıca geçim kaynağını teşkil eden küçük baş hayvanların otlatıldığı mer'alar geniştir. Zirâî mahsûller arasında da hububat (buğday ve arpa) başta gelmektedir.

Şehrin topografyası ve âbideleri. Zamanımızda Sıvas Kızıl-Irmak'ın geniş vâdisine şimâlden hâkim yaylaların eteğinden itibâren, hafif bir meyil ile, alçalan zemin üzerinde yerleşmiş bulunmaktadır. Şehri son yıllarda muhtelif istikametlerde genişleten yeni mahalleler bir tarafa bırakılacak olursa, esas iskân kütlesinin hukûmet konağının bulunduğu yüksek kısım etrafına yayıldığı söylenebilir. Bu kısma nazaran daha cenûpta ise, etrafına göre 40 m. yükseklikte ve 100 m. uzunlukta, Toprak-Tepe adı verilen, şehrin eski ve yeni mahallelerine tamâmiyle hâkim bir durum arzeden bir tepe yer alır. Buradan bakıldığı zaman, Sıvas sayısı gittikçe azalmakta olan kerpiç damlı ve gittikçe artan kiremit örtülü evlerin yayıldığı, kavak ağacı dizilerinin geniş şeritler hâlinde uzandığı bir iskân sâhası gibi görünür ve şehrin başlıca tarihî eserleri bu iki yüksek kısım arasında veya yakınlarında bulunur. Yukarıda adı geçen Toprak-Tepe, Evliya Çelebî'nin Yukarı-Kale dediği iç kaleye tekabül eder; hukûmet konağının bulunduğu yüksek alan ise, yine Evliya Çelebî'nin tâbiri ile, Paşa-Hisarı'nın yerini işâret eder. Her iki sâhadaki tahkimattan—Toprak-Tepe'de bâzı duvar kalıntıları ve Paşa-Hisarı'nda bâzı duvar temelleri dışında— eser kalmadığı gibi, orta çağ şehrini kuşatan, Timur tarafından tahrip ve Osmanlı hükümdarları tarafından tâmir edilen sûrlar da artık mevcut değildir.

Sıvas'ın tarihî eserleri hakkında geniş mâlûmatı, ilk olarak, Evliya Çelebî verir. Bundan sonra Sandreczki, Boré, Moltke, Mac Donnald Kinneir, Fontanier, Dupré, Mordtmann gibi, XIX asırda Sıvas'tan geçen seyyahlarda kısa kayıtlara rastlanır. Daha esaslı tetkikler ise, Van Berchem ve Halil Edhem (*Kitâbeler*), G. de Jerphanion (Selçuklu eserleri hakkında bilgi verir), İsmail Hakkı [Uzunçarşılı] ve Rıdvan Nâfiz tarafından neşredilmiştir. Nihâyet 1928'den itibâren, Sıvas'ta Albert Gabriel tarafından esaslı incelemeler yapılmış ve âbidelerin plânları çizilerek, geniş tasvirleri neşredilmiştir.

Orta çağ şehrini kuşatan ve bugün mevcut olmayan sûrların inşâsı, an'aneye göre, 'Alâ' al-Dîn Kayḳubâd'a atfedilir ise de, bunun harap olmuş ve daha eski sûrları Selçuklu hüküm-

darının tâmir ettirmesi şeklinde tefsir etmek mümkündür. Nitekim seyyah Fontanier (*Voyages en Orient*, II, 178) bu sûrların Bizans imparatorluğu devrinde inşâ edilmiş olduğunu söyler. Böyle olmakla berâber, Iustinien tarafından yaptırılmış olan sûrların yerinin Timurlenk tarafından tahrip edilen sûrlarınkine tamâmıtamâmına tekabül ettiği de kat'iyetle iddia edilemez. Timur'un müverrihi olan Şeraf al-Dīn Yazdī gayet muhkem olarak tasvir ettiği bu sûrların şarktan, şimâlden ve cenûptan hendekler ile kuşatılmış olduğunu ve 7 kapısı bulunduğunu kaydeder. A. Gabriel, Timur'un Sıvas sûrlarını baştan-başa yıkmayıp, kale bedenlerini yalnız kapılar yanında tahrip etmekle yetindiğine hükmeder. Gerçekten, Evliya Çelebî'nin tasviri bu hükmü desteklemektedir. Ovada bulunan bu kalenin çevresi, seyyaha göre, 10 500 adım olup, kale harap olmasına rağmen, gayet sağlam idi ve isimlerini verdiği 5 kapısı (daha doğrusu kapı yerleri) var idi. Sözü geçen şehir sûrlarının nereden geçtiğine dâir bilgimiz bulunmamakla berâber, A. Gabriel, Şeraf al-Dīn'in garptan başka bütün cihetlerinde hendekler ile çevrili olduğunu söylemesine ve Ṣalāḥ al-Miṭrāḳī (*'Irāḳayn seferi*, Üniv. kütüp., var. 24ª)'nin Mismil suyunun şarktaki duvar önünden geçtiğini göstermesine dayanarak, bunların muhtemel plânını eserinde gösteriyor.

Sıvas'ın iç-kalesi şehre hâkim durumda olan Toprak-Tepe üzerinde olup, bu tepe esâsında eski bir yığma tepeye (höyük) tekabül etmektedir. A. Gabriel iç kale duvarlarının Selçuklu eseri olduğunu, fakat bunların temelinin Haleb, Diyarbekir ve Hama kalelerinde olduğu gibi, çok eski bir çağa çıktığını muhtemel görür. Bugün bu duvarların ancak bâzı kalıntıları mevcuttur ve tepenin üstü şehrin ve civârının umûmî manzarasına hâkim güzel bir bahçe ve park ile işgal edilmiştir. Evliya Çelebî, biri cenûpta işlek, öteki şarkta kapalı olmak üzere, bu yüksek kalenin iki kapısı olduğunu, içinde muhâfız evleri, bir câmi, anbar ve sarnıçlar ile, 40 kadar top bulunduğunu söyler ki, şimdi hiç birine rastlanmamaktadır. Paşa-Kalesi'ne gelince, buna nazaran, şimâlde, bir ok menzili mesâfede bulunuyordu. Evliya Çelebî çevresini 1.500 adım olarak tesbit ettiği bu kısımda, 300 kadar toprak damlı ev, paşa sarayı ve bir câmi ile medrese mevcut olduğunu kaydeder ki, A. Gabriel burada sözü geçen câmii Kale-i âtik câmii olarak teşhis ettiği gibi, yakınındaki medresenin de Muẓaffar Burūcirdī medresesi olabileceğini söylemekte, şimdiki lise binâsı civârında, yakın zamana kadar duran duvar temellerinin bu Paşa-Kalesi'ne âit bulunduğunu muhtemel görmektedir.

Sıvas'ın başlıca eski eserleri Selçuklu ve İlhanlı devirlerine âit bulunmakta, Osmanlı devri eserleri umûmiyetle büyük bir mimarî değer taşımamaktadır. Sıvas câmilerinin en eskisi şehrin orta kısmında yükselen Ulu câmi olup, V. (XI.) asırda yapılmış olması muhtemel olan 31×54 m. eb'adında, mustatil bir binâ meydana getirir. Kitâbesi bulunmadığı için, hangi târihte inşâ edildiğini tahmin etmek güçtür. A. Gabriel, plânına ve inşâ tarzına göre, eski olan bu eserin Dânişmendliler devrine âit olduğu tahminini ileri sürer. Evliya Çelebî bu câmiin Kılıç Arslan tarafından yaptırılmış olduğunu kaydetmekte ise de, söz konusu olan Kılıç Arslan'ın hangisi olduğunu zikretmemekte ve bir delil de vermemektedir. Bâzı kayıtlarda da buna Sulṭān 'Alā' al-Dīn câmii denilmektedir. Binâ 932 (1525)'de ve daha sonra Mahmud Paşa tarafından da (1006=1597) tâmir edilmiştir. Ulu câmiin sekiz köşe bir temel üzerine oturan ve orta kısmında kûfî kitâbeli bir çini kuşağa sâhip olan tuğla minâresi VII. (XIII.) asır yapısı gibi görünmektedir. Câmiin avlusunda Sıvas vâlisi Zarali Mehmed Paşa'nın yaptırdığı şadırvan bulunur.

Sıvas'taki diğer câmiler arasında şunlar sayılabilir: Kale câmii, tek kubbeli, içi dört köşe olup, Murad III.'ın vezirlerinden Sıvas vâlisi Mahmud Paşa tarafından 988 (1580) târihinde yaptırılmıştır. Bu câmi, A. Gabriel'e göre, Paşa-Kalesi içinde, belki daha eski bir câmiin yerinde inşâ edilmiş olmalıdır. Meydan câmii Kanunî Süleyman'ın vezirlerinden Hasan Paşa tarafından 972 (1564/1565)'de yaptırılmış olup, sâhibinin ayrıca medrese ve hanı da vardır. Câmiin hazîresinde Sıvaslı Şeyh Kara Şemseddin Ahmed türbesi (ölm. 1006=1597/1598, kitâbe 1009) bulunur. Ali Ağa câmii aslında Behram Paşa'nın oğlu Mustafa Bey tarafından yaptırılmıştır (998=1589/1590). Sürgün olarak gönderildiği Sıvas'ta, 1319 (h)'da vefat eden şâir İsmail Safa'nın mezarı bu câmiin hazîresine nakledilmiş bulunmaktadır. Yeni câmi (Mahkeme câmii), inşası 1184 (=1770/1771)'te Paşa câmii (1220=1805/1806), İzzet Paşa câmii (1232 =1816/1817, 1275'te tâmir), Said Paşa câmii (1235=1819)'de bu arada sayılabilir. XIX. asır sonunda, Sıvas şehrinde 44 (*Ḳāmūs al-a'lām*) veya 30 (Cuinet) câmi bulunuyordu.

Sıvas'ın başlıca eski medreseleri umûmiyetle mustatil bir avlu etrafında 4 binâ kanadından meydana gelir. Giriş tarafında, avluya yol veren âbidevî cümle kapıları bulunur; kapının karşı tarafında geniş bir ayvan açılır; yanlarında hücreler yer alır. Umûmiyetle tek katlı olmakla berâber, Gök medresenin muhtemelen bir katı daha var idi. Büyük medreselerin sayısı

4 olup, bunlardan Kaykā'ūs hastahânesi denilen Şifā'iye medresesi 614 (1217/1218) tarihinde taş ve tuğladan inşâ edilmiş, zaman ile kısmen harap olmuş ve büyük ayvanında odalar inşâ edilmiştir; bânisi 'Izz al-Dīn Kaykā'ūs (ölm. 616=1219)'un türbesi binânın cenûp tarafında bulunur. Hastahâne olarak inşâ ettirilen bu binâ tâmir edilerek, 1182 (1768/1769)'de medrese olarak kullanılmağa başlanmıştır. Bundan sonra adı geçen diğer 3 medrese umûmiyetle 670 (1271/1272) tarihlerini taşımaktadır. Şifâiye medresesi karşısında bulunan Çifte-Minâre adlı medreseden yalnız cephe duvarı ile iç duvarlarının bâzı kısımları kalmış olup, A. Gabriel, cephenin eb'âdına, tezyînâtının zenginliğine ve inşâ mahâretine bakılır ise, bu âbidenin Selçuklu devrine âit en muhteşem eser olması lâzım geldiğini söylemektedir. Çifte-Minâre adı giriş kapısının yanında yükselen ve kısmen muhâfaza edilmiş bulunan iki tuğla minâreden ileri gelir. Kapı üzerindeki kitâbeye göre, bu medrese İlhanlı hükümdarının vezîr-i âzamı Şams al-Dīn Muḥammed Cuvaynī tarafından yaptırılmıştır. Yine bu kesimde, Muẓaffar b. Hibat Allāh Burūcirdī tarafından inşâ edilmiş olan ve bugün halk arasında Bürûciye (veya Hacı Mes'ud veya Maksud) medresesi denilen binâ bulunur. Bâzı yerleri harap olmuş olan bu âbide hakkında van Berchem ve Halil Edhem (II, s. 28)—„halk arasında bir ferdin böyle bir medrese inşâ ettirebilmesi, Selçuklular zamanında, Sıvas'ın nasıl bir ümran derecesine vardığını göstermeğe yeter"—demektedirler. Nihâyet Gök-Medrese'ye gelince, bu âbide, evvelkilere nazaran ayrı bir kesimde, iç-kalenin kapalı şark kapısı karşısında yükselir. Bu medrese de adını — Amasya ve Tokat'takiler gibi — mavi çini kaplamalarına borçludur. Gök-Medrese (veya Sâhibiye medresesi) Sıvas âbidelerinin en iyi muhâfaza edilenlerinden biri olup, bugün de câmi olarak kullanılır (1239=1824'te tâmir gördüğüne dâir bir kitâbesi vardır). A. Gabriel, Evliya Çelebî'nin hayranlık ile bahsettiği Kızıl medresenin bu Gök-Medrese olabileceğini söyler. Bununla berâber medresenin kitâbesini yanlış okuyan Evliya Çelebî bunun Kılıç Arslan II. tarafından yaptırıldığını kaydeder. Ona göre, medresenin altlı-üstlü 80 hücresi olup, kışın aşağıdakiler, yazın yukarıdakiler kullanılırdı. A. Gabriel (*JA*. 9. seri, 1900, XVI, 453), XIX. asır sonunda Grenard'ın Gök-Medrese'de kışın 200 misâfir bulunduğu kaydına bakarak, o sırada orta katın hâlâ mevcut olması lâzım geldiğini ileri sürmektedir. Gök-Medrese'nin bânisi Şāḥib-'Aṭā' lekabı ile mâruf Selçuklu vezîr-i âzamı Faḫr al-Dīn 'Alī b. Ḥusayn'dir.

Şehirde mevcut türbelerin sayısı az olup, bunlardan en ehemmiyetlisi Sıvas'ın orta şark kesiminde halkın Güdük-Minâre dediği 748 (1347/1348) tarihli yapıdır. Yapının bugünkü adı şeklinin bir minârenin alt kısmına benzemesinden ileri gelmektedir. İçinde bulunan bir tek mezarın sâhibi Şayḫ Ḥasan b. Sulṭān Sayf al-Dīn Eretna'dır. Şehrin yakınında, bir tepe üzerinde bulunan Abdülvehhâp Gâzî türbesi sonradan tâmir edilmiştir. Vaktiyle bunun yanında bir de tekke bulunuyordu. Kadı Burhān al-Dīn, şehrin cenûb-i garbîsinde, Kayseri kapısı civârında, üstü açık ve harap bir türbe içinde (burada beş kabir vardır) medfundur. Kanunî Süleyman'ın oğlu Bayezid, 4 erkek çocuğu ile berâber, öldürüldükten sonra, Sıvas'a getirilip defnedilmiştir. Sıvas'ın diğer eski binâları arasında dikkat çekici olan'lara rastlanmaz Evliya Çelebî 18 han bulunduğunu söyler ve 6 hamam adını verir. Hanlardan bugün kalmış bulunanlar, sağlam yapılı olmakla berâber, san'at eseri sayılamaz. Evliya Çelebi ayrıca Ulu câmi civârında 1000 dükkân ihtiva eden bir bedestenden de bahsetmektedir.

Bugünkü Sıvas. Cumhuriyet devrinin ilk yıllarında, Sıvas, nüfûsu 30.000'i bulmayan (yk. bk.) harap ve sapa kalmış bir büyük kasabadan ibâret idi. İlk gelişme demir-yollarının buraya erişmesi ile kaydedildi ve bu sâyede Sıvas kendisine günlerce süren yorucu bir yolculuktan sonra varılan şehir olmaktan kurtuldu 1935 sayımında 33.890'a varan nüfûsu, 1940'da, 41.730, 1945'de 44.856, 1950'de 52.234'e yükseldi ve bundan sonraki sayımlarda, daha büyük bir hız ile artarak, 1955'te 66.843'e ve 1960'ta ise, bir evvelkine göre, üçte bire yaklaşan bir çoğalma ile, 93.368'e yetişti ve Türkiye şehirleri arasında nüfus bakımından onuncu şehir sırasına yükseldi.

Evvelce yalnız zirâî ve hayvanî mahsuller (buğday, arpa, yün v.b.) ve canlı hayvan ticâreti ile geçinen Sıvas, cumhuriyet devrinde büyük sınâî te'sisler ile donanmış olup, bunlar arasında başta gelenleri şehrin garbında kurulmuş olan çimento fabrikası ile demir-yolu tâmirhâneleridir. Sıvas çevresinde birinci sınıf İran halıları ile rekabet eden husûsî vasıflara sâhip halılar dokunmaktadır.

Bibliyografya: Ruge, mad. *Sebasteia* (Pauly-Wissova, *Realencyclopaedie der classischen Altertumswissenschaft*, 2. seri, 1921, II, 952 v.d.); Albert Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie*, II [*Amasya-Tokat-Sivas*] (Paris, 1934), s. 131—164 ve levhalar; Kâtip Çelebi, *Cihān-numā* (İbrahim Müteferrika tab.), s. 622; Evliya Çelebî, *Seyahâtnâme* (nşr. Ahmed Cevdet), İstanbul, 1314,

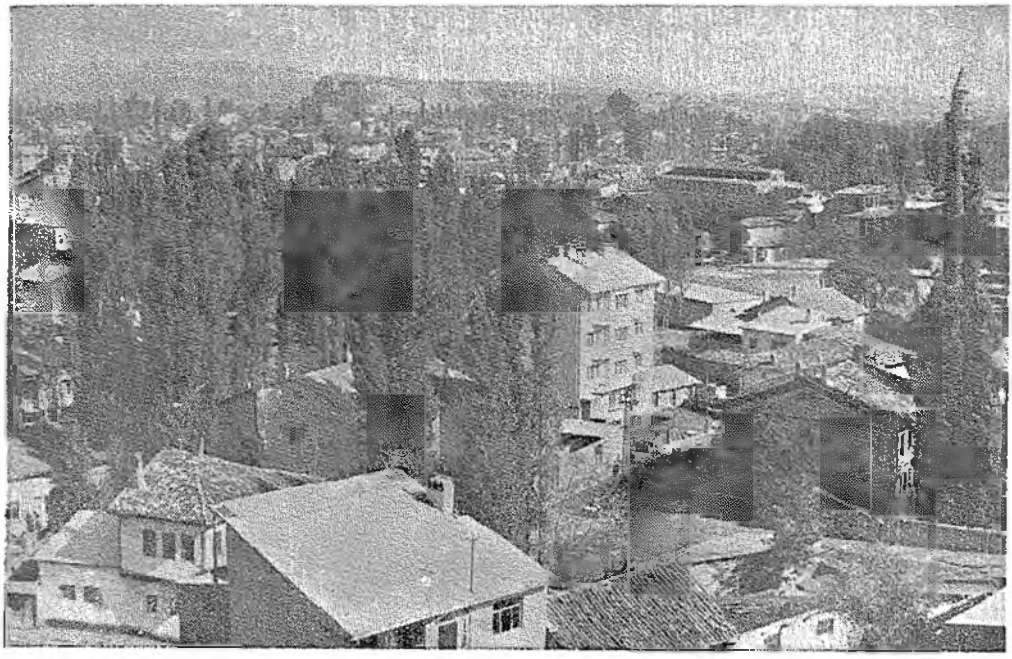

1. SİVAS. Umûmî görünüş.

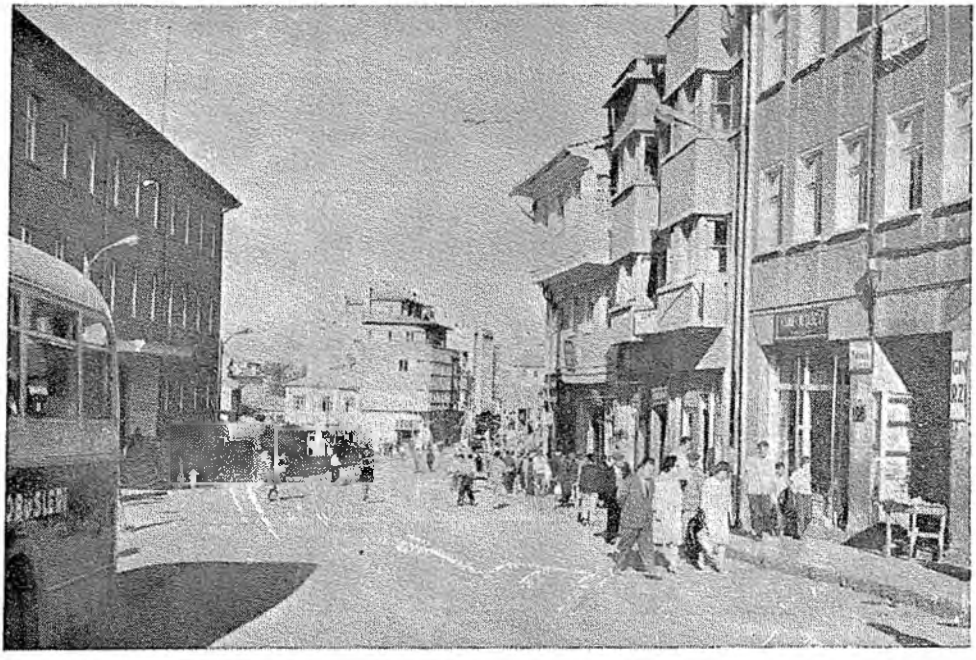

2. SİVAS. Bir cadde.

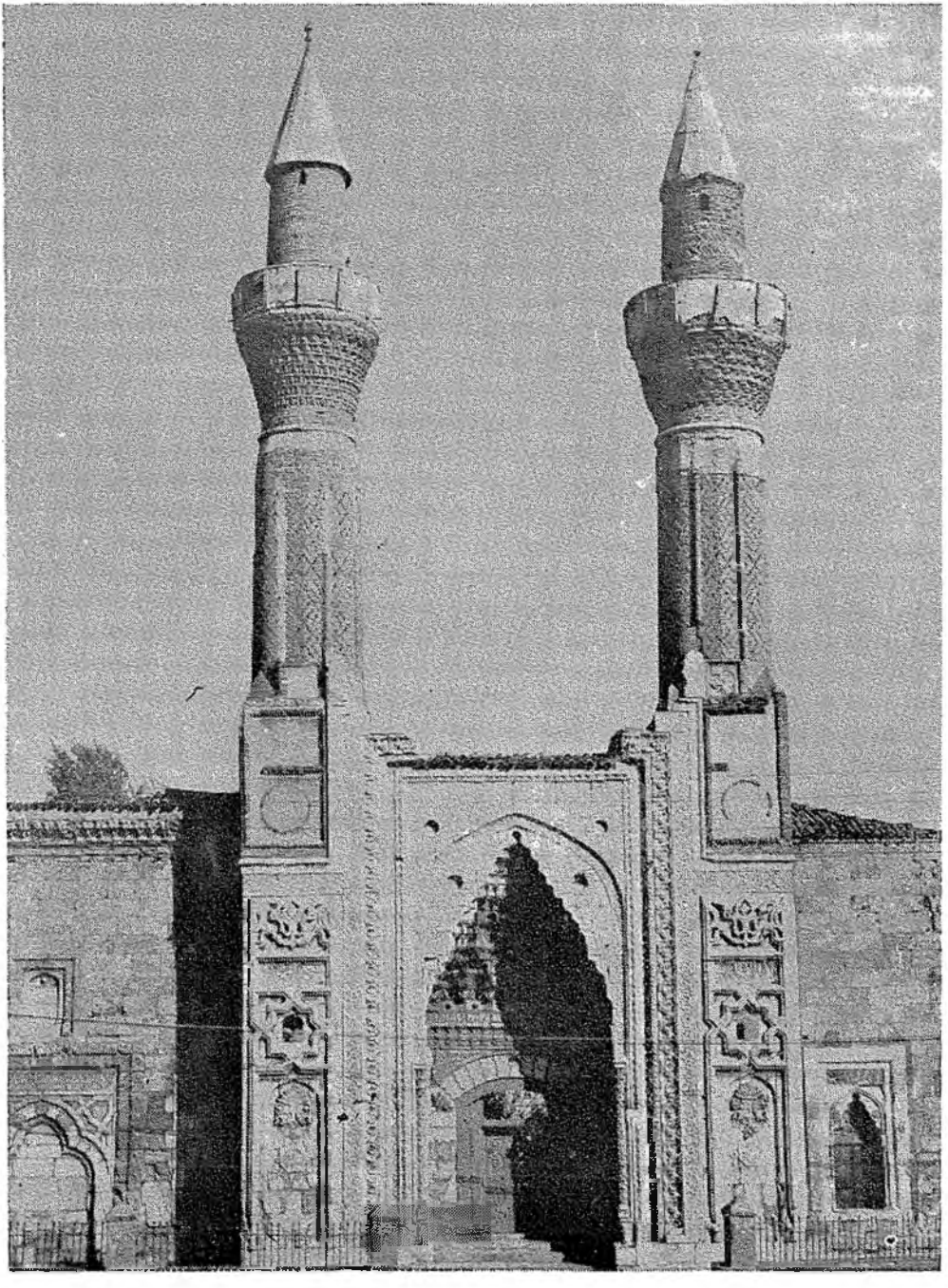

3. SİVAS. Gök-medrese.

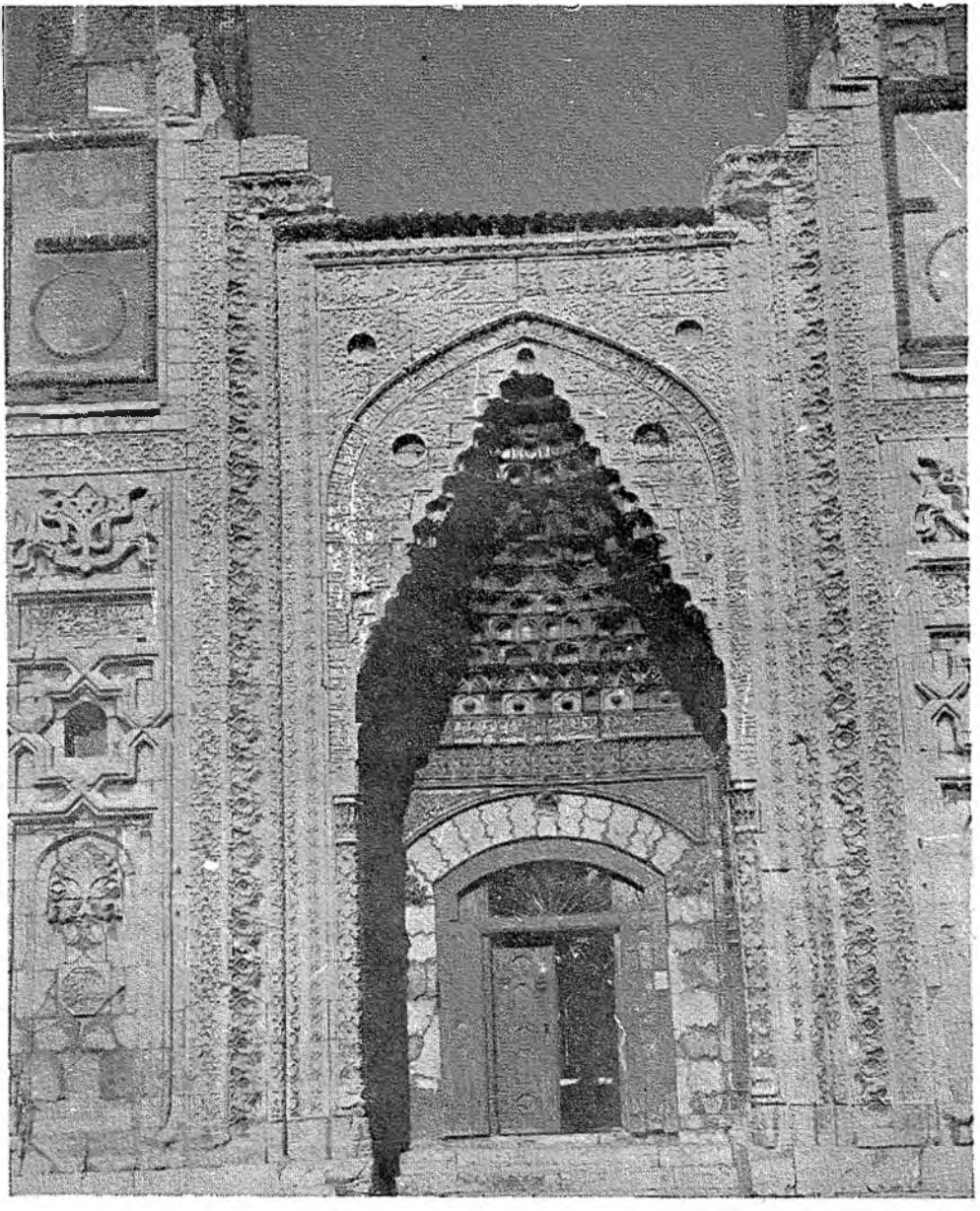

4. SİVAS. Gök-medrese.
Giriş kapısının yakından görünüşü.

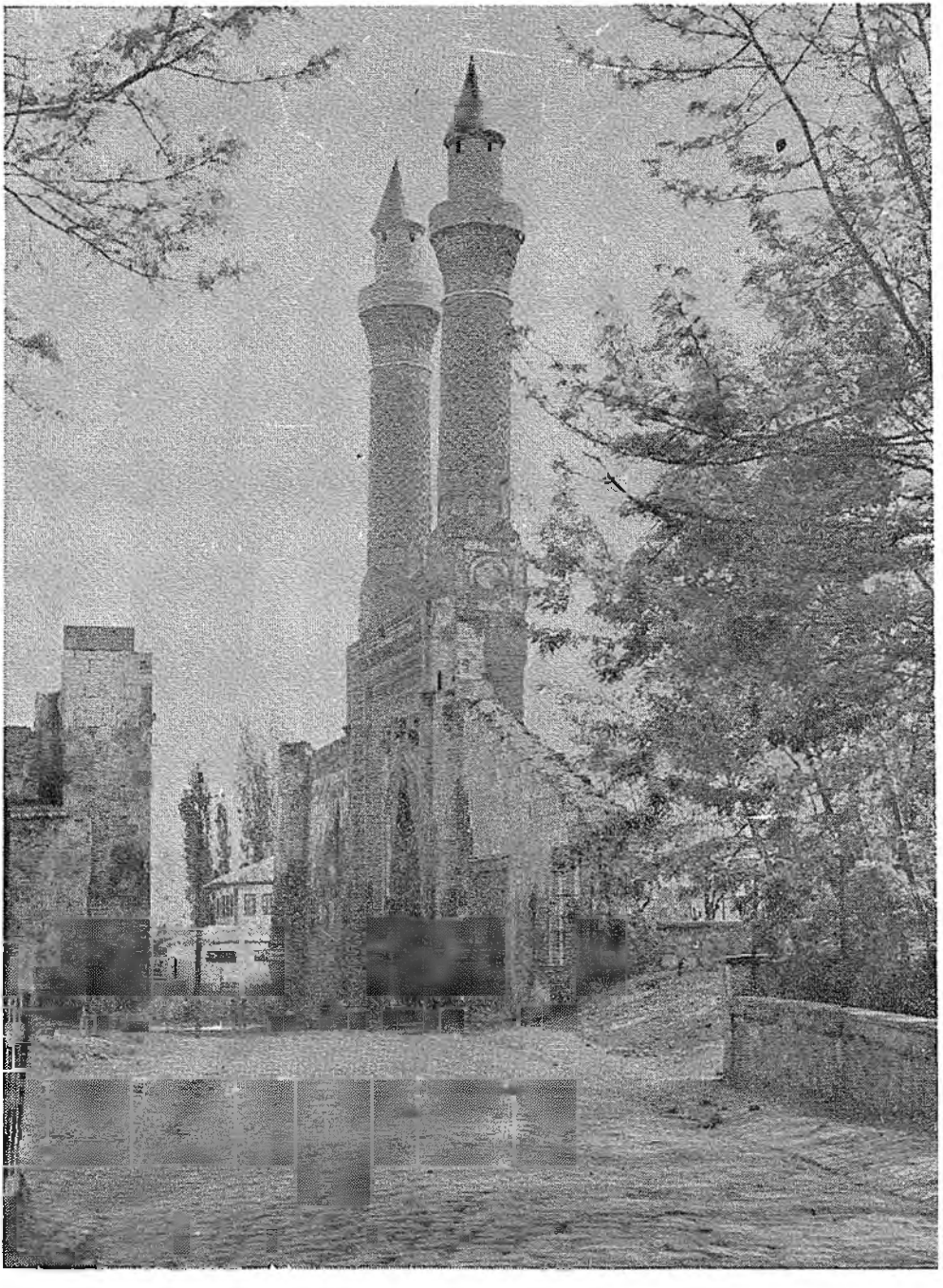

5. SIVAS. Çifte-minâre.

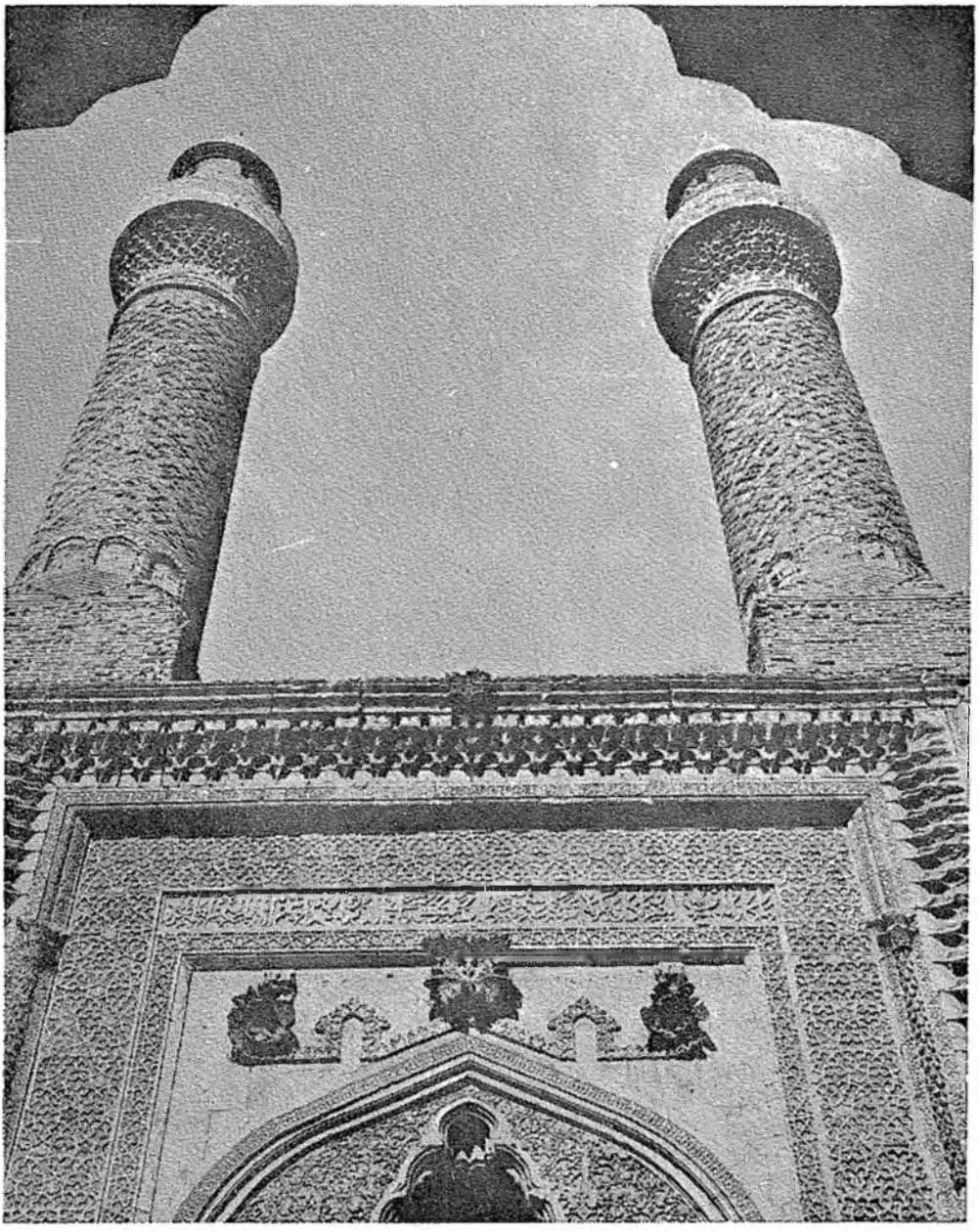

6. SİVAS. Çifte-minâre.
Giriş kapısının üst kısmı.

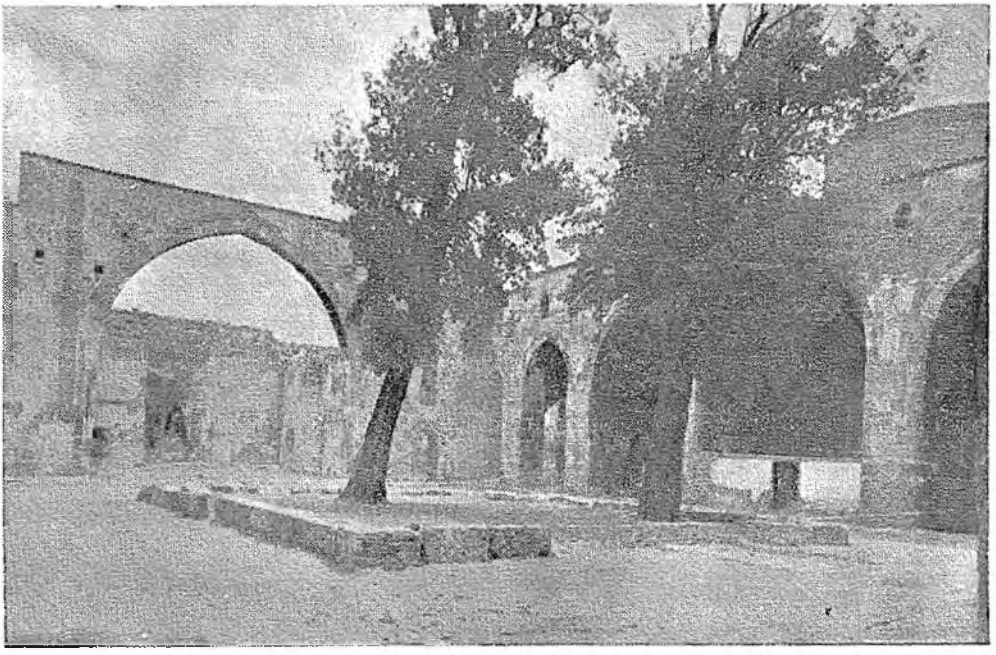

7. SİVAS. Dâr-üş-şifâ.

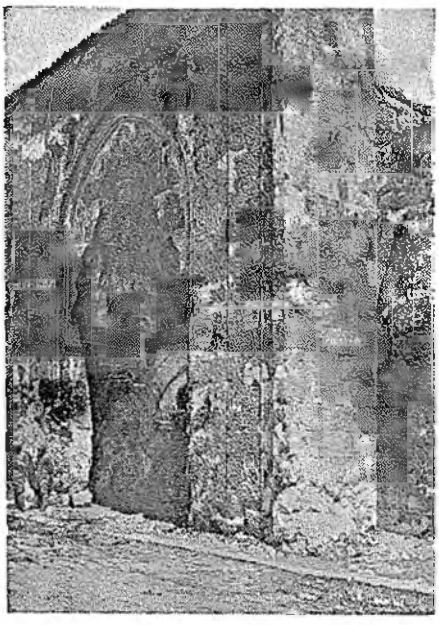

8. SİVAS. Dâr-üş-şifa'nın kapısı.

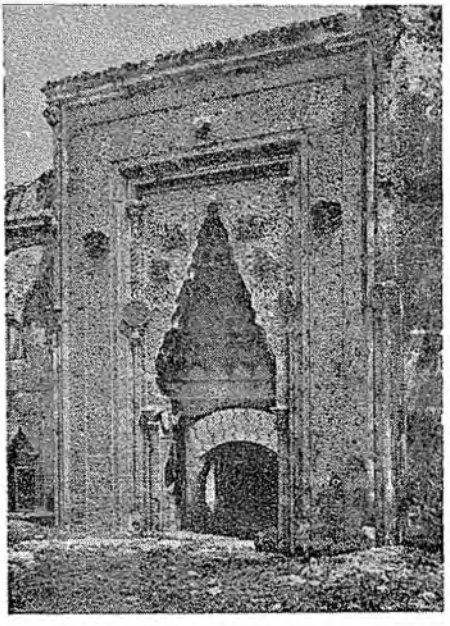

9. SİVAS. Muzaffer Barûcirdî medresesi.

(Bu iki resim A. Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie Paris*, 1934 II'den alınmıştır.)

III, 197 v.d.; W. M. Ramsay, *The Historical geography of Asia Minor* (London, 1890), bk. fihrist; Max van Berchem ve Halil Edhem Bey, *Corpus Inscriptionum Arabicarum* (Kahire, 1916—1917), III. kısım; G de Jerphanion, *Mélanges d'archéologie anatolienne* (Beyrut, 1928), fasıl VIII, s. 76—92 ve atlas: leyha XXVIII—XXXVI; Sestini, *Voyage à Bassora* (Paris, sene VI=1798), s. 63; Macdonald Kinneir, *Journey through Asia Minor...* (London, 1818), II; A. Dupré, *Voyage en Perse dans les années 1807, 1808, 1809...* (Paris, 1819), VII; V. Fontanier, *Voyages en Orient* (Paris, 1829), s. 169, 178; Félix de Beaujour, *Voyage militaire dans l'Empire Othoman* (Paris, 1829), II, 197; F. C. Belfour, *The travels of Macarius* (London, 1836), II; M.B. Poujoulat, *Voyage dans l'Asie Mineure...* (Paris, 1840), I, 315; E. Boré, *Correspondances et mémoires d'un voyage en Orient*, I, 363; Juchereau de Saint-Denys, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1844), I, 195; M. Vivien de Saint-Martin, *Description historique et géographique de l'Asie Mineure* (Paris, 1852), II, 572; M.A. Ubicini, *Lettres sur la Turquie*² (Paris, 1853), I, 47; H. von Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei 1835—1839* (nşr. Hirschfeld), s. 218 v.d.; A D. Mordtmann, *Anatolien. Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien 1850—1859* (Hannover, 1925), s. 154 v.d.; E. Reclus, *Nouvelle géographie unuverselle* (Paris, 1884), IX, bk. fihrist; Ahmed Hamdi, *Usûl-i coğrafya-yı kebîr* (İstanbul, 1292), s. 329; Ahmed Rif'at, *Lugat-ı tarihiye ve coğrafiye* (İstanbul, 1299), IV, 111 v.d.; Şemseddin Sâmi, *Kāmūs al-a'lām* (1311=1894), IV, 2793; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1892), I, 663—671; *Sivas vilâyeti sal-nâmesi* (1287=1870'ten itibâren, birinci dünya harbine kadar, aralıklı olarak, neşredilmiştir). (BESİM DARKOT.)

SİAK SRİ İNDRAPURA. SİAK SRİ İNDRAPURA, merkezî Sumatra'nın şark kıyısı üzerinde olup, başlıca hemen hemen Siak nehri vâdisini içine alan „Ooskust van Sumatra" vilâyetinde Bengkalis idârî sâhasına âit muhtar bir bölge idi; kıyı karşısındaki bir kaç ada da ona âittir (sultanın arâzisinin hudutları, 1916'da Felemenk şarkî Hind adaları idâresi ile Siak Sri İndrapura hukûmeti arasında aktedilmiş olan anlaşmada tam bir şekilde tâyin edilmiş idi, bu anlaşma „Kroniek 1917 von het Oostkust van Sumatra-Instituut" 'ta neşredilmiştir). Bu bölge büyük ve küçük ırmaklar tarafından kesilmiş yerlerde bataklık bulunan bol aluvlyonlu ve bereketli çok geniş bir kıyı şeridinden ibârettir; arâzi yalnız garba doğru kademe kademe yükselir ve büyük bir kısmı halâ orman ile kaplıdır. En mühim nehri olan Siak (sultanın yeni büyük sarayı ile Siak Sri İndrapura merkezi bunun kıyısında idi) memleketin içerilerine kadar çok derin olup, her mevsimde seyr ü sefere müsâittir ve bundan dolayı, Singapur'dan Sumatra'nın garp kıyısına seyr ü sefer (umûmiyetle çinlilerin elindedir) için çok ehemmiyetlidir. Memleket yalnız seyrek bir şekilde meskûndur ve sâkinleri çalışkan ve müreffeh değildir. Halk, umûmiyetle balık ile (bununla berâber bu balıklar da çinliler tarafından çıkarılır) yaşar ve orman mahsullerini (bu mahsullerin en mühimi çatı malzemesi olarak kullanılan *nipah* denilen hurma ağacının yapraklarıdır) toplamak ile geçinirler; hemen-hemen münhesıran kuru tarlalarda pirinç yetiştirirler, fakat mahsul hattâ kendilerinin ihtiyaçlarını bile karşılamaktan uzaktır. Mühim mıkdarda Singapur'dan pirinç ve Malaka'dan Hindistan cevizi ithâl edilir: sebzeyi yalnız çinliler yetiştirir. Halkta başlıca iki unsur açık bir şekilde tefrik edilebilir: *a.* Sumatra'nın şark kıyısı aslî sâkinlerinin soyundan gelenler nazarı ile bakılan bir kaç kabîle; *b.* umûmiyetle Malaylar adı verilen diğer kısım. Birinci zümreye şunlar mensuptur: 1. Mandau nehri üzerinde ve Siak ile Kampar arasındaki ormanlık bölgede bulunan Orang Talang; bunlar dört zümreye ayrılmışlardır ve rivâyet edildiğine göre, bir vakit kudretli Gasip krallığının tebeası soyundan gelenlerdir; bu krallık, Gasip adını taşıyan nehrin kenarlarında kâin idi ve rivâyete göre, Açeler tarafından ortadan kaldırılmıştır; 2. yukarı Mandau'da ve Roken arâzisine bitişik bölgedeki Orang Sakei; 3 yine Mandau kıyılarında bulunan ve tedricen nesli bitmekte olan Orang Akit; 4. Siak ve Kampar nehirleri ağzındaki adalarda bulunan Orang Utan ve Orang Rava. Bu kabîleler hâlâ çok iptidaîdirler. Beden yapısı bakımından, Malaylardan farklıdırlar ve bilhassa Orang Akitlerin zenci tipine sâhip olup, göze çarpacak şekilde Malaya yarım-adasının Semang'ına bir benzerlik gösterdikleri söylenir. Bâzıları hâlâ az-çok göçebe hayatı sürer. Ziraat azdır veya hiç yapılmamaktadır. Balık avlamak ile ve ormandan te'min ettikleri şeyler ile yaşarlar. Orang Talang ve Sakei'lerin isiâmiyeti kabûl etmiş oldukları söylenir, fakat onların bu dine dâir mâlûmatı çok zayıftır ve yukarıda zikredilmiş olan diğer kabîleler gibi hâlâ putperest âdetlerine kuvvetle bağlıdırlar. Âile ve miras bukukunda Minangkabau'daki mâderşâhi *adat*'i tâkip ederler. Nüfûsun diğer kısmı olan

Malaylar şimdi terkip itibâriyle çok karışıktır. Malaylar garp kıyısından ve Cohor'dan (memleketin büyük kısmındaki dil Minangkabau sâkinlerinin dilidir), bir de Malakka boğazının diğer sâhilinden göç ederek, gelenlerin neslindendirler. Şüphe yok ki, islâmiyet bu bölgeye bunlar vâsıtası ile girmiştir. Siak ile Minangkabau arasında çok eskiden beri irtibat vardır; XVII. asrın başında Siak Minangkabau mihraceliğine tâbi idi; bununla berâber bu hukümdarlık Siak'ı bir mâlikâne olarak Cohor sultanına vermiş idi. 1689'da şarkî Felemenk Hindistan kumpanyası bu bölgede ilk defa bir ticâret şûbesi açtı; bunu Cohor sultanı ile yaptığı bir muâhedeye dayanarak yapmış idi. Siak'ın Raca Kätji'l (bir vekayi-nâmeye göre, bir Cobor sultanı Maḥmûd'un oğlu, diğer bir vekayi-nâmeye göre ise, bir Minangkabau mâceraperesti) 'in Siak'tan gelip, Cohor sultanını tahtından uzaklaştırmağa muvaffak olduğu, sonra Siak'a kaçmağa zorlandığı, fakat burada Cohor'a karşı mukavemet edebildiği, 1721 yılında istiklâle kavuştuğu söylenebilir. Felemenk şark Hindistanı kumpanyası hâkimiyeti altında memleketi (1915'ten itibâren) idâre etmiş olan Jangdipërtuan Bësar Şarîf Ḳâsim 'Abd al-Calîl Sayf al-Dîn Raca Kätjil'in ahfâdından idi.

Bibliyografya: E. Netscher, *De Nederlanders in Djohor en Siak (1602—1865)* (*Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*, 1870, XXXV); E. Netscher, *Aanteekeningen omtrent Midden-Sumatra* (*Verh. Bat. Gen.*, 1880, XXXIX); J. S. G. Gramberg, *Geographische aanteekeningen betreffende de residentie Sumatra's Oostkust* (*Tijdschr. Aardrijksk. Genootsch.*, 1882, VI, 100, 183); I. A. van Rijn van Alkemade, *Verslag eener reis van Siak naar Paja Kombo* (*Tijdschrift Aardrijksk. Genootsch.*, 1885, 2. seri, II, 202); H. A. Hijmans van Anrooij, *Nota omtrent het Rijk van Siak* (*T B G K W*, 1885, XXX, 259); I. A. van Rijn van Alkemade, *Reis van Siak naar Poelau Lawan* (*Tijdschr. Aardrijksk. Genootsch.*, 1887, 2. seri, III, 100); Max Moszkowski, *Auf neuen Wegen durch Sumatra* (1909); *Kroniek van het Oostkust van Sumatra-Instituut*, 1916 ve 1917.

(W. H. RASSERS.)

SİBAVAYHİ. (Bk. SİBEVEYHİ.)

SİBEVEYHİ. SİBAVAYHİ Abū Bişr 'Amr b. 'Oşmān b. Ḳanbar (757?—796?), II. (VIII.) asrın ikinci yarısında Basra dil mektebinin en mühim nahiv âlimi. Meşhûr künyesi Abū Bişr olup, bundan başka Abu'l-Ḥusayn veya Abu'l-Ḥasan) ve Abū 'Oşmān da rivâyet edilir (İbn al-Nadim, *al-Fihrist*, s. 51; *al-Muḫtâr min Muḳtabas al-Ma zubānî*, var. 129a; Şams al-Dîn Yûsuf b. Aḥmed al-Ḥâfiz, *Nûr al-ḳabas*, s. 95; al-Ḫaṭîb al-Baġdâdî, *Târîḫ Baġdâd*, XII, 195; al-Ḳiftî, *Inbāh al-ruvāt*, II, 346, 354; Yâḳût, *Irşād*, XVI, 114; Abū 'l-Ṭayyib al-Luġavî, *Marātib al-naḥviyîn*, s. 65). Bani'l-Ḥâriş b. Ka'b b. 'Amr'ın veya bunun bir kolu olan Âl Rabî' b. Ziyâd'ın mevlâsı idi (gösterilen yerlerden başka bk. al-Zubaydî, *Ṭabaḳāt al-naḥviyîn*, s. 66). Sîbavayhi onun lekabı olup, eski arap dilcilerinin izâhına göre, *sîb-bāy* („elma kokusu") veya *sî-bāy* („otuz koku") mânasına gelen farsça bir terkiptir (al-Sîrâfî, *Aḫbâr al-naḥviyîn*, s. 48; *Ṭabaḳāt*, s. 73 v. d.; *Nûr al-ḳabas*, s. 95; *Târîḫ Baġdâd*, XII, 195; *Inbāh*, II, 346, 349, 354, 355, 360; *Irşād*, XVI, 114 v.d.). Terkibin bu izahlarından birincisi, bütün eski yazmalarda *b*'lerin muttariden şeddeşiz yazılmış olmasına bakılarak, redd edilmiş, *-ōē* tasgir eki ile nihâyetlenen daha başka farsça adlar ile mukayese edilerek, *sēbōē* şeklinde telâffuz edilen ve „elmacık" mânasına gelen bir lekap olduğu ileri sürülmüştür (bk. *E I*, mad. SİBAWAYHİ). Nitekim kelimenin 'Amr'a, sevgi ifâde etmek üzere, lekap olarak verilişini nakleden rivâyetler de bunu te'yit etmektedir: 'Amr'ın çocukluğunda yanakları elma gibi pembe imiş; annesi onu sever, oynatırken, güzel kokusundan veya yanaklarının elmaya benzemesinden dolayı, ona bu kelime ile hitap edermiş. Yine aynı vesile ile, fakat annesinin değil de, bir başka kadının ona bu kelime ile hitap ettiği ve lekabının bundan kaldığı veya kendisinin çok hoşlandığı için elma koklamak itiyadında olduğu v.b. rivâyet edilmiştir. Kelimenin okunuşu ve i'râbına dâir bizzat Sîbavayhi'ye kadar çıkan bâzı tereddüt ve ihtilâflar varsa da, kelime umûmîyetle arapçada Sîbavayhi ve farsça da Sîbōya şeklinde telâffuz edilmiştir (bk. *Inbāh*, II, 352 v. d; İbn Ḫallikān, *Vafayāt*, III, 134).

Sîbavayhi'nin hayatı hakkında, tercüme-i hâle dâir eserlerde nakledilen ve bir kısmı uzun isnadlar ile onun çağdaşlarına kadar çıkarılan oldukça bol bir takım rivâyetler var ise de, bunlar çok defa biribirini te'yitten uzak olup, hattâ bâzan bir çok husûsların izâhını tamâmiyle güç bir hâle getirmektedir. Bu rivâyetlere göre, Sîbavayhi iranlı olup, Ahvāz'da doğmuş idi (bk. al-Azharî, *Tahẕîb al-luġa*, s. 18; ayrıca *Marātib al-naḥviyîn*, s. 76'da nakledildiğine göre, Abū 'Ubayda, bir münâsebet ile, *Kitāb Sîbavayhi* için *Kitāb al-Ḫūzî* demiştir; Ahvāz Ḫūzistān'ın merkezi olduğuna göre, Sîbavayhi hakkında yalnız burada tesâdüf edilen bu nisbe Ahvazlı oluşu ile te'lif edilebilmektedir). Fakat onun Fars bölgesinde, Şi-

raz'a yakın Bayżā' veya Arracān'da doğduğu hakkındaki rivâyetler daha kuvvetli ve daha yaygındır (bk. *Ṭabāḳāt al-naḥvîyîn*, s. 66; *Nūr al-ḳabas*, s. 95; *Târîḫ Baġdād*, XII, 195; İbn al-Anbārî, *Nuzha*, s. 38; *İnbāh*, II, 355; *İrşād*, XVI, 115). Anlaşıldığına göre, Sîbavayhi Şîraz'a yakın bir kasabada doğmuş idi. İranlı oluşu Başşār b. Burd'ün onun hakkında söylediği bir hicivde bahis mevzuu edilmiştir (bk. *al-Muḥtār min al-Muḳtabas*, var. 130a v. d.; *Nūr al-ḳabas*, s. 96, burada „İbn al-fārisîya" sözünün, o zaman Basra'da mütedâvil bir hakaret sıfatı olduğu izah edilir ise de, bu sözün Sîbavayhi hakkında kullanılmasında onun menşe'inin de, tevriye yolu ile, ifâde edildiği anlaşılmaktadır).

Sîbavayhi'nin doğum tarihi de kesin olarak bilinmemektedir. Ancak yaşı ve ölüm yılı hakkında ileri sürülen bâzı mülâhazalara (aş. bk.) dayanarak, 140 (757) yılına doğru doğduğu istidlâl edilebilir. Sîrâfîli Sîbavayhi, küçük yaşında hadîs ve fıkıh tahsil etmek için, Basra'ya gelmiş idi (*Ṭabaḳāt al-naḥvîyîn*, s. 66; *al-Muḥtār*, var. 135b; *Târîḫ Baġdād*, XII, 195; *Nuzha*, s. 38; *İnbāh*, II, 354). İlk hocaları 'Îsā b. 'Omar al-Ṯaḳafî, Ḥammād b. Salama (ölm. 156=772) ve Abū Zayd al-Anṣārî (ölm. 215=830)'dir. Bu sonuncunun derslerine devam ettiği sırada başının iki tarafında iki uzun kâkülü (*żu'ābatān*) bulunan güzel bir çocuk idi (*Marātib*, s. 42; *Ṭabaḳāt*, s. 67). Bir gün, Ḥammād'ın buzûrunda bir badis okurken, bir kelimede hatâ yapmış, bundan duyduğu utanç ve üzüntü üzerine, her şeyden önce nahiv tahsil etmeğe karar vererek, al-Ḫalîl b. Aḥmed'in derslerine devama başlamıştır (*Aḫbār al-naḥvîyîn*, s. 43 v. d.; *Ṭabaḳāt*, s. 66; *Târîḫ Baġdād*, XII, 195, 196 v. d.; İbn al-Anbārî, *Nuzha*, s. 26 v. d.; *İnbāh*, II, 66, 350, 355). Zekâsı ve çalışkanlığı, yaşına rağmen geniş bilgisi, güzelliği ve temizliği ile, etrafının alâka ve takdirini kazanan (*Ṭabaḳāt*, s. 67 v. d.; *al-Muḥtār*, var. 135a, 136a; *Târîḫ Baġdād*, XII, 197; *İnbāh*, II, 352) Sîbavayhi'nin asıl hocası al-Ḫalîl olmuştur. Bununla berâber kendilerinden nahiv okuduğu hocaları arasında yukarıda zikredilenlerden başka Yūnus b. Ḥabîb (ölm. 183=799/800) de vardır. Ayrıca Abu 'l-Ḫaṭṭāb al-Aḫfaş (ölm, 177=793)'ten de bilhassa lugat okumuştur (*Aḫbār*, s. 33 v. d, 48; *al-Fihrist*, s. 51; *Ṭabaḳāt*, s. 67; *al-Muḥtār*, var. 129a; *Nūr al-ḳabas*, s. 95; *İnbāh*, II, 346, 349). Ḥammād'ın sağlığında al-Ḫalîl'in derslerine başladığı göz-önüne alınır ise, en az 15 sene ona talebelik yaptığı söylenilebilir. Bu müddet zarfında hocasının derslerine aralıksız devam etmiş, onun daha ziyâde lugatte şöhret sâhibi olan al-Naḍr b. Şumayl al-Māzinî (ölm. 203=818/819), hadîsteki vukufu ile tanınan 'Alî b. Naṣr al-Cahżamî (ölm. 187=803), şiir ve lugatteki bilgisi ile meşhûr olan Mu'arrie b. 'Amr al-Sadūsî (ölm. 195=811) gibi mühim talebesi arasında, bilhassa nahiv sâhasında en kuvvetli ve en güvenilir sîma olmuştur (*Marātib*, s. 65; *Aḫbār*, s. 49; *Ṭabaḳāt* s. 67, 78; *al-Muḥtār*, var. 65b, 129b; *Nūr al-ḳabas*, s. 58; *Târîḫ Baġdād*, XII, 196, *Nuzha*, s. 29; *İnbāh*, II, 355, III, 328). al-Ḫalîl bu bıkmak, usanmak bilmeyen genç talebesine husûsî bir alâka göstermiştir (*Ṭabaḳāt*, s. 68; *al-Muḥtār*, var. 136a; *İnbāh*, II, 352).

Hocasının ölümünden sonra, Sîbavayhi nahivde zamanının en salâhiyetli bilgini olmuştur. Kendisinden istifâde edenlerin başında Abu 'l-Ḥasan al-Aḫfaş (ölm. 215=830) ve Ḳuṭrub (ölm. 206=821/822) vardır. Bunlardan ikincisi olan Muḥammed b. al-Mustanîr Sîbavayhi'nin kapısının önünden ayrılmaz, Sîbavayhi sabahları ne zaman kapısını açsa, onu karşısında bulurdu. Hattâ bu yüzden Sîbavaybi'nin bir latîfesi üzerine Ḳuṭrub lekabını almış idi (*Aḫbār*, s. 49; *Nūr al-ḳabas*, s. 174; *Nuzha*, s. 61; *İnbāh*, III, 219; *Ḳāmūs*, mad. *ḳ ṭ r b*). Yaşça kendisinden büyük olduğu rivâyet edilen al-Aḫfaş'e gelince, aşağıda izâh edileceği gibi, Basra ilim muhitinde sonraları Sîbavayhi'nin yerini almış ve *al-Kitāb*'ı ilk defa o okutmuştur.

Hayatının sonlarına doğru, Sîbavayhi Bagdad'a giderek, al-Kisā'î ile münâzarada bulunmak istedi. Hārūn al Raşîd'in hilâfeti (170—193=786—809) esnâsında cereyan eden bu ilmî münâzara iç'n bizzat halîfeye veya vezîri Yaḥyā b. Ḫālid b. Barmak (ölm. 190=806)'e başvurduğu söylenir. Bu hususta ısrârı üzerine, Yaḥyā b. Ḫālid'in huzûrunda karşılaştırılmaları için, tertip edilen toplantıda al-Kisā'î'nin talebesi olan tanınmış âlimlerden al-Farrā' (ölm. 207=822/823), Muḥammed b. Sa'dān (ölm. 231=845/846), Hişām b. Mu'āviya (ölm. 209=824), Ġulām al-Kisā'î diye tanınan Abu 'l-Ḥasan 'Alî b. Mubārak al-Aḥmar (ölm. 194=810) v.b. de bulunmuş. Sîbavayhi önce bunların, sonra da al-Kisā'î'nin sorularına cevap vermiş, *al-zunburîya* diye meşhûr meseledeki ihtilâfları üzerine, hakem olarak fikirlerine baş vurulan bir kaç bedevî al-Kisā'î'yi haklı göstermişlerdir. Bu ihtilâflı mesele daha sonraları da münâkaşa mevzuu olmuş, Sîbavayhi'yi ve al-Kisā'î'yi haklı bularak, meseleyi bu yönden izâh edenler, bunun her iki âlimin dilin esaslarını tesbitte güvendikleri ve dayandıkları kabilelerin lehçeleri arasındaki ayrılıklardan ileri geldiğini söyleyenler bulunmuş, hattâ münâzaranın seyrinin önceden tertip edildiği ve ha-

kem olarak mürâcaat edilen şahısların hazırlanmış oldukları da ileri sürülmüştür. Filhakika bu hâdiseyi anlatan ve bir taraftan al-Farrâ' gibi toplantıya iştirâk edenlere, diğer taraftan bizzat Sîbavayhi'nin ifâdesine kadar çıkan müteaddit rivâyetlerden açıkça anlaşıldığına göre, ilmî nufûzunun hâkim olduğu kendi muhitinde bulunan rakibinin karşısında esâsen münâkaşa etmesini pek beceremeyen Sîbavayhi pek yalnız kalmış, üstelik halîfenin oğulları al-Amîn ve al-Ma'mûn'un hocası olan al-Kisâ'î'nin itibârının korunması için gayret sarfedilmiştir (münâzaranın cereyan tarzı ve mâhiyeti hakkında bk. *al-Fihrist*, s. 51; *Ṭabaḳât*, s. 68—73; *al-Muḥtâr*, var. 131b, 132b, 134b; *Nûr al-ḳabas*, s. 287 v.d.; *Târîḫ Baġdâd*, XII, 104 v.d., 197 v.d.; İbn al-Anbârî, *Kitâb al-inṣâf fî masâ'il al-ḫilâf*, s. 292—295, 99. mesele; *Irşâd*, XIII, 185—188, XVI, 119 v. dd.; *İnbâh*, II, 37, 314, 348, 357 v. dd.). Bu hâdiseden sonra Yaḥyâ b. Ḫâlid, rivâyete göre, al-Kisâ'î'nin tavsiyesi üzerine, Sîbavayhi'ye 10.000 dirhem vermiştir. Bagdad'dan çok müteessir dönen âlim, talebesi ve arkadaşı al-Aḫfaş ile görüşmüş, olup bitenleri ona anlatarak, vedâlaşmış, Fars'a müteveccihen, Basra'dan ayrılarak, al-Aḫfaş'ın ifâdesine göre, Ehvâz'a gitmiştir (*Ṭabaḳât*, s. 73, 81; *al-Muḥtâr*, var 134b; *İnbâh*, II, 359). Bu pek meşhûr münâzaranın tarihini de kesin olarak tâyin etmek maalesef mümkün değildir. Ancak o zaman Sîbavayhi'nin Basra ilim muhitinin en mühim sîmâsı olduğu söylendiğine göre, bu hâdise al-Ḫalîl'in ölümünden sonra cereyan etmiş olmalıdır. al-Ḫalîl'in ölümü için zikredilen tarihlerin en sonuncusu ise 175 (h.)'dir. Diğer taraftan münâzaraya adı karışanların ölüm tarihlerinden en eskisi al-Kisâ'î hakkında verilen müteaddit tarihlerden biri olan 179 (h.) yılıdır. Şu hâlde Sîbavayhi Bagdad'a muhtemelen bu iki tarih (175—179 h.) arasında gitmiş olmalıdır. Bu sırada onun 32 yaşında olduğu söylenir ise de (*al-Fihrist*, s. 51; *İnbâh*, II, 348), her hâlde o 35—40 yaşları arasında bulunuyordu. Böylece memleketinden küçük yaşta Basra'ya gelen bu müstesna insan Ḥammâd'ın huzûrunda yaptığı bir dil hatası (*laḥn*) yüzünden duyduğu utanç ve üzüntü ile kendisini gramer çalışmalarına vermiş, hocalarının ve daha evvelki neslin bilgilerine kendi araştırmalarını da katarak, arap dilinin esaslarını tesbit etmiş ve sonra ilmi bir mübâhasede yaptığı ileri sürülen sözde bir hatâdan duyduğu derin üzüntü ile, yurduna müteveccihen, Basra'yı terk etmiş ve bir daha oraya dönmemiştir.

Öldüğü yer ve yıl hakkında mu'telif rivâyetler vardır. Bunlardan en güvenilir olanlarına göre, Fars'a, Ahvâz veya Şîrâz'a gitmiş ve muhtemelen 180 (796)'de, veya biraz sonra, orada ölmüştür. Abû Ḥâtim ve İbn Durayd'e nazaran, kabri Şîraz'dadır (*Taḥzîb*, s. 18; *Marâtib*, s. 65; *Aḫbâr al-naḥvîyîn*, s. 50; *Ṭabaḳât al-naḥvîyîn*, s. 49, 74; *al-Muḥtâr*, var. 136b; *Nûr al-ḳabas*, s. 97; *Târîḫ Baġdâd*, XII, 198; *İnbâh*, II, 348, 353; *Irşâd*, XVI, 115 v. d.; *Vafayât*, III, 134). Abû Sa'îd al-Ṭîvâl'in şahâdetine dayanılarak nakledildiğine göre, Şîraz'daki kabrinde Suleymân b. Yazîd al-'Adavî'ye âit 3 beyit yazılı idi (beyitler için bk. *Ṭabaḳât al-naḥvîyîn*, s. 73; *al-Muḥtâr*, var. 135b; *İnbâh*, II 360; Abû sa'îd al-Ṭîvâl yerine *Irşâd*, XVI, 115'te al-Aṣma'î zikredilir ise de, bunun al-Aṣma'î'nin de künyesinin Abû Sa'îd olmasından doğmuş bir hatâ olduğu düşünülebilir). Ayrıca, 'Abd al-Bâḳî b. Ḳâni'in 161'de Basra'da öldüğüne dâir rivâyeti daha al-Marzubânî tarafından tenkid ve reddedilmiştir (bk. *al-Muḥtâr*, var. 136a; *Nûr al-ḳabas*, s. 99; ve al-Marzubânî'den naklen *Târîḫ Baġdâd* ve *Irşâd*'da tekrarlanmıştır). Bagdad'dan ayrıldıktan sonra, nahive değer veren bir *malik* soruşturup, bu hususta kendisine tavsiye edilen Ṭalḥa b. al-Ṭâhir'in yanına giderken, Sâve'de öldüğüne dâir rivâyete (*Târîḫ Baġdâd*, XII, 198; *Irşâd*, XVI, 121; *İnbâh*, II, 357) gelince, Ṭalḥa b. al-Ṭâhir'in 207—213 (h.) yılları arasında vâli olduğu göz önüne alınır ise, bu rivâyette esâsen bir karışıklık bulunduğu görülür (bütün bunlardan başka, Sîbavayhi'nin ölüm tarihi olarak 177, 179, 188, 194 (h.) v.b. yılları da verilir, bk. *al-Fihrist*, s. 51; *İnbâh*, II, 348; *Vafayât*, III, 134; *al-Muzhir*², II, 461). Ölümü sırasında 32, 33, 38 veya 40 küsûr yaşında bulunduğu söylenir. Bunlardan en doğrusunun sonuncusu olması mümkündür. Aksi takdirde, yalnız al-Azharî'nin işâret ettiği gibi (*Taḥzîb*, s. 18), onun 'Îsâ b. 'Omar (ölm. 149, 150 veya 154 h.)'den okuduğuna dâir rivâyetleri—çocukluğunda müstesnâ bir zekâsı olduğu kabûl edilse bile—33 yaşında ölmüş olması ile bağdaştırmak mümkün değildir. Ölüm sebebi olarak umûmiyetle, kederinden tutulduğu onulmaz bir hastalıktan bahsedilir ve son nefesini başını kardeşinin göğsüne yaslayarak verdiği söylenir. Yalnız al-Marzubânî, bir gece geç vakit evine dönüşünde, yüksek bir duvardan içeri atlamak isterken, başının üzerine düşüp öldüğüne dâir bir fıkra nakleder (*Ṭabaḳât*, s. 73; *al-Muḥtar*, var. 136a, *Nûr al-ḳabas*, s. 96 v. d.; *Târîḫ Baġdâd*, XII, 198; *İnbâh*, II, 357, v. dd.; *Irşâd*, XVI, 122).

Sîbavayhi'nin âilesi ve yakınları hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Sâdece ölümüne

dâir rivâyetlerden bir kardeşinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Abû Bişr künyesinin ona küçük yaşında verildiği, ancak diğer künyelerinin oğlu veya oğullarından geldiği düşünülebilir.

Sîbavayhi 'nin dilinde tutukluk (*ḥubsa*) var idi (*Ṭabaḳāt*, s. 67; *İnbāh*, II, 349); bunu yabancı olmaktan ileri gelen bir telaffuz bozukluğu [bk. *EI*, mad. SİBAWAYHİ] şeklinde anlamak doğru olmaz. Nitekim onun rahat ve kolay konuşamadığı, fikirlerini talâkat ile ifâde edememesi yüzünden, haklı olduğu hâlde, muhâtabına gâlip gelemediği söylenir (*Ṭabaḳāt*, s. 68, 185; *al-Muḥtār*, var. 135a; *Nuzha*, s. 83). al-Riyāşî 'den naklen bildirildiğine göre, sünnî idi (*Ṭabaḳāt*, s. 68).

Sîbavayhi her hâlde hocası al-Ḫalîl 'in ölümünden önce eserinin malzemesini toplamış idi. Bu malzeme hemen-hemen sâdece tasnife hazır vaziyette bulunuyordu. „al-Ḫalîl 'in ilmini ihyâ etmek" husûsundaki teşebbüsü (*Ṭabaḳāt*, s. 78) onun *al-Kitāb* 'ı te'lilindeki hareket noktasını gösterebilir. Ayrıca bu teşebbüs Ḫalîl 'in ölümünden (175 h.) hemen sonra olmalıdır. Eseri münâsebeti ile Yûnus b. Ḥabîb veya Abû Zayd 'in Sîbavayhi 'den *ġulām* diye bahsetmesi, bu sırada onun çok genç olduğunu ifâde eder gibi görünür ise de, bu ifâdeden daha ziyâde onun akranı arasında yaşının küçük bulunduğunu, bilhassa hocasının nazarındaki mevkiini, ilminin ve eserinin gerçekten yaşının üstünde olduğunu anlamak gerekir. Yukarıda da işâret edildiği gibi, bu sırada o muhtemelen 35 yaşını biraz geçmiş bulunuyordu.

al-Kitāb bugün arap dili nahvi husûsunda yazılmış olup, günümüze kadar muhâfaza edilmiş ilk büyük te'liftir. Sîbavayhi 'nin muâsırlarından Ḫalaf al-Aḥmar (ölm. 175=791) 'e isnat edilen *Muḳaddima fi 'l-naḥv* (nşr. 'İzz al-Dîn al-Tanūḫî, Şam, 1961) adlı diğer bir eser var ise de, esâsen pek muhtasar bir kitap olan *Muḳaddima* 'nin Ḫalaf 'e âidiyeti kesin olarak söylenemez (bk. Nihad Çetin, *Arap dili sarf ve nahvine dâir üç eser*, *Şarkiyat mecmuası*, 1959, III, 165 v.d.).

al-Kitāb 'tan daha önce yazılmış eserler hakkında fazla bir şey bilinmiyor ise de, aşağıda izah edilmeğe çalışılacağı gibi, bu eserin kaynakları ve intikaline dâir olup, küçük ve dağınık rivâyetlerden çıkarılan bilgiler, hemen-hemen bir-birbuçuk asırlık çalışmaların tedvin ve intikalinin tarihçesi gibidir. Nitekim, ilk teşebbüs ve çalışmalar hakkındaki muhtelif rivâyetlere dayanan bilgileri te'yid eden vesikalar mevcut değildir (bu husûsta bk. mad. NAHİV; bir de bk. Henri Fleisch, *Esquisse d'un historique de la grammaire arabe*, *Arabica*, 1957, IV, 1–21). Bununla beraber arapçanın esaslarını çok defa pek küçük noktalarına kadar tesbit etmiş olan *al-Kitāb* 'tan önce bu mevzûda yapılmış denemelerin bulunduğu muhakkaktır. Hâl tercümesine ve kitâbiyata dâir eserlerde verilen kayıtlardan açıkca tesbit edilebilen en eski eserler, 'İsâ b. Omar al-Ṯaḳafî 'nin *al-Cāmi'* ve *al-İkmāl* 'i ile Abû 'Amr b. al-'Alâ' 'nın eseridir. Günümüze kadar gelememiş olan bu eserlerin muhtevası, hiç olmazsa ana batları ile, Sîbavayhi 'nin kitabına derced lmiş olmalıdır. Sîbavayhi, 'İsâ b. 'Omer 'in *al-Cāmi'* 'ini, al-Ḫalîl 'e getirerek, ondan bu eserin güç noktalarının izahını istemiş idi. Sonra onun *al-Cāmi'* 'i kendi eserinde esas kabûl ettiği, ancak muhtevasını al-Ḫalîl 'in ve başkalarının bilgileri ile zenginleştirdiği söylenir (*İnbāh*, II, 347, 375). Diğer taraftan Sîbavayhi, Abû 'Amr b. al-'Alâ' 'nın eserini de Yûnus b. Ḥabîb vâsıtası ile rivâyet etmiştir (*Aḫbār*, s. 33 v.d.). Yine bahsedilen kayıtlara göre, *al-Kitāb* 'ın ana malzemesini, *uṣūl* ve *masā'il* 'ini al-Ḫalîl 'in bilgileri teşkil etmiştir (*Marātib*, s. 65; *Nūr al-ḳabas*, s. 58; *Nuzha*, s. 29; *İnbāh*, II, 347). Eserde, „ḳāla 'l-Kūfî" kayıtları ile verilen bilgiler de al-Ru'āsî 'ye âittir (*Nūr al-ḳabas*, s. 279). Abû Zayd, müellifin „güvendiğim kimse" diye bahsettiği şahsın kendisi olduğunu iftihar ile söylerdi. Bu sonraları başkaları tarafından da kabûl edilmiş idi (*Marātib*, s. 42, 46; *Aḫbār*, s. 49; *Ṭabaḳāt*, s. 67; *al-Muḥtār*, var. 130a; *Nūr al-ḳabas*, s. 95; *Nuzha*, s. 85; *İnbāh*, II, 350). Yûnus b. Ḥabîb, Sîbavayhi 'nin 1.000 varaklık bir eserde al-Ḫalîl 'in nahiv ve dâir bilgisini topladığını işitince, eserin sıhhatinden şüphe etmiş, fakat sonra kendisinden yapılan rivâyetlerin doğruluğunu görünce, diğer kısımların da doğru olması gerektiğini kabûl etmek zorunda kalmış idi (*Aḫbār*, s. 48; *Ṭabaḳāt*, s. 49; *al-Muḥtār*, var. 130b; *İrşād*, XVI, 117; *Marātib*, s. 76). Biraz farklı rivâyetleri bulunan bu fıkrada bâzan Yûnus 'un yerine Abû Zayd da zikredilir. Bu rivâyetlerde, her türlü ihtimallere rağmen, bir takım hakikatlerin bulunduğu kabûl edilmelidir. Nitekim doğrudan-doğruya *al-Kitāb* 'a dayanılarak yapılan bir çalışma da bunları te'yid eden neticeler vermiştir (bk. M. İbrahim Mustafa, *Le premier grammarien arabe*, *Actes du XXIe Congrès International des Orientalistes*, Paris, 1949, s. 278 v.d., burada gösterildiğine göre, *al-Kitāb* 'da 376 yerde al-Ḫalîl, 155 yerde Yûnus b. Ḥabîb, 39 yerde Abû 'Amr b. al-'Alâ', 18 yerde 'İsâ b. 'Omar v.b. zikredilmiştir). Bütün bunlar göz önüne alınarak, denilebilir ki, Sîbavayhi, nahiv mevzuunda yazılmış daha eski eserlerin muhteviyatını yetiştiği âlimlerin

ve bunlar arasında bilhassa al-Ḫalîl 'in rivâyet yolu ile veya bizzat dili fasih bedevîlerden derlenen malzemeye istinat eden bilgileri ile genişletmiş, aynı tarzdaki kendi çalışmalarını da bunlara katarak, hepsini eserinde tertip ve tasnif etmiş idi. Böylece o, başlangıcından II. (b.) asrın üçüncü yarısına kadar geçen devrede arap dili gramerine dâir çalışmaları eserinde toplayarak, bu bilgilerin intikalini sağlamıştır. *al-Kitâb* 'ın Sîbavayhi de dâhil, bir kaç neslin âlimlerinin çalışmaları sonunda takarrür eden bilgilerin ve itibar edilen fikirlerin insicamlı bir hâle getirilmesine çalışılmış bir muhassalası olması icâbeder.

Böylece te'lif edilen *al-Kitâb* 'ın zamanına kadar yazılan nahiv dâir eserlerin en büyüğü olduğu ittifakla söylenir. Bu eser daha sonraki çalışmalarda ve yüksek seviyeli nahiv tedrisatında esas kabûl edilmiştir. al-Mubarrad (ölm. 285=898) 'in *al-Muḳtaḍab* 'i gibi büyük hacimdeki bâzı eserlerin neşri ve Sîbavayhi 'nin eseri ile mukayesesi yapılmadan kesin bir şey söylemek mümkün değil ise de, III. (=IX.) asırdan itibâren nahivin mukaddes kitabı sayılacak kadar büyük bir takdir kazanan bu eser, aralarında al-Mâzinî, al-Câḥiẓ ve al-Mubarrad gibi simaların da bulunduğu âlimlerin kanaatine göre, mevzuunda rakipsiz kalmış, bu eseri gölgede bırakacak ve ondan müstağni kalacak kitap yazılmamış, nahive dâir bu büyüklükte bir eser yazmağa kalkışmak sonu utanç ile bitecek bir cür'et sayılmıştır (*Marâtib*, s. 65; *Aḫbâr*, s. 48, 50; *al-Fihrist*, s. 51 v.d.; *al-Muḫtâr*, var. 129; *Nûr al-ḳabas*, s. 58; *İnbâh*, II. 347. v.d.). Bu şöhret ve takdirin neticesi olarak, sâdece *al-Kitâb* denilince, Sîbavayhi 'nin *Kitâb al-naḥv* 'i anlaşılmış (*Aḫbâr*, s. 50; *İnbâh*, II, 351) ve al-Ḫalîl 'in *K. al-'Ayn* 'ı Abû Ḥâtim 'in *K. al-Ḳirâ'ât* 'ı ve al-Câḥiẓ 'in *K. al-Ḥayavân* 'ı ile birlikte, basralıların ilim âlemine karşı dâima iftihar ile ileri sürdükleri 4 eserden biri olmuştur (*Nûr ol-ḳabas*, s. 226; Batlamyus ve Aristo 'nun hey'et ve mantıkta klâsik kitaplar sayılan eserlerine benzetiliş için bk. *Irşâd*, XVI, 117; *al-Kitâb* 'ı ezberleyen, on beş günde bir hatmedenler var idi: *İnbâh*, I, 332, II, 128).

Kûfe ilim muhiti de *al-Kitâb* 'dan müstağni kalamamıştır (*İnbâh*, II, 350: al-Câḥiẓ 'in sözleri). Nitekim Sîbavayhi 'nin en büyük rakibi olan al-Kisâ'î bu eseri al-Aḫfaş 'ten okumuş (*Marâtib*, s. 74; *Nûr al-ḳabas*, s. 95; *İnbâh*, II, 36, 37, 40, 273, 350; *Irşâd*, XVI, 122); al-Farrâ' öldüğü zaman yastığının altında Sîbavayhi 'nin eseri bulunmuş idi (*Marâtib*, s. 87; *Ṭabaḳât*, s. 73; bizzat al-Farrâ' 'nın yazısı ile yazılmış ve al-Kisâ'î 'nin mukabele kayıtlarını taşıyan bu nüshayı al-Câḥiẓ al-Farrâ 'nın vereseesinden satın almış ve Muḥammed b. 'Abd al-Malik al-Zayyâd 'a hediye etmiştir, bk. *İnbâh*, II, 351; *Târîḫ Bağdâd*, XII, 196, krş. *Irşâd*, XVI, 123).

al-Kitâb 'ın kırâat ve rivâyetine gelince, Sîbavayhi eserini hayatının sonlarına doğru yazmış ve her hâlde kimseye okutmamıştır. Abû İshâk İbrâhîm b. Sufyân al-Ziyâdî (ölm. 249=863) 'nin eseri müellifinden yarısına kadar okuduğuna dâir *Irşâd*, I, 158 'de bir kayıt var ise de, bnna eski kaynaklarda rastlanmadığı gibi, al-Ziyâdî 'nin eseri al-Carmî 'den okuduğu da bilinmektedir (bk. msl. *Ṭabaḳât*, s. 99; N. M. Çetin, *ayn. esr.*, s. 163, not 5). Te'lifi esnâsında, yazdıkça kısım-kısım gösterdiği (*Marâtib*, s. 69; *Ṭabaḳât*, s. 67.; *İnbâh*, II, 250) eseri kendi-kendine okuyup, güç noktalarda müellife baş vuran ve istifâde için onunla sık-sık münâkaşa eden (*Aḫbâr*, s. 50; *al-Muḫtâr*, var. 19b; *İnbâh*, II, 40, 353), yaşca büyük olmasına rağmen onun yetiştirdiği âlimler arasında sayılan (yk. bk.) Abû Sa'îd al-Aḫfaş al-Avsaṭ (ölm. 215=830), Sîbavayhi 'nin ölümünden veya Irak 'tan ayrılmasından sonra, Basra 'nın en mühim dil âlimi sıfatı ile, *al-Kitâb* 'ı okutmuş, şerh ve izah etmiştir (*Marâtib*, s. 68; *Aḫbâr* s. 47, 50; *al-Muḫtâr*, var. 129b; *Târîḫ Bağdâd*, XII, 196; *Nuzha*, s 92; *İnbâh*, II, 39, 355 v.d.).

Eseri al-Aḫfaş 'ten okuyanlar arasında, yukarıda zikredilen al Kisâ'î 'den başka, Abû 'Omar al-Carmî (ölm. 225=830), Abû 'Osmân al-Mâzinî (249=863), Abû Ḥâtim al-Sicistânî (255=868) gibi âlimler vardır (*Aḫbâr*, s 50, 72, 93; *Ṭabaḳât*, s 74, 92, 100; *Nûr al-ḳabas*, s. 95, 129, 220; *İnbâh*, II, 40, 58, 80 v.d.; N. M. Çetin, *ayn. esr.*, s. 163, not 4). Bunlardan bilhassa al-Carmî ve al-Mâzinî 'den okuyanlar çoktur. Fakat eseri her ikisinden de okuyan al-Mubarrad (ölm. 285=898) onun tedris ve rivâyetinde bir dönüm noktası teşkil eder. O bu hususiaki salâhiyetini pek küçük yaşında etrâfına kabûl ettirmiş bulunuyordu [bk. mad. MUBARRAD]. Aralarında İbn al-Sarrâc, Mabramân, al Zaccâc, al-Dînavarî, İbn Durustavayhi v. b. gibi simalar bulunan bir nesle *al-Kitâb* 'ı al-Mubarrad rivâyet etmiştir.

Eserin rivâyet yolu hakkında tarihi kaynaklarda bulunan müteferrik bilgiler ile bâzı yazmalardaki rivâyet ve kırâat kayıtları birbirini tutmakta ve tamamlamaktadır. Bu yol, Basra mektebi âlimlerinden başlayarak, Mısır ve Endülüs 'de gelişen lisâniyat çalışmalarının en belli-başlı simalarına uğrayarak, ulaşır. Metni büyük bir titizlik ile tesbit ve rivâyet edilen *al-Kitâb* 'ın eski ve mühim nüshaları hakkında bu kayıtlarda bilgiler vardır (msl. bk. *Ṭabaḳât*,

s. 236; *İnbāh*, III, 224 v.d.). Hattâ bâzı yazmalarda mühim âlimlerin rivâyetleri arasındaki farklar dikkat ile tesbit edilmiştir. Bir kısmı muhtemelen eseri okutan âlimlerin izah mâhiyetindeki ilâvelerinden gelmiş olan bu farklar, en eskisi al-Mubarrad olmak üzere bâzı büyük dilcilerin tedrislerine esâs olen nüshalarının farklarını göstermek bakımından olduğu kadar, esere verilen ehemmiyeti aksettirmeleri yönünden de dikkate şâyândır. Msl. al-Zamaḫşarī'nin nüshasında *mḥ* (al-Mubarrad'in nüshası), *ḥ* (al-Zaccāc'ın nüshası), *s* (İbn al-Sarrāc'ın nüshası), *fā* (Abū 'Alī al-Fārisī'nin nüshası) v. b. gibi, 10'dan ziyâde nüshanın farkları hâşiyede tesbit edilmiş bulunmakta idi. Nitekim H. Derenbourg, *al-Kitāb*'ın neşrinde bu nüshadan gelen bir yazmadan istifâde etmiş (I, s. V v.d.) hattâ hazırladığı metinde bu farkları aynı kısaltmalar ile vermiştir (643 tarihli bir nüsha ile al-Zamaḫşarī'nin nüshasına bağlanan, gerek bu kayıtları, gerek metin farklarını ihtivâ eden bir yazma da Süleymaniye kütüp., Reisülküttâb kısmı, nr. 1062'dedir). Eserin bir çok yazmalarında adı geçen kısaltmaların izahı verilmeden, hâşiyede bu remizler ile farkların tam veya kısmen nakledilmiş olması eskiden *al-Kitāb* ile meşgûl olanlar arasında bunların bilinen bir mesele olduğuna delâlet eder.

al-Kitāb, Basra mektebi mensupları için, gramer çalışmalarında esâs teşkil etmiş, uzun zaman şerḥ, izah, ihtisar, ikmâl veya tenkit şeklinde hareket noktası ve çalışmalarda çerçeve olmuştur. Bu arada *al-Farḫ* (= *Farḫ Kitāb Sībavayhi*)'nda *al-Kitāb*'ı ihtisar sûreti ile esâs alan Abū 'Omar al-Carmī (ölm. 225=830), *K. Tafsīr ġarīb Sībavayhi* adlı bir eser yazmıştır (*al-Fihrist*, s. 57; *İnbāh*, II, 82; H. Fleisch, *ayn. esr.*, s. 9). Eseri „tefsir" ettiğinden bahsedilen al-Māzinī (ölm 248=863)'nin de bu hususta bir eserinin olması gerekir (*Buġya*, s. 203; *Kaşf*, II, 1428; H. Fleisch, *ayn. yer.*). Eserin en eski şârihlerinden birisi de Abū İshāḳ İbrāhīm al-Ziyādī olup, *İḫrāc* (veya *Şarḥ*) *nukat Kitāb Sībavayhi* adlı bir eser yazmıştır (*Aḫbār*, s. 88; *İnbāh*, I, 166 v. d.; *Nuzha*, s. 141; *İrşād*, I, 161; *Kaşf*, II, 1427; G. Troupeau, *Le Commentaire d'al-Sīrāfī sur le chapitre 565 du Kitāb de Sībavayhi*, *Arabica*, 1958, V, 169). Bu eserlerin şimdilik yalnız isimleri bilinmektedir. Bu mâhiyetteki eserlerden günümüze kadar muhâfaza edilmiş bulunanların en eskisi Abū Ḥātim al-Sicistānī (ölm. 255=868)'ye âit *K. Tafsīr ġarīb mā fī Kitāb Sībavayhi min abniya* adlı bir risâledir (Süleymaniye kütüp., Şehid Ali Paşa kısmı, nr. 2358, 1b—25b, bk. N. M. Çetin, *ayn. esr.*, 162 v.dd.). *al-Kitāb*'ı, bütün gramer münâkaşalarının temeli yaparak, bu esere istinâden Basra mektebinin an'anesini kuran al-Mubarrad olmuştur (bk. H. Fleisch, *ayn. yer.*). Onun *al-Kitāb* hakkında en az 7 eseri var idi: *K. al-Mudḫal ilā Sībavayhi*, *K. Ma'nā Kitāb Sībavayhi*, *Şarḥ şavāhid Kitāb Sībavayhi*, *K. masā'il al-ġalaṭ*, *K. al-Radd alā Kitāb Sībavayhi*, *K. al-Ziyādat al-muntazi'a min Kitāb Sībavayhi*, *K. Faḫr Kitāb Sībavayhi* (*al-Fihrist*, s. 59; *İnbāh*, III, 251 v.d.; *İrşād*, XIX, 121 v.d.; *Kaşf*, II, 1427; G. Troupeau, *ayn. yer*). al-Mubarrad'in bu eserlerinden yalnız biri, *K. al-Ziyādat al-muntazi'a min Sībavayhi*, bu gün mevcuttur (Sībavayhi'nin izah etmediği bâzı meseleleri yine onun görüşüne uygun olarak açıklayan bu eserin bir nüshası Konya Yusuf Ağa kütüphanesinde, nr. 4941/4942'dedir, bk. Ahmed Ateş, *Konya kütüphanelerinde bulanan bâzı mühim eserler*, *Belleten*, 1952, XVI, 59 v.d., nr. 14). al-Mubarrad'in zikredilen faâliyetinden sonra hicrî IV. asırda gramer çalışmaları *al-Kitāb* üzerine bilhassa teksif edilmiştir (bk. H. Fleisch, *ayn esr.*, s. 11). Bu arada Abū İshāḳ al-Zaccāc (ölm. 311=923)'ın *Şarḥ abyāt Sībavayhi* (*İrşād*, I, 151; *İnbāh*, I, 165, *Kaşf*, II, 1428), 'Ali b. Sulaymān al-Aḫfaş al-Aṣġar (ölm. 315=927)'ın *Şarḥ Kitāb Sībavayhi* (*İrşād*, XIII, 248; *Kaşf*, II, 1427), İbn al-Sarrāc (ölm. 316=928)'ün *Şarḥ Kitāb Sībavayhi* (*İnbāh*, III, 149; *Kaşf*, II, 1427; G. Troupeau, *ayn. esr.*, s 169) adlı eserleri var idi. İbn al-Sarrāc nahvi felsefî bir görüş ile ele almış, tamâmiyle *al-Kitāb*'dan çıkardığı malzemeyi mantıkçıların tasnifine göre tertip ederek (*İnbāh*, III, 149), te'lif ettiği *al-Uṣūl*'ü ile al-Mubarrad'in ao'aneleştirdiği kıyas usûlüne daha kat'î bir istikamet vermiştir. Abū Bakr Mabramān (ölm. 326=938) *al-Kitāb*'ı yarısına kadar şerhetmiştir, onun bir de *Şarḥ şavāhid Kitāb Sībavayhi* adlı eseri vardır (*İnbāh*, III, 190; *İrşād*, XVIII, 257; *Kaşf*, II, 1428; G. Troupeau, s. 169). Bu asrın dilcilerinden Abu 'l-'Abbās İbn Vallād (ölm. 332=943/944) *K. al-İntiṣār li-Sībavayhi min al-Mubarrad* (*İnbāh*, I, 99), Abū Ca'far al Naḥḥās (ölm. 338=950) *Şarḥ* (veya *Tafsīr*) *şavāhid* (veya *abyāt*) *Kitāb Sībavayhi* (*İr-şād*, IV, 228; *İnbāh*, I, 101, 103; *Kaşf*, II, 1427; Topkapı sarayı müzesi kütüp., Ahmed III. kısmı, nr. 2635), İbn Durustavayhi (ölm. 347=958) *K. al-Nuṣra li-Sībavayhi 'alā camā'at al-naḥvīyīn* (*İnbāh*, III, 113) adlı eserler yazmışlardır. Endülüs'te lisaniyat çalışmalarının kurucusu sayılan Abū 'Alī al-Ḳālī de *al-Kitāb*'ı şerh ve tefsir etmiştir (*Ṭabaḳāt*, s. 132; *İnbāh*, I, 205). Gene bu asır âlimlerinden Abū Sa'īd al-Sīrāfī (ölm. 368=978) ile yukarıda işâret edilen ve

al-Mubarrad ve İbn al-Sarrāc tarafından geliştirilen kıyas usûlü son şekl'ini almış, gramer meselelerinin izâhında arapçanın mutlak mantıkî nizâmı gösterilmeğe çalışılmıştır (Fleisch, *ayn. esr.*, s. 11). al-Sīrāfī'nin *al-Kitāb*'a dâir üç eseri vardır: *K. al-mudḫal ilā Kitāb Sībavayhi*, *Şarḥ şavāhid Kitāb Sībavayhi* ve *Şarḥ Kitāb Sībavayhi* (*Ṭabaḳāt*, s. 77, 129; *İrşād*, VIII, 147, 149, 150, 153, 158, 181; *Nuzha*, s. 212; *İnbāh*, III, 353; *G A L*, I, 101; *Suppl.*, I, 160). al-Sīrāfī'nin şerhi *al-Kitāb*'ın Bulak tab'ının hâşiyesinde ihtisâren neşredilmiştir. Ayrıca H. Derenbourg eserin neşrinde bu şerhten istifâde etmiş, G. Jahn tercümesinin notlarında bâzı parçalarını, tercümeleri ile berâber, neşretmiştir. al-Sīrāfī'nin şerhi daha sonraki gramer çalışmalarının belli-başlı kaynaklarından olmuştur. Nitekim G. Troupeau, eserin bir bâbı üzerinde yaptığı değerli bir çalışması ile (*ayn. esr.*), İbn Ya'īş'in *Şarḥ al-Mufaṣṣal*'ında ve al-Astarābādī'nin *Şarḥ Şāfiyat İbn al-Ḥācib*'inde bundan geniş ölçüde istifâde edildiğini göstermiştir. al-Sīrāfī'den sonra *al-Kitāb*'a dâir eser verenler arasında şunlar vardır: al-Zubaydī (ölm. 379=989, eseri: *K. Abniya K. Sībavayhi*, bk. *İrşād*, XVIII, 180; *Kaşf*, II, 1428; ayrıca Sībavayhi'nin eserinde bulunmayan bâzı meseleleri toplamak üzere *al-İstidrāk*'ini yazmıştır, nşr. Guidi, Roma, 1890), Aḥmed b. Abān el-Andalusī (ölm. 382=992, bk. *Kaşf*, II, 1428), al Rummānī (ölm. 384=994. eserleri: *Şarḥ Kitāb Sībavayhi*, *K. al-Ḫilāf bayna Sībavayhi va 'l-Mubarrad*, *K. Nukat Sībavayhi*, *K. Aġrāż Sībavayhi*, *al-Masā'il va 'l-cavāb min Kitāb Sībavayhi*, *Taḥzīb abvāb Kitāb Sībavayhi*, *al-Mabsūṭ fī Kitāb Sībavayhi*, bk. *İnbāh*, II, 295; *G A L*, *Suppl.*, I, 175; G. Troupeau, *ayn. esr.*, s. 196), Yūsuf b. al-Ḥasan al-Sīrāfī (ölm. 385=995. *Şarḥ K. Sibavayhi*, *Şarḥ abyāt Sibavayhi*, bk. *İrşād*, XX, 60; *Vafayāt*, VI, 70; *Kaşf*, II, 1427), Abū Muḥammed al-Ḳaṣrī (eseri: *al-İntiṣār li-Sībavayhi 'ala 'l-Mubarrad*, bk. *İrşād*, XII, 59; *Buġya*, s. 320), Abū Naṣr Hārūn b. Mūsā al-Ḳurtubī (ölm. 401=1011, eseri: *Şarḥ 'uyūn Kitāb Sībavayhi*, bk. *İnbāh*, III, 362; *G A L*, I, 102), Abū İsḥāḳ al-Şaffār (eseri: *K. al-Mudḫal ilā Sībavayhi*, bk. *İrşād*, VI, 69; *Buġya*, s. 191), Abu 'l-Ḥasan al-Raba'ī (ölm. 420=1029, eseri: *Şarḥ Kitāb Sībavayhi*, bk. *Nuzha*, s. 233; *İrşād*, XIV, 29), Abū 'Abdallāh al-İskāfī (ölm. 421=1030, eseri: *Şarḥ şavāhid* veya *Abyāt Kitāb Sībavayhi*, bk. *İrşād*, XVIII, 215; *Kaşf*, II. 1428), Abu 'l-'Alā' al-Ma'arrī (ölm. 449=1057, eseri: *Şarḥ Kitāb Sibavayhi*, bk. *İrşād*, III, 160; *İnbāh*, I, 66; *Kaşf*, II, 1428), al-A'lam al-Şantamarī (ölm. 476=1083. eseri: *al-Kitāb*'ın şevāhidi şerhine dâir *Taḥṣīl 'ayn al-ẕahab 'an ma'din cavhar al-adab fī 'ilm mucāzāt al-'arab*; *al-Kitāb*'ın Bulak tab'ında, metin ile berâber, neşredilmiştir, *G A L*, I, 101; *Suppl.*, I, 160, 542), İbn al-Bāẕişī (ölm. 528, eseri: *Şarḥ Kitāb Sibavayhi*, bk. *Kaşf*, *ayn. yer.*), al-Zamaḫşarī (ölm. 538=1144. eserleri: *Şarḥ Kitāb Sibavayhi*, *Şarḥ şavāhid Kitāb Sibavayhi*, bk. *İrşād*, XIX, 134; *Kaşf*, II, 1427; *G A L*, *Suppl.*, I, 160), İbn Abi 'l-Ruḳab al-Andalusī (ölm. 544=1149); eseri: *Şarḥ Kitāb Sibavayhi*, bk. *İrşād*, XIX, 55), Abu 'l-Ḥasan 'Alī b. Muḥammed al-İşbīlī (ölm. 609=1212, eseri: *Tanḳīḥ al-albāb fī şarḥ ġavāmiż al-Kitāb*. bk. *Kaşf*, II, 1427), Taḳī al-Dīn al-Daḳīḳī al-Miṣrī (ölm. 613=1216, eseri: *Lubāb al-albāb fī şarḥ al-Kitāb*, bk. *İrşād*, XI, 245 v.d.), Abu 'l-Baḳā' al-'Ukbarī (ölm. 616=1219, eserleri: *Şarḥ abyāt Kitāb Sibavayhi*, *Lubāb al-Kitāb*, bk. *Kaşf*, II, 1428), al-Baṭalyusī al-Şaffār (ölm. 630=1232. *Şarḥ Kitāb Sibavayhi* adlı eseri için bk. *G A L*, *Suppl.*, I, 160), Abū 'Alī 'Omar b. Muḥammed al-Andalusī (ölm. 645, eseri: *Şarḥ Kitāb Sibavayhi*, bk. *İnbāh*, II, 333; *Kaşf*, II, 1428), İbn Hâcib (ölm. 646=1248) Abu 'l-'Abbās Aḥmed b. Muḥammed al-İşbīlī (ölm. 651=1253), Abū Bakr b. Yaḥyā al-Mālaḳī (ölm. 657=1259), Muḥammed b. 'Alī al-Şalavbīnī (ölm. 660=1262), İbn Şāni' al-İşbīlī (ölm. 680=1281, bu sonuncuların eserleri için bk. *Kaşf*, II, 1427 v.d.), 'Afīf al-Dīn Rabī' b. Muḥammed al-İşbīlī (ölm. 682=1283, *Şarḥ abyāt Sibavayhi va 'l-Mufaṣṣal* adlı eseri için bk. *G A L*, *Suppl.*, I, 160), İbn Rabī' al-'Oşmānī al-İşbīlī (ölm. 688), Aḥmed b. İbrāhīm al-Ġirnāṭī (ölm. 708), Muḥammed b. 'Alī al-Mālaḳī (ölm. 703, bu sonuncular için bk. *Kaşf*, *ayn. yer*) v.b. *al-Kitāb*'ın müellifi meçhûl bir şerhi Amasya Bayezid umûmî kütüp., nr. 622'de bulunmaktadır (628 h.'de istinsâh edilmiş olan bu şerh için bk. Ahmed Ateş, *Anadolu kütüphânelerinden mühim yazma eserler* (*Amasya*), *Tarih vesikaları*, yeni seri, I/1 1955 ağustos, nr. 4).

Böylece arapçanın nahvine dâir çalışmaların devamlı ve semereli bir akışının ana kaynağını teşkil eden bu eser arapçanın ve islâmiyetin hâkim olduğu yerlerde, asırlarca değerini muhâfaza etmiştir. Şarkta yerini yeni ve muhtasar eserlerin almağa başlamasından sonra bile, Magrib'de, bilhassa Fas'ta, çok yakın zamanlara kadar okutulmakta devam ettiği anlaşılmaktadır (Krenkow, *EI*, mad. SĪBAWAYHI). Eserin yukarıda da işâret edildiği gibi, mevzuu, küçük, müteferrik meseleler hâlinde kısa bölümlere ayırmasındaki tasnif iptidâîliğinin, bilhassa tenkid edilen misâller ve şevâhid ile fazla tafsilâtlı ve yorucu bir üslûp ile yazılmış olmasının sebeplerini müellifinin bu ilmin ku-

ruluş devrinde bulunması ve zamanında henüz kararlı bir gramer dil ve üslûbunun teşekkül etmemiş olması yüzünden, bir takım yeni mefhum ve meseleleri anlatma ve açıklamada bizzat kendisinin güçlükler ile karşılaşmasında aramak lâzımdır. Bu arada eserin şevâhid olarak ihtivâ ettiği beyitler bakımından taşıdığı ehemmiyete ve misâl olarak verdiği kelimelerin lugat itibâriyle ötedeп beri dikkati çeken değerine (msl. bk. *Ṭabaḳāt*, s. 73; *İnbāh*, II, 358, al-Zaccāc'ın sözleri) işâret etmek gerekir. Nitekim lugate dâir eski ve mühim eserlerde *al-Kitāb*'dan bu bakımdan da daimâ istifâde edilmiştir.

al-Kitāb üç defa neşredilmiştir: Kalküte, 1887 tab'ından sonra, Hartwig Derenbourg tarafından tenkitli neşri verilmiştir (Paris, 1881—1889, 2 cild). al-Şantamarī'nin eserde misâl olarak geçen beyitlerin şerhi olan *Toḥṣīl 'ayn al-ẕahab*...'i ile birlikte ve kenarında al-Sīrāfī'nin şerhinden bâzı parçalar ile yapılmış olan diğer tab'ı (Bulak, 1316) bunların en doğrusu kabûl edilir. Eser ayrıca G. Jahn tarafından almancaya tercüme edilmiştir (Berlin, 1895—1900).

Sîbavayhi lekabı ile anılmış başka şahıslar da vardır: Muḥammed b. Mūsā b. 'Abd al-'Azīz al-Miṣrī (ölm. 358 h., bk. *Buġya*, s. 108); Abū Naṣr Muḥammed b. 'Abd al-'Azīz b. Muḥammed al-İṣbahānī al-Naḥvī (bk. *Buġya*, s. 67; *İnbāh*, III, 169), Sibavayhi'l-Sincārī (ölm. 606 h. 'ya doğru, bk. *İnbāh*, II. 71), 'Alī b. 'Abdallāh b. İbrāhīm al-Kūfī al-Maġribī (bk. *Buġya*, s. 329) bunlardandır. Her hâlde bunlar, nahivdeki bilgileri ile kazandıkları takdir ve şöhretin neticesi olarak, meşhur Sîbavayhi'ye benzetilme sûretiyle, bu lekabı almışlardır.

Bibliyografya: Abu'l-Ṭayyib al-Luġavī, *Marātib al-naḥviyīn* (nşr. M. Abu'l-Faḍl İbrāhīm), Kahire, 1375 (= 1955), s. 65; al-Sīrāfī, *Aḫbār al-naḥviyīn al-baṣrīyīn* (nşr. F. Krenkow), Beyrut, 1936, s. 48; al-Azharī, *Tahẕīb al-luġa* (nşr. K. V. Zetterstéen), *MO*, 1920, XIV, 18; İbn al-Nadīm, *K. al-Fihrist* (nşr. Flügel), Leipzig, 1874, s. 51; v.d. al-Zubaydī, *Ṭabaḳāt al-naḥviyīn* (nşr. M. Abu'l-Faḍl İbrāhīm), Kahire, 1373, s. 38—45; *al-Muḫtār min Muḳtobas al-Marzubānī*, Şehid Ali Paşa kütüp., nr. 1215, var. 129a—136b; Abu'l-Maḥāsin Yūsuf b. Aḥmed al-Yaġmūrī, *Nūr al-ḳabas al-muḫtaṣar min al-Muḳtabas* (nşr. R. Sellheim), Beyrut, 1964, s. 95—97; al-Ḫaṭīb al-Baġdādī, *Tārīḫ Baġdād* (Kahire, 1949, v. d.), XII, 195—199; Kamāl al Dīn İbn al-Anbārī, *Nuzhat al-alibbā'* (nşr. İbrāhīm al-Samarrā'ī), Bagdad, 1955, s. 38—42; ayn. mll., *K. al-İnṣāf fī masa'il al-ḫilāf* (nşr. G. Weil), Leiden, 1913, s. 292 v. d.; Yāḳūt, *Irşād al-arīb* (nşr. Farīd Rifā'ī), Kahire, 1936, XVI, 114—127; al-Ḳifṭī, *İnbāh al-ruvāt* (nşr. M. Abu'l-Faḍl İbrāhīm), Kahire, 1369—1374, II, 346—360; İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān* (nşr. Muḥyi'l-Dīn 'Abd al-Ḥamīd), Kahire, 1367, III, 133 v. d, nr. 477; al-Suyūṭī, *Buġyat al-vu'āt* (Kahire, 1326), s. 366 v. d.; ayn. mll., *al-Muzhir* (nşr. M. A. Cād al-Mavlā, M. Abu'l-Faḍl İbrāhīm, 'A. M. al-Buḫārī), Kahire, ts., II, 405, 426, 454. 461 v. d.; Kâtib Çelebî. *Kaşf al-ẓunūn* (İstanbul, 1941—1943). II, 1426 v. dd.; İbn 'İmād, *Şaẕarāt al-ẕahab* (Kahire, 1350/1351), I, 252—255; Sarkis, *Mu'cam al-maṭbū'āt al-'arabīya* (Kahire 1347—1349), s. 1070, 975; Flügel, *Die grammatischen Schulen der Araber* (Leipzig, 1862), s. 42—45; Ḫayr al-Dīn al-Zirikli, *al-A'lām* (Kahire, 1373—1378), V, 252; 'Omar Riżā' Kaḥḥāle, *Mu'cam al-mu'allifīn* (Şam, 1376 v. dd.), VIII, 10; Broekelmann, *GAL*, I, 101; *Suppl.*, I, 169; Johan Fück, *'Arabīya, Recherches sur l'histoire de la langue et du style arabe* (trns. trc. C. Denizeau), Paris, 1955, bk. fihrist.

(NİHAD M. ÇETİN.)

SİBİR VE İBİR. SİBİR VA İBİR, Moğullar devrinde Sibirya (Sibir)'ya verilen isim; Şihāb al-Dīn al-'Omarī (krş. Broekelmann, *GAL*, II, 141)'de bu şekilde geçer, metin için bk. W. Tiesenhausen, *Sbornik materyalov, otnosyaşçiḥsya k istorii Zolotoy Ordı*, s. 217 yukarıda; aynı kaynakta *Bilād Sibir* yahut *al-Sibir* (*ayn. esr.*, str. 6 ve s 221, aşağıda); çok defa *İbir-Sibir*; meselâ Raşīd al-Dīn, *Cāmi' al-tavārīḫ* (nşr. Berezin, *Trudı Vost. Otd. Arḫeolog. Obşç.*, VII, 168; burada *İbīr Sibīr* Kırkız kavmi ve Angara nehri münâsebeti ile anılmıştır) ve Çin. Yüan-şi (*I-bi-rh Si-bi-rh*, Bretschneider, *Med. researches* v.s., II, 88'de zikredilmiştir; krş. keżâ *ayn. esr.*, s. 37)'de. XV. asır başında, Johann Schiltberger'de bu kelimeyi duymuş ve bunu *Bissibur* yahut *Ibissibur* şeklinde kaydetmiştir (Schiltberger, *Reise in den Orient*, Münich, 1814, s. 73 v.dd., 99. Quatremère tarafından zikredilmiştir). Quatremère bu metinler'in tamâmını vermiş, burada aynı tâbiri kullanmış (*Histoire des Mongal de la Perse par Raschid-eldin*, s. 413 v.dd.) ve bu tâbir de, şüphesiz yanlış olarak, Abar (Avarlar) ve Sabir (Mas'ūdī, *Tanbīh*, nşr. de Goeje, s. 83. 16: Sabīr; Hazarlar kendilerine böyle derlermiş) kavimlerinin eski adının bir hâtırasını görmüştür.

(W. BARTHOLD.)

SİBṬ. [Bk. İBNÜLCEVZİ.]

SİCCİL. SİCCİL, *Kur'an* 'da, XI, 84; XV, 74; CV, 4 'te bulunan ve mâhiyeti iyi bilinmeyen bir kelime olup, farsça سنگ („taş") ile گل („kil") 'den müştaktır ve pişirilmiş veya kurutulmuş kil parçalarına benzeyen taş mânasına gelir; bu mâna *Kur'an*, LI, 33—34 („onların üzerlerine, Allahın indinde damgalanmış balçıktan taşlar göndermek için") âyetleri ile te'yit ve takviye edilmektedir. Tefsirler taşların cehennem ateşinde pişirilmiş olduğunu ilâve eder ve „Allahın indinde" (*Kur'an*, XI, 84 ve LI, 34) tâbiri, onlara göre, taşların üzerinde, kimlere tahsis edilmiş ise, onların adları yazılmıştır mânasına gelmektedir.

Sicc̄il'in umûmiyetle kabûl edilmemiş olan başka tefsirleri de vardır: Yazılmış ve önceden kararlaştırılmış (açık bir şekilde *sicill* [b. bk.] ile benzerlikten dolayı verilen bir iştikak), cehennem veya en alçak gök (kelime bu takdirde *sicc̄in* [b. bk.]'in başka bir şekli sayılmaktadır). Bu kelimenin *s e l* kökünden müştak sıfatlar ile de alâkası olduğu ileri sürülmüştür.

B i b l i y o g r a f y a: Lane, *Lexicon*; al-Ṭabarī, *Tafsīr* (Kahire, 1328), XII, 57; al-Suyūṭī, *K. al-Itḳān* (Kahire, 1318), I, 139; A. Siddiqi, *Studien über die persischen Fremdwörter im klass. Arabisch* (Göttingen, 1919), s. 73; J. Horovitz, *Koranische Untersuchungen* (Berlin ve Leipzig, 1926), s. 11. — *Kur'an*, CV 'te bu taşların sârî bir çiçek bastalığını temsil ettiğine dâir faraziye için bk. Caetani, *Annali dell' Islām*, I, s. 147 ve Fernandez y Gonsalez, *La aparición de la viruela en Arabia* (*Revista de ciencias históricas*, 1887, V, 201—216.) (V. VACCA)

SİCCİN. SİCCİN, *Kur'an* (LXXXIII, 7 ve 8: Elbette fâcirlerin kitabı *sicc̄in*'dedir. *Sicc̄in*'in ne olduğunu sana ne anlatıyor? Bu yazılı bir kitaptır)'da geçen, mâhiyeti iyi bilinmeyen kelimelerden biri. Bu kelime müfessirler tarafından kötü insanların amellerinin yazılı bulunduğu bir kitabın saklı olduğu bir yer ve bir de bizzat bu kitabın kendisi olarak tefsir edilmiştir. Burası cehennemde bir vâdi olup, İblîs'in zincir ile bağlı bulunduğu yedinci ve en alçak kat; yer altında bir kaya veya yedinci kat yer yüzü; içinde kötü insanların ruhlarının bulunduğu İblis'in altında bulunan bir yer; kötülerin, cinlerin ve insanların yahut şeytan ve kâfirlerin yaptıklarının kaydını ihtivâ eden bir defter telakkî edilmektedir. Harf-i tarifsiz olarak *siccīn* cehennem ateşi mânasına gelen bir has isimdir. Meşakkatli, şiddetli, sert, devamlı, ebedî bir şey mânasında olmak üzere de kullanılır (bu tefsirler bu kelimenin yanlışlık ile *s-c-l* köküne bağlanan *siccīl* [b. bk.]'e benzerliğinin te'siri ile ileri sürülmüştür).

al-Itḳān bu kelimeyi arapça olmayan kelimeler arasında sayarsa da, bunun için kabûle şâyan hiç bir iştikak vermemektedir ve Dvořák bunu yabancı kelimeler arasına almamıştır; diğer taraftan lugatçiler bunu *sicn* („hapishane")'in bir müterâdifi olarak gösterirler ve şüphesiz bu son kelime *siccīn*'i kötü insanların yaptıklarının yazılı olduğu kitaptan ziyâde, kitabın saklı olduğu yer şeklinde anlayan müfessirlerin en çok yaygın olan tefsirleri üzerinde müessir olmuştur. *Kur'an* metni iki tefsire müsâittir ve avrupalı mütercimlerin çoğu son tefsiri kabûl etmişlerdir.

B i b l i y o g r a f y a: Lane, *Lexicon*; al-Ṭabarī, *Tafsīr* (Kahire, 1328), XXX, 60; al-Suyūṭī, *Kitāb al-Itḳān* (Kahire, 1318), I, 139; Marracci, *Refutatio Alcorani* (1698), s. 787. (V. VACCA.)

SİCİLL. *Kur'an* (XX, 104: *sicill*'in kitapların katlanması gibi gökleri katlayacağımız günde...)'da geçen ve ne olduğu iyi bilinmeyen kelimelerden biri. σιγίλλιον vâsıtası ile, *sigillum*'dan müştak olan bu kelime arapçada yazılı olarak tesbit edilen mukavele kayıtları, bir *ḳāżī*'nın vermiş olduğu bükümlerin yazıldığı defterler ve umûmiyetle, bir yazı tomarı yâni üzerine yazı yazılacak yahut yazılmış olan kâğıt yaprakları mânasında kullanılır. Lugatçiler ve *Kur'an* tefsircileri bu kelimenin yabancı menşe'li olduğunu kabûl ederek, bunu ya habeşçe, ya da farsça sayarlar; esâsen bunlar yabancı menşe'li kelimeleri bu iki dildeo birine veya her ikisine bağlarlar; onlar *Kur'an*'daki ibârenin gelişine bakarak da, bunun mânasını istidlâl etmeği denemişler ve bunu insan'ların amellerinin kayıtlarının içinde bulunduğu kitapları katlayan bir meleğin veya Peygamberin bir kâtibinin adı saymışlardır; habeş dilinde bunun umûmiyetle „insan" mânasına geldiği de ileri sürülür. al-Ṭabarī bir kâtip veya böyle bir meleğin hiç bir yerde zikredilmiş olmadığını, hâlbuki yazılı vesika mânasında *sicill*'in arapçada çok iyi bilindiğini kaydeder. al-Ṭabarī'ye göre, ondan sonra gelen *li 'l-kutub* kelimesi *'ala 'l-kutub* yerinde kullanılmıştır.

B i b l i y o g r a f y a: Lane, *Lexicon*; al-Ṭabarī, *Tafsīr* (Kahire, 1328), I. tab., XVII, 78; al-Suyūṭī, *Kitāb al-Itḳān* (Kahire, 1318), 1. tab., I, 139; Du Cange, *Glossarium mediae et infimae Latinitatis*, bak. mad. SIGILLUM; Fränkel, *De vocabulis in ant. carm. arab. et in Carano peregrinis* (Leyde, 1880), s. 17. (V. VACCA.)

SİCİLMĀSA. [Bk. SIJILMĀSE.]

SİCİLMÂSE. SİCİLMÂSA (Sacal- ve -mâssa şeklinde de yazılabilir), önceleri Tâfilâlat 'ın baş-şehri iken, bugün harâbe hâlinde bulunan eski bir Fas şehridir. Fas'ın takriben 315 km. cenûb-i şarkîsinde, Büyük Sahrâ 'nın kenarında, Vâdî Ziz 'in sol kıyısında, 31° 8' arzında ve 4° 11' tûlündedir.

Sicilmâsa belki de eski çağda te'sis olunmuştur. Şehrin, ordusunun basta ve sakatlarını burada iskân etmek gâyesi ile, İskender (= Zu 'l-Ḳarnayn) tarafından kurulmuş olduğuna dâir Leo Africanus 'un kaydettiği mahallî rivâyeti kabûle, hiç şüphesiz, sebep yoktur. Bununla berâber aynı müellif bize başka ve şehrin kuruluşunu, Mavritanya 'dan itibâren bütün Numidya 'yı zapteder, Atlas okyanusu sâhilindeki Sûs bölgesinin Mâssa adlı bir mevkiine kadar ilerileyen bir Roma generaline atfeden diğer bir rivâyeti de intikal ettirmiştir. Bu general, gûyâ o zamanlarda zaferinin mührünü teşkil ettiği cihet ile bu şekilde adlandırdığı *Sigillum mese* [= Massae] şehrini kurmuş imiş. Bu efsânede romalıların Suetonius Paulinus ve Geta Hasidius kumandasında (41 yılında), Fas bölgesi Atlaslarının cenûbuna yaptıkları seferlere uzaktan bir telmih bulunmaktadır.

Ne olursa olsun, eğer şehir daha eski çağlarda mevcut olmuş olsa bile, o müslümanların buraya varışları sırasında tamâmiyle tahrip edilmiş olmalıdır; zîra al-Bakrî, Sicilmâsa 'nin 140 (757/758) yılında te'sis olunduğunu ve mütemâdi gelişme ve genişlemesinin civârındaki Tudġa ve Ziz şehirlerinin çökmelerini intac ettiğini bildirmektedir. Şehir, râfızî Şufrîya mezhebini kabûl ederek, Ḳayravân 'daki arap vâlilerinin itâatından çıkan âsi Miknâsa Berberîleri tarafından kurulmuştur.

155 (771/772) yılından itibâren, şehir ve ona tâbi olan arâzi Miknâsa'li berberî hânedanı Banî Midrâr 'ın hâkimiyetine girmiştir; şehir en parlak devrini sünniliğe avdet edip, *Amîr al-mu'minîn* unvanını alan ve kendi adına sikke darp ettiren (bk. H. Lavoix, *Cat. d. monn. mus. de la Bibl. Nat.*, 1891,, s. 401 v. d.) al-Şâkir li'llâh lekaplı Muḥammed b. al-Fatḥ b. Maymûn b. Midrâr devrinde idrâk etmiştir. Bu zât 347 (958/959) 'de 'Ubaydî kumandanı Cavhar 'in şehri muhâsara ve zaptı sırasında esir düşmüştür. Bunu takip eden devrede Banî Midrâr hânedanının diğer âzası şehrin hâkimiyetini tekrar ele geçirdi; fakat 366 (976/977) 'da, bu hânedan Zenâta berberîlerinin başında olduğu hâlde, Kurtuba Emevî hükümdarları nâmına savaşan Ḫazrûn b. Falfal al-Maġrâvî tarafından kesin olarak iktidardan düşürüldü.

Ḫazrûn ve halefleri önceleri sâdece Kurtuba Emevîlerinin Sicilmâsa vâlileri idiler; bunların sukutu sırasında, bağımsızlıklarını ilân ederek, Banî Ḫazrûn hânedanını kurdular. Bununla berâber şehir ahâlisi, bunların zulümleri ve vicdansızca hareketleri yüzünden, Murâbiṭîn hareketini meydana getiren 'Abd Allâh b. Yâsîn 'i kendilerine yardıma çağırmak zorunda kaldı; 'Abd Allâh b. Yâsîn 445 (1053/1054) veya 447 (1055/1056) 'de Sicilmâsa şehrini işgal ederek, eline geçirdiği bütün Maġrâvîleri öldürttü.

Bu Sicilmâsa bağımsızlığının sonu demek idi; bu tarihten itibâren şehir ve ona bağlı olan arâzi, hiç olmaz ise nazarî olarak, Fas devletine tâbi oldu; fakat çöl kenarındaki sapa durumu yüzünden, bu şehir dâimâ ya bağımsızlıklarını elde etmek isteyen mahallî vâlilerin, ya civardaki sükûnetsiz arap kabilelerinin, yahut da merkezî idârenin bitmez-tükenmez taleplerinden bıkarak, her zaman devletin düşmanları olan Tlemsen hükümdarlarını veya hüküm süren hânedan mensuplarının taht müddeilerini desteklemeğe hazır bulunan şehir ahâlisinin çıkardığı isyanların ve ayaklanmaların ocağı olarak kaldı. 541 (1146/1147) yılında, al-Murâbiṭîn hânedanının inkırazından sonra, Sicilmâsa ahâlisi hemen bu sırada Sûs ve Dar'a 'nın isyanına sebep olmuş olan tahrikci Muḥammed b. Hûd al-Hâdî 'nin tarafını tuttu; fakat bu şahıs al-Muvaḥḥidîn 'in reisi Abû Ḥafṣ tarafından imha edilircesine bozguna uğratıldı ve Abû Ḥafṣ şehre hâkim oldu. 640 (1242/1243) yılında Sicilmâsa 'nin Muvahhidin sülâlesine mensûp vâlisi 'Abd Allâh b. Zakarîyâ al-Ḫazraci şehri hemen bu sırada Tlemsen şehrini ele geçirmiş bulunan Ḥafṣî hükümdarı Abû Zakarîyâ 'ya teslim etti; fakat Muvahhidin sultanı 'Alî al-Sa'îd şehri geri aldı.

653 (1255/1256) yılında Marînî hükümdarı Abû Yaḥyâ b. 'Abd al-Ḥaḳḳ Sicilmâsa 'yi işgal etti. Bununla berâber 655 (1257/1258) 'ten sonra halkının bir kısmı Tlemsen 'Abd al-Vâdî 'lerinden Yaġmurâsan 'den şehri idâresine almasını ricâ etti; fakat Abû Yaḥyâ, daha önce davranarak, şehri işgal etti. Yaġmurâsan burayı boşu-boşuna kuşatmış olmakla yetinmek zorunda kaldı. 657 (1258/1259) yılında, Marînî vâlisi al-Ḳiṭrânî burada bağımsızlığını ilân etti ise de, halk ona karşı ayaklanarak, Muvahhidleri dâvet etti. 660 (1261/1262) yılında Marînî birlikleri Sicilmâsa 'yi heyhûde yere kuşattılar. Sonraları, Munabbât adlı arap kabilesinin tazyiki ile, şehir ahâlisi Yaġmurâsan 'ın yüksek hâkimiyetini kabûle mecbur oldu. Fakat Marînî sultanı Ya'ḳûb b. 'Abd al-Ḥaḳḳ bütün Maġrib 'i itâat altına aldıktan son-

Sicilmâsa 'ye taarruz etti. Onun kuşatması esnâsında, Fas 'ta ilk defa olarak, topçu kullanılmıştır; şehir 673 saferinde (ağustos/eylûl 1274) zaptedildi. 'Abd al-Vâdî 'lerden olan vâliler, şehrin askerî birlikleri ve Munabbât reisleri kılıçtan geçirilerek, halk köle hâline getirildi.

Sicilmâsa 'nin inkırazı bu hâdise ile başlar. Bununla berâber adına Fas 'ın iç savaşları tarihinde arada-sırada tesâdüf olunmaktadır; şehir civârındaki arap kabîlelerinin, bilhassa Aḥlâf kabîlesinin tazyiki altında, çok ıztırap çekmişe benziyor. Sicilmâsa 'yi 752 (1351/1352) yılında ziyâret eden İbn Baṭṭûṭa burasının en güzel şehirler arasında bulunduğunu söylemektedir. Fakat XVI. asrın ilk yarısında, 6 ayını bu civarda geçirmiş olan Leo Africanus, şehrin, hâkimini öldüren ahâlinin bir isyanı yüzünden, tamâmiyle tahrip edildiğini ve ahâlinin köylere veya kalelere (ḳṣûr) çekilerek, kısmen bağımsız, kısmen de araplara haraç vererek, yaşadıkları haberini vermektedir. Bu sebep ile, Sicilmâsa 'yi ekseriyetle „Sicilmâsa bölgesi" veya „Tâfilâlat" mânasında kullanan yeni Fas tarihçilerinin ifâdelerini kabûl etmek doğru olmaz. Tarihte Sicilmâsa adını, son olarak, XVII. asrın ilk yarısında bu şehir *şurafâ'* 'sının, Sa'dî şerîflerinin inkıraz sebebi ile, bağımsızlarını elde edip, şimdiki 'Alavî yâni Filâla hânedanını [krş madd. FİLÂLA, ŞORFÂ'] te'sis etmeleri münâsebetiyle duyulmaktadır.

Arap coğrafyacıları bize orta çağ Sicilmâsa 'sinden parlak bir tasvir intikal ettirmişlerdir. Çok iyi sulanmış ve bu sebeple münbit bir ovanın ortasında bulunan Sicilmâsa, şehirden 4 fersahtan daha fazla bir mesâfede, Ziz vâdisi boyunca uzanan bahçeler ve meyvelikler ile çevrilmiş idi. Burada halkın başlıca gıdasını teşkil eden üzüm ve hurmanın en kıymetli çeşitleri büyük ölçüde islâhsal olunmakta idi; hububat da burada gayet güzel yetişiyordu; ekmek zahmetine katlanmadan, ardı-ardına 3 yıl mahsulü idrâk etmek mümkün idi. Civarda bundan başka pamuk, kimyon, berrî kimyon ve kına istihsal olunarak, bütün Magrib 'e ihrac ediliyordu. Arap müellifleri, bu şehrin husûsiyetleri ve acâyiplikleri olarak, burada sinek bulunmadığını, ahâlinin köpekleri ve bir nevi büyük kertenkeleyi (*ḥirẕavn*) yediklerini ve halkın ekserisinin gözlerinin hasta olduğunu belirtmektedirler. Kayda değer yegâne sanayi, şehir kadınlarının pek mükemmel bir şekilde örmesini bildikleri çok ince yünden yapılmış fevkalâde kumaşların imâli idi. Çok nüfuslu ve yaygın olan şehir müstaḥkem kısımlardan, her birisi bir bahçe ortasında bulunan muhteşem binâlardan ve evlerden müteşekkil idi.

Büyük Sahra 'nın kapısında bulunması Sicilmâsa 'yi zenciler ülkesine, bilhassa Ġâna 'ya giden veya oradan dönen kervanlar için fevkalâde bir birleşme merkezi hâline getirmiş idi. İhrac maddelerinin en mühimmini hurma teşkil ediyordu; Sudan 'dan ise, buraya-köle, altın tozu, fil dişi, abanoz ve deri gelmekte idi. Şehir ahâlisi şehir içindeki kârlı ticâret ile iktifa etmezdi; bunlar bizzat Sudan 'a giderler ve seyahatlarında büyük cesâret ve soğukkanlılık gösterirlerdi. Sicilmâsa 'den bir çok yol şimâlî Afrika 'nın büyük merkezlerine, Dar'a, Aġmât, Varîka, Fas, Tâbaḥrît (Nadrûma bölgesinin limanı), Ueda, Tlemsen 'e ve hattâ çöl içinden, Kahire ve Bahnâsa 'ye kadar gitmekte idi. Sicilmâsa, Fas şehri ile birlikte, Faslı Mekke hacılarının büyük toplanma merkezleri olan iki yerden birini teşkil etmekte olup, *amîr rikâb al-ḥacc* ekseriya bu şehir ahâlisioden biri olurdu Böylece bunlardan biri Marînî devri başlarında, bir kaç defa bu emîrlik ile, Hicaz 'a gitmek fırsatını bulmuş ve orada. Yanbû' al-Naḫîl 'de, Ḥasanî 'lerden Sayyid al-Ḥasan b. Ḳâsim ile tanışarak, bereketi ile, şehir hurmalarının olgunlaştırılması için, kendisinden Sicilmâsa 'ye kadar gelmesini ricâ etmiş idi Şerîf bunu kabûl ederek, 664 (1265/1266) 'te Sicilmâsa 'ye geldi ve Fas 'ta 1075 (1664) 'ten beri hüküm sürmekte olan *Şurafâ'* (b. bk.) *Sicilmâsîyûn* hânedanının ceddi oldu.

1828 'de René Caillié, sonra 1864 'te Rohlfs ve 1893—1894 'te W. Harris tarafından ziyâret edilen Sicilmâsa harâbelerine bugün yerliler *al-mdîna 'l-'âmra* („meskûn şehir") adını vermektedirler; harâbeler Vâdi Ziz 'in şark kıyısından takriben 7 km mesâfede bulunmaktadır; burada ancak bir minâre, Ziz üzerinde bir köprü ve her tarafta muazzam kerpiç yığınları görülebilmektedir.

Bibliyografya: al-Bakrî, al-İdrîsî, Abu 'l-Fidâ', al-Dimaşḳî, al-Mas'ûdî, İbn Baṭṭûṭa; İbn al-Aḥmar, *Raw̱ḍat al-nisrîn* (nşr. Marçais, Cezayir, 1917); *al-Ẕahîrat al-sanîya* (nşr. Ben Cheneb); al-Zayânî (nşr. Houdas), al-Ifrânî (nşr. Houdas), Aḥmed al Nâṣirî, *Kitâb al-İstiḳṣâ'* (kısmen trc. için bk. *Archives Maroc.*, X, XXX, XXXI) 'nın fihristleri; Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb* (Paris, 1924); Wâṣif Şâh, *Abrégé*, s. 104, Yâḳût, *Mu'cam*, bk. mad.; İbn Ḫaldûn, *'İbar* (trc. De Slane), fihrist; Leo Africanus (nşr. Schefer), III, 221, 223, 227—230; Gerhard Rohlfs, *Reise durch Marokko* (Bremen, 1868), s. 61; W. B. Harris, *Tafilet* (London, 1895), s. 229, 261—267, 273—275, 283—285. (GEORGE S. COLIN.)

SİCİLYA. ŞİKİLLİYA, SIKILLİYA ŞAKILLİYA, Ak-deniz'in en büyük adası olup, bu denizin tam ortasına isâbet eden mevkii ile, en eski tarihî devirlerden beri, dünya tarihinin hemen bütün büyük hâdiselerinden nasibini almış, Finikeliler, grekler, romalılar ve müslümanların savaş sâhası olmuştur. Adanın en eski adı Σικανία olmuş olmalıdır (Herodotos, VII, 170). Bu adın, Afrika menşe'li oldukları umûmiyetle kabûl edilen, adanın ilk sekenesi Σικανος'lardan geldiği şüphesizdir. Bunların İllyria menşe'li olup, buraya sonradan (takriben m. ö. 1270 – 1050 yıllarında) muhaceret eden Σικελος'lar tarafından mağlup edilerek, adanın garbine ve cenûbuna çekildikleri, şark kısmını ise, adanın bugünkü adını (Sicilia= Σικελία) medyun bulunduğu bu göçmenlere terk ettikleri rivâyetler cümlesindendir. Oldukça karanlık olan bu tarihî devre içinde, m. ö. II. bin sonlarında, buraya Finikelilerin de gelerek, sâhil bölgelerinde muhtelif ticârî koloniler te'sis ettikleri ve Sikelos'lar ile iyi geçindikleri bilinmektedir. Sicilya tarihi VIII. (m. ö.) asır içinde, grek şehir devletlerinin İon denizinin garp kıyılarına el uzatmağa başlamaları ile, yeni bir devreye girer. Grek müstemlekeciler, bilhassa Halkis, Megara ve Korinthos şehirlerinden hareket ile, Sicilya'ya varmışlar ve burada önce Naxos (741–731 m. ö.) hemen bunu müteâkip Syrakusai (740–730 m. ö.), Leontinoi ve Katane şehirlerini te'sis etmişlerdir. Yeni muhâcirler muvâcehesinde askerî ve harsî bakımdan çok aşağı seviyede bulunan Sikelos'lar adanın iç taraflarına çekilmiş ve V. (m. ö.) asır içinde, adaya hâkim olmak üzere, yaptıkları bir-iki teşebbüs sonunda, grekler tarafından itâat altına alınıncaya kadar, bağımsızlıklarını muhafaza edebilmişlerdir. Greklerin adaya el uzatışları ile Finikelilerin de ticârî müstemlekelerinden bir çoğunu terk ederek, adanın şimâl-î garbîsine çekildikleri ve Motye, Solus ve Panormus (Palermo)'da yerleşerek, buralarını greklere karşı şiddet ve başarı ile müdâfaa ettikleri biliniyor. VI. (m. ö.) asır içinde grekler, Finikelilerin elinde bulunan bölgeyi ele geçirmek için, biri Pentathios idâresinde (580 m. ö.), diğeri Dorieus kumandasında iki beyhûde teşebbüste bulundular. Bu zamana kadar geçen 1,5–2 asır içinde grek müstemlekeciliği başarı ile devam etmiş idi. Bu devre zarfında inşâ edilen muazzam mâbedlerin zamanımıza intikal etmiş olan bakiyeleri Sicilya greklerinin kudret ve servet bakımından çok ileri bir durumda bulunduklarının şâhididirler.

Bu arada Finike müstemlekeleri de kardeş büyük şehir Kartaca'nın hukmüne girmiş bulunuyordu. Filvâki Finikeliler, İran hukümdarı Kyros'un emrinde, şarkî Ak-deniz'de grek rakiplerinin imhâsı için harekete geçtiklerinde, Kartacalılar da batı Ak-denizi hâkimiyetleri altına almak zamanının geldiğini düşünmüş olmalıdırlar. Bunlar Mazeus kumandasında Sicilya'nın Finikeliler elinde bulunan kısmını itâat altına almışlardı. Hattâ adayı bütünü ile zaptetmek için harekete geçmiş bulunan Dorieus'un Kartacalılar tarafından mağlûp edildiği de tahmin olunmaktadır. 480 (m. ö.)'de, Kserkres'in seferine muvâzi olarak, Kartacalılar da Sicilya'da taarruza geçtiler. Syrakusai „tiran"ı Gelon ile Akragas (şimdi Girgenti) „tiran"ı Theron birleşerek, Kartacalıların taarruzunu püskürtmeğe muvaffak oldular. Gelon'un halefi ve kardeşi Hieron kudretini sâdece İtalya hâdiselerine müdâhale ederek göstermek ile kalmadı, sarayını büyük bir grek hars merkezi hâline de getirdi. Bu asrın ortalarında Duketios adındaki reislerinin idâresinde Sikeloi isyanı, adaya yalnızca hâkim olmak isteyen Dorların İonlara ve diğer yerli sekeneye karşı mücâdeleleri ve bu yüzden Atina'nın Sicilya işlerine müdâhalesi Kartaca'nın işine yaradı. Kartacalı Himilkon'un kuvvetleri, kanlı bir mücâdeleden sonra, Selinus, Himera, Akragas, Gela ve Kamarina'yı zaptettiler. Himilkon ancak Syrakusai önünde, ordusunda vebâ salgını baş-gösterince, sulha râzı oldu. Bu sıralarda Syrakusai tiranlığına yükselmiş bulunan Dionysios, 367 (m. ö.) yılındaki ölümüne kadar, 40 yıl süren hâkimiyet devresinde bütün grek dünyasında ün salmış bir kişidir. İdâresinin ilk yıllarında Kartacalılar ile savaşan Dionysios, bütün gayretlerine rağmen, bunları adanın garbindeki üslerinden söküp atamamış, müstahkem Motye mevkiini zaptetmesine mukabil, Kartacalıların yeni inşa ettikleri Lilybaion (sonraları Lilybaeum) önünde başarısızlığa uğramıştır. Onun ölümünden sonra halefi genç Dionysios zamanında Kartacalılar yeniden harekete geçtiler. Syrakusai şehrinin müracaatı üzerine, ana Korinthos şehrinin gönderdiği yardımcı kuvvetler, Timoleon kumandasında, adada başarılı hareketlerde bulunmuş, Kartacalıları kendi garp bölgelerinde mağlup etmiştir. Timoleon'un 336 (m. ö.)'da ölümünden sonra adada onun ortadan kaldırmış olduğu tiranlık yeniden hortlamış, 317 (m. ö.)'de Syrakusai de iktidara ulaşan Sicilya tarihinin en meşhur simalarından Agathokles devrinde Kartaca'ya karşı mücâdele devam etmiştir. 289 (m. ö.)'da ölen Agathokles kıral unvanını almış ve devrinde grek dünyasının garpteki en büyük hukümdarı olmuş idi. Agathokles'in ölümü Sicilya'yı karıştırdı. Kartacalılar şarkî Sicilya

'ya müdâhalede bulundular. Bunun üzerine Pyrrhos yardıma çağrıldı. Tarentum'un müttefiki sıfatı ile Roma'ya karşı savaşında ölü bir noktaya varmış olan Pyrrhos Sicilya işlerine müdâhaleyi bir fırsat addetti; 278 (m. ö.) 'de Sicilya'ya geçerek, Lilybaion hâriç, adadaki bütün Kartaca şehirlerini zaptetti. Fakat bu durmak-dinlenmek bilmez büyük mâcera-perestin emrinde savaşmak Sicilyalı greklere güç gelmiş idi. Kendisinden yüz çevrildiğini anlayan Pyrrhos İtalya'ya döndü. Bunu tâkip eden devrede Syrakusai hâkimi Hieron ile mücâdele eden Messana şehrinin İtalya menşe'li Mamertinleri, kendilerine yardım eden Kartacalıların, şehirlerinde yerleşmeleri üzerine, artık bütün İtalya'yı itâat altına almış bulunan romalılardan yardım talep etmiş ve bununla tarihin meşhur Pun harpleri doğmuştur. Savaşın ilk safhasında romalılar sür'atle başarı elde ettiler. Önceleri Kartacalılar ile iş-birliği yapan Syrakusai hâkimi Hieron da romalılar tarafına geçti. Sonuna kadar Roma'ya sâdık kaldı ve bu sebeple, Syrakusai başta olmak üzere, Heloros, Neoton, Akrai, Megara, Leontinoi ve Thauromenion şehirlerini 215 (m. ö.) yılında vuku bulan ölümüne kadar hâkimiyetinde bulundurmasına müsaade olundu. Aegates adaları yanındaki kesin deniz zaferi nihâyet adayı romalıların eline geçirdi. Ada, Hieron'da bırakılan şark kıyı bölgesi hâriç olmak üzere ilk Roma eyâleti oldu.

İkinci Pun savaşında da Hieron romalılara sâdık kaldı. Ancak halefi olan torunu Hieronymus siyâsî bâzı oyunlar ile Kartacalılar tarafına geçti. Bu zâtın öldürülmesinden sonra, Syrakusai cumhûriyeti Kartacalıların teşvik ve tahriki ile, Roma'ya harp ilân etti. Roma kumandanı Marcellus'un Syrakusai'ye ilk taarruzu, Archimedes'in üstün mühendislik tekniği sayesinde, akamete uğradı. Kartacalılar Sicilya'ya büyük kuvvetler çıkardılar, mühim Akragas şehrini aldılar. İç bölgelerdeki bir çok şehir de onlara katıldı. Fakat nihâyet, uzun mücâdelelerden sonra, 212 (m. ö.)'de Syrakusai (bundan sonra Syracusae), 210 (m. ö.)'da da Akragas (bundan sonra Agrigentum) nihâî olarak romalıların eline düştü ve Sicilya bütünü ile Roma hâkimiyetine girdi.

II. (m. ö.) asrın son yarısı Sicilya'da büyük köle isyanları ile geçti. 136 (m. ö.) yılında Enna'da patlak verip, bütün adaya yayılan isyan, ancak büyük ordular gönderilip, 132 (m. ö.) yılında Enna ve Tauromenium şehirlerinin zaptedilmesi ile bastırılabildi. 104 (m. ö.) yılında, bu sefer adanın garbında başlayan köleler isyanının da ancak 99 yılında teskin olunabildi. Adada bundan sonra uzun bir müddet sükûnet hâkim olmuş ve ancak imparator Gallienus devrinde (253 — 268 m. s.) yeni ve büyük bir köle isyanı daha vuku bulmuştur.

Kavimler muhâcereti devrinde Germenler Sicilya'ya geldi. Her ne kadar Vizigot kıralı Alarih'in 410 yılında İtalya'dan Sicilya'ya geçmek teşebbüsü akim kaldı ise de, ada müteâkip on yıllar içinde müteaddit Vizigot kitlelerinin yağma akınlarına tahammül zorunda kaldı. 440 yılından itibâren, bu çapulcuların yerini Vandallar aldı. Bu tarihten bir yıl önce Kartaca'yı zapt etmiş olan Vandal kıralı Gayzerih Sicilya'ya akınlara başladı. Adanın garp kısmında yuvalanan Vandallar garbî ve şarkî Roma imparatorluklarının üzerlerine gönderdikleri donanmalar ile başarılı savaşlar yaptılar. 474'te şarkî Roma imparatoru Zeno, yapılan bir muâhede mucibince, adanın hâkimiyetini Vandallara bıraktı. Gayzerih, kısa bir müddet sonra, bütün adayı, devletinin baş şehri olan Kartaca'ya karşı en tehlikeli çıkış noktası olan müstahkem Lilybaeum hâriç olmak üzere, yıllık harac mukabilinde, bu sırada İtalya'ya hâkim olmuş bulunan Odovakor'a terketti. 491 yılında ada, hiç mücâdelesiz, Ostrogot kıralı büyük Theodrih'e intikal etti. Bu arada Lilybaeum şehrinin de Ostrogotlara geçmiş olduğu, Theodrih'in kız kardeşi Amalafrida'yi Vandal kıralı Thrasamund ile evlendirirken, bu şehri cihaz olarak vermiş olmasından anlaşılmaktadır. Ostrogotlar hâkimiyeti altında adanın, bunların „aryanist" olmaları dolayısı ile, yerli ahâli ile din bakımından anlaşamamaları hâriç, fazla sıkıntı çekmediği anlaşılmaktadır. 533'te Ostrogotlar Sicilya'yı Vandallara karşı üss olarak bizanslıların emrine verdiler. Belisarius Vandalların imhasından sonra, az bir gayret ile ve kısa zamanda adayı Gotların elinden aldı. Sicilya bundan sonra şarkî Roma imparatoru Justinianus'un eski büyük Roma imparatorluğunu ihyâ çabaları içinde, İtalya'nın zaptı için, bir sıçrama tahtası hâline geldi. 549 — 551 yılları arasında ada bir savaş sahnesi hâlini aldı ve kızgın Ostrogotların tahribâtına mâruz kaldı. Totila'nın İtalya'ya dönmesinden ve adada kalan Got askerî birliklerinin teslim olmasından sonra ada uzun bir müddet şarkî Roma'nın bir eyâleti olarak kaldı. Papa Büyük Gregoryus'un mektupları sâyesinde, 600 tarihlerinde, Sicilya'nın harsî, dinî ve iktisâdî durumu hakkında oldukça geniş bilgiye sâhip bulunuyoruz.

VII. asır ortalarında Sicilya'ya ilk arap akınları başladı. Suriye ve Mısır'ın zaptı ile Akdeniz kıyılarına varmış olan araplar için deniz kuvveti te'sis etmek bir zarûret hâlini almış idi. Bizans'a karşı mücâdelenin donanma des-

teği olmadan yürütülemeyeceğini anlayan ilk arap devlet adamı Mu'âviya b. Ebî Sufyân oldu. İslâm mücâhidlerinin hayatını denize emniyet edemeyen halîfe 'Omar 'in vefâtını müteâkip, Şam vâliliğini 'Osmân devrinde de muhâfaza eden Mu'âviya derhal donanma inşâsına başladı. Müslüman donanması, 655 yılında Antalya açıklarında, bizzat imparator Konstans II.'ın kumanda ettiği büyük Bizans donanmasını perişan etmezden evvel, daha 649 'dan itibâren, deniz gazâlarına başlamış bulunuyordu. Bu ilk müslüman deniz akınlarından Sicilya da hissesini aldı. Sicilya 'ya ilk gazâ, Theophanes (*Chronographia*, nşr. Boor, s. 340) 'in bildirdiğine göre, 652 yılında yapılmıştır. İlk Sicilya akıncılarının başında, sonradan şimâlî Afrika vukuatında mühim rol oynayacak olan Mu'âviya b. Ḥudayc al-Kindî al-Sakūnî 'nin bulunduğu kabûl edilmektedir (Belâzurî, *Futūḥ al-buldān*, nşr. de Goeje, Leiden, 1866, s. 235; ayrıca krş. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, I; *La Dynastie d'Amorium*, Bruxelles, 1935, s. 62 v.d.). Arapları adada, 649 'da imparatora isyan ederek Sicilya 'ya geçmiş bulunan Ravenna „exarh"ı Olympios karşıladı. Müslümanlar, kâfi derecede kuvvete sâhip bulunmadıkları için, müstahkem kalelere taarruz edemediler. Sâhil bölgesinde elde ettikleri ganimet ile iktifa edip, Olympios 'un da ordusunda çıkan salgın bir hastalık neticesinde öldüğünü görerek, çekilmeği tercih ettiler ve Suriye 'ye döndüler. Gerek dinî siyâseti ve gerek kardeşinin Bizans tahtı üzerindeki hakkını elinden almak için yaptığı zulümler yüzünden pâyitahtının sevgisini yitirmiş bulunan imparator Konstans II., 663 yılı sonunda Sicilya 'ya gelerek, Lombardların tehdidi altında bulunan İtalya ile arapların mütemâdî taarruzlarına hedef olan şimâl-î Afrika arasında mükemmel bir kilit mevkii teşkil eden adanın merkezi Sirakuza 'da yerleşmiş idi. İnatçı istibdâdı, saray ve ordu masrafları ile imparatorluğun bütün garp eyâletlerini yıldırmış olan bu zâtın 668 eylülünde bir su-ikast neticesinde öldürülmesi üzerine çıkan karışıklıklardan araplar istifâde ettiler. Halîle 'Omar zamanından beri sâhil emîri bulunduğu kaydedilen (Tabarî, nşr. de Goeje, I, 2824 v.d., 3058; İbn al-Aṯîr, nşr. Tornberg, II, 417, 439, III, 149) 'Abd Allāh b. Ḳays b. Maḥlad al-Fazārî kumandasında Sicilya 'ya çıkartma yapan araplar burada epeyce ganimet elde ettiler. Bunlar arasında bununp, devlet hissesi olarak Mu'âviya 'ye gönderilen mücevherler ile süslü bir çok altın ve gümüş putun („heykelcik") halîfe tarafından, daha yüksek fiyat ile satış te'min etmek gayesi ile, Hindistan 'a gönderildiği Vâḳidî 'ye atfen Belâzurî (*ayn. yer.*) tarafından kaydedilmiştir.

Emevî devri vekayii içinde deniz gazâları da mühim yer tutmaktadır. Ancak kaynaklar bunların tafsilâtına girişmemekte, muhtelif yıllarda denizde gazâ yapan kumandanların adlarını kaydetmekle yetinmektedir. Bu akınlardan bir kısmının Sicilya 'ya müteveccih olduğu muhakkaktır. Bu cümleden olarak, 700 yılına doğru, arapların Cossyra (bugünkü Pantellaria) adasını zaptettikleri ve Mūsā b. Nuṣayr 'in şimâlî Afrika vâliliği devrinden itibâren, arap ve berberî korsanlarının Sicilya, Sardinya ve Korsika adalarını zaman-zaman yağmaladıkları bilinmektedir. Abbâsî hilâfetinin te'essüsü devresinde, 752/753 yılında, İfrîḳiya 'de son Emevî vâlisi olup, 'Abd Allāh al-Ṣaffāḥ tarafından da makamında ibka edilmiş olan 'Abd al-Raḥmān b. Ḥabîb al-Fihrî ve kardeşi 'Abd Allāh Sicilya ve Sardinya adalarını kat'î olarak ele geçirmeği tasarladılar. Bunu, bir az da, emniyette görmedikleri istikballerini te'min için düşünmekte idiler. Fakat önce şimâlî Afrika 'da kopmuş bulunan hâricî isyanları ve sonra da hilâfetin Abbâsîler'e intikalinin doğurduğu karışıklıklar bizanslılara, bilhassa Sicilya 'yı iyice tahkim etmek imkânını bahşetmiş idi (İbn al-Aṯîr, *al-Kāmil*, V, 349). Netice adanın uzunca bir müddet araplarca rahat bırakılması şeklinde tezâhür etti.

Şimâlî Afrika 'da hâkimiyetlerini te'sis eden Aġlab-oğulları, 805 (m. s.) 'te ve 813 (m. s.) 'de Sicilya „patriçileri" ile onar yıllık sulh anlaşmaları yaptılar. Bu anlaşmalar gereğince iki taraf arasında esir mübâdelesi yapılacak ve müslüman ve Bizans tâcirleri, mütekabilen emniyet içinde, ticâretlerini yürüteceklerdi. İki taraf arasındaki bu sulh devresi pek uzun sürmedi ve bizzat bizanslıların hazırladığı bir fırsat adanın müslümanlar tarafından fethi neticesini doğurdu. Bizans imparatoru Mihail II., 826 yılında, Konstantin Souda adında bir zâtı Sicilya vâliliğine tâyin ve ona, adanın deniz kuvvetlerine kumanda eden Euphemios 'u, bir râhibeyi kendisi ile evlenmeğe zorladığından dolayı, tevkif ve işkenceye tâbi tutmasını emretmiş idi. Euphemios, bunu haber alarak, isyan etti; fakat Sirakuza 'yı ele geçirip, Bizans vâlisini öldürdüğü hâlde, kendi adamlarından arap kaynaklarının Balāṭa şeklinde kaydettikleri bir kumandanın ihâneti yüzünden, müşkül duruma düşüp, Sirakuza 'da kuşatılınca, Aġlab-oğullarından Ziyâdat Allāh 'a baş vurup, ondan yardım istedi. Sicilya ile sulh içinde yaşayan Aġlab-oğulları bu yardım teklifini Ḳayravân eşrâfı arasında münâkaşaya va'zettiler. Meclise iştirâk edenlerin çoğu 813 musâlaha-

sının bozulmasına muhâlif idiler. Devrin büyük âlim ve kadısı Abū 'Abd Allāh Asad b. al-Furāt b. Sinān ise, asıl olanın kâfirlere gazâ olduğu mutâleasiyle herkesi sefere ikna etti. Ziyādat Allāh bu seferin başına bizzat Kadı Asad'ı geçirdi. Kadı Asad 10.000 piyâde, 700 süvâri, 100 veya 70 gemi ile ve Euphemios'un donanması ile birlikte, 14 haziran 827 'de hareket etti. Bu kuvvetler, 17 haziranda adanın Tunus'a en yakın noktası olan Mazara'ya vararak, buradaki Euphemios tarafdarları ile birleşti. Müslümanlar önce yukarıda zikrolunan Balāṭa'nın üzerlerine gelen kuvvetleri ile, temmūz ayı içinde savaştılar. Bizanslılar bozguna uğradı. Balāṭa İtalya'ya kaçarak, burada öldü. Asad bu zaferden sonra Abū Zakī al-Kinānī'yi Mazara'da bırakarak, ordusu ile Sirakuza'ya yürüdü. Burası, uzun müddet kuşatılmasına rağmen, teslim olmadı. Zîrâ Afrika'dan müslümanlara yardım gelmesine mukabil, gerek imparatorun takviye kuvvetleri, gerekse Venedik *doge*'u Guistiniano'nun gönderdiği gemiler müdâfilerin gayretini artırmakta idi. 828 yılında müslüman ordusunda çıkan salgın hastalığın kurbanı olan Asad b. al-Furāt ta ölünce, müslümanlar muhâsarayı kaldırmağa karar verdiler. Başlarına Muḥammed b. Abi 'l-Cavārī'yi geçirdiler. Ancak limandan çıkmalarına Bizans ve Venedik donanmaları mâni olunca, memleketin iç taraflarına daldılar. Sirakuza'dan bir günlük mesâfede bulunan Mineo'ya varıp, orada dinlendiler. Salgın hastalık kırılmış idi. Buradan, Eupbemios'un rehberliği ile, adanın merkezinde bulunan Eona (= Castrum Ennae = Castrogiovanni = Ḳaṣr Yāna)'ya yürüyüp, burayı kuşattılar. Gâyet müstahkem olan bu kale ahâlisi, teslim olacakları ve Euphemios'u imparator olarak kabûl edecekleri vaadi ile arapları oyalayıp, Euphemios'u arkadan vurup öldürdüler, muhâsara uzadı. Muḥammed b. Abi 'l-Cavārī ölerek, yerine Zuhayr b. Ġavṯ geçirildi. Enna sûrları önünde bozguna uğrayan araplar, Mineo'ya kaçıp, orada tahassün ettiler. Bu sûretle bütün sefer akamete uğramış bulunuyordu.

830 yılının kış aylarında durum müslümanların lehine değişti. Adaya bir taraftan kuvvetli bir Endülüs donanması, bir taraftan da Afrika'dan Ziyādat Allāh'ın gönderdiği bir donanma çıkartma yaptı. Her iki donanmanın mecmuu 300 gemiyi buluyor, taşıdığı muhârip sayısı ise, 20—30.000 civârında bulunuyordu. Endülüs'ten gelen kuvvetlerin başında Huvvāra berberîlerinden Aṣbaġ b. Vakīl adında bir zât bulunmakta idi. Sicilya'daki bütün müslüman kuvvetler Aṣbaġ'ın emrine girdiler. 830 ağustosunda Mineo'da muhâsara edilen kuvvetleri kurtarmak için yapılan savaş başarılı oldu. Aṣbaġ bundan sonra arapların G.l.val.i.y.a şeklinde yazdıkları, muhtemelen bu günkü Caltanisetta'ya tekabül eden bir şehir üzerine yürüdü. Ancak bu şehrin muhâsarası sırasında çıkan yeni bir salgın hastalık bem Aṣbaġ'ı, hem de mühim bir kaç kumandanı öldürdü. Bunun üzerine, kuşatmanın kaldırılmasına karar verildi. Ancak bizanslılar, bu anda taarruza geçtiklerinden, müslümanlar bozguna uğrayıp, Mazara veya Girgenti (= Agrigentum = Akragas)'den gemilerine binip, Endülüs'e döndüler. Afrika arapları ise, Aṣbaġ'ın Mineo'yu kuşatmadan kurtarmağa hareket ettiği sırada, 830 ağustosunda, Palermo (eski Panormos)'yu muhâsaraya başlamışlardı. İyi tahkim edilmiş olan Palermo, büyük insan kayıplarına rağmen, kendisini başarı ile korumakta idi; nihâyet 216 recebinde (ağustos/eylûl 831) Bizans kumandanı şehri müslümanlara teslim etti. Bu sıralarda Aġlab-oğlu Ziyādat Allāh Sicilya emîrliğine kardeşinin oğlu Abū Fihr Muḥammed b. 'Abd Allāh'ı tâyin etti. 832 yılında buraya gelen yeni emîr emir ve kumandayı eline aldı. Palermo'nun ele geçmesi adanın geri kalan kısmını itâat altına almak için müslümanlara mühim bir üsa te'min etmiş oluyordu. Bu sıralarda Anadolu'da halife Ma'mūn sürekli sefer hâlinde idi. Bizans imparatoru Theophilos ise, Sicilya'yı kurtaracak kuvvetleri serbest bırakmak için, mütemâdiyen arap halifesine sulh teklifinde bulunmakta idi. Ancak Ma'mūn'un bunu anlamış ve durumdan istifâde etmiş olduğu muhakkaktır.

Palermo'da, müslümanların zaferine rağmen, müteâkip iki yılda mühim bir vak'a olmadı. Müslümanlar yeni elde ettikleri ülkeyi teşkilâtlandırmak ile meşgul idiler. Askerî harekât sâdece Castrogiovanni etrafında cereyan etti. 219 (= 834) başında Abū Fihr, Costrogiovanni bölgesinde bulunan hıristiyanlara karşı sefere çıkarak, şiddetli bir savaşı müteâkip, bunları sûrların gerisine çekilmeğe zorladı. 835'te yeniden büyükçe bir zafer kazanan ve bir çok esir alan Abū Fihr, Palermo'ya döndükten sonra, Muḥammed b. Sālim adında bir kumandanını, Taormina yolu ile, adanın şark sahiline sevketti. Her tarafa dağıtılan akıncılar adanın bizanslılar elinde kalmış olan kısımlarını tahrip ederek, yağmaladılar. Fakat bu başarı anında, Sicilya ordusunda patlak veren bir isyan neticesinde, Abū Fihr öldürüldü; katilleri Bizans ordusuna iltica ettiler. Aynı 835 yılı içinde Afrika'dan gönderilen yeni emîr al-Faḍl b. Ya'ḳūb, biri Sirakuza, diğeri Castrogiovanni önünde vuku bulan iki çarpışmada temâyüz etti; fakat Sicilya'daki bütün faâliyeti de

bundan ibâret kaldı. 835 eylûlünde buraya maktûl Abū Fihr 'in kardeşi Abū Aġlab İbrāhīm emîr olarak gönderildi. Karada ve denizde büyük faâliyet gösteren İbrāhīm, Aetna yanar-dağı istikametinde yaptığı bir seferde, o kadar çok esir elde etti ki, bunlar pazarlarda yok bahasına satıldılar. 837 yılında hâlâ ele geçirilememiş olan Castrogiovanni üzerine Abd al-Salām b. 'Abd al-Vahhāb kumandasında gönderilen bir kuvvet ise mağlûp oldu. Gönderilen takviye kuvvetleri şehri ele geçirdiler ise de, iç kalede kapanan bizanslı kuvvetler ile anlaşarak, çekilip gitmeği tercîh ettiler. Bu sırada araplar adanın şimâl sâhilinde Cefalû (eski Cephaloedium) 'yu kuşatmış idiler.

14 receb 223 (11 haziran 838) 'te Afrika 'da Aġlab-oğlu Ziyādat Allāh vefat etti. Bu haber Sicilya 'da büyük heyecan uyandırdı. Afrika 'da yeniden karışıklıklar çıkacağından ve Cefalû 'yu muhâsara için lüzumlu takviye kuvvetlerinin gelemiyeceğinden korkuluyordu. Fakat Afrika 'daki buhran sanıldığından daha kolay atlatıldı. Yeni Aġlabî emîri Abū 'l-Ḳāl Aġlab b. İbrāhīm kardeşi Ziyādat Allāh 'ın mevkiini kolayca aldı ve Sicilya 'ya takviye göndermeğe muvaffak oldu. 839 'da müslümanlar başarılı bir sefere çıkarak, zengin ganimetler ile, Palermo 'ya döndüler; fakat Cefalû önündeki askerî harekât bir netice vermekten uzak kaldı. Müslümanların Cefalû önünden ric'atleri ve Ziyādat Allāh 'ın ölümü Sicilya 'da Bizans'a bir az nefes aldırırken, şarkta Amorion felâketi Theophilos 'un bütün ümitlerini kırmış bulunuyordu. 840 yılı içinde araplar adada Platani (İblāṭanū), Caltabellotta (Ḥiṣn al-Ballūṭ), Corleone (Ḳurlūn) ve daha bir kaç yeri zaptettiler. 226 (= 841) yılında, bir arap birliği Castrogiovanni üzerinden, Ḥiṣn al-Kirān denilen ve bir çok mağaraları hâvi bir kaleye kadar sarkarak, burasını tahrip ve yağma ettiler. Bu sûretle adanın garp kısmı artık tamâmiyle müslümanların elinde bulunuyordu.

842 sonu ve 843 (228 b.) başında araplar askerî harekâtı adanın şark kısmına tevcih ederek, Messina 'yı muhâsaraya karar verdiler. Napoli şehri de bu işte yardımcı oldu. Arap ordusunun kumandanı al-Faḍl b. Ca'far al-Hamdāni idi. Şehir araplara teslim oldu 845 'te Bizans imparatoriçesi Theodora 'nın Anadolu 'daki Harsianon tema 'sından Sicilya 'ya sevkettiği birlikler, adanın cenûbundaki Licata yakınında, araplar tarafından bozguna uğratıldı. 846/847 'de Leontini sukut etti. 234 (848/849) yılında Ragusa şehri müslümanlara teslim oldu. Bununla berâber şehrin nihâî fethi bu tarihte değildir. 10 receb 236 (17 kânûn II. 851) 'da Sicilya emîri Abu 'l-Aġlab İbrāhīm öldü. Müslümanlar Aġlab-oğlunun rızâsını almadan al-'Abbās b. al-Faḍl b. Ya'ḳūb 'u kendilerine emîr seçtiler. Kayrevan sarayı bu emr-i vâki'i kabûl zorunda kaldı. al-'Abbās büyük bir başarı ile askerî harekâta devam ederek, 852 ve 853 'te adanın bütün cenûb-i şarkî kısmını tahrip ettikten sonra nihâyet Castrogiovanni 'yi düşürdü (23 kânûn II. 859). Adaya yardıma gönderilen büyükçe bir Bizans donanması da araplar tarafından bozguna uğratıldı (859 son baharı). al-'Abbās Sirakuza civârına yaptığı bir akından dönerken 14 ağustos 861 'de öldü. Yerini amcası Aḥmed b. Ya'ḳūb aldı ise de, 862 şubatında düşürülerek, yerine al-'Abbās 'ın oğlu 'Abd Allāh geçti. Ancak Afrika bunu kabûl etmemiş ve Sicilya emîrliğine aynı yıl içinde Aġlab-oğulları hânedanından Ḫafāca b. Sufyān 'ı tâyin etmiştir. Yeni emîr 862 temmûzunda Palermo 'ya geldi.

Ḫafāca b. Sufyān 1 receb 255 (15 nisan 869) 'te kendi askerlerinden birisi tarafından öldürülünceye kadar adanın şarkına mütemâdî seferler yapmış, Sirakuza 'yı müteaddit defalar kuşatmış ise de, alamamıştır. Ölümünden sonra bu selerlerde temâyüz etmiş olan oğlu Muḥammed Sicilya emîrliğine getirilmiş ve Aġlab-oğullarından Abu 'l-Ġarānīḳ Muḥammed b. Aḥmed tarafından makamında tasdik olunmuştur. Gerek bu zâtın ve gerekse onun 257 (870/871) 'de öldürülmesinden sonra Aġlab-oğulları tarafından buraya tâyin edilen Aḥmed b. Ya'ḳūb b. al-Mużā' b. Salama 'nın (ölm. 258=871/872) emîrlikleri hep adanın şark kısmına yapılan, fakat pek başarılı olmayan seferler ile geçmiştir.

14 ramazan 264 (20 mayıs 878) 'te, 258 (871/872) yılından beri Sicilya emîri bulunan, Ca'far b. Muḥammed b. Ḫafāca 9 aylık bir muhâsaradan sonra Sirakuza 'yı zapt ve tahrip ettikten sonra Palermo 'ya döndü. Sirakuza 'nın tahrip ve yağmasına Spoleta ve Toskana 'nın dükleri de iştirâk etmişlerdi. Ancak Sirakuza 'nın müslümanlar tarafından zaptı Bizans 'ta derin akisler uyandırmış idi Adaya gönderilen takviye kuvvetleri ve bizans donanması 879—881 yıllarında müslümanlara oldukça büyük zararlar verdi. Bu devre içinde biribiri arkasına Sicilya emîrliğinde bulunan al-Ḥusayn b. Rabāḥ ve al-Ḥasan b. al-'Abbās başarısızlıklar ile karşılaştılar. 268 (881/882) yılında Abu 'l-Ṣavr kumandasındaki ordunun bizanslılara yenilmesi üzerine al-Ḥasan azledilerek yerine Muḥammed b. al-Faḍl geçirildi; durumu düzelterek, Bizans kuvvetlerini bir kaç mağlûbiyete uğrattı. Bizzat Katana üzerine yürüyüp, civârını tahrip etti (883) Ancak bu zâtın da aynı yıl sonlarında

azledilerek, yerine al-Ḥasan b. Aḥmed 'in geçtiği anlaşılmaktadır. al-Ḥasan 'ın ertesi yıl ölümü üzerine emîrliğe tâyin olunan Savâda b. Muḥammed b. Ḥafâca Katana ve Taormina civârını yağmaladıktan sonra, bizanslılar ile mütâreke ve esir mübâdelesi busûsunda anlaştı. Savâda 272 (885 886) 'de adanın bizanslılar elinde bulunan kısmıoa yeniden saldırmış ise de, İstanbul 'dan gönderilen Bizans kumandanı Nikepboros Phokas kuvvetli bir ordu ile, müslümanların hâkimiyetinde bulunan Santa Severina ve Amantea şehirlerini zaptetmiş, bundan sonra da uzunca bir müddet Bizans 'ın başarıları ile geçmiştir.

274 — 287 (887 — 900) arasında Sicilya 'da hukûm süren vâliler, ezcümle Aḥmed b. 'Omar b. 'Abd Allāb ve Muḥammed b al-Faẓl (2. defa) bizanslılara karşı başarı elde edemediler. Bunun üzerine Ağlabî hukümdarı İbrāhîm buraya oğlu Abu 'l-'Abbās 'Abd Allāh b. İbrāhîm 'i emîr tâyin etti. Önceki emîrlerin kifâyetsizliği yüzünden adanın müslüman ahâlisi biribirine düşmüş, isyân hâlinde idiler. 1 şâban 287 (1 ağustos 900) tarihinde adaya çıkan Abu 'l-'Abbās bu karışıklıkları ortadan kaldırdı; isyân etmiş bulunan Palermo 'yu zaptederek, isyâaın teşvikçilerini Afrika 'ya, babasının yanına gönderdi. Abu 'l-'Abbās Katana 'yı muhâsara etmiş ise de, alamamış; fakat 901 ilk baharında, Messina boğazından İtalya 'ya geçip, Kalabriya bölgesini yağmalamış ve Palermo 'ya dönmüştür. 902 yılında babasından Afrika 'ya dönmek emrini alan Abu 'l-'Abbās adada oğulları Abū Muẓar ve Abū Ma'add 'ı bırakarak, geri döndü. Babası İbrāhîm hacca gitmezden önce Sicilya 'da gazâ etmek kararına varmış bulunuyordu. Aynı zamanda şahsî nüfûzu ile Sicilya müslümanları içinde doğmuş bulunan ayrılıkları ortadan kaldırmak istemekte idi.

Abū İsḥāḳ İbrāhîm II. 289 recebinde (haziran/temmûz 902) Sicilya 'ya vardı Aynı yıl içinde Taormina 'yı hücumla zaptettikten ve adada hâlâ bizanslılar elinde bulunmakta olan Rametta ile Aci 'yi aldıktan sonra Cosenza üzerine yürüdü, ancak bu son şehrin muhâsarası sırasında 19 zilkade 289 (25 teşrin I. 902) 'da vefat etti. Ordu erkânı onun yerine Abū Muẓar b. Abi 'l-'Abbās 'Abd Allāh 'ı kendilerine emîr seçtiler.

Ağlab-oğullarını ortadan kaldıran ilk Fâtımî halifesi 'Ubayd Allāh al-Mahdî hâkimiyetini Sicilya 'ya da kabûl ettirerek, oraya al-Ḥasan b Aḥmed b. Abi Ḥinzîr 'i emîr tâyin etti (297 = 909 910). Aynı yıl içinde (20 ağustos 910) Mazara 'ya varan yeni vâli kardeşi 'Alî 'yi Agrigentum (Circant) 'a vâli yaptı Ahâliye yaptığı zulümler yüzünden mevkiinde ancak bir yıl tutunabilen al-Ḥasan düşürülerek, durum 'Ubayd Allāh 'a bildirilince, Fâtımî halîfesi buraya 912 yılında 'Alî b. 'Omar al-Balavi 'yi tâyin etti. Ancak Sicilya müslümanları yeni idâreye bir türlü alışamıyor, mütemâdi isyân hâlinde bulunuyorlardı. Zâten ihtiyar bir zât olan 'Omar sükûneti te'sis edememekte idi. Sicilyalılar onu başlarından atıp, yerine Aḥmed b. Ḳurhub adında birisini seçtiler. Aḥmed Fâtımîler ile bağlantısını kesip, bir müddetten beri onlar nâmına okunan hutbeyi Abbâsî halîfesi al-Muḳtadir adına okuttu. Bu sûretle Sicilya kendisini fethetmiş olan İfrîḳiya ile savaş hâline girdi. Mâmafih bu durum çok devam etmemiş ve Sicilya ahâlisi tarafından hapsedilip, 'Ubayd Allāh al-Mahdî 'ye teslim edilen İbn Ḳurhub 'un idâmından sonra buraya tâyin edilen yeni vâli Abū Sa'îd Mūsā b. Aḥmed bütün Sicilya 'yı Fâtımî halîfesi nâmına eline geçirmiştir. Mâmafih 313 (925/926) yılından itibâren emîr olan Sālim b. Râşid ve Ḫalîl b. İsḥāḳ Sicilya 'da mütemâdiyen patlak veren isyanlar ile uğraşmak zorunda kaldılar.

336 (947/948) 'da alevî halîfesi al-Manṣûr Bi 'llāh Sicilya 'ya al-Ḥasan b. 'Alî b. Abi 'l-Ḥasan al-Kalbî 'yi vâli tâyin etti. Afrika 'da büyük karışıklık çıkarmış olan ḫārici Abū Yazîd 'e karşı kazandığı başarı ile halîfenin gözüne girmiş bulunaa al-Ḥasan 'ın emîrliği ile Sicilya tarihinin yeni bir devresi başlar. Filvâkî bu zât Sicilya 'da, Banū Kalb adı ile tanınan bir hânedanın müessisidir. al-Ḥasan çok karışık bir durumda bulunan Sicilya 'da nibâyet hâkimiyetini te'sis edince, bıristiyanlar bir kaç yıldan beri müslümanların zaafından istifâde ederek, ödemekten imtinâ ettikleri haraçlarını teslim ettiler. Bizans imparatoru Konstantin VII. İtalya ve Sicilya 'daki bizanslılara yardım için büyük kuvvetler gönderince, al-Ḥasan halîfe al-Manṣûr 'a yazarak, imdat istedi. Afrika 'dan gönderilen büyükçe bir donanma ve 7 000 süvâri ile 3.500 yaya askeri de kendi kuvvetlerine katan al-Ḥasan İtalya 'ya geçti. Kalabriya 'da 340 zilhiccesinin 9 'unda (7 mayıs 952) cereyan eden büyük bir savaşta bizanslılar mağlûp oldular. al-Ḥasan Sicilya 'da al-Manṣûr 'un 19 mart 953 'te vuku bulan ölümüne kadar kaldı. Sonra yerine oğlu Abu 'l-Ḥusayn Aḥmed 'i bırakarak, yeni halîfe al-Mu'izz 'in yanına döndü. 351 (962) yılında Aḥmed yeniden rumların eline geçmiş bulunan Taormina 'yı yedi buçuk aylık bir muhâsaradan sonra zaptetti (kânûn I. 962). Buraya bir müslüman askerî birliği bırakarak, şehre Fâtımî halîfesinin adına nisbetle al-Mu'izziya adını verdi. al-Ḥasan b. 'Ammār kumandasında ikinci bir müslüman ordusu da Rametta 'yı tazyike

başladı. Bizanslıların Ramettalılara, al-Mu'izz 'in ise, müslümanlara gönderdiği büyük kuvvetler 964 teşrin I. ve II. ayında Rametta civârında karşılaştılar. Bizans ordusu büyük bir mağlûbiyete uğradı, bunun üzerine bu şehir fetholundu. Denizde de emîr Aḥmed Bizans donanmasını mağlûp etti. Bu sûretle artık hemen bütün Sicilya müslüman hâkimiyetine geçmiş bulunuyordu. 359 (969/970) yılında halîfe adaya al-Ḥasan b. 'Alî 'nin azadlısı Ya'îş 'i tâyin etti. Bu yıl içinde Sirakuza 'da ve müslümanların elinde bulunan diğer yerlerde berberîler arasında isyânlar çıktı. Ya'îş bunlara bâkim olamadı. Bunun üzerine al-Mu'izz onu azl ederek yerine kardeşi Aḥmed 'e niyâbeten Abu 'l-Ḳāsim b. al-Ḥasan b. 'Alî 'yi gönderdi. Abu 'l-Ḳāsim Sicilya 'ya gelince halk ferahladı ve ihtilâflar yatıştı.

Abu 'l-Ḳāsim bir taraftan Sicilya 'da âsâyişi te'min ederken, diğer taraftan da gözlerini İtalya 'ya dikti. 366 (976/977) 'da İtalya 'ya geçerek, Taranto 'ya kadar ilerîledi ve bu şehri zapt ve tahrip ettikten sonra geri döndü. Bu sıralarda bizans-müslüman mücâdelesine alman imparatoru Otto II. da katıldı. 13 temmûz 982 'de Abu 'l-Ḳāsim ile Otto II. arasında Stilo mevkiinde kanlı bir savaş cereyan etti. Alman ve İtalyan asılzâdelerinin müslüman kılıçları ile biçildiği bu savaşta, Abu 'l-Ḳāsim 'ın şehit düşmesine rağmen, müslümanlar galip geldiler. Abu 'l-Ḳāsim 'in ölümü üzerine yerini oğlu Cābir aldı. Bunu tâkip eden devrede Banū Kalb âilesine mensup Sicilya emîrleri, ezcümle Abu 'l-Futūḥ Yūsuf b. 'Abd Allāh, onun oğulları Ca'far, al-Akḥal lekabı ile mâruf Aḥmed ve Ḥasan al-Şamṣām devri Sicilya 'da hep iç mücâdeleler ile geçti. Afrika 'dan adaya sıçrayan sünnî-şî'î mücâdelesinin tohumları adada kolaylık ile yeşerdi. İfrîḳiya eyâletini ellerine geçirmiş bulunan Zîrî 'ler de bu mücâdeleye karıştılar; fakat her hangi bir başarı elde edemeyerek Ḳayravān 'a dönmek zorunda kaldılar. Artık Sicilya 'nın her şehrinde bir emîr türemiş, kendi başına buyruk hareket eder olmuştu. İnkıraz alâmetlerinin iyice belirdiği bu devrede nihâyet Sirakuza ve Katania emîri olan İbn al-Şimna kendi dindaşlarına karşı, İtalya cenubunda küçük bir devlet kurmuş bulunan Normanlardan yardım istedi. 444 receb ayında (teşrin II. 1052) Norman hükümdarı Roger de Hauteville adaya çıktı Castrogiovanni emîri bir müddet mukavemet etti ise de şehri bırakıp iç kaleye çekilmek zorunda kaldı. Normanlar bundan sonra adanın her tarafını zaptetmeğe başladılar. Sicilya 'nın ileri gelenleri İfrîḳiya 'ye Zîrî emîri al-Mu'izz b. Bādis 'in yanına gidip yardım istediler. Bu zâtın büyük bir gemi ile gönderdiği yardım Pantellaria adası yanında fırtınada battı. 1061 'de al-Mu'izz 'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Tamîm 'in oğlu Ayyūb 'u adaya göndermesi de faydasız kaldı. 461 (1068/1069) 'de bu da geri döndü. Artık adada Normanlara mukavemet edecek kimse yoktu. Müslümanların elinde sadece Ḳaṣryāna (Castrogiovanni) ve Circant (Agrigentum) kalmış idi. 481 (1089) 'de Circant düştü, Ḳaṣryāna 3 yıl daha dayandı. 484 (1091) 'te bütün ada Normanların eline düşmüş bulunuyordu.

İki buçuk asra yakın adaya hâkim olmuş bulunan müslümanların getirdiği hars unsurları, grek ve roma harsı ile yoğurulmuş bulunan adada tamâmiyle nev-i şahsına münhasır bir medeniyet yaratmış idi. Şarkın tasavvufu, greklerden intikal eden güzellik duygusu, romalılardan mevrûs kudretli canlılık burada bir-biri içinde erimiş idi. Yeni Sicilya hukümdarı, barbar Norman, Sicilya 'nın füsununa kapıldı. Mücâdele güçlerini yitirmiş bulunan araplara ilim ve san'at sâhasında serbestçe büyük eserler vermek imkânını bahşetti. Müslümanların idâre usûlünü devam ettirdi. Müslüman me'mûrlar makamlarında bırakıldı. Bütün harsî ve ticarî hayata araplar hâkim idi. Hattâ arapça resmî dil olarak muhafaza olundu. Abū Muḥammed 'Abd al-Cabbār... İbn Ḥamdis al-Azdī al-Sirakūsī al-Şiḳillī (ölm. 1132) çapında şâirler (bk. Brockelmann, *G A L*, I, 269, *Suppl*, I, 474) yetiştiren, *K. 'Umda fī maḥāsin al-şi'r va ādābihi* ile *Ḳurāżat al-ẓahab fī naḳd aş'ār al-'arab* müellifi Abū 'Alî al-Ḥusayn b. 'Alî İbn Raşîḳ al-Azdī al-Ḳayravānī (ölm. 1064), *K. al-'Arūż al-bāri'* müellifi Abu 'l-Ḳāsim 'Alî b. Ca'far İbn al-Ḳaṭṭā' al-Şiḳillī (ölm. 1120) ve Abu 'l-Ḥusayn 'Alî b. 'Abd al-Raḥmān al-Şiḳillī al-Kātib al-Ballanūbī al-Naḥvī (ölm. XI. asır sonları, krş. Brockelmann, *G A L*, I, 268 v.d., *Suppl.*, I, 474 v.d.) gibi dilcilere melce' olan Sicilya müslümanları, din'erine, harslarına bu kadar itibâr ve müsâmaha gösteren Norman kıralarından bilhassa Roger II. 'yi, meşhur arap coğrafyacısı al-İdrîsî 'nin *Nuzhat al-muştāḳ fī 'ḫtirāḳ al-āfāḳ* adlı değerli eserini (te'lifi 1154) ona ithaf ve takdimi vesilesi ile ve bunun ilim âleminde daha ziyâde *Kitāb Rucār* adı ile iştihârı dolayısiyle, ebedîleştirmişlerdir.

Sicilya 'da Normanları 1194 'te alman Staufen banedânı istihlâf etti. Bunlardan bilhassa imparator Friedrich II. (1212—1250) zamanı Sicilya 'da islâm harsının en yüksek bir seviyeye ulaştığı bir devre oldu. Aynı zamanda bu hukümdarın muhtelif islâm ülkelerindeki hukümdarlara gönderdiği felsefî sualler, İbn

Sab'īn'in *al-Acvibāt al-şiḳilliyya* adlı eserinin yazılmasına vesile oldu (bk. M. Şerefeddin [Yaltkaya], *Sicilya Cevapları, İbni Sebin'in Sicilya kralı 2. Fredrik'in felsefî sorgularına verdiği cevapların tercümesidir, Felsefe yıllığı*, İstanbul, 1934, II, 1—175; İbn Sab'īn, *al-Kalām 'ala 'l-masā il al-şiḳilliyya*, nşr. M. Ş. Yaltkaya, Beyrut-Paris, 1943, *Et., Orient. Publ. par l'Inst. Français d'Arch. de Stamboul*, VIII). Staufen'ler 1268'de Napoli kıralı Anjou hanedânından Charles'a mağlûp oldular. Ancak 30 mart 1282'de Sicilyalılar bu idâreye kanlı bir isyan sonunda nihâyet verdiler. Aragon hanedânından Pedro III. Sicilya kıralı oldu. Bu hanedândan Alfonso V. 1442'de Sicilya'nın Napoli kırallığı ile birleşmesini sağladı. Adanın yeni ve son çağlardaki tarihi islâmdan ziyâde Avrupa tarihini alâkadar eder. 1861'den itibâren ada İtalya kırallığının ve müteâkiben de İtalyan cumhuriyetinin bir parçası olmuştur.

Bibliyografya: Sicilya'nın ilk çağına âit toplu bilgi için bk. Pauly-Wissova, *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, II A, 2 (Stuttgart, 1923), sütun 2461, v.dd. (mad. Σικελια). Müslüman istilâsı hakkında bütün kaynakların verdiği bilgi şu eserlerde toplanmıştır: M. Amari, *Storia dei Musulmani di Sicilia*, 3 e. ve *Bibliotheca arabo-sicula ossia raccolta di testi arabici che toccano la geografia, storia, biografie e la bibliografia della Sicilia* (Lipsia, 1857); A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes* (Bruxelles, 1935—1950), I, II. Ayrıca krş. Balāẕurī, *Futūḥ al-buldān* (nşr. de Goeje), Leiden, 1866, s. 235; *Riyāż al-nufūs*'un Sicilya'ya âit kısımların fransızcaya tercümesi için bk. Vasiliev, *ayn. esr.*, I, 340 v.dd.; Cambridge vekayi-nâmesi (bk. Vasiliev, *ayn. esr.*, I, 342 v.dd., II, 99 v.dd.); İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), VI, 100, 235 v.dd.; VII, 3 v.d., 40 v.d., 68 v.d., 173, 183, 195 v.dd., 222, 232, 252, 258, 279, 292, 295, 349 v.dd.; VIII, 38 v.d., 41, 54, 116 v.d., 252 v.d., 354 v.dd., 371, 384 v.d., 388, 403 v.d., 411 v.dd., 449, 490; v.d., IX, 10 v.d., 245 v.d., X, 129 v.dd.; İbn al-'Iẕārī (nşr. Dozy, *Histoire de l'Afrique et de l'Espagne intitulée al-Bayano 'l-Mogrib*). Leyde, 1848—1851, I, 95 v.dd., 108 v. dd.; II, 229 v. dd.; al-Nuvayrī, *Nihāyat al-arab fī funūn al-adab* (bk. Vasiliev, *ayn. esr.*, I, 378 v. dd.; II 229 v.dd.); E. W. Brooks, *The Sicilian expedition of Constantine IV.* (*Byzantinische Zeitschrift*, 1908, XVII, 455—459); E. Sachau, *Sicilien nach dem türkischen Geographen Piri Reis* (*Centanario Amari*, II, 1910, s. 205—215); Abdul Wahab, *Contribution à l'histoire de l'Afrique du Nord et de la Sicile* (*Centanario Amari*, 1910, II, 427—494); M. Ben Cheneb, *Additions à la „Bihlioteca Arabo-Sicula", tirées des recueils biographiques d'Abou l'Arab et d'El Khochany, suivies d'une notice sur un manuscrit des „Medârik" du Qâḍî 'Iyâḍ* (*Cent. Amari*, 1910, I, 241—276); E. Fagnan, *Nouveaux textes historiques relatifs à l'Afrique du Nord et à la Sicile* (*Cent. Amari*, II, 35—114); C. A. Garufi, *Gli Aleramici e i Normanni in Sicilia e nelle Puglie* (*Cent. Amari*, I, 47—83); J. Gay, *Notes sur l'hellénisme sicilien de l'occupation arabe à la conquête normande* (*Académie roumaine, Bulletin de la section historique*, 1924, XI, 127—135); H. Kruse, *A note on the badges for Sicilian Christians under the Muslim rule* (*Journal of the Pakistan Historical Society*, 1953, I, 263 v.d.); R. H. Dolley, *The Lord High Admiral Eustathios Arguros and the betrayal of Taormina to the African Arabs in 902* (*Atti VIII. Cong. int. studi. bizantini*, 1953, I, 340—353); E. Lévi-Provençal, *Une héroïne de la resistance musulmane en Sicile au début du XIIIe siècle* (*Oriente Moderno*, 1954, XXXIV, 283—288); F. Gabrieli, *Arabi di Sicilia e Arabi di Spagna* (*And.* 1950, XV, 27—45); ayn. mll., *Storia e cultura della Sicilia araba* (*Libia*, 1953, II, 3—15); ayn. mll., *Un secolo di studi araba-siculi* (*Studia Islamica*, 1954, II, 89—102); ayn. mll., *Frederick II. and Moslem Culture* (*East and West*, 1958, s. 53—61); ayn. mll., *La politique arabe des Normands de Sicile* (*Studia Islamica*, 1958, IX, 83—96); B. Lavagnini, *Siracusa occupata dogli Arabie l'epistola di Teodosio Monaco* (*Byzantion*, 1959—1960, XXIX—XXX, 267—279); G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*[3] (München, 1963), bk. fihrist. (FİKRET IŞILTAN.)

SİCİSTĀN. (Bk. SİSTAN.)

SİD. AL-SİD, İspanyol. el Cid, frns. le Cid, bir isim olup, Kastilya şövalyeliğinin en meşhur ve halka mal olmuş olan kahramanına delâlet eder. Bu şahıs, V. (XI.) asrın ikinci yarısında, İspanya'nın müslümanlar ile meskûn bölgelerinde, mühim bir rol oynamıştır ve bugün onun şahsiyeti, hayatı ve faâliyetleri, bunları süsleyen efsâneler bertaraf edilerek, gayet iyi tâyin edilebilmektedir. Bunun şerefi hollandalı âlim R. Dozy'ye âittir; 1844'te İbn Bassām'ın *Ẕaḫīra*'sının Gota el-yazmasını incelemiş ve şu hususları tesbit etmiştir: şimdiye kadar uydurma telakki edilen Bilgin Alfonso'nun *Crónica general*'de Cid hakkkında verdiği mâlûmat,

arapçadan, muhtemelen Valencialı Muḥammed b. Ḫalaf b. ʿAlḳama (428—509 = 1036/1037—1116)'nin *al-Bayān al-wāżiḥ fi 'l-milamm al-fāżiḥ* (kış F. Ponds Boigues, *Ensayo bibliográfico...*, s. 176, v. d., nr. 140) adlı eserinden tercüme olunmuştur ve bu mâlûmat Sîd zamanından kalmadır. Böylelikle bu tarih araştırıcısı, sağlam ve mevsuk temellere dayanarak, Sîd'in hâl tercümesini, tekrar tertiplemiş ve bir sıra itiraz kabûl etmez istidlâller ile, Sid'in şahsiyeti hakkındaki uzun zamen doğru kabûl edilen bütün romanvârî değişikliklerin nasıl teessüs etmiş ve şiir ile tiyatronun efsânevî Sîd'ini doğurmuş olduğunu göstermiştir.

Asıl adı Rodrigo Diaz de Vivar olan şövalye kastilyalı asîl bir âilenin soyundandır ve XI. asrın ilk yarısında Burgos'ta doğmuştur. Dünyaya geliş tarihi hakkında katî bir şey söylenemez; bir rivâyete göre, 1026'da, bir diğerine göre 1040'ta doğmuştur. 1064 tarihinde kastilyalı prens Sancho II.'nun safında, bu zâtın navarralı Sancho'ya karşı giriştiği bir harbe katıldığı bilinmektedir. Bu devirde o, navarralı bir şövalyeyi teke-tek döğüşte mağlûp etmiş, bu başarı kendisine başkumandanı (veya kıralın bayrakdarı) bulunduğu Kastilya ordusu tarafından *compeador* (latince *campeator*, araplar البطرون *al-kambeyaṭōr* şeklinde kullanırlar, İspanya arapçasında *mubāriz* veya *barrāz*, yâni „iki ordu karşı-karşıya geldiğinde, teke-tek döğüşecek bir rakibin ortaya çıkmasını istemek için sıralardan çıkan döğüşçü") unvanını kazandırmıştır. Kısa bir zaman sonra, Sancho II, Rodrigo Diaz'ın tavsiyeleri ile, öz kardeşi kıral Alfonso'yu Burgos'ta hapsederek, kendini Léon kırallığı hukümdarı ilân etti. Alfonso Toledo'daki müslüman hukümdar Banî Ẕi 'l-Nūn hânedanından al-Ma'mūn'un yanına kaçabildi. 7. teşrin I. 1072'de kastilyalı Soncho II. muhâsara ettiği Zamora şehri önünde öldürüldü. Bunun üzerine Kastilya'nın en ileri gelen şövalyeleri, Burgos'ta, yeni bir hukümdar seçmek için, toplandılar. Seçim, arzularına rağmen, Toledoda'ki mülteci kıral Leonlu Alfonso lehine sonuçlandı; fakat Sancho II.'nun öldürülmesinde rolü olmadığı husûsunda yemin etmesini istemeği kararlaştırmışlardı. Rodrigo Diaz bu yemini Burgos'ta Santa Agueda veya Gadea kilisesinde Alfonso VI.'dan aldı. Yeni Kastilya kıralı, bu yemin sebebi ile, kendisini hakarete uğramış hissettiğinden, ona karşı dâimâ gizli bir kin besledi; lâkin o zamanlar çok nufûzlu olan şövalyeyi kendisine bağlamak için, yeğeni, Oviédo kontunun kızı Jimena Diaz ile evlendirdi (1074). Bir kaç yıl sonra, Alfonso VI. onu İşbiliye'deki Abbâdî hukümdarı al-Mu'tamîd'e, bu müslüman emîrin Kastilya ile lafzî ittifâkı karşılığı vermekle mükellef olduğu haracı tahsile gönderdi. Rodrigo Diaz, 'Abbâdî kuvvetleri ile, Granada'da Zîrîlerin emîri olan 'Abd Allāh b. Bādî kuvvetleri arasındaki bir çatışmayı önleyemedi; muhârebe Cabra'de vuku buldu. Rodrigo bu muhârebeye fiilî olarak katıldı ve Zîrî emîrliği ile müttefik olan bir çok hıristiyan şövalyeleri esir etti; bunlar arasında hânedana mensup olan kont Garcia Ordoñez de var idi. Rodrigo ona derhâl hürriyetini bağışladı. al-Mu'tamid'e gönderilmesinin hakikî gâyesini başarı ile sonuçlandırdıktan sonra, kendiliğinden Kastilya'ya döndü. Muhtemelen, Garcia'nın tahriki ile, Alfonso VI. Rodrigo Diaz'ı, kendisine İşbiliye'de kırala takdim olunmak üzere verilen hediyelerden bir kısmını zimmetine geçirmek ile suçladı. Onu nekbete düşürmek ve memleketten sürmek için ilk fırsatı kolladı; kendi muvâfakatı olmadan, Toledo müslümanlarına karşı sefer yaptı (1081).

Bu tarihî andan itibâren „condottiere" (= ücretli asker) olarak, tâlihin cilvesi ile, müslümanlara veya kendi dindaşlarına karşı bir üçüncünün hesabına veya kendisi nâmına savaşan kastilyalı şövalyenin hayatı başladı.

Barcelona kontu nezdinde başarısız bir teşebbüsten sonra, Rodrigo Diaz Saragossa [b. bk.]'daki Hūdi emîri Aḥmed b. Sulaymān al-Muḳtadir'e hizmetini arzetti. Emîr, onu ücretli askerleri ile berâber, ordusuna kabûl etti ve aynı yılda öldü; Saragossa'da hukümdarlığa oğlu Yūsuf al-Mu'tamin geçti. Buna mukabil diğer oğlu al-Munẓir Denia, Tortosa ve Lerida'yı elinde bulunduruyordu. Çok sürmeden, iki kardeş birbirleri ile harbe başladı. Rodrigo Diaz al-Mu'tamin'in hizmetinde kaldı. Munẓir ise, Aragon kıralı Sancho Ramirez ve Barcelona kontu Ramon Berenguer II. ile müttefik idi. Rodrigo Diaz, bir müddet sonra, sayıca üstünlüklerine rağmen, Lerida'nın şimâl-i garbîsinde, Almenar kalesi civârında, hukümdarının düşmanlarına karşı parlak bir zafer kazandı ve mühim ganimet aldı. Hattâ Barcelona kontunu da esir etmiş idi; fakat büyüklük gösterip, onu hemen serbest bıraktı. Muzaffer olarak, Saragossa'ya döndü; orada Hūdilerin hukümdarı kendisini hediyelere ve ikramlara boğdu. Böylelikle o müslüman askerler arasında görülmemiş bir hürmet ve nufûz kazandı; bu andan itibâren, ona *sayyidî* („efendim" İspanya halk arapçasında *sîdî*) diye hitap edildi; bu kelime ispanyolcada *mio cid* tâbiri ile ifâde ediliyordu (meşhûr *Cid* şiiri aslında *El Cantar de mio Cid* adını taşıyordu) ve çok geçmeden bu lekap (mülkiyet zamiri ile veya mülkiyet zamiri ol-

madan) asıl adın yerini aldı. Rodrigo Diaz, askerî kabiliyeti sâyesinde, İspanya müslümanlarının gözünde yenilmez bir muhârip ve şövalye, el cid Campeador oldu.

1084 senesinde, Alfonso VI. ile, muvakkat bir barıştan sonra, Sîd Aragon'da al-Mu'tamin hesabına yeniden şöhret kazandı. Ertesi sene bu emîr ölünce, oğlu ve halefi Aḥmed al-Musta'în II.'in hizmetine girdi ve bundan sonra, var kuvveti ile, Valencia müslüman kırallığını zaptetmeği tasarladı.

Kurtuba Emevî halîfeliğinin yıkılışı üzerine, meşhûr hâcib al-Manṣûr'un bir torunu, 'Abd al-'Azîz al-'Âmirî tarafından kurulan bu müstakil kırallık, 1065 senesinde Ṭulayṭula kırallığı ile birleşmiş idi. 1074'te Ẕu 'l-Nûn hânedanından Yaḥyā b. İsmā'îl al-Ḳādir, dedesi al-Ma'mûn'un halefi olarak, Ṭulayṭula tahtına çıkınca, Abū Bakr b. 'Abd al-'Azîz'i Valencia vâlisi tâyin etti. Çok geçmeden, Abū Bakr b. 'Abd al-'Azîz bağımsızlığını ilân ederek, Kastilya kıralı Alfonso VI. ile ittifak yaptı. Fakat 1085'te Alfonso VI. Valenciya'yı, bu şehri 10 sene evvel kaybeden ve mübâdelede karşılık olarak kendi pâyitahtı Ṭulayṭula'yı hıristiyan hukümdara teslim eden al-Ḳādir'e sattı. General Alvar Fañez kumandasındaki bir Kastilya ordusu tarafından desteklenen islâm emîri, kan dökülmeksizin, Valenciya'ya girebildi; fakat hemen-hemen bütün şehir halkının nefretini kazandı. Murâbıtların sultanı Yūsuf b. Tāşfîn, hıristiyanlar ile savaşmak için, İspanya'ya müteveccihen gemiler ile yola çıktığı ve Zallāḳa (23 teşrin I. 1086)'de onları kaçırdığı zaman, Alfonso VI. Alvar Fañez'i Valencia'dan geri çağırdı. al-Ḳādir, Tortosa emîri al-Munẕir'in mükerrer hücumları karşısında, aynı zamanda hem Kastilya kıralından, hem de Saragossa emîri al-Musta'în'den yardım talep etti. al-Musta'în, al-Ḳādir'in kırallığını ele geçirmek için, iyi bir fırsat çıktığını gördü ve şehri zaptetmek için gizlice Sîd ile anlaştı. Bu meyanda bütün ganimet ücretli kumandanın, yâni Sîd'in hissesine düşecekti. Fakat Sîd, al-Ḳādir'in kendisine verdiği hediyelerin te'siri ile, şehri almağı reddetti; böylece Alfonso VI.'ya bağlılığının yeni bir delîlini gösterdi. Sonra ordusu ile bütün Valencia bölgesine bir akın yaptı ve 1089'da tekrar Kastilya kıralının emrine girdi, orada metbûu tarafından ihtirâm ile karşılandı. Daha sonra, o zamanlar 7.000 kişi kuvvetindeki ordusu ile, Endülüs'ün doğu sâhillerini geri aldı. Saragossa emîri al-Musta'în, Sîd'in yokluğundan faydalanarak, Valencia'yı kuşatmış olan Barcelona hukümdarı Berenguer ile ittifak yaptı. Lâkin Barcelona kontu, al-Ḳādir'e ayda 1.000 dinarlık bir ücret karşılığı olarak, pâyitahtını her hangi bir düşman taarruzuna karşı müdâfaayı vaad eden Sîd'in önünden geri çekildi. Bir müddet sonra, Alfonso VI. Sîd'den Yūsuf b. Tāşfîn'e karşı kendine yardım etmesini istedi; onun Yūsuf'a hücûm için acele etmediğini görünce, tekrar bozuştular. Bunun üzerine, Sîd hakikatte tamâmen müstakil bir haydut zümresinin reisi olarak, 1091 yılında Oribuela'dan Játiva'ya kadar bütün şark bölgesini ateş ve kılıç ile harâbeye çevirdi; Tortosa üzerine yürüdü, Barcelona kontunu mağlûp etti ve onunla bir anlaşma yaptı. Akabinde, Tortosa'daki müslüman emîrler dahi, onun himâyesini istediler. Sîd onlara muntaẓam bir haraç karşılığı muvâfakat etti. Bu devirde Sîd, Barcelona kontundan, Tortosa ve Valencia'daki müslüman emîrlerden aldığı meblâğlar dışında, bir de Albarracin (al-Sahla), Alpuente (al-Būnt), Murviedro (Murbayṭar, bugün Sagunto), Segorbe (Şubrub), Jerica (Şārīḳa) ve Almenara arap emîrlerini de haraca bağlamış idi.

Bunun üzerine Sîd ile Alfonso VI. arasındaki anlaşmazlık derinleşti ve Kastilya kıralı, haddinden fazla kudretli tâbiinin büyüyen nufûzuna bir son vermek için, Valencia'yı almağı kararlaştırdı. Sîd'in Saragossa islâm emîrini hıristiyan Aragon kıralına karşı korumakla meşgûl bulunduğu bir sırada, Pisa ve Genua ittifakları ile kuvvetlenerek, şehri denizden ve karadan kuşattı. Sîd, hâdiseleri işitince, ordusu ile Saragossa'yı terk ederek, Najera kontluğunu ve amansız düşmanı Garcia Ordoñez'in timarı olan Calahorra'yı tahrip etti. Rioja'daki Logroño şehri baştan başa yıkıldı, neticede Alfonso VI., Valencia kuşatmasını başarısız bir şekilde, kaldırmağa mecbûr oldu.

Kendi yokluğu esnâsında, Sîd müslüman zâbiti İbn al-Farac'i Valencia'da al-Ḳādir nezdinde bırakmış idi. Bu zat 1092 teşrin II.'de bir halk ayaklanması esnâsında öldürüldü. Bu isyânı Kadı İbn Cahḥāf hazırlamış idi ve Valencia halkının (*camā'a*) başkanı olarak, kendi tarafındaki Murâbıt devletinin lafzî bir temsilcisi ile birlikte, halkın başına geçmiş idi. Bir kaç ay sonra, 1093 temmûzunda, Sîd bütün ordusu ile, pâyitaht üzerine yürüdü, zahmetsizce Villanueva ve al-Kudya dış mahallelerini zaptetti. Şehri kuvvetli bir muhâsara altında bulundururken İbn Cahḥāf ile de müzâkereye muvâfakat etmiş idi, fakat asıl şehir önünde aıkı muhâsara devam etti. Bu sebeple Valencia çok kötü mahrûmiyetlere düçâr oldu, açlık halk arasında telefat verdirmeğe başladı. Bu hâdiselerin baskısı altında, Valencia halkı reisi 15 haziran 1094'te şehri Sîd'e teslim etti. Campeador, yâni Sîd, şehir halkına hiç bir fenalıkta bu-

lunmadı Halk kendilerine gösterilen iyi muameleye karşı şükranlarını izhar etti ve yeni efendilerine karşı gerçek bir bürmet duydu. Sid. bununla birlikte, hâdisenin akabinde eski başkan İbn Caḥḥâf'ı ceza olarak diri-diri yakmaktan çekinmedi.

Bu tarihten itibâren Sîd Valencia'nın mutlak hâkimi idi. Bir Murâbıt ordusunun muhâsara teşebbüsüne, kat'î neticeli bir çıkış hareketi ile, son verdikten sonra, hükümranlık sâbâsını genişletmeği düşündü. 1098'de Almenara ve Murviedro'yu zapt etti. Buna rağmen, yaşlanmış idi ve âkibetinin yaklaştığını seziyordu. Artık hemen hiç bir şeye ihtiyaç duymuyordu. Valencia'daki ulu câmii kiliseye tahvil ettirdi ve şehirde tekrar bir piskoposluk te'sis ederek bunu Perigord'lu Hieronymus'un uhdesine tevdi etti. Nihâyet metbûu Kastilya kıralı Alfonso VI ile samîmî olarak barıştı ve kızı Maria'yı Ramon Berenguer III. ile, Christina'yı Navarra veliahdı Ramiro ile evlendirerek, yarım-adanın iki kıral hânedanı ile akrabalık kurdu. Játiva (Şâtiba, b. bk.)'yı Murâbıtlardan almak istedi, fakat ordusu geri püskürtüldü. Bunun üzerine 1099 senesi ortalarında, hiddet ve ıztırap içinde öldü.

Sîd'in ölümünden sonra, karısı Jimena Murâbıtların bitip-tükenmeyen taarruzlarına takriben 2 yıl karşı koydu. Valencia, 1101 senesi sonunda, Lamtûna'lı general al-Mazdalî tarafından kuşatıldı. Jimena 7 ay muhâsaraya dayandı, lâkin kendisini kurtarmak üzere oraya gelen Alfonso VI.'nun tavsiyesi ile. Valencia'yı tahliyeye karar verdi ve şehri terkederken, ateşe verdi. 5 mayıs 1102'de, Murâbıt kuvvetleri şehre girdikleri zaman, sâdece harâbeler ile karşılaştılar. Jimena Sîd'in cesedini birlikte Kastilya'ya götürdü ve ceset Burgos yakınlarında Gardeña'da San Pedro manastırına defnedildi. Jimena da, 5 sene sonra 1104'te ölünce, aynı yere gömüldü.

Bibliyografya: Sîd'in hayatı ve tarihî rolü hakkında başlıca eser R. Dozy, *Le Cid d'après de nouveaux documents* (Leiden, 1860); yeni baskı için bk. *Recherches sur l'histoire et la littérature de l'Espagne pendant le moyen-âge*, 3. tab., (Paris-Leiden 1881), II, 233. Sîd'den az veya çok bahseden arapça kaynaklar: İbn Bassâm, *Ẕaḫîra* (Gotha yazm., arap. metin ve tercüme için bk. R. Dozy, *ayn esr.*, s. 6 — 28 ve III — XVIII); İbn Kardabûs, *K. al-İktifâ'* (*ayn. yer.*, s. XVIII — XXVII); İbn al-Abbâr, *al-Ḥullat al-siyarâ'* (*ayn. yer.*, s. XXVII — XXXI); al Maḳḳarî, *Nafḥ al-ṭîb*, *Analectes...*, II, 754 ve *ayn. yer.*, s. XXXI — XXXIII; İbn al-'İẕârî, *al-Bayân al-muġrib* (nşr. ve trc. E. Lévi-Provençal), III, ilâve I (İbn al-Caḥḥâf hakkındaki kısım); *Revue Hispanique*, 1909, XX, 316 — 428; 1910, XXIII, 424—476; *Bulletin Hispanique*, 1914, XVI, 80 — 86. Sîd hakkındaki Avrupa eserlerinin tam bir bibliyografyası için bk. B. Sanchez Alonso, *Fuentes de la Historia española* (Madrid, 1919), nr. 646—683; A. Gonzales Palencia, *Historia de la España musulmana* (Barcelona, 1925), s. 75—77. (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

ŞİDDİḲ. [Bk. SIDDIḲ.]

ŞİDDİḲ ḤASAN ḪÂN. [Bk. SIDDIḲ ḤASAN ḪAN.]

SİDON. [Bk. SAYDA.]

ŞİFA. [Bk. SIFAT.]

ŞİFFİN. [Bk. SIFFİN.]

ŞİFR. [Bk. SIFIR.]

SİGİSTÂN. [Bk. SİSTAN.]

SİH. [Bk. SIHLER.]

SİHİR. SİḤR, *sihir, efsun, sihirbazlık*. Sihir ile din arasındaki münâsebet hakkında ortaya atılan halkiyat ile ilgili suâle islâmiyetin verdiği cevap şüphesiz R. R. Maratt'ın fikrine uymaktadır. Buna göre „din ve sihir menşe'de bir ve bölünmez olan ictimâî bir hâdisenin iki şeklidir, iptidâî insan'ın tabiat üstü kuvvetin müdâhalede bulunduğu bir müessesesi var idi ve bu müessesede sihir ile dinin rüşeymleri aynı zamanda mevcut bulunuyordu; bunlar sonraları, git-gide farklılaştı. sihir ile din kendilerine gösterilen itibâr bakımından biribirlerinden, ayrılırlar; din dâimâ en yüksek inanç ve ibâdet, umûmî olarak kabûl edilmiş olan inanç ve ibâdettir. Fakat din ile sihir arasında, „iyi ruhlar vâsıtası ile yapılan sihir" gibi, umûmiyetle dine âit olarak kabûl edilmemiş bulunan ve öte yandan münâkaşa edilemeyecek şekilde sihrî mâhiyetteki her unsurun mâruz kaldığı, redde uğramayan bir yığın gayr-i muayyen unsurlar mevcuttur (*Enc. Britannica*, 11. tab, XVII, 305b). Bu telakkî tamâmiyle müslüman ve çok geniş olarak sünnet ehli müslüman denilebilecek kütlelerin inancına uymaktadır. İslâmiyet açıkça tabi'at üstü kuvvetler kabûl eden bir inançlar manzûmesidir, onun için hâsselerin maddî âlemi ve, bunun arkasında, bir ruhlar âlemi vardır ki, sihir veya din vâsıtası ile, bu ikinci âlem ile münâsebete girişilebilir. Bu ruhlar âleminin mâhiyetini doğru olarak tâyin etmek istediğimiz zaman, sihir ile din arasında mevcut olan farkı göstermek için, nazariyeler meydana çıkar. Bu ruhların menşe, ve mâhiyeti nedir? Birbirlerinden nasıl ayrılırlar? Hareketlerinde ne dereceye kadar hürdürler? Onlara ne tarzda ulaşılabilir ve onlar nasıl itâat altına alınabilir? Onlar ile olan böyle

münâsebetler Allah ile olan münâsebetlerimizi bozabilir ve kurtuluşumuzu ebediyen tehlikeye koyabilir mi? Zîrâ sünnî olsun, râfızî olsun, müslümanlıkta her şey Allahda ve onunla münâsebetlerde temerküz eder.

İmdi Peygamber zamanındaki Arabistan'da, islâmiyetin beşiğinde, hıristiyanlık ve yahudiliğin te'siri ile geleo unsurlar hesaba katılmazsa, ruhlar âlemi Allah ile kabilelerin ilâhları ve cinlerden (*cinn*) meydana gelmekte idi; ve insanları bu âlem ile birleştiren bağ'lar kâhinler (*kāhin*, b. bk.), sihirbazlar ve gaipten haber verenler, şâirler ve deliler idi; bütün bu sonuncular ile alâkalı nazariye de muhtelif cinsten ruhlar tarafından hudutsuz „tasarruf, çarpılma" nazariyesidir ve bu „tasarruf" tâbiri çağdaş ispiritizmada kullanılan mânadadır. Bunun içindir ki, yeni halkiyat tâbiri olarak kullanılan „sihir" kelimesi harfiyen „efsûn, sihir" demek olan arapça *siḥr* kelimesinden açıkça daha geniş bir mânaya sâhiptir; fakat bunun ilgili olduğu vâkıaların açıklık ve vuzûhunu muhâfaza etmek için, *siḥr*'i en geniş mânasında almak lâzımdır; bizzat islâmiyette sık-sık ve umûmiyetle bu şekilde hareket edilmiştir. al Murtaża 'l-Zabîdî *İḥyā'* şerhinde (I, 217, aşağıda) Tāc al-Dīn al Subkī'nin şu sözlerini zikreder: „*siḥr* kehânettir (*kahāna*), nücûm ilmi ve *sîmiyā'*, bütün hepsi. aynı *vādī* 'dendir". Bundan başka, islâmiyet Arabistan'ın dışına yayılınca, müslümanlar zaptettikleri muhtelif ülkelerin ve ırkların tabiat üstü bütün inançları, sihir san'atları ve dinî menâsikini ihtivâ eden kitapları ile temâsa geçtiler; bu inançlar *Kur'an*'ın ve Arabistan'ın telakkîleri ve yerleşmiş âdetleri ile karıştı ve lugatçe. menâsik ve tavırlar ve hattâ esaslı görüşleri bakımından, en gayr-i mütecânis mâhiyette bir halita meydana getirdi. Bu durum, göreceğimiz gibi, türlü sihir cinslerinin menşe'lerini türlü ırklara çıkaran müslümanlar tarafından da tamâmiyle kabûl edilmiş idi Karışıklık iki istikamette husûle geldi: I. Arabistan'ın hurâfeleri ve bunun tâbirleri arap olmayan ve hattâ sâmî olmayan kavimlere kendilerini kabûl ettirdi ve II. bâzı müslümanların esas inançları, derin bir şekilde, tamâmiyle yabancı inançların te'sirine uğradı. Bütün bunlar hakkında bk madd. BUDŪḤ. CAFR, CADVAL, CİNN. FA'L, FİRĀSA, ĞŪL, HĀRŪT VE MĀRŪT, 'İFRİT, KĀHİN ve bunlar ile ilgili bibliyografya.

Fakat doğru iştikakı içinde dikkate alınan *siḥr*, sihirin mahdut bir şekli olan „efsûnu" düşündürmektedir. Lugatler bunun bir şeyin gerçek mâhiyetinden (*ḥakīka*) veya şeklinden (*ṣūra*) gerçek olmayan veya bir görünüşten (*ḫayāl*) ibâret olan başka bir şey olmakta bulunduğu (*ṣarf*) an olduğunu te'yit eder; *Kur'an*, XX, 69'a istinât eden *taḫyīl* ekseriyâ bu hâdiseye ve bugün „hipnotizma" dediğimiz şeye delâlet eder; fakat akliyeciler bunu bir el-çabukluğu ve tatlı sözler vâsıtası ile gözleri bağlamak (*al-taḫayyulāt wa 'l-aḫẕ bi 'l-'uyūn*) için yapılmış alelâde bir el çabukluğu ve hiyle (*ḥidā'*, *ṣa'waẕ*) derecesine indirmeği denemişlerdir. Böylece bu kelime vücuttaki gıda gibi, tabiatta hareket zarâfeti ve inceliğini (bu mâna *Lisān*, VI, 12 aşağıda, İmru 'l-Ḳays'a çıkarılmaktadır, fakat burada mâna daha ziyâde *ṣarf*'ın aslî mânası imiş gibi görünmektedir) ve kelimelerin sihrinden bahsettiğimiz zaman da. söz güzelliğini düşündürmektedir (*Ṣaḥāḥ*, bu kelime Rāġib İṣfahānī, *al-Mufraḍāt*, s. 224 v d.; *Lisān*, VI, 11—13; Lane, s. 1316 v d.). Bununla berâber *Kur'an*'da bilgiler böyle bir tefsire imkân vermeyecek kadar tâyin edilmiş bir şekilde verilmektedir. Peygamberin ve etrafındaki kimselerin düşüncelerine göre, *siḥr*. içinde bulunan ve onun vâsıtası ile elde edilen bilgilerin büyük bir kısmının sahte olmasına rağmen, gerçek bir şey idi. Rûhiyat bakımından, şahsın müdâhalesi olmadan elde edilen hâdiseler hipnotizmaya inanma imkânını verir ve dinî bakımdan Peygamberin tutumu hemen hemen tamâmiyle ispiritizma karşısında yeni Roma kiliselerinin tutumunun aynı olmuştur *Kur'an* sistemi içinde, arka-plân — şüphesiz kâfir ve kötü olan — *cinn* ve *şayṭān*'ların meydana getirdiği ruhlar âleminden müteşekkil idi. Bütün bu mesele hakkında en mühim âyet *Kur'an*, II. 101 olup, bu âyet şu şekilde tercüme edilebilir: —„ve onlar umûmiyetle kâfirler ve husûsiyetle yahudiler) Sulaymān'ın hukümdarlığı zamanında (veya Sulaymān'ın hukümdarlığına karşı), insanlara sihiri *siḥr* öğreten *şayṭān*ların okumakta oldukları şeyleri tâkip ederler — ve Sulaymān aslâ kâfir olmamış idi, fakat *şayṭān*'lar kâfir idiler —; ve onlar) Bâbil'de iki meleğe, Hārūt ile Mārūt'a (veya bunlar vâsıtası ile) indirdiklerimizi (tâkip ederler); ve bunlar — „biz bir *fitna*'den başka bir şey değiliz ve kâfir olmayınız"— demeden hiç kimseye bir şey öğretmezler ve onlar (bu meleklerden öğrenenler) bunlardan erkeği zevcesinden ayırmak için kullandıkları şeyleri öğrenirler ve Allahın izni olmadan, bununla hiç kimseye bir ziyan vermezler. Kendilerine ziyan veren ve bir fayda te'min etmeyen şey öğrenirler. Gerçekten bilirler ki bunu (sihir bilgisini) te'min edenlerin öteki dünyada bir yerleri olmayacaktır ve eğer bilselerdi, kendilerini karşılığında sattıkları şey ne kadar kötüdür." Bu âyetlerde cümle kuruluşu çok güçtür ve verilen tercümede bu-

rada gösterilenlerden fazla şüpheli bir çok noktalar bulunmaktadır. Bayżāvī'nin çok teksif edilmiş ifâdesine rağmen, tefsiri bir sahifeden fazla (aşr. Fleischer, I, 76,2—77,7) bir yer işgâl etmektedir ve al-Zamaḫşarī'nin *al-Kaşşāf* (nşr. Lees, I, 93—95)'ında bir buçuk sahifelik bir tefsir vardır Daha geniş tefsirlerde sihir ile ilgili başlıca yer (*„locus classicus"*) olarak uzun-uzadıya ele alınır. Ṭabarī'nin *Tafsīr* I, 334—353)'inde ve Faḫr al-Dīn al-Rāzī'nin *Mafātiḥ* (Kahire, 1307, I, 427—440)'inde böyledir. Fakat buna umûmiyetle verilen mânada şaşılacak bir şey yoktur. Bu müfessirlere göre, *şayṭān*'lar sihirin kaynağıdır; göğün duvarlarını dinlerler (aş. bk.) ve işittiklerine yalanlar katarlardı; sonra bunları *kāhin*'lere nakledeler ve bunlardan kitaplar meydana getirirlerdi; bunlar insanlara bu kitapların ihtivâ ettikleri şeyleri, bunları inşâd ederek, insanlara öğretirlerdi. Bu inanç Süleymān zamanında çok yaygındı; o derecede ki, bu bilginin ve tabiat ile *cinn*'ler üzerinde icrâ ettiği hâkimiyetin kaynağı Sulaymān'a isnât ediliyordu. Yahudilerin kendileri de Sulaymān'ın bir peygamber değil, fakat bir sihirbaz olduğunu söyleyorlardı (Rāzī, s. 428). Bu âyet onlara verilen bir cevaptır. Hārūt ile Mārūt için buradaki maddelere ve bir de ileriye bk., Bir de *Kur'an*, XXXVIII, 6; XLI, 11; LXVII. 5; LXXII, 8, 9 'da *cinn*'lerin en yakın göğün (*al-samā' al-dunyā*) yakınlarında oturup (*kunnā naḳ'udu*), burada gök kalabalığını (*al-mala' al-a'lā*) dinlemek âdetinde oldukları, onların buradan süs olmak üzere asılmış olan, fakat vazifeli melekler (*ḥaras, raṣad, ḥifẓ*) tarafından taşlar (*rucām*) gibi üzerlerine atılan lambalar, meş'aleler (*maṣābiḥ, şihāb*) ile kovuldukları söylenir. Bu sûretle orada muntazaman dinlenmek âdetinde idiler, fakat şimdi (*al-āna, Kur'an*, LXXII, 9), — şüphesiz Peygamberin insanlar arasına gönderilmesinden beri —, karşılarında husûsiyetle dikkatli ve uyanık melekler bulmuşlardır. Teferrüâtlı bilgiler için bk. al-Kaşşāf (s. 1535), *Kur'an*, LXXII, 9 münâsebeti ile; burada eski şiirler zikredilmiş olduğu gibi, câhiliye devrinde bu mesele hakkında arapların düşüncelerini gösteren rivâyetler de nakledilmiştir. Bu araplar bâzı akan yıldızları biliyorlardı ve bunlar hakkında husûsî düşüncelere sâhip idiler. Fakat Peygamberin doğumu ile meleklerin dikkat ve uyanıklığı büyük bir derecede arttı. Bununla berâber bu hâl ancak bir kaç zaman devam etmiş olmalıdır; zîrâ sihirin sonraki bütün tarihi, *cinn*'leri dâimâ dinlemeğe devam edip, *kāhin*'lere ve sihirbazlara bilgi getirir bir şekilde tasvir etmektedir. Bundan başka kötü *cinn*'ler peygamberlerin düşmanlarını doğru yoldan çıkarmak için, onları idâre ederlerse de (*Kur'an*, VI, 112), *cinn*'ler (*Kur'an*, XXXIV, 13) hiç olmazsa tamâmiyle doğru bir şekilde görünmezleri (*al-ġayb*) bilmezler. *Kur'an*, XXVI, 221—225'te *şayṭān*'ların büyük yalancılara (*affāk*) nasıl indikleri (*tanazzala*), bu *şayṭān*'ların duyduklarını bu yalancıların nasıl kabûl ettikleri ve bunların (insanlar veya *şayṭān*'lar arasında büyük yalancıların) ekserisinin yalancı oldukları veya hiç olmazsa naklettikleri konuşmaların ekserisinin yalandan müteşekkil olduğu hakkında çok mânalı âyetler vardır. Yoldan çıkmış şâirler de bunları (görünüşe göre, *şayṭān*'ları) tâkip ederek, bütün *vādi*'lerde dolaşırlar ve dediklerini aslâ yapmazlar. Bu vâkıalar müfessirler (al-Bayżāvī, II, 61, 15—62,7; daha iyi ve daha mükemmel bir şekilde *al-Kaşşāf*, II, 1012—1014) tarafından ve görünüşe göre, haklı olarak, meleklerin konuşmalarını dinleyip, bunları bozan, bunlara yalan katan ve inip, bunları *kāhin*'lere, sahte peygamberlere ve şâirlere nakleden *cinn*'ler ile alâkalı gösterilmiştir. *Cinn*'ler tarafından ilham edilen şiir hakkında bk. Goldziher, *Abhandlungen zur arab. philologie*. I, 1—121 ve husûsiyetle bu âyet er için *s. 27*, not 2.

Siḥr kelimesi yalnız *Kur'an*, II, 96'da Sulaymān ile ilgili olarak görünür, fakat Sulaymān'ın hakîmliğinden, ilminden ve dünya üzerindeki hâkimiyetinden uzun-uzun bahseden bir çok âyetler vardır (*Kur'an*, XXI, 81, 82; XXVII, 15—45; XXXIV, 11—13; XXXVIII, 29—39) ve muahhar devirlerde islâmiyette meşrû olan bütün sihirler. *„beyaz sihir"* ona çıkarılmıştır. *Siḥr* ve benzeri kelimelere başka yerlerde, Mūsā, 'Īsā ve bizzat Peygamber hakkındaki hikâyeler münâsebeti ile, tesâdüf edilmektedir. Bâzı sûrelerin hemen-hemen bütün parçaları Mūsā'nın Fir'avn'un sihirbazları ile mücâdelesi hikâyesi ile alâkalıdır. *Kur'an*, VII, 110, 113, 117, 129; X. 77, 78, 80, 81 (fakat âyet 2 Peygamberden bahseder); XVII, 103 (fakat âyet 50 Peygamber ile ilgilidir); XX, 59, 60, 66, 69, 72—74; XXVI, 33, 34, 36, 37, 39, 40, 45, 48 (fakat 153. ve 185. âyetler Peygamber ile ilgilidir); XXVII, 13; XXVIII, 36, 48; XL, 25, XLII, 48 (fakat 29. âyet Peygamber ile ilgilidir); LI, 39 böyledir. Yalnız *Kur'an*, 110'da sihir 'İsā ile ilgilidir. Bununla *Kur'an*. VI, 7; X, 2; XI, 10; XV. 15; XVII, 50; XXI, 3 v d; XXIII, 91; XXV, 9; XXVI 153. 185; XXXIV, 42; XXXVII, 15, XXXVIII. 3; XLIII. 29; XLVI, 6; LII, 15; LIV, 2; LXI, 6; LXXIV, 24'te ise, Peygamber ile ilgilidir. Bunlar arasında çok mânalı bir takım ibâre ve kullanışlar vardır: *Kur'an* XX. 77, 78; XLIII, 29;

XLVI, 6'da *siḥr* kelimesi *al-ḥaḳḳ* („gerçek") 'ın ve *Kur'an*, LII, 15'te cehennem (*al-nār*) gerçeğinin zıddı olarak kullanılmıştır.—„Cehennemde onlara sorulacak: — Bu sihir midir?"; *Kur'an*, VII, 113 (Mūsā)'te gözler sihirlenmiştir ve benzer bir şekilde *Kur'an*, XV, 5'te „gözlerimiz (*abṣārunā*) sarhoş olmuş (*sukkirat* ve biz sihirlenmiş (*masḥūr*) bir halkız", yâni bizler (mekkeliler tarafından) sihirlenmiş, hipnotizma edilmişiz, denilir (Peygamber Mūsā gibi, XVII, 103); Peygamber „sihirlenmiş (*masḥūr*) bir insandır" (XVII, 50; XXV, 9); Peygamber „derin bir şekilde, kuvvetle sihirlenmiştir (*musaḥḥar*, XXVI, 153, 185)"; Mūsā hikâyesinde *siḥr* vâsıtası ile bir hayal (*ḫayyala*) görüldü (XX, 69); XXI, 3 v. dd.'da Peygambere karşı bir çok ithâm ileri sürülmüştür—bildirdiklerinin bir *siḥr* olması, bu bildirdiklerinin „bir ruyalar yığını (*aḍġāṯ aḥlām*)", yâni karışık ve yalan ruyalar olması; bunları uydurduğu (*iftarāhu*); şâir olduğu ithâmı; eski peygamberler gibi kendisinin de bir işâret (*āya*) göstermesi istenilir: *Kur'an*, XXXVIII, 3'te Peygambere müşrikler tarafından „yalancı sihirbaz" (*sāḥir kaẕẕāb*) denildiği söylenir; *Kur'an*, XL, 25'te Mūsā aynı muâmeleye mârûz kalır; *Kur'an*, LI, 39'da Mūsā bir sihirbaz (*sāḥir*) ve bir *cinnī* tarafından çarpılmış bir *macnūn* 'dur; *siḥr*'e ekseriyâ „açık, belli" (*mubīn*), XXVIII, 36'da „uydurma" (*muftarā*); ve LIV, 2'de *mustamirr* „sabırlı, sağlam" veya „devamlı, sürekli" veya „kaçıcı" denilir; *Kur'an* LXXIV, 24'te (*Kur'an*'da kullanıldığı en eski yer budur). Peygamberin bildirdikleri hakkında *siḥr yu'ṯar*, bir başkasından „alınan veya öğrenilen sihir" denilir; XXVI, 36'da *saḥḥār* galiba „bir mütehassıs, san'attan yetişme bir sihirbaz" (Mūsā hikâyesi) demektir.

Sihir ile Peygamber arasında bir ilgi kuran âyetler umûmiyetle daha ciddî bir tetkike tâbi tutulursa, Peygamberin devrindeki fikirler ile Peygamberin bu hususta işgâl ettiği mevkî hakkında bir vuzuh elde edilir. *Kur'an*, LXXIV, 24 hakkındaki hadîs tefsiri (bk. İbn Hişām, *Sīra*, nrş. Wüstenfeld, s. 171 v. d; al Bayżāwī, nşr. Fleischer, II, 368, 15 v.d.; *al-Kaşşāf*, nşr. Lees, II, 1548 v.d.) *kāhin*, *macnūn*, *şā'ir* ile *sāḥir* arasında bir fark koymağa çalışmaktadır ve şüphesiz *siḥr*'in târifi için *Kur'an*, II, 96'dan istifâde etmektedir; fakat, *Kur'an*'daki mânalara bakılacak olursa, böyle ayırmaların imkânsız oldu ğu ve bu dört sınıfın, mânevî âlem ile kendi âlemimiz arasındaki bağlar olmak bakımından biribirleri ile sıkıca bağlı bulundukları meydandadır. *Kāhin* kelimesi *Kur'an*'da yalnız iki defa geçer; her iki yerde Mekke sâkinleri tarafından Peygamber hakkında da kullanılmıştır. Bir defa (LII, 29) *macnūn* ile ve bir defa da (LXIX, 42) *şā'ir* ile birlikte geçer. *Kur'an*, X, 2; XXI, 3 v.d. ve XXXVIII, 3'te Peygambere *sāḥir* denilir; XVII, 50 ve XXV, 9'da „sihirlenmiştir" (*masḥūr*) ve XXVI, 153, 185'te „kuvvetle sihirlenmiştir" (*musaḥḥar*). Bu son iki tâbir, Peygamber hakkında kullanıldıkları şekli ile, şüphesiz hoşa gitmeyen tâbirlerdir; zîrâ müfessirler buna „ciğeri olan bir kimse", yâni alelâde bir adam gibi tâlî derecede mânaları ile ilgili izahlar verirler. *Kur'an*'a, bildirdiklerine ve delillerine bir çok defalar sihir denilmiştir. XI, 10; XXXIV, 42; XLIII, 29; XLVI, 6; LIV, 2; LXI, 6; LXXIV, 4 ve Peygamber Mūsā, Sulaymān ve 'İsā'nın yaptığı gibi mûcizeler göstermemiştir. XXV, 9'da o, kâfirlere göre, yalnızca „sihirlenmiş bir insandır"; kendisi ile berâber gidecek hiç bir melek gönderilmemiştir, kendisine bir hazîne (*kanz*) de verilmemiştir; ona gıdasını alacağı, yâni gerçek olarak, hâricen mevcut sihirli bir bahçe de verilmemiştir. *Kur'an*, VI, 7'de, kendisine *ḳirṭās* üzerinde, eller ile dokunulabilecek gerçek bir kitap verilmiş olsa idi, buna *siḥr* diyeceklerdi; yâni onun böyle işâreti, mûcizesi yok idi Sihir siyakı içindeki iki âyet (*Kur'an*, X, 2; XXXVIII, 15) hâlinde de, müfessirler, yâni al-Zamaḫşarī ile al-Bayżāwī, bu telmihlerin mûcizeler (*umūr ḫāriḳa li 'l-'āda*) ile ilgili olduğuna tamâmiyle emindirler, fakat *Kur'an*'ın bütün temâyülü telmihin Mekke sâkinlerinin fikirlerine göre, sihirden çıktığı ileri sürülen vahyler ile ilgili olduğunu göstermekte ve bizzat bu âyetler de bunu anlatmaktadır.

Muslim, *Ṣaḥīḥ* (İstanbul, 1333, cüz VIII, s. 229—231, *Kitāb al-zuhd*, hadîs 473'te, müşrik bir hükümdar ile sihirbazının (*sāḥir*), bir râhibin ve bir kölenin (*ġulām*) hikâyesi bulunmaktadır: bu hikâyenin gâyesi *siḥr*'in ve *kufr*'ün müşrikliğin aynı olduğunu göstermektir; nitekim el-Bayżāwī (I, 76,1), *Kur'an*, II, 96 münâsebeti ile, *siḥr* ile *kufr*'ü aynı sayar ve bunları *kahāna*'nın yanına koyar. Bu hususta rivâyet edilen hadîslerin hangilerinin Peygambere vardığını ve hangilerinin sonraki münâkaşalardan meydana çıktığını söylemek imkânsızdır. Muslim'in *Ṣaḥīḥ* cüz VII, s. 13—41, *Kitāb al-salām*'ında bulunan, tıptan, şeriate uyan ve uymayan üfürükten (*rukya*), sihirden, zehirden, *şayṭān*'lardan, *ġul*'lerden, *kahāna*'dan, *ṭayra*'dan ve *fa'l*'dan bahseden çok karışık bir dergiye mürâcaat edilebilir. Cüz I, s. 59'a göre *muṭirnā binaw'i kaẕā* („falan yıldız bize yağmur yağdırdı") diyen kimse kâfirdir; s. 136—138'e göre, he-

sap vermeksizin ve hiç bir azap görmeden, cennete girecek olan 70.000 müslüman arasında dağlama ve efsûn kullanmamış olan ve bir de fal olmak üzere kuşların uçuşlarına bakmamış bulunan kimse vardır. al-Buḫārī, *Ṣaḥīḥ* (VII, 122—140)'te, *ṭibb* faslında tıptan, *ta'bīr al-ru'yā* faslında ruyaların tâbirinden, v.b. bahsedilir (cüz IX, 29 v.dd.). Peygamberin ruyada görülmesi hâlleri ile umûmiyetle ruyalar hakkında bk. Muslim, *Ṣaḥīḥ*, VII, 50 v. dd.; Bu muhtelif mevzûlar müslümanların zihninde sıkı bir münâsebet hâlinde idi ve bugün de öyledir.

Fakat Peygamber, gerek efsûn şeklinde, gerek kâfir ruhlar ve cinler tarafından mâhiyeti bozulmuş vahy şeklinde tezâhür eden bu hâdiselerin gerçekliğinden tamâmiyle emin ise de, eski akılcı kelâm âlimlerinin (*al-mu'tazila, ahl al-kalām*; bk. mad. KELÂM) bu hâdiselerin gerçekliği hakkında pek çok şüpheleri var idi. Bu hâl İbn Ḳutayba (ölm. 276=889)'nin *Muḫtalif al-ḥadīṯ* (Kahire, 1326, s. 220—235)'inde, çok açık bir şekilde, meydana çıkmaktadır. Bu hususta bk. Goldziber, *Muh. Stud.*, II, 136 v. dd. Mu'tezilîler, akıl ve düşünce (*'aḳl, naẓar*) sâhasında kalarak, Peygamberin sihir ile çarpıldığını gösteren hadîslere hücûm ettiler: Allahın himâyesi altında bulunan (*ma'ṣūm*) bir peygamber için bu imkânsız bir şey idi. Bunun gibi, *Kur'an*'da bahsedilen sihir, mes. Mûsâ kıssası münâsebeti ile bahis mevzuu olan bir göz bağıcılıktan (*taḫyīl*) başka bir şey değil idi; *Kur'an*, II, 96'da bahsedilen iki melek Malik adlı iki insan idi ve bu sûretle âyeti tamâmiyle ayrı bir şekilde tefsir etmek gerekirdi. İbn Ḳutayba, bu tutuma muhâlefet ederek, bütün mukaddes kitapların ve peygamberlerin ve sihre hemen hemen bütün halklar tarafından gösterilen inancın şahâdetlerini; bir de aynı şekilde *Kur'an*, CXIII ve CXIV sûrelerinin, *al-Mu'awwiẓatayn*'in açık şahâdetini kaydeder; ve bundan başka daha eski bâzı an'aneleri de zikreder ki, bunlardan biri bilhassa ilgi çekicidir: bu Hārūt ile Mārūt'un yanında sihir öğrenmek için, Bâbil'e giden ve sonra pişman olarak, Peygamber'i bulmak üzere, Medine'ye gelen, onu ölmüş bulunca, bütün hikâyesini naklederek, 'Âʾişe'ye hâlini anlatan bir kadının hikâyesidir Bu sihirli *savīḳ*'in hazırlanması hakkında halkiyat unsurlarını ihtivâ eden ve *Bin bir gece*'deki „Badr Bāsim'in hikâyesini" ve Muḥammed b. Salama'nın *ḫurāfāt*'ını hatırlatan (bk. *The Earlier History of the Arabian Nights*, *J R A S.* 1924, s. 374—379) aynı rivâyet, bir az daha tam bir şekilde, Ṭabarī (ölm. 310=923), *Tafsīr*, I, 347, 23 . 348, 10'da bulunmaktadır; bk. bir de Ṯa'labī (ölm 427=1036), *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* (Kahire, 1314), s. 30, 16 v.dd; aynı hikâye mübâlagalı, safsatacı ve felsefî bir şekilde Rāzī (ölm. 606=1209), *Mafātīḥ*, I, 454, 19—28'de bulunmaktadır. Bundan başka bütün hikâyeler pek çok değişmektedir; her değişik şekil şüphesiz her muharririn bildiği ve devrinde câri olan sihire tekabül ediyordu. al-Šarīšī, Ḥarīrī'nin *Maḳāmāt*'ı hakkındaki şerhinde (Kahire, 1314. I, 211) de aynı şeyi müşâhade eder. Bununla berâber bu vâkıa hadîsle kabûl edilmiş görünmemektedir. Eski mühim hadîs dergileri arasında yalnız Aḥmed b. Ḥanbal (ölm. 241=855)'in *Musnad*'inde (II, 134) Hārūt ile Mārūt hakkında bâzı bilgiler bulunmaktadır ve bu hikâye orada yoktur (A. J. Wensinck'in mektubu).

al-Fihrist (377—400=987—1010 arasında yazılmıştır)'te sihir ile ilgili bütün mevzûlar geniş bir şekilde geliştirilmiş bulunmaktadır ve bunun arkasından zengin bir kitâbiyat gelir. Esaslı kısım sekizinci *maḳāla*'nın ikinci *fann*'inde (nşr. Flügel, s. 308 v. dd.) bulunmaktadır. Görünüşe göre şî'î olan ve binnetice mu'tezilî fikirlerin te'sirinde kalması kuvvetle muhtemel bulunan (bk. mad. KELÂM) muharriri Muḥammed b. İsḥāḳ'ın tutumu izahlarında görünmektedir. Kendisi ister şerîate uygun olsun, ister olmasın, sihirbazların sihirin cinlerin ve ruhların sihirbaza itâat etmelerinin mahsûlü olduğunu tasdik ettiklerini söyler. *Mu'azzimūn* (*'azīma* „teshir" kelimesinden: bu kelime ve bu bakımdan kökü *Kur'an*'da bulunmamaktadır) adını verdiği şeriatı kabûl eden sihirbazlar Allaha itâat ve ona duâlar ederek, maddî arzûlardan vazgeçerek, zâhidce yaşayarak ve Allahın ruhlar üzerinde te'sir etmesi için, yeminler ile ısrarda bulunarak, cin ve ruhları kendilerine tâbi kılmağa muvaffak olduklarını tasdik ederler; o zaman cin ve ruhlar gerek yemin ile ısrarlar sebebi ile Allaha itâât için, gerek korku sebebi ile itâat ederler; zîra Allahın *asmā' ḥusnā*'sının sâhip olduğu husûsiyetler (*ḫāṣṣiya*) arasında bunları itâat altına alan bir şeyler vardır. *Saḥara* (*Sāḥir*'in cemi) adını verdiği şerîate uymayan sihirbazlar, cin ve ruhları hediyeler (*ḳarā bīn*) ve Allahın hoşuna gitmeyen, gerek ibâdetleri ihmal etmek, gerek kan dökmek, yakın bir akraba ile evlenmek v. b. gibi haram edilmiş olan işleri fi'ilen yapmak gibi, kötü işler ile kendilerine köle hâline getirdiklerini tasdik ederler. Bu iş Mısır'da ve komşu ülkelerde açıkça (*ẓāhir*) yapılmaktadır ve bu mevzuu işleyen bir çok kitaplar vardır. Sihirbazların Bâbil'i Mısır'dadır; İbn İsḥāḳ bunu oraya gitmiş olan ve orada bunun gerçek ka

hotılarını (*bakāyā*), kadın ve erkek sihirbazları görmüş olan birinden öğrenmiş idi. Onun eserini muhtemel olarak Bagdad'da yazmış olduğunu hatırlatmak gerekir; müslüman şarkın Mısır'a karşı tutumu hâlâ böyledir. Şerîate uyan veya uymayan bütün bu sihirbazlar yüzükler (*ḫavātim*), türlü tılsımlar (*'azā'im, ruḳā, ḥizāb*), sihirli halkalar (*manādil*) ve tütsü (*daḫan*) v. b. kullandıklarını iddia ederler. Bir de, bir takım feylesoflar ile yıldızlara tapanların, yıldızlara bakarak, her türlü teşebbüsler için tılsımlar yaptıklarını söylediklerini de sözlerine ilâve eder; yıldızlar taşlara, yüzük kaşlarına (*fuṣūṣ*) kazılmıştır. Bu feylesoflar arasında geniş ölçüde yayılmış bir ilimdir. Hindliler buna inanırlar ve bu vâsıta ile şaşırtıcı şeyler yaparlar; çinlilerin hileleri (*ḥiyal*) ve kendilerine mahsûs bir sihirleri vardır; bindûlar „hipnotizma" (*'ilm al-tavahhum*) husûsiyetine sâhiptirler (bk. *JRAS*, teşrin I. 1922, *Wahm in Arabia and its Cognates*, s. 516'), bu mevzûdaki hindû kitapları arapçaya tercüme edilmiştir; türklerin bir sihir ilmi vardır ve İbn İshāḳ itimâda şâyân bir kimsenin onların maddî sâhasında mûcizeli şeyler—msl. orduları yenmek, düşmanları öldürmek, nehirleri geçmek ve kısa bir zamanda uzak mesâfelere gitmek—yaptıklarını kendisine te'min ettiğini söyler. Mısır ve Suriye'de tılsımlar pek çoktur ve herkes tarafından kolayca görülebilir; fakat zamanın geçmesi ile te'sirleri hiçe inmiş bulunmaktadır.

al-Fihrist'in „öğülecek yol" (*al-ṭarīḳat al-maḥmūda*) dediği şerîate uygun sihirin menşe'i ruhları ve cinleri (*al-cinn va'l-şayāṭīn*) ilk olarak kendine tâbî kılan ve onları kendine hizmet ettiren Sulaymān b. Dāvūd'a kadar çıkarılmaktadır; iranlıların sihri için de Camşîd aynı şeydir. Bu bilginin kurucusu ve *cinn*'leri itâat altına alan bir kimse olarak telakkî edilen Camşîd için bk. *al-Fihrist*, s. 12, 21, v d., 238, 20; İran destanında işgal ettiği mevki ve Sulaymān ile karıştırılması hakkında daha tam bir bilgi husûsiyetle E. G. Browne, *Literary History of Persia*, I, 112—114'te bulunmaktadır Şüphesiz, bu karıştırmanın neticesi olarak, ibranî dilinde ve farsça geniş bir sihir edebiyatı Sulaymān'a isnât ediliyordu; burada kitaplarını toplayan kâtiplerinden üçünün adı gösterilmekte ve yine burada, Cavbarî b. VII. asrın ilk yarısı) 'nin *Kitāb fī kaşf al-asrār*'ından alınmış olan uzun bir parçada, bu eserlerin adları hakkında ilâve tafsilât verilmektedir (*ZDMG*, XX, 486 v. dd. de Goeje'nin aynı mevzû üzerinde *Gaubarî*'s *„entdeckte Geheimnisse"* adlı makalesinde; bir de krş. Fleischer, *ZDMG*, XXI, 274). Bu metnin küçük bir kısmı Kahire'de basılmıştır (32 s., ts., *Maṭba'at al-Nacāḥ*), burada giriş kısmı bulunmamaktadır. Ve ancak IV. faslın IV. *bāb*'ına kadar devam eder ve şüphesiz arada başka çıkarmalar da vardır [bunun matbaa ve tab yeri hakkında hiç bir işâret ihtivâ etmeyen, fakat cemâziyelâhır 1302 tarihini taşıyan tam bir basması da vardır. Bu kitabın basılmış bir metin ile bir çok el-yazmalarına istinât eden ve filoloji bakımından yapılmış olmayan amelî bir incelenmesi için bk. Eilhard Wiedemann, *Beitr. zur Gesch. der Naturwissenschaften*, XXV, 206—232]. *al-Fihrist*, bundan sonra, Sulaymān'ın huzûruna çıkan ve Sulaymān'ın Allahın adlarını kullanarak kendilerinden ahidler (*'uhūd, mīṯāḳ*) aldığı 70 ifritin (*'afārīt*) adlarının bir cedvelini verir. Bu ahidler (*'uhūd*) büyük bir rol oynamakta devam etmektedir. Kahire'de basılmış, tarihsiz 16 sahifelik küçük bir esere göre, bunlar muskadır: *Ḥicāb al-sab' uhūa al-Sulaymāniya li-sayyidinā Sulaymān b. Dāvūd*. Bunun bir de 7'lik bir cedveli verilir ki, bunlar husûsiyetle haftanın günleri ile alâkalıdır. Bu Ḳazvînî'nin *'Acā'ib al-maḫlūḳāt* (nşr. Wüstenfeld, s. 371)'ta verilen bilgiler ile genişletilebilir, bu eser de *cinn*'leri Sulaymān'ın emri altında imiş gibi göstermektedir. Damîrî, *Ḥayāt al-ḥayavān* (Kahire, 1313, I, 177—187, trc. Jayakar, I, 448—480)'de başka cedveller ve başka tasvirler bulunmaktadır. *al-Fihrist*, bundan sonra, greklerden kendi zamanına kadar, hiç bir zümreye girmeyen bâzı sihirbazların adlarını, eserlerinin isimlerini verir. Bu bilgi bâzı noktalarda Cavbarî'nin cedveli ile mukayese edilerek, kontrol edilebilir ve genişletilebilir. Bütün sihirbazlar, hattâ grek Stephanos oğlu Arios, Sulaymān'ın sihir usûlü ile münâsebetli olduklarını ve cin ve ruhları, Sulaymān'ın bunlar ile yapmış olduğu antlaşmalar vâsıtası ile, hükümleri altına aldıklarını söyleyorlardı. Bunların sonuncusu Abū 'Amr 'Oṯmān b. Abî Raşîşa adlı biri idi ki, arkadaşları arasında büyük bir şöhrete sâhip idi, bir çok eserlerin müellifi idi ve hârikalı işler başarmış idi; İbn al-Nadîm onu şahsen tanımış idi ve ona bir gün „bu işler ile meşgul olmaktan seni tenzih ederim" (*anā unazzihuka 'an al-ta'arruż li-hāḏa 'l-ṣa'n*) demiş idi. Sihirbaz ona şu cevabı verdi: —„80 küsûr seneden beri, bunun gerçek ve hak bir şey olduğunu bilmese idim, bunu terkederdim; fakat benim bu hususta hiç bir şüphem yoktur". İbn al-Nadîm de ona ancak şöyle dedi: —„İnşaallah sen—her hâlde sihirli şeyler yapmakta—devam etmezsin!".

Bunun gibi şerîate uymayan sihir, „ayıplanacak yol" (*al-ṭarīḳat al-maẕmūma*) veya *sa-*

ḫara 'nin usûlü, kızı veya oğlunun kızı Bayzaḫ [bk. mad. BUDÛḤ] vâsıtası ile, İblîs'e çıkarılır. Onun su üzerinde (*'ala 'l-mâ'*) bir tahtı (*'arş*) vardır; krş. Muslim, *Ṣaḥîḥ* (İstanbul tab., VII, 190)'te *al-baḥr* üzerinde İblîs'in *'arş*'ı ve *Kur'an*. XI, 9'da *'ala 'l-mâ'* Allahın *'arş*'ı ve al-Buḫârî, *Ṣaḥîḥ* (Bulak, 1315, cüz IX, 124)'te bulunan hadîs. Sihri öğrenmek isteyen kimse (*murîd*, tasavvuf yoluna girmek isteyen *murîd* gibi), onun için, onun bütün istediklerini yapınca, ona vâsıl olur, Bayzaḫ istediğini onun hizmetine verir ve kendini onun arzularına teslim eder; ve kendine şerîat taralından istenilen şartlara riâyet etmeden, hayvan veya insan kurban eden ve aklen mekrûh olan şeyleri yapan kimseyi hiç bir mânia (*ḥicâb*) ondan ayırmaz [bu bilginin karışık ve râbıtasız oluşu ihtimâl İbn al-Nadîm'in kendisine verilen muhtelif bilgileri, tertipsiz olarak toplayıp, bir araya getirmesinden ileri gelmektedir]. Bâzı kimseler Bayzaḫ'ın bizzat İblîs olduğunu söylerler; daha başkaları da onun tahtına oturduğunu ve *murîd*'in, onun emirlerine itâat etmek, ona tapmak üzere, ona getirildiğini söylerler. Bu *saḥara*'den biri İbn al-Nadîm'e, uyuyunca, onu oturmuş gördüğünü, uyanınca da onu aynı bâlde gördüğünü, etrafında Savâd Nebetîlerine benzeyen, yalın ayak ve topukları yarılmış (*muşaḳḳaḳi 'l-a'ḳâb*) bir halk gördüğünü söylemiş idi; hattâ bunlardan birini tanımış idi. O (galiba İbn al-Nadîm'e bilgi veren) son zamanlardaki en tanınmış *saḥara*'den biri idi ve bir tasa bakarak, sihir yapmak âdetinde idi (*kâna yunâṭiḳu min taḥti 'l-ṭast*; krş. *kâna munâṭiḳan*, s. 310, 18). Bunu ayrı ayrı adlar ve yazmış oldukları kitaplar takip eder; bunlardan biri al-Zarḳâ' adlı (bu yemenli melike Ṭurayfa mıdır? Bu hususta bk. burada VI, 72b) yemenli sihirbaz bir kadının neslinden bir yemenli idi; bir diğeri İbn Vaḥşîya [b. bk.] idi ki, eski Keldânî sihiri ile münâsebeti olduğunu iddia eder idi ve mubakkak nebeti sihri ile alâkalı bulunuyordu. *al-Fihrist*'te ona şûfî denilmekte ve kendisinin *ṭilasmât* yardımı ile çalışan bir *sâḥir* olduğunu iddia ettiği söylenmektedir. Bunu takip eden kısımda (s. 312, 11—16) sırf hokkabazlıktan (*al-şa'baza*) bahsedilir. Sonra mevzû yeniden ele alınır ve burada Kallisthenes, Tyana'lı Apollonius, Horus, Hermes ve Hind sihrini temsil eden kimseler yer alır. Yukarıda anılan „hileler" (*ḥiyal*) kelimesinin mânası bususunda riyâziyecilerden ve mühendislerden bahseden bölüme (s. 265, 16; 271, 8) mürâcaat edilebilir. Sihre dâir olup, hemen hemen hiç birinin müellifi bilinmeyen başka kitaplar „muhtelif yazılar" *fann*'inde gösterilmiş bulunmaktadır; s. 314, 7—18; 317, 18, 318, 4. İslâm âleminde, meşrû olmayan sihrin büyük bir kısmı ve nücûm ilmi dâimâ Keldânî rivâyetlerine isnât ettirildiğinden, kendilerine *şâbi'ân* adını veren harranlı keldânîlerden bahseden 9. *maḳâla*'nın 1. *fann*'i (s. 318 v.d.), husûsî olarak, kendisine sorulan suâllere cevap veren baş hikâyesi (s. 321, 12 v.d.) sihir tarihinde mühim bir mevkî tutar. Elkimya hakkında 10. *maḳâla*'ye de aynı ehemmiyeti vermek lâzımdır; burada İbn Vaḥşîya (s. 358) ve meslekdaşları hakkında yeniden uzun bir kayıt bulunmaktadır. İbn Ḫaldûn'un uzun zaman sonra gösterdiği gibi, şi'ilik, sûfilik, felsefe, nücûm ilmi, elkimya ve sihrin biribirleri ile yakın temasları vardır; krş. *al-Fihrist* (s. 354 v.d.)'te, Câbir b. Ḥayyân hakkında verilen muhtelif hükümler, ona takılan isimler ve isnât olunan silsile [bk. mad. CÂBİR B. ḤAYYÂN].

al-Fihrist müellifi yalnızca hâl tercümesine dâir vâkıaları ve kitapları, bulmuş olduğu gibi hatırlatırken, gerçekten bir sihrin mevcut olup-olmadığından şübhe ediyor ise de, aynı şübhelere sâhip olmayan al-Ġazzâlî (ölm. 505 =1111) için durum aynı değildir. Onun için, ruhlar ve *cinn*'ler âlemi çok gerçek bir şeydir. O, *İḥyâ'*'nın başından sonuna kadar, *cinn*'ler ve *şayṭân*'lar ile onların hareket tarzları hakkında çok teferrüâtlı bilgiler verir (bk. Macdonald, *Religious Attitude... in Islam*, s. 274 v. dd.); *Munḳiẕ*: Kahire, 1303, s. 46)'de denenmiş bir te'siri mevcut olarak *budâḥ* sihirli dörtgenini (*vafḳ*) verir; o zamandan sonra bu dörtgene onun ismi verilmiştir; rüyaların tâbiri hakkında da çalışmalar yapmıştır (*al-Taḥbîr fi 'ilm al-ta'bîr*, Halep, 1328, s. 30). Ḳazvînî, *Âşâr al-bilâd* (nşr. Wüstenfeld, s. 272)'inda onun tanınmış bir ġaipten haber verenden, al-Ṭabasî (ölm. 482=1089; *GAL*, I, 496)'den, *cinn*'leri dâvet etme bilgisini elde ettiğini hatırlatır. Onları duvara aksettirilmiş gölgelere benzer bir şekilde görmüş ve onlar ile konuşmağı arzû edince, al-Ṭabasî onun—al-Ġazzâlî—için bütün imkânların burada durduğunu söylemiştir. al-Ġazzâlî'nin bu yönü ve bunun menkıbelerde geliştirilmesi için bir de bk. Goldziher, *Livre d'Ibn Toumert* (Cezâyir, 1903), s. 15 v.dd. Yukarıda anlatılan hususlar onun felsefî pragmatism'inin kendisini tabiat ve insandaki bütün bu tezâhürleri gerçek olarak kabûl etmeğe sevkettiği ve onun bunların bedihî olduğunu kabûl ettiği mânasına gelir. *Budâḥ* dörtgeni „işini yaymış idi"; binnetice bu dörtgenin icap ettirdiği her şey gibi, bunu da kabûl ediyordu. Âlem esrar ile dolu idi ve bu tezâhürler bunun çok küçük bir kısmını temsil ediyordu. Fakat ahlâkçı bir feylesof olarak

onun sihir amellerini tetkik ve tasnif etmesi gerekiyordu. *İḥyā'* 'nın başlangıcında bunu yapmıştır (Kahire, 1314, I, 15, 26; Murtażā al-Zabīdī, ölm. 1205=1791, şerhi ile birlikte bası, I, 146, 216 v. dd.). S. 15 'te ilimlerin (*al-'ulūm*) ahlâkî bakımdan tasnifini tetkik eder. Bunlar bâzan Peygambere çıkar, bâzan çıkmaz. Peygambere vâsıl olmayan (ve akıldan, tecrübeden veya konuşma gibi duymadan çıkan) ilimler bâzan öğülmeğe değer (*maḥmūd*), bâzan yerilmeğe değer (*mażmūm*), bâzan mübahtır (*mubāḥ*); yerilmeğe değer ilimlerin misâli olarak, burada tılsım dâhil, sihir ve hokkabazlık ikiz ilimleri verilir. S. 26 'da, ilmin olduğu gibi bir şey hakkında bir bilgi olduğuna ve bunun Allahın sıfatlarından (*ṣifāt*) biri bulunduğuna dikkati çekerek, bir „ilmin" nasıl yerilmeye değer olabileceğini izah etmek için, tamamlayıcı teferrüâta dalar. Onun izâhına göre, ilim bizâtihî (*li-'aynihi*) değil, fakat aşağıdaki şu üç sebepten biri dolayısı ile, insanlara nisbetle yerilmeğe değer: I. gerek onu tatbik edene, gerek başkasına ziyan verir —msl. sihir; II. bilhassa (*fi ġālib al-amr*) onu tatbik edene ziyan verir—msl. nücûm ilmi; III. çalışmalarını buna tatbik ettiği hâlde, ilmî hiç bir gerçek kazanç te'min edemeyen kimsenin durumunda—msl. kelâm ilmi veya tıp, bu ilimlerde mahâret sâhibi olmayanlara nisbet ile. Bu müslüman müellifin faydacı düşünüşünün temeli şüphesiz budur; İbn Ḫaldūn gibi bir araştırıcı bununla o kadar canlı bir şekilde ilgilenmiştir ki, bunun kurbanı olmuştur (Macdonald, *Religious Attitude*, s. 119 v. dd.). Bunun temeli şu hadîstir: „Kendini ilgilendirmeyen şeyi bir tarafa bırakmak insanın müslümanlığının güzelliğindendir" (*min ḥusn islām al-mar'i tarkuhu mā lā ya'nīhi*; Goldziher, *Muh. Stud.*, II, 157). Bunun neticesi olarak, sihir, hem *Kur'an* 'ın, hem hadîsin gösterdiği gibi, her ne kadar gerçek (*ḥaḳḳ*) bir şey ise de, bir tarafa bırakılması gerekir. al-Ġazzālī, bundan başka sihri cevherlerin (*cavāhir*) ve bâzı nücûmî şartlara uygun olarak tertîp edilmiş sayıların hâsselerinden istifâde eden bir ilim gibi tasvir eder; sihir, bu cevherler yardımı ile, sihirlemek istenilen şahsın şeklini alan sihirli bir biçim (*haykal*; bk. Dozy, *Suppl.*, II, 775b; kelime sihrin bu şekline yahudi bir menşe' isnât eder görünmektedir) yapar; her hangi bir nücûmî durum beklenir ve kötü ve küfür (*kufr*) ile dolu sözler söylenir, bunlar ile *şayṭān* 'ların yardımı te'min edilir; bütün bunların sihirlemek istenilen şahıs üzerinde, „Allahın eşyanın âdeti üzerinde te'sir yapması ile" (*bi-ḥukm icrā'i 'l-āhi 'l-'āda*), garip te'sirler (*aḥvāl ġarība*) meydana gelir. Murtażā 'l-Zabīdī 'nin bu mevzû hakkındaki şerhi tetkik edilmeğe değer. İstinât ettiği büyük âlim şüphesiz bilhassa daha sonra da istifâde edeceği Faḫr al-Dīn al-Rāzī 'dir. Onun el-yazmaları hâlinde hâlâ mevcut olan *al-Mulaḫḫaṣ* 'ından ve *al-Sirr al-maktūm* (bk. *GAL*, I, 507) ve bir de Maslamat al Macrīṭī (ölm 398= 1007; *GAL*, I, 243) 'nin yine el-yazması hâlinde mevcut olan *Ġāyat* (veya *Nihāyat*) *al-ḥakīm* [nşr. H. Ritter, Leipzig-Berlin, 1933; alm. trc. H. Ritter ve M. Plessner, *„Picatrix": Das Ziel des Weisen*, nşr. Warburg Institut, University of London, 1962] parçalar zikreder. Fakat bizzat al-Ġazzālī ruhu temizlemek ve onu kurtarmak için, te'sirinin bütün ağırlığı ile, sıkı bir yaşama şekli tanzim etmiş olduğundan—*İḥyā'* 'sı tamâmiyle bu görüşe uygun olmak üzere kurulmuştur—müslüman küteler bundan hiç bir sûretle istifâde edemezlerdi. *al-Fihrist* 'te tamâmiyle açık bulunan şerîate uygun olan ve olmayan sihrin durumu kendini muhâfaza etmektedir ve şerîate uyan sihirbazlar san'atlarının, Allah'ın peygamberi Sulaymān 'dan gelen san'atlarının sünnete uyduğunu ve haltâ dindarca bir hareket olduğunu ileri sürebilirlerdi. Şerîate uyan sihir ile şerîate uymayan sihir arasında hudut hattı çok müphem idi ve öyle kalıyordu; islâmiyette *cinn* 'lerin [bk. mad. CİNN] durumu da müphem idi, bunların bir kısmı „mü'min" telakkî ediliyordu; *cinn* 'ler ile *şayṭān* arasındaki münâsebetler de müphem idi ve haltâ İblīs 'in soyundan gelen birinin bir şerîat kurduğu da nakledîliyordu. Bundan başka bizzat kelâm âlimleri de al-Ġazzālī 'nin durumunda güçlükler buldular. Bir taraftan, yalnız kötü bir gaye ile yapılacak sihir işlerinin yerilmeğe değer bulunabileceğine ve öte taraftan sihrin hâsıl ettiği şeyler ile peygamberlerin peygamberliğini isbât eden mûcizeleri (*mu'cizāt*) ve üstelik velilerin χαρίσματα 'ları, *karāmat* 'lerini [b. bk.] biribirinden ayırmak isteyen bir kimse için esâs olarak sihir bilgisinin gerekli olduğuna dikkat çekiliyordu (bk. al-Bayżāvī, nşr. Fleischer, I, 76; al-Rāzī, *Mafātiḥ*, Kahire, 1307, I, 434, aşağıda v.d.).

Faḫr al-Dīn al-Rāzī (ölm 606=1209) 'nin durumu hakkında, Murtażā 'l-Zabīdī 'nin verdiği yukarıda kaydedilmiş olan bilgiler gibi, tesâdüfî bilgiler müstesnâ, elde bulunan basılmış yegâne vesikalar *Mafātiḥ al-ġayb* adlı *Kur'an* tefsirinde bulunmaktadır ki, burada *Kur'an*, II, 96 'yı incelerken, meseleyi uzun-uzun anlatır. Kendisi mu'tezile esaslarının çok te'sirinde kalmış idi, ve sonuna kadar, bir kelâm âlimi akliyeciliğini muhâfaza ederek, mu'tezilenin esaslarından bâzılarını kabûl etmiş idi

(bk. Goldziher, *Der Islam*, III, 238 v. dd.; *Korannauslegung*, s. 123, 203 ve fihristinde *Mafātiḥ* kelimesi). Sihir hakkındaki en mühim esas, sihir öğrenmek için, Bâbil'e Hârût ve Mârût'un yanına giden kadının hikâyesini ele alış tarzında görülmektedir. „İnanç" (*īmān*), görünür bir şekilde, onu terk edince ve göklere doğru gidince, Hârût ile Mârût ona derler: „Bir şeyi istediğin zaman zihninde onu tasavvur et, o gerçekleşecektir" (*mā turīdīna šay'an fa-tuṣavvirīhi fī vahmiki illā kāna*; *Mafātiḥ*, I, 434, 26). Bunun neticesi olarak, sihir maddî te'sirlerin tâkip ettiği ruhî bir iştir; sihirbazın zihninde (*vahm*) kendi-kendine tasavvur ettiği her şey gerçekleşir. S. 429—434'te al-Rāzī, *siḥr* tâbirinin kullanıldığı 8 çeşidi (*nav'*) sayar: I. Eski Keldânî sihri, tapmağa ve yıldızların te'sirine dayanır. Bunu mu'tezilenin sihir hakkında verdikleri esasların anlatılması ve reddi tâkip eder. II. Ruhî sihir (*siḥr, aṣḥāb al-avhām va'l-nufūs al-ḳavīya* veya *aṣḥāb al-ruḳā*). Bu sihir insan *nafs*'lerinin kendi vücûdu ve başka vücutlar üzerine yaptığı te'sir ile meydana gelir. Bunu izah etmek için, bu vâkıanın yedi misâli verilir ve burada gök ruhları (*al-arvāḥ al-samāvīya va'l-nufūs al-falakīya*) ile temasın ve sihirde bunlardan istifâde etmenin imkânı münâkaşa edilir. III. Yer ruhları (*al-arvāḥ al-arżīya*), yâni *cinn*'ler vâsıtası ile yapılan aynı sihir. Bu nev'e (krş *al-Fihrist*'teki yukarıda anılan şerîate uyan sihir) *al-'azā'im va 'amal taskhīr al-cinn* adı verilmiştir. IV. seyircilerin gözlerini bağlayarak, yapılan hokkabazlık (*al-taḫayyulāt va'l-aḫẕ bi'l-'uyūn*. V. Makinalar, kendi kendine işleyen âletler ve türlü ilmî vâsıtalar ile elde edilen hârikalı ameliyeler. VI. İlâç ve kokuların şaşırtıcı hassalarının kullanılması. VII „en büyük adı" (*al-ism al-a'ẓam*) ve *cinn*'lere hükmetmek san'atını bildiğini kuvvetle iddia ederek, safdilleri kandırma san'atı. VIII. gammazlık (*namīma*) ve gizlice anlaşmazlıkları kuvvetlendirme. Yeni bir eser olan *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn*'daki (s. 648—653) sihir maddesinde hemen hemen al-Rāzī'ye istinat olunur ve yalnız ilk dört nev'i sayılır ve mu'tezilenin, bu dördü müstesnâ, diğerlerini reddettikleri söylenir. al-Rāzī'nin Kahire basması metninde (s. 434, 4 v.d.), mu'tezile IV., VI. ve VII. nevîler müstesnâ, diğerlerini reddedi yorlarmış gibi gösterilir. Onlar V. ve VII.'yi de redd mi ediyorlardı?

İbn Ḫaldūn (ölm. 808 = 1406)'da al-Rāzī'nin ruhî esâsı, çok daha uzun olarak, geliştirilmiş ve açıklanmıştır, o derecede ki, amelî olarak, gayr-i ihtiyârî hareketler hakkındaki çağdaş ruhiyat telakkîsine tamâmiyle uyar; bu sûretle o şeffaf cisimlerin tedkiki, „ayırma hareketi" sâyesinde, esas olarak çağdaş tâbirler ile, kebânette bulunmanın muhâkemeli tahlilinin tam bir tasvirini veren ilk kimsedir (*Muḳaddima*, nşr. Quatremère, I, 191—195). İbn Ḫaldūn'un tasvir ve izahları ile Theodore Besterman, *Crystal-Gazing: a study in the history, distribution, theory and practice of scrying* (London, 1924) ve bir de W. H. Worrel, *Ink, oil and mirror gazing ceremonies in modern Egypt* (*JAOS*, XXXVI, 37—53)'i karşılaştırılabilir. Böylece İbn Ḫaldūn al-Rāzī'nin ayırmış olduğu sihir nevilerinden II ve III. nevî husûsunda bu müelliften pek çok uzaklaşmıştır; fakat *Kur'an* ve *sunna*'yi kabûl eden dindar bir müslüman olmasına rağmen, bizzat kendisinin deneyip, tecrübe ettiği şeylere sıkıca bağlı kalmıştır. Muhtelif nevilerden kâhin ve sihirbazları tanımış, bunları denemiş ve kabûl etmiş idi; gördüğü ruyaları gerçek olarak kabûl ediyordu; evliyânın kerâmetlerine kuvvetle inanmış idi. Fakat müphem bir yüksek meclisin (*al-mala' al-a'lā*) ve insan ruhları üzerine te'sir eden gök — ve şeytan— nüfûzlarının varlığını kabûlde kendini mecbûr hissetmekle berâber, hiç bir zaman *cinn*'leri ve şahıs meleklerini tanımamış idi. Bundan başka kendisi *Kur'an*'ın verdiği bütün bilgileri kabûl ediyordu; bu da onu gerek aklî bakımdan, gerek sihir ile ilgili âyetlerin, *Kur'an*, III, 5'e göre, mânasını yalnız Allahın bildiği ve tefsiri açık olarak belli olmayan âyetlere (*mutaşābihāt*) karşılık olarak kullanılan tefsiri belli âyetler (*muḥkamāt*) arasında bulunup-bulunmadığı hakkında hiç bir tecrübeye sâhip olmadığından müteredditbir hâle düşürüyordu (bk. nşr. Quatremère, III, 47; krş mad KELÂM). Böylece sihirin esas kuvveti sihirbazın *nafs*'inde bulunmaktadır; bir sihirbaz sihirbaz olarak doğmaz. Gerek eşyanın veya sayıların hassalarında, gerek başka mânevî veya maddî varlıklarda bulunan esrarlı vazifeleri „cezb" ile, bir sihirbaz kendi iktidarını arttırabilirdi. İbn Ḫaldūn'a göre, feylesoflar için, sırf sihir ile tılsımlar yapma san'atı arasındaki fark sırf sihirin hiç bir yardımcıya (*mu'īn*) muhtac olmadan sihirbazın ruhu sâyesinde elde edilmesi, hâlbuki tılsımlarda sihirbazın yıldızların rûhânîyetlerinden ve sayıların sırlarından, cevherlerin hassalarından ve unsurlar âlemi — bizim âlemimiz — üzerine te'sir yapan gök kürelerinin mevkîlerinden hâsıl olan yardımı te'min etmesinden ileri gelmektedir (nşr. Quatremère, III, 133). Görünüşe göre, İbn Ḫaldūn da, bizzat tecrübe etmiş olduğu vâkıalar ile kontrol edebildiği kadar, bu ayırmaya uymakta idi (Quatremère, III, 129 v.dd.). Fakat istikbali keşf-

etmek için kumlar üzerine noktalar koyup, çizgiler çeken ve bundan bir netice çıkaran remil ilminde olduğu gibi, sihirin âletini de maddî hassaları bozulmuş olan ve ruhlar âlemine doğrudan-doğruya ulaşabilen sihirbazda bir „hipnoz" hâli hâsıl etmek için, sâdece bir vâsıtadan başka bir şey değildir. Eğer sihirbaz bir „hipnoz" hâli göstermeyorsa, bu onun bir sahtekâr olmasındandır (Quatremère, I, 209). Bundaa başka, bâzı müfrit (*al-ġulāt, ahl al-taṣarruf*) aûlîlerin usûllerini tâkip eden al-Būnī (ölm. 622=1225; b.bk.) ilâhî adlarda bulunan harflerin kuvvetlerine dayanan, bunlardan sihirli dörtgenler (*vafḳ*) ve tılsımlar yaparak, şerîate uygun bir sihir usûlü çıkarmağı denedi. Buna, ilâhî adlara bağlı alfabe ve kerâmetler ile ilgili yahudi cefrinde olduğu gibi (bk. C. D. Ginsburg, *The Kabbalah*², London, 1920, s. 127 v.d), *sīmiyā'* σημεῖα (Dozy, *Suppl.*, I, 708ᵇ) deniliyordu; fakat İbn Ḫaldūn'un fikrine göre, bu sâdece sihir idi, çünkü bu Allahın adını kullanmakla berâber, gücünü Allahdan değil, tabiat kuvvetlerinden çıkardığı iddiasında idi ve böylece sihrin mahkûm edilmesi neticesine varılmıştır (nşr. Quatremère, III, 137 v.dd., husûsiyetle s. 143). Burada geçen al-Būnī'nin büyük eseri, *Şams al-ma'ārif* (*GAL*, I, 497) bugün müslüman âleminde sihir ile meşgûl olan sayısız kimselerin beş vurduğu sihir kitabıdır. İbn Ḫaldūn'un mürâcaat ettiği diğer iki mühim müellif Câbir İbn Ḥayyān ile Maslama al-Macrīṭī'dir; bu iki şahıs için yukarıya bk.

İbn Ḫaldūn'un nazariyesine göre, açıkça meydana çıkmaktadır ki, kendisi yalnız şerîat bakımından değil, ruhiyat bakımından da, sihir te'siri ile evliyâ ve peygamberlerde mevcut bulunan kudretlerin te'siri arasında bir fark gözetmek mecbûriyetinde kalmıştır. Peygamberler ile evliyâ ve sihirbazların *nafs*'leri arasındaki fark nedir? Onun yaptığı gibi, bunu tesbit etmek kolaydır (nşr. Quatrèmere, III, 134, 140): biri fazîletli bir insan tarafından, takdire lâyık bir gaye ile, ötekisi kötü bir adam tarafından kötü niyetler ile hâsıl edilmiştir; *nafs*'ler arasında esaslı bir akrabalık bağının mevcut olması gibi, her *nafs* nev'ine yardım eden bu dış kuvvet ile müşterek bir unsur vardır—şerîatteki eski ayırma da böyle idi; bk. al-Bayżāwī, *Kur'an*, II, 96 münâsebeti ile, 1, 76, 9. Bu ayırma, aynı zamanda kerâmetlerini gösterirken evliyânın, bedihî mûcizelerini gösterirken peygamberlerin, ister bir ruh veya *cinn*, yahut bir tabiat kuvveti olsun, başka hiç bir şeye mürâcaat etmeden, yalnız her şeyi Allahın yardımı için ve Allahın yardımı sâyesinde yapmaları vâkıasında da mevcuttur. Fakat tabiat âlemi üzerinde bükme sâhip olduğunu iddia eden müfrit *ṣūfī*'ler mevcut idi; bunlar gâliba yeni-eflâtuncuların kerâmet gösterenler şûbesinden gelenler idi. Ve müslümanlık perdesine bürünmüş olarak, eski inançların hârikalar elde etmek ve gâipten haber vermek san'atına devam eden, gerçekte, „animiste" olan çok geniş mıkdarda halk evliyâları mevcut idi. Bu, bilhassa velîlik vasfının irsen intikal ettiği kabûl edilen Fas'ta, her zaman var idi ve var olmakta devam etmektedir. Bunun sihirbaz *nafs*'i hakkındaki şahsî nazariyesi, eski Arabistan'da *kāhin* ile *nabī* arasında yapılmış olan karıştırmayı yeniden te'sis etmiştir. Böylece sünnî müslümanlar arasında sihirin öğrenilmesine ve hattâ tatbik edilmesine devam etmek için ve şimdiki zamanda şerîata uyan ve uymayan sihir arasındaki mevcut tam karışıklığa yardım etmek için yol açılmış idi.

İbn Ḫaldūn'un din ve sihir muvâcehesindeki tutumunun diğer teferrûâtı için şu esere bakılabilir: Macdonald, *Religious Attitude and Life in Islam*, II-VI. konferanslar. İslâmiyette evliyâlar ve sihir hakkında bk. E. Doutté, *Les Marabouts* (Paris, 1900); ayn. mll., *Les Aïssâoua* (Châlons, 1900); ayn. mil., *Magie et Religion dans l'Afrique du Nord* (Cezâyir, 1909); son zamanlarda islâm âleminde sihir hakkındaki bütün başka eserlerin temeli olan eser); E Westermarck, *The Moorish conception of holiness* (Helsingfors, 1916); T. H. Weir, *The Shaikhs of Morocco* (Edinburg, 1904); Emily, Chérifa de Wazan, *My Life Story* (London, 1911).

Sihirin müslüman kütleler arasında yaşamağa devam etmesini te'min eden bir başka vâsıta da çok sayıdaki halk hikâyeleri olup, bunlarda kâfir *cinn*'ler, mü'min olmayan sihirbazların sihir ve tılsımları eski peygamberler tarafından nakledilmiş olan daha kuvvetli tılsımlar ile bertaraf edilmektedir. Bu çeşit hikâyelerin iki güzel örneği, bir Gotha yazmasına istinât edilerek, Weil tarafından *Tausend und Eine Nacht*'da (*Ali ile Şamlı Zahir*'in *hikâyesi* ve *Balıkçı Cevder*'in *hikâyesi*) tercüme edilmiştir (Bonn, 1897 tab., IV, 194—312). *Sīrat Sayf b. Ḏī Yazan* da bu çeşit hikâyelerdendir. Te'sirleri ihtimâl başkalarını geçen bu hikâyeler sâyesinde *siḥr-kufr* müslümanların zihnine şerîate uyguo tılsımlar, cevher itibâriyle, tam kâfirlerin *siḥr*'i gibi bir sihir olması vâkıasından hâsıl olan tahdit ile, iyice yerleşmiştir; halkın feylesofları sihirbazlar ile karıştırmaları da bu vâsıtalardan biridir. Bu umûmî temâyül islâmiyette ve husûsiyetle İbn Sīnā [b. bk.] hakkında kuvvetle tes'irini gös-

termiştir. Bir sihirbaz telakkî edilen bu şahsın mevsûk olmayan hayatı geniş bir şekilde yayılmış bulunmaktadır (*Ḥikāyat-i Abî 'Alî İbn Sînâ*, Osmanlı türkçesi ile taş-basması, 1215 h. (?); şark türkçesi ile, Kazan, 1881; türkçeden Murâd Efendi Muḫtâr tarafından yapılmış arapça tercümesi, Kahire, 1305 v.b. tarihlerde; krş. Pertsch *Verzeichnis der türk. Hss. Berlin*, s. 466; Chauvin, *Bibl. ar.*, V, 143; krş. A. Ateş, *Türk halk hikâyelerinde İbn Sînâ*, *Türkiyat mecm.*, 1954, XI, 33 v. dd. ve 1955, XII, 265 v. dd.). Onun adı ile *sîmiyâ*' hakkında bir sihir kitabı (*al-Kanz al-madfūn va 'l-sirr al-maṣūn*, Kahire, ts., 32 s.) mevcuttur ki, bu eserin onun mevsûk olmayan hayatı hakkındaki hikâyelerde tasvir edilen Magrib'deki sihirli bir mağarada yapmış olduğu araştırmaların neticesi olduğu iddia olunur.

Böylece *Kur'an* ve *sunna*'de, sûfî kelâm ilminde, vahdet-i vücûdcu ilâhiyata kadar uzanan her derecede tasavvufî kelâmda, felsefede ve tecrübî ruhiyattan sözde İbn Sînâ'nın tefekkürüne kadar, her türlü tabiî ilimlerde, „animiste" iptidaî zühdde sihrin, tehlike görünebilir ise de, gerçek bir şey olarak mevcûdiyeti devam edegelmiştir.

Sihrin islâm âleminde şimdiki hâli hakkında, bu satırları yazan tarafından, 1908'de Mısır'da toplanmış olan ve ondan sonra tamamlanmış bulunan kitaplara bakmak sûretiyle açık bir fikir edinilebilir. 1. Temel eser yine al-Būnî'nin *Şams al-ma'ārif*'idir (4 cüz hâlinde Mîrzâ Ḥusayn al-Şîrâzî tarafından yazılmış olan 442 sahifelik büyük taş-basması, 1322'den 1324'e kadar, türlü tarihlerde). Bu eser muallim yetiştirmek üzere hukûmet tarafından kurulan bir mektepte muallim ve Camâl al-Dîn al-Afġânî [b. bk.]'nin eski bir talebesi olan yerli âlim tarafından bana, temel eser olmak üzere, tavsiye edilmiştir.— 2. Umûmî bir başka eser Aḥmed Mûsâ al-Zarḳâvî'nin 7 *Risāla*'den meydana gelen *Mafātīḥ al-ġayb*'idir (Kahire, 1327=1909, 232 s.). Çağdaş bir müellife âit olan bu eser hey'et ve nücûm ilminden remil ilmine ve sihirli dörtgenlere kadar bütün sâhayı içine alır. Müellif dünyanın hareket ettiği esâsını kabûl eder; bunu Fisagorcular gibi bilmekte ve *Kur'an*'a istinât ederek isbât etmektedir. Bu hususta ve başka hâllerde al-Būnî'nin çocukça *sîmiyâ*'sından çok uzaklaşır. Bunun bir de 10 yılında 1326 (1908) için, hazırlanmış olan takvimi (*natîca*) vardır ki, nücûmî ve sihrî zeyiller ihtivâ eder. — 3. *Mucarrabāt* („denenmiş şeyler") *sîmiyâ*'sı hakkında iki risâle bir arada basılmıştır, Kahire, 1324 (1906): Aḥmed al-Dayrabî (ölm 1151=1738; *G A L*, II, 323)'nin *Fatḥ al-malik al-macîd*'i ve Muḥammed b. Yûsuf al-Sanûsî (ölm. 892=1486; *G A L*, II, 252)'nin *al-Mucarrabāt*'ı. İlk risâle halk arasında daha çok yayılmış olmalıdır, çünkü ayrı iki basması daha vardır: Kahire, 1323, 1325 — 4. Aḥmed b. 'Abd al-Laṭîf al-Şarḳî al-Yamanî (ölm. 812=1410; *G A L*, II, 90)'nin *Kitāb al-favā'id*'i de *sîmiyâ*' nev'indendir, bu eser de halk arasında çok yaygındır, 3 defa basılmıştır.— 5. İbn al-Ḥâcc al-Tilimsânî (ölm. 737 =1336; *G A L*, II, 83; krş. Goldziher, *Z D P V*, XVII, 115—122)'nin *Şumūs al-anvār va kunūz al-asrār* (en az iki baskı, Kahire, 1322, 1325)'ı, daha kullanışlı, sevimli, dindarâne, hiç olmazsa daha az itnablı bir kitaptır.—6. Muḥammed al-Rahavî (?) adlı birinin iki kitabı *al-Lu'lu' al-manẓām fî 'ulūm al-ṭalāsim va 'l-nucūm* ve *Ġāyat al-amānî fî 'ulūm al-rāḥānî* (Kahire, ts.) cefr mâhiyetindedir ve müellif selefleri olarak al-Ġazzâlî, al-Būnî, Muḥyî 'l-Dîn İbn al-'Arabî (ölm. 638=1240; *G A L*, I, 441 v.d., b. bk.; İbn al-'Arabî'nin bu yönü için krş. H. Nyberg, *Kleinere Schriften*, Leiden, 1919'daki tetkiki), Şihâb al-Dîn al-Ḳalyûbî, *G A L*, I, 103?) ve al-Şa'rânî [b. bk.]'yi zikreder.—7. Bu asrın başında yaşayan bir başka Mısır sihirbazı üç küçük risâlenin müellifidir. Bu Yûsuf Muḥammed al-Avġânistânî (al-Afġânî?) olup, al-Hindî diye tanınmıştır ve Şa'îd'deki Şandavîl adasındandır, fakat adres olarak, al-Şa'rânî câmii karşısındaki evini (*manzil*) gösterir. Burada san'atını öğretir ve tecrübe ettikten sonra, liyâkatli görünenlere icâze verir. Eserleri şunlardır: *al-Cavhar al-ġālî fî ḥavāṣṣ al-maṣallaṣ li 'l-Ġazzālî* (bk. yukarıda al-Ġazzâlî'nin sihirli dörtkenleri hakkında anlatılanlar); *al-Asrār al-rabbānîya fî tasḫîr al-arvāḥ al-rūḥānîya* (*cinn*'leri itâat altına alma san'atı hakkında); *al-'Ināyat al-rabbānîya fî muṣāḥadat al-arvāḥ al-rāḥānîya* (aynı mevzû). Yalnız sonuncu risâlede tarih vardır: 1325=1907/1908. — 8. Aḥmed al-Damanhûrî (ölm. 1192= 1778; *G A L*, II, 371, kitabı *'Iḳd al-farā'id* adı ile kaydedilmiştir)'nin al-Ġazzâlî'nin sihirli dörtkeni hakkında bir başka risâle olan *Kitāb al-fayż al-mutavālî*'si (Kahire, ts.). — 9. Muḥammed İbrâhîm al-Bannâni al-Zaḳâziḳî, *al-Asrār al-ilāhîya fî 'l-farā'id va 'l-abvāb al-rūḥānîya* Manûf, 1323. — 10. al-Şeyḫ Sa'dân al-Zanei, *al-Sirr al-rabbānî fî 'ulūm al-rūḥānî* (Manûf, ts.) — 11. al-Ḥâcc Sa'dûn b. al-Ḥâcc 'Abd al-Ḳâdir al-Ḥanâvî, *al-Fatḥ al-raḥmānî fî 'ulūm al-rūḥānî* (Kahire, ts.). — 12. al-Sâḥir al-şahîr bi 'l-Hadhâd, *Bahcat al-sāmi'în fî tasḫîr mulūk al-cinn acma'în* (Kahire, ts.); bakkında hiç bir bilgim olmayan meşhûr bir sihirbaz tarafından yazılmış çok eski bir eser

olduğu iddia olunur. — 13. al-Faylasūf al-Yunānī al-Ḥakīm Hermes, *Kitāb al sab' kavākib al-sayyāra* (Kahire, ta.), nücûm ilmine dâir; krş. *al-Fihrist*, s. 293, 3 v.d., 267, 12 v.d., 353, 9 v.d. ve notlar. — 14. Abū Ma'şar (Ca'far b. Muḥammed) al-Balḫī, *Kitāb ṭāli' al-mavlūd li 'l-ricāl va 'l-nisā' 'ola 'l-burūc va ṭavāli'ihā 'alā şalāşa vucūh* (Kahire, ta.); müellif 272 (= 885)'de ölmüştür, *G A L*, I, 221; bk. mad. ABŪ MA'ŞAR; Abū Ma'şar (Albumasar) için bk. *al-Fihrist*, s. 277 ve fihristi ile notları; bu kitap adı orada bulunmamaktadır; burada burçların çok merak uyandırıcı şekilleri vardır. Muhakkak aynı müellifin benzer bir mevzua dâir — tabiatın te'siri, erkek ve kadınların doğdukları zaman burçlar ile taayyün eden tâlih ve istidatları, riyâzî hesaplar ve uygun muskalar ile — diğer bir eser *Hōẕā kitāb... al-Yunānī al-faylasūf al-Şahīr bi-Abī Ma'şar al-falakī al kabīr* (Kahire, ts.)'dir. *Brill katalogunda*, nr. 80'de, bu eserin Kahire, 1288 tarihli bir nüshası kaydedilmiştir (nr. 33). — 15. Muḥammed al-Zanātī, *Kitāb al-faṣl fī usūl 'ilm al-raml* (Kahire, ts.), bu müellif ile san'atı hakkında bk. İbn Ḫaldūn (nşr. Quatremère), I, 204—209; trc. de Slane, I, 233—241 ve not; bir de J Payne, *Alaeddin and the enchanted lamp*, s. 199—201; krş. bir de *J R A S*, kânûn II, 1906, s. 121 v.dd.; *Z D M G*, XVIII, 177; XXV. 410, XXXI, 262, bu eserdeki remil ilmi, esas itibâriyle, çağdaş garp falcılarınınkilerin aynıdır, msl. bk. Franz Hartmann, *Principles of astrological geomancy* (London, 1889). — 16. Müellifi bilinmeyen, tarihsiz bir *fa'l* kitabı F A L maddesinde tasvir edilmiştir. İstikbâli keşfetmek için başka küçük ve çok sâde bir kitap Markus Circis'in *Baḫtak yā bū baḫīt*'tir. 1326 yılı için bir takvim, *Takvīm al-aşrār al-ḫafiya*, siyâsî mülâhazalar ile birlikte, geleceği önceden söyleme san'atı hakkında ihtimamla toplanmış ilâveleri ihtivâ eder. — 17. Calāl al-Dīn al-Suyūṭī (ölm. 911 = 1505), *Kitāb al-raḥma fi 'l-ṭibb va 'l-ḥikma* (Kahire, 1324; *G A L*, II, 155, nr. 238), *simiyā'* ve halk tıbbından müteşekkil olup, 195 fasıldır. — 18. 'Abd al-Raḥmān İsmā'īl, *Ṭibb al-rikka* (2. kısım, Kahire, 1310—1312); bu şimdiye kadar sayılmış olan eserlerin zıddı olan bir eserdir ve bilhassa tıp sâhasında halk inançları hakkında merak uyandırıcı bilgileri ihtivâ eder; müellifi Ḳaṣr al-'Aynī tıp mektebinden me'zundur ve eserini, meziyetli bir tabibin hakîr görücülüğü ile, kaleme almıştır.

Bibliyografya: Mevzuun mâhiyeti sebebi ile, bibliyografyası çok hacimlidir; aşağıda bulunanlar bir seçmeden ibârettir. Hastings, *Dictionary of Religion and Ethics*'te yakın mevzûlara âit altı madde bulunmaktadır: Carra de Vaux, *Alchemy* (*Muhammadan*), I, 289-292; Theodor Nöldeke, *Arabs* (*ancient*), I, 659—673; Carra de Vaux, *Charms and Amulets* (*Muhammadan*), III, 457—461; Guadefroy-Demombynes, *Demons and Spritis* (*Muslim*), IV, 615—619; D. S. Margoliuth, *Divination* (*Muslim*), IV, 816—818; ayn. mil., *Magic* (*Arabian and Muslim*), VIII, 252—253; Brockelmann, *G A L*, *Natur-und Geheimwissenschaften* bölümleri; A. H. Frost, *Magic Squares* (*Encyclopedia Britannica*, XI. tab, XVII, 310—313); Lynn Thorndike, *History of Magic and Experimental Science during the first thirteen centuries of our Era*, 2 cilt (New York, 1923); J. Ruska, *Arabische Alchemisten*, (Heidelberg, 1924) (*Heidelberger Akten der von Portheim-Stiftung*, VI, X); G. van Vloten, *Dämonen, Geister and Zauberer* (*W Z K M*, VII, 169, v.dd. 233 v.dd., VIII, 59 v.dd., 290 v.dd.); Reinaud, *Description des monuments musulmans du cabinet de M. le duc de Blacas*, 2 cilt ve bir çok muska levhaları (Paris, 1828); muskalar hakkında şu araştırmalar da vardır: C. G. von Murr, *Beiträge zur Arabischen Literatur* (Erlangen, 1803), s. 32—37; von Hammer-Purgstall, *Die Geisterlehre der Moslimen* (Viyana, 1852); Rudolf Krehl, *Der Talisman James Richardson's erklärt* (Leipzig, 1865); D. B. Macdonald, *Description of a silver amulet* (*Z A*, XXVI, 267—269); W. B. Stevenson, *Some specimens of Moslem charms* (*Glasgow University Oriental Society, Studia Semitica et Orientalia*, Glasgow, 1920, s. 84—114); tamamlayıcı bir bibliyografya için bk. *Isl*, XIII, 360 v.d. ve s. 227 v. dd.'da Bergsträsser'in makalesi; Emile Mauchamp, *La Sorcellerie au Maroc* (Paris, ts.). Yeni islâm âleminde cinnler ile münâsebetler ve bunları deneyip, duyma hakkında bk. Sophia Polle, *Englishwoman in Egypt* (London, 1844), IV, XIV, XVII. mektuplar; Bayle St. John, *Two years Residence in a Levantine Family* (London, 1856), bahis XX; J. S. Willmore, *Spoken Arabic of Egypt*, 2. tab (London, 1905), s. 369—374 (*ḫabaṭ*'ın bu eserde *cinn*'ler ile ilgili olarak kullanılması için krş. *Kur'an*, II, 276 ve bununla ilgili tefsirler; bk. bir de İbn Ḫaldūn, nşr. Quatremère, I, 195; böylece *ḫabaṭ* garp ispiritizmasında kullanılan „darbe, vuruş" kelimesinin arapça karşılığıdır). Maddileşmeler için ispiritizmacı „odasının" bulunduğu şimdiye kadar tesâdüf ettiğim yegâne yer Doutté, *Magie et Religion*, s. 384 v. dd.'dır. 1908

de, Kahire'de, bana Yukarı-Mısır'dan gayr-i ihtiyârî bir yazma bâli nakledildi; gâliba bu başka yerlerde bulunmamaktadır; A. Goodrich-Freer (Mrs. Hans Spoer), *The Occult in the Nearer East* (*Occult Review*, 1905—1906, tecrübeli bir halkiyatçının bir dizi makalesi) ve bir de *Folk Lore*, XV, XVIII, XXII. *Ginn*'ler hakkında arapça herkesçe kabûl edilen eser Muḥammed b. 'Abd Allāh al-Şiblī (ölm. 769=1367; *GAL* II, 75)'nin *Ākām al-marcān fī aḥkām al-cānn* (Kahire, 1326)'tdır. Bunun için bk. Nöldeke (*ZDMG*, LXIV, 439 v. dd.) ve O. Rescher (*WZKM*, XXVIII, 241—252). — Ruyâ tâbirî husûsunda Muḥammed b. Sīrīn (ölm. 110=728; *GAL*, I, 66; İbn Ḫallikān, trc. de Slane, II, 586; Kahire, 1310, I, 435) sarsılmaz eski bir üstaddır. O şüphesiz *Ta'bīr al-ru'yā* (Kahire, 1320, 56 s.)'nın ve daha çok genişletilmiş bir risâle olan *Muntaḫab al-kalām fī tafsīr al-aḥlām*'ın da müellifidir; şu eserlerin hâşiyelerinde basılmıştır: 'Abd al-Ġanī al-Nābulusī (ölm. 1143=1731; *GAL*, 345, nr. 28), *Ta'ṭīr al-anām fī ta'bīr al-manām* (Kahire, 1320), 2 cilt. 2. cildin hâşiyesinde Ḫalīl b. Şāhīn al-Ẓāhirī (ölm. 872=1468; *GAL*, II, 135)'nin *al-İşārāt fī 'ilm al-'ibārāt*'ı bulunmaktadır. Bütün mevzû hakkında bk. N. Bland, *On the Moslem Interpretation of Dreams* (*JRAS*, XVI, 153 v. dd.). Bk. bir de O. Rescher, *Studien über den Inhalt von 1001-Nacht* (*Isl.*, IX, 1—94); Richard Hartmann, *Eine islamische Apokalypse* (*Schriften der Königsberger gelehrten Gesellschaft*, I, 3, 1924). (D. B. MACDONALD.)

SİHLER. SİH, SİKH. „Sikh" kelimesi harfiyen „talebe", „tilmiz", „öğrenen" mânasına gelmektedir. Bu isim, ilk önce, XV. asırda Pencâb'da Sih akîdesini kuran Nānak'ın taraftarlarına verilmiştir.

Tarih. Sih dini başlangıçta, budizm gibi, brahmanların mânevî istibdâdına karşı bir red ve Hind kast düzeni ile hindû âyinlerinin aşırılığına karşı bir isyân olarak kurulmuştur. Gâyesi mezhep taraftarlığını ve hurafâtı ortadan kaldırmak sûretiyle, içtimâî musâvâtı ve âlem-şümûl kardeşliği yaymak idi. Akîdenin kurucusu olan Nānak, 1469'da, khatri bir ana ve babadan Lahor'dan çok uzak bulunmayan ve küçük bir kasaba olan Talvandī (buraya ondan sonra Nankāna denilmiştir)'de doğmuştur. Kendisi muntazam bir mektep tahsili görmedi ise de, gençliğinin ilk çağından itibâren, kendisini murâkabe ve tefekküre vermiş idi; islâm peygamberi gibi, fıtraten sağlam bir akl-ı selim ile yaratılmış idi. O dünyevî meşguliyetlerin her çeşidine karşı nefret gösteriyordu ve kendisinin babası taralından eyâletin vâlisi Navāb Davlat Ḫān Lodī'nin şahsî hizmetine girmek için Sulṭānpur (Kapürthala devletinde idi)'a gitmeğe iknâ edilmesi oldukça güç oldu. Navāb onu kendi âilesine vekil-harc tâyin etti ve kendisi uzun yıllar resmî vazifesini, hâmisini memnun edecek şekilde ifâ etti. Boş vakitlerinde, tefekküre dalmak üzere, sık ormanlara çekiliyordu ve rivâyete göre, bu zâhidâne gezintilerden birinde, bir keşif hâlinde, Allah'ın huzuruna çıkarıldı ve orada halka „adı Hakk olan yalnız bir Allah vardır, yaratıcıdır, korku ve düşmanlıktan münezzehtir, lâyemûttur, doğmamıştır, zâtı ile kaimdir, ulu ve cömerttir" şeklinde va'zda bulunmağa me'mur edildi. Bunun üzerine, Nānak, Navāb'ın hizmetini terk etti ve 30 yaşında bir halk vâizi oldu. Bir takım seyahatlere çıktı; bu seyahatler esnasında, başta hindû mukaddes mahalleri ile müslüman velilerinin türbeleri olmak üzere, Hindistan'ın her tarafını ziyâret etti. Her nereye gitti ise, râhipler ve şeyhler ile, münâkaşada bulundu ve onların akîde ve ibâdet şekilleri hakkındaki inançlarının faydasızlığını göstermeğe çalıştı; nefis ferâgatinin lüzûmunu, ahlâklılığı ve doğruluğu tâlim etti. İran'da dolaştığı ve Mekke ile Bagdad'ı ziyâret ettiği de söylenmektedir. İran ve Efganistan'da taraftarlar kazandı ve bilhassa Büşahr ve Kābul'da (Sewaram Singh, *Life of Guru Nanak*, s. 73) rûhânî nüfûz sâhaları (*mancīs*) kurdu. Bununla berâber, bu müslüman memleketlerin halkına va'zda bulunabilmek için, farsça ve arapçayı kâfi derecede bilip-bilmediği tespit edilememektedir. *Siyar al-muta'aḫḫirīn*'in ifâdesine göre, Nānak Sayyid Ḥasan adında biri ile, farsça ve islâm ilâhiyâtı okuduğu husûsu yeni hindû ve Sih münekkitleri tarafından kabûl edilmemiştir. Bu münekkitlerden birinin dediğine göre, „gâliba bu bir müslüman müellifin Nānak'ın sonraki büyük şöhretini islâmî tahsiline bağlamak gayretinin bir neticesi olmalıdır" (G. C. Narang, *The Transformation of Sikhism*, s. 9). Bununla berâber, Macaulilfe, Nānak'ın „haysiyetli bir iranlı edîp" (*The Sikh Religion*, I, 15) olduğunu kabûle mütemâyil ise de, onun bu dili ne sûretle öğrendiğini söylememektedir.

Nānak, hayatının son on yılında, çok zengin biri tarafından Rāvi nehri kenarında onun için kurulmuş bir köy olan Kartāpur'da ikamet etti; burada dindarlığının her taraftan celbettiği kalabalık ziyâretçilere yeni dinini va'zetmeğe devam etti. Arkasında çok büyük sayıda tilmiz (*sikh*) ve birisi udāsi [aş. bk.] tarikatini kurmuş bulunan Sri Çand olan iki oğul bırakarak, 70 yaşında olduğu hâlde, 1539'da öldü.

Nânak, ölümünden biraz evvel, sâdık müridlerinden Angad (kendisi gibi bir *khatri*) adında birini, Sihlerin *guru* ("havârî") 'su olarak, kendisine halef tâyin etti. Tâyin merâsiminin ifâsından sonra, Angad'ın kendisinin aynı olduğunu ve kendi ruhunun gûya onda yerleştiğini ilân etti. Nânak daha önceleri teoâsuh akîdesini telkîn etmiş idi, fakat bu husûsî beyanlar Sihler arasında, Nânak'ın ruhunun, sıra ile, kendisini tâkip eden *guru*'ya geçeceği inancını doğurdu ki, bunların hepsinin yazılarında Nânak'ı kendilerine müstear isim (mahlas) olarak kabûl etmelerinin sebebi budur. Guru Angad havârilik vazifesini, 1552'de ölünceye kadar, 13 sene ifâ etti. Rivâyet, Sihlerin mukaddes yazılarının da muhâfazasını sağlayan Gurmukhi yazısının icâdını ona atfeder ise de, bilhassa Grierson ve Rose tarafından bu yazının farklı ve daha eski bir menşe'den geldiğine işâret edilmiştir (*JRAS*, 1916, s. 677; *A Glossary of the Tribes and Castes of the Punjab*, I, 677). Bu rivâyet belki de Guru Angad'ın Nânak'ın hayatı ve sözlerini tesbitte bu yazıyı kabûl etmesinden meydana gelmiştir.

Sihlerin üçüncü *guru*'su olan Amar Dâs bizzat Angad tarafından tâyin edilmiş idi. Onun me'muriyeti 22 yıl (1552—1574) sürdü ve Sihlerin dinî ve içtimâî teşkilâtı husûsundaki teşebbüsleri ile temâyüz etti. Angad'ın emri ile dini yayma işini düzenli bir şekle sokmağa çalıştı. Gayretli müridlerinden bâzılarının sihlik akîdesini telkinde bulundukları memleketin muhtelif kısımlarında yirmiden fazla bölge (*mancîs*) kuruldu. Bu zât, muntazam şekilde, gittikçe sayısı artan Sihler arasında, müsâvat ve kardeşlik hislerini tervic ederek, kast ve akîde farkı gözetmeksizin, herkesin birlikte yemek yediği bir umûmî yemekhâneyi (*langar*) devam ettirdi. Amar Dâs, Goindvâl (Beâs üzerinde) 'daki husûsî ikametgâhında kendisini ziyâret eden ve ona büyük bir pâye ihsan eden imparator Akbar ile dostâne münâsebetler kurdu. Bu münâsebet onun itibârını son derecede arttırdı ve yeni taraftarlarının sayısının çoğalmasına yardım etti. Amar Dâs, hindûların bâtıl itikatlarından olan örf ve âdetlerini, husûsiyle dul kadın yakma âdetini (*satî*) feshetmek ve dul kadınların yeniden evlenmelerini emretmek sûreti ile, Nânak'ın ruhunu kendi ahlâkî tâlimlerinde devam ettirdi.

Amar Dâs'a tilmizi ve damadı olan ve yine Sih dininin akîdelerini daha büyük ölçüde muvaffakiyetle yayan Râm Dâs halef oldu. Râm Dâs, imparator Akbar'in şahsında kendisine dâimâ teveccühte bulunan harâretli bir takdirkâr bulduğu için, talihli idi; imparator ona büyük bir arâzi verdi; o bu arâzi içinde sonradan *amrit sar* ("hayat havuzu") denilen mukaddes havuzun (Sihlerin ibâdetle ilgili yıkanmaları için) hafriyatına başladı. *Guru* havuzunun etrafında, bizzat Râm Dâs'ın sonraları Râmdâspur adını verdiği ve daha sonra Amritsar denilen şimdiki şehir hâline gelen küçük bir kasaba kuruldu. Havuzun inşâsı 5. *guru* olan oğlu Arcan tarafından ikmâl edildi; bu zât onun ortasında Sihler için müşterek ibâdet mahalli olarak —Tanrıya ithaf edilmiş bulunan— *Har Mandar*'ı kurdu. Şimdi burası avrupalılarca "Amritsar Altın Mâbedi" olarak tanınır. *Guru* "Râm Dâs havuzunda yıkananın işlediği bütün günahları gidecek ve yıkanmaları ile tertemiz olacak" (Macauliffe, *ayn. esr.*, III, 13) diye ilân etti. Böylece Sihler için bir Mekke, kendi millî hayatları için bir merkez vücûda geldi.

Arcan 1581'de babasına halef oldu ve *guru* vazifesi bundan böyle irsî hâle geldi. Arcan Sibleri bir cemâat hâlinde teşkilâtlandırmağa çalıştı. Onun bundan başka Sih dini dâvasına en büyük hizmeti Sihlerin mukaddes kitabı olan *Granth*'ı derlemesi oldu. *Guru* Angad, evvelce, Nânak'ın hayatı ve eserlerini yazmağa girişmiş idi; Arcan eseri büyüttü ve ona Nânak'ı tâkibeden üç *guru*'nun dikkatle topladığı ilâhilerini ilâve etti. Bunlara Nânak'tan önce gelmiş bulunan hindû ve müslüman velîlerin yazılarından ayrı-ayrı seçilmiş, dikkate şâyân parçalar ile, bizzat kendisine âit bir çok yazıları da ekledi. "*Guru*'nun gayelerinden biri, Sih dininde hurâfât olmadığını ve her iyi insanın, kastı ve dini ne olursa-olsun şeref ve hürmete lâyık olduğunu dünyaya göstermektir" (Macaullife, *ayn esr.*, III, 61). Böylece *guru* Arcan tarafından derlenen cilt (derleyenden bir kaç yıl sonra, 1604'te tamamlandı) *Dasam Granth*'tan, yâni onuncu *guru* (aş. bk.)'nun *Granth*'ından ayrılmak üzere *Adi Granth* ("Eski yazı") adını aldı.

Arcan harîs ve müteşebbis bir önder idi. Din ve dünya işleri ile aynı zamanda meşgul oldu ve *guru*'ya edâ edilmesi lâzım geleni gerçekleştirmek için, memleketin muhtelif bölgelerine *masand* ("tahsildar, ianeci veya vekiller") tâyin etti ki, bu haklar oralarda tilmizler tarafından istek ile yerine getiriliyordu. Bu hareket kendisine servet te'min etti ve bununla birlikte ona debdebe ve gösteriş getirdi. Bizzat kendisine *saçā pādşāh* ("hakikî pâdişah") unvanını verdi ki, bu unvan siyâsî iktidar için, kendi hırsını açıkça göstermektedir. Müridleri arasında ticârî teşebbüsü teşci etti ve onları yalnız Hindistan'ın muhtelif kısımlarına değil, fakat ayrıca, alış veriş ve Sih akîdesini yaymak mek-

sadı ile, Efganistan ve Orta Asya'ya gönderdi. Arcan 1606'da babası Cihāngîr'e karşı ayaklanmış olan emîr Husrav'e mâlî yardımda bulundu. Emîrin mağlûbiyetinden sonra, *guru* imparatorun bir kumandanı tarafından Lâhûr'da hapsedildi ve kısa bir müddet sonra, burada öldü.

Arcan'ın oğlu ve halefi olan Hargovind (1606—1645)'in *guru*'luğu esnâsında Sih dini büyük ilerlemeler kaydetti. İlk dört *guru* ruhî sükûnet ve nefis ferâgatini tâlim ettiği hâlde, Arcan iktidarı genişletme siyâsetini öğretti, hâlbuki Hargovind, açık olarak, Sihlerde askerliğin başlangıcına delâlet eden faâl mukavemeti benimsedi. Fıtraten bir asker idi ve kendisini heyecan ile ava ve erkekçe oyunlara vermiş idi. Öşür ve hibe alma usûlü onu son derecede zengin etmiş idi ve hukûmdarlık salâhiyetini elde etmek için acele ediyordu. Babasının ölümünden mes'ul tuttuğu Cihāngîr'e karşı kin besleyordu; gerçekten bir intikam almak arzusu silâhlara sığınması sebeplerinden biri oldu. Bir takım asker kaçağını, memnun olmayanları ve haydutları kendi hizmetine aldı, „Beās üzerinde Hargovindpur kalesini inşâ etti ve buradan ovaları yağmaladı. 800 atlık bir ahırı var idi; dâimâ onun maiyetinde, arkasından gelen 300 süvâri ve şahsî emniyetini te'min eden fitilli tüfek taşıyan 60 muhâfız bulunurdu" (Cunningham, *History of the Sikhs*, s. 56). İmparator, *guru* askerî teşkilâtının korkulu haberlerini alınca, onu sarayına dâvet ve Gvâliâr kalesinde ikamete mecbur etti. Cihângîr'in ölümünden ve imparator Şâh Cihān'ın tahta cülûsundan hemen sonra, Hargovind eür'etkâr bir tavır takındı ve devlet idâresine karşı silâha sarıldı. Ona karşı Lâhûr vâlisi tarafından gönderilen kuvvetler, 6 yıl boyunca, tekrar-tekrar mağlûbiyete uğradı. Fakat Şâh Cihān'ın intikamından korktu, tepelere çekildi ve 1645'te ölünceye kadar, orada rahatça yaşadı.

Hargovind idâresinde Sih dini büyük değişikliğe mâruz kaldı. Sihler inzivaya çekilmekten vazgeçtiler ve *guru*'ları uzun zaman tam bir ruhânî önder değil, fakat aynı zamanda askerî bir önder oldu. Onlar kendi kuvvetlerinin şuûruna sâhip idiler ve gelecekte siyâsî iktidar imkânının farkında idiler.

Büyük babasına benzemeyen ve çekingen bir tabiata sâhip olan Hargovind'e büyük oğlu Har Ray halef oldu, onun Şâh Cihān'ın en büyük oğlu Dārā Şikōh ile samimî ve dostâne münâsebetleri var idi ve 1658'de küçük kardeşi Avrangzēb'in düşman kuvvetleri tarafından takip edilerek Dārā sürgüne gittiği vakit Har Ray ona, Beās'ı geçirmek ve nisbeten em'in bir yere götürmek sûretiyle yardım etti; tabiatiyle bu hâl, Avrangzēb'in memnûniyetsizliğini celbetti; Avrangzēb, bu hakaretin hesabını vermesi için, onu Dehli'ye çağırdı. Har Ray kendi yerine oğlu Rām Ray'i gönderdi, Rām Ray babasının muslihâne hareket etmesini te'min etmek maksadı ile rehine olarak sarayda alıkonuldu. Har Ray 1661'de öldü ve yerine küçük oğlu Har Kişān (altıncı oğul) geçti, *guru* mezhebindeki hakkı, hâlinî Avrangzēb'e göstermiş olan Rām Ray tarafından kabûl edilmemiş idi. Çocuk havârî kardeşi ile olan anlaşmazlığı hall için Dehli'ye dâvet edildi. Orada çiçek hastalığına yakalandı ve öldü (1664).

Har Kişān'ın ölümünden sonra, onun yerine geçmek için bir mücâdele başladı ve büyük bir muhâlefetten sonra, Hargovind'in oğlu Tegh Bahādur, yirmi kadar namzet arasından ruhânî reislik makamı riyâsetine *guru* olarak getirildi. Mu'âlifleri kendi haklarını idd'aya devam ettiler ve onlardan bâzısı kendisini rakip *guru* olarak bile telakkî etti. Tegh Bahādur, biraz acı içinde Sivāliklerin arasına çekildi ve orada Sihlerin sonraki yıllarında biraz ehemmiyetli rol oynamış bulunan Anandpur şehrini kurdu. Ayrıca daha önce Sih kilisesinin piskoposluk (*taḫt*) sâhaları bulunan şarkî Bengal'i, Dekken'i ziyâret ederek, Hindistan'da büyük bir yolculuğa başladı. Bu seyahati esnasında, bir müddet piskoposluklardan birinin merkezi olan Patna'da ikamet etti, burada müstakbel *guru* ve Sihlerin siyâsî iktidarının hakikî kurucusu olan oğlu Govind Ray doğdu (1666). Tegh Bahādur'un, *guru* olarak, te'siri cenûpta Seylan'a, şarkta Assam'a kadar uzandı. Bir müddet sonra Pencâb'a döndü, orada „kendisi ve tilmizleri yağma ile geçindiler." Kendisi „bütün kaçaklara hazır bir sığınak oldu ve iktidarını memleketin saâdetine sarfetti" (Cunningham, *ayn. esr.*, s. 64). İmparatorluk kuvvetleri ona karşı harekete geçti ve onu esir edip, Dehli'ye getirdiler; orada Avrangzēb'in emri ile öldürüldü (1675). Gurmukhi vekayi-nâmelerinde geçen bir halk rivâyetine göre, *guru* imparatorun huzûrunda bulunduğu sırada, ingilizlerin geleceğini ve moğul hâkimiyetinin onların eli ile yıkılacağını önceden haber vermiştir. Bu vesîle ile onun tarafından söylenmiş olan bu sözler „1857'de kumandan John Nicholson'un idâresinde Dehli üzerine yapılan hücumda Sihlerin savaş-çığlığı oldu" ve kendilerince 9. *guru*'nun kehâneti parlak bir şekilde tahakkuk etti (Macauliffe, V. 381).

1675'te babasının idâmından sonra *guru* olarak selâmlanan Tegh Bāhadur'un oğlu Govind Ray, belki de Sihlerin tarihinde en

mühim şahsiyet idi. Havârîliği saf bir çocuk olarak geruhte etti ise de, kendi mesleğini sâdece zâhidlerden ibâret olan bir cemâati bir asra yakın bir zaman Pencâb'da rol oynayacak harpçi bir millet hâline getirerek bitirdi. Gâliba babasının feci şekilde ölümü, onun genç dimağı üzerinde devamlı bir te'sir bıraktı ve Avrangzēb'e karşı şiddetli bir kin besledi. Fakat bu sonuncunun iktidarı intikame imkân vermeyecek kadar büyük idi. Bu sebeple sükûnet içinde yaşamağa ve önderlik vazifesinin icâbı olan bilgi ve tecrübeyi kazanmak için dağlık yerlere çekilmeğe mecbûr oldu. Orada 20 yıl, avcılık ile meşgûl olarak ve müslüman ve hindûların mukaddes dilleri hakkında bilgi edinerek, yaşadı. İntikam hissini geliştirdi ve moğul iktidarını yıkmak maksadı ile gelecek için planlar hazırladı. Demokratik musâvat hislerini aralarında tervic ederek, Sihleri bir millet hâlinde birleştirmek vazifesine girişti. Yüksek ve alçak tabakadan olanı kendi cemâatine kabûl etti ve kast düzenine karşı şiddetli bir savaş açtı. Usûlüne göre, hem ruh ve hem de şekil bakımından bir birlik meydana getirmek için, aşağıdaki şekilde icrâ edilen ve *pahul* denilen sülûk veya vaftiz merâsimini te'sis etti:

„Sâlik yıkandıktan ve temiz elbiselerini giydikten sonra, umûmiyetle bu merâsim için dâvet edilmiş bir meclisin ortasına oturur; bir kaç şeker demir bir leğen içindeki suya atılır ve beş sih sıra ile, Granth'ın bâzı şiirlerini terennüm ederek, onu iki ağızlı bir hançer ile karıştırır. Bundan sonra, mahlûlden birazı sâlikin saç ve vücûduna serpilir; bir azı da ona içirilir. Aynı zamanda *Raht* yani Sih âdâbı ona anlatılır. Mahlûle *amrit* (âb-ı hayat) denilir ve bunun sâlike ölmezlik verdiği, onu bir *Singh* „(aslan) ve hakiki bir kşatriya yaptığı sanılır" (Rose, *Tribes and castes of the Punjab*, I, 696). *Pahul* merâsiminden sonra, dâimâ Sih, saçlarını olduğu gibi bırakmak ve aynı şekilde olmak maksadı ile, 5 *k*, yâni adı *k* harfi ile başlayan beş şey giyip kuşanmak zorundadır. 1. *kaçh*, yani kısa don, 2. *kirpān*, yâni hançer, 3. *karū*, yâni demir bilezik, 4. *keş* yâni uzun saç ve 5. *kanġā*, yani tarak. Vaftiz edilmiş sihlerin ismine dâimâ „singh" kelimesi eklenir, bizzat *guru* da ileride Govind Singh adını alacaktır. *Guru* kendi sülûk etmiş müridlerine ḫālşa („temiz, seçkin, kurtulmuşlar") veya *ḫālişa* (arap. *ḫalaṣa* veya *ḫaluṣa* kökünden) adını verir. Govind Singh kendi siyâsetinin esâsını Sihlere hitâben söylediği şu sözler ile tesbit etmiştir:

„Baba Nānak zamanından beri, *çaranpahul* âdet olmuştor. İnsanlar, kendilerini büyük tevâzua götüren bir adet olarak, *guru*'ların ayaklarını yıkadıkları suyu içiyorlardı; fakat *ḫalşa* şimdi, cesâreti ve silâhları kullanmaktaki mâhâreti ile, bir millet olarak kalabilmektedir. Ben şimdi bir hançer ile karıştırılmış olan su ile vaftiz merâsimini te'sis ediyor ve beni tâkib edenleri singh'e, yâni aslana çeviriyorum. Onlardan her kim *pahul* hayat suyunu kabûl ederse, tam sizlerin gözleri önünde, çakal iken aslan olacak ve bu dünyada kudret kazanacak ve öldükten sonra saâdet elde edecek" (Macauliffe, V, 93). „Kast nizâmının ilgası, birbirleri ve *guru* ile imtiyaz eşitliği, müşterek ibâdet, her sınıf için müşterek vaftiz ve nihâyet dıştan müşterek görünüş, bunlar müşterek idâre ve Govind'in müridleri arasında birliği te'min etmek için faydalandığı ve büyük Hind-türk imparatorluğu kuvvetlerine karşı sevkedilmeden önce, mütecânis bir kütle hâlinde birleştirdiği istekli bir cemâatin yanında vâsıtaları idi" (Narang, *ayn esr.*, s. 82).

Govind Singh, tepelerdeki ikametini uzatmakla, fâsılasız kendi dinine çevirme faâliyetlerine devamdan başka, müslüman kanunun istibdadı diye adlandırdığı şeye karşı harekete geçen bir çok tepe reislerine yardım etmek istedi. Fakat o bu gâyelerinde tamâmiyle muvaffakiyetsizliğe uğradı, zîrâ batırlanamayacak zamandan beri hânedanları hukûmet süren tepe racaları, onun kendi tebealarına öğrettiği halkçı esaslara kızdı ve hep birlikte Govind'in dinî propagandasına mukavemet ettiler. Govind, dostâne vesîleler ile, onların ittifâkını te'min edemeyince, onları kuvvetle elde etmeği denedi. Anandpur'a çekilişinden itibâren onların topraklarına, ellerine geçirebildikleri her şeyi alıp-götüren çapulcu kuvvetleri sevketti. Bilâspūr, Katōç, Handūr, Casrota ve Nālagarh'ın Rācpūt reisleri, 10.000 kişilik bir ordu ile, *guru*'ya hücûm etmek için, birleştiler. Govind, hizmetinde bulunan 500 Pathān'ı da içine alan 2.000 kişilik müridlerinin başında olarak, onlara karşı koydu ve Sādbora reisi Sayyid Budhū Şāh'ın yardımı ile, bilhassa Bhangāni'de zafer kazandı. Bundan itibâren Govind'in kuvveti arttı; bir kaç defa tepelere çekildi ve bitişik ülkelere tahribat ve tazyiki daha şiddetli ve fazla oldu. Racalar, hep birlikte yardımda bulunması için, Avrangzēb'e mürâcaat ettiler, Avrangzēb, Sarbind vâlisine onlarla birleşip, *guru*'ya hücûm etmesi için, emirler gönderdi. Vuku bulan savaşta Govind mağlûp olup, Anandpur kalesine sığındı (1701). Burada imparatorluk kuvvetleri tarafından muhâsara edildi ve muhâsara uzun sürdü. Erzak azalmağa başladı ve tarafdarları kendisini terkettiler. Annesi, dullar ve küçük oğullarından ibâret olan âilesi Sarbind'e kaçtı ve orada bi-

yânete mâruz kaldı ve iki çocuğu idâm edildi. Govind, kıyafetini değiştirerek, kendine sâdık az sayıda tarafdarları ile birlikte, düşman tarafından şiddetle tâkip edildiği hâlde, Çamkaur (şimdiki Amballa idârî bölgesinde) kalesine kaçtı. Çamkaur'u terketmek mecbûriyetinde kaldı ve hayatını kurtarmak için, tekrar kaçtı. Kıyâfet değiştirerek, Fîrûzpûr (b. bk.) ve Dehli arasındaki yolun yarısında bulunan Bhatinda boş arazisine ulaşıncaya kadar, bir yerden diğerine göç etti. „Müridleri tekrar etrafında toplandılar ve o tarihten beri Muktsar („Selâmet gölü") denilen bir yerde, kendini tâkip edenleri bertaraf etmeğe muvaffak oldu; bu yer bu uğurda ölenlerin hâtırasını tâziz için yapılmıştır. Govind, bir zaman için, „Hansi ve Fîrûzpûr arasındaki yol ortasında" bulunan Damdama denilen bir yerde yerleşti; orada va'z ile *Dasam Granth* (aş. bk.)'ı te'lif etmek ile meşgul oldu; *Dasam Granth*'a Sihler *guru* Arcan tarafından telfik edilen *Adi Granth*'ın zeyli nazarı ile bakarlar. Bu sırada Avrangzêb öldü ve oğlu Bahâdurşâh yerine geçti. Bahâdurşâh, babasının siyâsetinin aksine, *garu* ile anlaşmağa çalıştı. Kendisine Dekkan askerî hukûmetini tevcih etti; o, vazifesini deruhte etmek için, buraya geldi. Fakat buraya muvâsalatından kısa bir müddet sonra, şahsî bir husûmet sebebi ile, hizmetine aldığı Efganlı hizmetçisi tarafından bıçaklandı ve Nânder'de, Godâvari kıyılarında öldü (teşrin I. 1708). Ölüm döşeğinde herhangi birini halef olarak namzet göstermeği reddetti ise de, müridlerine *Granth*'a müstakbel *guru*'ları olarak bakmalarını ve yegâne hâmi olarak Allahı tanımalarını emretti ve bu sûretle havârilik halefliğine de son verdi. Govind murâdına ermeden öldü, fakat onun ruhu, Sihleri cesâretle canlandırmak için, yaşamakta devam etmiştir.

Govind Singh'e bir *guru* olarak değil, bir askerî önder olarak, Bayrâgi tarîkatine mensup bir Kaşmîr Râcpût'u olan Banda halef oldu. Banda Dekken'de Govind'e rastlamış Sih dinine girmiş idi ve „banda" yâni „köle" (*guru*'nun) lekabını almış idi. Banda, Govind tarafından, Pencâb'a dönmek ve Sihleri, çocuklarının öldürülmelerinin intikamını almağa ve islâm istibdâdını yıkmak için birleşmeğe teşvik etmek ile, vazifelendirildi. Sihler, savaşmağa ve onun bayrağı altında ölmeğe hazır bir vaziyette, etrafına üşüştüler. Banda hilkaten muhteris idi ve *guru*'nun emirlerini icrâ etmek bahânesi ile, siyâsî iktidara ulaşmağa çalıştı. Banda, yol kesicilik yapmak, ganimetleri tarafdarları arasında taksim etmek sûretiyle, Pencâb'da faâliyetine başladı. Bu hâl bir çok mücrimleri, çöpçüleri, debbagları ve Sihler arasında bunlara benzer bir çok kimseleri onun etrafına çekti. Avrangzêb'in ölümünden sonra Hind-türk imparatorluğunun ikdidarı sür'atle inhitata doğru gidiyordu; onun oğulları ve torunları arasındaki taht için devamlı mücâdele Sihleri kuvvetlerini arttırmak husûsunda serbest bıraktı ve Banda'nın cânîyâne faâliyetleri serbestçe devam etti. Kanunsuz haydutlardan müteşekkil bir ordu ile yağma ederek ve binlerce müslümanı katlederek, kasabadan, kasabaya Dehli civârına kadar ilerledi. Yağma ümitleri ve *Garu*'nun çocuğunun öldürülmesinin intikamını alma vazifesi Banda'nın tarafdarlerını arttırdı. *Guru*'nun oğlunun öldürüldüğü menfur Sarhind kasabası, onlar tarafından, 1710'da, hücum ile, zapt ve yağma edildi. Sihler kasabanın müslüman halkına korkunç zulümde bulundular; yaş ve cins farkı gözetmeksizin, hepsini kestiler. Hattâ yıkıcı faâliyetlerini Dehli'nin sûrlarına kadar genişlettiler. O sırada Dekken'de bulunan imparator Bahâdurşâh, bu zulüm haberlerini duyması üzerine, tehlike işâreti verdi ve derhal vaziyeti düzeltmek için, acele olarak, Pencâb'a geldi. İmparatorun kuvvetleri Banda'yı mağlûp etti ise de, o civar tepelere kaçtı. Bahâdurşâh'ın 1712'de ölümünü oğulları arasında haleflik savaşı tâkip etti, bu savaşta Cahândârşâh galip geldi. Bununla berâber o, 11 aylık kısa bir saltanattan sonra, sarsıntıda olan Dehli tahtına çıkan yeğeni Farruhsiyar tarafından öldürüldü. Bu karışıklıklar, Sihlerin işine yaradı ve bunlar mâruf Banda'nın idâresinde, memleketi müteaddit defalar tahrip etmeğe başladılar. Farruhsiyar, Pencâb vâlisi 'Abd al-Şamad Han'ı Sihlerin vahşetlerini durdurmağa me'mur etti. 'Abd al-Şamad Han, büyük bir ordu ile, Banda'yi takip etti ve o Râvi üzerinde bulunan Gurdâspur kalesinde kuşatıldı. Nihâyet yakalanıp, hapsedildi ve Dehli'ye getirilerek, orada işkence ile, öldürüldü (1716).

Banda'nın seciyesi kat'iyen hoşa gitmemiştir. Hattâ zâlimce vâsıtalar kullanmasından dolayı, o Sihlerce hiç bir hürmete lâyık görülmemiştir. Bundan başka, hukûmdarlık salâhiyetini deruhte etmek için, kendine has farklı bir mezhep meydana getirmeğe niyet etti ve, Goving Singh'in ölürken verdiği emirlere rağmen, onbirinci *guru* olduğu iddiasında bulundu. Bundan başka Sih itikat ve merâsimlerinde diğer bâzı değişiklikler de yaptı ki, bunlar Govind Singh'in bir çok ateşli tarafdarlarını onun iktidarına karşı isyana sevketti. Bununla berâber, şüphe yok ki, onun önderliği altında Sihlerin geçirdiği fırtınalı hayat kendilerine büyük ölçüde, savaş tecrübesi kazandırdı.

Banda 'nin mağlûbiyetini ve ölümünü, Farruḫsiyar devrinde, bir aksülamel devri ve Sihlerin esaslı sûrette tâkip ve tenkili tâkip etti. Sihler kanun dışı ilân edildi. Bir çokları mezheplerini terkettilerse de, içlerinden sâdık olanların bir çoğu tepelere ve, ormanlara sığınmak zorunda kaldı. Pencâb 'ın müteâkip vâlilerinden daha ziyâde Mîr Mannû diye tanınmış olan meşhur Mu'în al-Mulk Farruḫsiyar 'in tazyik siyâsetini tatbik etti ve, bir zaman için, Sihlerin kökü kurumuş gibi göründü. Fakat Hind-türk imparatorluğu iktidarı çabuk inhitata uğradı ve, bilhassa Aḥmedşâh Abdâlî 'nin devamlı istilâları ile, Pencâb da zayıfladı. Eyâletin içinde bulunduğu karışıklık Sihlerin işine yaradı, tedrîcen yeniden sahneye çıkmağa ve kendilerini teşkilâtlandırmağa başladılar; bunlar bir kaç kale yaptılar ve müdâfaasız şehirleri serbestçe yağma ederek, servet elde ettiler. Sihlerin çalışma merkezleri Amritsar idi. Burasını son derecede zenginleştirmiş ve tahkim etmişlerdi. Pencâb 'ı babası Aḥmedşâh Durrânî adına idâre eden emir Timur Sihlere düşman idi. 1756 'da Amritsar 'a hücum ve Har Mandar 'ı tahrip etti ve mukaddes havuzu onun enkazı ile doldurdu. Sihler, bunun intikamını almak için, büyük ölçüde toplanıp, emîri Lahor 'dan kovmağa muvaffak oldular ve burayı bir zaman işgal ettiler. Askerî önderleri olan Cassâ Singh Kalâl üzerinde kendi adı ile farsça bir yazı bulunan bir sikke bastırdı. Fakat Mahratta 'ların Raghoba 'nın maiyetine girmeleri (1758) onları Lahor 'dan çekilmeğe mecbur etti ve beşinci defa olarak, Pencâb 'a Aḥmedşâh 'ı getirdi. O meşhur Pânîpat savaşında Mahratta 'ları ezici bir mağlûbiyete uğrattı (1761). Bu zât Pencâb 'ı bırakır-bırakmaz, Sihler faâliyete geçtiler ve kaybettikleri iktidarı yeniden ele geçirdiler. Bu sebepten o, onların iktidarını kırmak kat'î kararı ile, döndü ve toprak'larını tekrar elde etti. Ludhiâna civârında vuku bulan (1762) korkunç bir savaşta, hepsini kılıçtan geçirmek sûretiyle, onları mağlûp etti ise de, biraz sonra Kandahâr 'da çıkan bir isyanı bastırmak için Pencâb 'dan ayrılmak zorunda kaldı. Sihler yeniden kuvvet kazandı ve 1763 'te Şerhind 'in efganlı vâlisi Zayn Han 'ı mağlûp edip, şehri yağma ve tahrip ettiler. Bir defa daha Lahor 'u ele geçirdiler ve bu defa işgalleri daha uzun zaman devam etti. Sihler Amritsar 'da toplandı ve Pencâb 'da *ḫâlṣa* idâre tarzının üstünlüğünü ilân ettiler (1764). Hâkimiyet salâhiyeti *gurumatta* denilen rûhanî bir mecliste tanzim edildi. Sih cemâatının mühründe şu farsça beyit var idi;

Dig u tîġ u fatḥ u naṣrat bî-dirang
Yâft az Nânak Gurû Govind Singh

„Guru Govind Singh Nânak 'tan sür'atle, kazan, kılıç, fetih ve zafer buldu" (Ḫazân Singh, *History of the Sikh Religion*, s. 264).

Sihlerin karşılaştıkları müşterek tehlike berteraf olur-olmaz, onların birlikleri dağıldı ve bir çok zümrelere veya *misal* denileu zümre birliklerine ayrıldılar. Bu *misal* 'ler her biri ayrı reisler (*sardâr*, b. bk.) tarafından müstakillen idâre edilen 12 adet idi; bu reisler ne yüksek bir iktidara tâbi idi, ne de aralarında dinlerinden başka müşterek bir şeye sâhip idiler. „Onlar, üstünlük elde etmek için, zümrelere ayrılarak, tekrar birleşerek, hemen-hemen devamlı sûrette, iç savaş hâlinde idiler". Onların „gevşek bir teşkilâtı var idi ve kudretleri devre ve hattâ taşıdıkları unvanlara göre değişiyordu". Pencâb 'da bu istikrarsız 30 yıllık hâkimiyetten sonra, kuvvetli bir adam ortaya çıkıp, bu âhenksiz zümre birliklerini bir tek hâkimiyet altında birleştirdi. Bu adam Rancit Singh idi.

Rancit Singh 'in babası Sukerchakia *misal* 'inin reisi olan Mahâ Sing idi; karargâhı Lahor 'un şimâline 40 mil mesâfede bulunan Gucrânvala 'de bulunuyordu. Rancît Singh 12 yaşında (1792) babasının mâlikânesine tevârüs etti. O şahsî seciyesi ve yaratılıştan mevcut olan dehâsı sâyesinde, tedrîcen iktidara yükseldi. 1799 'da, Pencâb 'ın gerçek sâhibi olarak tanınan Zamânşâh (Aḥmedşâh Abdâlî 'nin büyük oğlu) tarafından Lahor 'un mülkiyeti kendisine tevcih edildi. Amritsar 1802 'de Rancît Singh tarafından itâat altına alındı. Pencâb 'ın Lahor ve Amritsar 'ı gibi iki en mühim şehrine sâhip olması onun itibârını çok artırdı. Kendisi Mahârâca unvanını aldı ve bütün *misal* 'leri kendi hâkimiyeti sâhasına ekleyinceye kadar, hâkimiyetini genişletti. Rancit Singh 'in toprakları Satlec (Sutlej) 'e kadar genişlemiş olan ingilizler ile dostâne münâsebetleri var idi. 1809 'da, iki taraf arasında Rancît Singh 'in çok sadâkat ile gözettiği bir ittilak muâhedesi aktedildi. Bâzı Avrupalı kumandanlar, bilhassa Napoléon 'un hizmetinde bulunmuş ve Waterloo 'dan sonra Mahârâca 'nın hizmetine girmek için, Pencâb 'a gelmiş olan fransızlar tarafından yetiştirilen kudretli bir ordu teşkil etti. Bu kuvvet ile Pencâb 'ın tamâmını zapt, Kaşmîr 'i (1819) ve Peşâver 'i (1834) ilhak edebildi. Arkasında Satlec 'den Hindu-Koş 'a kadar uzanan kuvvetli bir kırallık bırakarak, 1839 'da öldü; fakat vârislerinden hiç biri bu ülkeyi idâre edecek kadar liyâkatli değil idi. Oğullarından üçü biribiri arkasından tahta çıktı; cinâyetlere, iç harbe ve büyük miktarda kan

dökülmesine sebep olan gizli tertipler hukûm sürüyordu. Ordu murâkabesiz hâle geldi ve memleketin her yerine dehşet saçtı. Nihâyet saray, ordu ileri gelenlerini Satlec'i geçip, Britanya arâzisini istilâya tahrik etmek sûretiyle, ordu faâliyetlerine bir mecrâ buldu. Bu hareket ilk Sih muhârebesini (kânûn I. 1845) doğurdu. Sihler ingiliz kumandanı Hugh Gough tarafından, birbiri arkasından vukubulan dört muhârebede, Fîrûzşâh, Mudkî (şimdi Fîrozepur idâre bölgesinde), 'Alivâl ve Ludhiâna civârında Sobrâon (kânûn II.—şubat 1846) muhârebelerinde mağlûp edildi. „Zafer Lahor yolunu açtı ve Lahor askerî vâli (Henry Hardinge) tarafından derhal işgal edildi". Sih Durbâr Britanya mümessilinin (Henry Lawrence) Ranjit Singh'in oğlu küçük Mahârâca Dalîp Singh'in nâiplik meclisi reisi olarak hareketini kabûl etti. Multân vâlisi Divân Mûbrâc'ın Lahor'daki idâreye karşı ayaklanması (1848) Sihleri ingilizlere karşı yeniden silâha sarılmağa teşvik etti. Bunun neticesi olarak, harp ilân edildi ve Lord Gough, Sihleri ilki Chiliânvâla'de, diğeri de Gücerât (1849 başında)'ta olmak üzere, iki ağır mağlûbiyete uğrattı. Pencâb'ın Britanya hâkimiyet sâhasına ilhak edildiği ilân edildi ve Sih hâkimiyeti son buldu.

Din. Sih akîdesi hindû dinî akîdelerinin temizlenmesini istihdaf eder. Bundan dolayı kurucusunun tâlimleri, esas itibâriyle, menlidir. O kast tahditlerini ve hurâfat kabîlinden inançları şiddetle reddeder. İnsanlar arasında mutlak bir müsâvat telkin eder. Şeklî ibâdetin ve mukaddes yerleri ziyâretin insan ruhunu yükseltmediğini, ibâdete verilen şeklin değil, bunun ruhunun tek hakikî şey olduğuna inanmağı tâlim etmektedir. Allah için gerçek bir sevgi olmadan ve dünyada iyi ameller yapmadan selâmete erişmek imkânsızdır. Sih akîdesi, islâmiyet gibi, putperestliği mahkûm ve titizlikle bir tek Allah inancı telkin eder. Onun Allahı bütün insanların ve dinlerin Allahıdır. „Onun adı hakikattir, yaratıcıdır; o lâyemuttur, doğmamıştır, zâtı ile kaimdir, büyük ve hayır sâhibidir" (Guru Nânak, *Câpcî*).

„Tanrı insan ile berâberdir, fakat o ancak *guru* vâsıtası ile görülebilir" (Macauliffe, II, 347) denildiği için, *guru*'ya saygı üzerinde çok durulmuştur. Sih dininde bir mahlûkun fiillerinin gelecek hayattaki hâline te'sirine (Karma) ve tenâsuha da inanılmaktadır.

Nânak ilâhiyâtının sarih kaidesi yoktur; onun tek gayesi içtimâî ve ahlâkî bir yenilik meydana getirmek idi. Sihlik, hindû içtimâî istibdâdı ve müslümanlar ile olan siyâsî ihtilât onu harpçi bir akîde hâline getirinceye kadar, sulhça ve musâmahalı bir din olarak kaldı. Govind Singh Sih ilâhiyâtını daha sûfî kaideler hâline getirdi ve husûsî ve içtimâî işler için esaslar vaz'etti. Sigara içmeği ve şarabı yasak etti; bununla berâber şarap yasağı Sihler tarafından şimdi oldukça musâmaha ile karşılan maktadır.

Sihlerin mukaddes kitabı kendisine büyük bir saygı gösterilen *Granth*'dır. Onun *Âdi Granth* denilen ilk kısmı yukarıda zikredilmiş olan beşinci Guru Arcan tarafından telfik edilmiştir. Bu kısım Nânak'tan önce gelen bilhassa Kabîr, Nâmdev, Cay Dev, Râmânand ve Şeyh Farîd gibi velîlerin ve ıslahatcıların eserlerinden seçmeler ile birlikte, ilk beş *guru*'nun ilâhilerini içine almaktadır. *Granth*, muhtelif vezinlerde, tamâmiyle manzum olarak, yazılmıştır. Büyük bir kısmı, Gurmukhi harfleri ile, eski hindî dilinde te'lif edilmiştir. Eserin diğer kısımları, farsça (Gurmukhi harfleri ile) bir kaç şiir ve hikâye ile birlikte, sanskritçeyi de içine alan diğer farklı bind şive ve dillerindedir. *Dasam Granth* (veya 10. *guru*'nun *Granth*'ı) denilen ikinci kısım, Govind Singh tarafından te'lif edilmiş olup, ekseriyetle bizzat kendi yazılarını ihtivâ eder. Bu yazıların büyük bir kısmı, *Âdi Granth* gibi, Allaha hamd ve şükür ilâhîlerinden ibâret ise de, hizmetinde bulundurduğu hindî şâirlerin muhtelif yazıları yanında, Govind Singh'in *Vachitra Nâtak* (hârikalı dram) adı verilen kendi hâl tercümesini de içine alır. Bütün *Granth* orta boyda takribên 1.200 sahifedir. Onun bâzı bölümleri Sihler tarafından ibâdetlerde okunur ve yalnızca sabah, akşam ve yatsıda tekrar edilir. Bu bölümler şunlardır: 1. Guru Nânak'a âit *Câpcî* (bk. Macauliffe, I, 195—217); 2. aynı şahsa âit *Âsa Ki Vâr* (*ayn. esr.*, s. 218—249); 3. Guru Govind'e âit *Câpcî* (*ayn. esr.*, V, 261); 4. *Rahirâs* (*ayn. esr.*, I, 250—257); 5. *Sohila* (*ayn. esr.*, I, 258—260) ve 6. Guru Arcan'a âit *Sukhmanî* (*ayn. esr.*, III, 197 v.dd.). Bunlar *pahul*, yâni vaftiz esnasında da okunur.

Nânak'ın geniş görüşleri hindûlar ve müslümanlarca da kabûl edilebiliyordu, bundan başka her hangi bir husûsî ibâdet şekli de va'zetmiyordu, bu sebepten dolayı her iki dinden tarafdar kazanmasında çaşılacak bir şey yoktur. Fakat şüphe yok ki, bizzat kendi akrabalarının dini olan hindû dininin içtimâî düzenini ıslah etmek istediği için, tabiî olarak, va'zları müslümanlardan çok hindûlara hitap ediyordu. Müridlerinin ekserisi Cât, Arora ve Khatri kastlarından geliyordu; bizzat Nânak de dâhil bütün *guru*'lar bu sonuncu kasta mensûp idi. İçtimaî durumları çok yüksek olan Brahmanlar ve râcputlarda Sih dininin halkçı esasları daha az kabûl görüyordu.

Sib mezhepleri ve mezhep kolları çok ise de, umûmiyetle ikiye ayrılır: 1. *Kesjdhārī* 'ler, bunlara „Singhler" de denilir; 2. *Sahjdhārī* 'ler. Bunların ilki, vaftiz edilenleri ve bundan dolayı da daha çok *guru* Goviod Singh 'in dinlerinin esaslarını en çok gözetenleri temsil ediyor, hâlbuki ikincisi aslında Govind Singh 'in vaftizini ve muhârip *ḫālṣa* 'ya iltihakı reddedenler idi. Diğer mühim mezhepler şunlardır: 1. *Nānakpanthī* 'ler ki, bunlar Singh olmayan ve eski *guru* 'ların müridleri olup, Guru Govind Singh tarafından tâlim ve telkin edilen merâsim ile ilgili ictimâî âdetleri tâkip etmenin lüzumsuzluğuna kani Sihler olarak tanınırlar. Bundan dolayı onların mümeyyiz vasıfları bilhassa menfidir. Onlar sigara içmeği men'etmezler; uzun saç üzerinde durmazlar, onlar *pahul* ile vaftiz olunmazlar ve saire. Diğer husûslarda *Sahjdhārī* kolunu tâkip ederler. 2. *Udāsī* („vazgeçenler") 'ler de *Nānakpanthī* 'ler gibi *Sahjdhārī* koluna dâhildirler. Onlar Nānak 'in oğlu Sri Çand tarafından te'sis edilen riyâzetci tarîkati temsil ederler. Evlenmezler ve akîdeleri hindû riyâzet inanışlarının çok te'siri altındadır. 3. *Akālī* 'ler (ebedî ve zamandan münezzeh Tanrı olan Akāl 'a inananlar), teşkilâtları Govind Singh tarafından kurulan bir muhârip teşkilât olmak itibâriyle, diğer bütün Sihlerden esaslı sûrette ayrılırlar. Onlar Sihlerin ekseriyetinden daha çok dinlerinin esaslarına bağlıdırlar ve bununla berâber kendilerine mahsus savaşcı ruhu da muhâfaza ederler. 4. *Bandāi* 'ler veya *Bandāpanthī* 'ler, yâni Bandā 'yı on birinci *guru* olarak kabûl edenler; buna karşılık *Cat Ḫālṣa* Banda 'nin yeniliklerine muhâlif olan Govind 'in esaslarına sıkı-sıkıya bağlıdır. 5. *Mazhabī* (*Mazbī* telaffuz edilir) 'ler, *pahul* yapmak sûretiyle Sih dinine girmiş olan çöpçü sınıfının âzalarını temsil eder, buna karşılık Rāmdāsī (Guru Rām Dās 'ın tarafdarları olup, ilk defa onun vâsıtasiyle bu dine girmişlerdir) adı *pahul* yapan çamârlara („dericilere") verilmiştir. Sih mâbedleri Pencâb 'ın büyük kısmı üzerinde dağılmış ise de, onların arasında en meşhurları Amritsar, Gurdāspur ve Fîrûzpûr idârî bölgelerinde bulunmaktadır ki, en mukaddesi Amritsar altın mâbedi ve Nānak 'in doğum yeri olan Nankāna Şâbib (Lahor civârında) olup, bu sonuncu yerde çok sayıda Sihlerin katıldığı yıllık panayırlar yapılır.

1921 nüfus sayımına göre, Sihlerin sayısı 3.238.803 idi; bu sayının 3.110.000 (%4 'ü müstesnâ)'i Pencâb 'da olup, başlıca merkezleri Amritsar, Ludhiānā ve Fîrûzpûr 'dur. Başlıca mezhep mensuplarının nüfus sayısı şöyledir:

Keshdhārī	2.876.320
Sahjdhārī	228.600
Cāt Ḫālṣa	531.300
Nānakpanthī	22.500

İngilizlerin Pencâb 'ı almasından (1849) beri Sihler Britanya 'ya sadâkat ile hizmet etmişlerdi. Müreffeh bir cemâat teşkil ediyorlardı; vücut yapısı bakımından, diğer Pencâbîlerden üstündürler. Askerî hizmet başlıca meşgaleleri olup, onlar, bâkî olarak, şarkın en iyi askerleri arasında sayılırlar. Sih alaylarının birinci cihan harbinde müttefik devletlere mühim hizmetleri olmuştur.

Sihler göze çarpacak derecede ilerilemeler kaydetmişlerdir. Hâlen de, kendi içtimâî ve terbiyevî ilerilemeleri için, düzenli şekilde çalışan teşkilâtlanmış ayrı-ayrı bey'etleri vardır. 60 yıl kadar önce, Amritsar 'da, *ḫālṣa* 'nin dinî esaslarını yaymak maksadı ile, Amritsar 'daki umûmî merkezi ile birlikte, „Singh sabha" kuruldu „*The Chief Ḫālṣa Dīvān*" adı verilen başka bir kurum içtimâî ıslahat ve tâlim terbiyeyi yayma işini üzerine aldı. Onun bütün idârî bölgelerde şûbeleri vardır. „Sharomant Gŭruāvārā Parbandbak Committee" zâhiren hindû *mahant* 'lar tarafından, irsî olarak, murâkabe edilen Sib mâbedlerinin idâresini kendi eline almak maksadiyle kurulmuş olan diğer bir müessesedir. Bu bey'et başlıca Akālî fırkalarını temsil eder ise de, mâbedlerin murâkabesi için yaptığı mücâdelede Sihlerden kuvvet aldı ve bu hususta göze çarpacak derecede muvaffakiyetlere ulaştı.

Sihler, hindûlardan tamâmen ayrı, farklı bir cemâat teşkil ederler. Onların doğum, evlenme ve ölüm merâsimleri, Brahmanlar tarafından değil, meslekten yetişmiş olan *Granth* 'ın müfessirleri olan Gyānī 'ler tarafından idâre edilir. Onlar da, hindûlar gibi, kendi ölülerini yakarlar ise de, onlardan farklı olarak, geride kalan erkek ve kadın tekrar evlenir. Sihler, parya sınıfından gelenlerin Sih dinine akını sebebiyle, sayıca oldukça artmışlardır. Sihlerin dinî ve ictimâî faâliyetlerinin merkezi Amritsar 'dır, burada „Ḫālṣa College" denilen büyük bir tâlim ve terbiye müesseseleri bulunmakta olup, bu müessese Lahor Üniversitesine sıkıca bağlıdır. Buna benzer bir müessese de Guerānvālā 'da vardır, ayrıca da bütün eyâlete dâğılmış olan cemâate âit mektepler bulunmaktadır.

Bibliyografya: I. E. Trumpp, *The Ādi Granth* (ing. trc.), London, 1877; M. A. Macauliffe, *The Sikh Religion* (Oxford, 1909), 6 c.; Ḫazān Singh, *History and Philosophy of the Sikh Religion* (Lahor 1914) 2 kısım; H. A., Rose, *A Glossary of the*

Tribes and Gastes of the Punjāb, (Labor, 1911—1919), 3 c., I, 676—730; Şevārām Singh Thapar, *Life of Sri Guru Nānak Dev* (Ravalpindi, 1904); Gokul Chand Narang, *The Transformation of Sikhism* (Lahor, 1912); W. L. McGregor, *The History of the Sikhs* (London, 1846), 2 c.; J. Malcolm, *A Sketch of the Sikhs* (London, 1812); Syad Muḥammed Laṭīf, *History of the Panjāb* (Kalkūte, 1891), s. 240—571; J. D. Cunningham, *A History of the Sikhs* (nşr. H. L. O. Garrett), Oxford, 1918; Sirdar Attar Singh, *Sakhee Book or the Description of Guru Govind Singh's Religion and Doctrines* (Benares, 1873); Bbagat Lakshman, Singh, *The Life and Work of Guru Govind Singh* (Labor, 1909); E. Trumpp, *Die Religion der Sikhs* (Leipzig, 1881); F. Pincott, mad. SİKHİSM, bk. T. Hughes, *Dictionnary of Islam* (London, 1885); Gurmukh Singh, *A Brief History of the Harimandar or Golden Temple of Amritsar* (Labor, 1894); H. T. Prinsep, *The Origin of the Sikh Power in the Punjāb* (Kalkūte, 1834); J. H. Gordon, *The Sikhs* (London, 1904); H. Steinbach, *The Punjāb* (London, 1845); L. H. Griffin, *Ranjit Singh* (*Rulers of India Series*), Oxford, 1892; W. G. Osborne, *The Court and Camp of Runjeet Singh* (London, 1840); G. Smyth, *History of the Reigning Family of Lahore* (Kalkūte, 1847; R. G. Burton, *The First and Second Sikh Wars* (Simla, 1911); C. Gough ve A. D. Innes, *The Sikhs and the Sikhs Wars* (London, 1897); Viscount Hardinge, *Viscount Hardinge* (*Rulers of India Series*), Oxford, 1891.

II. *Dabistān ul mazāhib* (tab. Bombay), s. 178 v.dd.; Ḫāfī Ḫān, *Muntaḫab al-lubāb* (Kalkūte, 1869), II, 651 v. dd.; Būtī Şāh. *Tārīḫ-i Puncāb*, daftar I.I—V (bk. Ch. Rieu, *Cat. of the Persian Mss. in the British Museum*, s. 953ᵃ); Budh Singh, *Risāla-i Nānak Şāh* (bk. Rieu, *ayn. esr.*, s. 86cᵃ); Baḫt Mal, *Ḥālşa-nāma* (*ayn. esr.*, s. 294ᵃ); Mufti 'Ali al-Dīn, *'Ibrat-nāma* (bk. Sac' au-Etbé, *Cat... India Office*, nr. 504); Muḥammed Naḳī', *Şār Singh-nāma* (*ayn. esr.*, nr. 505); Kanahyā Lāl, *Tārīḫ-i Puncāb*, Lahor, 1877,; ayn. mil., *Rancit-nāma* (Lâhûr, 1876); Soban Lāl, *'Umdat al-tavārīḫ* (Rancit Singh 'in rūznâmesi) (Lahor, 1888), 5 c.

(MUHAMMAD IQBAL.)

SİHR. [Bk. SİHİR.]

ŞİHYAVN. [Bk. SIHYEVN.]

SİHYON. [Bk. SIHYEVN.]

SİİRD. SİİRD, Türkiye'nin cenûb-i şarkî bölgesi içinde vilâyet merkezi bir şehir (23.000 nüfus) olup, 37° 56' şimâl arzı ile 41° 57' şark tûlünde, Dicle havzasında, Kurtalan demir-yolu istasyonuna 32 km., Diyarbekir şehrine 221 km. ve Cizre [b.bk]'de Suriye hudûduna 145 km. mesâfede bulunur. Şehir cenûp ve şarktan, üzeri düz, fakat yamaçları dik tepeler ile kuşatılan, garp ve cenûb-i garbîye doğru alçalan bir ova kenarında, hafif meyilli bir zemin üzerine kurulmuş olup, deniz seviyesinden 900 m. irtifâda (en yüksek yeri 950 m., alçak kesimleri 880 m.) bulunur. Yakınındaki tepelerden inen ve senenin büyük kısmında içinde su bulunmayan bir kaç sel yatağı dışında, Siirt şehri ehemmiyetli bir akar-sudan mahrumdur; bununla berâber Türkiye Diclesi'nin en ehemmiyetli kolu olan Botan (Bohtan [b.bk.]) çayı şehrin 3 km. cenûbunda zemini 500 m. irtifâa kadar inen gömük bir vâdi içinde akar ki, şehre su ve elektrik kudreti sağlayan Botan barajı (bendi) burada kurulmuştur. Diğer taraftan, Siird'in 8 km. garbından Kezer (كزر) çayı geçer ve cenûb-i garbîye doğru akarak, Başur çayı ile birleşip, Reşan ismini alır. Bu sonuncusu Botan çayına, o da bir az daha aşağıda, Siird'in 30 km. kadar cenûbunda, Dicle nehrine dökülür. Umûmiyetle dağlık ve issız arâziden geçen Bohtan çayı havzasında başlıca yerleşme merkezini teşkil eden Siird'in, suyun kenarında olmamasına rağmen, kendi adını Bohtan'a da verdiği görülmüştür: Mas'ūdī (tab. Paris, 1840, I, 227) Bohtan çayına Naḫr Serīṭ demektedir; İdrīsī (trc. Jaubert, II, 172)'de de böyledir. Yeni müellifler arasında da bu şekilde hareket edenler bulunmuştur; von Moltke (*Briefe...*, krş. fihrist), çayı Sö'örtsu diye anar.

Şehrin menşe'i bilinmediği gibi, isminin nereden geldiği hakkında da kesin bir bilgiye sâhip bulunmayoruz. Şehrin isminin sâmi bir menşe'i olduğu kabûl edilebilir. Bâzı kaynaklar Keert (Kaa'rat) adının Keldanîlerde şehir mânasına geldiğini ileri sürmüşlerdir. Ermenilerin-*gerd* ekini, şehir mânâsı ile, isimlere ilâve ettiklerini de hatırlayarak, meşhûr Tigranocerta'nın Siirt yerinde olduğu, XVIII. asır müellifi d'Anville'e imtisâlen, seyyah Macdonald Kinneir (1814) ve Sbiel (1836) tarafından iddia edilmiştir. Burada kadîm inşaat kalıntılarının bulunmaması ve Lucullus'un Tigran'a karşı açtığı seferin Plutarchos tarafından yapılan tasvirine uymaması gibi deliller ileri süren Ainsworth ve Ritter bu faraziyeyi reddettiler. 1899'da C. F. Lehmann-Haupt, Tigranocerta'nın mevkiini Mayyāfārikīn [b.bk.] olarak teşhis etti ise de, yeni bâzı eserlerde (msl. Dillemann, *göst. yer.* 1962), *Tigranocerta*; E.

Sachau (*Über die Lage von Tigran ocerta, Abh. der Preuss. Akad. d. Wiss.*, 1881)'in ileri sürülmüş olduğu gibi, Mardin'in cenûb-i garbîsinde, Kızıltepe (Koçhisar)'nin 2 km. şarkındaki Tell Ermen (krş. R. Kiepert, *Karte von Kleinasien*, pafta C—VI)'in yerinde gösterilmektedir. Diğer taraftan bâzı Plinius (*Nat. hist.*, VI, x, 26, tab. Loeb Classical Library, 1942, s. 357) mütercimlerinin Tigranocerta'yı Siird yerinde göstermeğe devam ettikleri de kaydedilmeğe değer. Şehrin adı islâm kaynaklarında çeşitli şekilde kaydedilmiştir: اسرد (İṣṭaḫrī, İbn al-Aṯīr, Şaraf al-Dīn), سعرت (Abu 'l-Fidā', Yāḳūt), صاعرد (Mustavlī) ve nihâyet سعرد (Kâtib Çelebi, *Cihânnumâ*); bu son şekil Osmanlı neşriyâtında umûmiyetle kabûl edilmiştir. Sûryanî şekli Se'erd (*ZDMG*, VIII, 357, not) ve mahallî telâffuzu Sêrt (al-Ḥālidī, *al-Hadiyat al-ḥamidiya fi 'l-luġat al-kurdiya*, İstanbul, 1310, s. 144) olup, geçen asrın garp müelliflerinde şehrin adı Sert (Seerd), Saërt, Sört, Söört (Sö'ört) ve Sa'irt şekillerinde de kaydedilmiş, bugün ise, türkçede kullanılan Siird şekli umûmîleşmiştir.

Kuruluşu, isminin delâleti ile, eski olması muhtemel görünen Siird'in mâzisi üzerinde esaslı bilgimiz yoktur. İlk çağda zaman-zaman Mezopotamya (Asur, Bâbil) ve İran (Med ve Pers) imparatorluklarına giren, İskender fütûhâtından sonra, Selefkos devleti eline geçen bu havâli, daha sonra ve orta çağ başlarında, yeniden İran te'siri altına girmiş, Sâsânîler ile şarkî Roma arasında elden-ele geçmiş, nihâyet halîfe Ömer zamanında islâm hâkimiyetine girmiştir. İslâm devrinde Siird'in siyâsî kaderi Diyarbekir veya Hısn Keyfâ'nınkine bağlı görünüyor. Şehir zayıf bir şekilde tahkim edilmiştir (krş. İṣṭaḫrī; yalnız *Şaraf-nāma* burayı kale olarak zikreder). Siird XI. asırda Mervânîlerin elinde idi (İbn al-Aṯīr, IX, 56); onu tâkip eden asırda Hısn Keyfâ Artuklularının eline geçti ve 538 (1143/1144) senesinde de 'Imâd al-Dīn Zangī tarafından zaptedildi (İbn al-Aṯīr, X, 62). Calâl al-Dīn Ḫvârizmşâh'ın yenilmesinden sonra, Moğullar burayı ta'rîp ettiler (İbn al-Aṯīr, XII, 326); fakat şehir çabuk kalkınmış olmalı ki, Ḥamd Allāh Mustavfī burayı bol gelirli büyük bir belde olarak zikretmektedir. İlbanlıların ve Celâyirlilerin hâkimiyetine giren, Timur istilâsına uğrayan bölge daha sonra Akkoyunlular tarafından zaptedilmiş, 1500'e doğru ise, Safevîlerin eline geçmiştir. O sıralarda — XIV. ve XV. asırlarda — Siird Hısn Keyfâ'nın, Eyyûbîlerden gelme Malikân hânedanına tâbi bulunuyordu. Bunların başındaki Malik Ḫalīl, enîştesi olduğu Şah İsmâ'il Şafavî tarafından, Tebriz'e hapsedilmiştir. Yavuz'un Çaldıran za'erinden (920 = 1514) sonra, memleketine dönen Malik Ḫalīl, İdrîs-i Bitlisî'nin tavassutu ile, Osmanlı hâkimiyetini kabûl etmiş ve Diyarbekir beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa'nın himâyesinde, uzun zaman Hısn Keyfâ ve Siird'de hâkimiyet sürdürmüştür. Mülkî idâre bakımından Siird Diyarbekir eyâletine bağlı sancaklardan birinin merkezini teşkil ediyordu. Vilâyet teşkilâtı kurulduktan sonra da, Diyarbekir vilâyetine bağlı kalan Siirt'in irtibâtı, 1301 (1884) tarihinde, Bitlis vilâyetine çevrilmiş ve nihâyet Cumhuriyet devrinde ayrı bir vilâyete merkez olmuştur.

XIX. asır müellifleri Siird'in nüfûsunu 10.000—20.000 arasında tahmin ederler. H. v. Moltke (1838), Osmanlı-Mısır harbi sırasında, şehrin kısmen harâbe hâline gelmiş bulunduğunu kaydeder. Yine o sırada seyyah Shiel ve daha sonra Ainsworth, şehrin nüfûsunu 5.000 olarak tahmin ederler. XIX. asır sonlarında Cuinet Siird'in 15.000 olarak tahmin ettiği nüfûsunun hemen 10.000 kadarını müslüman, geri kalanlarını ermeni (3.300), Keldânî, Sûryânî v.b. olarak gösterir. Birinci dünya harbinden evvel kaleme alınmış bir rus kaynağı da 16.500 kadar olan nüfûsun 11.000'e yakınını müslüman olarak kaydeder. XIX. asrın sonu ile XX. asrın ilk senelerinde Siird çevresi ermeni ihtilâllerinden zarar gördü ve birinci dünya harbi sırasında ise, önce rusların ve harbin sonunda ingilizlerin savaş cephesi yakınında kaldı ve bundan zarar gördü; mütâreke devrinde, bir aralık ingiliz kuvvetleri tarafından işgal de edildi.

Yakın yıllara kadar Siird etrafı yeşillikler, tarla ve bahçeler ile çevrili, dışarıdan güzel görünüşlü, evleri düz damlı, inşâ malzemesi olarak bu yakınlarda çok bulunan ve „ces" adı verilen alçı taşından çıkartılan alçının kullanıldığı, sokakları düzensiz ve kirli bir kasaba gibi tasvir edilirdi. Türkiye şehirleri arasında, son yıllara kadar, en çok su sıkıntısı çekmiş olanının da Siird olduğu söylenebilir. Cumhuriyet devrinde şehir bol ve iyi vasıflı suya kavuştu; artan nüfûsunu barındırmak üzere inşâ edilen yeni binâlar şehrin görünüşünü değiştirdi.

Eski eserler bakımından — bunlar henüz ilmî şekilde tetkik edilmemiş olmakla berâber — Siird zengin sayılmaz. 1129 (m. s.) tarihinde inşâ edilmiş ve XIII. asırda tâmir görmüş olan tek minâreli Ulu câmi (ceviz ağacından yapılma minberi değerli olup, Ankara Etnografya müzesine nakledilmiş idi), Çarşı ('Aṣāk'r) câmii ile bir hamam ve bir çeşme kaydedilebilir.

1927 'de yapılaa ilk ilmî nüfus sayımında Siird şehrinin nüfûsu 15.099 olarak tespit edilmiş idi. Bu sayı 1940 'ta 17.086 olmuş, 1950 'de 15 580 'e düşmüş ve 1955 'te 20.000 'i aşarak, 1960 'ta 22.994 'e çıkmıştır.

İktisâdî bakımdan Siird, şimdiye kadar hububat, bakliyat, çeşitli meyve yetiştiren ve daha ziyâde küçük baş hayvan (koyun, kıl keçisi ve bir nevî tiftik keçisi ki, bu sonuncuların tüyünden meşhûr Siird battaniyeleri dokunur) beslenen bir bölgenin ticâret merkezi rolünü oynamakta idi. Evvelce şehirde renkli bez dokunurdu ve bu bezi boyamak için kök-boya ekimi de yapılırdı. Bu mahdut geçim kaynakları, nüfûsu rahat şekilde geçindiremediği için, Siird ve çevresi erkek nüfûsunun çalışmak için, büyük şehirlere göç ettiği gurbetçilik merkezlerinden birini teşkil ediyordu. Öteden beri bu bölgede varlığı tahmin olunan petrol (*Bitlis vilâyeti salnâmesi*, sene 1310, Bohtan nehri kenarında ve su içinde kalmış zengin bir petrol kaynağından bahseder) Türkiye 'de ilk defa Siird vilâyeti topraklarında, ilmî usûller ile bulunup, çıkartılmış (Beşirî kazâsında, Raman dağı); daha sonraki yıllarda ise Garzan, Kurtalan v.b. gibi Siird şehrine daha yakın yerlerde de yeni kaynaklar bulunarak, işletilmesine geçilmiş. Sinan mevkii civârında Batman petrol tasfiyehânesi kurulmuş ve bu mevkide nüfûsu 1960 'ta 12.000 'i aşan bir şehir doğmuştur. Petrol kaynaklarının ümit verici durumu Siird 'i an'anevî fakirliğinden kurtaracak gibi görünmektedir.

İklim bakımından Siird, soğuk kışları (kânûn II. ayı ortalama suhûneti s°3, kaydedilen en düşük suhûnet — 19°3), çok sıcak yazları (temmûz ayı ortalaması 30°4, en yüksek 42°6), yağışları bol, fakat kış etrafında toplanmış olması (ortalama yıllık yağış 749 mm., mevsimlerin hissesi % ile: kış 42, ilk bahar 37, son bahar 19, yaz 2) ile kendini belli eder; kışın mutâd olarak, 5 — 10 gün kar yağar ve kar örtüsü 10 — 20 gün yerde kalır.

Siird vilâyetinin 11.519 km² toprağı üzerinde, 1960 sayımına göre, 177.600 nüfus yaşamakta idi ve vilâyet şu kazâları ihtivâ ediyordu: Batman, Baykan, Beşiri, Eruh, Kurtalan, Pervari, Sason, Şırnak, Siirt, Şirvan.

Bibliyografya: *EI*, Leiden tab., J. H. Kramers tarafından yazılmış olan SE'ERD maddesinde zikredilen kaynaklar: *Schref-nâme par Scheref prince de Bidlîs* (nşr. Véliaminof-Zernof), Petersburg, 1860, I, 152, 157; Kâtib Çelebî, *Cihân-numâ* (nşr., İbrahim Müteferrika), İstanbul, 1740, s. 439; Şemseddin Sâmî, *Ḳâmûs al-a'lâm* (İstanbul, 1894), V, 2573 v.d.; C. Ritter, *Erdkunde von Asien* (Berlin, 1844), X, 87; XI, 99 v.d.; Vital Cuinet, *La Turquie d' Asie* (Paris, 1892), II, 525 v.d., 600 v.d.; seyyahlar: Josafa Barbaro (1471); J. Macdonald Kinneir (1814), *Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan in the Years 1813—14* (London, 1818); Shiel (1836), (*JRGS*, London, 1838, VIII); H. v. Moltke (1838), *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei*[7] (1911), s. 287; Ainsworth (1840). *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia and Armenia* (London, 1842), II, 357; Hyvernat ve Müller-Simonis, *Du Caucase au Golfe Persique* (Paris, 1892), s. 336 v.d.; C. F. Lehmann Haupt, *Armeni einst und jetzt* (Berlin, 1910) s. 332 v.d., 337.— Bunlara ilâve edilmek üzere: J. G. Taylor, *Travels in Kurdistan* (*JRGS*, London, 1865, XXXV); A. Schlaefli, *Reisen in den Orient* (*Mitt. Schweizerischer Reisender*, Z. Winterthur, 1864), s. 49; E. Reclus, *Nouvelle géographie universelle* (Paris, 1884), IX, 422, 439; M. Hartmann, *Bohtân* (*Topographisch-historische Stud* (*Mitt. der Vorderasiatischen Gesellschaft*, 1896—1897); E. Honigmann, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches* (*Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae*, 1935), III; H. Hubschmann, *Die altarmenischen Ortsnamen* (*Indogermanische Forschungen*, 1904), XVI; L. Dillemann, *Haute Mésopotamie Orientale et pays adjacents* (Paris, 1962); *Bitlis vilâyeti salnâmesi* (birinci nüsha, 1310=1892/1893), s. 226—235.

(B. DARKOT.)

SİİRD. [Bk. SİİRD.]

SİKANDAR. [Bk. İSKENDER.]

SİKH. [Bk. SİHLER.]

SİKKA. [Bk. SİKKE.]

SİKKE. SİKKA (A.), altın, gümüş veya bakır üzerine damga veya nakış basmak için hazırlanmış demir kalıp, bir maden üzerine basılmış bir damga veya nakış ve basılmış madenî para demektir; son mânada, cemi şekli olarak, böyle „bir damga ile damgalanmış" mânasına gelen *maskūk* 'un cem'i olan *maskūkāt* kullanılır. Sikke devletin damgası ile damgalanmış, kullanışı kolay mâdenî bir te'diye vasıtası olup, VII. (m. ö.) asırda, Anadolu 'da Lidyalılar tarafından îcâd edilmiştir (B. V. Head, *A Guide to the Principal Coins of the Greeks*, London, 1959, s. 1, 2, 6, 43).

Sikkenin hazırlanması. Eskiden sikke kalıpları, yazı ve nakışları, ters olarak, el ile, hakkâklar tarafından hazırlanırdı. Bu kalıplar bronz, demir veya çelikten idi. Sik-

kenin ön yüz kalıbı (alt kalıp) sâbit, arka yüz kalıbı (üst kalıp) ise, müteharrik idi. Böylece ön yüzün kalıbı bir örs içine gömülür, arka yüzün kalıbı için bir sap yapılırdı. Külçe, ayarı ve ağırlığı tesbit edildikten sonra, parçalara ayrılır; sikke taslağı olup, pul denilen düz ve yuvarlak parçalar vücûda getirilerek bir fırında ısıtılır, sonra iki kalıp arasına yerleştirilir ve üstteki kalıba çekiç ile vurularak, yazı ve tasvirler pullara basılmış olurdu.

Sikkenin basıldığı yere darphâne (*dâr al-ḍarb*) denilirdi ve buralar hukûmetin dâimî murâkabesinde bulunurdu. Nitekim Abbasîlerden Hârûn al-Raşîd zamanında vezir Ca'fer b. Yahya 'l-Barmakî'ye bırakılmış olan darphâne murakâbesi bu şahsın ölümünden sonra, Sindî b. Şâhik'e verildi (al-Maḳrîzî, *al-Nukūd al-ḳadîmat al-islâmîya*, İstanbul, 1298, s. 10; 'Abd al-'Azîz Dûrî, *Târîḫ al-'Irâḳ al-iḳtiṣâdî fî al-ḳarn al-râbi' al-hicrî*, Bagdad, 1948, s. 216). Büveyh-oğulları zamanında hukûmet darphâneleri mültezimlere veriyordu. Hattâ Büveyh-oğullarından Mu'izz al-Davla bozuk sikke basan Sûḳ al-Ahvâz darphânesinin mültezeminin katlini emretmiş idi (al-Tanûḫî, *Nişvâr al-muḥâżara*, Kahire, 1921, I, 72). Bu darphâneler herkese açık idi. H. IV. asırda tüccar ve sarraflar halktan kıymetli madenleri râyiç üzerinden satın alıyor, bu sûretle halk ile darphâne arasında mutavassıt bir vazife görmüş oluyorlardı. Hukûmet bunlardan odun bedeli ile darp ücreti alırdı ki, bu ücret 10 dirhem için bir dirhem idi (İshâḳ al-Ṣâbî, *Rasâ'il*, Beyrut, 1898, I, 113 v.d.; İbn al-Uḫuvva, *Ma'âlim al-ḳurba fî aḥkâm al-ḥisba*, nşr. R. Levy, London, 1938, s. 68). Bugün bile İstanbul darphânesinde bir altın lira bastırmak için 60 kuruş, 2,5 lira için 75 kuruş, 500 kuruş yâni beşi-birlik için 1 lira darp ücreti ödenmektedir.

İslâmiyetten önceki araplarda sikke. Araplar bu devirde İran, Roma, Bizans ve cenûbî Arabistan sikkeleri kullanmışlardır. (al-Mâvardî, *Aḥkâm al-sulṭânîya*, Kahire, 1298, s. 148). Himyarî sikkelerinin her biri bir *dânak* (0,708 gr.) ağırlığında idi (J. A. Decourdemanche, *Étude métrologique sur les misqales et les dirhems arabes*, *Revue numismatique*, 1908, s. 208). Araplar bir miskal gümüşe *dirham* [b. bk.], altına *dînâr* [b. bk.], bakıra da *fals* diyorlardı. Miskalin ağırlığı 22 kırattan 1 babbe eksiktir (yâni 50,04 mgr.; Maḳrîzî, *ayn. esr.*, s. 3). Dirhemin resmî ağırlığını tesbit etmek dinarın ağırlığını tâyin etmekten daha güçtür. Çünkü dirhemler hiç bir zaman sıhhat ve ihtimam ile basılmamıştır. Dirhemin muhtemel ağırlığı 2,97 gr.'dır (bk. *İ A*, III, 594).

İslâmiyetin ilk yıllarında, Peygamber zamanında, sikke basılmamış, o zamana kadar araplar arasında tedâvülde bulunan sikkeler kullanılmış idi. Halîfe 'Omar zamanında Kisravî denilen Sâsânî sikkeleri değiştirilmemiş, ancak islâm dünyası budûdu içinde bulunan emîr ve vâliler, ufak-tefek değişiklikler ve ilâveler yapmak sûretiyle, sikke kestirmişlerdir. O devirde bir dinar 12 dirhem kıymetinde idi (A. Dûrî, *ayn. esr.*, s. 222). 'Alî zamanında 1 dinar 10 dirhem ediyordu (Mas'ûdî, *Murâc al-ẕahab*, Paris, 1869, V, 327).

Emevîler zamanında, Mu'âviya b. Abî Sufyân (41 — 60 = 661 — 680) hilâfetinde, 51 senesinden itibâren, kullanılmakta olan Sâsânî tarzındaki sikkeler üzerinde bir takım değişiklikler yapıldı. Şark bölgesinde bulunan vâli ve emîrler, hilâfet makamından kendilerine verilen salâhiyete dayanarak, Sâsânî hükümdarı tasvirinin sağında yazılı olan Ḫusrav adını çıkarıp, yerine pehlevî yazısı ile, kendi isimlerini kazdırdılar (İsmail Galib, *Meskûkât-ı kadîme-i islâmiye kataloğu*, İstanbul, 1312). Mu'âviya zamanında basılan dirhemler 6 dânak olup, 16 kırattan (1 kırat = 4 buğday habbesi) 1 veya 2 habbe eksik idi. Bundan başka Mu'âviya bastırdığı dinarların üzerine kılıç kuşanmış tasvirini koydurttu. Bu nevi dinarlara henüz hiç bir yerde rastlanmamıştır. Yalnız 'Abd al-Malik b. Marvân'ın bu nevi dinarları bâzı yerlerde görülmüştür (M. Lavoix, *Catalogue des monnaies musulmanes de la Bibliothèque Nationale. Khalifes orientaux*, Paris, 1887, nr. 56; J. Walker, *Catal. of the Arab-Byzantine and post-reform Umeyyad Coins*, London, 1956, s. 42 v.d., nr. 13, 14). Maḳrîzî (*ayn. esr.*, s. 5)'ye göre, 'Abd Allâh b. al-Zubayr, Mekke'de halîfeliğini ilân edince, yuvarlak bir sikke bastırdı. Kardeşi Muṣ'ab b. al-Zubayr de Irak'ta sikke bastırdı. Bu paraların 10 tânesinin ağırlığı 7 miskal (Mekke miskali = 4,25 gr.) idi. Bu sikkeler Irak'a vâli tâyin edilen al-Ḥaccâc b. Yûsuf zamanına kadar tedâvülde kaldı. al-Ḥaccâc zamanında bu paralar kırılmak sûreti ile toplattırılırdı (Maḳrîzî, *ayn. esr.*, s. 6; Belâẕurî, *Futûḥ al-buldân*, nşr. de Goeje, Leyden, 1866, s. 452). Halîfe 'Abd al-Malik b. Marvân (65—86 = 685—705) zamanında, ağırlık ve ölçeklerde değişiklikler yapıldı. 74 (693) senesinde, Bizans tarzında tasvirli yeni bir dinar basıldı. Bu sikkenin bir yüzünde üç basamak ve etrâfında *lâ ilâha illa'llâh vaḥdahu Muḥammed rasûl Allâh* yazılmış idi (Halîfeyi yeni sikke darbına teşvik eden hâdiseler için bk. İbn al-Aṯîr, *al-Kâmil*, IV, 202; Abu 'l-Maḥâsin b. Taġrîbirdî, *al-Nucûm al-ẓâhira*, I, 195; 'Abd al-Rn al-Saḫmâuyûṭî, *Târî ḫal-ḫu-*

lafẓ", Kalküte, 1857, s. 218). Dirhemlerin islâmî tarza çevrilmesinin dinarlar ile aynı zamanda olduğu akla gelmekte ise de, bu hususta müverrihler arasında fikir ayrılığı mevcuttur. Msl. Belâẕurî (*ayn. esr.*, s. 467—468), altınlar için, 74 (h.), dirhemler için 75—76 (h.) senelerini kabûl eder. İsmâil Galib (*göst. yer.*) dirhemlerin ihdâsının 79 (h.) senesinde olduğunu söyler. Paris, Bibliothèque Nationale'in sikke kısmında Merv 73, 76 (h.) ve Dimaşḳ 75 (h.) tarihli sikkeler vardır (H. Lavoix, *ayn. esr.*, s. 64—68). Rey 75 (h, Ahmed Ziya, *Takvim-i meskûkât-ı islâmiye kataloğu*, İstanbul, 1328, s. 4 ve Abraşahr 75 (h.) tarihli dirhemler de vardır. Merv'de basılan sikkenin 73 (h.) tarihli olması biraz şüphelidir (Belâẕurî, *ayn. esr.*, s. 468). Yapılan sikke ıslahatını müteâkip, dinarlar o kadar itina ile basılmıştır ki, bunların hakikî ağırlıklarını tesbit etmek çok kolaydır. Emevîlerin Dimaşḳ (Şam), Mısır ve 100 (718) senesinden itibâren, Afrika ve Endülüs'te arap tarzında altın sikkeler bastıkları hemen-hemen kat'îdir. Bu sırada 1 dinarın ağırlığı 4,25 gr'dır. Bu ağırlık son devir Atina drahmisine dayanan o zamanki Bizans *solidus*'unun hakikî ağırlığına tekabül etmektedir [bk. mad. DİNAR]. Hatta bunları camdan yapılmış *sanca* denilen vezinler ile kontrol da mümkündür.

'Abd al-Malik'ten 'Omar b. 'Abd al-'Azîz'e kadar basılan sikkeler hep bir üslûptadır. Yazîd b. 'Abd al-Malik (101—105 = 720—724) halîfe olunca, 102 (h.) senesinde, 'Omar b. Hubayra'yı Irak'a vâli tâyin etti. 'Omar 6 dânak ayarında dirhem kestirdi. Bu dirhemlere *darâhim hubayrîya* denildi. Hişâm b. 'Abd al-Malik hilâfete geçince, 106 (724) senesinde, Irak'a vâli tâyin ettiği Ḫâlid b. 'Abd Allâh al-Ḳasrî'ye verdiği emirde, ayarda 7 dânak [b.bk.] esasına dönmesini ve Vâsiṭ'ten başka yerlerde basılan sikkelerin toplattırılmasını istiyordu. Ḫâlid, bu hususta çok titiz davranarak, hilesi görülen ayarcı ve baskıcıların ellerini kesti'ğini veya dayak atmak sûreti ile onları cezâlandırdığını söylemektedir (Ḳudâma, *Kitâb al-ḫarâc*, Köprülü kütüp., nr. 1076, var. 19). Adı geçen bu sikkelere, Ḫâlid'e nisbet ile, *darâhim ḫâlidîya* denildi. Ḫâlid'in yerine tâyin edilen Yûsuf b. 'Omar al-Ṯaḳafî sikke basımı husûsunda çok hassas davrandı. Sikkeyi küçülttü ve 6 dânaktan ibâret kabûl etti. Bunlara da *darâhim yûsufiya* denilmiştir. Bu üç sikke Emevîlerin en makbul sikkelerinden sayılıyordu. Hattâ Abbâsî halîfelerinden al-Manṣûr haracın yalnız bu üç sikke üzerinden tahsil edilmesini emretmiş idi (Mâverdî, *al-Aḥkâm al-sulṭânîya*, s. 148; İbn Taġrîbirdî, *ayn. esr.*, I, 196).

Bu sıralarda Bizans sikkeleri üslûbunda bakır fels'ler de çıkarıldı, fakat Araplar bunları sikke olarak kabûl ve istimâl etmemişlerdir. İslâmlar Baalbek, Ḥaleb, Ḥumus, Dimaşḳ, Menbic, Taberiye, Ammân, İliya, Filistin, Kinnasrin, Ruhâ'da ve daha başka yerlerde darphâneler [b. bk.] kurdular. Dinar ve dirhemlerin islâmî tarza tahvili ile, Bizans tarzındaki bakır sikkelerin yerini tutmak üzere, arapça yazılı fels'ler darbına başlandı. Altın ve gümüşlerde olduğu gibi, fels'lerde, tek şekilde basılması mümkün olmadığından, her memleket için başka şekil kabûl edildi. Msl. bâzılarında kelime i tevhid, bâzılarında kesim yeri, bâzılarında basım senesi, bazılarında da halîfe ismi ile o yerin vâlisinin ismi görülmektedir. Hattâ bâzı Emevî fels'lerinde at, fil, tavşan, ağaç ay ve yıldız şekilleri vardır.

Abbâsîler devri. Şark bölgesinde bulunan emîr ve vâlilerin bâzılarının Abbâsî dâvasında Abû Muslim'e iltihak etmeleri üzerine, bâzı İran şehirlerinde bastırılan sikkelerde, Peygamber âilesine sevgi göstermek için *Ḳul lâ as'alukum 'alayh acran illâ 'l-mavadda fi 'l-ḳurbâ* (XLII, 23) âyetini kullanmışlardır. Abû Muslim, 131 (h.) senesinde, Rey'de bastırdığı bir felste *Abû Muslim amîr Âl Muḥammed* unvanını koydurmuştur (George C. Miles, *The Numismatic history of Rayy*, *Numismatic Studies*, New York, 1938, nr. 2, s. 20; E. de Zambaur, *Contribution à la numismatiqae orientale*, Viyana, 1905, nr. 6, s. 4). Abû 'l-'Abbâs ve halefleri zamanında basılan dirhemlerin arkasında İhlas sûresi (CXII) yerine *Muḥammed rasûl Allâh* konuldu. Etraf yazıları Emevî dirhemlerinde olduğu gibi bırakıldı.

Emevîlerden Hişâm'ın torunu 'Abd al-Raḥmân, İspanya'ya geçerek (138=756), oradaki müslüman halkın büyük bir kısmı tarafından memnûniyetle kabûl edilmiş idi. İşte bu tarihten itibâren Endülüs Emevî devleti muntazaman sikke basmıştır. 'Abd al-Raḥmân I. (138—172=756—788)'ın şimdiki hâlde bilinen en eski sikkesinin tarihi 146 (h.)'dır. İspanya'da basılan sikkeler bilhassa Emevî sikkeleri tarzındadır. Şam sikkelerinde görüldüğü üzere, al-Nâṣir li-Dîn Allâh lekabını alan 'Abd al-Raḥmân III. (300—350=912—961), altın ve gümüş sikke basmak için, Kurtuba eivârında bir darphâne kurulmasını emretti. O zamanki râyice göre, bir dinar 17 dirhem kıymetinde idi (al-Maḳḳarî, *Nafḥ al-ṭîb*, Leyden, 1855, I, 130). Endülüs'te her yıl 20.000.000 dinarın basıldığı tahmin edilmektedir. Endülüs Emevîlerinden, bir kaçı müstesna olmak üzere, hemen-hemen hepsi sikke bastırmışlardır. Endülüs Emeviler devletinin yıkılışından sonra,

meydana çıkan tevâif-i mülûkten Banî Ḥammûd, Banî 'Abbâd, Banî Afṭas, Banî Zîrî, Banî Zî 'l-Nûn, Banî 'Âmir, Banî Hûd, Dâniye melikleri, Mayorka melikleri, Ṭarṭûşa melikleri, Banî Naṣr (Gırnata'da Banî Aḥmar) sikke bastırdılar. Murâbıtlar ve Muvaḥḥidlerin de sikkeleri vardır.

A b b â s i s i k k e l e r i umûmiyetle 3 devreye ayrılır: 1. Abbâsîlerin kuruluşundan (132 = 749) al-Ma'mûn'un hilâfetinin sonuna (218 = 833) kadar; 2. al-Mu'taṣim Bi'llâh'ın hilâfetinden (218 = 833) al-Mustakfî'nin hilâfetinin sonuna (334 = 945) kadar; 3. al-Mustanṣid Bi'llâh'ın hilâfetinden (555 = 1160), al-Musta'ṣim Bi 'llâh'ın hilâfetinin ve Abbâsîlerin sonu olan 656 (= 1258) senesine kadar (bk. Nâṣir al-Naḳşbandî, *al-Dînâr al-islâmî fi 'l-Matḥaf 'Irâḳî*, Bağdad, 1953, s. 37).

İlk devirde altın basan başlıca darphânenin bir müddet daha Şam'da kalmış olması çok muhtemeldir. Abu 'l-'Abbâs al-Saffâḥ Anbâr şehrinde bastırdığı sikkelerin veznini evvelâ bir habbe, sonra 2 habbe eksiltti. al-Manṣûr bu paraları 3 habbeye indirdi. Onun zamanında, 149 (766)'da Bağdad (Madînat al-Salâm)'daki darphânenin inşâsı tamamlandı (Y. Ġanîma, *al-Nuḳûd al-'abbâsiya, Sâmarr*, 1953, IX/1, 109).

Sikkelerde isim yazmak usûlü Emevî felsleriinde bulunan isim yazma âdetinin devâmıdır. Mûsa 'l Hâdî'nin 170 (h.) tarihli bâzı altın sikkelerinde görülen 'Alî adı 'Alî b. Sulaymân al-'Abbâsî'ye, Ca'far al-A'lâ adı da Ca'far b. Hâdî'ye delâlet eder. Hârûn'un hilâfeti sırasında Magrib'de İ d r i s î l e r Todğa ve Valîla'de Abbâsî halîfeleri tarzında sikke bastırdılar. Tunus'ta ise A ğ l a b î 'lerden İbrâhîm, Hârûn tarafından 184 (800) senesinde bütün Afrika vâliliğine tâyin edilmiş ise de, sikkelerine halîfenin ismini nâdiren yazdırıyordu. Halîfe Hârûn devrinde bir dinar 20 veya 22 dirhem kıymetinde idi (al-Cabşiyârî, *K. al-Vuzarâ' va 'l-kuttâb*, Kahire, 1928, s. 288). 192 (807) senesinde Hâşimîya dinarları yarım habbe eksildi (Maḳrîzî, *ayn. esr.*, s. 10). al-Amîn sikke bastırma işini al-'Abbâs b. al-Faḍl'a bırakttı. 194 (809) senesinde, al-Amîn Horasan'da kardeşi al-Ma'mûn nâmına basılan sikkelerden onun isminin çıkarılmasını emretmiştir (Ṭabarî, Kahire, 1939, VII, 2). al-Ma'mûn, paralarını nakşedecek san'atkâr bulamadığı için, sikkelerini mübûr kazılır gibi kazdırttı. İlk defa olarak onun zamanında dinarlara darphânelerin adı konuldu ve *li 'llâh al-amr min ḳabl va min ba'd...* (*Kur'an*, XXX, 4 v.d.) âyeti sikkeler üzerine yazılmağa başlandı. 199 (814)'da Kûfe'de isyan eden Abu 'l-Sarayâ'nın bastırdığı sikkedeki Fâtımî unvanı Muḥammed b. Zayd b. 'Alî al-Ḥusaynî'ye âit olup, al-Aşlar de Abû 'l-Sarayâ'nın lekabıdır (Ṭabarî, III, 977—988; İbrahim Artuk, *Abbâsî ve Endülüs emevileri zamanında basılmış mühim sikkelerden bir kaçı, Tarih dergisi*, sayı 5). 201 (816) senesinde, al-Ma'mûn Merv'de iken, 'Alî b. Mûsa 'l-Riżâ'yı kendisine veliahd tâyin ederek, şark bölgesinin bâzı şehirlerinde, bilhassa al-Muḥammediya (Rey) ve İsfahan'da nâmına sikke bastırdı (Ṭabarî, III, 1012—1030).

II. Abbâsî devrinde (218—334 = 833—945), al-Mu'taṣim zamanında, bir dinar 15 dirheme râyic idi (Ḳudâma, *Kitâb al-ḫarâc va ṣinâ'at al-kitâba*, nşr. de Goeje, Leyden, 1889, s. 239). al-Mutavakkil zamanında bir dinar 25 dirhemi geçmeyordu (Yâḳût al-Ḥamavî, *Mu'cam al-buldân*, Leipzig, 1867, II, 86). al-Mu'tamid 'Ala 'llâh zamanında (256 — 279 = 870 — 892) basılan altınların bâzısında oğlu ve veliahdı Ca'far'in ismine rastlanmaktadır. Ca'far'in sikkeler üzerindeki unvanı al-Mufavviż ila 'llâh'dır; 279 (892)'da veliahdlıktan çıkarılınca, ismi sikkeler üzerinden silindi (İbn al-Aṯîr, VII, 108). al-Mu'tamid'in bâzı sikkelerinde kardeşi ve vekili al-Muvaffaḳ'ın ismi okunmaktadır. Bu halîfe, 267 (880) senesinde, isyan eden zencilerin müstahkem Madînat al-Muḫtâra'sine karşı kurduğu Madînat al-Muvaffaḳiya'de sikke bastırmıştır (Ṭabarî, III, 1989). Bu sırada Aḥmed b. 'Abd Allâh al-Ḫucistânî ayaklanarak, Saffârîlerden 'Amr b. Layş'ı yendikten sonra, Horasan, Kirman ve Sicistan'ı ele geçirmiş ve adına sikke bastırmıştır ki, bunun bir yüzünde halîfenin adı var idi ve dinarlar 10 dânak ve dirhemler 8 dânak ağırlığında idi (Ṭabarî, VIII, 91). Yine bu sırada, Mâverâünnehr'de, İran'da Sâmânîler ve Mısır'da Tolun-oğulları birer devlet kurarak, her ikisi de namlarına sikke bastırdılar. Bunlar Abbâsî sikkeleri tarzında olup, altın, gümüş ve bakırdan idi. S â m â n î l e r devrinde, Buhârâ'da bilhassa *al-ġiṭrîfîya* adı verilen bakır sikkeler geçiyordu ve 100 tanesi bir dirheme râyic idi (Aḥmed b. Faḍlân, *Risâla*, nşr. Sâmi Dahbân, Dimaşk, 1959, s. 79; krş. Yâḳût, *Mu'cam*, I, 519). Sâmânîler bilhassa Rey, Nîşâpûr, Semerkand, Enderâbe, Buhârâ, Şaş gibi şehirlerde sikke bastırdılar. T o l u n-o ğ u l l a r ı n d a n Aḥmed b. Tolun dinarlarına çok itinâ etmiş olup, bu altınlara, adına nisbet ile, *aḥmadîya* altınları denilmiştir. Bu hânedandan gelenlerin hemen hepsi Mısır, Dimaşk, Humus, Rafıka, Filistin ve Antakya şehirlerinde sikke bastırmışlardır.

271 (884) senesinde malî işleri tedvire me'mûr edilen Hârûn b. İbrâhîm al-Hâşimî Bağdad balkının felsler ile alış-veriş yapmalarını emretmiş idi ise de, sonra bundan vaz geçildi. Ha-

lîfe al Mu'tazid zamanında dinar ve dirhemlerin „eczâsı" basıldı. Halîfe al-Muktadir zamanında Banî Sâc'dan Yûsuf b. Davdâd Abbâsî sikkeleri tarzında sikke bastırdı. 300 (912) senesinde bir dinar 15 dirheme râyic oldu (al-Tanûḫî, *Nişvâr al-muḥâżara*, VIII, 26). 307 (919) senesinde bir dinar 14 ½ dirhem râyicinde idi (Dûrî, *ayn. esr.*, s. 222). 315 (927) senesinde bir dinar 15 — 16 dirheme yükseldi (Ḳudâma, s. 239; İbn Miskavayh, *Tacârib al-umam*, Leyden, 1913, V, 276). Görülüyor ki, Abbâsî hilâfeti al-Ma'mûn'dan sonra, birinci devreye nisbetle, iktisâdî buhrana doğru gitmektedir. al-Ḳâhir zamanında ve 321 (933) senesinde, Irak'ta bir dinar 14 dirhem râyicinde iken, Rey'de 15 dirheme geçiyordu (Dûrî, *ayn. esr.*, s. 223). al-Râżî zamanında (322 — 329 = 934 — 940) Büveyhîlerden 'Alî, Ḥasan ve Aḥmed Şiraz'ı ele geçirdiler ve halîfe bunları nâib olarak tanımak zorunda kaldı. 327 (938) senesinde *amîr al-umarâ'* Beckem, ucuz mâdenleri karıştırmak sûreti ile, ayarı düşük dinarlar bastırdı (al-Ṣûlî, *Aḫbâr al-Râżî va 'l-Muttaḳî Bi 'llâh*, Kahire, 1936, s. 126), fakat 330 (941)'da Hamdanîlerden al-Ḥasan Bagdad'a amîr al-umarâ' tâyin edilince, ilk işi o'arak bu sikkeleri ıslâh etti (al-Ṣûlî, *ayn. esr.*, s. 129; Dûrî, *ayn. esr.*, s. 226). Altından olan bu yeni sikkeye *ibrîzî* deniliyordu. Bu altınlardan her biri 13 dirheme geçmeğe başladı (İbn al-Aṯîr, Kahire, 1290, VIII, 136; Sauvaire, *Matériaux pour servir à l'histoire de la numismatique et de la métrologie musulmanes*, Paris, 1882, s. 121). Halîfe al-Mustakfî (333 — 334 = 944 — 946)'nin bâzı gümüş dirhemlerinden, bilhassa 333 (h.) senesinde Madînat al-Salâm'da basılmış sikkelerinde, al-Muẓaffar Abu 'l-Vafâ' unvanı görülmektedir. Bu unvan *amîr al-umarâ'* Tozun'un unvânıdır. 334 (945) senesinde Bagdad'a giren Büveyh-oğullarının isimleri ile halîfenin onlara verdiği unvanların dinar ve dirhemler üzerine de basılması emrolundu (İbn al-Aṯîr, VIII, 161; Ḳalḳaşandî, *Ṣubḥ al-a'şâ*, I, 416).

II. Abbâsî devri (334—555 = 964—1160) fetret devridir. Bu devre içinde, al-Muṭî' dâhil olmak üzere, 9 halîfe gelmiştir. Bunlardan al-Muṭî'in sikkeleri için bk. Henri Lavoix, *Catalogue des monnaies musulmanes de la Bibliothèque Nationale, Khalifes orientaux*, Paris, 1887, s. 320 v.d., 358 (968) senesinde Suriye ve Mısır Fâtımîler ('Ubaydîler) tarafından alınarak, İḫşîd hâkimiyetine son verildi. Aynı senede al-Mu'izz Li-Dîn Allâh Abû Tamîm Ma'add (341 — 365=953—975) adına basılan bir *mu'izzî* dinar 15 ½ dirhem ediyordu (al-Maḳrîzî, *al-Nuḳûd al-ḳadîma va 'l-islâmîya*, s. 13). Fâtımî'lerin Mısır'ı ele geçirmeleri meskûkât üzerinde büyük bir te'sir yaptı. Çünkü altın Irak'a Mısır'dan geliyordu. al-Ḥâkim Bi-Amr Allâh zamanında, 399 senesinin rebiülevvel ayında, bir dinar 34 dirhem kıymetini kazandı. Durumu ıslâh etmek için, bu paralar piyasadan kaldırılarak, yerine *bayt al-mâl*'den getirilen 20 sandık para sarraflara dağıtıldı. Halkın elinde bulunan sikkelerin 3 gün içinde darphâneye teslimi emrolundu. Nihâyet bir dinar 18 dirheme indi. Fâtımîlerin hemen hepsi, Mısır ve havâlisine hâkim bulundukları müddetçe, muntazaman sikke bastırmışlardır. Haleb'de Mirdâs oğullarından Abû 'Alî Şâliḥ b. Mirdâs (414—420=1023—1029), bir aralık Fâtımîlerin hukümranlığını kabûl ederek, bastırdığı sikkelerde al Ẓâhir'in ismini koydurmuş idi (E. de Zambaur, *Nouvelles contributions à la numismatique orientale*, Vienne, 1914, s. 158). Hamdânîler Bagdad'a hâkim bulundukları zaman, Sayf al-Davla kendi ismini ve resmini hâvi ve her birinin ağırlığı 10 miskal olan hediyelik dinarlar bastırdı (Yâḳût, *Mu'cam al-udabâ'*, I, 329; al-Ṣa'âlibî, *Yatîmat al-dahr fî şu'arâ' ahl al-'aṣr*, Şam, 1303, I, 11). Büveyh-oğullarının sikkelerinde *sulṭân* unvanı mevcut olmayıp, yalnız *amîr* ve *malik* unvanları vardır. Nitekim İstanbul Arkeoloji müzesi meskûkât kısmında 'Izz al-Davla Baḫtiyâr'ın 365 senesinde basılmış 18,30 gram ağırlığında resimli bir altın madalyası (*'aṭîya* dinarı) mevcuttur ki, burada yalnız *amîr* unvanı bulunmaktadır. Bu madalyadan Abbâsîler devrinde canlı tasvir yasağına çok bağlı kalınmadığı anlaşılıyor. Bu sıralarda Diyarbekir'de Mervan-oğulları devleti kuruldu (380—489=990—1096). Bu hânedanın sikkelerinde Abbâsîler ile Büveyhîlerin de isimleri bulunur. Mervaniler bilhassa Âmid, Anbâr, al-Cazîra, Dunaysir (Kızıltepe), Mayyâfârikîn (Silvan) şehirlerinde sikke bastırmışlardır (İsmail Galib, *Meskûkât-ı kadîme-i islâmiye kataloğu*, s. 365—372).

al-Ḳâdir Bi 'llâh zamanında (381—422=991 —1031) Musul ve civârında yaşayan Banî 'Ukayl (386—489 = 996—1096) de Abbâsî sikkeleri tarzında sikke bastırmışlardır (bk. S. Lane-Poole, *Catalogue of oriental coins in the British Museum*, London, 1877, III, 21 v.d.). Aynı devirde bulunan Karahanlıların [b.bk.] en eski sikkelerinden biri Abu 'l-Ḥusayn İlig Naṣr b. 'Alî'ye âit olup, Buhârâ'da, 393 (h.) senesinde basılmıştır (S. Lane-Poole, *ayn. esr.*, II, 120). 411 (h.) senesinde kesim yeri silik olan bir gümüş sikkede Nâṣir al-Davla unvanı görülmektedir (Aḥmed Tevhid, *Meskûkât-ı kadîme-i islâmiye kataloğu*, İstanbul, 1320, IV, 6). Yûsuf Kadır Han b. Hârûn Buğra Han

sikkeleri Özkent, Yeştan ve Kâşgar gibi şehirlerde bastırılmıştır; bu sikkelerinde *malik al-maşrik* unvanı vardır (Ahmed Tevhid, *ayn. esr.*, IV, 12—13). Kendisinden sonra Şaraf al-Davla lekabını taşıyan Abū Şucā' Sulaymān Arslan Han b. Yūsuf Kadır Han (423—448 = 1031—1056) aynı zamanda şarkî Karahanlıların ilk hükümdarı sayılmaktadır. Mevcut olan sikkelerinden biri 444 (h.) tarihli olup, darp yeri siliktir. Gerek Arslan Han'ın, gerek kendisinden sonra gelen al-Muẓaffar Maḥmūd Buğra Han b. Yūsuf Kadır Han'ın sikkesinde vaktin halîfesi al-Ḳā'im'in ismi de vardır. Elde mevcut sikkeler bu hânedan mensuplarının hüküm yılları hakkındaki şüpheleri dağıtamıyor. Umûmiyetle Karahanlıların gümüş sikkeleri mağşuştur ve ayarları 0,625'dir.

Gaznelilerin [b. bk.] 383 (993) senesinden 385 (995) senesine kadar bastırdıkları altın sikkelerde Nūḥ II. b. Manṣūr'un da adına raslanmaktadır (D. Sourdel, *Inventaire des monnaies musulmanes anciennes du Musée de Caboul*, Şam, 1953, s. 27). Gazneli Maḥmud'un Sayf al-Davla unvanına Nişâpūr'da, 384, 385 (h.) senelerinde basılan sikkelerinde rastlanıyor. 385 (h.) senesinde basılan dinarların üzerine bir kılıç hakkedilmiştir ki, bu kılıç hânedanın armasıdır (krş. S. Laue-Poole, *ayn. esr.*, London, 1876, XII, 132; A. Tevhid, *ayn. esr.*, IV, 42 v.d.). Gazneli Maḥmud'un *sulṭān* unvanı sikkeler üzerinde görülmemektedir, bu unvan Gazneli sikkelerinde yalnız İbrāhīm'in paralarında vardır. *Sulṭān* unvânının dâimî sûrette kullanılması Büyük Selçuklular zamanında başlamıştır.

390 (999) senesinde bir dinar 20 dirhem kıymetinde idi (al-Şābī, *Tuḥfat al-umarā' fī tārīḫ al-vuzarā'*, Beyrut, 1901, s. 395, 489). al-Ḳā'im Bi-Amr Allāh'ın yalnız kendi adını ihtivâ eden bir sikkesi vardır. Bunun zamanında *mu'izzī dinar* ile alış-veriş yapılması men edildi, halk yalnız *ḳādirī* (al-Ḳā'im Bi-Amr Allāh'ın bastırdığı altın), *nīsābūrī*, *ḳāsānī* sikkeler ile alış-verişe başladı (İbn al-Aṯīr, IX, 168; İbn al Cavzī, *al-Muntaẓam*, VIII, 88).

al Kā'im Bi-Amr Allāh zamanında Selçuklular [b. bk.] devleti kuruldu. Tuğrul Beg'in 439 (1047)'dan evvel Nişâpūr ve Rey'de basılan sikkelerinde *al-amīr al-sayyid*, *al-amīr al-acall* unvanları var idi (S. Lone-Poole, *ayn. esr.*, London, 1877, III, 27 v.d.; Sourdel, *ayn. esr.*, nr. 502—505; G. C. Milles, *The numismatic History of Rayy*, New York, 1938, s. 196—197). 439 (1047) senesinden sonra Nişâpūr'da basılan sikkelerde *al-sulṭān al-mu'aẓẓam şāhānşāh al-acall Rukn al-Dīn Tuğrul Beg* unvanı görülmektedir (D. Sourdel, *ayn. esr.*, s. 89). *Sulṭān* unvanı ile islâm dünyasında ilk sikke basan Tuğrul Beg olmuştur. Tuğrul Beg'in Behzad Bulak koleksiyonunda bulunan bir altın madalyası için bk. *Tarih dergisi*, 1956, VIII. 11—12; 455 (h.)'te Madînat al-Salām'da kesilmiş olan ve J. Walker, *Centennial publication of the American Numismatic Society*, New York, 1958, s 691—695'te neşredilmiş bulunan bu madalyanın yapılan araştırma neticesinde, maalesef sahte olduğu anlaşılmıştır. Tuğrul Beg'in halefler'inin bâzı sikkelerinde rastladığımız ok ve yay işâreti Selçukluların Oğuzların Kınık boyuna mensup olduklarını göstermektedir. 'Aẓud al-Davla Abū Şucā' Alp Arslan'ın (455—465 = 1063—1072) sikkelerinde *al-sulṭān al-mu'aẓẓam şāhānşāh malik al-islām* unvanı mevcuttur. Malikşāh'ın sikkelerinin bir kısmında halîfe al-Ḳā'im'in ve bâzısında al-Muḳtadī Bi-Amr Allāh'ın ismi vardır. 484 (h.) senesinde, İsfahan'da basılan bir sikkede Malikşāh'ın bir de Muḥammed ismi bulunduğu anlaşılmaktadır (A. Ziyâ, *Meskûkât i islâmiye takvimi*, 1358, s. 130, nr. 1858). Selçuklu devrinin altın dînarı Moğul devrinin 2 ½ gümüş dinarına müsâvîdir (Barthold *İlhanlılar devrinde mâli vaziyet*, *Türk hukuk ve iktisat tarihi mecm.*, I, 146). Horasan Selçuklularının son hükümdarı olan Sencer, Horasan, Gazne ve Mâverâünnehr'e hâkim bulunuyordu, Irakeyn, Azerbaycan, Arran, Ermeniye, Suriye, Musul, Diyarbekir ve Haremeyn'de onun nâmına hutbe okunarak, sikke basılmıştır (İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān*, Paris, 1838, I, 305). Kābil müzesinde 22 mm kutrunda, 2,9 gr. ağırlığında bulunan ve 502 (h.) senesinde İsfahan'da basılan bir altınında *al-salṭān al-a'ẓam ġiyāṯ al-dunyā va'l-dīn* unvanı okunmaktadır (D Sourdel, *ayn. esr.*, s. 92, nr. 578). Bu unvan Sencer'den evvel gelen Muḥammed'in kullandığı unvandır. Irak Selçuklularından Muġīṯ al-Dīn Maḥmūd (511—525 = 1117—1131)'un Ma'askar („ordugâh") 'de bastırdığı dinarda metbûluk ve tâbilik durumları açık olarak gösterilmiştir.

Abbâsî halîfesi al-Mustarşid Bi'llāh (512—529 = 1118—1135) zamanında Ḫvārizmşāhlardan Atsız b. Muḥammed (522—551 = 1128—1156) de sikke bastırmıştır (E. de Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'islām*, Hannover, 1927, s. 209). Ölümünden sonra yerine geçen İl Arslan (551—568 = 1156—1172) zamanında basılan altın sikkelerinde halîfe al-Muḳtafī Li-Amr Allāh'ın da ismi vardır. Ḫvārizmşāhlardan 'Alā' al-Dīn Muḥammed (596—617 = 1200—1220)'in bâzı sikkeleri bakır olduğu hâlde, üzerlerinde dirhem kelimesi bulunmaktadır.

Onun sikkeleri üzerinde *Ḳādirī*, *Sancarī*, *Sikandarī*, *Manṣūrī* gibi isimlere de rastlanıyor; *Ḳādirī* paralar 5, 98–6, 26 gr. ağırlığında ve 38–39 mm. kutrunda, *Manṣūrī'ler* ise, 5, 96–6, 92 gr. ve kutrları 38, 4–41 mm., *Sikandarī'ler* 43 mm kutrundadır, *Sancarī'ler* ise, 6,06–8,91 gr. ve kutrları 38,6–42,3 mm.'dir (S. Lane Poole, *ayn. esr.*, II, 181 v.d.).

Ḫvārizmşāhları ortadan kaldırmış olan Cengiz Han'ın bâzı gümüş sikkelerine rastlanmıştır; birisinde zamanın halîfesi al-Nāṣir Li-Dîn Allāh'ın ismi ve arkasında *al-ʿādil al-aʿẓam Cengiz Ḫān* yazılıdır (Lane-Poole, *ayn. esr.*, London, 1890, X, 83; D. Sourdel, *ayn. esr.*, s. 100, nr. 593). Moğullardan Ögedey'in dul karısı Turakine (639 – 644 = 1241 – 1246) adına da sikke basılmıştır. Mengü adına Nîmrūz, Şuburkan, Gazne ve Tiflis'te sikke bastırmıştır. Tiflis'te basılan sikke Gürcistan kırallarından David ile müşterektir (B. Spuler, *İran moğolları*, trc. C. Köprülü, Ankara, 1957, s. 324–325). Geyhatu (690 – 694 = 1291 – 1295) zamanında baş-gösteren vebâ salgını sırasında *çav* denilen kâğıt paralar çıkarıldı. Müverrih Vaṣṣāf, *çav*'ın altın mukabili olarak çıkarıldığını söylüyor (*Tārīḫ*, s. 272). Herkes elinde bulunan altın ve gümüşü teslime mecbur oldu, teslim etmeyenler ölüm cezası ile cezalandırılacaktı (Raşîd al-Dîn, *Tārīḫ-i Ġāzānī* s. 245). Bu kâğıt paralar mustatil şeklinde olup, bir tarafında kelime-i tevhîd, diğer tarafında, moğul yazısı ile, hanın lekapları ve altında *erencin turci* kelimesi bulunmaktadır (bk. Münif Paşa, *Mecmua-i fünûn*, I, 216 v.d.; M. Galib, *ayn. esr.*, III, 40). Ġāzān Maḥmūd zamanında bu kâğıt paralardan vazgeçildi. Moğullar devrinde gümüş ve altın para hesaplarında *dirhem*, *miskal*, *tenke*, *dinar*, *baliş* ve *tümen* istiblahlarına rastlanmaktadır. Bunların yekdiğeri ile münâsebetini tâyin etmek çok güçtür. Markoff (*Katalogi cealairskiḫ monet*, Petersburg 1897, s. LXXX) İran moğulları mâliyesinin ana ruhunun gümüş sikke olduğunu ve altının alış-verişte kullanılmayıp, bil assa bâzı merâsimlerde, hediye olarak kullanılmak üzere, basıldığını söylüyor. Hammer, Bizans müverrihi Pachymeres'e atfen, Ġāzān Maḥmūd zamanında *Gazanus* ismi altında yüksek ayarlı bir altın sikke basıldığını ve bu altın sikkelerin Bizans imparatorluğunda dahi iyi karşılandığını söylüyor (*Geschichte der Ilchane*. Darmstadt, 1843, II, 159) Mâmâfih bu gibi altın sikkelerin merâsimlerde veya hediye olarak verildiği hiç bir zaman doğru değildir. Esâsen İlhanlılar devrinde altın ve gümüş sikkeler alış-verişte dâimâ berâber kullanılmıştır. Raşîd al-Dîn'e bakılır ise, Argun Geyhatu zamanında, iktisâdî buhranlar dolayısı ile, ortadan çekilen altın Ġāzān Maḥmūd'un ıslâhatından sonra tekrar ortaya çıkmıştır. Moğulların *dînār-i tabrīzī* yahut *dînār-i rābiḥ* adı verilen sikkeleri muhakkak sûrette altın zannedilmemelidir, mes. İran'da, Kaçarlardan Nāṣir al-Dîn-Şāh zamanında 1294, 1297 (h.) senelerinde basılan sikkelere dinar denildiği gibi, bakırdan basılan sikkelere de bu isim verilmiştir. İran moğulları zamanında altın sikkelerin vâhidi bir miskal idi, yâni bir miskal altın 4 *dînār-i rābiḥ* 12 miskal gümüş olmuş oluyordu (bk. Z. V. Togan, *Moğollar devrinde Anadolu'nun iktisâdî vaziyeti*, İstanbul, 1931, *Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası*, I, 6; B. Spuler, *ayn. esr.*, s. 330). Z. V. Togan (*ayn. esr.*, s. 5), Aḳsarāyî ve Ḥamd Allāh Ḳazvînî'ye istinâden, 200.000 Moğul dinarının 1.200.000 Selçuk dirhemi ettiğini söyleyor. Buna göre, bir Moğul dinarı 6 Selçuk dirhemine muâdil olmuş oluyor. *Baliş* de bir para vâhid-i kıyâsisidir ve Cengiz zamanında 75 altın dinar kıymetinde idi (B. Spuler, *ayn. esr.*, s. 332). Vaṣṣāf (*Tārīḫ-i Vaṣṣāf*, Bombay, 1269, s. 22)'a göre, bir altın *baliş* 500 miskal idi; bir altın *baliş* 2.000 dinara, bir gümüş *baliş* 200 dinara; kâğıt *baliş*'ler de 10 dinara tekabül ediyordu [bk. mad. BALIŞ]. Külliyetli paraların hesabı *tümen* ile yapılıyordu. İran'da, XIII. ve XIV. asırlarda, bir tümen 10.000 gümüş dinara, bir dinar da 6 dirheme müsâvi idi (F. v. Schrötter, *Wörterbuch der Münzkunde*, Leipzig, 1930, s. 697). Abū Saʿîd Bahâdır Han zamanında altın sikkeler intizamlarını tamâmen kaybetmiş bulunuyordu. Mes. Abū Saʿîd'in Kâşân'da basılmış olan *nīm miṣḳāl* dinarı 2,130 gr. ağırlığındadır.

Abbâsîlerin üçüncü devri 555 (1160) senesinden başlayarak, Bagdad Abbâsîlerinin yıkılış tarihi olan 656 (1258) senesine kadar devam eder. 555 (h.) senesinden 566 (h.) senesine kadar Madînat al-Salām (Bagdad)'da, fâsılasız olarak, sikke basılmıştır. Aynı devrede hüküm süren Faḫr al-Dîn Bahramşah ile Dânişmendilerden Muḥammed sikkelerinde, halîfenin ismini zikretmiyerek, sâdece *Nāṣir Amîr al-Muʾminîn* demişlerdir. Dânişmendlilerin kurucusu olan Aḥmed Gâzî'nin, Gümüş madenini aldıktan sonra, nâmına gümüş sikkeler bastırdığı rivâyet edilmiş ise de, henüz bunlara rastlanmamıştır. al-Mustaẓî Bi-Amr Allāh (566–577 = 1170–1180) zamanında basılan altın sikkeler al-Mustanciḍ'in dinarları ağırlık ve büyüklüğündedir. Bidâyette Diyarbekir ve Mardin'de hüküm süren Artuk-oğullarının sikkelerinde halîfenin ismi yazılmamıştır, ancak Necmeddîn Alpı'nın emâreti zamanında çıkarılan bakır sikkelere halîfenin adını koy-

mak usûlü kabûl edilmiş ve Alpı 'dan sonra gelealer hep bu usûle riâyet etmişlerdir. Başta Zengîler, Eyyûbîler, Artuk-oğulları, Dânişmendliler, Saltuklar ve Mengücüklerin sikkelerine resim nakşettirmelerinin sebebi o asırlarda hemhudud olan hıristiyan ülkeleri ile ticârî münâsebetleri olmalıdır. Artuk-oğullarından Ḳuṭb al-Dîn Ġāzî II. 'nin sikkelerinde *hāẕā dirham mal'ān man yu'ayyiruh* ibâresi yazılmıştır. Artuk-oğulları paralarında görülen dirhem kelimesi ekseriyetle *naḳd* mânasına kullanılmıştır (İ. Galib, *ayn. esr.*, s. 84).

Ṣalāḥ al-Dîn Ayyūbî sikkeyi atabeyi Nūr al-Dîn Maḥmūd adına kestirmiş idi. Ṣalāḥ al-Dîn al-Malik Sāliḥ İsmā'îl nâmına da kısa bir müddet için sikke bastırmış idi (Abu 'l-Fidā', *Tārîḫ*, İstanbul, 1286, III, 59). Yemen Eyyûbîlerinden yalnız al-Malik al-Nāṣir Ayyūb b. Tugtekin 'in sikkeleri mevcuttur.

Anadolu Selçukluları zamanında Bizans ve İslâm memleketlerine âit sikkeler Anadolu 'da geçmekte idi. Selçukluların iktisâdî yükselişlerine muvâzi olarak gümüş ve altın paralar basılmış ve ayarlarının yüksekliği dolayısı ile, Anadolu dinar ve dirhemleri yabancı memleketlerde aranmıştır (bk. O. Turan, *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar*, Ankara, 1958, s. 131). Anadolu beylikleri zamanında bu paraların hudut hâricine çıkmasına karşı yasaklar konulmuştur (Şihāb al-Dîn al-'Omarî, *Masālik al-abṣār*, nşr. F. Taeschner, Leipzig, 1929, s. 20). Bu Selçuklu dirhemlerinin ayarı en ziyâde 80—90 idi. Mâmâfih bunların hiç biri tam dirhem vezninde değildir. En ağırı dirhemin 0,97 'si kadar ve en hafifi 0,73 'üdür. Hattâ Selçuk yarımları denilen küçük sikkelerin ağırlığı 0,42 ile 0,47 arasındadır (M. Akdağ, *Osmanlı imparatorluğunun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiyenin iktisadî vaziyeti, Belleten*, Ankara, 1949, sayı 51, s. 515). Anadolu Selçuklularının ilk altın sikkesi İzzeddin Kılıç Arslan II. zamanında basılmıştır. Anadolu Selçuklularından İzzeddin Kılıç Arslan 'ın çocukları, melik olarak, kendilerine verilen bölgelerde hukûm sürüyor ve hutbede babalarının adından sonra kendi isimlerini zikrettiriyor ve icabında kendi adlarına sikke bastırıyorlardı. Fakat babalarının sağlığında basılan bu sikkelerde hiç bir zaman *sulṭān* unvanını kullanmadıkları elde mevcut olan sikkeler ile sâbittir (İ. Artuk, *Abbâsî, Selçuk, Artuk ve Burcu memlüklerine âit nâdir sikkelerden bir kaçı, V. Türk tarih kongresi*, Ankara, 1960, s. 216 v.d.). 'İzz al-Dîn Kaykā'ūs I., Muvahhidin ve Banî Ḥafṣ sikkeleri tarzında sikke bastırmıştır.

Hilâfet merkezinde, 602 (1205) senesinde, kasden makas ile kesilen dinarların yerine kullanılmak üzere, gümüş dirhemlerin kullanılması emrolundu. Basılan bu dirhemlerin her biri bir altın kıymetinde idi (Suyūṭî, *ayn. esr.*, s. 474). Hindistan 'da Dehli sultanlarından İl-Tutmuş yahut İletmiş (607—633 = 1210—1236) tahta geçtiği zaman Dehli ve Multan 'da bastırdığı sikkelerde *Şams al-Dunyā va 'l-Dîn Abu 'l-Muẓaffar İletmiş al-sulṭān Nāṣir Amîr al-Mu'minîn* unvanları vardır. Kendisine halef olan kızı Raẓîya (634—637 = 1236—1240) de sikke bastırmıştır (S. Lane-Poole, *Catalogue of Indian coins in the British Museum*, London, 1884, s. 13 v.d.). Dehli sultanlarına âit paraların yazılarında görülen *sikke* kelimesi yalnız altın parayı, buna mukabil *al-fiżża* kelimesi de gümüş parayı ifâde etmektedir. Halîfe al-Mustanṣir zamanında Anadolu 'da hukûm süren 'Alā' al-Dîn Kayḳubād I. ve oğlu Ġiyāṣ al-Dîn Kayḫusrav II. halîfe adına sikke bastırmıştır. Birinciye âit sikkelerin bâzılarında *al-sulṭān al-a'ẓam* unvânı mevcuttur. Bu sıralarda Sis 'te hukûm süren Ermeni kralı Hetum 'Alā' al-Dîn Keykubād I. 'a tâbî olduğundan, onun ile müşterek sikkeler bastırmıştır. 'Alā' al-Dîn I. zamanındaki sikkelerin tarihleri bâzan dîvânî rakam ile yazılmıştır. Kayḫusrav II. ile baleftleri zamanında dîvânî rakamların kullanılışı çoğaldı. 'Alā' al-Dîn Kayḳubād I. 'ın altınlarının her biri 10 dirhem gümüşe râyiç idi. Kayḫusrav II. 'in bâzı sikkelerinde görülen „ġir u ḫurşîd" tasviri, bilindiği gibi, eski Mesopotamya devrine kadar çıkan bir an'anedir [bk. mad. ARSLAN]. Abu 'l-Farac bunu Kayḫusrav II. 'in Gürcistan kıraliçesi Rosudam 'ın kızına karşı derin meclûbiyetinden dolayı, kendisini arslan ve prensesi güneş şeklinde tasvir etmesi ile izah eder (*Tārîḫ maḫtaṣar al-duval*, s. 447; bir de bk. Canâbî, *al-'Aylam al-ẓāḫir*, Nuruosmaniye kütüp., nr. 3098, var. 299; B. Butak, *Giyaseddin Keyhusrev b. Keykubad 'ın görülmemiş iki sikkesi*, İstanbul, 1950, s. 134). Bu tasvire, bir süs olarak, Mardin Artuklarından al-Ṣāliḥ Şams al-Dîn 'in bakır sikkesi ile İlhanlılardan Olcaytu ve Abū Sa'îd 'in bâzı sikkelerinde rastlanır. Kayḫusrav II. 'in üç oğlu 'İzz al-Dîn Kaykā'ūs, Rukn al-Dîn Kılıc Arslan, 'Alā' al-Dîn Kayḳubād II. müştereken sikke bastırmışlardır (Abu 'l-Farac, *ayn. esr.*, s. 451, 646 senesinde; 647 (h.) tarihli müşterek sikke için bk. Ahmed Tevhid, *ayn. esr.*, IV, 250, nr. 513). Bir müddet sonra Rukn al-Dîn Kılıc Arslan ile 'Alā' al-Dîn Kayḳubād 'ıo, Kaykā'ūs 'tan ayrılarak, kısa bir müddet içinde, 652 (h.) senesinde; Kayseri ve Konya 'da ortaklık ile hukûm sür-

dükleri elde mevcut bulunan sikkeler ile sâbittir (İsmail Galib, *Takvim-i meskûkât-ı Selçukiye*, İstanbul, 1309, s. 69; Şerafeddin Erel, *Nâdir bir kaç sikke*, İstanbul, 1963, s. 6).

Anadolu Selçukluları Bagdad hilâfetine o kadar hürmetkâr ve sadık kalmışlardı ki, Kılıç Arslan IV. ve oğlu Kayḫusrav III. sikkelerinde al-Musta'ṣim Bi 'llāh'ın adını *al-imām al-ma'ṣūm* şekline sokmuşlardır (İsmail Galip, *ayn. esr.*, s. 76; F. Köprülü, *Selçuklîler zamanında Anadolu'da Türk medeniyeti, MTM*, İstanbul, 1331, II, 5). Kayḫusrav III. (663—682 = 1264—1283) zamanında basılan sikkelerde yazı güzelliği gittikçe kaybolur. Kayḫusrav III.'e karşı isyan ve 'Izz al-Dīn Kaykā'ūs'un oğlu olduğunu iddia eden Cimri (Siyāvuş) de sikke bastırmıştır. Cimri'nin saltanatının, sikkelerine göre, 675 (h.)'den 676 (h.) senesine kadar sürdüğü tahmin edilebilir (Osman Ferid Sağlam, *Şimdiye kadar görülmemiş Cimri sikkesi, III. Türk tarih kongresi*, s. 224; İ. Artuk, *Sahte Selçuk sultanı Cimri, Tarih dergisi*, İstanbul, 1954, IX, 151; Şerafeddin Erel, *Nâdir bir kaç sikke*, İstanbul, 1963, s. 6). Ġiyāṯ al-Dīn Mas'ūd II. (681—697 = 1282—1297)'un 681 (h.) tarihli sikkesi vardır (A. Tevhid, *ayn. esr.*, IV, 326, nr. 707).

Son Abbâsî halîfesi al-Musta'ṣim zamanında basılan altınlar al-Mustanṣir Bi 'llāh'ın sikkeleri tarzındadır. Onun zamanında Yemen Eyyûbîlerini yıkarak, buradan Ḥaẓramavt'a kadar devlet kuran Banī Rasūl (626—858 = 1229—1454)'den al-Manṣūr Nūr al-Dīn 'Omar ile al-Muẓaffar Şams al-Dīn Yūsuf bilhassa Zabīd, 'Adan, Ta'izz ve al-Mahcam'de resimli, resimsiz sikke bastırdılar (H. Nutzel, *Münzen der Resuliden, Zeitschrift für Numismatik*, 1892, XVIII, 81; S. Lane-Poole, *ayn. esr.*, X, 55 v.d.). Diğer taraftan Mısır'da al-Malik al-Ṣāliḥ'in dul zevcesi Şecaret al-Durr adına basılan sikkelerde *al-Musta'ṣima al-Ṣālihīya malikat al-muslimin vālidat al-Malik al-Manṣūr Ḫalil* unvanını kullanıyordu (Abu 'l-Fidā', *Tārīḫ*, İstanbul, 1286, III, 290; al-Suyūṭī, *Ḥusn al-muḥāżara fī aḫbār Miṣr va 'l-Ḳāhire*, Kahire, 1299, s. 46 v.d.; S. Lane-Poole, *ayn. esr.*, IV, 136, nr. 469; P. Balog, *The Coinage of the Mamluk Saltanes of Egypte and Syria, American Numusmatic Society*, New York, 1964, s. 71, nr. 1). Ḥiṣn Kayfā Eyyûbîlerinden olup, 658 (1260)'de Moğul himâyesine giren al-Mālik al-Muvaḥḥid, Hulagu adına sikke bastırdı (bk. A. Tevhid, *Monnaies des Ayoubites de Hisn Kayfa, Extrait des Mémoires du Congrès International du Numismatique et d'Art de la médaille*, Bruxelles, 1910, s. 501).

Rukn al-Dīn Baybars (658—676 = 1260—1277) tarafından halîfe ilân olunan (1261) al-Mustanṣir Bi 'llāh zamanında Dehli sultanlarından Nāṣir al-Dīn Maḥmūd Şāh I (644—664 = 1246—1265) bastırdığı sikkelerde, o zamanki an'aneye göre, halîfenin ismini zikrederek, kendisi de *Nāṣir al-Dunyā va 'l-Dīn Abu 'l-Muẓaffar* unvanını almıştır (S. Lane-Poole, *Catalogue of Indian Coins in the British Museum*, London, 1884, s. 24). al-Malik al-Ẓāhir Rukn al-Dīn Baybara'ın Dimaşk, İskenderiye ve Kahire şehirlerinde basılan sikkelerinin halitası % 70 hâlis gümüş, % 30 bakır idi ve üzerlerinde kendi nişanı olan bir para resmi bakkedilmiş idi. al-'Ādil Zayn al-Dīn Ket-Boğa (694—696 = 1296—1297) *al-Malik al-'Ādil* unvanı ile Mısır ve Suriye'de adına sikke bastırmıştır (İbn Şiḥna, *Ravżat al-manāẓir*; İbn al-Aṣīr, *Tārīḫ*, XII, 162'nin hâşiyesinde). al-Nāṣir Nāṣir al-Dīn Muḥammed (709—741 = 1310—1341)'in sikkelerinden bâzısında doğrudan-doğruya kendi ismi, bâzısında da halîfe al-Mustakfī Bi 'llāh yerine, sadece *Ḳāsim Amīr al-Mu'minīn* unvanı koyulmuştur (H. Lavoix, *Catalogue des monnaies musulmanes de la Bibliothèque Nationale, Egypte et Syrie*, Paris, 1896, s. 329). Halîfe al-Mustakfī Bi 'llāh ve al-Ḥākim Bi-Amr Allāh zamanında Dehli'de hukümdar bulunan Mūḥammed b. Tugluk'un sikkelerinde bu iki halîfenin ismi, halefi Fīrūz-Şāh III.'ın sikkelerinde Mısır Abbâsî halîfesi al-Mu'taẓid Bi 'llāh'ın ismi okunmaktadır. 1320—1388 arasında, bu bölgede *sikka* hem altın, hem de gümüş paralar için kullanılmış olup, bundan sonra bu tâbir terkedilmiştir. Humāyūn'un üzerinde *sikka murādi* ibâresi bulunan nâdir bir parası istisna edilirse, *sikka* kelimesi ancak 'Ālam Bahādur Şah (1119—1124 = 1707—1712) zamanında yeniden görülmektedir. Bununla berâber farsça *sikka zad* ibâresi Cihāngir (1014—1037 = 1605—1627)'den itibâren bu hukümdarların çift kıymetli paraları üzerinde muntazaman yer almıştır. 932 (1526)'de şimâlî Hindistan'da bir türk devleti kuran Babur'un Lahor'da basılan sikkesinde *al-sulṭān al-a'ẓam hakan al-mukarram Ẓahir al-Dīn Muḥammed Bābūr pādişāh ġāzī* unvanı okunmaktadır. Bu hânedan bilhassa Agra, Lahor, Dehli, Cavnpur, Fethpur, Urdu, Zafer-Karin, Ahmed-Âbâd, Patna, Peşâver, Kâbul, Burhanpur, Allah-Âbâd v.s. gibi şehirlerde sikke bastırmıştır. Şāh-i 'Ālam'in paralarında kendi unvanından başka *sikka-i mubārak* ibâresi mevcuttur. İyice bilinmeyen bir sebepten dolayı, XVII. asır başında *sikka* (*sicca*) kelimesi ingilizler tarafından „rupi" için ve bilhassa yeni darbolunan rupi için kullanılmıştır. Meskûkâttaki karışıklığa son vermek maksadı ile, Şarkî Hindistan Kumpanyası tara-

fından 1793'te tedâvüle çıkarılan yeni rupi „19 *san* rupisi" tesmiye edilmiş idi, çünkü Şah 'Alam II.'in 19 yılı tarihini taşıyordu. Bu para 40 sene müddetle ingiliz Hindistan'ında para vâhidi olarak kaldı. *Sikka* kelimesi, Mısır ve İtalya (*zecchino*) vâsıtası ile, „sequin" şekli altında İngiltere'ye kadar yayılmış ve İngiliz-Hind lugatine „chicken" ve „chick" şekilleri ile geçmiştir.

Mısır'da al-Ẓāhir Barkuk (784—791=1382—1389) sikkelerinde *Sayf al-Dunya va 'l-Dīn* unvanını almakta idi. al-Nāṣir Farac 801 (1399)'de cülûs ettiği zaman, bir dinar 30 dirhem kıymetinde idi, hattâ 803 (1400) senesinde Yal-Boga, sultanın memlûklerine verilmek üzere, 24 dirheme geçen dinarlar dağıttı. Bu hâl Farac'in *danānīr Nāṣirīya* adı verilen dinarları basılıncaya kadar sürdü (P. Anastas, *al-Nuḳūd al-'arabiya*, Kahire, 1939, s. 71). Bu dinarların her biri bir miskal ağırlığında idi, ortasına Farac ismi hakkedilmiş idi (al-Ḳalḳašandī, *Ṣubḥ al-a'šā*, Kahire, 1914, III, 440). al-Malik al-Ẓāhir Çakmak zamanında 848 (1444) senesinde bir altın dinar bozdurmada 185, alışta 90 dirhem kıymetinde idi, *ifrentī* (*ifrancī*) *aṣrafī*'den 5 dirhem eksik idi. Bir altın miskal 335 gümüş, bir dirhem gümüş ise, 24 *fels*'e râyic idi (İbn Taġrībirdī, *Ḥavādiṯ al-duhūr*, California, 1930, I, 11). al-Manṣūr Faḫr al-Dīn 'Oṯmān'ın (857=1453) kısa süren saltanatında bir dirhem ağırlığında bulunan *al-manṣūrī* dinarın râyici 290 dirhem kıymetinde oldu (İbn Taġrībirdī, *Ḥavādiṯ al-duhūr*, Ayasofya kütüp., nr. 3185, I, var. 245—268; İ. Artuk, *Abbâsî, Selçuk, Artuk ve Burcî memlûklerine âit nâdir sikkelerden bir kaçı, V. Türk tarih kongresi*, Ankara, 1960, s. 225; P. Balog, *ayn. esr.*, s. 328). al-Aṣraf Šaraf al-Dīn Inal (857—865=1453—1461) zamanında *al-manṣūrī* dinarlar tedâvülden kaldırıldı. *Manṣūrī* dinar *aṣrafī*'den iki kırat eksik idi. Inal tahta çıkınca, nâmına sikke bastırdı (İbn İyās, *ayn. esr.*, II, 40). 861 (h.) senesinde 375 dirheme yükselen bir dinarın bundan böyle 300 dirheme râyic olması kararlaştırıldı. 862 (1457) senesinde bir dinar 460 dirheme yükseldi, piyasada saf gümüş bulunmaz oldu, hileli gümüşler çıktı. 3 rebiülevvelde sultan, kadıları ve devlet büyüklerini toplayarak, *aṣrafī* altının 30 dirheme, karışık gümüşün beher dirhemi 16 dirheme geçmesi kararlaştırıldı. 13 rebiülâhırda hileli gümüşler ortadan kalktı. 863 (1458) senesi cemâziyelevvelinde eski *fals*'ler ortadan kaldırılarak, yerine yeni *fals*'ler çıkarıldı. Bu *fals*'lerin 4 adedi yarım dirhem ve 8'i ise, bir dirhem kıymetinde oldu. 2 cemâziyelevvelde eski *fals*'lerin bir batmanının 24 dirheme satılması için emir çıktı (İbn Taġrībirdī, *Ḥavādiṯ al-duhūr*, II, 180-291).

Celâyirliler muntazaman sikke bastırdılar, hattâ Şeyh Uveys'in Bagdad'da basılan altın sikkelerinde arap ve Moğul dilleri kullanılmıştır. Bu hânedanın sikkeleri umûmî olarak İlhanî sikkeleri te'sirinde çok kalmıştır. Kara-Koyunlu (b. bk.) sikkeleri Ahlat, Tebriz, Merâga, Nusaybin, Bagdad, Erdebil, Erzincan, Âmid, Demâvend, Semnan ve Herat gibi şehirlerde basılmıştır. Kara-Koyunlulara halef olan Ak-Koyunlular (806 ? — 914=1403 ? — 1508) neseplerini Oğuz Han'a kadar çıkarırlardı; bunun torunu Bayındır'a nisbetle bunlara Bayındırlılar da denilmektedir. Bunların damgaları şöyledir: Λ_□. Bu damga onların sikkeleri üzerinde de bulunmaktadır. Ak-Koyunlularda ilk sikke bastıran Tur Ali Bahadur'dır (Ş. Erel, *Nâdir bir kaç sikke*, s. 11). Bunun yerine geçen Kara-Oşman Âmid ve Erzincan'da sikke bastırmıştır 838 (1434) senesinde tahta geçen Nūr al-Dīn Ḥamza'nın sikke'lerinde bâzan *al-sulṭān al-'ādil Ḥamza Bahādur* unvanı, bâzan *Abā 'l-Farac sulṭān Ḥamza b. Abū Naṣr* unvanı okunmaktadır. Ḥamza bilhassa sikkelerini Âmid ve Erzincan'da bastırmıştır. Bu hânedandan Uzun Hasan'ın altınları Mısır Memlûklerininki tarzındadır (*Numismatic Chronicle*, London, 1950, X; H. L. Robino, *Coins of the Jalair, Karakoyunlu, Musha'sha and Akkogunlu Dynasties*, s. 130). Ak-Koyunluların Mardin ve Diyarbekir şûbesinden Cihangir'in oğlu Kasım (İ. Artuk, *İstanbul Arkeoloji müzeleri meskûkât kabinesine giren bâzı önemli sikkeler, IV. Türk tarih kongresi*, Ankara, 1952, s. 129 v.d.) ve Âmid şûbesinin son hükümdarı olan İbrahim b. Cihangir de altın sikke bastırmışlardır Bu sikkeler Mısır Memlûkleri sikkeleri tarzındadır.

O sıralarda Anadolu'ya hâkim olan İlbanlılar buranın idâresini bir takım vâlilere vermişlerdi. Bu arada Eretna (b. bk.)'nın Nāṣir al-Dīn Muḥammed adına sikke bastırdığı rivâyet edilmektedir (A. Tevhid, *Banī Artena*, *TOEM*, s. 15; S. Lane-Poole-Halil Edhem, *Düvel-i islâmiye*, İstanbul, 1927, s. 384). Salur kabilesinden olan Kadı Burbaneddin (b. bk.) Ahmed, Sıvas sultanı olarak, Sıvas, Kayseri ve Tokat'ta sikke kestirmiştir (A. Tevhid, *ayn. esr.*, s. 442; Astrābādī, *Bazm u razm*, İstanbul, 1928, s. 254).

Safevîlerden Şah İsmail I.'in bastığı sikkelerin bâzısında *al-sulṭān al-'ādil al-kāmil al-hādī al-vālī Abu 'l-Muẓaffar*, diğer bir kısmında *al-sulṭān al-ġāzī fī sabīl Allāh Abu 'l-Muẓaffar* unvanı vardır. Onun sikkeleri Herat, Şiraz, Eberkub, Kâşân, Âmul ve Demâ-

vend'de basılmıştır. Bu hânedanın diğer mensupları da sikke bastırmışlardır. 'Abbâs II.'ın saltanatında basılan sikkelerin bir yüzünde kelime-i şahâdetten sonra, *'Alî vali Allâh* ve etrafında 12 imâmın ismi, arkasında ise, nazımlar yazılmağa başlandı (S. Lane-Poole, *Catalogue of coins of the Shahs of Persia*, London, 1887, s. 1–148). Bu usul Fatḥ 'Alî zamanında bırakılmıştır.

Timur ilk sikkelerini Suyurgutmuş ve bunun oğlu Mahmud adına bastırmıştır. Hattâ Mahmud'un ölüm tarihi olan 806 (h.) senesine kadar sikkelerde adı görülür. Bu sikkelerde Timur dâimâ emîr unvanını kullanmış ve hiç bir zaman *sulṭân* unvanını almamıştır. Timur Tebriz, Uruş, Semerkand, Yezd, Kirman, Şîraz, Şebankâra ve Erzincan'da sikke bastırmıştır. Anadolu'yu istilâ ettikten sonra, Karaman, Germiyan ve hattâ Osmanlılardan Mehmed Çelebi ile müşterek nâmına sikke basılmıştır. Timur'un ölümünden sonra Halil Şahruh zamanında basılan sikkelere *al-sulṭân al-a'ẓam* unvanı konulmağa başlandı. Mâverâünnehr'de Şeybânî devletini kuran Muhammed Şeybanî'nin Merv ve Herat'ta basılan sikkelerinde şu unvan mevcuttur: *'âdil imâm al-zamân va ḫalîfat al-Raḥmân Abu'l-Fotḥ Muḥammed Şaybânî*. Bu sülâle mensuplarının hemen bepsi sikke bastırmışlardır.

Altın-Ordu (621 — 907 = 1224 — 1502) hanlarının bastırdıkları sikkeler üzerinde Kıpçak damgası vardır: ⌐̊. Bunların sikkeleri Azak, Ordu, Ordu-pazar, Şemahi, Haeı-Tarhan, Ḫvârizm, Derbend, Saray, Selmas, Kırım, Gülistan, Mahşi ve Yengi-şehir'de basılmıştır. Altın-Ordu'da altınların râyici 6 dirheme muâdil idi (W. de Tiesenhausen, trc. İ. H. İzmirli, *Altın-Ordu devleti tarihine âit metinler*, İstanbul, 1941, s. 392). Kırım hanlarının (823—1197 = 1420—1783), ekserisi sikke bastırmıştır. Bunlar üzerinde „tarak damga" denilen şu işâret ⌐|⌐ bulunmaktadır; Kıpçak sikkelerinde bunun farklı şekillerine tesâdüf edilir. Kırım hanları Bahçesaray, Kefe ve Gözleve'de sikke bastırmışlardır. Şahin Giray zamanında basılan sikkelerde damgadan başka, Osmanlı sikkeleri tarzında, cülûs senesi ve *tuğra* konulmağa başlandı.

Anadolu Selçuklularının yıkılışı üzerine Anadolu'da meydana çıkan beyliklerden Saruhan-oğulları, Aydın-oğulları, Menteşe-oğulları bastırdıkları sikkelerden başka *gigliati* adı verilen Napoli sikkelerine benzer resimli ve latin harfleri ile yazılı sikkeler bastırmışlardır (G. Schlumberger, *Numismatique de L'Orient latin*, Paris, 1878, s. 479 v.d.). Bunlar bilhassa Avrupa ile ticâreti kolaylaştırmak için, bu tarzda basılmıştır. Bu beyliklerden Karesi, Hamîd-oğulları ve Ramazan-oğullarının sikke bastırıp-bastırmadıkları bilinmiyor. Dulkadıroğulları'nın sikkesi henüz elde edilememiştir. Yalnız bunlardan Şehsuvar Bey'in altın ve gümüş sikke bastırdığı rivâyet olunmaktadır (Ḳaramânî, *Aḫbâr al-duval va 'l-âṯâr al-uval*; İbn al-Aḡîr, Kahire, 1290, IV, 100 hâşiyesinde).

Osmanlılarda ilk sikke Orhan Gâzî zamanında 729 (1328/1329) senesinde basılmıştır. J. v. Hammer (trc. M. Ata, *Devlet-i osmaniye tarihi*, İstanbul, 1329, I, 134 v.d.). Orhan'ın saltanatının 3. senesinde Osmanlı meskûkâtı kanununun tanzim edildiğinden bahseder. Orhan'ın sikkesinin arka yüzündeki Bursa kelimesinin altında görülen şekil dîvânî rakamlar ile 3 demektir ve Orhan'ın 3. saltanat yılını göstermektedir (Halil Edhem, *Meskûkât-ı osmaniye*, İstanbul, 1334, I, 3). Murad I. Hüdâvendigâr zamanında basılan sikkelerde darb yeri konulmamıştır. Yıldırım Bayezid I. (792—805=1389—1402) zamanında basılan gümüş ve bakır sikkelerinde darp yeri yok ise de, tarih mevcuttur. Gümüş sikkelerde 792 (h.), bakır sikkelerde 794 (h.) tarihi bulunmaktadır (Lane-Poole, *ayn. esr.*, III, 46; İ. Galib, *ayn. esr.*, s. 16 v.d.; Ali Bey, *Yıldırım Bayezid'in sikkeleri*, *TTEM*, sene 14, İstanbul, 1340, s. 277). Yıldırım Bayezid I.'in akçelerinin ayarı %90'dır. Zamanında vezîr-i âzam Ali Paşa adliyede yaptığı ıslâhattan sonra, yeni sikkeler bastırmak ve eskilerini tedâvülden kaldırmak sûreti ile, meskûkât usûlünü de ıslah etti (v. Hammer, trc. Atâ, I, 277). Yıldırım zamanında devletin altın sikkesi yok idi, Venedik cumhuriyetinin altın dukası kullanılıyordu. Bu zamanda bir Venedik duka altınının 40 akçeye râyic olduğu söylenmektedir. Fetret devrinde Mûsâ Çelebî sikkeyi Edirne'de yalnız kendi adına bastırmıştır. Bunun gümüş akçeleri 813 (h.) tarihini taşımaktadır. Mustafa Çelebî'nin 822 (h.) tarihli Edirne'de basılmış akçesi bulunduğu iddia edilmiş ise de (İ. Galib, *ayn. esr.*, s. 24), akçenin tarihi 822 (h.) değil, 824 (h.)'tür. Ancak 4 rakamı birler hânesinin biraz yukarısına konulmuştur ve hatâ bundan ileri gelmiştir. Çelebî Sultan Mehmed (816—824=1413—1421) zamanında Amasya, Ayasluk, Bursa, Edirne ve Serez şehirlerinde akçe basılmıştır. Sultan Murad II. (824–848=1421—1444) zamanında Edirne, Bursa, Ayasluk, Bolu, Engüriye, Karahisar, Nuvar, Serez, Tire ve Amasya şehirlerinde sikke basılmıştır. Bunun zamanında Bursa'da basılan *mangır*'da Murad adının altında Osmanlıların Kayı boyundan geldiğini gösteren bir damga mevcuttur (krş. Ya-

zıcı-zâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, Topkapı sarayı, Revan kütüp., nr. 1390, s. 26, 208). Bu damga yalnız Murad II.'ın Bursa ve Edirne *mangır*'larında görülmektedir.

Fâtih Sultan Mehmed'in ilk cülûsu 848 (1444) senesindedir ve Anadolu ve Rumeli'nin muhtelif yerlerinde basılan gümüş ve bakır sikkelerinin üzerinde 848 (1444) tarihi mevcuttur (müellifi mechûl, *Tavârih-i Âl-i Osman*, İstanbul Arkeoloji müzesi kütüp., nr. 336, var. 54). 848 (h.)'de, Edirne'de basılan bu akçelerin vezinleri 6 kırattan 5 kırata indirilmiştir. Bunun sebebi devletin hazinesine bir miktar gelir te'min etmek veya askerin tahsisatını azaltmak isteği olabilir. Fakat akçenin gümüş kıymetini azaltmak devlete kâr değil, zarar getiriyordu. Mikdarı kanun-nâmeler ile akçe olarak tesbit edilen vergiler darphânede, devletin isteği ile, küçültülen akçeler gibi çabucak değiştirilemeyordu. Şu hâlde akçenin vezni yarıyarıya düşürüldüğü zaman, toplanan vergilerden gelen akçelerin gümüş tutarı da o nisbette azalmış bulunuyordu. Murad II.'ın 2. cülûsunda 100 dirhem gümüşten 375.5 akçe kesilmiştir (Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin iktisadî vaziyeti*, *Belleten*, sayı 51, s. 517). Murad II.'ın 2. cülûsunda sikke kestirmiş olduğu Tire, 853 (h.) tarihli maagırından anlaşılmaktadır. Fâtih 2. cülûsunda (855—886 = 1451—1481), babası zamanında basılan akçeleri tedâvülden kaldırarak, yeni akçeler kestirdi. Eski akçelerin, daha yüksek ayarda olması sebebi ile, piyasadan çekilmesinin hazineye faydası oldu. Bu sebepten Fâtih başlangıçta her 10 senede bir sikke kestirirken, sonraları beşer yılda piyasaya sikkelerini sürdü. Spanduginu bu muâmelenin hazineye ber defasında 800.000 sultânî duka kadar bir menfaat te'min ettiğini tahmin ediyor (M. Belin, *Türkiye iktisadî tarihi hakkında tetkikler*, trc. Ziya Karamürsel, İstanbul, 1931, s. 100). Mehmed II.'in cülûs senesinden başlamak üzere saltanatının sonuna kadar Edirne, Ayasluk, Bursa, Serez, İstanbul, Üsküp, Amasya, Tire ve Novar gibi şehirlerde kesilmiş bir akçe 848 ve 855 senelerinde aşağı yukarı 5 1/4 kırat ağırlığında idi, 865 senesinde 4 3/4 ve 875 senesinde 4 1/4 kırat, 886'da ise, 3 1/4 ve bâzan da 4 kırat gelmektedir. Bütün bunların ayarı 90'dır, aradaki farkın sebebi henüz anlaşılmış değildir. Fâtih'in ilk altınının 883 'te değil, 882'de basıldığı anlaşılmıştır (İ. Artuk, *Fâtih Sultan Mehmed zamanında kesilmiş bir sikke*, *Arkeoloji müzesi yıllığı*, İstanbul, 1956, sayı 7). Fâtih zamanına kadar ecnebî altın ve bilhassa Venedik dukası Osmanlı devletinde sahih bir râyiç ile geçtiği gibi, bahis mevzuu olan Osmanlı altını basıldıktan sonra da, her duka üzerine bir murabba içinde *şahh* kelimesi konulmak sûreti ile aynı kıymeti muhâfaza etmiştir. Darphânede basılan ilk altının bir adedi 3,510 gram ağırlığında olup, bunda 23,5 ayarında olan Venedik dukası esas tutulmuştur; her duka 823 (1421) senesinde on akçeye muâdil idi (v. Hammer, II, s. 475; İsmail Galib, *ayn. esr.*, s. 56; Bellini, s. 22). Yine Fâtih zamanında Osmanlı akçesi küsûrâtından olması lâzım gelen bakırdan bir takım paraların kesildiğini görüyoruz, bunlara mangır ve o zamanki halk dilinde daha çok kullanılan adı ile pul denilmektedir. Aynı devirde msl. 882 (1477)'de bir dirhem bakırdan bir mangır kesilerek, sekizi bir akçe kabul olunuyordu. Yeni bir dirhem bakırdan üç mangır hâlinde bir bakır kesiliyor ve bunun da 24 adedi bir akçe ediyordu (Mustafa Akdağ, *Belleten*, sayı 51, *ayn. yer.*). Bu mangırlardan yarım dirhem ağırlığında olanlara *yarım mangır*, *rub'iye*'lere *cırık mangır* denildiğine ve 4 *cırık* tam bir mangır olduğuna göre, bir akçeye geçen 8 mangırın 32 *cırık* mangır edeceği anlaşılır. Fâtih'in oğlu Sultan Cem 886 (1481)'da Bursa'ya girdiği zaman 18 günlük ikameti esnasında kendi nâmına sikke bastırdı. Bayezid II. (886—918 = 1481—1512) zamanında İstanbul, Amasya, Ankara, Bursa, Edirne, Gelibolu, Kratova, Kastamonu, Konya, Novar, Serez, Tire, Trabzon ve Üsküp'te sikke basıldı. Bu sikkeler Fâtih'in sikkeleri tarzındadır. Taşra darphânelerinde altın sikke kesimi bunun zamanına rastlar (Altın sikkelerindeki unvanları için bk. İbrahim Artuk, *Fâtih Sultan Mehmed ve onu müteâkip Bayezid ve Cem adlarına kesilen sikkeler*, *Fâtih ve İstanbul dergisi*, 1954, II, sayı 6—7). Bayezid II. zamanında basılan akçelerin vezni babası zamanındakinden daha noksan olup, 4 kırat, hattâ 3 1/2 kırat ağırlığındadır, o zamana kadar akçelerin ayarı dâima % 90 iken Bayezid II. zamanında % 85'e düşmüştür (Hasan Ferid, *Nakd ve itibar-ı mâlî*, I, 170). Bu sebeple 886 tarihinden itibâren 100 dirhem gümüşten 500 akçe kesilmeğe başlanmıştır (Süleyman Sudi, *Usul-i meskûkât-ı osmaniye ve ecnebiye*, s. 28). Bayezid II. zamanında çıkarılan bir hukümde, has altının mıskalı 57 şer akçe, *sultanî* ve *frengi* florisi ile 47 şer akçe, *eşrefî* (Mısır), *Engürüs* (macar) ise, 45'er akçe üzerine muâmele görülmesi emrolunmaktadır (*Kanun-nâme-i Sultanî ber mucib-i örf-i osmanî*, nşr. Franz Babinger, s. 301). Saltanatının son senelerinde bir altının 60 akçeye râyiç olduğunu görüyoruz. Aynı devirde on akçelikler de çıkarılmıştır (Behzad Butak, *XI., XII. ve XIII. yüz yıllarda resimli türk paraları*; İstanbul, 1947, s.

128, nr. 149). Yavuz Sultan Selim (918—926= 1512—1520) zamanında İstanbul, Amasya, Edirne. Âmid, Bursa Cezîre, Dimaşk, Harput, Hışn-Keyfâ, Mardin, Musul, Mısır, Ruha (Urfa), Serez, Siirt ve Tire'de sikke basılmıştır. Yavuz ve oğlu Kanunî zamanında bir florî 60 akçeye muâdil idi (Âli, *Mavâ'id al-nafâ'is fî kavâ'id al-macâlis*, İstanbul, 1956, s. 240). Yavuz'un bastırdığı akçelerin en ağırının 3,5 kırat ağırlığında bulunduğu, bu sûretle bir dirhem gümüşün 4,5 akçeye ve bir altının da 13 dirhem gümüşe muadil olduğu söyleniyor (bk. İsmail Galib, *ayn. esr.*, s. 82). Yavuz Sultan Selim Mısır'da altın ve gümüşten başka bakır sikkeler de bastırdı. Hattâ Mısır'da on bakıra bir yarım gümüşe muâdil olduğu ilân olundu (İbn İyâs, *Badâ'i' al-zuhûr fî vaḳâ'i' al-duhûr*, Kahire, 1311, III, 138). Yavuz'un Mısır'da basılan sikkelerinde sâdece sultan unvanı mevcut idi, bunlara *sultanî* denildiği gibi *eşrefî* de denilirdi. Yavuz İstanbul'a dönüşten sonra Osmanlı altınları *eşrefî*, *şerîfî* adları ile anılmağa başlandı (M. Z. Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, bk. mad. Şerîfî). Kanunî Sultan Süleyman (926—974=1520—1566) devrinde İstanbul, Amasya, Âmid, Bagdad, Belgrad, Bursa, Canca, Cezayir, Dimaşk, Cezire, Haleb, Kayseriye, Koçaniye, Maraş, Mardin, Mısır, Modava, Musul, Novar, Ruha, Serbernîçe Serez, Sidrekapsi, Siruz, Trablus, Zebid gibi şehirlerde sikke basıldı. Mısır kanun-nâmesinde her 25 paranın bir altın *eşrefî*'ye müsâvi olduğuna işâret edilmiştir. Bundan başka Mısır darphânesinde kesilen akçeler her yüz dirhemde 84 hâlis gümüş ihtiva eder. Bu devirde her yüz dirhemden 250 *para* kesilmesi emrolunmuştur (Ömer Lütfi Barkan, *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı imparatorluğunda zirai ekonominin hukukî ve malî esasları*, I, *kanunlar*, İstanbul, 1945, s. 372—386; İbrahim Artuk, *İA*, bk. mad. PARA). 942 (h.) tarihinden itibâren sikkeler 941 (h.) senesinde Osmanlı hâkimiyeti altına giren Bagdad'da basılmıştır. Aynı şekilde 945 senesinde Hadım Süleyman Paşa Zabid'de Kanunî nâmına sikke kestirmiştir (bk. Topkapı sarayı arşivi, 9663 numaralı vesika; Peçevî (*Tarih*, I, 424), Süleymaniye câmiinin inşâsından (956—964), bahsederken „sekiz kere yüz bin ve doksan altı bin üç yüz seksen üç florî (896.383) akçe olmak üzere" sarfedildiğini yazar. O asrın hesâbınca bu, 537 yük ve 82 bin 900 akçeye müsâvidir (53.782.980). İsmail Galib (*ayn. esr.*, s. 111) 60 akçenin bir altın ettiğini hesap etmiştir.

Sultan Selim II. (974—982=1566—1574) zamanında İstanbul, Amasya, Âmid, Bagdad, Belgrad, Canca, Cezayir, Çaynıca, Dimaşk, Haleb, Mısır, Novaberde, Ohri, Sakız, Sıdrekapsi, Siruz, Tlemsen ve Trablus'ta sikke basılmıştır. Bunun zamanında 100 dirhem gümüşten 525 akçe kesilmiştir (Mustafa Akdağ, *Osmanlı imparatorluğunun kuruluş ve inkişâfı devrinde Türkiyenin iktisâdî vaziyeti*, *Belleten*, sayı 51, s. 518).

Bu devirde basılan altın sikkeler, hemen-hemen evvelkilerin aynı olup, nâdiren iki üç habbe eksik vezinlilere rastlanmıştır. Ayrıca Mısır'da tedâvül edilmekte olan *medînî* adlı bir sikkeden bahsedilmekte ve 976 (1568) senesinde bir *sultanî* altın ile bir Venedik altının 41 *medînî*'ye râyic olduğu bildirilmektedir (bk. İsmail Galib, *ayn. esr.*, s. 131). 980 senelerinde İstanbul'da ticâret ile meşgul bulunan yahudiler akçeleri kırparak meskûkâtın bozulmasına sebebiyet verdiklerinden, Sokullu Mehmed Paşa bu gibi hâllerin önüne geçmeğe çalıştı (Abmed Refik, *Onuncu asr-ı hicrîde İstanbul hayatı*, İstanbul, 1933, s. 98). Buna göre, kızıl akçesi olanlar bunları denize atacaklar, kırkık akçesi olanlar darphânede bunları yeniden kestirceklerdi. Aynı yılda *şâhî* sikkenin kaldırılması ve *selîmî* namı ile sikke kestirilmesi için Diyarbekir beyler-beyine ve defterdarına buküm yazıldı (Ahmed Refik, *ayn. esr.*, s. 99; ayn. mll., *Osmanlı imparatorluğunda meskûkât*, İstanbul, *TTEM*, sene 14, s. 368). Selim II. zamanında altınların râyici 60 akçe ve beş akçe bir dirhem gümüş kıymetinde idi; altın âyarları da, milim hesabı ile, binde 993 idi. Bu zamanda Trablusgarb, Tunus, Cezayir, Tlemsen'de basılan Osmanlı sikkeleri Muvahbidler devleti sikkeleri tarzında idi.

Murad III. zamanında (982—1003=1574—1595), İstanbul, Amasya, Âmid, Bagdad, Canca, Cezayir, Çaynıca, Dimaşk, Haleb, İnegöl, Mısır, Musul, Novaberde, Sakız, Sıdrekapsi, Siroz, Tebriz, Tokat, Trablus, Tunus'ta sikke basılmıştır. 987 senesinde Sidrekapsi madenlerinde para kesilip, İstanbul'a yollanması için emirler gönderilmiştir (Ahmed Refik, *Osmanlı devrinde türk madenleri*, İstanbul, 1931, s. 19, vesika nr. 32). Murad III. zamanındaki paraların hat ve nakışları Selim II. sikkelerine benzer. 989 senesinde İstanbul kadısına yazılan bir emirde florinin 60 akçe ve kuruşun 40'ar akçeye râyic olması isteniyordu (Ahmed Refik, *Onuncu asr-ı hicrîde İstanbul hayatı*, İstanbul, 1933, s. 100, vesika nr. 5; krş. aynı müellif, *On altıncı asırda İstanbul hayatı*, İstanbul, 1925, s. 70, vesika nr. 6; ayn. mll. *Osmanlı imparatorluğunda meskûkât*, *TTEM*, 14, s. 371). 991 senesi muharreminde Erzurum, Âmid (Diyarbekir) Bagdad ve Haleb taraflarından İstanbul'a ge-

len vezinleri eksik akçelerin piyasadan toplatılması emrolundu. Aynı senenin cemaziyelâhırının 14'ünde altın 60, kuruş 40'ar akçe ve *şâhî* 7,5 akçe hesâbı ile muâmele görmüştür (Ankara Etnografya müzesinde, *Ankara şer'iyye defteri*, nr. I, sayı 16, vesika nr. 89). 996 senesinde meskûkât durumu bozulmuş ve yüz dirhem gümüşten 500 akçe kesilmesi lâzım iken, 800 akçe kesilmiştir (Mustafa Nuri Paşa, *Netâ'icü'l-vukû'ât*, I, 148; Süleyman Sudî, *ayn. esr.*, s. 29). Bu sûretle bir akçenin 2, ve 2 1/2 kırata indiği ve bir dirhem gümüşün sekiz, on akçeye geçtiği görüldü (İsmail Galib, *ayn. esr.*, s. 150). Eskiden kuruş 40 akçe kıymetinde iken, 80 akçeye çıkmış; altın da 60 akçeden 120 akçeye fırlamış idi (Selânikî, *Tarih*, s. 252). Murad III.'den itibâren mağşuş akçelerin ortaya çıkması devletin para sistemince ana ölçü olan akçenin kıymetini büsbütün kararsız bir hâle getirmiş idi (Mustafa Akdağ, *ayn. esr.*, s. 523). Bu devirde ilk defa olarak tuğralı dirhemler ortaya çıkmıştır.

Mehmed III. zamanında (1003 — 1012 = 1595 — 1603), İstanbul, Amasya, Âmid, Bağdad, Basra, Canca, Cezayir, Dimaşk, Erzurum, Haleb, Mısır, Sakız, San'a, Sidrekapsi, Tokat'da sikke basılmıştır. Bu devirde altın sikkelerin vezin ve âyarı muhâfaza edildiği gibi, paranın resim ve nakışlarına dokunulmamış idi. Bir dirhem gümüşten 8 akçe kesiliyordu. Bu arada bozuk ve zuyuf akçenin toplatılması için de emirler verilmiş idi. Her ne kadar bu toplatma işi tamam olmamış ise de, yine altının kıymetine te'sir ederek, 220 akçeden 180 akçeye inmesine sebep oldu (Ekrem Kolerkılıç, *Osmanlı imparatorluğunda para*, Ankara 1958, s. 50). 1009 senesinde sadâret kaymakamı Yemişçi Hasan Paşa sikkenin yenileştirilmesini lüzumlu gördüğünden rebiülevvelin 5 ci günü altın 220'den 120 akçeye ve eenebi kuruş 80 akçeye indirildi (Kâtib Çelebî, *Fezleke*, I, 142; Naîmâ, I, 241; İsmail Galib, *ayn. esr.*, s. 166; Ahmed Cevad Paşa, *Tarih-i askerî-i osmânî*, İstanbul, 1299, s. 62).

Ahmed I. zamanında (1012 — 1026 = 1603 — 1617) İstanbul, Âmid, Bağdad, Dimaşk, Haleb, Canca, Kıbrıs, Mısır, Sakız, Tokat, Trabzon, Tunus ve Belen'de basılmış sikkeler mevcuttur. Bu devirde akçelerin vezni 1 1/2 kırata ve ayarları % 80'e kadar inmiş idi (Hasan Ferid, *ayn. esr.*, I, 173). Sultan Ahmed devrinde bir altının kaç akçeye râyic olduğu kat'î olarak bilinmeyor ise de, Mehmed III. devrinde olduğu gibi bir altının 120 akçe kıymetinde olduğu tahmin edilebilir. Mustafa I. zamanında (1026 — 1027 = 1617 — 1618), Âmid, Haleb ve Mısır'da para basılmıştır. Bu zamanda bir altının kaç akçeye râyic olduğu bilinmemekte, ancak bir dukanın 300 akçeye bedel olduğuğu ileri sürülmektedir (bk. M. Belen, *Türkiye iktisâdî tarihi hakkında tetkikler*, s. 118; İsmail Galib, *ayn. esr.*, s. 180). Osman II. zamanında (1027 — 1031 = 1618 — 1622), İstanbul, Mısır, Dimaşk, Bağdad, Novaberde, Canca, Haleb, Sakız, Obri, Tokat ve Sıdrekapsi gibi şehirlerde basılmış sikkeler vardır. Bunun zamanında basılan akçeler 1 1/2 kırat olup, ayarları da % 80'e inmiş idi (İsmâil Galib, *ayn. esr.*, s. 188). Alış verişte kolaylık olmak için mevcut akçelerin on ededine mûsâvî olmak üzere bir dirhem ağırlığında *onluk osmânî* kesildi (Karaçelebîzâde 'Abd al-'Azîz, *Ravżat al-abrâr*, s. 539; Naîmâ, *Tarih*, II, 170). Bu yeni akçeler halk arasında *Bekir Efendi akçesi* nâmı ile şöhret buldu. Bu zamanda altının kaç akçe olduğu kat'î olarak bilinmiyorsa da, yine eskisi gibi 120 akçeye râyic olması muhtemeldir. Mustafa I.'nın ikinci cülûsunda (1031/1032 = 1622/1623) kesilen akçe ve *onluk*'lar sultan Osman'ın sikkeleri tarzında ise de, vezinleri bir az noksandır. Bu zamanda bir altın 150 akçeye yükselmiştir (v. Hammer, trc. Atâ, s. 254 v.d.). Bu devirde Mısır'da basılan altından başka imparatorluğun her haogi bir yerinde basılmış altın sikkelere henüz rastlanmamıştır.

Murad IV. zamanında (1032 — 1049 = 1623 — 1640) İstanbul, Bağdad, Bursa, Mısır, San'a, Trablus ve Yenişehir v. b. da basılmış sikkeler mevcuttur. Bu devirde İstanbul'da basılan altınların vezinleri bir kırat eksik idi. Akçelerin vezinleri ise 1 1/4 kırat, yâni bir kırat bir buğday vezninde olup, âyarları dahi yüzde 75'e indirilmiş idi. Bundan başka *para* nâmı ile beş kırattan bir az fazla ağırlıkta sikke bastırıldı. Bunların bir tanesinin Mısır'da 4 akçe ettiği ve buna da *para* denildiği bilinmektedir. Mısır *para*'sı İstanbul *para*'sına nazaran daha hafif ve daha küçük idi. (*İA*, bk. mad. PARA). 1049 senesinde sadrâzam Kara Mustafa Paşanın bastırdığı yeni sikkelerde kuruş 80'e, altın 160'a ve Mısır *parası* iki akçeye indirildi (Naîmâ, *Tarih*, III, 435; Ekrem Kolerkılıç, *ayn. yer.*). Sultan İbrahim zamanında (1049 — 1058 = 1640 — 1648) İstanbul, Âmid, Cezayir, Mısır, Trablus gibi şehirlerde sikke kesilmiştir. Mısır, Trablus ve Cezayir darphânelerinde basılmış altınların âyarları iyi ise de, vezinleri 1 1/2 ve bâzan 2 kırat kadar noksan idi, tam vezinlisi nâdir bulunurdu. Sultan İbrahim'in İstanbul'da altın sikke bastırıp-bastırmadığı bilinmemektedir. Sadrâzam Kara Mustafa paşa sikke meselesini halletmeği düşündü. Bunun için altın 160'a, kuruş 80'e ve *Ecu de lion* (*Esedî*) denilen eenebî kuruşlar

60 'ar akçeye, evvelce 4 akçeye geçen Mısır *para* 'sı 2 akçeye düşürüldü (İsmâil Galib, *ayn. esr.*, s. 211; Mustafa Nuri, *Natâ'ic al-vuḳû'āt*, II, 100; *Naḳd al-tavārîḫ*, s. 556; Süleyman Sudî, *ayn. esr.*, s. 33; Hasan Ferid, *ayn. esr.*, I, 174). Bu devirden itibâren paraların üzerinde hakkedilen tuğralarda *al-muẓaffar dā'imā* koyulmağa başlandı.

Sultan Mehmed IV. zamanında (1058—1099 = 1648—1687), İstanbul, Cezâyir, Haleb, Mısır, Trablusgarp, Tunus gibi şehirlerde sikkeler bastırılmıştır. Mâli sıkıntı çekilen devirde kuruş 120, *esedî* de 110 akçeye tebdil edildi (Mehmed Halîfe, *Tarih-i ġılmânî*, s. 36; Ahmed Refik, *Köprülüler*, İstanbul, 1331, s. 8). *Kuruş* 'lar kesik, *para* ve akçelerin âyarları düşük idi. Halk arasında *çingene* ve *meyhâne akçesi* adı ile anılan bu paralar esnaf ve sarraflar tarafından tartılarak alınıyordu (Süleyman Sudî, *ayn. esr.*, s. 34; İsmâil Galib, *ayn. esr.*, s. 222; Hasan Ferid, *ayn. esr.*, s. 176; M. Belen, *ayn. esr.*, s. 154). 1088 senesinde Merzifonlu Kara Mustafa Paşa 'nın sadâretinde *kâmil kuruş* 120 akçe, *esedî kuruş* 110 akçe, *para* 3 akçe râyicinde olup, zuyuf *kızıl* ve *kırpık akçe* tedâvülden men'olundu (Edip Ali Bâki, *Şeriye sicillerine göre Afyonkarahisar...*, 1951, s. 67). Süleyman II. devrinde (1099 — 1102=1687—1691), İstanbul, Saray-Bosna, Mısır, Trablusgarp, Tunus gibi şehirlerde sikke kesilmiştir. Bu zamanda sikkenin ıslâhı düşünüldü. On seneden beri *İbrahim Çelebî* denilen yaldız altını tedâvülde idi. Bu altının ayarı bozuk idi. Bunlar arasında âyarı yüksek olanlara çift damga vurulup, iki akçe düşük olanlara bir damga vurulup, bir akçeye alınması kararlaştırıldı ve damgasız akçenin geçmemesi 1099 senesi cemâziyelâhırının iptidâsında ilân olundu (Silâhdâr, *Tarih*, II, 352; Ahmed Refik, *ayn. esr.*, *T T E M*, sene 15, s. 119; Ekrem Kolerkılıç, *ayn. esr*, s. 73). Aynı senede zarûret dolayısı ile *mangır* kesilmesine ve iki *mangır* bir akçeye geçmek üzere bir *kıyye* hâlis bakırdan 800 mangır kesilmesine karar verildi (Râşid, *Tarih*, II, 52). Bu mangırlar İstanbul ve Edirne esnafına dağıldı ve çok itibar gördü. Aynı senenin Rebîülevvel ayının ortalarında mangır kesilmesi için Enderun-ı Hümâyûnun bakır mahzeninden 1.000 kantar bakır alınarak, darphâneye verildi (Ahmed Refik, *Hicrî on ikinci asırda İstanbul hayatı*, s. 111, vesika 5; ayn. mll., *Osmanlı imparatorluğunda meskûkat*, *T T E M*, sene 15, s. 122). 1100 senesinde Saraybosna 'da, levendlerin masraflarına sarf olunmak gayesi ile, mangır basılmağa başlandı (Râşid, *Tarih*, II, 80). Yine bu zamanda kuruş 120 akçe, *şerîfî* altını 270, *yaldız* altını 300 akçeye alınıp verilîyordu. Bu sefer savaş masraflarını karşılamak gayesi ile kuruş 160, *şerîfî* altın 360, *yaldız* altını 400 akçeye ve *para* 'nın da 4 akçeye geçmesi emrolundu (Râşid, *Tarih*, II, 147; İsmâil Galib, *ayn. esr.*, s. 238; Süleyman Sudî, *ayn. esr.*, s. 35; Hasan Ferid, *ayn. esr.*, I, 181; Ahmed Cevad Paşa, *Tarih-i askerî-i osmânî*, I, 65).

Sultan Ahmed II. (1102 — 1106 = 1691 — 1695) zamanında İstanbul, Hanca, Mısır gibi şehirlerde sikke basılmıştır. Yeni pâdişah cülûs ettiği zaman mangır memlekette geçmez olmuş idi; nitekim bu mangırın kaldırılması için Bosna vâli ve defterdarına bir hüküm gönderilmiş idi (Abdullah b. İbrahim el-Üsküdârî, *Vâkıât*, Topkapı Sarayı Revan kütüp., nr. 1224, II, var. 108); aynı senenin cemâziyelevvelinin ilk günü olan salı günü adı geçen mangır yüzünden bir *esedî* 150 mangıra ve işlenmiş altın 335 mangıra ve *frengî* altını 375 mangıra çıktı. Aynı senenin ramazan 26 cumartesi gününde altın ve kuruşa yeni bir râyic konuldu, buna göre *frengî* altını 400 mangıra, *şerîfî* altını 360 mangıra, *esedî* kuruş 160 mangıra ve ayarı hâlis olan para 4 'er mangıra râyic olundu (el-Üsküdârî, *ayn. esr.*, var. 255). Ahmed II. zamanında kuruş ve altınlar kardeşi Süleyman zamanında basılan kuruş ve altınların vezin ve ayarındadır.

Mustafa II. devrinde (1106 — 1115 = 1695 — 1703), İstanbul, Edirne, Erzurum, İzmir, Mısır, Trablusgarb ve orduy-u hümâyûn 'da sikke kesilmiştir. 1107 senesinde, sefer masraflarının çokluğu ve sefer müddetin'n uzaması ihtimali ileri sürülerek, o zamana kadar para adı verilen sikke 3 akçeye geçerken, sefer yardımı olmak üzere, paranın 4 akçeye geçmesi ve seferden dönüldükten sonra yine 3 akçeye geçmesi için emir verildi (Râşid, *Tarih*, II, 360). 110 senesinde görülen lüzum üzerine yen sikkeler darbına başlanıldı. Bilindiği gibi o zamana kadar İstanbul darphânesinde basılan *şerîfî* altınlar Mısır 'da basılan altınlardan daha ağır ve ayarca farklı idi. Tüccarların İstanbul altınlarını toplayarak, Mısır v.s. memleketlere götürüp, yerine eksik vezinli, ayarı düşük Mısır altınını sürmeleri üzerine, İstanbul 'da hâlis altın sıkıntısı baş gösterdi; devlet bunun önüne geçmek için, İstanbul altınının vezin ve ayarında tuğralı altın basılmasına karar verdi. O zamana kadar İstanbul *şerîfî* altını 300 akçeye geçiyordu, yeni basılan altın da 300 akçeye geçecekti. Mustafa II. devrinde *esedî* denilen aslanlı *riyâl*'ler (bu sikkelerin bir yüzünde Belçika arslanı ile berâber „arg. pro. belg" harfleri görüldüğü gibi, diğer yüzünde „ns.. d.. tur" harfleri mevcuttur) ile Osmanlı kuruşlarının kaynağı olan Matthias I. thalerilerine

münhasır olması ile *esedî*'ler adı geçen tbalerilerden daha ağır olduklarından bunları birbirinden ayırarak birincisine *esedi* kuruş, ikincisine de *zolta* denilmiştir. Aynı senede hukûmet, bu yabancı meskûkâtı ortadan kaldırmak için, ecnebi kuruş ve *zolta*'ları toplatıp, üzerlerindeki latin harf ve ibâreleri silerek, bunların bir yüzüne *„sulṭān al-barrayn"* ve diğer yüzüne de kesim yeri ve tarihi darbedilmiştir (Hasan Ferid, *ayn. esr.*, s. 180).

Ahmed III. zamanında (1115 — 1143 = 1703 — 1730), Konstantiniye, İslâmbol, Cezayir-garb, Mısır, Revan, Tebriz, Tiflis, Tunus baskılı sikkeler mevcuttur. 1116 yılında Darphâne-i âmire'de basılan para 70, Mısır'da basılan para ise 60 ayarında idi, arada 10 dirhemlik bir fark olduğundan bazıları bundan istifâde etmeği düşündüler ve Mısır parasını İstanbul parası ile değiştirdiler. Hukûmet, buna karşı çâre olarak, halkın elinde bulunan bu paralara el koyup, darphâneye teslimini istedi. 1118 senesinde 40 akçeye râyic olan *abbâsî*'ler ile 16 kuruşa geçen *tümen*'ler kullanılıyordu, bunlar daha ziyâde vergi tahsilinde geçiyordu. 1128 senesinde *cedîd zer-i İstanbul*'un basılmasına karar verildi. Bunların yüz tanesi 110 dirhem olup, kenarı zincirli ve dâiresinin etrafı nakışlı idi ve bir yüzüne tuğra, diğer yüzüne „Żuriba fî İslâmbol" yazılmış idi ve bunlar üçer kuruşa râyic olunacaktı. Bu çeşit paralara Mısır'da *fundaḳ* adı veriliyordu (İsmâil Galib, *ayn. esr.*, s. 274; Hasan Ferid, *ayn. esr.*, s. 205). Ahmed III. zamanında İstanbul ve Mısır'da basılan tuğralı *eşrefî* altınları Mustafa II. zamanındaki altınların tarzında idi. Mustafa II. devrinde iki altınlık *eşrefî* basılmışiken, bu defa üçlük, dörtlük, beşlik, onluk altınlar basılmıştır. 1138 senesinde Tebriz, Tiflis ve Revan'da yeni darphâneler açılarak, sikke darbına devam edildi. Bu devrin altın ve gümüş meskûkâtında hurûf-ı mukattaa ile bir takım işâretler konulmuştur; o zamana kadar Osmanlı sikkelerinde bunlara biç rastlanmamış iken, bu usûl daha sonraları Mahmud I. ve Osman III.'ün sikkelerinde kullanılmış, sonra da terked lmiştir. Bunların neye delâlet ettiği henüz anlaşılmamıştır. Mahmud I. devrinde (1143—1168 = 1730—1754), İslâmbol, Konstantiniye, Cezayir, Gence, Gümüşhâne, Kars, Mısır, Tiflis, Tunus, Trablus gibi şehirlerde sikke basılmıştır. Bunun zamanında basılan *cedîd İstanbulî* (*fındık*) ve *zer-i maḥbûb*'lar şekil ve ayar, vezn ve kıta bakımından eskilerinin aynı ise de, *cedîd İstanbulî*'lerin (*fındık*) ayarı, *şerîfî* ve *eşrefî*'ler gibi, 970 ve *zer-i maḥbûb*'ların ayarı 952'dir. Bu zamanda geçmekte olan sikkelerin râyici şöyle idi: *Cedîd İstanbulî* (*fındık*) 150 para, 450 akçe; *zer-i maḥbûb* 110 para, 330 akçe; Mısır zincirli altını 110 para, 330 akçe; Mısır tuğralı altını 105 para, 315 akçe, kuruş 40 para, 120 akçe, *zolta*, 30 para 90 akçe, 1 para 3 akçe (Sâmî, *Tarih*, s. 70, İsmâil Galib, *ayn. esr.*, s. 302, M. Belen, *Türkiye iktisâdî tarihi*, s 218). *Cedîd İstanbulî*'lerin *nıṣfiye*'leri olduğu gibi, ez'afından olarak, 1,5, 2 3 ve 5 altınlık büyük sikkeler darb edilmiştir.

Osman III. devrinde (1168—1171 = 1754—1757), üzerlerinde İslâmbol, Kostantiniye, Cezayir, Mısır v.b. şehir adları bulunan sikkeler vardır. Sultan Osman zamanında çıkarılan sikkeler Mahmud I.'un sikkeleri tarzındadır. Bu zamanda daha büyük beşibirlikler çıkarılmıştır. Bu altınlardan her birinin râyici Mahmud zamanındakinin aynı idi. Mustafa III. zamanında (1171—1187 = 1757—1774), İslâmbol, Cezayir, Mısır, Trablusgarb gibi yerlerde sikke basılmıştır. Sultan Mustafa devrinde altın ve gümüş sikkeler ayrı bir husûsiyet taşır. Sultan Vahîdeddin'e kadar devam eden bu husûsiyet Tunus ve Cezayir'de basılan sikkelerde görülmez. Onlarda basıldığı seneler kayıtlıdır. 1174 senesi rebiülâhır'ının 19'unda Kostantiniye ismini'n kaldırılarak, yerine İslâmbol konulmasına karar verildi (Ahmed Refik, *Hicrî on ikinci asırda İstanbul hayatı*, s. 185, vesîka nr. 225). Bu zamanda *cedîd zer-i maḥbûb*'lar 110 paraya ve *cedîd fındık* altını 3 kuruş, 35 paraya râyic olduğu anlaşılmaktadır (Cevdet, *Tarih*, İstanbul, 1309, VI, 21). 1184 senesinde altının piyasadan çekilmesi ile fiatlarda bir yükselme görüldü, altınların piyasaya çıkarılması gayesi ile meskûkâta zam yapıldı. Böylece 110 paraya geçen *zer-i maḥbûb* bundan böyle 120 paraya ve 155 para kıymetindeki *fındık* altını 165 paraya râyic oldu (Vasıf, *Tarih*, II, 143; İsmâil Galib, *ayn. esr.*, s. 329). Yine bu devirde ilk defa olarak 60 para değerinde (altmışlık) *çifte zolta* basılmıştır. Abdülhamîd I. devrinde (1187—1203 = 1774—1789), üzerlerinde İslâmbol, Dâr al-salṭanat al-'aliya, Kostantiniye, Cezayir, Mısır, Trablusgarb, Tunus gibi yer adları bulunan sikkeler basılmıştır. Bu devirde 9 dirhem vezninde çifte *zolta* yâni 60'lık, ayrıca 30 paralık tek *zolta*, bir kuruşluk, ikilikler (çifte kuruş), 20, 5, 10 ve 1 paralık sikkeler dahi basılmıştır. Bu devirde 30 mm. kutrunda büyük kıtada bakır sikkeler çıkarılmıştır. 1202 senesinde altın sikke râyici şöyle idi: İstanbul *zer i maḥbûb*'u 3.5 kuruşa, *nıṣfiye*'si 70 paraya, *rub'iye*'si 50 paraya, Mısır *zer-i maḥbûb*'u 3 kuruşa, *nıṣfiye*'si 60 paraya, *fındık* ve Macar altınları 5 kuruşa, yaldızlı altın 5 kuruş 10 parâ'ya, kara kuruş (*riyal*) 100 paraya (Başvekâlet Arşivi,

184 numaralı mühimme defteri, Evâhir RA, sene 1202 tarihli hukûm; Cevdet, *Tarih*, IV, 93).

Selim III devrinde (1203 — 1222 = 1789 — 1807), İstanbul, Cezayir, Mısır, Trablusgarb gibi yerlerde sikke basılmıştır. Bu devirde *zer-i mahbûb-i İslâmbol* 5 kuruşa, nısfiyesi 100 paraya, *fındık-i İslâmbol* Macar altını ile aynı râyiede olduğundan 7 kuruşa ve *rubiye i fındık* 70 paraya ve *zer-i mahbûb-i Mısır* 4 kuruşa, Mısır *fındık* altını 6 kuruşa râyiç idi (*Başbakanlık Arşivi mühimme defteri*, No. 204 s. 83, 113). Mustafa IV. devrinde (1222 — 1223 = 1807 — 1808), Kostantiniye, Cezayir ve Mısır gibi yerlerde para basılmıştır. Kısa süren saltanatı esnasında az sikke bastırmış olup, bu sikkelerin ayarları düşük ve vezinleri de noksan idi. Mahmud II. devrinde (1223 — 1255 = 1808 — 1839), üzerlerinde Kostantiniye, Dâr al-ḫilâfat al-'aliyya, Dâr al-ḫilâfat al-saniyya, Edirne, Bagdad, Cezayir, Mısır, Trablusgarb, Tunus gibi yer adları bulunan sikkeler kesilmiştir. 1224 senesinde hâriçte altının râyici yavaş yavaş artmakta, buna mukabil darbhânede altın eski fiattan muâmele görmekte idi. Devlet bundan zarar görüyordu, bu sebeple *yaldız* altınına 10 kuruş, mecar altınına 9,5 kuruş *fındık* altınına 9 kuruş, *fındık rub'iye*'sine 100 para, İstanbul *zer-i mahbûb*'una 6,5 kuruş, *nısfiye*'sine 3 kuruş, Mısır *zer-i mahbûb*'una 5,5 kuruş, *nısfiye*'sine 110 para fiyat konuldu (Şânî zâde, *Tarih*, I, 243; Cevdet, *Tarih*, IX, 120; İsmâil Galib, *ayn esr.*, s. 408). Altın fiyatları bunun devrinde çeşitli râyiciler almıştır 1238 senesinde *cihâdiye* 5 kuruşa, „atik" ve „cedid" yüzlük 2,5 kuruşa, ikilik 2 kuruşa, ve tane kuruş 40 paraya ve rubu 10 paraya ve avârız cinsinden maada 3 nevi *riyal* 6,5 kuruşa, avârızın da 6 kuruşa geçmesi için emir verildi (Cevdet, *Tarih*, XII, 54). Sultan Mahmud'un 17 cülûs senesinde 60 paralık yeni sikkeler basıldı. 1249'da altılık ve kısımları çıkarıldı, bunların râyici 240 para yâni 6 kuruş idi, teferrüâtı ise 3 kuruş, altmışlıktan ibâret idi; ayarları ise binde 435'den 440'a kadar idi. İsmâil Galib, *ayn. esr.*, s. 414—416; Süleyman Sudî, *Usûlü meskûkat-ı osmaniye ve ecnebiye*, s. 59 — 62; M. Belen, *Türkiye iktisadî tarihi hakkında tetkikler*, s. 282 v.d.). Abdülmecid zamanında (1255 — 1277 = 1839 — 1861) Kosantiniye, Edirne, Mısır, Tunus gibi şehirlerde sikke kesilmiştir. Bu pâdişah zamanında sikkenin islâhı düşünülerek, ingilizlerin 22 ayarı esas kabûl olundu, bunun için Londra'dan son sistem makineler ile darbhâne mühendisleri getirildi. Sikke ayarlarında yeni değişiklikler yapıldı. 5 kânûn II. 1259'da 100 kuruş'luk yeni bir liralık basıldı 11 mayıs 1260'da yarım *mecidiye* (10 kuruş), 19 mayıs 1260'da çeyrek *mecidiye* (5 kuruş) darbedilmeğe başlandı. 5 teşrin II. 1261'de ikilik, 17 kânûn I. 1261'de 1 kuruş ve nihâyet 8 mart 1264'te gümüş 20 paralık basılarak, piyasaya çıkarıldı; 17 haziran 1260'da yarım liralıklar (50 kuruş) basıldı; bidâyette 50 kuruşluktan aşağı altın darbedilmemeğe karar verilmişken, sikke ıslâhından 11 sene sonra 2 haziran 1271'de 25 kuruşluk (çeyrek) altın liralar basıldı. 18 şubat 1272'de 500 kuruşluklar (beşi birlik) ile 250 kuruşluklar yâni 2,5 'luk altın basıldı. Bakır meskûkâte gelince, bunlar küsûrât ile kullanıldı ve 40, 20, 10, 5 paralıklar çıkarıldı (*Meskûkât-ı şâhane idâresi 1336 sene i mâliyesi, Mâliye nezâretine verilen rapor*, İstanbul, 1921, s. 57). Sultan Abdülaziz zamanında (1277 — 1293 = 1861 — 1876) Kostantiniye, Bursa, Kâşgar, Maden Nuhas, Mısır ve Tunus, gibi şehirlerde para basılmıştır. Bu zamanda piyasaya sürülen 10, 20, 50 ve 100 kuruşluk *kaime*'ler, kâğıt paranın büyük mikyasta değerinin düşmesine sebep oldu. Altın fiatları yükseldi. Para istikrarının te'mini için İngiltere'den 8 milyon sterlin borç alındı. Abdülmecid zamanında başlayan ilk kâğıt para 23 sene devam etti. Fakat çıkarılan bu paralar banknot demek değildir. Bunların asıl imtiyazı Sultan Abdülaziz zamanında 16 şaban 1279'da kurulan Banka-i Osmaniye'ye âittir. Abdülaziz zamanında altın olarak 500, 250'lik, 100, 50, 25 kuruşluklar çıkarıldı.

Murad V. zamanında sikkelerin bâzısı Kostantiniye, bâzısı da Mısır'da basılmıştır. Kostantiniye'de basılan altınlarda tuğranın bir az yukarısında bir ay-yıldız vardır. Onun zamanında 500'lük, 2,5 liralık basılmamıştır. Buna mukabil yüz kuruşluktan, 7.700, elli kuruşluktan 2.250, yirmi beş kuruşluktan 3.450 adet olmak üzere, cem'an 13.400 adet altın basılmıştır (*Meskûkât-ı şâhane idâresi 1336 senesi mâliyesi dorbiyât ve muâmelâtı hakkında mâliye nezâretine verilen rapor*, İstanbul, 1921, s. 48). Mısır'da basılan altınların tuğrasının yanında bir çiçek dalı bulunmaktadır. Gümüş meskûkâte gelince, yarım mecidiye iki kuruş hâriç olmak üzere, 20, 5 ve 1 kuruşluklar basılmıştır. Abdülhamid II. zamanında (1293 — 1327 = 1876 — 1909), Kostantiniye, Tunus gibi şehirlerde sikkeler kesilmiştir. Sultan Abdülhamid II. tahta çıkışının başlarından 1324 senesine kadar, mecidiye, 10, 5, 2 ve 1 kuruşluk ve 20'lik basıldı. 1296 senesinden sonra mecidiye basılmamıştır. Bu paraların kalpı yapılamamakta, kolayca tanınabildiği için de mecidiye kalpazanlığı olmamakta idi. Ancak İngiltere'nin Mısır, Suriye yolu ile kalp mecidiye çeyreği

ve ikilikleri Beyrut, Şam ve Haleb'e gelmekte idi. Altın meskûkâta gelince, 500, 250, 100,50 ve 25 'lik basılmıştır. Bunların ayarları 22 'dir. Ayrıca 500, 250, 100, 50, 25 ve 12,5 'luk ziynet altınları çıkarıldı. 1316 senesinde terkibinde % 10 gümüş ile bakır halitasından müteşekkil olarak cem'an 148.000 liralık 10 ve 5 paralık mağşûş meskûkât basılmıştır ki, halk arasında *metelik* tâbir olunur. Sultan Reşad zamanında (1327—1336 = 1909—1918) Kostantiniye, Bursa, Edirne, Kosova, Manastır, Selânik gibi şehirlerde sikke basılmıştır. 8 haziran 1327 'de Islâh-i meskûkât encümeni tanzim ettiği raporunu mâliye nezâretine verdi. Meskûkât komisyonu bilhassa gümüş sikke basılmamasını ve aynı zamanda ufaklık paranın azlığını ileri sürüyordu. Osmanlı meskûkâtında gördüğümüz bu karışıklıkları ve intizamsızlıkları arttıran bir takım sebepler var idi. Memleketin coğrafî ve ticârî durumu dolayısı ile ayrı-ayrı yerlerde ecnebi paralar tedâvül ediliyordu Ayar tashihinden sonra basılan Osmanlı sikkeleri, ayar ve darb bakımından kusursuz idi. Yalnız beşlik, altılık, metelik ve yeni metelik gibi mağşuş meskûkâtın piyasadan kaldırılması lâzım idi. Bunun için meskûkâtın ıslâhında şu noktalar ileri sürüldü: 1. Türlü kuruş nevilerini birleştirmek ve değer farklarını kaldırmak, 2. bütün çürük para hesaplarının ve ondalıkları olmayan sikke değerlerinin ilgası, 3. sikkelerde her zaman ve her yerde hiç değişmeyen değerler kabûlü, 4. her yerde, her zaman sikke nevi ve mikdarlarının tedâvül ihtiyaçlarına uydurulması, 5 cemâziyelâhır 1334 (26 mart 1332) tarihinde tevhid-i meskûkât kanunu çıkarıldı. Bu kanunda: 1. „Devlet-i Osmaniye 'nin usul-i sikkesinde kıyasî kıymet altındır, vahid-i kıyasî kuruştur. 2. Altın vahid-i kıyasî makamına kaim olan kuruşluk sikke nikel olarak madrup olup, 40 para itibar olunur. Kuruşun 20, 10 ve 5 para'lık eczası nikel ve iki ve beş ve on ve yirmi kuruşluk, ez'afı gümüş ve 25, 50, 250 ve 500 kuruşluk iz'afı altındır" denilmektedir.

Sultan Reşad zamanında gümüş meskûkâtta da altınlar gibi pâdişahın tuğrasının sağ tarafında cülûsunun yedinci senesine kadar Reşad ve ondan sonrakilerde al-Gâzî unvanı vardır. Bu devirde on para, kırk para, beş para olmak üzere nikel meskûkât basıldı (*Meskûkât-ı şahâne idâresi, 1336 sene-i mâliyesi darbiyât ve muâmelesi hakkında mâliye nezâretine verilen rapor*, s. 150—152; Ekrem Kolerkılıç, *Osmanlı imparatorluğunda para*, s. 153 — 155).

Mehmed Vahîdeddin VI. zamanında (1336 — 1341 = 1918 — 1922) İstanbul 'da sikke kesilmiştir. Bunun zamanında basılan altınların ayarları 22 olup, selefinin altınlarına benzer ise de, tuğranın sağ tarafında her hangi bir yazı veya çiçek bulunmayıp, boş bırakılmıştır. Bu keyfiyet gümüş sikkelerinde de vardır. Onun zamanında meskûk altın olarak 500 kuruşluk, 250 kuruşluk, 50 'lik, 25 'lik sikke basılmıştır. Ziynet altınları ise, 500 'lük, 250 'lik, 100 'lük, 50 'lik, 25 'lik ve 12,5 'luk olarak basılmıştır (*Meskûkât-ı şâhâne idâresi*, s. 64). Bu devirde 20, 10, 5, 2 kuruşluklar basıldı. Ayrıca % 75 bakır ve % 25 nikel halitasından 40 paralık basılmıştır.

Osmanlı imparatorluğunun yıkılışı ile cumhuriyetin ilânından sonra meskûkât darbı hakkında 6 receb 1342 tarihli 411 nr. 'lu bir kanun çıkarıldı. Bunun 3. maddesine göre, 100 paralık, 5 ve 10 kuruşluk bronzdan mâmul meskûkât darbı ve ihracı için mâliye vekâletine mezuniyet verildi (*Türkiye Büyük Millet Meclisi kavânîn mec.*, Ankara, 1340 = 1924, XI, 212). İlk cumhuriyet 5 liralık altını 5 teşrin I. 1341 (1925 pazartesi günü mâliye vekili, meb'uslar ve erkân-ı askeriye huzûrunda merâsim ile basılmıştır (Behzad Butak, *Cumhuriyet devrinde madenî paralar*, s. 6). Bu tarihte basılan 5 liralık altın 226 adettir. 1926 senesinde 2.268 adet 5 liralık, 604 adet 2,5 liralık, 1.703 adet 1 liralık, 2.168 adet 1/2 liralık ve 4.539 adet de çeyrek liralık basılmıştır. 4 şubat 1928 tarihinde yeniden 5 milyon liralık madenî ufaklık meskûkât darbı ve ihracı mezuniyetine dâir 1220 numaralı kanun 12 şubat 1928 tarihli resmî cerîde ile neşr ve aynı tarihte mer'iyete giren bu kanuna göre basılan 3. 620.372 lira 75 kuruş kıymetinde nikel 25 kuruşluklar darbedilmiştir. 1929 'da darbedilen altınlar arap harfleri ile basılmıştır. 30.5.1934 tarihli resmî cerîde ile neşrolunan kanuna göre 100 kuruşluk gümüş, 1935 senesinde 50 kuruşluk gümüş, 25 kuruşluk gümüş, 10, 5, 1 kuruşluk nikel ve 1936 senesinde 50, 25 kuruşluk, 10, 5, 1 kuruşluk nikel meskûkât basılmıştır. 1944 senesinde basılacak altın paranın şekli hakkında Başvekâlet tezkeresi ile teşkilât-ı esâsiye encümeninin karar mazbatası Büyük Millet Meclisi'nin tasvibine arz olunmuş idi. Bu karara göre paraların ön ve arka yüzüne yazılacak ibârelerde bâzı değişiklikler yapılması göz önüne alındı. Msl. Hâkimiyet milletindir yazısı yerine, Egemenlik ulusundur ibâresi konuldu. 1950 senesinde, mâliye bakanlığının kararı ile Atatürk'ün resimlerini ve 20. yıldönümü işâretini hâvi olacak şekilde istek nisbetince para basılması kararlaştırıldı. 1955 'te ise, 39 adet 5 liralık, 31.799 adet 1 liralık, 4.391 adet yarım liralık ve 1.721 adet çeyrek liralık ziynet altını basılmıştır (Behzad Butak, *ayn. esr.*, s. 57, 67). 1960 senesinden günümüze kadar basıl-

maktu olan 2.5, 1 liralık ve 25 kuruşluklar 6797 numaralı kanuna göre tedâvüle çıkarılmıştır. Türk cezâ kanununda kalpazanlık hakkında ağır hukümler meveuttur, msl. ecnebi meskûkâtını taklit veya tağyir edenler veyahut da bu gibi kalp ve züyuf ecnebi meskûkâtını hâriçten Türkiye'ye sokan ve bu kabil meskûkâtı sarfeden veya bu sûrette süren kimse üç seneden beş seneye kadar ağır hapse mahkûm olur (Kemal Edib, *Kanunlarımız*, I, 706, medde 320). Hâlbuki bâzı memleketlerin kanunu ecnebi meskûkâtı taklit eden'ere cezâ vermemektedir, msl. İsviçre'de vaktiyle kalp mecidiye basıldığı hukümetçe haber alınmış 1298'de bu sikke basımını durdurmak iç'n, İsviçre hukûmet'ne başvurulmuş, İsviçre temyiz mahkemesi tarafından adı geçen bu basılmış mecidiyeler İsviçre'de mütedâvil meskûkâttan sayılmadıkları, oraca bir madalya kabilinden oldukları, bunlar hangi memlekette para diye geçiyor ise, o memleketin hukûmetince tedbirler alınması lâzımdır şeklinde bir karar verilmiş idi.

Bibliyografya: R. A. Bellinger, *Catalogue of the Coins found at Corinth* (New Haven, 1925); Z P. Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia* (*ANS*, New York, 1962); P. Casanova, *Numismatique des Danichmendites* (Paris, 1896); ayn. mll., *Monnaies musulmanes de S. A. la Princesse Ismail* (Paris, 1896); G. Cattaneo, *Monete cufiche dell'I. R. Museo. di Milano* (Milano, 1819); T. L. Comparette, *Catalogue of coins tokens and medals in the Numismatic Collection of the Mint of the United States at Philadelphia* (Washington, 1912); O. Grabar, *The Coinage of the Ṭūlūnids* (*ANS*, New York, 1957); Stanley Lane-Poole, *Arabic glass Coins* (*NC*, 1872); ayn. mll., *Catalogue of the collection of Arabic Coins preserved in the Khedivial Library at Cairo* (London, 1897); ayn. mll., *The International Numismata Orientalia, II. Coins of the Urtuḳi Turkumans* (London, 1875); ayn. mll., *Catalogue of the Muhammadan Coins preserved in the Bodleian Library at Oxford* (Oxford, 1888); ayn. mll., *Catalogue of Arabic glass weights in the British Museum* (London, 1891); C. Martin Fraehn, *Recensio numorum Muhammedanorum Academiae Imp. Scienti. Petrop.*, Litteris Academicis, 1826; A Markor, *Katalog celairskih moneti* (Petersburg, 1897); ayn. mll., *Inventarniy katalog musulmanskih moneti* (Petersburg, 1896–1898); G. Miles, *Islamic Coins* (1948); ayn. mll., *Early arabic glass weights and stamps* (*ANS*, New York, 1948); ayn. mll., *Abargubâdh, a new Umayyad mint* (*Museum Notes*, 1950); ayn. mll., *The Numismatic History of Rayy* (New York, 1938); ayn. mll., *The Ayyūbid Dynasty of the Yaman and their coinage* (*NC*, 1939); ayn. mll., *Rare Islamic Coins* (*the American Numismatic Society*, New York, 1950); ayn. mll., *The Coinage of Umayyads of Spain* (*ANS*, 1950); ayn. mll., *Coins of the spanish Muluk al-Ṭawā'if* (*ANS*, 1954); ayn. mll., *A Byzantine Weight validated by al-Walid* (*ANS*, 1939); ayn. mll., *Some early Arab dinars* (*Museum notes*, the American Num. Soc., 1948, III, 93); ayn. mll., *Contributions of Arabic metrology* (*ANS*, New York, 1963); ayn. mll., *Excavation coins from the Persepolis region* (*ANS*, 1959); ayn. mll., *Contributions to Arabic metrology* (*ANS*, 1958); ayn. mll., *Fatimid Coins* (*ANS*, 1951); O. Codrington, *On a hoard of Coins found at Broach* (*JBBRAS*, 1881–1882); ayn. mll. *The Coins of the Chagatai Mughals* (*JASB*, 1891); J.Östrup, *Catalogue des monnaies arabes et turques du Cabinet Royal des Médailles du Musée National de Copenhague* (Copenhagen, 1938); Charles J. Rodgers, *Catalogue of the Coins of the Indian Museum* (Calcuta, 1896); ayn. mll., *Catalogue of the Coins, collected by chos J. Rodgers and Purchased by the Government of the Panjâb*, kısım II, Rodgers Bey (Edward Thomas), *Coins of the Tulinid Dynasty* (London, 1877), I; ayn. mll., *Catalogue of the Collection of Muhammedan Coins* (*NC*, 1883); J. G. Stickel, *Handbuch zur Morgenländischen Münzkunde* (Leipzig, 1845); Tiesenhausen, *Moneti vostoçnogo halifata* (Petersburg, 1873); C. J. Tornberg, *Num. Cufici regii numophylacii Holmiensis quos am es in terra Sueciae repertos digessit et interpretatus est.* (Upsala, 1848); Charles Torrey, *Gold coins of Khokand and Bukhara* (*ANS*, 1950); W. H. Valentine, *Modern Copper Coins of the Muhammadan States of Turkey* (London, 1911); E. v. Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islâm* (Hanovre, 1927); ayn. mll., *Nouvelles contributions à la numismatique orientale* (*Viyana*, 1914); Ahmed Ziya, *Meskûkât-ı islâmiye kotaloğu* (İstanbul, 1328); J. Walker, *Arab-Sasanian Coins* (*British Museum Quarterly*, 1935); ayn. mll., *The coinage of the second Saffarid dynasty in Sistan* (New York, 1936); ayn. mll., *A Catalogue of the Arab-Sasanian Coins* (London, 1941); ayn. mll., *A rare coin of the Zanj* (*JRAS*, 1933); ayn. mll., *Islamic coins with Hindu types* (*NC*, 1946); H. H. Wilson

Ariona Antiqua. A descriptive account of the antiquities and coins of Afghanistan (London, 1841); Bunlardan başka şu mecmualarda sikkeler hakkında mâlûmat ve makaleler vardır: *JASB, JBBRAS, JRAS, NC, NZ, RN, Revue Numismatique Belge*; *Zeitschrift für numismatik*; Harry W. Hazard, *The Numismatic History of late medieval north Africa* (*ANS*); Josquim Figanier, *Moedas Arabes* (Lisboa, 1959); Dominique Sourdel, *Un trésor de Dinars Gaznawides et Saldjuqides découvert en Afghanistan* (*Bulletin d'Etudes Orientales*, Damas, 1964, XVIII, 197—219); A. R. Frey, *Dictionary of Numismatic Names* (New York, 1947).

(İBRAHİM ARTUK.)

SİLÂḤ-DÂR. [Bk. SİLÂHDÂR.]

SİLÂHDÂR. SİLÂḤ DÂR, „silâh taşıyan" mânasına gelen farsça bir terkip olup, Selçuklulardan itibâren bir çok türk devletlerinde sultana âit silâhların muhâfazası ile mükellef saray hizmetlilerinin, Osmanlı imparatorluğunda ise, bu saray me'muriyeti ile berâber, vezirler ve devlet adamlarının kapı halkından bir kısmının ismi ve aynı zamanda kapu-kulu süvarileri arasında yer-alan askerî bir sınıfın adı.

Büyük Selçuklu imparatorluğu sarayında, zarad-ḫâne (zard ḫâne) veya zırh-hâne denilen silâh-hâneyi muhâfaza etmek için, ekserisi türk olan hizmetlilerden *ġulâmân-i silâḥdârân* adı verilen busûsî bir sınıf teşkil edilmiş idi. *Silâḥdâr* ve bâzen de *silâḥî* diye anılan bu muhâfızlar *âbdâr, şarâbdâr* ve *câmadâr* 'lar gibi sultanın dâimî hizmetlileri meyânında idiler (Nizâm al Mulk, *Siyâsat-nâma*, nşr. Ch. Schefer, s. 94). Silâhdârların reisi emîr-i silâḥ unvânını taşıyordu ki, silâh-hâne hizmetlerinin dışında, merâsim günlerinde, tahtın yanında yer alır ve alaylarda sultanın silâhını taşırdı. Emîr-silâhlık sarayın ehemmiyetli me'muriyetlerinden sayılmakta olup, bu mevkiden kumandanlığa kadar yükselenler de olmuştur (bk. *Siyâsat-nâma*, s. 109; krş. *Aḫbâr al-dawlat al-salçūḳiya*, türk. trc. Necâti Lûgal, s. 77 v.d.). Anadolu Selçuklularında silâhdârların teşrifattaki yerleri daha da artmış ve bunlar, silâh-hâne ile birlikte sultanın da muhafazasına me'mur bir hassa kuvveti olarak, alaylarda cândârlar [bk.] gibi ok, yay ve nacak taşımağa başlamışlardır (İbn Bîbî, *al-Awâmir al-'alâ'iya*, tıpkı basım, Ankara, 1956, s. 216).

Aynı teşkilât Baybars I. zamanında Mısır Memlûk sarayında da meydana getirilmiş ve sarayın silah ve mühimmat deposu olan silâḥḫâna veya zard ḫâna'nin muhâfazası gâyesi ile Memlûklerden teşkil olunan sınıfa *al-Silâḥdâriya* adı verilmiştir. Aynı zamanda bunlar, mevkiblerde uşaklar ve teberdârlar ile birlikte, sultana muhâfızlık vazifesini de görüyorlardı. *al-silâḥdâriya*'nin başında bulunan amîr silâḥ, silâh-hânenin bütün masraflarını, buraya giren ve çıkan şeyleri murâkabe eder, merâsimlerde ve muhârebelerde sultanın silâhını taşır ve divanda (dâr al-'adl) hükümdarın arkasında dururdu (bk. al-Ḳalḳaşandî, *Ṣubḥ al-a'şâ*, nşr. Aḥmed Zakî, V, 462; Maḳrîzî, *Histoire des Mamelouks*, trc. Quatremère, I, 159; II, 122). Memlûk teşkilâtında en yüksek emîrler olan *umarâ' mi'în* arasında bulunan amîr silâḥ, aynı zamanda *muḳaddim al-ulûf* pâyesini de hâiz olduğundan, mu'ârebelerde kumandanlık vazifesini de yapardı. Bu mevki XV. asır ortalarında, daha da ehemmiyet kazanarak, amîr kubîrden sonra ikinci makam hâline gelmiştir [bk. mad. EMİR-ÜLKEBÎR].

Büyük Selçuklu imparatorluğu devrinden başlayarak, bir taraftan Memlûklere, diğer taraftan Anadolu Selçukluları vâsıtası ile, beyliklere intikal eden silâhdârlık, Osmanlı imparatorluğunda, yüksek saray me'mûriyetlerinden biri olarak devam ettiği gibi, devlet ricâlinin maiyetleri erkânından bir kısmının ve aynı zamanda kapu-kulu ocaklarından birinin de adı olmuştur.

1. Silâhdâr ağa, silâhdâr-i şehriyârî de denilen bu saray me'mûriyeti Yıldırım Bayezid zamanında ihdas edilmiş idi (Atâ, *Tarih*, I, 201). Ancak, Selçuklulardan ve Memlûklerden farklı olarak, saray dâhilinde bir silâhdârlar sınıfı teşkil edilmemiş ve sarayda silâhdârlık unvanı tek bir şahsa inhisar ettirilmiş idi. Pâdişahların husûsî hizmetlerine bakan has-oda mensuplarından olan silâhdâr ağa, Fâtih devrindeki nizâma göre, erkân-ı havass-i cavânî adı verilen bu oda ağalarının has-odabaşıdan sonra gelen büyük âmiri idi (krş. *Kanun-nâme-i Âl-i Osman*, *TOEM* ilâvesi, s. 23). Silâhdâr ağa, pâdişahın silâhının muhâfızı sıfatı ile, merâsimlerde başında kırmızı kadifeli ve zülüflü üsküf olduğu hâlde, hükümdarın kılıcını sol omuzuna dayayarak tutar, alaylarda ise, kılıcı sağ omuzuna alarak, hünkârın sağ gerisinde yürürdü. Pâdişaha âit diğer silâh ve techizatın muhâfazası da silâhdâr-i şehriyârîlerin aslî vazifelerinden idi. Bunun için, sarayda arz-hâne içinde, silâh ve kıymetli eşyaların saklandığı bir husûsî kısım meydana getirilmiş idi ki, buna silâhdâr hazinesi deniliyordu. Bunlardan başka, has bahçedeki gezintilerde hünkâra refâkat etmek, pâdişahlar ava çıktıklarında berâber bulunup, sofralarını kurmak ve 12 rebiülevvelde okutulması, Murad

III. zamanından beri usûl ittihaz edilen mevlidlerde çuhâdâr ile birlikte pâdişaha buhûr ve gül-suyu takdim etmek de silâhdâr ağaların vazifeleri cümlesinden idi.

Silâhdâr-ı şehriyârîliğe ondan bir derece aşağı olan çuhâdârın getirilmesi has-oda nizamından idi. Kanun-nâmelere göre, XV.—XVI. asırlarda mutâd saray çıkmalarında silâhdâr-ağa 50 akçe ile müteferrika tâyin edilir, terfi ettirilir ise, bölük ağası, çaşnigîr-başı veya kapucu-başı nasb olunabilirdi (*Kanun-nâme-i Âl-i Osman*, s. 24). Fakat XVI. asır sonlarından itibâren bu nizamlara pek riâyet edilmeyerek, kiler-kethudâsı, seferli-kethudâsı, peşkir-ağası, hattâ berber-başı gibi has-oda dışındaki enderûn mensupları da silâhdâr-ağalığa getirilmiş ve aynı zamanda silâhdâr-ı şehriyârîlerin yeniçeri-ağası, beyler-beyi, kapudan-ı deryâ veya vezir tâyin edilmeleri yoluna gidildiğinden, daha sonraları içlerinden def'aten sadrâzamlığa yükseltilenler de olmuştur. Bu yüzden silâhdâr-ağalık ehemmiyetli bir makam hâline gelmiş ve kendilerine daha başka vazifeler de tahmil edilmiştir. Bundan böyle silâhdârlığa tâyin edilenlere hatt-ı hümâyûn gönderilmeğe ve yeni nasb olunan veya terfian taşra hizmetine çıkartılan silâhdâr-ağalara pâdişahın huzûrunda kürk giydirilmeğe başlanmıştır (tafsilât için bk. Atâ, *Tarih*, I, 253 v.d.).

1701—1703 yıllarında Mustafa II.'ya silâhdârlık eden Çorlulu Ali paşa [b. bk.] enderûn hizmetlerini yeni bir nizâma bağlarken, o zamana kadar saray ve paşa-kapısı arasında bâb-üs-saâde ağaları vâsıtası ile gönderilen hatt-ı hümâyûn ve telhîslerin bundan sonra silâhdâr-ı şehriyârî mârifeti ile teâtî olunması usûl ittihâz edilmiş ve, vazifeleri daha çok sarayın harem tarafına taallûk eden dâr-üs-saâde mensupları müstesnâ olmak üzere, bâb-üs-saâde ile birlikte bütün enderûn hizmetlerinin nezâreti vazifesi de silâhdâr-ağaların uhdesine verilmiştir. Bu sûretle silâhdâr-ı şehriyârîlik, has-oda, hazîne, kiler ve seferli koğuşlarının ve zülüflü baltacıların da âmiri bulunan mühim bir mevkî hâlini almış ve silâhdârlar, muhtelif vazifeleri dolayısı ile saray baş-mâbeyincisi durumuna yükselmişlerdir (krş. Atâ, *Tarih*, I, 201). Bu itibârla silâhdâr-ı şehriyârî, sabah namazından yatsıya kadar pâdişahın nezdinde bulunarak, hatt-ı hümâyûn ve telhîsat teâtisi ve pâdişahtan sâdır olacak irâdelerin ifâsı ile meşgûl olurdu. Darphâne, matbah ve şehremînleri ile boştancı-başılar ancak silâhdâr-ağa vasıtası ile irâde-i seniyye istihsal edebilirlerdi. Muâyede, cuma selâmlığı ve ulûfe tevzii merâsiminin teşrifat kaidelerine göre tertip ve icrâsı da silâhdâr-ağanın vazifelerinden idi. Diğer taraftan, enderûn hazînesindeki para ve kıymetli eşyaları gösteren ve defterdar tarafından mühürlenmiş olan 2 defteri, hazîne kethudâsı ile birlikte muhâfaza eden silâhdâr-ağa, bu hazînenin açılışında da hazır bulunuyordu (M. d'Ohsson, *Tableau général de l'empire othoman*, VII, 40 v.d.). Harc-ı hassanın bir kısmı doğrudan-doğruya silâhdâr-ı şehriyârînin elinde olup, buradan yapılan masrafları kaftancısı vâsıtası ile deftere kayıt ettirdiği gibi, hazîne kethudâsı dâiresindeki dolaptan harcanan mikdarı da her ay başında görüp, tasdik etmek salâhiyetini hâiz idi. Bütün bunlardan başka, her yıl 12 ramazanda hırka-i şerîf dâiresinde yapılan merâsimlerde emânet-i mukaddesenin Revan köşküne nakline nezâret etmek de silâhdâr-ağanın vazifeleri meyanında idi. Mevkîleri ehemmiyetli ve vazifeleri mütenevvî olunca, silâhdârların maiyetlerine, la'a nâmı ile, 5 nefer has-odalı ve diğer koğuşlardan kaftancı, kilerci, tütüncü, yedekçi v.b. adı ile 34 kişiyi bulan bir hizmet erbâbı verilmiş idi.

Silâhdâr-ı şehriyârî ulûfesi başlangıçta 20 akçe olup, ayrıca kendilerine câme-i hassa adı ile yılda 4 kat elbiselik kumaş verilmekte idi. Ancak silâhdârlığın ehemmiyet kazanmasına muvâzi olarak ulûfeleri de fevkalâde artmış, o kadar ki XVIII. asır başlarında yevmî 300 akçe ile tekaüd edilir olmuşlardır (krş. Râşid, *Tarih*, III, 80). Silâhdâr-ağaların ulûfeleri dışında hasları da var idi.

Osmanlı sarayında silâhdâr-ı şehriyârîlik Mahmud II. zamanına kadar devam etmiş, silâhdâr Giritli Ali Ağa'nın 3 cemâziyelevvel 1247 (10 teşrin I. 1831)'de ölümü üzerine, silâhdârlık lağvedilerek, enderûn ricâl ve hademesinin zabitliği vazifesi hazîne-kethudâsına verilmiştir (bk. Ahmed Lûtfî, *Tarih*, III, 166). Çok geçmeden de silâhdâr-ağalığın yerine kaim olmak üzere enderûn nazırlığı ve bir yıl sonra da mâbeyn müşirliği ihdas edilmiştir.

2. Paşa defterlisi silâhdârlar. Osmanlı imparatorluğu devrinde vüzerâ ve ricâlin, masraflarını kendileri ödeyerek, dâirelerinde beslediklerı alay-beyi, selâm-çavuşu, hazînedâr, emîr âhur v.b. gibi kapı-halkı arasında silâhdâr adını taşıyan hizmet erbâbı da bulunmakta idi. Vezir dâirelerindeki hizmetlilerin muntazam sûrette kayıtları tutulduğu için bunlara „paşa defterlisi" deniliyordu. 1119 (1707)'da vezirlerin kapı-halkı ve maiyetleri tahdit edilirken, paşa-kapılarında ancak 10 nefer silâhdâr istihdam edilmesine müsâade olunmuş (krş. Râşid, *Tarih*, III, 238) ve nihâyet 1831'de silâhdâr ağalık lağvedilirken, vüzerâ ve ricâl dâirelerinde silâhdâr namı ile adam kullanılması men edilmiştir.

3. **Silâhdâr bölüğü.** „6 bölük" de denilen kapı-kulu süvârîlerinin ilk teşkil edilen bölüğü olup, yeniçeri ocağının kuruluşu sırasında Murad I. tarafından ihdas olunmuştur. Bu ocağa önceleri yalnız haremden çıkan içoğlanları alınırken, sonraları bir taraftan Galatasaray, İbrahim Paşa, İskender Paşa ve Edirne saraylarından çıkan acemi-oğlanlar ile veledeş adı verilen sipâhî-zâdelerin, diğer taraftan da sağ ve sol ulûfeciler bölüklerinden terfi eden efrâdın alınması usûl ittihaz edilmiştir. Bununla berâber kapı-kulu nizamı bozulunca diğer ocaklar gibi silâhdâr bölüğüne de hâriçten kimseler kabûl edilir olmuştur.

Fâtih devrine kadar silâhdâr bölüğü, kapıkulu süvârîleri içinde baş-bölük itibâr ediliyor, alaylarda pâdişahın arkasından yürüyen silâhdârlar, harplerde hünkârın arka cephesini ihâta edip, hünkârın sağ ve sol tarafında yer alan sipâhî-zâdelere bile takaddüm ediyorlardı. Ancak Fâtih Sultan Mehmed sayıları artan bey-zâde ve sipâhî-zâdelerden müstakil bir bölük teşkil ederek, onlara kırmızı sancak tevcih ve pâdişahın sağında yürümek imtiyazını bahşedince, silâhdâr bölüğüne de sarı bayrak verilmiş ve silâhdârların bundan sonra hünkârın sol tarafında yürümeleri kanun olmuştur. Bu sûretle silâhdâr bölüğü sipah bölüğünden sonra ikinci dereceye düşmüş ve bayrağının renginden dolayı „sarı bayrak bölüğü" veya „sipah bölüğü" ile birlikte „yukarı bölükler" diye anılmıştır.

Bir hassa kuvveti olan silâhdâr bölüğünün başlıca vazifeleri mevkiblerde ve cuma selâmlıklarında pâdişahın solunda yürümek, harp sâ'atlarında saltanat sancaklarının sol tarafında yer almak, yürüyüşlerde veya pâdişahın iştirâk ettiği seferlerde hünkârın geçeceği yolları açmak, köprüler yaptırmak ve tuğların dikilmesi için yolun iki tarafına „sancak tepesi" denilen sun'î tümsekler hazırlatmak idi. Eğer sefere serdâr olarak sadrâzam me'mur edilmiş ise, sancak tepeleri yalnız yolun sol tarafında yapılırdı.

Bu muhârebe ve yol hizmetlerinin yanıbaşında, seferlerde pâdişahın veya sadrâzamların tuğlarını taşımak, merâsimlerde hünkârın yedek atlarını götürmek ve pâdişahın câmie gidişlerinde fukaraya sadaka dağıtmak da silâhdâr bölüğü mensuplarının vazifelerinden idi. Tuğları taşıyanlar „tuğcu" veya „tuğ keşân, tuğciyan-i hassa" diye anılırdı. Bunların sayıları 23 olup, âmirlerine tuğcu-başı denilirdi. Pâdişahın yedek atlarını götürenlere „yedekçi" adı verilmekte olup, „yedekçi başının" emrinde 30 neferden ibâret idiler. Pâdişah adına fakirlere sadaka dağıtan silâhdârlar ise, buçukcu adı ile anılırlardı. Tuğculuk, yedekçilik ve buçukculuk hizmetleri gedik itibâr edilip, imtiyaz sayılan bu vazifelere ancak rüûs-i hümâyun ile tâyin yapılabilirdi.

Bu hizmetlerin dışında, XVI. asrın ikinci yarısından itibâren kapı-kulu süvârîleri Edirne ve Bursa'dan başlayarak imparatorluğun her tarafına yayılıp, vergi tahsili, beytülmal eminliği, mübâyaat ve kitâbet gibi muhtelif hizmetlerde de kullanılmağa başlanınca, silâhdâr bölüğü efrâdı da cizye eminliğine veya ağnam, harac gibi vergilerin tahsiline me'mur edilmişlerdir (980=1572 tarihli *Ahkâm defteri*, Başvekâlet arşivi, nr. 67 ').

Cemâat-i silâhdâran diye de zikredilen silâhdâr ocağı 260 bölüğe ayrılmış idi. Ocak mevcûdu, ihtiyâca göre veya nizâma aykırı olarak, hâriçten kimselerin de kaydedilmesi dolayısı ile, zamanla değiştiği için, bölük mevcutları da, buna muvâzi olarak, artmış veya azalmıştır. Fâtih Mehmed zamanında sayıları 2 000 olan silâhdârların (İdrîs-i Bitlisî, *Haşt bihişt*, Nuruosmaniye Kütüb. nr. 3209, var. 462a) 920=1514'de 1 800'e (Topkapı arşivi, E. 5475) ve 1527'de 1.593'e (Ömer Lûtfi Barkan, *933—934 1527—1528 malî yılına ait bütçe örneği, İktisat Fakültesi mecmuası*, XV/1—4, s. 300) düştüğü hâlde, 975=1568'de 2.780'e çıktığı ve Murad III.'ın cülûsunda 2.127 iken (Koçi Bey, *Risâle*, İstanbul, 1277, s. 7), sür'atle artarak, 996 (=1588)'da 2.930'a (Selânikî Mustafa, *Tarih*, s. 235), 1597'de 5.000'e ve 1609'da ise, 7.683'e yüksoldiği (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kapukulu ocakları*, II, 214) görülmektedir. Murad IV. kapı-kulu süvârî bölüklerinde tensikat yapınca, silâhdâr bölüğünün mevcudu 2.500 olarak tespit edilmiş ise de, çok geçmeden gene arttığından, 1660'da 6.244'e indirilmiş idi. 1123 (=1711)'de ocak mevcudu 6.628 ve bundan iki sene sonra 10.821 nefer olup (Başvekâlet arşivi, Cevdet, *Askerî*, nr. 22 333), Mahmud II. devrinde ise, 12.000 tahmin edilmekte idi.

Silâhdâr bölüklerinden her biri bölük-başı veya ser-bölük denilen bir zâbitin emri altında olup, bütün bölüklerin yâni ocak veya cemâatin başında ise, silâhdâr-ağası (ser-silâhdârân) bulunuyordu. Kapı-kulu süvâri bölüklerinin bütün kumandanları gibi bölük ağalarından sayılan silâhdâr-ağası, önceleri baş-bölük ağası iken, sipah bölüğünün teşkilinden sonra sipah-ağasından sonra ikinci geliyor, aynı zamanda rikâp veya üzengi ağalarından addediliyordu. Kanun gereğince silâhdâr bölüğü ağalığına sağ ulûfeciler (ulûfeciyân-ı yemîn) ağalığından gelinmekte ve silâhdâr-ağası terfi ettiğinde sipah-ağası olmakta, yahut 350 000 akçe ile sancağa çıkarılmakta (krş Lûtfi Paşa,

Asaf-nâme, İstanbul, 1326, s. 17) idi. Diğer taraftan, bölük ağaları nizamına göre, yeni tâyin olunan ocak ağası, geldiği bölükten bir mikdar efrâdı silâhdâr bölüğüne getirmek hakkını da hâiz idi.

Ocak dâhilinde silâhdâr-ağasının karargâhını meydana getiren büyük zâbit ve me'murlar silâhdârlar kâhyası, silâhdâr kâhya-yeri, baş-çavuş ve silâhdârlar kâtibinden müteşekkil idi. Kâhyanın vekili olarak ocağın hemen bütün işlerine bakan silâhdâr-kâhya yeri aynı zamanda silâhdâr-ağasının Bâbıâli'deki mümessili vazifesini de görüyordu.

Silâhdâr bölüğü mensuplarının ulûfeleri, hizmet müddetlerine göre, 6—99 akçe arasında değişiyordu (d'Ohsson, *ayn. esr.*, VII, 368). Meselâ bölüğe yeni kaydedilen bir serdengeçtiye 6 akçe ulûfe tâyin edildiği (Başvekâlet arşivi, İbnülemin, *Askeri*, nr. 2186) hâlde, Galatasarayından çıkanlara 12—13 akçe veriliyordu. Silâhdârlar, kendi arzûları ve silâhdâr-ağasının da muvâfakatı ile, ulûfelerini öz oğullarına devredebiliyorlardı. Tekaütlere ulûfeleri aynen veya bir mikdar eksiği ile tahsis olunuyor, fakat kötü hareketleri dolayısı ile ocaktan tard edilenlerin ulûfeleri kesiliyor ve bu gibiler merd-i timar sayılıyorlardı. Sipâhî ağasının ulûfesi ise, Fâtih kanun-nâmesine göre, 125 akçe olarak tesbit edilmiş idi. Bununla berâber 1527'de ser-silâhdârın 120 akçe almakta olduğu görülmekte (Ö. L. Barkan, *ayn. esr.*, s. 315), XVIII. asır sonlarında ise, yıllık ulûfeyekûnu günde 130 akçeye tekabül etmekte idi.

Silâhdâr bölüğüne âit tevcih, terakki ve tekaüdiye gibi paraya taallûk eden muâmeleler defterdarlığa bağlı „Silâhdâr kaleminde" görülürdü. Silâhdâr bölük kâtibi aynı zamanda bu kalemin de âmiri idi. Eşkinci ve müteka'id silâhdârların „esâme" denilen ulûfe cüzdanları bu kaleme kayıtlı olup, bölüğün mevcut isim cedvelleri de burada hazırlanırdı. Ancak, ulûfelerin tediye edilebilmesi için, esâmilerin süvârî mukabelesi kaleminde gözden geçirilip süvârî mukabelecisi tarafından tasdik edilmesi şart idi (d'Ohsson, *ayn. esr.*, VII, 266).

Diğer kapı-kulu ocakları gibi, silâhdâr bölüğü de Murad III. devrinden itibâren nizamını kaybetmeğe başlamış ve alınan bâzı tedbirlere rağmen XVIII. asırda tamâmiyle zapt u rabttan çıkarak, seferlerde işe yaramayan, hazarda ise, tâlim terbiyeyi bırakıp, ticâret ile uğraşan ve halka zulmeden kimselerin boş yere ulûfe aldıkları bir teşkilât durumuna düşmüştür. Bu yüzden yeniçeri ocağının ilgasından hemen sonra, 1826'da Mahmud II.'ın topladığı bir şûrâda kapı-kulu süvârî bölüklerinin kaldırılmasına karar verilmiş ve „6 bölük" meyânında silâhdâr bölüğü de lağvedilerek, defterdarlıktaki silâhdâr kalemi kapatılmış ve sâhipleri mâlûm olmayan esâmeler imha, ancak sadrâzamın huzûrunda isbat i vücut edeceklere gümrükten maaş tahsis olunmuştur (Başvekâlet arşivi, Cevdet, *Askerî*, nr. 12171; krş. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 210 v.d.).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerin dışında, Selçuklular devri için Köprülü-zâde M. Fuad, *Selçukiler zamanında Anadolu'da türk medeniyeti*, (*MTM*, V, 215, 223 v.d.); Memlûk devri için Maḳrîzî, *al-Ḫiṭaṭ* (Kahire, 1270), II, 222; İbn Tağrîbirdî, *al-Nucûm al-zâhira fî mulûk Miṣr va 'l-Ḳâhira* (Kahire, 1938), VII, tür. yer.; Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks* (Paris, 1923), s. LIII, LVII; A. N. Poliak, *Organisation of the Mamluk State*, *BSOS* (1940—1942), X, 862-876; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal* (İstanbul, 1941), bk. fihrist; ayn. mll., *Osmanlı devletinin saray teşkilâtı* (Ankara, 1945), bk. fihrist; ayn. mll., *Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı* (Ankara, 1948), bk. fihrist; J. v. Hammer, *Die Staatsverfassung und Staatsverwaltung des Osmanischen Reiches* (Viyana, 1816), II, 105, 150, 238; G. Marsigli, *L'Etat militaire de l'empire ottoman* (Paris, 1732), türk. trc. Nazmi, *Osmanlı imparatorluğunun zuhur ve terakkîsinden inhitatı zamanına kadar askerî vaziyeti* (Ankara, 1934), s. 97—100; Ahmed Cevad, *Tarih-i askerî-i osmânî* (İstanbul, 1297), tür. yer.; Mahmud Şevket, *Osmanlı teşkilât ve kıyâfet-i askerîyesi* (İstanbul, 1325), I; Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, bk. mad. *Silâhdâr*; İsmail Baykal, *Silâhdâr-i şehriyârî ve dârüssaâde ağası tâyinleri hakkında hatt-ı hümâyûnlar*, *Tarih vesikaları*, II, 338 v.dd.

(ŞERAFEDDİN TURAN.)

SİLİFKE. SELEFKE, Anadolu'nun cenûbunda, Akdeniz bölgesinde İçel vilâyetine bağlı bir kazânın merkezi olup, 36° 21′ şimâl arzı ile 33° 56′ şark tûlu üzerinde yer almaktadır. Şehir, esas itibâriyle, Göksu nehrinin kıyıya açılan derin vâdisinin cenûbunda garba doğru yaptığı büklümün kenarında kurulmuştur. Bu kısımda denizden yüksekliği 20—30 m. olan şehir bugün Göksu'yun şarka doğru devam eden mecrâsının her iki tarafındaki alçak sâhaya doğru yayılmakta olup, bilhassa mecrânın şimâlinde Silifke-Mersin caddesinin kenarında gelişme göstermektedir. Mektep, hastahâne, kooperatif ve su işleri gibi devlet te'sisleri bu yol kenarında kurulmuştur.

Şimâl-i garbîye doğru şehrin nisbeten eski kısımlarını teşkil eden mahallelerde irtifâ 50—60 m.'yi bulur. 1960 nüfus sayımına göre, şehrin nüfusu 9.843 kişi iken, 1965'te 11.900 olmuş; kazânın nüfusu ise, 53.504 (1960)'ten 1965'te 57.855 kişiye yükselmiştir.

Şehrin eski çağları. Dağlık Kilikya (Cilicia Thracheia)'da, Göksu (=Kalycadnos) kenarında geniş ve pek elverişli bir ovada İskender'in kumandanlarından Seleucus Nicator I. (312—281) tarafından 300 (m. ö.) senesine doğru kurulmuş bir şehir olup, en eski ismi, kurucusuna izâfeten, Selevkia (= Σελεύκεια) idi ve Mesopotamya (Elcezîre) hududunda mevcut aynı isimdeki Selefkelerden (bunlar hakkında bk. William Muir, *The Caliphate, its rise, decline and fall*, London, 1898, s. 51, 126, 4,60) veya arapça kaynaklarda mezkûr Salağûs'tan tefrik etmek için (münâkaşası için bk. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, Bruxelles, 1935, s. 117, not 4), Thracheia (dağlık, Osmanlı tahrir defterlerinde: Seng Silifke, bk. maliye defteri, nr. 31), bâzan da Σελευκέψυ τψν Τφ Καλιχαδνψ („Göksu üzerindeki Silifke") olarak tavsif ediliyordu.

Evvelce bu bölgenin cenûbunda deniz kıyısında teessüs eden eski Holmi (Viran-şehir, Ağa limanı = Ak-liman) şehrinin sekenesi tarafından iskân edilen Silifke. IV. (m. s.) asırda İsavria Kilikya'yı da ihâta ettiği zaman, bir İsavria şehri olarak da kabûl edilmiştir. Esâsen, şimâl-i şarkî istikametinde eski Olba (bugünkü Ura), Diocaeseria (bugünkü Uzunca burc), Larenda (bugünkü Karaman) ve Ikonion (Konya) üzerinden orta Anadolu yaylasına çıkan yol gibi şimâlden gelen bir takım patikalar da Silifke'yi İsavria (veya Cilicia Thracheia, Selçuklular devrinde: Ḳamar al-Dīn-ili; Karamanlılar devrinde: İç-il) ile birleştirmekte idi (bu yollar şebekesi hakkında bk. W. M. Ramsay, *Anadolu'nun tarihî coğrafyası*, trc. M. Pektaş, İstanbul, 1960, s. 401 v. d., 510; Herzfeld, *Kilikia Stratzen, Peterm. Mitt.*, 1909, sayı 30, 6, 15). Öte yandan ilk çağlarda Göksu nehrinin seyr ü selere elverişli olması sebebiyle, Akdeniz âleminin harsî ve iktisadî hayatı ile yakından alâkası bulunan Silifke Roma devrinde, Tarsus ile rekabete girişerek, serbest şehir imtiyazına sâhip olmuş ve bir ticâret şehri olarak denizden, bilhassa Kıbrıs'tan gelip, Anadolu'nun içlerine sevkolunan mallar için bir geçiş merkezi olmuştur. Aynı sebep ile büyük bir gelişme gösteren Silifke, büyük binâlar ve âbideler ile süslenmiş ve romalılar zamanında belli-başlı şehirlerden addedilmeğe başlanmıştır. Nitekim bir çok mühim yolların üzerinde birleştiği altı kemerli Göksu köprüsü Vespasianus ve Titus devirlerinin bir hâtırası olup, Domitianus tarafından Kilikya vâlisi L. Octavius Memor'un idâresinde (77—78 senelerinde) yapılmıştır. Bugün romalılar ve bizanslılar zamanında şimdiki yerinde gelişen şehrin kalıntılarından bilhassa Silifke'ye hâkim kalenin şarkındaki sırt üzerinde Tekir (=Tekfur)-anbarı adını taşıyan bir sarnıç ile bunun şarkında sırtın yamaçlarında bulunan anfiteatrı, mâbedi ve sütunlu caddeyi, Göksu kenarındaki *stadion*'u, nihâyet şehrin cenûp sonunda, Mut şosesinin sağ ve solundaki yamaçlarda taşa oyulmuş bir çok lahidleri hâvi eski mezarlıkları görmek mümkündür. Bu arada denizden yüksekliği 70 m.'yi bulan bir düzlükte, Meryemlik tâbir olunan mevkide, St. Paulus'un talebesi Aya Tekla'nın sığınmış olduğu bir yer-altı mağarasının üzerine yapılmış olan kiliseyi de zikretmek icâp eder. Zîrâ burası uzun müddet bir ziyâret mahalli olarak kabûl edilmiştir (tafsilât için bk. Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie*, 1921, II, A, I, 1203; Ritter, *Kleinasien*, 1859, II, 321 v.d.; V. Langlois, *Voyage dans la Cilicie*, 1861, s. 114. 185; Ramsay, *ayn. esr.*, s. 422 not 2; Ch. Texier, *Küçük Asya*, trc. A. Suad. İstanbul, 1340, III, 274 v.d.; Franz X. Schaffer, *Cilicia, Petermann's Mitt. Erg.*, 1902 (*Adana*); *Voyage de l'Asie Mineure*, nşr. Léon de Laborde, 1838, s. 129 v.d., pl. LXXI, LXXII).

Orta çağlarda Silifke. V. asırda bir metropolitin makarrı olduğu bilinen Silifke, Bizans imparatorları zamanında, önce Kleisura, daha sonra da Selevkeia *thema*'sının merkezi olarak, büyük bir askerî ehemmiyete sâhip olmuş ve merkezden başka Konstantinos Porphyrogenetos'un saydığı 10 kaleyi de ihtivâ etmiştir (bk. *de Thematibus et...*, Bonnae, III, 36; krş. J. Keil ve A. Wilhelm, *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, Manchester, 1931, III, 44 v.d.; E. Honigmann, *Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches*, Bruxelles, 1935, s. 44). al-Ya'ḳūbī 889'da, Silifke'nin Bizans'a 500 süvârî te'min ettiğini belirtir (*Les Pays*, trc. G. Wiet, Kahire, 1937, s. 168). Aynı şekilde islâm coğrafyacıları, ezcümle İbn Ḫurdāẕbih de, *'āmil al-durūb* idâresindeki Silifke (*'amal Salūḳiya*)'nin ihtivâ ettiği 10 kaleye işâret eder (bk. *al-Masālik wa 'l-mamālik*, nşr. de Goeje, Leiden, 1889, s. 108, str. 6 v.d.; s. 117, str. 15 v.d.).

Araplar, 223 (838)'te Silifke'ye tâbî Nahr al-Lāmis'e kadar gidebilmişler (bk. Ṭabarī, nşr. de Goeje, III, 1236—1237; İbn al-Aṯīr, nşr. Tornberg, VI, 340), fakat mühim bir mevkî olan Silifke'yi hiç bir zaman alamamışlar-

dir. Silifke 'yi Salaġūs (bk. Yāḳūt, *Mu'cam*, Kahire, 1906, V, 108) ile karıştıran müelliflerin ileri sürdükleri fikirler tamâmiyle yanlıştır (msl. bk. *EI*, mad. SELEFKE). Kaynaklardan anlaşıldığına göre, müslümanlar ile Bizans arasındaki esir mübâdelesi bir hudut şehri olan Silifke (Salūḳiya) yakınlarındaki Lâmis suyu (Nahr al-Lâmas) kıyılarında yapılıyordu (bk. Ṭabarī, I/I, 1352; Mas'ūdī, nşr. de Goeje, VIII, 190; krş. G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 1930, s. 133).

Birinci haçlı seferi sırasında Ermeniler bu mıntakayı bizanslıların elinden almışlar ise de, Anna Komnena 'dan anladığımıza göre, Alexis I. Komnenos (1081—1118), Gorigos (=bugünkü Kız kalesi) ile birlikte, yeniden tahkim ettirdiği Silifke 'ye bir askerî birlik yerleştirmiş, sonra da bizzat buraya gelmiş idi (bk. *Alexiade*, trans. trc. B. Leib, Paris, 1945, III, 46, 152). Öyle anlaşılıyor ki, Ermeniler Rupēn III. (1175—1187) 'in hâkimiyeti sırasında Silifke 'yi ve köprüye (yk. bk.) tamâmiyle hâkim bir tepe üzerinde bulunan kalesini ellerine geçirmişlerdir. Kitâbelerinde, bizanslıların olduğu gibi, tâmir faâliyetleri görülen ermeni kırallarından Heytum, Constantin ve Levon 'un isimleri de bulunan Silifke kalesi, bu tarihten sonra ehemmiyet kazanmış olup, ismi kaynaklarda zikredilmiştir. Nitekim Levon II. (1187—1219) tarafından önce Lülüe senyörü [bk. mad. LÜ'LÜE] Şâhinşâh 'a verilen kale, 1194 'te, latin veya grek Comartias 'ın babası Constantz 'a geçmiştir ki, bu zât Levon II. 'un taç giyme merâsimini tasvir eden kaynaklarda Silifke kalesi sâhibi olarak zikredilmektedir. Bu sûretle uzun müddet Selçuklu hücumlarına mukavemet edebilen Silifke, 1190 'da, üçüncü haçlı seferine çıkan Friederich I. Barbarossa 'nın ölümü hâdisesine sahne olmuştur. Lârende (Karaman) 'den sonra Silifke 'ye gelen imparator nehirdeki bir geçitten bütün ordusunu geçirmiş ve burada suya girerek, cereyana kapılan birisini kurtarırken, boğulmuş idi (bk. Vardan, *Türk fütûhatı tarihi*, trc. Hrand D. Andreasyan, *Tarih semineri dergisi*, II, 1937, s. 215; krş. İbn Şaddād, *Rec. Hist. Orient. des Crois.*, III, 162. Amadi, *Chronique*, nşr. de Mas Latrie, Paris, 1891, s. 76). Selçuklu hücûmlarına mukavemetten âciz kalan Levon II., kendine yardım etmelerini te'min maksadı ile, Lârende ile Silifke 'yi Hospitalier şövalyelerine terk etmiş ve bunun tasdiki için de papa Innocent III. 'e mürâcaat etmiştir (nisan 1210). Papa, 3 ağustos tarihli emir-nâmesi ile, bunu kabûl ettiğinden, Silifke uzun müddet Kıbrıs ile yakın alâkası bilinen Hospitalier şövalyelerinin elinde kalmıştır. Kaynaklarda Silifke kalesinin ilk Hospitalier hâkimi olarak Haymericus de Pax, 1214 senesi için de Feraldus de Barras isimleri zikredilmektedir. 'Alā' al-Dīn Kayḳubād I., 1224 'te, kuvvetli bir Selçuklu ordusu ile, Kilikya üzerine yürüdüğü zaman, Lampron (Namrūn) senyörü Konstantin, Selçuklulara karşı yardım etmeleri için, Silifke 'de bulunan Hospitalier şövalyeleri ile Templier 'lera baş vurmuş idi. Ancak Mubāriz al-Dīn Ertokuş 'un sâhilden ve Çavlı 'nın ise, şimâlden gelerek harekete geçmeleri üzerine, Hospitalier 'ler Kıbrıs 'tan hiç bir yardım alamadıklarından, Selçuklu ordusu Silifke önlerine kadar, bir ikisi hâriç, bütün İç-il kalelerini zapta muvaffak olmuştur. Bununla berâber 1226 'da tahta çıkan ermeni kıralı Heytum ile yapılan bir anlaşma sonunda, Silifke yine Hospitalier 'ler elinde kalmıştır [bk. mad. ALÂEDDİN KEYKUBAD I.]. Bu arada Heytum 'un zevcesi Zabel 'in Silifke 'ye gelerek, Hospitalier 'ler nezdinde bulunan annesinin teşviki ile, geri dönmek istememesi yüzünden, Silifke kıralın babası Lampron (Namrūn) senyörü Konstantin tarafından muhâsara edilmiş ve ermenilerin Selçuklu sultanı ile birleşmelerinden korkan Hospitalier 'lerin reisi Bertrand tarafından iâde edilmiştir. Öte yandan 1248 'de Silifke kalesi sâhibi Bailli lekabını taşıyan Guiscard idi.

Karamanlılar devrinde Silifke. 'Alā' al-Dīn Kayḳubād I., 1228 'de ermeniler ile meskûn uca Türkmenleri yerleştirmiştir. Ekseriyeti Üç-okların teşkil ettiği Türkmenler arasında temâyüz eden Karamanlılar, daha âilenin kurucusu Nûre Sôfi zamanında, Silifke 'ye taarruz edip, hâkimini öldürmüşlerdir. Nitekim, Karamanlıların taarruzlarına karşı mukabil tedbirler alan Heytum kardeşi Sempad 'ı ordusunun başına geçirerek, Ereğli mıntakasına kadar ilerileyebilmiş idi (Kaynaklar hakkında bk. Şehabeddin Tekindağ, mad. KARAMANLILAR, *İA*, VI, 318). Aynı şekilde hareket eden Nûre Sôfi 'nin oğlu Karîm al-Dīn Karaman da, Moğul tahakkümünün sebep olduğu siyâsî buhran sırasında, Türkmen dağı tesmiye edilen bu mıntaka kalelerine karşı bir takım hareketlere girişmiş, ezcümle Silifke 'ye de müteaddit kereler taarruz etmiştir (bk. Neşrî, *Cihannümâ*, nşr. Fr. Taeschner, Leipzig, 1951, s. 16; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, s. 613 v d.; P. Alishan, *Sissouan*, Venedik, 1899, trns. trc., s. 290; krş. Şehabeddin Tekindağ, *Şemsüddin Mehmed Bey devrinde Karamanlılar*, *Tarih dergisi*, 1964, sayı 19, s. 82). Bu harekete muvâzi olarak, 1254 'te Silifke civârında bulunan Gorigos (= Kız kalesi) 'un önce Afşar ulusundan İslâm Bey, dört sene sonra da Sârım Bey tarafından yağmalandığı bir sırada (bk. Cl. Cahen, *Quelques textes négligés concernant*

les Turcomans de Rum au moment de l'invasion Mongole, Byzantion, 1939, XIV, 133; Alishan, s. 290; *İA*, mad KARAMANLILAR), Silifke'nin de yağmaya marûz kaldığı kuvvetle tahmin olunabilir. Alishan (*ayn. esr.*, s. 233) Silifke'nin Nûre Sôfî zamanında, bir panayır günü kıyâfet değiştiren Karamanlılar tarafından zaptedildiğini ileri sürüyor ise de, Karamanlılar, her hâlde, 1359'dan evvel Kıbrıs kıralı Hugues IV. de Lusignan zamanında, Silifke'yi almış olmalıdırlar. Zîrâ, bu senede babası Hugues yerine Kıbrıs kıralı olan Pierre I. de Lusignan, Gaban (= Geben) ile Gorigos müstesnâ, Türkmenlerin eline geçen sâhil şehirlerini geri almak maksadı ile, faâliyete geçmiş, Ayas ve Alâiye gibi sâhil şehri emîrleri ile birleşen Karaman-oğlu Alâeddin Ali Bey'in mukaveməti ile karşılaşmıştır. Bununla berâber Memlûkler ile müştereken hareket eden Alâeddin Ali Bey'in 1367'de giriştiği Gorigos seferinin muvaffakiyetsizlik ile neticelenmesi (bk. Ş. Tekindağ, *Karamanlıların Gorigos seferi, Tarih dergisi*, 1954, sayı 9, s. 161 v.d.) Silifke'nin durumuna hiç bir şekilde te'sir etməmiştir. Sonradan Memlûklerin aleyhine gelişen Karaman-Kıbrıs müôâsebetleri sırasında, Karamanlıların Memlûklere karşı müdâfaa maksadı ile Kıbrıs'a gönderdikleri kuvvetler arasında İç-il (Silifke) halkı da bulunuyordu. Bunlardan Niğde'ye hâkim bulunan Karaman-oğlu Ali Bey'in oğlu kumandasında bulunan Türkmenler 1427 temmûzunda Memlûkler ile yapılan savaşta mağlûp olmuşlardır (bk. İbn Taġrîbirdî, *al-Nucūm*, nşr. W. Popper, VI, 606 v.d.; Amadi, *Chronique*, nşr. Mas-Latrie, s. 507; krş A. Darrag, *L'Egypte sous le règne de Barsbay, 1422–1438*, Şam, 1961, s. 256 v.d.).

Silifke Karaman-oğlu Sârim al-Dîn İbrâhîm Bey'in ölümü üzerine (1464), oğulları arasında vukua gelen mücâdeleler sırasında, İç-il'in merkezi olarak mühim bir rol oynamıştır. Nitekim bu beyin büyük oğlu İshak Silifke'ye hâkim olduğu gibi (bk. Neşrî, s. 200; Âşık Paşa-zâde, nşr. Âlî, s. 167; İbn Kemal, nşr. Ş. Turan, s. 237; İbn Taġrîbirdî, *Ḥavādiṯ*, nşr. W. Popper, III, 482; al-Saḫāvî, *al-Żav'*, I, 155), Konya'da beyliğini ilân eden küçük kardeşi Pîr Ahmed'e mağlûp olup, haziran 1466'da hazînesi ile birlikte, Diyarbekir'e, Uzun Hasan'ın yanına iltîcâ ve burada vefâtından sonra da, zevcesi ile oğlu, Osmanlıların Karaman ilinde giriştikleri hareketler sırasında, Silifke'nin şimâl-i şarkîsindeki kısmı (Varsak dağı = Seng Silifke, mâliye defteri, 31) ellerinde bulunduran Varsakların (bk. al-'Aynî, *'Iḳd al-cumān*, Cârullah Efendi kütüp., nr. 1591, IV, 793; Maḳrîzî, *al-Sulūk*, Fâtih kütüp., nr. 4380, IV, 51, 53; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, s. 611) ve müşterek tehlike karşısında, Koson, Göğez, Turgutlu boy ve oymaklarının olduğu gibi, Kıbrıs kıralı Jacques II. de Lusignan ve Alâiye beyi Kılıç Arslan Bey ile işbirliği yapan Pîr Ahmed ve Kasım Bey'lerin destekleri ile (bk. L. de Mas-Latrie, *Hist. de l'île de Chypre*, Paris, 1855, III, Documents, 321; S. G. Hill, *A History of Cyprus*, Cambridge, 1948, III, 623 krş. Şehabeddin Tekindağ, *Son Osmanlı-Karaman münâsebetleri hakkında araştırmalar, Tarih dergisi*, 1963, sayı 17—18, s. 48 v.d.; 57 v.d.), uzun müddet Silifke'yi ellerinde bulundurmağa muvaffak olmuşlardır. Bununla berâber 1471'de, başta Lârende (Karaman) olmak üzere, Ereğli ve Aksaray gibi Karamanlılara tarafdar şehirlerin zapt edilip, müslüman ve bir kısım hıristiyan halkının (= Karamanlı) İstanbul'a sürüldüğü, İshak Paşa'nın Varsaklara şiddetle hücûm edip, Alâiye hâkimi Kılıç Arslan'ın teslim olduğu bir sırada, Silifke üzerine yürüyen Gedik Ahmed Paşa kalede bulunan İshak Bey'in zevcesi ile oğlu ve bir kızını teslim olmağa mecbûr etmiştir (bk. Neşrî, s. 207; Âşık Paşa-zâde, s. 176; Dursun Bey, *Tārīḫ-i Abu 'l-Fatḥ*, *TOEM*, s. 145; İbn Kemal, s. 312; krş. Şehabeddin Tekindağ, *ayn. esr.*, *Tarih dergisi*, sayı 17—18, s. 62 v.d.; Osmanlılara sığınan bu Silifkeli kız hakkında bk. M. Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livâsı*, İstanbul, 1952, s. 480). Bu arada Silifke'de sâkin pek çok Karamanlının affı için yapılan müteaddit teşebbüslere rağmen (bk. Karamânî Mehmed Paşa, *Tavārīḫ al-salāṭīn al-'Oṯmāniya*, Ayasofya kütüp., nr. 3204, var. 16b; Topkapısarayı müzesi arşivi, nr. 9522; *Münşâat mecmuası*, Ayasofya kütüp., nr. 3986, var. 46b), İstanbul'a veya sürgün olarak Rumeli'ye gönderildiğine dâir kaynaklarda kayıtlar vardır (msl. bk. Neşrî, s. 207; Âşık Paşa-zâde, s. 177). Buna rağmen ilk Konya vâlisi şehzâde Mustafa Çelebî [b. bk.] ile savaşmak sûretiyle İç-il'de tutunmağa muvaffak olan Kasım Bey, Uzun Hasan'a yardım etmek maksadı ile, Karaman sâhillerine gelen amiral P. Mocenigo'nun kumandası altındaki haçlı donanmasının yardımını te'min etmiştir. Nitekim, Silifke'nin alınmasında faal bir rol oynayan Mocenigo bu kaleye yerleşen Kasım Bey'e 1473 ağustosunda vâli Vettore Soranzo'yu göndermiş, Kasım Bey de, minnettarlığını ifâde için, mezkûr amirale eins bir at ile bir pars hediye etmiş idi (bk. Giosafat Barbaro, *Viaggio ... „Viaggi fatti de Vinetia, alla Tana, in Persia, in India et in Constantinopli"*, nşr. Aldine, Venedik, 1549, s. 22; Ramusio, *Navigationi e viaggi*, Venezia, 1583, II, 100; Coriolano Cippico, *Della*

guerre de Veneziani nell'Asia dal MCCCLXX al MCCCLXXIII, Venedik, 1796, s. 45). Karamanlıların son mukavemet merkezlerinden biri sayılan Silifke 11 ağustos 1473'te vuku bulan Otluk-Beli savaşını müteâkip, sür'atle Karaman iline giren Gedik Ahmed Paşa'ya kapılarını açmak zorunda kalmıştır. Burada kendilerine karşı sahâvetkâr davranan Kasım Bey'in hizmetine girip, Silifke'yi müdâfaa eden topçular suçlarının bağışlanacağı vaadi üzerine, kaledeki barut mahzenini ateşlemek sûretiyle, kale duvarlarından bir kısmını yıkmışlar ve bu sûretle de Osmanlı kuvvetlerinin kolayca içeri girmelerini te'min etmişlerdir. Burada bahis mevzuu olan dört köşe mahzen ile kalenin aynı asırdaki durumu Giosafat Barbaro tarafından tasvir edilmiştir (bk. *Viaggi*, s. 22).

Osmanlılar devrinde Silifke. 888 (1483)'de Bayezid II. devrinde teşkil edilen Karaman eyâletine bağlı İç-il sancağının merkezi olan Silifke (bk. Başvekâlet arşivi, Evkaf defteri, nr. 1; Timar defteri, nr. 58; Mâliye defteri, 6890, s. 567, krş. Aynî Ali, *Kavânîn-i Âl-i Osman*, İstanbul, 1280, s. 15; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, s. 615; *Kavânîn mecmuası*, *Kanunnâme*, Konya, İzzet Koyun Oğlu müzesi, s. 11) bu asırda Söğüd, Eski-Hisar, Kızıl-Söğüd, Serucalar, Ak-Viran, Ağarlu, Mahmudca, Çavuşlar, Kızılca-Bağ, Sâlâr, Mezraa-i Burçak-alanı nâhiyelerini ihtivâ ediyordu. Arşiv vesikalarında bu nâhiyelerden Mahmudca'da Bozdoğan ve Turgud-oğullarının ikamet ettiklerine dâir kayıtlar vardır (bk. Ermenak, Gülnar, Mut, Silifke nâhiyelerinin tahrir defteri, mâliye, nr. 31; Karaman-oğulları vakıfları, tapu, nr. 1, s. 61 v. d.; tapu, nr. 182, krş. Ş. Tekindağ, *Tarih dergisi*, sayı 17—18, s. 63, not 92). Ellerinde babadan kalma bir iki tapu senedi (berat, hüccet, nişân, misâl) olup, Karaman-oğulları zamanında bâzı timarlara sâhip oldukları arâzi ve nüfusun tahriri ile anlaşılan âileler, sonradan Konya vâlilerine tecdit ettirmek veya yeni berat ve nişânlar almak sûretiyle, bu imtiyazlarını Osmanlılar zamanında da muhâfaza etmişlerdir.

1571'de Kıbrıs'a tâbî İç-il'in önce 8, sonra da 11 kalesinden biri olan Silifke (bk. Aynî Ali, s. 21,50; *Cihannümâ*, s. 611) bu asırda mamûr bir kasaba olup, Kıbrıs'a türk halkı gönderildiği zaman buranın timârlı askerinden istifâde edilmiştir (Başvekâlet arşivi, *Mühimme defteri*, nr. 10, sene 978, s. 447). 1671/1672'de, bu mıntakayı ziyâreti sırasında, eski eserler hakkında da bilgi veren Evliyâ Çelebî'ye göre, İç-il beyinin ikamet ettiği Silifke'de çarşı içinde alçak minâreli bir câmi, Ramazan Ağa, Urum mahallesi ve Bozkır meşcidleri ile bir hamam, 2 han, 50 kadar dükkân, köprü başında mahkeme ve civârında da paşa sarayı bulunmakta olup, bir dizdar ile 60 neferin nezâretine tevdi edilen kalesi ise, eski ehemmiyetini kaybetmiş idi (bk. *Seyahatnâme*, IX, 319 v.d.).

1831'den itibâren İç-il Adana eyâletine dâhil olmuştur (bk. F. Akbal, *1831 tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda idârî taksimat ve nüfus*, *Belleten*, sayı 60, s. 623; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Paris, 1892, II, 4, 63; A. Solakian, *L'Asie Mineure*, İstanbul, 1923, s. 32). 1890'da Adana vilâyetine tâbî İç-il sancağının kazalarından biri olarak Yağda, Ayaş, Bulacalı nâhiyeleri ile 36 köyü ihtivâ eden Silifke bir mutasarrıf, bir askerî kumandan ile bir müftinin idâresinde 2.500 nüfuslu bir kasaba idi (bk. V. Cuinet, II, 4, 63 v.d.). Cumhuriyet devrinde önce ayrı bir vilâyete merkez olan Silifke, daha sonra Mersin vilâyetine kaza merkezi olarak bağlanmış ve bu vilâyete İçel adı verilmiştir.

İktisâdî durumu. İlk çağlardan itibâren Ağa limanı (yk. bk.) vâsıtası ile Akdeniz memleketleri, ezcümle Kıbrıs ile ticârî münâsebetlerde bulunan Silifke'nin büyük bir inkişâfa mazhar olduğu bilinmektedir. Orta çağlarda Ceneviz ve Frank tüccarlarının Gorigos (Kız kalesi) yolu ile münâsebette bulundukları Silifke'nin (bk. Mas-Latrie, *Hist. de l'île de Chypre*, I, 173 v.d.) inşâat malzemesi olarak kullanılan keresteleri Dimyat'a (bk. *Arch. de l'Or. Latin*, I, 455, 532; W. Heyd, *Hist. du commerce du Levant au Moyen-Âge*, Leipzig, 1936, II, 83), pamuğu ise, Lajazzo (=Ayas) pazarına sevkediliyordu (bk. G. Barbaro, *ayn. esr.*, s. 26, 27; Pegolotti, *Pratica della Mercatara*; Pagnini, *Della Decima...*, Lisbona ve Lucca, III, 44, krş. W. Heyd, II, 612).

Öte yandan Evliya Çelebî (IX, 320) Silifke'nin limon, turunç ve incirlerinden bahseder. Nihâyet XIX. asrın sonunda bir gümrük binâsının da bulunduğu Taş-ucu limanı vâsıtası ile, buğday, yün, susam, kuru üzüm, sığır, meşe palamutu, kereste ihrac eden Silifke'nin bu mahsullerinden buğday Ege adalarına, Suriye ve Adrya sâhilleri ile Marsilya'ya, meşe palamudu Suriye, İzmir, İstanbul, Odesa, İtalya ve Avusturya'ya, kereste ise, Suriye ve Mısır'a, muhtelif bandıralar altındaki gemiler ile, sevkediliyordu. Nitekim 1890 tarihli bir istatistiğe göre, Taş-ucu'na 72 ingiliz, 1 Avusturya-Macaristan, 2 ispanyol, 2 fransız, 34 yunanlı, 27 osmanlı bandıralı olmak üzere, 138 vapur, ayrıca 245 yelkenli gelmiş idi (bk. V. Cuinet, II, 72). Son senelerde Göksu ağzındaki ovada sulama kanalları açılıp, pirinç ziraati büyük ölçüde geliştirilmiştir.

Bibliyografya: Belli-başlı kaynak ve tetkikler metinde gösterilmiştir. Ayrıca bk. Fr. Beaufort, *Karamania* (London, 1818), s. 21 v.d.; V. Langlois, *Les ruines de Séleucie dans la Cilicie-Trachée* (*Revue Archéologique*, 1858, XXX, 748—754); P. Trémaux, *Exploration archéologique en Asie Mineure*, (Paris, 1863; J. Keil-A. Wilhelm, *Denkmäler aus dem Rauhen Kilikien*, *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, III (Manchester, 1931); M. Osward, *Asia Minor* (London, 1957), nr. 120—122; Silifke—Mersin yolunda bulunan bir künbet (= Paşa Türbesi) hakkında bk. *Türkiye Turing ve oto. kur. Bel.*, nr. 77/78, 1948, O. Aslanapa, *Karaman devri san'atı*, İstanbul, 1950, s. 194, şekil 254.

(M. C. ŞEHABEDDİN TEKİNDAĞ.)

SİLİVAN. [Bk. MEYYÂFÂRİKİN.]

SİLVAN. [Bk. MEYYÂFÂRİKİN.]

SİLVES. [Bk. ŞİLB.]

SİMÂK. AL-SİMÂK, „yukarı kaldıran, yükselten" (Ḳāmūs, mad. *s-m-k*), Başak burcundaki en parlak yıldızın (1.2 büyüklükte) adı. Başak burcu (*al-ʿAẕrā'*, bk. mad. AZRÂ) en eski zamanlardan beri sol elinde bir başak (*sumbula*) tutan bir kadın şekli ile gösterilmiştir. Bu burca çok defa *Sumbula* („başak") de denilir. Bu sol elin tam yanında al-Simāk (grek. στάχυς, latin. *Spica*) bulunur. Arapça al-Simāk kelimesi garpta *Azimech* veya *Eltsamach* olmuştur. Gemi yıldız kümesindeki Büyük ayının bir yıldızına, Arcturus'a, karşısında bulunduğu için, bağlı olduğu zannedildiğinden, kendisine *al-Simāk al-aʿzal* (silâhsız Simāk = Spica) ve karşısındakine *al-Simāk al-rāmiḥ* (mızraklı Simāk = Arcturus [büyüklük 1.2]) denilmiştir. Arcturus'a verilen arapça adın sıfatından, *al-rāmiḥ*'ten, garbın *Aramech* kelimesi vücûda gelmiştir. Aynı zamanda, birinci büyüklükteki bu iki yıldızı göstermeğe yarayan isim olarak, *al-Simākān* ve *al-Anharān* (gün gibi parlak olanlar veya yağmur taşıyanlar) şekillerine de rastlanır. al-Simāk ayın on dördüncü menzilidir.

Sünbüle burcu eski Bâbil yazısında A B. SIM (= *şi'rū* = sapta duran buğday) ile gösteriliyordu. Yalnız başına Spica'da böyle adlandırılıyordu. Bâbilliler Sünbülenin ξ, ν, β yıldızlarını „Aslan" burcunda gösteriyorlardı. Sünbüle burcu, Şubultu („buğday başağı") ile birlikte, İlâhe Şala (fırtına ilâhı Adad'ın zevcesi)'ya âit idi

Bibliyografya: F. W. V. Lach, *Anleitung zur Kenntnis der Sternnamen* (Leipzig, 1796), s. 86 v.d.; L Ideler, *Untersuchungen über den Ursprung and die Bedeutung der Sternnamen* (Berlin, 1809), e. 51 v.d., 168 v.d.; F. X. Kugler, *Sternkunde und Sterndienst in Babel* [zeyl] (Münster, 1913), s. 9, 25, 32, 63, 158 v.d.; ʿAbd al-Raḥmān al-Ṣūfī, *Description des étoiles fixes...* (trc. H. C. F. C. Schjellerup), Petersburg, 1874, s. 158.

(C. SCHOY.)

SİMĀK. [Bk. SİMÂK.]

SİMĀK AL-AʿZAL. [Bk. SİMÂK.]

SİMÂK-OL-AʿZAL. [Bk. SİMÂK.]

SİMANCAS. [Bk. SİMANKAS.]

SİMANKAS. SİMANCAS, İspanya'nın şimâlinde küçük bir şehir olup, bugün içinde İspanya kırallığının arşivi muhâfaza edilen kasrı ile meşhurdur ve Valladolid'in 11 km. cenûb-i şarkîsinde bulunmaktadır. Adı, arap imlâsı ile *Şant Mānkas* şeklinde. İbn Ḫaldūn'un *Kitāb al-ʿibar*'ında geçmektedir. 327 (939) yılında Emevî halîfesi ʿAbd al-Raḥmān III.'ın ordusu Simancas civârında, hıristiyan kıral Ramiro II. tarafından ağır bir bozguna uğratılmıştır. Fakat bu meydan muhârebesi, kısa bir müddet sonra, Salamanka [b. bk.]'nın cenûbunda, Tormes nehri kıyılarında vuku bulan daha kanlı bir karşılaşmanın „Hendek muhârebesi" (*Vaḳʿat al-Ḫandaḳ*) veya Alhandega meydan muhârebesinin mukaddemesi idi.

Bibliyografya: *Aḫbār macmūʿa* (nşr. Lafuente y Alcantara), Madrid, 1867, s. 155 v.d.; al-Masʿūdī, *Murūc al-ẕahab* (nşr. Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille), I, 363, III, 72; İbn al-Aṯīr, *Kāmil* (nşr. Tornberg), VIII, 268 = *Annales du Maghreb et de l'Espagne*, kısmî trc. E. Fagnan, s. 324; İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-ʿibar* (Kahire tab.), IV, 129; al-Maḳḳarī, *Nafḥ al-ṭīb* (*Analectes...*), I, 228; R. Dozy, *Hist. des Musulmans d'Espagne*, III, 62; ayn. mll., *Recherches sur l'histoire et la littérature des Arabes d'Espagne*, 3. baskı, I, 156—170.

(E. LÉVI—PROVENÇAL.)

SİMAV. Garbî Anadolu'da, Kütahya vilâyetine bağlı kaza merkezi bir kasaba (7.877 nüfus) olup, kara-yolu ile vilâyet merkezine 145 km., Uşak şehrine 86 km., Demirci üzerinden Sâlihlî istasyonuna 160 km. mesâfede bulunur. Kasaba kendi ismini taşıyan ve 1.800 m. irtifâa yükselen bir dağın (kadîm Temnos) şimâlindeki Simav ovasına bakan dik yamaçları önünde kurulmuş olup, orta kısmı deniz seviyesinden 830 m. irtifâda bulunur. Dağdan inen iki sel yatağının ayırdığı tepe, evler ile kaplı olup, daha gerideki bir tepe üzerinde de bir orta çağ hisarının hemen-hemen ortadan kalkmış durumda bulunan izleri vardır. Çarşı kısmı ise, daha aşağıda yer alır. Kasabanın gerisindeki tepelerden yeşillikler içindeki Simav ovası ve ovayı şimâlden tahdit eden yamaçlar

pek güzel görünür. 18 km. uzunluk ve en fazla 8 km. genişlikte olan ovanın garp tarafını Simav gölü kaplar. Kasabanın 6 km. şimâl-i garbîsinde bulunan göl her ne kadar şark-garp istikametinde 8 km., şimâl-cenûp istikametinde 2,5—5 km. eb'adında görünür ise de, büyük kısmı kamış ve sazlar ile kaplı olup, yüksekler den yeşil bir çayır gibi görünür ve halkın „Ak-su" dediği serbest su alanı şarkta çapı 750 m.'yi geçmeyen bir dâireyi andırır ve burada suyun derinliği 3—3.5 m.'yi geçmez. Sazlık kesimlerde ise, kamışların biçildiği yerlerden altı düz kayıklar ile geçilir. Gölün tatlı suyunda balık avlanır ve bilhassa sazlardan büyük ölçüde hasır örülerek, başka yerlere gönderilir. Halkın „deniz" dediği Simav gölü bilhassa cenûb-i şarkîden gelen dereler ile beslenir ve fazla suyu garp ucunda, Boğaz-Köprü yakınında gölden çıkarak, Simav çayını (eski Makestos) meydana getirir ki, bu çay, cenûbî Marmara havzasının büyük bir kısmının sularını toplayarak, Marmara denizine dökülen Susurlu ırmağının yukarı çığırıdır. Bâzı haritalarda Simav gölünün garpta Simav çayına değil, şimâlde, Koca-Dere vâsıtası ile, Kirmasti çayına doğru akar gibi gösterilmiş olması, kabulü imkânsız bir hatâdan başka bir şey değildir.

Bugünkü Simav eski ve orta çağların beldesi olan *Synaos* (Σύναος)'un yerini almıştır. Burası Phrygia-Paktiane içinde bir şehir olarak zikredilir (Batlamyus, V, 2,17); hıristiyanlığın yayılmasından sonra da burası bir piskoposluk merkezi olarak seçildi (Hierakles, 663 13). O zamanlar bu yöreye Abbaeitis deniliyordu. Roma devrine âit Synaus'ta basılmış müteaddit sikkeler bilinir. XIX. asrın ilk yarısında, Hamilton ve başkalarının müşâhedeleri sâyesinde, Synaos'un Simav'a tekabül ettiği anlaşılmış bulunuyordu. O sırada bu yörede Synaos kadar ehemmiyetli başka bir belde daha mevcut idi ki, orta çağda da adı geçen bu belde Ankyra (Phrygia Ankyra'sı) olup, yeri gölün garbında, Boğaz-Köprü'nün bir az cenûbunda bulunan Kilise Köyü (şimdi Hisar Köyü) olarak tesbit edilmiştir. Buraya bâzan „Eski Simav" denilmekte ise de, gerçekte Ankyra ve Synaos'tan hangisinin daha eski olduğu kat'î olarak söylenemez; bunlardan biri zaman ile ortadan kalkmış, öteki zamanımıza kadar, bir kasaba hâlinde, pâyidar olmuştur.

Malazgirt muhârebesini müteakip Anadolu'nun büyük kısmına hâkim olan Selçuklu imparatorluğu parçalandıktan sonra, XIV. asrın başlarında Simav havâlisi Germiyan-oğullarına âit bulunuyordu. 783 (1381) tarihinde, Murad I devrinde, şehzâde Bayezid'in Germiyanlı Süleyman Şah'ın kızı Sultan (veya Devlet) Hâtun ile evlendirilmesi vesilesi ile, Simav'ın, gelin cihâzı olarak, Eğrigöz, Kütahya ve Tavşanlı ile berâber, Osmanlı hâkimiyetine geçtiği kaydedilmektedir (Neşrî, *Cihan-nümâ*, Viyana nüshası, var. 63 ve 65; Bayezid kütüp. nüshası, var. 59 ve 60; Âşık Paşa-zâde, *Tarih*, İstanbul, 1333, s. 57). Ankara muhârebesinden sonra tekrar Germiyan-oğullarına geçen ve bir aralık Karamanlıların istilâsına uğrayan Simav'ın Çelebî Mehmed tarafından geri alınıp, dayısı Germiyanlı Yakub Bey'e verildiği (1414), daha sonra Yakub Bey'in ölümünde topraklarının Murad II.'a geçtiği (1428) zikredilmektedir. Bundan sonra Simav'ın umûmiyetle Anadolu eyâletinin Germiyan (Kütahya) sancağına bağlı bir kaza merkezi olduğu görülür. 1082 (1671/1672) senesinde hace seyahatine çıkan Evliya Çelebî Simav'dan geçmiş olup, şehrin gerisinde, cenûp tarafındaki tepe üzerinde, dâirevî bir kale bulunduğunu, fakat harap durumda olan bu kalenin içinde ev bulunmadığını, şehrin 4 mahallesi olduğunu (Yukarı, Orta, Aşağı ve Yeni mahalleler), bahçeler arasındaki 1.200 evin „hasır sazı" veya tahta ile örtüldüğünü, süslü bir tuğla minâresi olan Ulu-Câmi'in Germiyan-oğlu vezîri Abık Bey tarafından yaptırıldığını (kapısı üzerindeki tâmir tarihi 996 h.), ayrıca Dabag-hâne civârındaki Eski-Câmi ile çarşı içinde henüz inşâ edilmiş bulunan Yeni-Câmi (inşâ tarihi 1081 h.) ve Pîr Ahmed Ağa eâmiini zikreder, göl kenarındaki kale harâbelerinin yerinden de bahseder. Bu asırlarda ovanın münbit toprakları üzerinde çeşitli mahsul ve meyve yetiştiriliyor, koyun ve sığır besleniyor elde edilen deriler kasabadaki dabag-hânelerde işleniyor, yünden de halı imâl ediliyordu. Simav'da Şeyḫ ʿAbd Allāh İlāhî (ölm. 896=1490/1491; Âşık Paşa-zâde, s. 224, not 7) ve Kara Şeyḫ Şams al-Dīn (Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, III, 377) gibi tanınmış din adamları yetişmiştir. Buna karşılık, yakın zamana kadar ve son defa F. Babinger (*Schejch Bedr ed-din, der Sohn des Richters von Simāv, Der Islam*, 1921, XI) tarafından iddia edildiğinin aksine olarak, Şeyḫ Badr al-Dīn'in Simav ile ilgisi olmadığı anlaşılmış bulunuyor, bk. Mehmed, Şerefeddin (Yaltkaya), *Simavna kadısı oğlu Şeyh Bedreddin* (İstanbul, 1925), s. 5 v.d.; krş. M. Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livası* (İstanbul, 1952), tür. yer.

XIX. asırdan itibâren Simav ve havâlisini gezmiş bulunan seyyahlar arasında W. J. Hamilton, Ch. Texier, A. D. Mordtmann, K. Buresch, Th. Wiegand, A. Philippson zikredilebilir. Bunların eserlerinde, köy ve şehir binalarının inşâatında kullanılmış kitâbeli taşların varlığına

rağmen, ehemmiyetli eski eserler bulunmadığı kaydedilir. A. D. Mordtmann (XIX. asır ortası) Simav'da 8 câmi bulunduğunu ve vaktiyle buraya Deli Ahmed isimli bir derebeyin hâkim olduğunu söyler ki, bu sonuncunun torunları o sırada hâlâ Simav'da yaşamakta idi. XIX. asrın sonlarında kasabanın nüfûsu 5—6.000 olarak gösterilir (Cuinet: hepsi müslüman olmak üzere, 5.485 nüfus; *Ḳāmūs al-aʿlām*: 6.000 nüfus). Her iki kaynağın müşterek bilgisine göre, Simav'da 9 (minâreli) câmi, 3 mescid, 4 medrese, 5 han, 20 dabag-hâne var idi. Bir az daha yakın bir tarihte (1324=1906), kasabanın 4 mahallesinde, 1.253 evde yaşayan nüfus 5 600 olarak gösterilmekte idi (*Sâl-nâme*). Umûmî ve resmî binalar dışında yapıların çoğunun ahşap olması yüzünden, Simav'da yangınların tahribatı büyük olmuştur: bunlardan birisi şehrin bâzı mahallelerini 1911'de süpürmüş idi. O yıllarda kasabanın dışarı ile irtibâtı Mudanya iskelesine veya Salihli istasyonuna doğru ancak patikalar vâsıtası ile sağlanıyordu. Hasır, halı, deri imâli ve boyacılık (halı ipliklerini boyamak için) ehemmiyetli idi.

Birinci cihan harbi yıllarında Simav daha da sönükleşti, Millî mücâdele sırasında kasaba 17 temmûz 1921'de yunanlılar tarafından işgal edildi ve 1 eylûl 1922'de geri alındı. Cumhuriyet devrinde yapılan ve her türlü münâkale vâsıtalarının her mevsimde geçmesine elverişli bulunan yollar Simav'ı asırlardan beri içinde bulunduğu tecerrüt hâlinden kurtarmıştır.

Kasabanın nufusu, 1927'de yapılan ilk sayımda, 3.131 olarak tesbit edilmiş iken, bu sayı tedricen artarak, 1960'ta 6.528'e ve 1965'te 7.877'ye varmıştır. Simav ve Dağardı nahiyeleri içinde, 101 köy ibtivâ eden Simav kazasının 1.679 km² arâzisi üzerinde yaşayan nüfûsun sayısı, 1965'te 66.245'e yükselmiştir.

Bibliyografya: Pauly-Wissowa, *Real-encyclopädie...*, 2. seri, 1932, IV, 1326—1327 (Ruge tarafından yazılmış *Synaos* maddesi); 1894, I, 2222 (Tomaschek tarafından yazılmış *Ankyra* madddesi); Evliya Çelebî, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1935), IX, 44—50; W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor...* (London, 1842), II, 124; Ch. Texier, *Asie mineure*, s. 407 v. d.; A. D. Mordtmann, *Anatolien, Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien, 1850—1859* (Hannover, 1925), s. 38 v. d.; W.M. Ramsay, *Historical Geography of Asia Minor* (London, 1890), tür. yer.; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1894), IV, 222 v. d.; Şemseddin Sâmi, *Ḳāmūs al-aʿlām* (İstanbul, 1898), IV, 2625; *Hüdâvendigâr vilâyeti salnâmesi, 34. sene 1324* (= 1906), s. 433—436; K. Buresch, *Aus Lydien* (Leipzig, 1898), s. 142; Th. Wiegand (*Athenische Mitteilungen XXIX*, Atina, 1904), s. 324; A. Philippson, *Reisen und Forschangen in westlichen Kleinasien*, III (*Pet.-Mitt.*, Gotha, 1913, s. 22 v. d.); *Belediyeler yıllığı* (Ankara, 1950), III, 334—340; E. Lahn, *Türkiye gölleri...*, s. 25 v. d.

(BESİM DARKOT.)

SİMAVNA KADISI OĞLU. [Bk. BEDREDDİN SİMÂVİ.]

SİMİYÂ. SİMİYĀʾ, *kibriyāʾ* ile aynı şekilde olup, *sīmā*, *sīmāʾ* (*Ḳurʾān*, XLVIII, 29 v.b.; Bayżāvī, nşr. Fleischer, I, 326, 14, 15) ile berâber, „işâret, alâmet, damga" (Lane, s. 1476ᵃ; *Ṣaḥāḥ*, bk. bu kelime, Bulak, 1282, II, 200; *Ḥamāsa*, nşr. Freytag, s. 696; *Lisān*, XV, 205) mânasında, eski arapça bir kelimedir. Fakat bu kelime, sihrin bâzı cinslerine delâlet eden her kelime gibi, tamâmiyle başka bir iştikaka sâhip olmuştur; bu mânada, kelime süryânî ܣܡܝܐ kelimesi vâsıtası ile, σημεῖα'dan iştikak eder ve „alfabenin işâretleri, harfler" mânasına gelir (bk. Dozy, *Suppl.*, I, 708ᵇ ve burada gösterilen kaynaklar; Payne Smith, *Thesaurus Syriacus*, II, stn. 2614). Süryânî-arapça lûgat kitaplarında, muntazam bir şekilde, arapça *ʿalāma* („alâmet") ile tercüme edilmiştir; *sīmiyāʾ*, görünüşe göre, bir ıstılah mânası kazanmıştır. Payne Smith, pek muhtemel olarak, Bruns'u tâkiben, hâkim ıstılah mânası olarak, „el falı" karşılığını verir; Boethor, *Dictionnaire français-arabe* (I, 154ᵇ)'de, *chiromancie* („el falı") kelimesinde, bunun üç arapça karşılığından biri olarak *sīmiyāʾ*'yı verir. Barhebraeus (ölm. 685=1286) süryânî ve arapça şekillerini aynı zamanda kullanır (*Chron. Syr.*, nşr. Paris, s. 14, 7; *Muḫtaṣar*, nşr. Pococke, s. 33); bu kayıtlara göre, bilim (*ʿilm*) Müsâ zamanında ܐܘܢܝܪ, أونيرس adlı bir kimse tarafından „icâd" edilmiştir; Bruns ile Kirsch bunu „Eunumius" adı ile ifâde etmişlerdir, fakat bu tamâmiyle mechul görünmektedir. *Muḫīṭ al-muḥīṭ* (II, 1032ᵇ) bir ابو هو „Allahın adı" iştikakını telkin etmektedir ve Allahın adları, muhakkak ki, *sīmiyāʾ*'da mühim bir rol oynar (Doutté, *Magie et Religion*, s. 344'te, aynı tarzda s. 102'de, kelimenin şekil bakımından *kīmiyāʾ* şeklinin ta'sirinde kaldığını telkin eder; fakat aş. bk.)

Bu tâbir, şüpheli „el falı" mânası hâricinde, tamâmiyle ayrı iki sihir dalı için kullanılmıştır ve kullanılmaktadır; Barhebraeus, eğer bu iki daldan birini kastetmiş ise, onun hangisini kastettiği anlaşılmamaktadır:

1) Bu kelime bugün geniş mikyasta şüphesiz hipnotizmanın aynı olan ekseriyâ „sabiî" sihir

denilen şey mânasında kullanılmaktadır. İbn Ḫaldûn (*al-Muḳaddima*, nşr. Quatremère, III, 126) izâhında bunu sihrin (*siḥr*) üçüncü sınıfı olarak verir ve feylesofların (*al-falāsifa*) *ṣa'vaẓa* ve *ṣa'baẓa* dediklerini söyler; bu kelime için bk. Lane, s. 1559a, burada, hipnotizmanın henüz bilinmediği bir devirde, hipnotizma fikrini anlatmak için yaptığı cehtleri fark etmek alâka vericidir. İbn Ḫaldûn çok açık olarak, bunu sihirbazın *nafs*'lerinin üzerinde sihr yaptığı şahsın muhayyelesine ettiği te'sir ve nüfûz olarak göstermektedir; buna göre, bu *nafs*'ler bâzı fikir ve şekilleri o şahsın muhayyelesine nakleder ve bunlar da sonra şahsın duygu uzuvlarına geçer ve onun için dış hiç bir şe'niyete sâhip olmayan hayaller hâlinde âfâkîleşir. Lane, *Arabian Nights*, bahis I, not 15, li; ayn. mil., *Modern Egyptians*, bahis XII; İbn Baṭṭûṭa (Paris tab.), III, 452 v.d.; IV, 277 v.d.; Nöldeke, *Doctor und Garkoch* (s. 5 ve sık-sık)'da çok iyi tasvir edilmiş hâller bulunacaktır. Krş. bir de Doutté, s. 102 ve 345 v.d.; buna *nîranc* adını da verir; *Muḥîṭ*, II, 1032b; Cbauvin, *Bibl. ar.*, VII. kısım, s. 102 ve burada bulunan kaynaklar.

2) İkinci mâna İbn Ḫaldûn tarafından bu-sûsî bir bölümde (nşr. Quatremère, III, 137 v.dd.; trc. de Slane, III, 188 v.dd.; Bulak, 1274, s. 242 v.d.; Bulak, küçük boydaki tabı, s. 420 v. dd.; bu bölüm Beyrut basmalarında mevcut değildir) uzun-uzadıya incelenmiştir. İbn Ḫaldûn (ölm. 808=1405) devrinde, bir fark gözetmek için, buna *sîmiyā'* denilmekte idi; bu asrın başında, Mısır'da, bu mevzûda basılmış olan ve çok mürâcaat edilen bir çok risâleler vardır. Bu risâlelerin bâzıları için bk. mad. SİḤR, sihir ile ilgili kitaplar cetvelinde nr. 1, 3, 4, fakat şerîatçe kabûl edilen ber türlü sihre dâir bütün kitaplar bunun te'sirindedir ve *zā'irca* [b. bk.] bunun husûsiyetle karışık bir şeklidir. İbn Ḫaldûn buna harflerin (*ḥurūf*) gizli kuvvetleri ilmi demeği tercih eder, çünkü *sîmiyā'* menşe'inde bütün tılsım ilmi için kullanılan daha geniş bir tâbir idi ve bu mahdut kullanılışının menşe'ini bu harfler ve bir de bunların teşkil edebilecekleri isim ve sayılar vâsıtası ile madde âlemi üzerinde kudret icrâ edebileceklerini (*taṣarrafa*) tâlim eden müfrit sûfîler mektebinden almakta idi. Böylece *sîmiyā'* dindar müslümanların inceleyip, tatbik edebilecekleri bir şey gibi telakkî ediliyordu. Fakat bunu kabûl eden sûfîler nazariyeci ve vahdet-i vücudcu mektebe mensup idiler ve unsurlar âlemini iktidarları altına alıp, onun nizâmını bozabileceklerini (*ḫavāriḳ al-'āda*) iddia ediyorlardı; onlar bir de her varlığın, muayyen bir silsileye tâbî olarak, bir birlikten geldiğini (yeni-eflâtuncu zincir, sudûr nazariyesi) tasdik ederler; bu gâye ile bir ıstılah ve tâbirler manzûmesi kurdular ve bu manzûmeye istinâden, risâleler yazdılar. Onların görüşlerinde ilâhî adların mükemmelliği (*kamāl*) kürre ve yıldızların *nafs*'lerinin yaptığı yardımdan ileri gelmektedir ve harflerin gizli mâhiyet ve kuvvetleri bu harfler ile kurulan adlar içinde dolaşmaktadır. Bunlar bu âlemde (*al-akvān*) meydana gelen geçici değişmelerde de aynı şekilde dolaşmaktadır ve bu *akvān* ilk yaratmadan (*al-ibdā'*) bu yaratmanın muhtelif safhalarına geçer ve sırlarını açıkça meydana çıkarır. Öyle görünüyor ki, bunun mânası şudur: Harfler yaratmanın ilk ve iptidaî sırlarını ve *akvān*'da dolaşmakta olan gizli kuvvetleri ihtivâ etmektedir ve ilâhî adlar ile kelimeler [bk. mad. KALİMĀT] harflere uygun olarak hâsıl olmuştur; bunun neticesi olarak, unsurlar âlemi ile bunların içinde bulunan *akvān* rabbânî nefisler (*nufūs rabbāniya*) tarafından kullanıldığı zaman bu adlar ve kelimeler ile idâre edilebilirler. al-Būnî [b. bk.], İbn al-'Arabî [b. bk.] ve talebelerinin telakkileri böyledir. Harflerin içinde bulunan bu gizli kuvvetin mâhiyet ve menşe'i bâzı münâkaşalara sebep olmuştur. Bâzıları bunu unsurların mâhiyetine veya kuruluşuna (*mizāc*) isnat ederler ve, dört unsura bakarak, harfleri dört sınıfa ayırırlar. Başkaları bunu harflerin sayılar olarak (*abcad*) değerleri üzerine istinat eden sayı yakınlığına (*nisba 'adadiya*) dayarlar. İbn Ḫaldûn maddî âlem üzerinde böyle bir kudretin muhakkak olarak mevcut olduğunu, fakat bunun velîlerin [bk. mad. VALİ] kerâmetlerinde [bk. mad. KARĀMĀT] ancak ilâhî bir lutf olarak bulunduğunu kabûl eder; bu ilâhî lutfa ve bu iç görüşe mazhar olmamış olan kimseler bu adlar ve kelimeler vâsıtası ile bu kudreti kullanmak isteyince, tılsımlar ile mûcizeler yapan kimselerin derecesine düşerler; şu kadar var ki, onlar bu sihirbazların tecrübe ve ilmî usûllerine sâhip değildirler. Bunlar beşerî *nafs*'ler ve himmet (*himma*)—İbn Ḫaldûn için şerîata uysun veya uymasın, bu nevi bütün te'sirlerin temelini teşkil eder— vâsıtası ile bâzı te'sirler hâsıl edebilirler, fakat elde edilen bu te'sirler meslekten sihirbazlarınki yanında çok ehemmiyetsizdir. Bunun neticesinde, İbn Ḫaldûn al-Būnî ile başkalarının dine istinat eden ve şerîata uygun bir sihir te'sis etmek için yaptıkları teşebbüsü tasvip etmez; fakat al-Būnî'nin kendi sistemini islâmiyete zor ile kabûl ettirmesi bahis mevzuu değildir. İslâmî edebiyatta sihrin bu şeklinin bir çok örnekleri bulunmaktadır; bir çok bilgilere, msl. „Kırk ve-

zirler" (trc. Petis de la Croix, *Histoire de la Sultane de Perse et des Visirs*)'de tesâdüf olunur; bilhassa daha fazla bilgi için bk. Amsterdam, 1707 tabı, s. 186 v.dd. Harflerde kâinat ile münâsebetler ve kâinat hakkında bir ilim gören bu rûh hâli husûsunda aynı zamanda muntazam bir tahlil ve anlatma olan en iyi tasvir için bk. Louis Massignon, *Al-Hallaj*, s. 588 v.dd., krş. bir de Doutté, s. 172 v.dd. Bunun harfler ilminin eşyanın cevherlerinin ilmi olduğunu, Allahın harfler ile dünyayı yaratıp, onu idâre ettiğini ve insanların, bu harflere uygun bir bilgi ile, maddî unsurlar üzerinde iktidarlarını ierâ edebileceklerini tâlim eden ilâhî adlara bağlı alfabe ve mûcizeler ile ilgili yahudî cefrinin (ḳabbāla) ikiz bir safhası olduğu bedihîdir (krş. C. D. Ginsburg. *The Kabbalah*, s. 127 v.dd.; H. Loewe, mad. KABBALA, Hastings, *Encyclopaedia of Rel. and Ethics*, VII, 622—628).

Bibliyografya: Madde içinde gösterilmiştir. (D. B. MACDONALD.)

SİMİYÂ'. [Bk. SİMİYÂ.]

SİMNAN. SEMNĀN, SİMNĀN, İran'da, Hemedan'dan Horasan'a giden ana yol üzerinde bir şehir olup, Alburz dağının eteğinde ve büyük Kavîr çölünün kenarında, Tahran ile Dāmġān arasında bulunan eski Ḳūmis (Comisene, krş. Marquart, *Ērānšahr*, s. 71) eyâletinde kâindir. Simnān şehrinin kuruluşu Taḥmūraṯ'a izâfe edilir (al-Ḳazvīnī) ve her ne kadar islâmiyetten önceki tarih ile ilgili kaynaklarda zikredilmemiş ise de, kadîm bir şehir olması muhtemeldir. Simnān, Horasan'a giden yol üzerinden ordu'ların devamlı geçişi münâsebeti ile, Arap ve İran tarihçileri tarafından sık-sık zikredilmiştir. Ḥaccāc zamanında Rey *ispahbād*'i ḫāricîlerden Ḳatarī'yi burada mağlûp etti (İbn İsfandiyār, *History of Ṭabaristān*, trc. Browne, s. 104; krş. bir de mad. ḲATARĪ B. AL-FUCĀ'A).

Simnān IV. (X.) asrın başında Ziyârîler ülkesine bağlı idi; lâkin 331 (943)'de onların elinden çıktı (İbn al-Aṯīr, VIII, 140). Büveyhîler zamanında Ḳūmis şehirleri Daylam'e bağlı sayılmıştır. 427 (1036)'de Simnān Oğuzların taarruzuna mâruz kaldı (İbn al-Aṯīr, IX, 268). Fakat Nāṣir-i Ḫusrav, temmūz 1046 da, buradan geçtiği sırada, şehir mâmur bir hâlde idi (*Safar-nāma*, nşr. Schefer, Paris, 1881, s. 3 v.d.). Simnān, 618 (1221)'de, Subutay idâresindeki Moğullar tarafından tahrip edildi (Cuvayni, *Cihānguṣā*. *G M S*, XIV, I, 115) ve Yāḳūt (III, 141) onun büyük bir kısmını harap olarak bulmuş idi. IX. (XV.) asırda Simnān Taberistan'ın küçük bir hânedânı olan Celāvîlerin eline geçti (Melgunof, *Das südliche Ufer des Kaspischen Meeres*, Leipzig, 1868, s. 52). Şimdiki idârî taksimatta Ḳūmis eyâleti artık mevcut değildir.

Simnān'dan Rey'e ve Dāmġān'a olan mesâfe al-Maḳdisī tarafından 3 günlük olarak gösterilmiş ise de, şehir Rey'e daha yakındır. Simnān'ın ve civârının suyunu Alburz'dan aşağı inen küçük çaylar te'min etmektedir. Ova muhiti geniş ve iyi bir şekilde sulandırılmıştır. Başlıca mahsûlü tütündür. Ova Dāmġān'ınkinden bir sıra tepeler ile ayrılmıştır. Şehir, iyi pamuklu kumaş'ları ile, Yāḳūt zamanından beri meşhurdur. Toprak bir sûr ile çevrilmiştir, bir kaç müstahkem mevki ḥarâbesi vardır. Kezâ XII. asra âit bir ḥamam ile pazarın ortasında câmii ḫarap olmuş olan güzel bir minâre vardır. Her ne kadar, Fraser'e göre, XV. asırdan daha önceye âit olamaz ise de (Sarre-Herzfeld, *Islam*, XI, 170), bu câmiin Maḳdisī tarafından zikredilen câmi olması mümkündür. Şimdi şehirde Fatḥ 'Alī Şāh tarafından inşâ edilmiş zarif bir câmi vardır. Curzon 1890'da şehrin nüfusunu 16.000 kişi kadar göstermekledir.

Vaktile Nāṣir-i Ḫusrav'in de dikkatini çekmiş olan Simnān lehcesi İran'da bilhassa anlaşılmamakla meşhurdur. Geiger (*Grundriss der Iran. Phil.*, I, 421) onu Hazar şiveleri zümresine bağlamaktadır. Simnānī'yi son olarak tetkik eden Christensen bu lehceyi umûmî tasnif cetvelinde yeri henüz kat'î olarak tesbit edilemeyen şimâl-i garbinin merkez lehcesi saymaktadır.

Simnānī *nisba*'si ile bir çok hadîs ve fıkıh âlimi vardır (al-Sam'ānī, *K. al-Ansāb*; Yāḳūt, *ayn. esr.*; Brockelmann, *G A L*, I, 373).

Bibliyografya: *B G A* (al-İṣṭaḫrī, İbn Ḥavḳal, al-Maḳdisī, İbn Ḫurdāẕbih, İbn Rusta, al-Mas'ūdī, bk. *fihrist*); al-Ḳazvīnī, *Nuzhat al-ḳulūb* (nşr. ve trc. Le Strange), *CMS, NS*, I, s. 157; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (İstanbul, 1140), s. 339; Morier, *Second Journey to Persia* (London, 1818), s. 384; C. Ritter, *Erdkunde* (Berlin, 1838), VIII, 459; Prellberg, *Persien, eine historische Landschaft* (Leipzig, 1891), s. 24; Curzon, *Persia* (London, 1892), I, 221. 290; Le Strange, *The Lands of the Eastern Calipahte*, s. 20, 366; A. Houtum Schindler, *Beschreibung einiger wenig bekannter Routen in Ghorasan* (*Zeitschr. der Ges. für Erdkunde*, XII, 215 v.d.); Simnān lehcesi hakkında bk. *Grundriss der Iranischen Philologie*, I, 347 v.d., 380; Bassett, *Grammatical note on the Simnūni Dialect* (*J R A S*, XVI, 120); Arthur Christensen, *Le dialecte de Sāmnān* (Copenhauge, 1915, *Det Kgl. Danske Vid. Selsk.*

Skr., 7de Raekke, Hist. og. Fil. Afd., II, 4).
(J. H. KRAMERS.)

SİMNĀN. [Bk. SİMNAN.]

SİMURG. SİMURĠ (F.), esâtirî bir kuş. Kelime yeni farsçadaki *si-*'ye tekabül eden pehlevî *sēn* (Avesta dilinde *saēna* „yırtıcı büyük bir kuş", ihtimal „kartal") ile *murġ* („kuş") 'dan terekküp etmektedir. İran dilindeki kelime ile aynı asıldan olan sanskritçe kelime *çyena* („doğan") 'dır; ermenice *çin* („çaylak") ve grekçe ἰκτῖνος ile bu kelime arasında bir akrabâlık kurulup-kurulamayacağı şüphelidir. Avesta 'da *sēn* kelimesi bir defa *mərəġa* („kuş") kelimesi ile birlikte, bir defa da yalnız olarak bulunmaktadır (krş Bartholomae. *Altiran. Wb.*, stn. 1548); pehlevîde *sēn-murġ* kadar, *sēn* de buluomaktadır. Avesta 'da *saēna* hakkında pek az bilgi vardır. Yalnız bir defa İzed Vərəŝraĝna onunla kıyas edilmiş (*Yaşt*, XIV, 41) ve mezkûr eserin 17. parçası ile çok asli olmayan *Yaşt*, XII 'da İzed Raşnu 'nun duâsında Vourukaşa denizinin ortasında duran *saēna* ağacı bahis mevzuu edilmiştir. Bu ağaca vîspôbiş („bütün şifâ verici kuvvetlere sâhip") deniliyordu ve o bütün nebatların tohumunu ihtivâ ediyordu. Avesta 'nın metn'inden bu ağaç ile *saēna* 'nın münâsebeti doğru olarak tespit edilememektedir. Pehlevî *Mē.ôk-i Ĥrat* 'ta farzedildiği gibi, kuşun meskeninin bu ağacın üzerinde bulunması muhtemeldir (krş *Sacred Books of the East*, V, 89, not 1). Her hâlde XII. *Yaşt* 'taki *saēna* efsâneví bir sîmâ olmalıdır. *Bundahişn* 'in ifâdesine göre, iki çeşit (harliyyen: sûretler, *âvēnāk*) olan *sēn* kuşların ilki idi, fakat kuşların reisi (*rat*) değil idi, zîrâ bu mevki *karşift* (*Pahlavi Text Series*, III, 121) denilen kuşa âittir. İran destânî eserleri Sîmurġ 'a dâir Zerduştî ilâhiyat ve kâinat tekevvünü fikrinden fazla müteessir olmadığı için daha canlı bir tasavvur vermektedir. İran hamâsî an'anesinde iki sîmurġ bulunmaktadır, yâni Zâl ile Rustam 'ı muhâfaza eden koruyucu kuş ve ikincisi İsfandiyâr tarafından öldürülen dev gibi kuş. Sîmurġ, *Şâh-nâma* 'ye göre, insanların sâkin oldukları yerlerden uzak olan Alburz dağının üzerinde yaşar; yuvasının direkleri abanoz ve sandal ağacındandır. Bu yuvanın malzemesine öd ağacı da dâhildir. Bu yuvaya bir defa *kāĥ* („köşk") bile denilmiş idi; bu kuşun dehşetine (*haybat-i murġ*), yuvanın heybeti (*havl-i kunām*) uygun düşmektedir. Sîmurġ yaklaştığı vakit hava kararır; kuş „yağmuru mercan olan" bir bulut gibidir. Doğduktan sonra, babasının emri ile, terkedilen Sâm 'ın oğlu Zâl sîmurġ tarafından bulundu; sîmurġ onu kendi yuvasına götürüp, yetiştirdi. Hâtiften bir ses kuşa Zâl 'in zürriyetinin gelecekteki şanını haber verdi. Sîmurġ 'nu, insanlar gibi, Allah vergisi bir dili var idi; bu sûretle genç Zâl 'a konuşmağı öğretti. Sonra delikanlıyı babası Sâm 'a götürüp, verdi. Kuş Zâl 'a Dastân i Zand adını vermiş idi. Sîmurġ, ayrılacağı zaman, delikanlıya tüylerinden birini verdi. Bir sıkıntı ve tehlike zamanında, kuşun yardımına ihtiyac duyarsa, parlak varlığı görmek için (*bibîni ham andar zamân farr-i man*) tüy(ün bir kısmını) yakması yetecek idi. Daha sonra bu sihirli tüy vâsıtası ile çağırılan sîmurġ, Zâl oğlu meşhûr Rustam 'in doğumu münâsebeti ile, annesini sarhoş edip, sonra böğrünü açmasını tavsiye etti; yaraya şifâ verecek süt ve misk ile karıştırılmış otu da gösterdi; bundan sonra kuşun bir tüyü ile yarayı oğmak icap ediyordu. İkinci ve son defa, sîmurġ Rustam 'in İsfandiyûr ile savaşı münâsebeti ile çağrıldı; kuş Rustam 'in ve atı Raĥş 'ın vücutlarına saplanan okları çıkardı ve bu sefer, yine tüyleri vâsıtası ile, yaralarını tedâvi etti. Sonra kahramana İsfandiyâr 'ı öldürenin bu ve öteki dünyada sefâlete duçar olacağını haber verdi. Buna rağmen, Rustam basmını yenmek husûsunda ısrar etti. Bunun üzerine sîmurġ bir gecede Rustam 'i, İsfandiyâr 'ı öldürebilecek oku yapmak için, bir dalına ihtiyac olan o öldürücü ağacın yetiştiği yere kadar götürdü (*Şâh-nâma*, nşr. Vullers-Landauer, s. 133 v. b.; 222 v. dd., 1703 v. b.). *Şâh-i murġân* (*ayn. esr.*, s. 139, 191) ve *farmân ravâ* (s. 222, 1666; 1706, 3701) adı verilen ve feleğin sırrını (*rāz-i sipihr*, yâni İsfandiyâr 'ı öldürenin mahkûm olacağını, s. 1705, 3691 v.b.) bilen bu iyi sîmurġ 'un aksine olarak, yedi mâcerası esnâsında, İsfandiyâr tarafından öldürülen diğer sîmurġ ise, zararlı bir canavardır. İkincisi bir dağ üzerinde yaşar ve uçan bir dağa veya siyah bir buluta benzer. Pençesi ile timsahları, parsları, hattâ fili kaldırabilir. Her biri kendisi kadar büyük olan iki yavrusu vardır. Bunlar uçtukları vakit, çok büyük bir gölge meydana getirirler. İsfandiyâr onu, her tarafına keskin silâhlar konulmuş bir çeşit araba (*gardān*) kullanarak, hile ile, öldürdü. Bu öldürülen canavarın vücûdu bütün bir ovayı kaplıyordu (*Şâh-nâma*, nşr. Vullers-Landauer, s. 1597 v.b.). Bu kuşa *Şâh-nâma* 'de bir defa, *farmân-ravâ* (s. 1598, 1763) da denilmiştir.

Her ne kadar müşterek bâzı husûsiyetleri var ise de, Avesta 'daki *Saēna* ile destanî sîmurġ arasında, isim müstesnâ, büyük bir benzerlik yoktur. Her ikisi de insanlar ile meskûn olan yerlerden uzakta yaşamaktadır (Vourukaşa 'nın Alburz ile münâsebeti hakkında bk.

mad. ḲĀF); esâtirî kuşun şifâ verici kuvveti ile *saēna* ve tıbbî nebatın münâsebeti birbirine yakın olabilir; bizzat sīmurġ'un da İsfandiyār'ı öldürebilen zehirli dalın yetiştiği Çin denizinde bulunan uzak ve meş'um ağaç ile her hangi bir irtibâtı vardır. Sihirli tüy Avesta'da bilinmekle berâber, onun *saēna* ile münâsebeti yoktur. *Yaşt*, XIV, 34...'da düşmanlara karşı tılsımlı tüyün kudreti öğretilmektedir. Bu yırtıcı kuş *vārĕ(n)gan*'ın tüyünü vücûda sürtmekten ibârettir. Böyle bir tüyü muska gibi taşınması da zikredilmiştir. Aynı *Yaşt* (45 ve 46)'ta, bir muhârebeyi kazanmak için, ölüm tehlikesi olduğu zaman yardım eden, hâle uygun bir efsun tâbiri söyleyerek, dört tüyü uçurmak tavsiye edilmiştir. Buradaki fark büyüktür, tüyler *saēna*'nın tüyleri değildir, yakılmaz ve birisini çağırma sihirli usûlü de göz önünde tutulmamıştır. Avesta'daki kuş, her ne kadar kuşların reisi (*raṯ*) değil ise de, Ehremen'e âit olmayan iyi yaratılışa âittir. *Şāh-i murġān* denilen o destânî sīmurġ sâdece şâirâne bir tasavvurdan ibârettir. Zāl'ın ve oğlunun hikâyelerinde görülen sīmurġ'a muhtemelen bir nevî iyi melek nazarı ile bakılabilir (krş. kezâ Nöldeke, *Das iranische Nationalepos*, s. 10, 59). İsfandiyār'ın mâcerasındaki uğursuz sīmurġ, daha eski destânî rivâyete yapılmış basit bir ilâve değilse (zîrâ, çok haklı olarak, İsfandiyār'ın bir sıra mâcerasının Rustam'in yedi kahramanlığının taklidi olduğu farzedilmiştir), bu kuşun iki çehreli olduğuna dâir *Bundahišn*'in tasviri şüphesiz muhtemel olabilir, zîrâ Zerduştî akîdesinde de bu iki çeşit *saēna* (*sēn*) arasında bir fark olmalıdır. Bununla berâber pehlevî metin delîl olarak kullanılmayacak kadar müphemdir.

Sīmurġ'un kahramanların koruyucusu olarak rolü (bunun Ahemeniler devleti geleneği ile müvâziliğinin mümkün olduğu hakkında bk. Nöldeke, *ayn. esr.*, s. 4) Avesta'da aksettirilmemiştir. Rustam ve âilesinin hâdiseler silsilesinin, aslî olarak, Zerduştî geleneği ile ilgili olmadığı (Nöldeke, *ayn. esr.*, s. 9...) çok muhtemel olduğu için, sīmurġ'un başlıca husûsiyetinin de Zerduştî olmayan bir menşe'e bağlanması icap eder. O hâlde iki ayrı esâtirî tasavvurun birbirinden çıkarılmış olması ve sonra bir tek ad altında birleştirilmiş bulunması da muhtemeldir. Avesta'daki *saēna*'nın aslında ârî esâtirin kuş biçimli o mahlûklarından birine tekabül etmesi de mümkündür. Bununla berâber kelimenin, Zerduştî hilkat nazariyesine intibak ederken, hemen-hemen bütün husûsiyetlerini kaybettiği farzedilebilir. İrânî tasavvur ile kuşlar hakkındaki Hindû esâtirinin bâzı husûsiyetleri arasında az benzerlik vardır: *Saēna* çok uzaklarda, Vourukaşa denizindeki ağaç üstünde yaşar ve kuşların bir pâdişahı (*pakṣirāṭ*, Garuḍa olabilir mi?) da kezâ çok uzakta *Hiraṇmaya varṣa* (*Mahābhārata*, VI/VIII, 5 v. d.)'sında yaşar. *Mēnōk-i Ḫrat*'e göre, *sēn*, yuvasına doğru yükseldiği zaman, tıbbî ağacın bin dalını kırar ve rauhiṇa-ağacının bir dalını kırıp getiren Garuża'nın hikâyesi çok iyi bilinmektedir (*Mahābh.*, I/XXIX, 39 v.d.; krş. E. W. Hopkins, *Epic Mythology*, s. 21). *Saēna*'nın şifa verici otlar ile bâzı ilgileri olduğu gibi Garuża'nın da ölümsüzlük veren bir şerbet olan *amṛta* ve *Ṛgveda*, IV, 26 ve 27'de zikredilen *çyena*'nın *Soma* ile münâsebeti olması vâkıası da nazar-ı itibâre alınabilir. Fakat bu zayıf benzerlikler sırf tesâdüfî de olabilir; ne olursa-olsun, bunlar, bu noktada İran esâtiri ile Hindû esâtiri arasında bir mukayese yapmağa kâfi değildir. *Sēn*'in bir güneş kuşu olarak izâhı imkânı hakkında krş. A. J. Wensinck, *Tree and Bird as Cosmological Symbols in Western Asia*, 1921, s. 42.

Diğer taraftan destânî sīmurġ'un başlıca husûsiyeti Zāl'in terkedilmiş çocuğunu himâye etmesi ve ondan sonra da Zāl ve Rustam'in koruyucu meleği olarak vazife görmesidir. Bundan dolayı o tarih veya esâtirin Cyrus, Romulus v. b. gibi bâzı kahramanlarının gençlik hikâyelerinde rastlanan koruyucu hayvanları sınıfına sokulabilir. Bununla berâber bu sīmurġ'un daha vahşî bir nev'in vasıflarına sâhip olduğu gerçektir.

Ṯa'ālibī, İran hükümdarları tarihinde, sīmurġ kelimesini *'Anḳā* [b. bk.] ile ifâde etmektedir. Destânî olmayan İran edebiyatında sīmurg'un meskeni efsânevî Kaf dağıdır (bu dağ aslında belki de Alburz dağıdır; bu mesele hakkında krş. mad. KAF-DAĞI, VI, 58 v.d.; Wensinck, *ayn. esr.*). Daha mâkul bir görüş Ḥamd Allāh Mustavfī (*Nuzhat*, nşr. Le Strange, I, 232; II, 225)'nin görüşüdür; Ḥamd Allāh Mustavfī sīmurġ'un yuvasının Rāmnī (Sumatra?) adasının üzerinde bulunduğunu söylemektedir.

Tasavvufî edebiyatta sīmurġ ulûhiyetin timsâli olarak 'Aṭṭār'ın *Manṭiḳ al-ṭayr*'ı ile çok iyi bilinmektedir. İran edebiyatında bu kuşun adı bundan başka şâirane teşbihlerde de sıksık geçmektedir. Bir çokları arasında bir kaç misâl için bk. Mavlānā, *Maṯnavī*, nşr. Nicholson, I, beyit 1441, 2755, 2962; Rückert, *Grammatik, Rhetorik und Poetik der Perser*, s. 20; Azraḳi bir şiirinde sīmurġ'un muterâdifi olarak *'Anḳā* kelimesini kullanmıştır, bk. 'Avfī, *Lubāb*, II, 89. (V. F. BÜCHNER.)

SİMURĞ. [Bk. SİMURG.]

SİMYA. [Bk. ESKİ KİMYA, SİMİYÂ.]

SİN. SİN, arap alfabesinin onikinci harfi olup, adedî kıymeti 60'dır. Paleografyası (eski yazılar ilmi) bakımından tafsilât için bk. mad. ARABİSTAN (yazı), I, 401 ve Levha I. Sîn 1. habeşçede *sāt*, asurcada *ṣ* ibrânîce ve ârâmî dilde ס harfleri karşılığıdır, hâlbuki şîn habeşçede *savt*, ibranice שׁ ve arâmî dilde ש mukabilidir.

2. İbrânîce ם ve ârâmîce ם karşılığıdır.

Bibliyografya: W. Wright, *Lectures on the Comparative Grammar of the Semitic Languages* (Cambridge, 1890), s. 57 v. dd.; C. Brockelmann, *Grundriss der vergl. Grammatik der semitischen Sprachen* (Berlin, 1908), I, 128 v. dd.

SİN. [Bk. SİN.]

ŞİN-İ KALÂN. [Bk. SİN-İ KELÂN.]

SİN-İ KELÂN. ŞİN-İ KALÂN (aslında „büyük Çin"), moğullar devrinde, çin liman şehri Kanton için kullanılan arapça-farsça tâbir (farsça *Çin*, bilindiği gibi, arapça *Ṣîn* kelimesi ile karşılanır), bu isim bilhassa İbn Baṭṭûṭa (krş. V, 2, s. 708 v. d.) 'nın seyahatnâmesinden bilinmekte (ngr. Defrémery ve Sanguinetti, IV, 271 v. d.) ise de, ayrıca islâm müellifleri (Raşid al-Dîn, Vaṣṣâf) tarafından olduğu gibi, avrupalılarca da (Odoric de Pordenone, Marignolli, kezâ Carta Catalana) kullanılmıştır; bu kayıtlar için krş H. Yule, *Cathay and the way thither*, (London, 1866), s. 105 ve Raşîd al-Dîn, *Cāmiʿ al-tavārîḫ* nşr. Blochet (1911), s. 493. Şîn-i kalân için İbn Baṭṭûṭa Şîn al-Şîn tâbirini de kullanır; bu sonuncu isim Yule'e göre, İdrîsî (krş. V2, 936)'nin Ṣiniya al-Ṣîn şeklinde yazdığı Çin imparatorluğunun şarkındaki büyük bir ticâret şehrinin adından iktibas edilmiştir (*Géographie d'Edrisi*, trc. A. Jaubert, Paris, 1836–1840, I, 193 v.d.). (W. BARTHOLD.)

SİNÂ. [Bk. ṬÛR SİNÂ.]

SİNÂ'. [Bk. SİNA.]

SİNÂN. SİNÂN, MİMAR. Osmanlı imparatorluğunun en parlak devrinin büyük mimarıdır. Dünya ölçüsünde dâhi bir san'atkâr olan Sinan 895 (1489/1490)'te Kayseri 'nin Agırnas köyünde doğmuştur (İbrahim Hakkı Konyalı, *Koca Mimar Sinan*, İstanbul, 1948 adlı kitabında 971=1563 yılı rebiülâhir başlarında „ebniye-i sultaniye emini" Sinan Ağa adına tescil edilen bir vakfiyeyi Mimar Sinan'a mâl edip, onu İbrahim Paşa'nın azadlı kölesi olarak kabûl ediyor. Hâlbuki bu tarihte sermimârân-ı hassa olan Sinan'ın aynı zamanda binâ emini olması düşünülemez). Şâir-nakkaş Sâ'i Mustafa Çelebî, *Taẕkirat al-abniya* adlı eserinde, Sinan'ın hayatını kısaca şöyle anlatıyor: Sinan b. 'Abd al-Mannân Yavuz Sultan Selim Han zamanında devşirme olarak gelmiş, Kanunî Sultan Süleyman devrinde yeniçeri olup, Belgrad (1521) ve Rodos (1522) seferlerine katılıp, atlı sekban olmuş, 1526'da Mohaç muhârebesine girdikten sonra, acemi oğlanlar yaya-başılığına, sonra kapı yaya-başılığına yükselmiş ve zamanla zenberekçi-başılık rütbesi ile Alman seferine ve Bagdad seferine (1534) katılmıştır. Dönüşünde haseki olmuş ve sultanın Korfu, Pulya (1537) ve Kara-Buğdan (Moldavya) seferlerinde (1538) bulunduktan sonra, o tarihte „reis-i mimârân-ı dergâh-ı âlî" rütbesini almıştır. Buna göre, Mimar Sinan 'ın 1512 tarihinde devşirilip, 1521 Belgrad seferinden önce de yeniçeri olduğu anlaşılmaktadır. Yine Sâ'î Mustafa Çelebi 'nin kaleme aldığı *Taẕkirat al-bunyān* 'da Mimar Sinan 'ın Yavuz Sultan Selim zamanında İran 'a ve Mısır 'a gitmiş olduğu açıkça belirtilmektedir. Böylece Sinan, ordu içinde, yetişme çağında, bir taraftan İran, Suriye, Irak ve Mısır 'ı, diğer taraftan bütün Balkanlar ve Macaristan 'ı, Viyana 'ya kadar Avusturya 'nın cenûp taraflarını yakından görmek ve tanımak fırsatını bulmuş idi. 1538 Kara-Buğdan (Moldavya) seferinden sonra, mimar-başı seçilmesi daha önce mimarlık kabiliyetini eserleri ile göstermiş olmasını gerektirir.

1535 İran seferinde, Van kalesi muhâsarasında, göl üzerinde askerî nakliyat için kullanılan kalyonların içine top yerleştirerek, orduya hizmet etmiştir. 1538 Kara-Buğdan (Moldavya) seferinde Prut nehri üzerine 13 günde bir köprü kurarak, sultanın takdirini kazandı. Diğer seferlerde Tuna üzerinde de köprüler kurduğu muhakkaktır. Seferlerde Sinan 'ın bir istihkâmcı olarak çalıştığı anlaşılıyor ki, bununla ilgili hizmetleri onun daha sonraki büyük ölçüde eserler yarattığı devir için yetişmesini sağlamıştır.

Büyük bir ihtimal ile mimar-başı seçildiği 1539 yılında Sinan hemen-hemen 49–50 yaşlarına gelmiş bulunuyordu. 35 yıl bu vazifede kalmış olan Sinan, Macaristan 'da Budin ve Kırım 'da Gözleve 'den Mekke 'ye kadar imparatorluğun her bölgesinde, şaşılacak bir sür'at ile, sayısız eserler meydana getirmiştir. Mimar Sinan 'ın kendi ağzından dinlenerek, kaleme alınan *Taẕkirat al-abniya* 'de bu eserlerin sayıları 364, *Taẕkirat al-bunyān* 'da ise, 335 olarak gösterilmiştir. Bu farklar, eserlere göre, sırası ile, şu şekildedir: 1. câmiler 84'e karşılık 81; 2. meseidler 52'ye karşılık 50; 3. medreseler 57'ye karşılık 55; 4. türbeler 22'ye karşılık 19; 5. dâr-ül-kurrâlar her iki eserde 7; 6. imâretler her iki eserde 17: 7. dâr-üş-şifâlar her iki eserde 3; 8: su yolu kemerleri her

iki eserde 7; 9. köprüler her iki eserde 8; 10. saraylar 35 'e karşılık 32; 11. kervansaraylar 20 'ye karşılık 17; 12. mahzenler her iki eserde 6; 13. hamamlar 48 'e karşılık 33. Bu farklar *Tezkirat al-bunyān* 'ın ilmî neşrinin mevcut olmamasından, yâni eldeki basmanın noksan bir el yazması nüshaya dayanmasından ileri gelmiş olabilir. Sonraları Sinan 'a âit olmayan bâzı yapıların (mes. İstanbul, Sultan Selim câmii, 1522, Yenibahçe 'deki Sultan Selim külliyesi ile karıştırılmaktadır) ona isnat edildiği görülür. Katıldığı seferlerde gittiği yerlerde Sinan gördüğü eserleri büyük bir dikkat ile incelemiştir. Tebriz 'de, Kara-Koyunlular zamanından kalan Gök mescidi, İlhanlılar devrinden kalan ve o zaman henüz sağlam hâlde bulunan yapıları, çini kaplamalarını, Mısır seferinde Memlûk türklerinden kalma yapıların renkli taş kaplama ve kakmalarını görmüş, fakat hiç bir zaman bunları taklit etmemiştir. Zamanı geldikçe, bunlardan ve diğer ülkelerde gördüğü eserlerden ilham alarak, bunları türk mimârîsi içinde eritip, olgunlaştırmıştır. İran 'da Büyük Selçuklular ile başlayan türk kubbe mimârîsi, 5 asra yakın bir gelişme devresinden sonra, Mimar Sinan 'ın elinde XVI. asrın ikinci yarısında en parlak devrini yaşamıştır. İtalyan Rönesans mimârîsinin mefkûresi olan merkezî kubbeli yapı sorusunu büyük kubbe üstadı ve mekân yaratıcısı olan Mimar Sinan, tam bir başarı ile, gerçekleştirmiştir.

Haleb 'te Husrev Paşa için, her bâlde 1536/1537 yıllarında yaptığı Husreviye külliyesi, onun mimar-başı seçilmeden önce meydana getirdiği ilk eser olması bakımından, ilgi çekicidir. Burada önünde beş kubbeli son cemâat yeri ile tek kubbeli câmi tarzı, birer kubbe boyunca yanlardan taşan son cemâat yeri kubbeleri ile câmi kubbesinin meydana getirdiği köşelere küçük ve son cemâat yeri kubbeleri çapında birer kubbeli mekân eklemek sûretiyle, yan mekânlı câmi fikri ile birleştirilmiştir. Böylece Sinan ilk eserinde Osmanlı mimârîsinin İznik ve Bursa geleneğine bağlanmaktadır. Cephenin sağında henüz kalın ve kuvvetli olan minâre gövdesi yükseliyor. Külliyenin diğer binaları olan U biçiminde revaklı avlusu ile medrese, hamam, imâret, misâfirhâne gibi kısımlar henüz câmi ile tam bir bağlantı hâlinde değildir. Burada Sinan, en sâde Osmanlı câmi planından hareketle, küçük ölçüde bir külliye meydana getirmiştir. Diğer taraftan bir de Gebze 'de Çoban Mustafa Paşa külliyesi meselesi vardır. 1523 tarihli ve oldukça büyük ölçüdeki bu külliye her iki tezkirede de Mimar Sinan 'ın eserleri cedvelinde „Gebüze 'de merhum Mustafa Paşa câmii" adı ile yer almaktadır. Bu câmide Mısır Türk-Memlûk mimârîsinin te'siri altında, bol mikdarda renkli taş kakmalar ve süsler dikkati çeker. Bu kadar erken tarihte Sinan 'ın böyle bir külliyeyi gerçekleştirmiş olması pek kolay kabûl edilemez. Gerçi yine dört duvar üzerine tek kubbeli bir câmi karşısında bulunuyoruz, fakat kubbenin çapı oldukça büyüktür. Cümle kapısından câmi ve türbeye uzanan orta mihverin iki tarafında, tam muvâzeneli olmamakla berâber, külliye binaları büyük bir ustalıkla ve âhenkli bir bütün hâlinde toplanmıştır. Belki Sinan sonradan veya yardımcı olarak bu külliyede çalışmış, bâzı tâmir veya ilâveler yapmış olabilir.

Mimar Sinan 'ın İstanbul içinde meydana getirdiği ilk eser olarak gösterilen ve Hurrem Sultan için yapılmış olan Haseki külliyesinin durumu da tam aydınlanmış değildir. 1539 yılında tamamlanan câmi, önünde beş kubbeli son cemâat yeri ile, dört duvar üzerine tek kubbeli bir yapı idi. Sinan burada İran mimârîsinden aldığı tonoz bingi kullanmış, fakat bunun içi istiridye kabuğu biçiminde yivlenmiştir. Bu câmi, 1612 yılında, sedefkâr Mehmed Ağa tarafından bir kubbe daha eklenerek, genişletilmiştir. Aradaki duvar yerine, iki kalın sütûn konularak, kemerler ile, birbirine birleştirilmiştir. Burada garip olan taraf câmiin külliyeden tamâmen ayrılmış olmasıdır. Medrese, sıbyan mektebi, çeşme, imâret ve dârüşşifâdan ibâret diğer külliye binaları, tam bağlayıcı bir terkip olmamakla berâber, kendi aralarında az-çok mimârî bir birlik hâlindedir. Câmi bunun dışında aradan geçen yolun sol tarafında kalmaktadır ve planı da yola nazaran meyillidir. Bunda arâzi durumu rol oynamış olabilir. İstanbul 'daki bu ilk külliye, her şeye rağmen, XVI. asrın ilk yarısının bütün mimârî özelliklerini içinde toplamaktadır.

Mimar-başı olduktan sonra Sinan 'ın meydana getirdiği 3 büyük âbide onun gelişmesinin basamaklarını belirtmektedir. Bunlar çıraklık eseri olan İstanbul Şehzâde câmii ile kalfalık eseri olan Süleymaniye câmii ve nihâyet ustalık eseri olan Edirne Selimiye câmiidir. Mimar Sinan, 54 yaşında olduğu hâlde, 1544 'te, sonradan „çıraklık eserim" dediği Şehzâde câmiine başlamıştır. 4 yıl sonra tamamladığı bu câmide Mimar Sinan sekizgen biçiminde dört kalın pâye üzerine 19 m. çapında bir orta kubbe ve dört yarım-kubbeden ibâret büyük câmi ile merkezî kubbe yapısını gerçekleştirmiş bulunuyordu. Yarım kubbeler yanlardan ikişer yuvarlak eyvan çeyrek kubbe ile genişletilmiştir ki, bu Osmanlı mimârîsinde ilk defa kullanılmaktadır. Şehzâde câmiinde dört yarım-

1. MİMAR SİNAN. Edirne'de Selimiye câmii.
(Uçaktan görünüş, ön planda arasta; arkasında, sağda dârül-kurrâ).

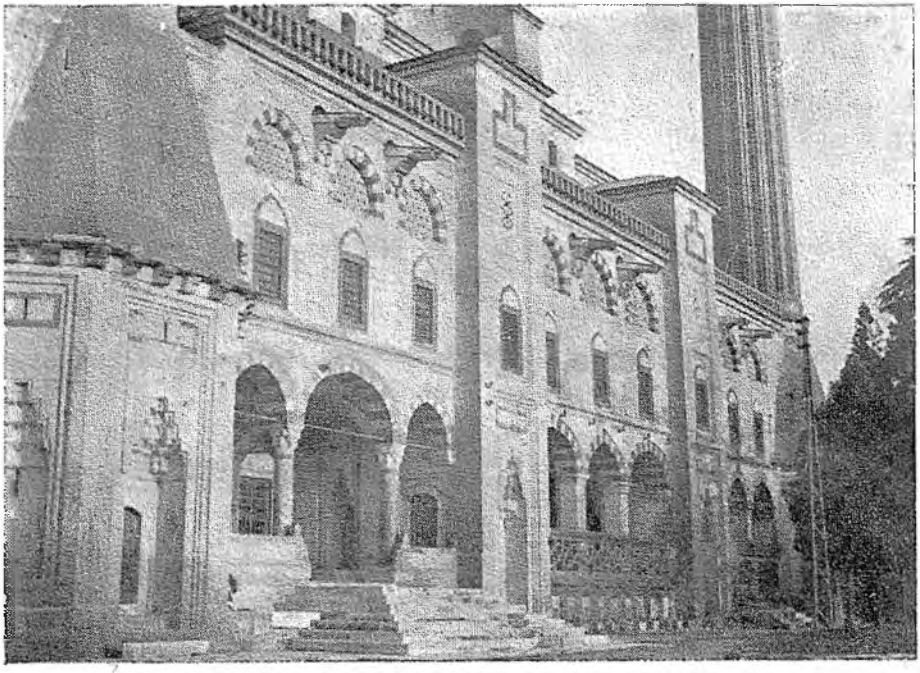

2. MİMAR SİNAN. Edirne'de Selimiye garp cephesi.

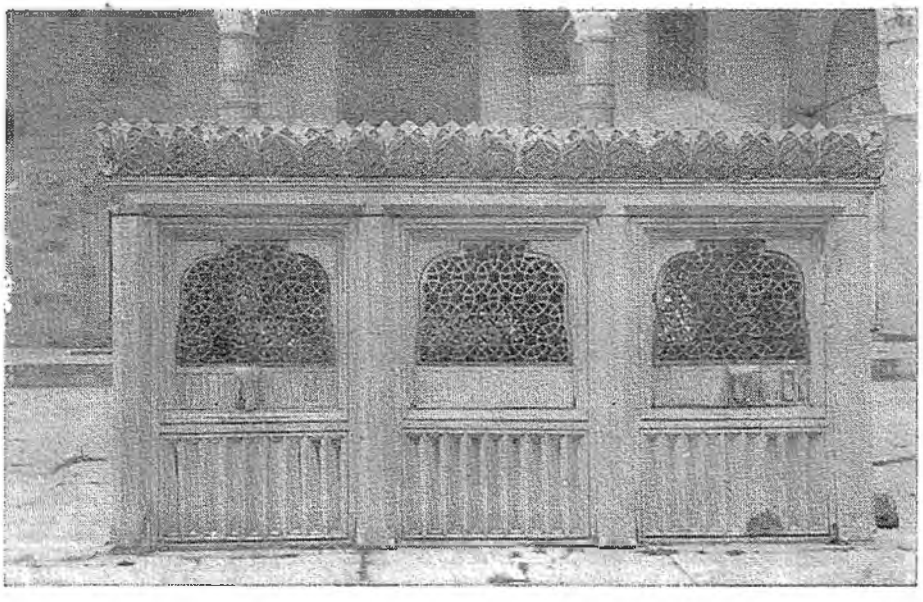

3. MİMAR SİNAN. Edirne'de Selimiye câmiinin iç avlusundaki şadırvan.

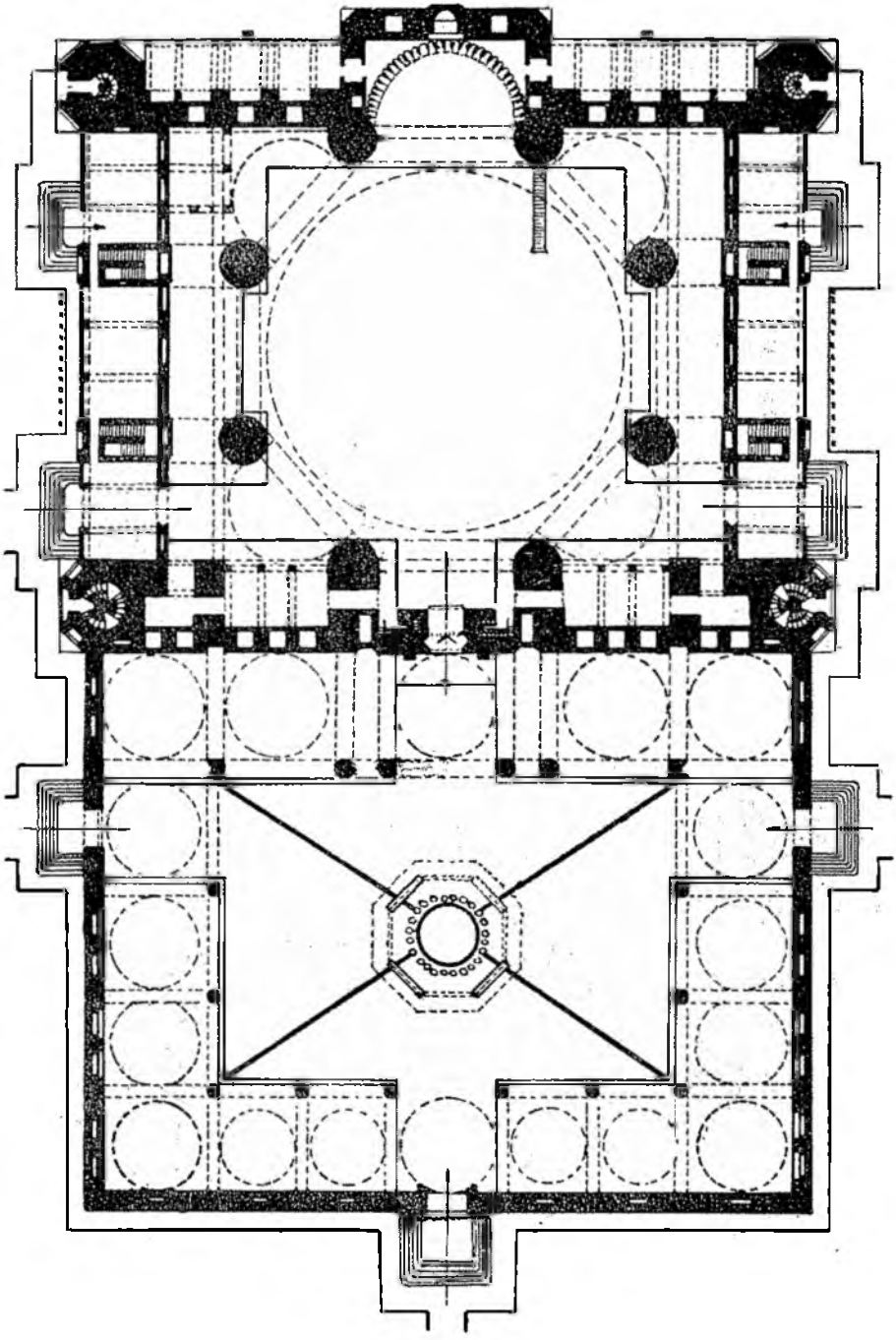

4. MİMAR SİNAN. Edirne'de Selimiye câmiinin planı.

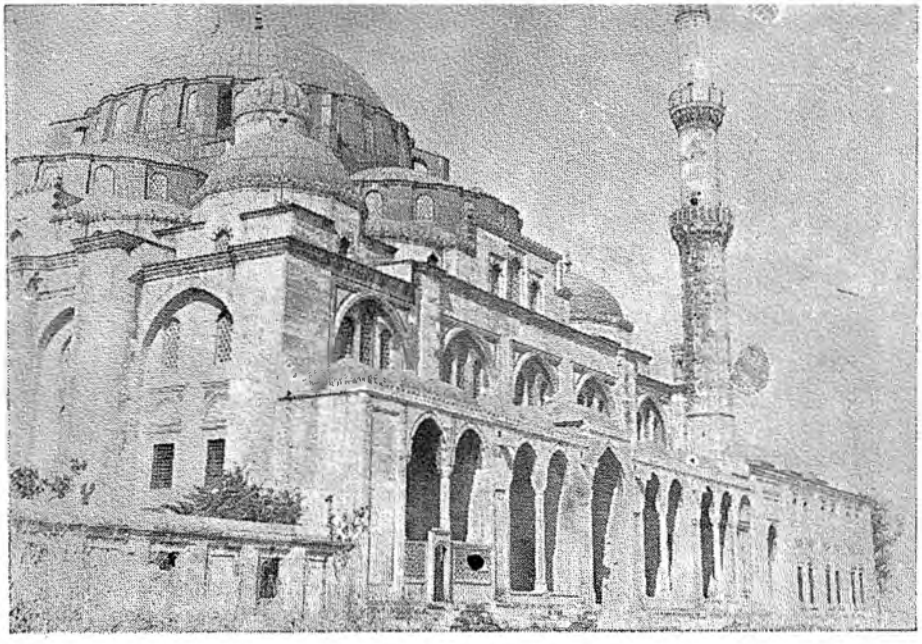

5. MİMAR SİNAN. İstanbul'da Şehzâde câmii

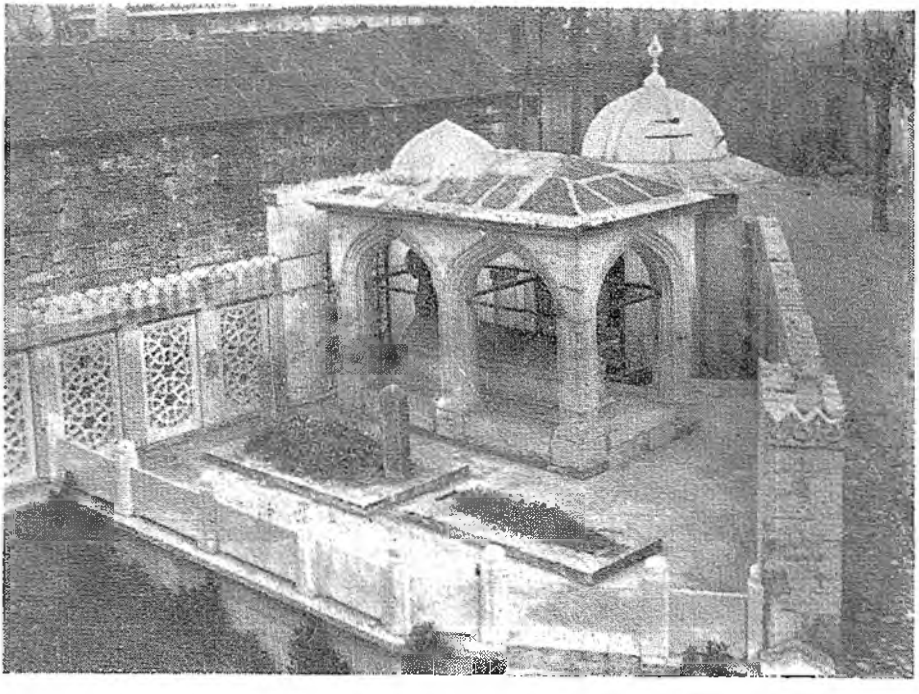

6. MİMAR SİNAN. Türbe (İstanbul'da Süleymaniye câmii yanında).

1. Emevî, Bizans tarzında altın. (*dînâr*)

2. Emevî, Bizans tarzında bakır *fels* (*Ḥimṣ*).

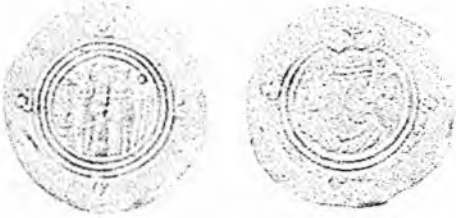

3 Sâsânî tarzında gümüş sikke (*dirham* 71 h.).

4. Abd al-Malik'in islâmî tarzda dinarı

5. Abbâsî taraftarlarının dirhemi (128 h.).

6. al-Saffâḥ'ın dinarı 133 h).

7 Hârûn al-Raşîd'in dinarı (171 h)

8. Ma'mûn'un dinarı (Bagdad, 215 h).

9 Ma'mûn'un dirhemi (İsfahan, 202 h).

10. al-Mu'tamid'in dinarı (270 h).

SİKKE I

11. al-Muktafī 'nin dinarı (Āmid, 291 h.).

12. al-Mu'tasim 'in dinarı (Madīnat al-Salām, 645 h.).

13. 'Abd al-Raḥmān I. 'ın dirhemi (Endülüs, 146 h.).

14. Muḥammed b. Sa'd 'ın dinarı (Mürsiye, 553 h.).

15. Abū Yaḥyā al-Mutawakkil 'in dinarı.

16. Tolunilerden Aḥmed b. Ṭolūn 'un dinarı (266 h.).

17. Fâtımîlerden al-Mu'izz 'in dinarı (343 h.).

18. Eyyûbîlerden al-Nāṣir 'in dinarı (İskenderiye, 580 h.).

19. al-'Azīz 'in dinarı (İskenderiye, 590 h.).

20. Büveyhîlerden Mu'izz, Rukn ve 'İzz al-Dawla 'nın „beşlik" dinarı (Madīnat al-Salām, 351 h.).

SİKKE II.

21. Büveyhîlerden İzz al-Devle Bahtiyâr'ın „atîya" dinarı (Madînat al-Salâm, 365 h.).

22. Büyük Selçuklulardan Tuğrul Bey'in dinarı (Rey, 447 h.).

23 Büyük Selçuklulardan Tuğrul Bey'in dinarı (Nişâpûr, 436 h.).

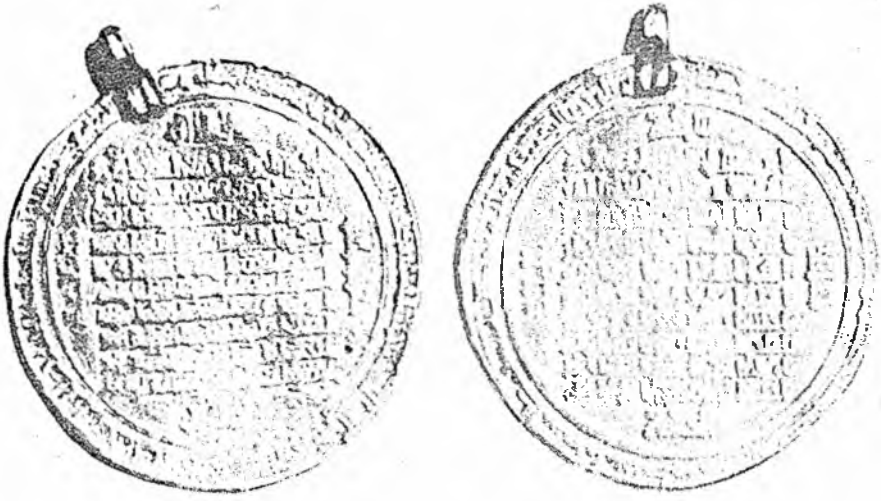

24 Büyük Selçuklulardan Alp Arslan'ın „esmâ-ı hüsnâ"yı ihtivâ eden dinarı (Merv, 461 h.).

25. Anadolu Selçuklularından İzz al-Dīn Kılıç Arslan II.'ın dinarı (Konya, 573 h.).

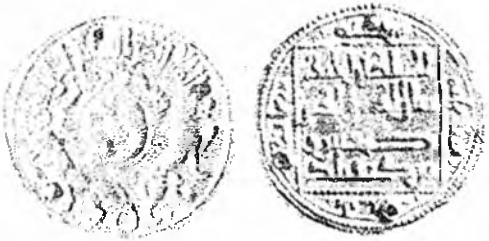

26. Kayhusrav II. in dinarı (Konya, 635 h.).

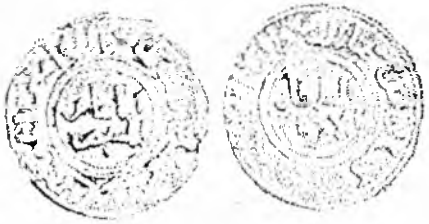

27. Anadolu Selçuklularından Kayhusrav II.'in dinarı (Konya, 635 h.).

28. Anadolu Selçuklularından Mas'ūd II.'un dinarı (Konya, 685 h.).

29. Anadolu Selçuklularından Kayhusrav II.'in dinarı (Konya, 635 h.).

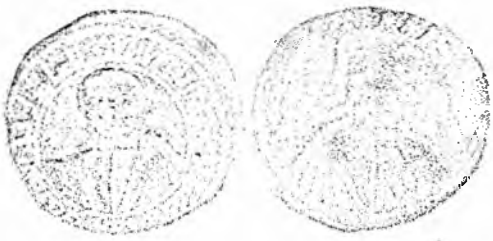

30. Artuk oğullarına âit bir *fals* (559 h.).

31. Artuk-oğullarına âit bir başka *fals* (570 h.).

SIKKE IV.

32. Badr al-Dīn Lu'lu'un dinarı (Musul, 656 h.).

33 Nūr al-Dīn Maḥmūd'un dinarı (Kahire, 567 h.).

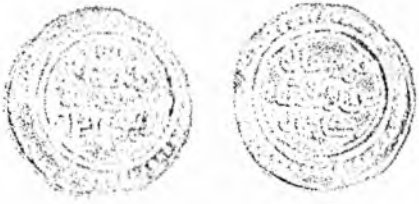

34. İlhanlılardan Abū Sa'īd Bahadur Han'ın sikkesi (nim miṣkāl Kâşân, ts.).

35 İlhanlılardan Abū Sa'īd'in dirhemi (Bagdad, 729 h.).

36. Kırım, Şâhin Giray'ın dirhemi (119 h.).

37 Fâtih'in dinarı (Ḳosṭanṭīniya, 883 h.).

38. Fâtih'in „on akçelik"i (Ḳosṭanṭīniya, 875 h.).

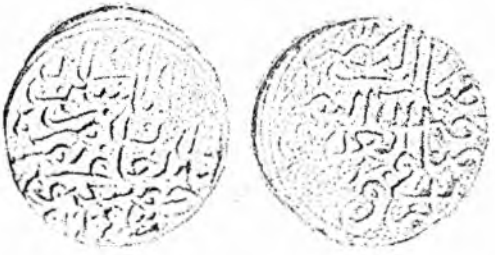

39. Selim I.'in dinarı (Hısn Keylâ, 922 h.).

40. Kanunî'nin dinarı (Ḳosṭanṭīniya, 926 h.).

41. Mustafa II., „Cedîd eşrefî" (Orduy-u hümâyûn, 1106 h.).

Sikke V.

42 Ahmed III onluk eşrelî (Kostantîniya, 1115 h.)

43 Osman III 'ın „beş fındık" altını (İslâmbol, 1168 h.).

44 Abdülhamid I 'in „zer-mabbûb" denilen altını (İslâmbol, 1187 h.).

45. Mustafa IV. 'nın „fındık" altını (Kostantîniya, 1222 h.).

46. Mahmud II.'un „cedîd rumî" çifte altını (Kostantîniya, 1223 h.).

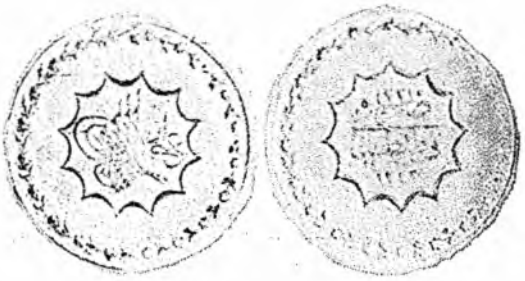

47. Mahmud II.'un gümüş sikkesi (Kostantîniya, 1223 h.).

48 Abdülmecid in yüz riyâllik altını (Tunus, 1272 h.).

49. Abdülâziz'in „üçlük" gümüş sikkesi (Maden-nuhas, 1277 h.).

50 Abdülhamid II, 'in 20 kuruşluk gümüşü (Mısır, 1293 h).

51. Mehmed V. Reşad 'ın 500 kuruşluk altını „beşi-birlik" (Edirne, 1327 h).

52. Mehmed V. Reşad 'ın 500 kuruşluk altını (Selânik, 1327 h.

53 Mustafa Kemal Atatürk altını 500 kuruşluk (beşi-birlik, cumhuriyet altını, Ankara, 1959 1923+36=1959).

(Bu sikkelerin hepsinin aslı İstanbul Arkeoloji müzesi meskûkât bölümünde bulunmaktadır. Resimler asıllarından bir az büyüktür).

SİKKE VIII.

kubbe ile desteklenmiş bir merkezî kubbe şeması ortaya konulmuş olmakla, Mimar Sinan'ın bu eseri kendinden sonra yapılan bütün büyük câmilere öncülük etmiştir. Diyarbekir'de Bıyıklı Mehmed Paşa tarafından yaptırılan 1522 tarihli Fâtih Paşa câmii, 9 m. çapında küçük bir kubbe ve dört yarım kubbe ile, ilk Osmanlı merkezî kubbeli yapı örneğini meydana getirmiştir. Bu küçük âbide, yuvarlak eyvanlar hâriç, İstanbul Şehzâde câmii planını ondan 26 yıl kadar önce gerçekleştirmiştir. Mimar Sinan, İran seferlerine giderken veya dönüşünde, bu yapıyı görmüş ve üzerinde düşünmüş olmalıdır. Şehzâde câmii, aynı zamanda, Sinan'ın oldukça büyük ölçüde meydana getirdiği ilk külliye olması bakımından da ilgi çekicidir. Burada medrese, imâret, tabhâne ve kervensaray binaları câmi dış avlusunun şarkında boydan boya sıralanmıştır. Yalnız medrese binası, aradan geçen bir sokak ile, ayrılmıştır.

Şehzâde câmiinden sonra Sinan'ın eserleri birden bire hızla artmağa başlamış ve kendisi çeşitli planlar üzerinde denemeler yaparak, en mükemmel mekân şekillerini araştırmıştır. 6 köşeli ve 8 köşeli şemalar üzerine oturttuğu kubbeler ile orta büyüklükteki câmileri İstanbul'un çeşitli semtlerinde buraların mahalli hüsûsiyetini canlandırmaktadır. 60 yaşına geldiği zaman, Mimar Sinan, mimar Hayreddin veya Rıfkı Melûl Meriç'in araştırmalarına göre, Yâkub-şah b. Sultan-şah (R. M. Meriç. *Bayezid câmii mimarı, Ankara İlâhiyat Fakültesi yıllığı*, 1957, II, 5—76) tarafından Bayezid câmiinde ele alınan iki yarım kubbeli Ayasofya planını ilk defa tatbik etmiştir; Ayasofya'yı ve Bayezid câmiini iyice inceleyerek, Süleymaniye için en mükemmel nisbetleri aramıştır. Burada, 27 m. çapında, Ayasofya'dan sonra İstanbul'un en büyük kubbesi ile karşılaşıyoruz. Sinan burada, yan sahnları aynı büyüklükte olmayan beşer kubbe ile örterek, birbirine müsâvi kubbelerin yeknesaklığı yerine, bir büyük bir küçük kubbe âhengi ile değişik bir mekân te'siri yaratmıştır. Böylece orta mekân ile yan sahnlar gerçekten birbiri ile birleşmektedir (Resim ve plan için bk. mad. MESCİD, resim nr. 13—14). Artık muazzam ölçüye varan diğer külliye binaları ile, Fâtih'ten sonra, ikinci üniversite mahallesi kurulmuştur. Türbeler ile birlikte 18 ayrı binadan meydana gelen külliye, tam mütenâzır olmamakla berâber, âhenkli bir birlik hâlindedir. Sinan'ın, şimâl-i şarkî cihetindeki kendi türbesi, bir mimârın pergelini andıran umûmî şeması ile, külliyenin mütevâzî bir köşesinde yer almıştır.

Bütün türk mimârîsinin ve kendisinin o zamana kadar yarattığı yeniliklerin toplu bir ifâdesi olan Edirne Selimiye câmiini yarattığı zaman Sinan 80 yaşında idi. Edirne şehir görünüşünün ve Osmanlı imparatorluğunun ölmez nişânesi olan 31,50 m çapındaki çok büyük kubbesi ve sekizgen biçimindeki gövdenin etrafını çeviren ince endamlı minâreleri ile, çok uzaklardan kendini belli eden bu câmi Sinan'ın en yüksek mekân san'atını canlandırmakta ve onun dünyanın en büyük mimarlarından biri olduğunu isbat etmektedir. Külliyenin diğer binaları câmie bir alt yapı kaide teşkil eder. Bundan dolayı mimârî te'sirler, sekiler hâlinde, bir dağ gibi yükselen câmide toplanmıştır. Burada 8 pâyeli sekizgen plan şemasını esas alan Sinan, orta kubbenin hâkimiyetini belirtmek için, yarım kubbelerden kaçınmıştır. Yalnız köşelere birer yuvarlak eyvan ile, dışarıya 6 m. çıkıntı yapan mihrap hücresinin üstünü de yarım kubbeye yakın bir yuvarlak eyvan ile, fakat çok alçakta kalacak şekilde, örtmüştür. Câmie 1569'da başlanmış ve eser, beş senede, 1574'te tamamlanmıştır (Resim için bk. mad. MESCİD, resim nr. 15).

Mimar Sinan, çeşitli plan şekillerini incelemek ve araştırmak bakımından, sonsuz bir gayret göstermiştir. Daha önce tanıdığı bütün planları her hangi bir şekilde eserlerinde değerlendirmiştir. Msl. Kırım'da, Gözleve şehrinde, 1552'de yaptığı câmi İstanbul eski Fâtih câmiinin planını aksettirmektedir. İstanbul'da 1580 tarihli Kılıç Ali Paşa câmiinde ise, türk mimârîsine ve câmi mekânına uydurmak sûretiyle, Ayasofya'nın plan şemasını, bâzı değişiklikler ile, küçük ölçüde yeniden ele almıştır. Şehzâde türbesinde ölçülü bir şekilde Memlûk mimârîsinin renkli taş kakmalarını gözalıcı bir süs hâlinde kullanmış, Husrev Paşa türbesinde ise, Azerbaycan'da, Meraga ve Nahcivan'da, İlbanlılar zamanından ve Atabeklerden kalma türbelere benzer değişik bir görünüş aramıştır (E. Diez ve O. Aslanapa, *Türk san'atı*, İstanbul, 1955, s. 150). Türbesinin kitâbesi şâir-nakkaş Mustafa Sâ'î tarafından yazılmıştır *„Geçti bu demde cihandan pîr-i mimârân Sinan"* mısrası ile, ona ölüm tarihi düşürülen bu kitâbede ayrıca, rakam ile, 996 (h.) yılı yazılmıştır ki, milâdî 1588 senesine rastlar.

1595'te ölen şâir-nakkaş Mustafa Sâ'î'nin kaleme aldığı ilk tezkireye, *Tazkirat al-abniya*'ye göre, Mimar Sinan'ın eserlerinin tam cedveli şudur:

1. CÂMİLER.

1. İstanbul, Süleymaniye câmii, 2 İstanbul, Şehzâde câmii, 3. Haseki Hurrem câmii (Avrat-Pazarı'nda), 4. Mihrimah Sultan câmii

(Edirnekapısı'nda), 5. Osman Şah vâlidesi câmii (Aksaray'da), 6. Sultan Bayezid kızı câmii (Yenibahçe'de), 7. Ahmed Paşa câmii (Topkapısı'nda), 8. Rüstem Paşa câmii (Tahtakale'de), 9. Mehmed Paşa (Sokullu) câmii (Kadırga limanında), 10. İbrahim Paşa câmii (Silivrikapısı'nda), 11. Bâlî Paşa câmii (Husrev Paşa türbesi yakınında), 12. Hacı Evhad câmii (Yedikule yakınında), 13. Kazasker Abdurrahman Çelebî câmii (Molla Gürânî'de), 14. Mahmud Ağa câmii (Ahırkapı yakınında), 15. Odabaşı câmii (Yenikapı yakınında), 16. Hoca Husrev câmii (Koca Mustafa Paşa'da), 17. Hamâmî Hatun câmii (Sulu-Manastır'da), 18. Defterdar Süleyman Çelebî câmii (Üsküplü çeşmesi yakınında), 19. Ferruh Kethudâ câmii (Balat kapısı içinde), 20. Yunus Bey câmii (Balat yanında), 21. Hurrem Çavuş câmii (Yenibahçe yakınında), 22. Sinan Ağa câmii (Kadı çeşmesi yakınında), 23. Ahî Çelebî câmii (İzmir iskelesi yakınında), 24. Süleyman Su-Başı câmii (Unkapanı'nda), 25. Zâl Mahmud Paşa câmii (Eyüp'te), 26. Nişancı Paşa câmii (Eyüp'te), 27. Şah Sultan câmii (Eyüp'te), 28. Emîr Buhârî câmii (Edirnekapısı dışında), 29. Merkez Efendi câmii (Yenikapı dışında), 30. Çavuş-başı câmii (Sütlüce'de), 31. Turşucu-zâde Hüseyin Çelebî câmii (Kiremitlik'te), 32. Kasım Paşa câmii (Tersâne yakınında), 33. Sokullu Mehmed Paşa câmii (Azapkapısı'nda), 34. Kılıç Ali Paşa câmii (Tophane'de), 35. Muhiddin Çelebî câmii (Tophane'de), 36. Molla Çelebî câmii (Tophane-Beşiktaş arasında), 37. Ebu 'l-Fazl câmii (Tophane üstünde), 38. Şehzâde Cihangir câmii (Tophane'de), 39. Sinan Paşa câmii (Beşiktaş'ta), 40. Mihrimah Sultan câmii (Üsküdar'da, iskelede), 41. Eski Vâlide câmii (Üsküdar'da), 42. Şemsi Ahmed Paşa câmii (Üsküdar'da), 43. İskender Paşa câmii (Kanlıca'da), 44. Çoban Mustafa Paşa câmii (Gebüze'de), 45. Pertev Paşa câmii (İzmit'te), 46. Rüstem Paşa câmii (Sapanca'da), 47. Rüstem Paşa câmii (Samanlı'da), 48. Mustafa Paşa câmii (Bolu'da), 49. Ferhad Paşa câmii (Bolu'da), 50. Mehmed Bey câmii (İzmit'te), 51. Osman Paşa câmii (Kayseri'de), 52. Hacı Paşa câmii (Kayseri'de), 53. Cenâbî Ahmed Paşa câmii (Ankara'da), 54. Lala Mustafa Paşa câmii (Erzurum'da), 55. Sultan Alâeddin Selçûkî câmiinin (Çorum'da) yenilenmesi, 56. Abdüsselâm câmiinin (İzmit'te) yenilenmesi, 57. Kiliseden dönme eski câmiin (İznik'te) Sultan Süleyman tarafından yeniden yaptırılması, 58. Husreviye (Husrev Paşa) câmii (Haleb'te), 59. Sultan Murad câmii (Manisa'da), 60. Orhan câmiinin (Kütahya'da) yenilenmesi, 61. Kâbe-i şerîfin kubbelerinin tâmiri, 62. Hüseyin Paşa câmii (Kütahya'da), 63. Rüstem Paşa câmii (Bolvadin'de), 64. Sultan Selim câmii (Karapınar'da), 65. Sultan Süleyman câmii (Şam, Gök meydanda), 66. Sultan Selim câmii (Edirne'de), 67. Taşlık câmii (Mahmud Paşa için, Edirne'de), 68. Defterdar Mustafa Çelebî câmii (Edirne'de), 69. Haseki Sultan câmii (Edirne, Mustafa Paşa köprüsü başında), 70. Semiz Ali Paşa câmii (Babaeski'de), 71. Sokullu Mehmed Paşa câmii (Hafsa'da, Trakya), 72. Sokullu Mehmed Paşa câmii (Burgaz'da), 73. Semiz Ali Paşa câmii (Ereğli'de), 74. Bosnalı Mehmed Paşa câmii (Sofya'da), 75. Sofu Mehmed Paşa câmii (Hersek'te), 76. Ferhad Paşa câmii (Çatalca'da), 77. Maktul Mustafa Paşa câmii (Budin'de), 78. Firdevs Bey câmii (Isparta'da), 79. Memi Kethudâ câmii (Ulaşlı'da), 80. Tatar Han câmii (Kırım, Gözleve'de), 81. Rüstem Paşa câmii (Rodoscuk'ta), 82. Vezir Osman Paşa câmii (Tırhala'da), 83. Rüstem Kethudâsı Mehmed Bey câmii (Tırhala'da), 84. Mesih Paşa câmii.

II. MESCİDLER.

1. İbrahîm Paşa mescidi (İsa kapısında), 2. Sinan Paşa mescidi (Yenibahçe'de), 3. Rüstem Paşa mescidi (Yenibahçe'de), 4. Mimar Sinan mescidi (Yenibahçe'de), 5. Hâfız Mustafa Çelebî mescidi (Yenibahçe'de), 6. Müfti Çivi-zâde Efendi mescidi (Topkapı yakınında), 7. Emin Ali Çelebî mescidi (Gümrükhâne çevresinde), 8. Üç-baş mescidi (Gümrükhâne yakınında), 9. Defterdar Şerîfe-zâde Efendi mescidi, 10. Defterdar Mehmed Çelebî Efendi mescidi, 11. Simkeş-başı mescidi (Lûtfi Paşa çarşısı yakınında), 12. Hâcegî-zâde mescidi (Fâtih câmii yakınında), 13. Çavuş mescidi (Silivrikapısı yakınında), 14. Çivi-zâde Kızı mescidi (Davutpaşa yakınında), 15. Takyeci Ahmed Çelebî mescidi (Silivrikapısı civârında), 16. Hacı Nasuh mescidi (Sarıgez yakınında), 17. Kasab Hacı İvaz mescidi, 18. Hacı Hamza mescidi (Ağa çayırında), 19. Tok Hacı Hasan mescidi, 20. İbrahim Paşa zevcesi mescidi (Kumkapı yakınında), 21. Bayram Çelebî mescidi (Langa-kapısı yakınında), 22. Kembâcılar mescidi, 23. Kuyumcular mescidi, 24. Hersek bodrumu üzerinde olan mescid (Ayasofya yakınında), 25. Yaya-başı mescidi (Fener-kapısı içinde), 26 Abdî Su-başı mescidi (Sultan Selim yakınında), 27. Hüseyin Çelebî mescidi (Sultan Selim câmii yakınında), 28. Hacı İlyas mescidi (Ali Paşa hamamı yakınında), 29. Duhanî-zâde mescidi (Koca Mustafa Paşa yakınında), 30. Kadı-zâde mescidi (Çukur-hamam yakınında), 31. Müfti Hâmid Efendi mescidi (Azablar hamamı yakınında),

32. Tülenkhâne mescidi (Hisarın dışında), 33. Saray ağası Davud Ağa mescidi (Edirnekapısı'nın dışında), 34. Dökmeci-başı mescidi (Eyüp'te), 35. Arpacı-başı mescidi (Eyüp'te), 36. Hekim-başı Kaysûnî-zâde mescidi (Sütlüce'de), 37. Kaysûni-zâde mescidi (İstanbul'da), 38. Karcı su-başı Süleyman mescidi (Eyüp'te), 39. İki mescid (İstanbul'da), 40. Ahmed Çelebî mescidi (Kirem'tlik'te), 41. Yahya Kethudâ mescidi (Kasımpaşa'da), 42. Şehremini Hasan Çelebî mescidi (Kasımpaşa'da), 43. Süheyl Bey mescidi (Tophane'de), 44. İlyas-zâde mescidi (Topkapı'nın dışında), 45. Sarraf-başı mescidi (Topkapı'nın dışında), 46. Pazar-başı Memi Kethudâ mescidi (Kasımpaşa'da), 47. Mehmed Paşa mescidi (Büyük-Çekmece'de), 48. Hacı Paşa mescidi (Üsküdar'da), 49. Saraçhane mescidi (Hasköy'de), 50. Ruznâmeci Abdî Çelebî mescidi (Sulu-manastır'da), 51. Kürkçü-başı mescidi (Kumkapı hâricinde), 52. Şeyb Ferhad mescidi (Langa-kapısı yakınında).

III. MEDRESELER.

1. Sultan Süleyman medresesi (Mekke'de), 2. Süleymaniye medreseleri (İstanbul'da), 3. Yavuz Sultan Selim medresesi (Halıcılar köşkünde), 4. Sultan Selim medresesi (Edirne'de), 5. Sultan Süleyman medresesi (Çorlu'da), 6. Şehzâde Sultan Mehmed medresesi (İstanbul'da), 7. Haseki Sultan medresesi (Avrat-pazarı'nda), 8. Vâlide Sultan medresesi (Üsküdar'da), 9. Kahriye medresesi (Sultan Selim yakınında), 10. Mihrimah Sultan medresesi (Üsküdar'da), 11. Mihrimah Sultan medresesi (Edirnekapısı'nda), 12. Mehmed Paşa medresesi (Kadırga'da), 13. Mehmed Paşa medresesi (Eyüp'te), 14. Osman Şah Vâlidesi medresesi (Aksaray yakınında), 15. Rüstem Paşa medresesi (İstanbul'da), 16. Ali Paşa medresesi (İstanbul'da), 17. Ahmed Paşa medresesi (Topkapı'da), 18. Sofu Mehmed Paşa medresesi (İstanbul'da), 19. İbrahim Paşa medresesi (İstanbul'da), 20. Sinan Paşa medresesi, 21. İskender Paşa medresesi (Kanlıca'da), 22. Kasım Paşa medresesi, 23. Ali Paşa medresesi (Babaeski'de), 24. Mısırlı Mustafa Paşa medresesi (Gebüze'de), 25. Ahmed Paşa medresesi (İzmit'te), 26. İbrahim Paşa medresesi (İsa-kapısında), 27. Şemsi Ahmed Paşa medresesi (Üsküdar'da), 28. Kapı-ağası Mahmud Ağa medresesi, 29. Kapı-ağası Cafer Ağa medresesi, 30. Ahmed Ağa medresesi, 31. Müfti Hâmid Efendi medresesi, 32. Mâlûl Emîr Efendi medresesi, 33. Ümm-i Veled medresesi, 34. Üç-baş medresesi, 35. Kazasker Perviz Efendi medresesi, 36. Hâcegî-zâde medresesi (Fâtih'te), 37. Ağa-zâde medresesi, 38. Yahya Efendi medresesi (Beşiktaş'ta), 39. Defterdar Abdüsselâm Bey medresesi, 40. Tûtî Kadı medresesi, 41. Hakîm Mehmed Çelebî medresesi, 42. Hüseyin Çelebî medresesi, 43. Emîn Sinan Efendi medresesi, 44. Şah-kulu medresesi, 45. Yunus Bey medresesi (Draman'da) 46. Karcı Süleyman Bey medresesi, 47. Hacı Hatun medresesi, 48. Defterdar Şerîfe-zâde medresesi (Kadı-çeşmesi'nde), 49. Kadı Hakîm Çelebî medresesi (Küçük-Karaman'da), 50. Baba Çelebî medresesi, 51. Kirmasti medresesi, 52. Sekban Ali Bey medresesî (Gümrükhâne'de), 53 Nişancı Mehmed Bey medresesi (Altı-mermer'de), 54. Kethudâ Hüseyin Çelebî medresesi (Sultan Selim'de), 55. Gülfem Hatun medresesi (Üsküdar'da), 56. Husrev Kethudâ medresesi (Ankara'da), 57. Mehmed Ağa medresesi.

IV. DÂRÜLKURRÂLAR.

1. Sultan Süleyman Han dârülkurrası (İstanbul'da), 2. Vâlide Sultan dârülkurrası (Üsküdar'da), 3. Husrev Kethudâ dârülkurrası (İstanbul'da), 4. Mehmed Paşa dârülkurrası (Eyüp'te), 5. Müfti Sa'dî Çelebî dârülkurrası (Küçük-Karaman'da), 6. Bosnalı Mehmed Paşa dârülkurrası, 7. Kadı-zâde Efendi dârülkurrası.

V. TÜRBELER.

1. Sultan Süleyman türbesi, 2. Şehzâde Sultan Mehmed türbesi, 3. Sultan Selim türbesi (Ayasofya civârında), 4. Husrev Paşa türbesi, 5. Şehzâdeler türbesi (Sultan Selim türbesi yakınında), 6. Vezîr-i âzam Rüstem Paşa türbesi (Şehzâde türbesi yakınında), 7. Ahmed Paşa türbesi (Topkapı'da), 8. Mehmed Paşa türbesi (Eyüp'te), 9. çocukları için inşâ ettiği türbe, 10. Siyavuş Paşa türbesi (Eyüp'te), 11. Siyavuş Paşa'nın çocukları için yapılan türbe (Eyüp'te), 12. Zâl Mahmud Paşa türbesi (Eyüp'te), 13. Şemsi Ahmed Paşa türbesi (Üsküdar'da), 14. Yahya Efendi türbesi (Beşiktaş'ta), 15. Arap Ahmed Paşa türbesi, 16. Hayreddin Paşa türbesi (Beşiktaş'ta), 17. Kılıç Ali Paşa türbesi (Tophane'de), 18. Pertev Paşa türbesi (Eyüp'te), 19. Şâh-ı Hûban Kadın türbesi (Yenibahçe'de), 20. Ahmed Paşa türbesi (Edirnekapısı'nda), 21. Hacı Paşa türbesi (Üsküdar'da), 22. Haseki Sultan türbesi.

VI. İMÂRETLER.

1. Sultan Süleyman imâreti, 2. Haseki Sultan imâreti (Mekke'de), 3. Haseki Sultan imâreti (Medine'de), 4. Mustafa Paşa köprüsü başında bir imâret (Edirne'de), 5. Sultan Selim imâreti (Karapınar'da), 6. Sultan Süleyman imâreti (Şam'da), 7. Şehzâde Sultan Meh-

med imâreti (İstanbul'da), 8. Sultan Süleyman imâreti (Çorlu'da), 9. Vâlide Sultan imâreti (Üsküdar'da). 10. Mihrimah Sultan imâreti (Üsküdar'da), 11. Sultan Murad imâreti (Manisa'da), 12. Rüstem Paşa imâreti (Rodoscuk'ta), 13. Rüstem Paşa imâreti (Sapanca'da), 14. Mehmed Paşa imâreti (Burgaz'da), 15. Mehmed Paşa imâreti (Hafsa'da), 16. Mustafa Paşa imâreti (Geğbüze'de), 17. Mehmed Paşa imâreti (Bosna'da).

VII. DÂRÜŞŞİFÂLAR.

1. Sultan Süleyman dârüşşifâsı, 2. Haseki Sultan dârüşşifâsı, 3. Vâlide Sultan dârüşşifâsı (Üsküdar'da).

VIII. SU-YOLLARI KEMERLERİ.

1. Bend kemeri, 2. Uzun kemer, 3. Muglava kemeri, 4. Gözlüce kemer, 5. Müderris köyü yakınındaki kemer.

IX. KÖPRÜLER.

1. Büyük-Çekmece köprüsü, 2 Silivri köprüsü, 3. Mustafa Paşa köprüsü (Meriç üzerinde), 4. Mehmed Paşa köprüsü, 5. Oda-başı köprüsü (Halkalıpınar'da), 6. Kapı-ağası köprüsü (Harâmî dere'de), 7. Mehmed Paşa köprüsü (Sinanlı'da), 8. Vezîr-i âzam Mehmed Paşa köprüsü (Bosna'da, Višigrad kasabasında).

X. KERVANSARAYLAR

1. Kervansaray (Sultan Süleyman imâreti yakınında), 2. Kervansaray (Büyük-Çekmece'de), 3 Rüstem Paşa kervansarayı (Rodoscuk'ta), 4. Kebeciler kervansarayı (Bitpazarı'nda), 5. Rüstem Paşa kervansarayı (Galata'da), 6. Ali Paşa kervansarayı (Bursa'da), 7. Ali Paşa kervansarayı (Bitpazarı'nda), 8. Pertev Paşa kervansarayı (Vefa'da), 9. Mustafa Paşa kervansarayı (Ilgın'da), 10. Rüstem Paşa kervansarayı (Sapanca'da), 11. Rüstem Paşa kervansarayı (Samanlı'da), 12. Rüstem Paşa kervansarayı (Karışdıran'da), 13. Rüstem Paşa kervansarayı (Akbıyık'ta), 14. Rüstem Paşa kervansarayı (Karaman Ereğlisi'nde), 15. Husrev Kethudâ kervansarayı (İpsala'da), 16. Mehmed Paşa kervansarayı (Hafsa'da), 17. Mehmed Paşa kervansarayı (Burgaz'da), 18. Rüstem Paşa kervansarayı (Edirne'de), 19. Ali Paşa çarşısı ve kervansarayı (Edirne'de), 20. İbrahim Paşa kervansarayı (İstanbul'da).

XI. SARAYLAR.

1. Saray-ı atîk tâmiri, 2. Saray-ı cedîd-i hümâyûn tâmiri, 3. Üsküdar sarayının tâmiri, 4. Galatasarayının eski yerine yeniden inşâsı, 5. Atmeydanı sarayının yeniden inşâsı, 6. İbrahim Paşa sarayı (Atmeydanı'nda), 7. Yenikapı sarayının yeniden inşâsı, 8. Kandilli sarayının yeniden inşâsı, 9. Fenerbahçe sarayının yeniden inşâsı, 10. İskender Çelebî bahçesi sarayının yeniden inşâsı, 11. Halkalı Pınar sarayının yeniden inşâsı, 12. Rüstem Paşa sarayı (Kadırga'da), 13. Mehmed Paşa sarayı (Kadırga'da), 14. Mehmed Paşa sarayı (Ayasofya yakınında), 15. Mehmed Paşa sarayı (Üsküdar'da), 16. Rüstem Paşa sarayı (Üsküdar'da), 17. Siyavuş Paşa sarayı (İstanbul'da), 18. Siyavuş Paşa sarayı (Üsküdar'da), 19. Siyavuş Paşa sarayı (yine Üsküdar'da), 20. Ali Paşa sarayı (İstanbul'da), 21. Ahmed Paşa sarayı (Atmeydanı'nda), 22. Ferhad Paşa sarayı (Bayezid civârında), 23 Pertev Paşa sarayı (Vefâ meydanında), 24. Sinan Paşa sarayı (Atmeydanı'nda), 25. Sofu Mehmed Paşa sarayı (Hocapaşa'da), 26. Mahmud Ağa sarayı (Yenibahçe'de), 27. Mehmed Paşa sarayı (Halkalı yakınında Yergöğ'de), 28. Şâh-ı Hûbân Kadın sarayı (Kasımpaşa çeşmesi yakınında), 29. Pertev Paşa sarayı (şehrin dışında), 30. Ahmed Paşa sarayı (Taşra Çiftlik'te), 31. Ahmed Paşa sarayı (Eyüp'te), 32. Ali Paşa sarayı (Eyüp'te), 33 Mehmed Paşa sarayı (şehrin dışında, Rüstem Çelebî çiftliğinde), 34. Mehmed Paşa sarayı (Bosna'da), 35. Rüstem Paşa sarayı (İskender Çelebî çiftliğinde).

XII. MAHZENLER.

1 Buğday mahzeni (Galata köşesi'nde), 2. Zıft mahzeni (tersane-i âmirede), 3. Anbar (sarayda), 4. Anbar (Has bahçe yalısında), 5. Mutbak ve kiler (sarayda), 6. Mahzen (Unkapanı'nda), 7. İki adet anbar (Cebehâne yakınında), 8. Kurşunlu mahzen Tophane'de).

XIII. HAMAMLAR.

1. Sultan Süleyman hamamı (İstanbul'da), 2. Sultan Süleyman hamamı (Kefe'de), 3. Üç Kapılı hamam (Topkapısarayı'nda), 4 Üç Kapılı hamam (Üsküdar sarayında), 5. Haseki Sultan hamamı (Ayasofya yakınında), 6. Haseki Sultan hamamı, 7. Haseki Sultan hamamı (Yahudiler içinde), 8. Vâlide Sultan hamamı (Üsküdar'da), 9. Vâlide Sultan hamamı (Karapınar'da) 10. Vâlide Sultan hamamı (Cibâli kapısında), 11. Mihrimah Sultan hamamı (Edirnekapısı'nda), 12. Lûtfi Paşa hamamı (Yenibahçe'de), 13 Mehmed Paşa hamamı (Galata'da), 14. Mehmed Paşa hamamı (Edirne'de), 15. Koca Mustafa Paşa hamamı (Yenibahçe'de), 16 İbrahim Paşa hamamı (Silivrikapısı'nda), 17. Kapı-ağası Yakub Ağa hamamı (Sulu-manastır'da), 18. Sinan Paşa hamamı

(Beşiktaş'ta), 19. Molla Çelebî hamamı (Fındıklı'da), 20. Kaptan Ali Paşa hamamı (Tophane'de), 21. Kaptan Ali Paşa hamamı (Fenerkapı'da), 22. Müfti Ebüssu'ûd Efendi hamamı (Mâcuncu çarşısında), 23 Mîrmirân Kasım Paşa hamamı (Hafsa'da), 24. Merkez Efendi hamamı (Yenikepı dışında), 25. Nişancı Paşa hamamı (Eyüp'te), 26. Husrev Kethudâ hamamı (Orlaköy'de), 27. Husrev Kethudâ hamamı (İzmit'te), 28. Hamam (Çatalca'da), 29. Rüstem Paşa hamamı (Sapanca'da), 30. Hüseyin Bey hamamı (Kayseri'de), 31. Sarı Kürz hamamı (İstanbul'da), 32. Hayreddin Paşa hamamı (Zeyrek'te), 33. Hayreddin Paşa hamamı (Gümrükhâne'de), 34. Yakub Ağa hamamı (Tophane'de), 35. Haydar Paşa hamamı (Zeyrek'te), 36. İskender Paşa hamamı, 37. Oda-başı hamamı, 38. Kethudâ Kadın hamamı (Akbaba'da), 39. Beykoz hamamı, 40. Emîr Buhârî hamamı (Edirnekapısı dışında), 41. Hamam (Eyüp türbesi civârında), 42. Dere hamamı (Eyüp'te), 43. Sâlih Paşa-zâde hamamı (Yeniköy'de), 44. Sultan Süleyman hamamı (Mekke'de), 45. Hayreddin Paşa hamamı (Tophane'de), 46. Hayreddin Paşa hamamı (Kemeraltı'nda), 47. Rüstem Paşa hamamı (Cibâli'de), 48 Vâlide Sultan hamamı (Üsküdar'da).

Bibliyografya: 1. Mimar Sinan'ın hayatı ve eserleri için kaleme alınmış olan aslî kaynaklar şunlardır: *„Adsız risâle“* (Topkapı sarayı); *Risâlat al-mi'mâriya*; *Tuhfat al-mi'mârîn*; Sâ'î Mustafa Çelebî, *Tazkirat al-abniya* (bu üç eser bir arada neşr. R. M. Meriç, *Mimar Sinan hayatı, eseri*, I. *Mimar Sinan'ın hayatına, eserlerine dâir metinler*, *T T K*, Ankara, 1965, VI. seri, nr. 1); Sâ'î Mustafa Çelebî., *Tazkirat al-bunyân* (İstanbul, 1315); 2. Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, I, 140, 147, 148, 150, 155, 159, 307, 308. 309, 310, 312, 313 v.d., II, 19, 64; Hüseyin Ayvansarâyî, *Hadîkat al-cevâmi'* (İstanbul, 1281); J. v. Hammer, *G O R* (Pesth, 1833), IX, 47—144, 148 v.d; Ahmed Refik, *Yeni mecmua* (İstanbul, 1917), sayı 13, s. 249—252 sayı 14, s. 269—279; C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels* (Berlin, 1912), 3 cilt; Heinrich Glück, *Neues zur Sinan-Forschung* (*Die bischerige Forschung über Sinan*, *O L Z*, 1924, 230 Festnummer); Mehmed Ağaoğlu, *Herkunft und Tod Sinans* (*O L Z*, 1924, 230 Festnummer); Ahmed Refik, *Mimar Sinan*, *Hazîne-i evrak vesikalarına göre*, (İstanbul, 1931); ayn. mlf., *Türk mimarları*, *Hazîne-i evrak vesikalarına göre* (İstanbul, 1936; İbrahim Hakkı Konyalı, *Mimar Koca Sinan* (İstanbul, 1948); Oktay Aslanapa, *Edirne'de Osmanlı devri âbideleri* (İstanbul, 1949); Spencer Corbett, *Sinan* (*the Architectural Review*, 1953, CXIII, nr. 677, türk. trc. Nermin Sinemoğlu, *Vakıflar dergisi*, V, 13); Ernst Egli, *Sinan der Baumeister Osmanischer Glangzeit* (Zürich, 1954); Ernst Diez-Oktay Aslanapa, *Türk sanatı* (İstanbul, 1955). (OKTAY ASLANAPA.)

SİNAN PAŞA. SİNÂN PAŞA, YÜSUF, HADIM (? — 1517), Yavuz Sultan Selim [b. bk.] devri muhârebelerinde şecâat ve cesâreti ile şöhret kazanmış Osmanlı devlet adamı ve vezîr-i âzamı. Ak hadımlardan olup, aslen Bosnalıdır (İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, Ankara, 1949, II, 531). Saray ağalarından iken, vezirlik ile çıkıp (Osman zâde Tâib, *Ḥadîḳat al-vazarâ'*, I, 21), bir müddet Rumeli serhaddinin seçkin sancaklarından Bosna beyliğinde bulunmuş (Celâl-zâde Mustafa Çelebî, *Selîm-nâme*, Revan köşkü kütüp., nr. 1274, 100a), Çaldıran seferine gidiş sırasında, Maltepe'de, Anadolu beyler-beyliğine getirilmiştir (27 safer 920=23 nisan 1514, bk. Celâl-zâde, *ayn. esr.*, göst. yer.; İdris Bidlisî, *Selîm-şâhnâma*, Emânet hazînesi kütüp., nr. 1423, 81a; Haydar Çelebî rûz-nâmesinde, bk. Ferîdûn Bey, *Münşa'ât al-salâṭîn*, İstanbul, 1274, I, 458, 24 safer günü Üsküdar'a geçilip, iki gün oturak yapılarak, Sinan Paşa'nın Anadolu beylerbeyi tâyin olunduğu kaydediliyor ki, Hoca Sa'deddin Efendi, *Tâc al-tavârîḫ*, II, 245'de, buna istinâden, 25 saferi kabûl ediyor. İbn Kemal, Revan köşkü kütüp., nr. 1277 mükerrer, 8a'in Sinan Paşa'yı, Kızılbaş seferine çıkılmadan, Anadolu beyler-beyi gibi göstermesi bir zuhûl olsa gerektir). Eyâleti askeri ile, Sıvas'tan itibâren, ordunun karakol hizmetine me'mûr edilen Sinan Paşa (Haydar Çelebî rûznâmesi, bk. Ferîdûn Bey, *ayn. esr.*, I, 459), Asya'da vuku bulan muhârebelerde Anadolu beyler-beyinin sağ kanatta bulunması âdetine uygun olarak, 2 receb 920 (= 23 ağustos 1514) çarşamba günü vuku bulan Çaldıran muhârebesinde [b.bk.], Karaman beyler-beyi ile berâber, Osmanlı sağ cenâhında bulunmuş; kuvvetleri önünde 8.000 kişilik azab [b. bk.] alayı yer almış idi (İbn Kemal, 13b). Azabların ardında ta'biye edilen Osmanlı toplarının mevcûdiyetini öğrenen Şah İsmail, kuvvetlerini ikiye ayırarak, Diyarbekir hâkimi Ustacalu Muhammed Han'ı Osmanlı sağ cenâhına, kendisi ise, Rumeli kuvvetleri üzerine hücum edip, azablar saflarını açınca, yanlarından sarkarak, merkezdeki yeniçerilerin arkasına düşüp, topları te'sirsiz bırakmağı tasarlamış idi (İdris, *ayn. esr.*, 93b). Osmanlı sol kanadı şahın kumande ettiği kuvvetler karşısında artçıların bulunduğu yere

kadar püskürtülmüş ise de, Sinan Paşa, Ustacalu-oğlu'nun tertibini bozmağa ve asker saflarını açacak yerde muntazaman geri çekerek, topların zincirleri gerisine çekmeğe muvaffak oldu. Bu sür'atle çekilme kızıl-baş süvârîlerini birden bire cehennemî bir topçu ateşi ile karşı-karşıya bıraktı (Sa'deddin Efendi, II, 265; Âlî, *Kunh al-aḫbār*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2162, 243a-b; J. v. Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi*, türk. trc., IV, 138). Sinan Paşa'nın bu manevrası muhârebenin kaderi üzerine te'sir etmiş, Safevî sol kanadı inhizâma uğrayarak, ölümden kurtulanları firara veya şahın emrindeki kuvvetlere ilticâya mecbûr kalmışlardı. Bununla berâber Muḥammed Han'ın pek şiddetli hücûmu karşısında, Sinan Paşa can-siparâne savaşarak, maiyeti askerini teşvik etmek zorunda kalmış, kendisini imtisal eden beylerden baylisi (Beyşehir ve Kayseri sancak beyleri v. b.) muhârebe meydanında kalmış; buna mukabil kızıl-baş hücum koluna kumanda eden Ustacalu-oğlu maktûl düşmüş idi (*Selim-nâme-i Şükrî*'den naklen Mısır Çer kesler kâtibi Yusuf, *Selim-nâme*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2148, 15b). Bâzı kaynaklarda Muḥammed Han'ın başının bizzat Sinan Paşa tarafından kesildiği söylenir; Celâl-zâde (*ayn. esr.*, 110b) onun Sinan Paşa elinde maktûl düştüğünü ifâde eder, diğer kaynaklar ise, bu işi bir gâzînin yaptığını kaydeder (mes. Haydar Çelebî rûz-nâmesi, bk. Ferîdûn Bey, I, 462; İbn Kemal, 14b; Sucûdî, *Selim-nâme*, Revan köşkü kütüp., nr. 1284, 18a; Sa'deddin, II, 265). Kendi kolunda kat'î neticeyi istihsâl eden Sinan Paşa, sol kanada yardım için, „naziklik ile" Safevî ordusunu arkadan çevirmiş idi (Sa'dî b. 'Abd al-Muta'âl, *Selim-nâme*, Revan köşkü kütüp., nr. 1277, 73a). Yeniçerilerin ateşi ile karşılaşan Şah-Kulu tam bir inkisara uğramış; yaralanarak, atından düşen Şah İsmail güçlükle hayatını kurtarabilmiş idi. Bu arada, Sinan Paşa'nın Şah-Kulu üzerine hücum ile kat'î neticenin alınmasına müessir olduğu anlaşılmaktadır (Yusuf, *ayn. esr.*, 16a).

Zaferi müteâkip, Sinan Paşa muhârebede hayatını kaybeden Hasan Paşa yerine, Rumeli beyler-beyliğine getirilmiştir (4 receb 920=25 ağustos 1514; Ferîdûn Bey, I, 462; İbn Kemal, 18a; Celâl-zâde, 113a). Çaldıran seferinden dönüşte, Çoban köprüsünde pâdişaha mülâkî olan Rumeli beyler-beyini (Sa'deddin, II, 286), Amasya'ya varıldıkta, eyâleti askeri ile, Ankara'da kışlamağa me'mûr edildi (14 şevval=2 kânûn I.; Feridun Bey, I, 462; Yusuf, 21b; Sa'deddin, II, 287; Âlî, 246a).

Seferden dönüş sırasında, askerin bir köyü yağmalamasından meş'ul tutularak, vezîr-i âzam Hersek-oğlu ile vezir Dukagin-oğlu Aḥmed Paşa'ların azledilmeleri (9 ramazan 920; İbn Kemal, 23a; Celâl-zâde, 114b; Sa'deddin, II, 285) üzerine, Hadım Sinan Paşa'nın sadârete getirildiği hakkındaki ifâde (*Ḥadîḳat al-vuzarā'*, I, 22; Mehmed Süreyya, *Sicill-i osmanî*, III, 105) ciddî bir esâsa dayanmamaktadır. Filhakika bir müddet münhal kalan vezîr-i âzamlığa aynı sene zilkadesi içinde Dukagin-oğlu getirilmiştir (Ferîdûn Bey, I, 464). 1515 nisanı başlarında, Amasya kışlağından sefere hareket sırasında, Ankara'dan çağırılan Sinan Paşa, pâdişaha mülâkî olduktan sonra (Keşlî, *Bāġ-i firdevs-i ġuzāt*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2147, 54a-b; aynı yerde liyakati basebiyle Sinan Paşa'ya vezîr-i âzamlık mührünün teslim olunduğuna âit kayıt diğer kaynaklar ile te'yit edilemeyor), ordu Kemah üzerine sevk olunmuş, bu kalenin zaptını müteakip, Sivas'a gelindikte, tekrar İran seferine çıkılması kararlaştırılmış iken, zahire kollarının Dulkadırlılar tarafından vurulması Safevîler ile ittifakı şâyi olan Dulkadır-oğlu 'Alâ' al-Davla Bozkurt üzerine yürünmesine sebep ve vesile olmuş, Memlûklerin şefâatine rağmen Yusuf, biri Turhal ile Artukâbâd arasında Koca-Bey çayırında, diğeri Sivas'ta olmak üzere, Kansuh Gavrî'den iki mektup geldiğini, ilkinde Ẕu 'l-Ḳādirîya'de pâdişahın ḫutbe ve sikkede isminin zikrinin teklif olunduğunu, ikincisinde ise 'Alâ' al-Davla'nın te'dip olunacağının ifâde edildiğini nakletmiyor (*ayn. esr.*, 22b, 23b). Sinan Paşa serdarlığında 10.000 kişilik bir kuvvet, baskın tarzında, Dulkadır ülkesine gönderilmiş, Rumeli beyler-beyinin ardından da ordu hareket ettirilmiştir (26 rebiülâhır 921= 9 haziran 1515). Keyfiyetten haberdar olan 'Alâ' al-Davla, mümkün sür'atle kuvvetlerini topladı ise de (Yusuf 23b, Dulkadır beyinin 20.000 kişiyi hazırladığını nakletmiyor). Sinan Paşa'ya kılavuz'luk eden 'Alâ' al-Davla'nın kardeşi Şehsuvar'ın oğlu Ali Bey'in telkin'leri ile, Dulkadır saflarından iltihaklar olduğu gibi, mukavemette ısrar ederek, arkalarını Turna dağına veren Türkmenler de kâmilen imha edildiler. 'Alâ' al-Davla ve dört oğlunun başları kesilip, o sırada Göksun çayırına gelmiş olan pâdişaha gönderildi (29 rebiülâhır=12 haziran; Ferîdûn Bey, I, 465; Sücûdî, 30b; Keşlî, 61a-b; vekayii Şehsuvar-oğlundan dinleyerek yazan Şükrî'den naklen Yusuf, 23b v.d.; Sa'dî, 78b v.d.; Celâl-zâde, 123a—125a; Sa'deddin, II, 294—297; Âlî, 247b v.d.). Bu muvaffakiyeti üzerine Rumeli beyler-beyi Sinan Paşa'ya 6 cemâziyelevvel 921 (18 haziran 1515)'de vezirlik pâyesi ve vezîr-i âzamlık mührü verildi (Çelâl-zâde, 125a; Uzunçarşılı, II, 531

v.d.; Sa'deddin, II, 297 ve Âlî, 248a, sâdece „vezâret" mansıbı verildiğini kaydederler).

Hadım Sinan Paşa'nın bu ilk sadâreti fi'len Hersek-oğlu Ahmed Paşa'nın 14 şâban 921 (24 ağustos 1515) tarihinde Edirne'ye gelerek, vezîr-i âzamlık yerine oturmasına kadar devam etti (Haydar Çelebî rûznâmesi, bk. Feridun Bey, I, 470). Daha önce, Hersek-oğlu'na vezîr-i âzamlık teklif olundukta, nakid, kılıç ve kaftan ihsanı ile Sinan Paşa teselli edilmek istenmiş idi (*ayn. esr.*, I, 469). Çaldıran hezimetine rağmen, Safevîler'in şarkî Anadolu'daki hâkimiyetlerini yeniden kurmak için sarfettikleri gayretler Osmanlı hukûmetini yeniden bir kızılbaş seferi tertibine sevkediyordu. Bir taraftan Bıyıklı Mehmed Paşa Karahan'a karşı mücâdelede takviye edilirken, diğer taraftan 14 safer 922 (19 mart 1516)'de şarka sefer husûsu kararlaştırılıp, bu maksatla pâdişah 6 rebîülevvelde (7 nisan) Edirne'den İstanbul'a hareket etmiş idi. Yolda iken, Şehsuvar-oğlu'ndan gelen bir mektup Memlûk hukûmdarının bizzat Haleb'e gelmek ihtimalini haber veriyordu (8 rebîülevvel; Ferîdûn Bey, I, 476). İstanbul'a gelindikten sonra alınan ve Karahan'ın Osmanlı karakoluna galebesini bildiren başka bir haber pâdişahı ziyâdesi ile gazaba getirerek, Hersek-oğlu'nun azl ve hapsini, ikinci defa sadârete getirilen Hadım Sinan Paşa'nın, serasker olarak, Diyarbekir'e gönderilmesinin emredilmesini mûcip olmuş idi (23 rebîülevvel 922=26 nisan 1516; Ferîdûn Bey, *göst. yer.*). Vezîr-i âzam Sinan Paşa 2 gün sonra, şarka hareket etmek üzere, Üsküdar'a geçti (*ayn. esr.*, I, 477).

Bu sırada gelmiş olması muhtemel Memlûk hukûmdarı Kansuh Gavrî'nin bir mektubu (evâhir-i safer 922 tarihini taşıyan türkçe mektubun faksimilesi, metni ve tahlili için bk. Halil Edhem, *Mısır fethi mukaddemâtına âit mühim bir vesika*, *TTEM.* X, sayı 19 [96], s. 30 v.d.) pâdişahtan hazırlıkları yapılan seferin Memlûk devletine müteveccih olup-olmadığının acele bildirilmesini istiyordu. Bu mektuba cevâben ve Rumeli kazaskeri Zeyrek-zâde Rükneddin Efendi ve Karaca Paşa'nın elçiliği ile gönderilen nâme-i hümâyûnlar ile, seferin kızılbaş üzerine yapılacağı te'min edildi (arapça ve türkçe yazılan iki mektubun sûretleri için bk. Celâl-zâde, 133b—136b, 136b—137b). Sefâret heyeti yalnız Kansuh Gavrî'ye te'minat vermekle değil, aynı zamanda şuyûn bulan Safevî-Memlûk yakınlaşmasının tahkiki ile de vazifelendirilmiş idi.

Safevî hukûmeti bir taraftan şarkî Anadolu'da yeniden hâkimiyet te'sîs için askerî harekâta girişirken, diğer taraftan da elçiler gönderip, Osmanlılara karşı Mısır sultanının ittifakını te'mine çalışmış ve Dulkadır ülkesinin zaptından beri Osmanlı tehdidinin ağırlığını hisseden Kansuh Gavrî'nin mühimce bir kuvvet ile bizzat Haleb'e gelmesine müessir olmuş idi (İbn İyâs, Safevîlerin Osmanlı arâzisine hücum ve Diyarbekir'i baskın ile geri aldıkları haberinin 29 saferde (3 nisan) Kahire'ye gelmesi üzerine, ümerâyı toplayan Sultan Gavrî'nin, Osmanlı-Safevî çalışmasını gözetlemek üzere, bizzat Haleb'e gitmeği kararlaştırdığını kaydediyor: *Badâ'i' al-zuhûr fî vaķâ'i' al-duhûr*, trc. G. Wiet, *Journal d'un bourgeois du Caire*, Paris, 1960, II, 20 v.d. Buna mukabil Yusuf (*ayn. esr.*, 25b—27a, 29b—30b) Safevîlerin ittifak teklifini, Nur Ali Han'ın Erzincan'da Osmanlı kuvvetlerine mağlûp ve maktul düşmesi üzerine vuku bulduğunu, o sırada Osmanlı kuvvetlerinin Kayseri'de toplanmakta olduğunu haber alan Gavrî'nin, şâha, şâyet Sultan Selim şarka yürürse, cesâretle karşı çıkmesini, zîrâ Memlûklerin Osmanlı ordusunun arkasını keseceği te'minatını verip, iki komşu hukûmdarın arasını bulmak bahânesi ile, Suriye'ye yürümeğe karar verdiğini naklediyor). Filhakika, sefer hazırlıklarını sür'atle ikmâl eden Memlûk hukûmdarı, Sinan Paşa'nın Üsküdar'a geçtiği tarihten 20 gün sonra, 15 rebîülâhir 922 (17 mayıs 1516) cumartesi günü, Kahire'den Şam ve Haleb'e doğru hareket etmiş idi (İbn İyâs, II, 37). Diğer taraftan, 20 rebîülâhırda Akşehir ve 12 cemâziyelevvelde Kayseri'ye varan Sinan Paşa, orada, Anadolu beyler-beyi ve yeniçeri ağası tarafından karşılandı; sonra ileri hareketle 16 cemâziyelevvelde Elbistan'a vâsıl olup (Ferîdûn, I, 478), Memlûklerin öteden beri Osmanlı devletine hulûs arz eden hudut beylerine dostâne mektuplar (mektupların muhtevâsı için bk. Sucûdî, 36a.b) göndererek, Memlûklu tasarrufunda olsa sâhadan Fırat'ı geçip, Diyarbekir'e gitmek için ruhsat talep eder gibi olduğu zaman, onlardan sert cevaplar aldı. Sinan Paşa bu muâmelenin, Memlûklerin hasmâne vaziyet alıp, Gavrî'nin bizzat Haleb'e gelmekte olmasından ileri geldiğini tahkik ederek, keyfiyeti, 4 cemâziyelevvelde Üsküdar'a geçerek, orduya yetişmek üzere hareket hâlinde bulunan pâdişaha arzetti (Sucûdî, 37a.b; Sa'deddin, II, 325—327; Âlî, 254b;). Memlûkler hakkındaki tasavvurları için böyle bir vesileyi mühim bir fırsat telakkî eden Sultan Selim bir taraftan Sinan Paşa'ya Fırat üzerine köprü inşâsını emrederken (Ferîdûn, I, 478), diğer taraftan da — muhtemelen Mısır harbine taraftar olmayan vezirleri ilzam için — İstanbul'da bulunan şeybulislâmdan, kızılbaş seferine gı

den orduyu arkadan vuran Memlûklere karşı muhârebenin gazâ ve cihâd olacağı yolunda fetvâ istihsal etti (Celâl-zâde, 138b— 139a; Sucûdî, 39b—40a; Keşfî, 71a). Esâsen Safevîlerin şarkî Anadolu'yu yeniden ele geçirmek teşebbüslerinin akamete uğradığı, Akşehir'e konulduğu gün, Karahan ve maiyetindeki kızılbaş beylerinin başları gelmesi ile anlaşılmış olduğundan (25 cemâziyelevvel; Celâl-zâde, 137b; Selâhaddin Tansel, *Silâhşôr'un fetih-nâme-i diyar-i Arab adlı eseri, Tarih vesikaları*, yeni seri, I, sayı 2 [17], s. 301; Sa'deddin, II, 329 ve Âlî, aynı tarihte Konya'ya vâsıl olunca, başların geldiğini kaydediyorlar), şark tarafından tamâmiyle emin olan pâdişah Sultan Gavrî'ye Karahan'ın başını göndererek, Mısırdan çıkması sebebini sormuş ve ancak özür diler ise, yoluna devam edebileceğini ibtâr etmiştir: Sa'dî, 77—78a). İleri barekete devam eden Sultan Selim, 22 cemâziyelâhırda (23 temmûz) Elbistan ovasına vararak, Sinan Paşa ile buluştu (Ferîdûn, I, 478). Pâdişah'ın vusûlünden bir gün önce, aşlen kadı olan bir Memlûk elçisi gelmiş ve Sinan Paşa'dan, kendisi İstanbul'a gidip, pâdişah ile buluşuncaya kadar, seferin durdurulmasını rica etmiş idi. Elçi ertesi gün, İstanbul'a gitmek üzere müsâade isteyince, Sinan Paşa kendisini, yol yorgunluğundan kurtaracağını söyleyerek, pâdişahın huzûruna çıkarıp, elçiyi hayretler içinde bırakmış idi. Sultan Selim Kansuh Gavrî'nin, bu kadar kalabalık bir Ordu ile, Haleb'e gelmek sûretiyle kendisini şah ile muhârebeden zorla men'etmek istediğini söylemiş; elçi inkâr yoluna sapınca da, onu bir kaç gün önce Safevî elçilerinin geceledikleri köylerden getirilen adamların şahâdeti ile ilzam etmiş idi. Bu adamların ifâdelerine göre, Safevî elçileri şah ile ittifak eden Mısır sultanının Mısır'dan hareket ettiğini haber verip, sevinçle geri dönmüşlerdi. Bundan sonra Sultan Selim, Mısır elçisini, hukümdarının vaktine hazır olması ihtarı ile, iâde etmiş idi (Yusuf, 31b—32a).

25 receb 922 (24 ağustos 1516) pazar günü vuku bulan Merc Dâbık [b. bk] meydan muhârebesinde bir aralık bozgun ihtimâli başgösterince, vezîr-i âzam Sinan Paşa'nın sağ vezir Yunus Paşa'nın sol kola varıp, askeri teşci etmeleri emredilmiş, bilhassa Sinan Paşa'nın teşvikleri ile (Sucûdî, vezîr-i âzamın eskeri „yürekləndiren" hitâbesinin meâlini vermektedir: 48b—49a; ayrıca bk. Ferîdûn Bey, I, 479; Sa'deddin, II, 334), cesâretlenen Osmanlı kuvvetleri kat'î galebeyi te'min etmiştir. Bu muzafferiyetten sonra bütün Suriye kolaylık ile zaptolundu. Sultan Selim I., Haleb'ten sonra, Ḥamâ ve Ḥimṣ üzerinden, Şam'a girmiş (29 şâban=27 eylûl) ve orada 3 aya yakın zaman ikamet etmiştir. Burada, bir taraftan Suriye'nin zapt ve tanzimi, diğer taraftan, maiyette bulunan İdrîs Bitlîsî'nin de vukufundan istifâde edilerek, şarkî Anadolu meseleleri ile uğraşılmıştır (pâdişahın, 25 ramazanda, Sinan Paşa ve İdrîs'i dâvet ederek, diyar-ı şark ahvâlini görüştüğü hakkında bk. Ferîdûn Bey, I, 481).

Merc Dâbık'ta Kansuh Gavrî'nin ölmesi üzerine, Mısır'a dönen Memlûk ümerâsı *davâdâr kabîr* ve Mısır nâibi Tumanbay'ı sultan intihap etmişlerdi (14 ramazan 922=10 teşrin I. 1516 cuma; İbn İyâs, II, 95 v. d.; Halil Edhem Eldem, *Mısır'ın son Memlûk sultanı Melik Tumanbay II. adına Çorlu'da bulunan bir kitâbe*, İstanbul, 1935, s. 25 v. d.). Yeni Memlûk hukümdarının harbe hazırlandığına dâir Şam'a gelen haberlere ilâveten, Gazze sancak beyi İsa Bey-oğlu Mehmed Bey'den zilkadenin ilk günü (26 teşrin II.) gelen bir casus haberi üzerine, vezîr-i âzam Sinan Paşa'nın seraskerlik ile Gazze'ye gönderilmesi kararlaştırıldı (4 zilkade; Ferîdûn Bey, I, 481). Bu haber Canbirdi Ġazâlî kumandasında bir Memlûk müfrezesinin Gazze'ye harekete hazırlanması ile (İbn İyâs, II, 99 v. d., 107; daha 18 ramazanda, Şam niyâbetine namzet kılınan Ġazâlî'nin emrine 2.000 Memlûk ve 6 binbaşı tâyin olunduğunu, 12 şevvalde bu müfrezenin Gazze'yi zapt ve muhâfaza ederek, baharda yapılacak seferi bekleyeceğinin şâyî olduğunu kaydediyor) alâkalı olmalıdır. Sinan Paşa, kapı-kulu, Rumeli ve Anadolu askerinden terekküp eden 4 000 kişilik bir kuvvet ile, 6 zilkadede Gazze'ye doğru hareket etti (Ferîdûn Bey, I, 481, 482; Sucûdî, 59b—60a; Keşfî, 86b; Sa'deddin, II, 344 Sinan Paşa'ya verilen kuvvetin mikdarını 5.000 olarak gösteriyor). Sinan Paşa'nın hareketinden 2 gün sonra (6 zilkade) divan toplanıp, Mısır'a yürünmesi kararlaştırıldı ve hazırlanan kuvvetler vezîr-i âzamın ardınca yola çıkarıldı (Ferîdûn Bey, I, 481 v d).

Sinan Paşa Cisr-i Yakub, Taberiye gölü kenarı ve Remle üzerinden Gazze'ye vâsıl olarak; oradaki beyler tarafından karşılandı (*Fetih-nâme-i diyar-ı Arab*, s. 315). Bu sırada, Ġazâlî, 'Arîş'e gelmiş; fakat kuvvetlerini (Sa'deddin, II, 346, 5.000; Secûdî, 59a ve Haydar Çelebî, bk. Ferîdûn Bey, I, 482, 7.000; Keşfî, 85a, 20.000 olarak gösteriyor) kâfi bulmayarak, bedevîlerden asker tedârik edip, Osmanlı öncülerinin gerisini tehdit etmek istedi. Sinan Paşa, hem düşmanın etraftan yardım almasını önlemek, hem de muhârebeyi kabûle mecbûr etmek için, 20—21 kânûn I. gecesi, Gazze'den Remle'ye hareket etti, fakat sonra geri dönüp, sür'atle

Gazze üzerine yürüdü ve ertesi sabah hareket hâlinde bulunan Memlûk kuvvetleri ile Gazze'nin cenûb-i garbîsinde Şeri'a vâdisi civarında Yunus Hanı'nın bulunduğu sahrada (İbn İyâs, Beysân civarında diyor, II, 122) karşılaştı. Canbirdi, Osmanlı kuvvetlerinin ilk anda muvaffak olmaları üzerine aşılması güç bir vâdinin gerisine çekilerek, geçiş sırasında basmını bastırmak istedi ise de, Sinan Paşa şiddetli ok atışının desteği ile sür'atle vâdiyi, geçip, saf bağlayarak, muhârebeye başladı. Düşmanın arka planda baskın tasavvuru da 1.000 kadar ardcı çıkarılarak önlendi. Sabahtan ikindiye kadar devam eden muhârebede, başta Gazze ve İskenderiye nâipleri olmak üzere, 20 kadar Memlûk beyi telef oldu. Canbirdi yaralanarak, firara mecbûr kaldı, akşam karanlığına kadar yapılan tâkipte 4-500 kadar esir alındı (27 zilkade=21 kânûn I.; Ferîdûn Bey, I, 482 v.d.; Sucûdî, 60b—66a; Keşfî, 87a—89b; *Fetih-nâme*, s. 316 v.d.; Sa'deddin, II, 346-348 v. b.). O geceyi muhârebe sâhasında geçiren Sinan Paşa, ertesi gün Gazze'ye döndüğü zaman, yaptığı manevrayı hezimet ve firar gibi anlayan şehirlinin, Memlûklerin Gazze nâibi Ali Bey'in tahriki ile, Gazze'deki Osmanlı ordugâhını yağma, ele geçirdikleri osmanlıyı insafsızca katlettiklerini öğrendi. Yaptığı anî araştırmada, evlerinde askerin eşya, silâh ve atları bulunmak sûretiyle suçları sâbit olanlar kısmen öldürüldü, kısmen de tecziyeleri pâdişahın gelişine bırakıldı (İbn İyâs, II, 124 v. d; *Fetih-nâme*, s. 318; Sa'dî, 90a v.b).

20 zilkadede Şam'dan ayrılarak, Gazze'ye doğru yol alan pâdişah zilhiccenin ilk günü Sinan Paşa'nın galebesinden haberdar olmuş; Kudüs ziyâretini müteâkip, 9 zilhiccede, Gazze'nin şarkında 'Ayn al-Şafâ menzilinde Sinan Paşa tarafından istikbâl olunmuştur. Bu karşılaşma sırasında, Sinan Paşa'ya gösterilen izzet ve memnûniyeti, Sultan Selim'in hayatında hiç bir vezire göstermediği rivâyet olunur (Sa'dî, 91b). Daha Canbirdi Ġazâlî'nin Gazze'ye yürümeğe memûr edildiği haberi üzerine, Tumanbay'a Rumeli su-başılarından çerkes Murad başkanlığında bir elçilik heyeti gönderilerek, hutbe ve sikkede pâdişahın ismi zikredildiği takdirde, Mısır'ın kendisine bırakılacağı teklif olunmuş idi. Tumanbay'ın rızâsı hilâfına elçinin öldürülmesi (Yusuf, 37a—b; Ferîdûn Bey, I, 482; ayrıca bk. İbn İyâs, II, 115 v.d; Halil Edhem Eldem, *ayn. esr.*, s. 27) Sultan Selim'in, Mısır'a yürümek tasavvurunu li'le çıkarmasına vesile oldu. 15 zilhiccede yapılan müşâverede, önce Sinan Paşa'nın Hâ'ir Bey ile gönderilmesi kararlaştırılıp, ertesi gün pâdişah hareket etti (Ferîdûn Bey, I, 452, 484). Sinan Paşa çölü geçip, Sâlihiye'de ordunun gelmesini bekledi. 23 zilhiccede gelen ordu ile, ileri harekete geçilerek, 27 zilhiccede Ḫânkî kasabasına varılınca, bedevî arapların tecâvüzü arttığından, Sinan Paşa — Hâ'ir Bey, Şehsuvaroğlu ve Ramazan-oğlu ile birlikte — pusuya girerek, haylı arab esir ve telef etti (Ferîdûn, I, 453; Celâl-zâde, 148b). Ertesi gün hacılar Birka'sinde, askeri sudan mahrum etmek isteyen kuvvetin çokluğu, bizzat Tumanbay'ın geldiği zannını uyandırarak, pâdişaha at çekilmiş ise de, sonradan memlûklerin tahriki ile bedevî arapların hücum ettiği anlaşılmış (Yusuf, 38b, bu yanlış anlamadan pâdişahın gazaba gelerek, at çekilmesini işâret eden Sinan Paşa'nın az kalsın hayatını kaybetmek tehlikesini atlattığını naklediyor) ve Sinan Paşa'nın top ateşi ile mütecâvizler dağıtılmıştır. (Celâl-zâde, 148b—149a; Ferîdûn, I, 453, 484).

Mısır'ın kaderini tâyin eden Raydâniya meydan muhârebesinde (29 zilhicce 922=23 kânûn II. 1517), vezîr-i âzam Sinan Paşa Osmanlı ordusunun sağ cenahına kumanda etmiş; Tumanbay, pâdişahın bulunduğu merkez üzerine yaptığı taarruzda püskürtülünce, bütün kuvveti ile Sinan Paşa kanadına yüklenmiş idi. Bu kanatta pek şiddetli cereyan eden müsâdemede, Memlûkler önce piyâde tüfekçilerini ezmiş, sonra bütün şiddeti ile Sinan Paşa'nın üzerine yürüyüp, göğüs-göğüse pek kanlı bir boğazlaşmada vezîr-i âzamı ve hazînedar-başı Ali Ağa'yı yaralamış Ramazan oğlu Mahmud Bey'i telef etmişlerdi. Keyfiyeti öğrenen pâdişah, sipâhî oğlanları alayını göndererek, Memlûkleri püskürttü ise de, arabaya konulan Sinan Paşa, yaralarının ağırlığı dolayısı ile, otağa varır-varmaz vefat etti (*Fetih-nâme-i diyar-ı Arab, Tarih vesikaları*, sayı 3 [18], s. 434 v.d; Ferîdûn I, 485; Sucûdî, 76a—77a; Keşfî, 97a—98b; Sa'dî, 94a-b). Hoca Sa'daddin Efendi (II, 355 v. d.), pâdişahın maiyetinde bulunan babasından naklen, Sinan Paşa'nın, Gazze'deki mağlûbiyetinin intikamını almak hırsı ile, ileri atılan Canbirdi tarafından yaralandığını, mahfeye girmek zorunda kalan vezîr-i âzamın kat'î zafer te'min edilinceye kadar, muhârebe meydanından ayrılmadığını, Yusuf (39b) ise, bizzat Tumanbay'ın, pâdişah zannı ile Sinan Paşa'yı yaraladığını naklederler. Muhârebenin ertesi günü, Sinan Paşa'nın ve Ali Ağa'nın namazı kılınıp, Şeyh Timurtaş zâviyesinde defnedilerek, üzerine türbe yapılması emrolundu.

Şecâat ve sadakatine son derece itimat ve itikat ettiği Sinan Paşa'nın vefatı Sultan Selim I.'i fazlası ile üzmüş, zaferi müteâkip, „bi ḥamdi llâh devletlü pâdişaha taḥt-ı Yûsuf

müyesser oldu..." diye tebrikte bulunan yakınlarına pâdişah: „Gerçi tahtı aldık ama, ne faide, Yusuf'u aldırdık" diye teessürünü izhâr etmiştir (Sa'dî, 94b—95a).

Bibliyografya: Madde içinde gösterilmiştir. (T. H).

SİNAN PAŞA, HOCA SİNÂN AL-DİN YÛSUF B. HIZR B. ḲĀẒÎ CALĀL AL-DİN (1440?—1486), Türk edebiyatının tanınmış nâsirlerinden biri olup, İstanbul'un ilk kadısı âlim ve şâir Hızır Bey'in oğludur. Sivrihisarlı olan Hızır Bey'in cedleri Nasreddin Hoca'ya kadar çıkartıldığı gibi (bk. Âşık Paşa-zâde, *Tarih*, s. 203; Beliğ, *Güldeste-i riyâz-ı irfan*, s. 278. Bursalı M. Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, I, 162 II, 290), *Sefîne-i nefîse-i mevleviyân* (II, 119)'da Mevlânâ soyundan gelmiş gösterilir. Sinan Paşa'nın annesi âlim Molla Yegân (ölm. 878=1473)'ın kızıdır. Böylece Sinan Paşa hem baba, hem de ana tarafından zamanının en büyük ilim adamlarını yetiştirmiş olan bir âileden gelmektedir. Sinan Paşa'nın doğum tarihi ile doğum yeri kesin olarak bilinmemektedir. Babası Hızır Bey'in ölümünde yaşının 20'ye yakın olduğu bilinmekle berâber (bk. Mecdî, *Şaḳâ'iḳ, tercümesi*, s. 193; *Tāc al-tavārîḫ*, II, 498; *Kunh al-aḫbār*; Hasan Fehmi Paşa, s. 39, v. 174), doğum tarihi kesin olarak belli değildir. Sinan Paşa'dan bahseden bâzı eserlerde doğum tarihi 844 (1440, msl. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, II, 534) olarak kayıtlı ise de, bir *Tazarru'ât* yazmasının sonundaki Ebüssu'ûd Efendi tarafından yazılmış olan Sinan Paşa'nın tercüme-i hâlini gördüğünü söyleyen Recâî-zâde Ekrem (*Kudemâdan bir kaç şâir*, s. 9) ile diğer bâzı kitaplarda (msl. Ebüzziya Tevfik, *Numûne-i edebiyat-ı osmaniyye*, 1326, s. 14; İ. H. Dânişmend, *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi*, I, 204) doğum tarihi 841 (1437) olarak gösterilmiştir. Sinan Paşa'nın Sivrihisar'da, Bursa'da veya İstanbul'da doğduğu rivâyetleri vardır (bk. *Osmanlı müellifleri*, II, 223; krş Uzunçarşılı, *Belleten*, 1963, XXVII, 37). *Eslâf*'ta, hiç bir kaynak gösterilmeden, 844 recebinin 16. günü İstanbul'da doğduğu yazılıdır.

1453'te Fâtih Sultan Mehmed Hızır Bey'i, İstanbul kadısı olarak, Bursa'dan İstanbul'a dâvet ettiğinde, Sinân al-Dîn Yusuf 13—15 yaşlarında idi. Sinân al-Dîn Yusuf'un kimlerden ders okuduğu kaynaklarda bildirilmeyorsa da, çok iyi bir tahsil görmüş, Hoca-zâde, Hayâlî, Kestelli, Hatîb-zâde gibi âlimleri yetiştirmiş olan Hızır Bey oğlunun „ulûm-i aḳliyede ve şer'iyede" son derece ıttılâ kesbetmesinde başlıca âmil olmuştur. Sinân al-Dîn Yusuf, babasının muhitindeki ilmî sohbetlerden de faydalanarak, daha pek genç yaşta iken, geniş bir bilgiye sâhip olmuştur. Nitekim Latîfî ile Kınalı-zâde tezkirelerinde „henüz bâliğ olmadın minbere çıkup, halka emr-i ma'ruf ve nehy-i münker ider idi" diye yazılıdır. 863 (1459)'te, babası öldüğü zaman, aş.-yk. 20 yaşında bulunan Sinân al-Dîn Yusuf'a Fâtih Edirne'de önce bir medresede, sonra da Murad II.'ın yaptırmış olduğu dârülhadîste müderrislik vermiştir. Bundan sonra, Fâtih'in teveccühünü kazanarak, İstanbul'da „Sahn müderrisi ve hâce-i sultânî" tâyin olunmuştur. Artık pâdişah Sinan Paşa'ya büyük bir teveccüh ve saygı göstermekte ve huzûrunda yapılan ilmî sohbetlerde dâimâ Sinan Paşa da bulunmaktadır. Fâtih hocasının, riyâziyedeki bilgisini de genişletmesi için, o sırada İstanbul'a gelmiş bulunan Ali Kuşçu'dan faydalanmasını istemiş; Sinan Paşa da, Ali Kuşçu'nun derslerine devam eden talebesi Molla Lutfî'nin öğrendiği bilgileri kendisine tekrarlaması sûretiyle, riyâziye bilgisini tamamlamıştır. Öyle ki, bundan sonra Kadı-zâde-i Rûmî (1337—1412)'nin *Çagmînî* şerhine bir hâşiye yazmıştır. Fâtih, devlet işlerinde de hocasının müşâverelerinden faydalanmak için, 875 (1470)'te ona vezirlik rütbesi vermiştir. Pâdişah saraydaki kütüphânesine bir hâfız-ı kütüb tâyin etmek isteyince, Sinan Paşa'ya sormuş, o da kendi yetiştirdiği Molla Lutfî'yi tavsiye etmiştir. 881 (1476)'de, Gedik Ahmed Paşa'nın azl ve hapsolması üzerine, Sinan Paşa bir seneye yakın sadrâzamlık mevkiinde bulunmuştur (krş. *Sicill-i osmanî*, III, 103; Uzunçarşılı, II, 534; ayn. mll., *Belleten*, 1963, XXVII, 37—43). Aynı sene, bilinmeyen bir sebepten dolayı, pâdişahın gazabına uğrayarak, azl ve hapsolunmuştur. Fâtih'in çok saydığı hocasını hangi mühim sebep ile azl ve hapsettirmiş olduğu bilinmemektedir. *Şaḳâ'iḳ* tercümesinde sâdece „pâdişah ile Sinan Paşa arasında azli icâb eder bir kıssa-i vâbiyye-i vâhî vâkî olmağla" denmiştir. *Tāc al-tavārîḫ*'te ise, „icâb-ı reneiş bâzı bâlât sünûh itmekle" denmektedir. Sinan Paşa hakkında çok yetersiz bilgi veren Latîfî ile ondaki bilgileri aş.-yk. olduğu gibi tekrarlayan Kınalı-zâde'nin „Sultan Mehmed'e vezir olduktan sonra, riyâseti siyâset bilüp ve agrâz-ı dünyadan l'râz ve nefret idüp, Şeyh Velâ hazretlerine irâdet getürmişdür" demek sûretiyle, Sinan Paşa'yı vezirlikten kendi isteği ile çekilmiş göstermeleri doğru değildir. Bu gözden düşme vak'asında paşayı çekemeyen düşmanlarının dahli olabilir. O zaman ulemânın iki zümre olduğu bilinmektedir. Bu iki zümreden birincisinde Hoca-zâde, Sinan Paşa, Molla Lutfî, Ali Çemâlî Efendi gibi serbest dü-

şünceli âlimler vardır. Bunlar o zamanın münevverlerinin toplantı yeri olan Şeyh Vefâ tekkesinde şâir ve mutasavvıf Şeyb İbn Vefâ'nın mânevî feyz hâlesinde toplanırlardı. İkinci zümre başlarında Karamânî Paşa'nın bulunduğu mutaassıp zümre idi ki, bunların arasında Hatîb-zâde, Molla İzârî, Efdal zâde, Ahaveyn gibi âlimler var idi. Bunlar ise, Şeyh Vefâ tekkesi müdâvimlerini i'tikatsızlık ile itham ederlerdi (Uzunçarşılı, II, 665). Aynı görüşle dinî ve felsefî konularda Sinan Paşa'nın aslâ taassup göstermemesi hasımlarının bir bahâne uydurmalarına imkân vermiş olabilir. Sinan Paşa'ya gazaplanan pâdişahın hocası hakkında, „mecânine münâsip tedbirât" alınmasını emretmesi böyle bir ihtimali akla getirmektedir. Nitekim reybî fikirleri yüzünden, babasının da kendisini sık-sık azarladığı bilinmektedir.

Sinan Paşa hapsolunca, İstanbul ulemâsı ayaklanmış, toplu bir hâlde pâdişaha mürâcaat edip, Sinan Paşa hapisten çıkarılmaz ise, bütün kitaplarını yakarak, Osmanlı ülkesini terk edeceklerini bildirmişlerdir. Bunun üzerine Sinan Paşa, hapisten çıkartılmış, fakat Sivrihisar kadılığı ve müderrisliği vazifesi ile, derhal İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. Pâdişah, arkasından bir tabîb göndererek, paşanın aklı muhtel olduğu için, deliler için yapılan tedbirlerin alınmasını emretmiştir. Tabîb Sinan Paşa'ya İznik'te ulaşmış, paşayı hapsedip, bağlatarak, günde 50 değnek vurdurmuş ve „mubâlif şerbetler" içirmiştir. Paşaya yapılan bu tedavî şeklini Mevlânâ İbn Ḥusâm al-Dîn işitince, İznik'ten pâdişaha bir mektup göndererek, bu usûlden vazgeçilmesini rica etmiş, bunun üzerine Fâtihde bunu kabul etmiştir.

Sinan Paşa Sivrihisar'a sürülünce, vefakâr talebesi Molla Lutfî hocasını yalnız bırakmayarak, onunla birlikte Sivrihisar'a gitmiş ve menkûbiyeti süresince yanında kalmıştır. Sinan Paşa gözden düşürülünce, sıra yakınlarına gelmiş, kardeşi Ahmed Paşa Semâniye medreselerinden birisinde müderris iken, azlolunup, Üsküp medresesi müderrisliğine ve kadılığına gönderilmiştir (bk. *Şaḳā'iḳ tercümesi*, s. 196). Yine talebesinden Üstâd-zâde Tâc al-Dîn İbrâhim şehzâde Abdullah'ın hocası ve Ankara'da 20 akçe ile müderris iken, azlolunup, 15 akçe ile, Çubuk kadılığına tâyin edilmiştir (*Tâc al-tavārīḫ*, II, 568).

Sinan Paşa, Bayezid II.'in cülûsuna kadar, 5 sene Sivrihisar'da kalmıştır. Bayezid II. tahta geçince (886=1481), Sinan Paşa'ya vezirlik rütbesi iâde edilmiş (Uzunçarşılı, II, 659), 100 akçe yevmiye ile, Edirne dârülhadîsi müderrisliğine tâyin olunmuştur. Sinan Paşa Edirne dârülhadîsinde iken, *Mevāḳif*'in „cevâhir" bahsine bir hâşiye yazdığı gibi, türkçe eserlerini de bu tarihten sonra kaleme almıştır. *Şaḳā'iḳ*'te, *Tāc al-tavārīḫ* ve *Kaşf al-ẓunūn* (II, 2037)'da Sinan Paşa'nın 891 (1486)'de Edirne'de vefat ettiği kayıtlıdır. Mecdî, 891 seferinin yirmi dördüncü günü akşamı İstanbul'da vefat etmiş olduğunu kaydetmesi ile kaynaklarda ölüm yeri hakkında da bir ikilik ortaya çıkmaktadır. Onun Gelibolu'da medfun olduğu rivâyeti ise, bir yanlıştan ileri gelmiştir.

Sinan Paşa'nın Fâtih devri kazaskerlerinden Molla Mehmed'in kız kardeşi ile evlenmiş olduğu, Mehmed ve Ahmed Çelebî adlarında oğullarının bulunduğu, Mehmed Çelebî'nin Mahmud Paşa medresesinde müderrislik yaptıktan sonra, bâzı kadılıklarda bulunup, genç yaşta ölmüş olduğu tesbit edilebiliyor (*Şaḳā'iḳ tercümesi*, s. 216). Kazasker Molla Mehmed'in diğer bir kız kardeşi ise, Kemâl Paşa-zâde'nin babası Süleyman Çelebî ile evlenmiş olup, Kemâl Paşa-zâde bu hanımdan doğmuştur (*Tāc al-tavārīḫ*, II, 510). Sinan Paşa'nın kardeşleri Bursa müftisi Ahmed Paşa (ölm. 925=1510) ile Bursa kadısı Yakub Paşa (ölm. 891=1486)'nın her ikisi de âlim ve fâzıl kişiler olup, bir çok ilmî eserler meydana getirmişlerdir (bk. *Şaḳā'iḳ tercümesi*, s. 196 v.d.).

Şahsiyeti. Sinan Paşa'nın zekâsının keskinliği, anlayış ve kavrayış kabiliyeti üzerinde kaynaklar ısrarla durarak, paşanın bu fıtrî kabiliyetini, pek parlak cümleler ile, över. Hattâ Latîfî „zihn ü zekâda bîbedel, fehm u firâsette darb-ı mesel idi" der. O, bu fıtrî kabiliyet ile birlikte âile çevresinde kolayca gelişme imkânını bularak, genç yaşta geniş bir bilgiye sâhip olmuştur. Kendisinin aynı zamanda natuk, mubâhase ve münâzarada hasımlarını yenmekte eşsiz olduğu bildirilir. Keskin ve cevval zekâsı ile, daha pek genç yaşta felsefeye merak etmiş olan Sinan Paşa'yı reybî fikirleri yüzünden babası sık-sık azarlayarak, şüphe ve vehim tuzağına tutulmamasını istermiş. Bir gün, babası ile birlikte yemek yerlerken, Sinan Paşa'nın önündeki sabanın bakır olduğundan şüphe edecek kadar reybî fikirlerini ileri götürmesi üzerine, babası sofradaki sahanı kaldırıp, oğlunun başına vurmuştur (bk. *Şaḳā'iḳ tercümesi*, Topkapısarayı müzesi, Hazine kütüp., nr. 1263'teki resim). Sinan Paşa sonraları tasavvufa meyletmiş, Şeyh İbn Vefâ'nın mânevî te'sirinde kalarak, ona irâdet getirmiştir. Böylece büyük saygı beslediği Şeyh İbn Vefâ'nın mânevî feyzi ile tasavvuf yoluna girmiştir. Bayezid II. devrinde kaleme aldığı türkçe eserlerinde tasavvufun te'siri kuvvetle hâkimdir. Sinan Paşa'nın son derece ciddî, mert ve derviş mizaçlı olup, dünyaya değer verme-

diği tarîkat ehline büyük muhabbet gösterdiği *Şaḳā'iḳ*'te ve *Tāc al-tavārīḫ*'te yazılıdır.

Sinan Paşa asla mutaassıp olmayıp, serbest düşünceli bir mütefekkirdir. İlmî görüşü bakımından, babasından üstün olduğu kabûl edilir (Uzunçarşılı, II, 658). Molla Fenârî mektebini dedesi Molla Yegân ile babası Hızır Bey'den sonra Sinan Paşa devam ettirmiş, Molla Lutfî, Üstâd-zâde Tāc al-Dīn İbrāhīm, Sarı Kürz Nūr al-Dīn al-Karasī, Aydınlı Karabalî, Mîrim Çelebî gibi değerli âlimler Sinan Paşa'dan ders görmüşlerdir. *Şaḳā'iḳ*'te anlatıldığına göre, Molla Gûrânî'nin de Sinan Paşa'nın ilmine tam bir güveni var idi. Sinan Paşa vezir iken, tâtil zamanlarında, dedesi Molla Yegân'ın da yapmış olduğu gibi, nefis yemekler hazırlatarak, eshâb ı tahsile ziyâfetler verir, bu arada ilmî sohbetlerin yapılmasına zemin hazırlarmış. Bu ziyâfetlerde Hoca-zâde, Molla Kastelânî, Hatîb-zâde, Alî Cemâlî Efendi gibi büyük âlimler bulunurmuş (*Şaḳā'iḳ tercümesi*, s. 165, 302; *Tāc al-tavārīḫ*, II, 438, 481). Fâtih Sultan Mehmed'in buzûrunda yapılan ilmî münâkaşalarda dâimâ hocası da bulunur, başka ülkelerden gelen âlimlere karşı kendi ulemâsının üstün gelmesini isteyen Fâtih'i hocasının münâkaşa ve mubâhasede gösterdiği başarı son derece memnun edermiş. Bunların birinde Ali Kuşçu Fâtih'in buzûrunda zâviyeler üzerine bir hendese meselesi ortaya atmış, pâdişah nasıl çözüleceğini Ali Kuşçu'dan değil, kendi ulemâsından sormuş; bunun üzerine Sinan Paşa da dâhil olmak üzere, Osmanlı ulemâsı birer risâle yazarak, meseleyi çözmeğe çalışmışlardır (A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde ilim*, s. 34 v. d.).

Âlim ve mütefekkir olan Sinan Paşa aynı zamanda büyük bir nâsir ve şâirdir. Edebiyatımızda nazmından çok nesri ile tanınmış, Latîfî'nin dediği gibi, kasîde ve gazel söylemeyip, mahlas kullanmamıştır. Fakat onun şâir tab'atlı olduğu *Tazarru'ât*'ındaki manzûmelerinden başka, mensûr birer şiir olan nesrinden de anlaşılmaktadır. Nesirde ise, seci'li ve süslü nesrin edebiyatımızda en güzel, en âhenkli ve en tabiî örneğini vermiş olması ile, seci'li ve süslü nesre „Sinan Paşa üslûbu" denilmiştir.

Eserleri. Sinan Paşa arapça olarak yazdığı ilmî risâlelerinin çoğunu Fâtih devrinde kaleme almıştır. Bunlar riyâziye, hey'et, fıkıh ve kelâm mevzûlarındadır. Daha çok ruhî bir boşalma ve tatmin mâhiyeti arzeden türkçe eserlerini ise, Bayezid II. devrinde yazmıştır. Bu devirde yazdığı eserlerin mevzûları ise din, tasavvuf, ahlâk ve evliyâ menkıbeleridir.

I. Türkçe eserleri: 1. *Tazarru'ât*. Sinan Paşa'nın en tanınmış eseridir. Mensur büyük bir eser olup (Hüsrev Paşa kütüp. nüshası, 215 var.; Nuruosmaniye kütüp., nr. 2605, 233 var.), içerisinde yer-yer manzum kısımlar da vardır. Sinan Paşa, *Nasîhat-nâme*'sinin sebeb-i te'lîfinde yazdığına göre, tedristen artan zamanını boşa geçirmeyip, bir kaç ay içerisinde *Tazarru'-nâme* adını verdiği bu eserini meydana getirmiştir. Hak hazretinin övgüsünde batırına her ne geldi ise yazdığını, „esası usûl-i meşâyih-i hakikat üzerine vurulubdur ve binâsı kavâid-i ehl-i tarîkat üzerine konulubdur" diyerek, eserin tasavvufî bir mâhiyet taşıdığını da söyler. *Tazarru'-nâme* bütünü ile bir münâcât olup, Sinan Paşa, ilhamının tabiî sevkine uyarak, büyük bir vecd ve coşkunluk içerisinde, Tanrıyı övmüş, ona yalvarıp-yakarmıştır. Bu sebep ile eserde bir çok tekrarlar vardır. *Tazarru'ât* musannâ nesir üslûbunun mükemmel bir örneğidir. Seci'lerin ve mütenâzır cümlelerin çok kolay bir buluş ile sıralanışı esere mensur bir şiir âhengi ve güzelliği kazandırmıştır. Nahiv bakımından değişik ve kısa cümleler nesre canlılık ve tabiîlik vermiştir. Sinan Paşa bu süslü nesir üslûbunda İran örneklerinden, husûsiyetle 'Abdallāh-i Anṣārī'nin eserlerinden mülhem olmuştur. Bu müseccâ ve musannâ nesir üslûbu daha Sinan Paşa'dan önce kullanılmağa başlanmıştır. Fıtraten şâir, zekî ve natık olan Sinan Paşa'nın elinde bu süslü nesir fevkalâde âhenkli, tabiî ve kıvrak bir hâl almıştır. Bu musanna nesir üslûbu divan edebiyatında asırlarca taklit edilmiş, fakat gittikçe külfetli, sun'î ve anlaşılmaz bir hâl almış, *Tazarru'ât* ise, bu nesir üslûbunun bir şâheseri olarak tek kalmıştır.

Tazarru'ât yazmaları, metin bakımından, iki ayrı tertip arzetmektedir. Bâzılarında peygamberlerin, sahâbenin, ictihâd ve tarîkat ehlinin na'atları eserin son kısmındadır. Yazmaların çoğunda ise, bu bölüm eserin orta'larında olup, bundan sonra ilâhî aşktan bahsedilen bölüm gelmektedir; yazmaların bu durumu yüzünden *Osmanlı müellifleri*'nde *Aşk-nâme* adında ayrı bir eseri daha bulunduğu zannedilmiştir. Bunun gibi *Ḳiṣaṣ-i anbiyā*'ya dâir küçük bir eserinin bulunduğu da doğru değildir. Kütüphânelerde *Tazarru'ât* yazmalarının bolluğu eserin sevilip, pek çok okunduğunu gösterir. Bu yüzden de yazmalar arasında pek çok değişiklikler ve eksiklikler vardır. En eski *Tazarru'ât* yazmaları için bk. Türk dil kurumu kütüp., nr. A 12 (istinsahı 894 h.), Süleymaniye Hüsrev Paşa kütüp., nr. 180 (istinsahı 957 h.), Üniversite kütüp., TY 863 (istinsahı 964 h.), Ali Emirî, nr. şer'iyye 846 (istinsahı 984 h.), Nuruosmaniye kütüp., nr. 2602 (istinsahı 990 h.), Ankara Genel kitaplık, nr. 83 istinsahı 995 h.), Süleymaniye kütüp., Beşir Ağa kısmı., nr. 345

(istinsahı 999 h.). *Tazarru'ât* 'tan ufak bir seçme. Sinan Paşa 'nın hayatına âit sekiz sahifelik bir önsöz ile, Ebüzziya matbaasında üç defa basılmıştır (ilk baskı 1305, son baskı 1309).

2. *Nasîhat-nâme*. Sinan Paşa 'nın ahlâka dâir yazmış olduğu ikinci mensur eseridir (Hekimoğlu Ali Paşa kütüp., nr. 680, 315 var.; Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesi kütüp., nr. A 39, 104 var.). Paşa *Nasîhat-nâme* 'de „bir kaç gün dahi inâyet-i hakka itimad idüp, sa'y ve himmet idem, ahlâk bâbında *nasîhat-nâme* sûretinde bir kitaba dahi azimet idem" diyerek, *Tazarru'-nâme* 'den sonra bu eserini kaleme almış olduğunu söyler. *Nasîhat-nâme* 'de de eserinin kaç bölüm olacağını, her bölümde nelerden bahsedileceğini önceden düşünmemiştir. „Amma ol kitaba ne fasi koyam, ne bâb koyam; belki söz ne tarafa çekerse, ana uyam". „Bizüm muradumuz tehzîb-i ahlâka müteallik bir kaç söz söylemekdür. Ol münâsebetle bir ez nasihat dahi oluna ve ol esnâda dahi hâtıra ne gelürse, dinüle. Egerçi Eflâtun didügi sözleri dirüz amma, biz anı *Kur'an* 'dan ve hadîsten alup söylerüz... Hemin ana kasd olundı ki, hâtıra gelen yapıla, her bâbdan, gerek Eflâtun 'dan, gerek *Kitâb* 'dan" (bk. Hekimoğlu Ali Paşa kütüp., var. 30). *Nasîhat-nâme* 'de zemm i dünya, ahlâk-ı basene, hilm ü gazab, zemm-i erbâb-ı taklid, sâliklerle musâhabe, ilmin faydası ve zararı, ma'rifet-i bakîkiye sultana hizmeti yerme, zâlim pâdişah, hezil ve alaydan kaçınma, alçakları yerme, kerimleri övme, kanaat, tâat ve tevekküle teşvik, sûoen ve âdâb-ı nebeviyeye tahris, sükûtu övme, tevbeye ve sadaka vermeğe teşvik, şerîat ve tarîkat ehli, nasîhat-i mülûk, müfsid vezîrin zemmi, ehlullahın övgüsü v.b. mevzûlardan bahsedilir. Yer-yer hikmetler, mev'izeler anlatılır, nasihatler verilir. Sinan Paşa 'nın nasîhat-i mülûk ve müfsid vezirin zemmi mevzuunda yazdıkları kendi hayat tecrübelerinin, menkûbiyet acılarının bir ifâdesi gibi görünüyor. Buralarda Sinan Paşa 'nın ifâdesi o kadar içli, öyle canlıdır ki, kendisini de müfsit bir vezîrin pâdişaha kötülemiş olduğu akla gelmektedir. Bu vezîrin mutaassıp ulemâyı tutan Karamânî Mehmed Paşa olması muhtemeldir. İbn Kemâl, *Tarih* (*TTK* yayını, s. 622) 'inde Karamânî Mehmed Paşa 'nın şahsiyeti hakkındaki yazılar bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. *Nasîhat-nâme* de müseccâ nesir üslûbu ile yazılmıştır. Sinan Paşa 'nın bu eserinde de tabiî ve kıvrak bir ifâdesi var ise de, mevzuun öğretici oluşu yüzünden, *Tazarru'ât* 'taki şi'riyet bunda yoktur. *Nasîhat-nâme* 'ye *Ahlâk-nâme* veya *Maârif-nâme* de denmiştir (bk. *Osmanlı müellifleri*, II; Süleymaniye, Lala İsmail kütüp., nr. 212). *Şakâ'ik* 'ta *Nasîhat-nâme* 'den hiç söz edilmez. *Tâc al-tavârîḫ* (II, 499) 'te „münâcât ve nesâyihe müctemil bir türkî kitap te'lif etmiştir ki, *Maârif-i Sinan Paşa* dimekle marûf olmuştur" denilerek, *Maârif-nâme*, yâni *Nasîhat-nâme* ile *Tazarru'-nâme* karıştırılmıştır. Hammer (III, 315) 'de ve Babinger (*EI*) 'de *Tazarru'-nâme* 'ye *Maârif-nâme* denmesi yanlıştır. *Nasîhat-nâme* 'nin bâzı nüshaları için bk. Süleymaniye, Lala İsmail kütüp., 212 (istinsahı 978 h.); British Museum Or. 6999 (istinsahı 997 h.); Üniversite kütüp., TY 154 (istinsahı 999 h.); Hekimoğlu kütüp., nr. 680, Lâleli kütüp., nr. 1789; Topkapısarayı müzesi, nr. 1022.

3. *Tazkirat al-avliyâ'*. Sinan Paşa *Nasîhat-nâme* 'den sonra *Tazkirat al-avliyâ'* 'yı yazmıştır. *Nasîhat-nâme* 'nin sonunda „çün söz buraya geldi, bu cildi bunda temam idelüm. İnşaallah cild-i âharda *Tazkirat al-avliyâ'* 'ya ihtimam idelüm" der. Bu eserini de nasıl meydana getirmiş olduğunu *Nasîhat-nâme* 'yi yazarken, „iki ay mikdarı olınca, eczâ bir yire irişdi ki, takrib ile ehlullahın zikri araya düşdi. Ol münâsebetle hatıruma geldi ki, meşâyih-i meşhûreyi anam. Anlarun menâkıbından bir az takrir kılam. Pes hemin ol aradan şurû' itdüm. Ahlâk emrine mukayyed olmayup, ol üslûbu bırakdum. Amma bir kaç azîzün menâkıbı yazılınca mevâni' oldu. Ol vakıtdan berü henüz yazılmadı... Hak hazretinün eltâf-ı inâyetlerinden ve ol ervâh-ı mukaddesenün rûhâniyetlerinden ümidüm oldur ki, bir vakıtda ol menâkıbı dahi itmam idem" (Hekimoğlu, var. 30). Sinan Paşa *Tazkirat al-avliyâ'* 'sında hangi „azîzlerin" menâkıbını yazacağında tereddüde düşer; hepsininkini yazsa sözün uzayacağını, bâzılarını yazsa tercih sanılacağını düşünerek, Şeyh 'Aṭṭâr 'ın eserine uymağı doğru bulduğunu, ancak 'Aṭṭâr 'dan sonra yaşamış olan bir kaç kişinin menâkıbından da kısaca bahsedeceğini söyler. Sinan Paşa 'nın ifâdesinden eserin 'Aṭṭâr 'ın eserinin bir tercümesi olmadığı, ancak onun eserinde bulunan evliyâdan bahsedeceği anlaşılmaktadır. Bu husûsun iyice aydınlanabilmesi için, her iki metnin dikkatle karşılaştırılması gerekir. Sinan Paşa 'nın eseri olduğu üslûbundan anlaşılan *Tazkirat al-avliyâ'* 'larda (bk. Nuruosmaniye kütüp., nr. 2616; Ali Emirî, 1066) aş.-yk. 30 kadar velînin menâkıbı bulunduğu hâlde, daha eski 'Aṭṭâr tercümelerinde 70 'ten fazla evliyâ menâkıbı vardır. Ayrıca Sinan Paşa adına kayıtlı *Tazkirat al-avliyâ'* 'ların hepsi Sinan Paşa 'nın eseri olmayıp, başka tercümeler ile karıştırılmıştır. Msl. Nuruosmaniye kütüphânesinde 2616 numaradaki *Tazkirat al-*

avliyā 'nın, üslûbu bakımından, Sinan Paşa 'nın eseri olduğu açık iken, yine aynı kütüphânede Sinan Paşa adına kayıtlı 2299 numaralı *Tazkirat al-avliyā*' daha eski bir tercümedir. Bu eserler de dikkatle incelenerek, Sinan Paşa 'ya âit olanlar tesbit edilmelidir.

II. Arapça risâleleleri: 1. *Hāşiya 'alā şarḥ al-Mulaḫḫaṣ*. Kadı-zâde-i Rûmî 'nin Çağmınî 'nin hey'ete dâir *Mulaḫḫaṣ* şerhine hâşiyesidir. Sinan Paşa 'nın bu eserinden *Şaḳā'ik*, *Tāc al-tavārīḫ*, *Kanh al-aḫbār* gibi eski kaynaklar bahseder. Yazmaları için bk. Millet kütüp., Cârullah Efendi, nr. 146/1; Fâtih, nr. 1401/2; Escurial 954 (Brockelmann, I, 685). 2. *Risāla*. Ali Kuşçu 'nun Fâtih 'in huzûrunda ortaya atmış olduğu hendese mes'elesinin çözümü hakkındadır. Köprülü kütüp., nr. 721, var. 69b—70b (bk. A. Adıvar. *Osmanlı türklerinde ilim*, s. 34). 3. al Şarîf al-Curcānî 'nin *Mavāḳif* şerhinin cevâhir bahsine hâşiyesi, Bu eserden de *Şaḳā'ik*, *Tāc al-tavārīḫ* ve *Kunh al-aḫbār* bahseder. 4 *Hidāya* 'nin tehâret bahsine âit risâlesi. Bk. *Kaşf al-ẓunūn*, II, 2037. *Osmanlı müellifleri*, II, 223; Mecdî, *Şaḳā'iḳ tercümesi*. s. 195, hâşiyede. 5. *Risāla fī aşkāl allaẕī urīda fī havāşī Ḥikmat al-'ayn fī baḥş al-cihāt*, Ayasofya kütüp., nr. 2350/3. 6. Bayżavî 'nin *Tafsîr*'ine hâşiye, Nuruosmaniye kütüp., nr. 368. Kaynaklarda adı geçmeyen ve yalnız *Osmanlı müellifleri*'nde anılan bu son eser Sinâneddin Yusuf b. Husâmeddin 'in eseri ile karıştırılmış olabilir, (krş. Nuruosmaniye kütüp, nr. 368, 500; Ayasofya, nr. 440). Sinan Paşa 'nın bu arapça risâleleri üzerine hiç bir inceleme yapılmamıştır. Yukarıda adı geçenlerden başka risâlelerinin de bulunması mümkündür.

Bibliyografya: Metin içerisinde verilenlerden başka, Köprülü-zâde Mehmed Foad-Şehabeddin Süleyman, *Yeni Osmanlı tarih-i edebiyatı* (İstanbul, 1332), s. 201—211; Fuad Köprülü, *Anadolu'da Türk Dili ve Edebiyatının tekâmülüne bir bakış* (Akşam matbaası), s. 51; Gibb, *A History of the Ottoman Poetry*, II, 25.

(HASİBE MAZIOĞLU)

SİNAN PAŞA. SİNÂN PAŞA, KOCA, (1520? — 1596), Osmanlı sadrâzamı, Yemen fâtihi. Ali adındaki köylüsünün oğlu olup, Arnavutlukta 'ta Luma eyâletinde, Topoyani 'de dünyaya gelmiştir (bk. Hasan Kaleşi, *Veliki Vezir Kodža Sinan-paša..., Gjurmime Albanologjike*, Priştine, 1965, s. 144; Delvino 'da doğduğu iddiası için bk. Matteo Zane, *Relazione*, E. Albèri, *Relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato*, 3. seri, III, 420). Doğum tarihi kat'î olarak bilinmemekte ise de, bizzat kendi ifâdesi ile, ikinci sadâretinde 70 yaşında bulunduğuna göre (Murad III.'a takdim ettiği bir telhîsi: Süleymaniye kütüp., Es'ad Efendi, nr. 2236, var. 40b), 1520 yıllarında doğmuş olmalıdır. Küçük yaşta devşirme olan Sinan, enderûna intisap etmiş ve her hâlde kendisinden önce heremden yetişen ağabeyi Ayas Paşa 'nın da yardımı ile, kısa zamanda bir çok merhaleleri katederek, Kanunî Süleyman 'ın çaşnigir-başılığına kadar yükselmiştir. Malatya sancak beyliği ile saraydan ayrılmış ve sırası ile, Kastamonu, Gazze ve Nablus sancak beyliklerinde bulunduktan sonra, Erzurum beyler-beyiliğine tâyin edilmiş, fakat çok geçmeden Haleb 'e, oradan da Mısır beyler-beyiliğine naklolunmuştur (cemâziyelâhır 975 = kânûn I. 1567 sonları).

Sinan Paşa 'nın Kahire 'ye vardığı sıralarda, Yemen 'de İmam Mutahhar 'ın isyânı ciddiyet kesb ettiğinden, Şam beyler-beyi Lala Mustafa Paşa [b. bk.], vezâret pâyesi ile, Yemen serdarlığına tâyin edilmiş idi [bk. mad. SELİM II.]. Ancak Lala Mustafa 'nın emrine tahsis olunan kuvvetlerin büyük kısmı Mısır askerlerinden teşkil edildiği gibi, serdâra verilen terakkî ve tahsisatlerin de yine Mısır hazînesinden te'diyesi emrolundu. Bu hâl esâsen ağabeyi Ayas Paşa 'nın katledilmesinde Lala Mustafa 'yı başlıca müsebbip addeden ve muârızının muhtemel bir muvaffakiyetini kıskanan Sinan Paşa 'yı serdar aleyhine bâzı tertiplere sevketti ve Lala Mustafa 'nın Kahire 'ye varışında Yemen isyânını bastırmak için nasıl hareket edilebileceğini tesbit gayesi ile toplanan divanda bu ihtilâf daha da büyüdüğünden, her ikisi de yekdiğerini Bâbıâli 'ye şikâyete başladılar. Neticede Yemen 'e gitmek husûsunda taallül gösteren Lala Mustafa Paşa azledilerek (tafsilât için bk Şerafeddin Turan, *Lala Mustafa Paşa hakkında notlar ve vesîkalâr*, *Belleten*, sayı 88, s. 562—569), Yemen serdarlığı, vezâret pâyesi ile, Sinan Paşa 'ya tevcih edildi (21 safer 976 = 15 ağustos 1568 tarihli hüküm ve serdarlık berâtı için bk. Başvekâlet arşivi, *Mühimme*, VII, vesika 1907, 1922). Şan'a' beyler-beyiliğine tâyin olunan Özdemir-oğlu Osman Paşa 'nın Ta'izz kalesini istirdat etmesinden sonra, 976 recebinde (kânûn I. 1568/kânûn II. 1569) Mısır 'dan hareket ile, Mekke üzerinden Yemen 'e varan Sinan Paşa önce buradaki Kahire kalesini âsilerden aldı ve İskenderiye kaptanı Kurd-oğlu Hızır 'ı denizden, ümerâdan Memi Bey 'i de, bir mikdar kuvvet ile, karadan sevkederek, Mutahhar 'ın adamlarından Kasım 'ın elinde bulunan Aden ve mülhakatını zabtettirdi (zilkâde 976=mayıs 1569). Kendi aleyhine bir tertip hazırlanmasından çekinen

Özdemir-oğlu'nun çekilip-gitmesinden sonra da, Mutahhar'in terketmiş olduğu Şan'â'yr ele geçirdi (26 temmûz 1569). Kavkabân şehrinin zaptedilmesine rağmen, kalesinin uzun müddet mukavemet etmesi yüzünden, Sinan Paşa Yemen'de kışlamak zarûretini duydu ve nihâyet bu kalenin de sukutu (18 mayıs 1570) üzerine, İmam Mutahhar, kendisine küçük bir arpalık verilmesi şartı ile, itâata mecbûr bırakıldı. İkiye ayrılmış olan Yemen beyler-beyiliği tekrar birleştirilerek, sâbık Gazze beyi Kara Şâhin Mustafa Paşa-zâde Behram Paşa'ya tevcih edildi ve yeni bir isyân hareketine mâni olmak gayesi ile de, bütün urban şeyhlerinin dâimâ beyler-beyinin yanında bulunmaları şart koşuldu. Bundan sonra, 1571 şubatında Zabîd'den hareket eden Sinan Paşa, Mekke ve Medine'yi ziyâret ed'p, hacı olduktan (bk. Selânikî, *Tarih*, İstanbul, 1281, s. 98) sonra, yine kendisine tevcih edilen Mısır beyler-beyiliği vazifesini devralmak üzere, Kahire'ye döndü. Bu sûretle Yemen'i ikinci defa Osmanlı hâkimiyeti altına almağa muvaffak olan Sinan Paşa "Yemen fâtihi" unvânı ile şöhret kazandı. Şâir Nihâlî, *Feth-nâme-i Yemen* ve Rumûzî, *Tarih-i Yemen* adlı manzûm eserleri ile bu fethi tebcil ettikleri gibi, arap müverrih ve seyyahı Ḳuṭb al-Dîn al-Makkî de, bizzat Sinan Paşa'nın telkini ile kaleme aldığı *al-Barḳ al-yamânî fi 'l-fatḥ al-'Osmânî* adındaki eserini (Portekizce tercümesi ile birlikte, kısmen D. Lopez tarafından neşredilmiştir: Lizbon, 1892) ona ithâf etti. Çok geçmeden de Sinan Paşa, yedinci vezirlik pâyesi ile, "kubbe-nişin" oldu (zilhicce sonu 980=2 mayıs 1573).

Bu sıralarda Tunus'taki Halkulvad (Goletta, La Goulette) kalesini ellerinde bulunduran ispanyollar ile, garbî Akdeniz hâkimiyeti meselesine dayanan mücâdele yeniden alevlenmiş ve 1572 son baharında, Don Juan kumandasındaki bir İspanya donanması, Kıbrıs seferi esnâsında Uluç (Kılıç) Ali Paşa tarafından zaptedilmiş olan Tunus şehrini ele geçirerek, burasını tahkim ve hükümdarlığını da Mevlay Hasan'ın oğlu Muhammed'e vermiş idi. Venedik sulbünü müteâkib, Halkulvad'ın fetih ve teshiri ile, Tunus'un kurtarılmasına karar verilince, Kılıç Ali Paşa'ya büyük bir donanma hazırlaması emredildi ve gönderilecek bütün kara ve deniz kuvvetlerine de Sinan Paşa serdar tâyin olundu (serdarlık berâtı için bk. A. Ferîdun, *Munşa'ât al-salâṭîn*, İstanbul, 1275, II, 570—572). Pâdişah Selim II. tarafından kabûl ve hil'at ile taltif olunan serdar Sinan Paşa, yanında Kılıç Ali Paşa olduğu hâlde, 268 kadırga, 15 kalyon ve 15 mavnadan müteşekkil donanma ile, 13 mayıs 1574 (21 muharrem 982)'te İstanbul'dan hareket ile, Calabria ve Messina taraflarını vurduktan sonra, 22 temmûzda (2 rebiülâhır) Halkulvad önlerine vararak, kaleyi muhâsara altına aldı. Halkulvad, 33 gün süren bir mukavemetten sonra, 24 ağustos 1574 (6 cemâziyelevvel 982)'te hücûm ile zapt, Muhammed Bey esir, iğtinam edilen toplar donanmaya nakl ve kale tahrip edildi. Bunu tâkiben ispanyollar tarafından inşâ edilmiş olan civardaki iki küçük kale de ele geçirilerek, Tunus'un fethi tamamlandı ve beyler-beyiliği Ramazan Paşa'ya verildi. Böylece unvânına "Tunus fâtihi" sıfatını da ilâve ettirmeğe muvaffak olan Sinan Paşa teşrin I. ortalarında, zengin ganâim ile, İstanbul'a avdet etti (tafsilât için bk. Kâtip Çelebî, *Tuḥfat al-kibâr fî asfâr al-biḥâr*, İstanbul, 1141, s 97 v. d.).

Tunus'ta gösterdiği muvaffakiyetten dolayı pâdişahın iltifat ve ihsânına nâil olan Sinan Paşa, vezirlik derecesinde de terfi ederek, dördüncü vezirliğe yükseldi. Ancak rakîbi Lala Mustafa Paşa da "Kıbrıs fâtihi" unvânı ile divan-ı hümâyûnda bulunuyor ve vezirlik mertebesinde ondan bir önceki üçüncü sırayı işgâl ediyordu. Şah Tahmasp'ın ölümünü tâkip eden saltanat mücâdelelerinden istifâde ve Şah İsmâ'îl II.'in ahdinden dönmesi vesile ittihaz edilerek, İran'a harp ilânı bahis mevzuu olduğu vakit, Sinan Paşa, tıpkı Lala Mustafa Paşa gibi, yeni bir serdarlığın te'min edeceği imkânları nazar-ı itibâra alarak, seferin lehinde bulundu ve neticede Sokullu Mehmed Paşa'nın muhâlefetine rağmen, harbe karar verilince, Lala Mustafa Paşa ile birlikte, serdar tâyin olundu (20 safer 985=9 mayıs 1577). O zamana kadar tatbik edilmemiş bir tarzda İran seferine iki serdar birden tâyin edilirken, bunların mıntakaları da biribirinden ayrılmış, Lala Mustafa Paşa'ya şimâl-i garbîden, Erzurum üzerinden Şirvan vilâyetini fethetmesi emredilirken, Sinan Paşa da cenûb-i garbîden, yâni Bagdad ve Şehrizor taraflarından İran içlerine girmeğe me'mûr edilmiş, ayrıca her serdarın emrine verilecek kuvvetler de tesbit olunmuş idi. Fakat serdarlığı tek başlarına elde etmek isteyen bu eski iki rakip, daha İstanbul'da iken, ihtilâfa düştüler. Murad III. anlaşmazlığın hallini Sokullu Mehmed Paşa'ya havâle etti ise de, sadrâzamın huzûrunda yapılan toplantıda Sinan Paşa, seferin ilk senesinde Tebriz ve Şirvan'ı, ikinci yılında ise, Hemedan ve İsfahan taraflarını fethedeceğini taahhüt etmek gibi büyük bir ataklık gösterince, serdarlıktan azl olunup, İran serdarlığı Lala Mustafa Paşa'nın uhdesinde birleştirildi (22 şevvâl 985=2 kânûn II. 1578). Bununla berâber, Lala Mustafa Pa-

şa'nın ilk muvaffakiyetlerine rağmen, seferin ikinci yılında Şirvan'ın elden çıkması ve Osmanlı kuvvetlerinin taarruzdan müdâfaaya geçmek zarûretinde kalması Sinan Paşa'yı serdar aleyhine harekete geçirdi ve Sokullu'nun öldürülmesi üzerine, sadrâzam olan Ahmed Paşa da bu telkinlerin te'sîri altında kaldığından, Lala Mustafa Paşa azledilerek, İran serdarlığı Sinan Paşa'ya tevcih olundu (987 şâban ortaları=1579 teşrin I. başları, tafsilât için bk. Ş. Turan, *ayn. esr.*, s. 581—592). Sinan Paşa, kumandayı kendi nâmına devralması için, Van'dan ma'zul Husrev Paşa'yı serhadde gönderdikten sonra, 25 nisan 1580 (10 rebiülevvel 988)'de Üsküdar'a geçerek, şarka hareket etti. Şah 'Abbâs'a gönderdiği bir mektup ile, serdar tâyin edildiğinden bahisle onu barp meydanına dâvet etmesine (bk. Feridun Bey, II, 279—281) rağmen, Erzurum'a vardığında, Maksud Bey riyâsetinde bir İran sefâret heyetini kabûl etti ve bu heyeti İstanbul'a gönderdi. Bu sırada Osmanlı pâyitahtında umulmadık hâdiseler cereyan etmiş ve Ahmed Paşa'nın ölümü üzerine, Lala Mustafa Paşa sadâret vekâletine getirilmiş, bu da Lala Mustafa Paşa ile Sinan Paşa taraftarları arasında yeni bir mücâdelenin başlamasına sebebiyet vermiş idi. Sonunda, Sinan Paşa sadârete tâyin olunarak, mühr-i hümâyûn kapıcılar kethudası Yemişçi Hasan Ağa ile kendisine gönderildi (18 cemâziyelâhır 988=31 temmûz 1580). Sadrâzamlık müjdesini Toman'ın boğazında alan (14 receb=25 ağustos) Sinan Paşa, Tiflis'e kadar ilerledikten sonra, kışlamak üzere, Erzurum'a avdet ve bir sulh elde etmek için, İran şâhı ile muhâberata girişti. Bu sebeple de, ertesi yıl yapılacak seferi tehir edip, 150.000 altın değerinde zengin ganimet ile (*Telhisât*, 32a), İstanbul'a döndü (24 cemâziyelâhır 989=26 temmûz 1581). Fakat İran ile ümit edilen sulhün takarrur etmemesi ve üstelik Gürcistan ile Şirvan'ın tehlikeye mâruz bulunması karşısında, 6 kânûn I. 1582 (10 zilkâde 990)'de sadâretten azl ve bir müddet sonrada, „İstanbul zahiresine sıklet vermemesi için", Malkara'ya nefyolundu (Selânikî, s. 169 v.d).

Sinan Paşa Malkara'da 4 sene kadar kaldıktan sonra, kendisini tutan harem mensupları ve takdim ettiği hediyeler sâyesinde, pâdişaha yeniden hulûl etmeğe muvaffak olduğundan, Şam beyler-beyiliğine tâyin edildi (zilhicce sonları 994=kânûn I. 1586). Züyûf akçe meselesinden dolayı patlak veren sipâbî isyânı neticesinde, Siyavuş Paşa azledilince de, Sinan Paşa ma'zûlen Üsküdar'da otururken, 14 nisan 1588 (17 cemâziyelevvel 996)'de ikinci defa sadârete getirildi. Sinan Paşa'nın 3 sene, 3 ay, 19 gün devam eden bu defaki sadrâzamlığında, İran şahı 'Abbâs I.'ın sulh talebi kabûl ve İstanbul'a gelen elçisi Mehdî Kulı Han'a bir sulh ahid-nâmesi verilerek (21 mart 1590, metin için bk. Ferîdun Bey, II, 249—252), 1578'den beri süregelen İran harplerine muvakkat bir müddet için de olsa, nihâyet verildi. Diğer taraftan Sinan Paşa, imparatorluk dâhilinde muattal duran bir çok mâden ocaklarını tekrar işletmek ve mahallî darphâneler açmak sûreti ile, sikkenin ayârını düzeltmeğe muvaffak oldu (*Telhisât*, 37a). Bundan sonra, Kanunî Süleyman zamanında girişilmiş, fakat Macaristan hâdiseleri dolayısı ile terkedilmiş olan mühim bir teşebbüsü yeniden ele alarak, Sakarya nehri vâsıtasiyle Marmara ile Karadeniz'i birleştirmek istedi. Bununla daha çok gemi inşâsında kullanılan kerestelerin sürʼatle nakli ve İstanbul'un odun ihtiyacının kolaylık ile karşılanması isteniyordu; ama tasavvurun tahakkuku hâlinde, diğer bir takım ticârî iktisâdî menfaatlerin de te'min edileceği şüphesiz idi. Sinan Paşa, Murad III.'ın da muvafakatını aldıktan sonra, Kerez (Kiraz, Kilez) deresinin Sapanca gölüne ve Sapanca gölünün de İzmit körfezine akıtılması için, mahallinde keşif yapmak üzere, mimar ve mühendislerden mürekkep bir heyet gönderdi ve Sakarya'dan Sapanca gölüne kadar 9.600, gölden Marmara'ya kadar da 22 000 zirâ uzunluğunda bir kanalın açılması gerektiği tesbit olundu (bk. Muḥammed b. Muḥammed, *Nuḫbat al-tavārīḫ va 'l-aḫbār*, İstanbul, 1276, s. 166). Hafriyata karar verilince (25 rebiülevvel 999=21 kânûn II. 1591), bunun bir yılda bitirilmesi için, timarlı sipâhilerin hizmete çağırılarak, 30.000 kadar usta ve amele toplanması muvâfık görüldü ve Sokullu-zâde Hasan Paşa mübâşir tâyin edilip, hemen işe başlanıldı. Sinan Paşa, çalışmaları bizzat görmek için, hafriyat mahalline giderek, 3 gün orada kaldı; fakat avdetinde, başta Ferhad Paşa olmak üzere, kapudan-ı deryâ Hasan Paşa ve dârüssaâde ağası Mehmed Ağa gibi sadrâzam aleyhdarları, reâyânın mihnet ve meşakkat çekeceğini ileri sürerek, pâdişahı bu teşebbüsten vaz geçirdiklerinden, Akdeniz'e çıkartılacak donanmanın hazırlığının daha mühim olduğu mülâhazası ile, Sakarya kanalı hafriyatından ferâgat olundu (16 cemâziyelâhır 999=11 nisan 1591, tafsilât için bk. Safvet, *Karadeniz-İzmit körfezi kanalı*, *TOEM*, sayı 15, s. 948—956; krş. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Sakarya nehrinin İzmit körfezine akıtılmasiyle Marmara ve Karadeniz'in birleştirilmesi hakkında*, *Belleten*, sayı 14—15, s. 150—157). Bu sûretle mevkii

sarsılan Sinan Paşa sadârette daha uzun müddet kalamadı ve 2 ağustos 1591 (11 şevvâl 999)'de mühr-i hümâyûn, kapıcılar kethudâsı Veli Ağa vâsıtası ile, kendisinden alınarak, Ferhad Paşa'ya verildi. Üstelik, vezir olduktan sonra, Şam, Safed, Üsküb, Dukakin, Anadolu ve Erzurum eyâlet ve sancaklarında yapmış olduğu bütün vakıflar „havass-ı hümâyûn için" zabtedilerek, kendisi de yine Malkara'ya gönderildi.

Sinan Paşa'nın bu seferki menfâ hayatı 18 ay kadar sürdü. Hattâ, bir yeniçeri fitnesi dolayısı ile, Ferhad Paşa azledildiğinde, onun tekrar sadârete getirilmesi bahis mevzuu oldu ise de, sükûnetin bir an evvel te'sisi mecbûriyeti karşısında bundan vazgeçilerek, mühr-i şerîf Siyavuş Paşa'ya verildi. Bundan başka, Ferhad Paşa'nın şark seferindeki masrafları yüzünden teftiş edilmesi yoluna gidilince, bunun Sinan Paşa'ya havâlesi istendi; fakat o, İstanbul'a gelmesinin muhtelif dedi-kodulara sebebiyet vereceğinden bahis ile, bunu kabûl etmediği gibi, sadârette bulunmuş olan birinin teftiş edilmesinin bir su-i misâl teşkil edeceği mütâlaasında da bulundu. Çok geçmeden, ulûfe tevziini bahâne eden sipâhilerin ayaklanması yüzünden Siyavuş Paşa mevkiini kaybedince, kapı kulları tarafından tutulan Sinan Paşa, 29 kânûn II. 1593 (25 rebiülâhır 1001)'te üçüncü defa mühr-i humâyûna nâil oldu ve 3 şubatta Malkara'dan İstanbul'a gelerek, sâdâret makamına oturdu (Naîmâ, *Tarih*, İstanbul, 1280, I, 78).

Ferhad Paşa'nın iranlılara karşı kazandığı zaferleri kıskanıp, mevkiini tahkim etmek için unvanlarına bir üçüncü „fâtih" daha ilâve etmek isteyen Sinan Paşa, Avusturya imparatoru Rudolf II.'un 1568 muâhedesi ile te'kid edilmiş olan 30.000 dukalık senevî vergiyi ödemeyeceğini bildirmesini ve Bosna beyler-beyi Telli Hasan Paşa'nın hudut akınlarından birinde bozguna uğrayıp maktul düşmesini ileri sürerek, Murad III.'ı Avusturya'ya karşı harbe teşvik etti ve pâdişahın emri ile toplanan meclis-i meşverette, Ferhad Paşa ile Hoca Sâdeddin'in ve şeyhulislâm Bostan-zâde Muhiddin'in İran harpleri dolayısı ile askerin yorgunluğunu ve mâlî imkânların darlığı karşısında, yeni bir sefere girişmenin yersiz ve güç olacağını tebârüz ettirmelerine rağmen, Beç (Viyana) kıralını esir alıp, âsitâneye göndereceğinden bahisle fikrinde ısrar ve harbin ilânında müessir oldu (bk Peçevî, *Tarih*, II, 132 v. d.). Avusturya seferi serdarlığını üzerine alan Sinan Paşa, ordunun hazırlanması için gelecek baharı bile beklemeden, 12.000 yeniçeri ve bir kısım kapı-kulu süvârîsi ile, 12 temmûz 1593 (12 şevvâl 1001)'te, büyük bir merâsim ile, İstanbul'dan hareket ile, Belgrad üzerinden hududa vardı ve Pespirim (Veszprem; 10 muharrem 1002=6 teşrin I. 1593) ve Palota (18 muharrem=14 teşrin I.) kalelerini kolaylık ile zaptetti ise de, kışın yaklaşması üzerine Budin'e, oradan da Belgrad'a dönmeğe mecbûr oldu. Fakat serdârın çekildiğini gören avusturyalılar, İstolni-Belgrad (Stuhlweissenburg)'ı muhâsara edip, yardıma gönderilen Osmanlı kuvvetlerini bozdukları gibi, Neograd kalesini zapt ve Estergon ile Hatvan'ı muhâsara ettiler. Bu vaziyet karşısında Sinan Paşa merkezden yeni kuvvetler istemek zorunda kaldı ve o zamana kadar yeniçeri ağalarının, pâdişahın iştirâk etmediği seferlere gitmeleri „kanun" (âdet) değil iken, işin ehemmiyetine mebni, yeniçeri ağası Lala Mehmed Paşa kumandasında takviye kuvveti gönderildiği gibi, Kırım hanı Gâzî Giray'a da serdâra yardım etmesi emrolundu. 1594 baharında Belgrad'dan hareket eden Sinan Paşa Tata kalesini zapt (3 zilkâde 1002=21 temmûz 1594) ve Kırım hanı geldikten sonra da Yanık (Raab, Györ) üzerine teveccüh ederek, burasını muhâsara altına aldı. Yanık kalesi, 2 ay süren bir mukavemetten sonra, 27 eylûl 1594 (12 muharrem 1003)'te feth edilerek, eyâleti İskenderiye sancak-beyi Osman Paşa'ya verildi ve muhâfazası için yeter mikdarda kuvvet bırakılarak, tekrar Belgrad'a dönüldü.

Bu sırada, Murad III.'ın vefatı üzerine, Osmanlı tahtına Mehmed III. cülûs etmiş ve sadâret kaymakamı olarak İstanbul'da kalmış olan Ferhad Paşa, yeni pâdişaha hulûl imkânını bulduğundan, 16 şubat 1595 (6 cemâziyelâhır 1003)'te kendisine sadâret tevcih edilerek, mühr-i cedîd verilmiş, bu sûretle azlolunan Sinan Paşa'nın da Malkara'ya gitmesi ferman olunmuş idi. Sinan Paşa azl ve nefy emrini Belgrad'dan İstanbul'a gelirken, yolda tebellüğ ettiğinden, mühr-i atiki tesliim ile menfâsına çekilmek mecbûriyetinde kaldı. Bununla berâber onun bu seferki ma'zûliyeti ancak 5 ay kadar devam etti ve başta, ikinci vezir İbrahim Paşa olmak üzere, şeyhulislâm Bostan-zâde, kazasker Bâkî Efendi, vüzerâdan Cerrah Mehmed, Hasan ve Cigala-zâde Sinan Paşa'lar gibi kuvvetli tarafdarlarının yardımı ile, 7 temmûz 1595 (şevvâl sonu 1003)'te dördüncü defa sadârete getirildi. Ertesi gün Malkara'dan İstanbul'a gelip, işe başlayan Sinan Paşa, bundan evvelki sadâretinde yaptığı gibi, rakiplerini vezâret mevkilerinde ibka etmenin aksine, onları bertaraf etmeği tercih ile, âsî Eflâk voyvodası Mihal ile gizlice ittifak etmekle itham olunan Ferhad Paşa'yı katlettirdi. Diğer

taraftan, Avusturya cephesi serdarlığını oğlu Rumeli beyler-beyi Mehmed Paşa'ya vererek, sadâretinin ikinci haftasında Eflâk üzerine hareket eden (11 zilkâde 1003=18 temmûz 1595) Sinan Paşa, Bükreş ve Tergovişte'yi işgâl etmekle berâber, Mibal'i ele geçiremediği gibi, mukabil bir taarruza girişen Eflâk kuvvetleri karşısında pek çok zâyiat vererek, geri çekilmek zorunda kaldı; üstelik Yergöğü kalesi de Mihal tarafından zabtedildi (10 safer 1004= 15 teşrin I. 1595). Buna muvâzî olarak, oğlu Mehmed Paşa da Avusturya cephesinde muvaffak olamamış ve Estergon kalesi elden çıkmış idi. Baba ile oğulun bu mağlûbiyetleri sebebi ile Sinan Paşa 19 teşrin II. 1595 (16 rebiülevvel 1004)'te azl ve yine Malkara'ya nefyedildi.

Ancak halefi Lala Mehmed Paşa tâyininin onuncu günü vefat edince, Sinan Paşa beşinci ve son defa olarak sadrâzamlığa getirildi (25 rebiülevvel=28 teşrin II.). Avusturya cephesinde zafer kazanmanın zorluğunu tecrübe etmiş bulunan Sinan Paşa bu defa serdarlığa heves etmediği gibi, rakiplerinin sefere me'mûr edilmelerine mâni olmak için de, vezîr-i âzam veya diğer bir vezîrin serdar tâyin edilmesinin vüzerâ arasında kıskançlık ve tefrika yarattığını öne sürerek, Mehmed III.'i bizzat sefere çıkmağa teşvik ve Hoca Sâdeddin'in yardımı ile, pâdişaha bunu kabûl ettirmeğe muvaffak oldu. Lâkin sefer hazırlıkları ile uğraşıldığı sırada, 3 nisan 1596 (4 şâban 1004; krş. Peçevî, II, 190; Naîmâ, I, 138) çarşamba günü vefat etti ve cenâzesi ertesi günü Ayasofya câmiinden kaldırılarak, Divan-yolu'nda Parmakkapı'da inşâ ettirmiş olduğu türbesine defnolundu. Ölümünde 75 yaşında olup, muhtelif tarihlerdeki sadâreti 8 sene, 5 ay tutmaktadır.

İri-yarı, gür sakallı, görünüşü itibâriyle sevimli olan Sinan Paşa iyi bir tahsil görmemiş olup, tabiaten de haşin ve mağrûr idi. Onun sadâretine kadar, vezîr-i âzamların Kırım hanlarını yaya olarak istikbal etmeleri teâmülden iken, o Avusturya seferinde orduya gelen Gâzî Giray'ı at üzerinde karşılamış, bu sûretle hana kendisi ile müsâvi, hattâ dûn muâmele etmiştir. Yeniçeri ağalarının serdar ile birlikte sefere me'mûr edilmeleri onun devrinde başladığı gibi, evvelce ancak pâdişahın bizzat iştirâk ettiği harplere gönderilen defterhânenin pâdişahın bulunmadığı seferlere de gönderilmesi yine onun Avusturya serdarlığında „kanun" olmuştur. Sinan Paşa bilhassa ecnebi sefirlere o derece sert muâmele etmekte idi ki, bu yüzden muâsırı bir çok müşâhitler tarafından hıristiyan düşmanı, hattâ mâceraperest bir insan olarak tavsif edilmiştir (bk. Gianfrancesco Morosini, *Relazione dell' ambasceria a Costantinopoli*, Venedik, 1854, s. 37 v. d.; *Relazione dell'Impero ottomano dell' anno 1579*; E. Albèri, *ayn. esr.*, III/1, 446). Bütün bunlara rağmen cesur ve sür'at-i intikal sâhibi olduğu, imparatorluğun bütün kuvvet kaynaklarını ve aynı zamanda kendisini ikbâle götürecek maddî ve mânevî yolları gâyet iyi bildiği için, mâruz kaldığı bâdireleri atlatarak, müteaddit defa sadârete gelmeğe muvaffak olmuştur. Saray mensuplarına takdim ettiği kıymetli hediyelerden başka, Sarayburnu sâhilinde mimar-başı Davud Ağa'ya yaptırttığı (997=1589) ve İznik çinileri ve altın nakışlar ile süslü olup, kendi adına izâfe edilen, aynı zamanda, kubbesinin iç kısmında asılı bir salkım inci dolayısı ile, İncili köşk diye de anılan muhteşem köşkü (Ahmed Refik, *Türk mimarları*, İstanbul, 1937, s. 27 v.d.; krş. P. G. İnciciyan, trc. H. Andreasyan, *XVIII. asırda İstanbul*, İstanbul, 1956, s. 23) Murad III.'a hediye etmiş, harbin devlet hazînesine fazla yük olmaması için, yüksek ricâlin birer kadırga techiz etmelerini isterken de, kendi parası ile bir amiral gemisi donatmak sûretiyle buna ön-ayak olmuştur. Sinan Paşa'nın serveti o kadar çok idi ki, halk arasında kendisinin ilm-i kimya bildiğine ve bu yoldan zengin olduğuna inanılmış idi. Vefatında, 600.000 duka altından başka, 20 sandık zeberced, 61 ölçek inci, 600 samur kürk ve milyonlarca akçe tutan diğer kıymetli eşya bırakmış idi (bunların tavsifi için bk. H. F. v. Diez, *Denkwürdigkeiten von Asien*, Berlin, 1811, I, 101 v.d.; krş. J. v. Hammer, *Devlet-i Osmaniye tarihi*, türk. trc., VII, 210). Ancak bu muazzam servetini vakıf ve imâr işlerinde kullanmaktan geri kalmamıştır. Türbesinin yanında bir medrese ile yine Davud Ağa'nın eseri olan zarif bir sebil (1002=1593; bk. A. Refik, *ayn. esr.*, s. 28 v.d), Eyüp civârında bir câmi (987=1578; bk. Hüseyin Ayvansarâyî, *Ḥadîḳat al-cevâmi'*, II, 21) ile yüksek bir kasr ve medrese odaları, Kasımpaşa'da, Üsküdar İhsaniye'de kendi adı ile anılan mahalle (H. Ayvansarâyî, *ayn. esr.*, II, 226), Dimyat'ta, Yemen'de, Selânik'te birer câmi, Mekke'de bir çeşme, Lârende'de bir hamam yaptırttığı gibi, başta Malkara olmak üzere, Filibe, Bursa, Mihaliç, Birecik, Haleb, Şam, Trablusşam'da, Van'da ve hattâ Tebriz'de bir çok vakıflar te'sis etmiştir (bk. Tahsin Öz, *Topkapı sarayı müzesinde Yemen fâtihi Sinan Paşa arşivi*, *Belleten*, sayı 37, s. 171—193). Bir vakfiyesine (krş. Hasan Kaleşi, *Veliki vezir Kodža Sinan-Paša, njegove zadužbine i njegova vakufname*, *Albanoloska istraživanja*, br. 2, s. 105—144) göre, Üsküb civârında Kaçanik'te

bir câmi, bir medrese yaptırmış ve bunlara bir hamam, iki han v.b. ile Priştina 'da bir hamam vakfetmiştir. Bunların dışında, İstanbul 'daki Tophane 'yi kendi parası ile tâmir ettirmiş (*Telhisât*, 32a) ve halkın ricâsı üzerine, 30.000 kuruş sarfı ile Uzuncaova 'dan Filibe 'ye giden derbend 'de 2 han, bir câmi, imâret, 2 hamam ve dükkânlar inşâ ettirmiş ve burasını şenlendirmek için, Anadolu 'daki Yaban-ovası 'ndan 150 hâneyi nakl ve iskân etmiştir (Naîmâ, I, 82).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, Âlî, *Kunh al-aḫbâr*, yazma nüshalar, Selim II., Mehmed III. devri vekayii; ayn. mil., *Nusret-nâme* (Topkapı, Revân kütüp., nr. 1298); Selânikî, *Tarih*, yaz., tür. yer; Müneccim-başı Ahmed, *Ṣaḥâ'if al-oḫbâr* (türk. trc.), İstanbul, 1284, III, tür. yer.; Solak-zâde, *Tarih* (İstanbul, 1298), tür. yer.; Kâtip Çelebî, *Fezleke* (İstanbul, 1286), I, 10—12, 15—17, 28—31, 37—42, 46, 51—55, 59 v.d., 67, 69; Ahmed Vâsıf, *Tarih* (İstanbul, 1219), I, tür. yer.; J. v. Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi* (türk. trc.), VI, 231—240, 277 v.d., VII, 58, 74—80, 92, 153, 155, 159 v. dd., 167, 175—185, 198, 201—210; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III, 109 v.d.; Ahmed Tâib, *Ḥadîḳat al-vuzarâ'* (İstanbul, 1271), 35—37 v.dd.; Atâ, *Tarih* (İstanbul, 1293), II, 30—34; Ahmed Râşid, *Tarih-i Yemen ve San'â'* (İstanbul, 1291), I, 129—140; Âtıf Paşa, *Yemen tarihi* (İstanbul, 1326), I, 73—79; Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran siyâsî münâsebetleri* (İstanbul, 1962), I, fihrist; İskender Münşî Türkmen, *Târîḫ-i 'âlam-ârâ-yi 'Abbâsî* (Tahran, 1313), I, tür. yer.; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1951—1954), III, kısım 1—2, fihrist; Constantino Garzoni, *Relazione* (E. Albèri, *Relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato*, III. seri, I, 409, 411); Antonio Tiepolo, *Relazione*, bk. E. Albèri, *ayn. esr.*, III/2, 153 v.d.; Giovanni Micheli, *Relazione delli suecessi della guerra fra il Turco e il Persiano dell'anno 1577 fino al 1587* Albèri, *ayn. esr.*, III/2, 257—294; Lorenzo Bernardo, *Relazione* (Albèri, *ayn. esr.*, s. 358 v.d.); Paolo Contarini, *Relazione* (Albèri, *ayn. esr.*, III/3, 240); Giovanni Moro, *Relazione* (Albèri, *ayn. esr.*, III/3, 329, 372 v.d.); Stephan Gerlach, *Türkisches Tage-Bach* (Francfort-sur-le Main, 1674), s. 31, 109; Barthol Pezzen, *Des Freyherrn von wratislaw merkwürdige Gesandtschaftsreise nach Constantionopel* (Leipzig, 1787), s. 138; Fr. Babinger, *Sinan Pasha* (*EI*); Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa* (Gotha, 1855), III, fihrist.

(ŞERAFEDDİN TURAN.)

SİNAY. [Bk. ṬÛR SİNÂ'.]

SİNCÂBÎ. SİNCÂBÎ (SENCÂBÎ), Kirmânşâh 'ın İran bölgesinde bir kabîle. Sincâbî 'ler yazın Mâbeydaşt ovasında, Cvânrû kazâsı dâhilinde çadırlarını kurarlar, kışın Diyâla 'nın Ḫâniḳîn yakınında kendine katılan sol kolu Alvand (Halavân, eski Ḥulvân, bk. mad. SERİPUL) 'in cenûbuna geçerler. Sincâbî 'lerin otlakları burada, Sarpul 'den Aḳ-dağ ve Bağçe, Ḳaṭâr (Ḫâniḳîn 'in cenûbunda) dağlarına kadar yayılır ve cenupta Ḳal'a-naft 'a ulaşır. 1913 'teki Türk-İran hudut anlaşması bu kabîlenin kışlaklarının bir kısmını Türkiye tarafında bırakmıştır. Sincâbî 'ler, Alvand 'in sağ kıyısı üzerinde, Ḳaṣr-i Şîrîn 'in şimâl ve garbında şimdiki İran-Irak hududuna kadar dar bir şeridi işgal etmektedirler. Orada köyleri vardır.

Bu kabîle 12 aşiretten müteşekkildir (Çalabî, Daliyân, Seimenevend, Surḫevend, Ḫaḳḳ-Naẓar-ḫânî v.b.). Sincâbî 'lerin âile sayısı 2.500 'ü geçmez. Bundan en çok 500 'ü gerçekten Sincâbî olup, diğerleri muhtelif boyları teşkil ederler: Lur 'lar (Arkavâzî, Vatkavend), Câf (Barâz) ve Gürân (Tufangçî) 'lar. Sincâbî 'ler birliğinden takriben 1.500 âile Alvand kenarında kışlarlar. Soane 'e göre, Sincâbî 'ler kendilerine has bir lehce ile konuşurlar.

Sincâbî 'lerin reisleri, çok kere, Ḳaṣr-i Şîrîn hudut kasabasının vâlilik vazîfesini ifâ etmişlerdir.

Şaraf-nâma Sincâbî 'leri zikretmez. Kendi ifâdelerine göre, Sincâbî 'ler Şiraz yakınında Bayât 'ta oturmakta idiler, oradan reisleri Baḫtiyâr Han tarafından Kirmânşâh bölgesine getirilmişler ve bir müddet Gürân 'lar ile birlikte yaşamışlardır. Bu, Sincâbî 'lerin, zâhiren 12 imam şî'îliği (*işnâ-'aşarî*) mezhebinde olduklarını söylemelerine rağmen, ahl-i Ḥaḳḳ [b.bk.] mezhebine intisaplarını izah edebilir. Baḫtiyâr Han 'ın oğlu Ḥasan Han Çelebî zamanında Sincâbî 'ler başlı-başına bir kabîle hâlinde bulunuyorlardı. Ḥasan Han 'ın oğlu Şîr Han Şamşâm al-Mamâlik 1905 'te reis oldu ve 1915 'te 80 yaşında olduğu hâlde öldü. Oğulları Ḳâsım Han, 'Alî Akbar Han v.b., 1916—1918 'deki askerî harekâtta türklere iltihak ederek, ingilizlere ve ruslara karşı hasmâne bir tavır almakla bir badde kadar rol oynadılar.

Bibliyografya: Çirikov, *Putevoy journal* (Petersburg, 1875), tür. yer.; E. Soane, *In disguise to Mesopotamia and Kurdistân²* (London, 1926); A. Orlov, *Putevyie dnevniki de 1913* (*Materialı po Vostoku*, Petersburg, 1915, II); Rabino, *Kermanchâh* (*RMM*, mart 1920). (V. MİNORSKY.)

SİNCÂBÎ. [Bk. SİNCÂBÎ.]

SİNCÂR. SİNCĀR, Diyār Rabī'a [b. bk.]'da bir kazâ merkezi (Balad Sincār) ve onun şimâl tarafında uzanan sıradağların (Cabal Sincār) adı. Kadîm Singara ile aynı olan şehir 42° şark tûlünün bir az şarkı ile 36° 22′ şimâl arzında, Cabal Sincār'ın cenûbunda ve buna muvâzi olarak uzanan Ṭavḳ (bugün Ṭōg telaffuz edilir) sıra dağlarındaki bir girintide bulunmaktadır; bu girintiden dolayıdır ki, Nahr Şarşār cenup istikametinde çöle çıkar. Orta çağda nehrin seyrüsefere elverişliliği bakkında krş. Sarre-Herzfeld, *Arch. Reise*, I, 193 v.d. Sûrların da isbât ettiği gibi, şehir eskiden şimdikinden çok daha büyük idi. Gelişmesi müsâit coğrafî durumundan ileri geldiği gibi, buna çöl bölgesinde tek başına mahsuldar bir dağ yamacında bulunuşu da yardım etmiştir. Tarlaları, İbn Ḥavḳal'e göre, sulama tertibatı ile sulanıyordu ve böylece her çeşit meyve elde ediliyordu. Sincār'ın, Musul'dan Beled'e (Balaṭ, eski Musul, bk. ESKİ), Ḫābūr [b. bk.]'a ve sonra Ra's al-'Ayn'a giden iki büyük yolun birinde posta merkezi oluşu, ona kendi mahsûlü ile gelişen, geniş bir ticâret im'ânı kazandırıyordu. Bugün durum tamâmiyle değişmiştir. Bilhassa Sarre-Herzfeld Sincār'da gelişmiş bir hurma zirâati hakkında coğrafyacıların verdiği mâlûmatın zıddı bir duruma işâret etmektedirler. Hâlen orada hiç bir hurma ağacı yoktur ve hurma sınırı da epeyce cenûba inmiştir. Buna rağmen Sachau şehrin civârında henüz mahsuldar tarlalardan bahseder. — Cabal Sincār'ın ve şehrin sâkinleri yezîdîdirler. Bölge orta çağdan beri yezîdîler ile meskûndur.

Bibliyografya: Singara'nın eski tarihi Sarre-Herzfeld, *Archaeologische Reise im Euphrat-und Tigris-Gebiet* (1911 v. dd.), I, 203'te tasvir edilmiştir. Orta çağ coğrafyacılarının kayıtları için bk. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (1905), s. 98 v.d.; aynı şekilde Sarre-Herzfeld, I, 204'te bütün kaynakların nakilleri vardır. Şehrin islâm devri tarihi için bk. mad. SURÛC. al-Sam'ānī (*GMS*, XX, 1912), var. 312 a–b'de *Sincārī* nisbesi taşıyan bir kaç kişiyi kaydeder. Cabal ve Balad Sincār'ın geçen asırda ve asrımızın başındaki durumu için bk. E. Sachau, *Reise in Syrien und Mesopotamien* (1883), s. 322 v. dd.; bir de bk. M. v. Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf* (1899), bk. fihrist, mad. Beled (bu isimdeki çeşitli yerler tefrik edilmez) ve Ğebel Sinğār. Şehir, âbideler ve dağlar için bk., Sarre-Herzfeld, *ayn. esr.*, Zikredilen eserlerdeki haritalar. Şehrin umûmî görünüşü için bk. Sarre-Herzfeld, III, levha LXXXIV.—Sincār yezîdîleri için krş. Pognon, *Sur les Yézides du Sindgar* (*ROC*, X, 1915—1917, II, 3); Strothmann, *Isl.*, XIII [1923], s. 371 tanıtma yazısı); Pauly-Wissowa, *Realenz. d. class. Altertumsw.*, bk. Singara, Σιγγάρις. (M. PLESSNER.)

SİNCĀR. [Bk. SİNCĀR.]

SİND. SİND bölgesi 20° 35′ ve 28° 39′ şimâl arzları ile 66° 40′ ve 71° 10′ şark tûlleri arasındadır. Bölge İndus (Sindhu) nehrinin aşağı vâdisi ile deltasının bulunduğu yere tekabül ettiğinden buraya nehrin ismi verilmiştir.

Sind bölgesinin büyük kısmı garbî Pakistan sınırları içinde, küçük bir parçası da Hindistan Birliği topraklarındadır.

Âri'ler 1000 (m. ö.) senesinden daha eski bir zamanda İndus havâlisine yerleşmiş idiler. 500 (m. ö.) senesi civârında Darius Hystaspes bu vâdiyi zaptetti. Fakat Büyük İskender 325 (m. ö.)'te bu memleketten geçtiği zaman Pers hâkimiyeti Sind'de artık ortadan kalkmış bulunuyordu. İskender'in gidişinden sonra memleket önce Mauri imparatorluğuna dâhil edildi, bilâhare Baktria greklerinin idâresine geçti.

I. (m. ö.) asırdan VII. (m. s.) asra kadar Hindistan Orta Asya'dan gelen muhtelif kavimlerin istilâsına uğramıştır. Bunlardan Ak Hunlar yahut Eftalitler Sind'e yerleşerek, Rāy sülâlesini te'sis etmişlerdir. Bu sülâleye brahman nâzır Çaç tarafından son verildi; bunun oğlu Dāhir, Sind araplar tarafından istilâ edildiği zaman, saltanat sürmekte idi. Bölge, 92 (711) senesinde, uğradıkları zararları telâfi edilmeyen bâzı müslüman tâcirlerin duçâr oldukları fena muâmelelerin intikamını almak üzere, halîfe al-Walīd'in emri ile, Muḥammed b. Kāsim Ṣaḳāfī tarafından istilâ edilmiştir. Bu zat Nerankot (bu günkü Haydarâbâd) şehrini, Daybal deniz limanını ve içinde Dāhir'i öldürdüğü Rāvar şehrini zaptetti. Daba sonra baş-şehir Aror yahut Alor'u ve 713'te de Multān'ı aldı ve bu şehirdeki büyük hazîneleri eline geçirdi; fütûhâtını teşkilâtlandırmak üzere iken, 96 (715)'da al-Walīd'in yerine geçmiş olan Sulaymān tarafından vezifesinden alındı ve zulmü yüzünden pek çok düşman kazanmış bulunan al-Ḥaccāc'ın himâye ettiği kimselerden olması dolayısiyle, Dicle üzerindeki Vāsiṭ'te işkence ile öldürüldü.

Sind üzerinde arka-arkaya müslüman vâliler hukûm sürmüştür. Bunlar memleketin idârî işlerini yerlilere terk ettikleri gibi, dinlerine hüsûsunda da onları serbest bıraktılar; Sind eyâleti üzerinde halîfenin nufûzu gittikçe zayıfladı ve 257 (871)'de tamâmen gevşedi. İki arap

kabîle reisi Multān ve Manṣūra'de müstakil devletler kurmuş iseler de, Gazneli Maḥmūd Hindistan'a sefer yaptığı sıralarda Sind ve Multān'ı elinde bulunduran Abu 'l-Fatḥ Dā'ūd halîfeye sadâkatini devam ettirmekte idi. fakat Karmatîliğe girmesi tahtına mal oldu ve Maḥmūd kendi vâlilerinden birini onun yerine Multān'a tâyin etti. 445 (1053)'te, bir rācpūt aşîreti olan Sumralar Farruḫzād'ın boyunduruğundan kurtularak, aşağı Sind'de hâkimiyet te'sis ettiler. Fakat Gaznelilerin hâkimiyeti altında bulunan eyâletin yukarı kısmı, diğer Gazneli toprakları ile birlikte, Mu'izz al-Dīn Muḥammed b. Sām tarafından zaptedildi. Bunun nâibi olup, Dehli hâkimi Ḳuṭb al-Dīn Aybek'e tâbiiyet arzeden Nāṣir al-Dīn Ḳabāca hâkimiyetini tanımağı reddettiği Şams al-Dīn İltutmuş tarafından maġlûbiyete uğratıldı.

VIII. (XIV.) asrın başında 'Alā' al-Dīn Ḫalacī'nin kuvvetleri Sumralıları hezîmete uğratarak, hukûmet merkezini tahrip etti; fakat 734 (1333)'te, islâmiyeti kabûl etmiş bir rācpūt aşîreti olan Sammāslar idâreyi ele geçirdiler ve kendi idârecilerinden birini Cām unvânını vererek, başa getirdiler. Dehlili Muḥammed b. Tuġluḳ, Sammāslara iltica etmiş olan bir âsiyi tâkip ederken, 752 (1351) senesi mart ayında İndus nehri kenarında öldü. Bundan sonra Sind, Muḥammed'in halefi Fīrūz tarafından itâat altına alınıncaya kadar, muvaffakiyetle savaştı. Dehli'nin kudreti azaldıkça Sammāsların kudreti artıyordu. Sülâlelerinden en mühim şahıs 46 sene hukûm süren ve 915 (1509)'te ölen Cām Manda yahut Niẓām al-Dīn olmuştur. Sind, Kandehar'dan Bābur tarafından kovulduktan sonra, Sind'e gelip yerleşerek, idâreyi eline alan Şah Beg Arġūn'un 926 (1520)'da istilâsına mâruz kaldı. Sammāsların sonuncusu olan Cām Fīrūz Gucarāt'a kadar geri atıldı ve orada öldü. Hindistan'dan Şīr Şāh tarafından uzaklaştırılmış olan Humāyūn, Sind'i zaptetmek için iki neticesiz teşebbüste bulundu. Bu teşebbüslerin ikincisinde 949 (1542)'da Umarkot'ta oğlu Ekber doğmuştur ki, bu sefer sonunda Humāyūn İran'a kaçmağa mecbûr olmuştur. 961 (1554)'de Arġūnların sonuncusu olan Şah Ḥasan ölünce. Sind'de muvakkat bir hukûmranlık te'sis eden Tarḫānlar sülâlesi 1555'te Portekizliler tarafından Thatha'nın yağma edilişine şâhit oldu. Fakat 1592'de Ekber, Mīrzā Cānı Beg Tarḫān'a meydan okuyarak, Sind'i almış ve Multān *suba*'lığına bağlamıştır. Eyâlet imparatorluğun bir kısmını teşkil etmekle berâber. uzaklığı dolayısı ile, mahallî işlerin ekserisi yerlilerin elinde bulunuyordu.

XVII. asırda Aşağı Sind'de Dāūdputralar kuvvetli idiler; Kalhoralar 1701'de bunları Şikārpūr'dan çıkardıktan sonra, onların yerini almış ve onların idâresini devam ettirmişlerdir. Avrangzīb de kendilerine büyük bir arâzi bırakmıştır. Müteâkip 40 sene zarfında Kalhoralar iktidarlarını artırdılar. Fakat 1740 senesinde Nūr Muḥammed Kalhora Sind'in İndus'un garbına uzanan kısmını elinde bulunduran Nādir Şah'ın hoşnutsuzluğuna sebebiyet verdi ve Şikārpūr ile Sībī'yi terkederek. ağır bir vergi ödemeğe mecbûr oldu. Nādir Şeh'ın ölümü üzerine, Sind'i tekrar ele geçirmiş bulunan Aḥmed Şah Durrānī (Abdālī) 1754'te Nūr Muḥammed'i Caysalmer'e kadar kovaladı ve Nūr Muḥammed burada öldü; fakat oğlu Muḥammed Murād Yār Ḫan, efganlıları teskin ederek, hukûmdarlığını muhâfaza etti. 1768'de kardeşi ve halefi olan Ġulām Şah Nerankot'un bulunduğu yerde Haydarâbâd'ı te'sis etti. 1772'de Thatha'da bir şirket kuran İngiliz Şarkî Hind Kumpanyası ile Kalhoralar arasındaki münâsebetler dostça olmaktan uzak kaldı ve 1775 senesinde de bu şirket kapandı. Bir kaç sene sonra, Balūçların Tālpūr aşîreti re'si Mīr Bicar isyân etti. Kalhoralar onu nâzır tâyin ederek, hâdiseyi kapattılar. Fakat 1781'de Mīr Bicar, Şikārpūr yakınlarında bir Efgan ordusunu hezîmete uğrattıktan sonra. katledildi. Oğlu 'Abd Allāh Ḫan Tālpūr Kalhoraların sonuncusu olan 'Abd al-Nabī'yi Kalāt'a doğru ric'ate mecbûr etti. Fakat 'Abd al-Nabī, tahtını tekrar ele geçirerek. 'Abd Allāh'ı öldürttü; bu sonuncunun akrabâsı olan Mīr Fatḥ 'Alī de onu mağlûp etti ve nihâyet 'Abd al-Nabī kendi neslinden olanların imtiyazlı bir durumda bulundukları Coẓpūr'a ilticâya mecbûr edildi. 1783'te Tālpūr Mīr'lerin ilki olan Fatḥ 'Alī kendisini Sind *ra'īs*'i ilân etti. Memleketin bundan sonraki tarihi. bölgenin âilenin muhtelif âzaları arasında taksime uğraması sebebi ile, karışık geçmiştir: 1) Orta Sind'de hukûm süren Haydarâbâd veya Şāhdādpūr kolu, 2) Mīrpūr'da yerleşmiş olan Mīrpūr veya Manikānī kolu. 3) Ḫayrpūr'da hukûm süren Suhrābānī kolu.

İngiliz Şarkî Hind Kumpanyası ile Sind mīr'leri arasındaki ilk münâsebetler tatmin edici idi. 1838'de ânî olarak zuhûr eden Efgan harbi dolayısı ile İngiliz kuvvetlerinin memleketten geçişinin gerektirdiği meseleler ingilizler tarafından bâzı murâkabenin yapılmasını intaç etti. Mīrler buna kolayca râzı oldular; fakat orduları ingilizlere karşı isyân etti ve bunlar 1843'te Sir Charles Napier tarafından Miānī'de hezîmete uğratıldı. Suhrābānī kolundan Mīr 'Alī Murād ingilizlere sâdık kaldı, ve Ḫayrpūr prensliğini muhâfaza salâhiyetini elde etti. Fakat Sind'in geri kalan kısmı ilhak edildi ve

e tarihten itibâren bir ingiliz eyâleti hâlini aldı. Sind, Sir Bartle Frere idâresinde iken, 1857'deki „Sipâhî kıyamı" esnâsında hareketsiz kaldı ve eyâletin tek ingiliz alayı, diğer taraflardaki isyanlara karşı koymak üzere, seferber edildi. [1947 senesinde, Pâkistan devletinin teşekkül etmesi ile, Sind eyâletinin büyük kısmı Garbî Pakistan'ın sınırları içinde kaldı. Eski eyâletin pek küçük bir kısmı (şark tarafları) ise, Hindistan birliği arâzisine dâhil edildi].

Bibliyografya: *Çaç-nāma*, yaz.; Muḥammed Ma'ṣūm Şāh, *Târîḫ-i Sind*, yaz.; Ḫvâce Niẓâm al-Dîn Aḥmed, *Ṭabaḳât-i Akbarî*; Şeyḫ Abu 'l-Faẓl, *Â'în-i Akbarî* (tre. Blochmann ve Jarret, ikisi de Bengal Asya cemiyeti, *Bibliotheca Indica* neşriyatından); Muḥammed Ḳâsim Firişta, *Gulşan-i İbrâhîmî*, taş basm. (Bombay, 1832); R. F. Burton, *Scinde, or the Unhappy Valley* (London, 1851); ayn. mll., *Scinde revisited* (London, 1877); M. R. Haig, *The Indus Valley Delta Country* (London, 1894); H. G. Raverty, *The Mihrān of Sind and its Tributaries* (*Journal of the Asiatic Society of Bengal*, 1893, LXI); *The Imperial Gazetteer of India* (Oxford, 1908), XXII, 389.

(T. W. HAIG.)

SİNDBÂD-NÂME. SİNDBĀD-NĀMA. Sindbâd-kitabı, çok eski bir hikâyeler dergisi olup, bir çerçeve hikâyesi içinde, türlü versiyonlarında 21—34 küçük hikâyeden meydana gelmiştir. Çerçeve hikâyesi kısaca şöyledir: bir hukümdarın tedbirler veya duâlar ile doğan çocuğu uzun müddet hiç bir şey öğrenemez; nihâyet bin âlim ve hakîm arasından seçilen Sindbâd'ın gösterdiği usuller ile, her duvarına bir ilmin resimleri yapılmış bir odada, bir çok ilimler öğrenir. Fakat çocuğun talihinde bir uğursuzluk gören Sindbâd, babasının yanında imtihan olunacağı gün, kendisine 7 gün konuşmamasını söyler ve saklanır. Çocuğu konuşturmak üzere yanına alan bir câriye, arzularına boyun eğmediğinden, babasına öldürtmek için, ona iftirâ eder; babası çocuğun idâm edilmesini emreder; fakat 7 vezîrinden biri müdâhale edip, biri kadınların hiyleleri ve onlara güvenmenin doğru olmadığı, diğeri acelenin fenalığı ve son pişmanlığın faydasızlığı hakkında olmak üzere, iki hikâye anlatarak, idâm emrini geri aldırır. Ertesi gün câriye, adâletin yerine getirilmemesinin ve vaktinde hareket edilmemesinin doğuracağı mahzurları anlatan bir hikâye ile, hukümdarı kararını yerine getirmeğe iknâ eder; fakat bu defa ikinci vezir gelerek, hikâyeler ile, hukümdarı kararından vazgeçirir. Bu şekilde devam eden 7 günden sonra konuşmağa başlayan şehzâde durumu anlatır ve câriye cezâlandırılır. Hukümdar tahtından ferâgat ederek, yerini oğluna bırakır. Arada anlatılan hikâyeler, mevzû bakımından, hikâye anlatma san'atının en mükemmel örnekleri sayılabilir. Msl. son pişmanlığın faydasız olduğunu göstermek üzere anlatılan „asker, bebek, kedi ve yılan hikâyesi" şöyledir: Bir askerin çok sevdiği ve doğum yaparken ölmüş olan karısından kalan çocuğu ile bir kedisi var idi; çocuk beşiğinde yatarken ve babası ile süt annesi evde bulunmadığı zamanlar, ona kedi bakardı. Bir gün bir yılanın çocuğun üzerine geldiğini gören kedi, yılan ile mücâdele edip, onu öldürmeğe muvaffak olur. Bu sırada eve gelen efendisini karşılar ve başarısını hissettirmek istercesine ona sokulur. Fakat durumu bilmeyen asker, bebeğini, parçaladığını sanarak, sopa ile onu öldürür; içeri girince beşiğinde uyumakta olan çocuğu ile parçalanmış yılanı görür ve iş-işten geçtikten sonra yaptığına pişman olur.

Sindbâd hikâyeleri hakkında en eski kayıtlara arap edebiyatında tesâdüf olunur. Âbân b. 'Abd al-Ḥamîd al-Lâḥiḳî (ölm 200=815)'nin bunu arapça olarak nazmetmiş olduğu malûmdur. al Şûlî (ölm. 336=947) bir vesile ile bunu anar (bk. *Aḫbār al-Rāżī va 'l-Muttaḳī*, nşr. J. H. Dunne, London-Kahire, 1936, s. 6). al-Mas'ûdî (ölm. 340=951/952) de *Kitāb al-Sindbād*'dan bahsettiği gibi (*Murūc*, Paris tabı, I, 162), İbn al-Nadîm de *Kitāb al-fihrist* (yazılışı 377=987/988)'inde (nşr. Flügel, s. 304 v. d.) *Kitāb al-Sindabād al-Ḥakîm*'i, müellifi belli olmayan eğlence kitapları arasında, anarak, biri büyük, diğeri küçük iki versiyonun (*nusḫa*) bulunduğunu söyler (bk. al-Ẓahîrî al-Samarḳandî, *Sindbād-nāma, arapça Sindbād-nāma ile birlikte*, nşr. A. Ateş. İstanbul, 1948, İstanbul Üniversitesi yayınlarından, nr. 343, önsöz, s. 5; S. Oldenburg, *O persidkoy prozoiçkoy vercii „Knigi Sindbada"*, *al-Muẓaffariya*, Petersburg, 1897, s. 253—278). Fakat bu arapça eski şekiller bugün elde mevcut değildir. Bunlar bugün *Bin bir gece* [b. bk.] ile *Yüz bir gece* (*Mi'a layla va layla*, bk. Gaudefroy-Demombynes, *Les cent et une nuits*, Paris. ts. [1911], s. 150—204) adlı hikâyeler mecmuası içinde veya halk arapçası ile, müstakil yazmalar hâlinde, muhâfaza edilmiş yeni versiyonlar şeklinde bulunmaktadır (aş. bk.).

Öte yandan Sâmânîler devrinin büyük şâiri Rūdakî (b. bk.; ölm. 329=941) manzûm bir *Sindbād-nāma* yazmış olduğu gibi, her hâlde Nūḥ b. Naṣr al-Sāmānî zamanında, 339 (950/951)'da, pehlevî bir asıldan 'Amîd Abu 'l-Favâris Fanārūzî (veya Ḳanāvarzî?) tarafından,

yeni farsçaya çevrilip, ıslâh edilmiş bir şekli de vardır. 465 (1072)'ten önce ölmüş olması gereken Azrakī de manzûm bir *Sindbâd-nâma* kaleme almıştır. Muḥammed b. 'Alī al-Ẓahīrī al-Samarḳandī de, 556–557 (1160/1161) yıllarında, Abu 'l-Favāris'in tercümesinin dilini çirkin bularak, bunun yeni bir versiyonunu meydana getirip, Karahanlılardan Kılıç Ṭamġāc Han Mas'ūd'a ithâf etmiştir (nşr. A. Ateş, İstanbul, 1948). Hemen-hemen aynı zamanda, VI. (XII.) asrın sonlarında, Daḳā'iḳī al-Marvazī de mensûr bir *Sindbad-nâma* yazmıştır. Nihâyet farsça sâhasında bir de 776 (1374/1375)'da yazılmış müellifi meçhul manzûm bir versiyonu vardır (*India Office Libr.*, nr. 1236).

Aynı eser türkçeye de bir kaç defa tercüme edilmiş ve türkçe olarak yeniden yazılmıştır. Bunların en eskisi Malik Sa'īd İftiḫār al-Dīn Muḥammed Ḳazvīnī (ölm. 678=1279/1280)'ye âit olup, bugün mevcut değildir. Bundan sonra Muḥammed 'Abd al-Karīm adlı birinin Kanunī (926–974=1520–1566)'nin oğlu şehzâde Bayezid adına yaptığı ve *Tuḥfat al-aḫyār* adını verdiği tercüme gelir ki, bunun aslı Muḥammed b. 'Alī al-Ẓahīrī'nin versiyonudur. Bundan başka bir de müellifi meçhul türkçe bir *Sindbād-nāma* vardır (Ch. Rieu, *Cat. of Turkish, M S S in the British Museum*, s. 233 v. d.) ki, bunun hangi esâstan geldiği bilinmemektedir.

Sindbād-nāma veya *Kitāb al-Sindbād*'ın hikâyeleri, İbn al-Nadīm'in bahsettiği (yk. bk.) küçük nüshasının yeni arapça ile müstakil nüshaları mevcut olduğu gibi (bk. R. Basset, *Deux manuscrits d'une version arabe inédite du recueil des Sept Vizirs*, *J A*, 1903, 10. seri, II, 43–83), ibrânî dilinde (Sindabar), ispanyolca ve süryânî dilinde (Sindbān) versiyonları vardır; bu sonuncudan yunancaya (Syntipas) ve bundan da romenceye çevrilmiştir. Bundan başka, *Bin bir gece* hikâyeleri içinde olmak üzere, türkçe ve farsça da dâhil, hemen-hemen bütün dünya dillerine nakledilmiştir (son olarak bk. *Kniha Tisíce a jedné noci podle kalkatského vydání... prelozil* F. Tauer, Prag, 1960, V, 216–282). Diğer taraftan bu hikâyenin muahhar garp versiyonlarından („Yedi hakîmler" v. b. adlarda) biri de türkçeye çevrilmiş *Yedi âlimler hikâyesi* adı ile ilk önce 1289'da, sonra 1326 (1910)'da, nihâyet dili ıslâh edilerek, yeniden basılmıştır (İstanbul, 1937).

Sindbād-nāma hikâyeleri bir takım benzer hikâye mecmualarının meydana gelmesine de sebep olmuştur. Bunların başında Naḫşabī'nin *Ṭūṭī nāma* (metin ve almancaya tercümesi: H. Brockhaus, Leipzig, 1845)'si zikrolunabilir. Bundan sonra *Baḫtiyār-nāma* (*On vezirler hikâyesi*, bunun uygur harfleri ile türkçesi, malayosası, süryânîcesi ve türkçesinden pek çok Avrupa dillerine tercümeleri vardır. bk. mad. BAḪTİYĀR-NĀMA), aslı türkçe olan *Kırk vezirler* (türkçe birçok yazma ve basmaları, msl. İstanbul, 1283, 1285, 1303; Kazan, 1883 v. b.; bir de galiba ilk fransızca tercümesine dayanan bir çok Avrupa dillerine tercümeleri mevcuttur; Bk. V. Chauvin, s. 18 v. dd.) hikâye mecmuaları bunlardandır. Ayrıca arapça *Sindbād-nāma*'den çıkan garp versiyonlarının (*Romalı yedi âlimler* v. b.) da, bir çok şekillerde bütün dünya dillerine nakledilmiş olduğunu kaydetmek gerekir.

Sindbād-nāma'nin elde mevcut versiyonları pehlevî dilinde yazılmış olan ve her hâlde VII. asırdan öncesine âit olması gereken pehlevî bir asla kadar çıkmaktadır. Arapçada daha IX. asırda iki şekil (*nusḫa kabīra* ve *nusḫa ṣaġīra*) bulunduğuna göre, pehlevî aslın da iki versiyonu bulunmak icâp eder. *Sindbād-nāma*'nin bundan önceki şekli ve aslı tarihin karanlıkları içinde kaybolmaktadır. Bu husûstaki en eski kaynaklardan al-Mas'ūdī (*Murūc*, I, 162)'nin, bunun Hind menşe'li olduğunu bildirmesine karşılık, İbn al-Nadīm (*göst. yer*) bunun Hind veya İran menşe'li olduğu husûsunda ihtilâf bulunduğunu söyler. Daha muahhar İran tarafdarı kaynaklar (msl. Ḥamd Allāh Ḳazvīnī, *Tārīḫ-i guzīda*, nşr. E. G. Browne. London, 1910, *G M S*, 14/1, s. 11) eserin İran menşe'li olduğunu kaydederler. T. Benfey (bk. *Kleinere Schriften*, Berlin, 1890, cüz III, s. 10 v.d.) bunun Siddbapati adını taşıyan ve bugün mevcut olmayan hindce bir asıldan geldiğini iddia etmiş idi. E. Cosquin'in (bk. *Prologue-cadre des Mille et une nuits, les légendes perses et le livre d Esther*, *Revue biblique internationale*, Paris, 1909, s. 1–80) *Bin bir gece*'nin çerçeve hikâyesinin sun'î olduğu, bundan dolayı sonradan toplanıp, bir mecmuanın başına konulduğu iddiasına istinat eden Gaudefroy-Demombynes (bk. *oyn esr.* s. 204) *Sindbād-nāma*'nin de aynı şekilde meydana gelmiş olabileceğini ileri sürmüş idi. Nihâyet B. E. Perry (*The Origin of the Book of Sindbad*, Berlin, 1960; *Fabula*, 1959, III'ten ayrı baskı, krş. W. Fischer, *Z D M G*, 1965, CXV, cüz 1, s. 209 v.d.), şarkiyatçı olmadığı hâlde, bu meseleyi ele almıştır. Ona göre, ağızdan ağıza nakledilen ayrı-ayrı hikâyelerin menşe'i ile el yazmasından el-yazmasına nakledilen bütün bir kitabın menşe'i meselesinin birbirine karıştırılmaması gerekir; kendisi bilhassa eserde hindce kelimelerin ve adların bulunmadığına dikkati çekip,

eserin İran'da yazıldığına dâir tarafgir kayıtlara bakarak, bunun İran'da meydana getirilmiş olduğu neticesine varır. Öyle görünüyor ki, kendisi bu muhâkemelerinde yalnız arapçadan çevrilmiş muhtasar bir versiyona bakmış, mes. Muḥammed al-Ẓahīrī al-Samarḳandī'nin versiyonunu hiç görmemiştir. Halbuki en eski, asla en yakın olan bu versiyonda eserin Hind menşe'li olduğu açıkça söylenmemekle berâber, bütün hâdiseler Hindistan'da geçmekte ve eserde bâzı Hind adları da bulunmaktadır. Nihâyet eserin bindee *Sukasapati*, *Pançatantra* gibi, İbn al-Nadīm'in „küçük ve büyük nüsha" şeklinde ifâde ettiği bir „sâde metin" (textus simplicus) ile bir „süslü metininin" (textus ornatius) mevcûdiyeti de bu mecmuanın, bütün hâlinde de, Hind menşe'li olduğunu gösterir.

Bibliyografya: En esaslı kaynak V. Chauvin, *Bibliographie des ouvrages arabes ou relatifs aux arabes* cüz VIII: *Syntipas* (Liège-Leipzig, 1904)'tür. Bütün mesele için bk. bir de metinde anılan A. Ateş, al-Ẓahīrī al-Samarḳandī'nin *Sindbād-nāma*'sine yazılan (İstanbul, 1948) giriş, s. 1—61 (bu neşirde, s. 348—388'de, arapça halk dili ile bir versiyonun bulunduğuna da dikkati çekmek gerekir); bk. bir de N. Eliseeff, *Thèmes et motifs des Mille et une nuits, essai de classification* (Beyrut, 1949), s. 39 v. d. ve fihrist. (A. ATEŞ)

SİNDİBÂD-NÂMA. [Bk. SİNDBÂD-NÂME.]

ŞİNF. [Bk. SINIF.]

SİNGAPUR. (sanskrit. *Si hapura* „aslanın şehri"; ing. yazılışı S i n g a p o r e), Asya'nın cenûb-i şarkîsinde Malaya yarım-adasının cenup ucundan dar bir boğaz ile ayrılmış bir ada ve bu ada üzerinde 1° 34' şimâl arz ve 103° 51' şark tûlünde bulunan b ü y ü k ş e h i r ve i ş l e k t i c â r e t m e r k e z i (ada üzerinden demir-yolu ve şose geçen işlek bir rıhtım ile karaya bağlanmıştır). Orta çağda Singapur Hindistan ile Çin arasında sefer yapan gemilerin uğradığı bir liman idi: buranın eski adı olan Temasek, Çin, Cava ve Malaya kaynaklarında zikredilmektedir. Önceleri cenûbî Sumatra'nın Śrī Vicaya (Palembang) devletine dâhil bulunduğu için, Singapur kısa bir zaman müstakil yaşadı (takriben 1250 'den itibâren). XIV. asır başlarında burası siyamlılar tarafından kuşatıldı. Eski bir Cava manzûmesi olan *Nāgarakṛtāgama* (1365)'da burası Tumasik ismi ile ve Cava'nın Macapahit devletinin bir tâbii gibi zikredilir; Şe bir 1377 'ye doğru Cava'lılar tarafından tahrip edildi. Bu hâdiseden sonra Malaka şehri öne geçmiş ve burası nisbeten az ehemmiyetli bir mevki durumuna düşmüştür. Bununla berâber gemiler, buraya uğrayarak, odun, su ve muhtaç oldukları daha başka maddeleri tedârik ederlerdi; burada 1511 tarihine kadar Malaka müslüman sultanlarının ve daha sonra da onların yerini alan Cohor sultanlarının bir *şâhbandar* („liman reisi")'i bulunurdu. 6 şubat 1819'da Singapur'da Sir Thomas Stamford Raffles tarafından, Şarkî Hind Kumpanyası nâmına bir üss kuruldu. Bu te'sis orta çağ limanın yerinde bulunuyor ve adanın ancak küçük bir kısmını kaplıyordu; fakat 1824'te imzalanan bir muâhedeye göre, bütün ada, etrafındaki adacıklar ile berâber, Büyük Britanya'nın tam hukümranlığı altına girdi.

İngiltere'nin işgâli sırasında Singapur'un nüfusu bir kaç yüzü geçmeyor ve kısmen müslüman malayalılardan, kısmen de bilhassa gemileri üzerinde yaşayan kıyılar boyunca dolaşan ayaktakımı kimselerden (Orang Laut) meydana geliyordu. Şehir hızla geliişti. Hindliler ve araplar da ticâret ile uğraşıyorlardı, fakat bu işlerin başında avrupalı ve çinli tâcirler yer alıyordu. Birinci cihan harbinden sonra nüfusun dörtte üçünü çinliler teşkil ediyordu: 1921 'de belediye hudutları dâhilinde yaşayan nüfus 350.355, bütün adanın nüfusu ise, 418 358 idi. Bu sonuncu nüfusun da 64.000—65.000 kadarı müslüman olup, bunun büyük kütlesi, yâni 53.595 'i malayalı (gerçekte bu sayı içinde hakikî malayalı 33.184 olup, bunun dışında 13.328 cavalı, 6.582 boyanlı 1.142 bugi ve 349 bancari v. b. var idi) olarak sayılmakta idi. Geri kalan müslümanların 9.000 kadarı hindli ve 1.200 kadarı arap idi. Müslümanların büyük kısmı sünnî olup, şâfi'î mezhebinden idi. Bir taraftan Arabistan ve Hindistan, diğer taraftan İndonezya ve Malaya müslümenları ile temas hâlinde bulunan Singapur, nüfusunun çoğunluğu bakımından, bir gayr-i müslim şehri olmakla berâber, müslümanlığı yayma zincirinde mühim bir halka teşkil etmekte ve Mekke'ye yönelen hacı seferlerinin ehemmiyetli bir toplanma yeri rolünü oynamakta idi. Şehrin gelişmesi daha sonraki yıllarda büs-bütün arttı: 1938 yılında şehrin nüfusu 587.000, adanınki 710.000 olmuş idi. 15 şubat 1942'de Singapur bütün Malaya ile berâber, Japon istilâsına uğradı ve onlar tarafından Shonan („cenûp ışığı") diye adlandırıldı; ikinci cihan harbinin sonuna kadar Japonya'nın işgâli altında kaldı. 3 nisan 1959'da İngiltere, Singapur'a *dominion* idâresi şeklinde gayet geniş bir muhtâriyet verdi ve nihâyet 1963 senesi ağustos ayı sonunda Singapur, Malaya ve Borneo şimâlindeki eski Britanya müstemlekeleri ile berâber, Malezya federasyonuna, bağımsız bir devlet olarak, girdi. Singapur'un yüz ölçü-

mü 581 km² olup, nisan 1960 'ta nüfusu 1.634.100 'e varmış bulunmakta idi ve nüfus şu şekilde bölünüyordu: 1.230.000 çinli, 227.300 malayalı, 137.800 Hindistan ve pakistanlı, 12.200 avrupalı. Singapur şehrinin nüfusu ise 1.350.000'i geçmiş idi.

Bibliyografya: W. Makepeace, G. E. Brooke ve R. St. J. Braddell, *One Hundred Years of Singapore* (London, 1921); C. B. Buckley, *An Anecdotal History of Old Times in Singapore* (Singapur, 1902); L. Mills, *British Malaya 1824—1867* (= *Journal of the Malayan Branch, R A S*, Singapur, 1925, III, 2. kısım, 49 v.d.); R. O. Winstedt, *Malaya* (London, 1923), s. 143 v. dd.; R. J. Wilkinson, *A History of the Peninsular Malays* (Singapur, 1923), s. 78 v. d.; F. A. Swettenham, *British Malaya* (London, 1907), s. 62 v. d; T. J. Newbold, *Political and Statistical Account of the British Settlements in the Straits of Malacca* (London, 1839), I, 266—398; Song Ong Sang, *One Hundred Years of Chinese Singapore* (London, 1923); *British Rule in Eastern Asia* (1942).

(C. O. BLAGDEN.)

[Bu madde Besim Darkot tarafından tamamlanmıştır.]

SİNNE. SENNA, İran'da bir eyâlet ve bunun merkezi olan kasaba; Senna veya Sinandic (*dic*=*diz* „kale") şeklinde de yazılır. Şahna [b. bk.] ile karışıklığa sebep olan Şihna imlâsı yanlıştır.

1. Eski Ardılān [b. bk.] vâlilerinin merkezi olan Sinne kasabası, Şimdiki şehrin kurulmasından önceki devir için bk mad. SİSAR.

Şaraf-nāma (I, 88)'de, 988 (1518)'de şu yerleri içine alan bir Timûr-Han Ardılān timarından bahsolunur: Ḥasan-ābād. Sîna v.b, fakat Sinne müverrihi mevcut bir harâbe üzerine yeni şehri kuran şahsın Sulaymān Han olduğunu söyler. Rich (I, 208)'e göre, eski Senna (?) şimdiki şehrin cenûbunda, yassı bir tepe üzerinde kâin idi. Bu son şehrin kurulmasına *ġāmhā* („gamlar") kelimesi tarih düşürülmüş olup, bu kelime 1046 (1636) yılını verir. Şehir Kişlak'ın sağ sâhili ile Sinne'yi eski idâre merkezi Ḥasan-ābād'dan ayıran Āvîdar dağı arasında kâindir. Vâlilerin konakları şehrin ortasında yükselen 20 m.'lik tepenin üzerinde bulunur. Şehir başlıca vâli Ḫusrav Han I. ile Amān-Allāh Han I. zamanında güzelleştirilmeğe çalışılmıştır. Malcolm, Rich ve Çirikov vilâyet konağının tasvirlerini vermişlerdir. Amān-Allāh-Han'ın şeref salonu (*tālār*) şeffaf mermer kaplı idi ve bir çok şekil ve kitâbeleri (1233 tarihli) var idi; içerisinde eskiden dün yanın başlıca hukümdarlarının (Napoléon, Alexandr I.) meşhur savaşları v.b. tasvir eden bir resimler odası var idi. Bir başka oda, 1918 'de, 11 vâli ve vezîrin resimleri ile süslü idi. Bugün tahrip edilmiş olan *tālār*'dan Kişlak vâdisini Lālağ (*Yaylak*) ovasından ayıran dağa doğru güzel bir manzara görülür.

Sinne nüfusu 1820'de (Rich) 4.000—5.000 âile idi; bunun 2.000'i yahudi ve 50'si „Keldânî" idi. 1851'de Çirikov 10.000 ev saymış idi. 1215 (1878 sayımı 5.484 ev ile 24.744 nüfus göstermiş idi. 1918'de şehrin sâkinleri 30.000 kişi kadar olup, 500 yahudi evi ve arâmî katolikler (Keldâniler) ve ermeniler olmak üzere, 60 hıristiyan evi var idi. Birinci cihan savaşından önce Sinne'de bir türk konolosluğu var idi. Burası oldukça hareketli bir ticâret merkezidir; buradan mazı (*māzā*), ketire (*katīra*), tilki, zerduva ve kurt postları, canlı hayvan ve husûsî nakışları olan halılar ihrâc olunur.

2. Sinne eyâleti şimâlde cenûbî Azerbaycan [bk. mad. SAVUÇ BULAK], şimâl-i şarkîde Sayın-kale [b. bk.], şarkta Dīcār (Garrūs), cenûb-i şarkîde Hemedan ve cenûpta Kirmanşah eyâleti ile ve daha husûsiyetle kendisine bağlı olan Sunkur, Daynavar, Bālā-Darband, Māhīdaşt ve Zohāb ile sınırlanmıştır; garpta Sinne eyâleti eski türk nâhiyeleri olan Şahrizūr (Halabça ve Ḫurmal=Gul'ambar), Penevîn ve Şilēr ile çevrilidir. Sinne sâhası bir zamanlar Azerbaycan'a bağlanmış olan Sakkız [b. bk.] ve Bāna müstesnâ, aş.-yk. 200×200 km².'lik bir sâhayı temsil ederdi; başlıca yollar dışında, eyâletten yeter derecede istifâde edilmez. Şimâl-i şarkîde ve cenûb-i şarkîde ağaçtan mahrum yaylalar yükselir; sayısız ve dar vâdiler ile kesilen merkezi garba doğru alçalır ve bu tarafta ormanlara tesâdüf olunur (meşe, ceviz, kara ağaç ve kayın ağaçları), Çihil-Çeşme (aş.-yk. 3.350 m.) kütlesi başlıca dağ düğümünü teşkil eder; Çihil-Çeşme'nin cenûbunda mühim bir kol uzanır ki, bu Sinne-Marīvān (aş. bk.) yolu üzerinde bir engel teşkil eder. Çihil-Çeşme'nin şarka doğru uzantıları şimâle doğru Urmiye gölüne dökülen Cağatū yatağının cenup hududunu teşkil eder. Çihil-Çeşme'nin şimâl-i şarkîsinde Sakkız'a bağlı olan ve Cağatū'nun asıl kolunun suladığı eski hudut nâhiyesi Haftdāş vardır. Çihil-Çeşme'nin cenûb-i şarkîsinde Cağatū'nun sağ taraftan ilk mühim kolu olan Ḫorḫora'nın kaynakları bulunmaktadır. Bunların kavşak noktasının bir az aşağısında, Tilakū ırmağı Cağatū'ya dökülür; bunun vâdisi Sārūḫ adını taşıyan müteâkip koldan Tāndürtü (?) dağı ile ayrılmıştır.

Bu havzada 3 kasaba Sinne'ye bağlıdır: 1. Ḫorḫora, 8.000 nüfusu ve 50 köyü vardır ki, başlıcaları 929 (1523)'da yapılmış bir câmii olan Bast ve Mavlēnābād; 2. Tīlakū (eski nâhiyesi Ḳoçiān ile), 4.240 nüfusludur, 24 köyü vardır, en tanınmışı Bāşmaḳ'tır. 3. Karaftū, Sārūḫ'un sol kıyısında, 4.600 nüfusu ve 15 köyü vardır. Sayın-Kale Afşarları Karaftū'da bulunurlar. Hazer denizine dökülen Kızıl-Özen (yerli telâffuzu Kızıl-Vezen)'in şimâl kaynakları Ḫorḫora ile Tīlakū'nun cenûbunda bulunmaktadır. Bu suların geçtiği yayla 4 ay kar ile kaplı kalır, fakat yazın zengin ve iyi otlakları vardır. Burada 82 köyü olan 3 kasaba vardır: 4. Ḳara-tavara, şimâlde (köyü Bārbarār); 5. Hōbātū, cenupta ve 6. Sārāl, Hōbātū'nun şarkında. Kızıl-Özen'in cenup kolunun kaynakları da Sinne sâhasında bulunmaktadır. Bunlar Sinne-Hemedan yolu üzerinde ve Sinne'nin cenûb-i şarkîsindedir. Burası şimâl-i şarkîye doğru meyilli geniş bir yayladır. Cenupta Mēli-Muḥammed boğazı burayı Hemedan yaylasından ayırır. Garbında Penca-i 'Alī silsilesi ile hudutlanmıştır. Bu silsile *Nuzhat al-ḳulūb* (nşr. Le Strange, s. 209)'de anılan *Kūh-i Panc anguşt*'a tekabül eder. Kızıl-Özen'in başlıca cenup kolunun kaynağı Talvār (Tarvāl) veya Arzand adını taşır; bunun cenuptan gelen koluna Hācīcā (türk. Acı çay) adı verilir. Talvār 7. Eylaḳ (yerli telâffuz: Lēlāġ) kasabasını, 8. Isfandābād kasabasını Hācīcā sular. Ḥanikov burada Bābā Gürgür türbesini ziyâret etmiştir; bunun yanında kükürtlü bir menba ve şeffaf (*balġamī*) mermer yatakları bulunur. Bu velî (Camāl al-Dīn) Kerkük'teki Baba Gürgür ile aynı lekabı (türk. *Gür-gür*) taşımaktadır; bu sonuncusu için bk. W. Schweer, *Die türkisch-persischen Erdölvorkommen* (Hamburg, 1919), s. 10.

Eyâletin merkezi daha çok ârızalı olup, daha az bilinmektedir. Buranın suları Sīrvān [bk. mad. DIYĀLĀ] ırmağına dökülür. Bu ırmak Avrāmān dağlarını Şāhō'dan ayıran muhteşem bir boğaz meydana getirir. Bunun yatağı sâhasında şu kasabalar bulunur: 9. Ḥusaynābād, Ḳişlaḳ ırmağı üzerinde, 34 köyü ve 5.000 nüfusu vardır; 10. Ḥasanābād, 32 köyü ve 5.500 nüfusu vardır ve Sinne'nin en yakın civârını teşkil eder; 11. Çāvarūd, 58 köyü vardır; 12. Palangān ve 13. Amīrābād. Palangān'da, harâbe hâlinde, bir kale vardır.

Sīrvān'ın şimâl havzasında 4 kasaba bulunmaktadır: 14. Kalāt-Arzān, 64 köyü, 10.000 nüfusu vardır, Sinne'nin hemen garbındedir; 15. Korravaz, 20 köyü, 2.500 nüfusu vardır; 16. Marīvān (eski Mihribān), 200 köyü, 26.000 nüfusu vardır; Sinne-Gārān-Penevīn-Sulaymānīya kervan yolu buradan geçer, merkezinde Zarībār gölü bulunur; 17. Avrāmani-taḥt, aynı adlı silsilenin şarkında kâindir, irsî *sulṭān*'lar tarafından idâre edilir; merkezleri Razāv'dır; 33 köyü, 4.000 nüfusu vardır; 18. Avrāmānī-Inhūn, bundan öncekinin cenûb-i garbîsindedir; *luhān* „taşlık" demektir (bk. Vullers, II, 1108, *lahana*: „taş"). 1049 (1639) Türk-İran muâhedesi buranın hâkimiyetini İran'a bırakmış idi.

Sīrvān'ın cenûbunda, İran dağlarının tabiî istikametinde (şimâl-i garbî—cenûb-i şarkî) büyük Şāhō (= Şāh-kūh) kütlesi bulunur ve Sīrvān'ın sol kolları Dēriyān, Sarābi-Havlī ve Zimkān'ın şark kaynakları buradadır. 19. Cavānrūd kasabası buradadır ve takriben 100 köyü ile 15.000 nüfusu vardır. Burayı Ardilān âilesinin bir kolu idâre eder. Büyük Cāf kabîlesinin asıl ocağı burasıdır ve nehrin adı (Cāfānrūd = „Cāfların ırmağı") bunlar ile izah olunur. Bâvendîlerin [b. bk.] ceddi olan Bāv'ın burada bulunan Pāva köyünü kurduğu söylenir. 'Abd Allāh b. 'Omar idâresindeki islâm ordularının buraya Pāva yolu ile girdikleri rivâyet olunur. Cenupta ve Sīrvān ırmak manzûmesi dışında Sinne'ye bağlı iki kasaba daha vardır: 20. Ravānsar ve 21. Bīlāvar.

Nüfus. Yerleşik nüfusun yekûnu, 1298 (1881) sayımında binlerce köyde oturan 150 000 kişi kadar idi. İsfandābād'da türkler vardır. Avrāmān kabîleleri İranî ayrı bir tabaka sayılmaktadır. Sinne'nin göçebeleri yarı yerleşik ve yerleşik hayata geçmektedir: Kışın kışlaklarında kalırlar, yazın komşu dağlara çıkarlar. Bu kabîlelerden en mühimmi Cāf'lar idi. Cavānrūd'da bunlardan 4 000 âile var idi. XVII. asırda bir kısmı garba göçmüş ve Diyālā, Şahrizūr ve Penevīn taraflarına yerleşmişlerdir. Türk Cāf'lar 10.000 âile idi. Bunların 2 000 kadarı yerleşik ve 8.000'i yarı yerleşik bir durumda idi. Sinne'de bunlardan başka daha bir çok kabîleler vardır. Erkekleri şarkıcı ve kadınları oyuncu olan Sūzmānī kabîlesi Sinne yakınında Ḳişlaḳ köyünde otururlar.

Din. Sinne halkının çoğu sünnî ve şâfi'î mezhebindendir. En yaygın tarikat nakşbendîliktir. Ardilān vâlileri şi'îdir. Sinne şehrinde 60 kadar hıristiyan âile var idi.

Tarih. Sinne sâhasında, Kirmānşāh'da olduğu gibi, âbidelere tesâdüf olunmaz. En eski devir için Ravānsar'deki taşa kazılmış odalar anılabilir (Çirikov, s. 528). Sinne'nin diğer ucunda Karaftū mağaraları bulunmaktadır ki,

Mi'ra ibâdetlerine tahsîs edilmiş görünmektedir (Ker Porter, II, 538—552 . Burada yunanca bir kitâbe vardır. Yer adları husûsunda, Streck, Billerbeck ve Thureau-Dangin âaûrî devrine âit olan mutâları toplamışlardır. Batlamyus (VI, 2)'da bulunan yer adları şimdiki Sinne hudutları dışındadır (Arap devri için bk. mad SİSAR).

Sinne eyâleti veya Ardilān [b. bk.] hiç olmazsa 4 esır irsen intikal eden vâliler ile idâre edilmiştir Menkıbeye göre, bunların menşe'i Sâsânîlere veya ilk Abbâsîlere çıkmaktadır. *Şaraf-nāma* Diyarbekir Mervânîleri neslinden olan Bābā Ardilān'ın *Gūrān*'lar arasına yerleştiğini ve Çingizilerin sonuna doğru, Şahrizūr vâlisi olduğunu söylemekle yetinir. Tarihçi 'Alī Akbar'in 862—900 yılları aresında gösterdiği Ma'mūn b. Mungir'den sonra tarihleri daha iyi bilinmektedir. Bu vâliler Osmanlı Safevî mücâdelesinde, bâzan bu tarafta, bâzan karşı tarafta olmak üzere, çok faâl bir vazife alıyorlardı. 1284 (1868)'te Ferhād Mīrzā buraya vâli olarak gönderildi. Bu şahıs burada nizâm ve âsâyişi te'sis etmiştir. Eski âile mensupları mahallî hayatta mühim roller oynamakta devam etmektedir.

Bibliyografya: M. Streck, *Das Gebiet d. heutigen Landschaften Armenien...* (*Z A*, XIV, 138 v d.); Billerbeck, *Das Sandschak Suleimania* (Leipzig, 1898), s. 127, 133, 158; G. Hüsing *Der Zagros u. seine Völker* (Leipzig, 1908), s. 20; Thureau Dangin, *Une relation de la 8me Campagne de Sargon* (Paris, 1912); Ellis H. Minns, *Parchments of the Parthian period from Avroman in Kurdistan* (*Journ. of Hellenic studies*, 1915, XXXV); A. Cowley, *Pahlavī Documents from Avroman* (*J R A S*, nisan 1919); J. M. Unvala, *On the three parchments from Avroman* (*Bulletin of the School of Orient. Studies, London Institution*, 1920, I, kısım IV); F. C. Andreas, *Real-Encyklop.*, 2. tabı, madd. *Alinza* (Saḳḳiz veya Bāna ile aynı gösterilmiştir), *Alisdaka* (Bīcār ile aynı), *Amardos* (= Kızıl Özen). Arap coğrafyacıları için bk. mad. SİSAR; Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nazhat al-ḳulūb* (nşr. Le Strange), s. 75, 224; *Şaraf-nāma* (nşr. Véliaminof-Zernof), I, 82—89, 317—322; [Royal Asiatic Society'ye âit Malcolm el-yazması XIX. asra kadar Ardılān vâlileri hakkında bir ek ihtivâ eder]; Kâtib Çelebī, *Cihannümâ* (İstanbul, 1145), s. 388; 'Alī Akbar Vaḳāyi'-nigār, *Ḥadīḳa-i Nāṣirī* [1310'a doğru yazılmış olup, el-yazması hâlindedir, hulâsası için bk. B. Nikitine, *R M M*, XLIX, 70—104]; J. M. Kinneir, *A geogr. memoir of the Pers. Empire* (London, 1813), s. 142—147; Ker Porter, *Travels in Georgia, Persia,...* (London, 1822), II, 540—555, 563—568; J. Malcolm, *Sketches of Persia* (London, 1827), II, 273; ayn. mil., *Histoire de la Perse* (Paris, 1821), III, 302; Ritter, *Erdkunde* (1840) IX, 412—459; Çirikov, *Putevoy jurnal* (Petersburg, 1875), s 323—335, 524—527; Lycklama, *Voyage en Russie...* (Paris-Amsterdam, 1875), IV, 30—70; G. Hoffmann, *Auszüge aus den syrischen Akten* (1880), s. 265 v.d.; de Morgen *Miss. scient., Études géogr.* (1895), II, 47—61; A. Orlov, *Materiyalı po Vostoku* (Petrograd, 1915), II, 193—215.

Haritalar: Ḥanikov, *Map of Aderbeijan* (*Zeitschr. f. Allg. Geogr.*, Berlin. 1863,14'; ayn. mil., *Routes in Persia* (*Zeitschr. d. Gesell. f. Erdkunde*, Berlin, 1872, VII, 72); E Herzfeld, *Pāikūlī, monument and inscription of the early history of the Sassanian empire* (Berlin, 1924), harita I. 1: 1.000.000 mikyasındaki ingiliz haritası („Türkiye ile Irak arasındaki hudut meselesine bağlı, Milletler Cemiyeti C. 400 M. 147. 1925, VII).

(V. MINORSKY.)

SİNOP. Türkiye'nin Karadeniz kıyısında vilâyet merkezi bir şehir (10.200 nüfus) olup, deniz yolu ile, İstanbul'a 305 mil, kara yolu ile, Samsun'a 188 km., Ankara'ya 458 km. mesâfededir.

Sinop Anadolu'nun şimâle doğru en fazla ilerleyen ve İnce-burun ile sona eren kara çıkıntısına şarktan birleşen küçük bir yarım adanın berzah kesimine yerleşmiştir. Berzahın genişliği en dar yerinde 300 m.'yi geçmez ve kısmen evler ile kaplı kumsal bir şerit hâlini alır. Buradan itibâren şarka doğru uzanan yarım-ada kendi cenûbunda kalan deria ve demirlemeğe elverişli Sinop limanının (İç liman, halk arasında: Akdeniz) şark rüzgârından başka bütün rüzgârlardan korunmasını sağlar ve Sinop bu sâyede Anadolu'nun uzun Karadeniz kıyısında tek tâbiî liman durumunu kazanır. Berzahın şimâlinde kalan deniz (Dış liman, halk arasında: Karadeniz) ise, fırtınalara açık olduğu için, denizcilik bakımından değerli sayılmaz; bununla berâber Sinop'un „Çifte liman"'ından bahsedilir.

Sinop şehri berzahın en dar yerinde iç kale ve eski tersaneyi kuşatan sûrlar ile başlar ve yarım-adaya doğru, hafif meyilli bir zemin üzerine yayılır. Şehrin eski mahalleleri evvelce her taraftan sûrlar ile kuşatılmış idi ki, bunların ehemmiyetli parçaları hâlâ yer-yer sağlam olarak duruyor. XIX. asır ortalarında bu sûrlar henüz devamlılığını muhâfaza ediyordu

(bk. mal. E. Réclus, *Nouvelle géographie universelle*, Paris, 1884, IX, 566, v.d., bir fotoğrafa istinâden Taylor tarafından çizilmiş resim) ve şehir, sûrlar dışında, Anadolu karasına doğru hiç bir gelişme göstermediği hâlde, yarım-ada tarafında hafif meyil ile yükselen tepelere doğru, bilhassa iç limana yakın kesimde yayılıyordu. Bugün de şehir daha ziyâde bu kısma doğru gelişmiştir. Fakat daha şarkta yarım-ada sarplaşmakta, Hıdırlık tepesinde 187 m. irtifâa varmakta, böyle olmakla berâber, ortasında dışarıya satıhtan akışı olmayan bir durgun su (Sülüklü gölü) ihtivâ etmekte, deniz tarafından dik yarlar ile kuşatılmış bulunmaktadır.

Sinop'un coğrafî mevkii, fırtınalardan korunmuş limanı ve bilhassa karadan berzahı kesen bir sûr, deniz tarafından da, liman bölgesi dışında, yarım adanın dik yarlar ile kuşatılmış bulunması Karadeniz kıyısında erkenden insanların dikkatini çekmiş olmalıdır. Bu husûsta Karadeniz kıyılarına gelmiş olan ve denizciliğe az-çok alâka gösteren ilk toplulukların Sinop'a yerleşmiş olduklarından şüphe edilemez. Bununla berâber ilk yerleşmenin muhtemel tarihi ve te'sisin ilk adı hakkında bir şey bilinmeyor. Ne olursa-olsun, burası, Anadolu'da şark-garp istikametindeki yollar henüz ortaya çıkmadan önce, Mesopotamya'yı Karadeniz kıyılarına bağlayan yolun Amisos [bk mad. SAMSUN] seçilmeden önce bitim noktası olmuştur. Bu yol Hitit topraklarını bir taraftan Âsûrîlerin baş-şehri Ninive'ye, bir taraftan da burada Karadeniz kıyısına bağlayor, kervanlar ile uzak ülkelerden gelen çeşitli mallar burada gemilere yükleniyor ve mübâdele mevzuu oluyordu. Sayda'dan gelen Finikelilerin Egelilerden daha önce Karadeniz'e çıktıkları bilinmektedir (Th. Streuber, *Sinope. Ein historisch-antiquarischer Umriss*, Basel, 1855, s. 15). Yunan efsânelerinde şehrin kurulması meşhur Argonaut'lardan tesalyalı Autolykos'a atfedilir ve adının (Σινώπη) da bir amazon isminden geldiği söylenir (krş Strabon, I, 46, XII, 546). İlk yerleşenleri sonradan daha başkaları takip etmiş, VIII. (m. ö.) asır ortalarında Anadolu'nun ünlü limanı Milet'ten gelen tâcirler buraya yerleşmişler, bir taraftan Anadolu içleri yolu ile Mesopotamya, diğer taraftan Karadeniz çevresi ile yaptıkları ticâret için burayı tahkim edilmiş bir üss olarak kullanmışlar, yakındaki ormanlardan te'min ettikleri iyi cins çam kerestesi ile donanmalarını kuvvetlendirerek, şarkî Karadeniz kıyılarında başka şehirler kurmuşlardır ki, bunlar arasında, 757 (m. ö.)'de kurulan Trapezus (Trabzon) başta gelir ve bunu Kerasus (Giresun) ve Kotyora (Ordu garbında Bozukkale'nin yeri) takip eder. Bu şehirler Sinop'a vergi verirlerdi. On-binlerin ric'ati sırasında Sinop'un, Paphlagonia İran satrapları ile iyi geçinen serbest bir şehir olduğu anlaşılıyor (Xenophon, *Anabasis*, V, 5, VII, 2). Bunlar Kotyora'dan, sinopluların te'min ettikleri gemilere binerek, Sinop'a gelmişler, fakat şehre girmeyerek, onun 40 *stad* garbında, kendisine bağlı mahfuz Harmene limanında kalmışlardı. Bu sonuncu şehrin yeri şimdiki Akliman olarak teşhis edilmektedir (krş. Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie...*, II, 1180 v.d.). Diogenes'in doğduğu şehir olarak şöhret kazanan Sinop 220 (m.ö.)'de, Pontos kıralı Mithradates II. tarafından zaptedildi (E. Meyer, *Geschichte d. Königreichs Pontos*, 1879, s. 34, 72, 80) ve kıralların baş-şehirlerinden biri sayıldı, bilhassa büyük Mithridates (Mithradates VII. Eupator) tarafından, doğduğu şehir olarak, süslendi; mâbedler, tersaneler inşâ edildi ki, bu devri Sinop'un uzun hayatındaki en parlak safha olarak saymak mümkündür. Bunu müteâkip şehir, Sezar'ın Anadolu seferinde, 47 (m.ö.)'ye doğru Roma hâkimiyetine girdi; 70 yılında Lucullus tarafından Colonia Julia Felix Sinope diye adlandırıldı. Sinop hakkında bilgi veren Strabon (XII, 545 v.d.), ticâretinin mühim (şehir, karşı Kırım kıyıları ile de sıkı temas hâlinde idi), civârının münbit olduğunu, zeytin ağaçları bulunduğunu (şimdi de Sinop çevresinde zeytin ağaçları vardır), kara tarafında sûrlar ile korunmuş olan yarım-adanın deniz tarafından dik ve kayalık kıyılar ile kuşatılmış bulunduğunu ve denizden çıkarma yapmak imkânsızlığını kaydeder. Fakat Sinop onun zamanında artık kervan yollarının bitim noktası durumunda değil idi (krş. W. M. Ramsay, *Historical Geography of Asia Minor*, London, 1890, s. 27); Mesopotamya'dan gelen yol Amisos'ta nihâyetleniyordu; daha sonra da ticâret akını Ege denizi limanlarına intikal etmiş idi. Bununla berâber Sinop Bizans devrinde de canlı bir ticâret merkezi olarak rol oynadı. Böyle iken bu devirde Sinop'ta mühim binalar inşâ edilmemiş, yalnız kale sûrlarının sağlam tutulmasına ehemmiyet verilmiş idi.

İslâmiyetin zuhûrundan sonra, müslüman akınları zaman-zaman bu kıyılara kadar gelmiştir. Simeon Magister ve Theophanes Continuatus gibi Bizans kaynakları, 832'de Sarasinlerin [b. bk.] Anadolu'yu istilâları sırasında, imparatorun „iranlı" yardımcı kuvvetlerinin kumandanı olan Theophobos'un kısa bir müddet için Sinop kıralı ilân edilmiş olduğunu yazarlar.

XI. asrın sonlarına doğru Anadolu'nun büyük kısmı Selçuklular tarafından fethedildi ise

de. Sinop, daha bir takım Karadeniz limanları gibi, Bizans imparatorluğu hâkimiyetinde kaldı. Bununla berâber, Kırım'a gitmek isteyen Selçuklu tâcirleri, burada gemiye binmek sûretiyle, Sinop limanından faydalanabiliyorlardı (Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, I, 298). XIII. asır başında şehir Trabzon Komnenos imparatorluğu hâkimiyeti altına girdi. Fakat çok geçmeden Selçuklu sultanı 'İzz al-Dīn Kaykā'ūs I. şehri onların elinden aldı. Bu fetihten bahseden İbn Bībī (*Recueil des historiens des Seldjoucides*, nşr. Houtsma, IV, 54 v.d.) fetih tarihi olarak, 2 teşrin II. 1214'e tesâdüf eden 26 cemâziyelâhır 611 gününü gösterir. Selçuklu sultanı iki rum hükümdarı arasındaki geçimsizlikten faydalanmış idi. fakat Sinop'un fethi için ileri sürülen bahâne Sinop beyinin (İbn Bībī ve Barhebraeus, *Chronicon*, nşr. Bedjan, s. 429 'da bunun adı Kir Aleks yâni Kyr Alexis Komnenos olarak geçer; krş. Fallmerayer, *Geschichte des Kaisertums Trapezunt*, München 1827. s. 94) türk topraklarında yapmağa cür'et etmiş olduğu akınlar idi. Abu'l-Fidā' da galiba bu fethe işâret etmektedir (*Tārīḫ*, İstanbul, 1286, III, 122; bk. Fallmerayer, *oyn. esr.*, s. 96). Her ne olursa olsun, Alexis'in, Barhebraeus tarafından ileri sürüldüğü gibi, Selçuklular tarafından öldürüldüğü rivâyeti asılsızdır. Diğer taraftan Bizans tarihçileri Sinop'un fethinden haberdar görünmüyorlar.

İslâm kaynaklarında şehrin adı eski ismin'in okunuşunu bemen-hemen değiştirmeyen bir kaç şekilde yazılmıştır. Sanūb (سنوب Abu'l-Fidā', s. 392 ve al-'Umarī, *Masālik al-abṣār*, *NE*, XIII, 361), Şanūb (صنوب: İbn Baṭṭūṭa, *Seyahatnāme*), Sināb سناب (Anon. Giese, s. 34; Oruc Bey, nşr. Babinger, s. 73); Âşık Paşazâde ve daha sonraki türk müelliflerinde Sinūb (سينوب) şeklinde geçer. Farklı şekillere orta çağ garp müelliflerinde de rastlanır. Selçuklu hâkimiyeti kurulduktan bir müddet sonra, Rusya'ya gitmek üzere buradan geçen seyyah Rubruquis şehri Sinopolis olarak zikretmektedir.

Selçukluların hâkimiyeti sırasında Sinop, Trabzon ve Bizans kuvvetlerine karşı bir üss hizmetini gördü. Rukn al-Dīn Kılıç Arslan IV. ile 'İzz al-Dīn Kaykā'ūs II. arasındaki mücâdele ve bunu tâkip eden karışıklıklardan faydalanan Trabzon rumları Sinop'u işgâl ettiler. İşgâl tarihi kat'î olarak bilinmemekle berâber, seyyah Rubruquis'in geçtiği sırada (1253) şehrin henüz Selçuklular elinde bulunduğu anlaşılıyor. Rumların işgâli sırasında Sinop'ta Aksarâyî'ye göre Gaytan, Yunînî'ye göre Garvas adlı bir vâli bulunuyordu. İlhanlıların Anadolu'daki saltanat nâibi Mu'īn al-Dīn Sulaymān Parvāna Sinop'u, hem denizden, hem de karadan kuşatarak, uzun bir savaştan sonra, geri aldı ki, bunun tarihi Abaka'nın cülûsundan (663 = 1265) sonra olmalıdır. Sinop'un fethi Parvāna'nın nufûzunu bir kat daha arttırdı ve Parvāna Kılıç Arslan IV.'dan buranın kendisine temliki için bir menşur elde etti ki, Sinop'ta Pervâne-oğulları adı ile kısa süren bir beylik kurulması böyle başlar. Parvāna Sinop'ta İbn Baṭṭūṭa'nın överek bahsettiği ve daha sonraki kaynaklarda da sitâyişle zikredilen câmii ve daha bâzı eserler yaptırdı. Parvāna 676 (1277)'da öldürülünce, oğlu Mu'īn al-Dīn Muḥammed istiklâlini ilân ederek, İlhanlılara karşı geldi ve Sinop'ta 20 yıl başarı ile tutundu (676—696; bk. Müneccim-Başı, III, 31); ölümünde yerini Parvāna'nın diğer oğlu Muhaẕẕib al-Dīn Mas'ūd aldı. O da 700 yılında ölünce, mülkü bir rivâyete göre, Kastamonu beylerine geçti; fakat Âlî (*Kunh al-aḫbār*, V, 22: Rûhî'ye göre) bu havâlinin Kastamonu beylerinden evvel Gâzî Çelebî'ye âit bulunduğunu bildirmektedir: Ġāzān Han, önce kendisine sadâkatini mükâfatlandırmak üzere, „Diyarbekir'den Sinop sâhillerine kadar" olan memleketi verdiği Selçuklu hükümdarı 'Alā' al-Dīn Kaykubād III.'ü, 700 (1301)'de, idâresizliği yüzünden tahttan indirdikten sonra, yerine Hemedan'da mevkuf tuttuğu Ġiyāṯ al-Dīn Mas'ūd II.'u geçirmiş olup, burada adı geçen Gâzî Çelebî onun oğludur. Gâzî Çelebî bilhassa Cenevizlilere ve bâzan da müttefik olduğu Trabzon rumlarına karşı giriştiği deniz hareketleri sırasındaki cesâretli hamleleri ile tanınmıştır. İbn Baṭṭūṭa Parvāna'yi Selçuklu hânedanından, Gâzî Çelebî'yi de Parvāna'nın neslinden olarak gösterir (krş. Ahmed Tevhid, *Sinop'ta Pervâne-zâdeler*, *TOEM*, 1326 h., s 253 v. d.). Gâzî Çelebî'nin ölümünden sonra, galiba, onun kız kardeşi elinde bulunan Sinop Kastamonu hükümdarı Şucā' al-Dīn Sulaymān Paşa tarafından ele geçirildi [bk. mad. İSFENDİYÂR-OĞULLARI]. İbn Baṭṭūṭa'nın 1340'a doğru Sinop'u ziyâreti bu hükümdarın son devrine rastlar; o sırada Sinop'ta Kastamonu hükümdarının oğlu İbrahim Bey emîr olarak bulunuyordu. Seyyah gemi ile Kırım'a geçmek üzere geldiği Sinop'u nüfusu çok ve güzel bir şehir olarak târif etmekte, deniz ile kuşatılan şehrin kara tarafındaki kapısından, emîrin izni olmadan kimsenin giremeyeceğini söylemektedir. Sinop bu asırda Anadolu içlerine bağlı bir iskele şehri olarak ehemmiyetini muhâfaza ediyordu (F. Taeschner, *Das anatolische Wegenetz*, I, 196). „Rum" gemileri Anadolu'nun Karadeniz limanları ile Kırım arasındaki irtibâtı sağlardı. Muhtemel olarak, 1351'den beri burada bir

konsoloslukları bulunan Cenevizliler de ticârette mühim rol oynayorlardı (Heyd, *ayn. esr.*, I, 550).

XIV. asrın sonlarına doğru, Bayezid I. Osmanlı devletini genişletirken, Anadolu'nun bir çok kısımları gibi, bu havâli de imparatorluk kontrolü altına girdi. O sırada İsfendiyâr (Candar)-oğulları sülâlesi ikiye bölünmüş olup, Kastamonu'da Kötürüm Bayezid'in oğlu Süleyman II., Sinop'ta da (787=1385'ten beri) onun kardeşi Mubâriz al-Dîn İs'andiyâr Bey bulunmakta idi. Yıldırım Bayezid Kastamonu'yu zaptedip, Süleyman Bey'i idâm ettirdi. Bunun üzerine İsfendiyâr Bey Yıldırım'a mukavemet göstermeyip, kaleyi ona teslim etti ve bu hareketine mükâfat olarak da, yerini muhâfaza etti ki, hâdisenin tarihi olarak 794 (1392) senesi veya ertesi yıl gösterilir (Âşık Paşa-zâde, s. 72; *Tevârih-i Âl-i Osman*, ngr. Giese, s. 34).

Timur'un Anadolu'daki başarıları üzerine, İsfendiyâr Bey ona dehâlet etti ve Timur tarafından kendisine Sinop ile berâber Kastamonu ve Çankırı da verildi (805=1402/1403); böylelikle Candar oğlu devleti, bir süre için bile olsa, eski hudutlarına doğru genişledi. Şehzâdeler kavgası sırasında, Mûsâ Çelebî, İsfendiyâr Bey'in yardımı ile, Sinop limanından Rumeli'ye geçirildi (809 h.) ve büyük kardeşi Süleyman Çelebî üzerine yürüyerek, Edirne'de tahta çıktı. Buna benzer başka bir hâdise de 823 (1420)'te vukua geldi. Şeyh Bedreddin Simâvî, o tarihte İznik'ten kaçarak, yine İsfendiyâr Bey'in yardımı ile, Sinop'tan Eflâk'a geçmiş ve hareketlerine Rumeli'de devam etmiş idi Bu karışıklık devresinde Candar-oğullarının eski toprakları ile yetinmeyerek, Bafra ve Samsun'u da ilhâk ettikleri rivâyet edilir. 819 (1416)'da, İsfendiyâr Bey'in oğlu Kasım Bey, Çelebî Sultan Mehmed'i teşvik ederek, Küre, Kastamonu, Çankırı, Tosya ve Kalecik havâlisinin babası tarafından kendisine verilmesini ricâ etti ve Osmanlı hâkimiyeti altına girdi. İsfendiyâr Bey. bunu kabûl ederek, eskiden olduğu gibi, Sinop ve çevresi ile iktifâ etti; fakat bir müddet sonra (827 = 1424), Murad II.'ın çeşitli meseleler ile uğraşmasından fayda'anarak. Osmanlı hâkimiyet veya himâyesi altına girmiş olan toprakları (Çankırı, Tosya, v.b.) geri aldıktan başka, Bolu ve Taraklı taraflarını da istilâ etti ise de, Murad II.'ın harekete geçmesi üzerine, istilâ ettiği toprakları bırakıp, Sinop'a kapandı, Osmanlı pâdişahına boyun eğdi, tazminat ile berâber, Küre mâdenlerini de terk etmek sûretiyle, yine yerinde kalabildi (ölm. 843=1439) ve böylelikle Sinop ve havâlisi, 865 (1461)'te, Mehmed II. tarafından, Karadeniz kıyısındaki diğer Anadolu toprakları ile berâber, Osmanlı topraklarına katılıncaya kadar, istiklâlini muhâfaza edebildi. O sırada Sinop'ta, hükümdar olarak, İsfendiyâr-oğullarından İbrahim II.'in oğlu İsmail Bey bulunuyordu. Karadan ve denizden kuşatılan Sinop, vezîr-i âzam Mahmud Paşa'nın verdiği te'minat üzerine, mukavemet etmeden teslim oldu ve İsmail Bey'e önce İnegöl, Yenişehir ve Yarhisar kazâları, daha sonra Rumeli'de Filibe sancağı verildi. Türk kaynaklarından başka Dukas ve Chalkondylas da bu hâdiseden bahsederler. Sinop'un o sıradaki kudretli müdâfaa tertibâtı sonuncu müellif tarafından anlatılmaktadır.

Sinop'un fethi ile, İsfendiyâr tersânesi de Osmanlı imparatorluğuna geçti ve burası, Gelibolu ile berâber, devletin başlıca deniz üssü durumuna girdi, fakat ehemmiyetli hâdiselere sahne olmadı. İdâre bakımından Anadolu eyâletinin Kastamonu sancağına bağlandı. Kırım'a doğru yapılan seferlerde üss hizmetini gördü ve Karadeniz'deki donanma için kışlak rolünü oynadı. XVII. asrın ilk yarısında Sinop Don Kazaklarının bir kaç defa tecâvüzüne uğradı ki, bunlardan ilki 1023 (1614) yılına rastlar (Naîmâ, I, 298). O yılın 1 ağustos gecesinde Kazaklar şehri basıp, kaleyi ele geçirdiler, kadın ve çocukları ile büyük ganimet alıp, şehri yakarak, geri çekildiler. Fakat dönüşte Karadeniz muhâfızı İbrahim Paşa'nın hücûmuna uğrayıp, bozuldular. Sinop vak'ası İstanbul'da duyulunca, Ahmed I. keyfiyeti saklayan vezîr-i âzam Nasuh Paşa'yı önce azletti, sonra da idâm ettirdi. Bu vak'adan bahseden Evliya Çelebî kumandanının (*dizdar*) kaleden bir top menzilinden fazla uzaklaşmasının yasak edildiğini ve Murad IV. zamanından beri Kazak tecâvüzlerinin sona ermiş olduğunu söylemektedir. Bu seyyah 1050 (1640/1641) senesinde, İstanbul'dan Trabzon ve Batum'a gitmek üzere, uğradığı Sinop kalesini, Boztepe'den bakıldığı zaman bir gemiye benzetmekte; limanını, Sultan Alâeddin câmiinin mihrap ve mahfeli ile minberini övmektedir. Kâtib Çelebî'nin tasviri de bunu tamamlamaktadır. Bu sonuncu, Sinop yarım-adasını (Boztepe) „nebatattan ârî", yâni ormansız olarak, zikreder ki, böyle bir durum ilk çağdan beri çevresindeki ormanlarda yapılan tahribâtın şüphesiz önce denize yakın yerlerden başlamış olması ile ilgilidir ve yakın bir devrin eseri değildir. Osmanlı devrinde, harp gemileri inşâatında ağacın büyük rol oynadığı sıralarda, 1864'te Collas tarafından da zikredildiği gibi, Sinop ormanlarının keresteleri tersânenin inhisarı altında bulunuyor ve bunların çoğu Sinop'ta

kullanılıyor, bir kısmı gemi direği ve kerestesi) İstanbul'a ise, gönderiliyordu (M. Antoine, *Essai historique sur le commerce et la navigation de la Mer Noire*², Paris, 1820, s. 331 v.d.).

1853 senesi teşrin II. ayının otuzuncu gününde (28 safer 1270) Sinop limanında demirlemiş bulunan bir Osmanlı filosu rusların baskınına uğradı. İstanbul'dan Batum'a gemiler ile yapılan sevkiyatın himâyesine, Patrona Osman Paşa kumandasında, me'mûr edilen filo fırtınalı bir havada Sinop limanına sığınmış idi. Böyle bir durumu haber alan rus amirali Nahimof Sinop'a âni bir baskın yaptı. Öğleden sonra başlayan taarruz 3 saat sürdü. Osmanlı donanması (282 top taşıyan 12 zayıf tekne), şiddetli bir müdâfaadan sonra, ruslar (318 top taşıyan kuvvetli 6 gemi) tarafından tahrip edilmiş; sayısı 4.000'e varan mürettebâtın yarısı ölmüştür (rusların kaybı 34 ölü, 230 yaralı). Savaş sırasında Sinop şehri de rusların top ateşinden zarar görmüş; rivâyete göre, 2.500 kadar ev yanmıştır. Bu vak'a sırasında, Batum'dan İstanbul'a gitmek üzere, Sinop'a uğrayan Tâif vapuru, yaralı olarak, kurtulup, felâket haberini İstanbul'a getirebilmiştir. Ruslar Sinop limanında 2 gün kaldıktan sonra çekilmişler, bir kaç gün sonra buraya gelen bir ingiliz ve bir fransız gemisi Sinop'taki kayıpların keşfini yapmış, 280 kadar yaralıyı İstanbul'a taşımıştır. Türklere karşı taarruzda bulunmayacakları hakkında te'minat vermiş olan rusların bu hareketleri garp memleketlerinde derin akisler bırakmış, Kırım harbinin patlamasının başlıca sebeplerinden biri olmuştur (von Rosen, *Geschichte der Türkei*, Leipzig, 1867, II, 197).

Geçmiş devirlerde bir takım kaynaklar Sinop'un nüfusu hakkında bilgi verirler. Evliya Çelebi'ye göre, XVII. asır ortalarında, Sinop'un kale içinde ve dışında 24 mahallesi var idi, hıristiyan mahalleleri deniz kıyısında bulunuyordu ve içlerinden bir kısmı kale tâmiri ile vazifeli olup, haraç vermezlerdi. XVIII. asır sonunda Sestini, 1783'e doğru, şehrin nüfusunu 15.000 olarak veriyordu. Bu sayı XIX. asrın ilk yarısına âit kaynaklardan 1830—1833 arasında seyahat etmiş olan V. Fontanier (15 000 nüfus, dörtte biri rum), Juchereau de Saint-Denys (1844, 12.000), N. Dally (1844, 10.000), Brüksel'de basılmış bir coğrafya lugati (1836, 10.000) tarafından verilen sayıya az çok uymakta ise de, Rottiers tarafından verilen sayı bundan çok eksik (1829, 5.000 nüfus), E. Boré tarafından 1838'de verileni ise, çok fazladır. XIX. asrın ikinci yarısına âit kaynaklar Sinop'un nüfusunu 5.000—9.000 arasında gösterirler. Collas (1864), 6.000; E. Réclus (basılış tarihi 1884), 9.000; Cuinet (1890'a doğru), 9.750; bunun 5.000'den fazlası müslüman, 3.700'e yakını rum, 700 kadarı ermeni, 20'si yahudi; Şemseddin Sâmî (1894), 9.000 nüfus. Bu devirde Sinop artık Karadeniz limanları arasındaki ehemmiyetli mevkiini kaybetmiş bulunuyordu. Collas tarafından verilen rakamlar 1863 senesinde Sinop'a girip-çıkan 208.000 tonilâtoluk 315 gemi ile yapılan ithalât ve ihrâcat ticâretini 1.220.000 frank değerinde olarak tesbit ediyordu; hâlbuki aynı yılda Samsun'a âit değerler 15.000.000, Trabzon'unki ise 86.000.000 frank olarak gösterilmiştir ki, bu rakamların karşılaştırılması, Sinop'un, diğer iki Karadeniz limanına göre, çok gerilemiş olduğunu, Samsun'un cenûb-i şarkî Anadolu ve İç Anadolu ticâretinde epeyce faâl rol oynadığını, Trabzon'un ise, şimâl-i şarkî Anadolu'nun iskelesi olmakla kalmayıp, İran transit ticâretinin henüz ehemmiyetini muhâfaza ettiğini gösterir.

XIX. asırda da Sinop'un sönük durumu devam etti ki, bunun başlıca sebebi, çok iyi bir tabiî limana sâhip olmasına rağmen, gerideki ârızalı arâzi ile olan irtibat güçlüğü dolayısı ile, ticârî faâliyetlerinin gelişememiş bulunmasıdır. Yakın devrede, Sinop'a yakın ormanların tahrip edilmiş olması yüzünden, kereste ihrâcatı da ehemmiyetini kaybetmiş. bu ticâretin ağırlık merkezi Gerze ve daha sonra Ayancık'a geçmiştir. Bu arada Sinop bilhassa eski mahallelerindeki dar sokaklar boyunda sıralanan ahşap evlerinin bir kaç defa yangın felâketine uğradığını da görmüştür (XX. asır içinde 5 büyük yangın olmuştur, ezcümle 1917, 1946). Ancak son yıllarda Sinop, kendisini iç taraflara — Boyabat üzerinden Kastamonu — İstanbul'a ve Amasya'ya ve kıyıdan Samsun'a bağlayan yolların yapılması, limana gelen gemilerin yanaşabileceği bir iskelenin 1959—1961 yılları içinde inşâsı, şehir içinde büyük binalar yapılması, sokak ve caddelerin düzenlenmesi ve eski eserlerin tâmiri ile, bir dereceye kadar değişmiş bulunmaktadır; 1927'de yapılan ilk sayımda nüfusu 5.007 iken, bu sayı 1940'ta 4.838'e düşmüş, 1950 de 5.780, 1955'te 7.307 olmuş, 1960'ta, 10.214'e ve 1965'te 13 390'a yükselmiştir. Şehir hâlen 7 mahalleye ayrılmış olup, 1962'de 1.450 kadar ev ihtivâ etmekte idi.

Sinop'un eski eserleri arasında en göze çarpanı Sinop kalesi olup, Milet göçmenlerinin tahkimâtı yerinde Pontos kıralları tarafından yaptırılmış kadîm kale ve sûrlar daha sonra Roma-Bizans devrinde esaslı şekilde inşâ ve Selçuklular tarafından burçlar ilâve edilmiş,

İsfendiyâr-oğulları ve Osmanlılar tarafından da tâmir olunmuştur. Osmanlı devrinde ve hâlâ hapishâne olarak kullanılan eski tersane Sinop'un iç kalesine tekabül eder. Burada 'İzz al-Dîn Kaykā'ūs'a âit iki kitâbe bulunduğu gibi, İsfendiyâr Bey'in bir kitâbesine de İçkale'de rastlanır.

Sinop mâbedleri arasında en ehemmiyetlisi Alâeddin câmii ismi verilen Ulu câmi olup, şehrin ortasında yüksek duvarların çevirdiği avlusuna 3 kapı ile girilmekte, minârenin yakınındaki şimâl kapısı üzerindeki kitâbeden, câmiin Mu'în al-Dîn Parvâna tarafından 666 (1267/1268) tarihinde yaptırıldığı anlaşılmakta, yakın bir tâmire âit 1267 (1851) taribli başka bir kitâbe de bulunmaktadır. Câmiin beyaz mermerden yapılmış mihrabını eski müellifler çok medhederler. 833 (1429/1430)'te İsfendiyâr Bey'in yaptırdığı bu yekpâre eserin Kanunî Sultan Süleyman tarafından İstanbul'a nakledilmek istenirken, çatlama tehlikesi gösterince, bundan vazgeçildiğini Kâtib Çelebî kaydeder. Evliya Çelebî'nin övdüğü minber ise, üzerine kubbe yıkılması ile harap olmuş, yerine mutasarrıf Tufan Paşa tarafından 1267 (b.)'de şimdiki ahşap ve basit minber koydurulmuştur. Câmiin avlusunda içinde 11 lahid bulunan İsfendiyâr'lar türbesi bulunduğu gibi, şimâl kapısı karşısında yine Parvâna tarafından inşâ edilmiş medrese binası vardır ki, bugün müze olarak kullanılıyor. Evliya Çelebî'nin zikrettiği câmilerin bir çoğu bugün mevcut değildir; bir kaçının yerine, sonradan, umûmiyetle daha sâde yapılı câmi veya mescid inşâ edilmiştir. 754 (h.)'te inşâ edilmiş İsmail Bey câmii Evliya Çelebî'deki Arslan Bey câmii (inşâ tarihi 752) olsa gerektir ki, şimdi bunun yerinde XX. asır başında yapılmış bir mescid bulunur. İsfendiyâr-oğullarının duvar temelleri seçilen sarayları yanında Kötürüm Bayezid tarafından inşâ edilmiş Saray câmiinin kitâbesi 776 tarihini taşır. Şehrin dışında 1283 (h.) tarihinde inşâ edilmiş Cezâyirli Ali Paşa câmii bitişiğinde Seyyid İbrahim Bilâl türbesi (İbn Baṭṭūṭa Bilâl Ḥabaşi sanmıştır) ve yanında Hatunlar türbesi (içindeki iki lâhidden birinin tarihi 843), diğer türbeler arasında şehir içinde Sultan Hatun türbesi (797 h. tarihli), Gâzî Çelebî türbesi (722 h.?), şehrin dışında, garpta, Devlet Hatun türbesi (863 h.) ve bir tepe üzerinde Parvâna türbesi (kitâbesi yok, Parvâna'lerden kime âit olduğu da belli değil) sayılabilir. Eski hanlardan moloz taşı ve harç ile yapılmış olan bir tânesi (XVI. asır?) bugün de kullanılıyor. Eski 3 hamam tâmir edilip, kullanılır hâle getirilmiştir: Ulu câmi yanında Parvâna'nın eseri iki taraflı Yukarı hamam, Seyyid Bilâl türbesi ile aynı devirde yapılan Aşağı hamam, İbrahim Bey'in eseri olan Yalı hamamı, ev Sinop'ta Dr. Rıza Nur tarafından te'sis edilmiş kıymetli bir de kütüphane vardır.

İdârî bakımdam Sinop, 1920 senesine kadar, Kastamonu vilâyetine bağlı iken, o tarihten sonra müstakil bir sancağa merkez olmuş, 1924'te ise, bu sancak vilâyet hâline konulmuştur. Sinop vilâyetinin, 5.862 km² arâzisi üzerinde, 1965 sayımına göre (266.400 nüfusu vardır. Vilâyetin kazâları Sinop, Ayancık, Boyabat, Durağan, Erfelek, Gerze ve Türkeli olup, vilâyet hudutları içinde bulunan köy (muhtarlık) sayısı 436'dır.

Bibliyografya: *EI* Leiden tabında J. H. Kramers tarafından kaleme alınmış olan Sinop maddesinde zikredilen kaynaklar ile bunlara yapılan ilâveler: Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft* (1927), 2. seri, III, 252—255 (Ruge tarafından yazılan Σινώπη maddesi); İbn Baṭṭūṭa, *Seyahatnâme* (trc. Mehmed Şerif), İstanbul, 1335, I, 354—358; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (nşr. İbrahim Müteferrika), İstanbul, 1140, s. 648 v. d., 651; Evliya Çelebî, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1314), II, 73—76; Şemseddin Sâmî, *Ḳāmās al-a'lām* (İstanbul, 1894), IV, 2787; C. Ritter, *Erdkunde* (Berlin, 1858), XVIII, 773 v. dd.; Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 144, 157; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1892), IV, 562—591, *Dictionnaire géographique universel* (Bruxelles, 1836), XII, 219 v. d.; Malte-Brun, *Géographie universelle*[5] (Paris, 1844), IV, 438; Juchereau de Saint Denys, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1844), I, 196; *Dictionnaire général de biographie et d'histoire* (Paris, 1866), II, 2497; Vivien de Saint-Martin, *Description historique et géographique de l'Asie Mineure* (Paris, 1852), II, 572 v. dd.; W. Th. Streuber, *Sinope, Ein historisch-antiquarischer Umriss* (Basel, 1855); Elisée Reclus, *Nouvelle géographie universelle* (Paris, 1884), IX, 566, 577; Ahmed Hamdi, *Usûl-i coğrafiya-yı kebir* (İstanbul, 1292), s. 328, 647; *Kastamonu vilâyeti salnâmesi*, sene 1286, s. 590; sene 1299, s. 197; sene 1306, s. 475; sene 1314, s. 384; Sestini, *Voyage à Bassora* (Paris, 1798), VI, 63; M. Antoine, *Essai historique sur le commerce et la navigation de la Mer Noire*[2] (Paris, 1820), s. 331; Rottiers, *Itinéraire de Tiflis à Constantinople* (Bruxelles, 1829), s. 264, 278 v. d; Félix de Beaujour, *Voyage militaire dans l'Empire Ottoman* (Paris,

1829), II, 142; V. Fontanier, *Voyages en Orient* (Paris, 1834), s. 63 v. dd.; Eugène Boré, *Mémoires...* (Paris, 1840), I, 363; W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor* (London. 1842), I, 307; N. Dally, *Usi e costumi* (Torino, 1844), s. 548; Hommaire de Hell, *Voyage en Turquie et en Perse* (Paris, 1854), resimler levha 26; A. Joanne ve E. Isambert, *Itinéraire de l'Orient* (Paris, 1861), s. 519; M. B. C. Collas, *La Turquie en 1864* (Paris, 1864), s. 273 v. d.; Charles Texier, *Asie Mineure*, s. 622; H. von Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei, 1835—1839* (Berlin, 1917), s. 208 v. d.; David M. Robinson, *Ancient Sinop, American Journal of Philology*, XXVII, 125, 245; ayn, mll., *American Journal of Archaeology*, IX, 294 v. d.; Hüseyin Hilmi, *Sinop kitâbeleri* (Sinop, 1939—1941); Talât Mümtaz Yaman, *Kastamonu tarihi* (İstanbul, 1935), tür. yer.; Hasan Tarkan, *Sinop coğrafyası* (İzmir, 1941); Ferit Dikmen, *Sinop tarihine âit derleme bilgiler* (İstanbul, 1958); *Belediyeler yıllığı* (Ankara, 1950), III, 344, 351. (BESİM DARKOT.)

SİNÜB. [Bk. SİNOP.]

SİPÂHÎ. SİPÂHÎ (F.), „asker, çeri" mânasında bir isim olan *sipâh* kelimesinden türeyen ve Osmanlı devletinin askerî teşkilâtında türlü mânalar kazanarak, çeşitli askerlik ve idâre hizmetlerindeki vazifeliler için kullanılan bir tâbirdir (krş. mad. SEPOY).

I. Timarlı Sipâhî, kendilerine dirlik (timar) olarak verilen arâziyi imar etmek, içindeki ahâliye bakmak ve savaş zamanlarında hudutlara yetişmek üzere ibdâs olunan atlı askere denilirdi. Yâni Osmanlı devleti askerlik teşkilâtında timar (dirlik) adı ile öşür ve vergilerini aldıkları arâziye karşılık, barış zamanlarında sâhip oldukları ve nezâretleri altında bulundurdukları bölgeyi idârî, iktisâdî ve mâlî bakımlardan iyi idâre etmek ile vazifeli olan, savaş zamanlarında ise, kendi atları ve kanûnea götürmeğe mecbûr oldukları „cebeluları" ile birlikte sefere katılan bir türlü atlı askere verilen unvan idi ki, bunlara aynı zamanda, timarlı sipâhî ve hukuk-mâliye ıstılâhlarına göre, sâhib-arz da denilirdi. Bu sonuncu ıstılâhı bâzı yabancı müelliflerin „köy ağası", „toprak sâhibi küçük çiftçi" mânalarında anladıkları görülmüştür. Bu türlü sipâhîlerin ilk Osmanlı hukümdarları zamanında da mevcut oldukları söylenebilirse de, bu hususta bir kanun-nâme maddesi bunların Murad I. devrinde ve Rumeli beyler-beyi Timurtaş Paşa'nın telkîni ile ihdâs edildiklerini bildirmektedir. Bu kanun şöyledir: „Sultan Murad Gazi zaman-ı şerîflerinde iptidâ sipâhî... olmak ve erbâb-ı timar oğulları mahrum olmayıp babaları fevt oldukda, oğullarına kanun üzere timar verilmek... Timurtaş Paşa ilkası ile olmuştur" (krş. *MTM*, II, 325). Bu türlü sipâhîler Osmanlı ordusunda eyâlet kuvvetlerini teşkil eder, bâzan hudutlarda akıncılık ve karakol hizmetlerini görürler, savaşlarda ise, düşman karşısında piyâdeleri koruma, serî ve seyyal hareketleri ile düşman gerilerine sarkma, gerektiği zaman taarruz ve hücûm vazifesi yaparlardı.

Sipâhîler, seferin başladığı haberi ve dâvet üzerine, ser-askerin bulunduğu yere gelirler, yoklama olurlar, gerek kendileri, gerek cebeluları ayrı-ayrı defterе yazılır, bunlara her hangi bir sancak-beyinin veya paşanın „defterlisi„ denilirdi ki, bu kayıtlar sipâhînin ve kanunen berâberinde getirmeğe mecbûr olduğu cebeluların seferde bulunduklarını isbat eden vesikalar idi. Dâvet edilip de, sefere katılmayan sipâhînin elindeki timar alınarak, başkasına verilirdi. Kanunun belirttiği mikdardaki cebeluyu ve gulamı sefere getirmeyenler veya getirdiği bâlde kaçanların yerlerine yenilerini tedârik edemeyenler hakkında da timarının (dirliğinin) elinden alınması muâmelesi tatbîk edilirdi. Sipâhîlere verilen timarlar, umûmiyetle, senelik öşür hâsılâtı 1.000 akçeden 20.000 akçeye kadar olan dirlikler idi. Ancak bundan fazla olanlar da görülmektedir. Sipâhî dirliğinin kılıç hakkı denilen 3.000 veya 5.000 akçeden fazla mikdarı için, cebelular götürürdü. Bunun için de kanun 6.000 akçe timarı olan sipâhînin 2; 10.000 olanın 3; 20.000 olanın da 4 cebelu vermesini emretmiş idi (Lutfî Paşa, *Âsaf-nâme*, s. 20). Bununla berâber Lutfî Paşa „cebelu almaktan vüzerâ gayet hazer etmek gerektir, sefere sâhib-i timâr bizzat gelmek gerek..." diyerek, seferde her hâlde sipâhînin isbât-ı vücûd etmesi gerekli olduğunu belirtmektedir (*göst. ger.*). Sultan Süleyman *Kanûnnâme* (*TOEM*, ilâve nşr., s. 11 v.dd.)'sine göre, 1.000 akçelik timarı tasarruf eden sipâhî kendisi cebelu, 2.000 akçelik olanlar kendisi cebelu ve gulamı ile birlikte, 3.000 akçelik olanlardan itibâren buna ilâveten „bürüme" denilen „akbörk" giymek sûretiyle sefere iştirâk ederler; daha fazla gelirli dirliğe tasarruf edenler ise, ayrıca çadırları ile katılırlardı. Müşterek timar tasarruf eden sipâhîlerden, sefer emrolunduğu hâlde hizmet etmemiş olanın hissesine âit hâsılatı, o timar hissesi başka bir kimseye verilinceye kadar, mevkufçu denilen vazifeli tasarruf ederdi. Nöbetle sefere me'mûr olan müşterek timar sâhibi sipâhîlerden nöbeti olmayanın

hissesine müdâhale olunmazdı. Sefere giden sipâhîlerden her hangi biri, vezirler veya beyler-beyi emri ile, sancak beyi tarafından, ağırlık muhâfazası için, ayrıldığı takdirde, o sipâhînin „kulluğu makbul" idi ve „mevkufçu dahl" eyleyemezdi. Kezâ, mevkufçu olan kimse sipâhîlerin cebelularına ve deftere yazılan oğlanlarına (gulamlarına) müdâhale edip, ya cebelu için oğlan veya oğlan için cebeludur diye nizâ edemez, yânî mevkufçu cebeluları teftiş eyleyemezdi.

Aynı *Kanun-nâme* timar sâhibi sipâhînin tasarrufunda olan hususları da şu sûretle belirtmektedir: reâya elindeki bütün çift, yarım çift (nîm çift) veya bundan eksik olanların şer'î rusûmu, ister deftere yazılı olsun, ister olmasın, sipâhîye âittir ve defterden hâriç olanlara, „ehl-i örfden" sayılan âmiller ve diğerleri müdâhale edemezlerdi. Bir timarın eski raiyetlerinden bir çoğu, her hangi bir karışıklık veya huzursuzluk sebebi ile, başka yerlere gitmiş olsalar ve deftere yazıldıktan sonra, tekrar o timara gelseler, yine o timar sâhibi sipâhînin raiyeti idiler; sipâhî kendi timarı dâhilinde sâkin olan reâyadan şahsî vergi mâhiyetinde olan „ekinlu bennâk" ve „cabâ bennâk" resimlerini aldığı gibi, arâziden öşür, sâlâriye, dönüm resmi dahi tahsil ederdi. Koyunlardan agnam resmi, arı kovanlarından kovan resmi, değirmenlerden, bağlardan kanun-nâmenin tâyin ettiği resimleri almak yine sipâhînin hakkı idi. XVI. asra âit bu kanun-nâme, bir de „matlab-ı sipâhî" kısmında, sipâhînin vaktinden evvel reâyadan ne sûretle ve hangi ahvâlde resim alacağını da tasrih etmektedir (*ayn. esr.*, s. 15). Sipâhîlerin timarları dâhilinde, eşhas tarafından tasarruf olunan yerler olduğu gibi, doğrudan-doğruya kendisi tarafından ekilip-biçilen ve „hassa çiftliği", „hassa yeri" denilen mahaller de var idi. Birincilerin resimleri, ikincilerin ise hâsılâtı tamâmen kendilerine âit idi. Eğer timar sâhibi bir sipâhi paraya tamah edip, kendi zamanında bu gibi „hassa yeri" denilen arâziyi tapuya verse, verdiği kimse burayı ancak onun zamanında tasarruf edebilir, fakat kendinden sonra bu timar hangi sipâhîye geçerse, bu tapuyu o bozabilirdi. Sipâhîye âit olan tapu ücretinin mikdarının ne şekilde tâyin olunacağı da bir fetvâ ile gösterilmiş idi ki, buna göre, tapu resmi muaccel sayılan bir ücret idi, yânî peşin ödenmesi gerek idi ve ücretin mikdarı da bilir-kişilerin tahmini ve takdirine bağlı idi (*Kanun-nâme, M T M*, I, 70). Sipâhînin, ister sâhibinin ölmesi, ister yurt terk etmek sûretiyle, mahlûl kalan yerleri kendisinin ekip-biçmesi veya ortağa vermesi ile, o yerin raiyetlik yerden, yânî reâyaya mahsus arâzi olmaktan çıkmayacağı ve tamâmen hassa çiftliği zümresine geçemeyeceği de *Kanun-nâme*'de belirtilmiştir. Hattâ bu yerin, belli bir raiyet adına izâfe edilerek, sipâhî elinde muvakkaten tasarrufu, reâya arasında mâlûm olsa, bu sipâhî bu arâziye düşecek avârız vergisini de, diğerleri ile birlikte, seyyânen ödeyecekti. Buna mukabil, sipâhî dirliği dâhilindeki bütün muâmelât onun izni ile yapılabilirdi. Bir fetvâ bu husûsu „sipâhîden izinsiz olan muâmelât külliyen bâtıldır" şeklinde ifâde etmektedir (*ayn. esr.*, s. 52). Diğer taraftan, bir raiyet kızı sipâhîye nikâh olduğu zaman, askerî hukmünde itibâr olunurdu, hâlbuki sipâhî kızı raiyet tâifesine nikâh olsa, askerî sayılmazlardı. Kezâ sipâhî kulu azadlı olup, sipâhi hizmetinden ayrılsa ve „huzûr ihtiyar eyleyip, kâsibler silkine münselik olsa", aynı sûretle asker sınıfından çıkardı (*ayn. esr.*, s. 41).

Sâhib-arz olan sipâhîlerin hukukî durumları „il kanunlarında" da, türlü vesileler ile, belirtilmiş ve aynı zamanda zirâî-mâlî vazifelerinde de husûsî hukümler tesbit olunmuştur. Msl. Bayezid II. devri başlarında Hüdâvendigâr (Bursa) livâsında, bir yörük bir sipâhiden yer tutup, zirâat etse, öşrünü ve sâlâriyesini verdikten başka, sipâhîye, resm-i boyunduruk adı ile, 12 akçe daha verirdi. 1528'de, Aydın livâsında, bir sipâhînin timarında diğer bir sipâhînin raiyeti veya başka birisi zirâat yaptığı takdirde, hâric-i raiyet addolunur, arâzinin husûsiyetine göre, dönüm başına sipâhîye bir resim öderdi. Aynı tarihte, aynı bölgede, bir raiyet defterde bennâk yazılmış iken, sonradan çifte mâlik olsa ve başka bir raiyetten arâzisini tapu ile alsa, hem bennâk, hem de çift resmini sipâhîye vermeli idi; aynı il *Kanun-nâme*'si öşür ve sâlâriye meselelerinde de, sipâhînin tasarruf şeklini ve haklarını belirtmektedir. Yine XVI. asır başlarına âit Biga *Kanun-nâme*'sinde, bu bölgede zeâmet, emlâk ve evkaftan başka yerlerdeki sipâhî reâyasının resm-i agnamı, yarı-yarıya, sipâhî ile sancak beyinin idi. Aynı *Kanun-nâme* sipâhîlere âit şömüye-l him bir maddeyi de açıklamaktadır: Bir sipâhî, mâzûl olsa veya kendi arzusu ile tekaüt ihtiyar etse ve çocukları, ellerinde babalarının beratları bulunup, ibrâz eyledikleri takdirde, raiyet olmayacaklardı; ancak ellerinde raiyet çiftliği bulunuyorsa, bunun öşrünü ve resm'ni vereceklerdi. Yine mal. Kocaeli livâsında da serbest olmayan timarların bâd-ı hava resimlerinin yarısı mîr-livâya (sancak beyine) hâsıl kaydolunmuş idi ve yarısı da sipâhînin idi. Hâlbuki resm-i ganam, resm-i otlak ve kışlak, zemin tapusu ve âdet-i daşt-bânî denilen vergilerin hepsi sipâhîye âit bulunuyordu.

Sipâhî ile ilgili bu türlü hükümleri ve misalleri çoğaltmak ve hemen her bölgede çeşitli şekillerini göstermek mümkündür. Bu il kanunlarından biri olan 1519 senesine âit Rum vilâyeti sipâhî kanunu münhasıran bu mevzûdaki kanun ve teamülleri ihtivâ etmektedir. Kezâ bu kanun-nâmelerden sipâhî öşrü, sipâhî resmi, sipâhî raiyetinin ocağı, sipâhî tahvili, sipâhî tasarrufları, sipâhiye raiyet yazılmak, sipâhî-zâdeler v.s. gibi bir çok meseleleri öğrenebiliyoruz (tafsilât için bk. Ömer Lûtfi Barkan, *Osmanlı imparatorluğunda zirâi ekonominin hukûkî ve mâlî esâsları*, İstanbul, 1943, bk. fihrist).

Sipâhîlerin dirlikleri olan timarları tasarrufları vazifelerini fiilen ifâ ile meşrût idi. Aslî vazifelerini terk ile başka bir işe girmeleri hâlinde, ellerindeki timarlar alınırdı. Bu müddet âzamî 7 sene idi, yâni 7 seneyi geçirenler raiyet yazılırlar ve reâyanın ödemekle mükellef oldukları resimleri ve tekâlifi te'diyeye mecbûr tutulurlardı. Ancak, dirlik ümidi ile, İstanbul 'a gelenler ve yahut beyler-beyi kapısına mülâzemet eyleyen sipâhîler, dirlikleri ile ilgilerini kesmemiş telakkî olunarak, işleri başından 7 seneden fazla müddetle de ayrılsalar, tasarruf ettikleri yerler ellerinden alınmazdı.

Azledilmiş bir sipâhînin azil müddeti iki sene olmadıkça, kendisine mahlûlden timar verilmezdi; ölmüş bir kimsenin timarını ise, alamazdı. Bu memnûiyet ölen timar mutasarrıfının bıraktığı timarın hukukunun muhâfazası için idi. Sipâhîlikten ferâgat etmiş birinin timarı hakkında bu memnûiyet yok idi. Bunun da sebebi su-iistimalin önünü almak idi. Sipâhî-zâdelerin, babaları hayatta olduğu müddetçe, babalarının berâtı ile timar almaları kanuna aykırı idi. Babalarının tekaüdlüğü sebebi ile, muvakkaten timar tasarruf eden sipâhî-zâdeler, babalarının ölümünden itibâren 7 sene zarfında, timarı kendi namlarına geçirebilirlerdi. Bu müddet içinde mürâcaat etmeyenler, bu iş ile alâkalarını kesmiş sayılarak, dirliği ellerinden alınır, diğer bir müstahıkkına verilirdi. Bir savaşta şehit olan sipâhî ile kendi memleketinde ölen sipâhînin oğullarına timar verilmesi husûsunda kanun müsâvi muâmeleyi tasvip etmez ve şehit olan sipâhînin oğluna ziyâdesi ile verilirdi. Sipâhîlerin „mahall-i ma'rekede firarı ihtiyar etmeyip, şehit olursam, ocağım sönmez, dirliğim oğluma verilir" diye can ve baş fedâ etmeleri bu yüzden idi (*Aynî Ali risâlesi, Kavânin-i Âl-i Osman der halâsa-i mezâmin-i defter-i dîvân*, s. 71).

Bir kimse, sipâhîlikten tekaüt olduktan sonra, başkasına raiyet yazılmadıkça, asker sayılırdı. Diğer taraftan, raiyet yazılı iken sipâhî olan ve kendilerine timar verilenler raiyetlikten çıkmazlar ve raiyet resminin te'diyesinden kurtulamazlardı. Bu gibilerin resimlerden ve tekâlifden kurtulabilmeleri, timara çıktıkları vakit, pâdişaha raiyet oldukları arzedilip, yoldaşlığı karşılığında, timar verildiği berâtında yazılmış olmasına bağlı idi. Böyle bir berât elde eden kimse sipâhîlik durumuna, bütün şartları ve hakları ile, yükselmiş addolunurdu. Bununla berâber, bu gibi kimselerin fazla artmamasına da dikkat edilmekte idi. Lutfî Paşa 'nın bir kaydı bunu açıkça göstermektedir: „reâyadan olup, ata ve dededen sipâhî-zâde olmayanları iptidadan sipâhî etmede gayet dayanmak gerektir. Maazallah kapı açılınca, her kes raiyetlikten kaçıp, sipâhî olmak lâzım gelir. Raiyet kalmayınca, irâd-ı pâdişahî küllet bulur" (*Âsaf-nâme*, s. 18). Nitekim, reâyadan sipâhî olanların kendilerine babşolunan muâfiyetten akrabâlarını da istifâde ettirmeğe kalkıştıkları Lutfî Paşa tarafından açıklanmakta, „reâyadan küllî hizmette bulunup,.. timara müstahik olup, sipâhî olsa, akrabâsına hiyânet etmemek" gerek olduğu bildirilmektedir (*ayn. esr.*, s. 25).

Timarlı sipâhîler, devletin diğer askerî teşkilâtı gibi, intizamlarını muhâfaza ettikleri ve inzibatlı kaldıkları müddetçe, kendilerinden istifâde edilmiştir. XVII. asırdan itibâren sipâhîler ve sipâhîlik müessesesi de bozulmağa yüz tutmuş idi. Bu bozukluğun en mühim sebebini, *Aynî Ali risâlesi* (s. 76) „pâdişah dirliğine mutasarrıf olan sipâhînin devlete hizmet etmeyip, âhara koşuntu olmasında", yâni başka ve tâlî vazifelerde hizmete sevkedilmesinde görmektedir. Ona göre, „timar sipâhîsi sancağı askeri ile konup, göçüp ve kimse yanında hizmet etmeyip, pâdişaha hizmet eylese, asker mükemmel olduktan başka, herkes seferde dirliğine hizmetkâr ve satın alınmış kul tedârik edip, seferlerde kılıç ziyâde olurdu... Seferlerin yoklaması mazbut olmak mühimmattan" idi. Bu husûstaki şikâyetler gittikçe artmış ve durumu düzeltmeğe mâtuf tavsiyeler bu asrın bütün ıslâhatçıları, Koçi Bey, Kâtib Çelebî v.b. tarafından da ileri sürülmüş idi (tafsilât için bk. *Koçi Bey risâlesi, Dastûr al-'amal li-işlâḥ al-ḫalal, Kitâb-i mustaṭâb*...). Timarlı sipâhîlerin nizam ve intizamları, kanunları XVIII. asırda daha fazla bozuldu. Bunun ıslâhı husûsunda Abdülhamid I. devrinde bâzı yeni nizamlar kondu ise de, te'sir ve faydası devamlı olmadı. 1205 (1790) senesinde, Osmanlı-Rus harbinde, İsmail kalesinin muhâfazasına me'mûr edilen Anadolu timarlı sipâhîlerinin bu savaşta gayret göstermemeleri neticesinde, ruslar kaleyi zaptettikleri gibi, büyük zâyiat verilmiş idi. Bu esnâda, şehitlerin hüviyetleri ve

mikdarı anlaşılıncaya kadar, mahlûl denilen timarların tevcih olunmaması bir irâde-i seniye ile açıklanmış iken, sulhun akdinden sonra anlaşılmış idi ki, Anadolu timarlı sipâhîlerinin çoğu hayatta ve memleketlerinde rahat üzeredirler ve sefere gelmeyerek, birer sûretle alay beylerini ve diğer âmirlerini râzı etmiş ve sükûta iknâ eylemişlerdir. Bunun üzerine, bem ticâret erbâbını bir nevî te'dip, hem de nizâm-ı cedîd için gelir sağlamak maksadı ile, mahlûl timarlar, sipâhîler cebelularına tevcih olunmayarak, hepsinin mukataaya tahvil ve mîrîye zaptedilmesi usûl ittihâz edildi (krş. Mustafa Nuri Paşa, *Natâ'ic al-vuḳū'āt*, IV, 110).

Bundan sonra tevcihat yapılmaması dolayısı ile, sipâhîlerin sayısı bayli azalmış ise de, yine de bunlar 30.000 kadar idi. Bir müddet sonra Arnavutluk'ta bulunan timarlı sipâhîlerden bâzıları humbaracı, lağımcı ocaklarına ilhâk edilmiş ve bunun epeyce faydası da görülmüştür. Vak'a-i hayriyeye, yeniçeri ocağının lâğvına, tekaddüm eden aylarda Rumeli ve Anadolu'daki sipâhîlerin mühim bir kısmı humbaracı ve lağımcı ocaklarına geçirilmişlerdi. Ocağın kaldırılmasından sonra ve artık muntazam askerî teşkilât yapıldığı sırada, bunların da muntazam bir hâle konulması düşünülerek, kendilerinden zâbitler tâyin edilmiş idi. Fakat bir kaç sene sonra, zaptiye vazifesi görmek üzere, çağırıldıkları sıradaki tutumları bundan da bir fayda elde edilemeyeceğini göstermiş idi. Bu sebeple 1263 (1847) senesinde bütün timarlı sipâhiler (ve zeâmet erbâbı), hayat kaydı şartı ve timarları hâsılâtının yarı bedeli ile, tekaüt edildiler ve böylece timarlı sipâhîsi tarihe karışmış oldu.

II. Sipâhî bölüğü, kapı kulu ocağı içinde ve yeniçeriler gibi muvazzaf ve dâimâ hazır bir nevî süvârî olmak üzere, Murad I. devrinde ihdâs edilen bir zümredir. Timarlı süvârilerinin, timarlarının bulunduğu sancak dâhilinde vatan tutmaları şart olduğundan, devlet merkezinde de piyâde olan yeniçeriler gibi ulûfe ile vazifeli bir süvârî askeri teşkil edilmesi lâzım gelmiş ve Kara Timurtaş Paşa'nın himmeti ile, „ebnâ-i sipâhiyân bölüğü" tanzim ve tertip kılınmış idi. Bunlar da yeniçeriler gibi devşirme neferlerinin seçkin kısmından ve savaşlarda alınıp, sarayda, vezirler ve ümerâ dâirelerinde terbiye olunan esir çocuklarından idiler (Cevdet Paşa, *Tarih*, I, 35; Mustafa Nuri Paşa, *Natâ'ic al-vuḳū'āt*, I, 18 v. d.). Bunlara „dergâh-ı âlî sipâhîleri", „kapı kulu suvârileri" de denilirdi. Esas itibâriyle süvârî bölükleri 6 tane idi ve sipâhî bölüğü bunlardan biri idi. Diğerleri silâhdârlar, sağ ve sol ulûfecileri (*ulûfeciyan-ı yemin ve yesar*), sağ ve sol garipleri (*gurabâ-i yemin ve yesar*) idiler. Sipâhî ve silâhdârlardan gayrilerine „bölükât-i erba'a" da denilirdi.

Süvârî ocağının en mümtaz ve itibarlı bölüğü „kırmızı bayrak" denilen bu sipâh bölüğü idi. İlk devirlerde devlette nufûzlu kimselerin ve kumandanların çocukları da bu bölüğe alınırdı. Her hâlde sipâh bölüğünün teşekkül ve taazzuv etmesi Fâtih Sultan Mehmed zamanında tamamlanmış olmalıdır. Eyyûbî Efendi *Kanun-nâme*'si ve diğer kaynaklara dayanan Uzunçarşılı (*Kapı kulu ocakları*, II, 146)'nın kaydı da bu kanâati kuvvetlendirmektedir. Kapı kulu süvârî ocaklarına ayrılacak devşirme çocukları kabiliyetli ve mütenâsip vücutlu olanlardan seçilir, evvelâ İstanbul, Edirne, Gelibolu saraylarında terbiye olunur, sonra 7 senede bir defa „çıkma" tâbiri ile, bölüklere tevzî olunurdu. Bu türlü sipâhîler barış zamanlarında cizye, âdet-i agnam, mukataa v. s. gibi mîrî malların tahsilinde istihdam olunurlar, çok defa, üzerlerine pâdişahın iç oğlanlarından biri ağa tâyin edilerek, tahsilâta gönderilirlerdi. Daha sonraki zaman'arda, bilhassa ocakların bozulmağa başladığı tarihten, yâni XVII. asırdan itibâren, sipâhilere mütevellilik, voyvodalık ve daha bâzı hizmetler de verilmiştir. Sipâhiler bölüğü, pâdişahların câmie gidişlerinde, seferlere hareketlerinde, ikişer ikişer, sağ tarafta yürürlerdi. Bu türlü alaylarda çok defa bölüğün üçte biri nisbetinde katılırlardı. Harp sâhasında ise kalb-denilen ordu merkezinin sağ tarafındaki saltanat sancakları altında ve bâzan pâdişahın arka tarafında dururlardı. Çadırlarını otağ-ı hümâyûnun sağında kurarlardı ve otağ-ı hümâyûnun muhâfazası, bir gece sipâhîlere, bir gece silâhdârlara âit idi. Sefere gidilirken, sipâh bölüğünün vazifelerinden biri de ordunun geçeceği yerlere sancak tepesi denilen tepeler ihdâsı ile güzergâhı göstermek ve cephede de siper kazdırmak ve muhâsara edilen kaleye toprak sürdürmek gibi işler idi.

Sipâhîler 20—30 kişilik bölüklerde bir bölük-başı idâresinde idiler ve XVII. asrın birinci yarısında 300 bölüğe ayrılmış bulunuyorlardı. Bundan başka baş kâhya, kâhya yeri, baş çavuş, baş bölükbaşı denilen zâbitler idâresinde idiler. Hepsinin kumandanı „sipâhî ağası" unvânını taşırdı ve harp zamanında ordunun büyük sancağı onun uhdesinde idi. Sipâhîlerin ve diğer kapı kulu suvârilerinin, yeniçerilerin olduğu gibi, İstanbul'da kışlaları yok idi. Zîrâ at beslemek mecbûriyetleri olduğu için, bir kolaylık sağlamak üzere, Bursa ve Edirne taraflarındaki köy ve kasabalarda oturmalarına müsâade olunmuş idi. İstanbul civârında da oturanlar var idi.

Divan-ı hümâyûn toplandığı günlerde, sipâh ve silâhdârlardan İstanbul'da bulunanların içlerinden 100 nefer, zâbitleri ile, Topkapı Sarayına gelir, bâb-ı hümâyûn bâricinde selâm resmi ifâ eder ve divânın toplandığı müddetçe, orta kapıdan içerideki ahırlar tarafında beklerdi. XVI. asırda sipâhî neferleri 15—30 akçe ulûfe alırlardı. Daha sonraları bu mikdar arttırılmış idi.

Kanunî Sultan Süleyman seferlere çıktıkça, mülâzim adı ile, suvârî bölüklerinden 300 kişi ayırtır, bunları kendi hizmetlerinde kullanırdı. Sefer bittikten sonra da, bu hizmetlerine mükâfat olarak, bâzı selâtin tevliyetlerinin ve mühim mîrî mukataaların bir senelik idâresini veya cizye tahsilini bunlara verdirirdi. Bu usûl yavaş-yavaş kanun hükmü olmuş, idârî vazifelerden ve iltizamlardan büyük faydalar sağlayan sipâhîler bu sâyede zenginleşmişlerdi. Gerek bu sebeple, gerek XVI. asrın ikinci yarısında vuku bulan uzun İran harpleri sırasında içlerine yabancıların karışması ile, nizâm ve intizamları hayli bozuldu. Ulûfeleri tefecilerin eline geçti. İstanbul'da beş-on çavuş ile ocak kâhyalarından başka sipâhî görülmez oldu. Ancak ulûfelerini alacakları (mevâcib verildiği) zaman, yüzlercesi meydana çıkar, bu esnâda da türlü yolsuzluklara tevessül ederlerdi. İstanbul'daki karargâhları Kurşunlu han idi. Sipâhîlerin ve umûmiyetle kapı-kulu süvârîlerinin nizamları bozulup, inzibatsızlıkları artınca, sipâhî isyanları başlamıştır. Murad III. zamanında ilk baş-kaldırmaları görülür: 1588 senesinde, akçenin vezin ve ayarının bozulması, esnafın bu türlü akçeyi noksan olarak almak istemesi sebebi ile, isyân ettiler. Evvelce 100 dirhem gümüşten 500 akçe kesilmek kanun iken, seferler dolayısı ile, bu mikdar gümüşten 2.000 akçe kesilmiş ve bu hâl fiyatların yükselmesini intâc eylemiş, neticede de sipâhîler, bu hareketin müsebbiplerinin cezalandırılmasını isteyerek, isyan etmişlerdir. Pâdişah bu hâdisede beyler-beyi Mehmed Paşa ile baş defterdarı fedâ etmeğe ve böylelikle sipâhî isyânını bastırmağa mecbûr kaldı. Bir kaç sene sonra (1595), sipâhîler tekrar ayaklandı, bu defa da yeniçerilerin mevâcipleri verilmişken, hazînenin kifâyetsizliği yüzünden, sipâhîlere ulûfeleri verilememiş idi. Bunu bahâne eden sipâhîler yine baş defterdarın idâmını istiyorlardı ki, neticede saray halkının ve yeniçerilerin yardımı ile, bu ayaklanma bastırıldı, 300 kadar sipâhî öldürüldü ve bu sûretle sipâhîler ile yeniçeriler arasına bir münâferet girmiş oldu. Sipâhîler, sadrâzam Ferhad Paşa zamanında da, Gence kalesinde 3 sene hizmet ettikleri için, sipâhî bölüğüne kaydolunmaları gerekeceği iddiasını ileri süren bir kısım kul oğullarının sebebiyet verdiği bir isyan hareketinde daha bulundular ise de, bunu da, yeniçeriler ve bostancıların yardımı ile bastırmak mümkün oldu. Ancak sipâhî kıyamı bundan sonra da devam etti. 1603 senesinde sipâhîlerin yeni bir serkeşliği görüldü. Bu isyanlarda vezirlerin tahrikleri de rol oynayordu. Evvelce Ferhad Paşa'ya karşı Koca Sinan Paşa'nın yaptığı gibi, bu defa da vezîr-i âzam olmak isteyen Güzelce Mahmud Paşa sadrâzam Yemişçi Hasan Paşa'ya karşı sipâhîleri tahrik etmiş idi. Hayatını tehlikede gören Yemişçi Hasan Paşa ise, yeniçeri ocağına ilticâ ettikten başka, pâdişahdan da, sipâhî zorbalarının hakkından gelinmesi yolunda bir hatt-ı hümâyûn almağa muvaffak olmuş idi. Pâdişahın emrine itâat eden yeniçeriler Atmeydanı'nda Arslan-hâne yakınında ve darphâne civârındaki Kurşunlu banda karargâh kuran sipâhîleri te'dip ettiler, ele geçen ele-başıları Poyraz Osman, Öküz Mehmed sorguya çekildikten ve müşevviklerin sipâhîlere verilmek için 30.000 flori hazırladıklarını itiraf etmelerinden sonra, idâm edildiler; bu, yeniçerilerden yedikleri ikinci büyük darbe oldu. Aralarına büyük bir düşmanlık girdi ve bu hâl taşradaki yeniçeriler ile sipâhîler arasına da sirâyet etti (tafsilât için bk. Naîmâ, I, 303 v.dd.). Ahmed I. devrinde büyük bir hâdise çıkardıkları görülen sipâhîler Osman II.'ın hal'i ve katli hâdiselerinde en büyük rolü oynadılar. Bu sırada hukûmet tamâmen ellerinde idi, yeniçeriler ile birlikte hareket ediyorlardı. Mustafa I. devrinde zulümleri arttı. Sipâhîlerin, koyun parası adı ile, istedikleri muazzam ödenekler Merre Hüseyin Paşa'nın sadrâzamlığı devrinde kabûl edildi. Bir müddetten beri terk edilmiş bulunan sipâhîlerin hasıl tahsili işi, bu tarihten itibâren, tekrar tatbik olundu; harac defterleri sipâhîlerin eline verildi. İlgililer bu defterleri Fâtih câmiinde müzâyedeye çıkardılar; kim arttırdı ise, ona verdiler. Murad IV.'ın ilk zamanlarında sipâhîlerin şımarıklıkları son derece artmış idi. İçlerinden ileri gelen zorbalar, divan-ı hümâyûna mürâcaat ederek, istediklerini yaptırıyorlardı. Bir aralık sadrâzam Receb Paşa bunları himâye etmiş ise de, sonradan mütemâdiyen artan küstahlıkları karşısında şaşırmış idi. Evvelce tard edilenler bile tekrar ocağa alınmışlardı. Murad IV., nihâyet annesinin vesâyetinden kurtulup da, idâreyi bizzat eline alınca, senelerden beri sipâhîlerin türlü zorbalıklarını bildiği için, onlara karşı şiddetle harekete geçti. 1632'de, sipâhîlere Kanunî Sultan Süleyman zamanındaki mülâzemet hizmetlerinden maadasının

verilmesini men'etmesi üzerine, buna râzı olmayan sipâhîler ayaklanarak, Sultan ahmed meydanında toplandılar ve bu münâsebetle Sinan Paşa köşkünde tertiplenen ayak divanında, sipâhî ileri gelenlerinin pâdişaha söz vermelerine rağmen, iddialarında ısrar ettiler. Neticede ele-beşiları birer-birer yakalanarak, idam edildi; İstanbul'da ve taşrada, mütemâdi tâkibat neticesinde, sinmeğe mecbûr kaldılar ve bundan sonra, Sultan İbrahim'in son zamanlarına kadar, kendilerini toparlayamadılar. Fakat Mehmed IV.'in, çocuk olarak tahta geçmesini müteâkip, İstanbul'daki ocakların faâliyete geçmesi ile sipâhîlerin de tekrar baş-kaldırma hareketleri görüldü. Taşradaki sipâhîlerin mühim bir kısmı, İstanbul'a gelerek, fırsat bekleyorlardı. Saltanat tebdili münâsebeti ile, Topkapı-Sarayı ile Galata ve İbrahim Paşa saraylarındaki iç oğlanları ile acemilerden 2.000 kişi, sipâh ve silâhdâr ocaklarına verildiklerinden, bunların mevcudu artmış ve faâliyete geçecek fırsat ve imkân bulmuşlardı. Bu esnâda sadrâzam Sofu Mehmed Paşa, hazînenin masraflarını mümkün olduğa kadar azaltmak ve bir muvâzene kurmak emeli ile, tasarruf hareketlerine girişmiş idi. Diğer atlı bölük halkının olduğu gibi, sipâhîlerin de veledeşlerini, bizzat tesbit ederek, ocağa aldı ve 1.000 kadar dirliği. „çalık", yâni sipâhî ocağından tardedilmiş sipâhînin de, o sırada cereyan etmekte olan Girid savaşına iştirâk etmek şartı ile, kayıtlarını yenilettirdi. Sofu Mehmed Paşa'nın sipâhîlere bu ve daha başka sûretlerle gösterdiği müsâadekârlığa karşı sipâhîler yine memnun kalmadılar. Anadolu'dan gelenler Üsküdar'da ve diğerleri İstanbul'un muhtelif yerlerinde toplanarak, bir fesat ve kıyam hareketine giriştiler (eylûl 1648 sonları). Bu hususta, Veledeş denilen oğullarının „nânpâre sâhibi" olmalarını ve Sultan İbrahim'in katlinin sebeplerinin bilinmesini isteyor, Pâdişahsız ve „sâhib-mühürsüz" Girid'e sefere gitmenin „bilâf-ı kanun" olduğunu, bir seneden beri kendilerine hizmet verilmediğini ileri sürüyorlardı. Bunlara Eski Saray ile Galata ve İbrahim Paşa saraylarındaki acemiler de katıldılar. Bu Sultan Ahmed hâdisesi zorluk ile bastırıldıktan sonra başlayan nisbî sükûnet Köprülü Mehmed Paşa zamanına kadar devam etti. Her sâhada ıslâhat yapmak isteyen bu vezîr-i âzamın karşısına da sipâhîler çıkınca, pâdişah ve hukûmet erkânı bir defa daha yeniçeriler ile anlaştı ve sipâhîlere karşı yeni bir te'dip hareketine girişildi ve bu hususta Mehmed IV. tarafından Köprülü Mehmed Paşa'nın eiddî sûrette harekete geçmesine müsâade edildi. Sipâhîlerin Atmeydanı'uda toplandıkları duyulunca, üzerlerine yeniçeriler gönderildi; pâdişahın emrine itâat eden yeniçeriler ele geçirdikleri sipâhîleri öldürdüler, barındıkları yerler, ezcümle Yenicâmi hanı, Elçi hanı boşaltıldı. Bu sûretle, Köprülü Mehmed Paşa'nın eli ile, yeni ve bu defa kat'î darbe yemiş oldular ve bir daha kımıldayamadılar. Artık bu tarihten sonra, itibarları kalmayan sipâhîler askerî sınıfın en yüksek mevkiinden en aşağı derekesine düşmüş oldular. Ne saray, ne Bâbıâlî, bu hâdiselerden sonra, sipâhî ocağını ağıza alıyordu. Gerçi ocak resmen kaldırılmamış idi, fakat hiç bir ehemmiyeti kalmamış idi. Bu durum Mahmud II. devrine kadar sürdü. Yeniçeri ocağı kaldırılırken, sipâhî ocağı da kaldırıldı. Ulûfelileri, sadrâzamın huzûrunda isbat-ı vücûd ederek, kethudâ ve ihtiyarları ile berâber, kendilerine gümrükten maaş tâyin edildi; keyfiyet vilâyetlere de bildirilerek, oralardaki sipâhîlere âit kethudâ birlikleri ve sipâhîlikleri kaldırıldı (bu hususta gönderilen bir fermâna cevâben Sıvas vâlisi Köse Mehmed Paşa'nın eylûl 1826 'da sipâhî ocağının kaldırılmasındaki mûcip sebepleri işâret eden tahriratı için bk. Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 210 v. dd.).

Sipâhîler sakal bırakmazlar, bıyıklarını yataklı denilen şekilde, uzun ve kalın bir biçime sokup, yüzlerine mehâbet verirlerdi. En büyük meziyetleri binicilik, ok atma ve kılıç kullanma idi.

III. Sipâhî, Anadolu'nun bâzı yerlerinde **muaşşir** mânasında kullanılırdı ki, mültezim besab na harmanları ölçen adama denilirdi (krş. Hüseyin Kâzım, *Büyük türk lugatı*).

IV. Sipâhî çağatayca da **me'mur, eşrâf** ve **âyân** mânasına gelmektedir (krş. *ayn. esr.*).

V. Sipâhî, Hindistan'da ve Cezâyir'de, **bir sınıf askere** verilen ad idi [krş. mad. SEPOY].

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Kâtib Çelebî, *Fezleke*, tür. yer.; Naimâ, *Tarih*, tür. yer.; Selânikî, *Tarih*, tür. yer.; Âlî, *Kunh al-aḫbār*, basılmamış kısımlar, tür. yer.; v. Hammer (frans. tre.), bk. fihrist; türk. trc. I, VII, VIII, IX, X, XI, tür. yer.; Mehmed Zeki Pakalın, *Tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, bk. mad. *Sipâhî*. (M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

SİPÂHÎ. [Bk. SEPOY ve SİPÂHÎ.]

SİPİHR. „gök, semâ"; **İran tarihçisi ve edîbi Kāşān'lı Mîrzā Muḥammed Taḳî'nin mahlası.** Doğduğu şehirde okumak merakı içinde geçen gençliğini müteâkip daimî olarak Tahran'da yerleşti ve orada *malik al-şu'arā'* Fatḥ 'Alî Han'ın yanında himâyeye mazhar oldu. Muḥammed Şah tahta çülû-

sundan (1250 = 1834) sonra onu kendi husûsî medibcisi (*maddâḥ-i ḫāṣṣa*) ve aynı zamanda münşî ve mâliyeci (*münşî va-mustavfî-i dîvân*) olarak tâyin etti. Aynı hükümdar Sipihr'e bir umûmî tarih yazmak vazifesini verdi. Bu teşebbüste Nâṣir al-Dîn Şah da onu teşci etti ve kendisine *lisân al-mulk* ("devletin dili") unvânı tevcih edildi. Sipihr 1296 (1878)'ya doğru öldü. Kendisini tanıyan Gobineau onun meslekdaşı Riżâ-Ḳulî Han Hidâyat'in "hafif ve zarif tavırlarının" aksine "idâre ve ilim adamı olarak ciddiyetinden" bahsetmektedir.

Sipihr tarafından 1251'de itmam edilmiş olan *Barâhîn al-'acam*'in mevzuu İran sözlüdür; eser klâsik şâirlerin kitaplarından alınmış misâller ile süslenmiştir. Sipihr'in *Dîvân*'ı hiç basılmamış görünüyor. Müntehabât kitaplarında (*Macma' al-fuṣaḥâ'*) zikredilmiş bulunan şiirler, her ne kadar kendine mahsus bir san'at mahâretini göstermekte ise de, bir husûsiyet ve zevkten mahrumdur. Sipihr'in *Nâsiḫ al-tavârîḫ* unvânını taşıyan iddialı eseri, Hind kataloglarına göre, 14 büyük cild teşkil etmekte olup, son cildi, beşinci şî'î *imâm*'ı Muḥammed Bâḳir (ölm. 113 = 731)'a kadar gelmektedir. Uslûbu Hindistan'da açık bir şekilde beğenilmiş olup, farsça imtihanlar için metin olarak kullanılmak üzere, tarih kitabından parçalar neşredilmiştir. Fakat, bugünkü iranlılar, eserinde bol mikdarda bulunan hatâlar ve tarih yanlışlıklarından dolayı, onu tenkit etmektedirler. Eserin daha mühim olan kısmı, planının aksine öne alınmış olan Kaçar [b. bk.] hânedanının resmî tarihini ihtivâ eden V. (?) ciltdir. Bu cilt, 1267 (1851)'ye kadar devam etmekte olup, 1273 (1857)'e kadarki vak'aları gösteren muahhar bir zeyli ile birlikte 3 kısımdan teşekkül etmiştir. Bu vekayi-nâme geniş bir şekilde Bâbî [b. bk.] hareketi tarihçilerine yaramıştır: Gobineau, Ḳazem beg ve E. G. Browne. Bu sonuncusu Sipihr'in saflığına ve sadâkatine hak vermektedir ("ancak Gobineau'nın zarâfet ve istihzası ile baskın çıkılmıştır") ki, o bu sadâkat ile bir taraftan bâzı resmî iranlı mümessillerin kusurlarını ve diğer taraftan da mezhep taraftarlarının cesâret ve kahramanlığını tasvir etmektedir.

Bibliyografya: *Barâhîn al-'acam fî ḳavânîn al-ma'cam*, 8°, 165 yaprak (Tahran, 1272); *Nâsiḫ al-tavârîḫ*, I, kısım 1 ve 2, (büyük boyda), Tahran, 1285; Şanî' al-Davla, *Mir'ât al-buldân* (III, 98)'da *Nâsiḫ al-tavârîḫ*'in V. cildinin tab'ını haber veriyor; *Nâsiḫ al-tavârîḫ*'in bütün 14 cildi de Tahran'da neşredilmiş olmalıdır; II. cilt, 6. kısım (Ḥusayn'in şehâdeti), Bombay (1309), 24 — 552 yaprak; *İntiḫâbât-i Nâsiḫ al-tavârîḫ* (Lahor, 1904), 200 s.; Gobineau, *Trois ans en Asie* (Paris, 1859), s. 454, 461 v.d.; ayn. mll., *Les religions et les philosophies* (Paris, 1866), s. 157; Riżâ-ḳulî Han, *Macma' al-fuṣaḥâ'* (Tahran, 1259), II, 156 — 181; E. G. Browne, *A Traveller's Narrative* (Cambridge, 1891), II, 173 — 184; ayn. mll., *A History of Pers. Liter. in Modern Times* (Cambridge, 1924), s. 326, 344, 413; Rieu, *Supplement to the Catalogue of the Pers. M S S* (London, 1895), s. 89; E. Blochet, *Catalogue des manuscrits persans* (Paris. 1905), II, 255 v.d.; E. Edwards, *A Catalogue of the Persian printed books* (London, 1922), s. 527. Diğer kaynaklar için bk. 'A. Ḥayyâmpûr, *Farhang-i suḫanvarân* (Tebriz, 1340 ş.), s. 261 v.d.

(V. MINORSKY.)

SİR-DARYÂ. [Bk. SIR-DERYÂ.]

SÎRA. [Bk. SÎRE.]

SİRÂC AL-ḲUṬRUB. [Bk. SİRÂC-ÜL-KUTRUB.]

SİRÂC-ÜL-KUTRUB. SİRÂC AL-ḲUṬRUB, "cin kandili" veya İdrîsî'ye göre, "parlak kurttan kandil" (*ḳuṭrub*'un diğer mânaları için krş. Lane, VII, 2543; *Ḳâmûs tercümesi*, I, 442 v.d.), adem otunun (*Mandragora officinalis, L.*) adı olup, çok defa çatallanmış, üzeri sık lifler ile kaplı bayır turpu şeklinde bir kök ile, bütün Akdeniz havzasında yayılmış bulunan patlıcan fasilesinden bir nebattır. Bu kök hafifçe eğilip bükülen büyük yapraklı bir demet taşır; bu yapraklar beyzî şekilde olup, aralarından sap üzerinde taşınan ve küçük çan şeklinde yaprak altında biten lilizler ve çiçekler çıkar. Meyveleri takriben kiraz büyüklüğünde, sarıya çalar bir kırmızılıkta, yuvarlak meyvelerdir, bu meyveler, eski bir devirden itibâren, zehir, uyuşturucu madde gibi tıbbî ve sihrî işlerde ve bir de daha önce, Ahd-i Atîk'te, *dûdâ'îm* (*Tekvin*, XXX, 14) adı altında olduğu gibi, aşk şurubu imâl etmek için kullanılmıştır. al-Tamîmî'ye göre, bu nebata *ġabrûḥ al-vaḳâd* ve *şacarat al-şanam* adı da verilir. Bu nebat yedi, adem otunun kıraliçesidir ve Hermes'e göre, Sulaymân'ın, mührü altında, taşıdığı ve onun vâsıtası ile cinleri itâat altına, aldığı nebattır. Bu sebepten dolayı bu nebat aynı zamanda kötü ruhların sebep oldukları felç, adale tutulması, sar'a, hâfıza kaybı v.b. gibi bütün hastalıklardan kurtuluş çâresidir. İbn Sînâ'ya göre, adem otu, ciddî ameliyâtlar esnâsında, hislerini iptal için, hastalara verilir. Sihrî istimaller için daha mühim olanı alraune adı verilen köklerdir. Klâsik müellifler, vaktiyle, köklerin çıkarılış şekli hakkında garip hikâyeler anlatır-

lar (Plinius, *Hist. nat.*, XXV, 94; Flavius Josephus, *Bell. Jud*, VII, 6).

Bibliyografya: Abū Manṣūr Muvaffaḳ (trc. Achundow, bk. Kobert, *Hist. Stud. a. d. pharm. Inst. d. K. Univ. Dorpat*, 1893, III, 266, 402, *luffāḥ* kelimesi); al-Ḳazvīnī, *'Acā'ib al-maḫlūḳāt* (nşr. Wüstenfeld), I, 297, *luffāḥ* kelimesi; İbn al-Bayṭār (trc. Leclerc), II, 246; I. Löw, *Die Flora der Juden*, III, 363 — 368; bir çok resimleri için bk. von Hovorka ve Kronfeld, *Vergleichende Volksmedizin*, I, 14 v.d.; A. Schmidt, *Drogen-and Drogenhandel im Altertum* (Leipzig. 1924), s. 53,73. (J. RUSKA.)

SİRÂF. SİRÂF, İran'da, Basra körfezinde bir şehir; vaktiyle (IV.=X. yüz yılda) büyük ehemmiyeti olan bir ticâret limanı. Çok katlı evleri Hind meşesinden veya Zanglbār'dan ithâl edilen diğer kerestelerden yapılmış idi. Şehrin suyu yakınında bulunan Camm dağlarında açılan kaynaklar vâsıtası ile tedârik olunuyordu. Ḳays [b. bk.] adasındaki bir ticâret yerinin gelişerek, Hind ticâretini elde etmesi şehrin harâbisine sebep oldu. Adanın kendi limanı yok idi ve gemiler, rüzgâra karşı korunabilmek için, 12 km. uzaklıktaki bir boğazda demir atarlardı. Sīrāf'tan yola çıkan seyyahlar Maskat'a, Kulam'a, Nikobar adalarına, battâ Malaya yarım-adasındaki Kalah'a kadar giderler, oradan da bir ayda Kanton'a vâsıl olurlardı. Ticâret, bilhassa, peştemal (*fuvāṭ*) yapmak için çizgili kumaş, inci, bez ve terâzi ihrâcına ve *berbehār* (*Hind bahârâtı*, B G A, IV, 187) ithâline münhasır idi. Şehir halkı deniz ticâreti ile meşgûl olup, yıllarca seferde kalırdı; bahârât ve diğer ticârî eşyaların anbarlanması yolu ile külliyetli servetler biriktirirdi. Bunlar muhteşem evler inşâ etmişlerdi, lâkin şehvânî bazlara fazla meyilleri ve düşünce zaafları sebebi ile, fena şöhret sâhibi idiler. Bundan başka, orası bütün mıntakanın en sıcak yeri idi, öyle ki, orada hiç bir zaman öğle uykusuna yatılamazdı. Sâsânîler zamanında Ardaşir-Ḫurra bölgesinin baş-şehri idi, Büveyhîler zamanında çöküş başladı, şehir 7 gün devam eden bir zelzele ile yıkıldı (366 veya 367=977), daha sonra tekrar inşâ edildi. Harâbeleri bugün hâlâ Bender-Ṭāhirī yakınlarında görülür (Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb*, trc. Le Strange, s. 116, not 2).

Esâtirî bir rivâyette efsânevî hükümdar Kaykā'ūs'un göğe yükselmek istediği zaman, bu memlekete düştüğü, kendisine süt ve su getirilmesini ricâ ettiği zikredilir; bu bir halk ıştikakını bakla çıkarmak için icat olunmuştur (ars.: *şīr* „süt", *āb* „su"); Yāḳūt'a göre, tâcirler şehrin adını *Şīlāv* diye telâffuz ederler ki, bu yukarıki iştikaka yakındır. Orada denizin dibinde bir tatlı su kaynağının bulunduğu da söylenir.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 211 = Barbier de Meynard, *Dict. de la Perse*, s. 331; *B G A* (İṣṭaḫrī, s. 34, 106, 127, 138; İbn Ḥavḳal, s. 39, 198; Muḳaddasī, s. 34, 36, 258, 426); Sam'ānī, *Ansāb*, var. 321a; Abu 'l-Fidā', *Géographie*, I, 326; Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb* (nşr. Le Strange), s. 117; trc., s. 116; Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām*, IV, 2747; Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 258, 259, 293, 296.

(CL. HUART.)

SİRÂF. [Bk. SİRAF.]

SİRÂFÎ. SİRĀFĪ, 1. ABŪ SA'ĪD AL-ḤASAN B. 'ABD ALLĀH B. AL-MARZUBĀN AL-SĪRĀFĪ (?—979), Basra dil mektebine mensup nahiv âlimlerinin en mühim simalarından biri ve hanefi mezhebi fakîhi, 290 (903) yılından önce Basra körfezi sâhilinde küçük Sīrāf [b. bk.] şehrinde doğdu. Vezir 'Alī b. 'Īsā, tam doğum tarihi olarak, 280 (893/894) yılını verir (Yāḳūt, *Irşād*, III, 123). Babası Bihzād adında ihtidâ etmiş bir mecûsî idi; sonra oğlu onun adını 'Abd Allāh'a çevirmiştir. İlk dil ve fıkıh tahsilini doğduğu şehirde yaptı ve Zene isyânı üzerine, Basra'dan Sīrāf'a gelen iki âlimden, 'Asal b. Ẕakvān ve Abū Ẕakvān al-Ḳāsim b. İsmā'īl'den ders aldı (*Aḫbār al-naḥvīyīn*, nâşirin önsözü, s. IV); fakat 320 (932)'den önce 30 yaşına doğrn (bk. *göst. yer.*), oğlundan gelen bir rivâyete göre de (bk. *İnbāh al-ruvāt*, I, 314), henüz 20 yaşına basmadan, denizi geçerek, 'Omān'a gitti ve orada zamanını hanefî fıkhını tahsile hasretti. Daha sonra Sīrāf'a döndü ve fazla kalmadan, oradan 'Askar Mukram'e geçti. Abū 'Alī al-Cubbā'ī'nin talebesinden olan pek takdir ettiği Muḥammed b. 'Omar al-Saymarī ile tanıştı ve al-Mabramān'dan nahiv okudu (bk. al-Zubaydī, *Ṭabaḳāt*, s. 202; al-Suyūṭī, *Buġya*, s. 74). Bagdad'a gittiği, orada bilhassa Abū Bakr İbn Durayd'den lugat ve nahiv tahsil ettiği, bu müstesnâ âlimin en belli-başlı talebelerinden biri ve eserlerinin râvisi olduğu söylenir. Bununla berâber, her hâlde hocaları hakkındaki rivâyetlerde bir karışıklık mevcut olmalıdır. Kendi eserinde bahsetmemesine rağmen, bütün hâl tercümesi müellifleri onun İbn Durayd'den lugat okuduğunu kaydederler. İbn Durayd 321 (933) tarihinde Bagdad'da öldüğüne göre, al-Sīrāfī'nin ondan bu tarihten önce okumuş olması gerekir. Yalnız lisanî tetkikleri ile iktifâ etmeyerek, Kur'ânî ilimler, hadîs, fıkıh,

arûz ve kafiye, hesap v. b. gibi zamanında tahsil edilen bütün ilim şûbelerinde salâhiyet sâhibi bir âlim oldu. Kur'ânî ilimleri Abū Bakr b. Mucâhid'den, nahvi Abū Bakr b. al-Sarrāc'dan okudu. Bunlardan birincisi al-Sîrāfî'den nahiv, ikincisi kıraât, yukarıda adı geçen Mabramān ise, hesap okumuştur [*Târîḫ Baġdād* müellifi onun üstadları arasında Muḥammed b. Abi 'l-Azhar al-Büşancî, fakîh Abū 'Ubayd b. Ḥarbavayhi ve 'Abd Allāh b. Muḥammed b. Ziyād al-Nîsābūrî'yi de sayar ise de, bunlardan okuduğunu da eserlerinde söylemez (*Aḫbār*, nâşirin önsözü, s. 6)]. al-Sîrāfî'nin mu'tezileden olduğu söylenmiş ise de, müellif hakkında müstakil bir eseri olduğunu kaydeden al-Ḳiftî'nin de belirttiği gibi (*İnbāh*, I, 314), eserlerinde bunu te'yid eden bir işâret yoktur. Bu hususdaki rivâyetlerde onun Abū Hāşim 'Abd al-Salām b. Muḥammed al-Cubbā'î'nin esbâbından olduğu söylenir. al-Cubbā'î Bagdad'da İbn Durayd ile aynı günde öldüğüne göre (*Vafayāt*, II, 355), al-Sîrāfî'nin onun ile münâsebetlerinin gençliğinde cereyân etmiş olması gerekir. al-Sîrāfî'nin Bagdad'a ne zaman yerleştiğine dâir bir kayıt yoktur. Ancak bu sırada o her hâlde 50 yaşını geçmiş ve hanefî fıkhındaki salâhiyeti ile tanınmış bulunuyordu (bk. *Aḫbār*, nâşirin önsözü, s. 5). [347 yılında Bagdad'da olduğuna dair kesin bir vesika mevcuttur. Nitekim al-Mubarrad'in *al-Muktażab*'ının zikredilen sene Bagdad'da istinsah edilen bir nüshasını (Köprülü kütüp., nr. 1507—1508) baştan sonuna kadar okuyarak, istinsah ettiğini eserin her cildinin başına kaydetmiştir (bk. *Z D M G*, LXIV, 198; krş. *Oriens*, VI, 67 v. d. ve levha III)]. 40 seneden ziyâde bir müddet Bagdad'da Ruṣāfa câmiinde fetvâ vermiş ve ondan nahiv okumuş olan ḳāżi 'l-ḳużāt Abū Muḥammed b. Ma'rūf (ölm. 381=991/992) Bagdad'ın şark bölgesinde devamlı olarak ve bir müddet için her iki bölgesinde onu kendi yerine vekil tâyin etmiştir. Aynı zamanda kendisine bir vezirlik makamı teklif edilmiş ise de, bunu reddetmiştir. Hâl tercümeleri müelliflerinin çoğu, onu zamanını namaz ve oruca hasreden, devrin büyüklerinin hediyelerini kabûl etmeyen, iyi ahlâk sâhibi, afif, çok zâbid bir kimse olarak tavsif eder. Nakledildiğine göre, her gün, güzel yazısı ile, 10 varak kitap istinsah etmek âdeti idi ki, bundan kazandığı 10 dirhem onu geçindirmeğe kâfi geliyordu. Diğer taraftan Yāḳūt onun çok hasis veya çok fakir olduğu için, satın almadığı iki el-yazması kitabı iki kitapçıdan emâneten alıp, bunları talebelerine istinsah ettirmek ile ihtâm edildiğini söyler. al-Sîrāfî, bu yazmaların sonuna huzûrunda okunduklarını kaydetmiş, onun şöhretinden dolayı bu nüshalar asıllarından daha büyük bir değer kazanmış idi. Bir hanefî fakîhi olmakla berâber, şahsî kanâatinin mûteber bir mevkii var idi; Yāḳūt bize onun sarhoşluk verici içkiler hakkındaki pek şahsî fikrini nakleder. Her ne kadar Yāḳūt'un bu mesele üzerine zikrettiği kelimeler hanefî mezhebince kabûl edilmiş bâzı esaslara aykırı ise de, bunlar her akîdo için akl-ı selimden uzak sayılmaz. Âlim olarak, şöhreti o kadar yaygın idi ki, islâm âleminin muhtelif bölgelerinin emîr ve vezirlerinden sık-sık mektuplar alıyordu: Sâmânî emîri Nūḥ b. Manṣūr ona 400 suâli ihtivâ eden ve bir imâma hitap eder şekilde kaleme aldığı bir mektup göndermiş idi; Aynı şekilde Deylem vâlisi de, yine öyle hürmetkârâne, bir mektubunda ona *şeyhulislâm* diye hitap ediyordu. Mısır vezîri İbn Ḥinzāba v. b.'dan da başka mektuplar almış idi.

Hâl tercümesi müelliflerinin isimlerini zikrettikleri 10 eserinden bugün yalnız Sîbavayhi'nin *al-Kitāb*'ına yazdığı şerhi kolayca tetkik edilebilecek vaziyettedir. Bu eser, daha müellifin hayatında, büyük bir şöhret kazanmış, muâsırlarından ve aynı zamanda Basra mektebinin mümtaz âlimlerinden Abū 'Alî al-Fārisî bu eser için gıptasını açıkça ifâde etmiş, uzun zaman talebeleri ile, içinde hatâlar bulmak ve umûma göstermek içio, eserin bir nüshasını elde etmeğe çalışmıştır. 368 (979) yılında, Abū 'Alî 2.000 dirheme eserin bir nüshasını almağa muvaffak oldu. Onda arzu ettiği yanlışları bulamadı. al-Sîrāfî'yi görmeğe gitmekte çok geç kalmış idi; çünkü al-Sîrāfî aynı sene (2 receb 368 pazartesi günü) ölmüş idi. Cenâzesi Ḥayzurān mezarlığına defnedildi. Bâzı rivâyetlere göre, 84; al-Ḳiftî'ye göre (*göst. yer.*), 80 yaşında ölmüş idi.

Önce de belirtildiği gibi, hâl tercümesi müellifleri ona 10 müstakil eser isnâd etmişlerdir. 1. En mühim eseri olan *Şarḥ Kitāb Sîbavayhi*, daha müellifin hayatından itibâren, büyük bir takdir ve şöhret kazanmıştır [Bu eser *al-Kitāb*'a bağlı çalışmalar ile devam eden, bilhassa Basra mektebi mensuplarının nahiv sâbasındaki faâliyetlerinin seyrinde bir merhale sayılmaktadır (krş. mad. SÎBEVEYHİ). al-Sîrāfî'de seleflerinin geliştirdikleri kıyas usûlü kararlı şeklini almış bulunuyordu. Daha sonraki te'liflerde onun bu eserinden geniş ölçüde istifâde edildiği anlaşılmaktadır (eserin bir bâbının İbn Ya'îş'in *Şarḥ al-Mufaṣṣal*'ı ve al-Astarābādî'nin *Şarḥ Şāfiyat İbn Ḥācib*'inin muvâzî bahisleri ile karşılaştırılmasından çıkan neticeler için bk. G Troupeau, *Le commentaire d'al-Sirāfî su*

le chapitre 265 du Kitāb de Sībawayhi, Arabica, 1958, V, 169)]. Bu şerh *al-Kitāb*'ın Bulak, 1317 baskısının hâşiyesine ihtisar sûretiyle dercedilmiş, H. Derenburg eserin neşrinde bu şerhten de faydalanmış, G. Jahn yine *al-Kitāb*'ın almanca tercümesinin (Berlin, 1894), notlarında bâzı parçalarını, tercümeleri ile birlikte, neşretmiştir. 2. İbn Durayd'in *al-Maḳṣūra* adlı şiirinin şerhi; 3. *Alifāt al-ḳaṭ' va 'l-vaṣl*, 300 varaklık bir eser idi (*İnbāh*, I, 314); 4. Nahve dâir *al-İḳnā' fi 'l-naḥv*'ini bizzat ikmâl edememiş, bunu sonra oğlu Abū Muḥammed Yūsuf tamamlamıştır. Yūsuf'un bildirdiğine göre, babası bu eser ile nahiv ilmini çok kolay bir hâle getirmiş idi. 5. *Şarḥ şawāhid Kitāb Sībawayhi*, Sībawayhi'nin *al-Kitāb*'ında geçen beyitlerin şerhi olup, Topkapısarayı kütüphânesinde (Ahmed III. kısmı, nr. 2601) bulunan nüshası 443 (b.) tarihini taşımaktadır; 6. Sībawayhi'nin eserine giriş mâhiyetindeki *al-Madḫal* (*al-Mudḫil?*) *ilā Kitāb Sībawayhi*; 7. Muhtemelen *Kur'ān*'ın kırâatine dâir bir eser olan *al-Vaḳf va 'l-ibtidā'*; 8. Doğru nazım ve nesir san'atını açıklayan *Ṣan'at al-şi'r va 'l-balāġa*; 9. Başlangıcından IV. (X.) asrın ortalarına kadar Basra dil mektebinin tarihçesini çizen, bu mektep mensuplarının kısa hâl tercümelerinden, daha doğrusu, dil ve edebiyata dâir münâkaşaları ile birlikte bunlar hakkında fikralardan müteşekkil bir eser olan *Aḫbār al-nuḥāt al-baṣriyīn*'den İbn al-Nadīm'den itibâren bir çok müellifler, bu arada Yāḳūt ve İbn Ḫallikān, pek çok nakillerde bulunmuşlardır. al-Suyūṭī büyük bir cüz teşkil eden bir nüshasından istifâde ettiğini söyler. Bu eser zamanımıza kadar muhâfaza edilmiş olup, 367 (986) tarihli eski bir nüshası Şehid Ali Paşa kütüphânesinde (nr. 1842) bulunmaktadır. Eser bu nüshaya istinâden F. Krenkow tarafından neşredilmiştir (Paris-Beyrut, 1936); 10. Coğrafyaya dâir bir eser olan *Kitāb Ǧazīrat al-'Arab*'ından Yāḳūt kendi coğrafya lugatinde istifâde etmiştir. 11. al-Sīrāfī'nin hâl tercümesini yazan eski müellifler, onun İbn Durayd'in büyük lugatinde, *Camhara*'de, geçen beyitlerin şerhine dâir eserinden bahsetmemişlerdir. *Camhara*'nin Leiden'de bulunan yazmasının başından sonuna kadar mukabelesinden hasıl olan kanâate göre, bu şerhte *Camhara*'nin ikinci ve üçüncü ciltlerinin aş.-yk. üçte birinde zikredilen pek çok beytin al-Sīrāfī'ye âit şerhleri dercedilmiş bulunmaktadır (aynı yazmanın I. cildi bu şerhi ihtivâ etmez). Bu şerhler *Camhara*'nin Haydarâbâd, 1345 (nşr. F. Krenkow) neşrinde verilmiştir. Bu neşrin metni hazırlanırken, istifâde edilen diğer yazmalarda bulunmayan şâir isimlerinin al-Sīrāfī'nin şerhlerinde mevcut olduğu görülmüştür. Şerhte tâkip edilen usûl çok âlimânedir, eserde her kelime izah edilir ve nâdiren bunların tarihî zemini hakkında bilgi verilir. Bir çok hâllerde, açıkça görülmektedir ki, al-Sīrāfī, büyük bir itinâ ile, bizzat İbn Durayd'in izahlarını vermek istemiştir. Bu şerh al-Sīrāfī'nin yegâne hizmetinin *Camhara*'nin diğer yazma nüshalarında bulunmayan tamamlayıcı açıklamaları sağlamak olduğu intibâını vermektedir.

Bunlardan başka al-Sīrāfī'ye pek değerli olmayan bâzı manzûmeler de isnâd edilmektedir. Aynı şekilde, aralarında bir münâzaa olan çağdaşlarından Abu 'l-Farac al-İṣbahānī'nin onun hakkındaki daha seviyeli bir hicvi de nakledilir.

Bibliyografya: al-Sīrāfī'nin hâl tercümesini kısaca veren al-Ḳifṭī (*İnbāh al-ruvāt*, nşr. M. Abu 'l-Faḍl İbrāhīm, Kahire, 1369—1374, I, 313—315) onun hakkında *al-Mufīd fī aḫbār Abī Sa'īd* adlı müstakil bir eserinin bulunduğunu söyler (*ayn. esr.*, I, 314) ise de, bu eser bugün mevcut değildir. al-Sīrāfī'nin hâl tercümesi gramercilerin, hadîs âlimlerinin ve hanefî fakihlerinin hayatlarından bahseden hemen bütün eserlerde bulunur. Bunların belli-başlıları şunlardır: İbn al-Nadīm, *al-Fihrist* (nşr. Flügel), s. 62; al-Zubaydī, *Ṭabaḳāt al-naḥviyīn* (nşr. Abu 'l-Faḍl İbrāhīm), Kahire, 1375=1955, s. 129; İbn al-Anbārī, *Nuzhat al-alibbā'* (Kahire, 1294), s. 379; (nşr. İbrāhīm al-Samarrā'ī, Bagdad, 1955, s. 211 v.dd.; al-Suyūṭī, *Buġyat al-vu'āt* (Kahire, 1326), s. 221 v.d.; Yāḳūt, *İrşād* (nşr. Margolioutb), III. 84—125; 'Abd al-Ḳādir al-Ḳuraşī, *Cavāhir al-muḍī'a* (Haydarâbâd, 1332), I, 196; İbn Ḥacar, *Lisān al-mīzān*, II, 218; İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān* (nşr. Muḥy al-Dīn 'Abd al-Ḥamīd, Kahire, 1367—1369), I, 360 v.d.; *Nāma-i dānişvarān*, (Tahran, 1321), V, 127—132; Flügel, *Klassen der hanefitischen Rechtsgelehrten*, s. 107; Broekelmann, *GAL*, I, 100, 113 v.d.; *Suppl.*, I, 157, 160, 174 v.d.; Ḫayr al Dīn al-Zirikli, *al-A'lām* (Kahire, 1373—1378), II, 210 v.d.; 'Omar Riżā Kaḥḥāla, *Mu'cam al-mu'allifīn* (Şam, 1376 v.d.), III, 242 v.d.

2. YŪSUF B. AL-ḤASAN AL-SĪRĀFĪ (942—995), yukarıda bahsedilen al-Sīrāfī'nin oğludur. Babasının ölümü üzerine, müderris olarak, yerine geçmiş ve onun noksan bıraktığı nahve dâir *al-İtḳān*'ını tamamlamıştır. Bagdad'da yaşamış, orada 1 veya 27 rebiülevvel 385 (5 nisan veya 1 mayıs 995)'te ölmüştür (Yāḳūt *İrşād*, XX, 60; İbn

Ḥallikān, *Vafayāt*, VI, 71 v.d.; al-Suyūṭī, *Buġya*, s. 421). Babası kadar şöhret sâhibi olamamıştır, fakat onun da, babasının tarzında yazdığı şu kitapları zikredilir: 1. *Şarḥ abyāt Sībavayhi*, Sībavaybi'nin eserinde geçen beyitlerin izahı; 2. *Şarḥ abyāt Iṣlāḥ al-manṭiḳ*, İbn al-Sikkīt'in *Iṣlāḥ al-manṭiḳ*'ında zikredilen beyitlerin şerbi; 3. *Şarḥ abyāt Ġarīb al-muṣannaf*, Abū 'Ubayd al-Ḳāsim b. Sallām al-Haravī'nin eserinde geçen beyitlerin şerhi; 4. *Şarḥ abyāt al-Macāz li Abī 'Ubayda*, Abū 'Ubayda'nın *Macāz al-Ḳur'ān*'ında geçen beyitlerin izahı; 5. *Şarḥ abyāt Ma'āni 'l-Zaccāc*, al-Zaccāc'ın *Ma'āni 'l-Ḳur'ān*'ında geçen beyitlerin şerhi.

(F. KRENKOW.)

[Bu makale NİHAD M. ÇETİN tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir].

SİRÂFÎ. [Bk. SİRÂFÎ.]

SİRAT 'ANTAR. [Bk. SİRET-İ ANTER.]

SİRCÂN. AL-SİRCÂN, Kirman eyâletinin Fars hududu civârında bulunan bir şehir. Vaktiyle al-Ḳaṣrāni (iki kasr) adı verilen bu şehir Kirman'ın idâre merkezi idi; şehirde geniş yollar, iyi sulanmış bahçeler, sağlam ve mutedil bir hava var idi. Saray ve Ulu câmi Büveyhîlerden 'Aẓud al-Davla tarafından inşâ edilmiştir. Su bakımından burasını besleyen kanallar, Saffârîler'den Layṯ'in oğullarından 'Amr ve Ṭâbir tarafından açılmıştır. Kereste nâdir olduğu için bütün evler tuğladan kubbeler ile örtülmüştür. Şehrin 8 kapısı ve aralarında Ulu câmiin bulunduğu eski ve yeni iki pazarı var idi. Üzerine oymalı ağaçtan bir külâh yerleştirilmiş olan minâre aynı zamanda Bāb al-Ḥakīm adı verilen kapı civârında bir saray da inşâ ettirmiş olan 'Aẓud al-Davla tarafından yaptırılmış idi. Buğday, pamuk ve hurma mahsûlü, pamuklu ve o kadar meşhûr olmamakla berâber Ḳumm'daki gibi *kursī* ("rahle") imalatı vardır.

al-Sīrcān, Büveybîlere kadar, Abbâsîler zamanında Kirman'ın idâre merkezi oldu; Büveybîlerin vâlisi Kirman'ın idâre merkezini Bardasīr (Yeni Kirman)'e nakletti. VIII. (XIV.) asrın başında Muzafferîlerin tasarrufuna giren şehir Timur'un hâkimiyetini tanımadı ve 796 (1394)'da 'Omar Şayḫ tarafından bir netice alınmaksızın muhâsara edildi; bununla berâber açlık ile sıkıştırılan şehir iki yıl dayandıktan sonra teslim oldu. O tarihten itibâren harâbe hâlinde bulunan şehrin yeri, binbaşı Sykes (*Ten Thousand Miles in Persia*, London, 1902, s. 431 tarafından, idâre merkezi olan Sa'īdābād'ın şarkına 5 mil mesâfede. Ḳal'a-i Sang'da keşfedilen enkaz sâyesinde tesbit edilmiştir.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 263 (krş. s. 106 ve 265) = Barbier de Meynard, *Diet. de la Perse*, s. 333; *BGA* (İṣṭaḫrī [*Ṣūrat al-arḍ*], s. 167; İbn Ḥawḳal [*Ṣūrat al-arḍ*], s. 223; Muḳaddasī, s. 464); Sam'ānī, *Ansāb* (*GMS*, XX), var. 322a; Abu 'l-Fidā', *Géographie*, I, 336; Ḥamd Allāh Mustawfī, *Nuzhat al-ḳulūb* (nşr. Le Strange), s. 141; tre. s. 119; Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām*, IV, 2751; Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 300—302, 311, 320

(CL. HUART.)

SİRCÂN. [Bk. SİRCÂN.]

SÎRE. SÎRA (A.), Peygamberin an'anevî hâl tercümesi. Bu kelime, ilk defa İbn Hişām'ın eserinin başında (nşr. Wüstenfeld, s. 3,4: *hāḏā kitāb sīrati rasūli 'llāhi*) ayrı bir eserin unvanı olarak kullanılmış görülmektedir; ayrıca Peygamberin hâl tercümesini ifâde etmek için de kullanıldığına dâir başka kayıtlar da vardır. Bu mânada al-Vāḳidī (İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, II/I, 18: *man rava 'l-sīra*)'de ve talebesi İbn Sa'd (*ayn. esr.*, III/II, 152: *ḥā'ulā'i a'lam bi 'l-sīrati va 'lmaġāzi min ġayrihim*)'da da bulunur. Bu devirde, *sīra* kelimesi umûmî olarak "hâl tercümesi" mânasını almış bulunmakta idi; 'Avāna al-Kalbī (ölm. 147=764 veya 158=774/775)'nin veya Mineāb b. al-Ḥāriṯ (al-Tamīmī, ölm. 231=845/846)'in *Sīrat Mu'āviya va Banī Umayya* adlı bir eserinin mevcut olduğu bilinmektedir (*Fihrist*, s. 91, 18). Hâl tercümesi mânası, *sīra* kelimesinin ihtivâ ettiği "tavır ve hareket", "hayat tarzı" mânasından iştikak etmiştir ve gayet tabiî olarak *s-y-r* kökünün "yönelmek", "seyahat etmek" mânalarından gelişmiştir (sûre XX, âyet 22'de *sīra* kelimesinin "şekil", "vaziyet", "hâl" mânasında olduğu görülür). Anlaşıldığına göre, bidâyette. Peygamberin hâl tercümesi için cemî şekli olan *"siyar"* tercih olunmuştur. Peygamberin hâl tercümesi hakkında arapların en eski eserlerindeki ekseri şahâdetlerde *siyar* tâbiri, dâimâ *maġāzī* ("gazalar") tâbiri ile birlikte bulunur (krş. Nöldeke-Schwally'de A. Fischer, *Gesch. d. Qorāns*, II, 221). Peygamberin hâl tercümesine verilen bu iki isim *sīra*'nin muhtelit bir menşe'e sahip olduğunu gösterir.

Peygamberin hayatını, doğumundan ölümüne kadar müteselsil ve tutarlı bir hikâyede toplamak fikri islâm cemâati arasında çok erken meydana çıkmıştır. Gayet tabiî olarak, yeni dinin kurucusunun hareketleri ve sözleri hemen alâka uyandırmış, muâsırlarının ve daha ziyâde ikinci nesilden mü'minlerin hâfızalarında bir yer işgal etmiştir. Bundan dolayı bir taraftan ibâdet ve dinî hukukun amelî kaide-

lerini tesbit etmek, diğer taraftan da Peygamberin hayatına ve bilhassa onun savaş ve zaferlerine âit her türlü bilgi toplamak istenmiştir. Bilindiği gibi, bu iki sâikten ilki *sunna*'nın, yânî bâl tercümesi malzemesinden toplanmış gibi görünmekle berâber, hakikatte tamâmen ayrı bir husûsiyete sahip olan *ḥadîṯ* [b. bk.]'lerin teşekkülüne sebebiyet verdi. İkinci sâik Peygamberin hayatının, bilhassa, Medine'deki tamâmen askerî seferler ile dolu devresine âit çok zengin bir takım hikâye ve rivâyetler meydana getirdi. Bu hikâyeler hakikatte, kendilerine has çizgileri daha islâmiyetten önceki devirde kesinleşmiş olan *Ayyâm al-'arab* (bk. *İA*, IV, 421) hakkındaki edebiyatın sâdece devamını ve tekâmülünü teşkil eder: bunlar arasındaki müşterek husûsiyetler şudur: Üslûpta sâfiyâne bir tazelik, hikâyeyi aralarında çok zayıf bağlar ile birbirlerine bağlanmış olan bir sürü münferit sergüzeştlere bölme temâyülü, şâirlerden alınmış beyitlerin çokluğu (bk. J. Horovitz, *Islamica*, 1926, II, 308—312). Bu şiirler, ekseriya daha sonra, etrafında mensur hikâyelerin teşekkül ettiği iptidaî nüveyi teşkil etmiş olmalıdır. Bu tarz mahsullerin tarih yazıcılığı husûsiyetine sâhip olduğu inkâr edilemez. Lâkin burada, gerçek mânasında, zaman tâyini ile çerçevelenmiş ve daha önceden tasarlanmış bir esâsa göre tanzim edilmiş bir tarih bahis mevzuu değildir. Daha ziyade, bir takım „harp hâtıraları" karşısında bulunuyoruz ki, bunlarda bâzı hâdiseler ekseriyâ enfüsî olmakla berâber, sâdıkane tekrarlanır ve bunun hakikate tamâmen uyan tasviri vardır, fakat bunun yanında bir diğer hâdise müphem ve bozulmuş bir şekilde bulunur ve bunlar her şeyden önce, tarihî neticenin terkipli görünüşünden ve hâdiselerin zincirlenmesinden tamâmiyle mahrumdur.

Hakikî mânasında Peygamberin tercüme-i hâlinin menşe'i tamâmen başka bir mâhiyettedir. *Sîra*'nın doğuşunda Peygamberin şahsiyeti ile islâmın dinî vicdanında meydana gelen değişmeleri ve bu değişmeler üzerinde muhtelif cinsten unsurların te'siri görülür (T. Aodrae, *Die Person Muhammeds in Lehre u. Glaube seiner Gemeinde*, Stokholm, 1918 [*Archives d'Études Orientales*, XVI], bilhassa birinci faslına).

Peygamberin hayatına dâir hikâyeleri ilk olarak yazmış ve yaymış olanlar hemen arapların ilk fetihlerinden sonra, islâm dünyasının her tarafında ortaya çıkan meslekten hikâyeciler, yânî *kuṣṣâṣ* (krş. Goldziher, *Muhamm. Stud.*, II, 161—166)'tır. Bundan tarih olmaktan ziyâde, tarihî romana yakın olan bir edebî nevi doğmuştur. Bu cins edebiyatın bir mahsûlü Vahb b. Munabbih (34—110=654/655—728/729)'in *Kitâb al-maġāzî*'s addolunabilir. Lâkin Medine'de *sîra* üzerindeki çalışmalar, dinî rivâyetler ile çok sıkı münâsebette olarak, fâsılasız devam etmiştir. Peygamber'in hayatı hakkında bir eser yazan en eski müellif 'Urva b. al-Zubayr (23—94=643/644—712/713) olup, bu zât tarihçi olduğu kadar, *faḳîh* olarak da tanınmış idi. Peygamber'in meşhur bir arkadaşının oğlu olan 'Urva, kardeşleri 'Abd Allāh ile Muṣ'ab'ın siyâsî faâliyetlerine ancak çok küçük ölçüde iştirâk etti. Emevî halîfesi 'Abd al-Malik'e, talebi üzerine, islâmın başlangıcına taallûk eden bir çok noktalar üzerinde pek çok izahlar gönderdi (al-Ṭabarî'de zikr olunuyor, krş. Caetani, *Annali*, I—II, fihrist; Fück, *Muḥammad b. Isḥāq*, s. 8, not 22). Esâsen onun hâl tercümesi ile ilgili faâliyeti bu mektuplaşma ile çerçevelenmiş değildir; zirâ o bundan başka talebelerine, şifâhî naklin kaidelerine uygun olarak, *isnâd* vâsıtası ile te'yid edilmiş olan rivâyetler nakletti. *İsnâd*, bu zamandan beri *ḥadîṯ*'te olduğu gibi, *sîra*'de de esas kabûl edilmiştir. Filhakika 'Urva'nın bir muâsırı olan halîfenin oğlu Abān b. 'Oṯmān (22—105=642/643—723/724)'ın aynı kaideyi benimsediği görülür. Bu son şahıs da Medine'de oturmakta idi ve Peygamberin hayatına dâir toplamış olduğu bilgiler talebelerinden 'Abd al-Raḥmān b. al-Muġīra (ölm. 125=742/743'ten önce) tarafından bir kitap hâlinde toplanmıştır. Bu ilk eserlerin (zikrolunan iki isme Şuraḥbîl b. Sa'd [ölm. 122=740] da ilâve edilebilir ki, gâlibâ bunun te'siri olmuştur) hepsi *maġāzî* adını taşımaktadır; bu tâbir, görüldüğü üzere, geç zamanlara kadar kullanılmıştır, zamanımıza kadar intikal eden parçalarından istidlâl olunabileceği gibi, muhtevâsı bilhassa Peygamberin hayatı idi. İkinci ve üçüncü nesilden müverrihlerin eserleri de kezâ istisnâsız aynı *maġāzî* adını taşımaktadır: 'Āṣim b. 'Omar b. Ḳatâda (ölm. 119=737—129=746/747 arasında) ile birlikte en meşhur isimler olarak İbn Şihāb al-Zuhrî (51—124=671—741/742) ve Mūsā b. 'Uḳba (ölm. 141=758/759) zikredilebilir; bunlar daha sonraki bütün an'aneler üzerinde çok bâriz bir te'sir icrâ etmişlerdir. Mūsā'nın *maġāzî*'sinin ayrı bir eser olarak tertip edilmiş bir parçası bize kadar gelmiş ve Sachau tarafından neşrolunmuştur (*S B Pr. Ak. W.*, 1904); fakat bu parça, muahhar müelliflerin eserlerinde yer almış olan parçalar gibi, asıl eserin tertibi ve mâhiyeti hakkında, daha fazla mâlûmat verecek derecede geniş değildir.

'ilm al-maġāzī aynı devirde Medine dışında da rağbet gördü (Buşrā'da Sulaymān b. Ṭarḫān [44—143=664—760/761], Ṣan'ā'da Ma'mar b. Rāşid [ölm. 152=769]). Fakat bütün bu eserler Muḥammed b. İsḥāḳ (ölm. 150 veya 151=767 veya 768; bk. *İA*, V/II, 757 v.d.)'ın eseri tarafından gölgede bırakılmıştır. Bu eser, aynı zamanda Medine rivâyetleri üzerindeki çalışmalarda nihâî noktayı ve *sīra*'nın yeni bir hüviyete bürünmesi için başlangıç noktasını teşkil eder. Filhakika selefleri Peygamberin tarihini, muhteşem olmakla berâber, münferit bir hâdise olarak mütâlaa etmiş göründükleri hâlde, İbn İsḥāḳ, ilk defa olarak, islâmı ve kurucusunu dünya tarihi münâsebetleri içine yerleştirmiştir: ona göre, islâmın zuhûru, ilâhî hilkatin eserinin ve Peygamberden önceki peygamberlerin vâizlerinin bir neticesi olarak, yahûdî ve hıristiyan mukaddes tarihinin devamını ve neticesini teşkil eder; Peygamber aynı zamanda dünyada arap dünya hâkimiyeti devri açan araplığın en şanlı temsilcisi olarak görünür. İbn İsḥāḳ'ın eserinin işâret olunan bu hususiyeti esas fikirlerin sarih olarak ifâdesinden çıkmaz. Çalışması, selefleri ve haleflerininkiler gibi, kaynak malzemesinin toplanmasına ve tertibine inhisar eder, fakat eserini zikrederken kullanılan çok farklı adlar (*Mubtada' al-ḫalḳ, al-Mabda' va ḳiṣaṣ al-anbiyā'*, *al-Maġāzī va 'l-mab'aṯ va mabda' al-ḫalḳ*, *al-Maġāzī va 'l-sigar*, *al-Sīra va 'l-mabtada' va 'l-maġāzī*, *Kitāb al-ḫulafā'*) maksadını kâfi surette gösterir. Bugün umûmî olarak kabûl edildiği gibi, İbn Hişām bize İbn İsḥāḳ'ın *Sīra*'sinin esas metnini hemen-hemen aynen nakletmiştir; fakat bu eserin *Kitāb al-mubtada'* ve *Kitāb al-ḫulafā'* kısımları veya İbn İsḥāḳ'ın bu adlardaki diğer eserleri aynı talihe mazhar olamamıştır. Bunlar bize ancak daha sonraki müelliflerin, bilhassa Ṭabarī'nin muhâfaza ettiği nisbette, parçalar hâlinde intikal etmiştir.

İbn İsḥāḳ böylece selefleriniń *Maġāzī*'lerinden daha geniş ölçüde bir eser meydana getirmek istemiş idi. Bu durum *isnād*'ları bozmasını ve bundan dolayı kendisinin *'ilm al-ḥadīṯ*'te güvenilir bir *muḥaddiṯ* sayılmamasını izah eder. Bu itham, henüz İbn İsḥāḳ hayatta iken, ehemmiyetsiz şahsiyetler tarafından değil, büyük fakîh Mālik b. Anas tarafından ifâde olundu. Bunun neticesi İbn İsḥāḳ, Medine'deki tedris faaliyetini tâtil ederek, Irak'a göç etmeğe mecbur olmuş idi. Bundan anlaşılıyor ki, tarihteki *ḥadīṯ* ile fıkıhtaki *ḥadīṯ* biribirinden çok ayrıdır. Tabiî olarak, Buḫārī ve Muslim v.b.'nunki gibi tam mânası ile hadîs dergilerinde hâl tercümesi ile ilgili birinci derecede mühim bilgiler (bilhassa *maġāzī* ve *manāḳib*'e dâir bahislerde) bulunur. Fakat müşterek malzemeyi ihtivâ etme vakıası bu iki nevi arasındaki farkı daha çok belirli hâle getirmiştir.

İbn İsḥāḳ'ın bir araya getirdiği malzemenin bolluğu ve çeşitliliği onu, haber vericiler çevresini genişletmeğe ve yeter derecede güvenilir olmayan bir mıkdar hadîsi kabûl etmeğe mecbur etmiştir. O bilgi kaynaklarını tamamlamak için şiire baş vurmağı da ihmal etmedi (kendisi mühim mıktarda mevsuk olmayan şiir toplamakla itham edilmiştir). Ayrıca o, Peygamberin hayatını hikâyesinden önce neseplere ve eski tarihe âit bol mâlûmatı da ekledi. İbn İsḥāḳ'ın busûsiyeti, kendinden önceki muharrirler ile mukayese edilirse, gerçek bir tarihçinin husûsiyetidir. İbn İsḥāḳ'ın eserinin bu aslî ve şahsî mahiyeti onun asırlar boyunca gördüğü rağbet ve muvaffakiyeti haklı çıkarır. Bandan dolayı o, sâdece kendinden önce mevcut olan veya hemen onu tâkip eden aynı mâhiyetteki eserleri (Abū Ma'şar [b. bk.]'in [ölm. 170=786/787] ve Yaḥyā b. Sa'īd b. Abān [ölm. 194=809/810]'ın *Maġāzī*'leri gibi) itibardan düşürdü ve *sīra*'nin daha sonraki gelişmesinde kat'î bir te'sir icrâ etti. İbn İsḥāḳ'ın *Sīra*'si İbn Hişām'ın rivâyet ettiği şekil yanında, büyük mikyasta al-Ṭabarī'nin iki büyük eserinde, *Tārīḫ* ve *Tafsīr*'inde nakledilmiştir ve bu iki müellifin tavassutu ile daha muahhar tarih yazıcılığının başlıca kaynağı hâline gelmiştir.

İbn İsḥāḳ'ın yanında yalnız bir tek müellif onun kadar mühim bir yer işgâl eder: Muḥammed b. 'Omar al-Vāḳidī (130—207=746/747—823). Onun Peygamberin hâl tercümesi müellifi olarak çalışması bize üç ayrı yoldan intikal etmiştir: 1. *Kitāb al-maġāzī* (Wellhausen'in kısaltılmış tercümesi, Berlin, 1882) ki, bu eser Muḥammed b. Şoca' al-Salī (181—261=797—874/875) tarafından naklolunmuştur; 2. al-Vāḳidī'nin talebesi ve kâtibi, Muḥammed İbn Sa'd (ölm. 230=845)'in *Ṭabaḳāt*'ının başında bulunan (İbn Sa'd, nşr. Sachau, I ve II) *sīra*; burada al-Vāḳidī'ye istinad eden rivâyetlerin yanında başka menşe'den rivâyetler de bulunur; nihâyet 3. bizzat *Ṭabaḳāt*'ın kendisi, bilhassa III. ve IV. ciltlerde, her şeyden önce Peygamberin sahâbeler ile münâsebetleri, kezâ Peygamberin ölümünden önce, islâm tarihinde hissesi olanlar ile ilgili hususlar. Her nekadar al-Vāḳidī bir *Kitāb al-tārīḫ va 'l-mabda' va 'l-maġāzī* (*Fihrist*, s. 98, altta) yazmış ise de, onunla *sīra* İbn İsḥāḳ'ın ona vermiş olduğu vahdeti ve dünya tarihi ile kaynaşmayı kaybeder. Bu eser daha ziyâde münferit tasvirlerden mürekkep bir mecmua-

dır. Bu münferit tasvirlerin en mufassalları Peygamberin dış hayatı ile ilgili olanlardır: seferleri, muhaberatı, kabûl ettiği veya gönderdiği elçilik heyetleri. İbn İsḥāḳ ile mukayesesinde, al-Vāḳidī'nin şiire çok az ehemmiyet verdiği görülür. Buna mukabil o tarih zikrine pek büyük ehemmiyet vermiştir, mâlûm olduğu üzere, bu şekilde tarih zikr etmek usûlü, onunla başlamıştır. Diğer taraftan, Peygamberin sahâbeleri hakkındaki rivâyetleri toplamak sûretiyle, al-Vāḳidī, hocası tarafından verilen malzemeyi tanzim eden ve geliştiren İbn Sa'd vâsıtasıyle, *'ilm al-ḥadīṯ*'e yardımcı olan yeni bir araştırma şubesini *'ilm al-riḳāl* (muhaddislerin hâl tercümesi ve tenkidi) kurmuştur ki, bu şubenin gelişmesi fevkalâde ehemmiyeti hâizdir.

al-Vāḳidī, al-Balāẕurī [b. bk.] ve İbn İsḥāḳ ile başlayan ve biribirleri arkasından gelen tarihçilerin mûtad kaynağıdır; Balāẕurī'nin *Ansāb al-aṣrāf*'ına dercettiği *sīra*'sı hemen-hemen tamâmen al-Vāḳidī'den gelmektedir (krş. de Goeje, *Z D M G*, 1884, XXXVIII, 387—390). Sonra artık *sīra* hakkında asırlarca kaynak olacak mahiyette büyük ehemmiyette eserler yazılmamıştır (*sīra* hakkında meşhur tarihçi al-Madā'inī [ölm. 225=840]'nin çalışmaları busûsunda nisbeten az mâlûmatımız vardır; *Fihrist*, s. 101); müelliflerin alâkası *sīra*'den ayrılmış bir kol olan ve başlı-başına bir gelişme gösteren *dalā'il al-nubuvva* ile *şamā'il* (krş. Andrae, *Die Person Muhammeds*, s. 57 v.dd.) üzerine yönelmiştir; buna karşılık asıl *sīra*, tarihî hâl tercümesi, al-Ṭabarī'nin örneğine göre ve umûmiyetle onun izi üzerinde, umûmî tarihe âit büyük eserlere dahil edilmiştir. Peygamberin sahâbelerine dâir sayısız hâl tercümesi dergileri zaman-zaman *sīra* hakkında tarihî mûtalar ihtivâ eder ki, bunlar İbn İsḥāḳ'ın ve al-Vāḳidī'nin mâlûm kaynaklarından istihraç olunanlardan farklıdır ve bâzıları çok eski devirlerden gelmektedir. İbn 'Abd al-Barr'ın *Istī'āb*'ı, İbn al-Aṯīr'in *Usd al-ġāba*'sı, İbn Ḥacar'ın *İṣāba*'sı v.b. gibi eserler bu mûtaları tesbit edip, toplamak gayesi ile incelenirse, bundan çok değerli neticeler elde edilecektir, fakat öyle bir inceleme henüz yapılmamıştır; bununla berâber burada her hâlde dağınık ve parçalar hâlinde malzeme bahis mevzuudur. İbn Hişām'ın *Sīra*'sının, en meşhuru al-Suhaylī (508—581=1114—1185; bk. Brockelmann, *G A L*, I, 135, 413)'nin *Ravḍ*'ı olan şerhlerinin tetkikinden daha zayıf neticeler elde edilecektir. Çok daha muahhar zamanlarda yazılan devâsâ derleme eserlerde inanılmayacak bilgiler vardır. Bu eserlerin büyük bir ilim aşkı içinde bulunan müellifleri, elde edebildikleri mâlûmatı büyük bir gayret ile toplamışlardır; bunlar esas bilgi bakımından İbn İsḥāḳ'ın ve al-Vāḳidī'nin bize daha önce vermiş olduklarının dışına çıkamazlar: bunlarda bulunan bilgilerin ekserisi ancak muahhar menşe'li menkıbelerdir. Peygamberin şahsiyeti ile ilgili inanışlar manzûmesi'nin teşekkül ve inkişâf tarihi için bunlar şüphesiz büyük bir ehemmiyete sâhiptir, fakat onun hakikî tarihi için tamâmen kıymetsizdir. Bu gibi eserlerde bulunan mûtaların bir kısmı da daha önce bilinen rivâyetlerin sâdece değişik şekillerinden ibârettir. Sayılması bu maddeyi nisbetsiz bir şekilde uzatacak olan bu muahhar derleme eserlerden şunlar zikredilebilir: İbn Sayyid al-Nās (661 [1263] veya 671—734=1273—1334; Brockelmann, *G A L*, II, 71)'ın *'Uyūn al-aṯar*'i, al-Ḳasṭallānī (851—923=1448—1517; Brockelmann, II, 73)'nin *al-Mavāhib al-ladunīya*'si, Şams al-Dīn Ṣa'mī (ölm. 942=1536; Brockelmann, II, 304)'nin *al-Sīrat al-Ṣa'mīya*'si, Nūr al-Dīn al-Ḥalabī (975—1044=1567—1634; Brockelmann, II, 307)'nin *al-Sīrat al-Ḥalabīya*'si ve ilk iki eserin şerhi olan Sibṭ İbn al-'Acamī (ölm. 841=1438; Brockelmann, II, 67)'nin *Nūr al-nibrās*'ı ile al-Zarḳānī (ölm. 1122=1710; Brockelmann, II, 319)'nin *Şarḥ al-Mavāhib*'i. *Sīra*'nın Arap edebiyatında çok miktarda olan hülâsaları ile nazma, sokulmuş şekilleri, tabiî olarak, tarihî bir kıymet taşımaz [*Sīra*, tıpkı muahhar (II.=VIII. asırdan sonraki) arap edebiyatında olduğu gibi, İran ve Türk edebiyatlarında da bir taraftan umûmî tarihlerde, diğer taraftan müstakil eserlerde ele alınmıştır. *Sīra*'ye dair İran edebiyatındaki müstakil eserler için bk. C. A. Storey, *Persian Literature, a bio-bibliographical Survey* (London 1927—1953), I, 172—207, II, 1251—1260. Türk edebiyatındaki aynı mevzua dair en mühim eserler için şuraya bakılabilir: *İstanbul kitaplıkları tarih-coğrafya yazmaları katoloğu*, I. *türkçe tarih yazmaları*, 5. fasikül, *biyoğrafiye ait eserler: a-siyerler* (İstanbul, 1945), s. 357—439].

Bibliografya: Metinde gösterilenlerden başka, Kâtip Çelebi (nşr. Flügel), III, 634—636; Wüstenfeld, *Die arab. Geschichtschreiber* (*Abh. G. W. Gött.* 1882, XXVIII—XXIX), tür. yer.; Sprenger, *Das Leben a. die Lehre des Moḥammad* (Berlin, 1869), III, LIV—LXXVII; Caetani, *Annali dell'Islām* (Milano, 1905), I; Nöldeke Schwally, *Gesch. d. Qorān* (Leipzig, 1919), II, 129—144; İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt* (nşr. Sachau), II/I (Leiden, 1909), giriş (Horovitz), III/I (Leiden, 1904), giriş (Sachau); Nallino, *Il Prof. Gabrieli e ana inedita dissertazione di laurea intorno ad una fonte araba della*

biografia di Maometto (Roma, 1918); G. Gabrieli. *Ancora intorno alla primitiva biografia di Maometto* (Roma, 1919, iki tenkit ve münakaşa yazısı ile pek çok vesikaları ve bâzı iyi müşâhadeleri muhtevidir); J. Fück, *Muḥammad İbn Isḥâq, Literarhistorische Untersuchungen* (Frankfurt, 1925; İbn İsḥāḳ'tan önce *sîra* mevzuundaki eserler hakkında mükemmel bir tenkidî umûmî bakışı da ihtiva eder); Ahlwardt, *Verzeichniss d. arab. Handschriften* (Berlin, 1897), IX, 110—187.

[Bu madde tâdil edilmiştir.]

(G. Lévi Della Vida.)

SİRET-İ ANTER. SİRAT 'ANTAR, 'Anter romanı, Anter hikâyesi, yerinde olarak, arap yiğitlik romanının örneği sayılır. Bu *Sîra* 500 yıllık arap tarihini, çok mebzul eski an'aneler ile, gözümüzün önüne sermektedir. Bir câriyeden doğan 'Antar'ın, en büyük felâket ânında kurtuluş te'min eden müdâhalesinin mükâfatı olarak, Banî 'Abs kabîlesine kabûl ediliş tarzı hakkında *Kitāb al-Aġānī*'deki hikâye bile, çok kuvvetli, fakat daha o zaman menkıbeleşmiş bir an'anenin damgasını taşır; *Sîrat 'Antar* menkıbelerin gayr-i şuûrî teşekkülü denilen şeyi çok geçer. Mes'ut bir cür'et ile münferit bir kahraman olan 'Antar, bütünü ile, arap mizacının mümessili olur; müşrik 'Antar islâmiyetin yiğiti hâlini alır. Böylece bu romanda 500 yıl içinde arapların ve müslümanların mütehavvil kaderi, Arabistan'da habeşliler hâkimiyetine karşı savaş; Arabistan'ın, bilhassa Irak'ın, İran boyunduruğuna girmesi; genç islâmiyetin İran'a karşı zaferleri; yahudilerin VII. asra kadar husûsî tarihî mevkileri; hıristiyanlığın araplar arasında, bilhassa Suriye'de yayılması; İranlı ve sonra müslüman şarkın Bizans ile devamlı mücâdeleleri; islâmiyetin Afrika'da ve Avrupa'da muzafferâne ilerleyişi inkâs eder; haçlıların da burada inkâs etmesine şaşmamalıdır. Şark ile garbın temasları çoktur. Roman yeknesak ir sec'ili nesir ile yazılmıştır. Bunun içinde 10.000'den fazla beyit vardır 1286 (h.)'dan beri mevcut olan şark basmalarında *Sîra, Bin bir gece*'nin ayrı-ayrı geceleri gibi, aslâ bir hikâyenin sonunda nihâyet bulmayan 32 küçük cilde ayrılmıştır.

Muhtevâ. Roman efsânevî pek çok an'aneler arasından bîzi melik Zuhayr'in Banî 'Abs kabîlesi üzerinde hukûm sürdüğü devre götürür. 'Abslar'ın kahramanı Şaddâd bir baskın (*ġazva*) sırasında zenci câriye Zabîba'yi ele geçirir (Zabîba'nin Sudan hukûmdarının kaçırılmış olan bir kızı olduğu XVIII. ciltte meydana çıkar), bundan bir oğlu, 'Antar, doğar. 'Antar, daha beşikte iken, en sağlam kundak bezlerini yırtar; 2 yaşında çadırları devirir; 4 yaşında koca köpeği, 10 yaşında bir kurdu, çoban olunca da, bir arslanı öldürür. Erkenden kabîlesini tehlikeden kurtarır; buna mükâfat olarak, babası onun nesebini tanır ve onu kabîlesine kabûl eder. Amcasının kızı 'Abla ile evlenmek ister; amcası teh like ânında buna râzı olur; fakat 'Antar bizzat bu tehlikeyi bertaraf edince, son dere cede ağır şartlar koşar. 'Antar bunları yerine getirir; fakat ancak 10 cilt dolduran hârikalı işlerden ve mâceralardan sonra, 'Abla ile evlenir. Hâdiselerin çevresi durmadan genişler 'Antar'in kendi kabîlesinde ilk önce babasının mukavemetini yenmesi, sonra 'Abla'nin akrabâlarının düşmanlıklarını alt etmesi, aralarında 'Urva b. al-Vard bulunan düşmanlarını kazanıp, Banî Ziyâd, Rabî' ve 'Umâra'nin desîselerine karşı koyması gerekir. Akrabâ kabîleler olan 'Abs ile Faẕāra arasındaki savaşlarda, 'Antar gerçekten kabîlesinin melce'idir. Kabîlesi dışında, 'Antar en kudretli kahramanlar ile mücâdele eder ve onlar ile dost olur: Durayd b. al-Şimma, Mu'ammer, Ẕū Ḳār'da iranlıları yenmiş olan Hâni' b. Mas'ūd, 'Amr b. Ma'dikarib, 'Âmir b. Ṭufayl, Ḥarām'ın yiğiti 'Amr b. Vudd, arap yiğitlerinin örneği Rabî'a b. Muḳaddam ve daha bir çokları. Bütün *mu'allaḳāt* şâirleri ile yaptığı bir müsâbakada bunları yendikten, teke-tek savaşta bütün basımlarını mağlûp ettikten ve İmru' al-Ḳays ile arapça müterâdif kelimeler hakkında bir imtihanı muzafferâne verdikten sonra, *Mu'allaḳa*'sını Mekke'nin haremine asar. Mekke'den Ḫaybar'e gidip, yahudilerin şehirlerini tahrip eder. Fakat 'Antar Arabistan'dan dışarıya da sevk edilmiş bulunur. *Sîra* bunun için uzun boylu bahâneler bulmaz. 'Abla'nin babası cihaz olarak yalnız Ḥîra hukûmdarı Munẕir'in yetiştirdiği 'aṣāfîr denilen develerden ister. Böylece 'Antar de Irak'a gider. Buradan yunan savaşçısı Badramūṭ ile karşılaşmak üzere, İran'a çağırılır. Bu zamandan itibâren Irak melikeleri ile, Munẕir, Nu'mān, Asvad, 'Amr b. Hind, İyās b. Ḳābiṣa ve vezirleri ile, bilhassa 'Amr b. Buḳayla ile temasını muhâfaza eder. Aynı şekilde İran şahları olan Ḫusrav Anōşirvān, Ḫudāvend (Sâsânîler tarihinde bu adda bir hukûmdar bilinmemektedir), Kavāẕ (ihtimal Kavāẕ Şiroe) ile devamlı temas hâlinde kalır; bunlar için bâzan korkulan bir düşman, bâzan kendilerini kurtaran bir müttefiktir. 'Antar'in bir arkadaşının nişanlısı Suriye melikinin oğlu tarafından istenir. 'Antar Suriye'ye gider, arkadaşının rakibini öldürür, melik Ḥāriṯ al-Vahhāb (Aretas)'i yener, fakat son

re dostu olur ve Aretas'ın ölümünden sonra, melike Ḥalīma'nın isteği üzerine, küçük yaşta melik olan 'Amr b. Ḥāriṣ'in vasîsi olur ve binnetice Suriye'de hukûm sürer. Burada 'Antar bâzan düşmanları olarak, bâzan iranlılara karşı müttefikleri olarak, franklar ile temasa girer. Suriye Bizans hâkimiyeti altındadır. Suriye'de hıristiyanlığa yaptığı hizmetlerden dolayı, imparator Raeîm 'Antar'i İstanbul'a dâvet eder; burada ona hayran kalınır ve onun için şenlikler yapılır. Fakat Frank kıralı Laylamān buna itiraz eder ve imparatordan 'Antar'i kendine teslim etmesini ister. Bunun üzerine 'Antar, imparatorun oğlu Herkal ile birlikte, Bizans ordusunu frank memleketine sevkeder, frankları imparatora tâbî bir hâle getirir; İspanya'ya girer, kıral Santiago'yu mağlûp eder, muzaffer olarak. bütün şimâlî Afrika eyâletini, Fas'ı geçip, Mısır'a gelir. Bizans için memleketler zaptederek, İstanbul'a dönerken, minnet alâmeti olmak üzere, onun at üzerinde bir heykeli yapılır; her bir tarafında Bizans'a seyahatinde yanında bulunan iki kardeşinin heykeli âbideyi tamamlar. 'Antar ölümünden az önce Roma'ya gider. Roma kıralı Balkām b. Markas Bohemond tarafından muhâsara edilmektedir; 'Antar Bohemond'u öldürür ve Roma'yı kurtarır. Sudanlıları te'dip etmek için girişilen bir savaş sırasında, 'Antar bir kıraldan diğerine geçerek, Afrika'nın ortasında Negüs kırallığına kadar varır. Burada Negüs'ün annesi Zabība'nin büyük babası olduğunu keşfeder. Hind-Siud'e karşı şeytanlar memleketi olan Bayżā ülkesinde hıristiyan kıral Laylamān'la savaşları bize daha çok heyelî görünmektedir. 'Antar Asad al-Rabīṣ denilen Vizr b. Cābir tarafından vurularak ölür. 'Antar onu bir çok defalar yenmiş, hapsetmiş ve her defasında da serbest bırakmış idi. Vizr kendini bu âlicenaplıktan alçalmış hisseder ve mütemâdiyen 'Antar'i öldürmeği dener. Sonunda 'Antar onun gözlerini kör ettirir. Kör olan Vizr, oklarını seslerini dinlemek sûretiyle kuşlara ve ceylâna ulaştırmağı öğrenir. 'Antar de onun zehirli oku ile vurulmuştur. Fakat Vizr, okunun hedefine ulaşamadığı hayâli içinde, 'Antar'den önce ölür. 'Antar, ölüm hâlinde iken, ve hattâ atı Abcar üzerinde ölmüş olduğu hâlde, düşmanları yakınlarından uzaklaştırır. 'Antar'in 'Abla ile izdivacından çocukları olmamıştır. Fakat gizli münâsebetleri olmuş ve bu aşk mâceralarından bir çok çocukları doğmuş idi; bunların ikisi hıristiyan idi ve aynı zamanda haçlı seferi mensuplarından idi: Ġażanfar, Aslan Yürekli, 'Antar ile Roma kıralının kız kardeşinin oğlu idi, 'Antar onunla Roma'da evlenmiş ve onu İstanbul'da bırakmış idi; sonra Cufrān (= Geoffroi), 'Antar ile bir frank prensesinin oğlu. 'Antar'in oğulları babaları olan kahramanın intikamını aldılar ve ona ağladılar. Ġażanfar ile Cofrān sonra Avrupa'ya döndüler. 'Abs islâmiyeti kabûl etti.

Romanın unsurları. 1. Arap müşriklik devri; 2. İslâmiyet; 3. iranlıların tarih ve kahramanlık menkıbeleri; 4. haçlı seferleri, romanın meydana gelmesine bilhassa hizmet etmiştir. 1. Roman arap müşriklik, câhiliyet devrine bilhassa şunları borçludur: eserdeki bedevî yiğitlik ve savaşçı ruh, ekseriyâ tarihî mâhiyette busûsiyetleri ile şahsiyetlerin çoğu, 'Abs ile Faẕāra kardeş kabîleleri arasındaki savaşlar. Burada Dāḥis ile Ġabrā' adlı atlar arasında yarış, büyük ve canlı *aḫbār al-'arab*, melik Zuhayr ile Tumāḍir'in evlenmesi, Zuhayr'in ölümü, Mālik b. Zuhayr'in ölümü, Ḥāriṣ ile Lubna, Cayda ile Ḫālid, Ḥātim Ṭayyi' hakkında tatlı fıkralar, başkaları arasında, Rabī'a b. Muḳaddam'in ulvî siması hatırlatılmıştır. 2. Şu unsurlar islâmiyete âittir: İbrāhīm ile ilgili mühim bir „midraş" ile giriş, 'Alī ile Peygambere âit pek çok menkıbeler, eserin islâmiyete sevkeden netice kısmı; 'Antar'in Arabistan, İran, Suriye, şimâlî Afrika ve İspanya'daki muzafferâne seferleri islâmiyetin fetihlerinin bir ilk şekli gibidir. Bâzı teferruât *Sīra*'ye hafif bir şi'î rengi vermektedir. 3. İran te'siri şu hususlarda görülür: İran tarihinin ve kahramanlık menkıbelerinin bilinmesi, kısmen İran dilinin, farsçanın bilinmesi, ilâhî hukuk ile şahlık telakkîsi, İran saray hayatı ve bunun tâbî olduğu merâsimler (taht, tâc, şah halısı), saray avları (av şâhinleri, av parsları), kuşlar ile yapılan haberleşme, İran me'mûr ve ileri gelenlerinin (vezir, mōbedān, mōbed, marzpān, pehlevān, şahın göz ve kulakları) bilinmesi ve hattâ *sahārica* („pâdişah silâhdarı") 'nin bilinmesi. 4. Hıristiyanlık ve haçlılar. *Sīra* Sâsânîler Suriyesi'nde, Bizans'ta, Franklarda hıristiyanlığı bilmektedir. Franklar, haçlılar olarak (roman hattâ göğüsteki haçı bilmektedir), Shiloe ve Kudüs için savaşan savaşçılar olarak görünürler. Cufrān (Geoffroi) Şam'ı muhâsara eder, Antakya'ya karşı fırkalar gönderir. *Sīra* haçı, râhiplerin keşiş tarîkatlerinin elbisesini, zünnarı ('Antar romanı bunu, haçın yanında, hıristiyanlığın en mühim remzi olarak görür), piskopos asâsını, çanı (çan tokmağını), günlüğü, vaftiz suyunu, ölüler için duâyı, son duâyı, 'İsā'nın son yemeğini bilmektedir; bayram günleri: noel, büyük perhizin son pazarı bilinmektedir; bir de Franklarda râhiplerin kilisede, devlette ve san'atta ilk mevkii işgal ettikleri, erkek ve

aız iki kardeşin evlenmesinin memnû olduğu ve galiba afaroz da bilinmektedir. Romanda İspanya'da bir dinî ziyâret yeri ile bir ziyâret günü tasvir edilmiştir. Hıristiyanlar 'İsâ, Maryam, İncil, Yaḥyā (Māri Ḥanna al-Ma'madān), Lūḳa, Mar Tōma, Şam'ūn üzerine yemin ederler. Bizans'ta imparator Racîm hüküm sürer, oğlunun adı Hirḳil'dir. Roma'da Balçām b. Markas kıraldır. Şimâlî Afrika'nın hıristiyan hükümdarları ekser yunanca ve latincede mutâd olan -s ekini alan isimler taşırlar: Martos, Kardus, Hermes, İbn al-'Urnūs, Kindaryas b. Kirmās, Sindaris, Tbeodoros. İspanya kıralının adı Santiago'dur. Frenk hükümdarları ve şehzâdelerinin adları arasında emin olan yegâne ad Bohemond'dur. Kardeşlerinin adı olan Mübert, Sübert, Kübert ve hükümdar „denizin Şübert'inin" adı ihtimal eski fransızcada bes isimlerde en sık görülen edâtı göstermektedir. 'Antar ile Frank prensesinin oğlu Cufrān'ın adında Godefroi de Bouillon'un eski fransızca adı (Jofroi, Jefroi, Geffroi) bulunmaktadır. 'Antar romanı Avrupa'yı bilmediği, fakat avrupalıları çok iyi bildiği için, yazarı bunları Avrupa dışında, tabiî haçlılar zamanında müşâhede etmiş olmalıdır. Bohemond 'Antar tarafından öldürülür, Godefroi 'Antar'in oğlu olur. Haçlı olarak Asya'ya gider, orada nesebinin sırrını öğrenir, babasının öldürülmesinin intikamını alır ve Avrupa ya döner. Amiensli Pierre'in ordusundaki dilenciler kıralının adı „Tafur" bile *Sīra*'de muhâfaza edilmiş görünmektedir: „Ḍāfūr" küçük yaşta bulunan melik 'Amr'ı Suriye tahtından uzaklaştıran ve 'Antar tarafından tahttan indirilen taht gasıbının adıdır. Hıristiyanlık husûsunda anlayış ve hakkaniyet bakımından, *Sīrat 'Antar* müslümanları Apollon, Cahu, Gomelin, Jupiter, Margot, Malquedant, Tervagant v.b. gibi putlara tapan kimseler olarak gösteren hıristiyan destanının verdiği tasavvurun çok üstündedir. Haçlılar hareketi husûsunda 'Antar romanı anlayış ve takdir ifâde eder. Şüphesiz roman ganimet elde etmek ve cezâdan kurtulmak için mukaddes arza gelen bâzı haçlıları kötü gösterir. Fakat Franklar Baba Allah için, Oğul için ve imanı yaymak için mücâdele etmektedirler.

Edebiyat ve halkiyat sâhasında muvâzîler. Halkiyat bakımından 'Antar romanı şaşılacak kadar az şey verir. Fakat bu az şey içinde dikkate değer çok şey vardır: muhteşem bir sihir sahnesi, remzî konuşmaların mükemmel misalleri, yemin tâbirlerinin, tefe'ül alâmetlerinin ve *life-token*'in cetvelleri. Başka hikâye şiirleri ile bunun arasında görülen benzerliklerin ekserisi destanlarda sık-sık tesâdüf edilen unsurlar sayılabilir: kahramanın kuvvet ve boyu, hârikalı seferler, yenilen arslanlar, *mu'ammarūn* ('Antar romanında olduğu kadar, *Şāh-nāma*'de de çok rastlanan uzun ömürlülük), rüyâlar, görülen hayaller, kadın savaşçılar, baba ile oğul arasında savaş ve Kudrun'da bulunan nişanlılıkta sadâkat motifi, ahmak motifi. Dışarıdan alınmış olanlardan ancak bir kaç tânesi gösterilebilir: Nu'mān'ın iyi günü ile kötü günü, Ḫusrav'in adâlet çanı (Charlemagne ile yılan hikâyesinde tesâdüf edilen motif), kartalların çektiği bir sandık içinde göklerde uçuş, bâzı Afrika rivâyetleri (şüphesiz Afrika'ya dâir coğrafya eserlerinden alınmıştır). Burada Avrupa efsâneleri ile münâsebetler de bulunmaktadır. Charlemagne'in doğumu sırasında vukua gelen hârikulâde şeyler (sözde Turpin'de) bu romanın Peygamberin doğuşu sırasında vukua geldiğini anlattıklarına benzer; bununla berâber sözde Turpin şüphesiz bilgilerini daha eski kaynaklardan almaktadır. Çan ve org boruları yardımı ile muhtelif makamlarda öten tunçtan kuşlar frensız ve alman destanında da tasvir edilmiş olup, 'Antar romanı bunları tekrar ele almıştır. Bununla berâber burada benzeri Sâsânîlerin Ktesifon (Madā'in)'unda ve Tatar hanlarının pâyitahtında bulunduğu gibi, tarihî bir hârika, İstanbul Chrysotriclinium'u bahis mevzuudur. Ḥāriş al-Ẓālim, Zu'l-Ḫayāt adlı kılıcını, düşmanların eline düşmesin diye, kayaya vurur, kaya yarılır, kılıç hiç zedelenmeden kalır— bu tıpkı Roland'daki Durandal gibidir. Girard de Viane'in Charlemagne'i öldürmek isteyen yeğeni Aimeri'yi tenvir etmesi gibi, 'Antar Ḫusrav'i öldürüp, iktidarı eline geçirmek isteyen oğlu Ġadbān'a ilâhî hükümdarlığın ne olduğunu izah eder. 'Antar'in atı, Abcar, sâhibinin ölmesinden sonra, başka her hangi bir kimseye âit olmamak için, çöle kaçar; tıpkı Ardennes ormanlarına kaçan Renaud de Montauban'ın Baiart'ı gibi, bir taraftan Roland ile Olivier'nin teke-tek döğüşmeleri, diğer taraftan 'Antar ile Rabī'a b. Muḳaddam'in döğüşmesi arasındaki muvâzîlik çok dikkate değer; döğüşücülerin birinin kılıcı iki parça olur, âlicenâp basım ona bir başka kılıç arar; her iki döğüşçü birbirleri ile barışır ve müttefik olurlar. Fakat bu çeşit bir şā'irane tertip yiğidi kılıcına, atına, efendisine, hasmına bağlayan münâsebetler hakkında benzer kahramanlık görüşünden ileri gelmektedir.

'Antar romanında yiğitlik. *Sīra*, tam mânası ile, bir kahramanlık romanı olarak tanınmaktadır.—Arap müşriklik devrinde erkeklik meziyetlerini teşkil eden vasıfların bütününe *maruvva*, *fu'uvva* denilirdi, 'Antar romanın-

den Ruvala kabîlesine âit olup, Ruvala ile Ahl aş-Şemâl (Benî Şahr ve Ḥvētāṭ b. Cād) arâzisi arasındaki hudûdu teşkil eder. 2 teşrin II. 1925 muâhedesinin birinci bendine göre, Vādî Sirḥān'ın takriben beşte dördü Sa'ūdî Arabistan'a verilmiş, şimâl-i garbî kısmı ise, Ürdün'e kalmıştır.

Bibliyografya: Artemidoros, bk. Strabo, *Geographica*, XVI, 4, 18; Plinius, *Nat. Hist.*, VI, 144—146; Stephanus Byzantius, *Ethnicorum quae supersunt* (nşr. A. Meineke), Berlin, 1849, I, 593; al-Muḳaddasî (*B G A*, III, 250); al-Hamdānî, *Ṣifa Cazîrat al-'Arab* (nşr. D. H. Müller), Leiden, 1884—1891, s. 206; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 232, 490; II, 48, 728; IV, 49 v. d. 669, 927; al-Bakrî, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 208; al-Ṭabarî (nşr. de Goeje), I, 3410, 3447; III, 33; Abu 'l-Farac, *Aġānî* (Bulak, 1285), XV, 46; Mehmed Edîb, *Manāzil* (İstanbul, 1232), s. 68; Fr. Delitzsch, *Wo lag das Paradies?* (Leipzig, 1881), s. 306 v. d.; F. Hommel, *Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients* (München, 1925), II, 590; *Agreements with the Sultan of Nejd regarding certain questions relating to the Nejd-Trans-Jordan and Nejd-Iraq frontiers, White Paper Cmd.* 2566 (London, 1925), s. 2 v. d.; Alois Musil, *Map of Northern Arabia* (New York, 1926), i, 5-m 9 ve ayn. mll., *Arabia Deserta* (New York, 1927). (ADOLF GROHMANN.)

SİRḤĀN. [Bk. SİRHÂN.]

SİRT. [Bk. SURT.]

ŞİRVĀḤ. [Bk. SIRVÂH.]

SİRVĀL. [Bk. ŞALVAR.]

SİS. SİS (bugünkü adı KOZAN), Adana vilâyetine bağlı kazâ merkezi bir kasaba olup, Adana ovasının Yukarı Ova denilen kısmında, düz arâzinin tepelik bölgeye geçtiği kesimde, deniz seviyesine göre, 130—180 m. irtifâda, demir-yolu üzerinde, Adana'ya 73 km., Ceyhan istasyonuna 56 km. mesâfede bulunur (15.200 nüfus). Adana ovasından şimâldeki dağlık bölgeye (Feke 54 km., Saimbeylî=Haçin 89 km.) buradan geçilerek, gidilir. Kasaba ova içinde bir ada gibi 330 m.'ye yükselen, 3 tarafı dik bir tepenin nisbeten az meyilli şark ve şimâl yamaçlarına ve eteklerine yerleşmiş olup, sözü geçen tepe üzerinde de bir kale harâbesi yükselir; tepenin garbından (Kırksu) ve şarkından (Alapınar suyu) geçen akarsular Sombas çayını meydana getirerek, Anazarba [b.bk.] önünden akıp, Ceyhan ırmağına dökülür.

Tarih. Geniş bir ovanın dağlık bölgeye temas ettiği sâhada, müdâfaaya müsâit bir tepenin varlığının insanları çok eski devirlerde buraya çekmiş olduğu muhakkak ise de, şehir hakkında orta çağdan önceye âit kesin bilgimiz yoktur. Buranın eski Flavias (bk. W. M. Ramsay, *Historical Geography of Asia Minor*, London, 1890, s. 281, 385, 451) veya başka bir kadîm şehir olarak teşhis edilmesi de herkesçe kabûl edilmiş görünmemektedir. Orta çağ kale harâbesinin tarih devirleri fecrine kadar çıkan bir te'sis üzerine oturmuş bulunması kuvvetle muhtemeldir. Orta çağ şehri ise, umûmiyetle Sis (Sision, Sisium) olarak isimlendiriliyordu ki, bundan islâm âleminde kullanılan Sis, Sisiya, orta latincede geçen Sisia, aynı devir fransız kaynaklarında Assis, Oussis şekilleri türemiştir; bu sonuncu şekillerin *o/-* (arapça harf-i târif) + *Sis*'ten iştikak etmiş olması muhtemel ise de, şehrin adına arap kaynaklarında ekseriyetle harf-i târifsiz olarak rastlanmaktadır.

Rivâyet edildiğine göre, Bizans imparatoru Tiberios III. Apsimaros'un saltanatının altıncı senesinde Sis kalesi araplar tarafından kuşatılmış ise de, ele geçirilememiştir (Theophanes, *Chronographia*, nşr. de Boor, I, 372). Bununla berâber, Abbâsî devrinde Sis müslümanlar elinde bulunuyor ve *al-ṣuġūr al-ṣāmiya* arasında sayılıyordu. Halîfe al-Mutavakkil zamanında 'Alî b. Yaḥyā al-Armanî tarafından imâr edilen şehri daha sonra bizanslılar yeniden tahrip ettiler (al-Balāẕurî, nşr. de Goeje, s. 170). Ayrıca, al-Vāḳidî'ye atfedilen bir rivâyete göre, Sis şehri halkı 193 veya 194 (808/809 veya 809/810) senelerinde *a'lā 'l-Rūm*'a göçmüştür. Bu hâdise Apsimaros ve al-Mutavakkil devirleri arasında geçen zamanda bizanslıların bir mevkii terk etmesi hâdisesine bağlanabilir (al-Balāẕurî, *ayn. esr.*; krş. Yāḳūt, *Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, III, 217: burada yanlış olarak 93 ve 94 seneleri kaydedilmiştir). Sis'in adı Ḥamdānî Sayf al-Davla'nın bizanslılara karşı savaşı sırasında da geçer: bu emîr 'Ayn Zarba (Anazarba)'yı tâmir ettikten sonra, *ḥācib*'ini göndererek, Bizans arâzisini tahrip ettirdi; rumlar da, buna karşılık olarak, 351 (962) senesinde Sis kalesini (*ḥiṣn Sisiya*) ele geçirdiler (İbn al-Aşîr, nşr. Tornberg, VIII, 404). Bundan orta çağın ilk devirlerinde Sis'in müstahkem bir hudut şehri durumunda olduğu anlaşılıyor.

Sis'in devamlı tarihi, milâdî XII. asır sonlarına doğru, burasının Kilikya kırallarının (Rubenî'ler ve Lusignan'lar) pâyitahtı olması ile başlar. Fakat Kilikya kırallığı vekayi-nâmelerinde bundan daha evvel de zikredilir, ermeni prensleri Thoros ve Stephenos tarafından zaptedilen yerler arasında sayılır (Genceli Kiragos

vekayi-nâmesinde 562 ermeni yılı [=1113/1114] vukuâtı); Sīs 1114'te zelzeleden zarar gören bir takım şehirler arasında da zikredilir (Urfalı Mateos vekayi-nâmesinde 563 ermeni yılına dâir vukuât'; Lambronlu Nerses 1177 senesinde „Kıral ikametgâhı" (*išḫananist*) Sīs'te ne piskopos, ne de buraya yakışır bir kilise bulunduğunu zikreder. O tarihte buranın kıral ikametgâhı olarak zikredilmesi hayrete değer; çünkü kırallığının merkezini stratejik veya siyâsî sebepler ile, Anazarba'dan Sīs'e nakleden hukümdar Levon II. (1187—1219) olmalıdır. Bu hukümdarın devrinden itibâren Kilikya kırallığı islâm eserlerinde yalnız *Bilād al-Arman* değil, *Bilād Sīs* şeklinde de zikredilir. Saint Martin (*Mémoires...*, II, 436)'in zikrettiği bir ermeni coğrafyacısı XIII. asır) Kilikya ve Sīs adlarını bir saymaktadır.

Levon II. Sīs'te yeni binalar inşâ ettirdi. *Connétable* Sempat'ın vekayi-nâmesi, Rubenî prensi Meleh'in katli münâsebeti ile, daha 624 ermeni senesinde (=1175/1176) „yeni inşâ edilmiş" (*noraṣēn* Sīs şehrinden bahseder ki, eğer bu ifâde doğru ise, burada Levon II.'dan evvel ehemmiyetli yenilenmeler olmuş bulunması icap eder. 1198'de tac giymiş olan Levon, kendisi, tac giymeden evvel, daha önceki Rubenî'ler gibi sâdece baron unvânını taşıyordu), yukarıda belirtildiği gibi, pâyitahtını Sīs'e nakletti. Kendisinin Tarsus'ta tac giymiş olması muhtemeldir (yeni bir devrin tarihçisi olan Johan Dardel, haksız olarak, Sīs'te diyor). Kudüs'ün Şalāḥ al-Dīn tarafından fethine dâir Katholikos Grigor IV. (ölm. 1189) tarafından yazılmış bir manzûmede Sīs şehri Levon II.'un başşehri olarak zikredilmiştir (bu manzûmede ismin Sisuan şekli dikkati çeker; *Rec. des Hist. des Croisades, Doc. Arm.*, I, 301). Levon II.'un küçük yeğeni ve müşterek nâib Ruben ise, Sīs'te tac giydiler, bu merâsime Oldenburglu Wilbrand da katılmış ve *Peregrinatio*'sunda şehir hakkında kısa bilgi vermiştir: „Burası kıralın pâyitahtı (*capitanea civitas domini regis*) olup, nüfusu çok sayıda ve zengindir; şehrin sûrları yok idi; burada bir ermeni baş piskoposu ve rum patriği oturuyordu". Seyyah bundan sonra Sīs kalesinden bahseder: „Şehir kademeli şekilde dağın yamacında yükselir (*castrum ... super sestium in monte valde munitum*). Burası eski çağda İskender'in mağlûp ettiği Dârâ'ya âit bulunuyordu". Bu son kayıt dikkat çekici olup, şüphesiz İskender'in Issus zaferinin müphem bir hatırlanışıdır. Şu da söylenmeğe değer ki, yukarıda zikri geçen Grigor'un mersiyesinde, Sīs'in adı geçtikten sonra, İskender'in askerlerinin burada Dârâ'yı yendikleri bildirilmektedir. Yine Wilbrand kıralın tasviri imkânsız güzellikte bir bahçe yaptırmış olduğunu ifâde eder.

Şehrin sûrlarının bulunmaması hayrete değer; iç kale beldenin savunması için yeter sayılmış olsa gerektir. 1375 senesine, yâni Sīs'in mısırlılar tarafından zaptı tarihine kadar şehirde sûr yok idi. Kıral sarayı ile bâzı binalar duvar ile kuşatılmış idi. Johan Dardel'in „bourg" (= hisar) dediği şeyin dağ üzerindeki hisardan ayrı, karışık bir yapı olması gerekir. Kilikya kırallarının ayrıca Sīs şimâlinde, Toros dağları arasında Barjrberd adlı yazlık bir ikamet yerleri var idi ki, hazînelerini de orada saklarlardı. Esâsen, yakın zamana kadar, şehir halkı sıcak ve sıtma yüzünden dağlar arasındaki *yaylak*'lara çıkarlardı.

Sīs'in siyâsî tarihi tabiatiyle Kilikya kırallığının umumî tarihine sıkıca bağlıdır. Bu tarihin ana çizgisini kırallığın Mısır sultanına karşı giriştiği ölüm-kalım savaşı teşkil eder. Buna göre, şehri alâkalandıran başlıca hâdiseler Memlûk ordularının hücumları ve yaptıkları zarardan ileri gelmektedir. Daha başka düşmanlar da var idi: Levon II.'un tahta çıktığı sene (1187) bir Türkmen beyinin hücumu püskürtüldü ise de, Türkmenler daha sonraki kıralların devrinde de Kilikya kırallığı için tehlike olmakta devam ettiler. Memlekette hukümetin kudretini gösteremediği her defada göçebeler otlaklara el-koyuyorlardı. Nitekim XIX. asrın ilk yarısında bunların Sīs yöresine hâkim olduklarını görüyoruz.

Mısırlılar 1266'da şehri, baş kilisesi ile berâber, tamâmiyle yıktılar ve kıral mezarlarını tahrip ettiler. Sīs yöresine mısırlıların tecâvüzleri 1275, 1276, 1298 ve 1303 (bu sonuncuda şehir de yağmalanmak üzere 'te tekrarlandı. 1321'de şehir civârına tecâvüz eden, moğulların Anadolu vâlisi Timurtaş oldu: görünüşe bakılırsa, bu tecâvüz Mısır sultanı al-Malik al-Nāṣir tarafından teşvik edilmiş idi. Buna benzer bir tecâvüz de, ayni sultanın emri üzerine, Haleb vâlisi tarafından yapıldı. Haleb emîrinin tecâvüzü 1359 ve 1369'da tekrarlandı. Bu arada şehir, Avrupa'da olduğu gibi, „kara ölüm" adı ile tanınan büyük bir vebâ salgınına da uğramış idi (1348).

Bununla berâber Kilikya kırallığının sonu da yaklaşıyordu. Son kıral olan Levon VI. (Lusignan'lardan)'un elinde yalnız pâyitahtı olan Sīs kalmış idi. Nihâyet 1374 ve 1375'te mısırlılar Sīs'i kuşattılar ve sonunda, bâzı ileri gelenlerin ve Katholikos'un yardımları ile, şehri ele geçirdiler ki, bu hâdiseler, Levon VI.'un râhibi Johan Dardel tarafından etraflı şekilde anlatılmaktadır.

1927'de yapılan ilk nüfus sayımında kasabanın nüfusu 5.266 olarak tesbit edilmiş, 1950'ye kadar az değişen bu nüfus (7.894) daha sonra hızla artarak, 1955'te 11.356, 1960'ta 15.159'a yükselmiştir. Yüz ölçümü 2.053 km² olan ve 85 köy ihtivâ eden Kozan kazâsının nüfusu ise, 1960'ta 75.883'e varmıştır. Bu gelişmeleri Kozan'ın da dâhil bulunduğu Yukarı-ova'da bataklıkların kurutulması, sulama işlerine başlanması, XIX. asrın ikinci yarısında ovaya yerleşenleri kırıp-geçirmiş olan sıtmanın önüne tamâmiyle geçilmiş olması v.b. gibi hususlar sağlamıştır. Son yıllarda kasabada bulunan mesken sayısı 3.000'den fazla olup, bu meskenlerin 2/3'ten fazlası kârgir, 1/3'e yakını ahşap, ev damları eski binalarda düz, yenilerinde ise, kiremitlidir. Kasabada tarihî âbide olarak, sonradan yapılan tâmirler ile değişikliğe uğramış Ulu câmi (Hoşkadem câmii), Kozan suyu üzerindeki 9 gözlü köprü sayılabilir. Katholikos manastırlarının yalnız duvarları kalmıştır].

Bibliyografya: Ritter, *Erdkunde*, X, 597, 621 v.d., 916; XIX, 67—96; Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 141; J. Saint Martin, *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie* (1818—1819), I, 198, 200, 390, 392, 397, 400 v.d., 446; II, 436 v.d.; V. Langlois, *Voyage dans la Cilicie* (1861), s. 380 v.d.; C. Favre ve B. Mandrot, *Voyage en Cilicie* (*Bulletin de la Société de Géographie*, Paris, 1878, seri 6, XV, 116 v.d.); *Recueil des historiens des Croisades*, *Documents arméniens*, bk. fihrist; J. v. Hammer, *G O R*, II, 292, 298, 601; III, 70 v.d; *Peregrinatores Medii aevi quattuor* (nşr. J. C. M. Laurent), Leipzig, 1864, s. 177, 179; Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb* (nşr. Le Strange), I, 100, 264; II, 100, 258; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, s. 602; Şemseddin Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām* (İstanbul, 1894), IV, 2759. F. X. Schalfer, *Cilicia*, *Pett. Mitt. Ergz. H* (Gotha, 1903), s. 44; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1891), II, 8, 87—97; *Adana vilâyeti salnâmesi* (1309), s. 149; *Belediyeler yıllığı* (Ankara, 1949), II, s. 652 v.dd.; Cevdet Paşa, *Tezâkir* (nşr. Cavid Baysun), Ankara, 1963, III, 107—212 234 v.b. (V. F. BÜCHNER.)

[Bu madde B. DARKOT tarafından ikmâl edilmiştir].

SİS. [Bk. sis.]

SİSAM. SİSĀM, eski adı ve bugün garp dillerinde SAMOS. Ege denizinde bulunan büyük adalardan biri olup, Anadolu kıyısına en yakın Samsun dağını nihâyetlendiren Dip-burnu yarım-adasına olan mesâfesi Dar-boğaz denilen kesimde 1 deniz milinden az) ve hâlen Yunanistan'a âit bulunmaktadır; yüz ölçümü 468 km.², şark-garp istikametinde uzunluğu 50 km., şimâl-cenûp istikametinde en fazla genişliği 19 km.; en yüksek yeri garp ucuna yakın Kerkis (Kerketeus) tepesi 1440 m.'dir. Bugünkü Samos idârî bölümünün (*nomos*) yüz ölçümü, Nikarya adası ve Furni adaları ile berâber, 778 km.², nüfusu da (1961) 52.000'dir.

Adaya türkçede halk arasında Susam adası denilir. Kâtib Çelebî *Tuḥfat al-kibār*'da Şūşām, Pîrî Reis *Kitāb-ı bahriye*'sinde Şūşam (سوسم) olarak yazar. Bibiştî, *İnşā*' (Staatsbibl. Berlin, yaz., nr. 260, var. 193b)'da da Şūşām yazılıdır. Seyyah Tavernier (*Les six voyages*, I, 359) de adayı Sussam adı ile zikreder. Buna karşılık arap coğrafyacılarında isim Sāmū, Sām (İdrîsî, *Géographie*, trc. Jaubert, II, 127, 303), Sāmis (Yāḳūt, *Mu'cam al-buldān*, I, 21), yahut Şāmis (Abu 'l-Fidā', nşr. Reinaud, s. 192 v.d.) şeklinde yazılmıştır. Sisam adası orta çağda, arapların Ege denizinde yaptıkları akınlar sırasında, bilhassa 889 ve 911'de hücûma uğradı ve ancak X. asrın ortalarında arapların Girit adasından çıkartılması üzerinedir ki, Sisam ve diğer Ege adaları üstünde Bizans hâkimiyeti yeniden kurulabildi. Daha sonra Sisam adası Selçukluların ve tâbilerinin hücûmuna uğradı. İzmir beyi Çaka, Tzachas: Anna Komnena, *Alexias*, IX, fasıl 1), sâhip olduğu kuvvetli donanma ile, Sisam'ı 1090'a doğru ele geçirdi ve burada bir müddet tutundu. XIV. asırda Aydın-oğlu Umur Bey Sisam'a hücûm etti. Aynı asrın sonlarında Sisam, Sakız adasına yerleşmiş olan Ceneviz *maona*'sına tâbî oldu. Adanın bu sırada Anadolu halkı ile münâsebetleri dostça idi; msl., bildirildiğine göre, Timur istilâsı sırasında bir çok türk Sisam adasına sığınmış idi (Buondelmonte, nşr. Sinner, fasıl 54) ve 1420'ye doğru Urla yarım-adasında sosyalist temâyüllü bir isyâna sebep olan Börklüce Mustafa Sisam ve Sakız papazları ile de temâsa geçmiş idi. Fâtih Sultan Mehmed, İstanbul'u fethettikten sonra, Sisam'ı Sakız cenevizlileri elinde bıraktı ise de, bunlar adayı ellerinde tutamayıp, nüfusunun büyük kısmını Sakız'a taşıdılar. Her hâlde bunun üzerine Mehmed II Sisam'ı, 884 (1479)'te Biga beyini göndererek, zaptetti. Terkedilmiş adayı tekrar nüfuslandırmak üzere, yeni gelecekler vergiden muaf tutuldular (Bibiştî, *Tārīḫ*, 209b; krş. Sa'd al-Dīn, s. 567 v.d.). Pîrî Reis Mehmed II.'in adada evvelce mevcut bir kale harâbesi (ada cenûbunda kadîm Semos) yerinde bir kale yaptırdığını, fakat bunun bakımsızlıktan Bayezid II. devrinde ha-

rap olduğunu söyler. Aynı müellife göre, adada gayet iri ağaçlar olup, Rodos gemicileri, bunları kesip, kereste biçmek için, Sisam adasına gelip, şimâldeki Ahırlı limanına (şimdiki Vathy limanı) demirlerlerdi (Pîri Reis, *Kitâb-ı bahriye*, İstanbul, 1935, s. 183 v.d.). Daha sonra, muhtemel olarak Venedik barışından sonra, cenevizliler adaya tekrar dönmüş görünüyorlar. 1547'den az sonra adayı ziyâret etmiş olan Belon'un buranın Sakız beyliğine tâbî olduğunu söylemesi böyle izah edilebilir (*Les observations de plusieurs singularitez...*, Paris, 1555, s. 84°); fakat bunlar da az sonra adayı boşaltıp, kaderine terketmiş olmalıdırlar (Boschini, *l'Archipelago*, Venedik, 1558, s. 72). Ege denizinde eksik olmayan korsanların şerrinden korunmak için, adalılar içerilerde erişilemeyecek dağlara çekildiler ve iptidaî bir hayat sürmeğe koyuldular. İşte bu sırada kapudan-ı deryâ Kılıç Ali Paşa'nın dikkati, bir seyahat sırasında, buraya çekildi. Pâdişah adayı 1562'de kendisine tefviz etti. O da vergi ve gelirlerin tutarını Tophane (İstanbul)'de inşâ ettirdiği câmie vakfetti. Adayı Ağa denilen bir me'mûr idâre eder, bir kadı veya nâib de adâlet işleri ile uğraşırdı. Bunlar adanın cenûb-i şarkîsinde, sâhilden içeride bulunan Hora (Chora)'da otururlardı. O tarihlere yakın bir zamanda kurulmuş olan rum ortodoks kilisesi de orada idi. Adada bu iki me'mûr ve yanındakilerden başka türk bulunmazdı. Bununla berâber ada Osmanlı hâkimiyeti devrinde her milletten (maltalı, fransız, şimâlî afrikalı v. b.) korsanların tecâvüzüne uğradı. Hiç bir kalesi ve dâimî muhâfızları bulunmayan Sisam adası, XVII. asırda Osmanlı-Venedik harpleri sırasında, bir kaç defa, geçici olarak, venediklilerin eline geçti. Daha sonra 1771—1774 seneleri arasında rus donanması tarafından işgal olundu.

Sisamlılar yunan ihtilâlinde faâl rol oynadılar. Mora daki ayaklanmanın te'sirleri çok geçmeden burada akis bıraktı. Sisamlılar 23 mart 1822'de 60 küçük ve 17 büyük gemi ile Sakız'a 6.000 asker çıkarttılar ve ada rumlarının da katılması ile, türk kuvvetlerini ve müslümanları Sakız kalesinde kuşattılar ise de, kapudan-ı deryâ Nasuh-zâde Ali Paşa'nın yaklaştığını duyunca, sakızlıları bırakıp, gemileri ile kaçtılar. Savaş sona erince, Anadolu'ya çok yakın olan Sisam imparatorluktan ayrılmadı ise de, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın müdâhalesi ile, adaya çok geniş bir muhtâriyet verildi: 17 receb 1248 : 10 kânûn I. 1832)'de çıkan bir fermana göre, Sisam'ın başına bir rum ortodoks vâli (türkçede: bey; rumcası ἡγεμών ki, garp dillerine prince diye tercüme edilir, getiriliyordu. Halk, her nâhiyeden seçilen bir mebus (hepsi 37 kişi) ile temsil edilerek, adanın bütçesinin tanzimine iştirâk ediyor, ayrıca içlerinden beyin 4 âza seçmesi için, 8 kişilik bir dâimî heyet namzetleri cetveli hazırlanıyordu. Adada Yunanistan kırallığının kanunları tatbik ediliyor, ayrıca mebuslar tarafından mahallî mevzuât tesbit olunuyordu. Sisam adası devlete yıllık bir vergi ödemekle mükellef tutulmuş idi: başlangıçta 400.000 kuruş olarak tesbit edilen bu vergi sonra 300.000 kuruşa indirildi ki, bunun 101.000 kuruşu esâsen Kılıç Ali Paşa evkafına ayrılmış bulunuyordu. Sisam adasının hususî bayrakları da var idi: beyin bayrağı koyu mâvi bir zemin ortasında beyaz bir müselles içinde kırmızı bir ay ihtivâ ediyordu. Sisam'ın ticâret filosununki (1890'da 7.800 tonilatoluk 342 gemi) ise, mâvi, beyaz ve kırmızı üç ufkî şerit ile bunları — bir kaç teşkil edecek şekilde — kesen şakulî bir beyaz şeritten meydana geliyordu. Stefan Vogorides esmâziyelevvel 1249 başında (eylûl 1833 ortası) ilk Sisam beyi tâyin edildi ve kendisine adada oturacak vekil olmak üzere Gabriel Krestoviç'i seçti ki, her ikisi de halk tarafından sevilmedi. Kaynaşmayı önlemek için Bâbıâli adaya asker yollamak zorunda kaldı ve bundan sonra, Sisam'da devamlı olarak küçük bir türk askerî kuvveti bulunması kabûl edildi (120 yerli jandarmaya karşılık, 150 Osmanlı muhâfız kuvveti). Bu arada beyliğin merkezi Hora'dan adanın şimâl i garbîsindeki Vathy'ye nakledilmiş bulunuyordu. Sisam'ın ilk beyi 1851 eylûlüne kadar iktidarda kaldı ve ondan sonra, 1913'e kadar, hemen hepsi de Fenerli âilelerden seçilmiş 18 bey Polykrates'in adasını idâre ettiler 1913'te, Balkan harbine son veren Londra muâhedesi ile, Sisam adası Yunanistan'a ilhâk edildi ve ikinci dünya savaşı sırasında da almanlar tarafından işgâl edildi.

Bibliyografya: Epaminondas J. Stamatiades, Σαμιακά, 5 cilt (Samos, 1881—1887, adanın tasviri ve en eski devirlerden 1885'e kadar tarihi); ayn, mll., Ἐπιστολιμεῖα διατριβῆ περὶ Ἰωσὴφ Γεωργειρηνοῦ ἀρχιεπισκόπου Σάμου *1666—71* (Samos, 1892); ayn. mll., Βίος Ἰακώβου Βασιλικοῦ δεσπότου Σάμου (Samos, 1894); metinde zikredilmeyen seyahatnâmeler arasında: [Des Heyesde Courmesine], *Voyage de Levant* (Paris, 1632), s. 348 v.dd.; Stochove, *Voyage faict ès années 1630, 1631, 1632, 1633* (Bruxelles, 1643), s. 234 v.dd.; Tournefort, *Voyage du Levant* (Amsterdam, 1718), I, 155—158; Pococke, *Description of the East* (London, 1745), II, 2. 24 v. dd.; Dallaway, *Constantinople ancient and modern* (London, 1797),

ile tanzim edilmiştir. Nehir bir çok defalar mecrâ değiştirmiştir: bu mecrâ değiştirme ve Timur'un Sîstân'ı istilâsı esnâsında bir çok bend ve su cetvellerinin yıktırılması (msl. rivâyete göre Band-i Rustam bizzât Timur tarafından yıktırılmıştır) hâdisesi, Sîstân'da o kadar harâbe hâlinde yerlerin, civardaki arâzinin ekilmesinden vaz geçilmesi yüzünden bugün terk edilmiş şehir ve köylerin bulunmasını izah etmektedir. Yakın zamanların suları murâkabe altına alan başlıca te'sisi Kūhak yakınında dâimî bir te'sis olan Band-i Sîstân (veya Band-i Amîr)'dır. İran Sîstân'ını idâre eden Ḳa'in emîri, Goldsmid'in Sîstân'da bulunduğu tarihten yedi sekiz yıl önce, bu bendin inşâsı için emir vermiş idi. Bu bendin bir tasviri için bk. *Eastern Persia*, I, 281 v. dd.

Sîstân toprağı, alüvyonlu bir toprak olup, başlıca kil ile karışık kumdan ibârettir. Sathının bir kısmı üzerinde hareket hâlinde kumlar gözükür. Arâzi düz ise de, bir kaç alçak tepe de vardır. Arâzinin en yüksek noktası Hāmūn-i Farāh ile Gavd-i Zarih arasında uzanan Kūh-i Ḫvāca (takriben 120 m. irtifâında)'dır; tam taşkın zamanlarında bu tepe tamâmiyle su ile çevrilir. Tepe, adını düz sathın şimâl ucunda kâin yerli bir velînin mukaddes mahallinden almıştır. İtidâl-i rebi'î (*navrūz*) de halk, galiba bu Ḫvāca'nin hatırasına, iptidaî bir dinî merâsim yapar; Sykes bu merâsimlerde islâm öncesi menâsikin muhâfaza edilmiş olduğu fikrindedir. Kūh-i Ḫvāca tahkim edilmiştir.

Sîstân Hēlmand taşkınları neticesinde gelen teressübât ve su cetvelleri sâyesinde bereketli hâle gelmiştir. Memleketin en mühim mahsûlü hububat ise de, bakla, pamuk, tânelerinden yağ çıkarılan nebatlar ve kavun da yetişir. Hayvanlar için bol yiyecek de vardır. Her ne kadar memleket, atlarının hastalıkları ve zehirli sinekleri ile meşhûr ise de, Sîstân'da ineklerin, kezâ atların sayısı büyük bir rakama bâliğ olur. Kendiliğinden yetişen nebatlar arasında, ılgın ağacını zikretmek lâzımdır. Su cetvellerinden Mādar-i āb denilen birinin kenarları bol mikdarda bu ağaçlar ile örtülüdür. Sykes: „Bu, İran'da gördüğüm nâdir büyük koruluklardan biridir" demektedir. Rūd-i Pariyān (Hēlmand'ın Hāmūn'a döküldüğü yatak) ile Siksar (Rūd-i Pariyān'a munsab olan ırmak) arasındaki bölge olan Miyān Kangī müstesna, Sîstân'da fazla ağaç yoktur (krş. harita, Mac Mahon, *Geogr. Journ.*, XXVIII).

Sîstân'da bugün görülmeyen hurma ağacı eski zamanlarda mevcut olmalıdır (Yate, *Khurasan and Sistan*, s. 94). Bu memlekette rastlanan yılan (Sîstân'deki engerek yılanları için bir de krş. al-Balāẕurī, nşr. de Goeje, s. 400, 402) ve kuş çeşitleri hakkında krş. *Eastern Persia*, I, 273. İklime gelince, avrupalı seyyahlar tarafından pek az bilgi verilmektedir. Kış şiddetli ise de, sıhhate zararlı değildir; fakat mart ve ağustos aylarında *Bād-i ṣad u bīst Rāz* (120 günlük rüzgâr) denilen bir şimâl-i garbî rüzgârı eser ki, bu rüzgâr diğer mevsimlerde sıtmaya sebebiyet veren bataklıkların durgun suyundan hâsıl olan mikroplu havayı temizler. Yaz sıcak ve sıkıntılıdır. Rawlinson, sâdece iklimine bakarak, „Sîstân hâl-i hâzır manzarası ile, ancak senenin bir kaç ayında oturulabilen sıhhate muzir Lerbat bir memlekettir" demektedir.

Sîstân halkı başlıca Tâciklerden müteşekkildir; burada, Belûçlar ve memlekete gelip yerleşmiş olan Ḳā'inī'ler de bulunmaktadır; bundan başka Nādir Şāh bâzı şirazlı göçebe kabîleleri Sîstân'a hicrete mecbûr etti. *Eastern Persia*, I, 415 v.d.'da bâzı sîstânî âileler (msl. İran esâtirî hukümdarlarından geldiklerini iddia eden Kayânîler âilesine dair mühim bir tarihî kayıt) hakkındaki şecerelere ve Sîstân'da ikamet eden bâzı Belûç boylarına âit mûtalar bulunabilir.

Hāmūn ve Nayzār'ın cenûbunda yaşayan ve husûsî bir dil konuşan Şayyād (avcı ve balıkçılar), bâzı müellifler tarafından memleketin aslî halkından telakkî edilmiştir. Bu avcılar geçimlerini yazın gölden balık tutmak, kışın da yabanî ördek avlamak sûretiyle te'mîn ederler. Göl, muayyen kısımlara bölünerek, onların âile zümrelerine (*maḥalla*) tahsis edilmiştir (Yate, *Khurasan and Sistan*, s. 80). Bunların civârında, Gāvdār („sığır çobanı") denilen farklı bir sınıf halk yaşar. Sykes (*Ten Thousand Miles*, s. 367) Sarbandī'lerden bir Sîstân kabîlesinin Brahōī ile birleştiğini ve bu sebeple bunların yerli halk hâline geldiğini zannetmektedir; fakat önce Brahōī'nin ırkî yapısı meselesi çok karışık bir meseledir (krş. mad. BELÛCİSTAN, II, 495 v. d.) ve sonra da, Sarbandī (kezâ Şahrakī'ler)'lerin garbî İran'dan muhâceret ettiklerini kabûl etmek için sebep vardır.

Sîstân'ın dili „bir dereceye kadar Horasan'da konuşulana benzeyen bir çeşit bozulmuş farsça" olarak tavsif edilmiştir (*Eastern Persia*, I, 259). Lisâniyat bakımından mühim olan yer adları hakkında krş. Bellew, *From the Indus to the Tigris*, s. 269 v. d. Bütün memleket ve su hukümete âit olup, halk iktisâdî bir sefâlet içinde yaşar; ticârete gelince, bu umûmiyetle muhtelif köyler tarafından müştereken Kvaṭṭa [b. bk.] ve Bender 'Abbās'a gönde-

rilen ve dönerken de çay, çivit, şeker v. b. gibi Sīstān'da bulunmayan maddeleri getiren kervanlar vâsıtası ile yapılır (krş. Yate, *Khurasan and Sistan*, s. 83 v. dd.).

Aslında İran Sīstān'ının başlıca şehri olan Sihkūha kasabası Nuṣratābād (1870 civârında inşâ edilmiştir) tarafından gölgede bırakılmıştır. Sihkūha'nin aş. yk. 1. 200 kerpiç evden ibâret olduğu söylenir (1872); Curzon, 1892'de bunun yarısından fazlasını gayr-i meskûn bulmuş idi. Nuṣratābād (Goldsmid zamanında Nāṣirābād deniliyordu) Ḳā'in emîri tarafından kurulmuş idi, zîrâ Sīstān'da İran idâresi için burada bir merkeze ihtiyaç hissedilmiş idi. Yeni Nuṣratābād şehri (*Şahr-i nav*), civârında Nāṣirābād şehri inşâatına başlanılan Ḥusaynābād köyünü içine almıştır. „Yeni-şehir" Ḳā'inī'ler ve Horasan halkı ile iskân edilmiş ise de, Ḥusaynābād asıl sīstānlı sâkinlerini muhâfaza etmektedir. Nuṣratābād kalesi *Şahr-i ḳadīm* („eski şehir") adını taşır. Şehirde bir askerî birlik var idi ve burası Sīstān'ın idâre merkezidir. Nuṣratābād'ın diğer bir adı de *Şahr-i Sīstān*'dır. Bu ad, hemen-hemen münhasıran, yerliler arasında kullanılır. Sīstān'ın diğer köyleri az ehemmiyetlidir. Memleket, XIX. asrın ikinci yarısında, unvânı (İran) Sīstān vâlisinin taşıdığı *Ḥaşmat al-mul* olan Ḳā'in emîrinin bir mümessili tarafından idâre ediliyordu. Sīstān'ın geliri yılda (ekserisi aynî olarak) 24.000 *harvar* (aş. yk. 320 klg.) hububat tesbit edildiği ve buna ilâveten 2,600 *tūmān* (nakit olarak) tahsil edildiği (Yate, *Khurasan and Sistan*, s. 83) hâlde, bu zât hukûmete 12,000 *tūmān* ödemeği tekelfül etmiş idi.

Efganistan Sīstān'ı Ḥaşrūd üzerindeki merkezi Ḫākānsūr ile birlikte, Hēlmand'ın sağ kıyısı üzerindeki memleketi ve şarkta, şimâlde Cuvayn idârî bölgesine kadar çıkan iki sığ gölün (Hāmūn-i Pūza) şarkının büyük kısmını içine alır. Böylece Hēlmand'ın sol kıyısından Belûcistan hududuna kadar uzanan sâha Efganistan Sīstān'ına âittir. Memleketin bu kısmında Gavd-i Zarih bulunmaktadır. Zirâat Ḫākānsūr bölgesi ile Hēlmand kıyılarında yapılır. Buradaki halk İran Sīstān'ındaki halkın aynıdır, ancak onların arasında, tabiî olarak, efganlar da vardır. Hēlmand'ın sağındaki sâhalarda Mac Mahon büyük sayıda harâbe ve aynı zamanda eski sulama şebekesi izleri ile nehir yatakları buldu. O „bu sâdece Hēlmand'in eski deltası değil, fakat Sīstān tarihinin en mürekkeb devirlerinden birinde Hēlmand tarafından kullanılmış olan deltayı mevcut olan harâbelerin şahâdet ettiği kadar eski zamanlarda, göstermesi gerektiğini" farz etmektedir (*Geogr. Journ.*, XXVIII, 219) Bütün tafsilât için bizzat Mac Mahon'un yazısına mürâcaat edilmelidir.

Tarihî toplu bakış. Kadîm devirde, Hēlmand (Etymandros)'in aşağı mecrâsında bulunan memleket Drangiana diye tanınıyordu. Bu kelime „göl, deniz" için kullanılan Avesta dilinde *zrayah*,-eski fars. *d(a)rayah*-kelimesi ile mukayese edilmiş ise de, bu iştikak tamâmiyle kesin olmadığı için, bu memleketin adını Drangai [diğer şekilleri: Zarangai, Zarangaioi, Sarangai; eski fars.: *Z(a)ra(n)ka*-] balkından aldığını söyleyebiliriz. Sakastane (veya Paraitakane) adı Charaxlı İsidorus'a göre, Hēlmand'in orta mecrâsının kıyılarına âittir. Sakastane kelimesinin İsidorus'un zamanından önce mevcut olmadığı hatırlanmalıdır ve bu ismin Sakaların takriben 128 (m. ö.) yılında bu memleketi istilâ etmesi hâdisesinden neş'et ettiği umûmiyetle kabûl edilmiştir. F. W. Thomas (*JRAS*, 1906, s. 181 v. dd.) Sakaların vaktiyle Ahamenîler zamanında bu sâhalarda bulunduklarını ve Sakastane adının daha sonra zuhûrunun onların Partlar devrinden önce değil, bu devirde siyâsî iktidara gelişleri ile izah edilmesi lâzım geldiğini göstermeğe çalışmıştır (bk. Pauly-Wissowa, *Realenzykl.*², madd. *Drangai*, *Sakai*, *Sakastane*, *Carcoë*; Bartholomae, *Altir. Wörterbuch*, bk. mad. *zra[n]ka*).

Avesta *Hoētumant-* („su bendi çok olan") adı altında Hēlmand'ı ve bir de bu nehirden meydana gelmiş olan *Kasaoya*-gölünü tanımaktadır. Buna göre bu göl Hāmūn şebekesine dâhil olmalıdır. Zerdüştî an'anesine göre, bu gölde Zerdüşt'ün istikbalde kendisinden üç oğlan çocuğu doğacak olan zürriyeti saklı durmaktadır ki, bu üç oğlandan üçüncüsü kurtarıcı (pehl. *sōşyāns*) olacaktır. Esâtirî Kava hânedanının (Kayāniler) menşe'ini bu göl civârında gösteren rivâyetler de vardır. Bütün bu delîller bize kadîm tarihte Sīstān'ın zerdüşt dininin başlıca merkezi olduğunu farz ettirmektedir. Bunun İran destânî rivâyetleri ile münâsebeti için aş. bk.

Sakaların eski tarihi için bk. mad. EFGANİSTAN ve Pauly-Wissowa, *Realenzykl.*², mad. *Sakai* ve *Sakastane*.

Sakastan (Sakastān, Sicistān) eski ve orta zamanda yeni İran ve Efganistan Sīstān idârî bölgelerinden daha büyük bir sâhaya delâlet ediyordu (krş. Ṭabarī, I, 2705: *fa kānat Sacistān a'ẓam min Ḫurāsān*); ismin menşe'de orta-Hēlmand üzerindeki Saka devletini göstermesi vâkıasından da bu açıkça anlaşılmaktadır. Hangi sâhaların, muhtelif devirlerde Sīstān'a dâhil oldukları, tam bir doğruluk ile, söylenemez. Galiba şarkta, Kande-

ile, Sīstān ve Horasan'ın bir kısmına tesâhüp etmeğe muvaffak oldu ve bunun neticesinde, saltanat süren akrabâsı hukümdar Asad Allāh Kayānī'yi tahttan indirdi. Şāh Ṭahmāsp'ın kumandanı Nādir Ḳulī Han Muḥammed'i öldürdü, fakat sâbık hukümdar Asad Allāh'ın Sīstān tahtına çıkmasına müsâade etti. Bununla berâber bu *malik* çok geçmeden öldü ve yerine oğlu Ḥusayn geçti. Bu sonuncu Nādir'e karşı isyân etti, Nādir'in kuvvetleri, onu, kardeşleri Fatḥ 'Alī ve Luṭf 'Alī'yi Kūh-i Ḫvāca kalesinde, uzun seneler muhâsara ettiler. Sonunda itâat altına alındıktan sonra, Nādir'e tâbî olarak kaldılar. Nādir Şāh, Ṭahmāsp'ın henüz hizmetinde bulunduğu sırada, bu hukümdar tarafından resmen Horasan, Mâzandarân ve Kirman ile birlikte, Sīstān mutasarrıflığına tâyin edildi (1143=1730). Nādir'in ölümünden sonra (1148=1736'dan itibâren İran şahı), Sīstān, Efganistan'ın Durrānī hukümdarı Aḥmed Şāh'ın hâkimiyeti altına girdi. Bu emîr o zaman Ḥusayn'in oğlu ve haleli olarak hukümdar süren Sīstānī *malik* Sulaymān'ın kızı ile evlendi. Sulaymān'ın halefi Bahrām Nādir'in, yerleştirmek üzere, İran'dan Sīstān'a getirmiş olduğu Sarbandī ve Şahrakī kabîleleri tarafından kızdırılınca, Balōçī reisini yardıma çağırdı; bu kabîleler, Aḥmed Şāh'ın halefi Tīmūr Şāh'ın Kayānī'yi azl ile yerine bir Şahrakī reisini Sīstān vâlisi olarak tâyin etmesine sebep oldu. Bu adam öldürülünce (takriben 1191=1777), Bahrām tekrar idâreye tâyin edildi ise de, Efgan Lāş vâlisinin murâkabesinde idi. Sīstān'daki karışıklıklar, fâsılasız olarak, devâm etti. Bir az kuvvetli olan son Kayānlı Bahrām'ın halefi Calāl al-Dīn idi. Bu da Sarbandīler tarafından kovuldu (1838). Sīstān, o tarihten itibâren, mahallî reisler tarafından idâre edildi ve memleket Herat ile Kandehâr arasında bir münâzaa sebebi oldu; bu hâl, İran hukûmeti ile birleşmiş olan Sarbandī reisi 'Alī Han'ın İran bayrağını Sihkūha kalesine diktiği zamana kadar devam etti ve bu zat kendi oğlunu, rehine olarak, Maşhad'e gönderdi (1853). 'Alī fi'ilen Sīstān'da İran'ın vâlisi idi; fakat onun idâresi Sīstānlılar tarafından beğenilmedi ve bunlar isyân ettiler. 'Alī Han bir gece Sihkūha'ye karşı yapılan baskında öldürüldü ve yerine yeğeni Tāc Muḥammed geçti ki, bu zât ilk önce İran'dan ayrı, müstakil olarak, hukûm sürdü (1858). Hemen akabinde İran hukûmetine teklifte bulundu ve Herat'ı idâre eden Efganistan emîri Dōst Muḥammed Han'ın ilerilemesi korkusu ile, 1862'de, İran'a tâbî olduğunu bildirdi. Dōst Muḥammed Han 1863'te öldü ve yerine Şēr 'Alī Han geçti. Bunun hukümdarlığının başlaması ile aynı zamanda, Sistānlı Tāc Muḥammed ile İran hukûmetinin Tahran'dan gönderdiği zâbitler arasında bir anlaşmazlık zuhur etti; bu anlaşmazlık Sīstān eşrâfını Efganistan tarafına geçmeğe sevketti. Fakat Şēr 'Alī'nin halletmesi gereken pek çok işleri olduğu ve Sīstān halkına müessir bir yardım te'min edemediği için, Tāc Muḥammed yeniden İran'a mürâcaat etti. Şahın ordusu neticede Sīstān'ı hâkimiyeti altına aldı (1865). İki yıl sonra, Tāc Muḥammed azledildi ve Sīstān *Ḥaşmat al-mulk* unvanı verilmiş olan İranlı bir vâlinin idâresine bırakıldı. İran ile Efganistan arasındaki bu ihtilâflar ingilizlerin hakem gösterilmesine ve 1872'de Sir Frederic J. Goldsmid idâresindeki Sīstān hey'eti tarafından hudutların tesbitine müncer oldu. Bunun neticesinde, İranlı kuvvetler Hēlmand'in sağ kıyısı üzerinde işgal ettikleri Sīstān kısmını tahliye ettiler ve „asıl Sīstān" denilen kısmı İran'a bırakmak sûretiyle, hudutlar tesbit edildi. Hudutlar bütünü ile tesbit edilmediği için, bu iş Mac Mahon heyeti tarafından ikmâl edildi (1903—1905).

İran destânî rivâyetlerinde Sīstān. Sīstān İran'ın en büyük destânî kahramanı olan Rustam ve âilesinin vatanıdır. Rustam menşe'de Avesta'nın kahramanlık destanı dâiresine girmez; fakat babası Zāl'i, Avesta'nın kahramanları vâsıtasiyle, Camşīd (Yima)'den getiren uydurma bir şecere ile, Rustam bu dâireye sokulmuştur. Nöldeke (*Das iranische Nationalepos*², s. 9 v.d.) tarafından ileri sürülmüş olan bu nazariye Rustam'i Avesta'nın kahramanı Kərəsāspa (krş. G. Hüsing, *Krsaaspa im Schlangenleibe*, s. 2 ve burada zikredilmiş olan kaynaklar) ile aynı gösteren ve netice itibâriyle onu Avesta dâiresi içine sokan aksi nazariyeden daha çok muhtemeldir. Rustam destanı, Sakalar (eğer gerçekten bu kavim m. ö. 128'den önce, Hāmūn ülkesinde gözükmemiş ise) ile değil, Drangiana'nın eski sâkinleri ile ilgili olabilir; krş. Nöldeke, *ayn. yer.* *Şāhnāma* (nşr. Vullers-Landauer, s. 1637, 2495) Rustam'i Zābulistān, Bust, Gazne ve Kābulistān, yâni en geniş mânâsı ile, Sīstān hâkimi olarak gösterir. Rustam bir türedi telakkî ettiği İran hukümdarı Guştāsp'a itâat etmeği reddeder (*Şāhnāma*, s. 1637, 2496). Bununla berâber o Firdavsī'nin hamâsî mesnevîsinde bir sadâkatsız olarak gösterilmemiştir; bu fikir sâdece Dīnavarī'de mevcut olup, görünüşte, Rustam ile Zerdüşt akîdesinin baş kahramanı İsfandiyār arasındaki ihtilâftan başka hiç bir şey ifâde etmeyen eski rivâyetin aklî bir görüşünü gösterir.

Eski zamanlarda da Rustam destanlarındaki isim ve vak'alar Sīstān'da geçmiş olarak bulunmaktadır. Arap fâtihler, Ḳaryatān mevkiinde, Rustam'ın atının ahırını buldular (al-Balāẕurī, nşr. de Goeje, s. 394); Zarang'ın şimâlinde Karküya'da, orta zamanlarda, rivâyet edildiğine göre, kubbesi Rustam tarafından yapılmış olan bir ateşkede bulunuyordu. (Pauly-Wissova, *Realenz.*², bk. mad. *Carcoē*). Bu şekilde mûtaların, hamâsî rivâyet tarihi bakımından, yeni seyyahların ayni cinsten kayıtlarından daha büyük bir değeri vardır; zîrâ yeni seyyahlar halk arasında dolaşan rivâyetin, bir çok hâllerde, *Şāhnāma*'de mevcut olandan farklı olmadığını zannederler; fakat bu mevziîleştirmelerin bizzat *Şāhnāma*'den alınmış olması çok muhtemeldir. Bunlar arasında msl. Sīstānlıların Kūh-i Ḫᵛāca'yi Kūh-i Rustam olarak göstermeleri ve onun kalesini *Şāhnāma*'nin mevsuk olmayan parçasına göre Rustam tarafından zaptedilmiş olan Kūh-i Kūhzād (Yāte, *Khurasan and Sistan*, s. 86; Sykes, *Ten Thousand Miles in Persia*, s. 378 v. d.) ile aynı saymaları vakıası bulunur. Bu *Şāhnāma*'nin metninin tekrar gözden geçirilişinden sonra ilâve edilmiş bulunan yeni metinlerden alınmış bir rivâyet zannını da verebilir. Davlat-ābād ile Sīhkūha arasında Ḳal'a-i Sām (Sykes, *ayn. esr.*, s. 380) adı verilen harâbe hâlinde bir kale vardır: Sām, *Şāhnāma*'nin Rustam için verdiği uydurma şecereye göre, Rustam'in büyük babasıdır. Garşāsp tarafından inşâ edilmiş bir su bendi de var idi ki, bu bend sonraları Tīmūr'un oğlu Şāhruḫ'un emri ile yıktırılmıştır (*Eastern Persia*, I, 286). Garşāsp (Avesta'da Kərəsāspa) da Rustam'in bir ceddidir, fakat bu da uydurma bir şecereye dayanmaktadır. Binâenaleyh bu çeşit mevziîleştirmeler, destanın daha eski bir şekli hakkında, yazılı rivâyet vâsıtası ile, bilinenden daha fazla hiç bir şey verememektedir. Bununla berâber şu hâl istisna teşkil etmektedir: Havż-i dār denilen yer Rustam'ın oğlu Firāmurz'un cesedinin düşmanı İsfandiyār'ın oğlu Bahrām (*Bahman* okuyunuz) tarafından kazığa oturtulduğu yer kabûl edilir (*Eastern Persia*, I, 256). Burada *Şāhnāma*'de muhâfaza edilmiş olan rivâyetten bir ayrılık vardır; zîrâ, *Şāhnāma* (1753, 93 v. dd.)'ye göre, Firāmurz hapsedildi, baş aşağı asıldı ve ok darbeleri ile öldürüldü; bununla berâber hükümdar (Bahman) onun cesedinin gömülmesine müsâade etti (1755, 118).

Umûmîyetle yer bilgisi ile ilgili olarak kesin şekilde denilebilir ki, *Şāhnāma* Gavd-i Zarih'i tanır görünmektedir: Kay Ḫusrav, Afrāsiyāb'ı tâkip ettiği vakit *Āb-i Zarih*'i geçer ise de, öyle görülüyor ki, Firdavsī'nin veya daha doğrusu mürâcaat ettiği kaynağın mevcûdun gerçek durumu hakkında hiç bir fikri yok idi, zîrâ, *Şāhnāma* (1363, 1971)'ye göre Ḫusrav bir çok aylar boyunca bu suda kürek çekmek sûretiyle gitmeğe mecbur kalmıştır. *Şāhnāma* bundan başka Hēlmand'i de (Hirmand şekli ile: 1750, 36) bilmektedir.

Bibliyografya: C. Ritter, *Erkunde*, VIII, 149 v. d.; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 334 v. d.; J. Marquardt, *Ērānšahr* (bk. fihrist, *Sagāstan* v. b. kelimeler); C. Barbier de Meynard, *Dictionnaire... de la Perse*, s. 300 v. b.; *Eastern Persia an Account of the Journey of the Persian Boundary Commission 1870—1872* (London, 1876), I, 255 v. d., 395 v. d.; 415 v.d.; J. P. Ferrier, *Caravan Journeys* (London, 1857), bahis XXVII ve XXVIII; H. W. Bellew, *From the Indus to the Tigris* (1874), bahis VII ve VIII; C. E. Yate, *Khurasan and Sistan* (1900), bölüm VII ve VIII; Sven Hedin, *Zu Land nach Indien durch Persien, Seistan, Belutschistan* (1910); A. Hamilton, *Afghanistan* (1906), s. 211 v. dd.; P. M. Sykes, *Ten Thousand Miles in Persia* (1902), s. 361 v. dd.; G. N. Curzon, *Persia and the Persian Question* (1892); bk. *fihrist*; Ellsworth Huntington, *The Basin of Eastern Persia and Sistan* (*Exploration in Turkestan, Expedition of 1903 under the Direction of Raphael Pumpelly*), Washington, 1905; *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī* (trc. H. G. Raverty), 1881—1897, s. 183 v. dd.; *Journal of the Royal Geograhpical Society* (1873), XLIII, 65 v.d., 272 v. dd.; (1874), XLIV, 145 v. dd.; *The Geographical Journal*, 1897, IX, 393 v. dd.; (1906), XXVIII, 209 v. dd., 333 v. dd.

(V. F. BÜCHNER.)

SİSTĀN. [Bk. SİSTAN.]

SİTT AL-MULK. [Bk. SİTT-ÜL-MÜLK.]

SİTT-ÜL-MÜLK. SİTT AL-MULK veya SAYYİDAT AL-MULK („ülkenin hanımı"), kısa bir müddet nâiplik yapmış bir fâtımî melikesi. Fâtımîlerden 6. halîfe al-Ḥākim bi-Amr Allāh'ın kız kardeşi olup, tarihçiler buna Sitt al-Mulūk ve Sitt al-Naṣr unvânını verirler. Kendisi, kısa süren nâipliği zamanında görüldüğü üzere, akıllı bir kadın ve fevkalâde dirâyetli bir hükümdar idi. Müfterîler şerefi ile oynamış, hattâ kardeşi halîfenin katlini ona isnât etmişlerdir. Halk arasında dolaşan rivâyetlere göre, al-Ḥākim kendi memleketinde seyahat ederken, tebeasının verdiği dilekçeleri kabûl etmek âdetinde idi; bunları boş zamanında gözden geçirirdi. Mısırlılar bu fırsattan istifâde etmekte gecikmeyip, gizlice müfteriyâne şiirler ve çirkin ithamlar gön-

derdiler. Böylece bir gün, Mısır'da yaptığı bir seyahat münâsebeti ile, evlenmemiş olan kız kardeşi Sitt al-Mulk'ü uygunsuz hâllerde bulunmakla itham eden bir yazı aldı. Halîfe, bunu okuyunca, çok hiddetlendi, şehri muhâsara etti, battâ mâsum olduğu ispat edilmez ise, onu ölüm ile tehdit etti. Bu fevkalâde zarûret karşısında Sitt al-Mulk'ün, bir akşam, tebdil-i kıyâfet ile, yalnız, başına yanına geldiği Kutâma Berberîlerinden Yûsuf Sayf al-Davla b. Davvâs ile su-i kast tertiplemiş, müşterek tehlikeye, kardeşinin akılsızca tavrına, densizliğine, istibdadına dikkati çekmiş, biricik selâmet ümidinin kardeşinin yok edilerek, oğlunun tahta geçirilmesinde olduğunu söylemiş ve planları tahakkuk ettiği takdirde, kendisinin orduya baş kumandan ve genç halîfeye tamâmiyle vasî olacağını ilâve etmiş olduğu anlatılır. Buna Yûsuf muvâfakat eder. İki kişi bu işe me'mûr edilir. Bir gece (27 şevval 411=13 şubat 1021) al-Ḥâkim, genç bir hizmetçisinin refâkatiyle boz eşeğine binmiş, zühal yıldızını tebcil etmek ve şeytan ile konuşmak için Cabal Muḳaṭṭam'e giderken, kiralık katiller tarafından durdurularak, öldürülmüştür. Parçalanmış olan cesedinin bakiyesi gizlice Sitt al-Mulk'e getirilmiş ve sarayın bahçesine gömülmüş. Vak'a duyulunca, nâibe İbn Davvâs ile iki katili suçlu olarak gösterdi, bunlar da idâm edildiler (de Sacy, *Exposé de la religion des Druzes*, I, CCCCXIII, not).

Ne olursa olsun, bu, cinâyetin halkca anlatılan tarzıdır. Fakat rivâyetin doğrusu Makrîzî (*al-Ḫiṭaṭ*, I, 354)'nin kaydettiği gibi görünmektedir; buna göre, 415 (h.) muharrem ayında bir adam tevkif edilmiş idi. Bu adam yalnız kendisinin mücrim olduğunu itiraf etti, delîl olmak üzere al-Ḥâkim'in başının bir parçasını ve akılsız halîfenin baş süsünün bir kısmını gösterdi, onu Allah ve din gayreti ile öldürmüş olduğunu beyan etti; bunu nasıl yaptığı sorulduğu zaman, bir hançer çekti ve „işte onu böyle öldürdüm" diyerek, kendi kalbine sapladı. al-Ḥâkim'in yerine geçen oğlu al-Ẓâhir henüz 16 yaşında bir delikanlı idi. Bundan dolayı halası Sitt al-Mulk hükümdar nâibesi olmuş idi. Sitt al-Mulk, 4 yıl süren nâibeliği zamanında, memlekette âsâyişi korudu, devletin hazînesini doldurdu, orduyu ıslâh etti. İdâresi sert, fakat feyizli olmuş idi, tebea kendisine hürmetkâr idi. Uygunsuz me'mûrlarını taraf tutmaksızın cezâlandırırdı. Mısır'da veya eyâlette girişilen ayaklanmaları da bastırmağa muvaffak oldu. Kendini al-Ḥâkim'e vellahd yaptıran âsî Şam vâlisi 'Abd al-Raḥmân'ı, desîseler ile, Mısır'da tevkif etti. Nâibe, hastalanıp, iyileşme ümidini kesince, Şam vâlisinin öldürülmesini emretti ve 3 gün sonra da kendisi öldü (415=1024).

Bibliyografya: Abu 'l-Maḥâsin b. Taġrîbirdî, *al-Nucûm al-zâhira* (*Univ. of California Publications*), II, 70—81, 129 v.dd.; Abu 'l-Farac, *Chronicon Syriacum* (nşr. Bruns ve Kirsch), s. 223 v.dd.; İbn Ḫaldûn, *Târîḫ*, IV, 61; İbn al-Aṯîr, *Târîḫ*, IX, 108 v.dd.; İbn Ḫallikân, *Biogr. Dict.* (trc. de Slane), III, 453; al-Kindî, *The Governors and Judges of Egypt* (nşr. Guest)' s. 608; Wüstenfeld, *Geschichte der Fatimiden Chalifen*, s. 214 v.dd.; de Sacy, *Religion des Druzes*, I, s. CCCCVI v.dd.; ayn. mll., *Chrestomathie arabe*, I, 111, 196, 204 Huart, *Histoire des Arabes*, I, 347; S. Lane-Poole, *A History of Egypt*, s. 120, 134 v.dd. Quatremère, *Mémoires géogr.*, I, 324 v. dd.

(J. WALKER.)

SİVA. SİVA, Libya çölünün şimâlinde bulunan vâhalar topluluğu olup, Libya çölünün garbında uzanan iki büyük yolun kavşak noktasında bulunması dolayısı ile, Mısır'ın kilit noktası olmuştur. Cenûba doğru Baḥarîya, Farâfra, Dâḫla, Ḫârga vâhalar dizisi Sîva'yı eski Tbebes'e bağlar. Şimâle doğru da, bugün motorlu vâsıtaların faydalandığı bir yol, eski çağın Paroethonium'u olan Marsâ Maṭrûḥ'a ulaşarak, Sîva'yı Akdeniz kıyısına bağlamaktadır. Burası aynı zamanda, bir taraftan Cağbûb, Calo diğer taraftan Meğâra ve Kerdâsa üzerinden geçerek, Avcîla'den Mısır'a ulaşan çöl yolunun merkezî kısmındadır. Sîva, denizden 322, Avcîla'den 418, Cağbûb'dan 129, Delta'dan 434, Baḥarîya'den 322 km. mesâfede olup, garba doğru Mısır'ın sona erdiğini ve Berberistan'ın başladığını gösterir.

Sîva ve bu ad altında toplanan diğer vâhalar deniz seviyesinden 20 m. aşağıda olan ve şark-garp istikametinde uzanan bir çukurun taban kısmında bulunur. Meğâra'den Zaytûn'a kadar 56 km. uzunluğunda olan bu çukurun çevresi pek vâzıh değildir. Yalnız, *gâr*'ların (sarp kenarlı geniş kaya çıkıntıları) sıralandığı Marmarika „falezi" şimâle doğru jeolojik sınırı bâriz olarak çizmiştir. Cenûba doğru bu diklik kısımların istilâsına uğramıştır ve daha ötede yüksek eksibe çöllerin (*erg*'lerin) en büyüğü olan Libya çölü başlamaktadır. Sîva çukurunun zemini yeknesak bir düzlük hâlinde değildir: *gâr*'lar hurmalıklar arasında adacıklar hâlinde yükselir. Bunlardan ikisi, birbirinden 3,5 km. kadar uzakta olan Sîva ile Aġurmî'ye, bugün meskûn bulunan *ḳṣûr*'lara barınak teşkil etmiştir

Sîva çukurunun sâdece dörtte biri ekilidir. Diğer kısımlar ya tuzlu göller ile kaplıdır veya çöl hâlindedir. Göllerin en genişlerinden biri Sîva'nın garbında, diğeri Ağurmî'nin şarkında uzanır. Çok berrak olan kükürtlü ve magnezyumlu göl suyu derin bir yer-altı su tabakasının beslediği gür kaynaklardan gelmektedir. Bu kaynakların en mühimi olan *tîṭ n-tmussi* pek muhtemelen romalılar tarafından mükemmel bir şekilde tanzim edilmiş olup, güzel taş dizileri bugün de görülür. Tuz ile meşbû olan toprak üzerinde *afsur* denilen dikenli bir nebat bulunmakta, kumlarda ise, alfa otu yetişmektedir.

Ağurmî ile Sîva'nın *ḳṣûr*'larında toplanmış ve vâhalara yayılmış olan nüfus mikdarı 4.000—5.000 civârında idi. Bu rakama Sîva'nın 105 km. kadar şarkında bulunan *Umm al-ṣaġâ'ir* („küçüklerin anası") adlı fakir bir köyün, Gara'nın, ahâlisi de dâhil idi. Sîva'nın nüfusu ise, toprak işleri ile uğraşan sudanlılar ile berâber, 4.000 kadar idi.

Bugün kısmen harâbe hâlinde olan Sîva kasabası, Marmarika istikametine bakan dar ve uzun bir *gâra* üzerinde bulunmaktadır. Sarp kayalıklar üstünde dik bir şekilde inşâ edilmiş olan evlerinin duvarları kırmızı topraktan, çok güzel görünüşlü, cenup cephesinde kısmen yıkılmış, şark tarafta 60 m. kadar yükseklikte bir set teşkil etmektedir. Kasabanın içinde karanlık, zikzaklı ve dar sokaklar vardır. Bunlar ekseriyetle daha üstteki inşâata taban vazifesi görev ve hurma ağacı gövdelerinden yapılmış bir çatı ile örtülmüştür. Bahçelerin yakınında ve kayalığın dibinde daha kullanışlı evler inşâ eden bugünkü *Ḳṣûrî*'ler tarafından hemen tamâmiyle terkedilmiş bulunan yüksekteki şehir, müdâfaa endişesinin ön planda geldiği çok yakın bir devrin hâtırasıdır.

Kayalık bir yayla üzerinde sıkışmış olan Ağurmî'ye her taraftan hurmalıklar hâkimdir. Bu küçük köy bir şehri, bir *ḳṣar*'ı ifâde eden *Aġram* veya *Iġrem* berberî adını muhâfaza etmiştir. Bunun tasgir şekli Fas berberîlerinin çok iyi bildikleri *tiġremt* ise, müstahkem bir hisarı, bir kaleyi ve mazgallı duvarları olan köşeli kuleler ile tahkim edilmiş bir çiftliği ifâde eder. Ağurmî'de Jupiter-Hammon mâbedinin son kalıntıları bulunmaktadır. Bunlar fakir yerli inşâatı içerisinde kalmış büyük taşlardan yapılmış duvar satıhlarıdır.

Yerli olan ve bahçe işleri ile uğraşan Sîva Ḳṣûrî'leri umûmiyetle taraçalar ile örtülü geniş evlerde otururlar. Bu evler ekseriyetle tuzlu çamurdan ve nâdiren de taştan yapılmıştır. Evler, tanzim edilmiş mağaralar ile bugünkü kır evleri ve bir kaç katlı eski ikametgâh olmak üzere, muhtelif tarzdadır. Zemin kat ahır, birinci kat anbar, ikinci kat oturma yeri olarak kullanılır. Bütün inşâatta mimârî tarzı, tabanda geniş, yukarı kısımda dar olmak üzere, ehram şeklinde bir görünüş ile temâyüz etmiştir.

Sîva'nın başlıca zirâî mahsûlü hurmadır. Burada 200.000 hurma ağacı vardır. Hurmaların toplanmasına teşrin I. ayında başlanır. Âdet olduğu üzere, her müstahsil, elde ettiği mahsûlün ehemmiyetine göre, içinde bir sâha ayırmış bulunduğu *lḥavş* denilen bir cins açık hava anbarına hurmalarını koyar. Zirâî faâliyetler çapa ile yapılmaktadır. Ḳṣûrî'ler sapan kullanmasını bilmezler. Yardımcı hayvan olarak iyi cins eşek kullanılmaktadır. Memlekette nâdir olduğu için deve pek az kullanılır.

Hurma, arpa unundan yapılan ekmek ile birlikte, başlıca gıdalarını teşkil etmektedir. Bayram günlerinde pirinç ve kuskus da yenir; deve eti ve nâdiren koyun eti yenildiği de vâkidir. Başlıca içkileri *şâhîn*, dedikleri çay ile, bayramlarda geniş ölçüde içilen hurma şarabıdır. Sarımsak bir cins mukaddes madde sayılır. Her yıl teşrin I. ayında bahçelerde bir bafta ikamet edilmekte ve bunun ilk günlerinde hemen sâdece sarımsak yenmektedir. Fakat senenin diğer zamanlarında hemen-hemen hiç sarımsak yenmez.

Sîva'da sanayi çok iptidaîdir. Erkekler, hurma yaprakları veya alfa otu ile nakışlı hasır, hasır eşya ve sepet örerler. Zenciler, kaba malzeme, değirmen ve cendere kullanarak, kıymetli bir yağ imâl ederler. Agurmî'li kadınlar çanak-çömlek imâl eder ve Tanca'ya kadar berberî âleminde henüz itibarda olan eski usullere göre, onları kırmızı ve siyah renkler ile süslerler. Kadınlar yerli giyiminin esâs kısmını teşkil eden ve *cubbe* denilen nakışlı gömlekler yaparlar. Elbisenin *ḥâ'ik*, *aḥaram* denilen diğer kısımları ile kırmızı ve beyaz çift takke Trablus'tan, pantalon, yelek ve çoraplar İskenderiye'den gelmektedir. Kadınlar da pantalon, renkli işlemeler ile süslenmiş *akber* denilen siyah gömlek giyerler, başlarına yemeni örterler ve sokağa çıktıkları zaman da vücutlarına baştan-aşağı sardıkları pamuklu uzun bir örtü kullanırlar. Gümüşten mücevherlerinin en dikkate değer olanı *âġrao* denilen ve genç kızlar tarafından evlenmelerine kadar taşınan ağır bir gerdanlıktır. Eskiden buna „bekâret halkası" denilen diğer bir mücevher asılırdı. Kadınlarda dövme yoktur, onlar kızlara mahsus olan ayak bilezikleri de takmazlar. Sâbil bedevîleri ve nûbyeliler gibi burunlarını bir düğme veya halka ile de süslemezler. Mağribîlerden daha az kına kullanır-

lar, fakat *kuḥul* ile dudaklarını câzip hâle getirmek için bol mikdarda *suāk*, yüzlerini renklendirmek için de al bir düzgün sürerler.

Sîva halkının i s l â m l ı ğ ı bir az aşırı ve katıdır. Bunların bir kısmı senûsîliğe, bir kısmı da medânîliğe intisap etmişlerdir. Mahallî evliyâya büyük hürmet gösterirler. Her sene onları *mōled* (*mavlid*) denilen âyinler ile anarlar ki, en mühimmi şehrin koruyucusu Sidi Slîmān âyinidir. Bu zat XV. asırda, Sîva'da yaşamış olmakla berâber, Hicaz'ın Banî Sālim kabîlesinden çıkmıştır. Her yıl harâretli bir şekilde icrâ edilmediği takdirde, memleketin üzerine lânet yağacağı inancı da bu âyinin ehemmiyetini göstermektedir. Hakikatte bu âyinin münâkaşa kabûl etmez bir zirâî husûsiyeti bulunmaktadır. Hattâ menşe'de bir az da serbestliğe kaçan bir husûsiyeti vardır. Âyin hasat sonunda yapılır ve 3 gün devam eder. Kısmen harman yerinde, kısmen de Sidi Slîmān'ın mezarı başında cereyân eder. Fellāḥlar bahçelerde *ḳṣar* arîfesinde kesilmiş olan koyunun etini yerler ve hurma şarabı ile sarhoş olurlar. Bahçelere, kadın elbisesi giydirdikleri bir delikanlıyı önlerine alarak, toplu hâlde ve kavallar çalarak giderler ve Tmüssî kaynağında, üzerlerine âyin suları serpildikten sonra, akşam olunca, meş'alelerin ışığında geri dönerler.

Sîva'da iki dinî bayram, bütün islâm âleminde olduğu gibi, tes'id edilir. Yalnız zenginler evlerinde 'ēd kabîr koyununu kurban ederler ve onun derisini küçük parçalara bölerek yerler. Berberistan'ın her tarafında câri olan bir an'aneye göre ve mütaassıp geleneklerin aksine olarak, kurban etinin bir kısmı saklanmakta ve aşûre bayramında yenilmektedir. Yılın en sevilen bayramı olan aşûre bayramı kadîm gün dönümü bayramının devamından başka bir şey değildir. Bu bayram gününde evler uzun burma dalları ile süslenir. Çocuklar bütün gece ellerinde meş'aleler ile ve içinde yağlı paçavralar bulunan *beşbaşa*'lar ile, şarkı söyleyerek dolaşırlar. Doğum, sünnet, evlenme ve cenâze merâsimi gibi muhtelif âilevî hâllerde temelini sihir ve büyüden alan hareketler yapılır. Çocuğun doğumunu tâkip eden üçüncü ve yedinci günlerde mühim merâsim icrâ edilir. Bilhassa yedinci gün lohusalıktan kalkış ve çocuğa isim koyma günüdür. Eğer ilk çocuk ise, bu merâsimin hemen arkasından saçları da kesilir. Kız çocuklar henüz erginlik çağına girmeden, 8 veya 9 yaşında evlendirilir. Takriben otuz sene önce, başlık değeri hiç bir zaman muayyen bir mikdarı, 120 Mısır kuruşu geçmez idi. Fakat nişanlı genç müstakbel zevcesine, değeri ve mikdarı düğün hazırlıkları başında pazarlık mevzuu olan elbise ve mücevherât vermeğe mecbûr tutulmuştur. Evlenme günü, güneş batarken, nişanlı kız büyük tantana ile, Tmüssî kaynağına götürülür; ağır gümüş gerdanlığına asılı bekâret balkasını oraya atar; sonra evine bırakılarak, usta bir kadın süsleyici tarafından düğün süsü yapılır. Ertesi sabah erken saatlerde damadın tanıdıkları ve dostları olan kadınlar kızı almağa gelirler ve âile halkı ile sözde bir münâkaşa yapılır. Müteâkiben gelin bir zenci kadının omuzları üzerinde düğün evine götürülür. Çok evlilik yoktur. Fakat erkekler o kadar kolay ve çok kadın boşarlar ki, evlilik ile müstefrişe hayatı arasında bâriz bir fark görülmez.

An'ane icâbı olarak, erkekler bütün cenâze merâsimlerine iştirak ederler. Onlar mezarlıkta iken, kadınlar da dul kalan kadını Tmüssî kaynağına götürerek, yıkarlar ve ona mâtem elbisesi giydirirler. Sonra da onu evine kapatırlar. O artık bir dev anası, bir *ġūla* sayılır. Bu mecbûrî yalnızlık devresi esnâsında dul kadına en yakın akrabâlarından başka kimse yaklaşamaz. Bu müddetin son akşamında tellâl *ġūla*'nın sokağa çıkma hakkını kazandığını ilân eder. Tellâl aynı zamanda kadının ilk ziyâretini yapacağı kaynağa giderken geçeceği yolu da bildirir. Ona rastlamak korkusu ile erkekler o gün bahçelere giderek, akşam vakti dönerler. Kadın, kaynakta yıkanmak sûretiyle bünyesindeki kötülüklerden temizlenmiş olarak, cemiyetteki eski yerini almakta ve imkân hâsıl olursa da, yeniden evlenebilmektedir.

Ḳşûri'ler çöl kumlarının istilâsına uğramış veya göller altında kalmış şehirler bulunduğuna, mağaralarda hazîneler saklı olduğuna inanırlar. Toz kasırgaları arasında sürüklenip giden, insan veya hayvan şekline bürünmüş *'afrīt*'ler ve *cnūn* ile bir yer-altı âlemi tahayyül ederler. Mahsûllerine, hayvanlarına ve kendilerine gelen her türlü zararı nazar değmesine atfederler. Muska taşıyarak ve hurma ağaçlarına, yahut evlerinin duvarlarına isli çömlek ile eşek kemikleri asarak kendilerini nazardan korurlar. Deve kuşunun insan dilinden anladığını da iddia ederler. Onlara göre, bir köpeğin aya doğru uluması veya baykuş ötmesi yakın bir ölümü haber verir.

D i l. — Kardeşleri Tuāreg'ler, Kabil'ler veya Berâber'ler gibi, Sîva ahâlisi de fıtratan şâir ve masalcıdır. Berberîce güfteli şarkılardan hurâfe ve masallardan meydana gelmiş olan halk edebiyatları ancak mahdn bir kaç mütehassıs tarafından bilinmektedir. Vâhalarda arapça, ana dili husûsiyetini muhâfaza eden berberîce ile rekabet edecek kadar, geniş ölçüde konuşulmaktadır. Berberîce yalnız Sîva-

'da, Aġurmī ve Gāra 'da değil, berberî, sâhasının şarka doğru nihâî budûdunu teşkil eden Baḥariya vâhasında, Manşiyat al-'aġūza 'da da konuşulmaktadır. Son asırda Sīva 'yı ziyâret etmiş olan seyyahların getirdikleri kelimeler ve bir kaç cümle Sīva lehcesinin husûsiyetini belirtmeğe imkân vermemiştir. Bunları incelemiş olan Hanoteau, Stumme ve bilhassa R. Basset gibi şarkıyatçılar, bir kısmını bugün bilinen berberîce köklerine bağlayabilmişlerdir. Horneman onları Tvât halkının ve Tuāreg 'lerin diline benzeten ilk avrupalı olmuştur. Fakat başta al-Maḳrīzī olmak üzere, arap müellifler Sentarīya ahâlisinin berberî menşe'li olduğunu bildirmişler, hattâ bunların lehçelerini de Zenata 'lere mâletmişlerdir. Konuşmanın arapçalaşması, başka hiç bir lisanda görülmedik derecede, berberî leheesinin bâriz husûsiyetini teşkil eder. Lugat de ciddî şekilde değişikliğe uğramıştır. Bir kaç yüz berberî kelimesi bile güçlükle sayılabilir. Bâzı aḥvâlde kelime teşkili de te'sir altında kalmış gözükmektedir. Buna karşılık savtiyât esas hatları ile berberî kalmış olup, cenûbî Tunus ve Trablus telaffuz ile müşterek noktalar görülür. Lehcelerin hemen hepsine âit olduğu kabûl edilen nahiv husûsiyetleri ile sarf kaidelerine Sīva dilinde pek riâyet edilmemektedir. Sıfat-fiil şeklinin veya *t* hâlinde mechul şeklin, ne de *d* ve *n* gibi eklerin izlerine dahi rastlanmaktadır. Müfred 3. şahıs müstesnâ, emir ve mâzi sıgalarının müennes şekilleri de kaybolmuştur. Menfi hâl mâzi hâlindeki bâzı fiil köklerinde sesli harf değişiklikleri yapmakta, esas ve fer'î cümlelerin zamirleri tasrif edilmemektedir. Zamirler bütün hâllerde fiilin arkasında sâbit bir yer alır. İsmin baş seslisi, isim bir harf-i cerre tâbî olsa veya bir fiilin fâili bulunsa, hiç bir değişikliğe uğramaz.

Sīva lehcesinin, bu kadar bâriz araplaşması sebebi ile, incelenmesi âşikâr bir ehemmiyet taşımaktadır. Fakat bu inceleme ancak arap istilâsına daha ciddî bir mukavemet göstermiş olan lehceler ile mukayese sûretiyle yapılabilir. Bu lehcenin oldukça kısa bir zaman sonra kaybolacağı anlaşılmaktadır. Mısırlı muallimler tarafından, yeni usûllere göre, arapça dersleri verilen mekteplerin te'sisi bu lehcenin ölümünü hızlandırmıştır.

T a r i h.— Sīva Büyük Ṣaḥra' 'nın şark kısmının tarihî merkezidir. Buraya mısırlılar *Sekḳet-imit* („hurmalar sâhası"), grekler ve romalılar *Ammonium*, ilk arap müellifleri *Sentarīya* demişlerdir. Bugünkü ismin al-Ya'ḳūbī 'nin *Sua* 'sına, İbn Ḫaldūn 'un *Tisva* 'sına tekabül ettiği zannedilmektedir. Bunların her ikisi de, al-Maḳrīzī 'ye göre, Manūf eyâletinin Luvāta 'ları olan Bani 'l-Vasva berberî kabîlesinin isminden türemiştir.

Eski Sīva muhteşem zenginliğini Ammon denilen koç başlı bir tanrıya borçlu idi. Mısırlılar bunu, VI. (m. ö.) asrın ortasında, nisbeten, geç bir devirde Libya vâhalarını işgal ettikleri zaman, büyük Thebes ilâhları olan Ammon-Ra'ya benzetmişlerdir. Bu devirde Libya Ammon 'unun şöhreti geniş ölçüde teessüs etmiş bulunuyordu. Hemen-hemen bin yıllık bir zaman esnâsında eski dünyanın her tarafından tanınmış şahıslar onu ziyârete gelmişlerdir. Ammon gelecekten haber veren kâhin bir ilâh idi. 331 (m. ö.) yılında, çölde şiddetli bir yağmurun susuzluktan kurtarmış olduğu bir ordu ile, Paroethonium 'a çıkan Büyük İskender bu ilâhın Zeus 'un gerçek oğlu olduğunu memnuniyetle öğrenmiş idi. Sirenayka muhâcirleri ve Atina grekleri ona büyük hürmet göstermişlerdir. Onu ilâhlar ilâhı Thebes Ammon 'una benzettikleri gibi, Zeus 'a da benzetiyorlardı. M. Gsell 'in dediğine göre, Kartaca ve Finike muhâcirleri, tesâdüfî bir isim benzerliği neticesi olarak, onu, Baeal Ḥammon 'ları ile aynı sayarak, mâbetlerine aldılar. Bu, romalıların Juppiter Hammon 'a gösterdikleri hürmet ve itibârın aynını duydukları büyük vâhanın kâhin ilâhıdır.

Libya Ammonu 'nun aslî mâhiyeti hakkındaki bilgiler bir takım farz ve tahminlerden ibârettir. Oric Bates en eski kehânetin ölüler kehâneti olduğunu zannetmektedir. Bununla berâber eskiden koçun Libya 'daki sürüleri koruyan bir ilâh olduğu ve asırlar boyunca da bu vasfının gelişebildiği az-çok bilinmektedir. Tarihin onu tanıttığı devirde güneşin salâhiyetlerine de sâhip bulunuyordu. Onun kehânette bulunuş tarzları ve kendisi için yapılan âyinler tamâmiyle Mısır usûlündedir.

Bu eski zamanlardan kalma izler vardır; Aġurmī harâbelerinden başka, bugünkü köyden bir kaç yüz metre uzakta bulunan ve yerliler tarafından *Omm al-bida* adı ile tanınmış olan küçük bir mâbedin harâbeleri de vardır. Bu mâbedin alt-üst olmuş ve iri taşlar ile kapanmış zemini ortasında, Mısır ilâhlarının şekilleri, hiyeroglifler ve armalar ile kaplı bir duvar yükselmektedir. Pek muhtemelen bu mâbed kalıntısı Batlamyus-Roma çağına âittir. Daha cenupta Takrūr tepeleri, kalkerler içinde muntazam şekilde oyulmuş mezarlar ile, delik-deşik edilmiştir. Bunların bâzılarında, giriş kısımları aynı devrin güzel taş çerçeveleri ile süslüdür. Ayrıca Marmarika yamaçları gibi yakın gür 'ların her birinde de aynı tarzda yüzlerce mezar vardır. Bu hâli ile Sīva

geniş bir mezarlık gibidir. Hattâ *gār*'larından biri yarı arapça, yarı berberîce olan *Ādrār Imutā* („ölüler tepesi") adını taşımaktadır ve toprak üstünde binlerce kemik görülür.

Büyük vâha romalılar tarafından işgal edilmiştir. Augustus zamanında burası siyâsî mahkûmlar için bir menfâ yeri olarak kullanılmıştır. Daha sonra IV. asra doğru da vâhaya hıristiyanlık nufûz etti. Bir müddet sonra kıyı Mazik'leri (İmāziğen) ile birleşen romalılar her tarafta tehlike içinde bulunan bizanslılara saldırmışlardır. Mısır, 640 (h.) senesine doğru, müslüman orduları tarafından işgal edildiği zaman, Sīva tam mânası ile serbest ve müstakil olarak yaşıyordu. Libya vâhalarının müslümanlar tarafından nasıl zaptedildiği bilinmemektedir. Arap tarihçi ve coğrafyacıları bu hususta ehemmiyetsiz hikâye ve efsâneler nakletmektedirler. Sīva fâtih orduları ve kabilelerin göçlerini o zaman Magrib al-Aḳṣā'ya götüren büyük fetih yolunun çok uzağında idi. Arap birliklerinden bir kısmının vâhanın kenarına yerleştikleri ve sonradan, bugüne kadar berberî kalmış olan ahâli arasına karıştıkları tahmin edilebilir.

XVIII. asrın başında dâhilî anlaşmazlıklar Ġarbīyūn ile Şarḳīyūn'u birbirlerine düşürmüştür. Bu kavgaların henüz yatıştığı bir zamanda, 1820 senesinde de memleket türkler tarafından zaptedildi.

Avrupalı seyyahlar Sīva'yı XVIII. asrın sonuna doğru, bilhassa XIX. asır başında ziyâret etmeğe başlamışlardır. İlk ziyâreti 1792'de Brown yapmış, bundan 6 sene sonra Horneman buraya gelmiştir. 1819'da Cailliaud, 1820—1821'de Minutoli baronu Bricchetti-Robecchi, sonra sırası ile, Scholz, Bayle St. John, Pacho, 1852'de Hamilton v.b. Bunların hemen-hemen hepsi de kendilerine karşı halkın gösterdiği hasmâne davranışlardan şikâyet etmişlerdir.

1838 senesinde Muḥammed al-Sanūsī Sīva'da aylarca ikamet etmiştir. Orada vaazlar vererek, müridler edinmiştir. Ḳṣar al-Ḥasūna'da kendisine ibâdethâne vazifesi görmüş olan mağarayı gösterirler.

Birinci cihan harbi sırasında Sīva ile diğer vâhalar dizisi sevkulceyşî ehemmiyetlerini yeniden kazandı. Senûsîlerin reisi Sayyid Aḥmed İngiliz-Mısır kuvvetlerine karşı savaşa girmiş, 1915'te, İngilizler tarafından boşaltılan Sellūm'u işgal etmiştir. Fakat Maṭrūḥ önünde mağlûp olarak, Sīva'ya sığınmış ve orada Mısır'a karşı Ḥarga ve Daḫla'de yeni bir taarruz cephesi hazırlamıştır. 1917 senesinin ilk günlerinde Sīva'ya dönen Sayyid Aḥmed'in son kuvvetleri de Girba'de, zırhlı otomobiller ile getirilmiş olan ingilizler tarafından baskına uğratılmıştır. Kaçmağa mecbûr olarak, kıyıya güçlükle varan Sayyid Aḥmed bir denizaltıya alınarak, İstanbul'a götürülmüştür. Büyük Senûsî'nin torunu olan yeğeni Sidi Muḥammed İdrīs ondan sonra idâreyi eline almış ve Libya çölünde sükûnet yeniden teessüs etmiştir. [İkinci cihan harbinde, harp tehlikesinden nisbeten uzak kalmış olan Sīva, bugün, Mısır (Birleşik arap cumhuriyeti) dâhilinde ve onun garp sınırı yakınında, yine az nüfuslu bir yerleşme sâhasıdır].

Bibliyografya: Cailliaud, *Voyage à Méroé, au fleuve Blanc et au-dela du Fazoql* (Paris, 1826), I; Bricchetti-Robecchi, *Sul dialetto di Siuwah* (*Comptes rendus de l'Académie des Lincei*, Roma, 1889, V, cüz IV'ten ayrı baskı), Roma, 1889; René Basset, *Le dialecte de Syouah* (*Publications de l'Ecole des Letteres d'Alger*, Paris, 1890); G. Steindorff, *Durch die Libysche Wüste zur Ammonoase* (Leipzig, 1904); O. Bates, *Siwans Superstitions* (*Scient. Journal*, Kahire, 1911), V, nr. 55; C. V. B. Stanley, *The Oasis of Siwa* (*Journ. Afr. Soc.*, London, 1912, XI, nr. 43, s. 290 v. d., 1912, nr. 44, s. 438 v.d.); O. Bates, *The Eastern Libyans* (London, 1914); H. Stumme, *Eine Sammlung über den berberischen Dialekt der Oase Siwe* (*Berichte über die Verhandlungen der Königl. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig*, 1914, LXVI); Maḥmūd Muḥammed 'Abd Allāh, *Siwan Customs* (*Harvard African Studies*, Cambridge, Massachusette, 1917, I, 1 v.d.); W. Seymour Walker, *The Siwa Language* (London, 1921); C. Dalrymple Belgrave, *Siwa, the Oasis of Jupiter Ammon* (London, 1923); E. F. Gautier, *Le Sahara* (*Collection Payot*), Paris, 1923; Henri Basset, *Quelques notes sur l'Ammon libyque* (*Mélanges René Basset*), Paris, 1923, I; E. Laoust, *Un voyage à Sīwa* (*Bull. de la Société de Géographie da Maroc*, Rabat, 1926). (E. LAOUST.)

SİVA. (Bk. SİVA.]

SİVÂK. [Bk. MİSVÂK.]

SİVĀK. [Bk. SİVĀK.]

SİVRİHİSAR. SİVRİ-ḤİṢĀR, Türkiye hudutları içinde, bugün bu adı taşıyan iki kasaba vardır ki, biri iç Anadolu'da, diğeri Ege bölgesinde yer alır; bu sonuncuya, evvelkinden ayırmak için, yakın devirlerde Seferî-hisar denilmekte idi. Hâlbuki, arap harfleri ile yazılışta „Seferî" olduğu gibi „Sifrî" de okunan kelime, aslında „sivri" mânasına göre, vakit-vakit her iki kasaba için, muhtemel olarak, yazanın şivesine göre, kullanılmıştır. Buna göre Seferî-

hisar okunuşunun sonradan kabûl edildiği anlaşılıyor ki, şimdi latin harfleri ile yazılışta husûle gelen okuauş farkı ile, bu ayrılık köklü bir hâl almıştır.

1. Ankara veya Eskişehir Sivrihisarı, Ankara'nın 153 km. cenûb-i garbîsinde, Eskişehir'in 97 km. cenûb-i şarkîsinde, bir kale harâbesinin bulunduğu Güneş dağına âit bir tepenin eteğinde, deniz seviyesinden, alçak kısmında, 1050 m. yükseklikte bir kasaba olup, hâlen Eskişehir vilâyetine bağlı bir kazânın merkezidir. Sivrihisar'ın kadîm bir iskân yeri üzerinde bizanslılar tarafından tahkim edilmiş bir şehre halef olmuş bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu şehrin Palia veya Spalia (Spania) adlı bir belde yerinde imparator Iustinianos tarafından yeniden kurulduğunu, zamanla bu havâlinin mühim şehri olan Pessinus'u gölgede bıraktığını W. M. Ramsay kaydetmektedir. Bizans askerî yolundaki istihkâm silsilesinin bir unsuru olan Iustinianopolis sonradan Sivrihisar oldu. Karaman-oğulları, belki daha Selçuklu devletinin parçalanması sırasından itibâren, bu havâliyi ellerinde tutuyorlardı. Çok geçmeden Osmanlı devletine geçen Sivrihisar, Ankara bozgunundan (805=1402) sonra, tekrar Karamanlıların eline geçmiş, Süleyman Çelebî tarafından muhâsara edilmiş (809=1406), nihâyet Çelebî Sultan Mehmed tarafından, kat'î olarak, Osmanlı mülkûne katılmıştır (bk. mel. Âşık Paşa-zâde; *Tevârîh-i âl-i Osman*, nşr. Giese; Âlî, *Kunh al-aḫbār*, V, 177). Çandarlı ismi ile tanınan ve Osmanlı devletinin ilk devirlerinde vezîr-i âzamlığı uzun zaman elinde tutmuş bulunan âilenin kurucusu Kara Halil'in Sivrihisar'ın Cendere köyünde doğmuş olduğu rivâyet edilir (Nasreddin Hoca'nın Sivrihisar ile münâsebeti husûsunda bk. mad. NASREDDİN HOCA). Diğer taraftan, İstanbul'un ilk kadısı Hızır Bey'in Sivrihisarlı olduğu kaydedilmektedir. Sivrihisar, XVII. asırda, bir kazâ olarak, Anadolu eyâletinin Hudâvendigâr sancağına bağlı bulunuyordu. Vilâyet teşkilâtı kurulurken, Ankara vilâyetine bağlandı ve Osmanlı devletinin son yıllarında, Eskişehir bir sancak hâline konulunca, Sivrihisar Ankara vilâyetinin merkez sancağından ayrılıp, Eskişehir sancağına bağlandı; cumhuriyet devrinde ise, Eskişehir vilâyetinde kaldı. XIX. asır sonlarında Sivrihisar kasabasının nüfusu 11.000 kadar olup, bunun, 4.000'i ermeni idi. Sivrihisar havası ve suyu iyi ve ticâreti oldukça canlı, kuyumculuğu ve dokumacılığı ile tanınmış bir kasaba sayılıyordu. Selçuklu vezîri Amîn al-Dîn Mîkâ'îl'e atfedilen câmi ve buna bağlı bir kütüphâne ve Melik Alemşah türbesi kasabanın başlıca tarihî eserleri arasında zikrediliyordu. 17 temmûz 1921'de, yunan kuvvetleri Sivrihisar'ı işgâl etti ise de, 1 eylûl 1922'de kasaba geri alındı. Cumhuriyetin ilk yıllarında harap bir hâlde bulunan Sivrihisar, bilhassa iyi yolların inşâsı ile, gelişmeğe başladı. 1927'de 5.989 olarak tesbit edilen nüfusu, tedrîcî bir artma ile, 1950'de 6.615, 1960'ta 7.186, 1965'te ise, 7.414 olmuştur. Sivrihisar kazâsının 3.824 km². arâzisi üzerinde yaşayan nüfus 53. 719 (1965) olup, köy sayısı 83 'tür.

Bibliyografya: Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 153; Ritter, *Erdkunde* (Berlin, 1858), IX/1, 525, 577; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1892), I, 207; Şemseddin Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām* (İstanbul, 1894), IV, 2582; Ch. Texier, *Asie mineure*, s. 411; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, s. 656; *Belediyeler yıllığı* (Ankara, 1950), III, 363—367.

2. İzmir Sivrihisarı (bugünkü Seferihisar), Urla yarım-adasının cenup kıyısına yakın, iskelesi Sığacık'a 5 km., vilâyet merkezi İzmir'e 50 km. mesâfede kazâ merkezi bir kasaba olup, çam ormanları bulunan tepeler ile çevrili bir düzlük içinde, bahçeler ve zeytinlikler arasında, deniz seviyesinden 18 m. yükseklikte kurulmuştur. Bayezid II. zamanında korsan Kara Durmuş'un üssü olan Sivrihisar (v. Hammer, *G O R*, II, 346), Kapudan Paşa eyâletine tâbî ve tersâne-i âmire kethudâsı sancağı dâhilinde bir kazânın merkezi idi. 1082 (1671) senesinde buradan geçen Evliya Çelebî (krş. F. Taeschner, *Das anatolische Wegenetz*, II, 39), kasabanın adına rağmen, burada hisar bulunmadığını, fakat bağlar içinde yükselen kayaların hisara benzediğini, mâmûr bir kasaba olan Sivrihisar'ın, 4 mahalle içinde, üzerleri kiremit örtülü 1.200 ev ihtivâ ettiğini kaydeder. XIX. asrın sonlarına doğru, burası zeytin ve zeytin yağı, üzüm istihsâl ve ticâreti ile geçinen bir kasaba durumunda olup, 3.640 nüfus ihtivâ ediyordu. Cuinet, bu nüfusun 2.000'inin müslüman, 1.500'ünün rum olduğunu kaydeder. Sivrihisar 1919 senesi mayısının onaltıncı günü yunan kuvvetleri tarafından işgâl edilmiş, 12 eylûl 1922'de kurtarılmıştır. Cumhuriyet devrinde yapılan sayımlar kasaba nüfusunun esaslı bir değişikliğe uğramadığını göstermektedir (1927'de 4.352, 1960'ta 4.416, 1965'te 5.259). Seferi-hisar kazâsının 368 km.² arâzisi üzerinde yaşayan nüfus 9.660 (1965) olup, köy sayısı 12'dir.

Bibliyografya: Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, IX, 130—132; V. Cuinet. *La*

Turquie d'Asie (Paris, 1894), III, 493—496; Ch. Texier, *Asie Mineure*, s. 365; *Cihannümâ*, s. 669; *Ḳāmās al-a'lām*, IV, 2582; A. Philippson, *Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien* (*Pet.-Mitt., Ergz H.*, Gotha, 1911, II, 172); *Belediyeler yıllığı* (Ankara, 1950), III, 272—278; W. M. Ramsay, *Anadolu'nun tarihi coğrafyası* (İstanbul, 1961), s. 241 v.d. (BESİM DARKOT.)

SİVRİ-ḤİṢĀR. [Bk. SİVRİHİSAR.]

SİYAK SRİ İNDRAPURA. [Bk. SİAK SRİ İNDRAPURA.]

SİYÂLKÛT. SİYĀLKŪT, resmî şekli SIĀLKOT olup, Penceâb'da 32° 30' şimâl arzında ve 74° 32' şark tûlünde kâin bir şehir. Efsâne şehrin kuruluşunu Pāndavas'ın ameası Rācā Sālā'ya, yeniden imârını ise, Vikramāditya zamanında Rācā Sālivāhan'a izâfe eder. Sālivāhan'ın iki oğlu var idi: biri kötü bir analık tahriki ile öldürülerek, şehrin yakınındaki, bugün hâlâ ziyâretçiler tarafından tavaf edilen kuyuya atılan Pūran; diğeri Penceâb halk efsânelerinin kahramanı olan ve Siyālkūt'ta bir ara hukümdar olduğu kabul edilen Rasālu. Miladî 790 senesinde şehir, kalesi ile birlikte, Yūsufzāy ülkesinin Ġandaurī'lerinin yardımı ile, Rāo Naravt tarafından tahrip edilmiştir. Kale ancak Mu'izz al-Dīn Muḥammed b. Sām zamanına kadar tâmir edilmeden kalmıştır. Bu hukümdar, son Gaznelilerin zayıf idâresini, daha kuvvetli olan kendi bâkimiyetine tercih eden isyankâr Ḫokar'ları korkutmak için, bu kaleyi yeniden inşâ ettirmiştir. Akbar Şāh zamanında Siyālkūt *sarkār* merkezi, yâni vergi bölgesi olmuş ve XVII. asrın ortasında Cammū Rāoput hukümdarlarının eline geçmiştir. Şehrin merkezinde ve üzerinde bir kale harâbesi bulunan tepe, halk inancına göre, Sālivāhan kalesinin bulunduğu yeri göstermektedir. Hakikatte bu Muḥammed b. Sām'ın istihkâmlarının kalıntısıdır. Siyālkūt'ta ilk Sikh *gurā*'su olan Bābā Nānak'ın sandukası da bulunmakta olup, bunun yanında her yıl panayır kurulur. 1849'da bölge, Penceâb'ın bakiyesi ile birlikte, ingilizlerin eline geçmiştir. Şimdi yıktırılmış olan eski istihkâm 1857 ayaklanmasında bir avuç avrupalı tarafından müdâfaa edilmiştir. [Siyâlkût hâlen garbî Pakistan'ın Lahor bölgesinde bir kazâ olup, 1951'de nüfusu 167.543 kişi idi; 1961'de ise, nüfusu 164.346'ya inmiştir].

Bibliyografya: Minhāc al-Dīn, *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī* (nşr. ve trc. H. G. Raverty), *Bibliotheca Indica*; Şeyḫ Abu 'l-Faḍl, *Ā'īn-i Akbarī* (nşr. ve trc. Blochmann ve Jarrett), *Bibliotheca Indica*; J. R. Dunlop-Smith, *District Gazetteer, Official Publication*, 1894—1895; *Imperial Gazetteer of India* (Oxford, 1908), XXII, 334. (T. W. HAIG.)

SİYÂLKÛT. [Bk. SİYÂLKÛT.]

SİYAM. SİAM, [1949 mayısından itibâren resmen Thayland adını almış olan (siyamca şekli: Muang Thai) cenûb-i şarkî Asya'da 514.000 km.² arâzisi bulunan, müstakil meşrutî bir kırallık olup, nüfusu 1956'da 22.800.000 tahmin edilmiştir. 1960'ta nüfusu 26.258.000 idi. 1947 nüfus sayımına göre, nüfusun % 89'u budist % 4'ü müslümandır; 1960 sayımına göre ise nüfusun % 93,6'sı budist, % 3,9'u müslümandır]. İslâmiyet Siyam'da muvaffakiyet elde edememiştir. Thay (nüfusun en büyük kısmını teşkil ederler), Laos, Birman ve Mōn menşe'li olan ve çok evvel budizmi kabûl etmiş bulunan Siyamlılar dinlerinde oldukları gibi kalmışlardır. Garbî İndonezya'daki durumun aksine, Menam vâdisinde budist inancı ile Peygamberin va'az ettiği akîde arasında tam bir anlaşmazlık mevcut gibi görünmektedir.

Siyam'daki müslüman halk Cava'dan hicret etmiş Malayalılar, efganlar ve en çok da Hindistan'dan gelenlerden ibârettir. Bunların büyük kısmı Bangkok'ta yaşamaktadır. Malayalılar Malaya yarım-adasının şimâlindeki Thay'a yapılan sayısız seferlerde ele geçirilen harp esirlerinin soylarından gelmektedir. İlk seferlerin XIII. asırdan başladığını ve bunların meşhur Rāma Kāmheng kitâbesinde kayd edilmiş olduğunu biliyoruz (krş. G. Coedès, *Recueil des inscriptions da Siam*, I. kısım, *Inscriptions de Sukhodaya*, Bangkok, 1924, s. 48). İlkini takip eden bir çok sefer neticesinde, bütün Malaya yarım-adasını fetheden galipler külliyetli sayıda esir de almışlardır. XVI. asrın ilk yarısında yazılmış denizcilik ile alâkalı bir yazıda „Singapur Siyam'ın cenuptaki en son ucudur" denilmektedir (krş. Gabriel Ferrand, *Instructions nautiques et routiers arabes et portugais des XVe et XVIe siècles*, Paris, 1925, II, var. 71^a, str. 6).

Cavalılar, efganlar ve diğer müslümanlar Hindistan'dan Siyam'a ticâret yapmağa gelmişlerdir. 1870 tarihinden beri *The Siam Directory* 'de son 30 senede sayıları mühim bir şekilde artan „müslüman tâcirlerden" bahsedilmektedir (krş. *The directory for Bangkok and Siam for 1898*). Bu yabancı müslümanlara ilâveten Hadramaût'lu az sayıda arap da mevcuttur (araplara âit mâlûmat için bk. L. W. C. Van den Berg, *La Ḥaḍramout et les colonies arabes dans l'archipel indien*, Batavia, 1886).

Sünnîler azınlıktadır. Siyam'daki müslümanların ekseriyeti şî'îdir. 10 muharremde Ḥasan ve Ḥusayn'in hâtıralarını tâziz etmek için,

her sene aşûre merâsimi yapılır. İran'da bizzat şâhit olduğum bu merâsim (bk. G. Ferrand, *La procession sanglante*, *Revue de Paris*, 15 mart 1908, s. 405—415), buna şâhit olmak fırsatını bulan avrupalılar arasında olduğu gibi, Bangkok'ta siyamlılar arasında da dehşet hisleri uyandırmıştır. Bu merâsim, İran'da da olduğu gibi, Ḥusayn'in ölümünden evvelki hâdisâtı hatırlamak maksadı ile, muharrem'in ilk 9 günü yapılan merâsimleri tâkip eder [bk. madd. AŞÛRE ve MUHARREM]. Bu merâsimlerin yapıldığı yere, Hindistan'da da söylendiği gibi, *İmâm-bârâ*, yâni „imamın evi, yâni halîfenin evi" denmektedir.

Siyam'da yerleşmiş müslümanlar da ramazan ayında oruç tutar veya oruç tutar gözükürler, fakat bu oruç diğer islâm memleketlerindeki kadar ciddî olmaktan uzaktır. Bunun Bangkok'ta görülen en mühim husûsiyeti akşam yemeklerinin zengin oluşu ve her akşam güneşin batışı ile başlayan eğlencelerdir. Bu münâsebetle bilhassa Peygamberin hâtırasına izâfeten, onun en sevdiği yiyecek sayılan hurma yenir.

Ramazan orucunu bitâma erdiren *'îd al-fiṭr* veya *'îdal-ṣaġīr*'de, usulleri mahallî an'anelere istinat eden büyük ziyâfetler ve şenlikler yapılır. Zilhiccenin 10'una rastlayan *'îd al-ḳurbān* da, [bk. mad. İD-İ ADHÂ] gayet muhteşem bir şekilde ve çok sayıda hayvan kurban edilerek kutlanır.

Bangkok'taki câmi nisbeten yeni inşâ edilmiştir. Bu câmi küçüktür, mefruşâtı iyi değildir ve şehrin aşağı semtinde yer almaktadır.

Siyam'da yaşayan müslümanlar — müslüman siyamlılardan bahsedilemez; zîrâ Siyam tâbiyetinde olan ve yarım-adada yaşayan malayalılar hâriç, bildiğimiz kadarı ile, bir siyamlı budistin müslümanlığı kabûl ettiği duyulmamıştır—aralarında yaşadıkları Thay'lıları, Laosluları, Birmanları ve Mônleri kendilerine uydurmaktan ziyâde, kendileri, tâbir câiz ise, siyamlılaşmışlardır.

1898'de, Bangkok'ta, İstanbul'daki şeyhulislâmın uzak şarktaki bütün müslümanlar ile temâsa geçmek üzere vazifelendirmiş olduğu bir din adamına rastladım. Sultan Abdülhamid'in pan-islâmizm siyâseti devri idi ve türk halîfesi kendi propaganda planlarının Siyam, Hind-i Çinî ve Çin'de nasıl karşılanacağını doğru olarak öğrenmek istemiş idi. Temsilci olan bu zât ise, Çin'den tamâmen sukut-u hayâle uğramış bir şekilde gelmiş idi ve bana, Bangkok'taki sözde dindaşlarında da müslümanlığın sâdece lâfta kaldığını söylemekten çekinmedi. Hattâ „sünnî olduklarını söyleyenler dahi aslında münkirdirler" diye ilâve etti.

Yukarıda serdedilen mâlûmat şahsî hâtıralarıma istinat etmekte olup, bu mâlûmata, bana Londra'da *The School of Oriental Studies*'de Malay ve Siyam lisanlarını öğreten meslekdaşlarım C. Otto Blagden ve B. O. Cartwright tarafından verilen te'yit edici bilgiler de ilâve edilmelidir. Bildiğime göre, ne eski kitaplar ve ne de yeni eserler tam mânası ile siyamlı olan müslümanlardan bahsetmektedir. Portekiz'deki Cizvit papazları teşkilâtına, Fernão Mendes Pinto tarafından Malakka'dan 5 kânûn I. 1554'te yazılmış bir mektupta şöyle denilmektedir: —„Bununla berâber çok aziz kardeşlerim hâlen Sião (Siyam; burada ise, eski pâyitaht olan Ayuthia kastedilmiş) şehrinde, içindeki din adamları türkler ve araplardan müteşekkil 7 câmi mevcuttur ve bunlara ilâveten 30.000 müslüman âile vardır ki, bu İsa'nın askerleri, yâni rahipleri için büyük utanç verici bir husustur..." (bk. Fernão Mendes Pinto, *Peregrinaçam...*, nşr. J. J. de Brito Rebello, Lizbon, 1910, IV, 161). Aynı tab'ın III. cildinde (1909, s. 37), 1538'de Hindistan'daki portekizlilere karşı savaşmak üzere Süveyş'ten hareket eden donanmada bulunan ve gemisi ile yolunu kaybederek, Tennasserim'e yanaşan Heredim Mafamede, yâni Ḫayr al-Dīn Muḥammed adlı bir türk kaptanından bahsedilmektedir. Ḫayr al-Dīn siyamlılardan vazife kabûl etmiş ve Lauhós (muhtemelen Laos) hudûdunda, yılda 12.000 „kruzado" luk ücret mukabili hizmet etmiştir. Muhakkak sûrette bunlar Siyām'a dışardan gelme yabancı müslümanlardır. Buna göre, XVI. asırda Ayuthia'da 30.000 müslümanın oturduğu husûsunda verilen sayı da güç kabûl edilebilir. Biz burada, siyâsî bakımdan değilse de kavmî, lisanî ve dinî bakımlardan Malaya federal devletlerine bağlı bulunan Malaya yarım-adasındaki müslümanlardan bahsetmeyeceğiz. Bunlar bahsi geçen devletler ile ilgili olarak mütalâa edilmelidirler. (GABRIEL FERRAND.)

SİYER. [Bk. SİRE.]

SİYON. [Bk. SİHYON.]

SİYÛT. [Bk. SUYŪṬ.]

SİYÛT. [Bk. SİYÛT.]

ŞİYÛTÎ. [Bk. SUYŪṬÎ.]

SİYÛṬÎ. [Bk. SİYÛTÎ.]

SKANDERBEG. [Bk. İSKENDER BEY.]

SKUTARÎ. [Bk. OSKÜDAR.]

SLÂVÎ. [Bk. SELÂVÎ.]

SLĀVI. [Bk. SLÂVÎ.]

SLAVLAR. „Slav" kelimesinin arapça karşılığı olan *ṣaḳlab*, daha nâdir olarak *ṣaḳlāb* (aynı zamanda *saḳlāb*), yahut *ṣiḳlāb*, cemi şekli *ṣaḳāliba*, şüphesiz, grekçe Σκλαβηνοί, Σκλάβοι 'den alınmıştır. VII. (m. s.) asırda slav ücretli askerleri Bizans imparatorluğunun şark hudut

eyâletlerine yerleştirilmişlerdi. Böylece araplar, bizanslılar ile ilk savaşlarından itibâren, slavları tanımışlardır. Maslama'nın, İstanbul seferi esnâsında (715—717), Bizans hudutlarını geçtikten hemen sonra, bir slavlar şehrini (*Madînat al-Ṣaḳāliba*) fethettiği söylenir (*Fragm. hist. Arab.*, nşr. de Goeje, I, 25, 4). Diğer slavlar, araplar tarafından, Hazarların arâzisinde (Kafkasya ile Volga'nın aşağı mecrâsı arasında) bulunmuştur. Halîfe Hişâm zamanında (724—743) Marvân b. Muḥammed (daha sonra, halîfe Marvân II.)'in, Hazarlar ülkesinden 20.000 slav getirdiği ve onları Kaḥeti (Ḫāḫîṭ)'de yerleştirdiği rivâyet edilir; orada „bunlar kumandanlarını öldürdüler ve serbest kaldılar ise de, kendilerine yetişen Marvân tarafından katledildiler" (Balâẕurî, s. 208 yk.). Bununla berâber bu slavlar halîfe Manṣûr (754—775) tarafından Kilikya'da Bizans hudûduna iskân edilen muhâcirler arasında da zikredilmişlerdir (ayn. mll., s. 166). Slavlarda saçların veya çehrenin kırmızı (veya kırmızımsı) rengine, Aḫṭal'in *Dîvân* (nşr. Ṣâlḥânî, Beyrut, 1891, s. 18, 5; krş. mad. AḪṬAL)'ında olduğu üzere, hicretin ilk asırlarından itibâren işâret olunmuştur. Bu bedenî husûsiyete rağmen, slavlar Yâfes (arap. *Yâfaṯ*)'in ahfâdı olduklarına göre, türklerin yanında yer almışlardır. Nûḥ'un üç oğlundan her birinin üçer oğlu olmuştur; Vahb b. Munabbih (bk. Ṭabarî, I, 211, 13) Yâfaṯ'in oğulları olarak yalnız Türk ile Ya'cûc ve Ma'cûc'u zikreder. Buna mukabil, daha Sa'îd b. Musayyab (ölm. 95=713/714)'de, Yâfaṯ'in ahfâdı olarak, tek bir kavim hâlinde birleşmiş Ya'cûc ve Ma'cûc'un yanında, türkler ve slavlar bulunmakta (al-Bakrî, nşr. Kunik ve Rosen, I, 18) olup, kezâ İbn İsḥâḳ (Ṭabarî, I, 211 v.d.) ve İbn al-Muḳaffa' [b. bk.]'dan naklen, Gardîzî'de (bk. Barthold, *Otçet* ..., s. 80) de böyledir. Sa'îd b. Musayyab Sâm'ın oğullarının (arapların, perslerin ve greklerin aṭaları) kolayca tesbit edildiğini, buna mukabil, Yâfaṯ'in oğullarının, Ḥâm'ın oğulları gibi, bu kat'iyetten uzak olduklarını ilâve eder. Eserini VI. (XII.) asırda, türk hâkimiyeti zamanında yazmış olan *Mucmil al-tavârîḫ* (metin için bk. Barthold, *Turkestan*, I, 19)'in mechul müellifi, Yâfaṯ'in oğulları arasında Türk ve Ḫazar'ı göstermekle, bir istisnâ teşkil eder; bu fikir ma'kul karşılanabilir, fakat kardeşleri hakkındaki kayıtlar hiç bir kıymeti hâiz değildir. İbn al-Muḳaffa' tarafından nakledilen bir efsâneye göre, Yâfaṯ'in oğlu Saḳlâb köpek sütü ile beslenmiştir ki, bu rivâyet (Gardîzî, Barthold, *Otçet*, s. 85) ile farsça bir iştikak (*seg* = köpek, *leb* = dudak) arasında bir münâsebet kurulabilir, aynı kaynak (*ayn. esr.*, s. 86, yukarıda) Kırgızları „kırmızı saçları ve beyaz ciltleri" dolayısı ile, slavların ahfâdı gibi gösterir. Volga bulgarları hukümdarı, İbn Faḍlân [b. bk.] tarafından, yalnız Yâḳût (*Mu'cam*, I, 723, 11)'ta değil, aynı zamanda yeni ihyâ edilmiş olan asıl *Risâla*'de (*Bulletin de l'Acad.*, 1924, s. 244) „slavların kıralı" tesmiye edilmiştir. Ḫvârizmlilerin bulgarlara ve slavlara karşı tertipledikleri yağma seferleri hakkında İbn Ḥavḳal (*B G A*, II, 281, 13)'de verilen haberi ihtimal bu sûretle izah etmek lâzımdır. Bu slavların da bulgar hukümdarına bağlı olmaları muhtemeldir. Kezâ 240 (854/855) yılına doğru, araplara karşı, bir kafkasyalı kavmin „greklerin hukümdarı" ve „Hazarların hukümdarı" ile birlikte yardıma çağırdığı hukümdar (*ṣâḥib*) hakkında Ya'ḳûbî (aş. bk., nşr. Houtsma, s. 598)'deki rivâyette bahis mevzuu olan da ihtimâl aynı hukümdardır (başka bir izah için bk. J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig, 1903, s. 200). Buna mukabil, „slavlar kıralının" İstanbul'a karşı, 283 (896) yılında gösterilen seferi hakkındaki Ṭabarî (III, 2152)'nin rivâyeti Tuna Bulgarları çarı Simeon (890—927) ile Bizans imparatoru Leon VI. arasında 893'te cereyan eden muhârebe ile ilgilidir. Bugünkü cenûbî Rusya ahâlisi için kullanılan „slavlar" adının yerini yavaş-yavaş „ruslar" adı almıştır. Aşağı mecrâsında Volga'nın bir kolu gibi kabûl edilen Don'a önceleri „Slavlar nehri" (*Nahr al-Ṣaḳāliba*; *B G A*, V, 271, 3, VI, 154, 12), sonra ise „Rusların nehri" (*Nahr al-Rûs*) denilmiştir (*B G A*, II, 276, 16 ve müellifi mechûl farsça *Ḥudûd al-'âlam*; krş. *Zap.*, X, 237).

Slavların garplı kavimler ile olan akrabâlığı önce İbn al-Kalbî [bk. mad. HİŞÂM B. MUḤAMMED] tarafından belirtilmiş görünmektedir. Bu müellif, babasının fikirlerine uyarak, slavları ermenilerin, greklerin, frankların kardeşi ve Yûnân b. Yâfaṯ'in ahfâdı olarak göstermiştir (Yâḳût, *Mu'cam*, III, 405, 8). Slavların greklerin komşuları olduğu hakkında daha doğru bilgiler bizanslılar nezdinde 8 sene süren bir mevkufiyetten 845 yılında dönen Muslim b. Abî Muslim al-Carmî'nin eserlerinde mevcut gibi görünüyor. Muslim'den naklen İbn Ḫurdâẕbeh (*B G A*, VI, 105, 15) Makedonya'nın garbında bir slavlar memleketi (*Bilâd al-Ṣaḳāliba*) zikreder. Mas'ûdî (*Murûc*, II, 66)'de franklar, slavlar, lombardlar, ispanyollar, Yâ'cûc'ler, Ma'cûc'ler, türkler, Hazarlar, Burcân'lar, [b. bk.] Alan'lar ve Calâlika'lar (İspanyol — bunlar galiçyalılardır), Yâfaṯ'in ahfâdı olarak görünürler. Eserin diğer bir yerinde (IV, 38 v.d.) bu kavimlerin arâzileri, şark-

tan garba doğru, coğrafî sıra içinde tetkik edilmiştir: slavların arâzisi (*'amal*) burada, Burcān'ların ve greklerin arâzileri yerinde görünmektedir. Kırmızımsı renk (*şuḳra*) slavların ve greklerin husûsî alâmetleri olarak zikredilmiştir. Bulgarların ve slavların ekseriyetle hıristiyanlığı kabûl ettikleri ve frankların pâyitahtı Roma'nın hukümdarına (*ṣāḥib*) tâbî bulundukları söylenir (*B G A*, VIII, 181 v.d.). Tuna kıyılarının bu kavimlerden büyük bir kısmının oturdukları yer olduğu kaydedilmiştir (*B G A*, VIII, 183; krş. *Ḥudūd al-'ālam*'deki coğrafî tasvirler daha az vâzıhtır, yazma nüshada, Dūnā yerine Dūtā vardır; *Zap.*, X, 133 v. dd.'daki gibi Rūtā değil). Greklerin, romalıların, slavların, frankların ve şimâldeki komşu kavimlerin müşterek bir dil konuştukları ve bir imparatorluk teşkil ettikleri söylenmiştir (*B G A*, VIII, 83, 9). Avrupa slavları hakkında daha teferrûâtlı mâlûmat, al-Bakrī [b. bk.] tarafından istinsah edilen yahudi İbrāhīm b. Ya'ḳūb'un 965 yılında yaptığı seyahatın hikâyesinde bulunmaktadır. Burada Adriya denizi slavları gibi, takriben 960'tan 992'ye kadar Polonya hukümdarı Mieszko (Mşkh)'nun, ruslar ve prusyalılar ile komşu olan şimâl-şark slavlarının hudut memleketi de zikredilmektedir. Buna mukabil, İdrīsī sâdece Balkan yarım-adasında, Venedik'e bitişik olan bir slav memleketinden (*Bilād al-Ṣaḳāliba*) bahseder (*Géographie d'Edrisi*, trc. A. Jaubert, Paris, 1836—1840, II, 286); Polonya'daki Bohemya slav memleketlerinin tasvirinde (*ayn. esr.*, II, 375 v.dd.) bu memleket ahâlisinin umûmiyetle slav menşe'li oluşu hakkında hiç bir şey söylenmez. Bundan sonra, *Ṣaḳlab* ve *Ṣaḳāliba* kelimeleri yavaş-yavaş islâm kaynaklarında kaybolur ve bunlar ancak eski eserlerden yapılan nakillerde zikrolunur. Cuvaynī (*G M S*, XVI, 224 v.d.)'de ve Raşīd al-Dīn (*G M S*, XVIII, 43 v.d.)'de bulunan moğulların Avrupa seferleri hakkındaki haberlerde artık „slavlar" kelimesine tesâdüf edilmez. Bugünkü türkçedeki *islav* kelimesi zamanımızda Avrup'dan alınmıştır ve muhtemelen fransızcadan gelmektedir.

Slavlar, türkler gibi, zaman-zaman, köle olarak, bilhassa beyaz hadımlar olarak, islâm memleketlerine götürülmüşlerdir (krş. *B G A*, III, 242, 5; V, 84, 1; VI, 92, 5). Türk kölelerinden olduğu gibi, slavlardan da, elverişli şartlar içinde âdeta bir hukümdar gibi yetişen kumandanları emrinde, husûsî kıta'lar teşkil edilmiştir (Mısır'da Fâtımîler hizmetindeki slavlar hakkında bilhassa krş. K. Inostrancew, *Zap.*, XXII, 29, 86). İspanya'daki slavlar hakkında, bilhassa bk. Dozy, *Recherches*[3]..., Paris-Leiden, 1881, I, 227 v.d. (Almeria hukümdarı; bk. mad. ḤAYRĀN), 235 v.d. (Berberîlere karşı arapların müttefiki olarak slavlar) ve mad. ṢAḲĀLİBA.

Bibliyoğrafya: A. Garkavi (Harkavy), *Skazaniya musulmanskiḥ pisatelei o slavyanaḥ i russkiḥ* (Petersburg, 1870); aynı mevzûda „*Dopolneniya*" (1871); A. Kunik ve V. Rosen, *Izviestiya al-Bekri i drugiḥ avtorov o Rusi i Slavyanaḥ* (Petersburg, 1878—1903), kısım 1, 2; Fr. Westberg, *Ibrahim Ibn-Ja'kub's Reisebericht über die Slawenlande aus dem Jahre 965*, Petersburg, 1898 (*Mém. de l'Acad...*, 8. seri, III, nr. 4); ayn. mll., *Beiträge zur Klärung orientalischer Quellen über Osteuropa* (*Bull. de l'Acad...*, 1899, s. 211 v. dd., 275 v. dd.); ayn. mll., *K analizu vostoçniḥ istoçnikov o vostoçnoi Evrope* (*J M N Pr*, yeni seri, XIII, 364 v.dd.; XIV, 1 v.dd.); J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge* (Leipzig, 1903). (W. BARTHOLD.)

SMALA. [Bk. ZİMÂLE.]

SOFĀLA. [Bk. SOFÂLE.]

SOFÂLE. SOFĀLA, şarkî Afrika'da, Mozambik'in cenûp kısmında bir mıntaka ve şehir.

Umûmî olarak Sofāla arapçadaki *safala* („alçak olmak)" sülâsisinden iştikak ettirilir ve bu iştikak için Mas'ūdī (*Murūc*, I, 331 v.d.)'deki „bir dağ denizin altında uzanır ise, Akdeniz'de ona *al-Sofāla* ismi verilir" kaydına istinât edilir. Denizin altında uzanan dağ kısmı istisnâ edilir ise, bu izah şekli kabûl edilmez gibi değildir. Sofāla havâlisi hakikaten alçak bir mıntakadır. Fakat Bombay yakınındaki eski Hind limanı Surparaka'nın isminin de arapçaya Sofāla şeklinde intikal ettiği unutulmamalıdır ve burada alçak bir arâzi mıntakası bahis mevzuu değildir. Sofāla'nin bir Bantu yer ismi olabileceği meselesi kat'î olarak hallolunamamıştır, buna şark metinlerinde de, avrupalı seyyahların verdiği mâlûmat arasında da işâret olunmamıştır. Arap coğrafyacıları ikisi de Hind okyanusu'nda olan ve Batlamyus'un Hind denizi tasvirine göre, biribirlerine nisbeten yakın bulunan iki Sofāla limanı tanıdıklarından, Hind Sofāla'si olan eski Surparaka ve Zeng (halk dilinde: Zenc) Sofāla'si veya şarkî Afrika kıyısını ifâde eden Altın Sofāla'si diye biribirinden ayrılmıştır.

Mas'ūdī (943) *Murūc* (I, 233)'da Sofāla memleketinin Zeng (halk dilinde: Zenc) memleketinin en nihâyetinde ve Zeng denizinin en alçak, yâni en cenûbî kısmında bulunduğunu bildirir. Burası Vāḳvāḳ memleketine komşudur. Aynı eserin üçüncü cildinde (s. 6) Zeng

'lerin şarkî Afrika'da Sofāla'ye kadar uzanan sâhada oturdukları, Sofāla'nın onların oturdukları mıntakanın en dış hudûdu olup, 'Omān'dan ve Sīrāf'tan gelen gemilerin hedefi olduğu söylenir. Zeng denizi Sofāla ve Vāḳvāḳ memleketleri ile sona erer. Burası altın ve diğer kıymetli şeylerin çok zengin olarak çıkarıldığı bir memlekettir. İklim sıcak ve toprak münbittir. Zeng'ler orada pâyitahtlarını inşâ etmişlerdir; sonra bir kıral seçmişlerdir. Ona *Vaḳlīmī* [kendi dillerinde onun adı *Vafaleme* („kıral lar") 'dir, müfredi *„Mialeme"* — ملیمی veya daha ziyâde ملیمی yerine, basılmış olan metinde, yanlış olarak, ولیمی vardır — bundan daha X. asırda, batt-ı üstüvânın cenûbunda, şarkî Afrika kıyılarında Bantu zencilerinin oturdukları anlaşılır] derler.

Kitāb 'acā'ib al-Hind adlı eserinde Rāmhurmuz'lu kaptan Bozorg b. Şahriyār, İsmā'īlöye adlı 'Omān'lı bir kaptanın fırtına sebebi ile iki defa Zeng'de Sofāla'ye sürüklendiğini (ilk defa 310 [922]; ikinci defa bundan bir kaç yıl sonra), burasının yamyam zenciler ile meskûn olduğunu anlatır (s. 51 v.dd., 177). Bu memlekette hayvanları gagası veya pençeleri ile yakalayarak, havaya kaldıran ve onları öldürüp parçalamak için aşağıya atan kuşlar vardır (s. 64, burada âşikâr olarak kuş azmanı *roḫḫ*'dan bahsolunmaktadır). Bir şahıs orada kertenkele şeklinde erkeğinin ve dişisinin ikişer tenâsül uzvu olan bir hayvan gördüğünü anlatmıştır. Bu hayvan sokarsa tedâvisi kabil olmaz. Yılan ve zehirli yılan orada pek çoktur (s. 173). 334 (945) senesinde Vāḳvāḳ'lar (*aynen* l) gelmişler ve Zeng Sofāla'sinde bâzı şehirleri ve arâziyi yağma etmişlerdir (s. 175). Burada, Kaptan Bozorg'un, kendisine mâlûmat veren adamın ismini unuttuğu bir kuş vardır ki, bir fili yakalayarak, parçalamış ve kendisini yakalamak istedikleri esnâda da onu yutmuştur (s. 178). Bu son hikâye de kezâ *roḫḫ* efsânesi ile ilgilidir.

al-Bīrūnī (aş.-yk. 1030) Hindistan'a dâir kitabında (nşr. ve trc. Sachau, metin, s. 100 ve trc., I, 204) Zeng Sofāla'sini ziyâret eden biri, boynuzu bıçak sapı imâlinde kullanılan *kark* (veya *karkadann*)'ın aşağıdaki tavsife daha fazla yaklaştığı husûsunda beni tenvir edinceye kadar, *gaṇḍa*'nin gergedan [sanskr. *khaḍgatanta* „kılıç (şeklinde) diş"] ile aynı hayvan olduğunu zannetmiştim diyor. Zeng dilinde [yâni Bantu dilinde] *karkadann*'a *impela* [daha doğrusu *mpela*, krş. Suahili. *Pera*, Makua. *Pela*] denilir.

M.'nin 135. sahifesinde (trc., I, 270) verilen mâlûmata göre, „denizden Zeng Sofāla'sinden daha öteye hiç kimse gitmezdi. Bu çok fazla yürek isteyen mâceraya cesâret eden hiç bir gemi geri dönüp, görmüş olduklarını anlatmamıştır". Daha sonra (metin, s. 253; trc., II, 104) al-Bīrūnī, eğer Kathiavar'da Somanāṯ o kadar meşhûr oldu ise, bu onun, denizciler için bir liman ve Zeng Sofāla'si ile Çin arasında sık-sık seyahat edenlerin limanı (harfiyyen: konak) olmasından neş'et ettiğini bildirir.

İdrīsī (1154)'ye göre, Sofāla memleketinde meşhûr demir yatakları ve çok zengin altın mâdeni bulunur (trc. Jaubert, I, 65, 66, 78, 79). Sicilyalı coğrafyacı bu mıntakanın şehirlerinden Cabasta ve Dāğūṭa'yı zikreder, fakat bunların okunuş şekli sıhhatli olmayıp, yerleri de tespit olunamamıştır. Yāḳūt (*Mu'cam*, III, 96)'a göre, Sofāla Zeng memleketinin bilinen son şehridir. Bu husûsta, Magrib'in cenûbundaki altın memleketi hakkında olduğu gibi, aynı hikâyeler anlatılır. Tâcirler mallarını oraya getirirler ve bırakırlar; [oradan fazla uzaklaşmadan], muayyen bir müddet beklerler ve geri dönerler. Yerliler her malın yanına onun mahallî istihsalden muâdilini koyarlar (bu gizli ticâret denen alışveriştir, milletlerin pek çoğu tarafından bu türlü alış-veriş yapılmıştır). Zeng ile ticâret yapan tâcirler indinde, Sofāla altını ile meşhurdur.

Paris Millî kütüphânesindeki arapça yazma nr. 2234'ün adı şudur: „'Alī b. Sa'īd al-Maġribī al-Andalusī'nin Batlamyus'un coğrafyasından yedi iklim üzere toplayıp, hulâsa ettiği ve İbn Fāṭima'nin kitabına göre, sahih arz ve tûl derecelerini ilâve ettiği kitap". İbn Sa'īd (XIII. asır) Sofāla'deki şehir isimlerinin bilinmediğini izah eder. Onun baş-şehri Şayūna (şüphesiz portekizli tarihçi Barros, tab. 1777, kısım II, kitap I, fasıl II, s. 22'de Malindi ve Monbasa arasında gösterdiği *Chiona*) olup, 99° tûl ve 2° 30' arz üzerinde; batt-ı üstüvânın cenûbundaki meskûn dünyanın altıncı bölümündedir. „Bu şehirde Sofāla'lilerin kıralı oturur. Sofāla'liler ve Zengler ilâhlara ve büyük balıkların yağı ile cilâlanmış taşlara taparlar. Onların gelir kaynakları altın ve demirdir. Pars derisi giyinirler. Memleketlerinde at yaşamaz. Orduları gönüllülerden müteşekkildir." Daha sonra müellif aynı fasılda şunları ilâve eder: „Peşimanlık dağlarının (Cabal al-Nadāma) şimâl eteğinde ve Ḳomr kanalı (Mozambik kanalı) üzerinde Cāğūṭa şehri bulunur. Bu Sofāla'nin ve Hind okyanusunda nihâyetlenen mıntakanın son meskûn şehridir. 109° tûl ve 12° [cenubî] arz dâiresindedir (krş. benim *Relations de voyages et textes géographiques arabes, persans et turks rela-*

tifs à l'Extrême-Orient, Paris, 1914, II, 325 ve 327, *f*.

al-Ḳazvînî (1203—1283) *Kitâb âṯâr al-bilâd* (s. 29)'da Sofâla'nın Zeng'lerin memleketinin en son bilinen şehri olduğunu, orada altın mâdeni bulunup, gizli ticâret yapıldığını bildirir. Kendisi papağandan daha iyi konuşan ve ancak bir sene yaşayan *ḥavâṣ* ismi verilen bir kuştan (*ayn. esr.*, s. 20'de, notların sonunda Zâbag [yanlışlıkla Zânag yazılmıştır]'da, yâni Sumatra'da, Zakarîyâ' b. Muḥammed b. Ḥâḳân'dan naklen, aynı kuştan bahsedilir. İsmi *ḥavârî* şeklinde yazılan bu kuş „güvercinden daha ufaktır, beyaz boyun ve karınlı, siyah kanatlı, kırmızı ayaklı ve sarı gagalıdır. Papağandan daha iyi konuşur"), daha sonra beyaz, kırmızı (nüsha farkı: sarı) ve yeşil papağandan da bahseder. „Muḥammed b. al-Cahm Sofâla hakkında: Ben sinekleri yiyen insanlar gördüm. Onlar bonun kendilerini göz hastalıklarından koruduğuna inanıyorlar. Hakikaten onlar göz hastalıklarına asla tutulmazlar".

Abu 'l-Fidâ' (1273 — 1331) Sofâla'ye sâdece bir kaç satır tahsis eder: „al-Bîrûnî'nin *Ḳânûn al-Mas'ûdî*'sine göre, Sofâla hatt-ı üstüvânın cenûbunda 50° tûl ve 2° arz dâiresi üzerindedir. Sofâla Zeng'lerin memleketindedir. *Ḳânûn* müellifine göre, orada oturan insanlar müslümandır". Abu 'l-Fidâ' Mas'ûdî'nin ve İbn Sa'îd'in verdiği mâlûmatı tekrarlar ve bahse şöyle nihâyet verir: „Sofâla'nın kezâ Hindistan'da da bir memleket olduğu husûsuna dikkati çekiyorum" (*Géographie d'Aboulfeda*, II/1, 222 v.d.).

Şihâb al-Dîn Abû 'Abd Allâh Muḥammed al-Dimaşḳî (aş.-yk. 1325) Sofâla ismini üç defa zikreder. Kıymetli taşlardan bahseden 2. bölümün 4. faslında, Aristoteles'e atfen, şu mâlûmatı verir: „Yağ taşı mavimsi bir parlaklığa mâlik olup, kırmızıdır; yağa batırıldığı zaman, delikleri açılır ve yağ tamâmen içerisine nufûz eder. Bu taş Zeng Sofâla'sinden getirilir. Üzerinde yağ lekesi olan bir elbise parçasına sürtüldüğü zaman yağı tamâmen emer".

Ḥamdallâh Mustavfî *Nuzhat al-ḳulûb*'unda Zeng Sofâla'sinde her istikamette hemen-hemen 500 fersah uzunluğunda bir mağara bulunduğunu bildirir. Bu memlekette büyük ölçüde kum fırtınası, sıcaklık ve kuraklık olduğundan, burada nüfus çok azdır (Cl. Huart, *Documents persans sur l'Afrique*, *Recueil de mémoires orientaux publié par les professeurs de l'École des Langues Orientales à l'occasion du XIVe congrès international des orientalistes réuni à Alger*, Paris, 1905, s. 94 v.d. Bu kısım Guy le Strange'in neşir ve tercümesinde, *G M S*, XXIII, yoktur).

İbn al-Vardî (1340 civârında, Kahire, 1328, s. 51 v.d.) „Altın Sofâla'si Zenglerin memleketine komşudur" der. „Burası dağların sâkinleri tarafından faydalanılan demir yatakları ihtivâ eden çok büyük bir memlekettir. Hindliler, kendi memleketlerinde de demir yatakları olduğu hâlde, buraya gelirler ve çok yüksek fiyat ile demir alırlar; çünkü Sofâla'deki yataklarda demir daha iyi, daha saf ve işlenmeğe daha müsâittir. Hindliler bu demiri saf hâle getirir ve çok keskin âletler [yâni iş âletleri ve çok keskin silâhlar] yaparlar. Bu memlekette (Hindistan'da) Hind kılıçları v.b. büyük mikyasta imâl edilir. Sofâla memleketinin hayrete şâyân şeylerinden biri, orada arâzi üzerinde çok mikdarda altın topraklarının bulunmasıdır, her bir topak 2, 3 veya daha fazla *miṣḳâl* ağırlığındadır. Buna rağmen ahâli sâdece altından daha fazla kıymet verdikleri bakır süs eşyaları takınırlar. Sofâla memleketi Vâḳvâḳ'ların memleketi ile hem-huduttur".

İbn Baṭṭûṭa (aş.-yk. 1355; *Riḥla*, II, 192) sâdece, Sofâla şehri Kulvâ [oku: Kilva]'dan [cenûba doğru] 15 günlük yoldadır, der.

İbn Ḫaldûn (aş.-yk. 1375) *Muḳaddima* (trc. I, 119)'de çok tafsilât vermez, ancak „Moḳadişû (Magadoxo)'nun daha şarkında [=cenubûnda], doğrudan-doğruya Hind okyanusunun cenup [= garbî] sâhilinde, 1. iklimin 7. kısmında Sofâla memleketi bulunur. Nihâyet, Sofâla'nın şarkında [= cenubûnda] aynı cenûp [= garp] sâhilinde Vâḳvâḳların memleketine tesâdüf olunur" der.

Bâkuvî (XV. asrın başı; *N E*, 1798, II, 401)'ye göre, Sofâla Zengler memleketinin altın mâdeni ile tanınmış bir şehridir. Bu memleketin altını tâcirler tarafından çok aranır. Orada papağandan daha iyi konuşan bir kuş cinsi vardır (bu yukarıda Ḳazvînî'den alınan parçada bahis mevzuu edilen *ḥavârî*'dir).

Gemicilik üstâdı Sulaymân al-Mahrî (XVI. asrın ilk yarısı) '*Umdat al-mahriya fî żabṭ al-'ulûm al-baḥriya* (Gabriel Ferrand, *Instructions nautiques et routiers arabes et portugais des XVe et XVIe siècles, II: Le pilote des mers de l'Inde, de la Chine et de L'Indonésie*, Paris, 1925, var. 29a) adlı eserinde Sofâla limanını Büyük Ayının 6. *iṣba'*'ında, hemen-hemen 18° cenûp arzında gösterir—hakikatte 20° 13' arzındadır—; fakat, gariptir ki, metin Sofâla'den 10° daha şimâlde bulunan İndonezya'daki Timor adasının Sofâla karşısında bulunduğunu bildirir.

Sofâla 1490 senelerinde Pedro da Covilhan tarafından ziyâret olunmuştur. Şüphesiz cenûb-i şarkî Afrika'ya ilk defa gelen avrupalı seyyah bu zât değildir. Zîrâ denizcilik üs-

tâdi İbn Mâcid 18 zilhicce 866 (13 eylül 1462) tarihli denizciliğe dâir bir risâlesinin iki mısrâında, vâzıh olarak, „frenklerden edinilen bilgiye göre, eski devirlerde frenk gemilerinin Madagaskar'a ve kezâ Zeng ve garbî Hindistan sâhillerine geldikleri söylenir" der. Kanâatime göre, bu iki mısrâ XIV. asrın ilk çeyreğindeki sözde-Brocardus (muhtemelen dominiken papazı Guillaume Adam)'un seyahatine imâ ediyor. Bu tarîkat mensûbunun verdiği mâlûmata göre, bu zamanda „tüccarlar ve güvenilir başka kişiler çeşitli yerlerde meridiyenin ötesinde, ellidört (otuz) derece yukarıda kaldığını tahmin ettikleri bölgelere kadar gidiyorlardı". Lâkin mesele aşağıda daha mufassal olarak ele alınacaktır [krş. mad. ZENG].

18 mayıs 1506'da Pero d'Anhaya veya da Nhaya, 6 gemi ile, Sofâla'de bir müstahkem mevki inşâ etmek üzere, Lizbon'dan yola çıktı. Castanheda (1833 tabı, kitap II, fasıl X, s. 34) kıral Çufe (oku: Yûsuf)'nin kendilerini ne şekilde karşıladığı hakkında mâlûmat verir. Lâkin bu kıral Kilva kıral âilesine mensup idi ve maiyeti müslümanlardan mürekkep idi. Bu mâlûmat da bize yerli halk hakkında hiç bir bilgi vermemektedir.

Barros (kısım I, kitap X, fasıl I, s. 372—38) büyük Sofâla kırallığının bir ada üzerinde, Kuama nehrinin her iki kolu ile deniz arasında uzandığını, 650 milden daha geniş bir büyüklüğe sâhip olduğunu bildirir. O kadar kesif nüfusu vardır ki, filler burayı terketmiştir. Yerliler her sene 4—5.000 filin öldüğünü söylerler; bu da Hindistan'a bu mikdarda fildişi ihrâç olunduğunu izah eder. Sofâla'nin hemen-hemen 50 mil garbında, Manica'da altın mâdenleri mevcuttur. Altın burada toz [veya küçük topaklar] hâlinde 6—7 karış [1,60 m.—1,90 m.] derinliğe kadar bulunur. En uzak mâden yatakları Sofâla'ye 100—200 mil mesâfededir. Butua kırallığı adı da verilen Toroa memleketinde başka yataklar da vardır. Orada yontma taşlardan yapılmış dört köşe bir kale vardır. Bu, birbirlerine harç ile raptedilmemiş hayrete şâyân cesâmette taşlardan yapılmış çok güzel bir yapıdır. Kalenin duvarları 25 karıştan [aş.-yk. 6,75 m.] daha geniştir, lâkin yüksekliği genişliği ile mütenâsip değildir. Bu binanın kapısında bir kitâbe vardır, bâzı münevver müslüman tâcirler bunu görmüşler, fakat onu ne okuyabilmişler, ne de hangi harfler ile yazıldığını söyleyebilmişlerdir [mâlûmat doğru değildir; zîrâ bu mıntakada hiç bir kitâbe bulunmamıştır]. Bu binanın etrafındaki tepelerde aynı şekilde inşâ olunmuş başka tahkimat vardır. Bunlardan biri 12 kulaçtan daha yüksek bir kuledir. Bu binaların hepsine birden yerliler *Symbaoe* [oku: *Zimbabve*] ismini verirler ki, bu kelime kendi dillerinde „saray" [hükümdar sarayı; *zimba-bve* („taş-ev")'den başka mânaya gelmez; şarkî Bantu lisanında bir hükümdarın veya bir reisin oturduğu her hangi bir eve de bu isim verilir] mânasına gelir.

XVI. asırda Sofâla bu havâlide yegâne altın ihraç limanı idi. Sonraları tâcirler yavaş-yavaş daha ziyâde Zambezi'nin şimâlinde Quelimane'ye gittiler. XVII. asrın ortasında Sofâla'den yıllık ihracât sâdece 500 *pasta* (aş.-yk. 170 kg.) iken, Quelimane'den 3.000 *pasta* (aş.-yk. 1.020 kg.)'ya yükselmiş idi. Yüz yıl sonra ise, Sofâla artık îfâen mevcut değildir.

Eski portekizce eserler ve bâzı avrupalı âlimler Tevrat'ta anılan Sulaymân peygamber ile Hîrâm'ın filolarının her üç yılda bir gemi dolusu altın, gümüş, fildişi, maymun ve tavus kuşu ile döndükleri Ophir'i Sofâla olarak gösterirler (*Mülûk I*, X, 22, *Tevârih II*, IX, 21). Sylvain Lévi (*Autour du Bâverujâtaka*, *Annuaire de l'École pratique des Hautes Études*, Paris, 1913—1914) kısa, fakat münderecât bakımından çok zengin bir çalışmasında, Ophir'in Hindistan'da aranmaması gerektiğini göstermiştir. Buranın Sofâla olduğu husûsunu kabûl etmek için, bugüne kadar kâfi sebep gösterilememiştir.

Eski Sofâla şehri, XVI. asırdaki sâkinlerinin servetine şahâdet eden büyük evlerinin bakiyelerine bakılacak olursa, çok muhteşem bir şehir olmalıdır. Sonraları terkolunmuş ve civarda yeniden inşâ olunmuştur. Yeni Sofâla'nin 1764 yılında küçük bir şehir olduğu bildirilir. Burası 20° 13′ arz ve 34° 45′ tûl dâiresi üzerindedir. 252 kulaç uzunluğa, 60 kulaç genişliğe yayılmıştır ve biri taş ve kireçten, ikisi toprak damlı ahşap ve 32'si saz damlı ahşap 35 eve mâliktir. XVI. asırdan beri Orta çağa âit bu meşhur ticâret sâhası ehemmiyetini kaybetmiştir. 1883 senesinde João de Andrade Corvo eski arap hâkimiyeti zamanında çok zengin olan Sofâla kırallığından bahseder. 1889 senesinde *Elementos para um diccionario chorographico da provincia de Moçambique*'nin müellifleri, hüzün ile, „tarihî an'anelerde o kadar zengin olan Sofâla mıntakası [bugün] kazanç menbâları bakımından fakirdir ve terkolunmuştur" derler.

Bibliyografya: Mas'ûdî, *Murûc* (nşr. ve trc. Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille), I, III; Buzurg b. Şabriyâr, *Livre des merveilles de l'Inde* (nşr. P. A. van der Lith, frns. trc. L. Marcel Devic), Leyden, 1883—1886; al-Bîrûnî, *India* (London, 1887); ingl. trc. Sachau (London, 1910); İdrîsî

(tre. Jaubert), Paris, 1836, I; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III; Zakārīyā' b. Muḥammed b. Maḥmūd al-Ḳazvīnī, *Āṯār al-bilād* (nşr. Wüstenfeld), Göttingen, 1848; Abu 'l-Fidā', *Taḳvīm al-buldān* (nşr. Reinaud ve Mac Guckin de Slane), Paris, 1840, II/1; tre. Reinaud (Paris, 1848); Abū 'Abd Allāh Muḥammed al-Dimaşḳī, *Cosmographie* (Petersburg, 1866); tre. Mehren, *Manuel de cosmographie du moyen-âge* (Paris, 1874); İbn al-Vardī, *Ḫarīdat al-'acā'ib va faridat al-ġarā'ib* (Kahire, 1328); İbn Baṭṭūṭa, *Riḥla* (nşr. C. Defrèmery ve B. R. Sanguinetti), Paris, 1877, II; İbn Ḫaldūn, *Muḳaddima* (nşr. Quatremère), Paris, 1858, I; tre. de Slane (Paris, 1863); Bākuvī, *Kitāb talḫīṣ al-āṯār va 'acā'ib al-malik al-ḳahhār* (tre. Guignes), *NE*, 1789, II; Conde de Ficalho, *Viagems de Pedro da Covilhan* (Lizbon, 1898), s. 99 v.dd.; G. Ferrand, *Les Bantous en Afrique orientale* (*J A*, 1921, s. 162—165); ayn. mlf., *Une navigation européenne dans l'Océan Indien au XIVe siècle* (*J A*, 1922, s. 307 — 309); sözde-Brocardus, *Directorium ad passagium faciendum* (*Recueil des historiens des Croisades, Documents arméniens*, Paris, 1906, II, 384, CXLVIII v.dd.); João de Barros, *Da Asia*, kısım I, 1778 tabı (ilki Lizbon, 1552); João de Andrade Corvo, *Estudos sobre as provincias ultramarinas* (Lizbon, 1883), II; Joaquim José Lapa ve Alfredo Brandão Cró de Castro Ferreri, *Elementos para um diccionario chorographico da provincia de Moçambique* (Lizbon, 1889); Manuel Barreto, *Informação do estado e conquista dos rios de Cuama vulgar e verdadeiramente chamados Rios de Ouro ao conde visorei João Nunes da Cunha*, kânûn II. 1667 (*Boletim Soc. Geog. de Lisboa*, 1883, s. 33 v.dd.); A. P. de Paiva e Pona, *Dos primeiros trabalhos dos Portuguezes no Monomotapa: o Padre D. Gonçalo da Silveira, 1560* (Lizbon, 1892); T. Lopes, *Navegação as Indias orientals*, portekizce yazılmış, portekizceden italyancaya tercüme edilmiş ve tekrar italyancadan portekizceye çevrilmiş (*Collecção de noticias para a historia e geographia das Nações ultramarinas qae vivem nos dominios portuguezes*, Lizbon, 1867), 2. tabı, II, 160 v.dd.; João de Empoli, *Viagem as Indias orientaes*, italyancadan tercüme (*Collecção de noticias, ayn. esr.*, s. 225); *The Book of Duarte Barbosa*, ingl. tre. M. Longworth-Dames, *Hakluyt Soc.*, 2. seri, nr. XLIV (London, 1918), I, 6 v.dd.; *Le Congo, la véridique description du royaume africain appelé, tant par les indigènes que par les Portugais, le Congo, telle qu'elle a été tirée récemment des explorations d'Edouard Lopez, par Philippe Pigafetta, qui l'a mise en langue italienne*, portekizlilerin, bilhassa Edouard Lopez'in 1578 yılındaki seyahatleri hakkında, De Bry kardeşlerin 1598'deki latince neşrinden fransızcaya tre. eden Léon Cahun (Brüksel, 1883), s. 193 v.dd.; R. C. F. Maughan, *Zambezia* (London, 1910), s. 38—41; R. N. Hall, *Prehistoric Rhodesia* (London, 1909); David Randall-Maciver, *Mediaeval Rhodesia*, London, 1906 (*Zimbabwe* denilen binaların iyi fotografları ile). Bâzı müellifler bu binaları çok eski, bir kısmı da oldukça yeni olarak kabûl etmektedirler. Bu iki iddiadan hiç birisi şimdiye kadar kat'î olarak isbat edilememiştir; L. M. Devic, *Le pays des Zendjs* (Paris, 1883) orta çağda şarkî Afrika kıyıları hakkında klasik bir eser; Guillain, *Documents sur l'histoire, la géographie et le commerce de l'Afrique orientale* (Paris, 1856), I; F. Storbeck, *Die Berichte der arabischen Geographen des Mittelalters über Ostafrika* (*M S O S As.*, XVII, 1914, 97—169).

(GABRIEL FERRAND.)

SOFTA. ŞÖFTA, F. *sūḫta* („yanmış, kavrulmuş", bk. *Burhān-i ḳāṭi'*, tre. Âsım Efendi, Bulak, 1251, s. 369) kelimesinin türkçede almış olduğu bir şekil olup (krş. I. Redhouse, *Türkçeden ingilizceye lugat kitabı*, İstanbul, 1921, s. 1192), bir kısım Osmanlı-türk medreselerinde okuyan talebe için kullanılan bir tâbirdir. *Softa* kelimesinin ṣūfī kelimesinden geldiği (krş. Ş. Sâmî, *Kamûs-ı türkî*, İstanbul, 1318, II, 839, ihtimal hâlinde) veya yunanca asıllı sofistâ'î kelimesi ile ilgili bulunduğu (krş. Ferid Kam, *Vahdet-i vücûd*, İstanbul, 1331) iddiası doğru olmamalıdır. Zîra gerek *Burhān-i ḳāṭi'* (nşr. M. Mu'în, 2. tabı, Tahran, 1342 ş., II, 1184) müellifi, gerek ondan naklen diğer lugatler (msl. Ġiyāṯ al-Dīn, *Ġiyāṯ al-luġa*, s. 236; J. A. Vullers, *Lexicon Persico-latinum*, II, 342[a]), *sūḫta* kelimesinin muhtelif mânalarını verdikten sonra, Rum, yâni Anadolu sâhasında ilim talebesine de *sūḫta* denildiğini açıkça yazmaktadır. Ayrıca bu kelimenin kullanıldığı devirde (XVI. asırda) Osmanlı hükümdarları tarafından verilen bâzı fermanlarda *sūḫta* ve *softa* kelimelerinin, bir kaç satır ara ile, tamamiyle aynı mânada olmak üzere, birbirleri yerine kullanılmaları da *softa*'nın *sūḫta*'den geldiğini te'yid etmektedir (krş. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin ilmiye teşkilâtı*, Ankara, 1965, s. 16). *Sūḫta* kelimesinin, aynı şe-

kilde *softa* şekline sokularak, bir kısım medrese talebesine ad olarak verilmesi ise, eski metinlerde sık-sık rastlanan *sūḫta-i nā-puḫta* („pişmeden yanmış, kavrulmuş") terkibinin ifâde ettiği mâna ile ilgili olmalıdır ki, bu tâbir daha çok olgunlaşmamış, ham kalmış insanların sıfatı olarak kullanılmıştır. Nitekim medrese tahsili sırasında kendilerine bu ad verilen talebe de henüz olgunlaşmamış seviyededir. Filhakîka Fâtih tarafından tesis edilmiş olan sekiz medreseden teşekkül eden Sahn-ı seman veya Medâris-i semâniye adı ile İstanbul'da kurulmuş olan meşhur üniversiteye talebe yetiştirmek üzere, bu medreselerin arka taraflarında daha küçük ölçüde bir de Tetimme veya Mûsıla-ı Sahn adı verilen sekiz medrese daha yapılmış ve bunlara devam eden talebeye de *softa* adı verilmiş idi (bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 9 v. d.). Tetimme adı verilen bu medreselerdeki odaların her birine üç softa konulmuş idi. Bu softaların yemekleri imâretten te'min edilmiş ve ayrıca mum v.b. masraflarını karşılamak üzere, her odaya beş akçe ayrılmış idi. Bu medresedeki talebeye, yalnız daha yüksek seviyede bulunan Sahn medresesi talebesi (danişmendler) ders veriyordu. Softalara ders veren talebe (danişmendler) onları bütün vakitlerini dolduracak şekilde çalıştırmak mecburiyetinde idi. Ayrıca imparatorluğun belli başlı şehirlerinde (Edirne, Bursa v. b.) kurulmuş olan *softa* medreseleri de var idi (*ayn. esr.*, s. 242 v. d.). Softaların zamanla derslerine çalışmağı bırakıp, ok, yay ve diğer harp âletleri ile köyleri basıp, bir takım kötü hareketlerde bulundukları, hattâ haklarında „softa eşkiyası" tâbiri kullanıldığı, bu yüzden yapılan şikâyetlerin saraya intikal ettiği, bu gibi kimselerin te'dibi için fermanlar çıktığı görülmektedir (bu hususta verilmiş olan 987=1597 ve 1006=1598 tarihli iki ferman için bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 242 v.d.; sûhte ayaklanmaları hakkında fazla bilgi için bk. Mustafa Akdağ, *Celâlî isyanları* (*1550—1603*), Ankara, 1963, s. 85—137). Bu talebenin giymiş oldukları başlıklara, intizamsızlıkları ile ilmiye sınıfı külâhlarından ayrılmalarından dolayı, „softa külâhı" denilmiştir (bk. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, İstanbul, 1955, III, 25).

Bu günkü türkçede ise, softa kelimesi ile, daha çok körü-körüne bir dâvaya bağlanıp, ayak direyen kimse kasdedilir (krş. *Türkçe sözlük*, *T. D. K.*, nr. 175, Ankara, 1959, s. 693ᵃ).

Bibliyografya: Metinde zikredilmiştir. (TAHSİN YAZICI)

ŞOFTA. [Bk. SOFTA.]

SOGD. SOĞD, AL-SOĞD veya AL-ŞOĞD, Orta Asya'da bir yer ismi. Aynı isim (eski farsça *Sugada*, yeni-avesta. *suγδa*, grek. *sogdioi*, yahut *sogdianoi*, memleket adı: *Sogdiane*). Kadîm çağda perslere tâbî ve arâzisi, grek rivâyetlerine göre, Amu-Derya [b. bk.]'dan Sır-Derya [b. bk.]'ya kadar uzanan (hiç olmazsa Darius I., 522—486 'dan beri) İranî menşe'li bir kavmi gösteriyordu. İslâm devrinde Soġd ülkelerindeki dil, bilhassa takvim ile alâkalı ıstılahlar ve zerdüştî bayramlar hakkında al-Bīrūnī [b. bk.]'de, *Chronologie orientalischer Völker* (nşr. Sachau, Leipzig, 1878, bilhassa s. 46 v.d., 233 v. dd.)'de geniş teferrüât bulunmaktadır. al-Bīrūnī'nin Soġdca hakkında verdiği bilgiler sâyesinde devrimizin iraniyatçıları (bilhassa F. C. Andreas ve F. W. K. Müller) şarkî Türkistan'da meydana çıkan bir çokel yazması parçalarının (ticârî akidnâmeler, Buda, Mani, hıristiyan dinî metinleri) „soġd" dilinde olduğunu teşhis edebilmişlerdir. Kadîm çağda olduğu gibi, al-Bīrūnī'de de (*ayn. esr.*, s. 45, 21) soġdlular, Ḫvārizmlilerin yanında, Mâverâünnehr'in zerdüşt dininde bir yerli kavim olarak zikredilmiştir.

Uzak memleketlerde islâmdan önceki Soġd muhâcirleri hakkında yalnız Çin kaynaklarında değil, islâmî kaynaklarda da bilgi bulunur; krş. *Ḥudūd al-'ālam* (bâlen Leningrad Asya müzesinde bulunan tek Tumanskiy yazması), bk. W. Barthold *Die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften*, s. 4, not 1 (W. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, yeni seri, Petersburg, 1897 ilâvesi); Toġuzġuzlar ülkesindeki soġdlular hakkında (bk. *EI*, mad. OĞUZ ve Maḥmud Kāşġarī, *Dīvān luġāt al-turk*, İstanbul, 1331, I, 31, ve 391 v.d.); Balāsāġūn'da „türk âdetlerini ve giyim tarzını" almış olan soġdlu muhâcirler (Orhun kitâbelerinde: Suġdāḳ) hakkında ve Balāsāġūn'dan İsficāb yahut Sayrām (Sayrām'ın „ak şehir" diye anıldığı husûsunda bk. *ayn. esr.*, III, 132)'da soġdca ve Balāsāġūn türkçesi konuşan şehir ahâlisi hakkında bk. *EI*, mad. BALĀSĀGHŪN. Kezâ R. Gauthiot tarafından gösterilen uygurların yazılarını soġdlulardan almış olmaları husûsu islâmî devirde zâten mâlûm görünüyor (Faḫr al-Dīn Mubārak Şāh, VII. = XIII. asır başları, bk. E. D. Ross, *'Acabnāma, A Volume of Oriental Studies presented to E. G. Browne*, Cambridge, 1912, s. 405, aşağıda). „kasaba, şehir" mânasında türkçe *kent* kelimesinin soġdeadan alınmış bir kelime olduğuna daha *Ḳandīya* (metin içinde bk. W. Barthold, *Turkestan vepoḫu mongolskago naşestviya*, Petersburg, 1898, I, 48)'de işâret edilmiştir.

Memleket adı olarak Soġd kelimesi, islâmî devirde kadîm çağdakinden çok daha dar bir mânada kullanılmıştır. İṣṭaḫrī (*B G A*, I, 316) 'ye göre, asıl Soġd, Buhârâ 'nın şarkında Dabûsiya 'den Semerkand 'a kadar olan sâhaları ihtivâ ediyordu; aynı kaynakta, başkalarının bu arâziye Buhârâ, Kiş (Kaş; b. bk.) ve Nesef 'i ilâve ettikleri söyleniyor. Kaş, bâzan Soġd 'un pâyitahtı olarak gösterilmektedir, *B G A*, VII, 299, 19 'da böyle (Ya'ḳūbī); Kaş bölgesinin en eski çince adı *Suhiai* (eski telâffuzu: *Su-git*) 'nin, J. Marquart (*Chronologie der alttürkischen Inschriften*, Leipzig, 1898, s. 57) 'ın düşündüğü üzere, Soġd adından çıkmış olması mümkündür. Diğer taraftan Ya'ḳūbī (*B G A*, VII, 293) Semerkand 'ı Soġd 'un pâyitahtı olarak gösterir; Kaş ve Nesef Soġd 'a bağlı, fakat Buhârâ ondan ayrıdır. Bīrūnī 'nin, coğrafî olarak, „Soġd" adı altında tasavvur ettiği, sâha bizce mâlûm değildir; onun her hangi bir Soġd bayramını muayyen bir sâhaya bağladığı her defasında, dâimâ Buhârâ arâzisinde bir kasaba bahis mevzuudur. Narşaḫī (nşr. Schefer, s. 47) 'nin, Buhârâ bölgesinde konuşulan dilden zikrettiği bâzı tâbirleri F. Rosenberg (*Pracie Linguistyczne, ofiarowane J. Baudouinovi de Courtenay*, Krakav, 1921, s. 94 v. dd.) soġdca olarak izah etmiştir. İṣṭaḫrī (s. 314) 'ye göre de, Buhârâ 'da konuşulan dil soġdca idi. Kâşgarlı Maḥmūd (I, 391 v. d.) 'a göre, Soġd Buhârâ ile Semerkand arasındaki memlekettir. Bugün coğrafî bakımdan, Semerkand arâzisinin yalnız bir kısmı Soġd sayılmakta ve Zarafşān 'ın iki kolunun (Aḳ-Daryā ve Ḳara-Daryā) meydana getirdiği adadaki „Yarı Soġd" (Nīm Suġud) ile, Aḳ-Daryā 'nın şimâlindeki „Büyük Soġd" (Suġud-i Kalān) arasında fark gözetilmektedir. Soġdluların dili, Ḫᵛārizmlilerinkinden daha önce, diğer İranî lehçeler gibi, kısmen fars edebî dili, kısmen türkçe (bilhassa muhâcirler ile meskûn yerlerde) tarafından istimâlden kaldırılmış görünüyor. F. C. Andreas tarafından „orta soġdca" adı verilen dil, bugün sâdece, tek başına kalmış bir „yeni-soġdca" lehçe olan Yaġnōbī (krş. *Gr. J Ph*, I, kısım II, s. 291) 'de yaşamaktadır.

Bibliyografya: F. W. K. Müller, *Die „persischen" Kalenderausdrücke im chinesischen Tripiṭaka* (*S B Pr. Ak. W.*, 1907, XXV); F. C. Andreas, *Zwei soghdische Excurse zu Vilhelm Thomsens: Ein Blatt in türkischer Runenschrift* (*S B Pr. Ak. W.* 1910, XV); R. Gauthiot, *De l'alphabet sogdien* (*J A*, seri 10, XVII, 81 v.dd.); ayn. mll. (*Comptes rendus des séances de l' Academie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 1913, s. 671 v.dd.); ayn. mll., *Essai de grammaire sogdienne*, I, *Phonétique* (Paris, 1914—1923); P. Tedesco (*Z. f. Indologie*, 1925, IV, 95); F. A. Rosenberg, *O sogdiyckaḫ* (*Zap. Kollegii Vostokovedov*, I, 1925, I, 81 v.dd.); V. L. Vyatkin, *Materialı k istoriçeskoy geografii Samarkandskago vilayeta* (*Sprav. Knijka Samark. Oblasti*, 1902, VII, 57 v.dd.).

(W. BARTHOLD.)

SOĠD. [Bk. SOGD.]

SOHÂR. [Bk. SUHÂR.]

ṢOḤĀR. [Bk. SUHÂR.]

SOḲMAN. [Bk. SÖKMEN.]

ṢOḲOLLĪ. [Bk. SOKULLU.]

SOKULLU. [Bk. MEHMED PAŞA, SOKULLU.]

SOKOTO. SOKOTO veya SAKATU, Hausa topraklarının garbî kısmında bir yer adı olup, Nijer 'in sol kolu olan ve Hausa dilinde Sokoto nehri mânasına gelen Gulbi-n-Sokota kolu üzerinde bulunmaktadır. Bu mahallin XIX. asırdan evvel pek ehemmiyeti olmadığı anlaşılmaktadır; burası, her hâlde, Hausa 'nın Zanfara, Gober veya Tessava, Katsena, Zinder, Kano ve Zegzeg veya Zaria gibi diğer kasabalarına nazaran daha az tanınmakta idi. Halkının hemen hepsi gayr-i müslim olan diğer Hausa memleketlerinde de olduğu gibi, bunların da arasında çok az müslüman var idi ve burası Gober kırallığının bir kısmını teşkil ediyordu. Esas olarak zirâat ve ticâret ile geçinen yerli halkının arasında az mikdarda Pul veya Fulbe çoban muhâcirleri bulunuyordu. 1801 veya 1802 tarihinde Sokoto, Fūta-Tōrolu (Senegalli) Tōrodbe (müf. Tōrodo) „kastına" mensup Tukulor şeyhi tarafından te'sis edilen bir nevî kırallığın pâyitahtı oldu. Bu fâtihe 'Usmānu ('Oṯmān) deniyordu ve Foco (yâni „âlim, kanunşinas") lekabını taşıyan Muḥammed adlı bir kimsenin oğlu idi. Şayḫ Usmānu, Mekke 'ye hacca gitmek üzere, memleketinden ayrıldıktan sonra, Gober 'e gelip, 1801 'de islâmiyet hakkında vaaz vermeğe başladığı zaman, orada çobanların şikâyetçi olduğu Tessava kıralına karşı onun himâyesini talep etmek maksadı ile, Fulbe 'den gelen hey'eti kabûl etti. Cihad ilân etmek için bir bahâne arayan Usmānu, değişik menşe'den gelmekle berâber aynı lisanı konuşan Fulbe ve Tukulor 'leri hemşehri olarak kabûl ettiğinden, bu şahısların mürâcaatını bir sebep saydı. Tarafdarlarından bir ordu kurarak, Tessava kıralı Yunfa 'ya karşı harekete geçti ve onu yendi. Fetihlerine devam ile, kısa bir müddet sonra, diğer Hausa kırallıkları ile komşu muteaddit eyâletleri (Liptako, Kebbi, Yauri, Nupe, Kororofa, Bautşī, Adamava) de idâresine almış ve buraların halkına islâmiyeti zorla kabûl ettirmiş, her kırallık veya eyâletin

başına kendi âilesi âzası arasından veya kastından intihap edilmiş *amīru* denilen bir nevi vâli geçirmiştir. Bu şekilde, Tōrodo kastının küçük bir Tukulor câdegânı menfaatine, aşağı-yukarı Nijer 'in şarkî mecrâsı (Liptako 'da bunun garbine de taşıyordu) ile Büyük Sahra 'nın cenûbu arasındaki hemen-hemen bütün memleketleri içine alan askerî mâhiyette bir imparatorluk kuruldu. Buna, Usmānu kuvvetleri tarafından işgal edilmekle berâber, 1810 'da yeniden istiklâlini kazanmağa muvaffak olan Bornu hâric, Benu, Lagone ve Çad dâhil idi. Bu fetihler ile zaptedilen yerlere, umûmî bir isim olarak, Sokoto imparatorluğu denmiştir, çünkü Şayḫ Usmānu ve halefleri dâimî ikamet yeri olarak Sokoto 'nun şark semti olan Vurno 'yu intihap etmişlerdi.

Fakat Usmānu 'nun ölümü ile (1816 veya 1818), imparatorluk üç müttefik devlete ayrılmıştır: bunlar sırası ile garpte Kebbi, Yauri, Nupe ve Liptako 'yu ihtivâ eden Gando; şarkta Kororofa ve Adamava 'yı ihtivâ eden Yola ve merkezde bütün Hausa memleketini ve Bautşī 'yi ihtivâ eden merkez veya Sokoto devletleridir. Gando devletinin idâresi, Usmānu 'nun kardeşi Abdullāhi 'ye, Yola devletinin idâresi Modibbo Adama 'ya düşmüş ve bu sonuncu Yola devletini kendi adı olan Adamava diye isimlendirmiş ve Usmānu 'nun oğlu Muḥammed Bello Sokoto da babasının yerine geçip, 1816 veya 1818 'den 1837 'ye kadar saltanat sürmüştür.

Bu hukümdar hâkimiyetini devam ettirmekte epeyce güçlük çekmiştir. Yerli halk her yerde islâmiyetten dönüyor, isyan ediyor ve bu isyanlar Tuareg 'ler ve Bornu sultanı tarafından destekleniyordu. Bir kaç muvaffakiyetsizlikten sonra Muḥammed Bello 'nun askerleri bu hukümdarın iktidarını yeniden kuvvetlendirmişlerdir. İyi bir savaşçı olmayan ve muhârebelere şahsen iştirâkten hoşlanmayan bu hukümdar diğer taraftan seçkin bir müellif idi. Arapça olarak hayli çok manzum ve mensur eseri vardır ki, bunlardan Sūdān 'ın tarihi ile alâkalı olanı oldukça mühimdir. Edebiyatçıları himâye etmiş, ingiliz kâşif Clapperton 'u (1828) gayet iyi bir şekilde ağırlamış ve bizzat yaptığı tahkikat, muâheze ve tâkibatından korkan hâkimlerinin icrâatı üzerinde de çok sıkı bir murâkabe kurmuştur.

Kendinden sonra gelen kardeşi Atiku (1837—1843) bir ahlâk ıslâhatçısı olmuş, musikî ve raksı yasak ettiğinden, sevilmemiştir. Bu titizliği vâlilerinin neticede Gober ve Katsena eyâletlerinin isyânına sebebiyet verecek yağmacılıklarına ve her türlü müfrit hareketler yapmalarına mâni olamamıştır.

Keşşaf Overveg (1851)'i ve Barth (1852 ve 1854)'ı Sokoto 'da kabûl eden Muḥammed Bello 'nun oğlu 'Aliyu 'nun hukümdarlığı sırasında (1843—1860) dâhilî huzursuzluk ve isyanlar hâlâ devam etmekte idi. Tedricen imparatorluğun kudreti azalmış ve bu kudret eyâlet *amīru* 'larının eline geçmiştir. Tōrodo sü'âlesinin son beş hukümdarı—Atiku 'nun oğlu Aḥmedu (1860—1866), Bello 'nun oğlu 'Aliyun-Karami (1866—1867), Aḥmedu-Rafāye (1867—1872), Abubakari (1872—1877) ve Moyasu (1877—1904) — zâten çok büyümüş ve kötü bir şekilde teşkilâtlandırılmış böyle bir imparatorluğu iyi bir şekilde idâreden âciz olduklarından, imparatorluk Frederick Lugard kuvvetlerinin Sokoto 'ya girmesi ve 1904 'teki tek darbesi ile yıkılmıştır. Böylece uzun müddet Nijerya 'daki ingiliz sömürgesinin bir kısmını teşkil eden Sokoto şehri bugün Nigeria devletinin vaktiyle fransız sömürgesine dâhil bulunmuş olan Gober 'in kalan kısmı ile pâyitahtı Tessava Nijer cumhuriyeti toprakları içindedir.

Bibliyografya: Brass, *Eine neue Quelle zur Geschichte des Fulreiches Sokoto* (*Isl.*, 1920, X, 1 — 73, daha önceki kitâbiyat bilgisi ile); Clapperton, *Second Voyage dans l' intérieur de l' Afrique* (trc. Eyriès ve de la Renaudière), Paris, 1829; H. Barth, *Reisen und Entdeckungen* (Gotha, 1858), IV, 107 v. dd., 540; V, 326 v. dd.; frns. trc. P. Ithier, *Voyages et découverts dans l' Afrique Septentrionale et Centrale* (Paris, 1861); *Tazkirat al-nisyān fī aḫbār mulūk al-Sūdān* (trc. O. Houdas), Paris, 1901, s. 303; C. K. Meek, *The Northern Tribes of Nigeria* (London, 1925). (MAURICE DELAFOSSE.)

SOKOTRA. SOḲOṬRĀ, Hind okyanusunda, 'Aden körfezinin şark sâhilinde, Rās 'Asīr (Guardafui burnu) 'den takriben 230 km. mesâfede bulunan bir ada olup, aynı zümreden daha küçük adalar, bilhassa 'Abd al-Kūrī, „kardeşler", yâni Semḥa ve Dersi, Sambūya (Sambūnīya; Vellsted 'den beri eski haritalardaki Saboyna) ve Farūu kayalıkları ile birlikte, şimâlî Somali kıyısının coğrafî ve jeolojik bir devamını teşkil eder. 132 km. (garpta Rās Şoab 'dan, şarkta Rās Redresse 'ye kadar) uzunluğunda ve en geniş yeri 40 km. olan sathı 3579 km.² olup, bu satıh ufkî maktaının uzunluk ve yayvanlığı (adanın uzunluk ve genişliğini 72 ve 22 „mil" olarak doğru bir şekilde veren Th. Bent, *Southern Arabia*, London, 1900, s. 345 'te bulunan Guardafui burnundan itibâren: „takriben 240 mil" mesâfe ölçüsünde bir yazı hatâsı vardır [1 mil=1,852 km.]) ile göze çar-

par. Klasik kadîm çağ Soḳoṭrā'yı Dioskorides adası olarak tanıyordu, *Periplus maris Erythraei*, 30'da νῆσος... ἡ Διοσκορίδου καλουμένη (yazma Διοσκαρίδα verir; C. Müller, *Geographi Graeci minores*, I, 280'de, metinde Διοσκορίδου; bununla berâber krş. onun notu; Fabricius, kendi neşrinde, Leipzig, 1883, Διοσκουρίδου verir). Sachal koyu (Rās el-Kelb'in şarkında, Şeḥr kıyısı) ve Syagros (Rās al-Fartak) burnunun zikrinden sonra, ada Σάββαθα (Şabvat)'da oturan günlük memleketinin hukümdarı Eleazos'un hâkimiyet sâhası olarak gösterilmiştir; ondan sonra, Batlamyus (27; kitâbelerin de te'yit etmiş olduğu C. Müller'in § 26 hakkında yapmış o'duğu gibi, Fabricius'un yanlış olarak, Ἐλεάζου şekline soktuğu hukümdar İl'azz'ın adı için yazmalar vâsıtası ile bize intikal etmiş bu'unan Ἐλισάρου muzafünileyh şekli hakkında krş. Pauly-Wissowa, *Realenzyklopädie der klass. Altertumswiss.* [biz bunu *R E* kısaltması ile göstereceğiz] bk. mad. *eleazos* ve *elisor*, VIII, 22, 17'de Διοσκορίδους νῆσος ve VI, 7, 45'te Διοσκουρίδου ἡ πόλις (nüsha farkı: Διοσκοριδους πόλις); Soḳoṭrā merkezinin en eski ve kadîm zamanlardan gelen zikrini veren Cosmos Indopl., s. 178'de ἡ νῆσος ἡ καλουμένη Διοσκορίδους (ismin şekli için krş. Bizanslı Stephanus Διοσκουρίδς kelimesi)'dir. Plinius, *Nat. Hist.*, VI, 153'te: „clara (insula) in Azanio mari Dioscuridu" diye adlandırılmış olan bu adadır (aynı şekilde Amm. Marc., XXIII, 6, 47, bir de kilise müellifleri [aş. bk.]); Agatharchides (parça hâlinde Diodor ve Photius'ta muhâfaza edilmiştir; krş. mad. SEBA, yukarıda X, 273ᵃ), § 103'in işâret etmek istediği bütün bu adalar zümresidir; kendisi, Saba' ülkesini tasvir ettikten sonra, kıyı civârında νῆσοι εὐδαίμονες'lerin bulunduğunu kaydeder ki, bu Agatharchides'in cenûbî Arabistan'ın bir kısmını teşkil eder telakkî ettiği Soḳoṭrā ve civâr adalar için en eski kayıttır. Soḳoṭrā'nın Theophrastus (*Hist. Plant.*, IX, 4, 10)'un zikrettiği Arabistan yakınında bulunan günlük adaları arasına dâhil edilmiş olduğu tahmin edilebilir. Dioscorides adası ile Soḳoṭrā'nın aynı olduğu hakkında krş. Ritter, *Erdkunde*, Berlin, 1845, XII, 64, 336 (Vincent ve diğerlerine istinâden), C. Müller, *ayn. esr.*, s. 190 ve sık-sık. Araplarda Suḳuṭrā (Yāḳūt, *Muʿcam*, III, 101, kıyâsî şekil yanında Suḳuṭrā', I, 543 ve Suḳūṭarā' şekilleri de vardır; İbn Roste, *B G A*, VII, 82'de Suḳūṭ(a)ra; Usḳuṭrā şekli hakkında bk. *Ḳāmūs*, I, 381 ve *Tāc al-ʿarūs*, III, 273) şeklinde bulunan adanın adı, iştikak bakımından, vaktiyle Bochart (*Geographia sacra*, Leiden, 1692, I/1, 436) tarafından hindce *dvīpa sukhatara* („mes'ut ada")'dan getirilmiştir ve Agatharchides (krş. Εὐδαίμων Ἀραβία)'te bulunan mâna ile pek iyi mutâbakat arz eden bir izah Bohlen (*Das alte Indien*, Königsberg, 1830, II, 139), Benfey (Ersch Gruber'in *Enzyklopädie*, bölüm II, c. VII, s. 30'da, C. Müller, *ayn. esr.*, I, 280; krş. Ritter, *ayn. esr.*) ve diğer yeni müellifler (Bent, *ayn. esr.*, s. 391, Schweinfurth'dan önceki kitâbiyatı bilmiyordu) tarafından tekrar edilmiştir. Grekçe isim bir çok şarka âit kelime köklerinin grekçeleştirilmesi gibi, halk iştikakına dayanarak, yabancı bir kelimenin grek düşüncesinde mûtad olan esâtirî bir şekil ile, Kızıldenizin garp sâhilinde bir liman olan Διοσκορων λιμήν (Batlamyus, IV, 7, 5)'a da adını vermiş bulunan şekil ile benzeşmesinden doğmuştur ve Soḳoṭrā adının ifâde ettiği mâna bakımından grekler arasında yaygın olan Dioskur ikiz yıldızlarının görünmesinin deniz seferleri için bir uğur sayılması fikri ile bir var oluş hakkı kazanmaktadır. İsmin hind menşe'i, *Periplus* (30)'un bir parçası ile mutâbakat arzetmektedir; bu isme göre, ada hindûlar tarafından meskûn idi (Soḳoṭrā'da bugün hindûlar vardır) ve Hindistan'dan gelen denizciler pirinç, adada yetişmeyen hububat, pamuk ve hindli köleler satmak ve kaplumbağa (31) satın almak için adaya yanaşıyorlardı ve bu Agatharchides'in (Diodor, III, 47) hindli tâcirlerin νῆσοι εὐδαίμονες'i ziyâret ettiklerine dâir verdiği mâlûmata da uyar. Kadîm tarihte bilhassa günlük adası olarak tanınmış olan Soḳoṭrā'nın Kızıldenizin medhali durumunda olduğundan dolayı, iyi limanlardan mahrum olmasına rağmen, Arabistan ile şarkî Afrika (Azania, Zangibar'da Rās 'Asīr) arasındaki deniz seyr-ü-seferi için ticârî bir durak olarak ehemmiyeti var idi. Bent (*ayn. esr.*, s. 391)'in Sūḳ (eski idâre merkezinin harâbe hâlindeki mevkiine delâlet eden ve hâlâ yaşamakta olan isim)'un XVI. asır portekizlilerinin Zoko'sunun iptidaî hindû ismin bir bakiyesi olacağına dâir fikri az muknâdir. Sprenger (*Die alte Geographie Arabiens*, Bern, 1875, s. 88)'in Soḳoṭrā adının belki de sakız ağacı reçinesine halk tarafından verilen *ḳāṭir* kelimesinden iştikak ettiğine dâir ileri sürdüğü fikir lisaniyat esasları bakımından müdâfaa edilemez. F. Hommel (*Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients*, Münih, 1904, s. 212, not 2)'in, Soḳoṭrā'nın, bâzı bakımdan Skudru=Thrakya ile ilgili olduğu ve adanın kendi adını grek-trak müstemlekecilerinden almış olduğu bakkındaki tahmini hiç bir sûretle müdâfaa edilemez.

W. Gotenishef Soḳoṭrā'yı Petersburg'daki Orta-kıralık (takriben m. ö. ikinci binin baş-

ları) devrine âit bir papirüsteki eski Mısır masalında (Golenischef tarafından yapılan fransızca tercümesi *Verhandlungen d. V. Orientalistenkongresses*, Berlin, 1882'de bulunmaktadır) bahsedilen günlük memleketi hukümdarının kaldığı yer olan A-a-penenka veya Pa-anch (cinler adası) ile birleştirmiştir. G. Schweinfurth önce Freiburg (Brisgau)'daki alman tabiat âlimlerinin 56. toplantısında verdiği bir konferansta (*Ein Besuch auf Socotra*, Freiburg i. B., 1884) ve sonra *Erinnerungen von einer Fahrt nach Sokotra* (krş. Westermann'a *Monatshefte*, 1891, XXXIV, 603 v. dd., XXXV, 29 v. dd.)'da hakikatte kabûlü mümkün olan bu ayniyeti kabûl etmiştir; kezâ E. Glaser, *Skizze der Geschichte und Geographie Arabiens*, Berlin, 1890, II, 182 v. d. ve *Das Weihrauchland und Sokotra, Allgemeinen Zeitung*, nr. 120 ve 121 zeylinden ayrı baskı, Münih, 1899, s. 4, 11; Hommel (aş. bk.) v. b. Diğer taraftan Glaser (*Weihrauchland*, s. 4 ve *Punt*, *M V A G*, 1899, IV, 43), Diodor (V, 43 v. d., Euhemerus'tan naklen) tarafından tasvir edilmiş olan Παγχαία ('Ιερά da denilmektedir) adasının günlük adası Pa-anch'ın, o hâlde Soḳoṭrā'nın aynı olduğunu ifâde etmektedir. Ondan önce Ritter, *ayn. esr.*, s. 364'te Strabo, Plinius ve latin şâirlerinin zikretikleri efsânevî günlük adası Panchaia'yı Soḳotrā'nın civârına yerleştirme imkânını denemiş idi. Panchaia ile Pa-anch arasındaki benzerlik hakikaten yeniden ele alınmağa değer; ve efsânede zikredilmiş olan nebat mahsulleri Soḳoṭrā'nın nebat mahsulleri ile de mutâbakat arzetmektedir (krş. Glaser, *Weihrauchland*, s. 3. v. d.). Buna mukabil, Glaser (*Weihrauchland*, s. 20 v. d., 23)'in Soḳoṭrā'nın eski Mısır dilindeki ismi hakikatte Pa-anch olmamalı, fakat Panach veya Pōnech, yâni „Kartacalılar adası" olmalıdır ve aynı zamanda tamâmiyle Panchaia mânasında olduğu şeklindeki faraziyesi müdâfaa edilemez; kezâ, onun, cenûbî Arabistan ve Soḳoṭrā'nın ilk sâkinlerinin finikeliler olduğu ve cenûbî Arabistan ve Soḳoṭrā ile aynı zamanda Afrika'daki bütün habeşlerin (*ayn. esr.*, s. 12 v.d.) doğrudan-doğruya Finike veya Punt (krş. ayn. mll., *Skizze*, II, 250, 297 v.d.; *Punt*, s. 1, 31, 65) soyundan geldikleri ve Soḳoṭrā dilinin bir Finike dilinden gelen habeşçe olduğu fikri de müdâfaa edilemez. Euhemerus'un Panchaia hakkındaki hikâyesinin muhayyel vasfına rağmen, tasvirin gerçek esasını muayyen bir adanın teşkil ettiğinde şüphe yoktur. Aynı ada hakkında verilmiş olan muhtelif bilgilerde bulunan mutâbakat arasında, Soḳoṭrā hakkında yapılmış olan yeni müşâhadelere tamâmiyle uyan Panchaia'nın günlük, en iyi vasıftaki mürr ağaçları ve çeşitli itriyat bakımından zenginliğinden Diodor (V, 41)'un bahsedişi vâkıasına işâret etmek lâzımdır; Diodor, V, 43 (VI, 1) Panchaia'nın nebat zenginliğini medhetmektedir; Soḳoṭrā'nın nebat örtüsünün hususî câzibelerine Wellsted, *Report* (aş. bk.), s. 145 v. d.'da işâret edilmiştir; Schweinfurth, *ayn. esr.*, s. 614 ve 620 v.dd., 38, 42 v.dd.; Bent, *ayn. esr.*, s. 367 v.dd. (hurma ağaçları bakımından zenginliği hakkında krş. al-Hamdānī, *Sifa*, s. 53; aş. bk.; *Tāc*, *ayn. yer*'den naklen; Yāḳūt, *ayn. esr.*, III, 102). Ada hakkında o kadar dal budak salmış olan bu rivâyetlerde rastlanması bu tâyin ve teşbitler için birinci derecede sebepler te'min eden ferdî çizgiler arasında şu da zikredilebilir: Bir taraftan *Periplus* 30'un bir kaydına göre, Dioskorides adasında yılanlar çoktur, diğer taraftan da, Mısır efsânesinde sihirli adanın hukümdar cini için bir yılan şekli tahsis edilmiştir; Plinius, VI, 169 (kezâ Mela, III, 8) Trogodytikee sâkinleri arasında *Panchaia*'ları, *quos Ophiophagos vocant, serpentibus vesci adsueti*'yi, Panchaia sâkinleri ile aynı ismi taşıyan bir halkı, zikretmektedir. Panchaia komşu iki adasının efsânevî tasvirinde (Diodor, V, 41 v.d.), tıpkı Agatharchides'in νῆσοι εὐδαίμονες'ler hakkındaki parçasında olduğu gibi, Soḳoṭrā'nın civârında bulunan iki adaya işâret edilmek isteniyor. Greklerin Panchaia hakkında sâhip oldukları fikri kadîm tarihte mes'utlar adası mefhumuna dâir açıklamasının umûmî çerçevesi içine idhâl etmiş bulunan Hommel (bk. *Die Insel der Seligen*, Münih, 1901, I, 14 v.d. ve krş. s. 15, 32) Schweinfurth'un tasvirindeki „50 m. irtifâlı küçük kayalık adanın" Diodorus'taki Panchaia'dan yedi konak mesâfede bulunan küçük ada olduğunu beyan etmektedir. Dioskorides adasının efsânevî eşi olan Panchaia, kadîm çağın bu ada hakkında sâhip olduğu coğrafî tasavvurda Dioskorides adasından ayrıldığından, Diodorus ve Plinius gibi bir çok müellif tarafından, iki adanın ayrı olarak zikredilmesine şaşmamalıdır. Soḳoṭrā'nın Daryus'un Nakş-i Rustam kitâbesindeki Izkuduru ile ayniyeti (Glaser tarafından *Skizze*, s. 337, 432, *Weihrauchland*, s. 11 ve Bent, *ayn. esr.*, s. 345'te te'yit edilmiştir) husûsunda isimlerin tamâmiyle hâricî bir benzerliğinden başka hiç bir delîl yoktur. Mariette Bey (Bent, *ayn. esr.*, s. 343'te)'in eski Mısır âbidelerinin itriyatça zengin Punt ülkesinin adı olan ve hemen-hemen dâima cenûbî Arabistan için kullanılan *t'ntr* (ekseriyâ *to-Nuter* „ilâhlar memleketi")'in Soḳoṭrā için de kullanılması gerektiği fikri, gerçekten mühim olan hiç bir delîl ile te'yit olunmamaktadır,

bir de az kalsın, adanın eski mısırlılar tarafından da günlük memleketi olarak tanındığını kabûle sebep oluyordu. Soḳoṭrā 'yı, Pausanias, VI, 26, 9 (Hommel, *Grundriss* [*Ethnologie...*], Münih, 1926, s. 650) 'da bulunduğu üzere, Σακαία ile aynı göstermek için kâfi sebep de yoktur.

Hommel, yukarıda zikredilmiş olan yazısında, bir mes'ut günlük adası efsânesine verilmiş olan edebî ifâdeler dâiresine, bir taraftan Odyssee 'deki Phaeaken adalarını, diğer taraftan da (s. 23 v.d.) Nemrûd hakkındaki Bâbil destanının 10. ve 11. kitaplarındaki Mes'utlar ülkesi efsânesini idhâl etti. En kadîm tarihte, bâbillilerde ve mısırlılarda (bu mevzûda krş. *Glossen und Exkurse* IV, *Neue kirchl. Ztschr.*, 1892, II, 881 v. dd., 899 v.d.), cennet adası olarak Soḳoṭrā 'nın oynamış olacağı usturevî rol üzerindeki izahları ancak mehâret ile ileri sürülmüş farazîyeler olarak bakılabilecek bir çok kısımlar ihtivâ eder; nitekim „cinler adasının" Mısır dilindeki isimi olan „*'i pen-en-ka?*" ile „*pâi-'i-ka?*" 'dan gelen Φαίηκες arasındaki iştikak nev'inden yaklaştırma böyledir; buna mukabil, onun Phaeaken 'ler adasının hakikî adı olan Σχερία ile Ḥaẓramût kıt'asında günlük sâhilinin eski adı olan Şiḥr [b. bk.] (Sāḥil) arasındaki benzerliğe dair kaydını çok ciddî olarak tetkik etmek yerinde olur, çünkü Σχερία şekil bakımından olduğu kadar, mâna bakımından da, grekçeden hareket etmek sûretiyle, yeter derecede izah edilemez. Ben bu tefsir denemesini *RE* 'de *Saba* kelimesinde (stn. 1045 v. dd.) tâkip ettim, Phaeaken 'ler adasının şiirdeki mefhumunda bulunan umûmî fikre tekabül eden Soḳoṭrā 'nın adının iştikakî mânasını ve Cinler adasında karaya vurmuş olan denizci hakkındaki Mısır masalının hemen-hemen her cümlesi arasında bulunan uygunluklar ile Phaeaken 'ler adasında Ulyssee 'nin mâceralarının usturevî muhtevâsını hesaba kattım ve böylece, Soḳoṭrā 'nın efsâne ve şiirin geliştirdiği Phaeaken 'ler adasının bu destanî hayalinin arka planını te'min etmiş olan ve bilindiği gibi, tamâmiyle şarka âit bir renge sâhip bulunan hakikî nümûnesi olduğunu isbat etmeğe çalıştım.

Arap coğrafyacıları arasında al-Hamdānī, *Ṣifa cazīrat al-'Arab* (nşr. D. H. Müller, Leyden, 1884, s. 53) 'da Soḳoṭrā sâkinlerinin milliyet ve dininden kısaca bahsederek, adada bütün Mahra kabîlelerinin mümessillerinin bulunduğunu ve eli silâh tutan erkeklerin sayısının 10.000 'i bulduğunu; bunların hıristiyan olduğunu; Kisrâ (Ḫusrav) 'nın bu adaya bir mikdar bizanslı getirdiğini, bundan sonra, Mahra kabîlelerinin onların civârında yerleştiğini ve çoğunun hıristiyanlığı kabûl ettiklerini bildirir. Yāḳūt, *Mu'cam* 'de aynı şeyi söyler; onun verdiği mâlûmat (III, 102 v.d.) al-Hamdānī (*ayn. esr.*, s. 52, 17—53, 8; krş. al-Ḳazvīnī, *Kosmographie*, nşr. Wüstenfeld, Göttingen, 1848, II, 54) ile tam bir uygunluk gösterir; fakat o daha önce Soḳoṭrā greklerinin Büyük İskender devrine âit olmaları icap ettiği faraziyesini kaydeder: bu faraziye 'Aden halkının bizanslıların adaya gelmiş olmayacakları fikri ile mutâbakat arzeder (Glaser, *Skizze*, s. 184 'te bütün bunlar karışık bir şekilde gösterilmiştir). Ada sâkinlerinin menşe'i hakkındaki bu mûtalar *Periplus*, 30 parçasına yaklaştırılabilir; buna göre, buranın oldukça az mikdarda olan sâkinleri muhâcir olup, arap, bindû ve aynı zamanda oraya ticâret yapmak için gelmiş olan greklerin halitasıdır; ikinci yerde, Panchaia adasında, yerlilerin yanında, hindûların, Skitlerin ve giritlilerin bulunduğuna dâir Diodor (V, 42) 'daki işâret ve nihâyet Agatharchides, 103 'in νῆσοι εὐδαίμονες 'ler Hind, Pers, Karamanla ve komşu kıt'anın geri kalan yerleri ile yapılan deniz seyr-ü seferi hakkındaki parçası göze çarpar derecede mutâbakat gösterir. Soḳoṭrā 'da bugün de karışık bir halk bulunur; bu halkın içinde, bilhassa şimâl sâhilinde, yerlilerin yanında araplar, somaliler, Savāḥilī 'ler ve hindû unsurlar temsil edilmiştir. Haklı olarak, Soḳoṭrā 'nın grek unsurunu Batlamyusların muhâcir yerleştirme zamanına çıkaran Cosmos 'un daha yukarıda zikredilmiş olan şahâdetine göre, bu grekler dillerini muhâfaza ediyorlardı, hıristiyan idiler ve papazlarını Pers 'ten alıyorlardı. Glaser (*Skizze*, 184 [158]) 'in Plinius (*Nat. Hist.*, IV, 159) tarafından zikredilmiş olan üç Arabistan grek şehrinin, Arethusa, Larisa, Chalkis 'in, biri veya diğerinin Soḳoṭrā 'da aranılması icap ettiğine dâir telkini hiç bir esâsa dayanmaz. Soḳoṭrā ile Mahra sâhili arasındaki deniz seyr-ü-seferi hakkında mâlûmata sâhip olan al-İdrīsī (tre. Jaubert, Paris, 1836, I, 48), tamâmiyle Yāḳūt (*ayn. esr.*, III, 102) gibi, İskender 'in günlük bakımından zenginliğinden dolayı, Arabistan içine yaptığı fetih seferinin efsanevî hikâyesi ile istihsâl ettiği fevkalâde sarı sabır nebatı sebebi ile, Aristo 'nun tavsiyesi üzerine (kezâ *Tūḥ al-'arūs*, ayn. yer.), grekler tarafından müstemleke hâline getirilmiş olan Soḳoṭrā adası arasında bir irtibat kurar. Adanın hıristiyanlığı kabûlü, hiç şüphesiz, kısa bir müddet Arabistan 'ı ele geçirmiş bulunan Habeş hukümdarları tarafından gerçekleştirilmiştir (Soḳoṭrā 'da hıristiyanlık hakkındaki tafsilât için bk. Africanus, Theodoret, al-Mas'ūdī, Abu 'l-Fidā' ve bunun çağdaşı Marco Polo, krş. Bent, *ayn. esr.*, s. 344). İranlılar ve sonra müslümanlar, Arabistan 'a

hâkim olunca, adada hıristiyanlık gittikçe geriledi. Kilisenin tamâmiyle inhilâli nisbeten geç oldu; hıristiyanlığın son izleri XVII. asrın başında henüz görünmekte idi (dindar karmelî Vincenzo 'nun verdiği bilgiye göre; krş. Bent, s. 355).

Soḳoṭrā ile deniz seyr-ü-seferinin şartları al-Hamdānī (*ayn. esr.* ve Yāḳūt, *ayn. esr.*) 'nin verdiği diğer bir bilgi ile aydınlanmış bulunmaktadır; buna göre, 'Aden 'den al-Zinc (Zengibar 'ın karşısındaki Savāḥilī 'ler ülkesi olan kıyı) ülkesine gelindiği vakit, önce 'Omān istikametini tutmak ve Soḳoṭrāy 'ı sağda bırakmak lâzımdır ve adayı arkada bırakıncaya kadar, al-Zinc denizinde adanın etrafında seyredilir. Sprenger, haklı olarak (*ayn. esr.*, s. 87), bu dolaşmanın, Afrika 'nın şark sâhili üzerindeki cenup rüzgârının galebesi dolayısı ile zarûrî olduğuna ve al-Hamdānī (*ayn. esr.*, s. 52) 'nin düşündüğü gibi, 'Aden körfezinin al-Zinc 'den bir kaya seddi ile (krş. aynı zamanda Yāḳūt, *ayn. esr.*, göst. yer) ayrıldığı vâkıasından dolayı olmadığına işâret etmektedir. al-İdrīsī, İbn Baṭṭūṭa (*Ḳāmūs* ve *Tāc*, ayn. yer.) 'ya göre, al-Zinc 'den gelindiği vakit, Soḳoṭrā solda bırakılır. 'Aden 'den Soḳoṭrā 'ya gidildiği vakit, Rās al-Fartak 'a (Sprenger, *göst. yer.*) kadar, Arabistan sâhili boyunca gitmek lâzımdır. Şüphesiz bu sebepledir ki, kadîm tarihte adanın Syagros burnu ile Afrika Aromata burnu (Guardafui burnu) arasında, bununla berâber birinci burna daha yakın (hakîkatte ise, sonuncuya daha yakın) bulunduğunu söyleyen *Periplus*, 30 'da ve Soḳoṭrā 'dan „promonturium Syagros" 'a kadar olan mesâfeyi hemen-hemen tam 280 *fersah* olarak kabûl eden Plinius (VI, 153) 'ta olduğu gibi, adanın mevkiinin tâyini bu burna göre yapılıyordu. Yine şüphesiz bundan dolayıdır ki, Batlamyus 'un haritasında deniz yolu bize Syagros burnundan çok uzakta, garba doğru itilmiş gibi gözüken adanın şarkından geçiyordu. Bu, *Tāc* (göst. yer.) 'da zikredilen hesabın uyduğu düz hat hâlindeki seyahate âittir; verilen bu hesaba göre, Soḳoṭrā Moḫā 'dan üç gün üç gece mesâfede bulunmaktadır. Batlamyus (krş. Sprenger, *ayn. esr.*) 'a göre, adanın uzunluğu 80 fersahtır, fakat bu kayıt mübâlagalıdır. Hamdānī 'nin „ada ancak 80 fersahın üçte biri uzunluğundadır" kaydı da böyledir.

Soḳoṭrā ile ilgili grek eserlerinde bulunan ve yeni müşâhadelerin te'yit ve izah ettikleri tafsilâtlı kayıtlar arasında *Periplus*, 30 'daki parçaları zikredelim; buna göre adanın şimâl kısmında az sayıda nüfus bulunuyordu; bugün de en kalabalık ve mühim zümreler, bunların arasında merkez olan Tamarida („hurma şehri", yerli ismi: Hadibo) şimâl sâhilde bulunmaktadır; garp sâhiline yaklaşma daha güçtür ve diğer sâhiller de çok seyrek bir şekilde meskûndur. Agatharchides, 103, inekleri boynuzsuz beyaz öküzlerden bahsetmektedir; bu kayıt ile hörgüçlü yabanî öküzlerin kastedildiği kabûl edilmek istenmiştir (Ritter, *ayn. esr.*, XII, 249; krş. Bent, *ayn. esr.*, s. 367, hörgüçsüz inekler hakkında).

Soḳoṭrā hakkında bir az doğru ilk mâlûmat Şark Hind kumpanyası tarafından, sâhilleri ölçmek ve bir deniz haritası vücûda getirmek için, vesîka toplamak ile vazifelendirilmiş kaptan Haines 'in sevk ve idâresinde, 1834 'te Arabistan 'ın cenup sâhilinden adaya (Soḳoṭrā 'ya) kadar Palinurus gemisi ile yapılmış olan seyahat ile elde edilmiştir. Mülâzım J. R. Wellsted adanın iç kısmının pek tabiî çok eksik olan ilk topografya haritası taslaklarını verdi. O adadaki bu seyahatinde, tabiat bilgisine ve coğrafyaya âit neticeleri kendi *Report on the Island of Socotra*, *JASB*, 1835, IV, 138 v.dd., *Memoir on the Island of Socotra*, *JRGS*, London, 1835, V, 129 v. dd. ve, daha muhtasar bir şekilde, *Travels to the city of the Caliphs*, London, 1840, II, 'de toplamıştır. Daha önce, bu ilk bilgilerin gösterdikleri gibi, tabiatçıların araştırmaları için çok şey vaad eden ada J. B. Balfour (*On the Island of Socotra*, *Rept. Brit. Assoc. for the Advancement of Science*, 1881, s. 486 v. dd.) tarafından, nebâtât, hayvanât ve jeoloji bakımlarından, tetkik edilmiştir. Onun seyahatinin taşlar ile ilgili tavsiflerinin neticelerinden T. G. Bonney (*On a collection of Rock Specimens from the Island of Socotra*, *Philos. Transactions of the Roy. Soc.*, London, 1883, CLXXIV, 273 v. dd.) istifâde etmiştir. 1881 'de G. Schweinfurth (krş. *Das Volk von Sokotra*, *Unsere Zeit*, 1883, daha yukarıda zikredilen 1883 'teki konferansı, ve *Erinnerungen* 'i krş. stn. 4) 'un da katıldığı Riebeck sefer heyeti, takriben beş haftalık bir müddet içinde, Tamarida (krş. *Westerm. Monatsh.*, XXXV, 33 'teki resim, ayrıca s. 41 ve 49) şehrinin civarlarını ve Ḥageher dağlarına en yakın olan kısmı tetkik etti. Schweinfurth 'un nebâtât ile ilgili müşâhadelerinin düzeltilmesi işi Balfour (krş. onun *Botany of Socotra*, *Transactions of the Royal Society of Edinburgh*, 1888, XXXI), mâdeniyata âit müşâhadelerinin düzeltilmesi işi ise, Sauer (krş. *Zeitschr. d. deutschen geolog. Gesellsch.*, 1888, XL, 138 v.dd.) tarafından yapılmıştır. 1897 kışı esnâsında, Th. Bent, karısı ile birlikte, iki aylık bir zamanda, büyük bir dikkat ile, arkeoloji ile ilgili eserleri araştırarak, adayı kat'etti; onun seyahat hikâyesi, diğer şeyler ara-

sında, Soḳoṭrā'nın iyi bir haritası ile birlikte, karısı tarafından neşredildi. T. Bent'in arkadaşı olan hayvanatçı Benett ve ondan sonra 1899'da iki viyanalı O. Simony ve F. Kossmat, bildiğimize göre, ilk defa olarak, Ḥageher'in zirvesine tırmandı. Teşrin II. 1898'de bir sefer heyeti „Gottfried" adlı İsveç gemisi ile, hareket etti: heyet Viyana İlimler Akademisi tarafından cenûbî Arabistan ve Soḳoṭrā'yı, arkeoloji, kavmiyât ve tabiî ilimler bakımından, incelemek ile vazifelendirilmiş idi. Heyet (Landberg, D. H. Müller, Simony, Kossmat, Jahn ve Paulay) 'Aden'e —W. A. Bury burada ona iltihâk etmiştir — varışında, Londra ve Liverpool müzeleri için, arziyât ve nebatât koleksiyonları yapmakla mükellef H. O. Forbes ve Ogilvie-Grant ile karşılaştı. Cenûbî Arabistan'daki tetkik seyahatinin beklenmedik inkıtaından sonra, viyanalı âlimlerin hemen-hemen hepsi kânûn II. 1899'da Soḳoṭrā adasına geldiler ve o zamana kadar, bilhassa adanın y ter derecede bilinmeyen cenup ve garp kısmını tetkik etmek için, iki ay burada kaldılar; onlar aynı ayda Semḥa ve 'Abd al-Kūrī'yi ziyâret ettiler. Bu ilmî seferin ilmî neticeleri *Denkschriften der Ak. Wien, mathem.-noturwissenschaftliche Klasse* (1907; bk. *bibliyografya*)'nin 71. cildinde bulunmaktadır. İngiliz sefer heyetinin iki âzâsının seyahat neticeleri Forbes'in *The natural History of Sokotra and 'Abd el-Kūri* (Liverpool, 1903)'de yer almaktadır. D. H. Müller, yerlilerin ağzından toplanmış dil örneklerini, tercüme ve şerhleri ile birlikte, *Die Mehri-und Soqoṭri-Sprache, Schriften der südarabischen Expedition, Ak. Wien* (1902, 1905, 1907, IV, VI, VII)'de neşretmiştir. Bent bize küçük bir lugatçe (*ayn. esr.*, s. 440 v.dd.) vermiştir. Bu yeni neticeler Soḳoṭrā hakkında şimdiye kadar sâhip olduğumuz bilgilerdeki bir çok boşlukları doldurmağa imkân vermiş ve eski hatâları düzeltmiştir. İşte bu sûretledir ki, Soḳoṭrā adasında günlük ağacının mevcûdiyeti hakkında uzun zamandan beri yaratılmış olan şüphe artık ortadan kalkmış ve Ritter (*ayn. esr.*, XII, 362)'in ifâdesi eskimiştir; onun bu ifâdesine göre, Theophrastus'un Soḳoṭrā günlüğünün nefâsetine dâir beyanını adalarda günlük ağacının olmadığını (Plin., XII, 32) bildiren Juba reddetmiştir. Hâlbuki Theophrastus'un mâlûmatı (daha önce, Glaser, *Skizze*, s. 183) te'yit olunmuştur. Glaser (*Weihrauchland*, s. 4) „Soḳoṭrā'da mürr ağacı yoktur" diye ilân ettiği hâlde, Bent (*ayn. esr.*, s. 344) de üç çeşit çok iyi günlükten ve bir çok çeşit mürr ağacından v.b. ve (s. 380 v.d.) günlük, mürr ağacı ve diğer kokulu nebatlar ile dolu vâdilerden bahseder. Ch. J. Cruttenden, *Narrative of a Journey from Mokhá to Ṣan'á* (*J R G S*, 1838, VIII, 278 v.d.)'daki Soḳoṭrā adasında günlük ağacının mevcûdiyeti hakkındaki parça şüphelidir, zîrâ o günlük ağacına *Sabhúr* veya *sabbar* diyordu ve bu ifâde (*ṣabir* [b. bk.]) *ṣubr* („sarı sabır")'a delâlet etmektedir. Şimdi Diodorus (krş. st. 5)'un Panchaia adasında günlük bolluğu hakkındaki kaydından da anlaşılmaktadır. Mevsûk tahkiklere göre, iki çeşit günlük ağacına, „Boswellia Socotrana" ve „Boswellia Ameero Balfour fil"-'e sâhip olan yalnız Soḳoṭrā'dır (bu günlüklerin bulunduğu yerler hakkında daha fazla tafsilât için bk. daha önce zikredilmiş olan müşterek eserde, Vierhapper'in *bibl.*'da kaydedilen risâlesi, s. 374 v.d.). Soḳoṭrā'da günlük ağacı için kullanılan isim *shérehom di-sâḥez*'dir. al-Hamdānī (*ayn. esr.*, s. 51, 53), kezâ al-Muḳaddasī, *B G A*, III, 98 (krş. Bent, *ayn. esr.*, s. 380, 384) Soḳoṭrā'da bulunan mürr ağacı çeşidinden bahseder. al-Hamdānī (s. 53) *ṣabr*'ın bolluğunu te'yit eder. Bunun Soḳoṭrā'da bulunan cinsi hepsinin en iyisi ve hususî ticâret metâi olarak gösterilmiştir (kezâ *Ḳāmūs*, *Tāc*, göst. yer., v.b.; benzer şahâdetler hakkında bk. al-Nuvayrī, İbn Sīnā v.b., krş. E. Wiedemann, *Beiträge, S B P M S Erl.*, 1916, XLVIII, 20). Wellsted'e göre, Soḳoṭrā'ya âit sarı sabrın yerli adı *tayof*, daha doğrusu Bent (s. 381)'de, *taīf*, Glaser, *Weihrauchland* (s. 4)'de *taif* veya daha iyisi C. H. Müller'e göre, *ṭaif*, arapça *ṣubal*'dır. Bent (s. 344, 377, krş. Wellsted, *Report*, s. 143 ve tür. yer.) nefis ve çok bol olan bir cinsini görmüştür. Sarı sabır *Perryi Bak.*, nebatlarının bulunduğu yerler hakkında bk. Vierhapper, *ayn. esr.*, s. 336, reçine mahsûlü hakkında bk. Bent, s. 381 (krş. al-Nuvayrī'den naklen Wiedemann, *ayn. esr.*). Az mikdarda da olsa, Soḳoṭrā'dan eskiden olduğu gibi (krş. C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien*, Kopenhag, 1772, s. 284), bugün de sarı sabır ihrâç edilmektedir (Bent, göst. yer.; krş. Wellsted, *ayn. esr.*, s. 143; Schweinfurth, *ayn. esr.*, s. 42; A. Grohmann, *Südarabien als Wirtschaftsgebiet*, Wien, 1922, s. 163 v.d.).—Soḳoṭrā adasında reçinesi kardeş ağacı kanı denilen maddeyi—bu Plinius'ta da (13, 7; 33, 115 v.d.) zikredilir—veren kardeş ağacının, *Draco Kinnabari* denilen ağacın, mevcut olduğunun tesbiti iki kardeş-kan ağacı, ile ilgili *Periplus*, s. 30'daki parçayı hatırlatmaktadır ki, buna göre, „adada ağaçlardan göz yaşı şeklinde toplanan ve hindu (κιννάβαρι τὸ λεγόμενον Ἰνδικόν) denilen kardeş ağacı bulunmaktadır". al-Hamdānī'nin (*ayn. esr.*, s. 53; kezâ *Ḳāmūs* ve *Tāc*) zikrettiği Soḳoṭrā

'daki kardeş-kanı ağacı hakkında krş. Wellsted, *Report*, s. 144; Cruttenden, *ayn. esr*; Schweinfurth, *ayn. esr.*, s. 624, 38; Bent, s. 344, 379, 384 (krş. s. 387 karşısındaki resim); Glaser, *Weichrauchland*, s. 4; Vierhapper, *ayn. esr.*, s. 366 v.dd., bilhassa tafsilâtlı bir resim ile, reçine ağacının arapça adı olan *dam al-aḫvayn* (*aḫavayn*, krş. *Ḳāmūs*)'dir ve *ḳāṭir* (balk ağzındaki şekli, Sprenger, *ayn. esr.*, s. 88; *Tāc*'da *al-ḳāṭir al-makkī* bulunmaktadır) yanında Soḳoṭrā dilinde *edah* (*ayda'*; *dām khoheyl*'i bunun arapça karşılığı olarak gösteren Wellsted için bk. *ayn. yer*; Bent, s. 379; krş. al-Hamdānī, s. 53) vardır; al-Hamdānī, VI, 34'teki parça dolayısiyle Müller'de *idiḥah* şekli bulunmaktadır; al-Nuvayrī'deki diğer şekiller hakkında krş. Wiedemann, *ayn. esr.*, s. 22. Abū Ḥanīfa al-Dinavarī (aynı kayıt)'den naklen „bir hind ağacı göz yaşı" tâbiri Periplus'un δάκρυον (yk. bk.) ve Diodorus, V, 41 (krş. Dioscorides, I, 23)'deki Panchaia günlüğünün δάκρυον'unu hatırlatmaktadır. Reçine istihsâli hakkında krş. Bent, s. 381 v.d. Devrimizde Soḳoṭrā'nın „kardeş ağacı kanı" ihrâcâtı (kezâ *Ḳāmūs* ve *Tāc*) çok azalmıştır, zîrâ kardeş ağacı Ḥaźramūt, Hind v. b. yerlerde (bu hususta kendi zamanına kadar toplanmış olan bütün bilgilere toplu bir bakış için bk. Grohmann, *ayn. esr.*, s. 121) bulunmaktadır.

Soḳoṭrā'nın nüfusu takriben 13.000 müslüman olarak tahmin edilmiş idi [Bu nüfus 1958'de 15.000 kişi idi]. Şimâl sâhilinde bulunan halk bir az toprak zirâati ile meşgul olur; *Periplus*, 30, daha önce, adada hububat ve bağ yetişmediğini kaydeder; Wellsted, *ayn. esr.*, s. 146 ve Schweinfurth, *ayn. esr.*, s. 620, sâdece yabanî bağlardan bahsederler. al-Hamdānī (*ayn. esr.*, s. 53) sâhilde *'anbar* bulunduğundan bahseder; bu mâlûmat, al-Mas'ūdī (I, 136) ve Marco Polo (krş. Bent, s. 344)'nun *'anbar* muhsûlü (Soḳoṭrā'nın anberi hakkında krş. Wellsted, *ayn. esr.*, s. 160; D. H. Müller, *ayn. esr.*, VI, 109 v.d.) hakkındaki mâlûmatı ile karşılaştırılabilir. *Tāc*'da zikredilen üç şehir, msl. Minēsa (al-Zinc kıralının kaldığı yer olarak gösterilmiştir) haritalarda bulunabilir (Bent'de Minesha). Bent (s. 347 v.dd.) halkın örf ve âdetlerini tasvir etmektedir. Eskilerin (*Periplus* ve Agatarchides, yk. bk.) az mikdardaki mûtaları ve *Ḳāmūs* ile *Tāc*'da işâret edilmiş olan kayıtlar ticârî münâsebetleri bir az fark etmeğe imkân vermektedir. Bent (s. 346, 357) bugün Soḳoṭrā'nın hemen-hemen tek ihrâc maddesi olan sâde yağının Arabistan (Maskaṭ) ve şarkî Afrika (Zengibar) sâhilleri pazarlarında revaçta olduğunu bize nakletmektedir. Itriyât ihrâcının azalmasına daha önce işâret edilmiş idi. Ada, muson rüzgârlarına mârûz bulunması sebebi ile, sâbit bir demirleme yeri te'min edebilen bir körfezi bulunmadığından, seyr-üsefer için elverişli değildir. Bu ve durumu sebebi ile Soḳoṭrā dünyanın büyük ticâret yollarının dışında kalır ve sâdece Hind okyanusuna gidenler ve bâlina avcıları için yiyecek te'min etme yeri olarak kullanılır. Henüz en iyi iskele Tamarida'dır; bu iskelenin şarkında Bender Delēşa bulunur. Adanın şarkı su bakımından daha zengindir ve daha yüksek bir nebat örtüsü arzeder; *Periplus*'un adanın su bakımından zengin ve (dâimî) nehirleri bulunduğunu nakleden parçası adanın bu kısmına tetâbuk eder. *Tāc*'da akar-suların mevcûdiyetine işâret edilmiştir. Şarkta, msl. Rās Momi yakınındaki harâbeler aynı zamanda burada daha gelişmiş bir medeniyetin mevcut olduğunu te'yit eder.

Soḳoṭrā dili sâmî diller arasında ayrı bir yer işgal eder. Bu hâl ada halkının teşekkül tarzı ile izah edilir; onu bir lisâniyat şeceresi içine yerleştirmek güçtür. Philostorgius (Glaser, *Weihrauchland*, s. 25)'un Soḳoṭrā halkı süryânice konuşuyorlardı şeklindeki mâlûmatı, yanlışlığı kolayca anlaşılabilir bir hatâyı ihtivâ eder ve onda Soḳoṭrā dilinin, ârâmî dili ile savtî benzerlikler arzettiği vâkıası ile ilgili hiç bir şey yoktur. Bu dil, bir taraftan diğer Mahra, Mehrī ve Şḥavrī dilleri ile, diğer taraftan da Yemen arapçası ile akrabâdır ve bununla berâber çok açık husûsiyetler onu bu dillerden ayırır. İbn al-Mucāvir Mahra'ların Soḳoṭrā'da da oturduğunu ve hiç bir yabancının anlamadığı (Sprenger, *ayn. esr.*, s. 91) kendilerine has bir dil konuştuklarını nakleder. Soḳoṭrā dilinin habeşçe ile münâsebetlerine (krş. Hommel, *Grundriss*, s. 153; Glaser, *Weihrauchland*, s. 18) işâret etmek yerinde olur. Glaser (bk. burada, s. 4)'in Soḳoṭrā dilinin bâzan ayrı bir dil, bâzan bir diller bütününe delâlet eden bir mefhum olan ve kendisi tarafından icat edilmiş bulunan (*ayn. esr.*, s. 12) „habeşçe" olması şeklindeki izahları müdâfaa edilemez. Glaser Maîn'lileri, Sebalıları ve Ḳatabān'ları da Iinikelilerin soyundan saymak imkânından bahsetmekte ve Soḳoṭrā'da muhâfaza edilmiş olan sözde habeşceye doğrudan-doğruya Finike dilinden gelen bir dil olarak bakmaktadır. Ḥabaşāt'ların dilleri bizce tamâmiyle mechuldür. Mehrī ve Soḳoṭrā dillerini, eski Maîn-Seba dilinden doğmuş diller olarak —ki Glaser (s. 18) buna itiraz etmiştir—kabûl eden, diğer taraftan da Soḳoṭrā dilini Mehrī'den çıkmış gibi (*ayn. esr.*, VI, 372) telakkî eden D. H. Müller'in fikri açıkça değiştirilmeğe muhtaçtır. M. Bittner'in *Charakteristik der Sprache*

der Insel Soqoṭra, Anz. Wien, 1918, nr. VIII; *Vorstudien zur Grammatik und zum Wörterbuche der Soqoṭri-Sprache*, I, *S B A K, Wien*, CLXXIII, 4, 193; II, *ayn. esr.*, 1918, CLXXXVI, 4 (Mehrî ve Şḥavrî hakkındaki tetkiklerden başka, *ayn. esr.*, CLXII, 1909 v.dd. [onun *Charakteristik*, s. 48, ihtar 2'inda daha doğru olarak zikredilmiştir]) adlı müstakil eserlerinde bol miktarda dil malzemesi bulunur. M. Bittner Soḳoṭrā dilini diğer iki Mahra dilinin kardeş dili olarak vasıflandırır (krş. D. H. Müller, *ayn. esr.*, VI, s. X). Soḳoṭrā dili, bilhassa uzun zamandan beri memlekette yerleşmiş olan bedevîler tarafından konuşulmakta olduğu şekli ile, bize kadar gelen muhtemelen cenûbî Arabistan'dan gelmiş, Mehrî ve Şḥavrî dillerinin muâsır şekilleri ile akrabâ bulunan ve bu diller ile birlikte, cenûbî Arabistan'ın eski kardeş dilleri zümresi olarak Maîn-Seba dilleri içine yerleştirilebilen bir zümre teşkil eden bir dile sâhip ibtidaî bir kavmin konuşmuş olduğu bir lehce şeklidir. Soḳoṭrā'ya has dilin ibtidaî unsurlarının Mahra dili ve arapça ile böylece birleşerek, lisânî bir bütün teşkil etmesi her hâlde cenûbî Arabistan'ın eski bir dilinin Habeşistan'a muhâceretinin münferit bir izi olarak telakkî edilebilir.

Wellsted, daha önce, küçük kitâbe parçalarına işâret etmiş idi ve Riebeck de, Schweinfurth (kendi hâtıratında) kısmen onları (Erioş'takileri) istinsah etmiş idi (Glaser, *Skizze*, s. 184). Bent (s. 351), Ḳalansîya civârında, bir kaya üzerinde bir kitâbeyi yeni devir himyerîsine veya habeşîlere âit olarak tefsir etti; onun istinsah ettiği şeklin tab'ı („eklerin" IV. levhası) açıkça Seba alfabesinin şeklini vermektedir. Erioş civârındaki Riebeck'in yunânî farzettiği yazılar Bent (s. 354)'e göre, habeşîdir. Bent'in deve damgaları üzerinden istinsah ettiği harfler (kezâ zeyilde aynen basılmıştır), bâriz bir şekilde, Sebalılara âittir.

Soḳoṭrā, c o ğ r a f î bakımdan, Afrika'nın şimâl-i şarkî kısmını, s i y â s î bakımdan da eskiden beri dâimâ cenûbî Arabistan'ın bir kısmını teşkil eder. Bu itibârla ayrı bulunan ada, asırlar boyunca, az değişikliğe mâruz kaldı (Bent, s. 345, 392). Lisânî durumu adanın Mahra memleketi ile oldukça çok süren münâsebetleri bulunduğunu kabûle imkân veriyor. *Periplus* (krş. mad. SABA') devrinde ada günlük memleketi (krş. burada, s. 739[a]) hukümdarı olan Ḥaḍramût kıralına tâbî idi. Soḳoṭrā'nın pâyitahtı olan Sabbatha C. Landberg (*Arabica*, Leyden, 1898, V, 329) tarafından, yanlış olarak, Vādî Cerdān'da bulunan Sabṭa ile karıştırılmıştır; M. Hartmann (*Die arabische Frage, Der islamische Orient*, Berlin, 1909, II, 434) *„Periplus*, § 31'de bulunan mütalâanın husûsiyeti vardır. Buna göre, Soḳoṭrā, Azania gibi, Charibaël'e tâbidir v. b..." ifâdesi doğru değildir; çünkü *Periplus*'un içinde Azania'nın Charibaël'e tâbi olması Soḳoṭrā'nın Eleazos'a tâbî olması ile mukayese edilmiş bulunan metni vâzıhtır. C. Müller (*Geographi gr. minores*'in XI. ve XIII. haritaları) de Soḳoṭrā mevzuundaki „Cbaribaeli subiecta" ifâdesinde aldanmıştır. Sebahimyerî imparatorluğuna nazaran Eleazos'un durumu hakkında, Eleazos'un, Seba ülkesinin komşu imparatorluğu olan Ḥaḍramût'ta müstakil hukümdar olarak saltanat sürdüğü *Periplus*'tan çıkarılabilir. Bu yakın zamanlarda yeniden Plinius (VI, 154, XII, 52)'un mûtalarından yanlış neticeler çıkarılmak istenmiştir; metnin doğruluğu isbat edilmemiş olan eski bir tashihine istinat ederek, Plinius (krş. mad. SEBÂ; Saba' yerine Sara alınmış idi) kitâbelere göre, Saba'dan müstakil olan Ḥaḍramût çabucak bu istiklâlini kaybetmiştir, zîrâ Plinius'ta Atramites (= ḥaḍramûtlular) Sebalıların bir nâhiyesi mensubu gibi gösterilmiştir. Bu doğrunun tamâmiyle tersidir. Juba devrinden beri Ḥaḍramût, Seba'ya nazaran müstakil idi ve *Periplus*'ta Ḥaḍramût'un himyerî kıralının yanında müstakil hukümdarı gibi görünen bir kıralı vardır (krş. *R E*, mad. *Saba'*, stn. 1475). *Periplus* 31'e göre, Eleazos adanın gelirini icâra vermiş idi ve memleketi ihtimal himyerîlere karşı sevk ve idâre eden bir nezâretçinin idâresine bırakmış idi (Glaser, *Skizze*, s. 186).

Arap tâcirler, *Periplus* zamanında ve bu gün de Zengibar'da olduğu gibi, Soḳoṭrā'da da faâliyetlerini icrâ etmektedirler. Yâḳūt, *Periplus* gibi, adada bir arap nufûz üstünlüğünden bahsetmektedir ve XIX. asra kadar süren bir arap te'sirinden bahsedilebilir. Ada yakın zamana kadar, mevkii ve rıhtımlarının eksikliği dolayısı ile, az tanınmış idi. Orta zamanda bir korsanlar sığınağı olarak tavsif edilmiş idi (Bent, s. 344'te, İbn Baṭṭūṭa'dan da naklen). Adanın Avrupa ile ilk teması çok devam etmeyen Portekiz işgali (1507) ile oldu. Adada uzun zaman Maskat imâmı, sonra da Ḳişim sultanı hukûm sürdü. XVII. asırda burada bıristiyan misyonerleri de var idi. XIX. asrın başında vahhâbilerin şiddetli te'siri ada üzerinde yayıldı. 1834 yılında da, Wellsted (*Travels*, I, 51) ile mutâbık olarak, E. Roberts (*Embassy to the Eastern Courts* v. b., New York, 1837, s. 361) Soḳoṭrā'nın 'Omān imâmına siyâsî ve iktisâdî bağlılığını doğrulamaktadır. 1835'te ingiliz Şark kumpanyası, orada bir kömür anbarı kurmak sûretiyle, az zamanda te'sirini

hissettirdi. 1876 'da, siyâsi sâikler sebebi ile, adaya karşı ingiliz alâkası uyandı ve ingiliz vâlisi, adanın hâkimi olan Ḳişm sultanı ile, İngiltere'nin nufûzunu te'min eden bir muâhede akdetti. Adada hüküm süren sultan Ḳişm hukümdarının bir akrabâsı idi. Soḳoṭrā 1886 'da, 'Aden'e tâbî olarak, ingiliz himâyesine girdi ve Hind imparatorluğunun Bombay vâliliğinin bir kısmını teşkil etti. Ada bugün de İngiltere'nin himâyesi altında bulunmaktadır.

Bibliyografya: Belli-başlı kitap ve yazıların adları (Wellsted, Bent, Schweinfurth, D. H. Müller, Glaser, Bittner, Kossmat, Forbes), arap coğrafyacılarından ve lugatlerinden te'min edilmiş münferit mâlûmat ile birlikte, maddenin içinde zikredilmiştir. İlk keşifler için Yule, *Marco Polo* (1903, s. 406 v.dd.) zikredilebilir; Portekiz devri için bk. *Commentarios do grande Affonso d' Alboquerque* [1557], (*Commentaries...*, ingl. trc. ve açıklama W. de G. Birsch, London, 1875—1884, tür. yer.); XVIII. asrın başı için, 1708 'de Yemen 'de fransız ilmî seferinin hikâyesi için bk. *Viaggio nell' Arabia Felice* (Venedik, 1721); J. de Rocque, *Voyage de l' Arabie heureuse* (Paris, 1716), s. 222 v. dd.; J. Jackson, *Socotra, Notes bibliographiques* (Paris, 1892), zamanına kadar iyi bir bibliyografya verir. *R E*, stn. 1402 v.dd. 'daki *Saba'* maddesinde bulunan Νῆσοι εὐδαίμονες parçasını, edebiyat tarihi bakımından, zikredelim ve arziyât ile ilgili bibliyografyayı tamamlamak için bk. F. Kossmat, *Vorläufiger Bericht der geologischen Unterschungen in Sokotra* (*S B Ak. Wien, mathem.-naturw. Kl.*, 1894, CLXXXXIX, 9, s. 73 v. dd.); H. O. Forbes, *The English Expedition to Socotra* (*The geogr. Journal*, London, 1899, XIII, 6, s. 633 v.d.); I. W. Gregory, *A Note on the Geology of Socotra* (*Geolog. Magazine*, London, 1899, kısım IV, c. VI, s. 529 v.d). Daha önce zikredilmiş olan *Denkschriften Ak. Wien* (1901—1906), LXXI şu makaleleri ihtivâ etmektedir: F. Kossmat, *Geologie der Insel Sokotra*, s. 1 v. dd., dağlara âit kısım, şahsî müşâhadelerine istinat ettiği hâlde, Haines ve Wellsted 'in sûretlerine göre tersim edilmiş *Admiralty Chart*'tan faydalanılmış; A. Pelikan, *Petrographische Untersuchungen*, s. 63 v. dd.; I. Steiner, *Bearbeitung der ... auf Sokotra ... gefundenen Flechten*, s. 93 v. dd.; F. Kohl, *Hymenopteren auf Sokotra*, s. 123 v. dd.; F. Vierhapper, *Beiträge zur Kenntnis der Flora Südarabiens und der Inseln Sokotra, Semḥa und ʿAbd el-Kūri*, s. 321 v. dd., bk. bir de Wettstein (*Vegetationsbilder*, Jena, 1906, 3. seri, 5. kısım); *Encyclopaedia Britannica*, 11. tab., 1911; *Pilot of the Gulf of Aden* (nşr. Britanya amiralliği); krş. mad. MAHRA. (J. TKATSCH.)

SOḲOṬRĀ. [Bk. SOKOTRA.]

SOLAK. ŞŌLĀḲ, Osmanlı kapıkulu teşkilâtında bir sınıf askerin adı olup, yeniçeri ocağının cemâat ortalarından 60, 61, 62 ve 63. ortaları meydana getirirdi. Kelimenin lugat mânasının delâlet ettiği üzere, sağ yerine sol ellerini kullandıkları için bu sûretle tesmiye olunmuşlar ve hukümdarın rikâbında yürümek ve bulunmak vazifeleri dolayısı ile, pâdişahın bindiği atın sağında giden solaklar ok atarken, yay kullanırken solak gibi sol el ile hareket etmeğe, ona arkalarını dönmemeğe mecbûr idiler. Mâmâfih pâdişahın atının sol tarafında yürüyen solaklar sağ ellerini kullanırlar, fakat onlar da aynı şekilde hareket ederlerdi (Chalcocondyle zeyli, II, *Description* kısmı, s. 7).

Yeniçeri teşkilâtında solak sınıfının teşkilinin Yıldırım Bayezid zamanında yapıldığı anlaşılmaktadır. Âşık Paşa-zâde 'den öğrendiğimize göre, Yıldırım Bayezid ile Timur arasında vuku bulan savaşta, pâdişahın yanında Karaca adında bir solak bulunuyordu ve bozgun başladığı vakit, hukümdarın en yakın bir muhâfızı olan bu solak, efendisini acı bir şekilde tenkit etmiş idi. Gerek bu kayıt, gerek Yıldırım Bayezid 'in hücum yaparken yanında sâdece bir kaç solak bulunması, hattâ bunlardan birinin bu pâdişahın Timur nezdindeki ölümüne kadar onun yanından ayrılmaması, bilâhare de, Çelebî Sultan Mehmed tarafından Amasya dizdarlığına, Murad II. tarafından da Bursa nâipliğine tâyin edilmesi XV. asır başlarında solakların rikâb-ı hümâyûndaki mühim vazifelerini göstermektedir (krş. Âşık Paşa-zâde, *Tevârih-i âl-i Osman*, İstanbul tabı, s. 78 v.d.). Bu ehemmiyet Fâtih kanun-nâmesinde (*T O E M* ilâvesi, s. 27) de belirtilmiş, bir maddesinde hukümdar, „Sefer vâki oldukta rikâb-ı hümâyûnumda solak-başı ... yürüsün" diyerek, solakların vazifesini tasrih etmiştir. Fâtih zamanında, İstanbul 'un fethi tarihinden itibâren, solak mevcûdunun 200 kadar olduğunu, bunların „âyin-i osmanî" üzere hukümdarın önünde yaya yürüdüklerini biliyoruz (*Mahrusa-i İstanbul fetihnâmesi*, *T O E M* ilâvesi, s. 22). Bu adedin Murad II. devrinde de mevcûdiyetini düşünebiliriz. Ancak, Bayezid II. devrinde solakların sayısını 150 olarak gösteren Spandouyn 'in bu kaydını ihtiyat ile karşılamak gerekir. Kanunî Sultan Süleyman zamanında ise, dört ortanın mevcûdu, evvelâ 80 nefer iken, sonradan yüzer nefere iblağ olunmuş ve bundan sonra da böylece kalmıştır. Bu devirde

artık solak ortaları teşekkül etmiş ve seferlerde de muhâfızlık vazifeleri belli olmuş idi. Solak ortaları, böylece, hukümdarın muhâfız bölükleri demek oluyordu. Solaklar, cesur, kuvvetli, tecrübeli ve gösterişli yeniçeriler arasından, usûlüne göre, seçilirlerdi. Kavânin-i yeniçeriyana göre, „solak olan kimesne müşekkel olmak gerektir, boylu-boslu olmak gerektir ve tâze oğlan ve köse olmamak gerektir ve bodur olmamak gerektir; zîrâ solaklar pâdişahın önünce ziynet için tâyin olunmuş kuludur... Bunların kârı ok atmaktır ve darb delmektir ve bilmeyene tâlim ettirmektir" (Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtında kapu kulu ocakları*, I, 218).

Solakların içinden 12 'si hazar vaktinde, fil-hakika bir süs olarak, pâdişahın gezintilerinde, cuma selâmlık alaylarında kendisine refâkat eder ve bunlara tahsisen „rikâb-ı hümâyûn solakları" denilirdi. Solak ortalarında her ortanın en eskisinin solak-başı olması kanun idi. 4 solak ortasından başka diğer ortalardan solak-başı tâyin edilemezdi. Vefat eden solak-başının yerine, ondan sonra gelen dört solak kethudâsından en kıdemlisi solak-başı olurdu. Bu 4 solak ortası mânen bir addedilir, birindeki âmirlik ve kethudâlık münbaline diğerinden getirilirdi. Kanunî Sultan Süleyman solak ortalarından hâriç olarak birisinin bu ortalara solak-başı, kethudâ olmasını kat'î sûrette men'etmiş idi. Solak kethudâlarından birinin solak-başılığa tâyini ile münhal kalan solak kethudâlığına da yine 4 ortanın en kıdemli oda-başısı getirilir, yürüyüşlerde de so'akların kıdemli olan sakallıları, kanun mucibince, hukümdara yakın yürürlerdi.

Muhârebe meydanında 4 solak-başı ile 4 solak kethudâsı, 4 oda-başı pâdişahın atının yularlarını tutar, pâdişahın eteklerine yapışır, 400 kemankeş okçu so'ak da onu her taraftan ihâta ederlerdi. Solaklar hattâ silâhdâr, çuhadâr, rikâbdâr gibi hukümdara hizmet ile vazifeli olanları bile yaklaştırmazlardı. Solakların etrafında ise, yeniçeriler, ikinci tabaka muhâfaza kuvvetini teşkil ederlerdi.

Pâdişâhın sefere gidişinde köprü, su geçidi, derbend, ormanlık gibi tehlikeli ve hukümdarın atını ürkütecek yerler geçilirken, solak-başılar atın yularından tutarlar, solaklar da yaklaşarak, iki taraftan yürür, sudan geçerken de bâzan yüzerlerdi. Bu esnâda, geçilen su dizlere kadar çıkarsa, bir akçe, daha derin ise, daha fazla akçe terakkî almalarının kanun olduğunu Chalcocondyle zeyli (*göst. yer.*) kaydetmektedir. Kezâ, Kanunî Sultan Süleyman zamanında 1532 alman seferinde, yolda bataklıklara rastlanıp, otağ-ı hümâyûn ile büyük bir zahmet çekildiği sırada, solaklara 30.000 akçe ihsanda bulunulduğunu biliyoruz (Ferîdûn Bey, *Münşeât*, rûznâme, I, 578).

Pâdişah, memleket içinde gezerken, rikâb-ı hümâyûn solakları, husûsî kıyâfetleri ile ve ellerinde yay ve okları çekilmiş olduğu hâlde, hukümdarın önünde ve yanında yürürlerdi, başlarında altın üsküften serpûşları ve sorguçları var idi. Sefere giderken ise, umûmiyetle solaklar, dolmanlarının eteklerini bellerindeki kuşaklarına sokarlar ve üzerlerindeki beyaz ve 4 kollu kaftanlarının 2 kolunu giyip, diğer ikisini kuşaklarına sararlardı (resimleri için bk. Chalcocondyle zeyli, *göst. yer.*; Mahmud Şevket Paşa, *Osmanlı teşkilât ve kıyafet-i askeriyesi*, İstanbul, 1325, resim nr. 38). Koca Nişancı Celâl-zâde de *Ṭabaḳât al-mamâlik*'inde solakları „üsküf pûş ve keman derâgûş, tîrendâz-ı serfirâz, sefid-dâmen, âhen pîrâhen" ve „serâser libâs u zerrin kabâ, beyaz-dâmen, keman-bâzû ve gül-pirehen" şeklinde vasıflandırmaktadır. Ancak solakların XVIII. asır başlarında artık ok ve yay taşımadıkları anlaşılmaktadır.

Solak-başılar, diğer yaya-başılar gibi, atlı olup, samur ve vaşak kaplı kadife üst elbisesi giyip, başlarındaki sorguçlarına balıkçıl tüyü takarlar ve atlarına zincir, esenlik ve gümüş özengi ve topuz koyup, sarı çizme giyerlerdi (Eyyûbî Efendi kanunâmesinden naklen Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 222; d' Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman*, Paris, 1824, VII, 317). Solak kethudâları da solak-başılar gibi atlı, fakat solak oda-başıları ve solaklar yaya idiler. Solak-başıların azli gerektiğinde, kendilerine Yedikule dizdarlığı verilirdi. Solak ortalarına, münhal vukuunda, alınacak efrâdın çok iyi vasıflı, iyi ok atmasını bilen, muharebelerde tecrübe kazanan ve aynı zamanda ahlâken de mazbut olmalarına dikkat ve itinâ gösterildiği cihetle, yeniçeri ağası arzetmedikçe, bu ortalara kimse verilmezdi ve tercihen de, solakların hizmetlerine bakan ve kendilerine müteferrika-i solakan denilen neferler arasından seçilirlerdi. Bu ortalardan 60., 61., 62., orta odaları eski odalarda, 63. orta ise, yeni odalarda bulunmakta idiler. Kanunî Sultan Süleyman devrinde solak-başıların ulûfeleri 23 akçe olup, sonra XVII. asırda, 26 akçe ve solak kethudâlarının ise, 20 akçe olmuş idi. Bâzı ulûfe defterlerinde ise, bu mikdârın daha da fazla olduğu görülmektedir (bir yazma kanun-nâme ile ulûfe defterlerinden naklen Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, göst. yer.). XVII. asrın birinci yarısında müteferrika-i solakan sayısı da oldukça fazla idi ve 60. solak ortasının 264, 61. solak ortasının 295, 62 'nin 303 ve 63. solak ortasının ise, 381 müteferrikası var idi (h. 1033 tarihli ulûfe def-

terlerinden naklen Uzunçarşılı, *göst. yer.*, s. 224). Solaklardan bölüğe, kapı kulu süvariliğine çıkanlar bulunduğu gibi timar ve zeâmet alanlar da mevcut idi. XVI. asır ortalarında timara çıkacak solaklara 15.000 akçelik dirlik verilirdi. Bir timar kanunu sûretinde „atlu sekbân kethudâları ve ağa bölük-başıları gibi solakların bu mikdar akçelik timara çıkageldikleri" belirtilmektedir (Kanunî devri vesîkaları, Bibl. Nat., var. 19). Solak müteferrikaları senelik onar bin akçe ile timara çıkarlardı. Solak-başılar dirliğe çıktıkları vakit kendilerine 36.000 akçelik ve solak kethudâlarına da 20.000 akçelik zeâmet verilmesi kanun idi (yazma kanunnâme, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2362 'den naklen Uzunçarşılı, *göst. yer.*). Yeniçeri ocağının kaldırılmasından evvel, solaklardan rikâb solakları (yahut solakan-ı hâssa) denilen saraya mensup mahdut bir kısım sefere gitmeyip, pâdişahın alay ile bir yere veya câmie gidişinde, süslü elbiseleri ile, maiyetinde bulunurlardı. Diğerleri gibi solak teşkilâtı da bozulunca, defterde isimleri yazılı solaklar bu merâsime iştirâk etmez olmuşlar, bunun için derme-çatma efrâd tedârik edilmesine mecburiyet duyulmuş idi. Yeniçeri ocağının kaldırılması ile solak ortaları da tarihe karıştı, sâdece rikâb solak-başısı ile berâber pâdişahın maiyetinde 8 gedikli ve 4 nefer mülâzım ve 12 nefer solak kaldı ki, bunların sayısı sonra 30 'a çıkarılmış idi. Bunlara âit bir nizamnâme hazırlandı ise de, çok geçmeden, yeni teşkilâtta, solak adı da kaldırıldı ve hepsine „rikâb-ı hümâyûn hademesi" denildi (1244 = 1828).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, tafsilât için, bk. Celâl-zâde Mustafa Çelebî, *Ṭabaḳāt al-mamālik fi daraḳāt al-masālik* (Millet kütüp., nr. 779, s. 237); Fakirî, *Risâle-i ta'rifât* (Üniv. kütüp., TY 430); Theodore Spandouyn Cantacuzin, *Petit traicté de l'origine des Turcs* (Paris, 1896), s. 115; v. Hammer, *Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung* (Wien, 1815), II, 50, 210; Rycaut, *Histoire de l'Etat de l'Empire Ottoman* (Paris, 1670), s. 345; Marsigli, *L'Etat militaire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1732), tür. yer.; A. H. Lyhyer, *The governement of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent* (Cambridge, Harvard, 1913), s. 129; Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü* (İstanbul, 1955), III, 254 v. d.

(M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

ŞÖLĀḲ. [Bk. SOLAK.]

SOLAK-ZÂDE. ŞÖLĀḲ-ZĀDE, MEHMED HEMDEMÎ ÇELEBİ (?— 1068=1657/1658), XVII. asrın ilk yarısında İstanbul 'da yaşamış bir tarihçi, musikişinas ve şâirdir. Hayatı hakkındaki kaynakların yetersizliği yüzünden, üzerinde pek az durulmuştur. Solak-zâde 'nin kendisi eserlerinde âilesine veya hayatına dâir bilgi vermediği gibi, ondan bahs eden müelliflerde de bu hususları tam aydınlatacak yeterli bir bilgi yoktur. Solak-zâde 'nin soyu hakkında sâdece Ayvansaraylı Hâfız Hüseyin (*Vafayât*, İstanbul Üniversitesi kütüp., nr. TY 2464, var. 184), kaynağını açıklamadan, onun Üsküp 'ten babası ile İstanbul 'a geldiğini ve babasının solak-başı olduğunu bildirmektedir. Onun Solak-zâde lekabı, bu bilgiyi kısmen te'yit etmektedir. Ancak, babası üsküplü olabilir ise de, çocuğu ile gelip, doğrudan-doğruya solak-başı olması mümkün değildir. Çünkü, Osmanlı sarayında pâdişahın muhâfız kıt'ası kumandanı olan solak-başı, kaynağını devşirme acemi oğlanlarından alan yeniçeri ocağından (60.—63. ortalar) seçilen solaklar içinden kıdem, bilgi, kabiliyet ve gösterişe bakılarak, tâyin edilirdi (tafsilât için bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Kapukala ocakları*, Ankara, 1943, I, 218—226 ve mad. SOLAK). Diğer taraftan muâsırı Edirneli Ali Güftî (ölm. 1088= 1677, *Taṣrîfât al-ṣu'arā'*, İstanbul Üniversitesi kütüp., nr. TY 1533, 53a) onun İstanbullu olduğunu tasrih etmektedir. Buna göre, Solak-zâde 'nin babasının Üsküp 'ten acemi oğlanları ocağına alındığı ve solak-başılıktan „çıkma ile tekaüt" o'duktan sonra, evlenip, Mehmed Çelebî 'nin dünyaya geldiği düşünülebilir. Onun doğum tarihi de açıkça belli değildir. Fakat 1068 (1657/1658) 'de yaşlı olarak öldüğü dikkate alınırsa, 1000 (1590) civârında İstanbul 'da doğduğu tahmin edilebilir.

Solak-zâde 'nin yetişmesi, tahsili ve faâliyetleri hakkındaki bilgilerimiz de, elimizdeki küçük kayıtlardan çıkan tahminlere dayanmaktadır. Onun saray mensûbu bir so'lakın oğlu bulunması, meşhûr tarihini te'lifte sarayın enderûn kısmının en ileri gelenlerinden hasoda-başı Hasan Ağa 'nın âmil olması (aş. bk.), yine bu eserdeki saraya mensup bir tarihçi üslûbu ve nihâyet Evliya Çelebî 'nin onun gece-gündüz Sultan Murad IV. 'ın huzûrunda bulunduğunu bildirmesi, Solak-zâde 'nin Osmanlı sarayında vazifeli olduğunu ortaya koymaktadır. Babasının bulunduğu saray hizmeti vesilesi ile, onun da küçük yaşta enderûna alındığı ve buradan yetiştiği düşünülebilir. Eserlerinden anlaşıldığına göre, Solak-zâde 'nin çok mükemmel bir tahsil gördüğü söylenemez. Onun divan şiiri hakkında bilgisi vardır. Tarihindeki bir kaç parça şiirden farsça da bildiği anlaşılmaktadır. Kendisi, küçük yaştan

beri, tarihe çok meraklı olduğunu ve dâimâ tarih kitapları okuduğunu bildirmektedir (*Tarih*, s. 2). Solak-zâde'nin Miskalî olarak şöhreti ve bugün elimizde bulunan besteleri onun iyi bir musikî tahsil ve kabiliyetine sâhip olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak musikîde ve bilhassa miskal veya musikar çalgısında hocasının kim olduğu belli değildir.

Solak-zâde'nin hayatının safhalarına âit yegâne bilgimiz, onun devamlı olarak Sultan Murad IV. (1623—1640)'ın huzûrunda bulunduğudur. Evliya Çelebî (*Seyahatnâme*, İstanbul, 1314, I, 509)'nin, Bagdad seferine çıkılmadan önce, 1048 (1638) yılında İstanbul'da yapılan misli görülmemiş esnaf alayı vesilesi ile hazırlanmış olan *Evsâf-ı Kostantiniyye* adlı eserin, pâdişahın huzûrunda okunması sebebiyle, verdiği izahattan Solak-zâde'nin bu tarihlerde pâdişahın müsâhibi olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü pâdişahın bu derece yakını olabilmek için, enderûnun yukarı hizmetlerinde, yânî has odada ve hattâ buranın ileri gelen 40 kişisi arasında bulunmak lâzımdır. Nitekim Solak-zâde'nin eserlerinde de bu intisâbın izlerini görmek kabildir (*Tarih*, s. 776 ve *Fihrist-i şâhân*). „Hemdem" kelimesi, „nedim" ve „müsâhib" mânalarına da geldiğine göre, onun manzûm eserlerinde mahlası olan Hemdemî'yi bu vesile ile aldığı düşünülebilir.

Eserlerinin ilgili kısımlarından Sultan Murad IV.'ın ölümünden pek ziyâde müteessir olduğu anlaşılan Solak-zâde'nin Sultan İbrahim (1640—1648) ve Sultan Mehmed IV. (1648—1687) zamanlarında da saraydaki vazifesine devam ettiği tahmin edilebilir. Meşhur tarihini bu sonuncu pâdişah zamanında has oda-başı Hasan Ağa'nın teşviki ile yazdığı gibi, *Fihrist-i şâhân* adlı manzûm eserini de yine aynı pâdişaha takdim ederek, bir çok ihsâna nâil olmuştur (Şafâ'î, *Nuḫbat al-āṯār min favā'id al-aṣ'ār*, Millet kütüp.. Ali Emirî, nr. tarih 771; Süleymaniye kütüp.., Es'ad Efendi, nr. 2549). Osmanlı sarayı enderûn kısmının en büyük âmiri bulunan has oda-başılık vazifesindeki Hasan Ağa için, Solak-zâde'nin *Tarih* (s. 2 v.d.)'inin mukaddimesinde pek sitâyişkâr satırlar ayırmasından, bu zâtın onun yetişmesinde büyük rolü olduğu anlaşılıyor. Saray nizâmına göre, saray dışına kat'iyen çıkamayan ve hattâ evlenemeyen has oda-başıya olan bu yakınlık da Solak-zâde'nin enderûnda bulunuşunun kesin bir delîli olmalıdır.

Solak-zâde, bütün kaynakların ittifak ettiği gibi, 1068 (1657/1658) yılında İstanbul'da vefat etti. Bursalı Tahir Bey (*Osmanlı müellifleri*, İstanbul, 1342, III, 81) onun Silivrikapısı'ndan Seyyid Nizâm dergâhına giden caddenin sağ başında, Çeşme-başı denilen kahvenin köşesinde medfun olduğunu kaydetmektedir. Merhum Rıfkı Melûl Meriç'in de gördüğünü bildirdiği mezar taşı bugün yerinde yoktur. Ayvansaraylı Hâfız Hüseyin'in ona âit olarak kaydettiği Üsküdar'da Dedeler yanındaki mezar ise yine aynı devirde yaşamış Solak-zâde lekabını taşıyan ilmiye mesleğine mensup iki şahıstan (bk. Şeyhî, *Vaḳāyi' al-fużalā'*) birinin olmalıdır. Diğer taraftan yine aynı yıllarda yaşamış olan Nakkaş Solak-zâde Behzâd Çelebî'nin de dâimâ Miskalî Solak-zâde Mehmed Çelebî ile karıştırıla-gelmiş olduğuna (krş. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, Ankara, 1954, III/II, 569; Ş. Uzluk, *Mevlevîlikte resim, resimde mevleviler*, Ankara, 1957, s. 55 v.d.) bilhassa işâret etmek lâzımdır. Bu zât 1069 (1658/1659) yılında vefât etmiş ve Kulekapısı (= Galata) mevlevî-hânesinin hazîresine defnedilmiştir (Evliya Çelebî, *ayn. esr.*, I, 446 v.d.) Evliya Çelebî'nin bildirdiğine göre, Solak-zâde'nin Köle Yûsuf adında ve miskal çalmak ile tanınmış bir kölesi de var idi (*ayn. esr.*, I, 636).

Solak-zâde'nin eserleri şunlardır: 1. *Divan*. Hemdemî mahlaslı olan Solak-zâde'nin divanı olduğunu Ayvansaraylı Hâfız Hüseyin kaydetmiş (*ayn. esr.*, aynı yer) ise de, şimdilik ancak şiirlerinden bir kaçı elimizdedir. 2. *Fihrist-i şâhân*. 4 *mafā'îlun* vezninde, kasîde şeklinde, 92 beyitlik bir manzûmedir. Burada Osman Gâzî'den itibâren, sıra ile, 19 pâdişahın cülûs tarihi, saltanat süresi verilmekte ve her birinin zamanındaki mühim vak'alardan kısaca bahsedilmektedir. Bu esere daha sonra bir çok zeyil yazılmıştır (İstanbul ts., taş-basması, 4 s. ve Solak-zâde, *Tarih*, s. 3 — 5, yazmaları için bk. *İstanbul kütüphaneleri tarih-coğrafya yazmaları kataloğu*, s. 261 — 263, nr. 145). 3. *Tarih*. Belli bir isim verilmemiş olan bu tanınmış eser *Solak zâde tarihi* diye anılır. Ancak bu şekil eserlere umûmiyetle *Tevârih-i âl-i Osman* denilmektedir. Solak-zâde *Tarih*'i, şimdiye kadar kabûl edildiği gibi, Osmanlıların başlangıcından 1054 (1544) yılına kadar gelen basit bir eser (bk. Fr. Babinger, *GOW*, s. 203 vd.; ayn. mll., *EI*, SOLAḲZĀDA) değil, Şeyhî (ölm. 1733)'nin belirttiği vechile (*Vaḳāyi' al-fużalā'*, Süleymaniye kütüp., Beşir Ağa, nr. 479), 1067 (1657) yılına kadar olan vak'aları toplayan mühim bir tarihtir. *Tarih*'in 1298'de basılan nüshası ancak 1053 yılına, bâzı yazmaları 1054 yılına kadar gelmekte ise de, bu eserin tarafımızdan bulunan bir nüshası (Topkapısarayı müzesi kütüp. Ahmed III., nr. 3078, 490 var., 1083 şevvâlinde

istinsah edilmiş) 1067 yılına kadar gelmektedir (krş. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, III/II, 498, not 3). Elimizdeki yazmaların durumundan eserin bir kaç te'lif devresi geçirdiği anlaşılmaktadır. Matbû metin, yukarıda anılan yazmaya göre, karışık ve yer-yer eksiktir. İhtivâ ettiği vak'alar özlü bir şekilde ve sâde bir türkçe ile kaleme alınmış olan Solak-zâde tarihi, has oda-başı Hasan Ağa'nın teşviki ile yazılmıştır (yk. bk.). Solak-zâde bu eserinde bir çok müellifi (Rûhî, Neşrî, Yezdî, Âlî, Kemal Paşa-zâde, Peçevî v.b.) zikretmekte ise de, bu eserlerden doğrudan-doğruya faydalanmayıp, eserinin başından Sultan Selim I. devri sonuna (926 = 1520) kadar, esâs itibârı ile, Hoca Sa'deddin Efendi'nin *Tâc al-tavârîḫ*'inden, devamında, Sultan Mustafa I.'nın ikinci pâdişahlığına kadar olan (1031 = 1622) kısımda Hasan-beyzâde *Tarih*'inden istifâde etmiştir. Eserin bundan sonraki 36 yıllık kısmı müverrih ile çağdaş olup, tamâmiyle kendi topladığı bilgilere dayanır. İlk iki kısımda bâzı başka eserlerden ilâveler de yapmıştır. Orhan F. Köprülü'nün „Solak-zâde'nin hiç bir yerde Hasan-beyzâde'nin ismini zikretmediği" şeklindeki intihal isnâdı [bk. mad. HASANBEYZÂDE] yerinde değildir (krş. Solak-zâde, *Tarih*, s. 459). Bu eser iki defa basılmıştır: İstanbul, 1271 taş-basması, 83 var.; Sultan Bayezid I.'e kadar; İstanbul, 1298, 773 s. Eserin yazmaları için bk. Fr. Babinger, *GOW*, göst. yer ve *İstanbul kütüphaneleri ... kataloğu*, s. 263 v.d. nr. 146. Ayrıca, Süleymaniye kütüp., Hâlet Efendi, nr. 614, Mihrişah nr. 302; İstanbul Üniversitesi kütüp., nr. TY 113 ve 5062; Topkapısarayı müzesi kütüp., Revan nr. 1102, Bagdad nr. 199, Ahmed III. nr. 3078.

4. **Besteleri.** Miskalî olarak büyük şöhret kazanan Solak-zâde'nin şimdilik tesbit edebildiğimize göre, 12'si saz ve 2'si söz eseri olmak üzere, 14 parça musikî eseri vardır: 1. „Bahâristan" adlı hüseynî peşrevi (düyek), 2—4. 3 tâne uşşak peşrevi (hafif, sakîl, devr-i kebir), 5. Nevâ peşrevi (darb-ı feth), 6. Nîşâbûr peşrevi (devr-i kebîr), 7—8. 2 acem peşrevi (fâhte, hâvî), 9. Rast peşrevi (darb-ı feth), 10. Segâh peşrevi (hâvî), 11. Nikrîz peşrevi (fâhte), 12. Eviç saz semâisi, 13—14. 2 mâhûr şarkı. Ancak onun bestelerinin hepsinin bu kadar olmadığı muhakkaktır. Nitekim bâzı eserlerinin mehterler tarafından çalındığını biliyoruz (Evliya Çelebî, *ayn. esr.*, I, 643; Haydar Sanal, *Mehter musikîsi*, İstanbul, 1964, s. 159 v.d.).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, bk. Müstakîm-zâde Süleyman Sa'deddin Efendi, *Macallat al-nisâb* (Süleymaniye kütüp., Hâlet Efendi, nr. 628, 441b); Cemâleddin, *Âyine-i zürefâ* (*Osmanlı tarih ve müverrihleri*, İstanbul, 1314, 35 v.d.); von Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi* (trc. M. Atâ), İstanbul, 1336, 2. tabı, I, 30; ayn. mil., *Gesehichte der Osmanischen Dichtkunst*, III, 424; Hâşim Bey, *Mecmua* (İstanbul, 1280), 2. tabı, s. 74, 82; M. Süreyyâ, *Sicill-i osmanî*, IV, 171; Suphi, *Nazarî-amelî türk musikisi* (İstanbul, 1935), II, 65 v.d.

(M. KEMAL ÖZERGİN.)

ŞOLAḲ-ZĀDE. [Bk. SOLAK-ZÂDE.]

SOMALİ, şarkî Afrika'da somaliler ile meskûn çok geniş kıt'a.

a. **Coğrafî bakış.** Somali Habeşistan yaylasının şarka doğru 'Aden körfezine ve cenûba doğru Hind okyanusuna uzanan kenarlarından meydana gelmiştir.

'Aden körfezi havzasında, yaylanın şark kenarları önünde, deniz sâhilinden kısa bir mesâfede, kayalık ve çorak bir tepeler silsilesi bulunur (silsilenin en yüksek noktası aş.-yk. 1.800 m.'ye varır); Bür Neso Hablōd („kadın göğüsleri şeklinde tepeler") ve Hâdaftimo gibi tepeleri zikretmek lâzımdır. 'Aden körfezine hemen-hemen muvâzî bir hat teşkil eden bu silsile, Guardafui (Ra's 'Asîr) ve Ḥâfûn burunlarında, Hind okyanusuna doğru iner. Bu tepeler silsilesinin gerisinde, tedricî bir şekilde, Habeşistan yaylası yükselir; bu yayla cenup kısmında Şabēlla ve Cub nehirlerinin yüksek vâdileri ile yarılmıştır. Memleket, yerli halk tarafından, umûmî görünüş sebebi ile, üç bölgeye ayrılır: *gūban* (harfiyen „yanık yer"), yâni kurak iklimli kum yığınları ve eksibeler bölgesi; burası yalnız, o da yılın bâzı aylarında veya yağmurlardan sonra, mer'a olmağa müsâittir; *ōgo* (harfiyen: „yüksek yer"), yâni yukarıda bahsedilen tepeler bölgesi; mûtedil iklimlidir, fakat zirâî işletmeye çok az müsâittir; *tog* („seller") bölgesi, yâni tepeler ile yayla arasında bulunan vâdi; burada münhat arâzinin iki tarafından inen sular akar; şimâle doğru Tog Dēr („derin sel")'i ve cenûba doğru Tog Nūgāl'i teşkil eder. Davar ve at yetiştirmeğe bilhassa müsâit olan mıntaka şimâlî Somali'dir. Daha içeri doğru, *tog*'lar mıntakasının garbında, Habeşistan yaylası Somali'sinde adı, ihtimal iştikakına göre, „yayladakiler" demek olan Ogadēn kabîlesi oturur. Bununla berâber Hind okyanusu tarafında, memleket şimâl bölgelerden çok farklıdır. Yayla, cenûbî kısmında, denize doğru çabuk bir meyil ile değil, tedricen iner ve en yüksek çıkıntıları sâhilden 200—300 mil mesâfede bulunur; suları bundan dolayı kısa seller değil, fakat her mevsimde,

değişik seviyelerde olmakla berâber, bütün yıl akan büyük nehirler teşkil eder.

Yerli Somali halkı memleketlerinde dört bölge ayırırlar; Hind okyanusundan hareket ederek, memleketin içine doğru giden seyyah bunları şu sıra içinde bulur: ilk yerde, sâhillerde hareket eden kum yığınları (somali. *ba'ad*); bundan sonra tepeler veya pek az karışık beyaz kum ovaları (somali. *'arra 'ad* „beyaz toprak"); daha uzakta kırmızı kum, çakıllar; büyük bir kısmı akasya fundalıkları ile kaplıdır (somali. *'arra gudud* „kırmızı toprak"); daha sonra, nehirler boyunca, bir alüvyon sâhası şeridi (somali. *'arra madō* „siyah toprak"); burası nisbeten münbit humus bakımından zengin olup, bilhassa zirâate elverişlidir. Bununla berâber Cub ile Şabēlla'nın aşağı büyük kıvrıntısı arasında bulunan bölgede, daha önce bahsedilmiş olan „siyah topraktan" sonra, yerlilerin *dōy* dedikleri ve cenûbî Somali'nin mer'aca en zengin bölgesi olan bir başka geniş mıntaka bulunur. *Dōy*'un arkasında, şimâl-i şarkîden cenûb-i garbîye doğru bir granit tepeler silsilesi uzanır ki, bu Şabēlla havzasının hudutlarından başlayarak, Bür Mēldāḳ'da, Cub vâdisinin hudutlarına kadar devam eder. *Dōy*'un ötesinde, arâzinin daha içlerine doğru, Bür Hakkaba ve Baydova-yaylası (330 m.) bölgesinde „kara toprak" bulunur. Buradan Ogadēn hudutları yanında, Bokkol-kuyuları mıntakasına kadar, arâzi tedricen yükselir.

Nehir şebekesi. Somali'nin iki büyük nehrinin yüksek sular seviyesi ve bunun neticesi olarak, sularının hacim ortalaması Habeşistan yaylasına düşen yağmurlara sıkı bir şekilde tâbidir ve Somali'nin mevzii yağmurlarının çok az te'siri görülür. Yüksek sular, yılda iki defa, cenûbî Habeşistan'ın küçük yağmurları ve büyük yağmurları ile aynı zamanda husûle gelir. Bu zirâate müsâit bir hâldir, zîrâ Habeşistan'ın büyük yağmurları 15 hazîran ile 15 eylûl arasında yağar, bu devir bilâkis Somali'nin çok şiddetle kuru olduğu mevsimlerden biridir; bu sûretle, yüksek sular ve bâzan nehirlerin feyezanı, hiç olmazsa bâzı kabîleler tarafından, Somali yazının getirdiği zararların bir karşılığı telakkî olunur.

Avrupa haritalarında Juba adı ile ve araplar tarafından Cub adı ile bilinen nehre somaliler Vēbi Ganāna derler; bu gerçekte bir çift isimdir, çünkü *ganān* veya *ganāl* kelimesi, bâzı Sidāmā ağızlarında olduğu gibi, Galla-Borana lehçelerinde tam nehir mânasına gelir (bu isim, gramer bakımından, Kuşî dillerine has bir kaideye göre, bir cemidir, bu dillerde mâyi maddelerin adları ancak cemi şeklinde kullanılır).

Avrupa haritalarında Shebeli denilen öteki Somali nehri civar mıntakaların yerlilerince Vēbi-ga („nehir") adı ile bilinmektedir. Bu nehre şimdiki adı ihtimâl yerli Ogadēn'lerin 'Aden körfezi tarafından gelen ilk seyyahlara bunu, bu nehrin yüksek vâdisinde kat'ettiği en zengin ve en çok bilinen mıntakası olan Şabēlla'ya izâfetle, Vēbi Şabēlla („Şabēlla bölgesi nehri") adı ile tanıtmaları sebebi ile, verilmiştir. Böyle olunca, adın mûtad „parslar nehri" diye tercümesi hiç olmazsa „parslar memleketi nehri" (Şabēlla harfiyen „Parsların bulunduğu yer" demektir) şeklinde düzeltilmelidir.

En umûmî nebat nev'i dikenli akasya fundalıklarından müteşekkil olup, bunlar beyaz topraklarda kırmızı topraklardakinden daha az kesiftir; nehirlerin yakınlarında büyük ağaçlar, husûsiyetle arabistan inciri bulunur ve bâzan nehrin her bir tarafından aş.-yk. bir mil sâhalık küçük ormanlar teşkil eder. Bir nevi hind darısı (somali. *misingo*) ve mısır (*gallay*) kara topraklarda ekilmektedir; hind darısı, darı (*vāmba*) kırmızı topraklarda ve beyaz topraklarda; susam ve bâzı bölgelerde patates (somali - *batāto*) ve manyok (somali. *mahōg*); avrupalıların te'sislerinde pamuk ve şeker kamışı (bu te'sislerin en mühimleri Abruzzes dükü Louis de Savoie tarafından kurulanlar ile kont de Vecchi tarafından kurulan Cināla te'sisleridir) zirâati yapılır. Yukarıda tasvir edildiği üzere, Somali'nin umûmî fizikî teşekkül ve bünyesi yerlileri yabancı müstevlilere karşı müdâfaa etmek husûsunda çok faydalı olmuştur, zîrâ iktisâdî bir ehemmiyeti olan yegâne mıntakaya, yâni kara topraklara erişmeden önce, sâhilin kum çölünü, sonra kırmızı toprakların ormanlarını geçmek lâzımdır ki, buralarda arâzinin tabiî teşekkülü tuzak ve hilelere dayanan bedevîlere has küçük çarpışmalara dikkate değer bir şekilde müsâittir.

b. Eski siyâsî taksimat. Somali, ikinci dünya savaşından önce, şu kısımlara bölünmüş idi:

I. Fransız Somalisi. Resmen „Somali fransız sâhili" adı ile tanınmış idi (5.790 mil², 65.000 nüfus), mülkî bir vâli tarafından idâre edilirdi. Hudutları şöyle tesbit edilmiş idi: İtalyan Eritresi, 24 kânûn-ı ll. 1900 ve 10 temmûz 1901 Fransız-İtalyan protokolü mûcibince; İngiliz Somalisi, 2 ve 5 şubat 1888 İngiliz-Fransız anlaşması ile; Habeşistan, 20 mart 1897 Fransız-Habeş anlaşması ile. İsmine rağmen, müstemlekenin yalnız cenup kısmı somaliler ile meskûn olup, şimâl kısmı Danākil'ler ile meskûndur. Merkezi Cabūti (Cibūti, 8.500

nüfus)'dir. Burası, bilhassa Cibūti-Addis-Ababā Fransız demir-yolu sebebi ile, mühim ticâret limanıdır.

II. İngiliz Somalisi. Himâye idâresi (68.000 mil²; 300.000 nüfus), mülkî bir vâli tarafından idâre edilirdi. Hudutları şöyle tahdit edilmiş idi: Fransız Somalisi, daha önce bahsedilen anlaşmaya göre; Habeşistan, 14 mayıs ve 4 hazîran 1897 İngiliz-Habeş protokolüne göre; İtalyan Somalisi, 5 mayıs 1894 İngiliz-İtalyan anlaşmasına göre. Merkezi Berbera (30.000 nüfus).

III. İtalyan Somalisi (140.000 mil²; 650.000 nüfus). Mülkî bir vâli tarafından idâre edilen müstemleke şöyle taksim edilmiş idi: şimâlî İtalyan Somalisi, yâni Macērtēn ve Hobya iki Somali sultanlığı himâye idâresi, ilk önce Banādir adı ile tanınan cenûbî Somali. İngiliz Somalisi ile hudutları daha önce bahsedilen anlaşma ile, Habeş Somalisi ile hudutları da 16 mayıs 1908 İtalyan-Habeş muâhedesi ile tâyin edilmiştir; İtalyan Oltre-Giuba'sı ile hudûdunu Cub nehri teşkil eder. Merkezi Maḳdişū (21.000 nüfus) idi.

IV. İtalyan Oltre-Giuba'sı („Cub ötesi"; 25.000 mil²; 90.000 nüfus). Burası İngiltere'nin, 15 temmūz 1924 muâhedesi ile, İtalya'ya verdiği sâhadır. Merkezi Kismāyū (12.000 nüfus) idi. Fakat bu müstemleke sonraları tamâmı ile İtalyan Somalisi'ne ilhâk edilmiş idi ve 30 hazîran 1926'dan sonra aynı vâli tarafından idâre ediliyordu.

V. Habeşistan Somalisi, yâni Ogadēn. Burası iki mâlikâneye bölünmüş idi; birincisi Şabēlla'nın yukarı vâdisini içine alıyordu ve Harar feodal beyine bağlı idi; diğeri Cub havzasını içine alıyordu ve Konsō sâhasının feodal beyine bağlı bulunuyordu.

VI. Kenya müstemlekesi. Tanaland ve şimâl hudutları nâhiyeleri; eskiden Jubaland adını taşıyan ve İtalya'ya verilmemiş olan memleketin bu kısmı göçebe Somali çobanlarının teşkil ettiği bir nüfusa sâhip idi.

c. Etnografya. Somaliler 3 zümreye ayrılabilir: diğer somaliler tarafından Ēci denilen şimâl somalileri, Havīya'ler, Sab'lar.

1. En mühim zümreyi teşkil eden şimâl somalileri İsāḳ'lar, Dir'ler ve Dārōd'lara ayrılırlar. Bâzı rivâyetlere göre, bugün Somali denilen bölgeye hicret ederek, somalilerin ilk zümresini teşkil eden Dir'ler bugün bütün Somali arâzisine dağılmış durumdadırlar; bunlar şüphesiz daha sonra gelmiş olan müstevliler tarafından dağıtılmışlardır. Şu kabîleler aslen Dir'lerdendir: Fransız Somalisi'nde yaşamakta olan ʿİsā'lar, İtalyan Somalisi'nde Bīmāl'ler, Şabēlla'nın orta vâdisinde, İtalyan Somalisi ile Ogadēn arasındaki hudutlara yakın yerlerde Faḳī Muḥammed'ler. Bu kabîleler yanında, muhtelif menşe'lerden daha büyük kabîleler ile birlikte oturan Dir âilelerinden müteşekkil küçük zümreler Ogadēn'de, şimâlî İtalyan Somalisi'nde ve Oltre-Giuba'da bulunmaktadır.

İsāḳ'lar İngiliz Somalisi'nin garp kısmında ve bu sâhilde kâin pazar şehirlerinde Zeila (arapça Zayla'; somali. Avdal; Galla. Afdali,), Berbera ve Bulaḥār'da otururlar. Başlıca kabîleler Habar Auval, Habar Yūnis, Habar Ca'lo ve Habar Garḥacis'tir. İsāḳ zümreleri Oltre-Giuba'da da yaşarlar ve bunlar husûsiyetle ingiliz müstemleke idâresinin yerli, mütekait me'mûrları ile âileleridirler; daha ehemmiyetli bir İsāḳ zümresi ʿAden'de bulunur; bunların büyük bir kısmı işçi ve liman sandalcılarından müteşekkildir.

İsāḳ'ların an'anevî düşmanları olan Dārōd'lar somalilerin en mühim zümresini teşkil ederler ve İngiliz Somalisi'nin şark kısmında, İtalyan Somalisi'nin şimâl kısımlarında, Oltre-Giuba'da, Kenya müstemlekesi Somalisi nâhiyelerinde ve Habeşistan yaylası mıntakasının hemen her tarafında otururlar. Başlıca Dārōd zümreleri şunlardandır: 1. Komba ile Kūmada'lara ayrılan Kablallaḥ'lar; Komba'lar şu kabîleleri içine alır: Harar yakınlarında oturan Geri Komba, eski kabîle birliği olan Harti, yâni bütün şimâli İtalyan Somalisi'nde oturan Macērtēn'ler; İngiliz Somalisi'nin bütün şark kısmını işgal eden Varsangalī ve Ḍūlbahanta'lar ve Macērtēn'ler ile berâber oturan Dişişa'lar. Kūmada'lar Galimēs Vaytēn, Bal'ad ve Cidvāḳ küçük zümreleri ile birlikte büyük Ogadēn'leri içine alırlar; bunagöre, bunlar Habeşistan Somalisi'nin en büyük kısmını ve Oltre-Giuba'nın merkezî mıntakalarını işgal etmektedirler. 2. Dārōd'ların bir başka zümresi başlıca kabîlesi Marrēhān olan şimâlî İtalyan Somalisi'nin bir kısmında ve Oltre-Giuba'nın şimâl mıntakalarında oturan Sadda zümresidir. Dārōd (Macērtēn) âileleri İtalyan Dankalia'sında (Eritrea) küçük Bakā ve Abbā Gubbā adalarını işgâl etmişlerdir.

II. Havīya'ler İtalyan Somalisi'nde ve Habeşistan Somalisi'nde bütün Şabēlla vâdisinde otururlar. Mahallî an'aneye göre, bugünkü topraklarında Havīya'lerden önce menşe'de akrabâ olan ve şüphesiz nehre doğru hicret eden ilk zümreleri olan Acurān'lar var idi. Acurān'lar bugün dağılmış ve başlıca dört zümreye ayrılmıştır: birincisi azadlı köleleri ile birlikte İtalyan ve Habeşistan Somalisi hudutlarında yaşar; ikincisi Afgōy'un cenûbunda, aşağı Şabēlla vâdisinde yaşar; üçüncüsü Cub yanında, Bārḍēra arâzisinde, dördüncüsü Kenya müstemlekesinde,

şimâl hudûdu nâhiyesinde yaşar. İlk zümrenin oturduğu mıntakaya Şabēlla (yk. bk.) denilir. Acurān kabîlesinin en büyük kısmı eski kölelerden veya azadlılardan meydana geldiğinden, bunlar burada oldukça az bir mikdar teşkil ettikleri için, Ogadēn'ler bu zümreye ekseriyâ Addōn, yâni köleler derler; bu sonuncular bundan dolayı bâzı etnograflar tarafından, haksız olarak, bir Bantu kabîlesi veya Bantu dilini konuşan bir halk sayılmışlardır. Havîya'lerin diğer başlıca zümreleri şunlardır: Cidla, Cacēle, Bādi 'Adda, Gālca'el kabîlelerini içine alan ve Şabēlla'nın cenûbunda, cenûbî İtalyan Somalisi'nde Mahaddāy'a kadar olan bölgede oturan Guggundabe'ler; Habar Gidir, Abgāl (bu msl. Va'ēsla'lar, Dā'üd'lar, 'Ēli'ler, Mantān'lar, Yūsuf'lar, Agon-yar'lar, Varsangalī-Abgāl'lar gibi çok sayıda bir kabîle topluluğudur), Mōbilēn, Va'dān, Hillibi kabîlelerini içine alan Gurgat'lar; bunlar Guggundabe'nin cenup hudutlarından Okyanus'a ve Sab arâzisine kadar uzanan bölgeyi işgal ederler.

Havîya arâzisi ile Cub arasında bulunan mıntakada oturan Sab'lar Rahanvēn ile aslında bu iki zümrenin müşterek bir ceddi olması gereken Digil adını almış olan bir başka zümreye ayrılmıştır; Digil'ler başlıca şu kabîleleri içine alır: Ciddu, Tünni, 'İrrola, Ḍabarra. Rahanvēn'ler iki kabîle zümresini ihtivâ eder: Siyyēd'ler („sekizler") ve Sagāl'lar („dokuzlar"); başlıca kabîleler Elāy, Lisān, Haryēn, Hadāmo, Lubāy, Galadi ve Gēlidla'dır. Öteki Somali kabîleleri, adı umûmiyetle kabîlenin adının aynı olan müşterek bir cedden geldikleri hâlde, Rahanvēn kabîleleri, Rahanvēn soyundan gelen çok küçük bir zümre ile aynı ad altında birleşmiş muhtelif menşe'li âilelerden ve boylardan müteşekkildir. Bu büyük zümreler ile cenûbî Somali'de Kenya müstemlekesinde (şimâl hudûdu nâhiyesinde) ve Habeşistan Somali'sinde ayrı bir hâlde yaşayan Garra'lar (son iki zümrenin, son zamanlara kadar hem Somali ve hem Galla dilini konuşmakta olduklarına dikkati çekmek yerinde olacaktır) gibi menşe'leri kesin bir şekilde bilinmeyen kabîleler yanında şunları da zikretmek gerekir: azadlılar, kaçaklar ve sâhil şehirleri halkı. Ekseriyâ Bantu menşe'li olan, fakat bugün tamâmiyle somalileşmiş bulunan, efendilerinden kurtarılan veya kaçan köleler bâzı bölgelerde kabîleler meydana getirmişlerdir; orta Şabēlla vâdisinde Şidla kabîlesi; Būr Hakkaba siyah topraklarında yaşayan son efendilerinden müstakil olarak Bayḍova yaylasında bulunan azadlı Elāy'lar kabîlesi; Cub'un aşağı vâdisinde Vagōşa denilen zümreler. Kanun dışı edilmiş olan zümreler, yâni kurmuş oldukları münâsebetler sebebi ile, necis olarak telakkî edilen zümreler köleleri hâline düştükleri yüksek kast kabîleleri ile birlikte yaşarlar. Somali'de aşağı derecedeki kastlar umûmiyetle Sab adını taşır ki, bu ad yukarıda gördüğümüz gibi, cenûbî Somali'de, tamâmiyle bir kabîleler zümresinin adıdır. Bu aşağı derecedeki kastlar, Yibir („sihirbazlar"), Midgan („avcılar"), Tumal („demirciler") zümrelerini içine alır. Bu kastlara Havîya'ler umûmiyetle, gerçekte Kenya müstemlekesinde bir Bantu halkının adı olan Bon adını verirler; bunlar Eyla'ları („avcılar"), Maddarrāla'lar ve Gaggāb'ları („debbaglar"), Ḍarḍov'lar („dokumacı"), Yahar'lar („sihirbazlar"), Tumāl ve Ḳalmaşuba'lar („demirciler") zümrelerini ihtivâ ederler. Sab'lar için aşağı derecedeki kastlar Ribi'ler („avcı") ile Varabay („demirci") 'lerdir.

Sâhilde bulunan şehirler iç Somali kabîlelerinden müteşekkil zümreler ve yeni somalileşmiş, fakat pek çok muhtelif menşe'den gelen âileler ile meskûndur; bunların en büyük kısmı Somali'ye göç sûretiyle gelmiş olan araplar ile Bantu'lardır; bâzı âileler fars menşe'li olduklarını iddia etmektedir ve diğer bir kaç âilenin Madagaskar menşe'li olduğuna dâir rivâyetler vardır.

d. Dil. Somali dili Kuşî dil âilesine mensup bir dil olup, bu âilenin de Reinisch'in „eski kuşî" dediği zümresine girer; bu itibârla Saho-'Afar, Baḍavîye ve Galla dilleri ile akrabâdır. Bu dil, tarihi boyunca, en az Galla dili kadar Kuşî olmayan dillerin te'sirinde kalmış olduğundan, nefes ve ses yolunun kapanmasını tâkip eden kendine mahsus sessizleri vardır; fakat Galla dilinde ve bâzı Sidāma lehçelerinde müşterek olan ve — muhtelif nîsbetlerde de olsa — Habeşistan'ın yeni sâmî dillerine de girmiş bulunan gerçek sessiz çift sesleri bu dilin fonetiğinde yoktur. Bunun neticesi olarak, *ḳ* Somali dilinde patlayıcı bir gırtlak sessizi olup, arapçadaki gibi telaffuz olunur; *ḍ* bir ön damak sessizi olup, bâzı lehçelerde *rr* 'ye tahavvül etmeğe mütemâyildir. Bir de Somali dilinde, yalnız *e* ve *i* seslilerinin te'siri altında değil, fakat akıcı *l* te'siri ile de bir damaklaşmaya doğru müphem bir temâyül olduğuna da dikkati çekmek gerekir; müennes harfi târifi olan *-ta* için ve mutavaat şekli eki olan *-t* için hâl böyledir; bunlardan önce isim veya fiillerin sonunda *l* bulunduğu zaman, bunlar *ṣa - ṣ* şeklinde damaklaşır. (*lṣa, lṣ* benzeşme ile birbirini müteâkip *ṣa, ṣ* olur). Başka Somali lehceleri *ḥ* ' gırtlak seslerini muhâfaza ettikleri hâlde, Sab lehce-

sinde *ḥ* *h* ve *'* da *'* olmuştur. **Şekil bilgisi** bakımından, Somali dilinde kuşî 'de kullanıldığı şekillerde, yâni yalnız ön ekler ve ekler vâsıtası ile fiil çekimleri bulunur; hâlbuki Galla dili yalnız ikinci fiil çekimi şeklini muhâfaza etmiştir. Fakat diğer taraftan, Somali dili ile 'Afar-Saho dili mukayese edilirse, bu son dilde ön ekler vâsıtası ile fiil çekiminin öteki şekilden daha sık olmasına (ihtimal komşu sâmî dillerin yapmış olduğu kuvvetli te'sir sebebi ile) karşılık, Somali dilinde, kendine has bir tarzda, biraz önce bahsedilen ön ekler ve son ekler vâsıtası ile fiil çekiminin yalnız beş fiilde, yâni **olmak**, **mevcut olmak**, **bilmek**, **gelmek**, **söylemek** fiillerinde muhâfaza edildiği görülür (bununla berâber bu fiiller en çok müşterek fikirleri ifâde eder). Daha Havîya ve Sab lehcelerinde bilhassa bu fiillerin iki çeşit çekimleri ile kullanıldıklarına dikkati çekmek gerekir. Somali dili **nahvi** bu dile husûsî vasıflar verir (zîrâ, bilhassa isimden önce veya isimden sonra değil de, fakat cümlenin sonunda fiilin önüne konulan isim çekimi edatlarının kullanılması sebebi ile, bir isim çekimi mevcut değildir) ve bir dereceye kadar bu dili yabancılar için güçleştirir. Msl. „deve ve at bu ip ile bağlanmışlardı" cümlesi şöyle söylenir: *Hareggan rattiga iyyo faraska ālo gu kala heray*, yâni, harfiyen: „bu ip deve ve at onlar idi ile-nin-tarafından bağlanmış" („ile-nin-tarafından" kelime zümresi iki hayvanın bir arada değil de, her birinin bahis konusu ipin bir parçası ile bağlanmış olduğu fikrini ifâde eder). Saho-'Afar dilinde sâhip olunan şeyi gösteren kelimenin sâhip olanı gösteren kelimenin önüne ve buna mukabil Galla dilinde, mâlik olanı gösteren kelimenin mâlik olunan şeyi gösterenin önüne getirilmekle ifâde olunan izâfet münâsebeti Somali dilinde, Galla 'da olduğu gibi veya daha sık olarak, ilk önce başka eşyanın adını koymak, bundan sonra sâhibin adını mülkiyet sıfatı ile birlikte getirmekle, ifâde olunur; msl. „Ömer 'in evi", harfiyen, „'Umar ev" veya „'Umar evi" ile ifâde olunur.

Somali lehceleri, kavmî taksimata göre, **İsāḳ**, **Dārōd**, **Havîya**, **Sab** zümrelerine ayrılır. **İsāḳ lehceleri** aslî olan ön damak *ḍ* lerini muhâfaza etmiştir; devamlılık fiillerini *-ay* eki ile teşkil ederler; ilk iki şahıs zamirlerinin cemînde, dâhil edici „biz" (yâni: söyleyen ve duyan biz) ile hâric bırakıcı „bizi" (yâni: konuşan ve bir başka şahsı) birbirlerînden ayırır. **Dārōd lehceleri**, iki sesli arasında bulunduğu takdirde, ön damak *ḍ* leri *ṛ* 'ye (Ogadēn lehceleri) veya *r* 'ye (Macērten lehceleri) çevirir; bunların devamlılık gösteren fiilleri *hay* ile teşkil olunur; bunlar yukarıda bahsedilen iki „biz"i muhâfaza etmişlerdir. **Havîya lehceleri** iki sesli arasında bulunan *ḍ* leri *r* 'ye çevirir; devamlılık gösteren fiilleri, ihbar sigasının yanına *hay* fiili getirilmek sûretiyle teşkil edilir; çift „biz" bu lehcede yoktur. **Sab lehceleri**, yukarıda söylendiği gibi *ḥ* 'yı *h* 'ya ve *'* 'ı *'* 'ye çevirir; bunlar başka Somali lehcelerinde *-o* 'lu emir şekline girmiş olan *av* 'lı sıla sigasını muhâfaza etmişlerdir; emrin menfî şekli-*in*- ön-eki ile *-oy* ekini taşıyan fiil ile teşkil olunur (diğer lehcelerde bu hâlde *ha*-ön-eki ile *-in* ekini taşıyan fiil kullanılır).

Kelimelere gelince, Somali dili arapçanın çok az te'sirinde kalmıştır ve hattâ arapçadan alınan kelimeler, kabûl edilir-edilmez, tamâmiyle Somali fonetiğinin kaidelerine uymuştur; Galla dili de, müşterek menşe'leri göz önünde bulundurulursa, Somali dili üzerine büyük bir te'sir yapmamıştır; buradan ihtimal Sab lehceleri istisnâ edilebilir; bununla berâber, Galla 'ların büyük istilâsından önce, somaliler ile Sidāmā 'ların eski komşuluklarının bâzı delillerini Somali kelimelerinde bulmak kabildir.

e. **Tarih.** Kavmî efsâneler, menşe'lerini Peygamberin yeğeni 'Aḳîl b. Abî Ṭālib 'e kadar çıkararak, Somali tarihini islâmlaştırmış ise de, hâmî kavimlerin Afrika 'ya Asya 'dan gelmiş olup-olamayacakları meselesi hakkında ne düşünülürse-düşünülsün, somalilerin şimdiki arâzilerini, hepsi 'Aden körfezinin Afrika sâhilinden gelmek üzere, birbirini tâkip eden ve birbirini iten zümrelerin arka-arkaya gelen muhtelif istilâlarından sonra işgal ettiklerinde şüphe yoktur. Diğer Somali müstevlileri tarafından sürüldükten sonra, Dir 'ler de buraya böylece gelmişlerdir; bunların arasından bir kısım Ogadēn 'i ve Cub ile Şabēlla arasındaki mıntakayı kat'ettikten sonra, bu son nehrin aşağı vâdisine ulaşmış ve Bîmāl kabîlesinin doğmasına sebep olmuştur. Sab 'lar 'Aden körfezini terk etmişler ve Cub havzasına doğru yönelmişler, sonra Vēb vâdisi boyunca yayladan inerek, Mārilla yakınlarından itibâren şarka yönelmişler ve bir Galla kabîlesi olan Vardāy 'lar ile savaşarak, şimdiki mıntakalarını istilâ etmişlerdir. İsāḳ 'lar ve Dārōd 'lar yukarıda anılan şimâl sâhillerinden gelmişler ve Dir 'ler ile Galla 'ları atarak, arâzilerini zaptetmişlerdir. Havîya 'ler şimâl mıntakalarından gelmişlerdir; bunlar ilk önce Marēg şimâlinde durmuşlardır; hâlbuki kardeşleri Acurān 'lar Galla 'lardan ve Ciddu 'lardan Şabēlla vâdisini almışlardır; fakat aynı Havîya 'ler nehre kadar ilerilemişler ve Acurān 'ları dağıtmışlardır. Şu hâlde Somali arâzisi-

nin istilâsı tarihinde iki devre görülebilir: Galla'lara karşı savaşlar devresi, sonra en iyi yeri zapt etmek için bizzat Somali zümreleri arasındaki savaşlar devresi. Fakat çok alâka uyandırıcı yazılı bir rivâyette (bunun arapça yazılmış olan bir el-yazmasını te'min ettim) Somali efsânelerinde bahsedilen savaşlar, yâni müstevli Galla'lar ile Cub havzasında oturan Zanc'ler (yâni Bantu halkı) arasında vukua gelen savaşlar hikâye olunur. Somali'yi istilâ edenler şu şekilde sıralanabilir: zenci Bantu'lar, sonra Kuşî Galla'lar. en sonunda Kuşî Somali'ler.

Bu sonuncular toprakların iç kısmının istilâsında birbirlerini tâkip ederlerken, deniz sâhilinde bulunan mıntıka, pek çok asırlardan beri, Arabistan ile sıkı ticâret münâsebetlerine sâhip idi; daha cenûbî Arabistan krallığının [bk. mad. HİMYAR] ticârî müstemlekeleri ile başlamış olan bu ticâret, islâmiyet devresinde daha da kesif bir hâl aldı. Bu arap müstemlekesi hâline gelmesinin neticesi olarak iki küçük devlet teşekkül etti: Zayla' devleti ile Maḳdişû devleti; bunlar umûmiyetle somalileşmiş arapların veya kuvvetle arap kültürü te'sirinde kalmış Somalilerin mahallî hânedanları tarafından teşkil ve idâre edilmiştir. Milâdî XIV. asırdan beri inkişâf ederek devam eden Zayla' krallığı, kuvvetleri Grāñ kumandası altında habeşlere karşı yapılan savaşlarda yok olduğu zamana kadar, cenûbî Habeşistan'daki müteaddit müslüman devletler ile yapılan iç ticâret sâyesinde, devam ve inkişâf etmiştir [bk. madd. GRĀÑ, bir de HABEŞİSTAN, HARAR, ZAYLA']. Bununla berâber Maḳdişû devleti milâdî XIV. asırda kısa bir refah devresine erişmiştir; sonra inhitatı hemen-hemen sür'atle başladı, zîrâ nüfus iç taraflarda oturan Somali bedevîlerinin gevşek mukavemetlerini yenebilecek iktidarda değil idi. Bir çok hâdiselerden sonra, Maḳdişû, Muẓaffar'ler sülâlesi idâresi altında, XVI. asra kadar istiklâlini muhâfaza etti; XVII. asırda 'Omân imamı tarafından işgal edildi; bu da bir kaç sene sonra, Banâdir denilen bütün sâhili, Maḳdişû ile birlikte, sâkinlerine terketti, yalnız onları kendisini hukümdar olarak tanımağa mecbûr etti. Masḳaṭ devleti (XIX. asrın başında), 'Omân sultanlığı ile Zangibâr sultanlığına bölününce, Maḳdişû taksimde Zangibâr'a verildi; sultanlar, Maḳdişû, Marka ve Brāvā'ya bir vâli ile askerî birlikler yerleştirerek, burayı kendi memleketleri hâline getirmeği denediler. Fakat kısa bir hâkimiyet devresinden (aş.-yk. 60 yıl) sonra, Zangibâr bu şehirleri İtalya'ya sattı.

Ne olursa-olsun. memleketin içlerinde, Somali kabileleri müteaddit asırlar boyunca, tam bir istiklâl içinde yaşamışlardır. Somali an'aneleri XVI. asırda Somalileri Sidāmā'lardan ayıran ve onları bu küçük hars merkezlerinden uzaklaştıran Galla'ların Habeşistan'a karşı büyük istilâsından hiç bir hâtıra muhâfaza etmemiştir. Bununla berâber memleketin içlerinde bâzı bölgelerde bulunan Somali'nin bugünkü harsından üstün ve yerliler tarafından Acurān'lara veya Madinla'lere isnât olunan bir harsın izlerinin şimâl Sidāmā devletleri harsı te'siri altında kalmış olan bir yerli harstan ziyâde, cenup sâhillerinin arapları ile daha önceden sıkı bir temasta bulunan Somalilerin eseri olması faraziyesini göz önünde bulundurmak lâzımdır.

İç-Somali böylece XIX. asrın sonuna kadar müstakil kaldı; bu devirde Fransa (1884'te), Büyük Britanya (1884'te) ve İtalya (1889'da) müstemlekelerini işgal ettiler.

f. İslâmiyet. Somaliler tamâmiyle müslümandırlar ve şâfi'î mezhebindendirler. Ne Masḳaṭ imamı, ne Zangibâr sultanları, Somali sâhillerindeki kısa hâkimiyetleri müddetince, Somali nüfusu arasında kendi İbāẓî görüşlerini yaymışlardır; bunun neticesi olarak, sultanın vâlisi Somali'den çekilince, ibâzîliğin artık hiç bir izi kalmadı. Avrupa müstemlekesi olan yerlerde asker (*'askarî*) veya işçi sıfatı ile Somali'ye hicret edip gelen araplar arasında bâzı Zeydîler bulunmaktadır, fakat bunlar itikatlarını halk arasında telkîn etmemektedirler.

Yetişmelerinin farklılığı ve tarihî gelişmelerinin ayrılığı sebebi ile, deniz sâhili nüfusu ile iç taraflardaki nüfus islâmiyetin te'sirini ayrı şekillerde almıştır. Bir çok asırdan beri müslüman harsına sâhip arap merkezleri ile münâsebette olan ve tâcir cemâatler hâlinde teşkilâtlanmış, bir kabîlenin diğer kabîle ile münâsebetleri hâlinde değil de, medenî bağlar ile birleşmiş bulunan sâhil şehirleri, memleket içinde müstakil, sâhil nüfusu karşısında düşman ve itimatsız bulunan ve geniş arâzilerinde müşterek bir menşe'in bağı ile sıkıca bağlı olan nüfusundan tabiî olarak daha kolay bir şekilde islâmiyeti kabûl etmişlerdi. İslâmiyet propagandası eski müşriklik ve kabîlelerin örfî hukûku ile mücâdele etmeğe mecbûr oldu. Bu durumda, islâmiyetin memleket içlerinde yayılması başlıca dinî tarîkatler sâyesinde mümkün olmuştur. Bu itibârla burada Somali dinî harsının şu üç unsuru hakkında bir az izâhat vermek lâzımdır: İç-Somali'de eski müşrikliğin kalıntıları, sâhildeki müslüman harsı, dinî tarîkatler.

Şüphesiz eski bir mukaddes raks olan *sār* merâsimi müşrikliğin bir kalıntısı sa-

yılabilir. Yerli halk bir dâire şeklinde toplanır ve şarkıcılar, husûsî bir âhenk ile, şarkı söyler. Bir veya bir kaç şarkıcı baygın bir hâlde yere düşer. Ötekiler şarkı söyleyerek ve ellerini çırparak, ayaklarını vurarak yahut davul ve dümbelek çalarak, *sār*'ı çalarlar. Sonra bayılmış olan kimse yavaş-yavaş ayağa kalkar, bir kama alır, yeniden bayılıncaya kadar, dâirenin ortasında, kama sallayarak, raks eder; fakat tamâmiyle kendine gelmiş bir hâlde, derhâl tekrar kalkar. *Sār*, kama yerine, elde alevli bir meş'ale ile de oynanır; Sab'larda oyuncu dâireden dışarı çıkar, en yakın sık ormana girer ve oradan geri gelir ve yüksek ses ile bağırarak, kana bulanmış kamasını gösterir ki, bunun öldürülen cinin kanı olduğu söylenir [Bk. bir de mad. ZĀR].

Somalilerin müşriklik devrinden kalma diğer bir merâsimleri yılın ilk günü ziyâfetidir. Somalilerin 365 günlük bir güneş yılları vardır; 7 yıl bir devre teşkil eder; her yıl haftanın bir gününün adını taşır; her devre, içinde cereyân eden en mühim hâdisenin adını taşır; nitekim Haviya'ler *isnīnta orrāḳ madō* („siyah güneşin pazartesi günü") 'dan bahsederler; şüphesiz bu devre bir güneş tutulması sebebi ile böyle adlandırılmıştır; Sab'lar *sabdi faranci* („avrupalı, frenk cumartesi günü") 'den bahsederler, bu sûretle kaptan Battego'nun memleketlerine gelmesine telmih ederler. Yılın ilk günü çok yaygın bir âile bayramı olan *dabşid* ile kutlanır. Her âile kulübesinin yanında bir sevinç ateşi yakar ve baba, bir tarafından öteki tarafına atlayarak, ateşin üzerinden geçer; yahut mızrağını ateşin ortasında çevirir. Sonra umûmî rakslar yapılır, bundan sonra da şarkı söyleyen gençlerin geçitleri başlar ve kurbanlar kesilir.

Ölümden sonra maddî hayatın devam ettiğine ve ölülere yiyecek ve giyecekler te'min etmek zarûretine dâir halk inancını da zikretmek lâzımdır; bu da mezarın yanında davar kurban etmekle ve fakirlere et ve pamuk bezler dağıtmakla yapılır; bunların „yiyeceği ölülere ulaştırdıkları" söylenir. Mirasın büyük bir kısmının bu merâsimleri („birlikte defnedilen şey") yerine getirmek için vasiyetnâmelerde tesbit edilmesi ve oğul ile yakınların „mezarı süpürmeğe", yâni bâzan kurban kesmeğe ciddî ihtimam göstermeleri bu âdetten ileri gelmektedir. Diğer müşrik fikirlerin izleri kabîlenin mevrus reislerinin sihirli kudretlerinde bulunmaktadır; müşrik Kuşî'lerin kadîm gök tanrısı için güneş ne idi ise, bunların gözleri de onlar için aynı şeydir. Reisin „sıcak gözü" davara çok doğurma kabiliyeti verir veya ondan bunu alır, ölüm getirir, hasta eder veya hastaları iyileştirir. Eski müşrik sihirbazların yerini müslüman âlimler almıştır. Bunlar *vadād* adını muhâfaza etmişlerdir ve sihirli işler de yapabilirler. Koruyucu takdis, müşriklik zamanında olduğu gibi, tükürerek yapılır. Kesilen hayvanın başı, karnı ve ayakları, Somali'deki islâmiyette, müşrik Kuşî itikatlarına uygun olarak, necis sayılır.

Gök tanrısının Somali dilindeki adları (*Ebba* ve *Vāḳ*) şimdi Allah için kullanılmaktadır ve hattâ müşrik cin adı (*gūl*; galla. *ḳollā* ambar. *ḳollō*) yeni lehçelerde tâlih, baht mânasında kullanılır.

İslâmiyete karşı daha kuvvetli bir mukavemet islâmiyetten önceki arap hayatına büyük bir benzerlik gösteren bir içtimaî teşekküle dayanan ve binnetice müslüman şerîati ile ekseriyâ tezat hâlinde bulunan somali örfî hukuku tarafından gösterilmiştir. Ölen bir kimsenin zevcesinin ölenin kardeşi ile evlenmesi ve dul kadının ölenin kardeşinden başka bir kimse ile yeniden evlenmek istediği takdirde, ölmüş zevcin yakın akrabâlarına ödeyeceği bedel (bununla berâber, Somaliler için, ölünün kardeşi olan ikinci kocanın çocuklarının, sâmîlerde olduğu üzere, birincinin oğulları ve soyunun devamı olarak telakkî edilmediğine, bilâkis ilk zevcin çocuklarının ikinci zevcin neslinden sayıldıklarına dikkati çekmek gerekir); kız kaçırmakla izdivaç; somalilerin zihninde, öldürülen kimsenin yakın akrabâlarının katilin şahsı üzerinde sâhip oldukları bir ex delicto hakka istinâden, katilin kurtuluş bedeli sayılan kan bedeli; miras haklarından mahrum edilen kadınlar; kanun dışı bırakılmış zümreler (bunlar ile izdivaç münâsebetleri kurulamaz, hiç bir şekilde onlar ile temasta bulunulmaz, zîrâ bunlar dâimî bir şekilde necâset [*nacāsa*] hâlinde sayılır;—eski âdetin mahâret ile islâmlaştırılmasını kaydetmek gerekir); şimâl kabîlelerinde son zamanlara kadar tesâdüf edilen dışarıdan evlenme ve ayrı iki şahıs arasında aktedilen izdivaçtan ziyâde, iki kabîle arasında aktedilen izdivaçların dikkate alınması gereken izleri hakkındaki hükümler zikrolunabilir.

Bununla berâber sâhilde, müslüman harsı merkezlerde, bilhassa XIX. asrın ikinci yarısından itibâren ticâretin gelişmesinden sonra, müslüman âlimlerin çalışmaları arapça yazılmış ve bilhassa tasavvuf mevzûlarını ele alan mahallî küçük bir edebiyat teşkil ediyordu. Basılmış başlıca eserler şunlardır: Şayḫ 'Abd Allāh b. Yūsuf 'un *al-Maqmū'at al-mubāraka*'si, *şākhāl* zümresine mensup olan müellif eserini Kahire'de bastırmıştır; Brava (Barāvā)'ya mensup Şayḫ Ḳāsim b. Muḥyi 'l-Dīn

'in *Macmū'at al-ḳaṣā'id* 'i. Bu son eser bir çok Somali müellife âit olan manzûmelerin bir dergisinden ibârettir; bununla berâber, *al-Macmū'at al-mubāraka* Şeyḫ 'Abd Allāh 'ın *taṣavvuf* hakkındaki beş risâlesinden meydana gelmiştir; fakat bunun asıl alâka veren kısmı üçüncü ve dördüncü risâleleri olup, ilki *al-Sikkīn al-ġābiḥa 'ala 'l-kilāb al-nābiḥa* („havlayan köpeklere karşı keskin bıçak") ve sonuncusu *Naṣr al-mu'minīn 'ala 'l-maradat al-mulḥidīn* („dinsiz isyaocılara karşı imanlılara yardım") adını taşır ve Sâlihiye tarîkatına karşı şiddetli hücumları ihtivâ eder. Somali 'nin başka bir büyük âlimi Şeyḫ Avēs (Uvays) Muḥammed al-Barāvī olup, *Macmū'at al-ḳaṣā'id* 'de neşredilen iki manzûmesinin yanında, Somali dilinde beş manzûme kaleme almıştır ve kendisi arap alfabesi ile yazan yegâne şahıs olmuştur; bu beş manzûmeden biri Mad Mulla 'nın şâkirdlerine karşı yazılmıştır. Arapça bir çok tasavvufî manzûmeler yazmış olan (en çok yayılmış olanı *Sirāc al-'uḳūl va 'l-sarā'ir fi 'l-tavaṣṣul bi şeyḫ 'Abd al-Ḳādir* [„Şeyh 'Abd al-Ḳādir—al-Cilānī—'e bağlanmak husûsunda akıl ve içlerin meş'alesi"] 'dir) Şeyḫ 'Abd al-Raḥmān al-Zayla'ī 'yi de zikretmek gerekir. Diğer bir Somali âlimi, Maḳdişū 'da *şānşiya* zümresinden olan ve daha çok Şeyḫ Şūfī adı ile tanınan Şeyḫ 'Abd al-Raḥmān b. 'Abd Allāh 'dır; kendisi *al-Macmū'at al-mubāraka* 'de yayınlanmış olan *Şacarat al-yaḳīn* („kesin bilgi ağacı") veya *al-Nubẕat al-yaḳīna fi mu'cizāt Ḫayr al-bariya* („insanların en iyisinin mûcizeleri hakkında gerçek kısım") 'nin müellifidir ve bu eser Somali sûfîler muhitinde çok yayılmıştır.

Brāva 'da bulunmuş olan bir el-yazması al-Büşīrī 'nin *Ḥamziya* 'sinin sevâhili diline manzum bir tercümesini ihtivâ eder. Araştırmaların daha eski başka el-yazmalarını ve arapça-Somali dilinde vesîkaları meydana çıkarması muhtemeldir.

Somali 'de dört t a r î k a t vardır: Ḳādirīya [bk. mad. 'ABD AL-ḲĀDIR AL-CĪLĀNĪ veya AL-CĪLĪ]; Aḥmedīya, yâni XIX. asrın yarısında 'Asīr 'de, Şabya 'dn ölmüş olan Aḥmed b. İdrīs 'in tarîkatına mensup olanlar; Aḥmedīya 'nin daha muahhar bir kolu olan Şāliḥīya (kurucusu ve reisi Mekke 'de oturan ve Aḥmed b. İdrīs 'in müridi olan sudanlı mutasavvıf İbrāhīm al-Raşīdī 'nin müridi Muḥammed Şāliḥ 'tir); Rifā'īya, Sayyid Aḥmed al-Rifā'ī 'nin tarîkati. Yukarıda tasavvufî eserlerin yazarları olarak anılan âlimlerin hemen hepsinin mensup oldukları Ḳādirīya tarîkati mensupları Somali 'nin en bilgili ve en çok asrîleşmiş zümresini teşkil ederler; yayıldıkları sâha azdır ve hiç bir iktisâdî teşkilâta sâhip değillerdir, fakat bunlar zirâatten daha çok, öğretim ile meşgûl olurlar. Somali Kadirîleri, bir çok yıllardan beri, Şāliḥīya mensuplarından şiddetli bir fikir ve duygu ayrılığı ile ayrılmışlardır; ilk önce Muḥammed Şāliḥ 'in sâdık bir arkadaşı olduğunu bildirmekle mücâdeleye başlayan Mad Mulla 'ya karşı Kadirîler tarafından tenkitler ileri sürüldü [bk. mad. MUḤAMMED B. 'ABDALLĀH ḤASSĀN]; bunlar 1327 (1909) 'de Mulla 'nın tarafdarlarına Şeyḫ Avēs b. Muḥammed al-Barāvī 'yi öldürttüler. Şeyḫ 'Abd Allāh 'ın kitabı (*al-Macmū'at al-mubāraka*) ve Şeyḫ Ḳāsim Muḥyi 'l-Dīn al-Barāvī 'nin bir manzûmesi neşredildikten sonra, Şāliḥīya mensupları, *lakum dīnukum va li dīnī* nakaratı ile, tecâvüze uğradıklarından, daha az şiddetli olmakla berâber, hücumlar yeniden başladı. Şāliḥīya mensupları, bilâkis, kabîleler üzerinde siyâsî bir nufûz kazanmağa çalıştılar ve bilhassa nehirlerin kıyılarında bir ziraatçi cemâatler teşkilâtı kurmakla meşgul oldular. Mulla hareketi Vēb vâdisinde, 1917 'de Habeşistan 'a karşı Sayyid Muḥammed Yūsuf 'un isyânı Şāliḥīya 'ye mensup reislerin idâresi altında yürütüldü. Diğer taraftan Şabēlla vâdisi boyunca uzanan ve davar yetiştirmekle meşgul olan Somali bedevîleri tarafından ilk önce bilinmeyen „kara topraklar" bir çok yerlerde kabîleler arasındaki mücâdelelerden ve başka siyâsî vaziyetlerden istifâde etmekte oldukça mahâretli olan Şāliḥīya mensuplarının isteklerine mevzû teşkil etti; onlar bu sûretle zirâate en elverişli mıntakaları kabîlelerin kendilerine vermesini te'mine çalıştılar. Aḥmedīya mensupları daha azdırlar ve her ne kadar umûmiyetle Şāliḥīya 'den çok öğretim ile meşgul olurlar ise de, yine de Şāliḥīya mensupları gibi, topraklar elde etmek fikri içinde yetişmişlerdir. Ḳādirīler ile Aḥmedīlerde gerçek bir dereceli teşkilâtı yok ise de, Şāliḥīler İtalyan Somalisi 'nde „Mişra" (Şabēlla vâdisi ortasında) *zāviya* 'si reisi tarafından idâre edilirler ki, kendisi bütün bölgede Muḥammed Şāliḥ 'in nâibi idi. İtalyan Somalisi 'nde, yerliler arasındaki hukuk işleri bâzı cinâyetler ve siyâset ile ilgili bâzı hâller müstesnâ olmak üzere, bir müslüman ḳāżī 'nın idâresinde idi. Ḳāżī 'nın hukümleri şu tâbirler ile başlardı: *bi 'smi 'llāhi 'l-raḥmān al-raḥīm! innanī aḥkumu bi şarī'at al-islām bi 'stiḫlāf al-malik al-mu'aẓẓam malik al-İṭāliya*... (rahman ve rahîm olan Allahın adı ile, ben büyük kıral, İtalya kıralına istihlâf ile islâm şerîati ile hükmederim...).

[İkinci dünya savaşından sonra, İngiliz ve İtalyan Somali 'leri bir arada Somali Çumhu-

riyetini meydana getirmiştir (1 temmûz 1960). Şimdi nüfusu aş.-yk. 2.000.000 'dur. Fransız Somalisi ise, 1957 'de Fransız Birliğine bağlı bir bölge hâline getirilmiştir (nüfusu aş.-yk. 70.000)].

Bibliyografya: Coğrafya. Guillain, *Documents sur l' histoire, la géographie et le commerce de l' Afrique Orientale* (Paris, 1856); Burton, *First Footsteps in East Africa*; V. Bottego, *Il Giuba esplorato* (Roma, 1895); L. Vannutelli ve C. Citerni, *L' Omo* (Milano, 1899); U. Ferrandi, *Lugh, emporio commerciale sul Giuba* (Roma, 1903); C. Citerni, *Alle frontiere meridionali dell' Etiopia* (Milano, 1912); Robecchi Brichetti, *Somalia e Benadir* (Milano, 1899); ayn. mll., *Nel paese degli Aromi* (Milano, 1903); R. E. Drake Brockmann, *British Somaliland* (London, 1917); A. Hamilton, *Somaliland* (London, 1911); A. Donaldson Smith, *Through unknown African Countries* (London, 1897); E. Hoyos, *Zu den Aulihan* (Viyana, 1895); F. Jousseaume, *Impression de voyage en Apharras* (*Côte française des Somalis*), Paris, 1915; F. Storbeck, *Die Berichte der arabischen Geographen des Mittelalters über Ostafrika* (*MSOS As.*, XVII, 2. cüz, Berlin, 1914); Stefanini ve Paoli, *Ricerche geologiche, idrologiche etc. nella Somalia Italiana* (Floransa, 1916).

Etnografya ve örf hukuku. P. Paulitschke, *Ethnographie Nord-Ost-Afrikia* (Berlin, 1893); E. Cerulli, *Il diritto consuetudinario della Somalia Italiana settentrionale* (Napoli, 1919); ayn. mll., *Testi di diritto consuetudinario dei Somali Merrēḥān* (*RSO*, Roma, 1918, VII); M. Colucci, *Principii di diritto consuetudinario della Somalia Italiani: i gruppi sociali e la proprietà* (Floransa, 1924); E. Cerulli, *Note sul movimento musulmano nella Somalia* (*RSO*, Roma, 1923, X).

Dil. Hunter, *A grammar of the Somali language* (Bombay, 1880); A. W. Schleicher, *Die Somalisprache* (Berlin, 1892); L. Reinisch, *Schleicher's Somalitexte* (Viyana, 1900); Fr. E. de Larajasse ve C. de Sammont, *Practical grammar of the Somali language* (London, 1897); Fr. de Larajasse, *Somali English and English Somali dictionary* (London, 1897); L. Reinisch, *Somalisprache* (Viyana, 1901 — 1903), 3 cilt; A. Jahn, *Somalitexte* (Viyana, 1906); J. W. C. Kirk, *A grammar of the Somali language* (Cambridge, 1905); E. Cerulli, *Note sui dialetti somali* (*RSO*, Roma, 1921, VIII); M. von Tiling, *Somali-Texte* (Berlin, 1925).

Tarih. İngiliz dış işleri bakanlığının veya müstemleke dâiresinin Somali meselelerini ele alan Mavi kitapları, İtalyan dış işleri bakanlığının Yeşil kitapları ve İtalyan Somalisi vâlilerinin parlementoya gönderdikleri açık raporlar yanında bk. E. Cerulli, *Iscrizioni e documenti arabi per la storia della Somalia* (*RSO*, Roma, 1926, XI); ayn. mll., *Le popolazioni della Somalia nella tradizione storica locale* (*RRAL*, Roma, 1926); ayrıca bk. madd. HARAR. MUḤAMMED B. 'ABD ALLĀH ḤASSĀN ve ZAYLA'.

(ENRICO CERULLI.)

SÔMÂY. ŞÔMĀY, İran 'ın garbında, Riżā-'īya vilâyetinin türk hudûdunda bulunan bir kazâ sıdır. *Şōmāy* „görüş" demektir (krş. farsça *sūma*: „terminus, finis, scopus", Vullers, II, 352). Şōmāy şimâlde, Zola-çay (Şepirān, Salmās, b. bk.) havzasından Bere-dī, Uncalık ve Aġvān dağları ile ayrılır; şarkta Anzal nâhiyesi onu Urmiye gölünden ayırmaktadır; cenûb-i şarkîde, Brādōst nâhiyesi cenûbunda, Şayḫ-Bāzīd dağı bulunur; cenûb-i gârbîde Kotūl zirvesi vardır; garba doğru Bānegā dar boğazı türk sâhasının içerilerine doğru (Bājirgā, Gever nâhiyeleri) bir çıkıntı teşkil eder. Şōmāy bâzan Şepirān ve Anzal-i Bālā nâhiyelerini de içine alıyordu.

Şōmāy asıl havzanın sularını götüren Nazluçay 'ın biri (Ḥasanī, Berdūk) Bānegā dar boğazından gelen şimal kolları ile sulanır. Bu kollar Berdūk 'un şarkında birleşir ve Brādōst 'a doğru yönelerek, orada Bājirgā boğazından gelen kolu alır, Nāzlu-çay ile birleşerek, Urmiye [b. bk.] ovasının şimâl-i şarkîsinde göle dökülür.

Şaraf-nāma 'ya göre Şōmāy ile Brādōst Ḥasanōya (Ḥasanavayh) sülâlesi mensupları tarafından idâre edilmekte idi; bunlar Büveyhîlerden Şams al-Davla 'nın 405 (1014) 'te Hilāl b. Badr 'i uğrattığı mağlûbiyetten sonra [bk. *İA*, V, 337b] şimâle doğru çekilmişlerdi. XV. asrın başında, *Şaraf-nāma* bu âileden Ġāzī-Ḫirān b. Sulṭān Aḥmed 'i zikreder; bu şahıs, savaşları sebebi ile, Şah İsmā'īl I. 'den Şōmāy, Tergever ve Dōl nâhiyelerini almış idi. Fakat sonra Sultan Selim tarafına geçti. Van vâlisine tâbî olan ha'efleri bir takım kollara ayrıldılar. *Şaraf-nāma* 'nın zikrettiği son Şōmāy *mīr* 'i Avliyā Beg (985=1577 'den itibâren) 'dir.

Evliya Çelebî [b. bk.], 1065 (1654) 'te Van ile Urmiye arasındaki mıntakayı dolaştığı sırada, Ġāzī-Ḫirān kalesi Urmiye ovasına hâkim olan bir kaya üzerinde mevcut idi; bu esnâda Şōmāy 'ın garp kısmı Pinyāniş kabîlesi (şimdi Türkiye 'de Gevar ve Albaḳ kazâla-

rında yaşar) tarafından işgal ediliyordu. Berdük'un sâhibinin adı Çolak Mîr 'Azîz idi. Bu kale Bânegâ (Berdük'un 5—6 km. yukarısında)'nın aym olarak kabûl edilebilecek olan Ḳal'a-i Pinyâniş'in aşağısında bulunuyordu.

Evliya Çelebî'nin ziyâretinden az zaman sonra, çok ilgi çekici âbideler vücûda getirmiş olan Şômây emîrlerinin Pinyâniş kabîlesinden olup-olmadıkları pek vâzıh değildir. Berdük'da beyaz ve siyah taşlardan yapılmış bir câmi (*kubba*) ve 1071 (1660)'de ölmüş olan Ġāzî Beg'in oğlu Naẓar Beg'in mezarını ihtivâ eden bir mezarlık bulunmaktadır. Bunun oğlu olup, Sultan unvânına bakılırsa — zîrâ, „sulṭânlıḳ" bir tevcih ile alınmış olan bir mâlikâneyi ifâde etmektedir —, iktidarını sağlamlaştırmış olan Sulṭân Taḳî çok güzel ve heybetli Bânegâ kalesini inşâ ettirmiştir. Bununla berâber inşâ tarihi (1078=1667) eski Ḳal'a-i Pinyâniş'in yeniden inşâsı ile de âlakalı olabilir. Kalenin girişinde kaya üzerinde kaba bir şekilde kazılmış bir kitâbenin bakiyeleri görülmektedir: *ṣâḥib mâlik... Sulṭân Murâd b. Sulṭân...* (?). Kalenin aşağısında Zâl-i 'Âdil adlı biri tarafından inşâ ediimiş olan (1103=1691?) bir *'ibâdat-ḫâna* ile bir câmi bulunmaktadır. Bu yapıların üslûbu Van'ın şarkındaki Maḥmûdî (Ḫoşâb) kalesi üslûlunu hatırlatmaktadır (krş. Binder, s. 126 v. dd.).

1136 (1736)'da Şômây sancağının verâset ile iş başında bulunan reisi Fâtim Han'a, yaptığı hizmetlere karşılık, Osmanlı hukûmeti komşu Salmâs, Kerdḳâzân (?), Karabâġ ve Enzel nâhiyelerinin idâresini verdi (krş. v. Hammer, *G O R*², IV, 211).

XIX. asırda, iranlılar tarafından cesâretlendirilen Şakâk'lar yavaş-yavaş Şômây'ı ele geçirdiler. Derviş Paşa'ya göre, Bânegâ 'Alî Âġâ Şakâk tarafından (1257=1841'e doğru) tahrip edilmiştir.

1851'de Çirikov „Şômây'ın irsî vâlisi" olan bir Parrov Han'dan bahsediyordu. Bu zât bir aralık Brâdôst'u ele geçirmiş idi. 1893'te Şakâk'lar Gunbad'da *mîr*'ler âilesinin son temsilcisi olan Kılıç Han adlı bir şahsı öldürdüler.

Şômây'daki eski eserlerden şunlar zikredilebilir: 1. Zincir-Kale kalesi (Şomây ile Salmâs [b. bk.] arasında); bunun Evliya Çelebî (IV, 281)'nin zikrettiği ve adı (aynı zamanda, Ferhad-Kapu) Blau, *Peterm. Mitt.*, 1863, s. 201 — 210'da da bulunan „şeddâdî" Ḳarnıyarıḳ inşâatına tekabül etmesi gerekir; 2. Kotül dağında kayaya kazılmış bir oda; 3. Nazlu-Çay'ın Urmiye ovasına çıktığı sahâda benzer odalar. Bütün bu âbideler „Van" devrinden kalmış olmalıdır bk. Minorsky, *Ḳelaşin*, *Zapiski*, 1917, XXIV, 190).

Bibliyografya: *Şaraf-nâma*, I, 296—300; Evliya Çelebî, *Seyâhat-nâme* (İstanbul, 1315), IV, 277—283; Derviş Paşa, *Rapport officiel du commissaire pour la délimitation turco-persane en 1269=1852*, isimsiz olarak basılmış (İstanbul, matbaa-i âmire, 1286); yeni baskı (İstanbul, 1321); Çirikov, *Putevoy Jurnal* (Petersburg, 1875), s. 573 v. dd.; H. Binder, *Aus Kurdistan* (Paris, 1887), s. 108—112; V. Minorsky, *Materiali po Vostoku*, II, 477. (V. MINORSKY.)

ŞÔMÂY. [Bk. SÔMÂY.]

SOMENAT. [Bk. SÛMENÂT.]

SOMNAT. [Bk. SÛMENÂT.]

SONGHOY. SONGHOY (Songoï), veya Songhay muhtemelen aslında Nijer'in Bourem ve Say arasında kalan vâdisine ve bu mıntakanın sâkinleri ile bunların kurmuş oldukları hukûmdarlığa verilmiş olan bir isimdir. Daha sonraki tarihlerde bu isim, devletin hudutları yukarı kısımda Debo gölüne ve aşağı kısımda da Dahomey'in şimâline kadar genişledikten sonra, bu büyümüş dev'et veya halkının büyük bir kısmının konuştuğu Dyenne, Timbuktu, Gāo, Dendi lisanları ve Zerma veya Cerma arâzisi için kullanılmıştır.

Songhoy devletinin VII. (m. s.) asırda berberî asıllı olup, sülâlesi önce Gāo'nun 150 km. aşağısındaki Bentia adasında Gungiya veya Kukiya'yı takriben 1000 senesine kadar ve daha sonra Gāo'nun kendisini veya Gāogāo'yu idâre etmiş bir şahıs tarafından kurulduğu söylenmektedir. Bu sülâlenin hukümdarları 1335 senesine kadar *ca* veya *za* ve bu tarihten sonra ise, *sonni*, *sun*, *san* veya *şî* ünvanlarını almışlardır. Kırallığın Alyaman isimli kurucusunun bir hıristiyan olduğu ileri sürülmüştür. Bunun halefleri içinde islâmiyeti ilk kabûl edeni, XI. asırda pâyitaht Gāo'ya nakledildiği zaman hukûm sürmüş olan *Ca* Kosoy veya Kosay olmuştur.

Songhoy, o zamanki hukümdarı meşhûr Gongon Müsā veya Kankan Müsā olan Mandingo veya Mali kırallığı ile 1325'te birleşmiştir. Bu hukümdar Mekke'den hacc dönüşü Gāo'ya gitmiş ve orada kendisine bîat eden yeni tâbii *Ca* Asiboy veya Asibay'ın iki oğlunu da rehine alarak, memleketine dönmüştür. Bu iki kişiden 'Ali-Kolon daha sonra Mali pâyitahtından kaçarak Gāo'ya gelmiş ve kendini, *sonni* ünvânı ile, hukümdar ilân etmiştir (1335).

1464 (veya 1465)'te tahta 'Alî-Ber (Büyük 'Alî) denilen bir başka *sonni* 'Alî çıkmış, Songhoy'u Mandingo hukümranlığından kurtarmış ve 1468'de Timbuktu ve 1473'te Dyenne'yi fethederek, hudutlarını, bilhassa Gāo'nun

üst kısmında, epeyce genişletmiştir. Onun sâyesinde Songhoy büyüyerek küçük bir tâbi devlet durumundan kurtulup, kuvvetli bir kırallık hâlini aldığı için bu hukümdar asıl kurucu sayılabilir. Fakat bu şahıs memleketinde iyi bir şöhret bırakmamıştır. Timbuktulu vak'anüvisler onu, zâlim ve hiç değilse, suretâ müslüman olduğu hâlde, Allaha karşı hürmetsiz ve sefih olmakla, ilim ve din adamlarına karşı çok fena davranmakla ithâm etmektedirler; 1492 'de kazaen bir selde boğularak ölmüştür. Yerine geçen ve ancak bir kaç ay hukümdarlık edebilen oğlu Bakari veya Bari ile tahtta takriben dokuz asır kalan al-Yaman sülâlesi 1493 'te sona ermiştir.

'Alī-Ber 'in en iyi kumandanı Silla fırkasından olan Muḥammadu Türe isimli bir Sarakollé 1493 'te tahtı eline geçirmiş ve yeni bir hânedan olan *askiya* 'yi kurmuştur. Epeyce parlak olan hukümdarlığı zamanında Songhoy en yüksek seviyesine erişmiştir. Sathî olarak islâmiyeti kabûl etmiş olan, fakat müşriklere de musamahalı davranan *askiya* Muḥammadu 1496—1497 senelerinde Mekke 'ye hacca gitmiştir. Giderken yolda al-Suyūṭī gibi itibâr sâhibi kimseler ile tanışmış, onun nasihatlarını dinlemiş ve mukaddes şehirde, Mısır 'daki Abbâsî halîfesi al-Mutavakkil 'in teklifi üzerine, büyük Şerif Mulay al-'Abbās 'ın eliyle Takrūr (yâni Sûdân) topraklarının halifesi tâyin olunmuştur. Büyük şerif Gāo 'ya Aḥmed al-Seklī isimli amca-zâdelerinden birini de yollamıştır. O sıralarda Tlemsen 'in meşhûr islâhatçısı al-Meġīlī *askiya* Muḥammadu ile devamlı muhâbere hâlinde idi ve hattâ 1502 'de Gāo 'ya giderek onu ziyâret de etmiş idi. Bu hukümdar birbirini tâkip eden muvaffakiyetli seferler ile fetihlerini aşağı Senegal 'e, garbda Aïr 'e, şarkta Bornu hudutlarına ve cenupta Segu 'ya kadar uzatmış ve Songhoy evvelce cenûbî Sûdan 'da Mali imparatorluğunun sâhip olduğu sâhaya yerleşmiştir. Bu hukümdar aynı zamanda bir dâimi ordu, Nijer nehiri üzerinde ikmâl gemilerinden kurulu bir filo, devlet hazînesini zenginleştirmek için, bir vergi ve tediyat usulü ihdas ederek ve iyi bir şekilde tanzim edilmiş faâliyet programları, mahallî idâreler, askerî, siyâsî ve idârî dâireleri, hâkimler ve polis vâsıtası ile, bâzı esaslar çerçevesine alarak, memleketini takdire şâyân bir şekilde idâre etmiştir. Âlimlere ve münevverlere ihsanlarda bulunarak, bunları tebcil ve himâye etmiş, sonradan müslüman harsının hâkikî bir ilim merkezi ve tanınmış bir ilim yeri hâline gelen Timbuktu 'da mekteplerin açılmasını teşvik için bütün gücünü harcamış ve her türlü gayreti göstermiştir.

Ne yazıktır ki, bu seçkin hukümdarın etrafındakiler basit ve hattâ nefret uyandırıcı kimseler olmuştur. Bunlar, o kör olunca, oğlu Mūsā vâsıtası ile, kendisini 1528 veya 1529 'da tahttan indirmiş, yeğeni Bengan-Korey da onu 1531 senesinde Nijer üzerinde bir adaya sürdürmüş ve o da bu adada 1538 'de bedbaht bir şekilde ölmüştür. 1528 veya 1529 'dan 1591 'e kadar Gāo tahtına sekiz hukümdar gelmiştir. Bunların ekseriyeti zâlim, hodgâm ve sefih insanlar olup, vakitlerini birbirlerini katletmek veya aç gözlülüklerini ve ihtiraslarını tatmin ile geçirmişler ve böylece kısa bir zaman sonra hânedanları müessisinin yaptığı büyük işlerin birer-birer bozulmasına sebep olmuşlardır. Aralarından yalnız bir tanesi, Muḥammadu 'nun oğullarından *askiya* Dā'ūd (1549—1583) erkek kardeşleri ve yeğenlerinin sebep oldukları inhitata mâni olmağa çalışmıştır. Bu inhitat ondan sonra daha da sür'atlenmiştir.

Bunun üzerine, Fas sultanı Aḥmed al-Manṣūr al-Ẕahabī o zamanlar Songhoy 'un sâhip olduğu Teġazza tuz mâdenlerini ele geçirmek ve hazînesi içiu Sûdan 'ın altınlarını elde etmek maksadı ile, büyük bir kısmı İspanyol firarilerinden kurulu 3.000 kişilik bir kuvveti Cüder Paşa kumandasında, 1590 'da Gāo 'ya karşı yollamıştır. Bu sefere katılanların üçte ikisi yolda açlıktan, susuzluktan ve yorgunluktan ölmüş ise de, geri kalan ve üstün silâhlara sâhip olan bin kadar asker ile Cüder, Gāo 'nun az şimâlinde bulunan Tondibi 'de, 12 mart 1591 'de sâdece mızraklar, oklar, kılıçlar ve kalkanlar ile mücehhez son *askiya* İsḥāḳ 'ın 40.000 kişilik ordusunu yenmekte güçlük çekmemiştir. Böylece Cüder, kendini yormadan, Gāo 'ya girmiş ve Timbuktu 'yu karargâh yaparak, kendi seçtiği ve elinde bir kukla olmaktan başka bir şey ifâde etmeyen bir *askiya* 'yı tahta geçirmiştir. Gāo 'nun alt kısmında kalan mıntakada, faslı askerlere karşı istiklâlini koruyabilen Dendi isimli ve Muḥammadu ahfadından gelen *askiya* 'lar tarafından idâre edilen küçük bir hukümdarlık kurulmuştur. Fakat o sırada artık Songhoy devleti de ortadan kalkmıştır. *Sonni* 'Alī-Ber 'in devleti kuruş tarihi kat'î kabûl edilecek olursa, bu devletin ömrü 127 sene sürmüştür (1465—1591).

Bibliyografya: 'Abd al-Raḥmān al-Sa'dī, *Tārīḫ al-Sūdān*, (trc. Houdas), Paris, 1900; M. Delafosse, *Haut Senegal Niger* (Paris, 1912); Maḥmūd Kātī, *Tārīḫ al-Fattāḥ* (trc. Houdas ve Delafosse), Paris, 1913.

(MAURICE DELAFOSSE.)

SŌSÔ. SŌSŌ — veya Malinke telâffuzuna göre SŪSŪ — eski Fransız Sūdān 'ında, şimdiki Mali cumhuriyetinde, Bamako

'nun 200 km. kadar şimâl-i şarkîsinde bir yer olup, burası bir zamanlar Sarakollé'ler tarafından iskân ve idâre edilen bir kırallığın pâyitahtı idi. Sōsō kırallığı da aslında meşhur Ġāna imparatorluğunun tâbii idi. İstiklâlini, XI. asırın sonlarına doğru, bahis mevzuu imparatorluk, pâyitahtlarının Murâbıtlar tarafından zaptı ile (1076), inkıraz bulduğu zaman kazandı. O zamanlar Sōsō'ya hukmeden Cariso hânedanı Sarakollé'li bir müslüman âilesinden geliyordu. Bu hânedan takriben 1180'de yine bir Sarakollé olan, fakat putperest ve demirci Cara Kanté kastına mensup bir asker tarafından devrildi. Sumanguru (veya Sumahoro) Kanté isimli halefi, eski hudutlarının şimâl ve cenup kısımlarında fetihler ile, bilhassa Vağadu ve eski Ġāna imparatorluğunun pâyitahtı Kumbi'nin içinde bulunduğu Bağana ve Bamako yukarısında Üst Nijer'in iki yakasında da yer alan Manding veya Mali gibi bâzı eyâletleri devletine katarak, Sōsō'nun evvelce az olan itibârını şâyân-ı dikkat bir şekilde yükseltmiştir. İbn Ḫaldūn'a göre, Sōsō ordusu Ġāna pâyitahtını 1203'te aldı. İbn Ḫaldūn'un metinlerinin yanlış bir tefsiri bu fetihi Fūta-Callon'da veya Sōsō'nun 570 km. kadar cenûb-i garbîsinde bulunan garbî mayillerde yaşayan ve bu şehir ile temâmen tesadüfî olarak bir isim benzerliğinden başka aralarında müşterek bir şey bulunmayan Sūsū veya Sōsō halkına atfetmiş bulunmaktadır. Bir putperest olan Sōsō kıralı Ġāna'lı müslümanlara işkence yapmıştır ve müslümanlar, bu durum üzerine, kıralın cebrî hareketlerinden kurtulmak için, 1224'te Biru veya Vālata'ya kaçarak, burasını bir müslümanlık merkezi hâline getirmişlerdir.

Sumanguru Kanté, Manding'i ancak Kumbi'yi aldıktan sonra, zaptetmeğe teşebbüs etmiş ve bu teşebbüsünde muvaffak olmuştur. Bir rivâyete göre, o 1224 ile takriben 1230 seneleri arasında, Manding'in 11 hukümdarını tahta çıkışlarını müteakip öldürtmüştür. Fakat bunlardan İbn Ḫaldūn tarafından Māri-Cata denilen ve bütün cenubî Sûdan'da Keyta âilesine mensup Sun-Cata veya Son-Cata diye bilinen on ikincisi ona şiddetle karşı koymuştur. Bu emîr sadece Manding'de değil, fakat kendi memleketi gibi Sōsō kıralının kan dökücü istibdâdından kurtulmağa çalışan komşu memleketlerden de çok sayıda taraftar toplamağa muvaffak olmuş ve Sōsō'nun üzerine yürümüştür. İki ordu aş.-yk. 1235'te, Kulikoro civârında, Nijer yakınındaki Kirina'da karşılaşmıştır. Rivâyete göre, Sun-Cata hasmını, Sumanguru'nun *tuna* (tabu)'sı olan beyaz bir horoz mahmuzunu çekenin ucuna takıp, onu bu ok ile vurmak sûretiyle bertaraf etmiştir. Okun saplandığı hasım gözlerden kaybolmuş veya hâlâ Kulikoro köyüne hâkim bir yerde gösterilen bir taş hâlini almıştır. Ne olur ise olsun, Sun-Cata'nın Manding'i Sōsō'nun vesâyetinden kurtardığı, şehiri ve bu şehirin pâyitahtlık ettiği bütün memleketi ele geçirdiği ve fetihlerini, şimâle doğru, 1240 yılında alarak, tamâmen yakıp-yıktığı Ġāna'nın eski pâyitahtına kadar genişlettiği ve böylece Sōsō devletinin kısa ömürlü üstünlüğü yerine Manding veya Mali'ninkini kâim kıldığı bir hakikattir.

Bibliyografya: İbn Ḫaldūn, *Histoire des Berbères* (trc. de Slane), Cezâyir, 1852—1856; G. Adam, *Légendes historiques du Pays de Nioro* (*Revue Coloniale*, Paris, 1904); M. Delafosse, *Traditions historiques et légendaires du Soudan Occidental* (*Bulletin du Comité de l'Afrique Française*, Paris, 1912); ayn. mll., *Haut Senegal* (Paris, 1912). (MAURICE DELAFOSSE.)

SŌSŌ. [Bk. SÔSÔ.]

SÖĞÜD. [Bk. SÖĞÜT.]

SÖĞÜT, Marmara bölgesinde Bilecik vilâyetine bağlı kaza merkezi. Takriben 1.000 m. irtifâındaki bir yayla düzlüğüne hâkim tepelerden çıkarak, bu yaylanın şimâl kenarından dar bir boğaz içinde inen Söğüt deresinin tepelik bir çevre ile kuşatılan küçük bir ovaya açıldığı yerde, deniz seviyesinden 650 m. irtifâda kurulmuştur. Adı geçen dere, buradan itibâren, çok defa dar boğazlar içinde şimâl-i garbîye doğru akarak, Sakarya nehrinin kollarından Karasu'ya, Bilecik yakınlarında, karışır. Söğüt kasabası, Bilecik demir-yolu istasyonuna 25, Bilecik şehrine 29 km. mesâfededir ve en fazla ticârî bağlılığı bulunan Eskişehir'e 53 km. uzaklıktadır; bunlardan başka Söğüt tâlî yollar ile, bir yandan cenûpta komşu kazâ merkezi Bozüyük (25 km.), bir yandan da şarkta orta Sakarya vâdisine (İnhisar, Mihalgâzî v. b.) bağlıdır. Her ne kadar bugün Söğüt-İç Anadolu (Ankara, Eskişehir) Akdeniz ve iç batı Anadolu (Antalya, Afyon, Kütahya ve Konya) bölgelerini Marmara kıyılarına ve İstanbul'a bağlayan en işlek yollara göre az-çok sapa kalmış durumda ise de, yine ikinci derecede bir düğüm noktası teşkil etmektedir. Karasu vâdisini boylayarak, şimâle çıkan yol ile Eskişehir'i Bursa'ya bağlayan doğru yol ortaya çıkmadan önce, İstanbul'un doğrudan-doğruya veya Marmara iskeleleri üzerinden İç-Anadolu'ya bağlılığını sağlayan yollar (Karamürsel-İznik-Eskişehir, Gemlik veya Mudanya-Bursa-Bilecik-Eskişehir yolları) Söğüt'ten geçerdi ve burası, bilhassa İş-

tanbul'un fethinden sonra „hacc yolunun" bir konak yeri olmuş idi. Bundan çok daha evvel de İran, Roma ve Haçlı ordularının bu yoldan geçtikleri bilinir.

Söğüt'ün yerinde kadîm çağa âit bir iskân noktasının bulunup-bulunmadığını bilmeyoruz. Bizans devrinde burada Tbebasion veya Sevasion adlı bir kasabanın bulunduğu rivâyet edilir. Ne olursa olsun, Söğüt tarih sahnesine, maruf ağaçtan türeyen bugünkü adı ile çıkmış bulunmaktadır (arapların *Baldat al-Ṣafṣāf* tercümeleri de bunu göstermektedir: Yâḳût, *Mu'cam*; kezâ farsçada *Ḥiṭṭa-i bîd*). Eski türk kaynaklarında kasabanın adı Sögüdcük = Söğütçük şeklinde geçer (*Tevârih-i âl-i Osmân*, nşr. Giese; Oruc Bey ve hattâ XVIII. asırda Mehmed Edîb böyle yazarlar; krş. Taeschner, I, 101). Söğütlü-Sarayeık adına gelince, bu ismin ikinci kelimesinin Söğüt yakınındaki başka bir köye âit olması muhtemeldir. Söğüt isminin arapça Ṣafṣāf'tan tercüme edildiği, bunun ise, grekçe Sevasion'dan türemiş olması ihtimâli pek kuvvetli görünmeyor (İ. H. Dânişmend, *Osmanlı tarihi kronolojisi*, I, 514).

Söğüt havâlisi, islâmiyetin zuhûrundan sonra, vakit-vakit arap ordularının veya akıncı kuvvetlerinin geçici istilâlarına uğradı. Kâtib Çelebî, *Taḳvîm al-tavârîḫ*'inde Hârûn al-Raşîd'in 181 (796) senesinde, Söğüt'ü (o zaman şüphesiz bu adı taşımayordu) fethettiğini kaydetmesi, bu türlü bir istilâ hareketinin belirtisi olmalıdır.

Söğüt, Osmanlı devletinin kuruluşu sırasında, çok ehemmiyetli bir rol oynadı. Türk tarihçilerinin müşterek rivâyetlerine göre, Konya Selçuklu sultanı Alâeddin, kendisine savaşta yardım ederek, başarısını sağlayan Kayıhan aşîreti başbuğu Ertuğrul Gâzî'ye, Söğüt'ü yurt olarak vermiştir. Bu rivâyete göre, Domaniç dağları aşîretin yaylağı, Söğüt ise, kışlağı oluyordu (Âşık Paşa-zâde, s. 4; Oruc Bey, nşr. Babinger, s. 7, 83; krş. Enverî, *Düstur-nâme*, nşr. M. H. Yınanç); buna karşılık, Söğüt'ür Selçuklu devleti hudut boylarına yerleşmiş (uç beyi) Ertuğrul Gâzî tarafından, rumlar ile döğüşülerek, onlardan (muhtemel olarak Belekoma = Bilecik tekfurundan) alındığı da ileri sürülmektedir (Ahmedî, *İskendernâme*, *T M*, VI; Şukr Allâh, *Bahcat al-tavârîḫ*, Nuruosmaniye, nr. 3059). Her ne olursa olsun, Söğüt'ün bugün türbesini barındırdığı Ertuğrul Gâzî'nin uç beyliğinin olduğu gibi, oğlu Osman Gâzî'nin tam istiklâle eriştikten sonra pâyitahtı olduğu, başka bir tâbir ile, Söğüt'ün Osmanlı devletine ilk pâyitaht rolünü oynadığı belirtilebilir. Devletin sür'atli inkişâfı, Bursa'nın fethi, Söğüt'ün bu rolünü kısa sürdürdü ve Söğüt'ü, devletin beşiğinde kurulmuş Sultan-önü [b. bk.] sancağına bağlı, bir subaşı veya mütesellim tarafından idâre edilen bir nâhiye durumunda bıraktı. Kâtib Çelebî Söğüt'ü „şâhrâh üzerinde bir kasaba" olarak zikreder. 1058 (1648) senesinde Söğüt'ten geçen Evliya Çelebî burayı Bursa sancağı topraklarında Leîke (şimdiki Osmaneli) kazâsı nâhiyelerinden, kadısı bulunan, bağlı-bahçeli, 700 kadar kiremit örtülü evler, müteaddit câmi, han, hamam, çarşı ve pazar ihtivâ eden bir kasaba olarak zikreder ve şehrin Timur tarafından yağma ve harap edildiğini ve bunun neticesinde, kendi zamanında Ertuğrul türbesinin bile o kadar bakımlı olmadığını söyler. XIX. asrın ilk yarısında Söğüt kasabası Hudâvendigâr (Bursa) vilâyetine bağlı Ertuğrul (Bilecik) sancağı içinde bir kazâ merkezi hâline getirildi. XIX. asır sonlarında kasabanın nüfusu 5.000 kadar tahmin edilmiş idi (*Ḳāmās al-a'lām*); bu nüfus içinde büyük ekseriyeti teşkil eden türklerden başka rum ve ermeniler de var idi. Millî mücâdele yıllarında, Söğüt ilk olarak ikinci İnönü savaşı sırasında yunan kuvvetlerinin istilâsına uğradı ise de, yunanlılar burada 6 günden fazla kalamadılar (26 mart—1 nisan 1921). Aynı yılın temmûzunda tecâvüze uğrayan Söğüt, 4 ağustos 1921'de 13 ay sürecek bir yunan işgaline uğradıktan sonra, 4 eylûl 1922'de büyük ölçüde tahribe uğramış olarak geri alındı. 1927'de yapılan ilk nüfus sayımında Söğüt'ün nüfusu 2.446 kişi idi. Son yıllarda kasaba, esaslı şekilde imâr edilmiş olmasına rağmen, daha sonraki sayımlarda nüfusu pek az değişikliğe uğramış, 1960'ta 2.885 olarak tesbit edilmiştir. Bu sayımda 36 köy ihtivâ eden 862 km², arâzi üzerinde kazâ nüfusu 22.975'e varıyordu (1965 sayımının muvakkat sonuçlarına göre, kasabanın nüfusu 3.004, kazânınki 23.697 olmuştur).

Birinci cihan harbinden evvel söğütlüler çeşitli bahçe mahsulleri (meyve, üzüm; eski kaynaklar ise, Söğüt'ün „üzüm turşusunu" överler), kasaba ve köylerde dokunan ipek ile karışık pamuklu dokumalar ile berâber bilhassa ipek istihsâli ile geçinirlerdi. İstiklâl savaşında dutluklar harap olmuş, harpten sonra mübâdil olarak gelen Yunanistan türkleri ipekçiliğe gereği gibi devam edememişler, daha sonraki yıllarda kaydedilen kalkınma ise, sun'i ipek v.b. rakipler yüzünden, devam etmemiştir. Bununla berâber Marmara bölgesinde Söğüt bugün bile bu konuda nisbî ehemiyetini muhâfaza etmekte, son yıllarda 100.000 kilo kadar yaş koza istihsâl edilerek, Bursa'ya gönderilmektedir. İpek istihsâli kasabadaki 2 iplik çek-

me fabrikasında yapılmaktadır. Son senelerde bağcılık da gelişme hâlindedir.

4 mahalle içinde 800 kadar ev ihtivâ eden Söğüt'te mevcut câmilerin en mühimi Çelebî Sultan Mehmed'e izâfe edilir ise de, bu câmi eski minâresi dışında, bugünkü şekli ile çağdaş bir yapıya benzemektedir. Başka bir câmi ise, Abdülhamid II. tarafından, 1322 (1906)'de inşâ ettirilmiştir.

Söğüt'ün en dikkat çeken âbidesi, şehrin 2 km. şimâlinde, Bilecik yolu üzerinde, etrafa hâkim bir tepe üzerinde yükselen Ertuğrul Gâzî türbesidir. Kurşun örtülü bir kubbesi olan, kesme taş ve tuğladan yapılmış bulunan türbe, bir kaç defa tâmir edilmiş olup, bunlardan biri 1304 tarihli bir kitâbe ile belirtilmiştir. Türbenin, esaslı şekilde ilk defa Mehmed I. tarafından inşâ edildiği rivâyet olunur. Türbeyi kuşatan bahçe içinde Osman Gâzî'nin kardeşi Saruyatı veya Savcı Bey'in medfun olduğu rivâyet edilir. Osman Gâzî de ölümünde (1326) ilk olarak muvakkaten Söğüt'e defnedildi, sonra da Bursa'daki medfenine nakledildi. Ertuğrul Gâzî türbesinde Osman Bey'e âit bir makamın bulunuşu, kendisinin Bursa'da değil Söğüt'te gömülü olduğu riyâyetinin doğmasına sebep olmuş bulunmalıdır. Ertuğrul Gâzî türbesi Karakeçili v. b. Türkmen aşîretleri tarafından belli bir günde ziyâret edilirdi. Şimdi eylûl ayı içinde burada toplanılmaktadır.

Bibliyografya: J. H. Kramers, *EI*, *Söğüt* maddesinde zikredilmiş kaynaklar: Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, s. 642, 656; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, III, 11 v.d.; von Hammer, *GOR*, I, 45; C. Ritter, *Erdkunde*, XVIII (cilt IX, kısım 1), Berlin, 1858, s. 822; Cl. Huart, *Konya, La ville des Derviches Tourneurs* (Paris, 1897), s. 32 v.d; Şemseddin Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām*, IV, 2587. — Ayrıca: V. Cuinet, *La Turquie d' Asie* (Paris, 1894), s. 176 v.d.; *Belediyeler yıllığı* (Ankara, 1950), III, 380 — 383; M. Şâkir Ülkütaşır, *Söğüt Beyliği* (*Tarih-Coğrafya dünyası*, s. 9 v.d.).

(BESİM DARKOT.)

SÖKMEN. SÖKMEN (Soḳmān ve Sökmān) b. ARTUK M'UIN AL-DAVLA, Selçuklulara tâbi Ḥiṣn-i Kayfā (Hasankeyf) Artuklu beyliğinin kurucusu.

Artuk Bey'in Kudüs vâlisi bulunduğu sırada, Büyümü üzerine (484=1091), Suriye Selçukluları meliki Tāc adı geçen şehrin idâresini onun oğullarından Sökmen ve İlġāzī'ye (İbn al-Aṯīr, X, 98, 'e göre, yalnız Sökmen'e) vermiş idi. Sökmen'in kardeşi ile birlikte bu şehirdeki faâliyetleri hakkında kaynaklarda hiç bir bilgiye rastlanmıyor. Fakat hâdiselerin cereyânından anlaşıldığına göre, Söḳmen, melik Tutuş ve daha sonra oğulları melik Riżvān ve melik Duḳāḳ zamanlarında Suriye ve Elcezîre'de vuku bulan siyâsî hâdiselere katılması yüzünden, çoğu zamanKudüs'te bulunamamış ve dolayısı ile şehir nâibler tarafından idâre edilmiştir.

Sökmen, 488 (1095) yılı ortalarında, Diyarbekir bölgesini hâkimiyeti altına almak gayesi ile, Suruç'a yürüyen Halep Selçuklu meliki Riżvān'dan daha önce davranarak, Tutuş tarafından kendisine iktâ edilmiş olan (İbn Şeddād, *al-A'lāḳ al-ḫaṭīra*, 18b) şehre girmiş ve adı geçen melik de Suruç'u işgalden vazgeçmiştir. Çok geçmeden melik Riżvān, Dimaşḳ (=Şam) hâkimiyeti için kardeşi Duḳāḳ ile anlaşmazlığa düşerek, şehri işgal hazırlıklarına girişmiş ve bu sıralarda Suruç'ta bulunan ve çok sayıda Türkmen kuvvetlerine sâhip olan Sökmen'i, kendine yardım için, Halep'e çağırmıştır. Bunun üzerine Sökmen, askerleri ile Fırat nehrini geçtikten sonra, Raḳḳa emîri Yūsuf b. Abiḳ ile birlikte Halep'e yönelmiştir. Öte yandan her ikisinin her hangi bir hücûmundan endişe eden Riżvān, derhal harekete geçerek, onları Merc Dābiḳ yakınlarında karşılamıştır. Fakat Sökmen, Riżvān ile çarpışmak isteyen Yūsuf'un safında yer almayarak, Riżvān ile birlikte, Halep'e gelmiştir. Riżvān, biraz önce Yağısıyan'dan aldığı Ma'arra al-Nu'mān şehrini Sökmen'e iktâ etmiştir. Hazırlıklarını tamamlayan Riżvān, berâberinde Sökmen de olduğu hâlde, kardeşi Duḳāḳ'ın elinde bulunan Dimaşḳ'ı kuşatmaya girişmiş ise de, başarı kazanamıyarak, Halep'e geri dönmüştür. Bu sırada, kardeşi İlġāzī'nin melik Duḳāḳ tarafından hapsedilmiş olduğunu öğrenen Sökmen, derhal Kudüs'e gidip, şehri kendisi ile müştereken idâre eden kardeşinin nâiblerinden teslim alarak, şehirde yalnız başına hâkimiyet sürmeğe başlamıştır (489 sonraları= İbn al-Ḳalānisī, s. 132; İbn al-'Adīm, 1096; II, 124).

Bâzı kıyı bölgeleri hâriç, bütün Suriye hâkimiyetini kendi uhdesinde toplamağa muvaffak olan Tutuş'un, Rey savaşında yenilip, katledilmesi üzerine (27 şubat 1095), adı geçen ülkede çıkan karışıklıklardan istifâde ile harekete geçen Mısır Fâtımî halîfesi al-Mustanṣir amîr al-cuyūş Afżal'in kumandasında Suriye'ye bir ordu gönderdi. Afżal, cenubî Suriyeyi istilâ ederek, Kudüs üzerine yürümüş, şehirde bulunan Sökmen ile, bilâhare buraya gelmiş olduğu anlaşılan kardeşi İlġāzī'ye şehrin kan dökülmeden teslimini bildirmiştir. Sökmen ve kardeşi, bu teklifi reddettikten sonra, şehri, kırka yakın mancınık ile kuşatıp sıkıştırmağa başlayan çok sayıdaki Fâtımî

ordusuna karşı müdafaaya girişmişler ise de, neticede burasını Afżal'a teslime mecbûr olmuşlardır (şâban 489=temmûz/ağustos 1096; İbn al-Ḳalânisî, s. 135; İbn al-Aṯîr, X, 98). Şehrin düşmesi üzerine, kardeşi ve bütün Artuklu âilesi ile birlikte Kudüs'ten ayrılan Sökmen muharrem 490 (kânûn I. 1096)'da Haleb'e gelmiş ve bu sırada melik Duḳâḳ'ın Haleb'i kuşatması üzerine, Sumaysat emîri İl-ġâzî-oğlu Sulaymân ile birlikte, melik Riżvân'ın safında yer almıştır. Ḳuvayḳ çayı civârında yapılan savaşta (rebîülevvel 490=şubat 1097) Sökmen son derecede cesâret ve kahramanlık göstermiş ve savaşın kazanılmasında büyük âmil olmuştur.

Şâban 490 sonlarında (temmûz 1097 sonları) Haçlı ordularının Bîra'yi alarak Antakya istikametine hareket etmeleri üzerine, şehir vâlisi Yağısıyan, Selçuklu Sultanı Barkiyârûḳ ile, Haleb meliki Riżvân, Dimaşḳ meliki Duḳâḳ, Humus emîri Canâḥ al-Davla Ḥusayn ve diğer islâm emîrlerine haberler göndererek, Antakya'ya derhal yardıma gelmelerini bildirmiştir. Sökmen'in, yukarıda adları geçen emîrler arasında yapılan toplantıda, Antakya'ya hareket edilmeyip önce Diyarbekir bölgesine gidilerek buranın alınmasını teklif etmesi (İbn al-'Adîm, II, 129) sonunda anlaşmazlık çıkmıştır. Bunu tâkip eden günlerde Haçlıların Antakya'yı işgali üzerine (2 hazîran 1098), Musul hâkimi Kür-Boğa'nın kumandasında harekete geçen büyük bir orduya, diğer islâm emîrleri gibi, Sökmen de kuvvetleri ile birlikte katıldı. Bilindiği üzere, Antakya'yı kuşatmış bulunan Kür-Boğa'nın yersiz kararları sonunda, bütün türk kuvvetleri birer-birer bozulup, çekilmişlerdir. Bu arada Sökmen de savaşa devam edemiyerek, kuşatmayı terketmek zorunda kalmıştır.

Sökmen, kardeşinin oğlu Belek'e vermiş olduğu Suruç'un (İbn Şeddâd, 18b), Urfa kontu Baudouin I. tarafından işgali üzerine (494=1100), kalabalık bir kuvvet ile, berâberinde Belek olduğu hâlde, Suruç'a yürüyüp, kuşattı. Şehir senyörü Foulque de Chartres ile henüz Urfa kontu olmuş bulunan Baudouin II. Suruç'u müdâfaa ettiler. Yapılan savaşta frank ve ermeni askerleri bozulmuş, bunlardan bir çokları kılıçtan geçirilmiştir. Hattâ ölüler arasında adı geçen Suruç senyörü de bulunuyordu. Urfa kontu ise, güçlükle Urfa'ya sığınabildi (kânûn II. 1101). Şehirdeki müslüman halkın Sökmen ile birlik olmasına karşılık, âkıbetlerinden endişelenen hıristiyan halk, latin piskoposu Benedictus ile berâber, iç-kaleye çekilip direnmoye başladı (*al-Ḥurûb al-ṣalîbîya* s. 37). Bunun üzerine Sökmen iç-kaleyi şiddetle sıkıştırdı. Fakat öte yandan, bir az önce Urfa'ya çekilmiş olan Baudouin II., Antakya'ya gidip, oradan yeni kuvvetler toplayarak, ikinci defa Suruç üzerine yürüdü. İç-kaleyi kuşatmakla meşgul bulunan Sökmen, buradan ayrılıp, Baudouin II.'i karşılamak zorunda kaldı. Bunun üzerine iç-kaledeki mahsur halk, mızraklarının uçlarına yanan ateşler takarak, iç-kaleden çıkıp, yeniden savaşa başladılar. Böylece iki tarafta çarpışmak zorunda kalan Sökmen, Haçlı kuvvetlerini ikinci bir yenilgiye uğratmak üzere iken, bir kısım Türkmenlerin çarpışmayı terketmesi sonunda, Suruç'tan çekilmiştir.

Musul emîri Kür-Boğa, berâberinde Zengî b. Aḳsungur olduğu hâlde, Diyarbekir bölgesinin en mühim kalesi Âmid'i almak gayesi ile, harekete geçti (494=1100/1101). Şehir İnal-oğullarının elinde idi. Kür-Boğa, şehri kuşatmağa başlayınca, buranın sâhibi, az önce Suruç'u terkeden Sökmen'e haber göndererek, yardıma çağırdı. Sökmen, yeğeni Yâḳûtî ile birlikte askerlerini toplayıp Âmid emîrinin yardımına koştu. Yapılan savaşta Kür-Boğa, yenilmek üzere iken, Zengî'yi dağılan askerlerine göstermiş ve „vaktiyle efendiniz bulunan Aḳsungur'un oğlu için çarpışın" diyerek, onları teşvik etmiştir. Bunun üzerine askerler yeniden toplanıp, Sökmen ve Âmid emîrinin kuvvetlerine hücûm ederek, onları bozmuşlardır. Hattâ bu savaşta Sökmen'in yeğeni Yâḳûtî, Kür-Boğa kuvvetleri tarafından esir alınmıştır. Savaşı güçlük ile kazanan Kür-Boğa Âmid'i ele geçiremiyeceğini anlıyarak, kuşatmayı terk ile, buradan ayrılmıştır. Cazîra İbn al-'Omar sâhibi Çökürmüş'ün hücûmuna uğrayan Musul hâkimi Mûsâ, sıkışık bir durumda kalınca, bu sıralarda Diyarbekir bölgesinde bulunan Sökmen'e haber gönderip, sür'atle Musul'a yardıma gelmesini ve buna karşılık kendisine Ḥiṣn-i Kayfâ ile onbin dinar para vereceğini vâdetti. Sökmen, bu teklifi alır-almaz, derhal onun yardımına koştu. Bunu haber alan Çökürmüş Musul kuşatmasını bırakmak zorunda kaldı. Sıkışık durumdan kurtulan Mûsâ, Sökmen'i karşılamak üzere, şehir dışına çıktığı zaman, bir suikast sonunda öldürüldü. Bunu müteâkip Sökmen, hiç vakit kaybetmeksiziu geri dönmüş ve Mûsâ'nın kendisine vâdettiği Ḥiṣn-i Kayfâ kalesini, onun buradaki nâiblerinden teslim almıştır (495=1102 sonları; İbn al-Azraḳ, 159a; al-'Aynî, III, 219b). Böylece Sökmen, Ḥiṣn-i Kayfâ'ya hâkim olduktan sonra, burada ilk Artuklu beyliğini kurmuştur ki, bu beylik, 629 (1231) yılında Eyyûbîler tarafından ortadan kaldırılıncaya kadar devam etmiştir.

Artuk oğlu İlġāzī, Büyük Selçuklu saltanatı müddeisi Muḥammed Tapar adına Bagdad'da şahnelik yaptığı sırada, Selçuklu sultanı Barkiyārūḳ rebîülevvel 496 ortalarında (şubat 1103) Gümüş-Tegin al-Ḳayṣarī'yi, kendi adına şahnelik yapmak üzere, Bagdad'a gönderdi. Sıkışık bir duruma düşen İlġāzī, kardeşi Sökmen'e haber gönderip, rakîbi Gümüş-Tegin'e karşı kendisine yardıma gelmesini bildirmesi üzerine, Sökmen kuvvetleri ile Bagdad'a hareket etti. Sökmen, yolu üzerinde bulunan Tekrit kasabasını, askerlerini yağ, bal ve peynir satıcısı kılığına sokarak, işgal ettirdikten sonra, yoluna devam etmiş ve Bagdad yakınlarındaki Remle civârına gelip, karargâh kurmuştur. Sökmen, bu sırada kendisine katılan İlġāzī ve Hille emîri Ṣadaḳa ile birlikte, Bagdad civârlarını istilâ hareketine girişmiş ve bu arada Gümüş-Tegin'in askerleri ile çatışmıştır. Neticede yeni şahne Bagdad'dan ayrılmak zorunda bırakılmış, İlġāzī eski vazifesine yeniden başladıktan sonra, Sökmen de Ḥiṣn-i Kayfā'ya dönmüştür. Sökmen, aynı yıl, Cazîra İbn al-'Omar sâhibi Çökürmüş'ün tâbiiyetine giren yeğeni Mardin hâkimi Ali'nin elinden Artuklu âilesinin bekasını sağlamak için (İbn al-Aṯīr, X, 137), Mardin'i almış ve buna karşılık ona Cabal Cūr (Çapakçur)'u vermiştir (İbn al-Aṯīr, *göst. yer.*).

Ḥarrān'ın 497 (1103/1104) yılında Urfa kontu Baudouin II. tarafından kuşatıldığını haber alan Sökmen ve Çökürmüş, aralarındaki düşmanlığı bir tarafa bırakarak Türkmen, arap ve kürtlerden kurdukları 10.000'e yakın bir kuvvet ile harekete geçerek, Ra's al-'Ayn'da toplandıktan sonra, şâban 497 başlarında (nisan/mayıs 1104) Baudouin'in kuvvetleri ile karşılaştılar. Sahte hareketler ile Haçlı kuvvetlerini birbirinden ayırmağa muvaffak olan Sökmen ve Çökürmüş, onlardan büyük bir kısmını bu civârdaki Balīḫ çayı kıyısında pusuya düşürerek, tamâmen kılıçtan geçirmişlerdir. Haçlıların bütün ağırlıkları yağma edildikten başka, Baudouin ve kardeşi Joscelin maiyetleri ile birlikte, esir alınmıştır. Bir tepe arkasında, yardımcı kuvvetler ile beklemekte olan Bohemuad ve Tancrede, Haçlı ordusunun korkunç bozgununu gördükleri zaman, müdâhaleye cesâret edemeden, geceyi bekleyip, karanlıktan istifâde ile, kaçmaktan başka bir şey yapamamışlardır. Sökmen, hıristiyan âlemini günlerce üzüntü içinde bırakan bu zaferi tâkip eden günlerde askerlerini frank elbiseleri ile techiz ettikten sonra, bu civârda bulunan bir çok Frank kalelerini işgal etmiştir.

Balīḫ çayı zaferinden sonra emâret merkezi Ḥiṣn-i Kayfā'ya dönen Sökmen'in kahramanlık ve şöhreti bütün islâm âlemine yayıldı. Bunun bir neticesi olarak, 498 (1104) yılı başlarında Haçlı hücumlarına mârûz kalan Trablusşam hâkimi Faḫr al-Davla b. 'Ammār, Sökmen'i yardıma çağırmış ve kendisine istediği kadar para ve asker vereceğini bildirmiştir (İbn al-Aṯīr, X, 136; İbn al-Ḳalānisī, s. 146; al-'Aynī, III, 225b). Bu dâveti alan Sökmen, sefer hazırlıklarına başladığı sırada, Şam hâkimi Tuğ-Tegin'den bir mektup almış idi. Tuğ-Tegin bu mektubunda, kendisinin çok ağır hasta olup, ölmek üzere bulunduğunu, fakat öldükten sonra, Şam'ı koruyabilecek bir kimse olmadığını, bu yüzden şehri Haçlıların kolaylıkla ele geçirebileceklerini bildiriyor ve ona kendisi öldükten sonra, Şam'a hâkim olmasını vasiyet ediyordu. Bunun üzerine Sökmen, İbn 'Ammār'ın dâvetini nazar-ı itibâra almayarak, islâm âlemi için korunması daha mühim olan Şam'a hareket etmiştir. Fakat öte yandan Tuğ-Tegin'in Şam'ı Sökmen'e vasiyet ettiğini, onun da şehri teslim almak üzere gelmekte olduğunu haber alan maiyeti erkânı Tuğ-Tegin'e Sökmen'e yaptığı bu teklifin yerinde olmadığını hatırlatıp, vaktiyle Şam hâkimi Atsız'ın, yardıma çağırdığı Tutuş tarafından nasıl öldürüldüğünü söyleyerek, onu ikaz etmiş idi. Ayrıca Sökmen'in şehre sokulmaması için de tedbirler alınmış idi. Tam bu sırada Sökmen, kuvvetleri ile birlikte, Şam yakınlarındaki Ḳaryatayn civârına eriştiği zaman, difteriye tutulmuş idi. Durumunun ağırlığını gören yakın adamları ona Ḥiṣn-i Kayfā'ya geri dönülmesini tavsiye etmişler ise de, Sökmen bunu red ile yoluna devam etmiştir. Fakat çok geçmeden Sökmen'in hastalığı artmış ve nihâyet, iki gün dili tutulduktan sonra, safer 498 (teşrin I. 1104) tarihinde Ḳaryatayn civârında hayata gözlerini kapamıştır. Sökmen'in nâşı bir tabut içinde Ḥiṣn-i Kayfā'ya getirilerek, burada gömülmüştür.

Ḥiṣn-i Kayfā'da ilk Artuklu beyliğini kuran Sökmen, gerçekten yiğit, dirâyetli, iyilik yapmağı seven, dindar bir Türkmen beyi idi. O, babası Artuk Bey gibi savaş usûlünü iyi biliyordu. İslâm topraklarında sürekli bir şekilde ilerleyen ve her gün yeni-yeni başarılar kazanarak, hâkimiyet bölgelerini genişleten Haçlılara karşı Balīḫ çayı zaferi gibi büyük bir başarı kazanmış ve islâmların Haçlılar karşısındaki devamlı gerileyişini ilk defa mevzii olarak o durdurmuş idi. Sökmen öldüğü sırada Ḥiṣn-i Kayfā ile Mardin ve civârına sâhip bulunuyordu. Ölümünden sonra oğlu İbrahim bu memleketlerde hâkimi olmuştur.

Bibliyografya: İbn al-Ḳalānisī, *Ẕayl Tavārīḫ Dimaşḳ* (nşr. H. F. Amedroz,

Beyrut, 1908); İbn al-Aǧîr, *al-Kāmil fi 'l-tārîḫ* (Bulak tabı), X; ayn. mll., *Tārîḫ al-dawlat al-atabakiyya mulūk al-Mawṣil*; İbn al-'Adîm, *Zubdat al-ḥalab fî tārîḫ Ḥalab* (nşr. Sāmî Dahhān), Dimaşk, 1954, II; İbn al-Azrāḳ al-Fāriḳî, *Tārîḫ Mayyāfāriḳîn va Āmid* (British Museum, Or. 5803); Urfalı Mateos, *Vekayinâme* (türk. trc. H. Andreasyan), Ankara, 1962; al-'Aynî, *'Iḳd al-cumān fî tārîḫ ahl zamān* (Topkapı sarayı, Ahmed III. kütüp., nr. 2911/12), XXI, XXIII; Sibṭ İbn al-Cavzî, *Mir'āt al-zamān fî tavārîḫ al-a'yān* (Topkapı Sarayı, Ahmed III. kütüp., nr. 2907), XII; İbn al-Şaddād, *al-A'lāḳ al-ḫaṭîra fî ẕikr umarā' al-Şām va 'l-Cazîra* (Tübingen Üniv. kütüp., nr. 9800); *al-Ḥurūb al-ṣalîbiya* (arap. trc. İsḥāḳ Armala al-Suryānî), Beyrut, 1929; al-'Aẓîmî, *Tārîḫ* (nşr. Claude Cahen), *JA*, 1938; *Continuation de Guillaume de Tyr* (nşr. M. Guizot), Paris, 1824; İbn Muyassar, *Aḫbār Miṣr* (nşr. H. Massé), Kahire, 1919, II; İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān* (Kahire, 1948), I; Müneccimbaşı, *Cāmi' al-duval* (Süleymaniye kütüp., Es'ad Efendi kısmı, nr. 2103, var. 389a—390a); Steven Runciman, *A History of the Crusades* (Cambridge, 1952), II; *Recueil des Historiens des Croisades*, III, 424. (Ali Sevim.)

SPAHİ. [Bk. SEPOY ve SİPÂHÎ.]

SPARTEL, Afrika'da Fas'ın garp ucunda bir burun olup, Tanca'nın 10 km. garbındadır. İdrîsî'de adı geçmez. al-Bakrî burayı Arzila'dan 30 mil ve Tanca'dan 4 mil mesâfede, denize doğru uzamış, tatlı su menbâları olan ve *ribāṭ* vazîfesi gören bir câmii bulunan bir dağ olarak tanımaktadır; ona göre, karşısında, al-Andalus (Endülüs) kıyısında, al-Aǧarr (= Ṭarf al-Aǧarr > Tralalgar) dağı vardır. al-Bakrî'nin buraya verdiği *Işbartāl* adı (her hâlde latince *spartaria* „hasır kamışı bol olan yer" ile ilgili olmalıdır) yerliler tarafından artık bilinmemektedir.

Bibliyografya: al-Bakrî, *Description de l'Afrique Septentrionale* (Cezâyir, 1911), s. 113. (G. S. Colin.)

SRÎ VİCAYA. [Bk. ZĀBAG.]

SU. ŞÛ (T., < *sub*), su, mâyi, usâre v.b. Aynı zamanda çay, ırmak, pınar v.b. mefhumları ifâde eder ve bunlar ile ilgili coğrafî adlarda geçer. Bundan başka bâzı mâdenlerin suda eritilmiş şekli (altın suyu v.b. gibi, krş. A. *mā'*, F. *āb*).

Eski türkçede *sub* şeklinde olan kelimeye sonradan kelime ortası ve sonundaki *b* > *v* ses değişmesi ile, *suv* şeklinde rastlanır. *Dîvān luġāt al-türk*'te ve müteâkip metinlerde *suv*~*suf* şekillerinde geçer. Muâsır şivelerde *sup*, *suğ* şekillerine de rastlanmaktadır (Radloff, IV). Zamanla sondaki ses, *-y-* yardımcı sesi ile karıştırılarak, Türkiye türkçesinde ve bir çok şivelerde, kelime *su* şeklini almıştır. Mâmâfih Anadolu ağızlarında bulunan *suvar-* „sulamak, su vermek" fiilinde aslî şeklini muhâfaza ettiği gibi, tasrîfte muzal ileyh hâlinin *sunun* olması gerekirken, bunun yerine *suyun* (ağızlarda *suvun*) denmesi eski şekli ile ilgilidir. Kelime yukarıda belirtilen mânâ ve kullanılışları yanında, mecaz yolu ile, çeşitli tâbirlerde de geçer (bk. Ş. Sâmî, *Kamus-ı türkî*, II, 835 v.d.). Türk edebiyatında su ile ilgili eserlerin başında, Fuzûlî'nin meşhûr *Su kasîdesi* gelmektedir. (A. F. Karamanlıoğlu.)

ŞÛ. [Bk. SU.]

SUAHELİ. [Bk. SUAḤİLİ.]

SUAḤİLİ. [Bk. ZENGİBAR.]

SU-BAŞI. [Bk. SÛ-BAŞI.]

SÛBA. ŞÛBA, *ṣūba*, *yaṣūbu* („dökülmek, yayılmak") fiil kökünden müştak arapça bir isim olup, aslında bir yığın veya bir buğday yığını, bir hurma yığını, bir toprak yığını v.b. mânâlarına gelmektedir. Kelime, Akbar'in saltanatı zamanında, daha önce tarihçilerin *şikk*, *ḫiṭṭa* v.b. gibi kelimeler ile ifâde ettikleri Hindistan'daki büyük eyâletlere delâlet etmek üzere resmen kabûl edilmiştir. Akbar imparatorluğu evvelâ 12 *ṣūba*'ya, sonra 15 *ṣūba*'ya ayrılmış idi; bunlar, Dihlî, Âgra ve İlâhâbâd gibi idâre merkezlerinin adlarına izâfet ile veya Pencâb, Bangāl, Berār, Mālva ve Gucarât'ta olduğu gibi, üzerinde bulundukları arâzilerin eskî isimlerine izâfet ile adlandırılıyordu. Hind-türk imparatorluğunun en çok genişlediği sırada, Avrangzîb tarafından Bîcâpûr ve Golkonde'nin fethinden sonra, bunlara diğer *ṣūba*'lar ilâve edildi. Tâbir ingilizler tarafından, yanlışlık ile, bir *ṣūba*'nın vâlisi mânasında da kullanılmıştır. Bu hatâ, belki de *ṣūbadār* [b. bk.]'ın mütereâdifi olup, „bir eyâletin emîrine" delâlet eden *ṣāḥib-ṣūba* tâbirinden gelmiş olmalıdır ve *ṣūbadār* tâbirinin ilk kelimesi, anlaşılan yanlışlık ile, bir şeref unvânı olarak da telakkî edilmiştir.

Bibliyografya: Arapça lugatler; Şeyḫ Abu 'l-Faẓl, *Ā'în-i Akbarî* (metin ve trc. Blochmann ve Jarrett), Bengale Asya cemiyetinin *Bibliotheca Indica* serisinden; H. Yule ve A. C. Burnell, *Hobson-Jobson* (nşr. William Crooke), London, 1903. (T. W. Haig.)

ŞÛBA. [Bk. SÛBA.]

SÛBADÂR. ŞÛBADÂR, Hindistan'da bir eyâletin, yâni *ṣūba* [b. bk.]'nın vâli-

si. İmparatorluğu muntazam bir şekilde *şūba* adı verilen eyâletlere taksim eden ilk Hind-türk hükümdarı Akbar'dir; Akbar'in hükümdarlığı esnâsında *ṣūbadār* unvânı kullanılmayordu ve *Ā'in-i Akbarī*'de eyâlet vâlisi *sipāh-sālār* („baş kumandan") kelimesi ile ifâde edilmiştir. Akbar'in halefleri, *ṣūbadār* veya *ṣāḥib-ṣūba* („eyâlet emîri") tâbirlerini kullandılar ise de, bu unvânların istimâli umûmî ve devamlı olmadı. Dekken vâlisi veya kıral-nâibine umûmiyetle *ṣūbadār* denilmiştir, fakat XVIII. asırda Avadh ve Bengale vâlileri sık-sık *navvāb-vazīr* ve *navvāb-nāẓim* diye adlandırılmışlardır. Bizzat aldandığına dikkati çeken Orme gibi avrupalılar bir *ṣūbadār*'a ekseriyâ *ṣūba* adını veriyorlardı. Bu hatâ için krş. mad. ŞÛBA. *Ṣūbadār* unvânı avrupalılar tarafından şehir veya idârî bölge (*sarkār*) idârecileri gibi, daha aşağı derecedeki me'mûrlar için de kullanılmış görünmektedir.

Ṣūbadār uovânı, aynı zamanda, Hindistan'da yerli bir ordunun teşkilinden beri, bir sepoy [b. bk.] bölüğünün hindû kumandanına veya nizâmî bir suvâri birliğine verilmiştir. Nizâmî olmayan suvâriler için bu tâbir kullanılmazdı. Bu bölük ve taburların kumandanları için bu tâbirin kullanılması ilk teşkilâtın icaplarından idi. Unvânın bu kullanılışı ve mülkî me'mûrlara ilk tatbiki, belki, ehemmiyetsiz şahsiyetlere parlak unvanlar vererek, onların hoşuna gitmeğe çalışan hindûlardaki umûmî düşünce tarzının neticesidir; fakat *ṣūba* iştikak bakımından bir bölük için olduğu kadar, bir eyâlet için de kullanılabilir.

Bibliyografya: Şayḫ Abu'l-Faẓl, *Ā'īn-i Akbarī* (trc. Blochmann ve Jerret), Bengale Asya cemiyetinin *Bibliotheca Indica* serisi içinde; P. E. Roberts, *A Historical Geography of the British Dependencies*, VII, *India* (Oxford, 1916); H. Yule ve A. C. Burnell, *Hobson-Jobson* (nşr. William Crooke), 2. tabı, London, 1903; V. A. Smith, *The Oxford History of India* (Oxford, 1919); W. H. Moreland, *From Akbar to Aurangzeb* (London, 1923); *India at the Death of Akbar* (London, 1920).

(T. W. HAIG.)

ŞŪBADĀR. [Bk. SÛBADÂR.]

ŞUBAYṬİLA. [Bk. SUBEYTILA.]

SUBEYTILA. ŞUBAYṬİLA (Ṣbeyṭla ve Henşīr Ṣbeyṭla, eski Sufetula), Tunus'ta Ḳayravān'ın 130 km. şimâl-i garbîsinde ve Tebessa'nın 92 km. şark-şimâl-i şarkîsinde, büyük bir ovanın merkezinde, şarkta Vâd Ṣbeyṭla ile çevrili bir yüksek düzlük üzerindedir. Eski şehir, bilhassa Guérin, Tissot, Salladin, Diehl ve Merlin tarafından olmak üzere, sık-sık tasvir edilmiştir. Müslüman Afrika tarihinde Şubayṭila hemen-hemen yalnız fetih devrinde anılmış, fakat bu hâdisedeki yeri lâyıkı ile tâyin edilmemiştir. Hicrî 26 (646/647) yılında, 'Abd Allāh b. Sa'd kumandasındaki 20.000 kişilik bir ordu, Şubayṭila önünde (Balâẕurī'ye göre, 'Aḳūba'de), 120.000 kişiye kumanda eden Bizans *patris*'i Curcīr (Gregorios) ile karşılaşmış idi. Curcīr, bundan bir yıl önce, Bizans imparatoruna karşı istiklâlini ilân etmiş (bu hâdiseyi Theophanes te'yid eder, bk. *Chronographia*, Bonn tab., I, 525) ve bâzı müelliflerin rivâyetine göre, Şubayṭila'yı hukûmet merkezi olarak seçmiş idi.

Arap müelliflerinin, bilhassa İbn 'Iẕārī ve al-Nuvayrī'nin rivâyetleri açıkca destanî unsurlar ile doludur (Curcīr'in kızı, yüzü açık olarak, bir burcun üstünde görüuüp, İbn Sa'd'i öldürecek olan kimse ile evlenmeği vâdeder). 'Abd Allāh b. al-Zubayr'e isnat edilen rol kasden büyütülmüş gibi görünmektedir. Seferin kumandanına muhârebenin sevk ve idâresini tavsiye eden odur; Curcīr'i kendi eli ile ansızın o öldürür; bu fedâkârane hareketini tevâzû ile gizler ve haberi halîfeye götürmek için o seçilir. *Patris*'in Kartaca yerine Şubayṭila'yı hukûmet merkezi olarak seçmesi ihtimali de ayni şekilde çok zayıftır. Afrika hakkında yeteri kadar bilgileri bulunmayan müslümanlar memleketin baş şehrinin daha ilk darbede ele geçirildiğine inandırmağı faydalı buluyorlardı. *Patris* Greorgorios'un, müslüman birliklerin ilk görünmeleri üzerine, „yardım aradığı yerli halka yaklaşmak" (Diehl) ve mümbit ve meskûn bulunan merkezî Tunus'u korumak için, cenuptan gelen yollardan birinin bu en mühim noktasına gelmiş olduğu tahmin edilebilir. Şubayṭila'nın VI. asrın sonlarından itibâren çok sağlam bir müstahkem mevki hâline geldiği muhakkaktır. Burada müdâfayı etrafı duvar ile çevrili üç mâbedin meydana getirdiği merkezden ibâret olan iç kaleyi çevreleyen bir takım hisarlar sağlıyordu.

Bibliyografya: Guérin, *Voyage en Tunisie*, I, 376 v.dd.; Tissot, *Géographie comparée de la province romaine d'Afrique*, II, 613 v.dd.; Saladin (*Archives des missions*, 3. seri, XIII, 68 v.dd.); Diehl, *Afrique byzantine*, s. 278 v.dd.; A. Merlin, *Forum et églises de Sufetula* (*Notes et Documents*, V), Paris, 1912; Şubayṭila'nın islâm fethi sırasındaki yeri hakkında bk. İbn 'Iẕārī, *al-Bayān ol-muġrib* (nşr. Dozy), I, 4, 6; trc. Fagnan, I, 4, 7; al-Nuvayrī (İbn Ḫaldūn, *Histoire des Berbères*, trc de Slane, I, 320); al-İdrīsī, *Description de l'Afrique et de l'Espagne* (nşr. Dozy ve de Goeje),

s. 110; trc. s. 128; de Slane, *Lettre à M. Huse* (*J A*, 1844, II, 328 v.dd.); Fournel, *Les Berbers*, I, 112 v.d.

(GEORGES MARÇAIS.)

SUBḤ. AL-ŞUBḤ, veya AL-FAǦR ve AL-ŞAFAḳ, gün ağarması, şafak ve fecir. İslâm âleminde ve islâm hey'et ilminde çok mühim bir rol oynar, çünkü başlıca iki namazın zamanını tesbit eder. Her iki hâdisenin vetîresi al-Bīrūnī tarafından *al-Ḳānūn al-Mas'ūdī*'de (Maḳ. 8, bâb 13) mükemmel bir şekilde tasvîr edilmiştir. Sabahleyin ilk önce, hafif ve uzun bir ışık sütununun yükseldiği görülür; bu sütûn, mahallin coğrafî arzına göre, ufuk üzerine çok veya az meyillidir. Buna aldatıcı sabah, *al-ṣubḥ al-kāẕib* veya *al-fajr al-kāẕib*, yahud da şeklinden dolayı *ẕanab al-sirḥān* („kurt kuyruğu") ve aynı zamanda „köpek kuyruğu" ve „ceylân kuyruğu" denilir. Hâdisenin bu ilk safhasını ilk önce boyaz bir ışık gibi ufuk boyunca yarım dâire şeklinde yayılan gerçek sabah, *al-ṣubḥ al-ṣādiḳ* takip eder; bu beşinci namazın, sabah namazının başlangıcını tâyin eder. Sonra kızıl şafak gelir. Akşamlayın hâdise aynı safhalardan, fakat aksi tertipte, geçer. *Ẕanab al-sirḥān*'ın akşam üzeri sabahleyin olduğundan daha az müşâhade edilmesi vâkıası, müslüman âlimlerince, birinci hâlde bu anda istirahatin başlamasından, ikincide ise, çalışmanın başlamasından ileri gelir. Redhouse ilk şafağın, *al-ṣubḥ al-kāẕib*'in burçlar mıntakası ışığına tekabül ettiğini emin bir şekilde isbât etmiştir; o bunun daha *Kur'an*'da (II, 183), yâni milâdî 630 yılına doğru, sonra al-Cavharī tarafından, lugatinde, ve başkaları tarafından zikredilmiş olduğunu da göstermiştir. O hâlde bu hâdise şarkta Avrupa'da olduğundan çok daha önce bilinmekte idi. Farsça bir çok şiirlerin mevzûu şafak ve fecirdir (bk. Redhouse, *ayn. esr.*, burada farsça ve türkçe adlar da zikredilmektedir).

Şâfiî, mâlikî ve hanbelîler üçüncü namaz (akşam namazı) zamanının sonu ile dördüncü namaz zamanının başlangıcının kızıl ışığın (*al-ṣafaḳ al-aḥmar*) kaybolduğu zaman olduğunu, ittifak ile, kabûl ederler, hâlbuki Abū Ḥanīfa bunu beyaz ışığa göre tanzim eder. Talebeleri Abū Yūsuf ve Muḥammed al-Şaybānī diğer mezheplerin görüşlerini kabûl eder.

Muhtelif arap hey'etçileri yukarıda tasvir edilen hâdiselerin vukua geldiği güneşin *D* alçalma zâviyesinin ne kadar geniş nisbette hava şartlarına (sis v.b.), mehtâbın bulunup-bulunmamasına, gözün keskinliğine bağlı olduğuna dikkati çekmişlerdir. Bundan dolayı her âlim *D*'ye farklı bir değer vermiştir; bu değerler 16°'den 20°'ye kadar gider. Sibṭ al-Māridīnī (1423—1494/1495)'ye göre, devrinde umûmî fikir *al-ṣafaḳ D*=17°, *al-ṣubḥ D*=19° idi. Abū 'Alī al-Ḥasan al-Marrākuşī (ölm. 1262'ye doğru) 16° ve 20°'yi kabûl ve şafağın fecirden daha uzun olduğu üzerinde ısrar etmiş idi. Güneşin batması ile doğması arasında geçen zaman, yâni güneşin alçalma zâviyesinin msl. 18° olduğu iki an arasındaki zaman, güneş medârının ufuk üzerindeki meyline tâbidir. Müslümanları bilhassa ilgilendiren husûs fecir ile şafağın birbirine iltihak ettikleri gündür. 48° arzda olan mahaller için bu hâdise güneşin seratan burcuna girdiği zaman vukua gelir.

İbn Yūnus (ölm. 1009) ve Abū 'Alī al-Marrākuşī'nin hesaplarına göre, fecir v.b.'nın hey'et hesapları C. Schoy tarafından haftalık *Naturwiss. Wochenschrift* ilmî mecmuasında verilmiştir.

Fecir ve şafak hâdiselerinin teferruâtını izah etmek için, msl. Ḳuṭb al-Dīn Şīrāzī ve başkaları, yer yüzünün içinde toprak ve su kısımlarını da ihtivâ eden kürevî bir buhar zarfı ile çevrilmiş olduğunu kabûl ederler. Bu kısımlar aşağı mıntakalarda yukarıdakilerden daha kesîftir. Bu buhar zarfının etrafında saf havadan başka bir kürevî zarf daha vardır. Güneş şuâları bu kürevî zarflarda dünyanın bir gölgesini husûle getirir. Gölgenin dışında bulunan kısımlar ışığı aksettirir ve parlar gibi görünür; müşâhade edilen hâdiseleri az veya çok doğru olarak onlar bundan çıkarırlar.

Usturlab levhalarında ve bâzı zâviye ölçme âletlerinde sabah namazının ve akşam namazının zamanlarını tesbite yarayan çizgiler çekilmiştir, buna karşılık ne umûmî levhalar, ne de al-Zarḳālī'nin levhası bu neviden bir çizgi ihtivâ eder.

Hey'et eserlerinin müellifleri arasında ekseriyâ msl. Camāl al-Dīn al-Māridīnī, Sibṭ al-Māridīnī b. al-Şāṭir (ölm. 1375/1376) gibi, câmilere bağlı, namaz saatlerini bildirmek ve namaza dâvet etmek vazifesi ile mükellef *muvaḳḳit*'ler buluyorsak, bunun sebebi bu me'mûrların namaz zamanlarını doğru olarak hesaplamak ve bunun için gerekli müşâhadeleri yapmak ile vazifeli olmalarından ileri gelmektedir.

Bibliyografya: J. W. Redhouse, *On the natural phenomenon known in the East by the name Subh-i-kāzib* (*J R A S*, 1878, X, 344—354); ayn. mll., *Identification of the „False Dawn" of the Muslims with the „Zodiocal Light" of the Europeans* (*ayn. esr.*, 1880, XX, 327—334); L. Am. Sédillot, *Sur les instruments astronomiques*

des Arabes (*Mémoires près. par divers savants à l'Acad. Roy. des Inscriptions*, 1. seri, 1844, I, 92 v.dd.); C. Schoy, *Geschichtlich-astronomische Studien über die Dämmerung* (*Naturwiss. Wochenschrift*, 1915, XXX, 209—214); E. Wiedemann, *Über al-Subḥ al-kāḏib, die falsche Dämmerung* (*Isl.*, 1912, III, 195); ayn. mll., *Erscheinungen bei der Dämmerung und bei Sonnenfinsternissen nach arabischen Quellen* (*Archiv für Gesch. der Medizin*, 1923, XV, 43—52), arapça kaynaklar hakkında teferrüâtlı bilgiler ihtivâ eder; E. W. ve J. Frank, *Die Gebetszeiten im Islam* (*S B P M S Erlg.*, 1926, LVIII, 1—32). (E. WIEDEMANN.)

SUBḤ. [Bk. SUBH.]

SUBḤA. [Bk. SÜBHA.]

SUBḤÂN ALLÂH. [Bk. SÜBHÂN ALLAH.]

SUBḤÎ. ŞUBḤÎ MEHMED EFENDİ (? — 1769), XVIII. asır Osmanlı vak'anüvisi ve Bâbıâli ricâlindendir. İstanbul'da doğmuş, yetişme çağında, Nevşehirli Damad İbrahim Paşa sadâretinde beylikçi olan babası Halil Fehmî Efendi'nin mesleğine meyledip, sadâret mektupçuluğu halîfeleri zümresine girerek, orada feyz aldıktan sonra, vilâyetlerde bâzı vezîrlere divan kâtipliği yapmıştır. İstanbul'a dönüşünde, divân-ı hümâyûn kâtipleri zümresine dâhil olup, hâcegânlık rütbesine kadar yükselmiş ve iki defa piyâde mukabelecisi, sonra küçük evkaf muhâsebecisi olmuş (bk. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, III, 220), muhtemelen bu sonuncu hizmetine ilâveten, 1152 (1739/1740) senesinde, uhdesine vak'anüvislik hizmeti de verilmiştir (bk. Cemâleddin, *Âyine-i zürefâ, Osmanlı tarih ve müverrihleri*, İstanbul, 1314, s. 48). Hüseyin Râmiz Efendi (bk. *Tezkire*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 3873, 62a)'nin, onu, Hekim-oğlu Ali Paşa [b. bk.]'nın ilk sadâreti (1144—1148) devresi ortalarında vak'anüvisliğe getirilmiş olarak göstermesi her hâlde bir zuhûl eseri olmalıdır; zîrâ kendisi bu hizmete 1152'de tâyin edilmiş olduğunu sarâhatle kaydeder (Subhî, *Tarih*, İstanbul, 1198, 4a, 74a). Dört sene kadar bu munzam hizmeti ifâ eden Subhî, pek fazla meşguliyeti olan divân-ı hümâyûn beylikçiliğine getirilmesinden (16 ramazan 1156 =2 teşrin II. 1743, Subhî, *agn. esr.*, 234a; *Âyine-i zürefâ*, s. 48'deki receb 1156 tarihi her hâlde yanlıştır) sonra, vekayî zaptını lâyıkı ile ifâ edememiş ve 1156 sonlarında, bu meşgaleden büs-bütün el çekmiş, 1158 recebi başında vak'anüvis tâyin edilen Süleyman İzzî [b. bk.] eserini, Subhî'nin bıraktığı yerden başlatmak zorunda kalmıştır (İzzî, *Tarih*, İstanbul, 1199, 2b).

Beylikçilikten 8 ramazan 1158 (4 teşrin I. 1745)'de mâliye tezkireciliğine nakledilen Mehmed Subhî 9 şevval 1159 (24 teşrin I. 1746)'a kadar bu hizmette kalmış (İzzî, *agn. esr.*, 33b, 70b) ve 10 şevval 1161 (3 teşrin I. 1748)'de arpa eminliğine getirilmiş (İzzî, 181a), 7 zilka'de 1168 (15 ağustos 1755) — 6 safer 1169 (11 teşrin II. 1755) arasında büyük muhâsebecilik hizmetinde bulunmuştur (Seyyid Mehmed Hâkim, *Tarih*, Bağdad Köşkü kütüp., nr. 231, 145a, 180a; Ahmed Vâsıf, *Tarih*, Bulak, 1246, I, 47). 21 receb 1170 (11 nisan 1757)'te tâyin edildiği darbhâne eminliği, 3 şevval 1171 (21 hazîran 1757)'de mutâd tevcihât sırasında, uhdesinde ibka edilmiş ise de, Emin Ağa-zâde Hüseyin Ağa'nın dağıttığı rüşvetler, nihâyet 22 zilhicce 1171 (7 eylûl 1757)'de Subhî'nin azlini mûcip olmuştur (Hâkim, *agn. esr.*, 234a, 377a, 398a; Âkif Mehmed, *Tarih-i cülûs-i Sultan Mustafa*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2108, 84b; Vâsıf, I, 59, 77). 23 şâban 1172 (22 nisan 1759)'de tâyin olunduğu yeniçeri kâtipliğinden (Hâkim, *agn. esr.*, 456b; tâyin tarihi, Âkif, 130b'de, 22, Vâsıf, I, 99'da 26 şâban) 28 cemaziyelevvel 1173 (27 kânûn II. 1760)'te azledildiği (Âkif, 196a; Vâsıf, I, 113) gibi, darbhâne eminliği devresine âit zimmet çıkarılarak, baş-bakı kulu mârifeti ile, tevkif ve aneak istenen meblağın bir kısmını ödeyip, geriye kalanını taahhüt etmek şartı ile, evinde ikametine müsâade olundu (Hâkim, *Tarih*, Bağdad Köşkü kütüp., nr. 233, 25b). Bir müddet sonra, uğradığı nekbetten kurtulup, 5 şevval 1175 (29 mart 1762) — 8 şevval 1176 (21 nisan 1763) arasında defter-i hâkânî emini (Hâkim, *agn. esr.*, 132a, 157a; Vâsıf, I, 135, 144 v.d.), 6 şevval 1177 (8 nisan 1764) — 4 şevval 1178 (27 mart 1765) arasında ikinci defa arpa emini (Hâkim, 177b, 201b; Vâsıf, I, 150, 172), 5 şevval 1180 (6 mart 1767) — 4 şevval 1181 (23 şubat 1768) arasında kezâ ikinci defa baş-muhâsebeci oldu (Çeşmî-zâde Mustafa Reşîd, *Tarih*, nşr. Bekir Kütükoğlu, İstanbul, 1959, s. 20, 80; Vâsıf, I, 185, 197). Son hizmeti muhtemelen 1182 şevvalinde (şubat 1769) ikinci defa tâyin edildiği yeniçeri kâtipliği oldu (Râmiz, *Tezkire*, 62a, aynı yerde, baş muhâsebecilikten sonra büyük ruznâmçecilik hizmetini deruhte ettiği ifâde ediliyor ise de, Vâsıf'taki tevcihat kayıtları ile bu husûsun tahkiki mümkün olamayor). Ülfet ve sohbete düşkünlüğü ile tanınan Subhî Efendi, muhteris dostlarının töhmet, tezvir ve iftirâlarına mâruz kalarak, hayatının son senelerini tamâmiyle küskün, düçar olduğu çeşitli hastalıklardan muztarip olarak geçirmiş ve yeniçeri kâtibi sıfatı ile bulunduğu Baba-

dağı kışlağında, 1182 sonlarında vefat etmiştir. Ölüm haberi Edirne'den serhadde hareket edeu serdar-ı ekrem ordusuna, Hacı-oğlu-pazarı'ndan sonra, Kurnalı-dere menziline konulduğu 1 muharrem 1183 (7 mayıs 1769) pazar günü gelmiştir (Sâdullah Enverî, *Tarih*, Âtıf Efendi kütüp., nr. 1828, 9b; Vâsıf, II, 5. *Sicill-i osmânî* ve ondan naklen Fr. Babinger, *G O W*, Leipzig, 1927, s. 298 ve J. H. Kramers, *E I*, mad. ŞUBḤÎ MUḤAMMED'de 1183 saferinde vefat ettiği hakkındaki kayıt zuhûl eseri olmalıdır).

Yukarıki tafsilâttan anlaşılacağı üzere, Bâbıâlideki mesleğinde pek fazla terakkî edemeyen Subhî Mehmed Efendi, asıl şöhretini vak'anüvis sıfatı ile zapt ve tedvin ettiği vekayinâmesi ile kazanmıştır. Filhakîka iki cilt olarak tertip ettiği eseri, 1198 (1783/1784)'de Matbaa-i âmirede basılmış olmakla, ihtivâ ettiği 1143—1156 vekayii için, geniş mıkyasta kullanılan bir kaynak eser olarak itibar kazanmıştır.

Mahmud I.'un cülûsu tarihinden (1143) itibâren vekayî zaptına me'mûr vak'anüvislerden Mustafa Sâmî (muhtemelen 1143—1144 vekayiini yazmıştır) ve Hüseyin Şâkir'in (1145—1148) vekayinâmelerine, 1148 rebiülevvelinden itibâren, Râmî Mehmed Paşa-zâde Abdullah Re'fet Bey v.b. tarafından yapılan zeyillerin tamamlanmadan kalmış olması Subhî'nin vak'anüvisliğe başladığı 1152'den önceki 5 senelik vekayii yeniden ele alması temennisini uyandırmış ve ilk defa sadrâzam Hacı Ahmed Paşa (1153—1155)'nın emri üzerine, 1736—1739 harbine isâbet eden bu devrenin vekayiini ve 1739 Belgrad muâhedesinin akdi tafsilâtını ihtivâ eden bir tarihçe kaleme almış (26 cemaziyelâhır 1154'te tamamlanan bu eserin Es'ad Efendi kütüp., nr. 2096'daki nüshasının tavsifi için bk. *İstanbul kütüphâneleri türkçe tarih-coğrafya yazmaları kataloğları*, cüz 2, s. 266), Hekim-oğlu Ali Paşa, İkinci defa sadârete gelince (15 safer 1155), 1148—1152 vekayiinden başka, Subhî'nin, Sâmi ve Şâkir'in tarihçelerini de tedvin ile, Mahmud I. devrinin vekayiini bir bütün olarak ele alıp, bir ciltte toplamasını da arzu etmiş (Ali Paşa'nın ismi ve arzusu, bâzı Subhî tarihi yazmalarında ve msl. Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2371, 7b, 9a'da zikredilmiş olup, matbû metinde bu ifâdeler çıkarılmıştır), müverrihimiz de, elde mevcut Subhî tarihinin Hekim-oğlu'nun ikinci sadâretine kadar olan kısmını (bâzı Subhî *Tarih*'i yazmaları ve msl. Revan köşkü kütüp., nr. 1256, 1260; Âtıf Efendi, nr. 1884; Çelebî Abdullah Efendi, nr. 245; Hamîdiye, nr. 905, Hekim-oğlu'nun sadârete gelişi bahsi ile sona ermektedir. Matbû metinde, 212a'da ise, bu bahsin sonu, hâtimeye benzer bir cetvel çerçevesi içinde, Ali Paşa'nın muvaffakiyeti temenni edilerek, bitiriliyor) tedvin ve takdim etmiştir. Hekim-oğlu'nun azli de dâhil, 1155—1156 vekayiini ihtivâ eden kısım (Subhî, 212a—238b), esere bu ilk tedvinden sonra, ilâve edilmiş olmalıdır.

Subhî *Tarih*'inin bütün yazmalarını tahlil ve kaynakları ile kontrolünü gaye edinen bir araştırma yapılmadığı için, eserin tahlili ve aslîliğinin tâyini şimdilik güç ise de, Sâmî *Tarih*'i (Üniversite kütüp., nr. TY 9768, tam; Bayezid Devlet kitaplığı, nr. 14036, eksik nüsha) ile Şâkir ve haleflerinin zapt ettikleri vekayii toplayan yazma nüsha (Revan Köşkü kütüp., nr. 1255, Sâmî *Tarih*'inin başından 1150 cemaziyelâhırına kadar vekayi ihtivâ eder) ile Subhî'nin sathî bir mukayesesi I. cilt Subhî *Tarih*'inin, — eserin başına ilâve edilen İran ahvâline dâir icmâl ve değişik bir ifâde ile kaleme alınan 1730 ihtilâline âit bahis istisnâ edilirse —, bâzı bahislerin hazfı ile Sâmî, Şâkir ve Râmî Paşa-zâde tarihçelerinin aynen tekrarından ibâret olduğu, ikinci cilde âit 1148—1152 vekayiinin ise, geniş mıkyasta ilâveler ile, yeniden yazıldığı kanaatini tevlit etmektedir. Esâsen Subhî de, bu kısımda devlet esrârına âit bâzı vesîkaları kullandığını ve seferlerde gördüğü mühim vekayii dercettiğini ifâde ediyor (Subhî, 4a). 1152'den sonraki vekayiin ise, tamâmen Subhî'ye âit olduğu şüphesizdir.

Mehmed Subhî Efendi, gerek 1736—1739 harbine ve 1739 müsâlahasına âit mütemmim tasvirlerinde, gerekse müteâkip devre âit vak'anüvis sıfatı ile zapt ettiği vekayîde yer-yer müşâhadelerini tesbit etmiştir. Msl. bizzat bulunduğu 1739 temmûzunda vuku bulan Hisarcık (Krozka) muhârebesini pek canlı olarak tasvir ettiği gibi (Subhî, 151b v.d.; müellif 153b ve 154a'da kendisinden bahseder; ayrıca bk. J. v. Hammer-Purgstall, *Histoire de l'Empire Ottoman*, trc. J. — J. Hellert, Paris, 1839, XIV, 448), 3 şâban 1152 (5 teşrin II. 1739)'de, Avusturya müsâlahası tasdiknâmesinin mübâdelesi vesilesi ile, fransız elçisine tersânede verilen ziyâfet (Subhî, 171a) ile 14 safer 1154 (1 mayıs 1741)'te İran elçisine Sâdâbâd'da verilen ziyâfette hazır bulunduğunu (*ayn. esr.*, 196a), 12 muharrem 1154 (30 mart 1741)'te han elçisinin Bâbıâliye gelişinde teşrifata me'mûr edildiğini (*ayn. esr.*, 190a) ve İran elçisine Bahariye'de verilen ziyâfet sırasında konuşulan husûsları me'mûriyeti hasebiyle, dikkatle zaptederek, takdim ettiğini (*ayn. esr.*, 198b) ifâde eder. Divân-ı hümâyûn hizmetlerinde bu-

lunmuş olmanın verdiği imkânlar ile birlikte, vak'anüvis sıfatı ile elde edebildiği vesîka (nâme-i hümâyûn, takrir, temessük, mektup v.b.) ve risâle (msl. Râğıb Mehmed Efendi'nin İran vekayiine dâir risâlesi, *ayn. esr.*, 85ª v.d.) sûretlerini eserine dercetmiştir.

Subhî'nin nesrinin güzellik ve sağlamlığında hemen bütün müellifler ittifak ederler ise de, nazmı hakkındaki hükümler muhteliftir. Msl. Râmiz (*ayn. esr.*, göst. yer.), Subhî'nin müretteb divan sâhibi ve emsâlinden üstün bir şâir olduğunu ifâde ederken, Sahaflar Şeyhî-zâde Mehmed Es'ad Efendi (*Bağçe-i safâ-endüz*, Üniversite kütüp., nr. TY 2095, s. 167), nesrinden kuvvet alan bir nâzım olduğunu, Fatîn (*Tezkire*, İstanbul, 1271, s. 235) ise, mühründeki mısrâından başka şiirine rastlayamadığını kaydederler.

Mehmed Subhî, daha mesleğinin başlarında, Nevşehirli Damad İbrahim Paşa [b. bk.]'nın arapça ve farsça tarihleri tercüme yolundaki teşviklerinin uyandırdığı alâkaya kapılarak, belki de ilk kalem tecrübesi olmak üzere, islâmdan önceki İran hükümdarlarına âit tumturaklı farsça bir tarihin tercümesine teşebbüs etmiştir: 1143 (1730)'te tamamlanan *Tarih-i şâhân-ı İran* (muhtemelen mütercimin tashihlerini ihtivâ eden Es'ad Efendi kütüp., nr. 2096'daki nüshanın tavsifi için bk. *İstanbul kütüphâneleri türkçe tarih-coğrafya yazmaları kataloğları*, cüz. 3, s. 319) Şaraf al-Dîn Faḍl Allâh al-Ḥusaynî Ḳazvînî (Subhî, tercümesinde müellifi Abû Vaṣṣâf Faḍl Allâh b. Faḍl Allâh olarak gösteriyor ise de, Vaṣṣâf'ın babası 'Izz al-Dîn Faḍl Allâh ile *al-Mu'cam* müellifi Şaraf al-Dîn Faḍl Allâh'ı tefrik etmek lâzımdır, bk. C. A. Storey, *Persian Literature, a Bio-bibliografical Survey*, London, 1936, I, 243 v.d.)'nin, atabek Nuṣrat al-Dîn Aḥmed b. Yûsuf Şah [bk. mad. LÛR-I BÜZÜRG]'a ithâf ettiği *al-Mu'cam fî âṯâr* (Es'ad Efendi kütüp., nr. 2096, 12ª'de *tavârîḫ*) *mulûk al-'acam*'nin tercümesidir.

Subhî'nin oğlu Abdülaziz Efendi (1149—1197'den sonra) Hekimbaşı (1179—1190) ve 1197 muharreminde (kânûn I. 1782 — kânûn II. 1783) Üsküdar kadısı olmuş (Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî, *Vefeyât*, Üniversite kütüp., nr. TY 2464, s. 180; Es'ad Efendi, *ayn. esr.*, göst. yer.; *Sicill-i osmânî*, III, 339 v.d.; *Sicil*'de Abdülaziz Efendi'nin Subhî'nin ahfâdından olarak gösterilmesi zuhûl eseri olmalıdır), torunu Abdülhamîd Efendi ise, küçük ve büyük tezkireci ve 1223 (1808)'te de yeniçeri kâtibi olmuştur (Vâsıf, II, 5 v.d.; *Sicill-i osmânî*, III, 96). Subhî Mehmed Efendi'nin Çemberlitaş'taki evi civârında bulunan Hoca Rüstem mescidine minber ilâve ettirdiği nakledilmiştir (Hüseyin Ayvansarâyî, *Ḥadîḳat al-cevâmi'*, İstanbul, 1281, I, 97).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, Müatakim-zâde Süleyman Sa'deddin, *Macallat al-nişâb fî 'l-nasab va 'l-kunâ va 'l-alḳâb* (Hâlet Efendi kütüp., nr. 628, 290ᵇ); J. v. Hammer-Purgstall, *Geschichte der Osmanischen Dichtkunst bis auf unsere Zeit* (Pesth, 1838), IV, 266; Subhî *Tarih*'i yazmaları için bk. Ch. Rieu, *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum* (London, 1888), s. 57ᵇ; Fr. Babinger, *G O W*, s. 299; *İstanbul kütüphaneleri tarih-coğrafya yazmaları kataloğları*, I, *türkçe tarih yazmaları*, cüz. 2, s. 264—266 (4 nüsha); F. E. karatay, *Topkapı sarayı müzesi kütüphanesi türkçe yazmalar kataloğu* (İstanbul, 1961), I, 292 v.d. (5 nüsha tavsif edilmiştir). (T. H.)

ŞUBḤÎ. [Bk. SUBHÎ.]

SUBḲÎ. [Bk. SÜBKÎ.]

SUCÂN RÂY. SUCĀN RĀY (bâzan yanlış olarak, Sancān Rāy; krş. Rieu, I, 230; III, 908), Hindistan'da yaşamış bir müverrih olup, Avrangzîb saltanatının başına kadar, Hindistan'ın umûmî bir tarihi olan *Ḫulâṣat al-tavârîḫ* adlı eserin müellifidir. Bizzat kendisi tarafından kaydedilmiş bir kaç vak'a ile eserinin müstensibleri tarafından ilâve edilmiş kayıtlar hâriç, hayatı hakkında hiç bir şey bilinmemektedir. Kendisi, eserinin mukaddimesinde (taş-basması, s. 6, 11), gençliğinden beri, idâre ve mâliye hizmetlerinde münşîlik mesleği ile iştigal ettiğini nakletmektedir. Pencâb (s. 71, 20)'ta, Batâla'de doğdu; Kâbul (s. 86, 12ª), belki de Thatta (s. 60, 6) ve Himalâya (s. 35, 16) eteğinde Pincavr bahçelerini ziyâret etti. Tarihini yazmak için, saydığı bol miktardaki farsça eserlere istinat etti ve kitabını, iki üç kere gözden geçirmek sûretiyle, iki yıllık çalışmadan sonra, Avrangzîb'in saltanatının dördüncü yılı olan 1107 (1695)'de bitirdi. Fakat eser 1068 (1658) vak'aları ile son bulur. Müstensihleri onun bir Ḫatrî (Bhandārī veya Dhīr) olduğunu söylerler ve bir müstensih de Sucān Rāy'ın, hindçe, farsça ve sanskritçe bildiğini beyân eder (Rieu, I, 230, burada nakledilen parça bâriz bir şekilde bozulmuştur). Bütün bunlara rağmen, müellifin sanskritçe bildiğine dâir bir delîl yoktur. Bu eser ancak bir „tarihler hulâsası" olmak iddiasındadır, fakat bir hindû tarafından yazılmış olması sebebi ile, husûsî bir alâka uyandırmaktadır; kitap mühim bir coğrafî kısım ihtivâ eder, zîrâ müellifin bilhassa Pencâb hakkında iyi mâlûmatı vardır.

Vekâyinâmesinin en büyük kısmı *Siyar al-muta'aḫḫirīn* (Elliot, VIII, 194) ve *Aḫbār-i maḥabbat* (*ayn. esr.*, VIII, 376) müellifleri tarafından eserlerinde tekrar edilmiştir. Afsōs [b. bk.]'un *Arā'iş-i maḥfil*'i onun orducaya serbest bir tercümesinden ve bâzan da naklinden ibârettir.

Sucān Rāy, aynı zamanda oğlu Rāy Singh ile bir müslüman dostunun talebi üzerine, 1110 (1698/1699, eserin içinde ise, 1114=1702/1703 tarihi bulunmaktadır)'da kendi yazılarından derlediği *Ḫulāṣat al-makātīb* unvânını taşıyan bir *inşā*'nın da müellifidir. *Ḫulāṣat al-tavārīḫ* (bk. s. 127, 131, 207 v.d., 229 ve 454 v.d.)'teki zehirler, ilâç maddeleri ile oyunlara âit parçalar *Ḫulāṣat al-makātīb* içinde de bulunmaktadır. Bu son eserin bir nüshası India Office kütüphânesinde (Ethé, *Catalogue...*, nr. 2109) ve bir nüshası da Pencâb Üniversitesi kütüphânesindedir.

Bibliyografya: *Ḫulāṣat al-tavārīḫ* (nşr. M. Ẓafar Ḥasan), taş-basması, Dehli, 1918, bir mukaddime, notlar ve bir fihrist ile berâber; H. Beveridge, *The Khulāṣat al-tawārikh* (*J R A S*, 1894, s. 733—768; 1895, s. 211); Elliot-Dowson, *History of India*, VIII, 5—12; Rieu, *Catalogue of the Persian Mss. in the British Museum*, I, 230; G. Sarkar, *India of Awrangzib* (Kalküte, 1901); XI v.dd., 1—122; [C. A. Storey, *Persian Literature*, London, 1939, s. 453—458].

(MUHAMMAD SHAFI.)

SUCĀN RĀY. [Bk. SUCĀN RĀY.]

SŪDA. [Bk. SŪDE.]

SŪDAN. SŪDĀN, Arapça *bilād al-sādān* tâbiri „siyahlar memleketleri" mânasına gelir. Şu hâlde bundan çıkmış olan Sūdān (Soudan) kelimesi zenciler tarafından meskûn olan Afrika bölgelerinin hepsine delâlet etmiş olmalıdır. Bununla berâber avrupalılarda olduğu gibi, araplarda da bu kelime bu bölgelerin şimâl kısmı veya, daha umûmî bir tarzda, Afrika'nın İslâmiyetin nüfuz etmiş olduğu Sahrâ-altı mıntakası için kullanılmıştır. Amelî olarak, bu mıntaka üç bölüme ayrılır: garbî Sūdān, Senegal, Gambiya, yukarı Volta ve orta Nijer havzalarını içine alır; merkezî Sūdān, Çad gölü havzasını içine alır; şarkî Sūdān veya Mısır Sūdān'ı, yukarı Nil havzası ile hudutlanmıştır. Burada kaydetmek gerekir ki, ingilizler için kısaca „Sudan" kelimesi umumîyetle Mısır Sūdān'ının müteradifi idi ve fransızlar „Soudan Français" tâbiri ile, resmen müstemlekelerinden birini kasdediyorlardı ki, bu onların işgal etmiş oldukları Sūdān mıntakasının ancak bir parçasına tekabül etmekte idi. Burada Büyük Sūdān, Sahra'nın ve Libya'nın cenûbunda, garpte Atlas okyanusundan, şarkta Habeşistan'ın garp hudutlarına kadar devam eden, cenup hududu aş.-yk. 10° şimâl arzını tâkip eden sahada bulunan memleketlerin hepsini içine alan bir tâbir olarak kabûl edilecektir. [Sudan türkçede, yalnız Mısır'ın cenûbunda bulunan müstakil devlete delâlet eder ki, maddenin sonunda bundan ayrıca ve tafsilen bahsedilecektir].

Sūdān ile Akdeniz Afrikası arasında en kadîm çağlardan itibâren münâsebetlerin mevcut olmuş olması muhtemeldir. Eski Mısırlılar, siyahların memleketlerine seferler yaparak, kendilerine zenciler te'min ediyorlardı ve bunlar ile ticarî münâsebetler de devam ettiriyorlardı. Fenike müstemlekelerinden ve husûsiyetle Kartaca'dan hareket eden kervanlar Sūdān'dan altın, fil dişi ve köleler alıyorlar, buna mukabil dokumalar, bakır ve züccacî eşyalar veriyorlardı. Hem Nil yolu ile ve hem Sahra vâsıtası ile cereyan eden bu hareket Yunan-Roma hâkimiyeti zamanında ve sonraları, şimalî Afrika'nın araplar tarafından fethi ve islâmlaştırılmasını müteâkip de devâm etti. Şüphesiz VII. (m.) asrın sonlarından itibâren, Mısır, İfrīḳiya ve Maġrib müslümanları büyük Sūdān pazarlarına sık-sık gidiyorlardı; hattâ bâzıları, Akdeniz sahillerindeki hemşehrileri için, muhâbir veya mutevassıt vazifesini görmek üzere, burada tamamiyle yerleşmişlerdi. Fakat siyahlardan ilk defa bahsetmiş olan arap müelliflerinin şahadetine göre, müslümanlar yalnız ticarî işler ile uğraşıyorlardı ve dinî propaganda yapmayorlardı; ancak XI. asırda müslümanlık sūdānlılar arasında yayılmağa başladı. Bâzı rivâyetlere göre, fiilhakika fâtih 'Oḳba b. Nāfi' Sūdān'a kadar gelmiş idi, fakat bu rivâyetlerin galiba bertaraf edilmesi lâzımdır.

Bu durumdan, XI. asırdan önce, bu mıntakalarda her hangi bir medeniyetin ve siyasî teşkilâtın mevcut olmadığı neticesini çıkarmamak lâzımdır. XI. asırdan itibâren muhtelif Sūdān eyâletlerini idâre eden bir çok hükümdarlar müslüman dininde iseler de, böyle olmayanlar da var idi. Gerçekten bir çok Sūdān devletleri arasında en mühimleri memleketin islâmiyeti kabûl etmesinden önce vazifelerini yapıyorlardı ve bu devirden önce bâzan mühim bir kudret ve şöhrete ulaşmışlardı; sonra müslüman hükümdarların kabûl etmekle iktifa ettikleri müesseseleri vardı ve al-Bakrī'nin XI. asırda müşrik Ġāna kırallığından bahsederken, tasvir etmiş olduğu şekilde, yukarı Volta'daki Mōsi kırallıklarında olduğu gibi, bu gün bile müşrik kalmış devletler de bulunmaktadır.

Eskiden bütün sûdânlılar tarafından inanılan din, her hâlde bugün onların islâmiyetin hiç te'sirinde kalmamış olanlarında görülen dinin aynı idi, yâni hem ecdâda ibâdet, hem de tabiat ruhlarına ibâdet esâsına dayanan „animisme" 'in bir şekli idi. Bununla berâber hıristiyanlık Sûdân 'ın bâzı mıntakalarına nüfûz etmiş idi. IV. — VII. asırlarda Nûbe 'de hıristiyanlık hâkim duruma girmiş idi ve VII. asırda Sonġoy [b. bk.] kırallığını kurmuş olduğu kabûl edilen ve Berberî menşe'li olarak şöhret kazanmış olan hükümdarların hıristiyan oldukları iddia olunur.

İslâmiyetin Nil vadisinin Nûbeleri veya Nûbelileri arasında oldukça erken bir zamanda yayılmış olması gerekir, fakat nehrin esas kolundan bir az uzakta bulunan şarkî Sûdân eyâletlerini islâmiyetin kazanması için çok uzun bir zaman geçmiş gibi görünmektedir; bu yerlere islâmiyet XVI. asra doğru cenûb-i garbî istikametinde ilerileyen ve mıntakanın siyahları ile temasa geçen arap menşe'li kabîleler tarafından sokulmuştur. Sûdân 'ın islâmiyetin derin ve devamlı izlerini ilk olarak alan kısmı garbî kısmıdır. İslâmiyet XI. asırda buraya araplar tarafından değil, faket bu tarihte Murâbıtlar hareketine başlayan sahra Berberîleri tarafından getirilmiştir.

Bu devirde, g a r b î S ū d ā n 'da, beyaz ırka mensup oldukları söylenen hukümdarlar tarafından bilinmeyen bir tarihte kurulmuş olan, fakat bu sırada hukümdarları Sarakolle (veya Soninke veya Vākore veya Marka)'ler kabîlesinin siyahları olan Ġāna imparatorluğu gelişiyordu; hukümdarlar Vaġadu veya Baġana denilen eyâlette, Vālata 'nın cenup-cenûb-i garbîsinde Kumbi 'de otururlardı ve *tunka*, *kayamaġa* ve *ġāna* gibi muhtelif unvanlar taşıyorlardı. Arap müellifleri, Kumbi şehrini göstermek için, hukümdarın pâyitahtına da teşmil edilen bu *Ġāna* tâbirini kullanmışlardır. Ġāna devletinin hâkimiyeti, asıl kendi ülkesi dışında, garbî Sûdân 'ın büyük bir kısmına ve bilhassa yukarı Senegal 'in sol sahilindeki altın madenlerine, bir de Ṣaḥrā' Berberî kabîlesinin ekserisine ve husûsiyetle Lemtūna kabilesine ve ihtimal Tīšīt (Tichit)'in cenûb-i garbîsinde bir az mesâfede bulunan pâyitahtları Avdaġost 'a kadar yayılıyordu.

1042 'de Berberî müceddidi 'Abd Allāh b. Yāsīn, aşağı Senegal 'in bir adası üzerinde kurmuş olduğu *ribāṭ* („tekke")'tan çıkıyor ve, Adrār ile Tagant 'ın Berberîleri arasında olduğu gibi, bugünkü Tokorōr veya Tukulör (Toucouleurs)'lerin cedleri olan Takrūr (Fūta-Tōro) zencileri ve o sırada az veya çok bir şekilde Ġāna 'nın hâkimiyeti altında bulunan başka bâzı Sûdân ahalisi arasında da islâmiyeti yaymağa başlıyordu. Onun vaazları müşrikliğin bir nevî kalesi olan Kumbi 'deki Sarakolle 'lerin hâkimiyet veya boyunduruğunu sarsmak isteyen bayaz veya siyah kimselere hitap ettiği nisbette muvaffakiyet kazanmış idi. Siyahlar arasında Takrūr kıralı ve âilesi şüphesiz islâmiyeti ilk kabûl edenler olmuşlar ve Murâbıtlar ordusuna birlikler bile te'min etmişlerdir. Yukarı Nijer 'de oturan Manding veya Mali kıralı da islâmiyeti kabûl etmekte gecikmedi ve orta Nijer 'de Gāo mıntakasında yerleşmiş olan Sonġoy kıralının ihtidası da aynı devre doğru gösterilmektedir. Bununla berâber Ġāna 'ya sadık kalan Avdaġost 1054 'te 'Abd Allāh b. Yāsīn 'in hücumuna uğradı ve onun tarafından alındı, ve 1076 'ya doğru, Yūsuf b. Taşfīn, Murâbıtların başlıca bölümünün başında olarak, Fas 'ı zapt ederken ve İspanya 'nın istilâsına hazırlanırken, yeğeni Lemtūna kabîlesinden Abū Bakr b. 'Omar Sûdân hudutlarında kalmış olan Murâbıtlar ile, Kumbi 'yi zapt ediyor ve Ġāna imparatorluğunun uzun hâkimiyetine son veriyordu. Yeni dini kabûl etmeğe şiddetle zorlanan Sarakolle 'ler kitle hâlinde müslüman oldular ve hâkimiyetleri altında kalmış ve istiklâllerini kazanmak için hâkimleri Ġāna devletinin sukutundan istifâde etmiş bulunan muhtelif kırallıklarda, Cāra veya Kanyaga (şimdiki Nyoro yakınında), Gumbu (Kumbi 'nin cenûbunda), Sōsō (Gumbu ile Bamako arasında), Caḥa veya Cā (garbî Māsina) v.b. kırallık veya eyâletlerinde, islâmiyeti yaymağa başladılar. Abū Bakr b. 'Omar 'in 1087 yılında vukua gelen ölümü ve desteklediği son Murâbıt birliklerinin şimâle hareketi, islâmlaşma hareketinin devâm etmesine mâni olmadı, ve XI. asrın sonlarından itibâren, Sarakolle Caḥa 'ları tarafından ihtidâ ettirilmiş olan müslüman Cula 'lar, yeni dini kola cevizi almağa gittikleri Altın sahilinin kesif ormanları yakınına kadar götürdüler.

Bunu mutekâkip bir duraklama devri oldu. Sonra, 1224 'e doğru, Vālata 'da bir dinî ve ticarî merkez teşekkül etti ve Timbuktu ve bilhassa Cenne 'ye doğru taşmakta gecikmedi. Müteâkip asırda garbî Sûdân müslümanlarının merkezi Timbuktu oldu. Hâkimiyetleri Ġāna hâkimiyetini tâkip etmiş olan Mandingo imparatorluğu o zaman en yüksek derecesine varmış idi. 1325 'te bu devletin hukümdarı meşhûr Gongon-Mūsā (halk arasında Kankan-Mūsa) Mekke 'den getirdiği Gırnata 'lı bir âileye mensup bir araba Gāo ve Timbuktu 'da taraçalı ve ehrâm şeklinde minâreli câmiler yaptırdı; böyleçe buraya sür'atle yayılan ve müslüman dinine kazandırdığı parlaklık ile, bunun Nijer memle-

ketleri üzerindeki itibârını sağlamlaştırmağa hizmet eden bir mimarî üslûbu Sūdān'a soktu. Sūdān ile Fas arasında devamlı münâsebetler bunun halefi zamanında kurulmağa başlanmıştır.

İslâmiyetin ilerilemesi, XV. asrın sonunda ve XVI. asrın başında, Sonġoy'un en büyük hukümdârı, *askiya* Muḥammadu Tūre zamanında, daha da kuvvetlendi. Buna karşılık, XV. asrın ortasına doğru, Takrūr, yâni Fūta-Tōro'nun, Koli-Tengella'nın Fulbe ve Mandingo gürûbları tarafından zaptedilmesi ve bu memlekette, 1559'dan 1776'ya kadar iktidarını muhafaza eden bir müşrik Fulbe mutlak idâresinin kurulması ile, islâmiyetin terakkisi mühim bir şekilde yavaşladı. Aynı şekilde ve inanılabileceğin aksine olarak, Sonġoy ile Timbuktu'nun 1591'de, Faslıların yaptığı bir sefer ile, zaptedilmesi orta Nijer'de müslümanlığın inhitatı ile Timbuktu'nun dinî ve fikrî merkez olarak inhitatının işâreti olmuştur.

Esâsen sūdānlıların hepsinin islâmiyeti kabûl ettiğini düşünmemek lâzımdır. Arap tarihçi ve coğrafyacılarının, aynı zamanda mahallî vekayinâmelerin şahâdetine göre, yeni din bilhassa kırallar ve yüksek me'mûrlar arasında taraftarlar kazanmış idi: Tukulör, Sarakolle, Cula, Sonġoy'lar gibi bâzı kabîleler müstesna, nüfus kitlesi, büyük şehirler hariç, müşrik kalmışlardı.

XVIII. ve XIX. asırda islâmiyet garbî Sūdān'da en büyük ve Murâbıtlar zamanından beri asla göstermemiş olduğu bir ilerilemeyi kaydetti. Bu hareketin başlıca muharriki Takrūr'un Tukulör kastından Tōrodbe (müfr. Tōrodo)'lerin ateşli ve mutasavvıf mizacı olmuştur. Hareket 1720'ye doğru, Fūta-Callon [b. bk.]'da bir nevi dinî mutlak idârenin kurulması ile başladı. 1776'da müslüman Tukulörlerin bu tarihte o zamana kadar müşrik kalmış olan ve ekserisi o zaman islâmiyeti kabûle mecbûr bırakılan Fulbelere karşı kazandıkları zafer sonunda, Fūta-Tōro'da benzer bir dinî idârenin kurulması ile, bu hareket daha da kuvvetlendi. Yavaş-yavaş, aşağı Senegal'in Volof'ları da islâm dinine kazanıldı. Az sonra Fūta-Tōro Tōrodbe'leri ve Māsina Fulbeleri arasında peygamber gibi kimseler zuhur etti. Nijer ile Çad arasında ilk cihad ilân eden Tukulörlerden Usmānu Fōco oldu, kısmen Havsa'ları islâmlaştırdı ve Sokoto imparatorluğunu kurdu (1802). Sonra Māsina'da Ḥamdallāhî adını verdiği bir pâyitaht kurarak (1810), burada islâmiyetin hâkimiyetini te'min eden Fulbe'lerden Sēku-Ḥamadu Bari oldu. Nihâyet Mekke'ye yaptığı bir hacc ziyâreti (1820) sırasında, Sūdān için Ticânîlerin „halîfesi" unvânını alan ve 1838'de kendini Mandingo (1848), Kaarta'nın (1854), Sēgu'nun (1861) ve nihâyet Māsina'nın (1862) hâkimi kılan vaazlarına ve savaşlara başlayan Tukulörlerden al-Ḥac 'Omar oldu; ölürken (1864) islâmiyetin bir nevi devlet dini olduğu geniş bir imparatorluk bıraktı. Fakat bu imparatorluk fransızların ilerilemesi önünde (1890—1893) dağılmağa mecbur kaldı. Az sonra (1898), yukarı Senegal ile yukarı Volta arasında bir müslüman imparatorluğu kurma teşebbüsü Mandingolardan fâtih Samōri Tūre tarafından yapılmış idi; bu hareket, fransız birlikleri tarafından esir edilen bu şahsın mağlûbiyeti ile, kesin olarak, durduruldu.

İslâmiyet merkezî Sūdān'da da XI. asırdan itibâren ilk defa olarak görülmüş idi. Bu din sülâlesi müşrikliğe sâdık kalmış olan Ume zamanında Kānem'e sokulmuş idi; bu sülâle yerli menşe'li bir müslüman sülâlesi olan *May*'lar tarafından yıkılmıştır. Bunlar da merkezi XV. asrın sonlarına doğru Bornu'ya nakletmişlerdir. Fakat ancak bu son tarihte islâmiyet, Çad gölünün iki kıyısında yerleşerek, bu mıntakada derin bir şekilde kökleşmiştir. Ancak müteâkip asrın sonunda, *Mbang* 'Abd Allāh'ın hâkimiyeti zamanında (1561—1602), Baġirmi'yi kazandı ve ancak XVII. asrın başlarında, arap menşe'li olduğu söylenilen Sāleḥ, Vadāy'ı zaptetti ve 1635'ten itibâren, muzafferâne bir şekilde, oraya yerleşti. Çok sonra, maceracı Rabah'ın verdiği hız ile, islâmiyet cenup istikametine yayılmıştır. (1878—1900).

Şarkî Sūdān'da XVI. asra kadar, yerli müslüman halkı hemen-hemen yalnız Nūba'ler teşkil ediyordu. Bu devirde Dār-Fūr da, Vadāy ve Ḳordofān gibi, Asya menşe'li olduğu söylenilen putperest Tuncūr hukümdarlarının uzun zaman idâresinde kaldıktan sonra, yeni sülâlenin kurucusu Solun-Slīmān tarafından kısmen islâmlaştı. Bunun haleflerinden biri, Teherāb, Ḳordofān'ı zaptetti ve XVIII. asırda bu memleketin Koldâcllerini islâmlaştırdı. Şarkî Sūdān'ın müslümanlaşması, XIX. asırda Dongola'nın Nūbeli bir âilesine mensûp olan ve Ḳordofān, Dār-Fūr, Baḥr al-Ġazāl, Sennār [b. bk.] ve nihâyet Ḫarṭūm (1881—1885)'ı zapteden Mahdî Muḥammed Aḥmed [b. bk.]'in ve bunun halîfesi olup, Dār-Fūr'un Baggāra kabîlesine mensup olan ve fetihlerini Equatoria eyâletine kadar uzatan (1892) sonunda Kitchener tarafından Ḫarṭūm'dan çıkarılan (1898) ve 1899'da Wingate'nin birlikleri tarafından Ḳordofān'da öldürülen 'Abd Allāh'ın te'siri ile, ehemmiyetli bir şekilde kuvvetlendi.

1925'te Sūdān, bütünü ile, takriben 25—30 milyon kadar tahmin edilen nüfusa sâhip idi ve bunlar aş.-yk. müsavî kısımlar hâlinde,

müslüman ve „animiste" 'lerden müteşekkildir. Müslümanlar büyük merkezlerin ekserisinde hâkimdirler, fakat şehirli halk dışında, nisbeten az miktardadırlar. Bununla beraber bâzı kabîleler tamâmiyle veya büyük bir kısmı ile müslümandır; bunlar garbdan şarka doğru Volof 'lar, Tukulör 'ler, Sarakolle 'ler, Cula 'lar ve Songoy, Kanûri 'ler, ve Kānembu 'lar, Teda Tubu 'lar, Māba 'lar, Koncāra 'lar, Koldāci 'ler, Nūba 'ler ve daha az mühim olan başkalarıdır. Pöl 'ler yâni Fulbe 'ler, Mandingo 'lar, veya Malihke, Sorko 'lar veya Boso 'lar, Hausa 'lar, Bağirmi 'ler v.b. gibi bâzı kabîleler de kısmen müslüman, kısmen müşriktir. Serēr 'ler, Cola, yâni Flup 'ler, Basari 'ler, Konyagi 'ler, Bambara 'lar, Bobo 'lar, Dongon veya Tombo 'lar, Samo 'lar, Mōsi 'ler, Gurunsi 'ler, Lobi 'ler, Dagāri 'ler, Senufo 'lar, Busanse 'ler, Gurmantşe 'ler, Berba 'lar, Kambari 'ler, Bautşi 'ler, Mandara 'lar, Musgu 'lar, Mundang 'lar gibi bâzıları ve merkezî şarkî Sūdān 'ın müslümanlar tarafından Kāfiri, Kirdi, Fertīt, Cenahēra lekapları altında toplanan müteaddit halkları gibi bâzıları da tamâmiyle veya ekseriyetle „animiste" 'dirler.

Arapça, konuşma dili olarak, Sūdān 'a çok az nufûz etmiştir. Bu dil yalnız müslüman Sūdān lehcelerini dinî kelimeler bakımından zenginleştirmiştir. Bu lehceler, „animiste" sūdānlılarınki gibi, zenci-Afrika âilesine mensuptur. Buna karşılık, arapça bir az tahsil görmüş sūdānlı müslümanlara yazı dili vazifesini görür ve bilhassa XV. asırdan itibâren, arap dilinde gerçek bir Sūdān edebiyatı vardır. Bâzan, hiç olmazsa Fulbe ve Hausa dillerinde, yerli dilleri yazmak için, arap alfabesi kullanılır.

[Burada bahis mevzuu olan topraklar üzerinde şimdi Senegal [b. bk.], Gambiya (10.700 km.² olup, ekseriyeti müslüman 290.000 kadar nüfuslu bir ingiliz müstemleke himâye idâresi, 1960 'ta kabûl olunan bir anayasaya göre idâre olunur), Gine (İspanya ve Portekiz Gine 'lerinden ayrı, 1958 'de kurulmuş bir cumhuriyet olup, 244.000 km.² arâzisi ve 2.500.000 kadar nüfusu vardır), Sierra Leone (İngiliz Milletler topluluğuna dahil bir devlet olup, 72.000 km.² arâzisi ve 2.500.000 nüfusu vardır), Liberya (111.000 km.² arâzili, 1.250.000 nüfuslu bir cumhuriyet), Fildişi cumhuriyeti (322.000 km.² arâzisi ve 2.500.000 kadar nüfusu olan bir devlet olup, 1960 'ta istiklâline kavuşmuştur), Mali (merkezi Bamako olan bir müslüman cumhuriyeti olup, 1.250.000 km.² arâzisi ve 4.300.000 kadar nüfusu vardır; eylûl 1960 'ta tam bir istiklâl kazanmıştır), Volta cumhuriyeti (istiklâlini 1960 'ta kazanmış olan 272.000 km.² arâzili ve 3.500.000 nüfuslu bir devlet), Gana (Ghana, 1960 'ta kurulmuş bir cumhuriyet olup, 230.000 km.² arâzisi ve 6.500.000 kadar nüfusu vardır; İngiliz Milletler topluluğuna dahildir), Togo (1960 'ta istiklâline kavuşmuş bir cumhuriyet olup, 55.600 km.² arâzisi ve 1.500.000 kadar nüfusu vardır), Dahomey (1955 'te kurulmuş aş.-yk. 110.000 km.² arâzili, 1.600.000 nüfuslu bir cumhuriyet), Nijer cumhuriyeti (1.800.000 km.² arâzili, 2.850.000 nüfuslu), Nigerya (İngiliz Milletler topluluğuna dahil bir devlet olup, 954.000 km.² arâzisi ve 35.000.000 nüfusu vardır; merkezi Lagos 'tur) ve Çad cumhuriyeti (1.300.000 km.² arâzili olup, 2.700.000 kadar nüfusludur, 1960 'ta istiklâline kavuşmuştur) devletleri kurulmuştur].

Bibliyografya: Garbî Sūdān: 'Abd al-Raḥmān al-Sa'dī, *Tārīḫ al-Sūdān* (trc. Houdas), Paris, 1900; Maḥmūd Kāʿī, *Tārīḫ al-Fattāḥ* (trc. Houdas ve Delafosse), Paris, 1913; *Tazkirat al-nisyān* (trc. Houdas), Paris, 1901; Mungo Park, *Travels in the Interior of Africa* (London, 1799); René Caillé, *Journal d'un voyage à Timboctou et à Senne dans l'Afrique centrale* (Paris, 1830), 3 c.; H. Barth, *Travels and Discoveries in Northern and Central Africa, 1849—1855* (London, 1858), 5 c.; E. Mage, *Voyage dans le Soudan Occidental, 1863—1866* (Paris, 1868); Binger, *Du Niger au Golfe de Guinée par le pays de Kong et le Massi* (Paris, 1892), 2 c.; A. Hacquard, *Monographie de Tombouctou* (Paris, 1900); Ch. Monteil, *Monographie de Dienné* (Tulle, 1903); ayn. mll., *Les Khassonké* (Paris, 1925); ayn. mll., *Les Bambara de Segou et du Kaarta* (Paris, 1924); M. Delafosse, *Haut-Sénégal-Niger* (Paris, 1913), 3 c.; M. Delafosse ve H. Gaden, *Chroniques du Fouta Sénégalais* (Paris, 1913).

Merkezî ve şarkî Sūdān: Bruce, *Voyage aux sources du Nil, en Nubie et en Abyssinie pendant les années 1768 à 1772* (trc. Castera), Paris, 1790—1792; Denham, Clapperton ve Oudney, *Voyages et découvertes dans le Nord et dans les parties centrales de l'Afrique* (trc. Eyriès ve de Lamandière), Paris, 1826, 3 c.; İbn Omar El Tounsy, *Voyage au Darfour* (trc. Perron), Paris, 1845; ayn. mll., *Voyage au Ouday* (trc. Perron), Paris, 1851; d'Escayrac de Lauture, *Mémoire sur le Soudan* (Paris, 1855—1856); H. Barth, *Travels and Discoveries in Northern and Central Africa* (London, 1856) 5 c.; G. Nachtigal, *Sahara und Su-*

dan (Berlin, 1879—1882), 3 c.; Jules Borelli, *Ethiopie méridionale* (Paris, 1890); Bricchetti-Robecchi, *Tradizioni storiche, raccolte in Obbia* (Roma, 1891); C. H. Robinson, *Hausaland* (London, 1896); R. C. Slatin-Pacha, *Feuer und Schwert im Sudan* (Leipzig, 1896); ingl. trc., *Fire and Sword in the Sudan* (trc. F. R. Wingate), 5. tab., London, 1897; E. Gentil, *La chute de l'empire de Rabah* (Paris, 1902); H. Carbou, *La région du Tchad et du Ouadaï* (Paris, 1912), 2 c.; A. Schultze, *Das Sultanat Bornu* (Essen, 1910); ingl. trc., *The sultanate of Bornu* (trc. P. A. Benton), London, 1913; G. Bruel, *L'Afrique Équatoriale Française* (Paris, 1918).

(MAURICE DELAFOSSE.)

Şarkî Sûdan (türkçedeki mânası ile, Sûdan), orta çağ arap müelliflerinin Sûdan'ı olup, büyük Sahra'nın cenûbunda bulunan garbî ve merkezî Afrika arâzisidir. Ancak XIX. asırda bu isim 1820—1822'de Muḥammed ʿAlî'nin askerî birlikleri tarafından zaptedilen ve o zamandan itibâren Mısır Sûdan'ı (daha sonra İngiliz-Mısır Sûdan'ı, türkçede yalnız Sûdan) denilen Nil havzası için de kullanılmıştır. Bâbıâli tarafından Muḥammed ʿAlî'ye 1841'de verilen bir *fermân*'da onun hâkimiyeti altında olan ülke Nuba, Dâr Fûr, Kordofân ve Sennâr ile bunlara bağlı yerleri ihtiva eder bir şekilde tasvir edilmiştir. Sonraları mısırlıların verdiği ad coğrafî, tarihî mânada Sûdân'a âit olmayan yukarı Nil ile Baḥr al-Ġazāl mıntakalarına da şâmil oldu.

İkinci dünya savaşından evvelki İngiliz-Mısır Sûdân'ı 22° ve 3° şimâl arzı arasında, aş.-yk. 1.000.000 mil² olan sâhayı içine alır ve bunun içinde, fizik şartlar, kum çöllerinden hatt-ı üstüvaî ormanlara kadar, değişir ve burada çok ayrı kavmî çeşitler vardır. Buraların birleştirilmesinin âmili, memlekette 2.000 milden fazla bir uzunluğa sâhip olan Nil nehridir. Muhtelif iklim mıntaka husûsiyetleri yağmur düşüşü ile tâyin edilir ve yağış memleketi garp-cenûb-i garbîden şark-şimâl-i şarkîye doğru uzanan bâzı nebat şeritlerine taksim eder. En şimâlde olan şerit yağmursuz ve Nil sahilleri boyunca dar bir kısım hâriç, iskânı imkânsız bir çöldür. Çölün cenûbunda çalılık bir çorak arâzi bulunur, burada az mebzûl olan kış yağmurları deve, koyun ve keçilere mer'alar te'min eder ve böylece hayvan yetiştirmekle meşgul olan göçebe bir nüfusun mevcudiyetine imkân verir. 15° arzın cenûbunda mevsim yağmurları çoğalır ve memleket hayvan yetiştirmek ve darı ve mısır mahsulü zirâati için çok uygun olan bir ağaçlıklı bozkır husûsiyetini alır. Geniş bodur, dikenli ağaç ormanları büyük miktarda arap zamkı te'min eder. 12° arzın cenûbunda, memleket mebzûl miktarda yağmur alır ve kısmen, ağaçlardan mahrum, yüksek otlar ile örtülü geniş ovalardan, kısmen de ağaçlıklı bozkır ormanlarından ibârettir. Üstüvaî ormanlar su ceryanlarının kenarları boyunca en cenupta bulunur.

12. arz dâiresi, kaba olarak, müslüman Sûdân ile müşrik cenup arasındaki ayırma hattını teşkil eder. Cenûbun zenci ırkından gelen kabîleleri arasında, şaşılacak kadar dil ve hars tenevvuü vardır ki, bu hâl tatmin edici her hangi bir tasnifi imkânsız kılmaktadır. Bâzı dil âileleri açık bir şekilde görünmektedir; diğer hâllerde, bir zümreye bağlama fizik veya harsî husûsiyetlerin benzeşmesine, yahut sâdece zümre tarafından iskân edilen mıntakanın coğrafî görünüşüne istinat etmektedir. Evans-Pritchard'a göre, böylece, burada şu bölümler tefrik olunur: 1. Nil sahilleri kavimleri ile ilgili zümre, Dinka, Şilluk ve Nuer'leri içine alan iyi tâyin edilmiş zümre; aralarında sıkı akrabalık münâsebetleri bulunan dilleri konuşurlar ve bir çok müşterek hars unsuruna sahiptirler. 2. Nil-hâmî kavimleri, Bari'ler ve Bari dili konuşan diğer kabîleleri ve bir de dil bakımından Bari'den ve diğerlerinden ayrılan bir miktar kabîleleri içine alır, Nil'in şarkındadırlar. 3. Demir mâdenleri yaylasının (Ironstone yaylası) kabîleleri; Baḥr al-Ġazāl mıntakasında küçük kabîlelerden meydana gelen mutecânis olmayan zümre. 4. Azande'ler. 5. Ekseriya Nûba'lerin [b. bk.] aynı sayılan cenubî Kordofân'ın dağ kabîleleri; bunlar 10 dil âilesine mensup muhtelif lehçeler konuşan büyük miktarda küçük kabîlelere bölünür. 6. Mavi Nil ile Beyaz Nil'in yukarı mecrâları arasında bulunan Dâr Fung (Func) kabîleleri; bunlar 5 veya 6 dil zümresine ayrılırlar.

Şimâl ile cenup arasında gerçekleştirilmiş bulunan ve müşterek bir idârenin ve ticarî münâsebetlerin neticesi olan sıkı bağa rağmen, islâmiyet müşrik bölgelerde yayılmak temâyülünü göstermemiştir. Zenci asıllı (ekseriya köle) olan bir çok şahısların, kabîle bağlarını kaybederek, müslüman oldukları doğru ise de, müşrikliğin, bizzat kendi memleketinde veya çok az karşılıklı nufuzların bulunduğu Nûba dağlarında olduğu gibi, her iki dinî nizamın yan-yana yaşadığı hudut bölgelerinde bile, ciddî bir sûrette hücuma uğramadığı da muhakkaktır. Müslüman cemâatleri, devlet me'mûrları, tâcirler, eski askerler v.b.'larından ibârettir; bunlar cenûbun bir çok idarî ve ticarî merkezlerinde bulunurlar, fakat bunlar müşrik

kabîleler arasında mühim bir propaganda te'siri icra etmeyor görünmektedir.

Cenûbun kavmî ve harsî karışıklığının aksine olarak, şimâl hem müslümanlıktan, hem arap dil ve harsının hâkimiyetinden ileri gelen büyük bir mütecânislik husûsiyetine sahiptir. Bâzı istisnâlar (Nūba'liler, Beca [b. bk.] ve Dār Fūr [b. bk.]'da bâzı zenci menşe'li kabîleler) hâriç, bütün Sūdān müslümanları arapça konuşurlar ve az veya çok doğru olarak, arap menşe'li olduklarını söylerler. Arapların Sūdān'ın içlerine doğru göçmeleri (bk. mad. NŪBA) dışarıdan hicret edip, gelenlerin yerli nüfus ile karışması neticesini doğurdu ve Sūdān'ın şimdiki kabîleleri bu sûretle teşekkül etti. Arap menşe'lerinin nisbî saflığı türlü zümrelerde değişir ve yalnız dilin verdiği mi'yardan bir delîl çıkarılamaz; şu hâlde „Sūdān arapları" bedihî bir kavmî mânaya sahip değildir, fakat bu, Nūba'lerden ve Beca'lardan ayrılan arapça konuşan kabîleleri göstermek üzere kullanılır; bununla berâber şu vâkıayı gözden uzak tutmamak lâzımdır ki, yalnız Nūba ve Beca unsurları arap kabîleleri içinde imtisas edilmiş olmayıp, bâzı hâllerde bunun aksi doğrudur.

MacMichael'in tasnifine göre, Sūdān arapları başlıca iki bölüm ihtiva eder; Ca'liyīn-Danāḳla zümresi, sahil kabîlelerinin ekserisini ve aynı zamanda Kordofān'ın yerleşik nüfusunun çoğunu içine alır; ve Cuhayna [b. bk.] zümresi, menşe'lerini 'Abd Allāh al-Cuhanī adlı bir kimseye çıkarır ve Baḳḳāra'ler ile deveci göçebelerin büyük bir kısmını içine alır.

İster menşe', ister maddî hars ve âdet meselesi bahis mevzuu olsun, arap unsurlarını yerli Afrika unsurlarına mensup olanlardan ayırmak güçtür. Kadınların cinsî münâsebete imkân vermeyen bir ameliyat ile evlenme münâsebetlerinin „ilga edilmesi" merâsimi, âilelerin ve kabîlelerin soy adlarını teşkil etmek için (hâmî ?) *-āb* edatının kullanılması (Rubāṭāb, 'Aliyāb v.b.), gayr-i arap menşe'li sayılabilir. Anılan ameliyatı yapmayan ve *-āb* ekini kullanmayan Baḳḳāra'ler, hem dış görünüşte, hem de mizacta, cenubun siyahî kabîleleri ile sık münâsebetlerinin neticesi olan bâzı zenci husûsiyetler almışlardır. Bu âmillerin her biri göz önünde bulundurulur ise, kabîle mensuplarından, yalnız lisanî mânada değil, fakat harslarının, ırkî duygularının ve tarihî an'anelerinin hâkim çizgileri bütün arap menşe'li olduğundan, bunlardan araplar gibi bahsetmemiz esassız değildir.

Bu din ve dil birliği ile rekabet edercesine, mesken ve hayat tarzı bakımından, büyük farklar mevcuttur; bundan dolayı aşağıki bölmelere kolayca vâsıl olunabilir:

a. Deveci göçebeler (*Abbāla*) 13° ve 18° arzlar arasındaki çorak arâzinin kuru mıntakasını işgal ederler; buraların arâzi şartları Arabistan'ın şimâlinin şartlarına çok benzer. Bunun neticesi olarak, bu nüfusun hayat tarzı ve âdetleri eski arap şiirinde ve Arabistan seyahat edebiyatında tasvir edilenler ile büyük bir yakınlık gösterir; bununla berâber ihmâl edilmesi mümkün olmayan farklar, kısmen Beca ve Nūba'li unsurların imtisas edilmesi vâkıasından, kısmen de yeni muhite intibaktan ileri gelmektedir. En mühim kabîleler: şimâlî Kordofān kabîleleri (Kabābīş, Dār Ḥāmid, Ḥamar); hem Kordofān'da, hem Kassala'da temsil edilen Laḥāvīn'ler, Buṭāna kabîleleri (Şukrīya, Baṭāḥīn); Kassala eyâletinin Beca lehçeli kabîleleri; ve Tigrē dili konuşan, Eritre hudutlarındaki Banī 'Āmir'ler.

b. Hayvan yetiştiren göçebeler (*Baḳḳāra*); bunlar cedlerini deveci kabîleler ile aynı menşe'e çıkarırlar ise de, bu sonunculardan yalnız hayat tarzı bakımından değil, vücut görünüşleri ve konuşmaları ile de ayrılırlar. Bunlar 13. arz derecesinin cenûbunda, Beyaz Nil'den cenûbî Kordofān'a ve Dār Fūr'a kadar giden çok geniş bir mıntakayı işgal ederler ve eski İngiliz-Mısır hudutlarından Vadā'i [b. bk.] ve Bornū [b. bk.]'ya taşarlar. Cenup otlaklarında yukarı Nil'in ve Baḥr al-Ġazāl [b. bk.]'in zenci kabîleleri ile sıkı münâsebette bulunurlar ve Sūdān'ın geri kalan araplarından daha fazla bir nispette zenci kanına sahip gibi görünmektedirler. „Erkekler umûmiyetle kalın dudaklı ve yassı burunludurlar... ve her tarafta hâkim olan renk açık esmerden ziyâde koyu esmerdir" (G. D. Lampen). Fakat aynı müellife göre, bunlar ırkî gururlarını muhafaza edebilmişlerdir ve „mühim bâzı husûsiyetlere rağmen, bunlar ile büyük arap ırkı kolları arasında bulunan büyük benzerliklerden dâima hayrete düşülür, öyle ki, Baḳḳāra'ler üzerinde bir giriş çalışması için, Doughty'nin *Arabia Deserta*'sı en iyi rehberdir". Onların aralarında şimâl araplarının hayatındaki develer kadar ön planda bir yer işgal eden davarları için husûsî bir alâkaları vardır. Onlar at da yetiştirirler ve cür'etli zürafa ve fil avcıları olmak şöhretine sahiptirler. Eskiden savaşçı ruhları, köleler yakalamak için, baskınlar ile tatmin olunurdu ve Mahdī devrinde, dervişler orduları emîrlerinin büyük kısmını bunlar te'min etmişlerdir. Eski İngiliz-Mısır Sūdān'ındaki başlıca Baḳḳāra kabîleleri, garpten şarka doğru giderek, şunlardır: Avlād Ḥumayd'ler, Ḥavāzma'ler, Misīrīya'ler, Ḥumr'lar, Rizayḳāt ve Ta'ā'işa'ler.

c. Yerleşik köylüler. Ekser hâllerde, göçebe ile köylü arasında tefrik ancak yaşama tarzına münhasırdır, yoksa kavim ve kabîle menşe'leri her iki hâlde birbirinin aynıdır. Ḫarṭûm'un şimâlinde büyük sahil kabîleleri Nûba dili konuşan Danâḳla'lar, sonra Şâ'iḳîya'ler, Rubâṭâb'lar ve bir miktar daha küçük kabîlelere ayrılmış olan Ca'liyîn'lerdir. Ziraatları nehrin kıyıları ile hudutlanmıştır ve bu su dolapları (*sâḳiya*) ve *şâdûf* kullanmak sâyesinde, yahut Nil suları çekildiği zaman, su üstüne çıkan yerlerde mümkündür. İyi yağmur yıllarında, nehirden uzak çorak arâzide de mahsul alınır, buralar kasabalılar için mevsimlik iyi mer'alar da te'min eder. Köyler kerpiçten, mustatil şeklinde, süslerden mahrum evlerden müteşekkildir. Danâḳla'ler ile Ca'liyîn Kordofân ve Beyaz Nil'e ziraatçi halk kitleleri göndermişlerdir ve tâcir olarak, Südân'ın her tarafında bunlara rastlanır. Şâ'iḳîya'ler askerî hizmetlerden zevk alırlar; eskiden Südân Defence Force ve polisinin arap birliğinde büyük miktarda bu kabîle mensupları vardı.

Merkezî Südân'ın yerleşik ahalisi şimâldekinden daha az mütecânistir. „Cezîra" köylüleri maddî bakımdan nehir sâhillerindeki hemcinslerinden farklı değildir; Kordofân'dakiler ihtimâl Danâḳla muhacirlerinin yerli nüfus ile karışmasının bir neticesidir. Arap unsuru şimâlde daha mühimdir ve cenûba doğru derecederece zayıflar. Fakat, köy nüfuslarının kavmî safiyeti göçebelerden ziyâde arap olmayan unsurlar ile bozulmuş olmakla berâber, arap ve islâmî hars en'aneleri bunlarda inkâr edilemeyecek bir kudretle kendini kabûl ettirmiştir. Bu mıntakaların ziraati kış yağmurlarına bağlıdır ve başlıca mahsulleri darı ve mısırdır. Bundan başka susam ve şam fıstığı mahsulü alınır; aynı şekilde arap zamkı mahsulü ilâve bir gelir kaynağı teşkil eder. Uzun zamandan beri küçük bir mikyasta yapılmakta olan pamuk ziraati, son yıllarda, bilhassa Sennâr barajı ile sulanan mıntıkalarda, gittikçe artmaktadır ve bugün memleket iktisadiyatının en mühim âmillerinden birini teşkil eder. Köylerde yapıların buraya mahsus şekli çamurdan yapılmış dâire biçiminde kulübeler olup, mahrutî biçimde çatıları darı sapları ile örtülmüştür ve hattâ ekseriya bütün kulübe saplar ve otlar ile yapılmıştır.

d. En eski şehirlerin, Dongo'la, Berber, Sennâr [bk. madd.]'ın sâkinleri eski ehemmiyetlerini çok kaybetmişlerdir. İdâre merkezi Ḫarṭûm [b. bk.] türk—Mısır fethinden sonra kurulmuştur ve yerli başşehir Omdurman [b. bk.] ancak Mahdî hareketi sırasında ehemmiyet kazanmıştır. Daha sonra Kordofân'da El-Obeyd (al-Ubayyaḍ) ve Cezîra'de Vad Medanî mühim ticâret merkezleri olmuştur. Şehirlerin karışık nüfusu bütün yerleşik kabîlelerden gelmektedir, Ca'liyîn ve Danâḳla'ler kuvvetle temsil edilmektedir. Bir de başlıca zanaâtkârlık ve ticâret ile meşgûl olan mühim mısırlı ve „levantin" unsur vardır.

Dil. Müslüman şimâlde arapça hâkimdir ve hattâ, başka yerli lehcelerin devam ettiği yerlerde bile, muhabere ve idâre için kullanılan yegâne dil arapçadır. Arapça olmayan yerli lehceler şunlardır: Asvân'dan Dongola'ya kadar Nil boyunca konuşulan Nûba dili; Beca kabîlelerinin eski hâmî dili olan To-Bedavie dili; ve Eritre hudutlarında Banî 'Âmir tarafından konuşulan Tigrē dili. Bu cemâatlerde erkeklerin bir çokları iki dillidir. Dâr Fûr'da bir miktar yerli dil sözde müslüman kabîleler tarafından kullanılmaktadır: Fûr, Dâco, Masâlît (Mâba), Midob (bir Nûba lehcesi) dilleri böyledir.

Südân'da konuşulan arapça yeni yerli lehceler arasında mustakil bir yer işgal eder. Yer, kabîle ve içtimaî duruma tekabûl eden lehce farkları pek çoktur; göçebelerin lehceleri köylülerinkinden açıkca farklıdır; nihâyet Baḳḳâra lehcesi husûsî bir yer işgal eder. Farklara rağmen, bu lehceler ayrı bir lehce zümresi teşkil edecek kadar benzerlikler gösterir. Memleketin tecrit edilmiş durumu dolayısı ile, dil bir çok eski husûsiyetlerini muhafaza etmiştir ve komşu Afrika konuşma dillerinin te'siri, bâzı zümrelerin lugatçeleri müstesnâ, çok ehemmiyetsiz olmuştur.

Kayda değer f o n e t i k husûsiyetleri şunlardır: *ĉîm*'in ön-damak patlayıcı telâffuzu=*dy*; aslî *ẓ*'nin *ḍ* olması (*kiḍib*, yalan; *ḍubbân* sinek); bir ıslık sesi te'siri altında *ĉîm*'in *d* telâffuz edilmesi (*dêṣ*, ordu; *ṣadar*, ağaç; *daḫṣ*, sıpa, *cayṣ*; *ṣacar*; *caḫṣ* yerine); aslî *ḳ g* telâffuz olunur ve ekseriya *ġ* olur. Kordofân'ın yerleşik kabîleleri *ḥā* ile *'ayn* seslerini kaybetmişler ve bunların yerine *hā* ile *hamza*'yi koymuşlardır. Bilhassa Baḳḳâra lehcelerinde, bir takım kelimelerde (ihtimâl dışarıdan alınmış kelimelerdir) bulunan *nʸ* ve *ç* (*tʸ*, aslî *k*'den çıkmış olmayanlar) sesleri, ihtimal bir Afrika te'siri ile, meydana gelmiştir.

Başka lehcelere kıyasla, Südân arapçası sesliler bakımından zengindir: nitekim *fa'l*, *fi'l*, *fu'l* şeklindeki isimler *kalib*, *kiḍib*, *ḍuhur* şekillerini alırlar ve kıyâsî *rikibt* ve *maraḳt* yerine *rikibta* ve *maraḳta* gibi, bâzı sessiz zümrelerini, bir sesli ilâve derek, ayırmak temâyülü vardır. Aynı şekilde sonda bulunan sessizin kaldırılması müşterektir (*nidîm*, pişman oldum; *ḳasâm be rabbî*, Tanrıya yemin ettim);

garbte aynı temayül *tarakt* ve *şuft* yerinde *tarakit* ve *şufit* gibi şekillerin doğmasına sebep olmuştur.

Gramerdeki ilgi, çekici bir gelişme de konuşan fâil de dahil olmak üzere, bir emir veya dâvet ifâde etmek için şahıs zamirli bir emir şeklinin teşkilidir, msl. *aḳ'udāk*, benim ile otur; *ḳūmāk*, ikimiz kalkalım; *al'abākun*, berâber oynayalım. Cenubî ve merkezî Sūdān 'da cemi ek zamirleri müzekker için *hun* ve *kun*, müennes için *hin* ve *kan* şekillerini alır. Vasıl zamiri *al* (*el*, *il*)'dir. Lehce her ne kadar umûmiyetle şark konuşma örneğinde (burada Yamanî, yâni Yemen lehcesi ile, bâzı tekâbüller tesbit edilmiştir), Magrip dilinin kendine has husûsiyetleri —müfr. *naf'ul*; cemi *naf'ulū*— Beyaz Nil 'de ve Kordofān 'da bulunmaktadır. İsimlerde *tanwīn* (*an*, çekim hâlleri tefrik edilmeksizin) 'in sık-sık kullanılması kayda değer: *canāyan Şukrī*, Şukrīya 'lerden erkek bir çocuk; *ba'īran ḥūrī*, sarı bir deve, *ab rāsan ḳavvī*, inatçı bir adam.

Şimâldeki kıyı ağızlarının lugatçesi Nūba dilinden bir miktar kelime, husûsiyetle su dolapları ve zirâat ile ilgili tâbirler almıştır ve şarkta Beca dili aynı te'siri yapmıştır. Baḳḳāra 'lerin lugatçesi müşterek örnekten en fazla uzaklaşmayı gösterir ve zenci ağızlarından alınmış olan mühim bir miktarda kelime ihtiva eder, fakat bu hususta teferrüatlı araştırmalar mevcut değildir.

Cenûbî Sūdān 'da köle tâcirleri tarafından sokulmuş olan ve Uganda 'da Nūbi adı ile bilinen bozulmuş arapça şekli *lingua franca* olarak geniş bir şekilde kullanılmaktadır. Bu dil arapçanın savtî ve sarfî bütün husûsiyetlerini kaybetmiş ve ingiliz „pidgin" 'ine benzer bir gelişmeye uğramıştır.

Din. Ortaçağ Nūba 'si hıristiyan bir memleket idi, fakat islâmiyet IV. (X.) asırdan itibâren, birinci ve ikinci Şelâleler arasındaki Nūba 'liler arasında ve, ekserisi müşrik kalmış olmakla berâber, Beca memleketinde bir dereceye kadar ilerilemeler kaydetmiş idi. Cenûbî Nūba 'daki Sōba 'de dâimî oturan müslümanlar var idi ve bunlar husûsî bir mahalle işgal ediyorlardı. Kızıl deniz sâbilinde, 'Aḳīḳ 'de, IV. (X.) ve V (XI.) asıra âit müslüman mezarları bulunmuştur. Bununla berâber ancak bir arap hicretinden ve bir Mısır himâyesinin yerleşmesinden [bk. mad. NŪBA] sonra, VIII. (XIV.) asırda, islâmiyet şimâlde hâkim duruma geçti, hâlbuki cenupta hıristiyanlık daha bir çok asır varlığını devam ettirecektir. Müslüman bir Dongola hükümdarı ilk defa 716 (1316)'da tespit edilmiştir, fakat İbn Baṭṭūṭa, 756 (1355)'da, Nūba 'lilerden hıristiyan olarak bahseder; bununla berâber bir müslüman adı taşıyan bir hükümdar (İbn Kanz al-Dīn) zikretmektedir. Cenûbî Nūba 'de ilk müslüman sülâle Func [b. bk.]'lar tarafından 905 (1500)'e doğru kurulmuştur. Yerli an'ane müslüman müesseselerin zuhûru ile islâmî ilmin yayılmasını X. (XVI.) asırda Func hükümdarlarının ve tâbii olan arapların himâye ettikleri yabancı âlimlerin ve evliyânın gelmesi ile ilgili gösterir.

Func devrindeki dinî hayat hakkında Muḥammed Vad (Valad) Żayf Allāh (ölm. 1224= 1809)'ın *Ṭabaḳāt*'ının verdiği mühim bilgilere sahibiz; bu eser Sūdān 'lı âlim ve velîlerin bir bâl tercümesi lugatidir. Başka memleketlerde daha eski medeniyet an'aneleri sâyesinde görülen hars gelişmesinin Sūdān 'daki tecellisi isiâmiyetin arka plana atılmasıdır; bunun hâkim çizgileri evliyâ ibâdeti ve „muhterem insanların" (*fuḳarā'*; *faḳī* müfred için kullanılmaktadır) büyük te'sirleridir; bu tâbir hem dinî ilimlerde âlim olanlar, hem tasavvufî işrak ve velîlik namzetleri için kullanılmaktadır. İlim, bilhassa Malikî fıkhı tetkikleri müteaddit mekteplerde (*ḥalwa*) yapılmakta idi ve bunlar Mekke mektepleri (haccın neticesi) ve Kahire 'de al-Azhar ile bir dereceye kadar temas hâlinde bulunmakta idi; fakat bu tetkiklerin vüs'ati mahdut kalmıştır ve hâkim olan temâyül batıl halk inancı ve bir sahte-tasavvuf temâyülü olmuştur.

Mısır 'ın burayı zaptı yabancı te'sirlere yol açtı, fakat bu halk kütlesi üzerinde az te'sir yaptı. En çok kayda değer bir netîce yabancı menşe'li bâzı *ṭarīḳa* („tarîkat") 'ların husûsiyetle Ṭā'if 'li Muḥammed 'Oṣmān al-Mīrġanī tarafından XIX. asrın başında buraya sokulmuş olan Mīrġanīya veya Ḫatmīya tarîkatinin meydana çıkması olmuştur; ehemmiyetini muhafaza eden diğer tarîkatler Sammānīya ve Aḥmadīya-İdrīsīya 'dir. Tîcânîlerin garpte bir miktar sâlikleri vardır.

1881 'de Muḥammed Aḥmed [b. bk.] tarafından vaaz edilen mehdîlik Sūdān 'ın bâtıl itikatlı müslümanlığı iklimlinde kökleşti ve kurucusu her hususta örnek bir *faḳī* (*faḳīr*) oldu. Hareket, bilhassa fena idârenin tevlit ettiği memnuniyetsizlik neticesinde, tehlikeli nisbetler kazandı ve, bir zaman muzaffer olmuş ise, bu idârî makamların ona karşı gelmek için yersiz tedbirler almaları neticesidir. Mahdī, tâliminde Vehhâbîlik ve Senûsîlik kaynaklarından alınmış unsurlar (ilk islâmiyete dönüş; bid'atlere ve yabancı te'sirlere muhâlefet; mezarlara yapılan hacların ve ziyâretlerin yasaklanması; tütün ve musikinin yasaklanması) ile Mahdī hakkındakl halk an'anelerinin kıyamet görüşlerini ve Sūdān 'daki islâmiyetin

kerâmet hakkındaki husûsiyetlerini bir araya getiriyordu. Dört mezhebin yerine mehdîliği koymak gerekti ve mehdîlik ile ilgisi olmayan dinî edebiyat yasak edildi. Mahdî'nin halefinin, halîfe 'Abd Allâh'ın hâkimiyeti sırasında dinî devlet yerini askerî bir mutlak idâreye bıraktı.

İngiliz-Mısır hukûmetinin yerleşmesinden sonra, sûdanlı müslümanlar arasında tahsil görmüş unsurlar diğer müslüman memleketlerin fikrî hayatına gittikçe artan bir şekilde katılmışlardır. Eski *ḫalva*'ler ehemmiyetlerini çok kaybetmiştir. Dinî tetkikler resmî bir *'ulamâ'* meclisi tarafından murâkabe edilen bir müessese olan Omdurman *Ma'had 'ilmî*'sinde merkezîleştirilmiş idi; *şarî'a* („şerîat") mahkemeleri kadılarının yetişmesine gelince, bu hukûmetin bir mektebi ile te'min edilmiş idi. Kitleler arasında hâlâ bâtıl itikatlar hâkim durumda idi ve *ṭarîḳa*'lere giriş dinî hayatın mühim bir kısmını teşkil ediyordu. Mahdî'nin talebeleri bir *ṭarîḳa*'ya benzer bir şekilde bir araya gelmiş olan bir cemâat şeklinde teşkilâtlanmışlardı ve reisleri Mahdî'nin hayatta kalan oğlu idi.

T a r i h. Şarkî Sûdân, Mısır işgalinden beri, siyâsî bir birlik teşkil etmektedir. Ayrılmış ülkelerinin eski tarihleri için bk. madd. BECA, DÂR FÛR, FUNC, KASSALA, KORDOFÂN, NÛBA, SENNÂR. Muḥammed 'Alî [b.bk.]'nin genişleme siyâseti ve servet kaynakları elde edebilme ümitleri daha önceleri Sennâr'ın hâkimiyeti altında bulunan sâhaların ilhâkına sebep oldu. Teşkilâtı bozulmuş ve iç kavgalar ile yıpranmış olan Func devleti mukavemet gösteremedi. Dongola'da Şâ'iḳîya araplarına ve Kordofân'da Dâr Fûr askerî birliklerine karşı kazanılan zaferlerden sonra, işgal ciddî güçlükler ile karşılaşılmaksızın, tamamlandı (1820—1822). Kassala'da Beca kabîlelerinin mukavemeti nihâyet 1840'ta bertaraf edildi. Dâr Fûr ve cenup mıntakaları bir zaman için istiklâllerini muhâfaza ettiler.

Başlıca türkler ve arnavutlardan müteşekkil kimseler ile bir idâre kurulup, aynı milletlerden askerî birliklerin yardımı ile desteklendi. Şâ'iḳîya'lerden gayr-i muntazam kuvvetler (*başı-buzuḳ* veya *dalatîya*) te'min edildi ve son olarak, muntazam askerler köle durumunda olan siyah askerlerden ibâret idi.

Muḥammed 'Alî'nin selefleri zamanında, çok geniş yeni arâziler ilk fetihlere ilhâk olundu. Ateşli silâhları kullanmanın araplara kazandırdığı üstünlük, esâs olarak, köle ve fil dişi ticâreti gayesi ile, fakat gerçekte fetih hedefleri ile, onların yukarı Nil ve Baḥr al-Ġazâl pek zenciler memleketlerine nufûz etmelerine imkân verdi. Seferler ilk önce mâcera arayan tâcirler tarafından, resmî hiç bir yardım olmaksızın, yapıldı. Ca'liyîn'lerden, Danâḳala'lerden, türklerden ve hattâ avrupalılardan tâcirler, ücretli askerler ile silâhlandırılmış gemiler tedhiz ediyorlar ve tahkim edilmiş ticâret mahallerinde (*dêm*'ler veya *zarîba*'lar) yerleşiyorlar ve civar memleketleri fiilen hukümleri altına alıyorlardı. Bu mâceracıların başlıcası bir Ca'lî olan Zubayr Raḥma idi; bu şahıs Baḥr al-Ġazâl'da kendine bir eyâlet yarattı ve sonunda, 1874'te, Dâr Fûr kıralîğını zaptetti.

Bu zaman esnâsında, hukûmet o vakte kadar tâcirlerin meşrû olmayan çalışmalarına terk edilmiş olan mıntekalarda kudretini sağlamlaştırmağa mecbûr kalmış idi. Memleketin tahribi, büyük bir mıktarı köle hâline getirilmiş olan yerlilerin mârûz kaldığı merhametsizce tecâvüz ve baskılar Mısır makamlarının bigâne kalamayacakları umûmî bir rezâlete sebep oldu. 1869'da hidiv İsmâ'îl Paşa [b.bk.] Samuel Baker'i Hatt-ı üstüvâ eyâletinde (Equatorial Province) idâre konakları kurmakla ve köle tâcirlerinin hareketlerini kösteklemekle vazifelendirdi. Onun bu vazifesi devamınca, Mısır hâkimiyeti Unyoro ve Uganda'ya kadar yayıldı, fakat Ḫarṭûm makamlarının mâni olmaları sebebi ile, köle alış-verişine karşı fazla bir şey yapılamadı. 1870'te, onun yerine Büyük göllerde, Faşoda'da en yüksek idâre memûru olarak, Hatt-ı üstüvâ eyâletine miralay (sonra general) C. G. Gordon getirildi. Husûsî askerî kuvvetlere sâhip olma o zaman kanunsuz sayıldı ve köle tâcirlerinin konakları kapatıldı. Gordon, avrupalı ve amerikalı yardımcıları ile, muntazam bir idâre kurdu ve 1877'de bütün Sûdân'ın umûmî vâlisi tâyin edildi ki, o bu mevkiini 1879'a kadar muhâfaza etmiştir. İdâreyi ıslâh için gösterdiği yorulmaz gayretlere rağmen, Dâr Fûr'da ayaklanmalar oldu ve Habeşistan ile askerî anlaşmazlıklar çıktı.

Şimâlî Sûdân'ın türk-mısırlı vâliler ile idâresi çok ciddî suiistimallere yol açtı. Mâlî nizâm tazyik ve bozukluk ile lekelendi ve halk, resmî ve gayr-i resmî fazla vergiler ile, harap ve perişan bir hâle düşürüldü. Kahire tarafından yapılan murâkabe te'sirsiz idi ve 1857'de hidiv Sa'îd Paşa [b. bk.]'nın teklif ettiği idârî ve mâlî bir ıslâh taslâğı kâğıt üzerinde kaldı. Gordon'un vazifesi esnâsında, en büyük suiistimaller cezâlandırıldı, fakat kölelik husûsundaki sağlâm tutumu arapların kendisine düşman olmasına sebep oldu. 1880'de, vazifesinden ayrıldığı zaman, Sûdân bir ihtilâl için olgunlaşmış bir hâlde idi ve bir

reis, memnun olmayan muhtelif unsurları din bayrağı altında birleştirmek üzere ayaklanınca, umûmî memnuniyetsizlik hemen alevlendi ve fena, techiz edilmiş tarafdarlarının hukûmet kuvvetlerine karşı kazandığı zaferler sâyesinde, vazifesinin ilâhî mâhiyetini isbât etmeğe muvaffak olmuş gibi göründü (hareketin tafsilâtı için bk. mad. MUḤAMMED AḤMED).

1896 'da ingiliz ve Mısır birleşik kuvvetleri kaybedilmiş olan eyâletlerin yeniden zaptına teşebbüs etti. Omdurman 'da *derviş* ordusunun mağlûbiyeti ile (Kerreri savaşı: 2 eylûl 1898), askerî hedeflere tamâmiyle ulaşıldı ve 19 kânûn II. 1899 tarihli bir anlaşma ile, İngiliz-Mısır Sûdân 'ı İngiltere ile Mısır 'ın müşterek hâkimiyeti altında, 1936 'da ingiliz-Mısır muâhedesi ile te'yit edilen bir nizamnâmeye göre, bir ortak himâye idâresi („kondominium") hâline getirildi.

Yeni idâre tahrip olunmuş bir memleket ile karşı-karşıya idi. Mahdî hareketinden önce 8.500.000 kişi tahmin edilen bir nüfusun 3.500.000 kadarı kıtlık ve hastalıklardan, ve 3.250.000 kadarı da harplerde ve iç mücâdelelerde mahvolmuş idi. Sonra 1899 'da umûmî vâli olarak Lord Kitchener 'in yerine gelen R. Wingate 'in murakabesi altında yavaş ve sabırlı bir yeniden kurma devri başladı. İç âsâyiş ve sükûnet mülkî idâreyi hiç tanımamış olan kabîlelerin şamatalarından ve Mahdî an'anesinin ilhâm ettiği taassuplu ayaklanma tehlikelerinden hâsıl olan bir çok meselelerin hallini icâp ettiriyordu, fakat iktisâdî hayatın ve umûmî refâhın gelişmesi ile taayyün eden âsâyiş içinde ilerileme sağlâm bir sulh te'min etti.

Halîfenin sukutundan beri, memleketin eski hukümdar âilesinin soyundan gelen biri tarafından istibdat ile idâre edilmiş olan vergiye bağlı Dâr Fûr sultanlığı, 1916 'da, bura sultanının birinci dünya savaşı sırasında takınmış olduğu düşmanca tutum sebebi ile, Sûdân idâresine ilhâk edildi.

İlk dünya savaşından sonraki devrin başlıca hâdiseleri idârî ve iktisâdî gelişme ile ilgilidir. Sulama (Sennâr barajı 1926 'da tamamlandı) ile ve yeni yollar sâyesinde ticâret kolaylıkları ile memleketin zenginlikleri arttırıldı. 1927 'de başlayan „yerli idâre" siyâseti nüfusun içtimâî bünyesini muhâfaza ve ıslâh etmesine, aynı şekilde ilerileyici merhalelere göre, fakat an'anelerine ve kendi harsına uygun olarak gelişmesine rehberlik etmekte çok yardım etti. Şimâlî Sûdân nüfusunun yakın şarkın arap milletleri arasındaki meşrû mevkiini almağa başlaması vâkıasını intâc etmiş olan sıkı bir hars hareketi meydana getiren öğretim sâhasında da bâzı ilerilemeler kaydedilmiştir.

[Sûdan şimdi merkezi Ḫarṭûm olan bir cumhuriyet olup, arâzisi 2.500.000 km². 'dir ve 12.650.000 (1963) kadar nüfusu vardır. Mısırlıların muhalefetine rağmen, 1 kânûn II. 1956 'da istiklâlini ilân tmiştir].

Bibliyografya: Umûmî eserler: İbrâhîm Ḥilmî, *The Literature of Egypt and the Sudan* (London, 1886); Naoum Shoucair (Na'ûm Şukayr), *Târîḫ al-Sûdân*, Kahire, 1903 (vesîkalar mecmuası); H. A. MacMichael, *The Anglo-Egyptian Sudan* (London, 1934); J. A. de C. Hamilton (nâşir), *The Anglo-Egyptian Sudan from within*, London, [1936] (muhtelif müelliflerin makalelerini ihtivâ eder); *Sudan Notes and Records* (Khartoum-London, 1918 v.dd. tarih, arkeoloji, etnografya, lisaniyat v.b. dâir bir çok makaleler ihtivâ eder); istatistik malzemesi ve idârî işler için şu iki resmî neşriyata bakmalıdır: *Sudan Almanac*: *Report on the Finances, Administration and Condition of the Sudan* (her ikisi de H. M. Stationery Office tarafından yıllık olarak neşredilmiştir). — Seyahat ve keşifler: F. Cailliaud, *Voyage à Meroé...* (Paris, 1826—1827); Russegger, *Reisen in Europa, Asien und Afrika*, 1838; diğer mühim eserler (Mısır devri hakkında) G. Schweinfurth; M. Th. v. Heuglin, W. Junker ve E. Marno 'nun eserleridir. — Etnografya: C. G. ve B. Seligman, *Pagan Tribes of the Nilotic Sudan* (London, 1932); ayn. mll. 'ler, *The Kabâbîsh, a Sudan-Arab tribe* (*Harvard African Studies* II), Cambridge, 1918; H. A. MacMichael, *The Tribes of Northern and Central Kordofan* (Cambridge, 1912); ayn. mll., *History of the Arabs in the Sudan* (Cambridge, 1922). *Sudan Notes and Records* 'da bir çok makaleler, bunlar arasında şunlar bilhassa mühimdir: J. W. Crowfoot, *Customs of the Rubâṭâb* (1918), I; ayn. mll., *Wedding Customs in the northern Sudan* (1922), V; C. G. ve B. Seligman, *Note on the history and present condition of the Beni Amer* (1930), XIII; J. A. Reid, *Some notes on the tribes of the White Nile Province* (1930), XIII; G. D. Lampen, *The Baggara tribes of Darfur* (1933), XVI; S. E. R. Sandars, *The Bisharin* (1933), XVI; ayn mll., *The Amarar* (1935), XVIII. — Dil: H. F. S. Amery, *English-Arabic vocabulary*... (Kahire, 1905) S. Hillelson, *Sudan Arabic, English-Arabic vocabulary* (London, 1930); ayn. mll., *Sudan-Arabic texts with translation and glossary* (Cambridge, 1935); A. Worsley, *Sudanese grammar* (London, 1925). — Din: Vad Zayf Allâh 'ın *Ṭabaḳât* 'ının Kahire 'de 1930

'da yapılmış iki tabı vardır; muhtevâsı H. A. M. MacMichael, *History* ve S. Hillelson, *Sudan Notes and Records* (1923), VI'da tahlil edilmiştir. Parçalar için bk. ayn. mll.'in *Sudan Arabic Texts*; S. Hillelson, *Some Aspects of Muhammadanism in the Sudan* (*JRAS*, 1937).—Tarih (Mısır devri ve yeni devir için): H. Debérain, *Le Soudan Egyptien sous Mehemet Ali* (Paris, 1898); M. Sabry, *L'empire égyptien sous Mohamed-Ali* (Paris, 1930); ayn. mll., *L'empire égyptien sous Ismaïl* (Paris, 1933); Cromer, *Modern Egypt* (London, 1908); Lord Lloyd, *Egypt since Cromer* (London, 1934); bk. bir de mad. MUḤAMMED AḤMED; B. M. Allen, *Gordon and the Sudan* (London, 1931). (S. HILLELSON.)

SÛDÂN. [bk. SÛDAN.]

SÛDE. SÛDA, cenûbî Arabistan'da, Yemen'de bir şehir olup, cenûb-i garbîden şimâl-i şarkîye doğru uzanan ve orta kısımda bir dağ zirvesi hâline gelen kayalık bir sırtın üzerinde bulunmaktadır. Şehrin aynı zamanda en yüksek kısmı olan merkezinde, garp tarafında, bugün enkaz ile kaplı bulunan merdiven şeklinde bir giriş yeri olan hâkim ve sağlam bir kale (*ḥuṣn*) yükselir. Garp tarafı üzerinde güzel bir sarnıcı bulunan küçük bir düzlük de vardır. Kayalığın cenup kıyısında olduğu gibi, daha garpta bir kule bulunur. Şehir şimâl-i şarkî ve cenûb-i garbîye doğru kaleye kadar uzanır; şimâl-i şarkî kısmı daha yüksektir, cenûb-i garbî kısmı ise, basamaklar hâlinde aşağı doğru iner. Şehre cenûb-i garbîden girilir, aynı istikamette, câmiin civârında, bir kaç dcrme-çatma dükkândan teşekkül eden pazar yeri bulunur. İyi sıvanmış, kat'-ı nâkıs, dâire veya muntazam dört köşe şeklinde ve kalenin şimâl ve şimâl-i garbîsinde bulunan 4 veya 5 sarnıç ile su te'min edilir. Şehir verimli topraklar ile çevrilidir. Vâdî Bayt Kilâb ve doğrudan-doğruya Sûda civarları gibi, bir az daha alçakta bulunan bölgelerde hind darısı ve Cebel 'Ayālî Yazîd, Cebel Benî Ḥaccāc gibi daha yüksek bölgelerde, arpa, buğday ve diğer hubûbat ekilir; diğer taraftan Yemen'in en iyi sayılan kahvesi ise, bilhassa 200—300 m.'den daha fazla bir yükseklikte bulunan Vâdî Sece ile Vâdî Şamayān'da yetiştirilir. Burada aynı zamanda muz da çok iyi yetişir. Ekimler her yerde tamâmiyle ufkî olarak hazırlanmış setler üzerinde yapılmakta ve bunlar dağları irtifâ hatları gibi çevirmekte ve ekseriyâ yükseklikleri 4—6 m. olan sağlam şâkulî taş duvarlar ile birbirlerinden ayrılmaktadır.

Bibliyografya: E. Glaser, *Geographische Forchungen im Jemen* (1883—1884), var. 43a, 44b. (ADOLF GROHMANN.)

SÛFÎ. [Bk. TASAVVUF.]

ŞÛFÎ. [Bk. SÛFÎ.]

ŞUFRİYA. [Bk. SUFRİYE.]

SUFRİYE. AL-ṢUFRİYA, Hâricîlerin [b. bk.] başlıca kollarından biri. II. (h.) asırda Abū Miḫnaf'te mevcut tarihî an'ane (al-Ṭabarī, *Tārīḫ*, II, 517, v.dd.) bu fırkanın meydana çıkmasını, Basra Hâricîlerinden 'Abd Allāh b. al-Ṣaffār al-Tamimī'nin meslekdaşı Nāfi' b. al-Azraḳ, taraftarı olduğu *isti'rāż* („sual sormadan hasımlarının ve âilelerinin öldürülmesi") meselesinden dolayı Nāfi'den ve bunu müteâkip Ḫārici olmayan müslümanların kâfir telakkî edilmesi gerektiğini müdafaa eden 'Abd Allāh b. İbāż'dan ayrılması sırasında, 65 (684/685) yılında göstermektedir. Abū Miḫnaf'in rivâyeti, Wellhausen'in doğru olarak tebârüz ettirdiği gibi, Hâricîlerin üç büyük kolu olan Ṣufrîya, Azraḳîya, [IV, 443 v.d.] Abāżîya veya İbāżîya [b. bk.]'yi, bir fikir mücâdelesinin ve yalnız hâdiselerin dışına bakılarak aynı zamandaki mahsulü telakkî eden bir zihniyetin netîcesi gibî hissedilmektedir. Başka bir tarihî kaynak, al-Balāẕurī (nşr. Ahlwardt, s. 82 v.d.), Ṣufrîya'nın kurucusu olarak 'Ubayda b. Ḳabīṣ adlı bir kimseyi gösterir; kelâmî kaynaklar, aksine, bu kuruculuğu Ziyād b. al-Aṣfar'a atfederler ki, bundan dolayı Ṣufrîya Ziyādîya adını da almış olmalıdır (al-Baġdādī, *Firaḳ*, s. 70; al-Şahrastānī, nşr. Cureton, s. 102; Ḫvārizmī, *Mafātīḥ al-'ulūm*, nşr. Van Vloten, s. 25; al-Sam'ānī, *Ansāb*, var. 354a). Başka kaynaklara göre de, bu fırkayı al-Nu'mān b. Ṣufr adında biri kurmuştur (Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, II, 354 aşağıda=2. baskı, IV, 178, aşağıda): bütün bu şahıslar aynı derecede mechuldür. Gerçekte Ṣufrîya yalnız 76 yılı saferinde (694 bazîran) Ṣāliḥ b. Musarriḥ (veya Musarraḥ; krş. al-Ṭabarī, II, 881, not g)'nin çıkardığı ve bunun ölümünden sonra Şabīb b. Yazîd al-Şaybānī [b. bk.]'nin idâre ettiği büyük isyân patlak verdiği zaman Hâricîler hareketine katılmağa başlarlar: tarafdarlarınca bir evliyâ sayılan ve mezarı uzun zaman bir saygı mevzuû olan (İbn Ḳutayba, *Ma'ārif*, nşr. Wüstenfeld, s. 209=İbn Durayd, *Iştiḳāḳ*, nşr. Wüstenfeld, s. 133) Ṣāliḥ b. Musarriḥ propagandacı olan ve sonunda, sükûneti seven mizacına rağmen, kanlı mücâdelenin girdabına kapılan sûfiyâne temâyüllü bir zâhid örneğini temsil etmektedir: mevsuk olması çok muhtemel olan bir şâhidin hikâyesinde (al-Ṭabarī, II, 886) bu zat, bize Azraḳîlerin dehşet uyandıran usûllerine muârız olarak gösterilmektedir ki, bu muârızlık, Ṣufrîya müntesipleri tarafından her

zaman riâyet edilmemekle berâber, Şufrîya nazariyesinin değişmez vasfını teşkil etmiştir.

Şabîb b. Yazîd'in mağlûbiyetinden sonra, Şufrî'ler Emevîler devrinin sonuna doğru al-Żaḥḥāk b. Ḳays [b. bk.]'ın isyânına katılmış görünüyorlar. Aynı devirde islâm âleminin her tarafına dağılmış bir hâlde bulunuyorlar: 117 (735) yılında Magrib'de bulunduklarına işâret edilmiştir (İbn al-Aṯîr, *Kāmil*, nşr. Tornberg, V, 153, aşağıda); burada reisleri Abū Ḳurra'nın idâresinde olarak, Abbâsî vâlisi 'Omar b. Ḥafṣ'ı 153 (770) yılında öldürüp (al-Ṭabarî, III, 370 v.d.), 155 (771/772)'te Sicilmâsa [b. bk.] şehrini almışlar ve uzun zaman mustakil kalmışlardır (İbn al-'Iżārî, *Bayān al-muġrib*, nşr. Dozy, I, 58 v.dd.; İbn al-Aṯîr, VI, 4 v.dd., 53); Şufrî'ler, Berberîlerin umumî ayaklanmasında İbâżi'ler ile rekabete giriştiler ve sonunda başka yerlerde olduğu gibi şimalî Afrika'da da tek başlarına kalan İbâżi'lerin içinde eridiler. İbâżî'ler ile Şufrîler arasında bir başka çatışma Şufrî'lerin, 134 (751/752)'de Abbâsî reisi Ḥāzim b. Ḫuzayma tarafından mağlûp edildikten sonra, sığınmış oldukları (al-Ṭabarî, III, 78). 'Omān'da vukûa geldi ve Şufrîler mahvoldu.

Şufrî'ler bilhassa **Hâricîliğin nazariyatcısı** olararak mühimdirler: dinî akîde esaslarını muntazam bir şekilde beyân etmeği deneyen ilk Hâricîler gibi görünmektedirler ve daha ilk *imām*'larından biri olan şâir **'İmrān b. Ḥiṭṭān** [b. bk.] (ölümü 84=703), fakih ve kelâmcı olarak tanınmıştır. Şufrî'lere mensup başka muhaddis ve kelâmcıların adları al-Câḥiẓ tarafından Hâricîlere mensup âlimler cedvelinde zikredilmiştir (*al-Bayān*, I, 131—133, II, 126 v.d.): bunlar arasında, lûgatcı ve şâir olarak tanınmış **Şubayl b. 'Azra al-Żuba'î** (ölm. 140 = 757/758, bk. Wüstenfeld, *Geschichtsschreiber*, nr. 20, burada bulunan baba adı düzeltilmelidir; İbn Durayd, s. 193; al-Ṭabarî, II, 1913; al-Câḥiẓ, *Ḥayavān*, I, 152; İbn Ḥacar, *Taḥẕīb al-taḥẕīb*, IV, 310 v.b.), al-**Ḳāsim b. 'Abd al-Raḥmān b. Ṣadîḳa, Mulayl** v.b. İbâżî'lerin itidalleri ile müsâvi olmamakla berâber, Şufrî'leri müfrit Hâricîler olan Azrakîler'den ayıran başlıca dinî iddialar, 'Abd al-Ḳāhir al-Baġdādî'nin ve al-Şahrastānî'nin iyi tertip edilmiş eserlerine göre, şunlardır: *Ḳu'ūd* („başka müslümanlara karşı savaştan muvakkaten geri durma", bk Mubarrad, *Kāmil*, nşr. Wright, s. 527, 595, 10, 604, 10—11) ve *taḳiyya* („mezhebî itikadın gizlenmesi"), *isti'rāż* (yk. bk.) ve müşriklerin çocuklarının mahkûm edilmesi akîdelerinin reddi. Bir de ahlâkî ve manevî telakkîlerde Hâricîlerdeki şiddet ve darlık Şufrî'lerde bir dereceye kadar azaltılmıştır: bunların kollarından biri şeriâtin muayyen bir cezâyi (*ḥadd vāḳi'*, bu tâbir al-Şahrastānî'nin Haarbrücker tercümesinde, II, 154 anlaşılmamıştır) gerektirdiği ihlâller bahis mevzuu olduğu müddetçe, günahların günah işleyen kimsede kâfir (*kāfir*) ve müşrik (*muşrik*) vasıflarını hâsıl etmediğini, fakat ancak böyle bir cezânın şeriatte mevcut olmadığı hâllerde bunun hâsıl olduğunu müdafaa ediyordu. Şufrî'lerin başka husûsiyetleri menâsik ve fıkha müteallikdir.

Şufrîya, dinî bir mezhep olarak, bilhassa islâm âleminin şark kısımlarında hâkim olmuş ve buralarda oldukça muahhar bir devre kadar devam etmiştir: İbn Ḥazm (ölm. 456 = 1064) bunların, İbâżî'ler yanında, kendi zamanına kadar mevcut kalmış yegâne Hâricî kolu olduğunu tasdik eder (*al-Faṣl fi'l-milal*, IV, 190 v.d.). Bu durum bize başka Hâricî kollarının Şufrîya kolu içinde yavaş-yavaş eridiklerini farz ettirmektedir; İbn Ḥazm'ın Ṣa'āliba, 'Acārida [b. bk.], Bayhasîya [b. bk.] kollarını, dalları ile birlikte, Şufrî'ler arasında sayması, hâlbuki 'Abd al-Ḳāhir al-Baġdādî ile al-Şahrastānî'nin bunları mustakil kollar telakkî etmesi vâkıası bunu te'yit eder görünmektedir.

Şufrîya'nın **adının menşe'i** pek çok ihtilâflıdır: bunu sözde kurucuların adlarından (İbn al-Ṣaffār, al-Aṣfar, İbn Ṣufr) çıkaran iştikaklar ca'lî gibi görünmektedir. Meşhur dilci al-Aṣma'î'ye kadar çıkmakla berâber, kelimenin *Ṣifrîya* şeklinde söylenmesini kabûl ederek, bunu *ṣifr* („sıfır")'e bağlayan ve hapsedilmiş olan bir Şufrî'nin zincirdeki arkadaşlarından biri tarafından — „sen dinde bir sıfır sayılırsın" sözleri ile azarlandığı tarzındaki bir fıkraya istinad eden iştikak (*Lisān al-'arab*, V, 135 = *Tāc al-'arūs*, III, 337) tamâmiyle saçmadır. Hepsinden üstün olmamakla berâber, son bir iştikak daha fazla itimâda değer: bu, adı mensuplarının zühd işleri ile çok meşgûl olmaları neticesinde yüzlerinin aldığı *ṣufr* („sarı renk")'dan çıkaran iştikaktır (al-Balāẕurî, nşr. Ahlwardt, s. 82 v.d.; al-Mubarrad, *Kāmil*, s. 604, 9—11, 615 v.d.; krş. Ṭabarî, II, 881, 14, burada Şāliḥ b. Musarriḥ'in „sarımsı yüzlü" [*muṣfarr al-vach*] bir adam olduğu söylenir). Bu iştikak kat'iyetsizliği bir tarafa, bizzat hareketin menşe'i husûsunda hukûm sürmekte olan karanlığın neticesinden başka bir şey değildir: görüldüğü üzere, hakikî muharrik gibi görünen Şāliḥ b. Musarriḥ muahhar Şufrî'ler tarafından ilk imamları sayılan 'Imrān b. Ḥiṭṭān olarak tanınmamaktadır (al-Baġdādî, *Firaḳ*, s. 71); al-Baġdādî (s. 89), Şāliḥ'e al-Şufrî vasfını vermekte tereddüt eder ve al-Şahrastānî, (s. 95), bir Şāliḥîya

mezhebinden bahsederek, bunun Hâricîlerin mâlûm hiç bir zümresine girmediğini söyler.

al-Maḳrīzī (*Ḫiṭaṭ*, II, 354, aşağıda = 2. baskı IV, 179)'ye göre, Şufriya, 'Oṯmān, 'Alī ve 'Ā'işa'nın hareket tarzlarından bir kısmını tasvip etmediklerinden (bütün Hâricîler gibi), *al-nukkār* („inkârcılar") adını da taşımış olmalıdır; fakat Dozy, *Supplément*, II, 722b'de zikredilen parçalar (istisnasız hepsi Magrip ile ilgilidir) umûmiyetle Hâricîlere verilen bir tahkir adının bahis mevzuu olduğunu göstermektedir.

Bibliyografya: bk. mad. HÂRİCÎLER. (G. LEVI DELLA VIDA.)

SUFRÛY. ŞUFRŪY (halk lisanında Şefrü, nisba: Şefrīvī), Fas'ın şimâlinde, Fas şehrinin 33 kilometre cenûb-i şarkîsinde, deniz seviyesinden 800 metre irtifâda, Orta Atlas dağlarının şimâl ucunda küçük bir şehir dir. Vādī Şufrūy suyu ile sulanan bu kasabanın etrafı, başlıcası kiraz olmak üzere, meyve bahçeleri ile çevrilmiştir. Şimâlde Tāḳşebt ve Şebbāk, şarkta Ḳaṣba veya kale, cenupta Meşbāḥ ve Zemrīta mahalleleri, Mellāḥ veya mûsevilerin mahallelerini ihtiva eder. Şehiri, burada bir câmi ve bir hamam da inşâ ettirmiş olan Sultan Mavlāy Sulaymān tarafından XIX. asırda tâmir ettirilmiş yüksek bir duvar muhafaza etmektedir. Bu asrın ilk yarısının ortalarında nüfusu, 3.000 kadarı mûsevi olmak üzere, takriben 8.000 civârında idi.

Şufrūy'un belli-başlı türbeleri Sīdī Bū-Serġīn, Sīdī Bū-'Alī ve Sīdī Bū-Medyen'dir. Bunlardan birincisi en mühim olanıdır ve bu türbe yakınında olup, yaz nihâyetinde deliliği ve belâheti tedâvi hassasına sâhip olduğuna inanılan kaynak, su ile alâkalı bir merâsime s. ne olmaktadır. Merakeş'ten Fas'a bu türbeleri ziyâret maksadı ile gelen Sultan Fātima bint Sulaymān tarafından 1179 (1765/1766)'da gezilmiştir.

Çeşitli sâhalarda telifâtı bulunan âlim al-Ḥasan b. Mas'ūd al-Yūsī (ölm. 1102=1691) Şufrūy civârında bulunan Ayt Yūsī berberî kabîlelerindendir. Kabri kasabanın cenûb-i garbîsinde, Sīdī Laḥsen denilen *zāviya*'dedir ve hâlâ Ayt Yūsī'ler tarafından tebcil edilmekte ve hâtırasına hürmeten her sene *mavsim* denilen merâsim yapılmaktadır.

Şufrūy'un te'sis tarihine âit fazla kat'î mâlûmat yoktur. Leo Africanus (buraya „*Sofroi*" der) bu yerin „afrikalılar" tarafından kurulduğunu söyler ki, ona göre, burası menşe' bakımından, çok eski zamanlara gitmektedir. İdrīs II.'in Fas'ı kurduğu zamandan beri buranın mevcut olduğu kuvvetle muhtemel görünmektedir ve bu hükümdar, mûseviliğin en kuvvetli olduğu Şufrūy ve al-Bahālīl havâlisinin sekenesi ile mücadeleye girmekte gecikmemiş ve bunlara islâmiyeti kabûl ettirmiştir. Eski mûsevî nüfusun hâtırası, Vādi 'l-Yahūdī (Şufrūy vâdisinin münsaba yakın kısmı) ve kasabadaki mûsevîler tarafından hakikî tabî'ata tapma mezhebinin merkezi sayılan Kāf al-Yahūd adlı mağaranın isimlerinde muhafaza edilmektedir.

Yakınında bulunan yeni merkezî şehir Fas'ın hız ile ehemmiyet kazanması bu eski berberî şehirinin inhitatını sür'atlendirmiştir. Mamafih Şufrūy, Sicilmāsa'ye giden kervan yolunda lüzumlu bir yer olduğundan, dalma muayyen bir hayatiyete sâhip olmuştur ve buna ilâveten burası Fas'a gönderilen meyveler, yün, deri ve sedir kerestesi gibi, orta Atlas'ların mahsûlleri için tabiî bir anbar vazifesini görmüştür.

Kurtuba emevî halîfeliğinin sukutu üzerine, Fas emîri al-Mu'izz b. Zīrī'ye tâbi olan Şufrūy Sicilmāsa ve Dar'a emîri olan Vānūdīn b. Ḫazrūm al-Maġrāvī tarafından 407 (1016/1017)'de alınmıştır. 455 (1063)'te Yūsuf b. Tāşfīn Şufrūy'u hücum ile zaptetmiş ve oraya sığınmış bulunan bütün Maġrāva'ları katletmiştir. 536 (1141)'da Şufrūy, 'Abd al-Mu'min eliyle, Murabıtlar'a geçti.

al-Bakrī, XI. asırda, Şufrūy'dan sadece Fas ile Sicilmāsa arasındaki yol üzerinde etrafı surlar ile çevrilmiş, su yollarına ve ağaçlara sâhip bir yer olarak bahsetmektedir. XII. asırda burayı tavsif eden al-İdrīsī şöyle demektedir: „Ticârî faaliyeti az olan küçük ve tenha, fakat medenî bir kasaba. Sâkinlerinin büyük bir kısmı hububat yetiştiren ziraatçiler; bundan başka çok miktarda büyük ve küçük baş hayvancılığı da mevcut. Suları bol ve tatlı."

Banū Vaṭṭās ve Sa'dī hânedanları zamanlarında Fas havâlisini harap eden dahilî harplerden Şufrūy da çok zarar görmüştür. 'Alavī'lerin iktidarından sonra da burası bu sultanlar ile orta Atlasların âsi berberîleri arasındaki muharebelerden daha da zarar gördü.

Mavlāy İsmā'īl 1096 (1684/1685)'da orta Atlaslar ve Yüksek Molovya'daki kabîleler üzerine yaptığı seferde Şufrūy'dan geçmiştir. 1736'da kasaba ve civar sâkinleri, bu havâli berberîlerinin 'Abd Allāh isimli âsi kardeşini muhafaza etmelerine kızan ve İbn 'Arabīya lâkabını taşıyan Sultan Mavlāy Muḥammed b. İsmā'īl tarafından katledilmişler ve başları Fas'a götürülmüştür. 1811'de berberîlerin büyük isyanı esnasında, bunlar Şufrūy'a kadar gelerek kendilerine karşı gönderilen orduyu muhasara ederek, ordugâhlarını yağma etmişler ve bütün bu havâliyi soymuşlardır. 1235 (1819

/1820)'te Sultan Mavlāy Sulaymān civârındaki âsi Ayt Yūsi kabîlesi âsilerinden 300 kişiyi Şufrūy'da tevkif etmiştir. [Bugün Sufrûy Fās devleti dahilinde bulunmaktadır].

Bibliyografya: al-İdrisi. *Şifat al-Maġrib*, metin s. 76, trc. s. 87; al-Bakri, *Description de j 'Afrique Septentrionale*, 1911, s. 146; Leo Africanus, *Description de l'Afrique* (nşr. Ch. Scheler), II, 359; Marmol. *Desriptiön de Affrka*, IV, var. 162; De Foucauld, *Reconnaissance au Maroc* (Paris, 1888). s. 37 v. dd.; E. Aubin, *Le Maroc d'aujourd'hui* (Paris, 1905), s. 394—397; T. Brunot, *Cultes naturistes à Sefrou* (*Archives Berbères*, 1918, III. 137—143); Reisser ve Bachelot, *Notice sur le Cercle de Sefrou* (*Bulletin de la Société de Géographie du Maroc*, 3. sene, sayı 4. s. 29—31.)

GEORGES S. COLIN.)

ŞUFRÛY. [Bk. SUFRÛY.]

SUFYĀN. AL-ŞAVRİ. [Bk. SÛFYÂN-ÛL-SEVRÎ.]

SUFYĀNİ. [Bk. SÛFYÂNİ.]